

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар,
заступник головного редактора),
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
6

КУЛИКІВ — МІКРОКЛІМАТ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1981

ОЗ
У45

00101—006
F — М 222 (04) 78 457—80

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1981 р.

К

КУЛИКІВ — селище міського типу Нестерівського р-ну Львів, обл. УРСР, на р. Думному Поточи (бас. Бугу), за 2 км від залізнич. ст. Куликів. 3,4 тис. ж. (1980). На тер. с-ща — взуттєва ф-ка Львів. взуттєвого виробничого об'єднання «Прогрес», з-д по первинній обробці шкіри виробн. об'єднання «Світанок», цех Львів. шкіряно-галантерейної ф-ки, райсільгосптехніка, колгосп. Заг.-осв. школа, лікарня; Будинки культури, кінотеатр, б-ка, краєзнавчий музей. Архітектурна пам'ятка — костіол (1538). К. відомий з кінця 14 ст.

КУЛИКІВКА — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Дроздівка. 5,1 тис. ж. (1980). К. відома з 2-ї пол. 17 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В К. — льно- та масло-робний з-д, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинки культури, клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки.

КУЛИКІВСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. бл. 1 тис. км². Нас. 31,7 тис. чол. (1980). У районі — 28 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 15 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Куликівка. Поверхня району рівнинна. Поклади торфу, піску. Гол. річка — *Десна*. Ґрунти дерново-підзолисті, глебоваті, торф'яно-болотні, чорноземно-лучні. Розташований в зоні мішаних лісів. Ліси (осика, береза, дуб, вільха, сосна) займають 8,3 тис. га. Підприємства харч. і легкої пром-сті, найбільші — куликівські льнозавод і маслозавод. Комбінат побутового обслуговування (Куликівка). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону, овочів та виробн. молока, м'яса, яєць, вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 71,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,9 тис. га, луки і пасовища — 29,3 тис. га. В К. р. — 17 колгоспів, 2 міжколг.

об'єднання (по виробн. свинини, яєць і м'яса птиці), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Вересоч, Дроздівка, Муравійка. Автошляхів — 169 км, у т. ч. з твердим покриттям — 155 км.

У К. р. — 18 заг.-осв. та муз. школи; 23 лік. заклади, у т. ч. 8 лікарень. 27 будинків культури та клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 20 б-к. У с. Ковчині К. р. народилась укр. педагог Л. П. Денісович. У районі видається газ. «Поліська правда» (з 1935). *І. Г. Рибалко.*

КУЛИКОВ Віктор Георгійович (н. 5.VII 1921, с. Верхня Либовша, тепер Новодеревеньківського р-ну Орлов, обл.) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1977). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Закінчив військ. академію ім. М. В. Фрунзе (1953); Академію Генштабу (1959). Після війни командував полком, механізованою д-зією, армією (1964—67), військами Київ. військ. округу (1967—69), Групою рад. військ у Німеччині (1969—71). З вересня 1971 — нач. Генерального штабу Збройних Сил СРСР — перший заст. міністра оборони СРСР. У січні 1977 К. призначено головнокоманд. Об'єднаннями збройними силами держав — учасниця *Варшавського договору* 1955. З 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУЛИКОВСЬКА БИТВА 1380 — битва рус. військ під проводом великого князя владимирського і московського Дмитрія Донського проти монголо-татар, очолюваних золотоординським темником (воєначальником) Мамаєм. Відбулася 8.IX на Куликовому полі, біля впадіння р. Непрядви в Дон. Мамай вирушив у похід на Русь, щоб зламати зростаючу могутність Московського великого князівства і посилити його залежність від Золотої орди. Проти монголо-татар виступило військо, до якого входили нар. ополчення більшої частини рос. земель, а також укр. і білорус. загони. Чисельність обох військ була приблизно однаковою і становила 100—150 тис. чол. Рус. військо випередило ворога і не допустило з'єднання сил Мамая з його союзниками — великим князем литовським Ягайлом і (за свідченням деяких літописців) князем рязанським Олегом Івановичем. Битва почалася поодиноким між рос. і татар. богатирами — Пересветом і Челубеем (обидва загинули). В результаті вдалих дій рус. військ, зокрема засадного полку на чолі з кн. Д. М. Боброком-Волоським і серпуховським кн. Володимиром Андрійовичем (див. карту), ворога було розгромлено. Перемога рус. військ у К. б. мала велике істор. значення в боротьбі рос. та ін. народів проти монголо-татарського ігн. Вона завдала могутнього удару Золотій орді, прискорила її занепад і піднесла значення Москви як центру об'єднання всіх російських земель. На місці К. б. відкрито музей «Куликове поле».

А. А. Воєк.

КУЛИКОПОДІБНІ, кулики (Charadriiformes) — ряд птахів. Розміри дрібні й середні (довж. тіла 14—62 см, маса від 20 г до 1 кг); дзьоб переважно довгий, тонкий, іноді загнутий донизу або вгору. Нижня частина горлоїки і цівки неоперені, передні три пальці розвинені добре, задній редукований. Оперення переважно бурих, сірих, вохристих тонів з білим або жовтим. 181 вид, пошир. всесвітньо, в СРСР — 79, у т. ч. в УРСР — 47, з них найвідоміші *турухтан, щиголь, слуква, крохаль, гаршнеп, дупель, бекас* та ін. У помірних широтах — перелітні або ко-чові птахи. Ведуть навколводне життя, звичайно селяться колоніями. Переважна більшість К. утворює пари (див. *Моногамія* у тварин), окремі — полігами (див. *Полігамія* в біології). Гніздо мостять на землі. У кладці 4 яєць. Живляться К. тваринною їжею: комахами, водними безхребетними. Великі К. є об'єктами спортивного полювання. Багато видів знищують шкідливих комах. Викопні рештки відомі починаючи з нижнього олігоцену.

О. Б. Кістяківський.

КУЛИК-СОРОКА (Haematopus) — рід птахів род. *сиркоподібних*. Довж. 42—45 см, маса 385—518 г. Оперення біле з чорним, ноги і дзьоб червоні. 4 види, пошир. по всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР зустрічається по всій тер. К.-с. звичайний (*H. ostralegus*). Населяє береги морів, рідне — внутр. водойм. В УРСР гніздиться на узбережжі Чорного і Азовського морів, по берегах Дніпра, Десни, Прип'яті. Гніздо — ямка на землі. Кладка з 3—4 (іноді 2) яєць насиджують 26—28 днів. Живиться К.-с. водними безхребетними, а також рибою і комахами.

КУЛИНИЧІ — селище міського типу Харківського р-ну Харків, обл. УРСР, за 3 км від залізнич. ст. Лосеве. 3,0 тис. ж. (1980). На тер. К. — н.-д. ін-т тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР з дослідним г-вом «Українка», цех безалкогольних напоїв. Середня школа, лікарня; Будинки культури, 4 б-ки. С-ще засн. 1679.

КУЛІ (тамільське, букв. — заробітки) — низькооплачувані, некваліфіковані робітники (вантажники, рикші тощо) в Китаї (до 1949), Індії та інших країнах Сх. і Пд.-Сх. Азії. К. називали також неква-

Кулик-сорока звичайний.

Куликовська битва 1380. Пам'ятник руським воїнам на Куликовому полі. Архітектор О. П. Брюллов. 1850.

КУЛІБІН

ліфікованих робітників, найнятих за контрактом у країни Америки, Пд. Африку і Австралію.

КУЛІБІН Іван Петрович [10 (21). IV 1735, Нижній Новгород, тепер м. Горький — 30.VII (11.VIII) 1818, там же] — рос. механік-самоук. В 1764—67 сконструював годинник у формі яйця, що являв собою складний механізм автом. дії. Керував (з 1769) мех. майстернями Петерб. АН, де створив оптичний телеграф і код для передавання повідомлень, «планетний» кишеньковий годинник, «зеркальні ліхтарі» (прототип прожекторів), візок-самокат, «механічні ноги» (протези), ліфт тощо. Розробив способи шліфування скла, використуваного для мікроскопів, телескопів та ін. У 1776 збудував модель одноаркового дерев'яного моста через Неву. Після звільнення з АН (1801) побудував (1804) у Нижньому Новгороді «водохідне судно», яке рухалося проти течії.

КУЛІДЖАНОВ Лев Олександрович (н. 19.III 1924, Тбілісі) — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1962. В 1955 закінчив ВДІК. Перші фільми «Це починалось так...» (1956) і «Дім, в якому я живу» (1957) створив разом з Я. Сегелем. Постановив фільми: «Отчий дім» (1959), «Коли дерева були великими» (1962), «Синій зошит» (1964), «Злочин і кара» (1970, за Ф. Достоевським), «Зоряна хвилина» (1974), «Карл Маркс. Молоді роки» (1980, телевізійний, 7 серій). З 1965 — перший секретар правління Спільки кінематографістів СРСР, кандидат у члени ЦК КПРС з 1967. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

КУЛІЄВ Кайсин Шувайович (н. 1.XI 1917, с. Верхній Чегем, тепер Чегемського р-ну Каб.-Балк. АРСР) — балкарський рад. поет, нар. поет Каб.-Балк. АРСР (1967). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1937. У ліричному циклі «Мої сусіди» (вид. 1957) створив образи рад. людей-трудівників. Вірші років Великої Вітчизн. війни — про патріотизм і мужність рад. людей. Цикл «Пісні ущелин» (1947—51) — про істор. минуле балкар. народу. В «Горнянській поемі про Леніна» (1959—60) утверджує безсмертя лєнінських ідей. Автор збірок «Поранений камінь» (1964), «Мир дому твоєму» (1966), «Книга землі» (1972). Держ. премія СРСР (1974) та ін. Перекладач творів Т. Шевченка, присвятив йому вірш «Поет народу» (1939). Депутат Верховної Ради СРСР 5 і 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни II ступеня, ін. орденами, медалями.

Т.: Укр. перекл. — Поезії. К., 1977; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77.

КУЛІЄВА Мая (Мамаджан; н. 1920, ауд. Безмеїн, Туркм. РСР) — туркм. рад. співачка (ліричне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1955). Член КПРС з 1947. В 1938—41 навчалася на туркм. відділенні Моск. консерваторії. З 1941 — солістка Туркм. театру опери та

балету імені Махтумкулі. Партії: Шасеєм, («Шасеєм і Гаріб»), Абадан («Абадан» Мейтуса і Кулісва), Лейлі («Лейлі і Меджун» Мейтуса і Овезова), Татіяна («Євгеній Онегін» Чайковського), Маргарита («Фауст» Гуно) та ін. У концертному репертуарі є укр. нар. пісні. Нагороджена орденом «Знак Пошани».

КУЛІК (Kulik) Якуб Філіпп (1.V 1793, Львів — 28.II 1863, Прага) — слов'янський математик. Закінчив Львів. ун-т (1814). З жовтня 1827 до кінця життя виконував обов'язки зав. кафедрою вищої математики Карлового ун-ту у Празі. К. — автор праць з математики, фізики, астрономії та теорії календаря, зокрема творів «Підручник вищого аналізу» (1831), «Основи вищої механіки» (1846) тощо. У 1848 К. подарував понад 1000 томів з свого зібрання бібліотечі Львів. ун-ту.

Я. О. Матейшин.
КУЛІНАРІЯ (від лат. *culina* — кухня) — мистецтво приготування страв (виробів) з сирих рослинних або тваринних продуктів *харчування*; безпосередньо самі страви (вироби). Одна з рис нац. культури. К. зародилася за первісно-общинного ладу, набула значного розвитку в середині віки, коли певною мірою почали складатися традиційні способи і прийоми приготування страв (виробів) — італійська, французька, китайська, російська, українська та ін. нац. кухні, пов'язані з геогр. положенням і умовами життя народів, їхніми звичаями, наявністю віхідних продуктів тощо. Постійно вдосконалюючись, нац. К. збагатилася новими і міжнац. способами приготування страв (виробів). К. тісно пов'язана з *дієтою*, *лікувальним харчуванням*, з фізіологією харчування, санітарією і гігієною. В сучас. К. відносять до обробки продуктів з використанням вакууму, ультразвуку, інфрачервоного проміння, струмів високої частоти тощо. В СРСР проблеми К. досліджують в Ін-ті харчування Академії медичних наук СРСР, Київському торговельно-економічному інституті, Торгівлі і громадського харчування українському науково-дослідному інституті, Харківському інституті громадського харчування та ін. Літ.: Репетур і технологія приготування страв української кухні. К., 1968; Шалімов С. А., Шадура Е. А. Сучасна українська кухня. К., 1974; Тихончик А. І., Новоженев Ю. М. Советская национальная кухня и зарубежная кухня. М., 1977.

В. і. Шалун.
КУЛІСИ (франц. *coulisses*, від *couler* — ковзати), лаптушки — плоскі частини театральної декорації (м'які або напнуті на рами), що розміщуються з боків сцени паралельно або під кутом до *рамі*. Разом з ін. частинами декорації становлять худож. оформлення вистави. Водночас виконують і тех. функції, ховаючи від глядача службові (бокові) частини сцени. К. вперше застосовані 1619 в театрі Фарнезе в Пармі (Італія). К. називають також частину театру, що міститься за завісою.

КУЛІСИ польові (франц. *coulisses* — виїмки, жолобки) — рядок

або смуга з 2—3 рядків кукурудзи, соняшнику, сорго чи ін. високоствелих рослин, висіяних на паровому полі для нагромадження снігу і захисту озимини від *зимовання рослин*, а також від *пилкових бур*, *суховіїв*, *вибування посівів*. На посівах *огірків* і *баштанних культур* куліси створюють з кукурудзи або з соняшнику, сорго для захисту рослин від холодних вітрів і *суховіїв*. Розташовують К. перпендикулярно до напрямку панівних вітрів з міжряддям, кратним ширині захвату тракторних агрегатів на сівбі і культивуванні. Для Лісостепу УРСР науковці рекомендують на посівах озимих *снігозатримувальні* К. з білої гірчиці, для Полісся — з *люпили*.

М. Я. Палієко.
КУЛІСНИЙ МЕХАНІЗМ — механізм, що перетворює обертотий або хитний рух у зворотно-поступальний чи навпаки за допомогою рухомої ланки — куліси (деталі з прорізом, в якому ковзає повзун — кулісний камінь). До найпоширеніших механізмів такого типу належать кулісно-коронні, кулісно-повзунні, кривошипно-кулісні (див. також *Кривошипний механізм*) та двокулісні. К. м. застосовують у приводах верстатів, у механізмах паророзподілу парових машин, лінійно-розв'язувальних пристроях, приладах тощо. Іл. с. 8.

КУЛІШ Микола Гурович [6 (18). XII 1892, с. Чаплинка, тепер смт Херсон, обл. — 1942] — укр. рад. письменник-драматург. Член Комуністичної партії з 1919. В 1913 закінчив гімназію в м. Олешках (тепер Цюрупинськ). У 1915—17 перебував на фронті. Учасник революц. подій і громадян. війни на Україні, в 1919 був комісаром 519 полку Червоної Армії. Перші вірші надрукував 1917 в армійській газеті. Кращу частину літ. спадщини К. становить драм. трилогія про рад. село періоду 1919—30: п'єси «97» (1924, ост. ред. — 1929), «Комуна в степах» (1924, ост. ред. — 1931), «Прощай, село» (1930, ост. ред. — 1933). В цих творах К. відобразив класову боротьбу на селі, подолання дрібновласницької психології. У комедії «Отак загинув Гуска» (1925) ідко висміяв налякане Великою Жовт. соціалістич. революцією міщанство. У п'єсі «Маклена Граса» (пост. 1932) розкрив гострі суперечності капіталістичної дійсності. К. деякий час належав до літ. орг-ції *Валіте*. Пережитим духовна криза позначилася на п'єсах «Вічний бунт», пост. 1932) драматург переглянув свою позицію, засудив ідейно-естетичні помилки, пов'язані з впливом «вапліянства». «Патетична соната» (пост. 1931) — багатопланова ліро-епічна драма про Жовт. революцію і громадян. війну на Україні. Один з основоположників укр. рад. драматургії.

Т.: П'єси. К., 1960; Твори. К., 1968; П'єси. — Листи. К., 1969; Рос. перекл. — 97. М., 1957; Патетическая соната. — Маклена Граса. М., 1964; Пьесы. М., 1980.

І. П. Кулібін.

Л. О. Куліджанов.

К. Ш. Кулієв.

М. Кулієва.

Лит.: Острик М. Микола Куліш. В кн.: Українські радянські письменники, кн. 4. К., 1960; Кузякіна Н. Б. Письменники Куліша. К., 1970.

Г. М. Давидова.

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович [літ. псевд.—Хуторянин, Панько Казюка, Данило Юс та ін.], 27.VII (8.VIII) 1819, містечко Вороніж, тепер смт Шосткинського р-ну Сум. обл.—2(14).II 1897, хут. Мотронівка поблизу м. Борзни, тепер Черніг. обл.] — український бурж. письменник, історик, фольклорист, етнограф, перекладач. Н. в дрібнопоміщицькій родині. Вчився (1837—39) в Київ. ун-ті як шкільний слухач. Літ. діяльність почав оповіданнями рос. мовою 1840. З 1840 вчителював у Луцьку, Києві, Рівному (Ровно), викладав у Петерб. ун-ті. За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, в якому посідав ліберально-буржуазні позиції, в 1847 був заарештований і засланий до Вологди (замінено службою в Тулі). Покаявшись, дістав дозвіл 1850 переїхати до Петербурга. Після придушення польс. повстання 1863 був на держ. службі у Варшаві. Останні роки життя провів на Україні. Світогляд, літ. і наук. діяльність К. надзвичайно суперечливі. Виступавши як ліберал, він у 70-х рр. остаточно утвердився на позиціях укр. бурж. націоналізму, реакц. слов'янофільства. У творчості еволюціонував від консервативного романтизму до етногр. реалізму. У повісті «Михайло Чарнишенко, або Малоросія вісімдесят років назад» (ч. 1—3, 1843, рос. мовою), в ідилії «Ориця» ідеалізував козацьку старшину, патріархальщину. У поемі «Україна» К. намагався в жанрі укр. нар. дум подати історію України (довівши її тільки до Б. Хмельницького). В істор. романі «Чорна рада, хроніка 1663 року» (укр. і рос. мовами, 1845—47) реалістичні картини побуту і соціальної боротьби пройняті ідеалізацією гетьманської верхівки. Зб-ка віршів «Досвітки» (1862) ідейно протистояла революц. поезії Т. Шевченка. Консервативні ідеї виявилися в зб-ках «Хуторянин» (1882), «Дзвін» (1893). Видав два томи літ.-наук. зб. «Записки о Южной Руси» (1856—57), альманах «Хата» (1860), брав участь у виданні журн. «Основа». К. перекладав укр. мовою твори багатьох класиків світової ліри, зокрема О. Пушкіна, А. Міцкевича, У. Шекспіра, Г. Гейне, Дж. Байрона. У працях з історії України К. з бурж.-націоналістичних позицій висвітлював минуле України, заперечував роль нар. мас в історії. К. — автор «Граматки», статей «Виховання дітей», про ремісничі школи та ін. М. Чернишевський, І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка та ін. укр. і рос. революц. демократи, відзначаючи певні заслуги К., різко виступали проти його реакційних поглядів.

Тв.: Сочинения и письма, т. 1—5. К., 1908—10; Вибрані твори. К., 1969; Поезії. К., 1970.

Лит.: Історія української літератури, т. 3. К., 1968; Кирилюк Є. П. Панько Куліш: «Радянське літературознавство», 1969. № 8. Б. П. Кирилюк.

КУЛІШЕНКО Григорій Якимович (1903, с. Черепин, тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.—14.X 1939) — рад. військ. льотчик, командир ескадрильї загону рад. льотчиків-добровольців у Китаї. Член Комуністичної партії. Трудову діяльність почав робітником на цукровому з-ді в м. Яготині. В 1934 закінчив військ. авіац. уч-ще. З червня 1939 взяв участь у війні проти япон. загарбників у Китаї. Ескадрилья, якою командував К., знищила понад 100 япон. літаків. Загинув у повітря. бою, збивши 6 ворожих машин. Похований у м. Ваньсяні (провінція Сичуань), де йому було встановлено пам'ятник.

КУЛОН (Coulomb) Шарль Огюстен (14.VI 1736, Ангюлем — 23.VIII 1806, Париж) — франц. фізик і військ. інженер, член франц. Академії наук (з 1781). Наук. праці з електрики, магнетизму і тех. механіки. На основі встановлених ним законів кручення побудував прилад для вимірювання сили — крутильні ваги, за допомогою якого відкрив закон взаємодії електр. зарядів (див. Кулона закон).

КУЛОН, Кл. С — одиниця електричного заряду та електричної індукції в Міжнародній системі одиниць (СІ). 1) Кл. — електр. заряд, який переноситься через поперечний переріз провідника за 1 с при силі постійного струму 1 А. 2) Кл. — потік електр. індукції крізь замкнуту поверхню, всередині якої міститься вільний заряд 1 Кл. Названа ім'ям франц. фізика Ш. О. Кулона.

КУЛОНА ЗАКОН — основний закон електростатики; визначає силу взаємодії між точковими нерухомими електричними зарядами. Встановив 1785 Ш. О. Кулон. За К. з., сила взаємодії F між зарядами q_1 і q_2 прямо пропорційна величині зарядів і обернено пропорційна квадрату віддалі r між ними та ϵ діелектричній проникності ϵ середовища, в якому вони перебувають: $F = k \cdot \frac{q_1 \cdot q_2}{\epsilon \cdot r^2}$, де

k — коеф. пропорційності, який залежить від вибору системи одиниць. У Міжнародній системі одиниць (СІ) $k = 1/4\pi\epsilon_0$, де ϵ_0 — електрична стала; в СІС системі $k = 1$. Сила F — вектор, напрямлений вздовж прямої, що з'єднує заряди. Для односторонніх зарядів $F < 0$ (відштовхування зарядів), для різноименних $F > 0$ (притягування зарядів). К. з. наз. також залежність сили взаємодії F_m магнітних полюсів m_1 і m_2 від віддалі r між ними та магнітної проникності μ середовища: $F_m = f \cdot \frac{m_1 \cdot m_2}{\mu \cdot r^2}$, де f — коеф. пропорційності, який залежить від вибору системи одиниць.

Лит.: Тамм І. Е. Основы теории электричества. М., 1966; Курс физики. К., 1978.

КУЛУНДИНСЬКЕ ОЗЕРО — безстічне солоне озеро в межах Алт. краю РРФСР, в Кулундинському степу. Площа 728 км², глб. до 4 м. Пн. та зх. береги урвасті, східні — пологіші. Є невеликі острови. До озера впадає кілька річок, найбільша — Кулунда. Взимку не замерзає. Спо-

лучене протокою з Кучукським оз. Поклади мірабіліту.

КУЛУНДИНСЬКИЙ СТЕП, Кулунда — рівнина на Півдні Зх. Сибіру, в межах Алт. краю РРФСР і Каз. РСР. Лежить у межах річки Обі та Іртиша. На Пн. межє з Барабинським степом, на Пд. переходить у передгір'я Алтаю. Пл. майже 100 тис. км². Являє собою слабо погорбовану рівнину, вис. від 100—120 м у центр. частині до 200—250 м на Пд. та Сх. Характерні окремі витягнуті підвищення (гриви), між якими розташовані невеликі безстічні солоні озера (Кулундинське озеро, Кучукське та ін.), в яких є запаси соди, мірабіліту, кухонної солі тощо. Переважають степові ландшафти, на Пн. — соснові ліси, березові колки, вздовж річок — вузькі смуги соснових лісів. К. с. — важливий район вирощування зернових і тех. культур.

КУЛЯ — геометричне місце точок простору, що містяться на віддалі, не більшій за R (радіус) від даної точки (центра). Об'єм K . $V = 4\pi R^3/3 = \pi D^3/6$, площа її поверхні $S = 4\pi R^2 = \pi D^2$, де $\pi = 3,14159...$, R — радіус K , D — її діаметр. Див. також Кульовий шар, Кульовий сегмент, Кульовий сектор, Сфера.

КУЛЯ — у зброї передня частина бойового патрона для стрільня з кулеметів, стрілецької, спортивної та мисливської зброї. К. закріплюється в гільзі патрона. За калібром К. поділяються на малокаліберні (6,5 мм), нормального калібру (7,5—7,69 мм), великокаліберні (12,7—15 мм). У військ. справі застосовують розвинні, бронебійні, запально-взривні та ін. спец. кулі. Іл. с. 8.

КУЛЯБ — місто, центр Куляб. обл. Тадж. РСР, райцентр. Розташований в долині р. Яхсу (бас. Пянджу). Залізнич. станція, автомоб. та повітр. зв'язок з Душанбе. 57 тис. ж. (1980). Відомий з часів середньовіччя. Був центром Кулябського бекства Бухарського ханства, значним торг. пунктом. Рад. владу встановлено 15.III 1921. З 1934 — місто. В 1939—55 і з 1973 — обл. центр. Бавовноочисний, олійницький, маслоробний, мол. з-ди, м'ясний комбінат. Виробн. буд. матеріалів. У К. — пед. ін-т, мед. та пед. уч-ща, муз.-драм. театр.

КУЛЯБА Григорій Васильович (н. 23.XII 1928, Полтава) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1963. В 1955 закінчив Київ. консерваторію. В 1948—60 — керівник вокального ансамблю та диригент оркестру нар. інструментів Укр. радіо, 1960—63 та 1977—78 — диригент капели «Думка», 1965—67 — військ. ансамблю пісні і танцю; 1968—74 — худож. керівник і гол. диригент хору Укр. телебачення і радіо, 1974—77 — Капели бандуристів УРСР. З 1978 — худож. керівник групи вокалістів Укр. телебачення і радіо.

КУЛЯБКО Олександр Олександрович [15 (27).III 1866, м. Омськ — 6.VIII 1930, Москва] — рос. рад. фізіолог. Закінчив Петерб. (1888), Томський (1893), Берлінський і Лейпцигський ун-ти. Учень І. М.

М. Г. Куліш.

П. О. Куліш.

Ш. О. Кулов.

Л. А. Кульський.

КУЛЯВСЬКА
ОБЛАСТЬ

Сеченова та П. В. Овсянникова. Праці — гол. чин. з проблем оживлення організму. У своїх дослідках добився відновлення діяльності відокремленого (замороженого) серця тварин через кілька діб після їх загибелі. Вперше (1902) оживив серце людини через 20 год. після смерті. Відновив життєві функції головного мозку на 2—3 год. у відокремленій голові риби.

КУЛЯВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Талж. РСР. На Пд. межує з Афганістаном. Утворена 29.XII 1973. Площа 12,0 тис. км². Населення 454 тис. чол. (на 1.1 1980). Осн. населення — таджики, живуть також узбеки, росіяни та ін. Міськ. населення — 26%. У складі області — 8 районів, 2 міста та 6 селищ міського типу. Центр — м. Куляб.

Пн. і сх. частини К. о. зайняті гірськими хребтами — Вахським (вис. до 3140 м) та Хазратіш (вис. до 2843 м), від них у пд. і пд.-сх. напрямках простягаються відроги — хребти Джилантау, Сарсаряк і Тереклітау. Між хребтами лежать хвилясті й плескаті рівнини — Кулябська, Дангаринська, Припіндська та ін., на яких вирощують осн. с.-г. культури. Корисні копалини: кам. сіль, целестин. Кліматичні умови різноманітні. На Пд. Зх. клімат жаркий, посушливий. Пересічна т-ра січня вище 0°, липня +30°, опадів менше 300 мм на рік. Значної шкоди посівам і деревним насадженням влітку завдає пд.-сх. вітер «афганець» (див. Вітри місцеві). У долинах пн. частини К. о. клімат холодніший, пересічна т-ра січня — 4,2°, липня +23,1°, опадів 500—700 мм на рік. Вдоль пд. кордону області протікає р. Піндж, найбільша її притока — Кизилсу. До вис. 1800 м переважає трав'яна рослинність (осока, тонконіг, ефемери, пирій) на сіроземях, що чергуються з чагарниками (фісташка, мигдаль, арча). Вище (до 2400—2800 м) — деревно-чагарникова рослинність (клен, тополя, арча) на коричневих карбонатних ґрунтах, яка змінюється субальп. та альп. луками на гірсько-степових та гірсько-лучних ґрунтах. К. о. — район розвинутого с. г., у т. ч. бавовництва, та пром-сті по переробці с.-г. сировини. Провідні галузі пром-сті: легка (гол. чин. бавовноочисна) та харч. (м'ясна, олійницька, борошномельна). Підприємства цих галузей розміщені в Кулябі та селищі Московському. Електроенергія надходить від Нурекської ГЕС. Розвивається виробн. буд. матеріалів; з-д слюсарно-монтажного інструменту в Кулябі. В структурі с. г. переважає землеробство, в осн. поливне (зрошують понад 41% ріллі. 1977). З тек. культур провідне місце посідає бавовник, вирощують також льон-кудряш та кунжут. К. о. — значний постачальник зерна в республіці (пшениця, ячмінь, кукурудза, рис). Вирощують кормові й овочеві багаторічні культури. Розвинуте також садівництво, зокрема субтропічне (гранат, хурма), та виноградарство. Тваринництво спеціалізується на розведенні овець (у т. ч. тонкорунних, гіс-

сарських, каракульських; щорічне виробн. шкурок понад 47 тис.). Розводять також велику рогату худобу, свиней. Шовківництво. Гол. види транспорту — автомоб., залізнич. (лінія Душанбе — Курган-Тюбе — Куляб, вузькоколіїна), розвивається повітр. транспорт. У К. о. — пед. ін-т, пед. та мед. уч-ща, обл. театр, краєзнавчий музей (Куляб).

М. Ю. Мамаджанова. **КУЛЯ-ЗОНД** — наповнена воднем гумова куля з прикріпленням до неї метеорографом, що записує на стрічці параметри атмосфери; вид некерованого аеростата. На деякій висоті К.-з. лопається або відокремлюється від метеорографа, що опускається на парашути. Висота підйому К.-з. до 40 км. Досконалішими є К.-з., обладнані радіопередавачами, — **радіозонди**.

КУЛЯСТИХ АМФОР КУЛЬТУРА — археологічна культура часів мідного віку на території сх. частини УРСР. Поділяється на 2 локальні варіанти — волинський і подільський. Поселень К. а. к. поки ще не виявлено; досліджено поховальні пам'ятки цієї культури. Померлих ховали переважно в прямокутних скринях, складених з кам. плит, у скорченому положенні; трупопалення трапляються рідко. В похованнях знайдено амфори кулястої форми (звідси назва культури) та ін. посуд, відліфований крем'яні сокири й вузькі долота, ножі з пластинок, кістяні пряжки від поєвсів, ятарні прикраси тощо. Носії К. а. к. були осілими племенами, що займалися скотарством і, можливо, землеробством.

Лит.: Культура кулястих амфор. В кн.: Археологія Української РСР. т. 1. К., 1971.

В. Г. Збенюк. **КУЛЬБАБА** (Тагахасит) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітних*. Корінь стрижневий. Стебло безлисте (квітконос), порожнисте, з одним, іноді двома багатоквітковими кошиками на верхівці. Листки в прикореневій розетці, зубчастолопатеві або перистороздільні, зрідка цілокраї. Квітки двостатеві, жовті. Плід — сім'янка. Понад 100 видів, поширених в Європі, Азії,

Америки, Австралії та Пн. Африки. В СРСР — 70 видів, в т. ч. УРСР — 12, з них найпоширеніший К. з вичайна, або лікарська (I. officinale). Ростає скрізь на Україні на луках, вигонах, у садах як бур'ян. Екстракт або порошок з коренів (іноді й з листків) застосовують у медицині для поліпшення діяльності органів травлення. Деякі види К., напр. крим-сагіз, або К. осілля (I. hybernica), росте в Криму, та *кок-сагіз*, який раніше вирощували на Україні, містять в коренях 4—6% каучуку.

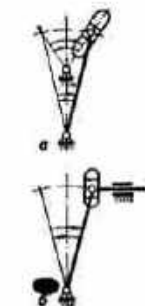
КУЛЬБАКІН Степан Михайлович (28.VII (9.VIII) 1873, Тбілісі — 22.XII 1941, Белград) — російський мовознавець, член-кор. Російської АН (з 1919), з 1925 — член Серб. АН (у Белграді). Закінчив Новоросійський (в Одесі) ун-т (1896). Професор Харків. ун-ту (з 1905), з 1920 — професор ун-ту в м. Скоп'є, з 1924 — ун-ту в Белграді. Автор праць з славистики: «До історії й діалектології польської мови» (1903), «Давньохорватсько-слов'янська мова» (в. 1—3, 1911—13), «Історія слов'ян» (1908), «Сербська мова» (1915), «Українська мова. Короткий нарис історичної фонетики і морфології» (1919), «Старослов'янська мова» (1929).

Ф. П. Медведєв.

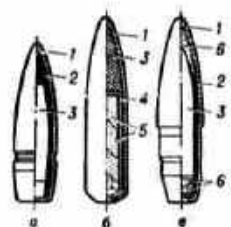
КУЛЬЖЕНКИ — укр. видавці. 1) Стефан Васильович (24.XII 1836 (5.I 1837), Київ — 16 (29). I 1906, там же). Навчався в Софійському духовному училищі. З 1848 працював у кн. друкарнях — учнем, робітником, управителем. З 1880 мав власну друкарню — одну з кращих на Україні та в Росії. Друкував книжки, журнали («Земледілець», «Інженер»), газети («Зоря», «Киевское слово»), календарі (1880—1904), карти, репродукції. За високе поліграфічне оформлення видання К. не раз здобували золоті й срібні медалі на Всерос. пром. виставках. Відомі видання: М. Захарченка «Киев тепер і прежде» (К., 1888), численні альбоми тощо.

2) Василь Стефанович (29.I (11.II) 1865, Київ — 7.IX 1934, там же). Син С. В. Кульженка. Вчився в Поліграфічній академії в Лейпцигу. Керував фотолітодрукарнею «С. В. Кульженко». В 1903 засн. Київ. школу друкарської справи, викладав у ній. У 1908—14 видавав і редагував журн. «Искусство и печатное дело». В 1924—34 викладав у Київ. худож. ін-ті. Лит.: Васильев В. С. [Кульженко В. С.] Подвиги у печатного станка. К., 1904. С. І. Білокінь.

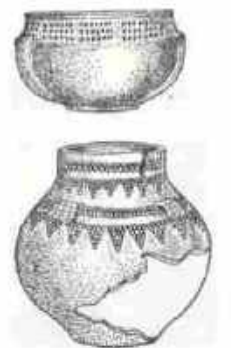
КУЛЬМАН — креслярський прилад, що складається з дошки (стола) і встановленого на ній важільного пристрою — **пантографа**; засіб креслярсько-конструкторської техніки. Дає змогу проводити на кресленнях прямі лінії заданої довжини під будь-яким кутим у площині дошки, не застосовуючи рейсши, транспортирів, косинців, масштабних лінійок тощо. **КУЛЬМІНАЦІЯ** [від лат. culmen (culminis) — вершина] — момент найвищого піднесення, напруження, розвитку. В літ. творі — подія або сукупність подій, в яких досягає найвищого напру-

Кулісний механізм (кулісно-коронісний):
а — з хитною кулісою;
б — з кулісою, що рухається поступально.

Кулі:
а — звичайна; б — тра-
суюча; в — броньована-
запалювальна (1 — обо-
лонка; 2 — свинцева со-
рочка; 3 — осердя; 4 —
стаканчик; 5 — тра-
суюча речовина; 6 — запалю-
вальна речовина).

Кулястих амфор культу-
ра. Глиняні горщики.

ження розвитку основного конфлікту. Після К. сюжетна дія твору спрямовується до розв'язки. **КУЛЬМІНАЦІЯ** в астрономії — проходження світла через небесний меридіан (див. *Небесна сфера*). Розрізняють верхню і нижню К. В Пн. півкулі у верхній К. (найбільша висота над горизонтом) світло міститься між Пн. полюсом світу й точкою Півдня; а нижній — між Пн. полюсом світу й точкою Півночі. Якщо обидві К. світла спостерігаються над горизонтом, світло наз. *незахідним*.

КУЛЬ-ОБА — скіфський курган 4 ст. до н. е. за 6 км від м. Керчі Крим. обл. Досліджений 1830. Під курганом виявлено кам'яний склеп, у якому було поховано скіфського вождя, його дружину чи наложницю і слугу-конюха з конем. Одяг вождя прикрашено золотими бляшками, а головний убір — золотим діадемом та пластинками з зображеннями скіфів, які братаються, на шні була золота гривна (вагою 461 г), на руках — золоті браслети. Поруч з похованням було покладено оздоблену золотом зброю, золоту чашу тощо. Серед живописних прикрас — кількості золотих бляшок від одягу, золоті діадема з розетками, підвіски, медальйони з зображеннями голови Афіни, гривна з фігурами літаючих левів на кінцях та ін. Найвишній знахідка — електрова (з золота і срібла) ваза з зображеннями скіфських воїнів на привалі. У склепі також знайдено кількості бронзових наконечників стріл і списів та багато ін. предметів. Художні вироби з К.-О. є шедевром давньогрец. ювелірного мистецтва, зберігаються в *Ермітажі*.

КУЛЬОВИЙ СЕГМЕНТ — частина кулі, відрізнена від неї площиною (мал.). Об'єм К. с. $V = \pi h^2 (3R - h)/3$, його бічна поверхня $S = 2\pi R h$, де R — радіус кулі, h — висота кульового сегмента.

КУЛЬОВИЙ СЕКТОР — геометричне тіло, утворене обертанням кругового сектора навколо одного з радіусів, що обмежують його (К. с. першого типу; мал., 1), чи *діаметра*, що не має спільних точок з дугою сектора (К. с. другого типу; мал., 2). Об'єм К. с. $V = 2\pi R^2 h/3$, його повна поверхня $S = \pi R (2h + a + b)$, де R — радіус кулі; h — проекція хорди, що стягує дугу сектора, на вісь обертання; a і b — віддалі кінців хорди від цієї осі (у К. с. першого типу $b = 0$).

КУЛЬОВИЙ ШАР — частина кулі між двома паралельними січними площинами — основами (мал.). Об'єм К. ш. $V = \pi h (3a^2 + 3b^2 + h^2)/6$, його бічна поверхня $S = 2\pi R h$, де R — радіус кулі, h — віддалі між основами К. ш., a і b — радіуси цих основ. Дл. с. 11.

КУЛЬОВІ СКУПЧЕННЯ — зор'яні скупчення, що характеризуються кульовою формою розподілу зір; містять десятки й сотні тисяч зір. Два з найближчих до Землі К. с. розташовані в сузір'ях *Геркулеса* й *Центавра*.

КУЛЬСЬКИЙ Леонід Адольфович [н. 28.III (10.IV) 1903, м. Новоромськ, тепер ПНР] — укр. рад.

хімік, акад. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки і техніки УРСР з 1968. Член КПРС з 1965. У 1925 закінчив Київ. ін-т народної освіти, 1928 — Ленінгр. ун-т. З 1934 працює в АН УРСР (з 1938 — в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР). К. — один з основоположників наук. напрямку хім. технології — хімії і технології очищення води та засновник школи укр. вчених, які працюють у цій галузі. Результати досліджень К. набули практичного застосування при реконструкції ряду водопроводів і великих підприємств УРСР і РРФСР. Розробив апаратуру для обробки води. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1976. Портрет с. 7.

КУЛЬТ релігійний (лат. cultus — шанування, поклоніння) — релігійне шанування якихось предметів або надприродної істоти, обрядовий бік релігії. У широкому розумінні — всі дії, пов'язані з релігійними уявленнями віруючих (магічні обряди, *жертвоприношення*, молитви, богослужіння, *таїнства*, містериї, реліг. свята), а також предмети, використовувані з метою умилостивлення надприродних сил (святенні зображення, фетиші, святилища, храми, предмети релігійних обрядів).

У вузькому розумінні — реліг. обряд, що мають на меті сприяти бажаній вплив на надприродні істоти. Елементи К. з'явилися з появою ранніх форм реліг. вірувань в епоху ранньородового ладу і виявлялись у шануванні фетишів, тотемів, духів тощо. Розвиток і ускладнення К. тісно пов'язані з виділенням окремих сусп. прошарків — жерців, *духівництва*. Кожна релігія або реліг. течія має свій К. Реліг. К. відзначається емоційністю і використовується церквою як один із засобів духовного впливу на віруючих. І. І. Мигонич.

КУЛЬТ ПРЭДКІВ — релігійний культ шанування душ померлих родичів *жертвоприношеннями*, заклинаннями тощо. К. п. виник на ранніх етапах перісообщинного ладу і є однією з форм *анімізму*. В основі К. п. лежать первісні уявлення про загробне існування душ померлих та їхній вплив на життя людей. З виникненням класової нерівності К. п. став одним із засобів закріплення влади верхівки рабовласницького суспільства. В класовому суспільстві пізнішого часу К. п. витіснено культом богів, проте пережитки його збереглися в сучас. релігіях, зокрема в православ'ї (т. з. *провод*, *поминки* тощо).

КУЛЬТАРМІЙЦІ — добровільні учасники масового руху по *ліквідації неписьменності* й малописьменності в перші роки культурного будівництва в СРСР. В 1925 з ініціативи комсомолу в країні почався Всесоюзний культпохід К. Вони безплатно навчали грамоти, створювали умови для роботи пунктів лікнепу, поширювали л-ру тощо. Навчання грамоти дорослих пов'язувалося з політ. роботою серед населення, з підвищенням

його заг. культур. рівня. Роботу К. в УРСР координувала *Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю*. Силами К. навчено грамоти мільйони трудящих. Методику роботи К. взяли на озброєння країни, що стали на шлях побудови соціалізму (Куба, СРВ, ряд країн Африки та ін.).

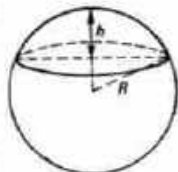
Т. Л. Пономаренко.
КУЛЬТИВАТОР (від франц. cultivateur) — знаряддя для обробки ґрунту (без обороту його верхнього шару), боротьби з бур'янами і внесення в ґрунт добрив. Осн. робочими органами К. є лапи (мал.). За їх типом, а також за призначенням цих знарядь, видом їх тяги та способом з'єднання з трактором К. поділяють на парові, розпушувальні, противерзійні (штангові і плоскорізи), вогневі, рослинопідживлювачі, підгортачі, садові, фрезерні, овочеві та лісові. Парові К. використовують для передпосівної обробки ґрунту та догляду за парами. В СРСР, зокрема на Україні, поширений К. паровий КПС-4 в причіпному (мал.) і навісному варіантах. К. розпушувачі, напр. КРБ-3,6 (мал.), застосовують для обробки кам'янистих ґрунтів на гірських схилах до 20°. Ширина захвату 3,6 м. До противерзійних К. належать: а) штанговий КНШ-3,6 (мал.), призначений для розпушування ґрунту і знищення бур'янів у районах, де ґрунти зазнають вітрової ерозії. При *лученні стерні* цей К. залишає її на поверхні поля непошкодженою. Робочим органом є штанга у вигляді квадратного сталевого валу; б) К.-п. плоскоріз КПП-2,2 (мал.) — для обробки ґрунтів, які зазнають вітрової ерозії. К. вогневі, в т. ч. КО-2,4, призначені для пригнічення полум'ям газових паливних життєдіяльності різних видів однорічних бур'янів на стерні люцерни, кенафу, джуту, а також для знищення бур'янів на узбіччях шляхів та полів, на випасах тощо. К. КО-2,4 (мал.) має два ручні пальники. Працює на зрідженому газі. К. рослинопідживлювачі (див. на мал. навісний КРН-4,2) використовують для обробки та підживлення посівів кукурудзи, цукр. буряків, соняшнику, картоплі та ін. просапних культур. Комплектуються К. польовими і розпушувальними лапами та підживлювальними ножами. К.-підгортачі (КОН-2,8ПМ й ін.) комплектують, крім лап і підживлювальних ножів, ще й підгортачами, застосовують для підгортання, міжрядного обробки ґрунту і підживлення картоплі та ін. просапних культур. До К. садових належить зокрема КСГ-5 (мал.). Його комплектують розпушувальними і польовими лапами, боронками та борозноробами; а для обробки пристовбурних смуг — поворотною лапою з механізмом гідрокерування. Із фрезерних К. на Україні широко застосовують К. марки КФ-5,4 (мал.), призначений для міжрядного обробки посівів цукр. буряків та ін. низькостеблених культур. Для міжрядного обробки овочевих

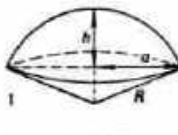
Кульбаба лікарська: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка; 3 — плід.

Куль-Оба. Електрова ваза.

Кульовий сегмент.

Кульовий сектор першого (1) і другого (2) типів.

КУЛЬТИВАЦІЯ

культур використовують К. фрезерні КІФ-2,8 і КРН-1,4. Лісові К. застосовують для догляду за лісовими культурами, на розкорчованих вирубках, розсадниках та на плантаціях. Ці К. обладнують лапами і сферичними дисками. Навісний К. лісовий дисковий ДЛКН-6 (мал.) обладнаний дисковими робочими органами, складеними в дві батареї.

Літ.: Гапоненко В. С., Войтюк Д. Г. Сільськогосподарські машини та їх використання. К., 1975; Карпенко А. Н., Зелених А. А., Халанский В. М. Сельскохозяйственные машины. М., 1976.

КУЛЬТИВАЦІЯ (лат. *cultivatio* — обробіток) — обробіток верхнього шару ґрунту без обороту його. Застосовують для розпушування ґрунту, боротьби з бур'янами. К. поліпшує водний та повітряний режим ґрунту, посилює діяльність корисних мікроорганізмів, забезпечує найсприятливіші умови для дружного проростання насіння

культурних рослин, їх розвитку і росту. Залежно від умов роботи, погоди, стану поля тощо, а також від завдання для К. використовують культиватори з робочими органами різних типів.

Б. Я. Дорошенко.

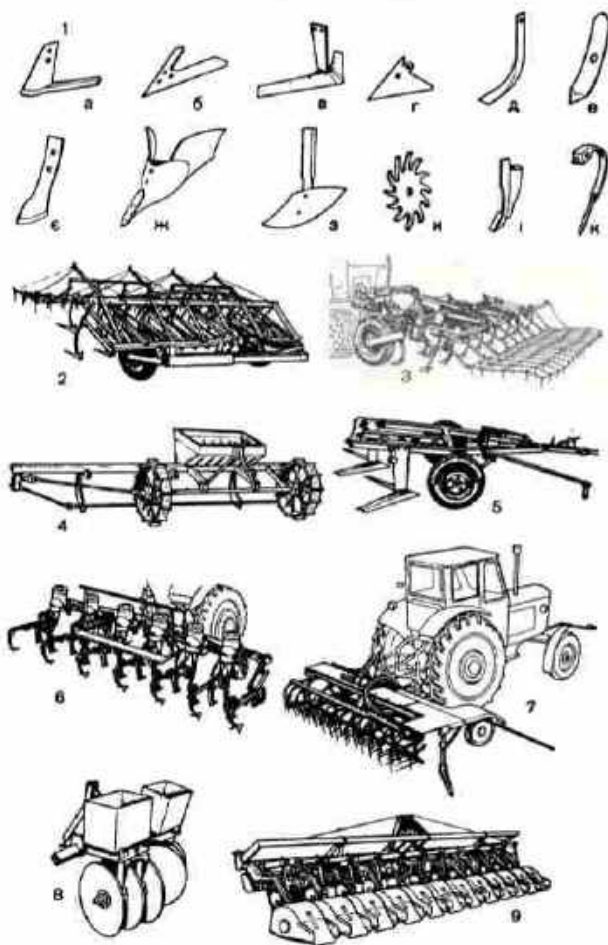
КУЛЬТУРА (лат. *cultura* — виховання, освіта, розвиток) — сукупність практичних, матеріальних і духовних набувань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини й втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому розумінні К. — це сфера духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їхню функціонування (школи, вузи, клуби, музеї, театри, творчі спілки, т-ва тощо). Водночас під К. розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності (К. виробництва, К. праці, К. мови; правова, моральна, естетична К., К. побуту тощо).

Джерелом К. є суспільна праця, здатна практично й духовно перетворювати дійсність (що становить відповідно матеріальну й духовну К. суспільства) і саму людину. К. протилежна «натурі», як доцільний людський витвір — усьому природно даному. Людство являє собою універсальний суб'єкт К., а в конкретно-істор. обставинах суб'єктами культур. творчості виступають окремі людські спільності та їхні асоціації — племена, народи, нації, багатонац. утворення, що здатні виробляти, розвивати і збагачувати всю сукупність практичних і духовних умов свого існування. Істор. розвиток К. визначається сукупністю об'єктивних закономірностей, які вперше відкриті марксизмом. Вони розкривають рушійні сили сусп. прогресу, поступовий характер всесвітньої історії, взаємозв'язок матеріальної і духовної К., підкреслюючи визначальне значення способу виробництва в розвитку духовного життя суспільства, взаємозв'язок соціально-класових, нап., расових, етнічних, географічних та ін. особливостей і факторів у його поступальному русі. Принципове значення для наук. розуміння історії К. мають фундаментальні положення історичного матеріалізму про співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, базису і надбудови, про суспільно-економічні формації, про класи суспільні і класову боротьбу. Виходячи з них, марксистсько-ленінська теорія К. виділила її загальноістор. етапи, встановила зв'язок між соціальним і культур. прогресом, з'ясувала особливості спадкоємності в розвитку К. і накреслила шляхи створення К. комуністичного суспільства. З цих позицій марксистсько-ленінська теорія К. викриває наук. неспроможність і реакційну ідеологічну сутність бурж. культурології, яка в своїх концепціях культур. циклів, культур. «автономії», культур. еліти, «масової культури» обстоює уявлення про К. як

сукупність позаісторичних «вічних» цінностей або «символічних форм», заперечує прогрес К. і можливість культурного єднання народів.

В марксистсько-ленінській теорії К. органічно поєднуються заг.-істор. та локально-геогр. підходи до К., що дає змогу розглядати соціально-культур. процес як єдиність багатоманітності. В першому випадку К. поділяється на істор. типи відповідно до сусп.-екоп. формацій (первіснообщинна, рабовласницька, феод., капіталістична, комуністична К.), в другому відється про етнічні (напр., К. слов'ян), регіональні (напр., К. Середземномор'я) або континентальні (К. Європи, Азії, Африки) культурні утворення і спільності.

Заг.-істор. тенденція полягає в тому, що внаслідок розвитку економіки, засобів сполучення і спілкування поступово і неухильно долається замкненість і обмеженість культур. життя окремих народів і регіонів, виникає всесвітня історія, а разом з нею і всесвітня К. В антагоністичному суспільстві цей процес відбувається суперечливо, оскільки класовий поділ суспільства надає К. класового змісту і розширює її відповідно до класових інтересів. Бурж. ідеологи намагаються замаскувати класовий характер К., видаючи бурж. К. за загальнонар., загальнонац. К. Зокрема, укр. бурж. націоналісти, заперечуючи поділ укр. нації на антагоністичні класи, проपाгують теорію «єдиного потоку» в розвитку укр. К. В. І. Ленін підкреслював, що в кожній нац. К. капіталістичного суспільства є дві К.; поряд з помірничко-бурж. К. існують також елементи демократично-соціалістичної К. (див. Повне зібр. тв., т. 24, с. 118). Таке розмежування викликає суперечливі тенденції у взаємодії нац. К. і в характері спадкоємності культур. розвитку. З одного боку, капіталістична система породжує різні форми колоніалізму, соціального, нац., расового і культур.гноблення народів, з другого, — ім дедалі активніше протистоїть тенденція соціального і нац. визволення, культур. незалежності та інтернац. єднання демократичних і соціалістичних К., які створюються на основі кращих досягнень прогресивної К. Могутніми рушійними культур. прогресу суспільства є революції соціальні. Докорінно змінюючи класову структуру, спосіб життя і світогляд суспільства, вони активно сприяють знищенню або знеціненню віджитих форм культур. розвитку і заповненню з минулого найкращих плідних культур. традицій. Принципово нові істор. умови для розвитку К. створює соціалістична революція, яка ліквідує соціальні антагонізми і ставить надбання світової К. на службу найширшим масам трудящих. Тому невід'ємною складовою частиною марксистсько-ленінської теорії соціалістичної революції є теорія і програма соціалістичної культурної революції. Соціалістична К. в СРСР розвивалася в боротьбі проти великодержавного шовінізму,

Культиватори.

1 — робочі органи (лапи) культиваторів; а — плоскорізальна однопісна лапа; б — плоскорізальна стрілочаста лапа; в — лапа-плоскоріз; г — універсальна стрілочаста лапа; д — доплотоподібна лапа; е — оборотна лапа; є — списоподібна лапа; ж — підгортач; з — лапа-полічка; и — голчастий диск; і — підживлювальний ніж; к — поліпний зуб. 2 — паровий культиватор КПС-4; 3 — культиватор-розпушувач КРГ-3,6; 4 — штанговий культиватор КНШ-3,6; 5 — культиватор-плоскоріз КПП-2; 6 — культиватор-рослинороздільний КРН-4,2; 7 — культиватор саловий КСГ-3; 8 — лісовий культиватор ДЛКН-6; 9 — фрезерний культиватор КФ-5,4.

бурж. націоналізму та ін. проявів ворожої марксизму-ленінізму ідеології. КПРС, відстоюючи чистоту ленінського вчення про завдання і шляхи розвитку рад. К., викрила дрібнобурж. сутність різних течій та угруповань, зокрема «Пролеткульту» та ін. Здійснення в СРСР під керівництвом Комуністичної партії ленінської програми культур. будівництва привело до створення багатонац. К. рад. народу (див. відповідні розділи ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, про союзні та авт. рад. соціалістичні республіки). Укр. рад. К., як і К. ін. рад. народів, є невід'ємною складовою частиною багатонац. рад. соціалістичної К. Вона досягла високого рівня завдяки вільному розвитку творчих сил укр. народу та братерській взаємодопомозі й взаємовпливові К. усіх народів СРСР (див. відповідні розділи тому *Українська Радянська Соціалістична Республіка*).

В нашій країні склалася й розвинулася рад. К., соціалістична змістом, багатоманітна своїми нац. формами та інтернаціоналістська своїм духом і характером. Рад. К. являє собою органічний сплав створених усіма соціалістичними націями й народностями духовних цінностей. Зближення й взаємобогачення нац. К. народів СРСР є об'єктивною закономірністю соціалізму і разом з тим важливим напрямом культур. політики КПРС і Рад. д-ви. Важливу функцію рад. соціалістичної К. становить *комуністичне виховання*. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства К. будується на основі марксистсько-ленінського світогляду, на принципах комуністичної ідейності і партійності, народності, гуманізму, пролет. інтернаціоналізму і рад. патріотизму.

КПРС і Радянська д-ва приділяють постійну увагу питанням К., здійснюють перспективне планування її окремих галузей, створюють сприятливі умови для її прогресивного розвитку. Це знайшло відображення в матеріалах багатьох з'їздів партії, зокрема XXIII—XXV з'їздів, у постановках ЦК КПРС, у т. ч. про літ.-худож. критику (1972), про заходи по подальшому розвитку кінематографії (1972), про нар. худож. промисли (1974), про роботу з творчою молоддю (1976), про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи (1979), в законі про охорону пам'яток історії і культури (1976) та ін. Досягнення рад. К., культури країн соціалістичної співдружності є могутнім імпульсом розвитку демократичних і соціалістичних начал у світовій К., сприяють зміцненню миру і взаєморозуміння між народами. Комуністична К., увібравши в себе і розвиваючи все краще, що створила світова К., буде новим, вищим ступенем культур. розвитку людства. Це буде загальнонар., загальнолюдська К. безкласового суспільства.

Див. також ст. *Мистецтво, Література, Наука, Освіта* та відповідні розділи в статтях про країни світу.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3; Ленин В. И. О культуре. М., 1980; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення партії і Радянського Уряду. Збірник документів, т. 1—2. К., 1960—61; Гончаренко М. В. Ленінізм і філософські питання сучасної культури. К., 1970; Поліпук І. П. Спадковість і взаємовплив культур. К., 1972; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. К., 1977; Гаврилюк П. И. Эстетическая культура и социальный прогресс. К., 1978; Манюха О. Е. Социалистическая культура як социальная творчість народних мас. К., 1978. В. П. Иванов, В. І. Мазепа.

«КУЛЬТУРА» — громадсько-політ. журнал, неофіційний орган *Комуністичної партії Західної України*. Виходив з листопада 1924 до 1934 у Львові (42 номери). В «К.» друкувалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, статті керівників КПЗУ про завдання революц. руху на Зх. Україні, міжнар. становище, викривалася антинар. діяльність укр. бурж. націоналістів. На сторінках «К.» виступали революц. зх.-укр. письменники С. Тудор, М. Ірчан, В. Бобинський та ін. Журнал висвітлював досягнення соціалістичного будівництва на Рад. Україні, публікував твори рос. та укр. рад. письменників.

«КУЛЬТУРА І ЖИТТЯ» — газета, орган М-ва культури УРСР та Респ. к-ту профспілки працівників культ. Публікує статті про мистецьке життя України, про розвиток укр. образотворчого та нар. мистецтва, музики, театру, кіно, худож. самодіяльності, висвітлює роботу музеїв, клубів, бібліотек; водночас інформує про мистецькі новини братніх республік і зарубіжних країн. Виходила в Харкові під назвами: «Література, наука і мистецтво» (1923—24), «Культура і побут» (1924—28, як додаток до газ. «Вісті ВУЦВК»), «Література і мистецтво» (1929—30; в 1941—43 — спочатку в Ворошиловграді, потім в Уфі, Москві, Харкові, а з 1944 — в Києві з назвою «Радянське мистецтво»); в 1955—64 — з назвою «Радянська культура», з 1965 — сучасна назва.

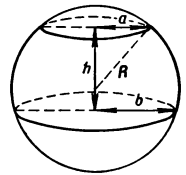
І. Г. Барвінок.
КУЛЬТУРА МІКРООРГАНІЗМІВ — сукупність мікробів одного виду, вирощених на поживному субстраті. Найчастіше використовують культури *бактерій* та *грибів*. Для одержання культур *вірусів* і *рикетсій* потрібні спец. складні методи. Мікроорганізми, виділені з їхніх природних умов існування, звичайно неоднорідні й наз. *мішаними культурами*. З останніх шляхом багаторазового відсіву на рідкі чи тверді поживні середовища одержують чисті К. м. (тобто не забруднені мікроорганізмами інших видів). К. м., вирощувані на незмінному поживному середовищі, наз. *стаціонарними*.

а вирощувані в умовах його постійного оновлення — без перерв у н и м и (проточними).

В. П. Ширококов.
КУЛЬТУРА МОВИ — дотримання ustalених норм мови, слово- та формовживання й побудови *фраз*. К. м. забезпечується наук. розробкою фонетичних, орфоепічних, граматичних і лексичних аспектів мови, створенням праць із відповідних лінгвістичних дисциплін, зокрема граматик і *словників*. У наук. рекомендації з К. м. враховуються критерій території (бо літ. мова ґрунтується на одному або кількох провідних *діалектах*), відповідність мовних явищ системі мови, традиції вживання їх, зокрема в мові письменників, стилістична доцільність. К. м. виховується школою, а також через д-ру, засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, кіно). *Лит.*: Про культуру мови. К., 1964; Коваль А. П. Культура української мови. К., 1966; Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. К., 1976.

В. М. Русанівський.
КУЛЬТУРА ТКАНИН, експлантація — метод вирощування (культивування) тканин, клітин, органів, зародків, взятих з організму людини, тварин чи рослин. Основи методу закладено працями рос. вченого О. Е. Голубева (1874) та укр. — І. П. Скворцова (1885). Перші досліди за К. т. рослин були проведені франц. вченим П. Г. Рехінзером (1893). Метод К. т. тварин був розроблений американським вченим Р. Гаррісоном (1907) і франц. — А. Каррелем (1911). Для успішного культивування необхідні наявність поживного середовища, стала т-ра, властива тілу *донора*, стабільні *осмотичний тиск*, асептичні умови (див. *Асептика*). Як поживне середовище використовують *плазму крові*, ембріональний екстракт, спец. синтетичні середовища тощо. Вирощування проводиться в *термостаті*. Шкідливу дію продуктів обміну речовин, що нагромаджуються, усувають періодичним оновленням поживного середовища. За таких умов вирощувані об'єкти можуть зберегти свої біологічні властивості до кількох років. К. т. широко застосовують при вивченні *поділу* клітин, *росту* та *диференціювання*, характеру взаємозв'язків, *обміну речовин* клітин і тканин, дії на них різних фіз. та хім. факторів, зокрема лікарських речовин, при вивченні злоякісних пухлин тощо. Колонії клітин, одержані в культурі від однієї клітини, наз. *клітинними клонами*; в них виділено багато клітинних *ліній*, використовуваних у генетич. імунобіол., фармакологіч. фізіол. та ін. дослідженнях. Див. також *Ізольовані органи*.

Б. Г. Новиков.
КУЛЬТУРИЗМ (від лат. *cultura* — розвиток) — система фізичних вправ з різними спорт. приладами (штангою, гантелями, гири тощо), що сприяє розвитку мускулатури тіла людини. Відомий ще в Стародавній Греції й Римі. В кін. 19 ст. розроблені сучас. основи К. з 1901 проводяться міжнар. конкурси, а з серед. 20 ст. — щорічні чемпіонати світу з К. В 1946 створено Міжнар. феле-

Кульовий шар.

рацію з К. В СРСР в деяких спорт. т-вах виникли секції К., але розв'язку К. не набув. Міжнар. олімпійський к-т не визнають К. як вид спорту.

КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ соціалістична — революційні перетворення в культурі й усьому духовному житті суспільства, які відбуваються внаслідок перемоги соціалістичної революції; невід'ємна складова частина соціалістичного і комуністичного перетворення суспільства. Необхідність К. р. обґрунтована в працях В. І. Леніна, який розробив її теор. засади. К. р. включає створення соціалістич. системи нар. освіти; формування нової, соціалістич. інтелігенції; подолання впливу бурж. ідеології; утвердження марксистсько-ленінської ідеології, створення соціалістич. культури, перебудову побуту. К. р. — тривалий, складний істор. процес, що відбувається не стихійно, а на науково розробленій Комуністичною партією основі. Проведення К. р. — заг. закономірність соціалістичного будівництва. Конкретні форми К. р. — різноманітні й пов'язані з нац., істор. особливостями соціалістич. країн. Уперше К. р. здійснена в Рад. Союзі; де вона була складовою частиною ленінського плану побудови соціалізму в СРСР і проводилася в нерозривному зв'язку з індустріалізацією країни і колективізацією сільського господарства. Внаслідок перемоги К. р. Рад. Союз перетворився на країну суцільної писемності, високого загальноосвітнього рівня трудящих, всебічного розвитку науки і культури (див. Народна освіта, Ліквідація неписьменності тощо). В умовах розвитку соціалістичного суспільства в СРСР відбувається завершальний етап К. р., осн. завданням якого є створення духовних передумов для перемоги комунізму — виховання всіх трудящих у дусі високої ідейності і відданості соціалістичній Батьківщині, справі комунізму, комуністичного ставлення до праці й сусп. власності; повне подолання пережитків бурж. поглядів і моралі; всебічний, гармонійний розвиток особи, створення справж. багатства духовної культури. Нічого спільного з марксистсько-ленінською теорією і практикою К. р. не має політ. кампанія, яка проводилася в 60-х рр. в Китаї під назвою «великої пролетарської культурної революції» і була спрямована маойстським керівництвом КНР на розгром парт. кадрів, надбавку культури, ліквідацію соціалістичних завоювань кит. народу.

М. Г. Корнієва.

КУЛЬТУРНА СПІЛКА УКРАЇНСЬКИХ ТРУДЯЩИХ ЧССР (КСУТ) Засн. 1952. Завданням спілки є проведення політико-виховної і культур.-осв. роботи серед укр. трудящих ЧССР. Спільно з ін. громад. орг-ціями КСУТ організує бесіди, лекції, виставки, наук. конференції, кінофестивалі, присвячені політ., соціально-економіч. та культур.-освіт. питанням, життю в Чехословаччині, СРСР, і зокрема в УРСР. Видає л-ру укр. мовою, твори письменників Рад. України. Друкує органи КСУТ:

«Нове життя», журн. «Дружно вперед» і літ. альманах «Дукля». КСУТ нагороджено орденом Праці (1972).

Г. А. Петерс.

КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ — географічний ландшафт, змінений цілеспрямованою раціональною діяльністю людини. Виникає на місці первісного природного або зміненого ландшафту географічного, в якому під впливом госп. діяльності сталися докорінні зміни морфологічної структури, зовнішнього вигляду, характеру зв'язків між компонентами, геол. та геофіз. процесів, стоку, ґрунтового зволоження, з'явилися нові високопродуктивні фитоценози тощо. Все разом узятє зумовило формування нової системи взаємозв'язків, відмінної від попередньої (вихідної). Важливу рису К. л. є те, що напрям госп. діяльності узгоджується з природними властивостями, ця діяльність спрямована на зменшення негативного впливу несприятливих для господарства і життєдіяльності людини фізико-географічних (природних) процесів (ерозії, селів, зсувів, заболочування, засолення, посух та ін.) і макс. відтворення природних ресурсів. У К. л. регулюється стік, водно-тепловий режим, геол. баланс (внесення добрив, відведення засолених вод), раціональне природокористування передбачає охорону ландшафту від руйнування і зберігає його в оптимізованому стані. К. л. формуються в процесі тривалого впливу певного виду госп. діяльності: землеробства (богарного, зрошувального, осушувального, польдерного), пасовищного скотарства, лісового, водного та рекреаційного г-ва (див. Рекреаційна територія), буд-ва (міськ., сільськогосп., гідротех.), меліорації, рекультивації земель тощо. Тому до культурних відносять агроландшафти, оазисні, меліоровані, лісогосп., урбанізовані, архіт. ландшафти, лісопарки, дендропарки та ін. Необхідною умовою нормального функціонування, збереження і збагачення К. л. є постійний догляд за ним, раціональне впорядкування його з регулюванням і нормуванням природокористуванням. Див. також Антропогенний ландшафт.

П. Г. Шинько.

КУЛЬТУРНИЙ ШАР в археології — шар землі, що містить органічні рештки, будівельні залишки і предмети матеріальної культури минулих часів. Виникнення К. ш. залежить як від часу та інтенсивності людської діяльності на даному місці, так і від природних умов: намінів ґрунту, напрямку вітрів тощо. К. ш. старод. стоянок, селищ, городищ і міст є об'єктом археол. досліджень. Товща К. ш. може бути від кількох сантиметрів до 20 м і більше. При розкопках К. ш. поділяють на окремі шари, що належать до різних істор. епох.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ШКОЛА — течія в літературознавстві 2-ї пол. 19 ст., яка намагалася з'ясувати закономірності розвитку літератури у зв'язку з умовами суспільного життя. Методологічна основа її — філософія позитивізму (О. Конт), історизм Й. Г. Гердера та Г. Гегеля і нові досягнення при-

родознавства. Представники К.-і. ш. (І. Тен у Франції, Г. Гетнер і В. Шерер у Німеччині, Г. Брандес у Данії, М. Тихомиров, О. Пунін, С. Венгеров у Росії) розглядали худож. твір як вираження сусп. психології народу на певному етапі його розвитку. Так, І. Тен висував три осн. чинники літ. процесу: «расу» (біологічні, психічні й соціально-побутові особливості певного народу), «середовище» (геогр. і суспільні умови) і «момент» (істор. особливості епохи). Рос. вчені — представники цієї школи — наголошували на зв'язку л-ри з суспільним життям, боролися проти теорії «мистецтва для мистецтва». Проте вони обмежено, односторонньо трактували історію л-ри як історію ідей, певною мірою недооцінюючи худож. специфіку літ. творів. До безумовних заслуг К.-і. ш. марксистські дослідники відносять нагромадження представниками школи величезного фактичного матеріалу, розвиток принципів текстологічного аналізу і осн. наук. джерелознавства. В укр. літературознавстві кращі здобутки К.-і. ш. сприйняв І. Франко. Проте у своїх працях він вийшов далеко за її межі і наблизився до марксист. розуміння л-ри. Лит.: Культурно-историческая школа. В кн.: Академические школы в русском литературоведении. М., 1975.

П. К. Волосинский.

«КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНА АВТОНОМІЯ» — опортуністична теорія з національного питання, спрямована на роз'єднання трудящих за нац. ознакою і культивування серед них бурж. націоналізму. Зародилася наприкінці 19 ст. в середовищі австр. с.-д. як складова частина австромарксизму. Ігноруючи існування класів суспільних, «К.-н. а.» розглядала націю як позакласову спільність людей, об'єднаних спільністю долі, проголошувала об'єднання громадян багатонац. д-в в автономні нац. орг-ції для вирішення своїх нац. справ, що на ділі б означало ізоляцію різних загонів пролетаріату за нац. ознакою. Зводячи право націй на самовизначення до вільного розвитку нац. культури, вважала можливим розв'язання нац. питання в рамках бурж. д-ви. В Росії ідеї «К.-н. а.» підхопили бурж. і дрібнобурж. націоналістичні партії, зокрема Українська соціал-демократична робітнич. партія, Бунд, вірм. партія «Дашнакцутюн», груз. федералісти та ін. В. І. Ленін довів, що програма «К.-н. а.» «намагається втілити в життя найвитонченіший і найабсолютніший, до кінця доведений, націоналізм» (Повне збір. тв., т. 24, с. 127), і протиставив «К.-н. а.» право націй на самовизначення і принцип пролет. інтернаціоналізму.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА в СРСР — система заходів, що сприяють комуністичному вихованню трудящих, підвищенню їхнього культурного рівня, розвиткові творчих здібностей та ініціативи, організації культур. дозвілля. Її складовою частиною ідеологічної роботи КПРС, Рад. держави, профспілок, комсомолу. К.-о. р. включає цілеспрямовану

Т. Демченко, Кумаки. Глина, розпис, полина. Снт. Опішня Полтавської області. 20 ст.

систему діяльності клубних закладів, бібліотек, музеїв, кінотеатрів, парків культури й відпочинку тощо. Тісно пов'язана з ін. сферами культури, з розвитком рад. преси, телебачення, кіномистецтва, радіо. Вона посідає значне місце в роботі театр.-концертних орг-цій. Становлення і розвиток К.-о. р. як самостійної галузі ідеологічної роботи почалися після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Цей процес безпосередньо пов'язаний із здійсненням в СРСР соціалістичної культурної революції. В. І. Ленін визначив гол. завдання і розробив найважливіші принципи К.-о. р., розглядаючи цю роботу як частину парт. справи й разом з тим як здійснення культур.-виховної функції Рад. держави. Принципи К.-о. р.: народність і партійність, тісний зв'язок з життям і практикою комуністич. будівництва, бойовий і наступальний характер, державність її орг-ції, широка творча громадська ініціатива й самодіяльність мас, плановість і систематичність, послідовне здійснення політики партії, взаємозв'язок з усіма прогресивними й революц. силами світу. Завдання і принципи К.-о. р. одержали дальший розвиток у рішеннях з'їзду ЦКРПС, постановках ЦК партії з ідеологічних питань. Осн. напрями К.-о. р. в СРСР — формування комуністичного світогляду, ідейно-політ., трудове, моральне, атеїстичне і фіз. виховання, пропаганда наук, тех. і екон. знань, орг-ція художньої самодіяльності, дозвілля і відпочинку. Використовуються такі форми і методи К.-о. р.: виступи, бесіди, лекції, концерти, в останні роки набули поширення *народні університети*, усні журнали тощо. Важливе місце в К.-о. р. належить художній самодіяльності, народним театрам. В 1978 на Україні працювало понад 26 тис. клубних закладів, понад 26 тис. масових б-к із заг. фондом бл. 349 млн. одиниць зберігання, 79 профес. театрів, 162 держ. та понад 3 тис. музеїв на громад. засадах, 27,5 тис. кіноустановок, понад 9 тис. нар. ун-тів. В тісній співдружності з культур. закладами працює т-во «Знання» УРСР. Значну К.-о. р. проводять профспілки, комсомол, бюро пропаганди спілок письменників, художників, композиторів, кінематографістів; респ. т-ва: хорове, книголюбів, охорони природи, охорони пам'яток історії і культури. Кадри культур.-осв. працівників готують в ін-тах культури (на Україні — Київському, Харківському, Ровенському), у вищих профспілкових школах, культур.-осв. і бібліотечних технікумах. У пед. вузах країни, і зокрема в Укр. РСР, з ініціативи комсомолу в 60-х рр. виникли фі-ти громад. професій, які готують керівників К.-о. р. Наук. розробку теорії і методик К.-о. р. проводять н.-д. ін-ти культури М-ва культури РРФСР у Москві, в союзних і авт. республіках, краях і областях діють методичні кабінети К.-о. р., будинки народної творчості і будинки худож. самодіяльності. Питання К.-о. р. висвітлюються в

газ. «Советская культура», в спец. журналах «Культурно-просветительская работа», «Клуб и художественная самодіяльність», «Библиотекарь», в УРСР — у газ. «Культура і життя», журналі «Соціалістична культура».

І. М. Солдатенко.

КУЛЬТУРТЕХНІЧНІ РОБОТИ — комплекс заходів, спрямованих на поліпшення природних кормових угідь і освоєння нових земель (див. *Меліорація, Лукітництво, Пасовище та Осушення земель*). К. р. поділяють на дві групи: а) заходи по підготовці освоєнних земель до дальшого обробітку — *корчування* пнів і дерев, знищення чагаринків, дрібнолісся і купин, збирання каміння, вирівнювання поверхні ґрунту; б) заходи по окультуренню ґрунту, докорінному поліпшенню його агрономіч. властивостей — *первинна оранка* і *розробка пласта*, первинне удобрення, валування, залуження тощо. Всі К. р. механізовано завдяки наявності *болотних фрез, корчувальних машин, кушорів* та ін. машин.

«КУЛЬТУРОНТ» — журнал, що висвітлював питання культурно-освітньої роботи на Україні. Орган Ради профспілок України. Виходив 1931—35 в Харкові. Його попередники: «Путь к коммунизму» (1921—24), «Селянський будинок» (1924—30), «Робочий клуб» (1925—26), «Культработник» (1927), «Культработник» (1928—30). «К.» сприяв поширенню укр. рад. соціалістичної культури серед трудящих України. З 1936 в УРСР видається журнал «Соціалістична культура» (з № 1 по № 9 за 1936 мав назву «Колбуда»).

КУЛЬЧИЦЬКА Олена Львівна (15.IX 1877, Бережани, тепер райцентр Терноп. обл. — 8.III 1967, Львів) — укр. рад. художник, нар. художник УРСР (з 1956). В 1901—03 навчалася в худож. студії Р. Братковського та С. Качора-Батовського у Львові, 1903—08 — в худож.-пром. школі у Відні. Працювала в галузі живопису, естампної графіки, ілюстрації та ужиткового мистецтва. Твори: живописні — «Діти на лавці» (1909); «Жнива», «Бабуся», «Діти з свічками» (всі — 1913); серії акварелей — «Народна архітектура західних областей України», «Народний одяг західних областей УРСР»; офорти — «Бора» (1911), «Берізки» (1912), «За море» (1913); ліногравюри і гравюри на дереві — «Українські письменники» (1920), «Народна архітектура» (1931), «Гуцульщина» (1935), «Легенда гір і лісів» (1936), «Довбуш», «Головач» (обидві — 1940); серії «Краса Радянської України» (1949), «Багатства Радянської України» (1950); ілюстрації до книжок: «Нашим найменшим» (1916—18), «Слово о полку Ігоревім», «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського (1929), «Лис Микита» І. Франка (1951) та ін. В 1945—51 К. викладала у поліграф. ін-ті ім. І. Федорова у Львові; професор (з 1948). В 1971 у Львові відкрито художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія

УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1967. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449, а також на окремих аркушах до статей *Аквапель, т. 1; Гравюра, т. 3*.

Лит.: Сенів І. В. Творчість Олени Кульчицької. К., 1961; Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької у Львові. Путівник. Львів, 1978. Д. В. Степовик.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Юрій Франц (1640, с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл. — 19.II 1692, м. Відень) — герой оборони Відня 1683 під час австро-турецької війни 1683—99. Походив з дрібної укр. шляхти. Під час облоги Відня турками (1683) перебрався через тур. табір, зв'язався з австр. армією і, повернувшись до міста, приніс звістку, що союзник Австрії польсь. король Ян III Собеський і укр. козаки йдуть на допомогу. 12.IX об'єднані армії завдали удару по тур. війську й зняли облогу Відня. Ім'ям К. названо у Відні вулицю, кав'ярню, біля якої 1885 скульптор І. Пендль спорудив бронзовий пам'ятник герою.

Р. П. Головін.

КУМ — місто в Ірані. Вузол з-ці і автошляхів. 246,8 тис. ж. (1976). Розвинута текст. і тютюнова пром-сть. Кустарні промисли (особливо килимарство). Торг. центр. Архит. пам'ятки 13—16 ст. Другий після Мешхеда реліг. центр мусульман-шіїтів.

КУМА — ріка в РРФСР, у межах Ставрок. краю та на межі між Калм. АРСР і Даг. АРСР. Довж. 802 км, площа бас. 33,5 тис. км². Бере початок на пн. схилах *Великого Кавказу*. У верхів'ї має гірський характер, виходячи на рівнину, тече широкою долиною. У пониззі розгалужується на рукави, вода яких розбірається на зрошення і майже ніколи не доходить до Каспійського м. Гол. притоки: Підкумок (права), Мокрий Карамик, Томуловка (ліві). Живлення переважно снігове й дощове. Пересічна витрата води у серед. течії 10,9 м³/с. Замерзає у листопаді — грудні, скресає у березні. Має велике іригаційне значення (Терсько-Кумський, Кумо-Маничський та ін. канали). На К. — м. Мінеральні Води.

КУМАМОТО — місто в Японії, адм. ц. префектури Кумамото. Розташоване на Зх. о. Кюсю, на р. Сіракаві. Вузол з-ці і автошляхів. 459,7 тис. ж. (1973). Найрозвинутіші машинобудування (електротехнічні виробн, с.-г. знаряддя), хім. (добрива, гумові виробн) і текст. (зокрема, шовкова) пром-сть. Підприємства харчосмакової галузі. Вища мед. школа, пром. ін-т. Феод. замок 16 ст. К. засн. наприкінці 16 ст.

КУМАН — місто на Пн. Сх. Венесуели, адм. ц. штату Сукре. Залізнична станція, мор. порт. 119,8 тис. ж. (1971). Гол. галузі пром-сті — рыбоконсервна. Є підприємства текст. і тютюнової пром-сті. К. засн. 1520 (одне з найдавніших ісл. поселень в Пд. Америці).

КУМАНЕЦЬ — керамічна посуда для води і вина у вигляді бублика («скачч») або круга («пелескач»). Поширені в укр. гончарстві, оздоблюються малюванням орнаментом, до якого входять зобра-

О. Л. Кульчицька.

О. Л. Кульчицька. Портрет Ольги в білому, 1912. Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької у Львові.

КУМАНСЬКА
МОВА

П. В. Куманченко.

ження птахів і звірів, та рельєфним (ритованим, ліпленим), іноді є скульптурою на зразок нар. керамічної іграшки, тільки значно більших розмірів. Оригінальні зразки К. створили І. Гончар, Д. Головка, П. Цвілик та ін.

КУМАНСЬКА МОВА — мова половець. Див. *Кимчакська мова*.

КУМАНЧЕНКО Поліна Володимирівна [н. 8 (21).X 1910, с. Музиківка, тепер Білозерського р-ну Херсон. обл.] — укр. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1960). Після закінчення (1928) театр. студії при Миколаїв. рос. драм. театрі працювала 1929—31 в Миколаїв. укр. робітничо-селян. пересувному театрі, 1932—37 — в Харківському ТРОМі, 1937—61 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка, з 1961 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Харитина («Наймичка» Карпенка-Карого), Галина Романівна («Пам'ять серця» Корнійчука), Єлизавета («Ярослав Мудрий» Кочерги), Вірочка («Жартівники» О. Островського), Настя («Третя патетична» Погодіна), Маріне («Маріне» Бараташвілі), Сільвета («Романтики» Е. Ростана) та ін. Знімалася в кіно. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Літ.: Мартин Ю. Поліна Володимирівна Куманченко. К., 1964.

І. П. Нестеровська.

КУМАНЬОК Порфирій Хомич [13 (26).II 1911, с. Юрасівка, тепер у складі м. Дружби Ямпільського р-ну Сум. обл.] — 29.VII 1972, Київ] — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1939. До 1941 служив у Рад. Армії, працював на комсомольській і рад. роботі. В 1941—42 — секретар Червоного підпільного райкому КП(б)У; 1942—43 — комісар з'єднання під командуванням О. М. Сабурова, 1-й секретар Сум. підпільного обкому КП(б)У, член нелегальної групи ЦК КП(б)У, 1943—45 — секретар Сум. обкому КП(б)У, з 1947 — на керівній парт., рад. і госп. роботі. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КУМАРИН, лактон о-оксикоричної (кумаринової) кислоти. $C_9H_6O_2$ — органічна сполука рослинного походження. Безбарвні кристали з запахом свіжого сіна, розчинні в спирті й ефірі. Одержують синтетично. Застосовують у парфюмерній та потюнової пром-сті.

КУМАСІ — місто в Гані, адм. обл. Ашанті. Вузол з-щів і автошляхів. Якими сполучене з портами Такораді та Аккра. 343 тис. ж. (1970). Один з гол. пром. центрів країни. Найрозвинутіша деревообр. пром-сть (вироби фанери, меблів) і лісопилання. Підприємства буд. матеріалів, взут і харч. (обробка бобів какао) пром-сті. Ун-т природничих наук і технології Н.-д. ін-т буд-ва. лабораторія лісів.

КУМЕЙКІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВУРУШЕННЯ 1906 — антиурядовий виступ селян с. Кумейок (тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.) під час революції 1905—07 в Росії. 1 (14).VII в село прибув

загін поліції для арешту активних учасників попередніх агр. заворушень. Понад 200 селян, озброєних вилами, косами, напали на поліцаїв, щоб звільнити своїх товаришів. У збройній сутичці одного селянина було вбито, кількох поранено.

КУМЕЙКІВСЬКИЙ БІЙ 1637 — воєнні дії між селянсько-козацьким військом і польсько-шляхет. армією біля с. Кумейок (тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.). Весною 1637 на Правобережній Україні вибухнуло *Павлюк повстання 1637*, яке невдовзі охопило й значну частину Лівобережжя. Вирішальний бій проти гол. сил польс. шляхти (бл. 15 тис.) під командуванням польного гетьмана М. Потоцького відбувся під с. Кумейками. Сел.-козац. військо на чолі з П. Павлюком і К. Скиданом, використовуючи для наступу рухомий табір з возів, 6 (16).XII почало штурм ворожих позицій. Але перел розташуванням противника вони натрапили на болото і зупинилися. Павлюк дав наказ відступати. Неповдалі повстанці швидко спорудили табір з возів і мужньо відбили наступ шляхет. кінноти. Залекний бій тривав цілий день. Щоб з'єднатися з іншими загонами повстанців і поповнити запаси пороху, П. Павлюк і К. Скидан з невеликим загonom відійшли на Чигирин. На чолі сел.-козац. війська став Д. Гуля, і бій тривав ще до пізньої ночі. На світанку 7 (17).XII повстанці організовано відступили до Мошен (тепер Черкас. р-ну Черкас. обл.), а потім до Боровиці (тепер Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Лише 10 (20).XII шляхти вдалося оточити повстанців під Боровицею, куди повернувся і загін Павлюка. Не маючи змоги силою взяти містечко, М. Потоцький запропонував почати переговори. *Козацька старшина* погодилася на це. Під час переговорів П. Павлюк та ін. керівники повстання були віроломно схоплені, відправлені у Варшаву і згодом страчені. Незважаючи на поразку під Кумейками, весною 1638 вибухнуло повстання з ще більшою силою. Очолили його Я. Острянин, Д. Гуля, К. Скидан (див. *Острянина повстання 1638*).

Літ.: Шутей В. Канун освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. (Крестьянско-казацкое восстание на Украине 1637—1638 гг.). «Исторические записки», 1954, т. 46; Мишко Д. І. Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом Павла Бута. «Український історичний журнал», 1967, № 6.

П. І. Нотикач.

П. В. Куманченко в ролях Маріне («Маріне» М. Бараташвілі) та Єлизавети («Ярослав Мудрий» І. Кочерги)

КУМЕРТАУ — місто респ. підпорядкування Башк. АРСР, район. залізнична станція. 54 тис. ж. (1980). Видобування вугілля та газу; брикетна фабрика, цегельний завод. У місті — гірничо-механічний технікум, педагогічне училище. К. утворене 1953.

КУМЕТР (від лат. *qu(alitas)* — якість і грец. *μετρον* — вимір) — те саме, що й *добротності вимірювач*.

КУМЖА, лосось-таймень (*Salmo trutta*) — риба род. *лососевих*. Тіло (довж. 30—70 см, маса 1—5 кг; зрідка — 1 м, 13 кг) вкрите чорними плямками. К. — прохідна риба, живе у морі, переважно в передгірних ділянках річок; для нересту (іноді на зимівлю) заходить у верхів'я. Нерест у жовтні — грудні, ікру відкладає в місцях з проточною чистою водою і з піщано-галечниковим ґрунтом. Молодь до 2—7 років живе в ріках, мігрує в море. Кормом дорослої К. є дрібна риба і ракоподібні. К. пошир. вздовж узбережжя Європи, в СРСР — в бас. Балтійського, Білого і Баренцового морів; у пд. морях СРСР К. представлена чорноморським, каспійським та аральським лососями. В гірських річках Карпат, Криму і Кавказу та в бас. Волги, Дніпра і Дністра зустрічається прісноводна форма К. — *форель*. К. — цінна, але нечисленна промисл. риба.

Ю. В. Мовчан.

КУМЬКИ — народ, населяє рівнинні й частково передгірські райони в Даг. АРСР. Чисельність в СРСР — 228 тис. чол. (1979, перепис), в Даг. АРСР — 169 тис. чол. (1970, перепис). Мова — кумицька (див. *Кумицька мова*). Віруючі К. — мусульмани. К. сформувались у народність в результаті змішання місц. даг. племен з кочовими тюркомовними племенами, насамперед *китчаками*, мову яких сприйняли аборигени. За Рад. влади набула розвитку економіка і культура К., д-ра, в якій, зокрема, виявилися багаті фольклорні традиції К. Зросла нац. інтелігенція. Осн. заняття К. — зрошувальне землеробство, тваринництво, рибальство; частина К. працює в пром-сті. Про історію економіку, культуру К. див. *Дажестанська АРСР*.

КУМІС (тюрк.) — кисло-молочний пінистий напій з кобилячого молока, рідше верблюдого або коров'ячого. При виготовленні К. молоко зброджують закваскою, що складається з *молочнокислих бактерій і дріжджів*. Залежно від тривалості дозрівання (1—3 доби) розрізняють слабкий, середній і міцний К. Останній містить (у %): молочної кислоти 0,9—1,1, спирту 1,75—2,5, білка 2,5, жиру 1—2, цукрів 3—4, фосфор, калій, вітаміни С, А, D, E. РР та ін. К. споживають як харчовий продукт. Він легко засвоюється, поліпшує обмін речовин. Застосовується К. також при лікуванні *туберкульозу легень* і деяких захворювань шлунково-кишкового тракту. Виготовляють К. в країнах Азії, Близького і Середнього Сходу, Латинській Америці та ін.

В. Ю. Мишко.

Кумжа.

КУМІЦЬКА МОВА — мова кумиків. Належить до кипчацької групи тюркських мов. Розмовляють нею бл. 224 тис. чол. (1979, перепис). У К. м. виділяються три діалекти. Літ. К. м. розвивується за рад. часу. Писемність базується спочатку на араб. графічній основі, з 1929 — на латинській, а з 1938 — на основі російського алфавіту.

КУМКА, джерелянка (*Bombina*) — рід безхвостих земноводних род. круглоязычних. Довж. тіла до 7 см. Зіниця трикутна, барабанної перетинки немає, паротиди (припухлі залози) непомітні, язик не відокремлений від дна рота, шкіра горбувата, черевце червоне або жовте з чорними плямами. Відомо 5 видів, пошир. у Європі та Пд.-Сх. Азії. В СРСР — 3 види, у т. ч. на Україні — 2: К. звичайна, або червоночерева (*B. bombina*), і К. гірська, або жовточерева (*B. variegata*). Обидва види живуть у мілких водоймах. Відкладають ікру протягом усього літа; плодючість самки 80—300 кришок. Зимують в порах гризунів та ін. тварин, іноді у водоймах. Живляться водними безхребетними. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Земноводні*.

КУМОВІ РАКОПОДІБНІ (*Cumacea*) — рід безхребетних тварин класу *ракоподібних*. Тіло довгеле (від 1 до 35 мм) з розширенням, часто опуклим панциром, що вкриває головогруді, і вузьким, циліндричним черевцем. Пошир. переважно в морях, деякі — у прісних водах. Живуть на різних глибинах (до 3000 м), зарившись у м'який ґрунт. Живляться детритом і дрібними безхребетними. Відомо понад 600 видів К., з них в СРСР — понад 60 видів, у т. ч. в Чорному м. — 12, Азовському — 9. К. р. є кормом для риб. Один з видів К. р. — *Pseudosquilla cecidoides* акліматизований у дніпровських водосховищах.

О. П. Маркевич.

КУМОЛ — органічна сполука; те саме, що й *ізопропілбензол*.

КУМО-МАНИЧЬСКА ЗАПАДИНА — зниження у рельєфі в межах Ростов. обл. і Ставроп. краю РРФСР. Зайнята долинами Зх. Манича, Сх. Манича й Куми. Відокремлює Передкавказзя від Сх.-Європейської рівнини. Шир. 20—30 км, в центр. частині звужується до 1—2 км. Багато озер, переважно солонуватих та солоних (Манич-Гудило, Царик та ін.), і водосховищ (Веселоське, Пролетарське, Чограйське). У сх. частині К.-М. з. — Кумо-Маничський зрошувально-обводнювальний канал. У минулому через К.-М. з. сполучалися Азовське та Каспійське моря. Іноді по К.-М. з. пролягає частина межі між Європою й Азією.

КУМРАНСЬКІ РУКОПИСИ — стародавні рукописи, знайдені 1947 в печерах у районі Ваді-Кумран на пн.-зх. узбережжі Мертвого моря. Див. *Мертвого моря рукописи*.

КУМУЛЯТИВНИЙ ЕФЕКТ (від лат. *sumulo* — збільшувати, посилювати) — посилення дії вибуху в певному напрямі. К. е. досягають ступенням у заряді

вибухової речовини кумулятивної заглибини, поверненої в бік об'єкта, що уражається. В основі К. е. лежить перерозподіл енергії вибуху та її концентрація в заданому напрямі. Поверхню заглибини вкривають металевим облицюванням. Під час вибуху в зоні заглибини створюється тиск у кілька млі. атмосфер і по осі заглибини утворюється тонка металева струмина з швидкістю руху часток до 12—15 км/с. Струмина здатна пробити броню та ін. перешкоди значної товщини. К. е. широко використовують у *бесприсах* (гранатах, арт. і реактивних снарядах, авіац. бомбах, мінах та ін.). Див. також *Кумуляція*.

КУМУЛЯЦІЯ (лат. *sumulatio* — посилення, додавання) — 1) У фізиці — те саме, що й *кумулятивний ефект*. 2) В медицині — посилення дії лікар. речовин при повторному введенні її в організм. 3) У міжнародному праві — суміщення дипломатичним представництвом своїх функцій у двох або кількох державах. Така практика має місце як у відносинах між державами, так і між державами і міжнародними орг-ціями (напр., *Постійне представництво УРСР при ООН* є одночасно представництвом УРСР при ін. міжнарод. орг-ціях у Женеві). В усіх випадках К. має місце лише за згодою д-в (орг-цій) перебування. У міжнародному приватному праві відомі т. з. *колізійні* (див. *Колізії*) К., коли необхідно дотримувати умов, передбачених законодавством кількох країн. Такі К. виникають, напр., при набутті дитиною громадянства на підставі «права крові» *принципу*.

Б. П. Григор'єв.

КУМ (Kum) Бела (20.II 1886 — 30.XI 1939) — діяч угор. і міжнарод. комуністичного руху. Н. в с. Сіладьчех (тепер м. Чехуль-Сільвайей, Румунія) в сім'ї писаря. За фахом — журналіст. З 1902 — член С.-д. партії Угорщини. Мобілізований 1914 в армію, 1916 як військовополонений потрапив у Росію. У 1917 вступив до РСДРП(б); працював у Томському губкомі партії, в журн. «Сибирський рабочий», газ. «Знамя революции». У 1918 заснував угор. групу РКП(б). Був головою *Федерації іноземних груп при ЦК РКП(б)*, одним з організаторів інтернац. загонів Червоної Армії (див. *зокрема, Інтернаціональні формування на Україні в роки громадянської війни*). В кін. 1918 нелегально повернувся до Угорщини. Один із засновників Компартії Угорщини (КПУ, 1918), був її головою. Не раз зазнавав ув'язнення. Один із керівників *Угорської Радянської республіки 1919*. З 1920 — в Рад. Росії. Був членом Реввійськради Пд. фронту, головою Кримського ревкому. Брав участь у створенні Комінтерну, з 1921 — член ВККІ. Одночасно керував роботою нелегальної КПУ в 1921—23 — на керівній парт. роботі на Уралі. Був членом Президії ВІСВК. З 1923 — уповноважений ЦК РКП(б) в ЦК комсомолу. Автор праць з історії угор. та міжнарод. комуністичного руху. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

КУН (Kuhn) Ріхард (3.XII 1900, Відень — 31.VII 1967, Гейдельберг) — нім. хімік і біохімік. Освіту здобув у Мюнхені. З 1928 — професор Гейдельберзького ун-ту і керівник хім. відділу в Ін-ті Макса Планка. Встановив будову *рибофлавіну* (вітамін В₂), *тиридоксину* (вітамін В₆), *каротиноїдів* та багатьох ін. природних сполук, багато з яких одержав у кристалічному вигляді та синтезував. Нобелівська премія, 1938.

КУН (Kuhn) Томас (н. 18.VII 1922, Цинцинати, США) — американський філософ. Закінчив Гарвардський ун-т. За фахом — фізик. Представник т. з. істор. напрямку в новітній англо-амер. філософії науки. На відміну від логічного позитивізму (див. *Неопозитивізм*) у центрі уваги К. — не аналіз структур наук, знання, що вже склалися, а розкриття законів його розвитку на основі широкого використання фактів з історії науки. В праці «Структура наукових революцій» (1962) К. розглядає розвиток науки як періодичну зміну її «нормальних» станів (наукова діяльність на ґрунті певної парадигми, тобто панівних у дану епоху заг. уявлень, понять і методів) науковими революціями, в ході яких стара парадигма змінюється новою.

Проте, відобразивши в своїй концепції деякі риси розвитку науки, К. в душі метафіз. установок бурж. філософії суб'єктивізує процес пізнання, що приводить його до протиставлення старої і нової парадигми, до *конвенціоналізму*, ігнорування діалектики абс. і відносної істини. В. М. Найдін.

КУНА — грошова одиниця Давньої Русі. К. називали і *дирхами*, і *зх.-європ. денарії*, і *давньорус. срібники*. К. рахували на лічильні *грівни*; в 11 ст. на таку гривню йшло 25 К., а в 12 ст. — 50. Вагова гривня срібла (бл. 200 г) у 12 ст. за цінністю металу дорівнювала 4 гривням кун.

КУНАВІН Олександр Михайлович (1780 — р. см. невід.) — російський художник. Навчався в петерб. АМ. У 1800 був відряджений до Москви, де під керівництвом Ф. Воробйова виконував «перспективні» краєвиди міст. У 20-х рр. 19 ст. їздив по Україні й намалював численні пейзажі маєтків, монастирів і сіл на Полтавщині та Чернігівщині. Твори К. — своєрідні документи історії укр. садибної архітектури («Вид на Красногорський монастир з-за річки Псла», «Видок Миргорода», 1809; «Краєвид Лялича — маєтку графа П. Завадовського», «Вид села Кибинців», обидва — поч. 19 ст., ДМУОМ).

О. М. Кунавін. Вид на Красногорський монастир з-за річки Псла. Початок 19 ст. ДМУОМ.

В. Кун.

А. М. Кушва.

КУНАЕВ

КУНАЕВ Аскар Міндіяхмедович (н. 14.VII 1929, Алма-Ата) — рад. вчений у галузі металургії чорних і кольорових металів, чл.-кор. АН СРСР (з 1974), акад. АН Каз. РСР (з 1971), засл. діяч науки Каз. РСР (з 1977), президент АН Каз. РСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив (1951) Моск. ін-т сталі і сплавів, працював на Казах. металург. з-ді (тепер у складі Карагандинського металургійного комбінату). З 1953 — в Інституті металургії і збагачування АН Каз. РСР (з 1970 — директор). На XXV з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9 — 10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія Каз. РСР 1973. Держ. премія СРСР, 1978. Портрет с. 15.

Д. А. Кунаев.

КУНАЕВ Дінмухамед Ахмедович (н. 31.XII 1911 (12.I 1912), Алма-Ата) — рад. парт. і держ. діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1972, 1976), акад. АН Каз. РСР (з 1952). Член КПРС з 1939. В 1936 закінчив Моск. ін-т кольорових металів, працював на Прибальтійському машинобуд. заводу, гол. інженером рудника. З 1939 — заст. гол. інженера на комбінаті «Алтайполіметал», потім — директор Ріддерського рудоуправління. У 1942—52 — заст. Голови Ради Міністрів Каз. РСР. У 1952—55 — президент АН Каз. РСР. У 1955—60, 1962 — 64 — Голова Ради Міністрів Каз. РСР. У 1960—62 і з грудня 1964 — перший секретар ЦК КП Казахстану. Член ЦК КПРС з 1956. Кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС з 1966. Член Політбюро ЦК КПРС з 1971. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань, член Президії Верховної Ради СРСР з 1962. Держ. і парт. роботу пов'язує з наук. діяльністю; його праці присвячені питанням теорії і практики розробки родовищ руд відкритим способом. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Тв.: *Избранные речи и статьи*. М., 1978.

Г. М. Кунгурцев.

КУНАНБАЕВ Абай (1845—1904) — казах поет-просвітитель. Див. *Абай Кунанбаев*.

О. Л. Кувшин.

КУНГУР — місто обласного підпорядкування Перм обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Силві (бас. Ками). Залізнич. станція. 83 тис. ж. (1977). Видобування нафти. Маш.-буд. завод (нафт. обладнання), взут. та лісопильно-меблевий комбінат; виготовлення керамічних виробів і бляків. 6 серед. спец. навч. закладів, краєзнавчий музей. Поблизу К. — *Кунгурська льодова печера*. Засн. 1648.

Ю. І. Кувшин.

КУНГУРСКА ЛЬДОВА ПЕЧЕРА — карстова печера в Пермській обл. РРФСР, поблизу м. Кунгура. Розташована на правому крутому березі р. Силви. Має 4 поверхи, сполучені ходами, багато гротів (бл. 60). Заг. довж. всіх гротів і ходів 5,6 км. У печері велика кількість озер, які мають підземне сполучення з р. Силвою. У вапнячних до входу гротах (Брильянтовий, Полярний) багато льодових утворень, *сталактитів*, *сталактитів*, напливів тощо.

Об'єкт туризму. Відвідувана частина К. л. п. електрифікована. **КУНГУРЦЕВ** Євген Максимович (н. 3.X 1921, м. Іжевськ, тепер Удм. АРСР) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1964), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, квітень 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, ескадрильї штурмовиків на Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Здійснив 210 бойових вильотів на розвідку та штурмування. Після війни — на командних посадах у ВПС. Закінчив Військово-повітр. академію (1952), Академію Генштабу (1957). З 1968 — в запасі.

КУНДЗИЧ Олександр Леонардович [9 (22).IV 1904, с. Павлівка, тепер Калінінського р-ну Вінн. обл. — 20.VI 1964, Київ] — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1926). Перша зб. оповідань «Червоною дорогою» вийшла в Харкові 1926. Належав до літ. організації «Молодіжжя», ВУСПП. У збірках оповідань «В ушелинах республіки» (1928), «Партизани» (1931), «Фініш» (1933), «Сила гніву» (1942), «Дорога на Крем'янець» (1946), повісті «Кола йде до Коломиї» (1941), романах «De facto», «Окупант» (обидва — 1930), «Родичі» (1936) відобразив будівництво соціалізму, трудові подвиги робітн. класу, боротьбу з нім.-фашист. навалюю. Виступав і як перекладач, публіцист, літ. критик, теоретик перекладу (дб. статей «Дієси в ключі», 1956; «Слово і образ», 1966).

Тв.: *Повісті і оповідання*. К., 1951; *Шум часу*. К., 1976; *Рос. перекл.* — У великих истоках. М., 1951; *Слово и образ*. М., 1973. Літ.: *Живий Олександр Кундзіч*. К., 1977. Л. М. Коваленко.

КУНДІЄВ Юрій Ілліч (н. 2.X 1927, с. Трояни Добровеличківського р-ну Кировоград. обл.) — український рад. гігієніст, акад. АН УРСР (з 1979), чл.-кор. АН СРСР (з 1974), заслужений діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1959. В 1951 закінчив Київ. мед. ін-т і з того ж року працює в Київ. НДІ гігієни праці та профзахворювань (з 1964 — директор). Дослідження з питань гігієни та фізіології праці в с.-г. виробн., при високому нервово-емоційному напруженні тощо. Вперше вивчив резорбцію (проникнення) *пестицидів* крізь шкіру, встановив закономірність залежності ступеня резорбції від шви. будови і фізико-хім. властивостей речовини тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КУНДРЮЧА — річка в межах Ворошиловгр. обл. УРСР та Ростов. обл. РРФСР, права притока *Стверського Діня* (бас. Дону). Довж. 244 км, площа бас. 2320 км². Бере початок на Донецькому краї. Живлення переважно снігове. Використовують для зрошування, госп. водопостачання та розведення риби.

КУНДЮК — річка в УРСР, у межах Одеської обл. Див. *Когилівка*.

КУНДЮК — ліман на пн.-зх. узбережжі Чорного м., у межах Одес. обл. УРСР. Див. *Сасик*.

КУНЖУТ, сезам (*Sesamum indicum*) — однорічна олійна рослина родини кунжутових. Корінь стрижневий. Стебло прямостояче, розгалужене або без гілок, вис. від 65 до 140 см. Листки на довгих черешках, різної форми. Квітки великі, одиночні, на коротких квітконосах, білі і фіолетові. Плід — видовжена коробочка. Насіння дрібне, містить 48—64% олії, яку використовують в харч. пром-сті, медицині і парфюмерії. З насіння виготовляють халву. Макуха — добрий білковий корм для тварин. К. походить з Африки. Вирощують в Індії, Китаї, Пакистані, Туреччині, Судані та ін.; в СРСР — в республіках Серед. Азії, на Пн. Кавказі, на Пд. Україні.

КУНИЦЕВІ (Mustelidae) — родина ссавців ряду хижих звірів. Тіло (довж. 13—320 см, маса від 100 г до 40 кг) переважно приземкувате, видовжене, гнучке, хвіст довгий, пухнастий. Волоссяний покрив густий, пухнастий, іноді гладенький, з густим підшерстям, від білого до темно-коричневого і майже чорного кольору. Населяють усі суходоли, крім Австралії і Антарктиди. Відомо 28 родів (понад 100 видів), об'єднаних у 5 підродів: куниси (Mustelinae), зорилі, або строкати тхори (Zorillinae), медоїди (Mellivorinae), борсуки (Mellinae), скунси, або вонючки (Mephritinae), видри (Lutrinae). В СРСР пошир. 16 видів, що належать до 8 родів, з них в УРСР — 12 видів (у т. ч. один завезений вид — норка американська, яку розводять на звірофермах). К. — переважно наземні лісові звірі, частина яких сприятливо лазить по деревах (*куниси*, *горностай*, *ласка*, *соболь*), деякі добре риють (*борсук*), окремі ведуть напівводне життя (*видра звичайна*, *норка*, *калан*). Самки народжують 1—10 (іноді до 18) малят. Живляться К. тваринною або рослинною їжею. Більшість К. — цінні хутрові звірі, деякі знищують шкідливих гризунів. Викопні рештки К. відомі починаючи з олігоцену, в УРСР — з міоцену. В. і. Абельєв.

КУНИЦЕВ Олександр Петрович [1783 — 1 (13).VII 1840] — рос. учений-правознавець, просвітитель, послідовник О. М. Радищєва. З 1811 викладав у Царськосельському ліцеї, з 1817 — в Гол. пед. ін-ті, перетвореному 1819 на Петерб. ун-т. Автор праць з історії права. В кн. «Право природне» (2 частини, 1818—20), використавши ідеї *світського договору теорії*, виступав проти абсолютизму і кріпачства. К. мав значний вплив на формування поглядів багатьох декабристів і О. С. Пушкіна, який згадує К. у вірші «19 жовтня».

КУНИЦЯ (Martes) — рід хижих звірів род. *куніцевих*. Тіло (довж. 35—105 см) струнке, гнучке, видовжене. Волоссяний покрив густий, пухнастий і м'який, переважно бурого і коричневого кольору, на шні велика біла або вохриста пляма. Відомо 6 видів К., пошир. в Європі, Азії і Пн. Америці. В СРСР — 4, з них в УРСР — 2: К. *лісова*, або *жовтодушка* (M. martes), з жовтою плямою на шні та К. *кам'яна*, або *білодушка* (M. foina), з білою плямою.

К. водяться у гірських і рівнинних лісах (кам'яна К. пошир. і в степових р-нах, селиться навіть у будівлях у містах і селах). К. діяльні переважно вночі, спиритно лазять по деревах. Живляться дрібними комахами, птахами, плазунами, плодами рослин. Паруються К. у червні — серпні. Самка після 236—274-добової вагітності (включаючи дітями) народжує у квітні — травні 1—8 (найчастіше 3—5) сліпих малят, які прозрівають на 32—45-й день. К., особливо *соболя*, — цінні хутрові звірі. Іл. с. 18.

КУНІЧНИК (*Calamagrostis*) — рід рослин родини злакових. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і розлогим волотистим суцвіттям. Колоски одноквіткові з довгими волосками на осях. Понад 150 видів, поширених у помірних та холодних зонах земної кулі (в тропічних країнах — у горах). В СРСР — бл. 60 видів, з них на Україні — бл. 10. По всій УРСР ростуть: К. наземний (*C. epigeios*) — на луках, лісових галявинах, порубках; К. ланцетний (*C. lanceolata*) — по болотах, заболочених луках, сирих лісах; К. черетяний (*C. arundinacea*) — в мішаних лісах. Використовують К. на корм до цвіття, бо після цього його стебла грубішають. Іл. с. 18.

КУНІКІДА ДОППО (справж. ім'я — Теуцо; 15.VII 1871, префектура Тіба — 23.VI 1908, префектура Канагава) — япон. письменник. Працював учителем, журналістом. Перша зб. віршів — «Пісні Доппо» (1897). Оповідання «Дядечко Ген» (1897), нарис «Рівнина Мусасі» (1901) та ін. твори написані під впливом романтизму. В оповіданнях «Шоленник п'яниці» (1902), «Жалюгідна смерть» (1905), «Бамбукова хвіртка» (1908) виступив як письменник-реаліст, порушив гострі соціальні проблеми.

Тел. Рос. перекл. — Избранные рассказы. М., 1938.
Лит.: Григорьева Т. П. Одинокий странник. М., 1967.

Б. П. Яценко.

КУНІЦЬКИЙ (Kunicki) Леон (1829, с. Седліще, тепер ПНР — 8.I 1873, Варшава) — польс. письменник. Автор побутових повістей, зокрема з життя укр. селян: «Данилко Фліс» (1851), «Василева хата» (1852), «Іванко» (1860), «Історія про неробу Семена» (1862) тощо. Окремі з них увійшли до збірок його творів: «Вітчизняні картини і нарис» (1852), «Надбужні нарис» і «Повісті» (т. 1—3, 1857).

Р. Я. Пилипчук.

КУНІЦЬКИЙ (Kunicki) Станіслав (6.VI 1861, Тбілісі — 28.I 1886, Варшава) — діяч польс. революц. руху. Навчався в Петерб. ін-ті шляхів. У 1881 вступив до «Народної волі»; один із засновників Польс.-лит. соціально-революц. партії (Петербург). З 1882 — член партії «Пролетаріат» і-й, 1883—84 — її керівник. З ініціативи К. «Пролетаріат» і «Нар. воля» 1884 уклали угоду про спільну боротьбу проти царизму. В 1884 заарештований і 1885 засуджений до страти. Страчений у Варшавській цитаделі.

КУНСТКАМЕРА (нім. *Kunstkammer* — кабінет рідкісних речей, музей) — в минулому — назва різних істор., худож., етнографічних та ін. колекцій рідкісних речей та місця їх зберігання. В Росії К. засн. 1714 в Петербурзі й відкрита для огляду 1719. В ній демонструвалися колекції, зібрані Петром I під час подорожі у Зх. Європу. В 1724 ввійшла до складу АН і перетворилась на комплексний музей. З 1727 розміщена в спеціально

Кунсткамера в Ленінграді.

спорудженому для неї будинку в стилі петровського бароко (1718—34, архітектори Г. І. Маттарнові, Н. Гербель, Г. К'явері, М. Земцов; перебудова — 1754—58, арх. С. Чевакінський). У 30-х рр. 19 ст. на базі експонатів К. створено ряд музеїв: анатомічний, етнографічний, ботанічний, зоологічний та ін. У приміщенні К. тепер містяться Ін-т етнографії АН СРСР, Музей антропології й етнографії ім. Петра Великого, Меморіальний музей М. В. Ломоносова.

КУНТУШ — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного польс. і укр. населення в 16—18 ст. Мав вигляд каптана з рукавами, в яких були прорізи для рук або розрізи до плеча. Одягали К. поверх *жуна* і підперезували баристим поясом, що зав'язувався спереду. К. шили з дорогих шовкових тканин, парчі або баристого сукна і оздоблювали хутром або *галуном*.

КУНЦЕВИЧ Всеволод Михайлович (п. 15.III 1929, Київ) — укр. рад. вчений у галузі автоматичного керування. Доктор тех. наук (1965), професор (1967). Член КПРС з 1973. Закінчив (1952) Київський політехнічний інститут. З 1966 — зав. відділом дискретних систем керування Інституту кібернетики АН УРСР. Основні праці присвячені питанням аналізу і синтезу нелінійних систем керування, в т. ч. дискретних систем керування. Державна премія УРСР 1978.

КУНЦЕВИЧ Едвард Михайлович (п. 14.VI 1926, Київ) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1976). У 1945—51 навчався в Київ. худож. ін-ті у К. Слєви та Л. Муравіна. Твори: «Юність миру» (1951), «Хліб-сіль» (1958), «Будівельник Київської ГЕС» (1961), скульптура «XX вік» на станції метро «Дніпро» у Києві (1964), «М. Кропивницький» (1968); пам'ятник В. І. Леніну в Донецьку (1967), меморіальний ансамбль «Пагорб Слави» в Черкасах (1977), у співавтор. з Г. Кальченко та ін.

КУНЦІЙ (бл. 551—479 до н. е.) — давньокит. філософ-ідеаліст, засновник конфуціанства. Дип. Конфуцій.

КУНЬЛУНЬ, Куень-Луень — одна з найвищих гірських систем Азії, в межах Китаю. Простягається від *Паміру* на Зх. уздовж пн. краю *Тибету* до Сіно-Тибетських гір на Сх. Довж. бл. 2700 км, шир. від 100—150 км на Зх. до 600 км на Сх. Пересічна вис. 6000—6500 м. Складається з паралельних гірських пасом, відокремлених одне від одного западинами й грабенподібними долинами. За характером рельєфу К. поділяють на Західний та Східний. Зх. К. має три паралельні хребти з вершинами Конгур (7719 м) і Музтагата (7555 м). У сх. частині розрізняють пн. пасмо (хребти Російський, *Алтинтаг*, *Наньшань*) та пд. пасмо (хребет Аркатаг, або Пржевальського, та ін.) з найвищою вершиною К. (г. Улугмузтаг, 7723 м); між ними — рівнина Цайдам. Багато хребтів у сх. частині К., крім місцевих, мають ще назви, які їм дав М. М. Пржевальський (Гумбольдта, Зюсса, Марко Поло, Семенова та ін.).

Гірські хребти К. складаються з гнейсів, кристалічних сланців, мармуру; трапляються гранітні *інтрузії*, пісковики. Родовища золота, подіметалічних і заліз. руд, кам. вугілля, нафти, кам. солі, дорожнього каміння тощо. Снігова лінія лежить на вис. 5000—5800 м, площа зледеніння 14,3 тис. км² (найбільший льодовик Юрун-каш, завдовжки 39 км). Ріки, що починаються на К., невеликі, мають переважно льодовикове й снігове живлення. Найбільші озера — на Сх. К. (*Кукунор*, *Орінь-Нур*, *Джарін-Нур*). Для К. характерні пустельні, сухостепові й лучні ландшафти. По Зх. та Сх. окраїнах — ліси (ялина, береза, осика, ялівцеві). З тварин водяться гірські барани (архар, кокуяман), козли, яки, кулани, воки, лисиця, а також гризуни. Трапляються ведміль, сніжний барс. Кочове скотарство, місцями — землеробство (посіви ячменю, пшениці). Через К. прокладено два автошляхи до Тибету.

Ю. О. Амброз.

КУНЬМІН — місто на Пд. Китаю, адм. ц. провінції Юньнань. Розташований на пн. узбережжі оз. Дянчзі, з яким сполучається р. Паньмунцзян. Вузол з-ць і автошляхів. Бл. 1 млн. ж. Розвинута кольорова металургія. Підприємства електромаш.-буд., хім., текст., шкіряної і харч. пром-сті. ГЕС і ТЕС. Старовинне кустарне виробн. килимів і повстяних виробів. Юньнанський університет. Відомий з 1 ст., сучасна назва — з 13 ст.

КУНЬЯ (Cunha) Еуклідіс да (20.I 1866, Кангагалу — 15.VIII 1909, Ріо-де-Жанейро) — браз. письменник. Член Браз. академії л-ри (з 1903). В кн. «Сертані» (1902) змалював образи учасників сел. повстання в Бразилії 1896—97. Твір відіграв велику роль у розвитку критичного реалізму в браз. л-рі 20 ст. В кін. життя зблизився з соціалістичними гуртками в країні, вивчав марксизм. Значну частину зб. статей «Контрасти й зі-

Е. М. Куценіч. Портрет письменника Ю. І. Яновського. Мармур. 1934.

Полковник українського реєстрового козацького війська в *кунтуші*, 17—18 ст. Малюнок С. І. Васильківського.

Кунжут. Загальний вигляд наземної частини рослини та частина стебла з плодами.

КУНЬЯЛ

Куньця лісова.

Куньчик наземний. Нижня частина рослини і сусідів.

Купальниця європейська: 1 — нижня частина рослини; 2 — квітка; 3 — листок; 4 — плід.

ставлення» (1907) присвячено рос. л-рі. Убитий найманцями реакції. *Літ.: Тертерян І. А. Зукладес да Кунья — національний герой Бразилі. М., 1959. В. С. Харитонов. КУНЬЯЛ (Cunhal) Алвару (н. 10.XI 1913, Коїмбра) — діяч португ. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї адвоката. В 1931—35 навчався на юрид. ф-ті Лісабонського ун-ту, де організував нелегальну Лігу друзів СРСР і секцію Міжнародної організації допомоги борцям революції. В 1931 вступив до Португальської компартії (ПКП). У 1935 обраний ген. секретарем Федерації комуністичної молоді Португалії. Учасник VI конгресу Комуністичного Інтернаціоналу Молоді та VII конгресу Комінтерну. З 1936 — член ЦК ПКП. У 1936—37 брав участь у нац. революц. війні ісп. народу 1936—39. З 1942 (з перервами) — член Секретаріату ЦК ПКП. У 1937—38, 1940 та 1949—60 — в ув'язненні. З 1960 разом з групою керівних діячів ПКП здійснив втечу з фортеці-тюрми Пеніше. З 1961 — ген. секретар ПКП. З 1976 — депутат парламенту.*

В. Ф. Квасних.

КУПАВКА — рід водяних рослин родини даттатевих. Те саме, що й *елечики*.

КУПАЖ (франц. *coupage*) — змішування у певних співвідношеннях різних виноматеріалів. Грунтується на даних фізико-хім. аналізу і дегустативній оцінці кожного зразка виноматеріалу (див. *Дегустация*). Дав змогу одержувати однорідне вино певного тону і складу з поліпшеними, порівняно з вихідними виноматеріалами, властивостями. К. наз. також деякі ін. операції харч. виробництва, пов'язані з виготовленням однорідних сумішей (напр., К. чаю).

КУПАЛА Янка (справж. прізвище, ім'я по батькові — Луцевич Іван Домінікович; 25.VI (7.VII) 1882, Вязинка, тепер Молодечненського р-ну Мін. обл. — 28.VI 1942, Москва) — білорус. рад. поет, народний поет БРСР (з 1925), акад. АН БРСР (з 1928) та УРСР (з 1929). В 1909—13 навчався в Петербурзі на заг.-осв. курсах, з 1915 — в народному уні-ті ім. А. Л. Шанявського у Москві. У 1919—41 жив і працював у Мінську. Друкуватися почав 1905 (вірш «Мужик»). Один з основоположників нової білорус. л-ри. Зб. поезій «Жалейка» (1908), «Гусляр» (1910), «Дорогою життя» (1913), поеми «Сон на кургані» (1912), «Могила лева» (1913), п'єси «Павлинка» (1913) і «Зруйноване гніздо» (1913) та ін. — про пригноблених трудивників білорус. села, їх революц. боротьбу проти вискувачів. За рад. часу творчість К. відображала докорінні зміни в житті білорус. народу; він оспілював нову Білорусію, дружбу народів, молодих будівників соціалізму (зб. віршів «Спадщина», 1922; «Пісня будівництва», 1936; «Білорусії орденоносній», 1937; «Відсерця», 1940; Держ. премія СРСР, 1941; поеми «Над річкою Ороскою», 1933; «Місто Борисів», 1934, та ін.). У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні публіцистичні і ліричні твори. Багато віршів поета, покладених на музику,

стали популярними нар. піснями. К. добре знав історію укр. народу, його фольклор і л-ру. У 1928, 1932, 1939 побував на Україні. Оспілював її у вірші «Україні». На тему укр. та білорус. пісень написав поему «Бондарівна» (1913). Т. Шевченкові присвятив статті, два вірші і поему «Тарасова доля» (1939). Переклад білорус. мовою «Слово о полку Ігоревім», ряд творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Некрасова, І. Крилова та ін. М. Рильський присвятив К. вірш «Янка Купала». Нагороджений орденом Леніна. У Мінську 1945 відкрито музей Я. Купали, 1949 споруджено пам'ятник.

Тв.: Збор творів, т. 1—5. Мінск, 1961—63; Укр. перекл. — Вибрані твори. К. — Х., 1937; Вибране. К., 1947; Вибрані твори. К., 1953; Тарасова доля. Пам'яті Тараса Шевченка. К., 1964; Лірика. К., 1967; (Вірші). В кн.: З поезії народів СРСР, в. 2. К., 1972; Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1953; Гусляр. М., 1972; Избранное. М., 1973. Літ.: Мозольков Е. С. Янка Купала. К., 1952; Рильський М. Поет-рицар. В кн.: Рильський М. Твори, т. 9. К., 1962; Тичина П. Янка Купала. В кн.: Тичина П. Твори, т. 6. К., 1962; Ларчанка М. Г. Тарас Шевченко і Янка Купала. В кн.: Збірник праць першої і другої наукових шевченківських конференцій. К., 1954; Березкин Г. С. Мир Купалы. Пер. с белорус. М., 1975.

КУПАЛО, Іван Купало, Іван Купайло, Купайло — одно з найпоширеніших поганських божеств у слов'янській міфології. Жіноча паралель — Купала або Марена. Паралелі К. були в міфології багатьох народів. Давнє поганське свято К. під різними назвами відзначало багато народів Європи й Азії. Святкували його, зокрема на Україні, в ніч з 23 на 24 червня за ст. ст. (з 6 на 7 липня за н. ст.), з іграми, купальськими піснями, скаканням через багаття, купанням, обдіванням водою. У сх. слов'ян часто робили опудала К. (його називали ще й Кострубом), які потім топили, закопували або спалювали. Пізніше під тиском християнської церкви поганський культ К. змішався з християнським культом Іоанна Хрестителя (звідси й назва — «Іванів день», «Івана Купала»). У купальських обрядах, пов'язаних з вогнем і водою, відбилися первісні анімістичні вірування. У деяких повір'ях і піснях збереглися рештки найдавнішого поклоніння сонцю й відгомін принесення жертв поганським богам.

О. І. Дей.
КУПАЛЬНИЦЯ, вовча лапа (*Trolius*) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *жовтецевих*. Листки чергові пальчасторозсічені або допатеі. Квітки великі, голі, чин. одиночні, жовті або оранжеві. Плід збірний з листянок. Бл. 15 видів, поширених у помірних та арктичних областях Пн. півкулі. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 1: К. європейська (*T. еигораеус*); росте по вологих лісових луках, лісових галявинах (у середній і пн. частині УРСР). В культурі відомі садові форми купальниці з великими повними квітками.

КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ — різновид календарної обрядової поезії у слов'янських і багатьох несло-

в'янських народів. Виникли в глибоку давнину. Співали їх на свято Івана Купала. На Україні було створено багато К. п., в них народ славив соше, землю, воду, щедру природу, кохання, щастя і добробут. У багатьох К. п. згадуються міфічні образи Купала, Марени й *Лади*, в деяких зберігся відгомін купальських ігор, умикання наречених біля води, поганські звичаї парубання на свято Купала та ін. Ряд пісень купальського циклу відображають обряди плетіння вінків і пускання їх на воду в купальську ніч, увітчування опудал Купала або Марени, скакання через купальський вогонь тощо. К. п. мають багату і яскраву символіку. Жартівливі К. п. насичені гумором, іноді й сатирою. Мотивами й постикою К. п. перегукуються з *веснянками*, *русальними* та *петрівчаними, весільними піснями*. Образи й мотиви К. п. використано в худож. л-рі (М. Гоголь, С. Писаревський, М. Старицький, М. Стельмах та ін.), музиці й кіно.

Видання: Ігри та пісні. К., 1963; Купальські пісні. К., 1970.

М. М. Пазюк.

КУПЕЛЮВАННЯ, купеляція (від франц. *coupe* — чашечка) — очищення *благородних металів* від свинцю та ін. домішок окислювальним плавленням у капелях (чашечках з вогнистийких матеріалів) або полумених печак. Грунтується на властивості свинцю та ін. неблагородних металів, на відміну від благородних, окислюватися киснем повітря. В капелях (при т-рі 850—900° С) благородні метали залишаються на поверхні, а розплавлені окисли вбираються стінками. В печак (при т-рі бл. 1000° С) розплавлені окисли стікають з поверхні розплаву в посудину, а в нижніх частинах печей нагромаджуються благородні метали. К. застосовують у *пробірному аналізі*, металургії.

КУПЕНКО Борис Іванович (н. 22.VIII 1922, Шахти Ростов. обл.) — укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1951. В 1937—39 навчався в Ростов. худож. технікумі. З 1939 працював у театрах міст Шахти, Краснодара, Ташкента, в 1944—55 — в Донец. укр. муз. драм. театрі ім. Артема, з 1955 — Донец. рос. театрі опери та балету (з 1962 — гол. художник). Здійснив оформлення до вистав «Наймичка» Карпенка-Карого, «Севастопольський вальс» Листова, «Десять днів, що потрясли світ» Кармиського, «Сільська честь» Маскань та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

КУПЕР (Cooper) Гордон (н. 6.III 1927, Шоні, штат Оклахома) — астронавт США, підполковник ВПС. Закінчив (1949) ун-т на Гавайських о-вах, Технологічний ін-т ВПС (1956) і Школу льотчиків-випробувачів (1957). Працював льотчиком-випробувачем та інженером. З 1959 — в групі астронавтів. Здійснив (15—17.V 1963) політ на косміч. кораблі «Меркурій». Разом із Ч. Конрадом здійснив (21—29.VIII 1965) політ у космос на кораблі «Джеміні-5».

КУПЕР (Cooper) Джеймс Фенімор (15.IX 1789, м. Берлінгтон, шт. Нью-Йорк — 14.IX 1851, Куперстаун, шт. Нью-Йорк) — амер. письменник-романтик. Перший роман К. — «Обережність» (1820). Роман з історії боротьби США за незалежність «Шингун» (1821) збагатив асеситом д-ру жанром аванпюрістичного роману. К. належать 32 романи, більше 10 томів оповідей по дорожній по европ. країнах (1826 — 33), кілька томів публіцистичних творів. Центр. місце посідають романи «Піонери» (1823), «Останній з могікан» (1826), «Прерія» (1827), «Слідогляд...» (1840), «Звіробій...» (1841), що склали пенталогію «Шкіряна Панчоха», герой якої Натті Бумпо заперечує бурж. уклад життя, засуджує винищення індіанців.

Тал. Укр. перекл. — Звіробій, Х., 1928; Шингун, Х., 1928; Останній з могікан, К., 1969; Рос. перекл. — Избранные сочинения, т. 1—6, М., 1961—63; Зверобій, или Первая тропа войны, К., 1954; Следопыт, К., 1955.

Лит.: Боброва М. Н. Джеймс Фенімор Купер. Саратов, 1967.

А. О. Колибанова.

КУПЕР (Cooper) Леон (н. 28.II 1930, Нью-Йорк) — амер. фізик-теоретик, член Нац. АН США. Закінчив Колумбійський ун-т (1951). Осн. праці — з фізики твердого тіла та фізики низьких т-р. У 1956 передбачив явище об'єднання електронів провідності в металі в пари, що приводить до надпровідності (Купера явище). Нобелівська премія, 1972 (разом з Дж. Бардіном і Дж. Р. Шріффером).

КУПЕР (Cooper) Томас (22.X 1759, Вестмінстер, Англія — 11.V 1839, Колумбія, Пд. Кароліна, США) — англо-амер. філософ-матеріаліст, лікар, хімік, економіст і політ. діяч. За своїми поглядами — послідовник Дж. Пристлі та якобінів. У 1793 емігрував до США, де був суддею, згодом професором хімії і економіки, 1821 — 33 — президентом Колумбійського коледжу. В своїх творах («Етичний, теологічний і політичний трактат», 1789, та ін.) обстоював матеріалізм, продовжуючи лінію франц. матеріалістів Ж. Ламетрі, П. Кабаніса. Критикував ідеалізм Г. В. Лейбніца і дуалізм Р. Декарта. Визнаючи бога лише як певну абстрактну першопричину, К. був пристрасним антиклерикалом, за що зазнав переслідувань церковників.

КУПЕРЕН (Couperin) Франсуа (10.XI 1668, Париж — 12.IX 1733, там же) — франц. композитор, клавесинист і органіст. Походив з роду, що дав у 17—18 ст. кілька поколінь музикантів. Твори К. — мелодійні й граціозні — вершина франц. клавесинного мистецтва. Серед його численних композицій — 27 сюїт для клавесина (1713—30), концерти, тріо, сонати, п'єси для органа, мотени. К. — автор трактату «Мистецтво гри на клавесині» (1716).

КУПЕРС-КРІК — ріка в Австралії. Довж. бл. 1400 км, площа бас. 285 тис. км². Бере початок на зх. схилах Великого Вододільного хребта під назвою Барку, тече чапінгустеліними й пустельними рівнинами Великого Артезіансько-

го Басейну. Живлення дощове й ґрунтове. Пересічна витрата води 70 м³/с. Належить до тимчасових водотоків. Лише в період літніх паводків К.-К. досягає озера Ейр. **КУПЕЦТВО** — суспільний промисел, сферою діяльності якого є торгівля. Виникло в період розкладу первіснообщинного ладу, дальшого розвитку набуло за рабовласництва та феодалізму. Вже в перших рабовласницьких д-вах, особливо в Греції та Римі, утворився промисел торг. посередників між виробниками товарів і їхніми споживачами для одержання прибутку. На Русі К. з'явився в 10 ст., а в 12 ст. купці вже об'єднувалися у купецькі корпорації, згодом — у *гільдії*. В Зх. Європі виникають торг.-ремісничі центри — Венеція, Генуя, Гамбург, Антверпен та ін. У 16 ст. була створена англ. *Московська компанія*. В кін. 14 — на поч. 15 ст. склалося укр. купецтво, яке в багатьох містах України користувалося *магдебурзьким правом*. В таких торг. центрах, як Київ, Львів, Ніжин, Кам'янець-Подільський та ін. склалися численні іноземні купецькі колонії (грецькі, вірменські колонії, італійські). З розвитком *продуктивних сил, обміну*, зі створенням місц. регіональних та нац. ринків К. розпадається на багатих купців і дрібних торговців. Створюються великі торговельні компанії, зокрема *Ост-Індські компанії*. Вони вели торгівлю з країнами Африки, Азії, Америки, грабували й жорстоко експлуатували народи відкритих земель. Це було одним з джерел *первісного нагромадження капіталу* і створення класу *буржуазії*. Характеризуючи екон. роль купецького капіталу, К. Маркс відзначав, що цей капітал лише опосередкований рух товарів, що він історично найдавніша відома форма існування капіталу, що його існування й розвиток до певної міри є історичною умовою для розвитку капіталістичного виробництва (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 333, 335). З 18 ст. в Росії й на Україні К. поступово перейшло на методи капіталістичної підприємницької діяльності як у пром-сті, так і в галузі торг. обороту. Купецький капітал відіграв важливу роль у розкладі феодально-кріпосницької системи. В 19 ст. на Україні великих розмірів набула ярмаркова торгівля з центрами на Київщині, Чернігівщині тощо. З вступом Росії, в т. ч. і України, в стадію капіталізму К. втратило свою класову відокремленість від ін. верств буржуазії. К. існувало тут до жовтня 1917. В розвинутому капіталістич. суспільстві К. втрачає самостійне значення, продаж товарів стає справою капіталістів, які мають свої торг. підприємства й вкладають свій капітал у торгівлю. *Торговельний капітал* підпорядковується промисловому.

М. М. Кіриєнко.

КУПИНА (Polygonatum) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трави з м'ясистим горизонтальним коренем, на якому лишаються круглі сліди від торішніх стебел. Листки чергові або в кільцях, еліптичні або

яйцеподібні. Квітки білі, рідше рожеві, на повислих квітконіжках, розташовані поодинокі в пазухах листків або в небагато-квіткових китицях. Плід — чорна або червона ягода. Понад 30 видів, поширених у лісах помірної зони Пн. півкулі. В СРСР — 17 видів, з них в УРСР — 5. Найпоширеніші К. запашна, або лікарська (P. odoratum, синонім P. officinale), та К. багатоквіткова (P. multiflorum). Надземні частини К. лікарської містять *глікозиди*, кореневище — *алкалоїди*. Деякі види К. — декоративні. Іл. с. 20.

КУПІНОС Войтих (Калинос Войцех; р. н. невід. — п. бл. 1610) — укр. архітектор. Працював у Львові. Вперше згадується в міськ. актах 1582. З цього ж року до 1610 його ім'я значиться серед майстрів цеху будівничих. У 1597 за умовою з львів. братством разом зі своїм тестем П. Римлянином будував Успенську церкву в стилі Відродження. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1.

КУПІВЕЛЬНА СПРОМІЖ-НІСТЬ — 1) К. с. населення — наявна сума грошей, включаючи заощадження, за які населення може придбати товари й одержати послуги. 2) К. с. грошей — обсяг матеріальних благ або послуг, які можна придбати за певну грошову одиницю в різні періоди часу. Виражається в мінових пропорціях, що складаються між грошима і товарами, залежить від змін *вартості* товарів, їхніх цін, а також від змін вартості грош. металу, паперових грошей. К. с. тісно пов'язана з *платоспроможним попитом*. Див. також *Добробут*, *Інфляція*.

КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ДОГОВІР — угода, за якою одна сторона (продавець) зобов'язується передати майно у власність іншій стороні (покупцеві), який має прийняти його й сплатити певну грошову суму. В СРСР К.-п. д. визначено *Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — гл. 20 ЦивК УРСР). Предметом К.-п. д. може бути будь-яке майно, не вилучене з цивільного обороту, а також цінні папери (облігації). Щодо деяких речей (напр., зброї) встановлено особливий порядок їх придбання. Право продажу майна належить власникові, крім випадків примусового продажу (напр., в порядку виконання *судового рішення*). Держ., кооп. і громад. орг-ції продають товари за встановленими держ. цінами, крім випадків, передбачених законом. Продаж майна (напр., громадянами своїх речей) провадиться також за цінами, встановленими за погодженням сторін. В разі виявлення недоліків, які не були застережені продавцем, покупець має право пред'явити йому претензію (див. *Претензійний порядок*). В роздрібній торгівлі покупець користується правом обміну, повернення та безплатного ремонту куплених недоброякісних товарів.

Лит.: Цивільний кодекс УРСР. Науково-практичний коментарі. К., 1971. С. П. Коломацька.

Янка Купала.

Г. Купер.

Дж. Ф. Купер.

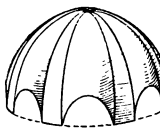
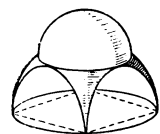

Ф. Куперен.

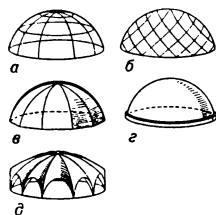
КУПІДОН

Купина багатоквіткова.
1 — частина пагона з
квітками; 2 — корене-
вище; 3 — квітки.

Види стародавніх
куполів.

Системи конструкцій
куполів:
а — ребриста; б — сітча-
ста; в — багатогранна; г —
в вигляді тонкостінної
оболонки; д — з кількох
склепінь-оболонки.

КУПІДОН (лат. Cupido) — у римській міфології божество кохання. Те саме, що й *Амур* (у греків — *Ерот*). Зображували його крилатим пустотливим хлопчиком з луком і стрілами в руках.

КУПЛЕТ (франц. couplet) — строфа пісні, що включає повністю всю мелодію (в наступних К. мелодія повторюється або варіюється) і одну строфу поетичного тексту. Часто завершується приспівом. Куплети — сатирична і жартівлива пісенька, яку виконують в естрадних концертах, в опереті та *водевілі*.

КУПОЛ (італ. cupola — склепіння), баня — просторова несуча конструкція у вигляді опуклого покриття круглої, еліптичної, квадратної або багатокутної в плані споруди. Відомий з давніх часів («гробниця Атрея» в Мікенах, 14 ст. до н. е.). Важливого значення К. набув у архітектурі центричних споруд Стародавнього Риму (К. *Пантеону*). Широко застосовували К. у візантійській архітектурі (*Софії храм* у Константинополі) та архітектурі *Київської Русі* (*Софійський собор* у Києві і Новгороді, 11 ст., та ін.), у хресто-куполних храмах (храм *Джвари* поблизу *Мцхети* в Грузії), в центричних купольних спорудах у феод. д-вах Серед. Азії і Бл. Сходу. В епоху *Відродження* поширився в архітектурі Зх. Європи (К. собору Санта-Марія дель Фіоре у Флоренції, 1420—36, арх. Ф. Брунеллескі). В 20 ст. збільшилася різноманітність структури і форм К. (ребристі, ребристо-кільцеві з хвилястою внутр. поверхнею, а також «геодезичні» Б. Фуллера діаметром до 150 м. К. монолітні збірні П. Л. Нерві та ін.). Споруджують нові типи К.: із полімерних матеріалів, з подвійною надувною оболонкою та ін.

КУПОН (франц. coupon, від *couper* — різати) — відрізна частина цінних паперів (*облігацій* або *акцій*), власник яких має право на одержання певного доходу у формі процента або *дивіденду*. К. пред'являють до оплати *акціонерному товариству* або урядові (як правило, через банк), які випустили дані цінні папери.

КУПОРОСИ — технічна назва *кристалогідратів* сульфатів деяких важких металів. Напр., мідний $K. CuSO_4 \cdot 5H_2O$, залізний $K. FeSO_4 \cdot 7H_2O$. У воді К. добре розчиняються. Застосовують у пром-сті, с. г., медицині.

КУПАНЕЦЬ Йосип Олексійович [25.XII 1899 (6.I 1900), с. Золотники, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.—2.X 1953, Львів] — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1920. В 1921 закінчив Харків. парт. школу. В 1921—28 — на парт. роботі на Поділлі й в Донбасі. З кін. 1928 — на підпільній роботі на Зх. Україні. В 1930 — секретар Львів. окружного КПЗУ. В 1930 заарештований і за «*Лущим процесом 57-и*» (1934) засуджений до 8 років ув'язнення. Звільнений під тиском громадськості. В 1937 емігрував у Францію. В 1940 кинутий гітлерівцями в концтабір, де брав участь у підпільних антифашистських групах. У 1946 по-

вернувся до Львова, працював в істор. музеї, потім — в Ін-ті сусп. наук АН УРСР. Автор статей з історії революц. руху на Зх. Україні.

КУПРИК — нижня кінцева частина хребта у людини, деяких ссавців і птахів. У людини К. складається з 4 (зрідка 5) рудиментарних *хребців*, що злилися між собою. К. має трикутну форму. Широкою основою з'єднується з *крижами*.

КУПРИКОВА ЗАЛОЗА — парна шкірна залоза більшості *ptaxia*, розташована над останнім хвостовим хребцем. Жировий *секрет* К. з., що його птахи наносять дзьобом на пір'я, захищає рогову речовину пера від пересихання, зберігає його еластичність, запобігає намоканню пір'я. Крім того, К. з. є резервуаром провітаміну Д — ергостерону. Особливо розвинена К. з. у водоплавних птахів.

КУПРИТ (від лат. *cuprum* — мідь), червона мідна руда — мінерал класу оксидів і гідроксидів. Su_2O . *Сингонія* кубічна. Густ. 6,14. Твердість 3,5—4. Колір червоний. Блиск алмазний. Типовий мінерал зони окислення мідних родовищ. В СРСР є в родовищах Уралу. К. одержують і штучно. Разом з ін. мінералами мідних родовищ використовують як *мідну руду*, штучний К. застосовують у *випрямлячах струму*.

КУПРІН Олександр Іванович [26.VIII (7.IX) 1870, м. Наровчат, тепер Пенз. обл.—25.VIII 1938, Ленінград] — рос. письменник. Навчався в Москві в Кадетському корпусі та юнкерському училищі (1880—90). У 1890—94 — на військ. службі у Проскурові (тепер Хмельницький), Володимирі. В 1894 виїшов у відставку й присвятив себе літ. діяльності. До 1901 жив на Україні, в основному в Києві та на Донбасі. З 1901 — у Петербурзі. Співробітничав у збірниках «Знання». У 1919 емігрував, жив переважно в Парижі. Повернувся в СРСР 1937. Друкуватися почав 1899. Перші зб. оповідань — «Київські типи» (1896), «Мініатюри» (1897) видані в Києві. У циклі виробничих оповідань — «Юзівський завод», «У вогні», повісті «Молох» (всі — 1896) викривав антилюдську сутність капіталізму. У творах 1904—06 («Поединок», «Штабс-капітан Рибников» та ін.) подав реалістич. картини військ.-бюрократичної системи царської Росії. У роки реакції К. пережив творчий спад («Морська хвороба», 1908; «Королівський парк», 1911). В оповіданні «Лістригони» (1907—11) зобразив духовну красу людей праці, в оповіданні «Гранатовий браслет» (1911) — натхненну любов, благородство почуттів. У натуралістичній повісті «Яма» (ч. 1, 1909; ч. 2, 1914—15) показав соціальні вади бурж. суспільства. Оповідання «Лісова глушина», «Олеся» (обидва — 1898), «Срібний вовк» (1901), «Конокради» (1903), «На глухарів» (1906) та ін. написані на укр. матеріалі. В 1895—96 написав нариси про Донецький басейн. В роки еміграції не створив нічого значного. Деякі твори К. екранізовано.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1970—73; Укр. перекл.—

Вибрані твори. К., 1950; Оповідання. К., 1953; Олеся. К., 1965.

В. М. Колос.

КУПРІЯНОВ Михайло Васильович (н. 1903) — рос. рад. живописець і графік. Див. *Кукринікси*. **КУПЧАНКО** Григорій Іванович (1849, с. Берегомет, тепер Кічманського р-ну Чернів. обл.—10.V 1902) — укр. бурж. етнограф і фольклорист. У 70-х рр. 19 ст. за програмою Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва почав збирати матеріали про природу, з історії, статистики, фольклору й етнографії українців Буковини. Осн. праці: «Деякі історико-географічні відомості про Буковину» та «Пісні буковинського народу» (обидві — 1875).

КУПЧИНСЬКИЙ Євген Іванович (19.VI 1867, с. Огледів, тепер Радехівського р-ну Львів. обл.—28.VIII 1938 с. Сорочке, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.) — укр. композитор, хоровий диригент, цитрист. Організатор сільс. хорів (с. Ріпнів, Львівщина; с. Сорочке, Тернопільщина). Учасник шевченківських концертів у Львові, Перемишлі, Стри, Тернополі, Золочеві та ін., влаштовуваних співацькими т-вами «Академічне братство», «Боян», «Бандурист». Автор зб. «Три пісні» (1889), «Збірки композицій на цитру» (10 випусків, 1902—04), «Музичні картини», сюїти «Весілля», фантазії «У млині» та «Сіромаха», маршів, вальсів, обробок нар. пісень і дум, перекладів для цитри творів Лисенка, Шопена, Шумана. П. К. Медведик.

КУПЮРА (франц. *coupon*, від *couper* — різати) — 1) Позначення номінальної вартості *грошей паперових, банківських білетів* або цінних паперів (*акцій* чи *облігацій*). 2) Скорочення в тексті літ., драм. або муз. твору, пропуск окремого розділу, епізоду, кінокадру, репліки тощо.

КУП'ЯНСЬК — місто обласного підпорядкування Харків. обл. УРСР, райцентр, на р. Осколі (прит. Сіверського Дінця). Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. Засн. 1655 як слобода Куп'янка. В кін. 19 ст. став залізнич. вузлом. Залізничники К. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. За роки Рад. влади К. перетворився на великий промисловий центр. Заводи: маш.-буд., госполарських

виробів. Підприємства харч. пром-сті (м'ясний, цукр., молочно-консервний комбінат, пивоварний з-д, харчосмакова ф-ка), виробн. буд. матеріалів (домобуд. та буд. матеріалів комбінат, залізобетонних конструкцій з-д тощо). Меблевий цех Чугуївської меблевої ф-ки, швейна ф-ка, з-д м'ясо-кискового борошна. Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. Райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 13 заг.-осв., музична і спорт. школи, 3 профес.-тех. та медичне уч-ща, автотранс. технікум; 9 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. Будинки культури, 3 клуби, кіно-театр, 22 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. В К. народилися хімік-органік М. А. Валишко, укр. рад. актор і реж. С. О. Глазуненко, навчалися нар. артист СРСР І. О. Мар'яненко, укр. рад. актор і реж. М. О. Петлюшенко.

КУП'ЯНСЬК-ВУЗЛОВИЙ — селище міського типу Харків. обл. УРСР, підпорядковане Куп'янським міськраді, на лівому березі р. Оскіла (прит. Сіверського Дінця). Залізничний вузол, 13,0 тис. ж. (1980). У селищі — локомотивне й вагонне депо, комбінат буд. матеріалів та ін. підприємства. 3 заг.-осв. школи, лікарня, Будинки культури, клуб, 3 б-ки. Засн. 1895.

КУП'ЯНСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 35,8 тис. чол. (1980). У районі — 82 населені пункти, підпорядковані 14 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Куп'янськ. Поверхня К. р. рівнинна. Корисні копалини: піски формувальні, буд. крейда, глина цегляна та черепична. Гол. річка — Оскіла (бас. Сіверського Дінця). У межах району — частина Червонооскільського водосховища. Ґрунти в основному чорноземні. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Куп'янськ. У районі найбільше підприємство — Новоосинівський домобуд. комбінат. Районний комбінат побутового обслуговування (Куп'янськ) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 95,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 76,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмін, овес, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Розвинуте садівництво. У К. р. — 11 колгоспів, 7 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізнич. вузол Куп'янськ, залізнич. станції: Гусинка, Кислівка, Моначівка, Сніжня. Автошляхів — 338 км, у т. ч. з твердим покриттям — 213 км. У районі — 31 заг.-осв. школа, сілсь. профес.-тех. уч-ще; 39 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні, 13 будинків культури, 21 клуб, 36 кіноустановок, 39 б-к. У с. Іванівці К. р. народився рос. біолог І. І. Мечников. У К. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1919).

О. М. М'ясищев.
КУП'ЯНСЬКИЙ ЦУКРОВИЙ КОМБІНАТ. Розташований у м. Куп'янську Харків. обл. Введено в експлуатацію як з-д 1937 (продуктивна потужність — 25 тис. ц пе-

реробки цукр. буряків за добу). На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано в м. Коканд Узб. РСР. Відбудова підприємства почалась 1946. В 1949 одержано першу післявоєнну продукцію. В 1954 в результаті об'єднання Куп'янського цукр. з-ду та Кислівського радгоспу утворено К. ц. к. Протягом 1954—65 підприємство докорінно реконструйовано. Виробнича потужність (1978) досягла 40 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Обсяг виробн. продукції 1978 становив 122,8 тис. т цукру-сірки (1965 — 98,8 тис. т).

С. А. Костенко.
КУП'ЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН 1869—72 — заворушення державних селян Куп'янського пов. Харків. губ. проти непосильних податків і високих викупних платежів (див. *Викупна операція*). Першими виступили держ. селяни слободи Коломийчухи (див. *Коломийчухські заворушення селян 1870—72*), які восени 1869 відмовилися обрати уповноважених для перевірки сел. зем. наділів. Навесні 1872 рух охопив 20 сіл (бл. 16 тис. чол.). На придушення заворушень було кинуто 3 ескадрони кавалерії, які вчинили жорстоку розправу над селянами. Проте їхній опір царській адміністрації не вдалося зломити. Незабаром виступи почалися в ряді сіл Старобільського повіту (див. *Старобільські заворушення селян 1872*).

КУРА — ріка в Закавказзі. Бере початок на Вірменському нагір'ї, в межах Туреччини, тече територією Груз. РСР та Абх. РСР. Впадає у Каспійське м., утворюючи *дельту*. Довж. 1364 км, площа бас. 188 тис. км². У верхів'ї типова гірська ріка, нижче виходить на Куро-Араксинську низовину. Гол. притоки: Алагеті, Аракс (праві), Арагац, Гори, Алазані, Туріанчай (ліві). Живлення мішане. Пересічна витрата води у гирлі 575 м³/с. Використовують для зрошування та обводнення. На К. — Земо-Авчальська, Мінгечаурська та ін. ГЕС. У нижній течії судноплавна. Рибальство. На К. — міста Боржомі, Гори, Тбілісі, Руставі, Мінгечаур та ін. Іл. с. 23.

КУРАЙ (*Salsola*) — рід рослин родини лободових. Однорічні трави, напівкущі та кущі з суцільними листками. Квітки двостатеві, зібрані в колосовидні суцвіття. Плід м'ясистий з крилоподібними придатками. Понад 150 видів, поширених переважно в посушливих зонах Європи, Азії та Пн. Африки. В СРСР — бл. 80 видів, з них в УРСР — 7. У деяких видів — К. Ріхтера (*S. richteri*), К. Пальцекіанського (*S. palczkiana*) та ін. — виявлені алкалоїди сальсоліні і сальсолідин, які застосовуються в медицині. В УРСР К. руський (*S. ruthenica*) і К. садовий (*S. soda*) поширені на Поліссі (пд. частина), в Лісо-степу, Степу, Криму, як бур'яни засмічують всі культури. Одна рослина утворює 30—200 тис. насін. Заході боротьби: своєчасне збирання врожаю зернових культур, знищення К. лушенням стерні з наступною ябле-

вою оранкою, обробка посівів гербіцидами та ін.

КУРАКО Михайло Костянтинович [11 (23). IX 1872, с. Козелля, тепер Краснопольського р-ну Могильов. обл. — 8. II 1920, Кузнецьк, тепер Новокузнецьк] — рос. і укр. металург. Член РКП(б). З 1890 працював на металург. підприємствах Півдня Росії. З 1902 — нач. доменного цеху Краматорського металург. з-ду. Сконструював і побудував перший у Росії похилый підйомник і домну з автом. розподілом завантажуваної шихти, удосконалив фурменний пристрій, розробив оригінальну конструкцію доменного горна, запропонував 4 стандартні (замість сотень застосовуваних) марки вогнетривкої цегли. Брав участь у революції 1905—07, був на засланні. З 1908 — нач. доменного цеху Юзівського і Єнакіївського металург. з-дів, де створив школи доменщиків, з яких вийшли І. П. Бардін, М. В. Луговцов та ін. З 1917 працював у Кузбасі. Діт.: Жестовский М. Ф., Михайл Константинович Курако. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

КУРАРЕ (карибське) — отруйна речовина, що являє собою згущений екстракт з рослин родів *чилибуха*, *Chondrodendron* (Південна Америка) та ін. Містить алкалоїди з групи кураринів. К. блокує процеси збудження в нервово-м'язовому *синапсі*, спричиняючи релаксацію (розслаблення) м'язів (релаксація дихальних м'язів призводить до смерті від *асфіксії*). У медицині застосовують курареподібні засоби гол. чин. при нервових захворюваннях, а також при наркозі.

КУРАСІКІ — місто в Японії, на Пд. Зх. о. Хонсю. Вузол з-ць. 387,9 тис. ж. (1973). Авіад., хім. і текст. пром-сть. Підприємства чорної металургії, електромаш.-буд., поліграф. і деревообр. галузей. Старовинний центр торгівлі рисом. Поблизу К. — с.-г. н.-д. ін-т Охара, музей, астр. обсерваторія.

КУРАТОВ Іван Олексійович [6 (18). VII 1839, с. Кібра, тепер с. Куратово Комі АРСР — 17 (29). XI 1875, м. Верний, тепер Алмата] — комі поет, лінгвіст, основоположник комі літератури. За життя поета було опубліковано всього п'ять його віршів (як народні пісні). Твори К. видані повністю лише 1939. У поезії 60-х рр. створив образи селян-трудивників, показав їхнє прагнення до свободи («Моя муза», «У Захара»), викривав чиновників, куркулів, поїв («Самсон», «Сни», «Генералу», «Темрява»). Автор сатиричних казок («Мікул»), автобіографічної поеми «Записки сліпого», праць з питань мови, граматики комі народу.

КУРАТОР (лат. curator, від *сиг-го* — піклуєсь) — 1) Попечитель, опікун. 2) Особа, що їй доручено заг. нагляд за якоюсь роботою.

КУРАХІВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Селидівській міськраді, на правому березі р. Вовчої (прит. Самарі). Залізнич. станція, 6,3 тис. ж. (1980). На тер. селища — 2 шахти-дільниці шахтоуправління «Курахівське», центр. збагачувальна

О. І. Купрія.

М. К. Курако.

Венера й Купідон. Джуліо Романо. Фрагмент розпису залу Псіхеї в палаціо дель Те. 16 ст. Мантуя.

КУРАХІВСЬКА
ДРЕС

ф-ка, будинок побуту. З заг.-осв. школи, поліклініка, санаторій, клуб, 6-ка. К. засн. 1924.

КУРАХІВСЬКА ДРЕС імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — теплова електростанція. Розташована поблизу м. Курахове Мар'їнського р-ну Донец. обл. Буд-во почато 1936. Перший турбогенератор потужністю 50 тис. кВт дав струм 6.VII 1941. В 1941 устаткування ДРЕС було демонтовано та евакуйовано на схід країни. В післявоєнні роки електростанцію відбудовано. К. ДРЕС — одна з перших в СРСР теплових електростанцій, що діють при високих параметрах пари; тут введено в експлуатацію перші генератори з водневим охолодженням, потужні повітряні випускні гоші. Протягом 1969—75 станцію докорінно реконструйовано, встановлено 7 енергоблоків: один потужністю 200 тис. кВт та шість по 210 тис. кВт кожний. Потужність станції (1979) — 1460 тис. кВт.

М. П. Дяченко.

КУРАХОВЕ (до 1943 — Курахів-дресбуд, до 1956 — Курахівдрес) — місто Мар'їнського р-ну Донец. обл. УРСР, на лівому березі Курахівського водосховища (на р. Вовчий, притока Самари). Залізнична ст. Роя. Місто виникло в зв'язку з будівництвом 1936 Курахівської ДРЕС. З 1956 К. — місто. На тер. К. — Курахівська ДРЕС; а-ди: котельно-мех., консервний. 5 заг.-осв. шкіл, тех. уч.-ще, лікарня, поліклініка, 3 клуби, 16 бібліотек.

КУРАШКЕВИЧ (Kuraskiewicz) Владислав (п. 22.II 1905, м. Володава) — польсь. мовознавець, чл.-кор. Польс. АН (з 1948). Закінчив Львів. ун-т (1929). Професор Люблінського (з 1936), Вроцлавського (з 1946), Познанського (з 1950) ун-тів. Осн. праці — з істор. діалектології польсь. мови, з історії та діалектології сх.-слов. мов, зокрема української: «Галицько-волинські грамоти 14—15 ст.» (1934). «Нарис східнослов'янської діалектології» (1954), «Група східнослов'янських мов» (1955), «Українські та білоруські дифтонги і їхня редукція» (1978).

Т. Б. Лукінова.

КУРБАС Лесь (Олександр Степанович; 25.II 1887, м. Самбір, тепер Львів. обл. — 15.X 1942) — укр. рад. актор, режисер, педагог і теоретик театру, нар. арт. Республіки (з 1925). Син С. Яновича і В. Яновичової. В 1907—08 і 1911 навчався на філос. ф-ті Віденського ун-ту, 1908—10 — у Львів. ун-ті, де організував студентський драм. гурток. Профес. діяльність почав 1912 в *Гуцульському театрі*, засн. Г. Хоткевичем. У 1912—14 К. — актор *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові, 1915—16 — засновник і режисер трупи *«Тернопільські театральні вечори»*. Ролі цього періоду: Гірей, Тумрій («Маруся Богуславка»), «Циганка Аза» (Старицького), Гурман («Украдене щастя» Франка), Іван («Суєта» Карпенка-Карого), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Адвокат («Живий труп» Л. Толстого). В 1916 К. вступив до *Театру Миколи Садовського*, в якому грав ролі: Ігната («Безталанна» Карпенка-Карого), Ми-

хайла («Не так склалось, як жалось» Старицького), Хлестакова («Ревізор» Гоголя), Збігнева («Мазепа» Словацького) та ін. Тоді ж заснував у Києві драм. студію, яку 1917 перетворено на *«Молодий театр»*, де поставив спектаклі: «У пущі» Л. Українки, «Едіп цар» Софокла, «Горе брехунові» Грільпарцера (в усіх грав головні ролі), «Іван Гус», «Великий льох» за творами Шевченка, драм. етюди Олеса «Осінь», «Танець життя», «При світлі ватри». В 1919 «Мо-

Сцена з вистави «Гайдамаки» за Т. Шевченком, поставленої Л. Курбасом. Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка. Київ. 1920.

лодий театр» об'єднався з *Першим театром Української Радянської Республіки* ім. Шевченка, в якому К. поставив у власній інсценізації виставу «Гайдамаки» за Шевченком, яка мала бойове агітаційне спрямування. В 1920 К. заснував *«Кийдрамте»*, де здійснив постановки вистав: «Невольник» Кропивницького, «Тихого вечора» Олеса, «Ревізор» Гоголя, «Макбет» Шекспіра (грав гол. роль). У 1922 з акторів «Кийдрамте» і «Молодого театру» заснував Мист. об'єднання *«Березіль»* (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), художнім керівником якого К. був до 1933. Крайні вистави К. в цьому театрі: «Маклена Граса» М. Куліша, «Диктатура» Микитенка, «Джінні Хігінс» за Сінклером (у власній інсценізації), «Газ» Кайзера та ін. К. проводив велику експериментальну і навчальну роботу в театрі, редагував журн. «Барикади театру». Творча практика К. була по значенню впливовим *експериментальним і конструктивним*.

Серед учнів К. — нар. артисти СРСР Д. Антонович, Є. Бондаренко, А. Бучма, В. Василько, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, Д. Мілютенко, О. Сердюк, Н. Ужвий; народні артисти УРСР Л. Дубовик, Д. Козачковський, Б. Склярєнко, Б. Тягно, Л. Гаккебуш, Л. Криницький, Ф. Радчук, С. Федорцева, В. Чистякова; засл. артисти УРСР Б. Балабан, П. Самійленко, Н. Титаренко та ін. Викладав у Муз.-драм. ін-тах у Києві (1922—26) та Харкові

Г. Курбе. Каменярі. 1849.

(1926—33). Поставив фільми: «Шведський сірник» (1922), «Арсенальці», «Вендетта» (обидва — 1923), «Макдональд» (1924).

Лит.: Лесь Курбас, Спогади сучасників. К., 1969; Довбищенко Г., Лабінський М. Поема народного гніву. К., 1972; Смолич Ю. Про театр. К., 1977.

КУРБЕ (Courbet) Жан Дезіре Гюстав (10.VI 1819, Орнан, Франш-Конте — 31.XII 1877, Тур-де-Пейль, Швейцарія) — франц. живописець. З 1837 відвідував рисувальну школу Ш. А. Флажюло в Безансоні. З 1839 жив у Парижі. Революційні події 1848 багато в чому визначили демократичне спрямування творчості К. Серед творів цього часу: «Підлободний відпочинок в Орнані» (1849, Музей красних мистецтв, Лілля), «Каменярі» (1849), «Похорон в Орнані» (1849, Лувр), «Віляниці» (1854, Музей красних мист., Нант); портрети — Ш. Боллера (1849), Г. Берліоза (1850) та ін. В 1855 К. відкрив виставку своїх творів. Передмова до каталога цієї виставки, по суті, стала декларациєю нового, реалістичного мистецтва. В 60-х рр. К. звернувся до пейзажу («Море біля берегів Бретані», 1867, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна, Москва, та ін.). В 1871 брав діяльну участь у Паризькій комуні. Після її розгрому був заарештований і 1873 змушений емігрувати до Швейцарії.

Лит.: Тихониров А., Гюстав Курбе. М., 1963; Гюстав Курбе. Письма, документи, воспоминания современников. М., 1970.

КУРБСЬКИЙ Андрій Михайлович (1528—1583) — рос. політ. і військ. діяч, письменник-публіцист. Походив з роду яросл. князів. У 40—50-х рр., на поч. правління Івана IV, обіймав вищі адм. і військ. посади. На поч. *Лівонської війни 1558—83* був головним командуючим рос. військами. Зв'язаний з ворожими Івану IV боярськими угрупованнями, К. 1564 зрадив Росію і перейшов на бік польсь. короля, одержавши за це значні зем. володіння в Литві і на Волині, у т. ч. Ковель. У 1564 командував однією з польсь. армій, що вели війну проти Росії. В своїх посланнях до Івана IV і памфлеті «Історія про великого князя Московського» (1573) виступав проти централізаторської політики царя, відстоював інтереси удільної знаті. Твори К. відображають ідеологію реакційного боярства, водночас вони є цінним істор. джерелом.

КУРВАТУРА (лат. curvatura — кривизна) — незначна кривизна деяких частин будівлі. К. надає спорудам більшої пластичності і тектонічної виразності, ліквідує оптичні викривлення прямолінійних обрисів частин будівлі, що сприймаються на віддалі або в ракурсі. К. характерна гол. чин. для ордерної архітектури (див. *Архітектурні ордери*).

КУРВІМЕТР (від лат. curvus — кривий і грец. μέτρον — вимірюю) — прилад для вимірювання довжин кривих ліній на картах і планах. На осі К. міститься обвідне колесо (1), яке котять уздовж заданої кривої. Обертання його передається лічильному механізму

Л. С. Курбас.

Л. Курбас у ролях Івана («Осінь буря» І. Войновича; в ролі Олена — К. А. Рубчакова) та Леона («Горе брехунові» Ф. Грільпарцера).

ві. Віддаль, що вимірюють за одне обертання стрілки (2), відповідає довжині шкали (3) у 100 см. За допомогою К. вимірюють довжину річок, берегової лінії озер, морів тощо. Ід. с. 24.

КУРГАЛЬДЖІНСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — у Каз. РСР, в межах Ціліноградської обл. Площа 183,7 тис. га (з них 88 тис. га водойм). Утворений 1968 для охорони і вивчення природи Тентізі-Кургальджинських озер, степових і пустельних ландшафтів Центр. Казахстану з ковилою, типчаком, чорним полином тощо. Охороняються 244 види птахів, у межах заповідника — колонії фламінго, лебедів-шипунів, з рідкісних птахів — пелікани, дрофи.

О. К. Ющенко. **КУРГАН** (тюрк.), могила — земляний, рідше кам'яний насип над похованням. Найдавніші К. з'явилися за пізнього неоліту і мідиного віку в каспійсько-чорноморських степах, на Передкавказзі та Закавказзі. На тер. України найдавніші К. належать до раннього періоду мідної культури. Бувають понад

Курган у Ромешському районі Сумської області.

20 м заввишки. Іноді навколо К. вини споруджували кам'яну обгородку (кромхет або крешіду). На деяких К. стояли *баби кам'яні*.

КУРГАН — місто, центр Курганської обл. РРФСР. Розташоване на лівому березі р. Тоболу (бас. Обі). Залізнич. вузол. 310 тис. ж. (1979). Поділяється на 2 міські райони. В 1662 на місці сучас. К. засновано укріплену слободу Цареве Городище. В 1738 укріплення було ліквідовано, 1782 слободу перетворено на місто Курган. К. — значний центр машинобудування (з-ди: машинобудівний, «Кургансільмаш», колесних тягачів, автобусний, шляхових машин, деревообробних верстатів; виробничі об'єднання арматурного та хімічного машинобудування і «Курган-прилад») і хім. пром-сті. Харч. пром-сть представлена м'ясо-консервним, маслоробним, млинарським та птахокомбінатами; легка — трикотажною, швейною, взут. ф-ками та ін. У К. — маш.-буд., с.-г. та пед. ін-ти, н.-д. ін-т експериментальної та клінічної ортопедії і травматології, н.-д. ін-т зернового г.-ва. 6 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм. та ляльков. філармонія, краєзнавчий музей.

КУРГАН МЕЧЕТНИЙ — одна з вершин Донецького кряжа. Піднімається на Головному вододілі, в межах Ворошиловградської обл. УРСР. Вис. 359 м.

КУРГАНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 6.II 1943. Розташована на півдні Зх.-Сибірської низовини. Площа 71 тис. км². Нас. 1080 тис. чол. (1979, перепис). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, українці, башкири, казахи та ін. Міськ. нас. — 51%. Поділяється на 23

райони, має 9 міст та 6 с-щ міськ. типу. Центр — м. Курган. Область нагороджено орденом Леніна (1959). Поверхня К. о. рівнинна. Для сх. частини характерні невисокі (10—20 м) пологі піщано-глинисті гряди й неглибокі плескати улоговини, зайняті озерами, болотами, солончаками. Корисні копалини: зал. руди, боксити, піски, торф тощо. В озерах — лікувальна ропта та грязі. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —18°, липня +19°. Опадів 400 мм на рік. Гол. річка — Тобол; його притока Ісет (з Міасом). На території К. о. бл. 2000 озер, з них 75% — прісні (найбільше — Чорне оз.). Ґрунти чорноземні, трапляються солончі та солончаки. Рослинність переважно лісостепова, є невеликі ділянки осико-березових лісів (колки), що чергуються з різноманітними степами. На піщаних ділянках на Зх. від р. Тоболу — соснові ліси, на крайньому Пд. — степи. Г-ва області характеризується поєднанням високорозвиненої маш.-буд., легкої та харч. пром-сті з с.-г. зерново-тваринницького напрямку. Енергетика базується на довізному вугіллі та рідкому паливі (найбільше Курганська ТЕЦ). Значного розвитку набуло машинобудування, у т. ч. с.-г., хім., приладобудування, вироб. автобусів та вузлів до автомашин, поліграф. і шляхово-буд. устаткування, телефонної апаратури та ін. Найбільші виробничі об'єднання: «Кургансільмаш» та «Архсільмаш», з-ди: курганські колесних тягачів та автобусний, Шадрінський автоагрегатний. Легка пром-сть представлена швейною, трикотажною і шкіряно-взут. галузями, вироб. килимів. Гол. галузі харч. пром-сті базуються на місц. с.-г. сировині — м'ясна, борошномельна, маслосиробна та молочна. Заготівлі та переробка деревини. Гол. пром. центри — Курган, Шадрінськ, Далматово, Катайськ, Куртамыш, Шумиха. К. о. — значний землеробський район Зх. Сибіру. За 1954—60 освоєно 600 тис. га цінних та перелюгових земель. Проводиться меліорація земель, особливо солончаків та солонцюватих чорноземів. Створюються лісові поземні смуги. Є кілька зрошуваних лісових розсадників. Гол. зернова культура — яра пшениця. Вирощують також кормові культури, картоплю та овочі. Тваринництво молочно-м'ясного напрямку. Розводять велику рогату худобу, овець, кіз та птицю; розвинуті бджільництво, звіринництво, мисливство. Осн. вид транспорту — залізничний. Територію області проходить дільниця Транссибірської магістралі Курган — Петропавловськ, Челябінськ — Курган та її пн. відгалуження — Свердловськ — Шадрінськ — Курган, лінія Ут'як — Піски Ціліни. Розвинутий автомоб., а також повітр. транспорт. К. о. перетинають траси магістральних нафтопроводів. У К. о. — 4 вузи (с.-г., маш.-буд., пед. ін-ти у Кургані та пед. ін-т у Шадрінську), 21 серед. спец. навч. заклад, Н.-д. ін-т експериментальної ортопедії і травматології, н.-д. ін-т зернового г.-ва. Театри: драм. та ляльков. у Кургані,

драм. у Шадрінську; музеї — краєзнавчий у Кургані з філіалами у Куртамыші та Далматово, краєзнавчий в Шадрінську.

КУРГАН-ТЮБЕ — місто, центр Курган-Тюбінської обл. Таджики. РСР. Розташоване в Вахшській долині, за 100 км на Пд. від м. Душанбе. Залізнична станція. З-ди: азотно-туковий, трансформаторний, бавовноочисний, оліе-екстракційний, плодоконсервний, пивоварний та ін., м'ясо-мол. об'єднання, швейна й шовкоткацька фабрики. Вироби. буд. матеріалів. Енерг. технікум і радгосп-технікум, мед. і пед. уч-ща, Вахська ґрунтово-меліоративна станція АН Таджики. РСР. Нар. театр, краєзнавчий музей. Місто засн. в 1-й пол. 17 ст.

КУРГАН-ТЮБІНСКА ОБЛАСТЬ — у складі Таджики. РСР. На Пд. межує з Афганістаном. Утворена 4.IV 1977. Площа 12,6 тис. км². Нас. 776 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — таджики, живуть також узбеки, росіяни, татари, киргизи, українці та казахи. Міськ. нас. — 18%. У К.-Т. о. — 8 районів, 2 міста та 13 с-щ міськ. типу. Центр — м. Курган-Тюбе. Рельєф області різноманітний. Невисокі гірські хребти (Каратау, Рангтау, Актау, Туонгтау, Баба-тау) чергуються з міжгірними улоговинами (найбільші з них — Нижньовахшська, Нижньокафірінганська, Яванська мають велике с.-г. значення). Корисні копалини: нафта, природний газ, кам. сіль, вапняки, доломіти та ін. Клімат характеризується тривалим жарким, посушливим літом та короткою вологою зимою. Пересічна т-ра січня на рівнинах вища за 0°, липня +30° (максимум до +47°). В горах прохолодніше. Опадів від 140 мм на Пд. до 600—800 мм на Пн. Влітку характерний сухий вітер «афганець» (див. Вітри місцеві). Гол. ріка — Амудар'я, її витoki Пяндж і Вахш та прит. Кафірінган. На рівнинах пустельна рослинність на світлих сіроземках. У заплавах річок — болотна та тугайна рослинність (туранга, лох). На схилах гір — напівпустельна та напівсаванна рослинність, що змінюється чагарниками (мигдаль, фісташка, глід) й окремими масивами дерев (клен, тополя) на коричневих ґрунтах. Справжні тугай зберглися у заповіднику *Тигрова Балка*.

Г. Курбе. Автопортрет з лялькою. 1847. Музей у Монпельє.

Ріка Кура.

КУРГАПКИНА

К.-Т. о. має високорозвинуте с. г. та пром-сть по переробці с.-г. сировини. Провідні галузі пром-сті — легка (зокрема, бавовноочисна) та харч. (олійно-жирова, м'ясна, плодоконсервна та борошномельна). Значні промислові підприємства області: Вахшський азотно-туковий (виробн. карбаміду), трансформаторний завод у Курган-Тюбе та Яванський електрохім. завод (будується, 1980). Електроенергія надходить від Головної, Перепадної та Центральної ГЕС, а також з каскаду Варзобських ГЕС, Яванської та Душанбинської ГЕС. Область входить до Пд.-Таджицького виробничо-тер. комплексу. Землеробство розвивається на поливних землях (зрошується 86,8% орної землі). Найбільші іригаційні системи Вахська і Явано-Обікська. Провідна галузь — бавовництво, зокрема тонковолокнисті сорти (87% валового збору республіки). Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза, рис), кормові, овоче-баштанні культури. Створено великі цитрусові г-ва (у т. ч. дослідні ділянки лимонів). Вирощують також герань та цукр. тростину. К.-Т. о. — основний район у республіці по вирощуванню каракульських овець (понад 135 тис. шкур на рік). Розводять також велику рогату худобу, свиней та кіз. Територією К.-Т. о. проходить шосейна дорога Душанбе — Курган-Тюбе — Пяндж — Душанбе та вузькоколійна з-я Душанбе — Курган-Тюбе — Нижній Пяндж. Збудовано залізницю Термез — Курган-Тюбе — Яван (265 км). В області — філіал Душанбинського пед. ін-ту, енерг. технікум і радгосп-технікум, мед. та пед. уч-ща (Курган-Тюбе). Обл. театр, краєзнавчий музей. В області — Вахський філіал Таджикиського н.-д. ін-ту землеробства, Вахська ґрунтово-меліоративна станція АН Тадж. РСР, Вахська дослідна станція субтропічних культур та ін. Істор. та архіт. пам'ятка — городище Аджина-Тепе (Буддійський монастир 6—8 ст., де знайдено 12-метрову скульптуру Будди, створену 1300 років тому поблизу Курган-Тюбе) та ін.

М. Ю. Мамаджанова.

КУРГАПКИНА Нінедла Олександрівна (п. 13.II 1929, Ленінград) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1975. В 1947 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще (клас А. Ваганової); 1947—69 — солістка балету Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Аврора («Спляча красуня» Чайковського), Параша («Мідний вершник» Глієра), Жанна («Полум'я Парижа» Асаф'єва), Ширін («Легенда про любов» Мелікова).

КУРДІ (самоназва — курд, курманджі) — один з давніх народів Передньої Азії. Живуть переважно в Ірані, Туреччині, Іраку, Сирії (див. *Курдистан*), в СРСР та ін. країнах. Заг. чисельність — 9,3 млн. чол. (1975, оцінка). В СРСР — 116 тис. чол. (1979, перепис). Мова — курдська (див. *Курдська мова*). Віруючі К. — мусульмани-суніти; частина К. — мусульмани-шіїти. Курдська народність скла-

лась у Пн. Месопотамії в 3—4 ст. Осн. заняття К. — землеробство й напівкочове скотарство. Розвинуті ремесла. К. створили багату й своєрідну культуру — фольклор, мистецтво, л-ру (див. *Курдська література*). В СРСР К. живуть переважно на Закавказзі й частково в Серед. Азії і Казахстані. Зайняті в с. г., частина працює в пром-сті; склалася пац. інтелігенція, розвинулася нац. культура. Див. також розд. Історія до ст. *Ірак, Іран, Сирія*.

КУРДИНОВСЬКИЙ Віктор Васильович (псевд. — Соловйов; 14 (26).II 1868, с. Жуки, тепер Полтав. р-ну Полтав. обл. — 24.IV 1937, Кисловодськ) — укр. та рос. рад. співак (баритон). У 1899 закінчив Моск. консерваторію. В 1899—1909 — соліст приватних опер С. Мамонтова та С. Зиміна в Москві. У 1910—37 викладав у Кисловодському муз. уч-щі. Партії: Онегін («Євгеній Онегін» Чайковського), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Руслан («Руслан і Людмила» Глінки), Ріголетто (одноїменна опера Дж. Верді). Виступав з укр. концертами в Москві й Полтаві.

КУРДИСТАН — гірська область у Зх. Азії, заселена гол. чин. курдами. Перші згадки про К. належать до 12 ст. У 1514 К. внаслідок воєн поділили між собою Османська імперія та Іран. Після розпаду Османської імперії (1918) райони К., які належали їй, відійшли до л-в, що виникли на її території, — Туреччині, Іраку, Сирії. Курди, що живуть у цих країнах, ведуть боротьбу за нац. автономію. В 1970 домоглися автономії курдів Іраку.

КУРДІАНИ Арчил Григорович [п. 13 (26).III 1903, Тбілісі] — груз. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1970), дійсний член АМ (з 1979). Член КПРС з 1942. В 1922—29 навчався в Грузин. політех. ін-ті. В 1936—44 — гол. архітектор Тбілісі. Серед споруд К. — павільйон Груз. РСР на ВСГВ в Москві (1939), стадіон «Динамо» (1933—37), Дідубейський міст (1954), телецентр (1957), усі — в Тбілісі, та ін. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР. 1941.

КУРДОНЕР (франц. *coeur d'honneur*, букв. — почесне подвір'я) — парадне подвір'я палацу (садиби, особняка), що утворюється осн. корпусом будівлі й виступаючими з обох боків крилами — флігелями (звідка *колонадою* та ін.). Від вулиці, площі, дороги К. переважно відокремлюються наскрізною огорожею з брамою. К. були поширені в європ. палацовій архітектурі 17 — 1-ї пол. 19 ст., в Росії та на Україні — з поч. 18 ст. Застосовують і в сучасній архітектурі.

КУРДСЬКА ЛІТЕРАТУРА — література курдського народу. Найдавнішою писемною пам'яткою К. л. є написана на шкірі поема невідомого автора 7 ст. н. е., фрагменти якої знайдені 1920 в Сулейманії (Ірак). Кращі представники поезії 11—17 ст.: Алі Харірі (11 ст.), Мелла Ахмед Джезірі (12 ст.), Мелла Бате (15 ст.), Ахмед Хані (17 ст.). У 19 — на поч. 20 ст. виступали поети Салім, Хаджі Кадір Койї, Налі, Курді, Махур, Шех Раза Талабани та ін. На поч. 20-х рр. формуються новітня К. л. У віршах поетів 1-ї пол. 20 ст. Хамді, Піре Мерда, одного з основоположників сучас. курд. поезії Ф. Бекаса звучить заклик до нац.-нац. боротьби. Найбільш відомі поети 2-ї пол. 20 ст.: А. Хажар (Іран), Ш. Джегархун, Кадриджан (Сирія), Б. Наріман, А. Горан, прозаїки Ш. Фаттах, І. Ахмед, М. Барзінджі (Ірак), К. Бадірхан (Туреччина) та ін. Осн. теми їхніх творів — життя курд. народу, його боротьба за незалежність, протест проти політики асиміляції бурж. урядів країн, де проживають курди. Курд. радянська л-ра інтенсивно розвивається з 30-х рр. 20 ст. В 1931 вийшла автобіогр. повість А. Шамілова «Курдський пастух». У довоєнний період видано збірки поезій, під час Великої Вітчизн. війни — поеми А. Авдала, В. Надрі та ін. В післявоєнні роки вийшли романи й повісті А. Джіні, А. Шамілова, А. Абдурахмана, збірки віршів Дж. Джасме, А. Авдала, Х. Мурада, У. Бако, О. Шаро, К. Чачана та ін. О. І. Ганусевич.

КУРДСЬКА МОВА — мова курдів. Належить до іранської групи індоєвроп. сім'ї мов. У К. м. виділяються діалекти: курманджі, сорані, гурані та ін. Характерні риси: в системі голосних фонем протиставлення редукованих і нередукованих, а в системі приголосних — у глухих зімкнених фонемах протиставлення простих і придихових. Наголос силовий. У морфології: іменники мають два роди, 3 відмінки; звиваються *артиклі*; є два типи дієвідмінювання: суб'єктне та об'єктне.

Літ.: Курдоев К. К. Курдський язык. М., 1961.

КУРДІЙК (тюрк.) — підшкірні жири відкладені у вигляді великих наростів на задній частині тулуба *курдючних овець*. У вгодованих тварин К. досягає до 20 кг і більше. Здатність організму відкладати жир у К. виробилася як пристосування до умов посушливої зони; вивчі накопичують жир у період достатку кормів і витрачають його взимку та в період вигорання пасо-

А. Т. Курдіані.

Г. В. Курдюнов.

Курдіметр:
1 — обвідне колесо;
2 — стрілка; 3 — шкала;
4 — корпус.

вищ. Жир К. має високі харч. якості.

КУРДЮМОВ Георгій Вячеславович [н. 1 (14).ІІ 1902, м. Ридльськ, тепер Курської обл.] — рад. вчений у галузі металознавства, акад. АН СРСР (з 1953) і АН УРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1969). Після закінчення (1926) Ленінгр. політех. ін-ту працював у Фізико-тех. ін-ті АН СРСР (Ленінград), 1932—44 — в Дніпроп. фіз.-тех. ін-ті і Дніпроп. ун-ті. В 1944—78 — директор Ін-ту металознавства і фізики металів Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії (Москва). Водночас працював в АН УРСР. В 1962—73 — директор Ін-ту фізики твердого тіла АН СРСР. Осн. праці з теорії фазових перетворень і термічної обробки металів і сплавів. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1949.

КУРДЮЧНИ ВІВЦІ — *грубововни* вівці м'ясо-сального напрямку, здатні швидко відгодовуватися і відкладати жир у *курдюки*. К. в. мають міцну конституцію, пристосовані до розведення в посушливих умовах пустель. Жива маса баранів 110—130 кг, вівчаток 70—85 кг. Річний настриг вовни невисокий — 2—3 кг на вівцю. Вовна груба, неоднорідна. М'ясо молодих тварин ніжне, смачне. З молока виготовляють сир, брынзу. К. в. поширені в Зх. Китаї, країнах Аравійського п-ва, Пн. Африці, Ірані, Афганістані. В СРСР їх розводять у Середній Азії, Каз. РСР, Пд. Сибіру. Найкращі породи К. в.: *гіссарська порода овець, джайдара, еділбайська, сараджинська* та ін.

КУРґЕ — місто в Японії, на Пд. Зх. о. Хоккайдо. Порт на узбережжі Внутрішнього Японського м. 241,4 тис. ж. (1973). Гол. галузь пром-сті — суднобудування (найбільші в країні судноверфі). Є підприємства металург., металообр., нафтохім., швейної, паперової та харч. пром-сті; моторобудування. Один з осн. центрів військ. пром-сті; військ.-мор. база, арсенал.

КУРЕЛЛА (Kurella) Альфред (літ. псевд. — Б. Ціглер, В. Ребіг, А. Бернгард; 2.V 1895, Бжег, Польща — 12.VI 1975, Берлін) — нім. письменник, публіцист, перекладач, громад. діяч (НДР), член Нім. Академії мист. Член Компартії Німеччини з 1918 (з 1946 — член СЕПН; з 1957 — член її ЦК). Діяч Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. Зустрічався з В. І. Леніним. У 1935—54 жив і працював у Рад. Союзі. Автор романів «Акти з Гронау» (1954), «Пішак у великій грі» (1961), збірок літературознавчих статей, публіцистичних праць «Димитров проти Герінга» (1964) та ін., кн. «На шляху до Леніна» (1967) тощо. Перекладав твори рос. письменників, вірм. та груз. епосу. Йому належали переклади понад 80 віршів і поем Т. Шевченка у двотомному виданні «Кобзар» нім. мовою (Москва, 1951), ряд статей і досліджень про українського поета.

Тв.: Рос. перекл. — Пешка в большой игре. М., 1963; На пути к Ленину. М., 1979.

Лит.: Погребенник Я. Альфред Курелла. «Всесвіт», 1972, № 7.

КУР'Є (Кур'є де Мере; Courcier de Méré) Поль Луї (4.I 1772, Париж — 10. IV 1825, Ла-Шапель-Вере) — франц. письменник і публіцист. Республіканець і демократ, противник режиму Реставрації. В політ. памфлетах викривав Бурбонів («Петиція обом палатам», 1816), консервативне дворянство («Проста промова Поля Луї, виступаюча з Ла-Шапель-Вере», 1821), католицьке духовництво, реакційну внутр. й зовн. політику уряду. В памфлетах виступав від імені трудівника-селянина, імітуючи його стиль мислення і мови. Класицистичні традиції франц. прози поєднувалися у К. з елементами й тенденціями критичного реалізму.

Тв.: Рос. перекл. — Памфлети. М., 1957.

КУРИЛАС Осип Петрович [26. VII (7.VIII) 1870, ст. Ширець, тепер смт Пустомитівського р-ну Львів. обл. — 25.VI 1951, Львів] — укр. рад. живописець. У 1886—90 навчався у Львів. художньо-пром. школі, в 1898—1900 — Краків. академії красних мистецтв. Поряд з І. Трушем та А. Манастирським виступав як поборник реалістичних, демократичних традицій укр. живопису. Твори: «Жебрак» (1895), «Сільська дівчинка» (1898), «Бездомні» (1914), «Портрет Т. Шевченка» (1918), «Гуцульська пара» (1937), «Лісоруби» (1947), «Колгосп у Ширецькому районі» (1948); іл. до читанок і букварів, до творів В. Стефаника. Картини і малюнки К. зберігаються в Львів. музеї укр. мист. та ДМУОМ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33.

Лит.: В'юнх А. Осип Петрович Курилас. К., 1963.

КУРИЛЕНКО Онисим Данилович [н. 3 (16).ІІІ 1904, с. Борівка Могилів-Подільського району Вінн. обл.] — український радянський хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Заслужений діяч науки УРСР (1974). Член КПРС з 1945. У 1930 закінчив Київ. політех. ін-т. У 1930—41 і 1951—61 працював у Київ. ін-ті харч. пром-сті, 1962—68 — заст. директора Ін-ту заг. і неорганічної хімії АН УРСР. З 1968 — в Ін-ті колоїдної хімії і хімії води АН УРСР (до 1975 — директор). Наук. праці стосуються стабільності дисперсних систем, електрохімії поліелектролітів, гідратації високомолекулярних сполук, хімії поверхневих явищ, а також природи і механізму взаємодії води з гідрофільними сполуками.

КУРИЛИК Василь Дмитрович (1927, пров. Альберта, Вітфорд, недалеко від Едмонтона, Канада — 3.XI 1977, Канада) — канадський живописець. Українець за походженням. Н. в бідній емігрантській сім'ї. Батько його походив з Буковини. Навчався К. у Манітобському ун-ті та Онтарійському худож. коледжі, потім у Великобританії. В своїх творах зображував життя шахтарів, рибалок, лісорубів, перших укр. переселенців у Канаді. Пізніше віддавав перевагу реліг. тематичі (серія «Страсті Христові»). Твори К. зберігаються в музеях Канади, більшість у музеї Ніагара-Фоллс. У 1970 і 1977

побував у Рад. Союзі; подарував Київ. музею Т. Г. Шевченка картину «Дух Шевченка витає над Канадою» (1970).

КУРИЛІВКА — селище міського типу Царичанського р-ну Дніпроп. обл. УРСР, на лівому березі Дніпра, за 10 км від залізнич. ст. Дніпродзержинськ. 3,3 тис. ж. (1980). У селищі — рибколгосп «Придніпровець», бригада колгоспу «Комуніст», лісництво, Середня школа, лікарня; клуб, 3 6-кн. К. засн. у серед. 18 ст.

КУРИЛІН Іван Авксентійович (н. 6.III 1918, с. Огородня Гом. обл. БРСР) — український рад. отоларинголог, професор (з 1961). Член КПРС з 1945. Закінчив Алма-Атинський мед. ін-т (1941). З 1949 працює на кафедрі отоларингології Київ. мед. ін-ту (з 1963 — зав. кафедрою). Праці К. присвячені питанням діагностики і лікування напівмотоу гортани у дітей та дорослих, передракових захворювань і ранніх стадій раку вуха, горла, носа тощо. Нагороджений двома орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1979.

КУРИЛО Федір Леонітович (н. 25.VIII 1934, с. Синьє Богородицького р-ну Харків. обл.) — перекладач і новатор виробництва в галузі тепловозобудування, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1959. Працює з 1953 ковалем на Ворошиловгр. виробничому об'єднанні тепловозобудування. Делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани».

О. М. Семененко.
КУРИЛОВИЧ (Kuryłowicz) Ежи (Юрій; 26. VII 1895, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 28.I 1978) — польс. мовознавець, член Польск. АН (з 1931). Один з основоположників *структурної лінгвістики*. Вчився в ун-тах Львова, Відня, Парижа та ін. Професор ун-тів у Львові (1929—45), Вроцлаві (1946—48) і Кракові (з 1948). Автор праць з заг. та індоєвроп. мовознавства, зокрема з питань *ларингальної теорії*, наголосу та інтонацій тощо. Осн. праці: «Індоєвропейські етюди» (1935), «Акцентуації в індоєвропейських мовах» (1952), «Анофонія в індоєвропейських мовах» (1956), «Дослідження з семітської граматики й метрики» (1972).

Тв.: Рос. перекл. — Очерки по лингвистике. М., 1962.

А. П. Крижено.
КУРИЛО-КАМЧАТСЬКИЙ ЖОЛОБ — глибоководна западина Тихого ок., біля сх. берегів Курильських о-вів та пд. частини п-ова Камчатка. Довж. бл. 2000 км, шир. до 60 км, найбільша глб. 9717 м. Досліджена у 50-х рр. 20 ст. рад. експедиціями на судні «Витязь». **КУРИЛЬСЬКА ТЕЧІЯ**, Оясіо — холодна течія в пн.-зх. частині Тихого ок. Тече з Пн. на Пд. вздовж сх. берегів Курильських о-вів та о. Хоккайдо. Т-ра води в лотому +2°, у серпні +13°, солоність до 34‰. На 40° пн. шир. води К. т. зустрічаються з теплою течією *Куріосіо* і відхиляються на Сх., переходячи у Пн.-Тихоокеанську течію.

А. Курелла.

Ф. Л. Курило.

О. П. Курилас. Автопортрет. 1948. Львівський музей українського мистецтва.

КУРИЛЬСЬКІ ОСТРОВИ — архіпелаг, що відокремлює Охотське м. від Тихого ок., входить до складу Сахал. обл. РРФСР. Включають понад 30 значних островів і багато острівців та скель. Заг. площа майже 15,6 тис. км² (за ін. даними — 10,6 тис. км²). Складаються з двох пасом. Велике Курильське пасмо (задовжки 1200 км) являє собою низку островів, що є вершинами підводних вулканів, або їхніми фрагментами (160

Курильські острови.

вулканів, 40 з них — діючі). Маке. висота цього пасма 2339 м, вулкан Алайд (останнє виверження 1972). Має Курильське пасмо представлене в осн. низовинними островами. Район активної сейсмічності. Родовища сірки, термальні джерела, рудопроєви ртуті, міді, олова, золота. Клімат мусонний, помірно холодний, часті урагани, шторми. Багато річок та озер. На К. о. — бл. 1000 видів рослин (віліха, кедровий сланик, кам'яна береза, бамбук, ліани), з них 26 — *ендеміки*. Поширені луки й болота. З тварин живуть ведмідь бурій, лисиця, горностай, бурундук. На прибережних скелях — «пташині базари». В річках — кета, горбуша, сайра, оселеді. З мор. тварин — перна, сплуж, калан. За рад.-япон. конвенцією щодо охорони природи на К. о. створюють (1980) заказник для охорони перелітних птахів і каланів. Найбільші міста — Курильськ, Северо-Курильськ. Про г-во К. о. див. *Сахалінська область*.

К. о. відкрили у 17 ст. рос. *землепроходці*. В 1875—1945 К. о. перебували під управлінням Японії. В 1945 вони звільнені Рад. Армією від япон. військ. *Г. Ф. Гелета*. **КУРИШКО** Катерина Сергіївна (н. 12.IV 1949, с. Веприк Гадяцького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. спортсменка, засл. майстер спорту (з 1972), олімпійська чемпіонка з веслування на двійці (1972; разом з Людмилою Пінасюю). Чемпіонка світу з веслування на четвірці (1971); чемпіонка СРСР (1970 — 72). Нагороджена орденем «Знак Пошани».

КУРІАЛЬНА СИСТЕМА у виборчому праві — в бурж. країнах система виборів до представницьких установ, за якою виборці поділяються на курії (розряди) відповідно до станової, нац. належності, віросповідання чи майнового стану. Кожна курія, незалежно від кількості виборців, що входять до неї, обирає через *виборщиків* всього одну для неї кількість депутатів К. с. — зняряддя

експлуататорських класів, яке забезпечує їм переважну більшість депутатських місць у парламентах.

І. П. Сафронюк.

КУРІННИЙ ОТАМАН — виборна особа, що очолювала *куринь*. У *Запорізькій Січі* (16—18 ст.) обирався на курінних сходках строком на один рік. К. о. віддав г-вом, коштами куреня та здійснював управління його справами. В куренях, що були нижчими ланками адм.-тер. системи *Лівобережної України* в 17—18 ст., К. о. віддав лише військ. справами. Призначався сотенною і полковою адміністрацією. Призначення К. о. оформлялося гетьманським універсалом.

КУРІННЯ, нікотинізм — один з найбільш поширених видів побутової наркоманії, охоплює сотні мільйонів людей на планеті. У світі палять тютюн у серед. половині чоловіків і чверть жінок. В Росію тютюн був завезений на поч. 17 ст.; К. на той час переслідувалось владою і офіц. законодавством. Петро І, який перейняв К. тютюну під час перебування в Голландії, дозволив його продаж, наклавши мито на користь держави. Дим, що його втягує курець тютюну, містить *нікотин*, окис вуглецю, піридин, оцтову, мурашину, масляну і синильну к-ти тощо. Найшкідливішим є нікотин (від прізвища посла Португалії Ж. Ніко, який подарував тютюн (16 ст.) королеві Франції Катерині Медічі), пара якого проникає у верхні дихальні шляхи та легені, а також заковтується зі слиною у шлунок. Внаслідок цього у курців виникають хронічні захворювання гортані та глотки, *бронхіт*, *туберкульоз*, *легеня*, рак легень, порожнини рота, губи. При вдиханні тютюнового диму ушкоджується зубна емаль, у зв'язку з чим можуть розвинути *карієс*, *стоматити*, *гингівіти*. Під впливом хронічної дії нікотину на *вегетативну нервову систему* виникають заг. вегетативні розлади, підвищуються шлункова секреція, кислотність шлункового соку, розвиваються *гастрити*, *виразкова хвороба*. У зв'язку з судиннозвужувальною дією нікотину у курців можуть виникати трофічні зміни в судинах, *ендоартеріїт облітеруючий*. Великої шкоди завдає К. жінкам. Воно ускладнює перебіг вагітності, згубно впливає на розвиток і життєздатність плоду, призводить до *викидня*, *виродливості* новонароджених тощо. Як показує статистика, курці у віці від 40 до 49 років вмирають в 3 рази частіше, ніж ті, що не палять. К. шкідливе не тільки для тих, хто палить, а й для тих, хто їх оточує, перебуває з ними в одному приміщенні і дихає повітрям, отруєним тютюновим димом. Лікування К.: *психотерапія* і *психопрофілактика*, а також медикаментозні засоби (табес, лобесил тощо).

Лит.: Стойко А. Г. Хронический никотинизм (табакокурение) и его лечение. М., 1958; Беляев И. И. Табак — враг здоровья. М., 1979. *І. В. Пінчук*.

КУРІНЬ — 1) У 16—18 ст. військ.-адм. одиниця *Запорізької Січі*, що складалася з кількох сот козаків. Очолював його *курінний отаман*.

Кожен козак входив до певного К. Так, *Нова Січ* поділялась на 38 К. Їхні назви (Батуринський, Полтавський, Уманський та ін.) дають підстави припускати, що вони, прийнявши спочатку, формувалися за принципом земляцтва.

2) Нижча ланка адм.-тер. системи *Лівобережної України* з часів *визвольної війни українського народу 1648—54* до остаточної ліквідації політ. автономії (1781). К. був складовою частиною сотні. Кожний К. складався з 30—40 козаків. 3) Велика довгаста будівля, в якій жили *запорізькі козаки*. 4) Легка будівля, сторожка (нагородах, баштанах, пасіках і т. ін.).

КУРІПКА — 1) Спільна назва кількох видів птахів різних родів ряду *куроподібних*. В СРСР пошир. 5 видів К.: *біла куріпка* і *гундра* К. (*Lagopus mutus*) — родини *теперових*, кам'яна К., або *кеклик*, К. бородата (*Perdix daurica*) і *сіра куріпка* — родини *фазанових*. В УРСР поширена сіра К., на Пн. Поліссі відомі випадки залюти і гніздування білої К.; у Криму акліматизовано кам'яну К. Усі К. — мисливські птахи, проте в окремих районах поширення, зокрема на Україні, полювання на них обмежене. 2) *Perdix* — рід птахів род. *фазанових*.

КУРІТБА — місто на Пд. Бразилії, адм. п. штату Парана. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 800 тис. ж. (1975, з передмістями). Найрозвинутіша деревообр. (у т. ч. целюлозно-паперова) та чаюобр. пром-сть. Підприємства чорної металургії, хім., меблевої, текст. галузей. Торг. центр часм мате. Ун-т. К. засн. 1654.

КУРІЯ (лат. curia) — 1) В Старод. Римі 8—6 ст. до н. е. об'єднання кількох патриціанських родів. 2) В країнах Зх. Європи за часів середньовіччя рада і суд при феодалі з його найближчих *васалів*. 3) Сукупність установ, через які проводяться управління католицькою церквою (див. *Римська курія*). 4) В деяких бурж. країнах (існували і в дореволюц. Росії) — особливі розряди, на які поділяються виборці за становою, майнову, національною та ін. ознаками (див. *Куріальна система* у виборчому праві).

КУРКА СВІЙСЬКА (*Gallus*) — найпошир. вид с.-г. птахів ряду *куроподібних*. Походить від дикої *банківської курки*. На Україні викопні рештки К. с. знайдено в трипільських поселеннях, давністю 4 тис. років. Від К. с. одержують яйця, м'ясо, пух і пір'я; курячий послід є цінним добривом. Залежно від породи жива маса півнів 2,5—4,5 кг, курок — 1,8—3,5 кг. Статеві зрілість — у 5—6 місяців. Несучість 200—220 яєць, рекорди 365. Маса яйця 40—65 г. Промислове виведення курей — в *інкубаторах* (див. *Інкубація*, *Інкубаторно-птаховицька станція*). Утримують К. с. в *птичниках*, годують переважно сухими *комбікормами*. Для виробн. яєць і м'яса на пром. основі створено *птахофабрики* та спец. г-ва. Залежно від продуктивності К. с. поділяють на *несучих*, *м'ясних* і *м'ясо-несучих*. Див. також *Птаховицтво*.

Дит.: Птахівництво. К., 1974; Сметнев С. И. Птицеводство. М., 1978; Йоцос Г. П., Старчиков Н. И. Птицеводство. М., 1979.

КУРКУЛЬСТВО — сільська буржуазія; капіталістичні підприємці в сільс. господарстві, які одержують прибуток, експлуатуючи найману робочу силу; власники землі, с.-г. знарядь виробництва, торговельно-пром. підприємств на селі, заможні орендарі, сільські скупники й лихварі. К. виникло в надрах кріпосного г.-ва. Воно формувалося як найбільш заможна верхівка селянства, що багатіла на рахунок його найбідніших верств. У Російській державі, в т. ч. на Україні, К. остаточно склалися після сел. реформи 1861, на поч. 20 ст. воно становило бл. 1/3 сел. дворів. Після Великого Жовтня К. — складова частина загальнорос. контрреволюції. У Рад. Союзі К. було ліквідоване як клас в результаті суцільної колективізації сільського господарства. В ін. соціалістичних країнах воно також ліквідоване як особлива соціальна група на основі та в результаті виробничого кооперування сел. господарств.

КУРЛЯНДІЯ, Курземе — істор. область у Прибалтії на тер. сучас. Латвії, на Зх. і Пд. Зх. від Ризької затоки. З давніх часів її населяли лит. і латис. племена (від імені одного з них — *куршів* — і походить назва «Курляндія»). В 13 ст. К. захопив нім. *Лівонський орден*. З 1561 існувало Курляндське герцогство — васал Польсь.-Лит. д-ви. З 1795 К. — у складі Росії.

КУРНАКОВ Георгій Васильович [30.III (11.IV) 1887, Херсон — 20.X 1977, там же] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист.

Г. В. Курнаков. Дніпро під Херсоном. 1967.

УРСР (з 1967). В 1916 закінчив Київ. худож. уч-ще, де вчився в Ф. Кричевського та О. Мурашка. Твори: «Київ. Золоті бані» (1916), «Судна на ремонті» (1927), серія «Архітектура старого Херсона» (1930), «Дніпровські простори» (1952), «Хмари над степом» (1956), «Восени в Херсонському гідропарку» (1965), «Дніпро під Херсоном» (1967).

КУРНАКОВ Микола Семенович [24.XI (6.XII) 1860, Нолінськ, тепер Кіров. обл. — 19. III 1941, Барвік, тепер Одинцовського р-ну Моск. обл.] — рад. фізик-хімік, акад. (з 1913), акад. АН УРСР (з 1926), засл. діяч науки РРФСР (з 1940). Після закінчення Петерб. гірничого ін-ту (1882) працював там же, а також у Петерб. електро-тех. (1899—1908) і політех. (1902—

30) ін-тах. З 1918 керував рядом ін-тів АН СРСР. З 1934 — директор Ін-ту заг. та неорганічної хімії АН СРСР (з 1944 — Ін-т ім. М. С. Курнакова). К. — основоположник фізико-хімічного аналізу. Довів існування хім. сполук змінного складу — бертолідів. Винайшов самописний *пірометр*, чим значно поліпшив методикку *термічного аналізу*. Автор праць в галузі металургії, галузній, з теорії розчинів, сплавів, з хімії комплексних сполук. Заснував велику школу хіміків і металургів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Велика премія ім. Д. І. Менделєєва, 1924. Премія ім. В. І. Леніна, 1928. Держ. премія СРСР, 1941.

КУРНАН (Courmand) Андре Фредерік (н. 24.IX 1895, Париж) — амер. лікар і фізіолог; за походженням француз. У 1930 закінчив мед. ф-т Паризького ун-ту і в тому ж році переїхав до Нью-Йорка. З 1951 — професор мед. ф-ту Колумбійського ун-ту. Праці в галузі клінічної діагностики пороку серця (катетеризація серця). Нобелівська премія, 1956.

КУРНАТОВСЬКИЙ Віктор Костянтинович [28.VI (10.VII) 1868, Рига — 19.IX (2.X) 1912, Париж] — діяч революц. руху в Росії, більшовик. Н. у сім'ї військ. лікаря. Був народолюбцем (1886—88). Вчився в Петерб. та Моск. ун-тах, з яких був виключений за революц. діяльність, згодом засланий до Арх. губ. У 1892 емігрував за кордон, де ввійшов до групи «Визволення праці». В 1896 закінчив Цюрихський політех. ін-т. У 1897 при поверненні до Росії заарештований і засланий до Сх. Сибіру. В 1898 в м. Мінусінську зустрічався з В. І. Леніним. У 1900 жив у Тбілісі, був агентом левінської газ. «Искра». В 1901 К. знову заарештований і після дворічного ув'язнення засланий до Якутії. В 1903—06 — один із керівників збройного повстання в Читі. Після поразки повстання К. засуджено до страти. Замінена довічною каторгою. В 1906 втік до Японії, звідти виїхав до Австралії. В 1910 переїхав до Парижа.

КУРНО (Cournot) Антуан Огюстен (20.VIII 1801, Гре, деп. Верхня Сона — 2.IV 1877, Париж) — франц. бурж. економіст, математик, філософ, попередник *математичної школи*. Професор математики в Ліоні (з 1834), ректор академії у Греноблі (з 1835) і Діжоні (з 1854). Автор книги «Дослідження математичних принципів теорії багатства» (1838), в якій зроблено спробу дослідження екон. явищ за допомогою матем. методів. Основою теор. побудов К. була розробка закону попиту, за яким попит є функцією ціни. Він утвердив, нібито рівень монопольних цін і монопольного прибутку визначається виключно характером попиту. Цим затуманювався факт, що єдиним джерелом капіталістичного прибутку є нещадна експлуатація трудящих.

КУРОДА Тацуо (н. 20.VII 1902, м. Осака) — япон. літературознавець і перекладач. Професор рос. мови й л-ри ун-ту «Васеда» в То-

кіо. Автор книг «Історія російської літератури» (1954), «Процес розвитку російського символізму». Перекладав япон. мовою твори С. Аксакова, М. Горького, О. Фаддєєва та ін. Популяризатор творчості Т. Шевченка. В 1961 і 1964 виступав на шевченківських вечорах у Токіо, на *Міжнародному форумі діячів культури* в Києві. За успіхи в популяризації творів письменників народів СРСР нагороджений рад. орденом «Знак Пошани».

Б. П. Яценко. **КУРОПОДІБНІ**, курині, курячі (Galliformes) — ряд птахів. Довж. тіла 12—125 см, маса від 45 г до 10 кг. Дзьоб широкий, конічний; ноги сильні, чотирипалі з міцними кігтями; крила короткі, широкі; оперення щільне, різноманітне забарвлення, у багатьох видів добре виражений статевий *диморфізм*. Характерною є грудна кістка (див. *Грудина*) з двома парами глибоких вирізок на задньому краї; воно чітко відмежоване від стравоходу. К. населяють різноманітні ландшафти: тундру, ліси, степи, гори, напівпустелі. Ведуть наземне або наземно-деревне життя. Осілі, частково кочівні або перелітні птахи. Полігами (див. *Полігамія* в біології), іноді утворюють пари. Гніздо будують на землі, кладку з 5—22 яєць насиджують 12—28 дб. *Виводкові птахи*. Живляться взимку рослинною (хвоя, насіння, бруньки), влітку також і тваринною їжею (комахи та ін. безхребетні). 253 сучас. види К. (8 родин), пошир. в усіх частинах світу, в СРСР — 21 вид, в УРСР — 7: *тетерев*, *глухар*, *рябчик*, *перепілка*, *сіра куріпка*, *кеклік*, *фазан*. Усі представники К. — мисливські птахи. У тайговій смугі та деяких ін. р-нах РРФСР вони є об'єктом спортивного і промисл. полювання. В УРСР більшість К. охороняється законом, і полювати на них заборонено. Викопні рештки К. відомі з еоцену.

О. Б. Кістяківський. **КУРОРТИ** (нім. Kurort — лікувальна місцевість) — місцевості, що мають науково досліджені природні лікувальні фактори (джерела мінеральних вод, лікувальні грязі, сприятливий клімат, морські купання тощо) та умови для використання їх з лікувально-профілактичною метою. Санаторно-курортна допомога є однією з найважливіших ланок в системі рад. охорони здоров'я. Осн. принципи організації та напрям розвитку курортної справи в СРСР були визначені декретом «Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення», підписаним В. І. Леніним 1919. За характером природних лік. факторів К. поділяють на 3 групи: бальнеологічні (див. *Бальнеотерапія*), грязьові (див. *Грязелікування*) та кліматичні (див. *Кліматотерапія*). Більшість К. мають кілька лік. факторів. Найвідоміші курорти СРСР: бальнеологічні — Арзні, Боржомі, Горячинськ, Джермук, Кавказькі Мінеральні Води, Цхалтубо, зокрема на Україні — Любів Великий, Миргород, Моршин, Нежирів, Поліна, Сіняк, Трускавець, Хмільник та ін.; грязьові — Варзи-Ятчі.

М. С. Курнаков.

В. К. Курнаковський.

КУРТОЛОГІ ОДЕСЬКИЙ НАУКОВО- ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

А. Куросава.

Карачі, Садгород, Тінакі, у т. ч. на Україні — *Гола Пристань, Бепаторія, Сахи, Слов'янськ* та ін.; кліматичні — *Абастумані, Байрам-Алі, Бакурані, Чорноморське узбережжя Кавказу (Гагра, Гелендіцька група курортів, Кобулети та ін.), Ризьке узбережжя, у т. ч. на Україні — Вороніж, Закарпатська група курортів, Південний берег Криму, Яремча та ін.; К. з кількома лікувальними факторами: бальнеокліматичні — Аршан, Джермук, Друскінінхай, Іс-сик-Кульський курортний р-н, Кисловодськ, Сочі та ін.; бальнеогрязьові — Бірштанас, Ключі, Криниця, П'ятигорськ, Гірська Тиса та ін.; кліматогрязьові — Анапа, Аркадія, Бердянськ, Кирилія та ін.; бальнеокліматогрязьові — Паланга, Сестрорецьк та ін.*

Курортне лікування доступне всьому населенню Рад. Союзу; путівки на К. дають трудящим гол. чин. за рахунок коштів соціального страхування безплатно або на пільгових умовах (з оплатою 30% вартості); дітям, підліткам, а також хворим на туберкульоз, інвалідам Великої Вітчизн. війни та інвалідам деяких ін. категорій — безплатно (за рахунок держави). Лікування на курортах проводиться в санаторіях та по курортів (амбулаторно). Тих, хто лікується по курортів, також забезпечують усіма видами санаторно-курортного лікування, дієтичним харчуванням, житлом. На К. хворих направляють лікарі поліклінік, диспансерів та ін. лік. закладів за погодженням з органами профспілок. В УРСР в 1977 було 487 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням, 348 санаторіїв-профілакторіїв, 271 будинок і пансіонат відпочинку (без однієї дводенних). Див. також *Курортологія*. Іл. д. в. на окремому аркуші, с. 448—449.

Г. О. Горькова.

КУРТОЛОГІЯ **ОДЕСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ** — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1928 на базі Всеукр. бальнеологічного ін-ту (Лермонтовський курорт). В ін-ті (1980) 4 відділи — експериментальний, клінічний, вивчення лікувальних ресурсів мінеральних вод і лікувальних грязей, науково-організаційний, філіал в Ужгороді. Клінічні бази на курортах *Трускавець і Бердянськ*. Ін-т є головним в УРСР з проблем курортології. Осн. напрями наук. досліджень — вивчення природних лік. факторів, механізму їх дії на організм, розробка нових методів застосування цих факторів з лік. і профілактичною метою, питання організації санаторно-курортної справи, курортологічне дослідження територій різних областей України та їх мед. зонування. При ін-ті працюють постійно діючі курси по підвищенню кваліфікації лікарів курортологів. При ін-ті видається міжвідомчий збірник з питань курортології і фізіотерапії.

Г. О. Горькова.

КУРТОЛОГІЯ (від *курорт* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає природні лікувальні фак-

тори (мінеральні води, лікувальні грязі, особливості клімату), механізм їх дії на організм (див. *Бальнеологія, Кліматотерапія, Бальнеотерапія, Грязелікування*) та розробляє методи їх використання з лік. і профілактичною метою. К. включає також вивчення питань організації санаторно-курортної справи, масового відпочинку, мед. зонування перспективних в курортному відношенні місцевостей. Завданням К. є створення штучних аналогів природних фіз. факторів (напр., вуглекислі, сірководневі, радонові ванни на морській воді, збагачені сірководнем мулові грязі тощо), застосування преформованих фіз. факторів (фізіотерапія). Початком цілеспрямованого вивчення і дослідження курортних ресурсів у Росії вважають першу половину 18 ст. На поч. 60-х років 19 ст. стали виникати бальнеологічні т-ва, а наприкінці ст. почали складатися з'їзди курортологів. Проте К. як наука почала розвиватися лише після Великої Жовт. соціалістич. революції. В СРСР наук. дослідження в галузі К. здійснюються Центр. і респ. н.-д. ін-тами курортології, зокрема в УРСР — *Курортологія одеським науково-дослідним інститутом* і його Ужгородським філіалом та *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинським науково-дослідним інститутом* ім. І. М. Сеченова. На Україні видається щорічний збірник наук. праць *«Курортологія і фізіотерапія»*.

Лит.: Многотомное руководство «Основы курортологии», т. 1—3. М., 1956—59; Вопросы курортологии и физиотерапии. К., 1967.

Г. О. Горькова.

КУРОСАВА Акіра (н. 23.III 1910, Токіо) — япон. кінорежисер. У 1928—35 навчався в Академії мистецтв (Токіо). В кіно — з 1936. Популярність К. приніс фільм *«Рассомон»* (1950, за оповіданням Р. Акутаґави). Поставив фільми: *«Ідіот»* (1951, за Ф. Достоевським), *«Жити»* (1952), *«Сім самураїв»* (1954), *«Замок інтриги»* (1957, за *«Макбетом»* Шекспіра), *«На дні»* (1957, за М. Горьким), *«Червона борода»* (1965), *«Під стукіт трамвайних коліс»* (1970, обидва — за творами С. Ямамото), *«Дерсу Узала»* (1975, на студії «Мосфільм», за твором В. Арсенєва. Золотий приз IX Моск. міжнар. кінофестивалю). Творчість К. утверджує високі моральні ідеали.

Лит.: Акіра Куросава. Пер. с япон. М., 1977.

КУРОСІО, Куро-Сіо, Японська течія — тепла течія у Тихому ок., біля пд. і сх. берегів Японії. Є ланкою заг. субтропіч. кругообігу водних мас в пн. частині океану. Утворюється у Сх.-Китайському м. Осн. частиною К. вважають відрізок течії від виходу її в океан до 35° пн. ш., де вона переходить у Пн.-Тихоокеанську течію. Шир. біля о. Хонсю бл. 170 км, глиб. проникнення до 700 м (на Пн. — 200 м). Швидкість — від 1—2 до 7 км/год. Т-ра води у серпні від 25° на Пн. до 28° на Пд., у лютому — відповідно від 12 до 18°. Солоність води на поверхні 34,5‰. Від узбережжя Японії К. відтісняє холодна *Курильська течія*. За спо-

стереженнями рад. і япон. учених (1972) теплі води К. проникають в Охотське м. У 1977 в районі К. працювала рад. експедиція на судні «Дмитро Менделєєв», яка досліджувала фіз. характеристики вод. мас. К. значно впливає на клімат і гідрологіч. умови пн. частини Тихого океану. 1. Ф. Гелетта.

КУРОЧКІН Василь Степанович [28.VII (9.VIII) 1831, Петербург — 15 (27).VIII 1875, там же] — рос. поет, журналіст, громадський діяч. Син кріпака, відпущеного «на волю». Брат М. С. Курочкина. Учасник революц. руху 60—70-х рр., один з ініціаторів і керівників таємного товариства *«Земля і воля»*. В 1859—73 — редактор-видавець журн. *«Іскра»*. Друкувався з поч. 50-х рр. як поет, прозаїк, драматург. У поезіях, політ. піснях К. оспівував високі почуття трудової людини, закликав до сел. революції. В сатиричних віршах висміював кріпосницьку реакцію та бурж. лібералізм. Набули популярності його переклади з П. Ж. Беранже. Т. Шевченку високо цінив ці переклади, деякі з них переписав у свій *«Шоденник»*.

КУРОЧКІН Микола Степанович [2 (14).VI 1830, Петербург — 2 (14).XII 1884, там же] — рос. поет, журналіст, громадський діяч. Брат В. С. Курочкина. Активний діяч т-ва *«Земля і воля»*. Допомігав братові у виданні журн. *«Іскра»*. В 1865—67 — редактор *«Книжного вестника»*, який був у ті роки журналом революц.-демократичного напрямку. Співісторичав в *«Отечественных записках»*. Виступав у пресі з сатиричними віршами та фейлетонами, спрямованими проти реакції і ліберальних реформ 60-х рр., статтями, критичними оглядами, рецензіями. К. — один із перших перекладачів рос. мовою поезій Т. Шевченка. Виступав з промовою на похороні Шевченка в Петербурзі. Поезії К. перекладав П. Грабовський.

КУРОЧКІН Павло Олексійович [н. 6 (19).XI 1900, с. Горінево, тепер Вяземського р-ну Смолен. обл.] — рад. військ. діяч, генерал армії (з 1959), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Учасник громадян. війни. В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. 1940 — Академію Генштабу. Учасник визволення Зх. України (1939) і рад.-фініл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни — команд. арміями, заст. команд. і команд. Пн.-Зх. фронтом, заст. команд. 1-м Укр. фронтом, команд. 2-м Білорус. фронтом. У 1954—68 — нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе, з 1970 — інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Брав участь у створенні кіноопер *«Велика Вітчизнина»* (Ленінська премія, 1980). Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУРС (від лат. cursus — біг, рух) — 1) Періодичний ступінь навчання у вищих і серед. спец. навч. закладах (технікумах): перший К., другий К. і т. д. 2) Закінчений у певних межах виклад будь-якої наук. дисципліни, галузі знання (див. *Курсова систе-*

Курсограф.

на навчання). 3) Шлях проходження морського і повітряного транспорту, напр., курс літака, курс судна. 4) Напрямок політики, сусп. та ін. діяльності. 5) Курс в економіці. Ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в грошових одиницях ін. країни (див. Валютний курс); в капіталістичних країнах — ціна, по якій на біржі купують і продають акції, облигації, векселі та ін. цінні папери. 6) Закінчений ряд дій, процедур (К. лікування).

КУРС ЛІТАКА — напрям, за яким літак переміщується в повітрі. Є кут між проекцією поздовжньої осі літака на горизонтальну площину та пн. напрямом меридіана. К. л. відлічують у градусах (за годинниковою стрілкою) від напрямку меридіана географічного (справжній К. л.) або меридіана магнітного (магнітний К. л.). Визначають К. л. магн. діаср. компасом, радіокомпасом та ін. приладами.

КУРС СУДНА — напрям, за яким рухається судно. Являє собою кут у горизонтальній площині між діаметральною (тобто поздовжньою) площиною судна та площиною меридіана. К. с. відлічують у градусах (від 0 до 360°) за годинниковою стрілкою від пн. частини компасного (компасний К. с.) або геогр. (справжній К. с.) меридіана. Компасний курс (на ньому удержують судно) та курс справжній (його прокладають на навігаційній карті вручну або користуючись автопрокладачем) через похибки приладів не завжди збігаються. Визначають К. с. за допомогою гірокомпаса або магн. компаса.

КУРСАНОВ Андрій Львович [п. 26.X (8.XI) 1902, Москва] — рос. рад. фізіолог і біохімік рослин, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Моск. ун-т (1926). Працював у н.-д. ін-ті цукрової пром-сті (1929—44) та Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва (1929—38). Ін-ті біохімії АН СРСР (1935—53); з 1944 — професор Моск. ун-ту, з 1952 — директор Ін-ту фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР. Праці К. присвячені вивченню обміну речовин у рослин. Розробив вчення про пересування органічних речовин в рослинах та відкладання їх в запас. Вивчав дію ферментів у живій рослинній клітині, шляхи утворення в рослинах речовин фенольного характеру, фізіологію хворих рослин тощо. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 ін. орденами, медалями.

КУРСИ — одна з форм підготовки й підвищення кваліфікації робітників для різних галузей нар. господарства, працівників держ. апарату, культури, освіти та охорони здоров'я. Підготовка на К. здійснюється пол. чин. з професій, які не потребують тривалого навчання (робітники масових професій). Організуються К. також для набутих проф. знань, умінь і навичок (з топографії, машинопису, крою та шиття, плетіння, іпозом, по підготовці до вступу у навч. заклади та ін.). Найбільш поширені К. підвищення кваліфікації спеціалістів у різних галузях нар.

г-ва, Є постійні й тимчасові К. Строки навчання залежать від змісту й мети навчання. Як правило, навчання безплатне; ті, хто навчається на денних К., одержують стипендію або їм зберігається зарплата за місцем роботи. Після закінчення К. спеціаліст отримує свідоцтво й забезпечується роботою.

КУРСІВ (лат. cursivus, від cursus — біг) — 1) Скорописний почерк латинської, грец. та ін. систем письма. Характерні особливості К. — написання кількох літер одним безперервним рухом пера, значний нахил управо, пов'язання кількох знаків в один (див. Лігатура). Найдавніший античний К. відомий з 1—2 ст. н. е. У візант.-грецькому письмі поширився з 9 ст. у канцелярському, дипломатичному і торг. листуванні. Про К. у рос. та укр. письмі див. ст. Скоропис. 2) Друкарський похилый шрифт, подібний до рукописного. Використовується для виділення частини тексту, складеного прямим шрифтом.

Г. Т. Соломська.

КУРСОВА СИСТЕМА НАВЧАННЯ — система, за якою навчальні плани і графіки заняття у вищих і середніх спец. навч. закладах СРСР будуються з урахуванням комплексного взаємозв'язку між окремими навч. предметами і циклами наук — суспільними, загальнонауковими, профільними. Цим забезпечується структурна єдність лекційних та практичних занять, виробничої практики, послідовність у набутті знань і практичній підготовці спеціаліста. За К. с. н. навч. процес будується за курсами, роками навчання і семестрами. Кожний семестр завершується заліково-екзаменаційною сесією. Відвідування занять і своєчасне виконання курсових та ін. робіт, передбачених навч. планами, є обов'язковим для студентів і учнів, за винятком студентів, переведених на індивідуальні графіки навчання. К. с. н. прийнята в усіх денних і вечірніх вищих і серед. спец. навч. закладах (ф-тах, відділеннях). Вона дає змогу створити у навч. закладі й на ф-ті чіткий режим навч. процесу й самостійної роботи студентів, перспективно планувати роботу гуртків, ф-тів громад. професій тощо. Студентам заочного навчання дозволяється виконувати завдання і складати заліки та екзамени протягом усього навч. року за принципом предметно-курсowej системи навчання.

1. І. Кобиляцький.
КУРСОГРАФ (від курс і грец. γραφω — пишу) — навігаційний прилад, що автоматично записує (в градусах) курс судна у часі на паперову стрічку — курсограму. К. (мал.) діє разом з гірокомпасом.

КУРСЬК — місто, центр Курської області РРФСР, райцентр. Розташований на р. Тускарі при її впадінні в Сейм (бас. Дніпра), на автомагістралі Москва — Сімферополь. Залізнич. вузол. 383 тис. ж. (1980). В літописах згадується з 1032. Був фортецею Київської Русі. В 14 ст. К. захопила феод. Литва. Повернуто Росії 1508. З кін. 16 до 18 ст. Курська

фортеця відігравала важливу роль у захисті Рос. д-ви від наскоків крим. татар. Велике антифеод. повстання відбулося в К. 1648. З 1780 К. — центр намісництва, з 1797 — губернії. Перші с.-д. гуртки виникли 1894—95, більшовицька орг-ція — 1903. Трудящі К. брали активну участь у революції 1905—07. Рад. владу проголошено 26.XI (9.XII) 1917. З 1934 К. — обл. центр. Під час Великої Вітчизняної війни поблизу міста відбулася Курська битва 1943. Місто нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1980). Провідне місце в пром-сті К. належить машинобудуванню, в т. ч. електротех. та приладобудуванню (заводи: електроапаратний, «Акумулятор», лічильних машин — найбільший в країні, пересувних агрегатів, підшипників та ін.). К. — важливий центр хім. пром-сті (вироби. синтетичного волокна, гумотех. виробів, мед. препаратів). Розвивається легка (шкіряно-взут., швейна, трикотажна) та харч. (вироби. м'ясо-мол. продуктів, борошна, круп, консервів, кондитерських та потюхових виробів тощо) пром-сть. Підприємства буд. матеріалів, ТЕЦ.

У К. — політех., с.-г., мед., пед. ін-ти, філіал Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту, 12 серед. спец. навч. закладів. Всесоюзний н.-д. ін-т захисту ґрунтів від ерозії та ін. Театри — драм. ім. О. С. Пушкіна, ляльок, філармонія, цирк. Краєзнавчий та воєноістор. Курської битви музеї, картина галерея ім. О. О. Дейнеки.

КУРСЬКА АЕС — атомна електростанція поблизу м. Курська. Проектна потужність 4 млн. кВт. Перша черга К. АЕС складається з двох енергоблоків потужністю по 1 млн. кВт кожний. В 1976 введено в експлуатацію перший блок станції, 1978 — другий. Кожний блок має 2 турбогенератори по 500 тис. кВт. Будується (1979) друга черга станції. На К. АЕС встановлено найпотужніші в країні багатоканальні уран-графіто-ві реактори.

О. С. Бурлака.
КУРСЬКА БИТВА 1943 — одна з найбільших операцій Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45 по розгрому стратегіч. угруповання нім.-фашист. військ; проходила з 5 по 23.VII в оборонних, а з 12.VII по 23.VIII — в наступальних боях Рад. Армії. Навесні 1943 нім.-фашист. командування розраховувало взяти реванш за поразку своїх військ під Сталінградом і повернути хід війни на свою користь. Прагнучи використати вигідне стратегіч. положення своїх військ у районі Курського виступу, ворог вирішив збіжними ударами з Пн. та Пд. в напрямі на Курськ оточити й знищити рад. війська, які тримали оборону. Після цього передбачалося розвинути наступ на Москву і провести операцію проти Ленінграда, для чого ворог створив велике військ. угруповання: 900 тис. сол., 10 тис. гармат і мінометів, до 2700 танків і штурмових гармат, понад 2 тис. літаків. Рад. командування намічало на літо 1943 почати кампанію широкими наступальними діями.

В. С. Курчків.

М. С. Курчків.

А. Л. Курсанов.

КУРСЬКА МАГНІТНА АНОМАЛІЯ

Проте внаслідок аналізу обстановки було прийнято рішення перейти до оборони. Курський виступ обороняли на Пн. війська Центр. фронту (команд.— генерал армії К. К. Рокоссовський), на Пд.— війська Ворон. фронту (команд.— генерал армії М. Ф. Ватутін), у тилу було зосереджено резерв — Степовий фронт (команд.— генерал-полковник І. С. Конев). 5.VII нім.-фашист. війська, зосереджені на Пн. і Пд. від Курська, перейшли в наступ, але зустріли стійку оборону рад. військ. Нім.-фашист. військам не вдалося досягти поставленої мети: просування їхніх військ на Пн. Курської дуги становило 10 км, а на Пд.— 35 км. 12.VII настав переломний момент битви: рад. війська в районі Прохорівки виграли найбільшу зустрічну танк. битву часів 2-ї світової війни і перейшли в контрнаступ. На Орловському напрямі внаслідок дій військ Брян. і лівого крила Зх. фронтів 5.VIII було визволено Орел; 8.VIII рад. війська підійшли до Брянська. На Белгородсько-Харківському напрямі війська Ворон. і Степового фронтів 3.VIII перейшли в контрнаступ і 5.VIII визволили м. Белгород, 23.VIII — Харків. Під час К. б. ворог втратив

понад 500 тис. чол., 1500 танків, 3 тис. гармат, понад 3700 літаків. В результаті перемоги рад. військ у К. б. 1943 створилися сприятливі умови для визволення Лівобережної України і виходу до Дніпра. Стратегічна ініціатива остаточно перейшла до рад. командування. Перемогою під Курськом завершився корінний перелом у ході війни. В 1980 міста Белгород, Курськ, Орел нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.

І. Д. Ершов.

КУРСЬКА МАГНІТНА АНОМАЛІЯ — один з найбільших в СРСР басейнів з покладами багатих залізних руд. Розміщена на тер. Курської, Белг., Орлов. і частково Ворон. та Брян. областей РРФСР. Пл. 80 000 км². У геоструктурному відношенні К. м. а. пов'язана з пд.-зх. схилом Ворон. антеклиз *Східно-Європейської платформи*. В геол. будові беруть участь дислоковані породи докембрій, представлені гнейсами, амфіболітами, сланцями, кварцитами, вапняками з *інтрузіями* гранітоїдів та ін. магматичних порід. На денудованій поверхні (див. *Денудація*) докембрійських порід розвинута потужна *кора вивітрювання*, з якою пов'язані багаті залізні руди; вона перекрита осадочними відкладами верхньодевонського, нижньокам.-вуг.-юрського, крейдового, палеогенового й антропогенного віку, заг. потужністю від 100 м до 750 м. В осадочних відкладах — від 4 до 7 водонасних горизонтів. У межах К. м. а. виявлено 2 типи заліз. руд: первинні руди й багаті руди. Первинні руди представлені докембрійськими *залізними кварцитами*; осн. рудні мінерали — *магнетит* і *гематит*. Потужність пластів залізистих кварцитів архейського віку (див. *Архейська ера і група*) 10—15 м, протерозойського (див. *Протерозойська ера і група*) — 80—350 м, вміст заліза відповідно 22—44% та 29—39%. Багаті руди являють собою залишкову кору вивітрювання залізистих кварцитів. Їхня потужність від 10—25 м до 300 м. Вміст заліза пересічно від 55 до 62%.

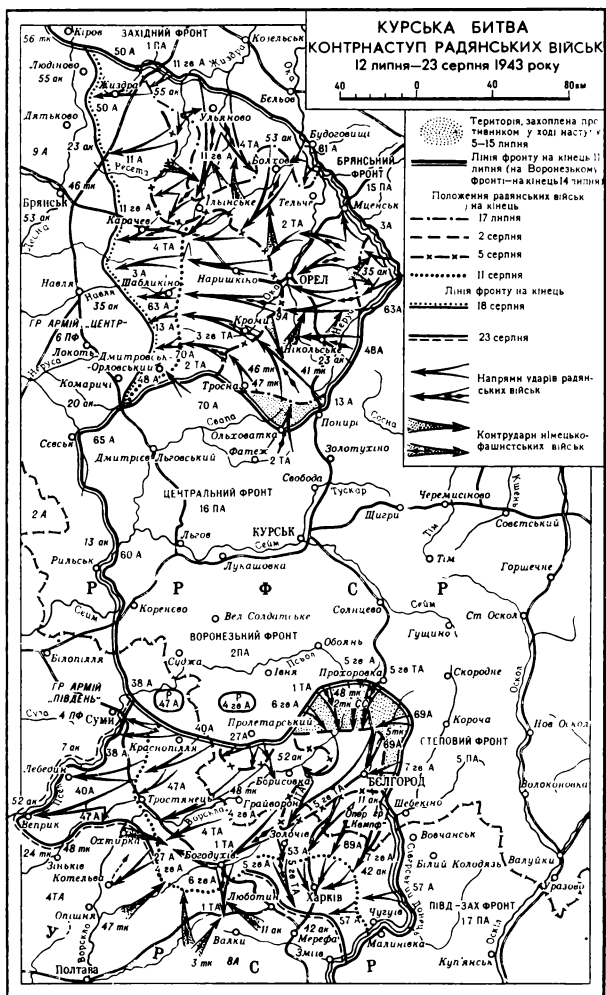
Магнітні аномалії в межах К. м. а. відомі з 1783. З 1920 почала працювати Особлива комісія по дослідженню К. м. а., яку очолював І. М. Губкін. У 1923 було виявлено свердловинами залізисті кварцити. 1932 — багаті руди. Пром. освоєння К. м. а. розпочато 1952. Добувають заліз. руди відкритим і підземним способами, розробляють Михайлівське, Коробківське, Лебелінське, Стойленське родовища. На базі унікальної високоякісної сировини для металург. пром-сті в районі К. м. а. формується тер.-виробничий комплекс загальноозначеного значення. Літ.: Геологія, гидрогеологія і железные руды бассейна Курской магнитной аномалии, т. 3, М., 1969.

І. М. Леоненко.

КУРСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 13.VI 1934. Розташована в центрі Європ. частини СРСР. Площа 29,8 тис. км². Нас. 1385 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — росіяни, жи-

вуть також українці. Міськ. населення — 49%. Поділяється на 28 районів, має 9 міст і 21 с-ще міськ. типу. Центр — м. *Курськ*. К. о. нагороджено орденами Леніна (1957, 1968). К. о. займає пд.-зх. частину *Середньоросійської височини* (завишки до 275 м). Поверхня області дуже порізнана долинами річок, ярами та балками. Ведеться боротьба з ерозією ґрунтів. Корисні копалини: залізна руда (пн.-зх. крило *Курської магнітної аномалії*, найбільше родовище — Михайлівське), фосфорити, крейда, мергель, глини, піски тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —7,7° на Зх. до —9,4° на Пн., липня відповідно +19,4° і +18,8°. Опадів 550—600 мм на рік. Гол. ріки — Сейм з притоками Свапою і Тускарем та Оскол. ґрунти переважно чорноземні, на Пн. Сх. — сірі лісові. К. о. розташована гол. чин. у лісо-степ. зоні. Ліси займають 9% її тер. (дуб, в'яз, липа, клен). Природна степова рослинність збереглася лише на заповідних ділянках Центральночорноземного заповідника імені В. В. Альохіна.

В т-ві К. о. провідне місце посідає залізрудна, маш.-буд. і металообр. та хім. пром-сть. Енергетика області базується на довізному паливі — донец. вугіллі та природному газі з Шебелінки. Стала до ладу *Курська АЕС*. На базі родовищ Курської магнітної аномалії розвивається залізрудна пром-сть (Михайлівський гірничозбагачув. комбінат). Руди розробляють відкритим і підземним способами. Машинобудування і металообробка представлені виробн. приладів, с.-г. машин, устаткування для харч. пром-сті, шарикопідшипників, електротех. виробів, мех., рем.-мех. підприємствами. Розвивається хім. (капрон, мелан, поліпропілен, гумотех. виробн. мінеральні добрива, фарм. препарати) та буд. матеріалів пром-сть. Значного розвитку набули легка (швейна, трикотажна, шкіряновзут., конолообр. галузі) та харч. (зокрема, цукр., борошномельна, маслосиробна, консервна, м'ясна, спирто-горілчана) пром-сть. Провідна галузь с. г. — землеробство. Вирощують зернові (жито, пшеницю, ячмінь та ін. — переважно ярі), тех. (коноплі, цукр. буряки — 3-є місце в РРФСР за посівами), кормові культури, картоплю, овочі. Садівництво. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Птахівництво, звірівництво (песець, норка), у штучних водоймах — розведення риби. Тер. області проходить залізничні магістралі: Москва — Курськ — Харків (електрифікована), Брянськ — Львів — Харків, Київ — Воронеж та ін. Розвивається автомоб. (автомагістралі: Москва — Курськ — Сімферополь, Курськ — Тім — Воронеж, Курськ — Львів — Рильськ) та повітр. транспорт. У К. о. — 4 вузи (політех., с.-г., мед., у Курську), 27 серед. спец. навч. закладів, 5 музеїв, у т. ч. воєнно-істор. музей Курської битви в Курську; театри — драматичний та ляльковий; картинна галерея ім. О. О. Дієніки в Курську.

КУРСЬКИЙ Дмитро Іванович [22.X (3.XI) 1874, Київ — 20.XII 1932, Москва] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї інженера. В 1900 закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Учасник Громадянської війни 1905 в Москві. У 1907—09 — член Моск. обл. бюро ЦК РСДРП(б). З 1914 — в армії, де вів революц. діяльність. У травні — серпні 1917 — голова Ради солдат. депутатів 4-ї армії Рум. фронту. В жовтні 1917 — член Одес. ревкому. В 1918—28 — нарком юстиції РРФСР, перший рад. генеральний прокурор. У 1928—32 — посол СРСР в Італії. В 1924—27 — голова Центр. ревізійної комісії ВКП(б). На XV з'їзді партії обраний членом ЦК ВКП(б). З 1921 — член Президії ВІСР, з 1923 — Президії ЦВК СРСР.

КУРТАД (Courtade) П'єр (3.I 1915, Баньер-ле-Бітор, деп. Верхні Піреней — 14.V 1963, Париж) — франц. письменник і журналіст. Член Франц. компартії з 1942, з 1954 — член її ЦК. Учасник *Руху Опору*. З 1960 — кореспондент «Юманіте» у Москві. Автор публіцистичних книг «Нотатки про антикомунізм» (1946), «Вбивство в Афінах» (1952, у співавт.), зб-к оповідань «Епізоди» (1946) і «Випли тварини» (1956), філософ. роману «Ельсенор» (1949), антивоєнних романів «Джаміні» (1951), «Чорна річка» (1953). В романі «Красна площа» (1961) змальовано долю франц. інтелігентно-комуніста на фоні істор. подій у Франції і СРСР протягом чверті століття, починаючи з 30-х рр.

Тел.: Рос. перекл. — Джимми М., 1953: Красная площадь. М., 1963.

В. І. Пашенко.

КУРТУАЗНА ЛІТЕРАТУРА (від франц. *courttois* — ввічливий, люб'язний) — придворно-лидарський, світський напрям л-ри 12—14 ст. Розвинувся у Франції, Англії, Німеччині, пізніше — в Іспанії, Італії та на Бл. Сході. Осн. жанри К. л. — лірика, роман, новела. Провідні теми — уславлення особистих чеснот, мужності та кохання, служіння дамі. У романах і новелах розроблялись античні, візантійські та бретонські (Артурівський цикл, роман про св. Грааля) сюжети, трактовані в авантюрно-фантастичному плані. В кращих зразках К. л. (романи про Трістана й Ізольду та ін.) змальовано зіткнення особистих почуттів людини з феод. звичаями і законами релігії. Найвідоміші представники К. л.: Бертран де Борн, Бернарт де Венталорн (Прованс), Кретьєн де Труа, Маріє Французька (Франція), Вальтер фон дер Фогельвейде, Готфрід Страсбургський і Вольфрам фон Ешенбауер (Німеччина). Див. *Трубадури*, *Трувери*, *Мінезингери*.

Н. О. Модестова.

КУРУКІВСЬКА УГОДА 1625 — угода між польсь. гетьманом С. Конєцпольським і козацькою старшиною, яку очолював гетьман М. Дорошенко, підписана 26.X (5.XI) в урочищі Медвежих Лозах біля Курукового озера (недалеко від сучас. Кременчука) під час *Жайлаївського повстання 1625*. Перего-

вори почав С. Конєцпольський, бо його війську, яке зазнало великих втрат, дала боротьба проти повстанців загрожувала поразкою. За К. у. всім учасникам повстання надавалися амністії, козац. реєстр збільшувався до 6 тис. чол., реєстровим козакам встановлювалися щорічна плата за службу 60 тис. злотих (крім додаткової плати старшині), за реєстровцями зберігалося право обирати старшого, якого мав затверджувати король або коронний гетьман від імені короля. Реєстрові козаки виселялися з маєтків шляхти і духовництва і могли користуватися козац. привілеями лише на держ. землях. Їм заборонялося робити походи на тур.-тат. володіння і вступати в зносини з іноз. урядами. Старшина зобов'язалася всіх, виключених з козац. війська (бл. 40 тис. чол.), повернути під владу панів, поставити на Запоріжжі залог (1 тис. чол.) для боротьби з *нереєстровими козаками*. Певною мірою захищаючи становище привілей козац. старшини, К. у. суперечила життєвим інтересам широких мас укр. селянства та *нереєстрового козацтва*, які її не визнавали і добивалися в повстанській боротьбі визволення від тяжкого соціального, нац. та реліг. гніту польс. магнатів і шляхти. А. З. Барябой.

КУРУЛТАЙ (пюрк.) — 1) У монг. і тюрк. народів — збори, конференція, з'їзд, а також свято, бенкет. 2) В *Бухарській Народній Радянській Республіці* та *Хорезмській Народній Радянській Республіці* — найвищий орган держ. влади.

КУРУЦІВ ПОВСТАННЯ — визвольна антигабсбурзька війна в Угорському королівстві. Осн. рушійною силою її були озброєні селяни — куруци (угор. *kurucok* — хрестоносці; так називали в Угорщині після антифеод. *Дожі Державного повстання 1514* учасників антигабсбурзького визвольного руху). Див. *Ракоці Ференц II рух 1703—11*.

КУРґШ — 1) Розмінна монета Туреччини, дорівнює $\frac{1}{100}$ турецької ліри або 40 пара 2) Див. *Керш*.

КУРґЮРСТИ (нім. *Kurfürsten*, від *Kur* — обрання і *Fürst* — князь) — у «*Священній Римській імперії*» князі, за якими з 13 ст. було закріплено право обирати короля (імператора). Права та привілеї К. було оформлено *Золотою буллою Карла IV 1356*. К. були архієпископи трієрський, кельнський і майнський, світські князі Саксонії, Бранденбургу і Пфальцу, король Чехії. Пізніше курґюрстами стали Ганновер (1692, закріплено 1708), Вюртемберг, Баден, Гессен-Кассель, Зальцбург (1803). З ліквідацією імперії (1806) титул К. зберігався лише за правителями Гессен-Касселя (до 1866).

КУРЧАТОВ Ігор Васильович [30.XII 1902 (12.I 1903), м. Сім, тепер Аппінського р-ну Челяб. обл. — 7.II 1960, Москва] — рос. рад. фізик, один з організаторів рад. атомної науки і техніки, акад. АН СРСР (з 1943), трійч. Герой Соціалістичної Праці (1949, 1951, 1954). Член КПРС з 1948. Закін-

чив Кримський ун-т (1923). З 1925 працював у Ленінгр. фіз.-тех. ін-ті. В 1943 організував і очолював лабораторію, яку згодом перетворено на Ін-т атомної енергії АН СРСР. Перші наук. праці К., зокрема дослідження електр. властивостей сегнетової солі, лягли в основу вчення про *сегнетоелектрики*. З 1933 працював у галузі фізики атомного ядра. Разом зі співробітниками відкрив явище ядерної ізомерії штучно-радіоактивних ізоотопів (1935). Під його керівництвом Г. М. Флоров і К. А. Петряк відкрили спонтанний поділ урану-235 (1940). Під керівництвом К. споруджено перший в Європі атомний реактор (1946), створено першу рад. атомну (1949) і першу в світі термоядерну (1953) бомби, побудовано першу в світі атомну електростанцію (1954), розпочато дослідження з проблеми керуваного термоядерного синтезу. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1951, 1954. Ленінська премія, 1957. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни. Ім'я К. присвоєно Ін-ту атомної енергії АН СРСР та Белоярській атомній електростанції. АН СРСР встановила медаль ім. Курчатова, яку присуджує за видатні праці в галузі ядерної фізики.

Літ.: Головин І. Н. І. В. Курчатова, М., 1967; Астапенков П. Т. Академік І. В. Курчатова, М., 1971.

КУРЧАТОВІЙ (Kurchatovium; за ім'ям рад. фізика І. В. Курчатова). Ку — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 104. Одержано ізоотопи К. з масовими числами 255—261, серед яких найбільш довгоживучий ^{261}Ku з періодом піврозпаду бл. 65 с. Вперше К. (^{260}Ku) був одержаний 1964 у Дубні (СРСР) групою рад. фізиків на чолі з Г. М. Флоровим. У 1969 амер. учені А. Гіорсо та ін. сповістили про одержання у Берклі (США) ізоотопів 104-го елемента з масовими числами 257, 258, 261 і запропонували назвати його резерфордєм (Rf). К. — перший «трансактиноїдний» елемент, за хім. властивостями є аналогом гафнію.

В. Л. Павлов.

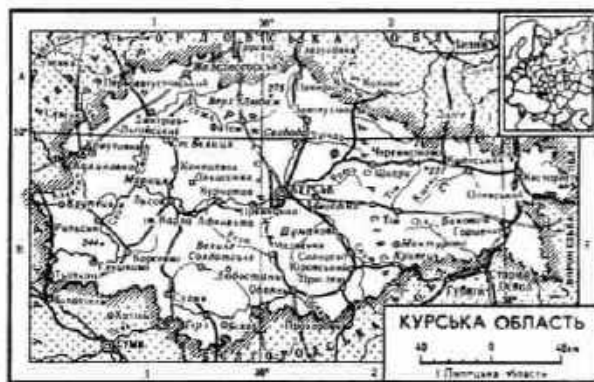
КУРЧЕНКО Василь Єрофійович [н. 9 (22).VIII 1902, м. Глобине, тепер Полтав. обл.] — ветеран колгоспного руху на Україні, з 1932 до квітня 1976 — голова кол-

І. В. Курчатова.

В. Е. Курченко.

КУРШІ

госпу ім. Мічуріна Глобинського р-ну Полтав. обл. (з квітня 1976 пенсіонер союзнного значення). Герой Соціалістичної Праці (1958), засл. працівник сільс. г-ва УРСР (з 1972). Член КПРС з 1939. Колгосп, очолюваний К., в 1967 нагороджений орденом Леніна. К. — делегат XXII з'їзду КПРС та XX з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го скликання та депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Т. Г. Ляховенко.

КУРШІ (в руських літописах — корсь, латинізована назва — курони) — давньолитовське плем'я, яке жило на пд.-зх. узбережжі Балтійського м., переважно на території сучас. Зх. Латвії. В писемних джерелах уперше згадується в кін. 9 ст. Заняття К. — землеробство, тваринництво, рибальство, мисливство, ремесла і торгівля. До поч. 17 ст. К. змішалися з ін. латис. племенами (землянами і латгалами) в єдину латиську народність.

КУРЯЧА СЛІПОТА — 1) Nonea (Nonea) — рід рослин родини шорстколихих. Одно- або багаторічні шерстисто-залозисто-волосисті трави з прямостоячими розгалуженими стеблами і цілісними листками. Квітки зібрані в прості або складні завійки; віночок трубчастий, темнопурпуровий або жовтий. Плід — горішок. Відомо 35 видів, поширених в Європі, Пн. Африці і Зх. Азії. В СРСР — 16 видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніші К. с. звичайна (N. pulla), К. о. російська (N. gosia). 2) Народна назва деяких видів з роду *жостець*, зокрема жовтецю ідого.

КУРЯЧА СЛІПОТА — втрата здатності бачити при слабкому освітленні (присмерком, вночі). Те саме, що й *гемералопія*.

КУСЕНКО Ольга Яківна (н. 11.XI 1919, Канів, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1953. В 1937—41 навчалася в Київ. театр. ін-ті. З 1942 — артистка Сталінгр. фронтов. театру, потім — театру 4-го Укр. фронту. З 1944 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Ролі: Галя («Питанка Аза» Старицького), Ольга, Василина («Макар Діброва», «Калиновий гай» Корнійчука), Меланка («Свічине весілля» Кочерги), Варка («Дума про Британку» Яновського), Одарка («Фараони» Коломийця), Варя («Вишневі сад» Чехова), Софія Марківна («Старик» Горького), Василица («Каса маре» Друпе), Беатріче, Регана («Багато галасу даремно», «Король Лір» Шекспіра) та ін. З 1973 К. — голова Президії Правління Укр. театр. г-ва. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Л. М. Дворниченко.

КУСКО — місто на Пд. Перу, адм. ц. департаменту Куско. Розташоване на вис. понад 3400 м над р. м. в долині р. Уатайя (бас. Амазонки). Залізнична станція. 120 тис. ж. (1972). Торг. центр землеробсько-скотарського району.

Невеликі підприємства текст., шкіряної, харч. (виробн. цукру, лива, шоколаду) пром-сті. Кустарні промисли. Ун-т (засн. 1692). 2 музеї (у т. ч. Ін-ту археології). Центр туризму. Засн. бл. 1100. Старовинна столиця д-ви *інків*. Залишки давніх інкських споруд. Поблизу К. — давні інкські поселення (у т. ч. місто-святинище і фортеця *Мачу-Пікчу*).

КУСКОВО — палацово-парковий ансамбль (кол. замська резиденція графів Шереметєвих), пам'ятка рос. архітектури 18 ст. З 1960 — в складі Москви (Перовський р-н). Включає дерев'яний в стилі рос. класицизму палац (1769—75), кухонний флігель (1775) і церкву (1737—39), регулярний парк з скульптурами і павільйонами тощо. Інтер'єри палацу оздоблено розписом, ліпленням, позолотою, декоративними тканинами. Ансамбль споруджено архітекторами-кріпаками Ф. Аргуновим, О. Мировим та ін. З 1918 К. — музей-садиба. З 1938 в К. розміщено Музей кераміки та музей «Садиба Кусково 18 століття».

КУСКУСОВІ, латині сумчасті (Phalangeridae) — родина хребтних тварин ряду сумчастих. Довж. тіла 6—82 см. Хвіст довгий, хватальний, іноді (*коала*) редукований. Лапи хватальні, перший палець протиставлений іншим. Волосяний покрив м'який, щільний, переваж. короткий, однотонний, від чорного, бурого й сірого до жовтого й білого кольорів, деякі — строкаті. Пошир. К. в *Австралійській біогеографічній області*. В родині 14 родів (43 види), зокрема кускас (Phalanger), кузу (Trichosurus), сумчаста летяга (Petaurus) та ін. Живуть в лісових районах. Деревні тварини. Активні вночі, вдень ховаються в дуплах, покинутих гніздах птахів тощо. Живляться К. переважно рослинною їжею, окремі — комахоїдні або всеїдні. Раз (або двічі) на рік самка народжує 1—4 малят. Деякі К. — об'єкти промислу заради хутра і м'яса. Тепер К. нечисленні і перебувають під охороною закону.

КУСКУТА — рід паразитних рослин родини повитицевих. Те саме, що й *повитиця*.

КУСНЄВИЧ (Kuśniewicz) Анджей (н. 30.XI 1904, с. Ковиничі, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.) — польсь. письменник. Після закінчення Ягеллонського ун-ту (1935) — на дипломатичній службі. На поч. 2-ї світової війни перебував у Франції, брав участь у Русі Опору. В 1943—45 — в'язень фашист. концтаборів. Поверну-

ся до Польщі 1950. Почав друкуватися 1955 як поет. У зб. «Слова про ненависть» (1956) закликав до змирення дружби між польс. і укр. народами. Серед перших романів: «Корупція...» (1961) — про Рус Опору на Пд. Франції, «Ероїка» (1963). Автор зб. поезій «Чортові педогазки» (1959) і «Особистий час» (1962); романів «В дорозі до Корінфу» (1964), «Стан невагомості» (1973), повістей «Король обох Сипілій» (1970), «Третє царство» (1975). У романі «Зоні» (1971) змалював життя, настрої і діяльність укр. молоді пд. Львівщини в 30-х рр. 20 ст. У повісті «Урок мертвої мови» (1977) відтворив епізоди істор. та політ. ситуації на Україні напередодні розпаду Австро-Угорщини, життя і побут гірських районів Львівщини.

Тел.: Укр. перекл. — Третє царство, «Всесвіт», 1978, № 8—10; [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 2. К., 1979; Рос. перекл. — Стояние невесомости. М., 1979.

І. М. Долінський.

КУСТАНІЙ — місто, центр Кустанайської обл. Каз. РСР. Розташований на р. *Тоболі* (бас. Обі). Залізнич. вузол. 169 тис. ж. (1980). Засн. 1883. З 1893 — місто. В 1912—13 прокладено залізницю, що з'єднала К. з Челябінськом. Рад. владу встановлено 25.XII 1917 (7.I 1918). З 1936 — обл. центр. Швидко зростання К. пов'язане з освоєнням цілих земель Пн. Казахстану. У пром. комплексі міста переважає харч. (м'ясний, молочний та млинський комбінати) та легка (камвольно-сукошний комбінат, швейна ф-ка «Більшовичка», взут. ф-ка) пром-сть. Завод хім. волокна, підприємства машинобудування, металообр. (ремонт автомобілів, с.-г. техніки, виробн. запасних частин). У К. — педагогічний та сільськогосподарський інститут, 9 середніх спеціальних навчальних закладів. Драматичний театр, краєзнавчий музей, філармонія. У К. жив і працював казахський просвітник І. Алтинсарін.

КУСТАНІЙСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована на Пн. республіки. Утворена 29.VII 1936. Площа 114,5 тис. км². Нас. 930 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — казахи, живуть і росіяни, українці, татари та ін. Міськ. нас. — 48%. В К. о. — 13 районів, 4 міста та 13 с-х міськ. тип. Центр — м. *Кустанай*. Поверхня області переважно рівнинна. На Пн. Зх. — передгірні рівнини та відроги *Уралу* (вис. 200—250 м), на Пн. Сх. — Передтургайська рівнина (пд.-зх. частина *Західно-Сибірської рівнини*) — на Пд. — Тургайське плато (вис. до 310 м). Корисні копалини: залізна руда (Соколовське, Сарбайське, Качарське, Лисаковське та ін. родовища), боксити, азбест, бурі вугілля, буд. матеріали. Клімат різко континентальний. Пересічна г-ра січня —17, —18°, липня +19, +20° на Пн. та +21, +22° на Пд. Характерні сильні вітри. Опадів 300—350 мм на рік на Пн. і 190—240 мм на Пд. Гол. ріка — *Тобол* з притоками Аят, Уй, Убаган. Багато невеликих озер (Сариколь.

О. Я. Кусенко.

Кусково. Палад. Архітектор К. І. Бланк. 1769—75.

Курача сліпота російська: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка; 3 — плід.

О. Я. Кусенко в ролях Меланки («Свічине весілля» Кочерги) і Регани («Король Лір» Шекспіра).

До ст. Курилас О. П.
1. На Гуцульщині. 1942. 2. Гуцульська пара.
1937. Обидві — Львівський музей українсько-
го мистецтва. 3. Гуцули читають газету. Акві-
рель. 1945. Державний музей українського
образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. Матейко Я. 1. Рейтан у сеймі, 1866. Національний музей, Варшава. 2. Портрет дітей художника, 1879. Львівська картинна галерея.

Койбагар, Теніз та ін. — прісні; Кушмурун, Саримойн, Карасор та ін. — солоні). У пн. частині — чорноземні ґрунти, на незайманих ділянках — різноманітні рослинність. Трапляються березово-осикові колки та соснові бори. На півдні — типчаково-ковилова рослинність на каштанових ґрунтах.

У нар.-госп. комплексі республіки К. о. виділяється гірничорудно-пром.-ст. та розвинутим с. г. Провідне значення має добування та збагачення заліз. руди (Соколовсько-Сарбайський комбінат). Є азбестовий комбінат (Джетигара). Розвинуті металобор. (автомоб., мотором., мех. з-ди, легка (текст., взут., швейна), харч. (борошномельна, м'ясна, пивоварна, наслоробна, кондитерська) промисловість, буд. індустрія (з-ди: залізобетонних виробів та конструкцій, силікатної цегли, стінових матеріалів тощо); завод хімічного волокна.

Енергетика базується на довізному вугіллі, мазуті та газі. Формується Кустанайський тер.-виробничий комплекс. Гол. пром. центри: Кустанай, Рудний, Джетигара, Лисакоськ, Комсомольськ. Внаслідок освоєння цілинних та перелогових земель посівні площі зросли більше ніж у 5 раз. Провідна галузь с. г. — землеробство зернового напрямку. Осн. зернові культури: яра пшениця, ячмінь, овес. Крім зернових, вирощують кормові (кукурудза на силос і зелений корм), багаторічні та однорічні трави, овоче-баштанні, картоплю. Розвинуті молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птицевництво, тонкорунне вівчарство. Розводять також коней, в озерах — рибальство. Гол. з-ди: Троїцьк — Кустанай — Кокчетав, Магнітогорськ — Картали — Тобол — Кушмурун — Ціліноград, Кустанай — Тобол — Джетигара. У внутр. перевезеннях важливу роль відіграє автомоб. транспорт. Розвивається повітр. транспорт. У К. о. — пед., індустріальний та с.-г. ін-ти, 17 серед. спец. навч. закладів, н.-д. ін-т механізації та електрифікації с. г. Драм. театр, філармонія, обл. краєзнавчий музей.

М. Ш. Ярмухаметов.
КУСТАРНА ПРОМИСЛІВІСТЬ — дрібне домашнє товарне виробництво на ринок; початкова, рання стадія розвитку і нижча форма капіталізму в пром.-сті. К. п. базується на приватній власності

на засоби виробн. і особистій праці кустаря. Заснована на експлуатації працівника-кустаря торг. і пром. капіталом, як правило, підкорена капіталістичній мануфактурі. В дореволюц. Росії К. п. інтенсивно розвивалася після скасування кріпацтва 1861. Проте з далішим прогресом фаб.-зав. пром.-сті К. п., не витримуючи конкуренції, почала скорочуватися. В 1913 налічувалося 3706 тис. зайнятих у К. п., в т. ч. на Україні — 415 тис. чол., питомо вага її продукції в заг. пром. виробн. становила 33%. Кустарний промисел, за оцінкою В. І. Леніна, найгірший вид капіталістичної експлуатації (див. Повне збір. тв., т. 3, с. 8). Найрозвинутішою К. п. була в районах агр. перенаселення, дешевої робочої сили і в місцевостях, куди завезення товарів машинної пром.-сті утруднювалося через відсутність зручних шляхів. На Україні понад 70% усіх кустарів зосереджувалося в Подільській, Волин., Черніг. і Полтав. губерніях. Найпоширенішими кустарними промислами на Україні були виготовлення волокна та виробів з нього, виробів з дерева, шкіри, одягу, металовиробів, гончарних виробів, килимів, худож. кераміки тощо. Після Великої Жовт. соціалістич. революції в СРСР, а пізніше і в ін. країнах соціалістичної співдружності соціально-екоп. природа К. п. зазнала докорінних змін. В кустарному виробн. було ліквідовано відносно експлуатації. Кустарі й ремісники об'єдналися в підприємства соціалістичного типу — пром. кооперації. В 1960 в СРСР підприємства промислової кооперації ввійшли до системи соціалістичної (державної) місцевої промисловості.

Т. І. Дерев'янкін.
КУСТЕНКО Костянтин Іванович (н. 18.VIII 1919, Севастополь) — укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). В 1938 закінчив декоративне відділення Одес. худож. технікуму. Працював у театрах Новосибірська, Севастополя, Норильська, з 1974 — гол. художник Рос. драм. театру Червонопрапорного Чорноморського флоту (Севастополь). Оформив вистави: «Маскарад» Лермонтова (1947), «Ревізор» Гоголя (1950), «Старик» Горького (1960), «За тих, хто в морі» Лавренкова (1971), «Під золотим орлом» Галана (1951), «Потомки запорожців» Довженка (1966), «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського (1975), «Отелло» Шекспіра (1968) та ін.

КУСТОДІЄВ Борис Михайлович [23.II (7.III) 1878, Астрахань — 26.V 1927, Ленінград] — рос. рад. живописець і графік. У 1896—1903 навчався в петерб. АМ у І. Рєпіна; її академік — з 1909. Чл. Союзу рос. художників (з 1907), худож. об'єднання «Мир іскусства» (з 1911), АХРР (з 1923). В ранній період творчості малював портрети й сцени з провінційного купецького життя («Купчихи», 1912, Київ. музей рос. мист.; «Красуна», 1915; «Масляна», 1916; «Купчиха за чаєм», 1918, та ін.). Після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції один з пер-

ших написав тематичні полотна про рад. дійсність («Більшовик», 1920; «Свято на честь II конгресу Комінтерну на площі Урицького», 1921, та ін.). К. ілюстрував твори М. Гоголя, М. Некрасова, М. Лескова. Відомий і як театр. художник. Картини К. зберігаються в ДТГ і ДРМ. У 1979 виставка творів К. відбулася в Києві. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. Гоголь М. В., т. 3.

Літ.: Лебедева В. Е. Борис Михайлович Кустодієв. М., 1966.

КУТ плоский — фігура, утворена двома променями (сторонами), що виходять з однієї точки (вершини). Звичайно К. вимірюють у градусах або радіанах. Якщо сторони одного К. є продовженнями сторін другого, то такі К. наз. верт. кутами; всі вони рівні між собою. Якщо одна з сторін двох К. спільна, а дві інші — продовження одна одної, К. наз. суміжними; заг. сума таких К. дорівнює 180°. К., менший за 90°, наз. гострим, рівний 90° — прямим, більший за 90°, але менший за 180° — тупим, рівний 180° — розгорнутим, рівний 360° — повним. К. можна розглядати як фігуру, утворену обертянням променя навколо точки, з якої він виходить, до заданого положення. При обертанні променя проти годинникової стрілки К. вважають додатним, за годинниковою стрілкою — від'ємним. Такий розгляд К. дає змогу вивчати тригонометричні функції будь-якого аргумента. К. між двома кривими наз. К. між дотичними прямими до кривих в точці їх перетину. Див. також **Двогранний кут**, **Тілесний кут**, **Центральний кут**, **Транспортир**.

КУТАЇСІ — місто респ. підпорядкування Груз. РСР. Розташоване на р. Ріоні. Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 197 тис. ж. (1980). Поділяється на 2 міські райони. К. — давнє місто

Б. М. Кустодієв. Автопортрет. 1904.

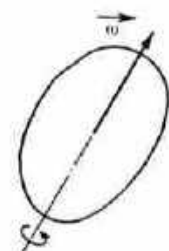
С. С. Кутателадзе.

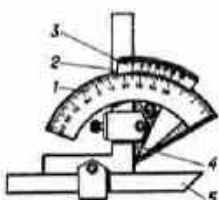
В. М. Кустодієв. Купчихи. 1912. Київський музей російського мистецтва.

КУТАТЕЛАДЗЕ

Кутова швидкість.

Кутонір.

- 1 — градусна дуга;
- 2 — знімний косинець;
- 3 — ноніус;
- 4 — вимірвальна пластинка;
- 5 — знімна лінійка.

Кутора занчайна.

Кузуку.

зх.-груз. (Колхидського) царства (6—3 ст. до н. е.). З 80-х рр. 8 ст. — центр Зх. Грузії. З 10 ст. і до визволення Тбілісі (1122) від турків-сельджуків К. був столицею Грузії. З 15 ст. — центр Імеретії. В 1810 у складі Зх. Грузії К. приєднано до Росії. З 1846 — центр губернії. В 1903 створено к-т РСДРП лєнінсько-іскрівського напрямку. Рад. владу встановлено 10.III 1921. К. — другий за пром. значенням (після Тбілісі) пром. центр республіки. Розвинуте машинобудування (Кутаїський автомобільний завод, тракторний, електромех., літотонний з-ди), хім., легка та харч. пром-сть. Виробн. буд. матеріалів (видобування і переробка вапняку) В К. — Ріонська, Туматі та Ладжанурська ГЕС. Політех. та пед. ін-ти, 7 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., оперний та ляльок; істор.-етногр. музей з філіалами: *Гелатський монастир* (поблизу К.), музей бойової слави; Будинок-музей З. П. *Паліашвілі*; Будинок-музей О. Г. *Цулукидзе*, картинна галерея. Поблизу міста — Сатаплійська карстова печера.

В К. збереглися руїни храму Багра-III (закінчено в 1003, зруйнований 1691). Пам'ятники: В. І. Леніну (1958), О. Цулукидзе (1923), письменнику А. Церетелі (1958). Поблизу К. — палацові споруди Гегуті (12 ст.).

В К. народилися В. С. *Кікелідзе*, М. Я. *Марр*, Я. І. *Ніколадзе*. З. П. *Паліашвілі*.
КУТАТЕЛАДЗЕ Аполлон Караманович [25.XII 1899 (6.I 1900), Хоні, тепер Цулукидзе Груз. РСР — 25.VI 1972, Тбілісі] — груз. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1970), чл.-кор. АМ СРСР (з 1967). В 1926 закінчив Тбіліський АМ, де вчився у Г. *Габашвілі* й Є. *Лансере*, з 1943 — її викладач, з 1959 — директор. Твори: «Серго Орджонікідзе закликає горців стати на захист міста Грозного» (1938), «Радісний врожай» (1953), «Полювання царів Тамири» (1970), пейзажі й портрети. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Гудашвили Н. Аполлон Кутателадзе. Тбілісі, 1958.

КУТАТЕЛАДЗЕ Самсон Семенович [н. 18 (31).VII 1914, Петербург] — рад. вчений у галузі теплофізики, академік АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1943. Закінчив (1950) Ленінгр. заочний індустріальний ін-т. В 1932—58 працював у Центр. н.-д. і проектно-конструкторському котлоурбинному ін-ті ім. І. І. Подзюнова (Ленінград). З 1958 — в Сибірському відділенні АН СРСР. Один з організаторів Ін-ту теплофізики АН СРСР (з 1964 — директор). Осн. праці — з теорії теплообміну, теорії турбулентного граничного шару, гідродинаміки газорідних систем. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 33.

КУТАТІЛІ Олександр Миколайович [справж. прізвище — Кутателадзе; н. 25.VIII (6.IX) 1897, м. Кутаїсі] — груз. рад. письменник. Друкуватися почав 1924 (драма «Змій Хірсе»). Автор двох збірок

віршів (1937, 1941), зб. оповідань «Бійці» (1942). Осн. твір К. — роман-тетралогія «Віч-на-віч» (кн. 1—4, 1933—52) — про боротьбу груз. народу під керівництвом Комуністичної партії проти меншовиків-контрреволюціонерів за встановлення Рад. влади в Грузії. Перекладач творів Й. В. Гете, Есхіла. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Р. Ш. Чичава.

КУТАХОВ Павло Степанович [н. 3 (16).VIII 1914, с. Малокірсановка, тепер Матвеево-Курганського р-ну Ростов. обл.] — рад. військ. діяч, Гол. маршал авіації (з 1972), Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1935. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40 і Великої Вітчизн. війни 1941—45. Здійснив 367 бойових вильотів, особисто збив 14 ворожих літаків, у групових боях — 28. У 1957 закінчив Академію Генштабу. З 1967 — перший заст. головнокоманд., з 1969 — головнокоманд. ВПС — заст. міністра оборони СРСР. З 1971 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КУТЕЙНИКОВЕ — селище міського типу Амвросіївського р-ну Донец. обл. УРСР. Залізнич. станція. 2,8 тис. ж. (1980). У селищі — комбінат хлібопродуктів, комбикормовий з-д, середня школа, мед. амбулаторія. Будинки культури, б-ка. К. засн. 1878.

КУТІ — селище міського типу Косівського р-ну Івано-Франк. обл. УРСР, на лівому березі р. Черемошу (прит. Пруту), за 3 км від залізнич. ст. Вижниця. 4,4 тис. ж. (1980). Перша писемна згадка про К. належить до 1448. У 30—40-х рр. 18 ст. в районі К. діяли загони *опришків* О. В. *Довбуша*. В 1772—1918 К. перебували під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 К. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1939 К. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. На тер. селища — лісокомбінат (2 мебелів., лозоплетіння й сувенирний цехи), виробництво крейді та кераміки, килимарська філія виробничо-худож. об'єднання «Гуцульщина». 3 заг.-осв. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 3 лікарні. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В 1901 К. відвідали Леся Українка та І. Я. Франко (побував тут і 1905).

КУТИКУЛА (лат. cuticula — шкірка) — 1) У тварин і людини — шар щільної речовини,

що вкриває поверхню клітин *епітелію*. Складається з *ліпідів*, *хіміну*, мінеральних речовин та *білків*. Виконує переважно захисну функцію. Найбільш розвинена К. у безхребетних тварин (крім захисної, виконує ще й опірну функцію; напр., хітиновий панцир у членистоногих). У хребетних тварин і людини К. знаходиться переважно на поверхні епітеліальних клітин певних ділянок дихальної, травної та сечовидільної систем. 2) У рослині — тонка плівка, що вкриває *епідерміс* листків і молодих стебел; зустрічається також на квітках, нектарниках, плодах. Складається з *кутику*. К. захищає рослину від несприятливих зовн. факторів (надмірної інсоляції, бактерій тощо). Найбільш розвинена у рослин пустельної зони. У *водних рослин* на органах, занурених у воду, К. не утворюється.

КУТИН (від лат. cutis — шкіра) — суміш високомолекулярних речовин рослинного походження, що є продуктом виділення *епідермісу*. Відкладається у вигляді *кутикули*. К. складається гол. чин. з органічних кислот, стійких до дії несприятливих зовн. факторів, що й зумовлює його захисну роль в житті рослин. Вміст К. в епідермісі становить 0,8% (береза) — 15% (агава).

КУТКІН Володимир Сергійович (н. 12.XI 1926, Житомир) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1947—59 (з перервами) навчався в Київ. худож. ін-ті в О. *Павленка*. Твори: «Крим» (1956), «Лісовичок» (1962); серії: «За мотивами творчості Т. Г. Шевченка» (1959—65), «Земле моя» (1966—67), «Донбас» (1972), «День Перемоги» (1977—78), ілюстрації до творів Т. Шевченка, О. Гончара, Г. Косинки та ін. К. — автор мозаїчного панно «Великий Кобзар» (1969—71, Ташкент). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1966. Іл. с. 36.

КУТОВА ШВИДКІСТЬ — векторна величина ω , яка характеризує швидкість обертання твердого тіла. Чисельно дорівнює границі відношення приросту кута повороту $\Delta\varphi$ до проміжку часу Δt , за який цей приріст відбувається, якщо

$$\Delta t \rightarrow 0, \text{ тобто } \omega = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta\varphi}{\Delta t} = \frac{d\varphi}{dt}.$$

Вектор $\vec{\omega}$ напрямлений вздовж осі обертання так, що з його кінця спостерігач бачить обертання тіла у напрямі, протилежному рухові годинникової стрілки (нал.). У *Міжнародній системі одиниць* К. ш. вимірюється у радіанах за секунду (рад/с).

КУТОВИЙ КОЕФІЦІЄНТ — число k в рівнянні прямої на площині $y = kx + b$. В прямокутній декартовій системі координат $k = \operatorname{tg} \varphi$, де φ — додатний кут між прямою і додатним напрямом осі абсцис. К. к. прямої, перпендикулярної до осі абсцис (і рівняння $x = a$), вважають рівним нескінченності. Кут α між двома прямими з К. к. k_1 і k_2 обчислюють за формулою $\operatorname{tg} \alpha = (k_2 - k_1) / (1 + k_1 k_2)$. Іл. див. до статті *Лінійна функція*

А. К. Кутателадзе. Радісний врожай. 1953.

КУТОМІР — 1) Прилад, яким вимірюють кути деталей машин та ін. виробів, порівнюючи ці кути з шкалою приладу; засіб *вимірної техніки*. Розрізняють К. (мал.) ноніусні (з допоміжною шкалою — ноніусом) й оптичні. 2) Прилад, яким вимірюють горизонтальні або вертикальні кути і віддалі при маршидерському зніманні (див. *Маршидерія*). До осн. його частин належать горизонтальний круг, аерікальний півкруг з поділками (штрихами), зорона труба і *далекомір*. Конструкція К. менш складна, ніж *теодоліта*, точність вимірювання ним нижча.

КУТОН (Couthon) Жорж Огюст (22.XII 1755, Орсе — 28.VII 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*, *якобинець*. Адвокат. З 1791 — член Законодавчих зборів, з 1792 — *Конвенту*. З 1793 — член *Комітету громадського порятунку*. Разом з М. І. Робесп'єром і Л. А. Сен-Жюстом очолював уряд *якобінської диктатури*; в серпні — жовтні 1793 брав участь у придушенні контрреволюційного заколоту в Ліоні. Після *термідоріанського перевороту* гільотинований.

КУТОРА, водяна землерийка (Neomys) — рід ссавців род. *землерийкових*. Довж. тіла 62—103 мм, хвоста — 45—77 мм. Волосся густе, темне, зверху темніше, знизу світліше. На ступнях і пальцях — волоссяні плавальні оторочки, на хвості знизу — волоссяні кільця. 2 види: К. аляскайна, або велика (N. fodiens) і К. мала (N. anomalus), поширені в Європі. Обидва види є в СРСР, у т. ч. й УРСР. Живуть по берегах невеликих прісних водойм. Ведуть напівводний спосіб життя. Самка 1—2 рази на рік приводить 2—10 малят. Живиться К. земноводними, комахами, дрібною рибою та ін. [іноді може завдавати шкоди рибному г-ву, знищуючи молодь риб. Викопні рештки К. відомі починаючи з раннього антропогену].

КУТСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — курганний могильник (32 кургани) *бронзового віку* і скіфського часу поблизу кол. с. Кута Апостолівського р-ну Дніпроп. обл. (тепер затоплене водами Каховського водосховища). Досліджувався 1951—52. Розкопано 205 поховань. Поховання бронзового віку належать до ямної, катакомбної і зрубної культур. У них знайдено кам'яні сокири, крем'яні ножі та наконечники стріл, глиняний посуд, прикраси тощо. Скіфські поховання датуються 4—3 ст. до н. е. Поблизу могильника досліджено поселення *черняхівської культури*.

КУТУЗОВ Михайло Іларіонович [Голенищев-Кутузов; 5 (16).IX 1745, Петербург — 16 (28).IX 1813, Бунцлау, тепер Болеславцев, ПНР, поховано в Петербурзі] — рос. полководець, генерал-фельдмаршал (з 1812). Учасник рос.-тур. воєн 1768—74, 1787—91, 1806—12. Бл. 6 років служив у Криму під командуванням О. В. Суворова. В 1790 відзначився при штурмі *Ізмаїла*. В 1792—94 — надзвичайний посол у Туреччині; лит. (1799—1801) і петерб. (1801—02) військ. губернатор. В 1805, під

час рос.-австро-франц. війни, призначений командуючим рос.-австр. армією. В 1806—07 — квіт. військ. губернатор. У 1811 К. — головн. командуючий рос. армією в Молдавії. Домігся укладення вигідного для Росії *Бухарестського мирного договору 1812*. На поч. *Вітчизняної війни 1812* перебував у своєму маєтку в с. Горюшках (тепер смт Володарськ-Волинський Житомир. обл.). 8 (20).VIII призначений головн. командуючим рос. армією (див. *Бородинська битва 1812*). Видатним вразком полководницького мистецтва К. став контр-наступ рос. військ проти армії Наполеона I, внаслідок якого за короткий час було визволено всю територію від загарбників. Помер під час визвольного походу рос. військ у Зх. Європу. 29.VII 1942 встановлено *Кутузовою орденом*. Полководцю споруджено пам'ятники в Москві, Ленінграді, Володарську-Волинському.

Лит.: Жилин П. А. Михайло Іларіонович Кутузов. М., 1978.

В. Н. Котлов.

КУТУЗОВА ОРДЕН — орден СРСР, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР 29.VII 1942 на честь видатного рос. полководця М. І. Кутузова. Згідно з статутом ордена ним нагороджують командирів Рад. Армії за добре розроблений і здійснений план операції — фронтової, армійської або окремого з'єднання (частини), внаслідок якої противнику завдано тяжкої поразки, а рад. війська зберегли свою боєздатність. К. о. має три ступені (третій встановлено Указом від 8.II 1943). Орден 1-го ступеня (найвищий) виготовляється з золота, 2-го і 3-го — з срібла. К. о. всіх ступенів нагороджено бл. 7000 чоловік (1979).

КУТУЙ Адель [справж. прізвище — Кутуєв Адельша Нурмухамедович; 15 (28).XI 1903, с. Татарський Канадей, тепер Кузнецького р-ну Пенз. обл. — 16.VI 1945, м. Згеш, Польща] — тат. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1943. Учасник Великої Вітчизняної війни. Друкуватися почав 1923. У п'єсі «Відповідь» (1929) став на позиції соціалістичного реалізму. Автор оповідань «День Султана» (1938), «Муки совісті» (1939) та ін. і повісті «Невідправлені листи» (1936). Твори періоду Великої Вітчизняної війни пройняті вірою в перемогу рад. народу над нім.-фашист. загарбниками. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Рос. перекл. — Неотоплені писма. М., 1936.

КУТЯКОВ Іван Семенович [6 (18).I 1897 — 23.IX 1942] — рад. військ. діяч, командир (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Красній Речі (тепер Куйб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. З жовтня 1918 — командир бригади 25-ї стрілецької д-зії В. І. Чапаєва, з вересня 1919 — нач. цієї д-зії. На чолі її брав участь у боях проти білокозачих банд на Уралі, військ. бурж.-поміщицької Польщі на тер. України, зокрема у визволенні Києва. Після закінчення Військ. академії (1923) — ко-

мандир д-зії, корпусу та на ін. відповідальних посадах у Рад. Армії. В 1936—37 — заст. команд. військами Приволзького військ. округу. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КУУЗИКУ — дворічна кормова культура, гібрид *брукви*. Першого року К. дає коренеплід, а другого — насіння. Виведена на експериментальній базі «Куузіку» Естонського н.-д. ін-ту землеробства і меліорації шляхом добору з гібридного матеріалу невідомого походження. Коренеплід круглоовальний, маса якого 3—4, іноді до 20 кг. Листки овально-яйцевидні, до 50—70 см завдовжки. Коренеплоди містять 10—14% сухої речовини, в т. ч. 0,9—1,4% сирого протеїну. Пошир. К. в прибалтійських республіках. На Україні вирощують у поліських та зх. р-нах. Врожай коренів 760—780 (іноді до 1000) ц/га.

КУУЗІК Тітй [Дітріх Янович; н. 29.VIII (11.IX) 1911, Париж Естонської РСР] — ест. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1954). В 1938 закінчив Таллінську консерваторію (з 1947 — її професор). У 1940—41 і з 1944 — соліст театру опери та балету «Естонія». Партії: Раю і Вамбо («Співач свободи»), «Вогні помсти» Е. Каппа), Євгеній Онєгін, Борис Годунов, Ріголетто (однотомні опери Чайковського, Мусоргського, Верді) та ін. Концертна діяльність. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1952.

КУУСБЕРГ Пауль (н. 30.IV 1916, Таллін) — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1972). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизняної війни. Перший роман — «Стіни» (1957). Романи «Два „я“ Ениа Кальма» (1961), «В розпалі літа» (1966), «Одна ніч» (1972) — про події часів Великої Вітчизняної війни. Важливі морально-етичні проблеми порушив у романах «Пригода з Андреем Лапетеусом» (1963), «Краплі дощу» (1976). Автор літ.-критичних статей, оповідань, новел. Депутат Верховної Ради 10-го скликання. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Тв.: Укр. перекл. — Пригода з Андреем Лапетеусом. К., 1967; Одна ніч. К., 1975; Два „я“ Ениа Кальма. К., 1978; Рос. перекл. — Избранное. М., 1978. С. Г. Ісакон.

КУУСІНЕН Отто Вільгельмович (4.X 1881, с. Лаука, Фінляндія — 17.V 1964, Москва) — діяч Комуністичної партії і Радянської держави, міжнар. комуністичного і робітн. руху, Герой Соціалістичної Праці (1961), акад. АН СРСР (з 1958). Член КПРС з 1904. Н. в сім'ї кравця. В 1905 закінчив Гельсінкський університет. У 1904 вступив до с.-д. партії Фінляндії, очолював її ліве крило. В 1909—10 — член, 1911—17 — голова виконкому с.-д. партії Фінляндії. В 1908—17 — депутат фінл. сейму. Був одним із керівників робітн. революції 1918 у Фінляндії, членом революц. уряду. К. — один із засновників *Комуністичної партії Фінляндії* (1918). Делегат I та III—VII конгресів Комінтерну. В 1921—39 — член Президії, секре-

А. К. Кутателадзе.

М. І. Кутузов.

Орден Кутузова 1-го ступеня.

Т. Куузік.

КУУСІНЕН

тар Виконкому Комінтерну. В 1940—56 — Голова Президії Верховної Ради Карело-Фінської РСР; 1956 — 58 — Карельської АРСР; заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З 1957 — секретар ЦК КПРС. З 1941 — член ЦК КПРС. В 1952—53 і з 1957 — член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—6-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КУУСІНЕН (Kuusinen) Хертта (14.II 1904, комуна Луханка, губ. Кескі-Суомі, Фінляндія — 18.III 1974, Москва) — громад. і політ. діяч Фінляндії та міжнар. демократичного руху. Дочка О. В. Куусінен. З 1930 — член Компартії Фінляндії (КПФ). У 1934—39, 1941—44 — в ув'язненні. З 1945 — член ЦК, 1945—70 — член Політбюро ЦК КПФ, з 1972 — почесний голова КПФ. З 1944 — член Виконкому Демократичного союзу народів Фінляндії (ДСНФ), з 1952 — ген. секретар, 1958—67 — віце-голова ДСНФ. З 1944 — член керівництва Т-ва Фінляндія — СРСР. У 1945—71 — депутат парламенту, 1945—66 — голова парламентської фракції ДСНФ. У 1948 як міністр без портфеля входила до уряду. З 1952 — член Виконкому Демократич. союзу жінок Фінляндії. З 1969 — президент Міжнар. демократичної федерації жінок і член президії Всесвітньої Ради Миру. Нагороджена орденом Дружби народів. За заповітом К. прах її розвіяно в Хельсінкі.

КУХАР Валерій Павлович (н. 26.II 1942, Київ) — укр. рад. хімік, член-кор. АН УРСР з 1978. Член КПРС з 1969. У 1963 закінчив Дніпроп. хіміко-технологіч. ін-т. З 1963 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (з 1975 — зав. відділом). З 1978 — акад.-секретар Відділення хімії та хім. технології АН УРСР. Осн. наук. дослідження присвячені хімії полігалогенорганічних і фосфорорганічних сполук.

КУХАРЕНКО Лідія Іванівна [21.II (3.III) 1906, Ленінград — 10.III 1971, Київ] — укр. рад. економіст і громадський діяч, доктор екон. наук, професор, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Учасниця Великої Вітчизн. війни. У 1930 закінчила Ленінгр. ін-т нар. освіти. З 1931 працювала в Київ. ун-ті. З 1953 — зав. кафедрою політ. економії цього ун-ту, голова правління Укр. респ. т-ва «Знання». Автор праць з питань політ. економії соціалізму. Делегат XVI—XXII з'їздів Компартії України, на всіх цих з'їздах обиралася членом ЦК Компартії. Депутат Верховної Ради УРСР 4—6-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, медалями.

КУХАРЕНКО Яків Герасимович (1800, м. Катеринодар, тепер м. Краснодар — 26.IX (8.X) 1862, там же) — укр. письменник, етнограф. Навчався у військ. Катеринодарській гімназії. Був наказним отаманом Чорноморського козацького війська. Відомий як автор п'єси

«Чорноморський побит на Кубані» (1836), яку схвально оцінював Т. Шевченко. Перероблена М. Старицьким з музику М. Лисенка, пона під назвою «Чорноморці» йшла на сцені укр. театрів. Автор етнографічних нарисів «Пластун», «Віщі й чабани в Чорномор'ї», бурлескного віршованого твору «Харько, запорозький кошовий» та ін. Листувався з Т. Шевченком, який присвятив йому поему «Москалева криниця». Всі твори К. надруковані в журн. «Основа», а 1880 видані окремою книжкою. Тв.: Чорноморський побит. В кн.: Українська драматургія першої половини XIX століття. К., 1958.

КУХОННИЙ КОМБАЙН, кухонна універсальна машина — агрегат для механізації обробки харчових продуктів у домашніх умовах. Осн. частинами К. к. є електропривод з редуктором і насадки (м'ясорубка, міксер, тістозмичувач-збивалка, розмелювач кави,

Кухонний комбайн «Мрія»: 1 — міксер; 2 — м'ясорубка; 3 — овочерізка; 4 — електропривод; 5 — редуктор; 6 — розмелювач кави; 7 — соковижималка.

соковижималка, овочерізка, хліборізка тощо). Середня споживна потужність агрегатів 350 Вт. В УРСР К. к. «Мрія» (мал.) виготовляє П. маш.-бур. з-д (Дніпропетровськ).

КУХТЕНКО Олександр Іванович (н. 26.II (11.III) 1914, Городня, тепер Черніг. обл.) — укр. рад. учений в галузі технічної кібернетики, академік АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (1974). Закінчив (1936) Донецький індустріальний ін-т і до 1941 викладав у ньому. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1945—55 працював в Інституті гірничої справи АН УРСР. 1953—63 — зав. кафедрою Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації. З 1963 — зав. відділом Ін-ту кібернетики АН УРСР. Наук. праці з динаміки негеломонічних систем, теорії автоматичного керування, аксіоматичної теорії динамічних керуваннях систем, побудови складних тех. систем керування. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями Держ. премія УРСР, 1978.

КУЦ Володимир Петрович (7.II 1927, с. Олексине Сум. обл. — 16.VIII 1975, Москва) — рад. легкоатлет, засл. майстер спорту СРСР (з 1954). Член КПРС з 1955. Олімпійський чемпіон (1956) з бігу на 5 (13 хв 39,6 сек) і 10 (28 хв 43,6 сек) км. Чемпіон Європи (1954, на 5 км). В 1953—57 К. 10 разів був чемпіоном СРСР, вста-

новив 13 всесоюзних і 7 світових рекордів з бігу на різні дистанції. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

КУЦЕНКО Володимир Ілліч (н. 18.II 1921, с. Благодатне, тепер Павлоградського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. філософ, член-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Закінчив Київ. ун-т (1948), Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1953). У 1939—46 — в Рад. Армії. Працював зав. відділом газети «Молодь України» (1948—50), викладачем, зав. кафедрою Вищої парт. школи при ЦК Компартії України (1953—70). З 1970 — зав. відділом Ін-ту філософії АН УРСР, з 1975 — заступник академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права АН УРСР. У 1972—78 — гол. редактор журн. «Філософська думка». Наук. праці — в галузі соціального детермінізму, перелбачення, управління, сусп. способу життя. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Передбачення і життя. К., 1966; Про наукове управління творчим процесом. К., 1971; Соціальна задача як категорія історичного матеріалізму. К., 1972.

КУЦЕНКО Павло Якович [н. 1 (14).XI 1908, Кам'янка, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1958. В 1931—37 навчався в Київ. худож. ін-ті в С. Налетинської-Войчук та Ф. Кричевського. Твори: «Початок весни» (1937), «Весна» (1939), серія «Добас» (1944), «В'їзд до села Великі Сорочинці» (1952), «Осінь на Дніпрі» (1963), «Київські кручі» (1970), «Зелені шати» (1972), «Старі яблуні» (1974), «Розлилися води» (1978).

КУЦЕНКО Яків Григорович [н. 7 (20).XI 1915, Київ] — укр. рад. важкоатлет, засл. майстер спорту СРСР (з 1940), засл. тренер СРСР (з 1956). Член КПРС з 1944. В 1934—52 був 12 разів чемпіоном УРСР, 14 разів — чемпіоном СРСР (1937—52), двічі — чемпіоном Європи (1947, 1950). Встановив 58 рекордів СРСР (з них 10 світових). Автор кількох книжок з спорту. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КУЧАК Наапет (р. н. невід. — п., можливо, 1592) — вірм. поет. Один з перших у вірм. поезії звернувся до світської тематики. Писав вірші філос.-повчального і любовного характеру. Найзначіші серед них «Сонети Сходу», прожиті гуманістичними мотива-

П.Я. Кученко. Зима. Резерваж. 1977.

О. В. Куусінен.

Я. Г. Кухаренко.

О. І. Кухтенко.

В. С. Куткін. «Думи мої, думи...». З серії «За мотивами творчості Т. Г. Шевченка». Лінографюра. 1961

мп. Поет оспівував радість буття, кохання, право людини на щастя («Мені б лишайкою летіти...», «Я вуличкою йшов»), засуджував фальшиву християнську смиренність («З того часу...»).

КУЧЕР Василь Степанович [7 (20). VII 1911, с. Вербів, тепер с. Любимівка Андріївського р-ну Житомир. обл.—18.IV 1967, Київ]— укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Навчався в Харків. ун-ті (1930—34). Друкуватися почав з 1930. В довоєнні роки видав кілька зб. оповідань і нарисів про людей праці та істор. роман «Устим Кармалюк» (1940, нова ред.—1954). Романи «Чорноморці» (1948, нова ред. 1952) і «Голод» (1961) присвячені рад. морякам—оборонцям Севастополя й Одеси. Романи «Прощай, море» (1957), «Трудна любов» (1960) та ін.—про життя колг. села. Посмертно видано роман К. про видатного більшовика Артема (Ф. А. Сергєєва)—«Ми не спимо на трояндах» (1967). Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1970—71; Рос. перекл.—Черноморськ. М., 1976; Пашут холодные волны. М., 1977.

Лит.: Про Василя Кучера. К., 1971. В. Х. Косиш.

КУЧЕР Роман Володимирович (н. 12.III 1925, Львів)— укр. рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1973. У 1947 закінчив Львів. ун-т, в якому працював (з перервою) до 1965. З 1966—дав. відділом Донец. відділення Ін-ту фіз. хімії АН УРСР (з 1975—Ін-ту фізико-органічної хімії та вуглехімії АН УРСР). Осн. праці присвячені вивченню кінетики рідиннофазного гомолітичного та емульсійного окислення органічних речовин та природного вугілля, кінетики реакції полімеризації, хімії органічних пероксидів і зв'язку хім. будови з реакційною здатністю органічних молекул та вільних радикалів у гомолітичних реакціях. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1975.

Л. М. Литвиненко.

КУЧЕРЕНКО Володимир Олександрович [5 (18). VII 1909, селище Лозова, тепер місто Харків. обл.—26.XI 1963, Москва]— рад. держ. діяч, учений в галузі будівництва. Член КПРС з 1942. Закінчив (1933) Харків. інженерно-буд. ін-т. Працював у буд. організаціях Донецька, Дніпропетровська, Харківська та ін. міст. У 1951—54 — заст. міністра буд-ва підприємств машинобудування СРСР і нач. Головного буд-у. З 1955 — заст. голови Ради Міністрів СРСР і голова Держбуду СРСР. Президент Академії будівництва й архітектури СРСР (з 1961). На XX і XXII з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5-го і 6-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1951. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни. Ім'я К. присвоєно Центр. н.-д. ін-ту буд. конструкцій (Москва).

КУЧЕРЕНКО Євгенія Маркіянівна (н. 27.XII 1922, с. Качанівка,

тепер Хмельниц. р-ну Вінн. обл.)— укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1970. Закінчила Вінницький пед. ін-т (1946). З 1946 працює вчителем укр. мови і л-ри в серед. школі № 74 м. Львова. Кандидат пед. наук. Автор методичних посібників для вчителів — «Розвиток мови на уроках літератури у 5 класі» (1965), «Розвиток мови на уроках літератури в 4—5 класах» (1976), співавтор підручника «Українська література» для 5 класу (1967; за 8-е вид.—Держ. премія УРСР, 1977).

О. К. Боброва.
КУЧЕРЕНКО Павло Олександрович [15 (27).X 1882, Ростов-на-Дону — 28.V 1936, Київ]— укр. рад. патологоанатом. Закінчив Військ.-мед. академію в Петербурзі (1908). З 1910 працював у Київ. ун-ті під керівництвом В. К. Високовича, з 1921 — професор Київ. мед. ін-ту, згодом одночасно — професор Київ. ін-ту вдосконалення лікарів. Праці К. присвячені вивченню змін нирок при цукровому діабеті, виникненню ендемічного зоба на Україні, лімфогранулематозу, проблемам онкології тощо. Автор підручника «Патологія на анатомії» (1936).

КУЧЕРІН Михайло Омелянович [13 (1).X 1912, с. Плутівка, тепер Добрушського р-ну Гом. обл.—12.X 1960 м. Жданов]— сталевар, ініціатор стахановського руху в сталеваринні. Член КПРС з 1947. В 1932—58 працював на Ждановському металург. з-лі ім. Ілліча. В квітні 1946 встановив асоціативний рекорд швидкісного сталеваріння — провів плавку за 7 год 35 хв замість планових 10 год, при цьому було одержано з 1 м² полу печі 10,1 т сталі замість 6,3 т за нормою. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора.

О. В. Грушко.
КУЧЕРОВ Михайло Григорович [22.V (3.VI) 1850, Полтава, губ.—13 (26). VI 1911, Петербург]— рос. хімік-органік. У 1871 закінчив Петерб. землеробський (з 1877 — лісовий) ін-т. У цьому ж ін-ті працював до 1910. Осн. дослідження—з хімії ненасичених вуглеводнів. У 1881 відкрив метод гідратації ацетилену та його гомологів при наявності солей ртуті. Див. Кучерова реакція.

КУЧЕРОВ Пантелеймон Степанович [28.VII (9.VIII) 1902, станиця Казанська, тепер Верхньодонецького р-ну Ростов. обл.—25.VI 1973, Київ]— укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, чл.-кор.

Кучинський ювілейні кури.

АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1926. Закінчив (1928) Донецький гірничий (тепер політех.) ін-т, викладав у ньому. В 1939—40, 1945—58 — директор Ін-ту гірничої справи АН УРСР (тепер Ін-т гірничої механіки імені М. М. Федорова). З 1958 — в Ін-ті історії АН УРСР. Осн. праці з теорії різання вугілля, розрахунку електромех. і електропневматичних відбійних молотків, з питань літ. вугільних струтів тощо. К. керував роботами по створенню вугледобувних комбайнів. Провів дослідження з історії гірничої справи на Україні.

КУЧЕРОВА РЕАКЦІЯ — реакція гідратації (при наявності солей ртуті) ацетилену та його похідних з перетворенням ацетилену в ацетальдегід, а його похідних — у кетони:

$$\begin{aligned} \text{CH} \equiv \text{CH} &\xrightarrow{\text{H}_2\text{O}} [\text{CH}_2 = \text{CH}(\text{OH})] \rightarrow \\ &\xrightarrow{\text{H}_2\text{O}} \text{CH}_3\text{CHO}, \text{C}_2\text{H}_5 - \text{C} \equiv \text{CH} \rightarrow \\ &\rightarrow [\text{C}_2\text{H}_5\text{C}(\text{OH}) = \text{CH}_2] \rightarrow \\ &\rightarrow \text{C}_2\text{H}_5 - \text{CO} - \text{CH}_3. \end{aligned}$$

Відкрив 1881 М. Г. Кучеров. Лежить в основі пром. одержання ацетальдегідів.

КУЧИНСЬКИЙ (Kuczynski) Юрген (н. 17.IX 1904, Ельберфельд) — нім. економіст, історик, громадський діяч НДР, член Нім. АН в Берліні (1953). Член СЕПН з 1946. Професор політ. економії Берлін. ун-ту ім. Гумбольдтів (з 1946). Праці з питань критики бурж. статистики, фінансів, становища робітничого класу та умов праці в капіталістичних країнах, історії світового г-на та екон. історії Німеччини тощо. Нац. премія НДР, 1949.

КУЧИНСЬКІ ЮВІЛЕЙНІ КУРИ — порода група курей м'ясо-несучого напрямку продуктивності. Виведена у племазаводі «Кучинський» Моск. обл. схрещуванням курей порід плімутрок, род-айланд, нью-гемпшир, австралорп, леггорн та лівенської. Кури міцної будови, витривалі і плодотв. Гребінь листовидний, шия коротка і товста, груди широкі й глибокі, ноги невисокі. Оперення курок жовтуваті з темними цяточками на голові, кінець хвоста чорний, у півнів тулуб червоний, хвіст чорний, грива золотиста. Жива маса півнів 3,8 кг, курок — 3 кг. Середньорічна несутість 180 яєць, масою 60—65 г кожне. Молодняк швидко росте і добре оплачує корми. Кури майже не насиджують. Використовують для виробн. м'ясних курчат — бройлерів. Розводять в різних р-нах СРСР.

КУЧІНГ — місто в Малайзії, адм. ц. штату Саравак. Розташований на Пн. Зх. о. Калімантан, на р. Кучінг поблизу її впадіння в Пд.-Китайське м. Порт, доступний для мор. суден, 63,5 тис. ж. (1970). Первинна обробка каучуку, першо, копри. Судноверфі. Вивіз с.-г. продукції.

КУЧІЯК Павло Васильович [5 (17).III 1897, Куюмська долина на Алтаї — 2.VII 1943] — алтайський рад. письменник. Значитель алтайської рад. л-ри. Літ. діяльність почав на поч. 30-х рр. В 1932 вийшла перша на Алтаї п'єса «Боротьба», 1933 — перше опові-

В. С. Кучер.

Р. В. Кучер.

І. А. Кучугура-Кучеренко.

Кучур занурений. Гілка та плід.

КУЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ

дання «Залізний кінь», 1934 — реалістична поема «Арбаті» — про тяжку долю алтайської жінки. Поема-легенда «Запала золота зоря» (1934; у співавт.) — про В. І. Леніна, про долю алтайського народу. Автор п'єс («Чейнеш», 1938, «Вороги у капкані» та ін.), повісті «Аза Ялан» (1940), оповідань, віршів, автобіографічного роману «Адийок» (1943; незакінч.). К. — перший збирач і дослідник усної нар. поезії алтайців.

КУЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ — одне з відгалужень Чорного шляху, який у 16—18 ст. користувалися крим. і ногайські татари для розбійницьких нападів на Поділля і Зх. Україну. Починався від верхів Інгулу, поблизу сучас. м. Вознесенська Миколаїв. обл., перетинав Пд. Буг і йшов у зх. напрям на м. Бар (тепер Він. обл.). Біля м. Тернополя з'єднувався з Чорним шляхом.

КУЧУГУРА-КУЧЕРЕНКО Іван Іович (1878, с. Мурафа, тепер Краснокутського р-ну Харків. обл. — 1943) — укр. рад. кобзар, нар. артист Республіки (з 1925). Учень П. Гашенка. В репертуарі К.-К. були нар. думи й пісні, а також власні твори й пісні на слова Шевченка. Брав участь у шевченківських вечорах у Москві (1911), Перербурзі, Варшаві, виступав на могилі поета в Каневі, зокрема, з власною піснею «На високій дуже кручі» — про похорон Шевченка. У 1908—10 на запрошення М. В. Лисенка працював викладачем по класу кобзи в *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка* в Києві. За рад. часу проводив активну громад., концертну й лекторську діяльність. Чимало дум з репертуару К.-К. записав Ф. Колесса. Портрет с. 37.

Лит.: Омеляченко А. Ф. Кобзарська діяльність І. І. Кучугури-Кучеренка. «Народна творчість та етнологія», 1978, № 4. А. Ф. Омеляченко.

КУЧУК-ЯЦЕНКО Сергій Іванович (н. 2.VIII 1930, Житомир) — укр. рад. вчений у галузі електрозварювання, член-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1954. Після закінчення (1953) Київ. політех. ін-ту почав працювати в ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці в галузі контактного зварювання. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями Ленінська премія, 1966. Держ. премія УРСР, 1976.

КУЧУРГАН — річка в Укр. РСР, у межах Одес. обл., ліва притока рукава Дністра — Турунчука. Довж. 109 км, площа бас. 2090 км². Бере початок на Пд. Подільській височині, тече Причорномор. низиною. Влітку пересихає. На К. побудовано греблю, є водосховище. Використовують для зрошування.

КУЧУРГАНСЬКИЙ ЛИМАН, Кучурганське озеро — розширене гирло р. Кучургану, в Одеській обл. УРСР, на її межі з Молд. РСР. Довж. 15 км, шир. до 3 км, глиб. до 5 м. Живиться за рахунок води з р. Кучургану та Дністра (під час весняної повені). На берегах — поховання 9—12 ст.

КУШ (Kusch) Полікарп (н. 26.I 1911, Бланкенбург, Німеччи-

на) — амер. фізик. Закінчив Технологічний ін-т у Клівленді (1931). Осн. праці з ядерної фізики та фізики елементарних частинок. Методом магн. резонансу в атомних пучках визначив значення власного магнітного моменту електрона, яке збігається з теоретичним значенням, обчисленим на основі сучасної квантової електродинаміки. Нобелівська премія, 1953 (разом з У. Лембом).

КУШАКОВ Євген Іванович (н. 15.III 1929, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. Татарської АРСР (з 1968), нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1975. Закінчив Київ. консерваторію (1956) та Київ. ін-т театрального мист. (1960). Працював у театрах опери та балету Одеси (1960—63, режисер), Казані (1963—68, гол. режисер). З 1968 — гол. режисер Донец. театру опери та балету. Вистави: «Крізь полум'я» В. Губаренка, «Андре Шенье» У. Джордано (обидві — Донецьк), «10 днів, що потрясли світ» М. Кармінського (Донецьк, Прага), «Катерина Ізмалова» Д. Шостаковича (Казань), «Борис Годунов» М. Мусоргського (Прага), «Князь Ігор» О. Бородіна (Магдебург), «Джоконда» А. Понкіділі, «Тангейзер» Р. Вагнера (Львів).

Т. І. Бірюченко.
КУШАНСЬКЕ ЦАРСТВО — стародавня держава. Точну хронологію К. ц. ще не встановлено. Ядром його стало одне з князівств, що утворилося після розгрому *Греко-Бактрійського царства* кошовцями. На чолі князівства стояло плем'я чи рід кушанів. Розквіт К. ц. припадає на 1—1-у пол. 3 ст. н. е. У ті часи К. ц. включало значну тер. сучас. Серед. Азії, Афганістану, Пакистану, Пн. Індії і, можливо, Сіндзяну. В К. ц. розвивалися поливне землеробство, ремесла і торгівля, велися будівельні роботи. Значного розвитку набуло мистецтво. Релігія — буддизм. У 4 ст. К. ц. розпалося на дрібні князівства.

КУШЕВИЧ (Kusiewicz) Самуель Казімеж (26.XII 1607, м. Хелмно, тепер ПНР — 1666) — польсь. хроніст. Від імені львів. магістрату, членом якого він був, вів переговори з Б. Хмельницьким 1648 і 1655. Автор циклу листів про політ 1648 і щоденника про облогу Львова укр. і рос. військом 1655, істор. нарисів (лат. мовою) про визвольну війну укр. народу 1648—54 і похід трансільванського кн. Дєрда II Ракоці на зх.-укр. землі та в Польщу 1657. В своїх працях відобразив інтереси католицького патріциату.

Тов.: Укр. перекл. — Листи зі Львова. «Жовтень», 1980, № 1—4.

Я. Д. Ісаєвич.
КУШИР, роголистник (*Ceratophyllum*) — єдиний рід багаторічних трав'янистих водяних рослин родини куширових. Листки зібрані в кільця, вичащено-розділені на нитковидні або лінійні жорсткі шинувано-зубчасті частки. Квітки дрібні, одноставі, поодинокі, у пазухах листків. Запліднення відбувається під водою. Плід — горішок. Бл. 10 видів, поширених в прісних стоячих та повільно текучих водах всієї земної кулі. В СРСР — 7 видів, а них в

УРСР — 4. Найпоширеніший К. занурений (*C. demersum*); К. донський (*C. tanaiticum*) — реліктовий ендемік Пд.-Сх. Європи. Види роду К. служать кормом водоплавним птахам та риbam. Іл. с. 37.
КУШІТСЬКІ МОВИ — група мов семіто-хамітської сім'ї. Пошир. на Пн.-Сх. і Сх. Африки. До К. м. належать мови бедауйе, аравські, афар-сахо, сомалі мова, силамо, кафа, іракські та ін. Для К. м. характерний розвинений консонантизм; у більшості мов розрізняють чоловічий і жіночий роди імен. Багате дієвідмінювання і відмінювання імен відбувається за допомогою суфіксів, рідше — префіксів та *внутрішньої флексії*.

КУШІНГ (Cushing) Гарві Уільям (8.IV 1869, Клівленд — 7.X 1939, Нью-Гейвен) — амер. нейрохірург, член Амер. АН (з 1914) і Нью-Йоркської мед. академії (з 1926). Закінчив мед. коледж Йельського ун-ту (1891), а 1910 — Гарвардський (Бостон) ун-т; з 1912 — проф. цього ун-ту. З 1933 — проф. Йельського ун-ту. Праці К. з питань нейрохірургії, неврології, нейрогістології, ендокринології, рентгенології; широко опрацював проблеми хірургії головного мозку, запропонував ряд нейрохірургічних методів діагностики та лікування тощо.

КУШКО Леонтій Семенович (н. 25.VII 1920, м. Овідіополь Одес. обл.) — новатор с.-г. виробництва. Герой Соціаліст. Праці (1958). Член КПРС з 1948. З 1938 — механізатор колгоспу ім. Дзержинського Овідіопольського р-ну Одес. обл. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944—74 — бригадир тракторної бригади, з 1974 — начальник комплексного механізованого загону в тому ж колгоспі. К. — делегат XXII з'їзду КПРС, XVIII і XX з'їздів Компартії України. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

О. Г. Білоус.
КУШКОВА-ШЕВЧЕНКО Лідія Степанівна (н. 14. VI 1939, м. Чита) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Після закінчення 1962 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого працює в Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Мотря («Шельменко-денщик», Квітка-Основ'яненка), Наталка («Лимерівна» П. Мирного), Ілонка («Голубі олені» Коломійця), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Доріна («Тартюф» Мольєра). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

КУШНЕРИК Федір Данилович (19.XI (I.XII) 1875, с. Багачка, тепер смт Велика Багачка, райцентр Полтав. обл. — 23.VII 1941, там же) — укр. рад. кобзар. У дитинстві осліп. Грати на кобзі навчився в М. Кравченка. В репертуарі К. були нар. пісні й думи, пісні на слова Шевченка. За рад. часу створив пісні «Розмова комсомольця з дідусям», «Про революцію», «Про селян неможлих», думу «Батько Леніна», варіант думи-пісні про Леніна — «Хто ж той соділ, товариші».

Лит.: Гринченко М., Лавров Ф., Кобзар Федір Кушнерик. К., 1940; Тичи

G. I. Kusakov.

Л. С. Кушко.

Л. С. Кушкова-Шевченко.

А. М. Кушіренко.

на П. Ф. Д. Кушнерик. В кн.: Тичина П. Твори. т. 5. К., 1962.

КУШНІР Іван Миколайович (р.п. невід., Дрогобич — 14.IV 1919, там же) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Н. в сел. сім'ї. До 1-ї світової війни — робітник на нафтових підприємствах у Дрогобичі, учасник робіт. руху. З 1915 працював у Харкові, де 1917 брав участь у боротьбі за Рад. владу. З 1918 — у Дрогобичі, один із засновників місцевої орг-ції «соціалістів-комуністів». Один з керівників *Дрогобицького збройного повстання 1919*, під час якого загинув.

КУШНІРЕНКО Андрій Миколайович (н. 17.X 1933, с. Великі Загайці, тепер Шумського р-ну Терноп. обл.) — укр. рад. хорівий диригент, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1969. В 1962 закінчив Львів. консерваторію, відтоді — худож. керівник і гол. диригент *Буковинського ансамблю пісні і танцю*. К. — автор одноактної нар. опери «Буковинська весна» (1968), вокально-хореографічних композицій, хорівих творів, обробок нар. пісень. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КУШНІРОВ Арон Давидович (7.I 1890, м. Боярка, тепер Київ. обл. — 7.IX 1949, Москва) — свр. радянський поет. Член Комуністичної партії з 1942. Учасник першої світової і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1920. Перша зб. «Стіни» (1921) пролягла революц. пафосом. Автор збірок віршів «Шумування» (1927), «Схід та Захід» (1940) і оповідань «Діти єдиного народу» (1928), віршованої драми «Гірш Леккер» (1929). 36. поезій «Батько-командир» (1948) — про події Великої Вітчизн. війни. Переклав свр. мовою «Слово о полку Ігоревім». Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Мертва сошуга. Х., 1930; Тверда земля. Х., 1930; Рос. перекл. — Стихи. М., 1964.

КУШАНОВИЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура початку *залізного віку* (6—3 ст. до н. е.), поширена на тер. Закарпаття. Назва походить від с. Кушановиці Мукачівського р-ну Закарп. обл., поблизу якого виявлено курганний могильник. Найширше досліджені залишки поселень у селах Петровому і Малих Геївцях, кургани могильники з трупопопеленими в урнах — у селах Білаха, Осії, Колодному. Під час розкопок знайдено лінійні посуд, залізні ножі, бронзові та кістяні прикраси тощо. Основою г-ва носіїв К. к. були землеробство і скотарство. Вони жили первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. К. к. виникла на місці основи під значним впливом і, можливо, за участю племен лісостепу скіфського часу, зокрема Зх. Поділля. В 3 ст. до н. е. її заступає *латенська культура*.

Лит.: Кушановицька культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971; Крушельницька Л. І. Племена кушановицької культури. В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974.

Л. І. Крушельницька.

КУШУГУМ — селище міського типу Запорізького р-ну Запоріж. обл. УРСР. Залізнична станція. 9,3 тис. ж. (1980). У селищі — вапняний з-д, хлібозавод, радгосп. Середня школа, лікарня, 3 6-кн. К. заст. 1770.

КУЩ Анатолій Васильович (н. 30.XI 1945, Київ) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1979). В 1966—72 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. З. Борода. Твори: «Юність», портрет А. Ейнштейна (обидва — 1973), «Рік 1941. Матері» (1974), «Світлана» (1975), «Хлопчик з дельфіном» (1975); «50 років Радянській Армії», «Літо» (обидва — 1976), «Цирк» (1979) та ін. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1980.

КУЩ — життєва форма дерев'янистих рослин. Те саме, що й *чагарник*. 2) Одно- та багаторічні рослини, у т. ч. трав'янисті, що не мають чітко виявленого гол. стебла і галузяться біля самої землі (напр., К. картоплі).

КУЩІННЯ — 1) Утворення численних бічних надземних пагонів у злаків та деяких інших рослин з *бруньок*, розташованих у *вузлі кущиння*. У одніорічників і багаторічників кущиння відбувається у різних фазах життя рослин; темп утворення бічних пагонів залежить від виду рослин, умов вирощування, строків сіви, норм висіву, рівня агротехніки, а у багаторічних рослин ще й від віку та забезпеченості рослин запасними поживними речовинами. В рослинництві розрізняють кущистість загальну (заг. кількість пагонів у кущі) та продуктивну (кількість плодonoсних пагонів). Надмірне К. іноді призводить до зниження врожаїв зернових культур. Тому велике значення має правильна регуляція К. 2) Фаза індивідуального розвитку деяких рослин.

КУЩОРІЗ — знаряддя для розчищення земель від чагарника і дрібнолісся. К. поділяються на спеціальні (кілька типів), що виконують лише одну операцію (зрізування кущів чагарника та дрібнолісся) і універсальні — навісна на болотний трактор універсальна рама МК-11, до якої кріпляться необхідні для виконання певних операцій спеціальні робочі органи, в т. ч. і кущорізи. Найбільше застосовують К. КБ-4А (мал. 1) для зрізування куща діаметром до 160 мм на болотах і торфових ґрунтах — ширина захвату 3,9 м, продуктивність до 0,72 га/г; універсальну раму МК-11 для виконання *культуртехнічних робіт* — ширина захвату 2,92 м, продуктивність 1,15 га/г.

С. О. Карпенко.
КУЯВІЯ, Куябія, Куяба — ранньофеод. держ. утворення сх. слов'ян у 8—9 ст. Згадується в працях араб. і перс. географів 9—10 ст. поряд з *Артацією* і *Славєю*. Більшість рад. істориків вважає К. політ. об'єднанням сх. слов'ян у Серед. Придніпров'ї, центром якого була Куяба (Київ).
КУЯЛЬНИЦЬКИЙ ВІК І АРУС (від назви *Куяльницького лиману*) — пізній вік пліоценової епохи неогенового періоду та відклади,

що утворилися в той час. На Україні відклади К. в. (глини, піски та алевроїти) поширені в межах *Причорноморської западини*. Їхня потужність — до 35—40 м. Див. також *Неогеновий період і неогенова система*.

КУЯЛЬНИЦЬКИЙ ЛИМАН, Куяльник — лиман у пн.-зх. частині Одеської затоки Чорного м. Довж. 28 км, шир. до 3 км, глиб. до 3 м. Від моря відокремлений піщаним пересипом завширшки бл. 3 км. У лиман впадає р. Великий Куяльник. Т-ра води влітку бл. 30°, солоність до 74,3‰. Використовують для гразелікування (курорт Куяльник).

КХАДЖУРАХО — комплекс храмів у центр. частині Індії (штат Мадх'я-Прадеш). Споруджений між 954 і 1050. Із 85 брахманських і джайнських храмів збереглося бл. 20 (в т. ч. Кандар'я Махадео, бл. 1000). Храми відзначаються пластичними архіт. формами, що органічно поєднуються з настінною скульптурою еротичного характеру. Збереглися також залишки буддистського монастиря (перші ст. н. е.), величезна статуя Будди.

КХМЕРИ — нація, основне населення Кампучії. Живуть також у В'єтнамі й Таїланді. Заг. чисельність за оцінками 1975 — 8,1 млн. чол. Говорять *кхмерською мовою*. Релігія — *буддизм*. Кхмерська народність склалася на поч. н. е. в процесі консолідації численних кхмерських племен, можливо корінних жителів Пд. Індокитаю, і сусідніх індонезійських племен. Культура К. зазнала впливу культури сусідніх країн, особливо Індії. Осн. заняття К. — землеробство, тваринництво, рибальство, ремесла. Про історію, господарство, культуру кхмерів див. *Кампучія*.

КХМЕРСЬКА МОВА — мова *кхмерів*. Належить до *австралійських мов*. У К. м. розрізняють дві осн. групи діалектів — пн.-зх. і пд.-східну. Характерні риси К. м.: у фонетичі — багатий вокалізм і порівняно бідний консонантизм. Для давнього словотвору характерне використання *префіксів, інфіксів, повторів*, для сучасного — словоскладання й напіввафікація. Типологічно К. м. належить до *ізолюючих мов*. Зв'язки між словами здійснюються за допомогою порядку слів і службових слів.

Лит.: Горгонієв Ю. А. Грамматика кхмерського язика. М., 1966.

КХО, чітральці — народ, основне населення території колишнього князівства Чітрал на Пн. Пакистану. Чисельність — понад 100 тис. чол. (1970, оцінка). Мова — *кховар*, належить до *дардських мов*. За релігією більшість К. — мусульмани-ісмаїліти. Осн. заняття — землеробство і скотарство, розвинуті також ремесла, зокрема ковальство.

КХУЛНА — місто у пд.-зх. частині *Бангладеш*. Розташована на одному з рукавів дельти *Гангу*. Залізнична станція. 436 тис. ж. (1974). Значний центр джутової пром-сті; виробн. паперу, рибоконсервний з-д. Річкова судноверф.

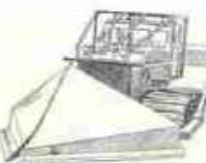
Ж. Кюв'є.

П. А. Кюї.

А. В. Куш. Юність. Гіс. 1973.

Кущоріз КБ-4А.

франц. фізиків П. Кюрі та М. Склодовської-Кюрі.

КЮРІ ЗАКОН — залежність питомої магнітної сприйнятливості χ деяких парамагнетиків (див. *Парамагнетизм*) від абсолютної температури T , що має вигляд: $\chi = C/T$, де C — стала речовини. Встановив 1895 П. Кюрі. К. з. справджується для кисню O_2 , оксиду азоту NO , пари рідкісноземельних елементів та розчинів солей цих елементів. Для феромагнетиків при $T \rightarrow 0$, вищій за Кюрі точку θ , $\chi = C'/(T - \theta)$, де C' — стала речовини. Цю залежність встановив 1907 франц. фізик П. Е. Вейс (1864—1940); її названо законом Кюрі — Вейса.

КЮРІ ТОЧКА, температура Кюрі — температура фазового переходу 1-го або 2-го роду (див. *Фазовий перехід*), пов'язаного зі стрибкоподібною зміною симетрії магнітних або електричних властивостей речовини. При T -рі, вищій за K т., феромагнетик та сегнетоелектрик втрачають свої специфічні властивості й перетворюються відповідно на парамагнетик (див. *Парамагнетизм*) та звичайні діелектрики. Названо за ім'ям франц. фізика П. Кюрі. **КЮРІЙ** (Curium), за ім'ям франц. фізиків П. Кюрі та М. Склодовської-Кюрі), Sm — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 96, належить до актиноїдів. Стабільних ізотопів не має. Відомо 13 ізотопів K з масовими числами від 238 до 250. Вперше одержали 1944 амер. учені Г. Сіборг, Р. Джемс та А. Гіорсо. K — блискучий сріблястий метал, густина 19 200 kg/m^3 , $t_{пл}$ 1340 \pm 40 $^{\circ}C$. Сильне виділення тепла у препаратах K (внаслідок радіоактивного розпаду) дає можливість використовувати його для створення малогабаритних джерел струму.

КЮРІ-СКЛОДОВСЬКА (Curie-Skłodowska) Марія (1867—1934) — франц. фізик і хімік; див. *Склодовська-Кюрі М.*

КЮРІТЕРАПІЯ — лікування деяких захворювань за допомогою природних або штучних радіоактивних речовин, різновид так званої *променевої терапії*. Назва походить від імені франц. вчених П. Кюрі і М. Склодовської-Кюрі, які відкрили радію та явище радіоактивності.

КЮСТЕНДІЛ — місто на Зх. Болгарії, адм. ц. Кюстендильського округу. Залізнична станція. 48 тис. ж. (1975). Найрозвинутіша харчосмакова, особливо плодоконсервна, виноробна і тютюнова, пром-сть. Підприємства електротех., деревообр., меблевої, взут., текст. галузей. Н.-д. ін-т плодівництва. Музей, художня галерея. Театр. Бальнеологічний і кліматичний курорт. Віломий з 1 ст. **КЮСЮ**, Ky-Ciu, Ky-Shiu — острів на Пд. Японії. Оминається водами Тихого ок., Внутр. Японського і Сх.-Китайського морів та Корейської прот. Площа бл. 42 тис. km^2 . У рельєфі переважають середньовисокі гори, багато вулканів, вис. до 1788 м (вулканічний конус Кудзю). Поклади кам. вугілля, міді, золота, срібла, буд. камення, є термальні джерела. Часто бувають землетруси, тай-

фуни. Річки короткі, багаті на гідроенергію. Рослинність переважно субтропічна (вічнозелені дуби, камелії, бамбук), у горах — хвойні ліси, на Пд. — пальми, деревноподібні палпороти. Центр. й пд. частини K . — важливий с.-г. район країни (рис, пшениця, ячмінь, батат, цукр, тростина, тютюн, чай, цитрусові). K зв'язаний з о. Хонсю тунелем, прокладеним під прот. Каммон (Сімоносекською). Густо населений. Найбільші міста: Нагасаки, Фукуока, Кагосіма, Кумамото. Нац. парки — Асо, Кірісіма.

КЮХЕЛЬБЕКЕР Вільгельм Карлович [10 (21).VI.1797, Петербург — 11 (23).VIII.1846, Тобольськ] — рос. письменник, декабрист. Був у дружніх стосунках з О. Пушкіним, А. Дельвігом. Член таємного Північного г-ва декабристів (з 1825). За участь у повстанні 14 грудня 1825 засуджений до страти, яку замінено каторгою та довічним поселенням у Сибіру. Друкуватися почав 1815. У віршах «Грецька пісня», «До друзів на Рейні» (1821), трагедії «Аргів'яни» (1822—25) славив свободу, заклик до боротьби проти деспотизму. Найзначніший твір — роман «Останній Колонна» (1832—42). Виступав також як літ. критик. K . виявляв інтерес до укр. мови та нар. поезії. Переклав нім. мовою укр. пісню «Іхав козак за Дунай». Тв.: *Избранные произведения*, т. 1—2. М.—Л., 1967; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: *Поети-декабристи*. К., 1950.

КЮЧУК-КАЙНАРДЖІЙСЬКИЙ МИР 1774 — договір, укладений між Росією і Туреччиною 10(21).VII в с. Кючук-Кайнарджі поблизу м. Сілістрі (тепер НРБ) після перемоги для Росії рос.-тур. війни 1768—74 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). За K -К. м. до Росії відійшли пд.-укр. землі між Дніпром і Пд. Бугом, фортеці Кінбурн, Керч, Енікале, а також Азов з прилеглою тер., визнано незалежним *Кримське ханство* (1783 тер. його приєднано до Росії), закріплено за Росією Велику і Малу Кабарду (добровільно ввійшли до Росії 1557). Договір встановлював автономію Молдови і Валахії і рос. протекторат над ними. Туреччина сплачувала Росії контрибуцію; Росія доставала право вільного мореплавства на Чорному м. і вихід через Чорноморські протоки. K -К. м. зміцнював пд. кордони Рос. д-ви, сприяв екон. освоєнню Пд. України і розвитку чорномор. торгівлі, об'єктивно створював сприятливі умови для національно-визвольного руху народів Балкан і Кавказу.

А. Д. Бачинський.
КЯРНЕР Яан [15 (27).V.1891, волость Кірепі, тепер Тартуського р-ну — 3.IV.1958, Тарту] — ест. рад. письменник, засл. письменник Ест. РСР (з 1946). Друкуватися почав 1908. Перша зб. віршів — «Тіні зірок» (1913). Збірки поезій «Пісні часу» (1921), «Місяць жнива» (1925), віршований роман «Біанка і Руф» (1923) пройняті вірою в краще майбутнє трудового народу. В 30-і рр. виступав як поет-антифашист. K . вітав встановлення

Рад. влади в Естонії. У роки Великої Вітчизн. війни написав патріотичні вірші (зб. «Наказ Батьківщини», 1943; «Ненависть, тільки ненависть», 1944). Автор роману «Жінка з бідного світу» (1930, вид. 2, 1954). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

К'ЯТ — грошова одиниця Бірми, поділяється на 100 п'я. Запроваджений 1952 замість бірм. рупії. За курсом Держбанку СРСР на серпень 1980 100 K . дорівнюють 9,56 крб.

Л — п'ятнадцята буква укр. алфавіту. Є в усіх ін. алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить з грец. λ . У сучас. укр. мові буквою «л» позначають сонорний щільний плавний передньязычковий боковий приголосний звук, який може бути твердим і м'яким (лук, сіль). **ЛАБАЗНИК**, гадючник (Filipendula) — рід рослин родини розових. Багаторічні кореневищні трави з перисторозсіченими, іноді суцільними листками. Квітки двостатеві, жовтуваті-білі, рожеві або червоні, зібрані в багатоквіткове щитковидно-волотеве суцвіття. Плід збірний з сім'янок. 12 видів, поширених у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР — 10 видів, з них у УРСР — 3. Найпоширеніші L . голий (F. denudata), L . в'язолистий (F. ulmaria) — по болотистих луках, берегах річок, вологих лісах і L . шестипелюстковий (F. hexapetala) — по степах, узліссях, серед чагарників. Усі види L . — добрі медоноси, деякі — декоративні рослини. Іл. с. 42.

ЛАБЕНОК Леонід Васильович (н. 24.V.1927, Ленінград) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. В 1956 закінчив Ленінгр. худож. уч-ще ім. В. Г. Мухомової. Твори: «Батьківщині простори» (1960), «В Севастополі» (1961), мозаїчне панно «Чорномор'я» на будинку в Ялті (1965, в співавт.). «В Горках» (1970), «Тато» (1971), «Батько» (1974), «Земля» (1975), «Летять журавлі» (1976), «Венеція» (1977). **ЛАБЕОН** Марк Антістій (Marcus Antistius Labeo; бл. 50 до н. е. — 18 н. е.) — римський юрист, засновник т. з. прокуліанської школи юристів (за ім'ям учня L . — Прокула). L . — послідовник Арістотеля. Противник імператорського режиму, прибічник республіки. До складу *digest* та ін. частин кодифікації Юстиніана ввійшли уривки з творів учнів L . де викладено його погляди. **ЛАБІЛЬНІСТЬ** (від лат. labilis — швидкоплинний, перебільжений) — 1) У фізіології L . функціональна рухомість — швидкість перебігу елементарних реакцій, що

СИСТЕМА ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВИ Л
Кирилическа	Л
Фінікійська	𐤋
Давньогрецька	Λ λ
Візантійська	Λ λ
Латинська	L l
Романська	L l
Готична	L l
Кирилиця	Л л
Готична	L l
Російська в українській	Л л

Л. В. Лабенок. Батько. 1974.

Лавр благородний

А. Лабріола.

Лабіринт голій. Нижня та верхня частини рослини.

Лаванда колоскова: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — суцвіття; 3 — плоди.

лежать в основі збудження, в нервовій і м'язовій тканинах. Мірою Л. вважають ту найбільшу кількість подразнень, на яку в тканині виникає така сама кількість збуджень. Найвищу Л. має нервова тканина. Л. не є сталою; вона залежить від сили й частоти подразнень, від нейро-гуморальних впливів (див. *Нейро-гуморальна регуляція*) та ін. факторів. Л. є важливим фактором, що визначає функціональний стан тканини. Термін «лабірність» запровадив М. Є. Введенський (1892). 2) В біології та медицині Л. — нестійкість організму до змін зовн. і внутр. середовища.

ЛАБІНСЬК (до 1947 — станція Лабінська) — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР, райцентр. Розташований на р. Лабі (прит. Кубані). Засілена ст. 55 тис. ж. (1980). Підприємства харч. (консервний, олієекстракційний та цукр. з-д, мол. і харч. комбінати) пром-сті. Дослідний з-д. спеціального технологічного устаткування і штамів і хім. з-д, вузт. та швейна ф-ка. Комбінати: «Лабінськводбудіндустрія», обозний, обозно-тарний, деревообр. та ін. У Л. — технікум механізації с. т., мед. уч-ще. Засн. 1841.

ЛАБІРИНТ (грец. λαβύρινθος) — стародавня споруда з складним і запутаним планом. За античних літ. джерелами відомо кілька Л.: критський, збудований Дедалом для Міноавра (з ним ототожнюють палац у Кносі); єгипетський поблизу Файюма (19 ст. до н. е.); самоський (6 ст. до н. е.) та ін. В садово-парковій архітектурі 18—19 ст. Л. являє собою оторожені чагарниками алеї з численними тупиками, заплутаними переходами (т. з. Критський лабірінт у *Софіївці*, 1796—1800). В переносному значенні Л. — складне заплутане розташування вулиць у місті, кімнат у будинку, а також заплутані відносини, становища, з яких важко знайти вихід.

ЛАБІРИНТИТ (від грец. λαβύρινθος — лабірінт) — запалення внутрішнього вуха. Залежно від шляхів проникнення мікроорганізмів або токсинів у внутрішнє вухо розрізняють тимпаногенний (з середнього вуха), менінгогенний (з мозкових оболонок — при менінгіті) і гематогенний Л.; за поширенням процесу — обмежену та дифузну форми; за характером запального процесу — серозний та гнійний Л. Ознаки Л.: запаморочення, нудота, блювання, шум у вухах, порушення рівноваги, сіпання очних яблук (*нистагм*) тощо. Лікування — залежно від форми захворювання.

ЛАБІРИНТОВІ РИБИ — підряд риб ряду *окунеподібних*. Те саме, що й *новозеландці*.

ЛАБІРИНТОДОНТИ (Labyrinthodontia) — надряд (за деякими авторами, підклас) вимерлих земноводних. Відомі з відкладів Пн. і Пд. Америки, Європи та Азії з пізнього девону до верхнього триасу. Мали ознаки наземних (п'ятипалі кінцівки) та водних (зовні. зябра у личинок або й у дорослих форм) тварин. Наймінімі Л. досягли значних розмірів (напр.,

мастодонзавр — до 5 м довж.). Емаль на розрізі зуба Л. дуже пофаллодана [звідси назва «лабірінтодонти»: від грец. λαβύρινθος — лабірінт і δόντος (δόντος) — зуб]. На Україні рештки Л. знайдено в кам'яновугільних відкладах Донбасу.

ЛАБОРАТОРІЯ (лат. laboratorum, від laboro — працюю) — 1) Спеціалізована установа або відділ установи будь-якого підприємства, навч. закладу, н.-д. ін-ту, де провадиться експериментальна н.-д. та навч. робота, здійснюються контрольні випробування, аналізи тощо. 2) Спеціально обладнане приміщення для проведення н.-д. роботи, наук. або навч. експериментів, контрольних випробувань.

ЛАБРАДОР — півострів на Пн. Сх. Північної Америки, в межах Канади. Омивається Атлантичним ок., затоками Святого Лаврентія і Гудзоною, а також Гудзоною протокою. Пл. понад 1,6 млн. км². Береги високі й стрімкі на Сх. та низовинні на Пн. і Зх. Поверхня погорбована, переважні висоти 200—800 м, на Пн. Сх. — до 1676 м (гора Торнгат). Значні поклади заліз. руди, є титанові та нікелеві руди. Клімат суворий, субарктичний, поширена багаторічна мерзота. Річки короткі, порожисті, багаті на гідроенергію; значна кількість озер, боліт. На Пн. Л. — тундра і лісотундра, на Пд. — хвойні ліси. Населення займається мисливством і рибальством.

ЛАБРАДОР — мінерал *силькатів*. Належить до групи *плагіоклазів*. Є проміжним членом ізоморфного ряду альбіт — анортит. *Сингонія* триклинна. Густь. 2,69. Твердість 6,6—6,75. Колір білий або сірий. На площинах спайності при певних кутах повороту іризує (див. *Іризація*). Важливий породоутворюючий мінерал багатьох вивержених гірських порід (лабрадорит, габро, діабазів, базальтів тощо).

ЛАБРАДОРІТ — магматична гірська порода, різновид габро. Складається гол. чин. з *лабрадору*, з незначною домішкою (не більше 5—7%) *піроксенів* і рудних мінералів (ільменіт, титаномалетит). Колір Л. зеленувато-сірий і темно-сірий з гарною *іризацією*. Залігає у вигляді великих масивів. Поширений у межах давніх кристалічних щитів: Українського щита, Балтійського щита, Канадського та ін. Найбільші родовища — у Канаді, США, Норвегії та СРСР, зокрема на Україні (Головинське родовище *лабрадоритів* у Житомир. обл., Городищенське у Черкас. обл. та ін.). Використовують як облицювальний матеріал. Українським Л. облицьовано Мавзолей В. І. Леніна, цоколі будинків Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і ЦК Компартії України в Києві, п'єдестали пам'ятників В. І. Леніну в Єревані, Т. Г. Шевченку в Харкові й Каневі тощо.

ЛАБРІОЛА (Labriola) Антоніо (2.VII 1843, Кассіно — 2.II 1904, Рим) — італ. філософ, теоретик і пропагандист марксизму, діяч соціалістичного руху, публіцист. Закінчив ун-т в Неаполі. З 1874 —

професор філософії Рим. ун-ту. Був під впливом філософії Г. В. Ф. Гегеля. На поч. 90-х рр. перейшов на позиції марксизму, став активним учасником італ. міжнар. робітн. руху. Л. сприяв створенню Італ. соціалістичної партії (1892). Обстоював матеріалістичне розуміння історії. Відкидаючи *факторію теорію*, розкривав вирішальну роль екон. відносин у житті суспільства. Розвивав думку про нерозривний зв'язок соціалістичного руху з марксист. теорією. Проте Л. допускав окремі теор. помилки, зокрема, недооцінював значення диктатури пролетаріату, помилково розумів нап. питання (поділяв нації на «активні» і «пасивні»). Твори Л. справили значний вплив на формування поглядів А. Грамші, П. Тольятті та ін.

ЛАБРЮЙЄР (La Bruyère) Жан де (16.VIII 1645, Париж — 10.V 1696, там же) — франц. письменник, сатирик-мораліст, член Французької академії (з 1693). За своїми літ. поглядами — класицист. Автор кн. «Характери, або Звичаїв цього віку» (1688). Взявши за зразок «Характери» давньогрец. мораліста Теофраста, Л. подав картину сусп. життя Франції кін. 17 ст., створив галерею сатиричних образів вельмож, дворян, буржуа, чиновників, показав тяжке життя селян. Л. — один із попередників франц. просвітницької л-ри 18 ст.

Тел.: Рос. перекл. — Характери, или нравы нынешнего века. М. — Л., 1964. Т. Г. Духовний.

ЛАВА (італ. lava) в геології — природний воляно-рідкий розлив, що виділяється на земну поверхню під час вивержень вулканів. Т-ра Л. досягає 1500—2000° і більше. Від *магми* відрізняється відсутністю газів. За вмістом кремнезему розрізняють основну, середню та кислу Л. Основна (базальтова) Л. звичайно буває більш рідка і має більшу т-ру, ніж кисла. Внаслідок застигання Л. утворюються *ефузивні гірські породи*. При застиганні рідкої (основної та середньої) Л. утворюються покриви й потоки з відносно рівною поверхнею, при застиганні кислої Л. — хаотичні нагромадження.

ЛАВА в гірничій справі — довга очисна підземна *грізича виробка* із суцільним *вибоєм*, де видобувають корисні копалини. Довж. Л. залежно від гірничо-геол. умов і системи розробки родовища становить 25—350 м, іноді більше. Вперше термін «лава» почали вживати на шахтах Донбасу.

ЛАВА у військовій справі — особливе бойове шиккування в кочаних військах і кавалерії, що застосовувалося під час наступу. Л. являла собою шиккування кінноти у вигляді розсипного строю, розгорнуте для атаки.

ЛАВАЛЬ (Laval) Карл Густав Патрік де (9.V 1845, Орса, Швеція — 2.II 1913, Стокгольм) — шведський інженер і винахідник. За національністю француз. Закінчив технологіч. ін-т (1866) в Стокгольмі і ун-т (1872) в Упсалі. Сконструював відцентровий сепаратор безперервної дії для молока (1878), винайшов і збудував паро-

ву турбіну активного типу (1889), запропонував одну з перших конструкцій дойливих машин (1896). Уперше впровадив розширене сопло, гнучкий вал, диск рівного овору та ін. елементи, частину яких застосовують і в сучасних турбінах; розробив теорію сопла. Турбіни Л. не набули поширення, але відіграли велику роль у розвитку турбобудування.

ЛАВАЛЬ (Laval) П'єр (28.VI 1883, Шательдон — 15.X 1945, Париж) — франц. держ. діяч. Авіакоп. У 1931—32, 1935—36 — прем'єр-міністр, 1934—35 — міністр закорд. справ. 2.V 1935 під тиском прогресивної громадськості підписав франко-рад. пакт про взаємодопомогу, підготовлений Л. Барту. Був прихильником захоплення фашист. атрессі проти СРСР. Після поразки Франції 1940 — прем'єр-міністр (1942—44) колабораціоністського уряду А. Ф. Петена (див. «Вісн»). За вироком Верховного суду Франції розстріляний як зрадник батьківщини.

ЛАВАНДА (Lavandula) — рід рослини родини *губоцвітих*. Трави, напівкущі або кущі. Листки супротивні, лінійні або ланцетні, з загостреними краями, опушені. Квітки двостатеві, блакитно-фіолетові або сині, зібрані на кінцях пагонів у колосовидні суцвіття. Плід — еліпсоїдний темно-бурий горішок. Понад 25 видів, поширених здебільшого в Середземномор'ї. В СРСР вирощують як ефіроолійні рослини (в Криму, Молдавії та на Кубані) гол. чин. *Л. колюча* (L. spica, синонім L. vera). Лавандову олію одержують з квіток, використовують у парфюмерії та медицині. На Україні вирощують сорти: Рекорд, Степова. Урожай свіжих суцвіть — 25 ц/га (вміст ефірної олії 0,8—0,9%). Деякі види Л. вирощують як декоративні.

ЛАВЕРАН (Laveran) Шарль Луї Альфонс (18.VI 1845, Париж — 18.V 1922, там же) — франц. епідеміолог і мікробіолог, член Паризької АН (з 1901) і Франц. мед. академії (з 1893). Закінчив Страсбурзький ун-т (1867). З 1897 — співробітник Пастерівського ін-ту в Парижі, де організував (1907) лабораторію тропічних хвороб, яку і очолював. Праці Л. присвячені вивченню малярії (збудника якої він відкрив 1880), а також дослідженню *трипаносомозів*, *лейшманіозів* тощо. Л. було обрано почесним чл. багатьох мед. наукових т-в, зокрема Петербурзького і Батумського. Нобелівська премія, 1907.

ЛАВИНА (лат. labina — обвал, зсув) — раптовий зсув великих мас снігу вниз по схилу. Спостерігаються в гірських районах.

ЛАВІС (франц. lavis — розтушовка) — вид *гратори* на металі. Зображення наносять пензлем, емаллюю чи кислоту; при друкуванні фарба набивається у витравлені заглиблення. Гравюра Л. нагадують малюнок пензлем з розмивкою. Техніка Л. винайшов у 18 ст. франц. художник Ж. Б. Лепренс.

ЛАВІСС (Lavisse) Ернест (17.XII 1842, Нуайон-ан-Тьераш — 18.VIII 1922, Париж) — франц. історик бурж.-ліберального напрямку, позитивіст (див. *Позитивізм*). Член

Франц. академії (з 1892). В 1865 закінчив Вищу нормальну школу (ВНШ) при Сорбонні. З 1888 — професор Сорбонни. В 1904—19 — директор ВНШ. Редактор і спів-автор «Історії сучасної Франції від революції до миру 1919 р.» (10 тт., 1920—22). Під ред. Л. і А. Рамбо вийшло колективне видання «Всесвітня історія з IV століття до нашого часу» (12 тт., 1893—1901).

Тв.: Рос. перекл. — Історія XIX века, т. 1—8. М., 1938—39.

ЛАВНІ СУДИ (від польс. lawnik — засідателі) — суди феод. Польщі, які виникли в 13 ст. В 17—2-й пол. 19 ст. діяли на Україні в містах, що користувалися *магдебурзьким правом*. Л. с. на Україні очолював *війт*, що за участю лавників — членів Л. с. (звідси й назва) розглядав цивільні й кримінальні справи міщан, а також населення т. з. міських сіл, підпорядкованих місту. Л. с. були збірними соціальними і нац. групами незможних верств населення міських патріатом.

ЛАВОЧКІН Семен Олексійович [29.VIII (11.IX) 1900, Смоленськ — 9.VI 1960, Москва] — рад. авіакоп. конструктор, генерал-майор інженерно-тех. служби (1944), чл.-кор. АН СРСР (з 1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1943, 1956). Член КПРС з 1953. В Рад. Армії з 1918. В 1927 закінчив Моск. вище тех. уч-ще. З 1935 — гол. конструктор з літакобудування. Під керівництвом Л. було створено винищувачі ЛаГГ-3 (1940), Ла-5 (1942), Ла-7 (1944), які відіграли велику роль у розгромі нім.-фашист. авіації 1941—45. В післявоєнний час Л. створив надзвуковий винищувач Ла-190 і всепогодний Ла-200. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР 1941, 1943, 1946, 1948.

ЛАВР (Laurus) — рід вічнозелених рослин родини лаврових. Дводомні дерева або кущі до 15 м заввишки. Листки чергові, суцільні шкірясті ланцетні, на коротких черешках. Квітки дрібні, зеленуватожовті, зібрані у невеликі зонтики. Плід — синьо-чорна кістянка. 2 види. Найвідоміший Л. *благородний* (L. nobilis) — росте в Середземномор'ї, Зх. Закавказзі і на Пд. Криму. Культивують як ефіроолійну, пряну і декоративну рослину. Листки містять ефірну олію; використовують їх як приправу до страв. З плодів добувають жирну олію (т. з. бобкову мазь), яку в нар. медицині використовують для лікування ревматизму, паралічів, простудних захворювань і корості. В СРСР Л. благородний вирощують головним чином в Грузії. Л. *канарський* (L. canariensis) росте на Канарських о-вах і о. Мадейра. Іл. с. 41.

ЛАВРА (грец. λαύρα — вулиця або провулок) — назва великих і найвідоміших чоловічих *монастирів*, підпорядкованих безпосередньо вищій церковній владі (в Росії — патріарху, з 1721 — *Синоду*). Відомі з 4—6 ст. (Палестина, Греція). Див., зокрема, статті *Києво-Печерська лавра*, *Троїце-*

Сергієва лавра, *Олександрівсько-Невська лавра*, *Почаївська лавра*. **ЛАВРА́ЗІЯ** — давній материк, що існував за мезозойської ери (за іншими даними — у палеозойській і на початку мезозойської ери) у Північній півкулі. Охоплювала тер. сучасних Пн. Америки, Гренландії, пн. частину Атлантичного ок., а також Європу й Азію. Від *Гондвани* відділялася *Тетисом*. Л. була одним з найбільших материків в історії Землі.

ЛАВРЕНКО Євген Михайлович [н. 11 (23).II 1900, м. Чугуїв, тепер Харків. обл.] — рад. геоботаник та ботаніко-географ, акад. АН СРСР (з 1968). Навчався (до 1922) у Харків. ін-ті народної освіти. В 1921—28 працював у Харків. бот. саду; 1926—29 — у Харків. ін-ті охорони природи; 1929—34 — у Харків. с.-г. ін-ті; з 1934 — в Бот. ін-ті ім. В. Л. Комарова АН СРСР (Ленінград). Осн. праці присвячені вивченню степової рослинності СРСР (запропонував нову класифікацію), районуванню та картуванню рослинності, питанням історії *флори* і *рослинності*. Запровадив поняття про фітогеосферу як частину *біосфери*. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Премія АН СРСР ім. В. Л. Комарова, 1950, 1963.

ЛАВРЕНТІВСЬКИЙ ЛІТОПИС — пергаментний рукопис. Містить копію літописного зведення 1305, складену під керівництвом переписувачем під керівництвом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія за списком поч. 14 ст. Починається «*Повістю временних літ*» і закінчується зведенням, відомим під назвою великокнязівського Володимирського зведення 1305. У рукописі немає відомостей за 898—922, 1263—83, 1288—94. У складі Л. л. до нас дійшло «*Повчання Володимира Мономаха*» своїм дітям. Л. л. уперше повністю надруковано 1846. Зберігається в *Бібліотечі публічної імені М. Є. Салтикова-Шchedрина*.

ЛАВРЕНТЬЄВ Михайло Олександрович [6 (19).XI 1900, Казань — 15.X 1960, Москва] — радянський математик і механік, академік АН УРСР (з 1939) і АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1952. Закінчив (1922) Моск. ун-т. У 1939—41 та 1944—49 — директор Ін-ту математики АН УРСР, 1945—49 — віце-президент АН УРСР. У 1950—53 — директор Інституту точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР, 1957—75 — віце-президент АН СРСР, голова *Сибірського відділення АН СРСР*, директор Ін-ту гідродинаміки АН СРСР (Новосибірськ), з 1975 — в Моск. фіз.-тех. ін-ті. Праці Л. з математики присвячені теорії множин, заг. теорії функцій, теорії конформних і квазіконформних відображень, теорії диференціальних рівнянь; поклав початок ліній нових досліджень в цих галузях. У механіці суцільного середовища та прикладній фізиці Л. також створив ряд нових напрямів; вніс значний вклад у теорію крила, довгих хвиль, струменів. Розробив струн-

С. О. Лавочкін.

Е. М. Лавренко.

М. О. Лаврентьев.

Б. А. Лаврентьев.

ЛАВРЕНТЬЄВ

ку гідродинамічну теорію кумуляції, з якої розвинулись такі прикладні напрямки, як теорія спрямованого вибуху, зварювання вибухом тощо. Для праць Л. характерний органічний зв'язок матем. теорій з потребами практики. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949. Ленінська премія, 1958. Премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1977. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1978.

ЛАВРЕНТЬЄВ Михайло Тихонович (1834, с. Березовка Тамб. губ. — 1907, Харків) — один з перших вітчизняних повітроплавців, популяризатор ідей повітроплавання. В 1861 звільнений від кріпацтва. Жив у Харкові, де власноручно збудував кілька аеростатів (повітр. кулі). Вперше на Україні здійснив (28.IV 1874) політ на апараті такого типу. Пізніше літав на аеростатах над Москвою, Ростовом-на-Дону, Одесою та ін. містами.

ЛАВРЕНЬОВ Борис Андрійович [5 (17).VII 1891, Херсон — 7.I 1959, Москва] — рос. рад. письменник. Закінчив Моск. ун-т (1915). В 1918 добровільно вступив до лав Червоної Армії, воював на Україні, в Криму. Друкування почав 1911. Повісті «Вітер» (1924), «Сорок перший» (1924; однойм. фільм, 1927 і 1956), «Оповідання про просту річку» (1927), драма «Розлом» (1927) — про політ Великої Жовт. соціалістич. революції і громадян. війни. Героїзм рад. людей в роки Великої Вітчизн. війни відтворено в оповіданнях і публіцистиці Л. (зб. «Люди простого серця», 1943), в п'єсах «Пісня про чорноморців» (1943) та «За тих, хто в морі» (1945; Держ. премія СРСР, 1946). Автор політ. п'єси «Голос Америки» (1949; Держ. премія СРСР, 1950), памфлетів, фейлетонів. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 43.

Т.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1963—65; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972; Укр. перекл. — Вітер, Х., 1930; Зоряний світ, Х., 1930; Вибране, К.—Х., 1936; Голос Америки, Х., 1930; Розлом, К., 1933; Сорок перший, К., 1960.

ЛАВРИК Семен Семенович (н. 20.X (2.XI) 1915, с. Велика Слобідка, тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл.) — український радянський лікар-гематолог, член-кореспондент АН УРСР (з 1979), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КПРС з 1939. Закінчив Вінницький мед. ін-т (1940). У 1946—50 — директор Львів. н.-д. ін-ту переливання крові, 1960—70 — Київ. н.-д. ін-ту гематології та переливання крові, 1954—60 — перший заступник міністра охорони здоров'я УРСР. З 1970 — ректор Київ. мед. ін-ту. Праці Л. присвячені питанням переливання крові при травмах, гемотрансфузійному шоку та гострій крововтраті, фракціонуванню крові, розробці методів кріоконсервування крові тощо. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1977.

ЛАВРИНЕНКО Володимир Дмитрович (н. 17.V 1919, с. Птахіно, тепер Починківського р-ну Смол. обл.) — рад. військ. діяч, генерал-полковник авіації (1971), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки, ескадрильї, гвард. випуску вального авіац. полку. Здійснив 448 бойових вильотів. Особисто збив 35 ворожих літаків і в складі групи — 11. В 1948 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1954 — Академію Генштабу З 1954 — на відповідальних посадах у військах ППО країни. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ЛАВРІВСЬКИЙ Іван Андрійович (1822, с. Люпинка, поблизу Балгороду, тепер ПНР — 13.X 1873, Холм, тепер ПНР) — укр. композитор і муз. діяч. У 1854—63 жив у Кракові, 1863—66 — у Львові, з 1866 — у Холмі. Автор хороших творів (у т. ч. «Осінь», «Заспівай ми, солов'ї», «Козак до торбана», «Руська річка», «До зорі»), музики до вистав «Обман очей» І. Гушалеви, «Пан Довгонос» К. Меруновича «Роксолана» Г. Якимовича. Р. Я. Пилипчук.

ЛАВРІВСЬКИЙ Іван Васильович (1773, с. Терка Лівського пов., тепер ПНР — 1846, м. Перемишль, тепер Пшемисьль, ПНР) — укр. педагог і осв. діяч. Закінчив Львів. ун-т (1798), професор цього ун-ту (1798—1804). Пізніше — ректор Львів. духовної семінарії, професор богослов. ін-ту у Перемишлі. Л. викладав укр. мовою, склав підручник укр. граматики, буквар (Перемишль, 1838), метод. посібники. Організував у Перемишлі друкарню, зібрав наук. б-ку (15 тис. книг), яку передав для заг. користування. Заснував грошовий фонд для допомоги укр. школам.

ЛАВРІВ Кирило Юрійович (н. 15.IX 1925, Ленінград) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1946. Сын Ю. С. Лаврова. В 1950—55 працював у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки, з 1955 — в Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Молчалин («Лихо з розуму» Грибоєдова), Солоний («Три сестри» Чехова), Ніл («Мішани» Горького), Петро Мелехов («Тихий Дон» за Шолоховим). Створив образ В. І. Леніна («Захисник Ульянов» Виноградова та Єрмоїної). З 1956 знімається в кіно. Ролі: Лапшин («Вірте мені, люди», 1965), Сніцов («Живі і мертві», 1964; «Відплата», 1969). Іван Карамазов («Брати Карамазови», 1969), Башкирцев («Приборкання вогню», 1972), створив образ В. І. Леніна у фільмі «Довір'я» (1978). Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Держ. премія СРСР, 1978.

ЛАВРІВ Павло Арсентійович [29.VI (12.VII) 1903, с. Радівці, тепер Деражнінського р-ну Хмельн. обл. — 1.VI 1973, Київ] — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1958). Член КПРС з 1928. У 1933 закінчив Київ. ін-т профес. освіти. З 1939 — зав. кафедрою історії УРСР Київ.

ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Автор праць з історії роботи класу і селянства України, історії Компартії України та історії боротьби укр. народу за владу Рад. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Т.: Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг. К., 1957; Украинская советская историография о рабочем движении на Украине в 1912—1914 гг. М., 1962.

ЛАВРОВ Петро Лаврович [2(14).VI 1823, Мелехово, тепер Псковського р-ну Псков. обл. — 25.I (6.II) 1900, Париж] — теоретик рос. революц. народництва, філософ, публіцист, дрібнобурж. соціолог. Н. в поміщицькій сім'ї. В 1842 закінчив арт. уч-ще в Петербурзі. З 1862 — член «Землі і воли». В 1866 Л. заарештовано і 1867 заслано до Вологодської губ. В 1870 тасмаю виїхав за кордон, у Париж. Став членом Російської секції I-го Інтернаціоналу, брав участь у Паризькій комуні 1871. В 1871 Л. виїхав у Лондон, де зблизився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 1873—77 видавав журн. «Впереді», 1875—76 — газ. «Впереді», які нелегально розповсюджувалися серед революц. молоді Росії, в т. ч. на Україні. В 1877 переїхав з Лондона в Париж. У 1882 примкнув до «Народної волі», представляв її за кордоном. Л. — послідовник суб'єктивної школи в соціології, твердив, що рушійною силою історії є «критичні мислячі особи» Ф. Енгельс не раз вказував на еклектизм його філос. поглядів. В. І. Ленін, поважаючи Л. як ветерана революційної теорії, критикував його за ідеалістичне розуміння історії (див. Повне зібр. тв., т. 2, с. 441).

А. М. Катренко.
ЛАВРОВ Петро Олексійович [6 (18).IX 1856, Ярославль — 24.XI 1929, Ленінград] — рос. рад. філолог-славист, акад. АН СРСР (з 1923). Закінчив Моск. ун-т (1879). Професор Новоросійського (в Одесі) ун-ту (1898—1900), потім Петерб. ун-ту (з 1900). Автор праць з слов'ян. палеографії, мовознавства, фольклору й л-р: «Петро II Петрович Негош, владика Чорногорський і його літературна діяльність» (1887), «Огляд звукових і формальних особливостей болгарської мови» (1893), «Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві» (1928), «Матеріали з історії виникнення найдавнішої слов'янської писменності» (опубл. 1930). Розшукав, видав і дослідив ряд пам'яток слов'ян. писменності.

А. П. Могіла.
ЛАВРОВ Юрій Сергійович [1 (14).III 1905, Петербург — 20.VIII 1980, Ленінград, похований у Києві] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Акторську діяльність почав у Петроградському Великому драм. театрі. Працював у театрі В. Мейерхольда, 1929—34 — в Ленінгр. театрі драми (тепер — ім. О. Пушкіна), в 1938 — 68 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: дон Жуан, Годвінсон («Кам'яний господар», «У пущі» Лесі Українки), Абрезков («Живий труп» Л. Толстого), Федір («Навала» Леопольда), Рошин («Хоління по муках» за О. М. Толстим), Іван Коломійцев («Останній Горького»), Гордій

В. Д. Лавренко.

К. Ю. Лавров.

П. Л. Лавров.

П. О. Лавров.

(«Шануй батька свого» Лавренюва), Ріварес («Овод» за Войнич). Знявся у фільмах (вперше — 1929): «Володаєвські дні», «Велике життя», «Спокута чужих гріхів» та ін. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Лит.: Зюков В. Юрій Лавров. К., 1971.

ЛАВРОВИШНЯ (Lauroseae) — род вічнозелених дерев або кущів родини *розових*. Листки видовжено-овальні, шкірясті. Квітки дрібні, білі, двостатеві, в довгих китицях. Плід — соковита кістянка, у деяких видів їстівна. Бл. 25 видів, поширених у Пд.-Зх. Азії, Малій Азії, на Балканах та ін. В СРСР дико росте 1 вид, у культурі 3 види. Господарське значення має Л. з в і ч а й н а, або лікарська (L. officinalis) та її різновидність — культурна форма — L. масосага — декоративна плодова рослина до 12 м заввишки. Плоди споживають свіжими і переробленими. З листя добувають олію і виготовляють лавровишневу воду (безалкогольний засіб).

ЛАВРОВСЬКИЙ Леонід Михайлович [справж. прізвище — Іванов; 3 (18).VI.1905, Петербург — 26.XI.1967, Париж, похований в Москві] — рос. рад. балетмейстер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. Після закінчення в Петрограді хореографічного технікуму з 1922 — соліст театру опери та балету (тепер Ленінград. театру опери та балету ім. С. М. Кірова), 1938—44 — худож. керівник його балетної трупі. В 1944—62 (з перервами) — гол. балетмейстер Великого театру СРСР. Вистави: «Ромео і Джульєтта» (1940), «Оповідь про кам'яну квітку» (1954) С. Прокоф'єва, «Червона квітка» Р. Глієра (1949) та ін. В 1958—62 — худож. керівник Моск. балету на льоду, з 1964 — Моск. хореографічного уч-ща. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1950.

ЛАВРОВСЬКИЙ Микола Олександрович [21.XI (3.XII) 1825, с. Видропужськ, тепер Спировського р-ну Калінін. обл. — 18 (30).IX.1899, с. Кочеток, тепер смт Чугуївського р-ну Харків. обл.] — рос. філолог, акад. Петерб. АН (з 1890). Закінчив Гол. пед. ін-т у Петербурзі (1851). Професор Харків. ун-ту (1855—75), директор Ніжинського істор.-філологічного ін-ту (1875—82), ректор Варшав. ун-ту (1883—90). Праці: «Про візантійський елемент у мові договорів руських із

греками» (1853), «Про давньоруські училища» (1854), «Пам'ятки старовинного руського виховання» (1861), «Гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині» (1879); статті про М. Ломоносова, М. Карамзіна, І. Крилова, М. Гоголя та ін.

ЛАВРОВСЬКИЙ Михайло Леонідович (н. 29.X.1941, Тбілісі) — рос. рад. артист балету, нар. арт. СРСР (з 1976). Син Л. М. Лавровського. В 1961 закінчив Моск. хореографічне уч-ще, відтоді — у Великому театрі СРСР. Партии: Принц («Лебедине озеро» Чайковського), Альберт («Жизель» Адама), Спартак (однотипний балет Хачатуряна), Віктор («Ангара» Ешпая). Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1977.

ЛАВРОВСЬКИЙ Петро Олексійович [13 (25).III.1827, с. Видропужськ, тепер Спировського р-ну Калінін. обл. — 28.II (12.III) 1886, Петербург] — рос. філолог-славист, чл.-кор. Петерб. АН (з 1856). Брат М. О. Лавровського. Закінчив Гол. пед. ін-т у Петербурзі (1851). Професор Харків. ун-ту (1855—69), ректор Варшавського ун-ту (1869—72). Праці: «Про мову північних руських літописів» (1852), «Корінне значення в назвах спорідненості в слов'ян» (1857) тощо. Укр. мові присвятив статті: «Огляд визначних особливостей нарідчя малоруського порівняно з великоруським та іншими слов'янськими нарідчями» (1859), «Критичні замітки про малоруське нарідчя» (1861) та ін.

ЛАВРЬСЬКА ІКОНОПИСНА МАЙСТЕРНЯ — осередок давньоруського та укр. малярства, належала *Києво-Печерській лаврі*. За існуючими літ. джерелами, виникла в останній чверті 11 ст. в зв'язку з оздобленням *Успенського собору* (1073—89) грецькими майстрами за участю *Алітія*. На тер. Лаври виявлено майстерню по виготовленню смальти для *мозаїки*. Про стиль мистецтва 11—15 ст. дають уявлення: ікони «Свєнської-Печерської богоматері з Антонієм і Феодосієм» (1288, ДТГ); мініатюри до «Київського псалтиря» (1397, Держ. публічна б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді); рельєф «Богоматері з Антонієм і Феодосієм» (триптих, 1470, Києво-Печерський історико-культурний заповідник) та ін. З кінця 16 ст. в Л. і. м. збирали «кушті» (естампи зах.-європ. і місц. гравєрів), що служили зразками для навчання. В 1724—44 Л. і. м. керували майстри Іван та Феоктист; в 1744—55 — А. Галик; з 1755 — італ. художник В. Фредеріче. Видатними пам'ятками живопису 18 ст. в стилі *барокко* були розписи Успенського собору (1724—31) і *Троїцької надбрамної церкви* (1734—44), виконані С. Лубенченком, І. Максимовичем, Ф. Павловським, А. Галиком, М. Якубовським, І. Кольєвським, З. Голубовським, М. Григор'євим. У 1752 невідомий художник Л. і. м. написав портрет отамана Війська Донського Данила Єфремовича, в 1769 *Самуїла* виконав портрет Д. Долгорукого (обидва — в ДМУОМ). У 18 ст. з Л. і. м., крім згаданих, вийшли

такі художники, як Г. Сердюченко, К. Сабатович, Ф. Білозерський, І. Попович, Є. Федоров, М. Таврів, А. Пищєцький, Д. Красовський, Я. Рачковський, С. Малий, І. Триліський, Й. Сербин, П. і С. Неділки, С. Данилевич, Л. Тарасевич, С. Паламаренко, К. Попович, Г. Кіттаренко, О. Трилієвський, О. Перехрестенко, Ф. Уманський, А. Попович, Дорофей, Пантелимон, Г. Тесленко та П. Федорів. Наприкінці 18 ст. Л. і. м. поступово втрачає своє провідне значення в історії укр. мистецтва. Остання спроба підняти рівень Л. і. м. була в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. В цей час І. *Жакевич* з учнями розписав у Києво-Печерській лаврі церкву Всіх святих над Економічною брамою і трапезну (1905—07). Іл. с. 46.

Г. Н. Логвин.
ЛАВРЬСЬКА ШКОЛА — навчальний заклад, відкритий П. Могилою 1631 у Троїцькому монастирі *Києво-Печерської лаври*. Була школою нового типу, організованою за зах.-європ. зразком; давала повнішу освіту, ніж *братські школи*. В 1632 Л. ш. було злито з *Київською братською школою* і створено *Колегію*. Згодом на честь її протектора П. Могили *Колегія* стала називатися *Києво-Могилянською*. Практично це був перший вищий навч. заклад на Україні. Див. *Київська академія*.

ЛАВРУШИН Володимир Федорович [н. 15 (28).V.1912, Харків] — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Закінчив (1935) Харків. ун-т. В 1945—53 працював у вузах Харкова, з 1953 — у Харків. ун-ті (1960—66 — ректор). Наук. праці в галузі фізико-органічної хімії, зокрема дослідження будови та реакційної здатності, а також реактивності органічних сполук. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛАВСАН — торговельна назва волокна в СРСР, що його виробляють з *поліетилентерефталату*.

ЛАВСОНІЯ (Lawsonia) — род рослин родини *плакунових*. Вічнозелені кущі або невеликі дерева 1,5—6 м заввишки. Листки ланцетовидні, супротивні. Квітки дрібні, правильні, 4-членні, запашні, зібрані у волотисті суцвіття. 6 видів, поширених у Тропіч. Азії, Африці та Пн. Австралії. Л. г л а л е н ь к у (L. inermis) культивують на середземноморському узбережжі Європи та Африки, в Тропіч. Азії і Пн. Австралії як декоративну, лікарську і фарбувальну рослину: з листків Л. добувають косметичну фарбу *хну* (хену), із квіток — ефірну олію. В СРСР Л. гладеньку вирощують в Азербайджані.

ЛАВУАЗЬЕ (Lavoisier) Антуан Лоран (26.VIII.1743, Париж — 8.V.1794, там же) — франц. хімік, член Паризької АН (з 1772). Закінчив 1763 юрид. ф-т Паризького ун-ту. Реформатор хімії: його праці сприяли перетворенню хімії в науку, яка ґрунтується на точних вимірюваннях. У дослідженнях хім. перетворень Л. почав використовувати кількісні методи, зокрема зважування. На підставі закону збереження маси при хім.

Ю. С. Лавров.

Л. М. Лавровський.

М. Л. Лавровський.

А. Л. Лавуазьє.

Ю. С. Лавров у ролях Рощина («Ходина по муках» за О. М. Толстим) та Дон Жуана («Камінний господар» Лесі Українки).

реакція (див. *Збереження закону*) пояснює явище горіння як процес сполучення речовин з киснем, спростувавши (1783) помилкову гіпотезу *флогістону*, що панувала в тогочасній хімії. Довів, що процес *дихання* подібний до горіння, що вода є сполукою водню з киснем. Разом з ін. ученими розробив хім. номенклатуру, заснував (1789) один з перших хім. журналів — «*Аннали хімії*». Опублікував (1789) «Початковий підручник хімії», в якому визначив поняття «хімічний елемент». Л. — один із засновників *термохімії*. Літ.: Дорфман Я. Г. Лавуазьє. М., 1962.

ЛАГ (голл., англ. log) — 1) Прилад для визначення швидкості руху судна та пройденого ним шляху. Давачами Л. є крилатка, що обертається у воді під час руху судна, або занурена у воду напірна трубка. 2) Таке положення судна, коли його борт перебуває у напрямі, паралельному вітру, хвилям, а також причалу або ін. судну.

ЛАГАШ — давня держава в *Шумері* на тер. сучас. Іраку. В писемних пам'ятках згадується починаючи з 26 ст. до н. е. Найбільшого розквіту досяг у 26—24 ст. до н. е. за правління династії, засновником якої був Ур-Намше. Наступники Ур-Намше підкорили значну частину Шумеру. В 24 ст. до н. е. Л. був завойований *Аккадом*. Нове піднесення Л. відбувалося в 22 ст. до н. е. за правителя Гудеа. З 21 ст. до н. е. Л. втратив значення.

ЛАГЕРКВІСТ (Lagerkvist) Пер Фабіан (23.V 1891, Векше — 11.VII 1974, Стокгольм) — швед. письменник, член Швед. академії (з 1940). У зб. новел «*Залізо й люди*» (1915), зб. віршів «*Страх*» (1916) та кн. «*Хаос*» (1919) відчутний вплив символізму. Зб. оповідань «*Ліхні казки*» (1924) та автобіограф. повість «*У цьому світі гість*» (1925) проявляють критично-бурж. суспільства. Повісті «*Кат*» (1933), «*Карлик*» (1944), зб. кн. віршів «*Дух*» (1937), «*Поезія й битва*» (1940) спрямовані проти фашизму. Автор морально-філософ. повістей «*Варанна*» (1950), «*Сивіла*» (1956), «*Смерть Атасфера*» (1960), «*Свята земля*» (1964), «*Маріамна*» (1967). П'єси Л. й теор. праці з драматургії мали значний вплив на розвиток швед. театру. Нобелівська премія, 1951.

Тв.: Рос. перекл. — В. Мире-голь. М., 1972. О. Д. Сеник.
ЛАГЕРЛЕФ (Lagerlöf) Сельма (20.XI 1858, Марбакка, провінція Верmland — 16.III 1940, там же) — швед. письменниця. Член Шведської академії (з 1914). Перший і найзначніший твір Л. — роман «*Сага про Есту Берлінга*» (1891), в якому напівказкова романтична історія поета, мрійника і шукача, подана на фоні реально зображеного життя швед. селянства. Автор популярного твору для дітей «*Нільсова мандрівка*» (1906—07), а також зб. «*Казки й саги*» (1899), романів «*Срусалим*» (1902), «*Імператор португальський*» (1914), антишовіністичного роману «*Вигнанець*» (1918). Відстоювала рівноправність жінок. Виступала проти фашизму. Нобелівська премія, 1909. Тв.: Укр. перекл. — Сага про Есту Берлінга. К., 1971; Чудесна ма-

дрівка Нільса Гольгерсона з дикими гусьми. К., 1978; Рос. перекл. — Сага о Йесте Берлінге. М., 1959; Перстень Левеншльєдов. — Шарлотта Левеншльєд. — Анна Сверд. М., 1972; Полет Нільса. М., 1973. К. О. Шахова.
ЛАГОВСЬКИЙ Микола Михайлович [25.XII 1862 (6.I 1863), с. Одоєвське, тепер Шар'їнського р-ну Костром. обл. — 3.V 1933, Москва] — рос. рад. сурдопедагог. Навчався в Петерб. ун-ті. Бл. 50 років працював уч-щах для глухонімих: 1884—1910 — в Петербурзькому, 1910—13 — в Олександрівському (поблизу тепер. Запоріжжя), 1913—18 — в Маріїнському (поблизу Петрограда). За рад. часу працював у ряді ін-тів для глухонімих, а також у Моск. ун-ті й пед. ін-ті. Л. — теоретик, методист та історик у галузі *сурдопедагогіки*. В 1929 ВЦВК СРСР присвоїв Л. звання Героя Праці. Ім'ям Л. названо школи для глухих у Києві та В'язниках (Владимир. обл. РРФСР). Автор «*Основ сурдопедагогіки*» (М., 1931).

ЛАГОДА Алла Вячеславівна (н. 6.II 1937, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1974). Після закінчення Київ. хореографічного уч-ща (1955) — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Килина («*Лісова пісня*» М. Скорупського), Маріана («*Пома про Марину*» Б. Яворинського), Зарема («*Бахчисарайський фонтан*» Б. Асаф'єва), Егіна («*Спартак*» А. Хачатуряна), Мехмеде Бану («*Легенда про любов*» А. Мелікова), Кармен («*Кармен-сюїта*» Бізе — Шедрина), Анна Кареніна (одно-йменний балет Шедрина).

Т. П. Булат.
ЛАГОДА Валентин Костянтинович [справж. прізвище — Лагодінський; н. 14 (27).V 1913, с. Степанів, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перші вірші надрукував 1930. Видав збірник ліричних і гумористичних віршів «*Квітень*» (1953), «*Натхнення*» (1960), «*Гаряча завіска*» (1968), «*Спасибі за увагу*» (1976) та ін. Автор текстів пісень (зб. «*Над широким Дніпром*», 1978), книжок для дітей. Перекладав з літератур народів СРСР.

Тв.: Кому чолом, кого поклоном. К., 1973; Рос. перекл. — Кукольна комедія. М., 1959. Г. П. Донець.

ЛАГО-МАДЖОРЕ — озеро в Альпах, у межах Італії і Швейцарії. Лежить на вис. 194 м над р. м. Довж. 62,5 км, шир. до 4,5 км, площа 212 км². Глиб. до 374 м. Через Л.-М. протікає р. Тіціно (ліва прит. По). Не замерзає. Судноплавство, рибальство. Розвинутий туризм, водний спорт. По берегах озера — численні курорти.

ЛАГОРІО Лев Феліксівич (16 (28).VI або 17 (29).XI 1827, Феодосія — 9 (22).XII 1905, Петербург) — рос. живописець і аквареліст. У 1843—50 навчався в петерб. АМ у М. Воробйова. Почесний член цієї академії (з 1900). Твори: «*Фонтан Аннібала в Рокка-ді-Папа поблизу Рима*» (1860), «*Відбиття штурму фортеці Байзет 8 червня 1877 року*» (1891) та ін. В 1853 подорожував по Україні. В 1883—92 виконав серію баталь-

них полотен на сюжети рос.-турецької війни 1877—78.

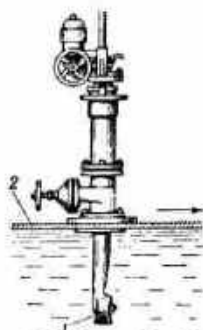
ЛАГОС — столиця Нігерії. Осн. політ., пром. і культур. центр країни. Розташований на острові та узбережжі зат. Бенін у Гвінейській зат. Атлантичного ок. Гол. порт країни, початковий пункт з-ці Л. — Као. Поблизу міста — міжнар. аеропорт. 1,1 млн. ж. (1975). Час заснування Л. (назву дали португ. колонізатори в 15 ст.) невідомий. У 1861 Л. захопили англ. колонізатори. З 1960 — столиця незалежної д-ви Нігерія. В 1978 столицю країни вирішено перенести протягом ряду років до м. Абуджі. В Л. переважає харч. пром-сть — олійниця (виробн. пальмової олії), пивоварна, борошномельна, по обробці бобів какао. Автозаводський, авторем., по виробн. радіоапаратури, цементу, мастил, миловарний та лісопильний з-ди, текст. ф-ки, судноверфі, залізничні майстерні. Л. — значний торг. центр. Ун-т. Нац. б-ка. Нац. музей.

ЛАГРАНЖ (Lagrange) Жозеф Луї (25.I 1736, Турін — 10.IV 1813, Париж) — франц. математик і механік. Член Берлін. АН (з 1759), її президент (1766—87), член Паризької АН (з 1772), почесний член Петерб. АН (з 1776). Закінчив Туринську арт. школу. З 1787 жив і працював в Парижі. Праці з *варіаційного числення*, *чисел теорії*, *алгебри*, *диференціальних рівнянь*, матем. аналізу, *диференціальної геометрії*, *аналітичної та теоретичної механіки*, *небесної механіки* та *астрономії*. Л. — один з основоположників заг. аналітичних методів у варіаційному численні. У творі «*Аналітична механіка*» подав аналітичний вираз *можливих переміщень принцип*, на базі якого розв'язав осн. задачі *статики*. В *динаміці*, використовуючи один з її осн. принципів (див. *Д'Аламбера* — *Лагранжа принцип*), ввів рівняння руху будь-якої системи; запровадив узагальнені координати. Праці Л. з астрономії стосуються рефракції, теорії збурень (див. *Збурення руху небесних тіл*, *лібрації Місяця*). Портрет с. 48.

ЛАГРАНЖА РІВНЯННЯ — 1) у математиці — звичайне *диференціальне рівняння* вигляду $y = x\varphi(y') + f(y')$, де φ та f — задані диференційовні функції свого аргументу. Названо за ім'ям Ж. Л. Лагранжа, хоча вперше дослідів і запропонував це рівняння Ж. Л. Д'Аламбер (1748). Якщо $\varphi(y') = y'$, то Л. р. наз. *рівнянням Клеро*. 2) у механіці — рівняння руху вигляду $\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{q}_i} \right) - \frac{\partial L}{\partial q_i} = Q_i$, де $L = T(q, \dot{q}) - \Pi(q)$ — функція Лагранжа (різниця між кінетичною й потенціальною енергіями системи), q_i — узагальнені координати системи, Q_i — узагальнені сили. Вперше запропонував 1760 Ж. Л. Лагранж. Такі рівняння (іх ще наз. Л. р. 2-го роду) застосовують для дослідження мех. руху та ін. процесів у фізиці, електротехніці, автоматичі тощо. Диференціальні рівняння руху в декартових координатах з невизначени-

Лаврська (іконописця) майстерня. Ікона «Свєнсько-Пєчерська богоматір в Антонієм і Феодосієм». Фрагмент 1288. Державна Третьяковська галерея в Москві.
Релігійна сцена. Учнівський малюнок. Тум. 60-і рр. 18 ст. Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Київ.

Лавр:
1 — крилатка;
2 — динце судна.

ми множниками (Л. р. 1-го роду), які можна використати в аналогічних дослідженнях, через їхню громіздкість застосовують рідко. Літ.: Кальчевський Н. А. Курс теоретичної механіки, т. 1—2. М., 1977.

ЛАГТИНГ (норв. lagting) — 1) Верхня палата *стортингу* (парламенту) Норвегії. Обирається стортингом у складі 1/4 його депутатів. 2) Виборний законодавчий орган місц. самоврядування на Фарерських островах.

ЛА ГУМА (La Guma) Алекс. (н. 20.II 1925, Кейптаун) — південно-афр. письменник і громад. діяч. Член Компартії ПАР. За політ. діяльність одинадцять років провів у в'язниці. З 1966 в еміграції. Пише англ. мовою. У кращих творах змальовує образ афр. революціонера, гол. змістом життя якого стала політ. боротьба. Автор повістей «Нічні блукання» (1962), «І нитка, втрое зсувана» (1964), «Кам'яна країна» (1967), «Наприкінці сезону туманів» (1972), роману «Час сороконуда» (1980). Деякі твори Ла Г. перекладено укр. мовою.

Та: Укр. перекл.: Засланець, «Восніт», 1975, № 10; Рос. перекл.: Скитання вночі. — І нитка, втрое зсувана. — Каменна страна. — В конце сезона туманов. М., 1975; Я пришел сюда, чтобы жить. М., 1978; Время сороконуда. «Иностранная литература», 1980, № 4. Літ.: Каргузов С. П., Алекс. Ла Гума. М., 1978.

ЛАГУНА (італ. laguna) — 1) Неглибокий, невеликий за площею природний водний басейн, що є частиною моря, від якого відокремлений наносним піщано-глинистим валом. Нерідко Л. сполучається з морем однією або кількома протоками. 2) Внутрішня водойна кільцеподібного коралового острова (*атола*).

ЛАД у музиці — упорядковане, статне об'єднання звуків різної висоти, які тяжіють один до одного і об'єднані центральним звуком — *тонікою* або *акордом* (переважно тонічним); організація *півтоної*, *тонів*, *півтонон*, що чергуються один за одним у певному порядку і мають різну ступінь тяжіння як один до одного, так і до тоніки. Звуки Л. (*ступені*) нумеруються від тоніки вгору. Від тяжіння ступенів до певного звуку та від побудови *звукоряду* залежить визначення ладотональності. Часто терміном «лад» визначають вид мажороміноїної системи, звукоряду. В різні істор. епохи у різних народів склалися види Л.: діатонічні (з 3—4 звуків, пентатонічні — з 5 звуків, античні — старогрецькі, натуральні, середньовічні, мажороміноїної та хроматичні, в яких є 2 і більше півтонів підряд. Л. З. Мазена.

ЛАДА (Lada) Йосеф (17.XII 1887, Грусиче, Чехія — 14.XII 1957, Прага) — чех. графік і живописець, нар. художник ЧССР (з 1947). З 1905 навчався в Художньо-пром. школі в Празі. Автор ілюстрацій до книжок («Пригоди бравого воїна Швейка» Я. Гашека, 1924), карикатур, пейзажів і жанрових картин, оформлень до театр. вистав та кінофільмів.

ЛАДА, Рада — у міфології східних, південних і колишніх балтійських слов'ян — богиня Сонця, злагоди, любові й достатку. Згадки про Л. збереглися в укр., рос. і білорус. фольклорі, в творах польс. хроністів 15—16 ст. (Д. Бельсько-го, Кромера), в працях укр. освітнього діяча І. Гізеля. Л. була одним з найдавніших поганських божеств, її прославляли в обрядових весняних і весільних піснях. Чоловічою паралеллю Л. був *Ладо*.

ЛАДАН Павло Степанович (29.II 1892—27.IV 1933) — активний учасник революц. руху на ах.-укр. землях. Н. в с. Улашківцях (тепер Чортківського р-ну Терноп. обл.) в сел. сім'ї. В 1910 в пошуках роботи емігрував до Канади. В 1915 переїхав до США. Був секретарем бюро Укр. федерації Соціалістичної партії Америки (УФСПА). Учасник I з'їзду Комуністичної партії Америки (1919). Після з'їзду — секретар Укр. федерації Комуністичної партії Америки (УФКПА). В 1921—23 працював у Закордонному бюро допомоги Комуністичній партії Сх. Галичини у Празі, Відні й Берліні. З кін. 1923 — член редколегії журн. КПЗУ «Наша правда». З 1924 — член ЦК КПЗУ і кандидат у члени Виконкому Комінтерну, представник КПЗУ в польс. секції Комінтерну. В 1926—29 — член Бюро УФКПА. З 1930 працював у редакції журн. «Наша правда» і в апараті секретаріату ЦК КПЗУ.

ЛАДАН — селище міського типу Прилуцького р-ну Черніг. обл. УРСР, на правому березі р. Удаю (прит. Сули), за 18 км від залізнич. ст. Прилуки, 7,4 тис. ж. (1980). На території Л. — завод пропизожежного устаткування. Середня школа. Прилуцький вечірній маш.-буд. технікум, тех. уч.-ще; лікарня, поліклініка. Будинки культури, 2 клуби, 5 6-к. Перша писемна згадка про Л. 1619.

ЛАДАН (грец. λαδανον, з араб.) — ароматична смола. Добувається з тропічного дерева босвелії (*Boswellia carteri*), що росте у Сх. Африці і в Азії (на Аравійському п-ові). Мистять *камеді*, ефірні олії тощо. При спалюванні дає приємний запах. Застосовується при релігійних відправах.

ЛАДАНИ Ганна Михайлівна (н. 14.XII 1914, с. Великі Лучки, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу ім. В. І. Леніна Мукачівського р-ну Закарп. обл. (з 1947), двічі Герой Соціалістичної Праці (1949, 1956). Член КПРС з 1950. Очолована Л. ланка прославилась високими сталими врожайми соняшнику й кукурудзи. Л. — делегат XXII з'їзду КПРС та XXI, XXIII і XXIV з'їздів Компартії України. Член Ревізійної комісії ЦК Компартії України (1960—71). Депутат Верховної Ради УРСР 3—8-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 48.

А. В. Кузьма.
ЛАДЗАРІ (Ладзарі; Lazzari) Костантіно (1857, Мантуя — 1927, Рим) — діяч італ. робітн. руху. Журналіст. У 1882 — один із засновників Італ. робітн. партії, 1892 — Італ. соціалістичної партії

(ІСП). На поч. 20 ст. — один з лідерів лівого крила ІСП, 1912—19 — її секретар. Боровся проти опортунізму, однак, запобігаючи розколові, займав центристські позиції. Під час 1-ї світової війни висунув пацифістські (див. *Пацифізм*) гасла, що стали платформою ІСП. Учасник Циммервальдської (1915) і Кінтальської (1916) конференцій. Виступав за приєднання ІСП до Комінтерну. Депутат парламенту 1919—26. Боровся проти фашизму.

ЛАДИЖЕНСЬКИЙ Геннадій Олександрович (22.I (3.II) 1853, Кологрив, тепер Костром. обл. — 15.IX 1916, там же) — укр. і рос. живописець. У 1870—79 навчався в петерб. АМ у М. Клодта, академік якої з 1910. У 1882—1914 жив в Одесі, де викладав малювання в реальному та худож. уч-щах. Твори: «В Петербурзі» (70-і рр. 19 ст.), «Орач» і «Отар в степу» (1885), «Бандурист» (1891), «Вивантаження граніту в Одеському порту» (1898), «Україна» (80-і рр. 19 ст.), «Хаджибей» (1899). Картини Л. зберігаються в Одес. худож. музеї та ін. Портрет та ід. с. 48. Літ.: Афанасьєв В. Геннадій Ладженський. К., 1966.

ЛАДИЖЕНСЬКИЙ Микола Романович (15 (28).III 1906, с. Літвія, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл. — 11.V 1975, Львів) — укр. рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). У 1936 закінчив Краківську гірничу академію. В 1937—40 працював геологом Акціонерного нафт. т-ва «Піонер» у Львові, 1945—51 — викладачем Львів. політех. ін-ту, 1951—75 — заст. директора і зав. відділом Ін-ту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР. Осн. праці присвячені дослідженню геол. будови та корисних копалин (гол. чин. нафти й газу) Карпат і Криму. Вивчав також менілітові сланці Карпат з метою комплексного використання їх в народному господарстві.

М. І. Павлюк.

ЛАДИЖЕЦЬ Володимир Іванович (н. 17.VI 1924, с. Харківці, тепер Старосинявського району Хмельн. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК Компартії України (1949). Друкуватися почав 1948. Автор поетичних збірок («Славлю труд», 1950, «Лірика», 1959, «Між берегами», 1963, та ін.), збірок опові-

С. Лагерфельд.

А. В. Лагода.

Лагос. Вид частини міста.

ЛАДИЖИН

дань («Ясновид», 1974, та ін.), романів («Перехрестя», 1967, «За бруствером — світанок», 1976, та ін.), книжок для дітей. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тел.: Вічне коло. Поезія. Ужгород, 1978. Г. П. Донець.

ЛАДИЖИН — місто Троїстецького р-ну Вінн. обл. УРСР, на правому березі Пд. Бугу при впадінні в нього р. Сільниці. За 6 км від залізничної ст. Ладизин. Перша літописна згадка належить до 1362, коли Л. загартала феод. Литва. Після Люблінської унії 1569 його захопила шляхта. Польща. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (26.VII 1941—13.III 1944) в районі міста діяв партизанський загін. У Л. — Ладизинська ДРЕС, Ладизинська сільська гідроелектростанція, заводи: залізобетонних виробів, силкатної цегли, щебеневий, біохім., хлібопекарний; гранітний кар'єр, олійня, птахофабрика, колгосп. 4 заг.-осв. школи, технікум механізації с. г., лікарня. 2 будинки культури, 4 бібліотеки.

ЛАДИЖИНСЬКА ДРЕС імені 30-річчя СРСР — потужна теплова електростанція. Розташована на правому березі р. Пд. Бугу, поблизу м. Ладизина Вінн. обл. Буд-во ДРЕС почато 1968. Перший енергоблок введено в експлуатацію 1970. В 1971 на станції вперше в практиці енерг. буд-ва протягом року змонтовано ще 5 блоків. Потужність ДРЕС — 1,8 млн. кВт (6 енергоблоків по 300 тис. кВт кожний); річне виробн. електроенергії — 12 млрд. кВт год. На Л. ДРЕС впроваджено автоматизовану систему управління технологічними процесами. Входить до Об'єднаної енергосистеми Півдня СРСР.

ЛАДИЖИНА Марина Олексіївна [н. 11 (24).VI 1908, Ачинськ, тепер Краснояр. кр.] — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1950). В 1933 закінчила Держ. ін-т театр. мист. (Москва). Працювала в МХАТі (1933—35). З 1935 анімується в кіно. Ролі у фільмах І. Пир'єва: Маринка («Багата наречена», 1938), Мар'яна («Трактористи», 1939), обидва — на Київ. кіностудії худож. фільмів; Глаша («Свинарка і пастух», 1941), Варя («О шостій годині вечора після війни», 1944), Пересветова («Кубанські козаки», 1950). Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1946, 1948, 1951. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛАДНИЙ Вадим Євстафійович (н. 27.XII 1918, Харків) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). Член КПРС з 1946. В 1946 закінчив Харків. інженерно-буд. ін-т. Основні споруди в Києві: будинок поділення сусп. наук АН УРСР (1954), річковий вокзал (1961), Русанівський житл. масив (1964—71; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. I, с. 224—225), житлові будинки на Брест-Литовському проспекті (1961—72), готель «Славутич»

(1972), фізичний корпус ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1973), всі — в співавторстві.

ЛАДО, Лад, Рад — у міфології слов'ян бог Сонця, злагоди, любові й достатку, а в деяких сх.-слов'янських племен — і бог війни. Один з давніх поганських богів. Згадки про Л. збереглися у фольклорі всіх слов'ян, зокрема в укр. та російському. Зображення Л. у вигляді дерев'яного ідола (діда), за істор. даними, було предметом поклоніння й шанування, особливо у жінок і дівчат. Як синонім коханого чоловіка слово «ладо» вжито в «Слові о полку Ігоревім».

ЛАДОЗЬКЕ ОЗЕРО — озеро на Пн. Зх. СРСР, у межах Кар. АРСР і Ленінградської обл. РРФСР. Довж. 219 км, площа 17,7 тис. км² (найбільше в Європі). Глиб. до 230 м (у пн. частині). Об'єм води 908 км³. Розташоване у тектонічній улоговині. Пн. береги високі, скелясті, глибоко розчленовані затоками, вкриті лісом. Пд. береги переважно низовинні, слабо розчленовані, багато пляжів. Численні острови (бл. 660, заг. площа 435 км²). В озеро впадають ріки Волхов, Свир, Вуокса та ін., витікає Нева. Пересічна г-ра води на поверхні у серпні +16, +25°. Біля берегів озеро замерзає у грудні, у центр. частині — у січні — лютому, скресає у березні — травні. На озері спостерігаються згинні-нагінні явища, *сейші*, *весе*ні — шторми. Л. о. входить до системи *Волго-Балтійського водного шляху* імені В. І. Леніна. Вдвож пд. узбережжя прокладено обвідний канал. Рибальство (лосось, сиг, форель, лещ, окунь та ін.). З вересня 1941 по березень 1943 у пд.-зх. частині Л. о. проходила «Дорога життя», що сполучала блокований Ленінград з тилловими районами країни. На берегах Л. о. — міста Приозорськ, Петрокресовсь, Нова Ладога, Сортавала.

ЛАДУНКА Наум Іванович [1 (12).XII 1730, Україна — 21.VII (1.VIII) 1782, Петербург] — вітчизн. співак (бас) і композитор. За походженням українець. Муз. освіту здобув у Придворній співацькій капелі (в 60-х рр. — соліст). Грав на багатьох муз. інструментах. Автор аранжировок рос. пісень для оркестру. Син Л. — Федір, був відомим кларнетистом.

ЛАЕННЕК (Laennec) Рене Теофіл Гадігін [17.II 1781, Кемпер, деп. Фіністер — 13.VIII 1826, Керлуанек, деп. Фіністер] — франц. лікар і анатом, член Мед. акад. Франції (з 1823). З 1799 працював військовим лікарем, з 1801 — в одній з паризьких клінік. Першим пов'язав анатомію з клінікою, дав морфологічний опис багатьох хвороботворних процесів. Дав опис і рекомендації щодо лікування туберкульозу легень, що мають значення і тепер. Довів можливість виділення цього захворювання. Л. винайшов і запровадив у практику *стетоскоп* та розробив методику *аускультатії* тощо.

ЛАЕК Сулейман (н. 1931, Катаваза, Газинської пров.) — афган. поет, президент Академії наук Демократичної Республіки Афганістан. Член Нар.-демократичної

партії Афганістану, канд. у члени її ЦК. Член Револуц. Ради Демократичної Республіки Афганістан. У 60-х рр. редагував центр. орган партії — газ. «Парчам» («Правор»). В уряді Н. М. Таракі — міністр радіо і телебачення. Пише мовами *пушту* і *дарі*. Автор збірок поезій «Чунгар» (1962), «Намет кочовика» (1976), «Спогади й подія» (1978). Учасник конференцій письменників Азії і Африки. Бував у Києві. Перекладав мовою пушту «Заповіт» Т. Шевченка (факсимільний переклад вміщено в журн. «Всесвіт», 1974, № 3). Окремі вірші Л. перекладено укр. й рос. мовами.

А. Ф. Хижняк.
ЛАЖ (італ. l'aggio) — 1) В капіталістичних країнах підвищення ринкової «ціни» золота, вираженої у грошах паперових, порівняно з кількістю паперовогрошових одиниць, яка за номіналом містить дану кількість зблота. Обчислюють звичайно в процентах. 2) Те саме, що й *ажіо*.

ЛАЖЕЧНИКОВ Іван Іванович [14 (26).IX 1792, Коломна — 26.VI (8.VII) 1869, Москва] — рос. письменник. Учасник Вітчизн. війни 1812, події якої відтворив у «Похідних записках російського офіцера» (1820). Істор. романи «Останній Новик» (1831—33), «Басурман» (1838). Крайній твір — роман «Крижаний дім» (1835), в якому викривав деспотизм часів *біроніації*. Автор драм «Матері-суперниці» (1868) та «Опричник» (1867); на сюжет її П. Чайковський написав однойменну оперу.

Тел.: Сочинения, т. 1—2. М., 1963; Укр. перекл. — Крижаний дім. К., 1965.

ЛАЗАР (Lázár) Дердь (н. 15.IX 1924, Ішасер) — угор. держ. діяч. Член Угор. соціалістичної партії (УСРП) з 1945. У 1948—70 працював на керівних посадах у Держплані УНР; 1963—68 — член Центр. комісії нар. контролю; 1970—73 — міністр праці. В 1973—75 — заст. голови Ради Міністрів, голова Держ. планової комісії і Держплану, постійний представник УНР у РЕВ. З травня 1975 — голова Ради Міністрів УНР. З 1970 — член ЦК, з 1975 — член Політбюро ЦК УСРП.

ЛАЗАРЕВИЧ Іван Павлович [17 (29).III 1829, м. Могилів-Подільський, тепер Могилів-Подільський — 26.II (10.III) 1902] — укр. акушер-гінеколог. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1853). В 1862—87 — проф. Харків. ун-ту. Праці Л. присвячені екзамні, знеболюванню родів. Один з перших вніслював думку про те, що роди є рефлекторним актом (див. *Рефлекси*) і залежать від стану центр. нервової системи породіллі. Л. створив ряд інструментів, які ввійшли в акушерську практику.

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович [8 (20).VI 1834, с. Гирівка, тепер с. Шевченкове Конотопського р-ну Сум. обл. — 31.II (13.IV) 1902, с. Підлипне, тепер Конотопського р-ну Сум. обл.] — укр. історик, що еволюціонував від демократичного просвітництва в бік бурж. лібералізму. Походив з дрібнопомісних дворян. У 1858 закінчив істор.-філол. ф-т Петер-

Ж. Л. Лагранж.

Г. М. Лодян.

Г. О. Ладизинський.

Г. О. Ладизинський. Бавдурист. Акварель. 1891.

бурзького ун-ту. В 60—70-х рр. служив здебільшого в судових установах на Чернігівщині, Полтавщині, Курщині, з 1880 — в Києві. Автор праць переважно з історії Лівобережної України 2-ї пол. 17—18 ст. Брав участь у роботі ряду наук. орг-цій і закладів Петербурга, Чернігова, Києва (найбільше — в *Історичному товаристві Нестора-літописця*), один із засновників журн. «*Киевская старина*», запровадив у наук. обіг знайдене ним в архівосховищах першоджерело з історії України — «Генеральний опис Малоросії» (див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—69*). Істор. концепція Л., об'єктивно спрямована на викриття укр. козацької старшини як визискувача і гнобителя трудящих мас, вироблялася під впливом антикріпосницьких творів Т. Г. Шевченка, з яким Л. підтримував дружні зв'язки. На основі документів Л. першим в історіографії довів, що кріпосницькі відносини на Лівобережній Україні запровадила місц. козац. старшина, а царське законодавство лише закріпило їх юридично. В деяких працях («Павло Полуботок», 1880; «Замітки про Мазепу», 1898) виступив з критикою бурж.-націоналістичних кошенцій історії України. Л. видав цілі документарні збірники «Судимівський архів» (1884), «Мотинийський архів» (1890), «Шоденник генерального підскарб'я Якова Марковича» (1893, 1895, 1897) та інші. Багатий фактичний матеріал праць Л., які об'єктивно спростовують бурж.-націоналістичну теорію «безкласовості» укр. нації, використовують рад. історики, разом з тим відкидаючи бурж.-ліберальні трактування, недооцінку автором ролі нар. мас, нерозуміння соціального змісту класової боротьби селянства проти поміщиків, ідеалізацію діяльності на Україні деяких царських урядовців, прояви непослідовності у висвітленні істор. процесу закріпачення селянства і козац. бідноти на Лівобережній Україні в 17—18 ст.

Тв.: Малороссийские помещичьи крестьяне (1648—1783 гг.). К., 1908; Описание старой Малороссии. т. 1—3. К., 1888—1902; Очерки, заметки и документы по истории Малороссии, в. 1—5. К., 1891—99.
Лит.: Марченко М. І., Полухин Л. К. Видатний історик України О. М. Лазаревський. К., 1958; Сарбей В. І. Історичні погляди О. М. Лазаревського. К., 1961.

ЛАЗАРЕНКО — родина рос. рад. акторів цирку. В італій Юхимович Л. [27.IV (9.V) 1890, с-ще Олександрівськ-Грушевський, тепер м. Шахти Ростовської обл. — 18.V 1939, Москва] — клоун-сатирик і акробат, засл. арт. РРФСР (з 1929). В 1914 поставив світовий рекорд, зробивши сальто через трьох слонів. Стрибок було знято на кіноплівку, яка демонструвалась на всіх екранах світу. В рад. цирку творчість Л. мала політично загострений агітац. характер. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В італій В італій Юхимович Л. [5 (18).III 1914, Москва — 14.III 1948, там же] — клоун-сатирик. Син Віталія Юхимовича Л. В цирку — з 1928. Розвивав традиції публіцистичної клоунади.

ЛАЗАРЕНКО Андрій Сосонтович [14 (27).XI 1901, Київ — 13.X 1979, Львів] — укр. рад. ботанік, член-кореспондент АН УРСР (з 1951). Закінчив Київський інститут народної освіти (1924). Праці Л. присвячені питанням *систематики*, флористики, географії, морфології та філогенії справжніх мохів України, Білорусії, Казахстану. Серед. Азії й Далекого Сходу, а також експериментального *морфогенезу* в моховидних, каріосистематики мохів Рад. Союзу тощо. Л. розробив загальнознану зональну концепцію геогр. елементів флори.

ЛАЗАРЕНКО Євген Костянтинович [13 (26).XII 1912, Харків — 1.I. 1979, Київ] — укр. рад. геолог-мінералог, академік АН УРСР (з 1969). Засл. діяч науки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1952. У 1934 закінчив Харківський ун-т. З 1938 — доцент Ворон. ун-ту. В 1942—44 — наук. співробітник Уральського філіалу АН СРСР. З 1944 — доцент, з 1948 — професор, 1951—63 — ректор Львів. ун-ту. В 1969—71 — директор Ін-ту геол. наук АН УРСР. З 1972 — зав. відділом Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. З 1970 — президент Укр. мінералогічного т-ва; з 1971 — віце-президент Всесоюзного мінералогічного т-ва. Осн. роботи присвячені питанням заг. мінералогії та мінералогії й родовищам корисних копалин України та Уралу. Л. — автор кількох підручників з мінералогії; один з авторів «Мінералогічного словника». Нагороджений двома орденами «Знак Пошани».

ЛАЗАРЕТ — в СРСР лікувальний заклад при військових частинах для стаціонарного лікування хворих, якщо вони не потребують спеціалізованого лікування в *госпіталі*. За часів середньовіччя чернечий орден св. Лазаря створював притулки для хворих на проказу — т. з. лазарети (в деяких країнах проказу називали тоді хворобою св. Лазаря), звідки й назва. На території Росії до 19 ст. Л. і госпіталем наз. один і той самий лікувальний заклад.

ЛАЗАРЄВ Борис Георгійович [н. 24.VII (6.VIII) 1906, с. Миропілля, тепер Краснопільського р-ну Сум. обл.] — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1930). З 1937 працює в Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (Львів). Осн. наук. праці з фізики і техніки низьких т-р. Разом з укр. фізиком Л. В. Шубниковим відкрив ядерний парамагнетизм (1936). З ім'ям Л. пов'язані відкриття і вивчення надтекучої плівки гелію-II, квантових осциляцій магнітоопору і магн. сприйнятливості великої кількості металів, дослідження властивостей ізотопів гелію та їхньої суміші, відкриття фазових переходів 2,5-го роду тощо. Л. зі співробітниками розробив оригінальну методику розділення ізотопів гелію. Під його керівництвом створено надпровідні матеріали з високими критични-

ми параметрами та надпровідні соленоїди з потужними магн. полями. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951. Портрет с. 50.

ЛАЗАРЄВ Василь Григорович (н. 23.II 1928, с. Порошино Китмановського р-ну Алт. краю) — льотчик-космонавт СРСР, полковник, Герой Радянського Союзу (1973). Член КПРС з 1956. Закінчив Саратов. мед. ін-т (1952) і Чугуївське військ.-авіац. уч-ще (1954). Служив у частинах ВПС. В загоні космонавтів — з 1966. Разом з О. Г. Макаровим як командир корабля здійснив політ (27—29.IX 1973) на косміч. кораблі «Союз-12». В ході виконання програми польоту проведено наук.-тех. дослідження й випробування систем корабля і скафандрів. Нагороджений 2 орденами Леніна. Портрет с. 50.

ЛАЗАРЄВ Віктор Микитович [22.VIII (3.IX) 1897, Москва — 1.II 1976, там же] — рос. рад. мистецтвознавець, член-кор. АН СРСР (з 1943). Навчався в Моск. ун-ті (1917—20). В 1924—36 працював у Музеї образотворч. мист. в Москві. Професор Моск. ун-ту. Осн. праці з історії давньоруського, візантійського мист. і мист. доби Відродження. Багато статей присвятив вивченню живопису і мозаїк київ. (Софійського та Михайлівського) соборів. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. Держ. премія СРСР, 1976 (посмертно).

Тв.: Андрей Рублев и его школа. М., 1966; Русская средневековая живопись. М., 1970; Византийская живопись. М., 1971; Византийское и древнерусское искусство. М., 1978.

ЛАЗАРЄВ Григорій Митрофанович [н. 7 (20).IV 1907, Таганрог] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. Профес. акторську діяльність почав у Макіївському театрі робітн. молоді (1931—34). В 1935—57 працював у театрах Барнаула, Миколаєва, Чернігова, Херсона. З 1957 — актор Полтав. укр. муз.-драм. театру ім. Гоголя. Ролі: Степан («Маруся Богуславка» Старницького), Лавро Мамай («Дума про Британку» Яновського), Стрижень («Загибель ескадри» Корнійчука), Сердюк («Іркутська історія» Арбузова), Франц Моор («Розбійники» Шіллера). Створив образ В. І. Леніна («Незабутній 1919-й» Вс. Вишневського), «Кремлівські куранти» (Погодіна). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 50.

ЛАЗАРЄВ Михайло Петрович [3 (14).XI 1788, м. Владимир — 11 (23).IV 1851, Відень, похований у Севастополі] — рос. флотоводець, вчений-географ і гідрограф, адмірал (1843). Закінчив Мор. кадетський корпус. Здійснив три плавання навколо світу: 1813—16, під час якого було відкрито коралові о-ви Суворова у Тихому ок., 1819—21 — як командир шлюпа «Мирний» у складі експедиції Ф. Ф. Беллінсгаузена, коли було відкрито Антарктиду (1820), і 1822—25 — на фрегаті «Крейсер». У 1827 — учасник На-

М. О. Лаврініна.

О. М. Лазаревський.

С. К. Лазаренко.

ЛАЗАРЕВ

Б. Г. Лазарев.

Б. Г. Лазарев.

Г. М. Лазарев.

М. П. Лазарев.

варинського бою з тур. флотом. У 1832—33 — нач. штабу, з 1833 — гол. командир Чорномор. флоту і військ. губернатор Севастополю та Миколаєва. Під час подорожей проводив дослідження з метеорології, етнографії, океанографії. Видав логію (описи) Чорного та Азовського морів. Під керівництвом Л. у Миколаєві було складено й надруковано карти Чорного, Егейського та Середземного морів. Ім'ям Л. названо море біля Антарктиди, льодовик в Антарктиді, острови у Тихому ок. і Аральському м., бухта і порт в Японському м. та ін. геогр. об'єкти.

ЛАЗАРЕВ Олександр Захарович [3 (15).VII 1870, м. Миргород, тепер Полтав. обл. — 30.XI 1951] — український рад. педіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1893). З 1921 — професор Київ. клінічного ін-ту (з 1930 — Київ. ін-т удосконалення лікарів), 1941—44 — професор Том. мед. ін-ту. Праці Л. присвячені вивченню туберкульозу та перших захворювань у дітей, дитячих інфекцій тощо.

ЛАЗАРЕВ Петро Петрович [1 (13).IV 1878, Москва — 23.IV 1942, Алма-Ата] — рос. рад. вчений, акад. АН СРСР (з 1917). Закінчив мед. (1901) та фіз.-мат. (1903) факультети Моск. ун-ту. В 1912—25 — професор Моск. вищого тех. училища. З 1920 — директор організованого ним Держ. біофіз. ін-ту, з 1931 — зав. відділом Всесоюзного ін-ту експериментальної медицини, з 1938 — директор Біофіз. лабораторії АН СРСР. Наук. праці з фізики, фіз. хімії, біофізики та геофізики. Виконав класичні дослідження з теплопровідності розріджених газів, вивчав закони хімії дії світла. Створив *теорію збудження*, вивів заг. закон подраження, досліджував процес фізіол. адаптації, розробляв проблему застосовності законів термодинаміки до біол. процесів. Керував дослідженнями Курської магн. аномалії.

ЛАЗАРОВ Іван (2.X 1890, Карлово — 4.XI 1952, Софія) — болг. скульптор, засл. художник НРБ (з 1952), член Болг. АН (з 1941). В 1907—12 навчався в Художньо-індустріальному училищі в Софії, 1917—19 — в мюнхен. АМ. Твори: «Знову на війну» (1915), «Селянки розмовляють» (20-і рр. 20 ст.), «Робітник» (1937), «Хліб» (1946). Автор ряду пам'яток. Викладав в АМ у Софії (1919—52 — професор, 1932—45 — директор, з перервами).

ЛАЗАРЧУК Андроник Григорович [3 (15).I 1870, с. Уховець, тепер Ковельського р-ну Волин. обл. — 6.IX 1934, м. Борзна Черніг. обл.] — укр. рад. живописець. У 1889—95 навчався в петерб. АМ. До 1915 викладав малювання в гімназіях і уч-щах у Ковелі, Конотопі, Кременці. З 1915 жив і працював у Борзні. Малював невеликі жанрові картини: «За читанням листа» (бл. 1888), «Родинна група», «В селянській хаті», «Портрет Т. Шевченка» (всі — у ДМУОМ).

ЛАЗАРЧУК Іполит Андроникович [13 (26).VIII 1903, с. Почаїв, тепер смт Кременецького р-ну Терноп. обл. — 21.II 1979, Київ] —

український радянський художник кіно, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1943. Син А. Лазарчука. В 1930 закінчив Київ. худож. ін-т. Роботи в галузі мультиплікаційного фільму: «Зарозуміле курча» (1936), «Лісова угода» (1937), «Панініці» (1938), «Пригоди Перця» (1961), «П'яні вовки» (1962), «Чому в півня короткі штани» (1966), всі — на київ. кіностудіях. Нагороджений орденом Червоної Зірки, Вітчизн. війни 2-го ступеня, «Знак Пошани», медалями.

ЛАЗАРЯН Всеволод Арутюнович [3 (16).X 1909, м. Оріхів, тепер Запоріж. обл. — 24.XII 1978, Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1939. Закінчив (1931) Дніпроп. гірничий ін-т, викладав у Дніпроп. ін-ті інженерів залізнич. транспорту (1941—58 — директор ін-ту). В 1968—78 — керівник Дніпроп. відділення Ін-ту механіки АН УРСР. Осн. праці з заг. механіки, прикладної теорії пружності, теорії коливань, динаміки залізнич. рухомого складу, зокрема з питань перехідних режимів руху поїздів, стійкості рейкових екіпажів, взаємодії рухомого складу і суцільного пружного середовища тощо. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1971. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР. 1978. Портрет с. 52.

ЛАЗДІНУ ПЕЛЕДА — спільний псевдонім лит. письменниць: Софії Іванаускайте-Пшибиласкене [4 (16).IX 1867, Параяга, тепер Акмянського р-ну Лит. РСР — 15.III 1926, там же] і Марії Іванаускайте-Ластаскене [3 (15).V 1872, Шяуляй — 19.VII 1957, Каунас]. Перше оповідання — «Сирота» (1898). Осн. тема їхніх творів, що належать до критичного реалізму, — класові суперечності між селянами і поміщиками («Зникло, немов сон», 1908), моральний розклад лит. поміщиків і буржуазії («Мандрівник», 1902; «Пан Драмблявичос», 1921). Оповідання «Біда самого маєтку» (1907), «Матінка покликала» (1908), «Перша служба» (1922) — з життя тогочасного села.

Тал. Рос. перекл. — Исцезло, как сон. М., 1960.

ЛАЗЕР (англ. laser, скор. від light amplification by stimulated emission of radiation — підсилення світла за допомогою індукованого

І. А. Лазарчук. Кадр з мультфільму «Пригоди Перця» 1961.

випромінювання), оптичний квантовий генератор — прилад для генерування проміння видимого, ультрафіолетового та інфрачервоного діапазонів, дія якого ґрунтується на явищі *вимушеного випромінювання* (див. також *Квантові генератори і підсилювачі*). Лазери — генератори монохроматичного, вузьконаправленого, потужного і когерентного проміння. Залежно від використовуваної робочої речовини розрізняють твердотілі, напівпровідникові, рідинні та газові Л. Створено різноманітні Л. з перестроюваннями, а також стабілізованими частотами випромінювання. Л. широко застосовують для обробки матеріалів, локації і зв'язку, запису і відтворення голограм, нагріву плазми до високих т-р, спектроскопії тощо. Див. *Голографія, Лазерна обробка, Лазерна спектроскопія, Лазерне зварювання, Лазерні методи лікування*.

ЛАЗЕРНА ОБРОБКА — обробка матеріалів концентрованим переривчастим або безперервним електромagnetним випромінюванням, що його генерує лазер. Залежно від інтенсивності цього випромінювання оброблюваний матеріал нагрівається, плавиться або випаровується, набуваючи потрібної форми, належних фіз.-мех. властивостей. В процесі Л. о. матеріал не зазнає мех. дії інструмента. Обробку зручно проводити у важкодоступних (для звичайних інструментів) місцях і крізь прозорі середовища, її легко автоматизувати, вона забезпечує стерильність. Вдаючись до Л. о., свердлять вузькі отвори у виробках, розкривають листові матеріали, видаляють зайвий матеріал при балансуванні деталей машин, зміцнюють (напр., внаслідок надшвидкісного гартування, пластичного деформування) поверхню виробів тощо. Див. також *Лазерне зварювання*.

ЛАЗЕРНА СПЕКТРОСКОПІЯ — галузь фізики, в якій досліджують спектри атомів і молекул у газоподібному, рідкому і кристалічному станах речовини, застосовуючи випромінювання лазерів. Виникла на стику квантової електроніки й оптичної спектроскопії. Визначальним етапом на шляху становлення Л. с. як науки було застосування потужних лазерів, що працюють у видимому діапазоні випромінювань, для збудження комбінаційного розсіяння світла. Бурхливий розвиток Л. с. почався після створення лазерів з перестроюваною частотою, випромінювання яких характеризується надзвичайною монохроматичністю когерентністю, незначною просторовою розбіжністю та великою потужністю. Використання таких лазерів дало можливість досягнути *роздільної здатності*, яка набагато перевищила можливості класичних спектральних приладів, усунути т. з. доплерівське розширення в спектроскопії атомів і молекул у газовій фазі, дослідити кінетику збуджених станів окремих атомів і молекул, здійснити багатотонні переходи тощо. Використовуючи селективність поглинання світла речовиною, за допомогою лазерного

випромінювання можна цілеспрямовано змінювати склад і властивості речовини, напр. збагачувати її певним ізотопом або здійснювати в ній потрібну фотохім. реакцію. Л. є широко застосовується при розв'язуванні як теоретичних, так і практичних питань фізики, хімії, біології, метрології тощо. Дит.: Летохов В. С., Чеботарев В. П. Принципи нелинейной лазерной спектроскопии. М., 1975; Лазерная спектроскопия атомов и молекул. Пер. с англ. М., 1979. I. I. Кондешко.

ЛАЗЕРНЕ ЗВАРЮВАННЯ — зварювання металів, при якому з'єднують місця деталей розплавляють теплом, джерелом якого є сфокусоване електромагнітне випромінювання, що його генерує лазер; вид зварювання плавленням. Найпоширенішим є імпульсне Л. з., пов'язане зі створенням точкових з'єднань. Впроваджують у виробн. безперервне Л. з., в процесі якого створюють суцільні зварні шви. Л. з. дає змогу з'єднувати метали, які добре зварюються (напр., мідь), та деякі різновиди металів (напр., вольфрам і алюміній), що їх важко зварювати іншими способами. Воно зручне при зварюванні деталей у важкодоступних місцях. Л. з. застосовують у виробн. малогабаритних і точних приладів — електровакуумних та напівпровідникових, інтегральних схем тощо; безперервне Л. з., крім того, — у машинобудуванні. Важливі дослідження в галузі Л. з. проведено в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР.

В. П. Гаращук.

ЛАЗЕРНИЙ ТЕРМОЯДЕРНИЙ СИНТЕЗ — див. Термоядерні реакції.

ЛАЗЕРНІ МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ — методи лікування, засновані на використанні особливостей біологічної дії випромінювання лазерів. За допомогою сфокусованого світлового пучка лазера на дуже малій площі створюється велика опікуваність, що дає змогу коагулювати (див. Коагуляція) і навіть розтинати певні ділянки тканини. З цією метою застосовують випромінювання CO_2 -лазера ($\lambda = 10,6$ мкм), неодимового ($\lambda = 1,06$ мкм), рубінового ($\lambda = 0,694$ мкм) та аргонного ($\lambda = 0,52$ і $0,42$ мкм) лазерів, можливе використання лазера на алюмо-ітрієвому гранаті ($\lambda = 1,06$ мкм) та ін. Лазери застосовують в офтальмології для «приварювання» відшарованої сітківки, лікування глаукоми і катаракти тощо. В онкології лазерні використовують для коагуляції або видалення доброякісних та злоякісних пухлин. Використання лазерного променя в хірургії (т. з. світловий скальпель) забезпечує стерильність і зменшення кровотеч. Лазери використовують також в гінекології, нейрохірургії, стоматології, отоларингології тощо. Біол. активність низькоінтенсивного випромінювання гелій-неонових лазерів використовують для стимуляції гоєння ран, трофічних виразок тощо, а також для впливу на біол. активні точки. Дит.: Лазери в біології та медицині. К., 1969; Гамалея Н. Ф. Лазери в експерименті та клініці. М., 1972. Б. І. Поліщук.

ЛАЗИ, чани — етнографічна група з грузинів, які живуть переважно в Туреччині, частина — в Адж. АРСР. Говорять лазьким (чанським) діалектом занської мови картвельської групи. Л. — корінне населення пд.-сх. узбережжя Чорного м. і частково бас. р. Чорох. У Туреччині Л. змушені були прийняти іслам (до того були християнами). Незважаючи на примусове отуречування, вони зберегли свою мову і почасти культуру. ЛАЗИМІР Павло Євгенович (21.I 1891—20.V 1920) — рад. військ. діяч, учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції. В 1917 — лівий есер, з 1918 — член Комуністичної партії. Військ. фельдшер. Після Лютневої революції 1917 — член Петроградської Ради та її Виконкому, голова солдатської секції і заст. голови Військ. відділу Ради. Був автором проекту «Положення про ВРК», член бюро і перший голова Петроградського ВРК. У листопаді 1917 — член колегії НКВС і Наркомату у військ. справах. У 1918—20 — член Реввійськради Пд. фронту, керував постачанням рад. військ на Україні, організацією сан. справ. Помер від тифу. Похований у Кременчуку.

ЛАЗІКА, Лазьке царство (місц. назва Егрісі) — держава, що існувала в Зх. Грузії з 2 ст. (за ін. джерелами — з 4 ст.). Столиця — м. Археополіс (тепер Накалдекеві). Осн. населення — лози. Спочатку Л. була залежною від Риму. Протягом 3—4 ст. лазькі царі підкорили нас. Пд. Колхиди. З 4 ст. відбувався процес розкладу рабовласницьких і формування феод. відносин. У 6 ст. тер. Л. стала ареною воєн між Візантією і Персією. За договором 562 залишилася залежною від Візантії, імператор якої ліквідував у Л. царську владу. В 8 ст. Л. увійшла до Абхазького царства.

ЛАЗНЯ — приміщення, призначене для миття тіла, підтримання тим самим чистоти шкіри та її нормального фізіологічного стану, а також поліпшення функціонального стану організму при деяких захворюваннях (ревматизм, подагра, хвороби нирок, неврози та ін.). Оздоровчий вплив Л. широко використовувався старод. народами (Китай, Індія, Єгипет, Греція, Рим); за свідченням Геродота (5 ст. до н. е.) — також племенами, що жили на території сучас. УРСР (скіфи). Перші відомості про Л. в Старод. Русі належать до 10 ст. (Київ). За характером обладнання розрізняють Л. р о с і й с ь к і (з чайковою системою), л у ш о в і та м і ш а н і (з чайковою і ванно-душовим відділеннями); за умовами експлуатації — т у а л е т н і (гігієнічного призначення) й р о п у с к і (гігієнічного та протиепідемічного призначення). В мильному відділенні Л. т-ра повітря повинна бути 27—29°, відносна вологість — 71—78%. Особливістю сучас. Л. є наявність парильні: російського (з вологим повітрям), фінського типу — сауни (з сухим гарячим повітрям) та ін. Миття в парильні стимулює жировий та вуглеводний обмін і сприяє виробленню

стійкості до дії зовн. факторів навколишнього середовища. Парильні можуть використовуватись як лікувальний фактор (при атеросклерозі, невралгії, ішіасі, бронхіті, катарих верхніх дихальних шляхів, астмі, ожирінні, перевтомі тощо). Гострі запальні захворювання вух, очей, декомпенсовані пороки серця, туберкульоз легень, вагітність та ін. є протипоказаннями для відвідування парильні.

Х. А. Заривайська.

ЛАЗО Сергій Георгійович [23.II (7.III) 1894, Пятри, тепер с. Лазо Орґеєвського р-ну Молд. РСР — травень 1920, ст. Муравйово-Амурська, тепер ст. Лазо, Далекосхідної з-ці] — герой громадянської війни 1918—20. Член Комуністичної партії з 1918. Навчався в Петерб. технологічному ін-ті, потім — на фізико-матем. ф-ті Моск. ун-ту. Брав участь у роботі революц. студентських гуртків. З 1916 — в армії, у чині прапорщика служив у Красноярську. Після Лютневої революції 1917 — член полкового к-ту, голова солдатської секції Красноярської Ради. Активний учасник боротьби за встановлення Рад. влади в Красноярську та Іркутську. В 1918 — член Центросибіру, команд. Забайкальським фронтом член підпільного Далекосх. обласного к-ту РКП(б). З весни 1919 — команд. партизан. загонів Примор'я. Після повалення білогвард. влади (31.I 1920) Л. було призначено членом Реввійськради і Далекосх. бюро ЦК РКП(б). 4—5. IV 1920 япон. інтервенти захопили владу у Владивостокі, заарештували Л. та ін. членів Реввійськради і після жорстоких тортур свалили їх у паровозній топці. Портрет с. 52. Дит.: Лазо О. Сергій Лазо. М., 1965; Етих днів не спомяне слава. Владивосток, 1966.

ЛАЗОРИК Федір Семенович (літ. псевд. — Федь Маковичанин, Дальнозір та ін.; 1.IV 1913, с. Бехерів Бардіївського округу, Сх. Словаччина — 4.VII 1969, Братіслава) — укр. письменник в ЧССР. Учителював в укр. селах Сх. Словаччини і Закарпаття. У першій зб. віршів «Слово гнаних і голодних» (1949) відобразив боротьбу укр. населення проти нім.-фашист. окупантів. Автор збірок поезій «Велика сила» (1955), «Сніжки хризантеми» (1968), «Карпатська замана» (1971), повістей «Світанок над селами» (1953), «Вік наш фестиваліс» (1958), творів для дітей. Записував нар. пісні («Співаночки мої», 1956), уклад буквар, читанку та підручник укр. мови для укр. населення Сх. Словаччини.

О. В. Митишч.
ЛАЗУРЕНКО Ланіло Семенович [11 (24).XII 1902, с. Вільшана, тепер смт Дергачівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1948). Член КПРС з 1946. В 1929 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т. З 1930 — режисер Харків. укр. драм. театру (з 1933 — Донец. укр. драм. театр ім. Артема; 1938—48 — худ. керівник цього театру), 1949—59 — Дніпроп. укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. В 1959—61 — гол. режисер Миколаїв. укр. муз.-драм. театру. Вистави: «Наймич-

П. П. Лазарсен.

І. Лазарев. Смуток. Граніт. 1926.

А. Г. Лазарчук.

А. Г. Лазарчук. За читанням листа. Близько 1888. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ка» Карпенка-Карого, «Світчине весілля» Кочерги, «Загнбелль ескадри» Корнійчука, «Міщани» Горького. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. «Знак Пошани».

ЛАЗУРИТ — мінерал класу *силікатів*. $(\text{Na}, \text{Ca})_2[\text{SiO}_4]$, S , Cl (AlSiO_4). Силикат кубічна. Густ. 2,42. Твердість 6. Колір синій, блакитний, фіолетовий, зеленуватосірий. Блиск скляний. Найбільші родовища Л. в Афганістані і в СРСР (Забайкалля і Памір). Використовують як виробне каміння та для виготовлення синьої фарби.

ЛАЗУРНЕ (до 1975 — Новоолексівка) — селище міського типу Скадовського р-ну Херсон. обл. УРСР, на березі Чорного м., за 35 км від м. Скадовська. Аеропорт 2,7 тис. ж. (1980). На тер. с-ша — відділення Скадовського лісгоспу та райлісгосптехніки, радгосп, комбінат побутових послуг. Середня школа, поліклініка; клуб, б-ка. Л. — кліматологічний курорт. Уперше згадується 1803.

ЛАЗУРОВИЙ БЕРЕГ, Французька Рів'єра — вузька смуга узбережжя Середземного м. на Пд. Сх. Франції, від кордону з Італією до м. Тулона. З Пн. облямований Приморськими Альпами. Узбережжя розчленоване мальовничими бухтами, багато пляжів. Пересічна т-ра влітку +23°, взимку +7°. Вітчизнена середземномор. рослинність. Відомий курорт, район Зх. Європи. Гол. курорти: *Ніцца, Канн, Ментона*. В межах Л.б. — держава-князівство *Монако*.

ЛАЗУРСЬКИЙ Олександр Федорович [31.III (12.IV) 1874, Переслав, тепер Переслав-Хмельницький Київ. обл. — 27.II (12.III) 1917] — рос. психолог, Закінчив Петерб. військово-мед. академію (1897). Працював у різних н.-д. і вищих навч. закладах Петербурга. Один з основоположників *експериментальної психології*, автор оригінальних методів наук. дослідження психіки — клінічного спостереження і *природного експерименту*. Розробляв переважно питання психології особистості. Боровся проти суб'єктивно-ідеалістич. напрямку в психології. Поряд з цим погляди Л. хвилювали на механіцизм.

Лит.: Садчикова В. і. Психологічна спадщина О. Ф. Лазурського. В кн.: Нариси з історії вітчизняної психології кінця XIX і початку XX століття. К., 1959.

ЛАЗЯЧИЙ ПОЛОЗ (Elaphe) — рід змії род. *вужевих* Довж. тіла понад 2 м. Від *полозів* відрізняється наявністю у верх. щелепі безперервного ряду зубів більшого однакового розміру. Понад 50 видів, пошир. у Пд. і Серед. Європі, Азії, Пн. та Центр. Америці. В СРСР — 11 видів, з них в УРСР — 4: леопардовий *полоз* (E. situla), що зустрічається в Криму, чотирисмутий (E. quatuorlineata) та візерунковий (E. dione) *полози* — в окремих місцях степової зони, лісовий *полоз*, або ескулапова змія (E. longissima) — у зх. частині Лісостепу. Більшість видів добре лазять по деревах і кущах. Розмножуються відкладаючи яйця. Жив-

ляться переважно дрібними хребетними та яйцями птахів. Не отруйні. Л. с. 54. В. І. Таранчук.

ЛАЗЯЧІ РОСЛИНИ — дерев'янисті і трав'янисті рослини, стебла яких піднімаються вгору, чіпляючись за допомогою придаткових *коренів* (напр., ваніль, плючі), *вусиків* (напр., виногради, бріонія), гачечковидних щетинок або колючок (напр., підмаренник) за іншу рослину чи якусь опору, але не обвиваючись навколо них. Л. р. разом з *виткими рослинами* віносять до *ліан*.

ЛАЗЯЧІ СУМЧАТІ — родина сумчатих ссавців. Те саме, що й *кускусові*.

ЛАЙ (Lau, Вільгельм Август (30.VII 1862—29.V 1926) — нім. педагог, представник *експериментальної педагогіки*. Словесному навчанню, яке панувало в 19 ст., протиставив свою т. з. педагогіку дії. Виходячи з даних біології, зводив роль виховання до вироблення у дітей реакцій в основному рухових. Гол. увага в школах Л. («школи дії») відводилася моделюванню, драматизації, малюванню, ліпленню тощо. Такі школи не давали систематичних теор. знань, їх назвали «люстраційними». Теорія Л. відіграла деяку позитивну роль у боротьбі з вербалізмом у навчанні (відірваним від життя, догматич. викладанням і засвоєнням навч. матеріалу). Гол. твори: «Експериментальна педагогіка» (1903), «Експериментальна педагогіка» (1908), «Школа дії» (1911).

ЛАЙВСЕЙ (Livesey) Дороти (н. 12.X 1909, Вінніпег, Манітоба) — канад. поетеса й літературознавець. Дочка Ф. Г. Р. Лайвсей. Писала англ. мовою. Перша зб. віршів інтимної тематики — «Зелений глечик» (1928). Навчалася в 30-х рр. у Сорбонні (Париж), слухала виступи А. Барбюса. Під впливом їх звернулася до соціальної тематики. У збірках «День і ніч» (1944), «Вірші для народу» (1947), «Документальні поеми» (1968), «Дві пори року» (1972) викриває тяжкі умови праці робітників, злиденне становище нац. меншостей у Канаді, закликає до боротьби за мир, за соціальний прогрес. В автобіогр. повісті «Дитинство в Вінніпезі» (1973) розповіла про своє дитинство-українку, яка познайомила її матір з укр. нар. піснями, про працю матері над перекладами з укр. мови. Автор збірок «Льодовий вік» (1975), «Права рука, ліва рука» (1977), «Жінка, якою я є» (1977). Досліджує творчість Ф. Г. Р. Лайвсей та англійських поетес Канади. Видала антологію «Сорок поетес Канади» (1972). Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт». 1976. № 9.

Р. П. Зорічак.

ЛАЙВСЕЙ (Livesey) Флоренс Гамільтон Рендел (3.XI 1874, Компто, Квебек — 28.VII 1953, Торонто, Онтаріо) — канад. англійською письменниця й перекладачка. Володіла укр. мовою. В 1916 в її перекладі англ. мовою видано зб. «Пісні України...», де вміщено понад 100 нар. пісень, поезії Т. Шевченка, Ю. Федьковича, С. Руданського, С. Воробкевича. Автор повістей «Пастухова торбина» (1923), «Присмак солі» (1927). Пе-

рекладала твори І. Франка. В 1940 в США в її перекладі видано повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся». Л. належать також доповіді й статті про укр. культуру, зокрема «Пісні й танці українців» (1927).

Лит.: Кравчук П. Пропагандист української літератури. «Всесвіт». 1964. № 11. Р. П. Зорічак.

ЛАЙДА [від фін. laito (laidon) — м'який, пеглибоний] — узбережна низовинна рівнина, що періодично затоплюється морськими водами під час високих припливів. Поширені Л. на Пн. Європі й Азії.

ЛАЙЕЛЛ (Лайелл; Lyell) Чарльз (14.XI 1797, Кіннорд, Шотландія — 22.II 1875, Лондон) — англ. геолог, чл.-кор. Петерб. АН (з 1871). Закінчив Оксфордський ун-т (1819). В 1836—37 і 1850—51 — президент Лондонського геол. т-ва. Геол. явища Л. пояснював з позицій *актуалізму*. В своїй осн. праці «Основи геології» (1830—33) Л. рішуче виступив проти *катастрофізму*. В перших працях ще обстоював незмінність видів рослин і тварин. Під впливом Ч. Дарвіна став прихильником еволюційного вчення. В галузі *стратиграфії* Л. виділив еоцен, міоцен, пліоцен і плейстоцен. Гірські породи поділяв на осадові, вулканічні, плутонічні й метаморфічні.

ЛАЙКА — шкіра, вичищена мінеральним (алюмінієвим) *дубленням* з шкури овець, кіз, лопат або собак. Відзначається значною тягучістю і пластичністю. Не стійка до дії води. З Л. виготовляють галантерейні вироби тощо.

ЛАЙКМАА Антс [до 1935 — Лайман Ганс; 23.IV (5.V) 1866, Вігала, тепер Рапсальського р-ну — 19.XI 1942, Табела Хаапсальського р-ну] — ест. художник і громадський діяч. Один із засновників нац. художньої школи. В 1891—97 (з перервами) навчався в дорфгартенській АМ. В 1905—07 брав участь у революц. русі в Прибалтиці. Організатор і керівник худож. школи-студії в Таллінні. Автор реалістич. портретів («Старий Лайсман», 1940, та ін.) і пейзажів.

ЛАЙНЕР (англ. liner, від ліна — ліній) — велике морське, переважно пасажирське, судно, що регулярно курсує між віддаленими *портами* по певній лінії. Належить до найшвидкохідніших та найкомфортальніших транс. суден. Л. повітряними часто наз. швидкісні багатомісні літаки далекого сполучення.

ЛАЙЦЕН (Лайценс) Лінард Петрович [3 (15).XI 1883, хутір Метун, тепер Алушкенський р-н Латв. РСР — 14. XII 1938] — латис. письменник. Член Компарті з 1929. Учасник революції 1905—07. В 1909—11 був ув'язнений. Організатор легальної робітничої преси в бурж. Латвії. У 1932 виїхав до СРСР. Друкуватися почав 1902. Твори Л. пройняті ідеями революц. боротьби, ненавистю до капіталізму. Автор романів «Волюючі корпуси» (1930), «Лімітрофія» (1935), збірок віршів «Карава» (1920), «Семафор», «Берлін» (обидві — 1924), «Азіат» (1929); оповідань.

Тел.: Укр. перекл. — На алжирській каторзі. Х., 1931; Батьківщина.

В. А. Лазарев.

С. Г. Лазо.

Ч. Лайелл.

Лаколіт.

Х., 1932; Високи збори. Х., 1934; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—5. М.—Л., 1931—34; Эмигрант. М., 1967.

ЛАКЕДЕМОН — давньогрец. місто і держава в пд. частині Пелопоннесу (в джерелах частіше називаються *Спартою*).

ЛАКИ, лакі, казкумукхі — народ, який живе в гірській частині Даг. АРСР Чисельність там — 72,2 тис. чол. (1970, перепис), в СРСР — 100 тис. чол. (1979, перепис). Мова — лакська нахсько-дагестанської групи кавказької сім'ї. Віруючі Л. — мусульмани-суніти. Л. — один з корінних народів Дагестану. Осн. заняття в горах — пастухівство, на рівнині — землеробство. Розвинуті ремесла — гончарне, ювелірне та ін. За роки Рад. влади розвинулася культура Л. Про їхню історію, економіку і культуру див. *Дагестанська АРСР*.

ЛАКИ (нім. Lack, одн.; періоджерело — санскр. лакша) — розчинні синтетичних або природних *плівкоутворюючих речовин* в органічних розчинниках, які після нанесення тонким шаром на поверхню й висихання утворюють достатньо міцні й монолітні покриття, що утримуються на поверхні за рахунок міжмолекулярних сил адгезії. Л. відомі з давніх часів. Так, ще в 2-му тис. до н. е. у Китаї виготовляли Л. на основі соку *лакового дерева*. Осн. складовою частиною Л. є плівкоутворюючі речовини. Крім них та розчинники, до складу лаків входять також спец. добавки: *сикативи*, *пластифікатори*, *стабілізатори*, *антипрени*, *отверджувачі* тощо, які надають Л. ті чи інші властивості. Більшість плівкоутворюючих речовин — *олігомери*, що переходять у процесі формування плівок (внаслідок хім. реакцій) у невеликі нерозчинні полімери. Рідше — це *високомолекулярні сполуки*, що утворюють плівку за рахунок фіз. процесу *випаровування* розчинника. Залежно від типу плівкоутворюючої речовини Л. бувають масляні, смоляні, ефіроцелюлозні та ін. Л. застосовують для захисних, декоративних та електроізоляційних покриттів на дереві, пластмасах, металах та ін. матеріалах. Додаючи пігменти та наповнювачі, з Л. одержують *емалі* та *фарби*, широко застосовувані у пром-сті для антикорозійного захисту металів. Див. також *Лакофарбова промисловість*, *Лакофарбові матеріали*.

Лит.: Дринберг А. Я. Технологія лакообразующих веществ. Л., 1955; Гольдберг М. М. Материали для лакокрасочных покрытий. М., 1972; Лакокрасочные покрытия. Пер. с англ. М., 1968. С. І. Омеляченко.

ЛАКИ ХУДОЖНІ — вид *декоративно-ужиткового мистецтва*, в якому виробляють з дерева, пап'є-маше, металу обробляються спец. лаком і нерідко прикрашаються розписом, різьбленням та інкрустацією. Л. х. відомі з 2-го тис. до н. е. в Китаї, Японії, Кореї (як матеріал для покриття використовувалася сік лакового дерева). У Європі східні Л. х. відомі з 15 ст., а власне виробн. Л. х. (прикрашання падаючих інтер'єрів, меблів, побутових предметів) почало розвиватися в 17—18 ст. В Росії Л. х. по-

ширені з 19 ст. (Федоскінська мініатюра). В рад. час поряд з старими промислами виникло мист. темперного живопису на лакових виробах (*Палехська мініатюра*, *Метьорська мініатюра*, *Холуйська мініатюра*). На Україні Л. х. (підлаковий розпис) виробляються в смт *Петриківці* Дніпропетровської області.

ЛАККАДІВСЬКІ ОСТРОВИ — група островів у Аравійському м. Індійського ок. Входить до складу Індії. Являють собою коралові *атоли* заввишки до 4,5 м. Клімат тропічний, мусонний, опадів бл. 1700 мм на рік. Культивують кокосову пальму. Плантації просяних культур, батату, хлібного дерева; рибальство.

ЛАКМУС (нім. Lackmus, голл. lakmoes) — *барвник*, що його добувають з деяких лишайників. У кислому середовищі набуває червоного кольору, в лужному — синього. Застосовують як індикатор — гол. чин. у вигляді лакмусового паперу (фільтрувального паперу, просоченого розчином лакмусу).

ЛАКОВЕ ДЕРЕВО, *сумах лаконосний* (*Rhus vernicifera*) — дерево родини *сумахових* заввишки до 20 м. Листки складні, непарноперисті. Квітки дрібні, жовтуватобілі, зібрані в пониклі волоти. Плоди — кістянки, містять до 25% жирної олії. На батьківщині (Японія, Китай) з Л. д. шляхом *відсочки* кори добувають отруйну лаконосну смолу — сировину для одержання т. з. японського лаку. З плодів одержують т. з. японський віск. Деревина Л. д. лимонно-жовтого кольору, має гарний малюнок, тривка проти гниття. В СРСР вирощується на Пд. березі Криму і Чорноморському узбережжі Кавказу. Іл. с. 54.

ЛАКОЛІТ (від грец. *λακκος* — яма і *λίθος* — камінь) — форма залегання *магматичних гірських порід*. Утворюються Л. внаслідок *інтрузії*, коли *магма*, що проникла в товщу осадочних гірських порід, не прорвала верств порід, які залягають вище, а склепінеподібно підняла їх. У разі розливу покриві Л. виступають на поверхню землі у вигляді куполоподібних гір. В СРСР Л. відомі на Кавказі (гори Машук, Бештау та ін.) і в Криму (*Аюда*).

ЛАКОНІКА, Лаконія — область у Стародавній Греції на Пд. Сх. Пелопоннесу. До 12 ст. до н. е. на тер. Л. був ряд центрів *еегейської культури*. У 12 ст. до н. е. Л. завоювали *дорійці*. В 10 або 9 ст. до н. е. на тер. Л. виникла *Спарта* (відомі і як *Лакедемон*). Тепер назву «Лаконіка» має один з *кінів* Греції.

ЛАКОНОС (*Phytolacca*) — рід рослин родини *лаконосових*. Кущі, зрідка дерева або багаторічні трав'янисті рослини заввишки 1—3 м. Листки яйцевидні. Квітки правильні, переважно двостатеві, з опвіткою з п'яти білуватих листочків. Плід — ягодоподібний. 35 видів, у тропіч. і субтропіч. областях Африки, Америки та Європи. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид — Л. американський (*Ph. americana*). Місцями культивують. Сік ягід використовують для забарвлення

як, фарбування шовкових тканин, як лікувальний засіб. Здивавлі форми Л. — бур'яни. Іл. с. 54.

ЛАКОФАРБОВА ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості*, підприємства якої виробляють різноманітні декоративно-захисні покриття, сикативи, отверджувачі, прискорювачі, синтетичні лакові смоли, деякі види пігментів та ін. Асортимент продукції Л. п. становить бл. 2000 найменувань. Для виробн. продукції Л. п. використовують бл. 350 різних видів сировини і напівфабрикатів. В Росії формування Л. п. почалося в 19 ст. До Великої Жовтн. соціалістич. революції діяло лише кілька дрібних підприємств, що працювали здебільшого на імпортованій сировині. В 1913 в Росії було вироблено 48 тис. т лаків, фарб і пігментів.

В СРСР 1978 вироблено 3,1 млн. т продукції Л. п. На Україні першими підприємствами Л. п. були Одеський (засн. 1856) і Львівський (1858) лакофарбові з-ди. В 1913 на тер. України було вироблено 9 тис. т лакофарбових матеріалів. У 1978 в УРСР вироблено 605 тис. т лакофарбових матеріалів. Найбільші спеціалізовані підприємства республіки: Дніпропетровський, Одеський, Львівський та Київський лакофарбові з-ди, Бориславський (Львів. обл.) та Чернівецький хім. з-ди, Криворізький суриковий з-д, харків. з-д «Червоний хімік». Підприємства Л. п. оснащені новим реакторним, фільтруючим та диспергуючим устаткуванням. В галузі лакофарбової пром-сті діють Держ. н.-д. і проєктний ін-ти у Москві. На Україні дослідну роботу проводять центр заводської лабораторії лакофарбових з-дів за участю н.-д. установ та ін-тів АН УРСР.

В. В. Калемич.

ЛАКОФАРБОВІ МАТЕРІАЛИ — загальна назва рідких або пасто- і порошкоподібних матеріалів: *лаків*, *фарб*, а також *шпаклівок* і *грунтовок* (антикорозійних матеріалів, що їх наносять безпосередньо на поверхню виробу). Осн. компонентами Л. м. є *плівкоутворюючі речовини*. Крім того, більшість Л. м. містить *пігменти*, *наповнювачі*, *розчинники* і спец. добавки. Л. м. наносять (спец. валками, фарборозпилювачами, лаконаливними машинами, пензлями, шпательми тощо) на оброблювану поверхню тонким шаром. Висихаючи, вони утворюють тверду плівку — лакофарбове покриття, яке захищає вироби від руйнівного діяннн зовн. середовища, надає їм декоративного вигляду, деяких спеціальних властивостей.

Лаки художні.

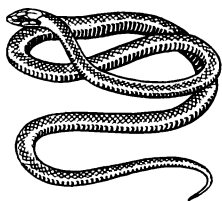
Ваза з чорного різьбленого лаку. Китай, 20 ст. Київський музей західного та східного мистецтва. Декоративна тарілка «Танцівниця». Нормальський лак. Індія, 20 ст.

Лаки художні.

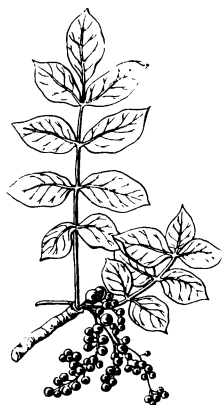
І. Балакін. «Кам'яна світла». Мініатюрний живопис темперою на лаку. Метьора. РРФСР, 1951. Ф. Панко. Ваза, миска й ложка. Підлаковий розпис. Селіще міського типу Петриківка Дніпропетровської області. 1975.

ЛАКРИМАТОРИ

Лазячий полоз. Лісовий полоз, або ескулапова змія.

Лакове дерево. Гілка з листками й плодами.

Лаківос американський. Гілка з квітками і плод.

Ламантин флоридський.

ЛАКРИМАТОРИ (від лат. lacrima — сльоза) — сльозоточиві *отруйні речовини* (хлорацетифенон, хлорпікрин тощо). Від діяння Л. захищає *проти газ* з протидимним фільтром.

ЛАКНЕСС (Laxness) Гальдоур Кільян (справж. прізвище — Гудіонссон; н. 23.IV 1902, Рейк'явік) — ісланд. письменник. Освіту здобув самотужки. У кін. 20—30-х рр. прийшов до ідей соціалізму. В книгах «Шлях на Схід» (1933) і «Російська казка» (1938) — враження Л. про відвідання СРСР. У романі «Салка Валка» (т. 1—2, 1931—32) відобразив зарубіжних робітн. руху в Ісландії. Роман «Самостійні люди» (т. 1—2, 1934—35) — про життя ісланд. селянства. В тетралогії «Світло світу» (1937—40) показав долю вбогого нар. поета серед ворожого йому середовища. Істор. трилогію «Ісландський дзвін» (1943—46) присвятив боротьбі ісланд. народу проти дат. феодалів. Пародія на ісланд. епос «Сага про героїв» (1952) і сатиричний роман «Атомна база» (1948) мають антивоєнне спрямування. Автор романів «Брежневський літопис» (1957), «Віднайдений рай» (1960), «Дарунок божий» (1972), драм, кн. спогадів «Приховані місця» (1971), збірок есе, оповідань. Член Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. премія Миру, 1953. Нобелівська премія, 1955.

Тв.: Укр. перекл. — Самостійні люди. К., 1959; Дім скальда. «Всесвіт», 1967, № 10; Рос. перекл. — Салка Валка. М., 1959; Свет мира. М., 1969; Атомная база. — Брежневская летопись. — Возвращенный рай. М., 1977.

Літ.: Крымова Н. И., Погодин А. С. Халлдор Лакснесс. М., 1970; Переслегина Э. В. Халлдор Кильян Лакснесс. Биобиблиографический указатель. М., 1963. О. Д. Сеньок

ЛАКТАЗА [від лат. lac (lactis) — молоко], β-галактозидаза — фермент, що каталізує гідролітичне розщеплення молочного цукру — *лактози*. Міститься в кишковому соку, молочній залозі та в деяких ін. органах ссавців, а також у насінні гіркої мигдалю, в плісневих грибах, дріжджах, бактеріях.

ЛАКТАМИ — органічні сполуки, циклічні аміди амінокислот (див. *Аміди кислот*). Залежно від положення групи NH₂ у вуглецевому ланцюгу молекули *амінокислоти* розрізняють β-, γ-, δ-, ε-лактими тощо. Деякі Л. (напр., *капролактан*) застосовують для виробн. поліамідного волокна.

ЛАКТАТДЕГІДРОГЕНАЗА (ЛДГ) — фермент з класу *оксидоредуктаз*. Каталізує останній етап гліколітичного (див. *Гліколіз*) розщеплення *вуглеводів* — зворотне перетворення *пировиноградної кислоти* в молочну. Міститься в тваринних і рослинних організмах. В тканинах тварин і людини Л. знаходиться у вигляді п'яти ізоферментних форм (див. *Ізоферменти*), що розрізняються за рядом каталітичних, фіз.-хім. та імунологічних властивостей. Ізоферменти Л-1 і Л-2 характерні для тканин за аеробним (за участю вільного кисню) обміном — *серцевого м'яза*, нирки; ізоформи Л-4 і Л-5 переважають у тканинах з

анаеробним (без участі кисню) типом обміну — печінки, скелетних м'язів, а також тканинах, що інтенсивно розвиваються — в тканинах злоскісних пухлин та ембріональних. Дослідження активності Л. та її ізоферментних форм має діагностичне значення при захворюваннях серця, печінки, крові, злоскісних процесів.

К. М. Верем'яко.
ЛАКТАЦІЯ (від лат. lacto — годую молоко) — процес утворення, нагромадження й періодичного виділення *молока* у ссавців, у т. ч. й людини. Молоко утворюється в *молочних залозах* з поживних речовин, що надходять з кров'ю. Л. — складний нейро-гуморальний процес (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). У людини в перший день після *пологів* виділяється *молозиво*. Остаточний склад грудне молоко має з 2—3-го тижня. Максимуму Л. досягає між 10-м і 20-м тижнями. Тривалість Л. залежить від індивідуальних особливостей молочної залози, харчування матері і від того, як довго мати годує дитину груддю (див. *Вигодування дитини*). Л. у тварин починається після родів, найбільше молока утворюється в перші місяці. Кілька днів виділяється *молозиво*, а потім — молоко звичайного складу. Найкраще вивчена Л. у *великої рогатої худоби*. Для утворення 1 л молока через молочну залозу має пройти бл. 500 л крові. Кількість виділяваного молока залежить від породи, годівлі, віку та спадковості. Кількість молока від корови за Л. перевищує її живу масу в 8—10 раз. Час від початку Л. до припинення *молоковиділення* наз. *лактаційним періодом*. У корів він становить 10 міс., кобил — бл. 9, кіз — 8—10, овець — 4—5, свиней — 2 міс. Щоб одержати в наступний *лактаційний період* високої надой, маток переставляють доїти за певний час до родів (див. *Сухостійний період*, *Роздоювання корів*, *Доїння*).

Літ.: Скотоводство. М., 1978: Скотоварство. К., 1979.

ЛАКТІОНОВ Олександр Іванович [16 (29).V 1910, Ростов-на-Дону — 14.III 1972, Москва] — рос. рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1969), дійсний член АМ СРСР (з 1958), професор (з 1968). В 1932—38 навчався в ленинградській АМ у І. Бродського. Твори: портрет І. І. Бродського, «Герой Радянського Союзу М. В. Юдін в гостях у танкістів» (обидва — 1938), «Лист з фронту» (1947), «Подвиг вченого» («Після операції Героя Радянського Союзу, льотчика-космонавта СРСР В. М. Комарова», «Тиша» (обидва — 1967) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалі. Державна премія СРСР, 1948.

ЛАКТОГЕННИЙ ГОРМОН [від лат. lac (lactis) — молоко і грец. γέννω — породжую, створюю] — гормон передньої частки *гіпофіза*. Те саме, що й *пролактин*.

ЛАКТОЗА [від лат. lac (lactis) — молоко], молочний цукор, C₁₂H₂₂O₁₁ — *вуглевод* з групи *дисахаридів*. Побудована з залишків D-глю-

кози і D-галактози. Оптично активна. Мол. м. 342,3. Входить до складу молока ссавців, у т. ч. людини (в жіночому — 5—8%, в коров'ячому — 4—5%). Біла кристалічна речовина, солодка на смак, розчинна у воді. При гідролізі к-тами та під впливом ферменту *лактази* розщеплюється на *глюкозу* і *галактозу*; має відновні властивості, піддається *бродинню* з утворенням *молочної к-ти*. На збродуванні Л. засновано виготовлення *молочнокислих продуктів*. Одержують з *молочної сироватки*. Використовують у харчовій промисловості, медицині й бактеріології.

ЛАКТОНІ — органічні сполуки, циклічні складні ефіри *оксикислот*. Залежно від типу *оксикислот* розрізняють β-, γ-, δ-, ε-лактони тощо. Л. являють собою рідини або легкоплавкі тверді речовини. Осн. метод синтезу Л. є *циклізація* галогено- або оксикислот. Використовують Л. в органічному синтезі, у виробн. *запахних* і *лікарських речовин*, як біологічно активні речовини.

ЛАКУНИ (лат. lacuna — заглиблення) — 1) у тварин і людини — проміжки між елементами тканин, а також деякі щілини між органами; не мають власної стінки. У тварин з незамкненою кровоносною системою (членистоногі, молюски, напівхордові та ін.) Л. заповнені *гемолімфою*, з замкненою — *лімфою* й зберігаються лише в деяких органах (напр., у кишковому каналі червів та селезінці хребетних тварин і людини). Великі Л. наз. *синусами*. У людини Л. або *криптами*, наз. також *заглибини на поверхні окремих органів*, напр. піднебінних мигдалів. 2) у рослин — те саме, що й *листова щілина*, прорив у центр. циліндрі стебла на місці входження в листок *провідних пучків*. 3) у лінгвістиці та літературознавстві — пропуск у тексті.

ЛАКФІОЛЬ (Cheiranthus cheiri) — багаторічна трав'яниста рослина родини *хрестоцвітних*. Листки ланцетні, цілокраї. Квітки жовті, запахні, зібрані в китицевидні суцвіття. Плід — стручок. Дико росте в Середземномор'ї, зрідка в Криму. В країнах з помірним кліматом, в т. ч. в СРСР, культивується як декоративна кімнатна рослина. Розмножується насінням, живцями. Іл. с. 56.

ЛАКХНАУ — місто на Пн. Індії, адм. ц. штату Уттар-Прадеш. Розташоване на р. Гоматі — лівій притоці Гангу. Вузол з-щ і автошляхів. 826,2 тис. ж. (1971). Значний пром. центр країни. Найрозвинутіший текст. (переважно бавовнян.), паперова, металообр. пром-сть. Підприємства шкіряно-взут., поліграф., харч. галузей. Традиційні кустарні промисли. Ун-т. Художня школа. Центр. н.-д. фарм. ін-т. Архит. пам'ятки 18—19 ст. Л. був одним з основних центрів *Індійського народного повстання 1857—59*.

ЛАКШМІ, Шрі (Прекрасна) — в індійській міфології богиня вроди, щастя, кохання, дружина Вішну, мати *Камі*. Народилася з морської піни і була надзвичайно врод-

ливою. Свято на честь Лакшмі відзначали під час збирання врожаю.

ЛАКШМІ-БАІ (1835—17.VI 1858, біля Гваліора) — нап. героїня Індії. Була киягинєю (рані) киязівства Джхані (1854 анексовано англ. колонізаторами). Під час *Індійського народного повстання 1857—59* стала одним з його керівників. Мужньо очолювала оборону князівства від англ. військ; командувала кавалерійським загonom у військах *Tantia Topi*. Загинула в бою.

ЛАЛАЙЦ Ісаак Христофорович [24.VII (5.VIII) 1870, м. Кіляр, тепер Даг. АРСР — 14.VII 1933, Москва] — діяч рос. революц. руху. Член Комуністичної партії з 1895. В 1888—89 — член марксистського гуртка М. Е. Федосеева. В 1893 увійшов до марксистського гуртка, організованого В. І. Леніном у Самарі. В 1895 за революц. діяльність висланий до Катеринослава; 1897 — один із засновників *катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Брав участь у підготовці I з'їзду РСДРП. У 1900 редагував с.-д. газету «Южний рабочий», 1902 висланий до Сх. Сибіру, звідки втік за кордон. Завидавав друкарню «Іскри» в Женеві. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, агент ЦК РСДРП в Росії. В 1904 — один з організаторів Пд. бюро к.-т.в. більшовицької партії в Одесі. В 1905 входив до складу об'єднаного ЦК РСДРП від більшовиків. Учасник *Першої конференції військових і бойових організацій РСДРП* (1906). В 1906 заарештований і засуджений на 6 років каторги. В 1913 засланий на довільне поселення до Сх. Сибіру. В 1914 відійшов від політ. діяльності. З 1923 працював у Головополітосвіті Наркомосу РРФСР. З 1929 — пенсіонер.

ЛАЛИХ (Лалин) Михайло (п. 7.X 1914, с. Тренча, Чорногорія) — югослав. письменник, член Сербської АН і мистецтв (з 1967). Член Союзу комуністів Югославії з 1936. Під час 2-ї світової війни — учасник нар.-визвольної боротьби народів Югославії й Греції. Домінуюча тема творчості Л. — героїзм, революц. гуманізм, боротьба за свободу народу. Автор зб. віршів «Стежки свободи» (1948), збірок новел «Розвідка» (1948), «Остання висота» (1967), романів «Весілля» (1950), «Лиха весна» (1953), «Розрив» (1955), «Лелейська гора» (1957, 2-а редакція — 1962), «Обдава» (1960), «Клатті термьяні» (1970). За романом «Весілля» Київська кіностудія ім. О. Довженка і чорногорська «Студіо Тітоград» створили худож. фільм (1974).

Тел.: Укр. перекл. — Пустотина земля. «Весілля», 1975, № 11; Раде-Башин. В кн.: Перемога. К., 1975; Рос. перекл. — Савваба. М., 1964; Лелейська гора. М., 1968; Обдава. М., 1976; Розрив — Рассказы. М., 1980. Лит.: Непорожня Н. Чорногорський цикл Михайла Лалиха. «Весілля», 1975, № 11. В. Г. Гримич.

ЛАЛО (Lalo) Едуар (27.I 1823, Ліль — 22.IV 1892, Париж) — франц. композитор і скрипаль. За походженням іспанець. Навчався в Паризькій консерваторії.

Серед творів Л. — опери «Фієско» (1866) та «Король міста Іс» (1888), балет «Намуна» (1882), «Іспанська симфонія» (1873), віолончельний концерт, камерні інструм. ансамблі, романси.

ЛАМА (тібетське, букв. — найвищий) — буддистський чернець у Тибеті, Монголії, Бурятії та інших країнах, де поширений ламаїзм.

ЛАМА (Lama) — рід ссавців род. верблюдових. Від верблюдів Л. відрізняються меншими розмірами (вис. в холці 70—115 см, маса до 75 кг) та відсутністю горба. Тіло струнке, голова маленька, шия довга. Забарвлення бурувате або рудувате; у свійських видів дуже мінливе. Л. населяють безлісні плоскогір'я, передгір'я, рівнини. Живуть стадами. Весною або на початку літа самка народжує 1—2 малят. Живляться Л. трав'янистими рослинами. Дикі Л. представлені 2 видами: *гуанако* і *вікунья*, пошир. в зх. і пд. районах Пд. Америки. Одомашнені форми — ламу (L. guanaco glama) і *альпаку* розводять як в'ючних тварин та заради вовни. Іл. с. 56.

ЛАМАТІЗМ — одна з течій махаянського буддизму (див. *Махаяна буддизму*). Склався в 12—15 ст. у Тибеті як феодал. ідеологія на базі врівнення і культу буддистської секти Гелуг-ба («жовтошапочників»). Гол. теологічними джерелами Л. є Канцхур («переклад одкровення» будди Шак'ямуні) і Танцхур («переклад тлумачень» буддистських догматів до 10 ст.). В основі теор. побудов Л. лежать ідеї *йогаচারів*, а також містика *тантризму*. Для Л., як і для всього буддизму, характерні догми про тождество буття і страждання, про необхідність спасіння від буття шляхом подолання «вічного переродження». Гол. місце в культурі належить шануванню лам і хубіланів (тобто «живих богів», якими вважаються *далай-лама* і *панчен-лама*), що оголошується найважливішим фактором спасіння. Традиційна соціально-політ. доктрина Л. являє собою апологетику феодал.-теократичного ладу. Нині Л. існує в Тибеті, Внутр. Монголії (Китай), МНР, Непалі, Індії. В СРСР деяка частина послідовників Л. є в Бурятській, Калмицькій і Тувинській АРСР.

Лит.: Пубаєв Р. Е., Семичов Б. В. Происхождение и сущность буддизма-ламаизма. Улан-Удэ, 1960; Кочетов А. Н. Ламаизм. М., 1973.

О. С. Омищенко.
ЛАМАНСЬКИЙ Володимир Іванович [26.VI (8.VII) 1833, Петербург — 19.XI (2.XII) 1914, там же] — рос. історик і філолог, акад. Петерб. АН (з 1900). Закінчив Петерб. ун-т (1854), професор цього ун-ту (з 1871). Учень І. І. Срезневського. Один з представників консервативного напрямку в *слов'янознавстві*. Автор праць з історії, філології, палеографії й етнографії слов'ян: «Про історичне вивчення греко-слов'янського світу в Європі» (1871) та ін.

ЛАМАНТИН (Trichechus) — рід водяних ссавців род. ламантинових ряду сирен. Тіло (довж. до 5 м, маса до 600 кг) веретеноподібне, темно-буре. Голова порівняно

невелика, притуплена, без вушних раковин, верх. губа роздвоєна, з численними *виступами*. Живуть Л. поодинокі або невеликими групами (до 20 особин). Активні переважно у вечірні і ранніші часи доби. Живляться водоростями. Після 152-денної вагітності самка народжує 1 малю. 4 види: Л. американський (T. manatus), Л. флоридський (T. latirostris), Л. амазонський (T. inunguis) і Л. африканський (T. senegalensis); пошир. вздовж узбережжя і в ріках Центр. і Пд. Америки та екваторіальної Зх. Африки. Були об'єктом полювання заради м'яса й жиру; у зв'язку з різким зменшенням чисельності промисел Л. в деяких місцях *ареалу* заборонений.

О. П. Корнєв.
ЛА-МАНШ, Англійський канал — протока, що відокремлює о. Великобританія від материка Європи. Разом з прот. *Па-де-Кале* сполучає Північне м. з Атлантичним ок. Довж. бл. 320 км, шир. від 32 км на Сх. до 180 км на Зх. Глиб. на фарватері 35 м, найбільша — 172 м. Береги слабо розчленовані, є острови, багато обмілин і *банок*, особливо у сх. частині. Восени часто бувають тумани. Має велике трансп. значення. Гол. порти: Портсмут, Саутгемптон, Плімут (Великобританія), Гавр, Шербур (Франція).

ЛАМАР [справж. ім'я та прізвище — Лалю Маринов Пончев; 1 (13).I 1898, с. Калейця, тепер Ловечського округу — 21.II 1974, Софія] — болг. письменник, Герой Соціалістичної Праці НРБ (1968), нар. діяч культури (з 1970). Член БКП з 1944. Проживав у Болгарії, де модернізму до соціалістичного реалізму. Поема «Мирне-тривожні роки» (1928) спрямована проти імпералістичної війни. Дружив рад. і болг. воїнів оспівав у поемах «Захід — Схід» (1944) і «Горан Горинцов» (1946), зб. віршів «Бойові пісні» (1949). Будівництву нового життя в Болгарії присвятив збірки «Ранок над батьківщиною» (1951), «Ліс віконий» (1954), «Перетворення» (1968), «Береги думки» (1971), «Знайдені листи» (1973). Писав і для дітей. Перекладав твори рад. поетів.

Тел.: Укр. перекл. — Атака. В кн.: Світло над Болгарією. К., 1954; [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 2. К., 1974; Рос. перекл. — Стихи. М., 1961.

О. Д. Кетков.
ЛАМАРК (Lamarck) Жан Батіст П'єр Антуан де Моне (1.VIII 1744, Балантен, Пікардія — 18.XII 1829, Париж) — франц. природознавець; основоположник першої цілісної теорії еволюції (див. *Ламаркізм*). член Паризької АН (з 1783). Після навчання в семінарії — на військовій службі (1761); 1768 вийшов у відставку; 1772—76 вивчав медицину в Парижі, захоплювався ботанікою. В 1778 Л. у праці «Французька флора» (т. 1—3) виклав осн. принципи систематики рослин та описав численні їх види. Після Великої франц. революції, що її Л. зустрів співчутливо, відбулася реорганізація Королівського бот. саду в Музей природничої історії, де Л. став професором кафедри зоології (1793); керував нею протягом 24 років. У праці

Г. К. Лакснес.

О. І. Лактионов. Лист з фронту. 1947. Дер- жавна Третьяковська галерея в Москві.

Лакшмі. Південно-індійська бронза. Музей Гіме. Париж.

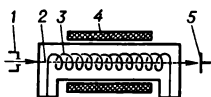
ЛАМАРКІЗМ

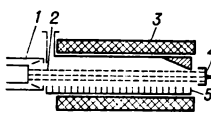
Лакфіоль
1 — верхня частина рослини; 2 — квітка; 3 — насіння

Лама.

Лампа біжучої хвилі:
1 — електронна гармата; 2 — потік електронів; 3 — металева спіраль; 4 — фокусуєча система; 5 — колектор.

Лампа зворотної хвилі:
1 — електронна гармата; 2 — потік електронів; 3 — фокусуєча система; 4 — колектор; 5 — сповільнюєча система.

«Природнича історія рослин» (1803) Л. з еволюційних позицій розробив основи систематики і вчення про градацію в рослинному світі. Свою теорію еволюційного розвитку тваринного світу Л. виклав у книзі «Філософія зоології» (1809, т. 1—2). У «Природничій історії безхребетних» (1815—22, т. 1—7) подав систематичний опис і класифікацію тварин, що відображає поступове ускладнення організації живих істот — від найпростіших до людини. Л. вперше поділив усіх тварин на хребетних і безхребетних, запровадив терміни «безхребетні» і (одночасно з ним, вченим Г. Р. Тревіранусом, але незалежно від нього) «біологія» (1802). Л. поклав початок зоопсихології. Йому належать також праці з фізики, хімії, метеорології, геології, палеонтології. Л. був деїстом: хоч осн. його наук. погляди мали матеріалістичне спрямування, однак у його працях грають ідеалістичні, телеологічні (див. *Телеологія*) положення.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1955—59; Философия зоологии, т. 1—2. М.—Л., 1935—37.
Лит.: Пузанов И. И. Жан Батист Ламарк. М., 1959.

ЛАМАРКІЗМ — вчення Ж. Б. П. А. Ламарка, перша цілісна теорія еволюції органічного світу. Ламарк визнавав, що розвиток органіч. світу відбувається за природними законами, на основі об'єктивних причинних зв'язків і залежностей, але, будучи деїстом (див. *Деїзм*), вважав, що ці закони підпорядковані постійним законам, нібито створеним «верховним творцем» (богом) для досягнення поставленої ним перед собою мети. «Верховного творця» Ламарк визнавав також першопричиною виникнення інертної матерії, руху та законів, що ними управляють, як і розвитку та гармонії Всесвіту. Найпростіші форми життя, за Ламарком, виникли і продовжують виникати шляхом самозародження з речовин неживої природи (див. *Походження життя на Землі*). Дальший розвиток органіч. світу, за його уявленням, відбувався шляхом «градацій» — ступінчастого підвищення організації живих тіл. Будучи неспроможним розкрити природні причини еволюційного процесу, Ламарк вважав його рушійну і спрямовуючу силу в трансцендентному (непізнаваному) внутр. прагненні природи до прогресу. Проте вважав, що під постійним впливом умов зовн. середовища організми зазнають адекватно-приспосовних змін, які супроводжують видоутворенням і порушенням правильності градацій. Реакція живих тіл на вплив умов зовн. середовища та її наслідки залежать від рівня їх організації. Зокрема, пристосовні зміни рослин і нижчих тварин виникають під безпосереднім діянням факторів навколишнього середовища. У вищих тварин ця залежність значно складніша. За Л., помітна зміна умов життя спричиняється у них до зміни життєвих потреб, а зміна потреб зумовлює зміну дій і вироблення нових звичок; зміна звичок тягне за собою

інтенсивне вправління одних органів і невправління інших; тривале вправління має наслідком посилення і розвиток органів, а невправління — ослаблення і знищення. Еволюційні зміни, на думку Ламарка, мають пристосовний характер, оскільки живим істотам притаманна споконвічна *доцільність*. Аналіз осн. положень Л. свідчить, що вони побудовані на механістичних (див. *Механіцизм*) і телеологічних (див. *Телеологія*) засадах. Його висновки про адекватно-приспосовну *мінливість* і усадковування набутих ознак мають уможливленний характер і не підтверджені сучас. наукою. Погляди Ламарка стали джерелом для виникнення антидарвіністських напрямів в еволюційній теорії, зокрема *неоламаркізму* і його різновидів — *механоламаркізму*, орто- і *психоламаркізму*. Проте він вперше проголосив принцип еволюції заг. законом живої природи, кинувши сміливий виклик уявленням, що панували в той час, про постійність видів, чим заслужив високу оцінку класиків марксизму.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20. Див. також літ. до ст. *Ламарк* Ж. Б. П. А. О. П. Марквич.

ЛАМАРТИН (Lamartine) Альфонс Марі Луї де (21.X.1790, Макон — 28.II.1869, Париж) — франц. поет, історик, політ. діяч, член Франц. академії (з 1829). Відіграв значну роль у розвитку франц. романтизму. Збіркам лірики «Поетичні роздуми» (1820), «Нові поетичні роздуми» (1823), «Поетичні й релігійні гармонії» (1830) притаманні мотиви смутку й меланхолії. Поєми «Жослен» (1836) і «Падіння ангела» (1838) пройняті реліг.-містичними настроями. В 40-х рр. перейшов на позиції бурж. лібералізму, що виявилось у праці «Історія жірондистів» (1847) і публіцистиці. Належав до впливових діячів *революції 1848 у Франції*. За словами К. Маркса, він був «усобленням самої лютевської революції, загального повстання з його люзіями, з його поезією, з його уявним змістом і з його фразами» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 7, с. 13). Окремі вірші Л. переклав М. Терещенко. Д. С. Наливайко.

ЛАМБЕРТ (Lambert) Йоганн Генріх (26.VIII.1728, Мюльгаузен, тепер Мюлуз, Ельзас — 25.IX.1777, Берлін) — нім. математик, фізик, астроном і філософ, член АН в Берліні (з 1765) та Мюнхені (з 1771). За походженням француз. Л. довів ірраціональність числа π , розробляв питання теорій *паралельних прямих*, перспективи, сферичної *тригонометрії*, *алгебраїчних рівнянь*. Вперше застосував *гіперболічні функції*. Передбачив багато які ідеї *алгебри логіки* Дж. Буля. У фізиці Л. досліджував *рефракцію світла* в атмосфері, опублікував фундаментальні дослідження з *фотометрії*, дав теорію *відбиття світла* матовими поверхнями, запровадив термін *альbedo* тощо. В астрономії досліджував кометні орбіти, особливості руху Юпітера і Сатурна тощо. Запровадив поняття *подеїїних зір*. Як філософ належав до школи *об'єктивного ідеалізму*.

ЛАМБРАКІС (Λαμπράκης) Григоріс (3.IV.1912, с. Керасіца, Аркадія — 27.V.1963, Салоніки) — грец. громад. діяч. Лікар. У період нім.-фашист. окупації Греції 1941—44 — учасник *Руху Опору*, 1943 вступив до ЕАМ. З 1961 — депутат парламенту від Єдиної демократичної лівої партії. Діяч грец. і всесвітнього *Руху прихильників миру*, делегат Всесвітнього конгресу за заг. роззброєння і мир (Москва, 1962). 22.V.1963 смертельно поранений нефашистами. Всесвітня Рада Миру встановила Міжнар. премію миру ім. Г. Ламбракіса і срібну медаль ім. Г. Ламбракіса (1963).

ЛАМЕ (Lamé) Габріель (22.VII.1795, Тур — 1.V.1870, Париж) — франц. математик, фізик та інженер, член франц. АН (з 1843), чл.-кор. Петерб. АН (з 1829). У 1820—32 працював у Петерб. ін-ті інженерів шляхів, з 1832 — в Парижі. Л. розробив заг. теорію криволінійних *координат*, ввів спец. функції (т. з. функції Л.); працював також над питаннями матем. фізики й теорії *пружності*.

ЛАМЕННЕ (Lamennais) Фелісіте Робер де (19.VI.1782, Сен-Мало — 27.II.1854, Париж) — франц. публіцист і філософ, абат, один із засновників *християнського соціалізму*. В ранніх працях засуджував ідеї *Великої французької революції*, ліберальні реформи, виступав проти матеріалістичної філософії 18 ст., проповідував католицизм. Після *Лютневої революції 1830* перейшов на позиції *лібералізму*, намагався поєднати католицизм з програмою бурж.-демократичних реформ (відокремлення церкви від д-ви, заг. виборче право тощо). В 1834 у праці «Слова віруючого» піддав критиці капіталізм як такий, що суперечить вимогам «істинної релігії». Реліг.-філос. система Л. знайшла завершення в його 4-томному «Ескізі філософії» (1840—46), де він намагався поєднати релігію і філософію, спираючись на ідеї *неоплатонізму* і Г. В. Лейбніца.

ЛАМЕТРІ (Lametrie, La Mettrie) Жюльєн Офре де (25.XII.1709, Сен-Мало, Бретань — 11.XI.1751, Берлін) — франц. філософ-матеріаліст. За фахом — лікар. Був членом АН в Берліні. Помер внаслідок проведеного на собі мед. експерименту.

Розвиваючи матеріалістичні ідеї фізики Р. Декарта, першим у Франції послідовно виклав систему *механістичного матеріалізму*. Обґрунтовував існування єдиної матеріальної субстанції, яка в процесі руху виступає в трьох формах — неорганічній, рослинній і тваринній; до останньої належить і людина. Визначальними атрибутами матерії Л. вважав протяжність, здатність до руху і чутливість. Осн. ідеєю всіх праць Л. є пояснення психічних явищ суто фізіологічними процесами в живому організмі. Л. не бачив якісної відмінності між різними формами існування матерії, через що прирівнював людину до машини. В останніх працях Л. підійшов до ідей *еволюції* рослинного і тваринного світу. Виступаючи проти *агностицизму*, Л. відстоював принципи

матеріалістичного сенсуалізму Дж. Локка. В галузі соціології Л. пов'язував сусп. прогрес із розвитком освіти, діяльністю видатних осіб. Осн. праці: «Людина — машина» (1747), «Система Епікура» (1751) та ін.

ЛАМІНАРІЄВІ ВОДОРОСТІ (Laminariales) — порядок бурхливодоростей. Спорофіт великий (до 60 м), багаторічний, поділяється на листкоподібну, стеблоподібну і коренеподібну частини; має досить складну анатомічну будову. Гаметофіт мікроскопічний, нитчастий. Бл. 30 родів (100 видів). Л. в. поширені в прибережній зоні переважно холодних морів (в СРСР — в Баренцовому, Білому та в далекосхідних морях); біля берегів, особливо в затиснутих місцях, часто утворюють зарості. Л. в. використовують для удобрення полів, як корм для с.-г. тварин; з них одержують йод, деякі види (напр., т. з. морська капуста) їстівні.

ЛАМІНАРНА ТІЧІЯ (від лат. lamina — пластинка, смужка) — упорядкована течія рідини (газу), при якій рідина (газ) переміщується шарами, паралельними напрямку течії. Спостерігається в дуже в'язких рідин, при малих швидкостях течії, а також при обтіканні тіл малих розмірів. Із збільшення швидкості руху рідини (газу) Л. т. у деякий момент часу переходить у невпорядковану турбулентну течію.

ЛАМПА БІЖУЧОЇ ХВИЛІ, лампа з біжучою хвилею — електровакуумний прилад, що підсилює електромагнітні коливання надвисокої частоти в процесі взаємодії подовжньої складової біжучої електромагнітної хвилі й електронного потоку, які рухаються в одному напрямі. Осн. частинами Л. б. х. (мал.) є: електронна гармата, що створює потік електронів; металева спіраль, в якій цей потік збуджує біжучу електромагн. хвилю; колектор, що уловлює електрони, і фокусуюча система. Електронний потік, що рухається всередині спіралі, взаємодіє з електромагн. хвилею, уповільнюється або прискорюється, внаслідок чого утворюються згустки електронів, які віддають свою кінетичну енергію біжучій хвилі, підсилюючи тим самим надвисокочастотні коливання. Магн. поле фокусуючої системи зберігає потік електронів у заданих межах. Робочий діапазон частот Л. б. х. від 300 МГц до 300 ГГц, коеф. підсилення 20—60 дБ, кдд не перевищує звичайно 0,3. Л. б. х. — складова частина приймальних і перетворювальних (малопотужних ламп), а також передавальних (ламп середньої та значної потужності) пристроїв, що їх використовують у радіолокації, радіоастрономії тощо. Див. також *Біжучі хвилі. Електровакуумні прилади*.

В. К. Качан, В. В. Сокол.
ЛАМПА ДЕННОГО СВІТЛА — лампа з близьким до денного світла спектром оптичним; різновид люмінесцентної лампи. Розрізняють Л. д. с., що не змінюють колір освітлюваних об'єктів (такі лампи використовують у виробничих приміщеннях) або дещо змінюють

його (ними користуються для заг. освітлення).

ЛАМПА ЕЛЕКТРОННА — електровакуумний прилад, в якому вільні електрони, що утворюються внаслідок емісії електронної, спричиняють проходження електричного струму між електродами; один з електронних електровакуумних приладів. До найпоширеніших належать лампи з двома електродами (*діоди*), трьома (*триоди*), чотирма (*тетради*), п'ятьма (*пентоди*) та сімома (*гектоди*). Л. е. є частиною приладів або пристроїв, що перетворюють високо-частотні електр. коливання (див. *Детектор*), підсилюють відеосигнали (див. *Відеосилова*), перетворюють частоту електр. коливань (див. *Гетеродина*), вимірюють деякі електр. величини (див. *Електронний прилад вимірювальний*) тощо. Деякі Л. е. (напр., *клістроны*, *лампи біжучої хвилі*, *магнетрони*, *лампи зворотної хвилі*) генерують, підсилюють або помножують надвисокочастотні електр. коливання; вони відрізняються конструкцією і (або) впливом на потік електронів магн. поля. Л. е. застосовують у радіоелектроніці, автоматичній, телемеханіці, вимірювальній та обчислювальній техніці тощо.

В. К. Качан, В. В. Сокол.
ЛАМПА ЗВОРОТНОЇ ХВИЛІ, лампа із зворотною хвилею — електровакуумний прилад, що генерує електромагнітні коливання надвисокої частоти в процесі взаємодії електронного потоку й електромагнітної хвилі, яка рухається вздовж цього потоку у зворотному напрямі — назустріч йому. Осн. частинами Л. з. х. (мал.) є: електронна гармата, що створює потік електронів, і сповільнююча система (сукупність пластин), в якій цей потік збуджує електромагн. хвилю. При проходженні між пластинами згустки електронів гальмуються електр. полем зворотної хвилі і віддають їй свою кінетичну енергію, генеруючи тим самим надвисокочастотні коливання. Магн. поле фокусуючої системи зберігає потік електронів у заданих межах, а колектор уловлює електрони. Робочий діапазон частот Л. з. х. від 1 до 1500 ГГц, кдд — близько 0,01. Л. з. х. використовують у гетеродинах, радіоприймальних пристроїв, задавальних генераторів, радіопередавальних пристроїв, генераторів пристроїв для радіовимірювань тощо. Див. також *Електровакуумні прилади*.

ЛАМПА РОЗЖАРЕННЯ — лампа, де випромінювачем світла є розжарювана електричним струмом спіраль або нитка з тугоплавких металів; теплове *джерело світла*. В перших Л. р., створених у 70-х рр. 19 ст., випромінювачем світла був переважно вугільний стрижень. Л. р. сучас. типу являє собою герметичний скляний балон, в якому закріплено спіраль або нитку (переважно вольфрамову), що нагрівається до т-ри 2200—3000 К. В балонах деяких Л. р. немає повітря (вакуумні лампи), балони інших Л. р. (щоб сповільнити випаровування металу) заповнено азотом і (або) інертними газами (газонаповнені лампи), іноді з домішками *галогенів* (див. *Йодна*

лампа). Л. р. розрізняють за потужністю (від часток до десятків тисяч ват), напругою (від одиниць до сотень вольт), розмірами, за особливостями конструкції (напр., формою балона) і світлотехнічними властивостями (за дзеркальним або розсіювальним покриттям тощо). Є лампи короткочасної і тривалої (до кількох тисяч годин) дії. Л. р. використовують для загального та спеціального освітлення (напр., в кіноапаратах, прожекторах, літаках, автомобілях), як джерело інфрачервоних променів в *інфрачервоній техніці* тощо. В деяких галузях техніки Л. р. заміняють складнішими, але економічнішими люмінесцентними лампами, натрієвими лампами, лампами ксеноновими та ін. газорозрядними джерелами світла. Див. також *Електротехнічна промисловість*. Іл. с. 58.

В. В. Платонов.
ЛАМПА-СПАЛАХ, фотоспалах — пристрій, який миттєво (спалахом) освітлює об'єкти при фотографуванні. Найпоширеніші електронні Л.-с. (мал.) — багаторазової (практично необмеженої) дії. Їхні осн. частини: джерело енергії (сухий гальванічний елемент або втримувач струму) та імпулсна лампа з рефлектором. Є також теплові Л.-с. (одноразової дії), у кисневому середовищі яких згоряє алюмінієва фольга. Тривалість спалаху електронних Л.-с. 0,0025—0,0005, теплових — 0,04 с. Включення Л.-с. при повному розкритті затвора фотоапарату забезпечується вбудованим в них пристроєм — синхронізатором. Л.-с. дає змогу знімати в умовах недостатнього освітлення об'єктів.

ЛАМУТИ — застаріла назва народу *евенів*.

ЛАН О. (справж. прізви., ім'я та по батькові — Коршак Кирило Юхимович; 1897, Дурдин хутір поблизу м. Городища, тепер Черкас. обл. — 1943) — укр. рад. поет і археолог. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1928). З 1924 виступав з віршами в журналах «Життя й революція», «Червоний шлях», «Глобус» та ін. Окремими виданнями вийшли збірки віршів «Отави косять» (1928), «Назустріч сонцю», «Долоні площі» (обидві — 1930). Публікував статті з археології в журналах «Хроніка археології та мистецтва» (1930—31), «Наука й життя» (1935), в «Наукових записках Інституту історії матеріальної культури» (1934—35).

Ю. В. П'ядик.
ЛАН (польс. lan) — поземельна міра в Польщі і Литві в 14—18 ст. та на загарбаних ними укр. землях. Існувало два види: малий Л., що дорівнював 30 моргам (бл. 16,8 га), і великий Л. — 43,5 морга (бл. 25 га). Л. був одиницею оподаткування залежного селянства. Після запровадження «Уставу на волюки» 1557 Л. почали називати *аболоком*.

ЛАНГ Георгій Федорович [16 (28). VII 1875, Петербург — 24.VII 1948, Ленінград] — рос. рад. терапевт, акад. АМН СРСР (з 1945). Закінчив Петерб. військово-мед. академію (1899); 1905—19 — співробітник цієї ж академії; з 1919 — професор Петрогр. (згодом 1-го

Ж. Б. П. А. Ланкарк.

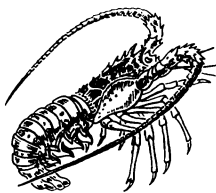
Г. Ланбракіс.

Ж. Ланетрі.

Електронна лампа-спалах разом з фотоапаратом.

Лангуст звичайний.

Ленінгр.) мед. ін-ту (1928—30 — ректор). Праці Л. охоплюють майже всі розділи клініки внутр. хвороб. Основні праці Л. присвячені питанням *кардіології, гематології*, вивченню *гіпертонічної хвороби*, хворобам печінки тощо. Створив школу терапевтів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1951.

ЛАНГ (Lang) Фріц (н. 5.XII 1890, Відень — 2.VIII 1976, Лос-Анджелес) — нім. кінорежисер (ФРН). Навчався в Академії мист. (Відень). У 1918 дебютував як режисер. Фільми: «Доктор Мабузе, гравець» (1922), «Нібелунги» (1924), «Метрополіс» (1926), «М» (1931, від нім. Mörder — вбивця). Після встановлення фашист. режиму емігрував у Францію (1933), потім у США, де поставив кінострічки: «Лють» (1936), «Кати також умирають» (1942). З 1958 — у ФРН («Індійська гробниця», 1958; «Тисяча очей доктора Мабузе», 1960).

ЛАНГЕ Микола Миколайович [12 (24).III 1858, Петербург — 15.II 1921, Одеса] — рос. та укр. психолог. Один з основоположників *експериментальної психології* в Росії. Закінчив Петерб. ун-т (1882). Працював в психологічній лабораторії В. Вундта в Лейпцігу (з 1883). Професор філософії Одес. ун-ту (1888—1921), де 1895 організував одну з перших у Росії психологічних лабораторій. Був засновником *Вищих жіночих курсів* в Одесі (1903). Відомий своїми експериментальними працями в галузі *сприйняття та уваги*. Осн. праці «Психологические исследования» (Одесса, 1893). «Психология» (М., 1922).

ЛАНГЕ (Lange) Оскар (27.VII 1904, Томашув-Мазовецький — 2.X 1965, Лондон) — польс. економіст, політ. і громад. діяч, акад. Польс. АН (з 1952). Член Польс. соціалістич. партії (1928—47), член ПОРП з 1948. Закінчив Краківський ун-т 1928. У 1934—36 навчався у США і Великобританії. У 1938—45 — професор економіки і статистики Чикагського ун-ту. В 1945 повернувся на батьківщину. В 1952—55 — ректор Гол. школи планування й статистики, професор Варшавського ун-ту (1956), голова екон. ради при Раді Міністрів ПНР (1957—62). Праці з питань капіталістичного відтворення, світового г-ва, статистики, планування й управління, застосування кібернетики та обчислювальної техніки в економіці. Держ. премія ПНР, 1955, 1964.

ЛАНГЕ (Lange) Тор (Георгій Іванович; 9.IV 1851, Копенгаген — 22.II 1915, с. Нападівка, тепер Липовецького р-ну Вінн. обл.) — дат. поет і перекладач. З 1876 жив у Москві, викладав класичні мови в Лазаревському ін-ті східних мов. Вніс значний вклад у справу популяризації слов'ян. л-р у сканд. країнах. У збірках «З далеких країн» (1876), «Кілька народних пісень» (1878), «Ноктюрни» (1879), «Далекі мелодії» (1902) розвивав мотиви рос., серб., хорват. лірики, нар. пісень. Автор зб. дорожніх нарисів «З Росії» (1882), «Місяць на Сході» (1887), нарисів про О. К. Толстого та ін. рос. письменників (перекладав і їхні твори).

Переклав «Слово о полку Ігоревім» (1888). Останні роки життя провів на Україні.

ЛАНГЕДОК — історична область на Пд. Франції. Назва «Лангедок» з'явилася в 13 ст. для позначення Тулузького графства, приєднаного до Франції (повністю 1271) на правах самоврядної провінції. В період *релігійних воєн* 16 ст. значною частиною Л. заволоділи *гугеноти*. В 17 ст. самоуправління Л. було обмежено. В 17 — на поч. 18 ст. у Л. відбулося ряд повстань (*крокани* 1636—37 і 1643, *камізарів* 1702—05 та ін.). Під час *Великої французької революції* тер. Л. було поділено на департаменти.

ЛАНГЕР Йоганн (1825 — р. і місце см. невід.) — нім. композитор і диригент. У 50-х рр. 19 ст. служив капелмейстером оркестру в маєтку Потоцького в Немирові. Автор музики до «Наталки Полтавки» Котляревського (була пост. на аматорській сцені в Немирові).

ЛАНГЕРГАНСА ОСТРІВЦІ — групи клітин; розташовані у вигляді скупчень (острівців) у *підшлунковій залозі* людини і майже всіх хребетних тварин; утворюють її внутрішньосекреторну частину (див. *Внутрішня секреція*). Виділяють у кров гормони *інсулін* і *глюкагон*. Розмір Л. о. — 50—500 мкм; на 1 мг тканини залози припадає 10—20 Л. о. Розвиваються вони з трубчастих виросків передньої кишки і складаються з кількох типів клітин. Вперше описав Л. о. нім. вчений П. Лангерганс (1869).

ЛАНГОВАРДИ — плем'я *германців*. У 1 ст. н. е. заселяли лівий берег нижньої течії Ельби. В 4—5 ст. просунулися до бас. серед. Дунаю. В 568 під натиском *аварів* Л. на чолі великого союзу племен вдерлися на тер. Пн. Італії. У боротьбі проти Візантії завоювали Ломбардію і Тусцію (Тоскану), утворивши своє королівство. Пізніше захопили Сполето і Беневенто, які стали самостійними герцогствами. У 8 ст. у Л. відбувався інтенсивний процес феодалізації. В 773—774 королівство Л. завоював Карл Великий.

ЛАНГУСТ, лангуста (Palinurus) — рід тварин ряду *десятиногих ракоподібних*. Довж. тіла до 70 см, маса до 8 кг. Головогруді і антени з міцними шипами, хвостовий плавець шкірястий, черевце довге, клешень немає. Рід об'єднує бл. 10 видів, пошир. у морях тропіч. і помір. зон басейнів Атлантичного (до берегів Англії) і Тихого (до Китаю) океанів; у морях СРСР немає. Л. (напр. Л. звичайний) істотні є об'єктом промислу.

«ЛАНД ОГ ФОЛЬК» («Land og Folk» — «Країна і народ») — щоденна газета, ЦО Комуністичної партії Данії (з 1920). Засн. 1911 під назвою «Арбейдербладет» («Робітнича газета»). З 5.X 1941 має сучас. назву. Видається в Копенгагені.

ЛАНДАУ Лев Давидович [9 (22).I 1908, Баку — 1.IV 1968, Москва] — рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1954). Після закінчення 1927 Ленінгр. ун-ту перебував у закордонному відрядженні в Да-

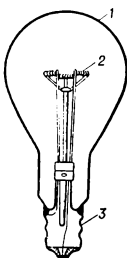
нії, Англії, Швейцарії (до 1931). В 1932—37 очолював теор. відділ Укр. фіз.-тех. ін-ту, а з 1935 — і кафедру заг. фізики Харків. ун-ту з 1937 — в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР, одночасно професор Моск. ун-ту (1943—47 і з 1955). Зробив значний внесок майже в усі розділи теор. фізики. Зокрема, створив теорію електронного *діамагнетизму* (1930), перший запровадив поняття *антиферомагнетизму* (1933), розробив теорію доменної структури феромагнетиків та *феромагнітного резонансу* (спільно з Є. М. Ліфшицем; 1935), побудував теорію фазових переходів 2-го роду (1937), теорію *надплинності* рідкого гелію (1941) та феноменологічну теорію *надпровідності* (спільно з В. Л. Гінзбургом; 1950), запровадив поняття *комбінованої парності* (1956). Л. є автором теорії двокомпонентного нейтріно (1957) і теорії фермі-рідини (1956—58). Опублікував спільно з Є. М. Ліфшичем фундаментальний курс теор. фізики. Л. створив відому школу фізиків-теоретиків. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1953; Ленінська премія, 1962. Нобелівська премія, 1962. Ім'я Л. Ландау присвоєно Інституту теоретичної фізики АН СРСР.

ЛАНДЛЕР (Landler) Єне (23.XI 1875, Гельс, обл. Зала — 25.II 1928, Канн, Франція) — діяч угор. робітн. руху. Член Компартії Угорщини (КПУ) з 1919. За фахом — юрист. З 1906 — член с.-д. партії Угорщини, з 1908 — активний діяч її лівого крила. Організатор ряду робітн. страйків. У червні 1918 заарештований за антивоєн. діяльність. Один з керівників *Угорської Радянської республіки 1919* (наркомторг, наркомвнутр. справ, головокм). Після її падіння — в еміграції. З 1919 — член ЦК КПУ. Учасник III—V конгресів Комінтерну. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

ЛАНДМІЛЦЬКІ ПОЛКИ, ландміліція (від нім. Land — країна і лат. militia — військо) — поселенське військо (див. *Військові поселення*) у Рос. державі 18 ст., створене для оборони держ. кордонів. На Лівобережній Україні за царським указом 1713 з *служилих людей* було сформовано 5 Л. п., що становили залоги укріплень *Белгородської лінії*. В зв'язку з будівництвом 1731 *Української лінії* кількість Л. п. збільшено до 20 (14 кінних і 6 піхотних), укомплектованих з *однодітвице*. У 1736 всі Л. п. (бл. 22 тис. чол.) перетворено на кінні і включено до складу т. з. Укр. д-зії — царських військ, розміщених на Лівобережній Україні. На утримання Л. п. стягувався подушний податок з населення Київ. і Ворон. губ. У 1769 Л. п. було злино з регулярними військами.

Лит.: Багалей Д. И. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М., 1887.

ЛАНДРАС (дат. Landrace, від land — країна, сільська місцевість і race — порода) — спеціалізована порода свиней беконного типу. Виведена на поч. 20 ст. в Данії *схре-*

Лампа розжарення:
1 — балон;
2 — спіраль;
3 — цоколь

цуванням місцевих свиней з англ. породами м'ясного типу. Л. відзначаються високими відгодівельними і м'ясними якостями. В СРСР завезені 1948. Масть біла. Тварини міцної будови, тулуб довгий торпедоподібний, з прямою спиною, голова легка, вуха звисають на очі, окістя широка, шкіра тонка, біла. У плем. г-вах України жива маса кнурів досягає 310 кг, свиноматок — 280 кг. Плодючість 10—12 поросят в опоросі, молоч-

Кнур породи ландрас.

ність — 60—80 кг. Молодняк Л. у 6—7-місячному віці досягає 100 кг. Якість бекону висока. Забієний вихід 76%. Л. мають підвищений білковий обмін, інтенсивно народжують м'язову тканину, а тому вибагливі до умов годівлі та утримання. Розводять Л. у скандинавських країнах, США, Канаді, в країнах Зх. Європи, Австралії, Бразилії, а також в СРСР, зокрема на Україні.

ЛАНДСБЕРГ Григорій Самуїлович [10 (22).1.1890, Вологда — 2.II.1957, Москва] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1946). В 1913 закінчив Моск. ун-т, в якому викладав 1913—15, 1923—45 і 1947—51. У 1951—57 — професор Моск. фіз.-тех. ін-ту. З 1934 працював також у Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. наук. праці з оптики і спектроскопії. В 1928 спільно з Л. І. Мандельштамом відкрив явище комбінаційного розсіяння світла (незалежно й одночасно з Ч. В. Раманом і К. С. Крішнаном). Розробив методи спектрального аналізу металів і сплавів, а також складних органічних сумішей, зокрема моторного палива. Автор відомого навч. посібника «Оптика». Нагороджений 2 орденами Леніна та медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ЛАНДСКНЕХТИ (нім. Landsknecht, одн., від Land — країна і Knecht — найманець) — 1) Наймані солдати. Формування з Л. з'явилися вперше в 15 ст. в Німеччині, з 16 ст. — в ін. зах.-європ. країнах. Існували до кін. 17 ст. 2) Переносно — жорстокий, продажний військовий найманець.

ЛАНДАГ (нім. Landtag, від Land — країна і Tag — збори) — 1) За середньовіччя у нім. д-вах — органи (збори, з'їзди) станового представництва. В д-вах, що входили до Нім. союзу (ств. 1815), пізніше — Пн.-нім. союзу (ств. 1867) і Нім. імперії (ств. 1871) — виборні представницькі органи. 2) Парламент Ліхтенштейну. Найвищий законодавчий орган. Складається з однієї палати (15 членів, обирає на 4 роки). 3) В Австрії, ФРН — парламент землі (федеральної адм.-тер. одиниці).

ЛАНДШАФТ географічний — природний територіальний чи аквато-

ріальний комплекс, що є генетично одворідною ділянкою з однотипними геол. будовою, рельєфом, гідрокліматичним режимом, поданням ґрунтів і біоценозів та характерною морфологічною структурою. Остання визначається особливостями взаємодії та взаємозв'язків між речовинними компонентами ландшафту і факторами його утворення, просторового подання його морфологічних одиниць (ландшафтних місцевостей, урочищ, фацій), їхньою динамікою та розвитком у часі. Компонентами ландшафту є гірські породи, вода, лід, сніг, ґрунт, повітря, маси, рослини і тварини. Внутрішні ландшафтні зв'язки між компонентами здійснюються шляхом обміну речовини і енергії. Л. г. функціонує і розвивається під впливом процесів, зумовлених променевою сонячною енергією та внутр. енергією Землі. Сучасні Л. г. формуються на основі розвитку давніх (палеоландшафтів), вони зазнають значних змін у процесі діяльності людини (див. *Антропогенний ландшафт*, *Культурний ландшафт*). Л. г. поділяють на відділи (наземні, водні), системи (за поясно-зональними відмінностями водно-теплого балансу), класи (за гіпсометричним положенням — рівнинні й гірські; за характером зопальності — горизонтальні й вертикальні), групи (за типом водно-геохім. режиму), типи (за сукупністю зональних ґрунтово-біокліматичних ознак), види (за відмінностями у прояві місц. фізико-геогр. процесів). Рівнинні ландшафти поділяють на підкласи низовинних і височинних, гірські — на підкласи середньо- та низькогірних, передгірних і міжгірних. Рівнинні ландшафти УРСР об'єднують такі типи їх: мішанолісові, лісостепові, степові з підтипами північно- та південностепових. Вивчення Л. г. та картографування їх має велике наук. і практичне значення для пізнання і розв'язання питань *раціонального природокористування та охорони природи*.

Лит.: Арманд Д. Л. Наука о ландшафте. М., 1975; Геренчук К. І., Раковська Е. М., Топічев О. Г. Польові географічні дослідження. К., 1975; Исаченко А. Г. География сегодня. М., 1979. П. Г. Шинченко.

ЛАНДШАФТ (нім. Landschaft — краєвид) у мистецтві — те саме, що й пейзаж.

ЛАНДШАФТНА АРХІТЕКТУРА — галузь архітектурної діяльності, спрямована на створення гармонійних і доцільних ландшафтів. Л. а. використовує матеріальні природні фактори й засоби (рельєф, вода, рослинність тощо) для формування середовища людини. Л. а. передбачає збереження природних ландшафтів, перетворення існуючих і створення штучних ландшафтів; проектує системи озеленення міст, рекреаційних зон і окремі їхні елементи — парки, бульвари, захисні смуги, в парках з архіт. спорудами, шляхами, водоймищами, елементами *благоустрою населених місць* та інженерного обладнання (див. також *Садово-паркова архітектура*). Прикладами Л. а. на Україні

є парки: «Софіївка» (Черкас. обл.), «Олександрія» (Київ. обл.), *Сокиринський парк* (Черніг. обл.), *Алупкинський парк* (Кримська обл., 18—19 ст.); Л. а. центру До-нешька (1970-і рр., арх. П. Відергауз, В. Кішкань, І. Седак, Д. Циміданов та ін.; Держ. премія СРСР, 1978).

Лит.: Залесская Л. С., Миклулина Е. М. Ландшафтная архитектура. М., 1979. В. Б. Ясевич.

ЛАНДШАФТНА ОБОЛОНКА — те саме, що й *географічна оболонка*.

ЛАНДШАФТНЕ ЗНІМАННЯ, ландшафтне картографування — комплекс польових і камеральних робіт, які проводять з метою складання ландшафтних карт. У процесі Л. з. виявляють будову ландшафтів географічних та їхні межі. Осн. методами Л. з. є маршрутний і площинний (суцільний). Велике значення для Л. з. має використання аерофотоматеріалів (див. *Аерофотознімання*) і космічних знімків. Розрізняють дрібно-, середньо-, великомасштабні і детальне знімання. На дрібно-масштабних ландшафтних картах (менше 1 : 1 000 000) зображують геогр. ландшафти в цілому, на середньо- та великомасштабних (1 : 10 000—1 : 1 000 000) — окремі урочища й місцевості, на детальних (1 : 10 000 і більше) — фації. Л. з. супроводжується збором зразків гірських порід, ґрунтів, гербаріїв, фотографуванням та складанням текстових характеристик досліджуваних ландшафтів.

К. І. Геренчук.

ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО — галузь фізичної географії, що вивчає наземні (територіальні) й водні (акваторіальні) природні комплекси. Осн. об'єктом дослідження Л. є ландшафт географічний як провідна ланка природної диференціації *географічної оболонки* Землі. Л. вивчає походження, структуру, динаміку і поширення геогр. ландшафтів на земній кулі, закони їхнього розвитку і перетворення внаслідок госп. діяльності людини. Л. спирається на польові роботи — *ландшафтне знімання* і стаціонарні спостереження. Важливе значення мають порівняльний та історичний методи досліджень. В результаті ландшафтного знімання створюють ландшафтні карти. Стаціонарні спостереження проводять з метою вивчення процесів обміну теплом, вологою, органічною речовиною, хім. елементами тощо, які відбуваються в ландшафтах. Ці процеси досліджують *геохімія ландшафтів* та геофізика ландшафтів. Серед наук, завдань Л. провідне місце належить вивченню структури ландшафтів, тобто виявленню взаємозв'язків між їхніми окремими компонентами та морфологічними частинами. Практичні завдання Л. полягають у створенні ландшафтних карт для потреб меліорації, районного планування, розв'язання агро-виробничих і медико-геогр. питань, а також розроблення наук. основ оптимізації природних ландшафтів, створення *культурних ландшафтів*.

Лит.: Исаченко А. Г. Основы ландшафтоведения и физико-географичес-

Л. Д. Лашлю.

Б. Лашлер.

Г. С. Лашльберг.

ЛАНДШТЕЙНЕР

С. О. Лансере. Запо-
рець після бою, Брон-
за, 1873. Державна Тре-
тьяковська галерея в
Москві.

кое районирование. М., 1965: Геренчук К. І. Основні проблеми фізичної географії. К., 1969; Николаев В. А. Проблемы регионального ландшафтоведения. М., 1979. К. І. Геренчук, **ЛАНДШТЕЙНЕР** (Landsteiner) Карл (14.VI 1868, Баден, поблизу Відня — 26.VI 1943, Нью-Йорк) — австр. імунолог, засновник імуногематології. В 1891 закінчив мед. ф-т Віденського ун-ту. В 1911—19 — професор Віденського, з 1922 — Rockefeller'яського (Нью-Йорк) ун-ту. Відкрив групи крові у людини (1900, поряд з Я. Янським), разом з П. Левіним виявив два антигени в еритроцитах людини (1927), з А. Вінером підкрив *резу-с-фактор* (1940); зробив значний внесок у розвиток діагностики сифілісу, разом Е. Поппером (1909) довів інфекційну природу поліомієліту. Його праці по вивченню комплексних антигенів мали велике значення для розвитку *імунології*. Нобелівська премія, 1930.

ЛАНГЕВІН (Langevin) Поль (23.II 1872, Париж — 19.XII 1946, там же, прах перенесено в *Пантеон*) — франц. фізик і громадський діяч, член французької АН (з 1934), почесний член АН СРСР (з 1929). Член Франц. компартії з 1944. Закінчив Школу фізики й хімії (1891) і Нормальну школу (1897) в Парижі. З 1902 викладав у Коллеж де Франс, з 1905 — одночасно в Школі фізики й хімії (з 1925 — директор). Наук. роботу розпочав у студентські роки під керівництвом П. Кюрі. Виконав фундаментальні теор. дослідження іонізації газів, розробив термодинамічну й статистичну теорію дія- і парамагнетизму, створив основи гідролокації з використанням п'єзокварцових генераторів ультразвуку, зробив значний внесок у розвиток окремих питань теорії відносності і квантової електродинаміки. Л. був активним членом Ліги прав людини, одним із засновників Гуртка друзів нової Росії (1919), виступав за розвиток культурних зв'язків з Рад. Росією. В 30-х рр. активно підтримував Нар. фронт Франції. В 1946 Л. був обраний головою т-ва «Франція — СРСР».

ЛАНЖЕРОН Олександр Федорович [13.I 1763, Париж — 4 (16).VI 1831, Одеса] — рос. військ. діяч, генерал від інфантерії, граф. На поч. *Великої французької революції* емігрував (1790) з Франції до Росії. В 1794 вступив до рос. армії і прийняв рос. підданство. В 1815—23 — генерал-губернатор Новоросійського краю, головнокомандуючий Бузьким і Чорноморським козац. військами. Проводив великодержавницьку політику. Переведення ним бузьких козаків на становище військ. поселенців привело до *бузьких козаків повстання* 1817.

ЛАНІ (Lányi) Шаролта (6.VI 1891, м. Секешфегервар — листопад 1975) — угор. письменниця і перекладачка. Учасниця угор. робітн. руху. В 1922 емігрувала до Рад. Союзу. На батьківщину повернулася 1945. Перша зб. віршів — «Подарунок» (1912). Перекладала твори рос. класичної і рад.-лр. У 1939 опублікувала в своєму перекладі

кілька віршів Т. Шевченка (1961 вийшли до кн. «Кобзар», що вийшла в Будапешті). Їй належить ряд статей про українського поета.

ЛАНІВЦІ — селище міського типу Терноп. обл. УРСР, райцентр, на р. Жираку (притока Горині). Залізнична станція 7,6 тис. ж. (1980). Л. вперше згадується в писемних джерелах 1444. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. в складі 3х Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. У 1919 Л. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 Л. у складі 3х України возз'єднано з УРСР. З 1956 Л. — с-ще міськ. типу.

В Л. — цукр., хлібний, маслоробний, комбікормовий, залізобетонних конструкцій, асфальтовий і цегельний з-ди, ф-ка гумових виробів, лісництво, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки.

ЛАНКА (військ.) — 1) Первинний тактичний і вогневий підрозділ (3—4 літаки) різних родів авіації. У винищувальній і винищувально-бомбардувальній авіації вона поділяється на пари літаків. Кілька Л. становлять *ескадрилью*. Бойові завдання Л. виконує в складі ескадрильї або самостійно. 2) Підрозділ катерів (2—3 катери) у ВМФ.

«ЛАНКА» — літературне об'єднання письменників правополітичного характеру. Заснована 1924 письменниками, що відокремилися від «Аспісу». Творчість окремих членів «Л.» (М. Івченко, Т. Осьмачка) була пройнята мотивами розчарування, позначена впливом бурж.-націоналістичної ідеології. Наприкінці 20-х рр. М. Івченко і Т. Осьмачка перейшли на бік ворожих класових сил, інші члени «Л.» (Г. Косинка, Е. Плужник), переборюючи ідейні хитання, утверджувалися на позиціях соціалістичного реалізму. В 1926 «Ланка» перейменувалася на «Маре».

В. І. Петоради.

ЛАНКА ВИРОБНИЧА — невеликий за чисельністю первинний трудовий колектив у складі *бригади виробничої*, цеху, ділянки чи загону. За членами Л. в колективно закріплюються засоби виробництва. В рослинництві ланка виконує ряд робіт, що мають істотне значення для врожаю одної або кількох культур. Л. в. в тваринництві створюються для обслуговування окремих виробничих об'єктів, певних груп тварин або ж визначених робіт. У механізованих загонах Л. в. спеціалізується на виконанні окремих польових операцій чи допоміжних робіт. В. С. Дістеров.

ЛАНКА ПІОНЕРСЬКА — складова частина, основа загону *піонерського*. Формується з 5—8 піонерів за принципом добровільного об'єднання з урахуванням інтересів дітей, їхніх відносин між собою тощо. Роботу в ланці організує ланковий, якого обирають піонери на зборі ланки. План роботи Л. п. складається на основі плану роботи загону й побажань піонерів, відповідно до їхнього віку, знань та інтересів. Кілька разів

на місяць Л. п. проводить збори. Форми зборів різні: походи, екскурсії, бесіди. Л. п. реалізує завдання, що їх ставлять загін і *дружина піонерська*, включаючи кожного піонера в активну діяльність колективу. В Л. п. піонери оволодівають практичними уміннями й навичками, набувають загін і колективної роботи, в процесі якої формується особистість кожного з них.

Лит.: Іванова Л. П. Учителю о пионерском звене. М., 1977.

Т. Л. Пономаренко.

ЛАНКАСТЕР (Lancaster) Джек (25.XI 1778 — 24.X 1838) — англ. педагог, один із засновників системи *взаємного навчання*. В 1798 відкрив свою школу й почав пед. діяльність. Вважав, що дітям труднощі треба давати не лише реліг. виховання, а й вчити їх читати, писати й лічити, мріяв поєднати навчання з виробничою працею. В книзі «Вдосконалення освіти трудящих класів суспільства...» (1803) виклав методику взаємного навчання. В 1818 виїхав до Америки, де створював школи взаємного навчання. Згодом вони поширилися і в ін. країнах, але були піддані критиці за механіцизм у навчанні, за недостатність знань, які вони давали.

ЛАНКАСТЕРИ — династія англ. королів 1399—1461, відгалуження *Плантагенетів*. Під час правління Л. у країні зміцніла влада великих феодалів, зросли податки, було запроваджено закони про спалення еретиків, спрямовані проти *лолардів*. Л. жорстоко придушували нар. повстання (*Кеда Джека* повстання 1450 та ін.). Англ. війська зазнали поразок у *Столітній війні* 1337—1453. В ході міжусобної боротьби Л. з Йорками (див. *Червоної і Білої троянд війна*) влада перейшла до останніх. Представниками Л. (у гербі була червона троянда) були Генріх IV (1399—1413), Генріх V (1413—22), Генріх VI (1422—61).

ЛАНКРЕ (Lancet) Ніколі (22.I 1690, Париж — 14.IX 1743, там же) — франц. живописець, представник мист. *рококо*. На творчості Л. позначився вплив А. Ватто. З 1719 — член Королівської академії живопису і скульптури. Твори: «Танцівниця Камарго» (бл. 1730, ЛЕ), «Концерт у парку» (Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві), «Урок музики» (Лувр), пейзажі, портрети.

Н. Ланкре. Танцівниця Камарго. Близько 1730. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Ланцетник європейський.

ЛАНОВЕ — держ. грошовий поземельний податок у 14—18 ст. в Польщі й Литві та на загарбаних ними укр. землях. Розмір Л. визначався постановою сейму й обчислювався з одиниці оподаткування — лану. На Лівобережній Україні Л. було скасовано 1648, на Правобережній Україні — 1793, в Галичині — 1772.

ЛАНОВЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,6 тис.

км². Нас. 38,0 тис. чол. (1980). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований селищній та 18 сільським Радам нар. депутатів. Центр — смт Ланівці.

Л. р. розташований у межах Подільської височини. Корисні копалини: торф, пісок, крейда, вапняки. Річки — Горинь з прит. Жирак (бас. Дніпра). Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, береза, бук, сосна) займають 2,1 тис. га. Переважає пром.-сть по переробці с.-г. сировини. Найбільші підприємства — лановецькі цукр., маслоробний та комбикормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Ланівці) та 4 будинки побуту.

Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-бульбачинного та тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 49,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 44,3 тис. га, луки і пасовища — 5,4 тис. га. Год. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, картопля, овочеві, кормові. Розвинуті скотарство, свинарство, птахівництво. У Л. р. — 20 колгоспів, 2 містгосп. підприємства (по виробн. яловичини та свинини), птахофабрика, райсільгосптехніка. Залізничні станції — Ланівці та Карнаївка. Автошляхів — 275 км, у т. ч. з твердим покриттям — 189 км.

У районі — 41 заг.-осв. та музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 2 лікарні, 15 будинків культури, 36 клубів, кінотеатр, 44 книгозаставки, 45 б-к. У Л. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1944).

А. О. Токарчук.
ЛАНОВИЙ Василь Семенович (н. 16.І.1934, Москва) — рос. рад. актор, нар. артист РРФСР (з 1978). Член КПРС з 1968. В 1954—57 навчався в Театральному уч-щі ім. Б. Щукіна в Ц. Мансурової. В 1957 був прийнятий до групи Театру ім. Євг. Вахтангова Ролі: в

театрі — Цезар («Антонія і Клеопатра» Шекспіра), Протасов («Діти сонця» Горького), Огнев («Фронт» Корнійчука), Сагадєв («Тринадцятий голова» А. Абдулліна), в кіно — Павло Корчагін («Павло Корчагін», Київ. кіностудія ім. Довженка), капітан Артур Грей («Червоні вітрила»), лікар Олексій Максимов («Колеги»), Вронський («Анна Кареніна»), Іван Варава («Офіцери»), Андріанов («Дивна жінка»), Командор («Анна і Командор», Київ. кіностудія ім. Довженка), кіноопека «Велика Вітчизняна» (текст від автора). Ленінська премія, 1980.

ЛАНОЛІН (від лат. lana — вовна і oleum — олія), вовняний віск — тваринний віск, що його одержують з овечої вовни. Є сумішшю жирнокислотних ефірів двох стеринів — ланостерину й аргостерину. В медицині й косметичці використовують як основу при виготовленні мазей.

ЛАНСЕРЕ Євген Олександрович [12 (24).VIII.1848, Моршанськ, тепер Тамб. обл. — 23.III (4.IV).1886, с. Нескучне, тепер Харків. р-ну Харків. обл.] — рос. скульптор. Автор жанрових композицій невеликого розміру: «Богатир» (1885), «Святослав» (1886), «Кирпичник косяк на відпочинку» (1879) та ін. Багато творів Л. присвятив Україні, зокрема зображенням укр. селян: «Запорожець після бою» (1873), «Українець-плугатар» (1877), «Селянський віз».

«Прощання козака з козачкою». Твори Л. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ, музеї рос. мистецтва та ін.

ЛАНТАН (Lanthanum; від грец. λανθάνω — ховаюся, криюся), La — хімічний елемент III групи періодич. системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 57, ат. м. 138,9055; належить до рідкісноземельних елементів. У природі існують один стабільний ізотоп ¹³⁹La (99,91%) та один радіоактивний ¹⁴⁰La (0,09%). Відкрив Л. 1839 швед. хімік К. Г. Мосандер. Вміст Л. у земній корі 3 · 10⁻⁴%. Буває разом з лантаноїдами у рідкісноземельних мінералах. Пластичний метал сріблясто-білого кольору, туг. 6180 кг/см³, t_{пл} 920°С, t_{кип} бл. 3450°С. Хімічно активний, при звичайній т-рі окислюється (з поверхні) на повітрі, тонкопорошкований проявляє пірофорність, поглинає водень, взаємодіє з водою, розчиняється в мінеральних к-тах. З лугами не взаємодіє. При нагріванні енергійно реагує з більшістю простих речовин, сплавується з металлами. Одержують Л. електролізом безводного розплавленого хлориду LaCl₃. Використовують для модифікації сталі, легких сплавів (див. Модифікування металів), для металотермії. Оксид La₂O₃ входить до складу оптичного скла.

Лит. див. до ст. Лантаноїди.

В. Л. Павлов.
ЛАНТАНОЇДИ, лантаніди (від лантан і грец. είδος — вигляд) — родина 14 хімічних елементів III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва з ат. н. 58—71. До Л. належать: церій Се, празеодим Pr, неодим Nd, прометій Pm, самарій Sm, європій Eu, гадоліній Gd, тербій Tb, диспрозій

Dy, гольмій Ho, ербій Er, тулій Tm, ітербій Yb та лютецій Lu. Разом з лантаном та ітрієм утворюють групу рідкісноземельних елементів. Схожість багатьох фіз. та хім. властивостей Л. зумовлена будовою електронних оболонок їхніх атомів: в міру збільшення заряду ядра послідовно заповнюються підрівень 4f, на якому розташовуються від 2 до 14 електронів, а кількість їх у 5-й та 6-й оболонках залишається сталою. В результаті цього спостерігається зменшення атомних та іонних радіусів Л. (лантаноїдне стискування), закономірне збільшення густини, т-ри плавлення. Близькість іонних радіусів приводить до ізоморфізму сполук Л. й ускладнює розділення та одержання їх у чистому вигляді. На основі різної будови атомів і періодичності деяких властивостей Л. їх поділяють на дві підгрупи: церієву (Ce, Pr, Nd, Pm, Sm, Eu, Gd) та ітрієву (Tb, Dy, Ho, Er, Tm, Yb, Lu). У природі Л., крім прометію, зустрічаються в багатьох мінералах завжди в суміші один з одним, причому в одних мінералах переважають Л. церієвої підгрупи, в інших — ітрієвої. Земна кора містить у сумі 1,1 · 10⁻²% церієвих та 9,2 · 10⁻⁴% ітрієвих лантаноїдів. Добувають Л. при переробці монациту, лопариту, бастнезиту, лавчориту та ін. мінералів. Для розділення й очищення Л. застосовують методи дробного осадження, дробної кристалізації, екстрагування, іонного обміну та ін. Метали Л. одержують в осн. електролізом безводних розплавлених хлоридів або кальційтермічним способом. Л. — пластичні метали, проявляють поліморфізм, хімічно дуже активні: реагують при нагріванні з киснем, галогенами, сіркою, азотом, вуглецем, бором; утворюють гідріди, сплавується з більшістю металів; реагують з водою, розчиняються у мінер. к-тах. Оксиди й гідроксиди мають основні властивості і нерозчинні у воді та лугах. Відомо багато подвійних солей Л. та координаційних сполук. Л. використовують у чорній і кольоровій металургії, у виробн. керамічних матеріалів, спец. сортів скла, люмінофорів, каталізаторів, лазерних матеріалів тощо; гадоліній, самарій, європій — у ядерній техніці.

Лит.: Яцимирський К. Б. [та ін.]. Хімія комплексних соединений редких земельных элементов. К., 1966; Савицкий Е. М., Терехова В. Ф. Металловедение редких земельных металлов. М., 1975; Хімія і технологія рідких і розсіяних елементів, ч. 2. М., 1976. В. Л. Павлов.

ЛАНУ (Lapoux) Арман (н. 24.X.1913, Париж) — франц. письменник і літературознавець. Літ. діяльність почав детективними романами. З 50-х рр. виступав з реалістичними творами — антивоєнний й антифашист. трилогія «Божествина Марго» (романи «Майор Ватрен», 1956; «Побачення в Брютте», 1958; «Коли море відступає», 1963), дилогія «Історія Паризької комуні» (романи «Полька гармат», 1971; «Червоний півень», 1972). Рухові Опору й викриттю повоєнної бурж. дійсності присвячено роман «Бджолиний пастух» (1974). 1-у світову

П. Лантсев.

В. С. Ланцов.

ЛАНЦА

війну засуджує в документальному романі «Прощай, життя, прощай, кохання» (1977). Автор літературознавчих праць, антибурж. нарисів.

Тел.: Укр. перекл.— Майор Ватрен. К., 1960; Любий друг Мовасан. К., 1971; Рос. перекл.— Здравствуйте, Эмил Золя! М., 1966; Когда море отступает. М., 1965; Свидание в Брюгге. М., 1977.

ЛАНЦА (Lanza) Маріо (справж. ім'я та прізвище — Альфредо Арнольд Кокоцца; 31.І 1921, Філадельфія — 7.X 1959, Рим) — амер. співак (тенор). За походженням італієць. Творчу діяльність почав 1942, а 1946 концертував у містах США. Виступав в оперній трупі Нового Орлеана в партіях Пінкетона, Кавардоссі («Чіо-Чіо-сан», «Тоска» Пуччіні), Альфреда, Герцога («Травіата», «Ріголетто» Верді) та ін. Знімався в кіно («Великий Каруз», «Серенада», «Улюбленець Нью-Орлеана»).

ЛАНЦЕТНИКИ (Amphioxii) — група (за іншою класифікацією — клас) тварин підтипу безхребетних. Тіло (довж. до 8 см) напівпрозоре, веретеноподібне, хвостовий плавець має вигляд ланцета (звідси й назва). Будова тіла досить проста, але всі осн. ознаки хребетних виявлені чітко: двобічна симетрія, осевий скелет представлений хордою, що зберігається протягом усього життя, над нею — центральна нервова система; травний тракт у вигляді малодиференційованої трубки міститься під хордою; зародковий розвиток відбувається за типом розвитку хордових тварин тощо. Живуть Л. в піску морського дна на невеликих глибинах (30—40 м). Живляться мікроорганізмами. 26 видів, пошир. в теплих, помірних і тропіч. морях Тихого, Атлантичного та Індійського океанів. В СРСР (у Чорному та Японському морях) — 2 види: Л. європейський (*Branchiostoma lanceolatum*) Л. азійський (*B. belcheri*). У деяких місцевостях Л. споживають, вони є об'єктом спец. промислу. Вперше Л. був описаний як молюск П. С. Палласом; дослідженнями О. О. Ковалевського (1865) було доведено належність Л. до особливої групи тварин, що є проміжною між безхребетними і хребетними (д. с. 60).

ЛАНЦОГІ ЖИВЛЕННЯ, харчові, або трофічні, ланцюги — групи видів рослин, тварин, грибів та мікроорганізмів, пов'язаних один з одним харчовими відносинами, внаслідок чого створюється певна послідовність у передачі речовини і енергії від одних груп організмів до інших. Л. ж. формувалися у процесі істор. розвитку організ. світу і є однією з характеристик взаєморізнозалежності організмів у природі. Основою кожного Л. ж. є види-продуценти, або *автотрофи* (переважно зелені рослини та хемосинтезуючі мікроорганізми; див. *Хемосинтез*). Наступні ланки Л. ж. становлять *гетеротрофи*, або *консументи*, які поділяють на первинні і вторинні. Первинними консументами є тварини, які живляться переважно або виключно (рідше) рослинами, вторинними — які живляться їжею пере-

важно або виключно (рідко) тваринного походження. Так, у Л. ж., вином-продуцентом якого є капуста, первинні консументи — капустяний білан, капустяна совка, зайці та ін., а вторинні консументи — паразити названих видів. Ланки третього трофічного рівня в Л. ж. становлять *сапрофіти* (переважно гриби та бактерії), що одержують необхідну енергію шляхом розкладання мертвої органічної речовини. Кількість ланок у Л. ж. здебільшого не перевищує 4—5. В угрупованні організмів (*біоценоз*) звичайно буває ряд паралельних Л. ж., між якими можуть існувати зв'язки. Складна структура Л. ж. забезпечує цілісність та динамічність біоценозу. Л. ж. відбивають осн. етапи біогенного *кругообігу речовин* у природі, лежать в основі т. з. *піраміди чисел*, що відображає чисельність окремих організмів в угрупованнях, і разом з нею виявляють характерні особливості біоценозів.

ЛАНЦЮГОВА ЛІНІЯ — плоска крива, форма якої збігається з формою однорідної нерозтягнутої довгої важкої нитки (або ланцюга), закріпленої на кінцях. Рівняння Л. л. у прямокутній декартовій системі координат має вигляд:

$$y = a \operatorname{ch} \frac{x}{a} = \frac{a}{2} (e^{\frac{x}{a}} + e^{-\frac{x}{a}}).$$

Геометрично Л. л. є еволютою (дир. *Еволюта і евольвента*) траєкторії. Довжина дуги АМ дорівнює проекції ММ' ординати РМ на дотичну МТ (мал.) і виражається

$$\text{формулою } s = a \operatorname{sh} \frac{x}{a} = \frac{a}{2} (e^{\frac{x}{a}} - e^{-\frac{x}{a}}).$$

Проекція МН ординати РМ на нормаль МD має постійну довжину а, радіус кривини Л. л.

$R = a \operatorname{ch}^2 \frac{x}{a}$, натуральне рівняння Л. л. $k = a/(s^2 + a^2)$. При обертанні Л. л. навколо осі ОХ одержуємо *катеноїд*.

ЛАНЦЮГОВА ПЕРЕДАЧА — механізм у вигляді нескінченного ланцюга, що рухається по зубчастих колесах (зірочках), закріплених на паралельних валах, передаючи обертний рух між цими валами; вид механічної передачі. Л. п. (мал.) розрізняють за типом ланцюга (напр., роликівий, пластинчастий) та кількістю зубчастих коліс. Вони передають рух віддаленим (до 8 м) валам, менш чутливим до неточностей у розташуванні (паралельності) валів, не проковзують, їхній кдд приблиз. 0,96—0,97. Л. п. використовують у багатьох транспортних, с.-г. та інших машинах.

ЛАНЦЮГОВА ЯДЕРНА РЕАКЦІЯ — див. *Ядерні реакції*.

ЛАНЦЮГОВИЙ МІСТ, Миколаївський міст, міст ім. Є. Бош — перший капітальний міст у Києві через Дніпро (поблизу генеріального моста метро). Споруджений 1853 за проектом і під керівництвом англ. інж. Ч. да Віньяля. Міст (довж. 776 м) мав п'ять підпор, продовженням його були тимчасові дерев'яні мости через

лівобережну заплаву і протоку. В 1920 Л. м. висадили білополяки, 1925 (за участю Є. О. Патона) його відбудовано. На поч. Великої Вітчизн. війни міст зруйнували нім.-фашист. окупанти.

ЛАНЦЮГОВІ ДРОБИ, неперервні дробі — вирази вигляду

$$a_0 + \frac{1}{a_1 + \frac{1}{a_2 + \frac{1}{a_3 + \dots}}} = [a_0, a_1, a_2, a_3, \dots]$$

де a_0 — ціле, a_1, a_2, a_3, \dots — натуральні числа.

$$a_n = \frac{P_n}{Q_n}, \quad a_0 + \frac{1}{a_1} = \frac{P_1}{Q_1}, \quad a_0 + \frac{1}{a_1 + \frac{1}{a_2}} = \frac{P_2}{Q_2}, \dots$$

наз. підхідним и дробам и даного Л. д. Обчислюють їх, користуючись рекурентними формулами: $P_k = a_k P_{k-1} + P_{k-2}$, $Q_k = a_k Q_{k-1} + Q_{k-2}$. Між множинами раціональних чисел і скінченних Л. д. існує взаємно однозначна відповідність. Для кожного нескінченного Л. д. існує границя $\lim_{k \rightarrow \infty} (P_k/Q_k) = \alpha$ — його

значення. При будь-якому натуральному k

$|a - P_k/Q_k| < 1/(Q_k Q_{k+1})$.

Л. д. використовують у теорії наближень, при розв'язуванні диференціальних рівнянь, в обчислювальній математиці. Розглядають також Л. д. з нечисловими елементами (напр., многочленами).

Л. д. зустрічаються у працях італ. математиків Р. Бомбеллі (1526—72), П. Кательді (1552—1626) та інших. Теорію Л. д. розробили Л. Ейлер та Ж. Лагранж.

Лит.: Бородин О. І. Теорія чисел. К., 1970; Хинчин А. Я. Цепные дроби. М., 1978.

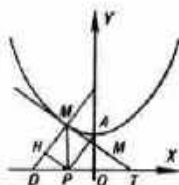
ЛАНЦЮГОВІ РЕАКЦІЇ — хімічні і ядерні реакції, в яких утворення в речовині або в суміші речовин проміжних активних частинок (атомів, вільних радикалів, нейтронів) спричинює велику кількість (ланцюг) послідовних перетворень в результаті взаємодії частинки з речовиною. Внаслідок Л. р. утворюється кінцевий продукт реакції і нова активна частинка, здатна до дальшої взаємодії. Л. р. включає стадії: зародження ланцюгів — при розриві одного із зв'язків у молекулі відбувається утворення активних частинок; розвиток ланцюгів — активна частинка взаємодіє з мо-

М. Ланца.

Ланцюгова передача: 1 — зубчасте колесо; 2 — ланцюг.

Ланцюгова лінія.

Лань звичайна (самець).

Ланцюговий міст у Києві. Інженер Ч. да Віньяль. 1848—53. Не зберігся.

лекулою, в результаті чого утворюється нова активна частинка; обриву ланцюгів — на цій стадії припиняється розвиток ланцюгів за рахунок рекомбінації активних частинок у неактивні молекули. Бувають нерозгалужені, розгалужені та вироджено-розгалужені. У нерозгалужених Л. р. при взаємодії активної частинки з молекулою відроджується одна активна частинка. Розгалужені Л. р. характеризуються можливістю виникнення більш ніж однієї частинки, що приводить до розгалуження ланцюга. Вироджено-розгалужені Л. р. включають також стадію розпаду деяких молекул проміжних речовин (що утворюються при реакції) на додаткові вільні радикали. Теорію Л. р. розробив М. М. Семенов. У хімії та нафтохімії пром-сті широко використовують Л. р. окислення, крекінгу, полімеризації, хлорування тощо. Див. також Ядерні реакції.

Лит.: Семенов Н. Н. Цепные реакции. Л., 1934; Эмануэль Н. М., Денисов Е. Т., Майзус З. К. Цепные реакции окисления углеводородов в жидкой фазе. М., 1963. В. Д. Походенко.

ЛАНЧИН — селище міського типу Нальваріанського р-ну Івано-Франк. обл. УРСР, на лівому березі р. Пруту. Залізнична станція. 6,3 тис. ж. (1980). У с-щі — райсільгосптехніка, щабеневий з-д колгосп; 3 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури. 2 бібліотеки.

ЛАНЬ (Dama) — підрид ссавців род. оленевих. Включає 1 вид: Л. змичайна, або даниель (Cervus (Dama) dama). Довж. тіла бл. 140 см, вис. в плечах 85—100 см, вага бл. 90 кг. Забарвлення взимку сіро- або рудувато-буре, влітку — сірувато-руде з світлим плямистим; часто зустрічаються альбіноси і меланісти. Рогів з лопатоподібно сплюсненою верх. частиною є лише у самців. Гні у кіпці вересня —

жовті. Після 8-місячної вагітності самка народжує 1—2 телят. Живиться Л. корою дерев, травою, гілками тощо. Батьківщина Л. — Середземномор'я та Мала Азія. У цьому стані збереглися лише на невеликій території Малої Азії. Розводять як декоративну тварину парків у багатьох країнах Європи. В СРСР акліматизована в прибалтійських республіках, Білорусії та на Україні.

ЛАНЬЧЖОУ, Гаолян — місто на Пн. Китаю, адм. ц. провінції Ганьсу. Розташоване в серед. течії р. Хуанхе. Вузол з-щ. 1,5 млн. ж. (1970). Найрозвинутіші нафтохім. і нафтопереробна пром-сть та машинобудування (транспортне, виробн. нафт. устаткування, електроприладів). Підприємства цем., скляної, шкіряної, воєнної, суконної, харчосмакової (борошно-меліної, потіюнової) галузей. У Л. — Пн.-Зх. ун-т, кілька ін. вузів, філіал АН Китаю.

ЛАО, лаосці — народ, основне населення Лаосу. Живуть також у Таїланді. Етнопор. групи Л. є ще в Китаї, СРВ, Кампучії, Бірмі. Заг. чисельність — 12 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять лаоською мовою. Релігія — буддизм. Предки Л. прийшли на тер. Індокитаю з пд. районів Сх. Азії на рубежі н. е., а на тер. сучас. проживання — в 6—13 століттях н. е. Осн. заняття — землеробство (вирушують рис, кукурудзу тощо), тваринництво, рибальство, ремесла (прядіння, шовкоткацтво). Про історію, економіку, культуру Л. див. Лаос.

ЛАОКООН (Λαοκόων) — у грец. міфології троянський жрець. За міфами й Вергілієвою «Енеїдою», Л. і його синів задумали велетенські змії, послані розгніваними богами. Л. зазнав кару за те, що пішов проти волі богів і ради троянців не затіяв в місто велетенського дерев'яного коня, що був залишений греками під мурами обложеної Трої (див. Троянський кінь). Сцену загибелі Л. зображено в скульптурній групі «Лаокоон», створеній родоськими скульпторами Агесандром, Полідором і Атенодором. Глибокий аналіз цієї скульптурної групи дав Г. Е. Лессінг у трактаті «Лаокоон...». Міф про Л. відображено і в європ. живопису (Дж. Романо, Ель Греко). Іл. див. на окремому аркуші т. 4; с. 192—193.

ЛАОС, Лаоська Народна-Демократична Республіка — держава в Пд.-Сх. Азії, у внутр. частині п-ова Індокитай.

В адм. відношенні поділяється на 13 провінцій. Державний лад Л. — соціалістична д-ва. Глава д-ви — президент, який одночасно є головою ЦК Фронту нац. будівництва Л. Тимчасовий найвищий законодавчий орган — Верховні нар. збори (ВНЗ), які очолює президент. Глава уряду — прем'єр-міністр.

Природа. Більшу частину тер. Л. займають гори і плоскогір'я, розчленовані численними річковими долинами. Найвища вершина — г. Біа (заввишки 2820 м) на нагір'ї Транный у центр. частині країни. На Пд. — плато Боловен. На Зх. і Пд. Зх. країни — алювіальні низовини. Поширені кар-

стові форми рельєфу. Поклади заліз., олов'яної, свинцево-цинкових руд та ін. кольорових і рідкісноземельних металів, вугілля, калійної солі. Клімат субекваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра січня від +15° на Пн. до +23° на Пд., липня +29°. Пересічна річна кількість опадів у горах до 3000 мм, на плато — 1600 мм. Виділяють два сезони: сухий (листопад — квітень) і вологий (травень — жовтень). Гол. ріка — Меконг (на окремих ділянках судноплавна). Його численні притоки мають гірський характер, порожисті, повноводні. Часто бувають катастрофічні повені. Найпоширеніші гірські латеритні ґрунти. Бл. 60% тер. Л. вкрито тропічними лісами, переважно сухими листопадними, на Сх. — вічнозеленими вологими з цінними породами дерев. Вище 1000 м ростуть вічнозелені широколистяні ліси.

Населення. Осн. населення — лаос (понад 70%). Живуть також кхму, мео, яо та багато ін. народів — китайці, в'єтнамці, індійці, бірманці та ін. Офіц. мова — лаоська. Пересічна густота нас. — 14,8 чол. на 1 км² (1978). Міськ. населення — 15%. Найбільші міста: В'єнтьян, Саваннакхет.

Історія. Найдавніше поселення на тер. Л. виникли в період пізнього палеоліту. Протягом 1-ї пол. 1-го тис. н. е. тер. Л. входила до складу кхмерської д-ви Фунань, 7—8 ст. — д-ви Ченла Землі, 9—13 ст. — д-ви Камбуджалеша. В 6—13 ст. на тер. Л. розселилися предки сучас. лаосців. У 1353 виникла централізована лаоська д-ва Лансанг. З 1893 Л. — королівство під протекторатом Франції (з 1898 входив до Франц. Індокитаю). Народ Л. не раз виступав проти франц. панування (сел. повстання 1918—22, масові страйки робітників 1932—34). Під час 2-ї світової війни тер. Л. окупували япон. війська. Після капітуляції Японії Л. в

Герб Лаосу

ЛАОС

Площа — 236,8 тис. км²

Населення — 3,5 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. В'єнтьян

Лаос.
Ріка Меконг поблизу міста Луанг-Сабанга.
Гідроелектростанція на ріці Нгум.

Лаос. Фронтон боти у
наві Мі-Сай у В'єн-
тьяні.

результати нар. повстання 12.X 1945 був проголошений незалежною д-вою Патет-Лао (Країна Лао). Король відмовився від влади. На поч. 1946 тер. Л. знову окупували франц. війська. В Л. було відновлено королів. владу. Нац.-визвольний рух набув форми партизанської боротьби. 22.X 1953 Франція була змушена визнати королівство Л. незалежною д-вою. На Женевській нараді міністрів закордонних справ 1954 незалежність Л. дісталася міжнар. визнання (див. Женевські угоди 1954). В 1960 Л. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Після держ. перевороту 9.VIII 1960 до влади прийшов уряд Суванни Фуми, який проголосив політику миру, нейтралітету і внутр. згоди. Внутр. реакція, підтримана імперіалістами США, організувала збройний заколот, а потім розв'язала в Л. громадян. війну. В травні 1961 під тиском вимог миролюбних сил світу воєнні дії було припинено. В Женеві відкрилася міжнар. нарада 14 країн по Л., учасники якої 23.VII 1962 підписали Декларацію і Протокол до Декларації про нейтралітет Л. В 1962 було сформовано уряд нац. єдності. Але в квітні 1963 праві при активній підтримці США відновили воєнні дії в країні. Л. фактично був поділений на дві зони: одна перебувала під контролем патріотичних сил, інша — реакціонерів. У 1974 створено коаліційні органи влади. 2.XII 1975 Нац. конгрес нар. представників проголосив скасування монархії і утворення Лаоської Народно-Демократичної Республіки. В Л. мирним шляхом завершилася нац.-демократична революція. Було встановлено нар.-демократичний лад. Країна приступила до будівництва основ соціалістич. суспільства. У зовн. політиці Л. дотримується політики співробітництва з соціалістич. країнами, розвитку відносин з усіма країнами, захисту миру в Пд.-Сх. Азії та в усьому світі. Між СРСР і Л. 1976 підписано договір про торгівлю, угоду про культур. і наук. співробітництво, 1977 — угоду про екон. співробітництво, 1978 — угоду про екон. співробітництво. З 1955 Л. — член ООН.

Ю. Т. Патлажон.
Політичні партії, профспілки. Народно-революційна партія Лаосу (НРПЛ), утворена 1955. Фронт національного будівництва Лаосу (до 1979 — Патріотичний фронт Лаосу), засн. 1956. Федерація лаоських профспілок, засн. 1964. Входить до ВФП.

На рисовій плантації в одному з кооперативів у провінції В'єнтьян.

Господарство. Л. — агр. країна. Багаторічне панування колонізаторів, громадян. війна і поділ країни на зони бомбардування окремими районами амер. авіацією призвели до значного занепаду економіки. Після перемоги нац.-демократичної революції Л. став на шлях відбудови нар. г-ва. Всі землі, лісові, мінеральні й водні ресурси, банки, зовн.-торг. фірми перейшли у власність д-ва, націоналізовано ряд пром. підприємств,

майно великих феодалів, прийнято рішення про кооперування с. г. на основі створення держ. г. в. виробничих кооперативів і г. в. взаємодопомоги (на кінь 1978 налічувалося понад 700 таких г. в.). Розвиваються екон. зв'язки з соціалістич. країнами. Планом екон. розвитку 1978—80 в першу чергу передбачено розширення с.-г. виробн., розвиток лісового г-ва та створення держ. сектора в пром-сті. В 1978 освоєно понад 24 тис. га цілих земель, став до ладу діючих ряд зруйнованих війною підприємств.

Сільське господарство — основа економіки Л., в ньому зайнято бл. 80% економічно активного населення. Гол. с.-г. культура — рис, під яким бл. 75% посівних площ. Виробництво рису (1979 — 900 тис. т). Вирощують також кукурудзу, сою, банани, ананаси, цитрусові, картоплю, овочі; з тех. культур — цукр. тростину, бавовник, потіон. Експортне значення має вирощування кави й прянощів (на Пд.) та опійного маку (на Пн.). Розвинуто тваринництво. Поголів'я (тис.): 1979: великої рогатої худоби — 550, свиней — 1640, розводять буйволів (1370). Щорічний видобуток риби в річках бл. 5,5 тис. т. У лісах — заготівлі деревини цінних порід дерев — сандалового, чорного, рожевого, палісандрового, тикового та ін. (пересічно від 50 до 112 тис. м³ ділової деревини щорічно). Одержують цінні смоли й лісопродукти — бензой, гумілак та ін.

Промисловість. Для пром-сті характерні чотири сектори — держ., кооп., держ.-приватний і приватний, в яких зосереджено бл. 750 підприємств (1978). На базі

значних ресурсів мінеральної сировини розвивається гірничодобувна галузь (видобувають олов'яну руду). Обробна пром-сть представлена переважно невеликими підприємствами по переробці с.-г. продукції (гол. чин. рису). Є ф-ка металовиробн., рем. майстерні, деревообр. і текст. підприємства. Розвинуті кустарні промисли (гол. чин. ткацтво). На р. Нгум — перша в країні ГЕС. За допомогою СРСР споруджено 2-у чергу Нгумської ГЕС, міст через р. Нен, госпіталь та ін. об'єкти. З-ць у країні немає. Довж. автошляхів — 7841 км (у т. ч. 1320 км з твердим покриттям). Осн. трансп. артерія — р. Меконг. Для зовн.-торг. операцій використовують в'єтнам. мор. порти Хайфон і Дананг. Бл. 80% експорту Л. припадає на ліс і продукти лісових промислів, вивозять також концентрат олова і каву. Довозять пром. устаткування й трансп. засоби, метали, нафтопродукти, цемент, рис. Осн. торг. партнери — соціалістич. країни, зокрема СРСР, країни Пд.-Сх. Азії, Японія. Грош. одиниця — кіп визвольний. Б. П. Яценко.

Медицина, наукові та культурно-освітні заклади. До перемоги нар. революції 1975 понад 70% дорожнього населення було неписьменне. В 1978 процент неписьменних знизився до 40. З 1976 в країні відбувається реформа освіти, навчання в поч. і серед. школах проводиться лаоською мовою, створено нову держ. систему безплатної освіти. Строк навчання в поч. школі 5, у серед. — 6 (3 + 3) років. Майже всі діти охоплені поч. школою. В 1978/79 навч. р. у поч. і серед. загальноосв. школах налічувалося бл. 585 тис. учнів. Набула розвитку серед. профес.-тех. і пед. освіта. Після 1975 створено ряд нових вищих навч. закладів, у В'єнтьяні реорганізовано ун-т (засн. 1958), мед. і пед. ін-ти; у країні — 6 пед. ін-тів. Багато лаосців здобувають вищу освіту в СРСР та ін. соціалістич. країнах. Поблизу м. Луангхабанг — держ. селекційна с.-г. станція. У В'єнтьяні — Нац. б-ка, міська б-ка, б-ка ун-ту; музей нац. мистецтва та ін.

В. З. Клепикова.
Преса, радіомовлення. В 1977 в Л. виходило 2 щоденні газети: «Сієнгін

Радянський культурний центр у В'єнтьяні

пасасон» («Голос народу», з 1975) — офіс, орган та «В'єнчап мей» («Новий В'єнчан», з 1975). Інформ. агентство Каосан Патет-Лао — орган М-ва інформації. З 1951 функціонує урядова радіостанція Радіодиффузійно-національ Лао. Передачі ведуться лао, франц., англ., тай, кхмерською та в'єтнам. мовами.

Література. Зародження л-ри припадає на кін. 14 ст. Розвиток її проходив під впливом буддистської

Храм у монастирському комплексі Фра-Кео у В'єнчані. 1565. Відбудовано 1938.

л-ри й усної нар. творчості, що визначила нац. зміст л-ри. Класична л-ра мала етично-реліг. і повчальний характер. Героїчна поема Пакххама «Сінсай» — вершина л-ри 17 ст. З 18 ст. л-ра переживала період застою. Відродження почалося в серед. 20 ст. Твори сучас. л-ри присвячені гол. чин. історії боротьби за незалежність країни і побудові нового життя. Найвідоміші поети — Сомсі (Со Деса), Сісана Сісан, Кхамма Пхонком, прозаїки — Тьянхі Діансаван, Сувантхон, Кхамліанг Фолсена, Кхампхай Пхілавог.

Архітектура. На тер. Л. збереглися від 1 — поч. 2-го тис. н. е. святилища поблизу Саваннакхета (Ин-Ранг та ін.), численні монастирські комплекси — вати (Сієнг-Тхонг у м. Луангпрабаг, 1561; Фра-Кео, 1565, відбудовані 1938; Сісакет, 1820, Тхат Луанг, 1586; всі — у В'єнчані, та ін.), в які входили різні за розмірами й формами храми-боти, б-ки, житла монахів та святилища «хати». Після проголошення незалежності в архітектурі використовувалися як сучас., так і традиційні нац. форми (готель «Лансанг», 1963, арх. Кхамфет; будинок М-ва внутр. справ, 1960-і рр., арх. Серг. Обидва — у В'єнчані).

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист. — величні «посудини» з граніту, що датуються поч. н. е., містяться на нагір'ї Траннінь. В серед. 1-го тис. н. е. з Л. поширився вплив культури кхмерів, з 14 ст. — буддизму. Серед пам'яток часів середньовіччя — кам. та бронзові статуї Будди (відомі з 14 ст.), пластика малих форм (статуетки танцівниць), орнаментальне різьблення з позолотою. Інтер'єри будинків оздоблювалися розписами. В сучас. Л. розвивається станковий живопис (Нуараонг, Відіонг), графіка (Самнан), скульптура. Поширені різні види декор.-ужиткового мистецтва (різьблення, декоративний живопис, ткацтво, обробка металу тощо).

Музика. Імпровізаційна, не має нотації. Розвинута культура вокального (балади мандрівних співаків, ліричні дуети закоханих) та хорового співу. До складу нац. оркестру входять інструменти: хен (складається з кількох бамбукових тростин), флейти, 2-струнна скрипка, барабани, гонги, ксилофони, кон вон (16 гонгів, змонтованих на підковоподібній рамі). З кін. 60 — поч. 70-х рр. 20 ст. до нього включають скрипки, акордеони, кларнети, великі барабани тощо. В Л. існує балет (кілька століть), малий ласоський та Нац. оркестри.

Театр. Ласоський театр об'єднує танець, музику, пантоміму й драму. Його джерела — в нар. трудових і ритуальних виставах (деякі збереглися до наших днів). На формування театру вплинув буддизм. Осн. драматургічним матеріалом для вистав були сцени з інд. епосу «Рамаяна», «Махабхарата», а також драматизація казок, легенд, реліг. історій, деякі з них кхмерського, сіамського й бірман. походження. Пересувні акторські трупи виступають просто неба. Здавна в Л. популярні тьйоніві й дялкові театри.

Літ. Мхітарян С. А. Боротьба народів В'єтнама, Лаоса та Камбоджі за національну незалежність, демократію і мир. М., 1954; Михеев Ю. Я. Американці в Індокитаї. М., 1972; Кобелев Е. В., Коваленко І. І. Торжество правого дела народів Індокитаї. М., 1975; Кожеников В. А. Очерки новейшей истории Лаоса. М., 1979; Иованесан С. И. Проблемы социально-экономического развития Лаосской Народно-Демократической Республики. «Народы Азии и Африки», 1978, № 2; Кобелев Е. В. Лаосская Народно-Демократическая Республика. М., 1978; Михеев Ю. Я. Лаос на пути строительства социализма. М., 1978; Современная Азия. Справочник. М., 1977.

ЛАОСЬКА МОВА. лаотянська мова — мова народу лао. Належить до китайсько-тибетської сім'ї мов. Діалекти й говори Л. м. об'єднуються в пн., центр. і пд. групи. За типологією — ізолююча мова. Порядок слів у реченні статий. Найдавніші писемні пам'ятки на тер. Лаосу відносять до 13 ст.

Літ. Морев Л. Н., Москалев А. А., Плав Ю. Я. Лаосский язык. М., 1972.

ЛАОЦЗІ (Лі Ер) — напівлегендарний давньокит. мислитель, що жив приблизно в 6—5 ст. до н. е. Йому приписують авторство трактату «Лао-цзи» («Дао-де-цзин»). Деякі вчені вважають, що його написали послідовники Л. в 4—3 ст. до н. е. В своєму вченні, яке лягло в основу даосизму, Л. висунув поняття про підпорядкування всього існуючого невидимому природ-

ному закону — дао. Вважав, що всі нещастя в суспільстві трапляються через порушення дао. Щоб запобігти цьому, люди повинні навчитися знаходити задоволення в «недіяльності» (покірливості, відмові від бажань, боротьби, активних дій). Звідси проповідь фаталістичної теорії «недіяльності», що нібито лежить в основі життя суспільства.

Літ. История философии, т. 1. М., 1957; Древнекитайская философия, т. 1. М., 1972.

ЛАО ШЕ (справж. прізвище — Шу Шеюй; 3.II 1899, Пекін — 24.VIII 1966) — кит. письменник, літературознавець і громад. діяч, нар. письменник КНР. Маньчжур за національністю. В 1924—29 викладав кит. мову в Лондон. ун-ті. Романи «Філософія шановного Чжана» (1926), «Двоє Ма» (1928) — про розвиток бурж. відносин у феод. Китаї, проникнення іноз. капіталу. Роман «Записки про котиче місто» (1933) — гостра сатира на гомінданівський режим. Злиденне життя міської бідноти зобразив у романах «Розлучення» (1933), «Сяндзи верблюд» (1935). Періоду антияпон. війни (1937—45) присвятив драми «Питання честі» (1940), «Держава над усе» (1943). В п'єсах «Фан Чженчжу», «Луисюйгоу» (обидві — 1950), «Чайна» (1957) показав зростання самосвідомості трудящих після 1949. В історичній драмі «Кулак в ім'я справедливості» (1961) відобразив епізоди повстання 1899—1901 в Китаї.

Тр. Укр. перекл. — Оповідання, К., 1955; Серп місяця, К., 1974; Сяндзи верблюд, К., 1978; Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—2. М., 1957; Рикша, М., 1970; Записки о кошачьем городе, М., 1977. **Літ.** Антиповский А. А. Раннее творчество Лао Шэ. М., 1967; Шейлер М. Памяти друга. «Иностранная литература», 1979, № 2.

ЛАПАРОТОМІЯ (від грец. *λάπαρα* — пах, череві і *τομή* — розсікання), череворозтин — хірургічна операція розтині стінки черевної порожнини. Виконується при операціях на органах черевної порожнини. Діагностична, або пробна, лапаротомія провадиться для уточнення характеру захворювання.

ЛА-ПАС — місто в Болівії, фактична столиця країни (офіційна — м. Сукре), адм. ц. департаменту Ла-Пас. Розташований в Андах на вис. 3660 м над р. м. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт міжнар. значення. Ель-Альто. 654,7 тис. ж. (1976). Значний торг. центр на шляхах з внутр. районів країни до узбережжя Тихого ок. З галузей обробної пром.-сті розвинуті текст., харчосмакова (зокрема, тютюнова), паперова, цем., скляна, хімікофарм., взут., меблева. Кустарні промисли (різьблення на дереві, виготовлення виробів із золота і срібла, кераміки тощо). В Л.-П. — резиденція президента і уряду Болівії. Ун-т, пед. ін-т, Нац. консерваторія, Нац. АН, Нац. академія історії, Геофіз. ін-т, Б-ка департаменту культури і Муніципальна б-ка. Муніципальний театр. Національний музей «Тіауанако». Архітектурні пам'ятки 16—18 ст. Місто засноване 1548.

Лос. Адміністративний будинок у В'єнчані. Хітктор Серг. 1965.

Ла-Пас. Панорама частини міста.

Лаос. Будда. Бронза. 15—17 ст. Музей. Ханой.

ЛАПЕРУЗ

Ж. Ф. Лаперуза.

В. В. Ланін. Ваза «30 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні». Фарфор. Розпис. 1975.

Лавина крилоплода.

Ларга.

ЛАПЕРУЗ (La Pérouse) Жан Франсуа де Гало [22.VIII 1741, Ле-Гюа, поблизу м. Альбі — 1788] — франц. мореплавець. З 1756 — на військ. флоті. В 1785—88 очолював експедицію на фрегатах «Бусоль» та «Астролябія», яка уточнила обрис пн.-зх. узбережжя Пн. Америки і сх. узбережжя Азії, дослідила пд. частину Тихоокеанської прот. У 1787 Л. відвідав Петропавловськ-Камчатський, звідки надіслав наук. матеріали і карти експедиції до Парижа. В 1788 було проведено дослідження пд.-зх. частини Тихого ок., після чого експедиція пропала без вісті. Лише через 40 років було знайдено окремі предмети експедиції Л. на о. Ванікор (група о-вів Санта-Крус) у зх. частині Тихого ок., а 1964 франц. експедиція знайшла останки затонулого фрегата. Ім'ям Л. названо протоку між островами Сахалін та Хоккайдо.

ЛАПЕРУЗА ПРОТОКА — протока між островами Сахалін (СРСР) і Хоккайдо (Японія). Сполучає Охотське і Японське моря. Найменша шир. 43 км, глиб. до 118 м. Взимку замерзає. Має велике транс. значення. Названа ім'ям франц. мореплавця Ж. Ф. Лаперуза.

ЛАПИНА (Pterocarya) — рід деревних рослин родини горіхових. Листки чергові, здебільшого непарноперисті. Квітки різностатеві, однодомні, зібрані у зиселі сережки. Плід — двокрила шкіряста кістянка, ядро істівне. 10 видів пошир. у країнах Пд.-Сх Азії. В СРСР — 1 вид (Закавказзя). В УРСР у дикому стані немає; культивують у ботанічних садах і парках 4 види, з яких найчастіше зустрічається Л. крилоплода, або горіх кавказький (P. pterocarya, син. P. caucasica) — дерево до 30 м заввишки і діаметром стовбура до 1,5 м. Живе до 200 років. Л. використовують як декоративні рослини. З м'якої легкої деревини виготовляють оболонки для олівців, довбані вироби (корита, калібди) тощо, з лубу — плетені вироби. Кору, листя та тичинкові сережки, що цвітуть, використовують у нар. медицині як потогінне. Рослина містить антибіотики юглоли і коричневі барвники, кора — танін. А. П. Лебеда.

ЛАПІДАРНІСТЬ (від лат. lapidarius — каменяр, каменеріа) — гранична стислість, короткість, виразність складу, стилю. Походження слова пов'язане зі стислим характером написів на давньорим. кам'яних пам'ятках.

ЛАПІЛІ (від лат. lapillus — камінець) — невеликі (розміром від горошини до волоського горіха) камінці, викинуті в повітря разом з вулканічними бомбами і попелом під час виверження вулканів. Являють собою застигли у повітрі бризки лави або шматочки застиглої лави попередніх вивержень, яка заповнювала жерло чи кратер вулкана.

ЛАПІН Володимир Васильович [п. 10 (23).VII 1915, с. Воронівське, тепер Перемишльського р-ну Калуш. обл.] — укр. рад. художник декоративного мистецтва (фарфор), засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1942. В 1948

закінчив Одес. худож. уч-ще, де вчився в М. Жука та Л. Мучника. З 1948 — художник на керамічних підприємствах, з 1958 — на Київ. експериментальному кераміко-худож. заводі (1962—75 — гол. художник). Автор фарфорових ваз, розписи яких присвячені видатним істор. датам — 300-річчю возз'єднання України з Росією (1954), 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (1967), 100-річчю з дня народження В. І. Леніна (1970), 30-річчю Перемоги у Великій Вітчизн. війні (1975). Твори зберігаються в ДМУНДМ, Історичному музеї (Москва) та ін. музеях країни. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ЛАПЛАНДЦІ — застаріла назва народу саамі.

ЛАПЛАС (Laplace) П'єр Сімон (23.III 1749, Бомон-ан-Ож, Нормандія — 5.III 1827, Париж) — франц. астроном, математик і фізик, член Паризької АН (з 1785), член Франц. академії (з 1816). Навчався в школі бенедиктинців, але вийшов з неї атеїстом. Професор Паризької військ. школи (з 1766). Брав участь у реорганізації системи вищої освіти у Франції, у створенні Нормальної й Політех. шкіл. Як голова Палати мір і ваг (з 1790) керував запровадженням у життя метричної системи мір. Праці Л. з астрономії присвячені небесній механіці та космогонії. Він пояснив майже всі особливості руху планет, прискорення руху Місяця, запропонував (1780) спосіб обчислювання орбіт небесних тіл, довів стійкість Сонячної системи протягом тривалого часу, встановив ряд законів руху супутників Юпітера, передбачив відкриття стиснення Сатурна біля полюсів, розробив динамічну теорію припливів, визначив величину стиснення Землі біля полюсів, сформулював гіпотезу про походження небесних тіл. Праці Л. з математики присвячені диференціальним рівнянням, зокрема інтегруванню рівнянь математичної фізики методом «каскадів»; алгебрі, в якій він представив визначники сумою добутків доповняльних мінорів; імовірностей теорії, в якій він привів у систему висновки Б. Паскаля, П. Ферма, Я. Бернуллі та ін. Л. розвинув теорію похибок, систематично застосовував перетворення, що має його ім'я (див. Лапласа перетворення); його іменем названо також одне з важливих рівнянь матем. фізики (див. Лапласа рівняння). У фізиці Л. досліджував питання теплоти, мол. фізики та акустики. Опублікував (1806) ряд праць з теорії капілярності, вивів формулу для обчислення зміни густини повітря із зміною висоти, був противником гіпотези про флогістон. Філосо. погляди Л. близькі до поглядів франц. матеріалістів.

ЛАПЛАСА ПЕРЕТВОРЕННЯ — перетворення, яке функції $f(t)$ дійсної змінної t ставить у відповідність функцію $F(p)$ комплексної змінної p , визначену формулою

$$F(p) = L[f(t)] = \int_0^{\infty} e^{-pt} f(t) dt. (1)$$

Функція $f(t)$ наз. оригіна-

лом, а $F(p)$ — зображенням. При деяких обмеженнях на функцію $F(p)$ функція $f(t)$ відновлюється однозначно за допомогою т. з. формул обернення. Найпростіша з них

$$f(t) = \frac{1}{2\pi i} \int_{\gamma-i\infty}^{\gamma+i\infty} e^{pt} F(p) dp.$$

Осн. властивості Л. п.:

$$L[f(at)] = \frac{1}{a} \Gamma\left(\frac{p}{a}\right);$$

$$L[\alpha f_1(t) + \beta f_2(t)] = \alpha L[f_1(t)] + \beta L[f_2(t)];$$

$$L[f'(t)] = pF(p) - f(0).$$

Сукупність властивостей Л. п. та формул відповідності між оригіналами і зображеннями наз. операційним численням. Л. п. використовують при розв'язуванні диференціальних, інтегральних та різницевих рівнянь, в теорії автомат. регулювання, електротехніки тощо. Інтеграл у правій частині формули (1) розглянув П. Лаплас у ряді праць, які об'єднані у його книзі «Аналітична теорія імовірностей», що вийшла 1812. Ще раніше (1737) такі інтеграли застосовував Л. Ейлер.

Лит.: Диткин В. А., Прудников А. П. Операционное исчисление. М., 1966; Макаров И. М., Менский Б. М. Таблицы обратных преобразований Лапласа и обратных L-преобразований. М., 1978; Деч Г. Руководство к практическому применению преобразования Лапласа. Пер. с нем. М., 1965.

М. Я. Яценко.

ЛАПЛАСА РІВНЯННЯ — рівняння математичної фізики вигляду

$$\Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial z^2} = 0.$$

де $u = u(x, y, z)$ — шукана функція. Л. р. є найпростішим рівнянням еліптичного типу. Функції, які задовольняють Л. р., наз. гармонічними функціями Л. р. названо ім'ям П. С. Лапласа, що застосовував його у працях з теорії тяжіння, хоча воно зустрічалось вже у Л. Ейлера.

ЛА-ПЛАТА — місто на Сх. Аргентині, адм. ц. провінції Буенос-Айрес. Вузол з-ць, важливий мор. порт на пд. березі затоки Ла-Плата Атлантичного ок. 408,3 тис. ж. (1970). Провідні галузі пром-сті — нафтопереробна і нафтохім. Розвинута харч. (гол. чин. м'ясохолодильна) пром-сть. Текст., цем. і лісопильні підприємства; судноверф. Університет. Музей: природничої історії «Ла-Плата» і краєвих мистецтв. Місто засн. 1882.

ЛАПЛАТСЬКА НИЗОВИНА — низовинна рівнина у Пд. Америці, в басейні Парани та її притоки Паранаго. Протяжність з Пн. на Пд. 2400 км, з Зх. на Сх. — 900 км. Поверхня розчленована річками, поширені болота. Рослинність від ксерофітних чагарників, листопадних та галерейних лісів на Пн. до степів і прерій на півдні.

ЛАПОНОВ Олег Олександрович (п. 15.IX 1930, Київ) — український рад. нейрохірург. Доктор мед. наук (з 1969), професор (з

1977). У 1954 закінчив Київ. мед. ін-т і з того часу працює в Київ. н.-д. ін-ті нейрохірургії (з 1969 — керівник відділу функціональної нейрохірургії). Праці Л. присвячені розробці оперативних втручань при різних функціональних порушеннях головного і спинного мозку, виводженню комплексу нейрохірургічних операцій (див. *Клінічна медицина*) при захворюваннях центральної нервової системи. Держ. премія СРСР, 1977.

ЛАППО-ДАНИЛЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович [15 (27).I. 1863, с. Удачне, тепер Криничанського р-ну Дніпроп. обл. — 7.II. 1919, Петроград] — рос. бурж. історик, акад. Петерб. АН (з 1899). За політ. поглядами близький до *кадетів*. Закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1886). З 1890 — приват-доцент цього ун-ту, з 1891 — професор Петерб. істор.-філологічного ін-ту, з 1918 — професор Петрогр. ун-ту. Автор праць з історії Росії періоду феодалізму, з археографії; значним є внесок Л.-Д. і його школи в джерелознавство, історіографію, дипломатику, епиграфіку. Спочатку був прихильником *юридичної школи* в історіографії, з поч. 20 ст. поділяв ідеалістичні погляди *неоклассицистів*, з позицій якого виступав проти марксистського розуміння історії.

ЛАПТЕВ Дмитро Якович (пр. н. і см. невід.) — рос. дослідник Арктики, віце-адмірал (з 1762). Учасник Великої Пн. експедиції. З 1736 очолював загін експедиції. Досліджував пн.-сх. узбережжя Сибіру. Зійшлись знімання мор. берега від гирла Лени до гирла Великого Аюю й далі на Сх., де 1741—42 дослідив і зняв на карту річки Анадир та Великий Аюю. Ім'ям Л. названо мис у дельті Лени, протоку між о. Великий Ляховський та материком Азія. На честь Д. Я. та Х. П. Лаптевих названо одне з морів Пн. Льодовитого океану.

ЛАПТЕВ Костянтин Антонович [н. 21.X (3.XI) 1904, Київ] — укр. та рос. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1957). Член КПРС з 1931. В 1929 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. В 1930—41 — соліст Одес., 1941—52 — Київ., 1952—65 — Ленінгр. театрів опери та балету. З 1973 — викладач Ленінгр. консерваторії. Партії: Остап, Микола («Тарас Бульба», «Наталка Полтавка» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Шорс (однотипна опера Лятошинського), Олег Кошовий («Молода гвардія» Мейтуса), Маєна, Роберт, Онгін («Мазепа», «Юліант», «Євгеній Онгін» Чайковського), Демон (однотипна опера А. Рубінштейна), Ріголетто (однотипна опера Верді). Концертна діяльність. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами.

ЛАПТЕВ Харитон Прокопович (р. н. невід. — п. 1763) — рос. дослідник Арктики, морський офіцер. Учасник Великої Пн. експедиції. У 1739—42 очолював загін експедиції. Склавав за участю С. І. Челюскіна та ін. опис п-ва Таймир від гирла Хатанги до гирла Пасіни, відкрив та описав прилеглі

острови. Ім'ям Л. названо частину сх. узбережжя Таймиру та два миси в Арктиці. На честь Х. П. та Д. Я. Лаптевих названо одне з морів Пн. Льодовитого океану.

ЛАПТЕВА ДМИТРА ПРОТОКА — протока між пн. узбережжям Азії (Якутська АРСР) та о. Великий Ляховський. Сполучає моря Лаптевих та Сх.-Сибірське. Шир. до 63 км, переважні глибини 10—14 м. Більшу частину року вкрита кригою. Названа на честь Д. Я. Лаптева.

ЛАПТЕВИХ МОРЕ — окраїнне море Пн. Льодовитого ок. біля берегів Азії. Розташоване між п-вом Таймир та островами Пн. Земля і Новосибірськими. Пл. 672 тис. км², переважні глибини 30—80 м, найбільша глб. до 3385 м. Материкові береги низовинні, розчленовані затоками (Хатангська, Оленюкська та ін.). Острови, розташовані переважно у сх. частині моря, мають високі, уривисті береги, з проширками льоду. В Л. м. впадають ріки Хатанга, Анабар, Лена та ін. Т-ра води взимку (під кригою) — 0,8, —1,8°, влітку +8, +10° (у прибережній частині) і +2, +3° (у центр. частині). Солоність води взимку від 20—25‰ (на Пд. Сх.) до 34‰ (на Пн.), влітку — 5—10‰. Більшу частину року вкрите кригою. У Л. м. водяться голец, ряпушка, нельма, омуль, сиг, а також нерпа, морж, білуха, на узбережжі — білий ведмідь, песець. На островах — «пташині базари». Через Л. м. проходить траса *Північного морського шляху*. Гол. порт — Тіксі. Назване на честь рос. дослідників Арктики Д. Я. Лаптева та Х. П. Лаптева.

ЛАПУЖ (Lapouge) Жорж Васе (Vacher) де [12.XII 1854, Невіль, деп. В'єнна — 20.II. 1936, Пуатьє] — франц. бурж. соціолог, послідовник *соціального дарвінізму*, один з ідеологів *расизму*. Вважаючи *раси* осн. фактором історії, Л. поділяв людство на вищі *раси* (зокрема *арійці*) та нижчі. Пропонував *евгеніку* як засіб збереження вищої *раси*. Розвиток цивілізації народу, за Л., починається тільки тоді, коли на чолі цього розвитку стають *арійці*. Вчення Л., як і Ж. А. Гобіно, сприяло формуванню расової теорії *фашизму*.

ЛАПЧЕНКО (Лапа, Лабченко) Григорій Гнатович (1801, с. Валява, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл. — 1876) — укр. і рос. живописець. Був кріпаком графа М. Воронцова. Навчався в Корсуні в майстра С. Превольського, пізніше в Білій Церкві в художника Я. Нікітіна, згодом у А. Іванова в Петерб. АМ, академіком якої став з 1842. Твори: «Киянин сповідає Претича про наближення до Києва печенігів» (1829), «Купальниця» (1840, ДТГ), «Сусанна» (1842), «Овеча купіль», «Воскресіння Христове»; портрети Кайданова і Зверева.

ЛАРА (Lara) Хесус (п. 1904, селище Вілья-Рівєро, поблизу м. Кочабамби) — болівійський письменник і п'єніст. Член Компартії Болівії. Твори *кечуа мовою* та іспанською. Один із зачинателів латиноамер. індіаністського роману. В повісті «Penete» (1937) роз-

повів про долю солдатів-індіанців під час болівійсько-парагв. війни 1932—35, безпосереднім учасником якої був сам. Тяжке життя і соціальну боротьбу індіанців-кечуа показав у романах «Сурумі» (1948), «Янакуна» («Невідіння», 1952) та «Наша кров» (1959), у якому, зокрема, змалював образ комуністів. Дослідження «Поєзія кечуа» (1947) з додатком однієї з перших добірок поезії кечуа в оригіналі та в перекладі ісп. мовою. Тв.: Укр. перекл. — Невільня, К., 1975; Ньато Мендес. «Всесвіт», 1976, № 2; Рос. перекл. — Янакуна, М., 1958; Наша кров, М., 1962; Мужество, М., 1966.

ЛАРГА, плямистий тюлень (*Phoca vitulina largha*) — ссавець род. справжніх *тюлень*, тихоокеанська форма звичайного тюленя. Деякі зоологи вважають Л. окремим видом — *Ph. largha*. Довж. тіла до 190 см, маса бл. 65 кг. Забарвлення сріблясто-сірувате або жовтувате з дрібними темними плямами. Новонароджені Л. — т. з. білки — мають біле густе хутро. Л. поширена в шх. частині Тихого ок. (від кромки льоду на Пн. до Кореї і Каліфорнії на Пд.). Переслідуючи рибу, яка є осн. поживою, Л. може заходити в річки. Промисл. тварина (використовують жир, шкіру і м'ясо).

ЛАРГА — річка, ліва притока р. Пруту; поблизу її гирла 7 (18).VII 1770 під час рос.-тур. війни 1768—74 відбулася битва між 1-ю рос. армією (38 тис. чол. і 115 гармат) під командуванням П. О. Рум'янцева і авангардом тур.-тат. військ (65 тис. тат. кінноти і 15 тис. тур. піхоти). Правильний вибір напрямку гол. удару на фланг позицій ворога, чітка взаємодія військ. частин і артилерії, вдалий маневр забезпечили рос. військам перемогу. Тур.-тат. військо безладно відступило на Пд., втративши понад 1 тис. чол. і всі (33) гармати. Перемога під Л. створила сприятливі умови для розгрому гол. тур. сил на *Каулі*. Див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*.

ЛАРГО (італ. largo, букв. — широкий, тут — повільно) — найповільніший темп у музиці. Застосовується в творах величного, урочисто-скорботного характеру.

ЛАРИ (lares) — 1) У римській міфології божества — покровителі жител, домашнього вогнища. Зображення домашніх Л. зберігали здебільшого в особливій шафі поблизу домашнього вогнища, недалеко від зображень *пенат*. Римляни шанувували й громадських Л. — покровителів міста й держави. 2) Переносно Л. — дім, домашнє вогнище.

ЛАРИКОВ Леонід Никандрович (п. 22.X 1926, м. Русе, Болгарія) — укр. рад. вчений-металофізик, доктор тех. наук (з 1967), професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1973. Закінчив (1951) Софійський політех. ін-т. У 1955—56 викладав у Софійському ун-ті. З 1956 — в Ін-ті металофізики АН УРСР. Осн. праці в галузі фізики міцності і пластичності металів. Встановив нові види часткового відновлення структури і властивостей криста-

П. С. Лаплас.

К. А. Лаптев.

Г. Г. Лапченко. Сусанна, 1842.

лів при нагріванні нижче трьох кристалізацій, вплив типу кристалічної ґратки на полігонізацію і рекристалізацію при знеміцненні металів. Виконав важливі дослідження щодо переносу маси в процесі динамічного відношення кристалів.

ЛАРИКОВ Олександр Йосипович [29.VIII (10.IX) 1890, Петербург — 13.V 1960, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1945. Творчу діяльність почав 1910. З 1925 — в Ленінград. Великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Тетерев, Левшин («Міщани»), «Вороги» М. Горького), Лагуа («Після балу» Погодіна), Потьомкін («Пропар адмірала» Штейна) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ЛАРИНГАЛЬНА ТЕОРІЯ — концепція в сучасному порівняльно-історичному мовознавстві, що пояснює деякі фонетичні риси індоєвроп. мов (довгі голосні, «протетичні» голосні грец., вірм., алб. мов та ін. риси) впливом ларингальних або задньоязикових фриктивних звуків, які колись у них існували. Кількість цих звуків та їхню природу точно не встановлено. Заснував цю теорію Ф. де Соссюр, розвинули зарубіжні вчені Ю. Куррилович, Х. Педерсен, Е. Стертевант та ін., а також радянські — М. Д. Андреев, Т. В. Гамкрелідзе, О. С. Мельничук, Вяч. Вс. Иванов та ін.

ЛАРИНГІТ (від грец. *λάρυγξ* (*λάρυγξ*) — гортань) — запалення слизової оболонки гортані. Розрізняють гострий і хронічний Л. Гострий Л. можуть спричинити катар верхніх дихальних шляхів простудного або інфекційного характеру (грип, кір, скарлатина тощо), перенапруження голосу та ін. Гострий Л. буває катаральним, дифузним (розлитим), геморагічним (з крововиливом у слизову оболонку), флегмонозним (коли у процес втягується підслизова тканина). Нерідко у дітей зустрічається підкладковий Л. (несправжній круп). Гострий катаральний Л. має легкий перебіг, а дифузно-геморагічний — тяжкий і тривалий. При флегмонозному Л. заг. стан тяжкий, т-ра тіла висока, сильні болі в ділянці гортані, ковтання утруднене тощо. Виникнення хронічного Л. пов'язане з невилікуваним гострим Л., перенапруженням голосу (у педагогів, лекторів), зловживанням потюном, алкоголем, з професійними шкідливостями. При хронічному Л. уражаються здебільшого голосові зв'язки, що призводять до слабкості голосу, хрипоті. Лікування: фізіотерапевтичні засоби, інгаляція аерозольми з лікарських речовин, усунення професійних шкідливостей тощо.

Лит.: Пальчун В. Т., Преображенский Н. А. Болезни уха, горла, носа. М., 1978.

ЛАРИНГОЛОГІЯ (від грец. *λάρυγξ* (*λάρυγξ*) — гортань і *λόγος* — вчення) — розділ оториноларингології, що вивчає будову, фізіологію і патологію гортані, а також методи лікування і профілактики її захворювань.

Е. Ларманс. Емігранти. Частина триптиха, 1896. Королівський музей красних мистецтв. Амстердам.

Ласка.

ЛАРИНГОСКОПІЯ (від грец. *λάρυγξ* (*λάρυγξ*) — гортань і *σκοπεῖν* — розглядати) — інструментальний метод дослідження гортані через порожнину рота. Розрізняють Л. непряму і пряму. Непряма (дзеркальна) Л. провадиться за допомогою круглих гортанних дзеркал (діаметром 15—30 мм) у металевій оправі, які прикріплюються під кутом 120° до металевого стрижня. Дзеркало вводять у порожнину рота так, щоб промінь світла, відбившись від лобного рефлектора, впав на дзеркало. В дзеркалі видно відображення гортані. Пряму Л. проводять за допомогою спец. приладів — ларингоскопів для безпосереднього огляду гортані та верхнього відділу трахеї або для здійснення хірургічного втручання.

ЛАРИНГОСПАЗМ (від грец. *λάρυγξ* (*λάρυγξ*) — гортань і *σπασμ* — судорожне зімкнення голосової щілини (див. Голосовий апарат) внаслідок конвульсивного скорочення відповідних м'язів. Трапляється у дітей та дорослих. Виникає Л. раптово, швидко минає, але може повторюватись з явищами ядухи та загрозою для життя хворого. Супроводжується гучним влихом повітря, оскільки голосова щілина звужена. Спричинюється Л. подразненням рефлексогенних зон гортані, яке виникає при вдиханні різних хім. речовин та їхньої пари, під час введення в гортань лікар. речовин, як ускладнення ларингіту, інфекції, інтоксикації, алергії тощо. Найчастіше Л. спостерігається у людей з підвищеною нервовою збудливістю. Лікування: протиспастичні та протиларингічні засоби, інтубація або трахеотомія.

Л. А. Заричний.
ЛАРИНГОТРАХЕЇТ (від грец. *λάρυγξ* (*λάρυγξ*) — гортань і *τραχέα* — одночасне запалення слизової оболонки гортані й трахеї. Спричинюється вірусною інфекцією. Виявляється сильним кашлем, звичайно з великою кількістю мокротиння. Лікування: тепло на ділянку шиї, гірчичники на ділянку грудни, лужне питво, інгаляції, медикаменти за призначенням лікаря. Див. також Ларингіт, Трахеїт.

ЛАРИНГОТРАХЕЇТ КУРЕЙ — гостра вірусна інфекційна хвороба, при якій уражаються органи дихання курей. Спричиняють також фазани, індики. Джерело інфекції — хвора птиця. Л. к. поширений на всіх континентах. Ознаки хвороби: пригнічений стан, посиніння гребеня, утворення на слизових оболонках гортані і трахеї дифтеритичні плівки, хрипи, при диханні дзьоб розкритий. Смертність до 60%. Розрізняють ще хронічну форму Л. к. з набряком повік. Заходи боротьби провадять згідно з діючою інструкцією. За гострої форми лікування малоефективне; умовно-здорову птицю вакцинують.

Лит.: Основи ветеринарії. М., 1978.
ЛАРИНЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Пролетарській райраді м. Донецька, на лівому березі р. Кальміусу. Залізнична станція. 2,7 тис. ж. (1980). У с-щі — вапняна діль-

ниця Макіївського металург. з-ду, радгосп «Тепличний» з цегельним цехом. Середня школа, 3 мед. пункти, 3 клуби, 2 б-ки. Л. засн. 1872.

ЛАРІ — розмінна монета Мальдівської Республіки, дорівнює 1/100 мальдівської рупії.

ЛАРІН Борис Олександрович [5 (17).I 1893, Полтава — 26.III 1964, Ленінград] — рос. і укр. рад. мовознавець, акад. АН Лит. РСР (з 1949), чл.-кор. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки РРФСР (з 1957). Закінчив Київ. ун-т (1914), Професор Ленінгр. ун-ту (з 1931). Автор праць з порівняльно-істор. і заг. мовознавства, слов'ян., балтійських та ін. мов. Питання укр. мови й л-ри присвячено праці: «Про сонячні кларнети П. Тичини» (1920), «Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови» (1948), «Про народну фразеологію» (1961) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Та: Естетика слова и язык писателя. Л., 1974; Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). Л., 1975; История русского языка и общее языкознание. М., 1977.

А. П. Могила.
ЛАРІН Олександр Анатолійович (н. 7.IV 1933, Новочеркаськ, тепер Ростов. обл.) — укр. рад. вчений у галузі тех. кібернетики, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1954. Після закінчення (1957) Харків. вищого військ. авіаційно-інженерного уч-ща — на пед. роботі в Харків. вищому військ. командному уч-щі. Осн. праці — з проблем стохастичних цифрових автоматів і теорії інформації. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

ЛАРІСА — місто на Сх. Греції, на р. Пінійос, адм. ц. ному Ларіса. Вузол з-ць і автошляхів. Поблизу Л. — великий аеропорт. 72,3 тис. ж. (1971). Підприємства шовкоткацької, бавовняної, харчосмакової (зокрема, тютюнової), буд. матеріалів пром-сті. Одне з найдавніших міст Греції.

ЛАРМАНС (Laermans) Ежен (21. X 1864, Моланбек-Сен-Жан, на території Брюсселя — 22.II 1940, Брюссель) — бельг. живописець. У 1887—89 навчався в АМ у Брюсселі. Картина Л. присвячена сільській та міській бідноті. Твори: «Вечір страйку» (1894), «Дорога» (1898), «Смерть» (1904), «Відпочинок на пагорбі» (1923), триптих «Емігранти» (1896), «Сліпий» (1898), «Проза» (1899) та ін.

ЛАРНІ (Larni; літ. псевд. — Асдак Нуорті, Дан Астер) Мартті Йоганнес (н. 22.IX 1909, Пакіла, поблизу Хельсінкі) — фін. письменник і журналіст. Літ. діяльність почав як поет. В романах «Нетерплячка пристрасть» (1945), «Близько до гріха» (1946) відобразив життя робітників. Істор. роман «Небо спустилося на землю» (1948) — про повстання селян у Франції в 15 ст. Роман-памфлет «Четвертий хрест», або Шахрай мимоволі... (1957) — гостра сатира на амер. спосіб життя. Автор збірок новел, романів «Прекрасна синяра...» («Пані радниця», 1959), «Про це

голос не говорять» (1964). «Первісток» (1968). Не раз бував в СРСР, виступав у рад. пресі. Тел.: Укр. перекл. — Сократ у Хельсінкі. К., 1973; Рос. перекл. — Четвертий позвонок, или Мошеник поневоле... М., 1960; Прекрасная свинарка... М., 1961; Памфлеты. — Фельетоны. — Рассказы. М., 1973.

ЛА-РОШЕЛЬ — місто на Зх. Франції, адм. ц. департ. Приморська Шаранта. Порт на узбережжі Бискайської зат. Атлантичного ок. 75,4 тис. ж. (1975). Розвинуте трансп. машинобудування, особливо судно-, авіа- та автомобілебудування. Текст., керамічні, рибоконсервні підприємства. Арсенал. Музей образотворчих мистецтв у кол. єпископському палаці. Архіт. пам'ятки: вежі Лантери (серед. 15 ст.) і Грос-Орлож (13—14 ст., добудована в 17—18 ст.), собор Сен-Луї (перебудований в 17—18 ст., арх. Ж. та Ж. А. Габріель); будівлі 18 ст.; готелі — де ла Бурс, д'Орбінї та ін. Л.-Р. уперше згадується в 11 ст.

ЛАРОШФУКО (La Rochefoucauld) Француз де (15.IX 1613, Париж — 17.III 1680, там же) — франц. письменник, герцог. Учасник Фронди. Значну пізнавальну й художню цінність становлять його «Мемуари» (1662, повністю вид. 1817). Осн. твір — «Максим» (1665) — збірка афоризмів, у яких виражено спостереження й роздуми над життям аристократичного суспільства Франції. Гол. предмет роздумів — моральна природа людини. «Максими» відзначаються гостротою психологічного аналізу й довершеністю стилю, за що їх високо оцінював К. Маркс.

Тел.: Рос. перекл. — Мемуари. — Максимы. Л., 1971.
Лит.: Разумовська М. В. Ларошфук, автор «Максими». Л., 1971.

ЛАРРА (Ларра-і-Санчес де Кастро; Larra y Sánchez de Castro) Мар'яно Хосе де (24.III 1809, Мадрид — 13.II 1837, там же) — ісп. письменник, публіцист і критик. За освітою юрист. П'єса «Масіас» (1834) та істор. роман «Паж короля Еміке Слабого» (1834) відіграли значну роль у формуванні ісп. прогресивного романтизму. В сатиричній публіцистиці гостро критикував соціальні пороки Іспанії. У статтях «Про літературу», «Літературна полеміка» закликав до створення л-ри, що має служити народові. Творчість Л. сприяла становленню критичного реалізму в іспанській літературі.

Тел.: Рос. перекл. — Сатирические очерки. М., 1956.
Лит.: Плавский З. И. Мариано Хосе де Ларра и его время. Л., 1977.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

ЛАРРА (Ларра; справж. прізвище — Ларагіоне) Рауль (н. 10.X 1913, Буенос-Айрес) — аргент. письменник. Один із перших в аргент. л-рі змалював образ комуніста. Роман «Гран-Чако» (1947) присвятив боротьбі робітників бавовняних плантацій за свої права. Повість «Його звали Чубатий...» (1956), романи «Зустріч серед ночі» (1949), «Без перепочинку» (1953) — про життя аргент. робітників. Автор романізованих біографій: «Пайро — людина і письменник» (1938), «Роберто Арльт під тортурями» (1951).

«Москоні — генерал нафти» (1957). Тел.: Укр. перекл. — Гран-Чако. К., 1958; Без перепочинку. К., 1959; Його звали Чубатий... К., 1961; Рос. перекл. — Гран-Чако. М., 1949.

Ю. В. Покальчук.

ЛАРСЕНА ШЕЛЬФОВИЙ ЛЬОДОВИК — великий береговий льодовик в Антарктиді. Простягається більш як на 800 км у сх. частині Антарктичного п-ова, вздовж узбережжя моря Уеллелла. Найбільша шир. бл. 200 км. Площа майже 86 тис. км². Протягом всього року оточений дрейфуючою кригою. У пн. частині льодовика з 1961 діє аргент. наук. станція Теньєнте-Матуско. Названий на честь норв. мореплавця К. Ларсена (1860 — 1924).

ЛАРУССА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ — франц. енциклопедичні видання фірми Ларусс, заснованої 1852 у Парижі педагогом і лексикографом П'єром Ларуссом (1817—75). Протягом 1865—76 видано 15-томний «Великий універсальний словник XIX століття» («Grand dictionnaire universel du XIXe siècle») й два додаткові томи (1878 і 1888). У 1897—1904 виходить «Новий ілюстрований Ларусс у 7 томах» («Nouveau Larousse Illustré») з додатковим томом 1906; 1927—33 — «Ларусс XX ст. у 6 томах» («Larousse du XXe siècle»), перероблене й доповнене видання якого здійснено 1948—50 (додатковий том 1953); у 1960—64 — «Великий енциклопедичний Ларусс у 10 томах» («Grand Larousse encyclopédique») і додатковий том — 1968. У 1971 вид-во Ларусс почало випуск «Великої енциклопедії» («La grande encyclopédie») у 60 тт. Крім того, фірма видала ряд малих енциклопедій, енциклопедичних словників і довідників для дітей і молоді та з різних галузей (медицини, географії, с. г. та ін.). З 1906 щороку виходить однотомний «Малий Ларусс» («Petit Larousse»). Матеріали про СРСР, у т. ч. УРСР, неповні й нерідко подаються з об'єктивістських буржуазних позицій.

Н. Ф. Коралевич.

ЛАСК (Lask) Берта (17.XI 1878, Вадовіце, біля Кракова — 28.III 1967, Берлін) — нім. письменниця (НДР). Член КПН з 1923 з 1953 — член СЄПН. Представниця пролет. революц. л-ри. П'єси «Томас Мюншер» (1925), «Лейна 1921 року» (1927), присвячені масовим нар. рухам, «Хмара отруйного газу над Радянською Росією» (1927) були заборонені поліцією. В 1933 зазнала арешту. Того ж року емігрувала до СРСР. З 1953 жила в НДР. У трилогії «Затишшя й буря» (1955) на автобіографічному матеріалі відобразила життя Німеччини кін. 19 — перших десятиліть 20 ст.

Тел.: Рос. перекл. — Пролетарки Германии. М.—Л., 1931; Батрак. М., 1936; [Вірші]. В кн.: Немецкая демократическая поэзия. М., 1955.

А. Г. Баханов.

ЛАСКА (*Mustela nivalis*) — ссавець род. *кунцевих* ряду *хижих звірів*. Довж. тіла 13—28 см. Дуже схожа на *горностая*, але на відміну від нього у Л. зимове хутро в пд. р-нах часто не набуває білого забарвлення, а лишається рудим або каштановим. Л. пошир. в Європі, Азії, Пн. Америці й Пн. Африці.

Живе в найрізноманітніших місцевостях. Гнізда влаштовує в норах гризунів, серед каміння, під кореннями дерев, навіть у господарських будівлях. Після 34-добової вагітності самка наприкінці весни народжує 3—9 малят. Живиться гол. чин. мишовидними гризунами, іноді птахами, земноводними та ін. дрібними тваринами. Л. — малоцінний хутровий звір; на Україні охороняється законом як винищувач мишовидних гризунів.

«ЛА СКАЛА» (La Scala, повна назва Teatro alla Scala) — оперний театр у Мілані, один з центрів світової оперної культури. Відкритий 1778. Будинок театру споруджено 1776—78 (арх. Дж. П'єрмаріні) на місці церкви «Санта Марія делла Скала» (звідси й назва). В 1935 відкрито філіал театру «Пікколо Скала». Основу репертуару «Ла С.» становлять класичні опери італ. та ін. зах.-європ. композиторів.

На сцені «Ла С.» йшли опери російських (М. Глінки, П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, О. Бородіна, М. Мусоргського, І. Стравинського) та радянських (С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича) композиторів. «Ла С.» не має постійної трупи солістів; відносно стабільні тільки хор і оркестр. Історія театру пов'язана з творчістю вокалістів Дж. Б. Рубіні, А. Патті, Дж. Пасті, Ф. Таманьяно, М. Баттістіні, Е. Карузо, Тітта Руффо, Т. Скіпі, Б. Джілі, М. Дель Моніко, Р. Тебальді, Т. Гоббі, Дж. Сімонато, Р. Скотто, М. Френі, Л. Паваротті й ін.; диригентів — Ф. Фаччо, Л. Мушьоне, Ф. Феррарі, А. Тосканіні, В. де Сабати, Г. Караяна, А. Клоїтенса, К. Аббадо. В «Ла С.» в різний час співали найвидатніші вокалісти світу — румунка Х. Даркле, гречанка М. Каллас, австралійка Дж. Сазерленд, шведка Б. Нільссон, американка Л. Прайс, болгарин Б. Христов, Н. Гяуров, німка Е. Шварцкопф, чешка Л. Дворжакова, поляк Я. Кепура, іспанці — М. Кабалле й П. Домінго та ін. Тут виступали співаки — рос. М. Іванов, Ф. Литвин, Ф. Шаляпін, Л. Собінов, укр. С. Крушельницька, В. Качмар, лит. К. Петраускас.

Багато вистав художньо оформили росіяни О. та М. Бенуа. Солісти «Ла С.» виступали в Росії, зокрема на Україні — А. Каталани, Дж. Паста, М. Баттістіні, Е. Карузо, Тітта Руффо. В СРСР гастролювали М. Пірашчіні та М. Дель Моніко (1959) Р. Тебальді (зокрема в Києві — 1975). В «Ла С.» співали рад. вокалісти І. Архип'єва Т. Милзшкіна.

Будинок театру «Ла Скала»

О. Я. Лариков.

В. Нореяка, І. Богачова, М. Решетів, Л. Нікітіна, В. Атлантов, О. Образцова, Е. Нестеренко; постановки здійснювали реж. Й. Туманов, хореограф О. Лапура та ін. З 60-х рр. у «Ла С.» стажуються молоді рад. співаки, серед них були, зокрема, укр.—М. Кондратюк, Е. Мірошніченко, А. Солов'яненко, М. Огреніч, В. Федотов, Р. Майборода та ін. У 1964 і 1974 відбулися гастролі «Ла С.» в Москві. В 1964 і 1970 Великий театр гастролював у Мілані.
Літ.: Театр Ла Скала (Мілан). М., 1964; Константинова І. Г., Тарасов Л. М. Ла Скала. Л., 1977.

ЛАСКЕР (Lasker) Емануель (24. XII 1868, Берлінгген, тепер Барлінек, Польща — 13. I 1941, Нью-Йорк) — нім. шахіст, чемпіон світу (1894—1921), доктор філософії й математики. В 1894 виграв матч на першість світу у В. Стейніца, а 1921 програв матч Х. Р. Капабланці. Після приходу в Німеччину до влади фашистів жив у СРСР (1934—36), потім у США. Автор книг з теорії й практики шахової гри.

ЛАСКІР — риба род. спарових. Те саме, що й морський карась, **ЛАСКІВСЬКИЙ СКАРБ** — скарб 5 ст. н. е., знайдений 1610 під час обрання поблизу с. Ласкова (тепер Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.). Скарб складався з 18 золотих і срібних речей, заг. вагою бл. 800 г. До нього входили: чарка, дві двоштовкові фібули (застібки), кожна з яких прикрашена 24 гранатовими каменями, 7 пізньоримських медальйонів, золота римська монета та ін. речі.

ЛАСКОРІН Борис Миколайович (н. 11 (24). VI 1915, Брест) — рад. хімік-технолог, акад. АН СРСР з 1976. Член КПРС з 1945. Закінчив 1938 Київ. ун-т. У 1938—52 працював у Н.-д. ін-ті хімічної пром-сті, з 1952 — у Всесоюзному н.-д. ін-ті хімічної технології. Спеціаліст у галузі хімії й технології неорганічних матеріалів. Осн. праці присвячені гідрометалургії, вивченню фізико-хімії сорбційних та екстракційних процесів. Розробив методи й апаратуру для пром. одержання радіоактивних, кольорових та рідкісних металів. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1958.

ЛАСЛО-КУЦЬК (Lazslo-Kutiuk) Магдалена (н. 30. VIII 1928, м. Тімішоара) — рум. літературознавець-україніст. Викладач Бухарест. ун-ту. Освіту здобувала в Клузькому, Бухарест. (західноєвроп. філологія) і Харків. (закінчила 1954, укр. філологія) ун-тах. Досліджує укр. л-ру в зв'язках з рум. і світовою л-рами. Автор книги рум. мовою «Румунсько-українська літературні взаємини XIX — початку XX ст.» (1974, 2-е доп. вид. 1977) та книг укр. мовою «Питання української поезики» (1974), «Українська радянська література» (1975), «Велика традиція» (1979). Л.-К. належать праці про Б. П. Хандеу в укр. фольклор; про Г. Сковороду, Т. Шевченка, Лесю Українку, О. Кобилянську, Ю. Яновського; про

рум. письменників, які пишуть укр. мовою. В упорядкуванні Л.-К., з її передмовою й коментарями в СРР видано «Антологію української класичної поезії» (1970), «3 книги життя. Антологія українського класичного оповідання» (1973), твори С. Яричевського (т. 1—2, 1977—78), останні роки життя якого пройшли в Румунії.

О. С. Романець.
ЛАС-НАВАС-ДЕ-ТОЛОСА — селище в Іспанії (Андалусія), поблизу якого 16. VII 1212 об'єднані війська іспанських королівств Кастилії, Леону, Арагону та Наварри на чолі з кастільським королем Альфонсом VIII розгромили війська Альмохадів. Ця битва стала переломним моментом в історії Реконксти: після неї почався розпад двох Альмохадів та швидке тер. розширення ісп. королівства. **ЛАСО** (франц. lasso, від ісп. lazo — зашморг) — довга (15—30 м) мотузка з петлею на кінці для лову тварин. Л. плели з ремінів, кіньського волосу або вовни. Під різними назвами було поширене в багатьох народів Європи, Азії, Африки, Америки.

ЛАССАЛЬ (Lassalle) Фердинанд (11. IV 1825, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 31. VII 1864, Женева) — діяч нім. робітн. руху, дрібнобурж. соціаліст, філософ, публіцист, засновник *лассальництва*. Н. в сім'ї кушні. У 1843—46 навчався в ун-ті Бреслау і Берліна. Адвокат. Брав участь у революції 1848—49 в Німеччині, під час якої готував повстання в Дюссельдорфі, співробітничав у «Новій Рейнській газеті». У листопаді 1848 заарештований, засуджений до 6-міс. ув'язнення. У 1849—62 листувався з К. Марксом і Ф. Енгельсом, називав себе їхнім прихильником, але в осн. питаннях робітн. руху стояв на опортуністич. позиціях. Один із засновників першої робітн. партії Німеччини — Заг. нім. робітн. союзу (ЗНРС, 1863—75), його президент. Автор праць з теорії робітн. руху, філософії, права. Вбитий на дуелі.

О. В. Долішський.
ЛАССАЛЬСТВО — опортуністична течія в нім. робітн. русі, одна з форм дрібнобурж. соціалізму. Дістало назву від імені Ф. Лассаля. Виникло на поч. 60-х рр. 19 ст. Базувалося на висунутих Ф. Лассалем догмах про заг. виборче право як універсальний політ. засіб визволення робітників, про створення з держ. допомогою виробничих асоціацій як шляху «запровадження соціалізму» і мирного перетворення капіталістичної д-ви в «народну», а також на «залізному законі заробітної плати». Прибічники Л. вважали д-ву вічною, надкласовою категорією, заперечували класову боротьбу і революцію, вважали всі класи, крім пролетаріату, «судильною реакційною масою». Лассальяниці ігнорували боротьбу за створення профспілок, інтернац. характер робітн. руху, підтримували контрреволюц. шлях об'єднання Німеччини «зверху». В період *Інтернаціоналу 1-го* Л. перешкоджало поширенню марксизму в нім. робітн. русі і створенню пролет. партії в Німеччині, шкідливо впливало на робітн. рух

в ін. країнах. Ряд своїх положень лассальянцям вдалося включити в *Готський програму*. К. Маркс одним з головних завдань німецького пролетаріату вважав подолання впливу лассальництва. Л. було одним з ідейних джерел правого опортунізму. Окремі положення Л. використовувють сучас. праві с.-д. лідери в боротьбі проти марксизму. Критику Л. подано в працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.
Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 19. Маркс К. Критика Готської програми. — Енгельс Ф. Лист до А. Бебеля: т. 31. Маркс К. Лист Людвігу Кугельману від 23. II 1865: т. 38. Енгельс Ф. Лист Августу Бебелю 1—2. V 1891; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Август Бебелю: т. 26. Під чужим прапором: т. 33. Держана і революція; Віноградський П. С. Фердинанд Лассаль. М.—Л., 1926.

О. В. Долішський.
ЛАССАН Валентин Володимирович (н. 17. VI 1923, Миколаїв) — укр. рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1973). В 1943 закінчив Батурнське художнє уч-ще. В 1946—47 працював у Львові, театрі опери та балету, з 1947 (з перервою) — в Чернівцях, укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської (з 1964 — гол. художник). Оформив вистави: «Підступність і кохання» Ф. Шіллера (1942), «Свої люди — покитаємось» О. Островського (1958), «Вій» М. Кропивницького (за М. Гоголем, 1959), «Зачарований вірник» М. Стелімаха (1969), «Алмазне жорно» І. Кочерги (1970), «Одруження Белугіна» О. Островського і М. Соловйова (1970) та ін.
ЛАССАЛА (Lassila) Маййо (справж. ім'я та прізвище — Аллот Унтола Тіетявайнен; 28. XI 1868, Токмаярві — 21. V 1918, Хельсінкі) — фін. письменник. Один із зачинателів пролет. л-ри Фінляндії. Літ. діяльність почав автобіограф. романами «Хархана» і «Мартва» (обидва — 1909). Популярність Л. принесли гумористичні й сатиричні повісті «По сірники» (1910), «Надто розумний» (1915), «Воскреслий із мертвих» (1916), романи «Безпорадні» (1913) і «Будинок загибелі» (1917). Автор п'єс «Коли закохнуться відвіди» (1911), «Молодий мельник», «Коли цвітуть троянди» (обидві — 1912) та ін. Розстріляний фін. білогвардійцем.

Та.: Укр. перекл. — По сірники. — Воскреслий із мертвих. К., 1969; Рес. перекл. — Пиртипохья і її обитателі. — Сверхумный. — Воскресший из мертвых. М., 1978.
Е. А. Лисецька.

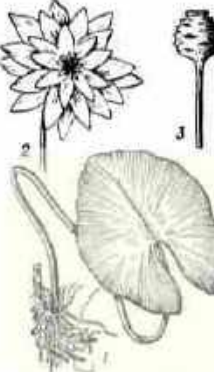
ЛАССО (Лассус; Lasso, Lassus) Орlando (справж. ім'я та прізвище — Ролан де Лассо; бл. 1532, Монс — 14. VI 1594, Мюнхен) — франко-фламандський композитор. Найвидатніший представник нідерландської школи, майстер поліфонії. Як співак і капелмейстер виступав у багатьох європ. країнах. З 1556 жив у Мюнхені, де співав у придворній капелі, 1563—94 керував нею. Л. — автор понад 2000 церковних (мес, мотетів) та світських (мадригалів, вітанеллів, пісень) творів. Серед них «Покаянні псалми» (1565), зб. мотетів «Велике музичне творіння» (видано посмертно, 1604), хор «Луна».

Ластівкові:
1 — сільська ластівка;
2 — міська ластівка;
3 — берегова ластівка.

Листовень лікарський.
Верхня і нижня частини
квітучої рослини.

Латаття свіжко-біле:
1 — кореневище з листком; 2 — квітка;
3 — пилік.

Лист спортивний.

ЛАСТИ — 1) В біології — видозмінені кінцівки у плазунів, птахів та ссавців, які вторинно перейшли до життя у воді. Виконують плавальну функцію. З сучас. плазунів Л. є у морських черепах; дві пари Л. мають пінгвіни. З ссавців 2 пари Л. у ластоногих і одна — у китоподібних та сиреноподібних. 2) В спорті Л. — спец. форми гумові вироби, що налягаються на ступні плавця для прискорення плавання. Застосовуються в підводному плаванні.

ЛАСТІВКА — спільна назва кількох видів птахів родини ластівкових, що належать до різних родів. **«ЛАСТІВКА»** — укр. альманах, виданий 1841 Є. Гребінкою в Петербурзі. В редакції «Л.» брав участь Т. Шевченко. В «Л.» надруковано уривки з п'єси І. Котляревського «Москаль-чарівник», повість Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана», байки Л. Боровиковського, ліричні вірші В. Забіли, Є. Гребінки, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін., поетичні образки, добірка нар. пісень і приказок. У «Л.» вперше з'явилися п'ять творів Шевченка — «Причина», «На вічну пам'ять Котляревському», «Тече вода в синє море», «Вітре буйний, вітре буйний!» і розділ з поезії «Гайдамаки». У «Л.» було надруковано й твори консервативного характеру — П. і С. Писаревських, П. Корнішського, П. Куліша та ін.

«ЛАСТІВКА», «Ластівка» — укр. ілюстрований журнал для дітей і молоді. Виходив 1869—81 у Львові спочатку як щотижневий додаток до газети «Учитель»; з 1875 — як самостійний орган. Видавець М. Клементович, прихильник галицьких «москофілів», пропагував у журналі їхні ідеї. В «Л.» друкувалися вірші, оповідання, казки, статті істор., природознавчого та реліг. змісту, госп. поради тощо. В різний час було вміщено твори Т. Шевченка, С. Руданського, О. Духовича, Ю. Федьковича, М. Шакевича та ін. Популяризувався твори К. Д. Ушинського.

ЛАСТІВКОВІ (Hirundinidae) — родина птахів ряду горобцеподібних. Довж. тіла 9—23 см, маса 10—60 г, оперення на спині темне, на череві — світле. Крила і хвіст довгі, загострені. Дзьоб сильшений, розріз рота дуже великий, мають добре розвинені слинні залози. Пошир. по всій земній кулі, крім Антарктиди, Арктики і Нової Зеландії. У тропіч. широтах — мандрівні, у помірних — перелітні птахи. Зимують в Африці та Пд. Азії. Живуть переважно у відкритих місцевостях, багато видів — синантропи (див. *Синантропні організми*). Добре літають. Гніздяться на скелях, будували тощо, деякі у норах, дуплах. Гнізда роблять з землі, скріплюючи їх слиною. У кладці 3—7 білих або білих з рожевими плямочками яєць; насиджують 13—20 дб. *Найвідоміші птахи*. Живляться комахами, у т. ч. кровосисними, яких скоблюють нальоту. Відомо 79 видів (19 родів) Л., з них в СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 3: сільська (Hirundo rustica), міська (Delichon urbica), берегова (Riparia riparia). Л. О. Смогаревський.

ЛАСТІВНІВІ (Asclepiadaceae) — родина дводольних зрослоцелюсткових рослин. Трави, рідше кущі або напівкущі, часто з виткими стеблами. Листки здебільшого супротивні, прості. Квітки правильні, двостатеві, зібрані в зонтики або напівзонтики. Плід — лисянка; насіння з чубком. Бл. 1800 видів (256 родів), поширених переважно в тропіках і субтропіках земної кулі. В СРСР — бл. 40 видів (9 родів), з них в УРСР 13 видів (4 роди): *ваточник*, *ластоушко*, *обвійник*, *цинанхум*. Ряд видів Л. — лікарські рослини (застосовують при серцевих, жіночих та ін. захворюваннях). Деякі Л. вирощують як виткі *декоративні рослини*.

ЛАСТОВЕНЬ (Vincetoxicum) — рід багаторічних трав'янистих рослин або напівкущів родини ластівневих. Листки прості, супротивні, яйцевидні або яйцевидно-ланцетні. Квітки дрібні, двостатеві, зібрані в пазушні зонтикоподібні або китицевидні суцвіття. Плід із двох багатонасінних лисянок. Понад 200 видів, поширених в Європі, Азії, Австралії, Африці і Америці. В СРСР — понад 25 видів, з них в УРСР — 8 (за ін. джерелами, 12). Найпоширеніший Л. лікарський (V. officinale, синонім *Scutellaria vincetoxicum*) — зустрічається по всій УРСР (у степах, на узліссях, у лісах, на степових схилах, крейдяних відслоненнях, по чагарниках). Відвар і настоюку або порошок з кореневища з коренями й насінням в нар. медицині використовують при лікуванні діабету, серцевих, ниркових, гінекологічних та ін. захворювань. Отруйна рослина. Медонос. А. П. Лебеда.

ЛАСТОВИННЯ — пігментні плями у людини, невеликі, округлі або неправильної форми, коричневого або жовтуватого кольору. Л. не виникає над рівнем шкіри, не лущиться, не викликає суб'єктивних відчуттів. Розташовується найчастіше на обличчі, а також на плечах, кистях та ін. частинах тіла; поява Л. зумовлена розладами пігментоутворення. З'являється Л. в дитинстві або юнацькому віці, частіше у світлошкірих людей. Навесні під впливом сонця, іонізуючої радіації інтенсивність пігментації зростає. **Профілактика** — навесні та влітку — світлозахисні креми. **Лікування** — місцеве, ефект тимчасовий.

ЛАСТОНОГІ (Pinnipedia) — ряд водних ссавців. Тіло (довж. до 6 м, маса до 3,5 т) обтічної форми, шия коротка, товста голова відносно маленька, вушних раковин немає або вони недорозвинені (вухаті тюлені) кінцівки вкорочені, видозмінені в *ласти*; у всіх Л. задні ласти є органом руху у воді, а у *моржів* і *котиків* допомагають також пересуватися й на суходолі. Волоссяний покрив у дорослих Л. жорсткий, складається переважно з остьового волосся бурого або рудого кольору, у *малків* (білків) білий, м'який і пухнастий. Функцію ізоляції виконує товстий (до 6—8 см) шар підшкірного жиру. Зуби пристосовані до сколювання і утримання здобичі, кутні та гострі вершини, різні

більш-менш редуковані, ікла добре розвинені. Л. мають добрий слух, нюх, здатні до ехолокації, зір відносно слабкий. Більшу частину життя проводять у воді, під водою можуть перебувати від 5—6 до 20—40 хв; здійснюють далекі кормові міграції (див. *Міграція тварин*), іноді заходять у річки. Живляться переважно ракоподібними, молюсками, рибою. На суходолі або на кригу виходять для розмноження та лининня. Статевозрілими стають не раніше 3-річного віку. Самка після 9—12-місячної вагітності раз на рік народжує 1 маля. Більшість Л. стадні тварини, на суходолі утворюють лежбища. Полігами (див. *Полігамія в біології*). Пошир. майже в усіх морях планети, особливо в холодних та помірних широтах, є озерні форми. 35 сучас. видів, об'єднаних у 3 родини: тюленеві, або *стражні тюлені* (Phocidae), *вухаті тюлені*, або *сивучеві* (Otariidae), та *моржеві* (Odobenidae) з одним сучас. видом — морж. В СРСР — 12 видів, в УРСР (в Чорному м.) — 1 вид: тюлень-монах (*Monachus monachus*), зрідка зустрічається в прибережних р-нах міжгір'ю Дунаю та о. Зміїний. Більшість Л. — пром. тварини, здобувають заради м'яса, жиру, шкури та хутра, особливо цінніться хутро котиків. Промисел деяких Л. нормований. Крім ластоніг (напр., ластівський підвид моржа, лалозька нерпа) занесені до Червоної книги СРСР. Філогенетично Л. близькі до наземних хижаків, від яких вони відокремилися на поч. неогенового періоду. На тер. України (в Криму) відомі викопні рештки кількох видів тюленів. О. П. Корнієв.

ЛАТАКІЯ — місто на Зх. Сирії, адм. ц. мухафазі (губернаторства) Латакія. Важливий порт на Середземному морі. Початковий пункт з-ці Л. — Халеб — Ель-Камішлі, збудованої за допомогою СРСР. 126 тис. ж. (1970). 3-д електродвигунів, невеликі бавовноочисні, текст. (вироби, шовкових тканин), борошномельні, олійницькі (оливкова олія), консервні, тюльонові підприємства. Поблизу Л. — добування бітуму. Університет.

ЛАТАТТА, *воляна лілія* (Nuphar) — рід рослин родини лататтевих. Багаторічні безстеблові трави з товстим горизонтальним коренем. Листки на довгих черешках із суцільною цілокраєю глибоко-серцевидною пластинкою, що плаває на поверхні води. Квітки поодинокі, на довгих квітконіжках, плаваючі, з численними пелюстками і тичинками. Плід м'ясистий, нерозкривний, багатонасінний. Бл. 50 видів, пошир. по всій земній кулі. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 3. Найчастіше зустрічаються Л. білі (N. alba) і Л. світлобілі (N. candida). До роду Л. належать поширені в Пн. Африці єгипетський *лотос* (N. lotos) та блакитний *лотос* (N. coerulea) — т. з. *лотос*.

ЛАТАШ Юрій Вадимович (н. 18. IV 1930, Харків) — укр. рад. вчений у галузі електротехнології, доктор тех. наук (з 1969). Член КПРС з 1979. Після закінчення (1953) Київ. політех. ін-ту пра-

Б. М. Ласкорін.

Ф. Лассаль.

О. Лассо.

ЛАТВІЙСЬКА РСР

Герб Латвійської РСР.

ЛАТВІЙСЬКА
РАДЯНСЬКА
СОЦІАЛІСТИЧНА
РЕСПУБЛІКА

Площа — 63,7 тис. км²

Населення — 2529 тис. чол. (на 1.1 1980)

Столиця — м. Рига

цює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. галузь наук. діяльності — дослідження і розробка способів одержання особливо якісних металів та їхніх сплавів на основі електрошлакової і плазмової технології. Ленінська премія, 1963.

ЛАТВІЙСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Латвія.

Загальні відомості. Латв. РСР утворена 21.VII 1940; у складі СРСР з 5.VIII 1940. Розташована на Пн. Зх. СРСР. На Зх. омивається водами Балтійського м. і Ризької зат. На Пн. межує з Ест. РСР, на Сх. — з РРФСР, на Пд. Сх. — з БРСР, на Пд. — з Лит. РСР. Поділяється на 26 районів, має 56 міст і 36 с-щ міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 144—145. **Державний лад.** Латв. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Латв. РСР прийнято 18.IV 1978 позачерговою 8-ю сесією Верховної Ради Латв. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Латв. РСР — однапалатна Верховна Рада Латв. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховний Раді Латв. РСР підв'язана обирає нею Президія Верховної Ради Латв. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Латв. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Латв. РСР утворює Уряд Латв. РСР — Раді Міністрів Латв. РСР — найвищий виконавчий та

розпорядчий орган держ. влади республіки. Місцевими органами держ. влади в районах, містах, селах і селах Латв. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються строком на 2,5 року. Всі Ради нар. депутатів Латв. РСР обираються громадянами, які досягли 18 років, на основі заг., рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд орган республіки — Верховний Суд Латв. РСР, обираєний Верховною Радою Латв. РСР строком на 5 років.

Природа. Береги Л. низовинні, мало розчленовані. На Пн. Зх., між Балтійським м. і Ризькою зат. — Курземський п-ів, відокремлений від о. Сааремаа (Ест. РСР) Ірбенською протокою. Поверхня республіки — низовинна погорбована рівнина. Вдоль узбережжя Балтійського м. простягається Приморська низовина шир. від 2—3 до 50 км з пасмами дюн, місцями до 20—40 м заввишки. В Зх. частині Л. розташована Курземська височина (вис. до 184 м), розчленована долинами р. Венті на Зх.-Курземську і Сх.-Курземську; в центр. частині — Середньолатвійська низовина, в східній — Відземська (з найвищою точкою Л. — г. Гайзінькалс, 311 м) та Латгальська (вис. до 289 м) височини. Корисні копалини: нафта, торф, бурі вугілля, кварцові піски, глини, пісковики, доломіти, вапняки. Джерела мінеральних вод. По берегах Балтійського м. і Ризької зат. зрідка трапляється янтар. Клімат перехідний від морського до континентального. Зима м'яка, часті відлиги. Пересічна т-ра січня від -2, -3° (на Зх.) до -7° (на Сх.), липня — від +16 до +18°. Опадів 550—800 мм на рік. Вегетаційний період 175—195 днів. Велика хмарність (150—180 похмурих днів на рік).

На території республіки густа сітка річок (777 річок довж. понад 10 км), які належать до бас. Балтійського м., найбільші: Даугава (Західна Двіна), Ліелупе, Вента, Гауя. Судноплавні на окремих ділянках Даугава, Ліелупе й Вента (в нижній течії). В республіці — понад 3 тис. озер, найбільші з них — Лубанас, Резнас, Буртнієку, Усмас, Лієпаяс. Найглибше озеро — Дрілза (63,1 м). Озера використовують для рибного г-ва. Ґрунти переважно дерново-підзолисті, на Пд. Зх. — дерново-карбонатні. Л. лежить в зоні мішаних лісів (бл. 40% тер. вкрито лісом, осн. породи — сосна, ялина, береза); 4,7% тер. зайнято болотами, 4% — луками. Осн. представники тваринного світу — зайці (русак і біляк), білка, козуля, лось, олень, лисичка, борсук, куніця, сніговий собака. Рекліматизовано дику свиню і бобра. Пром. риби — салака, кілька, лосось, таймень, рибець, белядюга, вугор, а також мінога. Для охорони природи в Л. створено 4 заповідники (Сайтере, Крусткаліні, Гріні та Моріцсала), 148 заказників, нац. парк «Гауя». З *Супрїс*. **Населення.** Осн. населення — латвії (1344 тис. чол.; 1979, перепис). В республіці живуть також росіяни (821 тис. чол.), білоруси,

поляки, українці (67 тис. чол.), литовці, євреї та ін. Пересічна густина населення — 39,6 чол. на 1 км² (1980). Міськ. населення — 68%. Найбільші міста: Рига, Даугавпілс, Лієпая, Єлгава, Юрмала.

Історія. Людина заселила тер. Л. за часів мезоліту (9—4-е тис. до н. е.). Вважають, що населення цієї території епохи неоліту належало до фінно-угорських племен; у 2-му тис. до н. е. тут з'явилися предки балтійських чи латис.-лит. племен. У перших століттях н. е. сформувалися гол. етнічні спільноти — латгалі, земгалі, курші, які згодом стали компонентами латис. народності. В 10—12 ст. на тер. Л. формувалися феодалістичні, виникли укріплені міста, з'явилися перші держ. утворення. Торг., політ. і культур. зв'язки з сусідньою Київською Руссю позитивно впливали на розвиток економіки, сусп. відносин і культури населення Л. З Давньої Русі почало проникати сюди християнство. Агресія німецьких феодалів і католицької церкви, що почалася в кін. 12 ст., перервала дальший розвиток держ. утворень на тер. Л. Незважаючи на мужню боротьбу населення проти загарбників та підтримку її з боку руських і литовців, нім. феодалам до кін. 13 ст. вдалося підкорити латис. та ест. землі, які було об'єднано під заг. назвою Лівонія (див. також *Лівонський орден*). Панування нім. феодалів затримало процес консолідації латис. народності, який завершився в 16 — на поч. 17 ст. Під час Лівонської війни 1558—83 та польсько-швед. війни 1600—29 різні частини Л. опинилися в залежності від Польщі та Швеції. Під час Північної війни 1700—21 рос. війська 1710 здобули Ригу, за Німгадським мирним договором 1721 Швеція відмовилася від своїх володінь у Сх. Прибалтиці (на тер. Л. — область Відземе з Рігою) на користь Росії. Почалося об'єднання роздробленої тер. Л. у складі Рос. імперії. За 1-м поділом Польщі 1772 до Росії було приєднано Латгалію (сх. частина Л.). 1795 — Курляндське герцогство (див. *Курляндія*), Пилтенську обл. (пн.-зх. частина Л.). Ці території увійшли до складу Курляндської, Ліфляндської і частково Вітебської губ. Об'єднання тер. Л. створило передумови для складання латис. бурж. нації. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в Л. відбувався розклад феодалістичного ладу і зародження капіталістичних відносин. Загострення класової боротьби змусило царський уряд провести агр. реформу в Курляндській (1817) й Ліфляндській (1819) губерніях. Селянам надали особисту волю, але вся земля залишилася у власності поміщиків. У 2-й пол. 19 ст. в Л. широко розвивалися капіталістичні відносини, почалося формування робітн. класу. Під впливом виступів робітників у 70—80-х рр. розвивався рух демократичної інтелігенції, який з 1893 дістав назву «Яуна страва» («Нова течія»). Ідейним центром руху стала газ. «Дієнас лапа» («Денний листок»), що виходила ще з 1886. Редакто-

рами її з кін. 80-х рр. були П. І. Стучка та Я. Райніс. В газеті поряд з перекладами творів рос. письменників публікувалися твори І. Я. Франка. На поч. 20 ст. українці, які жили в Л., створили в Ризі укр. т-во «Громада», що популяризувало тут укр. культуру. В 90-х рр. 19 ст. в Л. виникли перші марксистські гуртки (в м. Лієпай). В 1899 створено с.-д. орг-цію в Ризі; протягом 1900—02 с.-д. орг-ції виникли в ін. містах і сільс. місцевостях Л. Навесні 1900 в Ригу приїздив В. І. Ленін, щоб встановити зв'язки з місцевими соціал-демократами. Великий вплив на розвиток революц. робітн. руху в Л. мала лєнінська газ. «Іскра». В червні 1904 на І з'їзді латис. с.-д. орг-ції створено Латис. с.-д. робітн. партію (ЛСДРП), її друкованим органом стала газ. «Циня» («Боротьба»; виходить з березня 1904). ЛСДРП керувала революц. виступами трудящих у роки революції 1905—07. В 1906 ЛСДРП ввійшла до РСДРП і стала автономною тер. орг-цією в її складі — Соціал-демократією Латис. краю (СДЛК; з 1917—Соціал-демократія Латвії, СДЛ). У 1911—14 під керівництвом більшовиків у Л. розгорнувся страйковий рух, що мав переважно політ. характер. У роки 1-ї світової війни 1914—18 з весни 1915 Л. стала ареною воєнних дій. Нім. війська в кін. року окупували Курляндську губ. Рос. командування створило латис. військ. формування (згодом *латиські стрільці* разом з укр. робітниками й селянами брали активну участь у розгромі військ інтервентів і внутр. контрреволюції на Україні). У внутр. губернії Росії з Л. було евакуйовано понад 400 підприємств з робітниками, частина з них стала до ладу на Україні, зокрема в Харкові та ін. містах. Латис. робітники активно включилися в революц. боротьбу. СДЛК з перших днів війни зайняла інтернаціоналістські позиції, виступивши проти війни, за повалення самодержавства. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в неокупованих районах в листопаді — грудні 1917 було встановлено Рад. владу. 16—18 (29—31).ХІІ 2-й з'їзд Рад робітн., сел. і беззем. депутатів у м. Валмієрі створив Рад. уряд Л. на чолі з Ф. Розінем. Центром Рад. Л. стало м. Валка. В лютому 1918 нім. війська захопили всю тер. Л., встановивши тут режим терору йгноблення. Після поразки Німеччини у 1-й світової війні її війська за згодою Антанті залишилися в Л. 18.ХІ було створено бурж. тимчасовий уряд Л. на чолі з К. Ульманісом. Протягом листопада — грудня 1918 в Л. відбувалися масові виступи проти інтервентів і бурж. тимчасового уряду. На місяця почали виникати *військово-революційні комітети*, у великих містах — Ради. 4.ХІІ 1918 ЦК СДЛ за участю представників Ризької і Валкської Рад прийняв рішення про створення Рад. уряду Л. на чолі з П. І. Стучкою. До кін. січня 1919 Рад. владу було встановлено майже на всій тер. Л. 13—15.І 1919 в Ризі відбувся 1-й Вселат.

з'їзд Рад, який оголосив Л. соціалістич. рад. республікою, прийняв конституцію, обрав ЦВК Латвії і затвердив уряд.

В 1920 Рад. владу в Л. було повалено і встановлено бурж. диктатуру. В серпні 1920 уряд бурж. Л. уклав з РРФСР мирний договір. У 1934 в Л. встановлено фашист. диктатуру. В умовах 2-ї світової війни 5.Х 1939 між СРСР і Л. було укладено пакт про взаємодопомогу. Але реакційна верхівка саботувала його. Дворушницька політика бурж. правителів Л. викликала масові протести трудящих. 17.VI 1940 для забезпечення виконання договору рад. війська за згодою латв. уряду вступили в Л. Трудящі Л. під керівництвом Компартії Л. 20.VI 1940 повалили фашист. режим і створили нар. уряд. Це стало початком соціалістич. революції 1940 в Л. 5.VIII 1940 Верховна Рада СРСР прийняла Л. до складу Рад. Союзу на правах союзної республіки. В 1940 — 1-й пол. 1941 в Л. проводилися соціалістич. перетворення. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 тер. Л. стала ареною воєнних дій. До 8.VII всю тер. республіки окупували нім.-фашист. війська. Тут діяли партизани (понад 20 тис. чол.) і підпільники. Визволення Л. від загарбників завершилося в травні 1945. Понад 150 тис. рад. воїнів загинуло за визволення Л. В цих боях брали участь представники багатьох народів СРСР, у т. ч. українці. Понад 20 тис. воїнів латис. корпусу і партизанів нагороджено орденами і медалями, звання Героя Рад. Союзу удостоєно 28 уродженців Л. За 1945—50 трудящі Л., спираючись на допомогу братніх республік, і зокрема УРСР, відбудували нар. г-во: Проведено соціалістичну реконструкцію промсті, колективізацію с. г., культур. революцію. В ході соціалістичного будівництва змінилася класова структура суспільства в республіці. Латис. народ консолідувався в соціалістичну націю. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства трудящі Л. разом з усіма народами Рад. Союзу працюють над створенням матеріально-тех. бази комунізму. Республіку нагороджено орденами Леніна (1965), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1980).

Т. Зейд, Е. Жазар.
Комуністична партія Латвії створена в червні 1904 на І з'їзді латис. с.-д. орг-ції під назвою Латиська соціал-демократична робітничая партія (ЛСДРП). Поряд з ЛСДРП у Латвії працювали орг-ції РСДРП. У 1906 ЛСДРП ввійшла до РСДРП як авт. тер. орг-ція під назвою Соціал-демократія Латиського краю (СДЛК). У 1917 перейменована на Соціал-демократію Латвії (СДЛ), 1919 — на Комуністичну партію Латвії (КПЛ). З 1920 до створення Латв. РСР (1940) діяла нелегально. В 1940 під назвою Комуністична партія (більшовиків) Латвії — КП(б)Л — ввійшла до складу КПРС.

З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.І 1979 налічувалася 154 789 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XXII з'їзд відбувся

22—23.І 1976. Перший секретар ЦК Компартії Латвії (з 1966) — А. Е. Восс. ЛКСМ Латвії засн. в лютому 1919. На 1.І 1979 в її лавах було 302 902 комсомольців. Профспілки Латвії на 1.І 1979 налічували 1 394 089 чол.

Народне господарство. Латв. РСР — республіка високорозвинутої пром-сті та інтенсивного механізованого с. г. Нар. г-во Л. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Виділяється розвинутими електронною, електротех. і радіотех. пром-стю та приладобудуванням. Великого розвитку набули трансп. і с.-г. машинобудування, хім., хім.-фарм. і мікробіологічна пром-сть. Виникла сучас. рибодобувна й переробна пром-сть. С. г. спеціалізується гол. чин. на виробн. м'ясо-мол. продукції. В 1978 у валовому сусп. продукті Л. на пром-сть припадало 66%, с. г. — 16%, буд-во — 7%, транспорт і зв'язок — 4%. Капіталовкладення в нар. г-во Л. 1978 становили 1195 млн. крб. (1940 — 11 млн. крб., 1965 — 605 млн. крб.). Продуктивність праці 1978 зросла проти 1965: в пром-сті — в 2 рази, в буд-ві — в 1,6 раза, в с. г. — в 1,8 раза. Нап. доход Л. збільшився за 1971 — 78 в 1,46 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—78 на 60%, роздрібний товарооборот — на 47%. За цей же час введено в дію 8738 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. Латв. РСР входить до Прибалтійського екоп. району СРСР.

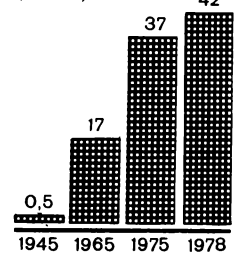
Промисловість Л. являє собою в основному комплекс обробних галузей. Гол. енерг. ресурси республіки — торф та гідроенергія. Електроенергетика представлена гідроелектростанціями (Плявінська, Кегумська й Ризька ГЕС) і тепловими електростанціями (Ризька ТЕЦ-1, Ризька ТЕЦ-2). Енергосистема Л. входить до Пн.-Зх. об'єднаної енергосистеми. Важка індустрія республіки значною мірою розвивається на довізних сировині й паливі. Провідними

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1978
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,25	1,5	2,9	4,7
Хімічні волокна і нитки	тис. т	—	10,1	25,7	36
Вагони пасажирські магістральні	шт.	—	578	660	685
Вагони трамвайні	»	—	202	250	241
Мікроавтобуси	тис. шт.	—	1,7	7,1	12,0
Дизелі і дизельгенератори	тис. к. с.	—	183	283	298
Папір	тис. т	24,4	98,4	174	162
Лінолеум	млн. м²	—	4,3	5,5	6,4
Радіоприймачі, радіоли	тис. шт.	21,5	1188	2390	2420
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	3,3	37,3	64,7	67,1
Білизняний трикотаж	млн. шт.	3,2	25,3	25,1	25,3
Верхній трикотаж	»	0,2	6,5	19,1	17,9
Взуття шкіряне	млн. пар	1,0	9,3	10,3	10,1
Масло тваринне *	тис. т	23	34,3	34,6	36
М'ясо *	»	53,8	86,7	193,2	197,5
Консерви *	млн. ум. банок	8,8	167,6	339,2	381
Цукор-пісок	тис. т	41,0	186,3	256,1	262,6

* Дані належать до промислового виробництва.

ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ ПРОДУКЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (1940=1)

Замок у Цесісі. 13—16 ст.

в пром-сті Л. є машинобудування й металообробка (1/4 заг. обсягу продукції пром-сті). Заново створено ряд галузей: приладобудування, трансп., автомоб. і енерг. машинобудування та електронну пром-сть. Осн. маш.-буд. підприємства розміщені в Ризі, Лієпай, Вентспілсі, Резекне, Даугавпілсі. Хім. пром-сть виробляє мінеральні добрива, хім. волокна, лаки, фарби, мед. препарати та ін. (Даугавпілс, Олайне, Рига, Добеле). Підприємства лісової, паперової та деревообр. пром-сті зосереджено в Ризі, Даугавпілсі, Лієпай, Валмієрі, Кулдзі. На Пд. Зх. Риги збудовано Болдерайський комбінат комплексної переробки деревини. Л. виробляє понад 75% союзного експорту сірників і сірничкової соломки (Рига, Лієпая). В Юрмалі збудовано ф-ку перфокарт для лічильно-обчислювальних машин. Розвинута пром-сть буд. матеріалів (цемент і шифер — в Ризі і с-щі Броени, скловолокно — у Валмієрі, лінолеум — у Лієпай). З галузей легкої пром-сті особливо розвинуті тексти (Рига, Елгава), трикотажна (Рига, Огре), швейна (Рига, Даугавпілс) і взуттєва (Рига, Лієпая). В Лієпай збудовано комбінат галантерейних виробів. Гол. галузі харч. пром-сті — м'ясо-молочна (Рига, Валмієра, Лієпая, Резекне, Даугавпілс) і рибна (Рига, Вентспілс, Лієпая). Розвинута також плодоовочечервонерна, борошномельно-круп'яна та комбікормова пром-сть. Широко відома продукція ризького парфюмерно-косметичного з-ду «Дайтарс». Розширене худож. ткацтво, вишивання, плетіння, худож. обробка шкіри, металу, янтарю, дерева.

Посіпні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посіпна площа	1950	1978
Вся посіпна площа	1413	1655
Зернові культури	805	740
в т. ч. пшениця	134	102,1
жито	229	111
ячмінь	111	404
Технічні культури	60	30
в т. ч. льон-дощукунець	33	18
цукрові буряки (фабричні)	17	11
Картопля	149	107
Овочі	16	14
Кормові культури	383	764

Валовий збір найважливіших сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1950	1978
Зернові культури	732	1119
в т. ч. пшениця	124	254
жито	212	194
ячмінь	98	564
Льоноволокно	11	2
Цукрові буряки (фабричні)	247	293
Картопля	1934	1206
Овочі	241	185
Фрукти і ягоди	9	165

А. Шірліс. Гобелен. 1936—37.

Сільське господарство Л. спеціалізується на молочному й плеїнному тваринництві та свинарстві беконного напрямку. Заг. обсяг валової продукції с. г. республіки 1978 збільшився проти 1913 в 2,5 раза, а порівняно з 1965 — на 19%. На кін. 1979 в Л. було 347 колгоспів, у т. ч. 11 риболовецьких, та 243 радгоспи. У с. г. працювало 32,2 тис. тракторів (фіз. одиниць), 6,5 тис. зернозбиральних комбайнів, 19,6 тис. вантажних автомобілів. С.-г. угіддя Л. 1978 становили понад 39% заг. площі республіки (2,5 млн. га), з них орні землі — 68,6%, сіножаті — 8,3%, пасовища — 21,6%. Площа осушених земель 1978 становила 1758,5 тис. га. Осн. галузь с. г. Л. є тваринництво. Потоглів'я (тис., 1.1 1979): великої рогатої худоби — 1389 (в т. ч. корів — 567), свиней — 1413, овець і кіз — 217, птиці — 10,1. Розвинуті також конярство, птахівництво, Поширене бджільництво, рибицтво, звірівництво (норка, сріблясті лисиці, песці). В 1978 в Л. вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 267 тис. т, молока — 1744 тис. т, яєць — 747 млн. шт., вовни — 0,5 тис. т. У землеробстві значне місце посідають посіви кормових культур, а також цукр. буряків (на Зх.) і льону (на Сх.). Вирощують також жито, пшеницю, ячмінь, овес, картоплю, овочі. Садівництво розвинуте здебільшого на Зх. і Пд. республіки. В 1978 площа плодово-ягідних насаджень у плодосомному віці становила 30 тис. га (1940 — 9 тис. га). Поширене квітництво.

В республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. На кін. 1978 в Л. створено 47 міжгосп. підприємств і орг-цій, в т. ч. будівельних — 25. Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний (96% вантажообороту республіки) і морський. Довжина з-ць заг. користування 1978 становила 2,45 тис. км. Осн. залізничні лінії: Рига — Москва з відгалуженням Даугавпілс — Орел, Рига — Псков — Ленінград, Рига — Вільнюс, Рига — Калінінград. Автошляхів — 24,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 14,9 тис. км. Гол. мор. порти: Рига і Вентспілс. Велике значення мають мор. порти у зовнішньоторг. операціях СРСР. Судноплавні на окремих ділянках рр. Ліелупе, Даугава й Вента. Авіалінії сполучають Ригу з великими містами країни та окремими райцентрами республіки. Трубопровідний транспорт представлений газопроводами з Дашави (УРСР) і Вуктила (Комі АРСР), нафтопроводом Полоцьк (БССР) — Вентспілс. Г. Ю. Берклавс. **Охорона здоров'я.** В 1978 в Л. налічувалося 33,4 тис. лікарняних ліжок — 132,3 ліжка на 10 тис. ж. (1940 було 12 тис. ліжок — 63 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 10,8 тис. лікарів — 42,6 лікарів на 10 тис. ж. (1940 було 2,5 тис. лікарів — 13,3 лікарів на 10 тис. ж.) та 27,4 тис. осіб серед. мед. персоналу. Лікарів то-

тують у Ризькому мед. ін-ті. Відомі кліматичні курорти Сігулда, Лієпая та кліматичні (Булдурі та ін.) і бальнеологічні (Кемери, Яункемери) курорти Юрмалі.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Після відновлення в Л. Рад. влади 1940 було закладено основу для розвитку рад. системи нар. освіти. Навч. заклади стали державними, школу відокремлено від церкви, проголошено безплатне навчання. За післявоєнні роки в Л. здійснено заг. обов'язкову неповну серед. освіту, запроваджено заг. серед. освіту. В 1978/79 навч. р. в 1 тис. загальноосв. шкіл налічувалося 300 тис. учнів, у 54 серед. спец. навч. закладах — 43,6 тис., у 10 вищих навч. закладах — 47 тис. студентів. Найбільші вузи: Латвійський університет імені П. Стучки, політех. ін-т, мед. та ін-т інженерів цивільної авіації, консерваторія, всі — у Ризі, Латв. с.-г. академія в Елгаві та ін. У 1977 профес. тех. уч-щами підготовлено 19,1 тис. кваліфікованих робітників. У республіці діють Академія наук Латвійської РСР (14 наук. установ; 57 академіків і членів-кореспондентів), Латв. н.-д. ін-т лісогосп. проблем, Центр. н.-д. ін-т автоматизованих систем управління цивільної авіації, Всесоюзний ін-т мор. геології і геофізики, Латв. н.-д. ін-т легкої пром-сті та ін. Всюго в республіці працює 12,1 тис. наук. працівників, зокрема 300 докторів і 4 тис. канд. наук (1978). В Л. — 1,4 тис. масових б-к (23,3 млн. одиниць зберігання), 10 театрів, цирк, філармонія, 1,3 тис. кінотеатров з платиним показом, 900 клубних закладів, 67 музеїв: Музей історії Латв. РСР, Музей революції Латв. РСР, Музей історії м. Риги й мореплавства, Худож. музей Латв. РСР, Музей історії л-ри й мистецтва ім. Я. Райніса, Музей історії медицини ім. П. Страдініса, Музей природи Латв. РСР, усі — в Ризі, Латв. етногр. музей просто неба (Ризький р-н), Музей історії і мор. рибальства просто неба у Вентспілсі та ін. Серед позашкільних закладів — палаци і будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристська станція, дит. спорт. школи тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 в Л. видано 2305 назв книг (тиражем 16,5 млн. прим.), з них 1114 — латис. мовою (12,7 млн. прим.). Виходять 92 газети (річний тираж 315 млн. прим.), 94 журнали та ін. періодич. видання заг. річним тиражем 56,1 млн. прим. (1978). Друкований орган ЦК Компартії Латвії — журн. «Палом'ю Латвіяєс комунистс» («Комуніст Радянської Латвії», латис. і рос. мовами). Друк органи ЦК Компартії Латвії, Верховної Ради і Ради Міністрів Латв. РСР — газети «Шиня» («Боротьба», латис. мовою) і «Советская Латвия». Працює Латв. телеграфне агентство (ЛТА; з 1973 — ЛАТІНФОРМ — Інформаційне агентство при Раді Міністрів Латв. РСР). Перші радіопередачі почалися в Ризі 1925. З 1954 діє Ризька телестудія. Респ. радіомовлення й телебачення ведуть передачі латис. і рос. мовами

по чотирьох радіо- і двох телепрограмах

Література. Розвиток латис. л-ри почався в 19 ст. і пов'язаний з формуванням латис. бурж. нації і нац.-визвольним рухом. В основу писемної л-ри лягла усна нар. творчість—кісні, казки, прислів'я. Перше найповніше видання латис. нар. пісень «Латиські дайни» (т. 1—6, 1894—1915) підготував латис. фольклорист Кр. Барон. Перша зб. нац. писемної поезії — «Пісеньки» (1856) Ю. Алунана. Ідеї нац.-визвольного руху відображено в творах Аусекліса, А. Пумпура. В 70-х рр. виникла драматургія, першим драматургом був А. Алунан. В останній чверті 19 ст. в латис. л-рі поширювався реалістичний напрям (брати Матіс і Рейніс Кудзіт, Р. Блауманіс та ін.). З 90-х рр. почався новий період латис. л-ри, пов'язаний із зростанням в л-рі робітн. руху, з течією «Юна страва» — рухом прогресивної інтелігенції (поети Е. Вейденбаум, Аспазія, Я. Янсон-Браун). Напередодні революції 1905—07 в л-ру прийшов Я. Райніс. Майстром латис. балади був В. Плудон. Розвивалася реалістична творчість А. Упіта, Е. Бірліскса-Упіта, Я. Янсудрабіня. Латис. рад. л-ра зародилася після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції і встановлення 1919 Рад. влади в Латвії (твори А. Упіта, А. Арайса-Берце, Е. Еферта-Клусайса). В роки бурж. диктатури, в 20—30-х рр. проти бурж. ладу за відновлення Рад. влади виступали революц. письменники (Л. Лайцен, Л. Паєгле, Я. Райніс, А. Упіт, Я. Судрабали, А. Чак, Я. Грот та ін.). Латис. рад. л-ра існувала в 20-х і 30-х рр. за межами Л. в Рад. Союзі (Судрабу Еджус, Р. Ейдеманіс та ін.). З відновлення Рад. влади в Латвії (1940) почався новий період розвитку латис. рад. л-ри. В роки Великої Вітчизняної війни з патріотичними творами виступали В. Лукс, А. Грігуліс, Ю. Ванга, Я. Судрабали. У повоєнний час в л-рі активно працювали В. Лайс, А. Саксе, М. Кемпе, Ж. Гріва, Я. Грант, Я. Нієдре та ін. В 50—60-х рр. в л-ру прийшли й плідно працюють поети О. Вацетіс, І. Зідоніс, А. Веян, І. Аузінь, М. Чаклайс, Я. Петерс та ін.; прозаїки З. Скуїнь, І. Індране, Е. Лівс, В. Еглон, Р. Езера, Д. Зігмонте та ін.; драматурги А. Грігуліс, Г. Прієде, П. Путнінь та ін. В галузі літературознавства в літ. критики опублікували праці А. Упіт, К. Краулін, Е. Сокол, Я. Калінь, В. Хаусман, В. Валейніс, В. Меліс, І. Берсон та ін. Латис. прогресивна л-ра має постійний взаємозв'язок з укр. літературою. В кін. 19 ст. окремі твори Т. Шевченка, І. Франка та ін. укр. письменників перекладено латис. мовою. Незважаючи на заборону царського уряду, в Л. 1914 було відзначено 100-річчя з дня народження Т. Шевченка. На поч. 20 ст. укр. мовою перекладено ряд творів латис. письменників. У 30-х рр. видано окремими книжками оповідання Л. Лайсена. Після Великої Вітчизн. війни латис. мовою вийшли твори Т. Шев-

ченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського, О. Корнійчука, Я. Галана та ін. На Україні видано твори Р. Блауманіса, Я. Райніса, А. Упіта, В. Лайса, А. Саксе, Р. Ейдеманіса, М. Кемпе та ін. Спілка письменників — з 1940.

Б. К. Зайцман.

Архітектура. На тер. Л. від 1-го тис. до н. е. збереглися овальні та прямокутні в плані будівлі з каркасом із дерев'яних стовпів.

І. А. Зарін. Промова. Центральна частина триптиха «Солдати революції». 1965.

За доби феодалізму споруджували салиби-замки та поселення міського типу, забудовані курними хатами. З кін. 12 ст. архітектура Л. розвивалася в руслі зах.-євр. архітектури. В 13—14 ст. склалися різні типи замків лицарів-хрестоносців: житл. башта (Турайдський замок у Сігулді, 1214; замок у Ліелстраупе, серед. 14 ст.); конвентський будинок (замки: у Вентспілісі, буд-во закінчено 1290; в Ризі, 1330 — 1515); замок т. з. нерегулярного типу (у Коклісі, закладений на поч. 13 ст.). Розвивалася культова — зальні храми (церква в Ішкілі, 1185 — 13 ст.) й тринефні базиліки з баштою на зах. фасаді (церква Яня в Песісі, 1283—87; Домська церква в Ризі, 13 ст.) і цивільна (ратуші, будинки гільдій) архітектура. В 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. архітектура Л. перебувала під впливом нід.-євр. архітектури; традиції готики своєрідно поєднувалися з впливом архітектури Пізнього Відродження. В 2-й пол. 17 ст. поширювалися форми барокко (фасад церкви Петра в Ризі, 1689—94, арх. Р. Бінденшу та ін.). В період розквіту барокко

Е. Ф. Калінь. Ноні пітрала. 1945. Державний художній музей Латвійської РСР. Рига.

(1700—1770-і рр.) та в епоху класицизму (4-а чверть 18 — 1-а пол. 19 ст.) споруджували великі паладово-паркові ансамблі (палаці в Рундалі, 1736—40 і 1763—70, та в Єлгаві, 1738—40 і 1763—72, обидва — арх. В. Растреллі), світські будівлі (т. з. Академія Петріна в Єлгаві, 1773—75, арх. С. Енсен), католицькі храми (церква в Пасіні, 1761). З поч. 19 ст. архітектура Л. розвивалася під впливом рос. класицизму (палацові комплекси в Каздані й Дурбі, арх. І. Берліц). У 2-й пол. 19 ст. поширюється еклектизм (будівлі Я. Ф. А. Бауманіса), на рубежі 19—20 ст. — нац.-романтичний напрям (церква в Аллажах, 1927). За рад. часу відбудовано зруйновані під час війни міста і с-ща. Серед споруд — житл. комплекси (Агескаліські сосни, 1958—62, арх. Н. Рендель; Велика Югла, 1962—70-і рр., арх. О. Краукліс, Д. Даннеберг, Г. Мелберг та ін.); залізничний вокзал (1957—60, арх. В. Кузнецов та В. Цишулін), всі — у Ризі; літній концертний зал у Дзінтарі (1959—60, арх. М. Геліс, А. Веціліс) та ін. В 1945 засн. Спілку архітекторів Латвійської РСР.

Образотворче мистецтво. На тер. Латв. РСР під час археологічних розкопок знайдено предмети з кістки й рогу; кинджали, гарпуни, сокири та ін. (8 — серед. 4-го тис. до н. е.), поверхню яких прикрашено геом. візерунками. До того ж часу належать і перші зображення тварин. Починаючи з 3-го тис. до н. е. зустрічається анімалістична скульптура з дерева, глини, китарю; знайдено також фігурки людини з глини. З кін. 12 ст. мист. Латвії почало розвиватися в зах.-євр. руслі. Поширені були переважно декоративна й меморіальна скульптура, рельєф, декоративне різьблення, частково монументальний і станковий живопис (візтарні картини, портрети). У 2-й пол. 19 ст. з'явився латис. нац. профес. мистецтво. Велике значення в його формуванні мали традиції рос. реалістичного демократичного мист., з яким латис. художники познайомилися, навчаючись у Петербурзі. Цими майстрами було закладено основи портретного, побутового, істор. й пейзажного живопису (художники О. Бертін, Я. Розе, К. Гун, який написав портрет Марка Вовчка, Ю. Федер, що багато років проживав на Україні й відтворив у своїх пейзажах красу укр. природи). У формуванні школи латис. мист. важливу роль відігравала також творчість художників, які входили до гуртка «Рукіс» («Трудовик»), — живописців А. Алксіса, Я. Рзенталля, В. Пурсіма, Я. Валтера; графіка Р. Зарія; скульпторів І. Шкільтера, Т. Залькална та ін. У перші десятиліття 20 ст. реалістична школа латис. мист. збагатилася творчістю Я. Тільберта (зокрема, створив пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Петрограді, 1918), А. Романа, Р. Перле, В. Зелтіня та ін. Почав розвиватися театр-декораційний живопис (Я. Куга), вітраж (К. Бренден) тощо. Події 1905—07 в графіці й живописі відтворювали Т. Удер, Ф. Рож-

Л. М. Давидова-Медене. Портрет артистки Лілії Ерікі. Мармур 1968. Державний художній музей Латвійської РСР. Рига.

Т. Е. Залькалнс. Студентка Малда. Бронза. 1936. Ліснський історичний музей.

ларз та ін. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції розвинувся революц. плакат (А. Апсіс), художники брали участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди* (Т. Залькалнс, К. Зале, Я. Тільберг). В 20—30-х рр. мист. Л. розвивалася у важких умовах кризи бурж. культури, однак, незважаючи на це, передові його представники продовжували відстоювати демократичні та реалістичні традиції (графіки Е. Каліс, С. Хаскін, Я. Лієпінь, скульптор К. Зале — автор ансамблю Ризького Братського кладовища та ін.). Продовжував розвиватися станковий живопис: пейзаж (В. Пуурвіт, К. Убан), натюрморт (Л. Свейм), портрет (Я. Тільберг, В. Тоне), тематична картина (К. Міснєк, Г. Еліас, О. Скулме, Я. Лієпінь та ін.). В рад. час. у 1-му повсюдному десятилітті, провідна роль належала тематичним композиціям (Е. Калінін, О. Скулме, А. Скріде та ін.). Наприкінці 50-х рр. прийшли молоді майстри: Е. Лієпінь, І. Зарінь, Дж. Скулме, Б. Берзінь та ін. В 60-х рр. поширюється жанровий та історико-революц. живопис, портрет (Л. Кокле, У. Земзaris), пейзаж (К. Убан, Л. Свейм, В. Калдрозе), натюрморт (Ю. Відомайніс, Л. Ендзеліна). Значне місце в латис. живописі належить акварелі (К. Сунінь, Н. Петрашечевич, Е. Оркеліс та ін.). Широке визнання здобув *аітраж* (Г. Вілк, Е. Цеснієк, А. Муценієк, К. Фрейманіс та ін.). В театр.-декораційний живопис вагомий внесок зробили А. Лапінь, Г. Вілк, Е. Вардауніс та ін. В повоєнні роки провідними графічними техніками були *ксилографія* (П. Упітіс, О. Юнкер, О. Абельте) та *офорт* (А. Апсіс); з 2-ї пол. 50-х рр. з'явився інтерес до *лінографії* (Г. Кролліс, Д. Рожкалнс, Р. Скрубіс, З. Зузе); в 60—70-х рр. відродилися традиції *офорта* (І. Хелмут, Й. Муйжуле, О. Дембо) і *лінографії* (А. Нікітін, М. Рікмане, М. Драугне). В той час розвивалася й скульптура (Т. Залькалнс, К. Земдега, Е. Мелдеріс, О. Брієде). В 60-х рр. створено ансамблі: Саласпільський меморіальний ансамбль (1967), скульптор Л. Буковський, Я. Зарінь, О. Скарайніс; латис. червоним стрільцям у Ризі (1971), скульптор В. Алберг). У станковий скульптурі вагомим успіхів досягнуто в портретному жанрі (А. Маурінь, Л. Давидова-Мелене, М. Ланге, Е. Лемане, І. Васильєв та ін.). В галузі декор.-прикладного мист. працюють Р. Хеймрат, Е. Вігнере (шпалери), Г. Круглов, М. Мелнаксіє, С. Озоліня (кераміка). У 1951 організовано Спілку художників Латв. РСР. С. Я. Ціелана.

Музика. Латис. нар. пісні переважно однологіс., мелодії речитативні (в обрядових піснях) або засн. на кантілені (в ліричних піснях). Муз. інструменти: струнні — кокле (рід гусел), скрипка, лига; духові — стабуле (сопілка), тауре, ажарас; ударні — тридекніс та ін. Нар. танці: тудалінь-тагадінь, рудавієтіс, судмаліньс, ачкунс та ін. З серед. 19 ст. розвивається профес. музика, переважно хоро-

ва, створюються співацькі т-ва (композитори Я. Цімзе, К. Бауманіс, Е. Вігнер). З 1873 традиційними стали латис. свята пісні. З 80-х рр. 19 ст. на сценах нац. драм. театрів ставились опери, зниклиші, оперети латис. мовою. З кін. 19 ст. встановилися тісні зв'язки з рос. муз. культурою. В консерваторіях Петербурга і Москви здобули муз. освіту класики латис. музики А. Юр'ян, Я. Вітола, А. Калінін, Е. Мелгайліс, Е. Дарзінь. Серед латис. композиторів, які працювали на Україні, — А. та Я. Юр'ян (у Харкові), Л. Бетінь (у Києві). В 1913 в Ризі відкрито театр Латис. опера. Формувався латис. балет (балетмейстер М. Каудінь). У 1919 з встановленням у Л. Рад. влади було організовано симф. оркестри латис. стрілецьких частин та реорганізовано Латис. оперу в держ. театр Опера Радянської Латвії. Тоді ж написано перші нац. опери «Банюта» А. Калініна, «Вогонь і ніч» Я. Медіня. В 1919 засн. Латв. консерваторію. У 20—30-х рр. досягнення латис. музики пов'язані з творчістю Язепса, Екаба та Яніса Медінів, Я. Залітіса, Е. Граубіня, П. Ліціте, А. Жилінського, Я. Іванова, А. Скулте, М. Заріня, які дотримувались реалістичних демократичних традицій. Якій новий етап розвитку латис. муз. культури почався 1940 з відновлення Рад. влади в Л. В 1941 засн. Латв. філармонію. Значними творами латис. рад. музики стали балет «Стабуралде» Калініна (пост. 1943) та симфонія «Атлантида» Іванова (1941). У 1942 в м. Іваново почав діяти Держ. худож. ансамбль Латв. РСР. У післявоєнні роки розвивається симф. (Е. Медінь, Я. Іванов, А. Скулте), камерна (А. Жилінський, М. Зарінь, Я. Ліцітіс, А. Калінін), хорова (Л. Гарута, Я. Кепітіс, Я. Озолінь, О. Грабітіс) музика; створюються опери (А. Жилінський, М. Зарінь, О. Грабітіс), балети (Я. Кепітіс, А. Скулте), оперети (А. Жилінський, Е. Ігенберг, Я. Кайякс). У галузі естрадної музики популярні твори Р. Паулса. Серед виконавців: диригенти — нар. артисти Лат. РСР Л. Вігнер, І. Кокарс, Р. Ванат, Т. Калінін, Я. Озолінь; співаки — нар. арт. РСР Ж. Гейне-Вайнер, А. Фрінберг; солісти балету — нар. арт. РСР В. Вілцінь, нар. артисти Латв. РСР Х. Рітєнберг, А. Прієде; балетмейстер — нар. арт. Латв. РСР Е. Тангієва-Бірінієк; піаністи — засл. арт. Латв. РСР І. Граубіня, В. Япіс; скрипалі — Я. Шволкопський, В. Зарінь; віолончеліст — нар. арт. Латв. РСР Е. Бертовський; органіст — нар. арт. Латв. РСР Н. Ванадзінь. У республіці працюють: Театр опери та балету Латв. РСР, Ризький театр оперети (з латис. та рос. творами, 1945), філармонія, Держ. акад. хор Латв. РСР (з 1942; хор Держ. худож. ансамблю Латв. РСР), хор латв. телебачення і радіо ім. Калініна (1940), Латв. держ. симф. оркестр, Ризький естрадний оркестр, ансамбль танцю Латв. РСР «Дайле», консерваторія ім. Я. Вітола, хореографічне уч-ще, 8 муз. уч-щ, мережа муз. шкіл. Спілка композиторів Латв. РСР — з 1944.

Театр. Елементи латис. театр. мист. простежуються в нар. ігрищах та обрядах. Перші вистави латис. мовою здійснено на поч. 19 ст. (першу аматорську трупу створено 1868, на основі якої виник перший профес. Ризький латис. театр (1870—1918; керівник — А. Алдан — засновник нац. драматургії). У 1902 засн. Новий ризький театр (закритий 1905), на сцені якого ставилися п'єси Я. Райніса. У довоєнний час працювали такі актори, як Д. Акментінь, Б. Румієс, Ю. Скайдріте, Р. Вейд, Г. Жібалт та ін., актори і режисери Е. Дубур та А. Мієрлаук. Глибокий вплив на розвиток латис. театру справила Велика Жовтн. соціалістич. революція. В 1919 засн. Робітничий театр Рад. Л. (тепер театр драми ім. А. Упітіс). За часів бурж. Латвії прогресивні демократич. тенденції в театр. мист. Л. були пов'язані з іменами Е. Смільгіса, який 1920 заснував у Ризі Худож. театр (тепер ім. Я. Райніса), Я. Зарія — одного з худож. керівників прогресивного ризького Національного Робітничого театру. Після відновлення Рад. влади 1940 почався новий етап у розвитку театр. мистецтва. На сцені ставляться п'єси А. Упітіс, В. Лаціса, Х. Гулбіса та ін. Серед відомих режисерів — А. Айтман-Брієдіт, В. Балюнай, Я. Яунушан, Е. Смільгіс, А. Лінінь. Тепер в Л. — 7 драм. театрів, серед них, крім згаданих, — Театр юного глядача ім. Ленінського комсомолу, Ліснський театр, Валмієрський театр ім. Л. Паєгле. Відомі актори: Я. Осіс, А. Клінтс, Л. Ерікі, Ж. Катлапа, Л. Берзінь, Е. Радзінь, Л. Фреймане, В. Ліне, Г. Ціліньскій, В. Артмане, Х. Лієпінь, Е. Павул, Г. Яковлев, Ю. Стренга та ін. Г. Саулме.

Кіно. Випуск фільмів (хронікальних та видових) почався 1910. Перший значний худож. фільм — «Син рибалки» (1939, за романом В. Лаціса). Після відновлення Рад. влади засн. Ризьку кіностудію. У 1941 вийшов перший латис. рад. фільм «Каугурське повстання». Розвиткові латис. кіно сприяла творчість рос. режисерів (В. Масс, І. Масс, М. Шнейдеров, Г. Шулятин). У 1948 Ризьку кіностудію худож. фільмів було об'єднано із студією документальних фільмів. Серед картин 50—60-х рр. — «Весняні заморозки» (1955, реж. П. Арманд, Л. Лейманіс), «Син рибалки» (1957, реж. В. Крумін), «Ноктюрн» (1966, реж. Р. Горєв), «Едгар і Крістіна» (1967, реж. Л. Лейманіс), «Часи землемірів» (1969, реж. В. Пуце). В 70-х рр. вийшли фільми: «Вій, вітерці!» (1973, реж. Г. Пієсіс), «Соната над озером» (1976, реж. Г. Ціліньскій, В. Брасла), «Щі небезпечні двері на балконі» (1978, реж. Д. Рітєнберг), «Відблиск у воді» (1979, реж. О. Розенберг) та ін. Широко відоме документальне кіно Латв. РСР (режисери: У. Браун, А. Фрейманіс, А. Бренч, І. Біріс, Г. Франк, І. Селєккіс). Виходять кіножурнали: «Радянська Латвія», «Спортивний огляд», «Піонер», «Вой», «Мистецтво». Серед акторів латис. кіно: В. Артмане, Я. Осіс, Е. Павул, У. Пуцітіс, Е.

Радзін, Д. Рітенберг, Г. Цілінський, Г. Яковлев, К. Себрис, І. Калнінь. За виконання гол. ролі у фільмі «Мальва» (Київ. кіностудія ім. О. П. Довженка) Д. Рітенберг здобула премію на 18-му Міжнарод. кінофестивалі у Венеції. В 1962 засн. Спілку кінематографістів Латв. РСР. Іл. див. на окремому арк., с. 448—449.

В. К. Кайнайзіс.

Лит.: Ленин В. И. О революционном движении в Латвии. Сборник избранных произведений. Рига, 1969; История Латвийской ССР, т. 1—3. Рига, 1952—58; История Латвийской ССР. Рига, 1971; Очерки Коммунистической партии Латвии, ч. 1—2. Рига, 1962—66; 75 лет Коммунистической партии Латвии. Рига, 1979; 60 лет Советской Латвии. Рига, 1979; Упит А. Вопросы социалистического реализма в литературе. Рига, 1959; История латвийской литературы, т. 1—2. Рига, 1971; Звайгзне Б. З латисько-українських літературних зв'язків. В кн.: Сузір'я, в. С. К., 1971; Иманова Г. С., Цауне Ц. К., Якобсоне Г. А. Латвийская литература. Рекомендательный указатель. М., 1974; Карклін Г. Художники Латвії. К., 1977; Циелава С. Искусство Латвии. Л., 1979; Архитектура Советской Латвии. М., 1973; Музыкальная культура Латвийской ССР. М., 1976; Сосновский И. Л. Кино Советской Латвии. М., 1965.

ЛАТВІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Петра Стучки — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти Латв. РСР. Засн. 1919 у Ризі на базі політех. ін-ту, відкритого 1861. Після відновлення Рад. влади (1940) став великим навч. і наук. центром республіки. В 1958 ун-ту присвоєно ім'я одного з організаторів Компартії Латвії — Петра Стучки. В ун-ті 10 ф-тів: історико-філол., філол., іноз. мов, екон., фінансів і торгівлі, юрид., фізико-матем., хім., біол. і географічний (1979). Діють вечірнє, підготовче й заочне відділення; аспірантура. При ун-ті працюють 9 н.-д. установ наук. 6-ка (фонд — 1,9 млн. одиниць зберігання), музей історії вузу. В 1978/79 навч. р. налічувалося 11,2 тис. студентів, зокрема понад 5 тис. на денному відділенні. Виходить газ. «Падом'ю студентас» («Радянський студент»). За 1945—78 у вузі підготовлено 26 372 спеціалісти. В 1967 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

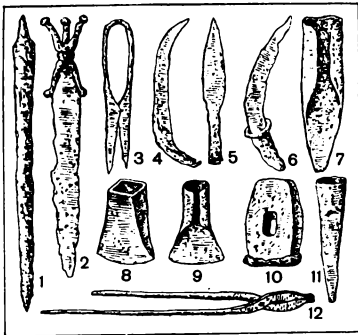
А. Варславян.

ЛАТГАЛІ (латис. latgali, в рос. джерелах 11 ст.— летьгола і лотигола) — давньолатис. народність, від найменування якої походить назва latvieši (укр. латиші). Л. населяли сх. частину сучас. Латвії по правому берегу Даугави.

ЛАТГАЛЬЦІ (латис. latgalieši) — населення історико-культурної області Латв. РСР — Латгалі. Мова — верхньолатис. діалект латис. мови. Л. — нащадки *latgaliv*.

ЛАТЕКС (лат. latex — рідина, сік), молочний сік рослин — рідка речовина, що міститься в молочних судинах (*молочниках*) рослин. Характерний для представників складноцвітих, макових, дзвоникових, молочайних, барвінкових тощо. Л. складається здебільшого з води, вуглеводів, білків, *глікозидів*, солей. ефірних олій, *бальзамів*, каучуку (див. *Каучуконосні рослини*), гуттаперчі (див. *Гуттаперчові рослини*) та деяких

ін. речовин. Склад Л. у різних рослин неоднаковий і залежить від їхнього *виду* та умов вирощування. Л. деяких каучуконосних рослин застосовують для виготовлення гумових виробів, мікропористого ебоніту, безшовних виробів тощо. Існує також синтетичний латекс. **ЛАТЕНСЬКА КУЛЬТУРА** — археологічна культура 5—1 ст. до н. е., поширена на тер. теперішніх Франції, Швейцарії, Чехословаччини, Югославії, Австрії, Пн. Італії, Британських о-вів. Заступила

Залізні предмети з давнього поселення в горах Галіш і Ловачка, біля теперішнього міста Мукачівського Закарпатської області: 1 — меч; 2 — кинджал; 3 — ножиці; 4 — серп; 5 — наконечник списа; 6 — бритва; 7 — наральник; 8 — сокира; 9 — тесло; 10 — молот; 11 — пробійник; 12 — шпичі.

гальштатську культуру. Носіями Л. к. були *кельти* і племена, які перебували під їхнім впливом. Назва походить від місцевості Латен у Зх. Швейцарії, де виявлено перші знахідки цієї культури. Серед пам'яток Л. к. — залишки поселень (на пізньому етапі — городища) і поховання з обрядом трупопокладення і трупопалення. Інтерес становлять бронзові й залізні вироби, знайдені при дослідженні пам'яток Л. к., своєрідні риси яких (форма і орнаментация мечів, антропоморфні і зооморфні оздоблення фібул-застібок, форма браслетів тощо) є хронологічним еталоном при класифікації матеріалів латенського періоду. Знайдено також глиняний ліпний і гончарний посуд. На тер. України окремі речі Л. к. поширилися в 3—2 ст. до н. е. В кінці 3 ст. до н. е. групи кельтського або кельтизованого населення проникли в Закарпаття, залишили ряд пам'яток, у т. ч. виробничі поселення на горах Галіш і Ловачка поблизу Мукачівського — один з найбільших металургічних центрів Л. к. в Європі. З 2 ст. до н. е. на кельтів почали наступати римляни, германці та фракійці, що призвело до занепаду латенської культури.

Лит.: Кухаренко Ю. В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы. // Советская археология, 1959, № 1; Бідізла В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. К., 1971; Крушельницька Л. І. Племена латенської культури. В кн.: Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К., 1974.

Л. І. Крушельницька.
ЛАТЕННА ЗЛОЧИННІСТЬ (від лат. latens (latentis) — прихований) — частина злочинності, яка з тих або інших причин не знайшла

відображення в офіційному обліку і прихована від держ. органів, покликаних боротися зі злочинністю. Л. з. негативно впливає на точність *судової статистики*, утруднює аналіз стану злочинності, її структури і динаміки. Оскільки Л. з. утворюють злочини, які залишилися невідомими органам, що мають право порушувати кримінальну справу, це утруднює заходи *запобігання злочинності*. Зменшення Л. з. сприяє глибшому вивченню причин і супутніх умов злочинів, розробці ефективнішої системи заходів запобігання злочинності. Теор. розробкою шляхів і методів викорінення Л. з. займається *кримінологія*.

І. П. Лановенко.

ЛАТЕННЕ ЗОБРАЖЕННЯ — те саме, що й *приховане фотографічне зображення*.

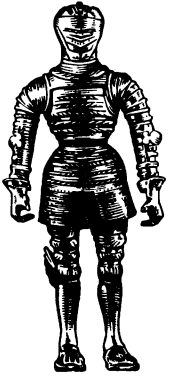
ЛАТЕНТНИЙ ПЕРІОД, прихований період — 1) У фізіології — час від моменту діяння подразника на організм (орган, тканину, клітину тощо) до появи реакції у відповідь на цю дію. 2) Л. п. вагітності — тимчасова затримка у розвитку заплідненої яйцеклітини у деяких ссавців. 3) В медицині — те саме, що й *інкубаційний період*.

ЛАТЕРАЛЬНИЙ (лат. lateralis, від latus — бік), бічний — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла збоку від його середньої площини. Див. також *Медіальний*.

ЛАТЕРАНСЬКІ УГОДИ. Підписані 11.II 1929 в Латеранському палаці (Рим) між італ. фашистським урядом і папою *Пієм XI*; врегулювали взаємні претензії між Італ. королівством і папським престолом, що існували після ліквідації 1870 *Папської області*; передбачали створення папської д-ви — *Ватикану*. Складаються з договору (визнає католицизм єдиною держ. релігією Італії, гарантує суверенітет папської д-ви), фінанс. конвенції і конкордату (визначає права і привілеї католицької церкви в Італії, участь католицької ієрархії в громад.-політ. житті країни). В період фашист. диктатури в Італії 1922 — 43 Л. у. забезпечили їй підтримку Ватикану. Правовий статус Л. у. закріплено в респ. конституції Італії 1947. Демократичні сили країни борються за перегляд угод.

ЛАТЕРИТ (від лат. later — цегла) — тверда глиниста або кам'яниста гірська порода червоного чи бурого кольору, що складається переважно з оксидів заліза й алюмінію. Утворюється внаслідок вивітрювання гірських порід, багатих на *алюмосилікати*, в умовах жаркого і вологого тропічного і субтропічного клімату. На Л. утворюються родючі *латеритні ґрунти*. В СРСР Л. є на Україні (на Кримському п-ові), в Казахстані, на Уралі, в Серед. Азії. З Л. пов'язані родовища *бокситів*, заліз., марганцевих, нікелевих та ін. руд. Глинисті Л. використовують як буд. матеріал.

ЛАТЕРИТНІ ГРУНТИ — ґрунти екваторіальних і вологих тропічних і субтропічних лісів, бідні на кремнезем, з високим вмістом алюмінію і заліза. З кінця 50-х рр.

Лати з шоломом. Західна Європа. 16 ст.

20 ст. Л. г. частіше називають *фералітними ґрунтами*, а терміном «латеритні» позначають ґрунти, що мають в профілі горизонт *латериту*.

ЛАТИ — старовинне військ. спорядження (обладунок) для захисту тіла від ураження холодною, а в середні віки і вогнепальною зброєю. Відомі з глибокої давнини. Спочатку Л. являла собою міцний текстильний або шкіряний одяг, до якого прикріплювали металеві пластинки. Суцільні металеві Л. поширилися в греків і римлян. З розвитком вогнепальної зброї Л. вийшли з ужитку. В рус. війську замість Л. найчастіше використовували *кольчугу*.

ЛАТИМЕРІЯ — див. *Латимерія*. **ЛАТИНИ** (лат. Latinae) — племена Стародавньої Італії, відгалуження *італіків*. Заселяли Латції (область Серед. Італії). Разом з сабінськими племенами були засновниками Риму. На поч. 1-го тис. до н. е. міста Л. об'єдналися в *Латинський союз*. Після знищення його Римом 338 до н. е. Л. наз. жителів підлеглих Риму міст, які не мали прав рим. громадянства.

ЛАТИНІНА Лариса Семенівна (н. 27.XII 1934, м. Херсон) — укр. рад. гімнастка, засл. майстер спорту (з 1956), олімпійська чемпіонка (1956, 1960, 1964), суддя міжнар. категорії (з 1968). Член КПРС з 1963. Абсолютна чемпіонка з *спортивною гімнастикою* Олімпійських ігор (1956, 1960), світу (1958, 1962), Європи (1957, 1961), СРСР (1961—62). Неодноразова чемпіонка світу (3 рази в 1958, 1962), Європи (5 разів у 1957, 1961), СРСР (11 разів у 1956—64) в окремих видах багатоборства і в командних змаганнях. З 1966 — на тренерській роботі. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВІЛЬНОГО ТОРГІВЛІ (ЛАВТ) — торговельно-еко-н. угруповання латиноамер. країн. Договір про створення ЛАВТ був підписаний у Монтевідео 18.II 1960, набув чинності 2.VI 1961. Країни-учасниці: Аргентина, Бразилія, Мексика, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі; Колумбія, Еквадор приєдналися до ЛАВТ з 1961. Венесуела — з 1966, Болівія — з 1967. Гол. завдання, визначені Статутом ЛАВТ: проведення поетапної лібералізації взаємної торгівлі через поступове скасування митних, торг., валютних та ін. обмежень; координація планів індустріалізації та укладення угод про розвиток окремих галузей пром-сті; об'єднання ресурсів і розвиток регіональної *інфраструктури*. Найвищий орган ЛАВТ — Рада міністрів закорд. справ і Конференція у складі представників країн-учасниць. Робочий орган — Постійний виконавчий комітет. Штаб-квартира — в м. Монтевідео (Уругвай).

ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА (ЛАЕС) — економічна організація, до якої входять 25 країн Латинської Америки, в т. ч. Куба. Договір про створення ЛАЕС («Панамсь-

кий договір») підписано 17.X 1975 у Панамі. Осн. завдання згідно з прийнятим статутом ЛАЕС: координація дій, співробітництво і відстоювання інтересів країн-членів в екон. та соціальній сферах. Найвищий керівний орган — Латиноамериканська рада у складі одного представника від кожної країни-члена. Місцеперебування Секретаріату — м. Каракас (Венесуела).

ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА — загальна назва частини американського континенту, що охоплює *Мексика*, країни *Центральної Америки*, *Південної Америки* та *Вест-Індії*. Площа — бл. 21 млн. км². Населення — 338 млн. чол. (1977, оцінка).

Корінне населення — *індіанці* — пройшло довгий шлях істор. розвитку. В 3—9 ст. н. е. *індіан.* племена сформували ранньокласові д-ви і високорозвинені цивілізації (див., зокрема, *Кечуа*, *Майя*, *Тольтеки*), але на межі 15—16 ст. самостійний розвиток давніх народів регіону перервала европ. колонізація. Відкриті в кін. 15 ст. *Х. Колумбом* землі стали з поч. 16 ст. об'єктом колоніальної експансії ряду европ. країн (див., зокрема, *Конкістадори*, *Е. Кортес*). У ході колонізації *індіанців* було значною мірою винищено. Сучас. населення Л. А. за етнічним складом дуже строкате. Більша його частина складається з європейських переселенців, переважно з іспанців і португальців та їхніх нащадків, метисів, мулатів, *індіанців* і негрів (нащадків вивезених з Африки рабів). У країнах Л. А. живуть також китайці, вихідці з Індії та ін. У 18 країнах Л. А. (бл. 2/3 нас.) офіц. мовою є іспанська, в Бразилії (понад 1/3 нас. Л. А.) — португальська, і в 10 країнах (бл. 3% нас.) офіц. мовами є французька (Гаїті), англійська (Багамські Острови, Домініка, Барбадос, Тринідад і Тобаго, Ямайка, Гайана, Сент-Люсія) і голландська (Суринам). Понад 10% жителів, в основному континентальної частини Л. А., говорять різними *індіанськими мовами*. Від латинської основи найпоширеніших в Л. А. романських мов і походить її назва.

За природними ресурсами Л. А. посідає важливе місце в світі. Тут зосереджені великі поклади мінеральних та олов'яних руд, срібла, бокситів, нафти, алмазів, селітри та ін. Ґрунтово-кліматичні умови сприяють вирощуванню цінних тропічних культур, зокрема какао, цукр. тростини, кави, цитрусових, бананів. Частково збереглися масиви тропічних і субтропічних лісів. За часів колонізації в Л. А. 16—17 ст. було поширене плантаційне рабство, у 18 ст. — боргове (див. *Леонаж*). На поч. 19 ст. після багаторічної нац.-визвольної боротьби більшість ісп. колоній скинула колоніальне ярмо і проголосила незалежність (див. *Війна за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*). В 1-й пол. 19 ст. в більшості країн Л. А. було скасовано рабство. Протягом 19 ст. лат.-амер. країни не раз зазнавали збройної інтервенції з боку США (див., зокрема, *Американо-*

мексиканська війна 1846—48); 1895—98, скориставшись з нац.-визвольної боротьби кубинського народу, США, спираючись на *Монро доктрину* і *Панамериканський союз*, розв'язали війну проти Іспанії (див. *Іспано-американська війна 1898*) з метою загарбання її колоніальних володінь у Л. А. *Міжамериканські конференції*, що почали скликатися з 1899, вирішували осн. питання внутр. і зовн. політики лат.-амер. країн, їхні відносини з США. В роки 2-ї світової війни більшість д-в Л. А. приєдналася до антигітлерівської коаліції. Після створення 1948 *Організації американських держав* лат.-амер. країни потрапили в політ. залежність від США. З перемогою *Кубинської революції* 1959 почався новий етап боротьби лат.-амер. народів за справжній суверенітет і екон. незалежність. В Л. А. створені екон. орг-ції — Андська група (1969), *Латиноамериканська економічна система* (1975) та ін. В 1967 рядом лат.-амер. країн підписано Договір про заборону ядерної зброї в Л. А., який встановив режим *без'ядерної зони* на континенті. 28 держав Л. А. (на 1.I 1979) — члени ООН. На 1.I 1979 СРСР мав дипломатичні відносини з 18 лат.-амер. д-вами. У *міжнародному капіталістичному поділі праці* країни Л. А. лишаються важливими поставщиками продовольчо-сировинних товарів у пром. розвинуті країни та ринками збуту значної частини їхньої готової продукції. Для 60—70-х рр. 20 ст. характерне значне прискорення розвитку капіталізму в регіоні. В багатьох країнах проведено частковий аграрні перетворення, заходи щодо націоналізації окремих галузей пром-сті, по розширенню і зміцненню держ. сектора в найважливіших галузях г-ва (зокрема, нафтовій та гірничорудній). Але за рівнем розвитку сусп. виробн., продуктивністю праці, сумою валового продукту на душу населення латиноамер. країни ще значно відстають від економічно розвинутих капіталістич. держав. Певні зміни сталися й у структурі пром. виробн., зросло значення чорної металургії, деяких видів машинобудування, електротех., радіоелектронної, нафтопереробної та нафтохім. пром-сті. Значної тех. реконструкції зазнали традиційні галузі — харчосмакова, текст., швейна, шкіряно-взуттєва, деревообробна та ін. Найбільш промислово розвинутими країнами району є *Бразилія*, *Аргентина* і *Мексика*. Індустріалізація латиноамер. країн відбувається за рахунок гол. чин. іноз. капіталовкладень, що ставить їх у ще більшу економ. залежність від імперіалістичних держав та їхніх монополій. С. г. залишається основною сферою матеріального виробн. і джерелом валютних надходжень більшість латиноамер. країн, особливо Центральної Америки та Вест-Індії. Воно не задовольняє внутр. потреб у продуктах харчування, що пов'язано з відсталою системою землекористування (висока концентрація землі та ін. засобів виробн. в руках поміщиків-латифундистів і малозе-

мелля чи безземелля більшості сільського населення). В експорті країн Л. А. переважають сировинні товари (бл. 80% у 1975); в імпорті — засоби виробн. Розширюються зовнішньоторг. зв'язки з соціалістичними країнами та країнами, що розвиваються. Див. також статті про окремі країни Латинської Америки.

ЛАТИНСЬКА ІМПЕРІЯ, Романія — феод. держава (1204—61), створена *хрестоносцями* на частині тер. *Візантії* після розгрому останньої внаслідок 4-го хрестового походу. Включала значну частину Балкан. п-ова, Пн. Зх. Малої Азії, о-ви Егейського та Іонічного морів.

Опір нар. мас іноз. загарбникам, внутр. феод. чвари ослабили Л. і. З 1222 правителі сусідніх з Л. і. грец. д-в почали відвоювати загарбані хрестоносцями землі. В 1261 війська Нікейської імперії захопили Константинополь, що означало ліквідацію Латинської імперії.

ЛАТИНСЬКА МОВА — одна з найдавніших мов індоєвропейської сім'ї. Належить до групи *італійських мов*. Тепер мертва. За походженням є мовою племені *латинів*. Розвинулась як писемна з 6 ст. до н. е. на основі говору м. Рима. Зі зростанням Римської д-ви поширилася на весь Апеннінський, згодом на Піренейський п-в, Пн. Африку, Галлію та ін. В історії лат. Л. м. виділяють кілька періодів. Найдавнішим є давньолат. період, або «архаїчна латинь» (від 240 — прибл. до поч. 1 ст. до н. е.), представники — Плавт, Теренцій. Найвищою розвиту досягла лат. Л. м. у період класичної «золотої латині» (прибл. поч. 1 ст. до н. е. — поч. 1 ст. н. е.), коли були написані твори *Цезаря*, *Цицерона*, *Вергілія*, *Овідія* та ін. Наступний період — «срібна латинь» (поч. 1 ст. — поч. 3 ст.), найвидатніший представник — П. К. *Тацит*. «Пізня латинь» (3—7 ст. н. е.) відзначається розвитком народнорозмовної мови (народна латинь), на базі якої згодом виникли *романські мови*. В період середньовіччя (7—14 ст.) Л. м. в Зх. Європі була мовою науки та католицької церкви. В епоху *гуманізму* (14—16 ст.) відроджуються мовні норми «золотої» та «срібної» латині (твори *Т. Мора*, *Еразма Роттердамського*, *Д. Кампанелли*, *Дж. Бруно*, *М. Коперника*). До 16 ст. Л. м. існувала як писемна і розмовна мова духовництва, лікарів, учених, як *дипломатична мова*. До 20 століття її використовували в багатьох галузях науки й культури. Л. м. написані, зокрема, твори Р. Декарта, Ф. Бекона, Б. Спінози, І. Ньютона, Л. Ейлера та ін., частина творів М. Ломоносова; на Україні — ряд творів Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, С. Косова, М. Довгалевського та ін. У 16—18 ст. на сх.-слов'ян. землях, у т. ч. на Україні, Л. м. викладалася в навч. закладах (Київській академії, Львівському ун-ті та ін.), використовувалася в діловодстві, дипломат. листуванні (зокрема Б. Хмельницького) тощо.

Л. м. відіграла велику роль у розвитку науки й культури. Багато

слів з Л. м. стали *інтернаціоналізмами*, збагатили міжнар. *термінологію*. У 20 ст. існує як офіц. мова католицької церкви. Характерні риси Л. м.: протиставлення довгих і коротких голосних; наголос був спочатку музичний, потім став динамічний; за типологією — *флексивна мова*. Про л-ру Л. м. див. *Рим Стародавній*, розділ Література.

Лит.: Соболевский С. И. Грамматика латинского языка, т. 1—2. М., 1947—50; Латинский язык. Л., 1974; Маслюк В. П., Олений Р. М. Латинська мова. Львів, 1975; Филиппович З. М. Латинский язык. К., 1978.

Ф. О. Нікітіна.

ЛАТИНСЬКИЙ АЛФАВІТ — один з найдавніших алфавітів; створений для *латинської мови*. Л. а. є відгалуженням етрусського алфавіту, що походить від грецького. Виник у 7 ст. до н. е. (найдавні напис на пряжці з м. Пренесре). Назви букв здебільшого оригінальні або запозичені в етрусків. Форма букв усталилася в 1—5 ст. н. е. У Л. а. було спочатку 20 букв, потім введено ще три. Вживалося лише *маюскульне письмо*, а з 8 ст. поширилося й *мінускульне письмо*. У середні віки на базі Л. а. виникло *готичне письмо*. Л. а. став основою алфавітів багатьох мов Європи, а також ряду мов Африки, Америки й Азії. В СРСР алфавітами на базі Л. а. користуються латис., лит., естон. й карельська мови. Ф. О. Нікітіна.

ЛАТИНСЬКИЙ СОЮЗ — федерація латинських (див. *Латини*) міст Лацію (область у Середній Італії), що існувала з поч. 1-го тис. до н. е. до 338 до н. е. Спочатку на чолі Л. с. стояло лат. місто Альба-Лонга, а з 6 ст. до н. е. — Рим.

Члени Л. с. мали спільні реліг. свята, союзні збори, що вирішували загальні та спірні питання.

Спроби лат. міст визволитися від гегемонії Риму викликали дві лат. війни (496 до н. е. і 340—338 до н. е.). Наслідком 2-ї війни була ліквідація союзу.

ЛАТИСЬКА МОВА — мова *латишів*. Належить до балтійської групи індоєвроп. сім'ї. Розмовляють нею в СРСР понад 1,3 млн. чол. (1979, перепис). У Л. м. виділяють три діалекти: середньолатиський, лівський і верхньолатиський. Для Л. м. характерною є давня система трьох складових інтонацій, наголос на першому складі. Типологічно Л. м. є *флексивною мовою*. Іменник має 6 відмін, 7 відмінків, 2 роди, 2 числа, в дієслівній системі — 3 дієвідмини, 3 стани, 2 види, 5 способів, 6 часових форм, 3 особи й 2 числа. Писемність Л. м. — з 16 ст. Алфавіт — на лат. графічній основі. Зв'язки між мовознавцями України й Латвії встановилися з поч. 20 ст., з часу, коли Я. Ендзелін працював у Харків ун-ті. Зміцненню цих зв'язків сприяла діяльність Л. А. Булаховського. Про л-ру Л. м. див. *Латвійська РСР*, розділ Література.

Лит.: Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. Rīga, 1951; Грабис Р. Латвійський язык. В кн.: Языки народов СССР, т. 1. М., 1966; Непокупный А. П. Балто-северославянские языковые связи. К., 1976.

А. Я. Блинкена.

ЛАТИСЬКІ СТІЛЬЦІ — військовослужбовці латис. формувань, створених 1915 у ході 1-ї світової війни. Після повалення самодержавства осн. частина Л. с. в травні 1917 перейшла на бік соціалістичної революції. В дні Жовтневого збройного повстання Л. с. не допустили просування контрреволюц. частин на Петроград. Л. с. несли караульну службу в Смольному в Петрограді, потім у Моск. Кремлі, охороняли Рад. уряд під час переїзду з Петрограда до Москви. 13.IV 1918 з Л. с. було сформовано Латис. рад. д-зію під командуванням Й. Й. Вацетиса. Л. с. брали участь у розгромі *лівоесерівського заклоту 1918*, *ярославського контрреволюційного заклоту 1918*, *чехословацького корпусу заклоту 1918* та ін., відзначилися в боях проти військ Юденича під Петроградом. На Україні Л. с. допомагали робітникам Донбасу в боротьбі проти *каледишників* і *денікінців*. 12.XII 1919 вони разом з червоними кіннотниками визволили Харків. Л. с. боролися проти *махновщини*, а також *врангелішців*, зокрема брали участь у створенні *Каховського плацдарму* (серпень 1920), у *Перекопсько-Чонгарській операції 1920*. В боях за визволення України відзначилися Р. П. Ейдман, Ф. Калінін та багато ін. командирів з латис. д-зії. 28.IX 1920 д-зію було розформовано. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 у вересні 1941 було створено латис. стрілецьку д-зію, 1944 сформовано латис. стрілецький корпус. У Ризі 1971 відкрито меморіальний музей-пам'ятник латис. червоним стрільцям. На братській могилі Л. с., загиблих у боях проти врангелівців, поблизу с. Чорняки Каховського р-ну Херсон. обл. встановлено пам'ятник.

Лит.: Раєвський В. Р., Курпнек Г. І. Революційні латиські стрільці на Україні в роки громадянської війни. «Український історичний журнал», 1960, № 3; Історія латиських стрелков (1915—1920). Пер. с латыш. Рига, 1972.

ЛАТИФУНДІ (лат. latifundia, від *latus* — великий і *fundus* — помістя, земельне володіння) — великі приватні земельні володіння. Виникли в Стародавньому Римі у 2 ст. до н. е. внаслідок загарбання селянських, а також вільних держ. земель правлячою верхівкою суспільства. Л. існували за феодалізму, зберігаються й за капіталізмом. Великі поміщицькі Л. були в Німеччині, царській Росії, у т. ч. на Україні, в Угорщині та ін. країнах. На тер. України 1905 існувало 97 найбільших поміщицьких Л., що об'єднували бл. 2 млн. дес. землі. Внаслідок Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії, а згодом революц. перетворень в ін. країнах, що стали на шлях соціалістич. будівництва, Л. було ліквідовано (див. *Аграрні реформи*). В сучас. епоху Л. ще існують у деяких країнах Лат. Америки.

ЛАТИШЕВ Василь Васильович [29.VII (10.VIII) 1855, с. Дієво, тепер Рамешковського р-ну Калінін. обл. — 2.V 1921, Петроград] — рос. філолог та історик, акад. Петерб. АН (з 1893). В 1876 закінчив

Давні знаки	Сучасні знаки	Давні знаки	Сучасні знаки
A	Aa	N	Nn
B	Bb	O	Oo
C(K)	Cc	P	Pp
D	Dd	Q	Qq
E	Ee	R	Rr
F	Ff	S	Ss
G	Gg	T	Tt
H	Hh	U	Uu
I	Ii	V	Vv
J	Jj	X	Xx
K	Kk	Y	Yy
L	Ll	Z	Zz
M	Mm		

Латинський алфавіт.

ЛАТИШЕВ

Петерб. істор.-філологічний ін-т. У 1903—18 — директор цього ін-ту. Осн. праці: «Давні написи, грецькі і латинські, північного узбережжя Чорного моря» (в. 1, 2, 4, 1885—1901; в. 1. Вид. 2, 1916; лат. мовою), «Дослідження про історію і державний лад міста Ольвії» (1887), «Короткий нарис історії Боспорського царства» (1893), «Відомості давніх письменників, грецьких і латинських, про Скіфію і Кавказ» (т. 1—2, 1893—1906).

ЛАТИШЕВ Георгій Дмитрович [22.I (4.II) 1907, Бежція, тепер у межах Брянська — 3.IV 1973, Київ] — рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1945), акад. АН Каз. РСР (з 1958). Член КПРС з 1939. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1929). У 1930—41 працював у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, 1958—65 — директор Ін-ту ядерної фізики АН Каз. РСР, 1965—70 — зав. відділом Ін-ту фізики АН УРСР, з 1970 — Ін-ту ядерних досліджень АН УРСР. Наук. праці з ядерної фізики. В 1932 разом з А. К. Вальтером, О. І. Лейтунським, К. Д. Сигельником уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними частинками. Державна премія СРСР, 1949.

ЛАТИШІ (самоназва — латвіші) — нація, основне населення Латвії. Заг. чисельність — 1,5 млн. чол. (1975, оцінка); в СРСР — 1439 тис. (1979, перепис). Живуть і в ін. республіках СРСР, а також у країнах Зх. Європи, Америки (переважно в США, Канаді та Аргентині), Австралії. Мова — латиська (див. *Латиська мова*).

Віруючі Л. — переважно лютерани, в Латгалії — католики; є також православні. В етногенезі Л. брали участь балт. племена (земгалі, селі, *латгалі, курші*) та фінно-угор. племена (ліви). В кін. I — на поч. 2-го тис. н. е. почалося формування латис. народності, яке було перерване вторгненням нім. загарбників. Консолідація Л. у народність завершилась у 16 — на поч. 17 ст. В 19 ст. Л. сформувалися у бурж. націю. За роки Рад. влади (з 1940) в житті латис. народу відбулися докорінні зміни. В процесі соціалістичних перетворень Л. сформувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*.

Досягли розвитку економіки і культури Л. Більшість їх живе в містах і працює в соціалістичній пром-сті. У процесі колективізації с. г. відбулося переселення Л.-селян з хуторів у зведені будинки села з кам'яними житл. будинками, які замінили зрубні. Осн. заняття сільс. населення Латвії — землеробство, тваринництво, рибальство, а також кустарні промисли (худож. обробка дерева, металу, шкіри, янтарю, гончарство, вишивання, в'язання, плетіння, худож. ткацтво). За роки Рад. влади зріс добробут трудящих Латв. РСР, зміцили зв'язки з ін. народами СРСР, у т. ч. з укр. народом. Про історію, г-во і культуру Л. див. *Латвійська РСР*.

Лит.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964. Х. П. Стродс.

А. М. Лаутер.

Латук посівний. Верхня частина квітучої рослини і плід.

Лафет гармати.

Лактук.

ЛАТОРИЦЯ — річка в Українській РСР, у межах Закарпатської обл., ліва притока Бодрогу (бас. Тиси), в яку впадає на тер. Чехословаччини. Довж. 144 км, площа бас. 2735 км². Живлення переважно дощове й снігове. Гол. притоки: Стара (права), Віча, Керець (ліві). Використовують для пром. і побутового водопостачання та зрошування. На Л. — місто Мукачеве.

ЛАТТА Василь Петрович (29.XII 1921, с. Пчоліне, Словаччина — 27.VI 1965, Братислава) — словацький лінгвіст. Учився в Братиславському (1945—48) й Ленінгр. (1948—50) ун-тах. Працював у Братиславському ун-ті (1954—65). Автор досліджень з укр. діалектології: «Повноголосся в українських говорах Східної Словаччини» (1958), «Словацько-українська мовна межа» (1962), «Система наголосу українських говірок Східної Словаччини» (1964).

А. М. Залеський.

ЛАТУК (*Lactuca*) — рід одно-, дво-, рідше багаторічних рослин родини *складноцвітних*. Листки цілісні або вирізано-перистороздільні, чергові. Кошки дрібні, небагатоквіткові, численні, зібрані в волотевидні суцвіття. Плід — сім'янка з чубком. Бл. 100 видів, поширених переважно в Пн. півкулі. В СРСР — бл. 30 видів, з них в УРСР — 8. Як бур'ян дуже поширений Л. компасний, або Л. дикий (*L. scariola*, синонім *L. scariola*). Л. посівний, або *салат* (*L. sativa*), часто вирощують як овочеву рослину (споживають листки); відомо кілька сортів.

ЛАТУНУВАННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *латуні*. Латунь являють (за товщиною і—10 мкм), вносячись до електролізу (осадження з цінністих електролітів) або до продуктивнішого — металургійного способу, пов'язаного з її розплавленням і спец. обробкою (прокаткою, волочінням та ін.) виробів. Латунювання захищають вироби від *корозії металів*, підвищують *адгезію* сталевих і алюмінієвих виробів з гумою. Крім того, Л. дає змогу створювати проміжний зміцнюючий підшар при *нікелюванні* й *лудінні* сталевих виробів, поліпшувати антифрикційні властивості виробів з титану, його сплавів тощо.

ЛАТУНЬ (нім. Latun) — мішюцинковий сплав, що містить до 50% Zn. Є найпоширенішим *міди сплавом*. Розрізняють Л.: подвійні, або прості (складаються тільки з міді й цинку), і багатоконпонентні, або спеціальні (містять, крім міді й цинку, *легуючі елементи* — алюміній, кремій, марганець, нікель, олово або свинець); деформовані (їх можна обробляти тиском) і ливарні. Л. відаються добріми мех. й антифрикційними властивостями, високими *корозійною стійкістю* в повітрі й морській воді, пластичністю при достатній міцності, *рідкотекучістю*, незначною схильністю до *лікації*. Вони мало окислюються, діамантні (див. *Діамантизм*), Л. використовують у машино-, судно- й приладобудуванні, для *плакування*, з неї виготовляють знаки і

художні вироби тощо. Див. також *Атоматна латунь*, *Латунювання*.

Г. К. Лавров.
ЛАТУР (La Tur; La Tour) Жорж де (19.III 1593, Вік-сюр-Сей, Лотарингія — 30.I 1652, Люневіль, там же) — французький живописець. Творчість Л. сформувалася під впливом *Караваджо*. Твори: «Шулер» (бл. 1625), «Ловля білх» (20-і рр. 17 ст.), «Новонароджений», або «Різдво» (бл. 1630), «Йосиф-тесть» (40-і рр. 17 ст.).

Ж. де Латур. У лхварі. Львівська картина галерея.

Картини Л. зберігаються в різних музеях Франції, а також у Львів. картинній галереї.

Лит.: Золотов Ю. К. Латур. М., 1960.
ЛАУБ (Laub) Фердинанд (19.I 1832, Прага — 18.III 1875, Гріс, Тіроль) — чех. скрипаль, педагог і композитор. У 1846 закінчив Празьку консерваторію. В 1866—74 — професор Моск. консерваторії. Був у творчій дружбі з М. Рубінштейном, П. Чайковським (присвятив Л. 3-й струнний квартет). Очолював квартет Рос. муз. т-ва. Відомий як інтерпретатор творів Й. С. Баха, Л. Бетховена, Ф. Мендельсона. Автор скрипових п'єс, пісень. Л. виступав на Україні (зокрема в Києві, 1869).

ЛАУЕ (Laue) Макс Фелікс Теодор фон (9.X 1879, Пфаффендорф, поблизу Кобленца — 24.IV 1960, Берлін) — нім. фізик (ФРН), іноземний член АН СРСР (з 1930). Закінчив Берлінський ун-т (1904). Наук. праці з оптики, кристалофізики, надпровідності, теорії відносності, квантової теорії, атомної фізики тощо. Запропонував використання кристалів як дифракційних ґраток для рентгенівських променів і розробив теорію дифракції цих променів на кристалічній ґратці (1912). Нобелівська премія, 1914.

ЛАУРЕАТ (від лат. laureatus — увінчаний лавром) — 1) У давніх греків і римлян особа, що перемогла в змаганнях музикантів, ораторів, гімнастів тощо, яку вшановували лавровим вінком — символом перемоги, тріумфу. 2) Звання, яке присвоюється за заслуги в певній галузі діяльності (див. зокрема, *Ленінські премії*, *Державні премії УРСР*). 3) Переможці на фестивалях, конкурсах майстрів мистецтва та ін.

ЛАУТЕР Анте Міхельєвич [23. VI (5.VII) 1894, с. Валга, тепер Рапаського району Ест. РСР — 30.X 1973, Таллін] — естонський радянський актор, режисер, нар. арт. СРСР (з 1948). Сценічну діяльність почав 1913 в театрі «Естонія» (Таллін). У 1917—18 грав у рос. театрі в Новгороді. Працював у

1
2

До ст. Левицький Д. Г.

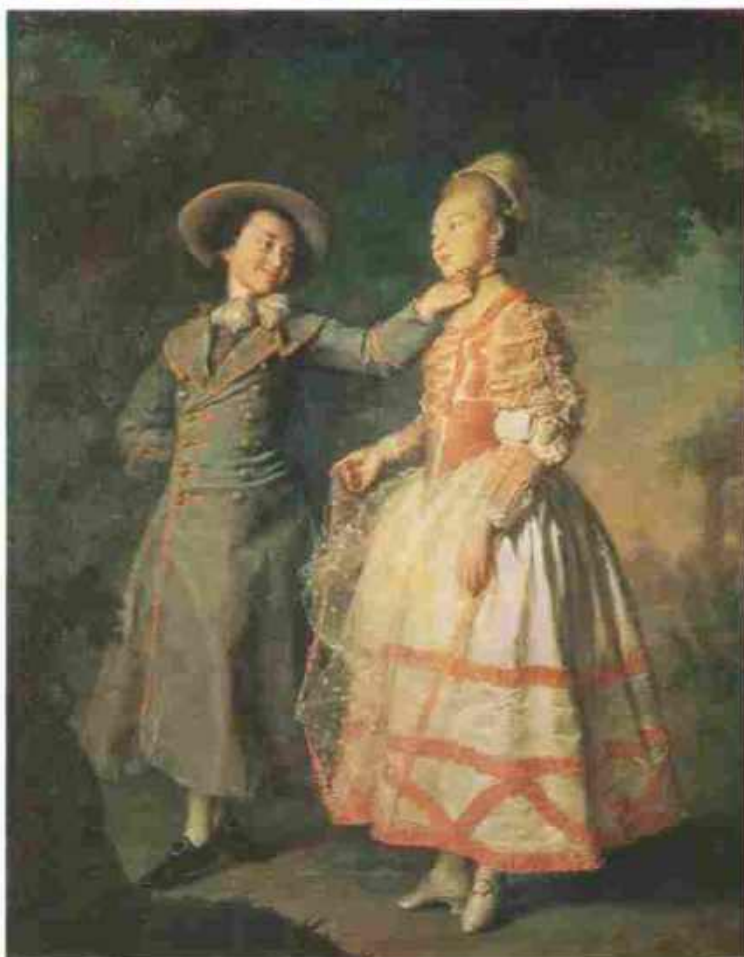
1. Портрет невідомої в блакитній сукні. 1784.

2. Портрет О. А. Васильєвої. Початок 19 ст. Харківський художній музей.

3. Портрет письменника князя І. М. Долгорукова. 1782.

4. Портрет К. М. Хованської та К. М. Хрущової. 1773. Державний Російський музей у Ленінграді.

1 і 3 — Київський музей російського мистецтва.

4
3

До ст. Левітан І. І.

1. Літній вечір. 1900.

2. Над вічним сном. 1894. Обидва — Державна Третьяковська галерея в Москві.

театрах «Естонія» (Таллін; 1918—41; в 1944—49 — гол. режисер), «Ванемуйне» (Тарту; 1951—58, в 1953—55 — гол. режисер), Ролі: Ільвес, Хейнман («Зв'язок», «Невловиме чудо» Е. Вільде), Хлестаков, Горюничий («Ревізор» Гоголя), Гамлет, Отелло (однойменною трагедією Шекспіра). Постанови спектаклів: «Два товари» Якобсона, «Домовик» Вільде, «Вороги» Горького, «Три сестри» Чехова та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

ЛАФАЙЕТ (La Fayette) Марі Жозеф Поль Ів Рок Жильєр Мот'є, маркіз де (6.IX 1757, Шаваньях — 20.V 1834, Париж) — франц. політ. діяч. З 1777 на чолі загону добровольців брав участь у війні за незалежність у Північній Америці 1775—83, генерал-майор. У 1789 обраний до Генеральних штатів Франції від дворянства, підтримав проголошення їх Нац. зборами. Після падіння Бастилі 14.VII 1789 призначений команд. Нац. гвардією (до листопада 1791). Виступав за позиції ліберально-конституційного монархізму, учасник клубу *феланжі*. Керував придушенням демонстрації 17.VII 1791 проти монархії. У війні проти 1-ї антифранц. коаліції (1792) командував однією з армій на Пн. Виступав проти *якобінців*. Після втечі з Франції 1792—97 — в астр. полоні. З 1800 — у Франції. В період *Реставрації* — один з лідерів ліберально-бурж. опозиції. Під час *Листової революції 1830* — командував Національною гвардією, прибічник *Луї-Філіппа Орлеанського*.

ЛАФАРГ (Lafargue) Лаура (1845—1911) — дівка франц. робітн. руху. Друга дочка К. Маркса. Див. *Маркс Лаура*.

ЛАФАРГ (Lafargue) Поль (15.I 1842, Сантьяго-де-Куба — 26.XI 1911, Париж) — діяч франц. і міжнар. робітн. руху. Н. в сім'ї франц. торговця. З 1851 жин у Франції, 1866—68 — в Англії. Учасник соціалістичного руху з 1864. З 1866 — член Ген. ради *Інтернаціоналу 1-го*. Був близько знайомий з К. Марксом і Ф. Енгельсом, 1868 одружився з дочкою К. Маркса — Лаурою Маркс. Після падіння *Парижської комуни 1871* емігрував, 1882 повернувся до Франції. Спільно з Ж. Гедом за допомогою К. Маркса і Ф. Енгельса розробив *Гаврську програму 1880* франц. робітн. партії, 1882 разом з Гедом очолював партію, співробітничав у її органі — газ. «Егаліте» («Рівність»). Один з організаторів *Інтернаціоналу 2-го* (1889). В 1891—93 — деп. франц. парламенту. В 70-х рр 19 ст. встановив зв'язки з рос. революціонерами, друкувався в рос. прогресивній пресі. Не раз зазнавав арештів. Незважаючи на окремі помилки, Л. вніс вагомий вклад у розробку і пропаганду марксистської теорії. Автор численних праць з марксистської філософії, політ. економії, наук. соціалізму, історії релігії, літ. критики, філології.

В. І. Ленін особисто знав Л. і характеризував його як одного з найталановитіших і найглибших поширювачів ідей марксизму (див. Повне збір. тв., т. 20, с. 366). Разом з дружиною покінчили життя самогубством.

Лит.: Момджян Х. Н. Поль Лафарг и философия марксизма. М., 1978. А. Г. Слюсаренко.

ЛАФЕТ (нім. Lafette, від франц. l'affût) — станок, на якому закріплюється ствол артилерійської гармати. Призначений для надання стволу вертикальних і горизонтальних кутів (за допомогою механізмів наводки), поглинання енергії віддачі при пострілі, а також для пересування гармати. Л. бувають рухомі (на колісному або гусеничному ході), напівстационарні (на рухомій основі в танкових, самохідних, корабельних, авіац. та ін. гарматах) і стационарні (на нерухомій основі в берегових, фортечних та ін. гарматах). Гл. с. 80.

ЛАФОНТЕН (La Fontaine) Жан де (8.VII 1621, Шато-Тьеррі, Шампань — 13.IV 1695, Париж) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1684). Літ. діяльність почав з наслідування античних зразків (комедія «Євнух», 1654; ідилія «Адоніс», 1658; роман «Любов Пеїкеї й Купілона», 1669). Вільнодумець і прихильник матеріалістичної філософії П. Гассенді. Л. звернувся до реалістичних традицій Відродження. У віршованих «Казках...» (кн. 1—5, 1665—85) виступав проти лицемірства католицького духовництва, феод. самоуправства, продажництва чиновників. Сатира Л. досягла довершеності в «Байках» (кн. 1—12, 1668—94), сюжети яких запозичені у Езопа і Федра або взяті з нар. джерел. Байки Л. насичені гострим життєвим матеріалом і нар. гумором, спрямовані проти панівних класів франц. суспільства. Вони вплинули на розвиток жанру байки в європ. д-рі, зокрема на творчість І. Крилова та Л. Глібова.

Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971. [Байки]. В кн.: Байки зарубіжних байкарів. К., 1973. Рос. перекл. — Любовь Психен и Купілона. М., 1964. Н. О. Модестова.

ЛАХЕМАЇСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАРК, Лахемма — національний парк в Ест. РСР. Площа 64,9 тис. га. Утворений 1971 для охорони типових ландшафтів узбережжя Фінської зат. Багато річок, боліт, невеликих заток, озер, є водоспади. Болота Хара і Лаука, праліс на п-ові Верги, де водяться ведмеді, мають статус заповідників. На тер. парку — істор. та етногр. пам'ятки. Туризм.

О. К. Юшнко.
ЛАХОР — місто на Пн. Сх. Пакистану, адм. ц. провінції Пенджаб. Розташований на р. Раві. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 2,2 млн. ж. (1972). Л. засн. на поч. нашої ери. В 1099—1114 і 1153—86 — столиця д-ви Газневідів. Був тимчасовою резиденцією правителів з дин. *Великих Моголів*. У 1799—1849 — столиця Сікхської д-ви. В період англ. панування (1849—1947) — центр Лахорської області та однойменного округу

Брит. Індії. З 1947 — адм. ц. провінції Пенджаб, з 1955 — області Лахор і провінції Зх. Пакистан, з 1970 — провінції Пенджаб. Л. — значний центр текст. (особливо бавовняної), швейної, гумової, шкіряно-взут. та харч. пром-сті. Невеликі маш.-буд. і металообр. (с.-г. машини, транс. устаткування, електротех. виробн. насоси), металург. та хім. підприємства, залізничні майстерні, ТЕС. Розвинуті кустарні ремесла (вишивка, орнамент, золоті й срібні виробн тощо). Пенджабський ун-т (засн. 1882), Інженерний ін-т. Музей Л., музеї зброї, образотворчого і прикладного мистецтва. Серед архіт. пам'яток: форт з стінами й вежами (70-і рр. 16 ст.), палацові комплекси (палац Джахангіра, 1617, арх. Абдул Карім), мечеті — Везір Хана (1634), Золота (1753); еkleктичні будівлі 19 ст. За 8 км від Л. — сади Шалімара (1637, арх. Алі Мардан Хан), поблизу Л. — мавзолей Джахангіра (1626).

ЛАХТАК, морський засць (*Erigonathus barbatus*) — осавець род. *справжніх талевих*. Довж. тіла до 240 см, маса до 300 кг. Волосиний покрив грубий, порівняно негустий, сірувато-бурого кольору, іноді з білуватими і жовтуватими малопомітними плямами. Населяють мілководні узбережні р-ни. Живуть поодинокі або групами. Живиться Л. довшими молосками, крабами, креветками, рідше — рибою. Статевозрілість стають у 4—7-річному віці. Самка у березні — травні після майже 1-річної вагітності народжує 1 маля, вкрите м'яким темно-бурим хутром. Пошир. у Пн. Льодовитому ок. та пн. частині Атлантичного і Тихого океанів. Л. — об'єкт промислу (використовують жир, шкіру, м'ясо вживають переш. для годівлі хутрових звірів).

О. П. Корнєєв.

ЛАХУТІ Абулькасім Ахмедзаде (4.XII 1887, м. Керманшах, Зх. Іран — 16.III 1957, Москва) — тадж. рад. поет. Член КПРС з 1924. В 1922 емігрував до Рад. Союзу. Друкуватися почав 1907. У зб. віршів «Червона поезія» (1927), поемах «Кремль» (1923), «Ленін живий» (1924), «Корона та прапор» (1935) оспівував рад. дійсність, колгоспне будівництво. В 30-і рр. писав твори про героїку праці рад. людей («Батьківщина радості», 1935). Вірші періоду Великої Вітчизн. війни («Марди-стан», 1941; «Витязь Мир», «Перемога Тані», обидва — 1942) — про героїзм рад. воїнів і партизанів. Драм. поема «Коваль Кава» (1941) послужила лібретто для однойменної опери. Неодноразово бував на Україні, присвятив їй поезії «Відповідь на „Заповіт“ Шевченка» (1933), «На березі Дніпра» (1936), «Дім Тараса буде вільний», «Народові України» (обидва — 1942). Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

Тел.: Укр. перекл. — Поезії. Х., 1932; Вибрані поезії. Х., 1934; Тарасу Шевченку. В кн.: Народні-брати К., 1954; [Вірші]. «Вітчизна», 1977 № 12; Рос. перекл. — Ветер утра. М., 1967; Лирика. М., 1970.

М. Ж. Лафайет.

П. Лафарг.

Ж. де Лафонтен.

А. Лахуті.

ЛАЦАНИЧ

ЛАЦАНИЧ Ігор Васильович (п. 11.VII 1935, Ужгород) — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1979. У 1961 закінчив Львів. консерваторію. В 1956—68 — диригент Львів. театру опери та балету ім. І. Франка (з 1975 — гол. диригент); 1970—75 — гол. диригент Донец. театру опери та балету. Під диригуванням Л. поставлено вистави «10 днів, що потрясли світ» М. Кармінського, «Ярослав Мудрий» Ю. Мейтуса (обидві — Донецьк), «Тангейзер» Р. Вагнера, «Джоконда» А. Понкеллі (Львів).

ЛАЦІС Віліс Тенісович [29.IV (12.V) 1904, с. Рінузі, тепер у складі Риги — 6.II 1966, Рига] — латис. рад. письменник, держ. діяч, нар. письменник Латв. РСР (з 1947). Член КПРС з 1928. Н. в сім'ї портового робітника. Працював рибалкою, вантажником у порту, лісорубом, матросом. Після встановлення Рад. влади в Латвії (1940) був членом нар. уряду і ЦК Компартії Латвії. На XIX, XX і XXII з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Друкуватися почав 1921 (фейлетони, кореспонденції, вірші). Перший літ. твір — новела «Жінка» (1930). Романи Л. пройняті гострою критикою бурж. ладу і пошуками польових героїв, носіїв кращих якостей трудового народу: трилогія «Безкрилі птахи» (1931—33), «Син рибалки» (т. 1—2, 1933—34), «Земля і море» (1938), «Втрачена батьківщина» (1940—52) та ін. Роман-епосея «Буря» (1943—48; Держ. премія СРСР, 1949), роман «До нового берега» (1950—51; Держ. премія СРСР, 1952) — про боротьбу латис. народу за встановлення Рад. влади в Латвії, захист соціалістичних завоювань в роки Великої Вітчизн. війни і побудову соціалізму. Автор романів «Селище біля моря» (1954), «Після грози» (1962), оповідань, п'єс. Романи Л. інсценізовані і поставлені на сцені рад. театрів, в т. ч. і укр.; за мотивами деяких з них створено кінофільми. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Буря, ч. 1—3. К., 1952; Втрачена Батьківщина, К., 1958; Безкрилі птахи, К., 1957; Родина Зігарів, К., 1958; Капітан Сіліс, К., 1965; До нового берега, К., 1971; Син рибалки, К., 1971; Р. о. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1959—60.

Б. К. Звайгзне.
ЛАЦІС Мартин Іванович [справж. прізвище, ім'я та по батькові — Судрабс Ян Фрідріхович; 16 (28). XII 1888—20.III 1938] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. у Вецпібальській волості (тепер Печіський р-н Латв. РСР) у сім'ї наймита. Учасник революції 1905—07 в Латвії. В 1917 — член Петрогр. військ.-революц. к-ту, активний учасник Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917 — член колегії Наркомату внутр. справ, 1918 — член колегії ВЧК, голова ЧК і Військ. трибуналу 3-ї армії Сх. фронту. В 1919—21 — голова Всеукр. ЧК. З 1921 — на керівній парт. і госп. роботі.

Нагороджений орденами Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора.

ЛАЦЦІ (італ. lazzi — жарти, витівки, від лат. actio — дія) — короткі сцени буфонадного (див. *Буфонада*) характеру, різноманітні трюки, жарти, дотепи; один з важливих елементів італ. *комедії дель арте*. Л. вводили в свої комедії К. Гольдоні, К. Гоцці. В 20 ст. Л. використовують т. з. діалектальні (на місцевих наріччях) театри (зокрема, театр *Е. Де Філіппо*), циркові клоуни.

ЛАЧИНОВ Дмитро Олександрович [10 (22).V 1842, с. Лісне Конобесово, тепер Шацького р-ну Рязан. обл. — 15 (28).X 1902, Петербург] — рос. фізик і електротехнік. Закінчив (1864) Петерб. ун-т. Досліджував дію електр. машин, уперше математично довів можливість передавати електроенергію, підвищуючи напругу, на значну віддачу без великих втрат. Вивчав властивості електр. дуги, розробив оригінальний тип гальванічного елемента, винайшов дугувий дифаноскоп, регулятор напруги, оптичний динамометр, удосконалив фотометр тощо.

Літ.: Ржонскіицький Б. Н. Дмитрий Александрович Лачинов. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

ЛА-ШАПЕЛЬ-О-СЕН — село на Пд. Франції, за 40 км на Пд. Сх. від м. Брив (деп. Коррез), поблизу якого в одному з гротів на скли височини 1908 виявлено залишки палеолітичної стоянки, де знайдені кістки волохатого носорога, п. оленя, бізона і численні крем'яні *скребла й гостроконечники*. Відкрито також поховання (добре збереглося) чоловіка з підігнутими ногами, що належав до групи зх.-європ., або класичних, *неандертальців* (т. з. шапелльї). Іл. с. 85.

ЛАШЕВІЧ Михайло Михайлович (1884, Одеса — 30.VIII 1928, Харбін) — рад. держ. і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1901. Проводив парт. роботу в Одесі, Миколаєві, Єкатеринбурзі, Петербурзі. В 1917 — секретар, потім голова фракції більшовиків Петрогр. Ради робітн. і солдатських депутатів, член Петрогр. ревкому. В 1918—19 — командувачий 3-ю армією, член Реввійськради Сх. і Пд. фронтів. У 1920—25 — командувачий військами Сиб. військ. округу, голова Сибревкому. В 1925 — заст. наркома військ. і мор. справ і заст. голови Реввійськради. Брав участь у «новій опозиції», *троцькістсько-зінов'євському антипартійному блоці*. В 1926—28 — на госп. роботі. На VII, XII і XIII з'їздах партії обирався членом ЦК РКП(б), на XIV з'їзді — кандидатом у члени ЦК. Був членом ВЦВК. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

ЛАШКАРЬОВ Валід Євгенович [24.IX (7.X) 1903, Київ — 1.XII 1974, там же] — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1945). Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1924). У 1939—60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР і водночас викладав у Київ. ун-ті (1939—57). З 1960 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР (1960 — 70 — директор). Наук. праці з оптики, фізики рентгенівських променів, дифрак-

ції електронів, фізики і техніки напівпровідників. Створив теорію внутр. фотоелекту в напівпровідниках, експериментально виявив неентальний внутр. фотоелект. розробив методи дослідження фотопровідності в складних напівпровідниках з широкою забороненою зоною. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ЛАЩЕВСЬКИЙ Варлаам [світське ім'я — Василь; бл. 1704 — 28. VII (8.VIII) 1774, Москва] — укр. письменник, педагог, церковний діяч. Закінчив Київ. академію (1737). У 1738 пострився в ченці. В 1739—47 викладав у Київ. академії піїтику, риторику, богослов'я, грец. та давньосвр. мови. В 1753 Л. призначено спочатку архімандритом Довського монастиря в Москві, потім — ректором Моск. академії. В 1754—58 був членом синоду. Автор шкільної драми-мораліте «Трагедіокомедія о мэдв в будущей жизни...» (бл. 1742), що містила сатиричні елементи, грец. граматики лат. мовою, промов та ін. творів.

ЛАШУК Юрій Пилипович (п. 2.III 1922, с. Липки, тепер Гошанського р-ну Ровен. обл.) — укр. рад. мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства (з 1974). В 1953 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мист. Автор наук. праць з питань укр. нар. і декор.-ужиткового мистецтва «Закарпатська народна кераміка» (1960), «Косівська кераміка» (1966), «Українські гончарі» (1968), «Олександра Бахматюк» (1976). Брав участь у колективних працях «Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва» (1969), «Історія українського мистецтва» (т. 2, 4, 1967—70). Викладав (1962—75) у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва.

ЛЕ Іван Леонтійович [справж. прізвище — Мойся; 9 (21).III 1895, с. Мойсінці, тепер с. Придніпровське Черніобайського р-ну Черкас. обл. — 9.X 1978, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1925. Брав участь в революц. подіях 1917 в Петрограді і громадян. війні на Україні. В 1923 закінчив робітфак при Київ. політех. ін-ті, вчився в цьому ін-ті. Перші вірші й нариси друкував ще до революції. Був членом літ. орг-ції «Гарт», працював на журналістській і видавничій роботі. Під час Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Тематика творів 20-х рр. — громадян. війна (повість «Юхим Кудря», 1926), соціалістичне будівництво на селі (зб. оповідань «Танець живота», 1928, та ін.). Значну роль у становленні соціалістич. реалізму в укр. рад. лі-рі відіграв «Роман міжгір'я» (1929—33, нові редакції — 1935, 1953), де показано будівництво нового життя в Узбекистані, дружбу рад. народів. Героїку п'ятиріччя відобразив у повісті «Інтеррад» (1932), романі «Історія радості» (1938, друга ред. — 1947). Подіями Великої Вітчизн. війни присвячено роман «Південний захід» (1948—50, у співавторстві з О. Левадою). Роман «Наливайко» (1940) — своєрідний пролог до широкого худож.-істор. полотна в трьох

І. В. Лашчич.

В. Т. Лашчич.

В. Е. Лашчич.

Іван Ле.

книгах — роману «Хмельницький» (1957—65; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1967) — про визвольну війну українського народу 1648—54. Тему героїчної праці рад. людей продовжував розробляти в книгах «Право молодості» (1953), «Кленовий лист» (1960) та ін. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.
Тел.: Теорії, т. 1—7. К., 1968—70; Рос. перекл. — Наливайко. М., 1975; Хмельницький, кн. 1—3. М., 1974; Роман межгор'я. М., 1975; Листів весни. М., 1978.

Лит.: Лакіза М. П. Іван Ле. К., 1965; Мисник П. Д. Іван Ле. К., 1975.

В. П. Лета.

ЛЕББОК (Lubbock) Джон (30.IV 1834, Лондон — 28.V 1913, замок Кінгсгейт, Кент) — англ. археолог і етнограф. Вперше поділив кам'яний вік на *палеоліт* і *неоліт*. Л. досліджував питання історії культури, особливо історії шлюбу і сім'ї, а також реліг. вірувань. Вперше застосував комплексне використання археол. та етногр. матеріалів для вивчення первісної історії.

ЛЕБЕГ (Lebesgue) Анрі Леон (28.VI 1875, Бове, деп. Уаза — 26.VII 1941, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1922), інозем. чл.-кор. АН СРСР (з 1929). Один із засновників сучас. теорії функцій дійсної змінної. Розробив теорію міри, запровадив поняття вимірної функції (для *Міра множини*) і нове визначення інтеграла (т. з. *Лебегов інтеграл*). Його дослідження сприяли створенню дескриптивної *функції теорії*. Л. одержав також важливі результати геом. в топологічного характеру.

ЛЕБЕГА ІНТЕГРАЛ — узагальнення поняття визначеного інтеграла (див. *Інтегральне числення*) на клас всіх обмежених вимірних функцій (див. *Міра множини*). Запровадив 1902 А. Лебег. Для функції однієї змінної Л. і вводять так. Припустимо, що на відрітку $[a; b]$ задана функція $y = f(x)$. Розбивають множину значень функції точками $... < y_{i-1} < y_i < y_{i+1} < ... < y_{i-1} < y_i < y_{i+1} < ...$ і позначають через M_i множину тих точок x з відрізка $[a; b]$, для яких $y_{i-1} < f(x) < y_i$. Складають суму

$$S = \sum \eta_i(M_i).$$

де $y_{i-1} < \eta_i < y_i$, а $\mu(M_i)$ — міра множини M_i . Граничні цих сум при $\max(y_i - y_{i-1}) \rightarrow 0$ наз. Л. і. Застосування Л. і. дало змогу остаточно розв'язати ряд проблем матем. аналізу (зокрема, в теорії *тригонометричних рядів*) і *функціонального аналізу*.

ЛЕБЕДЬ Анастасій Олексійович (н. 1.IV 1931, с. Сущеве, тепер Гагаринського р-ну Смол. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1959. Після закінчення (1954) Київ. політех. ін-ту викладав у ньому. З 1960 працював в Ін-ті металокераміки і спеціальних сплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР. З 1966 — в Ін-ті проблем міцності АН УРСР. Осн. праці з механіки матеріалів і міцності конструкцій.

Виконав дослідження законів зміцнення і критеріїв міцності матеріалів в умовах складного напруженого стану при високих і низьких т-рах. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

ЛЕБЕДЕВ Борис Федорович (н. 11.III 1923, Київ) — укр. рад. вчений у галузі зварних будівельних металоконструкцій, доктор тех. наук (з 1970). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення (1951) Київ. інженерно-буд. ін-ту почав працювати в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. напрями наук. діяльності: раціоналізація конструктивних форм пром. споруд, удосконалення технології механізованого зварювання економічних сталей, розробка індустриальних методів виготовлення металоконструкцій, створення зварювальної апаратури тощо. Нагороджений орденом Червоної Зірки, Держ. премія УРСР, 1976.

ЛЕБЕДЕВ Валентин Віталійович (н. 14.IV 1942, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1973), кандидат технічних наук (1975). Член КПРС з 1971. Закінчив (1966) Моск. авіац. ін-т. Працював у констр. бюро. З 1972 — у загоні космонавтів. Разом з П. І. Клімуком здійснив (18—26.XII 1973) як бортінженер політ на косміч. кораблі «Союз-13». В цьому польоті проводились астрофіз. спостереження за допомогою системи телескопів «Оріон-2», випробування бортових систем та ін.

ЛЕБЕДЕВ Володимир Костянтинович (н. 6.VI 1922, м. Данков, тепер Липец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі зварювальної електротермії, акад. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1950. Закінчив (1944) Моск. енергетичний ін-т. З 1945 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (з 1970 — заст. директора). Осн. праці з проблем живлення й керування стосовно до різних видів зварювання та деяких електрометалург. процесів, розробки електрозварювальної техніки. Ленінська премія, 1966. Держ. премія УРСР, 1976.

ЛЕБЕДЕВ Гарасим Степанович [1749, Ярославль — 15 (27).VII 1817, Петербург] — рос. мандрівник, учений, основоположник рос. індології. В 1785—97 жив у Індії, де вивчав мови, знайомився з історією і культурою країни. Створив перший інд. театр європ. типу (1795—96). В 1801 видав у Лондоні граматику мови гінді. В 1802 повернувся до Росії. В 1805 в Петербурзі заснував першу в Європі друкарню з наборним бенгальським шрифтом. Того самого року видав першу рос. працю про Індію, її економіку, історію й культуру: «Безсторонні спостереження систем Східної Індії брамгенів, священних обрядів їхніх і народних звичаїв». Л. першим з росіян вивчив основні санскриту.

Лит.: Очерки по истории русского востоковедения, сб. 2. М., 1956.

ЛЕБЕДЕВ Євген Олексійович (н. 2 (15).I 1917, м. Балаково, тепер Саратов. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1968). Після закінчення 1940 театр. уч-ща в Москві працював у театрах Тбілі-

сі, Ленінграда, з 1956 — в Ленінград. Великому драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Рогожин («Ідіот» за Достоевським), Холостомір («Історія косяки», за твором Л. Толстого «Холостомір»), Безсмертов («Міщанин» Горького), боцман Кобза («Загибель ескадри» Корнійчука), Артуро Уї («Кар'єра Артуро Уї» Брехта) та ін. Знімається в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1968.

ЛЕБЕДЕВ Максим Абрамович (січень 1887, с. Коровіно кол. Костромської губернії — грудень 1959) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1905. Учасник революційних подій 1905 в Москві. З 1908 — на парт. роботі в Петербурзі. Після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 — один з керівників більшовицької орг-ції Третього авіапарку в Києві, член Київ. к-ту РСДРП(б), член Київ. Ради солдат. депутатів. Учасник громадян. війни. Пізніше — на рад. і парт. роботі в Ярославлі і Смоленську. З 1935 — персональний пенсіонер. На XIV з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦКК. Нагороджений орденом Леніна.

ЛЕБЕДЕВ Микола Миколайович (1887 — квітень 1919) — учасник революц. руху в Росії, журналіст. Член Комуністичної партії з 1911. Вів парт. роботу в Петербурзі, з 1913 — член Петерб. к-ту РСДРП. В 1912—14 та 1917 співробітничав у газ. «Правда». Після Лютневої революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), член редколегії газ. «Голос соціал-демократів» і «Пролетарская мысль». В 1918 — редактор газ. «Коммунист» — органу ЦК КП(б)У, потім працював у Харкові секретарем газ. «Известия ЦИК Советов Украины». Був членом редколегії газ. «Беднота», очолював Бюро української преси (БУП).

ЛЕБЕДЕВ Михайло Іванович [4 (16).XI 1811, Тарту, тепер Ест. РСР — між 6 (18) і 13 (25).VII 1837, Неаполь] — рос. живописець-пейзажист. Син кріпака. В 1829—33 навчався в петерб. АМ у М. Воробйова, з 1834 — пенсіонер АМ в Італії. Твори: «Арічча поблизу Рима» (1835), «Вид Кастелла Гандольфо поблизу Рима» (1836), «Вид околиць Альбано поблизу Рима» (1836) та «Алея в Альбано», «У парку Гіджі» (обидва — 1837). З картини Л. «Вечір в Альбано поблизу Рима (Ліс)» (1836) Т. Шевченко виконав малюнок та офорт. Іл. с. 86.

Лит.: Юрова Т. В. Михаил Иванович Лебедев. М., 1971.

ЛЕБЕДЕВ Михайло Миколайович [10 (22).X 1877, с. Междор, тепер Сисольського р-ну Комі АРСР — 5.III 1951, с. Корткерос Комі АРСР] — комі рад. поет, один із засновників комі рад. л-ри. Друкуватися почав 1900. До Великої Жовтн. соціалістич. революції опублікував кілька прозових творів рос. мовою і віршів комі мовою, в яких показав побут, звичаї, лореволуц. комі села. Захоплено зустрів перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. Автор першого драм. твору мовою комі — «Чарівник» (1920), лібретто опе-

В. В. Лебедєв.

В. К. Лебедєв.

Є. О. Лебедєв.

М. І. Лебедєв. Алея в Альбано. 1837. ДТГ в Москві.

ЛЕБЕДЕВ

рети «Настук» (1928). Цикл оповідань «Під богом і царем» (1927), «Два куркулі» (1929), «Хто не робить, той не їсть» (1931) — про соціалістичне перетворення Кому краю. Багато віршів Л. стали нар. піснями. Писав і байки. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

ЛЕБЕДЕВ Олександр Георгійович (1874, Казань — 27.I 1936, Київ) — укр. рад. ентомолог. Закінчив фіз.-матем. факультет Казан. ун-ту (1899). З 1900 — викладач с.-г. відділу Київ. політехнічного ін-ту, згодом — професор Київ. с.-г. та лісотехнічного ін-тів. Праці Л. присвячені питанням захисту рослин. При Київ. с.-г. ін-ті організував ентомолог. станцію, що готувала кадри для перших укр. установ по захисту врожаю (Київ, Полтава, Харків). Редактор перших в країні ентомолог. журн. — «Энтомологический вестник» (1912—14) та «Журнал прикладной энтомологии» (1916), що видавалися у Києві.

ЛЕБЕДЕВ Олександр Олексійович [14 (26).XI 1893, Паневежис, тепер Лит. РСР — 15.III 1969, Ленінград] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1957). Після закінчення Петроградського ун-ту (1916) працював там же, з 1919 — одночасно в Держ. оптичному ін-ті. Осн. праці — з тех., прикладної та електронної оптики. Розробив теорію відпалу оптичного скла. Разом зі співробітниками створив перший зразок вітчизн. електронного мікроскопа. Під його керівництвом розроблено конструкцію знімальної камери для фотографування швидкоплинних процесів. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1949; Ленінська премія, 1959.

ЛЕБЕДЕВ Павло Павлович [21.IV (3.V) 1872, Чебоксари — 2.VII 1933, Харків] — рад. військ. діяч. На військ. службі з 1890. В 1900 закінчив Академію Генштабу. Учасник I-ї світової війни, генерал-майор. У квітні 1918 добровільно вступив у Рад. Армію. Учасник громадян. війни; був нач. Мобілізаційного управління Всерос. гол. штабу (1918—19), нач. штабу (квітень — липень 1919) та команд. (липень) Сх. фронтом, нач. Польового штабу Республіки і Штабу РСЧА (1919—24). Член Реввійськради СРСР (1923—24). З 1925 — нач. штабу та пом. команд. військами Укр. військового округу. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора.

ЛЕБЕДЕВ Петро Іванович [11 (23).VIII 1885, м. Пирятин, тепер Полтав. обл. УРСР — 3.V 1948, Москва] — рад. геолог і петрограф, чл.-кор. АН СРСР (з 1939). Закінчив Петерб. політех. ін-т (1909) і Петерб. ун-т (1912). З 1915 — професор ун-ту в Ростові-на-Дону, пізніше — Ленінгр. політех. і Ленінгр. гірничого ін-тів та ін. вузів. З 1926 — наук. співробітник АН СРСР. Проводив геол. дослідження в Карелії, на Кавказі й Закавказзі, Алтаї, Далекому Сході, в Кузнецькому Ала-тау, на Україні, зокрема на Ма-

ріупольщині й Волні. Осн. праці з питань петрографії, мінералогії, геохімії, вчення про корисні копалини. Разом з В. І. Лучицьким створив працю «Петрографія України» (1934). Нагороджений орденами Леніна й Трудового Червоного Прапора.

ЛЕБЕДЕВ Петро Миколайович [24.II (8.III) 1866, Москва — 1 (14).III 1912, там же] — рос. фізик-експериментатор. У 1887—91 працював у Страсбурзі й Берліні в лабораторіях А. Кундта, Ф. Кольрауша і Г. Л. Ф. Гельмгольца. З 1891 — у Моск. ун-ті (асистент О. Г. Столетова, з 1900 — професор), який залишив 1911 на знак протесту проти реакційних заходів міністра освіти Кассо. Після відставки організував на приватні кошти фіз. лабораторію в Моск. міському нар. ун-ті ім. А. Л. Шанявського. Дослідження в галузі експериментального підтвердження електромагн. теорії світла. Першим одержав міліметрові електромагн. хвилі (1895) і показав, що вони здатні називати подвійного променезаломлення. Виявив і виміряв тиск світла на тверді тіла (1901) та газів (1907). Ім'я Л. присвоєно Фіз. ін-тові АН СРСР.

ЛЕБЕДЕВ Сергій Васильович [13 (25).VII 1874, Люблін, тепер ПНР — 2.V 1934, Ленінград] — рос. рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1932). Учень О. Є. Фаворського. Закінчив (1900) Петерб. ун-т, з 1902 працював там же. Праці Л. стосуються полімеризації ненасичених вуглеводнів (аленів, дивінілу, ацетилену тощо), кінетики високо- і низькотемпературної полімеризації дієнових вуглеводнів (зокрема, бутадієну), одержання толуолу з нафти, гідрогенізації ненасичених сполук і піролізу нафти тощо. Спільно з іншими 1926—28 розробив спосіб одержання натрій-дівінілового каучуку із спирту. У 1931—32 у Рад. Союзі вперше в світі створено пром. виробн. синтетичного каучуку за методом Лебедева. АН СРСР встановлено премію ім. С. В. Лебедева. Нагороджений орденом Леніна.

ЛЕБЕДЕВ Сергій Іванович [н. 21.II (6.III) 1902, с. Ганнівка, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.] — український рад. фізіолог рослин, засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1946. В 1926 закінчив Полтавський с.-г. ін-т. Працював (до 1932) на с.-г. дослідних станціях України, у Всесоюзному н.-д. ін-ті конопель (1932—37), в Глухівському с.-г. ін-ті (1937—41), ін-ті ботаніки і Ботанічному саду АН УРСР (1943—53) та ін. З 1953 — проф. і ректор Олександрівського ун-ту, 1959—62 — проф. і ректор Української с.-г. академії (з 1962 там же зав. кафедрою і керівник н.-д. лабораторії).

Праці присвячені вивченню пігментів рослин, їх мінерального живлення, фотосинтезу, ін. питанням біології. Делегат XVIII і XX з'їздів Компартії України. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛЕБЕДЕВ Сергій Олексійович [20.X (2.XI) 1902, Нижній Новгород, тепер Горький — 3.VII 1974,

Москва] — рад. учений в галузі електротехніки й обчислювальної техніки, акад. АН СРСР (з 1953), акад. АН УРСР (з 1945), Герой Соціалістичної Праці (1956). Член КПРС з 1946. Закінчив (1928) Моск. вище тех. уч.-ще. Працював у Всесоюзному електротех. ін-ті, в 1946—51 — директор Ін-ту електротехніки АН УРСР, 1953—73 — директор Ін-ту точної механіки і обчислювальної техніки АН СРСР. Праці Л. присвячені проблемам стійкості й автоматизації енерг. систем, обчислювальної техніки, теорії лінійних пристроїв. Під його керівництвом у Києві створено (1950) першу в Рад. Союзі електронну обчислювальну машину «МЭСМ», в Москві — ряд швидкодіючих ЕОМ. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1969. Ленінська премія, 1966. В 1977 встановлено премію ім. С. О. Лебедева АН УРСР.

ЛЕБЕДЕВА Сара Дмитрівна [11 (23).XII 1892, Петербург — 7.III 1967, Москва] — рос. рад. скульптор, чл.-кор. АМ СРСР (з 1958), засл. діяч мист. РРФСР (з 1945). В 1910—15 навчалася в худож. майстернях М. Бернштейна, Л. Шервуда та В. Кузнецова. Брала участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*. На творчості Л. позначився імпресіонізм. Автор портретів: Ф. Е. Дзержинського (1925), О. Цюрупі (1927), В. Чкалова (1936), О. Твардовського (1943), Б. Пастернака (1961—63). Працювала також у галузі декоративно-ужиткового мистецтва.

Лит.: Сара Лебедева. М., 1973.

ЛЕБЕДЕВ-КУМАЧ Василь Іванович [справж. прізвище — Лебедєв; 24.VII (5.VIII) 1898, Москва — 20.II 1949, там же] — рос. рад. поет. Член Комуністичної партії з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1916. Писав пісні для естради і кінокомедій («Веселі хлоп'ята», 1934; «Цирк», 1936; «Волга-Волга», 1937). Автор патріотичних пісень, краш з яких поклали на музику І. Дунаєвський, О. Александров, М. Блантер та ін. («Пісня про Батьківщину», 1936; «Священна війна», 1941; «Комсомольці-морські», 1943, та ін.). У зб. «Фронтіві пісні та вірші» (1939) є вірші, присвячені визволенню Зх. України, проймають любов'ю до Рад. України, її народу. Автор віршованої промови «Народ не забув свого Тараса» (1939). Писав і для дітей. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ЛЕБЕДЕВ-ПОЛЯНСЬКИЙ Павло Іванович [справж. прізвище — Лебедєв; псевд. — Валеріан Полянський; 21.XII 1881 (2.I 1882), м. Меленки, тепер Владимир. обл. — 4.IV 1948, Москва] — рос. рад. критик, літературознавець, акад. АН СРСР (з 1946). Член Комуністичної партії з 1902. Учасник революц. руху в Нижньому Новгороді. Миколаєві. В 1918—20 — один з керівників «Пролеткульту». Автор теор. праць («Ленін і література», 1924, та ін.), праць з історії рос. критики («М. О. Доб-

О. О. Лебедєв.

П. М. Лебедєв.

С. В. Лебедєв.

С. О. Лебедєв.

ролюбов», 1933; «В. Г. Бєлінський», 1945), статей про рад. л-ру («На літературному фронті», 1924, та ін.). Нагороджений орденом Леніна.

ЛЕБЕДИН — місто Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Вільшанці (притока Пела). Залізнична ст. Лебединська. Засн. 1654. Під час війни зі шведами (1708—09) в Л. була штаб-квартира рос. військ. У 1905 і 1906 у Лебединському пов. відбувалися збройні сутички селян з поліцією і військами. Про них згадував В. І. Ленін у статті «Боротьба пролетаріату і холопство буржуазії» (див. Повне збір. тв., т. 10, с. 294). Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (11.X 1941 — 19.VIII 1943) в районі діяли партизанські загони.

В місті — 3-лі: верстатних вузлів, поршневих кілець, ліжковий, плодоконсервний, прод. товарів, маслоробний, комбикормовий, калібрувальний, буд. матеріалів; м'ясокомбінат, швейна та пластмасової фурнітури ф-ки, пром. комбінат, райсільгосптехніка, 7 заг.-осв., музична, спортивна, бухгалтерська та автомобільна школи, пед., мед. та профес.-тех. уч-ща; лікарня, 2 будинки культури, 4 клуби, кінотеатр, 9 б-к, 4 музеї (худож. й краєзнавчий, В. І. Леніна та трудової слави). Пам'ятка дерев'яної архітектури — Воскресенська церква (1748). В Л. народилися нар. арт. СРСР Б. Р. Гмиря, рад. парт. і держ. діяч М. Н. Демченко, укр. історик медицини В. Я. Джуньковський, укр. рад. ботанік і поет М. В. Клоков, укр. мінералог Ф. П. Мойсєєнко. В червні 1859 Л. відвідав Т. Г. Шевченко.

ЛЕБЕДИНЕЦЬ Антон Дмитрович (Бас-Лебединець; 26.XII 1894 (7.I 1895), с. Скибинці, тепер Тетіївського р-ну Київ. обл. — 17.III 1979, Харків) — укр. рад. композитор і хорний диригент, засл. діяч мист. Узб. РСР (з 1943) та УРСР (з 1949). Член КПРС з 1952. Муз. освіту здобув у Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка (1921), закінчив аспірантуру при Харків. муз.-драм. ін-ті (1933). З 1944 — викладач, 1951—62 — ректор Харків. консерваторії. Керівник групи композиторів, що створили музику до Держ. гімну УРСР. Автор пісень і хорів («Тракторист», «Дніпрельстан», «Партія веде», «Слава, наш великий Ленін», «Наша слава»). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛЕБЕДИНСКА ПІРОДА великої рогатої худоби — порода мо-

лочно-м'ясного напрямку продуктивності. Виведена в Сумській обл. УРСР (назва — від м. Лебедина) схрещуванням корів місцевих порід (переважно сірої української породи) з бугаями швейцької породи та наступним розведенням кращих помісей «я собі». Як породу затверджено 1950. Мاستь здебільшого сіро-бура. Тварини великі, з пропорційною, міцною будовою тіла і добре розвиненими м'язами. Жива маса

корів 500—550 кг, бугаїв 850—1000 кг. Середньорічний надій молока 3500—4600 кг (рекорд 12 900 кг) жирністю 3,8—4% і більше. Худоба Л. п. характеризується також добрими м'ясними якостями. Забійний вихід 60—62%. Розводять Л. п. в Сум., Харків., Черніг. областях, а також в окремих р-нах Вірм. РСР, Аз. РСР та Кирг. РСР. Племенних бугаїв Л. п. використовують також для поліпшення бурої карпатської худоби.

ЛЕБЕДИНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1906 — виступ селян с. Лебедина (тепер Шполянського р-ну Черкас. обл.) під час революції 1905—07 в Росії. 18 і 19.VI (1 і 2.VII) в селі проходили мітинги. 19.VI (2.VII) селяни вирушили до економіч. місц. поміщика з вимогами збільшити їм поденну платню. 23.VI (6.VII) в село прибуло пієскадрона драгунів, які 27.VI (10.VII) жорстоко побили при арешті кількох селян. У відповідь на це лебединці закликали на допомогу жителів навколишніх сіл. В Лебедині зібралося бл. 1 тис. селян. Між селянами і карателями відбулася збройна сутичка. Драгуни змушені були відступити. Нові війська, що прибули в село, жорстоко придушили заворушення. 40 учасників його було засуджено до тюремного ув'язнення та каторжних робіт. Організаторів руху повішено.

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Сумської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 72,5 тис. чол. (1980). У районі — 160 населених пунктів, підпорядкованих міськ. та 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Лебедин. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: природний газ, торф, глина, пісок. З Пн. Сх на Пд. Зх. район перетинає р. Псел (прит. Дніпра). Ґрунти чорноземні та дерново-підзолисті. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб,

клен, липа, осика) займають 34,9 тис. га. В межах району — філіал Українського степового заповідника — Михайлівська цілина. Підприємства маш.-буд., легкої, харч. та місц. пром.-сті. Найбільші з них: лебединські верстатних вузлів і поршневих кілець з-д, швейна та пластмасової фурнітури ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Лебедин) і 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 110,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 88,4 тис. га, луки і пасовища — 19,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки. Садівництво. Скотарство, свинарство, птицевівство. В Л. р. — 15 колгоспів, 5 радгоспів, 2 держ. племзаводи, райсільгосптехніка, Залізничні станції: Лебединська, Рябушки. Автошляхів — 530 км, у т. ч. з твердим покриттям — 235 км.

У районі — 42 заг.-осв., музична, спортивна, бухгалтерська та автомоб. школи, радгосп-технікум, мед. пед. та 2 профес.-тех. уч-ща; 52 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень, 17 будинків культури, 43 клуби, кінотеатр, 79 кіноустановок, 48 б-к, будинок відпочинку. У с. Малому Вистороні Л. р. народився дідич Герой Рад. Союзу П. С. Рибалко, у с. Токарях — дідич Герой Соціалістичної Праці М. Х. Савченко, в с. Червеному — укр. рад. анатом Ф. А. Волинський, в с. Штепівці — укр. рад. письменник І. В. Росковченко, держ. і громад. діяч УРСР Г. Ф. Грицько. У Л. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1919).

Л. О. Яковенко, **ЛЕБЕДИНЦЕВ** Костянтин Феофанович [13 (25).X 1878, м. Радом, тепер ПНР — 25.IX 1925, Київ] — укр. рад. математик-методист. Закінчив Київ. ун-т (1900). Пед. діяльність почав у 1-му Київ. комерційному уч-щі та на Вищих жіночих курсах. Редагував журн. «Педагогическая неделя». Після 1917 активно включився в будівництво рад. школи. Працював консультантом Наркомосвіти УРСР, проктором Київ. ін-ту нар. освіти. Праці: «Основы алгебры» (К., 1911); «Введение в современную методику математики» (К. 1925) та ін.

ЛЕБЕДИНЦЕВ Феофан Гаврилович [12 (24).III 1828, с. Зелена Діброва, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл. — 12 (24).III 1888, Київ] — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. В 1882—87 видавав і редагував журн. «Киевская старина». Досліджуючи переважно історію православної церкви і братства на Україні, Л. перебільшував їхню роль у вільній боротьбі укр. народу. Пізнавальне значення зберігають спогади Л. про Т. Г. Шевченка, опубліковані в «Киевской старине».

ЛЕБЕДИВКА — приморський грязьовий курорт у Татарбунарському районі Одеської області, а групи Одеського курортного району; за 40 км від Білгород-Дністровського, Ропи і грязь Тузлівського лиману. Показання: за-

С. Л. Лебедєва. Портрет О. Т. Твардовського. Гіпс. 1943. Державна Третяковська галерея в Москві.

В. І. Лебедєв-Кумач.

Неандерталець з стоянки Ла-Шапель-о-Сен. Реконструкція М. М. Герасимова.

Корова лебединської породи.

ЛЕБЕДІЯ

хворювання органів руху, периферичної нервової системи, гінекологічні захворювання.

ЛЕБЕДІЯ, Лебедія — давня історична область, яка охоплювала пониззя Дону і пд.-сх. частину території тепер. України на Сх., а за деякими даними, і на Зх. від Дніпра.

ЛЕБЕДЯЧІ ОСТРОВИ — острови у Каркінітській затоці Чорного м., поблизу пн.-зх. берегів Кримського п-ова. Входять до складу *Кримського заповідно-мисливського господарства*. Пл. 52 га. Охороняються як місця гніздування багатьох видів птахів (бл. 30 тис. великих мартинів, качок, куликів, а також лебедів-шипунів, гусей, чапель та ін.).

ЛЕБЕХТ Ганс Фрідріхович [18.XI (1.XII) 1910, Петербург — 10.XI 1960, Таллін] — ест. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935. Писав ест. і рос. мовами. Повість «Світло в Коорді» (1948; Держ. премія СРСР, 1949) — про перехід ест. селянства на шлях кол. життя. Автор романів «Капітани» (1954), «Солдати повертаються додому» (1956), «Палаци Вассарів» (1960). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Дворцы Вассаров. М., 1965; Солдаты идут домой. Таллин, 1969; У к р . п е р е к л . — Світло в Коорді. К., 1952.

ЛЕБІДКА — машина з тяговим канатом або ланцюгом, якою підіймають, опускають чи підтягують вантажі. Розрізняють Л. (мал.): стаціонарні (наземні, настінні, на стелі) та пересувні (на рейкових або безрейкових візках); з ручним і машинним приводом. В них тягове зусилля (від 2,5 до 200 кН) передається канатові (ланцюгові) від барабана або зірочки, що приводяться у рух переважно через *зубчасту передачу*, *черв'ячну передачу* (звичайно в *редукторах*), *пасову передачу* або *фрикційну передачу*. В разі потреби Л. поєднують з системою блоків (*політастом*), вона є також частиною *таля*. Л. застосовують як самостійну машину або як частину землерийних і дорожніх машин, підйомних кранів, скреперних і бурових установок тощо.

ЛЕБІДЬ Дмитро Захарович [9(21).II 1893—30.X 1937] — парт. і рад. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1909. Н. в с. Лоцманська Кам'янка (тепер у складі м. Дніпропетровська) в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1908. Після Лютневої революції 1917 — член Катеринославської Ради робітн. депутатів, згодом — голова к-ту більшовицької орг-ції Катеринославської з-ці. В 1918—20 — на відповідальній роботі в Наркоматі внутр. справ України, Катеринославському губкомі КП(б)У та губвиконкомі, на Катерининській з-ці. В 1920—24 — другий секретар ЦК КП(б)У. В 1924—25 — голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УРСР. У 1926—29 — заст. голови ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УРСР. З 1930 — заст. Голови Раднаркому РРФСР. На XI і XII з'їздах РКП(б) обирався

кандидатом, на XVI і XVII з'їздах партії — членом ЦК ВКП(б), на XIII — XV з'їздах — членом ЦКК ВКП(б). На V—VII конференціях КП(б)У обирався членом ЦК партії, на VIII конференції КП(б)У — членом ЦКК. В 1920—22 — кандидат у члени Політбюро, 1922—24 — член Політбюро ЦК КП(б)У, 1920—24 — член Оргбюро ЦК КП(б)У. Член ЦВК СРСР та ВУЦВК.

ЛЕБІДЬ (Cygnus) — рід птахів родини *качачих*. Довж. тіла 110—170 см, маса 5—12 кг. Забарвлення біле, чорне або чорне з білим. 5 видів, пошир. в Європі, Азії, Америці. В СРСР 3 види, у т. ч. в УРСР — Л.-шипун (С. olor), гніздиться на Пд. республіки, Л.-кликун (С. cygnus) буває на прольоті та зимує на узбережжі Чорного м.; Л. малий (С. bewickii) — рідкісний пролітний птах. Л. живуть поблизу водойм, гнізда мостять у заростях очерету. Кладку з 5—7 яєць насиджує самка протягом 40 діб. Пташенят водять і охороняють обидва птахи пари. Живляться Л. водними рослинами, рідше — тваринною їжею. Л. часто утримують у свійському стані як декоративних у містах на ставках у парках. Усі види Л. занесені у *Червону книгу* СРСР. Викопні рештки відомі з верх. міоцену.

О. Б. Кістяківський. **ЛЕБІДЬ** — сузір'я Пн. півкулі неба. Розташоване у смузі *Молочного Шляху*. Найяскравіша зоря — *Денеб*. Укр. нар. назва Л. — «Хрест» (яскраві зорі Л. утворюють фігуру, що має форму хреста). В СРСР видно навесні, влітку й восени (найкраще — в липні і серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ЛЕВ (Panthera leo, синонім Felis leo) — хижий ссавець роду *пантера*. Тіло (довж. понад 2 м, маса до 250 кг) масивне, порівняно довгі кінцівки озброєні втяжними кігтями. Забарвлення жовто-буре, хвіст закінчується китницею з довгого волосся. На відміну від ін. *котячих* у Л. яскраво виявлений статевий *диморфізм*: шия та передня частина тіла у самців вкриті довгим волоссям. Л. пошир. в Африці та Пд. Азії; населяють савани, напівпустелі й пустелі. Живуть поодинокі або невеликими групами (прайдами). Живиться дикими копитними (антилопи, зебри, буйволи та ін.), іноді нападає на свійську худобу. Раз на рік самка після 103—112-добової вагітності народжує 2—3 (іноді до 6) зрячих плямистих левенят. Статевої зрілості Л. досягає у 3 роки; живе до 35 років. Л. у зоопарках регулярно розмножуються. Викопні рештки Л. на Україні відомі з середньо- і пізньоантропогенних відкладів.

ЛЕВ — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіша зоря Л. — *Регул*. В СРСР видно взимку й навесні (найкраще — в лютому й березні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ЛЕВ — грошова одиниця Народної Республіки Болгарії, поділяється на 100 *стотинки*. За курсом Держбанку СРСР на вересень 1980 100 Л. дорівнюють 76,92 крб.

ЛЕВ XIII (Leo XIII; світські імена і прізв. — Вінченцо Джоаккіно Печ-

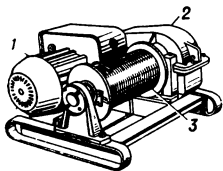
чі; 2.III 1810, Карпінето-Романо — 20.VII 1903, Рим) — римський папа з 1878. Намагався пристосувати діяльність католицької церкви до умов бурж. суспільства. Сприяв співробітництву верхівки католицької церкви з правлячими класами капіталістичних д-в. Видав ряд *енциклік* (у т. ч. «Рерум новарум»), в яких сформулював анти-соціалістичну доктрину католиц. церкви. Виправдовував соціальну нерівність, закликав до примирення класів і створення організації трудящих під контролем церкви.

ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ (бл. 1228 — бл. 1301) — галицький князь. Після смерті свого батька *Данила Галицького* (1264) успадкував Перемишльське князівство і Львів, після смерті Шварна Даниловича (бл. 1269) — Галич, Белзьке, Холмське і Дорогичинське князівства. Підтримував дружні зв'язки з Угорщиною і Чехією. Приєднав до Галицького князівства частину Закарпаття з Мукачевим (бл. 1280) і Люблінську землю (бл. 1292). За ім'ям Л. Д. названо м. Львів.

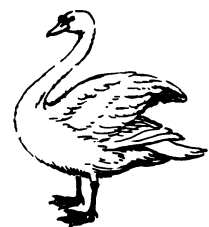
ЛЕВ ДІАКОН (Λέων Διάκονος; н. до 950, Калоя, Мала Азія — п. бл. 1000) — візант. історик. Належав до придворних кїл. Бл. 990 написав «Історію в X кн.», що охоплює події з історії Візантії 959—976. Твір Л. Д. містить значний матеріал про війни Візантії проти болгар та сх. слов'ян, про походи кїв. князя *Святослава Ігоровича* на Балкани.

ЛЕВАДА Олександр Степанович [повне прізв. — Косяк-Левада; н. 13 (26).XI 1909, с. Кривчунка, тепер Жашківського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Вчився у Вінн. пед. ін-ті (1930—32). В роки Великої Вітчизняної війни був військ. кореспондентом. Друкуватися почав 1928. Автор поеми «Микола Чернишевський» (1939), збірок вірш — «Поезії» (1941), «Березень-Жовтень» (1975), книг нарисів і памфлетів «Плач полонянок» (1943), «Балканський щоденник» (1946), роману «Південний захід» (1948—50, у співавт. з Іваном Ле). Відомий гол. чин. як драматург: комедії «Ой у полі нивка» (1941, у співавторстві з Л. Грохою), «Марія» (1951), «Серія і долари» (1956); драми «Камо» (1941), «Шлях на Україну» (1946), «Під зорями Балканськими» (1947), «Здрастуй. Прип'ять!» (1973), «Перстень з діамантом» (1976); трагедії «Фауст і смерть» (1960), «Гроза над Гавайями» (1963); лібретто опери «Арсенал» (1960, у співавт. з А. Малишком). За сценаріями Л. поставлені кінофільми «Правда» (за однойменною п'єсою О. Корнійчука), «Українська рапсодія», «Берег надії», «Родина Коцюбинських» та ін. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Тв.: Твори. т. 1—4. К., 1979—80; Кіноповісті. К., 1977; Повесть про ранній рамок. К., 1979; Рос. перекл. — Пьсьм. М., 1971; Фауст и смерть. М., 1978. Літ.: Давидова І. Позиція митця. К., 1979. І. М. Довидова.

Лебідка з електричним приводом: 1 — електродвигун; 2 — редуктор; 3 — барабан з канатом.

Лебідь-шипун.

Лев: 1 — самець; 2 — самка.

ЛЕВАДА (від грец. λιβάνιον — вода, доломіт) — 1) Ділянка річкової долини, обсаджена деревами, яку використовують як сіножаті, пасовище і частково під городя. 2) Береговий ліс з дуба, в'яза, вільхи, гоголі, верби, який у повільно заливляється водою.

ЛЕВАКОВСЬКИЙ Іван Федорович (1828, Петербург — 15 (27). III 1893) — вітчизняний геолог. Закінчив Харків. ун-т (1852), в якому з 1860 викладав геологію (з 1864 — перший професор геології цього ун-ту). Л. був одним з організаторів і беззмінним головою Харків. т-ва дослідників природи (1870—93). Вивчав геологію України, зокрема Криму (встановив асиметричну будову *Кримських гір*) та пд.-зх. частини Донбасу, де остаточно довів пермський вік соленосних відкладів. Досліджував питання гідрогеології України, геоморфології й тектоніки правобережжя Дніпра; автор оригінального вітчизн. підручника з геології (1861—64).

ЛЕВАКОВСЬКИЙ Микола Федорович (28.IV (10.V) 1833, Петербург — 26.IV (8.V) 1898) — вітчизняний ботанік. Закінчив фіз.-матем. ф-т Харків. ун-ту (1857); викладав у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). З 1865 — викладач Харків., а з 1868 — Казан. ун-ту (з 1868 — професор). Праці Л. присвячені вивченню т-ри й руху рослин, дослідженню впливу умов навколишнього середовища на форму коренів у рослин (ця праця дістала високу оцінку К. А. Тимирязева) тощо. Заклав основи експериментальної морфології рослин. З 1888 жив у Харкові, де брав активну участь у роботі місц. Т-ва дослідників природи.

ЛЕВАНДА Іван Іванович (пр. н. і см. невід.) — вітчизн. мовознавець 19 ст., член Російської АН (з 1811). Проводив порівняльне дослідження санскритської та слов'ян. мов, вивчав походження слов'ян (розвідка «Про родовід слов'ян, або слов'ян, і походження їхньої назви», 1811).

ЛЕВАНДА Іоанн (справж. прізвище, ім'я та по батькові) — Січачка Іван Васильович; березень 1734, Київ — 25.VI (6.VII) 1814, там же) — укр. письменник. Н. в сім'ї білгородського шевця. Закінчив *Київську академію* (1760), протягом двох років був тут викладачем. З 1763 — священик києвоподільського Успенського собору. В 1786 був призначений кафедральним протоієреєм. Автор численних «слів», поучень і листів. Похований у Софійському соборі.

ЛЕВАНДОВСЬКИЙ Вячеслав Вячеславович (11 (23). II 1897, Київ — 18.IV 1962, Москва) — укр. рад. кінорежисер і художник. Один із засновників рад. мультиплікації. В 1918 навчався в Київ. театр. академії, 1920—22 — в Укр. Академії мистецтв. Послідовник Г. Нарбута. Автор обкладинки до збірки «Гроно» (К., 1920). З 1920 працював художником в театрах Києва, з 1925 — на кінофабриці ВУФКУ, де створив перші укр. мультиплікаційні фільми: «Казка про солом'яного бичка» (1927, Одеса), «Казка про Білку-господарку та Мишку-злодіяку» (1928, Київ), пер-

ший укр. звуковий мультфільм «Тук-Тук та його приятель Жук» (1932, Одеса, завершений 1935 його учнями Є. Горбачем та С. Гуцешим). З 1933 — на кіностудії «Мосфільм» («Лисиця і виноград», 1937; «Срібний дощ», 1938). Брав участь у постановці фільмів «Золотий ключик» (1939), «Небесне створіння» (1956) С. І. Білокіна. **ЛЕВАНДОВСЬКИЙ** Прокоп (1782—1849) — укр. композитор і художник. Закінчив *Київську академію*; учень А. Веделя. З 1820 жив і працював у м. Новомосковську (тепер Дніпроп. обл.). Автор духовних концертів, літургій, перекладів церковних співів для фортепіано та літургії Д. Бортнянського для органа, а також обробок укр. нар. пісень. І. М. Лисенко.

ЛЕВАНЕВСЬКИЙ Сигізмунд Олександрович (1902, Петербург — 13.VIII 1937, район Пн. полюса) — рад. льотчик, Герой Рад. Союзу (1934). Член Комуністичної партії з 1934. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В квітні 1934 брав участь у рятуванні чөлоскіпів. 5.VIII — 13.IX 1936 з метою вивчення Пн. повітр. шляху між СРСР і США здійснив переліт заг. протяжністю 19 тис. км. 12.VIII 1937 на літаку Н-209 з екіпажем з 6 чол. стартував з завданням перелетіти через Пн. полюс у США. Потрапивши в тяжкі метеорологічні умови, екіпаж літака загинув. Л. нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки.

ЛЕВАНТ (франц. Levant — Схід) — вживана в літературі назва країн, розташованих біля сх. берегів Середземного м. Після 1-ї світової війни Л. називали територію Сирії та Лівану.

ЛЕВЕК (Lévesque) П'єр Шарль (1736, Париж — 1812) — франц. історик, член франц. Академії науків і красномовний письменник (з 1789). За рекомендацією Д. Дідро був запрошений до Петербурга, де він 1773—80 викладав у кадетському корпусі. Автор «Історії Росії» (1782—83; рос. переклад — т. 1—2, 1787), в якій вміщено відомості і про Україну.

ЛЕВЕЛЕР (англ. Levellers, букв. — урівнювачі) — радикальна дрібнобуржуазна демократична партія під час Англійської буржуазної революції 17 століття. Виникла 1647 з лівого крила індепендентів. На чолі Л. стояли Дж. Лілберн, Р. Овертон та ін. Соціальну базу Л. становили гол. чин. дрібнобурж. верстви міськ. населення. Л. виступали за встановлення республіки, ліквідацію палати лордів, запровадження широким виборчим прав. У галузі економіки вимагали ліквідації монополій, зниження податків, заборони *огорожування*. Були рішучими противниками ліквідації приватної власності та знищення дворянського землеволодіння. В 1649 Л. підняли солдатські повстання, які були придушені урядом О. Кромвеля. Після цього рух Л. пішов на спад.

ЛЕВЕНГУК (Leeuwenhoek) Антоні ван (24.X 1632, Делфт — 26.VIII 1723, там же) — голл. природознавець, основоположник наукової мікроскопії, член Лондонського королівського т-ва (з 1680). Опану-

вав мистецтво шліфування оптичних скелесць (виготовляв лінзи, що збільшували майже в 300 раз). За допомогою цих лінз вперше спостерігав мікроскопічні організми (зокрема, бактерії), рух крові у капілярах, еритроцити, окремі рослини і тваринні клітини, яйця і зародки; описав будову м'язової тканини та ін. частин і органів рослин і тварин. Вперше описав *партогенез* у попелиці. Разом з Л. Гамом відкрив *сперматозоїди* людини й тварин (1677).

ЛЕВЕНЕЦЬ Анатолій Варфоломійович (н. 24.V 1933, м. Свободний, тепер Амур. обл.) — укр. рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1957. Після закінчення Львів. поліграфічного ін-ту ім. І. Федорова працював у театрах Куйбишева, Дрогобича та ін., з 1974 — у Волинському укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Оформив вистави «Безприданниця» (1960) і «Без вини винуваті» (1963) О. Островського, «Захар Беркут» за І. Франком, «Іх четверо» О. Запольської, «Отелло» У. Шекспіра (всі — 1967), «Василь Тюркін» за О. Твардовським (1974), «Юстина» Х. Буоліойо (1978), «Де тиша шуміла» А. Шияна (1979) та ін.

ЛЕВЕР'Є (Le Verrier) Урбен Жан Жозеф (11.III 1811, Сев-Ло — 23.IX 1877, Париж) — франц. астроном, член франц. АН (з 1846), чл.-кор. Петерб. АН (з 1848). Директор Паризької астр. обсерваторії (з 1854). Праці Л. присвячені *небесній механіці*. Досліджував вікові зміни орбіт планет і питання стійкості *Сонячної системи*. На базі вивчення неправильностей у русі планети Уран Л. (незалежно від Дж. К. Адамса) обчислив положення планети *Нептун*, яку за його даними відкрив 1846 нім. астроном Й. Г. Галле (1812—1910). Л. склав точні таблиці руху планет і відкрив віковий рух перигелію орбіти *Меркурія*.

ЛЕВИНСЬКИЙ Іван Іванович (6.VII 1851, м. Долина, тепер Івано-Франк. обл. — 4.VII 1919, Львів) — укр. архітектор. У 1875 закінчив Тех. академію у Львові. В 80-х рр. заснував тут власну архіт.-проектну майстерню і майстерню по виробі худож. майоліки (за нар. зразками). В майстернях Л. в різний час працювали архітектори О. Луштинський, Л. Левинський, Т. Обмінський, Є. Червинський. Тут велися пошуки стилю в русі укр. модерну, які виявлялися в застосуванні прийомів укр. нар. буд-ва і декоративних керамічних вставок з нар. орнаментальними мотивами. Серед будівель, споруджених під керівництвом Л. у Львові: будинок т-ва «Дністер» (тепер 7-а поліклініка, у співавторстві з архіт. І. Федоровим), будинок бурси укр. пед. т-ва (тепер гол. корпус Львів. лісотех. ін-ту, у співавторстві з архіт. І. Федоровим), будинок муз. ін-ту (тепер муз. уч-ще, 1916).

ЛЕВИНСЬКИЙ Л. (пр. н. і см. невід.) — укр. архітектор 2-ї половини 19 — початку 20 ст. Працював у Львові в архіт.-проектній майстерні І. Левинського. Разом з ним та О. Луштинським і Т. Об-

О. С. Левада.

У. Ж. Ж. Лєвер'є.

І. Левинський, О. Луштинський, Л. Левинський, Т. Обмінський. Будинок бурси Українського педагогічного товариства у Львові (тепер головний корпус Лісотехнічного інституту), 1906—08.

ЛЕВИТСЬКИЙ

В. Ф. Левитський.

А. З. Левіцька.

Т. В. Левіцька. Портрет внучки Олі. Вишівка. Суми. 1979.

мінським брав участь у спорудженні будинків т-ва «Дністер» (тепер 7-а поліклініка, 1905), бурси Укр. пед. т-ва (тепер корпус Львів. лісотех. ін-ту, 1906 — 08), муз. ін-ту (тепер муз. уч-ще, 1916) у Львові. Дотримуючись принципів модерну, в своїй творчості використовував прийоми і форми укр. нар. архітектури.

ЛЕВИТСЬКИЙ Борис Григорович [27.IV (9.V) 1890, м. Умань, тепер Черкас. обл. — 2.V 1953, Полтава] — укр. рад. вчений у галузі ветеринарії і зоотехнії, засл. діяч науки УРСР (з 1946). Член КПРС з 1949. У 1914 закінчив Харків. вел. ін-т. Працював у Дергачівському училищі землеробства (1914—19), на Полтав. проти-чумний (1922—23) і зоотех. (1923—30) станціях та ін. В 1931—41 і з 1944 — викладач (з 1950 професор) Полтав. с.-г. ін-ту. Праці з питань боротьби з хворобами тварин, технології кормів та ін. Л. запропонував метод дріжджування кормів. Нагороджений орденом Леніна.

ЛЕВИТСЬКИЙ Володимир Фавстович (6.VI 1854 — 26.X 1939) — укр. економіст, акад. АН УРСР (з 1925). Н. в с. Старостинцях (тепер Погребищен. р-ну Він. обл.). Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1878). Викладав політ. економію і поліцейське право у Харків. ун-ті (1893—1917). Професор Харків. с.-г. ін-ту (1919—30). Автор праць з політичної економії, історії нар. г-ва Росії, Франції та ін. країн, а також з агр. питання в Росії, на яких позначився вплив дрібнобурж. «стіткості дрібного селянського господарства теорії» та «спадної родючості ґрунту законів». В роки Рад. влади досліджував питання історії нар. г-ва Старод. світу тощо.

ЛЕВИТСЬКИЙ Микола Васильович (25.III 1859—1.XII 1936) — укр. громадський діяч, ліберальний народник. Н. в с. Хмільний (тепер Каніського р-ну Черкас. обл.). Закінчив Харків. ун-т (1885). Висував проекти створення ремісничих, землеробських та ін. артелів, взаємного заг. страхування селян тощо. В 90-х рр. 19 ст. організував серед селян Херсон. губернії землеробські кооперативні артілі, які швидко розпалася. Прожектерські народницькі погляди Л. піддав критиці В. І. Ленін у праці «З приводу однієї газетної замітки» (див. Повне зібр. творів, т. 2, с. 406—412). Брав участь у діяльності бурж.-націоналістичної

Центральної ради. В роки Рад. влади займався пед. діяльністю, працював у різних кооп. установах України. **ЛЕВИЦЬКА** Анастасія Зіновівна [справж. прізвище — Кашко; 4 (16). II 1898, с. Куликівка, тепер Черніг. обл. — 6.XI 1953, Харків] — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1942. В 1927 закінчила Київ. муз.-драм. ін-т. В 1927—30 — солістка Київ., 1930—49 — Харків. театрів опери та балету; 1950—55 — професор Харків. консерваторії. Партії: Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Настя («Тарас Бульба» Лисенка), Любава («Царева наречена» Римського-Корсакова), Любов («Мазепа» Чайков-

ського), Солоха («Сорочинський ярмарок» Мусоргського), Кармен (одноименна опера Бізе), Даліла («Самсон і Даліла» Сен-Санса), Аксинья («Тихий Дон» Держинського).

ЛЕВИЦЬКА Галина Львівна (Крушельницька; 23.I 1901, с. Порохник, тепер ПНР — 13.VII 1949, Львів) — укр. рад. піаністка і педагог. У 1920 закінчила Держ. академію музики та образотворчого мист. у Відні. В 1921—39 — педагог по класу фортепіано у Вищому муз. ін-ті імені М. В. Лисенка у Львові. В 1940—41, 1944—49 — професор Львів. держ. консерваторії імені М. В. Лисенка і директор муз. школи-десятиріччя. Виступала з концертами у Львові, Києві, Варшаві, Кракові, Празі, Відні та ін., пропагуючи твори укр., зокрема укр. рад., композиторів.

ЛЕВИЦЬКА Ольга Максимівна [15.XII 1879, Пустомити, тепер смт Львів. обл. — 19.III 1925, Станіслав, тепер Івано-Франківськ] — укр. актриса, співачка (сопрано). Сестра А. М. Бучми. Грала в Театрі товариства «Руська бесіда» (1898 — 1912), в трупах Й. Стадника (1913—14), К. Рубчакової (1916—18). Ролі: Аза («Циганка Аза» Старицького), Варка («Бєсталанна» Карпенка-Карого), Анісія («Влада теорія» Л. Толстого), Естера («Уріель Акоста» Гудкова) та ін. Партії: Наталка, Куліна («Наталка Полтавка», «Чорноморці» Лисенка), Сантуца («Сільська честь» Масканьї) та ін.

ЛЕВИЦЬКА Тамара Василівна [н. 31.I (12.II) 1916, м. Білопіль, тепер Сум. обл.] — укр. рад. вишівальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1977). Закінчила Київ. худож. ін-т. Вишивкою займається з 1939, розробила власну техніку. Вишила понад 30 картин на лєнінську тему, численні портрети (Л. Толстого, О. Пушкіна, Т. Шевченка, Д. Гурамішвілі, С. Ковпака) й картини за творами відомих художників. Роботи Л. зберігаються в Центральному музеї В. І. Леніна, Держ. музеї Л. М. Толстого (обидва — Москва), Музеї Т. Г. Шевченка (Київ) та ін.

ЛЕВИЦЬКИЙ Володимир Йосипович [19 (31).XII 1872, Тернопіль — 13.VII 1956, Львів] — укр. рад. математик. Закінчив (1895) Львів. ун-т. У 1894—1918 викладав у галицьких гімназіях. У 1901 здобув ступінь доктора філософії, але його, як українця, уряд бурж.-поміщицької Польщі не допускав до роботи в ун-ті. В 1920—25 Л. викладав математику в таємному укр. ун-ті. З 1939 — професор Львівського ун-ту. У 1893 надрукував першу працю з вищої математики укр. мовою. Праці з теорії аналітичних функцій, диференціальних та інтегральних рівнянь, алгебри, геометрії, теор. фізики й астрономії. Збирав і впорядковував укр. матем. термінологію.

ЛЕВИЦЬКИЙ Володимир Софронівич (16.VIII, 1888, с. Кричка, тепер Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл. — 14.II 1980, Нью-Йорк) — діяч укр. еміграції в США. З 1941 — редактор укр. газети «Громадський голос».

ЛЕВИЦЬКИЙ Григорій Васильович [15 (27).X 1852, Харків — 1918] — вітчизняний астроном. Закінчив (1874) Петерб. ун-т, працював на Пулковській обсерваторії. З 1879 — доцент Харків. ун-ту, сприяв створенню Харків. астр. обсерваторії. З 1894 — професор Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту (1898 — 1908 — директор астр. обсерваторії). Л. спостерігав сонячні плями, вивчав способи визначення орбіт подвійних зір, досліджував мікроколивання земної поверхні за допомогою горизонтальних маятників. У 1915—18 Л. — голова Рос. астр. товариства.

ЛЕВИЦЬКИЙ (Левіцький-Ніс) Григорій Кирилович (бл. 1697, с. Маячка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл. — 19.V 1769, там же) — укр. гравер, представник бароко, походив із козацької родини Носів. Батько Д. Левіцького. Навчався в Польщі — у Вроцлаві, та, можливо, у Київській академії. На початку 30-х рр. діяльність Л. була пов'язана з Київ. академією.

В 1737 виконав серію гравюр для кишеневих видань Києво-Печерської лаври «Євангелія» та «Апостола». В 1752 і 1757 оздобив гравюрами велике видання «Апостола». Оформив розкішні подарункові гравюри на честь лаврських архимандритів Романа Копи (не пізніше 1730) та Іларіона Негребеского (1738). Київ. митрополита Рафаїла Заборовського (1739), в яких Л. виявив себе майстром портрета й архіт. зарисовок. Л. створив цикл гравюр для подарункового видання М. Козачинського «Філософія Арістотелева» на честь Олексія Різномовського (1745, Львів). З 1741 оселився в с. Маячці, де став священиком місцевої церкви і продовжував працювати як художник.

Літ.: Фоменко В. М. Григорій Левіцький і українська гравюра. К., 1976. Д. В. Степанюк

Г. К. Левіцький. Подарункова гравюра на честь Романа Копи. Гравюра на міді. Не пізніше 1730.

ЛЕВИЦЬКИЙ Дмитро Григорович [бл. 1735, Київ (?) — 4 (16). IV 1822, Петербург] — рос. та укр. живописець-портретист, академік петерб. АМ (з 1770). Навчався у батька — гравера Г. Левицького (Носа) та в О. Антропова (з 1758). Бл. 1758 переїхав до Петербурга. Автор багатьох парадних та інтимних портретів, які відрізняються виразною композицією й вишуканим колоритом, умінням передати індивідуальні риси людини. Твори: портрети — арх. О. Кокорінова (1769—70), Н. Сєзьомова (1770), П. Демидова (1773); Д. Дідро (1773—74), серія портретів вихованців Смольного ін-ту (бл. 1773—76), М. Дякової (1778); Д. Долгорукого (1782), невідомої в блакитній сукні (1784), обидва — Київ, музей рос. мист., дочки Агаші в нар. костюмі (1785), М. Рєшніна (1792, ДМУОМ) та ін. Після 1800 хворів і майже не працював. Твори Л. зберігаються в ДТГ, ДРМ та ін. музеях. Л. див. на окремому арк., с. 80—81. *Літ.: Чукін Н. Д. Левицький, К., 1930; Молена І. М. Дмитрій Григорович Левицький, М., 1980.*

ЛЕВИЦЬКИЙ Іван [16.XI 1875, с. Мала Лука, тепер Густинського р-ну Терноп. обл.— 8.IV 1938, Львів] — укр. композитор, хорівий диригент і педагог. У 1910—37 викладав в укр. вчительській семінарії та у Вишньому муз. ін-ті ім. М. В. Лисенка у Львові. Автор творів для скрипки, хорів, зокрема на слова Т. Г. Шевченка («За байраком байрак», «І небо невимите, і заспані хвили», «По улиці вітер віє», всі — 1914; «Тече вода в синє море», вид. 1923), солопів, підручників з гармонії, теорії й історії музики.

Л. З. Мазепа.
ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Омелянович (18.I 1850, с. Берлоги, тепер Рожнятівського р-ну Івано-Фр. обл.— 30.I 1913, Львів) — укр. бібліограф. Закінчив філос. ф-т Віденського ун-ту. Деякий час політич. поглядів «Демократів», брав участь у їхніх виданнях. Співробітничав і в ін. укр. виданнях. Бібліографічною роботою займався з 1877. З 1909 очолював Бібліографічну комісію Наукового товариства імені Шевченка. Осн. праці Л.: «Галицько-руська бібліографія XIX століття» (т. 1—2, Львів, 1888—95), «Галицько-руська бібліографія за рр. 1772—1800» (1903), «Українська бібліографія Австро-Угорщини» (т. 1—3, Львів, 1909—11). Незакінчена праця «Прикарпатська Русь в XIX веке. В біографіях і портретах її діячів» (т. 1, в. 1—4, Львів, 1898). Бібліографічні праці Л. відзначаються повнотою і точністю опису.

ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович (1838—1918) — укр. письменник. Див. *Нечуй-Левицький* І. С.

ЛЕВИЦЬКИЙ Йосип (1801, Галичина — 24.V 1860, с. Нагуєвичі, тепер с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл.) — укр. письменник, педагог, культурний діяч. Закінчив Віденську духовну семінарію (1825). Викладав церковно-слав. мову в Перемишльській семінарії (1832—34, 1848—53), був священником у селах Шкіль, Груше-

ві, Нагуєвичах. Автор праць «Приручний словарь славено-польский...» (1830), «Граматика руської, або малоросійської мови в Галичині» (нім. мовою, 1834), підручників для поч. шкіл — буквара, арифметики тощо, статей з питань літератури, мови, муз. мистецтва. «Язичієм» писав оди, перекладав твори Й. Ф. Шіллера та Й. В. Гете. *Р. Я. Пилипчук.*
ЛЕВИЦЬКИЙ Йосип Петрович (літ. псевд. — Йосип з Болшова, Йосиф з Покуття; 1810, с. Тлумачик, тепер с. Товмачик Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 1863, с. Заболотів, тепер Снятинського р-ну тієї ж обл.) — укр. письменник і музикант. Закінчив Львів. духовну семінарію (1835). Брав участь у рукописній зб. «Син Русь», підготовлений «Руською трійцею» (вірш «Радість весни», 1833). У 1851—54 надрукував ряд статей у газетах «Зоря галицька» і «Вісник русинів» з питань історії мови та муз. мистецтва.

Р. Я. Пилипчук.
ЛЕВИЦЬКИЙ Леонід Миколайович [26.X (8.XI) 1917, с. Мильківка, тепер Меньківка Радомишльського р-ну Житомир. обл.— 25.XII 1943] — укр. рад. поет. Вчився в Київ. ун-ті (1937—41). Перші вірші надрукував 1938 в журн. «Радянська література». Під час Великої Вітчизн. війни добровольцем пішов на фронт, загинув у бою в с. Заболоття на Житомирщині. Поезії Л. увійшли до книги «Недописана пісня» (1959, посмертно).

ЛЕВИЦЬКИЙ Леопольд Іванович (7.VIII 1906, с. Бурдяківці, тепер Боршівського р-ну Терноп. обл.— 14.V 1973, Львів) — укр. рад. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1970). В 1928—33 навчався в Кракові, академії красних мистецтв у Ю. Мєроффера і К. Дуніковського. В 1932 за цикл гравюр на гостро соціальні й антиклерикальні теми був виключений з академії. З 1946 жив у Львові. Твори: графічні серії — «З оповідань мого батька» (1947), «З моїх спогадів» (1947—48), «Слідами великого перелому» (1949), «Старе і нове» (1957), «Як ми жили за океаном» (1960), «Діпчата» (1961); картини — «Переяславська рада» (1948), «Малий І. Франко в ковальні батька» (1952), «Дума про Возз'єднання» (1953—54). Л. — автор ілюстрацій до творів Я. Галана, С. Тудора, П. Козланова. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Літ.: Якушенко Г. Леопольд Іванович Левицький, К., 1969.
ЛЕВИЦЬКИЙ Микола (1870, Сх. Галичина — 1.VIII 1944, Варшава) — укр. і польс. співак (тенор), режисер і педагог. У 1893 закінчив Львів. консерваторію (клас В. Висоцького). В 1898—1915 — соліст (з 1908 — режисер) варшавської опери, 1915—23 — режисер рос. опери в Тбілісі, 1923—27 — польс. опери у Львові. На оперній сцені та в укр. концертах виступав разом з О. Мишуркою і С. Кришталюк. Паргії: Йонтек («Галька» Монюшка), Ленський, Герман («Євгеній Онегін», «Пікова дама» Чайковського), Хозе («Кармен» Бізе), Альфред

(«Травіата» Верді). В концертах пропагував твори укр. композиторів М. Лисенка, О. Нижанківського, Г. Топольницького та ін. *Р. Я. Пилипчук.*

ЛЕВИЦЬКИЙ Микола Федосійович [27.V (8.VI) 1819, Чернігівщина — 2 (14). II 1885, Київ] — укр. педагог. Закінчив Київ. духовну семінарію (1841), проте священником бути відмовився. Вчився в Київ. ун-ті (не закінчив через матеріальні нестатки). З 1846 вчителював у школах Київщини, Чернігівщини, з 1858 — в училищах і гімназіях Києва. Працював над питаннями змісту й методики поч. навчання. Висунув ідею нової поч. школи, здатної розвивати розум дитини, будити прагнення до корисної діяльності, здійснювати фіз., естетичне й моральне виховання. В навчанні використовував «Рідне слово» К. Д. Ушинського, його дидактичні принципи народності, наочності та ін. Опублікував ряд науково-методичних та ін. педагогічних статей.

ЛЕВИЦЬКИЙ Михайло Васильович (9.II 1891 — 1933) — активний учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Янчому (тепер Рогатин, р-ну Івано-Фр. обл.) в сел. сім'ї. Під час 1-ї світової війни був мобілізований в австр. армію і потрапив у рос. полон. Брав участь у встановленні Рад. влади в Ташкенті. В 1918 — редактор укр. газ. «Туркестанська рада» (Ташкент). З 1919 — на Україні, член Тимчасового к-ту КПСГ, а згодом — підпільного ЦК КПСГ. У 1920 — член Галицького організаційного комітету КП(б)У. Влітку 1920 був обраний членом Політбюро ЦК КПСГ і Галицького революційного комітету. З кін. 1921 — на дипломатичній роботі, з 1924 — на парт. і рад. роботі на Україні. На IX з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У, на X і XI з'їздах — кандидатом у члени ЦК КП(б)У.

ЛЕВИЦЬКИЙ Модест Олександрович (1873, Скала-Подільська, тепер Боршівського р-ну Терноп. обл.— 1927) — укр. музичний діяч, диригент. Засновник і керівник хорового т-ва «Буковинський боян» (1899—1916) та першої ім. М. Лисенка в Чернівцях (1904—16).

ЛЕВИЦЬКИЙ Модест Пилипович [літ. псевд. — М. Пилипчук, Виборний, Макогоненко; 13 (25).VII 1866, с. Вихилівка, тепер Ярмолинського р-ну Хмельн. обл.— 16.VI 1932, Луцьк] — укр. письменник і публіцист ліберально-бурж. напрямку. Закінчив Київ. ун-т (істор.-філологічний ф-т — 1888, медичний — 1893), працював лікарем. У 1917—27 жив у Греції та Чехословаччині, з 1927 — у Луцьку. Друкуватися почав 1901. У 1907 вийшла його збірка «Оповідання», де змальовано нужденне життя селян та міської бідноти, викрито сваволлю урядовців. У деяких творах 1925—27 Л. тенденційно висвітлював події громадян. війни на Україні, а в ряді моментів — у бурж.-націоналістичному дусі (оповідання «Gloria victis» та ін.). Л. — автор граматики укр. мови,

Д. Г. Левицький. Портрет роботи В. Л. Боровиковського. Фрагмент.

Л. І. Левицький. Гудул сидить. Лінографюра. 70-і роки 20 ст.

наук.-популярних творів з медицини. Перекладав твори зх.-європ. л-ри.

Тв.: Пєрта «дльгота». Львів, 1966.

Ф. П. Погребенник.

ЛЕВИЦЬКИЙ Орест Іванович [13 (25).XII 1848, с. Маячка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл. — 9.V 1922, Київ] — укр. історик, правознавець, археограф, архівіст, етнограф і белетрист, акад. АН УРСР (з 1919). У 1874 закінчив Київ. ун-т. Був секретарем Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (1874—1921), членом Історичного товариства Нестора-літописця, Наукового товариства імені Шевченка. Співробітничав у журн. «Киевская старина». В 1919—21 — заст. президента АН УРСР. Автор праць з історії України 16—19 ст. («Нарис внутрішньої історії Малоросії в другій половині XVII ст.», в. 1, 1875; «Спроба дослідження про літопис Самовидця», 1878; «Про становище селян Південно-Західного краю в другій чверті XIX ст.», 1906). Як історик народницького напрямку Л. в оцінці істор. подій стояв на бурж.-демократичних позиціях. Його праці, написані на фактичному матеріалі, мають довільне значення. Л. — автор ряду істор. оповідань і повістей.

ЛЕВИЦЬКИЙ Остап Михайлович (літ. псевд. — Остап Ковбасюк; 2.X 1839, с. Ракопєць, тепер Городенківського р-ну Івано-Фр. обл. — 12.VI 1903, Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — укр. письменник. Закінчив Львів. ун-т (1869). Друкувався з 1862. Писав польською (сатирична поема «Віженці») та українською (поетія «Під вечір», «Любов» та ін.) мовами. Перекладав твори Г. Гейне, п'єси Й. В. Гете і Г. Лессінга, переробив на мелодраму оперу С. Моношкі «Галька».

В. І. Хома.

ЛЕВИЦЬКИЙ Федір Васильович [2 (14).V 1858, Новоукраїнка, тепер Кіровоград. обл. — 19.II 1933, Чернівці] — укр. рад. актор, режисер, театральний діяч, засл. арт. Республіки (з 1926). Після закінчення духовної семінарії (1877) вчителював у Новоукраїнці (1877—87), де заснував аматорський театр. гурток. У 1888—92 — актор у трупі М. Кропивницького, потім у трупах О. Суслова, М. Садовського. В 1905—08 керував власною трупю, 1909—17 — в Театрі Миколи Садовського; 1917—19 — в Нац. зразковому театрі та Укр. держдрамі (Київ), 1919 і 1925 — 29 — в Укр. драм. театрі імені Т. Г. Шевченка (з 1927 — в Дніпропетровську), 1930—31 — в укр. Театрі «Жовтень» (Ленінград). Ролі: Черевик («Сорочинський ярмарок» Старицького за Гоголем), Писар («Бурлака» Карпенка-Карого), Кукса («Пошились у дурні» Кропивницького), Копистка («97» М. Куліша), Осип і Земляника («Ревізор» Гоголя), Юсов («Тепленьке місце» О. Островського), Пікалов («Любов Ярова» Тренцова), Кобус («Загибель „Надії“» Гейсманса). Був перекладачем і драматургом.

Літ.: Василюк В. С. Ф. В. Левицький. К., 1958. Л. М. Дворниченко.

ЛЕВИЦЬКИЙ Федір Петрович (бл. 1850, м. Богуслав, тепер Київ. обл. — 1899, Київ) — укр. співак (бас.). У 1883 закінчив Петерб. консерваторію. Працював у Тифлісі, Казані, Саратові; в 1891—92 — соліст Харків., 1893—94 — Київ. опер. Партії: Мельник («Русалка» Даргомижського), Кочубей («Мазепа» Чайковського), Каленик («Майська ніч» Римського-Корсакова), Марсель («Гугеноти» Мейєрбера). В камерному репертуарі — укр. муз. твори. І. М. Лисенко.

ЛЕВІ (Levi) Карло (29.XI 1902, Турин — 4.I 1975, Рим) — італ. письменник, живописець і громад. діяч. За освітою лікар. У 30-і рр. за антифашист. діяльність зазнав репресій. Учасник Руху Опору. В книзі, що являє собою синтез оповідання і нарисів, єсе й дорожніх нотаток, — «Христос зушився в Еболі» (1945, екранізовано 1979) змалював тяжке соціальне становище і своєрідний духовний світ селянства італ. Півдня. В 50—60-х рр. все більше зближувався з італ. компартією. Життя трудящих Сіцилії і зрушення в їхній свідомості відобразив у кн. нарисів «Слова-камені» (1955). З симпатією розповів про Рад. Союз, який він відвідав (і, зокрема, Україну), у кн. «Майбутнє має давню добру душу» (1956). Живопис Л. відзначається пластичністю відтворення предметно-чуттєвого світу, багатством колориту.

Тв.: Рос. перекл. — Христос останівся в Еболі. М., 1955; Слова-камені. М., 1957.

Д. С. Наливайко.

ЛЕВІ (Loewi) Отто (3.VI 1873, Франкфурт-на-Майні — 25.XII 1961, Нью-Йорк) — австр. фізіолог і фармаколог, доктор медицини (з 1896). В 1909—38 — проф. ун-ту в Граці, з 1940 — проф. мед. коледжу Нью-Йоркського ун-ту. Один з творців теорії хім. передачі нервового збудження. Показав, що регуляція діяльності серця здійснюється за допомогою фізіологічно активних речовин — медіаторів, що виділяються нервовими закінченнями. Своїми працями Л. довів, що ацетилхолін бере участь у передачі імпульсів нервових. Нобелівська премія, 1936.

ЛЕВІ (Levi) Ріну (н. 31. XII 1901, Ріо-де-Жанейро) — браз. архітектор. Навчався в Римі. Твори: кінотеатри Арт Паласіу (1936) та Іпіранга (1944), готель Ексельйор (1944); у співавт. з Р. Серкейроу Сезаром — госпіталь, театр Т-ва худож. культури (40—50-і рр.), Раковий ін-т (1954), лікарня А.

Ейнштейна і комерційний центр (1958, в співавт. з Р. Серкейроу Сезаром і Л. Франку), усі — в Сан-Паулу, та ін.

ЛЕВІАФАН (давньоєвр. Лів'я-тан) — 1) За біблійною міфологією, велика морська потвора, схожа на величезного крокодила. Переносно — щось величезне, страшильне. 2) Назва гол. твору англ. філософа-матеріаліста 17 ст. Т. Гоббса.

ЛЕВІ-БРУЛЬ (Lévy-Bruhl) Люсьєн (10.IV 1857, Париж — 13.III 1939, там же) — франц. психолог і філософ-позитивіст, близький до соціологічної школи Е. Дюркгейма. Відомий гол. чин. своїми дослідженнями мислення первісної людини. В книзі «Мислителні функції в нижчих суспільствах» (1910) та в ін. працях обґрунтував хибну теорію «дологічного» мислення, яке нібито властиве первісним людям. Незважаючи на деякий схематизм й односторонність поглядів Л.-Б. становлять інтерес як спроба дослідити істор. зміни в психології мислення.

Тв.: Рос. перекл. — Первобытное мышление. М., 1930; Сверхъестественное в первобытном мышлении. М., 1937.

ЛЕВІН (Lewin) Купрт (9.IX 1890, Познань — 12.II 1947, Ньютон, шт. Массачусетс, США) — нім. і амер. психолог. У 1926—33 — проф. Берлінського ун-ту. З 1932 викладав у ряді ун-тів США. Один з найвідоміших представників берлінської школи геніальності психології, засновник топологічної психології. Брав участь у групі Н. Вінера, що обґрунтувала кібернетику. З позицій «психологічного поля» досліджував мотиви поведінки індивіда й соціальних груп. Вважав, що його теорія допоможе запобігти антагонізму в капіталістичному суспільстві. В цьому ідеологічна неприйнятність і наук. неспроможність його концепції.

О. Т. Губко.

ЛЕВІНА Цецілія Олександрівна [15 (28).III 1904, м. Одеса — 13.III 1979, там же] — укр. рад. терапевт, професор (з 1943), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1939. Закінчила Одеський мед. ін-т (1925), де й працювала. Праці Л. присвячені проблемам серцево-судинної патології, масового систематичного лікування хворих на гіпертонічну хворобу і стенокардію навесні і восени з метою профілактики гіпертонічних криз тощо. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

ЛЕВІН (Levin) Ойген (23.V 1883, Петербург — 5.VI 1919, Мюнхен) — діяч нім. робітничого руху. До I-ї світової війни входив до лівого крила С.-д. партії Німеччини. В 1914—18 — член «Спартак союз»; учасник Листопадової революції 1918 в Німеччині та Січневого повстання 1919 в Берліні. Делегат Установчого з'їзду Компартії Німеччини (30.XII 1918 — 1.I 1919). Був головою Виконавчої ради Баварської Радянської республіки. Після розгрому республіки розстріляний за вином військ.-польового суду.

ЛЕВІНСОН-ЛЕССІНГ Франц Юлійович [25.II (9.III) 1861, Пе-

Ф. В. Левицький в ролях Солопія Черенка («Сорочинський ярмарок» М. Старицького за М. Гоголем) та Писаря («Дві сім'ї» М. Кропивницького).

тербург — 25.X.1939, Ленінград) — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1925). Закінчив Петерб. ун-т (1883), 1892—1902 — професор Юр'євського (тепер Тартуський) ун-ту, 1902—30 — Петерб. (Ленінгр.) політех. ін-ту, в якому створив першу в країні лабораторію експериментальної петрографії. Л.-Л. — організатор і перший директор (1930—38) Петрографічного ін-ту АН СРСР; засновник і перший директор Вулканологічної станції на Камчатці, голова Комісії по комплексному вивченню Каспійського м. (1934—39). Осн. праці з питань теоретичної петрографії, мінералогії, кристалогRAFії, вулканології, заг. геології. АН СРСР встановила премію ім. Ф. Ю. Левінсона-Лессіна.

ЛЕВІРАТ (від лат. *levir* — дідер) — шлюбний звичай, за яким вдова була зобов'язана або мала право одружитися з братом свого померлого чоловіка. Існував у багатьох народів на стадії патріархально-родового ладу. Як пережиток тривалий час зберігався у деяких народів (на Кавказі, в Серед. Азії, у євреїв та ін.).

ЛЕВІ-СТРОС (Lévi-Strauss) Клод (н. 28.XI.1908, Брюссель) — франц. бурж. етнолог і соціолог, один з гол. представників *структуралізму*; розробив принципи структурної антропології. Осн. об'єкт наук. інтересів Л.-С. — аналіз малих первісних громад зі стійкою соціальною структурою. Найрізноманітніші явища — правила шлюбу, родинні стосунки, тотемічні позначення (див. *Тотемізм*), міфологічні уявлення — Л.-С. розглядає як знакові моделюючі системи (див. *Моделювання*). На цій основі розробив оригінальну теорію первісного мислення («Міфологію») як конкретно метафоричного мислення на чуттєвому рівні. Осн. недоліком теорії Л.-С. є ідеалізація архаїчних первісних колективів.

ЛЕВІТАН Борис Мойсєєвич [н. 25.V (7.VI) 1914, Бердянськ, тепер Запоріж. обл.] — рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1940). Закінчив (1936) Харків. ун-т. У 1938—41 працював там же, 1944—61 — в Арт. Академії ім. Ф. Е. Дзержинського, з 1961 — в Моск. ун-ті. Наук. праці Л. присвячені *функціональному аналізу*. Він відкрив узагальнені майже періодичні функції, багато його праць стосуються спектрального аналізу диференціальних *операторів*, теорії операторів узагальненого асуву тощо. Ленінська премія, 1962.

ЛЕВІТАН Ісаак Ілліч [18 (30).VIII.1860, Кібартай, тепер Вілківський р-н Лит. РСР — 22.VII (4.VIII) 1900, Москва] — рос. живописець-пейзажист, академік Петерб. АМ (з 1898). В 1873—85 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в О. Саврасова і В. Поленова, де з 1898 викладав. З 1884 — експонент, з 1891 — член Т-ва *передвижників*. Л. у своїх картинах створив узагальнені, глибоко національні образи рос. природи: «Осінній день. Соколыники» (1879), «Місток. Савинська слобода»

(1884), «Березовий гай» (1885—89), «Вечір на Волзі» (1888), «Вечірній дзвін» (1892), «Над вічним супокоем» (1894), «Золота осінь» (1895), «Тиша» (1898), «Хати» (1899), «Літній вечір» (1900) та ін. Деякі з його творів насичені глибоким соціальним змістом («Владимирка», 1892). Більшість полотен Л. зберігаються в ДТГ, ДРМ, в худож. музеях Києва, Харкова, Одеси, Львова та ін. Іл. див. на окремому арк., с. 80—81, а також до ст. «Владимирка», т. 2.

Лит.: Федоров-Давыдов А. А. Исаак Ильич Левитан. М., 1976.

ЛЕВІТИ (давньоєвр.) — служители храму, жерці в стародавній іудейській релігії.

ЛЕВІТОВ Олександр Іванович [20.VII (1.VIII) 1835, с. Добре, тепер Добровського р-ну Липец. обл. — 4 (16).I.1877, Москва] — рос. письменник. Вчився в Петерб. медико-хірургічній академії. За участь у студентському політ. гуртку був засланий на Північ (1855—58). Друкуватися почав 1861 — в журн. «Время» опубл. «Ярмаркові сцени (Нариси з простонародного побуту)». У кращих творах, написаних під впливом ідей рос. революц. демократів, виступав на захист знелюднених і скридженних. Писав про зuboжіння селянства, експлуатацію його поміщиками і куркулями («Розправа», «Насупроти», обидва — 1862; «Моя родина», 1863) та про життя міської бідноти («Звичай московських незайманих вулиць», 1864). Автор зб. «Горе сіл, доріг і міст» (1874).

ЛЕВКАС (від грец. *λευκός* — білий) — назва ґрунту (основа в технології живопису) в рос. середньовічному живописі. Після 17 ст. назва «левкас» збереглася в *іконописі* за традиційним для рос. ікон ґрунтом у вигляді порошкоподібної крейди, розмашаної на тваринному або рибному клеї. Л. наз. також ґрунт під забарвлення або позолоту на виробок з дерева.

ЛЕВКІП (Левкілоп; 5 ст. до н. е.) — давньогрец. філософ-матеріаліст, засновник античної *атомістики*. Вірогідні біографічні відомості і твори Л. не збереглися. Л. висунув вчення про те, що в основі світу лежать два начала: атоми («буття») — неподільні, щільні й повні матеріальні частинки та порожнечу («небуття»), в якій вічно рухаються атоми, створюючи нескінченну кількість світів, що постійно виникають і руйнуються. Сформулював також принципи детермінізму (причинної зумовленості всіх явищ). Вчення Л. розвинуто у філософії *Демокріта*.

ЛЕВКОЙ (Matthiola) — рід одно-, дво- та багаторічних рослин і напівкущів родини *хрестоцвітних*. Листки чергові, ланцетні, суцільні, цілокрай або глибокоперисто-надрізані. Квітки запашні, різних кольорів, зібрані в китиці. Плід — стручок. Понад 50 видів, поширених в Європі, Азії та Австралії. В СРСР — 15 видів, у т. ч. в УРСР — 5, з них 3 культують як декоративні. Л. однорічний (М. алпа) — однорічна, опушена, сіривата рослина. Існує понад 400 сортів. Вирощують Л. для квітні-

ків, букетів, як горщикову культуру. Л. сивий, або Л. зимовий (М. incana), використовують для *выгонки* рослин у теплицях та культивують у садах. Л. гострорігний, або матіола (М. oxyceras), — однорічна рослина з дрібними, дуже ароматними фіалковими квітками, що відкриваються на ніч. Іл. с. 92.

Л. М. Яремько.
ЛЕВКОН I (Λεύκων) — цар Боспорської держави (389 або 388—349 або 348 до н. е.). За правління Л. I було приєднано до Боспорської д-ви Феодосію (бл. 380 до н. е.), весь Сх. Крим, Таманський п-ів, пониззя Кубані і Сх. Приазов'я, що їх населяли меотські племена (синди, торети, дандарії і псеи). За Л. I збільшився експорт боспорського хліба, особливо в Афіни. Боспор вперше бл. 375 до н. е. почав карбувати золоту монету.

ЛЕВКТРИ — місто в Беоції (Центральна Греція), поблизу Фів. Біля Л. 5.VIII 371 до н. е. війська Фів на чолі з Епамінондом (бл. 6 тис. голітів, 1,5 тис. вершників) здобуло перемогу над військом Спарти під командуванням царя Клеомброта (10 тис. голітів і 1 тис. вершників). Внаслідок поразки під Л. Спарта втратила гегемонію в Греції, *Пелопонеский союз* розпався. Фіви до 362 до н. е. перетворилися на гегемона грец. полісів.

ЛЕВЛІЕН (Levlien) Еміль (22.IX.1899, с-ще Летен, обл. Хедмарк — 4.VI.1973, Осло) — діяч норв. комуністичного і робітн. руху. Член Компартії Норвегії (КПН) з часу її заснування (1923). Н. в сел. сім'ї. В 1911—24 працював лісорубом. Один з організаторів профспілкового руху лісорубів у Хедмарку. В 1918—23 — член Норв. робітн. партії. В 1933—34 — ред. ЦО КПН газ. «Арбейдерен» («Робітник»). У 1934—40, 1945—46 — політ. секретар ЦК КПН, 1946—65 — голова КПН. Депутат парламенту 1945—49, 1953—61.

ЛЕВО (Le Vo; Leveau, Le Vau) Луї (бл. 1612, Париж — 11.X.1670, там же) — франц. архітектор, представник *класицизму*. З 1634 — «перший архітектор короля». Серед споруд Л. — готель Ламбер (з 1640), будівлі навколо квадратного подвір'я *Луви* (1654—63). Колеж чотирьох націй (з 1661), всі — в Парижі; палац у Версалі (1661—68), замок-палац Во-ле-Віконт (Іль-де-Франс; у співазт. з А. Ленотром, 1656—61).

ЛЕВСТИК (Levstik) Фран (28.IX.1831, с. Сподне Ретьє, поблизу Любляни — 16.XI.1887, Любляна) — словен. письменник. Перша зб-ка — «Поезії» (1854). В л-ру увійшов як лірик (цикли «Тонині пісні», 1855—59; «Франніні пісні», 1869—72; балада «Король-вигнанець», 1858, тощо). Автор сатиричних віршованих творів «Мандрівка на Парнас» (1854), «Суперникам» (1870). Повістю «Мартин Крпан...» (1858) започаткував класичну словен. прозу. Вірш Л. «Дівчинонька брала воду» укр. мовою переклав П. Грабовський. Тел.: Рос. перекл. — Мартин Крпан из деревни Врх. В кн.: Повести в рассказы югославских писателей, т. 1. М., 1959. В. Г. Гримич.

Ф. Ю. Левинсон-Лессинг.

І. І. Левітан. Портрет роботи В. О. Серова. Фрагмент. 1893. ДТГ у Москві.

Л. Лєво, А. Ленотр. Замок-палац Во-ле-Віконт. 1656 — 61. Загальний вигляд з боку парку.

ЛЕВСЬКИЙ

В. Левський.

П. О. Левченко. Автопортрет. 1915. ДМУОМ.

Левкой, сріблясто-бузковий.

Левурда.

ЛЕВСЬКИЙ Васил (справж. прізв. — Іванов; 6.VII 1837, Карлово — 6.II 1873, Софія) — болг. революц. демократ. З 1862 брав участь у боях проти турків у складі болг. військ, загонів, що формувалися на тер. Сербії та Румунії. Внаслідок нац.-революц. діяльності Л. 1868—69 в Болгарії виникла мережа місц. підпільних к-тів, якими керував *Болгарський революційний центральний комітет* (БРЦК). У 1870—71 Л. розробив його статут. З ініціативи Л. у квітні — травні 1872 в Бухаресті на нараді болг. революціонерів було об'єднано внутр. та емігрантський центри нац.-визвольного руху в єдиний Бухарестський БРЦК. Заарештований (грудень 1872) і повіншений тур. владою.

ЛЕВУЛЬОЗА (від лат. *laevus* — лівий) — *вуглевод*, моносахарид. Те саме, що й *фруктоза*.

ЛЕВУРДА, цибуля ведмежа, черемша (*Allium ursinum*) — багаторічна лікоросла трав'яниста рослина з роду *цибуля*. Стебло прямостояче, угорі 3-гранне, від 14 до 40 см заввишки. Листки прикореневі, еліптично-ланцетні, довгочерешкові, плоскі, цілокраї. Квіткі білі в зонтиках. Плід — коробочка. Цибулина видовжена, до 5 см завдовжки зі смаком часнику, їстівна. Л. поширена у вологих, тінистих лісах Європи і Малої Азії. В СРСР — в зх. районах Європ. частини, зокрема на Україні і Кавказі. Має антицинготну, глістогінну, фітонцидну дію; використовується у нар. медицині для лікування трофічних виразок, пролежнів, при порушенні травлення, гіпертонії, атеросклерозі, ревматизмі тощо. Медонос. Потребує охорони.

А. П. Лебеда.
ЛЕВЧЕНКО Гордій Іванович [н. 7 (19). I 1897, с. Дібрівка, тепер Баранівського р-ну Житомир. обл.] — рад. військ. діяч, адмірал (1944). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. ВМФ з 1918. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У 1930 закінчив курси при Військ.-мор. академії. В 1938 — команд. *Балтійським флотом*. У 1939—42 — заст. наркома ВМФ. Під час Великої Вітчизн. війни — учасник оборони Одеси, Миколаєва, Севастополя, Ленінграда. Після війни — на командній роботі в Рад. ВМФ. У 1956—58 — заст. головнокоманд. ВМФ. З 1960 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛЕВЧЕНКО Григорій Андріанович (30.XI 1901, с. Новоселівка, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл. — 19.II 1944) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Київський ін-т нар. освіти (1926). Працював у Херсон. пед. ін-ті, Харкові та Києві (з 1934) ун-тах. У 30-х рр. брав участь у упорядкуванні укр. правопису. Осн. праці: «Місце Шевченка в історії української літературної мови» (1939) і «Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX століття» (опубл. 1946).

Лит.: Кирилюк Є. Григорій Андріанович Левченко. «Мовознавство», 1976, № 6. М. А. Жовтубою.

ЛЕВЧЕНКО Микита Васильович

(1858, м. Севастополь — 1921) — укр. революційний народник. Працював складачем у друкарнях Києва, Харкова, Одеси. В 1876 зблизився з революц. народниками. Після розгрому народницької групи в Одесі переїздив до с. Пирогова (тепер у складі Києва) уціліле друкарське устаткування для підпільної друкарні. Восени 1879 заарештований при спробі вивезти друкарню. В 1880 засуджений на 15 років каторги, яку відбував на Кавказі (Сх. Сибір). У 1905 повернувся до Європ. Росії, оселився в Саратові, де примкнув до партії есерів.

ЛЕВЧЕНКО Петро Олексійович [29.VI (11.VII) 1856, Харків — 14 (27). I 1917, там же] — укр. живописець-пейзажист і рисувальник. Початкову худож. освіту здобув у Д. Безпечого, 1878—83 навчався в петерб. АМ у М. Клодта та В. Орловського. За характером творчості близький до *передвижників*. Був чл. Т-ва плерос. художників. У своїх невеличких картинах створив проявляти демократичним настроєм образи мальовничий укр. природи. Твори: «Село» (1891), «За роботою. Увечері» (1906), «На Україні» (1907), «Задвірки Софійського собору. Київ» (1900-і рр.), «Глухомань» (1903), «На Харківщині», «Селянське подвір'я» та ін. Картини Л. зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї та ін. лібраріях. З 1886 викладав у Харків. рисувальній школі М. Д. Расвської-Іванової. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97, а також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4. Лит.: Дженко К. Ю. Петро Олексійович Левченко. К., 1958.

М. М. Безпечий.
ЛЕВЧЕНКО Федір Іванович [8 (20). VI 1876, с. Кононівка, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл. — 24.IV 1937, Житомир] — укр. рад. ґрунтознавець. У 1904 закінчив с.-г. відділ Київського політехнічного ін-ту. З 1922 — доцент, згодом професор, зав. кафедрою Київ. с.-г. ін-ту (тепер Укр. с.-г. академія), з 1931 — професор, зав. кафедрою Київ. агроінженерного ін-ту цукр. пром-сті і Житомирського с.-г. ін-ту. В 1908—11 вивчав ґрунти в Тургайських степах, на Алтаї, в Каракумах, а з 1912 — і на Україні. Праці Л. і його ґрунтові карти використані при складанні карти ґрунтів УРСР.

ЛЕВЧИК Валентина Миколаївна (н. 20.X 1924, с. Сибереж, тепер Ріпкинського р-ну Черніг. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1958), засл. працівник с. г. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1958. З 1953 працює дільником у колгоспі «Більшовик» Золотоніського р-ну Черкаської обл. і щорічно одержує понад 5000 кг молюска від корови. Делегат XXII, XXIII, XXV з'їздів КПРС і XX, XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджена двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

О. Г. Слюсаренко.
ЛЕВЧУК Тимофій Васильович [н. 6 (19). I 1912, с. Бистрівка, тепер Ружинського р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. кінорежисер.

нар. арт. СРСР (з 1972). Член КПРС з 1942. Закінчив Київ. кіноінститут (1934). З 1934 — режисер Київ. кіностудії худож. фільмів (з перервою, 1941—45 — учасник Великої Вітчизн. війни). Постановив фільми: «В степах України» (1952), «Калиновий гай» (1953), «Полум'я гніву» (1955), «Іван Франко» (1956), «Киянка» (1-а і 2-а серії — 1958, 1959, 3-я серія — «Нашадки», 1960), «Закон Антарктиди» (1963), «Два роки над прірвою» (1967), «Помилка Оноре де Бальзака» (1968), «Родина Коцюбинських» (1971), «Довга дорога до короткого дня» (1973), «Дума про Ковпака» (1975—78; 3 серії). З 1963 — перший секретар правління Спілки кінематографістів УРСР. З 1975 — кандидат у члени ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, Держ. прем. України УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

ЛЕГАЛІЗАЦІЯ (від лат. *legalis* — законний) — 1) Узаконення, надання законної сили документів або дій. 2) В м і ж н а р о д н о м у п р а в і — засвідчення консулом підписів на документах, що призначені діяти на тер. зарубіжної держави.

ЛЕ ГАЛЬЄНН (Le Gallienne) Ева (н. 11.I 1899, Лондон) — амер. актриса. В 1914 дебютувала в Лондоні, 1915 вперше — у США. Виступала проти комерційного мистецтва. Організувала в Нью-Йорку театри: Громадянський репертуарний (1926—33), Американський репертуарний (1946—47), Національний репертуарний (1961—64). Працювала в цих театрах режисером, була провідною актрисою. Ролі: Мама, Ранієвська, Аркадіна («Три сестри», «Вишневий сад», «Чайка» Чехова), Гедда Габлер, Фру Альвінг («Гедда Габлер» та «Привиди» Ібсена), Єлизавета («Марія Стюарт» Шіллера).

ЛЕГАЛЬНИЙ МАРКСИЗМ. — рос. різновид *ревізійонізму*, ліберально-бурж. течія. Виник у серед. 90-х рр. 19 ст. За оцінкою В. І. Леніна — «відображення марксизму в буржуазній літературі» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 323). Ідеологи «Л. м.» — П. Б. Струве, С. М. Булгаков, М. І. Туган-Барановський, М. О. Бердяєв. «Легальні марксист» видавали журнали «Новое слово», «Начало», «Жизнь». Називаючи себе послідовниками К. Маркса, вони намагалися використати марксизм і робити рух в інтересах буржуазії. Виступаючи в легальній пресі (звідси назва) з бурж.-ліберальною критикою *народництва*, яке захищало дрібне виробництво, представники «Л. м.» використовували окремі положення екон. вчення К. Маркса для обуртовування розвитку капіталізму, вихваляючи його як найвищої стадії розвитку суспільства, маскування експлуататорської суті капіталістичної системи. «Л. м.» формувалася під впливом різних бурж. шкіл і течій, а також *бернштейнізму*. «Легальні марксист» заперечували соціалізм як науку, виступали проти філос. основ марксизму, проповідували ідеї соціального ми-

ру між робітниками й капіталістами, відкидали марксистське вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, фальсифікували філос. та екон. основи марксизму, підміняли істор. матеріалізм економічним матеріалізмом. Рішуче викрикуючи «Л. м.» як ворожий вченню Маркса, В. І. Ленін, революц. марксист вважали можливим у боротьбі проти ліберального народництва піти на тимчасову угоду з «Л. м.». Завдяки цьому революц. марксист дістали змогу друкуватися в легальних журналах. В. І. Ленін викрив спрідженість «Л. м.» з зах.-європ. ревізіонізмом, рос. «економізмом» і меншовизмом. Боротьба В. І. Леніна проти «Л. м.» була водночас боротьбою проти міжнар. ревізіонізму та реформізму. На Україні один з найбільших осередків «легальних марксистів» був у Києві (Б. Кістяківський, М. Бердяєв, М. Водовозов). Як ідейна течія «Л. м.» припинив існування на початку 20 ст. Згодом лідери «Л. м.» стали ядром бурж. партії *кадетів*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве; т. 6. Що робити?; т. 16. Передмова до збірника «За 12 років»; т. 26. Крах II Інтернаціоналу; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

ЛЕГАР (Lehár) Ференц (Франц; 30.IV 1870, Комаром, Угорщина—24.X 1948, Бад-Ішль, Австрія) — угор. композитор і диригент. Навчався в Празькій консерваторії (1882—88). З 1888 працював скрипалем, з 1890 — капельмейстером військ. оркестрів у містах Австро-Угорщини. З 1902 — 2-й диригент «Театру ан дер Він» (Відень). Л. — видатний представник т. з. нової віденської оперети. Написав понад 30 оперет, серед яких: «Весела вдова» (1905), «Граф Люксембург» (1909), «Циганське кохання» (1910), «Блакитна мазурка» (1920). Використовував угор., слов'ян., рум. народні мелодії й танц. ритми.

ЛЕГАТ (лат. legatus, від lego — доручаю, посилаю) — 1) У Стародавньому Римі посол, призначений *сенатом*, чи уповноважений, що виконував політ. доручення; в період пізньої республіки — помічник полководця або правителя провінції; в період *принципату* — намісник в імператорських провінціях 2) Л. в а п с ь к и й — титул вищого рангу дипломатичних представників *пани римського*.

ЛЕГАТО (італ. legato, букв. — зв'язаний) — у музиці перехід від одного звука до другого без перерви, плавно, непомітно. Познається дугоподібною рискою (лігатурою), яка охоплює необхідну кількість нот.

ЛЕГГОРН — порода курей несучого напрямку. Походять з Італії (м. Ліворно, звідки й назва) і поліпшені в США. Найбільш поширені білі Л., менше — бурі, чорні та ін. У білих Л. гребінь листовидний, червоний, в північ прямокутний, у курок звисає набік; дзьоб і ноги жовті. Тулуб довгий, глибокий, груди і спина широкі. Л. добре акліматизуються, високопродуктивні й скороспілі. Починають не-

стися у 4—5-місячному віці. Жива маса півнів 2,3—2,7 кг, курок — 1,5 кг. Несучість 180—270 яєць на рік. Маса яйця 52—62 г. Поширені майже в усіх країнах світу. В СРСР, в т. ч. на Україні, завезені 1925 для *схрещування* з місцевими курми. *Помісі* Л. стали основою для виведення *російської білої породи курей*. В СРСР поширені скрізь.

М. Ф. Мезенцев.
ЛЕГЕЗА Григорій Васильович (н. 12.IV 1921, с. Софіївка, тепер Компаніївського р-ну Кіровоград. обл.) — укр. рад. офтальмолог, доктор мед. наук (з 1972). В 1950 закінчив Одес. мед. ін-т. З 1956 — співробітник *Очних хвороб і тканинної терапії одеського науково-дослідного інституту*. Праці Л. присвячені питанням *патогенезу* і лікуванню опіків очей та їх наслідків, а також авто- і гомотрансплантації тканин при їх оперативному лікуванні. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1978.

ЛЕГЕНДА (лат. legenda — те, що слід прочитати) — жанр (чи твір) народної прози. В Л., крім естетичної функції, важливу роль відіграє інформативно-практична: передача наступним поколінням і закріплення в традиції певних знань, пояснення визначних подій, вчинків окремих осіб, явищ природи. Реальне в Л. органічно злине з фантастичним. Термін «легенда» означав пояснювальний напис, розрахований на обов'язкове прочитання (тексти над брамами, на монетах, пам'ятниках, малюнках, геогр. картах тощо). В середньовіччя Л. стали наз. твори, які розробляли біблійно-реліг. мотиви, теми з життя «святих» і т. п. У фольклористиці під цим терміном одні вчені розуміють лише нар. оповідання християнсько-апокрифічного характеру (див. *Апокрифи*), інші — неказкові твори різного змісту, з елементом неймовірності. Нар. Л. поділяють на міфологічні, апокрифічні, героїко-історичні, соціально-утопічні та ін. За сусп. функцією Л. поєднують пізнавальний і педагогічно-дидактичний моменти. В укр. народних Л. відобразилася боротьба запорізьких козаків проти тур.-тат. нападників (Л. про Свирговського, І. Сірка та ін.), нар.-визвольна війна 1648—54 (Л. про Б. Хмельницького, І. Богуня, М. Кривоноса), спільна боротьба укр. і рос. народів проти зовн.

Кури породи **леггорн**.

ворогів (Л. про взяття тур. фортець, про С. Палія і Полтавський бій та ін.). Антикріпосницький рух відтворюють Л. про опришків на чолі з О. Довбушем, Л. про гайдамацький рух під керівництвом І. Гонта та М. Залізняка, Л. про У. Кармалюка, про Т. Шевченка та ін.

О. І. Дей.
ЛЕГЕНДА в картографії — система картографічних знаків, за допомогою яких на карті позначають певні явища і процеси відповідно до її призначення. Для Л. характерні: системний принцип побудови, відображення усіх знаків, що позначені на карті, та точна відповідність їм, простота побудови, компактність і зручність у користуванні. За допомогою Л. визначають гол. зміст карти, осн. картографічні форми його відображення, принципи, закладені при проєктуванні карти, тощо. Найпростішими є Л. аналітичних карт, найскладнішими — комплексних та синтетичних карт. Див. також *Карти тематичні*.

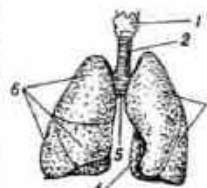
Л. Г. Руденко.
ЛЕГЕНІ — парний орган повітряного дихання у деяких риб (*дво-дишних, кистеперих, багатоперих*), наземних хребетних тварин і людини, що здійснює газообмін між кров'ю і вдишуваним повітрям. У дводинних Л. — це мішки з комірчастими стінками, у багатоперих — гладкостінні. Л. наземних хребетних виникли від Л. стародавніх кистеперих риб як парні випини черевної стінки глотки. У земноводних вони мають вигляд тонкостінних мішків з складчастими стінками (відходять безпосередньо від гортані або трахеї); у плазунів Л. також мішководібні, але з численними перегородками і складками всередині; у птахів мають губчасту будову. У ссавців кінцеві розгалуження бронхів закінчуються в Л. найдрібнішими пухирцями — *альвеолами*. Стінки всіх видів Л. пронизані сіткою кровоносних *капілярів*. Л. містяться в передньому відділі порожнини тіла, у ссавців, у т. ч. людини, — в *грудній порожнині*. Повітря в Л. надходить дихальними шляхами (*гортань, трахея, бронхи*), які вистелені *м'якотканню епітелієм*. Легені людини містяться в правій і лівій половині грудної порожнини. Кожна Л. має форму напівкonusа з закругленою верхівкою, що проникає в ділянку надключичної ямки; своєю широкою основою Л. лежать на куполі *грудочеревної перепони* (діафрагми). Права Л. коротша внаслідок більш високого стояння діафрагми, але ширша і за об'ємом більша за ліву. В кожній легені розрізняють такі поверхні: випуклу реберну, угнуту діафрагмальну, неправильно ввігнуту медіальну (внутрішню) і прилеглу одна до одної міжчасткові поверхні та передній і нижній краї. Глибокими щілинами Л. поділені на частки: права — на 3 (верхню, середню і нижню), а ліва — на 2 (верхню і нижню). Медіальна поверхня Л. повернута до серця: на ній знаходяться т. з. ворота Л., через які в Л. входять головний бронх, легенева артерія (несе в Л. венозну кров від правої половини серця), ви-

В. М. Левчук.

Т. В. Левчук.

Легені та дихальні шляхи людини:
1 — гортань; 2 — трахея; 3 — верхня й нижня частки лівої легені; 4 — серцева вирізка; 5 — місце розділення трахеї на бронхи; 6 — нижня, середня й верхня частки правої легені.

Лелебурит. Світла основа — цементит, темні вclusions — перліт. Мікροструктура збільшено в 300 раз.

ходять легеневі вени (несуть артеріальну кров від Л. до лівої половини серця), розташовані лімфатичні вузли, що збирають лімфу з Л., нервово сплетіння, бронхіальні артерії та вени. Зазначені утвори становлять «корінь легень». Догори і назад від воріт до лівої Л. прилягає аорта. Зовні Л. (крім воріт Л.) вкриті висцеральним листком плеври. В плеуральній порожнині міститься незначна кількість рідини, що забезпечує ковзання Л. в грудній порожнині. В кожній Л. виділяють до 10 бронхолегеневих сегментів, які діляться на частки (в кожній Л. їх бл. 1000). Внутрішньочасткові бронхи розгалужуються на бронхіоли, які переходять в альвеолярні ходи Л. Групи зв'язаних між собою альвеолярних ходів вважають структурними одиницями Л. — ацинусами. З ацинусів складаються легеневі частки. Дихальна поверхня Л. змінюється від 30 м² до 100 м² (при вдиху). Кровообіг Л. і бронхів здійснюється бронхіальними гілочками грудної аорти, венозний відтік відбувається у легеневі вени, іннервація — симпатичними (проводять імпульси нервової, розширюють бронхи, звужують судини) і парасимпатичними (звужують бронхи, розширюють судини, посилюють секреторну діяльність бронхіальних залоз) нервовими волокнами. Через Л. виділяється також рідина і деякі газоподібні продукти. Л. беруть участь у регулюванні засідання крові, обміну речовин (жирів, білків, вуглеводів), у захисних реакціях організму тощо. Найпоширенішими захворюваннями Л. є запалення легень (*туберкульоз*), *емфізема легень*, злоякісні пухлики тощо. Хвороби Л. вивчає *пульмонологія*.

ЛЕГІОН [лат. legio (legionis), від lego — збираю, набираю] — 1) Основне організаційне і тактичне загальновоїнське з'єднання в армії Стародавнього Риму (3—10

тис. воїнів). 2) У 17—20 ст. у багатьох капіталістичних країнах Л. називали різні військ. формування, здебільшого з несталим складом (комплектувалися з добровольців). У більшості країн світу (Франції, Великобританії, Німеччині, Іспанії та ін.) це були з'єднання найманців-іноземців, декласованих елементів; використовувалися переважно для ведення воєнних дій і придушення національно-визвольного руху в колоніях (див. *Іноземний легіон*). 3) Назва деяких реакційних організацій фашистського типу (напр., *Американо-американський легіон* у США).

ЛЕГІСЛАТУРА (від лат. legislator — той, що пропонує законопроект) — 1) В бурж. держ. праві строк повноважень представницького органу (*парламенту*) або виборної службової особи (напр., мера, президента). 2) У деяких федеративних держах назва членів федерації (напр., Л. окремих штатів Італії).

ЛЕГІСТИ (від лат. lex (legis) — закон) — 1) Середньовічні юристи, що сприяли впровадженню римського права у Зх. Європі. Виступали за обмеження церковного права та феод. звичаїв. 2) Китайські мислителі 5—3 ст. до н. е.

ЛЕГІТИМАЦІЯ (від лат. legitimus — законний, правомірний) — 1) Визначення або підтвердження будь-якого права, повноваження. 2) В бурж. цивільному праві — документ, що посвідчує це право, повноваження. 3) В буржуазних країнах, де немає паспортної системи, форма засвідчення особи (пред'явленням певного документа).

ЛЕГІТИМІЗМ (від лат. legitimus — законний) — політ. принцип, висутий Ш. М. Талейраном на Віденському конгресі 1814—15 для захисту територіальних інтересів Франції (збереження кордонів, що існували на 1.1 1792) і протидії тер. домаганням Пруссії. Полягає у поверненні «законним» володарям втрачених ними територій і неприпустимості розпоряджатися ними, якщо легітимний володар формально від них не відмовився. Принцип Л. був відхищений через анексіоністські плани цар. Росії та Пруссії. Термін «легітимізм» вживався в ін. значенні: у Франції після *Липцевої революції 1830* Л. був гаслом політ. течії, що виступала за повернення до влади «законної» дин. *Бурбонів*.

ЛЕГКА АТЛЕТІКА — один з найбільш поширених і популярних видів спорту, що об'єднує вправи з стрибків (у висоту, довжину, потрійний, з жердиною), метання (диска, списа, молота), штовхання ядра, бігу і спортивної ходьби (на різні дистанції), а також легкоатлетичні *багаторобства* (десятиборство, п'ятиборство та ін.). Загалом сучас. Л. а. включає понад 40 вправ, з яких 38 входять до програми *Олімпійських ігор* (24 — для чоловіків, 14 — для жінок). Легкоатлетичні вправи включаються в програму *фізичного виховання* в університетах, армії, групах здоров'я; є складовою частиною всіх ступенів всесоюзного комплексу *«Готовий до праці й оборони*

СРСР». Змагання проводяться за міжнар. правилами. Реєструються рекорди світу, Олімпійських ігор, континентів (Європи), країн. Л. а. існує з давніх часів. Згадки про легкоатлетичні змагання зустрічаються в «Іліаді» та описі Олімпійських ігор Старод. Греції (776 до н. е.— 394 н. е.). Розвиток сучас. Л. а. належить до поч. 19 ст. (Англія, 1837). Поширення Л. а. пов'язане з відродженням Олімпійських ігор (1896). В 1912 створено Міжнар. аматорську федерацію Л. а. (ІААФ), 1968 — Європейську асоціацію Л. а. (ЕАА). З 1934 проводяться першість Європи (з 1966 — і в закритих приміщеннях); з 1955 — змагання на Кубок Європи, а з 1977 — на Кубок світу. В Росії Л. а. культивується з моменту створення першого спорт. гуртка в Тярлеві, поблизу Петербурга (1888). В 1911 засновано Всеросійський союз аматорів Л. а., що об'єднував спорт. ліги Петербурга, Москви, Києва та ін. З 1912 рос. легкоатлети вперше брали участь у Олімпійських іграх. У 1924 створено Всесоюзну секцію (з 1959 — федерація) Л. а., яка з 1948 — член ІААФ. З 1946 рад. спортсмени беруть участь у чемпіонатах Європи, з 1952 — в Олімпійських іграх. З 1958 проводяться легкоатлетичні матчі між легкоатлетами СРСР та ін. країн (США, НДР, Болгарії, Великобританії тощо). Л. а. включається в програму Азіатських, Балканських, Панамериканських ігор та ін. В СРСР (1980) Л. а. займається понад 6 млн. чол. З 1952 по 1980 рад. легкоатлети завоювали на Олімпійських іграх 54 золоті, 49 срібних, 63 бронзові медалі. Серед олімпійських чемпіонів — П. Болотников (біг на 1000 м), Л. Брагіна (біг на 1500 м), В. Куц, В. Брумель, Н. Пономарьова (метання диска), І. Пресс (бар'єрний біг і п'ятиборство), Т. Пресс (штовхання ядра й метання диска), В. Савенко, Т. Казанкіна (біг на 1500 м) та ін., в т. ч. укр. — М. Авілов, А. Бондарчук, В. Борзов, В. Голубничий, В. Крешкіна (стрибки в довжину), Л. Лисенко, В. Цибуленко, Ю. Седих, В. Кисельов (метання диска), Н. Олізаренко (біг на 400 м), Н. Ткаченко, П. Ледньов (п'ятиборство). За кордоном Л. а. розвинута в США, НДР, ФРН, Польщі, Англії.

ЛЕГКА МУЗИКА — умовне визначення музики (оперета, музична комедія, мюзикл, джаз, естрадна пісня) переважно розважального плану, нескладної змістом і формою, легко доступної для сприймання.

ЛЕГКА ПРОМИСЛОВОСТЬ — сукупність спеціалізованих галузей промисловості, підприємства яких виробляють головним чином предмети нар. споживання. В 1978 питома вага Л. п. в заг. обсязі продукції пром-сті СРСР становила 16,0%. Осн. галузі Л. п.: *текстильна промисловість, швейна промисловість, шкіряно-взуттєва промисловість, хутрова промисловість, дубильно-екстрактовна промисловість*, виробн. гудзиків. Крім товарів нар. споживання (тканини, трикотажні й швей-

Виробництво основних видів продукції легкої промисловості СРСР

Продукція	1940	1965	1978
Бавовняні тканини, млн. м ²	2715	5499	6967
Вовняні тканини, млн. м ²	155	466	781
Лляні тканини, млн. м ²	272	548	830
Шовкові тканини, млн. м ²	67	801	1695
Швейні вироби, млрд. крб.	...	9,0	21,4
Павчійно-шкарпеткові вироби, млн. пар	489	1350	1596
Білизняний трикотаж, млн. шт.	127	715	1080
Верхній трикотаж, млн. шт.	58,9	188	474
Шкіряне взуття, млн. пар	212	486	740

Виробництво основних видів продукції легкої промисловості УРСР

Продукція	1940	1965	1970	1978
Павчійно-шкарпеткові вироби, млн. пар	79,4	270,5	282,7	341,1
Білизняний трикотаж, млн. шт.	30,3	147,2	147,0	206,5
Верхній трикотаж, млн. шт.	12,0	32,6	71,0	78,2
Взуття шкіряне, млн. пар	40,8	95,3	148,9	174,0

ні, хутряні, текст.-галантерейні вироби, взуття тощо), Л. п. випускає предмети праці (бавовну-волокно, льоноволокно, шовк-сирець, шкіру та ін.). Підприємства Л. п. виробляють продукцію з рослинної (бавовна, льон, коноплі, кенаф тощо), тваринної (вовна і шкіра) та хім. (капрон, лавсан, нітрон, анід, штучні волокна й шкіра тощо) сировини. Продукцію Л. п. використовують також у меблевій, авіад., автомобільній, харч. та ін. галузях пром-сті, в с. г., на транспорті, в охороні здоров'я тощо. Виробн. предметів особистого споживання є найдавнішою галуззю ремісницького й кустарного промислів. Ручне виготовлення пряді й тканин з бавовни, примітивна обробка шкіри та пошиття взуття з неї виникли в Індії, Китаї та Єгипті задовго до н. е. В Київській Русі вже в 10—12 ст. були ремісники, які займалися ткацтвом, виробн. шкіри, пошиттям одягу та взуття тощо. Л. п. як галузь великої фабричної індустрії було створено в 2-й пол. 18 ст. Перші підприємства Л. п. в Росії відомі з 17 ст. Особливо швидко Л. п. розвинулася у 19 ст. після скасування кріпацтва; вона стала однією з осн. галузей обробної пром-сті Росії. В 1913 в країні було вироблено 68 млн. пар шкіряного взуття, 1817 млн. м² бавовняних, 121 млн. м² лляних, 35 млн. м² шовкових, 138 млн. м² вовняних тканин. Випуск бавовняних тканин був у 3,1 раза, вовняних — у 3,4 раза, продукції шкіряної пром-сті — в 7 раз менший, ніж у США.

За роки Рад. влади в СРСР Л. п. перетворено на галузь великої соціалістичної індустрії, оснащено сучас. технікою. Високі темпи її зростання стали можливі внаслідок переважачогого розвитку важкої промисловості. Тех. прогрес зумовив переворот в усіх галузях Л. п. Збудовано великі висококомеханізовані підприємства з потоковою організацією виробн.,

автом. верстатами і лініями. Розширився асортимент тканин, одягу, трикотажних виробів, освоєно випуск нових видів продукції. СРСР за виробн. вовняних тканин та шкіряного взуття (1978) посідає 1-е місце в світі.

На тер. України з кін. 15 ст. існували цехи кравців, шведів, ткачів та ін. Л. п. як галузь фаб.-зав. виробн. почала розвиватися в 19 ст. В 1855—65 виникли шкіряні з-ди в Бердичеві, Києві, Василькові, 1885 — джутова ф-ка в Одесі, 1896 — канатний з-д у Харкові та ін. Майже все устаткування, барвники, бл. 50% бавовни, 80% шовку, 85% тонкорунної і напівтонкорунної вовни, 40% шкіряної сировини ввозились з-за кордону. В Л. п. переважали підприємства кустарного типу. В довоєнні п'ятирічки реконструйовано й технічно переоснащено діючі підприємства, введено в дію бл. 30 конопельно-льонозаводів, ряд вузл. та швейних ф-к. Серед збудованих підприємств найбільші: Київська 4-а, Харківська 5-а, Дніпропетровська вузл. ф-ки, трикотажні ф-ки в Києві, Одесі, Харкові, швейна ім. М. Горького та суконний комбінат у Києві, Полтав. бавовнопрядильна та ін. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшу частину підприємств Л. п. України зруйнували нім.-фашист. загарбники. Завдяки могутній індустрії СРСР та братній допомозі укр. народів всіх союзних республік Л. п. України швидко відбудовано. За післявоєнні роки введено в дію найбільший в СРСР *Херсонський бавовняний комбінат*, *Тернопільський бавовняний комбінат*, *Чернігівський камвольно-суконний комбінат* імені 50-річчя Радянської України, *Дарницький шовковий комбінат*, *Житомирський льонокомбінат* імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Ровенський льонокомбінат* імені Комсомолу України, Лубенську вузттеву ф-ку, бавовнопрядильні ф-ки в Києві і Львові, швейні ф-ки в Переяславі-Хмельницькому, Артемівську, Миколаєві, Дрогобичі, Кіровограді. За 1959—75 на Україні було збудовано 79 великих підприємств Л. п., 208 розширено й реконструйовано. Найважливіші новобудови: *Донецький бавовняний комбінат* імені XXV з'їзду КПРС, ф-ки білизняного трикотажу в Мукачевому, трикотажного полотна в Горлівці, шкіргалантерейна в Симферополі, стрічковкацька в Марганці, швейні ф-ки у Ворошиловграді, Жовтних Водах, Долині, Кіровську. У Л. п. все повніше використовуються інтенсивні методи господарювання, вдосконалюються форми управління і планування, посилюється концентрація матеріальних, трудових та фінанс. ресурсів; темпи розвитку все більше поєднуються з ін. показниками, особливо з якістю вироблюваної продукції, розширенням її асортименту відповідно до потреб населення. В 1978 на Україні виготовлено 28,4% швейних виробів, 17,5% білизняного та верхнього трикотажу, 23,5% шкіряного взуття загальносоюзного виробництва.

Створено нові галузі Л. п., зокрема виробн. штучних шкіри й хутра, льонопереробну пром-сть, виробн. нетканних матеріалів тощо. Широко впроваджуються у виробн. високопродуктивні машини та устаткування з автомат. регулюванням, телемеханіка й обчислювальна техніка, застосовуються досконаліші методи технології, освоюються нові види сировини й матеріалів, здійснюються комплексна механізація і автоматизація осн. виробн., допоміжних і трансп. робіт, хімізація виробн. Однією з особливостей розвитку тех. бази Л. п. УРСР є поступовий перехід на безперервно-потокову форму організації виробн. Щороку на підприємствах Л. п. впроваджується 9—10 тис. моделей та зразків нових виробів, розширюються зони багатостатного обслуговування. Підвищився рівень концентрації, спеціалізації та кооперування підприємств. В 1978 в Л. п. республіки функціонувало 110 об'єднань. У швейній пром-сті вони виробили 82% продукції, у вузттевій і трикотажній — по 60%, у шкіряній — 91%. В Л. п. республіки відбувається дальша раціоналізація розміщення підприємств, в основу якої покладено принцип макс. наближення виробн. до місць споживання та сировинних ресурсів. Вперше збудовано трикотажні підприємства в Одеській, Кіровоградській та Миколаївській областях; швейні — в Черкаській, Хмельницькій, Сумській, Полтавській та Ворошиловгр. областях; вузттеві — в Житомирській, Хмельницькій, Ворошиловгр. та Запорізькій областях. Наукові дослідження з проблем розвитку Л. п. на Україні ведуть *Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР*, н.-д. ін-ти: текстильної пром-сті, швейної, шкіряно-вузт., по переробці хім. волокон, технологічний ін-т легкої пром-сті, всі — в Києві.

Лит.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1977; Легка промисловість Української РСР за 50 років Радянської влади. К., 1967; Экономика промышленности СССР. К., 1977; Экономика Советской Украины. 1945—1975 гг. К., 1975; Народное хозяйство СССР в 1978 году. Статистический ежегодник. М., 1979; Народное хозяйство Украинской РСР в 1978 році. Статистичний щорічник. К., 1979.

Т. Ф. Безручко.

ЛЕГКИЙ БЕТОН — бетон, об'ємна маса якого у сухому стані становить 500—1800 кг/м³. Розрізняють Л. б.: на пористих заповнювачах природних (напр., *пемзобетон*, *туфобетон*) і штучних (*аглопоритобетон*, *вермікулитобетон*, *керамзитобетон*, *перлітобетон*, *шлакобетон*, *шлакопемзобетон* та ін.); злитний, великопористий (безпіщаний), поризований та *ніздроватий бетон*. За призначенням Л. б. поділяють на теплоізоляційний, конструкційно-теплоізоляційний і конструкційний. Марки бетону за міцністю на стиск — М10—М400 і більше, за морозостійкістю — не менше Мрз15 (конструкційний і конструкційно-теплоізоляційний). Л. б. застосовують гол. чин. для огорожувальних конструкцій бу-

Рекорди світу з легкої атлетики (на 1.VII 1980)

Вид	Показники
У чоловіків	
Біг, м	
100	9,95
200	19,72
400	43,86
800	1,42,40
1500	3,32,10
5000	13,08,40
10 000	27,22,50
марафонський	2:08.33,60
4×100	38,03
4×400	2,56,10
110 *	13,00
400 *	47,45
3000 *	8.05,40
Ходьба, км	
20	1:16.31,20
50	3:37.36,0
Стрибки, м	
у висоту	2,35
у довжину	8,90
з жердиною	5,75
потрійний	17,89
Метання, м	
диска	71,16
молота	81,66
списа	96,72
Штовхання ядра, м	22,15
Десятиборство	8649 очок

У жінок

Біг, м	
100	10,87
200	21,71
400	48,60
800	1,54,90
1500	3,56,00
4×100	42,09
4×400	3,19,20
100 *	12,36
Стрибки, м	
у висоту	2,01
у довжину	7,09
Метання, м	
диска	69,96
списа	71,50
Штовхання ядра, м	22,45
П'ятиборство	4856 очок

* З бар'єрами.

Лежень.

Виробництво тканин та взуття в деяких країнах світу в 1978 році

Країни	Бавовняні тканини, млрд. м ²	Вовняні тканини, млн. м ²	Шовкові тканини, млн. м ²	Шкіряне взуття, млн. пар
СРСР	7,0	781	1695	740
Болгарія	0,3	50	36	24
НДР	0,5	106	120	79
Польща	1,0	196	183	135
Румунія	0,7	103	126	86
Угорщина	0,4	39	62	46
Чехословаччина	0,5	92	104	120
Югославія	0,4	73	41	58
Великобританія	0,4	170	380	140
Італія	0,9	480	200 *	270 *
США	4,0	160	7400	450
ФРН	0,9	100	400 *	120
Франція	0,9	180	350	220
Японія	2,1	330	2800	110

* 1977.

ЛЕГКІ СПЛАВИ

Леда і лебідь. Картина Леонардо да Вінчі.

К. Н. Леду. Застава Етуаль у Паризі. 1785—89.

Ф. Леже. Шахтар. Літографія. 1955.

динків і споруд. Див. також *Арболіт*.

ЛЕГКІ СПЛАВИ — конструкційні сплави на основі легких металів — алюмінію, берилію, магнію або титану. Відзначаються високою питомою міцністю, добрими мех. і технологічними властивостями. Розрізняють Л. с. деформовні (в т. ч. спечені з порошків) і ливарні. Найпоширенішими Л. с. є *алюмінію сплави*. Л. с. застосовують у авіа-, ракето-, судно- і машинобудуванні, хім. і нафтовій пром-сті, буд-ві, атомній енергетиці тощо. Див. також *Берилію сплави*, *Магнію сплави*, *Титану сплави*.

ЛЕГКОВИЙ АВТОМОБІЛЬ — автомобіль, яким перевозять пасажирів (від 2 до 8 разом з водієм) і багаж. В СРСР за робочим об'ємом циліндрів *автомобільного двигуна* Л. а. поділяють на класи: особливий малий (до 1,2 л), малий (1,2—1,8), середній (1,8—3,5) і великий (понад 3,5 л). Крім того, розрізняють Л. а. із звичайною і підвищеною прохідністю; з кузовом найчастіше типу *седан*, рідше — *кабриолет*, *лімузин*, *пікап*, *фаетон* або «універсал» (в якому, крім бокових дверей, є задні). Л. а. класифікують також за компоновальною схемою: двигун розміщений у передній частині, ведучі колеса — задні; двигун — у передній частині, ведучі колеса — передні; двигун — в задній частині, ведучі колеса — задні. Щоб запобігти травмам або зменшити травматизм водіїв, пасажирів і пішоходів, створюють Л. а. з травмобезпечним *рульовим керуванням*, підвищеною стійкістю й ефективністю гальм, збільшеною оглядовістю, м'якою конструкцією бампера (буфера), що поглинає енергію удару, тощо. Є спеціалізовані Л. а.: *таксі*, санітарні, поштові, спортивні та ін. Максимальна швидкість Л. а. 115—200 км/год, витрата палива 5,9—19 л на 100 км шляху, потужність двигунів 40—300 к. с. (29—220,6 кВт). Л. а. випускають *Вольво* об'єднання по виробництву легкових автомобілів, Горьковський автомобільний завод, запарізький автомобільний завод «Комунар», з-ди Москви, Іжевська Див. також *Автомобільна промисловість*. Див. у ст. *Автомобіль* і на окремому аркуші, т. 1, с. 224—225.

М. І. Шагалю.

ЛЕГКОПЛАВКІ СПЛАВИ — металеві сплави з температурою плавлення не вище 300° С. Осн. компонентами Л. с. є легкоплавкі метали: ртуть, цезій, галій, рубідій, калій, натрій, індій, літій, олово, вісмут, талій, кадмій і свинець. Розрізняють Л. с. подвійні (*бінарні сплави*), напр. вісмут—свинець, індій—олово; потрійні, напр. свинець—вісмут—олово, і багатокомпонентні. Сплави відрізняються недостатніми мех. міцністю і твердістю, але деякі з них — добрими ливарними й адгезійними (див. *Адгезія*) властивостями. Їх використовують як легкоплавкі *прини*, у виробн. автом. викиачів газових і електр. систем нагрівання води. З Л. с. виготовляють матриці, моделі, шаблони тощо. С. Я. Стельмах.

ЛЕГНИЦЯ — місто на Пд. Зх. Польщі, адм. ц. Легницького воєводства. Розташована на р. Каві. Вузол з-ць. 82,1 тис. ж. (1975). Розвинута кольорова металургія (великий мідеплавильний з-д). Виробн. гірничого устаткування, роялів та піаніно. Підприємства бавовняної, швейної, паперової, харч. пром-сті. Музей. Архіт. пам'ятки 14—18 ст.

ЛЕГОВАНА СТАЛЬ — сталь з штучно введеними домішками *легуючих елементів* (переважно хрому, нікелю, молібдену, вольфраму, ванадію, марганцю, кремнію, титану, бору), що надають їй певних властивостей. Буває мікролегована (з мікродозами введених елементів), низьколегована (легуючих елементів до 2,5%), середньо- (від 2,5 до 10%) і високолегована (понад 10%). Крім того, її поділяють на конструкційну (див. *Конструкційні матеріали*), інструментальну (див. *Інструментальна сталь*) і на сталь з особливими фіз.-хім. властивостями (наприклад, *жароміцна сталь*, *жаростійка сталь*, *нежарюча сталь*, *немагнітна сталь*, *магнітна сталь*). З Л. с. виготовляють деталі машин, механізми й конструкції, інструменти та ін.

ЛЕГОВАНИЙ ЧАВУН — чавун з штучно введеними домішками *легуючих елементів* (хрому, алюмінію, нікелю, ванадію, титану та ін.), що надають йому певних властивостей. Буває мікролегований (з мікродозами введених елементів), низьколегований (легуючих елементів до 3%), середньо- (від 3 до 10%) і високолегований (понад 10%). Крім того, розрізняють Л. ч. хромистий, алюмінієвий (див. *Алюмінієвий чавун*), нікелевий та ін.; конструкційний (див. *Конструкційні матеріали*), антифрикційний (див. *Антифрикційні матеріали*), корозійностійкий (див. *Корозійностійкі матеріали*), жароміцний (див. *Жароміцний чавун*), жаростійкий (див. *Жаростійкий чавун*), немагнітний (див. *Немагнітний чавун*), стійкий проти зношування тощо. Чавун, в який легуючі елементи переходять з руди, називають *природнолегованим*. З Л. ч. виготовляють блоки циліндрів, поршні, колінчасті вали, підшипники, деталі вузлів тертя тощо.

ЛЕГУВАННЯ (нім. *legieren* — сплавити, від лат. *ligo* — зв'язую, з'єдную) — введення в металеві сплави *легуючих елементів*, які сприяють одержанню сплавів заданого хім. складу і структури з потрібними властивостями. Легуванню піддають звичайно розплавлені сплави, рідше — тверді. Легуванням змінюють міцність і пластичність сплавів, підвищують їхню стійкість проти зношування, жароміцність, корозійну стійкість, магн. властивості тощо. Розрізняють Л. об'ємне і поверхневе. Є також комплексне Л. (одночасно кількома легуючими елементами) і Л. іонне, що полягає у введенні атомів асердину твердого сплаву під час бомбардування його поверхні *іонами* (внаслідок цього підвищується електропровідність напівпровідників).

ЛЕГУНОВ Григорій Андрійович [н. 6 (19). VIII 1910, с. Рождест-

венське Мелітопольського повіту Катеринославської губ., тепер смт Сиваське Новотроїцького р-ну Херсон. обл.] — новатор с.-г. виробництва. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1947 — голова ордену Леніна колгоспу «Грузія» Генічеського р-ну Херсон. обл., Герой Соціалістичної Праці (1958). Член КПРС з 1937. Колгосп, очолюваний Л., — велике (17 тис. га с.-г. угідь) високорентабельне г-во. Л. — делегат XXII — XXV з'їздів Компартії України, обирався членом ЦК Компартії України (1961—76). Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

М. С. Авраменко.

ЛЕГУЮЧІ ЕЛЕМЕНТИ — хімічні елементи, що їх вводять при *легуванні* в металеві сплави. У сталі і чавуні додають переважно хром, нікель, марганець, кремній, молібден, магній, вольфрам, ванадій, титан, алюміній, ніобій, кобальт і мідь, в *алюмінію сплави* — кремній, мідь, магній, нікель, титан, хром, кобальт, цинк, цирконій та ін. Л. е. у *магнію сплавах* є цинк, алюміній, марганець, кремній, цирконій і літій, в *міді сплавах* — цинк, олово, свинець, алюміній, марганець, залізо, нікель, берилій, кремній і фосфор. Для *нікелю сплавів* використовують хром, залізо, титан і алюміній, для *сталево-сплавів* — в осн. олово, цинк і сурму; для *титану сплавів* — алюміній, ванадій, молібден, кремній та ін. Вводять легуючі елементи звичайно у вигляді сплавів (див. *Легатура* в металургії, *Феросплави*).

ЛЕДА (Λῆδα) — в грец. міфології дружина спартанського царя Тіндара. Зачарований вродою Л., *Зевс* відвідував її в образі лебедя. Л. знесла двоє яєць, з яких з'явилися на світ *Діоскури* (Кастор і Полідевк) і *Блени* та *Клітемнестра* (за деякими міфами, Кастор і Клітемнестра — діти Тіндара). Міф про Л. популярний у мистецтві античності і пізнішого часу (Леонардо да Вінчі, Корреджо, Веронезе, Тінторетто та ін.).

ЛЕДЕБУРИТ — структурна складова *залізистовуглецевих сплавів* (голд. чин. чавунів), що є евтектичною сумішшю *аустеніту* і *цементиту*. Утворюється при *t*-рі 1145° С (вміст вуглецю 4,3%) і нижче. Твердий і крихкий. При кімнатній темп-рі Л. складається з *цементиту* і *перліту* (продукту розпаду аустеніту при *t*-рі нижче 723° С). В сталях, що їх піддають *легуванню* хромом, вольфрамом та ін. карбидоутворюючими елементами, Л. виникає при невеликому вмісті вуглецю (0,7—1%) і являє собою евтектичну (див. *Евтектика*) суміш легуваного аустеніту і *карбідів* легуючих елементів. Див. с. 94.

ЛЕДЕРБЕРГ (Lederberg) Джозуа [н. 23.V 1925, Монтклер, шт. Нью-Джерсі, США] — амер. генетик та біохімік. Закінчив Колумбійський ун-т (1944), продовжив освіту в Йельському ун-ті. Праці присвячені *генетиці мікроорганізмів*; відкрив механізм генетичної *рекомбінації* у бактерій (1947). Нобелівська премія, 1958 (разом з Дж. Бідлом і Е. Тейтеном).

1
2

3

До ст. Левченко П. О.

1. Глухомань. 1903. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

2. За книгою.

3. На Харківщині.

213 — Харківський художній музей.

До ст. **Мяковський В. Є.**
 1. Ярмарок на Україні. 1882.
 2. Дівич-вечір. 1882. Обидва твори — Київський музей російського мистецтва.

ЛЕДЕРІН (від нім. Leder — шкіра) — бавовняна тканина (звичайно міткаль) або міцний папір з вітропелюзовим покриттям на одному боці, що імітує шкіру. У Л. глянцева поверхня, яка буває гладенькою або з чітко виявленим малюнком тиснення. Л. бавовняний міцніший, ніж *коленкор*. З Л. виготовляють книжкові палітурки.

ЛЕДРЮ-РОЛЛЕН (Ledru-Rollin) Александр Огюст (2.II 1807, Париж — 31.XII 1874, Фонтене-о-Роз) — франц. політ. діяч, дрібнобурж. демократ. Адвокат. Діах революції 1848 у Франції; міністр внутр. справ Тимчасового уряду; з травня 1848 — член Виконавчої комісії (уряду). Наляканий розмахом роботи, руку, брав участь у придушенні *Червоного повстання 1848*. У травні 1849 обраний до Законодавчих зборів, очолив *Нову Гору*. Після розгону демонстрації (червень), проведеної Горюю проти реакц. зовн. політики Луї Бонапарта, емігрував у Лондон. Разом з Дж. Мадзіні і Л. Кошуттом заснував т. з. Європ. демократичний к-т. З 1870 — у Франції. В 1871 обраний депутатом нац. зборів. Виступав проти *Паризької комуни 1871*.

ЛЕДУ (Le Du; Ledoux, Le Doux) Клод Нікола (1736, Дорман, Шампань — 19.XI 1806, Париж) — франц. архітектор класицистичного напрямку. Серед споруд Л. — театр у Безансоні (1778–80), містні застави, т. з. пропілеї Парижа (1784–89; із 80 запроєктованих побудовано 6, збереглося 4), в яких намічались риси *ампіру*. Л. розробив проект м. Шо біля сольових копалень (Франш-Конте, з 1771, здійснений частково), в якому розвинув ренесансні ідеї «ідеального» міста — єдиного комплексу житл., виробн. та адм. будівель. У деяких своїх творах і проєктах Л. прагнув втілити ідеали Великої франц. революції.

ЛЕДЯНКО Микола Панасович [27. X (8.XI) 1898, с. Башарівка, тепер Червоноармійського р-ну Ровен. обл. — 6.VIII 1963, Харків] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перше оповідання надрукував 1925 в журн. «Червоний шлях». Був членом літ. орг-ції ВУСПП. П'єса «Запах котіло» (1926) присвячена революції 1905–07. Автор романів «На-гора» (1929–33) — про повстання горлівських шахтарів 1905, «Крюкспелент» (1934) — про потоплення чорноморської ескадри 1918, збірок оповідань («Любов», 1956, та ін.). Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня.

ЛЕЖАНДР (Legendre) Адрієн Марі (18.IX 1752, Париж — 10.I 1833, там же) — франц. математик, член Паризької АН (з 1785). Розвинув теорію геодезичних вимірювань; Л., незалежно від К. Ф. Гауса, відкрив і застосував *найменших квадратів метод*. У матем. аналізі запровадив т. з. поліномі Л.; досліджував ейлерові інтеграли I і II родів та *еліптичні функції*. У *варіаційному численні* Л. встановив ознаку існування *екстремуму* функціоналу. Дав перший послідовний і повний виклад сучас. йому *чисел теорії*.

ЛЕЖЕ (Léger) Луї Поль Марія (13.I 1843, Тулуза — 30.IV 1923, Париж) — франц. філолог-славіст, член Академії написів і красномовства (з 1900), чл. кор. Петерб. АН (з 1884) та ін. академії. Професор слов'ян. мов і л-р Колег де Франс (з 1885). Осн. праці: «Кирило й Мефодій» (1868), «Слов'янські етюди» (1875), «Граматика російської мови» (1878), «Російська література» (1892), «Слов'янська міфологія» (1901), «Микола Гоголь» (1914) та ін. Під впливом статей М. Драгоманова, з яким підтримував наук. контакти, зацікавився укр. нар. творчістю й л-рою, зокрема творчістю Т. Шевченка. У 1904–06 читав у Колег де Франс курс укр. мови й л-ри. Дав високу оцінку творчості Т. Шевченка у наук. розвідках «Національний поет Малоросії Тарас Шевченко» (1906), статтях про укр. поета в франц. енциклопедіях. Йому належать і переклади деяких творів Т. Шевченка франц. мовою.

Л. Л. Гумецька.
ЛЕЖЕ (Léger) Фернан (4.II 1881, Аржантан, Нормандія — 17.VIII 1955, Жіф-сюр-Івет, Нормандія) — франц. художник. Член Франц. компартії з 1945. В 1903–05 навчався в Школі красних мист. у Парижі. В 1940–45 жив у США. З 1909 примикав до *кубізму* («Оголені в лісі», 1909–10; «Дама в блакитному», 1912). В картинах 20-х рр. прагнув передати індустр. дух епохи, зображуючи предмети і людей у вигляді умовних деталей машин з чітко виявленими геометричними формами («Місто», 1919; «Джоконда і ключі», 1930, та ін.). В творах 30–50-х рр. намітилося прагнення до реального відтворення сучасного йому життя (серія картин «Будівництво», 1951). Л. відомий і як монументаліст (панно для будинку ООН у Нью-Йорку, 1952; за ескізами Л. виконано вітражі в ін-ті М. Тореа в Парижі, 1966, та Будинку кіно в Москві, 1968; мозаїки в Будинку культури в Корбей-Ессонне (1965–66). Л. відомий також як майстер кераміки, ілюстратор книжок, художник театру і кіно. Багато творів Л. зібрано в будинку-музеї Л. в м. Бійо (на Пд. Франції), зберігаються вони й у музеях Рад. Союзу. Літ.: Жалова Л. Фернан Леже. М., 1970; Дубенская Л. Рассказывает Надя Леже. М., 1978.

ЛЕЖЕНЬ (Burhinus oedicnemus) — птах род. лежневих. Довж. бл. 45 см, маса бл. 500 г. Оперення пісочно-сірого кольору, шия спереду і груди рожевувато-вохристі, черевце білувате. Л. пошир. в Серед. і Пд. Європі, Пн. Африці, Серед. і Пд.-Сх. Азії. Живе в сухих степах, напівпустелях, звичайно поблизу води. В СРСР гніздиться в Європ. частині та Серед. Азії. В УРСР — на піщаних косах по берегах річок і на піщаних горах вздовж узбережжя Чорного, Азовського морів та Сиваша. Кладку з двох (рідше — трьох) яєць (в умовах УРСР — у травні) насиджує Л. 26 днів. Л. живляться переважно комахами. Іл. с. 95.

ЛЕЗГІНИ (самоназва — лезгіняр) — народ, який живе переважно в пд.-сх. частині Дагестанської АРСР

і суміжних районах Азербайджанської РСР. Заг. чисельність Л. в СРСР — 383 тис. чол. (1979, перепис). В Даг. АРСР — 162,7 тис. чол. (1970, перепис), в Аз. РСР — 158 тис. чол. (1979, перепис). Мова — лезгінська (див. *Лезгінська мова*). Віруючі Л. — мусульмани-суніти. Л. — один з корінних народів Дагестану. Осн. заняття сучас. Л. — землеробство, садівництво і тваринництво; частина Л. працює в пром.-сті. За роки Рад. влади виросла нац. інтелігенція, розвивається нац. культура.

ЛЕЗГІНКА — народний танець лезгінців. Засн. на змаганні танцюристів, демонструє їхню спритність, віртуозність. Темп швидкий, муз. розмір $\frac{6}{8}$. Виконується чоловіком (соло) або в парі з жінкою. Поширений і серед ін. народів Кавказу (кабардинців, осетинів, аварців, чеченців та ін.).
ЛЕЗГІНСЬКА МОВА — мова лезгінців. Належить до лезгінської підгрупи дагестанської групи *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. Розмовляють нею понад 348 тис. чол. (1979, перепис). Для Л. м. характерні багатство приголосних і відносна бідність голосних, *сингармонізм*. Іменник має категорії відмінки (18 відмінків) і числа, дієслово — розвинуту систему часів і способів. Вживається *ергативна конструкція* речення. Значатки писемності Л. м. на араб. графічній основі існують ще в дожовтневий час, 1928–38 — алфавіт на основі латинського, з 1938 — на рос. графічній основі.

ЛЕЗНИКІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГРАНІТУ — в Володарсько-Волинському р-ні Житомир. обл. УРСР. Пром. запаси становлять 64 864 м³ (1978). Розвідане в середньому на глибину до 55 м. Граніт рожево-червоний, рівномірно-середньозернистий. З поверхні він перекритий пісками і суглинками, середня потужність яких до 2,8 м. Родовище детально розвідане 1950. Граніт використовувався як високоякісний облицювальний матеріал (ним облицьовано Мавзолей В. І. Леніна, деякі пам'ятники в Ялті, Кишиневі та ін. містах СРСР). Використовують для озеражання буту й щебеню. К. О. Сухобольський.

ЛЕ ЗУАН (Lê Duân; н. 7.IV 1907, пров. Куангчі, Центр. В'єтнам) — діяч в'єтн. і міжнар. комуністичного руху. Н. в родині сін'ї. В 1928 вступив до Т-ва революц. молоді В'єтнаму, засн. *Хо Ши Міном*. З 1930 — член КП В'єтнаму (КПВ; 1930–51 — КП Індокитаю, 1951–76 — Партія трудящих В'єтнаму). Не раз зазнавав арештів. У 1936–39 — секретар к-ту КПВ в Центр. В'єтнамі, з 1939 — член Постійного к-ту ЦК КПВ. З 1945 — представник ЦК КПВ у Пд. В'єтнамі; один з організаторів нац.-визвольної боротьби проти іноземної інтервенції. З 1951 — член Політбюро і Секретаріату ЦК КПВ. З 1960 — перший, з 1976 — ген. секретар ЦК КПВ. З 1960 — деп. Нац. зборів ДРВ, з 1976 — Нац. зборів СРВ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

ЛЕЙ, лєя (рум. leu) — грошова одиниця Соціалістичної Республіки Румунії, поділяється на 100

А. М. Лежнев.

Ле Зуан.

Г. А. Легунов.

бани. За курсом Держбанку СРСР на липень 1980 100 Л. дорівнюють 15,00 крб.

ЛЕЙБЕНЗОН Леонід Самуїлович [14 (26).VI 1879, Харків — 15.III 1951, Москва] — радянський вчений у галузі механіки, нафтової справи і геофізики, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчив Моск. ун-т (1901) і Моск. вище тех. уч-ще (1906). Наук. діяльність почав (1904) під керівництвом М. Є. Жуковського. В 1908—11 і 1922—51 викладав у Моск. ун-ті, де організував (1925) першу в СРСР нафтопром. лабораторію; 1911—21 — в Тбілісі, та Бакин. політех. ін-тах. Л. — один із засновників підземної гідраліки. Розвинув теорію в'язкої рідини; вперше оцінив вплив неоднорідності Землі на величину модуля твердості земної кулі; розробив динамічну теорію глибинних насосів; запропонував методи розрахунку нафтопроводів; створив теорію руху газу в пористому середовищі.

Автор праці «Варіаційні методи розв'язування задач теорії пружності». Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями Держ. премія СРСР, 1943.

ЛЕЙБНИЦ (Leibniz) Готфрід Вільгельм (I.VII 1646, Лейпциг — 14.XI 1716, Ганновер) — нім. філософ-ідеаліст, математик, фізик, винахідник, юрист, історик, мовознавець. Навчався в Лейпцизькому та Ієнському ун-тах. У 1700 став першим президентом створеного за його ініціативою Берлінського наук. т-ва (згодом — Академія наук). У 1711, 1712, 1716 зустрічався з Петром I, брав участь у розробці проектів розвитку освіти в Росії. У своїх філос. працях («Монадологія», 1714; «Теодицея», 1710, та ін.) розробив систему *об'єктивного ідеалізму*, в основі якої лежить вчення про самостійні духовні субстанції — *монади*, що нібито є первоначалами всього існуючого. Л. виходив з наявності безлічі самостійних, відособлених монад. Узгодженість і єдність Всесвіту Л. пояснював наперед встановленою гармонією (див. «Наперед встановленої гармонії теорія»). В монаді він розрізняв душу і тіло (матерію). За Л., матерія — зовн. прояв монади, а не основа буття. Стверджуючи, що монади самодіяльні і саморухливі, Л., за висловом В. І. Леніна, «через теологію підходив до принципу нерозривного (і універсального, абсолютного) зв'язку матерії і руху» (Повне збір. творів, т. 29, с. 63). Л. висунув принцип неперервності, за яким все у Всесвіті перебуває в такому зв'язку, що сучасне містить у своїх надрах майбутнє і кожний існуючий стан можна пояснити тільки з стану, який передував йому. Виходячи з цього, Л. зробив висновок про зв'язок усіх живих істот та їх спорідненість з неорганічною природою. В теорії пізнання Л. розвивав *раціоналізм* Р. Декарта і виступав з критикою матеріалістичного *сенсуалізму* Дж. Локка. Метафізично протиставляючи теор. мислення (розум) досвідові як два самостійні джерела знань, він намагався відшукати в кожному

з них особливі логічні засоби встановлення істини. «Істинами розуму» Л. вважав знання, яким принципом строга логічна загальність та необхідність і які встановлюються аналітично за допомогою закону суперечності. До них Л. залічував основні засади логіки і математики. Емпіричними істинами («істинами факту») визнавав знання, які виводяться з досвіду на основі *індукції*, а логічним засобом їх встановлення — *сформульований ним достатньою підстави закон*. Деякі ідеї Л. в 19 ст. були використані в *математичній логіці*.

У математиці Л. незалежно від І. Ньютона завершив створення *диференціального числення* та *інтегрального числення*, вказав формулу для багаторазовного диференціювання добутку (див. *Лейбница формула*), запровадив багато матем. символів та понять (див. *Знаки математичні*). Інші математичні твори Л. присвячені теорії рядів, теорії диференціальних рівнянь, чисел теорії тощо. У фізиці Л. розвивав учення про відносність простору, часу та руху. Запровадив поняття т. з. живої сили, розумівши під нею *кінетичну енергію*. Відкрив закон збереження «живої сили», а також висловив ідею про перетворення одних видів енергії на інші. Він сформулював один з найважливіших варіаційних принципів фізики — найменшої дії принцип. Л. був талановитим винахідником: проектував оптичні прилади й гідрравлічні машини, працював над створенням пневматичного двигуна, винайшов унікальну для свого часу лічильну машину та інтегруючий механізм.

Послідовником філософії Л. на Україні був, зокрема, проф. Київ. ун-ту Г. І. Чехарнов.

ЛЕЙБНИЦ ФОРМУЛА — формула для знаходження похідної n -го порядку від добутку двох функцій:

$$\frac{d^n}{dx^n} (uv) = \frac{d^n u}{dx^n} \cdot v + C_1^n \frac{d^{n-1} u}{dx^{n-1}} \times \\ \times \frac{dv}{dx} + \dots + C_n^{n-k} \frac{d^k u}{dx^k} \cdot \frac{d^{n-k} v}{dx^{n-k}} + \\ + \dots + C_n^{n-1} \cdot \frac{du}{dx} \cdot \frac{d^{n-1} v}{dx^{n-1}} + \\ + u \frac{d^n v}{dx^n}.$$

де C_j^n ($j = 1, 2, \dots, n$; $j = 1, 2, \dots, n$) — число комбінацій з i елементів по j елементів (див. *Комбінаторний аналіз*). Одержав Г. В. Лейбніц у 1695.

ЛЕЙБОРИСТИ (англ. labourists, від labour — праця) — члени лейбористських (робітничих) партій Великої Британії, Австралії, Нової Зеландії, Ірландії, Мальти та деяких інших країн.

ЛЕЙБОРИСТСЬКА ПАРТІЯ Великої Британії (Labour Party) — масова робітничо-соціал-реформістська партія, входить до *Соціалістичного інтернаціоналу*. Л. п. очолюють праві реформісти, які виступають за «класовий мир» і компроміс з буржуазією. Засн. 1900 як К-т робітн. представницт-

ва в парламенті (з 1906 — Лейбористська партія). Програма 1934 містила деякі соціалістичні принципи. На практиці Л. п. відійшла від неї. Л. п. формувала уряди 1924, 1929—31 (прем'єр-міністр Дж. Р. Макдональд), 1945—51 (К. Р. Еттіл), 1964—70, 1974—76 (Дж. Г. Вільсон), 1976—79 (Л. Дж. Каллаган). Під час 1-ї та 2-ї світових воєн Л. п. входила до коаліційних урядів (праві — Націонал-лейбористи — також 1931—40). Напередодні 2-ї світової війни Л. п. підтримувала політику «вмиротворення» фашист. агресорів; під час «холодної війни» провадила політику, ворожу щодо СРСР та ін. соціалістичних країн. Праве керівництво Л. п., як правило, відмовлялося від єдності дій з Компартією Великобританії. Найвищий орган Л. п. — щорічна Нац. конференція, що обирає Виконком. Велику роль у керівництві Л. п. відіграє парламентська фракція, що обирає лідера Л. п. (1976 — 80 — Л. Дж. Каллаган), який, у разі парламент. більшості, стає прем'єр-міністром. Л. п. налічує 6,46 млн. чол., у т. ч. 5,8 на правах колективних членів (переважно профспілки; 1977). Л. п. видає газ. «Лейбор уїклі» («Робітничий щотижневик»), ліній бористи — журн. «Трібюн» («Трибун»).

А. К. Мартиненко.
ЛЕЙДЕН — місто на Зх. Нідерландів, у провінції Пд. Голландія. Порт на одному з рукавів Рейну поблизу його впадіння в Північне м. 96,8 тис. ж. (1973). Один з центрів воєнної пром-сті країни. Підприємства металообр., електротех., суднобуд., хім. і швейної галузей. Ун-т (засн. 1575). 6-ка ун-ту. Музей історії природознавства та ін. Будинок Рембрандта (в якому народився художник). Архит. пам'ятки: готична церква Сінт-Пітерскерк (14—16 ст.) і будинок кол. в'язниці Гравенстен (13—17 ст.); ратуша (1595—97, арх. Л. де Кей); класицистичні суковні ряди (тепер міськ. музей «Лакенхал». 1639—40, арх. А. ван'с Гравесанде) та ін. Л. уперше згадується в 9 ст.

ЛЕЙКОЗ, лейкозія (від грец. λευκός — білий та αἷμα — кров), білокрів'я — пухлинної природи захворювання людини і тварин. Джерелом пухлинного росту є найближче потомство родоначальної (т. з. стовбурної) кровотворної клітини (див. *Кровотворення*). За клоновою теорією походження Л., всі пухлинні (лейкозні) клітини є клоном (потомством) однієї клітини, що мутувала (див. *Мутації*), який поширюється шляхом метастазування по всій кровотворній тканині та за її межі (див. *Метастаз*); проте осн. місцем пухлинного росту є кістковий мозок. *Етіологія* Л. остаточно не з'ясована. Існує кілька теорій: вірусна, ендегенна, хім. і радіаційна. Розрізняють Л. гострі (гострий лімфобластний Л., мієлобластний, монобластний, мієломонобластний та ін.) і хронічні (мієлогенного — мієлолейкоз, моноцитарний лейкоз, еритроїдний тощо — та лімфогенного походження — лімфолейкоз, мієломна хвороба, макроглобулінемія Вальденстрема та

Л. С. Лейбензон.

Г. В. Лейбніц.

ін.). Для гострих Л. характерні *інтоксикація*, підвищення т-ри, виразково-некротичні процеси в порожнині рота і зів, кровоточивість, можливе також ураження нервової системи. Субстратом пухлин при гострих Л. є бласти (нормо-, еритро- і метабласти; див. вклейку до ст. *Кровотворення*). В периферичній крові спостерігаються *анемія*, тромбоцитопенія, зміни лейкограми, раптове припинення кровотворення тощо. Хронічні Л. розвиваються спочатку непомітно: з'являються заг. слабкість, занаморочення, пітливість, апатія, незначно підвищується т-ра, хворий скаржиться на біль в кістках, розлади функції шлунково-кишкового тракту. Спостерігається збільшення розмірів печінки, селезінки, усіх груп *лімфатичних вузлів*. В тяжкій стадії (термінальній) виникає *анемія*, тромбоцитопенія. Зростає кількість *лейкоцитів* (зрушення лейкограми в бік незрілих елементів), зокрема *базофілія* і *eosinofilia*. В крові і в кістковому пункті (див. *Пункція*) наявні у великій кількості бласти (мієлобласти, монобласти, еритробласти, недиференційовані бласти), в кістковомозковому пункті — *гіперплазія* лімфоїдних елементів крові. В периферичній крові кількість лейкоцитів теж зростає за рахунок зрілих лімфоцитів і наявності лімфоїдних елементів. Іноді спостерігається гемолітичний синдром (див. *Гемоліз*). Лікування при гострих Л. також при загостренні хронічних Л. провалять у спеціалізованих стаціонарах або відділеннях (медикаментозне, *променева терапія*, переливання крові, певний режим тощо). Л. у тварин буває радіаційного, хім., гормонального і вірусогенетичного походження. Перебіг хвороби хронічний, без чітко виражених ознак. Діагноз встановлюють дослідженням крові. Лікування не ефективне. Клінічно хворих тварин ізолюють і направляють на забій, умовно здорових досліджують додатково. Уражені органи утилізують, м'ясо піддають пром. термічній переробці. Молоко знищують, а від підозрілих на захворювання тварин — пастеризують. Ферму оголошують неблагополучною і здійснюють ветер. заходи згідно з діючою інструкцією.

Лит.: Бутенко З. А. Стволовые кроветворные клетки и лейкоз. К., 1978; Волкова М. А. Амбулаторное лечение и диспансеризация больных хроническими лейкозами. М., 1979.

С. С. Лапчик (лейкоз у людини).

ЛЕЙКОМА (від грец. *λεῖκος* — біле забарвлення), більшою — стійке помутніння *рогови* внаслідок розвитку сполучнотканнинного рубця після запальних процесів або травми ока. Іноді Л. буває природженою (коли запальні процеси мали місце під час внутрішньоутробного розвитку). Роговка при Л. набуває характерного білого кольору. Л. може займати всю роговку або її частину. Гострота зору при Л. знижується. Л., яка зростається з райдушкою оболонкою, може призвести до вторинної *глаукоми*. Лікування в основному хірургічне — кератопластика.

ЛЕЙКОПЕНІЯ (від грец. *λεῖκος* — білий і *penia* — бідність, нестача), лейкоцитопенія — зменшення кількості *лейкоцитів* у периферичній крові. Може спостерігатися при деяких фізіол. станах (підвищеному тонуслі блукаючого нерва, зниженому тонуслі симпатичної нервової системи тощо; див. *Вегетативна нервова система*), при певних патологічних станах (після перенесення інфекційних захворювань — *черевного тифу*, *бруцельозу*, *грипу*, *маларії* тощо, після *променевої хвороби*, *алергії*, *анемії* та ін.). Іноді Л. виникає внаслідок приймання деяких ліків (амідопірину, бутадіону, сульфамідамидних препаратів тощо), під впливом тяжких *інтоксикацій* (бензол, деякі ліки), при жировому переродженні кісткового мозку — *анемії*.

ЛЕЙКОПЛАКІЯ (від грец. *λεῖκος* — білий і *πλαῖς* (плакма) — пласнина, пластинка) — захворювання слизової оболонки з ороговінням *епітелію* у вигляді білих плям, що спостерігаються на слизовій оболонці порожнини рота або шийки матки, піхви, сечового міхура, статевих членів та ін. Л. — передракове захворювання (див. *Передрак*). Сприяють йому *куріння*, *алкоголізм* та ін. хім. подразники, невіддалені протезами, коронами (Л. порожнини рота), хронічним запаленням слизової оболонки шийки матки, *авітамінозом* (Л. шийки матки) тощо. Найчастіше зустрічаються Л. проста (слизова оболонка згладжена, її поверхня нагадує мозаїку або паркет, ускладнюється тріщинами, *ерозіями*) та *бородавчаста* (рівень слизової оболонки підвищений, колір білувато-рожевий або сріблясто-білий з перламутровим відтінком). Хворі скаржаться на відчуття *окаміняння*, печію, більшість тощо. Лікування: хірургічне видалення плям, *електрокоагуляція*, *променева терапія*.

ЛЕЙКОПЛАСТИ (від грец. *λεῖκος* — білий і *πλαστός* — виліплений) — безбарвні *пластиди* більшості рослин. Мають кулясту, рідше веретеноподібну або нитковидну форму; часто містять крохмаль (*амілопласти*) або білки (протеїнопласти); можуть перетворюватися на ін. пластиди (напр., на *хлоропласти*). Найбагатші на Л. підземні органи, насіння і твірні тканини рослин (див. *Меристема*).

ЛЕЙКОЦИТИ (від грец. *λεῖκος* — білий і *κύτος* — вмістище, клітина), білокрівці — одна з форм клітин крові й лімфи людини та хребетних тварин. Л. здатні до самостійного пересування; виконують переважно захисну функцію (див. *Фагоцитоз*, *Імунітет*). Л. — безбарвні клітини з ядрами різної форми. Будова і кількість Л. залежать від виду організму і його фізіол. стану. За характером будови цитоплазми Л. поділяють на зернисті (*гранулоцити*) і незернисті (*агранулоцити*). Відповідно до властивостей зернистості гранулоцити, в свою чергу, поділяють на *нейтрофіли*, *eosinofili* і *базофіли*; серед агранулоцитів розрізняють *лімфоцити* й *моноцити*. Л. людини — округлої форми (у

спокої), їхній діаметр — від 7 до 15 мкм. В 1 мм³ крові здорової людини міститься 3—8 тис. Л. Див. також *Кровотворення*, *Амебоцити*.

ЛЕЙКОЦИТОЗ — понаднормове збільшення кількості *лейкоцитів* у периферичній крові. Фізіологічний Л. спостерігається після прийняття їжі, особливо білкової, при напруженій м'язовій роботі, під час вагітності, при *стресі* та ін. В основі патологічного Л., що супроводить ряд захворювань (деякі інфекції, хвороби, гнійно-запальні процеси, отруєння тощо), лежить гол. чин. нослення лейкоцитозу (див. *Кровотворення*). Л. може бути пов'язаний з пухлинним розростанням кровотворної тканини (при *лейкозі*).

ЛЕЙНИК Михайло Володимирович [11 (24).VI.1903, с. Пилипи, тепер Пилипичі Чуднівського р-ну Житомир. обл. — 2.V.1960, Київ] — укр. рад. фізіолог, доктор мед. наук (з 1951), професор (з 1952). Член КПРС з 1931. Учень В. Ю. Чаговеця. В 1936 закінчив Київ. мед. ін-т, з цього ж року — співробітник Київського науково-дослідного інституту гігієни праці і профзахворювань (з 1944 — керівник лабораторії, з 1954 — заст. директора по наук. роботі). В роки Великої Вітчизн. війни — лікар у партизанських підрозділах. Праці в галузі фізіології праці. Основоположник вчення про типи м'язової працездатності людини.

Ю. І. Курдюков.

ЛЕЙНО (Leino; справж. прізвище — Лендум) Армас Ейно Леопольд (6.VII.1878, Палтамо — 10.I.1926, Тусула) — фін. письменник. На ранніх збірках ліричних віршів «Березневі пісні», «Балада про великий дуб» (обидві — 1896), «Сто й одна пісня» (1898) позначився вплив нар. поезії. Суспільно-політ. й філос. теми притаманні поетичним зб-кам «З хвилі часу» (1899), «Священна весна» (1901), «Марево» (1902), «Зимова ніч» (1903), «Заморозки» (1908), «Зоряний сад» (1912). П'єса «Пенті Пяккенен» (1905) і роман «Туомас Віткіка» (1906) спрямовані проти соціальних верхів суспільства, у драмі «Сіль землі» (1911) критикував фін. бурж. інтелігенцію. Автор шести серій п'єс «Маски» (1905—11) і циклу «Калевала на сцені» (1911), тетралогії «Раб» (1911—13), роману «Ілюстрована книга мого життя» (1925).

Тел.: Рос. перекл. — Избранное. М., 1959. Е. А. Лисецька.

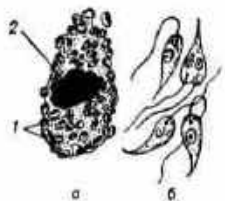
ЛЕЙНО (Leino; справж. прізвище — Лендум) Касімір Агатон (17.II.1866, Палтамо — 8.III.1919, Хельсінкі) — фін. письменник. Брат А. Е. Л. Лейно. В зб-ках новел «Еллі з Еммануї» (1886), «З життя» (1889), зб-ках віршів «Поетичні спроби» (1888), «Серед нерехресних хвиль» (1890), «На водних просторах» (1893) реалістично змалював життя трудящих, виступав проти пануючих верхів. Істор. драма у віршах «Яакко Іллка і Клаус Флемінг» (1901) — про сел. повстання 16 ст. у Фінляндії.

Е. А. Лисецька.
ЛЕЙПУНСЬКИЙ Олександр Ілліч [24.XI (7.XII) 1903, с. Драгли,

О. І. Лейпунський.

ЛЕЙПЦИГ

Лейшманія Донолана: 1 — паразити в клітині крові людини (1 — лейшманії; 2 — ядро клітини); 6 — джугитові форми лейшманії в культурі.

Креслярське декало.

Лебеда білий.

тепер ПНР — 14.VIII 1972, Москва) — рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1934). Герой Соціалістичної Праці (1963). Член КПРС з 1930. Закінчив Ленінгр. політех. ін-т (1926). У 1929—41 працював в Укр. фіз.-тех. ін-ті (1932—37 — директор), 1941—52 — в Ін-ті фізики АН УРСР (1944—49 — директор), з 1952 — в Фіз.-енерг. ін-ті (Обінський). Наук. праці з атомної та ядерної фізики, ядерної техніки. Спільно з А. К. Вальтером, К. Д. Сисельниковим та Г. Д. Латишевим уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними частинками (1932). Теоретично довів можливість розширеного відтворення ядерного пального в ядерних реакторах на швидких нейтронах. Очолював роботи по створенню таких реакторів в СРСР. Ленінська премія, 1960.

ЛЕЙПЦИГ — місто на Пд. НДР, адм. ц. округу Лейпціг. Розташований на р. Вайсе-Ельстер при впадінні в неї р. Плайсе. Один з найбільших пром. і культур. центрів країни. Вузол з-щів автошляхів, аеропорт (Моккау). 565,4 тис. ж. (1978). Л. вперше згадується як укріплений пункт 1015. Виник на місці старод. слов'ян. поселення Ліпськ (від «ліпша», звідси й назва Л.) та поселення нім. колоністів. У 12 ст. Л. надано міське право. В середині віки — одне з найбільших міст Саксонії. Поблизу Л. відбулася т. з. Битва народів (див. Лейпцігська битва 1813). У Л. не раз бував В. І. Ленін (грудень 1900, січень і червень 1912, квітень 1913, січень 1914). Тут вийшов 1-й номер ленінської газ. «Искра». В Л. проходив організований гітлерівцями суд. процес над комуністами (див. Лейпцігський процес 1933). Розвинуте важке машинобудування (устаткування для гірничої, металург. і хім. пром-сті), транспортне (вантажне і трансп. устаткування), верстатобудування, сільськогосподарське, текст. маш.-будування, виробн. устаткування для поліграф. і харч. пром-сті. Важливу роль відіграє також поліграф., хутрова й текст. пром-сть. Підприємства буд. матеріалів, скляної, керамічної, тютюнової та харч. галузей. Л. — один з найбільших видавничих центрів (видавництва «Брокгауз», «Бібліографішес інститут» та ін.). Значний торг. центр, місце проведення традиційних (навесні та восени) міжнар. ярмарків. Лейпцігський університет; вищі школи театрального і музичного мистецтва, л-ри, графіки та мистецтва книги, фіз. культури, педагогіки. Саксонська АН. Нім. і університетська 6-ки. Музеї — В. І. Леніна, К. Лібкнехта, Г. Димитрова, друкарня газ. «Искра», образотворчих мистецтв та ін. Оперний театр, драм. театр «Шпауншільгауз». У Л. щороку проводяться Міжнар. кінофестивали документ. фільмів. Архіт. пам'ятки 13—16 ст.: церкви — романсько-готична Ніколайкірхе, готична Томаскірхе, ренесансна Стара ратуша; житл. будинки в стилі барокко 16—18 ст. Серед будівель 20 ст. — вокзал (1915—17, архітектори В. Лоссов, М. Кюне). Великий зал ярмарку

(1927—30, арх. Х. Ріттер), Оперний театр (1956—60, арх. К. Геммерлінг, К. Ніераде), готель «Штадт Лейпціг» (1963—65, архітектори М. Беме, Х. Геніг, З. Курт), ун-т ім. К. Маркса (1969—73, архітектори Р. Гензельман, Х. Зігель та ін.). Пам'ятник Битви народів 1813 (збуд. 1898—1913). У Л. в консерваторії навчалися укр. композитори М. Лисенко та М. Калачевський.

ЛЕЙПЦИГСЬКА БИТВА 1813, Битва народів — вирішальна битва кампанії 1813 у війні Росії, Австрії, Пруссії та Швеції (6-а антифранц. коаліція) проти наполеонівської Франції. Відбулася 4 (16) — 7 (19).X поблизу м. Лейпціга (тепер НДР). Союзники мали понад 300 тис. чол. (у т. ч. 127 тис. росіян) і 1385 гармат, армія Наполеона I (французи, поляки, саксонці, італійці, бельгійці, голландці) — бл. 200 тис. чол. і понад 700 гармат. 4.X Наполеон атакував Богемську армію союзників (133 тис.), яка перейшла в контрнаступ. Втративши по 30 тис. чол., жодна з сторін не досягла успіху. 5.X Наполеон запропонував мирні переговори на умовах поступок Франції (союзники не відповіли). 6.X союзники завдали удару по військах Наполеона, які втратили 80 тис. чол. (союзники — 54 тис., в т. ч. росіяни — 22 тис.). Франція внаслідок поразки в Л. 6. була позбавлена всіх завоювань у Європі. Рейнський союз розпався.

ЛЕЙПЦИГСЬКИЙ ПРОЦЕС 1933 — організований гітлерівцями судовий процес, що відбувся 21.X—23.XII у Лейпцігу, по провад. звинуваченню Г. Димитрова та ряду ін. комуністів у підпаді рейхстагу. Прийшовши до влади в січні 1933, фашисти вночі проти 27.II підпалили рейхстаг і почали терор проти лівих сил. На суд. процесі Г. Димитров у своїй промові спростував звинувачення, викрив справжнє обличчя фашизму. В Лондоні найвизначніші юристи Європи на чолі з Д. Н. Приттом здійснили «контрпроцес» і довели, що рейхстаг підпалили гітлерівці. Під тиском світової прогрес. громадськості суд був змушений виправдати Г. Димитрова та ін. обвинувачених комуністів. Нім. фашизм зазнав значної морально-політ. поразки.

Лейпціг. Вид частини міста.

Лит.: Димитров Г. Лейпцігський процес. М., 1961. Г. С. Бабичев. **ЛЕЙПЦИГСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ** імені Карла Маркса. Заснований 1409. Відомий як один з провідних і найстаріших наукових і навчальних центрів Німеччини. В ун-ті вчилися Ульріх фон Гуттен і Томас Мюнцер. Г. Лейбніц, Г. Лессінг, Й. В. Гете, Р. Вагнер, Р. Шуман, Ф. Мерінг, К. Лібкнехт, О. М. Радішев. У лабораторії фізіолога К. Людвіга проводили дослідн. І. П. Павлов. У роки фашист. диктатури (1939—45) ун-т було закрито. В 1946 нар. влада відновила діяльність Л. у., в 1953 вузу присвоєно ім'я Карла Маркса. В ун-ті 6 ф-тів: економіки та права; філософії й історії; культури, мов та педагогіки; математики і природничих наук; с. г. та ветеринарії; фіз. культури. В 1977/78 навч. р. налічувалося 14 818 студентів. У 6-ці (засн. 1543) — понад 3 млн. тт. (1978). З 1963 Л. у. підтримує дружні зв'язки з Київ. ун-том.

ЛЕЙТЕНАНТ (франц. lieutenant, букв. — який тримає місце, за зразком лат. locum tenens — ямисник) — військове звання молодшого офіцерського складу. В Росії існувало з 1701 тільки на флоті. В Рад. Збройних Силах звання Л. запроваджено 1935. Присвоюється військовослужбовцям, які закінчили військ. уч-ще, військовозобов'язанам, які пройшли військ. підготовку в цивільних вузах. Молодшим лейтенантам звання Л. присвоюється після закінчення встановленого строку.

ЛЕЙТМОТИВ (нім. Leitmotiv — провідний мотив) — музична тема або zwort (мелодія, гармонічна послідовність, ритмічна фігура), що неодноразово повторюється як наскрізний образ муз. твору. Характеризує певні персонажі, ідеї, ситуації в опері, балеті, програмному інструм. творі. Л. звучить беззмінно або в різних варіаціях і взаємозв'язках у процесі розгортання дії. Переносно — осн. думка, тема, що проходить через увесь твір або наукову працю і підкреслює гол. ідею.

ЛЕЙЦІН (від грец. λευκός — білий), α-аміноізооксипронова кислота (СН₃)₂СНСН₂СН(ОН)СООН — моноаміномонooksипронова амінокислота. Мол. м. 131,18. Безбарвні кристали Л. розчинні у воді. Л. є незамінною амінокислотою. У вигляді L-ізомеру в значній кількості (10—20%) входить до складу всіх тваринних і рослинних білків (особливо багаті на Л. гемоглобін і міоглобін). Відсутність лейцину в їжі призводить до затримування росту організмів. Л. у суміші з ін. амінокислотами застосовують у медицині для лікування хвороб, пов'язаних з порушенням обміну речовин, деяких психічних захворювань тощо. **ЛЕЙЦІН** (від грец. λευκός — білий) — мінерал класу силікатів. К[AlSi₃O₈]. Сингонія тетрагональна. Густ. 2,47. Твердість 6—6,5. Колір сірчато-білий, сірий, іноді безбарвний. Блиск скляний. Поширений у лавах Італії і о. Ява; в СРСР є у Вірменії, Центр. Казахстані, Сх. Сибіру тощо. Вико-

ривують як руду алюмінію, для одержання поташу і калійних добрив.

ЛЕЙШАМАНІОЗИ — інфекційні захворювання людини і деяких тварин (верблюдів, собак, котів, диких гризунів та ін.), збудниками яких є *лейшманії*, їх переносниками — *моксити*. У людини за клінічними ознаками розрізняють захворювання — шкірний і вісцеральний. Шкірний Л. Шкірний Л., або хвороба Боровського, пендинська виразка, характеризується виразками шкіри і слизових оболонок (збудника та механізм його передачі вперше відкрив і описав 1898 рос. лікар П. Ф. Боровський, який виявив і переносників). Шкірний Л. буває місний (хворий повільно вкривається виразками; поширений у містах; носії інфекції — хвора людина і собаки) та сільський (хворий швидко вкривається виразками; носії інфекції — хвора людина, дикий гризун). Вісцеральний Л., або кала-азар, характеризується хронічним перебігом, тяжким ураженням внутр. органів. Хворіють переважно діти (збудника вперше описав 1900 англ. лікар У. Лейшман). Носіями збудника є собаки. Л. в СРСР реєструється гол. чин. у Серед. Азії та на Кавказі. Профілактика: знищення мокситів і диких гризунів, профілактична вакцинація, виявлення хворих тощо. Лікування: мономіцини, солосурмін, симптоматична терапія тощо. Літ.: Поточний И. И., Торусев Н. А. Кожніе и венерические болезни. К., 1978.

ЛЕЙШАМАНІЯ (Leishmania) — рід джгутикових типу найпростіших. Внутрішньоклітинні паразити людини і багатьох хребетних тварин, збудники лейшманіозів. Паразитує у крові та лімфі. Л. — нерухомі, округлі або овальні клітини (довж. 2—4 мкм). Джгутикові форми утворюються в період розвитку в шлунково-кишковому тракту мокситів з роду флєботомус (Phlebotomus), що є переносниками Л., та в культурі (виращування на штучних живильних середовищах). Відомо 3 види, пошир. в Пд. Європі, Пн. Африці, Центр. та Пд. Америці та Пд.-Сх. Азії. В СРСР в окремих місцях Серед. Азії та на Закавказзі відомі Л. Донована (L. donovani) та Л. тропічна (L. tropica).

ЛЕК (алб. lek) — грошова одиниця Народної Соціалістичної Республіки Албанії, поділяється на 100 *кндарків*. Зароджений 1947. За курсом Держбанку СРСР на липень 1980 100 Л. дорівнюють 18,00 крб.

ЛЕКАЙН (Еремєєв) Никандр Сергійович [19. V (I.VI) 1907, с. Кучко-Памаш, тепер Моркінського р-ну Мар. АРСР — 15. II 1960, Йошкар-Ола] — марійський рад. письменник, нар. письменник Мар. АРСР (з 1957). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Автор оповідань, нарисів, романів «Сталева воля» (1939—41), «Вогні великої війни» (кн. 1—3, 1948), «Земля предків» (кн. 1—2, 1955—60) — про життя марійського народу з 1910 по 1945. Писав і твори для дітей.

ЛЕКАЛО — 1) Креслярський інструмент, користуючись яким проводять і перевіряють на креслениках криві лінії. Буває з кривиною постійною (дерев'яна, пластмасова, іноді металева пластинка з криволінійним ребром; мал.) і змінною (сталева лінійка з пристроєм, що змінює її конфігурацію). 2) Безшкальний вимірювальний інструмент (сталева пластина з робочим ребром, профіль якого зворотний профілю виробу), яким перевіряють криволінійні контури фасонних деталей (частин); те саме, що й шаблон. Застосовується гол. чин. у машинобудуванні. 3) Картона, паперова, бляшана або фанерна пластина, за якою розмічають і вирізують деталі виробу при розкроюванні. Використовується у швейному виробництві.

ЛЕКІФ (грец. λήκυθος) — давньогрец. посудина для олії на низькій ніжці з вузькою шийкою, що переходить у розтруб, і вертикальною ручкою. Л. були оздоблені розписом. Л. з розписом по білому фону пов'язані з запокійним культом.

ЛЕКОК (Lecocq) Шарль (3.VI 1832, Париж — 24.X 1918, там же) — франц. композитор. Навчався в Паризькій консерваторії (1849—54). Представник франц. класичної оперети. Написав понад 50 оперет, серед яких — «Чайна квітка» (1868), «Дочка мадам Анго» (1872), «Жірофле-Жірофля» (1874). Л. є також автором комічної опери, балетів, хорів, фортепіанних п'єс, романсів.

ЛЕКОНТ ДЕ ЛІЛЬ (Leconte de Lisle) Шарль Марі Рене (22.X 1818, Сен-Поль, о. Бурбон, тепер Реуньйон — 18.VII 1894, Луве-сьєн, поблизу Версаля) — франц. поет і громад. діяч-республіканець. Член Франц. академії (з 1886). Учасник революції 1848, поразка якої викликала у нього глибокий песимізм. У 50—60-х рр. очолював т. з. парнаську школу (див. «Парна»). Автор збірок «Античні вірші» (1852), «Варварські вірші» (1862), «Трагічні вірші» (1884), «Останні вірші» (вид. 1895), драм «Ерії» (1873), «Аполлоніда» (1888), кількох книг перекладів. Памфлети «Народний республіканський катехізис» і «Популярна історія християнства» (обидва — 1871) спрямовані проти версальського терору 1871. Укр. мовою поезії Л. де Л. перекладали П. Грабовський, В. Шурат, М. Драй-Хмара, М. Зеров, М. Терещенко, Д. Паламарчук.

Тел.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; [Вірші]. В кн.: Передчуття. К., 1979; Рос. перекл. — Из четырёх книг. М., 1960.

ЛЕ КОРБЮЗЬЕ [Le Corbusier; справж. прізвище — Жаннере (Jeanperet)] Шарль Едуар (6.X 1887, Ла-Шо-де-Фон, Швейцарія — 27.VIII 1965, Рокбрюй-Кап-Мартен, Лазурний берег, Франція) — франц. архітектор і теоретик архітектури. Навчався в Школі мист. Ла-Шо-де-Фона. Вчився і працював у арх. Й. Гоффмана у Відні (1907), О. Перре в Парижі (1908—10) і П. Беренса в Берліні (1910—11). З 1917 жив у Парижі. Один із засновників *раціоналізму* в архі-

тектурі. Йому належить ідея індустріалізації буд-ва. Використовував нові матеріали і конструкції, ввів у архіт. практику стрічкові вікна, плоскі дахи, вільне планування будинку, оголені опори в нижніх поверхах, великі озеленені ділянки тощо. Головне в його теор. працях — новий підхід до проблеми архіт. організації простору. Осн. роботи: павільйон «Еспірі нуво» для міжнар. виставки декоративного мист. (1925) та гуртожиток швейцарських студентів (1930—32) у Парижі, адм. будинок у Москві (1929—36), будинок М-ва освіти в Ріо-де-Жанейро (в спів-авт., 1936), житл. буд. у Марселі (1952), павільйон фірми «Філіпс» на міжнар. виставці в Брюсселі (1958), музей в Токіо (1957—59) та ін. Ле К. — представник *урбанізму*. Серед його містобудівних робіт — проект міста на 3 млн. жителів (1922), план реконструкції Парижа («план Вуазен», 1925), місто Чандигарх в шт. Пенджаб в Індії, плани міст Буенос-Айреса, Алжира, Антверпена та ін. Працював і як художник. Творчість Ле К. мала значний вплив на архітектуру 20 ст. В 1967 в Цюриху (Швейцарія) відкрито музей «Центр Ле Корбюзьє».

Тел.: Рос. перекл. — Архитектура XX века. М., 1970. Літ.: Ле Корбюзьє. Творческий путь. Пер. с франц. М., 1970.

ЛЕКСЕМА (від грец. λέξις — слово, вираз, зворот) — структурна одиниця словникового *річчя* мови, узагальнена назва слова в усій сукупності його форм і значень. До тієї самої Л. належать, напр., усі відмінкові форми іменника «рука» в однині й множині та всі його значення, що розкриваються в контексті: верхня кінцівка людини (брати щось руками), робоча сила (для будівництва потрібні золоткові руки), манера писати (упізнав руку автора) керівництво (взяв справу до своїх рук), згода на одруження (віддати серце й руку).

М. А. Жовтоброх.

ЛЕКСИКА (від грец. λέξις — належний до слова) — *словниково-ий склад мови* або діалекту. Термін Л. вживається також для назви сукупності слів певного автора чи твору (лексика П. Тичини, роману А. Головка «Мати»). Л. становить складну систему, одиниці якої — *лексеми* взаємопов'язані засобами *словотвору* (слова спільнокореневі, мотивовані спільною основою, утворені тими самими афіксами тощо), звуковим складом (*омоніми*, *пароніми*), значенням (слова спільного семантичного поля, *синоніми*, *антоніми*). З стилістичного погляду в Л. розрізняються слова нейтральні, стилістично забарвлені, просторічні, професійні, *терміни*. Л. будь-якої живої мови постійно поповнюється шляхом словотворення на основі власного матеріалу й іншомовними *запозиченнями*, зокрема *інтернаціоналізмами*. З істор. погляду виділяють сучасну Л. й лексичні *архаїзми*.

Лит.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973.

М. А. Жовтоброх.

Лейпшиг. Пам'ятник Битви народів 1813. Збуд. 1898—1913.

Ле Корбюзьє. Адміністративний будинок на вулиці С. М. Кірова в Москві. 1929—36.

Лекіф.

шу) — галузь мовознавства, що займається укладанням словників різного типу й призначення і розв'язує теоретичні проблеми словникової роботи. Існує тісний зв'язок між Л та ін. галузями мовознавства, передусім лексикологією. Початки Л у сх. слов'ян пов'язують з виникненням глосаріїв — рукописних словничків (13 ст.). У кін. 16 — на поч. 17 ст. з'явилися перші друковані словники: «Лексисъ...» Л. Зизанія (1596) і «Лексіконъ славенороскій» П. Беринди (1627). Цінними лексикографічними працями 17 ст. є рукописні словники Євфимія Славинського та А. Корещького Сатановського (надрук. 1973). З кін. 18 ст. у Л на Україні осн. місце посідають перекладні укр.-рос. лексичні збірники й словники (Ф. Туманського, 1793; І. Котляревського, 1798; О. Павловського, 1818; О. Афанасіява-Чужбинського, 1855; М. Закревського, 1861; К. Шейковського, 1861; Ф. Піскунова, 1873 і 1882, та ін.), а з 2-ї пол. 19 ст. — рос.-укр. словники (М. Левченка, 1874; М. Уманця та А. Спілки, 1893—98; Є. Тимченка, 1897—99, та ін.). Визначним досягненням доквіт. укр. Л був «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (1907—09). Великих успіхів досягла укр. рад. Л., зокрема у створенні перекладних словників. Укр. лексикографія в повний період створила «Українсько-російський словник» (т. 1—6, 1953—63), «Словник мови Шевченка» (т. 1—2, 1964), «Російсько-український словник» (т. 1—3, 1968, Держ. премія УРСР, 1971), «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (т. 1—2, 1977—78), «Словник української мови» (т. 1—11, 1970—80) та інші, ряд термінологічних і спец. словників. Оpubліковано багато досліджень з теор. питань лексикографії.

Лит.: Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. К., 1961; Горещький П. Я. Історія української лексикографії. К., 1963; Шерба Л. В. Огляд общей теорії лексикографії. В кн.: Шерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974; Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. К., 1978; Лексикографічний бюлетень, в. 1—9. К., 1951—63. Л. С. Паламарчук.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ (від *лексика* і грец. *λόγος* — вчення) — розділ мовознавства, об'єктом дослідження якого є *словникова склад мови*, її *лексика*. Л. вивчає слово як найважливішу структурно-семантичну одиницю мови, а також його зв'язки з ін. словами, які створюють систему лексичних одиниць даної мови. З Л. тісно пов'язані *семасіологія*, *семантика*, *етимологія*, вчення про *словотвір* і *стилістика*. В середині Л. виділяється *фразеологія*. Серед осн. проблем сучас. Л. — проблема окремого слова як самостійної одиниці лексико-фразеологічного складу мови, а також розрізнення і розмежування *омонімів* та багатозначних слів, стилістичне використання слова тощо. Спираючись на поняття кореляційних, або взаємопов'язаних, категорій, Л. досліджує моносемію і полісемію, синонімію й антонімію, вільне і

зв'язане значення слів тощо. Залежно від завдань і аспекту дослідження Л. розглядає словниковий склад у діакронічному плані (див. *Діакронія*) або в синхронічному (див. *Синхронія*). Л. є наук. основою для створення словників різних типів (див. *Лексикографія*). **Лит.:** Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957; Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959; Сучасна українська літературна мова, кн. 4. Лексика і фразеологія. К., 1973.

ЛЕКТО́РІЙ (від лат. *lector* — читач, *lego* — читаю) — 1) Державний або громадський заклад, який видає організацією публічних лекцій. 2) Приміщення для лекцій. **ЛЕКУВРЕ́Р** (*Leccouvreur*) Адрієна (5.IV 1692, Дамері — 20.III 1730, Париж) — франц. актриса. З 1717 працювала в театрі «Комеді Франсез» (Париж). Ролі: в трагедіях П. Корнея — Емілія («Шина»), Роксана («Іфігенія»), Ж. Расіна — Федра («Федра»), в комедіях Ж. Б. Мольєра — Анжеліка («Жорж Данден») та ін. Л. — перша за франц. актрис, яка відмовилась від зовнішньої ефектної, наспівної класичистичної манери виконання, прагнула глибоко розкрити внутрішнє життя своїх героїнь.

ЛЕКЦІ́Я (лат. *lectio* — читання) — систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу, предмету, методів науки. Л. бувають навчальними (одна з осн. форм навч. процесу й один з осн. методів викладання у вузі) і публічними (одна з осн. форм пропаганди й поширення політ. і наук. знань). Гол. вимоги до Л.: науковість, ідейність, доступність, єдність форми й змісту, емоційність викладу, органічний зв'язок з ін. видами навч. занять — семінарами, виробничою практикою тощо. З 50-х рр. Л. транслюють по радіо й телебаченню. Вузами видаються курси Л. з різних дисциплін.

ЛЕЛЕВЕ́ЛЬ (*Lelewel*) Йоакім (22. III 1786, Варшава — 29.V 1861, Париж) — польс. історик, бурж. демократ. У 1808 закінчив Віленський ун-т; вчителював у м. Кремніч (тепер Терноп. обл.); 1815—24 — професор Віленського і Варшав. ун-тів. За участь у таємних патріотичних орг-ціях позбавлений цар. урядом права на викладання. В 1828 обраний до сейму. Під час польського повстання 1830—31 — голова «Патріотичного товариства», член Тимчасового уряду. Після поразки повстання емігрував до Франції, один з ідеологів польс. демократичної еміграції. В 1834 в Брюсселі приєднався до «Молодого Польщі». Виступив за спільну боротьбу польс. і рос. революціонерів проти царизму, за об'єднання польс. таємних орг-цій. У 1846 Л. вступив до Польського демократичного товариства, 1847 — до міжнар. Демократичної асоціації, що ставила за мету єднання і братерство народів. Зблизився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Л. — основоположник романтичної школи в польс. історіографії. Автор праць з історії Польщі й Литви. Розумів істор.

процес як боротьбу класів, засудував нац. поневолення польс. феодалами білорус. і укр. трудящих.

ЛЕЛЕ́КА, бусол (*Ciconia*) — рід птахів ряду *лелекоподібних*. Довж. тіла до 110 см, маса до 4,5 кг. Оперення чорне з білим. Гніздиться на деревах та будівлях. В кладці 2—4, зрідка 1—7 білих яєць. Насиджують кладку самець і самка протягом 32—34 діб. З види: Л. чорний, Л. білий, Л. далекосхідний, поширені в Європі, Азії й Африці. В УРСР Л. чорний (С. pigra), поширений в Карпатах і на Поліссі, Л. білий, або чорногуз (С. ciconia), — майже по всій території республіки. Живляться Л. комахами, земноводними, зрідка плазунами. Л. — перелітні птахи. Охороняються законом. Іл. с. 100.

ЛЕЛЕКОПОДІ́БНІ, тодінасті (*Pressores*, синонім *Ciconiiformes*) — ряд птахів. Довж. тіла 30—160 см, маса 130—5500 г. Нижня частина гомілки здебільшого не оперена. Дзьоб, шия і ноги у більшості видів довгі. У деяких Л. на потилиці, в ділянці вола або на плечах є неоперені частини шкіри або видовжені пера. Більшість Л. селяться колоніями на болотах, поблизу водойм. Гнізда будують на деревах, в кущах, на землі, дахах будівель тощо. Кладку з 1—9 яєць насиджують протягом 17—34 діб. Живляться дрібними земноводними, рибами, іноді гризунами. Пошир. по всій земній кулі, переважно у тропіках і субтропіках. В місцевостях з помірним кліматом Л. — перелітні птахи, а з теплим і жарким кліматом — осілі. В ряді 112 видів, що їх об'єднують у 5 родів. В СРСР — 24, в т. ч. в УРСР — 13 видів, що належать до трьох родів: *ібісові*, *лелекові* і *чапліні*. Деякі види (напр., *лелеки* білий, чорний, далекосхідний, біла чапля та ін.) охороняються законом. Викопні Л. відомі починаючи з еоцену (Англія), викопні рештки сучасних видів — з палеоцену.

ЛЕЛУА́Р (*Leloir*) Луїс Федеріко (н. 6.IX 1906, Париж) — аргент. біохімік, член Нац. АН США (з 1960), Амер. академії мистецтв (з 1961), Лондонського королівського т-ва (з 1972). Закінчив ун-т в Буенос-Айресі (1932). Професор фізіології (з 1941), зав. біохім. лабораторією (з 1946) Ін-ту фізіології при цьому ун-ті. Осн. праці присвячені вивченню перетворень *вуглеводів* у живих клітинах за участю нуклеозидифосфатахтарів, установив шляхи *біосинтезу* і хім. структуру останніх, виділив і вивчив багато які ферменти вуглеводного обміну. Нобелівська премія, 1970.

ЛЕЛЮШЕ́НКО Дмитро Данилович [н. 20.X (2.XI) 1901, хутір Новокузнецький, тепер Зерноградського р-ну Ростов. обл.] — рад. військ. діяч, генерал армії (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1945), Герой ЧССР (1970). Член КПРС з 1924. Н. в сел. см'т. В Рад. Армії — з 1919. Учасник громадян. і рад.-фінл. (1939—40) воєн. У 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1949 — Академію

Лелекоподібні:
1, 2 — бугайчик (*Icthyophaga minutus*), самець і самка; 3, 4 — квак (*Nycticorax nycticorax*), самець і самка; 5 — колліца (*Platalea leucorodia*); 6 — велика біла чапля (*Egretta alba*).

Лемінги:
1 — норвезький лемінг (*Lemmus lemmus*); 2 — кошичний лемінг (*Dicrostonyx torquatus*) в літньому і зимовому хутрі; 3 — сибірський лемінг (*Lemmus sibiricus*).

Генштабу. Під час Великої Вітчизни війни 1941—45, командуючи стрілецькими й танковою арміями, брав участь у боях, зокрема на Пд.-Зх., 3-му, 4-му та 1-му Укр. фронтах. Після війни Л. — команд. армією, бронетанк. і механізованими військами Групи рад. окупаційних військ. З 1956 — команд. військами Забайкальського, Уральського військ. округів. У 1960—64 — голова ЦК ДТСААФ. З 1964 — на керівній роботі в М-ні оборони СРСР. Автор книги «Москва — Сталінград — Берлін — Прага Записки командарма» (1970). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

ЛЕЛЯВСЬКИЙ Микола Семенович [1853—19.ІІ (4.ІІІ) 1905, Петербург, похований у Києві] — рос. вчений-гідротехнік. Закінчив (1875) Петерб. ін-т інженерів шляхів, працював у комісії по вивченню й опису судноплавних річок Росії. Під керівництвом Л. 1875—84 виконано значні дослідні й виправні роботи на рр. Прип'яті та Дунаї біля Києва. З 1894 Л. — нач. Катеринослав. відділення Київ. округу шляхів, з 1898 — нач. цього округу. Осн. праці — з питань руслової гідротехніки.

Лит.: Проскураков А. К. В. М. Лохтин і Н. С. Лелявський — основатели учения о формировании русла. Л., 1951.

ЛЕЛЯКІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ НАФТИ — в Прилуцькому р-ні Чернів. обл. УРСР. Пов'язане з Леляківською брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) завдовжки 12 км і завширшки 6,5 км. У геол. будові родовища беруть участь палеозойські, мезозойські та кайнозойські відклади. Нафта — у відкладках нижньопермського і верхньокам.-вуг. віку; осн. запаси — у вапняках, доломітах і пісковиках верхньокам.-вуг. та нижньопермського віку. Глиб. залягання нафт. покладів 1830—1910 м. Густ. нафти 805,6 кг/м³. Вміст парафінів 1,85%, смол — 5,4%, сірки — 0,26%. Родовище відкрито 1962, експлуатують з 1967. Нафта родовища надходить на Кременчуцький нафтопереробний завод. В. В. Крот.

ЛЕЛЬ, Польде — у міфології зх. і сх. слов'ян бог шлюбу й любові, син Лади. Одно з дуже давніх, але другорядних поганських божеств. Згадки про Л. збереглися в слов'янському фольклорі.

ЛЕЛЬЧИЦЬКА НАРАДА ПАРТИЗАНІВ УКРАЇНИ 1943 — розширена нарада нелегального ЦК КП(б)У і командно-політ. складу партизанських з'єднань України під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Відбулася 23—29.V 1943 на тер. Лельчицького р-ну Польської (тепер Гомельської) обл. в розташуванні партизанського з'єднання під командуванням О. М. Сабурова. Народа заслухала і обговорила повідомлення командирів і комісарів з'єднань про підсумки бойової й політ. діяльності партизанів восени — взимку 1942—43 і накреслила заходи щодо виконання всесюно-літнього плану бойових дій. Роботою наради керував секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко.

ЛЕМ (Lem) Станіслав (н. 12.IX 1921, Львів) — польс. письменник. У 1939—41 вчився у Львів. мед. ін-ті. Широку популярність здобув наук.-фантастичними романами «Астронавти» (1951), «Магелланова хмара» (1955), «Едем» (1959), «Соларіс» (1961, однойменний рад. фільм, 1972), «Голос Неба» та ін. Нерідко звертається до гротеску, сатири («Зоряні щоденники Йона Тихого», 1957; «Вторгнення з Альдебарана», 1959; «Кіберіада», 1965). Багато творів К. належить до жанру «роману-попередження» («Повернення з зірок», 1961, тощо). Автор детективних та автобіограф. («Високий замок», 1966) романів, філос. («Сума технології», 1964; «Абсолютний вакуум», 1971), літературознавчих («Філософія випадку», 1968) праць.

Тв.: Укр. перекл. — Кіберіада. К., 1988; Зоряні щоденники Йона Тихого. «Всесвіт», 1961, № 9; Конгрес футурологів. «Всесвіт», 1971, № 6; Повернення з зірок. Львів, 1976; Рос. перекл. — Нахитатор Пиркс. — Голос Неба. М., 1971; Соларіс. — Едем. М., 1973; Избранное. М., 1976.

[Г. Ф. Федосеев]

ЛЕМА (грец. λήμμα) в математиці — допоміжне твердження, яке використовується при доведенні однієї або кількох теорем. Термін ввели давньогрец. геометри; особливо часто зустрічається у *Архімеда*.

ЛЕМБ (Lamb) Уїлліс Юджин (н. 12. VII 1913, Лос-Анджелес) — амер. фізик, член Національної АН США (з 1954). Закінчив Каліфорнійський ун-т (1934). З 1948 — професор Колумбійського та ін. ун-тів США. Осн. наук. праці — з атомної й ядерної фізики, квантової електроніки та прискорювальної техніки. Зокрема, експериментально визначив (1947) зсув енерг. рівнів атома водню (див. *Лембівський зсув рівнів*), розробив (1962) теорію газового лазера. Нобелівська премія, 1955.

ЛЕМБІВСЬКИЙ ЗСУВ РІВНІВ — розщеплення пар енергетичних рівнів воднеподібних атомів, які за релятивістською квантовою механікою, основою на *Дірака рівняння*, мають збігатися. Відбувається внаслідок взаємодії електрона з його власним електромагн. полем. Л. з. р., передбачений і розрахований *квантовою електродинамікою*, служить одним з найважливіших її експериментальних обґрунтувань. Вперше розщеплення найближчого енерг. рівня атома водню виміряли методом *радіоспектроскопії* в 1947 амер. фізики У. Ю. Лемб та Р. Різерфорд. Зсув осн. енерг. рівня найбільш точно визначено т. з. методом двофотонного поглинання.

Лит.: Ельясевич М. А. Атомная и молекулярная спектроскопия. М., 1962; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Квантовая механика. Краткий курс теоретической физики, кн. 2. М., 1972. І. І. Кондіненко.

ЛЕМЕРСЬЕ (Le Mercier; Lemerier, Le Mercier) Жак (бл. 1585, Понтуа, Іль-де-Франс — 4.VI 1654, Париж) — франц. архітектор. У 1607—13 навчався в Римі. В своїх спорудах традиції *Відродження* поєднував з характерними рисами *класицизму* та італ. *бароко* (зх. корпус з «Павільйоном го-

динників» і частина пн. корпусу *Луверю*, з 1624; палац Рішельє, т. з. Пале-Руайяль, 1629—36; будинок Сорбонни, з 1629, з церквою, 1635—54; всі — в Парижі). Створив проект м. Рішельє (Пуату, з 1627) з симетричним плануванням вулиць і парку.

ЛЕМШЕВ Сергій Якович [27.VI (10.VII) 1902, с. Старе Князєво, тепер Калінін. обл. — 26.VI 1977, Москва] — рос. рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. СРСР (з 1950). Член КМРС з 1948. В 1925 закінчив Моск. консерваторію. В 1926—31 працював у театрах Свердловська і Тбілісі. В 1931—65 — соліст Великого театру СРСР, 1959—61 — худож. керівник оперної студії при Моск. консерваторії. Серед кращих партій: Ленський («Євгеній Онегін» Чайковського), Володимир («Дубровський» Направника), Берендей, Лево («Снігуронька», «Майська ніч» Римського-Корсакова), Гердог («Ріголетто» Верді), Фауст, Вертер (однойменні опери Гуно і Массне). В камерному репертуарі Л. була рос. класична і рад. музика, рос. та укр. нар. пісні. Виконував також романи на тексти Т. Шевченка, твори К. Стеніска, М. Лисенка й ін. укр. композиторів. Знімався у фільмі «Музична історія» (1940). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Путь к искусству. М., 1974. Лит.: Грошева Е. Сергей Яковлевич Лемшев. М., 1960.

ЛЕМІНИ — збірка назва тварин род. хом'якових підроддини полікових ряду *гризунів*. Тіло (довж. 9—15 см) кремезне, кістяки короткі з видовженими кігтями, які взимку дуже розростаються, у деяких видів набувають форми копит. Волосиний покрив високий, густий, м'який, сірватокоричнюватого кольору, на зиму стає білим. Рослиноїдні. У сплячку не впадають. Розмножуються кілька разів на рік, у кожному приплоді по 4—9 малят. Бл. 20 видів, пошир. у пн. районах Європи, Азії та Пн. Америки; в СРСР — 4 види, в УРСР відсутні. Виділяють 2 *триби* Л. — справжні Л. (Lemmini) та копитні Л. (Dicrostonyxini), що включають 3 сучас. роди: лісовий Л. (Myopus), справжній Л. (Lemmus) та копитний Л. (Dicrostonyx). Л. є осн. кормом тундрових і лісостундрових хутрових звірів. Викопні Л. відомі починаючи з плейстоцену Пн. Америки. Рештки копитних Л. знайдено в плейстоценових відкладах України.

В. О. Топачевський.
ЛЕМКИ — етнографічна група українців, які здавна жили в Карпатах на схилах Низьких Бескидів. Відмінності в г-ві, побуті, культурі, мові Л. були зумовлені відірваністю від осн. укр. земель, складними природними умовами та взаємовпливами між Л. і сусідніми народами (поляками, словаками, угорцями). Л. протягом століть перебували під гнітом угор., австр., польс. феодалів та місц. укр. експлуататорів. Це зумовило госп. відсталість Л. Осн. заняттями їх були землеробство і скотарство (на полонинах). Розвивалися домашні

Й. Лелєвель.

Д. Д. Лелюшенко.

С. Я. Лемешев.

ЛЕМКІВСЬКІ
ГОВІРКИ

промисли: ткацтво, гончарство, різьбярство та ін. Постійні злидні змушували Л. наймитувати або емігрувати до США, Канади, Аргентини. За роки Рад. влади наслідок соціалістичних перетворень у житті Л. стався докорінний зміни. Л. працюють у колгоспах і в пром. Лівідовано неписьменність, зросла інтелігенція. Розквітла худ. промисли, зокрема фігурне різьблення на дереві. В зв'язку з обміном населення між Польщею і СРСР після створення ПНР багато Л. переселилося з Лемківщини на тер. Львівської, Тернопільської та Миколаївської областей. Тепер межі лемківського етногр. району виразно не окреслюються.

ЛЕМКІВСЬКІ ГОВІРКИ — говірки укр. мови, які належать до її південно-західного наріччя. Розмовляють цими говірками лемки. Характерні риси: ствердіння давніх м'яких приголосних у кінці слів (дея, палец), в у функції прийменника й префікса переходить у г, х (г во́д'ї, х комо́р'ї, гд́ва, хчі́ти), закінчення -ом в орудному відмінку іменників жіночого роду й узгоджених з ними прикметниках та займенниках (добр́ом жо́ном, мо́йом ру́ком), закінчення -у у називному відмінку множини прикметників і займенників (чо́рні, тве́рді) тощо. Одномісний постійний наголос (на передостанньому складі слова).

М. М. Ониськевич. **«ЛЕМКО-СОЮЗ»** — етнічна культурно-освітня організація в США (м. Монро, штат Нью-Йорк, має відділи в Канаді). Засн. у січні 1929. Об'єднує представників трудової еміграції лемківського походження (див. Лемки), які виїхали до Америки в кін. 19—на поч. 20 ст., та їхніх нащадків. Вдає газ. «Карпатська Русь» (лемківським діалектом і англ. мовою) і журн. «Карпати» (англ. мовою). Підтримує культ. зв'язки з респ. громад. орг-ціями УРСР, виступає за мир і дружбу між народами, за зміцнення добросусідських відносин між США і СРСР.

В. Л. Чорний. **ЛЕМНІСКАТА** (лат. lemniscata — прикрашена стрічками, від грец. ληνίσκος — стрічка чи пов'язка з вузлом) — плоска крива, що є геометричним місцем точок M , добуток віддалей кожної з яких до заданих точок (фокусів) F_1, F_2, \dots, F_n дорівнює даному числу. Якщо $n = 2$ і дане число дорівнює квадратові половини міжфокусної віддалі a , то крива наз. лемніскою Бернуллі (мал.). Коли $F_1, (-a; 0)$ і $F_2, (a; 0)$, то її рівняння у прямокутних декартових координатах має вигляд: $(x^2 + y^2)^2 - 2a^2(x^2 - y^2) = 0$, у полярних — $\rho^2 = 2a^2 \cos 2\varphi$; площа, обмежена нею, дорівнює $2a^2$. Лемніската Бернуллі — окремий випадок Кассіні овала. Вперше дослідив її Я. Бернуллі 1694. **ЛЕМОНЬЄ** (Lemonnier) Каміль (24.III 1844, Іксель, поблизу Брюсселя — 13.VI 1913, там же) — бельг. письменник і мистецтвознавець. Писав франц. мовою. Один з організаторів «Молодої Бельгії». Роман «Кровопиця» (1886) — про стихійний виступ бельг. ро-

бітників-металургів проти визискувачів. Належав до натуралістів (див. Натуралізм), але в його творах є сильні реалістичні й романтичні елементи. В останніх романах заперечував капіталістичну цивілізацію і протиставляв їй життя в органічній єдності з природою («Адам і Ева», 1899, та ін.). Автор мистецтвознавчої книги про П. П. Рубенса «Наші фламандці» (1869).

Тел.: Укр. перекл. — Весела проща. К., 1959; Рос. перекл. — Заход. М., 1929; Конєц буржуа. М.—Л., 1963. Д. С. Наливайко.

ЛЕМПІРА (ісп. lempira) — грошова одиниця Республіки Гондурас, поділяється на 100 сентаво. Запроваджена 1926. За офіц. курсом 1 Л. дорівнює 0,5 дол. США (1979).

ЛЕМУРОВІ, лемуриди, лемури (Lemuridae) — родина ссавців підряду пімаван ряду приматів. Довж. тіла 13—90 см, хвоста 16—55 см, задні кінцівки довші від передніх, п'ятипалі, з нігтями (крім другого пальця стопи). Волосиний покрив яскраво забарвлений. Переважно стадні, нічні або присмеркові тварини, добре лазять по деревах, живляться рослинами або їхніми плодами, комахами. Самка раз на рік народжує 1—2 малят.

Понад 6 родів з 14 видами, пошир. у тропічних лісах Мадагаскару та сусідніх островів. Найвідоміші представники Л.: лемур звичайний, або ката (Lemur catta), вигончений лемур, або пімак сирій (Haplorhina grisea), мишачий лемур, або мікроцебус мшачий (Microcebus murinus). Випокні рештки Л. відомі з третинних відкладів Зх. Європи та Пн. Америки.

Г. П. Зінькович. **ЛЕН** (нім. Lehn), фео́д — у Німеччині та ін. країнах Зх. Європи за часів феодалізму володіння (з 12 ст. спадкове), що його надавав сеньйор своєму васалові (ленікові) на умовах виконання ним військ. або адм. служб. Найчастіше Л. була земля разом з кріпаками, рідше — рухоме майно або ін. джерела прибутків.

ЛЕНА — одна з найбільших рік СРСР і земної кулі, основна водна магістраль Сх. Сибіру. Тече територією Ірк. обл. РРФСР та Якут. АРСР. Довж. 4400 км, площа бас. 2490 тис. км². Бере початок на аз. схилах Байкальського хр., впадає в море Лаптевих. Від витоку до впадіння Вітіму Л. тече гірською місцевістю у вузькій долині з урвистими схилами, які подекуди наближаються до річища, утворюючи т. з. шоки. Багато перепадів, порогів. На середній ділянці, до впадіння Алдана, долина розширюється, лише подекуди берега круті, мають вигляд стовпів химерної форми («Ленські стовпи» та ін.). Ріка стає повноводною, шир. її 1—2,5 км, глиб. 16—20 м. У нижній течії шир. долини досягає 30 км, річище розгалужується на протоки, заг. шир. його до 5 км. Л. має велику дельту (пл. майже 30 тис. км², найбільша в СРСР), розчленовану на численні рукави, що утворюють понад 1600 островів. Найбільші протоки дельти: Биковська (сполучає Л. з бухтою Тіксі,

завдовжки бл. 110 км). Трофімовська, Оленьокська. Гол. притоки: Кіренга, Вітім, Олюкма, Алдан (праві), Нюя, Вілюй (ліві). Живлення переважно снігове й дощове. Характерні весняне володіння й літньо-осінні дощові паводки. Пересічна витрата води біля м. Кіренськ 1100 м³/с, у гирлі — бл. 17 000 м³/с. За сумарним річним стоком (540 км³) Л. займає друге місце в СРСР після Єнісею. Замерзає Л. у жовтні, скресає у травні — червні. Під час льодоходу бувають великі затори, що викликають значні підняття рівня води, характерні полії. Л. судноплавна майже на всьому протязі (від гирла до с. Качуга). Регулярне судноплавство від Усть-Кута до бухти Тіксі. Навігація триває від 130 днів у пониззі до 160 днів у верхів'ї. Гол. вантажі: ліс, хутро, золото, смола, прод. товари. Осн. порти: Качуг, Жигалово, Осетрово (сучас. порт в Усть-Куті), Кіренськ, Ленськ, Олюк-мінськ, Якутськ, Жиганськ, Булун. У верх. течії Л. перетинає траса Байкало-Амурської магістралі. Л. і ріки її басейну мають великі запаси гідроенергії; споруджено Вілюйську ГЕС. Басейн ріки багатий на корисні копалини: золото, алмази, вугілля та ін. Рибний промисел розвинутий гол. чин. у нижній течії (муксун, нельма, омуль, таймень, налим).

Лит.: Ресурси поверхностных вод СССР, т. 17. Ленско-Индигирский район. Л., 1972; Река Лена. Фотоальбом. М., 1979. Г. В. Бачурин.

ЛЕНАРД (Lenard) Леопольд (1879, Свібне, поблизу Радечі, тепер Югославія — 1962, Белград) — словен. літературознавець, публіцист і перекладач. З 1921 жив у Белграді. В 1941 зазнав переслідувань з боку фашистів. Автор праць про літ. і культур. життя слов'ян. народів. Переклав деякі твори М. Лермонтова, оповідання «Добрий заробок» І. Франка, повість «Земля» й окремі новели О. Кобилянської тощо. В 1903 відвідав Україну, зустрічався з О. Кобилянською.

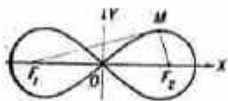
Тел.: Укр. перекл. — Ольга Кобилянська. В кн.: Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. К., 1963.

Лит.: Український Ф. Леопольд Ленард і українська література. «Всесвіт». 1978. № 2.

Ф. П. Погребенюк. **ЛЕНАРТ** (Lenart) Йозеф (н. 3.IV 1923, Літвоська Порубка) — держ. і парт. діяч ЧССР. Член Компартії Чехословаччини з 1943. Учасник Словацького національного повстання 1944. З 1945 — на парт. та госп. роботі. В 1953—56 навчався у ВПШ при ЦК КПРС у Москві. В 1956—58 — 1-й секретар Братиславського обкому КП Словаччини. 1958—62 — секретар ЦК КПС, 1960—63 — член Президії ЦК КПС; 1962—63 — голова Словацької нац. ради. В 1963—68 — голова уряду ЧССР; 1968—70 — секретар ЦК КПЧ, з 1970 — 1-й секретар ЦК КПС. З 1971 — голова Нац. фронту Словаччини. З 1958 — член ЦК, 1962—68 і з 1970 — член Президії ЦК, 1968—69 — кандидат у члени Президії ЦК КПЧ. У 1960—68 — депутат Нац. зборів, з 1969 — Федеральних зборів ЧССР.

Ріка Лена.

Лемніската Бернуллі.

Лемури:
1 — лемур звичайний,
або ката; 2 — мишачий
лемур.

Володимир Ілліч Ленін.

До ст. Ленин В. І.

1. Сім'я Ульянович, 1879.

2. В. І. Ленин серед членів петербурзького «Сююзу боротьби за визволення робітничого класу», Петербург, Липень 1897.

3. В. І. Ленин обходить фронт військ Веспобуму на Красній площі, Москва, 25 травня 1919.

До ст. Ленін В. І.

1. В. І. Ленін керує засіданням Раднаркому. 3 жовтня 1922.

2. В. І. Ленін і Н. К. Крунська на урочистому мітингу, присвяченому відкриттю електростанції в селі Кашині (тепер Волоколамського р-ну Московської обл.), 14 листопада 1920.

3. В. І. Ленін виступає з доповіддю про Квітневі тези. Петроград, 4(17) квітня 1917.

4. В. І. Ленін виступає на засіданні II конгресу Комінтерну. Петроград, 19 липня 1920.

5. В. І. Ленін виступає з промовою на відкритті тимчасового пам'ятника К. Марксу і Ф. Енгельсу. Москва, 7 листопада 1918.

1
2

3

4
5

До ст. Ленінград.

1. Ленінград. Панорама міста з Ісаакієвського собору.
2. Арка будинку Головного штабу. Арх. К. І. Россі. 1819–29. Вид з Двірцевої площі.
3. Смольний інститут. Арх. Дж. Кваренті. 1806–08. Головний фасад.
4. Анічков палац і Анічков міст через річку Фонтанку.
5. Вид на Двірцеву набережну.
6. Перспектива набережних Зимової каналки.

7. Новий Ермітаж. Арх. Л. Кленце, за участю В. П. Стасова і М. Є. Єфімова. 1859–52.
8. Слагін палац. Архітектор К. І. Россі. 1818–22.
9. Будинок Біржі. Арх. Ж. Тома де Томон. 1805–10.
10. Площа Перемоги. Пам'ятник героїчним захисникам Ленінграда в роки Великої Вітчизняної війни 1941–45 і розгрому німецько-фашистських військ під Ленінградом 1944. Скульптор М. К. Анікушин, арх. С. В. Сперанський і В. О. Камєнський. 1975.

ЛЕНАРТОВИЧ (Lepartowicz) Теофіл (27.II 1822, Варшава — 3.II 1893, Флоренція, похований у Кракові) — польсь. поет. Перші збірки поезій — «Польська земля...» і «Чотири малюнки» (обидві — 1848). На революційній події 1848 відгукнувся кількома патріотичними віршами. З 1851 — в еміграції (Бельгія, Франція, Італія). Збірки «Ліроїнка» (1855), «Нова ліроїнка» (1859), «Луни надвіслянські» (1868) пройняті глибоким патріотизмом. Автор збірок «Поезії» (1863), «Вибрані поезії» (1876), «Народні ритми» (1881). Центр місце в творчості Л. займали теми польсь. села, життя і злочини народу. Перекладав і переспівував польсь. мовою укр. нар. пісні. В 1842—43 подорожував по Галичині. Літ. спадщину Л. високо оцінив І. Франко.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії. Т. 1. К., 1979. С. В. Далаурак.

ЛЕНАУ (Lenu) Ніколаус (справж. ім'я та прізвище) — Ніколаус Франц Німбш Едлер фон Штреленау; 13.VIII 1802, Чатад, Угорщина — 22.VIII 1850, Обердерблінг, поблизу Відня) — австр. поет. Хоча Л. були пластичні і соціальні песні, його романтичні твори — зб. «Польські пісні» (1832), соціально-філософ. поеми «Фауст» (1836), «Саломея» (1837), «Ян Жижка» (1837—42), «Альбігойці» (1842) та ін. — пройняті невдоволенням до бурж. дійсності, ідеями демократизму, співчуттям до нац.-визвольних рухів. Укр. мовою вірші Л. перекладали І. Франко, П. Грабовський.

Тв.: Рос. перекл. — Стихотворения. — Ян Жижка. М., 1936.

ЛЕНГЛЕНД (Langland) Уільям (близько 1332, Клебері-Мортмер, графство Шропшир — бл. 1400) — англ. поет. В алегоричній поемі «Видіння Уільяма про Петра Орача» (1362) викривав соціальні й моральні пороки феод. суспільства, відтворив настрої англ. селянства напередодні сел. повстання 1381. Ідеї та образи поеми набули великої популярності в часи Реформації та англ. бурж. революції 17 ст., вплинули на дальший розвиток англ. філос. сатири (Дж. Беньян, Дж. Спіфт).

Тв.: Рос. перекл. — Видіння Уільяма о Петре Пахаре. М.—Л., 1941. Н. Ю. Жукіченко.

ЛЕНГМУР (Langmuir) Ірвінг (31.I 1881, Бруклін, адм. р-н Нью-Йорка — 16.VIII 1957, Фалмут, шт. Массачусетс) — амер. фізик і фізико-хімік, член Національної АН США. Закінчив Колумбійський гірничий ін-т (1903) та Геттінгенський ун-т (1906). Осн. наук. дослідження стосуються електр. розрядів у газах та адсорбції газів на твердих поверхнях. Зокрема, запропонував формулу для густини емісійного струму (1913), встановив існування границі адсорбції і подав рівняння ізотермії адсорбції (1916), перший унів. поняття плазми та плазмових коливань (1929). Нобелівська премія, 1932.

ЛЕНГНІК Фрідріх Вільгельмович [12 (24).I 1873, м. Гробіня, тепер Ліпайського р-ну Латв. РСР — 29.XI 1936, Москва] — рад. парт.

і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1893. Н. в сім'ї вчителя. В с.-д. русі з 1893. В 1896 закінчив Петерб. технологічний ін-т. Того самого року вступив до петербургського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В жовтні 1896 заарештований, 1898 засланий на 3 роки до Сх. Сибіру. В 1899 в числі 17 засланих соціал-демократів підписав «Протест російських соціал-демократів» проти «економістів», складений В. І. Леніним. Після повернення з заслання (1901) був агентом «Искры» в Катеринославі, Самарі, Києві. У 1902 обраний до Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП. На II з'їзді заочно обраний членом ЦК, членом Ради партії від ЦК РСДРП. Член «Північного бюро» ЦК у Москві. В 1905—17 вів парт. роботу в Ревелі, Катеринославі, Олександрівську, Новочеркаську, Москві, Петрограді. Учасник Великої Жовт. соціалістич. революції 1917 в Петрограді. В 1917 — 23 працював у Наркомосі РРФСР, ВРНГ, Наркоматі РСІ, Наркоматі зовн. торгівлі. З 1932 — заступник голови Всесоюзного т-ва старих більшовиків. На XII—XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б).

Т. Т. Гриценко.
ЛЕНД-АРТ (англ. land art), земляне мистецтво — різновид авангардизму в мистецтві країн Зх. Європи і, особливо, США в 60-х рр. 20 ст., пов'язаний з різного роду переформлюваннями реально існуючих природних об'єктів або цілих ландшафтів. Представники «Л.-а.» (Р. Морріс, Д. Опенгейм, М. Хейзер та ін.), демагогічно виправдовуючи свою творчість як «реакцію на сучас. екологічну кризу», проводили «акти естетичного вторгнення» в навколишнє середовище: проривали в землі траншеї, канали, ями, обтесували скелі або брили льоду, надавали нові конфігурації берегам тощо.

Літ.: Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973. М. М. Соколов.

ЛЕНД-ЛІЗ (англ. lend-lease, від lend — позичати і lease — здавати в оренду) — система передачі Сполученими Штатами Америки у формі позики, оренди, обміну бойовою технікою, боєприпасів та інших товарів і послуг союзникам по антигітлерівській коаліції в період другої світової війни 1939—45. Закон про Л.-л. схвалив конгрес США 11.III 1941, застав про припинення поставок зроблено 21.VIII 1945. Країни, яким США подавали допомогу, укладали з ними відповідні двосторонні угоди. Угоди між США і СРСР про Л.-л. підписано 11.VII 1942. Поставки по Л.-л. одержали 42 країни, на заг. суму 46 млрд. дол., у т. ч. поставки країнам Брит. імперії становили понад 30 млрд. дол., СРСР — 9,8, Франції — 1,4, Китаю — 0,6, ін. країнам — 0,8 млрд. дол. У свою чергу, США одержали від своїх союзників матеріалів і послуг на 7,3 млрд. дол. Після закінчення війни розрахунки США по Л.-л. з капіталістич. країнами було врегульовано. З СРСР вони значно ускладнювалися внаслідок дискримінаційних вимог з боку США, відмови від ура-

хування величезних втрат СРСР у війні. Протягом 1947—48, 1951—52, 1960 та 1972 між СРСР і США велись переговори про розрахунки по Л.-л., в результаті яких СРСР повернув США частину майна, в т. ч. мор. судна. США 1972 погодились, як це передбачено осн. угодою, вважати розрахунки по Л.-л. складовою частиною нормалізації торг.-екоп. відносин між двома країнами, включаючи падання СРСР режиму найбільшого сприяння в торгівлі та кредитів. На цій основі було досягнуто угоди про остаточні розрахунки по Л.-л., але вона не набула чинності у зв'язку з дискримінаційними щодо СРСР вимогами США. Поставки по Л.-л. сприяли розширенню виробн. США в роки війни і збагаченню монополій за рахунок урядових замовлень. Після війни урядові кола США використали систему Л.-л. для проникнення амер. капіталу в країни Європи й Азії, посилення залежності їх від США.

М. І. Лозюк.
ЛЕНДЛОРД (англ. landlord — поміщик, земельний дорд) — у середньовічній Англії великий феодал, землевласник, лорд; у Великобританії — великий капіталістичний земельний власник, що одержує земельну ренту.

ЛЕНДЮК Юстина Володимирівна (н. 13.IV 1950, с. Саджівка, тепер Гусатинського р-ну Терноп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, ланкова колгоспу ім. 60-річчя Радянської України Гусатинського р-ну Тернопільської обл., Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1975. Ланка, яку очолює Л., відома сталими високими врожайми цукр. буряків (600—700 ц/га на рік). Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1975.

М. С. Федик.
ЛЕНЕН (Le Nen; Le Nain) — родина франц. живописців, брати Антуан Л. (бл. 1588, Лан, Пікардія — 25.V 1648, Париж), Луї Л. (бл. 1593, Лан — 23.V 1648, Париж), Мат'є Л. (бл. 1607, Лан — 20.IV 1677, Париж (?)). Працювали в одній майстерні, часто разом. Вважають, що Антуан Л. є майстром групових портретів («Сімейний портрет», 1642, Лувр, Париж). Луї Л., учень Антуана, виконував свої твори під впливом караваджизму; автор сцен з сел. життя («Повернення з сінокосу», 1641; «Кузня», обидві — Лувр; «Родина молочниці», 40-і рр. 17 ст., ДЕ). Мат'є Л. малював картини на сел. теми, пізніше — з життя дворян («Гравці в трик-трак», Лувр).

ЛЕНІН (Ульянов) Володимир Ілліч [10 (22).IV 1870—21.I 1924] — найвидатніший пролетарський революціонер і мислитель, геніальний продовжувач революційного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, засновник Комуністичної партії Радянського Союзу, вождь Великої Жовтневої соціалістичної революції, творець першої в світі соціалістичної д-ви, великий стратег і тактик світового пролетаріату. Н. у м. Симбірську (тепер м. Ульяновськ). Батьки Л. — І. М. Улья-

Ф. В. Леннік.

Ю. В. Лендюк.

«Ленд-арт». М. Хейзер. Глиняні кола. 1968. США.

Л. Ленін. Родина молодички. 40-і рр. 17 ст. Державний Ермітаж у Ленінграді.

нов і М. О. Ульянова належали до різночинної демократичної інтелігенції. З сім'ї Ульянових вийшли відомі революціонери: старший брат Л.— О. І. Ульянов, який уперше познайомив його з марксист. л-рою, сестри А. І. Єлізарова-Ульянова, М. І. Ульянова, молодший брат Д. І. Ульянов. Світогляд Л. розвивався під благотворним впливом передової рос. л-ри, творів рос. революц. демократів. Після закінчення 1887 симбір. гімназії Л. вступив на юрид. ф-т Казанського ун-ту, де став членом нелегального революц. студентського гуртка. В грудні 1887 за участь у студент. сході Л. заарештували, виключили з ун-ту і вислали в с. Кокушкіно Казанської губ. Повернувшись у жовтні 1888 в Казань, Л. вступив до марксист. гуртка М. Є. Федосєєва. Праці К. Маркса і Ф. Енгельса відіграли вирішальну роль у формуванні світогляду Л. як переконаного марксиста. У 1891 Л. здав екстерном в Петерб. ун-ті іспити за юрид. ф-т, після чого деякий час працював помічником присяжного повіреного в Самарі. Тут він створив марксист. гурток, налагоджував зв'язки з соціал-демократами ін. міст. До самарського періоду належить перша з праць Л., що дійшла до нас,— стаття «Нові господарські рухи в селянському житті» (1893). У 1893 Л. переїхав до Петербурга, де вступив до марксистського гуртка, в який входили С. І. Радченко, П. К. Запорожець, Г. М. Кржижановський та ін. Незабаром Л. очолив петерб. соціал-демократів; організував ряд робітн. гуртків, встановив зв'язок з робітниками-революціонерами столиці (І. В. Бабушкіним, В. А. Шелгуновим та ін.). Вся теор. і практична діяльність Л. спрямовувалася на об'єднання розрізнених марксист. груп і гуртків у єдину с.-д. орг-цію. В творах «*Що таке „дружй народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?*» (1894) та «*Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (Відображення марксизму в буржуазній літературі)*» (1895) Л. завершив ідейний розгром ліберального народництва і піддав нищівній критиці «*легальний марксизм*». У цих працях він з марксистських позицій проаналізував хід екон. розвитку Росії, дав оцінку рос. робітн. рухові, висунув положення про *гегемонію пролетаріату*, ідею революц. *союзу робітничого класу і селянства*, обґрунтував необхідність створення революц. пролет. партії. 25.IV (7.V) 1895 Л. за дорученням петерб. марксистів виїхав у Швейцарію для встановлення зв'язків з *групою „Визволення праці“*, засн. Г. В. Плехановим та ін. З ініціативи Л. марксист. гуртки Петербурга 1895 об'єдналися у нелегальну с.-д. орг-цію — *петербурзький „Союз боротьби за визволення робітничого класу“*. Під керівництвом Л. «Союзу боротьби», що став зародком революц. партії, почав поєднання теорії соціалізму з практичним робітн. рухом. За прикладом петерб. с.-д. орг-ції такі союзи було створено в Москві, Києві, Катеринославі, Іваново-

Вознесенську та ін. містах (див. *Катеринославський „Союз боротьби за визволення робітничого класу“*, *Київський „Союз боротьби за визволення робітничого класу“*). 9 (21).XII 1895 Л. разом з групою активних членів петерб. «Союзу боротьби» заарештували, а в лютому 1897 його відправили на три роки заслання в с. Шушенське Єнісейської губ. Через рік туди приїхала Н. К. Крупська, яка стала його дружиною, вірним другом і соратником на все життя. І в тюрмі, і на засланні Л. не припиняв напруженої теор. діяльності. Додаючи численні труднощі, він встановив зв'язки з марксистами Петербурга, Москви, Ниж. Новгорода, Боронежа та ін. міст. На засланні Л. написав понад 30 творів, у т. ч. брошуру «*Завдання російських соціал-демократів*» (1897), фундаментальну працю «*Розвиток капіталізму в Росії*» (1899). Л. вів непримиренну боротьбу проти міжнарод. опортунізму (*бернштейніанства*) і його різновидності в Росії («*економізму*»). В 1899 він написав «*Протест російських соціал-демократів*», спрямований проти «економістів». У 1898 в Мінську відбувся *Перший з'їзд РСДРП*, який проголосив утворення партії, що мало велике політ. і революційно-пропагандистське значення. Проте партія фактично не була створена; не було вироблено програми і статуту, єдиної тактики. До того ж незабаром після з'їзду весь склад ЦК заарештували. Діяльність Л. у 90-х рр., його аналіз нових явищ у сусп. житті, в розвитку капіталізму, висунуті ним положення про створення партії, непримиренна боротьба проти фальсифікації марксизму, виховання соратників і робітн. мас у революц. дусі — все це поклало початок ленінському етапові розвитку марксизму. Л. розробив конкретний план створення пролет. партії, основою якого повинна була стати нелегальна політ. загальнорос. газета. Після закінчення строку заслання Л. виїхав з Шушенського й на шляху до м. Пскова, де він мав оселитися, зупинився в Уфі, Москві та ін. містах, зустрічався з місц. соціал-демократами, провів велику орг. роботу по підготовці видання революц. друк. органу. В липні 1900 Л. виїхав до Швейцарії, де зустрівся з членами групи «*Визволення праці*» й домовився про видання газети. В грудні 1900 в Лейпцігу вийшов перший номер газ. «*Іскра*», справжнім організатором і керівником якої був Л. «*Іскра*» відіграла важливу роль у створенні марксистської партії в Росії. Газету транспортували й через ряд пунктів України (див. *Іскрівські організації на Україні*). В боротьбі за партію нового типу визначна роль, поряд з «Іскрою», належала праці Л. «*Що робити?*» (1902). Внаслідок титанічних зусиль Л. і його соратників *Другий з'їзд РСДРП* в гострій боротьбі з опортуністами створив пролет. партію нового типу, партію більшовиків на ідейно-політ. і орг. принципах, розроблених Л., виробив програму партії. «*Величезною історичною заслугою Леніна є створення ним про-*

летарської партії нового типу — живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства» (Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС. К., 1979, с. 4). Л. вів непримиренну боротьбу проти *меншовизму*. Його праця «*Крок вперед, два кроки назад*» (1904) викривала опортунізм меншовиків в орг. питаннях; у ній Л. продовжував розробку орг. принципів партії нового типу. В період *революції 1905—07 в Росії* Л. спрямовував діяльність партії на організацію і згуртування трудящих мас на розв'язання корінних завдань революції. У промові на *Третньому з'їзді РСДРП* (1905), у книзі «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*» (1905), ряді статей він обґрунтував стратегію і тактику партії більшовиків у ході бурж.-демократичної революції, положення про переростання цієї революції в соціалістичну. В листопаді 1905 Л. приїхав з-за кордону в Петербург для безпосереднього керівництва роботою ЦК і Петерб. к-ту більшовиків, парт. пресою. Під керівництвом Л. більшовики наполегливо готували збройне повстання. Влітку 1906 Л. змушений був переїхати до Фінляндії (Куоккала), а потім емігрувати в Швейцарію і в кін. 1908 — в Париж. У роки реакції (1907—10) Л. вів напружену боротьбу за збереження і зміцнення нелегальної пролет. партії, проти *ліквідаторства*, *одзовістів* і *троцькізму*. Л. захищав і розвивав філософію марксизму, дав відсіч нападкам реакції на ідеологічні основи партії, спробам бурж. і ренегатствуючих філософів перекрутити філос. основи марксизму. Цим питанням присвячена праця Л. «*Матеріалізм і емпіриокритицизм*» (1909) та ін. Боротьба Л. всередині РСДРП зливалася з боротьбою проти опортунізму і *центризму* в міжнарод. робітн. русі. На засіданнях *Міжнародного соціалістичного бюро* (1908, 1909, 1911) *Інтернаціоналу 2-го* він відстоював революц. лінію, викривав центризм К. Каутського. Л. брав активну участь у роботі Штутгартського (1907) і Копенгагенського (1910) конгресів 2-го Інтернаціоналу, де виступав проти опортуністів. У кін. 1910 в Росії почалося нове революц. піднесення. З ініціативи Л. відновилось видання газ. «*Пролетарій*», почали виходити в Петербурзі легальна робітн. газ. «*Звезда*» і журн. «*Мисль*». Багато уваги він приділяв підготовці парт. кадрів з робітників. Улітку 1911 Л. організував *партійну школу в Лонжюмо*, поблизу Парижа, де прочитав 56 лекцій. В січні 1912 Л. керував роботою *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*, яка виключила меншовиків-ліквідаторів з партії. Щоб бути ближче до Росії, Л. у червні 1912 переїхав з Парижа до Кракова. Звідси він керував газ. «*Правда*», створеною в травні 1912, писав для газети статті. Під керівництвом Л. діяла

більшовицька фракція 4-ї Державної думи. В грудні 1912 в Краківі та у вересні 1913 в Пороніні Л. провів наради ЦК РСДРП з парт. працівниками з насущних завдань революц. руху. В ці роки багато уваги Л. приділяв розробці теорії й політики партії з національного питання. В працях «Критичні замітки з національного питання» (1913) і «Про право націй на самовизначення» (1914) він піддав нищівній критиці бурж.-націоналістичні погляди, висунув науково обгрунтовану нап. програму пролет. партії.

В період першої світової війни 1914—18 Л. розробив теорію і тактику більшовицької партії з питань війни, миру і революції. В обставині розгуку шовінізму, зрадництва лідерів 2-го Інтернаціоналу керування Л. партія більшовиків високо підняла прапор пролет. інтернаціоналізму. В маніфесті ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія» (1914), у статтях «Про національну гордість великоросів» (1915), «Крах II Інтернаціоналу» (1915), «Соціалізм і війна» (1915), «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» (1915), «Воєнна програма пролетарської революції» (1916) та ін., у фундаментальній праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (1916) він розробив стосовно умов імперіалізму марксист. теорію соціалістичної революції. Л. згуртував ліві елементи соціалістичних партій, готував ґрунт для створення Комуністичного Інтернаціоналу. Беручи активну участь у роботі Циммервальдської (1915) і Кінтальської (1916) конференцій інтернаціоналістів, Л. допоміг лівим соціал-демократам зайняти правильні марксистські позиції. Одержавши звістку про Лютневу буржуазно-демократичну революцію 1917 і повалення царизму, Л. в «Листах з далека», направлених у ЦК і Петербурзький к-т РСДРП(б), дав аналіз революції в Росії, визначив завдання партії, намітив курс на перехід від демократичного етапу революції до соціалістичного, закликав ні в якому разі не підтримувати бурж. Тимчасовий уряд. 27.III (9.IV) Л. вихав з Швейцарії і 3 (16).IV прибув до Петрограда. 4 (17).IV він виступив на зборх більшовиків з доповіддю. Це були *Квітневі тези В. І. Леніна* («Про завдання пролетаріату в даній революції»). В них, а також у листах «Про тактику», в доповідях на Сьомій (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б) про поточний момент, про агр. питання, про перегляд парт. програми він дав відповідь на всі осн. питання революції, обгрунтував план переходу від бурж.-демократичної революції до соціалістичної, визначив тактичну лінію партії на мирний розвиток революції в умовах *дво-владдя*, зробив висновок, що найкращою політ. формою диктатури пролетаріату є республіка Рад, проголосив лозунг «Вся влада Радам!». З часу приїзду в Росію до лютневих днів 1917 він написав десятки статей і брошур, майже щодня виступав на сторінках «Правди». На 1-му Всерос. з'їзді

сел. депутатів (травень 1917), на 1-му Всерос. з'їзді Рад робітн. і солдат. депутатів (червень 1917) Л. виклав платформу більшовиків з осн. питань революції. На поч. липня 1917 в Росії закінчилося двовладдя, влада перейшла до рук буржуазії, яка стала на шлях репресій проти більшовиків. Партія фактично перейшла на нелегальне становище. 7 (20).VII Тимчасовий уряд видав наказ про арешт Леніна.

Спочатку Л. переховувався в Петрограді, а потім до 8 (21).VIII — поблизу оз. Розлив, а згодом (до жовтня) — у Фінляндії. Перебуваючи в підпіллі, він підтримував постійний зв'язок з ЦК партії, з липня по вересень написав понад 60 брошур, статей і листів. У таких важливих творах, як «Державна революція», «Загрожує катастрофа і як з нею боротися», «Чи вдержать більшовики державну владу?» Л. розвинув марксистську теорію л-ви, накреслив основи політики і перші практичні заходи диктатури пролетаріату. Для вироблення нової тактики після закінчення періоду мирного розвитку революції 26.VII (8.VIII) в Петрограді напівлегально зібрався Шостий з'їзд РСДРП(б). Керуючись ленінськими вказівками, з'їзд прийняв рішення про підготовку збройного повстання, націлив партію на соціалістичну революцію. 12—14 (25—27).IX 1917 Л. написав істор. листи до ЦК, Петрогр. і Моск. к-тів РСДРП(б) «Більшовики повинні взяти владу» і до ЦК РСДРП(б) «Марксизм і повстання» й статтю «Поради стороннього», в яких показав, що склалися об'єктивні умови для переможного збройного повстання, розробив його план. 7 (20).X 1917 Л. нелегально повернувся в Петроград. 10 (23).X на засіданні ЦК РСДРП(б) було прийнято запропоновану Л. резолюцію про збройне повстання. Рішення про повстання підтвердило розширене засідання ЦК партії 16 (29).X. Вночі проти 25.X (7.XI) Л. нелегально прибув у Смольний, щоб безпосередньо керувати повстанням, спрямовувати діяльність військово-революц. парт. центру (А. С. Бубнов, Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, М. С. Урицький), який став ядром військ.-революц. к-ту (ВРК; В. О. Антонов-Овсієнко, М. І. Подвойський, М. О. Скрипник, М. Ю. Коцюбинський, М. В. Криленко та ін.). Розроблений Л. план взяття влади озброєними робітниками і революц. солдатами було здійснено 25.X (7.XI). В результаті перемоги Великого Жовтня бурж. Тимчасовий уряд було повалено. В написаному Л. зверненні ВРК «До громадян Росії!» повідомлялося, що вся влада перейшла до рук Рад. На Другому Всеросійському з'їзді Рад, який відкрився 25.X (7.XI) і проголосив встановлення Рад. влади, Л. виступив з доповідями про мир і про землю. Л. був обраний головою першого Рад. уряду — Ради Нар. Комісарів. Ставши на чолі Рад. д-ви, Л. безпосередньо керував першими соціалістич. перетвореннями. Було створено новий держ. апарат, проведено конфіска-

цію поміщицьких земель і націоналізацію всієї землі, банків, транспорту, великої пром-сті, запроваджено монополію зовн. торгівлі. В лютому 1918 створено Червону Армію. 3-й Всерос. з'їзд Рад (січень 1918) затвердив запропоновану Л. *Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу*. Завдяки наполегливості Л., вступивши на опору *«лівих комуністів»* і троцькістів було укладено *Брестський мир 1918* з Німеччиною. Вже в ці роки Л. у статті «Як організувати змагання?» висунув *соціалістичне змагання*, як найважливіший метод соціалістичного будівництва. Під керівництвом Л. створювалася 1-а Радянська Конституція. 3 березня 1918 Л. жив і працював у Москві, куди з Петрограда переїхали ЦК партії і Рад. уряд. Весною 1918 в праці «Чергові завдання Радянської влади» Л. накреслив план будівництва основ соціалістичної економіки. Незабаром після Жовтня він висунув ідею єдиного держ. госп. плану. Перші соціалістичні перетворення викликали запеклий опір повалених експлуаторських класів. Підтримувані зх. імперіалізмом, вони організовували змови проти Рад. д-ви, терористичні акти проти Л. і його соратників. 30.VIII 1918 Л. тяжко поранила есерка-терористка. Навесні 1918 почалася *громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії. Мобілізацією всіх зусиль для боротьби з силами внутр. і зовн. контрреволюції керувала *Рада робітничої і селянської оборони* на чолі з Л. Усю країну було оголошено воєнним табором, госп. і культур.-політ. діяльність перебудовано на воєн. лад. Усі засоби виробн. було зосереджено в руках д-ви. Склалися екон. політика, відома під назвою «*воєнний комунізм*». Керуючи обороною країни, Л. продовжував напружену теор. діяльність. У жовтні — листопаді 1918 він написав книгу «*Пролетарська революція і ренегат Каутський*», у якій показав докорінну протилежність бурж. і пролет. демократії, розробив питання теорії, програми і тактики міжнародного комуністичного руху. 2.III 1919 в Москві відкрився I конгрес Комінтерну, роботою якого керував Л. Конгрес схвалив тези Л. про бурж. демократію і диктатуру пролетаріату, затвердив платформу Комінтерну. В березні 1919 зібрався *Восьмий з'їзд РКП(б)*, який прийняв вироблену під керівництвом Л. нову, другу Програму партії, яка визначила курс на побудову соціалізму. На доповідь Л. про роботу на селі з'їзд ухвалив рішення про здійснення політики міцного союзу з серед. селянством при опорі на бідноту для боротьби з куркульством. На з'їзді Л. різко виступив проти «*військової опозиції*», вимагаючи здійснювати у військ. будівництві принципи суворої централізації і дисципліни. Л. безпосередньо керував організацією оборони рад. республік на всіх фронтах громадян. війни. Він склав найважливіші парт. документи, спрямовані на мобілізацію сил партії і народу: «Тези ЦК РКП(б) у зв'язку

з становищем Східного фронту» (квітень 1919), лист ЦК РКП(б) до всіх орг-цій партії «Всі на боротьбу з Денікініми!» (липень 1919), «Лист до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком» (серпень 1919), резолюцію ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919), «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» (грудень 1919) та ін. Мобілізуючи трудящих на боротьбу з зовн. і внутр. контрреволюцією, ЦК партії звернувся до них із закликом примножити зусилля для забезпечення фронту всім необхідним. На цей заклик робітн. клас відповів масовим трудовим героїзмом. Зародилася нова форма сусп. праці — *комуністичні суботники*. Перший суботник було проведено 12.IV 1919 в депо Москва-Сортивальна. Л. у статті «*Великий почин*» (1919) оцінив його як подію всесвітньо-істор. значення, вияв нового, комуністичного ставлення до праці.

Л. приділяв багато уваги організації спільної боротьби російського, українського, білоруського та інших народів країни проти спільного класового ворога, за побудову нового суспільства, давав рішучу відсіч всіляким націоналістичним, шовіністичним спробам розколотися єдиний фронт укр. і рос. пролетаріату. Під безпосереднім керівництвом Л. проходила діяльність Катеринославської, Київської, Луганської, Одеської (Л. був делегатом від одес. більшовиків на III з'їзді партії), Харківської, Херсонської та ін. організацій РСДРП(б) (див. окремі статті). Л. постійно литувався з більшовиками України, подавав їм всебічну допомогу в питаннях парт. життя. Революц. виступи трудящих, в т. ч. трудящих України, постійно перебували в центрі уваги Л., зокрема *Харківська політична демонстрація 1900*, *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*, *загальний страйк на Півдні Росії 1903*. Л. підкреслював значення робітн. виступів у пром. центрах України, зокрема на броненосці «*Потьомкін*», відгукнувся на *сапетівське повстання 1905* у Києві, високо оцінив *Горлівське збройне повстання 1905* у Донбасі тощо. В 1900—04 значну роботу на Україні проводили за завданням Л. агенти «*Искры*», визн. парт. працівники, зокрема А. І. Єлізарова-Ульянова, М. І. Ульянова, Д. І. Ульянов. У пром. центрах України розповсюджувалися праці Л., у т. ч. написані спеціально для місц. видань (напр., 1906 ст. «*Напередодні*» для київ. с.-д. газ. «*Работник*»). Величезне значення для правильної орієнтації більшовиків України мали праці Л. з нап. питання, особливо присвячені визвольній боротьбі укр. народу («*Кадети про українське питання*» (1913), «*Як єпископ Никон захищає українців*» (1913), «*Ще про „націоналізм“*» (1914) та ін.), в яких він нещадно викривав як великодержавну шовіністичну політику самодержавства, так і антинар. сутність укр. бурж. націоналізму. Дороговказом для трудящих Ук-

раїни стали слова Л.: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлив а, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Повне збір. тв., т. 24, с. 125). У статтях «*Не демократично, громадянине Керенський!*», «*Україна*», «*Україна і поразка правлячих партій Росії*», опублікованих у червні 1917, Л. виступив на захист нац. інтересів укр. народу, проти шовіністичних дій бурж. Тимчасового уряду. Важливу роль у боротьбі трудящих України за встановлення і зміцнення Рад. влади відіграв лєнінський «*Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*». Л. стояв біля коліски Укр. рад. д-ви, безпосередньо керував створенням *Комуністичної партії України*. Він спрямовував її діяльність по керівництву боротьбою трудящих республік проти білогвардійців і інтервентів у роки громадян. війни, уважно стежив за ходом воен. дій на Україні, очолював розгром *денікінщини*, *врангелівщини*, вигнання військ бурж.-поміщицької Польщі. Л. різко виступав проти укр. бурж. націоналістів, які намагалися в ці тяжкі роки роз'єднати трудящих України і Росії. Л. писав: «Хто порушує єдність і найтісніший союз великоруських і українських робітників і селян, той допомагає Колчакам, Денікінім, капіталістам-хижакам усіх країн» (Повне збір. тв., т. 40, с. 44). На Україні під керівництвом Л. і ЦК РКП(б) вросли кадри визначних парт. працівників. Л. керував ходом соціалістичних перетворень на Україні, надавав ділову допомогу у відновленні вуг. і металург. промсті, машинобудування, в здійсненні агр. політики і розвитку с. г. Після закінчення громадянської війни Комуністична партія і рад. народ, виконуючи вказівки Л., перейшли до мирного соціалістичного будівництва. В 1920 Раднарком затвердив розроблений під керівництвом Л. план *ГОЕЛРО*, який Л. назвав другою програмою партії. *Дев'ятий з'їзд РКП(б)* (1920) за звітм ЦК, з яким виступив Л., прийняв резолюцію «Про чергові завдання господарського будівництва», підкресливши в ній необхідність послідовного втілення в життя єдиного нар.-госп. плану.

Л. продовжував приділяти неослабну увагу міжнар. робітн. рухові, становленню молодих комуністичних партій. Велику роль у цьому відіграла книга Л. «*Дитяча хвороба „лізвизни“ в комунізмі*» (1920). В березні 1921 відбувся *Десятий з'їзд РКП(б)*. Напередодні з'їзду опозиційні елементи нав'язали партії *дискусію про профспілки*. Л. виступив проти фракційних груп, показав значення профспілок як наймасовішої орг-ції робітн. класу, як школи комунізму. З'їзд підбив підсумки дискусії, схваливши лєнінську платформу. На з'їзді Л. зробив доповіді про політ. діяльність ЦК, про заміну продрозверстки *продподатком*, про єдність партії та про анархо-синдикалістський ухил. З'їзд затвердив перехід до

нової економічної політики (непу). В праці «*Про продовольчий податок*» (1921) Л. глибоко розкрив суть непу, який забезпечував дальше зміцнення союзу робітн. класу і селянства в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Величезне значення Л. надавав ідейно-виховній діяльності партії. В промові «*Завдання спілок молоді*» на 3-му з'їзді РКСМ (1920), яка стала програмою діяльності *Всесоюзної Лєнінської Комуністичної Спілки Молоді*, у начерку й проєкті резолюції «Про пролетарську культуру» (1920), в статті «Про значення виховного матеріалізму» (1922) та ін. Л. визначив шляхи розвитку соціалістич. культури, гол. напрями ідеологічної роботи партії, необхідність марксист. виховання парт. кадрів і пропаганди марксизму в усіх верствах населення; відповідальні завдання Л. ставив перед наукою. В березні 1922 на *Одинадцятomu з'їзді РКП(б)* Л., підбиваючи підсумки першого року непу, висунув завдання перегрупувати сили для наступу на капіталістичні елементи в країні. Керуючись вказівками Л., партія добила зміцнення союзу робітн. класу і селянства, перелому на госп. фронті на користь соціалізму. Це був останній парт. з'їзд, на якому був присутній Л. У доповіді на IV конгресі Комінтерну (листопад 1922) Л., відзначаючи героїчну працю робітників, висловив упевненість у кінцевій перемозі соціалізму. Через тиждень, 20.XI 1922 Л. виступив на пленумі Моск. Ради. Свою промову він закінчив висловленням твердої впевненості, що «з Росії невідповісно буде Росія соціалістична» (Повне збір. тв., т. 45, с. 295). Це був останній публічний виступ Л. В ці роки Л. продовжував розробку нац. політики, спрямованої на ліквідацію фактичної нерівності колишніх нац. окраїн Росії. Шляхи соціалістичних перетворень у нац. районах він висвітлював у доповіді про Програму партії на VIII з'їзді РКП(б), у «Первісному начерку тез з національного і колоніального питань» (1920), у листі «Про утворення СРСР» та ін. Під керівництвом Л. було розроблено схвалені всіма трудящими принципи об'єднання рад. республік. 30.XII 1922 на I-му Всесоюзному з'їзді Рад прийнято істор. рішення про організацію на добровільних засадах багатонац. соціалістичної д-ви — *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*.

У кін. грудня 1922 — на поч. 1923 Л. продовжував роботу, в якій тяжко хворим. Він продуктував свої останні статті: «*Сторінки з шоденника*», «*Про кооперацію*», «*Про нашу революцію*», «*Як нам реорганізувати Робсельінспекцію*», «*Краще менше, та краще*», «*Лист до з'їзду*», «*Про надання законодавчих функцій Держплану*», «*До питання про національність або про „автономізацію“*». Ці статті й листи стали політ. заповітом Л. В них завершено розробку *лєнінського плану побудови соціалізму в СРСР*, складовими частинами якого були *індустріалізація країни, колективізація сільського*

господарства, культурна революція. Знаряддям побудови соціалістичного суспільства, підкреслював Л., є *держави*; її необхідно постійно вдосконалювати і зміцнювати. Особливу увагу Л. приділяв збереженню єдності партії як керівної і спрямовуючої сили у побудові соціалізму. Л. сформулював гол. напрями зовн. політики партії і Рад. д-ви — неухильна боротьба за мир, за *мирне співіснування* держав з різним суспільним ладом, екон. змагання соціалізму з капіталізмом. Л. висловив непохитну впевненість у кінцевій перемозі соціалізму над капіталізмом, у тому, що «соціалізм таїть у собі гігантські сили і що людство перейшло тепер до нової стадії розвитку» (Повне збір. тв., т. 45, с. 380). У травні 1923 у зв'язку з погіршенням стану здоров'я Л. переїхав у Горки (див. *Горки Ленінські*). 21.І 1924 о 6 год. 50 хв. вечора Л. помер.

Того ж дня на терміновому пленумі ЦК було прийнято звернення «До партії. До всіх трудящих», у якому говорилося: «Усе, що є в пролетаріаті дійсно великого і героїчного — безстрашний розум, залізна, незламна, наполеглива, всепермагаюча воля, священна ненависть, смертельна ненависть до рабства ігноблення, революційна пристрасть, що рухає горами, безмежна віра у творчі сили мас, величезний організаційний геній,— усе це знайшло своє чудове втілення в Леніні, ім'я якого стало символом нового світу від заходу до сходу, від півдня до півночі» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2, с. 512). Поховано Л. у спеціально спорудженому *Мавзолеї В. І. Леніна*. З Л. прощався пролетаріат усього світу, все прогресивне людство. Робітн. клас СРСР на знак своєї відданості Л. і його справі провів *ленінський привоз у партію*. Ім'я Л. безсмертне, як безсмертні його ідеї і справи. Ленінізм — це марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму і перемоги нац.-визвольного руху, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства. «Ленінізм — це марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається» (Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС, с. 4). З ім'ям Л. пов'язані істор. революц. переломи сучас. епохи — Велика Жовтнева соціалістична революція, утворення *світової системи соціалізму*, крах колоніалізму, побудова *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР, успіхи будівництва соціалізму в ін. країнах соціалістичної співдружності. В боротьбі за перемогу комунізму народ постійно черпає сили й натхнення в невимірних ленінських ідеях. Л. присвятив усе своє життя справі визволення робітничого класу, справі соціалістич. революції і будівництва комуністич. суспільства. Вся діяльність Л. є втіленням нерозривної єдності теорії і практи-

ки. Стосовно нових істор. умов він розвинув велику теор. спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса. Л. завжди стояв на базі творчого розвитку марксизму. «Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса як на щось закінчене і недоторкане; ми, навпаки, переконані, що вона поклала тільки наріжні камені тієї науки, яку соціалісти повинні рухати далі в усіх напрямках, коли вони не хочуть відстати від життя», — писав він (Повне збір. тв., т. 4, с. 175—176). Розробку теорії і політики партії Л. нерозривно пов'язував з досвідом революц. боротьби трудящих мас, знаходив у цьому досвіді відповіді на пекучі питання розвитку революц. руху, спираючись на нього, виробляв стратегію і тактику партії на різних етапах істор. розвитку. Л. у своїх працях збагатив усі складові частини марксизму: філософію, політ. економію, наук. соціалізм, захистив і розвинув осн. принципи світогляду і методу марксизму, здійснив дальшу розробку *діалектичного матеріалізму*. «Ленін — перший мислитель віку, який в досягненнях сучасного йому природознавства побачив початок грандіозної наукової революції, зумів розкрити і по-філософському узагальнити революційний зміст фундаментальних відкриттів великих дослідників природи» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 13). Заг. принципом природничонаук. пізнання стало сформульоване Л. положення про невичерпність *матерії*. Великий вклад вніс Л. у розробку проблем *історичного матеріалізму*. Всебічне дослідження ним діалектики сусп. розвитку, *суспільно-економічних формацій*, теорії та історії *класів суспільних і класової боротьби*, д-ви, взаємодії економіки і політики, *суспільного буття і суспільної свідомості* та багатьох ін. питань збагатили сусп. думку новими висновками. Розробку проблем сусп. розвитку Л. якнайтісніше пов'язував з потребами революц. практики. Слідом за К. Марксом, який написав «Капітал» і вивчив капіталістичну формацію, наук. подвиг звершив Л., створивши теорію імперіалізму як найвищого і останнього етапу капіталізму, передодня соціалістичної революції. Використовуючи закон нерівномірності розвитку капіталізму в умовах імперіалізму, Л. дійшов висновку про стрибкоподібність цього процесу, про можливість і неминучість у зв'язку з цим прориву ланцюга імперіалізму в найслабкішому місці — перемогі соціалістичної революції спочатку в кількох або навіть в одній країні. Цей геніальний висновок підтверджений розвитком *світового революційного процесу*. Велика Жовтн. соціалістична революція, істор. завоювання соціалізму в світі — найвеличнійша перемога теорії, стратегії і тактики ленінізму.

Л. увійшов в історію як засновник і керівник першої в світі соціалістичної д-ви. Розвинувши вчення Маркса і Енгельса про д-ву, про диктатуру пролетаріату, Л. гли-

боко розкрив значення Республіки Рад — д-ви нового типу, незмірно демократичнішої, ніж будь-яка бурж. парламентська республіка. Л. вчив, що перехід від капіталізму до соціалізму не може не дати різноманітності політ. форм, але сутність їх повинна бути одна — диктатура пролетаріату. Л. глибоко розробив національне питання, зокрема вчення про *нації*, про *національно-визвольний рух*, визначив головні напрями нац. політики Комуністичної партії на весь період соціалістичного і комуністичного будівництва. Л. належить величезна істор. заслуга як творцю більшовицької партії — партії нового типу, авангарду робітн. класу, партії соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, будівництва соціалізму і комунізму. Життя й діяльність Л. нерозривно пов'язані з Комуністичною партією. Ленінські ідеї про партію втілювались у діяльності КПРС, яка озброєна передовою, марксистсько-ленінською теорією, загартована в боротьбі, користується безмежним довір'ям і любов'ю трудящих мас. Л. виявляв невтомне піклування про становлення і розвиток міжнар. комуністичного руху. Він сформулював найважливіші принципи діяльності марксист. партій, високо підняв прапор пролетарського інтернаціоналізму, виховуючи комуністів, усіх трудящих у душі міжнар. солідарності і дружби народів. Діяльність Л., його вчення справили і продовжують справляти величезний вплив на міжнар. революц. рух. «Весь досвід світового соціалізму, робітничого і національно-визвольного руху, — відзначено у зверненні міжнародної Ради комуністичних і робітничих партій «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — підтвердив міжнародне значення марксистсько-ленінського вчення. Перемога соціалістичної революції в групі країн, виникнення світової системи соціалізму, завоювання робітничого руху в країнах капіталу, вихід на арену самостійної суспільно-політичної діяльності народів колишніх колоній і напівколоній, небачене піднесення антиімперіалістичної боротьби — все це доводить історичну правоту ленінізму, який виражає корінні потреби сучасної епохи» (Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 299).

КПРС приділяє величезну увагу вивченню, збереженню і виданню як ленінських праць, так і документів, пов'язаних з життям і діяльністю Л. Цим займається *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* і його філіали (на Україні — *Інститут історії партії при ЦК Компартії України* — *філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). Опубліковано 3 видань Творів В. І. Леніна, 39 томів «Ленінських збірок», тематичні збірники, окремі твори Л. (див. *Видання Творів В. І. Леніна*). Рад. народ, трудящі всього світу свято шанують пам'ять Л. Його ім'ям названо міста (Ленінград, Ульяновськ, Леніна-

ЛЕНІНА ОРДЕН

Орден Леніна.

Ленінград. Пам'ятник В. І. Леніну перед Фінляндським вокзалом. Скульптор С. О. Басєв, архітектори В. О. Шуко і В. Г. Гельфрейх. 1926.

бад та ін.), нас. пункти, р-ни, вулиці, великі пром. підприємства, колгоспи, радгоспи, судна і т. п. Найвищою нагородою в СРСР є *Ленін ордєн*. Засновано *Ленінські премії* в галузі науки і техніки, ліри і мистецтва, *Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами»*. Створено *Центральний музей В. І. Леніна* в Москві і музеї В. І. Леніна в багатьох містах СРСР (на Україні — *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна*, *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна*) і зарубіжних країн. Мільйони трудящих СРСР і прогресивних людей з усього світу відвідують Мавзолей В. І. Леніна в Москві. В 1970 і 1980 КПРС, рад. народ, комуністи і трудящі всього світу, все прогресивне людство урочисто відзначили 100-і 110-річчя з дня народження В. І. Леніна. Ці події стали новим свідченням всепермагаючої життєвої сили ленінізму. Ідеї Л. втілюються в діяльності комуністів, у боротьбі робітн. класу і всіх трудящих, у поступальному розвитку соціалізму і комунізму, нездоланному соціальному прогресі людства (див. *Марксизм-ленінізм*). *Тв.*: Полное собрание сочинений, т. 1—55. М., 1958—65; *Ленінський збірник*, т. 1—39. М.—Л., 1924—80; *Укр. переклад*. — Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969—78; В. І. Ленін про Україну, ч. 1—2. К., 1977. *Літ.*: До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970; К 100-літтю со дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. М., 1970; Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Володимир Ілліч Ленін. Біографія. К., 1970; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. 1870—1924. К., 1—11. М., 1970—80; Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. 1—5. К., 1969—72; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5. К., 1965—74; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1980; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Крупська Н. К. Про Леніна. Збірник статей і виступів. К., 1980; Перепіска В. І. Леніна з керівними органами за соціал-демократическими організаціями України (1901—1905 гг.). Збірник документів і матеріалів. К., 1964; В. І. Ленін і український народ. Збірник документів. К., 1970; Трудящі України В. І. Леніну. Збір-

ник документів. К., 1960; Ленін і Україна, кн. 1—4. К., 1969—70; Горький М. В. І. Ленин. М., 1980; Ленинна. Библиография произведений В. И. Ленина и литературы о нем. 1956—1967 гг., т. 1—3. М., 1971—76; Павлова Л. [и др.]. Ленин и теперь живет всех живых. Рекомендательный указатель мемуарной и биографической литературы о В. И. Ленине. М., 1968; Воспоминания о В. И. Ленине. Аннотированный указатель книг и журнальных статей 1954—1961. М., 1963; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик. Х., 1971; Твори В. І. Леніна на Україні (1898—лютий 1917 р.). Покажчик архівних документів. К., 1977. О. Д. Подосов.

ЛЕНІНА ОРДЕН — найвища нагорода СРСР. Встановлений Президією ЦВК СРСР 6.IV 1930 на честь організатора і вождя КПРС, засновника першої в світі соціалістич. д-ви В. І. Леніна. За статутом ордена, затвердженим 28.III 1980, нагородження ним провадиться за особливо великі заслуги в революційному русі, трудовій діяльності, захисті соціалістич. Вітчизни, розвитку дружби і співробітництва між народами, зміцненні миру та за ін. особливо видатні заслуги перед Радянською д-вою і суспільством. Л. о. нагороджуються громадяни СРСР, підприємства, об'єднання, установи, орг-ції, військ. частини, військ. кораблі, з'єднання та об'єднання, союзи і авт. республіки, краї, області, авт. області, авт. округи, р-ни, міста та ін. населені пункти. Л. о. можуть бути нагороджені і особи, які не є громадянами СРСР, а також підприємства, установи, орг-ції, населені пункти іноземних д-в. Орден Леніна вручається особам, удостоєним звання Героя Радянського Союзу, звання Героя Соціалістичної Праці, а також містам і фортецям, яким присвоєно відповідно звання «Місто-Герой», «Фортеця-Герой». Вперше Л. о. нагороджено 23.V 1930 газету «Комсомольская правда» за нагоди її 5-річчя. Одним з перших орденом Леніна було відзначено В. К. Блюхера, С. М. Будьонного, К. Е. Ворошилова, М. М. Тухачевського, О. Г. Сталінова, П. Ф. Кривоноса, М. О. Озерного. Цим орденом нагороджено (1979) понад 365 тис. робітників, колгоспників, діячів науки і культури, представників Збройних Сил, видатних діячів міжнародного комуністичного і робітн. руху, понад 12,5 тис. Героїв Рад. Союзу і 18,7 тис. Героїв Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджено бл. 900 колективів трудящих і громад. організацій, підприємств, мистецьких колективів, ряд міст (зокрема, міст-героїв, а також Ульяновськ, Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Самарканд, Дніпропетровськ, Баку), всі союзи та авт. республіки, краї, більшість областей (у т. ч. всі області УРСР).

ЛЕНІНА ПІК — одна з найвищих вершин в СРСР, на межі Кирг. РСР і Тадж. РСР. Знаходиться у Заалайському хр. Вис. 7134 м. Вкритий льодовиками. Відкрито рос.-мандрівник О. П. Федченко 1871. Перше сходження на Л. п. здійснили 1934 рад. альпіністи (В. Абалаков, К. Чернуха, І. Лукін).

ЛЕНІНАБАД (до 1936 — Ходжент) — центр Ленінбадської обл. Тадж. РСР. Розташований на берегах р. Сирдар'я біля входу у Ферганську долину. Залізнична станція, аеропорт, вузол автомоб. шляхів. 132 тис. ж. (1980). Місто засн. в 5 ст. до н. е. З 2-ї пол. 7 ст. називається Ходжент. В 13 ст. жителі міста чинили героїчний опір ордам Чингісхана. В 1866 Ходжент увійшов до складу Росії. В місті 4 (17). VII почалося Середньовіснське повстання 1916. Рад. владу встановлено на поч. 1918. Л.—значний центр по переробці с.-г. сировини; один з найбільших в СРСР шовковий та консервний комбінати, гренажний, емальовано-го посуду заводи, кондитерська фабрика, молочний комбінат, Серед. ін. підприємств: 3-ди склотарний, взут., швейна, меблева ф-ки. Педагогічний інститут, 6 середніх спеціальних навчальних закладів. Муз.-драм. театр, істор.-краєзнавчий музей, бот. сад АН Тадж. РСР.

Архит. пам'ятки: середньовічна цитадель (8 ст.), руїни мавзолею Туба-хана (14 ст.), мечеть-мавзолей шейха Міслахеддіна (17—18 ст.), Соборна мечеть (1912—13). За рад. часу споруджено муз.-драм. театр (1961—64), міст через р. Сирдар'ю (1965), пам'ятник В. І. Леніну (1974), монумент на честь воїнів-земляків, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни (1970).

ЛЕНІНАБАДСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Тадж. РСР. Розташована у пн. частині республіки. Утворена 23.XII 1970 (також існувала 1939—62). Площа 26,1 тис. км². Населення 1223 тис. чол. (на 1.1.1980). Осн. населення — таджики, живуть також узбеки, росіяни, татари, киргизи, українці та ін. Міськ. населення — 36%. В області — 12 районів, 9 міст та 20 с-м міськ. типу. Центр — м. *Ленінабад*. Рельєф області переважно гірський. На Пн. — Курамінський хр. і гори Моголтау, на Пд. — Туркестанський (вис. до 5509 м), Зеравшанський та Гіссарський хребти. Найбільші міжгірні долини — Зеравшанська та Ферганська (в межах області — зх. її частина). Корисні копалини: вугілля, нафта, газ, поліметалеві руди тощо. Клімат континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня на рівнині — 2°, липня +25, +28°. У горах т-ра поступово знижується відповідно до —9° та +15°. Опаді від 100—200 мм на рік на рівнині, до 400—800 мм у горах. Характерні сел. Найбільші річки — *Сирдар'я*, *Зеравшан*; озера —

Леніна пік.

ЛЕНІНГРАД

липпа + 17,7°. Пересічна кількість опадів 585 мм на рік. На поч. літа в Л.—білі ночі. С. Б. Лаєров. Історія Л. розташований на споконвічних руських землях, де у 2-й пол. 1-го тис. н. е. жили *Ільменські слов'яни*. В 13—15 ст. ця територія входила до *Новгородської феодальної республіки*. Після вигнання швед. загарбників (див. *Північна війна 1700—21*) в гирлі Невы на о. Заячому за наказом Петра I в травні 1703 було закладено Санкт-Петербурзьку фортецю (див. *Петропавлівська фортеця*), під захистом якої невдовзі розгорнулося будівництво міста Санкт-Петербурга. Споруджувалося воно силами тисяч солдатів і селян, яких зігнали з усієї д-ви, зокрема з України. Після заснування Петербурга за вершилася віковична боротьба Росії за вихід до Балт. моря, що диктувалася інтересами екон. і політ. розвитку країни. В 1712 до Петербурга з Москви було перенесено столицю Росії. У 18 ст. в Петербурзі виник ряд значних пром. підприємств (Адміралтейська верф, фарфоровий з-д, Ливарний та Монетний двори, порохові з-ди тощо). В 19 ст. внаслідок інтенсивного индустр. розвитку — відкриття Путиловського (тепер Кіровський), Балт. суднобудівного та ін. з-дів Петербург перетворився на великий пром. центр. У кін. 18 ст. Петербург став центром передової науки і культури, суспільно-політ. думки і революц. руху. 14 (26).XII 1825 тут відбулося повстання *декабристів*, під впливом якого на Україні вибухнуло *Чернігівського полку повстання*. У Петербурзі зародився революційно-демократичний рух (див., зокрема, *Петрашевці*), діяли народницькі орг-ції «Земля і воля», «Народна воля», «Чорний переділ». Висока концентрація виробн., велика кількість робітників-металістів (40%), найбільш свідомої й організованої частини робітн. класу, забезпечили петерб. пролетаріатові авангардну роль у рос. революц. русі. В 1878 в Петербурзі створено «Північний союз російських робітників». У 80-х рр. виникли перші марксистські гуртки (*Благодієва група*, *Бруснева*

група та ін.). В 1895 В. І. Ленін створив петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Місто було колискою трьох рос. революцій. Після розстрілу мирної демонстрації петерб. робітників *Дев'ятого січня 1905* почалася революція 1905—07. Під час *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* повсталі петрогр. робітники й солдати повалили самодержавство. В результаті збройного повстання ро-

на (1945, 1957), орденом Жовтнвої Революції (1965) і як місто-герой — медалью «Золота Зірка» (1965). З. В. Степанов. Народне господарство. Сучас. пром. комплекс Л. відзначається поєднанням різних галузей важкої індустрії, легкої та харч. пром-сті. Л. (разом з Ленінгр. обл.) виробляє 3% пром. продукції країни. Діє бл. 800 наук.-виробничих орг-цій. Провідне місце посідає важка пром-сть, насамперед

Пам'ятник М. І. Кутузову. Скульптор Б. І. Орловський, архітектор В. П. Стасов. 1837.

Невський проспект.

Будинки Сенату й Синоду (тепер — Центральный державный исторический архив СРСР). Архітектори К. І. Росі та О. Е. Штауберт. 1829—34.

Площа Декабристів з пам'ятником Петру I («Мідний вершник»). Скульптор Е. М. Фальконе (за участю М. А. Коцко і Ф. Г. Гордєєва). 1768—82.

бітників і солдатів, керіваних партією більшовиків, 25.X (7.XI) 1917 в Петрограді перемогла *Велика Жовтнева соціалістична революція*. 26.X (8.XI) 1917 *Другий Всеросійський з'їзд Рад* проголосив перехід влади до рук Рад і сформував перший Рад. уряд — Рад. Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. 2 (15).XI 1917 в Петрограді було прийнято *Декларацію прав народів Росії*, яка узаконила рівноправність усіх (у т. ч. українського) народів.

Ряд членів Петрогр. військ.-революц. к-ту, які керували поваленням бурж. *Тимчасового уряду*, відіграли значну роль у боротьбі за встановлення Рад. влади на Україні (В. О. Антонов-Овсієнко, А. С. Бубнов, П. Ю. Дибенко, Ю. М. Коробовський, М. І. Подвойський, М. О. Скрипник та ін.). До березня 1918 Петроград був столицею РРФСР. Під час громадян. війни 1918—20 робітники Петрограда брали участь у збройній боротьбі проти внутр. і зовн. контрреволюції, зокрема в боях за визволення України. В 1919 двічі було відбито наступ на Петроград білогвард. військ ген. Юденича (див. *Петроградська оборона 1919*). За видатні заслуги в розгромі інтервентів і білогвардійців пролетаріат Петрограда 1919 нагороджено орденом Червоного Прапора РРФСР.

Після смерті В. І. Леніна на прохання трудящих міста 26.I 1924 Петроград був перейменований на Ленінград. Пром-сть Л. відіграла велику роль у соціалістич. будівництві й тех. реконструкції нар. г-ва СРСР, зокрема нар. г-ва України. Під час Великої Вітчизн. війни Л. витримав 900-денну блокаду фашист. армій. Заслуги учасників героїчної оборони Л. (див. *Ленінградська битва 1941—44*) відзначені встановленою 1942 медаллю «За оборону Ленінграда». Л. нагороджено 2 орденами Лені-

машинобудування й металообробка, що спеціалізуються на виробн. складної, дрібносерійної та індивідуальної машино- та приладобудівної продукції для нар. г-ва країни. На Л. припадає бл. 52% загальносоюзного виробн. турбін і генераторів, 26% — поліграф. устаткування, 12% — ковальсько-пресових машин, 11% — приладів і засобів автоматизації, понад 7% — електрозварювального устаткування та ін. Л. — один з гол. центрів суднобудування в країні. На Адміралтейському, Балтійському та ін. з-дах виробляють судна різних типів — рефрижератори, танкери, науково-дослідні, атомні криголами («Ленін», «Арктика», «Сибір», «Дніпро»). Далеко за межами нашої країни відома продукція об'єднань: *Ленінградське виробниче об'єднання «Кіровський завод»*, *Ленінградське виробниче електромашинобудівне об'єднання «Електросила»* ім. С. М. Кірова, *Невський машинобудівний завод* ім. В. І. Леніна, Іжорський завод, *Ленінградське виробниче об'єднання турбобудування «Ленінградський металічний завод»*, «Світлана», «Поліграфмаш» та ін. Великого розвитку набуло в Л. енерг. машинобудування, налагоджено виробн. унікальних енергоагрегатів для Братської, Красноярської та Саяно-Шушенської гідроелектростанцій, устаткування для атомної енергетики. Л. — важливий район радіоелектротех., електронної пром-сті, приладо- та верстатобудування, виробн. устаткування для трикотажної, взуттєвої, потьоновної, поліграф. та ін. галузей пром-сті. Виділяється також виробн. товарів культурно-побутового призначення, зокрема фотоапаратів (50% загальносоюзного), пишесів (20%), годинників (7%). Бл. 7% пром. продукції міста припадає на підприємства хім. пром-сті (шини, мінеральні добрива, синтетичні матеріали, парфюмерні та хім-

фарм. виробн). Розвинуті також поліграф. пром-сть, виробн. клавирних інструментів (найбільша в СРСР ф-ка «Красный Октябрь»), народ. муз. інструментів (ф-ка ім. А. В. Луначарського), худож. фарфору й скла (з-д ім. М. В. Ломоносова). Значне місце посідає лісова, деревообробна, паперова пром-сть, а також виробн. буд. матеріалів. Легка та харчова пром-сть представлена найбільшими підприємствами: «Красный треугольник», «Красная нить», «Рабочий», «Комсомолка», «Большевичка», *Ленінградське виробниче об'єднання «Скороход»* імені Я. А. Калініна. За роки Радянської влади в Л. створено велике енергетичне г-во. Всі електростанції області об'єднані в єдину високовольтну мережу «Лененерго», енергетичне господарство міста посилено з введенням в дію *Ленінградської АЕС* ім. В. І. Леніна та Південної ТЕЦ, що будується. Л. одержує природний та штучний газ по газопроводах Серпухово — Ленінград, Білоусово — Ленінград, Котля-Ярве — Ленінград, по новому газопроводу Грязовець — Череповець — Ленінград в місто надійде газ з родовищ Кому АРСР та Тюмен. обл. РРФСР. Л. — значний трансп. вузол (5 залізничних вокзалів, 12 залізничних колій та 11 автомоб. магістралей), є річковий та мор. порти, сполучені внутр. водними шляхами з Балтійським, Білим, Каспійським морями та Азово-Чорноморським басейном (*Волго-Балтійський водний шлях* імені В. І. Леніна). Ленінградський морський торговий порт — один з найбільших в СРСР. У 70-х рр. введено в дію новий аеропорт «Пулково».

Охорона здоров'я. В Петербурзі було організовано перші в Росії госпіталі — сухопутний (1715) і адміралтейський (1717). В 1773 при них виникли школи по підготовці лікарів. На базі Мед.-хірургічного уч-ща 1778 було створено Мед.-хірургічну академію. В 1-й пол. 19 ст. в Петербурзі виникли нові мед. заклади, в т. ч. перша в Росії дит. лікарня (1834). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді зародилася рад. охорона здоров'я. В 1978 в Л. було 34 195 лікарів (76,5 лікаря на 10 тис. ж.), 53,5 тис. лікарняних ліжок (118 ліжок на 10 тис. ж.) і 116 жіночих консультацій, дит. поліклінік і амбулаторій. Поблизу Л. розташований *Ленінградський курортний район* (Зеленогорськ, Комарово, Сестрорецьк та ін.), на території якого — санаторії (для дітей і дорослих), будинки відпочинку, пансіонати тощо.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Із заснуванням Петербурга створено такі заклади, як Морська академія (1715), Інженерна школа (1719), Артилерійська школа (1721), згодом — Сухопутний шляхет. корпус (1731), ін-ти шляхетних дівчат (Смольний, засн. 1764) та ін. У 1811 засн. Царськосельський ліцей, 1819 — Петерб. ун-т (див. *Ленінградський державний університет* імені А. О. Жданова), пер-

ші вищі тех. заклади: Ін-т корпусу інженерів шляхів (1809), Технологічний ін-т (1828), Гірничий ін-т (1866) та ін. В 1978/79 навч. р. в Л. було 549 загальноосв. шкіл (398,8 тис. учнів), 105 серед. профес.-тех. уч-щ (65,6 тис. учнів), 88 серед. спец. навч. закладів (114,4 тис. учнів), 41 вищий навч. заклад (280,6 тис. студентів). Найбільші вузи: Ленінградський ун-т імені А. О. Жданова, ін-ти — політех., гірничий, кораблебудівний, авіац. приладобудування, кіноінженерів, Вище інженерне мор. уч-ще та ін. У Л. є установи *Академії наук СРСР*: Фізико-технічний ін-т ім. А. Ф. Іоффе, Ботанічний ін-т ім. В. Л. Комарова, Зоологічний ін-т, ін-ти фізіології ім. І. П. Павлова, високомолекулярних сполук, цитології, Ін-т рос. літератури («Пушкінський дім»), у Пулкові під Л. — астр. обсерваторія. В Л. працюють: Ін-т історії партії при Ленінгр. обкомі КПРС (філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), ін-ти метеорології ім. Д. І. Менделєєва, арктичний і антарктичний, котлотурбінний, експериментальної медицини, радіаційної гігієни, онкології тощо; наук.-виробн. об'єднання «Електросила», «Позитрон», Оптико-механіч., «ЛОМО», «Ленелектронмаш» та ін. В Л. — 900 масових б-к (фонд — 29 996 тис. одиниць зберігання), серед яких одна з найбільших універсальних б-к світу — *Бібліотека публічна імені М. Є. Салтикова-Щедріна* (фонд — бл. 21 млн. одиниць зберігання; 1977). Крім того, в Л. — найстаріше наук. книгосховище країни — *Бібліотека АН СРСР* (фонд — 15,3 млн. одиниць зберігання; 1977). В місті функціонує 384 клубні заклади, 310 кіноустановок, 15 театрів; філармонія, концертний зал «Октябрьський», цирк та ін.

У Л. — бл. 50 музеїв, серед яких Музей Великої Жовтн. соціалістич. революції, Ленінгр. філіал Центр. музею В. І. Леніна, 10 меморіальних музеїв В. І. Леніна, Музей історії Л. (з філіалами: *Петропавловська фортеця*, фортеця «Орешек» та експозиція, присвячена періодові блокади Л. нім.-фашист. загарбниками), всесвітньо відомі *Ермітаж* і *Російський музей*, Центр. військ.-мор. музей, Музей Арктики й Антарктики, Літ. музей при Ін-ті рос. л-ри АН СРСР, у м. Пушкіні під Л. — Всесоюзний музей О. С. Пушкіна, в Л. на набережній р. Мойки — музей-квартира О. С. Пушкіна, меморіальна майстерня-музей Т. Г. Шевченка в Академії мистецтв тощо. Див. також розділи: «Архітектура», «Мистецтво».

П. В. Жур. Преса, радіомовлення, телебачення. В місті працює 30 вид-в, зокрема центральні — «Аврора», «Гидрометеондзат», «Судостроение», республіканські — «Художник РСФСР», «Ленинград», відділення союзних вид-в — «Наука», «Художественная литература», «Советский писатель», «Детская литература» та ін. Виходять газети: «Ленинградская правда» (з 1918), «Смена» (з 1919), «Ленинские искры» (з 1924), «Ленинградский рабочий» (з 1931), «Вечерний Ле-

нинград» (з 1945), десятки багатотиражок. Виходять журнали: «Звезда» (з 1924), «Нева» (з 1955), «Аврора» (з 1969), «Костер» (з 1936). Ленінгр. радіомовлення працює за трьома програмами, телебачення, у т. ч. кольорове (з 1972), — за двома програмами.

П. В. Жур. Література. З Л. пов'язані життя і творчість багатьох рос. письменників. У 18 ст. в Петербурзі жили й працювали А. Кантемір, В. Тредіаківський, М. Ломоносов, Г. Державін, О. Сумароков, Д. Фонвізін, О. Радищев, В. Капніст, М. Новиков. У 19 ст. тут творили М. Карамзін, В. Жуковський, О. Пушкін, О. Грибосдов, М. Гоголь, К. Рилев, М. Лермонтов, М. Некрасов, І. Гончаров, І. Тургенев, Ф. Тютчев, М. Салтиков-Шедрін, Ф. Достоевський, М. Лесков, працювали відомі критики В. Бєлінський, М. Чернішевський, М. Добролюбов, Д. Писарев. Кін. 19 — поч. 20 ст. ознаменувалися творчістю основоположників л-ри соціалістич. реалізму М. Горького і В. Маяковського. З Л. тісно пов'язані життя й літ. діяльність О. Блока, рад. письменників Д. Бєдіного, С. Єсеніна, М. Пришвіна, А. Ахматової, О. Форш, В. Шшкова, О. Чапінгіна, О. Толстого, Ю. Тиняннова, К. Чуковського, С. Маршака, В. Пановой, К. Федіна, М. Тихонова, В. Саянова, О. Прокоф'єва та ін. Значну роль відіграв Л. в рос.-укр. літ. зв'язках. Ще на поч. 18 ст. у Петербурзі жив і працював укр. і рос. письменник і культур.-осв. діяч Ф. Прокопович. У місті жив і творив протягом 17 років Т. Шевченко, в 60-х рр. перебувала Марко Вовчок. Тут уперше вийшли в світ «Енеїда» І. Котляревського (1798), «Кобзар» Т. Шевченка (1840), друкувалися твори Г. Квітки-Основ'яненка, Е. Гребінки, укр. поетів-романтиків. У Петербурзі видано твори Марка Вовчка («Народні оповідання», 1858, та збірки, 1865, 1870—74); фольклор. збірки: «Опис весільних українських простонародних обрядів» (1777), книгу М. Цертелєва «Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень» (1819), «Малоросійські і червонорусські народні думи і пісні» (1836), «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західний край» (1877), літ. альманахи «*Ластівка*» (1841), «*Хата*», (1860), перший укр. журн. «*Основа*» (1861—62). Тут, починаючи з 1856, кілька років працювала перша приватна укр. друкарня, засн. П. Кулішем. У 1897—1901 в журн. «Жизнь» публікувалися російські переклади творів

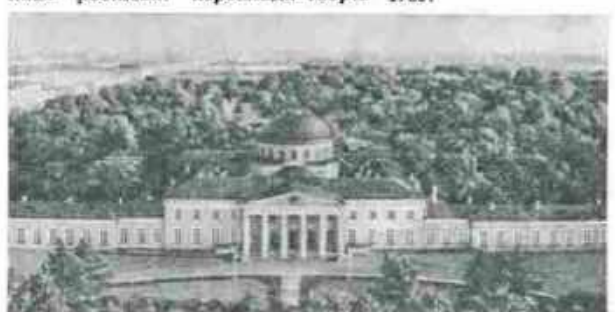

Собор Петропавловської фортеці. Архітектор Д. Треснін. 1712—33.

Собор Смольного монастиря. Архітектор В. В. Растреллі. 1764.

Таврійський палац (тепер — обласна школа). Архітектор І. Є. Старов. 1789.

Пам'ятник О. С. Пушкіну. Скульптор М. К. Анікушин, архітектор В. Петров. 1957.

Житловий масив Автово.

І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника та ін., їхні твори виходили й у видавництвах «Знання».

Ще пліднішою стала творча співдружність ленінгр. і укр. літераторів за рад. часу. В 30-х рр. за ініціативою О. Прокоф'єва, Вс. Родженствєнського, В. Салінова, М. Брауна, М. Комісарової було створено антологію укр. поезії рос. мовою. Письменники Л. разом з письменниками України широко відзначали ювілеї «Слова о полку Ігоревім» та О. Пушкіна (1937), 125-річчя і 150-річчя з дня народження Т. Шевченка, 300-річчя і 325-річчя возз'єднання України з Росією. Літератори і мистецтвознавці Л. взяли активну участь у підготовці «Шевченківського словника» (т. 1—2. К., 1976—77), удостоєного Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1980). Образ Л. втілено у творах О. Корнійчука, М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, А. Малишка, О. Полторацького, О. Ільченка та ін.

П. В. Жур.
Архітектура. Архітектурі Л. властиві гармонійне планування, монументальність, ансамблевість забудови. Організуючим началом міста став ансамбль Петропавлівської фортеці. Центр, частина Л. склалася на Пд. Сх. від Неві вздовж гол. магістралей (Невського проспекту та ін.), які променями розходяться від *Адміралтейства*. На Васильєвському о-ві було споруджено будинки 12 колегій (тепер ун-т; 1722—34, арх. Д. Трезіні, Т. Швертфегер), *Кунсткамери* (1718—34, арх. Г. Маттарноні та ін.; перебудова 1754—58, арх. С. Чевакінський), палац О. Меншикова (1710—16, арх. Дж. М. Фонтана, Г. Шедель). На поч. 18 ст. будували палаци й садиби знаті в стилі *барокко* — палац Петра I в *Літньому саду* (1710—14, арх. Трезіні та ін.), С. Строганова (1752—54, арх. В. Растреллі, перебудовував А. Воронінін), П. Шереметєва на Фонтанці (1750—55, арх. Чевакінський, Ф. Аргунов). У 1769 затверджено новий план міста (арх. О. Квасов). У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. створювалися грандіозні архіт. ансамблі: стрілка Васильєвського о-ва з будинком Біржі (1805—10, відкрита 1816, арх. Ж. Тома де Томон, з 1940 — Центр військ.-мор. музей); *Дівочева площа* з

Зимовим палацом, Олександрівською колоною (1830—34, арх. А. Монферран) та аркою Гол. штабу (тепер адм. установи; 1819—29, арх. К. Россі); пл. Декабристів з пам'ятником Петру I (1768—82, скульптор Е. М. Фальконе, за участю М. Колло та Ф. Гордєєва), будинками Сенату й Синоду (тепер Центр. держ. істор. архів СРСР; 1829—34, арх. Россі, О. Штауберт) та *Ісаакієвським собором*; ансамблі Невського про-

Колишній палац С. Г. Строганова. Архітектор В. В. Растреллі. 1752—54.

спекту з *Казанським собором*; ансамбль пл. Мистецтв (1819—40, за проектом арх. Россі) з Михайлівським палацом; ансамбль Марсового поля з Мармуровим палацом (тепер філіал Центр. музею В. І. Леніна; 1768—85, арх. А. Ринальді, перебудований 1844—51, арх. О. Брюллов) і казармами Павловського полку (1817—20, арх. Стасов), у центрі площі — пам'ятник борцям Революції (1917—19, скульптор Л. Руднев); ансамбль Літнього саду й Інженерного замку, *Таврійського палацу*. Створено заміські ансамблі (тепер — у складі міста): *Олександрівсько-Невську лавру*, *Смолярний*. Серед ін. пам'яток Л.: в стилі *класицизму* — Академія мистецтв (1764—88, арх. О. Кокорінов та Ж. Валлен-Деламот), Гостинний двір (1761—85, арх. В. Растреллі та Валлен-Деламот), Гірничий ін-т (1806, арх. Воронінін), Нарвські ворота (1833, арх. В. Стасов); *еклектичні* будівлі (напр., Марінський оперний театр); в стилі *модерн* — готель «Асторія» (1910—14, арх. Ф. Лідваль). У 19 — на поч. 20 ст. споруджено численні мости; серед них — Аничков міст (1839—41, інж. А. Гогман; бронзові скульптурні композиції — приборкувачі коней встановлено 1849—50, скульптор П. Клодт). В 19 — на поч. 20 ст. споруджено гранітні набережні Неві. Після Великої Жовт. соціалістич. революції відновлено планомірну забудову Л. Створено перші житл. комплекси для робітників: на Тракторній вул. й проспекті Страйків (1925—27, арх. О. Нікольський, О. Гегелло, Г. Симонов), Палевський житловий масив у Володарському районі (1925—27, арх. О. Зазерський, М. Рибін).

В 30-х рр. створено нові райони на вільних територіях: Мала Охта (1936—41, арх. Г. Симонов, Б. Рубаненко та ін.), Шеміловка (1937—40, арх. Е. Левінсон, І. Фомін та ін.), споруджено великі громад. будівлі. В ген. планах Л. (1945—48, арх. М. Баранов та ін.; 1966, арх. В. Каменський, О. Наумов, Г. Булдаков та ін.)

комплексно вирішувалися завдання післявоєнної відбудови, реконструкції й нового буд-ва з урахуванням розвитку істор. центру вздовж Неві та на узбережжі Фінської зат. Забудовано проспекти Приморський, Енгельса, Страйків, Автово, Новоизмайловський, всі — в 60-х рр.; зведено житл. масиви: Дачний, Полкострово, Купчино та ін.; створено ансамбль пл. В. І. Леніна, споруджено стадіон ім. С. М. Кірова, станції метрополітену ім. В. І. Леніна, телецентр (1962, арх. С. Сперанський та ін.), Великий кіноконцерт. зал «Октябрьський» (1967, арх. Каменський та ін.), Палад спорту «Ювілейний» (1967, арх. Г. Морозов, І. Сусликов та ін.), Палад молоді (1978, арх. П. Прохоров, В. Тропін, О. Ізоітко). Створено меморіальні комплекси на Пискарьовському кладовищі (1960) і Серафимовському кладовищі (1965, арх. Я. Лукін, скульптори Таурит та ін.). Пам'ятники: Румянцевський обеліск (1798—99, арх. В. Бренна), О. В. Суворову (1799—1801, скульптор М. Козловський), М. І. Кутузову й М. Б. Барклаю-де-Толлі (1837, скульптор Б. Орловський, арх. Стасов), В. Володарському (1925, скульптори М. Манізер, Л. Блезе-Манізер), В. І. Леніну перед Фінляндським вокзалом (1926, скульптор С. Євсєєв), В. І. Леніну перед Смольним (1927, скульптор В. Козлов), С. М. Кірову (1938, скульптор М. Томський), О. С. Пушкіну (1957, скульптор М. Анікушин), пам'ятник Героїчним захисникам Ленінграда у Великій Вітчизн. війні 1941—45 (1975, скульптор Анікушин, арх. Сперанський) та ін. В пам'ять про героїчну оборону Л. та розгром нім.-фашист. військ у Ленінгр. битві 1941—44 на околицях Л. створено Зелений пояс Слави, до якого входять численні меморіальні споруди.

Мистецтво. На поч. 18 ст. в Петербурзі працювали художники І. Нікітін, А. Матвєєв, О. Зубов, О. Антропов, І. Аргунов, скульптор К. Растреллі та ін. Засн. 1757 петерб. АМ була єдиним в ті часи вищим худож. навч. закладом. У 2-й пол. 18 ст. з Петербургом пов'язані зародження рос. історичного (А. Лосєнко, Г. Угрюмов) і пейзажного (С. Шедрін, І. Алексєєв) живопису, розквіт скульптури (Ф. Шубін, М. Козловський), портрета (Ф. Рокотов), гравири (Є. Чесєєв, Г. Скородумов). У 18 — на поч. 19 ст. в мистецькому житті Петербурга діяльну участь взяли митці — українці за походженням: живописці А. Лосєнко, К. Головачевський, Д. Левицький, В. Боровиковський, скульптор І. Мартос та ін. У 1-й пол. 19 ст. високого рівня досягла монументальна скульптура (Ф. Шедрін, С. Пименов, В. Демут-Малиновський). У Петербурзі розквітла творчість О. Кіпрєнського, К. Брюллова, О. Венеціанова, П. Федотова, О. Агіна та ін. В той час в АМ вчилися укр. художники (Т. Шевченко, І. Сошенко, А. Мокрицький) і митці ін. народів Росії. В 1870 в Петербурзі засн. Т-во пересувних худож. виставок (І. Крамськой, І. Рєпін, В. Сури-

ков, А. Куїнджі та ін.; див. *Передвіжники*). В кін. 19 — на поч. 20 ст. в петерб. АМ вчилися укр. художники В. Орловський, Г. Світлицький, М. Лимоненко, М. Мурашко, М. Самокилі, Ф. Красицький, К. Костанді, К. Крижачкий, І. Іжакевич, К. Трохименко, О. Шокуненко. Після Великої Жовтні, соціалістичної революції митці Петрограда взяли діяльну участь у буд-ві рад. культури, зокрема в спорудженні перших пам'ятників та ленінським планом *монументальної пропаганди*. В Л. працювали відомі рад. художники І. Бродський, М. Авілов, А. Матвеев, М. Манізер, І. Серебряний, Б. Йогансон, В. Серов та ін. В Інституті живопису, скульптури й архітектури імені І. Ю. Рєпіна вчилися українські радянські художники С. Подерв'янський, М. Тодоров, В. Токарев та ін. Муз. життя Петербурга розвивалося з перших років існування міста (духові оркестри, інструм. капели, приводиний хор: з 1763 — Придворна співацька капела, кадри для якої готувала *Глухівська співацька школа*). В 1723 в Петербурзі поширилася рукописна (укр. мовою) «Музикійська граматика» М. Дельчюго. З 1736 діяла придворна італ. опера, в якій брали участь рос. і укр. (М. Подторачський) співаки та музиканти; в 1738 відкрито першу в Росії балетну школу. В 2-й пол. 18 ст. були популярними твори вітчизняних композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського (українців за походженням), В. Пашкевича, Є. Фоміна. В 1783 збудовано Кам'яний (Великий) театр, в якому після реконструкції споруди (1836) було поставлено «Аскольдову могилу» О. Верстовського, «Івана Сусанина» й «Руслана і Людмилу» М. Глинки. З 1802 Петерб. філармонічне т-во влаштувало симф. й ораторіальні концерти. В 1860 відкрито Марійський театр (див. *Ленінградський театр опери та балету* імені С. М. Кірова). Серед його усталених майстрів — вихідці з України Й. Петров та С. Гулак-Артемовський, чия опера «Запорожець за Дунаєм» вперше поставлена (1863) в Марійському театрі. В 1859 А. Рубінштейн засн. Російське музичне товариство, 1862 відкрито консерваторію (див. *Ленінградська консерваторія* імені М. А. Римського-Корсакова). В 19 — на початку 20 ст. в Петербурзі жили й працювали композитори М. Глинка, О. Даргомижський, учасники гуртка «*Мозуча кучка*» М. Балакіревіч, О. Бородин, Ц. Кюї, М. Мусоргський, М. Римський-Корсаков, критик В. Стасов, О. Серов, О. Глазунов, часто бував П. Чайковський; співаки Ф. Шаляпін, І. Ершов, Л. Собінов, А. Нежданова; артисти балету Т. Карсавіна, В. Ніжінський, А. Павлова; диригенти та композитори К. Лялов, Е. Направник, Ф. Блуменфельд. У Петербурзі з великим успіхом виступали солісти Київ. рос. опери І. Крайцов, В. Фабіан-Біанкі, О. Раппорт, О. Ляров, М. Андреев, Ф. Стравинський, О. Меньшикова та ін., укр. співаки О. Ми-

шуга, С. Крушельницька, І. Алчевський, М. Литвиненко-Вольгемут. В рад. час з Л. пов'язана творчість композиторів І. Дзержинського, В. Солонінова-Селого, Д. Шостаковича; диригентів А. Пазовського, В. Дришнікова, О. Мелік-Пашаєва; піаністів В. Софроніцького, П. Серебрякова; співаків С. Преображенської та ін. В місті працюють Ленінгр. театр опери та балету ім. С. М. Кірова, Малий театр опери та балету (кол. Михайлівський), Театр муз. комедій (з 1924), консерваторія з оперною студією, Державна академічна капела імені М. І. Глинки, філармонія, Ленконцерт, ін-т театру, музики і кінематографії, Хореографічне училище імені А. Я. Ваганової, ін-т культури імені Н. К. Крупської; відділення видавництва «Музыка» і «Советский композитор». Театр. життя Л. відоме з першого десятиліття існування міста. В 1723 поблизу Адміралтейства було споруджено театр. Будинки, в якому гастролювали іноземні трупи В 1736 створено постійний рос. публічний театр, керівниками якого стали О. Сумароков, потім Ф. Волков. В репертуарі театру були твори О. Сумарокова, П. Плавильщикова, В. Лукіна та ін. рос. авторів, а також п'єси, перекладені з іноз. мов. У 2-й пол. 18 ст. широкого розповсюдження набули *Крипаків театри*. В 1832 було збудовано нове театр. приміщення — Олександринський театр, на сцені якого поряд з розважальними водевілями йшли «Лихо з розуму» О. Грибєдєва, «Ревізор» М. Гоголя, п'єси — п'єси О. Островського та ін. твори рос. класиків. Серед акторів театру в 19 і на поч. 20 ст. відзначалися: В. Каратигін, О. Марнінов, М. Савіна, В. Самойлов, П. Стрепетова, К. Варламов, В. Давидов, В. Комісаржевська, К. Корчагіна-Александровська. У 80—90-х рр. 19 ст. в Петербурзі не раз гастролювала українська трупа М. Кривиницького за участю М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського, Г. Затишкєвич-Коринської та трупа М. Старицького. В перші роки Рад. влади в Петрограді організовуються нові театри. В 20-х рр. тут працював *Петроградський український драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, 1930—32 — укр. драм. театр «*Жовтень*», у складі якого були О. Загаров, Є. Коханенко, Ф. Левицький, Д. Ровинський та ін. Поряд з рос. рад. п'єсами та вітчизн. і зарубіжною класикою в репертуарі театрів Л. — твори укр. рад. драматургів — І. Микитенка, О. Корнійчука, О. Довженка, Я. Галана, О. Коломійця, М. Зарудного та ін. Серед драм. театрів Л. відомі *Ленінградський академічний театр драми* ім. О. С. Пушкіна (кол. Олександринський), *Ленінградський Великий драматичний театр* імені М. Горького, Театр комедій, театри ім. Ленінград та ім. Ленінського комсомолу, Театр юного глядача. У Л. працювали народні артисти СРСР М. Акимов, Л. Віз'єн, В. Меркур'єв, М. Симонов, Ю. Толубєв, М. Черкасов та ін.

В дожовтневі роки в Петербурзі існували приватні кінематографічні фірми (О. Дранкова та ін.), в яких працювали режисери В. Гардін, Я. Протазанов, В. Гончаров, П. Чарльїн. У 1918 створено держ. кіностудію, яка мала різні назви: «Севзапкіно» (1922—25), «Ленінградкіно» (1925—26) та ін. У 1936 цю кіностудію було перейменовано на «Ленфільм».

Іл. див. на окремому аркуші, с. 104—105.

Лит.: Очерки истории Ленинграда, т. 1—6. М.—Л., 1955—70; Очерки истории ленинградской организации КПСС. 1883 — октябрь 1917 гг., ч. 1. Л., 1962; Ленинград. Краткий исторический очерк. Л., 1964; История рабочих Ленинграда, 1703—1965 т. 1—2. Л., 1972; Болдаревская Т. П., Великанова А. Я., Суслова Ф. М. Ленин в Петербурге — Петрограде. Л., 1977; Ленинград. (Историко-географический атлас). Л., 1977; Волков А. А., Клименко Е. Д., Мелешенко В. И. Ленинградский социально-экономический комплекс. Л., 1979; Михайлов В. Ленинград. Героическая оборона города в 1941—1944 гг. М., 1980; Памятники архитектуры Ленинграда. Л., 1975; Йогансен М., Лисовский В. Ленинград. Л., 1979; Ленинград. Энциклопедический справочник. М.—Л., 1957.

ЛЕНІНГРАДСЬКА АЕС імені В. І. Леніна — атомна електростанція поблизу Ленінграда. Проектна потужність 4 млн. кВт (4 енергоблоки по 1 млн. кВт кожний). Перший енергоблок введено в експлуатацію 1973, другий — 1975, третій — 1980. Будеться (1980) четвертий блок станції. На Л. АЕС встановлено потужні уран-графітові реактори високої надійності використання. Л. АЕС входить до Об'єднаної енергосистеми Північного Заходу СРСР.

О. С. Бурлака.
ЛЕНІНГРАДСЬКА БИТВА 1941—44 — оборонні й наступальні операції під час Великої Вітчизняної війни, проведені рад. військами з 10.VII 1941 по 9.VIII 1944 на Пн.-Зх. стратегічному напрямі з метою оборони Ленінграда та розгрому угруповання нім.-фашистських військ. У Л. б. брали участь війська Пн., Пн.-Зх., Ленінгр., Волховського, Карельського та 2-го Прибалт. фронтів, Балтійський флот, Ладозька і Онезька військ. флотилії. Активними учасниками Л. б. були діячі Ленінграда та області, партизани. Для управління військами фронтів 10.VII 1941 Держ. Комітет Оборони утворив Гол. командування Пн.-Зх. напрям (головкоманд. — Маршал Рад. Союзу К. Є. Ворошилов, член Військ. ради — секретар ЦК ВКП(б) А. О. Жданов), підпорядкувавши йому війська Пн. та Пн.-Зх. фронтів, Пн. і Балт. флоти. Ціною великих втрат групи нім.-фашист. ар-

Ленінград. Аеропорт Пулков. Архітектори О. Жук, Г. Вланін, Ж. Вержбицький; інженер М. Максимов.

ЛЕНІНГРАДСЬКА
КОНСЕРВАТОРІЯ

Ленінградська консерваторія імені М. А. Римського-Корсакова.

мій «Північ» у взаємодії з фін. військами у вересні 1941 вдалося оточити Ленінград. В Ленінграді вичерпувалися запаси боєприпасів, продовольства, палива і пром. сировини. Ворог чинив повітр. нальоти, обстрілював його важкою артилерією. В місті почався голод. Але всі ці труднощі не зламали бойового духу захисників. Бл. 200 тис. ленінградців вступили в нар. ополчення. Майже 70 тис. комуністів і 90 тис. ком-

сомольців пішли на фронт. Сотні тисяч людей брали участь у спорудженні укріплень. Автомоб. дорога по льоду Ладозького оз.— «дорога життя» — стала осн. шляхом постачання міста. Значно полегшили оборону контрнатсунрад. військ під Тихвіном (листопад — грудень 1941), активні дії військ Волховського фронту та партизанів у тилу ворога. 18.1

1943 спільними зусиллями військ Ленінгр. та Волховського фронтів кильце блокади, яка тривала 900 днів, було розірвано. Ворога було відкинуто від Ладозького оз. на Пд. Внаслідок здійснення в січні — березні 1944 Ленінгр.-Новгор. наступальної операції загрозу Ленінградові остаточно ліквідовано. Внаслідок проведення в червні — серпні 1944 Выборзької та Свірсько-Петрозаводської операцій були визволені Выборг і Петрозаводськ. Л. б. мала велике політ. і стратегічне значення. Вона скувала 15—20% нім. збройних сил на Сх. фронті і всю фін. армію. За час Л. б. розгромлено бл. 50 нім.-фашист. дивізій.

Б. В. Савченко.

ЛЕНІНГРАДСЬКА КОНСЕРВАТОРІЯ імені М. А. Римського-Корсакова — один з перших вітчизняних вищих музичних навчальних закладів (тепер у системі М-ва культури СРСР). Засн. 1862 Рос. муз. т-вом з ініціативи А. Рубінштейна (йї директор 1862—67, 1887—91). В консерваторії склалися всесвітньовідомі музично-пед. школи: композиції — М. Римського-Корсакова, піанізму — Ф. Лешетіцького та А. Єсіпової, скрипки — Л. Ауєра, віолончелі — К. Давидова та О. Вербиловича, співу — Г. Ніссен-Саломан і Р. Еверарді та ін. Значну роль в житті консерваторії відіграв О. Глазунов (директор у 1905—28). Серед вихованців Л. к. композитори — П. Чайковський, О. Лядов, М. Іполитов-Іванов, А. Аренський, М. Мясковский, Б. Асаф'єв, С. Прокоф'єв, Ю. Шапорін, Д. Шостакович, В. Соловйов-Седой, Г. Свиридов, Я. Вітол, А. Юр'ян, Е. Мелік-Пашаєв, А. Балайчидзе, А. Балайчидзе, У. Галжибеков, піаністи — В. Сафонов, Г. Нейгауз, Ф. Блауменфельд, В. Софроніський; диригенти — Є. Мравінський, О. Мелік-Пашаєв, вокалісти — Ф. Стравинський, Б. Лавровська, С. Пресображенська, В. Давидова, Г. Нелепп. У Римського-Корсакова вдалося класик укр. музики М. Лисенко, випускниками консерваторії були укр. композитори О. Рубець, Ф. Акименко, Я. Степаний, В. Косенко, М. Скорумський, С. Богатирьов, О. Чинко, П. Глушков та ін. Чимало випускників Л. к. працювало на Україні. В складі Л. к. (1980) — 6 ф-тів: теоретико-композиторський, диригентський, фп.-органний, оркестровий, вокально-режисерський, підвищення кваліфікації; аспірантура, асистентура — стажування, оперна студія (з 1923), муз. уч-ще, спец. школадесятирічка (з 1934). Л. к. нагороджена орденом Леніна (1938); з 1944 — імені М. А. Римського-Корсакова.

А. М. Дмитрієв

ЛЕНІНГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 1.VIII 1927. Розташована на Пн. Зх. Європ. частині СРСР, частково омивається водами Фінської зат. Балтійського м., Ладозького та Онезького озер. На Пн. Зх. межує з Фінляндією. Площа 85,9 тис. км². Нас. 1536 тис. чол. (на 1.1 1980 — без

м. Ленінграда). Осн. населення — росіяни, живуть також естонці, українці та ін. Міськ. нас. — 65%. Поділяється на 17 районів, має 35 міст і 57 с-х міськ. типу. Л. о. нагороджено орденом Леніна (1966). Л. о. розташована в пн.-зх. частині Сх.-Європ. рівнини. Поверхня різнинна: Прибалтійська низовина, Приневська, Вуоксинська, Свірська та ін. нязини. На тер. області — частина Лузької височини, Вепсовська (до 291 м) і Лемболовська височини, Тихвінське пасмо та невеликі височини поблизу Ленінграда (Пулковська, Можайська, Колтушська, Парголовська). Корисні копалини: боксити, горючі сланці, фосфорити, буд. матеріали, значні запаси торфу. Клімат помірний. Пересічна т-ра січня — 8,5°, липня +17,5°. Опадів бл. 500 мм на узбережжі Фінської зат. і 800—850 мм на Сх. області. Ріки — Нева, Свір, Волхов, Луга та ін. Багато озер: Ладозьке, Онезьке й численні невеликі озера на Карельському півострові. Ґрунти переважно підзолисті, поширені також болотні. В місцях виходу вапняків — дерново-карбонатні та перегнійно-карбонатні. Під лісом (гол. чин. ялина і сосна) — бл. половини тер. області. Понад 11,9% площі зайнято болотами, 3,2% — луками. Спеціалізація, галузева структура й розміщення т-ва Л. о. тісно пов'язані з великим пром. центром — Ленінградом та високим рівнем використання місц. природних ресурсів. Одна з провідних галузей — паливно-енергетична, яка базується на гідроенерг. ресурсах, горючих сланцях та довірних родовищах нафти. Збудовано ряд ГЕС (Волховська, Свірська, Нарвська та Вуоксинська), Кировська (Дубровська) та Киришська ДРЕС, кілька потужних ТЕЦ на торфі, діють Ленінградська АЕС імені В. І. Леніна та Південна ТЕЦ. Розвинута лісова пром-сть; лісозаготівлі (у пн.-зх. районах). Хім. пром-сть представлена сланцевимією (виробн. хім. добрив, сірчаної к-ти, штучного волокна та ін.). Киришський нафтопереробний з-д. На базі місц. ресурсів сформувалася кольорова металургія — Волховський алюм. з-д, глиноземний з-д у Бокситогорську та комбінат у Пікальово. Розвивається машинобудування та металообробка (устаткування для целюлозно-паперової пром-сті, електроінструменти, рибпром. обладнання, абразивні виробн. судноремонт). У Тихвіні — з-д лиття та металоконструкцій. Пром-сть буд. матеріалів. Місц. значення має легка пром-сть (гол. чин. філіали ленінград. текст.-швейних, взут. та ін. фірм). Крім того, є ф-ки: трикотажна (Луга), сітків'язальна (Выборг) та взут. (Гатчина, Луга). З галузей харч. пром-сті виділяються рибоконсервна, м'ясна, молочна тощо. Гол. пром. центри: Волхов, Выборг, Гатчина, Бокситогорськ, Пікальово, Сланці. С-г. виробн. має приміський характер. Провідні галузі — тваринництво мол.-м'ясного напрямку, овочівництво та картоплярство. Створено великі комплекси по виробн. молока, відгодівлі молодня-

ка великої рогаї художби, свинівдоголівельні, птахофабрики. В структурі постійних площ переважають кормові культури, вирощують також зернові (яру пшеницю, жито, овес, ячмін), картоплю, овочі (теплично-парникові г-ва). В області проводять значні меліоративні роботи (осушення земель). Осн. роль у внутр. і зовн. перевезеннях відіграють залізнич. (понад 30% з-ць електрифіковано) та автомоб. транспорт. Для трансп. перевезень Л. о. велике значення має *Волго-Балтійський водний шлях*, *Біломорсько-Балтійський канал*, Сайменський канал. Судноплавство на Ладозькому й Онезькому озерах, по Неві, Свірі, Волхову та ін. Діють газопроводи: Серпухов — Новгород — Чудово — Ленінград, Белоусово — Ленінград, Кохтла-Ярве — Ленінград, Сланич — Ленінград; нафтопровід Ярославль — Кириші, нафтопродуктопровід Кириші — Ленінград. У Л. о. (без Ленінграда) — с.-г. ін-т (Пушкін), 13 серед. спец. навч. закладів, обл. театр драми і комедії, обл. малий драм. театр. 14 музеїв, серед яких будинки-музеї В. І. Леніна у Виборзі та с-щі Ільчово, музей-садиба І. Ю. Рєпіна «Пенати» в с-щі Рєпіно, будинок-музей М. А. Римського-Корсакова та ін. На тер. області відомі своїми архітектурно-парковими ансамблями міста *Гатчина*, *Ломоносов*, *Пушкін*, *Петродворец*, *Паллоуськ*, а також *Ленінградський курортний район*. Карту лив. на с. 118.

Лит.: Даринський А. В. Ленінградська область. Л., 1975. М. Т. Лафонов.

ЛЕНІНГРАДСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ВЗУТТЄВЕ ОБ'ЄДНАННЯ «СКОРОХОД» імені Я. А. Калініна — одне з найбільших об'єднань у взуттєвій пром-сті СРСР. Утв. 1962. До його складу входять взуттєві ф-ки: «Скориход» (гол. підприємство), «Пролетарська перемога», 1-а і 2-а, «Восход», «Заря», ф-ка спортивного взуття, Ленінградська, Виборзька, Гатчинська, Лузька, Невельська, Череповецька взуттєві ф-ки та фірмовий магазин у Ленінграді. Ф-ка «Скориход» засн. 1882. Робітники ф-ки брали активну участь у революц. русі. В 1922 ф-ці присвоєно ім'я Я. А. Калініна — керівника комуністів ф-ки, вбитого єсерами 1919.

На об'єднанні «Скориход» уперше в світовій практиці було застосовано метод гарячої вулканізації, здійснено лиття гуми під тиском, впроваджено напівавтоматичні лінії для виробн. взуття та ін. Л. в. в. о. «С.» виготовляв бл. 800 моделей взуття на рік. Нагороджено орденом Леніна (1940) і орденом Трудового Червоного Прапора (1947).

ЛЕНІНГРАДСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ЕЛЕКТРОМАШИНОБУДІВНЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ЕЛЕКТРОСИЛА» імені С. М. Кірова — одне з найбільших об'єднань в електротехнічній пром-сті СРСР. Утворене 1962. До складу об'єднання входять: ленінгр. з-д «Електросила» (гол. підприємство, виникло 1898 з невеликого електротех. підприємства фірми «Сіменс — Гальске»; з 1923 має назву «Електросила»),

електромашинобуд. з-д «ЛЕЗ», великолущький з-д «Реостат», цех по виробн. нормалізованих деталей (м. Дно, Псков. обл.), науково-дослідний інститут. Продукція: турбогенератори (потужністю 50—1200 тис. кВт), гідроенергетика (20—640 тис. кВт), машини постійного й змінного струму, низьковольтні апарати, електрофізичні установи, товари нар. споживання. Нагороджено 2 орденами Леніна (1939, 1948), орденами Жовтневої Революції (1971), Трудового Червоного Прапора (1945), болг. орденом «Червоний Прапор Праці» (1964).

Б. І. Фомін. ЛЕНІНГРАДСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «КІРОВОСЬКИЙ ЗАВОД» — одне з найбільших машинобудівних і металургійних об'єднань СРСР. Утворене 1973 на базі Кіровського з-ду (гол. підприємство), засн. 1801. До 1868 мав назву Санкт-Петербурзький чавуноливарний з-д, 1868—1922 — Путиловський, 1922—34 — «Червоний путиловець». З часу утворення підприємство стало важливим центром вітчизняного машинобудування. Робітники з-ду мають славу революційної традиції. Путиловці брали активну участь у підготовці та проведенні першої революц. майдану в Росії, боротьбі проти царського самодержавства, не раз страйкували, відіграли визначну роль в поваленні царизму в лютому 1917 і були оплотом боротьби проти Тимчасового уряду, в жовтні організували червоногвардійські дружини, які штурмували Зимовий палац; 1919—20 активно боролися з контрреволюцією та інш. інтервентами. Колектив з-ду висів вклад у розвиток багатьох галузей пром-сті країни. В 1924 з-д випустив перший вітчизн. трактор. З цього часу осн. видом виробн. стало тракторобудування. В роки Великої Вітчизняної війни колектив підприємства в тяжких умовах блокади, бомбардувань і постійних арт. обстрілів забезпечував Ленінгр. фронт бойовою технікою і брав активну участь в обороні міста. В післявоєнні роки на підприємстві налагоджено виробн. трельовальних тракторів для лісової пром-сті, потужних тракторів для с. г., турбозубчастих агрегатів для різного типу океанських суден, газотурбінних установок та ін. З-д є також великим металург. підприємством. Він випускає високоякісні сталі, сталеве і чавунне литво, прокат тощо.

Нагороджений 2 орденами Леніна (1939, 1951), орденами Трудового Червоного Прапора (1926), Червоного Прапора (1940), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1976).

Ю. А. Соболев. ЛЕНІНГРАДСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ ТУРБОБУДУВАННЯ «ЛЕНІНГРАДСЬКИЙ МЕТАЛІЧНИЙ ЗАВОД» — одне з найбільших об'єднань СРСР по виробництву парових, газових та гідравліч. турбін великої потужності. Утворене 1975 на базі Металічного заводу ім. XII з'їзду КПРС (гол. підприємство); засн. 1857. Випускав різні металеві конструкції, парові котли, парові машини та ін. В 1907 на з-ді випущено першу парову турбину по-

тужністю 200 кВт. Робітники підприємства — активні учасники революції 1905—07 та Великої Жовтн. соціалістич. революції. За роки Рад. влади з-д став найбільшим підприємством турбобудування. В 1924 тут виготовлені перші рад. парова (на 2000 кВт) і гідравлічна (370 кВт) турбіни. З-д зробив великий внесок у виконання ленінського плану ГОЕЛРО. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 колектив з-ду виконував оборонні замовлення. В повоєнні роки збудовано нові цехи з унікальним спеціалізованим устаткуванням. В 1958 почато виробн. газотурбінних установок. На заводі вперше в СРСР сконструйовано й виготовлено унікальні парові турбіни потужністю 200, 300, 500, 800 та 1200 тис. кВт, найбільші в світі гідравлічні турбіни потужністю 508 тис. кВт для Красноярської ГЕС та потужністю 650 тис. кВт для Саяно-Шушенської ГЕС. У 1967 на підприємстві виготовлено першу в країні газотурбінну установку потужністю 100 тис. кВт. Завод нагороджено 2 орденами Леніна (1945, 1957), орденом Жовтневої Революції (1971).

Г. А. Шишов. ЛЕНІНГРАДСЬКИЙ АКАДЕМІЧНИЙ ТЕАТР ДРАМИ імені О. С. Пушкіна — один з найстаріших рос. театрів СРСР. Формування трупи почалося 1756.

Ленінградський Великий драматичний театр імені М. Горького.

ЛЕНІНГРАДСЬКИЙ ВЕЛИКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР

коли був створений перший рос. постійний публічний театр (директор О. Сумароков, з 1761 — Ф. Волков), в репертуарі якого були трагедії О. Сумарокова, Я. Княжнина, В. Капіста, Д. Фонвізіна, П. Корнелія, Ж. Расіна, Вольтера, Мольєра. В 1832—1920 називався Олександринським. В дожовтневий час основу репертуару театру склали твори Грибоєдова, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Островського, Сухово-Кобиліна,

Тургенєва, Салтикова-Щедріна, Л. Толстого, які сприяли формуванню реалістичного мистецтва видатних акторів — О. Мартінова, П. Стрепетової, К. Варламова та ін.; М. Саніна, В. Давидов підтримували дружні стосунки з М. Кропівницьким, М. Заньковецькою, П. Сакаганським, допомагали укр. театр. діячам у подоланні цензурних перешкод. У 19 ст. на сцені театру ставились «Москаль-чарівник» Котляревського (1844), «Шельменко-денщик» (1841), «Бой-жінка» (1847) Квітки-Основ'яненка та ін. За рад. часу колектив не раз гастролював на Україні. В його репертуарі — п'єси рад. драматургії («Бронепоезд 14-69» Вс. Іванова, «Навада» Леонова, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, удостоєна 1955 Ленінської премії: «Все

залишається людям» Альошина, «Кремлівські куранти» Погодіна, класичні твори («Борис Годунов» Пушкіна, «Живий труп» Л. Толстого, «На дні» Горького, «Гамлет» Шекспіра, укр. авторів — І. Микитенка, Л. Первомайського, О. Довженка, О. Корнійчука. В театрі працювали: В. Мічуріна-Самойлова, Л. Віс'єн, М. Симонов, К. Скоробогатов, Ю. Толубек, М. Черкасов, В. Чесноков, В. Меркур'єв та ін. В групі (1980): нар. арт. СРСР І. Горбачов (з 1975 — художній керівник), О. Борисов, Б. Фрейндліх. Будинок споруджено 1832, архітектор К. І. Росі. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1939).

ЛЕНІНГРАДСЬКИЙ ВЕЛИКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені М. Горького — один з провідних рос. драматичних театрів, створених після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Засн. 1919 з ініціативи М. Горького, А. Луначарського, О. Блока та М. Андрєєвої. З 1932 — ім. М. Горького, з 1964 — академічний. В перші роки свого існування здійснив вистави за творами У. Шекспіра, Ф. Шіллера, В. Гюго, К. Гольдони, однак основу репертуару становили п'єси рад. драматургів: М. Горького, В. Маяковського, Б. Лавренкова, В. Біль-Білоцерковського, М. Погодіна, в т. ч. укр. — І. Микитенка («Справа честі»), М. Куліша («Патетична соната»), Ю. Яновського («Дума про Британку»), О. Корнійчука («Фронт», «Загибель ескадри»). Найзначніші мистецтві театру 50—70-х рр.: «Ідіот» за Достоевським, «Лисича і виноград» Фігейреду, «Варвари» і «Міщани» Горького (Держ. премія СРСР, 1970), «Король Генріх IV» Шекспіра, «Історія коняки» за повістю Л. Толстого «Холстомир», «Тихий Дон» за М. Шолоховим

(Держ. премія СРСР, 1978) та ін. В театрі працювали: нар. артисти СРСР Б. Бабочкин, Ю. Конєлін, В. Софронів, К. Скоробогатов, О. Лариков, В. Поліцеймако, К. Хохлов, Ю. Юр'єв; нар. артисти РРФСР О. Козіко, М. Монахов та ін. В групі (1980): нар. артисти СРСР А. Борисов, К. Лавров, Е. Лебєдев, Л. Макарова, В. Стрельчак та ін.; гол. режисер — нар. артист СРСР Г. Тостонов. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971), орденом Жовтневої Революції (1979).

ЛЕНІНГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені А. О. Жданова (ЛДУ) — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР, один з найстаріших і найбільших вузів СРСР. Засн. 1819 у Петербурзі на базі Гол. пед. ін-ту (1804—16 — Петерб. пед. ін-т; 1816—19 — Гол. пед. ін-т). Як один з провідних навч. і культур. центрів Росії відіграв велику роль у розвитку сусп. і революц. руху в країні. В 19 — на поч. 20 ст. в ун-ті працювали відомі вчені: П. Л. Чебишов, А. А. Марков, О. М. Ляпунов, В. А. Стеклов (математика), Е. Х. Ленц, О. Д. Хвольсон, О. С. Попов (фізика), О. А. Воскресенський, Д. І. Менделєєв, О. М. Бутлеров, М. О. Меншуткін (хімія), О. О. Ковалевський, І. М. Сеченов, М. Е. Введенський, А. М. Бекетов (біологія), В. В. Докучаєв (грунтознавство), О. О. Шахматов (філологія), В. Р. Розен, С. Ф. Ольденбург, П. К. Коковцов, В. В. Бартольд (орієнталістика), М. І. Карєєв, В. І. Сергєєвич (історія, право) та ін. В університеті навчалися відомі діячі вітчизн. науки й культури: М. Г. Чернишевський, Д. І. Писарев, І. П. Павлов, К. А. Тімірязєв, І. І. Мечников, М. М. Миклухо-Маклай, І. С. Тургєєв, М. Г. Помяловський, Г. І. Успенський, Д. Н. Мамін-Сибіряк, Г. П. Данилевський, Ян Райніс, В. В. Вересаєв, О. О. Блок, Д. Бєдний, О. С. Серафимович, О. М. Бенуа, І. Я. Білібін, М. М. Ге, М. О. Врубєль, В. Д. Поленов, І. Е. Грабар, М. І. Глінка, О. К. Глазунов, В. І. Качалов, О. І. Сумбатов-Южин та ін. Студентами ун-ту були М. В. Буташевіч-Петрашевський, білорус. революціонер К. Каліновський, народолюб. О. І. Ульянов, болг. революціонер Д. Благоєв, рад. парт. і держ. діячі М. С. Ольмінський, М. В. Криленко, Д. З. Мануїльський, В. Р. Мєнжинський, П. П. Стучка. В 1891 склав екстерном іспити за курс юрид. ф-ту В. І. Ленін. За роки Рад. влади в Л. д. у. склалися відомі навч. школи з багатьох напрямів сучас. науки: В. А. Амбарцумян (астрономія), І. М. Виноградов, В. І. Смирнов, С. Л. Соболев, О. Д. Александров, Ю. В. Лінник (математика), Д. С. Рощевський, А. А. Лебєдев, В. О. Фок, О. М. Терєнін (фізика), С. В. Лебєдев, В. Е. Тищенко, О. Е. Фаворський, Б. П. Нікольський (хімія), О. О. Ухтомський, В. Л. Комаров (біологія), О. О. Іностранцев, В. І. Вернадський, О. Е. Ферсман (хімія), О. П.

Бараников, Ф. І. Шербатський, В. М. Алексеев, В. В. Струве, І. Ю. Крачковський (орієнталістика), А. В. Венедиктов (право), Б. Д. Греков, Е. В. Тарле (історія), В. Ф. Шишмарьов, В. М. Жирмунський (філологія). В 1948 ун-т присвоєно ім'я А. О. Жданова. В складі ЛДУ 15 ф-т: мат.-мех., прикладної математики — процесів управління, фіз., хім., біолого-грунтова, геол., геогр., філос., екон., істор., юрид., філол., пен-

Головний корпус Ленінградського університету імені А. О. Жданова.

хології, журналістики, східний. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення, аспірантура. Працюють 9 н.-д. ін-тів (математики й механіки, земної кори, комплексних соціальних досліджень тощо), астр. обсерваторія, обчислювальний центр, бот. сад, два музеї, наук. б-ка (понад 4 млн. одиниць збірання), вид-во. При ун-ті функціонують ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, ф-ти підвищення кваліфікації викладачів сусп. дисциплін серед. спец. навч. закладів і профес. тех. уч.-щ. заг.-наук. дисциплін вузів, вищі пед. курси тощо. В 1978/79 навч. р. в ун-ті навчалось понад 20 тис. студентів, зокрема 12,5 тис. на денному відділенні. За роки Рад. влади підготовлено понад 110 тис. спеціалістів. Ун-т видає «Вестник» (з 1946; з 1956 в кількох серіях), журн. «Правоведение» (з 1957). Нагороджений орденом Леніна (1944) і орденом Трудового Червоного Прапора (1969).

Лит.: Мавродин В. В., Сладкевич Н. Г., Шилова Л. А. Ленінградський університет. Л., 1957; Історія Ленінградського університету. 1819—1969. Л., 1969. В. О. Зубков.

ЛЕНИНГРАДСЬКИЙ КУРОРТНИЙ РАЙОН — кліматичний курорт на приморській смузі Карельського перешийка на березі Фінської затоки, на території від Сестрорецька до р. Іоніюки. До Л. к. р., крім Сестрорецька, входять селища Сонячне, Репіно, Комарово, Зеленогорськ, Ушково, Серово, Молодіжне, Смолячково, Чорна Річка Ленінградської області. Сосновий ліс, морські купання; в Сестрорецьку — слабомінералізовані води і лікувальна грязь р. Сестри. Показання: захворювання серцево-судинної системи, функціональні захворювання нервової системи, органів дихання (негуберкулезного походження), порушення обміну речовин.

ЛЕНИНГРАДСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ імені С. М. Кірова, Держ. ордену Леніна академічний театр опери та балету ім. С. М. Кірова — один з най-

старіших музичних театрів СРСР. Діяльність почав 1783, коли в Петербурзі було відкрито Кам'яний (Великий) театр. Тут ставилися опери рос. композиторів Є. Фоміна, М. Соколовського, С. Давидова, «Аскольдова могила» О. Верстовського, «Іван Сусанін» (1836) та «Руслан і Людмила» (1842) М. Глінки. В цих виставах розкрився талант Й. Петрова — першого Сусаніна та С. Гулака-Артемовського — першого Руслана (обидва — українці). В 1860 театр дістав назву Маріїнський. На його сцені йшли опери О. Серова, О. Даргомижського, М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, О. Бородіна, П. Чайковського, А. Рубінштейна, Дж. Верді, К. М. Вебера, В. А. Моцарта, Дж. Пуччіні, балети — Чайковського, О. Глазунова та ін. Тут було поставлено вокально-хореографічний дивертисмент «Українське весілля» (1851) та оперу «Запорожець за Дунаєм» (1863) Гулака-Артемовського, в якій автор виконував роль Каряса. Співали І. Алчевський, І. Ершов, Л. Собінов, Ф. Стравинський, виступали Ф. Шаляпін, С. Крушельницька, О. Мишуга; працювали диригенти К. Лядов, Е. Направник, Ф. Блумфельд; балетмейстери М. Петіпа, Л. Іванов, М. Фокін, артисти балету Т. Карсавіна, М. Кшесінська, В. Ніжинський, А. Павлова, художники — О. Бенуа, О. Головін, К. Коровін, Б. Кустодієв. З 1920 театр дістав назву Держ. акад. театр опери та балету, з 1935 — імені С. М. Кірова; в 1939 — нагороджений орденом Леніна. Поряд з класичними операми та балетами в його репертуарі з'явилися твори рад. композиторів А. Пащенко, О. Чішка, Т. Хреннікова, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, Р. Глієра, Б. Асаф'єва, А. Балаїчовадзе, А. Хачатуряна, І. Дзержинського, Д. Клебанова, А. Петрова та ін. В різний час у театрі працювали співаки — М. Рейзен, К. Лоптев, С. Пресбурженська; артисти балету — М. Семенова, Г. Уланова, Н. Дудінська, К. Сергєєв, В. Чабукіані; балетмейстери — Ф. Лопухов, Р. Захаров, В. Вайнонен, Л. Лавровський, диригенти — Є. Мравінський, В. Дранішников, А. Пазовський, Б. Хайкін. У театрі працюють нар. артисти СРСР — співаки Г. Ковальова та Б. Штоколов, артисти балету — І. Колтакова, Н. Курганкіна, Ю. Солов'їн. Гол. режисер — нар. арт. РРФСР та Кирг. РСР Р. Тихоміров. Будинок театру (1859; арх. А. Канов) перебудований 1883—96 арх. В. Шретером; частково зруйнований обстрілами німецько-фа-

шист. артилерії, 1944 був відбудований.

А. Н. Дмитрієв.

ЛЕНІНЕ (до 1957 — Сім Колодязів) — селище міського типу Кримської обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Сім Колодязів, 8,2 тис. ж. (1980). Виникло в кін. 19 ст. Радянську владу встановлено в січні 1918. З 1957 — с-ще міського типу.

У Л. — випоробний, хлібний і комбікормовий з-ди, лісогосп., райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 2 середні, музична та спортивна школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, кіно-театр, 3 б-ки, істор. музей.

ЛЕНІНІЗМ — марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається. «Немає і не може бути марксизму без того нового, що вніс у його розвиток Ленін», — підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна» (К., 1979, с. 4).

Творчо застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод до аналізу нових істор. умов, В. І. Ленін збагатив принципи важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку. Неодієною ідейно-теор. і методологічною зброєю революціонерів усіх країн стало ленінське вчення про імперіалізм, про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, про партію, про класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, про нерозривний зв'язок соціального і нац. визволення, про принцип мирного співіснування двох різних сусп. ладом. Віщим теор. творчості В. І. Леніна стала створена ним наука про шляхи будівництва соціалізму і комунізму. Л. став символом соціального оновлення світу, революційним прапором сучас. епохи. Глибоко аналізуючи процеси сусп. життя, КПРС, братні партії творчо розвивають марксистсько-ленінське вчення. Див. *Марксизм-ленінізм*.

ЛЕНІНО — село Горького р-ну Могильов. обл. БРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 біля Л. 12—13.X 1943 д-зія ім. Т. Косцюшка і танкова частина ім. Героїв Вестерплатте, сформовані в СРСР польсь. патріотами (в складі 33-ї армії), вперше вступили в бій проти нім.-фашист. загартників. У Польській Народній Республіці день 12.X відзначається як День Війська Польського.

ЛЕНИНГОРСЬК (до 1941 — Ріддер) — місто обласного підпорядкування Сх.-Казахстанської обл. Каз. РСР. Розташований у Рудному Алтаї, в верхній течії р. Ульби (прит. Іртишу). Залізнична станція, 68 тис. ж. (1980). У Л. — видобування та переробка поліметалевої руди (поліметалевий комбінат). Трикотажна та швейна ф-ки. Підприємства харч. пром.-сті. Гірничо-металург. і лісовий технікуми, мед. уч.-ще. Краєзнавчий музей. За 3 км на Пд. від міста, на схилах Івановського хр. — Алтайський бот. сад АН Каз. РСР. Засн. 1794.

ЛЕНІНОГОРСЬК

ЛЕНІНОГОРСЬК (до 1955 — селище Нова Письмівка) — місто республіканського підпорядкування Тат. АРСР, райцентр. 54 тис. ж. (1980). Залізнична станція. Видобування нафти і газу. Спеціалізований машинорем. з-д, виробництво будівельних матеріалів. Нафтовий технікум, педагогічне уч-ще. Музей нафти.

«ЛЕНІНСЬКІ СБОРНИКИ» — видання, в якому вперше публікуються виявлені матеріали й документи В. І. Леніна: твори, листи, телеграми, розпорядження й резолюції, проекти постанов, чернетки, виписки з книг і газет та ін. «Л. с.» містять багатий матеріал з марксистсько-ленінської теорії, історії більшовицької партії й Рад. держави та міжнар. комуністичного руху, відображають багатогранну діяльність В. І. Леніна по будівництву партії й д-ви, його непримиренну боротьбу проти ворогів революції й Країни Рад, розкривають творчу лабораторію Володимира Ілліча, методи його роботи. Видання «Л. с.» здійснює Інститут марксизму-ленізму при ЦК КПРС.

Підготовка й видання «Л. с.» почалися 1924, одночасно з виданням Творів В. І. Леніна. В 1924—41 вийшли I—XXXIII «Л. с.». У роки війни було підготовлено XXXIV і XXXV тт., в яких уперше опубліковано матеріали рад. періоду (1917—22). У повоєнні роки видано XXXVI—XXXVIII «Л. с.», у 1980—XXXIX «Л. с.». «Л. с.» мають науково-довідковий апарат: покажчики імен, примітки тощо. Всього в «Л. с.» опубліковано понад 7 тис. документів. «Л. с.» становлять важливе доповнення до зібрання Творів В. І. Леніна, є джерелом для вивчення ленінської ідейно-теоретичної спадщини.

Лит.: Указатель к Лениным сборникам, т. 1—7. М.—Л., 1928; Указатель к Лениным сборникам, т. 1—20. М., 1933; Ленин в печати. Издание произведений В. И. Ленина, книг и брошюр о нем. Статистический сборник. М., 1969.

«ЛЕНІНСЬКА ІСКРА» — підпільна антифашистська комсомольсько-молодіжна орг-ція, що діяла в м. Дружківці (тепер Донец. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з листопада 1941 до лютого 1942. Орг-цію очолював П. І. Гребенюк. Підпільники (30 чол.) організовували втечі рад. військовополонених з конц. табору, перешкоджали вивезенню молоді до Німеччини, здійснювали диверсійні акти, розповсюджували листівки. Внаслідок зради 19.ІІ 1942 фашисти заарештували 13 підпільників і 28.ІІ розстріляли їх. Решта підпільників 1943, після визволення міста, вступила до лав Рад. Армії.

ЛЕНІНСЬКА КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ УКРАЇНИ (ЛКСМУ) — один з бойових загонів Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. ЛКСМУ — молодіжна за віком, комуністична за своєю метою, політ. за характером, самодіяльна за методом роботи, єдина, централізована організація, яка працює під керівництвом Комуністичної партії. Вона об'єднує передову частину молоді Радянської Укра-

їни. Створенню ЛКСМУ передували спілки робітничої молоді, які почали утворюватися навесні 1917. Об'єднання спілок молоді на Україні відбулося на 1-му з'їзді Комуністичної Спілки робітничої молоді України (КСРМУ), який відбувся 26.VI—1.VII 1919 в Києві. З'їзд заявив, що КСРМУ поділяє програму і тактику Комуністичної партії і працює під її керівництвом, що КСРМУ є частиною Російської Комуністичної Спілки

Загін комсомольців-добровольців перед відправкою на фронт. Миколаїв. 1920.

Молоді. Утворення КСРМУ відповідало завданням нового етапу комсомольського будівництва, зумовленого утворенням рад. республік і комуністичних партій над. районів. З перших днів свого існування комсомол України зосередив осн. увагу на мобілізації молоді республіки на допомогу партії в боротьбі проти внутр. і зовн. контрреволюції. Мужньо боролися комсомольці України проти австро-німецьких окупантів, контрреволюційної Директорії, англо-франц. інтервентів, петлюрівщини, денікінщини, різних банд, врангелівщини (тільки в серпні 1920 на боротьбу проти Врангеля було мобілізовано понад 2 тис. комсомольців республіки). Комсомол України брав активну участь у трьох всерос. комсомольських мобілізаціях на фронті громадян. війни (травень, жовтень 1919, травень 1920). В боях проти білогвардійців та інтервентів комсомольці показали зразки самовідданості і відваги. Після переможного завершення громадян. війни партія спрямувала зусилля народу на будівництво соціалізму. Завдання комсомолу в соціаліст. будівництві після

Комсомольці Києва на суботнику. 1920.

закінчення громадян. війни визначив В. І. Ленін у програмній промові «Завдання спілок молоді» на 3-му з'їзді РКСМ (1920). Комсомольці брали активну участь у відбудові зруйнованої пром-сті, боролися за високу продуктивність праці, були серед учасників комуністичних суботників і недільників, боролися проти куркульських банд, брали участь у продзагонах, в організації шкіл ФЗН, гуртків по ліквідації неписьменності, залучали молодь до навчання на робітфаках, у технікумах, ін-тах. У центрі уваги спілки була ідейно-виховна робота. Комсомол, зокрема КСМ України, рішуче виступив проти «лівих» і правих опортуністів, націонал-ухильників, які намагалися протиставити його партії. Бурхливо зростає ряди комсомолу. Тільки за ленінським призовом у комсомол 1924 до КСМУ вступило 44 780 юнаків і дівчат. В липні 1924 комсомол прийняв ім'я Леніна. РКСМ була перейменована на Російську Ленінську Комуністичну Спілку Молоді — РЛКСМ. Одночасно КСМУ перейменовано на ЛКСМУ.

Виконуючи ленінські заповіді, комсомол активно боровся за здійснення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції. Комсомольці були в перших лавах застрільників масового соціалістичного змагання і ударництва. Сотні тисяч юнаків і дівчат працювали на новобудовах п'ятирічок, зокрема на будівництві Дніпрогесу, Харків. трактор. з-ду, шахт Донбасу, Сталінградського тракторного з-ду, Магнітки, Комсомольська-на-Амурі, брали активну участь в орг.-госп. і політ. зміцненні колгоспів, у підвищенні культур. і професійного рівня молоді. Лише 1930 ЦК ЛКСМУ направив на новобудови 10 тис. комсомольців. У роки першої п'ятирічки на роботу в Донбас з ін. районів країни приїхало понад 45 тис. юнаків і дівчат. Комсомол України виховав у своїх рядах таких новаторів виробн., як Є. М. Романько, Д. М. Концелалов, О. Г. Степаненко, М. М. Мазай, П. Ф. Кривоснос, М. С. Демченко, М. В. Гуатенко, П. М. Ангеліна та багато ін.

Значний вклад внесла ЛКСМУ у зміцнення Рад. Збройних Сил, у воєнно-патріотичне виховання молоді. ЛКСМУ шефствує над Чорноморським флотом, як і весь комсомол — над прикордонними військами і Радянськими Військово-Повітряними Силами, 1922—41 шефствував над 1-м кінним корпусом Червоного Козацтва України. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 радянська молодь піднялася на захист Батьківщини. В перші дні війни сотні тисяч комсомольців республіки добровільно вступили до лав Червоної Армії (97 тис. комсомольців Донеччини, 86 тис. з Харківщини, 73 тис. з Одещини, 40 тис. з Києва пішли на фронт). У ворожому тылу, в підпіллі працювало понад 10 тис. комсомольців, діяли підпільні обкоми, міськкоми і райкоми ЛКСМУ. Навіки усталилися під-

Кількісний склад ЛКСМУ (на 1 січня)

Рік	Кількість комсомольців
1919 (червень)	9 000
1929	439 050
1939	1 521 319
1941	1 626 082
1945	394 308
1950	1 499 269
1955	2 956 819
1960	3 057 110
1965	3 858 539
1970	4 306 499
1975	5 670 533
1979	6 340 053
1980	6 468 368

пільні комсомольські орг-ції «Молода гвардія» (Краснодон), «Патріот Батьківщини» (Херсон), «Патризанська іскра» (Миколаїв, обл.), «Ленінська іскра» (Дружківка, тепер Донец. обл.), «Добровільна організація патріотів» (с. Олексіївка Запоріж. обл.), «Нескорена полтавчанка» (Полтава), «Спартак» (Кіровоград, обл.), «Так починалось життя» (Чернігів, обл.). Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна орг-ція

Ударники-вибійники 1-ї дільниці шахти № 25 (Донбас) перед спуском у шахту. 1931.

зация, Сімферопольська підпільна комсомольська організація, Хотинська підпільна комсомольська організація та ін. Комуністична партія і Рад. уряд високо оцінили діяльність молодих партизанів і підпільників, нагородивши бл. 9 тис. комсомольців України орденами і медалями. Звання Героя Рад. Союзу було посмертно присвоєно керівникам і активним діячам підпільних комсомольських орг-цій Я. П. Батюку, І. Ф. Бугайченку, К. І. Галкіну, П. К. Гречаному, У. М. Громовій, Д. Г. Даченку, І. О. Земнухову, О. Г. Зубареву, О. В. Кошовому, І. О. Кулику, Н. І. Сосніній, С. Г. Тюленіну, О. К. Убийвовк, Л. Г. Шевцовій. За відвагу в боях проти гітлерівців звання тричі Героя Рад. Союзу присвоєно вихованцеві ЛКСМУ льотчику І. М. Кожедубу, звання двічі Героя Рад. Союзу — льотчикам О. Г. Молодчому, Д. В. Глинці та ін. За заслуги в організації молоді на активну боротьбу проти нім.-фашист. загарбників і на відзначення 25-х роковин ЛКСМУ нагороджено орденом Червоного Прапора (1944). Після закінчення Великої Вітчизн. війни комсомол України організаційно й ідейно зміцнювався. Внаслідок возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі його ряди поповнилися молоддю Зх. України (див. *Комуністична спілка молоді Західної України*), Північної Буковини і Закарпатської України. Комсомольці і молодь по-ударному працювали на відбудові Дніпрогесу, шахт Донбасу, всієї пром-сті республіки, брали активну участь у відрод-

Комсомольські збори в партизанському з'єднанні С. А. Ковшака. 1943.

женні колгоспів, радгоспів і МТС, установ науки і культури. У 1943—46 на пром. підприємства і на транспорт республіки прийшло понад 600 тис. юнаків і дівчат. На відбудову Донбасу за комсомольськими путівками прийшло 44 тис. юнаків і дівчат, у т. ч. 11 тис. комсомольців. Комсомольці виступили ініціаторами багатьох патріотичних починань, що сприяли підвищенню продуктивності праці в пром-сті і с. г. ЛКСМУ виявила велику турботу про дітей і підлітків, які лишилися без батьків, про розширення мережі дитячих установ, будівництво шкіл, стадіонів тощо.

Одним з ударних фронтів боротьби за піднесення с. г. було освоєння цілинних і перелогових земель. Разом з молоддю братніх республік 1954—56 бл. 80 тис. юнаків і дівчат з УРСР взяли активну участь у цій справі. На заклик партії 32 тис. комсомольців республіки 1957, достроково, менш як за рік, збудували 37 шахт у Донбасі. За цей трудовий подвиг комсомол України нагороджено орденом Леніна (1958). В кінці 1958 комсомольці разом з комуністами стали ініціаторами масового руху за комуністичне ставлення до праці. За активну участь у соціалістичному й комуністичному будівництві, за велику роботу по вихованню молоді і в зв'язку з 30-річчям ЛКСМУ комсомол республіки було нагороджено орденом Жовтневої Революції (1969).

За ратні і трудові подвиги, за велику виховну роботу відзначено нагородами окремі комсомольські орг-ції республіки: орденом Леніна — Дніпровську (Дніпробуд) комсомольську первинну організацію (1932), Донецьку (1935) та Луганську (1968) обл. орг-ції; орденом Червоного Прапора — Одеську і Севастопольську (1948), Краснодонську і Шепетівську (1968), Київську (1974) міські орг-ції; орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня — Первомайську районну (1968) та Керченську міську (1974) орг-ції; орденом Трудового Червоного Прапора — Ждановську і Криворізьку міські орг-ції (1966), Кагарлицьку (1968) і Новоукраїнську (1974) районні організації; орденом «Знак Пошани» — Новокаховську міську організацію (1968).

Величезне значення для розвитку внутрікомсомольського життя і творчої ініціативи молоді республіки мали рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС. В умовах розвитку того соціалізму роль комсомолу на різних ділянках в комуністичному будівництві неухильно зростає. Він виступає активним помічником партії у створенні матеріально-тех. бази комунізму, формуванні комуністичних сусп. відносин, вихованні нової людини. В центрі уваги комсомолу — комуністичне виховання молоді. Для цього він використовує різноманітні засоби ідейно-політ. загартовування — Ленінський залік, ленінські читання, систему партійної освіти і комсомольської політ. освіти, лекційну пропаганду. В 1978/79 навч. році в системі комсомольської політосвіти УРСР було 1,7 млн. слухачів, У респуб-

ліці створено всі умови для всебічного і гармонійного розвитку молоді, її нахилів і талантів. Юнаки й дівчата беруть активну участь у худож. самодіяльності, спорт. роботі, вільний час присвячують тех. творчості, мистецтву туризму тощо.

В період десятиріччя п'ятирічки висока трудова активність молоді знайшла яскравий вияв у патріотичному русі «П'ятиріччя ефективності і якості» — ентузіазм і творчість

Комсомольці—будівники доменної печі на заводі «Азовсталь». 1957

молодих». Розвиткові його сприяли соціалістичні зобов'язання, трудові вахти на честь знаменних дат, змагання за право підписати Рапорт Ленінського комсомолу XXV з'їздові КПРС і Рапорт до 60-річчя Великого Жовтня та ін. Комсомол України шефствує над ударними комсомольськими будовами, бере активну участь у прокладанні БАМу, є активним помічником парт. орг-цій у здійсненні аграрної політики КПРС. Зростає роль комсомолу в житті рад. суспільства. Конституція СРСР (ст. 7 і 113) та конституції союзних республік (в УРСР — ст. 7 і 101 Конституції УРСР) надають комсомолу (поряд з ін. громад. орг-ціями в особі його загальносоюзних і республіканських органів) право законодавчої ініціативи, участі в управлінні держ. і громад. справами, у вирішенні політ., госп. і соціально-культур. питань. Традицією комсомольців вузів стало створення студентських будівельних загонів. Протягом 1962—79 в них працювали понад 1 млн. 700 тис. юнаків і дівчат України,

Третій фестиваль молоді України. Марш героїв п'ятирічки на Центральному стадіоні Києва. Вересень 1977.

«ЛЕНІНСЬКА ПРАВДА»

заг. внесок яких у нар. г-во становить 2 млрд. 405 тис. крб. З кожним роком міцніє дружба ЛКСМУ з прогресивною молоддю зарубіжних країн. Молодь республіки входить у Всесвітню федерацію демократичної молоді та Міжнародний союз студентів.

У січні 1979 в складі ЛКСМУ працювало 25 обласних, 1 міський, підпорядкований безпосередньо ЦК ЛКСМУ, 128 міських, 566 районних к-тів, 70 309 первинних орг-цій. В рядах ЛКСМУ на 1.1.1980 — 6 468 368 комсомольців (див. також ст. про обл. партійні орг-ції України).

За дорученням партії комсомол займається повсякденною діяльністю піонерської організації України. У республіці видається 29 молодіжних і дитячих газет, у т. ч. 4 республіканські: «Молодь України», «Комсомольское знамя» (обидві — органи ЦК ЛКСМУ), «Зірка», «Юный ленинец»; 6 журн. — «Діпро», «Знання та праця», «Ранок», «Піонерія», «Малютко» «Барвінок». Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь» випускає л-ру для юнацтва.

В різні роки першими секретарями ЦК ЛКСМУ працювали П. І. Воробйов-Семенов, В. П. Васютин, О. І. Мільчаков, О. М. Бойченко, С. І. Андреев, Я. О. Хоменко, В. Ю. Семичастний, Г. Г. Шевель, В. І. Дрозденко, Ю. Н. Ельченко, О. С. Капто, А. М. Гренко та ін. З 1975 першим секретар ЦК ЛКСМУ — А. І. Корнієнко.

Літ.: В. І. Ленін, КПРС про партійне керівництво комсомолом. К., 1978; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979; ЛКСМ України в рішеннях з'їзду та конференцій. К., 1969; ЛКСМ України в цифрах і фактах. К., 1978; Брежнев Л. І. Молодим — будувати комунізм. К., 1974; Брежнев Л. І. Промова на XVIII з'їзді Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. 25 квітня 1978 р. К., 1978; Шербицький В. В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. М., 1974; Шербицький В. В. Учит и воспитывает молодых строителей коммунизма. К., 1977; Капто О. С. Молоді — комуністичну ідейність. К., 1972; Ельченко Ю. Н. Крила нашої епохи. К., 1962; Корнієнко А. І. Молодим усі шляхи відкриті. К., 1979. Ю. В. Бабко.

«ЛЕНІНСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Сумського обкому Компартії України і обл. Ради народних депутатів. Виходить у Сумах 5 разів на тиждень укр. мовою. Передвицею «Л. п.» була газ. «Известия Сумского Совета рабочих и солдатских депутатов» (IV—VIII 1917). З 17.VIII 1917 вона

друкувалася під назвою «Наш голос» (орган Сумської Ради робітн. і солдат. депутатів). З 1918 видавалася під назвами «Коммуна», «Власть Советам», «Стяг праці», «Знамя труда», «Плуг и молот», «Плуг и молот», «Большевицкая зброя». В 1941—43 виходила під різними назвами як орган Сумського підпільного обкому партії. З 15.XI 1952 — «Ленінська правда». В 1967 «Л. п.» нагороджено орденом «Знак Пошани».

ЛЕНІНСЬКЕ (до 1936 — селище шахти № 9) — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Свердловській міськраді, за 6 км від м. Свердловська. Залізнич. ст. Вальківський. 12,0 тис. ж. (1980). На тер. с-ща — 3 кам.-вуг. шахти, радгосп. 6 заг.-осв. шкіл лікарня, поліклініка; 5 клубів, 6-ка. Л. виникло 1900.

ЛЕНІНСЬКИЙ МЕМОРІАЛ в Ульяновську — громадська споруда, збудована 1967—70 на ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (архітектори Б. Мезенцев, М. Константинов, Г. Ісакович). Споруда оздоблена білим мармуром, відзначається лаконізмом форм та урочистістю. В Л. м. знаходиться будинок, де народився В. І. Ленін, а також пам'ятник М. О. Ульянової з сном Володею (скульптор П. Бондаренко та ін.). В будинку Л. м. розміщуються: філіал Центр. музею В. І. Леніна з Ленінським залом, 6-ка. кінозал, Будинок політосвіти, універсальний зал на 1400 місць. На площі перед Л. м. — скульптурна композиція «Жовтень» (скульптор О. Іконников) та басейн з мозаїкою (художник З. Церетелі). За створення Л. м. автори були удостоєні Ленінської премії, 1972.

ЛЕНІНСЬКИЙ ПЛАН ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ В СРСР — науково обґрунтована програма побудови соціалізму в СРСР, що її розробив В. І. Ленін на основі врахування відкритих основоположниками марксизму заг. закономірностей сусп. розвитку, особливостей соціально-еко- розвитку дореволюц. Росії і теор. узагальнення першого досвіду соціалістичних перетворень у Рад. країні. Розроблений В. І. Леніном план ґрунтувався на його теорії про можливість перемоги соціалістичної революції в кількох або в одній, окремо взятій, країні. Питання соціалістичного буд-ва науково обґрунтовано і викладено в працях В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади», «Про „ліве“ хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «Великий почин», «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще», «Про продовольчі податки» та ін. Л. п. п. с. охоплює корінні питання, пов'язані з практичним здійсненням завдань перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

В. І. Ленін розробляв план побудови соціалізму в гострій боротьбі проти опортуністів — лідерів Інтернаціоналу 2-го, меншовиків, троцькістів, «лівих комуністів»

та інших, які твердили, що в Росії неможливо побудувати соціалізм. В. І. Ленін вказував, що наявність л-ви диктатури пролетаріату, керівна роль Комуністичної партії, союз робітничого класу і селянства є гол. умовами побудови соціалізму. Величезне значення для соціалістичного будівництва мали розроблені В. І. Леніном осн. принципи зовнішньополіт. діяльності Рад. д-ви — принципи пролет. інтернаціоналізму і мирного співіснування д-в з різним суспільним ладом. Він підкреслював необхідність всемірно зміцнювати першу в світі д-ву робітників і селян, її міжнар. авторитет, оборонну могутність. Складовими частинами ленінського плану були соціалістична індустріалізація країни на базі переважного розвитку важкої пром-сті і здійснення електрифікації, соціалістичне перетворення с. г. на основі добровільного кооперування селянства (див. Кооперативний план В. І. Леніна), здійснення культурної революції, мета якої — утвердити в рад. суспільстві соціалістичну культуру, марксистський світогляд.

Необхідною умовою успішної побудови соціалізму В. І. Ленін вважав дружбу народів СРСР, екон. і політ. зміцнення союзу рад. республік.

На основі Л. п. п. с. рад. народ під керівництвом Комуністичної партії в найкоротші строки побудував соціалізм. Л. п. п. с. має величезне міжнар. значення.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів. [Про соціалістичне будівництво див. предметний покажчик Довідкового тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Брежнев Л. І. Ленінський курсом. т. 1—7. К., 1971—79; Кузін Д. М. Ленінський план побудови соціалізму в СРСР і його здійснення. М., 1972. Ф. А. Ярмич.

ЛЕНІНСЬКИЙ ПРИЗОВ У ПАРТІЮ — масовий прийом у Комуністичну партію передових робітників у зв'язку зі смертю В. І. Леніна. Звістка про смерть В. І. Леніна викликала в нар. масах прагнення до ще тіснішого згуртування навколо створеної ним Комуністичної партії. В траурні дні в парт. орг-ції почали надходити заявки від робітників про бажання вступити до лав партії. Враховуючи розмах цього руху, пленум ЦК РКП(б) (29—31.I 1924) оголосив Л. п. у. п., прийняв звернення «До робітників і робітниць» та постанову «Про прийом робітників від верстата в партію». Особлива увага приділялася залученню до РКП(б) робітників-комсомольців. ЦК РКП(б) прийняв рішення про прийом у партію 20 тис. селян — бідняків і середняків. Одночасно був оголошений ленінський призов у комсомол. Рішення ЦК РКП(б) були спрямовані на забезпечення прийому в партію кращих робітників. Прийом проводився індивідуально на відкритих парт. зборах. З 22.I по 15.V 1924 подано понад 350 тис. заяв, затверджено кандидатами РКП(б) 241 591 чол., у т. ч. на Україні 31 544 чол. Особливо зросла Донецька губ. парт. орг-ція, яка прийняла 16 740 чол. (третє місце в країні після Моск. і Ленінгр. орг-цій). Л. п. у. п. знач-

Ленінський меморіал в Ульяновську. Архітектори Б. С. Мезенцев, М. П. Константинов, Г. Г. Ісакович, 1967—70

по поліпшив соціальний склад РКП(б). Питомі пага робітників у КП(б)У зросла з 56% до 72%. Л. п. у п. був яскравим свідченням нерозривної єдності робітн. класу і його партії, зростаючої ролі партії в буд-ві соціалізму, сприяв зміцненню диктатури пролетаріату, союзу робітничого класу і селянства.

ЛЕНІНСЬКИЙ РАЙОН — на Сх. Кримської обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 2,9 тис. км². Нас. 63,4 тис. чол. (1980). У районі — 79 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 23 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Леніне*. Л. р. розташований на Керченському півострові. На Пн. омивається Азовським м., на Сх. — Керченською прот., на Пд. — Чорним м. Берегова лінія розчленована слабо (Арабатська Стрілка, Арабатська, Казантінська та Феодосійська затоки). Більша частина району має горбистий рельєф (кільцеподібні пасма, що чергуються з улоговинами і кількома групами грязьових вулканів). Корисні копалини: залізна руда (Керченський залізничний басейн), вапняки, нафта, природ. газ, сірка, гіпс, кварцові піски, кам. сіль тощо. Є мінеральні джерела, лік. грязі. Озера: Узунларське, Акташське, Чокрацьке, Тобечикське та ін. Грунти чорноземні та каштанові. Лежить у степовій зоні. В межах району — 2 заказники (Арабатський та Астанієвський заплавні). Найбільші підприємства: виноробний, хлібний, комбикормовий (смт Леніне) та Багерівський винороб. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Леніне) та 9 будинків побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (в осн. озимої пшениці), виноградарстві, виробн. м'яса, молока, яєць та вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 184,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 109,7 тис. га, сади і виноградники — 5,0 тис. га. Зростається 4,2 тис. га (Північно-Кримський канал імені Комсомолу України). У Л. р. — 16 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, 6 радгоспів, 2 птахофабрики, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Сім Колодязів, Багерове, Петрове, Чистопілля, Астаніє. Автошлях — 700 км, у т. ч. з твердим покриттям — 495 км. У районі — 30 заг.-осв., 2 муз. та спортивні школи; 57 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. На берегах Азовського та Чорного морів — численні піонерські табори, бази відпочинку та пансіонати. 24 будинки культури, 21 клуб, кінотеатр, 82 кіноустановки, 35 б-к, істор. музей (Леніне). У Л. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1933).

С. К. Столячук.

ЛЕНІНСЬКИЙ СТИЛЬ РОБОТИ

— творчий, чужий суб'єктивізму, прийнятий наук. підходом до всіх суспільних процесів стиль партійного і держ. керівництва, притаманний В. І. Леніну і створений ним *Комуністичній партії Радянського Союзу*. Л. с. р. базується на неперемінних принципах ленінського вчення про партію як керівну силу робітн. класу в боротьбі за диктатуру пролетаріату, по-

будову соціалізму і комунізму, на *ленінських нормах партійного життя*. Найважливіші риси Л. с. р.: єдність теорії і практики, політ. і орг. діяльності, наук. підхід до питань партійної роботи і управління, ідейна переконаність, парт. принципи, поєднання революц. розмаху з діловитістю і практичністю, колективність керівництва у поєднанні з персональною відповідальністю за доручену справу, критичний підхід до всіх справ, нетерпимість до недоліків, тісний зв'язок з масами, ленінське викладання про людей. Л. с. р. є важливою умовою успіху парт. керівництва. У звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслено, що Л. с. р. «передбачає високу вимогливість до себе та інших, виключає самоздоволення, протистоять будь-яким проявам бюрократизму і формалізму» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 76). З Л. с. р. тісно пов'язані питання *кадрової політики КПРС, критики і самокритики, контролю і перевірки виконання прийнятих рішень*.

А. В. Маловицький.

ЛЕНІНСЬКІ НОРМИ ПАРТІЙНОГО ЖИТТЯ, ленінські принципи і норми партійного життя — розроблені В. І. Леніним, творчо розвинуті й збагачені КПРС науково обґрунтовані положення про закономірності розвитку і правила внутрішнього життя марксистсько-ленінської партії. Принципи парт. життя — ленінські теор. положення, що випливають з ідейних та організаційних основ пролетарської партії нового типу, відображають закономірності внутріпартійного життя; мають інтернац. характер. Вони визначають норми і форми внутріпарт. роботи, згідно з якими діють всі парт. орг-ції і комуністи. Норми парт. життя — правила, що регулюють внутр. життя партії, визначають форми її організації, зв'язки й відносини між різними її ланками, методи роботи, поведінку комуністів. Через норми реалізуються на практиці ідейні та орг. основи партії й принципи парт. життя. Закріплені в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу* норми парт. життя набувають характеру парт. закону, обов'язкового для всіх комуністів. На основі норм, що зумовлені принципом *демократичного централізму*, регулюються внутріпарт. відносини, в партії розвивається внутріпарт. демократія і зміцнюється дисципліна партійна, забезпечується єдність дій усіх парт. орг-цій і комуністів. Група норм парт. життя визначає орг. будову партії, порядок створення і функції *первинних партійних організацій* і місцевих парт. орг-цій та їх керівних органів тощо. Між ідейними і орг. основами партії, принципами і нормами парт. життя та принципами парт. керівництва існує тісний взаємозв'язок. Разом з розвитком партії принципи і норми парт. життя розвиваються, збагачуються новим досвідом, що знаходить своє відображення в змінах і доповненнях до Статуту КПРС. Безумовне дотримання ленінських принципів і норм парт.

життя — необхідна і важлива умова сили і бєздатності партії, зростання її керівної ролі в суспільстві.

В. Ф. Шевченко.

ЛЕНІНСЬКІ ПРЕМІЇ — найвищі почесні державні нагороди, що їх присуджують до дня народження В. І. Леніна (22.IV) за найвидатніші досягнення в галузі науки, техніки, літератури, мистецтва та архітектури. Премії ім. В. І. Леніна засновано постановою Раднаркому СРСР 23.VI 1925. Спочатку їх присуджували тільки за наук. праці. Після 1935 Л. п. не нагороджували. У вересні 1956 ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР прийняли постанову про відновлення присудження Л. п. в галузі науки і техніки й встановлення Л. п. за найвидатніші твори л-ри і мистецтва; 26.III 1969 запроваджено одну (додаково до існуючих) Л. п. за особливо видатні й найталановитіші високодійні твори л-ри та мистецтва для дітей. За положенням, затвердженим постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 17.II 1967, один раз на 2 роки присуджують 31 Л. п., у т. ч. 25 — у галузі науки і техніки, 6 — у галузі л-ри, мистецтва й архітектури. Розмір премії — 10 тис. крб. кожна. Особам, яким присуджують Л. п., присвоюють звання «Лауреат Ленінської премії», вручають диплом, почесний знак та посвідчення. Л. п. присуджують К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР та К-т по Ленінських і Держ. преміях у галузі л-ри, мистецтва й архітектури при Раді Міністрів СРСР. Рішення К-тів про присудження Л. п. набувають чинності після затвердження їх ЦК КПРС і Радіою Міністрів СРСР. Див. також *Міжнародні Ленінські премії «За зміцнення миру між народами»*.

ЛЕНІНСЬКО-КУЗНЕЦЬКИЙ (до 1925 — Кольчугіно) — місто обласного підпорядкування Кем'єрської обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Ілі (прит. Обі). Залізнична станція. 133 тис. ж. (1980). Один з центрів вугледобувної пром-сті *Кузнецкого вугільного басейну*. З-д: «Кузбаселемент», електроламповий, по ремонту гірничого устаткування, напівкоксування, клейовий. Камвольно-сухоний комбінат, підприємства харч. та буд. матеріалів пром-сті. Гірничий технікум, мед. уч-ще. Засн. 1864.

Нагрудний знак лауреата Ленінської премії.

ЛЕНКОВЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ

ЛЕНКОВЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення раннього періоду трипільської культури в урочищі Гамарія біля с. Ленківців Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Відкрите 1947, досліджувалося 1950—53. Виявлено залишки наземних глиняних жител і напіземлянок. Знайдено глиняний посуд, стилізовані культові статуєтки (зображають сидічу жінку), прикраси, знаряддя праці з каменю, кременю і кістки, а також численні кістки тварин.

ЛЕНКОРАНСЬКА НИЗОВИНА — низовина на півдні Аз. РСР, між Талішськими горами Каспійським м. Шир. від 5—6 км на Пд. до 25—30 км на Пн. Поверхня рівнинна, на Сх. заболочена. Клімат вологий, субтропічний, опадів до 1700 мм на рік. У ад. частині — ліси (каштановистий дуб, залізне дерево, самшит та ін.). Район субтропічного землеробства (чай, цитрусові, рис, тунг, тютюн) і шовківництва. На тер. Л. н. та акваторії Каспійського м., що прилягає до неї. — *Кизиллагачський заповідник*.

ЛЕНОТР (Le Nôtre; Lenoître, Le Nôtre, Le Nostre) Андре (12.III 1613, Париж — 15.IX 1700, там же) — франц. архітектор, майстер садово-паркової архітектури. Послідовний раціоналізм класицизму з рисами бароко. Л. створив систему побудови великого регулярного («французького») парку. З 1653 керував роботами в парку Воле-Віконт, у 60-х рр. 17 ст. — в королівських парках Сен-Жермен, Фонтенбло, Шантії, Сен-Клу, Тюїльрі (Париж). У 1662 в Англії склав проєкти Сент-Джеймс-парку в Лондоні та Грінвічського парку. Автор парків Версая.

ЛЕНСЬКИЙ Олександр Павлович (справж. прізвище — Вервицкіт; 1 (13). 1847, Кішинів — 13 (26).X 1908, Москва, похований в Канєні, тепер Черкас. обл.) — рос. актор, режисер, педагог і теоретик театру. За походженням італієць. У 1865—76 грав на провінційній сцені (Самара, Казань, Одеса). З 1876 (з перервою) — актор, а з 1895 — режисер (з 1907 — гол. режисер) *Малого театру* (Москва). Ролі: Чацький, Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Глумов, Паратов («На всякого мудреця доволі простоти», «Безприданниця» О. Островського), Гамлет, Отелло (однойменні трагедії Шекспіра). Постанови спектаклів: «Снігуронька» О. Островського, «Коріолан», «Буря» Шекспіра. Гастролював на Україні, зокрема 1877—79 в Києві. Один із засновників київ. Рос. драматичного т-ва (1879) в Києві. З 1888 викладав у Моск. театр. уч-щі. Серед учнів Л. В. Пашенна, В. Рижова, Е. Турчанинова, О. Остужев, П. Садовський. Тел.: Стаття. Письма. Записки. М., 1950.

Лит.: Зограф Н. Г. Александр Павлович Ленский. М., 1955.

ЛЕНСЬКИЙ [Ленський (Leński), справжн. прізвище — Лещинський (Leszczyński)] Юліан (8.I 1889—21.IX 1937) — діяч польс. і міжнар. комуністичного руху, публіцист. Н. в м. Площку (тепер ПНР) у робітн. сім'ї. З 1905 — член *Соціал-демократії Королівства*

Польського і Литви (СДКПІЛ). У 1909—11 навчався в Ягеллонському ун-ті (Краків). З 1913 — член Варшав. к-ту СДКПІЛ. Один з лідерів розламівців (група польс. с.-д., що тісно співробітничала з більшовиками). Учасник *Поронської наради ЦК РСДРП 1913* з партійними працівниками. Не раз зазнавав ув'язнення. В 1917—18 — член ЦВК груп СДКПІЛ в Росії і редактор газ. «Трибуна». Брав участь у революц. бою у жовтні 1917 в Петрограді. З листопада 1917 — комісар у польс. справах Наркомзату РРФСР. У 1918 — член ВЦВК. В 1919 — нарком освіти Лит.-Білорус. РСР. В 1920 — представник Польс. бюро при ЦК РКП(б) на Україні, редактор газ. «Голос комуністи», уповноважений Польс. ревкому в районі дій Пд.-Зх. фронту; 1921—23 — член Польс. бюро при ЦК РКП(б). У 1924 працював у Французькій КП. З 1925 — член ЦК і Політбюро ЦК Компартії Польщі (КПП). З 1929 — ген. секретар ЦК КПП. Учасник V—VII конгресів Комінтерну, з 1928 — член ВККІ, з 1929 — Президія ВККІ. Автор праць з питань робітн. руху Польщі.

П. М. Калочинський. **ЛЕНСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН** — один з найбільших в СРСР за запасами вугільний басейн. Розташований на Зх. Якут. АРСР і в пн.-сх. частині Краснояр. краю РРФСР. Пл. 600 тис. км². Заг.-геол. запаси вугілля — 1647 млрд. т (1980). У геоструктурному відношенні пов'язаний з Вілюйським прогином *Сибірської платформи* та Передбайкальським і Передтаймирським прогинами. Вугленосна товща представлена осадочними відкладами юрського, крейдового і неогенового віку, вміщує понад 150 вуг. пластів, з яких понад 50 мають робочу потужність більше ніж 1 м. Потужність вуг. пластів юрського віку — до 30 м, крейдового — до 5,6 м, неогенового — до 11 м. Глибина залягання вуг. пластів від 0 до 1800 м (гранична глибина підрахунку). Вугілля буре і кам'яне. Осн. родовища бурого вугілля — Усть-Мархінське, Кемпендйське, Соґо-Хайське, Кангалаське, Кільдямське, Таймирдирське; кам'яного — Джебарики-Хайське, Сонгинське, Сангарське й Чечумське. Кам. вугілля має зольність 10—25%, теплоту згоряння 7400—8600 ккал/кг; буре вугілля — відповідно 10—25% (іноді до 30%) і 6600 ккал/кг. Перші відомості про наявність вугілля на тер. Л. в. 6. належать до поч. 19 ст. Планомірні геологорозвідувальні роботи розпочато 1925. Добувати вугілля почали 1930. Розробляють його шахтним і відкритим способами.

В. Х. Череповський. **ЛЕНСЬКИЙ РОЗСТРІЛ** — розправа царських військ 4 (17).IV 1912 над страйкуючими робітниками золоторозробок, розташованих на р. Лені та її притоках Ольокмі й Вітімю. Власниками золоторозробок були англ. та рос. капіталісти і члени царської родини. Умови праці на копальнях були надзвичайно тяжкі: тривалий робочий день гірників, відсутність охорони праці. Частина й без того низь-

кої заробітної плати йшла на штрафи, поганим було харчування. Страйк почався стихійно 29.II (13.III) на Андрєєвській копальні. Осн. вимоги страйкарів — 8-годинний робочий день, збільшення заробітної плати на 30%, скасування штрафів, поліпшення постачання. На серед. березня страйк охопив усі копальні (понад 6 тис. робітників). Керували ним Центр. страйковий к-т (голова — більшовик П. Н. Баташев) і Центр. бюро. Вночі проти 4 (17).IV було заарештовано майже всіх членів страйкового к-ту. Мирний похід робітників, які вирушили вранці наступного дня до Надеждинських копалень, щоб оскаржити незаконні дії поліції, військ. команда зустріла залпами. Було вбито 270 і поранено 250 чол. Страйк тривав до 12 (25).VIII. Л. р. викликав обурення пролетаріату всієї країни (див. *Квітнево-травневі політичні страйки 1912*). «Ленський розстріл», — писав В. І. Ленін, — став приводом для переходу революційного настрою мас у революційне піднесення мас» (Повне збір. тв., т. 21, с. 323).

О. Ф. Овсенко. **ЛЕНТО** (італ. lento — повільний) в музиці — повільний темп, швидкий за *ларго*.

«ЛЕНФІЛЬМ», Ленінградська орденна Леніна кіностудія «Ленфільм» — одна з найбільших рад. кіностудій. Створена 1918 в Петрограді. За час існування назва змінювалась, з 1936 має сучасну назву. Перший звуковий фільм студії — «Одна» (1931), перший кольоровий — «Мусоргський» (1950). На студії в різні роки працювали режисери: Г. І. С. Васильєв, С. Герасимов, Ф. Ерлер, О. Зархі, Г. Козінцев, О. Іванов, В. Петров, Л. Трауберг, Й. Хейфіц, С. Юткевич; оператори: А. Москвін, С. Беляєв; художники Е. Єней та ін. На «Л.» були створені видатні твори рад. кіномистецтва: «Уламок імперії», «Зустріч», «Чапаяв», трилогія про Максима, «Депутат Балтики», «Петро І», «Великий громадянин», «Комсомольське», «Гамлет», «Початок», «Монолог», «Премія» та ін. В 1935 студія нагороджена орденом Леніна, 1976 — Трудового Червоного Прапора.

ЛЕНЦ Еміль Християнович [12 (24). II 1804, Дерпт, тепер Тарту — 29.I (10.II) 1865, Рим] — рос. фізик, член Петербурзької АН (з 1830). Навчався в Дерптському ун-ті (1820—23). В 1823—26 був фізиком під час кругосвітньої подорожі на шлюпі «Предприятіє». З 1836 очолює кафедру фізики і фіз. географії Петерб. ун-ту (з 1863 — ректор). Осн. наук. праці — в галузі електромагнізму. Встановив (1833) правило визначення напрямку індукційного струму (див. *Ленца правило*). Незалежно від Дж. П. Джоуля відкрив (1842) закон теплової дії електр. струму (див. *Джоуля — Ленца закон*).

ЛЕНЦА ПРАВИЛО, Ленца закон — основне правило, за яким визначають напрям електричного струму, що виникає внаслідок електромагнітної індукції. Встановив 1833 Е. Х. Ленц. За Л. п., індукційний струм напрямлений

О. П. Ленський.

Ю. П. Ленський.

Е. Х. Ленц.

М. М. Ленчовська.

так, що створений ним *магнітний потік* намагається перешкодити зміні магн. потоку, який викликав цей струм. Л. п. є наслідком *енергії збереження і перетворення закону*.

ЛЕНЧОВСЬКА Меланія Михайлівна (н. 14.1.1939, с. Раковець, тепер Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1968. З 1956 — ланкова колгоспу «Прогрес» Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Ланка, яку очолює Л., прославилася високими (понад 700 ц. коренів з кожного га) сталими врожайми цукр. буряків. Л. на XXV з'їзді Компартії України обрана кандидатом членки ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛЕО (Лео) Андре (справж. ім'я та прізвище — Леоні Шансе; 1829, Лузінья — 1900, Париж) — франц. письменник і публіцист, діячка Паризької комуни. Після поразки Комуни — в еміграції. На батьківщину повернулася 1880. Світогляд Л. формувалася під впливом *утопічного соціалізму*, тяжіла до *бакунізму*. В романах «Стара діва» (1864), «Скандальний шлюб» (1862), «Розлучення» (1866) тощо виступала з критикою бурж. сім'ї і шлюбу, викривала мораль пануючих класів і обстоювала ідею жіночої емансипації. Багато уваги приділяла проблемам виховання (роман «Дві дочки мосьє Плішона», 1865, та ін.). Першим перекладачем творів Л. рос. мовою була Марко Вовчок.

ЛЕОН (Леона) Карлос Аугусто (н. 20.X.1914, Каракас) — венесуел. поет, публіцист, громад. діяч. Член Компартії Венесуели з 1937. В 1937—39, 1953—58 — в еміграції (Мексика). Перша книга — зб. віршів «Живі кроки» (1940). Центр. тема поезії Л. — боротьба народів Лат. Америки за незалежність, героїка нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39, актуальні соціальні проблеми після закінчення 2-ї світової війни. Автор збірок «З життям наодинці» (1948), «Три поєми» (1951), поеми «Я Леніна співаю» (в перекл. укр. мовою надруковано фрагменти в журн. «Всесвіт», 1962, № 4; 1967, № 11), публіцистичних книг «Москва — місто Людини» (1949) та «Смерть у Голлівуді» (1950). З 1953 — член Всесвітньої Ради Миру. Золота Медаль Миру, 1952. Окремі вірші Л. перекладено укр. мовою. Тв.: Рос. перекл. — Избранное, М., 1959. Ю. В. Поляничук.

ЛЕОН (Леон) Марія Тереса (н. 1905, Логроньо, провінція Бургос) — ісп. письменниця. Член Компартії Іспанії. В 1930—34 разом з чоловіком Р. Альберті та С. М. Архонадою видавала прогресивні літ. журнали. В роки нац.-революц. війни в Іспанії 1936—39 писала нариси про білців нар. армії, статті про революц. театр, п'єси для фронту, солдатські пісні. В 1939 разом з чоловіком емігрувала (Франція, Аргентина, Італія). В 1975 повернулася на батьківщину. Автор збірок по-

вед «Злощасна в коханні», «Ти помереш на чужині...» (1942), зб. «Чарівні казки», істор. повістей «Сід Вовуник» (1957), «Хімена». Роман «Чесна гра» (1959) — про події в Іспанії 1937. В 1964 була в Києві на святкуванні 150-річчя з дня народження Т. Шевченка.

Тв.: Рос. перекл. — Сид Вовуник, М., 1958; Хімена. Верность и долг, М., 1971. Р. Ф. Еспрела-Льоніс.

ЛЕОН — історична область у Центр. Іспанії. В 10—13 ст. на тер. Л. існувало королівство Леон, яке 1037—65, 1072—1157 і з 1230 утворювало з *Кастілією* єдине Леон-Кастільське королівство. З 1479 Л. — в складі об'єднаної Іспанії. В адм. відношенні тер. Л. поділяється на провінції Леон, Самора, Саламанка. Гол. місто — Леон.

ЛЕОН — місто на Пн. Іспанії, в істор. обл. Леон, адм. ц. однойменної провінції. Вузол з-ць, аеропорт, 105,2 тис. ж. (1971). Підприємства металообр., хім., фарм., текст., шкіряної, керамічної, харч. пром-сті, археол. музей. Архіт. пам'ятники: романська церква Сан-Ісідоро (11—12 ст.); «Пантеон королів», 11 ст.), ринноготичний собор (1205—88, добудовувався в 14—15 ст.), монастир Сан-Маркос (16—18 ст., арх. Хуан де Бадахос та ін.; тепер археол. музей). Л. засн. як рим. військ. табір.

ЛЕОН — місто в центр. частині Мексика. Вузол автошляхів, 454 тис. ж. (1970). Гол. центр шкіряно-взут. пром-сті країни. Численні підприємства по переробці с.-г. продукції. Розвинуті також металообр., хім. і текст. пром-сті. Торг. центр. с.-г. району Поблизу Л. — видобування руд кольорових металів, золота й срібла. Засн. 1576.

ЛЕОН — місто на Зх. Нікарагуа, адм. ц. департаменту Леон. Вузол з-ць. Понад 62 тис. ж. (1972). Підприємства харч. пром-сті (переробка продукції с. г.). Меблена ф-ка. Торг. центр с.-г. району (бавовна, цукр, тростина, продукти тваринництва). Нац. ун-т (засн. 1812). Л. засн. 1524, 1609 зруйнований землетрусом (руїни в 30 км від сучас. міста). До 1857 був столицею країни. Архіт. пам'ятки ісп. колоніального періоду.

ЛЕОНАРДО ДА ВІНЧІ (Leonardo da Vinci; 3.IV.1452, Вінчі, поблизу Флоренції — 2.V.1519, замок Клу, поблизу Амбуаза, Турень, Франція) — італ. живописець, скульптор, архітектор, вчений та інженер, представник доби Високого Відродження. В 1467—72 навчався в майстерні А. дель Верроккьо. В ранній період творчості Л. да В. багато уваги приділяв скульптурі (роботи не збереглися); з живописних творів цього часу відомі: голова ангела на картині Верроккьо «Хрещення» (нісля 1470), «Благовіщення» (бл. 1474), обидва — в Галереї Уффіці у Флоренції; т. з. «Мадонна Бенуа» (бл. 1478, ДЕ). В 1481 або 1482 Л. да В. переїхав до Мілана, де працював при дворі правителя Л. Моро. В т. зв. міланський період (1482—99) створив картини «Мадонна в скелях» (1483—94, Лувр), «Мадонна Літта» (близько 1485—90, ДЕ), а також настін-

ний розпис у трапезній монастиря Санта-Марія делье Граціє в Мілані «Таємна печера» (1495—97). В Мілані Л. да В. розробляв різні варіанти «ідеального міста» й центральну-купольного храму. Наприкінці 1499, у зв'язку з ваяттям Мілана французами, Л. да В. повернувся до Флоренції, де створив картон «Битва при Анг'ярі» (1503—06, не зберігся, відомий за копіями) для розпису в Палаццо Веккьо. Одним з найвідоміших творів Л. да В. є портрет Мони Лізи (т. з. «Джоконди», бл. 1503, Лувр), в якому художник передав жіночість молодого флорентійки, складність її психологічного стану. Збереглися також картини «Св. Анна з Марією і немовлям Христом» (1500—07), «Іоанн Хреститель» (бл. 1513—17, обидві — Лувр). Значне місце в творчій спадщині Л. да В. належить малюнкам, в яких відтворено постаті людей в різних ракурсах, міміку та анатомію людини, будову рослин тощо. Збереглися записні книжки й рукописи Л. да В. (бл. 7 тис. аркушів з малюнками, які його учень Ф. Мельці зібрав і видав під назвою «Трактат про живопис»). У своїх творах Л. да В. виступав проти умовного реліг. мистецтва; як художник відтворював реальний світ, базуючись на наукових знаннях і підводячи під свій реалістичний метод науково-теоретичну основу. Творчість Л. да В. була найвищим досягненням доби Відродження.

Наукова і художня творчість Л. да В. пройнята передовими для свого часу філос. ідеями. Він визнавав об'єктивність, матеріальність, пізнаваність зовн. світу, сформулював деякі принципи *механістичного матеріалізму*, висловив ряд глибоких діалектич. здогадок про єдність можливості і дійсності, виникнення і зникнення, про переходи матерії з одного стану в інший. Заперечуючи церк. одкровення як джерело знань, Л. да В. доводив, що істина є продуктом дослідного, експериментального вивчення природи. Вважаючи основою пізнання дослід, експеримент, Л. да В. водночас великого значення надавав теорії. Погляди Л. да В. значно вплинули на розвиток філософії епохи Відродження. Як архітектор та інженер Л. да В. розв'язував важливі проблеми будівництва, військ.-інженерної справи, гідротехніки; винайшов ряд приладів, механізмів і машин; працював над конструкціями літальних апаратів, важких за повітря; подав ідею *парапюта* тощо. Праці з фізики стосувались гол. чин. *механіки*, й особливо *оптики*, з математикі — перетворення рівновеликих площ і об'ємів, дослідження серпків, обчислення площі еліпса «*енедодільних*» *методом*. В астрономії Л. да В. належали передові космологічні ідеї. Він вважав *Всесвіт* безмежним, фізично однорідним, заперечував *геоцентричну систему світу*. Л. див. на окремому аркуші, с. 336—337, а також на окремих аркушах до статей *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369; *Відродження*, т. 2, с. 272—273; *Графіка*, т. 3, с. 144—145.

Леонардо да Вінчі. Автопортрет. Сангіна. Близько 1510—13. Бібліотека. Турін.

Г. М. Леоніда.

Л. М. Леоніда.

Р. Леонкавалло.

ЛЕОНАРДО ПІЗАНСЬКИЙ

Лит.: Гуковский М. А. Леонардо да Винчи. Л.—М., 1967; Джилезон А. К. Леонардо да Винчи. М., 1974. Л. М. Сак (образотворче мистецтво). **ЛЕОНАРДО ПІЗАНСЬКИЙ** (Leonardo Pisano; Фібоначчі (Fibonacci), бл. 1170, Піза — після 1228) — італ. математик. Під час мандрівок по Сходу ознайомився з досягненнями араб. математиків; здобув знання поширював на Заході. Осн. праці «Libro Abaci» (1202) — трактат з арифметики (інд. цифри, Фібоначчі числа), алгебри (до квадратних рівнянь включно) та «Practica Geometriae» (1220) є першими творами, що містять задачі на застосування алгебри до геометрії.

ЛЕОНЕ — грошова одиниця Республіки Сьєрра-Леоне, поділяється на 100 центів. За офіц. курсом 1 Л. дорівнює 1,1 дол. США (вересень 1979).

ЛЕОНІД (Λεωνίδας; 508 або 507 до н. е., Спарта — 480 до н. е., Фермопіли) — цар Спарти 488—480 до н. е. Під час греко-перських воєн разом з Еврібіадом 481 до н. е. очолював об'єднане військо грец. полісів. Загинув у битві біля Фермопіли, прикриваючи з невеликим загонем відступ осн. частини грец. війська. В античній лірі ім'я Л. — символ патріотизму.

ЛЕОНІДЗЕ Георгій Миколайович (15 (27).XII 1899, с. Патардзеулі, Кахетія, тепер Сагареджойського р-ну Груз. РСР — 9.VIII 1966, Тбілісі) — груз. рад. письменник, нар. поет Грузії (з 1959), акад. АН Груз. РСР (з 1944). Член КПРС з 1945. Друкуватися почав 1911. З 1918 — член групи груз. символістів «Голубі роги»; згодом відійшов від символізму. Перша зб. віршів вийшла 1939. Створив шедеври груз. лірики: «Побачення кипчака», «Ніношмида-ська ніч», «Ніно Чавчавадзе», «Пісня першого снігу», «Цесарка», «Оде» та ін. Автор епічної поеми «Дитинство і юність» (1939; Держ. премія СРСР, 1941), поем «Портрета» (1951; Держ. премія СРСР, 1952), «Самгорі» (1950) та ін., зб. оповідань «Чарівне дерево» (1962), кіносценаріїв. Досліджував історію груз. ліри. Україні присвятив вірші «Тарасові Шевченку», «Радянська Україна», цикл «У Миргороді». Перекладач груз. мовою творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, окремих розділів «Слова о полку Ігоревім». Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 125.

Тв.: Укр. перекл. — Вибране. К., 1949; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 2. К., 1961; Олень помирає в горах. В кн.: Сузір'я, в. 2. К., 1968; Рос. перекл. — Стихи. Тбилисі. 1969; Волшебное дерево. М., 1977. Р. Ш. Чичава.

ЛЕОНІДИ — метеоритний потік з радіантом у сузір'ї Лева. Спостерігаються в серед. листопада. Пов'язані з кометою 1866 I, що має період обертання 33 роки. У 1766, 1799, 1833, 1866 і 1966 Л. спричинили густий зоряний дощ. В ін. роки видно незначну кількість метеоритів цього потоку.

ЛЕОНІДОВ Леонід Миколайович [справж. прізвище — Вольфензон; 22.V (3.VI) 1873, Одеса — 6.VIII

1941, Москва] — рос. рад. актор, режисер і педагог, нар. артист СРСР (з 1936). Акторську діяльність почав 1896 в Київ. Театрі «Соловцов». З 1903 — актор МХТ (з 1920 — МХАТ). Ролі: Лопухін («Вишневий сад» Чехова), Дмитро Карамазов («Брати Карамазови» за Достоевським), Плюшкін («Мертві душі» за Гоголем), Бородин («Страх» Афіногенова), Отелло («Отелло» Шекспіра). З 1918 знімався в кіно. З 1935 — викладач. 1939—41 — худож. керівник Держ. ін-ту театр. мист. ім. А. Луначарського, Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 125. Тв.: Воспоминания, статьи, беседы, переписка, записные книжки. М., 1969.

ЛЕОНІНСЬКИЙ ВІРШ (за ім'ям лат. поета 12 ст. Лео) — вірш з внутрішнім римунням, Леоніні-ська рима зустрічається вже в античній лірі (Вергілій, Овідій), але поширення набула в середньовічній поезії. В укр. поезії 17—18 ст. різновидом Л. в. був чотирнадцятизрядковий вірш з повторенням складів перед великою та малою цезурами і в кінці суміжних рядків. Наприклад: «Чиста птіца/голубица/такоу прав имбеть:// Буде мсто, гдє нечисто, // тамо не почіет» (Г. Кониський). Л. в. був перехідною формою від силabisного до силabisно-тоничного вимовлення. Г. К. Сидоренко.

ЛЕОНКАВАЛЛО (Leoncavallo) Руджеро (25.IV 1857 Неаполь — 9.VIII 1919, Монтекатіні, поблизу Флоренції) — італ. композитор. Один із засновників оперного веризму. Навчався в консерваторії в Неаполі. В 1878 закінчив Болонський ун-т. Написав бл. 20 опер, серед яких найвідоміші — «Паяци» (1892), «Богема» (1897), «Заза» (1900). Л. — автор балету «Життя маріонетки», оперети «Корольова троянда» (1912), фп. п'єс, романсів (зокрема романсу «Світланка»). Л. підтримував стосунки з укр. співаками С. Кричевницькою, І. Алчевським, О. Мишурою, якому подарував кланір опери «Паяци». Портрет с. 125.

ЛЕОНОВ Віктор Миколайович [н. 8 (21).XI 1916, м. Зарайськ, тепер Моск. обл.] — капітан 2-го рангу, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. У ВМФ з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир загону мор. розвідників, брав участь у боях на Півночі, за визволення від нім.-фашист. загарбників м. Петсамо (тепер Печенга) та пн.-сх. районів Норвегії. В серпні 1945 Л. відзначився при висадці мор. десанту в Пн. Кореї. В 1950 закінчив вище військ.-мор. уч-ще ім. С. М. Кірова. З 1956 — у запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛЕОНОВ Євген Павлович (н. 2.IX 1926, Москва) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1955. Закінчив Моск. драм. студію (1947). З 1948 — актор в Моск. драм. театрі ім. К. Станіславського, з 1968 — в Театрі ім. В. Маяковського, з 1972 — в Театрі ім. Ленінського комсомолу. Ролі:

в театрі — Ларіосік («Дні Турбіних» Булгакова), Креон («Антигона» Аюя), Ванюшин («Діти Ванюшина» Найденова), Іванов («Іванов» Чехова) та ін.; в кіно — Шулейкін («Смугастий рейс»), Шибалок («Донська повість»), Іван Приходько («Білоруський вокзал»), бригадир Потапов («Премія»), Ламме Гудзак («Легенда про Тіля»). Держ. премія СРСР, 1976.

ЛЕОНОВ Леонід Максимович [н. 19 (31).V 1899, Москва] — рос. рад. письменник, акад. АН СРСР (з 1972), засл. діяч мист. РРФСР (з 1949), Герой Соціалістичної Праці (1967). Друкуватися почав 1915. У ранніх прозових творах порушував соціально-філос. і моральні проблеми. Роман «Борсуки» (1924) — про класову боротьбу на селі, побут передреволюц. моск. міщанства, шлях труд. селянства до нового життя. Антиміщанські мотиви продовжив у філос. романі «Злодій» (1927, нова ред. — 1959), повістях «Провінційні історії», «Біла ніч» (обидві — 1928), п'єсах «Утиловськ» (1928), «Приборкування Бадашкіна» (1928). Автор романів «Соть» (1930) — про соціалістичне будівництво, героїку творчої праці на засадах колективізму; «Скутаревський» (1932), «Дорога на океан» (1935), п'єс «Половчанські сади» (1938), «Вовк» (1939), «Звичайна людина» (1941), «Золота карета» (1946, 2-а ред. — 1955, 3-я — 1964), п'єс «Навала» (1942, Держ. премія СРСР, 1943, нова ред. — 1964), «Льонущка» (1943), повість «Здобуття Великошумська» (1944), роман «Російський ліс» (1953, Ленінська премія, 1957) — про мужність і героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни і моральні проблеми сучасності. Публіцистичні твори, літ.-критичні праці; сатиричний кінопамфлет «Втеча містера Мак-Кінлі» (1961; однойм. фільм, 1975; Держ. премія СРСР, 1977). Деякі п'єси Л. поставлені на сцені укр. театрів. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1969—1972; Публицистика. М., 1976. Укр. перекл. — Звичайна людина. К., 1953; Російський ліс. К., 1979; Борсуки. К., 1971.

Лит.: Крух І. Т. Леонід Леонов. К., 1979; Малиновська М. Ю. Древо дружби. Леонід Леонов і Україна. К., 1979; Власов Ф. Х. Епос мужества. М., 1979. Н. І. Чорна.

ЛЕОНОВ Олексій Архипович (н. 30.V 1934, с. Листьянка Тисульського р-ну Кемер. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1965, 1975), генерал-майор авіації. Член КПРС з 1957. Закінчив Чугуївське військ.-авіац. училище (1957) і Військ.-пов. інж. академію ім. М. Є. Жуковського (1968). З 1960 — в загоні космонавтів. 18.III 1965 разом з П. І. Беляєвим як другий пілот здійснив політ на косміч. кораблі «Восход-2». В польоті Л. уперше в світі вийшов у косміч. простір і провів там 12 хв. Разом з В. М. Кубасовим як командир корабля «Союз-19» брав участь (15—21.VII 1975) у першому в історії космонавтики спільному рад.-амер. польоті за програмою ЕПАС. У цьому польоті вперше здійсни-

В. М. Леонов.

Є. П. Леонов.

Л. М. Леонов.

О. А. Леонов.

но стикування косміч. кораблів «Сюжет» і «Аполлон» (Т. Стаффорд, В. Бранд і Д. Слейтон), випробувано на практиці нові засоби стикування, проведено астрофізичні, медико-біологічні, технологічні та генфізичні дослідження.

ЛЕОНОВА Дар'я Михайлівна [9. (21). III 1829, за ін. даними, 4 (16). III 1834, Вишній Волочок, тепер Калінін. обл. — 25. I (6. II) 1896, Петербург] — рос. співачка (контральто), драм. актриса і педагог. Навчалась у Петерб. театр. уч-щі, вдосконалювала майстерність у Берліні й Парижі в Дж. Мейєрбера та Д. Обера. В 1851—73 виступала на сценах петерб. театрів та у Великому театрі в Москві. Партия: Вая («Іван Сусанин»), Рагмир («Руслан і Людмила») Глинка, Рогнеда («Рогнеда» Серова). Концертувала в Росії (зокрема, на Україні разом з М. Мусоргським, 1879), за кордоном. Її шанобливо ставилась до укр. культури: виконавиця ролей Тетяни («Москальчарівник» Котляревського), Оксана («Запорожець за Дунаєм», С. Гулака-Артемовського, Петербург, 1863), укр. нар. пісень в обробці Серова (зокрема, в концерті на користь родичів Шевченка, Петербург, 1861), романсів Мусоргського на слова Шевченка «Гопак» та «На Дніпрі».

Р. Я. Пилипчук.
ЛЕОНТОВИЧ Володимир Григорович [15 (27). VII 1881, м. Гадяч, тепер Полтав. обл. — 29. IV 1968, Київ] — укр. рад. інженер-будівельник і вчений, професор (з 1940). Після закінчення (1906) Київ. політех. ін-ту проводив інженерно-геодезичні дослідження на Волині, займався відбудовою архітект. пам'яток у м. Житомирі, реставрував замок в м. Острозі, спорудив (за проектом арх. В. М. Максимова) храм-пам'ятник на *жовтих могилах* під м. Берестечком. З 1914 працював у Києві на інженерних посадах, викладав у київських вузах (політехнічному, інженерно-будівельному, художньому та ін. ін-тах). Осн. праці — з питань, пов'язаних із застосуванням геодезії в буд. справі.

І. С. Ландишев.
ЛЕОНТОВИЧ Микола Дмитрович [1 (13). XII 1877, Селевіччі, присілок Монастирок, тепер село Немирівського р-ну Вінн. обл. — 23. I 1921, с. Марківка, тепер Телішського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. композитор, хоровий диригент, муз.-громадський діяч, педагог, збирач муз. фольклору. В 1898 закінчив духовну семінарію в Кам'янці-Подільському. В 1899—1902 працював учителем у с. Чукові на Поділлі (створив учнівський симф. ансамбль, інструментував для нього укр. нар. мелодії). В 1901 Л. уклав свою першу збірку обробок нар. пісень для хору а капела. В 1902 — викладач співів у церковно-учительській школі в Вінниці. В 1903 видав «Другу збірку пісень з Поділля». В 1903—04 відвідував лекції та консультації навч. класів Петерб. придворної співацької капели й склав іспит на звання регента. З 1904 — учитель залізнич. школи на ст. Гришине (тепер Красноармійське Донец. обл.), де організував хор робітників-залізничників (вперше на Україні). Л. був зв'язаний з революц. рухом 1905, брав участь у розповсюдженні нелегальної ліри. Переслідуваний поліцією, оселився в Тульчині, де став учителем у єпархіальному жіночому уч-щі. В 1909—14 брав уроки з теорії композиції в Москві (у проф. Б. Яворського), згодом — у Києві. Після Великої Жовт. соціалістич. революції перейшов до Києва, працював у рад. держ. апараті, був комісаром першої укр. держ. капели, викладачем Муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка. Тут Л. написав багато хорів на основі нар. пісень, 4 хорові поеми на тексти укр. поетів («Легенда», «Моя пісня», «Літні тони», «Льодолом»). У 1919 в зв'язку з окупацією Києва денікінцями повернувся до Тульчина, де керував червоноармійською самодіяльністю і створив обробки революц. пісень («Інтернаціонал», «Варшав'янка», «Ми ковалі» та ін.). Почав працювати також над фантастичною оперою «На русалчині великдень», але закінчити не встиг. Зберігся I-й акт, який закінчив, відредатував та оркестрував М. Скорик. Під назвою «Русалчині луки» оперу 1977 поставив Київ. театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Л. — один з видатних майстрів класичних обробок укр. нар. пісень (понад 150). Серед них «Пряля», «Козака несуть», «Женчик-бренчик», «Дударик», «Зашуміла ліщинишка», «Ой за-за гори кам'яної», «Піють півні», «Щедрик». Цей жанр він збагатив новими формами, розвиваючи принципи варіаційності. Леонтович є творцем хорової мініатюри на основі текстів і мелодій народних пісень. Мистецькі принципи Л. знайшли свій розвиток у творчості укр. рад. композиторів П. Коцицького, М. Вериківського, Л. Ревуцького, Є. Козака та ін. Композитор загинув від руки бандита в хаті свого батька в с. Марківці.

Лит.: М. Д. Леонтович. Збірка статей та матеріалів. К., 1947; Гордійчук М. М. Микола Леонтович. К., 1974; Теорист М. Леонтовича. К., 1977; Гордійчук Н. Миколай Леонтович. К., 1977.

ЛЕОНТОВИЧ Михайло Олександрович [п. 22. II (7. III) 1903, Петербург] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1946). Син О. В. Леонтовича. Закінчив Моск. ун-т (1923). В 1929—34 працював у Фіз. ін-ті Моск. ун-ту, 1934—41 і 1946—52 — в Фіз. ін-ті АН СРСР, з 1951 — в Ін-ті атомної енергії. Осн. наук. праці — з електродинаміки, фіз. оптики, статистичної фізики, термодинаміки, квантової механіки, теорії коливальн. акустики, радіофізики. В 1951 очолював в СРСР теор. дослідження з фізики плазми і термоядерного синтезу. Розробив інтер'єрну теорію плазми. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1958.

ЛЕОНТОВИЧ Олександр Васильович [20. X (1. XI) 1869, Київ — 15. XII 1943, Москва] — укр. рад. фізіолог та гістолог, акад. АН УРСР (з 1929), засл. діяч науки УРСР (з 1939). Батько М. О. Леонтовича. Закінчив Київ. ун-т

(1893). З 1898 — викладач с.-г. відділення Київ. політех. ін-ту; з 1913 — професор Моск. с.-г. ін-ту (з 1923 — Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тимирязева); з 1936 — зав. відділом Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР. Праці гол. чин. з питань фізіології та гістології *вегетативної нервової системи*. Експериментально встановив подвійну *іннервацію* шкіри (1900), запропонував теорію про *нейрон* як апарат змінного струму (1928—39), опрацював питання фізіол. *регенерації* нервової системи тощо. Удосконалив методику фарбування нервової тканини.

Лит.: Бодрова Н. В., Краюхін Б. В. Видатний радянський фізіолог О. В. Леонтович. К., 1950.

ЛЕОНТОВИЧ Павло Іванович (літ. псевд. — Павло з Шуткова; 9. III 1825, с. Шутків, тепер ПНР — 19. V 1880, с. Руда, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник. Закінчив Перемишльську духовну семінарію (1852). Літ. діяльність почав 1849. Один з видавців зб. «Лірвак з-над Сяна» (Перемишль, 1852). Автор віршів, байок, оповідань і статей, опублікованих у журналах «Новини», «Вечерниці», газ. «Слово», збірниках «Зоря галицька як альбум» (1860) і «Галичанин».

Р. Я. Пилипчук.
ЛЕОНТОВИЧ Теодор (Богдан) Іванович (1812, с. Шутків, тепер ПНР — 30. XI 1886, с. Новосілка, тепер Буцацького району Терноп. обл.) — укр. письменник, композитор і музичний критик. Один із засновників газ. «Зоря галицька» (1848). Працював у газ. «Основа» (Львів; 1870 — 71). Автор популярних пісень. У ст. «Сьомі роки смерті Тараса Шевченка у Львові» (1868) перший оцінив муз. твори М. Вербицького і М. Лисенка на текст «Заповіту».

Р. Я. Пилипчук.
ЛЕОНТЬЕВ (Леонтьєв) Василь (п. 5. VIII 1906, Петербург) — амер. економіст. У 1925 закінчив Ленінгр. ун-т, навчався в Берліні (1925—28). В 1931 емігрував у США, викладав у Гарвардському ун-ті. Дослідження Л. стосуються процесів заміщення одних частин сусп. продукту іншими (за участю й натуральною формою) в галузях капіталістичної економіки. Автор методу екон. аналізу «втрата-випуск». Розроблені Л. принципи бурж. економісти намагаються застосовувати в практиці прогнозування й програмування капіталістичної економіки. Гол. вадою праць Л. є підміна наук. теорій вартості й доданою вартості вульгарними концепціями «факторів виробництва» та «внтра виробництва», які ігнорують антагоністичну основу капіталістичного виробн. Нобелівська премія, 1973.

ЛЕОНТЬЕВ Олексій Миколайович [5 (18). II 1903, Москва — 21. I 1979, там же] — рос. рад. психолог, дійсний член АПН РРФСР (з 1950), АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1948. Закінчив Моск. ун-т (1924) і з 1926 викладав у вузах. У 1931—35 працював на Україні. З 1941 — професор Моск. ун-ту. Почесний член багатьох зарубіж. академій. Досліджував гол. чин. проблеми розвитку

М. Д. Леонтович.

М. ЛЕОНТОВИЧ

1890-1891

М. Д. Леонтович. Титульна сторінка книги «Хорові твори». Київ 1961.

М. О. Леонтович.

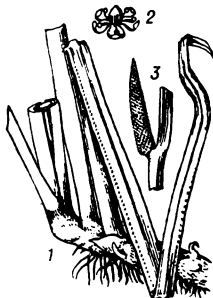
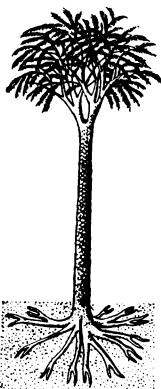

О. В. Леонтович.

ЛЕОПАРД

Леопард.

Лепеха звичайна:
1 — кореневище; 2 —
квітка; 3 — суцвіття.Лепідодендрон типу
Lepidodendron obova-
tum.

психіки, вивчав питання *інженерної психології*. Автор книги «Проблеми розвитку психіки» (1959, 3-є вид., 1972; Ленінська премія, 1963), монографії «Діяльність. Свідомість. Особистість» (1975; 2-е вид.) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

О. Т. Губко.

ЛЕОПАРД, барс, пантера (*Panthera pardus*, синонім *Felis pardus*) — хижий ссавець роду *пантера*. Довж. тіла до 160 см, маса до 75 кг. Волоссяний покрив густий, пухнастий, найчастіше жовтуватого до колору, з чорними плямами, іноді чорний (чорна пантера). Л. поширений в Африці (крім Сахари), Пд.-Сх. Азії й Пд.-Сх. Європі. В СРСР — у Туркменії, Уссурійському краї та на Кавказі (дуже рідко). Населяє рівнинні та гірські ліси. Живиться Л. переважно дикими (косулями, вівцями, оленями та ін.), іноді свійськими тваринами. Самка в січні — лютому після майже 3-місячної вагітності народжує 2—5 малят. Л. — хутровий звір. Необмежене полювання призвело до зменшення чисельності його. У зв'язку з цим в СРСР леопард взятий під охорону закону і включений до *Червоної книги*. Викопні рештки Л. відомі з плейстоцену. На тер. України рештки Л. відомі з розкопок в районі Ольвії (с. Парутине Миколаїв. області).

О. П. Корнеев.

ЛЕОПАРДІ (Leopardi) Джакомо (29.VI 1798, Реканаті, провінція Марке — 14.VI 1837, Неаполь) — італ. письменник. У віршах «До Італії» (1818), «На пам'ятник Данте...» (1819) та ін. ідеалізував античність, протиставляючи їй сучасну йому дійсність. Атеїст і матеріаліст у поглядах на природу, Л. песимістично дивився на сусп. життя тогочасної Італії та Європи в цілому. Ненависть до деспотизму, гуманізм і порив до свободи поєднувалися в його поезії з ідеєю вселиха світового зла, що приречене людину на страждання. Автор збірок «Вірші» (1824), «Пісні» (1831), «Діалоги й думки» (1827). Значною мірою ще класицистична за формою, поезія Л. — романтична за змістом. Укр. мовою вірші Л. перекладав П. Грабовський, прозові діалоги — П. Карманський. Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Співець К., 1972; Рос. перекл. — Лирика, М., 1967; Етика і естетика, М., 1978.

Д. С. Навіайко.

ЛЕОХАР (Λεωχάρης) — давньогрец. скульптор доби пізньої класики. Працював в серед. 4 ст. до н. е. у Афінах, Олімпії, Дельфах, Галікарнасі (разом із Скопасом), а також при дворі *Александра Македонського*. Твори: група «Александр на полюванні на левів», статуї царів Македонської династії для будинку Філіппейона (Олімпія). До нашого часу дійшли статуї в мармурових рим. копіях, які вважають роботами Л.: «Аполлон Бельведерський» і «Викрадення Ганімеда» (обидві — музей Піо-Клементіно, Ватикан), «Артеміда Версальська» (Лувр). Іл. див. до статті *Аполлон*, т. 1, с. 223; *Артеміда*, т. 1, с. 256.

ЛЕП — скорочена назва *лінії електропередачі*.

ЛЕПЕЛЕТЬЕ ДЕ СЕН-ФАРЖО (Lepeletier de Saint-Fargeau) Луї Мішель (29.V 1760, Париж — 20.I 1793, там же) — діяч *Великої французької революції, якобинець*. Депутат *Генеральних штатів*. Під впливом революц. подій став на бік демократичних елементів. Згодом приєднався до якобінців, був обраний до *Конвенту*. Склавав «План національного виховання», яким передбачав запровадження єдиної заг. безплатної освіти дітей, організацію т. з. будинків нащ. виховання (з інтернатами) на утриманні держави, де б діти всіх станів здобували однакову освіту й одержували революц.-громад. виховання. Навчання мало бути світським, велика увага приділялася фіз. праці. «План національного виховання» схвалив Робесп'єр, який і доповнив цей план Конвенту (13.VII 1793). Однак його не було запроваджено в життя. Під час революції голосував за страту короля. Вбитий роялістами.

ЛЕПЕТЕНКО Семен Михайлович (1899—1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. З 1916 — матрос Чорноморського флоту. Брав участь у встановленні Рад. влади в Севастополі. З лютого 1918 — член Севастопольської Ради військ. і робітн. депутатів. З липня 1918 — комендант Волзької військ. флотилії, потім — нач. оперативного відділу штабу флотилії. В кін. 1918 очолив загін моряків-українців, які вирушили на Укр. фронт. У 1919 — командир Західнопрської бригади бронеполків (пізніше д-зії), що вела бойові дії на Україні проти петлюрівців і білогвардійців. У 1924—31 — на дипломатичній роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ЛЕПЕХА, айр (*Acorus*) — рід рослин родини ароїдних. Багаторічні трави з повзучим кореневищем і довгими (1 м) мечовидними дорядно розташованими листками. Квітки дрібні, двостатеві, зеленувато-жовтуваті, зібрані в початок. 2 види. Л. звичайна (*A. calamus*) має характерний приємний запах, поширена в Європі, Азії, Пн. Америці. Ростає на болотах, болотистих луках, по берегах річок і озер. Плоди (багатонасінна ягода) утворює лише на батьківщині, оскільки там є відповідні комахи-запилювачі; в ін. місцях розмножується вегетативно (див. *Вегетативне розмноження*). Кореневище містить ефірну олію; застосовується в медицині як тонізувач і шлункові засоби, парфюмерії та лікерному виробництві. Л. з лаванди (*A. gramineus*) росте у Сх. Азії. Кореневище використовують в кондитерській пром-сті. Культивують у багатьох країнах, у т. ч. в СРСР, як бордюрун і кімнатну рослину.

ЛЕПЕШІНСЬКА Ольга Василівна [н. 15 (28).IX 1916, Київ] — рос. рад. артистка балету, педагог, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1943. Після закінчення Моск. хореографічного уч-ща в 1933—63 — солістка балету Великого театру СРСР. Партії: Попелюшка (однотипний балет Прокоф'єва), Жанна («Полум'я Пари-

жа» Асаф'єва), Тао Хоа («Червона квітка» Глієра), Сванільда («Копелія» Деліба), Мірандоліна («Мірандоліна» Василенка). В період 40—60-х рр. неодноразово гастролювала на Україні. З 1963 — на пед. роботі. Чл.-кор. Академії мистецтв НДР. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1947, 1950. Портрет с. 129. Літ.: Ольга Васильевна Лепешинская, М., 1953.

ЛЕПЕШІНСЬКИЙ Пантелеймон Миколайович [29.II (12.III) 1868, с. Студенець, тепер Костюківського р-ну Могильов. обл. — 29.IX 1944, Москва] — діяч рос. революційного руху, доктор істор. наук, публіцист. Член Комуністичної партії з 1898. Н. в сім'ї священника. В революц. русі з 1886. Не раз зазнавав репресій. У 1899 в числі 17 засланих соціал-демократів підписав «Протест російських соціал-демократів» проти «економістів». З 1900 — агент «Искры» в Пскові. В 1902 — член Орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП. Брав участь у підготовці III з'їзду РСДРП (1905). Вів революц. роботу в Катеринославі, Петербурзі. Учасник боротьби за владу Рад в Орші. З 1918 — на парт. і рад. роботі, один з організаторів *Істпарту* і Міжнар. орг-ції допомоги борцям революції. В 1927—30 — директор Істор. музею, 1935—36 — директор Музею Революції в Москві. Автор ряду праць з історії партії, питань рад. освіти. Написав спогади про В. І. Леніна. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

Т. Т. Гриценко.

ЛЕПЕШНЯК (*Glyceria*) — рід рослин родини злакових. Багаторічні або одnorічні трави з повзучими кореневищами. Піхви листків закріплені. Суцвіття волотевидне. Бл. 40 видів, поширених гол. чин. у Пн. півкулі, а також в Пд. Америці й Австралії. В СРСР — бл. 15 видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніші на Україні Л. плавуний (*G. fluitans*), Л. дібровний (*G. nemoralis*), Л. великий (*G. maxima*). Ростуть на дуже зволоженому ґрунті — на річкових терасах, по берегах, луках, тінистих лісах тощо. Деякі види Л. у молодому віці — добрі кормові трави.

ЛЕПІДОДЕНДРОН [від грец. λεπίς (*lepidos*) — луска і δένδρον — дерево], лускодерев (*Lepidodendron*) — рід вимерлих різноспорових рослин родини лепідодендрових (*Lepidodendraceae*). Л. були деревами заввишки до 40 м і до 2 м у діаметрі. Стовбур прямий. Пишна крона, утворена вилчасто розгалуженими гілками. Мали вторинний ріст, розвинену серцевину. Спіральні розміщення на стовбурі ромбічні листкові подушечки зумовлювали рисунок кори. Листки у Л. були голчасті, ланцетні або лійніні. Споростиги (*спорофіти*) зібрані у шишки (*стробили*). Для закріплення в ґрунті Л. мали коренеподібні утвори (*стигмарії*), від яких відходили корені. Існували з кінця девонського до кінця кам'яновугільного періоду. В СРСР найчастіше трапляються у карбових відкладах Донбасу.

Н. О. Щекіна.

ЛЕПОДОЛІТ [від грец. *λεπίς* (λεπίδος) — луска і *λίθος* — камінь] — мінерал класу *силікатів*. $KL_{1.5}Al_{1.5}(F, OH)_2 [AlSi_3O_{10}]$. Сингонія моноклінна. Густ. 2,80—2,90. Твердість 2,5—3,0. Колір білий, рожевий, фіолетовий. Блиск перламутровий. Великі родовища — в НДР, Чехословаччині й США. В СРСР є в РРФСР (Кольський п-ів, Урал, Забайкалля) і на Україні. Руда літню. Застосовують і у виробн. скла та емалей.

ЛЕПКИЙ Богдан Сильвестрович (4.XI 1872, с. Крогулець, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл. — 21.VII 1941, Краків) — укр. письменник буржуазно-націоналістичного напрямку. Навчався у Віденському, потім у Львівському та Краківському ун-тах. Перші вірші надрукував 1895 у журн. «Зоря». Один із членів «Молодої музи». Автор збірок поезій «Стрічки» (1901), «Осін» (1902), «Книжка горей» (1903), «З глибини душі» (1905), «Доля» (1917), «Під тихий вечір» (1923) та ін. У ранній творчості Л., незважаючи на вплив декадансу, переважав реалістичні тенденції. Л. належить текст пісні «Видиш, брате мій». Писав оповідання, повісті. У романі «Мазепа» (1926) в націоналістичному дусі висвітлював історію України. З цих же позицій написані його істор.-літ. праці («Начерк історії української літератури» та ін.). Перекладав польською мовою твори Т. Шевченка, М. Коштовинського.

ЛЕПЛЕ (Le Play) Фредерік (11.IV 1806, Париж — 5.IV 1882) — франц. економіст. У 1829—54 досліджував соціальні проблеми в країнах Європи та Сх. Азії; 8 раз відвідав Росію. Автор «Подорожі по Росії і Криму» (1839—49; в рос. перекладі видано частину праці: «Дослідження кам'яновугільного Донецького басейну, зроблене в 1837—39 рр.»), де використано матеріали 3-річної російської експедиції, метою якої були опис географії, топографії, клімату, метеорології, рослинності, виявлення родовищ кам. вугілля і залізної руди Донецького краю. В праці є опис Одеси, Херсона, Маріуполя та деяких ін. міст України.

ЛЭПРА (грец. *λεπρα*) — інфекційне захворювання. Те саме, що й *проказа*.

ЛЕПРОЗОРІЙ (від грец. *λεπρα* — проказа) — лікувально-профілактичний заклад для ізоляції і лікування хворих на *проказу*. Крім специфічного лікування, в Л. звичайно організують працю хворих (на підсобних земельних ділянках, у різних майстернях).

ЛЕПСЕ Іван Іванович [2 (14).VII 1889, Рига — 6.X 1929, Москва] — рад. парт. і профспілковий діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в робітн. сім'ї. В 1905—07, працюючи ліварником, очолював парт. орг-цію на з-ді в Ризі. З 1915 — на парт. і профспілковій роботі в Ризі та Петрограді. В 1917 — голова районного к-ту більшовиків Петроград. сторони. З квітня 1917 — член Центр. правління Спілки металістів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. У 1918 — секретар Петрогр. к-ту

Спілки металістів. У 1919—21 — на політ. роботі в Червоній Армії. В 1921—29 — голова ЦК Всесоюзної Спілки робітників-металістів. З 1924 — член Президії ВЦРПС. Вхорив до складу Виконавчого бюро Профінтерну. На XIII—XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

ЛЕПТА (грец. *λεπτόν*) — 1) Дрібна давньогрецька мідна монета. 2) Розмінна монета Греції, дорівнює 1/100 драхми. 3) П е р е н о с н о — внесок у будь-яку спільну справу.

ЛЕПТОНІ (від грец. *λεπτός* — легкий, слабкий) — клас *елементарних частинок*, які на відміну від *адронів* не мають сильних взаємодій і беруть участь лише в слабких, електромагнітних та гравітаційних взаємодіях. *Спін* усіх Л. дорівнює 1/2, тобто вони є *ферміонами*. До 1975 були відомі лише Л., маси яких менші за 0,12 маси *протона*: *електрон*, *мюон*, *електронне і мюонне нейтрино*, а також їхні *античастинки*. Новіші дані вказують на можливість існування Л., важчих за протон. У всіх перетвореннях елементарних частинок з участю Л. різниця кількості Л. і антилептонів залишається сталою величиною. Див. також *Лептонний заряд*.

ЛЕПТОННИЙ ЗАРЯД, *лептонне число* — одне з *квантових чисел*, яке характеризує *елементарні частинки*. Л. з. відмінний від нуля для *лептонів* і рівний нулеві для всіх ін. частинок. Звичайно Л. з. лептонів беруть за рівний одиниці, а антилептонів — мінус одиниці. Л. з. системи частинок дорівнює алгебр. сумі Л. з. усіх частинок системи. При перетвореннях елементарних частинок справджується закон збереження Л. з.: сумарний Л. з. до і після перетворення залишається незмінним.

ЛЕПТОСПИРОЗИ — група гострих інфекційних хвороб людини і тварин, спричинюваних *спирохетами* з роду *лептоспіра* (*Leptospira*). Відомо більш як 10 серологічних типів *лептоспір*, здатних спричинювати захворювання людини і тварин. Людина заражується Л. від тварин, які є осн. джерелом інфекції. Зараження відбувається переважно влітку під час с.-г. робіт або купання у водоймах, забруднених виділеннями хворих тварин, або при вживанні такої води для пиття. Умовно Л. поділяють на *жовтяничні* (напр., хвороба Вейля — Васильєва — за ім'ям нім. вченого А. Вейля і рос. вченого М. П. Васильєва, які описали її 1886 і 1888) — *перебіг* хвороби тяжкий, починається гостро, з остудн. квалості, триває до 40%, болю у м'язах; на 4-у добу з'являється *жовтяниця*, уражаються печінка, кровоносні судини, нирки та безжовтяничні (напр., водяна гарячка) — *перебіг* легший, ознаки ті самі, ускладнень менше (епідемія однієї з цих форм уперше була описана рад. вченим В. Л. Башеніним 1928, а збудник відкритий 1928 рад. вченим С. І. Тарасовим). **Профілактика**: знищення

диких тварин — носіїв *лептоспір*, заборона купання в місцях подорож тваринам у вогнищах захворювання. Лікування: обов'язкова госпіталізація, медикаментозна. До Л. сприйнятливі майже всі свійські і дикі тварини. Джерело інфекції — хворі та перехворілі на Л. тварини, особливо *гризуни*. Хворих тварин ізолюють та лікують. В господарствах, неблагополучних на Л., щороку тваринам роблять запобіжні щеплення. Знищують гризунів, проводять *дезинфекцію*.

Літ.: Лептоспірози. К., 1978.

В. Г. Коляденко (Л. у людини).

ЛЕПЬОХІН Іван Іванович [10 (21).IX 1740, Петербург — 6 (18).IV 1802, там же] — рос. мандрівник і природознавець, акад. Петербурзької АН (з 1771). У 1760—62 навчався в ун-ті при АН, 1762—67 — у Страсбурзькому ун-ті. В 1768—72 керував академічною експедицією, яка досліджувала райони Поволжя, Уралу, Пн. Європ. частини Росії; 1773 подорожував по Прибалтиці й Білорусії. Висловлював прогресивні ідеї про зміни земної поверхні, властивостей рослин і тварин під впливом навколишнього середовища. Осн. наук. праця — «Денні записки подорожі... по різних провінціях Російської держави», де висвітлено багато питань з географії та етнографії Росії.

ЛЕРЕ (Leraу) Жан (н. 7.XI 1906, Шантене) — франц. математик, член франц. АН (з 1953), іноз. член АН СРСР (з 1966). Навчався у Вищій нормальній школі, з 1947 — професор Колеж де Франс. Осн. праці — в галузі *функціонального аналізу* (метод нерухомої точки Лере — Шаудера), *алгебраїчної топології* і *диференціальних рівнянь* з частинними похідними гіперболічного типу.

ЛЕРМОНТОВ Михайло Юрійович [3 (15).X 1814, Москва — 15 (27).VII 1841, П'ятигорськ, похований у Тарханах, тепер с. Лермонтово Белінського р-ну Пнза. обл.] — рос. поет. У 1828—30 вчився у Москві в Благородному пансіоні, 1830—32 — в Моск. ун-ті. Літ. діяльність почав 1828. Славу йому приніс вірш «Смерть поета» (1837), яким Л. відгукнувся на смерть О. Пушкіна. Тоді ж Л. урядом Миколи I був засланий в діючу армію на Кавказ (вдруге 1840). Убитий на дуелі. Творчість Л. розвивалася на традиціях романтичної лірики декабристів, йому була близька бунтівна поезія Дж. Байрона. Вже в ранніх творах Л. виступав проти соціального гніту та клерикалізму («Нарікання турка», 1829; драми «Юпанці», 1830; «Дивна людина», 1831), оспівував героїв боротьби за свободу (поема «Останній син вольності», 1831), закликав до активних дій («1831-го червня 11 дня», «Вітрило», 1832). Істотне місце у творах Л. посідають роздуми про повстання проти абсолютизму і кріпосництва («10 липня 1830», «Пророцтво», 1830; незакінчений роман «Вадим», 1832—34). У драмі «Маскарад» (1835—36) реалістично показав вище аристократич. середовище. У незавершених повісті

Дж. Леопарді.

О. В. Лепешинська.

П. М. Лепешинський.

І. І. Лєнсе.

ЛЕР-СПЛАВІНСЬКИЙ

М. Ю. Лермонтов.

Пам'ятник М. Ю. Лермонтову в П'ятигорську. Скульптор О. М. Онекушин. Бронза. 1889.

«Тамбовська казначейша». Ілюстрація художника К. Трутовського. 1891.
«Утікач». Ілюстрація художника В. Одайкіна. 1954.
«Мцирі». Ілюстрація художника О. Донгаля. 1952.

«Княгиня Ліговська» (1836) торкається теми «маленької людини». У ліриці 1837—41 мотиви тут і скорботи, зумовлені соціально-істор. обставинами («Подала», «На дорогу йду я в самотині»), поєднуються з гнівним обуренням і безкомпромісним засудженням пануючого ладу («Смерть поета», «1 січня», «Прощай, немытая Россия...»), поєднуються громадянська мужність («Князь», «Дума», «Поет»), народний патріотизм («Бородіно», 1837), моральна краса людини з народу («Козача колискова пісня», «Валерик»), душевна величність поета-декабриста («Пам'яті О. І. Одоевського», 1839). У поемах «Пісня про царя Івана Васильовича...», «Утікач» (1838) виражена ідея людської гідності і громадян. мужності. Поряд з реалістичними («Тамбовська казначейша», «Сашка», «Казка для дітей») Л. створив романтичні поеми («Мцирі», 1839; «Демон», 1829—41). У романі «Герой нашого часу» (1839—40) Л. розкрив складний образ молодого людини з її високими інтелектуальними якостями і душевною спустошеністю, жадою корисної діяльності і суспільною байдужістю. Тонкий психологізм, виразна мова, нові худож. засоби зробили цей роман високим досягненням рос. худож. прози. Л. використовував мотиви рос., дагестанського, груз., азерб. фольклору, майстерно втілюючи їх як у творах реалістичних за осн. спрямуванням, так і в романтичних віршах і поемах. Творчість Л. відіграло значну роль в ідейному формуванні рос. демократичної л-ри. Л. виявив себе також талановитим художником. Написав чимало картин, акварелей та бл. 300 малюнків. З любов'ю ставився рос. поет до України, її народу (вірш «На світські окови»), називав Україну «сумною вітчизною». Л. — один з найулюбленіших поетів Т. Шевченка (неодноразові згадки у листах. «Щоденнику», вірш «Мені здається, я не знаю»). І. Франко вважав Л. «великим корифеєм російської поезії». Перші укр. переклади поезій Л. з'явилися в 60-і рр. 19 ст. Його твори перекладали М. Старицький, І. Франко, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, П. Грабовський, М. Рильський, М. Гершенко, В. Сосюра, Л. Первомайський, А. Малишко та ін. Лермонтовські теми і образи знайшли втілення в музиці (романси, симфонії, опери). Укр. композитори Ф. Надененко, Б. Лятошинський, Ю. Мейтус, В. Косенко створили ряд романсів і хорів на тексти

творів поета і на лермонтовські теми. В театрах України поставлено оперу «Демон» та п'єси «Маскарад», «Дивна людина». Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1975—78; Укр. перекл. — Вибрані поезії. К., 1946; Вибрані твори. К., 1951; Вірші про Батьківщину. К., 1954; Герой нашого часу. К., 1964; Лірика. К., 1966. Літ.: Белинский В. Г. Избранные статьи. Пушкин Лермонтов Гоголь. М., 1970; Кирилук С. Шевченко і Лермонтов. «Молодий більшовик», 1939. № 3; Бродский Н. Л. М. Ю. Лермонтов. Биография, т. 1. М., 1945; Юфанов Д. М. М. Ю. Лермонтов. Новые материалы про життя і творчість. К., 1947; Юфанов Д. М. Лермонтов і Шевченко. К., 1962; Вырыпаев П. А. Лермонтов. Новые материалы к биографии. Воронеж, 1972; М. Ю. Лермонтов в воспоминаниях современников. М., 1972; Андроников И. Лермонтов. М., 1977; Заславский И. Я. М. Ю. Лермонтов и украинская поэзия. К., 1977; Заславский И. Я. Поэтическое наследие М. Ю. Лермонтова в украинских переводах. К., 1973; Миллер О. В. Библиография литературы о М. Ю. Лермонтове (1917—1977 гг.). Л., 1980.

ЛЕР-СПЛАВІНСЬКИЙ (Lehr-Splawinski) Тадеуш (20.IX 1891, Краків — 17.II 1965, там же) — польс. мовознавець-славіст, акад. Польс. АН (з 1952). Закінчив Краків. ун-т (1913). Професор Познанського (1919—21), Львівського (1922—29) і Краків. (1929—62) ун-тів; одночасно 1945—62 — директор Ін-ту мовознавства в Краківі. В 1939 перебував у фашистському концтаборі Заксенгаузен. Автор праць з заг. питань славістики та слов'ян. акцентології, з польс., чеської, російської, української та інших мов: «Із спостережень над слов'янським наголосом» (1917), «Полабська граматики» (1929), «Про походження і прабатьківщину слов'ян» (1946), «Нарис історії української мови» (1956, у співавторстві). Тв.: Рос. перекл. — Польський взмах. М., 1954.

ЛЕРУ (Leroux) П'єр (17.IV 1797, Берсі, побл. Парижа — 11.IV 1871, Париж) — франц. філософ і соціаліст-утопіст, один із засновників християнського соціалізму. Під час революції 1848—49 — депутат Установчих і Законодавчих зборів. Л. був спочатку прихильником утопічного соціалізму А. К. Сен-Сімона (Л. ввів термін «соціалізм»), згодом виступив з власною соціальною теорією. Кінцеву мету прогресу людства, що, на думку Л., здійснюється шляхом зміни реліг. ученя, вбачав у рівності. Виступав проти католицької церкви. Л. вважав, що християн-

ство і його догмати має замінити «релігія людства», основна ідея якої — здійснення щастя на землі. Займався й питаннями естетики.

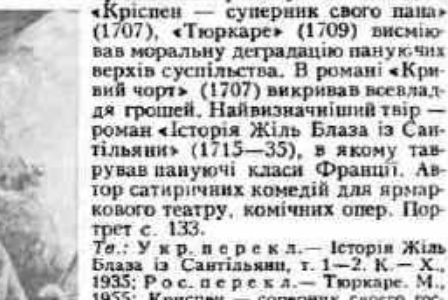
ЛЕС (нім. Löss) — континентальна однорідна пухка осадочна гірська порода. Суглинок палево-жовтого кольору, пілуватий, пористий (пористість 40—55%), неперстуватий, із значним вмістом карбонатів кальцію (до 15—30%). Складається Л. в основному (до 60%) з пілуватих частинок (розміром від 0,05 до 0,005 мм), глинистих частинок (менше ніж 0,005 мм) — до 10—20% і піщаних частинок (0,1—0,25 мм) — до 7%. У мінералогічному складі Л. переважають кварц, менше — польових шпатів, слюди і глинисті мінерали (каооліти та монтморилоніти). В лесовій товщі трапляються черепашки наземних моллюсків і карбонатні конкреції значних розмірів (до 2—5 см). У лесовій товщі є кілька горизонтів викопних ґрунтів. Потужність Л. — від кількох десятків сантиметрів до кількох десятків метрів. Л. має стовпчасту структуру і в природних умовах утворює вертикальні уривки. При надмірному зволоженні нерівномірно ущільнюється, просідає.

Походження лесу остаточно не з'ясовано. Існує кілька гіпотез: еолова, делювіальна, водно-льодовикова, ґрунтова та ін.; серед них найпоширеніша еолова гіпотеза (вважають, що Л. утворюється внаслідок нагромадження пилу в сухих степах, куди його переносить вітер). Л. поширений майже на всіх материках у теплих посушливих районах, в СРСР — на значних площах України, Казахстану, Зх. Сибіру, Пн. Кавказу. На Україні Л. поширений переважно в степовій та лісостеповій зонах, де він є материнською породою родючих ґрунтів — чорноземів. Л. використовують для виготовлення цегли і цементу, при будівництві дамб тощо.

Лит.: Тутковський П. А. К вопросу о способе образования лесса. «Землеведение», 1899, кн. 1—2; Берг Л. С. О почвенной теории происхождения лесса. Известия Географического Института, в. 6. Л., 1926; Бондарчук В. Г. О физико-географических условиях образования лесса и гумусовых горизонтов юга СССР в кн.: Труды Института географии АН СССР, в. 37. М. — Л., 1946.

В. М. Шовкопалас.
ЛЕСАЖ (Lesage) Ален Рене (8.V 1668, Сарзэ — 17.XI 1747, Булонь-сюр-Мер) — франц. письменник, попередник франц. просвітельської л-ри. Виступав у жанрі «шахрайського» роману. В комедіях «Кріспен — суперник свого пана» (1707), «Тюркаре» (1709) висміював моральну деградацію пануючих верхів суспільства. В романі «Кривий чорт» (1707) викривав всеядність грошей. Найвизначніший твір — роман «Історія Жиль Блаза із Сант'ягана» (1715—35), в якому таврував пануючі класи Франції. Автор сатиричних комедій для ярмаркового театру, комічних опер. Портрет с. 133.

Тв.: Укр. перекл. — Історія Жиль Блаза із Сант'ягана, т. 1—2. К. — Х., 1935; Рос. перекл. — Тюркаре. М., 1955; Кріспен — соперник своего гос-

полина. М., 1957; Похождение Жиль Бласа из Сантільяны. Л., 1958.

ЛЕСБОС, Мітіліні — острів в Егейському м., поблизу зх. узбережжя п-ова Мала Азія. Належить Греції. Пл. 1636 км². Має розчленовану берегову лінію. Поверхня гориста, заввишки до 967 м (г. Олімбос). Родовища марганцевих, свинцевих і хромових руд, бариту, мармуру, є мінеральні джерела. Рослинність середземномор. типу, в горах — основні ліси. Плантації оливкового дерева; вирощують також виноград, цитрусові, інжир тощо. Рибальство. Гол. місто і порт — Мітіліні. Л. — батьківщина давньогрец. поетеси Сафо.

ЛЕСГАФТ Петро Францович [21.IX (3.X) 1837, Петербург — 28.XI (11.XII) 1909, поблизу Каїра, похований у Петербурзі] — рос. педагог, анатом, лікар і громадський діяч. Основоположник вітчизн. наук. системи фіз. виховання. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1861). Працював професором Казанського ун-ту (1868—71). У 1884—97 — доцент Петерб. ун-ту. В 1893 організував Біол. лабораторію, яку 1918 реорганізовано в Природничонаук. ін-т ім. Лесгафта. У 1896 створив Курси вихователок і керівниць фіз. виховання, на базі яких 1919 відкрито Держ. ін-т фіз. освіти ім. Лесгафта (тепер Ленінгр. ін-т фіз. культури ім. Лесгафта). У 1905—06 заснував Вільну вищу школу і при ній вечірні курси для робітників. Автор «Посібника з фізичної освіти дітей шкільного віку» (ч. 1—2, 1888—1901), праць «Сімейне виховання дитини та його значення» (ч. 1—2, 1890—1900), «Основи теоретичної анатомії» (ч. 1—2, 1905—1922). Портрет с. 133. Тв.: Собрание педагогических сочинений, т. 1—5. М., 1951—56; Избранные труды по анатомии. М., 1968.

ЛЕСЕВИЧ Володимир Вікторович (15.I 1837, с. Денисівка, тепер Полтав. обл. — 13.XI 1905, Петербург) — вітчизняний філософ-позитивіст. Навчався в Київ. гімназії та військ. академії в Петербурзі. В 1879 засланий до Сибіру, потім перебував під наглядом поліції в Полтаві, Твері та ін. містах. У 1888 повернувся до Петербурга, де примкнув до гуртка М. К. Михайловського. Філософ. погляди Л. зазнали еволюції від позитивізму О. Конта до позитивістських концепцій неокантизму й від них — до емпіріокритицизму, який він вважав вершиною розвитку філос. думки. В. І. Ленін характеризував Л. як «першого і найвидатнішого російського емпіріокритика» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 46).

ЛЕСЕЛІДЗЕ Костянтин Миколайович [2 (15).X 1903, м. Озургети, тепер м. Махарадзе Груз. РСР — 21.II 1944, Москва] — рад. військ. діяч, генерал-полковник (1943), Герой Рад. Союзу (1971). Член Комуністичної партії з 1925. В Рад. Армії з 1921. Закінчив Грузинську об'єднану військ. школу (1922), акад. курси комскладу (1929). Учасник визволення Зх. України і Зх. Білорусії (1939). Під час Великої Вітчизн. війни командував арт. і стрілецьким кор-

пусами, 46, 47 і 18-ю арміями на Закавказ., Пн.-Кавказ. і 1-му Укр. фронтах. Помер від ран. Похований у Тбілісі. Нагороджений орденами Леніна, Суворова 1-го ступеня, Кутузова 1-го ступеня, Богдана Хмельницького 1-го ступеня, ін. орденами, медаллю. **ЛЕСЕЧКО** Михайло Авксентійович [н. 3 (16).X 1909, м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя] — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1940. Н. в робітн. сім'ї. В 1924—29 — токар на Херсонському з-ді ім. Г. І. Петровського. З 1934 після закінчення Моск. авіац. ін-ту працював на авіац. з-дах. В 1942—46 — в апараті Наркомату авіац. пром-сті, 1946—48 — в Тех. раді по механізації при Раді Міністрів СРСР. В 1948—54 — директор Моск. з-ду лічильно-аналітичних машин і нач. СКБ. В 1954—56 — перший заст. міністра. 1956—57 — міністр приладобудування і засобів автоматизації СРСР. В 1957—58 — заст. голови Держплану УРСР, міністр УРСР, 1958—60 — перший заст. голови Держплану СРСР, міністр СРСР, 1960—62 — голова комісії Президії Ради Міністрів СРСР з зовнішньоекон. питань, міністр СРСР. У 1962—80 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР, одночасно 1968—77 — представник СРСР у РЕВ. З жовтня 1980 — на пенсії. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1954.

ЛЕСИН Василь Максимович (н. 8 (21).III 1914, с. Хотівка, тепер Корюківського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. пед. ін-т (1940). Друкується з 1936. З 1940 — на пед. роботі. Досліджує питання теорії та історії укр. л-ри. Окремими книгами вийшли праці: «Композиція і сюжет літературного твору» (1960), «Короткий словник літературознавчих термінів» (1961) і «Словник літературознавчих термінів» (1965) і 1971, у співавт. з О. Пулинцем), «Лесь Мартович» (1964), «Творчість Василя Стефаника» (1965). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Василь Стефаник — майстер новели. К., 1970; Марко Черемшина. К., 1974; Реалістичний образ у художньому творі. К., 1976.

ЛЕСИРУВАННЯ (від нім. Lasierung) — технічний прийом багатшарового живопису олійними фарбами. Полягає в накладанні дуже тонкого шару прозорих або напівпрозорих (т. з. лесирувальних) фарб на просохлі або просихаючі фарби. Л. дає можливість досягти легкості, гармонійної злагоженості тонів картини, багатства колориту, а також робити тонкі колірні корективи в деталях живопису. Лесирувальні фарби виробляються з барвників (пігментів), що мають такий же коефіцієнт заломлення світла, як і сполучна речовина фарби (олії, лаки тощо), тому здаються прозорими. Л. широко застосовують у живописі з 16 ст. **ЛЕСКО** (Lescot) П'єр [бл. 1500—15, Париж (?) — 10.IX 1578, Па-

риж] — франц. архітектор, предствник франц. Відродження. Працював у Парижі в співавт. зі скульптором Ж. Гужоном. Твори: амвон церкви Сен-Жермен л'Оксеруа (бл. 1542—44), королівський палац Лувр (до 1574 виконано лише частину квадратного подвір'я). Л. приписують також готель Ліньєрі (тепер Карнавал, з 1544), участь у спорудженні «Фонтана невинних» (1547—49).

ЛЕСНИК Андрій Герасимович [н. 6 (19).VIII 1916, с. Гальжбівка, тепер Ямпільського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1940 закінчив Київ. ун-т. З 1947 працює в Ін-ті металофізики АН УРСР (до 1955 — Лабораторія). Осн. дослідження — з термодинаміки сплавів (теорія фазових рівноваг) та фізики магн. явищ у плівках (доменна структура і процеси перемагнічування, наведена магн. анізотропія тощо). Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1978.

ЛЕСОТО, Королівство Лесото — держава на Пд. Африки, анклав на території Пд.-Африканської Республіки (ПАР).

В адм. відношенні поділяється на 9 округів.

Державний лад. Л. — конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Після держ. перевороту 1970 дію конституції припинено, парламент розпущено. В 1973 створено тимчасову Нац. асамблею, що здійснює законодавчі функції. Уряд — Раду міністрів очолює прем'єр-міністр.

Природа. Л. — гірська країна, розташована на плато Басуто (вис. 2000—3000 м). На Сх. і Пд. воно оточене *Драконовими горами*. Надра вивчені мало, виявлено поклади алмазів. Клімат тропічний, сухий, континентальний. Пересічна т-ра січня +25, +26°, липня +10°. Однак часто бувають і заморозки, в горах випадає сніг. Опадів 750—1000 мм на рік. Найбільша ріка — *Оранжева*. На Зх. поширені піщані, на Сх. — вулканічні родючі ґрунти. В природному рослинному покриві переважають злакові степи.

Населення. Осн. населення — африканці (переважно *сото*, а також *зулу*, всього 99,5%; 1978, оцінка). У країні живуть також англійці, *африканери*. Офіц. мови — сесуто й англійська. Пересічна густина нас. — понад 36 чол. на 1 км² (1978). Найбільші міста: *Масеру*, Лерібе.

Історія. Корінним населенням тер. Л. були *бушмени*. В 17—18 ст. їх витіснили басуто, які прийшли з Пн. В 1868 тер. Л. стала брит. протекторатом під назвою Басутоленд (офіційно оголошено про це 1884). В 1871 тер. Л. було приєднано до Капської колонії. Населення країни вело боротьбу за нац. незалежність. У період між 1 і 2-ю світовими війнами рух за нац. визволення очолила Ліга біднот, з 1952 — Африканський конгрес Басутоленду (перейменованій 1959 на Партію конгресу Басутоленду). В 1962 було створено Компартію Л. 4.X 1966 Басутоленд здобув незалежність, залишившись у складі

Герб Лесото.

ЛЕСОТО

Площа — 30,3 тис. км²

Населення — 1,1 млн. чол. (1978)

Столиця — м. Масеру

Співдружності, очолюваної Великобританією. Країна почала називатися Королівством Лесото. Влада перейшла до уряду Нац. партії Басутоленду на чолі з Л. Джонаганом, який проводив реакційну внутр. і зовн. політику, став на шлях співробітництва з ПАР. На парламентських виборах 1970 до влади прийшла Партія конгресу Басутоленду. Проте уряд анулював результати виборів, припинив дію конституції 1963, розв'язав кампанію терору проти прогресивних сил. В кін. 70-х років уряд Л. дещо ослабив надзвичайні заходи, почав налагоджувати зв'язки з незалежними державами Африки, а також відносини з соціалістич. країнами. В 1980 Л. встановило дипломатичні відносини з СРСР. З 1966 Л. — член ООН. Л. — член *Організації африканської єдності*.

Політичні партії, профспілки. Національна партія, засн. 1959. Правляча. Представляє інтереси реакц. вождів племен і католицької церкви. Партія конгресу Басутоленду, заснована 1952. Опозиційна. Оголошена поза законом. Партія свободи Марематлу, засн. 1962. Об'єднує прихильників короля Мошеша II. *Комуністична партія Лесото*, засн. 1962. Діє нелегально. Спілка некаліфікованих робітників Лесото. Спілка робітників промисловості й торгівлі.

М. Д. Несук.
Господарство. Л. — агр. країна, в екон. відношенні — одна з найвідсталіших в Африці. Значна частина самодіяльного населення змушена працювати в ПАР (1977 — понад 40 тис. чол.). Осн. галузі г-ва контролює іноз. капітал (гол. чин. ПАР). Уряд країни здійснює деякі заходи щодо послаблення екон. залежності. Д-ва контролює енергетику, внутр. авіатранспорт, комерційний автотранспорт, туризм, закупівлі у селян с.-г. продукції тощо. Основа економіки — с.-г., в якому створюється бл. 70% валового нац. продукту і зайнято понад 90% самодіяльного населення. Рівень розвитку с.-г. виробн. низький. Земля перебуває гол. чин. у руках вождів племен. Бл. 85% посівних площ — під зерновими культурами (пшениця, кукурудза, ячмінь, овес), вирощують також соняшник, картоплю, овочі. Розвинуте екстенсивне відгінно-пасовищне тваринництво. Розводять (поголов'я, тис., 1977): велику рогату худобу — 600, овець — 1680, кіз, у т. ч. ангорської породи, — 920 (1-е місце в Африці), з нових яких виробляють мохер, ковей. Пром. виробн. практично відсутнє. Працюють кілька підприємств по видобуванню алмазів (бл. 50 тис. каратів, 1978), виробн. свічок, добрив, цегли й килимів, а-д по складанню телевізорів, ф-ка по обробці овечих шкур. Розвиваються кустарні промисли (гончарство, ткацтво тощо). Виробн. електроенергії — бл. 30 млн. кВт · год. Осн. пром. підприємства — в містах Масеру й Мапутусе. Транспорт розвинутий слабо. Довж. автошляхів — 3500 км, з них 900 км з твер-

дим покриттям. У Масеру — міжнар. аеропорт. Розвинутий туризм. Понад 80% зовн. торгівлі Л. припадає на ПАР. Вивозять вовну, мохер, алмази, довозять прод. товари, машини й трансп. засоби, готові вироби, паливо, хімікати тощо. Грошова одиниця — *малоти*.

В. Ф. Терещенко.
Медицина. Обслуговування. В 1978 в країні було 2198 лікарняних ліжок (2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 59 лікарів (1 лі-

кар приблизно на 20 тис. ж.). Лікарів готують за кордоном.

Освіта. У 1976 в країні було 30% неписьмених. Діти віком від 6 до 14 років формально підлягають обов'язковому навчанню. Поч. освіта безплатна, серед. і вища — платна. Строк навчання в поч. школі 7—8, у серед. — 5 (3 + 2) років. У 1975/76 навч. р. у поч. школах налічувалося 222 тис., у серед. навч. закладах — 16,4 тис. учнів. У м. Рома є Нац. ун-т Л. (засн. 1945, перетворено на ун-т 1964—66, до 1975 був ун-том Ботсвани. Лесото й Свазіленду; 1976/77 навч. р. — 900 студ.), у м. Масеру — с.-г. коледж (засн. 1955); тут працюють геол. служба й дослідна с.-г. станція; б-ка ун-ту, держ. б-ка з архівом (засн. 1958). **В. З. Клепикова.**
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 в Л. виходили 3 газети заг. тиражем 40 тис. примірників: *сесуто* та *англ. мовами* — «Леселіана ла Лесото» («Світло Лесото», з 1863) — протестантська та «Мочононо» («Комета», з 1974), на *сесуто* — «Моелетсі оа басото» («Радник басуто», з 1933). Урядова служба Радіо Лесото засн. 1966, контролює роботу двох радіостанцій. Передачі ведуться *сесуто* й *англ. мовами*. Телебачення — з 1971 (трансляція з ПАР).

Народне мистецтво. На території країни збереглися наскельні розписи, створені, ймовірно, бушменами. Народні житла, різні за формою, збудовані з каменю чи невіпаленої цегли, з дво-схилими або чотирихилими дахами з солом. Стіни будівель оздоблюють кольоровими геом. візерунками (різьбленими або викладеними з каменю), хатне начиння — різьбленим орнаментом. Виготовляють невеликі статуетки з дерева, кераміку, вироби з бісеру. **Літ.: Сванідзе** В. А. Лесото. Свазіленд. М., 1978.

ЛЕССИНГ (Lessing) Готтольд Ефраїм (22.II 1729, Каменц, Саксонія — 15.II 1781, Брауншвейг) — нім. драматург і теоретик мистецтва. Очолюючи радикально-демократичний напрям нім. Просвітництва, Л. був непримиренним ворогом феодалізму, борцем проти ідеології абсолютизму за створення прогресивної нац. культури. В естетичні виступав проти придворно-аристократичного класицизму, за реалістичне зображення життя в боротьбі й розвитку (трактат «Лаокоон...», 1766). У збірці статей і рецензій «Гамбургська драматургія» (т. 1—2, 1767—69) обґрунтував теорію нової реалістичної драми. Художню творчість почав комедіями («Молодий учень», 1747), епіграмами (1753) та байками (зб. «Байки», 1759). У міщанській драмі «Міс Сара Сампсон» (1755) розбещеності аристократії протиставив бурж. чесноти. В комедії «Мішна фон Барнгейм» (1767) звучить заклик до мирного трудового життя, протест проти милітаризму. Вершина творчості Л. — трагедія «Емілія Галотті» (1772), спрямована проти князівського деспотизму й самоуправства. В драмі «Натан Мудрий» (1779, укр. мовою уривок з неї під назвою «Притча про три перстені» переклав І. Франко) виступав проти церковної реакції, на захист гуманізму, закликав до братерства між народами. Творчість Л. високо оцінювали К. Маркс, Ф. Енгельс, Ф. Мерінг, М. Чернішевський, І. Франко.

Текст укр. перекл. — Лаокоон, К., 1968; Мішна фон Барнгейм, — Емілія Галотті, — Лаокоон, К., 1976; [Байки], «Всесвіт», 1973, № 4; [Листи до Ф. Ніколаї та М. Мендельсона], «Всесвіт», 1980, № 8. **Рос. перекл. —** Избранные произведения, М., 1953; Лаокоон, или О границах живописи и поэзии, М., 1957. **Літ.: Чернышевский** Н. Г. Лессинг, его время, его жизнь и деятельность. В кн.: Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений, т. 4. М., 1948; Фридендер Г. М. Готтольд-Ефраим Лессинг Л. — М., 1958.

Н. О. Модестова.

ЛЕССНЕР (Leßner) Христіан Фрідріх Едуард (27.II 1825, Бланкенгайн, поблизу Веймара — 1.II 1910, Лондон) — діяч нім. і міжнар. робітн. руху, друг К. Маркса і Ф. Енгельса. За фахом — кравець. Член *Союзу комуністів* з часу його заснування. Учасник революції 1848—49 в Німеччині. Під час Кельнського процесу комуністів 1852 засуджений до 3 років ув'язнення. В 1856 емігрував у Лондон. У 1864—72 — член Ген. Ради *Інтернаціоналу 1-го*, де послідовно відстоював лінію К. Маркса і Ф. Енгельса. Учасник робітн. руху в Англії.

ЛЕСТРИГОНИ (грец. Λαιστρόγυες) — давнє плем'я, згадуване в «Одіссей» Гомера. Бухту Л., куди потрапив Одиссей під час своїх мандрів, деякі вчені (зокрема, франц. вчений Ф. Добуа де Монпєре) ототожнюють з Балаклавським бухтою Кримського півострова.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА [справж. прізвище, ім'я та по батькові — Косач (Косач-Квітка) Лариса Петрівна; 1871 — 1913] — укр. письменниця і громадська діячка. Див. *Українка Леся*.

ЛЕТА (Λήθη) — 1) У грец. міфології підземна річка забуття, яка відокремлювала потойбічний світ від земного. Коли душі померлих по дорозі в Аїд перепливали на човні Харона через Л. і випливали з неї ковток води, то забували про все минуле. 2) Переносно — «канути в легу» — бути забутим, зникнути без сліду.

ЛЕТАЛЬНІ ГЕНИ (лат. letalis — смертельний) — гени, що зумовлюють сильне зниження життєздатності організму, яке спричиняє його загибель. Відомі рецесивні Л. г. (див. *Рецесивність*), що спричиняють загибель особини лише в гомозиготному стані (див. *Гомозиготність*), і домінуючі Л. г. (див. *Домінантність*), що діють смертельно і в гетерозиготі (див. *Гетерозиготність*). Л. г. вивчені у представників різних видів рослинних і тваринних організмів (включаючи людину), але особливо добре — у дрозофіл. У потомстві деяких ліній дрозофіл з покоління в покоління нема певних класів особин. Це — результат виникнення Л. г., які, подібно до ін. генів, що зазнали мутації (див. *Мутації*), підлягають менделівському закону розщеплення (див. *Менделів закон*). Л. г. можуть діяти на різних стадіях розвитку організму — від найраніших (ембріональна смертність) до дуже пізніх (загибель плоду, що спричинює немовільний аборт, народження виродків у ссавців). Крім Л. г., існують ще т. з. н. п. в л е т а л ь н і (сублетальні) гени, що не спричиняють швидкої загибелі організму, але істотно знижують його життєздатність і плодючість. Ю. М. Александров.

ЛЕТАЛЬНІСТЬ (від лат. letalis — смертельний), смертельність — показник смертельних випадків серед хворих, пораниених та ін. Визначається процентним відношенням числа померлих до тих, що перешкодили на цю хворобу за певний період часу. Л. є одним з показників ефективності лікування і якості мед. обслуговування населення. Л. відрізняють від терміна *смертність*.

ЛЕТАРГІЯ (від грец. λήθη — забуття і ἀργία — бездіяльність) — стан патологічного сну; зовні схожий на глибокий сон. Л. характеризується значним зниженням осн. функцій організму. При тяжкій формі Л. дихання різко ослаблене, пульс ледве відчутний, реакцій на різні подразнення немає. Виникає раптово, триває від кількох годин до багатьох днів (іноді місяців), зникає також раптово. Свідомість при Л. частково зберігається. Причини Л. можуть стати заг. виснаження організму, ведокрів'я, істерія, сильні хвилювання тощо. В основі Л. лежить поамежове *гальмування* в корі головного мозку і підкоркових утворках. Загрози для життя Л. не становить.

ЛЕТІЧІВСЬКИЙ Олександр

Алодійович (н. 3.V.1935, Київ) — укр. рад. математик, доктор фіз.-матем. наук (з 1971). Член КІРС з 1967. Закінчив (1957) Київ. ун-т. З 1957 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Осн. праці — з теорії автоматів, формальних мов, прикладної теорії алгоритмів і штучного інтелекту. Л. — один з творців методу формалізованих тех. завдань проектування дискретних систем. Держ. премія СРСР, 1968.

ЛЕТІЧІВ — селище міського типу Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташований при впадінні р. Вовк у Пд. Буг, за 33 км від залізнич. ст. Деражня. 10,1 тис. ж. (1980). Перші писемні згадки про Л. як фортецю, збудовану лит. феодалами, належать до 1411. В 1434 місто загарбала шляхта. Польща. В 1466 Л. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1-й третині 19 ст. в районі Л. відбулися антифеод. виступи селян під проводом У. Я. Кармалюка. Рад. владу встановлено 10 (23).XI.1917. В місті і повіті вибухнуло *Летичівське повстання 1918* проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* і петлюрівської *Директорії*. З 1924 Л. — селище міського типу. В Л. — ремонтний, пресовий вузлів, цегельний, комбикормовий, буд. матеріалів, харч. продуктів, хлібний і маслоробний з-ди, швейна, бройлерна й меблева ф-ки, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинки культури, 2 б-ки, музей історії селища. Архіт. пам'ятки: залишки замку (стіни з вежею, 15—16 ст.), костюл (1561); пам'ятник У. Я. Кармалюку, якого поховано в селищі. Іл. с. 135.

торії рад. військами в березні 1919.

ЛЕТІЧІВСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1925. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 45,9 тис. чол. (1980). У районі — 58 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 18 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Летичів*.

Л. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: торф, граніти, вапняки, глина, пісок. Річки — *Південний Буг* з прит. *Бужок* і *Вовк*. Ґрунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, береза, вільха, сосна) займають 21 тис. га. Підприємства харч., легкої, буд. матеріалів пром-сті: найбільші: Меджибізький консервний, летичівський маслоробний, харч. продуктів, буд. матеріалів і хлібний з-ди, швейна ф-ка. Є летичівські ремонтний та пресових вузлів заводи, а також комбінат побутового обслуговування. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 57,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,9 тис. га. Гол. культури: цукрової буряки, пшениця, ячмінь, горох, картопля, овочеві. Скотарство, свинарство, птицевіництво. У Л. р. — 18 колгоспів, радгосп, бройлерна ф-ка, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 526 км, у т. ч. з твердим покриттям — 295 км.

У районі — 38 заг.-осв., 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 42 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 17 будинків культури, 42 клуби. 38 кіноустановок, 49 б-к; фортеця-музей (смт Меджибіж) та музей історії Летичева. У Л. р. видається газ. «Колгоспна правда» (з 1931).

Л. Л. Баранов.

ЛЕТО (Λήτω) — в грец. міфології титаніда, одна з дружин *Зевса*. Ревнива *Гера* переслідувала Л. і заборонила Землі дати їй пристановище під час пологів. Тільки кріхотний плавучий острів Делос прийняв Л., і там вона народила блязнят — *Аполлона* й *Артемиду*. В рим. міфології їй відповідала *Латона*. Іл. с. 135.

ЛЕТЮЧА ЛИСИЦЯ — рід кажанив род. криланових. Те саме, що й *калонг*.

ЛЕТЮЧИЙ СОБАКА, нічний крилан (Rousettus) — рід кажанив род. криланових. Довж. тіла бл. 13 см. Волоссяний покрив тулуба короткий, буруватого кольору. 13 видів, пошир. в Африці, Пд. Азії, Малайзії, на архіпелагах Індійського океану на Сх. до Соломонових о-вів у Тихому океані.

Активні Л. с. в осн. в сутінках. Самка раз на рік після 15-тижневої вагітності народжує 1 малю. Живляться Л. с. соком плодів і нектаром. Сприяють перенесенню пилку з однієї квітки на іншу. Іноді Л. с. називають і *калонга*.

ЛЕТЮЧІ РИБИ (Exocoetidae) — родина риб ряду сарганоподібних. Довж. тіла до 50 см. Грудні плавці довгі й широкі, розташовані високо. Спина темно-синя, боки і черево сріблясті, грудні плавці сального, зеленого, коричневого або

А. Р. Лесаж.

П. Ф. Лесафт.

Г. Е. Лессинг.

Летичів. Наріжна вежа замку. 15—16 ст.

ЛЕТЮЧКА

Летага звичайна.

Летяга волохиста. Каїтуча частина рослини.

Летюча риба двокрила.

ін. кольорів. Характерною особливістю *L. p.* є їхня здатність до планерного польоту над водою на віддалі до 100 (іноді 500) м, що розвинулась як засіб порятунку від хижих риб. Живуть у поверхневих шарах моря, ведуть зграйний спосіб життя. Живляться дрібними планктонними (див. *Планктон*) організмами. Понад 60 видів (7 родів), поширених у тропіч. і субтропіч. водах Атлантичного, Індійського і Тихого океанів. В СРСР, у далекосхідних морях, зустрічаються довгокрилі різновиди (*Cheilodactylus heterurus*) та летюча риба двокрила (*Ecoetius volitans*). *L. p.* пром. значення майже не мають. Ю. В. Мовчан.

ЛЕТЮЧКА — крилоподібний або великий волосовидний виріст на плодах і насінні багатьох рослин. Сукупність невеликих волосків на плодах і насінні наз. ч у б к о м. *L.* характерні для анемохорних (див. *Анемохорія*) рослин.

ЛЕТЯГА, азійська летага (*Pteropus*) — рід гризунів родини летягових. Довж. тіла до 21 см, хвоста до 14 см. За зовн. виглядом нагадує білку. Між передніми і задніми лапами *L.* є шкірна складка, що править за «парашут» при планерному польоті на віддалі до 50 м з одного дерева на ін. Включає 2 види, пошир. в лісах Євразії та Японії. В СРСР — 1: *L.* звичайна (*P. volans*). В межах України існувала ая пт.-сх. Поліссі до 18 ст. включно. *L.* — присмеркова й нічна тварина, день проводить у дуплах. Живиться молодими пагонами та бруньками. Раз на рік самка народжує до 4 малят. *L.* — малоцінний хутровий звір.

ЛЕУТСЬКИЙ Корній Матвійович [н. 20.IX (3.X) 1901, с. Олександродар, тепер с. Малахів Доманського р-ну Миколаїв. обл.] — укр. рад. біохімік, доктор біол. наук (з 1943), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1943. В 1929 закінчив Одес. ін-т народної освіти. З 1949 — зав. кафедрою Чернівецького ун-ту (1949—68 — ректор). Осн. праці — з мінерального обміну і впливу вітамінів на обмін речовини у тваринному організмі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛЕФЕВР (Lefebvre) Раймон (24.IV 1891, Вір — імовірно, 1.X 1920) — франц. громад. діяч, письменник. Юрист. З 1916 — член Франц. соціалістичної партії (СФІО). Учасник 1-ї світ. війни 1914—18. Разом з П. Вайяном-Кутюр'є і А. Барбюсом 1917 заснував Респ. асоціацію кол. учасників війни. Виступав проти антирад. інтервенції. Лівий соціаліст. Боровся за вступ СФІО до Комінтерну, делегат його 2-го конгресу (1920). Повертаючись до Франції, загинув у Баренцовому м. Автор творів про 1-у світову війну. Один із засновників антиімперіалістич. напрямку у франц. літературі.

ЛЕФЛЕР (Locfler) Чарлз Мартін [псевд. — Торнов (Tornow); 30.I 1861, Мюльз, Ельзас — 19.V 1935, Мелфілд, шт. Массачусетс] — амер. композитор і скрипаль. Дитинство пройшло на Україні. Муз. освіту здобув приватно в Берліні та Парижі. Був скрипалем у оркестрах Франції, Швейцарії, США

(з 1881 жив у США). Автор творів для оркестру (симф. поема «Спогад дитинства», прийнята інтонаціями укр. і рос. нар. пісень, 1924), окремих інструментів (у т. ч. «Українські вечори», за мотивами оповідань М. Гоголя, 1891), голосу з оркестром та ін.

Г. М. Лисенко.

ЛЕФРАНСЕ (Lefrançois) Гюстав Адольф (30.I 1826, Анже — 16.V 1901, Париж) — діяч *Паризької комуні 1871*. Учитель. Учасник революції 1848 у Франції, дрібнобурж. соціаліст. Після держ. перевороту Луї Бонапарта 2.XII 1851 емігрував у Лондон (до 1853). Вступив до *Інтернаціоналу 1-го*, член Федеральної ради паризьких секцій, лівий прудоніст. За участь у повстанні 31.X 1870 проти тимчасового уряду ген. Трошю ув'язнений. 26.III 1871 обраний до Комуні. Почергово входив до її комісій — виконавчої, праці й обміну, фінансів. Підтримував прудоністську «меншість» у Комуні. Після придушення Комуні в 1871—80 — в еміграції (Швейцарія), де примкнув до бакуністів (див. *Бакунізм*). У 1872 заочно засуджений до страти, 1880 амністований.

ЛЕ ХОНГ ФОНГ (1902, с. Тхонгланг, пров. Нгеан — 6.IX 1942, о. Пулокондор) — один з організаторів і керівників Компартії Індокитаю (КПІК, 1930). На І з'їзді КПІК (1935) обраний членом її ЦК. У 1938 заарештований. Внаслідок катувань помер у тюрмі.

ЛЕЦИТИНИ (від грец. *lekthos* — яечний жовток), фосфатидилхоліни, холінфосфоліпідери — жироподібні речовини, що належать до *фосфоліпідів*. Складні ефіри *холіну* і *фосфатидних к-т*. Молекулу *L.* складають залишки молекул *гліцерину*, *фосфорної кислоти*, *холіну* і двох залишків *жирних кислот*. *L.* — гігроскопічні воскоподібні білі речовини, що бувають на повітрі. Нерозчинні у воді, ацетоні й добре розчинні в спиртах, хлороформі, етиловому й петролейному ефірах. У значних кількостях містяться в тваринних і рослинних тканинах, мікроорганізмах як у вільному стані, так і в сполученні з білками й вуглеводами. Особливо багаті на *L.* яечний жовток, нервова тканина, печінка, надиркові залози, кров, сперма, ікра, насіння сої і соняшника тощо. *L.* є важливими компонентами *мембран біологічних*, визначають специфічність *проницності біологічних мембран* для різних речовин. Відіграють також важливу роль в *обміні речовин*. *L.* широко застосовують в медицині, парфюмерній, текстильній та харчовій промисловості.

М. К. Малишева.

ЛЕШ Федір Олександрович [11 (23).IV 1840, Петербург — 16 (29).I 1903, Київ (?)] — вітчизняний терапевт. Закінчив Медико-хірургічну академію в Петербурзі (1863); працював у мед. закладах Петербурга. В 1885—97 — проф. Київ. ун-ту. Праці *L.* присвячені вивченню утворення легених інфарктів при *емболії*, туберкульозу гортані тощо. *L.* вивчав перебіг *балантідіазу* (1870); відкрив збудника *амебиазу* — дизентерійну амebu (1875). Протягом

ряду років *L.* очолював Київ. т-во лікарів.

ЛЕ ШАПЕЛЬЕ ЗАКОН — антиробітничий закон, прийнятий Установчими зборами періоду *Великої французької революції* 14.VI 1791 на пропозицію адвоката Ле Шательє. Хоч Ле Шательє був страчений 1794 під час *якобінської диктатури*, проте закон, що відповідав інтересам буржуазії (забороняв об'єднання робітників в асоціації та проведення страйків під загрозою позбавлення політ. прав на рік і штрафу в 500 фр.), зберігав чинність. Заборону страйків у Франції скасовано 1864, свободу діяльності профспілок відновлено 1884.

ЛЕ ШАТЕЛЬЄ (Le Chatelier) Анрі Луї (8.X 1850, Париж — 17.IX 1936, Мірібель-лез-Ешель) — франц. фізико-хімік і металознавець, член франц. АН (з 1907), почесний член АН СРСР (з 1926). Професор Паризької вищої гірничої школи (1877—1919). Колеж де Франс (1898—1907) і Паризького ун-ту (1907—25). Запропонував метод визначення *теплоємностей* газів при високих т-рах. У 1884 сформулював заг. правило зміщення хім. рівноваги залежно від зовн. факторів (*Ле Шательє — Брауна принцип*). Розробив (1886—89) термоелектр. спосіб вимірювання висок. т-ри, сконструював металографічний мікроскоп (1897). Досліджував металеві сплави і солов'яні системи методами термічного аналізу.

ЛЕ ШАТЕЛЬЄ — БРАУНА ПРИНЦИП — правило, що характеризує вплив зміни умов існування фізико-хімічної системи на стан її рівноваги: якщо система перебуває у стані рівноваги, то діяння на неї сил, які порушують рівновагу (напр., зміна т-ри, тиску і концентрації), зумовлюють перехід системи у такий стан, при якому ефект зовн. впливу послаблюється. Напр., підвищення т-ри спричинює процеси, що відбуваються з поглинанням тепла. Застосовують цей принцип при керуванні хім. процесами. Сформулював його 1884 А. Л. Ле Шательє, термодинамічно обґрунтував 1887 К. Ф. Браун.

ЛЕШЕРН (Лешерн фон Герцфельдт) Софія Олександрівна [1840 (чи 1842) — 1898, Забайкалля] — рос. революционерка, народниця. В кін. 1873 стала членом петерб. народницького гуртка «бунтарів», що перебував під ідейним впливом М. О. Бакуніна. Вела пропаганду серед селян привольних губерній. У 1874 Л. заарештовано в Саратові і засуджено за «процесом 193-х». Під час другого арешту в Києві в січні 1879 вчинила збройний опір. *L.* — перша революционерка в Росії, засуджена до смертної кари (замінено довічною каторгою).

ЛЕШІ (Lleshi) Хаджі (н. 1.V 1913) — алб. держ. діяч, генерал-майор. З 1943 — член Компартії Албанії (з 1948 — Албан. партія праці, АПП). З 1943 — член Генштабу Нац.-визвольної армії, входив до Антифашист. нац.-визвольного к-ту (з 20.X 1944 — Тимчасовий демократичний уряд). У 1944—46 — міністр внутр. справ, 1946—50 — на інших держ. поса-

дах. З 1953 — голова Президії Нар. зборів НСРА (до 1976 — НРА). З 1948 — кандидат у члени, з 1956 — член ЦК АПП.

ЛЕЩИНСКИЙ (Leszczyński) Станіслав (20.X 1677, Львів — 23.II 1766, Люневіль, Франція) — польськ. король 1704—11, 1733—34. Обраний королем під тиском Швеції (після вторгнення в Польщу 1702 військ Карла XII), але не визнаний шляхтою. Уклав з І. Мазепою договір про перетворення Лівобережної України на провінцію шляхет. Польщі. Після поразки швед. війська в *Полтавській битві* 1709 Л. втік до Франції. В 1733 при підтримці Франції вдруге став польськ. королем, але 1734 змушений був зректися престолу. В 1738 відмовився від домагань польськ. корони.

ЛЕЩИЦЯ (Lysophila) — рід рослин родини гвоздикових. Багаторічні або однорічні трави, рідше невеликі напівкущі. Листки сидять, супротивні. Квітки дрібні, білі, рожеві або пурпурові. Плід — коробочка. Понад 220 видів, поширені в Європі і Азії (1 вид в Австралії). В СРСР 67 видів, з них в УРСР — 12. Ростуть на кам'янистих схилах, в степах, на пісках; деякі поширені як бур'яни. Корені багатьох видів відомі під назвою білий *милий корінь*, містять значну кількість сапонінів; використовуються для виготовлення шампунів, мильного порошку та ін. З видів, що ростуть в УРСР, багаті на сапоніни корені Л. політисної (*G. paniculata*) і Л. високої (*G. altissima*). Деякі види Л. вирощують як декоративні.

ЛЕЯ — грошова одиниця Соціалістичної Республіки Румунії. Див. Лей.

ЛЕКОВ Юрій Миколайович (н. 14.XI 1926, с-ще Садої Півн.-Осет. АРСР) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1965). В 1957 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Учень В. Складенка. В 1954—53 — режисер Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, з 1963 — гол. режисер Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Вистави: «Юліана» і «Богатий Онегін» Чайковського, «Василь Губанов» Клебанова, «Тоска» Пуччіні та ін. З 1964 викладає в Харків. ін-ті мистецтв.

ЛЕКСІКОН СЛАВЕНОРОДСЬКИЙ І ІМЕНЬ ТЛКОВАНИЕ — видатна пам'ятка староукр. лексикографії. Уклав П. Беринда. Надрукований 1627 в Лаврській друкарні в Києві С. Бериндою. В «Л.» укр. мовою перекладено або пояснено бл. 7 тис. реєстрових слів: прибіл. 5 тис. церковнослов'ян. 600 неслов'ян. (переважно грец. і латинських), бл. 1400 власних тогор. назв. (топонімів) та імен людей (антропонімів). У «Л.» вперше в історії філології застосовано всі осн. засоби наук. обробки словникового матеріалу. Був посібником для вивчення церковнослов'ян. мови в школах 17—18 ст. Широко використовувався вітчизн. і зарубіж. лексикографами 17—18 ст.

В. В. Німчук.
ЛЕСКОВ Микола Семенович (4 (16).II 1831, с. Горохово, тепер Орлов. обл. — 21.II (5.III) 1895,

Петербург) — російський письменник. Працював чиновником спочатку в Орлі, а 1849—57 — у Києві. З 1861 жив у Петербурзі (не раз відвідував Київ, востаннє 1881). Літ. діяльність почав зі статей і фейлетонів. Автор реалістичних оповідань і повістей: «Погасле діло» (1862), «Життя однієї баби» (1863), «Леді Макбет Мценського повіту» (1865), «Войовниця» (1867), п'єси «Марногратець» (1867) та ін. Реакційні «антигігієнічні» твори — оповідання «Вівцебик» (1863), романи «Нікуди» (1864; під псевд. М. Стебнінський), «Обійдені» (1865), «На ножах» (1870—71). У повістях «Зачарований мандрівник» (1873), «Тупийний художник» (1883), «Оповіді про тульського косякого Лівшу і сталю блоху» (1881) розкрив духовне багатство рос. народу, його трагічну долю в умовах самодерж. Росії. У творах «Дрібниці архієрейського життя» (1880), «Маленька помилка» (1883), «Адміністративна грація» (1893) посилюються сатиричні елементи. Л. був особисто знайомий з Т. Шевченком, Марком Вовчком, О. Марковичем та ін. Добре знав укр. мову, фольклор, залишив спогади на про Київ. Ряд статей присвятив Т. Шевченкові. На укр. матеріалі написані оповідання «Нехрещений піп», «Старосвітські психопати», «Печерські антики», «Заячий ремізь». Перші переклади Л. укр. мовою з'явилися у 80-х рр.; твори його перекладали М. Павлик, М. Грінченко, С. Васильченко, М. Зеров, О. Кундзіца та ін. За повістю «Леді Макбет Мценського повіту» Д. Шостакович створив 1934 однойменну оперу (з 1962 — «Катерина Ізмайлова»), яка іде на сцену аж театрів.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1973; Укр. перекл. — Вибрані твори. Х., 1929; Вибрані твори. К., 1930; Остання зустріч і остання розлука з Шевченком. — Чи забута «Тарасова могила»? В кн.: Васильченко С. Твори, т. 4. К., 1960.

Лит.: Лесков А. Н. Жизнь Николая Лескова. М., 1954; Другов Б. М. Н. С. Лесков. М., 1961; Лесков А. Шевченко у відгуках М. С. Лескова. «Вітчизна», 1946, № 3; Ленандовський Л. І. Позиція Лескова в боротьбі за Т. Шевченка. «Радянське літературознавство», 1974, № 3; Столярчук Ч. В. В пошуках ідеала. Творчество Н. С. Лескова. Л., 1978.

Ю. З. Янковський.
«ЛЕТУЧИЙ ЛИСТОК» — нелегальна газета ленінсько-іскрівського напрямку, орган Катеринослав. комітету РСДРП. Виходив з березня 1902 по січень 1903. Всього випущено 8 номерів і два додатки: Друкувався в підпільній друкарні. Ленінська газета «Искра» схвально оцінювала видання газети. «Л. л.» вів боротьбу проти «економізму», вміщував фактичний матеріал про революц. рух у Катеринославі. Випуск припинився у зв'язку з розгромам друкарні жандармами.

«ЛЕТУЧИЙ ЛИСТОК» — нелегальна газета іскрівського напрямку, орган Київ. к-ту РСДРП. Див. «Київський соціал-демократический листок».

«ЛЕТУЧИЙ ЛИСТОК» — нелегальна газета, орган Луганського комітету РСДРП. З грудня 1902 до квітня 1903 вийшли 4 номери,

надруковані на гектографі. Поширювався в Луганську й серед трудящих Бахмутського Слов'янськ-сербського повітів. «Л. л.» вміщував інформацію про тяжке становище робітників, закликів їх до боротьби проти самодержавства, до згуртування під прапорами РСДРП.

О. М. Семеново.
ЛЖЕДМИТРИЙ I [р. н. невід. — п. 17 (27).V 1606] — політ. авантюрист-самозванець, який видавав себе за рос. царевича Дмитрія Івановича, рос. цар 1605—06. Походження Л. I не з'ясовано. Користуючись підтримкою польськ. магнатів і католицького духовництва, Л. I восени 1604 з 4-тисячним загonom польськ. шляхти вдерся на Сіверську Україну. Демагогічними обіцянками залучив на свій бік частину населення, що брало участь у селянській війні початку 17 століття в Росії. Після смерті Бориса Годунова Л. I в червні 1605 вступив у Москву і зайняв царський престол. Кріпосницький характер внутр. політики й антинац. зовн. політика Л. I викликали посилення нар. руху навесні 1606. Під час повстання у Москві Л. I було вбито.

ЛЖЕДМИТРИЙ II [р. н. невід. — п. 11 (21).XII 1610] — політ. авантюрист-самозванець, ставленник шляхет. Польщі. Після вбивства Лжедмитрія I видавав себе за царевича Дмитрія Івановича, що нібито врятувався під час нар. повстання 1606. Походження Л. II не з'ясовано. Спираючись на загони польськ. магнатів, Л. II влітку 1607 почав воєнні дії проти Василя Шуйського. Влітку 1608 підійшов до Москви і зупинився табором у с. Тушино, де з рос. бояр-перебіжчиків був сформований «уряд». У 1609 в зв'язку з відкритою інтервенцією Польщі проти Росії (див. Польська і шведська інтервенція початку 17 століття) Л. II став непотрібний шляхет. Польщі. В кін. 1609 втік до Кадуги, че-рез рік його вбили коз. прибічники.

ЛЖЕИСИДОРОВІ ДЕКРЕТАЛІ — збірник церковно-правових документів, що виник у 9 ст. в Каролінгській імперії і складався переважно з підроблених папських декреталій (ястів, послань), рішень соборів тощо. Автор — невідома особа під псевдонімом Ісидор Меркатор (звідси назва). У богословській літ-рі укладання Л. д. приписувалося єпископу Ісидору Севільському (6—7 ст.). Документи було підроблено з метою обґрунтувати абсолютну владу римського папи й довести зверхність церк. влади над світською. Підробленість Л. д. доводили вже в 16 ст. протестантські богослови, достовірно цей факт встановлено на поч. 17 ст.

ЛИБЕДИНСЬКИЙ Юрій Миколайович (28.XI (10.XII) 1898, Одеса — 24.XI 1959, Москва) — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1920. Учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1922. Повість «Комісар» (1925) — про громадян. війну; у романах «Завтра» (1923), «Поворот» (1927), «Народження героя» (1930) створив образи комуністів 20-х рр. Перебування Л. на Україні в комуні «Комінтерн» Каховського р-ну відоб-

М. С. Лесков.

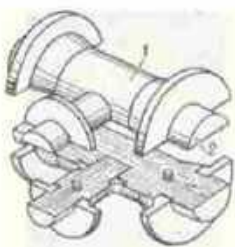

Лето з дітьми. Деталь розпису червонофігурної амфори. 4 ст. до н. е.

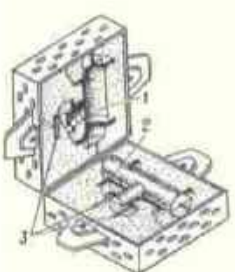
ЛИВАРНА МОДЕЛЬ

ражено у повісті «Напередодні» (1933). У 1942—43 написав повісті «Гвардійці», «Гармата Югова», «Ополченці», Роман «Баташ і Баташ» (1940—41), трилогія «Гори й люди» (1947), «Заграва» (1952), «Ранок Рад» (1957) — про Жовтневу революцію, перші роки соціалістичного будівництва в країні, дружбу народів. Автор книг для юнацтва, мемуарів тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора, медалями.

Тв.: *Избранное*, т. 1—2. М., 1972. Укр. перекл. — Комісарн. Х., 1930.

Розрізняють ливарні моделі із стрижневими знаками: 1 — верхня частина моделі; 2 — стрижневий знак.

Ливарна форма в опці: 1 — верхня пілформа; 2 — нижня пілформа зі стрижнем; 3 — ливарна система.

Ливарна система: 1 — ливарна чаша; 2 — стояк; 3 — шлакоуловлювач; 4 — живильник.

Ливак двоколірний.

ЛИВАРНА МОДЕЛЬ — подоба відливка, що відтворює в ливарній формі його зовнішній обрис; частина модельного комплексу. Відрізняється від відливки наявністю стрижневих знаків (гнізд), в які вставляють стрижні, припусками на усадку металу і подальшу мех. обробку. Розрізняють Л. м. (мал.): розлітні і нерозлітні; дерев'яні, гіпсові, цементні, пластмасові, піноподістирольні, парафіно-стеаринові і металеві (чавунні, сталеві тощо).

ЛИВАРНА ФОРМА — форма, в яку заливають розплавлений матеріал, щоб одержати після його тверднення фасонний відливок. Складається звичайно з пілформ, що утворюють замкнену порожнину, яка має обрис відливка (див. *Ливарна модель*). В Л. ф. є стрижні, за допомогою яких створюють внутр. порожнини й отвори, і ливарна система. Розрізняють Л. ф. (мал.) різної і багаторазові, що їх виготовляють в опках ручним або машинним (див. *Формувальна машина*) способом з формувальних сумішей, а також з металу (див. *Кокіль*). Форми, використовувані в процесі лиття під тиском, звичайно наз. *прес-формами*.

ЛИВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО — виробництво литих заготовок або деталей (відливок) з розплавлених металів (сплавів). Було відоме з давніх часів у Китаї, Індії, Вавілоні, Єгипті, Греції тощо. Перші ливарні виробн. знайдені на території України, належали до періоду *трипільської культури*. В 12—13 ст. складні відливки виготовляли київські ливарники. В 1479 в Москві було збудовано перший ливарний з-д, пізніше (1797) став до ладу перший на Україні (на березі р. Лугані) ливарно-гарматний з-д. У 18 ст. невеликі «залізні заводи» діяли на Чернігівщині, 1885 видав продукцію перший трубулварний з-д (у Мадриці). Значну роль у розвитку Л. в. відіграли праці П. П. Аносова, О. О. Байкова, А. А. Бочара, В. Ю. Грім-Гржимайла, М. В. Калакуцького, О. С. Лаврова, В. С. Княбе та ін. вчених. Л. в. полягає в основному у готуванні формувальних сумішей і стрижневих сумішей, виготовленні ливарних форм і стрижнів, плавлення металу і заповнення ним цих форм, видаленні затверділих відливок, їх очищення й обробування. Форми і стрижні виготовляють відповідно на формувальних машинах і стрижневих машинах. Застосовують також піскодувні машини, піскомети і піскостріляні машини. Потім у форму вставля-

ють стрижні, з'єднують її половини, після чого випаляють у вагранці, електричній печі або ін. агрегаті металом заповнюють (через ливарну систему) форму, використовуючи різні способи лиття. Затверділі відливки видаляють з форми на вибивній гратці, очищають їх від залишків суміші на дробометних, дробоструминних або піскогидравлічних установках. Далі обробують (відрізають) ливарну систему, зачищають залишки металу і залишки ливарників. Мех. властивості відливок поліпшують термічною обробкою. За сучас. технологією Л. в., яка значною мірою механізована, можна виготовляти відливки практично будь-якого розміру, будь-якої ваги і форми. Дальше удосконалення Л. в. пов'язане зі створенням ливарних автоматів і автом. ливарних ліній, з організацією автоматизованих ділянок і цехів. Його ефективність підвищують, застосовуючи процеси *електрометалургії*, високошвидкісні сплави, знижуючи масу відливок і наближуючи їхні розміри до розмірів готових деталей машин і конструкцій. В галузі Л. в. відомі праці К. І. Ващенко, А. А. Горішкова, В. О. Єфімова, А. Є. Кривошеєва, Б. О. Носкова, О. М. Петриченко, О. М. Самарина, Ю. А. Нехенді та ін. В УРСР проблеми Л. в. досліджують у *Лиття проблем інституті АН УРСР*, *Київському політехнічному інституті* та ін. закладах. На Україні (в Кременчуку, Одесі, Сумах та ін.) є спеціалізовані підприємства, де виготовляють відливки. Підприємствами з розвинутим Л. в. є «Запоріжсталь», київський суднобудівний завод «Ленінська кузня», Краматорський завод важкого верстатобудування, Харківський тракторний завод тощо. В СРСР в 1979 вироблено 25 млн. відливок.

Лит. Шульте Ю. А. *Електрометалургія сталювого лиття*. М., 1970; Петриченко А. М. *Книга о лите*. К., 1972; Гуляев Б. Б. *Теория литейных процессов*. Л., 1976; Аксенов П. Н. *Обработка литейных цехов*. М., 1977; *Справочник по чугуному литью*. М., 1978.

ЛИВАРНИЙ ЧАВУН — чавун з високою *різкопелючістю*; один з видів *дометного чавуну*. У Л. ч. сірий колір злам, невелика усадка, значна стійкість проти зношування, його легко обробляти на металорізальних верстатах. Розрізняють Л. ч. природнолегований (з хім. елементами, що містяться в залізній руді), коксовий, спеціальний і рафінований (магнієм або сумішами, що містять магній; див. *Рафінування металів*). З природнолегованого і коксового Л. ч. виготовляють фасонні вироби. Спеціальний Л. ч. застосовують у виробн. *ковкого чавуну*, рафінований Л. ч. — при одержанні *високоміцного чавуну* і *сірого чавуну*.

ЛИВАРНИКА СИСТЕМА — сукупність каналів, по яких розплавлений матеріал надходить у ливарну форму. Осн. частини Л. с. (мал.): ливарна чаша (лійка), в яку заливають матеріал з ковша або ін. пристрою; вертикальний стояк; шлакоуловлювач, де затримуються частинки шлаку, і живильник (лив-

ник), через який матеріал потрапляє у форму. Розрізняють Л. с.: горизонтальні (з живильником у горизонтальній площині) і вертикальні; верхні, бічні, сифонні (нижні) і ярусні.

ЛИЖНИЙ СПОРТ — зимовий вид спорту, що включає лижні гонки, стрибки з трампліна, двоборство (гонки й стрибки), а також *гірськолижний спорт*, *біатлон*. Перші змагання з Л. с. відбулися 1767 в Норвегії. В Росії перше змагання з Л. с. проведено 1894 в Петербурзі, 1895 засновано Моск. лижний клуб, 1910 відбулися перші змагання з Л. с. відбулися 1919 в Норвегії. В Росії перше змагання з Л. с. проведено 1894 в Петербурзі, 1895 засновано Моск. лижний клуб, 1910 відбулися перші змагання з Л. с. відбулися 1919 в Норвегії. В Росії перше змагання з Л. с. проведено 1894 в Петербурзі, 1895 засновано Моск. лижний клуб, 1910 відбулися перші змагання з Л. с. відбулися 1919 в Норвегії.

Міжнар. лижну федерацію (ФІС), до якої 1948 увійшла Федерація Л. с. СРСР. В Рад. Союзі з 1919 проводяться першості країни з гонки, з 1926 — з стрибків з трампліна, з 1935 — з двоборства. Чемпіонати світу з Л. с. проводять з 1929. Великими міжнарод. змаганнями з Л. с. є також *Гольменколленські* (з 1883, Норвегія), *Лаксінські* (з 1922, Фінляндія), *Фалунські* (з 1948, Швеція), *Кантольські* (з 1961, СРСР) ігри. Міжнар. дистанційні гонки: для чоловіків — 15, 30, 50 км і естафета 4 × 10 км, для жінок — 5, 10, 20 км і естафета 4 × 5 км. З 1972 щороку (крім 1974, 1976) проводиться чемпіонат світу з літання на лижах (стрибки з трампліна, розрахункова потужність якого перевищує 90 м). До програми *зимових Олімпійських ігор* Л. с. включено в 1924 (чоловіки) і 1952 (жінки). Серед олімпійських чемпіонів відомі рад. спортсмени: А. Колчина (1964), К. Боярських (1964), В. Белоусов (1968), Г. Кулакова (1972, 1976), В. Веденін (1972), М. Бажуков (1976), Р. Сметаніна (1976, 1980), М. Зиматов (1980) та ін.

І. В. Соколов.

ЛИЗОГУБ Володимир Сергійович (н. 14.VII 1918, Миколаїв) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. Закінчив Харків. театр. ін-т (1952). В 1938—38 працював у Харків. рос. драм. театрі (з 1939 — ім. О. Пушкіна). В 1958—63 — гол. режисер Львів. рос. драм. театру Рад. Армії, з 1963 — режисер Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Вистави: «Сон князя Святослава» І. Франка, «Лімерівна» П. Мирного, «Під золотим орлом» Галана; за п'єсами О. Корнійчука (зокрема, «Сторінка щоденника» в Київ. театрі ім. І. Франка і Краківському театрі ім. Ю. Словацького), М. Зарудного, О. Коломийця, О. Островського, О. Толстого, Г. Милана та ін. Викладав 1948—56 в Харків. театр. ін-ті, з 1963 — в драм. студії театру ім. І. Франка.

ЛИЗОГУБ Дмитро Андрійович [1830, Черніг. губ. — 10 (22).VIII 1879, Одеса] — революц. народник. Н. в сім'ї укр. поміщиків *Лизогубів*. Учився в Петерб. ун-ті. Перебуваючи за кордоном, встановив зв'язки з рос. революц. емігрантами. В 1873—74 — член гуртка *чайковців*, 1876 брав участь у зашуканні «Землі і волі», який подавав велику грошову допомогу для підготовки сел. повстання у Київ. губ. Заарештований 1878 і обвинувачений в підготовці замаху на Олександра II. Страчений за виро-

ком Одес. військ.-окружного суду. Образ Л. відтворив Л. М. Толстой в оповіданні «Божеське і людське».

ЛИЗОГУБ Олександр Іванович (1790, Чернігівщина — 1839) — укр. композитор і піаніст. Один із засновників укр. філ. музики. Автор похоронних, мазурок, варіацій на теми укр. нар. пісень («Ой у полі криниченька», «Та буда в мене жінка», «Ой ти, дівчино», «Ой не ходи, Грицю»), романсів («Смерть на чужині», слова О. Подолінського, вид. 1855).

ЛИЗОГУБИ — укр. козацько-старшинський і поміщицький рід. Володіли великими зем. маєтностями на Чернігівщині та Полтавщині. В 2-й пол. 17—18 ст. обіймали високі старшинські посади на Лівобережній Україні. Іван Кіндратович Л. (р. н. невід. — п. 1662) — каніський і уманський полковник (1659—62). Яків Кіндратович Л. (р. н. невід. — п. 9 (19). VIII 1698) — каніський полковник (1666—69). В 1687—98 — черніг. полковник. Юхим Якович Л. (р. н. невід. — п. 1704) — черніг. полковник (1698 — 1704). Яків Юхимович Л. (1675—1749) — генеральний бунчуковий (1713—28), генеральний обозний (1728—49). В 1728—44 очолював кодифікаційну комісію, що опрацювала збірник норм укр. феод. права — «Права, за якими судиться малоросійський народ». Його вважають автором *Лизогубівського літопису*. Андрій Іванович Л. (1804—64) — ліберальний поміщик, знайомий Т. Г. Шевченка. Олександр Іванович Л. — брат Андрія Івановича Л. (див. О. І. Лизогуб). Дмитро Андрійович Л. — син Андрія Івановича Л. (див. А. А. Лизогуб).
Д. А. Барабой.

ЛИЗОГУБІВСЬКИЙ ЛІТОПИС, «Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году действовало в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким» — укр. літопис, що охоплює події з поч. 16 ст. до 1737. Складений 1742. Автором його вважають генерального обозного Я. Ю. Лизогуба (див. Лизогуби). Джерелом викладу істор. подій до кін. 17 ст. були козацькі літописи, від 90-х рр. 17 ст. — родинні записи Лизогубів. У літописі вміщено невеликі оповідання з історії України, гол. чин. про гетьманів, про участь козаків на чолі з старшиною в Північній війні 1700—21, про побудову Києво-Печерської фортеці, про страту І. Мазепи 1. І. Іскри та В. Л. Кочубея. Літописець осуджує Мазепу. Закінчується Л. л. описом походів рос. військ під командуванням Б. К. Мініха та укр. козаків на чолі з наказним гетьманом Я. Ю. Лизогубом проти Крим. ханства. Літописець прагне показати старшину вірними слугами царського уряду. Одночасно Л. л. відстоює ідею автономії України. **ЛИЛИК** (*Vespertilio*) — рід ссавців род. гладконосих, або змичайних, кажанів. Довж. тіла 5,2—7,3 см. Череп короткий, широкий і

сплюснений, крила вузькі, волоссяний покрив темно-бурий з характерною сріблястістю. В роді 2 види: Л. великий (V. superans), пошир. у Примор'ї СРСР і Китаю, та Л. двоколірний, або кажан двоколірний (V. murinus), який населяє помірні широти Європи, у т. ч. СРСР, зокрема УРСР. Л. селяться у тріщинах лісових урвищ і скель, на горішках, в обшивці стін, у дуплах дерев. Живляться комахами. Самка щороку народжує по двох малят. Викопні рештки К. двоколірного відомі з голоценоу.
В. І. Абатченко.

ЛИМАН — селище міського типу Готвальдівського р-ну Харків. обл. УРСР, за 6 км від залізнич. ст. Занки, 4,9 тис. ж. (1980). Поблизу Л., біля смт. Комсомольського, *Зміївська ДРЕС* імені Г. М. Кржижановського. Готвальдівська райсільгосптехнікна. Середня школа, будинок культури. 2 б-ки. Відомий з 1682.

ЛИМАНИ (від грец. λιμήν — гавань, пристань) — затоплені морем пригирлові частини річкових долин або балок. Утворюються Л. внаслідок незначного опускання берегової смуги. Л. бувають відкриті (сполучені з морем) і закриті (відокремлені від моря *пересипами*). На Україні Л. поширені на узбережжях Чорного й Азовського морів (*Кульницький лиман, Дністровський лиман, Дніпровський лиман, Уплюцький лиман* та ін.), багато з них використовуються з лік. метою, деякі — як джерело кухонної солі та хім. сировини.

ЛИМАННЕ ЗРОШЕННЯ — штучне одноразове (строком від 3—5 до 5—10 днів) глибоке (на глиб. до 2 м і більше) зволоження ґрунту. Здійснюють Л. з затриманням на поверхні зрошуваного поля (*лиману*) талих вод місцевого стоку за допомогою земляних валів або дамб, що розбивають зрошувану площу на ярси (мал.). В СРСР найпоширеніше в Казахстані, Заволжі і на Пн. Кавказі, де забезпечує високі врожаї *кормових культур*.

С. М. Алятьев.

ЛИМАНСЬКЕ (до 1944 — Зелці) — селище міського типу Роздільнянського р-ну Одес. обл. УРСР, на березі Кучурганського лиману, за 7 км від залізнич. ст. Кучурган. 8,2 тис. ж. (1980). У Л. — 2 виноградогосп.-заводи, меблевий цех Одес. фанерно-меблевого комбінату, 2 будинки побуту, 4 заг.-осв. школи, сільс. профес. тех. уч-ще; лікарня, 2 будинки культури, клуб, 3 б-ки. Засн. навесні 18 ст.

ЛИМАНСЬКИЙ Юрій Петрович (н. 19. XI 1930, м. Ставрополь) — укр. рад. нейрофізіолог, доктор біол. наук (з 1973). Член КПРС з 1958. Закінчив Ставропольський мед. ін-т (1954). З 1961 — співробітник Ін-ту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР (з 1972 — заст. директора по наук. роботі). Осн. праці Л. присвячені вивченню функціональної організації нейронних структур стовбурної частини мозку. Держ. премія УРСР, 1976.

ЛИМАРСТВО — кустарний промисел по виробництву з личинкової

шкіри-сириці (лимаршини) арибних шкіряних речей. Відоме багатьма народами. Тривалий час було складовою частиною *чирбарства*. В Київській Русі з шкіри виготовляли взуття, шапки, сідла, сагайдаки, щити, дорожні торбинки, обкладинки для книг тощо. За літописними даними, серед давньорус. лимарів вже існувала певна спеціалізація (напр., тульники виготовляли сагайдаки — тули). В 15—16 ст. у Києві і Львові були цехи лимарів і кушнірів. До серед. 19 ст. в Л. застосовували виключно ручну працю. Згодом Л. перетворилося на галузь промисловості.

ЛИМОН, цитрина (*Citrus limon*) — вічнозелена субтропічна плодова рослина родини рутових. Походить з Пд.-Сх. Азії. Дерево заввишки до 7 м. Листки шкірясті, овальні, загострені, світло-зелені. Квітки двостатеві, білі, в пазухах листків, одиночні або парні, на кінцях гілок іноді в китицях. Плід — багатогнізда ягода, овальна, світло-жовта, з соковитим м'якушем. Його сік містить 5—7,2% лимонної кислоти і вітаміни С (50—150 мг%), В та ін. З плодів виготовляють соки, напої, цукати. З шкірки плодів, листків, пагонів і квіток добувають ефірну олію, протопектин і целюзу, які використовують у харч. пром-сті. В дикому стані невідомий. Розводять в Середземномор'ї, США та ін. В СРСР Л. культивують здебільшого на Чорноморському узбережжі Кавказу, а також в Азербайджані. Урожайність 150—300 плодів з дерева. Ід. с. 138.

ЛИМОННА КИСЛОТА — триосновна органічна оксикислота ($\text{C}_6\text{H}_8\text{O}_7$, $\text{C}(\text{OH})_3\text{COOH}$). Кристалізується з однією молекулою води. Безводна Л. к. має $t_{\text{пл}} 153^\circ \text{C}$, гідрат $70\text{--}75^\circ \text{C}$. Добре розчинна

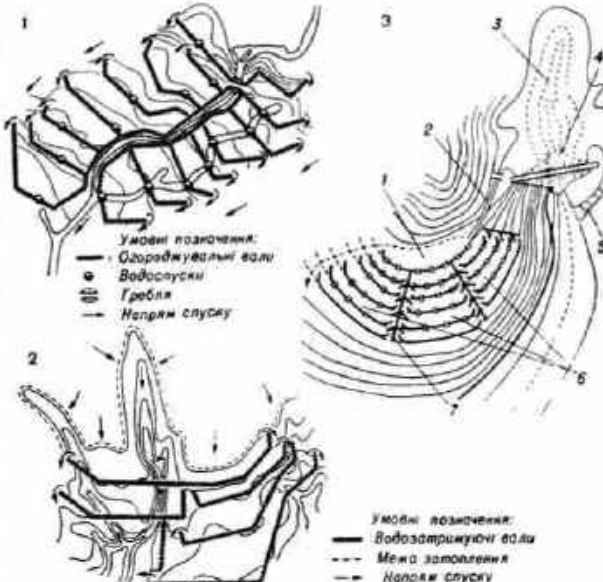

В. С. Лизогуб.

М. Лысков.

Лиманне зрошення. 1. Схема ярусного лиману в заплаві річк. 2. Схема ярусного лиману на схилі. 3. Схема ярусного лиману, що наповнюється скидними водами з водосховища: 1 — розподільний лиман; 2 — водоспускний канал; 3 — водосховище; 4 — гребля; 5 — водозлив; 6 — сектори лиманів; 7 — розподільний вал зі спрямованими дамбами.

ЛИМОННИК

Лимон. Гілка з плодом і квіткою та поперечний розріз плода.

Лимонник китайський:
1 — квітучий пагінь;
2 — маточкова квітка;
3 — плоди.

Липа серпедиста. Гілка з квітками і плодами.

Линь.

у воді та спирті, погано — в більшості органічних розчинників. Утворення солей — цитратів. Л. к. поширена у природі: є в деяких ягодах, фруктах (цитрусових), у листях бавовнику і махорки. У пром-сті її одержують з махорки, частіше — зброджуванням цукру або патоки за допомогою грибка *Aspergillus niger* або ін. грибків (див. *Лимоннокислота бродіння*). Застосовують у харч. і текст. пром-сті, медицині, фотографії, в хім. аналізах тощо.

ЛИМОННИК (*Schisandra*) — рід рослин род. схізандрових. Дерев'янисті листопадні або вічнозелені ліани з специфічним запахом лимона. Листки прості, черешкові, цілокраї або зубчасті. Квітки пазушні, поодинокі або в мало-квіткових суцвіттах, роздільностатеві, дводомні. Плоди — округлі соковиті ягоди, розташовані на видовженому квітколюжі у вигляді прямого нерозгалуженого грона. 25 видів, поширених у Пд.-Сх. Азії і Пв. Америці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, в культурі — 1 вид: Л. китайський (*S. chinensis*) — технічна, харчова, лікарська і декоративна рослина. Плоди і насіння Л. к. містять цукри, органіч. к-ти, вітаміни С і Е, пектин, ефірні й жирні олії, тонізуючі речовини схізандрин і схізандрол, стерини, смоли. А. П. Лебеда.

ЛИМОННОКИСЛА БРОДІННЯ — окислення грибами з родів *Aspergillus* та *Penicillium* вуглеводів, деяких спиртів і органічних кислот до лимонної кислоти. Поряд з останньою в процесі Л. б. утворюються глюконова та щавлева к-ти. Практичне значення має добування лимонної к-ти з вуглеводів з використанням *Aspergillus niger*. Л. б. застосовується для потреб медицини, конд. пром-сті тощо.

ЛИН (*Tinca tinca*) — риба родини *коропових*. Населяє прісноводні водойми Європи та ріки Сибіру — до Єнісею включно. Довж. 30—50 см, жива маса 1—1,5 кг. Тіло товсте, вкрите дрібною лускою і слизом. Спина темно-зелена, боки бурі з золотистим полоском, плавець темно-сірі, червоно-сірі. Рот невеликий з вусиками. Тримається переважно стоячих, замулених і зарослих водойм. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році життя, ікру відкладає в травні — липні по 300—400 тис. ікринок. Живиться донними безхребетними і рослинами. Об'єкт *стаєкового* *рибного* *господарства*. Промислове значення невелике.

ЛИННИЧЕНКО Іван Андрійович [12 (24). X 1857, Київ — 9.VI 1926] — рос. бурж. історик. Закінчив Київ. ун-т (1879). З 1896 — професор Новоросійського ун-ту в Одесі. Автор праць «Віче в Київській області» (1881), «Взаємодіяносини Росії і Польщі до пол. XIV ст.» (ч. 1, 1884), «Риси з історії станів у Південно-Західній Галичії Русі XIV—XV ст.» (1894) та ін. Був послідовником держ. школи (див. *Юридична школа*). Історію України розглядав з позицій великодерж. шовінізму. Окремі праці Л. з історії Галичини містять значний фактичний матеріал і зберігають довідкове значення.

ЛИНОВИЦЯ — селище міського типу Прилуцького р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташована на р. Руді (прит. р. Удаю). Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1980). В Л. — цукр. комбінат, філіал Прилуцького комбінату хлібопродуктів. 2 заг.-осв. школи, лікарня; будинок культури, 6-ка. В 1844—45 в Л. приїздив Т. Г. Шевченко. На тер. Л. виявлено кургани *бронзового віку*, ранньослов'ян. могильник *черняхівської культури* та курганний могильник часів Київської Русі. Перша згадка про Л. в істор. джерелах датується 1629.

ЛИНЯННЯ — періодичне оновлення зовнішніх покривів у тварин. Л. властиве членистоногим та деяким ін. безхребетним, земноводним, плазунам (у черепах і крокодилів Л. часткове), птахам, ссавцям. У безхребетних (ракоподібних, павукоподібних, багатоніжок, комах тощо) — це пов'язана з певними віковими стадіями зміна хітинного (див. *Хітин*) покриву, яка забезпечує можливість росту. У земноводних і плазунів Л. являє собою періодичну зміну верхніх шарів *епідермісу* в міру їх зростання та зношування; його частота визначається температурними умовами (взимку Л. припиняється). Л. ссавців і птахів — це не тільки оновлення зовнішніх зовн. покривів (пір'я або хутра), а й пристосування, що забезпечує вікову і сезонну зміну покривів, з якою часто пов'язана і зміна *збарвлення тварин*; залежить від ряду факторів, у т. ч. від світлового режиму. У період Л. у тварин значно підвищується обмін речовин, зростає потреба у вітамінах, мінеральних речовинах, підвищується збудливість; тварини втрачають у вазі. Тому свійські тварини в період Л. потребують кращого догляду.

ЛІНЬКОВ Михайл [Михайло Тихонович; 18 (30). XI 1899, с. Зазиб, тепер Лозенського р-ну Вітеб. обл. — 21.IX 1975, Мінськ] — білорус. рад. письменник, нар. письменник БРСР (з 1962), акад. АН БРСР (з 1953). Член КПРС з 1926. Друкуватися почав 1919. Збірки «Оповідання» (1927), «Гой» (1929), «Андрій Лєтун» (1930). Повість «Останній звірище» (1930) та зб. оповідань «На великій хвилі» (1938) — про класову боротьбу в період відбудови нар. г-ва та колективізації. У романі «На червоній цілині» (1934) показав життя білорус. народу в дожовтневий період. Зб. оповідань «Остал» (1944) та роман-епос «Незабутні дні» (1948—58) — про подвиг білорус. народу у роки Великої Вітчизн. війни. Автор творів для дітей, літературозн. праць, статей про Т. Шевченка. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Портрет с. 137. *Тр.*: Збор творів, т. 1—4. Мінськ, 1967—68; Укр. перекл. — Микола-паровоз. К., 1955; [Оповідання]. В кн.: Білоруські оповідання. К., 1957; Рос. перекл. — Незабутні дні, кн. 1—2. М., 1979.

І. Д. Бажиков.

ЛИПА (*Tilia*) — рід рослин родини *липових*. Древа заввишки 15—50 м. Листки чергові, прості, серцевидні, гострозубчасті по краю. Квітки двостатеві, жовті або жов-

туватобілі, невеликі, запахні, зібрані в щитковидні напівзонтики. Плід — одно- або двонасінний горішок. Понад 50 видів, пошир. у помірній зоні Пн. півкулі. В СРСР понад 15 дикорослих видів, з них в УРСР — 6. Найпоширеніша Л. серпедиста (*T. cordata*) з густою широкою кроною; росте в листяних і мішаних лісах, серед чагарників. Л. вирощують у садах і парках. Квітки містять ефірну олію, сапоніни, дубильні речовини, каротин, вітамін С. Настій з сухих квіток («липовий цвіт») використовують як потогінний і заспокійливий засіб. Л. — добрий медонос. Легку, без'ядерну деревину Л. широко використовують у токарному, різьбярському і столярному виробн. З кори Л. заготовляють лико для рожев, кошків, мотузків тощо.

Н. Ф. Колибіна.

ЛИПЕЦЬК — місто, центр Липец. обл. РРФСР, районцентр. Розташований на р. Воронежі (бас. Дону). Залізнична станція. 405 тис. ж. (1980). Згадується в літописах з 13 ст. Зруйнований татарами 1284. В 1709 с. Липівку, в якому 1702 було споруджено чавунний завод, перейменовано на с. Липецький Завод (слобода Липські Залізи Заводи). З 1779 Л. — місто. В 1879 тут відбувся з'їзд революц. народників. С.-д. орг-ції створено на поч. 20 ст. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У пром. комплексі міста провідне місце посідає чорна металургія, машинобудування та металообробка. Гол. підприємства: *Новолипецький металургійний завод* та Липецький тракторний завод; з-ди: металург. «Вільний сокіл», «Центроліт», перстобуд., пускових двигунів, обднання «Липецькентехніка». Пром-сть буд. матеріалів та коксохімія. Виробн. харч. продуктів, швейних виробів і меблів. 2 ТЕЦ. Політех. та пед. ін-ти, ф-т Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів, Всесоюзний п.-д. і проектний ін-т по переробці брухту чорних металів, Театри — драм. та ляльков. філармонія. Музеї: краєзнавчий та Г. В. Плеханова. Л. — грязьовий і бальнеологічний курорт (відкритий 1905). Функціонує цілий рік. Лікувальні засоби: торф'яні грязі, джерела гідрокарбонатно-кальцієво-магнієві і сульфатно-хлоридно-натрієві, води яких з вмістом заліза використовують для пиття і ванн. Показання: захворювання органів руху, нервової системи, шкіри, гінекологічні, органи травлення.

ЛИПЕЦЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована в центр. частині Сх.-Європ. рівнини. Утворена 6.I 1954. Площа 24,1 тис. км². Нас. 1224 тис. чол. (на 1.I 1980). Оси. населення — росіяни. Міськ. нас. — 57%. Поділяється на 18 районів, має 8 міст та 6 с-ш міськ. типу. Центр — м. Липецьк. Л. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Більшу частину тер. області займає *Середньоросійська височина*, розчленована ярами та балками (вис. 170—260 м). Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*). На Сх. — Осько-Донська рівнина (вис. 150—170 м). Корис-

ні копалини: вапняки, доломіти, мергель, вапняки глини, кварцові піски, торф, залізисті мінеральні води і грязі. Клімат помірно континентальний. Пересічна температура — 10, —11° липня +19, +20°. Опадів 450—500 мм (максимум — влітку). Год. ріка — *Дон*; його найбільшій притоки: *Сосна*, *Красива Меча* (праві), *Вороніж* з *Матірою* та ін. Ґрунти переважно чорноземні, в заплавах річок — алювіальні. Значні ділянки зайняті піщаними і супіщаними ґрунтами. Л. о. розташована в лісостеповій зоні. Під лісом (дуб, береза, сосна, клен, ялина) — бл. 8,3% тер. області. На Пд. Сх. — частина *Воронізького заповідника*. Г-во області характеризується поєднанням розвинутої пром-сті, зокрема чорної металургії, машинобудування та металообробки, з с. г. зерново-тваринницького напрямку. Чорна металургія представлена *Новолипецьким металургійним заводом* та з-дом «Вільний сокіл». Залізна руда надходить з *Курської магнітної аномалії*. Добувать вапняки та доломіти (доломітовий комбінат у Данкові). Осн. спеціалізація машинобудування та металообробки — виробн. тракторів, металургіальних верстатів, ливарного устаткування. Розвивається також хім., буд. матеріалів, харч. (цукр., консерви, м'ясо, тютюнова) та легка (шкіряна, виробн. мережив) пром-сть. Гол. пром. центри: *Липецьк*, *Елец*, *Данков*, *Грязі*, *Чаплигін*. С.-г. угіддя займають понад 80% тер. області. Вирощують зернові (пшениця, жито, ячмінь, овес, просо, гречка), технічні (цукр. буряки, соняшник, картопля) і кормові культури, а також махорку. Садівництво. Розвинуті мол.-м'ясне скотарство, свинарство та м'ясо-вовнове вівчарство. Для внутр. і зовн. перевезень використовують залізнич. (магістралі Москва — Елец — Донбас, Москва — Грязі — Воронеж — Ростов-на-Дону, Рига — Орел — Липецьк — Волгоград, що перетинають область) та автомоб. транспорт. Аеропорт у Липецьку. Тер. Л. о. перетинає газопровід Ставрополь — Москва. У Л. о. — політех. і 2 пед. ін-ти (Липецьк, Елец), Всесоюзний н.-д. та проєктний ін-т по переробці брухту чорних металів, 20 серед. спец. навч. закладів. Театри — драм. та ляльков. у Липецьку; краєзнавчі музеї (Липецьк, Елец, Данков, Усмань), меморіальний музей Л. М. Толстого у с-щі Лев Толстой. У Липецьку — один з найстаріших у країні бальнеогрязьових курортів.

ЛИПІЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура населення Верхнього Придністров'я I ст. до н. е. — 3 ст. н. е. Назва — від с. Верхньої Липиці Рогатинського р-ну Івано-Фр. обл., поблизу якого в кін. 19 ст. було виявлено могильник цієї культури. Вивчення пам'яток Л. к. (поселень, могильників і скарбів монет) почалося в 30-х рр. 20 ст. Поселення Л. к. (див. *Верхньоліпецьке поселення*, *Незвиське поселення*) являли собою неукріплені селища переважно на берегах річок. На поселеннях виявлено залишки напівземлянкових і

наземних жител. Поховання — ґрунтові без насипів. Поховальні обряди — трупопокладення і трупопосащення. У пам'ятках Л. к. поряд з ліпним трапляється гончарний посуд (миски, глечі, широкі вази тощо). Серед металевих виробів — залізні ножі, долота, сокирки, ключі, предмети озброєння, бронзові прикраси. Основною г-ва племен Л. к. було землеробство. Вони перебували на стадії первіснообщинного ладу. Численні знахідки римських монет і привізних металевих виробів, глиняного, бронзового і скляного посуду свідчать про зв'язки носіїв Л. к. з населенням рим. провінцій. Питання про стічну належність Л. к. остаточно не розв'язане. [Л. с. 140. *Літ.*: Смішко М. Ю. Липецька культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; Цигалих В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. К., 1975.

ЛИПІЦОВСЬКА Лідія Яківна [28.IV (10.V) 1882, с. Бабин, тепер Кельменецького р-ну Чернів. обл. — 22.III 1958, Бейрут, Ліван] — рос. співачка (колоратурне сопрано). В 1906 закінчила Петерб. консерваторію. В 1906—16 (з перервами) — солістка Маріїнського театру в Петербурзі. В 1909—14 гастролювала в містах Зх. Європи і Пів. Америки. Часто виступала в містах України (Київ, Харків, Одеса, Катеринослав та ін.). З 1917 жила за кордоном. У 1939—41 викладала спів у Кишинівській, 1945—50 — Тимішоарській (Румунія), з 1950 — в Паризькій консерваторії. Парті: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Татьяна («Евгеній Онегін» Чайковського), Розіна («Севільський цирульник» Россіні). В концертах виконувала укр. нар. пісні. Гастролювала в СРСР (1927—29; виступала на Україні — Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Харків). *Літ.*: Арабаджі Р. Очарованная песней. Кишинів, 1977.

Р. Я. Пилипчук.
ЛИПНІВА МОНАРХІЯ — період в історії Франції від *липневої революції 1830 до революції 1848 у Франції*. В 1830—48 державою правила фінанс. аристократія на чолі з королем *Луї-Філіппом*. **ЛИПНІВА РЕВОЛЮЦІЯ 1830 у Франції** — бурж. революція; покінчила з дворянською монархією *Бурбонів* (режим *Рестаурації*) і встановила владу буржуазії в особі короля *Луї-Філіппа*. Приводом до Л. р. були ордонанси Карла X, видані 26.VII: про розпуск палати депутатів, обмеження кількості виборців, запровадження суворой цензури друку та ін. Рушійна сила Л. р. — робітники, ремісники, дрібна і серед. буржуазія, студентство, офіцерство. 27—29.VII революція перемогла в Парижі, потім — у провінції. Нац. гвардія і частина королівських військ перейшли на бік повстанців. Карл X втік до Англії і 2.VIII зрікся престолу. Слабкість респ. груп і демократичних сил, неорганізованість робітн. класу дали змогу великим банкірам, фінансистам і пром. магнатам прийти до влади, що було закріплено в конституції — «Хартія 1830». Л. р. сприяла прискоренню капіталістичного розвитку держави й посиленню боротьби між проле-

таріатом і буржуазією. В Л. р. брали участь представники передової Росії М. А. Колотринов, М. М. Кир'яков (з Одеси), С. Д. Полторацький. Л. р. завдала серйозного удару системі *Священного союзу*.

Т. Г. Солтановська.
ЛИПНІВІЙ МАНІФЕСТ 1944 — перший держ. акт Народної Польщі. Прийнятий 22.VII *Польським комітетом національного визволення* (ПКНВ) в м. Хелмі. Проголосив перехід держ. влади до рук трудящих в особі *Крайової Ради Народової*, її виконавчого органу — ПКНВ; відновив польсь. державність і демократичні свободи; накреслював широку програму соціальних реформ. Л. м. скасував реакційну конституцію 1935 і закони періоду нім.-фашист. окупації; закликав до повного визволення Польщі в союзі з Рад. Армією Л. м. підкреслював, що питання рад.-польсь. кордону має бути врегульоване на основі принципу: польсь. землі — Польщі, укр., білорус. і лит. землі — Рад. Україні, Рад. Білорусії і Рад. Литви.

ЛИПНІВІ ДНІ 1917 — політ. криза, третя після *Квітневої* кризи 1917 і *Червеної* кризи 1917 в Росії в період після Лютневої бурж.-демократичної революції, зумовлена імперіалістичною політикою бурж. *Тимчасового уряду*. Приводом до кризи став невдалий наступ рос. військ на фронті. З 16.VII в Петрограді стихійно відбулися демонстрації солдатів і робітників, що загрожували перерости у збройні виступи проти *Тимчасового уряду*. Більшовики, вважаючи такий виступ передчасним, вирішили надати демонстрації мирного характеру. 4 (17).VII в демонстрації, що проходила під лозунгом «Вся влада Радам!», взяло участь 500 тис. чол. Учасників її привітав В. І. Ленін. Демонстрантів обстріляли війська *Тимчасового уряду*, який погодив свої дії з есеро-меншовицьким керівництвом Всерос. Центр. виконавчого к-ту Рад. Контрреволюція перейшла в наступ у всіх районах Росії. Дії *Тим-*

Л. Я. Липковська.

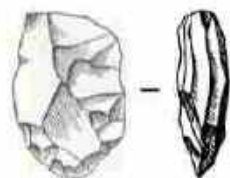
З. П. Лисак.

ЛИПНІВІ ПОЛІТИЧ- НІ СТРАЙКИ 1914

Липницька культура.
Речі з пам'яток:
1 і 2 — глиняні глечик
і чарка; 3 і 4 — бронзові
фібули (застіжки) й
прикраса.

Липські стояки.
Крем'яне рубальне
знаряддя.

Липська жаскова:
1 — нижня і верхня
частини рослини; 2 —
плід.

Лисця звичайна.

часового уряду підтримала бурж.-націоналістична *Центральна рада*. За згодою її та есеро-меншовицької більшості Київ. Ради робітн. депутатів юнкери і козаки 5 (18). VII розгромили приміщення Київ. к-ту більшовиків і заарештували членів к-ту. Антиурядові демонстрації відбувалися в Москві, Іваново-Вознесенську, Орехово-Зуєві, Красноярську, Томську та ін. містах. Л. д. привели до розмежування сил революції і контрреволюції. Буржуазія перейшла у відкритий наступ проти трудящих, більшовицької партії. Тимчасовий уряд розформував ряд революц. частин, запровадив на фронті смертну кару. Замість *двохладдя* в країні було встановлено єдиновладдя буржуазії, оскільки угодовське керівництво Рад перейшло на її бік. Мирний розвиток революції став неможливим. *Шостий з'їзд РСДРП(б)* визначив курс на збройне повстання трудящих.

Р. Г. Симоненко.
ЛИПНІВІ ПОЛІТИЧНІ СТРАЙКИ 1914 — страйки солідарності рос. пролетаріату зі страйкуючими робітниками Баку (див. *Бакінські страйки*). Страйк нафтовиків підтримав пролетаріат усієї Росії. 24.VI (7.VII) на заклик більшовиків в знак солідарності з бакінськими виступили робітники Москви. Особливо гостро проходив виступ робітників Петербурга. 3 (16). VII між страйкуючими робітниками Путиловського заводу і поліцією відбулася сутичка, в якій двоє робітників було вбито і 50 поранено. 9 (22). VII на вулицях міста з'явилися барикади. 11 (24). VII політ. страйк у Петербурзі став загальним, охопивши 200 тис. чол. Страйки і демонстрації солідарності з бакінськими робітниками, страйки протесту проти розстрілу путиловців прокотилися в Москві, Рязі, Варшаві, Лодзі та ряді пром. центрів України. Відбулася виступ на 30 найбільших підприємствах Харкова [5—9 (18—22)], на 13 підприємствах Києва [9—14 (22—27)], на 17 підприємствах Одеси [10 (23)]. Найбурхливішим був страйк солідарності судобудівників у Миколаєві 10—12 (23—25). VII. Понад 11 тис. робітників миколаївських заводів «Наваль» і «Руссуд» прийняли на спільному мітингу запропоновану більшовиками резолюцію протесту і рушили до міста. Але по дорозі їх зупинили й обстріляли війська та поліція. 5 робітників було тяжко поранено. Політ. страйк у Херсонській губ. тривав до 14 (27). VII, охопивши 30 пром. підприємств. Л. п. с. свідчили про навізання революц. кризи в країні.

Ю. П. Лаврова.
ЛИПОВА ДОЛИНА — селище міського типу Сум. обл. УРСР. райцентр, при впадінні р. Липівки в Хорол (бас. Дніпра), за 80 км від залізнич. ст. Ромни, 4,8 тис. ж. (1980). Виникла у 1-й пол. 17 ст. До возз'єднання України з Росією 1654 село належало Я. Вишневецькому. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1962 Л. д. — с-ще міськ. типу. У селищі — маслобійний, хлібний, цегельний, овочеконсервний, комбикормовий з-д, харч. комбінат, цех Р. менського з-ду заміників незбираного

молока, птахівникаторна станція, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, міжколг. об'єднання «Птахопром», комбінат побутового обслуговування, 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня, 2 будинки культури, 2 клуби, 5 бібліотек.

ЛИПОВЕЦЬ — селище міського типу Він. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Собі (прит. Пд. Бугу), за 13 км від залізнич. ст. Липовець, 7,2 тис. ж. (1980). За істор. джерелами (1545), Л. існує з 14—15 ст. Після *Люблінської унії* 1569 Л. входив до складу шляхет. Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1925 Л. — с-ще міськ. типу. У селищі — завод: дослідний Всесоюзного наук.-пром. об'єднання «Ремдета» та прод. товарів, мол. цех Він. міського мол. з-ду, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, будинок побуту, 4 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В Л. народилися академік АН УРСР П. А. Тутковський, нар. артист УРСР П. С. Столярський, професор-дефектолог А. В. Володимирський.

ЛИПОВЕЦЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Він. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 54,0 тис. чол. (1980). У р-ні — 62 нас. пункти, підпорядковані 2 селищним і 21 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Липовець. Л. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, каолін, піски, глини. Гол. річки — *Десна* і *Соб* (бас. Пд. Бугу). Ґрунти чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, граб, ясен, клен, сосна) — 4,4 тис. га. Гол. галузі пром-сті — маш.-буд. (Турбівський маш.-буд. і Липовецький дослідний Всесоюзного наук.-пром. об'єднання «Ремдета» з-ди) та харчова (Турбівський цукр., Липовецький прод. товарів з-д). Є також Турбівський склобробний з-д, Росоманське паперове виробн. Позніківської паперової ф-ки, Турбівський каоліновий з-д та ін. 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернобуряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1980 становила 84,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 79,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки. Скотарство, птахівництво. В Л. р. — 22 колгоспи, 5 міжколг. підприємств (по

птахівництву, переробці кормів, рибе, по виробн. яловичини і свинини), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Липовець і Турбів. Автомаб. шляхів — 305 км, у т. ч. з твердим покриттям — 261 км. У районі — 41 заг.-осв. та музична школи, сільсь. профес. тех. уч-ще (с. Зозів); 45 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 21 будинок культури, 21 клуб, кінотеатр, 50 кіноустановок, 46 б-к. Архит. пам'ятка — палац (18 ст.) у с. Нападівці. У с. Лозуватій Л. р. народилися укр. рад. режисер Є. І. Головатюк та укр. рад. театр. художник І. М. Бурячок, у с. Кобильні — укр. рад. художник С. П. Джус, у с. Конопівці — укр. рад. письменник В. С. Земляк. У Л. р. видається газ. «Нове життя» (з 1931).

М. С. Пасека.
ЛИПОВОДОЛИНСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Сумської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 29,0 тис. чол. (1980). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 14 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Липова Долина. Л. р.

розташований на *Придніпровській низовині*. Гол. корисна копалина — цегельна глина. Річки — *Хорол*, *Грунь* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (липа, клен, ясен, дуб) займають 5,2 тис. га. Найбільш промисловий підприємства: липоводолинські хлібний і комбикормовий з-ди, Бірківський коноплезадов та ін. Комбінат побутового обслуговування (Липова Долина) і 7 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернобуряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 73,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 63,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, конопі. У Л. р. — 12 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням Автошляхів — 220 км, у т. ч. з твердим покриттям — 162 км. У районі — 25 заг.-осв. і музична школи, сільсь. профес. тех. уч-ще; 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури і 30 клубів, кінотеатр, 49 кіноустановок, 29 б-к. У с. Русанівці Л. р. народився укр. рад. літературознавець Л. М. Новиченко, в с. Хоменківському — укр. рад. художник і поет Н. Х. Опацький, у с. Синівці — укр. рад. вчений у галузі гідротех. буд-ва П. С. Сліпченко. В районі видається газ. «Ленінський прапор» (з 1932).

О. В. Клімов

ЛИПСЬКИЙ Володимир Іполитович [27.II (11.III) 1863, с. Самостріли, тепер Корсеського р-ну Ровен. обл. — 24.II 1937, Одеса] — український рад. ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1928), академік АН УРСР (з 1919; 1921—22 — віцепрезидент, а 1922—28 — президент АН УРСР). Закінчив колегію П. Галагана в Києві (1881), Київ. ун-т (1886). З 1887 працював у цьому ж ун-ті; 1894—1917 — співробітник Бот. саду в Петербурзі (Петрограді); з 1928 до кінця життя — директор Бот. саду в Одесі. Праці Л. присвячені питанням флористики, систематики та географії рослин. Вивчав рослинність Серед. Азії, Кавказу, України, Молдавії тощо. Описав 4 нові роди і понад 220 нових видів та різновидностей рослин. В 1934—31 Л. досліджував у дорослості Чорного м. (здобути дані сприяли організації першого в УРСР заводу по виробництву йоду); 1927 Л. вивчав радіоактивні мінеральні джерела Житомирської обл. Ряд праць присвятив питанням історії вітчизн. ботаніки, гербарній справі, роботі бот. садів тощо. Ім'ям Л. вітчизн. та іноземні ботаніки назвали бл. 45 нових видів рослин.

Лит.: Барбарич А. І. Володимир Іполитович Липський. К., 1938.

ЛИПСЬКІ СТОЯНКИ — група пізньопалеолітичних стоянок поблизу с. Липи Дубнінського р-ну Ровен. обл. В серед. 30-х рр. 20 ст. відкрито і частково досліджено кілька стоянок. При розкопках у деяких з них виявлено культур. шари з кістками мамонта, залишками вогнищ, кістковим вугіллем, розщепленими крем'яними тощо. Серед численних крем'яних виробів Л. с. інтерес становлять унікальні сокироподібні інструменти. Такі знаряддя знайдено вперше. Це дає підставу віднести Л. с. до специфічної локальної культури пізньопалеолітичного часу на тер. Сх. Європи, а тер. пд.-зх. Волині розглядати як окрему пізньопалеолітичну етнокультур. область.

ЛИПЧУКА (Lappula) — рід трав'янистих рослин родини шорстколих. Листки лінійно-ланцетні цілісні, зісподу сіруваті від густого опушення. Квітки голубі, дрібні, двостатеві, зібрані в суцвіття — завіток. Плід із 4 горішків до 3 мм завдовжки, вкритий шипами, легко чіпляється до одягу, шерсті тварин. Бл. 50 видів, пошир. переважно в помірній смузі Пн. півкулі, Пд. Африці і Пд. Америці. В СРСР — понад 40 видів, у т. ч. в УРСР — 5. Найпоширеніша Л. іжакова (L. myosotis, або L. eschinata). Засичує здебільшого сизі культури (пшеницю, жито), багаторічні трави; зустрічається в посівах ярих злакових, бобових і тех. культур. Захоплює бур'яни. Старанно очищають налізні; своєчасно і якісно обробляють ґрунт, застосовують гербіциди тощо.

ЛИСАК Зінаїда Петрівна (н. 20.VII 1930, Запоріжжя) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КМРС з 1966. Після закінчення Одес. консерваторії ім. А. Нежданової працює в Одес. театрі опери та балету. Партия: Оксана («Загибель еска-

дри» Губаренка), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Марина Мнішек («Борис Годунов» Мусоргського), Амнеріс, Еболи («Аїда», «Дон Карлос» Верді) та ін. Портрет с. 139.

ЛИСЕНКА М. В. МУЗЕЙ. Меморіальний будинок-музей М. В. Лисенки — відділ Київського музею театральності, музичного та кіномистецтва; відкрито 1980 в будинку, де 1898—1912 жив укр. композитор М. В. Лисенко. В окремих розділах представлені життєвий шлях, творча, пед. та громадська діяльність корифея укр. музики, матеріали про увічнення його пам'яті. Тут зберігаються його особисті речі — меблі, фотографії, нотні рукописи, листи, прижиттєві нотні видання, худож. адреси, надіслані до 35-річчя творчої діяльності композитора, платівки із записами його фп. виступів.

ЛИСЕНКИ — укр. поміщики, власники земельних маєтностей на Лівобережній Україні у 18 — на поч. 20 ст. Походили з козацької старшини. Іван Якович Л. (р. н. невід. — п. 1699) — черніг. полковник (1669—71), генеральний осавул (1672—76), переславський полковник (1677—78, 1690—92). Федір Іванович Л. (р. н. невід. — п. 1751) — генеральний осавул (1728—41), генеральний суддя (1741—51).

ЛИСЕНКО Андрій Віталійович [1851, с. Жовинне, тепер Чорнобаського р-ну Черкас. обл. — 8 (21).VI 1910, Київ] — укр. революціонер, більшовик, лікар. Член РСДРП з 1905. Брат композитора М. В. Лисенка. Закінчив Київ. ун-т (1876). Брав участь як доброволець у війні Сербії проти турків 1876 і в рос.-тур. війні 1877—78. З 1884 працював лікарем у Знамянці, пізніше завідував місц. залізнич. лікарнею. У жовтні — грудні 1905 — голова Знамянського страйкового к-ту залізничників. 29.XII 1905 (11.I 1906) Л. був заарештований і висланий до Вятки (тепер м. Киров). У 1907 емігрував за кордон. У 1910 повернувся до Києва. Автор спогадів «Між добровольцями 1876 року» та драм. нарисів «Заспокоєність» про революц. події 1905.

ЛИСЕНКО Георгій Семенович [н. 8 (21).IV 1910, с. Валява, тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Після закінчення Київ. ін-ту театр. мист. (1940) працював актором, а з 1945 — гол. режисером Волин., Мелітопольського, Полтав. театрів. Роботу в кіно почав 1957. Фільми: «Якби каміня говорило» (1957, за оповіданнями Франка), «Таврія» (1959, за однойменним романом О. Гончара), «Літак відлітає о 9-й» (1961), «Перевірено — мін немає» (1965, спільна рад.-югосл. постановка), «Вогонь» (1974), «Білий круг» (1975). З 1978 — художній керівник театру кіноактора Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка.

ЛИСЕНКО (Гуревич) Людмила Іванівна (н. 20.XI 1934, станція Тамань Краснодарського краю) — укр. рад. спортсменка, засл. майстер спорту (з 1960) з легкої атлетики, олімпійська чемпіонка (1960)

з бігу на 800 м (2.043 — світовий рекорд). Десятиразова чемпіонка СРСР з бігу на 400 м (1955), 800 м (1955—56, 1959, 1961—62) та з кросу (1960—62, 1964). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛИСЕНКО Марія Григорівна [н. 26.VII (8.VIII) 1914, с. Зеленьки, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.] — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістичної Праці (1947). Член КПРС з 1947. В 1929—41 і 1944—48 — ланкова колгоспу ім. Будьонного в с. Олександрівка. Одна з організаторів масового руху буряководів за одержання високих урожаїв (у 1946 ланка, яку очолювала Л., виростила по 711 ц/га цукр. буряків). У 1948—55 — Л. — голова того ж колгоспу ім. Будьонного, а 1955—68 там же очолювала ланку буряководів; з 1968 — персональний пенсіонер союзного значення. Л. — делегат XVII і XXII з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 2 і 3-го скликань. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛИСЕНКО Микола Віталійович [10 (22).III 1842, с. Гриньки, тепер Глобінського р-ну Полтав. обл. — 24.X (6.XI) 1912, Київ] — укр. композитор, основоположник укр. класичної музики. Заг. освіту здобув у приватних пансіонах Києва (1852—55) та в Харків. гімназії (1855—59). Паралельно займався музикою. В 1859 вступив на природничий ф-т Харків. ун-ту, через рік перейшов до Київського, який закінчив 1865. В ун-ті зблизився з прогресивно настроєною молоддю. Записував і обробляв нар. пісні, брав участь у діяльності аматорського театру. В 1865—67 Л. був мировим посередником у Таращанському пов. на Київщині.

В 1867—69 навчався в Лейпцигській консерваторії (фортепіано і композиція). В 1868 написав перший значний твір — «Заповіт» на слова Шевченка (для соліста, хору й фортепіано). В Лейпцигу Л. надрукував 1-у серію з «Музики до „Кобзаря“ Шевченка». «Збірник українських пісень» (1-й — 3-й вип. по 40 пісень) для голосу з ф-но. Повернувшись 1869 до Києва, віддав творчість, фольклористичній, муз.-громад. і пед. діяльності. Написав оперу «Чорноморці» (1872), оперу «Ріднянина» (1873—82). В 1873 виступив з рефератом «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересак», який разом з ін. його теор. працями («Дума про Хмельницького і Барабаша», 1888; «Про торбан і музику пісень Відорта», 1892; «Народні музичні інструменти на Україні», 1894) відіграв важливу роль у розвитку укр. муз. фольклористики. В 1874—76 Л. вдосконалював майстерність у М. Римського-Корсакова в Петербурзі, де познайомився з М. Мусоргським, О. Бородиним, Ц. Кої, критиком В. Стасовим. Передові муз.-естетичні погляди класиків рос. музики справили значний вплив на формування світогляду і творчих принципів Л. Під час перебування в Петербурзі він пропагував укр. нар. музику, влашту-

В. І. Липський

А. В. Лисенко.

М. В. Лисенко

М. Г. Лисенко.

ЛИСЕНКО

Надгробок на могилі М. В. Лисенка в Києві. Скульптор Ю. І. Біло-стоцький. Бетон. 1939.

Пам'ятник М. В. Лисенку в Києві. Скульптор О. О. Ковальов, арх. В. Г. Гнєздилів. Бронза, граніт. 1965.

М. Г. Лисенко.

Лиска.

вав кілька виступів кобзаря О. Вересая перед громадськістю. Повернувшись до Києва, продовжував збирати й обробляти нар. пісні (всього вийшло 7 випусків по 40 пісень для голосу з фортепіано, 12 хорових десятків, 5 циклів обрядових пісень тощо), організував хори, з якими виступав у містах і селах України. Написав опери «Утоплена» (1883), «Наталка Полтавка» (1889), «Енеїда» (за І. Котляревським, 1911), дит. опери «Коза-дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891), «Зима й Весна» (1892), одноактну оперу «Нокторія» (1912). Серед оперної спадщини композитора найвидатнішою є нар. муз. драма «Тарас Бульба» (1890). Л. — один з краших інтерпретаторів «Кобзаря» Шевченка, на тексти якого він написав понад 80 вокальних творів різних жанрів (пісні, романси, ансамблі, хори, кантати). Багато вокальних композицій Л. створив на слова І. Франка, М. Старицького, С. Руданського, Лесі Українки, О. Олеся, М. Вороного, А. Міцкевича, Г. Гейне та ін. Серед цих композицій виділяється гімн «Вічний революціонер» (1905, слова Франка), який був безпосереднім відгуком композитора на події першої рос. революції 1905—07. Л. — основоположник інструм. жанрів укр. музики. Серед його фп. творів — 2 рапсодії, сюїта, соната, полонези, нокторнії та ін. твори. Велика і розмаїта спадщина Л. проінфікована демократичними ідеями. Яскрава за нац. колоритом, його музика відзначається органічним перетворенням основ народнопісенної культури. В 1903 громадськість України відзначила 35-річчя його плідної роботи на ниві укр. культури. В святкуванні взяли участь прогресивні митці Москви, Петербурга, Тифліса, Баку та ін. міст. У 1904 композитор відкрив у Києві *Музично-драматичну школу Михайла Лисенка*, в якій здобуло освіту багато укр. музикантів і акторів. У 1905 очолює Київ. муз. т-во «Богиня», 1908 заснував і очолює «Український клуб». Творча й громад. діяльність Л. мала великий вплив на розвиток укр. муз. культури. Значного поширення набула спадщина Л. за рад. часу. Ім'я Л. надано Харків. театрові опери та балету, Львів. консерваторії, Київ. спец. муз. школі, струнному квартетові й Колоніальному залові Київ. філармонії. Пам'ятники Л. споруджено в Києві і с. Гриньках. У Києві — *Лисенка М. В. музей*. Лл. див. на окремому аркуші, с. 448 — 449.

Тв. Зібрання творів, т. 1—20. К., 1950—56; Листи. К., 1964.

Лит. М. В. Лисенко у спогадах сучасників. К., 1968; Архімович Л. Б., Гордійчук М. М., Микола Віталійович Лисенко. К., 1963; Лисенко О. М. В. Лисенко. Спогади сина. К., 1966; Голениу А. Н. В. Лисенко і русська музикальна культура. М., 1954; Булат Т. Героїко-патріотична тема в творчості М. В. Лисенка. К., 1965; Василенко З. І. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка. К., 1972.

М. М. Гордійчук.

ЛИСЕНКО Михайло Григорович [16 (29).X.1906, с. Шпильківка, тепер Сумського р-ну Сум. обл. — 8.V.1972, Київ] — укр. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963).

дійсний член АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1948. В 1926—31 навчався в Харків. худож. ін-ті в Л. Блоха та І. Севери. Твори: горельєф «У застінках фашизму» (1935), групи — «Героїка громадянської війни» та «Героїка соціалістичного будівництва» для павільйону СРСР на Міжнарод. виставі в Нью-Йорку (1938, обидва — у співавторстві); композиції — «Партизанський рейд», «Вірність» (обидві — 1947), «Олеко Дундич» (1949); портрети — Т. Шевченка (1954), нар. художника СРСР В. Касіяна (1958), Героя Соціалістичної Праці Д. Пелагачі (1961), нар. артиста СРСР І. Мар'яненка (1962—63), В. Затонського (1967), проф. В. Шевельова (1971); пам'ятники — 61-му комунарові в Миколаєві (1935—36); М. Шорсу в Києві (1954), Холм Слави (архт.-скульптурний комплекс кладовища рад. воїнів у Львові, 1958), В. І. Леніну в Запоріжжі (1964), С. Ковпаку в Путивлі Сум. обл. (1971), рад. громадянам і військовополоненим Рад. Армії, що загинули від рук німецько-фашист. окупантів у 1941—43 в Києві в урочищі Бабий Яр (1976), усі — в співавторстві. В 1938—41 викладав у Харків. художньому ін-ті, 1944—72 — в Київ. худож. ін-ті (професор — з 1947). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Лл. див. на окрем. арк., с. 448—449, а також до статей *Лисенко*, т. 1, с. 309; *Бабий Яр*, т. 1, с. 312; *Бюст*, т. 2, с. 97.

Лит. Лисенко А. Михайло Григорович Лисенко. К., 1958; Афанасьєв Г. Михайло Лисенко. К., 1975.

ЛИСЕНКО Наталія Андріївна [1884 (1886?), м. Миколаїв — 7.X.1969, Париж] — рос. і укр. артистка дожовтневого театру та кіно. Дочка А. В. Лисенка. Сценічну діяльність почала в укр. аматор. театрі в Знаменці (Катря) — «Не судилося» Старицького. З 1901 грає в МХТ, театрі Корша (Москва), 1909—12 — в Театрі «Солов'я» (Київ). З 1915 знімалася в кіно. Фільми: «Катюша Маслова» (1915), «Без вини винуваті» (1916), «Отець Сергій» (1918). До 1920 знімалася більш як у 40 фільмах. В 1920 Л. разом з своїм чоловіком, актором І. Можугіним, емігрувала до Франції (фільми: «Ми нають тіні», «Кін» та ін.).

ЛИСЕНКО Остап Миколайович [1 (13).VII.1885, Київ — 1.X.1968, там же] — укр. рад. музикознавець. Син М. В. Лисенка. В 1930 закінчив Муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка в Києві. Викладав в муз. школах Києва (1930—41), Львів. (1945—51) та Київ. (1951—68) консерваторіях. Досліджував творчу спадщину батька, укладав збірник «Неопубліковані вокальні твори М. Лисенка» (1967), «М. В. Лисенко у спогадах сучасників» (1968) та ін.

Тв. М. В. Лисенко. Спогади сина. К., 1966; Сонце української музики. К., 1967.

ЛИСЕНКО Софія Кононівна (1865, Полтавщина — 10.XI.1946, Баку) — рос. і укр. рад. співачка (сопрано). Співу навчалась приватно в Петербурзі та в Італії. В 1887—91 виступала на оперних сценах Мілана, Венеції та ін. У 1891—

93 — солістка Харків. опери. Ступала в Петербурзі, Москві, Києві. З 1912 — на пед. роботі в муз. закладах Петербурга та Баку. Парти: Тамара («Демон» Рубінштейна), Розина («Севільський цирюльник» Россіні), Дінора («Дінора» Мейєрбера).

І. М. Лисенко.

ЛИСЕНКО Трохим Денисович [17 (29).IX.1898, с. Карлівка, тепер місто Полтав. обл. — 20.XI.1976, Москва] — рад. агроном, біолог, акад. АН СРСР (з 1939), АН УРСР (з 1934), ВАСГНІЛ (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1945). В 1925 закінчив Київ. с.-г. ін-т. В 1929—39 працював у Всесоюз. селекційно-генетич. ін-ті в Одесі (з 1934 — директор). В 1940—65 — директор ін-ту генетики АН СРСР. З 1938 — наук. керівник, з 1966 — зав. лабораторією Експеримент, н.-д. бази АН СРСР «Горки Ленінські» (під Москвою). Президент ВАСГНІЛ 1938—36 і 1961—62. Л. створив учения про стабільний розвиток рослин, на основі якого розроблено *апроксимацію* с.-г. культур, обґрунтував причини виродження картоплі на Півдні і розробив способи боротьби з цим явищем — літне садіння картоплі. Ряд теор. положень, висунутих Л., не підтвердилися експериментально і не знайшли широкого виробничого застосування. Нагороджений 8 орденами Леніна, Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1949.

ЛИСІЦЬ — селище міського типу Івано-Франківського р-ну Івано-Фран. обл. УРСР. Розташований на р. Бистриці-Солотвинській, за 9 км від Івано-Франківська, 2,7 тис. ж. (1980). У Л. — дільнична обл. управління осушувальних систем, дільниця комбінатів побутового обслуговування та комунальних підприємств. Середня школа, лікарня, Будинок культури, кіно-театр, дві б-ки. Вперше згадується у писемних джерелах 1491.

ЛИСІС Євген Микитович (н. 17.IX.1930, с. Шнирів, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) — укр. рад. театр. художник, нар. художник УРСР (з 1975). Член КПРС з 1969. Після закінчення 1961 Львів. ін-ту прикладного та декоративного мист. працює у Львів. театрі опери та балету ім. І. Франка (з 1967 — гол. художник). Оформив вистави: «Спартак» А. Хачатуряна (1965), «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (1968), «Есмеральда» П. Пулі (1970), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1971), «Тіло Уленшпільгел» Е. Глебова (1975), «Десять днів, що потрясли світ» М. Кармінського (1977) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

Лит. Лисенко І. С. Євген Лисіс. К., 1978.

ЛИСІНСЬКИЙ (Lisinski) Ватро-слав (справж. ім'я та прізвище. — Ігнат Фукс; 8.VII.1819, Загреб — 31.V.1854, там же) — хорватський композитор. Основоположник хорват. профес. муз. мистецтва. Музику навчався приватно в Загребі та Празі. Автор опер «Кохання й злість», 1846, та «Порин», 1851, обидві — на сюжети з хорватської історії; симф., фп. творів, вокальної музики, обробок нар. пісень.

ЛИСИЦИН Петро Іванович [7 (19).І 1877, с. Телятники, тепер Суворовського р-ну Тул. обл.— 20.І 1948, Москва] — рад. селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (1935), один з організаторів селекційної справи і наслідництва в СРСР. В 1902 закінчив Моск. ун-т. В 1908—29 працював на Шатилівській дослідній станції (тепер Орлов. обл.); з 1929 по 1948 — в Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тимирязева. Вивів високопродуктивні сорти жита, пшени, коношини, гречки, льону. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

ЛИСИЦЯ Михайло Павлович (п. 15.І 1921, с. Високе, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1950 Київ. ун-ту працював там же, з 1961 — одночасно зав. відділом ін-ту напівпровідників АН УРСР. Наук. праці — в галузі мол. спектроскопії, фізики тонких плівок, фізики напівпровідників, квантової електроніки і нелінійної оптики. Нагороджений 2 орденами Червоної Зірки, медалями.

ЛИСИЦЯ (*Vulpes*) — рід хижих ссавців род. *собаки*. Довж. тіла до 90 см, хвоста — до 60 см, маса 2—14 кг. Волосся покрив густий і пухнастий, здебільшого жовтато-рудий, трапляються Л. з червоним або іноді з білим (альбіно) хутром. Живить тварина (мишоподібні гризуни, зайці, птахи, комахи) і рослинною їжею. В березні — квітні, після 49—58-денної вагітності, самка народжує 4—6 (до 17) лисенят. Бл. 15 видів, пошир. майже на всіх материках, в СРСР — 3 види, з них в УРСР — Л. звичайна (*V. vulpes*) — один з осн. промисл. хутрових звірів. У звірогосп. і на звірофермах в СРСР (у т. ч. в УРСР) розводять сріблясто-чорних Л., виведених з канадського виду *V. fulva*. Іл. с. 140.

ЛИСИЧАНСЬК — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл., УРСР, на р. Сіверському Ділі. Залізнична станція. 120 тис. ж. (1980). Засн. 1795. В 1796 у Л. стала до ладу перша дощ. шахта. В період революції 1905—07 в Росії в Л. відбулися великі політ. страйки і демонстрації. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 Л. — місто. У Л. — добування кам. вугілля (7 шахт), *Лисичанський содовий завод* імені В. І. Леніна, *Лисичанський нафтопереробний завод*, *Лисичанський завод гумових технічних виробів*; з-ди по виробн. кисню та рідких газів, «Стромашина», 2 скляні, желатиновий; ф-ки технічних тканин і швейної; хлібо- та молокозаводи, м'ясокомбінат та ін. підприємства. Будинки побуту. Гринич. технікум, пед., мед. та 7 профес.-тех. уч.-щ. 35 заг.-осв., 2 муз., художня та спорт. школи; 15 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. Три палаци культури, 6 клубів, 84 б-ки, 2 музеї (меморіальний будинок-музей К. Е. Ворошилова та краєзнавчий).

Літ.: Лисичанськ. Донець. 1974.

ЛИСИЧАНСЬКИЙ ЗАВОД ГУМОВИХ ТЕХНІЧНИХ ВИРОБІВ імені 50-річчя СРСР — підприємство гумової пром.-сті. Розташований у м. Лисичанську Ворошиловгр. обл. Буд-во почато 1962. Першу продукцію одержано 1966. Осн. продукції: транспортні стрічки, паси, реґенерат, рукави, формовані й неформовані гумотех. та ряд ін. виробів з гуми, що застосовуються в усіх галузях нар. г-ва. Введено в експлуатацію автоматизовану систему управління виробництвом. Ц. І. *Кругляков*.

ЛИСИЧАНСЬКИЙ НАФТОПЕРЕРОБНИЙ ЗАВОД — підприємство нафтопереробної і нафтохім. пром.-сті. Розташований у м. Лисичанську Ворошиловгр. обл. Перша черга Л. н. з. стала до ладу 1976, друга (первинна переробка нафти і нафтохім. виробн.) — 1979. З-д виробляє (1980) бензин, дизельне паливо, пичне побутове паливо, мазу та продукти нафтохімії — етилен, пропілен, пропан-пропіленову й бутан-бутиленову фракції, рідкі продукти піролізу та вуглеводневі гази. Підприємство оснащено засобами автоматизації, збудовано унікальну установку термічного знешкоджування стічних вод. Буд-во з-ду триває (1980). В. А. *Милош*.

ЛИСИЧАНСЬКИЙ СОДОВИЙ ЗАВОД імені В. І. Леніна — підприємство хім. пром.-сті. Розташований у м. Лисичанську Ворошиловгр. обл. Засн. 1892. Робітники підприємства активно боролися за встановлення Рад. влади на Україні. В 1923 з-ду присвоєно ім'я В. І. Леніна. За роки п'ятирічок підприємство значно розширено і спеціалізовано на випуску соди та продукції з неї. З-д виробляє 17 видів продукції (1980), зокрема кальциновану соду, бікарбонат натрію, хлористі кальцій та амоній тощо. Вперше в СРСР у практиці роботи содових підприємств на з-ді впроваджено схему виробн. кальцинованої соди з переробкою відходів виробн. і одержанням цінних хім. продуктів — хлористих кальцію та амонію. Л. с. з. нагороджено орденом Леніна (1949). В. А. *Сторожук*.

ЛИСИЧКА — сузір'я Пн. півкулі неба, не містить зір. яскравіших 4,4 візуальної зоряної величини. Видно на всій території СРСР, найкраще в липні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ЛИСИЧКА (*Cantharellus cibarius*) — шапинковий гриб родини кантареллових, класу *базидіоміцетів*. Вся Л. яєчно-жовтого кольору. У молодих грибах шапинка опукла, згодом вигнута, гладенька (2—7 см у діаметрі). Пластинки вузькі, тупі, переходять на ніжку. Росте здебільшого групами в хвойних та листяних лісах помірної зони обох півкуль. Плодові тіла утворює в червні — листопаді. Їстівний гриб. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Гриби*, т. 3, с. 400—401.

М. Я. *Зерова*.
ЛИСІН Борис Савелійович [23.VII (4.VIII) 1883, м. Новоград-Волинський, тепер Житомир. обл.— 22.XI 1970, Київ] — укр. рад. хім.-технолог, акад. АН УРСР (з 1939). У 1909 закінчив Київ. політех. ін-т (КПІ). В 1909—56 ви-

кладав у ньому. Осн. праці Л. присвячені технології силікатів і буд. матеріалів, вивченню властивостей силікатної сировини СРСР і наук. обґрунтуванню найновіших способів її переробки. Практичне значення мали його розробки в галузі раціоналізації каолінової і фарфоро-фаянсової пром.-сті України. Важливими є також дослідження Л. глини та цементної сировини УРСР. Держ. премія СРСР, 1950.
ЛІСКА (*Fulica atra*) — птах род. пастушкових ряду *пастушководібних*. Довж. тіла 38—45 см, маса 380—1150 г. Забарвлення чорно-сіре. На лобі велика біла пляшка (гола ділянка шкіри). Селиться в прибережних заростях ставків, озер, іноді морських заток. Живиться водними рослинами, комахами, молюсками тощо. В кладці 6—15 білуватих з чорними крапками яєць, насиджують самець і самка 21—24 дні. Пошир. Л. в Європі й Азії (крім пн. районів), у Пн. Африці й Австралії, в УРСР — по всій території. Мисливський птах. Викопні рештки знайдено в плейстоценових відкладах.

О. Б. *Кістяківський*.
ЛІСКИ — колишня (з 1943 по 1965) назва м. *Георгіу-Дж.*
ЛИСКОНОЖЕНКО Микола Гаврилович (16.V 1919, с. Новоданилівка, тепер Якимівського р-ну Запоріж. обл.— 2.XI 1941) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член ВЛКСМ з 1936. В Рад. Армії з 1936. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик винищувального авіаполку Ленінгр. фронту. В одному з повітр. боїв таранив 2 фашист. бомбардувальники і загинув.

ЛИСКУН Юхим Федотович [14 (26).X 1873, с. Атаки, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.— 19.IV 1958, Москва] — рад. вчений у галузі тваринництва, один із засновників рад. зоотех. науки акад. ВАСГНІЛ (з 1934), засл. діяч науки РРФСР (з 1934). Закінчив Херсон. землеробське училище і Моск. с.-г. ін-т (1900). З 1906 — професор Стебунівських курсів, з 1918 — дісового ін-ту в Петрограді, з 1923 — Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тимирязева. Осн. праці присвячені вивченню і вдосконаленню вітчизн. порід с.-г. тварин. Під керівництвом Л. складено план породного районування великої рогатої худоби в СРСР. Автор ряду підручників з тваринництва. Ім'я Л. присвоєно Держ. музею тваринництва (у Москві). Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

ЛИСОВЕЦЬ Демко Михайлович (р. н. невід. — листопад 1654) — генеральний осавул селянсько-козац. війська під час визвольної війни українського народу 1648—54. Був одним із сподвижників Б. Хмельницького. Кілька разів призначався наказним гетьманом. Наприкінці літа 1654 — посол гетьманської адміністрації в Мотдаві. **ЛИСОГІР** — річка в УРСР у межах Черніг. обл., ліва притока Удаю (бас. Дніпра). Довж. 61 км, площа бас. 1040 км². Жителення переважно сільське й ґрунтове. Використовують для водопостачання.

Т. Д. Лисенко.

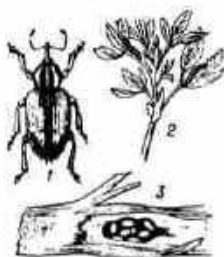
С. М. Лисич.

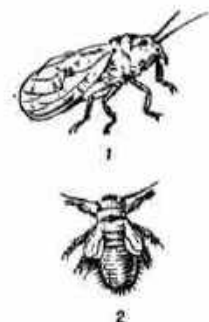
Б. С. Лисін.

Ю. Ф. Лискун.

Листковий довгоносік люцерновий:
1 — жук; 2 — личинка на листках люцерни;
3 — кладка яєць.

Листобілка жабрувата:
1 — доросла комаха;
2 — нимфа.

Перша сторінка рукопису В. І. Леніна «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над денікінцями». Фрагмент.

ЛИСОГОРСЬКИЙ (Lysogorskyi) Ондра (справж. ім'я та прізвище — Ервін Гой; н. 6.VII 1905, м. Брідек, тепер на тер. ЧССР) — чеськ. поет. Твори написані на остравському (лаському) діалекті. У збірках «Голос землі» (1935), «Вибрані вірші» (1936) висловив симпатії до пролетаріату й соціалізму. В 1939—46 жив в СРСР, видав 4 збірки віршів у своєму перекладі рос. мовою. Автор зб. «Єдиний келих» (1964). Кілька віршів присвятив Україні: «Дніпрогес», «На Україні», «Ужгородська балада» та ін. Укр. мовою вірші Л. перекладав М. Терещенко.

Та: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1946.

ЛИСОХВІСТ — рід багаторічних і однорічних рослин родини злакових. Це саме, що й *хитчик*.

«ЛИСТ ДО РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН УКРАЇНИ З ПРИВІДУ ПЕРЕМОГ НАД ДЕНІКІНИМ» — лист В. І. Леніна, з яким він звернувся до трудящих України 28.XII 1919 у зв'язку з розгромом денікінців. В. І. Ленін зазначав, що крім завдань, які стоять перед трудящими всієї країни, є особливі завдання Рад. влади на Україні.

Серед них одне вимагає особливої уваги — правильне розв'язання над. питання, або питання про те, чи бути Україні окремою Рад. республікою, зв'язаною з РРФСР федеративними зв'язками, чи злитися з РРФСР в єдину Рад. республіку. Як справжній інтернаціоналіст, В. І. Ленін вважав, що розв'язання цього питання належить цілком від укр. народу. Не визначаючи, які саме форми держ. зв'язків мають бути встановлені, В. І. Ленін наголошував на необхідності найтіснішого єднання на основі повного довіри одного народу до другого. Інтересам трудящих усього світу протистоїть капітал — сила міжнародна. Щоб її перемогти, чия В. І. Ленін, потрібен міжнар. союз робітників, міжнар. братерство їх. При цьому він підкреслював: «Ми хочемо добровільного союзу націй, — такого союзу, який не допускає б ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довірі, на явному усвідомленні братерської єдності, на цілковитому добровільній згоді» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 41). На конкретних прикладах взаємодій укр. і великоруських трудящих В. І. Ленін підкреслював осн. інтернаціоналістське положення марксизму про необхідність єдності дій пролетаріатів усіх країн. Важливе місце у справі встановлення тісного союзу між укр. і рос. народами В. І. Ленін відводив послідовній боротьбі проти проявів великодерж. шовінізму і місц. націоналізму. Ленінські заповіді мали і мають велике значення для дальшого зміцнення дружби між укр. і рос. народами, трудящими всього світу.

ЛИСТВЕНСЬКА БІТВА 1024 — битва між військом, очолюєним Ярославом Мудрим, і військом його брата Мстислава Володимировича біля с. Листвено в Чернігівському князівстві. Здобувши перемогу в цій битві, Мстислав Володимирович одержав від Ярослава Мудрого Черніг. землю та ін. землі на Сх. від Дніпра і лісову незалежність від Києва. Ці події поклали початок феод. роздробленню *Київської Русі*.

«ЛИСТИ ТЕМНИХ ЛЮДЕЙ» — пам'ятка нім. л-ри поч. 16 ст. Вийшла анонімно (2 ч., 1515—17). Являє собою сатиричний твір, написаний лат. мовою від імені кліриків, спрямований проти католицизму і папства, схоластичної науки, неутраї богословів, чещів. Автор книги — У. фон Гуттен. К. Рубіан та ін. гуманісти.

Та: Рос. перекл. — Письма темных людей. М.—Л., 1935.

ЛИСТІВКА — різновид преси, публікація, здійснена на одній або кількох сторінках незвичного формату. З допомогою Л. розповсюджують статті, прокламації, памфлети, революц. вірші й пісні та ін. В дореволюц. Росії Л. були найбільш масовим і гучним засобом друкованої революц. агітації. Революц. Л.—прокламації почала видавати *Вільна російська друкарня*. Згодом їх випускали революц. народники 60—70-х рр. У 19 ст. Л. стали складовою частиною робітн. преси (з 80-х рр.), на поч. 20 ст. — *більшовицької преси*. На Україні Київ., Одес., Катеринославський, Харків., Микол. та ін. місцеві с.-д. комітети й орг-ції РСДРП розгорнули систематичне видання Л. [див. *Підпільні друкарні РСДРП(б)*]. Більшовицькі Л. швидко реагували на події в країні, викривали політику царського самодержавства, буржуазії, оперативно доводили до широких мас трудящих політ. лозунги партії на різних етапах, пробуджували політ. свідомість народу, популяризували в масах марксистське розуміння подій. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Л. стали дійовим засобом агітації у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Л. широко використовували під час виборів до Рад нар. депутатів, ін. масових політ. кампаній.

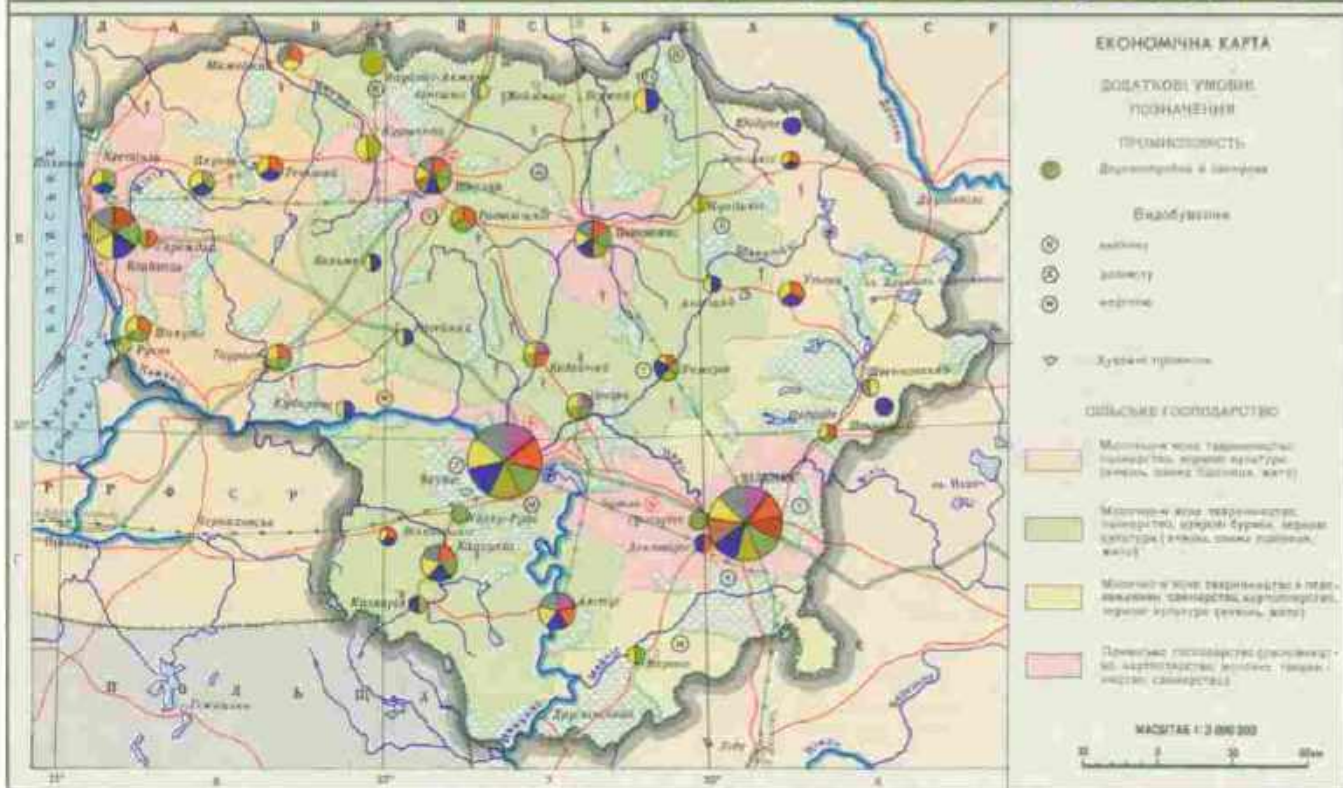
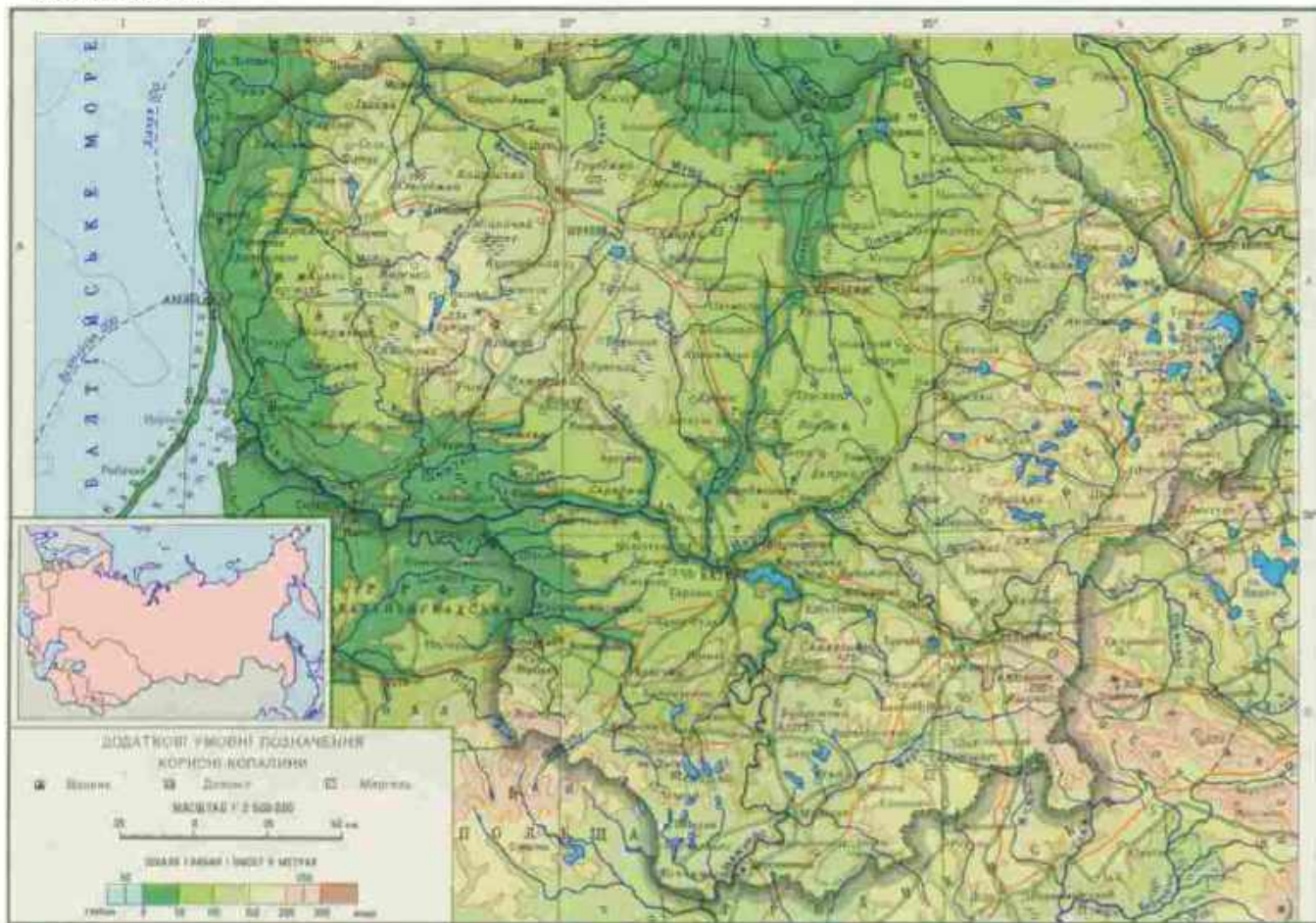
Т. Б. Слюдилова.
ЛИСТОВИЙ ДОВГОНОСІК ЛЮЦЕРНОВИЙ (Phytonomus transsylvanicus) — жук род. довгоносікових. Один з найнебезпечніших шкідників люцерни. Пошир.

в Європі та Азії. В СРСР — у пд. частині лісової, лісостепової і степовій зонах, у т. ч. на Україні — повсюдно, крім Пд. Степу. Жук (довж. 4—6 мм) сірувато-бурий з темною довгастою плямою на надкрилах. Личинка (довж. 10—12 мм) безнога, зелена з білою смужкою на спині. Жуки живляться листками, вигризують ямки у стеблах люцерни, відкладають в них яйця купками по 3—30 шт. Плодючість самки до 2500 яєць. Личинки живляться спочатку внутр. частинами стебла, потім об'їдають листки, квітки, вуш'янки тощо. Залюдковуються на рослині або серед рослинних решток на поверхні ґрунту. Зимують жуки. За рік дають одне покоління. Заходять у боротьбу: агротехнічні та хімічні.

О. Я. Петруха.
ЛИСТКОРОЗМІЩЕННЯ — порядок розташування листків на стеблах, що відображає симетрію в будові пагона. Розрізняють: 1) спіральне, або чергове, Л., при якому від кожного стеблового вузла відходить один листок (власність більшості рослин); 2) супротивне Л.—у кожному вузлі сидять один проти одного два листки, при цьому листки двох сусідніх вузлів розташовані взаємно перпендикулярно (у губоцвітих, бузку); 3) кільчасте Л.—від кожного вузла відходять три і більше листків (напр., у воронячого ока, елодей). Вертикальні лінії, які умовно можна провести через основи листків, що сидять один над одним, наз. ортостихами; спіральна лінія, умовно проведена через основи всіх листків, розташованих у проміжку між двома листками однієї ортостихи, наз. основою, або генетичною, спіраллю; сукупність листків на цій спіралі — листовим циклом, а кут між двома листками на горизонтальній проекції листового циклу — кутом розходження. Спіральне Л. виражають математично у вигляді дробу, чисельник якого — число обертів основної спіралі в листовому циклі, а знаменник — кількість листків у ньому або число ортостих на стеблі.

ЛИСТОБІЛШКИ, медянки (Psyllioidae) — підряд комах ряду різнокрилих хоботних. Довж. тіла 1,5—6 мм, зовні схожі на цикадкових та попилиц, мають 2 пари прозорих крил, ноги стрибальні, ротові органи сисного типу. Розмноження статеве, розвиток з неповним перетворенням; німфи слющисні, малорухливі, вони часто живуть колоніями, виділяють падь, т. з. медяну росу (звідси друга назва). Протягом року розвивається 1—5 поколінь. Л. рослиноїдні, висмоктуючи соки з рослин, ослаблюють їх, іноді спричиняють утворення розростань — галів на стеблах, листках і плодах. Бл. 1500 видів, пошир. всесвітньо, в СРСР — понад 300, у т. ч. в УРСР найбільш пошир. Л.: грушеві (Psylla pyrigusta, P. pyri), яблуневі (P. mali, P. costalis), лаврова (Trioza alacris). В роки масового розмноження завдають шкоди плодовим та оwoчим культурам. Окремі види переносять вірусні хвороби рослин. В. М. Логвиненко.

ЛИСТОВЕ ШТАМПУВАННЯ — обробка листових металевих і неметалевих матеріалів (листів, стрічок, штаб тощо) тиском у спец. *штампах*; різновид *штампування*. В процесі Л. ш. (мал.) матеріал завтовшки до 5—10 мм обробляють звичайно у холодному стані, товщі матеріали — після нагрівання. Операції Л. ш. виконують з різанням матеріалів (вирубіванням, відрізуванням тощо) або лише зі зміною їхньої форми (напр., *втяжкою*). Для Л. ш. використовують переважно листоштампувальні *преси* й автомати, у т. ч. *гідравлічні преси*, іноді — енергію вибуху (див. *Вибухове штампування*), електричного розряду в рідині, імпульсного магн. поля (див. *Магнітно-імпульсна обробка*). Способом Л. ш. виготовляють елементи *листових конструкцій*, вироби, що їх застосовують у приладі- і суднобудуванні, автомоб. і авіац. пром-сті, годинниковому виробн. тощо.

ЛИСТОВИЙ СТАН, листопркатний стан — агрегат (система машин і пристроїв) для обробки тиском (*прокатки*) металевих листів; вид *прокатного стану*. На Л. с. метал обтискається між обертовими *валками прокатними* з гладенькими бочками циліндричної форми. Довжина бочки перевищує ширину листів на 150—400 мм. Розрізняють Л. с. (мал.): товстолістові (на них виготовляють листи завтовшки 4—400 і завширшки 600—5000 мм), широкоштабні безперервні або напівбезперервні (листи у вигляді метал. штаб завширшки 600—2350 і товщиною 1,2—16 мм) та тонколистові (листи завтовшки 0,25—4 і завширшки 600—2350 мм). Є Л. с. холодної і гарячої прокатки; з однією, двома і багатьма (прибл. 10—15) *кільцями*. Продуктивність потужних Л. с. становить до 6 млн. т сталевих листів на рік. На Україні найбільший Л. с. діє на ждановському металург. з-ді «Азовсталь» ім. Серго Орджонікідзе.

ЛИСТОВІ КОНСТРУКЦІЇ — тонкостінні просторові конструкції, виготовлені переважно з листових металевих матеріалів (сталі, сплави алюмінію, титану тощо). До Л. к. (іл., с. 146) належать: ємкості різного призначення (*газгольдер*, трубопроводи великого діаметра, димові труби, кожухи доменних печей), просторові покриття, обшивки конструкцій тощо. Елементи таких конструкцій — *оболонки* і *плексаті пластини* — виготовляють переважно *вальцюванням*, *гнуттям* або *листовим штампуванням*. Осн. і найекономічнішим способом міцностійного з'єднання їх є *зварювання*. Габаритні Л. к. порівняно невеликих мас і розмірів складають і зварюють на заводах, переміщують у готовому вигляді. Негабаритні Л. к., що їх не можна транспортувати, монтують на місці з попередньо зварених блоків. Обсяг монтажних робіт при спорудженні деяких великогабаритних ємкостей зменшують, застосовуючи метод рулоування, запропонований Інститутом електрозварювання ім. Б. О. Патона АН УРСР. За цим методом зварені на заводі великі плексаті елементи згортають на

час транспортування у рулони, що їх розгортають спец. механізмами в процесі *монтажу*. Л. к. застосовують у буд-ві, суднобудуванні, транспортному машинобудуванні тощо.

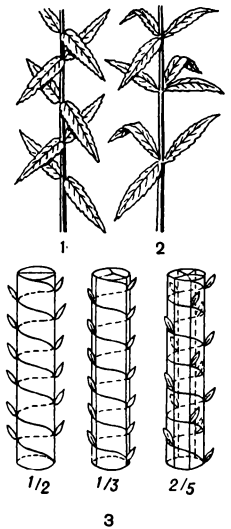
Лит.: Лессиг Е. Н., Лилев А. Ф., Соколов А. Г. Листовые металлические конструкции. М., 1970; Николаев Г. А., Куркин С. А., Винокуров В. А. Расчет, проектирование и изготовление сварных конструкций. М., 1971.

ЛИСТОВІЙКОВІ, листокутки (Tortricidae) — родина *метеликів* Крила (розмах 1—3 см) з неширокою оторочкою з волосків, забарвлення різноманітне. Метелики переважно не живляться, гусениці живуть приховано в листках, які скручують у трубочку або пакет, стягуючи їх шовковинками (звідки й назва), всередині стебел, пагонів, плодів рослин, під корою тощо. Бл. 5000 видів, пошир. по всій земній кулі. В СРСР — понад 1200 видів, з них в УРСР — бл. 500. Серед Л. багато шкідників с.-г. та лісових рослин: зелена, або дубова, листовійка (Tortrix viridana) пошкоджує дуб, *яблунева плодожерка* — яблуню, *грушева плодожерка* — грушу, гро-

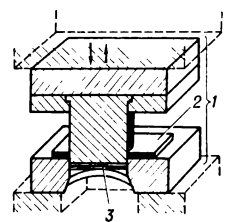
нова листовійка (Lobesia botrana) і виноградна вертуха (Eupoecilia ambiguella) — виноград.

ЛИСТОЇДОВІ (Chrysomelidae) — родина жуків. Тіло (довж. 1—35 мм) опукле, часто яскраво забарвлене, з металічним блиском. Личинки довгасті, з трьома парами грудних ніг, часто викриті сосочками, шипами або яскравими щитками. Жуки й личинки живляться переважно листям рослин (звідси й назва). Пошир. в усіх частинах світу, крім Антарктиди. Бл. 50 тис. видів, з них в СРСР — бл. 1400, у т. ч. в УРСР — 500. Серед Л. багато шкідників польових і городніх культур, плодкових та лісових дерев, напр. *блішки земляні*, *коларадський жук*, види роду *п'явця* (Oulema), щитоноска бурякова (Cassida nebulosa), *тополевий листоїд* (Chrysomela populi) та інші.

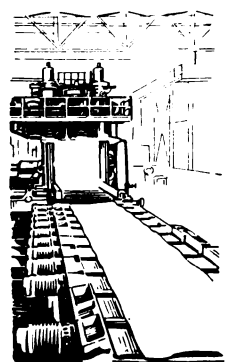
ЛИСТОК — виниклий на *стебл*і орган вищих рослин, найголовнішими функціями якого є *фотосинтез*, *дихання*, *транспірація*, *живлення*. У деяких рослин Л. виконують також додаткові функції: розмноження, докриття тощо. Залежно від розміщення на *стебл*і (дивись *Листкорозміщення*) Л. умовно поділяють на низові (лускоподібні утвори *бруньок*, *цибулин*, *кореневищ*), середні (типіві Л. рослин) та верхівкові (покривні листочки *суцвіт* і *квіток*, *приквіткі*). Довжина Л. — від кількох мм (у мохів) до 20 м (напр., у пальм рафій). Тривалість життя — від кількох тижнів (у деяких трав'янистих однорічників) до 100 років (вельвічія банезія). Л. багатьох рослин (листопадних) за несприятливих умов опадають (див. *Листопад* у ботаніці). Типовий Л. складається з листової пластинки (осн. частини Л.), *черешка* (основи Л.), за допомогою якого пластинка Л. прикріплюється до стебла, та *прилистків* — парних листочків, лусочок, колючок тощо біля основи Л. Розрізняють Л. *черешкові* (мають черешок) і *сидячі* (без черешка). У деяких рослин (злакових) основа Л. розширюється, утворюючи *пильву*, що обгортає стебло. Л. може мати одну (простий Л.), кілька або багато (складний Л., якщо пластинки мають зчленування) листових пластинок. Прості Л. поділяють за способом *жилкування*, формою листової пластинки (овальні, яйцевидні, ланцетні, лінійні тощо), за обрисом країв (пилчасті, зубчасті, вийчасті та ін.), за ступенем почленованості (лопатові, роздільні, розсічені). Складні Л. — за числом і розташуванням листових пластинок (трійчасті, пальчасті, перисті тощо). Іноді Л. на одному й тому самому пагоні різко відрізняються один від одного за формою (див. *Гетерофілія*). Осн. фотосинтезуючою тканиною у Л. є *мезофіл*, в клітинах якого містяться *хлоропласти*. Механічні тканини в Л. розташовані звичайно разом з *судинно-волокнистими пучками* в *жилках*. Покривна тканина Л. — *епідерміс* має велику кількість *продихів*, за допомогою яких здійснюється регуляція газообміну та транспірація, а також різні епідермальні вирости — *трихоми*.

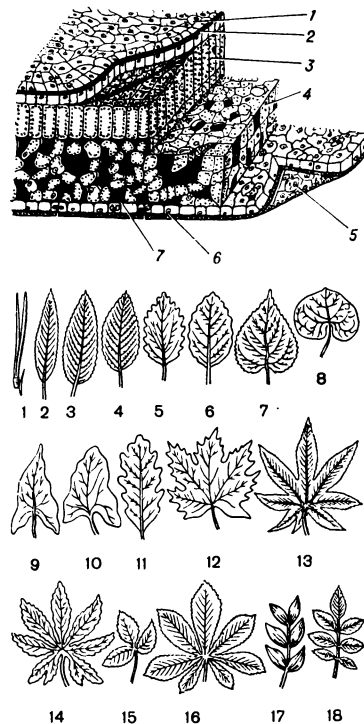
Листкорозміщення: 1 — супротивне; 2 — кільчасте; 3 — спіральне (схема).

Листове штампування у виробному штампі: 1 — виробний штамп; 2 — оброблюваний матеріал; 3 — вироблена деталь (стрілками показано напрями руху верхньої плити штампів).

Листовий стан.

Листок дводольних (клітинна будова): 1 — верхній епідерміс; 2 — кутикула; 3 — стопчаста паренхіма; 4 — губчаста паренхіма; 5 — продих; 6 — нижній епідерміс; 7 — повітряносні порожнини.

Типи листків. 1 — голчастий; 2 — ланцетний; 3 — довгастий; 4 — еліптичний; 5 — овальний; 6 — яйцевидний; 7 — серцевидний; 8 — нирковидний; 9 — стріловидний; 10 — списовидний; 11 — перистолопатовий; 12 — пальчастолопатовий; 13 — пальчастороздільний; 14 — пальчасторозсічений; 15 — трійчастоскладний; 16 — пальчастоскладний; 17 — парнопірачтоскладний; 18 — непарнопірачтоскладний.

населених пунктів, підпорядкованих селищній і 20 сілськ. Радам нар. депутатів Центр — смт Лисянка Л. р. розташований у межах Придніпровської височини. Корисні копалини: бентонітові й палигорські глини, вапняки, мергель, граніт, пісок, торф. Є джерела мінеральних і радонових вод. Гол. річка — Гнилий Тікуч. Переважають мороземні ґрунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, липа, граб, вільха, сосна) займають 5 тис. га. Найбільші підприємства: Дашуківський комбінат бентонітових глин, Бужанський і Почапінський цукр. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Лисянка). Землеробство зерново-буряківниче, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 56,1 тис. га, у т. ч. орні землі — 50,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки. Садівництво. Скотарство, птицеводство, ставкове рибицтво. В Л. р. — 17 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка. Автошлях — 240 км, у т. ч. з твердим покриттям — 207 км.

У районі — 28 заг.-освітніх і музична школи, сільське профес. тех. уч.-ще; 38 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, Палац і 17 будинків культури, 27 клубів, 2 кіно-театри, 41 кіноустановка, 46 б-к, 2 історико-краєзнавчі музеї. У с. Яблунівці Л. р. народилася революціонер-народник О. І. Бичков, у с. Боарці — укр. рад. вет. хірург І. О. Поваженко. В Л. р. видається газ. «Червоний Жовтень» (з 1932).

Лисьва — місто обласного підпорядкування Перм. обл., РРФСР, райцентр. Розташована на зх. схилі Уралу, в тис. Лисів (прит. Чусової). 75 тис. ж. (1980). Гол. підприємства — металург. та турбогенераторний з-ди, панчішно-швейцар. ф-ка. В Л. — електромашинобуд. технікум, мед. уч.-ще. Драм. театр Заснована 1785 як робітн. селище в зв'язку з буд-вом чавуноливарного з-ду, з 1926 — місто.

Лисьонков Микола Костянтинівич [23.VII (4.VIII) 1865, Москва — 11.X 1941, Одеса] — укр. рад. анатом. У 1893 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. В 1902—41 — професор ун-ту в Одесі (згодом Одес. мед. ін-ту), організатор анатомічного музею. Праці Л. присвячені вивченню мозкових гриз, питанням оперативної хірургії (зокрема на серці, головному мозку, трійчастому нерві, плечовому суглобі) годю. Запропонував власний метод консервування анатомічних препаратів. Л. — автор підручників з оперативної хірургії, топографічної та нормальної анатомії.

Литавра — ударний муз. інструмент давнього походження. З 17 ст. застосовується в симф. оркестрі. Має казаноподібний металевий корпус, верх якого затягнуто шкірою (мембраною). Стрій регулюється натягуванням мембрани (гвинтами або педальним механізмом). На Україні з кін. 15 ст. в Запорізькому війську були поширені Л. — тулумбаси (як сигнальний інструмент). Іл. с. 148.

ЛИТВАК Леонід Борисович [4 (16).IV 1899, м. Тирасполь, тепер Молд. РСР — 20.III 1970, Харків] — укр. рад. невролог, засл. діяч науки УРСР (з 1959). Закінчив Одес. мед. ін-т (1924). В 1941—45 — професор Харків. мед. ін-ту (Харків — Оренбург), в 1946—53 — Харків. ін-ту удосконалення лікарів, з 1953 — наук. керівник Укр. н.-д. психоневрологічного ін-ту в Харкові. Праці Л. присвячені вивченню проблем локалізації функцій, порушень рухів, чутливості, мозкового кровообігу, циркуляції цереброспінальної рідини, діагностики пухлин головного мозку тощо.

ЛИТВИН Михайло (Михалон; рр. н. і см. невід.) — лит. дипломат у Кримському ханстві в 1-й пол. 16 ст. Автор записок (видані 1615 в Базелі), в яких висвітлюється побут литовців, росіян, українців, кримських татар, подається опис Києва. Окремі твердження Л. тенденційні.

Лит. О нравах татар, литовцев и москвитин. Десять отрывков. В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 1. К., 1890.

ЛИТВИН Степан Михайлович (н. 10.VI 1931, с. Головинці, нині с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Він. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1970. Закінчив кн.-ун-т (1954). Працював на видавничій роботі. Друкується з 1950. Поетичні збірки: «Серце не мовчить» (1958), «Під небом Криму» (1960), «Бентежність» (1966), «Рушник і шабля» (1972), «Нездоланість любові» (1976). Переклади з рос., білорус., груз., болг. мов.

Лит. Спалюєність. К., 1974; Твій голос. К., 1980.

ЛИТВИНЕНКО Валентин Гаврилович [15 (28).VIII 1908, Кременчук — 15.XII 1979, Київ] — укр. рад. графік, живописець і письменник, нар. художник УРСР (з 1960). Член КПРС з 1949. Навчався в худож. студії М. Самокиша у Сімферополі та на робітфаці при Харків. худож. ін-ті (1932—34). З 1941 — постійний співробітник журн. «Перець». Твори: плакати та агітка — «Україна вільна!», «Волго-Дунайська расподія» (1944); станкові — «Рус не здається!», «Дядечку, я боюся!», «Обидва — 1944!», «Журі!», «Люблю і горюся» (обидва — 1945), «Відбудова заводу» (1946), «Квартет» (1947), серія «Мисливська лірика» (1951), «Золота осінь» (1952), сатирична серія «Зникаючі різновиди птахів» (1954—56), «Весняна тиша» (1959), серія «Рибальська щастя» (1960), «Мисливські усмішки» (1961); іл. до байок І. Крилова та Л. Глібова, творів І. Франка, Лесі Українки, до оповідань О. Вишні, до зб. укр. нар. казок. Л. — автор казок «Чарівна сопілка», «Стара сосна і лядел-молодець» (обидві — 1957), зб. оповідань для дітей «Про маленьких друзів» (1959) та ін., видання яких він оформляв та ілюстрував. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і Дружби народів, медалями. Іл. див. також на окремих аркушах до ст. ст. Анімалістичний жанр, т. 1, с. 448—449; Гравюра, т. 3, с. 448—449.

Лит. Целігнер В. Валентин Литвиненко. М., 1971.

ЛИТВИНЕНКО Василь Костянтинівич [21.I (2.II) 1899, Саратов — 14.I 1966, Москва] — рад. балетмейстер, артист балету і оперний співак, засл. арт. Груз. РСР (з 1941). Закінчив хореографічну студію при Саратов. опері (1918) та вокальний ф-т Тбіліської консерваторії (1923). Був солістом балету Саратовського (1918—21) і Тбіліського (1922—26) театрів опери та балету. В 1927—31 та 1946—56 — соліст балету і гол. балетмейстер Харків., 1932—34 — Київ., 1935—44 — балетмейстер Груз. (Тбілісі) й Азерб. (Баку) театрів опери та балету. Постановник першого укр. балету «Пан Кайовський» М. Вериківського (1931 — Харків, 1932 — Київ), балетів «Ференджі» Б. Яновського (1932, Київ), «Данко» В. Нахабіна (1948, Харків). Виконував провідні партії в класичному та сучас. балетному, а також баритонові партії — в оперному репертуарах.

Лит. О. Станішевський, Тимофійович [20.XII 1899 (1.I 1900), с-ще Курахівка, тепер у складі Селидівського міськради Донец. обл. — 15.X 1960, с. Зоряне Мар'їнського р-ну Донецької обл.] — новатор колгоспного виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1948 і 1958). Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1946 — голова колгоспу «Батьківщина» того ж Мар'їнського р-ну. Очолюваний Л. колгосп став одним з передових на Україні господарств. Л. — делегат XVIII—XXI з'їздів Компартії України, депутат Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями.

Лит. Л. Сорокотяга. **ЛИТВИНЕНКО** Леонід Михайлович (н. 12.I 1921, Таганрог) — укр. рад. хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1965). Член КПРС з 1944. У 1947 закінчив Харків. ун-т, де працював до 1965. У 1965—68 — ректор Донец. ун-ту, в 1968—75 — керівник Донец. відділення Ін-ту фіз. хімії АН УРСР. З 1975 — директор Ін-ту фізико-органічної хімії і вуглехімії АН УРСР. Наук. праці присвячені питанням органічної хімії: зв'язку між будовою і реакційною здатністю органічних сполук, кінетиці органічних реакцій і впливу різних факторів (структура реагентів, середовище, органічні катализатори) на їхню швидкість. Відкрив ряд органічних катализаторів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1969.

ЛИТВИНЕНКО Христина Дмитрівна (23.V 1883, с. Христинівка, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл. — 7.I 1978, Миргород) — укр. народна поетеса, бандуристка. Грамоти навчилася самотужки. Відвідувала вільною слухачкою Миргородську художньо-пром. школу. Соціально загострені пісні й вірші почала складати ще в юнацькі роки. У творч. рад. часу освітувала комуністичне будівництво, колгоспний лад, щасливе життя рад. жінки. Збірки: «Широким шляхом» (1958), «Степові квіти» (1960).

Ю. Ф. Лисянський.

В. Г. Литвиненко.

В. Т. Литвиненко.

Л. М. Литвиненко.

ЛИТВИНЕНКО-ВОЛЬГЕМУТ

М. І. Литвиненко-Вольгемут.

М. М. Литвинов.

ЛИТВИНЕНКО-ВОЛЬГЕМУТ Марія Іванівна [1 (13).ІІ 1892, Київ — 3.IV 1966, там же] — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1936). Член КПРС з 1945. У 1912 закінчила Київ. муз. уч-ще. В 1912—14 працювала в *Театрі Михайла Садовського*, 1914—16 — в театрі муз. драми в Петрограді, 1916—18 — в Київ. опері та *«Музичній драмі»* (1919). Виницький народний (1920—1922), Київ. (1922—1923), Харків. (1923—1925) рос. опер. Була в числі фундаторів Харків. укр. театру опери та балету (1925—1935). В 1935—1953 — солістка Київ. театру опери та балету. Л.-В. мала голос рідкісний за красою тембру, силою і діапазоном (2,5 октави). Створила понад 70 вокально-сценічних образів. Серед партій в операх укр. композиторів — Оксана, Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка і Терпідиха, Настя, Паничка («Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Утоплена» Лисенка), Катерина (однодійсна опера Аркаса), Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича), Ганна («Наймичка» Вериківського), партії з класич. рос. та зх.-європ. репертуару: Купава («Снігурівка» Римського-Корсакова), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Ярославна («Князь Ігор» Бородини), Аїда (однодійсна опера Верді), сопранові партії в операх Вагнера «Лоенгріна», «Тангейзер», «Валькірія», Галька («Галька» Моцарта), Тоска, Турандот (однодійсна опера Пуччіні), Валентина («Гугенот» Мейснера). Л.-В. виконувала ролі і в муз.-драм. виставах: Уляна («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основа-Венікена — Стеценка), Оришка («Пошилися у дурні» М. Кропивницького), Аза («Циганка Аза» М. Старицького). Пед. діяльність почала 1920 у Виницькій нар. консерваторії; в 1944—64 — професор Київ. консерваторії. Нагороджена орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями, Держ. премія СРСР, 1946.

Лит.: Швачко Т. О. Марія Литвиненко-Вольгемут. К., 1972.

Т. О. Швачко.

ЛИТВИНИ — 1) Обласна назва укр. населення, яке живе на тер. середнього Подесення. Виникнення цієї назви пов'язане з тим, що в 14—16 ст. Білорусія та частина України були в складі *Великого князівства Литовського*. Л. розмовляють одним з пн. діалектів укр. мови, який має багато спільних рис з білорус. мовою. Матеріальна та духовна культура Л. в минулому характеризувалася рядом особливостей. Назва «литвини» тепер майже не вживається. 2) В минулому — назва всього населення Лит. великого князівства, тобто литовців, білорусів, частково поляків і українців.

ЛИТВИНОВ Іван Михайлович [24.VI (7.VII) 1907, Суми — 20.X 1976, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівництва, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1970). Член КПРС з 1945. Закінчив (1930) Харків. інженерно-буд. ін-т.

Працював у Харків. тресті буд. індустрії. Півден. н.-д. ін-ті буд-ва у Харкові (1952—57 — директор). З 1956 — академік-секретар Академії буд-ва і архітектури УРСР. У 1963 — 76 — керівник відділу основ фундаментів і механіки ґрунтів Н.-д. ін-ту буд. конструкцій у Києві. Осн. праці — з питань зміцнення залізобетонних конструкцій, вивчення, а також глибинного термічного закріплення ґрунтів тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛИТВИНОВ Максим Максимович [справжнє прізвище, та ім'я — Валлах; Макс; 5 (17).VII 1876, м. Белосток, тепер Бялисток, ПНР — 31.XII 1951, Москва] — рад. держ. і парт. діяч, дипломат. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у сім'ї службовця. З 1898 вів с.-д. пропаганду у робітн. гуртках на Чернігівщині. В 1900 — член Київ. к-ту РСДРП. Тоді ж був заарештований і ув'язнений у Лук'янівській тюрмі, звідки 1902 здійснив втечу, емігрував до Швейцарії. Агент «Іскри», член *Загальної ліги російської революційної соціал-демократії*. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик, член *Бюро комітетів більшовиків*. До 1918 жив в Англії, працював у закордонних орг-ціях партії. З 1918 — у Наркоматі закорд. справ (з 1921 — заст. наркомка, 1930—39 — нарком закорд. справ СРСР). У 1934—38 — представник СРСР у Раді *Ліги націй*. У 1941—46 — заст. наркомка закорд. справ, одночасно 1941—43 — посол СРСР у США і 1942—43 — посланник СРСР на Кубі. На XVII—XVIII з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Автор праць з питань зовн. політики СРСР. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛИТВИНОВ Олімпій Олімпійович [н. 23.X (5.XI) 1905, м. Берислав, тепер Херсон, обл.] — укр. рад. вчений у галузі буд. виробництва, професор (з 1976). Після закінчення (1928) Одес. індустр. ін-ту працював на буд-ві пром., громад. і житл. об'єктів в Артемівську, Києві, Нікополі, Тбілісі, Харкові. 1946—63 — у Київ. н.-д. ін-тах: буд. матеріалів і виробів, організації і механізації буд. виробництва. З 1963 — у Київ. інженерно-буд. ін-ті. Осн. праці — з

М. І. Литвиненко-Вольгемут у ролях Лізи («Пікова дама» П. І. Чайковського) та Насті («Тарас Бульба» М. В. Лисенка).

питань арх.-декоративних властивостей облицювальних каменів і їхнього застосування; технології буд-ва. Держ. премія УРСР, 1974. **ЛИТВИНОВА** Пелагея Яківна [дівоче прізвище — Бартош; 3 (15).X 1833, хутір Терезький, кол. Глухівського повіту Черніг. губ. — 8 (21).IX 1904, с. Землянка, тепер Глухівського р-ну Сум. обл.] — укр. етнограф. Закінчила Моск. ун-т. Працювала вчителькою в с. Землянці. Осн. праці: «Південноруський народний орнамент» (ч. 1—2, 1898—1902), «Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського пов. у Чернігівщині» (в кн.: Матеріали до українсько-руської етнології, т. 3. Львів, 1900).

ЛИТВО ХУДОЖНЕ — художні твори (скульптура, ювелірні прикраси тощо), виготовлені з різних металів і сплавів (мідь, бронза, срібло, золото, чавун) шляхом видивання. Видивають їх за допомогою воскової моделі або кускової земляної форми (див. *Литварне виробництво*). Л. х. відоме з глибокої давнини (в Єгипті — з 3-го тис. до н. е.; Китаї — з 2-го тис. до н. е.); широко використовувалося в Старод. Греції й Римі; в середні віки, в епоху *Відродження* і в 17—18 ст. — в країнах Зх. Європи. Л. х. було поширене в Давній Русі, в Росії — в 16—19 ст. (див., зокрема, *Каслинське литво*). На тер. України Л. х. відоме з часів Київ. Русі. Від 14 ст. залишилися зловни (давній собор у Львові у Львові, 1341, майстер Я. Скоро); 15 ст. — оздоблені гармати (Львів, майстри 16 ст. Л. і М. Герле, поч. 17 ст. — К. і А. Франке). З поч. 17 ст. в Галичині та на Волині відливали скульптури (саркофаги Снявських, А. Кисіля та ін.). Л. х. Києва та Глухова представлено роботами майстрів кін. 17 — поч. 18 ст. А. Петровича, Й. К. *Балашевичів* (створили худож. оздоблені гармати та зловни). На зх. землях України в 17—18 ст. значними осередками Л. х. були Львів, Перемишль, Броди (майстри Ф. *Поляський*, І. *Бобовський*, І. *Бельман*). Поряд з монументальним на Україні було широко розвинуте дрібне Л. х. (юстри, підсвічники, кухонні та аптечні ступки, каламарі). В кін. 18 ст. Л. х. починає занепадати. В 19 ст. відливали переважно великі пам'ятники для міст, здебільшого в майстернях Петербурга. В рад. час Л. х. виробляють з-д «Монумент-скульптура» в Ленінграді, Митищенський з-д худож. литва Худож. фонду СРСР та ін.; на Україні — Респ. науково-реставраційні виробничі майстерні Держбуду УРСР у Києві. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948; Жолтовський П. М. Художній метал. К., 1972; Петриненко А. М. Книга о литве. К., 1972; Жолтовський П. М. Художні литви на Україні в XIV—XVIII ст. К., 1973.

П. М. Жолтовський.

ЛИТИЙ КУРГАН — скіфський курган на Кіровоградщині. Див. *Мельгуновський курган*. **ЛИТКОВИЙ М'ЯЗ** — двоголовий м'яз на задній поверхні голінок людини. Разом з камбаловидним м'язом утворює триголовий м'яз, що прикріплюється до п'яtkової

Оркестрова литавра.

кістки ахілловою сухожилком. Згиняє голінку і стопу. Іл. див. на вкледжі до ст. *Анатомія*.

ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА (польс. metryka — архів) — архів держ. канцелярії *Великого князівства Литовського*, що складається з книг (понад 550 томів), у які вписано документи 14—18 ст. або, здебільшого, їхні копії. До Л. м. записувалися різні надання, установи волостям, відкуп мит, ухвали *сеймів*, конфедерацій, інструкції послам, листування й договори з ін. державами, суд. справи тощо. До Л. м. зокрема, занесено текст акта про *Люблінську унію 1569*, підтвердження *магдебурзького права* Києву, Львову, Кременчуку. Л. м. — важливе джерело з історії Литви, Білорусії, України. Зберігається в Центр. держ. архіві давніх актів СРСР у Москві. Частину документів Л. м. (гол. чин. документи 15—16 ст.) видано.

ЛИТОВСЬКА МОВА — мова литовців. Належить до балтійської групи індоєвроп. сім'ї мов. Говорить Л. м. в СРСР бл. 2,8 млн. чол. (1979, перепис). У Л. м. виділяються два осн. наріччя: аукштайтське (верхньолитовське) і жемайтське (нижньолитовське). Серед ін. індоєвроп. мов Л. м. вирізняється архаїчністю. Для неї характерне розрізнення довгих і коротких голосних, наголос вільний; розвинута система іменних відмінкових і дієслівних форм. Іменник має два роди, 7 відмінків (є кличний). Писемність Л. м. виникла в 16 ст. Національна лит. Л. м. остаточно сформувалася у кін. 19 — на поч. 20 ст. У процесі розвитку мова зазнавала впливу сусідніх мов, особливо слов'янських. Деякі слова з Л. м. засвоєні слов'ян. мовами (в укр. мову з Л. м. увійшли слова «ятір», «двоготь» та ін.). Алфавіт — на основі латинського. Про л-ру Л. м. див. *Литовська РСР*, розділ Література.

ЛИТОВСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА, Литва.

Загальні відомості. Лит. РСР утворена 21.VII 1940. Увійшла до складу СРСР 3.VIII 1940. Розташована на Зх. Європ. частині СРСР. Межує на Пн. з Латв. РСР, на Сх. та Пд. — з БРСР, на Пд. Зх. — з Калінінградською обл. РРФСР та Польщею. На Зх. омивається Балтійським м. Поділяється на 44 райони, має 92 міста та 22 с-ша міськ. типу. Карти див. на окрем. арк., с. 448—449.

Державний лад. Лит. РСР — суверенна радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Діючу Конституцію Лит. РСР прийняла 20.IV 1978 позачергова 9-а сесія Верховної Ради Лит. РСР 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган — однопалатна Верховна Рада Лит. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді Лит. РСР підвизіта обирає нею Президія Верховної Ради Лит. РСР — постійно

діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Лит. РСР, функції найвищого органу держ. влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Лит. РСР утворює Уряд Лит. РСР — Раду Міністрів Лит. РСР — найвищий виконавчий та розпорядчий орган держ. влади республіки. Місц. органами держ. влади в районах, містах, селищах, апілінках Лит. РСР є відповідні Ради нар. депутатів, що обираються населенням строком на 2,5 року. У виборках до всіх Рад нар. депутатів Лит. РСР беруть участь громадяни, які досягли 18 років, на основі заг. рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд орган республіки — Верховний Суд Лит. РСР, який Верховна Рада Лит. РСР обирає строком на 5 років.

Природа. Берегова лінія Балтійського м. в межах Л. мало розчленована. Вдодовж берега простягаються піщані пляжі з дюнами. На Пд. узв'язка Куршська коса відокремлює від моря Куршський зат. Л. міститься на З. Сх. Європ. рівнини. Рельєф переважно низовинний. Зх. частину республіки займає Приморська низовина, яка поступово переходить у Жемайтську височ. (вис. до 234 м). У центрі Л. — Середньолитовська низовина (вис. 80—90 м), обмежена зі Сх. та Пд. погорбованим Балтійським пасмом (вис. до 288 м), яке поділяється на Аукштайтську, Даукську та Судувську височини. На крайньому Сх. в межі Л. заходять Свенянські пасма та відрогі Ошмянської (вис. до 292 м, г. Юзапіне) височини. Корисні копалини: буд. матеріали (глина, піски, крейда, гіпс, ангідрит, доломіти, вапняки), нафта, торф, титано-дирконієві розсипища, фосфорити. На балт. узбережжі — янтар. Мінеральні джерела (Друскініяй, Паланга, Бірштонас, Лікевай), на базі яких — курорти. Клімат помірний, перехідний від морського до континентального. Пересічна т-ра січня —4,8°, липня +17,2°. Опадів 750 мм на рік. Найбільша їх кількість припадає на жовтень (на узбережжі). Вегетаційний період від 169 до 202 днів. Річкова сітка густа (722 ріки завдовжки понад 10 км, з них 12 — понад 150 км). Ріки повноводні, належать до бас. Балтійського м. Найбільша ріка — Нямуна (*Німан*), гол. її притоки: Няріс (Вілія), Мяркіс, Мінія, Шешупе. В республіці — бл. 3000 озер, найбільше — Друшай (Дрисвяти; пл. 45 км²). На Нямунасі — Каунаське водосховище (64 км²). Переважають підзолисті та дерново-підзолисті ґрунти, подекуди — родючі дерново-карбонатні. Л. лежить у зоні мішаних лісів. Лісами вкрито понад 27% тер. республіки, більше половини з них — на Пд. Сх. Переважають хвойні породи (56%): сосна, ялина. Широколистяні ліси — гол. чин. у центр. районах Л. Бл. 17% території — луки та пасовища, бл. 7% — болота. Характерні представники фауни: заєць-русак, лисиця, вовк, лось, благородний та плямистий олені, козуля, куниця, норка та

ін. В річках та озерах — видра, бобр. З риб — ляч, щука, окунь, плотва, форель тощо. На тер. Л. — заповідники Жувінтас, Чапкялю, *Литовський національний парк* та 101 заказник. В. І. Кветкаускас. Населення. Осн. населення — литовці (80%, 1979, перепис). Живуть також росіяни, поляки, білоруси, українці, євреї та ін. Пересічна густота нас. — 52 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 61% (1979). Найбільші міста: Вільнюс, Каунас, Клайпеда, Шауляй, Паневежис.

Історія. Тер. Л. людиною заселялася з кін. палеоліту і в неоліті (з 10—9-го тис. до серед. 2-го тис. до н. е.). Починаючи з 9 ст. у Пд.-Сх. Прибалтиці розвивалися феод. відносини і формувалася лит. народність. З виникненням класів з'явилися держ. утворення — землі (князівства). В 30—40-х рр. 13 ст. *Міндовг* об'єднав частину лит. князівств в єдину ранньофеод. д-ву — *Велике князівство Литовське*. З поч. 13 ст. литовці вели тривалу боротьбу проти агресії нім. лицарів (див. *Литовський орден*, *Тевтонський орден*). У ряді битв (1236, 1260 та ін.) лит. війська завдали лицарям поразки. Однак спроби проникнення нім. агресорів у лит. землі тривали. Могутність Л. зросла за князування *Гедиміна* (1316—41). Л. вела війни з *Золотою ордою* (1258, 1275, 1263, 1282, 1315, 1338, 1340). В 1263 великий князь лит. *Ольгерд* (1345—77) розбив татар у битві на р. Сині Води (на Дніпровсько-Бузькому лимані). Кордони лит. д-ви значно розширилися, насамперед у результаті загарбання укр. і білорус. земель. У серед. 14 ст. під владою Л. опинилися Сх. Волинь, Поділля, Київ (бл. 1362), згодом — ін. укр. землі аж до Чорного м. У 90-х рр. 14 ст. *Вітовт* (1392—1430) замість удільних князів на загарбаних землях, зокрема у *Київському князівстві*, призначив своїх намісників. *Краска унія 1385* між Л. і Польщею привела до створення Польсько-Лит. д-ви, великий князь лит. *Ягайло* став королем Польщі. В 1387 в Л. було запроваджено католицизм (крім Жемайтії, де його введено 1413). Зближення Л. і Польщі створило передумови для вирі-

Герб Литовської РСР.

ЛИТОВСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

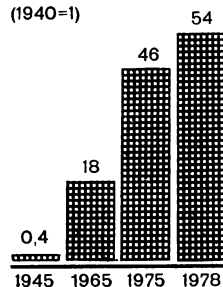
Площа — 65,2 тис. км²

Населення — 3420 тис. чол. (на 1.1 1980)

Столиця — м. Вільнюс

ЗРОСТАННЯ
ЗАГАЛЬНОГО ОБСЯГУ
ПРОДУКЦІЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ
(1940=1)

шальної перемоги над Тевтонським орденом у *Грюнальдській битві 1410*. За Мельнським договором 1422 під владою Ордену (згодом — Пруссії) залишився лише Клайпедський край. На загарбаних Л. укр., білорус. і рос. землях точилася визвольна боротьба. Антитил. виступи відбулися 1436, 1480—81 на Київ. землі. З кін. 14 ст. у Великому князівстві Лит. значно розширилася феод. власність на землю. Зросло екон. і політ. значення великих бояр. У серед. 15 ст. з них було створено урядовий орган — Ряду панів, що контролювала діяльність великого князя. Бояри й шляхта стали привілейованим станом зі своїм судом та органом управління — Сеймиком. Інтенсивно проходив процес закріпачення селян, яке посилилося після видання *«Устави на волюки» 1557* (поширювалася на тер. Польщі, Литви, України та Білорусії). Це викликало ряд повстань, зокрема на загарбаних укр. і білорус. землях (*Бакотське повстання 1431—34*, *Канівське міське повстання 1536*, *Черкаське міське повстання 1536*). У 1529, 1566 і 1588 було видано кодекси кримінального і цивільного права Лит. д-ви — *Литовські статути*. В багатьох містах Литви і загарбаних нею земель, зокрема України запроваджено *магдебурзьке право*. Лит. і польс. феодалі з серед. 15 ст. почали агресію проти рос. земель. З виникненням *Російської централізованої держави* рос. і білорус. населення Великого князівства Литовського почало тяжіти до нового центру — Москви. В кін. 15 — на поч. 16 ст. до Рос. д-ви відійшли землі по лівому березі Оки, Пн. Україна (Чернігів), частини Смолен. та Вітеб. земель. У серед. 16 ст. Л. включилась у війну з Росією за *Лівонію* (див. *Лівонська війна 1558—83*). В цей період, за *Люблінською унією 1569*, Польща і Л. об'єдналися в єдину д-ву — *Річ Посполиту*. На поч. 17 ст. Л. було втягнуто у війну Речі Посполитої зі Швецією. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* лит. феодалі разом з польськими вели боярську боротьбу проти повсталих народів України та Білорусії, що призвело до війни Л. з Рос. д-вою. В 2-й пол. 17 ст. Л. фактично перетворилася на провінцію Польщі. В період *Північної війни 1700—21* на тер. Л. відбувалися воєнні дії. Після 3-го поділу Польщі (1795) більшу частину Л. було приєднано до Росії. Територія по лівому березі Німану відійшла до Пруссії, з 1815 — до Росії. Зх. лит. землі (Клайпедський край) залишилися під владою Пруссії. Лит. землі в складі Росії з 1843 було включено до Віленської і Ковенської губерній. Зміцнення зв'язків між лит. і рос. народами сприяло втягненню трудящих Л. в революц. рух Росії. Феод.-кріпосницька система в Л., як і в Росії, в 1-й пол. 19 ст. переживала кризу. Значно посилювався сел. рух. *Польське повстання 1830—31* охопило й Л., де, особливо в Жемайтії, крім шляхти, у повстанні брали участь селяни.

Грабницький характер *селянської реформи 1861*, яку було проведено в більшій частині Л., привів до піднесення сел. руху. Селяни були однією з гол. рушійних сил повстання 1863—64 в Л. і Білорусії (див. *Польське повстання 1863—64*), що проходило під керівництвом К. С. *Калиновського*, А. *Мацявічюса*, З. *Сераковського* та ін. Повстання змусило царський уряд піти на деякі поступки селянам. Однак заворушення не припинилися. Бурж. реформи 70—80-х рр. прискорили розвиток капіталізму і посилили класову диференціацію селянства. У 2-й пол. 19 ст. завершилася консолідація лит. бурж. нації. Посилився нац.-визвольний рух лит. народу. З 1871 почалися страйки робітників Л. У 80-х рр. 19 ст. виникли перші марксистські гуртки. У вересні 1895 В. І. Ленін відвідав Вільнюс, де встановив зв'язки з місц. марксистами. У травні 1896 створено Лит. с.-д. партію (ЛСДП). У 1900 Соціал-демократія Королівства Польського, Робітничий Союз Литви і частина лівих елементів ЛСДП об'єдналися в Соціал-демократію Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). Лит. трудящі брали участь у революції 1905—07. Нове піднесення страйкового руху в Л. почалося 1912. Під впливом газ. *«Правда»* в Ризі 1913—14 видавалася лит. робітн. газ. *«Вільніс»* (*«Хвиля»*). З поч. 1-ї світової війни Л. стала ареною воєнних дій. На кін. 1915 її окупували нім. війська. У вересні 1917 під контролем нім. окупаційної влади було створено контрреволюц. бурж.-націоналістичну *«Литовську раду»*, яка прийняла схвалену окупаційною владою постанову про відродження Лит. д-ви і фактичне підпорядкування її Німеччині. Під керівництвом Компартії Литви (створена в жовтні 1918) трудящі в грудні 1918 — січні 1919 встановили Рад. владу в більшості районів Л. 8.XII 1918 у Вільнюсі створено Тимчасовий революц. робітн.-сел. уряд на чолі з В. С. *Міцкявичюсом-Каспюкасом*. 22.XII декретом Раднаркому РРФСР, а 23.XII постановою ВЦВК визнано незалежність Лит. Рад. Республіки. На 1-му з'їзді Рад Л. (18—20.II 1919, Вільнюс) було обрано ЦВК республіки. З метою об'єднання революц. сил у боротьбі проти внутр. контрреволюції з'їзд визнавав за необхідне об'єднання Л. і Білорусії в єдину *Литовсько-Білоруську Радянську Соціалістичну Республіку*. Влітку 1919 нім. і польс. інтервенти разом з лит. бурж.-націоналістичними військами поклали Рад. владу в Л. Влада перейшла до рук литовської буржуазії. 12.VII 1920 буржуазний уряд Л. уклав з РРФСР договір, за яким Рад. уряд визнавав м. Вільнюс і Вільнюський край невід'ємною частиною Л. Але в жовтні 1920 цю територію загарбала бурж.-поміщицька Польща. 28.IX 1926 Л. уклала з СРСР договір про ненапад. 17.XII 1926 в Л. було здійснено фашист. переворот. 23.III 1939 фашист. Німеччина загарбала Клайпеду і Клайпедський край. 10.X 1939 було підписано лит.-рад.

договір, за яким Рад. уряд передавав Л. визволені Червоною Армією м. Вільнюс і Вільнюський край. Договір був спрямований проти перетворення Л. на плацдарм для нападу на СРСР. З цією метою за згодою лит. уряду в Л. було розміщено встановлені контингенти рад. військ. Реакційна верхівка Л. саботувала договір. Для забезпечення виконання його, за згодою лит. уряду, 15.VI 1940 до Л. вступили додаткові контингенти рад. військ. Жителі вітали рад. воїнів. Соціалістичну революцію, що почалася в Л., очолювала Компартія Л. 17.VI було створено Нар. уряд Л. 21—23.VII 1940 всенародно обраний Нар. сейм відновив Рад. владу, проголосив Л. Рад. Соціалістичною Республікою і звернувся до Верховної Ради СРСР з проханням прийняти Л. до складу Рад. Союзу. 3.VIII це прохання було задоволено. В Л. було проведено соціалістичні перетворення.

Протягом першого тижня після початку Великої Вітчизн. війни Л. окупували нім.-фашист. загарбники. В республіці розгорнулася партизанська боротьба, діяли 94 загони і групи. В 1942 у складі Червоної Армії було сформовано нац. з'єднання — 16-у Лит. стрілецьку д-зію. За роки війни бл. 15 тис. воїнів-литовців і партизанів нагороджено орденами й медалями, 19 з них удостоєно звання Героя Рад. Союзу. 28.I 1945 завершилося визволення Л. від окупантів. Лит. народ під керівництвом Комуністичної партії і з допомогою рос., укр. та ін. народів СРСР відбудував нар. г-во. Проведено соціалістичну реконструкцію пром-сті, колективізацію с.г., здійснено культур. революцію. В ході соціалістичного будівництва змінилася класова структура суспільства в республіці. За роки Рад. влади сформувалася лит. соціалістична нація. В період розвинутого соціалістичного суспільства трудящі Л. разом з усіма народами Радянського Союзу працюють над створенням матеріально-технічної бази комунізму.

Республіку нагороджено орденами Леніна (1965), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1980).

Б. П. Куркуліс.

Комуністична партія Литви створена в жовтні 1918. В 1919—40 діяла нелегально, очолюючи боротьбу трудящих Л. за соціальне визволення. 8.X 1940 ввійшла до складу КПРС під назвою Комуністична партія (більшовиків) Литви — КП(б) Литви. З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.I 1980 налічувала 165 755 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XVII з'їзд відбувся 20—22.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Литви — П. П. *Грішкявічус* (з 1974).

ЛКСМ Литви засн. в січні 1919, організаційно оформлено в жовтні 1924 на 1-му з'їзді КСМ Литви. На 1.I 1980 налічувала 441 756 чол. Профспілки Литви на 1.I 1980 налічували 1 735 331 чол.

Народне господарство. Л. — республіка з розвинутою індустрією і широко механізованою високопродуктивним с.г. Нар. г-во Л. є складо-

вою частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Л. виділяється машинобудуванням, металообробкою, електротехнічною, хім., буд. матеріалів, легкою й харч. пром-стю. Випереджаючими темпами розвивається електроенергетика. С. г. спеціалізується на тваринництві молочно-м'ясного й свиначтві беконного напрямків. У 1978 у валовому сусп. продукті республіки на пром-сть припадало 56,7%, с. г. — 23,8%, буд-во — 10,2%, транспорт і зв'язок — 3,3%. Капіталовкладення в нар. г-во Л. 1978 становили 1616 млн. крб. (1965 — 671 млн. крб.). Продуктивність праці 1978 зросла проти 1970: в пром-сті — на 49%, в с. г. (громадський сектор) — на 56%, в буд-ві — на 34%. Нац. дохід республіки збільшився за 1971—78 в 1,45 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за цей період на 75%, роздрібний товарооборот — на 61%. Введено в дію 15 977 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. Л. входить до Прибалтійського екон. району СРСР. Промисловість.

Основа енерг. г-ва становить довівне паливо (вугілля, нафтопродукти, газ). Місц. ресурси — гідроенергія й торф — мають другорядне значення. Найбільші електростанції — Литовська ДРЕС, Каунаська ГЕС, Вільнюська ТЕЦ № 2. Будується (1980) Ігналінська АЕС, Кайшадорська ГАЕС. Машинобудування й металообробці належить провідне місце в пром-сті Л. (виготовлення металорізальних верстатів, точних приладів і засобів автоматизації, електронно-обчислювальної техніки, електротех. виробів; електрозварювальне устаткування, паливна апаратура, телевізори, побутові холодильники тощо; суднобудування й судноремонт). Підприємства маш.-буд. пром-сті зосереджені у Вільнюсі, Каунасі, Шяуляї, Паневежисі, Клайпеді, Кедайніяї, Мажейкяї, Алітусі та ін. містах. Хімічна пром-сть представлена виробн. мінеральних добрив, штучного волокна, пластмасових виробів, мед. препаратів (Вільнюс, Каунас, Іонава, Кедайніяї). У 1980 введено в дію перший у Л. Мажейкяїський нафтопереробний з-д. Пром-сть буд. матеріалів випускає високоякісний цемент, збірні залізобетонні конструкції, цеглу, шифер, а також мінеральну вату, склоблоки, віконне скло тощо. Підприємства деревообр. і целюлозно-паперової пром-сті роз-

міщено в Іонаві, Клайпеді, Каунасі, Шяуляї, Вільнюсі, Грігішкесі тощо. Серед галузей легкої пром-сті розвинуті бавовняна, лляна, вовняна, трикотажна (Каунас, Клайпеда, Алітус, Паневежис, Біржай, Плунге, Кретінга, Тельшяї, Утена). Гол. галузі харч. пром-сті — м'ясна, молочна (Каунас, Вільнюс, Паневежис, Шяуляї, Клайпеда, Алітус та ін.), рибна (центр мор. рибальства й рибної пром-сті — Клайпеда).

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

Сільськогосподарські культури	1950	1978
Зернові культури	1172	2798
в т. ч. жито	429	401
озима пшениця	138	757
Льоноволокно	15	10
Цукрові буряки (фабричні)	349	866
Картопля	3122	2267
Овочі	401	362

Підприємства цукр., борошномельної, кондитерської, спирто-горіччаної та ін. галузей пром-сті. Поширені худож. промисли.

Сільське господарство. Осн. напрям с. г. республіки — виробництво м'яса й молока, а також льону, цукрових буряків, картоплі, зернових культур, овочів. Заг. обсяг с.-г. продукції Л. 1978 зріс проти 1950 на 260%. На кін. 1978 в республіці було 787 колгоспів, з них 1 риболовецький, 327 радгоспів. С.-г. угіддя 1978 становили 53,8% заг. зем. площі, з них орні землі — 69,4%, сіножаті — 11,2%, пасовища — 19,4%. Для с. г. велике значення має осушування заболочених земель. У 1978 площа осушених земель становила 2211,4 тис. га. Провідна галузь с. г. — інтенсивне тваринництво (виробляє 2/3 всієї продукції с. г.). Поголів'я (тис., поч. 1979): великої рогатої худоби — 2197 (у т. ч. корів — 875), свиней — 2558, овець і кіз — 66. Птахівництво в основному переведено на індустр. основу (збудовано птахофабрики, інкубаторно-птичні станції). Розвиваються бджільництво, звірівництво (сріблясто-чорні лисиці, голуби песці, норки), рибицтво. В 1978 вирощено: м'яса (в забійній вазі) — 477 тис. т, молока — 2808 тис. т, яєць — 943 млн. шт., вовни — 0,2 тис. т. У землеробстві провідне місце належить посівам кормових культур (багаторічні та однорічні трави, кукурудза) та зернових (вирощують озиме жито, пшеницю, ячмінь, овес); з тех. культур — льон-довгунець, цукр. буряки.

У 1978 площа плодowo-ягідних насаджень у плодonoсному віці становила 39 тис. га (1940 — 20 тис. га). Парк с.-г. машин Л. становив (тис., кін. 1978): тракторів (у фіз. одиницях) — 45,8 тис. шт., зернозбиральних комбайнів — 10,3 тис. шт. В республіці широко здійснюється спеціалізація й концентрація с.-г. виробн. на основі міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції. На

кін. 1978 в Л. налічувалося 107 міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. будівельних — 43, тваринницьких — 12.

Транспорт. Осн. види — залізничний (понад 73,3% вантажообороту Л.) і автомоб. (25,9%). Довжина з-ць заг. користування на кін. 1978 — 2,03 тис. км, з них 0,1 тис. км електрифіковано. Гол. лінії: Москва — Мінськ — Вільнюс — Калінінград. Вільнюс — Шяуляй — Рига, Ленінград — Вільнюс — Каунас — Калінінград, Рига — Шяуляй — Калінінград, Вільнюс — Клайпеда. Автошляхів — 32,1 тис. км, у т. ч. 19,9 тис. км з твердим покриттям. Річковий порт — Каунас, мор. порт — Клайпеда. Авіасполучення з багатьма містами СРСР та окремими райцентрами республіки.

Б. П. Куркулс. Охорона здоров'я. В 1978 в Л. налічувалося 39,1 тис. лікарняних ліжок — 115 ліжок на 10 тис. ж. (1940 було 8,9 тис. ліжок — 30 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 12,6 тис. лікарів — 37 лікарів на 10 тис. ж. (1940 — 2 тис. лікарів — 6,7 лікарів на 10 тис. ж.) та 34,4 тис. осіб серед. мед. персоналу. Мед. кадри готують в Каунаському мед. ін-ті, на мед. ф-ті Вільнюського ун-ту та в 6 серед. мед. навч. закладах. У 1976 в Л. було 2,5 тис. колективів фізкультури, в яких налічувалося 546,9 тис. чол. Відомі бальнеологічні курорти Друскінінкай, Бірштонас, Лікенай, Паланга, Нерінга та ін.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В бурж. Л. переважна частина дітей не відвідувала або не закінчувала загальноосв. школу. Поч. школи здебільшого були державними, половина середніх — приватними. Існувало 7 вузів. На 10 тис. чол. населення лише 64 мали серед. і неповну серед. освіту. За роки Рад. влади Л. має значні досягнення у розвитку культури й освіти. В десятій п'ятирічці в республіці майже здійснено заг. серед. освіту. В 1978/79 навч. р. в Л. було 2,5 тис. загальноосв. шкіл (0,6 млн. учнів), 74 серед. спец. навч. заклади (69,7 тис. учнів), 12 вищих навч. закладів (68,7 тис. студентів). Найбільші вузи: Віль-

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1975	1978
Електроенергія	млрд. кВт · год	0,08	3,9	9,0	11,2
Верстати металорізальні	тис. шт.	—	14,0	28,8	31,3
Мінеральні добрива, в умовних одиницях	тис. т	—	593	2111	2924
Електролізильники	тис. шт.	—	3677	3015	3411
Папір	тис. т	11	72,0	119	122
Холодильники побутові	тис. шт.	—	...	223	291
Телевізори	» »	—	...	329	355
Трикожа бiлiзна	млн. шт.	0,8	25,4	43,2	44,4
Верхній трикотаж	» »	0,3	6,7	14,5	15,0
Консерви	млн. умовних банок	0,9	118,4	273,9	265,9
Цукор-пісок	тис. т	24,0	167,4	203,2	208,7
М'ясо	» »	56,3	149,1	331,2	365,9
Масло тваринне	» »	16,0	36,2	49,4	55,3

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1950	1978
Вся посівна площа	2294	2395
Зернові культури	493	1118
в т. ч. жито	504	164
озима пшениця	185	227
Технічні культури	104	76
в т. ч. цукрові буряки (фабричні)	26	35
льон-довгунець	76	39
Картопля	235	145
Овочі	25	22
Кормові культури	446	1034

Ратуша в Каунасі. 1542.
Перебудована 1771

Церква Петра і Павла
у Вільнюсі 17 ст.

Віталка для ризбленя.
Ризблення на дереві.
20-ї рр. 20 ст.

носький університет ім. В. Капсукаса, ін-ти — пед., інженерно-буд., усі — у Вільнюсі, політехнічний і медичний ін-ти, Лит. сільськогосподарська академія в Каунасі та ін. В 1978 профес.-тех. уч-ща республіки підготували 21,9 тис. кваліфікованих робітників. З кожної 1000 чол. населення, зайнятих у нар. г-ві, 637 мають вищу й серед. (повну й неповну) освіту (1977). Академія наук Литовської РСР (13 н.-д. установ; 49 академіків і членів-кореспондентів; 1978). Працюють Вільнюський філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту металургійних верстатів, н.-д. ін-т «Теплодіячі», Лит. н.-д. ін-т текстильної пром-сті, ін-ти гідротехніки й меліорації, лісового г-ва, економіки с. г., Лит. філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту по вивченню попиту населення на товари нар. споживання і кон'юнктури торгівлі. В 1978 в республіці працювало 13,5 тис. наук. працівників, зокрема 300 докторів і 4,8 тис. кандидатів наук. У Л. — 2,1 тис. масових б-к (29,5 млн. одиниць зберігання), серед найбільших б-к — Держ. б-ка Лит. РСР, Центр. б-ка АН Лит. РСР; 1,5 тис. клубних закладів, 1,5 тис. кіноустановок, 11 театрів, філармонія. В республіці працюють 38 музеїв, серед яких — Музей Революції Лит. РСР, музей Вільнюського замку, Історико-етногр. музей Лит. РСР худож. — у Вільнюсі; Каунас, худож. музей ім. М. К. Чюрльоніса, історичний, Музей л-ри Лит. РСР (у Каунасі). Позашкільні заклади: 60 палаців і будинків піонерів і школярів, 15 станцій юних техніків, 6 — юних натуралістів, 12 — експериментально-туристських, 2 лит. театри, лит. спорт. школи тощо.

Преса, радіомовлення, телебачення. В республіці працюють вид-ва «Мінтіс» («Думка»), «Вага» («Борозна»), «Швіса» («Світло») та ін. В 1977 в Л. видано 1743 назви книг і брошур тиражем 18,4 млн. примірників, зокрема 1362 — лит. мовою тиражем 15,4 млн. прим.; виходило 122 газети разовим тиражем 2119 тис. прим., 130 журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 46 млн. прим. Друк. органи ЦК Компартії Литви: газ. «Вальстечко лайкраштіс» («Селянська газета», лит. мовою), «Червоний штандар» («Червоний прапор», польс. мовою), журн. «Комуністас» («Комуніст», лит. й рос. мовами). Друк. органи ЦК Компартії Литви, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів Лит. РСР: газ. «Тіеса» («Правда», лит. мовою) і щотижневик газети «Тіеса» — «Агітатор» (лит. і рос. мовами). Радіомовлення — з 1926. З 1956 ведуться радіопередачі по двох програмах лит., рос. і польс. мовами. Республіканське телебачення — з 1957. Телецентр — у Вільнюсі.

Література. Лит. л-ра бере свій початок з уснопоетичної нар. творчості, в якій протягом віків народ виражав свої думи й сподівання (пісні-дайні, перекази, казки, прислів'я). Найдавніші писемні пам'ятки в Л. належать до 14—16 ст. (літописи, твори юрид., публіцистичного характеру). Перша лит. книга — «Катехізіс» М. Маж-

відаса (1547). Авторами її складачами лит. книг в 16—18 ст. були, як правило, духовні особи. Видатним письменником 18 ст. був К. Донелайтіс. На поч. 19 ст. виступили письменники Д. Пошка, С. Станявічюс, М. Валанчюс та ін. Демократичні й антикріпосницькі настрої виражені у віршах А. Стралдаса. Поема А. Баранаскаса «Анікшчяйський бір» — перший великий твір лит. романтизму. В 1864—1904 в Л. було заборонено друкування лит. мовою. Книги й періодична преса видавалися за кордоном і таємно поширювалися у Литві. В той час почали свій лит. шлях В. Кудірка, П. Вайчайтіс, Майроніс, Г. Пяткявичайте-Біте й. Мачіс-Кекшас та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в лит. л-рі утвердився критичний реалізм, вершиною якого стала творчість Ю. Жемайте. Лірико-психологічну лінію лит. прози розвивали Й. Білюнас, Шатріс Рагана та ін. Реалістичні традиції розвивали А. Венцловіс, Л. Гіра, сестри Лаздіну Пеледа та ін. Романтичні тенденції проявились у творах письменників-реалістів В. Креве, Вайжантаса та ін. Зародження пролет. л-ри пов'язане з діяльністю революціонера й письменника, критика-марксиста В. Міклявічюса-Капсукаса. Поетом-провісником пролет. революції виступив Ю. Яноніс. Великий вплив на дальший розвиток прогресивної лит. л-ри мали Велика Жолті. соціалістич. революція і встановлення Рад. влади в Л. (1918—19). У роки лит. бурж. держави (1919—40) у л-рі значне місце займала творчість прогресивних письменників П. Ціоркі, В. Монтайлі, К. Корсакаса, С. Неріс, А. Венцлови, Ю. Балтушиса, К. Борука, К. Бінкіса та ін. Пролетарські письменники В. Міклявічюс-Капсукас, Б. Пранкус-Жалоніс, А. Гудайтіс-Гузвічюс перебували в підпіллі або виїхали до Рад. Союзу, де продовжували лит. роботу. Після відновлення Рад. влади в Л. (1940) почався новий етап розвитку лит. л-ри. Активну участь у формуванні нової л-ри й освоєнні методу соціалістич. реалізму взяли П. Ціоркі, С. Неріс, В. Монтайлі, Л. Гіра, А. Венцлова, К. Корсакас, І. Шинкус, Т. Тільвітіс. Героїка й драматизм воєнних років звучали у віршах С. Неріс, Л. Гіри, А. Венцлови, Е. Межелайтіса, В. Мозурюнаса, В. Реймерса та ін. У післявоєнні роки виступили В. Міклявічюс-Путінас, Б. Сруога, Е. Сімонайтіте, Й. Авіжюс, А. Белюскас та ін. На сучасному етапі популярні твори прозаїків Г. Корсаке, І. Довайтіса, М. Слукіса, Й. Міклявічюса, поетів Ю. Марцінявічюса, А. Балтакіса, Ю. Вайчяйчяте, П. Ширвіса, С. Геді та ін.; драматургів А. Грішоуса, Ю. Грушаса, В. Мілонаса, Р. Самулявічюса, К. Сая та ін.

В галузі літературознавства та лит. критики відомі В. Абрамавічюс, Ю. Бутенас, В. Вагаас, Б. Пранкус та ін. Спілка письменників — з 1941.

Між лит. та укр. л-рами творчі зв'язки існують з кін. 19 ст. У різний час у Вільнюсі були Т. Шев-

ченко, Я. Галав, С. Тудор. Першим перекладачем творів Т. Шевченка лит. мовою був Л. Гіра. Окремими книгами лит. мовою було видано твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, а також укр. рад. письменників — Я. Галава, С. Тудора, О. Вишні та ін. У театрах поставлено п'єси О. Корнійчука. На укр. тематику писали Л. Гіра, А. Венцлова, Е. Матузівічюс, літературознавці Б. Пранкус, Ю. Бутенас, В. Абрамавічюс. На Україні окремими збірками видано твори С. Неріс, А. Венцлови, Ю. Жемайте, П. Ціоркі, Ю. Балтушиса, Е. Межелайтіса, В. Реймерса, М. Слукіса. Твори литовських письменників перекладали М. Рильський, М. Бажан та ін.

Ю. Лаурішас.
Архітектура. З давніх часів на тер. Л. було поширене дерев'яне будівництво, яке відзначається самобутніми типами, формами й витонченим декоруванням (сільських житл. й госп. будівлі, дзвіниці, багато оздоблених каплиць). З 13 ст. будували кам. замки в Каунасі й Мядінкаї. В 14—16 ст. розвивалася цегляна готика з місц. рисами: замки (в Тракаї та Вільнюсі, Вітаутас і Георгія в Каунасі, всі — 14—15 ст.), костюли (бернардинців та св. Анни у Вільнюсі, 16 ст.), міськ. будівлі (будинок Пяркунаса в Каунасі, 15—16 ст.). У 16—17 ст. під впливом епохи Відродження зводили палади, міськ. будинки з декоративними атиками й шпиллями, храми (св. Михайла у Вільнюсі, костюль у Шауляї, собор у Кедайні), укріплені замки з баштами (Панямуне, Раудоне). В архітектурі Л. 17—18 ст. панувало бароко (костюли: Казімераса, 1604—18; Тереси, 1636—50; церква Петра і Павла, 17 ст.; астр. обсерваторія 1752—58, арх. Т. Жебраускас, всі — у Вільнюсі; Пажейславський монастирський ансамбль, 1667—1712; ратуша в Каунасі, 1542; 1771). Гол. пам'ятки класицизму в Л. створив арх. Л. Стюка-Гузвічюс (палацовий ансамбль у Веркяї, 1780—82; ратуша, 1786—1800; кафедральний собор, 1777—1801, всі — у Вільнюсі). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. в Л. розвивалися міста, в архітектурі яких панували еkleктизм й модерн. В архітектурі бурж. Л. (1919—40) помітний вплив конструктивізму й неокласицизму; в той час також роблять деякі спроби використання нац. спадщини. Після відновлення в Л. Рад. влади в республіці споруджено багато пром., громад. і житл. будівель, створюються нові міста (Науйо-Акмяне) і с-ща (Електренай, Дайнава). Для житл. архітектури 60—70-х рр. характерні комплексна забудова житл. масивів з використанням природних особливостей місцевості, різноманітні об'ємно-просторові композиції (житл. масиви Жирмунай, 1968—78, арх. Б. Касперавічене, Б. Крумініс; Лаздінай, 1967—79, архітектори В. Чеканаускас, В. Бредікіс, Ленінська премія, 1974; обидва — у Вільнюсі, та ін.). Серед споруд — готель «Нярінга» (1960, арх. А. В. Насвітіс), Палац худож. виставок (1967, арх. Чеканаускас), Палац спорту

(1971, арх. Й. Крюкяліс та ін.), Театр опери та балету (1973, арх. Е. Бучюте), всі — у Вільнюсі; комплекс містечка Політехнічного ін-ту під Каунасом (1964—78, арх. В. Дічюс) та ін. У 1945 засн. Спільну архітекторів Лит. РСР.

В. Зубовас. Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мист. знайдені на тер. Л. — янтарні фігурки людей і тварин з Паланги та Нерінги, дерев'яна скульптура з Швентой

Й. М. Кузмініс. На тому боці озера. Колірна гравюра. 1965.

та керамічний посуд. До 5 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. належать бронзові підвіски, шийні гривни, браслети тощо (з с. Пабаляй Паневежського р-ну). В 9—12 ст. високого рівня досягла обробка металу. Пам'ятки середньовічного мист. збереглося мало, серед них — «Мадонна», 15 ст., церква в Кретіні; розписи кін. 14 — поч. 15 ст. (відомі за копіями) в замку в Тракаї. В 16—17 ст. в Л., поряд з ним, та підірл. майстрами, працювали й місцеві (портрети, вітні карти). З 2-ї чверті 16 ст. розвинулася скульптура (надгробки). В 1-й пол. 16 ст. з'явилася *киселюграфія*. В 17—18 ст. палаци й церкви прикрашалися монументальною скульптурою й живописом (декор інтер'єру церкви Петра і Павла у Вільнюсі та ін.). В 1793—1805 при Вільнюському ун-ті було відкрито кафедри архітектури й образотворчого мист., які вплинули на розвиток мист. Л. у 19 ст. (художники П. Смулявічюс, Й. Русекас, які працювали в дусі класицизму і романтизму). В середині 19 ст. розвинулися жанри портрета (К. Русекас) і пейзажу (В. Дмахаускас). В той час багато лит. художників навчалось в Петербурзі й Москві. На поч. 20 ст. на формування нац. лит. живопису вплинула діяльність Лит. художнього т-ва (1907—35). Художники працювали в реалістичних традиціях (скульптори Ю. Зікарас та П. Рімба). Особливе місце в мист. Л. займає творчість М. Чюрльоніса, у якого символіка поєднується з поетичною фантастикою лит. фольклору. В роки бурж. диктатури художники-реалісти іноді зверталися до декоративізму (живописці Ю. Венонініс, П. Калпокас, Й. Шілейка, А. Жмудінічюс; скульптори В. Грібас, Ю. Мікенас, Б. Пундзюс). У 1922 було засн. Каунаський худож. школу. Ї виконавці виступили проти салонного академізму й натуралізму бурж. мистецтва (художники В. Візірла,

А. Гудайтіс, М. Булака, Й. Кузмініс, Д. Тарабілдене, В. Юркунас та ін.). В галузі сатиричної графіки активно працювали П. Вайвала, С. Жукас, Б. Мотуза та ін., які співробітничали в підпільній комуністичній пресі, зокрема в журн. «Шлуота» («Мітла», 1934—36). У той час розвинулися різні види монументально-декор. мист. (вітраж, мозаїка, кераміка). В повоєнні роки художники оволоділи методом соціалістич. реалізму (живописці В. Мацявічюс, В. Ділка; скульптори П. Александравічюс, Ю. Мікенас, Б. Пундзюс). Серед сучас. митців: живописці А. Савіцкас, С. Вейверіте, Й. Шважас, А. Гудайтіс; скульптори А. Амбразюнас, Ю. Кедайніс, Н. Петруліс, Г. Йокубоніс; графіки С. Краускас, А. Макунайте, В. Юркунас та ін. Розвиваються різні види декор.-ужиткового мист. (обробка янтарю, вишивка, різьблення на дереві, тиснення на шкірі, ткацтво). В Л. — худож. ін-т, 1952 створено Спільну художників Лит. РСР.

В. Н. Кулешова. Музика. Лит. фольклор багатий на нар. пісні (дайні), здебільшого ліричні. Старовинний жанр нар. багатоголосся — сутартіне. Нар. танці строгої метричності структури, муз. розмір 2/4, 3/4, 3/8; відзначаються багатством фігур. Муз. інструменти: струнно-щипковий — канклес (типу гусел); духові — скудутіс, бірбіне; ударні — скрабалай та ін. Профес. музика розвивалася з 14 ст. З 16 ст. в Л. існували школи співу. В 16—18 ст. при дворах лит. магнатів існували капели, оперні та балетні трупі. В 18 ст. у Вільнюському театрі ставилися опери та балети зх.-європ. композиторів. У 1803 при Вільнюському ун-ті відкрито кафедру музики. В 2-й пол. 19 ст. в Л. гастролювали італ. і рос. оперні трупі, польс., білорус. та укр. артисти (зокрема, 1900 — С. Крушельницька). В 1873—1915 (з перервою) функціонувало Вільнюське відділення Рос. муз. т-ва, яке утримувало муз. уч-ще. На поч. 20 ст. з'явилися твори композиторів М. Петраускаса (перша лит. опера «Біруте», 1906), М. К. Чюрльоніса (перші нац. симф. твори — «У лісі», 1901; «Море», 1907). Значний внесок у хорову та інструм. музику зробили Ю. Грудіс, С. Шімкус, Ю. Таллат-Келшва, Ч. Саснаускас, Ю. Науяліс та ін. У 1920 в Каунасі було відкрито оперний театр, 1921 — балетну студію, 1933 — консерваторію. Після відновлення Рад. влади (1940) у Вільнюсі було відкрито філармонію, Будинок нар.

Сцена з опери «Піленай» В. Клові. Литовський театр опери та балету. 1956.

творчості, муз. навч. заклади. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 на тер. РРФСР евакуйовані литовські митці створили Держ. художні ансамблі Литовської РСР (1942—44). В 1945 засн. Вільнюську консерваторію. Переведено з Каунаса у Вільнюс Лит. театр опери та балету (1948). З 1946 регулярно проводяться свята пісні, з 1963 — зльоти чоловічих хорів. У 1953 поставлено перші лит. рад. музичні твори: оперу «Маріте» А. Раціонаса, балет «На березі моря» Ю. Юзелюнаса, 1955 — оперету «Золоте море» А. Белаза-раса. В галузі оперної і балетної музики написано твори композиторами В. Кловою, Б. Дваріонасом, В. Бауміласом, Ю. Індурою, Е. Балсісом, А. Рекашюсом. Розвиваються симф. і камерний жанри (композитори В. Баркаускас, С. Вайнонас, В. Монвіла, Л. Повілайтіс, Ю. Юзелюнас), оперета (композитори Б. Горбульскіс, Л. Белаза-раса), муз. фольклористика (праці Я. Чюрльоніте). Серед виконавців: диригенти — нар. артисти СРСР Б. Дваріонас, Й. Швадас, нар. артисти Лит. РСР Р. Геніюшас, А. Будрюнас, К. Кавяка-кас; піаністи — нар. арт. СРСР Б. Дваріонас, нар. арт. Лит. РСР С. Вайнонас; скрипалі — нар. арт. Лит. РСР А. Лівонтас, Е. Паулукас, органіст — засл. арт. Лит. РСР Л. Дігіріс; співаки — нар. артисти СРСР К. Петраускас, Й. Стасюнас, В. Норейка, Н. Амбразайтіте, нар. арт. Лит. РСР Даунорас та ін.; артисти балету — нар. арт. СРСР Г. Сабалюскайте, нар. артисти Лит. РСР Т. Свентіскайте, Г. Кунанічюс, Г. Баніс. В 1955 театр опери та балету у Вільнюсі поставив оперу «Наталка Полтавка» М. В. Лисенка. В республіці працюють: Лит. театр опери та балету, Каунаський муз. театр (з 1940), філармонія (з симф., камерним і естрадним оркестрами, струнними квартетами), хор Лит. радіо і телебачення (з 1963), Ансамбль пісні і танцю «Летува» (з 1940). Спілька композиторів Лит. РСР — з 1945. Муз. освіту надають консерваторія, муз. відділення Вільнюського пед. ін-ту (1957), муз. ф-т Шяуляйського пед. ін-ту (1971, в Клайпеді), 5 муз. уч-щ (Вільнюс, Каунас, Клайпеда, Шяуляй, Паневежис), мережа муз. шкіл; хореографічні відділення — при Серед. школі мист. ім. М. К. Чюрльоніса (Вільнюс) та Каунаський серед. школі мист. ім. Ю. Науяліса.

Театр. Джерела лит. театру — в нар. ігрищах та обрядах. У 16—18 ст. театри і театр. трупі діяли в палатах феодалів і великих князів, існував *шкільний театр*. Вистави йшли лит. і польс. мовами, інтермедії — литовською. В 1785—90 у Вільнюсі існувала профес. трупа, на основі якої було створено перший публічний лит. театр (припинив роботу після повстання 1863—64). В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. аматорські театр. колективи ставили спектаклі лит. мовою. Лит. театр. трупі, т-ва, студії створювалися у Вільнюсі, Різі, Петербурзі, Москві та ін. містах. На основі цих колективів виникали профес. театри. В 1919 Рад. уряд

Ю. П. Мікенас. Жіночий портрет. Мармур. 1938. Державний художній музей Литовської РСР. Вільнюс.

Фібула. Бронза. 11 ст. Знайдена в Скерій. Каунаський художній музей.

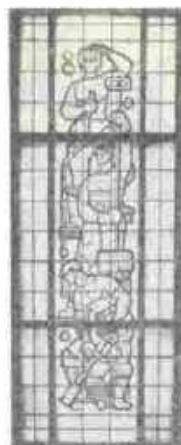

Мадонна з немовлям. Дерев. 2-а половина 15 ст. Каунаський художній музей.

ЛИТОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАРК

П. Александрівчюс. Письменниця Юлія Жемайтє. Бронза. 1950. Державна Третьяковська галерея в Москві.

А. Стопкус. Вітраж. 1956—57. Каунаська галерея вітражів і скульптури.

створив лит. театр у Вільнюсі. В 1920 драм. та оперні театри відкрито в Каунасі, пізніше — в ін. містах. У 1919—40 в реалістичних традиціях працювали режисери К. Глінскіс, Ю. Вайкус, А. Олека-Жилінскас, Б. Даугутіс. З відновленням Рад. влади 1940 почався новий етап у розвитку лит. театр. мист. на реалістичних засадах. У республіці (1980) працюють: Театр драми Лит. РСР, Молодіжний театр у Вільнюсі, Каунаський драм. театр, Паневежський драм. театр (гастролі у Києві, 1980), театри в Шяуляї, Клайпеді, Вільнюсі, рос. театр, латвійські театри у Вільнюсі й Каунасі та ін. Серед діячів сучас. сцени: Б. Даугутіс, Ю. Сіпаріс, Ю. Мілошніс, Р. Юкевічюс, К. Кімантайте, М. Міронайте, Д. Баніоніс, Г. Ванявічюс. Ще в докомуністичні часи існували мистецькі зв'язки між Україною та Литвою. У Вільнюсі та ін. містах не раз виступали М. Старицький, П. Сакаганський, М. Заньковецька. В 1912 аматорський театр у Паневежіс поставив «Наталку Полтавку» І. П. Котляревського. В травні 1961 в Л. відбулася декада укр. л-ри й мистецтва. Кіно Л. виникло 1909 (фільми оператора й реж. В. Старявічюса). Перші худож. фільми — «Литовський солдат» (1928), «Онїте і Йонаїс» (1931), перший латвійський — «Сон товстуна» (1938, оператор А. Жибас). Після відновлення Рад. влади (1940) в Каунасі було створено Студію хронікальних і документальних фільмів (1944 — поновлено, 1949 — переведено у Вільнюс; з 1946 — Лит. кіностудія худож. і хронікально-документальних фільмів). З 1945 виходить кіножурнал «Радянська Литва». Разом з кіностудією «Мосфільм» поставлено худож. фільми: «Маріте» (1947, реж. В. Стросва, присвячений партизанці М. Мельнікяйте), «Зоря над Німаном» (1953, реж. О. Файнінмер) та ін. Серед фільмів 50—60-х рр. — «Адомас хоче бути людиною» (1959, реж. В. Жалакявічюс), «Живі герої» (1960, реж. М. Гедріс, Б. Браткаускас, А. Жебрюнас, В. Жалакявічюс), «Хроніка одного дня» (1963), «Ніхто не хотів помирати» (1965; реж. обох — В. Жалакявічюс), «Дівчинка в ехо» (1964, реж. А. Жебрюнас), «Сходи в небо» (1967, реж. Р. Вабалас). У 70-х рр. розширилася проблематика й жанрова різноманітність лит. кіно; випущено фільми: «Маленька сповідь» (1971, реж. А. Арамініс), «Вінок з дубового листя» (1976, реж. Г. Лукшас), «Геркус Мантас» (1972), «Пил під сонцем» (1977), «Цвітіння несіяного жита» (1979, реж. усіх — М. Гедріс), «Втрачена домівка» (1978, реж. А. Грікявічюс), «Горіховий хліб» (1978; реж. А. Жебрюнас) та ін. В кіно знімаються актори Паневежського драм. театру — Д. Баніоніс, Б. Бабкаускас, А. Масюліс, К. Вайтус, а також ін. лит. театрів — Ю. Будрайтис, Р. Адомайтис, Л. Норейка, Е. Плешкіте. Широко відоме лит. документальне кіно (режисери: В. Старошас, Л. Таутрімас, Л. Мацуделічюс, Р. Верба, А. Дауса, А. Тумас, А. Грікявічюс та ін.).

В 1958 засн. Спілку кінематографістів Лит. РСР. Із див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 19. III з'їзд РСДРП 12—27 квітня (25 квітня — 10 травня) 1905 р. Промова в питанні про практичні угоди з с.-р. 23 квітня (6 травня); т. 25. Ліквідація і латиський робітничий рух: Советський Союз. Литва. М., 1967; Революція 1905—1907 гг. в Литві. Документи і матеріали. Вильнюс, 1961; Восстание в Литве и Белоруссии 1863 — 1864 гг. Сборник документов. М., 1965; Борьба за Советскую власть в Литве в 1918—1920 гг. Сборник документов. Вильнюс, 1967; Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957; Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959; Вопросы истории КП Литвы, т. 1—14. Вильнюс, 1961—73; История Литовской ССР. С древнейших времен до наших дней. Вильнюс, 1978; Гринкявичус П. П. Советская Литва. М., 1978; История литовской литературы. Вильнюс, 1977; Амбрасас К. Прогрессивная литовская критика. Вильнюс, 1979; Томонис С., Висоцкайте Н., Микелинкайте П. Литовская литература. Рекомендательный указатель литературы. М., 1978; Червоная С. М., Богданас К. А. Искусство Литвы. Л., 1972; Ясюлис Л. П. Изобразительное искусство Литовской ССР. М., 1978; Гаудримас Ю. К. Из истории литовской музыки, т. 1—2. М.—Л., 1964—72; Мальцене М. Киноискусство Советской Литвы. М., 1971.

ЛИТОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАРК — у сх. частині Лит. РСР. Пл. 30 тис. га. Створений 1974 для охорони типових озерних ландшафтів (Ігналінські озера). Охороняється 25 видів рідкісних і 27 видів зникаючих рослин, 23 види звірів і понад 170 видів птахів (орлан-білохвіст, скопа). Природоохоронну роботу в парку поєднано з туризмом для ознайомлення відвідувачів з природни-

Сцена з балету «Егле — королева вузів», Е. Баласіса. Литовський театр опери та балету, 1960

ми, істор., етногр. та ін. пам'ятками сх. частини Литан.

О. К. Ющенко.

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ (від лат. statuto — постановляю) — кодекс феод. права Великого князівства Литовського, що діяв і на загарбаних ним укр. землях. Було видано три Л. с.: 1529 (т. з. Старий), 1566 (т. з. Волинський) і 1588 (т. з. Новий). Найбільш досконалим був Л. с. 1588. В ньому значною мірою зберігалися осн. засади давньорус. права. Цей статут, що діяв, зокрема, у Київ., Подільській та Волин. губерніях до 1840, юридично запровадив кріпосне право на Брацлавщині і Придніпров'ї. Норми Л. с., спрямовані на захист приватної власності (особливо земельної), закріплювали становище привілей феодальн. феод. експлуатацію селянства. Л. с. було широко використано при складанні Соборного уложення 1649, «Прав, за якими судиться малоросійський народ», «Суду і розправи».

Лит.: История государства и права СССР, ч. 1. М., 1967; Ткач А. П. История кодификации дореволюционного права Украины. К., 1968.

ЛИТОВСЬКО-БІЛОРУСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА — рад. республіка (лютий — серпень 1919), що утворилася за рекомендацією ЦК РКП(б) на пропозицію В. І. Леніна в результаті об'єднання Литовської і Білоруської рад. соціалістичних республік для спільної боротьби проти внутр. контрреволюції та іноземної інтервенції. 2.II 1919 I-й з'їзд Рад Білорусії ухвалив декларацію про об'єднання обох республік. 18.II 1919 I-й з'їзд Рад Литви підтримав цю декларацію. 27.II 1919 на об'єднаному засіданні ЦВК обох республік у Вільнюсі було обрано рад. уряд Л.-Б. Р. С. Р. на чолі з В. С. Міцкявічюсом-Канциском. Укр. народ вітав і підтримував Л.-Б. Р. С. Р.

Навесні 1919 в Л.-Б. Р. С. Р. вторглися війська буржуазно-поміщицької Польщі. 21.IV воєни загарили столицю республіки Вільнюс з навколишньою територією, решту тер. Литви окупували нім. війська. Уряд Л.-Б. Р. С. Р. переїхав до Мінська. Після окупації всієї тер. Білорусії військами бурж.-поміщицької Польщі уряд Л.-Б. Р. С. Р. припинив свою діяльність.

А. А. Вовк

ЛИТОВЦІ (самоназва — літувай) — нація, основне населення Лит. РСР. Заг. чисельність — понад 3,2 млн. чол. (1975). За переписом 1979, в РСР — 2851 тис. чол.; в УРСР (1970) — 10 715 чол. Живуть і в ін. союзних республіках РСР, а також у Польщі, країнах Зх. Європи, в США, Канаді, країнах Пд. Америки, в Австралії. Мова — литовська (див. Литовська мова). Віруючі Л. — гол. чин. католики. Формування лит. народності, етнічною основою якої були племенні об'єднання аукштайтів і жемайтів (жмудь), завершилося в 13 ст. У 13 — на поч. 14 ст. до складу лит. народності ввійшла значна частина споріднених з ними племен атягіт, судавів, а також земга-

Литовський національний парк.

лів, куритів, селів і пруссів. У 2-й пол. 19 ст. завершилася консолідація Л. в бурж. націю. За роки Рад. влади в житті лит. народу відбулися докорінні зміни. В процесі соціалістичних перетворень Л. сформувалися у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістич. націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. Досягли високого розвитку економіка і культура Л. Значна частина Л. живе в містах і працює в соціалістичній пром-сті. Більшість селян, які жили на хуторах, переселилася у впорядковані села з цегляними будинками, що замінили дерев'яні зрубки. Осн. заняття сільс. населення — землеробство і тваринництво, а також бджільництво, рибальство. Про історію, економіку, культуру лит. *Литовська РСР*.

Лит.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964; Зимакас Г. О. Предпосылки и условия формирования литовской социалистической нации. В кн.: Формирование социалистических наций в СССР. М., 1962.

ЛИТОВЧЕНКО Володимир Григорович (н. 24.XII 1931, с. Рожни Броварського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-мат. наук (з 1970), професор (з 1974). Член КПРС з 1964. Після закінчення 1955 Київ. ун-ту працює в Ін-ті напівпровідників АН УРСР (з 1971 — зав. відділом). Наук. праці в галузі фізики напівпровідників, зокрема з фізики плівкових шаруватих структур, фізики поверхні напівпровідників, інтегральної електроніки. Держ. премія УРСР, 1970.

ЛИТОВЧЕНКО Олександр Дмитрович (1835, Кременчук — 16 (28). VI 1890, Петербург) — рос. живописець. Українець за походженням. З 1855 (?) навчався в петерб. АМ. яку з групою ін. учнів залишив 1863 на знак протесту проти академічної рутини. З 1868 — академік, з 1876 — член Т-ва *передвижників*. Автор картин на істор. тематику («Цар Іван Грозний показує скарби англійському послу Герсею», 1875, ДРМ; «Цар Олексій Михайлович і Никон», 1886, ДТГ; «Італійський посланник Кальвуччі змальовує улюблених соколиків царя Олексія Михайловича», 1889, Харків. худож. музей) і портретів («Тяжка дума», 1866, Київ. музей рос. мист.; «Портрет художника В. Шварца», 1870, ДТГ) та ін.

ЛИТТЯ — заповнення розплавленими металевими і неметалевими матеріалами *ливарних форм*. У ливарному виробництві розрізняють Л. у піщано-глинисті (найпоширеніші) й оболонкові (з кварцового піску й фенолоформальдегідної смоли) форми, в кокілі, за виплавляюваними моделями (напр., парафіно-стеариновими). Є лиття відцентрове (метал відкачується відцентровими силами до стінок кокіля, що швидко обертається) і під тиском (у *прес-формі*, що їх метал або пластмаса заповнює з великою швидкістю під високим тиском). Застосовують також *безперервне лиття металів і сплавів, вакуумне лиття*. В Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР створено (1967—68) елек-

трошлаковий спосіб Л. на основі електрошлакового переплаву. В Ін-ті проблем лиття АН УРСР розроблено технологію Л. алюмінієвих сплавів під низьким регульованим тиском. Л. с. 156.

Лит.: Петриченко А. М. Теория и технология кокильного лития. К., 1967; Беккер М. Б. Литье под давлением. М., 1973. Ю. А. Шильте.

ЛИТТЯ ПРОБЛЕМ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1958 у Києві (до 1964 — Ін-т ливарного виробництва АН УРСР). В складі ін-ту (1980) 10 відділів, спец. конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробництво. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: створення нових литих матеріалів, зокрема нових марок сталі, високоміцного чавуну, тугоплавких, жаростійких та ін. сплавів, композиційних матеріалів; розробка нових технологій ливарного виробн., методів виготовлення ливарних форм, розливання сталі у великі зливки та відливки, плавлення чавуну в індукційних електр. печах; створення високопродуктивних ливарних машин, автом. ліній і систем. Ін-т нагороджено (1977) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. В. О. Єфімов.

ЛИХАЧОВ Дмитро Сергійович (н. 15 (28).XI 1906, Петербург) — рос. рад. літературознавець та історик культури, акад. АН СРСР (з 1970). Ін-оз. член ряду зарубіжних академії наук. З 1938 працює в Інституті рос. л-ри (Пушкінський дім). Роботи в галузі дослідження суспільної думки Давньої Русі, історії літописання, виникнення і становлення давньорус. худож. культури й л-ри, зокрема розробка питання текстології («Повість временних літ», 1950; «Людина в літературі Давньої Русі», 1958; «Текстология», 1962; «Художня спадщина Давньої Русі і сучасність», 1971; «Розвиток руської літератури Х—XVIII ст.», 1973; «Поэтика давньоруської літератури», 1979, та ін.). Держ. премія СРСР, 1952, 1969; Міжнар. премія братів Кирила і Мефодія, 1980. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Лит.: Салмина М. А., Финашина Г. Н. Дмитрий Сергеевич Лихачев. Биобиблиография. М., 1977.

ЛИХАЧОВ Микола Вікторович (н. 26.XI (8.XII) 1901, Москва) — рад. вірусолог та імунолог, акад. ВАСГНІЛ (з 1956). У 1929 закінчив Моск. вет. ін-т. З 1937 — зав. лабораторією у Держ. науково-контрольному ін-ті вет. препаратів. Осн. праці присвячені вірусним хворобам тварин. Л. розробив і запропонував біол. препарати проти багатьох інфекційних хвороб тварин. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

ЛИХАЧОВ Микола Петрович (12 (24).IV 1862, Чистополь, тепер Тат. АРСР — 14.IV 1936, Ленінград) — рос. історик і мистецтвознавець, акад. АН СРСР (з 1925). Закінчив Казанський ун-т (1884). Праці Л. присвячені проблемам *джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін* — археографії, палеографії, дипломатики,

генеалогії, епіграфії, книгознавства, істор. бібліографії та ін. Л. вважають основоположником рад. *сфразістики*. Його дослідження з історії паперу і паперових водяних знаків є важливими посібниками для датування рукописів. Видав значну кількість істор. пам'яток.

ЛИХВАРСТВО — надання позик (грошима, с.-г. продуктами тощо) на кабальних умовах, за сплату дуже високих процентів. Характерне для експлуататорського суспільства, де лихварями виступають окремі особи, а також комерційні або кредитні орг-ції. Див. *Лихварський капітал*.

ЛИХВАРСЬКИЙ КАПІТАЛ — перша історична форма капіталу, що приносить позичковий процент. Л. к. виник у період розкладу *присвоєвласницького ладу* і формування рабовласницької д-ви, з появою майнової нерівності, розвитком обміну та розширенням функцій грошей. Особливістю Л. к. є надмірно високий позичковий процент, одержуваний внаслідок найжорстокішої експлуатації рабів, кріпаків, дрібних виробників. Л. к. сприяв виникненню капіталізму шляхом розорення і пролетаризації дрібних виробників, прискорення нагромадження *грошового капіталу*. Л. к. — попередник *позичкового капіталу*. Був поширений за рабовласництва і феодалізму. Існує подекуди й за капіталізмом. Л. к. сприяв створенню великих грош. сум, необхідних для *первісного нагромадження капіталу*.

ЛИХІВКА — селище міського типу П'ятихатського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на р. Омелянику (прит. Дніпра), за 27 км від залізнич. ст. Вільногірська. 3,4 тис. ж. (1980). У Л. — хлібо-завод, млин, птахойнкубаторна станція, 2 відділення Комунаріської птахофабрики. Заг.осв. та муз. школи, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1740.

ЛИЦАРСТВО, рицарство — військово-землевласницький феод. стан у країнах середньовічної Зх. Європи. Становлення Л. відбувалося в процесі розвитку феод. відносин. Виділення Л. почалося з 8 ст. у Франкській державі. З лицарів формувалася важка кіннота для боротьби з нападами арабів, угрів, норманнів. Уперше Л. виступило в битві біля Пуатьє 732. З кін. 10 ст. в Зх. Європі нар. ополчення, яке занепало внаслідок розорення вільного селянства, було замінено лицарською кіннотою. За службу лицарі одержували від королів та великих феодалів (*сеньйорів*) зем. володіння — *бенефіції*. Відносини між лицарем і сеньйором регулювалися системою *васалітету*. Лицарське військо використовувалося для боротьби з ін-оз. ворогами, у міжусобній боротьбі та для придушення сел. повстань. Джерелами прибутків Л. були експлуатація селян, здобич у війнах, грабування населення завойованих країн. Розквіт Л. припадає на період феод. роздробленості (у Франції й Англії — 11—13 ст., в Німеччині — 14—15 ст., в Польщі — 14 ст.). Військ. і політ. роль Л. особливо зросла під час *хрестових*

О. Д. Литовченко. Тяжка дума. 1866. Київський музей російського мистецтва.

Д. С. Лихачев.

М. П. Лихачев.

походів, коли виникла більшість духовно-лицарських орденів (тамплієрів, іоаннітів, Тевтонський орден, Лівонський орден та ін.) Хрестові походи Л. супроводилися винищенням мільйонів людей, спустошенням територій. В 12—13 ст. лицарі зробили спробу захопити землі слов'ян і народів Прибалтики (див. *Хрестовий похід проти слов'ян 1147*), але зазнали ряд поразок, зокрема під час *Льодового побоїща 1242*, *Грюнвальдської битви 1410*.

Л. мало свою мораль, яка, базуючись на догмах релігії, вихваляла вірність своєму сеньйорові, дамі серця, мужність, войовничість тощо. Це не заважало Л. займатися насильством і грабунками. Лицарську мораль і подвиги Л. оспівували *трубадури, трувери, мінезінгери* (див. також *Куртуазна література*).

В 14—16 ст. процес розвитку товарно-грошових відносин привів до розорення Л., а поява і розвиток вогнепальної зброї та артилерії, створення постійних армій звели напівцарство Л. до значення Частини Л., яка під час утворення феод. централізованих д-в підтримувала королівську владу, зберігаючи свої зем. володіння й увійшла до складу *дворянства*. Дрібне Л. розорилося.

На Україні лицарями називали себе *запорозькі козаки*, підкреслюючи цим свої права на волю та військ. орг-цію, козац. доблесть і воєнне мистецтво.

Л. Л. Дмитренко.
ЛИЦАРСЬКИЙ РОМАН — жанр середньовічної літератури. Див. *Роман*.

ЛИЦАРСЬКІ АКАДЕМІЇ — установи навч. заклади для синів дворян. З'явилися в нім. д-вах в кінці 16 ст., набули поширення після *Тридцятилітньої війни 1618—48*. Мали на меті готувати молодь до військ. та цивільної служб. До навч. плану Л. а. входили лат., франц., нім. та ін. мови, історія, математика, фізика, етика, право, риторика, генеалогія та ін. предмети. Велика увага приділялася навчанню верхової їзди, фехтування, стрільби, танців тощо. В 2-й пол. 18 ст. Л. а. було замінено на ін. навч. заклади.

ЛИЦОВИЙ НЕРВ — сьома пара черепно-мозкових нервів тварин і людини. У людини починається від ядра, розташованого у вароливого мосту головного мозку. Л. н. проходить крізь внутр. слуховий прохід і піраміду скроневої кістки, виходить з порожнини черепа через шило-соскоподібний отвір, після чого йде до привушної слинної залози, пронизує її і ділиться на ряд кінцевих гілочок. Л. н. іннервує мімічну мускулатуру відповідної половини обличчя, а також передній відділ язика, підшлункову і під'язикову слинні залози та слізну залозу.

ЛИЦОВИЙ ПОКАЖЧИК — відношення висоти обличчя до виличної ширини, виражене у процентах. Л. п. враховують при визначенні расових (див. *Раси людини*) типів в антропології.

ЛИЧИНКА — стадія постембрионального розвитку більшості безхребетних і деяких хребетних

(круглоротих, зокрема мног. риб і земноводних) тварин, у яких в яйцеклітинах не вистачає поживних речовин для забезпечення повного зародкового розвитку. На стадії Л. організм веде самостійний спосіб життя. Розрізняють кілька характерних форм Л.: *трохофора* — Л. деяких кільчастих червів і моллюсків, ехіурид, сипункулід, *наупліус* — Л. багатьох ракоподібних, *гусениця* — Л. метеликів, *пуголовок* — Л. безхвостих земноводних та ін. Часто Л. значно відрізняється від дорослої тварини як зовн., так і внутр. будовою, умовами життя (напр., Л. хрущів живуть у ґрунті, а дорослі хрущі на деревах, у повітрі). Тривалість розвитку Л. неоднакова у різних тварин (напр., у мух і метеликів — бл. місяця, у хрущів — кілька років, а Л. амбістоми — аксолотль часто зовсім не перетворюється на дорослу форму і навіть здатна до розмноження). Перетворення Л. на дорослу форму (див. *Метаморфоз*) звичайно супроводжується значними змінами в її будові.

ЛИЧИНКОВОХОРДОВІ — підтип хордових тварин. Те саме, що й *покривні*.

ЛИЧУК Юстин Тодорович [н. 14 (27).X 1901, с. Стецева, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1962 і 1977). Член КПРС з 1950. В 1918—38 працював у своєму особистому г-ні с. Стецева, був робітником по найму в Канаді. У вересні 1939 вступив до Снятинської с.-г. артілі «17 вересня». В 1941—42 — комбайнер піщералдогоспу (Сх. Кавказ), 1942—45 — слюсар монтажно-ї частини в м. Барнаул (Алт. кр.). З 1945 — голова ордену Леніна колгоспу «Перше травня» с. Стецева. Очоловлював Л. колгосп — одне з передових г-в України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликання. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. О. І. Ковачев.

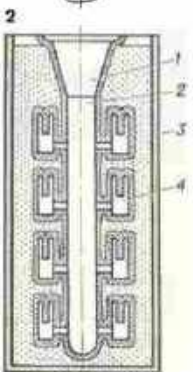
ЛИШАЙ — загальна поширена назва різних за етіологією та клінічним перебігом шкірних захворювань. Термін «лишай» застосовувався з часів давньогрец. лікаря *Гіппократа* (називав Л. найрізноманітніші висипи, що супроводилися лущенням шкіри); в сучас. медицині — синонімі спеціальних мед. назв деяких хвороб (напр., *трихофітія* — стригучий Л., *псоріаз* — лускатий Л. тощо).

ЛИШАЙНИКИ (Lichenes) — своєрідна група нижчих рослин, які являють собою комплексні симбіотичні організми (див. *Симбіоз*), що складаються з гриба та водорості. Існують різні точки зору щодо положення Л. у системі рослинного світу. Поширення є погляд на Л. як на ліхенізовані гриби. Згідно з цим поглядом Л. виникли поліфілетично (див. *Поліфілія*) з різних груп грибів, що вступили у співжиття з водоростями і є лише біол. групою рослин; тому вони мають бути віднесені до грибів. Згідно з іншою точкою зору Л. розглядаються як особливий, самостійний, єдиний відділ (Divisio Lichenophyta) рослинного світу. За будовою *слани* Л. розрі-

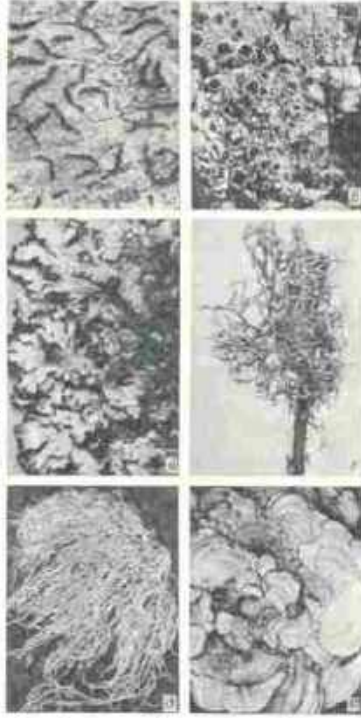
зняють три осн. морфологічні типи: *накипні*, *листуваті* та *кущисті*. Найбільш високоорганізовані — *кущисті* Л. За анатомічною будовою розрізняють Л. *гомеомерні* (водорості розташовані більш або менш рівномірно по всій слани) та *гетеромерні* (водорості розміщені лише під верхнім корковим шаром). Відповідно до типу статевого плононошення (*аскві* або *базидій*) грибного компонента — мікобіонта виділяють 2 класи: сумчасті (Ascolichenes) Л. та базидіальні (Basidiolichenes) Л. Розмножуються Л. статевим, нестатевим способами та вегетативно. При статевому розмноженні утворюються плоді тіла гриба (*апотеції* або *перитеції*). При нестатевому розмноженні утворюються *конідії* та пікіоспори. Спори гриба після проростання утворюють первинний міцелій, який, зустрівшись характеру для цього виду Л. водорості, утворює *слань* Л. Вегетативне розмноження Л. відбувається частинами слани або за допомогою спец. утворень — *соредій* та *изидій*. Л. — багаторічні рослини. Їхній вік досягає десятків, сотень і навіть тисяч років. Ростуть Л. дуже повільно: від 0,01 до 100 мм на рік. Воду та мінеральні речовини Л. одержують з навколишнього середовища, а органічні — за рахунок *фотосинтезу* свого водоростевого компонента (фікобіонта). Процеса активної життєдіяльності Л. обмежені періодами їхнього достатнього зволоження. Неприятливі умови Л. переживають

Ю. Т. Личук.

Лити: 1 — відцентрове; 2 — за виплавлюваною моделлю; 1 — ливникова чаша; 2 — стояк; 3 — опока; 4 — відливка.

Лишайники. Сумчасті: а — графіс написаний; б — леканора різноманітна (накипні); в — пармелія скельна (листуваті); г — евернія слинова; д — уснея соредіозна (кущисті). Базидіальні: е — кора паланина.

в анабіотичному стані. Описано бл. 26 000 видів *Л.*, об'єднаних більш як у 400 родів. Проте більшість ліхенологів вважають, що *Л.* бл. 16 000 видів, оскільки багато видів являють собою синоніми. Поширені *Л.* на всіх континентах, ростуть на деревах, каміні, ґрунті тощо. *Л.* відіграють велику роль у природі в заселенні неплідних субстратів та нагромадженні органіч. речовини. На Пів. *Л.* (*кладонія*, *ісландський лишайник* та ін.) мають кормове значення для пн. оленів. *Л.* кількох видів з роду *лекарора* дають т. зв. лишайникову мамку. Деякі *Л.* використовують як лікарські рослини. З *Л.* одержано кілька антибіотичних препаратів. З *Л.* виготовляють *лакмус* та фарби. *Л.* *Evernia prunastri*, або «дубовий мох», широко використовують у парфюмерній пром-сті як фіксоватор запахів. У викопному стані *Л.* відомі з мезозою. Наука, яка вивчає *Л.*, наз. *ліхенологія*. Літ.: Житняк растений, т. 3. Водорослі, лишайники. М., 1977; Окснер А. Н. Определитель лишайников СССР, в. 2. Морфология, систематика и географическое распространение. Л., 1974. О. Б. Блюм.

ЛИШИН (Лішень) Григорій Андрійович [псевд. — Нивлянский]; 23. IV (5.V) 1854, Петербург — 15 (27). VI 1880, там же) — рос. та укр. композитор, муз. і театр. критик. Закінчив (1875) уч-ще правознавства в Петербурзі. З 1877 — диригент Харків. оперного театру, потім антрепренер оперної трупи. Виступав і як мелодраматич. та аккомпаніатор. Автор опер «Граф Нулін», «Дон Сезар де Базан» (пост. 1888 в Києві); понад 100 романсів («Колодник», «Немає поверить»), фп. п'єс. Переклав рос. мовою 12 оперних лібретто («Африканка», «Кармен», «Тангейзер»); писав муз. рецензії.

ЛИШКИ в математиці. 1) В теорії чисел *Л.* числа *n* за модулем *m* — таке число *k*, що різниця *k* — *n* ділиться на *m* (*n*, *m* > 0 і *k* — цілі числа). Записують: *n* = *k* (mod *m*). Якщо $0 \leq k < m$, *Л.* наз. найменшим додатним, якщо $-m/2 < k < m/2$ — абсолютним найменшим. Так, 3 — найменший додатний *Л.* а (—1) — абсолютний найменший *Л.* числа 7 за модулем 4, бо $3-7 = -4$ і $-1-7 = -8$ діляться на 4. 2) В теорії функцій комплексної змінної *Л.* однозначної аналітичної функції *f* (*z*) відносно її ізольованої особливості точки *a* — коеф. при $(z-a)^{-1}$ в розкладі цієї функції в ряд за степенями різниці *z* — *a* в околі точки *a*. Позначають: *res f* (*z*) або *лиш f* (*z*)

$z=a$ $z=a$
М. П. Слободенюк.
ЛІШТВА — 1) Широка (до 10 см) вишивка, якою прикрашають край подолу укр. чоловічої або жіночої сорочки. 2) Буди-яка вишивка й облямівка сорочки або спідниці. 3) *Наличники* на вікнах і дверях. 4) Дощка під стріхою сільс. хати, оздоблена контурною вирізкою, яка мала декоративне призначення, а також захищала горіще в місцях стінку покриті й стін від продування вітром. **ЛІ** (Leigh) Ві́вен (справж. ім'я та прізвище — Vivian Мері Гартаї; 5.

XI 1913, Дарджілінг, Індія — 8.VII 1967, Лондон) — англ. актриса. Закінчила Королівську академію драматич. мист. (Лондон). В кіно — з 1934. З 1935 одночасно працювала в театрі, де грала в п'єсах Шекспіра, Шоу, Т. Уільямса. Крайні ролі у фільмах: «Занесені вітром» (1939), «Міст Ватерлоо» (1940), «Леді Гамільтон» (1941), «Анна Кареніна» (1948), «Корабель дурнів» (1964).

ЛІ (Lie) Оттар (1896 — 28.II 1943) — діяч норв. комуністичного і робітн. руху. За фахом — робітник-металіст. У 1912 вступив до Норв. робітн. партії (НРП), в роки I-ї світової війни 1914—18 — один з лідерів її лівого крила. В 1921—23 — член ЦК НРП. З часу створення (1923) КП Норвегії (КПН) — член її ЦК, з 1927 — член Політбюро КПН. З 1929 — секретар ЦК КПН. Після окупації Норвегії нім.-фашист. військами (1940) — один з організаторів *Руху Опору*. В жовтні 1942 заарештований. Страчений окупантами.

ЛІ (Lee) Роберт Едуард (19.I 1807, Стратфорд, Вірджинія — 12.X 1870, Лексінгтон, Вірджинія) — головнокомандуючий (з 1862) армією пд. рабовласницької Конфедерації (офіційно — Конфедеративні Штати Америки) в період *громадянської війни в США 1861—65*. 1—3.VII 1863 армія *Л.* зазнала поразки під Геттсбергом. 9.IV 1865 капітулювала біля Аппоматокса.

ЛІ (Lie) Софус (17.XII 1842, Норф-Йордейд — 18.II 1899, Крістіанія (Осло)) — норв. математик, іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1896). Закінчив Крістіанійський ун-т (1865). Створив класичну теорію неперервних груп, які наз. групами *Лі*. Ця теорія мала великий вплив на розвиток теорії диференціальних рівнянь, алгебри, основ геометрії, топології і теор. фізики. В результаті праць *Л.* і Ф. Клейна геометрія була перебудована на базі теоретико-групових перетворень. Міжнародна премія ім. М. І. Лобачевського (1897).

ЛІ, І, Ні, Рі — династія в Кореї; з 1392 — королівська, з 1897 до 1910 — імператорська. Заснована Лі Сон Ге. За останніх правителів цієї династії Корея перетворилася на колонію Японії.

ЛІ (самоназва — лай) — загальна кит. назва корінних жителів о. Хайнань (КНР). Заг. чисельність — 380 тис. чол. (1978, оцінка). Мова *Л.* належить до тайських мов. У *Л.* поширені анімістичні вірування (див. *Анімізм*) і культ предків. Осн. заняття — землеробство, мисливство і рибальство. **ЛІАЗИ** (від грец. *λύω* — розв'язую, роз'єдную) — клас ферментів, що каталізують реакції негідролітичного відщеплення певних груп від субстратів з утворенням подвійних зв'язків або, навпаки, реакції приєднання груп по місцях розриву подвійних зв'язків. Містяться в різних тканинах тварин і рослин, у т. ч. в мікроорганізмах. Відіграють важливу роль у клітинному обміні. В результаті реакцій, що їх каталізують *Л.*, виділяються такі найпростіші продукти, як CO_2 , NH_3 , H_2O та ін. Залежно від характеру зв'язків, що розриваються, *Л.* поділяють

на вуглець — вуглець-ліази (С — С-ліази); вуглець — кисень-ліази (С — О-ліази); вуглець — азот-ліази (С — N-ліази) та інші.

ЛІАНИ (франц. *lianes*, від *lier* — зв'язувати) — рослини, не здатні без опори зберігати вертикальне положення. Для *Л.* характерні тонкі, з довгими міжвузлями, гнучкі швидкозростаючі стебла, за допомогою яких рослини піднімаються вгору, обвиваючись навколо іншої рослини чи якоїсь підпори або чіпляючись за них вусиками, гачечками тощо. До *Л.* належать *витки рослини* і *лазячі рослини*; серед них зустрічаються рослини, які мають пристосування обох типів (напр., хміль). Серед *Л.* є дерев'янисті й трав'янисті рослини різних систематичних груп. Найпоширеніші *Л.* в тропічних країнах. В межах СРСР найбільше видів *Л.* росте в лісах Закавказзя та Далекого Сходу. Багато *Л.* використовують як декоративні (дикий виноград, каприфоль, гліцинію, плющ та ін.).

ЛІБАВА — колишня назва м. *Лієпая*.

ЛІББІ (Libby) Уїллард Франк (н. 17.XII 1908, Гранд-Валлі, шт. Колорадо) — амер. фізико-хімік. Закінчив Каліфорнійський ун-т у Берклі (1931). Працював у Каліфорнійському (Берклі, Лос-Анжелес) і Колумбійському ун-тах. Ін-ті ядерних досліджень при Чикагському ун-ті, з 1962 — директор Ін-ту геофізики і фізики планет. Наук. праці з радіохімії та ядерної хімії. Розробив метод т. з. радіовуглецевого датування, який дає змогу визначати вік археол. зразків за кількістю в них радіоактивного вуглецю ^{14}C . Нобелівська премія, 1960.

ЛІБЕЛЬТ (Libelt) Кароль (8.IV 1807, Познань — 6.VI 1875, Брдув, публ. Познань) — польсь. філософ-ідеаліст, публіцист, політ. діяч. Учасник польського повстання 1830—31. В 1846—48 ув'язнений прусською владою. Під час революції 1848 очолював угодівський Нац. к-т. Після її поразки, перейшовши на позиції лібералізму, відійшов від нац.-визвольної боротьби, виступав за соціальні зміни шляхом реформ. У філософії перебував під впливом «об'єктивного ідеалізму» Г. В. Ф. Гегеля. Це особливо виявилось в його естетичному вченні, яке було підданню, зокрема, критиці з матеріалістичних позицій Т. Г. Шевченком. Гол. представник «нац. філософії» — *месіанізму*. Відстоював іраціональні шляхи пізнання істини, нібито властиві виключно слов'ян. народам, насамперед полякам, яким належить особлива істор. роль. М. М. Вериков.

ЛІБЕРАЛИ (від лат. *liberalis* — вільний) — 1) В первісному значенні вільнодумці. 2) Прихильники лібералізму. 3) Члени ліберальних партій в Австралії, Бельгії, Великобританії, Данії, Еквадорі, Італії, Канаді, Колумбії, Люксембурзі, Японії та деяких інших країнах. 4) Переносно — люди, схильні до надмірної поблажливості. **ЛІБЕРАЛІЗМ** — бурж. політ. та ідеологічна течія, істотною ознакою якої є обстоювання мирного, реформістського шляху здійснен-

В. ЛІ.

Лицарство. Лицарське спорядження: 1 — в 11—13 ст.; 2 — в 14—15 ст.

ЛІБЕРАЛЬНА ПАРТІЯ

Герб Ліберії.

ЛІБЕРІЯ

Площа —
111,4 тис. км²

Населення —
1,74 млн. чол.
(1978, оцінка)

Столиця —
м. Монровія

ня бурж. перетворень. Виник в епоху монополістичного капіталізму (2-а пол. 18 — поч. 19 ст.) у період боротьби пром. буржуазії проти абсолютизму. За тих умов відігравав прогресивну роль. Ліберали вимагали обмеження прав монарха, встановлення конституційного ладу, передання буржуазії управління д-вою, гарантії деяких демократичних свобод, невтручання д-ви в приватне, в т. ч. екон., життя. З приходом буржуазії до влади і загостренням класової боротьби між нею і пролетаріатом Л. перетворюється на реакційну силу, стає засобом відвернення трудящих від класової боротьби. Зрадливість політика лібералів значною мірою зумовила незавершеність революцій 1848—49 в Європі (див. *Революція 1848—49 в Німеччині*). Ліберали брали участь у розгромі *чартизму*, виступали за створення єдиної Італії на чолі з рим. папою або монархом (див. *Рисорджименто*). Уособлення бурж. Л. стала *Ліберальною партією* Великої Британії, що сформувалася в серед. 19 ст. В Росії Л. як бурж. течія виник у період кризи феод.-кріпосницької системи (30—40-і рр. 19 ст.). Соціальною базою його становили поміщики, що переходили до капіталістичних методів господарювання, середня буржуазія, дворян. інтелігенція. На Україні ліберально-реформістські ідеї пропалагували журн. «*Основа*» та «*Київська старина*», члени *Громад*. М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, П. О. Куліш. У кін. 19 — на поч. 20 ст. «класичний» Л. починає пристосовуватися до умов імперіалізму, ставлячи за мету відвернення мас від революц. боротьби шляхом незначних поступок (див. *Земсько-ліберальний рух*). У 1905, в обстановці революц. піднесення, загострення класової боротьби було сформовано ліберально-буржуазію партію *кадетів*, що перебувала в таборі реакції, а після Великої Жовтн. соціалістичної революції — в стані загальнорос. контрреволюції. Із зростанням політ. впливу робітн. класу Л. був витіснений з політ. арені більшості європ. країн соціал-реформістськими партіями. Після 2-ї світової війни був частково відроджений у формі неолібералізму.

Лит.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 21. Лібералізм і демократія; т. 22. Дві утопії; т. 23. Про ліберальне і марксистське поняття класової боротьби; Валюженіч А. В. Американський лібералізм: ілюзії і реальності. М., 1976. Ч. Ф. Трубайчук. **ЛІБЕРАЛЬНА ПАРТІЯ** Австралії. Засн. 1944. Виразила інтереси монополістичного капіталу. Перебуваючи 1949—72 при владі, Л. п. вела країну в фарватері політики США і Великобританії. З 1972 була в опозиції. В 1975 прийшла до влади в складі консервативної коаліції з Нац. агр. партією. **ЛІБЕРАЛЬНА ПАРТІЯ** Великобританії. Сформувалася 1832—77 на базі *вігів*, а також радикалів-фритредерів і частини *торі*, що склалася до *фритредерства*. Лідерами Л. п. були Г. Дж. Т. Пальмерстон (1855—65), У. Ю. Гладстон (1868—94), Г. Г. Аскотт

(1908—16). У 1905—15 ліберали формували уряд, 1915—22 і 1931—45 входили до коаліц. урядів (Д. Ллойд Джордж — прем'єр-міністр 1916—22; лідер Л. п. 1926—31). Під тиском нар. мас ліберали 1906—13 провели ряд поміркованих соціальних реформ. Криза лібералізму і посилення реакц. тенденцій брит. буржуазії привели до ряду розколів Л. п. (1886, 1916, 1931, 1932). З 20-х рр. місце Л. п. в англ. двопарт. системі зайняла Лейбористська партія. Керівні органи — щорічна Асамблея, Рада та дорадчий К-т при лідері (з 1976 — Д. Стіл). Налічує 200 тис. чол. (1978). Виразила інтереси переважно серед. буржуазії, частини заможних верств інтелігенції. Видає газ. «Ліберал Ньюс» («Ліберальні новини»).

С. В. Толстов. **ЛІБЕРАЛЬНА ПАРТІЯ** Канади. Засн. 1873. Виразила інтереси великої, в т. ч. монополістичної, буржуазії. Перебувала при владі 1921—26, 1926—30, 1935—37, 1963—79. Внаслідок перемоги на парламентських виборах у лютому 1980 сформувала уряд. Осн. принцип програми лібералів — вільне підприємство та здійснення заходів, спрямованих на розвиток нац. економіки. Керівні органи Л. п. — Нац. к-т (НК) і Нац. федерація (НФ). Лідер — П. Е. Трюдо (з 1968). Фінансується з урядових фондів та добровільних вкладів її заможних членів. Під контролем Л. п. перебувають газети «Торонто дейлі стар» («Щодення зірка Торонто»), «Глоб енд мейл» («Всесвіт і пошта»), «Оттава сітізен» («Оттавський громадянин»).

В. Б. Ботух. **ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ** Японії (ЛДП). Засн. 1955. Виразила інтереси великого монополістичного капіталу, придворної аристократії та заможної верхівки села. З часу створення є правлячою партією. В зовн. політиці виступає за збереження військ.-політ. союзу з США та проведення в його межах «багатосторонньої» дипломатії. Найвищим органом партії є з'їзд. ЛДП налічує бл. 1,5 млн. членів (1978). Друкований орган — газ. «Дзю міньсю» («Вільний народ»).

ЛІБЕРЕЦЬ — місто на Пн. Зх. Чехословаччині, в Чеській Соціалістичній Республіці. Розташований на р. Ниса-Лужицька. Вузол з-щч і автошляхів. 76,4 тис. ж. (1975). Центр текст. пром-сті (виробн. бавовняних, вовняних, шовкових тканин). Підприємства маш.-буд. (текст., електротех., автомобілебудування) та поліграф. пром-сті. Л. — місце проведення текст. ярмарків.

ЛІБЕРІЯ. Республіка Ліберія — держава в Зх. Африці. На Зх. й Пд. омивається водами Атлантичного ок.

В адм. відношенні поділяється на 9 графств і 6 територій. **Державний лад**. Л. — республіка. Після держ. перевороту в квітні 1980 влада в країні перейшла до рук Нар. ради порятунку (НРП) в складі 16 військовослужбовців. Голова НРП — одночасно глава д-ви і уряду. Дію конституції 1847 припинено.

Природа. Прибережну частину Л. займає слабо розчленована примор. рівнина, що поступово піднімається вглиб країни і переходить у хвилясту Леона-Ліберійську височину заввишки 500—600 м. Найвища вершина країни — г. Німба (1752 м). Поклади заліз., руд, алмазів, золота, бокситів, графіту, марганцевих руд. Клімат субекваторіальний, жаркий і вологий. Пересічні місячні т-ри бл. +24°. Опаді в узбережжі 5000 мм, у внутр. районах 1500—2000 мм на рік. Річки короткі, повноводні, порожисті, найбільш з них — Мано, Лоффа, Сент-Пол (в нижній течії судноплавна), Сент-Джон, Сесс, Каваллі. Переважають вічнозелені вологі екваторіальні ліси, на узбережжі — мангрові зарості. На г. Німба — резерват для охорони ендемічної фауни і флори.

Населення. Л. населяють кпеле, гребо, кру, малінке та ін.; бл. 1,5% нас. — американо-ліберійці (нащадки негрів — переселенців з США). Офіц. мова — англійська. Пересічна густота нас. — 14 чол. на 1 км² (1976). 28% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Монровія*, Б'юкенен, Харпер, Маршалл. **Історія**. Давню історію Л. вивчено недостатньо. З 2-ї пол. 15 ст. на тер. сучас. Л. почали проникати колонізатори (португальці, голландці, англійці, французи). В 1821 група негрів з США — колишніх рабів — при сприянні Америк. колонізаційного т-ва купила у місц. вождів мис Месурадо. Тут 7.1 1822 було засновано їхнє перше поселення — Монровію. Пізніше територія ряду поселень почала називатися Л. 26.VII 1847 Л. було проголошено республікою. В 1918 Л. формально вступила у 1-у світову війну 1914—18 на боці *Антанти*. Після війни в Л. утвердився амер. капітал. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Л. 1944 приєдналася до антифашист. коаліції. У післявоєнний час уряди Л. здійснювали ряд заходів, спрямованих на ліквідацію нерівності між корінним населенням і нащадками амер. поселенців. Проте ці заходи не зачепили основ суспільно-політ. ладу Л. В країні панувало кількостот родни американо-ліберійської еліти, опорою яких була Партія істинних вігів (перебувала при владі з 1878). В економіку країни широко залу-

Ліберія. Розчищення ділянки джуагів. У тропічному лісі.

завис іноз. капітал. У 1959 Л. уклала з США військ. угоду про консультації «на випадок агресії або загрози агресії проти Л.». На поч. 1979 в Л. було засновано Прогресивну нар. партію (до її складу ввійшли робітники, студенти, селяни), яка виступила за демократизацію країни, поліпшення життєвого рівня трудящих. У березні 1979 її діяльність було заборонено. Корупція і масові репресії викликали невдоволення широких верств населення. 12.IV 1980 солдати і молодші чини нац. гвардії на чолі з С. Доу здійснили держ. переворот. Влада перейшла до Нар. ради порятунку. Л. встановила дипломатичні відносини з СРСР 1956, але обмін посольствами відбувся лише 1972. З 1945 Л.— член ООН. Л.— член Організації африканської єдності.

І. Д. Шевченко.

Політичні партії, профспілки. Прогресивна народна партія, засн. 1979. Партія істинних вігів, засн. 1869. Конгрес виробничих профспілок, засн. 1960. Примикає до МКВП. Ліберійська федерація робітників транспорту і різноробітників.

Господарство. Л.— економічно слабозрозуміла країна, в провідних галузях г-ва якої панівні позиції посідає іноз. капітал (гол. чин. США). Основа економіки — гірничодобувна пром-сть і плантаційне г-во. Переважає общинне землекористування, техніка обробки землі в сел. г-вах примітивна. Кращі землі належать іноз. компаніям. На великих плантаціях і в г-вах місц. фермерів вирощують переважно експортні культури — каву, какао, олійну пальму, банани. За вироб. натурального каучуку (в 1978—78 тис. т) Л. посідає 1-е місце в Африці й 6-е — в капіталістичному світі. Осн. прод. культури (збір, тис. т, 1978): рис — 270, кава — 272, маниок, батат. Тваринництво розвинуто слабо. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. В лісах гол. чин. іноз. компанії ведуть заготівлю цінних порід деревини (червоного, палісандрового та ін. дерев) на експорт. Провідна галузь гірничодобувної пром-сті — залізорудна (в 1978 — 17,8 млн. т руди). Одне з найбільших родовищ — Бомі-Хікс (розробляє ліберійсько-амер.-швед. компанія). Добувають також алмази — 500 тис. каратів (1978), золото — 140 кг (1977). Обробка пром-сть представлена гол. чин. невеликими підприємствами по переробці с.-г. продукції, а також текст., швейними, взуттєвими та ін. Діють нафтопереробний та цем.-з-ди. Розвинуті кустарні ремесла — ткацтво, виготовлення шкір, виробн. циновок тощо. В 1978 вироблено бл. 900 млн. кВт-год електроенергії. Гол. пром. центр — Монровія. Довж. (км, 1979): з-ць — 560, автошляхів — 8500, у т. ч. 672 — асфальтовані. Заг. тоннаж мор. торг. флоту — 2500 млн. брутто регістрових т (1-е місце в світі); завдяки низьким податкам під прапором Л. («прапором зручності») ходять судна, які належать

іноз. власникам. Осн. мор. порти — Монровія, Б'юкенен, Харпер. У Робертсфілді, поблизу Монровії, — міжнар. аеропорт. З Л. ввозять заліз. руду, каучук, алмази, лісоматеріали, каву, какао; довозять продовольство, машини й устаткування, нафтопродукти, товари широкого вжитку. Гол. торг. партнери: США, Японія, ФРН, Італія, Нідерланди. Грош. одиниця — ліберійський долар. 1 ліберійський дол. = 1 дол. США.

Д. В. Суцьовський.

Медицина, обслуговування. В 1975 в Л. було 2,5 тис. лікар. ліжок (16 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 170 лікарів (1 лікар на 10 тис. ж.). Частину лікарів готує відділення ліберійського ун-ту. В Л. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1974 79% нас. країни було неписьменним. Система освіти будується за амер. зразком. Строк навчання у поч. школі — 6, у середній — 6 (3 + 3) років. Формальною проголошено обов'язкове навчання для дітей і підлітків від 6 до 16 років. Навчання в держ. школах — безплатне, у вузах — платне. В 1978/79 навч. р. в поч. і середніх навч. закладах налічувалося 237,9 тис. учнів. Значна кількість шкіл належить амер. місіонерським орг-ціям. Вузи: ун-т Л. у Монровії (засн. 1862, статус ун-ту з 1951; у 1979/80 навч. р. — 3247 студентів), Каттінгтонський університетський коледж у Монровії (засн. 1889; у 1979/80 навч. р. — 524 студенти), Технологічний коледж (засн. 1978). Наук. установи: геолого-металург. т-во Л. у Монровії (відкрито 1964), експериментальна с.-г. станція в Суакоко (засн. 1946), ін-т тропічної медицини в Харбелі (засн. 1952) та ін. Б-ка ун-ту Л., урядова б-ка в Монровії. Нац. і Афр. музеї в Монровії. В. З. Клепиков. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в Л. видавалося 4 газети і 3 журнали англ. мовою заг. тиражем понад 30 тис. прим. Інформаційне агентство Л. створено 1978. Радіомовлення й телебачення (засн. 1964) контролюється урядовою службою — Ліберій-

ською радіомовною корпорацією. Радіомовлення ведеться англ. мовою і 16 мовами народів країни. **Література.** Народи Л. мають багатий фольклор. Деякі зразки його зібрано в кн. «Історичні легенди і фольклор племені гребо» (1957). Сучасна л-ра (створюється гол. чин. англ. мовою) відображає істотні риси ліберійської дійсності. Інтенсивніше, ніж ін. жанри, розвивається поезія. Найвідоміші літератори Л. — поети Бай Т. Мур, Р. Т. Демпстер, письменники Д. Б. Хенріс, драматург Е. Брайт. Кращі твори письменників Л. спрямовані проти колоніалізму, проймають любов'ю до батьківщини.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та мистецтво. В центр. районах Л. поширені круглі або прямокутні в плані каркасні хатини, обмазані глиною і вкриті солом'яним дахом. Стіни часто оздоблені розписним поліхромним орнаментом, дерев'яним різьбленням. Міста забудовані 2—3-поверховими каркасними дерев'яними будинками, а також кам'яними з верандами. З серед. 40-х рр. 20 ст. споруджено громад. будівлі у формах сучас. європ. архітектури. Серед видів нар. мистецтва поширені: різьблення на дереві (фігурки, різноманітні ритуальні маски — переважно чорного кольору), кераміка, плетіння, виробн. з металу. Музика Л. засн. на *пентатоніці*; представлена фольклором (весільні, трудові, коліскові пісні тощо). Муз. інструменти: ударні — барабани; афр. піаніно-санса; струнні — гітари, арфи; духові — флейти, сурми. В 1963 створено Ліберійське драм. й культур. т-во, школа якого (в с. Кепема) готує артистів та музикантів. З 1966 діє Нац. труп Л. Ліберії. Першу документальну стрічку «Ліберія — країна майбутнього» створено 1959 (оператор Г. Прайт). Інші документальні фільми: «Село надії» (1963), «Багатства лісу» (1966), «Роки долі» (1967).

Ліберійські крипти, ліберкінові залози — трубкоподібні заглиблення в слизовій оболонці кишкового хребетних тварин і людини. Вистелені одношаровим циліндричним *епітелієм*, до складу якого входять призматичні клітини, *бокаловидні клітини*, *хромафіні клітини* та клітини *Паннети*, що виділяють фермент *екстерокіназу*. Форма, розміри й кількість Л. к. неоднакові в різ-

Родовище залізної руди Бомі-Хікс.

Ритуальна маска. Музей Рітберг. Цюрих.

Жіноча статуетка. Фрагмент. Дерево. Британський музей. Лондон.

Ліберія. Монровія. Панорама міста.

них відділах кишечника. Назва — за ім'ям нім. вченого І. Ліберкюна (вперше описав крипти 1745). Л. к., як і ворсинки, збільшують всмоктувальну поверхню кишечника, а також відіграють певну роль при регенерації кишкового епітелію.

ЛІБЕРМАН (Liebermann) Макс (20.VII 1847, Берлін — 8.II 1935, там же) — нім. живописець і графік, професор (з 1897), президент (1920—32) АМ у Берліні. У 1866—68 навчався в Берліні, в 1868—72 — у Веймарі. В ранніх творах Л. зображував побут і працю простих трудивників («Майстерня шевця», 1881; «Льонорадильня», 1887). В пізніх картинах Л. наближався до імпресіонізму («Гра в поло в Йенському парку», 1902—03). Засновник «Берлінського Сецесіону» (1898—99), автор статей з питань мистецтва. В роки фашистської диктатури зазнав переслідувань.

ЛІБЕРУМ ВЕТО (лат. liberum veto — свобода заборони) — у феод. Польщі право депутата своїм *вето* заборонити прийняття *сеймом* або сеймиками певного акта чи рішення. Вперше вжито 1652. Шляхта широко використовувала Л. в. в своїх інтересах, посилюючи феод. анархію в країні. В 1764 застосування Л. в. було скасовано при розв'язанні екон. питань; остаточно ліквідовано конституцією Польщі 1791.

ЛІБІХ (Liebig) Юстус (12.V 1803, Дармштадт — 18.IV 1873, Мюнхен) — нім. хімік, іноз. чл.-кор. Петерб. АН з 1830. Проф. ун-ту у Гісені (з 1824) й Мюнхені (з 1852). З 1860 — президент Баварської АН. Осн. дослідження — з органічної хімії. У 1823 виявив, що гримуче кислота срібло AgONC має той самий склад, що й ціановодокисне срібло (перший приклад *ізомерії*). Л. спільно з нім. хіміком Ф. Велером (1800—82) показав, що при багатьох реакціях бензойного альдегіду утворюються сполуки, які містять однакову групу атомів, названу ним радикалом бензойном. Це сприяло визначенню теорії радикалів (див. *Радикали хімічні*). Вперше добув хлороформ (1831) і оцтовий альдегід (1835), виділив багато органічних сполук. Вдосконалив методику визначення вуглецю та водню (1831—33) в органічних сполуках. Висунув хім. теорію броїння і гниття. Л. — один із засновників *агрохімії*. Створив наук. школу, серед його учнів — рос. хіміки О. А. Воскресенський, М. М. Зінін, Л. М. Шишков та ін.

ЛІБКНЕХТ (Liebknecht) Вільгельм (29.III 1826, Гісен, тепер ФРН — 7.VIII 1900, Берлін) — діяч нм. і міжнар. робітн. руху, один із засновників і керівників нм. соціал-демократії. Н. в сім'ї чиновника. Навчався в Берліні та ін. ун-тах. За фахом — учитель. Учасник революції 1848—49 в Німеччині. Після її поразки емігрував до Швейцарії, потім до Англії. Познайкомившись з К. Марксом і Ф. Енгельсом, під їхнім впливом став соціалістом. У 1850 вступив до *Союзу комуністів*. У 1862, після амністії, повернувся до Пруссії, працював кореспондентом демократичних газет. Брав участь у діяль-

ності Заг. нім. робітн. союзу (створ. 1863), виступав проти його лассальянського керівництва (див. *Лассальянство*). Один з організаторів секції *Інтернаціоналу 1-го* в Німеччині. У 1869 — один з організаторів С.-д. робітн. партії Німеччини (див. *Ейзеннахці*). Член її правління з часу заснування, редактор ЦО партії — газ. «Фольксштаат» («Народна держава»). В 1867—71 — депутат Пн.-Нім., з 1874 (з перервами) — імперського рейхстагу. Під час *Франко-пруської війни 1870—71* виступав проти загарбницьких планів нм. мілітаристів, солідаризувався з *Парижкою комуністичною 1871*. Один з ініціаторів об'єднання 1875 ейзеннахів і лассальянців у єдину С.-д. партію і авторів її *Готської програми*. З 1891 — гол. редактор ЦО партії — газ. «Форвертс» («Вперед»). Один із засновників і лідерів *Інтернаціоналу 2-го*. Не раз був ув'язнений.

Тв.: Укр. перекл. — із спогадів про Маркса, К., 1968.
Лит.: Чубинський В. В. Вільгельм Лібкнехт — солдат революції. М., 1968.

ЛІБКНЕХТ (Liebknecht) Карл (13.VIII 1871, Лейпциг — 15.I 1919, Берлін) — діяч нм. і міжнар. робітн. руху. Син В. Лібкнехта. В 1889—93 навчався в Лейпцигу, потім Берліні, ун-тах. Адвокат. У 1900 вступив до С.-д. партії, став одним з керівників її лівого крила. В 1907 — один із засновників *Соціалістичного Інтернаціоналу Молоді*, 1907—10 — його голова. В 1908—16 — член Палати депутатів (парламенту) Пруссії, 1912—16 — деп. рейхстагу. В роки 1-ї світової війни — інтернаціоналіст. У 1916 разом з Р. Люксембурґ узяв участь у створенні групи «Спартак» (див. «Спартаківський союз»). Не раз зазнавав репресій. Палко вітав Велику Жовтень соціалістич. революцію. В 1918 разом з Р. Люксембурґ заснував газ. «Роте фане», був її редактором. Один із засновників *Комуністичної партії Німеччини* (1918—19). Під час *Листопадової революції 1918* в Німеччині — один з керівників нм. пролетаріату, безпосередньо очолював багатотисячні демонстрації і збройне повстання робітників Берліна проти контрреволюц. уряду в січні 1919. 15.I 1919 Л. і Р. Люксембурґ були по-звірячому вбиті реакціонерами. По Рад. країні пройшли масові демонстрації і мітинги протесту. Робітники Миколаєва, на той час ще окупованого нм. військами, оголосили 24-годинний заг. страйк. 22.I 1919 там відбулася демонстрація пролетаріату, до якої приєдналися нм. солдати.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные речи, письма и статьи. М., 1961: Мысли об искусстве. Трактат. статьи речи, письма. М., 1971.

Лит.: Ленін В. І. Лист до робітників Європи і Америки. — Промова на мітингу протесту проти убивства Карла Лібкнехта і Роза Люксембурґ 19 січня 1919 р. Повне зібрання творів. т. 37: Яновская М. Карл Лібкнехт. М., 1965.

ЛІ БО (друге ім'я — Лі Тайбо; 701—762) — кит. поет. Перші вірші мали романтичний характер. Обізнаність з життям народу сприяла появі у творчості Л. Б.

протесту проти загарбницьких воєн, непосильних податків. У 742 був запрошений до імператорського двору, одержав звання ханьліня (академіка), але 744 покинув столицю. Згодом зазнав переслідувань, був засуджений до заслання, помер у засланнях. Збереглося понад 1000 віршів, що відзначаються широтою тематики, різноманітністю жанрів. Творчість Л. Б. відіграла велику роль у розвитку кит. поезії.

Тв.: Укр. перекл. — Лірика, К., 1962; Рос. перекл. — Избранные лирика, М., 1957.
Лит.: Конрад Н. И. Три поэта. В кн.: Конрад Н. И. Запад и Восток. М., 1972. І. К. Чирко.

ЛІБРА (ісп. libra, з лат. libra — римський фунт) — 1) Старовинна римська одиниця ваги (бл. 327,45 г). 2) Міра ваги в країнах Лат. Америки (бл. 460 г). 3) Грошова одиниця Перу до 1930 (дорівнювала англ. фунту стерлінгу). У 1930 було запроваджено соль.

ЛІБРАЦІЯ МІСЦЯ (лат. libra-tio — коливання) — видимі невеликі періодичні коливання Місяця навколо свого центра. Внаслідок лібрації деталі на видимому диску Місяця зміщуються відносно його країв. Розрізняють Л. М. оптичну й фізичну. Причиною оптичної Л. М. по довготі є нерівномірність руху Місяця по орбіті, тоді як навколо своєї осі він обертається майже рівномірно. Оптична Л. М. по широті спричинена нахилом площини місячного екватора до площини орбіти. До оптичної Л. М. відносять також добуву, або паралактичну, Л. М., зумовлену обертанням Землі та місцем спостереження. Причиною фізичної Л. М. є збурення обертального руху Місяця під впливом сили притягання Землі. Внаслідок Л. М. можна з поверхні Землі спостерігати до 60% місячного поверхні. Оптичну Л. М. відкрив Я. Гевелій.

В. С. Косляк.
ЛІБРЕВІЛЬ — столиця Габону, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташований на березі Гвінейської зат. Атлантичного ок. Мор. порт, аеропорт міжнар. значення, 200 тис. ж. (1979). Судноверф, казо- і рисоочисні та маслоробні підприємства, цукр., борошномельний і пивоварний з-ди; текст., взут., меблева й тютюнова ф-ки. Рем. майстерні, складання електро- і радіоапаратури. ТЕС. Поблизу Л., в Олендо, споруджується (1980) новий глибоководний мор. порт. Нац. ун-т. Н.-д. заклади з геології, гірничої справи, с. г. та ін. Іл. див. т. 2, с. 435.

ЛІБРЕТТО (італ. libretto, букв. — книжечка) — 1) Словесний текст музично-драматичного твору — опери, оперети (рідше — кантати, ораторії). 2) Сценарій балету. 3) Короткий виклад змісту опери, оперети, балету, драми, кінофільму тощо.

ЛІБЕРФОРМ (від лат. liber (libri) — дуб і forma — вигляд), деревні волокна — механічна тканина *деревини*. Складається звичайно з прозенхімних (видовжених і загострених на кінцях) клітин, що забезпечують міцність і твердість деревини; їхній живий зміст

Ю. Лібіх.

В. Лібкнехт.

К. Лібкнехт.

рано відмирає. Рідше клітини Л. наближаються до паренхімних (див. *Паренхіма*) і мають менш потовщені оболонки; такі клітини довго зберігають живий вміст і є місцем відкладання запасних поживних речовин. Стіни клітин Л. задерев'янілі, з невеликою кількістю ціліноподібних пор, розташованих по спіралі. У деяких рослин (напр., у винограду) є т. з. перегородчастий Л., живі клітини якого мають тонкі целюлозні поперечні перегородки.

Лівадія. Великий Дівадівський палац.

ЛІВАДІЯ — селище міського типу Крим, обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташоване на узбережжі Чорного м., за 3 км від м. Ялти. 1,7 тис. ж. (1980). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Л. була маєтком царської сім'ї. Після Великого Жовтня Л. було перетворено на курорт для грудячників. В Л. проходила *Кримська конференція 1945*. У с-щі — виноградарство «Лівадія» з винозаводом; 2 заг.-осв. школи, лікарня. Великий Дівадівський палац (1910 — 11, арх. М. Краснов), пейзажний парк навколо нього (з 1834, майстер І. Петер) — пам'ятка садово-паркової архітектури 19 ст. Л. — кліматичний приморський курорт. Показання: захворювання серцево-судинної системи, хронічні захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, нервової системи тощо.

ЛІВАН — гірський хребет у межах Республіки Ліван. Протягається на 170 км вздовж сх. узбережжя Середземного м. Вис. до 3083 м (г. Курнет-ес-Сауда). Схили круті, вкриті чагарниками (макіє, фригана), подекуди — ліси з дубу, алепської сосни, клена, кипариса, ліванського кедра.

Ліван. Триполі. В одному з районів міста.

ЛІВАН, Ліванська Республіка — держава в Зх Азії.

На Зх. омивається водами Середземного м. В адм. відношенні поділяється на 5 мухафаз.

Державний лад. Л. — республіка. Діє конституція 1926 (в редакції 1927, 1943, 1947). Глава д-ви — президент, якого обирає парламент на 6 років. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — Палата депутатів (99 депутатів), що обирається населенням строком на 4 роки на основі конфесійної системи представництва (див. *Конфесіоналізм*), тобто 54 депутати — від християн і 45 — від мусульман. Виконавчу владу здійснює Рада міністрів, очолювана прем'єр-міністром П. Ф. Мартиненко.

Природа. Л. — переважно гірська країна. Більша її частина зайнята гірським хр. Ліван (вис. до 3083 м, г. Курнет-ес-Сауда). Лише вздовж мор. узбережжя простягається низовина завширшки до 15 км. На Сх. піднімається гірський хребет Антіліван, який на Пд. переходить у масив Хермон. Між Ліваном та Антіліваном розташована западина Бекаа. Виявлено поклади заліз. руди, бурого вугілля, асфальту та ін. Клімат субтропічний з сухим літом і воло-

гою зимою. Пересічна т-ра січня на узбережжі +13, липня +27°, в горах відповідно +6 та +22°. Опадів 750—1000 мм, в горах понад 1000 мм на рік. Річки переважно невеликі, влітку часто пересихають, найбільша з них — Ель-Літані. Переважає чагарникова рослинність, подекуди — лісові масиви з дуба, ліванського кедра, алепської сосни.

Населення. Понад 90% населення становлять *араби* (переважно ліванці). Живуть також вірмени, греки, турки та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас. — 299 чол. на 1 км² (1978). Понад 60% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Бейрут*, *Триполі*, *Захла*, *Саїда*.

Історія. Перші поселення на тер. Л. виникли в 5-му тис. до н. е. З 4—3-го тис. до н. е. частина Л. входила до складу *Фінікії*. В 2-й пол. 2-го тис. до н. е. тер. Л. перебувала під політ. впливом Старод. *Єгипту*. У 9—7 ст. до н. е. фі-

нікійські *поліси* Л. завоювала *Ассирія*, в 6 ст. до н. е. — *Вавілонія*, в 6 ст. до н. е. — перс. д-ва *Ахеменідів*, у 4 ст. до н. е. — *Александр Македонський*. В 3-й ст. до н. е. тер. Л. було поділено між *Єгиптом* і д-вою *Селевкідів* (з 2 ст. до н. е. вся тер. Л. входила до її складу). З 64 до н. е. тер. Л. — під владою Рим. імперії, в 4—6 ст. — *Візантії*. В 7 ст. тер. Л. завоювали араби. В 8—9 ст. в гірських районах Л. оселилися послідовники течії християнства, в т. ч. *мароніти*. З 11 ст. Л. перебував під владою *хрестоносців*, з 13 ст. — єгип. *мамлюкі*, з 1516 — *Османської імперії*. Під час 1-ї світової війни Л. 1918 було окуповано англо-франц. військами. З 1920 Л. — підмандатна тер. Франції. В 1926 Л. було проголошено республікою, але за конституцією Франція зберігала контроль за його зовн. відносинами та обороною. На поч. 2-ї світової війни після капітуляції Франції Л. 1940 фактично перетворився на італійськ. плацдарм на Бл. Сході. 8.VI 1941 на тер. Л. вступили військ. частини «Вільної Франції» та англ. військ. 22.XI 1943 Л. було оголошено незалежною республікою. Проте повністю евакуація іноз. військ завершилася 1946. В 1944 Л. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Правлячі верстви Л. протягом ряду років проводили проімперіалістичну політику, відособлюючи Л. від прогресивних араб. країн. Втручання іноземного, гол. чин. американського, капіталу в економіку Л. викликало в країні 1958 збройне повстання. В Л. було введено амер. війська. Незважаючи на це, реакційні сили зазнали поразки. Новий уряд Л. проголосив політику нейтралітету, провів ряд соціальних реформ. З кін. 60-х рр. Л. зазнає агресивних дій з боку Ізраїлю. З 1968 на тер. Л. діє орг-ція *Палестинського руху опору* (ПРО). Протягом останніх років у Л. посилюються соціально-класові суперечності. Нац.-патріотичні сили вимагають проведення в країні політ. та екон. реформ. За цих умов ліванська реакція, очолена маронітською буржуазією, при підтримці міжнародного імперіалізму взяла курс на придушення національно-патріотичних сил та ПРО. Це призвело до громадянської війни 1975—76 між загонами правих партій, з одного боку, та нац.-патріотичними силами і загонами ПРО, з другого. Збройна боротьба припинилася після введення в Л. «міжарабських сил безпеки». Проте реакційні сили не припинили збройних провокацій, терору (вбивство 1977 К. Джумблата та ін.). В

Герб Лівану.

ЛІВАН

Площа — 10,4 тис. км²

Населення — 3,1 міль. чол. (поч. 1980, оцінка)

Столиця — м. Бейрут

Ліван. Бейрут. Вид частини міста.

1978 Ізраїль окупував Пд. Л., після виведення звідти ізраїльських військ реакційні сили протидіють встановленню там влади центр. уряду. В 1979—80 Ізраїль здійснював акти прямої агресії проти Л. У зовн. політиці Л. дотримується політики позитивного нейтралітету, неприєднання до блоків. Л.—член ООН з 1945, з того ж часу — член Ліги арабських держав.

І. М. Хворостанський.

Політичні партії, профспілки. До блоку нац.-патріотичних сил входять: Прогресивна соціалістична партія, засн. 1949; Ліванська комуністична партія, засн. 1924; Рух незалежних насерістів, засн. 1971; Організація комуністичної дії Лівану, засн. 1971; Національно-соціалістична партія, засн. 1932. Правохристиянські сили «Ліванський фронт» (ЛФ) очолює партія Катаїб (Ліванські фаланги), діє з 1943. До ЛФ входить також Національно-ліберальна партія, засн. 1958. Крайньо-права, відображає інтереси маронітської буржуазії та поміщиків. Національний блок, засн. 1943. Представляє інтереси помірковано-ліберальних маронітських верств. Загальна федерація профспілок робітників і службовців Лівану, засн. 1970.

Господарство. Л.—агр.-індустр. країна з фінансово-торг. і транспортно-туристичною спеціалізацією г-ва. Значні позиції в економіці посідає іноз. капітал. У країні діють численні комерційні банки та страхові компанії, гол. чин. іноземні. Валовий нац. продукт 1979 обчислювався в 7,9 млрд. ліван. фунтів (1974—8,1 млрд.), вартість життя зросла на 29,1%, число безробітних становило 146 тис. чол. Прибутки від іноз. туризму 1979 (через нестабільність внутр. обстановки) становили лише 20% рівня 1974. У с. г. створюється 10% нац. доходу і зайнято бл. 30% працездатного населення. В обробітку — бл. 300 тис. га землі, переважна більшість її належить поміщикам, які здають землю в оренду селянам. Осн. галузі с. г.: субтропічне плодівництво, зернове г-во, тваринництво. Збір гол. с.-г. культур (тис. т, 1979): апельсинів — 170,2, яблук — 140,2, маслин — 37,9, лимонів — 85, бананів — 40,2, пшениці — 57, ячменю — 13,2, цукр. буряків — 109,3, тютюну — 4,5. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 41, овець, ослів і кіз — 326. С. г. не задовольняє потреб країни у продовольстві. На пром.-сть припадає бл. 15% нац. доходу. Осн. галузі обробної пром.-сті — текст., взутт., харч. (консервна, цукр.), нафтопереробна (на довізній сировині), деревообр. та буд. матеріалів (гол. чин. цементна). Певного розвитку набули алюмінієва, суднобудівна, хім., фарм. галузі. Переважають невеликі підприємства. В 1979 вироблено: нафтопродуктів — 5,0 млн. т, цементу — 1,6 млн. т, хім. добрив — 48,5 тис. т, цукру — 11,1 тис. т, взуття — 4,5 млн

пар, електроенергії — 1,8 млрд. кВт·год, з них 70% на ГЕС. Гол. пром. центри — Бейрут, Тріполі. Транспорт спеціалізується на обслуговуванні транзитних перевезень іноз. вантажів і пасажирів. Довжина (1979): автошляхів — 7,7 тис. км, з них 5,4 тис. км — асфальтованих, заліз. — 408 км. Осн. мор. порти — Бейрут, Тріполі. У Бейруті — міжнар. аеропорт. Нафтопроводи сполучають порти Тріполі й Захрані з родовищами нафти в Ірані та Саудівській Аравії. З Л. вивозять нафтопродукти, текст. вироби, с.-г. продукти, папір, буд. матеріали; довозять сировину й напівфабрикати, машини та устаткування, трансп. засоби, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери: Саудівська Аравія, Йорданія, Ірак, США, Франція. Грош. одиниця — ліван. фунт (ліра). За курсом Держбанку СРСР 100 ліван. фунтів = 18,63 крб. (жовтень 1980).

С. О. Давабов.
Медичне обслуговування. В 1975 в Л. було 10,1 тис. лікар. ліжок (41 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 9900 лікарів (19,5 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готує Вища мед. школа в складі ф-ту мед. наук Америк. ун-ту й мед. факультет Франц. ун-ту в Бейруті. В Л. в основному приватна система мед. обслуговування.
Освіта і культурно-освітні заклади. Рівень письменності у Л. — 75% (1974). Понад 50% шкіл — приватні. Строк навчання у поч. школі — 5, у середній — 7 (4 + 3) років. У 1972/73 навч. р. у поч. школах було 497,2 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 174,7 тис., у вузах (у т. ч. в 5 ун-тах) — 50,8 тис. студентів, серед яких лише 45,7% ліванців. Ун-ти: Американський (засн. 1866), Арабський (засн. 1960), Ліванський держ. (засн. 1953), Французький св. Джозефа (засн. 1881; усі — в Бейруті), приватний ун-т у м. Джунія (засн. 1950). В Бейруті містяться: Нац. б-ка (засн. 1921), великі б-ки при ун-тах, Нац. музей Л. (засн. 1920). Музей образотворчих мистецтв.

В. З. Кленіков.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в Л. виходило понад 100 періодичних видань, у т. ч. 40 щоденних газет загальним тиражем 296 тис. примірників. Щоденні газети: араб. мовою — «Аль-Амаль» («Дія», з 1939) — орган партії Катаїб; «Аль-Анба» («Вісті», з 1953); «Аль-Анвар» («Світло», з 1959); «Аль-Джаріда» («Газета», з 1953); «Ан-Нахар» («День», з 1933); франц. мовою — «Ор'ан-Жур» («Схід сьогодні», з 1971).

Серед журналів: «Ал-Діар» («Домівка», з 1941) та «Аль-Хавадіс» («Події», з 1911). Щоденна газ. «Ан-Ніда» («Заклик», з 1939) і щотижневий журн. «Аль-Ахбар» («Новини», з 1953) — органи Ліванської компартії. Виходять араб. мовою. Нац. інформ. агентство створене 1962. Радіомовлення — з 1937, телебачення — з 1959. Передачі ведуться араб. франц. ісп. і португ. мовами.

Література. З 7 ст. л-ра Л. розвивалася в заг. руслі араб. л-ри (див. *Арабська культура*, розділ *Література*). Період тур. панування характеризується занепадом культур. життя, зокрема л-ри. Відродження її почалося в 19 ст. Великий вплив у цей час мали ідеї просвітництва. Осн. жанром була публіцистика, зароджувалася нац. преса, активізувалася перекладацька справа. Відомими просвітителями були поет Н. аль-Язиджі, публіцист і перекладач Б. аль-Бустані, письменники А. Ф. аш-Шіа'я, Дж. Зейдан — автор перших араб. істор. романів, драматург М. Наккаш, Ліванці Дж. Х. Дубран, М. Нуайме, А. Рейхані, Ф. Маадуф були осн. творцями т. з. сирійсько-амер. школи, яка значною мірою сприяла оновленню араб. поезії і прози. Перел. 2-ю світовою війною на поезію Л. (Ю. Гасуб, А. Мазхар, С. Лабакі) помітний вплив мали франц. символи. Під час війни і в післявоєнний період навколо журн. «Ат-Тарік» («Шлях») групувалися прогресивні літератори О. Фахурі, Ж. Ханна, А. Табет, Р. аль-Хурі, Т. Мурувве, Т. Ю. Аваад, М. Аббуд, у творч. яких поглиблюються соціальні мотиви, звучить заклик до боротьби за нац. визволення. Журнал популяризує рос. і рад. л-ру. В сучасній поезії осн. місце займають прихильники вільного вірша Адоніс, Ю. аль-Халь, Х. Хаві, У. аль-Халж, Ж. Ганем та ін.

Класичні традиції розвивають поети Б. аль-Хурі й С. Акль, а також М. Трад, який пише ліван. діалектом. Серед франкомовних поетів — Ж. Шехаде, С. Стегі. Прозаїки — С. Ідріс, Л. Баальбека. Укр. мовою перекладено твори М. Нуайме і Ж. Ханни, а також окремі оповідання в кн. «Полум'я» (К., 1964).

Архітектура. Від 5 — 4-го тис. до н. е. на тер. Л. збереглися залишки кам. укріплень і житл. будинків у Джубейлі (стародавній Бібл), від періоду фінікійської культури (3—2-е тис. до н. е.) — залишки рабовласницьких міст-держав, гробниці й твори фінікійського мист. Пам'ятки 2—1-го тис. до н. е. свідчать про зв'язки з давньоєгипт., ассиро-вавілонською та ахемідською культурами. В період рим. панування було створено визначний храмовий ансамбль Баальбека (1—3 ст. н. е.). Від візант. періоду збереглися монастирі й церкви, прикрашені мозаїками. Починаючи з 7 ст. ліван. архітектура розвивалася під впливом арабської культури. Христосомиями в 12 ст. було збудовано ряд фортечних споруд (у Джубейлі, Тріполі, Сайді, замок Бо-

Рашід Вахбі. Портрет чоловіка. 1946.

Малій храм (т. з. храм Вахха) в Баальбеку. 1—3 ст.

фор. 1139). За мамлюків (13—поч. 16 ст.) зводили мечеті, замки (замок у Рашейї, 13 ст.; Левова башта в Тріполі, 15 ст.). В період османської імперії в архітектурі широко застосовували орнамент, різьблення, вітражі. З 40-х рр. 20 ст. споруджуються будівлі з застосуванням в архітектурі місц. традицій (пансіонат у Сайді, 1946—48). **Образотворче мистецтво.** З 5—4-го тис. до н. е. збереглися орнаментована кераміка, з 3—2-го тис. — твори фінікійського мист. — саркофаг царя Ахірама з рельєфами й написами, дрібна пластика, ювелірні вироби, зброя, худож. вироби з кістки тощо. В пам'ятках 2—1-го тис. до н. е. помітні впливи давньогрец., вавилоно-ассирійської та ін. культур. Протягом багатьох століть будівлі прикрашали мозаїками й різьбленнями. У 19 — на поч. 20 ст. розвивається монументальний і станковий живопис (художники Н. аль-Маалі, Х. Срур, Х. Салібі). В 30—40-х рр. в образотворчому мист. Л. поширюється реалістична течія (М. Фаррух, О. Оусі), в 50—60-х рр. — *сюрреалізм* (А. Райес), *кубізм* і *абстрактне мистецтво* (Ж. Халіфе, Е. Канаан, Р. Шараф) та ін. Реалістичні традиції в живописі продовжені у творчості С. Бальтакса, П. Кіракосяна; в графіці — Р. Шахалія, І. Шамута; у скульптурі — Ю. Хоайека. В Л. розвинуто декор.-ужиткове мист. — виготовлення інкрустованих кістково й перламутром виробів з дерева й металу, оздоблених карбуванням посудин з міді, візерункове ткацтво, килимарство, плетіння. **Музика, театр, кіно.** У Бейруті — Нац. консерваторія з камерним оркестром при ній, Т-во Музична молодь Л. (засн. 1956) влаштовує концерти, муз. конкурси, відає муз. освітою в поч. школах. При Вищій школі мистецтвознавства (в складі Амер. ун-ту) 1966 відкрито музикознавчий відділ. Джерела театру ліван. народу — в глибокій давнині (нар. обряди, свята та ін.). Лише в 2-й пол. 20 ст. в Л. з'явилися напівпрофес. театр. трупи. В 60—80-х рр. у Бейруті створюються театр. студії. Нац. театр (засн. актором Шушу), Ліван. драм. театр. Театр Баальбецького фестивалю (відкритий 1968), Оріон, університетський театр «Арман лю Шейла». В репертуарі театрів Л. — п'єси нац. драматургів Ж. Шехаде, Е. Бустані, М. Хаттара та ін., зарубіжних, рос. авторів, зокрема А. Чехова, які виконуються арабською, французькою і англ. мовами. Перший фільм вийшов 1929. Серед відомих кінокартин — «Під ринами Баальбека» (30-і рр., реж. Ж. де Лука), «Червоні квіти» (1957, реж. М. Харун). В 60-х рр. в Бейруті відкривалося кілька кіностудій: 1964 створено Центр кіно й телебачення. Фільми 60—70-х рр.: «Продавець каблучок» (реж. Ю. Шахін), «Зламаний крила» (реж. Ю. Маалуф), «Німії й любов» (реж. А. Бахрі), «Найпрекрасніші літні мого життя» (реж. А. Баракат). **Лит.** Страни й народи. Юго-Западна Азія. М., 1979; Современная Азия, Справочник. М., 1977; Крачковский

И. Ю. Избранные сочинения, т. 2. М.—Л., 1956; Современная арабская литература. М., 1960; Крымский А. Е. История новой арабской литературы XIX — начало XX века. М., 1971; Фальшивский И. М. Арабская литература в середине века. М., 1978. **ЛІВАНОВ** Борис Миколайович [25.IV (8.V) 1904, Москва — 22.IX 1972, там же] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1948). З 1922 навчався в четвертій студії МХАТу, з 1924 — артист цього театру. Ролі: Кудряш («Гроза» Островського), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Дмитро Карамазов («Брати Карамазови» за Достоевським), Рибак («Кремлівські куранти» Погродіна), Огнев («Фронт» Корнійчука), Кассіо («Отелло» Шекспіра) та ін. З 1924 знімався в кіно: Дубровський (одномісний кінофільм), Руднев («Крейсер „Варяг“»), Муров («Без вини винуваті»), генерал Федорченко («Поема про море» О. Довженка), Адмірал («Загнана ескадри» за п'єсою Корнійчука) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1947, 1949, 1950, 1970. **ЛІВАНОВ** Михайло Георгійович (1751—1800) — один з перших рос. вчених у галузі агрономії і тваринництва. Закінчив Моск. ун-т (1772). Вивчав с. г. Англії. В 1790 організував у с. Боговлянську (поблизу м. Миколаєва) першу в Росії с.-г. школу, яка діяла до 1797. Праці з ґрунтознавства, землеробства, рослинництва й тваринництва. **ЛІВАНОВ** Михайло Миколайович [н. 7 (20).X 1907, Казань] — рад. фізіолог, акад. АН СРСР (з 1970). Член КПРС з 1940. Закінчив Казанський ун-т (1931). Зав. лабораторією в Моск. ін-ті мозку (1933—47). Ін-ті патології і терапії інтоксикації АМН СРСР (1947—49), Ін-ті біофізики АМН СРСР (1949—61), з 1961 — в Ін-ті вищої нервової діяльності і нейрофізіології АН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню біоелектричних явищ у корі великих півкуль головного мозку в нормі й патології. Один з основоположників електроенцефалографії в СРСР. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. **ЛІВАНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ** (ЛКП). Засн. 24.X 1924 в Бейруті. Тоді ж вступила до Комінтерну. До квітня 1925 називалася Ліванська партія народу. Входила до складу Компартії Сирії і Лівану, яка в січні 1944 розділилась на дві самостійні комуністичні партії. В січні 1944 І з'їзд ЛКП прийняв програмний документ — «Національну хартію». В 1948 ЛКП було заборонено; в тому ж році утворилася єдина Комуністична партія Сирії і Лівану (КПСіЛ). В 1958 КПСіЛ знову розділилась. Нелегальний ІІ з'їзд ЛКП (1968) ухвалив політ. програму і статут партії. З 1970 ЛКП діє легально. ІІІ з'їзд (1972) прийняв політ. тези і висні зміни до статуту ЛКП. Комуністи підіграли важливу роль у боротьбі за визволення країни від франц. колонізаторів, за нац. незалежність, були ініціаторами створення багатьох профспілок і масових де-

мократичних орг-цій. Черговий, IV з'їзд ЛКП (липень 1979) висунув програму створення широкого нац. фронту для протидії агресії з боку Ізраїлю, за здійснення демократичних перетворень у країні. ЛКП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Ген. секретар ЦК — Жорж Хауї (з 1979). Друж. органи: щоденна газ. «Ан-Ніда» («Заклик», з 1959), щотижневий журнал «Аль-Ахбар» («Новини», з 1953) та ін.

ЛІВАНСЬКІ ФАЛАНГИ, Катаїб. Засн. 1936 як воєнізована молодіжна орг-ція; з 1943 діє як партія. Соціальною базою Л. ф. є дрібнобурж. верстви міста і села. Виступають з позицій націоналізму й антикомунізму. Вимагають встановлення режиму «сильної» диктатури, що зможе розправитися з демократичним рухом. Починаючи з 1975 фалангісти не раз організовували в Лівані збройні заворушення, провокували сутички між християнами і мусульманами. Л. ф. є провідною партією правоохоронних сил «Ліванський фронт», що встановили свій контроль на Пд. країни. Л. ф. мають відділення в країнах Лат. Америки і Африки, де живуть ліванські емігранти.

ЛІВАНЦІ — нація, осн. населення Лівану. Чисельність — 2,5 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять арабською мовою. За релігією більше як половина віруючих Л. — християни (мароніти, православні, католики), решта — мусульмани (суніти, шіїти, друзи). Більшість Л. займається землеробством і шовківництвом, значна частина працює в пром-сті. Про історію, г-во і культуру Л. див. *Ліван, Араби*.

ЛІВЕРПУЛЬ, Ліверпул — місто на 3х. Великобританії, в метрополітенському графстві Мерсісайд. Розташований на р. Мерсі, при її впадінні в Ірландське м. Значний вузол з-ць і автошляхів, другий за значенням і вантажооборотом після Лондона порт країни. Манчестерським каналом сполучається з Манчестером. 516 тис. ж. (1974). Разом з передмістями утворює конурбацію *Mercisaid*. Пром-сть пов'язана гол. чин. з обслуговуванням і роботою порту: суднобудування та судноремонт, вироб. суднових машин, переробка дозв. сировини (виплавка кольорових металів, нафтопереробка, продукція хім. галузі тощо). Розвинуті також авіац., поліграф., швейна та харчосмакова пром-сть. У Л. діють фондова і товарні (бавовняна, зернова, фруктова) біржі. Ун-т. Худож. галерея Уокера. Архіт. пам'ятки 12—18 ст. Л. — значний центр робіт. руху Великобританії. Вперше згадується бл. 1191.

ЛІВІ — нечисленна народність у Латв. РСР (живуть переважно в межах Талсинського і Вентспільського р-нів). Лівська мова належить до прибалт.-фін. мовної групи. Серед Л. більш поширена латв. мова. Віруючі Л. — протестанти (лютерани). Л. працюють переважно в риболовецьких колгоспах. В. Д. Диченко

Б. М. Ліванов.

М. М. Ліванов.

«ЛІВІЙ» УХИЛ У ВКП(б)

Д. Лівінгстон.

«ЛІВІЙ» УХИЛ У ВКП(б) — у 1918 — 27 — опортуністична течія, яка маскувала свою ворожу марксистові-леніністичну сутність «лівою», псевдореволюційною, демагогічною фразеологією. Її соціальною базою була в осн. міська дрібна буржуазія, яка в перші роки Рад. влади поповнювала ряди робітн. класу. «Л.» у. знайшов свій вияв у діяльності «лівих комуністів», які виступали проти *Брестського миру 1918* і вимагали оголошення Німеччині «революц. війни», ставлячи цим під загрозу існування Рад. д-ви; групи «*демократичного централізму*» і «*робітничої опозиції*», що намагалися протиставити партії масові орг-ції (див. *Дискусія про профспілки*), обстоювали свободу фракцій тощо. Найнебезпечнішим різновидом «Л.» у. був троцькізм, який у ряді корінних питань по суті змикався з *правим ухилом у ВКП(б)*, що призвело, зокрема, до утворення «*нової опозиції*», троцькістсько-зінов'євського антипартизанського блоку. «Л.» у., спираючись на догматизм у тлумаченні марксистсько-ленінської теорії, практично виступав проти союзу робітн. класу і селянства, зокрема, проти розрахованої на його зміцнення *нової економічної політики*, демагогічно розцінюючи її як капітуляцію перед капіталізмом, як зраду справі світової революції. На розкол рядів партії були спрямовані нав'язані їй «Л.» у. дискусія 1923, антипарт. виступи 1924—27. Рішучу відсіч «Л.» у. дістав у статтях і виступах В. І. Леніна, у рішеннях *Десятого з'їзду РКП(б)*, *Тринадцятої конференції РКП(б)*, що затвердила «Л.» у. як дрібнобуржуазний, *Тринадцятого з'їзду РКП(б)*, ряду пленумів ЦК партії. Розгром «Л.» у. довершив *П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)*, який, відстоюючи єдність партії, оголосив належність до троцькістської опозиції несумісною з перебуванням у партії. Боротьбу партії проти «Л.» у. одностайно підтримали комуністи України. Зокрема, 1923 лінію ЦК РКП(б) схвалили 99% виробничих парт. осередків республіки. Виступи опозиції були засуджені на конгресах *Комуністичного Інтернаціоналу*, на пленумах ВККІ як дії, що загрожують єдності ВКП(б). Поразка «Л.» у. у ВКП(б) сприяла посиленню боротьби з ним у зарубіжних комуністичних і робітничих партіях.

Лівія. Кам'яниста пустеля на сході країни.

ЛІВІ ЕСЕРИ, ліві соціалістично-революціонери — дрібнобурж. політ. партія в Росії. Сформувалася в грудні 1917 з лівого крила партії *есерів*. На відміну від них, Л. е. осуджували імперіалістичну війну, співробітництво есерів у *Тимчасовому уряді*, виступали за негайне розв'язання питання про землю в лусі есерівської програми та ін. Л. е. входили до Військ.-революц. к-тів, брали участь у Жовтн. збройному повстанні 1917. На *Другому Всеросійському з'їзді Рад* вони в осн. питаннях голосували разом з більшовиками. Враховуючи довір'я частини селян до Л. е., більшовики уклали з ними угоду, за якою лідери Л. е.

(Колегаєв, Спиридонова, Прощ'ян, Штейнберг) ввійшли до складу Рад. уряду (ввійшли з РНК 15.III 1918). Л. е. розходилися з більшовиками в корінних питаннях будівництва соціалізму, зокрема виступали проти диктатури пролетаріату, намагалися обмежити розвиток революції бурж.-демократичними завданнями, добивались угоди з *Центральною радою* тощо. В лютому 1918 вони виступили проти *Брестського миру 1918*. Влітку 1918 Л. е. остаточно перетворилися на куркульську партію. Вони виступили проти політики «*воєнного комунізму*», прийняли рішення будь-що спровокувати війну з Німеччиною. Л. е. 6.VII 1918 у Москві абилі нім. посла, вчинили *лівоесерівський замах 1918*. Після ліквідації його і виключення Л. е. з складу Рад їхня партія 1921 розпалася. На Україні Л. е. підтримували денікінську і петлюрівську контрреволюцію.

ЛІВІ КОМУНІСТИ — фракційна група в РКП(б), яка утворилася у зв'язку з укладенням *Брестського миру 1918* і виступала з позицій дрібнобурж. революційності в питаннях зовн. і внутр. політики. «Л. к.» на чолі з Бухариним, як і Троцький, боролася проти укладення миру з Німеччиною, вимагали оголосити їй «*революц. війну*», чим ставили під загрозу існування Рад. д-ви. «Л. к.» заперечували можливість побудови соціалізму в одній країні, заявляли, що збереження диктатури пролетаріату в Росії можливе тільки за умови переможної світової соціалістичної революції, яку треба підштовхувати за допомогою війни проти світ. імперіалізму. Зазнавши поразки при обговоренні в ЦК РКП(б) питання про мир, «Л. к.» виступили проти ідей конкретних заходів щодо побудови соціалізму, накреслених у праці В. І. Леніна «*Чергові завдання Радянської влади*». В. І. Ленін, ЦК партії, *Сьомий з'їзд РКП(б)* (березень 1918) дали рішучу відсіч спробам «Л. к.» підірвати єдність партії і ослабити Рад. д-ву. Влітку 1918 більшість «Л. к.» відкрито визнала свої помилки й виключилася з парт. і держ. роботи.

ЛІВІЙ ТІТ (Titus Livius; 59 до н. е., Патавіум (тепер Падуя, Італія) — 17 н. е., там же) — давньорим. історик. Автор «*Римської історії від заснування міста*», в якій порівнює викладено історію Риму від легенди про заснування міста до 9 до н. е. (142 книги, збереглися 1—10 та 21—45 книги). В праці Л. подано відомості, пов'язані з історією Пн. Причорномор'я, зокрема про боротьбу Риму проти понтійського царя *Mitridata VI Сепатора*.

ЛІВІЙСЬКА ПУСТЕЛЯ — тропічна пустеля в Африці, в межах Лівії, Єгипту й Судану, пн.-сх. частина пустелі *Сахари*. Площа бл. 2 млн. км². Являє собою низовину, вкриту рухомими пісками, що утворюють *дюни й бархани* заввишки до 300 м (на Пн.), та плато (на Пд.) — пересічні вис. до 500 м, найбільша — 1934 м (масив Ель-Увейнат). На Пн. Сх. — глибокі западини (Каттара, 133 м нижче

р. м.; Файюм та ін.). Родовища заліз. руди, фосфоритів тощо. Клімат жаркий, посушливий (бл. 25 мм опадів на рік, на Пн. — до 100 мм). Рослинність бідна, подекуди взагалі відсутня. Скотарство. В оазисах вирощують фінікову пальму, персики, абрикоси.

ЛІВІЙЦІ — нація, основне населення Лівії. Чисельність — 2,25 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *арабською мовою*. Віруючі Л. — мусульмани-суніти. Л. сформувалися в результаті змішання араб. племен (привикли сюди в 7—11 ст.) з місц. берберським населенням, яке засвоїло араб. мову, релігію і звичаї. Л., які живуть у приморській зоні країни, займаються землеробством, в пд. і центр. районах — кочовим і напівкочовим скотарством; частина Л. працює на нафтопромислах. Про історію, г-во і культуру Л. див. *Лівія, Араби*.

ЛІВІНГСТОН (Livingstone) Давід (19.III 1813, Блантайр, Шотландія — 1.V 1873, Читамбо, Замбія) — англ. мандрівник, дослідник Африки. За освітою медик. Починаючи з 1840 протягом 30 років здійснив подорожі у Пд. і Центр. Африку. Дослідив *Калахарі*, бас. р. *Замбезі*, її вододіл з Конго, частину узбережжя Великих афр. озер, відкрив водоспад *Вікторія* та ін. Л. перетнув афр. материк з Зх. на Сх., визначив положення понад 1000 пунктів. Завдяки дослідженням Л. склялися перші уявлення про будову поверхні Пд. Африки, її гідрографічну сітку тощо. Матеріали спостережень Л. видано в двох його книгах (1857, 1865) і записках (1874). Л. був противником расизму й работоргівлі. Похований Л. у Вестмінстерському абатстві в Лондоні. Ім'ям Л. названо місто в Замбії, гори у Сх. Африці, водоспад на р. Конго.

ЛІВІЯ, Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія — держава в Пн. Африці. На Пн. омивається Середземним м. В адміністративному відношенні поділяється на 44 муніципальні округи. **Державний лад** Л. — республіка. Діє конституційний акт Декларація народної влади, прийнятий 1977. Найвищим органом держ. влади проголошено Загальний народний конгрес Лівійської Джамахірії (ЗНК). Постійно діючим органом ЗНК є Генеральний секретаріат. Функції уряду здійснює Вищий нар. комітет ЗНК та його голова. **П. Ф. Мартиненко**.

Природа. Більшу частину Л. займають напівпустелі та пустелі, плато заввишки 200—600 м. На

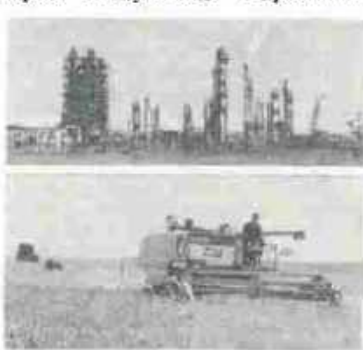
Тріполі. На одній з вулиць міста.

Зх. — кам'янисте пустельне нагір'я Хамада-ель-Хамра; в центрі — невисокі вулканічні гори Ель-Харудж-ель-Асвад, на Пд. — відроги нагір'я Тібесті, на Пн. Сх. — масив Ель-Джебел-ель-Ахдар. Між ними — великі піщані улоговини (едейни). На Сх. країні лежить *Лівійська пустеля*. Надра Л. багаті на нафту, розвідані поклади газу, заліз. руди, фосфоритів та ін. Клімат переважно тропічний, пустельний, на узбережжі — субтропічний, середземноморського типу. Пересічна т-ра найхолоднішого місяця (січня) на Пн. +11, +12°, на Пд. — від +15 до +18°, найтеплішого (липня) відповідно від +27 до +29° і від +32 до +35° (макс. понад +50° в центрі Лівійської пустелі). Опадів на узбережжі 300—600 мм на рік, у внутр. районах — бл. 25 мм. Постійних річок немає, є тимчасові водотоки — *ваді*. Переважає пустельна рослинність, на узбережжі — субтропічна напівпустельна. У внутр. районах, в місцях виходу ґрунтових вод, — *оазиси*.

Населення. Осн. населення становлять араби (*лівійці*). Живуть також *бербери* і невеликі групи *хауса* та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас. — 1,6 чол. на 1 км² (1978). Понад 30% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Тріполі, Бенгази*.

Історія. Тер. сучас. Л. була заселена з глибокої давнини. Лівійці не раз зазнавали іноз. навал, в т. ч. Старод. Єгипту. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. в Л. були засновані фінікійські, в 7 ст. до н. е. — грец. колонії (див. *Кіренейка*). В різний час Л. перебувала під владою *Карфагену*, д-ви *Ахемідів*, Старод. Риму, *вандалів*, *Візантії*, араб. *Халіфату*, *Османської імперії*. Внаслідок Італо-тур. війни 1911—12 тер. Л. захопила Італія (до 1943). Під час 2-ї світової війни 1939—45 тер. Л. 1943 зайняли війська Великобританії, Франції і США. Після війни народ Л. боровся за незалежність. 24.XII 1951 було проголошено незалежне Об'єднане

Королівство Л. (король Ідріс І). Прагнучи зміцнити свої позиції у Л., Великобританія 1953 і США 1954 нав'язали Л. нерівноправні договори. В серед. 50-х рр. в Л. було відкрито багаті родовища нафти, і країна стала об'єктом активної проникнення іноз. капіталу. Внаслідок військ. перевороту 1. IX 1969 Л. проголошено Лівійською Араб. Республікою. Управління

Загальний вигляд заводу зрідженого газу в Марса-ель-Бурейка. На полі державного сільськогосподарського комплексу.

країною перейшло до Ради революц. командування (РРК) на чолі з М. Каддафі. РРК проголосила, що Л. відмовляється від капіталістичного шляху розвитку й будуватиме «лівійський ісламський соціалізм». В Л. здійснено ряд заходів по зміцненню нац. економіки, розширенню держ. сектора. В 1970 ліквідовано всі іноз. військ. бази на тер. Л. В 1977 в Л. було проголошено «режим народної влади», країну перейменовано на Соціалістичну Нар. Лівійську Араб. Джамахірію. 10.IX 1980 керівництво Л. і Сирії заявили про створення єдиної д-ви. У зовн. політиці Л. дотримується позитивного нейтралітету та неприєднання, веде боротьбу проти імперіалізму, неоколоніалізму та расизму, виступає за розвиток дружніх відносин з СРСР та ін. соціалістичними країнами. В 1955 Л. встановила дипломатичні відносини з СРСР. В 1963 між Л. та СРСР було укладено торг. договір, 1972 — договір про екон. і тех. співробітництво, 1975 — договір про культурні зв'язки.

З 1955 Л. — член ООН. Л. — член *Ліги арабських держав*, *Організації африканської єдності*, *ОПЕК*, *Організації арабських країн — експортерів нафти*, *Національного фронту стійкості і протидії*.

Єдину в країні масову політичну орг-цію — Арабський соціалістичний союз (засн. 1972) 1977 розпущено. Загальна федерація робітничих проф. спілок, засн. 1972.

В. С. Пачинда.

Господарство. Л. належить до країн, що розвиваються. Після проголошення республіки 1969 уряд здійснив прогресивні заходи щодо зміцнення нац. економіки. Насамперед було встановлено контроль над гол. природним багатством — нафтою. За видобутком нафти

(100 млн. т, 1978) Л. посідає 8—9-е місце у світі. Від її продажу країна одержує понад 90% валютних надходжень у бюджет. Частка д-ви у видобуванні нафти становить 61% (1978). Під контроль д-ви перейшли також банки, значна частина транспорту, численні пром. і буд. компанії, зовн. торгівля, землі, які здаються в оренду, та ін. Держ. сектор у виробн. нац. продукту становить 75—80%. Націоналізація й розвиток нафтодобувної пром-сті створили передумови для піднесення всього г-ва, матеріального й культур. рівня життя нар. мас. Виконується план розвитку г-ва країни на 1976—80, мета якого полягає у створенні багатогалузевої сучас. пром-сті, в т. ч. важкої, а також с. г., яке б забезпечувало країну продовольством. Проте до цього часу не ліквідовано соціально-екон. відсталість, зумовлену тривалим колоніальним режимом. У с. г. виробн. займає 60% населення. Здійснюється програма розвитку й модернізації с. г., націоналізовано 80% усіх земель, що обробляються, проводиться агр. реформа й кооперування сел. г-в, освоюються пустельні землі. Гол. галузь с. г. — тваринництво. Розводять переважно овець і кіз. Збір і виробн. осн. с. г. продуктів (тис. т, 1979): пшениці — 110, ячменю — 300, овочів — бл. 600, фруктів — 190, вовни — 7,2; заготовлено шкір і шкур 2,9. С. г. зберігає відсталий характер. У пром-сті (не рахуючи нафтодобувної та нафтопереробної) створюється 10% нац. доходу. Переважають невеликі напівкустарні підприємства — харчові, текстильні, тютюнові, буд. матеріалів, по обробітці шкір, миловарні тощо. Будуються сучас. ф-ки й з-ди. В 1978 вироблено 3,5 млрд. кВт × год електроенергії. Осн. пром. центри — Тріполі, Бенгази.

Гол. вид транспорту — автомобільний. З-ць немає. Довж. (тис. км, кін. 1979): автошляхів з твердим покриттям — 10,5, нафтопроводів

Герб Лівії.

ЛІВІЯ

Площа — 1759,3 тис. км²

Населення — понад 3 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Тріполі

ЛІВОБЕРЕЖНА
УКРАЇНА

Лівія. Наскальне зображення у Ваді-Зіг'а

— 3.4. Найбільш мор. порти — Тріполі та Бенгазі. Поблизу Тріполі та Бенгазі — міжнар. аеропорти. Осн. статті експорту — нафта, цитрусові, шкіри, нафтопродукти. Довозять машини й устаткування, продовольство, мінеральні добрива, буд. матеріали тощо. Гол. торг. партнери — країни Європейського економічного товариства. Розширюються торг. зв'язки з СРСР та ін. соціалістич. країнами. Між Л. та СРСР підписано ряд угод про екон., тех. і культ. співробітництво, зокрема, Рад. Союз бере участь у спорудженні пром. об'єктів, геологічних дослідженнях, підготовці нац. кадрів. Грош. одиниця — лівійський динар. За курсом Держбанку СРСР 1 лівійський динар = 2,17 крб (жовтень 1980). М. П. Крамлюк.

Медицина. Обслуговування. В 1970 в Л. було 7,6 тис. лікарів (39 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 730 лікарів (4 лікарі на 10 тис. ж.). В Л. готують тільки серед. мед. персонал. Система мед. обслуговування в основному державна.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1975 запроваджено обов'язкове навчання для дітей і підлітків віком від 6 до 15 років. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 6 (3 роки в неповній і 3 — у повній). Обов'язкове навчання запроваджено у поч. і неповній серед. школі. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 592,2 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 198,3 тис. учнів. Вищі навч. заклади: ун-т у м. Бенгазі (засн. 1955; 1978/79 навч. р. — 8,8 тис. студентів), ун-т у Тріполі (засн. 1973; 1978/79 навч. р. — 4,2 тис. студентів). Є ряд ін-тів. В 1975 в країні засн. найбільшу в Африці лабораторію нафти, досліджень. Б-ки: Державна (засн. 1917) та ун-т в Тріполі, Публічна (засн. 1955), б-ка ун-ту в м. Бенгазі з фондом понад 108 тис. тт. та ін. У Тріполі містяться музеї: археологія, етнологія, ісламу, природничої історії; музеї античної історії — в Лептіс Магні, Сабраті та ін.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 в Л. видавалися араб. мовою щоденні газети: «Аль-Фаджр аль-Джаділ» («Зоря», засн. 1966) тиражем 35 тис. прим. та 15 ін. періодичних видань. Інформ. урядове агентство Джамахірія Ньюс Ейдженсі (ДЖАНА) засн. 1964. Радіомовлення — з 1957, телебачення — з 1968. Передачі ведуться арабською і англійською мовами.

Література в давнину розвивалася в руслі заг. араб. культури (див. *Арабська культура*, розділ Література). В 16 ст. занепадає. В 17—18 ст. виступили поети-суфії Омар бен аль-Фарід, Ахмед аль-Бахлулі. Оскільки Л. майже постійно була під іноз. гнітом, її л-рі притаманні патрістичні й нац.-визвольні мотиви. Найвідоміші поети кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст. — Ахмед аш-Шаріф, Мустафа бен Зікрі, 2-ї пол. 20 ст. — Ахмед Рафік аль-Махдауї. Після проголошення незалежності Л. (1951) в л-ру прийшли молоді письменники, серед яких особливе попу-

лярні поети Алі Сідкі Абд аль-Кадер, Алі Мухаммад ар-Ракіі, Мухаммад Абдалла, прозаїки Рішад аль-Хуні, Таліб ар-Раві, Абдель Хафез аль-Майар та ін.

В К. Кухалішвілі.
Архітектура та мистецтво. На тер. Л. збереглися залишки давньогрец., давньорим. і візант. споруд з мозаїками і скульптурою (театр у Сабраті, кін. 2 — поч. 3 ст.). Після араб. завоювання (7 — поч. 8 ст.) споруджували міста-«медина» з 1—2-поверховими будинками, мечетями, мінаретами. Для 18—19 ст. характерні багатопольові мечеті, інтер'єри яких оздоблено орнаментальним різьбленням, майолікою (мечеть у м. Дерна). В період італ. панування (1912—43) в містах будували окремі квартали европ. архітектури. Після проголошення незалежності (1951) споруджуються будівлі (житл., культур.-освітні й адм.) сучас. типів. На тер. Л. збереглися неолітичні наскальні зображення (м. Ель-Увейнат та ін.), пам'ятки фінікійського мист. 1-го тис. до н. е. (скульптура з глини, кераміка, скляний посуд). Поширені різні види декор.-ужиткового мист.: килимарство, тиснення на шкірі, ювелірна справа, плетіння з пальмового листя.

Театр Л. виник на основі традицій нар. видовищ: театру тіней — «халль аз-зіл», лялькових вистав — «карагез» та ін. У 1935 в м. Дерна засн. першу театр. групу. В 40-х рр. виникли аматорські театр. гуртки, відбувалися вистави проф. італ. трупи. Після проголошення незалежності (1951) засн. кілька аматорських гуртків і колективів: нац. муз.-драм. трупа Мухтара Рамалана аль-Асвада, «Аль-Амаль» — у Тріполі, «Ат-Тадж аль-Фаді» — в Місураті. В 1951 створено перший лівійський театр — постійною групою — Нац. асоціація, в репертуарі якого — твори Ж. Б. Мольєра, М. Гоголя, а також сучас. лівійських драматургів. З 1963 в Тріполі діє муз.-драм. уч.-ше. Працюють пересуні колективи — трупа нар. театру в Бенгазі, Нац. театри в містах Тріполі й Дерна, які ставлять п'єси егип. і лівійських авторів про життя народу та його боротьбу за незалежність.

Лит. Особенков О. М. Лівійська Арабська Республіка. М., 1973; Томасян С. А. Лівія на пути независимости и социального прогресса. М., 1980.

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА — історико-географічна назва частини укр. земель, що за *Андрусівським перемир'ям 1667* перебували на автономному становищі в складі Рос. держави в 2-й пол. 17—18 ст. Суспільно-політ. лад, що існував тоді на Л. У., дав території напів-офіц. назву — *Гетьманщина*. В документах офіц. характеру її називали *Малая Росія*, *Малоросія*. До Л. У. входила тер. сучас. Черніг., Полтав., зх. районів Сумської, сх. районів Київ. і Черкас. областей. На Пн. і Сх. Л. У. межувала з рос. воєводствами і *Слобідською Україною*, на Пд. — з *Диким полем* і *Запорізькою Січчю*, на Зх. рубіж проходив по Дніпру. До Л. У. належав також Ки-

їв з прилеглою територією. На Л. У. існував суспільно-політ. устрій, якому було покладено початок в ході *визвольної війни українського народу 1648—54*. Автономне становище Л. У. виявилось в гетьманському правлінні, адм.-тер. поділові, військ. і фінанс. справах. Крайове управління очолював *гетьман*, який обирався на військ. раді (див. *Козацька рада*) і затверджувався царем. Своєю діяльністю у ряді питань гетьманське правління погоджувало з рос. урядом. Найвищі посади при гетьмані обіймала *генеральна старшина*. Тер. Л. У. в адм. і військ. відношеннях було поділено на Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський полки (див. відповідні статті), що їх очолювали полковники. Полки ділилися на сотні, очолювані сотниками, а в населених пунктах були козац. отамани. За козац. звичаєм ці посади мали обіймати виборні особи, але здебільшого, особливо у 18 ст., фактично на них призначали або вони переходили в спадщину. В містах існувало самоврядування — *магістрати* і *ратуші*. В 17 ст. в Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині та ін. містах були цар. воєводи, які віддали рос. гарнізонами. І після утворення *Київської губернії* (1708) на чолі з генерал-губернатором адм. органи гетьманщини не підлягали йому. В результаті централізаторської політики царського уряду 1722—27 гетьманство було скасовано і утворено *Малоросійське колегію* (1727—34 і 1750—64 гетьманство відновлювалося). Хоч і з обмеженнями, але автономія Л. У. існувала до 1781, коли на її території було створено Київське, Новгород-Сіверське і Чернігівське намісництва, тобто запроваджено загальнорос. адміністративну систему.

Перебуваючи в складі Рос. д-ви, Л. У. знайшла в особі Росії спільника і захисника в боротьбі проти іноз. загарбників. Козац. полки в складі рос. армії брали участь у боротьбі проти султанської Туреччини — *Чигиринських походів 1677 і 1678* і *Азовських походів 1695—96*, у *Північній війні 1700—21* (у т. ч. в *Полтавській битві 1709*), рос.-тур. війнах 1735—39, 1768—74 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Класова політика царизму та гетьманської адміністрації на Л. У. була спрямована на збереження і зміцнення феодал.-кріпосницького ладу. Указом Катерини II від 3 (14). V 1783 було юридично закріпачено селян Л. У., а указом 1785 козацькій старшині надано права *дворянства*. Незважаючи на панування феодал.-кріпосницьких відносин на Л. У. були сприятливіші умови, ніж на *Правобережній Україні* і на зх.-укр. землях, для розвитку с. г., промислів, ремесел, міст і торгівлі. У 18 ст. з'явилися *мануфактури*, на яких поряд з працею кріпаків і *притиснених селян* застосовувалася праця найманих робітників. Розвиток продуктивних сил і сусп. поділу праці зумовлював зростання на Л. У. внутр.

ною, зумовленою uszkodженням або захворюванням правої руки (анкілоз, параліч тощо). Ліворукі діти (лівої) в психіці, і фіз. розвитку не відстають від праворуких. Л. слід враховувати при підборі на деякі спец. роботи.

ЛІВР (франц. livre, від лат. libra — римський фунт) — грошово-рахункова одиниця Франції, існувала з поч. 9 ст. до 1795 (до запровадження метричної системи мр. введення в обіг франка). Л. поділявся на 20 су, або 240 денє. Л. дорівнював за вартістю ваговому фунтові, пізніше вартість його зменшувалася. Срібні монети Л. карбувалися лише 1636.

ЛІВЧАК (Ливчак) Йосип Миколайович [1839, с. Тисів, тепер Долинського р-ну Івано-Фр. обл. — 27.X (9.XI) 1914, Петроград] — укр. винахідник і громадський діяч. Вчився у Львів та Віденському ун-тах. У Відні видавав журнали «Страховод» (1863—68), «Золотая грамота» (1864—67) і «Славянская заря» (1867—68), де друкував свої літ. твори й публіцистику. Керувався ідеями панславизму і «московізму» (див. «Москвофіли»). Через переслідування австро-угор. уряду Л. 1869 емігрував у Росію. Жив і працював у Вільно та Петербурзі. Займався питаннями повітроплавання; розробив ряд оригінальних конструкцій друкарських машин — матрицевивальну набірну машину (бл. 1875), прототип ліноготи (1881 — за кілька років до того, як таку машину збудував в Америці нім. винахідник О. Мергенталер) та ін. Він винайшов діаскоп (вид перископа), універсальний причесний верстат (1886; відзначений великою Золотою медаллю Паризької академії). В 1900 сконструював автомат. показчик пройденного шляху і швидкості руху паровоза, за що Рос. тех. т-во нагородило його золотою медаллю ім. О. П. Бородині.

ЛІВШИЦЬ Іссахар Зельманович [н. 23.VIII (5.IX) 1914, м. Вільно, тепер Вільнюс] — рад. учений-ентомолог, доктор біол. наук (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1975). Член КНПРС з 1947. В 1937 закінчив Ленінгр. с.-т. ін-т. З 1940 (за винятком воєнних років, коли Л. був учасником Великої Вітчизн. війни 1941—45) завідує відділом захисту рослин Нікітського ботанічного саду. Опрацював інтегровану програму захисту плод. культуру, яку широко застосовують на Пд. Україні. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія УРСР, 1976. Держ. премія СРСР, 1980. М. М. Грисак.

ЛІВШИЦЬ Яків Давидович [н. 10 (23).IX 1907, Київ] — укр. рад. вчений у галузі буд. механіки й мостобудування, доктор тех. наук (з 1955), професор (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КНПРС з 1940. Після закінчення (1930) Київ. політех. ін-ту працював в Управлінні по буд-ву великих мостів на місцевих шляхах, у Київ. авіац. ін-ті. З 1945 — у Київ. автомобільно-дорожньому ін-ті (з 1955 — зав. кафедрою буд. конструкцій і мостів). Оса. праці — з питань розрахунку залізобетонних мостових конструкцій.

ЛІГА (франц. ligue, від лат. ligare — зв'язую) — союз, спілка, товариство, об'єднання окремих осіб, організацій або держав (напр., *Ліга арабських держав*).

ЛІГА (від лат. ligo — зв'язую) — в потному письмі дугоподібний знак (риска), що ставиться під нотами (або над ними) і вказує на зв'язне виконання (legato) групи звуків різної висоти або суміжних нот однієї висоти. У вокальному мистецтві пов'язує звуки, що виконуються на один поетичний склад.

ЛІГА АМЕРИКАНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (ЛАУ) — культур.-освітня орг-ція укр. трудової еміграції в США. Засн. в квітні 1924 в Нью-Йорку на 1-му конгресі укр. робітн. орг-цій США. Об'єднала розрізнені укр. клуби та т-ва. Спочатку мала назву «Союз укр. робітн. орг-цій» (СУРО), потім — «Союз українських робітників». З 1940 називається ЛАУ В 20—30-х рр. СУРО виступав проти колонізаторської політики Польщі на зах. укр. землях. У роки 2-ї світової війни Ліга очолила рух прогресивних кіл укр. еміграції за прискорення розгрому фашист. Німеччини, брала активну участь у кампаніях подання допомоги рад. народів. Ліга працює в складних умовах протидії з боку укр. націоналістичних орг-цій. В період розгону маккартизму зазнала переслідувань. Має відділи та самодіяльні колективи в місцях традиційного поселення осіб укр. походження (Нью-Йорк, Детройт, Чикаго, Пітсбург тощо). Лігу очолює голова Виконавчого к-ту — М. Д. Ганусяк, відповідальний секретар — М. М. Горченко. Ліга зміцнює зв'язки з Рад. Україною, популяризує серед громадськості США досягнення УРСР в усіх галузях суспільного життя, виступає за розвиток добросусідських відносин між США і СРСР.

ЛІГА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ (ЛАД), Ліга арабських країн — регіональна організація. Засн. 22.III 1945. Членами ЛАД 1979 були 20 д-в: АНДР, Бахрейн, Джибуті, Ірак, Йорданія, ЙАР, НДРЙ, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Мавританія, Марокко, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Сирія, Сомалі, Судан, Туніс. Після підписання 1979 сепаратного договору з Ізраїлем з ЛАД був виключений Єгипет. З 1964 в роботі ЛАД бере участь Організація визволення Палестини. Статут ЛАД проголошує метою орг-ції екон., політ. і культур. співробітництво араб д-в для зміцнення їхньої незалежності та суверенітету. Найвищий орган ЛАД — Рада, в яку входять представники всіх країн-учасниць (сесії Ради скликаються 2 рази на рік). Виконавчим органом ЛАД є генеральний секретаріат (місцеребунання до березня 1979 — Каїр, з березня 1979 — Туніс). ЛАД відіграє важливу роль в об'єднанні д-в араб. країн у боротьбі проти неоколоніалістських прагнень імперіалістичних держав на Близькому Сході. Велике значення для координації д-в араб. країн мають конференції глав урядів араб. держав (табл.).

Г. Г. Зибіна

ЛІГА НАЦІЙ — міжнар. організація, що існувала в період між 1-ю і 2-ю світовими війнами. Створена 28.IV 1919 на Паризькій мирній конференції 1919—20, яка прийняла вироблений спец. комісією статут Л. н., включений до мирних договорів, що завершили першу світову війну 1914—18. Спочатку статут Л. н. підписали 44 д-ви. Гол. органами Л. н. були щорічна Асамблея, Рада Л. н. (спершу складалася з 4 постійних і 4 нестійких членів) і постійний Секретаріат на чолі з ген. секретарем. Місцем перебування їх була Женева. Статут Л. н. формально передбачав боротьбу за обмеження озброєнь, за мир і безпеку народів. На практиці з часу заснування Л. н. була знаряддям політики найбільших імперіалістич. д-в, які потурали агресорам, заохочували підготовку 2-ї світової війни, підтримували систему колоніального гніту (див. *Мандатна система*). В 1920—34 діяльність Л. н. мала відверто антирадянський характер. 18.IX 1934 до Ліги націй вступив СРСР, що став її єдиним членом, який послідовно боровся за збереження миру, за створення системи колективної безпеки. Проте 14.XII 1939 Великобританія, Франція та їхні союзники, використавши як привід радянсько-фінляндську війну 1939—40, домоглися прийняття Радою Л. н. рішення про виключення СРСР з Л. н. З того часу діяльність Л. н. фактично припинилася. Формально розпущена 18.IV 1946 постановою спеціально скликаної Асамблеї. Літ.: Історія дипломатії, т. 3. М., 1965; Протокол А. С. СССР, Ліга Націй и ООН. М., 1968; Історія зовнішньої політики СССР, т. 1. 1917—1945 т. М., 1976.

ЛІГАЗИ (від лат. ligo — зв'язую), синтети — клас ферментів, що каталізують реакції конденсації (приєднання однієї до одної) двох молекул. Процес конденсації за участю Л. здійснюється за рахунок енергії розпаду аденозинтрифосфатної к-ти — АТФ (див. *Аденозинтрифосфатні кислоти*) або аналогічного трифосфату (ЦТФ, ГТФ та ін.). Завдяки дії Л. утворюються нові хім. зв'язки. Л. відіграють велику роль гол. чин. в процесах біосинтезу білків, жирів, вуглеводів. Термін «лігази» вживають і щодо синтезуючих ферментів, які діють без участі нуклеозидтрифосфатів.

ЛІГАНДИ (від лат. ligo — зв'язую), аденди — іони та молекули, які зв'язані з центральним атомом або іоном у координаційній сполуці. Л. часто бувають від'ємні іони OH^- , F^- , Cl^- , Br^- , I^- та ін., полярні молекули H_2O , NH_3 , CO , не полярні молекули, які легко поляризуються, NH_2 — CH_2 — NH_2 (етилендіамін) тощо.

ЛІГАТУРА (лат. ligatura — зв'язка) — 1) Буква або знак фонетичної транскрипції, утворений з'єднанням елементів двох літер або знаків в один (дат., норв. *Æ* з *А* й *Е*). 2) З'єднання написання двох чи більше літер, які передають один знак (напр., польс. *sz* чи укр. *дз* (у слові «дзиччати» та ін.)), а також написання одним складним

Конференції глав урядів арабських держав:

- 1-а — 1964, Каїр
- 2-а — 1964, Александрія
- 3-я — 1965, Касабланка
- 4-а — 1967, Хартум
- 5-а — 1969, Рабат
- 6-а — 1973, Алжир
- 7-а — 1974, Рабат
- 8-а — 1976, Каїр
- 9-а — 1978, Багдад
- 10-а — 1979, Туніс

знаком з'єднання літер, складу чи слова (див. В'язь). Іл. див. до ст. В'язь, т. 2, с. 431. 3) В поліграфії — дві з'єднані (злиті) між собою літери на одній ніжці. В деяких мовах Л. позначає лише один звук, напр. *Æ*, *je* (з'єднане накреслення а + е) і *œ*, *oe* (о + е). **ЛІГАТУРА** в медицині — пилка, яку зав'язують навколо кровоносної судини для спинення або запобігання кровотечі під час операції або задишають у рані після операції, щоб забезпечити з'єднання тканин. Матеріалом для Л. є шовковий, бавовняний, лляний, капронові нитки, кетгут тощо.

ЛІГАТУРА в металургії — 1) Допоміжний сплав, який вводять у рідкі металеві сплави, щоб змінити їхній хім. склад і поліпшити властивості. Являє собою сплав певних хім. елементів з *легуючими елементами* або *модифікаторами* чи (рідше) самих легуючих елементів (модифікаторів). Сприяє кращому засвоєванню сплавами легуючого елемента (модифікатора), ніж при додаванні його окремо — у чистому вигляді. Найчастіше Л. (напр., сплав кремній — кальцій — магній — церій — залізо, що його додають у чавун) застосовують у чорній металургії. 2) Метал, який вводять у *благородні метали* або сплави, щоб надати їм необхідних властивостей, а також зменшити вартість виробів з них. Такими Л. є, напр., мідь, алюміній.

ЛІ ГВАН СУ (літ. псевд. — Чхун-вон; 22.IV 1892, м. Чонджу — бл. 1951?) — кор. письменник. Ідеолог кор. бурж. націоналізму. Після 1945 жив у Пд. Кореї. Пропагандист без вісті на поч. війни 1950—53. Романами «Бездлишність» (1917), «Першопрохідник» (1918) закладав основи сучас. кор. прози. В ряді романів і публіцистичні знайшли відображення націоналістичні ідеї Л. Г. С. Автор істор. романів «Государь Седжо Великий» (1940), «Буддистський наставник Вонхйон» (1942) та ін. В повісті-сповіді «Моя визнання» (1948) розкажував про співробітництво з япон. окупантами в 40-х роках.

ЛІ ГІ ЙОН (літ. псевд. — Мінхон; н. 29.V 1895, поблизу м. Чхонан) — кор. письменник. Член Трудової партії Кореї. Один з організаторів Кор. федерації пролет. мистецтва (1925). В ранніх повістях і оповіданнях показав трагічне становище трудящих Кореї під владою япон. окупантів. Роман «Рідний край» (1934) присвячений життю кор. села. В романі «Новина» (1939) звучить антифеод. мотиви. Роман «Земля» (ч. 1—3, 1948—60) — про агр. реформу в Пд. Кореї. Панораму ідейно-політ. життя в Кореї кін. 19 — серед. 20 ст. подано в романі-трилогії «Ріка Туманган» (1954—64). Повість «Доля однієї жінки» (1964) присвятив партизанському рухові 30-х рр. Нагороджений радянським орденом Трудового Червоного Прапора.

Тек.: Укр. перекл. — Земля. К., 1954; Рідний край. К., 1980; Рос. перекл. — Земля, ч. 1—2. М., 1953; Судьба одной женщины. Пхеньян, 1964; Родная сторона. М., 1967. Літ.: Иванова В. И. Ли Ги Ён. М., 1962. Л. Р. Концевич.

ЛІГНОПТЕРИС (*Lyginopteris*) — рід виконних рослин родини лігностридових класу *насінних папоротей*. Жили в кам'яновугільному періоді. Мали довге тонке (до 4 см у діаметрі) розгалужене, відкрите шипами, стебло. За анатомічною будовою стебла і кореня нагадували *папороті*, *саговники* і *араукарії*. Листя Л., зовні подібне до листя папоротей, мало *продихи*, що містилися з обох боків листкової пластинки. *Насінні зачатки* були прямі, з пилковою камерою, з одним покривом і однією *мегагастрою* всередині. Л. являє великий інтерес як найкраще вивчений рід насінних папоротей.

Н. О. Шекіна.
ЛІГНІН (від лат. *lignum* — дерева) — полімерна органічна речовина, якою просякнуті здерев'янілі стінки клітин переважної більшості *вищих рослин*. Л. відносять до інкрустуючих речовин оболонки рослинної клітини. Найбільше Л. в *деревині* (так, у деревині листяних порід 20—30% Л., хвойних — до 50%). У чистому вигляді Л. — аморфний порошок жовто-коричневого кольору, нерозчинний у воді та органіч. розчинниках, розчинний у *лугах*. Л. забарвлюється осн. барвниками і дає колірні реакції, характерні для *фенолів*. Хім. будову Л. остаточно не визначено. Відомо лише, що молекула Л. складається з полімеризованих аромат. спиртів. Л. міститься у відходах целюлозної і гідролізоної пром-сті. Застосовують Л. у керамічному виробництві як пластифікатор, при виготовленні теплоізоляційних і будівельних матеріалів тощо. У медичній Л. наз. *перев'язувальний матеріал*, одержуваний з деревини. Тех. гідролізний Л. переробляють для потреб с. г. на лігностимулююче добриво. Воно складається з водного розчину амонійних солей хінових нітрополікарбонових к-т і натурального гідролізованого Л. як сорбенту у співвідношенні 1:9. У ґрунті Л. перетворюється на гумінові к-ти, що сприяють росту коренів. Л. — аналог *гумусу*, меліоратор ґрунту. Як добриво використовують також амонізований Л. Препарат хлорлігнін має фунгіцидні властивості (див. *Фунгіциди*). П. Г. Кроткович (Л. в с. г.).

ЛІГНІТ (від лат. *lignum* — дерева, дерево) — 1) Викопне слабообвуглене дерево, в якому збереглося анатомічна будова тканин. 2) Різновид *бурого вугілля*. На Україні є в *Дніпровському буровугільному басейні* й *Закарпатському буровугільному районі*. Використовують Л. як паливо і сировину для хім. промисловості.

ЛІГРОІН — суміш рідких вуглеводнів. Прозора жовтувата рідина, густ. 785—795 кг/м³. Одержують прямою перегонкою нафти або *крекінгом* нафтопродуктів (фракція, яка википає при 120—240° С). Застосовують як тракторне паливо, розчинник у лакофарбовій промисловості, як наповнювач у деяких приладах тощо.

ЛІГУРІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА — держава в Лігурії (Італія) 1797—1805. Засн. на тер. олігархічної Генуезької республіки після окупації її франц. військами. В Л. р. було проведено бурж. реформи за

франц. зразком. Фактично перебувала під владою Франції. З 1805 тер. Л. р. було приєднано до Франц. імперії, за рішенням *Віденського конгресу 1814—15* — до *Сардинського королівства*.

ЛІГУРІЙСЬКЕ МОРЕ — частина Середземного м. між о-вами Корсіка та Ельба й узбережжям Франції та Італії. У нь. частині — Генуезька зат. Глиб. понад 2500 м. Гол. порти: Генуя, Ліворно, Спеція (Італія), Ніцца (Франція). Узбережжя Л. м. — відомий курортний район (Французька Рів'єра, Італійська Рів'єра).

ЛІ ГЮ БО (15.I 1169, м. Йоджу, тепер у провінції Кйонгдо — 2.IX 1241, о. Канхвадо) — кор. письменник. У своїх творах критикував політику двору, співчував землеробам. Зазнавав переслідувань властей. Поема «Государь Тонмон» (1194) побудована на міфологічному матеріалі. У творчості Л. Г. Б. сильні й буддистсько-даоські настрої. Значну частину його літ. спадщини становить пейзажна лірика. Писав і прозові твори різних жанрів. Мав великий вплив на розвиток кор. л-ри.

Тек.: Рос. перекл. — [Вірші]. В кн.: Классическая поэзия Индии, Китая, Кореи, Вьетнама, Японии. М., 1977. Л. Р. Концевич.

ЛІД — вода в твердому стані. Відомо 10 кристалічних модифікацій Л. і аморфний Л. *Сингонія* тексагональна. Густ. 0,917. Твердість 1,5 (при +4°), 4,0 (при -44°) і 6,5 (при -78,5°). Безбарвний, у значних скопченнях сіюватий; прозорий. Блиск скляний. Л. утворюється в *криосфері* при зниженні т-ри нижче за 0° (*льодовики*, крига водойм, підземний Л. тощо). У полярних і високогірних районах Л. спостерігається протягом цілого року, в помірних широтах — лише взимку. Є дані про наявність Л. на ін. планетах Сонячної системи і в *кометах*. Досліджує Л. *криологія*.

ЛІД ШТУЧНИЙ — харчовий або технічний лід, одержуваний з води за допомогою *холодильних машин*. Буває у вигляді блоків, плит, лусок і кристалів (снігу). Застосовується у харч. пром-сті, на штучних спортивних ковзанках тощо. Схожим на Л. ш. є «сухий лід» — *вуглекислий газ*, затверділий при т-рі -78,5° С і атм. тиску. Див. також *Льодовиробництво*.

ЛІДА — місто обласного підпорядкування Грод. обл. БРСР, район. центр. Залізнич. вузол. 67 тис. ж. (1980). Осн. підприємства: лакофарбовий, «Лідсельмаш», електровиробів та авторем. заводи, виробниче деревообр. об'єднання, взут. ф-ка. Підприємства харч. пром-сті (м'ясний та мол.-консервний комбінати; з-ди: харч. концентратів, пивоварний, хлібний) та по обслуговуванню залізнич. транспорту. Комбінати буд. матеріалів і залізобетонних виробів. Індустріальний технікум, муз. уч-ще. Краєзнавчий музей, планетарій. У Л. — руїни замку (бл. 1325, зруйнований 1710). Поблизу міста — торфопідприємства. Засн. у 13 ст. Місто нагороджено орденом «Знак Пошани» (1980).

ЛІДАР (англ. lidar; скорочено від light detection and ranging —

Лі Гі Йон.

Ф. І. Ліваль. Будинок колишнього Російського банку в Києві. 1913.

світло, детектування і зондування) — прилад для дистанційного визначення фізичного стану і хімічного складу атмосфери за допомогою лазерного випромінювання. Осн. елементами Л. є лазер, який генерує потужні наносекундні світлові імпульси, рефлектор, що спрямовує ці імпульси у зондовану ділянку атмосфери і приймач зворотного випромінювання, світлосильний спектрометр (див. *Спектральні прилади*) з фотоелектр. приймачем та реєструючий блок. Дія Л. ґрунтується на тому ж принципі, що й дія *радіолокаційної станції*, а також на явищах люмінесценції, релєвського, тіндалівського та комбінаційного розсіяння світла. Про кількісний і якісний склад атмосфери та її забруднення в місці, де в фіксований момент часу подіє лазерний імпульс, судять за спектральним складом зворотного випромінювання.

ЛІ ДАЧЖАО (б. Х 1888, с. Дахейто, пов. Лаотін, пров. Хебей — 28.IV 1927, Пекін) — діяч кит. революц. руху, перший пропагандист марксизму в Китаї. Н. в сел. сім'ї. В 1907—13 навчався в Бейянській політико-юрид. школі в Тяньцзіні, 1913—16 — на Ф-ті політекономії ун-ту Васеда в Токіо. Брав участь у демократичному русі за нову культуру, початому 1915 прогрес. кит. інтелігенцією. З 1916 співробітничав у журн. «Сінь цінцзянь» («Нова молодь») та ін. прогрес. виданнях, у яких пропагував марксизм. З 1918 — зав. 6-кою і викладач Пекінського університету. В 1919 — один з організаторів і керівників «Четвертого травня» руху. В 1920 організував у Пекіні легальне Товариство вивчення марксизму; брав участь у створенні перших комуністичних гуртків. Один із засновників (1921) Компартії Китаю (КПК), керівник Північ. бюро КПК. З 1922 — член ЦК КПК. У 1923—24 брав участь у реорганізації *гоминдань*, з 1924 — член його ЦВК. Учасник V конгресу Комінтерну (1924). З 1926 — в підпіллі. В квітні 1927 заарештований мілітаристською владою і страчений.

Літ.: Кривцов В. А., Краснова В. А. *Ли Да-чжао*. М., 1978.

ЛІДВАЛЬ Федір (Фредріх) Іванович [20.V (I.VI) 1870, Петербург — 1945, Стокгольм (?)] — рос. архітектор, швед за походженням. У 1890—96 навчався в петерб. АМ у Л. Бенуа. Академік архітектури з 1909. Був у будівельно-пробудовних банках у стилі *модерн* (житл. будинки на Кіровському проспекті, вулицях Желябова та Софії Перовської; будинок Азовсько-Донського банку, тепер Центр. телефонний переговорний пункт, 1908—09; готель «Асторія», 1910—14, всі — в Ленінграді; будинок Російського банку в Києві, тепер тут різні установи; скульптор В. Кузнецов, 1913).

ЛІ ДЕН ОК (н. 1916) — держ. і парт. діяч КНДР. Н. в сел. сім'ї. Закінчив політех. ін-т. У 30-х рр. брав участь у антияпон. русі. З 1945 — на парт. і держ. роботі. З 1976 — заст. прем'єра, з 1977 — прем'єр Адм. ради КНДР. У 1956—

70 і з 1972 — член ЦК Трудової партії Кореї (ТПК), 1956—61 і 1972—77 — кандидат у члени Політ. комітету ЦК ТПК, 1961—70 і з 1977 — член Політ. комітету ЦК ТПК.

ЛІДЕР Данило Данилович [н. 25.IV (8.V) 1917, с. Вікторівка, тепер Мідлерівського р-ну Ростов. обл.] — рос. і укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). В 1956 закінчив Ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Виконав оформлення до вистав у театрах Ленінграда, Москви, Челябінська, Києва, Кракова, зокрема — «Маскарад» М. Лермонтова (1950), «Любов Ярова» К. Тренякова (1952), «Король Лір» У. Шекспіра (1979); «Сторінка поденника» О. Корнійчука (1965), «Патетична соната» М. Куліша (1966), «Для домашнього вогнища» за І. Франком (1968), «Ярослав Мудрий» І. Кочерги (1970), «Дядя Ваня» А. Чехова (1988), всі — в Києві, укр. драм. театрі ім. І. Франка. Держ. премія СРСР, 1952.

ЛІДЕР (англ. leader, від lead — вести, керувати) — 1) Глава, керівник політ. партії, громад. організації тощо. 2) У Рад. ВМФ — клас кораблів (типу есмінця великої водотоннажності), що існував у 30—40-х рр. 3) У широкому розумінні — той, хто йде попереду.

ЛІДІН Володимир Германович [3 (15).II 1894, Москва — 27.IX 1979, там же] — рос. рад. письменник. Учасник громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1915. Зб. оповідань «Норд» (1925), зб. нарисів «Шляхи і верстви» (1927), роман «Відступник» (1927). Автор книг «Путини» (1930), «Про Далекий Схід» (1932), роману «Великий, або Тихий» (1933). Книга нарисів «Зима 1941 року» (1942) і роман «Вигнання» (1947) — про події Великої Вітчизн. війни. Л. належать роман «Два життя» (1930), зб. «Приллі птахів. Оповідання 1954—1961» (1970), «Відблиск зірок. Оповідання 1974—1976» (1978), книги «Люди і зустрічі» (1957), «Друзі мої — книги» (1966). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. **Т.**: Собрание сочинений. т. 1—3. М., 1973—74; Укр. перекл. — Стародавня повість. К., 1960; Далекий друг. К., 1966. **М. М. Радечка.**

ЛІДІЦЕ — шахтарське селище в Чехословаччині поблизу м. Кладно. Під час 2-ї світової війни нім. фашист. окупанти 10.VI 1942 зруйнували с-ще відцент. чоловіків розстріляли, жінок і дітей відправили до таборів смерті. Після визволення Чехословаччини Л. відбудовано; відкрито меморіал. музей.

ЛІДІЯ — у давнину країна на З. Малої Азії у долині р. Герм (тепер тер. Туреччини). Була населена індоєвроп. племенами лідійців. На тер. Л. були багаті родовища золо-

та. Бл. 7 ст. до н. е. тут почалося карбування перших в історії людства монет. На поч. 1-го тис. до н. е. Л. входила до складу Фрігії. На поч. 7 ст. до н. е. стала самостійною д-вою (столиця Сарди). У Л. правили дин. Геракліди (з 12 ст. до н. е.), Мермнадіди (з 7 ст. до н. е.). За правління Креза влада Л. поширилася майже на всю Малу Азію. В 546 до н. е. Л. захопив перс. цар Кір II. В 4 ст. до н. е. тер. Л. входила до д-ви Александра Македонського, в 3—2 ст. до н. е. — д-ви Селевкідів, потім до Пергаму. В 133 до н. е. стала частиною рим. провінції Азія.

ЛІДС — місто у Великобританії, в метрополітенському графстві Уест-Йоркшир. Значний вузол з-п'яти автошляхів, каналом сполучений з мор. портом Ліверпуль. 499 тис. ж. (1974). Разом з передмістями та розташованими поблизу містами і селищами утворює *конурбацію* Уест-Йоркшир. Провідні галузі пром-сті — швейна (особливо виробн. чоловічого одягу) та маш. буд. (швейне, текст., гірниче, хім., атомне устаткування, верстатобудування тощо). Підприємства металург., хім., парфюмерної, поліграф., харч. пром-сті. Ун-т. Міськ. музей, картина галерея. Л. уперше згадується на поч. 7 ст.

ЛІСЕЛУПЕ — приморський кліматичний курорт за 15 км від Риги; частина м. Юрмалі.

ЛІЕПА Маріс-Рудольф Едуардович (н. 27.VII 1936, Рига) — рад. артист балету і балетмейстер, нар. арт. Латв. РСР (з 1968), нар. арт. СРСР (з 1976). В 1955 закінчив Моск. хореографічне уч-ще (з 1963 — його викладач). З 1960 — соліст балету Великого театру СРСР. Партії: Зігфрід, Дезіре («Лебедине озеро», «Сплячка красуня» Чайковського), Альберт («Жизель» Адама), Красс («Спартак» Хачатуряна), Ромео («Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва), Вронський («Анна Кареніна» Р. Шедріна). Постановки: балет «Видіння Троянди» на музику Вебера, хореографічні фрагменти в спектаклях Моск. театру ім. Євг. Вахтангова «Антоній і Клеопатра» та «Степан Разін»; балет «Дон Кіхот» Мінкуса — в Дніпроп. театрі опери та балету (1980). Ленінська премія, 1970.

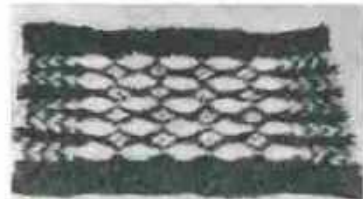
ЛІЕПАЯ (кол. Лібава) — місто респ. підпорядкування Латв. РСР, райцентр. Розташована на Зх. республіки, на перехресті між Ліепайським оз. та Балтійським м. Залізнич. вузол, незамерзаючий мор. порт. 108 тис. ж. (1980). Вперше згадується 1253 як рибальське селище. З 1263 — порт, з 1625 — місто. В 1795 Л. в складі Курляндії приєднано до Росії. 15 (28).VI 1905 в Л. вибухнуло збройне повстання військ. моряків. З 1919 Л. — у складі бурж. Латвії. Разом з Латв. РСР 1940 увійшла до СРСР. Л. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1977). Л. — друге за пром. значенням місто Латвії. Найбільші підприємства — заводи «Червоный металлург», металовиробів, с.-г. машинобудування, гальтерейний комбінат, виробничі об'єднання ч.-ясної пром-сті та ін. Л. — важливий центр мор. рибальства (Ліепайська база океанічного флоту). 5 серед.

Меморіал у Ліліце.

спец. навч. закладів, у т. ч. морехідна школа. Пед. ін-т. 2 драм. театри, істор. і худож. музеї, філіал Вентспільського музею історії мор. рибальства. Л. — приморський грязьовий і кліматичний курорт. Лікувальні засоби: грязі, кліматотерапія, морський купання. Показання: захворювання органів руху і опори, гінекологічні, нервової системи.

ЛІЖНИК — укр. килим, призначений для вкривання ліжка, ковдра.

Ліжнич роботи Т. Ф. Чувакової. Київ. 1975.

Л. бувають однотонні або багатобарвні. Тіуть їх з грубої, слабо-скрученої вовни, на тонкій вовняній основі. Л. мають вигляд пухкої, волохатої і легкої тканини. Завдяки своєрідній техніці виконання, ніжним гармонійним барвникам і виразній геом. орнаменту мають мистецько-декоративну цінність. Л. виробляли по всій Україні, найбільше — на Полтавщині, Слобожанщині та Правобережжі. Тепер поширені переважно в зах. областях України.

ЛІЗИН, α, ε-діамінокапронова кислота. $H_2N(CH_2)_4CH(NH_2)COOH$ — діаміномонотоксиканова амінокислота. Мол. м. 146, 19. Л. відомий у вигляді двох оптично активних D- та L-форм. Має лужні властивості. Є однією з незамінних амінокислот для людини і тварин. Входить до складу майже всіх білків рослинного і тваринного походження (особливо багато Л. в істотах і протамінах). Відсутність Л. в їжі спричинюється до негативного балансу азоту в організмі. В пром-сті Л. одержують мікробіологічним синтезом.

ЛІЗИС (грец. λύσις — розв'язування, звільнення; розпад) — 1) Одн. з форм спаду температури тіла при гарячці. Характеризується повільним (на противагу кризі) зниженням т-ри тіла (від 3 до 12 днів), що відповідає поступовому зникненню й ін. ознак захворювання. Л. характерний для ряду інфекційних захворювань (напр., черевного тифу, бруцельозу, скарлатини, плевриту та ін.). 2) Розчинення, руйнування клітин, у т. ч. мікроорганізмів, порушення структури тканин під впливом ферментів та ін. агентів, яким притаманна літична дія. Див. також Лізис мікроорганізмів, Лізосоми.

ЛІЗИС МІКРООРГАНІЗМІВ — явище розчинення бактерій під впливом певних фізико-хімічних та біологічних факторів. Полягає в руйнуванні стінки бактерії з наступним виходом речовини цитоплазми в зовн. середовище. До факторів, що спричинюють Л. м., відносять: гіпотонічність (див. Гіпотонічність розчинів) середовища,

що зумовлює набряк та розрив мікробної клітини; дію поверхнево-активних речовин — детергентів; фактори імунітету — комплемент та антитіла; антибіотики (напр., пеніцилін, що впливає на синтез стінки бактерій, лізоцим, що розчиняє муреїновий шар стінки бактерій); бактеріофаги. Л. м. може відбуватися в результаті автолізу, дії на них високих т-р (45—47° С) та деяких ін. факторів. Внаслідок лізису суспензія культури бактерій у рідкому середовищі просвітлюється. Аналогічне просвітлення колоній або бактеріального газону спостерігається і на твердих поживних субстратах. Під мікроскопом можна бачити «тіні» (порожні оболонки) клітин; іноді бактерії розпадаються на дрібні зерна. В. П. Широков.

ЛІЗОГЕНІЗАЦІЯ — перетворення незлізених бактерій на лізогенні при зараженні їх т. з. помірними бактеріофагами (див. Лізогенія). При Л. дезоксирибонуклеїнова кислота бактеріофага включається у хромосому хазяїна, не спричинюючи при цьому лізису бактеріальних клітин. Геном фага в такому стані наз. *профагом*. Він залишається прихованим протягом багатьох поколінь бактеріальних клітин доти, доки під впливом якого-небудь зовн. фактора (напр., опромінування ультрафіолетовим промінням) або якогось порушення метаболізму клітини профаг виключається з хромосоми клітини-хазяїна. Л. має значення при вивченні процесів взаємодії бактеріофаг — бактеріальна клітина. В. Т. Ліхачов.

ЛІЗОГЕНІЯ (від грец. λύσις — розв'язування, звільнення і γεννάω — породжую, створюю) — здатність бактерій продукувати та звільняти бактеріофаг (фаг) через ряд поколінь після безпосереднього зараження їх цим фагом. Л. — стійка спадкова ознака. Бактерії можуть заражатися двома типами фагів — вірулентними та помірними. Вірулентні фаги завжди лізують заражені ними бактерії; помірні фаги також можуть спричинити лізис (літичну реакцію), але, крім того, вони можуть репродукуватися та передаватися (у формі профага) як частина спадкового апарату клітини-хазяїна (лізогенна реакція; див. Лізогенізація). Бактерія, яка має цей профаг, наз. лізогенною. Лізогенні бактерії завжди мають імунітет до того са-

мого або до спорідненого фага. У геномі бактерій одночасно може бути кілька профагів (полілізогенія). В такому разі клітина буде імунною до всіх цих фагів. Під час розмноження лізогенних бактерій незначна частина потомства (1 з 10^6 клітин) може спонтанно (самочинно) втратити профаг; від таких клітин беруть початок незлізених бактерій. У деяких лізогенних клітин розвиток профага може бути індукованим зовн. факторами, що спричинює утворення інфекційних фагових часточок та лізис бактерій. Реакція бактеріальних клітин на зараження помірними фагами — літична чи лізогенна визначається фізіол. станом клітин і може змінюватися під впливом умов зовн. середовища (див. схему).

В. Т. Ліхачов.
ЛІЗОГЕННА КОНВЕРСІЯ — зміна властивостей бактерій внаслідок їх лізогенізації. Л. к. пов'язана з включенням до бактеріального геному нової генетичної інформації, що вноситься в бактерію геномом помірної бактеріофага. При Л. к. найчастіше змінюються антигена структура клітинної оболонки бактерій, здатність синтезувати токсини, чутливість до деяких фагів, неспоріднених профагу, тощо. Ці зміни успадковуються нащадками бактеріальної клітини до втрати ними профага (див. Лізогенія). Зміна властивостей бактерій, спричинювана вірулентними (див. Вірулентність) фагами, наз. фаговою конверсією.

В. Т. Ліхачов.
ЛІЗОСОМИ (від грец. λύσις — розпад і σωμα — тіло) — внутрішньоклітинні структури рослинних і тваринних організмів. Являють собою невеличкі округлі часточки, розташовані в цитоплазмі; містять ферменти групи гідролаз, здатні розщеплювати білки, нуклеїнові кислоти, полісахариди, ліпіди; обмежені мембраною (див. Мембрани біологічні), що захищає вміст клітини від руйнування ферментами Л. В клітині Л. виконують травну, захисну, видільну та ін. функції. Л. особливо розвинуті в клітинах, здатних до піноцитозу і фагоцитозу. Доведено, що Л. належить велика роль у резорбції деяких органів (напр., хвоста у пугловок під час метаморфозу), в процесах дистрофії, некрозу тощо.

ЛІЗОЦИМ (від лізис і грец. ζύμη — закваска), мурамідаза — фермент класу гідролаз, що спричинює лізис багатьох бактеріальних клітин. Каталізує розщеплення в мукполісахаридах β-глюкозидного зв'язку N-ацетилмурамінової к-ти та N-ацетилглюкозаміну. Л. виявлено у багатьох тканинах та рідинах тваринних організмів, а також в деяких рослинах, бактеріях, фагах та в яєчному білку. Особливо багато Л. в печінці, селезінці, слизових оболонках, слині, слюзах. В організмі відіграє роль антибактеріального бар'єра. Найкраще вивчено Л. яєчного білка. Він має мол. м. 13 930, складається з 129 амінокислотних залишків, стійкий при високих значеннях рН та при нетривалому кип'ятінні, добре розчинний у воді. Методом рентгеноструктурного аналізу встанов-

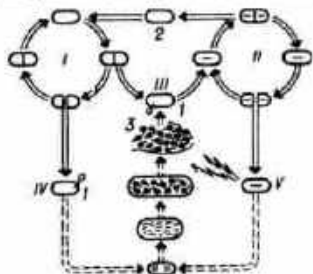

Схема лізогенії: I — життєвий цикл незлізених бактерій; II — життєвий цикл лізогенних бактерій; III — лізогенна реакція; IV — літична реакція; V — індукція профага; VI — зараження бактерій фагом; 2 — втрата профага; 3 — лізис клітини і вихід фага

Лі Дачжао.

М.-Р. Е. Лісса.

лено просторову конфігурацію Л., у т. ч. і тривимірну структуру його активного центру. Л. звичайно одержують з ясного білка за допомогою кристалізації, яка легко протікає при рН 9,5, та іонообмінної *хроматографії*. Л. застосовують для лікування запалень носоглотки, очей, опіків, ран, в акушерській практиці тощо; у харч. пром-сті — здебільшого як консервуючий засіб. В. К. Лішко.

ЛІВВ Юхан [18 (30).IV 1864, волость Алатсків, тепер Тартуський р-н — 18.XI (1.XII) 1913, волость Кавасту, тепер Тартуський р-н] — ест. письменник. У 1885—92 був журналістом. Друкуватися почав 1885. Автор зб. «Десять оповідань» (1893), повістей «Зозуля з Кякіяе» (1893), «Завіса» (1894), «Дочка чаклуна» (1895), в яких викривав соціальну несправедливість, змальовував класове розшарування селянства. Писав мініатюри («3 глибин життя», 1910), вірші (зб. «Вірші», 1909). Тв.: Р о с. п е р е к л. — Повести і рассказы. Таллін. 1976.

ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ КУЛЬТУРА — археологічна культура часів *мідного віку* (4—3-є тис. до н. е.) на тер. Пн. і Центр. Європи і на тер. СРСР (Волинська та Львівська обл. УРСР). Назва походить від характерної форми глиняного посуду. Серед пам'яток Л. п. к. на тер. СРСР найвідоміші Зимнівське поселення (див. *Зимне*), Малегрибовицьке поселення. При дослідженні їх виявлено залишки наземних і напівземляних жител. Основу г-ва носіїв Л. п. к. становили землеробство й скотарство (вищували пшеницю, розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней). Займалися і мисливством та рибальством. Для кераміки Л. п. к. характерні біконічні й лінійчасті горщики, амфори, оздоблені заглибленим орнаментом і валиками, а також миски, черпаки тощо. Племена Л. п. к. жили патріархально-родовим ладом, підтримували тісні зв'язки з племенами *трипільської культури*.

Літ.: Культура лійчастого посуду. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. М. А. Пелешишин.

ЛІКАР — особа з закінченою вищою мед. освітою. Профільна підготовка Л. (спеціалізація) починається ще в вузі. В обов'язки рад. Л. входять подання безплатної кваліфікованої мед. допомоги населенню, проведення профілактичних заходів по боротьбі з захворюваністю і смертністю. Етика рад. Л. ґрунтується на моральних принципах рад. суспільства. Крім того, існує лікарська етика, що має свої специфічні риси, зумовлені профес. особливостями лікарської діяльності (див. *Деонтологія медична*, *Лікарська таємниця*). В СРСР Л. готують мед. ін-ти і мед. ф-ти ун-тів (у 1978 налічувалось 83 мед. ін-ти і 8 мед. ф-тів, у т. ч. в УРСР — 14 мед. ін-тів, 1 фарм. ін-т, 1 мед. ф-т). Свою кваліфікацію Л. підвищують в ін-тах і на ф-тах удосконалення лікарів (див. *Медична освіта*). СРСР посідає перше місце у світі як за абсолютною кількістю Л., так і за забезпеченням населення

мед. кадрами. В 1978 в СРСР було 928,7 тис. лікарів усіх спеціальностей (у 1913 — 28,15 тис., у 1940 — 155,3 тис.); в т. ч. УРСР відповідно — 171,6 тис. лікарів (1913 — 7,9 тис., 1940 — 35,5 тис.).

ЛІКАРНЯ — заклад для стаціонарного лікування хворих; в СРСР — державний лікувально-профілактичний заклад, що подає населенню стаціонарну кваліфіковану й спеціалізовану безплатну допомогу. Залежно від адм.-тер. поділу розрізняють Л. республіканські, обласні (крайові), міські, центр. районні й сільські дільничні. Л. бувають загальні (з відділеннями з різних спеціальностей) і спеціалізовані (туберкульозні, психіатричні, онкологічні та ін.), дитячі (багато профільні й спеціалізовані), при великих пром. підприємствах, швидкої мед. допомоги. До складу Л., як правило, входять стаціонар, поліклініка (одна й більше) й допоміжні служби — лабораторії, мед. архів, бібліотека, адм.-госп. частина тощо. Керує Л. головний лікар. Л. підвідомчі відділам охорони здоров'я місцевих Рад народних депутатів. Структура й функції Л., порядок роботи, права й обов'язки мед. персоналу регулюються спец. держ. нормами, положеннями та інструкціями МОЗ СРСР і м-в союзних республік (див. *Охорона здоров'я*). Осн. напрямом в розвитку лікарняної справи є створення великих спеціалізованих центрів, в яких раціональніше використовуються лікарські кадри, ліжковий фонд, мед. техніка, сучас. методи діагностики й лікування. В УРСР в 1940 було 161 тис., в 1965 — 428,2 тис., в 1978 — 608,5 тис. лікарняних ліжок. Л. Й. Буяй.

ЛІКАРСЬКА ДІЛЬНИЦЯ — точно встановлена частина території (району, районного центру, міста або ін. населеного пункту) з певною кількістю жителів, а також певною чисельністю робітників і службовців, об'єднаних за виробничим принципом, прийнятим у системі охорони здоров'я СРСР для подання населенню позалікарняної мед. допомоги. Виділяють міську територіальну, сільську і цехову Л. д. В містах дільничний принцип покладено в основу роботи міських *лікарень*, дитячих *лікарень*, протитуберкульозних та ін. *диспансерів*, жіночих і дитячих консультаций. Для міської Л. д. на 10 тис. дорослого населення визначено 11,8 лікарської посади. Чисельність дорослого населення на терапевтичній дільниці встановлюється в межах 2000 чол., а на педіатричній дільниці — 1000 дітей. Сільський район поділяється на сільські Л. д. з радіусом обслуговування 5—10 км і з населенням 5—7 тис. чол. До складу сільської Л. д. входять дільнична лікарня (25—100 і більше ліжок) з амбулаторією або лише амбулаторія, фельдшерська і фельдшерсько-акушерські пункти. Цехові Л. д. створюються при *медико-санітарних частинах* або *поліклініках*, що обслуговують пром. підприємства. Кількість обслуговуваних на цеховій Л. д. — до 2000 чол., а для підприємств хім., гірничорудної, кам'яновугільної і нафтоперероб-

ної пром-сті — до 1500 чол. Дільничний принцип обслуговування (територіальний і виробничий) — один з найважливіших в організації мед. допомоги населенню СРСР. Він забезпечує профілактичну роботу в умовах амбулаторно-поліклінічного і стаціонарного обслуговування. Л. Й. Буяй.

ЛІКАРСЬКА ЕТИКА — принципи лікарської моралі; включають і поняття про лікарський обов'язок. Див. *Деонтологія медична*.

ЛІКАРСЬКА ТАЄМНИЦЯ — обов'язок лікаря не розголошувати відомості про хворого без його згоди, якщо йдеться про жіночі хвороби, психічні порушення, деякі вади розвитку та інші захворювання, пов'язані з інтимним життям хворого. Проте лікар зобов'язаний повідомляти про випадки захворювань, що підлягають обов'язковій реєстрації, і, коли це передбачено законом, притягати хворих до примусового лікування, а також давати відомості про хворого на вимогу органів суду і слідства.

ЛІКАРСЬКИЙ КОНТРОЛЬ у фізичній культурі — система заходів щодо мед. обслуговування осіб, які займаються *фізичною культурою* і *спортом*. Завданням Л. к. є визначення стану здоров'я, функціонального стану організму та рівня фіз. розвитку людини з метою правильної організації учбово-тренувального процесу і зміцнення здоров'я спортсменів. В СРСР Л. к. у фіз. культурі є держ. справою; існує широка мережа лікарсько-фізкультур. диспансерів, кабінетів Л. к. при спорт. базах, у вузах, поліклініках.

ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ — велика група рослин, що використовуються в медицині та ветеринарії як лікувальні або профілактичні засоби. Лікувальні властивості Л. р. зумовлені наявністю в них біологічно активних речовин (*алкалоїдів*, *глікозидів*, *сапонінів*, *фитонцидів*, *вітамінів* та ін.). Ці речовини розподілені здебільшого нерівномірно в різних частинах рослин, їх кількість змінюється залежно від віку рослин та умов навколишнього середовища. Л. р. вживаються у вигляді соку, чаю, *настою*, *відвару*, *настойки*, порошку тощо або у натуральному вигляді (плоди, листки, коренів тощо). Історія використання Л. р. налічує кілька тисячоліть. Л. р. є могутнім природним засобом для нормалізації порушеного стану організму. Лікування Л. р. з наявним у них комплексом активних і таких, що здаються неактивними (т. з. баластних речовин), дає кращий терапевтичний ефект, ніж виділені з цих рослин хім. речовини. У флорі СРСР є понад 800 видів рослин, які на основі досвіду наукової та нар. медицини віднесені до Л. р. Фармакологічним комітетом МОЗ СРСР дозволено до застосування понад 160 видів рослин *флори* УРСР. З Л. р. в СРСР виготовляють близько 45% ліків. З препаратів, що застосовують для лікування серцево-судинних, нервових, шлунково-кишкових та деяких ін. складних захворювань, 80% виготовляють з Л. р. В аптечну мережу надходить 99 видів дикорослих та

культивованих в УРСР Л. р. Найважливішими з дикорослих Л. р. є: горичник весняний, валеріана лікарська барвінок малий, астрагал шерстистоквітковий, конвалія травнева лелека звичайна (айр), деревій звичайний, цмин піскевий, звіробій звичайний, калина звичайна, алтея лікарська, арніка гірська, кропива дводомна, подорожник великий, ромашка лікарська, цикорій дикий, хвощ польовий, брусниця, чистотіл звичайний та багато ін. Серед культивованих в УРСР Л. р. найважливіші такі: м'ята перцева, м'ята кучерява, вовчуг польовий, валеріана лікарська, фенхель, кмин, кріп, беладонна лікарська, меліса, лаванда, шавлія лікарська та ін. Чимало видів дикорослих Л. р. флори УРСР стали рідкісними та зникаючими і потребують охорони (див. *Охорона природи*) з метою збереження *генофонду* і подальшого відтворення запасів. Вивчення та освоєння культивування цінних дикорослих Л. р. флори УРСР провадиться спец. дослідними установами та відповідними господарствами. Іл. див. на окремому арк., с. 224—225.

Літ.: Атлас лікарських рослин СРСР М., 1962; Носаль М. А. і Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. К., 1965; Кондратюк Е. Н., Івченко С. И., Смык Г. К. Дикорастущие лекарственные и плодовые растения Украины. К., 1969; Турова А. Д. Лекарственные растения СССР и их применение. М., 1974; Лекарственные растения Украины. К., 1978.

Г. К. Смык.

ЛІКАРСЬКО-КОНСУЛЬТАЦІЙНА КОМІСІЯ (ЛКК) — комісія, що її організують в лікувально-профілактичних закладах СРСР (в об'єднаних лікарнях і самостійних поліклініках) для експертизи тимчасової непрацездатності і підвищення якості лікування хворих. Створюється, якщо в штаті закладу є 25 і більше лікарських посад по амбулаторному прийому хворих. До складу ЛКК входять кваліфіковані лікарі різних спеціальностей. ЛКК визначає ступінь і строки тимчасової втрати працездатності хворих, дає рекомендації про надання хворим полегшених умов праці або про переведення на іншу показану їм роботу, оформляє *листки непрацездатності* на строк не більше 2 міс., видає листки непрацездатності для санаторно-курортного лікування, направляє хворих на *лікарсько-трудову експертну комісію*, розв'язує конкретні питання експертизи тимчасової непрацездатності. Крім того, ЛКК консультує лікуючих лікарів і контролює їх діяльність.

ЛІКАРСЬКО-ТРУДОВА ЕКСПЕРТНА КОМІСІЯ (ЛТЕК) — комісія для експертизи тривалої або постійної (стійкої) втрати працездатності. Діяльність ЛТЕК регламентується положеннями про ЛТЕК, затвердженими Радами Міністрів відповідних союзних республік, респуб. радами профспілок, м-вами охорони здоров'я і соцзабезпечення (в УРСР — Положенням про лікарсько-трудова експертні комісії, затвердженим постановою Ради Міністрів УРСР від 28.X 1963). ЛТЕК перебува-

ють у віданні органів *соціального забезпечення*. Міські, районні й міждрайонні ЛТЕК організуються на базі лікувально-профілактичних закладів; до складу цих ЛТЕК входять 3 лікарі-експерти (терапевт, хірург, невропатолог), представники відділу соцзабезпечення й профес. орг-ції. Спеціалізовані (для експертизи хворих на туберкульоз, психічні, серцево-судинні захворювання та ін.) ЛТЕК організуються на базі спеціалізованих лікувально-профілактичних закладів; до їх складу входять 2 лікарі відповідної спеціальності, лікар-терапевт або невропатолог. Найвищими органами по експертизі працездатності є республіканські, крайові й обласні ЛТЕК. Осн. завдання ЛТЕК — встановлення наявності, причин і ступеня *непрацездатності*; встановлення часу настання, причини й групи інвалідності. На підставі висновку ЛТЕК робітники, службовці, колгоспники й ті, хто вчиться, за станом здоров'я можуть бути увільнені від профес. праці або навчання. Направляють на ЛТЕК лікувальні заклади. **ЛІКАСІ** (до 1966 — Жадовіль) — місто на Пд. Сх. Заїру, в провінції Шаба. Залізнична станція, аеропорт. 150 тис. ж. (1976). Центр району добування мідно-кобальтових руд і виробн. кольорових металів (електролітичної міді, кобальту, кобальтових сплавів). Обробка цинкових концентратів. Підприємства хім. (виробн. сірчаної кислоти) та буд. матеріалів пром-сті. Мінералогічний музей. Л. засн. 1917.

ЛІКВАЦІЯ (лат. liquatio — розтоплення, плавлення) — неоднорідність хім. складу металів (сплавів), що виникає при їхній *кристалізації*. Проявляється як неоднорідний розподіл супутніх домішок (в литих металах) або *легуючих елементів* і домішок (у сплавах). Зумовлюється відтисненням хім. елементів у рідку фазу рухомих фронтів кристалізації. Розрізняють Л. мікро- і макроскопічну (зональну). Мікроскопічна Л. розвивається в межах окремих *кристалітів*. Характер. її проявом є ліквідація внутрішньокристалічна, або дендритна (див. *Дендрит*). Макроскопічна Л. спричиняється різницею хім. складу окремих зон зливка, великої відливки або зварного шва. До неї належать Л. нормальна (відтиснення легуючих елементів від поверхні зливка до його осі), зворотна (елементи і домішки концентруються в зовнішніх зонах зливка) і за густиною (неоднорідний розподіл елементів і домішок за висотою зливка). Л. призводить до утворення дефектів у металах і сплавах (див. *Дефекти металів*), утруднює їх мех. обробку, погіршує структуру і властивості. Ліквідації запобігають (або усувають її) *рафінуванням* металів (сплавів), створенням оптимальних умов кристалізації, подрібненням первинної структури модифікуючими добавками (див. *Модифікатори*) і мех. діянням, *легуванням* мікродозами хім. елементів, гомогенізуючим *відпадом*.

Б. О. Мовчан.

ЛІКВІДАТОРСТВО — крайня права опортуністична течія в

РСДРП, яка виникла після поразки першої рос. революції 1905—07, в умовах наступу реакції. Деморалізовані поразкою революції, меншовики-ліквідатори відступали, ганебно відрікаючись від революц. вимог програми партії, ревізуючи вироблені партією політ. і орг. принципи, домагаючись припинення нелегальної революц. роботи й ліквідації нелегальної марксистської партії пролетаріату, замість якої хотіли створити нову, легальну парламентську робітн. партію на зразок партій *Інтернаціоналу 2-го*. Викриваючи ліквідаторів, В. І. Ленін дав ясну й чітку характеристику їх як противників бурж. впливу на пролетаріат, як «діячів століття ської „робітничої“ партії» (Повне зібр. творів, т. 20, с. 279). Ліквідаторська течія серед меншовиків намітилась 1907 й виразно виявилась 1908, коли ліквідатори створили за кордоном свій друк. орган «Голос социал-демократа», на сторінках якого лідери *меншовизму* П. Аксельрод, Ф. Дан, Л. Мартов, О. Потресов та ін., які стояли на чолі Л., відкрили шалену кампанію проти РСДРП, проти більшовиків і В. І. Леніна. Незабаром вони почали видавати журн. «Возрождение» в Москві, а потім журн. «Наша заря» в Петербурзі, які стали рупором Л. в Росії. Практично разом з ліквідаторами, хоч і з ін. позицій, виступали проти партії *одзвістні* і центристи (див. *Центризм*). В одному таборі з меншовиками-ліквідаторами виступали дрібнобурж. націоналістичні партії — *Українська соціал-демократична робітничка партія*, «Спілка», Бунд. В. І. Ленін, більшовики вели рішучу боротьбу проти Л., за збереження і зміцнення нелегальної партії пролетаріату. В конференції РСДРП (1908) за пропозицією В. І. Леніна засудила Л. як ворожу партії течію й закликала всі парт. орг-ції до найрішучішої ідейної й орг. боротьби проти спроб ліквідувати РСДРП. *Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП* (1912) підбила підсумок багаторічної боротьби з Л. і виключила ліквідаторів з партії. Л. відображало кризу меншовизму, відкритий перехід його правого флангу на позиції ліберальної буржуазії. В 1-у світову війну 1914—18 Л. переросло в *соціал-шовінізм*. П. М. Шморгун.

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ, лікнеп — навчання грамоти неписьменного населення країни або окремих її територій. Вперше здійснена в СРСР як одна з вирішальних передумов *культурної революції* соціалістичної. Неписьменність близько 3/4 населення дореволюційної Росії (див. *Грамотність*) гальмувала економічний і культурний розвиток Радянської республіки. 26.XII 1919 В. І. Ленін підписав декрет РНК РРФСР, за яким все населення від 8 до 50 років, що не вміє читати й писати, зобов'язане було навчатися грамоти. На Україні постанову про Л. н. прийнято 21.V 1921. Здійснювали Л. н. створені при наркоматах освіти та їхніх місцевих органах надзвичайні комісії по Л. н. Вони організовували пунк-

ЛІКУВАЛЬНА ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА (ЛФК) — комплекс методів *фізичної культури*, спеціальні фізичні вправи і природні фактори, що їх застосовують у медицині з лікувально-профілактичного метою. Складовими частинами ЛФК є *механотерапія*, *трудотерапія* і

лікувальний *масаж*. У ЛФК застосовуються різні гімнастичні (найпростіші й доступні хворим) і спортивно-прикладні (ходіння, біг, стрибки, плавання, веслування, ходьба на лижах та ін.) вправи, туризм, ігри (городки, волейбол, теніс, баскетбол). Характерна особливість ЛФК — дозоване фізичне тренування хворих. Природними факторами, використовуваними під час виконання фіз. вправ і для *загартування організму*, є повітря, сонце і вода. ЛФК застосовують в післяопераційному періоді, при захворюваннях серцево-судинної системи, органів дихання, травлення, нервової системи, при порушеннях *обміну речовин*, захворюваннях та ушкодженнях органів руху і опори, при *аномаліях* фіз. розвитку, в післяродовий період, при будь-яких захворюваннях, якщо хворий тривалий час перебуває на постільному режимі. Літ.: Лечебная физическая культура. М., 1970.

ЛІКУВАЛЬНЕ ХАРЧУВАННЯ, дієтологія — застосування *харчування* з лікувально-профілактичною метою. Л. х. відоме з стародавніх часів. Ще *Гіппократ* і *Гален* застосовували для лікування продукти харчування. Л. х. було одним із засобів лікування в часи Київської Русі, про що згадується в «Ізборниках Святослава» (1073). Наукову базу Л. х. дістало лише в 20 ст. у зв'язку з розвитком фізіології, біохімії, харчування, клінічної медицини і технології приготування їжі. Особливе значення для розвитку Л. х. мали праці рад. вчених: І. П. Павлова, І. П. Разенкова, Н. І. Лепорського, О. І. Яроцького, М. І. Певзнера, М. М. Губергріди, О. О. Покровського, М. А. Самсонова та ін. Вплив Л. х. на організм людини зумовлений кількісним і якісним складом продуктів харчового раціону (кількістю і співвідношенням білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, мінеральних речовин), калорійністю, фіз. властивостями їжі (температура, консистенція), режимом харчування (кількість і частота споживання їжі), лікувальними властивостями окремих продуктів (кисломолочних, меду, сирих овочів та ін.). Л. х. застосовують у вигляді спец. *дієт*, які призначають з урахуванням характеру захворювання, особливостей його розвитку, наявності тих чи ін. ускладнень, а також супутніх захворювань. Л. х. є основою лікування ряду захворювань (ожиріння, цукровий діабет у людей похилого віку, гіповітамінози та ін.); в ін. випадках Л. х. є фоном, на якому застосовуються ін. методи лікування. Л. х. впливає на розвиток захворювання, обмін речовин в організмі хворого, активність осн. *гормонів*, реактивність організму, функціональний стан органів і систем. Л. х. сприяє одужанню, запобігає переходу гострих захворювань у хронічні та виникненню рецидивів хвороби. В СРСР Л. х. широко застосовується в лікарнях, санаторіях, на підприємствах, в учбових закладах, в домашніх умовах. Створено також систему дієтичних ідеалів, виробляється великий асортимент дієтичних продуктів (кондитер-

ських, хлібних та ін.). Розвиткові Л. х. в СРСР сприяла організація н.-д. ін-тів харчування у Москві, Ленінграді, Києві (*Гігієни харчування київського науково-дослідного інституту*) та ін. містах. Літ.: Шупак Н. Б., Дунаєвський Г. А. Харчування хворої людини. К., 1973; Губергріди А. Я., Линева Ю. В. Лечебное питание. К., 1977.

П. М. Майстрок.

ЛІКУРГА ЗАКОНИ — закони, які діяли в *Спарті* (Старод. Греція). Термін походить від імені міфічного законодавця Лікурга, діяльність якого звичайно відносять до 9—8 ст. до н. е. Створення Л. з. знаменувало істор. процес переходу від первіснообщинного до рабовласницького суспільства. Л. з. визначали устрій аристократичної рабовласницької д-ви, право землеволодіння, військ. організацію, систему виховання юнацтва тощо.

ЛІЛБЕРН (Lilburne) Джон (бл. 1614, Грінвіч — 29.VIII 1657, Елмет, Кент) — діяч *Англійської буржуазної революції 17 століття*, ідеолог *левелерів*. Син дрібномагнатного дворянина. В ряді пам'яток обгрунтував бурж.-демократичні ідеї про нар. суверенітет і природні права людини. Виступав проти монархії за бурж.-демократичну республіку. Різно критикував *індепендентів*, що прийшли до влади 1649. Зі своїми прихильниками 1649 опублікував «Маніфест» та «Угоду вільного народу Англії», що містили політ. та соціально-екоп. погляди партії левелерів.

ЛІЛЕЯ — народна назва рослин: 1) з роду *лілія*; 2) з роду *латаття*. **ЛІЛІЕНТАЛЬ** (Lilienthal) Отто (23.V 1848, м. Анклам, тепер НДР — 10.VIII 1896, Берлін) — нім. інженер, один з піонерів авіації. Виконав (1891—96) на планерах власної конструкції бл. 2 тис. ковзних польотів. Прийшов до висновку про перевагу крила з утнутим профілем; довів залежність між *підйомною силою*, лобовим опором і кутом атаки крила (т. з. поляр Лілієнталля); пояснив причини ширяння птахів. Загинув під час польоту.

ЛІЛІЙНИК (Nemero-callis) — рід рослин род. *лілійних*. Трав'янисті багаторічники з коротким кореневищем, потовщеними м'ясистими коренями і безлистим стеблом-квітконосом 30—100 см заввишки. Листки прикореневі, широколінійні. Квітки великі, жовті або оранжеві у вологистому або головчато-судитті. Плід — шкіряста тригранна коробочка. Бл. 20 видів, поширених у помірних р-нах Пд.-Сх. Азії. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 2, лише в культурі — Л. жовтий (N. lilioasphodelus, син. N. flava) і Л. рудуватий (N. fulva). Л. — декоративні рослини. Відомо багато сортів і гібридів з білими, рожевими і червоними квітками. А. П. Лебеда.

ЛІЛІЙНІ (Liliaceae) — родина однокорольових рослин. Більшість Л. — багаторічні трави з цибулинами, бульбо-цибулинами або кореневищами; деякі — ліани, кущі і дерева (*драконове дерево*). Листки здебільшого ланцетовидні або лінійні. Квітки правильні, переважно двостатеві, часто зібрані в су-

цвіття. Оцвіттина проста, віночково-видна, з 6, рідко з 4—8 вільних або більш-менш зрослих листочків, розташованих двома колами — зовнішнім і внутрішнім. Тичинок 6, рідко 4—8. Зав'язь верхня, переважно тригнізда. Плід — коробочка або ягода. Насінини численні, з ендоспермом. Бл. 4000 видів (понад 250 родів), пошир. по всій земній кулі. В СРСР — понад 660 дикорослих видів (50 родів), з них на Україні — бл. 150 видів (32 роди). Серед Л. є харчові (*цибуля*, *часник*, *холодок* та ін.), технічні (новозеландський льон, юка та ін.), лікарські (*конвалія*, *алоє* та ін.), декоративні (*лілія*, *тюльпан*, *пізньоцвіт*, *гіацинт* та ін.) рослини.

ЛІЛІПУТ (від назви населеної карликами країни Ліліпутії, яку вигадав і змалював у своєму романі «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфт) — те саме, що й карлик. Див. *Карликовий зріст*.

ЛІЛІЯ (Lilium) — рід багаторічних цибулинних рослин родини *лілійних*. Листки лінійні, лінійно-ланцетовидні, овальні, чергові або розміщені кільцями. Квітки двостатеві, зібрані в китиці, іноді одиночні. Плід — довгаста коробочка. Понад 80 видів, поширених у лісовій зоні Пн. півкулі, окремі види зустрічаються у горах Індії і на Філіппінських о-вах. В СРСР — 15 дикорослих видів, з них в УРСР — 1: Л. лісова, або саранка (L. martagon), росте в листяних та мішаних лісах. В культурі (понад 2000 сортів) пошир. видові й садові форми Л. На Україні вирощують Л. білу (L. candidum), Л. тигрову (L. tigrinum) та ін. Використовують в озелененні, для зимової витонки (в теплицях) та для різьблення.

ЛІЛЛЬ — місто на Пн. Франції, адм. ц. департаменту Нор. Розташоване на р. Дель (бас. Шельди). Вузол з-щ і автошляхів, річковий порт. 175 тис. ж. (1975). Л. — центр однієї з найбільших міських агломерацій країни з нас. 1,1 млн. чол. (1975). Розвинута маш.-буд. (переважно металомістка), хім. (виробн. мінеральних добрив, барвників, кислот, штучного волокна), текст. (гол. чин. бавовняна та льнопрядильна), швейна та харчосмакова (цукр., тютюнова, пивоварна) пром-сть. Ун-т (з 1530), муз. академія, тех. та комерційні навч. заклади. Архіт. пам'ятки 15—17 ст. Місто засн. в 11 ст. У Л. народився Шарль де Голль.

ЛІЛОНГВЕ — столиця *Малаві* (з 1975). Розташоване на р. Лілонгве, на автошляху, що сполучає внутр. райони країни з узбережжям оз. Н'яса (Малаві), аеропорт. 103 тис. ж. (1978, з передмістями). Підприємства по переробці с.-г. продукції, гол. чин. тютюну. Центр одного з осн. у країні с.-г. районів. С.-г. ф-т Малавійського університету.

ЛІМА — столиця Перу. Гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташована біля підніжжя Анд, на узбережжі Тихого ок. Вузол з-щ і автошляхів, аеропорт міжнар. значення (Хорхе Чавес). До складу агломерації Л. входить порт *Кальяо*. 4,3 млн. ж. (1978). Л засн 1535 Ф *Пісарро*. Була

Лілійник гібридний.

Лілія біла. Верхівка квітучої рослини.

центром ісп. колоній у Пд. Америці та віце-королівства Перу. З 1821 — столиця Республіки Перу. В 1881—83 окупована військами Чилі. Осн. галузі пром-сті: текст. (бавовняна і вовняна), харчосмакова (рибопереробна та ін.), хім., скляробна, швейна, взут. і металообробна. Складання автомобілів і побутових електроприладів. Розвинуті ремесла. Ун-т Сан-Маркос (засн. 1551) та ін. вузи. Нац. академія музики, Нац. школа красних

мистецтв та ін. Перуанська академія, Нац. мед. академія та ін. заклади. Нац. б-ка, 10 музеїв. Театри, хорові асоціації Перу. Серед архіт. пам'яток: палац Торре Тагле (1735), собор (1572—1797), комплекс монастирів 16—18 ст. (Сан-Франсіско, Санто-Домінго, Ла Мерсед), Президентський палац (1937—38).

ЛІМАСОЛ, Лемесос — місто на Пд. Кіпру, адм. ц. округу Лімасол. Порт на Середземному м. 80,6 тис. ж. (1974). Один з центрів винобної пром-сті країни. Підприємства текст. пром-сті, виробн. буд. матеріалів, гол. чин. цементу.

ЛІМБ (від лат. *limbus* — облямівка) — металеве кільце, поділене рисками на градуси, хвиліни або ін. частини кола. Являє собою осн. частину кутомірних приладів (астр., геодезичних, фіз. тощо). Застосовують для відлічування величин кутів.

ЛІМЕРІК — місто в пд.-зх. частині Ірландії, адм. ц. графства Лімерік (провінція Манстер). Залізнична станція, порт у пониззі р. Шаннон. Поблизу Л. — аеропорт Шаннон. 63 тис. ж. (1971). Значний центр переробки с.-г. продукції (масло, мол. консерви, бекон) і торгівлі нею. Підприємства маш.-буд., електротех., швейної, шкіряної, буд. матеріалів пром-сті, виробн. радіоапаратури, с.-г. знарядь. Кустарне плетіння мережив. Архит. пам'ятки 9—17 ст.

ЛІМІТ [від лат. *limes* (limitis) — межа] — гранична норма, дозволені кількість чогось, обмеження, межа.

ЛІМНОЛОГІЯ (від грец. *λίμνη* — водойма, озеро, ставок і *λόγος* — вчення) — наука про поверхневі водойми суходолу (озера, ставки, водосховища). Див. *Озеро-знавство*.

ЛІМНОФІЛЬНІ ТВАРИНИ (від грец. *λίμνη*, тут — стояча вода і *φίλος* — люблю) — тварини, які пристосувалися до життя у стоячих водах. Серед Л. т. розрізняють населяючих дно (лімніобентос) — молюски, рівноногі ракоподібні, личинки комах, мало-

щетинові черви та ін.; таких, що ширяють у товщі води (лімніопланктон) — гідлястовусі й веслоногі ракоподібні, коловертки, найпростіші та ін.; активних плавців (лімніонектон) — гол. чин. риби. Л. т. здатні витримувати нестачу кисню, зміни т-ри тощо. Л. т. представляють *реофільним тваринам*.

ЛІМОЖ — місто у центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Верхня В'єнна. Розташований на р. В'єнні (бас. Луари). Вузол з-п'ять автошляхів. 144 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші фарфоро-фаянсова та шкіряно-взут. пром-сть. Підприємства металообр., паперової, поліграф., харч. галузей. Л. здавна відомий виробн. худож. емалей. Ун-т. Музей худож. кераміки. Л. — батьківщина П. О. А. Ренуара.

ЛІМОЗЬКА ЕМАЛЬ — художні виробн з міді з розписами непрозорою емаллю, що виготовлялися в м. Ліможі (Франція). Розквіт Л. е. припадає на 15 — серед. 17 ст. Спочатку виготовлялися виробн черк. (триптихи, платівки-образи), а згодом — і світського (скриньки, декоративні дошки для фасадів, платівки-портрети) характеру. В основі розписів — сюжети флам., а з 16 ст. — італ. живопису. Серед відомих майстрів: Нардон Пеніко, Жан II Пеніко, К. Нуайе, Л. Ліможен. У серед. 17 ст. виробн. Л. е. переходить до ювелірів та мініатюристів, а емальний посуд з 18 ст. витісняється фаянсовим та фарфоровим. В Кієві, музеї зх. та сх. мистецтва зберігаються Л. е. 15—17 ст.

ЛІМОН — місто на Сх. Коста-Ріки, адм. ц. провінції Лімон. Гол. порт країни на узбережжі Карибського м. З'єднує сполучення з м. Сан-Хосе, 37,5 тис. ж. (1971). Вивіз бананів, какао, кокосових горіхів. Засн. 1880.

ЛІМОНІТ (від грец. *λίμῶν* — лука) — мінерал класу оксидів і гідрооксидів; телуодібна прихвоанокристалічна відміна *гетиту* й *лєпидокрокиту* $FeO(OH)$. Л. — осн. складова частина *бурих залізників*. На Україні родовища Л. є на Керченському п-ові (див. *Керченський залізничний басейн*).

ЛІМПОПО, Крокодилова ріка — ріка в Африці, в межах Пд.-Африканської Республіки (ПАР) і Мозамбіку та на кордоні ПАР з Ботсванією і Зімбабве. Довж. 1600 км, пл. бас. 440 тис. км². Бере початок на пн. схилах височини Вітватерсранд, тече Мозамбікською низовиною, впадає в Індійський ок. У верхів'ї маловодна, у пониззі в період літніх дощів рі-

вень води підвищується на 5—7 м. Судноплавна на 160 км від гирла. Використовують для зрошування. **ЛІМУЗІН** (франц. *limousine*) — закритий кузов *легкового автомобіля*, в якому передні сидіння відділено від задньої частини салону заскляною перегородкою. Кузови типу Л. (мал.) застосовують на великих автомобілях високого класу (в СРСР, напр., на ЗІЛ-114).

ЛІМФА (лат. *limpha*, *lympha* — чиста вода, волога) — прозора жовтувата рідина, що циркулює в *лімфатичній системі* людини та хребетних тварин. За хім. складом наближається до *плазми крові*. До складу Л. входить вода (94—96%), білки (0,3—4%), жири (бл. 0,9%), солі (бл. 0,8%). Ці співвідношення змінюються залежно від обміну речовин, який в кожному органі має свої особливості. Так, Л., що відтікає від стінок кишечника, містить бл. 14% жиру. У Л. в невеликій кількості містяться *лімфоцити*, *еозинофіли*, *моноцити*, поодинокі *еритроцити*. В Л. є *фібриноген*, тому вона здатна до зсідання, як і кров (див. *Зсідання крові*). Л. відіграє важливу роль у процесах обміну речовин, а також виконує захисні функції (див. *Фагоцитоз*). Див. також *Лімфобліти*, *Лімфоутворення*.

ЛІМФАДЕНІТ (від *лімфа* і грец. *αδην* — залоза) — запалення *лімфатичних вузлів*. Л. — вторинне захворювання, що виникає внаслідок потрапляння в лімфатичні вузли збудників запалення (мікробів, їхніх токсинів тощо). Залежно від характеру збудників розрізняють Л. неспецифічний (звичайна гноєтворна інфекція) і специфічний (при *туберкульозі*, *сифілісі* та деяких ін. інфекціях). Перебіг гострий або хронічний. Найчастіше буває Л. шийних, пахових та пахвинних лімфатичних вузлів. Ознаки Л.: припухлість і болісність вузла, іноді почервоніння шкіри над вузлом, підвищення т-ри тіла. Лікування здебільшого консервативне (фізіотерапевтичні процедури, антибіотики тощо), при специфічному Л. — спрямоване на ліквідацію осн. захворювання, що спричинило Л., антибіотики, новокаїнова блокада тощо, при нагноєнні вузлів — хірургічне.

М. П. Черненко.
ЛІМФАНГІТ, лімфангіт (від *лімфа* і грец. *αγγειον* — судина) — запалення лімфатичних судин. Збудники — *стрептококи*, *стафілококи*, кишкова паличка та ін. Здебільшого Л. виникає як вторинний процес (інфекція заноситься плинном лімфи до лімфатичних судин з вогнищ інфекції у шкірі тощо). Перебіг гострий або хронічний. Ознаки: почервоніння (у вигляді смуг або розлиття), болісність і деяка набряклість шкіри, ушліщення. Одночасно підвищується т-ра тіла, з'являється озноб, погіршується заг. стан. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, спокій ураженої частини тіла, медикаментозне, фіз. методи, *рентгенотерапія*, *гравітаційна* тощо.

Л. у тварин найчастіше виникає як вторинний процес, коли до лімфатичних судин потрапляють

Лімузин.

Ліма. Пласа де Армас.

і поширюються мікроби та їхні токсини (з вогнищ нагноєння тощо). У коней іноді спостерігається епізоотичний Л., збудником якого є криптокок (див. *Коки*). Перебіг хвороби гострий або хронічний. При поверхневому Л. спостерігаються почервоніння, болісність і набряк лімфатич. судин шкіри. Лікування спрямовують на усунення основного захворювання, призначають антибіотики, сульфаміламідні препарати, пов'язки, місцеве зогрівання, компреси, новокаїнову блокаду. При деяких формах — хірургічна операція.

ЛІМФАТИЧНА СИСТЕМА — сукупність капілярів та ін. судин і утворів, що збирають лімфу з тканин і органів та відводять її у венозну систему у хребетних тварин і людини. У людини Л. с. складається з сітки лімфатичних судин та лімфатичних вузлів, лімфатичних стовбурів і двох лімфатичних проток. Л. с. бере участь у виведенні надлишку тканинної рідини і поверненні його у венозне русло, в поглинання з тканин колоїдних розчинів білкових речовин, що не всмокчуються в кровоносні капіляри. Л. с. входить до складу серцево-судинної системи. Л. с. починається у тканинах сіткою капілярів. З лімфатичних капілярів формуються лімфатичні судини дедалі більшого калібру, стінки яких вистелені ендотелієм, в їхньому просвіті знаходяться клапани, що спрямовують плин лімфи (див. *Лімфобілі*). Лімфатичні судини перериваються в лімфатичних вузлах (переходять у т. з. синуси). У людини не мають Л. с. головний і спинний мозок, селезінка, хрящі, склера ока, кришталик, плацента. По Л. с. можуть поширюватися запальні процеси, клітини злоякісних пухлин. Захворюваннями Л. с. є *лімфома*, *лімфогранулематоз*, *лімфаденоїти* та інші.

ЛІМФАТИЧНІ ВУЗЛИ — утвори, що входять до складу лімфатичної системи у вищих хребетних тварин і людини. Виконують кровотворну та захисну функції. Л. в. — глибока здебільшого неправильно округлої або бобовидної форми (утворюють скупчення переважно на ший, в паху, пахвовий ямці, черевній порожнині), зв'язані з лімфатичними судинами і складаються з замкнутої в сполучотканинну капсулу ретикулярної тканини, в якій утворюються лімфоцити. Лімфа, що проходить крізь Л. в., збагачується на лімфоцити й поглинається сторонніми частинками. Принесені лімфою збудники хвороб частково або цілком поглинаються клітинами вузла (див. *Фагоцитоз*); саме з цим пов'язана *вагірна функція* Л. в. При деяких захворюваннях Л. в. можуть значно збільшуватися (*ангіна*, *паротит епідемійний* та ін.). Див. також *Лімфаденоїти*, *Лімфогранулематоз*.

ЛІМФОГРАНУЛЕМАТОЗ, хвороба Ходжкіна — захворювання пухлинної природи, що належить до групи злоякісних лімфом. Для Л. характерна поява в лімфатичних вузлах і різних органах пухлинних вогнищ (*гранулем*), у яких наявні гігантські клітини Березов-

ського—Штернберга або їхні попередники—клітини Ходжкіна. Вперше Л. описав (1832) англ. лікар Т. Ходжкін. При Л. уражуються лімфатич. вузли периферичні, черевної порожнини, середостіння тощо, а також печінка, селезінка, легені, плевра, шлунково-кишковий тракт, нервова система, шкіра та ін. органи. Спостерігаються хвилеподібна гарячка, пітливість, свербіж шкіри. В крові виникає нейтрофілія (див. *Нейтрофілі*) лейкоцитоз, зменшується кількість лімфоцитів, збільшується швидкість осідання еритроцитів. За ступенем поширення процесу розрізняють 4 стадії Л. (1-а і 2-а — локалізовані, 3-я і 4-а — генералізовані). Лікування: хірургічне (видалення уражених вузлів і селезінки при локалізованих формах), променева терапія, хіміотерапія або в комбінації одна з однією.

ЛІМФОМА (від *лімфа* і грец. *бузма* — пухлина) — новоутворення лімфоїдної тканини, для якого характерний вогнищистий ріст. Л. — поняття збірне. В цю групу входять як справжні пухлини лімфоїдної тканини (злоякісні Л., що мають системний характер), так і локальні утвори в лімфатичних вузлах, які виникають у зв'язку з хронічним запаленням (т. з. доброякісні Л.). Вузли при доброякісних Л. збільшуються поступово, схильні до самособожження, заг. клінічних симптомів нема. Злоякісні Л. поділяються на *лімфогранулематоз* і *негранулематозні* Л. (лімфосаркома, ретикуло-саркома, пухлина Беркітта, мікоз тощо). Лікування злоякісних Л.: хірургічне, променева терапія, хіміотерапія або в комбінації.

ЛІМФООВІГ — рух лімфи по лімфатичній системі. З тканин і органів лімфа просочується в лімфатичні капіляри, далі переходить у відповідні лімфатичні судини, проходить крізь лімфатичні вузли, потрапляє в лімфатичні протоки і нарешті — у венозне русло біля серця. Л. зумовлюється тиском тканинної рідини, що безперервно надходить у лімфатичні капіляри, скороченням скелетних м'язів, кровоносних і лімфатичних судин та ін. У риб, земноводних, плазунів і птахів Л. допомагають г. з. лімфатичні серця. У птахів, ссавців, у т. ч. у людини, Л. в одному напрямі забезпечують клапани лімфатичних судин.

ЛІМФОУТВОРЕННЯ — процес утворення лімфи. Існує кілька теорій Л., що доповнюють одна одну. Найбільше значення має фільтраційна теорія, за якою Л. є наслідком фільтрації рідкої частини крові крізь стінки капілярів. Для здійснення фільтрації має значення проникність стінок кровоносних і лімфатичних капілярів, різниця гідростатичного тиску і осмотичного тиску крові й тканин, функціональний стан органів тощо. В останні роки вважають, що у Л. активну участь беруть капіляри, які одні речовини пропускають, ін. — затримують. Процес Л. підпорядкований системі *нейро-гуморальної регуляції*.

ЛІМФОЦИТИ (від *лімфа* і грец. *кітос* — клітина) — одна з форм лейкоцитів хребетних тварин і людини. Належать до групи *агранулоцитів*. Л. людини — клітини кулястої форми, мають велике кругле або бобовидне ядро, оточене багатою на рибосоми цитоплазмою. У ссавців, у т. ч. у людини, Л. утворюються з клітин — попередників лімфопоєзу (див. малюнок до ст. *Кровотворення*) і потім мігрують у певні ділянки селезінки і в лімфатичні вузли. Л. здатні до амейбодного руху, виконують захисну функцію (здатні до фагоцитозу, беруть участь в утворенні антитіл).

ЛІНГВІСТИКА (франц. *linguistique*, від лат. *lingua* — мова) — наука про мову й мовлення, те саме, що й мовознавство. Слово «лінгвістика» є складовою частиною багатьох мовознавчих термінів: *внутрішня лінгвістика*, *зовнішня лінгвістика*, *лінгвістика ареална*, *математична лінгвістика*, *макролінгвістика*, *мікролінгвістика* та ін.

ЛІНГВІСТИКА АРЕАЛЬНА — розділ мовознавства, що вивчає давні мовні ареали на основі сучасного поширення мовних явищ. Особливу увагу приділяє діакронічному (див. *Діакронія*) дослідженню лінгвістичних ареалів і вивченню тер. поширення мови, її взаємодії з суміжними мовами та діалектами. Л. а. ототожнювали з *лінгвістичною географією*. Об'єкти цих близьких дисциплін продовжують розмежовуватися все чіткіше: лінгвістична географія обмежується синхронічним (див. *Синхронія*) аспектом розгляду тер. розміщення мовних явищ, а Л. а. — діакронічним. М. М. Оніщенко.

ЛІНГВІСТИКА ПРИКЛАДНА — частина мовознавства, яка розв'язує практичні завдання. До традиційних завдань Л. п. належать наук.-тех. переклад, укладання мовних словників, створення й удосконалення систем писемності для безписемних народів, а також для людей з ушкодженими органами чуття, *дешифрування писемностей* (невідомих чи забутих), створення *штучних мов*, вивчення *афазії* тощо. До нових завдань Л. п. для розв'язування яких застосовують структурні й матем. методи й використовують електронно-обчислювальну техніку, входять: *машинний переклад*, автоматичний синтез усного мовлення (створення читаючих пристроїв), створення *інформатичних мов*, автомат. реферування й анотування текстів, створення мов для спілкування людини з машиною, укладання частотних словників тощо. Нові методи застосовують й під час розробки традиційних завдань Л. п. (використання ЕОМ для дешифрування *майя письма* тощо). Літ.: Звєгінцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М., 1968; Пиотровский Р. Г. Текст, машина, человек. Л., 1975. Ф. О. Нікітіна.

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ — розділ лінгвістики, предметом дослідження якого є текст як мінімальна одиниця мовної комунікації, що має відносну смислову й структурну єдність і відносну самостійність. Л. т. вивчає переважно три групи

Лімонська емаль, П. Куртейс. Медальйон із зображенням римського імператора Тита. 3-я чверть 16 ст.

ЛІНГВІСТИЧНА
ГЕОГРАФІЯ

явищ: міжфразові зв'язки, нафразні єдності, властивості тексту в цілому.

ЛІНГВІСТИЧНА ГЕОГРАФІЯ, лінгвогеографія, діалектографія — метод дослідження в *діалектології*. Л. г. вивчає діалектні явища в зв'язку з їхнім геогр. поширенням. Розрізняють два осн. етапи дослідження методом Л. г.: картографування, тобто нанесення зіставлюваних діалектних явищ на геогр. карту за допомогою різних графічних засобів (знаків, *ізоголос*, штрихування тощо), і інтерпретація лінгвістичних карт. Виникла Л. г. в кін. 19 — на поч. 20 ст. в зв'язку з роботою над підготовкою нм. і франц. діалектологічних атласів. У вітчизн. науці вивчення діалектних розрізень у їхньому тер. виявленні започаткував І. Срезневський. К. Михальчук до праці «Наріччя, піднаріччя й говори Південної Росії в зв'язку з наріччями Галичини» (1877) додав першу карту укр. *говорів*, де на підставі комплексу фонетичних і морфологічних явищ визначив межі *наріччя* та менших діалектних угруповань. На укр. матеріалі Л. г. вперше широко застосував 1929 П. Бузук у праці «Діалектологічний нарис Полтавщини» (тут подано й перші лінгвістичні карти). Щодо принципів і методів картографування в Л. г. є три осн. школи (напрями) — нм., франц. і радянська. Оpubліковано багато праць з Л. г., створено велику кількість загальнонац. і регіональних атласів.

Лит.: Вопросы теории лингвистической географии. М., 1962; Дзедзельський Я. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області (Лексика). ч. 1—2. Ужгород. 1958—60.

Я. О. Дзедзельський.
ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ, лінгвістичного аналізу філософія, філософія звичайної мови — напрям *аналітичної філософії*, одна з форм *неопозитивізму*. Виникла в 40-х рр. 20 ст. у Великобританії («пізній» Л. Вітгенштейн, Дж. Рэйл, Дж. Уїсдом, Дж. Остин, П. Стросон та ін.) і набула поширення в США (М. Блек, Н. Малколм, М. Лазервіц та ін.). Своєрідність Л. ф. як аналітичної філософії полягає в аналізі звичайної повсякденної мови. На відміну від логічного позитивізму, Л. ф. заперечує або припиняє пізнавальні можливості наук. апарату штучних, у т. ч. логіко-матем., мов в аналізі звичайної мови. Своєрідність Л. ф. як форми неопозитивізму полягає в запереченні раціонального світоглядного змісту положень філософії як аномалій, деформацій звичайної мови, що

нібито виникають внаслідок порушення правил граматики.

Г. А. Заїченко.
ЛІНГВІСТИЧНИЙ ЗАКОН — закономірне співвідношення елементів мовної структури в синхронічному плані (див. *Синхронія*) чи діахронічному (див. *Діахронія*). Л. з. може виявлятися в одній конкретній мові, в певній групі чи в усіх без винятку мовах. Л. з., властиві всім мовам, належать до *універсальних лінгвістичних*. Починаючи з 19 ст. були спроби встановити Л. з., яким визначався б заг. розвиток мови, — т. з. принцип найменшого зусилля Дж. Ціфа, принцип економії в мові А. Мартіне, бінарна теорія Р. Якобсона та інші. Ці пошуки безпідставні, бо заг. розвиток мови зумовлюється її сусп. функціонуванням, а не якимось окремим, хоч би й універсальним, законом.

Лит.: Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. М., 1962; Мартин А. Принципи економії в фонетичних змінах. Пер. з франц. М., 1960.

В. Т. Колонієць.
ЛІНГНЕР (Lingner) Макс (17.XI 1888, Лейпциг — 14.III 1959, Берлін) — нм. живописець і графік (НДР), член Нім. академії мистецтв (з 1950). В 1907—13 навчався в дрезден. АМ. Брав участь у *Кільському повстанні 1918*. В 1928—49 працював у Парижі, співробітничав у комуністичній пресі (член Франц. компартії). Учасник Руху Опору. З 1949 професор Вищої школи образотворчого та прикладного мист. в Берліні (НДР). Створював малюнки для газет, іл. до книжок, плакати, станкові цикли картин («Передмістя Парижа», 1930—38), панно («Будівництво НДР», 1952—53, в Будинку міністерств у Берліні; «Селянська війна», 1952—53). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

ЛІНДГРЕН (Lindgren) Астрід Анна Емілія (н. 14.XI 1907, Віммербу) — швед. письменниця. Популярність здобула трилогією «Піппі Довгапанчоха» (1945—48). Автор слов'янських гумору, написаних з знанням дит. психології книг «Знаменитий детектив Блюмквіст» (1946), «Ми всі з Буллербу» (1946—52), «Расмус-бродяга» (1956), «Ми — на острові Сальткрока» (1964) та ін. У багатьох творах реалістичні елементи поєднуються з казкою — «Міо, мій Міо» (1954), «Три повісті про Малого і Карлсона, що живе на даху» (1955—68), трилогія «Еміль з Леннеберги» (1963—70), «Брати Лев'яче Серце» (1977). Багато творів Л. екранізовано.

Тв.: Укр. перекл. — Малий і Карлсон, що живе на даху. К., 1963; Карлсон прилітає знову. К., 1965; Знаменитий детектив Блюмквіст. К., 1968; Нові пригоди Карлсона, що живе на даху. К., 1971; Піппі Довгапанчоха. К., 1977; Рос. перекл. — Расмус-бродяга. Л., 1963; Ми — на острові Сальткрока. Л., 1971.

О. Д. Сенюк.
ЛІНДЕР (Linder) Макс (справж. ім'я та прізвище — Габріель Лев'ель; 16.XII 1883, Сен-Лубес, деп. Жиронда — 30.X 1925, Париж) — франц. кіноактор. Акторську освіту здобув у консерваторії в Бордо. До 1908 виступав у театрах «Амбію» та «Вар'єте» (Париж). З 1905

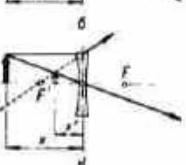
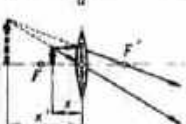
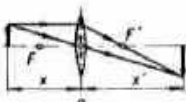
знімався в кіно в серії короткометражних комедій («Макс шукає наречену», «Макс-торедор», «Макс і лікарка» та ін.). Л. першим у світовому кіно перейшов від бездумного комізму до відтворення побутової достовірності, тонкої іронії. Ін. фільми: «Три мушкетери» (1921), «Сім років нещастя» (1922), «Король цирку» (1924). Знімався також у США та Австрії. В 1963 випущено фільм «У компанії Макса Ліндера».

ЛІНДСЕЙ (Lindsay) Джек (н. 20.X 1900, Мельбурн, Австралія) — англ. письменник, критик, громад. діяч. Член Компартії Великобританії з 1941. Романи «Ми повернемося» (1942), «Вище за страх» (1943), зб. віршів «Другий фронт» (1944) мають антифашист. спрямування. В романах «1649. Історія одного року» (1938), «Люди сорок восьмого року» (1948), «Багаття у Смітфілді» (1950), «Місто-потвора. Лондон часів Д. Дефо 1688—1730» (1978) показав революц. боротьбу нар. мас. Епопея «Британський шлях» (1953—63) — про сучас. Англію, про всерозростаючу роль її робітничого класу. Виступав як публіцист, літературознавець (монографії про Ч. Діккенса, 1949; Дж. Мерседіта, 1955; кн. «Трубадури і їхній світ XII і XIII століть», 1976), історик (праці про У. Тайлера, 1964), мистецтвознавець (дослідження про Г. Курбе, 1973; та ін.). Видав дві антології своїх перекладів «Російська поезія 1917—1955» (1957) і «Сучасна російська поезія» (1960). Переклав шість віршів Т. Шевченка (1939). В 1949 вперше відвідав СРСР, зокрема Україну. Автор кн. «Світ майбутнього. Щоденник подорожі по Радянському Союзу» (1950) й поетичного циклу «Три листи до Миколи Тихонова» (1950). Нагороджений рад. орденом «Знак Пошани». Тв.: Укр. перекл. — Бунт синів. К., 1964; Віткічі. К., 1978; Рос. перекл. — Весна, которую предаю. М., 1955; Твой дом. М., 1961; Ганибал. М., 1962; Маски и лица. М., 1965; Подземный гром. М., 1970.

Лит.: Лопырєв Н. Т. Послевоенные романы Джека Линдсей. М., 1959; Лопырєв М. Т. Герой, яким належить майбутнє. «Всесвіт», 1961, № 1.

Р. П. Зоричак.
ЛІНЕН (Lunen) Федор (н. 6.IV 1911, Мюнхен) — нм. біохімік, філософ. Член Нім. академії природодослідників «Леопольдіна» (з 1959) і Нац. АН США (з 1962). Професор Мюнхенського ун-ту (з 1947). З 1954 — директор Ін-ту хімії клітини в Мюнхені. Осн. праці — з біохімії *обміну речовин*, окислення *жирних кислот* в організмі, активування *цукрату*. Нобелівська премія (1964; разом з К. Блохом) за дослідження біосинтезу *холестерину* й *жирних кислот*. **ЛІНЗА** (нім. Linse, від лат. lens — сочевиця) — прозоре для світлових променів тіло, яке обмежене двома криволінійними (або криволінійною і плоскою) заломлюючими поверхнями і має вісь або площину симетрії; один з осн. елементів *оптичних систем*. Найпоширенішими є Л. з сферичними поверхнями. Л. наз. т о н к о ю, якщо її товщина мала порівняно з радіусами кривини r_1 і r_2 заломлюючих

Мал. 1. Хід променів у лінзі:
а — збирний; б — розсіювальний.

Мал. 2. Побудова зображення, яке дає лінза:
а, б — збирна; в — розсіювальна.

М. Лінгнер. Селянська війна. Темпера. 1952—53. Музей історії Німеччини. Берлін.

поверхонь, і товстою — в протилежних разі. Пряма, проведена через центри кривини поверхонь L , наз. її головною оптичною віссю. Вважають, що в точній L точки перетину гол. оптичної осі з обома заломлюючими поверхнями зливаються в одну точку O — т. з. оптичний центр L (мал. 1). Прямі, які проходять через оптичний центр і не збігаються з гол. оптичною віссю, наз. побічними оптичними осями. Світлові промені, пройшовши крізь L вздовж оптичних осей, не зазнають заломлення. Розрізняють збирні (додатні) та розсіювальні (від'ємні) L . Пучок паралельних до гол. оптичної осі променів після проходження крізь збирну L сходиться в одній точці — т. з. головному фокусі. Такий же пучок при виході з розсіювальної L буде розбіжним, при цьому продовження променів перетинаються в точці — т. з. уявному гол. фокусі. Віддаль між оптичним центром і фокусом L наз. фокусною віддаллю. В L розрізняють два гол. фокуси — передній F та задній F' і дві фокусні віддалі — передню f та задню f' . Фокусну віддаль вважають додатною, якщо напрям її відліку збігається з напрямом поширення променів, і від'ємною — у протилежному разі. Якщо з обох боків L одне й те саме середовище (напр., повітря), то $f = -f'$. Величина, обернена фокусній віддалі, наз. оптичною силою D для точки L в повітрі визначається формулою: $D = 1/f = (n - 1)(1/r_1 - 1/r_2)$, де n — заломлення показник речовини, з якої виготовлено L . Розсіювальна L завжди дає уявне зображення предмета, збирна — дійсне або уявне (залежно від віддалі предмета до L). Побудову зображення точки предмета, яке дає L , здійснюють звичайно за допомогою двох променів, один з яких проходить через оптичний центр L , а інший падає паралельно до гол. оптичної осі (мал. 2). Віддалі від оптичного центра L до предмета (x) та його зображення (x') пов'язані між собою т. з. формулою лінзи: $1/x' - 1/x = 1/f = D$. Див. також **Збільшення оптичне**.

ЛІНЗА в геології — форма залягання гірських порід і покладів руд. Являє собою овальне або округле мінеральне тіло, товщина якого найбільша в середній частині й зменшується до країв. Потужність L невелика (від кількох сантиметрів до кількох метрів) порівняно з протяжністю (від кількох метрів до 1 км і більше). Див. **Залягання гірських порід**. **ЛІНІВЦЕВІ** (Bradyrodidae) — родина ссавців ряду **неповнозубих**. Довжина тіла 50–64 см, густий волоссяний покрив буруватого кольору, часто з зеленуватим відтінком, зумовленим тим, що в цьому розвиваються синьо-зелені водорості. Шийних хребців 6–9 (у всіх ін. ссавців 7). Передні кінцівки дво- або трипалі, довші від задніх, мають міцні, гачкоподібні кігті. Т-ра тіла може знижуватись до 24–33°, дихання та кровообіг уповільнені. 5 видів (2 роди), пошир. у вологих тропіч. лісах

Пд. і Центр. Америки; найвідоміші — двопалі лінівцеві (Cholepus didactylus), трипалі лінівцеві (Bradyrus tridactylus). Весь час L проводять на деревах, почепившись за гілки домизу спиною. Пересуваються дуже повільно. Рослинодні. Тримуються поодинокі або парами. Самка раз на рік після 4–6 міс. вагітності народжує 1 малю. L — мисливські тварини (використовуються м'ясо, шкура, кігті). Ошийниковий лінівцеві (B. torquatus) включений до Червоної книги. В. О. Топічевський.

ЛІНІВЦЬКА Любов Павлівна (за чоловіком — Загорська; 27.XII 1865, слобода Преображенська, тепер с. Преображенське Васильківського р-ну Дніпропетровської обл. — 5.II 1924, Київ) — укр. рад. актриса. Закінчила Харків. гімназію. Брала участь в аматорських виставах. Сценічну діяльність почала 1887 в рос. трупі Муравйова-Михайлова. В 1889 дебютувала в ролі Наталки («Наталка Полтавка» Котляревського) в трупі М. Л. Кропивницького. Працювала в трупі П. К. Саксаганського (1892–1909, з перервою), в театрі Миколи Садовського (1909–15), в «Товаристві українських акторів» за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського під орудою І. О. Мар'яненка (1915–18) та ін. Творчий індивідуальності L були близькі романтичні, сильні характерні героїні: Галя («Назар Стодоля» Шевченка), Маруся Богуславка (однойменна п'єса Старицького), Гетяна, Варка («Бондарівна», «Безталанна» Карпенка-Карого), Наталя («Лімерівна» П. Мирного), Зінка («Дві сім'ї» Кропивницького), Вишневецька («Тепле місце» Островського), Естерка («За синім морем» Я. Гордини) та ін. Знімалась у кіно.

Лім.: Любов Павлівна Лівницька. К., 1957. Е. С. Хайцевич.

ЛІНІЇ зв'язку ущільнення — концентрація в одній лінії електричних сигналів від багатьох абонентів для одночасного і незалежного обміну між ними інформацією, яка передається за використанням одного або різних видів зв'язку; основа побудови багатоканального зв'язку. Розрізняють ущільнення частотне (найпоширеніше) і часове. В разі частотного ущільнення сигналами кожного каналу зв'язку відводиться певна (чітко обмежена) частина робочого діапазону частот ліній зв'язку. При часовому ущільненні кожний такий канал періодично (по черзі)

підключають на деякий час до ліній зв'язку. Вперше в світі Л. з. у. запропонував і демонстрував (1880) у Київському ун-ті Г. Г. Ісатьєв. До Л. з. у. вдаються на міжміських лініях зв'язку великої протяжності, а також на лініях внутрішньообласного, районного і міського зв'язку (напр., між АТС).

Ю. П. Пархомов.

ЛІНІЙКА — інструмент, за допомогою якого проводять лінії на площині, виконують лінійні вимірювання і деякі обчислювання. На L , як правило, нанесено шкалу (або шкали), ціна поділки якої залежить від призначення інструмента. На деяких L є довідкові дані (значення одиниць фіз. величин, таблиці множення та ін.), спец. пристрої (напр., лупи). Розрізняють L прямі (у т. ч. рейсшми), трикутні (косинці) і фігурні (напр., лекала). Вони бувають масштабні (ними розміри з одного масштабу переводять в інший), перевірочні (для визначення прямолінійності поверхонь), логарифмічні (див. **Логарифмічна лінійка**).

ЛІНІЙНА ЗАЛЕЖНІСТЬ — найпростіший вид математичної залежності. Стосується гол. чином елементів лінійного простору над деяким полем. Елементи X_1, \dots, X_n лінійного простору L над полем P наз. лінійно залежними, якщо існують $a_1, \dots, a_n \in P$, одночасно не рівні нулеві і такі, що $a_1 X_1 + \dots + a_n X_n = 0$, де у правій частині стоїть нульовий елемент простору L . Так, в n -вимірному векторному просторі R_n будь-які $n+1$ вектори лінійно залежні й існує n лінійно незалежних векторів — базис простору. Необхідною і достатньою умовою L з n векторів з R_n є рівність нулеві визначника, складеного з координат цих векторів (див. **Лінійні рівняння**). Зокрема, при $n=2$ ця умова означає, що обидва вектори лежать на одній прямій. Питання про L з неперервних функцій $\varphi_1(x), \dots, \varphi_n(x)$, заданих на відрітку $a \leq x \leq b$, зводиться до питання про рівність нулеві т. з. визначника Гірма, елементи якого обчислюють за формулами

$$a_{ij} = \int_a^b \varphi_i(x) \varphi_j(x) \cdot dx; \\ i, j = 1, \dots, n.$$

Лім.: Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 1–2. К., 1974–76; Кострикин А. И. Введение в алгебру. М., 1977.

Я. П. Сисак.

ЛІНІЙНА ФОРМА — однорідний многочлен першого степеня. Див. **Форма в математиці**.

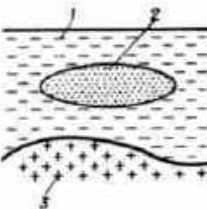
ЛІНІЙНА ФУНКЦІЯ — функція вигляду $y = kx + b$. Графіком L ф. (мал.) є пряма, що відсікає від осі OY відрізок, рівний b , і кутівий коефіцієнт ($\tan \varphi$) якої дорівнює k . Якщо $b = 0$, L ф. наз. однорідною, її графік зображає пряму пропорційну залежність: $y = kx$. Розглядають також L ф. від кількох змінних: $f(x_1, x_2, \dots, x_n) = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 + \dots + a_n x_n$, де $a_0, a_1, a_2, \dots, a_n$ — дійсні числа. L ф. широко використовують у фізиці та техніці для зображення (часто наближеного) функціональної залежності між фіз. величинами. Іл. с. 180.

М. Ліндер.

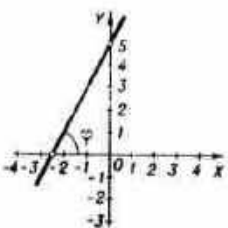
Л. П. Лівницька.

Лінза в геології (схема). 1 — глини; 2 — лінза пісків; 3 — кристалічні породи.

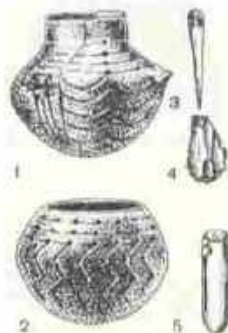
Лівнівцеві. Двопалі лінівцеві, або унау.

ЛІНІЙНИЙ
КОРАБЕЛЬ

Графік лінійної функції $y = 2x + 5$; φ — кут між прямою і додатним напрямком осі OX (тут $\varphi = 2$).

Лінійний корабель.

Лінійно-стрічкової керамічної культури. Речі з пам'яток: 1, 2 — глиняні горщики; 3 — кистяне шило; 4 — кременеве знаряддя; 5 — фрагмент сланцевого долота.

Ліщеві північна. Рослина і квіткі (в розрізі).

ЛІНІЙНИЙ КОРАБЕЛЬ, лінокор — клас бойових кораблів. У вітрильному війську флоту великий 3-щогловий корабель. Вів вогонь з гармат у кільватерній колонії (ліній мор. бою) — звідси назва «лінійний корабель». Згодом ця назва перейшла й до військ. броненосних кораблів парового флоту. Л. к. — головна сила ВМФ під час 1-ї та 2-ї світових воєн. Призначалася для знищення військ. кораблів, берегових укріплень, батарей. Л. к. мали водотоннажність 20—64 тис. тонн, швидкість — 37—64 км/г, броню — 300—450 мм, 8—12 гармат калібру 280—460 мм. Втратили своє значення з розвитком бойової реактивної авіації та ракетної зброї.

ЛІНІЙНИЙ ПРОСТІР — те саме, що й **векторний простір**.

ЛІНІЙНІ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНІ РІВНЯННЯ — диференціальні рівняння, в які невідома функція та її похідні входять лінійно. Якщо невідома функція залежить від однієї змінної, то Л. д. р. має вигляд:

$$y^{(n)}(x) + p_1(x)y^{(n-1)}(x) + \dots + p_n(x)y(x) = f(x), \quad (1)$$

де $p_0(x) \neq 0$, $p_1(x), \dots, p_n(x)$ (коефіцієнти) і $f(x)$ (вільний член) — відомі функції, визначені на інтервалі $a < x < b$, $y(x)$ — шукана функція, $y^{(n)}(x), y^{(n-1)}(x), \dots, y^{(1)}(x)$ — її похідні. При $f(x) \equiv 0$ рівняння (1) наз. о д н о р і д н и м. Для нього при умовах $p_0(x) \neq 0$ і неперервності коефіцієнтів на інтервалі $a < x < b$ існує система $y_1(x), \dots, y_n(x)$ лінійно незалежних (див. **Лінійна залежність**) розв'язків (фундаментальна система). Будь-який розв'язок рівняння (1) можна подати у вигляді

$$y(x) = y_0(x) + C_1 y_1(x) + \dots + C_n y_n(x),$$

де C_1, \dots, C_n — сталі, $y_0(x)$ дорівнює нулеві, якщо $f(x) \equiv 0$, і знаходиться шляхом інтегрування, якщо $f(x) \neq 0$. Фундаментальна система розв'язків однорідного Л. д. р. з постійними коеф. повністю визначається коренями характеристичного рівняння.

ЛІНІЙНІ ПРИСКОРЮВАЧІ — прискорювачі заряджених частинок, в яких траєкторії руху частинок близькі до прямих ліній. Розрізняють: високовольтні Л. п., в яких частинки прискорюються постійним електр. полем між електродами прискорюючої системи, на які подається напруга від високовольтного генератора (напр., **Ван-де-Графів генератор**); і н д у к ц і й н і Л. п., в яких для прискорення використовується ер с і н д у к ц і я, що виникає при зміні кільцеподібного магн. поля; р е з о н а н с н і Л. п., в яких прискорення здійснюється високочастотним електр. полем. Застосовують у дослідженнях з ядерної й нейтронної фізики, а також у металургії, медицині тощо.

ЛІНІЙНІ РІВНЯННЯ — рівняння вигляду $a_1 x_1 + a_2 x_2 + \dots + a_n x_n = b$, де a_1, a_2, \dots, a_n і b — дані числа (загаломі кажучи, комплексні).

Кілька Л. р. відносно одних і тих самих невідомих наз. с и с т е м о ю Л. р.:

$$\left. \begin{aligned} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots + a_{1n}x_n &= b_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots + a_{2n}x_n &= b_2 \\ &\dots \\ a_{m1}x_1 + a_{m2}x_2 + \dots + a_{mn}x_n &= b_m \end{aligned} \right\}$$

Р о з в'язком системи наз. набір чисел (c_1, c_2, \dots, c_n) , які всі рівняння перетворюють на тотожності після підстановки їх замість відповідних невідомих. Коли $m = n$, то з коеф. при невідомих складають **визначник D** системи. Якщо $D \neq 0$, система має єдиний розв'язок; його знаходять за **Кремєра правилом**. При $D = 0$ система або не має жодного розв'язку, або має безліч розв'язків. Якщо $b_1 = b_2 = \dots = b_m = 0$, то система Л. р. наз. о д н о р і д н о ю; вона має ненульові розв'язки лише при $D = 0$. Якщо $(x_1^0, x_2^0, \dots, x_n^0)$ — один з них, то між **векторами** $(a_{i1}, a_{i2}, \dots, a_{in})$, $i = 1, 2, \dots, m$ існує **лінійна залежність**, коеф. якої дорівнюють числам x_1^0, x_2^0, \dots

x_n^0 . Коли $m \neq n$, питання про існування розв'язків системи зводиться до питання про рівність рангів осн. $\|a_{ij}\|_{i=1, \dots, m}^{j=1, \dots, n}$ та розширеної $\|a_{ij}; b_i\|_{i=1, \dots, m}^{j=1, \dots, n}$ матриць цієї системи; вона має розв'язки при рівності цих рангів і не має в протилежному разі. Див. до ст. **Лінійна залежність**. **ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА** — археологічна культура часів раннього неоліту на території Зх., Середньої та Сх. Європи. В СРСР пам'ятки Л.-с. к. к. (датуються 5-м тис. до н. е.) поширені на тер. Молдавії та України (у Верхньому Придністров'ї та на Зх. Волині). Для поселень Л.-с. к. к. на тер. УРСР (див. **Незалежне поселення**) характерними є заглиблені напівземлянкові житла з вогнищами й гостр. ямами біля них. Поховання — з обрядом труполокладення і трупопоспалення. Для кераміки Л.-с. к. к. характерні тонкостінні посудини кулястої форми з порівняно широко шийкою (оздоблені різним стрічковим орнаментом у вигляді спіралей, зигзага, дуг, кутів, відрізків прямих ліній, а також округлими ямками та наліпками), кухонний посуд (кулясті посудини та миски, прикрашені ямками і рельєфним орнаментом) тощо. Серед крем'яних виробів — ножовидні пластини, скребки, вкладні до серпів, різці, свердла, кам'яні зернотерки й розтирачи, долота, тесла, наконечники стріл тощо. Основним заняттям носіїв Л.-с. к. к. було землеробство й скотарство.

Літ.: Пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. В. Г. Збенович. **ЛІНІЙЧАСТІ СПЕКТРИ** — спектри оптичні, які складаються з окремих спектральних ліній. **ЛІНІЯ** (лат. linea, букв. — пряма нитка) — геометричне поняття, точне і загальне визначення якого у різних розділах геометрії різне.

В елементарній геометрії вивчають прямі Л., їхні відрізки, ламані Л., кола та їхні дуги. Л. задають алгебр. чи трансцендентними (див. **Архімедова спіраль**, **Квадратриса**, **Ланцюгова лінія**, **Трактриса**) рівняннями, у параметричній формі та різними спец. способами (див. **Гіперболічна спіраль**, **Гіпоциклоїди та епіциклоїди**, **Клотоїда**, **Конхоїда** кривої, **Трохоїда**, **Циклоїда**). Л. першого (прямі) та другого (конічні **перерізи**) порядку, тобто Л., що визначаються алгебраїчними рівняннями від двох змінних 1-го чи 2-го порядку відповідно, вивчають в **аналітичній геометрії** на площині. Якщо порядок алгебр. рівняння більший за 2, то відповідні Л. (напр., **астроїди**, **декартів листок**, **кардіоїди**, **Кассіні овал**, **лежніска**ту Бернуллі, **локон Аньєзі**, **строфоїди**, **цисоїди**) розглядають в **алгебраїчній геометрії**. Просторові криві можуть визначатися системою двох рівнянь виду $f_1(x, y, z) = 0$, $f_2(x, y, z) = 0$ і являють собою перетин двох поверхонь. Просту дугу в диференціальній геометрії можна задавати рівняннями $x = f_1(t)$, $y = f_2(t)$, $z = f_3(t)$ (параметричними рівняннями Л.). Напр., рівняння **гвинткової лінії**: $x = a \cos t$, $y = a \sin t$, $z = bt$, $0 < t < \infty$. Вилучивши параметр t , одержимо гвинтову лінію як перетин двох поверхонь: **циліндра** $x^2 + y^2 = a^2$ та **гвинткової поверхні** $z = b \arctg(y/x)$. Заг. крива являє собою об'єднання скінченної або зліченної множини простих дуг. Л. другого порядку (**еліпс**, **гіперболу**, **параболу**) вивчали ще в старол. часи. Тоді ж було розглянуто ряд окремих алгебр. Л. вищого порядку, а також деякі трансцендентні Л. Систематичне вивчення Л. та їхня класифікація стали можливі після створення Р. Декартом методу координат. Параметричне задавання Л. вперше ввів М. Е. К. Жордан (див. **Жорданова крива**). В сучас. топології користуються поняттям Л., розробленим Г. Кантором і удосконаленим П. С. Урисоном.

Літ.: Урисон П. С. Труды по топовологии и другим областям математики, т. 1—2. М.—Л., 1951; Савелов А. А. Плоские кривые. Систематика, свойства, приложения. М., 1960; Потеряев А. В. Лекции по дифференциальной геометрии. Х., 1967.

Я. П. Бланк. **ЛНІЯ** в генетиці — споріднені організми, що походять, як правило, від одного предка або однієї пари спільних предків, розмножуються статевим шляхом та відтворюють у нащадків ті самі спадкові ознаки. Розрізняють **чисті лінії** та **інбредні**. І н б р е д н і Л. — одержане шляхом штучного **самозапліднення** потомство рослин, яким властиве **перехресне запліднення**, чи одержана внаслідок **інбридингу** група тварин. Чисті та інбредні Л. є основою для одержання високопродуктивних **гібридів** у рослинництві й тваринництві. У тваринництві розрізняють генеалогічну Л.—група тварин, що походять від спільного предка, та заводську Л.—однорідна, якісно своєрідна група високопродуктивних тварин, що походять від видатного родона-

чальника і схожі з ним конституцією й продуктивністю (див. *Розведення сільськогосподарських тварин, Підбір у тваринництві*).

ЛІНІЯ ЕЛЕКТРОПЕРЕДАЧІ, ЛЕП — лінія для передавання і (або) розподілу електроенергії по кабелях чи електр. проводах. Разом з розподільними та трансформаторними підстанціями складає електричну мережу; одна з осн. ланок енергетичної системи. Розрізняють кабельні лінії електропередачі і повітряні лінії електропередачі (див. також *Опори ліній електропередачі*); лінії змінного або постійного струму. Їхньою найважливішою тех. характеристикою є номінальна напруга електрична, величину якої вибирають залежно від потужності, що передається, і довжини лінії. До Л. е. найбільшої протяжності належать лінії Волгоград — Москва та Іркутськ — Братськ — Красноярськ — Кузбас (обидві напругою 500 кВ). По території України проходить лінія напругою 750 кВ Донбас — Зх. Україна — Альбертштадт (УНР) — частина об'єднаних енерг. систем країн — членів РЕВ. В СРСР протяжність Л. е. напругою 750 кВ становить (1980) бл. 3 тис. км. Л. е. великої протяжності розраховують як довгі лінії. По Л. е. електроенергія надходить у населені місця, на електр. залізниці, пром. підприємства тощо.

ЛІНІЯ ЗВ'ЯЗКУ — сукупність тех. пристроїв і фізичного середовища, що забезпечують передавання електр. сигналів одного, двох або багатьох каналів зв'язку на віддалі. Найпоширеніші електр. Л. з. Іх поділяють на провідні (кабельні лінії зв'язку, повітряні лінії зв'язку) та безпроводні — радіотехнічні (напр., лінії радіоелектронного зв'язку). Крім того, є Л. з. звукової (див. *Звукопідводний зв'язок*) та оптичної (див. *Оптичний зв'язок*). Для одночасного і незалежного передавання сигналів вдаються до ліній зв'язку ушліщення.

ЛІНІЯ ЗМІНИ ДАТИ — умовна лінія на поверхні Землі, що розмежовує місця, календарні дати яких відрізняються на одну добу. Проведена приблизно по меридіану 180° так, що піде, крім Антарктиди, не проходить по суходолу (див. карту до ст. *Поясний час*). Поблизу неї години й хвилини збігаються. При перетині Л. з. д. із сходу на захід дата змінюється на наступну, в протилежному напрямі — на попередню.

ЛІНКОЛЬН (Lincoln) Авраам (12.II 1809, Годженвіль, шт. Кентуккі — 15.IV 1865, Вашингтон) — амер. держ. діяч, нац. герой амер. народу. Н. в сім'ї фермера. За фахом адвокат. У 1854 — один з організаторів *Республіканської партії* США, з 1860 — президент США. Виразив інтереси пром. торг. буржуазії Пн., яка виступала за ліквідацію політ. влади рабовласників Пд. Обрання Л. президентом було приводом до закляття пд. штатів, який призвів до *громадянської війни в США 1861—65*. Уряд Л. був змушений під тиском нарастаючого нар. руху прийняти закони про зем. наділи

(1862; див. *Гомстед-акт*). 1.I 1863 стала законом прокламація Л. про визволення негрів-рабів повсталих штатів, що сприяло їх масовому вступу до армії Пн. Одночасно з цим було проведено чистку армії від реакційних елементів, запроваджено смертну кару за зраду. Бурж.-демократична платформа Л. сприяла обранню його президентом (1864) на 2-й строк. Перехід уряду Л. до ведення війни по-революційному призвів до знищення рабства на всій тер. США (лютий 1865) і воєнного розгрому рабовласників (9.IV 1865 армія Пд. капітулювала). Як республіканець Л. виступав за розширення громадян. і політ. прав народу, був прихильником надання виборчих прав жінкам. Л. прагнув встановити дружні відносини з Росією, яка виступала проти втручання Великобританії і Франції в громадян. війну в США. Л. був убитий агентом рабовласників.

Лит.: Петроп Д. Б. Авраам Линкольн — великий гражданин Америки. М., 1960; Иванов Р. Ф. Авраам Линкольн и гражданская война в США. М., 1964; Сэндберг К. Линкольн. Пер. с англ. М., 1961.

ЛІНКОЛЬН — місто у центр. частині США, адм. ц. штату Небраска. Розташований на р. Солт-Крік (бас. Міссурі). Вузол з-ч. і автошляхів. 163,1 тис. ж. (1975). Переважає харч. пром-сть (борошно, м'ясохолодильна, маслобробна). Вироби с.-г. машин. Університет.

ЛІНКОР — клас бойових кораблів. Див. *Линійний корабель*.

ЛІННЕЙ (Linne, Linnaeus) Карл (23.V 1707, Росхульт — 10.I 1778 Упсала) — швед. природознавець, академик Шведської АН і перший її президент (з 1739), член Паризької АН (з 1762). Навчався у Лундському та Упсальському ун-тах; з 1741 — професор ун-ту в Упсалі. Л. заклавав основи сучас. систематики рослин і тварин. У праці «Система природи» (1735) Л. запровадив *бінарну номенклатуру*. В 1738 Л. опублікував працю «Класи рослин», у 1753 — «Види рослин», де подав досить зручну систему класифікації. Л. уточнив поняття «вид» і встановив чітку сукупність між систематичними категоріями: клас, ряд, рід, вид, варіація. Л. відкрив і описав бл. 1500 видів рослин. Усі рослини Л. поділив на 24 класи. Тварин Л. розподілив на 6 класів: ссавці, птахи, амфібії, риби, черви та комахи. До класу амфібій він відніс земноводних і плазунів; до класу черв'яків — всіх відомих на той час безхребетних, крім комах. В систему тваринного світу Л. включив і людину (клас ссавців, ряд приматів), що суперечило тогочасному панівному світогляді. Однак система класифікації Л. — як рослин, так і тварин — відзначалася штучністю. Проте вона свого часу відіграла позитивну роль. За своїм світоглядом Л. не був прихильником ідеї істор. розвитку органічного світу і вважав, нібито види, як і кількість їх, є незмінними з часу їх «створення творцем». Проте, зібравши велику кількість фактів, Л. почав відходити від метафізичних уявлень і припускати можли-

вість створення нових видів шляхом *гібридизації*. Л. належить ряд праць з питань медицини, *акліматизації* рослин та ін. В м. Упсалі Л. створив один з кращих на Пн. Європи бот. сад.

Лит.: Кондратьев Е. М. Великий дослідник природи Карл Линней. К., 1957; Бобров Е. Г. Карл Линней. 1707—1778. Л., 1970.

ЛІННЕРСТРЕМ-ЛАНГ (Linderstrom-Lang) Кай Ульрік (29.XI 1896, Фреденсборг — 25.V 1959, Копенгаген) — дат. біохімік, іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив Вищу тех. школу в Копенгагені (1919), з 1938 — директор Карлсберзької хім. лабораторії, з 1958 — президент Міжнар. біохім. союзу. Праці Л.-Л. присвячені вивченню хім. складу білків, питанням *гістохімії*.

ЛІННЕЯ (Linnaea) — рід рослин родини жимолостевих. Напівкущички зі сланкими тонкими стеблами і округло-яйцевидними вічнозеленими супротивними листками. Квітки блідо-рожеві або білі, двохчленисті, зібрані по дві на кінцях квітконосних пагонів. І вид — Л. півавічна (L. borealis), поширена в тінистих хвойних лісах Європи, Азії та Пн. Америки. На Україні зустрічається в двох пунктах — околицях Львова та в Карпатах. Занесена до *Червоної книги* Української РСР.

ЛІННИК Володимир Павлович (н. 24.VI (6.VII) 1889, Харків) — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1914). З 1926 працює в Держ. оптичному ін-ті. Осн. праці — в галузі прикладної оптики. Розробив кілька методів дослідження якості зображення в оптичних системах, інтерференційний та ін. оптичні методи контролю якості поверхонь. Створив контрольні прилади для оптико-мех. пром-сті, а також низку приладів (т. з. мікроінтерферометр Ліникова, подвійний мікроскоп, мікропрофілометр тощо) для контролю деталей в машинобудуванні. Побудував зоряний інтерферометр та ін. астрономічні прилади. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1950.

ЛІННИК Юрій Володимирович (26.XII 1914 (8.I 1915), Біла Церква — 30.VI 1972, Ленінград) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1969). Син В. П. Ліникова. Закінчив (1938) Ленінгр. ун-т. З 1944 — проф. цього ун-ту. Праці Л. присвячені теорії чисел, теорії імовірностей та матем. статистиці. В галузі теорії чисел Л. дав елементарний розв'язок *Варіації проблеми*, довів, що кожне велике натуральне число є сумою 7 кубів натуральних чисел тощо. Осн. напрямом досліджень в теорії імовірностей і матем. статистиці є граничні теореми для незалежних випадкових величин та неоднорідних Маркова ланцюгів. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1947. Ленінська премія, 1970.

ЛІНОГРАВІЮРА (від *лінолеум* і *гравюра*) — опукла гравюра, створена вирізуванням малюнка на

А. Линкольн.

К. Линней

В. П. Линник.

Ю. В. Линник.

ЛІНОЛЕУМ

лінолеумі; щодо техніки та художніх засобів подібна до *ксилографії*. Виникла на поч. 20 ст. Найвідоміші майстри Л. на Україні — О. Кульчицька, О. Пащенко, В. Литвиненко, Л. Левичкий, І. Селіванов, О. Фіщенко, Г. Якутович та ін.

ЛІНОЛЕУМ (від лат. *linum* — льон, *oleum* — олія) — рулонний будівельний матеріал на основі полімерів і наповнювачів. До складу Л. входять також пластифікатори, пігменти і спец. добавки. Розрізняють Л.: полівінілхлоридний, гліфталевий (алкідний), колоксидний (нітролінолеум) та гумовий (*релін*); безосновний та з основою — зміцнюючою (тканниною, пергаментною) або теплошумоізоляційною (пороловою, повстяною); одно- та багатокілірний Л. виготовляють з гладенькою, рифленою або ворсистого поверхню. Товщ. Л. 1,5 — 4 мм, шир. до 2, довж. 6 — 20 м. Ним покривають підлоги.

ЛІНОТИП (від лат. *linum* — ліній і грец. *τύπος* — відбиток) — друкарська машина, на якій складають і відливають суцільні рядки тексту; тип *складальної машини*. Осн. вузлами Л. є складальний, відливний і розбиральний. При натисканні на клавіші клавіатури Л. зібраний у верстаті рядок (з *матриць* і змінного пробільного матеріалу) надходить у відливний вузол, де з *друкарського скла*, що заповнює заглиблення матриць, утворюється суцільний рядок. Далі матриці повертаються у розбиральний вузол, а змінний пробільний матеріал — в спец. коробку, після чого їх знову використовують. Розрізняють Л. (мал.) напівавтоматичні (продуктивністю 7—8 рядків за хвилину) й автоматичні (16 рядків). Л. створив (1884) О. Мерген-малер. В СРСР Л. виготовляв Ленінгр. завод поліграф. машин. Л. поступово замінюють *фотоскладальними машинами*.

Т. О. Стародуб.
ЛІНТУР Петро Васильович (4.V. 1909, с. Горонда, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл. — 3.II. 1969, Ужгород) — укр. рад. фольклорист і літературознавець. Член КПРС з 1945. Закінчив Празький ун-т (1937). Працював учителем у Хустській гімназії. Протягом 1945 — 53 завідував відділом культури Закарп. облвиконкому, з 1953 — доцент Ужгород. ун-ту. Підготував збірки «Закарпатські казки Андрія Калина» (1955), «Народні балади Закарпаття» (1959), «Майстер Іванко» (1960), «Казки зелених гір» (1965), «Діло Всевида» (1969), «Казки одного села» (1979, померло) та ін. Досліджував укр.-рос. літератури та укр.-слов'ян. фольклорні зв'язки («Народні балади Закарпаття та їх західнослов'янські зв'язки», 1963, тощо). Нагороджений орденем «Знак Пошани».

В. С. Пол.
ЛІНХАРТ (Linhart) Антон Томаж (11.XII. 1856, Радоліца — 14.VII. 1955, Любляна) — словен. драматург, історик. Член гуртка словен. просвітителів. Перші твори — романтичну трагедію «Міс Дженні Лав» (1880) і зб. віршів «Квіти Крайни на рік 1781» — написав

нім. мовою. Організатор «Товариства друзів театру», яке ставило спектаклі нім. мовою. Для словен. театру переробив комедії австр. драматурга Й. Ріхтера «Вітряк» (1789; під назвою «Жупанова Мица») і П. Бомарше «Весілля Фігаро» (опубл. 1790 під назвою «Веселий день, або Матичек жешться»). Ці п'єси заклали основи демократичного словен. театру; їх ставлять на словен. сцені до наших днів. Кн. «Спроба опису історії Крайни та інших південних слов'ян Австрії» (ч. 1—2, 1788—91) знаменувала початок історіографії словен. народу.

В. Г. Гримич.
ЛІНЦ — місто в Австрії, адм. ц. землі Верхня Австрія. Вузол з-щ і автошляхів, значний порт на Дунаї. 202,9 тис. ж. (1975). У Л. — найбільший в країні металург. комбінат. Розвинуті маш.-буд. (локомотиво- і суднобудування), електротех., хім. (азотно-гумовий комбінат), скляробна, паперова, текст., харчосмакова пром.-сть. Вища школа соціальних і екон. наук. Консерваторія. Нова галерея Л. Архит. пам'ятки: Старий (1669—78) і Новий (1862—1924, арх. В. Штац) собори, кол. ісп. палац (бл. 1600), Ландгауз (1564—71, перебудова після 1800). Л. засн. в 13 ст.

«ЛІНЧА СУД», лінчування — в США самосуд расистських банд над неграми та прогресивно настроєними білими. Назва походить від імені амер. плантатора-расиста Ч. Лінча, який наприкінці 18 ст. чинив жорстоку розправу без суду над своїми противниками. Найактивнішу участь у «Л. с.» беруть члени ультраправих орг-цій — *ку-клукс-клану* та ін.

ЛІНЬ (Ligne) Шарль Жозеф де (1735, Брюссель — 1814, Відень) — бельг. письменник, принц. З 1782 був представником австр. імператора в Росії. Перебував у полті Катерини II під час її подорожі 1787 по Україні й Таврії. Автор книги «Листи, думки та вибрані твори» (рос. перекл. — М., 1809), що містить етногр. матеріал, опис Криму, Харківщини та Курщини, Азовського і Чорного морів.

ЛІОН — місто у Франції, адм. ц. департаменту Рона. Розташований при злитті річок Рони й Сони. Вузол з-щ і автошляхів, річковий порт. Поблизу Л. — аеропорт Брон. 457 тис. ж. (1975). Виник як поселення *галлів*. З 43 до н. е. — рим. колонія. В 5—6 ст. — столиця королівства *Бургундія*. В 6 ст. завойований франками, в 11—13 ст. — у складі «Священної Римської імперії». В 12 ст. в Л. виник рух *вальдеців*. У 14 ст. Л. приєднано до володінь франц. короля; дістав статус комуні. В 1793 — центр контрреволюц. заколоту *жирондистів* на Пд. Франції. Тут відбулися пролет. *ліонські повстання 1831 і 1834*. 22—25.III. 1871 в Л. існувала революц. комуна. В 1942—44 окупований нім.-фашист. військами; осередок *Руху Опору*.

Л. — центр однієї з найбільших міських агломерацій країни з нас. 1,4 млн. чол. (1975). Важливий пром., торг.-фінанс. і культур. центр. Осн. галузі пром.-сті: маш.-буд. — автомобілебудування (з-ди

вантажних машин Берліе) та верстатобудування, електротех., текстильне і хім. (виробн. мінеральних добрив, фарб, синтетичного каучуку, пластмас, фотоматеріалів, фарм. засобів). Значна текст. пром.-сть, особливо виробн. штучних і синтетичних тканин. Традиційно розвинуте (з 15 ст.) шовкоткацтво і виробн. оксамитових тканин майже втратило своє значення. У передмісті Л. — нафтопереробний з-д. Ун-т. Музеї: красивих мистецтв, Гіме, галло-рим. цивілізації, декоративних мистецтв та ін. Серед архит. пам'яток — романсько-готичний собор Сен-Жан (12—15 ст.), романська церква Сен-Мартен д'Ене (6—13 ст.), готичні церкви Сен-Поль (12—15 ст.), Сен-Бонавентур та ін. Споруди 20 ст.: стадіон, лікарня (обидві — 1910-і рр., арх. Т. Гарнье), Палад конгресів (1960, арх. Р. і М. Саданьяк).

ЛІОНСЬКІ ПОВСТАННЯ 1831 і 1834 — перші в історії самостійні збройні виступи пролетаріату проти буржуазії. Викликані посиленням експлуатації робітників шовкоткацької пром.-сті Ліона. Л. п. 1831 почалося 21.XI страйком протесту ткачів з передмістя Круа-Рус, що переріс у повстання. Після трьох днів боротьби повстанці оволоділи містом. Але, не маючи ні самостійної політ. орг-ції, ні підтримки робітників ін. міст, вони не змогли скористатися перемогою. 3.XII урядові війська придушили виступ. Л. п. 1834 проходило 9—15.IV під лозунгом боротьби за демократичну республіку. Приводом до виступу було затвердження палатою депутатів законопроект про заборону робіт. союзів та судову розправу над учасниками страйку в лютому 1834. Керівництво повстанням здійснювало блякістське «Т-во прав людини і громадянина». Через недостатню організованість Л. п. 1834 теж зазнало поразки. Ф. Енгельс відзначав, що з часу Л. п. і *чартизму* «класова боротьба між пролетаріатом і буржуазією виступала на перший план в історії найбільш розвинутих країн Європи...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 202).

Т. Г. Салтановська.
ЛІОТАР (Liottard) Жан Етьєнн (22.XII. 1702, Женева — 12.VI. 1789, там же) — швейцарський живописець. У 1738—43 жив у Туреччині (твори — «Туркени з рабинею» та ін.). Автор портретів, виконаних пастеллю («Шоколадниця», 1745, Дрезденська картина на галерея) та мініатюр.

ЛІОФІЛІЗАЦІЯ (від грец. *lōs* — розчиняю і *phileō* — люблю), ліофільне висушування — процес зневоднення тканин, органів та інших біологічних об'єктів у замороженому стані (до —30° С) під вакуумом (0,05—2 мм рт. ст.). В основі методу Л. лежить здатність води випаровуватися із заморожених об'єктів шляхом *сублимації* льоду навіть при низьких і наднизьких т-рах. Метод Л. забезпечує одержання сухого біол. матеріалу без втрати його структурної цілісності, дає змогу зберігати прижиттєву локалізацію в клітинах хім. і біол. компонентів, унеможливає перебіг окисних процесів

Нов. Собор Сен-Жан.
12—15 ст.

Напівавтоматичний
лінотип:
1 — складальний вузол
і клавіатуру; 2 — від-
ливний вузол; 3 — роз-
биральний вузол.

Ліпнявський мотиль-
ник. Металеві прикра-
си.

не змінює розмірів і хім. складу об'єкта. Ліофілізовані тканини і препарати при зволоженні відновлюють майже всі свої початкові біол. властивості. Л. використовують для одержання сухої плазми крові, сухих сироваток, вакцин та ін. мед. препаратів, для тривалого зберігання органів і тканин, необхідних для трансплантації, при біохім. та мікроскопічних дослідженнях, у харч. промисловості.

О. В. Брайон.

ЛІОФІЛЬНІСТЬ та **ЛІОФІБНІСТЬ** (від грец. *lîphos* — розчиняю, *phîlos* — люблю і *phobos* — страх) — характеристика взаємодії молекул твердої речовини (або частинок колоїдної системи) з контактуючою рідиною. Залежно від інтенсивності взаємодії речовини з молекулами рідини розрізняють **ліофільні** (сильно взаємодіючі) та **ліофобні** (слабо взаємодіючі) речовини. Ліофільні у водному середовищі речовини наз. **гідрофільними**, а ліофобні — **гідрофобними** (в рідких маслах відповідно **олеофільними** та **олеофобними**). Оскільки міжмолекулярна взаємодія залежить від властивостей речовини та природи оточуючої рідини, ліофільні щодо однієї рідини речовини можуть бути ліофобними щодо іншої. Ліофільні речовини добре змочуються відповідною рідиною, набухають (або розчиняються) в ній, ліофобні — наплавля. Величина Л. та л. кількісно характеризується т. з. крайовим кутом змочування, теплою набухання (або розчинення). На Л. та л. речовин можна впливати, модифікуючи їхню поверхню (напр., в результаті адсорбції поверхнево-активних речовин); цю властивість використовують у техніці для поліпшення змочуваності (просочуваності) матеріалів (**ліофілізації**) або для запобігання їхнього змочування (**ліофобізації**).

М. В. Товбін.

ЛІПАЗИ (від грец. *lîpos* — жир) — ферменти класу **гідролаз**; каталізують реакції **гідролізу** гліцеридів, у тому числі тригліцеридів, з утворенням **гліцерину** та **жирних кислот**. У людини і тварин Л. виявлені в секреті підшлункової залози (панкреатична Л.), в стінках кишечника (кишкова Л.), в плазмі крові (ліпопротеїдліпаза) та ін. Л. поширені також у насінні й вегетативних органах рослин, в мікроорганізмах. Л. застосовують у фармакології, харч. та шкіряній пром-сті тощо.

ЛІПАРІТ (за назвою Ліпарських о-вів в Італії) — вишляна гірська порода, за хім. складом тотожна **граніту**. Характеризується склоподібною або приховано кристалічною структурою. Має **окраплені** кварц, польового шпату, плапоклазу, рідше — слюди. Л. поширений у вулканічних областях; трапляється у вигляді застиглих лавових потоків, вулканічних куполів тощо. Використовують у буд-ві та для покриття доріг.

ЛІПАТОВ Юрій Сергійович (п. 10.VII 1927, м. Іваново) — укр. рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953. У 1949 закінчив Моск. нафтовий ін-т. З 1964 працює в Ін-ті хімії високомол. сполук АН УРСР (з 1965 — дирек-

тор). Осн. наук. праці — в галузі фізико-хімії полімерів. Розробив теор. уявлення про механізм взаємодії полімерів з наповнювачами неорганічної та органічної природи; розвинув нові уявлення про механізм міжфазних явищ у полімерних композиційних матеріалах, у т. ч. на основі сумішей полімерів з урахуванням термодинаміки сумісності та колоїдно-хім. процесів. Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1980.

ЛІПІДИ (від грец. *lîpos* — жир та *êîdos* — вигляд) — жироподібні речовини, що входять до складу всіх живих клітин і відіграють важливу роль в їх організації та **метаболізмі**. Л. по-різному розчинні в органічних розчинниках і, як правило, нерозчинні у воді. Л. — один з осн. структурних компонентів **мембран біологічних**; беруть участь у передаванні **імпульсу нервового**, в **секреції**, м'язовому скороченні, **рецепції**, утворенні міжклітинних контактів, активному транспорті іонів та **метаболіті** тощо. Крім того, Л. створюють енергетичні резерви в клітині і виконують захисні (водовідштовхуючі, термоізоляційні та ін.) функції у тварин, рослин і мікроорганізмів. Л. входять до складу деяких складних білків (**ліпопротеїдів**). За особливостями хім. будови Л. поділяють на кілька класів. До простих Л. відносять **жири** (тригліцериди та ін. нейтральні гліцериди), **воски** (ефіри **жирних кислот** та **жирних спиртів**) і **ліоділі** Л. (ефіри **жирних к-т** та етиленгліколю або ін. двоатомних **спиртів**). До складних Л. відносять **фосфоліпіди** (дебільшого похідні фосфогліцеридів) та **гліколіпіди** (Л., що містять залишки сахарів). Молекули складних Л. містять також залишки **гліцерину** (гліцеринфосфатиди) або **сфінгозину** (сфінголіпіди). **Жири к-т**, що входять до складу Л., містять звичайно парне число атомів вуглецю (від 12 до 22). До Л. відносять і деякі речовини, які не є похідними жирних к-т (**стероїди**, **убіхінони**, деякі **терпени**). В організмі Л. піддаються гідролітичному розщепленню **ліпазами** з наступним окисленням жирних к-т та виділенням енергії, що використовується для утворення АТФ (див. **Аденозинфосфорні кислоти**, **Окислення біологічне**). Здатність фосфоліпідів утворювати біомолекулярні плівки, що своєю структурою схожі на біологічні мембрани, широко використовується для створення штучних моделей, на яких можна відтворити деякі мембранні процеси.

Літ.: Маркман А. Л. Хімія ліпідів, в. 1—2. Ташкент. 1963—70; Лешинджер А. Біохімія. Пер. с англ. М., 1974; Кейтс М. Техніка ліпидології. Пер. с англ. М., 1975.

ЛІПІНСЬКИЙ (Lipinski) Кароль Юзеф (30.X 1790, Радзін — 16.XII 1861, Вірліа, тепер Зборівського р-ну Тернопільської обл.) — польс. скрипаль і композитор. З 1810 — капелмейстер Львів. опери. Гастролював у країнах Зх. Європи; 1819—27 й 1834—39 виступав у Росії (зокрема на Україні — Київ, Кам'янець-Подільський, Кременець). В 1829 — 34 жив у

Львові, де опрацював для голосу і фортепіано мелодії збірки «Польські й русинські пісні галицького люду», виданої 1833 В. Залеським. В 1839—59 працював у Дрездені. Л. є автором муз. обробок пісенного зб. «Українські пісні Тимка Падурі» (1844), 2 комічних опер, творів для скрипки (в т. ч. 4 концертів, варіацій, фантазій, танців тощо). У творах Л. використано укр. нар. мелодії.

ЛІПЛЕННЯ — створення скульптури з м'яких (глина, пластилін) пластичних матеріалів. Один з первинних, осн. процесів роботи скульптора, за допомогою якого виконуються **ескізи** і **моделі**. Л. — одна з форм худож. виховання.

ЛІПЛЯВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — слов'янський курганий могильник в урочищі Бобрик поблизу с. Ліплявого Каніського р-ну Черкас. обл. Досліджувався 1906, 1913—14 і 1949; розкопано 79 курганів. У кожному кургані виявлено по одному похованню, переважно в ямах. З поховань знайдено уламки гончарного посуду, залізні ножі, сокири, залишки дерев'яних відер, піхов для ножа, прикраси. В одному з поховань знайдено срібну монету кн. Володимира Святославича. Л. м. вважають місцем поховання різноплеменною залозі часів Київської Русі.

ЛІПМАН (Lipmann) Фріц Альберт (п. 12.VI 1899, Кенігсберг) — амер. біохімік, член Нац. АН США (з 1950). В 1924 закінчив Берлін. ун-т. В 1939 емігрував до США. З 1957 працює в Рокфеллерівському ін-ті (тепер Рокфеллерівський ун-т). Осн. праці — з питань **обміну речовин** у клітині, **біосинтезу** білків, активації сульфгідрильних груп. Виділив і дослідив хім. структуру і біол. роль **коферменту А**. Нобелівська премія, 1953.

ЛІПНИНА — архітектурні деталі, прикраси та скульптурні вироби (фігурні, орнаментальні), якими прикрашають фасади й інтер'єри споруд. Виготовляються з гіпсу, пап'є-маше, бетону, кам'яного литва та ін. матеріалів.

ЛІПОЇДИ (від грец. *lîpos* — жир та *êîdos* — вигляд) — застаріла назва жироподібних речовин природного походження, які тепер, як і **жири**, прийнято позначати терміном **ліпіди**.

ЛІПОМА (від грец. *lîpos* — жир та *bûma* — пухлина), **жировик** — обмежена доброякісна пухлина, що розвивається з жирової тканини. Звичайно виникає у підшкірній клітковині, сальнику, брїжі, на шні, спині тощо. Іноді досягає значних розмірів. Зрідка спостерігаються множинні Л. Порухень функцій організму Л., як правило, не спричинює.

ЛІПОПРОТЕЇДИ, **ліпопротеїни** — комплекс **білків** і **ліпідів**. Містять звичайно як полярні, так і нейтральні ліпіди, а також **холестерин** та його ефіри. Л. входять до складу **цитоплазми** і всіх структурних елементів клітин тваринних і рослинних організмів, у вільному стані виявлені у плазмі **крові**. Л. відіграють важливу роль у регуляції проникності клітинних мем-

Ю. С. Ліпатов.

Ж. Е. Ліотар. Школадниця. Пастель. 1745. Дрезденська картинна галерея.

Лірові. Морська миша.

бран (див. *Проникистість біологічних мембран*); є транспортною формою ліпідів в організмі. Л. різняться ліпідним складом, співвідношенням у них ліпідів і білка. За електрофоретичною рухомістю Л. плазми крові поділяють на α -Л. (середня маса їхніх часточок — приблизно 300 тис. дальтон, містять 40—70% ліпідів) і β -Л. (середня маса їхніх часточок — приблизно 10 млн. дальтон, вміст ліпідів — 80—90%). О. М. Рожманова.

ЛІПСІ (нім. *Lipsi*, від лат. *Lipsia* — Лейпциг) — сучасний балетний танець з характерним синхронним ритмом. Муз. розмір 3/2. Створений в НДР.

ЛІПСКОМ (Ліпскомб; *Lipscomb*) Уільям Нанн (н. 9.XII 1919, Клівленд, шт. Огайо) — амер. хімік, член Нац. АН США й Амер. академії мистецтв і наук. Вивчав у уні-т. Кентуккі та в Каліфорнійському технологічному ін-ті. Осн. праці — в галузі хімії гідридів бору. Розробив теорію трицентрових зв'язків (в застосуванні до гідридів) й топологічну теорію, яка дає можливість передбачити будову ще не відкритих гідридів бору. Нобелівська премія, 1976.

ЛІРА (грец. *lira*) — сузір'я Пн. піквулі зоряного неба. Зоря *Вега* (0,03 візуальної зоряної величини) — найяскравіша зоря не тільки Л., а й Пн. піквулі неба. Видно на всій території СРСР навесні, влітку й восени (найкраще — в липні та серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

ЛІРА (італ. *lira*, від лат. *libra* — римський фунт) — 1) Грошова одиниця Італії, поділяється на 100 *центазімо*. За курсом Держбанку СРСР на серпень 1980 10 000 Л. дорівнюють 7,65 крб. 2) Грошова одиниця Туреччини, поділяється на 100 *курушів* (піастрів). За курсом Держбанку СРСР на серпень 1980 100 Л. дорівнюють 0,82 крб.

ЛІРА (грец. *lira*) — 1) Давньогрец. струнний щипковий муз. інструмент. Попередниця *кіфари*, близька до неї будовою. Схематичне зображення Л. є емблемою музики. 2) Середньовічний однострунний смичковий муз. інструмент з корпусом грушоподібної форми. 3) Багатострунний смичковий муз. інструмент, поширений в Італії в 16—17 ст. Зовні нагадувала скрипку. 4) Різновид *гітари* (гітара-Л.) з корпусом, подібним до давньогрецької Л. Сконструйована у Франції, поширилась у Росії з 30-х рр. 19 ст. 5) Кавалерійська Л. — металофон: набір металевих пластинок, підвішених до рами у формі ліри, прикрашеної кісьями хвостами. Грали на ній колоталом. 6) Колісна Л. — нар. струнний муз. інструмент. В дерев'яному корпусі човниково-або 8-подібної форми встановлено колесо, яке через отвір у деці торкається струн; обертаючись за допомогою ручки, воно примушує звучати струни (2—3, з яких одна веде мелодію — співзвуччя, інші звучать у квінту й октаву). Висота звука змінюється за допомогою клавирного механізму. Під назвою органіструм була поширена в середньовіччі в багатьох народів Зх. Європи, в Росії — з 15—

16 ст. (на Україні наз. також — *риля*, *риле*, а виконавці на ній — *лірниками*). В рад. час Л. вдосконалено, сконструйовано сім'ю Л. — сопрано, тенор, баритон. 1. Складар сконструював 9-струнну Л. з баяновою клавіатурою, на якій можна грати акордами. Застосовується в оркестрах укр. та білорус. нар. інструментів. 7) Деталь роюлю для кріплення педаль.

Лит.: Лисенко М. В. Народні музичні інструменти на Україні. К., 1955; Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. К., 1967.

ЛІРІДИ — метеоритний потік з радіантом у сузір'ї Ліри. Пов'язаний з кометою 1861 І. Спостерігається щороку бл. 21 квітня. Вперше спостерігали китайці 687 до н. е. У 1803, 1922 та 1958 потік Л. став причиною густого зоряного дощу. Тепер він ослаб.

ЛІРИКА (від грец. *lyrikos* — ліричний) — один з трьох родів художньої л-ри. На відміну від *епосу* й *драми* Л. відтворює життя шляхом безпосереднього вираження почуттів, думок і переживань автора (або персонажа), громадян, і філософ, пошуків. «Як предмет ліричного зображення душа людини безкінечна» (І. Франко). Ліричні твори звичайно пишуться віршами, бо підвищена емоційність Л. вимагає стислої виразної форми, максимального смислового навантаження слова. У процесі істор. розвитку Л. склалися її жанрові види й різновиди. Класифікація їх здійснюється за ознаками сталої єдності змісту та віршової форми (*сонет, станси, рондель, рубаї, тріолет* та ін.) або зв'язку з ін. видами мистецтва, напр., з музикою (*пісня, романс, елегія*), або за функціональним призначенням та ідейно-тематичним змістом творів (*ода, послання, похвала; інтимна, громадянська, пейзажна, філософська та ін. Л.*). Джерела Л. — нар. пісні. У Стародавній Греції Л. представлена творами Сафо, Анакреонта, в Римі — Катутла, Овідія, в кит. л-рі — Лі Бо, Ду Фу (8 ст.), в перс. — Омара Хайяма (11—12 ст.), Сааді (12—13 ст.). Видатні поети Відродження в Зх. Європі — Петрарка (Італія), У. Шекспір (Англія). У 18—19 ст. Л. досягла високого розвитку в творчості Й. В. Гете, Ф. Шіллера, Г. Гейне (Німеччина), Леопарді (Італія), А. Мюссе, П. Верлена (Франція), А. Міцкевича (Польща), Е. М. Рільке (Австрія). Революц. полії 20 ст. відбилися у поезії Пабло Неруді (Чилі), Гарсія Лорки (Іспанія), Назіма Хікмета (Туреччина), Н. Гільєна (Куба). Рос. ліричну поезію творили В. Жуковський, О. Пушкін, М. Лермонтов, М. Некрасов, О. Блок та ін. Розвинувшись з нар. пісні, укр. Л. розквітла в творчості поетів-романтиків Є. Гребінки, М. Петренка, В. Забіли, М. Шашкевича та ін. Найвищою рівня укр. Л. досягла в «Кобзарі» Т. Шевченка, творчості І. Франка, Лесі Українки. Вагомий внесок у розвиток укр. Л. зробили Ю. Федькович, М. Старицький, П. Грабовський, І. Манжура та ін. Серед визначних творців укр. рад. Л. — П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, М. Бажан, А. Малишко, Л. Перво-

майський, І. Драч, Б. Олійник, Л. Костенко. Високі зразки Л. створили рос. рад. поети В. Маяковський, С. Есенін, О. Твардовський, білорус. — Я. Купала, Я. Колас, груз. — Г. Леонідзе, Г. Табідзе, поети ін. рад. республік.

Лит.: Белинский В. Г. Разделение поэзии на роды и виды. В кн.: Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. т. 5. М., 1954; Франко І. Із секретів естетичної творчості. К., 1969; Шаховський С. М. Лірика і лірики. К., 1969; Фролова К. П. Розвиток образної свідомості в українській радянській ліриці. (1917—1967). Дніпропетровськ, 1970. Г. К. Сидоренко.

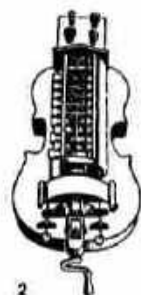
ЛІРІОДЕНДРОН — листопадне дерево родини магнолієвих. Те саме, що й *тольняне дерево*.

ЛІРНИКИ — народні співці й музиканти, що супроводять свій спів грою на лірі. Починаючи з 15 ст. Л. були на Україні, в Білорусії, Росії, Польщі, Литві, Молдавії. На Україні (на Поділлі, Волині, Київщині, на Зх. Україні тощо) в селах існували ліричні школи, де навчалися переважно сліпі юнаки. Навчання тривало здебільшого 6 років. У репертуарі укр. Л. були церковно-моралізаторські *канти й псалми*, укр. нар. пісні, передусім жартівливі й сатиричні, а також істор. пісні *й думи*. Лірники-професіонали об'єднувалися у спільні *з кобзарями (бандуристами)* цехи, братства, вони мусили знати спец. *арго* — умовну мову своєї професії. Л., як і кобзарі, часом зазнавали переслідувань з боку реакційної влади. Відомими Л. були І. Скубіл, Ю. Зозуля, А. Никоненко, А. Гребінь, А. Скоба та ін. Л. демонстрували своє мистецтво на 12-му археол. з'їзді в Харкові 1902, на Респ. нараді кобзарів та лірників 1939, на Всесоюзній нараді з вивчення епосу сх. слов'ян 1955 та ін. За радянського часу лірники виступали іноді в ансамблях та в оркестрах укр. нар. інструментів.

Лит.: Студинський К. Лірники. Львів, 1894; Маслов С. Лірники Полтавської й Чернігівської губерній. «Сборник Харьковского историко-филологического общества», 1902, т. 13; Кирида Б., Омеляченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980. М. П. Полотай.

ЛІРОВІ, піскарки, морські миши (*Callionymidae*) — родина риб ряду *акантоподібних*. Тіло довж. до 35 см, голе, яскраво забарвлене, червоні плавці розташовані перед грудними. Відомо 9 родів і бл. 45 видів. Поширені в прибережній смузі морів помірного і тропічного поясів. В СРСР, у Чорному морі, — 3 види: морська миша, або бура піскарка (*Callionymus festinus*), мала морська миша, або сіра піскарка (*C. belenus*), морська миша-ліра, або смугаста піскарка (*C. lyra*). Нерест влітку, ікра пелагічна. Живляться дрібними безхребетними. Потурбовані риби швидко закопуються в ґрунт. Л., с. 183.

ЛІРО-ЕПІЧНИЙ ТІП — вид літературно-художнього твору, в якому поєднуються родові ознаки *епосу* (сюжетно-розповідний виклад) і *лірики* (емоційне вираження переживань переважно у віршовій формі). До осн. ліро-епічних жанрів належать роман у віршах, *поема, балада, ода* та ін.

Ліри:
1 — стародавня грецька; 2 — колісна.

Лірохвіст *Menura superba*.

Площа лісів на території великих регіонів СРСР (1960—70 рр.)

Регіон	Вкрита лісом площа, млн. га
Європейсько-Уральський (включаючи Кавказ)	178,3
Сибір і Далекий Схід	551,7
Середньовізантський республіки і Казахстан	16,8

ЛІРОХВІСТ (Меніга) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Відносно великі птахи (довж. тіла до 38 см, маса до 800 г), схожі на фазанів. Оперення бурувато-коричневе. Живуть у лісах з густим підліском. Полігामी (див. *Полігамія* в біології). Під час токування самці розправляють хвіст, що стає схожим на ліру (звідси й назва Л.). Самка раз на рік відкладає одне яйце в гніздо у вигляді кулі з бічним ходом; насиджує 6–7 тижнів. Пташенята вилуплюються сліпими, неопереними. Живляться Л. наземними та ґрунтовими безхребетними, а також рослинними кормами. 2 види, поширені лише у пд.-сх. Австралії. Нечисленні. Викопні рештки невідомі.

ЛІС — один з основних типів рослинності, в якому головну роль відіграють *деревя* і *чагарники*. За різноманітністю будови, силою дії на навколишню природу Л. є найскладнішим і найпотужнішим рослинним угрупованням. Він впливає на гідрологічний і кліматичний режим місцевості, ґрунтоутворення, *флору* й *фауну* тощо. Л. є важливим акумулятором живої речовини на планеті, утримує в *біосфері* ряд хім. елементів і воду (див. *Водоохоронні ліси*). При вирощуванні Л. на значних площах прискорюється *кругообіг* речовин біологічний. За складом розрізняють чисті (з однією деревною породою) і мішані Л. (з кількома деревними породами), *листяні* (див. *Листопад*) і *вічнозелені* Л. (див. *Вічнозелені рослини*). За структурою Л. поділяють на *однорядні*, *дворядні* і т. д. (див. *Ярусність*). В Л. зустрічається позарослина рослинність (*вишки рослини* та *лялячі рослини*); мохи, лишайники, гриби та водорості займають властиві їм *екологічні ніші*. Залежно від геогр. широти виділяють кілька *лісових зон*. Пн. межа поширення Л. проходить у Пн. півкулі по пд. краю *тундри*. Зникання Л. при переході до посушливої зони пов'язане з нестачею вологи, проте своєрідні Л. властиві і пустелям (напр., *саксаульники* Серед. Азії). Найбагатші за видовим складом Л. вологих тропіків. На тропічних морських узбережжях зустрічаються *мангрові ліси*. Гірські Л. від-

значаються *висотною поясністю*. Різноманітність Л. залежить і від едафічних (ґрунтових) умов і ступеня зволоження ґрунту. На суглинкових ґрунтах поширені *дубови*, *бучини* та *смеречини*, на пісках та на скелях — *бори-сосняки*, на перехідних за родючістю ґрунтах — *прості субори* (сосна з дубом) і *сугрудки* (сосна з дубом, грабом, липою, кленом). Л. запобігає стіканню води по поверхні ґрунту, сприяє рівномірному живленню джерел і річок протягом року, створює сприятливі мікрокліматичні умови для життя рослин і тварин. Саме тому у пд. районах, зокрема на Пд. Україні, створюють *палезахисні лісові насадження*. Заліснюють яри, балки (*ярозакріплювальні насадження*), піски (*піскозакріплювальні насадження*), щоб припинити ерозійні явища. Тривале існування Л. забезпечується зміною поколінь дерев. При незадовільному природному *відновленні лісу* застосовують його штучне відновлення (див. *Лісові культури*, *Лісорозведення*). За віком Л. розрізняють: *молодіяк* (перші 20 рр.), *жердинник* (21–40 рр.), *середньовіковий* (41–60 рр.), *достигаючий* (61–80 рр.), *стиглий* (81–100 рр.), *перестиглий* Л. (понад 100 рр.). У Л. відбувається систематичне відмирання дерев. Природне зріджування Л. регулюють ще й за допомогою рубок догляду. Л. вкривають бл. 30% суші Землі, вони є на всіх материках, крім Антарктиди. На Україні під лісом зайняті значні площі. Найбільша лісистість — у Карпатах і на Поліссі, менша — в Лісостепу та в гірському Криму, ще менша — в Степу (див. *Лісові ресурси*). В дореволюційний період значну частину Л. було знищено. Після Великої Жовтні, соціалістич. революції здійснено велику програму відновлення Л. і розширення їхніх площ. Див. також *Лісознавство*, *Лісівництво*, *Лісове господарство*, *Лісова промисловість*, *Лісове законодавство*, *Охорона природи*. Д. див. на окремому аркуші, с. 448–449.

Лит.: Погребняк П. С. Роль лісу в природі і в сільському господарстві. К., 1948; Морозов Г. Ф. Ученне о лесе. М.—Л., 1949; Цепляков В. П. Леса СССР. М., 1961; Погребняк П. С. Общее лесоводство. М., 1968; Генсирук С. А. Леса Украины. М., 1975.

ЛІСАБОН — столиця Португалії, головний політ., екон. і культур. центр країни. Центр істор. обл. Ештремадура та округу Лісабон. Значний порт на правому березі естуарію р. Тежу за 15 км від узбережжя Атлантичного ок. Важливий залізнич. вузол і транзитний аеропорт міжнар. значення (Портела). Бл. 1,5 млн. ж. (1978, з передмістями). Виник як гол. поселення племені лузітан (див. *Іберія*). В 2 ст. до н. е. завойований Старод. Римом, у 6 ст. — *вестготами*, у 8 ст. — арабами. З 1147 — у складі Португ. королівства. З 1256 — столиця д-ви. З 1581 — під владою Іспанії. Центр повстання 1640, що відновило незалежність Португалії. Зруйнований землетрусом 1755. В 1807–08 окупований франц. військами. Л. — центр революції 1820, 1910, антифашист.

революції 1974. В Л. та його передмістях працюють численні підприємства металург., маш.-буд. і металообробної (суднобудування і судноремонт, вагонобудування, виробн. металомісткого та електротех. устаткування тощо), хім. (у т. ч. виробн. синтетичного каучуку та фарм. виробів), нафтопереробної, склоробної, фарфорової, деревообр. пром-сті. Значного розвитку набули текст., швейна та ін. галузі, пов'язані з виробн. товарів широкого вжитку. В Л. зосеред-

жені правління гол. монополістичних об'єднань і торг. фірм країни, великі банки, правління іноз. компаній. Лісабонський та Католицький ун-ти, Тех. ун-т, Військ. академія, Вища школа красних мистецтв, Нац. академія музики та ін. навч. заклади. Ряд н.-д. установ, у т. ч. Лісабонська академія наук, Португ. академія історії, Муз. академія, Музей: Етнографіч. заморських територій, археологічний, військ., Нац. старовин. мистецтва, Музей міста та ін. Театри. Серед архіт. пам'яток Л.: залишки рим. мурів, що входять в араб. фортецю (9 ст.); з 14 ст. — замок Сан-Жоржі, романський собор (1160–86, 14 ст.), готичний монастир кармелітів (1389–1423, арх. Гоміш Мартінш та ін.; тепер — Археол. музей), королівський палац (перебуд. в 16 ст., арх. Д. ді Арруда і Ф. Терці), палац Ажула (з 1802, арх. Ф. К. Фабрі).

ЛІСГОСПЗАГ — підприємство лісового г-ва, що здійснює комплекс лісгосп., лісокультурних та лісозаготівельних робіт, а також первинну переробку деревини. Л. створені 1959 шляхом об'єднання лісгоспів та ліспромгоспів. Завдання Л. — забезпечувати розширене відновлення і всебічне використання лісу, удосконалювати

Лісабон. Костьол Санта-Марія ді Белен. 16 ст. Архітектор Бойтас та ін.

Площа лісів і лісистість на континентах або в країнах світу (1978)

Континент, країна	Вкрита лісом площа, млн. га	Лісистість, %
СРСР	791,6	33
в т. ч. УРСР	8,3	13,6
Європа (без СРСР)	138	29
Пів. Америка (на Пів. від Мексики)	710	38
Країни Латинської Америки	794	39
Азія (без СРСР)	519	19
Африка	700	24
Австралія і Океанія	92	11
Весь світ	бл. 3745	29

способи ведення лісового господарства, його техніку і технологію, підвищувати культуру лісгосп. виробн., посилювати гідрологічний, кліматичний та ін. позитивні впливи лісу. Площа лісу, що входить до Л., — від 4 до 90 тис. га. У зоні Полісся пересічна площа Л. становить 40 тис. га, у Криму — 28 тис. га, в Степу — 18 тис. га, в Лісостепу — 26 тис. га. В складі Л. є лісництва (від 2 до 10), підприємства по переробці лісової рослинної сировини (одержують живицю, смоли тощо). Л. мають підсобні галузі с. г.: рільництво, тваринництво, садівництво, рибне г-во, бджільництво. На території Закарп., Чернів., та Івано-Фр. областей замість Л. створено лісокомбінати.

С. А. Генсірук.

ЛІСЕНТ — розмінна монета Лесото, дорівнює 1/100 малоти.

ЛІ СИСЮНЬ, Цзянь-цзянь (651—716) — кит. живописець. Засновник (разом з сином Лі Чжаодао) «графічного» пейзажу періоду Тан (7—10 ст.). Твори: «Палац Цзючунгу» (Музей Гугун, Пекін), «В час заходу сонця», Дунбейський музей, Шеньян), «Палац біля річки з вітрильником».

ЛІСІВКА — колишня (до 1963) назва м. Українська Донец. обл. УРСР.

ЛІСІВНИЦТВО — 1) Галузь рослинництва, що займається вирощуванням лісу для одержання деревини, ін. продуктів лісу та використання його за захисними, водорегулюючими, лікувально-оздоровчими, естетичними цілями. 2) Наука про природу, методи вирощування й поліпшення лісу, підвищення його продуктивності. Поділяється на лісознавство (вчення про природу лісу) та власне Л., що розробляє техніку і технологію вирощування лісу в різних природних та виробничо-екоп. умовах. Як навч. дисципліна Л. включає загальне Л. (вивчає біологію й типологію лісу, взаємодію між лісом і навколишнім середовищем, розглядає методи й техніку природного відновлення лісу та догляду за ним, а також способи використання й охорони лісу) і курс *лісової культури*. Л. займається поліпшенням природних *дерево-станів* і створенням штучних насаджень, теорією й практикою рубок гол. користування й рубок догляду (див. *Рубки лісу*). В Л. відбулася географічна диференціація. Сформувався Л. тайгове, степових та лісостепових районів, гірське, субтропічне і тропічне. В СРСР наук. проблеми Л. розробляються в н.-д. ін-тах та вищих навч. закладах лісового г-ва, лісових вузах, на лісових дослідних станціях.

С. А. Генсірук.
ЛІСІЯ (грец. Λοισία; 459—380 до н. е.) — афінський логограф. Автор понад 200 промов, написаних на замовлення (до нашого часу дійшло бл. 40). Промови Л. є зразком грец. прози, містять унікальні відомості з політ., соціально-екоп. історії, зовн. політики та побуту Афін.

ЛІСІП (Λοισίππος; н. в Сікіоні, ймовірно, у 1-му — п. в останньому десятиріччі 4 ст. до н. е.) —

давньогрец. скульптор, представник пізньої класики. Був придворним художником Александра Македонського. Твори Л. не збереглися, про них дають уявлення описи античних авторів і рим. копії. Створив статуї атлетів («Агії», «Апоксімен»), Зевса в Таренті, Геліоса з колісницею на о. Родос, алегоричну фігуру Кайроса в Олімпії, численні зображення Геракла та його подвигів (зокрема, т. з. «Геракл Фаризький») та ін. В портретах Александра Македонського, Евріпіда та ін. Л. передав їхні індивідуальні риси. Творчість Л. мала великий вплив на формування скульптури епохи елінізму (див. *Еліністична культура*). Іл. див. також до статей *Геракл*, т. 2, с. 536; *Гермес*, т. 3, с. 6.

Лит.: Вальдгауер О. Ф. Лисипп. Пер. с нем. Берлін, 1923.

ЛІСІЦІАН Павло Герасимович [н. 24.X (6.XI) 1911, Владикавказ, тепер Орджонікідзе] — рос. та вірм. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1956). Член КПРС з 1949. В 1930—32 навчався в Ленінгр. консерваторії, в 1935—37 — соліст Ленінгр. Малоого оперного театру, 1937—40 — Вірм. театру опери та балету, 1940—66 — Великого театру СРСР. Партії: Ельський, Онгін, Мазепа, Роберт («Пікова дама», «Євгеній Онгін», «Мазепа», «Іоланта» Чайковського), Жермон («Травіата» Верді), Ескамілья («Кармен» Бізе), Тугул («Алмат» Спендіарова). В 1967—73 — викладач Єреванської консерваторії (з 1970 — професор). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

ЛІСНІЦТВО — виробничо-тер. одиниця в лісовому г-ві. Входить до складу *лісгоспозу*, а в Закарп., Чернів. та Івано-Фр. областях — до складу *лісокомбінату*. На Поліссі середня площа Л. (тис. га) становить 6, 8, у Криму — 6,2, Степу — 3,3, Лісостепу — 5,2, в Карпатах — 5—12. Л. забезпечує догляд за лісом і його охорону; сіяв і садіння лісу; вирощування сировинного матеріалу в розсадниках; захист лісу від шкідників, хвороб та пожеж; провадить підготовку спільного лісу (див. *Спільний ліс*) до рубання; сприяє природному лісовідновленню; регулює побічне користування в лісі; виготовляє шпалети, шпукатурну драпку тощо. Нерідко в Л. провадять також роботи по осушуванню заболочених лісів, залісненню пісків, крутих схилів та ярів.

С. А. Генсірук.

ЛІСОВА ПІДСТІЛКА — шар з опалого листя, хвої, гілок, кори та ін. рослинних решток, що вкриває поверхню ґрунту в лісових насадженнях. Л. п. відіграє важливу роль у ґрунтовірних процесах і розвитку лісу. В Л. п. концентруються поживні речовини (азот, фосфор, калій, магній тощо). Л. п. зберігає вологу лісового ґрунту, перешкоджає його розмиванню (див. *Ерозія ґрунту*) і мех. ушкодженню. Від наявності Л. п. залежить водний і повітряний режим лісових ґрунтів і лісорослинні властивості. В Л. п. є багато живих організмів, які беруть участь у ґрунтоутворенні (бактерії, гриби, дошві черви та ін.). Пошкодження

або знищення Л. п. завдає великої шкоди лісовим насадженням.

С. Ю. Дудко.

ЛІСОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — сукупність галузей пром-сті, підприємств яких здійснюють заготовку деревини та її комплексну механічну, хіміко-мех. й хім. обробку і переробку. До складу Л. п. входять лісозаготівельні та лісообробні виробн. Лісообробні, в свою чергу, поділяються на деревообробні, целюлозно-паперові, лісохім., гідролізі, сульфатно-спиртові та дубильні виробництва. Продукція Л. п. широко застосовується в нар. г-ві. Осн. галузями Л. п. є *лісозаготівельна промисловість* та *деревообробна промисловість*. Значне місце в структурі Л. п. займає *целюлозно-паперова промисловість*. Розвинулися *лісохімічна промисловість* і *гідролізна промисловість*. Див. також *Меблева промисловість*, *Дубильноекстрактивна промисловість*.

Б. Я. Закожов.

ЛІСОВЕ ГОСПОДАРСТВО — галузь виробництва, яка займається відтворенням та підвищенням продуктивності лісів, охороною їх від різних пошкоджень, а також організацією, впорядкуванням і використанням *лісових ресурсів*. Гол. завданням соціалістич. Л. г. — організація раціонального використання лісових ресурсів для задоволення потреб нар. г-ва в деревині та ін. лісовій продукції (живиці, плодів, соки тощо) на основі держ. планів та збереження лісів як найважливішого компонента *біосфери* в інтересах людства. Важливе значення в Л. г. має переробка лісових відходів і малоцінної деревини, прижиттєве використання *дерево-станів*, охорона й відтворення мисливської фауни. Характерною особливістю Л. г. в дореволюц. Росії, а т. ч. на Україні, була хвилястка експлуатація лісу в гонитві за прибутками, особливо в районах розвинутої пром-сті, поблизу міст, а-ць та ринків збуту лісових матеріалів. Зокрема, в центр. і зах. районах України площа лісів з 1814 по 1914 скоротилася на 30,5%. Заг. лісовкрита площа СРСР становить 791,6 млн. га (1978). Осн. площі лісів зосереджені в Сибіру, на Далекому Сході, на Пн. і Пн. Сх. країни. Після перемоги Великого Жовтня всі ліси Росії були оголошені держ. власністю, в перших декретах Рад. влади та в багатьох законодавчих актах були визначені основи Л. г. (див. *Лісове законодавство*, *Лісовий кодекс УРСР*). В 1943 ліси СРСР поділено за нар.-госп. значенням на 3 групи: 1) ліси держ. заповідників, ґрунтозахисні й водоохоронні; 2) ліси густонаселених пром. районів; 3) ліси пром. значення лісних районів. Цей розподіл став однією з важливих основ диференційованої організації Л. г. країни. Ліси УРСР належать до 1 та 2-ї груп. В розвитку лісового г-ва СРСР визначилися 4 осн. напрями: промислово-сировинний, захисно-промисловий, захисний та полезахисний. Для лісового г-ва УРСР характерні захисно-промисловий, захисний та полезахисний напрями. За роки Рад. влади Л. г. республіки перетвори-

Лісіпп. Постаць юнака (т. з. Ідоліно). Бронза. Археологічний музей, Флоренція.

лося на високорозвинуту галузь нар. т-ва. Проведено велику роботу щодо відновлення розладнаних і знецінених лісів і створення нових лісових масивів. Лісовий фонд УРСР на 1.1.1978 становив бл. 10,0 млн. га, в т. ч. лісовкрита площа — 8,3 млн. га, лісистість — 13,8%. Сприятливі лісорослині умови дають можливість вирощувати високопродуктивні насадження цінного породного складу. Україна посідає одне з перших місць в СРСР щодо вирощування дубових насаджень (див. *Дуб*); велике значення мають букові ліси (див. *Бук*). Головним завданням лісового г-на УРСР є *лісозарозведення* та *лісовідновлення*. За роки Рад. влади в республіці посаджено 5,3 млн. га лісів і захисних лісонасаджень. Велика увага приділяється створенню насаджень з швидкорослих і технічно цінних деревних порід (горіхоплідних, топольних тощо). Одним з важливих заходів, спрямованих на вирощування високопродуктивних насаджень необхідного породного складу й деревини високої якості, є рубки догляду за лісом (див. *Рубки лісу*). В республіці здійснюються роботи щодо реконструкції малоцінних насаджень, відновлення дібров, захисту лісу від шкідників і хвороб, охорони його від пожеж. Проводяться лісомеліоративні роботи, особливо по закріпленню ярів, пісків, берегів водойм. У Л. г. України значне місце посідають ін. види користування лісом, зокрема підсочування. Велика увага приділяється питанням інтенсифікації Л. г., спрямованої на поліпшення методів ведення лісогосп. виробництва. В 1979 лісозаготівельні роботи на Україні було механізовано на 100%, рубки догляду за лісом — на 79%, лісокультурні роботи — на 70–90%. Осн. виробничі підприємства Л. г. — *лісгоспзаста* та *лісокомбінати*. В 1979 в республіці працювали 220 лісгоспзастів і лісомеліоративних станцій. Наук. питання Л. г. в УРСР розробляють *Лісового господарства* і *аеролісомеліорації* науково-дослідний інститут імені Г. М. Вісоцького в Харкові, його Карпатський філіал та 12 н.-д. станцій, Рада по вивченню продуктивних сил АН УРСР, кафедри Укр. с.-г. академії, *Львівського лісотехнічного інституту* та ін. установ.

Літ.: Генсірук С. А., Бондар В. С. Лісові ресурси України, їх охорона і використання. К., 1973; Лес в современном мире. М., 1978; Проблемы повышения эффективности и качества лесопромышленного производства. М., 1978.

ЛІСОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини щодо забезпечення комплексного використання, охорони, планомірного відтворення й підвищення продуктивності лісу. Спрямоване на задоволення потреб нар. г-ва і населення, а також на посилення водоохоронних, захисних та ін. корисних природних властивостей лісів, охорони прав підприємств, орг-цій, установ і громадян, зміцнення *соціалістичної законності* в галузі лісових відносин. Основним положенням у Л. з. є конституційне

положення, що ліси є *державною (загальнонародною) власністю*. Принцип держ. власності на ліси в Л. з. встановлено в ленінському *Декреті про землю*. Першим загальною актом Л. з. в Рад. країні був Декрет про ліси, підписаний В. І. Леніним 27.V.1918; в УРСР введено декретом Раднаркому України від 26.II.1919.

У 1923 був затверджений лісовий кодекс РРФСР. У 1923 ВУЦВК прийняв «Закон про ліси УРСР». З окремих питань Л. з., що мають союзна значення, є постанови Ради Міністрів СРСР, зокрема «Положення про колгоспні ліси» від 4.III.1968. Значна кількість таких актів видається союзними республіками. Урядом УРСР прийнято ряд нормативних актів по *лісокористуванню*, зокрема постанову «Про заходи по поліпшенню використання лісових ресурсів і відновлення лісів в УРСР» від 20.XII.1957; встановлено кримінальну відповідальність за незаконне рубання лісу на пні (ст. 160 КК УРСР) та ін. Законом СРСР від 17.VI.1977 затверджено *Основи лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік*, які узагальнили й систематизували правове регулювання різноманітних лісових відносин, зумовили дальший розвиток Л. з. союзних республік. 13.XII.1979 Верховна Рада УРСР затвердила *Лісовий кодекс УРСР*.

Літ.: Сборник нормативных актов по охране природы. М., 1978; Систематичне зібрання діючого законодавства Української РСР, т. 9. К., 1979.

ЛІСОВИЙ Олександр Дмитрович (н. 1.VI.1938, м. Серов Свердлов. обл.) — укр. рад. кінооператор, асст. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1970. В 1968 закінчив ВДІК. З 1955 працює на Київ. студії хронікально-документальних фільмів. Зняв фільми: «Пісня» (1968), «Учитель» (1970), «Україна. Земля. Люди» (1970, повнометражний), «Захарова рідня» (1972), «Великий хліб» (1973), «Перша борозна» (1974, спільне укр.-болг. виробництво), «Кантата про Червоний оркестр» (1975), «Розум, честь і совість епохи» (1977, повнометражний), які відзначені на респ., всесоюзних та міжнар. кінофестивалях. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛІСОВИЙ Петро Андрійович (справж. прізвище — Сващенко; 10 (22).VI.1891, с. Дергачі, тепер місто Харків. обл. — 17.I.1943) — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. Учасник громадян. війни. Закінчив Головне училище садівництва в Умані (1914). Перші оповідання надрукував 1924. Окремими виданнями вийшли збірки оповідань і нарисів «В революцію» (1925), «Нетрі села», «Кубань», «Українська Ніагара», «З олівцем по Україні» (всі — 1928), «Демонстрація» (1931). В романах «Микола Ярош» (1929) і «Записки Юрія Діброви» (1930) відобразив революц. події 1905, 1917. Написав повісті-хроніки «Наші слобожани» (1930) і «За Збручем» (1932), фантастичну повість «Червона ракета» (1932).

Тв.: Наші слобожани. К., 1980.

М. М. Драган.

ЛІСОВИЙ Тимофій Григорович (н. 19.VI.1923, с. Слобода, тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.) — парт. діяч Укр. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1946. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Київ. ін-т нар. г-ва (1965). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1944–70 — на рад. і парт. роботі в Кагарлицьку, 1970 працював в апараті ЦК Компартії України, 1970–72 — головою Хмельницького облвиконкому. З березня 1972 — перший секретар Хмельн. обкому партії. На XXIII і XXV з'їздах Компартії України обирався членом ЦК, на XXIV з'їзді — кандидатом у члени ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 8-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛІСОВИЙ КОДЕКС УРСР — законодавчий акт, який регулює лісові відносини на території республіки. Затверджений Верховною Радою УРСР 13.XII.1979 і введений у дію з 1.IV.1980. Л. к. УРСР прийнятий відповідно до *Основ лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік*. Норми Л. к. УРСР забезпечують раціональне використання лісів, їх охорону і захист, відтворення і підвищення продуктивності, посилення водоохоронних, захисних, кліматорегулюючих, сан.-гіг., оздоровчих та ін. корисних природних властивостей, зміцнення *соціалістичної законності* в галузі лісових відносин тощо. Складається з преамбули, 7 розділів і 18 глав, до яких увійшло 148 статей. У преамбулі містяться характеристики лісів, підкреслюється, що в УРСР вони виконують переважно захисні функції і мають обмежене експлуатаційне значення. У розд. 1 — «Загальні положення» — визначено осн. положення *лісового законодавства*, компетенцію органів держ. управління і завдання держ. контролю за використанням, відтворенням, охороною і захистом лісів, участь громадян і громадських орг-цій у цій справі. В Л. к. встановлено осн. вимоги до ведення лісового г-на в лісах різних категорій тощо. В ін. розділах урегульовано такі питання: у розд. 2 — *лісокористування*; 3 — відтворення і підвищення продуктивності лісів; 4 — охорона і захист лісів; 5 — держ. облік лісів і держ. лісовий кадастр, лісовпорядкування; 6 — відповідальність за порушення лісов. законодавства; 7 — міжнародні договори. *І. С. Шапоренко*.

ЛІСОВИЙ РОЗСАДНИК — ділянка, де вирощують садивний матеріал деревних і чагарникових порід для відновлення лісів, озеленення населених пунктів, створення *полезахисних лісових насаджень* та ін. лісонасаджень. Л. р. створюють при *лісництвах* на площі 1–3 га; при *лісгоспзастах* — великі (базисні) на площі 25–30 га і більше; на самому порубі (як тимчасовий Л. р.) при залісненні великих площ. Л. р. розміщують на підвищеному рівному місці або на пологих (з ухилом не більше як 2–3°) сх., пн.-сх. схилах з родючим легкосуглинковим

П. Г. Лисицин.

Лісовик. Дереворит
О. Сахновської. Деталь.
Ілюстрація до книжки
Ліси України «Лісова
пісня». Київ, 1973.

або супісанням ґрунтом. Частину розсадника (з найпридатнішим ґрунтом) відводять під посівне відділення, а якому мають вирощувати одно- й дворічні сіянці для лісонасаджень, та закладають шкільок і плантацій. В декоративній шкільці вирощують саджанці лісових деревних і чагарникових порід для озеленення міст, селищ і шляхів; у плодовій підготовляють саджанці ягідних кущів і плодкових дерев. Плантації тополі, верби, ягідних рослин забезпечують потреби розсадника у живцях, відсадках, кореневих паростках.

Б. Я. Логінов.
ЛІСОВИК, Лісун, Полісун, Лісовий цар — міфологічний персонаж у багатьох народів світу. Різні уявлення про Л. як про бога (або духа) лісів були поширені в старод. греків, римлян, слов'ян, германців та ін. народів. У віруваннях сх. слов'ян Л. — ворожий людям дух лісу, який викликав зазоботаний страх. На Україні Л. уявляли в образі людини, високої на зріст, вкритої шерстю, з палицею бороною, з хвостом, рогами й копитами. Л. зображено в фольклорі й лірі («Лісова пісня» Ліси України, «Лісовий цар» Й. В. Гете, «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана та ін.).

ЛІСОВІ ЗОНИ — природні зони земної кулі, найхарактернішою зовнішньою ознакою яких є лісова рослинність, тісно пов'язана з особливостями ін. елементів зонального природного комплексу, насамперед з кліматичними умовами. Лісами вкрито бл. 30% поверхні Землі. Ліси як зональний тип рослинності притаманні усім поясам фізико-географічними, за винятком арктичного й антарктичного та субарктичного й субантарктичного. В екваторіальному поясі, де найсприятливіші умови для розвитку рослинного покриву (пересічні місячні т-ри +24, +28°, опадів 1500—3000 мм на рік), сформувалась зона екваторіальних лісів. Найбільші площі ця зона займає у Пд. Америці (бас. Амазонки), у Зх. та Центр. Африці, на Пд. Сх. Азії. Ліси мають густий деревостан, відзначаються флористичним багатством (до 100 видів деревних порід на 1 га), великою кількістю ліан та епіфітів. Переважають бобові, миртові, пальмові, молочайні, лаврові. Багато цінних порід: каучконоси, дерево какао, хлібне, коричне та ін. ґрунти переважно ла-

теритні. Значні масиви екваторіальних лісів винищено для одержання деревини або при розчищенні ділянок під с.-г. угіддя, проте в зв'язку з важкодоступністю це одна з найменш освоєних зон. У субекваторіальних поясах, особливо в області розвитку мусонів, виділяються зони субекваторіальних мусонних лісів. Вони простежуються в пн.-сх. частині Пд. Америки, в Африці, Пд.-Сх. Азії, на пд.-сх. узбережжі Австралії. На червоних латеритних ґрунтах в умовах високих температур (пересічні місячні +17, +30°) та достатнього зволоження (1300—2700 мм на рік) ростуть мішані листопадно-вічнозелені ліси. Серед них багато цінних порід (тикове, сальве дерева та ін.). Ця зона частково освоєна під споживчі й плантаційні товари культури та пасовища. У сх. приокеанічних секторах тропічних поясів (гол. чин. у межах Пд. півкулі) сформувались зони тропічних вологих лісів з переважанням латеритного процесу ґрунтоутворення. Залежно від особливостей розподілу температури (пересічні місячні +18, +28°) та опадів (1000—2000 мм на рік і більше) виділяються постійно- та сезонновологі ліси з вічнозеленими та листопадними формами. Ці ліси значно вирубані, площі зайнято плантаціями тропічних культур. У субтропічних поясах виділяють по дві Л. з у кожній півкулі. Зони субтропічних вічнозелених лісів і чагарників приурочені гол. чин. до приморських тер. зх. секторів материків (найбільші площі — у Середземномор'ї). В умовах середземноморського клімату з сухим жарким літом (+18, +28°) і прохолодною вологою зимою (+4, +12°) на коричневих ґрунтах утворились формації вічнозелених жорстколистих лісів і чагарників (макіс, гарига, фригана). Зони субтропічних мусонних мішаних лісів характерні для сх. зволених окраїн материків (опадів 800—1200 мм на рік, максимум при розвитку мусонів). За таких умов на червоноземах і жовтоземах ростуть багаторічні ліси з багатим флористичним складом (у Сх. Китаю — бл. 20 тис. видів) — вічнозелений дуб, бук, магнолія, сосна, лавр, пальми, бамбук; з листопадних — клен, дуб, ясен, береза. Це райони давнього заселення, високого ступеня освоєння. У помірних поясах з прохолодним, дощовим кліматом поширені ландшафти трьох Л. з: тайги зони, мішаних лісів зони та широколистяних лісів зони (деякі дослідники вважають їх підзонами). Найбільші площі вони займають в Євразії та Пн. Америці. Це райони розвиненого лісового господарства, хуторного промислу. У межах зон тайги та мішаних лісів лежить понад третина тер. СРСР. Пн. частина тер. України знаходиться в межах зони мішаних лісів. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*.

Б. І. Стеценко.
ЛІСОВІ КОЗАКИ — кінні загони, сформовані за указом Олександра Із лісових наглядачів і лісової

охорони Правобережної України під час Вітчизняної війни 1812. Їм надавалися права й привілеї козаків. Утримувалися коштами місц. населення. В кін. липня 1812 вийшли до складу 2-ї і 3-ї Зх. армій та 2-го резервного корпусу. Л. к. брали участь у багатьох боях і закордонному поході рос. армії. Розформовані восени 1814.

ЛІСОВІ КУЛЬТУРИ — 1) Штучно висіяні або висаджені з деревних і чагарникових порід лісові насадження. Ділянка, виділена для створення Л. к., наз. лісокультурною площею, а сукупність таких ділянок — лісокультурним фондом. Л. к. поділяють на суцільні — коли всю кількість дерев, потрібну для формування майбутнього деревостану, розміщують на записанову площу; часткові — коли дерева насаджують на лісокультурну площу як додаток до існуючого природ. відновлення. Суцільні Л. к. бувають чисті (з однієї породи) та змішані (з кількох порід). Л. к. створюють переважно садінням, для чого використовують 1—3-річні сіянці, рідше саджанці (див. також *Лісорозведення*). 2) Галузь лісівничої науки, яка розробляє теорію і практику створення штучних лісових насаджень (раніше наз. спеціальне лісівництво). **С. А. Генсірук.**

ЛІСОВІ МАШИНИ — машини, механізми, пристрої для виконання робіт по лісовідновленню і захисно-лісорозведенню, заміни ручної праці механізованою на всіх ін. лісогосп. роботах. Оснащення лісових г-в Л. м. забезпечила значне збільшення обсягу лісогосп. робіт в СРСР, зокрема на Україні (в післявоєнні роки в республіці посаджено 4 млн. га лісу), підвищення їх темпів, а також продуктивності праці і зниження собівартості виробництва. Машини для лісівництва підрозділяють головним чином на: Л. м. для підготовки площі і обробітку ґрунту під лісові культури та лісові розсадники, з яких найпоширеніші МРП-2 (мал.), плуги лісові ПЛШ-1,2 (мал.), ПКЛ-70, ПЛД-1,2 та ін., фреза шинкова ФЛШ-1,2 (мал.); Л. м. для садіння і сіяння лісових культур — це передусім машина універсальна МЛУ-1 (мал.), СЛП-2, СЛ-2 та ряд ін.; Л. м. для догляду за посівами та посадками — в осн. культиватори лісові КБЛ-1 і КРП-3, які знищують бур'яни і розпушують ґрунт у міжряддях, а також пристрої ТПР-1 та ін. Для хімічної боротьби з небажаною деревною, чагарниковою і трав'яною рослинністю, шкідливими і хворобами лісу застосовують аерозольний генератор, ін. обприскувачі. **С. О. Карпенко.**

ЛІСОВІ РЕСУРСИ — сукупність лісових масивів (ділянок) відновленої території, які використовуються або можуть бути використані для задоволення потреб у деревині та ін. продуктах лісу, а також виконують різні корисні функції — водоохоронні, ґрунтозахисні, санітарно-гігієнічні тощо; один з важливих видів природних ресурсів. У Рад. Союзі всі ліси становлять Єдиний держ. лісовий

Розподіл лісового фонду УРСР за формою користування (на 1.1.1978)

Форма користування	Загальна площа, тис. га	Вкрито лісом, тис. га	Загальні запаси деревини, млн. м ³
Ліси, що перебувають у віданні М-ва лісового г-ва УРСР і М-ва лісової та деревообробної пром-сті УРСР (держлісфонд)	7030,1	3992,3	855,0
Колгоспні ліси	1959,0	1694,7	119,8
Ліси, передані в довгострокове користування (приспівні ліси)	655,9	574,4	50,7
Разом	9645,0	6261,4	1025,5

фонд. Заг. площа його 1978 становила 1258 млн. га, у т. ч. вкрита лісом — 791,6 млн. га, запаси деревини — 84,1 млрд. м³. Пересічна лісистість території СРСР дорівнює 33%. Розміщені ліси по території дуже нерівномірно. Понад 90% усіх лісів зосереджено в Сибіру, на Далекому Сході та на Північному заході СРСР. Заг. площа лісового фонду УРСР становить 9,7 млн. га, в т. ч. вкрита лісом — 8,3 млн. га, пересічна лісистість у республіці — 13,6%. Запаси деревини — понад 1 млрд. м³.

Переважна кількість лісів сконцентрована в Карпатах (40,2% території району) та на Поліссі (25,5%). У Лісостепу ліси вкривають 13,4% площі, в Степу — 4,2%, у Кримських горах — 10,3%. З 1946 по 1978 у республіці створено бл. 4 млн. га лісів, у т. ч. бл. 1,3 млн. га насаджень агролісомеліоративного значення — на землях, вилучених з с.-г. вироб. Лісистість республіки за цей період збільшилася майже на 3%. Ліси України відзначаються високою продуктивністю (лісонасаджень I і II класів *бонітету* лісу становлять 73,5% вкритої лісом площі). У *деревостанках* здебільшого цінні хвойні та твердолистяні породи (сосна, ялина, дуб, бук, явір, клен, ясен). В структурі лісів за віком переважають молодяки (51,9% вкритої лісом площі) і середньовікові (32,1%) насаджень. За нар.-госп. значенням усі ліси України поділяють на дві групи. До першої групи відносять захисні ліси — водоохоронні, ґрунтозахисні, а також ліси особливого призначення — *зелені зони*, курортні ліси, заповідники, пам'ятки природи. Ліси цієї групи становлять 43,3% заг. площі лісового фонду УРСР. Ліси другої групи займають 56,7%, вони є осн. джерелом заготівлі деревини і разом з цим мають велике водоохоронне і ґрунтозахисне значення. Пром., захисне і культур. значення лісів зростає з розвитком індустрії, зі збільшенням числа міст, кількості населення, піднесенням матеріального і культур. рівня життя. Одним із важливих завдань соціалістич. *лісового господарства* є раціональне використання та примноження лісових багатств. Охорона і використання Л. р. в СРСР регулюються Основами лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік, прийнятими 1977, на Україні — також *Лісовим кодексом УРСР* (1979). Карта між е. 192—193.

Лит.: Лес — национальное богатство советского народа. М., 1967; Генсирук С. А. Леса Украины. М., 1975; Педелинский А. В. Водоохранные и почвозащитная роль лесов. М., 1979. С. А. Генсирук, М. С. Нижник.

ЛІСОВІ ШКОЛИ, санаторно-лісові школи — в СРСР навчально-виховні та лікувально-оздоровчі заклади інтернатного типу в системі М-ва освіти. В Л. ш. приймають дітей 7—15 років з ослабленим здоров'ям. Навч.-виховна робота в них здійснюється відповідно до навч. планів і програм для заг.-осв. восьмирічної школи. В класі Л. ш. не більше 25 учнів. У 1—4 класах урок триває 35 хв, в 5—7 — 40 хв; на кожному уроці прово-

диться фізкультхвилинка. Обов'язкові п'ятиразове калорійне харчування, денний сон; більшість виховних заходів перенесено на свіже повітря. Організують Л. ш. за містом, у місцях зі сприятливими природними і кліматичними умовами.

6. С. Березняк, **ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА І АГРОЛІСОМЕЛІОРАЦІЇ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ** імені Г. М. Висоцького — в системі М-ва лісового г-ва УРСР. Створений 1929, міститься в Харкові. В 1951 об'єднаний з Укр. ін-том лісового г-ва, в 1956 до нього приєднано також Ін-т лісу АН УРСР. В ін-ті (1980) — 12 лабораторій, 2 відділи. Ін-ту підпорядковані Карпатський філіал, Вінницька, Закарпатська, Маріупольська й Червоно-Троїчанська лісові дослід. станції, Кримська гірсько-лісова дослід. станція, Володимирівська, Ворошиловградська, Поліська і Присіваська дослідні агролісомеліоративні станції, Нижньодніпровська н.-д. станція заліснення лісів і виноградарства на пісках, Придніпровська дослідна станція по боротьбі з ерозією ґрунтів, Веселобовківська селекційно-дендрологічна станція та Данилівська дослідне лісове г-во. Осн. завдання ін-ту — опрацювання і впровадження в практику наук. осн. піднесення продуктивності лісового г-ва та підвищення ефективності захисного лісорозведення на Україні. При ін-ті є аспірантура. Видає збірники наук. праць. Нагороджений (1979) орденом «Знак Пошани».

П. С. Пастернак, **ЛІСОВПОРЯДКУВАННЯ** — комплекс заходів щодо організації і ведення *лісового господарства* з метою найповнішого і раціонального використання лісових ресурсів і земель лісового фонду та підвищення продуктивності *деревоствани*. У важкодоступних районах замість Л. проводиться аеро-візуальне обстеження лісів, або вони досліджуються за допомогою аерофотознімання. Об'єктом Л. є ліси окремих *лісгоспозагів*, *ліскокомбінатів*, колгоспів, радгоспів тощо. Л. здійснюється орг-ціями і підприємствами системи Все-союзного об'єднання «Ліспроєкт». При Л. уточнюються межі лісового фонду лісгосп. орг-цій, проводиться *таксація* лісу, вивчаються природно-екоп. умови району, розробляються напрями найефективнішого відтворення *лісових ресурсів*, їх охорони і використання. На основі даних Л. складається проект організації і розвитку лісового г-ва на перспективу. В ньому передбачається поділ лісової площі підприємства на госп. частини, окремі г-ва, тех. ділянки, обходи, аналізуються сучас. стан лісів, особливості динаміки росту і використання їх, розробляється система лісгосп. заходів на перспективу (10 і більше років). На основі детальних техніко-екоп. розрахунків визначаються обсяги робіт по лісовідновленню і лісорозведенню, реконструкції насаджень, захисту лісів від хвороб і шкідників, їх охорони від пожеж. Дається обґрунтування віку *спілої* лісу і *тубки* лісу, встановлюються роз-

міри *рубок догляду*, гол. користування, виявляються ресурси для заготівлі грибів, ягід, лікарських рослин тощо. Особлива увага приділяється розробці науково обґрунтованих рекомендацій щодо поліпшення якості та породного складу лісів, підвищення їх продуктивності, біологіч. стійкості, посилення захисних функцій лісових насаджень. Дані Л. є вихідним матеріалом для розміщення і розвитку лісової і деревообробної пром-сті та ін. галузей нар. г-ва. Всі ліси республіки обстежені повністю. Л. проводяться один раз на 10 років.

Лит.: Мотомілов Г. П. Лесоустройство. М., 1963; Развитие лесоустройства в СССР. М., 1967.

С. А. Генсирук, Я. В. Коваль, **ЛІСОВСЬКИЙ** Микола Михайлович [1 (13).І 1854, Москва — 19.ІХ 1920, там же] — рос. бібліограф. Автор праці «Русская периодическая печать. 1703—1900 гг.» (в. 1—4. СПб., 1895—1915), в якій охоплено і періодичну пресу України. В 1915 ця праця вийшла окремим виданням: «Бібліографія російської періодичної преси. 1703—1900». Складав ряд бібліографій з музики, театру та ін. В 1881—82 редагував журн. «Российская библиография», в 1884—94 — журн. «Библиограф». Першим з 1913 почав читати курс книгознавства в Петерб. і Моск. ун-тах.

Лит.: Федоров И. В. Н. М. Лисовский. М., 1953.

ЛІСОВСЬКИЙ Микола Федорович [1799, Полтавщина — 6 (18).І 1844, Туруханськ, тепер Краснояр. кр.] — декабрист. Н. в сім'ї дрібного урядовця. В 1815 закінчив губернське нар. уч-ще в Кременчуці. В 1825, будучи поручиком Пенз. піхотного полку, вступив до Товариства об'єднаних слов'ян. В лютому 1826 заарештований в м. Старокостянтинів і засуджений до двох років каторжних робіт. Каторгу відбував у Читин. острозі. З 1828 — на поселенні в Туруханську.

ЛІСОВСЬКИЙ Олексій Миколайович [12 (24). ІІ 1861, с. Маучу, тепер Полтав. р-ну Полтав. обл. — 1934, м. Краснодар] — укр. літературознавець і фольклорист. Закінчив Новоросійський (в Одесі) ун-т (1886). Разом з Д. В. Ахшар'яновим організував у Полтаві 1897 Товариство любителів симфонічної музики. За участь у земсько-ліберальному русі зазнавав переслідувань з боку царської влади. Автор праць: «Спроба вивчення малоруських дум» (1890), «Головні мотиви в поезії Т. Г. Шевченка» (1896), «По Єкатерининській залізниці» (1903), досліджень про кобзарів та ін.

ЛІСОЗАГОТІВЕЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь *лісової промисловості*, що здійснює заготівлю деревини, її вивезення та сплав. Продукцією Л. п. є деревинні матеріали, що їх застосовують залежно від якості й розмірів для різних виробничих та буд. потреб (т. з. *лілова деревина*) і як паливо (дрова). Рад. Союз за обсягом заготівлі і вивезення деревини займає 1-е місце в світі. Лісозаготівлі провадяться гол. чин. у пн.-зх. районах Європ. частини країни,

Лісові машини.

1. МРП-2 — машина для розчистки лісорубних смуг від порубочних залишків і дому, корчуння дрібних пнів і загорання ям.
2. ПЛШ-1.2 — пауг лісовий широкозахватний для підготовки ґрунту під лісові культури на площах з-під лісу.
3. ФЛШ-1.2 — фреза лісова шнекова для підготовки ґрунту під лісові культури на вирубах.
4. МЛУ-1 — машина універсальна лісоадильна для рядкового садіння саджанців і сіянців хвойних порід на вирубах та інших площах з-під лісу.

ЛІСОЗАГОТІВ- ВЕЛЬНЕ УСТАТКУВАННЯ

в Сибіру та на Далекому Сході. В УРСР потреби нар. г-ва республіки задовольняються за рахунок власних заготівель лише на 30%, решту деревини завозять з ін. республік. Осн. підприємствами галузі є *лісгоспзаги*, які здійснюють лісгосп., лісокультури та лісозаготівельні роботи, і *лісокомбіна-ти*, що, крім вказаних робіт, провадять фабрично-заводську переробку деревини.

Вивезення деревини в СРСР
(млн. м³)

Роки	Вся деревина		в т. ч. ділова	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
1913	67,0	4,5	30,5	2,7
1940	247,0	7,8	118,3	5,2
1970	385,0	9,3	298,5	7,0
1978	361,4	10,0	283,6	8,2

Вивезення деревини в деяких країнах світу 1977 (млн. м³)

Країни	Вивезення деревини	в т. ч. ділової деревини
Болгарія	4,4	3,4
НДР	8,3	7,9
Польща	18,1	17,8
Румунія	18,6	15,0
Угорщина	5,6	3,2
Чехословаччина	17,2	15,8
Югославія	14,0*	10,0*
Великобританія	3,3*	3,2*
Італія	6,9	3,5
ШВА	351	336
ФРН	28,8	27,0
Франція	30,3	27,5
Японія	36,3	35,5

* 1976.

Лісозаготівлі в УРСР, як і в усьому Рад. Союзі, переведено на індустріальні методи. Впроваджується нова лісозаготівельна техніка — безчорерні трелювальні машини, щеленні навантажувачі, автопоїзди, канатні установки, агрегати для автоматизованого розкряжування лісу та ін. Будуються удосконалені лісові автомобільні шляхи з твердим покриттям. Осн. напрямом дальшого розвитку галузі є раціональне розроблення щорічного лісосічного фонду, обов'язкове зберігання підросту і молодняка лісу, звільнення лісосік від порубкових решток, залишення насінників та ін., макс. використання для технологічних цілей як ділової деревини, так і дров та відходів лісозаготівель. На Україні проблемами розвитку Л. п. займаються Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації в Харкові та його філіал в Івано-Франківську, а також ін-т Укрдіпролісдерпром у Києві, Івано-Франків. проєктно-конструкторський технологічний ін-т та ін. Див. також *Лісове господарство*. Б. Т. Глотов.

ЛІСОЗАГОТІВЕЛЬНЕ УСТАТКУВАННЯ — комплекс тех. засобів, використовуваних при вико-

нанні *лісозаготівельних робіт*. До Л. у. належать: моторні інструменти (ними звальюють дерева, розпилюють їх на колоди тощо); трансп. машини й установки; агрегати, машини і верстати для первин. *обробки деревини*; підйомно-транспортні машини і пристрої. Моторними інструментами є електро- і бензиномоторні *пилки* (із звальювальними клинами, гідродомкратами), сучкорізки, корувальники, кушорізи, мотолібідки, мотосвердла та ін. Для транспортних операцій використовують трелювальні *трактори*, звальювально-трелювальні та звальювально-пакетуючі машини, підбирачі-трелювальники, *автомобільні поїзди*-лісовози, а також (в гірських і заболочених місцевостях) канатні установки з приводом від *лебідок*. Устаткування для первинної обробки деревини буває пересувне (його встановлюють звичайно на *лісосі-ках* або тимчасових лісових складах) і стаціонарне (розміщуване на постійних лісових складах). До пересувного Л. у. належать, напр., агрегати для очищення стовбурів дерев від суччя, для виготовлення технологічної тріски тощо. Стаціонарним Л. у. є сучкорізні машини, напівавтом. лінії для розкряжування (у т. ч. групового) стовбурів, колуни, корувальні, рубальні й шпалорізнні верстати, *лісопильні рами* та інші *деревоборні верстати*, дробарки, устаткування для виробництва *деревностружкових плит* і *деревноволокнистих плит* тощо. При навантажуванні розвантажувальних операціях застосовують консольно-козлові, баштові або мостові *підйомні крани* (з *грейферами*), автоматичні скидачі, сортувальні ланцюгові транспортери і т. п. На постійних лісових складах лісозаготівельне устаткування об'єднують у *потоків ліній*.

Т. М. Шкіря.

ЛІСОЗАГОТІВЕЛЬНІ РОБОТИ, лісозаготівлі — комплекс робіт, пов'язаних з заготівлею, вивезенням і первинною обробкою деревини. Виконуються *лісгоспзагами* й *лісокомбінатами*. Складаються з робіт лісосічних, транспортних і складських. Лісосічні роботи, що їх проводять безпосередньо на *лісосі-ках*, поділяють на підготовчі й основні. Підготовчі роботи полягають у прийманні лісосічного фонду, підготовчі тех. засобів та ін. орг. заходах, основні — у звальюванні дерев, обрізуванні сучків, розкряжуванні деревини, трелюванні (підвезенні) її від місця звальювання до верх. лісового складу (навантажувального майданчика) і навантажуванні на автомоб. або ін. трансп. засоби. Транспортують ліс лісовозними шляхами до нижніх лісових складів. До складських робіт належать вантажно-розвантажувальні операції на нижніх складах, а також первинна обробка деревини (*лісопилення*, виготовлення *балансової деревини*, трісок, тари тощо). Під час Л. р. використовують *лісозаготівельне устаткування*.

Див. також *Лісозаготівельна промисловість*.

Літ.: Татаринов В. П. Лесозаготовки. М., 1979.

ЛІСОЗНАВСТВО — вчення про *ліс*, галузь знань про природу лісу, його основні компоненти — дерева і чагарники, а також трав'яний і мохово-лишайниковий покрив. Л. вивчає геогр. розміщення лісу, його екологію, взаємозв'язок лісу з умовами природного середовища (т-ра, опади, ґрунт з населяючими його мікроорганізмами, тваринний світ). Закономірності, встановлені внаслідок всебічного вивчення природи лісу, використовуються в системі заходів по раціональному освоєнню лісових ресурсів і лягли в основу розвитку Л. Г. Ф. Морозов 1902—12 на основі вчення про зональність ґрунтового покриву, розробленого В. В. Докучаєвим з урахуванням досвіду практики і теоретичних розробок багатьох учених-лісівників (В. Я. Добровлянського, Д. М. Кравчинського, Г. М. Висоцького, М. К. Турського та ін.), створив учення про ліс — лісознавство, яке є теоретичною базою *лісівництва*. Л. вивчає також біологію і властивості лісових деревних порід, їх ареали і стійкість до несприятливих умов, ентомошкідників та фітозахворювань, досліджує типи лісу, зміни порід у *деревостанах* тощо.

Л., що розвивається на базі фізико-геогр., біологічних та ін. наук з урахуванням конкретної економіки, забезпечує комплексний розвиток нар. г-ва, використання і відновлення лісових багатств та їх охорону. Різноманітні природні умови визначають регіональні особливості ведення *лісового господарства*. Наукові дослідження з питань Л. в нашій країні проводяться Лабораторією лісознавства АН СРСР, Ін-том лісу і деревини Сибір. відділення АН СРСР, Всесоюз. н.-д. ін-том лісної меліорації, Укр. н.-д. ін-том лісового г-ва і агролісомеліорації та ін. н.-д. установами. Л. як наук. дисципліна вивчається на с.-г. ф-тах відповідних ін-тів, на біол. ф-тах ун-тів і в спецтехнікумах. Матеріали з Л. публікуються в журн. «Лесное хозяйство» (з 1948), «Лесоведение» (з 1967), «Ботаническом журнале» (з 1916) та ін. періодичних виданнях. С. А. Генцирук.

ЛІСОКОМБІНАТ — підприємство лісового г-ва, лісової і деревообробної пром-сті, що здійснює комплекс лісгосп., лісокультурних і лісозаготівельних робіт та переробку деревини. Мережу Л. створено на Україні (в Карпатах) 1959 об'єднанням лісгоспів (лісових г-в), ліспромгоспів (лісозаготівельних г-в) і деревообр. підприємств. Див. *Лісгоспзаг*, *Лісництво*.

ЛІСОКОМБІНАТ «ОСМОЛДА» — підприємство лісової та деревообробної пром-сті Прикарпатського виробничого лісозаготівельного об'єднання «Прикарпатліс». Розташований на Тер. Рожнятівського і частково Долинського та Богородчанського р-нів Івано-Фр. обл. Утворений 1960 в результаті об'єднання Перегінського ліспромгоспу та Осмолодського лісгоспу (створені 1945) і Брошнівського деревообр. комбінату ім. 17 вересня (створений 1945 на базі лісопильного з-ду, засн. 1911). До Л. «О.» входять: 2 лісопункти,

12 лісництв, автоколона, вузькоколійна з-ця, нижній склад (лісопильний, столярний, деревностружкових плит, тарний, механічний цехи). Осн. продукція комбінату: пиломатеріали, столярні вироби, тара, чорнові мебелі заготовки, деревностружкові плити.

Б. Ю. Стрижак.
ЛІСОКОРИСТУВАННЯ — регламентоване нормами права користування лісом для задоволення потреб нар. г-ва і населення. В СРСР здійснюється в плановому порядку й регулюється *Основами лісового законодавства Союзу РСР і союзних республік* (див. також *Лісовий кодекс УРСР*). Види Л.: заготівля деревини, живиці та другорядних лісових матеріалів (пнів, кори), побічне Л. (сінокосяння, випасання худоби, збирання дикоростучих плодів тощо), Л. у науково-дослідних та культурно-оздоровчих цілях, для потреб мисливського г-ва. Усі види Л. у держ. лісах, за винятком перебування в лісах громадян і збирання ними плодів, грибів, ягід та ін., здійснюються на підставі спец. дозволу — лісорубного ордеру або лісового квитка. Лісокористувачі мають право тільки на той вид Л., на який одержали дозвіл, і зобов'язані раціонально використовувати лісові ресурси, охороняти ліси від пожеж, шкідників і хвороб, приводити лісові ділянки в належний стан після закінчення Л. В разі порушення порядку Л. воно може бути припинено повністю або частково, а винних у цьому осіб притягнуто до відповідальності. Спори з питань Л. вирішуються Радами Міністрів союзних республік (в УРСР — *Радою Міністрів УРСР*), виконкоматами місц. Рад, а також держ. органами лісового г-ва та ін. спеціально уповноваженими на те держ. органами.

Ю. С. Шемшученко.
ЛІСОМАТЕРІАЛИ, лісові сортименти — матеріали (вироби) з деревини, що зберегли її фізичну структуру і хім. склад. Розрізняють Л. необроблені та оброблені. Необроблені, або круглі, Л. (колоди, кряжі), що є продукцією підприємств *лісозаготівельної промисловості*, виробляють очищенням спиланих дерев від гілок і розпилюванням їх поперек стовбура на частини певної довжини. Вони служать сировиною для підприємств *деревобробної промисловості*, *целюлозно-паперової промисловості* (напр., *балансова деревина*), *лісохімічної промисловості*. Такі Л. використовують також при зведенні будинків, як палі при буд-ві гідротех. споруд, підпори і стовпи ліній зв'язку й електропередачі, *кріпильні матеріали* (напр., рудникові стояки), для оголодження територій тощо. До оброблених (з круглих) належать Л.: пиляні (напр., дошки, бруси, бруски, шпалі. Див. *Лісопилення*), колоті (короткі кряжі, розколені у радіальному напрямі), стругані (*шпон струганий*), лушені (шпон лушений, *фанера*) тощо. Такі Л. застосовують у буд-ві, меблевій пром-сті, тарному виробн., у виробн. музичних інструментів тощо. Л. є також пневний осмол (си-

ровина для смолоскипидарного і каніфольно-екстракційного виробництва), кора дерев (з неї виготовляють дубильні речовини, корки) і деревна зелень (використовувана, зокрема, при виготовленні вітамінного борошна). Якість Л. нормується стандартами і тех. умовами.
Літ.: Осипенко Ю. Ф., Рябчук В. П. *Лісное товароведение*. Львов, 1979.

Ю. Ф. Осипенко, В. П. Рябчук.
ЛІСОМИСЛИВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — спеціалізоване мисливське господарство, в якому розводять окремі види цінних тварин з метою збільшення поглов'я та розселення по ін. угіддях. Розташовані на вкритих лісом територіях, підпорядкованих ін. землекористувачам. В УРСР створено Білоозерське (Київ.) і Черкаське (Волин. обл.) та ін. Л. г. В межах цих г-в водяться лось, дика свиня, козуля, куниця лісова, бобр, заєць-русак, багато водоплавних птахів, болотяної дичини тощо. Поряд з Л. г. функціонують приписні мисливські г-ва добровільних т-в респ., обл. та районного підпорядкування.
І. К. Головач.

ЛІСОПАРК — ліс у міській або приміській смузі, пристосований для відпочинку населення. На тер. Л. можуть бути водойми. В зоні Л. передбачаються місця з спорт. майданчиками, пляжами, водними станціями, турист. базами тощо; для культмасових заходів — з музеєм, кінотеатром тощо. Л. значно поліпшують мікроклімат міста і захищають його від несприятливих вітрів. До найбільших Л. України належать Комсомольський у Харкові (2385 га), Голосіївський у Києві (1463 га), Синявський Київ. обл. (понад 50 га), Гоцанський Ровен. обл. (25 га), Згурівський Полтав. обл. (215 га), П'ятигичанський Вінн. обл. (понад 120 га).

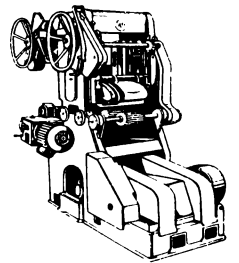
ЛІСОПИЛАННЯ, лісопилльне виробництво — механічна обробка колод (круглих *лісоматеріалів*) з метою виготовлення пиломатеріалів. Пиломатеріали бувають у вигляді напівфабрикатів (дошок, брусків, брусків), використовуваних в ін. виробн., або готових виробів (напр., шпал). В процесі Л. колоди обробляють на *лісопильних рамах*, стрічково- і *круглопилкових верстаках*, *фрезерних верстаках* або верстаках ін. типів, об'єднуючи всі ці машини в *потокові лінії*. Розрізняють Л. товстомірних колод (діаметром 30 см і більше), колод серед. товщини (22—28) і тонкомірних (16—20 см); з виготовленням пиломатеріалів заг. і спец. призначення. Допоміжні операції Л. полягають у сушінні (атмосферному, камерному), склеюванні та обробці деревини *антисептичними засобами*. В СРСР 1978 виготовлено 106 275 тис. м³ пиломатеріалів (30% світового виробн.), в т. ч. в УРСР — 8066 тис. м³. На Україні пиломатеріали виробляють *Вигодський дослідний лісокомбінат*, *лісокомбінат «Осмолода»*, *Свалевський лісокомбінат*, *Київський деревообробний комбінат*, *Костопільський домобудівний комбінат* та ін.

Літ.: *Лес и деревообрабатывающая промышленность Украины*. К., 1968; Аксенов П. П. [та ін.]. *Технология пиломатериалов*. М., 1976; Петров А. П. *Организация комплексного использования лесных ресурсов*. М., 1978. **К. С. Худін.**

ЛІСОПІЛЬНА РАМА — машина, на якій розпилюють (розкроюють) у поздовжньому напрямі колоди, бруси або кряжі; різновид *деревообробного верстака*. Різальним інструментом Л. р. (мал.) є *пилки*, закріплені у пилковій рамці (одній або двох), якій кривошипний механізм надає зворотно-поступального руху. Розрізняють Л. р. стаціонарні та пересувні; одно-, півтора- і двоверхові; з прямолінійною і замкнутою криволінійною траєкторією руху рамки; з вертикальним і горизонтальним розміщенням пилки; з безперервним або періодичним подаванням матеріалу. Л. р. обладнують транспортними (візками), а також *рольгангами*, на які потрапляє розпиляний матеріал. В СРСР Л. р. виготовляють з просвітом (ним визначається найбільший діаметр розпилюваних колод) 350—1100 мм, ходом рамки 200—700 мм, числом її ходів 300—600 на хвилину. Потужність гол. привода Л. р. до 135 кВт.

ЛІСОПРОПУСКНІ СПОРУДИ — гідротехнічні споруди (пристрої) для пропускання лісу, що його сплавляють. Розміщують їх у комплексах з ін. гідротехнічними спорудами (напр., в *гідровузлах*) або окремо. На судноплавних річках, де ліс сплавляють у плотах, як Л. с. використовують судноплавні *шлюзи*, а також *плотоходи* — похилі дерев'яні, бетонні або залізобетонні *лотки* прямокутного перерізу з *гідротехнічними затворами* в гол. частині. Щоб підвищити швидкість руху плотів і зменшити витрату води, в лотоках роблять, напр., зигзагоподібні виступи (пороги). На несудноплавних річках, по яких ліс сплавляють розсіпом (молем), споруджують лісопуски, або колодоспуски (сплавні), напівсплавні та «мокрі» — звичайно дерев'яні похилі лотки трикутного або трапецієподібного перерізу. На невеликих гірських річках, непридатних для сплаву лісу, лотки розміщують вздовж річки. До лісосплавних належать також мех. пристрої (спец. захвати), якими перевалюють ліс через гребінь високонапірних глухих гребель.

ЛІСОРОЗВЕДЕННЯ — штучне створення лісових насаджень на площах, де раніше не було лісу. Л. є однією з найголовніших функцій *лісового господарства*, особливо в малолісних районах, де лісові насадження мають винятково велике водоохоронне та захисне значення. Створюючи лісові насадження, визначають породи, схему змішування і розміщення їх на площі. При цьому зважають на лісорослинні умови виділеної ділянки, біологічні властивості деревних і кущових порід, госп. вимоги створюваного насадження. Л. передбачає забезпечення посівним чи садивним матеріалом. Агротехніка створення лісових насаджень включає підготовку ґрунту, сімбу чи садіння, догляд за культурами (до зникання насад-

Лісопильна рама.

жень) — прополювання й розпушування ґрунту, поповнення, при якому замість загублених насаджують нові рослини, а при дальшому рості насаджень — *рубки догляду*. Породинний склад створюваних насаджень залежить від умов місцезростання. На дуже бідних піщаних сухих ґрунтах садять сосну, а на свіжих і вологих — сосну з домішкою берези. На відносно бідних піщаних чи супіщаних свіжих і вологих ґрунтах створюють сосново-березові і сосново-дубові насаджень з домішкою бузини та ін. кущових рослин. На відносно багатих супіщаних свіжих і вологих ґрунтах породинний склад насаджень значно збагачується. Тут крім сосни і дуба вводять модрина, ялину та ін. На багатих суглинчастих ґрунтах створюють дубові і дубово-ясеневі культури з домішкою клена гостролистого, явора, клена польового, липи, граба, черешні та ін., крім тополі, яку культивують з вільхою на сирих ґрунтах. В Степу дуб розміщують з кленом татарським і бирючиною; у Лісостепу до дуба вводять як домішку модрина тощо. Л. має велике народногосподарське значення. Лісові насадження — джерело деревини, продукти побічного використання, технічна сировина тощо; вони виконують важливу водоохоронну, гідрологічну, протиерозійну та ползахисну роль. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні здійснено велику програму по Л. Лише за 1945—79 рр. в республіці посаджено 4 млн. га лісу. Площа лісів надалі збільшуватиметься за рахунок заліснення ярів, пісків та ін. земель, що не використовуються в с. г. На Україні розроблено методи і технологію закладання *лісових культур* в різних лісорослинних зонах, створено відповідні *лісові машини* і механізми для механізації лісогосподарських робіт, що забезпечує високу ефективність заходів щодо лісорозведення.

Літ.: Погребняк П. С. Роль лісу в природі і в сільському господарстві. К., 1948; Высоцкий Г. Н. О гидрологическом и метеорологическом влиянии лесов. М.—Л., 1952; Горшенин Н. М., Швиденко А. И. Лесоводство. Львов, 1977; Шишков И. И., Брановицкий М. Л. Лесоводство с основами лесных культур. М., 1979.

С. А. Генсірук, Я. В. Коваль.

ЛІСОРУБИ — сучасний укр. нар. сюжетний танець. Виконують 6 чоловіків з топірцями в руках. Відображає процес рубання лісу, «поїзд», що везе зрубаний ліс. Поширений у західних областях України.

ЛІСОСІКА — ділянка спілого лісу, призначена для рубки і виділена в натурі стовпами, візирами тощо. Л. здебільшого намічають у вигляді прямокутника завдовжки на весь квартал або на всю площу спілого лісу (див. *Стілість лісу*) в ньому, завширши від 50 до 250 м і більше, залежно від категорії лісів, лісорослинних умов тощо. Сукупність Л., виділених для експлуатації протягом року, становить лісосічний фонд, у який входять Л. суцільних і несуцільних рубок головного користування (див. *Рубки лісу*).

Рекомендується щороку вирубувати Л., запас деревини на якій не перевищує її річного приросту в цьому г-ві. Встановлення річної норми користування лісом протягом певного періоду (т. з. розрахункова Л.) дає змогу визначати розмір рубок, заповігати виснаження лісових ресурсів і забезпечувати максимально можливий обсяг лісочистування.

С. А. Генсірук.
ЛІСОСПЛАВ — транспортування лісу водними шляхами. Як технологічний процес входить до складу *лісозаготівельних робіт*. Найдешевший масовий, а в деяких районах єдиний спосіб транспортування деревини. В СРСР щороку сплавають пересічно понад 100 млн. м³ деревини, в т. ч. в УРСР — бл. 400 тис. м³. Розрізняють такі види Л.: мольовий — окремими колодами; плотовий — колоди з'єднують у пакети, з яких утворюють плоти; кошільний — групи колод вміщують у плавучу огорожу з колод, зв'язаних між собою гнучкими в'язами, і переміщують за допомогою штучної тяги. Ліс транспортують і в судах. Л. займаються лісосплавні і лісозаготівельні підприємства за участю паропластів.

ЛІСОСТАН — див. *Деревостан*.
ЛІСОСТЕПОВА ЗОНА УКРАЇНИ — простягається в середній смузі республіки від Передкарпаття до зх. відрогів Середньоросійської височини майже на 1100 км. Займає 202 тис. км², що становить 34% тер. республіки. В її межах розташовані Львів., Хмельн., Вінн., Черкас., Полтав. і Харків. області, пд. частини Ровен., Волин., Житомир., Київ., Черніг. і Сум. та пн. частини Одес. і Кіровоград. областей, частково Івано-Фр. і Чернів. обл. За рік вона одержує 3800—4100 МДж/м² сонячної радіації. Річний радіаційний баланс становить 1650—1900 МДж/м². Пересічна т-ра січня —4, —8°, липня +18, +21°. Безморозний період триває 240—260 днів (на Зх.) і 200—210 днів (на Сх.). Річна сума опадів на Зх. зони 650 мм, на Сх. — 450 мм, випаровування — відповідно 550 і 750 мм. Неприятливою рисою клімату є нестійкість зволоження внаслідок чергування вологих і посушливих років. Густота річкової сітки 0,18—0,20 км/км². Річки належать до бас. Дніпра, Сіверського Дінця, Бугу, Пд. Бугу, Дністра. Багато ставів, значні розміри мають балково-яружні системи. Найпоширеніші мало- і середньомусні типові чорноземи, опідзолені чорноземи, темно-сірі, реградовані опідзолені, сірі та світло-сірі лісові ґрунти. На терасах Дніпра розвинулись солонцюваті ґрунти, трапляються солонці й солончаки, в річкових долинах — лучні, дернові та болотні ґрунти. Рослинний покрив представлений залишками остепнених лук та степів на *плакорах*, масивів дубових і дубово-грабових, на лівобережжі — дубово-кленово-липових лісів. Пересічна залісненість зони становить 12,5%. У фауні представлені як лісові, так і степові види (козуля, борсук, свиня дика; з птахів — грак, галка, боривітер, припутень, горлиця).

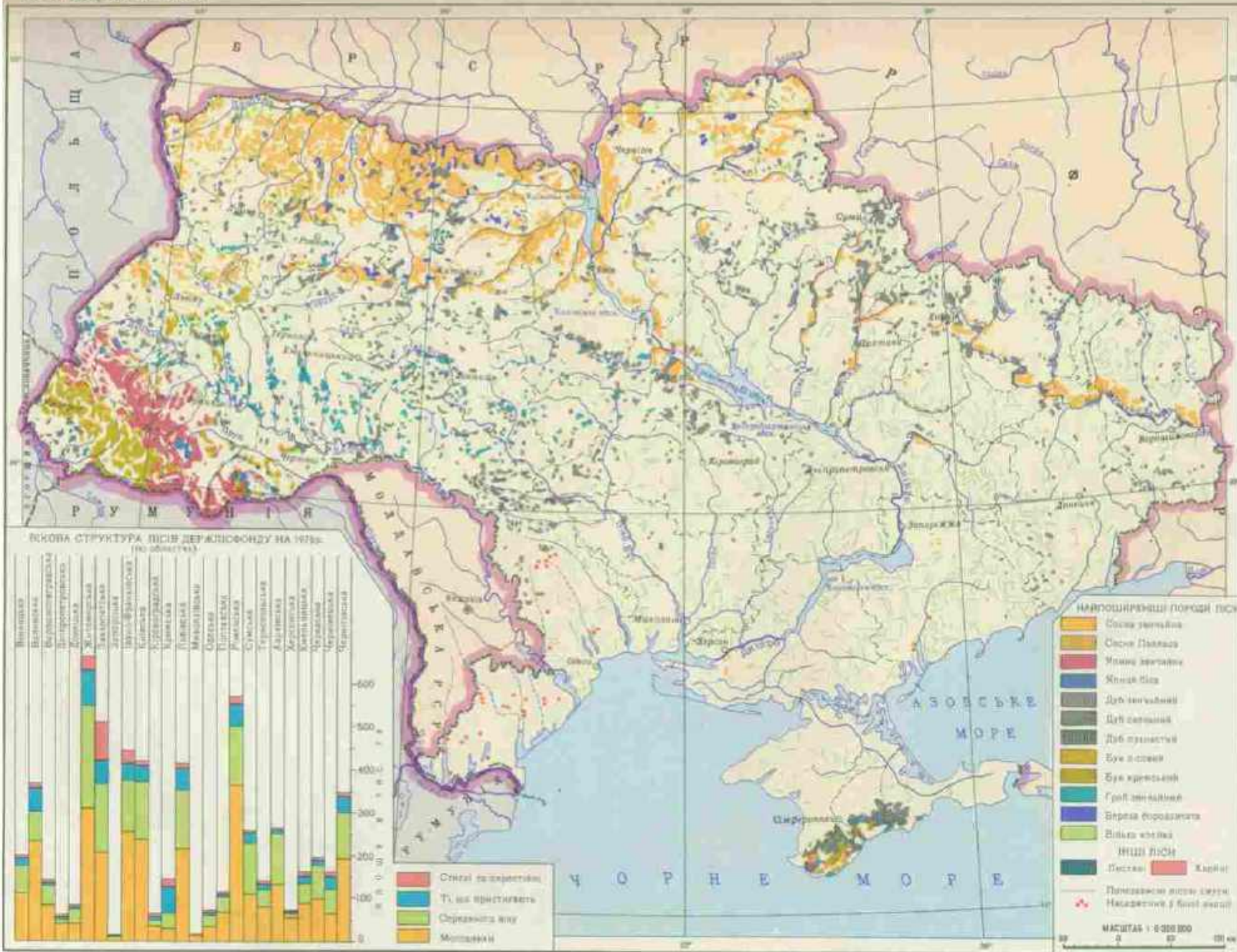
У лісостепових водоймах найпоширеніші коропа. Л. з. У. поділяють на 4 провінції: Західно-Українська лісостепова провінція (займає Волинську і пн. частину Подільської височини); Дністровсько-Дніпровська лісостепова провінція (в межах Подільської та Придніпровської височини); Лівобережно-Дніпровська лісостепова провінція (на Придніпровській низовині); Середньоросійська лісостепова провінція (займає зх. схили Середньоросійської височини). В межах названих провінцій за видимими відмінностями ландшафтів виділяють 19 фізико-геогр. областей.

У Л. з. У. розвинувся важливий індустріально-агр. комплекс республіки, сформувався гол. бурякопукровий район СРСР. Це найбільш освоєна і заселена зона України. В ній зосереджено понад 37% усіх орних земель республіки; пересічна розораність 75—85%. Природні умови надзвичайно сприятливі для вирощування озимої пшениці й кукурудзи, з тех.—цукр. буряків (бл. 70% всіх посівів у республіці). На Л. з. У. припадає майже половина площі садів республіки. Осн. несприятливим для г-ва природним процесом є *ерозія*. Для збереження високого рівня с.-г. освоєності території важливе значення мають регулювання стоку, дотримання динамічної рівноваги в межах височинних еродованих та схилих ерозійно небезпечних природних комплексів, протиерозійні лісомеліоративні заходи. Для вивчення й охорони лісостепових ландшафтів створено *Канівський заповідник*.

Літ.: Мильков Ф. Н. Лесостепь Русской равнины. М., 1950; Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968.

П. Г. Шищенко, М. І. Шербань

ЛІСОСТЕПОВІ ЗОНИ — природні зони земної кулі, характерною особливістю ландшафтів яких є чергування на володілах лісової й лугово-степової рослинності. Є перехідними від лісових до степових зональних природних комплексів. Відповідно до кліматичних умов Л. з. характерні для помірного й субтропічних поясів *фізико-географічних*. Лісостепові зони помірного поясу Пн. півкулі простягаються суцільною смугою у Євразії, від Карпат до Алтаю (до них належить і *лісостепова зона України*), займають значні простори Великих рівнин у Пн. Америці, де мають майже меридіональне простягання. Ділянки лісостепу трапляються у вигляді окремих «островів» на Середньодунайській рівнині, на Пд. Сибіру, Далекому Сході та ін. Для Л. з. характерна холодна зима (пересічна т-ра січня від —2 до —20°, в Сибіру до —35°) з тривалим сніговим покривом і тепле (пересічна т-ра липня +18, +25°) літо. Опади 400—1000 мм на рік, максимум їх влітку. Переважають родючі сірі лісові, опідзолені чорноземні й лугово-чорноземні ґрунти. У рослинному покриві сх.-європ. лісостепу домінують ліси з

ЛВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

дуба, липи, в'яза, ясеня, граба, бука; у Сибіру — з берези, осики, модрина; на Великих рівнинах — з берези, осики, дуба, гікорі. Для тваринного світу характерне поєднання лісових і степових видів. Природні ландшафти цих зон зазнали великих змін у процесі господарської діяльності людини. Лісостепи майже повністю розорані, природна рослинність збереглася лише в заповідниках. Лісостепові зони субтропічних поясів лежать у субтропіках Пн. і Пд. Америки, фрагменти їх трапляються в Африці й Австралії. Формуються в умовах субтропічного мусонного клімату з теплою зимою (+4, +12°) і жарким літом (+20, +24°) та річною сумою опадів 600—1200 мм. Характеризуються поодиначими степовою, розрідженою лісовою та чагарниковою (у Пн. Америці — дуб, гікорія, у Пд. Америці — мімоза, акація, пальма ятаї) рослинністю на червоночорних ґрунтах, переважанням степових видів тварин. Території цих зон широко використовують для землеробства, пасовищного тваринництва. Карту див. до ст. *Зони фізико-географічні*.

В. Д. Симоненко.

ЛІСОТУНДРОВА ЗОНА — природна зона субарктичного поясу Пн. півкuli, перехідна між зонами тундри і тайги. Простягається неширокою смужкою на Пн. Європи, Азії та Пн. Америці. Формується в умовах порівняно м'якшого, ніж у тундрі клімату: пересічна температура від -10 до -40°, липня — серпня +10, +14°. Теплий період триває бл. 4 місяці, нічні приморозки можливі протягом усього року. Опадів 200—400 мм на рік, вис. снігового покриву нерівномірний — від 0,3 до 1 м. Характерні сильні вітри. Майже всюди поширена багаторічна мерзлота, яка в умовах незначного випаровування спричинює розвиток боліт. ґрунти глейово-підзолисті, торфо-глейові, лучні, алювіальні. Л. з. відзначаються переважаючими рідколісся з низькорослих, часто химерно викривлених, дерев (береза, ялина, сосна, модрина, вільха) та тундрових, болотних і лукових ландшафтів. З тварин характерні пн. олень, вовк, горностай, лисиця, заєць-біляк; з птахів — біла куріпка і біла сова, влітку багато перелітних гусей, качок, куликів тощо. Переважну частину Л. з. використовують як оленячі пасовища. Крім оленярства, розвинуті мисливство, звіринництво. По долинах річок — осередки землеробства.

ЛІСОХІМІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь лісової промисловості, що об'єднує виробництва, основані на хімічній переробці деревини. До Л. п. належать: суша перетонка деревини, вуглевипалювання й різні види каніфольно-складарних виробництв. Осн. продукція: деревне вугілля, оттова к-та, метиловий спирт, деревна смола, деревний генераторний газ, деревнооттвовий порошок, ефіри, деревноспиртові розчинники, формалін, деревносмоляні антиокислювачі, флотацийні масла, каніфоль, скинндар, різні види ефірної олії тощо. Продукція Л. п.

широко використовується в різних галузях нар. г-ва. Сировиною для Л. п. є переважно соснові пеньки, живиця сосни, дров'яна деревина листяних порід, деревні відходи *деревообробної промисловості*, а також деякі продукти сульфатно-целюлозного виробн. В Росії лісохім. переробка деревини, зокрема смолокуріння й вуглевипалювання, відома з 12 ст. У 1913 Л. п. була представлена дрібними підприємствами по вуглевипалюванню, льоттекурінню, смолокурінню, сухій перегонці деревини тощо. В СРСР Л. п. — це потужна галузь, яка виробляє понад 50 найменувань продукції. На Україні перші лісохім. промислові підприємства виникли у 2-й пол. 19 ст. Значного розвитку ця галузь набула за роки Рад. влади, особливо післявоєнної. В 1978 в республіці діяло 6 спеціалізованих підприємств Л. п.: *Великобичківський лісохімічний комбінат* імені І. П. Локоті, *Перечинський лісохімічний комбінат*, *Свалівський лісохімічний комбінат*, а також *Вигодський дослідний лісокомбінат*, *Коростенський* і *Славутський* лісохім. комбінати. У 1978 в республіці було вироблено 37,8 тис. т деревного вугілля з листяних порід, 4,2 тис. т оттової кислоти (100%ної), 30 тис. т формаліну, 9,2 тис. т етилацетату, 7,8 тис. т деревної смоли. На підприємствах Л. п. встановлено найновіше устаткування, багато виробничих процесів механізовано й автоматизовано.

В. О. Лінчевська.

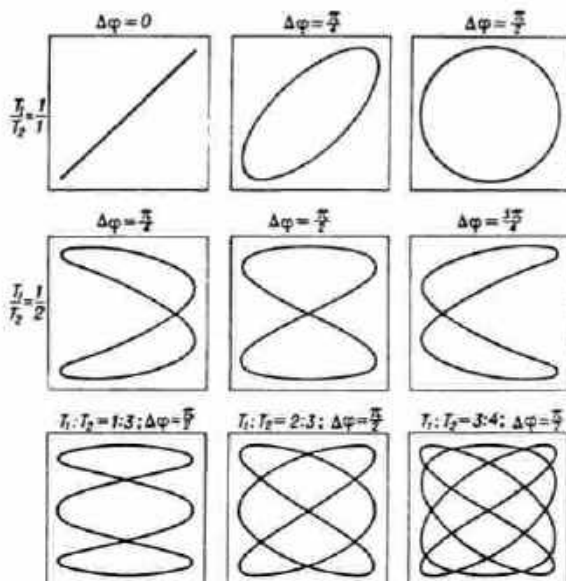
ЛІССА (Lissa) Зофія (19.X 1908, Львів — 26.III 1980, Варшава) — польс. музикознавець і педагог. В 1925 закінчила Львів. консерваторію Польс. муз. т-ва, 1925—30 вивчала музикознавство, філософію і мистецтвознавство у Львів. ун-ті. В 1930—39 викладала теорію музики у Львів. консерваторії ім. К. Шимановського, 1940—41 — в держ. консерваторії. В 1941—47 працювала в СРСР (1944—47 — атакше по культурі Польс. посольства в Москві). В 1957—75 — директор і професор Ін-ту історії та теорії музики при Варшавському ун-ті. Праці з муз. теорії, естетики, історії польс. музики (зокрема творчості Шопена), музики кіно. **ЛІССАЖУ ФІГУРИ** — замкнуті траєкторії точки, що здійснює одночасно два гармонічні коливання в двох взаємно перпендикулярних напрямках. Вперше вивчив франц. фізик Ж. Ліссажу (1822—80). Форма Л. ф. залежить від співвідношення між періодами, фазами і амплітудами обох коливань. Л. ф. виникають тоді, коли періоди коливань відносяться як цілі числа. Якщо періоди T_1 і T_2 однакові, то Л. ф. являють собою еліпси, які при різниці фаз $\Delta\varphi$ рівній 0 або π , вироджуються у відрізки прямих, а при $\Delta\varphi = \pi/2$ й однакових амплітудх перетворюються на коло (мал.). Л. ф. можна спостерігати, напр., на екрані катодного осцилографа, до двох пар пластин якого підведено змінні напруги з рівними або кратними періодами. Спостереження вигляду Л. ф. — зручний спосіб визначення співвідношення між періодами і фазами коливань.

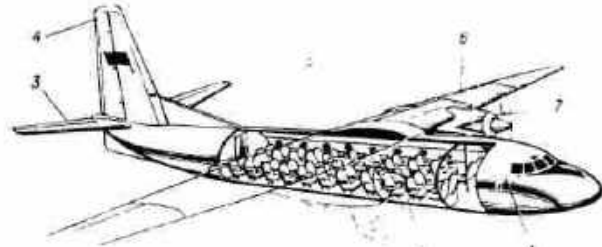
ЛІСТ (Liszt) Ференц (Франц; 22.X 1811, Добор'ян, поблизу Шопрона, Угорщина — 31.VII 1886, Байрейт, Німеччина) — угор. композитор, піаніст, диригент, педагог, критик, музично-громадський діяч. Музику навчався з 6 років у свого батька, 1821—22 — у Відні в К. Черні (фортепіано) та А. Сальєрі (композиція), з 1823 — в Парижі. Як піаніст виступав з 9 років. Під впливом Липневої революції 1830 створив «Революційну симфонію» (не завершена), після повстання лонських ткачів — фп. п'єсу «Ліон» (з епіграфом «Жити працюючи або вмерти борючись»). В 1835—38 жив у Швейцарії, 1838—47 гастролював у країнах Європи (1842, 1843, 1847 — в Росії). В 1848—61 — Л. був придворним капелмейстером у Веймарі. На цей період припадає розквіт його творчості: написав 2 симфонії, 12 симф. поем, хорів, вокальні, фп. твори. Л. став керівником т. з. Веймарської школи. В 1861—69 жив у Римі, 1869—86 — знов у Веймарі. Часто приїздив до Будапешта, де сприяв відкриттю 1875 Академії музики, був її президентом і професором (з 1918 — Вища школа муз. мист. ім. Ф. Ліста). Л. — один з основоположників угорської нац. муз. школи, його творчість сприяла розвитку світової муз. культури. Л. підтримував дружні зв'язки з М. Глінкою, Мих. Віельгорським, В. Одоевським, О. Даргомижським, А. Рубінштейном, О. Бородиним, М. Балакірєвим, В. Стасовим та ін. Зробив транскрипції «Соловейка» О. Аляб'єва та «Маршу Чорномора» Глінки. В 1847, гастролюючи на Україні, дав кілька концертів у Києві. Гостював у мастку К. Вітгенштейна — у Вороніжських на Поділлі, де на темі укр. нар. пісень «Ой не ходи, Грицю» та «Віють вітри, віють буйні» створив п'єси для фортепіано «Українська балада» і «Думка» (вийшли до циклу «Колоски»

Ф. Лист.

Ліссажу фігури.

Літак-ракетоносець
Гу-16.Лістер:
а — ніжка; б — головка;
в — очко; г — ріст
(постійний для всіх лі-
стер); д — кегель; е —
гошища.Літак:
1 — кабіна пілота; 2 —
салон для пасажирів;
3 — руль висоти; 4 —
руль напрямку; 5 — фюзеляж;
6 — крило;
7 — двигун.

Воронинськ, 1847 — 48). Виступав у Житомирі, Немирові, Бердичеві, Кремені, Львові, Одесі, Миколаєві, Єлизаветграді (тепер Кіровоград). Твори: понад 1200, в тому числі опера «Дон Санчо, або Замок кохання» (1825), ораторія «Легенда про святу Єлизавету» (1862), меси — Грасска (1855), Хоральна (1865), Угорська коронаційна (1867), кантати — «Угорщина» (1848), присвячені Бетховену (1845, 1870), реквієм (1868) та ін.; для оркестру — «Симфонія до „Божественної комедії“ Данте» (1856), «Фауст-симфонія» (1857), 13 симф. поем (ут. ч. «Тасо», 1849; «Прометей», 1850; «Мазепа», 1851; «Прелюди», «Орфей», всі — 1854; «Угорщина», 1856; «Гамлет», 1858); «Два епізоди з „Фауста“ Н. Ленау» («Нічний хід» та «Мефісто-вальс», бл. 1860); для фортепіано з оркестром — 2 концерти (1849, 1861), «Танець смерті» (1849); Фантазія на угор. нар. теми, 1852; для фортепіано — Великий концерт соло (1849), Соната (1853), «Альбом мандрівника» (3 зошити, 1835—36), «Роки мандрувань» (3 зб. 1835—77), «Утішання» (1849), «Фантазія і fuga на тему „Бах“» (1871), 19 угорських рапсодій (1846—85), «Етюди трансцендентного виконання» (12 п'єс, 1851) та ін.; бл. 70 романсів, хори тощо.

Літ.: Мильштейн Я. Ф. Лист, т. 1—2. М., 1971; Кузьмін М. Лист на Україні. В кн.: Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972; Гаал Д. Ш. Лист. Пер. з венг. М., 1977.

ЛІСТЕР (Lister) Джозеф (5.IV 1827, Антон, графство Ессекс — 10.II 1912, Уолмер, графство Кент) — англ. хірург. В 1852 закінчив Лондон. ун-т. В 1860—82 — професор хірургії ун-тів у Глазго, Единбурзі, Лондоні, з 1896 — голова Королівського мед. т-ва. Л. запровадив (1867) у хірургію практику *антисептики*. Удосконалив ряд хірургічних інструментів. Частину праць Л. присвятив питанням анатомії, гістології та мікробіології; вперше (1852) описав м'язи райдужної оболонки ока.

ЛІСТЕРІОЗ, лістерельоз — гостра інфекційна хвороба тварин і людини. Збудник — бактерія *Listeria monocytogenes*. Джерело інфекції — мишоподібні гризуни, хворі і перекхворі тварини. Людина заражається Л., споживаючи інфіковане молоко, м'ясо, яйця, а також від укусів пасовищних хлищів та через дихальні шляхи. Хвороба протікає з різними ознаками, зустрічається спорадично в багатьох країнах світу, іноді в СРСР. Діагноз встановлюють серологічним

і бактеріологічним методами. Лікування — антибіотиками. У тварин Л. проявляється ураженням центр. нервової системи, септичними явищами, корчами, абортми і маститами. Хворі часто гинуть, особливо віці. Заходи боротьби. У т-ві вводять обмежувальні заходи. Хворих тварин ізолюють та лікують антибіотиками і сульфаніламидами, решту поголів'я вакцинують. Молоко від хворих тварин пастеризують, уражені органи утилізують, м'ясо проварюють. Знищують мишоподібних гризунів.

ЛІ СЮЧЕН (1823, с. Синьваньцунь, пров. Гуансі — 7.VIII 1864) — один з керівників Тайпінського повстання 1850—64 у Китаї. Походив з бідної сел. сім'ї. В 1851 приєднався до тайпінців, пройшов шлях від солдата до полководця. В 1858 війська Л. С. (разом з частинами Чень Юйчена) завдали поразки урядовій армії в районі Саньхе, 1860 самостійно розгромили урядові війська, які намагалися оволодіти Нанкінгом. У 1861—63 Л. С. командував тайпінськими військами на різних фронтах, 1863—64 керував обороною Нанкіна. Був захоплений у полон і страчений. Перед смертю написав «Показання», що є важливим джерелом історії тайпінського повстання.

ЛІСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1932 — збройний виступ селян Ліського повіту Львів. воєводства проти сваволі поміщиків та уряду бурж. поміщицької Польщі. Причиною повстання було погіршення становища селян в умовах загострення заг. екон. кризи. Безпосереднім приводом до Л. п. була спроба уряду запровадити трудову повинність по ремонту шляхів під виглядом «святої праці». Першими виступили селяни с. Бергів-Долішніх, які 19.VI не вийшли на роботу. Поліція почала масові арешти. У відповідь на це бл. 3 тис. селян напали на поліцейських і звільнили заарештованих. У Ліський повіт прибули поліцейські загони зі Львова та сусідніх повітів. Проти селян виступили польсь. і укр. бурж. націоналісти. На заклик комуністів тисячі селян піднялися на боротьбу. Вони вимагали поліпшення становища трудящих, протестували проти антирад. політики польсь. уряду. Повстанців підтримали селяни Добромилського, Турківського, Саночного повітів. Боротьба, якою керувала КПЗУ, тривала майже місяць. У ній взяло участь понад 25 тис. селян і робітників місц. підприємств. Укр. і польсь. трудящі виступили єдиним фронтом. Л. п. було придушено за участю збройних сил польсь. уряду, сотні його учасників було заарештовано.

О. Ю. Карпенко.
ЛІТАК, аероплан — важчий за повітря літальний апарат з двигуном і збільшеного з нерухомим крилом, при поступальному русі якого виникає підйомна сила. До осн. частин Л. (мал.), крім двигуна і крила, належать фюзеляж, оперення (див. *Оперення літака*), пристрої керування та шасі. Л. обладнують пілотажно-навігаційними і контрольно-вимірвальними приладами, засобами радіозв'язку, *аеропілотами*, *бустерами*, *про-*

тиоблідювачами тощо. Розрізняють Л.: військові і цивільні; *самобібі*, *гідролітаки* і *сухопутні*; багатопланні, біпланні і *монопланні*. Їх поділяють також за положенням крила відносно фюзеляжу (низкопланні, середньо- і високопланні), швидкістю польоту (до- і надзвукові), джерелом тяги (див. *Авіаційний двигун*), кількістю двигунів тощо. Набули розвитку Л. з вертикальним і коротким зльотом і посадкою. В СРСР уперше в світі створено (1965) широкофюзеляжний Л. — Ан-22 (див. також *Аеробус*). У Л. такого типу ширина фюзеляжу — близько або більше 6 м. Перший патент на Л. з паросиловою установкою одержав О. Ф. Можайський, перший вітчизняний літак з бензиновим двигуном створив О. С. Кудашев. Конструкції перших у світі багатомоторних Л. розробив І. І. Сікорський. Найвідоміші рад. конструктори Л.: О. К. Антонов, Д. П. Григорович, С. В. Ільїн, К. О. Калінін, А. І. Мікоян, М. М. Полікарпов, А. М. Туполев, О. С. Яковлев та ін. На Л. перевозять пасажирів і вантажі, їх використовують для військових, наукових, спортивних та ін. цілей. Див. також *Авіація*.

О. М. Граціанський.
ЛІТАК-РАКЕТОНОСЕЦЬ — боєвий літак, який має на озброєнні ракети стратегічного або оперативно-тактичного значення. З'явився у 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з прийняттям на озброєння *ракетної зброї*. Ракети, які запускаються з Л.-р., поділяються на класи: «повітря — повітря» — для ураження повітр. цілей, «повітря — земля» — для ураження наземних та мор. цілей. Ракети, що їх застосовують Л.-р., можуть нести ядерні та звичайні заряди.

ЛІТАЛЬНИЙ АПАРАТ — загальна назва апаратів для польотів в атмосфері, в космічному просторі або в самому космічному просторі. Л. а., на яких виконують польоти в атмосфері, бувають важчі за повітря або легші за нього. До важчих за повітря Л. а. належать вертольоти, *звинтокрили*, *дельтаплани*, *екраноплани*, *літаки*, *планери*; створено також дослідні зразки інших Л. а. (напр., орнітоптерів, крила яких рухаються у польоті подібно до крил птахів). Апарати такого типу тримаються в повітрі під впливом *підйомної сили*, зумовленої дією повітря на крило та ін. елементи їхньої конструкції (див. також *Аеродинамічна сила*). Легшими за повітря Л. а. є *дирижаблі*, *стратостати* та ін. *аеростати*. Їхня підйомна сила створюється вміщенням у спец. оболонку газом, густина якого менша від густини повітря. Для польотів у космічному просторі або в самому космічному просторі використовують *космічні літальні апарати*. Рух ім у поч. стадії польоту надають ракетні двигуни, де рушійна сила (сила тяги) виникає внаслідок реакції відкинутої назад маси газу (продуктів згоряння палива). За допомогою Л. а. виконують будівельні, с.-г. та ін. роботи, перевозять людей і вантажі, проводять наук. дослідження тощо.

Див. також *Авіація, Космонавтика, Повітроплавання*.

Б. О. Казанцев.

ЛІТАН (Сі-гу; 1050 — бл. 1130) — кит. живописець. Один з провідних майстрів академії живопису в Кайфіні та Ханчжоу. Від величезних епічних пейзажів перейшов до зображення ліричних сільських краєвидів, сцен з нар. побуту («Легенда про Бо І та Шу Ці», «За читанням біля засніженого вікна», «Храм біля річки в літню пору», «Вечірній бриж на осінній річці», «Сільський лікар» (всі — в Музеї Гутун, Пекін).

ЛІТАННЯ ТВАРИН — пересування тварин у повітрі за допомогою спеціальних органів руху — крил. Характерне для більшості комах і птахів, а також деяких ссавців (напр., кажанів). Крилами створюються необхідні для Л. т. аеродинамічні сили — підйомна та поступальна. Л. т. буває активним і пасивним. А к т и в н е Л. т. здійснюється за рахунок змахів крил, п а с и в н е — планерування, тобто ковзання і ширяння. Комахам властиві тільки активне літання, птахам — активне, але багато які з них здатні до ковзання й ширяння. В будові тіла літаючих тварин є ряд особливостей, що полегшують політ: розширення трахейної системи (комахи), повітряні мішки та пневматичність кісток (птахи) тощо. Див. також *Локомотія, Рухи тварин і людини*.

ЛІТАЮЧІ ЯЩЕРИ — ряд вивопних плазунів; те саме, що й *птерозаври*.

ЛІТЕРА [лат. lit(t)era — буква, літера] — 1) У м о в і — графічний знак для передачі на письмі звука (точніше, фонему) і його різновидів; те саме, що й *буква*. 2) В поліграфії — металевий, дерев'яний або пластмасовий брусок, на торцевій поверхні якого вміщено рельєфне зображення (очко) букви, знака чи цифри. Під час друкування очко Л. (мал.) вкривається фарбою. При ручному складанні Л. розміщують у *касах складальних*, при машинному — металеві *лі. виливають*.

ЛІТЕРАТУРА [лат. lit(t)eratura — написане, рукопис, твір] — твори писемності. У широкому значенні термін «література» вживається щодо творів писемності взагалі, залежно від змісту яких розрізняють Л. художню, наукову, політичну і т. д.; у вузькому — лише щодо творів худож. писемності. Л. художня являє собою один із різновидів *мистецтва* — особливой форми сусп. свідомості, яка відтворює дійсність у худож. образах. Специфічна ознака Л. полягає в тому, що її образи створюються за допомогою мови; Л. — мистецтво слів. Л. властива по-функціональність. Але насамперед вона є засобом пізнання дійсності, хоча й інакше, ніж наука, пізнає об'єктивну реальність. Як мислення в образах, Л. оперує не логічними абстракціями, а живими, цілісними картинками дійсності. Проте і наука, і Л. — кожна своїм шляхом — проникають у сутність відображуваного, розкривають закономірність буття. Л. спроможна відтворити люд-

ське життя, і природу, і соціально-економічні явища, минувшину і сучасність. Оцінюючи творчість англ. письменників-реалістів серед. 19 ст., К. Маркс підкреслював, що вони «в яскравих і красномовних книгах розкрили світові більше політичних і соціальних істин, ніж усі професіональні політики, публіцисти і моралісти разом взяті» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 10, с. 620). Головний предмет Л. — людина в багатогранності своїх життєвих проявів. За виразом М. Горького, Л. є *людинознавством*. Виходячи з того, які саме сторони людського життя і як змальовує Л., виділяють три осн. літ. роди: *епос, лірику і драму*. В межах кожного з цих родів можна, в свою чергу, виділити окремі літ. види (іх ще наз. *жанрами*): роман, повість, оповідання та ін. — в епосі; *пісня, елегія, ода* — в ліриці; *трагедія, драма, комедія, водевіль* — у драмі. Крізь призму сприйняття письменником навколишньої дійсності Л. відтворює індивідуальні риси зображуваного. Порівнюючи роман з публіцистичним твором, В. І. Ленін писав: «Тут вся суть в *індивідуальній* обстановці, в аналізі *характерів* і психіки *данних типів*» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 49, с. 53). Водночас через особливе, індивідуальне просвічує і загальне. Так створюється *типове* — художньо узагальнене, найхарактерніше для певного соціального середовища, певних істор. умов, сусп. ситуацій.

У худож. образах знаходить виявлення погляд митця на життя; вони неодмінно містять у собі утвердження або осудження відображеного. Внаслідок цього Л. має не тільки пізнавальне, а й ідейно-виховне значення. Оскільки худож. образи, відтворюючи явища дійсності в їх конкретно-чуттєвому індивідуальному вигляді, діють однаково сильно на розум і почуття людини, вони викликають у читача певне естетичне ставлення до цих явищ, їх оцінку «за законами краси» (К. Маркс). Л. завжди відігравала суспільно-перетворювальну роль, обстоюючи ті чи інші суспільні ідеали. «Література, стояча понад партіями, — говорив І. Франко, відповідаючи речникам „чистого мистецтва“, — це тільки ваш сон, це ваша фантазія, але на ділі такої літератури не було ніколи» (Франко І. Твори, т. 16. К., 1955, с. 12). У класовому суспільстві Л. має класовий характер.

Серед гол. літ. напрямів, які, послідовно змінюючи один одного, склалися в останні чотири століття і розвивалися у своїх нац. формах, зумовлених особливостями істор. розвитку даного народу (*класицизм, сентименталізм, романтизм, критичний реалізм, соціалістичний реалізм*), особливо велике значення мали і мають напрями *реалістичні*. Реалізм передбачає, за визначенням Ф. Енгельса, «крім правдивості деталей, правдиве відтворення типових характерів у типових обставинах» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 33), тобто є худож. методом (див. *Метод художній*), за

допомогою якого Л. здатна створити найбільш правдиві образи, показати явища дійсності в їх істор. конкретності, соціальній зумовленості і взаємозв'язках. Тенденції до реалізму виявлялися в Л. завжди. Але свого розквіту реалізм досяг лише в 19 ст. у творчості О. Бальзака, Ч. Дікенса, Г. Ібсена, О. Пушкіна, М. Гоголя, Л. Толстого та ін. великих художників. В укр. Л. критичний реалізм представлений творчістю Т. Шевченка, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки.

Якісно новим етапом у худож. історії людства стала Л. соціалістичного реалізму. Цей творчий метод зародився на поч. 20 ст. (М. Горький) і остаточно сформувався в результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Він передбачає правдиве, історично конкретне зображення дійсності в її революц. розвитку і спирається на принципи *партійності мистецтва* і *народності мистецтва*. Ще в епоху панування буржуазії з'явилися література і мистецтво, прийняті соціалістичною тенденцією, яка в умовах існування високорозвинутих класових суперечностей виступає як партійність художньої творчості. Принцип партійності ідеології взагалі, і Л. й мистецтва зокрема, теоретично обґрунтував В. І. Ленін. У статті «Партійна організація і партійна література» (1905) він зазначав, що «літературна справа повинна стати частиною загальнопролетарської справи, „коліщатком і гвинтиком“ одного-єдиного, великого соціал-демократичного механізму, що приводиться в рух усім свідомим авангардом всього робітничого класу» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 12, с. 93). Комуністична партія виражає в своїй політиці корінні інтереси трудящих мас. Тому в сучас. істор. умовах комуністична партійність Л. стала найвищим виявом її народності. Принцип комуністичної партійності забезпечує справжню свободу творчості. Письменник, озброєний марксистсько-ленінським світоглядом, пізнає дійсність в істинних закономірностях її розвитку. Партійність є й категорією естетичною, бо віділюється вона в усій образній структурі твору. Комуністична партійність рад. л-ри протистоїть антинародній суті бурж. л-ри.

Рад. Л. включає в себе як органічну складову частину революц. романтику, показує перспективи розвитку. Звідси життєстверджуючий пафос Л. соціалістичного реалізму, її істор. оптимізм. Худож. новаторство рад. Л. поєднується з використанням і розвитком усіх прогресивних тенденцій світової Л. Рад. Л. створюється багатьма мовами народів СРСР, у різноманітних нац. формах. Водночас вона є єдиною за своїм ідейним спрямуванням і естетичними принципами, соціалістичною за змістом, інтернаціоналістською за своїм духом і характером. Творчість В. Маяковського, П. Тичини, М. Шолохова, Я. Купали, О. Твардовського, Ч. Айтматова, О. Гончара, Е. Межелайтіса, Р. Гам-

затова та ін. визначних письменників є культурним надбанням всього рад. народу. Тенденція до взаємозбагачення і зближення всіх нац. загонів рад. Л. особливо виразно виявляється в добу розвинутого соціалізму. Соціалістичний реалізм з його ідейною силою і невичерпним худож. багатством протистоїть модерністсько-декадентським течіям у мистецтві (див. *Декадентство, Модернізм*). Розвиваючись під прапором соціалістичного реалізму, під керівництвом Комуністичної партії, радянська література досягла видатних успіхів і набула світового значення. Див. також *Літературознавство, Літературна критика*; розділи Література в статтях про держави, союзні республіки СРСР, розділ Література в томі «Українська РСР», ст. про окремих письменників.

Лит.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Ленин В. І. Про літературу. К., 1970; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Арістотель. Поетика. К., 1967; Белінський В. Г. Літературно-критичні статті. К., 1953; Чернишевський М. Г. Літературно-критичні статті. К., 1951; Добролюбов М. О. Літературно-критичні статті. К., 1961; Плеханов Г. В. Естетика і література. К., 1960; Горький М. Про літературу. К., 1954; Луначарський А. В. Про літературу. К., 1975; Дзєверін І. О. Естетика ленінізму і питання літератури. К., 1975; Українські письменники про літературу та мову. К., 1961; Теорія літератури. К., 1975. І. О. Дзєверін.

«ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО» — літературно-мистецький ілюстрований журнал Львівської організації Спілки письменників України. Див. «Жовтень».

ЛІТЕРАТУРНИЙ ІНСТИТУТ імені Т. Г. Шевченка АН УРСР — науково-дослідна установа. Міститься в Києві. Створений 1926 у Харкові в системі Наркомосу УРСР (див. *Шевченка Тараса інститут*); в системі АН УРСР — з 1936. Ін-т має 8 відділів, робота яких охоплює такі осн. напрями: естетична спадщина класиків марксизму-ленінізму, керівна роль КПРС у галузі худож. культури, теорія соціалістичного реалізму, узагальнення творчого досвіду рад. багатонац. л-ри, історія укр. дожовтневої л-ри, взаємодія л-р народів СРСР, зокрема укр.-рос. літ. зв'язки, худож. практика літератур соціалістичної співдружності і літератур капіталістичних країн на сучас. етапі. Серед найзначніших праць — 8-томна «Історія української літератури» (1967—71). Ін-т видає зібрання творів Т. Шевченка, І. Франка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Марка Вовчка, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Я. Тичини, М. Рильського, Я. Галана та ін. У відділі рукописів зберігаються архіви класиків укр. дожовтневої і рад. л-ри. Ін-т є координаційним центром розвитку *літературознавства* в республіці. З 1957 ін-т разом із Спілкою письменників України видає журнал «Радянське літературознавство». Ін-т нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1969).

І. О. Дзєверін.

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА — один з видів літературної творчості; оцінка й тлумачення літературно-художніх творів у їх відношенні до суспільної дійсності. Розглядаючи явища й тенденції літ. процесу або класичну спадщину в світлі сучас. сусп. завдань і худож. ідей, Л. к. виходить з методологічних засад теорії л-ри і спирається на факти історії л-ри. Л. к. є складовою частиною *літературознавства* і водночас має спільне з худож. творчістю і *публіцистикою*, хоч і не збігається з ними, а являє собою своєрідну літ.-громад. діяльність, покликану спрямовувати літератур. процес, формувати ідейно-естетичні погляди. Осн. жанри сучас. Л. к. — стаття, огляд, есе, літ. портрет, *рецензія*, polemічна репліка, бібліографічна нотатка тощо.

Слово критика походить від грец. критіко — здатність судити про щось. Критичне судження про літ. твори виникло одночасно з самою л-рою як оцінка твору читачем. В античних Греції і Римі, в стародавніх Китаї та Індії Л. к. обмежувалась оцінкою твору і рекомендацією книги читачеві. Значення її зростає з появою масових друкованих видань (17 ст.). Проте як особливий вид л-ри, як самостійна професія вона склалася в Європі в 1-й пол. 19 ст. Л. к. тісно пов'язана з сусп. боротьбою і панівними філос. та естетич. напрямиами тієї чи ін. епохи. Вона прямо чи опосередковано виражає соціальні відносини і суперечності свого часу. Історія Л. к. невіддільна від боротьби між літ. школами й угрупованнями. Н. Буало (17 ст.), Д. Дідро і Г. Лессінг (18 ст.), Г. Гейне, В. Гюго, Е. Золя (19 ст.) в літ.-критичній діяльності висували певну програму розвитку л-ри, формулювали її принципи. Цими рисами відзначались і провідні критики 19 ст. (у Франції — Ш. О. Сент-Бев, І. Тен, Ф. Брюветьєр, в Англії — М. Арнолд, в Данії — Г. Брандес). У США найпомітніші досягнення Л. к. пов'язані з іменами В. Л. Паррінгтона і В. В. Брукса. Передумови вітчизн. Л. к. виникли ще в л-рі Київ. Русі. Власне Л. к. з'являється в 2-й пол. 18 ст. Першою критичною працею в Росії вважають «Лист, у якому міститься міркування про вірші...» (1750) В. Тредіаковського. Паралельно розвивались наукова (М. Ломоносов) і журнальна (О. Сумароков, М. Новиков) літ.-критична думка. Як критики виступали О. Радищев, М. Карамзін, декабристи В. Кюхельбекер, О. Бестужев, К. Рилев та ін. Важливий внесок у розвиток Л. к. зробили О. Пушкін та М. Гоголь. Розглядаючи мист. і л-ру з позицій революц. демократії, В. Белінський розробив цілісну теорію *реалізму* і пов'язав з нею критичну практику. В 50—60-х рр. 19 ст. в умовах бурхливого розвитку сусп. думки і наростання ідей сел. революції набула великого громад. значення літ.-критична діяльність революц.-демократів М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарева, О. Герцена.

Вже біля початків нової укр. л-ри в 20—30-х рр. 19 ст. І. Котля-

ревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Л. Боровиковський, М. Шашкевич, Я. Голубацький, І. Вагилевич спрямовували укр. л-ру на шлях життєвої правди і нац. самобутності. В 30—40-х рр. народність л-ри відстоювали І. Срезневський, М. Максимович, М. Костомаров, О. Бодянский. Новий етап розвитку Л. к. на Україні припадає на 40—60-і рр., коли в ній сформувалися два протидіючі напрями — революц.-демократичний (Т. Шевченко) і ліберально-буржуазний (П. Куліш).

Передова укр. Л. к. розвивалася в тісному зв'язку з рос. революц.-демократичною критикою, яка захищала нац. права укр. мови й л-ри, осуджувала консервативні тенденції і протиставляла їм творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка. Важливий внесок у розвиток Л. к. на Україні зробили М. Петров, М. Дашкевич, І. Білик (Рудченко), М. Комаров, В. Горленко і особливо М. Драгоманов, який пов'язував ідейно-політичну й естетичну концепції з насущними потребами визвольного руху. Представники бурж.-націоналістичного напрямку укр. Л. к. (О. Огоновський, О. Кониський, О. Барвінський та ін.) виступали проти осн. принципів революц.-демократичної критики. Дожовтнева укр. Л. к. досягла найвищого розвитку в діяльності І. Франка, який наблизився в оцінці явищ літератури і мистецтва до марксизму. Літ.-критична діяльність І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Грабовського відбувалася в ідейній боротьбі проти *декадентства*, теорій «чистого мистецтва», формалізму та ін. антиреалістичних течій. Позитивне значення у розвитку Л. к. мала діяльність М. Павлика, О. Терлецького, Б. Грінченка, А. Кримського.

Нову, справді наук. методологічну основу Л. к. дало вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. На Заході марксистська критика виникла в 2-й пол. 19 ст. (Ф. Мерінг, В. Лібкнехт — у Німеччині, П. Лафарг — у Франції). В Росії вона утверджувалася в боротьбі проти народницької і декадентської критики. Історико-матеріалістичний підхід до л-ри, оцінку її з класових позицій відстоював Г. Плеханов. Розвиток марксистської Л. к. пов'язаний з іменами В. Воровського, А. Луначарського, М. Ольмінського, М. Горького. Принципове значення для утвердження методологічних осн. Л. к. мали праці В. І. Леніна, в яких він обґрунтовував *відображення теорію* стосовно л-ри, принцип партійності л-ри, розробив питання про ставлення до класичної спадщини та ін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції і, особливо, після виникнення соціалістичної співдружності марксистська літературна критика стала одним з провідних світових напрямів. Його представляють Л. к. соціалістичних країн і критики-марксистки в капіталістичних країнах (Р. Фокс, К. Кодуелл, К. Варналіс, Дж. Ліндсей, А. Грамші та ін.). На Україні в період громадян. війни і перших років відбудови в Л. к. активно виступа-

ли В. Блакитний (Едлан), В. Чумак, Д. Загул, В. Коряк, І. Кулик та ін. В 20-х — на поч. 30-х рр. у складній боротьбі проти бурж. націоналізму, формалізму, вульгарного соціологізму утверджується укр. рад. Л. к. Оволодіваючи новою методологією, активно виступали О. Білецький, Я. Савченко, О. Дорошкевич, М. Зеров, Б. Коваленко, М. Клоков (Доленго), Ф. Якубовський, П. Филипович. В 30—40-х рр. ряди укр. рад. критиків поповнили Л. Новиченко, Є. Адельгейм, Б. Буряк, С. Крижанівський, М. Шамота, С. Шаховський та ін. Керуючись рішеннями і настановами Комуністичної партії з ідеологічних питань, рад. Л. к. розробляє актуальні проблеми соціалістичного реалізму, досліджує поточний літ. процес, веде принципову боротьбу проти бурж. ідеології. В 50—70-х рр. посилюється гостра публіцистичність, громадян. пафос, естетична озороність критики. Серед кращих її здобутків — критичні виступи провідних майстрів слова — М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, О. Довженка, О. Гончара, Д. Павличка, І. Драча та ін. Прагнення до глибокого аналізу літ. і життєвих явищ, інтерес до проблем гуманізму і формування нової людини знайшли відображення в статтях Ю. Барабаша, І. Дзевєріна, В. Дончика, М. Острика, Г. Сивоконя, Л. Коваленка, М. Ільницького та ін. Сучасна Л. к. розглядає літ. явища в їх багатогранності і естетичній своєрідності, поєднуючи соціологічний, естетичний та етичний підходи. У постанові ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972) вказується, що обов'язок критики, глибоко аналізуючи закономірності сучас. худож. процесу, всемірно сприяти зміцненню лєнінських принципів партійності й народності, боротися за високий ідейно-естетичний рівень мистецтва, послідовно викривати бурж. ідеологію. Рад. Л. к. разом з Л. к. ін. соціалістич. країн і марксистською критикою на Заході бере активну участь в ідеологічній боротьбі, виступаючи проти бурж. естетичних формалістичних «теорій», проти ревізіоністських концепцій та вульгаризаторських тенденцій. Характерні риси рад. Л. к. — ідейна переконливість, партійна принциповість, соціальна обґрунтованість худож. критеріїв, глибока естетична культура забезпечують її дійовий вплив на розвиток літератури.

Лит.: Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Бєлінський В. Г. Речь о критике. В кн.: Бєлінський В. Г. Полное собрание сочинений, т. 6. М., 1955; Франко І. Я. Из секретів поетичної творчості. К., 1969; История русской критики, т. 1—2. М.—Л., 1958; Гром'як Р. Т. Эстетика і критика. К., 1973; Брюховецький В. С. Критика як практичне мислення. «Прапор», 1979, № 3.

В. С. Брюховецький.

«ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА» — укр. щомісячний журнал, орган Спілки рад. письменників України (1935—40). В 1935—38 — щомісячний журнал літ. критики, теорії й історії л-ри та мистецтвознавства, з 1938 — літ. критики, теорії й історії л-ри. Був продовжен-

ням журналів «Критика» (1928—32), «За марксо-лєнінську критику» (1932—35). Перебюроючи помилки цих видань — рапівщину, групівщину, рецидиви бурж. ідеології, у т. ч. ідеологію укр. бурж. націоналізму, вульгарного соціологізму, — «Л. к.» боролася за утвердження методу соціалістичного реалізму, за втілення в життя постанови ЦК ВКП(б) «Про перебування літературно-художніх організацій» від 23 квітня 1932, викривала прояви бурж. ідеології. В журналі друкувалися статті про сучас. укр. л-ру, висвітлювалися питання теорії і історії укр. л-ри, взаємозв'язків з братніми нац. л-рами, зокрема з російською; а також статті про сучас. укр. театр, кіно, образотворче мистецтво, фольклор.

Б. С. Буряк.
ЛІТЕРАТУРНА МОВА — оброблена, відшліфована форма загальнонародної мови, яка в писемному й усному різновидах обслуговує культурне життя народу, всі сфери суспільної діяльності. За функціональним призначенням — це мова держ. законодавства й урядування, засіб спілкування людей у виробничо-матеріальній і культур. сферах, мова науки, художньої літератури, публіцистики, преси, школи, театру, телебачення, радіо, кіно та ін. Л. м. формується поступово, обробляється протягом тривалого часу вживання; закріплена писемно, унормована (див. *Норма мовна*). Кожна сучас. високорозвинена Л. м. чітко диференційована стилістично (див. *Стилі мови*). Як Л. м. за феодалізму іноді використовували чужу, зокрема *мертву мову*; так, для багатьох європ. народів це була *латинська мова*, для іраномовних і тюркомовних — класична *арабська мова*. В період формування нації Л. м. закріплює в писемності здобутки загальнонар. мови. До утворення націй коло функцій і сфери жанрово-стилістичного застосування Л. м. вузькі: у феод. суспільстві вона обслуговує лише невелику групу освічених людей; у бурж. суспільстві функції Л. м. розширюються, проте для нар. мас вона залишається майже недосяжною. Лише в соціалістич. суспільстві вона стає здобутком усього народу: в умовах заг. грамотності і розвитку нац. культури унормована Л. м. проникає в усі сфери сусп. життя народу і поступово стає єдиною формою загальнонац. мови в її писемній і усній формах. Між Л. м. і мовою худож. л-ри (див. *Мова художня*) існує постійна й безперервна взаємодія, однак, хоч мова худож. л-ри і підлягає тим самим нормам, що й Л. м., вона містить певну кількість елементів індивідуально авторських, позанормативних, часом просторічних. Постійно існують відмінності й між загальнонаціональною та Л. м. у плані *діахронії* (національна мова виступає у формі Л. м., проте не кожна Л. м. одразу стає національною — для цього потрібні відповідні соціально-історичні передумови), та *синхронії* (нац. мова фіксується ще й у таких її проявах, як соціальні й територіальні *діалекти*, а також містить просторічні, позанормативні складники).

Укр. нац. Л. м. на нар. основі складалась на базі *середньонаддніпрянських говорів*. Її формування припадає на час розкладу на Україні феод.-кріпосницьких і зростання капіталістичних відносин, коли почала формуватись укр. нація. Цей процес активізувався з кін. 18 ст. Українська Л. м. зародилася насамперед у творах І. Котляревського, її вдосконалювали і закріплювали у літ. вжитку Є. Гребінка, Л. Боровиковського, Г. Квітка-Основ'яненка. Синтезувавши живу нар. мову і надбання мови писемної л-ри, розширивши і збагативши тематику укр. л-ри, Т. Шевченко значною мірою сприяв виробленню, удосконаленню й усталенню лексичних, граматичних і фонетичних норм укр. Л. м. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. у становленні єдиної нової укр. літ. мови значну роль відіграла творчість таких письменників, як Марко Вовчок, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко, П. Грабовський, В. Стефаник, Леся Українка, М. Коцюбинський та ін. Проте в дореволюц. час укр. Л. м. не мала ще єдиних літ. норм, зокрема, у використанні *діалектизмів*, що становили, як живі розмовні елементи, активне джерело поповнення Л. м. За рад. часу, з унормуванням Л. м., діалектизми втратили колишнє значення.

Лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції укр. загальнонац. мова внаслідок здійснення нац. політики Комуністичної партії Рад. Союзу вперше в своїй історії здобула не лише визнання, а й усі можливості для вільного й усебічного розвитку усіх стилів Л. м. Велику роль в цьому відіграла мовна практика таких письменників, як М. Рильський, П. Тичина, О. Довженко, М. Куліш, І. Кочерга, Я. Галан, О. Гончар, М. Стельмах та ін. Сучасна українська Л. м. існує в писемній і усній формах. Писемне мовлення, порівняно з усним, характеризується суворішою нормативністю (див. *Нормативна грамати́ка*), складнішим синтаксисом, лексичною багатогранністю, зокрема широким вживанням *інтернаціоналізмів*, *аббревіатур*, *термінів* тощо. В той час як писемна форма Л. м. обслуговує сфери офіційного спілкування людей, усна форма переважає у неофіційному спілкуванні. У сучас. укр. Л. м. виявляється тенденція до зближення писемної та усної форм (в першу чергу, в дотриманні загальнообов'язкових норм) насамперед завдяки обов'язковій середній освіті. В епоху розгортання наук.-тех. революції зростає роль засобів масової інформації та пропаганди, що сприяє збагаченню Л. м. (зокрема в галузі *лексики*). Удосконалюючи і розвиваючи внутр. засоби, збагачуючись у постійних контактах з ін. мовами Рад. країни, особливо з російською, укр. Л. м. стала однією з найрозвиненіших мов світу. Ленінська нац. політика Комуністичної партії і Рад. держави забезпечила розквіт усіх Л. м. народів, що населяють СРСР. Осн. тенденцією розвитку Л. м. соціалістичних націй є розквіт нац.

мов та їхнє взаємозбагачення. Не втрачаючи своєї нац. специфіки, вони набувають багатьох спільних рис, насамперед у галузі лексики і синтаксису. Тенденція до зближення між мовами соціалістичних націй найяскравіше виявляється у споріднених групах мов (напр., між рос., укр. та білоруською). Т. ч., у розвитку нац. л. м. соціалістичних націй здійснюється діалектичний зв'язок національного та інтернаціонального. Див. також *Культура мови, Письмо, Російська мова, Українська мова* та ін. статті про мови світу.

Літ.: Курс історії української літературної мови, т. 1—2. К., 1958—61; Жирмунський В. М. Национальный язык и социальные диалекты. Л., 1936; Виноградов В. В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967; Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967; Белодед И. К. Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972.

А. П. Коваль.

«ЛІТЕРАТУРНА УКРАЇНА» — газета, орган правління Спілки письменників України. Засн. 1927 у Києві під назвою «Літературна газета». З грудня 1930 виходила в Харкові, з 1934 — знову в Києві. В 1941—45 наз. «Література і мистецтво», видавалась у Ворошиловграді, Уфі, Москві, Харкові, з 1944 — в Києві. Протягом 1945—62 знову наз. «Літературна газета»; з 1962 — «Літературна Україна». Періодичність — двічі на тиждень. Газета висвітлює літ. й громадсько-політ. життя республіки, братні зв'язки укр. культури і л-ри з л-рами і культурами союзних республік, знайомить читача із здобутками письменників країн соціалістичної співдружності, а також прогресивних літераторів ін. зарубіж. країн, культурно-мистецькою хронікою. В різні роки гол. редакторами «Л. У.» були Іван Ле, П. Усенко, І. Кочерга, Л. Новиченко, А. Хижняк, Д. Цмокаленко, П. Загребельний та ін., з 1980 — П. Перебийніс.

«Л. У.» нагороджена орденом Дружби народів (1977).

Б. А. Гончаренко.

«ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖОВТЕНЬ» — щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал. Орган Одес. орг-ції Спілки рад. письменників України. Виходив в Одесі 1934—35. Створений на базі двотижневика «Шквал» і місячника «Металеві дні». Відіграв помітну роль в утвердженні ідейно-худож. засад Спілки рад. письменників України та в пропаганді творчого методу соціалістичного реалізму. П. М. Довгалюк.

«ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖУРНАЛ» — щомісячний літературно-художній, критичний та громадсько-політичний журнал. Орган Спілки рад. письменників України та її Харків. обл. орг-ції. Виходив у Харкові 1936—41 на базі журн. «Червоний шлях». Відіграв значну роль у розвитку укр. рад. л-ри, критики й публіцистики.

П. М. Довгалюк.

«ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРИЗОВ» — літ.-худож. ілюстрований двотижневик, масовий орган ВУСПП (див. *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників*). Виходив у

Харкові 1931—32. Друкував нариси про новобудови першої п'ятирічки, про соціалістичне змагання, культурно-мистецьку хроніку міста й села, а також твори робітників-ударників, колгоспної молоді. В «Л. п.» з першими творами вступили П. Байдебуря, Я. Баш, І. Муратов, В. Собко та ін.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ФОНД СРСР — громадська організація при Спілці письменників СРСР. В дожовтневій Росії Літ. фонд існував як приватне т-во для допомоги нужденним літераторам і вченим, засноване 1859 у Петербурзі. Участь у діяльності Л. ф. брали М. О. Некрасов, І. С. Тургенев, Л. М. Толстой, Т. Г. Шевченко та ін. Існував до 1918. У 1934 при СП СРСР створено Л. ф. СРСР, який здійснює всебічну матеріально-побутову допомогу письменникам. На Україні філію Л. ф. організовано 1934, вона має свої відділення у Харкові, Донецьку, Львові, Одесі.

Літ.: Устав «Литературного фонда СССР». В кн.: Основные директивы и законодательство о печати. М., 1937.

«ЛІТЕРАТУРНИЙ ЯРМАРОК» — укр. альманах-місячник. Виходив у Харкові 1928—29. Вийшло 12 книг. Проголошуючи принципи позагрупової літ. творчості, альманах часто вміщував ідейно хибні твори письменників різних літ. течій і напрямів. Проте в «Л. я.» було надруковано чимало цінних творів, зокрема Ю. Яновського, П. Панча, М. Рильського, Остапа Вишні та ін. П. М. Довгалюк.

ЛІТЕРАТУРНІ ЖУРНАЛИ — періодичні видання, найчастіше щомісячні, які публікують нові оригінальні й перекладні літературно-художні твори різних жанрів, знайомлять читача з подіями літ. життя, формують літ.-громадську думку. Більшість Л. ж. є водночас і громадсько-політичними, поряд з белетристикою і літ. критикою вони вміщують публіцистичні твори, матеріали з питань розвитку ін. видів мистецтва, внутр. і міжнар. політики, економіки, історії, соціології.

Перші Л. ж. в Росії з'явилися в серед. 18 ст.: створені за ініціативою М. Ломоносова журн. «Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие» (1755—64), «Трудолюбивая пчела» (1759, вид. О. Сумарокова), сатиричні журнали М. Новикова «Трутенъ» (1769—70) і «Живописецъ» (1772—73), викривальні традиції яких продовжували журнали І. Крилова «Почта духов» (1789), «Зритель» (1792), «Санкт-Петербургский Меркурий» (1793). Важливу роль у розвитку л-ри відігравали Л. ж. в 19 ст. Трибуною літераторів-декабристів були «Соревнователь просвещения и благотворения» (1818—25) і «Невский зритель» (1820—21). Серед відомих Л. ж. цього часу — «Вестник Европы» (1802—30), «Сын отечества» (1812—52), «Библиотека для чтения» (1834—65), «Телескоп» (1831—36), «Московский наблюдатель» (1835—39). Прогресивні сусп. і худож. ідеї виражали журнали «Современник», видання якого 1836 почав О. Пушкін, а з 1847 продовжив М.

Некрасов, «Отечественные записки», «Русское слово» (1859—66), «Искра» (1859—73), «Вестник Европы» (1866—1918), «Русская мысль» (1880—1918). В кін. 19 — на поч. 20 ст. виходив орган народників «Русское богатство» (1876—1918). В журналах «Новое слово» (1894—97) і «Жизнь» (1897—1907) вміщував свої статті В. І. Ленін. На поч. 20 ст. виходили більшовицькі журнали «Мысль» (1910—11), «Просвещение» (1911—14, 1917), антимілітаристський журнал «Летопись» (1915—17; за ред. М. Горького).

На Україні літ. періодичні видання з'явилися на поч. 19 ст. До них належать помірковано ліберальні журнали «Український вестник», «Харьковский Демокрит», «Український журнал». Поряд з рос. письменниками тут друкувались П. Гулак-Артемовський, Г. Квітка-Осноров'яненко та ін. В 1861 почав виходити перший укр. журнал «Основа». За характером практичної й теор. діяльності це був ліберально-бурж. орган, проте в ньому друкувались і письменники-демократи Т. Шевченко, Марко Вовчок, Л. Глібов, А. Свидницький, С. Руданський та ін. На Зх. Україні в 2-й пол. 19 ст. видавались журнали ліберально-бурж. («Вечерниці», «Мета», «Правда», «Зоря») і бурж.-монархічного («Галичанин») спрямування. Революційно-демократичним виданням був журн. «Друг» (за ред. І. Франка і М. Павлика), після його заборони — «Громадський друг» з неперіодичними продовженнями — збірками «Дзвін», «Молот». Демократичний характер мали журнали «Світ», «Народ», «Життя і слово». Ідейної еволюції від демократичного спрямування до войовничої бурж.-націоналістичної трибуни зазнав журн. «Літературно-науковий вістник». У Києві виходив наук.-істор. і літ. журн. «Київська старина». Загострення ідейної боротьби на поч. 20-х рр. відбилося в літ. періодиці. На заг.-демократичних позиціях стояв сатиричний журн. «Шершень». Речником ліберальної буржуазії був журн. «Рідний край». Бурж.-націоналістич. характер мав журн. «Українська хата», войовничий шовінізм проповідувався на сторінках журн. «Дзвін» (1913—14). У період розгортання революційно-визвольного руху почали виходити літ.-худож. періодичні видання мовами ін. народів Рос. імперії. Серед них: в Азербайджані видавались сатиричні журнали «Молла Насреддін» (з 1906), «Мірат» («Дзеркало», 1910); у Вірменії — літ.-худож. видання «Гехарвест» («Мистецтво», 1908—21), «Аскер» («Колоски», 1905—16); у Грузії перший літ. журнал — «Цікарі» («Зоря», 1852—53), згодом виходили — «Мнатобі» («Світот», 1869—72), «Цховреба да Хеловнеба» («Життя й мистецтво», 1910—11) та ін.; в Молдавії — «Дачія літераре» («Літературна Дакія», 1840), «Кувинт молдовенеск» («Молдавське слово», 1914—18); в Латвії — «Пагалмс» («Домівка», 1881—82), «Старі» («Промени», 1906—08); в Литві перший літ. журн. — «Вайворікте» («Весел-

ка», 1913—14); в Естонії — «Еести Кір'яндус» («Естонська література», 1906—40).

Спиралоючись на кращі традиції більшовицької партійної журналістики, радянська л-ра створила нові Л. ж. Перші російські рад. журнали видавалися Наркомосом і Пролеткультом («Грядущее», 1918—21; «Кузница»). На зміну їм прийшли видання: «Красная новь» (1921—42), «Сибірські вогни», «Молодая гвардія», «Крокодил» (всі — з 1922), «Огонек» (з 1923), «Октябрь», «Звезда» (обидва — з 1924), «Новый мир» (з 1925), критико-бібліографічний журн. «Печать и революция» (1921—30), літ.-критичні журнали «На посту» і «ЛЕФ» (обидва — 1923—25). В 30-х рр. виходили також «Наши достижения» (1929—37), «За рубежом» (1930—38), «Литературный современник» (1933—41), «Литературная критика». Інтенсивно розвивалася літ. журналістика в післявоєнні роки. Зберігаючи зв'язок з своїми попередниками 30-х рр., відновлюють журнали «Иностранная литература» (1955, замість «Інтернаціональної літератури»), «Дружба народов», «Юность» (з 1955), «Москва» (з 1957), з'явилися регіональні Л. ж. «Нева» (з 1955), «Подъём» (з 1957), «Дон» (з 1957), «Урал» (з 1958) та літературознавчі журнали «Вопросы литературы» (з 1957), «Русская литература» (з 1958).

З перемогою Великого Жовтня почався розквіт літ. журналістики на Україні. Перший укр. рад. літ. журнал — «Мистецтво», навколо якого гуртувалися В. Чумак, П. Тичина, В. Еллан (Блакитний) та ін. письменники. Органом укр. символістів був журн. «Музагет» (1919). Виходили сусп.-політ. і літ.-худож. журнали «Шляхи мистецтва», «Червоний шлях» (1923—36), «Литературний журнал», 1936—41), «Життя й революція». Органами Всеукраїнської спілки пролетар. письменників (ВУСПП) були журнали «Гарт», «Литературний призов», «Литстрой» і «Красное слово» (1927—32), спілки селян. письменників — «Плужанин», «Плуг». Спілка революц. зх.-укр. письменників видавала журн. «Західна Україна», комсомольські письменники об'єднувались навколо журн. «Молодняк» (1937—41 — «Молодий більшовик»). Поряд з журналами, які відстоювали принципи пролет. л-ри, виходили також формалістичні видання футуристів — «Семафор у майбутнє» (1922), «Катафалк мистецтв» (1922), «Нова генерація» (1927—30), конструктивістів — «Авангард». Націоналістичними тенденціями були позначені журнали «Валіте» і в більш завуальованій формі — «Литературний ярмарок». Виходили численні журнали в різних містах республіки: «Провесень» (1926—27), «Сполохи» (1928—29), «Литературний Жовтень» — в Одесі; «Зоря» — у Дніпропетровську, «Кривбас» (1931—33), «Литературний Донбас» (1933—39). Позитивну роль у розвитку революц. зх.-укр. л-ри відіграли журнали «Вікна» і «Нові шляхи». В повосенний час вихо-

дять журнали «Україна», «Перець», «Дніпро», «Вітчизна», «Жовтень», «Радуга», «Прапор», «Донбас», «Всесвіт», «Радянське літературознавство». Л. ж., органи місцевих письменницьких орг-цій, виходять у всіх союзних і автономних республіках, серед них: в Азербайджані «Гракан Адрбеджан» («Литературний Азербайджан», з 1957); в Білорусії «Польмя» (з 1922), «Беларусь» (з 1944), «Маладосць» (з 1953); у Вірменії — «Советакан граканутюн» («Радянська література», з 1933); в Грузії — «Мнатоби» («Світоч», з 1924); в Казахстані — «Жулдиз» («Зірка», з 1928); в Латвії — «Карогс» («Прапор», з 1940), «Звайгзне» («Зірка», з 1955); в Литві — «Пергалє» («Перемога», з 1945); в Естонії — «Лоомінг» («Творчість», з 1945) та ін.

Див. також ст. Журнал і статті про окремі літ. журнали.

Лит.: Евгеньев-Максимов В. Е. Очерки по истории социалистической журналистики в России XIX в. М.—Л., 1927; Печать СССР за 50 лет. М., 1967; Преса Української РСР. 1918—1975. Х., 1976; Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст. Львів, 1969; Федченко П. М. Преса та її попередники. К., 1969.

В. Г. Беляев.

ЛІТЕРАТУРНІ МУЗЕЇ — науково-дослідні й культурно-освітні установи, які збирають, зберігають, вивчають, експонують і пропагують матеріали, пов'язані з життям і діяльністю письменників або істор.-літ. процесом у цілому. Л. м. поділяють на літ.-меморіальні та істор.-літературні. Літ.-мемор. музеї, поряд з літ. експозицією, включають мемор. комплекси (садиби, квартири, особисті речі письменника тощо). На Україні функціонують літ.-мемор. музеї: укр. письменників — Т. Шевченка (Київ; с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.), Лесі Українки (Київ; с. Колодажне Ковельського р-ну Волин. обл.; м. Новоград-Волинський Житомир. обл.), І. Франка (с. Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франк. обл.; м. Львів, філіал у с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл.), М. Коцюбинського (м. Вінниця, м. Чернігів), І. К. Тобілевича («Хутір Надія» Кіровоградського р-ну Кіровоград. обл.), Лєся Мартовича (с. Торговиця Городенківського р-ну Івано-Франк. обл.), В. Стефаника (с. Русів Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.), Марка Черемшини (м. Снятин Івано-Франк. обл.), Панаса Мирного, І. Котляревського (обидва в Полтаві), Г. Сковороди (с. Сковородинівка Золочівського р-ну Харків. обл.; м. Переяслав-Хмельницький), І. Нечуя-Левицького (с.мт Стеблів Черкас. обл.), О. Кобилянської, Ю. Федьковича (обидва в м. Чернівцях), Я. Галана (м. Львів), Ю. Яновського (с. Нечаївка Компаніївського р-ну Кіровоград. обл.), М. Рильського, П. Тичини (обидва в Києві), О. Корнійчука (с. Плутки Обухівського р-ну Київ. обл.), О. Довженка (м. Сосниці Черніг. обл.); рос. письменників — О. Пушкіна (м. Одеса), О. Пушкіна і композитора П. Чайковського (м. Кам'янка Черкас. обл.), М. Гоголя (с. Вели-

кі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл.), В. Короленка (м. Житомир, м. Полтава), Максима Горького (с. Мануйлівка Козельщинського р-ну Полтав. обл.), А. Гайдара (м. Канів Черкас. обл.), О. Гріна (м. Феодосія; м. Старий Крим Крим. обл.), А. Чехова, К. Треньова і П. Павлинка, М. Бірюкова (всі три в м. Ялті), С. Сергєєва-Ценського (м. Алушта Крим. обл.), М. Волошина (с.мт Планерське Крим. обл.), М. Островського (с. Вілія Острозького р-ну Ровен. обл.; м. Шепетівка Хмельн. обл.); груз. поета Д. Гурамішвілі (м. Миргород Полтав. обл.), угор. письменника і політ. діяча Мате Залки (с. Білки Кобеляцького р-ну Полтав. обл.), євр. письменника Шолом-Алейхема (м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) та ін.

Істор.-літ. музеї містять матеріали, які розкривають літ. процес в істор. аспекті — Літ. музей у Москві, Музей ін-ту рос. л-ри (Пушкінський дім) у Ленінграді, Центральний архів-музей літератури і мистецтва УРСР у Києві, Київський музей Т. Г. Шевченка, Ялтинський музей «Прогресивна рос. та укр. л-ра й культура Ялти у дореволюц. період» та ін. Всього в УРСР понад 160 Л. м., у т. ч. в УРСР — бл. 50 (включаючи самостійні філіали і відділи істор. і краєзнавчих музеїв). Див. статті про окремі Л. м., а також Меморіальні музеї.

С. М. Чайковський.

«ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА»

— 1) Серія книг і брошур революційно-демократичного напрямку, яку видавав І. Франко 1889—98 у Львові. В серії публікувалися нові худож. твори (збірки У. Кравченка, А. Кримського), дослідження (праця І. Франка про І. Вишенського), а також раніше надруковані в журн. «Народ» і «Житє і слово». Л.-н. б. пропагувала прогресивні ідеї, викривала ідеологію бурж. націоналізму й клерикалізму, відстоювала реалізм л-ри, шевченківські ідейні традиції (праці І. Франка, П. Тучапського, П. Грабовського та ін.).

2) Друга («мала») серія видань 1901—17 «Українсько-руської видавничої спілки», яку редагував В. Гнатюк з участю І. Франка. Пропагувала реалістичні твори відомих укр., рос. і зх.-європ. письменників, демократизм та інтернаціоналізм у громад. думці, матеріалістичні погляди на природу й сусп. життя. Вийшло 117 назв у 162 випусках. Паралельно з Л.-н. б. видавалася перша («велика») серія «Белетристична бібліотека», в якій надруковано понад 150 книг укр. і світової л-ри (в укр. перекладах).

О. І. Дей.

«ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ ВІСНИК» — загальноукр. щомісячний журнал, засн. 1898 Науковим товариством імені Шевченка замість журналу «Зоря». З 1905 — видання «Українсько-руської видавничої спілки». Історія журналу поділяється на три періоди: 1) 1898—1906 — журн. реалістичної л-ри і переважно демократичної громад. та наук. думки; видавався у Львові. Значний вплив

на його ідейне спрямування справляли І. Франко, О. Маковей, В. Гнатюк. Друкувалися твори І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, О. Кобилянської та ін. 2) 1907—19 — ліберально-бурж. журнал з різким посиленням бурж.-націоналістичних тенденцій у 1917 — 19; 1907—10 видавався в двох редакціях, київській і львівській, друкувався в Києві, протягом 1910—19 виходив у Києві. Напрямок у цей період визначав М. Грушевський і його односторонні. 3) 1922—39 — бурж.-націоналістичне профашистське видання (з 1933 наз. «Вістник») у Львові під ред. Д. Донцова. Був трибуною профашист. зоологічного бурж. націоналізму, антирад. і антикомуністичної війсьничої реакції.

О. І. Дев. **ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО** — наука про художню літературу, її походження, основні закономірності розвитку, суспільне, пізнавальне і виховне значення. У процесі істор. розвитку сформувалась система наук. дисциплін, виділились три взаємопов'язані частини Л.: теорія літератури, що формулює методологічні принципи дослідження л-ри, вивчає специфіку естетичних функцій слова, особливості худож. методів, стилів і жанрів, структуру, зображувальні засоби і мову творів; історія літератури, що розкриває процес розвитку світової і нац. літератур та творчість окремих письменників; *літературна критика*, яка займається оцінкою сучас. літ. явищ. Допоміжними дисциплінами Л. є *історіографія*, літ. архівознавство і *джерелознавство*, *бібліографія*, *євристика*, *палеографія*, *текстологія* та ін. Л. тісно пов'язане з гуманітарними науками: естетикою, філософією, історією, соціологією, психологією, мовознавством. Спори́дненими з Л. є *мистецтвознавство* і *фольклористика*.

Основи наук. уявлень про мист. і літературу формувалися ще в Стародавній Греції (Платон, Арістотель) та Римі (Гораций), а також у стародавніх Китаї (Цао Пей, Лу Цзі), Індії (Бхарата, Бхамаха Вamana), в араб. країнах. В епоху Європ. Відродження посилюється увага до нар. мови, відображення реального життя (Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо, Еразм Роттердамський). Абсолютизація «вічних» естетичних законів властива *класицизму*. З Л. періоду *Просвітництва* у Франції (Вольтер, Д. Дідро), Німеччині (Г. Е. Лессінг) пов'язані початки розробки теорії *реалізму*, істор. підходу до мист. явищ. Ряд важливих проблем естетики порушено в працях І. Канта та Гегеля. Неоднорідними в ідейно-естетичному відношенні були теорії *романтизму*. Вимогу правдивого зображення життя висували письменники-реалісти 19 ст. Ф. Стендаль, Г. Флобер, О. Бальзак, Ч. Діккенс. Успіхи прогрес. л-ри стали основою для розробки принципів наук. дослідження л-ри, формування академічних шкіл в Л. (див. *Культурно-історична школа*, *Порівняльно-історичний метод*). Найдавнішими зразками вітчизн. Л. є бібліографічні описи

в *Ізборниках Святослава* (1073, 1076), передмови і примітки до рукописних і перших друкованих книг І. Федорова. Визначною пам'яткою є перша в Росії наук.-бібліографічна праця «Оглавление книг, кто их сложил» (1665 або 1666), що належить невідомому киян. автору. Важливе значення мали книги з поетики, риторики, стилістики, теорії драми, написані викладачами Київ. академії Г. Сломинським, Ф. Прокоповичем, Г. Кониським. Ряд літ.-теор. праць створив М. Ломоносов. У критичних виступах О. Пушкіна принцип народності літератури, її реалізму поєднано з глибоким історизмом. Найвищим досягненням Л. в 19 ст. є праці рос. революц. демократів В. Бєлінського, О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарева, які розробили корінні проблеми матеріалістичної естетики, теорії реалізму й народності. Помітну роль у дослідженні літ. явищ і процесів відіграли представники академічного Л.: Ф. Буслав, М. Тихонравов, М. Стороженко, О. Піпін, О. Веселовський, С. Венгеров, Д. Овсяннико-Куликовський.

Л. на Україні розвивалось у постійному взаємодіюванні з рос. літ.-естетичною думкою. У 20—30 рр. 19 ст. питання нац. самобутності укр. л-ри, вірності життєвій правді порушувались у творчій практиці та виступах І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Боровиковського, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича. Тоді ж з'явилися перші огляди укр. фольклору і творчості окремих письменників (М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодянского, А. Метлинського, М. Костомарова). З діяльністю Т. Шевченка пов'язаний якісно новий етап розвитку літ.-естетичної думки на Україні, утвердження принципів народності, реалізму, вірності визвольним прагненням народу. Ідеї нац. замкненості, відрубності укр. л-ри від російської відстоював П. Куліш. Цінними для розвитку укр. Л. були оглядові праці М. Петрова, М. Дашкевича, рос. вчених І. Прижова, О. Піпіна, а також окремі виступи М. Драгоманова, І. Білика, М. Комарова, П. Житецького, В. Горленка. Найвищим досягненням укр. дожовтневого Л. були наук. розвідки І. Франка. У боротьбі за принципи реалізму, народності й ідейності л-ри його підтримували М. Павлик, О. Терлецький, В. Навроцький. Дальшому розвитку наук. Л. прислужилися праці О. Потебні, А. Кримського, О. Маковея, В. Перетца, М. Сумцова, В. Щурата. Важливе значення в утвердженні реалістичної л-ри, в боротьбі проти бурж.-націоналістичних (С. Єфремов, М. Грушевський) і антинародних, декадентських (М. Сріблянський, О. Луцький, Г. Чупринка) теорій мали виступи П. Грабовського, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, на яких, як і на виступах І. Франка, позначився вплив ідей наукового соціалізму і марксистської естетики.

Наукове марксистське Л. зародилося у 2-й пол. 19 ст. У працях К. Маркса і Ф. Енгельса перше, глибоко по-науковому розкривалася сусп. природа і функції мистецтва, порушувалися важливі проблеми матеріалістичної естетики та дано глибокі оцінки ряду явищ л-ри і мистецтва. Традиції марксистського Л. розвивали П. Лафарг, Ф. Мерінг, а в Росії — Г. Плеханов, А. Луначарський, В. Воробський, М. Ольмінський, М. Горький.

Новий, найвищий етап у розвитку марксистського Л. почався працями В. І. Леніна. Ленінська теорія відображення, вчення про культуру, спадщину, принцип партійності літератури, висунуті В. І. Леніним, його положення про керівну і спрямовуючу роль партії в літ. процесі стали методологічною основою рад. Л., теорії *соціалістичного реалізму*. Рад. літературознавці, спираючись на теорію марксизму-ленінізму, на рішення Комуністичної партії з питань л-ри і мистецтва, на практику рад. худож. л-ри, створили ґрунтовні праці з історії рос., укр. та ін. літератур народів СРСР, а також «Історію багатонаціональної літератури» в 6-ти томах (1970—74). У всіх республіках Рад. Союзу створено підручники з нац. літератур для серед. і вищої шкіл.

Укр. рад. Л. розвивалося разом з усією багатонац. рад. л-рою та літературознавчою наукою. В період громадян. війни і роки відбудови В. Блакитний (Еллан), В. Чумак, Д. Загуд, І. Кулик прагнули обґрунтувати естетичні принципи революц. мистецтва. Боротьба за ідейність і художність рад. л-ри відбувалася водночас із боротьбою проти впливів укр. бурж. націоналізму, зокрема проти ворожих теорій хвилювизму, проти формалістичних тенденцій і вульгарного соціологізму. Укр. рад. літературознавці 20 — поч. 30-х рр. В. Коряк, О. Дорошкевич, А. Шамрай, П. Филипович, М. Плевако, І. Айзеншток, М. Зеров створили ряд праць з історії дожовтневої й рад. укр. л-ри, підручники й посібники для школи. В коло інтересів дослідників входила також давня рос. (В. Перетц, В. Рєзанов, М. Гудзій, О. Білецький, В. Перлін) та зарубіжна (С. Родзевич, М. Калинович, С. Савченко) л-ри. Важливу роль у розвитку укр. рад. Л. і критики відіграли рішення Комуністичної партії, зокрема прийнята на основі резолюції ЦК РКП(б) 1925 постановою Політбюро ЦК КП(б) України «Політика партії в справі української художньої літератури» (1927). Почали виходити спеціальні літ.-критичні видання: «Літературна газета» (з 1927), «Літературна критика» та ін. У 1936 в системі Академії наук УРСР почав діяти *Літературний інститут* імені Т. Г. Шевченка, першим директором якого був П. Тичина. У 1939 створено Львів. філіал ін-ту, очолюваний М. Возняком (у ньому проводили наук. роботу К. Студинський, В. Щурат, М. Рудницький, Ф. Колесса, М. Деркач). В Л. в цей час активно працювали І. Пільгук, С. Шаховський, Л. Новиченко,

Ю. Кобилецький, А. Тростянецький та ін. В післявоєнні роки українське Л. піднялося на вищий ступінь. В 1954—57 Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР здійснив видання двотомної «Історії української літератури», 1967—71 — «Історії української літератури» в восьми томах. Своєрідним підсумком розвитку рад. шевченкознавства є видання двотомного «Шевченківського словника» (1976—77). З 1957 виходить журн. «Радянське літературознавство». Видано на засадах наук. текстології твори класиків укр. л-ри. Важливу дослідницьку роботу проведено в галузі давньої і нової укр. л-ри (праці С. Маслова, О. Засенка, М. Сиваченка, П. Волинського, М. Бернштейна, З. Мороза, Д. Чалого, Н. Калениченко, П. Федченка), шевченкознавства (М. Рильський, Е. Кирилюк, Е. Шаблювський, Ю. Івакін, В. Бородин), франкознавства (О. Білецький, О. Дей, О. Мороз, І. Басс та ін.), питань теорії л-ри (В. Лесин, К. Фролова, Г. Сидоренко). Проблемам рад. л-ри присвячені праці Л. Новиченка, М. Шамоти, С. Крижанівського, І. Дзевєріна, В. Фашенка, В. Дончика, М. Острика, Г. Сивоконя, Б. Бурая, З. Голубової, О. Бабишкіна. Взаємозв'язки братніх літератур висвітлено в працях М. Бажана, Н. Крутикової, в ряді колектив. праць. Зарубіжні л-ри досліджують Д. Затонський, Г. Вервес, В. Чичерін, Т. Якимович, Д. Налявайко, К. Шахова та ін. Розвиткові рад. л-ри сприяють рішення з'їзду КПРС та постанови ЦК КПРС про літературно-художню критику (1972), про роботу творчої молододі (1976). Завданням рад. л-ри є об'єктивне, історично правдиве висвітлення літ. процесу, активна боротьба за високу ідейно-художню якість рад. л-ри, наступ на реакційні ідеї й течії бурж. Л. та ревізіоністські бурж. Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1967; Ленин В. І. Про літературу. К., 1970; Білецький О. І. Українське літературознавство за сорок років (1917—1957). К., 1957; Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении, т. 1—3. М., 1962—65; Волинський П. К. Основы теории литературы. К., 1962; Николаев П. А. Возникновение марксистского литературоведения в России. М., 1970; Основы теории литературы. М., 1971; Теория литературы. К., 1975; Социалистический способ жизни и литература. К., 1977. Див. також літ. до статей Література. Літературна критика.

П. М. Федченко, С. А. Крижанівський.
ЛІТЕРОДРУКУВАЛЬНИЙ АПАРАТ — телеграфний апарат, який друкує на папері текст телеграми, що її приймають, літерами і цифрами. До основних Л. а. належать апарати пульсаційної системи конструкції Б. С. Якобі, синхронні багаторазові (з одночасним надходженням по одному проводу кількох телеграм) апарати Ж. М. Е. Бодо, синхронні одноразові апарати Д. Е. Юза, а також *старт-стопні апарати*. З 60-х рр. 20 ст. як літеродрукувальні застосовують виключно старт-стопні апарати. **«ЛІТЕРАТУРНА ГАЗЕТА»** — орган правління Спілки письменників СРСР. Видається з квітня

1929 з різною періодичністю. Спочатку була органом Федерації об'єднань рад. письменників; з 1934 — орган правління Спілки письменників СРСР. В 1942—44 виходила під назвою «Література і искусство» (орган правління Спілки письменників СРСР, К-ту в справах мистецтв при РНК СРСР та К-ту в справах кінематографії при РНК СРСР). В 1947 перетворена на літературну і громад.-політ. газету (виходила 2, а з 1950—3 рази на тиждень); з 1967 — щотижневик (16 газетних сторінок). «Л. г.» висвітлює процеси розвитку багатонаціональної рад. л-ри, зокрема української. На її сторінках публікуються статті з питань л-ри, мистецтва, науки, суспільного життя, полемічні матеріали, худож. твори. В різні роки гол. ред. «Л. г.» були: О. О. Фадєєв, О. О. Сурков, К. М. Симонов, С. С. Смирнов та ін.; з 1962 — О. Б. Чаковський. Нагород. орденами Леніна (1971). Дружби народів (1979).

ЛІТИН — селище міського типу Вінн. обл. УРСР, райцентр, на р. Згарі (прит. Пд. Бугу), за 33 км від Вінниці. 6,3 тис. ж. (1980). Вперше згадується в писемних джерелах 1431. В 1578 Л. надано *мадебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1-й пол. 19 ст. в районі Л. діяли повстанські загони, керовані У. Кармалюком. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1924 Л. — с-ще міськ. типу. У селищі — плодоовочеконсервний і комбикормовий з-ди, хлібокомбінат, заводоуправління буд. матеріалів, пром. комбінат, мол. цех Хмельницького з-ду сухого знежиреного молока, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побут. обслуговування. 2 заг.-осв., муз. і спорт. школи; лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 7 б-к, краєзнавчий музей.

ЛІТИНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 53,8 тис. чол. (1980). У районі — 62 нас. пункти, підпорядковані селищній і 21 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Літин*. Л. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: граніт, діорит, торф. Річки — *Південний Буг* з прит. *Згар*. ґрунти в осн. сірі, світло-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, осика, сосна) займають 16,9 тис. га. Найбільші підприємства: уладівські цукр. і

спиртовий, літинські плодоовочеконсервний, комбикормовий з-ди, заводоуправління буд. матеріалів, пром. комбінат, мол. цех Хмельницького з-ду сухого знежиреного молока. Комбінат побутового обслуговування (Літин) і 15 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, вівса, гороху, проса, гречки, цукр. буряків, картоплі й овочів; вирощують також хміль. Садівництво. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 70,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 57,2 тис. га. У Л. р. — 11 колгоспів, 4 радгоспи, 2 племазаводи, птахохазарика, міжгосп. підприємства по виробн. свинини і відгодівлі великої рогатої худоби, райсільгосптехніка. Залізнична ст. Уладівка. Автошляхів — 339 км, у т. ч. з твердим покриттям — 195 км. У районі — 50 заг.-осв., музична і спортивна школи; 56 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень, 10 будинків культури, 38 клубів, кінотеатр, 36 кіноустановок, 55 б-к, краєзнавчий музей. У с. Дяківцях Л. р. народився укр. рад. письменник М. П. *Стельмах*, у с. Дашківцях — рад. економіст і статистик С. Г. *Струмилін*. У Л. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1920).

М. І. Медвідь.
ЛІТІЄВІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом літію в кількостях, при яких літії та його сполуки доцільно видлучати з них за сучасного рівня техніки. Осн. мінерали Л. р.: амблгоніт $\text{LiAl}(\text{OH}, \text{F})\text{PO}_4$ (вміст Li_2O до 10%), *стодунен* (до 8,4%), *ленітоліт* (до 6%), петаліт $\text{Li}[\text{AlSi}_3\text{O}_8]$ (до 5%), цинвальдит $\text{KLiFeAl}[(\text{F}, \text{OH})_2 \times \text{AlSi}_3\text{O}_8]$ (до 4%). Родовища Л. р. є в СРСР, Канаді, США, Зімбабве, Бразилії.

ЛІТІЙ (Lithium; від грец. λίθος — камінь), Li — хімічний елемент І групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 3, ат. м. 6,941; належить до *лужних металів*. Природний Л. — суміш стабільних ізотопів ${}^6\text{Li}$ (7,52%) і ${}^7\text{Li}$ (92,48%). Л. відкрив 1817 швед. хімік І. А. Арфведсон. Вміст у земній корі $2,0 \cdot 10^{-3}\%$ (див. *Літійові руди*). Л. — м'який, сріблясто-білий, найлегший метал, густ. 534 кг/м³, $t_{\text{пл}}$ 180,5° С, $t_{\text{кип}}$ 1317° С. Хімічно активний, на повітрі окислюється, утворюючи оксид і нітрид, легко сполучається з галогенами, воднем, вуглецем, кремнієм тощо, енергійно реагує з водою, к-тами. Одержують *електролізом* розплаву суміші хлоридів Л. і калію. Застосовують у ядерній енергетиці (джерело для одержання тритію і теплоносії), металургії (розкислювач і компонент легких сплавів), хімії (катализатор полімеризації, реагент органічного синтезу), силікатній пром-сті. Див. також *Літійові сполуки*.

В. С. Телегус.
ЛІТІЮ СПЛУКИ — хімічні сполуки, до складу яких входить літій у ступені окиснення +1. Більшість Л. с. — безбарвні кристалічні речовини, подібні до похідних магнію. Оксид літію Li_2O — тугоплавка речовина, легко переходить у *карбонат*, поглинаючи CO_2 ; повільно реагує з во-

Ф. П. Літке.

дою, утворюючи *гідроксид* LiOH — сильну основу. Гідроксид літію застосовують як *електроліт* в акумуляторах і для поглинання CO_2 . Гідрід LiH найстійкіший з *гідридів*, служить зручним джерелом швидкого одержання водню і алюмогідриду літію LiAlH_4 — енергійного відновника. *Галогеніди* літію — хлорид LiCl , бромід LiBr , йодид LiI дуже гігроскопічні, добре розчиняються у воді і в органічних розчинниках. На відміну від них, фторид LiF важкорозчинний у воді і не розчиняється в органічних розчинниках. Хлорид і бромід використовують для кондиціонування повітря, фторид — як компонент багатьох *флюсів*. Карбонат Li_2CO_3 у воді важко розчиняється, зживається для одержання багатьох Li с. у піротехніці, виробн. пластмас. Нітрат LiNO_3 гігроскопічний, добре розчинний у воді та ін. розчинниках, використовується у піротехніці і для стабілізації рідкого аміаку. Сульфат Li_2SO_4 стійкіший за ін. розчинні солі літію; застосовують в ультразвуковій *дефектоскопії*. Ортофосфат Li_3PO_4 найважче розчинна Li с., за її допомогою видобувають літій з розчинів невеликих концентрацій. Ряд мінералів і штучних Li с. застосовується у виробн. *глазурей і емалей*, спец. скла, термостійкого *фарфору і кераміки*, у медицині тощо.

ЛІТКЕ Федір Петрович (17 (28).IX.1797, Петербург — 8 (20).VIII.1882, там же) — рос. мореплавець і географ, дослідник Арктики, адмірал, чл.-кор. (1829) і президент (1864) Петерб. АН. Один із засновників Рос. геогр. т-ва, його віцепрезидент 1845—50 і 1857—72. У 1850—57 — гол. командир і військ. губернатор Ревельського (Таллінського) та Кронштадтського портів. На флоті з 1813. У 1817—19 брав участь у кругосвітньому плаванні В. М. Головнина. В 1821—24 очолював експедицію, яка досліджувала узбережжя Нової Землі, сх. частину Баренцового м. і Біле м. У 1826—29 керував кругосвітньою експедицією на шлюпі «Сенявін», досліджував сх. узбережжя Берінгового м., о-ви Прибилова та ін., відкрив 12 островів у Каролінському архіпелазі. Ім'ям Л. названо мис, півострів, гору і затоку на Новій Землі, кілька островів у Пн. Льодовитому ок., протоку між Камчаткою і о. Карагініским та ін. У 1873 Рос. геогр. т-во встановило Велику золоту медаль імені Л. Був почесним членом багатьох наук. установ, у т. ч. Харків. університету.

ЛІТКО Анатолій Якович (н. 23.IX.1934, Горюше, тепер Краснокутського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1964. Після закінчення 1963 Харків. ін-ту мистецтв працював режисером в театрах Харкова і Миколаєва, з 1979 — гол. режисер Дніпроп. укр. муз.-драм. театру ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Потомки заборожців» Довженка, «Ідіот» за Достоевським, «Третя патетична» Погодіна, «Каса маре» Друде, «Звернися до Петре» за творами Фучика та ін. Республіканська

Комсомольська премія ім. М. Островського, 1975.

ЛІТЛ-РОК — місто на Пд. США, адм. ц. штату *Арканзас*. Вузлов. з-ць і автошляхів, порт на р. Арканзасі, аеропорт. 141,1 тис. ж. (1975). Підприємства електротех. (виробн. електролам), хім., деревообр., целюлозно-паперової, вогноочисної пром-сті. Значний центр добування бокситів. У передмісті Л.-Р. працюють алюм. і глиноземний заводи.

ЛІТНІЙ САД у Ленінграді. Створений 1704 (архітектори Ж. Б. Леблон, М. Земцов та І. Матвеев; садівники Я. Розен, І. Сурмін та ін.). Розташований між *Марсовим полем* та рр. Фонтанкою, Невою, Мойкою. Сад має строгі геом. планування (пл. бл. 11,5 га). На тер. Л. с. — Літній палац Петра I (з 1925 — історико-побутовий музей; 1710—14; арх. Д. Трезіні, за участю А. Шлутера, Н. Мікетті, Земцова), 79 мармурових алегорич., міфологічних та портретних статуй і бюстів (скульптори П. Баратта, Д. і П. Гроппеллі, А. Тарсія, Д. Бонацца та ін.), Кавовий (1826, арх. К. Россі) та Чайний (1827, арх. Л. Шарлемань) павільйони, пам'ятник І. Крилову (1855, скульптор П. Клодт, рельєфи за малюнками О. Агіна). Ажурна огорожа (1771—84, архітектори Ю. Фельтен та П. Егоров, з боку протилежного Неві, 1827, арх. К. Россі) — шедевр рос. та світового мистецтва. До Л. с. часто ходив Т. Г. Шевченко, де змальовував статуї, тут 1836 він познайомився з художником І. Соєнком.

ЛІТО — *пора року*, що триває у Пн. півкулі Землі від дня літнього сонцестояння (21—22 червня) до дня осіннього рівнодення (23 вересня). У побуті Л. наз. місцями червень, липень та серпень. В Пд. півкулі Землі в цей час *зима*.

ЛІТОГЕНЕЗ (від грец. λίθος — камінь і γένεσις — виникнення, утворення) — сукупність геологічних і геохім. процесів, що зумовлюють утворення і наступні зміни *осадовчих гірських порід*. Головними факторами Л. є *тектонічні рухи і клімат*. У заг. циклі Л. розрізняють кілька стадій. Осн. з них: поверхневий гіпергенез (див. *Геохімічні процеси*), седиментогенез (надходження речовини з *кори висвітлювання* до кінцевої водної стіки і остаточне осадження її), *діагенез*, *катагенез* і *метагенез*. З Л. пов'язане утворення різних корисних копалин, у т. ч. викопного вугілля, нафти, природних горючих газів, заліз. і марганцевих руд, бокситів, фосфоритів, розсипиш золота тощо. Процеси Л. досліджує *літологія*.

ЛІТОГРАФІЯ (від грец. λίθος — камінь і γράφω — пишу) — спосіб плоского друку, при якому для виготовлення друкарської форми використовують вапняк, т. з. літографський камінь, листи цинку або алюмінію; твір, виконаний таким способом. Малюнок на поверхню каменю наносять спец. жирною тушшю або літографським олієм. Проміжні (пробільні) елементи малюнка обробляють розчинами азотної (кам'яної) або фосфорної (метали) кислоти та колоїдом, завдяки чому вони фарб не

сприймають. Вкриті фарбою зображення відбивають безпосередньо на папері. Л. винайшов 1798 в Німеччині А. Зенефельдер, у Росії перше літографське підприємство було створене на поч. 19 ст. в Петербурзі, на Україні — 1823 — 24. Розрізняють *автолітографію* — один з осн. видів *графіки* й репродукційну Л. — спосіб друкування кольорових видань, плакатів. Є також фотографічний спосіб виготовлення форм на камені — *фотолітографія*. В 20 ст. в поліграфії замість Л. застосовують *офсетний друк*. У техніці Л. в Зх. Європі працювали Ф. Гойя, О. Дом'є, П. Гаварні, Т. Стейнлен, А. Менцель, К. Кольвіц, М. Швабінський, Г. Муккі; в Росії — О. Кіпренський, В. Тімм, І. Шишкін; на Україні — М. Мурашко, В. Трутовський. Серед рад. митців, авторів Л.: рос. художники — Г. Верейський, Е. Кибрик; укр. — В. Касія, Г. Пустовийт, М. Деревус, Г. Бондаренко та ін.

Лит.: Суворов П. И. Искусство литографии. М., 1964.

ЛІТОГРАФСЬКИЙ КАМІНЬ — щільний, тонкозернистий глинистий вапняк або доломіт, який використовують для виготовлення друкарських форм (див. *Літографія*). На Україні поклади Л. к. є на Поділлі.

ЛІТОЛОГІЯ (від грец. λίθος — камінь і λόγος — вчення) — галузь геології, що вивчає сучасні осадки та осадочні породи, їхній склад, структуру, умови утворення й зміни, фіз.-хім. властивості, просторове розміщення та практичне використання. Гол. завдання Л. — встановлення закономірностей розподілу різних типів *осадовчих гірських порід* і пов'язаних з ними корисних копалин у заг. проані процесів породотворення протягом геол. історії Землі, розроблення заг. теорії *літогенезу*. Осн. методи літологічних досліджень: порівняльно-літологічний, фаціальний-палеогеогр. та формаційного аналізу. Л. тісно пов'язана зі *стратиграфією*, *тектонікою*, *кліматологією*, *палеогеографією*, *палеонтологією*, *геохімією*, *фізикою*, *хімією* та ін. науками. Як самостійна галузь геології Л. оформилася на поч. 20 ст. В Рад. Союзі великий внесок у розвиток Л. зробили Л. В. Пустовалов (1902—1970), М. С. Швецов (1885—1975), Л. Б. Рухін (1912—59), Д. В. *Наличкін*, М. М. *Страхов* та ін. Працюють Комісія по осадочних породах АН СРСР та аналогічні комісії в респ. академіях наук. На Україні в літологічних дослідженнях беруть участь Ін-т геол. наук АН УРСР, Ін-т геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Ін-т геології і геохімії горючих копалин АН УРСР, Ін-т мінеральних ресурсів М-ва геології УРСР, відповідні кафедри вузів. У зарубіжній літературі Л. називають *седиментологією*. У 1952 створено Міжнар. асоціацію седиментологів, яка регулярно проводить конгреси.

Лит.: Швецов М. С. Петрография осадочных пород. М., 1958; Страхов Н. М. Основы теории литогенеза, т. 1—3. М., 1962; Рухин Л. Б. Основы литологии. Л., 1969; Лисичини А. П. Процессы океанской седиментации. М., 1978. В. І. Мелоник.

Літній сад у Ленінграді. Алей.

Паркова скульптура «Мир і достаток». 1722. Скульптор П. Баратта.

«ЛІТОПИС ГАЗЕТНИХ СТАТЕЙ» — двотижневий періодичний державний бібліографічний покажчик *Книжкової палати УРСР* імені І. Федорова. Виходить з 1937 (до 1954 наз. «Літопис друку. Газетні статті»). У покажчику розписано всі респ. й обл. газети, що виходять в УРСР. З респ. газет реєструються всі найважливіші статті, документальні матеріали й твори худож. л-ри. З обл. газет подаються лише матеріали, що стосуються даної області, і твори худож. л-ри. Матеріал систематизовано за «Єдиною схемою класифікації літератури для книговидавання в СРСР». У кожному номері є допоміжні покажчики: іменний, географічний і список розписаних газет. В останньому номері «Л. г. с.» подається «Список тематичних рубрик», застосовуваних протягом року.

Ю. Б. Медведєв.
«ЛІТОПИС ДРУКУ УРСР» — державний бібліографічний покажчик *Книжкової палати УРСР* імені І. Федорова. В 1924—30 виходив під назвою «Літопис українського друку», де реєструвалися книги, брошури, ноты, образотворчі й періодичні видання. Періодичність від 12 до 52 випусків на рік. З 1936 виходили окремими випусками «Літопис журнальних статей» і «Літопис рецензій», з 1937 — «Літопис газетних статей». З 1942 до 1946 не виходив. В окремих випусках розміщено перелік книжок, виданих у роки Великої Вітчизняної війни. В 1954 почав виходити «Літопис музичної літератури (Літопис нот)», 1972 — «Літопис періодичних видань УРСР». Див. також «Літопис книг».

Ю. Б. Медведєв.
«ЛІТОПИС ЖУРНАЛЬНИХ СТАТЕЙ» — двотижневий періодичний державний бібліографічний покажчик *Книжкової палати УРСР* імені І. Федорова. Виходить з 1936. До 1960 виходив щомісяця під назвою «Літопис друку. Журнальні статті». В «Л. ж. с.» реєструються статті та ін. матеріали, твори худож. л-ри, опубліковані в журналах, науках, записках, періодичних збірниках та наук. бюлетенях, що видаються на тер. УРСР. Розподіл матеріалу систематичний, за «Єдиною схемою класифікації літератури для книговидавання в СРСР». Кожний номер має допоміжні покажчики: іменний авторів і персоналій, географічний і список журнальних видань, розписаних у ньому. В кінці року подається зведений список журналів і збірників.

Ю. Б. Медведєв.
«ЛІТОПИС КНИГ» — державний бібліографічний покажчик *Книжкової палати УРСР* імені І. Федорова. Виходить з 1924 щомісяця. До 1931 наз. «Літопис українського друку», з 1935—53 — «Літопис друку. Книжки». Осн. завдання — своєчасна інформація про видання в республіці книг, брошур, авторефератів дисертацій. Здійснює первісну бібліографічну реєстрацію. Опис джерел — за держ. стандартами. Матеріал розміщено за «Єдиною схемою класифікації літератури для книговидавання в СРСР». Кожний запис має індекс таблиці бібліотечно-бібліографіч-

ної класифікації. В усіх номерах «Л. к.» є іменний (авторів, редакторів, ілюстраторів), предметний і геогр. покажчики. В першому номері вміщено схему класифікації, що застосовується у виданні. В кінці року додано покажчик серій, випуски яких зареєстровано в «Літописі книг».

Ю. Б. Медведєв.
«ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ» — перший на Україні рад. марксистський журнал з історії, орган *Істпарту ЦК КП(б)У*, а з вересня 1929 — Ін-ту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. Виходив 1922—33 у Харкові: 1922—27 — рос. мовою, 1928—29 — рос. та укр. мовами, 1930—33 — укр. мовою. Всього вийшло 57 номерів. Мав розділи: статті і спогади, матеріали і документи, критика та бібліографія, хроніка. З марксистських позицій висвітлював історію революції, Великої Жовт. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні, історію КП(б)У.

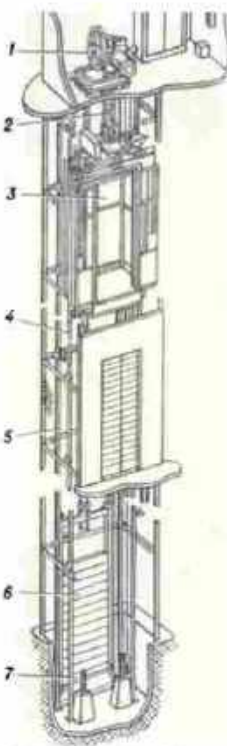
«ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ» — укр. козацько-старшинський літопис 17 ст. Охоплював події на Україні від 1648 до 1702. Автором «Л. с.» вважають ген. підскарбія Р. О. Ракушку-Романовського. В «Л. с.» висвітлюється *визвольна війна українського народу 1648—54*. Літописець виступає рішучим противником шляхет. Польщі, султанської Туреччини та її васала Крим. ханства, їхніх прибічників у середовищі козак. старшини (І. Виговського, П. Дорошенка, П. Тетері та ін.). Він позитивно оцінює акт возз'єднання України з Росією. Відображаючи інтереси козацької старшини, літописець негативно ставиться до нар. рухів і переходу в козацтво широкіх мас. «Л. с.» є цінною пам'яткою укр. історіографії 17 ст. У ньому містяться чимало нар. оповідань, приказок тощо. Написаний тогочасною укр. літ. мовою. Видання: *Літопись Самовидца по новооткрытым спискам*, К., 1878; *Літопис Самовидця*, К., 1971.

«ЛІТОПИСЕЦЬ, ЩО В РУСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ СТОРОНАХ ДІЯЛОСЯ І ЯКОГО РОКУ», «Чернігівський літопис за новим списком» — укр. історична хроніка, складена невідомими авторами в кін. 17 — серед. 18 ст. Починається 1587 записом про смерть Стефана Баторія і початок коронування Сигізмунда III. Відомі три варіанти хроніки. В 1-му (виявлено в Черніг. семінарії) записи доведено до 1652, у 2-му — до 1750 (належав М. М. Білозерському, який і надрукував обидва варіанти). У третьому варіанті, надрукованому О. М. Лазаревським, виклад подій доведено до 1725. Закінчується він некрологом на смерть Петра І. Хроніка подає важливі відомості про сел.-козак. повстання кін. 16—1-ї пол. 17 ст., про битви з турками під Цецорою та Хотином 1620—21, про *визвольну війну українського народу 1648—54*, боротьбу проти польс. шляхти та Туреччини в 2-й пол. 17 ст., про боротьбу укр. народу проти швед. військ 1708—09 тощо.

Видання: *Літописець в русских и польских шло ся сторонах діяло и якого*

року. В кн.: *Южнорусские летописи*, т. 1. К., 1856; *Черниговская летопись по новому списку (1587—1725)*. «Киевская старина», 1890, № 4—6.

ЛІТОПИСИ — історичні твори в Давній Русі, а згодом у Росії, на Україні та Білорусії, в яких розповідь про події та факти подана за роками. Починаються вони словами «в літо», звідси назва твору — «літопис», а також «літописець» (так називали й автора, укладача Л.). Л. за своїм характером подібні до *акналів* і *хронік* в ін. країнах. Л. — перші істор. праці, створені на основі різних джерел — усних переказів, повістей, актів, житій святих тощо. Деякі дослідники вважають, що літописання з'явилося на Русі в 10 — на поч. 11 ст. Нові Л. звичайно складалися як зведення попередніх. На основі найдавнішого Київського 1037, Києво-Печерського 1073 і Новгородського 1079 зведень створено Початкове, або Києво-Печерське, зведення 1093, а з нього — «Повість временних літ». У цих Л. є відомості про появу та розселення сх. слов'ян — предків рос., укр. і білорус. народів, про багатьох ін. народів, розповідається про заснування Києва та розвиток *Київської Русі*, її участь у міжнар. подіях, боротьбу проти наступу кочовиків, про роль міст, утвердження феод. відносин, про повстання трудящих проти пнобителів. У період феод. роздробленості Л. створювали в багатьох центрах тогочасних князівств. У Києві в 12 ст. їх складали в Печерському й Видубицькому монастирях, а також при князівському дворі. В 13 ст. літописання велось і при дворах галицько-волин. князів і єпископів (див. *Галицько-Волинський літопис*). Л. складали в містах Володимиро-Суздальської землі — Володимирі, Суздалі, Ростові, Переяславлі (див. *Лаврентівський літопис*). У 14—15 ст. значними центрами літописання стали Новгород, Псков, Твер, Москва. В Л. вміщено чимало загальнорос. матеріалів про об'єднання рос. земель навколо Москви, боротьбу проти монголо-тат. завоювання, водночас вони відображали і місц. політ. події. Цінне джерело для історії Росії 16 ст. — Воскресенський і Никонівський Л. Є згадки про існування зх. рус. Л. у Турові і Полоцьку. На Україні на поч. 15 ст. створено *Іпатівський літопис*. У білорус. лит. Л. 14—16 ст. — *Супрасльському літопису*, *Виховця літопису*, *Баркулабівському літопису*, Л. Апраамки, Уваровському та ін. є відомості про події на Україні: боротьбу населення проти іноз. загарибників, зміцнення феод. системи, сел.-козак. повстання, укр.-білорус. зв'язки тощо. З 17 ст. літописання поступово відміняло. Але й у той час з'являлися місц. Л. — сибірські, *Хмельницький літопис* та ін. Цінними істор. джерелами є укр. Л. 16—1-ї пол. 17 ст. — *Густинський літописи*, *Львівський літопис*, *Межигірський літопис*, *Острозький літописець*, «*Літописці Волинці в Україні*» — про боротьбу проти тур.-тат. агресії, виникнення і діяльність козацтва, політику польс. влади на Україні,

Пасажи́рський ліфт:
1 — лебідка; 2 — канат;
3 — кабіна; 4 — на-
прямні пристрої, по
яких рухається кабіна;
5 — напярмні пристрої,
по яких рухається про-
тиввага; 6 — противага;
7 — буфер.

ЛІТОПИСИ БІЛОРУСЬКО- ЛИТОВСЬКІ

С. М. Ліфшиць.

І. М. Ліфшиць.

становище міст, сел.-козац. повстання, формування укр. народності, зв'язки України з Росією, Мовдавською та ін. країнами. Про розвиток істор. знань, широке використання першоджерел свідчить поява на Україні в 17 — на поч. 18 ст. істор. творів — т. з. *козацьких літописів* — «*Літопису Самовидця*», літописів Г. І. *Григорія* і С. В. *Величка*. Представники укр. козац. старшини склали також Л.—*Короткий опис Малої Росії*, «*Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік*», *Лизогубівський літопис*, «*Хроніку Мотрошинського монастиря*».

Як у вітчизні, так і зарубіжних історіографів та джерелознавців з різних ідейних позицій досліджувалося значення Л. для висвітлення історії, а також використання їх в ін. галузях знань. Рад. дослідники, виходячи з марксистсько-ленінського вчення, по-науковому висвітлювали важливі проблеми, пов'язані з виникненням, наук. значенням та ідейним спрямуванням літописів. Вони широко користуються Л. як важливим джерелом для дослідження історії народів СРСР.

Більшість Л. є також цінними літ.-худож. пам'ятками. Багато літописних оповідань мають своїм джерелом усну нар. творчість: перекази про героїчне минуле Русі, епічні пісні, дружинну поезію. Ці матеріали дають уявлення про характер руської нар.-поетичної творчості найдавніших часів. Деякі Л. містять твори давньоруської л.-ри, напр. «*Повчання Володимира Мономаха*» в «*Повісті временних літ*». У Л. переважають лексика і граматичні форми церковнослов'янської мови, але нерідко мова їхня наближається до живої розмовної давньорус. мови 11—12 ст. Матеріали Л. лягли в основу багатьох худож. творів.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 1—33. СПб.—М.—Л., 1841—1977; Повести временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Литовские Само-видцы. К., 1971.

Лит.: Шахматов А. А. Обзорные русские летописные своды XIV—XVI вв. М.—Л., 1938; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Насонов А. Н. История русского летописания XI—начала XIII века. М., 1961; Тихомиров М. Н. Русское летописание. М., 1979. **Ф. П. Шевченко.**

ЛІТОПИСИ БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКІ — три зведення літописів, що виникли у Великому князівстві Литовському. 1-е зведення (літопис 1446) охоплює період 1341—1430. Складається з загально-литовського літописного зведення у білорус. обробці та «Літописця великих князів литовських». У 2-му зведенні — «Хроніці Великого князівства Литовського і Жомойтського» (виникла в 1-й пол. 16 ст.) попередній літопис доповнено відомостями з історії Лит. князівства до 1341 та за 2-у пол. 15 — 1-у пол. 16 ст. 3-є зведення — т. з. *Биховця літопис*. Л. 6.-л. підкреслюють могутність і авторитет Великого князівства Литовського, прославляють діяльність лит. кня-

зів, включають також значну кількість фактичних матеріалів, найбільш достовірними з яких є дані за період з кінця 14 до середини 16 ст.

ЛІТОПИСЦІ ВОЛІНИ І УКРАЇНИ — історичний твір невідомого автора (або кількох авторів), складений у 1-й пол. 17 ст. Поділяється на 12 окремих збірок істор. записів, побудованих на основі давньорус. укр., білорус., польс. літописів, хронік і мемуарів. З них у найважливішій за змістом і найбільшій за обсягом першій, т. з. київській, збірці використано матеріали давньорус. літописів, а також хронік М. Стрийковського, А. Гаваньні, Бельських. У «Л. В. і У.» виклад історії України пов'язано з історією Росії, Литви та Польщі й доведено до 1621. Предметом викладу цієї хроніки є здебільшого зовнішньополітичні події. До козацтва і козац. рухів автор ставиться негативно. Закінчується київ. збірка записами війти Б. Балаки (див. *Балаки*). Пам'ятка написана мовою, близькою до укр. нар. мови 17 ст.

Видання: В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси..., К., 1888.

ЛІТОРАЛЬ (від лат. *litoralis* — береговий, прибережний) — узбережна зона морського дна, що звільняється від води під час відпливу і затоплюється під час припливу. Пересічна шир. її бл. 1 км, зрідка досягає 10—15 км, глб. — до кількох десятків метрів. Для Л. характерні мішаний наземний і мор. режими, періодичне осушення дна, надмірне освітлення, висока рухливість вод, різкі коливання т-ри води і солоності тощо.

ЛІТОРАЛЬНІ ВІДКЛАДИ — геол. відклади, що утворилися в прибережній зоні морів та океанів, у межах *літоралі*. Літологічний склад Л. в. різноманітний (валуни, галечники, гравій, піски, глини тощо) і залежить в осн. від гірських порід, з яких складаються береги, обрисів берегових ліній тощо. Для деяких Л. в. характерна наявність мінералів — гранатів, магнетиту, монашиту тощо.

ЛІТОСФЕРА (від грец. *λίθος* — камінь і *σφαῖρα* — куля) — верхня тверда оболонка Землі. Включає *земну кору* і відмежований від неї *Мохоровичича поверхню* субстрат (верхню частину *верхньої мантії*). Зверху межують з гідросферою й атмосферою, які частково проникають у Л. і взаємодіють з нею. На глб. бл. 100—120 км під континентами і 50—60 км під океанами Л. поступово переходить в *астеносферу*, твердість і в'язкість речовини якої порівняно з Л. менші, завдяки чому блоки Л. рухаються в ній. Верхня частина Л., земна кора, складається з магматичних, осадочних і метаморфічних гірських порід, нижня, субстрат, — з ультраосновних порід. У Л. відбуваються осн. геол. процеси і зосереджені поклади різноманітних корисних копалин. До серед. 20 ст. Л. ототожнювали з *земною корою*.

ЛІТОТА (від грец. *λίθος* — простота) — 1) Художній прийом применшування, зворот, проти-

лежний *гіперболі* (напр., «Дівчина-мізиночка»). 2) Стилістична фігура — визначення дії чи предмета через заперечення їхньої протилежності. Напр., «Життя — не шовкова травичка, на якій ніг не накопеш» (М. Стельмах).

ЛІТОФІТИ (від грец. *λίθος* — камінь і *φῶτον* — рослина), *петрофіти* — рослини, що ростуть на камінні, скелях. Л. сприяють мех. і хім. руйнуванню гірських порід, в результаті чого утворюється первинний ґрунт. Л. є деякі види сиво-зелених водоростей, лишайники, мохи, папороті та деякі *насіні рослини*. Серед Л. виділяють *хазмофіти* — рослини, що оселяються на первинному ґрунті в щілинах і западинах скель.

ЛІТР (франц. *litre*), л. / — одиниця об'єму і місткості в *метричній системі мір*. За рішенням 12-ї Генеральної конференції з мір і ваги (1964) 1 л = 1 дм³ (точно) = 0,001 м³. Раніше значення Л. було 1,000028 дм³.

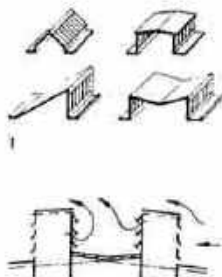
ЛІТСТРОЙ — щомісячний літ.-худож. журнал, орган оргкомітету Спілки рад. письменників України. Виходив у Харкові з січня по грудень 1933 замість журн. «Красное слово» (1927—32). Журнал друкував твори рос. письменників, які працювали на Україні, переклади творів М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри та ін., а також висвітлював громад. і культур. життя Української РСР. З 1934 видавався під назвою «Советская литература». М. Ф. Гетьманець.

ЛІТУРГІЙНА ДРАМА — один з видів середньовічних релігійних вистав у 3х. Європі. Виникла у Візантії як частина *літургії*. Розвинулась у 9—13 ст. На Україні під час реліг. свят (різдво, великдень) широко використовувались як додаток до богослужіння п'єси на реліг. сюжети. Зображаючи сцени з новозавітних і старозавітних біблійних міфів (найвідоміша «Діяство про Адама»), Л. д. дала поштовх розвитку реліг. драми (див. *Містерія*), з якою в свою чергу була пов'язана *шкільна драма*.

Лит.: Франко І. Русько-український театр. В кн.: Франко І. Твори. т. 16. К., 1955.

ЛІТУРГІЯ (грец. *λεiturgia* — громадська повинність, служіння) — у *християнській* церковній відправі, під час якої виконуються обряди, пов'язані з «таїнством причастиння». Л. відома з 2 ст. під назвами «обідня» (*православ'я*) і «меса» (*католицизм* і *лютеранство*).

ЛІУВІЛЛЬ (Liouville) Жозеф (24. III 1809, Сент-Омер — 8.IX 1882, Париж) — франц. математик, член франц. АН (з 1839), чл.-кор. Петерб. АН (з 1840). Побудував теорію *еліптичних функцій*; дослідив *крайову задачу для лінійних диференціальних рівнянь* (т. з. *задачу Штурма* — Л.); довів існування трансцендентних чисел, дав їхню фактичну побудову; встановив одну з важливих теорем статистичної механіки, теорему про інтегрування канонічних рівнянь динаміки тощо. Деякі праці Л. стосуються геометрії. Л. перший видав твори Е. Галуа.

Ліхтар.

1. Основні типи світлових ліхтарів будівель.
2. Незадимний світловий та аераційний ліхтар промислової будівлі (схема).

ЛІФЛЯНДІЯ (Livland) — нім. назва *Лівонії*, що поширилася з 2-ї пол. 16 ст. Тоді Л. включала тер. Пн. Латвії і Пд. Естонії і входила до Речі Посполитої. В 1629 ця територія увійшла до Швеції як окрема провінція. За *Ніштадтським мирним договором 1721* Л. увійшла до складу Росії (Лівляндська губ.). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції латвіс. частину Л. було об'єднано з Латвією, естонську — з Естонією.

ЛІФТ (від англ. lift — підняти) — стаціонарний періодичної дії *підіймач* з кабіною (платформою), якою у вертикальн. напрямі переміщуються люди або вантажі. До найпоширеніших належать ліфти з електричною канатною тягою, кабіна (платформа) яких рухається по жорстких напрямних пристроях. Такі Л. бувають: з верхнім і нижнім розміщенням *лебідки*; з поліспастним (див. *Поліспаст*) або безпосереднім підвішуванням кабіни й протидіяти чи витягати (з поліспастним підвішуванням кабіни); тихохідні, швидкохідні та швидкохідні (швидкість руху кабіни відповідно до 1; 1,5; 3,5 м/с і більше). Є також Л. пневматичні, паралельні (плунжерні), гвинтові тощо. Л. обладнують обмежувачами швидкості, уловлювачами кабіни, пристроями світл. і звук. сигналізації тощо. Подоби Л. споруджували ще у Старод. Римі (1 ст. до н. е.). Є згадки про Л. в Єгипті (6 ст.), Франції (13 ст.). В Росії перші пасажирські Л. побудовано в серед. 18 ст. (Царське Село, садівна Куєвова). У Зимовому палаці І. П. *Кулібін* встановив (1793) гвинтовий пасажирський підйомник. Ліфтами обладнують житл., пром., і пром. будинки, телевежі тощо. В СРСР їх виготовляють ліфтобудівні з-ди: Могильовський, Свердловський, Самаркандський, Київський дослідно-експериментальний та ін. Нагляд за додержанням правил виготовлення й експлуатації Л. здійснює Держгіртехнагляд СРСР (див. *Котлонадгляд*). Іл. с. 203. Г. Ф. Маслов.

ЛІФШИЦЬ Євген Михайлович [н. 8 (21).II 1915, Харків] — рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1979). Закінчив 1933 Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-т. У 1933—38 працював у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР (Харків), з 1939 — в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР. Осп. праці — з теорії магнетизму, ядерної фізики, теорії фазових переходів, теорії гравітації, космології. Розробив теорію доменної структури феромагнетиків і феромагн. резонансу (спільно з Л. Д. *Ландау*), теорію мол. сил взаємодії, теорію нестійкості у Всесвіті, що розширюється. Л. — співавтор фундаментального курсу з теор. фізики. Нагороджений орденом Дружби народів, ін. орденями, медалями. Держ. премія СРСР 1954; Ленінська премія, 1962.

ЛІФШИЦЬ Ілля Михайлович [н. 31.XII 1916 (13.I 1917), Харків] — рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1970) і АН УРСР (з 1967). Брат Є. М. *Ліфшиця*. Закінчив Харків. ун-т (1936) і Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-т (1938). У 1937—68 працював

у Фізико-тех. ін-ті АН УРСР (Харків), з 1968 — в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР. Осп. праці — з квантової теорії твердого тіла, електрон. теорії металів, теорії неупорядкованих систем, фіз. кінетики, фізики полімерів. Разом з співробітниками розробив сучас. форму електронної теорії металів, яка дала змогу розшифрувати їхній електронний енерг. спектр; побудував теорію електронного спектра неупорядкованих систем, сформулював осн. положення кінетики фазових переходів 2-го роду. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Ленінська премія, 1967.

ЛІХЕНОЛОГІЯ (від грец. *leichen* — лишай, *lychos* — вчення) — розділ *ботаніки*, що всебічно вивчає *лишайники*.

ЛІХТАР — 1) Виступаюча частина покрівлі будинку із світловими отворами, призначена для природного освітлення приміщень будинків, а також для їх природної вентиляції (аерації). За формою поперечного перерізу Л. бувають (мал. 1): трикутні, трапецієвидні, прямокутні, зубчасті (шедові), М-подібні та ін.

Світлові отвори Л. мають глухі або стулчасті засклені рами чи ін. світлопрозорі конструкції (скляні блоки, прозорі пластмаси тощо), в аераційних Л. роблять жалюзі або ступки. В т. з. незадувних Л. (мал. 2) аераційні отвори розміщують у зоні, захищеній від вітру. Л. називають також засклені або з багатьма вікнами виступ у стіні будинку висотою в один, два і більше поверхів (те саме, що й *еркер*). 2) Освітлювальний або сигнальний пристрій з автономним живленням.

ЛІХТЕНБЕРГ (Lichtenberg) Георг Крістоф (1.VII 1742, Оберрамштадт — 24.II 1799, Геттінген) — нім. письменник епохи *Просвітництва*, вчений. Почесний член Петерб. АН (з 1795). Професор фізики Геттінген. ун-ту. В 1777 відкрив т. з. фігури Лихтенберга (іскровий розряд на межі політу твердого діелектрика і газу). В публіцистич. виступах проти феод. пережитків, поділяв ідеї Великої франц. революції, відстоював реалістичне мистецтво. Крамні зразки сатири Л. — «Докладні пояснення до гравюру на міді Гогарта» (1794—99), «Написи до гравюру на міді Ходовського» і знамениті «Афоризми» (1762—99, вид. 1902—08).

М.: Рос. переклад — Афоризми. М., 1965. А. Г. Баканов.

ЛІХТЕНШТЕЙН, Князівство Ліхтенштейн — держава в Центр. Європі, між Швейцарією та Австрією. Населення за походженням — головним чином австрійці та германо-швейцарці; понад 9 тис. — іноземці. Офіційна мова — німецька.

Державний лад. Л. — конституційна монархія. Діючу конституцію прийнято 1921. Глава д-ви — князь. Законодавчий орган — однопалатний ландтаг у складі 15 депутатів, обирається чоловічим населенням країни строком на 4 роки. Уряд, що призначається князем за згодою ландтагу, очолюється главою уряду.

Природа. Більшу частину тер. Л. займають відроги Альп, на Зх. — долина р. Рейну. Клімат помірний. Опадів 700—1200 мм на рік. Поширені мішані ліси; субальпійські та альпійські луки.

Історія. Тер. Л. з 15 до н. е. входила до складу Рим. імперії. За серед. віків — у складі герцогства Швабія. На тер. сучасного Л. було засновано графство Вадуц (1342) і володіння Шелленберга (у складі «*Священної Римської імперії*»), які 1699—1712 придбав австр. князь Ліхтенштейн. Л. як князівство виникло 1719 після об'єднання Вадуца і Шелленберга. В 1806—13 — у складі *Рейнського союзу*, 1815—66 — Нім. союзу. З 1866 — незалежна д-ва. В 1868 проголошено нейтралітет Л. з 1919 Швейцарія здійснює зовн. політику й дипломатичне представництво Л. В 1924 Л. вступив до швейц. митного союзу. З 1978 Л. — член *Європейської ради*. В. С. Білецький. **Політичні партії**. Союз вітчизни, засн. 1912. Ліберальна бурж.-фермерська партія, правляча з 1978. Прогресивна бурж. партія, засн. 1913. Правобуржуазна.

В. С. Білецький. **Господарство**. Л. — індустр.-агр. країна, в економіці якої значні позиції посідає іноз. (гол. чин. швейцарський) капітал. У пром.-сті зайнято бл. 50% самодіяльного населення. Більшість пром. підприємств — філіали швейцарських фірм. Підприємства маш.-буд. (з-ди пресових і штампувальних виробів, лічильних, точних машин, високовакуумної техніки), хім.-фарм., текст., керамічної, деревообр., харчосмакової (м'ясні консерви, вина) пром.-сті; ф-ка по виготовленню фарфорових зубних протезів. У с. г. зайнято лише 5% самодіяльного населення. Переважає тваринництво молочно-м'ясного напрямку. Розвинуті городництво, садівництво, виноградарство. Територією країни проходять з-а і шосейні автошляхи з Австрії у Швейцарію. Експортують більшість пром. продукції (у т. ч. понад 30% — у Швейцарію). Важливі статті доходу — випуск поштових марок та іноз. туризм. У зв'язку з вигідними податковими умовами в Л. зареєстровано місцезребування понад 25 тис. іноз. компаній. Грошова одиниця — швейцарський франк. А. П. Ревенко.

Культура. Обов'язкове навчання для дітей віком від 6 до 14 років. Строк навчання у поч. школі — 5, у неповній середній — 3, у повній серед. (гімназії) — 5 років. Обов'язковою є нар. школа з 8-річним строком навчання (її закінчують діти, які не продовжують освіту в гімназії). Викладання — нім. мовою. Поряд з держ. є приватні школи. Вищу освіту здобувають за кордоном — переважно в Австрії, ФРН та Швейцарії. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 2,1 тис. учнів, у серед. навч. закладах — понад 1,6 тис. У м. Вадуц міститься *вечірній технікум, муз. школа, Держ. музей*. На тер. Л. зберігся ряд архіт. пам'яток: на околицях Вадуца, Бальєрса і Нендельна — рештки рим. фортифікаційних

Герб Ліхтенштейну.

ЛІХТЕНШТЕЙН

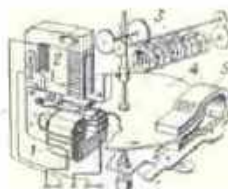
Площа — бл. 160 км²

Населення — бл. 25 тис. чол. (1978)

Столиця — м. Вадуц

ЛІХТЕР

Індукційний однофазний лічильник електроенергії:

1 — нижній електромагніт з обмоткою струму; 2 — верхній електромагніт з обмоткою напруги; 3 — лічильний механізм; 4 — диск; 5 — постійний магніт, що забезпечує рух диска в належному напрямі.

Ліщина звичайна. Гілка з тичинковими сережками та гілка з плодами.

Лобелія здута. Квітучий пагір.

Лобан.

споруд; руїни середньовічних замків — Шалун поблизу Вадуца, Бендеря, Ешен; а також відбудовані у 20-х рр. 20 ст. замки — Вадуд (9 ст.), перебудований 1342 та 1523—26); Гутенберг (10—11 ст.); романська церква в Ешені; капели в Трізені й Трізенберзі.

ЛІХТЕР (голл. *lichter*, букв. — полегшувач) — несамохідне суховантажне судно типу *баржі*. Використовується для перевезень у з'єднанні з буксирними суднами. Крім того, Л. застосовують при частковому розвантажуванні на рейді суден, що їх не можна підвести до причалу через велику осадку. Деякі Л. обладнані власними вантажними пристроями.

ЛІЦЕЙ, лікей (Λύκειον) — 1) Давньогрец. філософська школа в Афінах, заснована Аристотелем 335 до н. е. Існувала бл. 8 століть. Назва — від храму Аполлона Лікейського, поблизу якого мистецтва школа. 2) Тип серед. заг.-осв. навч. закладу в ряді країн Зх. Європи, а також у деяких країнах Лат. Америки й Африки. 3) В дореволюц. Росії — становий привілейований серед. і вищий навч. заклад для дітей дворян, який готував держ. чиновників усіх відомств. Найвідоміші — Царськосельський (Олександрівський) Л. (1811), Ярославський (Демидовський) юрид. Л. (1803) та ін. На Україні існували Кременецький ліцей, Рішельєвський ліцей в Одесі і Ніжинський ліцей.

ЛІЦЕНЗІЙНА СИСТЕМА — одна з форм регулювання експортно-імпорتنих операцій на основі спец. дозволу (ліцензії), який надається громадянину або юридичній особі у встановленому порядку відповідним державним органом. В СРСР Л. с. зовнішньоторгових операцій була введена постановою РНК РРФСР від 11 (24).І 1918 і фактично є одним із засобів здійснення монополії зовнішньої торгівлі.

Дозвіл на ввіз і вивіз товарів через кордони держави СРСР надається М-вом зовн. торгівлі СРСР. В ін. країнах соціалістичної співдружності ліцензії надаються установами, які відівають зовн. торгівлю. В капіталістичних країнах надання експортно-імпорتنих ліцензій використовується як засіб дискримінації в торгівлі, а також для поповнення прибуткової частини бюджету шляхом стягнення ліцензійних зборів за видачу дозволу на експорт-імпорт. Так, з 1948 США запровадили ліцензування товарів на ввіз до СРСР та ін. соціалістичних країн. Країни, які розвиваються, вдаються до ліцензування зовнішньоторг. операцій насамперед з метою захисту нац. економіки від зазіхань імперіалістичних монополій.

В. М. Лало.
ЛІЦЕНЗІЙНИЙ ДОГОВІР — угода, за якою одна сторона (ліцензіар) надає дозвіл (ліцензію) на використання винаходу чи іншого науково-тех. досягнення іншій стороні (ліцензіатові). Об'єктом Л. д. може бути також нова технологія виробництва, секрети виробництва, товарні знаки, пром. зразки, право на використання яких переда-

ється відповідно до умов Л. д. разом з необхідним обсягом тех. документації, знань, зразками виробів та ін. матеріалів, що повинні забезпечити ефективне використання ліцензії. Особливостями Л. д., які відрізняють його від ін. видів зовнішньоторг. угод, є: збереження права власності на предмет угоди за ліцензіаром; встановлення строку дії Л. д.; територіальний характер його дії; умови про *ноу-хау*; взаємообмін наук. тех. досягненнями по відношенню до об'єктів тощо. Умови Л. д. можуть встановлювати розмір ліцензійної винагороди, форму використання об'єкта ліцензії, надання тех. допомоги ліцензіатові, участь сторін у захисті прав власника ліцензії проти порушення їх третіми особами, порядок роз'язування спорів по Л. д. В СРСР Л. д. застосовується в торг. відносинах з іноз. фірмами і є одним з видів зовнішньоторговельних угод. Право укладати їх надає лише всесоюзним госпрозрахунковим зовнішньоторговельним об'єднанням — Ліцензінторгові та ін. Див. також Ліцензійна система.

С. І. Соколенко.
ЛІЦЕНЗІНТОРГ — всесоюзне госпрозрахункове зовнішньоторговельне об'єднання. Засновано 1962. Метою діяльності Л. є виконання планів експорту та імпорту ліцензій, збільшення їхнього експорту, підвищення якості й конкурентоспроможності тощо. Л. виконує операції по наданню, придбанню й комерційному обміну *патентами*, ліцензіями, проведенню випробувань сировини, розробці різних тех. проектів, по експорту та імпорту машин, устаткування та ін.; по наданню або одержанню тех. допомоги й навчання спеціалістів, якщо це необхідно для освоєння придбаних або проданих ліцензій. Л. користується правами *юридичної особи* й діє на основі *господарського розрахунку*. Очолює Л. ген. директор. Статут Л. затверджено наказом М-ва зовн. торгівлі СРСР від 1.ІІ 1979. Місце перебування Л. — Москва.

С. І. Соколенко.
ЛІЦЕНЗІЯ (лат. *licentia* — свобода, право) — 1) Надання права на використання винаходу або ін. тех. досягнення та *ноу-хау*. Переважний вид Л. — *патентна*, предметом якої є право того, хто її придбав, на використання винаходу, товарного знака тощо, на які виходить *патент*. Об'єкт без *патентної* Л. — тех. досягнення, що не захищається патентом. Своєрідними є Л. на *ноу-хау*. Залежно від обсягу прав, переданих за Л., вона може бути простою — ліцензіатіві (покупцеві) надається право використовувати винахід ліцензіара, за яким зберігається право особистого експлуатації тех. договору і право укладати аналогічні договори з ін. особами; виключною — ліцензіатіві надається право виключного користування об'єктом винаходу, проте за ліцензіаром зберігається право особистого користування, та повною (прирівнюється до повного продажу патента, застосовується рідко). Звичайний строк видачі Л. — 5—10 років. Умови і оформлення

Л. встановлюються ліцензійними договорами. В СРСР право здійснювати купівлю-продаж Л. надає госпрозрахунковим зовнішньоторг. об'єднанням М-ва зовн. торгівлі і Держкомітету СРСР по зовн. екон. зв'язках. 2) Назва документа, який видається компетентним держ. органом на право ввозу товарів з-за кордону й вивозу їх за кордон. Див. також Ліцензійна система. В. М. Лало.

ЛІЦЕНЗІАТ (лат. *licentiat*, букв. — допущений) — вчений ступінь, прийнятий у франц. системі вищої освіти, а також в ун-тах Фінляндії, Швейцарії й деяких лат.-амер. країн. У сучас. франц. ун-тах — перший вчений ступінь. Розрізняють Л. літератури, наук і педагогіки. Дас право займати посаду помічника викладача в ліцеї або продовжувати освіту в ун-ті. У середньовічних ун-тах — проміжний ступінь між *бакалавром* і доктором.

ЛІ ЦЗУНДАО (Лі; Lee Tsungdao) (н. 25.XІ 1926, Шанхай) — амер. фізик. Учився в ун-тах Ханькоу і Куньміна, після еміграції (1946) до США — в Чикагському ун-ті. Працював у Каліфорнійському (Берклі) і Колумбійському ун-тах, Принстонському ін-ті фундаментальних досліджень. З 1963 — професор Колумбійського ун-ту. Наук. праці з квантової теорії поля, теорії елементарних частинок, ядерної фізики, статистичної механіки, гідродинаміки і астрофізики. Спільно з Янг Чженгніном висловив (1956) гіпотезу про не збереження парності в *слабких взаємодіях*, яка була підтверджена (1957) експериментально. Нобелівська премія, 1957.

ЛІЧІЛЬНИК — 1) Цифровий механізм, за допомогою якого виконуються арифметичні операції. Являє собою систему зубчатих коліс (однорядних *п-кових* регістрів), з'єднаних міжрядними переносами так, що при *n* обертаннях колеса нижчого розряду колесо вищого розряду обертається один раз. Коли в даному регістрі нагромаджується *n* одиниць, показаний найближчого вищого регістру збільшується на одиницю, а даний регістр переходить у нульову позицію. Це призначенням і принципом дії є різні Л. (напр., *лічильник електроенергії*). Застосовують Л. у пром-сті, на транспорті, в комуніальному г-ві для обліку роботи різних машин і пристроїв, для підсумовування кількості речовин, енергії, пройденого шляху тощо. 2) Пристрій для реєстрації імпульсів у різних засобах автоматики, телемеханіки тощо; часто використовується як типовий блок *цифрової обчислювальної машини*. Див. також Лічильники ядерного випромінювання.

ЛІЧІЛЬНИК ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ — прилад, що вимірює кількість виробленої або затраченої за певний час електроенергії. До найпоширеніших належать індукційні одно- або трифазні лічильники кіл змінного струму (див. Індукційний прилад вимірювальний). В таких Л. е. (мал.) є мініатюрний електродвигун (електромагніти з обмотками), що обертає металевий (переважно алюмініє-

вий) диск, з'єднаний з лічильним механізмом. Частота обертання диска пропорційна споживаній потужності, а число обертів — кількості споживаної електроенергії. Індукційні однофазні Л. е. застосовують гол. чин. як квартильні лічильники, трифазні — на пром. підприємствах, підстанціях тощо. Їх також електродинамічні Л. е. (див. *Електродинамічний прилад вимірювальний*). Досконаліші — електронні Л. е. (див. *Електронний прилад вимірювальний*).

ЛІЧІЛЬНИКИ ЯДЕРНОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ — прилади для реєстрування ядерних частинок (*бета-частинок, протонів, нейтронів, альфа-частинок тощо*) або квантів електромагнітного проміння. Дія Л. я. в. ґрунтується на властивостях заряджених частинок при проходженні крізь речовину спричинювати іонізацію та збудження її атомів, а при швидкостях, більших за фазову швидкість світла в середовищі. — *Черенкова* — *Вавилова випромінювання*. Нейтрони та у-кванти створюють вторинні заряджені частинки, які іонізують і збуджують атоми речовини. Л. я. в. широко застосовують для вимірювання інтенсивності ядерного випромінювання, визначення його складу та енерг. спектра частинок, а також при вивченні процесів взаємодії частинок з атомними ядрами та процесів народження, взаємного перетворення і розпаду елементарних частинок. Див. *Гейгера* — *Мюллера лічильник*, *Іонізаційна камера*, *Напівпровідниковий детектор*, *Черенкова лічильник*, *Сцинтиляційний лічильник*, *Булбашкова камера*, *Вільсона камера*.

ЛІШАНСЬКИЙ Юхим Якович (н. 26.IX (9.X) 1905, Київ) — укр. рад. режисер, педагог, засл. арт. УРСР (з 1938). Член КПРС з 1942. В 1922 закінчив режисерське відділення 3-ї студії МХАТу ім. Євг. Вахтангова, 1925—26 навчався в режисерській студії місцевого об'єднання «Березиль» (Київ). У 1931—41 — режисер Київ. театру Червоної Армії; 1941—44 — в театрах Кустаная, Барнаула, Дніпропетровська; з 1946 — режисер і педагог оперної студії Київ. держ. консерваторії (професор — з 1950). Спектаклі: «Гроза» О. Островського, «Російські люди» Симонова, «Навала» Леонова, «Весілля Фігаро» Бомарше; оперні вистави — «Червоний», «Євгеній Онегін» Чайковського та ін.

ЛІШЕВ Всеволод Всеволодович (25.IX (7.X) 1877, Петербург — 15.VIII 1960, Ленінград) — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1957), дійсний член АМ СРСР (з 1949). У 1906—13 навчався в петерб. АМ у В. Беклемішева та Г. Залемана. Твори: портрети (Д. Менделєєва, 1952), композиції («Мати», 1945—46), пам'ятники (М. Чернишевському в Ленінграді, відкритий 1947) та ін. В 1916—29 і 1947—60 викладав у АМ; професор — з 1948. Серед учнів Л. — М. Томський, В. Ігнатів та інші. Нагороджений орденом

Леніна. Держ. премія СРСР, 1942. Літ.: Бойков В. С. Всеволод Всеволодович. Ленін. Л., 1960.

ЛІШКО Валерій Казимирович (н. 26.X 1937, Київ) — український рад. біохімік, член-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1971. Закінчив Київ. ун-т (1960). З 1960 працює в Ін-ті біохімії АН УРСР (з 1970 — заст. директора по наук. роботі; з 1977 — директор). Осн. праці присвячені вивченню молекулярних механізмів активного і пасивного транспорту іонів через мембрани біологічні. Розробив метод ідентифікації каналів нервових і м'язових мембран у безклітинних системах. Реконструював натрієвий канал на штучній фосфоліпідній мембрані ліпосом. Премія ім. О. В. Палладіна АН УРСР, 1980.

ЛІЩИНА (Corylus) — рід рослин родини березових. Кущі, рідше дерева. Листки чергові, широкоовальні. Квітки одностатеві, чоловічі — зібрані в висхідні сережки, жіночі — у двоквіткових суцвіттах — дихазіях; розпускаються до появи листків. Плід — однонасінний горіх із здерев'янілим оплоднем, їстівний. Бл. 15 видів, пошир. у помірній зоні Європи, Азії, Пн. Америки. В СРСР — 7 дикорослих видів, з них в УРСР — один: Л. звичайна (C. avellana). Росте як підлісок мішаних лісів на Поліссі і в Лісостепу. Кущі, рідше дерева, заввишки 2—4 і 7—8 м. Культивують. Урожайність з 1 га насаджень до 500 кг горіхів. Плоди містять (у %): жирів до 60, білків 16—18, вуглеводів 4, мінеральних солей — 2—3 та вітамінів В, каротин; вживаються свіжими, сушеними, підсмаженими, використовуються в харчовій та лакофарбовій пром-сті. З деревини виготовляють вугілля (для малювальних олівців і мисливського пороху), обручі, держакі, вудилища та ін. Л. використовують для протиерозійних насаджень та для озеленення майже по всій Україні (крім крайнього півдня). В УРСР вирощують культурні види. Л. в е д м е ж а (C. colurna) — дерево до 25 м заввишки, з широкопірамідальною кроною. Живе до 200 років. Має міцну деревину. Розводять у Криму, зустрічається в Черкасах, Хмельн. та ін. областях. В Криму як горіхоплідні культури вирощують Л. п о н т і й с ь к у (C. pontica) — кушт від 2 до 5 м заввишки (дикоросте на Кавказі і в Малій Азії) та Л. велику, або ломбардську (фундук).

ЛІЯРНИЦТВО — в минулому — вилучення (з міді та олова) цинку, гармат, ліхтарів, коновок, прикрас, посуду тощо. Л. поділяється на *людовісарство* (вилучення з міді) і *конвісарство* (вилучення з олова). Л. виникло на Україні в 14 ст. Див. *Литва художня*.

Літ.: Молзалєвський В. До історії українського ліярництва. В кн.: Збірник секції мистецтв українського наукового товариства, т. 1. К., 1921; Жолтоский П. М. Художня литва на Україні. XIV—XVIII ст. К., 1973.

ЛІКСМУ — див. *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*. **ЛЛАНВІРНСЬКИЙ ВІК І ЯРУС** (за назвою нас. пункту Лланвірні у Великобританії) — ранній вік

середньоордовіцької епохи ордовіцького періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Л. я. (вапняки й мергелі) поширені в пн.-зх. частині *Волино-Подільської плити*. Потужність їх 6—8 м. Див. також *Ордовіцький період і ордовіцька система*.

Л. Д. Цегельник.
ЛЛАНДЕЙЛЬСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (за назвою нас. пункту Лландейло у Великобританії) — другий вік середньоордовіцької епохи ордовіцького періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Л. я. (вапняки й мергелі) поширені в пн.-зх. частині *Волино-Подільської плити*. Потужність їх до 5—10 м. Див. також *Ордовіцький період і ордовіцька система*.

Л. Д. Цегельник.
ЛЛАНДОВЕРІЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (за назвою нас. пункту Лландовері у Великобританії) — ранній вік ранньосилурийської епохи силурийського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Л. я. (вапняки, мергелі, аргіліти, алеволіти, пісковики) поширені на *Волино-Подільській плиті*. Потужність їх 2—3 м. Див. також *Силурийський період і силурийська система*.

Л. Д. Цегельник.
ЛЛОЙД ДЖОРДЖ (Lloyd George) Девід (17.I 1863, Манчестер — 26.III 1945, Лланістандві, Карнарвоншир) — держ. діяч Великобританії, лорд (1945). Юрист. У 1890—1944 — член палати громад від *Ліберальної партії*. Очолював праве крило партії (з 1919). Прем'єр-міністр коаліційного уряду 1916—22. У 1926—31 — лідер об'єднаної Ліберальної партії. Л. Д. був одним з гол. творців *Версальського мирного договору 1919* і одним з організаторів антирад. збройної інтервенції та екон. блокади проти Рад. Росії. За допомогою соціальної демагогії намагався поширювати політ. вплив буржуазії в роботі. русі. По-мирнеськи ставився до фашизму в Німеччині, однак з виникненням реальної загрози для Брит. імперії в роки 2-ї світової війни виступав за союз Великобританії з СРСР у боротьбі проти фашист. агресії.

Літ.: Виноградов К. Б. Девід Ллойд Джордж. М., 1970.

Л. О. Лещенко.
ЛЛОЙДС (Lloyds) — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Великобританії. Сформувалась у 50—60-х рр. 20 ст. навколо банків «Ллойдс банк» та «Нейшенал-Вестмінстер банк», які належать до 4 найбільших приватних банків Великобританії. До групи Л. входять також велика страхова монополія «Ігл стар іншуранс», багатогалузеві пром. і торг. та кредитні монополії «Хіл Семюел», «Роберт Флемінг», група маш.-буд. та електротех. підприємств тощо. Гол. інтереси Л. зосереджені в сфері банківської діяльності, страхового бізнесу, споживчого кредиту, зовн. торгівлі та судноплавства. Поширює свою діяльність у пром-сті. Має великі капіталовкладення в країнах Британської Співдружності та зх.-європ. країнах. Л. пов'язана з

В. В. Лішеа.

В. В. Лішев. Портрет Д. І. Менделєєва. Граніт. 1952. Державний Російський музей у Ленінграді.

Лобія. Верхня частина рослини і плід.

ЛЛЯНА ПРОМИСЛОВІСТЬ

брит. консервативними колами та урядом країни. Наприкінці 1978 активи компанії, які контролює група Л., становили бл. 85 млрд. доларів.

В. А. Колибанов.

ЛЛЯНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють тканини з лляної пряжі. Див. *Текстильна промисловість*.

ЛЛЯНА ТКАНИНА — тканина з лляної або мішаної (з лляних та інших волокон) пряжі. Виробляють її здебільшого полотняним переплетенням *ниток*. Буває фарбована, строкоткана, сирова, вибілена, вибілена із спец. просоченням (напр., проти гниття) або без нього. Відзначається значною міцністю, невеликою розтяжністю та усадкою, добре вбирає вологу. З л. т. (див. *Батист*, *Брезент*, *Тик*) шиють одяг, білизну, виготовляють технічні і тарні вироби тощо. В СРСР 1978 вироблено 796 млн. м лляної тканини, в т. ч. в УРСР — 75,2 млн. м. Див. також *Текстильна промисловість*.

ЛОБАН (*Mugil cephalus*) — риба родини кефалевих. Довж. тіла до 75 см, жива маса до 7 кг. Статевої зрілості досягає на 6–8-му році. Нерест у травні — червні, ікра пелагічна (плаваюча). Живиться водоростами, безхребетними. Л. найбільш поширений в тропіч. морях; в СРСР — у Чорному, Азовському і Японському. В Каспійському морі акліматизований 1930–34. Для нагулу заходить у мілководні затоки, лимани і солонуваті приморські озера. Цінна промислова риба. Іл. с. 206.

ЛОБАНОВ Павло Павлович (н. 2 (15). 1 1902, с. Старо, тепер Дмитровського р-ну Моск. обл.) — рос. рад. економіст, держ. діяч, акад. ВАСГНІЛ (з 1948), президент ВАСГНІЛ (1956–61, 1965–78), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1927. В 1925 закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тимирязева. В 1936–37 — зав. кафедрою в Моск. ін-ті землеустрою. В 1937 — ректор Воронежського с.-г. інституту. У 1938–46 — нарком зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. Делегат XX, XXIII, XXIV, XXV з'їздів КПРС. На XX з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4, 5, 7, 8-го скликань. Осн. праці — з питань системи ведення с. г. в різних природно-екоп. зонах, інтенсифікації с. г. нечорнозем'я, цілісних і перелогових земель. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛОБАНОВА Лілія Данилівна (н. 30.VII 1922, Черкаси) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано) і педагог, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1952. В 1948 закінчила Київ. консерваторію. В 1948–70 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Дідона («Енеїда» Лисенка), Гелена («Богдан Хмельницький» Данькевича), Мілана, Мар'яна («Мілана», «Арсенал» Г. Майбороди), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Аїда (однойменна опера Верді). З 1970 — доцент Київ. консерваторії. Концертна діяльність.

ЛОБАТИЙ БИК, бібос (*Bibos*) — рід ссавців род. *бичачих*. Лоб широкий, плоский (звідки й назва Л. б.). Роги сиплюті, спрямовані вбік і назад; вони є в обох статей. Забарвлення від рудуватого до майже чорного. Пошир. в Індії, Індокитаї, на Зондських о-вах. Живуть в рівнинних лісах невеликими групами. Самки щороку народжують по одному теляті. Рід представлений кількома видами: *гаур*, свійська форма, від нього походить — *галл*; *бантенг* і свійська форма його — *балійська худоба*; *камбоджийський Л. б.*, або *купрей* (*B. sauveli*).

ЛОБАЧЕВСЬКИЙ Микола Іванович [20.XI (1.XII) 1792, Нижній Новгород, тепер Горький — 12 (24). II 1856, Казань] — рос. математик, творець *неєвклідової геометрії*. Закінчив (1811) Казан. ун-т. З 1812 — його викладач (з 1816 — професор), у 1827–46 — ректор. Осн. заслугою Л. є відкриття нової геом. системи, відмінної від *евклідової геометрії*. Перше повідомлення про це відкриття він зробив 1826, а у 1829–30 надрукував працю «Про початки геометрії» з викладенням своєї теорії. Наук. ідеї Л. не зрозуміли його сучасники, але він продовжував розробляти свою геометрію. Ця стійка боротьба за наук. істину відрізняє Л. від двох його сучасників (Я. Бояї та К. Ф. Гаусса), які також прийшли до відкриття *неевклідової геометрії*. *Лобачевського геометрія* здобула повне визнання і поширилась лише після його смерті завдяки працям Е. Бельтрамі, Ф. Клейна, Ж. А. Пуанкаре та ін. Л. належать також фундаментальні праці з алгебри та матем. аналізу. Він перший встановив різницю між поняттями про неперервність і диференційовність функцій, довів кілька теорем про тригонометричні ряди, подав один з найвлучніших методів наближеного розв'язування алгебр. рівнянь тощо. За філос. поглядами Л. — матеріаліст. Вважав, що в природі існують лише матеріальні тіла і всім їм властивий рух. Розглядав простір як множину геом. просторових тіл. Доводив, що безконечний простір у всій різноманітності його властивостей не можна охопити однією лише евклідовою геометрією. Л. підкреслював роль відчуттів у пізнанні, водночас надаючи великого значення розумові. Заперечував існування природжених понять. Виступав з критикою апіоризму (див. *Апостеріорі і апіорі*), зокрема в математиці. Вважав, що істинність геом. понять визначається не апіорно, як стверджував І. Кант, а за допомогою досвіду. Критика Л. ідеалізму Канта сприяла утвердженню матеріалістичних ідей у математиці.

Ім'ям Л. названо Міжнар. премію Казанського фіз.-матем. т-ва (1897–1937) та премію АН СРСР (з 1947).

ЛОБАЧЕВСЬКОГО ГЕОМЕТРІЯ — геометрична теорія, система аксіом якої відрізняється від системи аксіом *евклідової геометрії* лише аксіомою про *паралельні прямі*. Основоположник її — М. І. Лобачевський (1826). Його аксіома

паралельності твердить: «Через точку, яка не лежить на заданій прямій, проходять принаймні дві прямі, що лежать з заданою прямою в одній площині і не перетинають цієї прямої». Використовуючи цю аксіому, можна довести, що через точку (D), розміщену поза прямою (l), проходить безліч прямих (a, e і т. д.), які перетинають задану пряму, та безліч прямих (c, l₁, l₂, e і т. д.), що її не перетинають (мал.). Прямі (l₁, l₂), які відділяють прямі, перетинні з заданою прямою, від неперетинних з нею, наз. *паралельними до заданої прямої*. Властивості фігур в Л. г. багато в чому відрізняються від евклідових. Так, в ній не існує подібних фігур, сума кутів довільного трикутника менша за 180°, тощо.

Відкриттю Л. г. передувало багато невдалих спроб доведення евклідової аксіоми про паралельність. Намагаючись довести її від супротивного, Лобачевський висував наведену вище аксіому про паралельність і незабаром пересвідчився, що вона не приводить до суперечності, а висновки з неї становлять основу нової геометрії. Цю геометрію незалежно від Лобачевського створив також Я. Бояї (1832). Про існування геометрії, відмінної від евклідової, знав і К. Ф. Гаусс. Однак він не наважился опублікувати своїх результатів, боячись, що його не зрозуміють. Геометрія куска площини Лобачевського реалізується на *псевдосфері*, яку відкрив Е. Белтрамі (1868) і тим самим показав край недовіри до нової геометрії. Велике значення Л. г. полягає в тому, що вона була першою геом. теорією, відмінною від евклідової, і поклала початок розвитку *неевклідових геометрій*. Л. г. застосовують у теорії функцій, матем. аналізі, в теорії чисел і в теорії відносності.

Лит.: Андрієвська М. Г. Аналітична геометрія в просторі Лобачевського. К., 1963; Лантев Б. Л. Геометрія Лобачевського, її історія і значення. М., 1976; Погорелов А. В. Основи геометрії. М., 1979.

ЛОБЕЛІН, C₂₂H₂₉NO₂ — *алкалоїд*, що міститься в трав'янистій рослині *лобелії здутій*; одержують також синтетично. Л. застосовують у мед. практиці (*ін'єкції*) у вигляді його гідрохлориду для збудження дихання, іноді як діагностичний засіб для визначення швидкості течії крові.

ЛОБЕЛІЯ (*Lobelia*) — одно- та багаторічні трав'янисті, напівкущові або кущові рослини родини лобелієвих. Листки прості, чергові. Квітки двостатеві, зигоморфні, зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, поширених переважно в тропіч. і субтропіч. країнах. В СРСР 2 види: Л. Дортмана (*L. dortmannia*) і Л. сидячлиста (*L. sessilifolia*). В УРСР у дикому стані немає. Окремі види Л. декоративні; відомо багато сортів Л. садової (*L. erinus*). Л. яскравої (*L. fulgens*) і Л. темно-червоної (*L. cardinalis*) з білими, блакитними, синіми, рожевими і червоними квітками. Л. здута (*L. inflata*) і Л. пекуча (*L. urens*) містять до 0,5% алкалоїду лобеліну, який

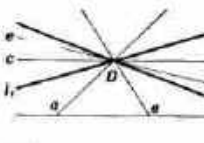
П. П. Лобанов.

Л. Д. Лобанова.

М. І. Лобачевський.

Лобачевського геометрії. Розміщення прямих у площині Лобачевського.

застосовується при захворюваннях дихальних шляхів. Іл. с. 206.

ЛОБИСЕВИЧ Опанас Кирилович (пр. н. і см. невід.) — укр. письменник 18 ст. Н. в містечку Погар (тепер смт Брїя, обл.) в сім'ї козацького старшини. В 1747—52 навчався в Київ. академії, в 1754—60 — в ун-ті при Петерб. академії наук, після чого був перекладачем у графа К. Розумовського (до 1764). Бл. 1776 повернувся на Україну. Переробив укр. мовою в бурлескно-трагедійному стилі епопи Вергілія (з «Буколік») — «Виргилієві пастухи... в малоросійській кобеляк переодеті». Твір не зберігся.

Лит.: Петров Н. Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского в украинской литературе XVIII в. Афанасий Кирилович Лобисевич. СПб, 1904.

ЛОБИ, лобізм (англ. lobby — прийомка, вестиголь, кулуари) — система представництва великих монополій та ін. впливових груп при законодавчих органах США. Здійснюють прямий тиск (аж до відкату) на конгресменів для прийняття вигідних для них монополій законів. Під впливом Л., зокрема, було прийнято ряд екон. і політ. рішень в інтересах реакційних режимів Ізраїлю, Пд. Кореї, ПАР. Чілі тощо. Лобізм поширився також у парламентах ін. капіталістичних держав.

ЛОБІТУ — місто на Зх. Анголі. Значний порт на узбережжі Атлантичного ок., кінцевий пункт транс-афр. магістралі, залізнична станція, аеропорт. 59,5 тис. ж. (1970). Підприємства цем., азбобцем., харч. та ін. галузей пром-сті. Рибальство, судноремонт.

ЛОБІЯ, гіацинтові боби (*Dolichos lablab*) — однорічна трав'яниста перебісозапасильна рослина родини бобових. Стебло витке або прямостояче, заввишки до 1,5 м і більше. Листки трійчасті. Квітки різних кольорів, одиночні або зібрані в китицю. Плід — біб. Покожують Л. з Сх. Африки. Вирощують на зелений корм, зерно, сіно й желе добрих. Недостиглі молоді боби використовують як зелений овочевий продукт. Є декоративні форми Л. У культурі найпошир. в Індії, Єгипті, Судані, Китаї та Індонезії. В СРСР Л. — нова, малопошир. культура. Вирощують її в Грузії, Азербайджані; випробовують на Пд. Україні. Корисні якості Л. високі. Урожайність зеленої маси — 100—120 ц/га, в умовах зрошення — 300—350 ц/га, зерна — відповідно 5—9 і 12—20 ц/га. Іл. с. 207.

О. С. Устименко, **ЛОБКОВА ВОША** — рід комах. Те саме, що й *платиція*.

ЛОБНІ ПАЗУХИ — парні порожнини в лобній частині черепа багатьох ссавців, у т. ч. людини. Містяться в ділянці надорбітальних дуг. У людини Л. п. відмежовані одна від одної тонкою кістковою перетинкою і сполучаються з зорожничною носом отвором, що відкривається в середній носовий від. Л. п. вистелені слизовою оболонкою. Про запальні процеси стінок Л. п. див. *Фронтит*.

ЛОБНОР — безстісне озеро в зх. частині Китаю. Розташоване в Та-

рімській улоговині на вис. бл. 780 м. Місцеположення, розміри, обриси, глибина й солоність води в озері безперервно змінюються, що зумовлено мінливим характером стоку річок Таріму та Кончедар'ї, які живлять Л. Макс. площа сучас. Л. понад 3 тис. км², пересічна глиб. 1 м. Вадовж берегів — солончаки й болота. У посушливі роки озеро розпадається на кілька водойм, іноді пересихає. Замерзає у листопаді, скресає у березні. Вперше його дослідив М. М. Пржевальський 1876.

ЛОБОВ Семен Михайлович [2 (13).ІІ 1913, с. Смольниково, тепер Волоколамського р-ну Моск. обл. — 12.VII 1977, Москва] — рад. військ. діяч, адмірал флоту (1970). Член КПРС з 1940. У ВМФ з 1932. В 1937 закінчив Вище військ.-мор. уч.-ще. Учасник радянсько-японської війни 1945. З 1954 — командир з'єднання кораблів Чорноморського флоту, з 1957 — Пн. флоту. З 1961 — заст. команд., з 1964 — команд. Пн. флотом. З 1972 — пом. нач. Генштабу Збройних Сил СРСР по ВМФ. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

ЛОБОДА Андрій Митрофанович [14 (26).VI 1871, м. Свенцян, тепер Швенчоніс, Лит. РСР — 1.І 1931, Київ] — укр. фольклорист, літературознавець і етнограф, акад. АН УРСР (з 1922), чл.-кор. АН СРСР (з 1923). Закінчив Київ. ун-т (1894), професор цього ун-ту (з 1904), завідував кафедрою рос. л-ри. Один із засновників і професор Вищих жіночих курсів. Очолював Етногр. комісію АН УРСР (1921—30). У більшості праць виступав прихильником істор. методу досліджень. Праці з питань слов'ян. пісенного епосу, історії рос. та укр. л-р, театру, етнографії: «Білоруська народна поезія і російський билинний епос» (1895), де проводиться ідея єдності рос., укр. та білорус. епосу, «Російський богатырський епос» (1896), «Лекції з народної словесності» (1912), «Доля етнографії на Україні в 1917—1925 рр.» (1926). Автор досліджень про О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Максимовича, П. Куліша.

Лит.: Попов П. М. Академік А. М. Лобода як фольклорист. «Народна творчість та етнографія», 1959, № 2.

І. П. Бєлєзовський, **ЛОБОДА** Григорій (р. н. невід. — травень 1596) — гетьман повстанського війська, один з керівників *Наливайка повстання 1594—96* на Україні. Восени 1594 і навесні 1595 разом з С. Наливайком брав участь у походах на Молдавію проти тур.-тат. агресорів. У травні 1596 під час облоги польськ. шляхет. військом повстанського табору поблизу Лубен в урочищі Солонича (див. *Солоничський бій 1596*) Л. вступив у таємні переговори з коронним гетьманом С. Жолкевським. Звинувативши Л. у зраді, повстанці стратили його.

ЛОБОДА Іван Іванович (н. 5.VII 1926, с. Малі Крипки, тепер Глобінського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1971. В 1949—57 навчався у Київ. художньому ін-ті. Твори: «Порт-

рет дівчини» (1958), «Гуцул» (1960), «Портрет Т. Г. Шевченка», «Гуцулочка» (обидва — 1961), «Піонерка» (1963), «На рідній землі» (1964), «Іван Франко в Карпатах» (1966), «Гуцульське весілля» (1969), «Трудівники полонин» (1975), «Добуш» (1977—79).

ЛОБОДА (*Chenopodium*) — рід однорічних, рідше багаторічних трав'янистих рослин, напівкущів і кущів родини лободових. Листки чергові, прості, у більшості видів трикутно-списоподібні, довгастояйцевидні або овальні. Квітки здебільшого двостатеві, зеленуваті, найчастіше зібрані в клубочки, що утворюють волотевидні суцвіття. Плід з тонким плівчастим оплоднем. Бл. 150 видів, пошир. переважно в помірних зонах земної кулі. В СРСР — бл. 30 видів, з них в УРСР — 22. Більшість видів Л. — бур'яни, серед них найпоширеніша Л. біла (*Ch. album*). Засмічує посівні культури, росте на узбіччях доріг, лісоосмуг. Як бур'яни пошир. також Л. багаторічна (*Ch. foliosum*), Л. багатонасінна (*Ch. polyspermum*) тощо. Заходи боротьби. Своєчасний обробіток ґрунту, старанний догляд за посівами, застосування гербіцидів. Деякі види Л. застосовують у медицині, напр. Л. амброзієвидну (*Ch. ambrosioides*), ефірну олію з якої використовують як протиглистний засіб. Л. гібридна (*Ch. hybridum*) і Л. смердюча (*Ch. vulvaria*) — отруйні рослини. Л. головчасту (*Ch. capitatum*) культивують як декоративну рослину. Іл. с. 210.

І. В. Веселовський, **ЛОВАТЬ** — річка в РРФСР, у межах Псков. і Новгород. областей. Бере початок з оз. Ловатець (на тер. БРСР), впадає в оз. Ільмень. Довж. 530 км, площа бас. 21,9 тис. км². Живлення мішане, замерзає в листопаді — січні, скресає в березні — квітні. У пониззі судноплавна (70 км). На Л. — міста Великі Луки, Холм. По Л. у стародавні часи проходив торг. шлях з Балтійського м. на Дніпро й Чорне м. («шлях з варяг у греки»).

ЛОВЕЙКО Йосип Ігнатович [н. 6 (19).ІІ 1906, с. Прохори, тепер Спаського р-ну Примор. краю] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1975), дійсний член АМ (з 1979). Член КПРС з 1950. В 1926—31 навчався у ВХУТЕІНІ та архіт. ін-ті в Москві у О. Весніна та К. Мельнікова. В 1935—60 — гол. архітектор Москви. Роботи: вестиголь станції метрополітену «Дзержинська» (1935), готель «Радянський» (1950), комплекс житл. будинків на проспекті Міру (1952—55), планування і забудова житл. р-ну Дегуїно (1962—72), всі — у співвіт., в Москві. Нагороджений орденом Леніна, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

ЛОВЕЛЛ (Lovell) Джеймс (н. 25.ІІ 1928, Клівленд, шт. Огайо) — астронавт США, капітан 1-го рангу ВМФ. Закінчив Вісконсинський ун-т і Військово-морську академію в Аннаполісі (1952), а також школу авіад. безпеки при ун-ті у Пд. Каліфорнії. З 1962 — у групі астронавтів. 4—18.XII 1965

А. М. Лобода.

Й. Г. Ловеико.

Дж. Ловелл.

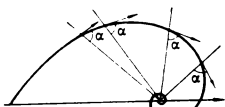

І. І. Лобода. Гуцул. 1960.

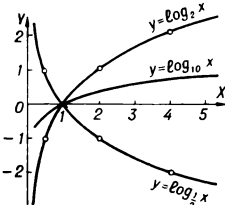
ЛОВЕЛЛ

Лобода біла. Нижня і верхня частини рослини та насінина.

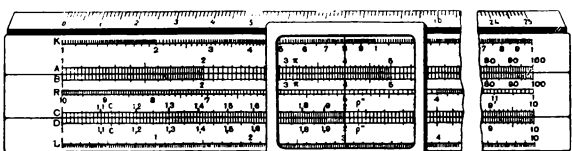

Логарифмічна спіраль.

Графіки деяких логарифмічних функцій.

Логарифмічна лінійка.

разом з Ф. Борманом здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-7», 11—15.XI 1966 разом з Е. Олдріном — на кораблі «Джеміні-12». 21—27.XII 1968 разом з Ф. Борманом та У. Андерсом здійснив 1-й політ до Місяця на кораблі «Аполлон-8» з виходом на селеноцентричну орбіту, 11—17.IV 1970 — з Дж. Свіджерттом та Ф. Хейсом — політ до Місяця на кораблі «Аполлон-13». Ім'ям Л. наз. кратер на зворотному боці Місяця.

ЛОВЕЛЛ (Лоуелл; Lowell) Персіваль (13.III 1855, Бостон — 12.XI 1916, Флагстафф, шт. Арізона) — амер. астроном, дослідник Марса. Закінчив (1876) Гарвардський ун-т. На основі багаторічних спостережень встановив характер сезонних змін на Марсі, зокрема видимості на його поверхні т. з. каналів, відкритих Дж. Скіапареллі. Обчислив (1915) орбіту планети, відкритої 1930 і названої *Плутоном*.

ЛОВІНЕСКУ (Lovinescu) Хорія (н. 20.VIII 1917, Фелтічені) — рум. драматург. Популярність Л. принесли драми «Світло з Ульмів» (1952) і «Зруйнована цитадель» (1954, в СРСР ставилася під назвою «В домі пана Драгомиреску»). В центрі творів Л. — ставлення людини до соціальної революції, проблеми моралі, гуманізму й захисту миру. П'єси Л. написані в реалістичній манері з використанням образів-символів («Готель на перехресті», 1957; «Сестри Бога», 1959; «Смерть художника», 1964; «Петру Рареш», 1967; «І я був в Аркадії», 1971; «Людина, яка...», 1972).

ЛОВІЦ Товій (Йоганн Тобіас) Єгорович (25.IV 1757, Геттінген — 7.XII 1804, Петербург) — рос. хімік і фармацевт, акад. Петерб. АН (з 1793). За походженням німець. У 1768 переїхав у Петербург разом з батьком, який прийняв запрошення Петерб. АН. У 1785 відкрив адсорбційні властивості вугілля і застосував їх для очищення питної води, спиртових розчинів, цукру тощо. Л. відкрив явище перенасичення й переохолодження розчинів солей, спосіб очищення речовин перекристалізацією. Вперше одержав кристалічну оцтову к-ту, кристалічну глюкозу, абсолютний спирт, чистий ефір тощо. Розробив методи розділення барію, стронцію і кальцію.

ЛОВМЯНСЬКИЙ (Łowmiański) Генрик (н. 22.VIII 1898, Даугуджай, тепер Лит. РСР) — польс. історик-славіст, акад. Польс. АН (з 1952). Професор ун-тів у Вільнюсі (з 1934) і Познані (з 1945). Автор досліджень з ранньофеод. історії Польщі, Литви та Київ. Русі. У праці «Проблема ролі норманнів у виникненні слов'янських держав» (1957) Л. піддав критиці *норманську теорію*. В ряді розвідок висвітлює давню історію зх.-укр. земель. Праця Л. «Найдавніша історія Польщі»

(1963) відзначена 1964 Держ. премією ПНР.

ЛОГАРИФМ (від грец. λόγος, тут — відношення і ἀριθμός — число) дійсного числа N при основі a ($a > 0$, $a \neq 1$) — показник степеня, до якого треба піднести a , щоб одержати N . Позначається $\log_a N$. Отже, $a^{\log_a N} = N$ (осн. логарифмічна тотожність). В полі *дійсних чисел* кожне додатне число при даній основі має єдиний дійсний Л.; від'ємні числа і 0 Л. не мають. Осн. властивості Л.: $\log_a 1 = 0$; $\log_a a = 1$; $\log_a (N_1 \cdot N_2) = \log_a N_1 + \log_a N_2$; $\log_a (N_1/N_2) = \log_a N_1 - \log_a N_2$; $\log_a N^n = n \log_a N$; $\log_a \sqrt[n]{N} = \frac{1}{n} \log_a N$.

Ці властивості використовують для спрощення множення, ділення, піднесення до степеня та добування кореня. За Л. чисел при одній основі a можна обчислити Л. чисел при ін. основі b : $\log_b N = \log_a N / \log_a b$. Обчислення Л. числа наз. *логарифмуванням*. Л. — потенціюванням N . Л. при фіксованій основі становлять систему Л. Найуживанішими системами Л. є *десяткові логарифми* ($\lg N$) та *натуральні логарифми* ($\ln N$). Ціла частина десятичного Л. (найбільше ціле число, яке не перевищує його) наз. *характеристикою*, дробова (різниця між Л. і його цілою частиною) — *мантиса*. Оскільки $\lg (10^k \cdot N) = k + \lg N$, то десяткові Л. чисел, що відрізняються лише множником 10^k , мають однакові мантиси і відрізняються лише характеристиками. Напр., $\lg 2 \approx 0,3010$; $\lg 20 \approx 1,3010$; $\lg 200 \approx 2,3010$ тощо. Ця властивість лежить в основі побудови таблиць Л., які містять лише мантиси Л. цілих чисел. У полі *комплексних чисел* Л. числа z обчислюється за формулою

$$\log_a z = [\ln |z| + i(\varphi + 2\pi n)] / \ln a,$$

(n — довільне ціле число), яка дає змогу обчислювати Л. також від'ємних чисел.

Л. винайшли на поч. 17 ст. незалежно один від одного Д. Непер та швейц. математик І. Бюргі (1552—1632). Термін Л. запропонував Д. Непер (1614); він же вперше встановив їхні властивості. Позначення Л. ввів 1632 Б. Кавалері. Сучас. визначення Л. вперше дав англ. математик В. Гардінер (1742). Перші таблиці Л. склали незалежно один від одного Д. Непер (1614) та І. Бюргі (1620). В Росії таблиці Л. вперше видано 1703 за участю Л. П. Магницького. Значний вклад у розвиток теорії Л. зробив Л. Ейлер. Див. також *Логарифмічна лінійка*, *Логарифмічна функція*.

Лит.: Гіршвальд Л. Я. История открытия логарифмов. Х. М., 1952; История математики, т. 2. М., 1970; Маркушевич А. И. Площади и логарифмы. М., 1979. Е. М. Сильвестрова.

ЛОГАРИФМІЧНА ЛІНІЙКА, лічильна лінійка — інструмент, за допомогою якого множення, ділення, піднесення до степеня, добування кореня та ін. операції над числами замінюються операціями над *логарифмами* цих чисел. Найпростіша Л. л. складається

з корпусу, движка та бігунка (із скла чи плексигласу), що має візирну лінію (мал.). На корпусі нанесено шкали: D — осн. шкала чисел; L — шкала мантис десятичних логарифмів чисел, нанесених на шкалі D ; A — шкала квадратів чисел; K — шкала кубів чисел. На лицьовій стороні движка нанесено шкали: C (збігається з D); B (збігається з A в поч. положенні движка); R — шкала величин, обернених до чисел шкали D ; на зворотній — S — шкала синусів; T — тангенсів; $S\&T$ — синусів і тангенсів малих кутів. Л. л. дає змогу знаходити 3—4 правильні значущі цифри числа. Л. л. винайдено у 17 ст.

Лит.: Панов Д. Ю. Счетная линейка. М., 1973.

ЛОГАРИФМІЧНА СПІРАЛЬ — плоска крива, рівняння якої в полярній системі координат має вигляд $\rho = ae^{m\varphi}$, де a і m — сталі. Можна розглядати як траєкторію точки, що переміщається по радіус-вектору, тоді як сам радіус-вектор обертається навколо полюса. Різниця *логарифмів* радіус-векторів двох будь-яких точок Л. с. прямо пропорційна різниці полярних кутів цих точок. Всі промені, що виходять з полюса, Л. с. перетинає під сталим кутот $\alpha = \arctg m$ (мал.). Вона асимптотично наближається до початку координат. Вперше її розглянув 1638 Р. Декарт. Застосовують Л. с. в техніці, в навігаційній службі та авіації.

ЛОГАРИФМІЧНА ФУНКЦІЯ — функція, обернена до *показникової функції*. Позначається $y = \log_a x$, де $a > 0$ ($a \neq 1$) — основа логарифма. Л. ф. визначає лише при $x > 0$. При $a > 1$ Л. ф. є зростаючою (див. *Зростання і спадання функції*), при $0 < a < 1$ — спадною (мал.). Якщо $a = e$ (див. *Неперове число*), то $y = \ln x$; що Л. ф. широко застосовують у матем. аналізі. Л. ф. — одна з осн. *елементарних функцій*, вона була відома ще математикам 17 ст.

ЛОГАРИФМІЧНИЙ ПАПІР — спеціально розграфлений папір, що має вигляд прямокутної сітки. Складається з двох сімей паралельних прямих, рівняння яких мають вигляд: $x = m \lg u$, $y = m \lg v$, де m — сталий множник, що визначає масштаб сітки, x і y — декартові координати, що є десятковими логарифмами чисел u і v . На Л. п. *графіки функцій* часто набувають простішого вигляду. Так, функція $v = 2u^2$ на Л. п. ($m = 1$) зображається прямою $y = 2x + \lg 2$ (мал.). Це дає змогу спрощувати графічне розв'язання задач. Використовують ще *напівлогарифмічний папір*, що складається з логарифмічної ($x = m \lg u$) і рівномірної ($y = v$) сімей паралельних прямих.

ЛО ГАТТО (Lo Gatto) Етторе (н. 20.V 1890, Неаполь) — італ. учений-славіст і перекладач. Автор «Історії російської літератури» (т. 1—7, 1927—45), «Історії російського театру» (т. 1—2, 1944), «Історії російської сучасної літератури» (т. 1—2, 1958), книг «Міф про Петербург», «Пушкін. Історія поета і його героя» (обидві — 1960) та ін. праць з історії

Росії, рос. культури й л-ри. Перекладав твори рос. (О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Островського, М. Горького), а також польськ., час. та ін. слов'ян. письменників. Значну увагу приділяв вивченню укр. л-ри. Опублікував про неї багато статей, оглядів і рецензій. Йому належить кілька статей про Т. Шевченка. Відвідував Рад. Союз, був, зокрема, у Києві (1931, 1960).

ЛОГІН Д. С. *Наливайко*. **ЛОГІН** Григорій Никонович [н. 9 (22).V 1910, с. Косівка, тепер Олександрійського р-ну Кіровоград. обл.] — укр. рад. мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства (з 1968). В 1931—34 навчався в Харків. худож. ін-ті, 1938—41 — у Моск. ін-ті образотворчих мист. Автор праць з історії укр. архітектури та образотворчого мистецтва. Брав участь у створенні колективних праць: «Нариси історії архітектури Української РСР» (1957), «Історія українського мистецтва» (т. 2—3, 1967—69), «Искусство стран и народов мира» (т. 4, 1978). Тв. Українське искусство. X—XVIII вв. М., 1963; Киев. М., 1967; По Україні. К., 1968; София. Киевчан. Альбом. К., 1971; Украинские Карпаты. М., 1973; З глибини. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII століть. К., 1974.

ЛОГІНЕНКО Віталій Андрійович (н. 28.I 1928, с. Дическулов, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровоград. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1952. Перший роман — «Літа молодії» (1957). Окремі твори вийшли збірки оповідань і повістей «Давні рани» (1961), «Сузір'я» (1963), «Біоструми» (1970), романи «Вінчання» (1965), «Рубікон» (1966), «Важка вода» (1972), «Росава» (1975). Чимало творів присвятив військово-патрістичній темі. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Тв.: Яграв. К., 1978; Мертвий явір. К., 1980; Рос. перекл. — Девич. М., 1969; Росава. — Годы молодые. М., 1978.

ЛОГІНОВ Микола Григорович (н. 31.I 1927, с. Новоайдар, тепер смт Ворошиловград. обл.) — укр. рад. вчений у галузі гірничої механіки, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1973), засл. діяч наук УРСР (з 1978). Член КПРС з 1952. Після закінчення (1952) Донецького політех. ін-ту викладає в ньому. Осн. праці — з питань моделювання складних пром. гідромеханічних систем, аналітичного й експериментального вивчення процесів динаміки в тех. об'єктах, розв'язування задач автоматизації та оптим. керування.

ЛОГІНОВИЧ Георгій Володимирович [н. 28.I (10.II) 1913, с. Леонтьєво, тепер Вяземського р-ну Смолен. обл.] — рад. вчений у галузі гідромеханіки, акад. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1935) Моск. ун-т. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1945 — в Центр. аерогідродинамічному ін-ті, одночасно (1957—61) викладав у Моск. енергетичному ін-ті, з 1970 — професор Моск. фізико-тех. ін-ту. В 1966—71 — директор Ін-ту гідромеханіки АН УРСР. Осн. праці — з гідродинаміки великих швидкостей. Дослідив явища швидкого

занурення тіла в рідину і розвитку кавер (порожнин). Розвинув теорію гіслування (ковзання) і зрівнювання обтікання тонких тіл, заг. теорію підводних крил з безкінечними каверами, виконав дослідження по створенню профілю підводного крила тощо. Заклав основи гідродинаміки плавання риб і моршарин. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1978.

ЛОГІНОВ Володимир Федорович [парт. псевдонім — Павло; 8 (20). VI 1897—11.X 1938] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Карповці (тепер Почепського р-ну Брянської обл.) в сім'ї дрібного службовця. В революції з 1915. В 1916 навчався у Київ. ун-ті, а в революц. роботу. Після Лютн. революції 1917 — секретар Подільського райкому, член Київ. к-ту РСДРП(б). У 1918 — уповноважений Організаційного бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У. Під час австро-нім. окупації України — голова Харків. підпільного губкому. В 1919 — секретар Харків. губкому КП(б)У. Під час денікінщини — член Одес. підпільного губкому. В 1920 — голова Одес. губревкому, секретар Одес. губкому КП(б)У. З 1921 — на відповідальній парт., рад. і госп. роботі, зокрема 1923—24 — секретар Київ. губкому КП(б)У. На VII конференції КП(б)У обирається членом ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК. Нагороджений орденом Леніна.

ЛОГІНОВ Євген Федорович [10 (23).X 1907, Гельсінгфорс, тепер Хельсінкі — 7.X 1970, Москва] — рад. військ. діяч, маршал авіації (1967). Член КПРС з 1939. В Рад. Армії з 1926. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. д-зією, корпусом далекосяжної дії. В 1949 закінчив Вищу військ. академію ім. К. Е. Ворошилова. В 1950—54 — нач. ф-ту і заст. нач. Військово-повітр. академії, 1954—59 — на відповідальній військ. роботі. В 1959—64 — нач. Гол. управління цивільного повітр. флоту. З 1964 — міністр цивільної авіації СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

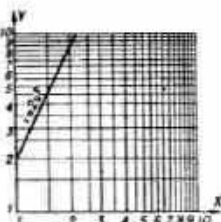
ЛОГІКА [грец. λογική (τέχνη) — наука про умовивід] — наука про закони, форми та прийоми мислення, які забезпечують досягнення об'єктивної істини в процесі пізнання і діяльності. Виділяють *діалектичну логіку* і *формальну логіку*, які розвиваються в тісному взаємозв'язку. Діалектична логіка досліджує змістовий аспект людського мислення, особливості прояву в ньому законів *діалектики*; вивчає найзагальніші *категорії* як форми мислення, форми буття та ступені розвитку людського пізнання; виявляє закономірності виникнення і розвитку знання в процесі взаємодії *суб'єкта* і *об'єкта*; розкриває шляхи досягнення об'єктивної істини як сусп.-істор. процес. В марксистсько-ленінській філософії *діалектична логіка* збігається з *діалектикою* і теорією пізнання (див. *Єдиність діалектики, логіки і теорії пізнання*).

Формальна логіка досліджує структурні аспекти людського мислення і наук. знання (*поняття, судження, умовивід*), абстрагуючись від їхнього змісту і розвитку. Осн. завданнями формальної логіки є вивчення умов, за яких твердження або висловлювання, що виражають якусь думку, набувають значення істини; виявлення законів перенесення значення істини з вихідних тверджень (засновків) на вивідні (висновки). На цій основі вона розкриває механізм логічного виводу і визначає поняття наук. доказу; формулює правила побудови дедуктивних систем і індуктивного підтвердження (див. *Індукція в логіці. Дедукція*). Завдяки широкому застосуванню символіки і мови формул мисленні операції і процеси наук. доведення досліджуються шляхом підображення їх у логічних численнях. Цим зумовлена її ін. назва — *символічна логіка*. Тепер формальна логіка являє собою розгалужену систему знання і має складну структуру. Осн. теоріями є *логіка висловлювань*, яка вивчає властивості складних тверджень, умови їх істинності, визначає клас завжди істинних висловлювань, тобто клас логічних законів, та *логіка предикатів*, що вивчає суб'єктно-предикатну структуру висловлювань за допомогою особливих операторів — *кванторів*.

Квантори визначають обсяг значень, у межах якого дане твердження є істинним. Логічною теорією вищого рівня є *металогіка*, яка вивчає питання несуперечливості, повноти і незалежності системи аксіом об'єктних теорій, ефективні розв'язувальні процедури. Вона поділяється на логічний синтаксис, що формулює правила побудови об'єктних теорій як знакових систем безвідносно до змісту знаків, *семантику*, що вивчає правила інтерпретації знакових систем, та *прагматику*, що досліджує смисловий та психічний аспекти використання і сприйняття логічних систем (див. *Семіотика*). На сучас. етапі для побудови логіки висловлювань, логіки предикатів і, відповідно, металогіки використовуються відмінні від традиційних логічні ідеї, застосовуються оператори, що формалізують поняття необхідності, можливості, причини, часу тощо. Це зумовило появу різноманітних модифікацій осн. логічних теорій і виникнення неklasичних систем формальної логіки, зокрема багатозначної, конструктивної, модальної, часової та ін. Існують системи прикладних логік. Внаслідок комплексного застосування ідей та методів діалектичної і формальної логіки сформувалася особлива дисципліна, яку називають логікою наук. пізнання, логікою дослідження, або *логікою науки*. Пристосування формальної логіки до потреб матем. науки, аналіз вихідних основ математики, вивчення структури матем. теорій, проблем обґрунтування їх, природи матем. доказу тощо утворили *математичну логіку*. Використання засобів формальної логіки до вивчення та побудови тех. систем утворило т. з. тех. логіку. Прикладною логікою називають також кожну конкретну науку, закони якої є водночас

Г. В. Логінович.

Логарифмічний папір.

і законами мислення в даній конкретній галузі. Історично Л. виникла і розвивалась у сфері філософії. Її основоположником був *Арістотель*, у творах якого поряд з системою формальної Л. були окремі ідеї діалектичної Л. Початок застосування матем. символіки для виразу формально-логічних теорій у вигляді логічних числень поклали Г. В. *Лейбніц*, Дж. *Бул*, шотл. математик і логік О. де *Морган* (1806—71). Першу систему діалектичної Л. на ідеалістичній основі побудував Г. В. Ф. *Гегель*. Істор. заслуга створення основ діалектичної Л. як науки належить К. Марксу, Ф. Енгельсу і В. І. Леніну. Л. була і залишається ареною гострої боротьби між *матеріалізмом* та *ідеалізмом*, оскільки її предмет безпосередньо торкається важливих світоглядних проблем. Ідеалізм спотворює суть Л., з антинаук. позицій витлумачує її результати і в кінцевому підсумку заперечує її пізнавальне значення (див. *Неопозитивізм*). Справжнє місце Л. в наук. пізнанні світу визначає *діалектичний матеріалізм*. Формальна Л. широко застосовується в математиці, фізиці, біології, кібернетиці, лінгвістиці, екон. науці, соціології тощо як спец. метод. Діалектична Л. становить теоретико-пізнавальну базу методів усіх конкретних наук.

Лит.: Логика научного исследования. М., 1965; Копнин П. В. Логические основы науки. К., 1968; Попович М. В. Логика і наукове пізнання. К., 1971; Ильенков Э. В. Диалектическая логика. М., 1974; Костюк В. Н. Логика. К.—Одесса, 1975; Попович М. В. Философские вопросы семантики. К., 1975; Формальная логика. Л., 1977; Шинкарук В. И. Единство диалектики, логики и теории познания. К., 1977; Клини С. К. Математическая логика. Пер. с англ. М., 1973.

П. Ф. Йолон.

ЛОГІКА ВИСЛОВЛЮВАНЬ — розділ *логіки*, в якому досліджуються умови правильності *міркувань* шляхом аналізу істиннісних відношень між складними висловлюваннями. При побудові Л. в. виходять з припущення, що кожне висловлювання або елементарне, або складається з елементарних висловлювань — за допомогою логічних зв'язок («і», «або», «якщо» та ін.) чи *операторів* («невірно, що», «можливо, що», «буде вірно, що», «вірноти, що» тощо). Структура елементарного висловлювання в Л. в. не розглядається. Припускається, що істиннісна оцінка кожного складного висловлювання визначається оцінками елементарних висловлювань, з яких воно складається. Одні висловлювання можна перетворювати на інші; правила перетворення в Л. в. формуються так, щоб з істинних висловлювань одержувати тільки істинні.

А. Т. Гумуратов.

ЛОГІКА НАУКИ — комплекс філософських та формально-логічних досліджень структури наук. знання. Розвиток Л. н. пов'язаний з подоланням кризи в теор. *природознавстві* та *основах математики*, що виникла на рубежі 19 і 20 ст. В теоріях, які вважалися класичними і надійними, виявилися суперечності; некритичне використання деяких понять постави-

ло під сумнів засоби *доказу*, зокрема в математиці; з'ясувалося, що важливим теор. поняттям приписується смисл, несумісний із змістом даних теорій. Л. н. склалася як сукупність методів встановлення точного смислу термінів і тверджень наук. теорій, визначення міри доказовості кожного з тверджень і аналізу надійності самих методів доказу. В сучас. науці з високою абстрактністю її побудов та зростаючою складністю логічної структури доказів Л. н. набуває дедалі більшого значення для з'ясування об'єктивної істинності теорій та перспектив їхнього розвитку. Вивчення структури і властивостей теорій засобами *формальної логіки* здійснюється шляхом побудови відповідних формалізованих *метатеорій*. Широкого розвитку такі дослідження набули в дедуктивних, матем. науках, де одержано значні теор. і прикладні результати. Оскільки важлива частина емпіричних теорій з формального боку не відрізняється по суті від математичних, на дослідження їх перенесено методи, що виправдали себе в математиці. Тут істотно розширюється коло досліджуваних проблем і використовуваних методів та ідей. Фундаментальна для емпіричних теорій проблема співвідношення фактів і теор. узагальнень допускає формальний розгляд, але водночас порушує суто філос. питання. Аналіз змісту *абстракцій*, використовуваних сучас. наукою, на всю повноту ставить питання про глибину *відображення* зовн. світу в поняттях. Нарешті, найважливіші результати метатеор. досліджень не можна зрозуміти без філос. осмислення. Таким чином, аналіз будови наук. знання, міри і характеру його обґрунтованості, форм зв'язку теорії з емпіричним матеріалом неминує й органічно включає вивчення співвідношення теорії та об'єктивної дійсності. Л. н. стимулює і розвиток формальної логіки, зокрема її неklasичних напрямів, і водночас потребує філос. аналізу понятійного апарату науки, узагальнення результатів метатеор. досліджень. Розвиток Л. н. приводить до краху *неопозитивізму*, який прагнув вилучити з Л. н. філос. питання, проголосивши їх «псевдо-проблемами». В розв'язанні філос. проблем Л. н. повною мірою проявляється творча плідність ідей матеріалістичної діалектики.

Лит.: Ленин В. І. Полне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 29. Філософські зошити; Копнин П. В. Логические основы науки. К., 1968; Костюк В. Н. Методология научного исследования. К.—Одесса, 1976; Попович М. В. Логика і наукове пізнання. К., 1971.

М. В. Попович.

ЛОГІКА ПРЕДИКАТІВ — розділ *логіки*, в якому використовуються засоби *логіки висловлювань* з урахуванням аналізу структури елементарних висловлювань. Припускається, що в простому висловлюванні говориться про об'єкти a_1, \dots, a_n , які перебувають у *відношенні* $P(\dots)$; структура висловлювання відповідає схемі $P(x_1, \dots, x_n)$, де P — предикатна змінна (n -місний *предикат*), x_1, \dots, x_n — предметні

змінні, які відповідають об'єктам, що перебувають у даному відношенні. Властивість розглядається як одномісний предикат. Виразжальні та дедуктивні можливості Л. п. збільшуються за рахунок введення *кванторів* (загальності \forall та існування \exists), які відповідають словам «кожний» та «існує» («деякий») відповідно. Числення предикатів, в якому кванторами можуть зв'язуватися тільки предметні змінні ($\forall x P(x)$), наз. *вузким*; у розширеному численні предикатів кванторами можуть зв'язуватися обидва види змінних ($\exists P \forall x P(x)$). А. Т. Гумуратов.

ЛОГІЦИЗМ — напрям в обґрунтуванні *математики*, який намагався звести математику до *логіки*, тобто виразити математичні поняття за допомогою термінів *логіки* і довести всі твердження математики як теореми *логіки*, використовуючи тільки логічні засоби. Попередником Л. вважають Г. В. *Лейбніца*, засновником — Г. *Фреге*. Продовжуючи дослідження Г. *Фреге*, Б. *Рассел* виявив у них суперечність, що спонукало його до побудови *логіки* у вигляді *теорії теорій*. Однак, це виявилось неможливим. Справивши значний вплив на розвиток *математичної логіки* і науки в цілому, Л., проте, не зміг здійснити свою програму «чисто логічного обґрунтування математики».

Лит.: Френкель А., Бар-Хиллел И. Основания теории множеств. Пер. с англ. М., 1966.

А. Т. Гумуратов.

ЛОГІЧНЕ — спосіб відображення в мисленні реального процесу історичного розвитку. Див. *Історичне і логічне*.

ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС — 1) Виділення підсиленням голосу кореневого складу слова, його смислового центру. Такий наголос відмежовує кореневий склад від *афіксів*, тому його наз. і аналітичним або етимологічним наголосом. 2) Виділення підсиленням голосу слова, на яке припадає осн. смислове навантаження висловлювання, судження. Цей наголос наз. ще й фразовим наголосом.

Л. Л. Гумецька.

ЛОГІЧНИЙ ПОЗИТИВІЗМ — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у бурж. філософії, який аналіз структури науки методами сучас. *формальної логіки* розглядає як засіб стати над боротьбою *матеріалізму* та *ідеалізму*. Див. *Неопозитивізм*.

ЛЮГОВЕНКО Іван Іванович [бл. 1842, Херсонщина — 11 (23).VIII.1879, Миколаїв] — революц. народник. Боцман 2-го Чорноморського флотського екіпажу. З 1878 — член народницького гуртка у Миколаєві. За участь у підготовці замаху на Олександра II заарештований. За «процесом 28-ми» (1879) його засуджено до смертної кари й повішено.

ЛОГОГРАФИ (грец. λογογράφος, від λόγος — слово, проза і γράφω — пишу) — 1) Автори перших творів давньогрец. істор. прози. Розрізняють старше (6—1-а пол. 5 ст. до н. е.; *Гекатей Мілетський* та ін.) і молодше (2-а пол. 5 ст. до н. е.; Ксанф та ін.) покоління Л. Праці Л. спиралися на міфи, власні враження, міські хроніки. Від дво-

рів Л. збереглися окремі фрагменти. 2) В Афінах з кін. 5 ст. до н. е. складачі промов для виступів позовників у суді. Готували промови, враховуючи індивідуальність замовника. Найзнаменитішим Л. був Лісія.

ЛОГОЙДА Михайло Іванович (п. 21.IX 1910, м. Перт-Амбой, штат Нью-Джерсі, США) — діяч укр. прогресивних організацій у США. В юнацькі роки переїхав з США до Ужгорода. Був одним з керівників червоних профспілок на *Закарпатській Україні*. В 1935 за революц. діяльність бурж. чехословацький уряд вислав його з країни. В 1936 Л. емігрував до США. В 1938 брав участь у виданні щомісячника «Карпатська Русь». З 1939 — секретар Закарпатської секції Міжнародн. робітн. ордену (пролетар. орг-ції взаємодопомоги, забороненої урядом США 1953). Л. — редактор газ. «Карпатська Русь».

ЛОГОМЕТР (від грец. λόγος, тут — відношення і μέτρον — вимірюю) — вимірювальний механізм, яким визначають відношення двох електричних величин (звичайно сил струму). До найпоширеніших належать магнітоелектричні Л. (мал.) з котушками, що обертаються в полі постійного магніту. В таких Л. зміна вимірюваної величини порушує рівновагу обертових моментів, що спричинює відхилення (відповідне дій зміні) котушок разом з покажчиком (напр., стрілкою). Є також Л. електродинамічні (див. *Електродинамічний прилад*), вимірювальні, електромагнітні (див. *Електромагнітний прилад*), вимірювальні) і феродинамічні (див. *Феродинамічний прилад* вимірювальний). Л. застосовують в *ометрах*, *фазометрах*, *частотомірах*, дистанційних вимірювачах електричних та неелектричних величин (опи).

ЛОГОПАТІЯ (від грец. λόγος — слово і πάθος — страждання, хвороба) — загальна назва стану мови недостатності при нормальному слуху. Форми Л. різні: порушення вимовлення, артикуляції, голосу, темпу мовлення, порушення здатності писати і читати. Поняття Л. охоплює мовні розлади, що виникають при ушкодженні апарату мовлення, внаслідок органічних уражень центр. нервової системи, а також функціональних розладів або затримки розвитку мовлення тощо. Питаннями вивчення, подолання і запобігання Л. займається *логопедія*. Див. також *Алалія*, *Афазія*, *Афонія*, *Дизартрія*, *Заїкання*.

ЛОГОПЕДІЯ (від грец. λόγος — слово і παιδεία — виховання, навчання) — наука, що вивчає різні порушення мови, а також методи подолання їх і запобігання їм. Різноманітність цих порушень зумовлена складністю анатомо-фізіол. механізмів, які беруть участь у формуванні мови. Осн. порушення мови: *алалія*, *афазія*, *дизартрія*, *дислалія*, *дисграфія*, *ринолалія*, *дислексія* (порушення читання), *заїкання*, *брадигмія* й *тахілалія* (порушення ритму, темпу і плавності мови), *афонія*, *дисфонія*, *фонастенія* (пору-

шення голосу), порушення мови внаслідок зниження слуху. Л. — один із розділів *дефектології*. Як галузь пед. науки тісно пов'язана з фізіологією, медициною, психологією, мовознавством. Подолання порушень мови проводиться в спец. школах і дошкільних закладах для дітей з порушеннями мови, на логопедичних пунктах при заг.-осв. школах, в логопедичних кабінетах при поліклініках, у стаціонарних відділеннях при лікарнях і психоневрологічних диспансерах.

Лит.: Вопросы патологии речи. Х., 1959; Хватцев М. Е. Логопедия. М., 1959; Демина И. И. Методика проведения индивидуальных логопедических занятий. К., 1971; Прудина О. В. Логопедия. М., 1973; Педагогические пути устранения речевых нарушений у детей. Л., 1976; Винокур А. С. Подолання мовного недорозвитку у дітей молодшого шкільного віку. К., 1977. *Г. Я. Дьоміна*.

ЛОГОС (грец. λόγος, букв. — слово) — у деяких системах давньої філософії загальний закон, основа світу. *Геракліт* вживав цей термін для позначення об'єктивної діалектики світу — процесу боротьби і взаємопереходу протилежностей як універсальної закономірності, що їй підпорядковане все існуюче. В ідеалістичній філософії (починаючи з *Платона*) термін «логос» набрав містико-теологічного змісту. Ним позначали надприродну духовну сутність, божественний розум, що нібито керує ходом подій, спрямовує їх. У сх. філософії аналогічним Л. є поняття *дао*.

ЛОГУНОВ Анатолій Олексійович (п. 30.XII 1926, с. Обшаровка, тепер Безенчугського р-ну Куйб. обл.) — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1960. Після закінчення Моск. ун-ту (1951) працював там же. В 1956—63 — в Об'єднаному ін-ті ядерних досліджень. З 1963 — директор Ін-ту фізики високих енергій (Серпухов), з 1974 — віцепрезидент АН СРСР, з 1977 — ректор Моск. ун-ту. Осн. праці — з квантової теорії поля і фізики елементарних частинок. Розвинув заг. методи одержання дисперсійних співвідношень і асимптотичних теорем для широкого класу процесів; розробив новий підхід до проблеми множинного народження частинок при високих енергіях. Брав участь у розробці і введенні в дію Серпухов. протонного синхротрона на енергію 70 ГеВ. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1970. Держ. премія СРСР, 1973.

Лодзя.

ЛОДЖІЯ (італ. loggia) — приміщення в будинку, відкрите з фасадного боку й огорожене *парапетом* або *граткою*. В італ. архітектурі — окрема будівля галерейного типу (див. *Галерея*).

ЛОДЗИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ

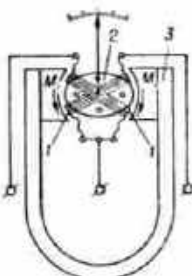
1905 — виступ робітників Лодзі 22—24.VI (5—7.VII) в період *революції 1905—07 в Росії*. Страйковий рух у місті розгорнувся ще в травні, 20—21.VI (3—4.VII) пройшли політ. демонстрації, які були розстріляні військами. У відповідь на це Лодзинський к-т *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви* закликав робітників почати заг. політ. страйк. 22.VI (5.VII) майже всі підприємства Лодзі припинили роботу. Стихійні сутички робітників з поліцією й військами переросли у збройне повстання. Було споруджено бл. 50 барикад. 24.VI (7.VII) царські війська придушили повстання. Революц. виступи робітників Лодзі підтримав рос. і укр. пролетаріат. На Україні страйки солідарності відбулися в кін. червня 1905 у Катеринославі, Одесі, Харкові та ін. містах. За оцінкою В. І. Леніна, пролетаріат Лодзі під час повстання показав «не тільки новий зразок революційного ентузіазму і героїзму, а й вищі форми боротьби» (Повне зібр. тв., т. 10, с. 294).

ЛОДЗЬ — місто в центр. частині Польщі, адм. ц. міського Лодзинського воєводства. Вузол з-ць і автошляхів. 810 тис. ж. (1976). Разом з прилеглими містами утворює Лодзинський агломерацію. Л. виникла в 14 ст. В 1423 місту надано *магдебурзьке право*. За 2-м поділом Польщі (1793) приєднана до Пруссії, 1807—15 — в складі *Варшавського герцогства*, з 1815 — Рос. імперії. В 1905 тут відбулося збройне повстання робітників (див. *Лодзинське повстання 1905*). З 1918 — в складі Польщі (з 1952 — ПНР). В 1939 загарбана фашист. Німеччиною. 19.I 1945 визволена Рад. Армією. Л. — центр осн. у країні текст. району, що склався з давніх часів. Сучасний пром. комплекс міста багатогалузевий — розвинуті маш.-буд. (вироби. верстатів для текст. пром-сті), електротех. (трансформатори, устаткування для електротяги), хім. (штучне і синтетичне волокно, гумові вироби), шкіряно-взут., поліграф., харчосмакова, парфюмерна пром-сть. Ун-т, політех. ін-т, мед. академія. Три вищі худож. школи. Бібліотека університету. Центральна кіностудія ПНР. Оперний та ін. театри. Музеї: архітектури та етнографії, історії революційного руху, мистецтва тощо. Ботанічний сад.

Архіт. пам'ятки: дерев'яний костюл св. Юзефа (серед. 18 ст.), ратуша (1827). В районі Лагевнік — костюл (1702—23), монастир францисканців (2-а пол. 18 ст.). Над. театр (поч. 60-х рр. 20 ст., арх. Ю. та В. Корські, Р. Шимборський). Пам'ятники: Т. Косцюшко (1931), скульптор М. Любельський; реконструйований 1960), пам'ятник-мавзолей поїнів Рад. Армії (1961), арх. Т. Гербург і В. Вальд, скульптори Р. Модзелевський, Т. Лодзяна і П. Волосевич).

А. О. Логунов.

Магнітоелектричний логометр:
1 — рухома котушка;
2 — осердя зі стрілкою;
3 — постійний магніт;
M₁ і M₂ — обертові моменти.

О. М. Лодигін.

ЛОДИГІН Олександр Миколайович [6 (18).X.1847, с. Стеньшино, тепер Петровського р-ну Тамб. обл.—16.III.1923]—рос. електротехнік. Закінчив (1867) Моск. конекське уч-ще. Винайшов (1872) лампу розжарення з вугільним стрижнем, на яку одержав (1874) привілей в Росії, пізніше запатентував свій винахід в Австрії, Великобританії, Франції і Бельгії. За винахід лампи Петерб. АН присудила (1874) Л. Ломоносовську премію. В 1890-х рр. Л. створив кілька типів ламп розжарення з металевим ниткою. Конструював також електр. печі для плавки металів і руд, досліджував проблеми електр. тяги й електрифікації кустарної пром-сті тощо. Л.—один із засновників електротех. відділу Російського тех. т-ва і журн. «Електричество». З поч. 1880-х рр. до 1905 і після 1916 працював за кордоном. Помер у США. Літ.: Бельгін Л. Д. Олександр Николаевич Лодигин. М.—Л., 1948.

ЛОДІЙ Петро Дмитрович [4 (15).V.1764, с. Збой, Землинського комітату, тепер ЧССР—10 (22).VI.1829, Петербург]—вітчизняний просвітитель, філософ і юрист. Українець за походженням. Професор Львівського (1787—1802), Краків. (1802—03) ун-тів, Петерб. пед. ін-ту (1804—19) і ун-ту (1819—29). У філософії з позицій деїзму відстоював ідеї матеріалістичного сенсуалізму, одним з перших виступив з матеріалістичною критикою ідеалізму І. Канта, негативно ставився до філософії Дж. Берклі, Д. Юма, Ф. В. Й. Шеллінга. Водночас не наважувався заперечувати існування бога, хоч і засуджував спроби підпорядкувати науку і філософію церкві. Сусп.-політ. погляди Л. консервативні. Осн. праці — «Логічні настанови» (1815), «Теорія загальних прав» (1828). Д. П. Кирик.

ЛОЖЕ ОКЕАНУ — частина дна Світового океану з переважними глибинами 3—6 тис. м (макс.—до 7 тис. м); один з головних елементів його рельєфу і структури. Займає понад 50% заг. площі Світового ок. (185 млн. км²). Включає глибоководні абісальні улоговини (див. *Абісаль*) і підняття, що їх розділяють, за винятком *серединноокеанічних хребтів* та глибоководних жолобів, які не належать до Л. о. Рельєф дна улоговин переважно горбистий, представлений височинами заввишки від кількох десятків до сотень метрів. По периферії улоговин, розділених поблизу материків, простягаються плескасті абісальні рівнини. Останні найпоширеніші в Пн. Льодовитому й Атлантичному океанах, найменшу площу займають у Тихому ок. Гірський рельєф у межах Л. о. являє собою брилові або склепінні підняття, нерідко хребти, ускладнені лавинами вулканів. Немала роль у будові рельєфу Л. о. належить *розломам тектонічним*. Л. о. характеризується розвитком океанічного типу *земної кори*. В межах Л. о. слабо проявляється сейсмічна активність, а тому окремі його ділянки розглядають як стабільну океанічну плиту — *таласократон*.

Б. О. Нелено.

ЛОЖЕЧНИЦЯ (Cochlearia) — одно-, дво- або багаторічна трав'яниста рослина родини капустяних (*хрестоцвітних*). Стебло галузисте. Листки прості, лопатеві; нижні — у прикореневій розетці. Квітки двостатеві, правильні, чотирипелюсткові, білі або бузкові, у китицях. Плід — стручочок. Бл. 25 видів, переважно в арктичному і помірному поясах Пн. півкулі. В СРСР — 6 видів, з яких найпоширеніша Л. арктична (*C. arctica*). В УРСР — 1 вид — Л. піренейська (*C. pyrenaica*), зустрічається в зх. областях на торфовищах. Молоді листки, що містять ефірну олію і вітаміни С, вживають замість салату, проти цинги.

А. П. Лебеда.

ЛОЗА — 1) Народна назва деяких кущових рослин з роду *верба*. 2) Л. виноградна — народна назва культурних сортів *винограду*.

ЛОЗАННА — місто на Пд. Зх. Швейцарії, адм. ц. кантону Во. Вузол автошляхів і з'єдн. міжн. значення, порт на Женевському оз., аеропорт. 137,4 тис. ж. (1974). Підприємства точного машинобудування, вторинної металургії, поліграф., текст., харч., зокрема тютюнової пром-сті. Ун-т (засн. 1537), вища політех. школа, вища школа землеробства і виноградарства. Європ. дослідний центр ракових захворювань. Резиденція Міжн. олімпійського к-ту. Кантональний музей красних мистецтв. Центр міжнародного туризму, курорт. У Л. не раз проходили міжн. конгреси та конференції: 2-й конгрес 1-го Інтернаціоналу (1867), *Лозаннська конференція 1922—23* та ін. Місто засн. за часів рим. епохи. Архит. пам'ятки: собор Нотр-Дам (буд-во почато 1175, продовжено 1219—75), готична церква Сен-Франсуа (1258—62), палац єпископів (14—16 ст.), пізньоготична ратуша (1468, закінчено в стилі *барокко* 1674). Серед споруд 20 ст.: адм. будинок фірми «Кодак» (1961—63, арх. Ф. Брунтер), комерційний центр (1960—64, арх. Ж. П. Каен), будинок Всесвітньої орг-ції охорони здоров'я (1966, арх. Ж. Чумі та П. Боннар).

ЛОЗАННЬСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922—23. Складена для врегулювання становища на Бл. Сході після провалу імперіалістичної інтервенції 1919—22 в Туреччині та перемоги *Кемалістської революції*. Відбулась у Лозанні (Швейцарія) 20.XI.1922—4.II.1923 і 23.IV—24.VII.1923 за участю Великобританії, Франції, Італії, Греції, Румунії, Югославії, Японії, США (представлені спостерігачем), з одного боку, і Туреччини — з другого. Д-ви *Антанти* обмежили участь РРФСР, Укр. РСР і Груз. РСР (представлені єдиною делегацією) та Болгарії обговоренням лише питання про режим Чорноморських проток. На Л. к. Туреччина, спираючись на підтримку СРСР, домоглася скасування *Севрського мирного договору 1920* і укладення *Лозаннського мирного договору 1923*. Туреччина не підтримала рад. проекту режиму проток (був розроблений В. І. Леніним), який передбачав закриття проток для всіх військ. кораблів

і свободу торг. мореплавства, а погодилася на англ. проект. Конвенція про режим Чорноморських проток, прийнята на Л. к., передбачала «демлітаризацію» їх і в той же час допускала вільний прохід крізь них не лише торг., а й військ. кораблів будь-якої д-ви. СРСР не ратифікував конвенції. Згодом її було замінено конвенцією, виробленою на *Монтре конференції 1936*.

А. К. Мартиненко.

ЛОЗАННЬСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1923. Укладений 24.VII між Великобританією, Францією, Італією, Японією, Грецією, Румунією, Югославією, з одного боку, і Туреччиною — з другого (див. *Лозаннська конференція 1922—23*). Л. м. д. проголосив Туреччину незалежною д-вою, зафіксував її сучас. кордони, тим самим юридично оформивши розпад *Османської імперії*. Питання про кордон Туреччини з Іраком було передано для вирішення в *Лігу націй*. Л. м. д. визнав за тур. стороною обов'язок сплатити частину *Османського боргу* (зовн. борг Османської імперії). Л. м. д. був ратифікований 6.VIII.1924 всіма д-вами-учасниками, крім Югославії. Л. м. д. свідчив про міжн. визнання незалежної тур. д-ви, що виникла в результаті *Кемалістської революції*, та про провал планів імперіалістичних д-в щодо Туреччини.

ЛОЗІНСЬКИЙ Іван Олександрович (бл. 1770, Рожичі, тепер смт Рожиче Волин. обл.—бл. 1850, Харків)—укр. композитор і педагог. Навчався музики у Варшаві (до 1791). В 1799—1801 — домашній учитель і викладач музики Уманського уч-ща, 1821—37 — Харків. ун-ту. Автор симфонії, квартету, концертів, романсів, хорів, варіацій для флейти; уклад перший на Україні посібник з скрипкової гри.

Д. М. Лисенко.

ЛОЗІНСЬКИЙ Йосип Іванович (20.XII.1807, с. Вірки, тепер у ПНР — 11. VIII.1889) — укр. етнограф і мовознавець. Видав збірку укр. весільних пісень «Руське весілля» (1835), з коментарями й передмовою. Автор «Грамматики руської мови» (1846), в передмові до якої підкреслював, що мовою укр. л-ри повинна бути нар. мова. В 60-х рр. приєднався до «*москвофілів*».

ЛОЗІНСЬКИЙ Михайло Леонідович [8 (20).VI.1886, Петербург — 1.II.1955, Ленінград] — рос. рад. поет, перекладач. Друкуватися почав 1916 (зб. віршів «Гірське джерело»). Після 1917 багато працював над перекладами зах.-європ. класики (У. Шекспір, М. Сервантес, Мольєр, Корнель, Лопе де Вега, Р. Роллан) і л-ри народів СРСР (Фірдоусі, Саят-Нова, Н. Бараташвілі, вірм. епос «Давид Сасунський», 1939; «Київські етюди» М. Бажана, 1954). Визначним досягненням Л. є переклад «Божественної комедії» Данте (1939—45; Держ. премія СРСР, 1946). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллями.

ЛОЗІВСЬКИЙ — селище міського типу Слов'янсько-сербського р-ну Волинської обл. УРСР, за 3 км від залізнич. ст. Зимогір'я. 7,3 тис. ж. (1980). В Л. — шахта «Слов'янсько-сербська», збагачувальна ф-ка, від-

ділок радгоспу «Криворіжжя», будинок побуту. 2 середні школи, лікарня, клуб, 6-ка. Поблизу Л. розташовані кургани з похованнями жочовиків 11—13 ст. Засн. 1949.

ЛОЗІВСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 49,9 тис. чол. (1980). У районі — 96 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 13 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Лозова.

В 1931 за заслуги у розвитку с. г. район нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора УРСР. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: природний газ, кам. вугілля, вапняк, пісок, глина. Річки — Орілька, Брига, Берека. Ґрунти в осн. чорноземні. Розташований у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Лозова. У районі — Орільський цукр. і Панютинський вагонорем. з-ди, Краснопавлівський комбінат хлібопродуктів та ін. Районний комбінат побутового обслуговування (Лозова) і 4 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, жита, цукр. буряків, картоплі, виробн. молока, яловичини, свинини, а також яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 114,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 99,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 13,7 тис. га. В Л. р. — 17 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Лозова, залізничні станції: Краснопавлівка, Орілька, Панютин, Герсеванівський. Автошлях — 447 км, у т. ч. з твердим покриттям — 380 км. У районі — 35 заг.-осв. і 4 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 48 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. Палац культури, 11 будинків культури, 37 клубів, кінотеатр, 58 кіноустановок, 37 6-к, музей історії району (Лозова). В с. Катеринівці Л. р. народився двічі Герой Соціалістичної Праці Г. С. Могильченко. В с. Павлівці Другий загинув у роки Великої Вітчизн. війни укр. письменник О. Десняк. У Л. р. видається газ. «Радянське слово» (з 1929).

ЛОЗІНСЬКИЙ (Loziński) Валерій (15.I 1837, м. Миколаїв, тепер Львів. обл. — 30.I 1861, Львів) — польс. письменник. Брат Владислава Лозінського. За пропаганду

антиурядових настроїв 1855 виключений з Самбірської гімназії. В соціально-побутових повістях «Ходачківський шляхтич» (1857), «Зачарований двір» (1859), «Чорний Матвій» (1860; в інсценізації А. Стечинського 1885—86 йшла в Театрі товариства «Руська бесіда»), «Дві ночі», «Люди з-під солом'яної стріхи» (обидві — 1860) показав життя галицьких селян і дрібної шляхти, відобразив революц. настрої серед населення Галичини в 40-х рр. 19 ст.

ЛОЗІНСЬКИЙ (Loziński) Владислав (29.V 1843, с. Опори, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл. — 20.V 1913, Львів) — польс. письменник, історик, мистецтвознавець. В 1862—65 навчався у Львів. ун-ті. Був редактором літ. і наук. періодичних видань у Львові. Соціально-побутові та істор. повісті «Гусари» (1862), «За світлом» (1866), «Перші галичани» (1867), «Історія сивої волосини» (1871) та ін. — про життя польс. та укр. населення Галичини. Драма «Прибулда» (1862) в переробці під назвою «Школяр на мандрівці» (муз. М. Вербицького) 1866—80 ставилася в Театрі товариства «Руська бесіда». Автор істор. та мистецтвознавчих праць «Церковне малярство на Русі» (1887), «Львівське золотарство в давні часи» (1889), «Львівське мистецтво в XVI і XVII ст. Архітектура і скульптура» (1898), «Правом і безправ'ям. Звичаї на Червоній Русі за панування Сигізмунда III» (1903). У своїх працях іноді проводив ідеї про «цивілізаторську» роль польс. шляхти.

ЛОЗНО-ОЛЕКСАНДРІВКА — селище міського типу Білокуракинського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 12 км від залізнич. ст. Солідарна. 1,7 тис. ж. (1980). У Л.-О. — цех по виробн. цегли Георгієвського з-ду буд. матеріалів, колгосп «Правда». Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 6-ка. Л.-О. вперше згадується у писемних джерелах наприкінці 17 ст.

ЛОЗОВА — річка в УРСР, у межах Вінн. обл., права притока Мурафи (бас. Дністра). Довж. 62 км, площа бас. 374 км². Бере початок на Подільській височині. Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для с.-г. водопостачання, риборозведення. На Л., при впадінні в Мурафу, — поселення часів трипільської культури, бронзового віку, скіфське городище та ін. археол. пам'ятки.

ЛОЗОВА — місто обласного підпорядкування Харків. обл. УРСР, райцентр. Великий залізнич. вузол. Л. засн. в кін. 60-х рр. 19 ст. під час будівництва Курсько-Харківсько-Азовської з-ці. Залізничники Л. брали участь у Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (11.X 1941—16.IX 1943) тут діяли підпільні партійна і комсомольська орг-ції. У місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: ковальсько-мех., маш.-буд., «Трактородеталь», авторем., хліб-

ний, сиробробний, м'ясокосткового борошна, кукурудзокалібрувальний; домобуд. і м'ясний комбінат, швейна і харчосмакова ф-ки, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 12 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще; 5 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 4 6-ки, музей історії району.

Літ.: Гараган П. А. Лозова. Х., 1965. **ЛОЗОВЕ** (до 1950 — Торфорозробка) — селище міського типу Деражнянського р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташоване поблизу залізнич. ст. Коржівці на лінії Жмеринка — Хмельницький. 1,6 тис. ж. (1980). У Л. — торфодіприємство, інструментальний завод. Середня школа, лікарня, клуб, 6-ка. Селище виникло 1929.

ЛОЗОВСЬКИЙ А. [справж. прізвище та ім'я — Дридзо Соломон Абрамович; 16 (28).III 1878 — 12.VIII 1952] — рад. держ. і парт. діяч, доктор істор. наук. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в с. Данилівці (тепер с. Новоданилівка Оріхівського р-ну Запоріж. обл.) в сім'ї учителя. Учасник революції 1905—07. Вів парт. роботу в Петербурзі, Казані, Харкові. Зазнав арештів і заслання, 1909—17 жив в еміграції (був членом Франц. соціалістичної партії). В 1917 — секретар ВЦРПС. У грудні 1917 за виступи проти політики партії був виключений з РСДРП(б). В 1918—19 очолював групу соціал-демократів інтернаціоналістів, у складі якої в грудні 1919 знову прийнятий у РКП(б). З 1918 — на профспілковій роботі, зокрема 1921—37 — ген. секретар Профінтерну. В 1937—39 — директор Держлітвидаву. В 1939—46 — заст. наркома закорд. справ СРСР (потім — заст. міністра закорд. справ СРСР), 1941—48 — одночасно з цим заст. нач. і нач. Радінформбюро. Був членом Виконкому Комінтерну. На XV—XVII з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на XVIII з'їзді — членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями.

ЛОЗОВСЬКИЙ Лесь [Олександр Кирилович; 30.VIII (12.IX) 1900, Київ — 22.III 1922, там же] — укр. рад. графік. Навчався в Київ. худож. та моск. Строгановському училищах, 1918 — в Українській АМ у Г. Нарбута, М. Бойчука і В. Меллера. Виконав обкладинки до творів Т. Шевченка, М. Коцюбинського, С. Васильченка, П. Тичини (збірки: «Замість сонетів і октав», «Сонячні кларнети», «Плут», усі — 1920), серію виданих нот «Українські народні пісні» (1921). Автор станкових творів — портретів В. І. Леніна, Г. Сковороди (обидва — 1921) та ін.

Лозуватка — річка в УРСР, у межах Запоріж. обл. Впадає в Обиточну зат. Азовського м. Довж. 78 км, площа бас. 560 км². Має широку долину (понад 2 км). Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для с.-г. і тех. водопостачання, є водосхови-

Ложечница арктична: 1 — верхня і нижня частини рослини; 2 — квітка; 3 — плід (стручковий).

Лої. Гіпсова статуя. Гліптотека Карлсберга. Копенгаген.

ше. На березі Л., поблизу с. Орлівки, — курган і поховання бронзового віку (II тис. до н. е.).

ЛОЙ (Loy) Нанні (н. 23.X 1925, м. Кальярі, Сардинія) — італ. кінорежисер. Навчався в експериментальному кіноцентрі (1948—50). Поставив фільми: «Краще бути один день левом...» (1960, в рад. прокаті — «Пароль „Вікторія“»), «Чотири дні Неаполя» (1963, приз Московського міжнар. кінофестивалю), «Зроблено в Італії» (1965), «Батько родини» (1967), «Затриманий в очікуванні суду» (1971), «Наведу порядок в Америці і вернусь» (1974), «Досить, щоб про це знали навколо» (1976).

ЛОЙОЛА (Loyola) Ігнатій (31.V або 1.VI 1491, замок Лойола, пров. Гіпускоа, Іспанія — 31.VII 1556, Рим) — іспанський теолог, засновник ордену єзуїтів. В 1534 створив спрямовану проти Реформації орг-цію воєнного католицизму, яку 1540 *papa римський* затвердив як орден єзуїтів. Л. розробив осн. принципи політики єзуїтів, яка виходила з того, що в боротьбі за інтереси церкви всі засоби придатні. Створив систему єзуїтського виховання, спрямовану на придушення волі людини й перетворення її на слухняне знаряддя церкви. В 1622 католицька церква проголосила Л. «святим».

ЛОКАЛЬНИЙ КОЛІР (від лат. localis — місцевий) — термін живописної практики, що визначає основний, незмінний колір зображуваного предмета. Л. к. не має кольорових відтінків, що з'являються під впливом освітлення, повітряного середовища, рефлексів від навколишніх предметів.

ЛОКАРНЬСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1925. Відбулася 5—16.X в Локарно (Швейцарія) за участю Бельгії, Великобританії, Італії, Німеччини, Польщі, Франції, Чехословаччини. На Л. к. зх. д-ви намагалися залучити Німеччину до участі у спільних екон. і воєн. акціях проти СРСР. Взявши участь в укладенні *Локарнських договорів 1925* (обговорені на Л. к.) та вступивши в зв'язку з цим до *Ліги націй* (1926), Німеччина не дала певних зобов'язань щодо участі в акціях проти СРСР, прагнучи забезпечити собі можливість проводити незалежну зовн. політику і не порушувати відносин з Рад. Союзом, що склалося на основі *Райпльського договору 1922*. Л. к. поклала початок перегрупуванню сил імперіалістичних д-в у Європі. *Лит.:* Локарнська конференція 1925 г. Документи. М., 1959. *М. В. Осач.*

ЛОКАРНЬСЬКІ ДОГОВОРИ 1925 — договори про гарантію зх. кордонів Німеччини та арбітраж, підписані 1.XII 1925 в Лондоні. Попередньо обговорені на *Локарнській конференції 1925* (звідси назва). Гол. документ Л. д. — *Рейнський пакт* — спільний договір між Німеччиною, з одного боку, і Бельгією, Великобританією, Італією і Францією — з другого. Передбачав збереження *Рейнської демітаризованої зони*, непорушність нім.-бельг. і нім.-франц. кордонів, встановлених *Версальським мирним договором 1919*. Набував сили після вступу Німеччини до *Ліги націй* (вересень

1926). Л. д. не вимагали від Німеччини зобов'язань щодо її сх. кордонів і не гарантували їх недоторканності, тим самим створюючи загрозу нім. агресії проти СРСР, Польщі і Чехословаччини. Л. д. означали створення єдиного антитрал фронту. *М. В. Осач.*

ЛОКАТОР (від лат. loco — зміщу), локаційна станція — прилад (станція) для одержання інформації про спостережувані об'єкти за допомогою відбитих від них або випромінюваних ними звукових чи електромагнітних хвиль. Розрізняють *гідролокатори*, *радіолокатори* (див. *Радіолокаційна станція*) й оптичні *локатори*, осн. частиною яких є *лазери*.

ЛОКАУТ [англ. lock-out, від lock out — зачинити (двері) й не впускати] — одна з форм класової боротьби буржуазії проти робітн. класу, що полягає в закритті капіталістами своїх підприємств і масовому звільненні робітників. Мета локауту — шляхом екон. тиску запобігти *страйковій* чи придушити його, примусити робітників відмовитися від висунутих вимог.

ЛОКАЦІЯ (лат. locatio — розміщення, розподіл) — 1) Визначення місцезнаходження та деяких ін. характеристик спостережуваних об'єктів. Розрізняють Л. звукову, застосовувану при спостереженні за об'єктами, що перебувають у воді (див. *Гідролокація*), на землі або в повітрі, а також *оптичну локацію* і *радіолокацію*. 2) Л. у тварин — здатність визначати положення будь-якого об'єкта щодо самого себе або своє положення в просторі; те саме, що й *біолокація*.

ЛОКАЧІНСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Волин. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 27,7 тис. чол. (1980). У районі — 56 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Локачі*.

Л. р. розташований у межах *Волинської височини*. Корисні копалини: торф, глини, піски. Річки: *Турія*, *Стохід*, *Лука* (беруть початок). Ґрунти чорноземні, дерново-підзолисті глейові й глейоваті, болотні. Пн. частина району дежить у зоні мішаних лісів, пд. — у лісостеповій. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, осика) займають 11,7 тис.

га. Найбільші підприємства: *локачінський хлібний і комбикормовий з-ди*. Комбінат побутового обслуговування (*Локачі*) й будинок побуту. В с. г. переважає землеробство зерново-буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 50,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 44,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,4 тис. га. Осн. культури: пшениця, ячмінь, жито, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство. В Л. р. — 22 колгоспи, 2 радгоспи, міжколг. птахопідприємство, райсільгосптехніка. Автошляхів — 216 км, у т. ч. з твердим покриттям — 83 км. У районі — 36 заг.-осв. і музична школи; 47 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 13 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 44 кіноустановки, 36 6-к. У Л. р. видається газ. «Колгоспна правда» (з 1945). *В. І. Джур.*

ЛОКАЧІ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр, за 26 км від залізнич. ст. Іваничі. 3,4 тис. ж. (1980). Перша писемна згадка про Л. належить до 1542. До кін. 18 ст. були під владою шляхет. Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. у складі Зх. Волин. возз'єднано з Росією. За *Ризьким мирним договором 1921* Л. відійшли до бурж.-поміщицької Польщі. На поч. 1924 в Л. утворено підпільний райком КПЗУ. В 1939 Л. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У селищі — хлібний, комбикормовий з-ди, птахопідприємство, міжколг. об'єднання по буд-ву. Заг.-осв. і муз. школи, лікарня, Будинки культури, 2 бібліотеки. Архит. пам'ятки: стародавня каплиця, церква (1609).

ЛОКАЯТА (санскр. — думка звичайних людей), чарвака — атеїстична і матеріалістична школа в давній і середньовічній інд. філософії. Засновником її вважають легендарного мудреця Бріхаспати. За вченням Л., основу всього існуючого становлять матеріальні елементи — вогонь, повітря, вода і земля (іноді ще ефір). У теорії пізнання локаятики стояли на позиціях матеріалістичного *сенсуалізму*, вважаючи єдиним джерелом знань чуттєві сприйняття. Вони заперечували самі основи *ведичної релігії, брахманізму*. В етніч. Л. переважали елементи *гедонізму*. Л. захищала інтереси пригноблених верств інд. суспільства, відстоювала право людини на шість на землі, а не в ілюзорному потойбіч. світі. Л. заклала фундамент матеріалістич. філософії в Індії.

ЛОК'ЕР (Lockyer) Джозеф Норман (17.V 1836, Рарбі — 16.VIII 1920, Солкомб-Ріджіс, графство Девоншир) — англ. астрофізик, один із засновників *спектрального аналізу* небесних тіл. Член Лондон. королівського т-ва (з 1869), член франц. АН (з 1873), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1904). Вивчав спектри Сонця, сонячних плям, хромосфери, протуберанців і корони. Незалежно від П. Ж. С. Жансена винайшов спектральний метод спостереження сонячних протуберанців. У 1868 відкрив лінійну гелію в спектрі Сонця; досліджував світіння газів при різних тисках і т-рі. У 1887 запрова-

два класифікацію спектрів зір. У 1902 видав «Каталог спектрів 470 яскравих зір».

ЛОКІ (давньосканд.) — у скандинавській міфології демон вогню. Разом з Одіном брав участь у створенні людей. Допомагав *Торові*. **ЛОКК** (Locke) Джон (29.VIII 1632, Рінгтон — 28.X 1704, Отс) — англ. філософ, психолог, педагог, ідеолог англ. буржуазії кін. 17 ст. Закінчив Оксфордський коледж. У 1668 обраний в Лондон. королівське т-во. Л. розвинув матеріалістичне вчення Ф. Бекона про досвідне походження знань («Дослід про людський розум», 1690). Матеріалістичний сенсуалізм і емпіризм Л. полягав у визнанні матерію основою виникнення та змісту відчуттів, досвіду і знання в цілому. До досвіду («від народження») людська душа схожа на «чисту дошку» (див. *Табула раза*), і лише в процесі чуттєвого споглядання людина набуває певних знань про зовн. світ. Л. розрізняв зовн. і внутр. досвід (відчуття та рефлексію). Л. критикував вчення Р. Декарта про природжені ідеї, але водночас сам схилявся до ідеалізму, що виявилось у допущенні суб'єктивного характеру «вторинних якостей» (див. *Первинні і вторинні якості*), а також у визнанні рефлексії як незалежного від відчуттів джерела знань. Двоїстий характер філософії Л. призвів до того, що її використали не тільки матеріалісти (зокрема франц. матеріалісти 18 ст.), а й ідеалісти. «І Берклі і Дідро вийшли з Локка», — писав В. І. Ленін (Повне зб. тв., т. 18, с. 116). З позицій деїзму Л. намагався узгодити віру з розумом, створити релігію, прийнятну для «здорового глузду». У праці «Два трактати про державне правління» (1690), виходячи з концепції «сущісного договору» й *природного права*, розвинув теорію бурж.-монархічної конституційної д-ви, яка була формою політ. компромісу буржуазії з дворянством. Непослідовність *метафізичного матеріалізму* Л., суперечливість його реліг. і соціологіч. поглядів зумовлювалися тим, що Л. був, за визначенням Ф. Енгельса, «у релігії, як і в політиці, сином класового компромісу 1688 року» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, с. 396). Тел.: Рос. перекл.—Избранные философские произведения, т. 1—2, М., 1960. Лит.: Занченко Г. А. Джон Локк. М., 1973. Г. А. Зайченко.

ЛОККАРТА ЗМОВА — контрреволюц. змова, організована влітку 1918 керівником спец. британської місії в Росії Р. Локкартом з метою повалення Рад. влади. Осн. учасниками Л. з. були також франц. посол Ж. Нуланс і амер. посол Д. Френсіс. Змовники організували шпигунські та диверсійні акти, брали участь в організації контрреволюц. заколотів у Москві, Ярославлі, Вятці (тепер м. Кіров), Вологді та ін. містах, чехословацького корпусу *заколоту 1918*, мали намір заарештувати Раднарком і вбити В. І. Леніна, проводили наклепницьку кампанію проти Країни Рад. Л. з. була розкрита наприкінці серпня 1918 органами ВЧК. Локкарт та ін. учасники Л. з. були вислані з Рад. Росії.

ЛОКОМОТИВ (франц. locomotive, від лат. locus — місце і motio — рух) — самохідна тягова машина, що рухається по колії, пересуваючи поїзди або окремі вагони; частина залізничного рухомого складу. Розрізняють Л.: з газовою (*газотурбовоз*) або паровою (паротурбовоз) турбіною, з електр. двигуном (*електровоз*), з двигуном внутр. згоряння (*мотовоз, тепловоз*), з паровою машиною (*паровоз*). Є комбіновані Л. — дизель-електровози, тепловозовози, контактні-аккумуляторні електровози. Функції Л. виконують також моторні вагони у складі *дизель-поїздів, автомоторів, електрופоїздів* тощо. Л. поділяють також на магістральні (вантажні, пасажирські, пасажирсько-вантажні, маневрові) і промислові (для перевезень на внутрішньозаводських коліях, у рудниках, наприклад *сіровози*). Розвиток локомотивобудування пов'язаний із збільшенням потужності, швидкості руху і ккл Л., створенням Л. на повітряній подушці або магнітній підвісці, з використанням ядерних реакторів і електрохім. генераторів, реактивних і турбогвинтових двигунів.

Лит.: Динамика і прочність локомотивів. М., 1977; Осипов С. И., Миронов К. А., Ревич В. И. Основы локомотивной тяги. М., 1979; Подвижной состав и тяга поездов. М., 1979.

«ЛОКОМОТИВ» — всесоюзне добровільне спорт. т-во профспілки працівників залізнич. транспорту. Створене 1936. В УРСР «Л.» об'єднує понад 367 тис. фізкультурників (на 1.1 1980). В т-ві культивується 39 видів спорту. Серед вихованців «Л.» — укр. спортсмени чемпіони Олімпійських ігор В. Кривітін (1960), Н. Зюськова (1980) — легка атлетика, Ю. Філатов (1972, 1976), Ю. Стененко (1972), Ю. Рябчинська (1972) — веслування на байдарках, С. Петренко (1976) — веслування на каное.

ЛОКОМОТИВНА СИГНАЛІЗАЦІЯ — система залізничної сигналізації, що автоматично передає закодовані сигнали колійного світлофора на локомотивний (у кабіні машиніста) світлофор. Приймальні засоби локомотива ці сигнали розшифровують і перетворюють на відповідні видимі, зручні для сприймання; під час руху по закодованій ділянці на локомотивному світлофорі світяться білий вогонь. Розрізняють системи Л. с. точкові, безперервні та сумішені. В точкових системах, застосовуваних на ділянках без автоблокування, сигнали передаються через точкові індуктори лише у певних місцях (точках) колії. В безперервних системах вони надходять постійно через *рейкові кола*. На магістральних лініях такі системи застосовують у поєднанні з *автостопами*, пристроями контролю пильності машиніста і контролю швидкості руху поїзда. Л. с. підвищує безпеку руху поїздів і пропускну здатність з-дц. Удосконалення Л. с. пов'язане з забезпеченням ефективнішої дії тех. засобів у режимі автот. регулювання руху поїздів, а також при швидкості їхнього руху понад 160 км/год.

Е. В. Ближников.

ЛОКОМОЦІЯ (від лат. locus — місце і motio — рух), пересування — різновид рухів тварин і людини, пов'язаний з їх активним переміщенням у просторі. Являє собою рефлекторний акт (див. *Рефлекс*). Здійснюється Л. переважно за допомогою скорочення ряду попереочно-м'язистих м'язів (див. *М'язова тканина*), спрямовується *центральною нервовою системою*. Л. є координованим актом. До Л. належать плавання (див. *Плавання тварин*), ходіння, біг, літання тварин тощо. Типи Л. з'явилися та ускладнювалися в процесі еволюції; важливу роль при цьому відіграв розвиток твердого скелета і скелетних м'язів, *чуттів органів* і особливо центр. нервової системи. Зі зміною типу Л. було пов'язане виникнення людини (перехід предків людини до прямоходіння створив передумови розвитку трудових процесів). Л. має велике значення в житті тварин: при пересуванні вони шукають їжу, рятуються від ворогів тощо. Л. впливає на перебіг фізіол. процесів, зокрема *кровообігу, дихання, травлення*.

ЛОКОН АНЬЕЗІ — плоска крива, рівняння якої в прямокутній декартовій системі координат має вигляд $y = a^2/(a^2 + x^2)$. Л. А. симетричний відносно осі ординат, вісь абсцис для нього — *асимптота* (мал.). Має дві точки перегину В, С ($\pm a/\sqrt{3}$; $3a/4$) і максимум в точці А (0; a); площа між Л. А. і його асимптотою дорівнює πa^2 . Названо за ім'ям італ. математика М. Г. Аньезі (1718—99), яка вивчала цю криву.

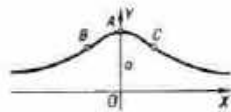
ЛОКОТА (Іван Прокопович (З. VI 1884—20. XI 1942) — учасник революц. руху на Закарпатській Україні. Член Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) з 1921. Н. в с. Великому Бичкові (тепер Рахівського р-ну Закарп. обл.) в родині сільс. Під час 1-ї світової війни мобілізований в австр. армію, здався в рос. полон. У 1918 повернувся на Закарпаття. Один із засновників комуністичних орг. на Закарпат. Україні. В 1923 — секретар Іршавського окружного КПЧ. У 1924—38 — член Закарпат. крайового к-ту КПЧ. У 1929 обраний членом ЦК КПЧ. Був депутатом парламенту Чехословаччини (з 1929). У 1932—37 був в ув'язненні. З 1940 жив в СРСР.

ЛОКУС (лат. locus — місце) хромосоми — місце локалізації певного гена в *хромосомі*. За допомогою генетичних і цитологічних методів визначають Л. одного гена по відношенню до Л. ін. генів, що лежать в тій самій хромосомі (див. *Генетичні карти хромосом*). Іноді в генетиці термін «локус хромосоми» вживають як синонім термінів «ген» і *цистрон*.

ЛОЛАРДИ (англ. Lollards) — в Англії та ряді інших зах.-європ. країн у 14 ст. учасники селянсько-плебейського руху, що набув характеру антикатолицької ересі. Л. критикували несправедливість феод. ладу, вимагали скасування паншени, десятина та податків, зрівняння станів (див. *Дж. Балл*). Відіграли вагомую роль в ідеологічній підготовці *Уота Тайлера* повстання 1381.

Дж. Локк.

Локоп Аньезі.

ЛОМАКО Ілля Павлович (н. 14. VIII 1918, с. Новоандріївка Волноваського р-ну Донец. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1952), засл. працівник сільс. г-на УРСР (з 1978). Член КПРС з 1945. В 1936—38 працював техніком-тваринником Старобешівського райземвідділу (Донец. обл.). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1947 — голова колгоспу «Зоря» (тепер ім. 60-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції Старобешівського району). Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

І. М. Мельников.

ЛОМБАРД — кредитна установа, що надає грошові позички за певний процент під заставу рухомого майна. Вперше Л. був засн. у Франції за Людовіка XI (1461—83) ливарями з Ломбардії (Італія), звідси й назва. У 15 ст. Л. з'явився також в Італії, Німеччині та ін. країнах. У 18 ст. Л. виникли в Рос. імперії. В 19 ст. вони поширилися у всіх капіталістичних країнах. В СРСР 1918 приватні Л. було ліквідовано. В 1922—23 в СРСР створено держ. Л. — госпрозрахункові установи, що приймають від громадян належне їм майно (особисті речі, предмети домашнього вжитку) на зберігання або в заставу для забезпечення наданої їм грош. позички. Перебувають у віданні місц. Рад у системі установ побутового обслуговування.

ЛОМБАРДІЯ — історична й адм. область Пн. Італії. Гол. місто — Мілан. У 2 ст. до н. е. Л. завоювала Старод. Римом. З 5 ст. тер. Л. зазнавала нападів остготів, Візантії, лангобардів (від останніх пішла назва Л.). З 8 ст. Л. — в складі імперії Каролінгів, з 10 ст. — «Священної Римської імперії». В 11 — серед. 13 ст. в Л. існували комуні (Мілан, Комо, Лоді, Кремона та ін.), які завоювали самостійність в боротьбі проти «Священної Рим. імперії» (див. Ломбардська ліга). З 16 ст. Л. — під владою ісп., з поч. 18 ст. — австр. Габсбургів. У період наполеон. воєн Л. 1797—1802 входила до складу Цизальпінської республіки, 1802—05 — Італ. республіки, 1805—15 — Італ. королівства. В 1815—59 Л. — в складі Ломбардо-Венеціанського королівства. З 1859 — в єдиній Італ. д-ві. Під час 2-ї світової війни 1939—45 Л. — значний центр Руху Опору.

ЛОМБАРДО ТОЛЕДАНО (Lombardo Toledano) Вісенте (16.VII 1894, м. Тескутлан, штат Пуебла — 16.XI 1968, Мехіко) — діяч мекс. й міжнар. робітн. руху. В 1919 закінчив юрид. ф-т Нац. автономного ун-ту в Мехіко, 1919—33 викладав у цьому ун-ті право і філософію. В 1921—31 — секретар Мекс. регіональної робітн. конфедерації. В 1923 — губернатор штату Пуебла. В 1926—28 та з 1964 — депутат парламенту. В 30-х рр. організував ряд нац. профспілок, 1936 — Робітн. ун-т Мексика. В 1936—40 — ген. секретар Конфедерації трудящих Мексика.

Один із засновників і голова Конфедерації трудящих Латинської Америки (1938—63). В 1945—65 — віце-голова ВФП. Засновник (1948) Соціалістичної нар. партії (до 1960 — Нар. партія), її ген. секретар з часу заснування. З 1950 — член Всесвітньої Ради Миру. Автор ряду праць з політичних і соціальних питань.

ЛОМБАРДО-ВЕНЕЦІАНСЬКЕ КОРОЛІВСТВО — утворене Австрійською імперією з Ломбардії та Венеції, приєднаних до неї за рішенням Віденського конгресу 1814—15. Фактично було австр. провінцією й управлялося австр. адміністрацією на чолі з віце-королем. Один з центрів нац.-визвольної боротьби італ. народу в епоху Ризорджименто. В результаті австро-італо-французької війни 1859 Австрія втратила Ломбардію, після австро-італ. війни 1866 (див. Австро-Італійські війни 19 століття) — Венецію. Обидві області авійшли до складу єдиної Італ. держави.

ЛОМБАРДСЬКА ЛІГА — союз міст Ломбардії в 12—13 ст., який виник у ході їхньої боротьби за незалежність проти «Священної Римської імперії». Оформився в грудні 1167 строком на 20 років у складі 16 міст (у подальшому склад Л. л. змінювався). Після поразки під Леньяно (1176) Фрідріх I Барбаросса визнав (1183) самостійність міст Л. л. У зв'язку зі спробою Фрідріха II Штауфена підкорити Ломбардію Л. л. 1226 було відновлено на 25 років (т. з. 2-а Л. л.). З 2-ї пол. 13 ст. Л. л. не відновлювалася.

ЛОМБАРДСЬКА НИЗОВИНА — низовина на Пн. Італії, частина Паданської рівнини.

ЛОМБАРДСЬКИЙ ГОРІХ — вид рослини роду ліщина. Те саме, що й фундук.

ЛОМБРОЗІАНСТВО — вживана іноді назва для визначення антропологічної школи права, в основі якої лежить вчення Ч. Ломброзо та його послідовників, що пояснює причини злочинності біол. факторами. Бурж. кримінологія, незважаючи на ведену наук. неспроможність Л., часто вдається до цієї концепції.

ЛОМБРОЗО (Lombroso) Чезаре (6.XI 1835, Верона — 9.X 1909, Турин) — італ. судовий психіатр і криміналіст, засновник антропологічної школи права. З 1862 — професор Павійського, з 1896 — Туринського ун-тів. Л. твердив, що злочин є природним явищем, що існує особливий тип «злочинної людини», яка не може не вчиняти злочинів. Ця людина має особливі фіз. ознаки («стигмат»), напр., вузький лоб, сплюснений ніс тощо. Пізніше Л. визнав значення й соціологічних причин злочинності. Це дало підстави називати його теорії біосоціологічними. За своїми політ. поглядами Л. — реакціонер, прихильник расової теорії.

ЛОМЕ — столиця Того, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Значний порт на березі Гвінейської зат. Атлантичного ок., вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення. Бл. 300 тис. ж. (1979, з передмістями). Нафтопереробний з-д, окремі підприємства текст., взут., харчосмакової пром-сті, обробка мармуру, кустарні промисли. Ун-т, адм. школа, Нац. ін-т наук. досліджень. Профес. навч. заклади. Нац. б-ка та б-ка ун-ту. Л. виник у середині 19 ст.

ЛОМІКАМІНЬ (Saxifraga) — під рослин родини ломікамених. Одно- та багаторічні трави з прикореневою розеткою листків. Квітки в щитку або волоті, правильні, 5-членні, білі, жовті і червоні. Плід — коробочка. Бл. 350 видів, поширених в помірних і холодних зонах Пн. півкулі, багато видів росте в горах — в тріщинах (звідси й назва). В СРСР — 79 видів, з них в УРСР — 14. Поширені в Карпатах (Л. зірчастий (S. stellaris), Л. моховидний (S. bryoides), на Пд. Поліссі в Л. Ліостепу — Л. болотний (S. hirculus)). Багато видів Л. розводять як декоративні.

ЛОМІКІН Костянтин Матвійович (н. 19.VIII 1924, м. Глухів, тепер Сум. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1971). В 1946—51 навчався в Одес. худож. уч-щі в Л. Мучника і М. Павлюка. Твори: «Юні шфеї» (1952), «Останній сніг» (1953), «Клятва Богдана Хмельницького біля тіла вбитого козака» (1954), «Прийшла весна» (1957), «Це не повинно повторитися!» (1960), «Живе слово Ілліча» (1967), «У президії» (1969), «Після спектаклю» (1972), «Батько» (1975), «Доручення особливої важливості» (1977) та ін. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

ЛОМІКОВСЬКИЙ Василь Якович [15 (26).I 1777, с. Мелюшки, тепер Хорольського р-ну Полтав. обл. — бл. 1848] — укр. дворянський історик, етнограф, агроном. Н. в сім'ї укр. поміщика. Навчався в Шляхетному кадетському корпусі в Москві, після закінчення якого деякий час перебував на військ. службі. Збирав документальні матеріали з історії України. В 1803—05 уклав збірник нар. дум (опубліковано 1893 П. Г. Житецьким). Найважливішою працею Л. є «Словник малоруської старовини, складений 1808 р.» (надруковано в «Киевской старине», 1894, кн. 7). В 1809 переклав з франц. мови «Історію малоруських і запорізьких козаків» Ж. Б. Шерера.

ЛОМІНІС (Clematis) — під кущів і багаторічних трав'янистих рослин родини жовтецевих. Листки супротивні, прості чи складні. Квітки поодинокі або зібрані у волотеві суцвіття. Плід збірний, з численних сім'янок. Бл. 250 видів, пошир. у помірних і теплих зонах земної кулі. В СРСР ліко ростуть 18 видів, в т. ч. в УРСР — 6, багато видів і сортів інтродуковано. На Поліссі в Лісостепу часто зустрічається Л. прямиий (С. recta), містить отруйну речовину клематитол. Деякі види Л. та їхні гібриди вирощують як декоративні, з них найпоширеніші Л. Жакмана (С. jacksmanii) з великими квітками різних кольорів, Л. альпійський (С. alpina) та ін. Застосовують для декорування альтанок, балконів, ганків, стін.

М. І. Орлов.

ЛОМІНСЬКИЙ Федір Іванович [20.I (1.II) 1856, Київ — 30.XI 1927,

І. П. Ломако.

В. Ломбардо Толедано.

там же) — укр. рад. гістолог; професор (з 1905). Закінчив Київ. ун-т (1882). З 1891 працював на кафедрі гістології того ж ун-ту (з 1921 — Київ. мед. ін-ту; 1905—24 — зав. кафедрою). Праці Л. присвячені вивченню *паралітизму* мікробів, питанням цитології (зокрема, дослідженню внутрішньоклітинних каналців тощо). Л. вперше (1882) помітив здатність нервових клітин до поділу (див. *Мітоз*), описав (1884) явище нейрофагії (поглинання ушкоджених нейронів *лейкоцитами*).

ЛОМНИЦЯ, Лімниця — річка в УРСР, у межах Івано-Франк. обл., права притока Дністра. Довж. 122 км, площа бас. 1530 км². Бере початок у Карпатах Українських, на схилах *Gorlatia*. Має гірський характер. Живлення снігове й дощове. Значні запаси гідроенергії. Використовують для комунального, промислового та сільськогосподарського водопостачання, а також для зрошування.

ЛОМНИЦЬКИЙ Маріан (1845, с. Баворів, тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл. — 26.IX 1915, Львів) — польс. природознавець, вчений доктор філософії Львів. ун-ту. Вищу освіту здобув у ун-тах Кракова і Відня (1864—68). Працював у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) і Львові, з 1905 — директор музею ім. Дзедушицьких (тепер Природознавчий музей АН УРСР у Львові). Осн. праці Л. присвячені вивченню ентомофауни, малакофауни, геології і палеонтології зх. земель України; брав участь у складанні «Геологічного атласу Галичини» (*Atlas Geologiczny Galicyi*).

ЛОМОВ Борис Федорович (п. 28.I 1927, Нижній Новгород) — рос. рад. психолог, чл.-кор. АПН СРСР (з 1968), чл.-кор. АН СРСР (з 1976). Член КПРС з 1958. Президент Т-ва психологів СРСР з 1968. Віце-президент Міжнар. асоціації наук. психології (1976). Дослідження в галузі *інженерної психології*, психології управління. Вивчає роль психологічних факторів у техніці, управлінні, ідеологічній роботі, проблеми дотикового й зорового сприймання, просторових уявлень і технічного мислення. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. В. І. Войтко.

ЛОМОВ Георгій Іполитович [справж. прізвище — Опіков; 24. I (5.II) 1888—30.XII 1938] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в Саратові в дворянській сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1913). В 1905—17 вів революц. роботу в Саратові, Петербурзі, Іваново-Вознесенську. Зазнав репресій. В 1917 — член Моск. обл. бюро і Моск. к-ту РСДРП(б). У першому складі Раднаркому — нарком юстиції. В 1918 примикав до групи «лівих комуністів». З 1918 — на відповідальній рад. і госп. роботі, зокрема 1926—28 — голова «Донвугілля». На VII з'їзді РКП(б), XIV з'їзді ВКП(б) обирався кандидатом у члени, на XV і XVI з'їздах — членом ЦК. На X з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У. В 1927—29 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Член ЦВК СРСР та ВУЦВК.

ЛОМОНОСОВ Михайло Васильович [8 (19).XI 1711, с. Денисовка біля с. Холмогори Арх. губ., тепер с. Ломоносово Холмогорського р-ну Арх. обл. — 4 (15).IV 1765, Петербург] — рос. вчений природодослідник, енциклопедист, родоначальник матеріалістичної філософії в Росії, поет, один із засновників нової рос. л-ри, реформатор рос. літ. мови, художник, історик. Був сином селянина-помора. Приховавши свою станова належність, 1731 вступив до Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, навчався у *Київській академії* (у жовтні — грудні 1734), згодом в Академічному ун-ті в Петербурзі (1735). В 1736 продовжував навчання в Німеччині в Марбурзькому і Фрайбурзькому ун-тах, вивчаючи хімію і металургію. Повернувшись на батьківщину (1741), був призначений ад'юнктом фізики (1742). Став першим вітчизняним професором хімії (академіком) Петерб. АН (1745). Л. — ініціатор і засновник (1755) Моск. ун-ту, якому присвоєно його ім'я. Л. був членом рос. Академії мистецтв (з 1763). Займаючи відповідальні посади в АН, боровся за перетворення її на дійсно нац. рос. центр науки і освіти, дбав про підготовку вітчизн. вчених. Був обраний почесним членом Шведської АН (1760), Болонської академії (1764). Л. є одним з фундаторів сучас. *природознавства*. В своїх працях з фізики і хімії він розробляв учення про атомно-мол. будову речовини, запровадивши поняття про «корпускули» (молекули) і «елементи» (атоми). В праці «Міркування про причину теплоти і холоду» (1750) Л. сформулював осн. положення мол.-кінетичної теорії, передбачив порушення *Бойля — Маріотта закону* при високих тисках, існування абс. нуля т-ри тощо. В основу мол.-кінетичної теорії Л. поклав своє формулювання філос. принципу збереження матерії й руху. Л. уявляв природу як єдине ціле, де все взаємопов'язане. Експериментальним доведенням закону збереження матерії і водночас нищівним ударом по вченню про «вогняну матерію» (*флогістон*) стали проведені Л. 1756 дослідження про окислення металів. У 1770 аналогічні експерименти виконав А. Л. *Лавуазьє*. Л. розробив прилади для фіз. досліджень хім. об'єктів. У 1752—53 вперше в світі прочитав студентам курс фіз. хімії і провів практичні заняття у створеній ним лабораторії. Значну увагу приділяв Л. дослідженню електрики, особливо дослідів з атм. електрики, які він спочатку проводив спільно з Г. В. *Ріхманом*. У 1753 виступив із працею «Слово про явища повітряні, що від електричної сили йдуть...», в якій пояснив атм. електрику конвекцією повітряних мас. Велике місце в наук. діяльності Л. займали питання оптики. У праці «Слово про походження світла, яке собою нову теорію про кольори являє» (1756) Л. висунув нове вчення про кольори, захищаючи уявлення про хвильову природу світла. Л. сконструював і виготовив різноманітні оптичні прилади та інструменти (зокрема «ночезір-

ну трубу»; 1756—58). Чимало уваги приділяв Л. астр. дослідженням, особливо питанням практичної астрономії, зокрема її застосуванню в навігації. Л. відкрив атмосферу на Венері (1761).

Л. — засновник наук. геології та географії в Росії. Значну увагу приділяв розвитку гірничої справи. Вперше застосував принцип *актуалізму* при вивченні геол. історії Землі, вказав на безперервну взаємодію внутр. і зовн. сил, що є однією з причин створення особливостей рельєфу земної поверхні. Правильно пояснював нагромадження *осадових гірських порід*, походження багатьох корисних копалин. Л. виступав проти *катастрофізму*. Великий внесок зробив Л. у дослідження *атмосфери* та метеорологічних явищ, відкрив вертикальні повітр. струми і пов'язав з ними явища атм. електрики. Л. передбачав велике екон. значення *Північного морського шляху* та освоєння Арктики. Був керівником Геогр. департаменту. Л. — представник природничонаук. *матеріалізму*. Він вважав, що світ є сукупністю матеріальних речей, що матерія існує у вигляді атомів і ефіру. Визнавав рух невід'ємною властивістю матерії. Цю ідею відображено в законі збереження речовини й руху, який він сформулював 1748 в листі до Л. *Ейлера*. Рух матерії вічний, у русі перебувають усі тіла. Однак через обмеженість знань того часу Л. форми руху намагався пояснити за допомогою законів механіки. Саме з *механіцизмом* пов'язана дійсність обмеженість *матеріалізму* Л. (див. *Дейзм*). Проте світоглядом Л. властиві елементи діалектики. Л. обстоював еволюцію всіх природних процесів і поступові зміни Всесвіту й земної кулі. Л. відстоював матеріалістичну теорію пізнаваності світу, підкреслюючи вирішальну роль досвіду як вихідного моменту пізнання та обґрунтовуючи необхідність поєднання теорії і практики. Критикував *агностицизм* і виступав проти теорії *природжених ідей*. На відміну від Дж. *Локка*, Л. вважав *первинні і вторинні якості* матеріального світу об'єктивними. Дійсність несподіваність філос. позиції Л. в гносеології виявилась у підтримці ним вчення про *двоїсту істину*. Л. рішуче виступав проти засилья *теології і схоластики* в науці. Стоячи в розумінні суспільства на ідеалістич. позиціях, Л. вважав, що прогрес суспільства можливий через розвиток науки і освіти, торгівлі і ремесел. Матеріалістична традиція, закладена Л. у рос. філософії, справила значний вплив на розвиток вітчизн. філос. думки. Л. був визначним істориком свого часу. На основі детального вивчення джерел він створив «Давню Російську історію» (ч. 1—2, 1766). «Короткий Російський літописець з родословом» (1760) та ін. Л. виступав з критикою *норманської теорії*, яка заперечувала самостійний розвиток російського народу. Л. — один із засновників нової рос. л-ри. Представник *класицизму*. В одах «На здобуття Хотина» (1739), «На день вступу на престол

М. В. Ломоносов.

Ломіанка альпійська. 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка; 3 — плід.

Ломіанка пріямий. Верхня частина квітучої рослини та плід.

Єлизавети Петрівни» (1747), у героїчній поемі «Петро Великий» (надруковано 1760—61) оспівував Росію, її видатних держ. діячів, показав невичерпні можливості розвитку матеріальних і духовних сил рос. народу. Писав трагедії — «Тамара і Селім» (пост. 1750), «Демонфонт» (пост. 1752). Л. теоретично обґрунтував і завершив почату В. Тредіаковським реформу рос. віршування, утвердив силabo-тонічну систему («Лист про правила російського віршування», 1739), «Короткий посібник з красномовства» (1743—44, 1747—48), закладав основи стилістики рос. мови. Складена Л. «Російська граматика» (1755) — перша наук. граматика рос. літ. мови. Худож. твори, філол. та істор. трактати Л. були відомі на Україні. Під впливом поезії Л. в серед. 18 ст. на Україні виник жанр оди. На основі теор.-літ. праць Л. і Тредіаковського в Київській академії було створено «Коротку науку про складання російських віршів» (1767—68).

Л. відіграв значну роль у розвитку рос. образотворчого мистецтва 1-ї пол. 18 ст. Він винайшов новий спосіб виготовлення кольорового скла (на фабриці, що її спеціально збудував для цього в Усть-Руднях, поблизу Петербурга), яке застосовували для створення худож. мозаїк. Збереглося понад 20 творів, виконаних Л. та його учнями («Образ Христа», 1753; Істор. музей у Москві; панно «Полтавська баталія», 1762—64; будинок АН СРСР, Ленінград, та ін.). АН СРСР встановила 1956 найвищі академічні нагороди — дві золоті медалі Ломоносова, що присуджуються за видатні роботи в галузі сусп. і природничих наук (одна — рад. лченим, друга — зарубіжним). Ім'ям Л. названі: місто в Ленінгр. обл., підводний хребет в Пн. Льодовитому океані, течія в Атлантичному океані, гірський хребет на Новій Землі, вулкан на Курильських островах. Л. встановлено пам'ятники в Москві, Архангельську, Ломоносові (Ленінгр. області).

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—10. М.—Л., 1930—57; Укр. переклад.— Вибране. К., 1961.

Літ.: Мазаров В. К. Художественное наследие М. В. Ломоносова. М.—Л., 1950; Данилевский В. В. Ломоносов на Украине. Л., 1954; Шолом Ф. Я. Російсько-українські літературні зв'язки в XVI—XVIII ст. Твори М. В. Ломоносова і українська поезія середини XVIII ст. В кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1. К., 1939; Білодід І. К. Вчен-

ня М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературних мов. К., 1961; Гаврилов В. Д. М. В. Ломоносов. К., 1961; Гордеев Д. И. М. В. Ломоносов — основоположник геологической науки. М., 1961; Дик Н. Е. Деятельность и труды М. В. Ломоносова в области географии. М., 1961; Куликовский П. Г. М. В. Ломоносов — астроном и астрофизик. М., 1961; Радловский М. И. М. В. Ломоносов и Петербургская Академия наук. М.—Л., 1961; Алентьев О. О. М. В. Ломоносов — основоположник отечественной науки. К., 1962; Литературное творчество М. В. Ломоносова. Исследования и материалы. М.—Л., 1962; Морозов А. А. Ломоносов. М., 1965.

Л. В. Бичко (філос. погляд), Ф. Я. Шолом (літ. діяльність).

ЛОМОНОСОВ (до 1948 — Оранієнбаум) — місто у Ленінгр. обл. РРФСР. Пристань на пд. березі Фінської затоки. Залізнична станція (Оранієнбаум) за 40 км на Зх. від Ленінграда. Виник на основі палацово-паркового ансамблю 18 ст.: Великий палац (1710—25, арх. Дж. М. Фонтана і Г. І. Шедель); пейзажний Парк (1756—62) та Нижній парк, палац Петра III (1758—62; декоративний лаковий розпис художника Ф. Власова), Китайський палац (1762—68), павільйон «Катальня гірка» (1762—74), всі — арх. А. Ринальді. Пам'ятник М. В. Ломоносову (1955, скульптор Г. Глікман).

ЛОМОНОСОВА ТЕЧІЯ — потужна підповерхнева протитечія в екваторіальній частині Атлантичного ок. Спрямована вздовж екватора із Зх. на Сх. під тонким шаром вод Пд. Пасатної течії, на глб. 10—200 м. Шир. до 400 км, макс. швидкість 120 см/с (на глб. 25—120 м). Л. т. входить до заг. системи циркуляції вод у екваторіальній частині Світового океану. Води мають підвищену солоність (до 37 ‰), особливо в зх. частині. Далі на Сх. солоність у ядрі Л. т. поступово зменшується внаслідок перемішування з навколишніми водами. Л. т. відкрила 1959 експедиція Мор. гідрофіз. ін-ту АН УРСР на судні «Михайло Ломоносов». Досліджували протягом 1959—1968 рад. океанологи. Першовідкривачі й дослідники Л. т. на чолі з акад. АН УРСР А. Г. Колесниковим удостоєні Держ. премії СРСР, 1970.

М. П. Булгаков.

ЛОМОНОСОВА ХРЕБЕТ — підводний хребет у Пн. Льодовитому ок., між Новосибірськими о-вами та о. Елсмір у Канадському Арктичному архіпелазі. Довж. бл. 1800 км, шир. від 60 до 200 км. Вис. над рівнем дна океану 3300—3700 м, мінім. глб. над хребтом — 954 м. Відкритий 1948 рад. експедиціями. Названий на честь М. В. Ломоносова.

ЛОМОУРІ Ніко Йосифович [7 (19). II 1852, с. Арбо, тепер Горіського р-ну — 17 (30). IV 1915, Горі] — груз. письменник. Юнацькі роки провів на Україні. Закінчив Київ. духовну академію (1879). Вчителював. Літ. діяльність почав у 70-х рр. В Києві написав перше оповідання «Русалка» (1878, надруковано в Тбілісі). В оповіданнях «Звідусіль», «Доля нещасливих» правдиво показав злидні і відсталість груз. села.

Писав твори для дітей («Маленькі друзі», «Каджана» та ін.). Л. — перший перекладач творів Т. Шевченка груз. мовою: 1877 переклав «Наймичку» (надруковано 1881 в журн. «Іверія»).

ЛОНГ (Λογγος; бл. 2—3 ст.) — давньогрец. письменник. Жив, ймовірно, на о. Lesbos. Гаданий автор твору «Дафніс і Хлоя», в якому поєднуються жанри еліністичної пастушої поезії і власне роману. Твір вважається найкращим зразком серед романів рим. епохи. Він мав значний вплив на світову л-ру, зокрема на пастуральні епохи барокко. До образів роману зверталися багато художників і скульпторів.

Тв.: Укр. переклад. — Пастуша повість про Дафніса і Хлою. К.—Х., 1936; Рос. переклад. — Дафніс и Хлоя. М., 1964.

ЛОНГ (Long) Маргеріт (13.XI 1874, Нім — 13.II 1966, Париж) — франц. піаністка і педагог. Навчалась у Паризькій консерваторії (з 1920 — її професор). Створила власну школу фп. гри. В 1943 разом з Ж. Тібо організувала конкурс скрипалів і піаністів (з 1946 — міжнар. конкурс піаністів і скрипалів ім. М. Лонг та Ж. Тібо). Була почесним професором Паризької та Моск. консерваторій. В 1955 виступала в Москві. Автор школи «Фортепіано» (з 400 тех. вправами), спогадів про спільну працю з Г. Форте, К. Дебюссі, М. Равелем.

ЛОНГ-АЙЛЕНД — острів в Атлантичному ок., біля сх. узбережжя Пн. Америки, в США. Відокремлений від материка протоками Іст-Рівер і Лонг-Айленд. Пл. 4462 км². У зх. частині — район Нью-Йорка (Бруклін, Куїнс). Відкритий 1609 англ. мореплавцем Г. Гудзоном.

ЛОНГ-БІЧ — місто на заході США, в штаті Каліфорнія, пд.-передмістя Лос-Анджелеса. Порт на узбережжі зат. Сан-Педро Тихого ок., аеропорт. 335,6 тис. ж. (1975). Значний центр добування і переробки нафти, розвинуті також ракетно-космічна та авіаційна пром-сть, суднобудування, автобудування, металообробка. Підприємства харч., зокрема консервної, пром-сті. Кліматичний курорт.

ЛОНГЕ (Longuet) Женні (1844—83) — дівка міжнар. робітн. руху. Старша дочка К. Маркса. Дів. Маркс (Лонге) Ж.

ЛОНГЕ (Longuet) Фредерік (н. 9. IX 1904, Париж) — франц. художник-пейзажист. Правнук К. Маркса. Член Франц. компартії з 1946. Твори: серія «Голландія» (1951—52), «Види Сені та Марни» (1956—61), «Види Бретані» (1961) та ін. В 1963 відвідав Рад. Союз, зокрема Київ.

ЛОНГЕ (Longuet) Шарль (14.II 1839, Кан — 5.VIII 1903, Париж) — франц. соціаліст. Журналіст. Член *Інтернаціоналу 1-го* (з 1865), член його Генеральної ради (1866—68, 1871—72). Делегат Лозанського (1867) і Брюссельського (1868) конгресів 1-го *Інтернаціоналу*. В 1870, в дні облоги Парижа пруськими військами, командував батальйоном Нац. гвардії. Був обраний членом *Паризької комуні*

Г. У. Лонгфелло.

Місто Ломоносов, Китайський палац. Архітектор А. Ринальді. 1762—68.

1871, примикав до прудоністської меншості. Після поразки Комуні емігрував до Великобританії (1871—80). Після амністії, повернувшись до Франції (1880), примкнув до реформістського угруповання *посибілістів*. Делегат 1-го (1889) і 5-го (1900) конгресів *Інтернаціоналу 2-го*. Був одружений з дочкою К. Маркса — Жені.

ЛОНГО (Longo) Луїджі (15.III 1900, с.с.е. Фубіне-Монферрато, пров. Алессандрія — 16.X 1980, Рим) — діяч італ. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сел. сім'ї. Навчався в Туринському технологічному ін-ті, служив в армії. В 1920 вступив до Італійської соціалістичної партії. Член Італійської комуністичної партії (ІКП) з часу її заснування (1921). В 1921—28 — член Керівництва, 1924—26 — Секретаріату Комуністичної спілки молоді Італії (КСМІ). З 1926 — член ЦК, з 1931 — Керівництва ІКП. У 1926—27 — представник КСМІ при Виконкомі КІМУ, 1926—28 — його член. Учасник IV і VI конгресів Комінтерну. З 1932 — представник ІКП у ВККІ, канд. в члени ВККІ. В роки нац.-революц. війни ісп. народів 1936—39 — один із організаторів і ген. інспектор (під псевд. Галло) *інтернаціональних бригад*, брав участь у багатьох боях. Після падіння ісп. республіки виїхав до Франції, де був інтернований, а 1941 виданий фашист. урядом Італії. До 1943 — в ув'язненні. В 1943—45 — один із організаторів і керівників *Руку Опору*. З 1946 — заст., з 1964 — ген. секретар ІКП. З 1972 — голова ІКП. Нагороджений орденом Леніна.

ЛОНГФЕЛЛО (Longfellow) Генрі Уолсорт (27.II 1807, Портленд, штат Мен — 24.III 1882, Кембридж, штат Массачусетс) — амер. поет і перекладач. У 1836—54 — професор європ. л-р і мов Гарвард. ун-ту. «Вірші про рабство» (1842) створені під впливом руху за визволення негрів від рабства. У зб. «Перелітні птахи» (1858) засуджував невірність, класовий гніт, оспівував свободу. Автор написаних *гекзаметром* епічних поем «Євангеліє» (1847), «Святання Майкла Стендіша» (1858). Світову славу принесла йому «Пісня про Гайавату» (1855; написана на основі індіанських легенд). В 1863 створив у манері Дж. Боккаччо і Дж. Чосера цикл «Оповідання заїжджого двору на узбіччі». Велика роль Л. як перекладача європ. л-ри. В 1846 видав зб. «Поети і поезія Європи», куди увійшли переклади 400 творів, зроблені амер. поетами, в т. ч. й Л. В 31-томному виданні «Віршів різних місцевостей» (1876 — 79; 20-й том відведено народам царської Росії) опубліковано деякі твори англ. поетів, присвячені Україні, переклади кількох укр. нар. пісень та «Думи про втечу трьох братів з Азова». Перший український переклад (1873) творів Л. належить М. Павлику («Сон невістки»). Твори Л. перекладали також Олена Пчілка, П. Грабовський, Панас Мирний, О. Олесь («Пісня про Гайавату»), Н. Забіла, К. Шмигоський, М. Пилинський, В. Мисик та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Пісня про Гайавату. Єкатеринослав, 1923; Пісня про Гайавату. К., 1957; [Вірші]. В кн.: Сівець. К., 1972; [Вірші]. «Всесвіт», 1977, № 8; Рос. перекл. — Избранное. М., 1958; Песнь о Гайавате. Л., 1976.

ЛОНГШАН ДЕ БЕР'Е Роман Броніславович (1883, Львів — 3.VII 1941) — правознавець, чл.кор. польс. Академії наук. Закінчив Львів. ун-т (1905). Після возз'єднання Зх. України з УРСР — професор цивільного права Львів. держ. ун-ту. Л. де Б. — автор багатьох праць з цивільного права, зокрема «Дослідження про суть юридичної особи» (1911), «Зобов'язання» (1938). Л. де Б. разом з трьома синами і групою видатних львів. учених після катувань був розстріляний фашистським каральним загonom.

ЛОНДОН (London) Джек (справж. ім'я та прізвище — Джон Гріффіт Лондон; 12.I 1876, Сан-Франциско — 22.XI 1916, Глен-Еллен, штат Каліфорнія) — амер. письменник, один із основоположників революц. л-ри США. Учився в Каліфорн. ун-ті (1896—97). Був золотощукачем на Алясці (1897—98). У 1895—1901 — член Соціалістичної робітничої партії, 1901—16 — Соціалістичної партії. Славу Л. принесли збірки оповідань «Син вовка» (1900), «Бог його батьків» (1901), «Діти морозу» (1902), «Віра в людину» (1904) та ін. — про мужню боротьбу людини з суворю природою Півночі, з примхами долі. Близькі до цих оповідань повісті «Поклик предків» (1903), «Білозуб» (1906), роман «Морський вовк» (1904), цикл «Південноморські оповідання» (1911). У кн. нарисів «Люди пріри» (1903) зобразив картини тяжкого життя лондон. пролетарів. Виступав з публіцистичними творами «Війна класів» (1905), «Що означає для мене життя» (1906), «Революція» (1910). В романі «Залізна п'ята» (1907) різко критикував капіталістичну Америку, висловив віру в перемогу соціалізму, створив позитивний образ робітника-революціонера. Вершина реалізму Л. — автобіографічний роман «Мартін Іден» (1909) — про трагічну долю талановитого письменника, вихідця з народу, в бурж. суспільстві. Автор реалістичних оповідань «Мрія Дебса» (1909), «Сила дужого», «Мексиканець» (обидва — 1911). В романах «Місячна долина» (1913), «Маленька господиня Великого Будинку» (1916), «Серця трьох» (вид. 1920) звучить мотив примирення з бурж. дійсністю. Українською мовою твори Л. вперше з'явилися 1913. Серед перекладачів творів Л. — Н. Романович-Ткаченко, М. Рильський, І. Стещенко, О. Сеньок, Ю. Лісняк та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Твори. т. 1—12. К., 1989—72; Рос. перекл. — Собрание сочинений. т. 1—13. М., 1976.

Лит.: Зорівчак Р. Джек Лондон у виданні «Дніпра». «Всесвіт», 1971, № 7; Корунець І. Джек Лондон. К., 1976; Денисова Т. Джек Лондон. К., 1978; Садагурский А. Джек Лондон. Время, идеи, творчество. Кишинев, 1978; Парчевская Б. М. Джек Лондон. Библиографический указатель. М., 1969; Фонер Ф. Джек Лондон — американский бунтарь. Пер. с англ. М., 1966.

ЛОНДОН — столиця Великобританії, гол. політ. і екон. центр країни. Розташований на Пд. Сх. Англії, в нижній течії р. Темзи, за 64 км від Північного м. Разом з передмістями утворює найбільшу *конурбацію* країни — Великий Л., який адміністративно виділений у метрополітенське графство. 7 млн. ж. (1979, з передмістями). До рим. завоювання Британії (40—60-і рр. н.е.) на місці Л. було поселення *бриттів*. З 7 ст. — центр королівства Ессекс. За правління *Альфреда Великого* (9 ст.) Л. став столицею д-ви, що об'єднала більшу частину Англії. Після *норманського завоювання Англії 1066* король *Вільгельм I Завойовник* гарантував місту привілеї (25.XII 1066 коронувався в Л.). В 1196 у Л. відбулося повстання проти заможної верхівки міста і королівської адміністрації. Купці і ремісники Л. брали участь у боротьбі за *Велику хартію вільностей*. У 1265 в Л. вперше скликано англ. парламент. Населення Л. брало участь в *Уоті Тайлера повстанні 1381*, *Кеда Джека повстанні 1450*. В 16 ст. в Л. виникли торг. компанії, зокрема 1555 тут засновано *Московську компанію*, 1571 відкрито лондонську біржу. В Л. мало місце багато подій *Англійської буржуазної революції 17 століття*. В 19 ст. Л. — центр робітн. руху, в т. ч. *чартизму*. В 1847 в Л. відбулися I і II-й конгреси *Союзу комуністів*, 1848 видано «*Маніфест Комуністичної партії*».

Л. був центром революційної еміграції. Тут 1849 — 83 жив К. Маркс (похований на *Хайгетському кладовищі*), 1870 — 95 — Ф. Енгельс. У 1857—65 О. І. Герцен разом з М. П. Огарьовим видавав у Л. газету «*Колокол*». У Л. 1864 засновано *Інтернаціонал 1-й*. У серпні 1872 С. А. Подольський був у Л., де познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом. У 1884—95 в Л. жив і працював С. М. Кравчинський (Степняк). Тут 1902—03 виходила газета «*Искра*», відбулися II (частково), III і V з'їзди РСДРП. У 1902, 1903, 1905, 1907 в Л. перебував В. І. Ленін. У Л. працювали над конференції руху «*Руки геть від Росії*». У Л. на установчому з'їзді 1920 засн. Компартію Великобританії. Під час 2-ї світової війни Л. зазнав бомбардувань нім.-фашист. авіації (загинувло понад 30 тис. жителів). Л. —

Дж. Лондон.

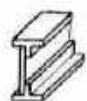

Л. Лонго.

Лондон. Площа Трафальгар-сквер.

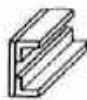
ЛОНДОН

1

2

3

4

Лонжерони:
1 — таврового перерізу;
2 — коробчастого перерізу;
3 — швеллерного перерізу; 4 — трубчастий.

одні з центрів роботи, руху Великобританії. У Л. проходять численні міжнар. переговори та конференції, укладено численні договори та угоди. У Л. — штаб-квартири *Співдружності*, очолюваної Великобританією, та *Західноєвропейського союзу*. На Великий Л. припадає бл. 20% продукції обробної пром-сті країни. Найрозвинутіші галузі: машинобудування, особливо автомобіле-, авіа-, приладобудування, а також електротех. і радіотехнічна (вироби. електрокабелю, електроламп, телеграфно-телефонної і радіотелевізійної апаратури тощо). Важливе значення мають також верстатобудування і судноремонт. На імпортній сировині працює кольорова металургія, значного розвитку набули нафтопереробна та хім. пром-сть. Численні підприємства швейної, шкіряної, взут., меблевої, поліграф., фарм., цем., харч. та ін. галузей, пов'язаних з обслуговуванням населення. Значна військ. пром-сть. Л. — вузол з-ць і автошляхів країни, центр міжнар. авіаліній (міжнар. аеропорти Хіт'роу і Гатвік), один з найбільших світових (за вантажооборотом) мор. портів. Найдавніший метрополітен у світі (з 1863). В місті — великі банки, правління страхових, судноплавних, поштових та ін. компаній, торг. біржі, редакції найбільших газет. Л. — найбільший культур. центр країни. Тут знаходяться *Лондонський університет*, Ун-т Сіті, Політех. ін-ти Сіті й Центр. Л., Королівська академія драм. мистецтва, Королівська академія музики та ін. навч. заклади. Численні наук. т-ва і установи, у т. ч. *Лондонське коро-*

лівське товариство по розвитку знань про природу, Королівська академія мистецтва, Брит. академія, Королівський інститут Великобританії. Одна з найбільших у світі *Британська бібліотека*. Понад 30 музеїв, серед яких *Британський музей*, Наук. музей, Брит. музей природничої історії, Геол. музей, Музей Лондона, Нац. галерея, Нац. мор. музей, Вікторії та Альберта музей, Тейт галерея та ін. Провідні драм. колективи — Нац. театр, філіал Королівського шекспірівського театру; оперно-балетні театри — «*Ковент-Гарден*» і «*Седлерс-Уеллс*». З Л. пов'язані життя і діяльність видатних англійських письменників (Дж. Байрон, Дж. Голсуорсі, У. Теккерей, У. Шекспір, Б. Шоу, Г. Уеллс) та ін. діячів культури і науки. Серед архітектурних пам'яток Л.: замок Вільгельма Завойовника — *Тауер* (11—14 ст.), Вестмінстерське абатство, ратуша (Піадохл; бл. 1411—40, майстер Дж. Крокстон), «*Темпла*» (бл. 1560—70), палац Гемптон-корт (розпочато 1515, 1689—94, арх. К. Рен), «*Банкетний зал*» палацу Уайтхолл (1619—22, арх. І. Джонс; іл. див. до ст. *Джонс* І. т. 3, с. 334), собор св. Павла (1675—1710, арх. Рен, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Великобританія*, т. 2, с. 448—449), Грінвіцький госпіталь (з 1873 — Королівський мор. коледж; 1616—1716, арх. Джонс, Рен, закінчено 1728, арх. Дж. Ванбру та ін.), Англ. банк (1788—1833, арх. Дж. Соун), Букінгемський палац (1825—30, арх. Дж. Неш; 1831—37, арх. Е. Блор; 1913, арх. А. Уебб), Британський музей (1823—47, арх. Р. Смерк),

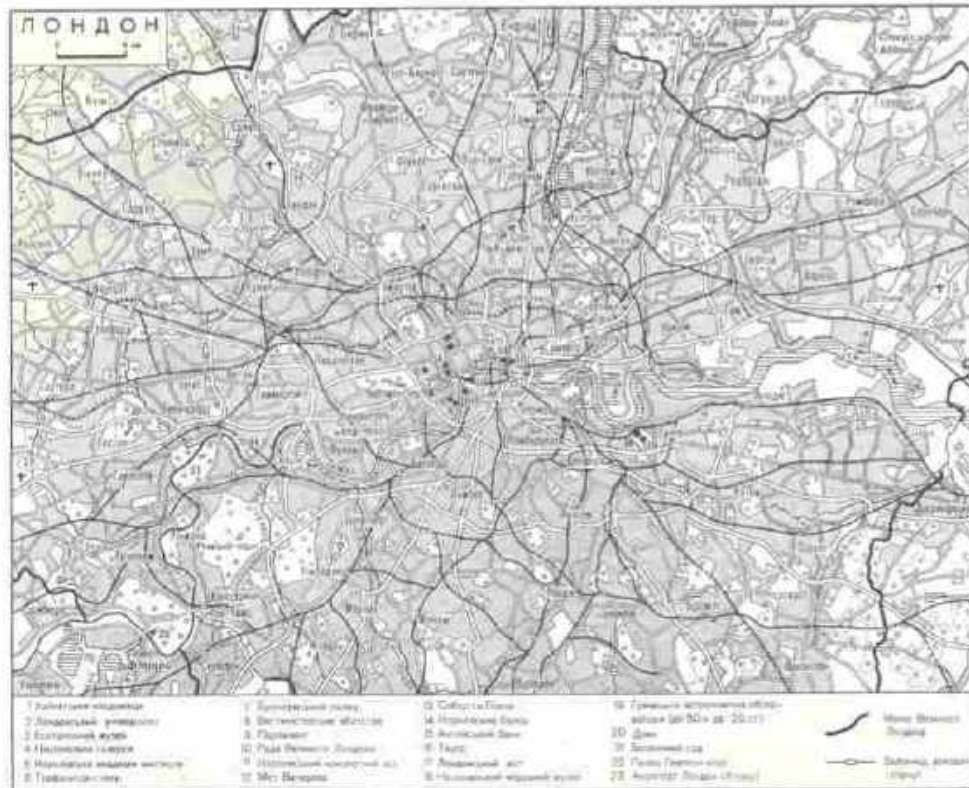
Нац. галерея (1832—38, арх. У. Уілкінс), парламент (1840—52, арх. Ч. Беррі, О. П'юджін; 1862—68, арх. Е. Беррі), Скотленд-ярд (1888—90, арх. Н. Шо), Рада Великого Лондона (1911—22, арх. Р. Нотт). Споруди сучас. архітектури — ред. «*Дейлі експрес*» (1932, арх. Г. О. Елліс і Кларк), Королівський концертний зал (1949—51, арх. Р. Метью, Л. Мартін), аероокзал (1956, арх. Ф. Гібберд), Нац. театр (1970-і рр., арх. Д. Лесден). Серед численних пам'яток Л.: Колонна Нельсона (Трафальгар-сквер, 1840—43, арх. Н. Рейлтон), «*Мармурова арка*» (Оксфорд-Стріт, з 1828, арх. Дж. Неш), принцу Альберту (Кенсінгтон, 1863—72, арх. Дж. Г. Скотт), «*Кенотаф*» в пам'ять І-ї світової війни (Уайтхолл, 1919—20, арх. Е. Лаченс) та ін. У Грінвічі (окрузі Л.) до 1954 працювала *Грінвіцька астрономічна обсерваторія*.

ЛОНДОН — місто на Пд. Канади, в пров. *Онтаріо*. Вузол з-ць і автошляхів. 224 тис. ж. (1971). Розвинуті трансп. і с.-г. машинобудування, електротех., радіотех., хім., текст. і харч. пром-сть. Л. — торг.-фінанс. центр великого с.-г. району. Університет.

ЛОНДОНДЕРРІ — місто в Пн. Ірландії (Великобританія). Залізнична станція, порт у гирлі р. Фойла. 87,5 тис. ж. (1976). Розвинута деляна і швейна (гол. чин. виробн. білизни) пром-сть. Підприємства хім. і харч. галузей. Університетський коледж. Засн. в 6 ст. під назвою Деррі, сучасну назву має з 1613. Л. — один із центрів боротьби трудящих Пн. Ірландії за свої громадян. і соціальні права.

ЛОНДОНСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1827. Підписана 6.VII представниками урядів Росії, Великобританії та Франції в період *грецької національно-визвольної революції 1821—29*. Передбачала колективні дії трьох д-в щодо Туреччини з метою припинення нею воєнних дій проти греків, надання Греції автономії при умові сплати щорічної данини тур. султанові. Таємна стаття Л. к., включена на пропозицію Росії, враховувала можливість, у разі відмови султана від запропонованих умов, зближення трьох д-в з греками і, як крайній захід, введення військ.-мор. ескадри трьох д-в у Середземне м. Туреччина відмовилася виконувати вимоги Л. к., що привело до *Наваринської битви* (20.X 1827), в ході якої тур.-егип. флот був повністю знищений.

ЛОНДОНСЬКА ШКОЛА — напрям у буржуазній політичній економії, що виник серед економістів Лондонського ун-ту в кінці 19 ст. Осн. представники: У. С. Джевонс, Е. Кеннан, Ф. А. Хаек, Л. Робінс. Їхня концепція базується на суб'єктивно-психологічному тлумаченні соціально-еко. явищ. Сусп. виробн. Л. ш., трактує як певну сукупність госп. індивідумів, діяльність яких зумовлена стихійною грою ринку. На думку представників Л. ш., такі екон. категорії, як *попит і пропозиція*, обмін є природними і вічними. Внаслідок неісторичного підходу

1. Ратуша Лондона
2. Лондонський університет
3. Експертний музей
4. Національний музей
5. Національна академія мистецтв
6. Трафальгарський сквер

7. Британський музей
8. Вестмінстерський абатство
9. Парламент
10. Ратуша Лондона
11. Національний коледж
12. Метрополітен

13. Собор св. Павла
14. Національний банк
15. Англійський банк
16. Тауер
17. Лондонський міст
18. Чоловічий міський музей

19. Гринвіцький астрономічний обсерваторія (бл. 50° до 20.11)
20. Дім
21. Доломбейска вулиця
22. Палац Гемптон-корт
23. Аероокзал Лондона (Хіт'роу)

24. Море
25. Залізниця
26. Автошлях
27. Канал

до оцінки сусп. явищ представники Л. ш. в цілому ігнорують можливість контролю з боку суспільства над госп. розвитком, вважають гол. завданням екон. науки дослідження попиту, пропозиції і обміну. Л. ш. є одним з напрямів бурж. екон. думки, що захищає інтереси монополістичної капіталістичної класу.

ЛОНДОНСЬКЕ КОРОЛІВСЬКЕ ТОВАРИСТВО по розвитку знань про природу — провідне наук. т-во Великобританії. Засн. 1660, затверджене Королівською хартією 1662. Відіграє важливу роль в організації і розвитку наук. досліджень. Самоуправна приватна організація, власної н.-д. бази не має. Формально не пов'язана з діяльністю урядових наук. установ, здійснює вплив на розвиток науки в країні через своїх членів, що працюють у н.-д. центрах. З кінця 60-х рр. 20 ст. т-во зміцнює зв'язки з виробництвом. Виступає як нац. академія наук у міжнар. наук. асоціаціях. У 1979 налічувало понад 900 нац. членів, серед яких — рад. акад. П. Л. Капіца, і 76 іноземних членів, у т. ч. з СРСР — В. А. Амбарцумян, І. М. Виноградов, А. М. Колмогоров, М. М. Семіонов.

ЛОНДОНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з найбільших ун-тів Великобританії. Засн. 1836 за указом короля Вілгельма IV як установа, що мала право присуджувати наук. ступені студентам певних ун-тів країни (після відповідних іспитів). З 1898 виконує функції і вищого навч. закладу. До складу Л. у. ввійшли 1907 — Університетський (засн. 1826) і 1910 — Королівський (засн. 1829) коледжі. З 1947 при ун-ті функціонує Британська мед. федерація з 16 н.-д. ін-тами. Працюють н.-д. ін-ти по вивченню Півд. Америки, США, германознавства, археології та ін. У 1978/79 навч. р. у Л. у. було 9 ф-тів: наук.-природничий, інженерний, екон., пед., теологічний, мистецтва, юрид., муз., мед.; налічувалося 47 754 студенти стаціонару, 29 079 — заочників. У б-ці (засн. 1836) бл. 1 млн. томів.

ЛОНДОНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1939. Проходили в обстановці повної секретності між правлячими колами Великобританії та фашист. Німеччини в червні — серпні 1939. Організовані з ініціативи англ. уряду в період *Московських переговорів* 1939. Мали на меті досягнення угоди з урядом Німеччини щодо розподілу сфер впливу у світовому масштабі та спрямування гітлерівської агресії на Сх., гол. чином проти Рад. Союзу. При цьому англ. пропозиції передбачали збереження прав Великобританії в її колоніальних володіннях, за Німеччиною визнавалося право на території Сх. і Пд.-Сх. Європи. Л. п. закінчилися безрезультатно через відмову правлячих кіл Німеччини від обговорення англ. пропозицій.

ЛОНЖЕРОН (франц. longeron, від longer — проходити вздовж) — 1) Л. у літальному апараті — поздовжня балка в крилі, фюзеляжі, оперенні літака та лопаті несучого гвинта вертольота.

Л. (мал.) надає конструкції міцності й жорсткості, до нього прикріплюють *нервюри, шпангоути* та ін. елементи конструкції. 2) Л. в автомобілі — поздовжня (звичайно коритоподібного перерізу) балка рам автомобілів, до якої кріплять двигун, ходову частину, кузов, бампери (буфери), різні кронштейни тощо.

ЛОНЖЮМО — містечко за 18 км від Парижа, в якому 1911 більшовики під керівництвом В. І. Леніна організували школу для підготовки парт. кадрів з робітників. Див. *Партійна школа в Лонжюмо*.

ЛОПАНЬ — річка в Белг. обл. РРФСР та Харків. обл. УРСР, ліва притока Уди (бас. Сіверського Дінця). Бере початок на пд. відрізках Середньоросійської височини. Довж. 96 км (в УРСР — 78 км). Площа бас. 2000 км². Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для пром. і комунального водопостачання. На Л. — міста Харків і Дергачі.

ЛОПАРІ — поширена в науковій літературі назва народу *саамів*. **ЛОПАТА** Василь Іванович (н. 28. IV 1941, с. Нова Басань, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1979). В 1964—70 навчався в Київ. худож. ін-ті у В. Касіяна. Твори: триптих за мотивами творів Лесі Українки (1970—71); серія — «Життя і творчість Г. С. Сковороди» (1972), «Українські народні думи» (1973), «Колгоспні будні» (1974), за мотивами роману О. Гончара «Таврія» (1977) та ін. Виконав іл. до книжок І. Франка, Ч. Айтматова, М. Садояну.

ЛОПАТИН — селище міського типу Радехівського р-ну Львів. обл. УРСР. Розташований на р. Острівці (прит. Стиру), за 20 км від залізнич. ст. Радехів. 3,4 тис. ж. (1980). У Л. — спиртний та торфобрикетний з-ди, лісництво (виробн. хвойно-вітамінного борошна), міжколгоспна буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки. 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка; Будинок культури, б-ка. Вперше згадується 1366.

ЛОПАТИНСЬКА (Кравчуківна) Філомена Миколаївна (1873, Чернівці — 26.III 1940, Одеса) — укр. співачка (сопрано). В 1904 закінчила Львів. консерваторію. В 1890 вступила до укр. *Театру товариства «Руська бесіда»*; 1896—1914 співала на сценах польсь. та нім. опер у Львові та Чернівцях, 1915—16 — в трупі «Тернопільські театральні вечори», 1916—18 — в «Товаристві українських акторів», 1919—23 — в галицьких та буковинських укр. трупах. З серед. 20-х рр. — на Рад. Україні, але через хворобу не виступала. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка, Оксана, Ганна («Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Утоплена» Лисенка), Катерина («Катерина» Аркаса), Роксолана («Роксолана» Січинського). Відома як камерна співачка, зокрема виконувала романи М. В. Лисенка на слова Т. Г. Шевченка, Р. Я. Пилипчук. **ЛОПАТИНСЬКИЙ** Лев Васильович (29.II 1868, Львів — 1914) — укр. актор і письменник. Навчався в Львів. ун-ті в Віденській

консерваторії (1891—92). З 1892 — актор *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові, згодом — його директор. Ролі: Микола («Наталка Полтавка» Котляревського), Гнат («Назар Стодоля» Шевченка), Коваль («Рябина» Франка). Автор п'єс «До Бразилії» (1878), «Беата і Галышка», «Свекруха» (1899), «Парація» (1901) та ін., зб. «Перед і за кулісами сцени», статей про театр. Перекладав укр. мовою твори К. Гуцкова, Б. Бйорнсона.

ЛОПАТИНСЬКИЙ Лев Григорович (18.I 1842, м. Долина, тепер Івано-Франк. обл. — 21.VIII 1922) — укр. і рос. лінгвіст та етнограф, дослідник мов народів, що живуть на Кавказі. Учився в Празькому, потім Львів. ун-ті (закінчив 1864). Видав «Народний календар на 1865 рік». Перекладав укр. мовою повість чесь. письменника П. Ходолушека «Косове поле». З 1866 жив у Росії. Працював у гімназіях у Києві, Уфі, П'ятигорську тощо. Був професором Тбіліського, а з 1919 — Бакинського (тепер Азербайджанський) ун-тів. Написав розвідки: «Суфікси російської мови. Вплив кавказьких мов на їх утворення» (1902), «Замітки про особливості нальницького говору» (1904), «Лещо про кумиків та про їхню мову». Уклав «Російсько-кабардинський словник...» (1890) та «Кабардинську азбуку» (1906), автор навч. посібників з лат. мови. Ю. К. Редько. **ЛОПАТИНСЬКИЙ** Фавст Львович (1899, Львів — 1937) — укр. рад. актор, режисер театру і кіно. Син Л. В. Лопатинського і Ф. Лопатинської. Працював у трупі «Тернопільські театральні вечори» (1915—16), «Молодому театрі» (з 1916), *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (1920—21), «Кийдрамте» (1921—22), театрі «Березіль» (1922—27), Харків. театрі казки (1926—27).

1926—33 — кінорежисер на Одес., згодом — на Київ. кінофаках. Ролі в театрі: Ярема («Гайдамаки» за Шевченком), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Вистави: «Машиноборці» Толлера, «Пошились у дурні» Кропивницького, «Сава Чалый» Карпенка-Карого, «Жартівники» О. Островського. Серед фільмів Л. — «Вася-реформатор» (разом з О. Довженком, 1926), «Синій пакет» (1926), «Василина» (1928), «Суддя Райтанеску» (1929), «Кармалюк» (1931). Портрет с. 224.

ЛОПАТИНСЬКИЙ Ярослав Борисович [н. 27.X (9.XI) 1906, Тифліс] — укр. рад. математик, академік АН УРСР (з 1963). Член КПРС з 1962. Онук Л. Г. Лопатинського. Закінчив Азерб. університет (1926), працював у вузах Баку, Львова, Москви, Донецька. З 1965 працює в Донецькому обчислювальному центрі (з 1970 — Ін-т прикладної математики і механіки) АН УРСР. Осн. праці присвячені теорії диференціальних рівнянь з частинними похідними. Л. одержав ряд результатів у заг. теорії рівнянь еліптичного типу; зокрема, в теорії крайових задач для еліптичних систем вивів умову, що забезпечує зведення задачі до системи регулярних інтеграль-

Ф. М. Лопатинський.

Л. В. Лопатинський.

В. І. Лопата. Зустріч Сагайдачного з нареченою. Ілюстрація до роману З. Тулуб «Людолови». Ліногравюра, 1972.

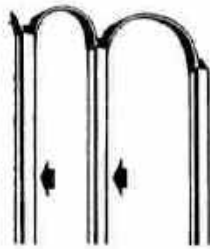
ЛОПАТИНСЬКИЙ

Ф. Л. Лопатинський.

Я. Б. Лопатинський.

Лопуха.

Лопух павутинистий. Гілка з суцвітними і листом.

них рівнянь типу Фредгольма (умова Л.); одержав істотні результати з питань розв'язності задачі Коші для операторних рівнянь у банаховому просторі тощо. Нагороджений орденом Леніна, Жовтневої Революції та медалями. Держ. премія УРСР, 1978.

ЛОПАТИНСЬКИЙ Ярослав Йосипович (19.VIII 1871, м. Долина, тепер Івано-Фр. обл.—14.I 1936, с. Гологірки, тепер Золочів. р-ну Львів. обл.)—укр. композитор. Закінчив мед. ін-т (Відень, 1898). Навчався музики у Львові й Відні. Автор опер («Еней на мандрівці», 1911, «Казка скель», «Оксана», дит. опера «Зірка щастя», 2 останні—незакінчені), оперети, інструм., хорів («Вставай, Україно», 1905), творів, романсів (бл. 100).

П. К. Медведик.

ЛОПАТІН Антон Іванович (18.I 1897, с. Каменка, тепер ПНР—9.IV 1965, Москва)—рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1942), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1919. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1927 закінчив курси вдосконалення командного складу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував арміями на Пд.-Зх., Сталінград., Пн.-Зх. і Калінін. фронтах. Після війни—на команд. посадах у Рад. Армії. В 1947 закінчив Вищі курси при Академії Генштабу. З 1954—в запасі. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛОПАТІН Герман Олександрович (13.(25).I 1845, Нижній Новгород, тепер м. Горький—26.XII 1918, Петроград)—рос. революц. народник. З дворян. Закінчив Петерб. ун-т (1866). Революц. діяльність почав у студентських гуртках у 60-х рр. 19 ст. На поч. 1870 втік із заслання, в якому перебував з 1868, і виїхав за кордон (Франція, Англія). Був у дружніх стосунках з К. Марксом і Ф. Енгельсом, перекладав 1-й том «Капіталу» К. Маркса рос. мовою (переклад завершив М. Ф. Данієльсон). Член Генеральної ради 1-го Інтернаціоналу (з вересня 1870). Узимку 1870—71 зробив невдалу спробу звільнитися із заслання М. Г. Чернішевською. В 1884 спробував відновити центр. орг-цію «Народної волі». За «процесом 21-го» (1887) Л. засуджено до смертної кари, яку замінили довічною каторгою у Шліссельбурзькій фортеці. Звільнений під час революції 1905—07.

ЛОПАТКА в анатомії—парна плоска кістка плечового пояса хребетних тварин і людини. У людини Л. трикутної форми, прилягає до задньої поверхні грудної клітки (від 2-го до 7-го ребра); передня поверхня її вигнута. Л. зчленовується з головою плечової кістки та ключицею.

ЛОПАТКА в архітектурі—вертикальний плескатий виступ на стіні будинку. Може бути конструктивним потовщенням стіни або мати тільки декоративне значення (як засіб для вертикального членування фасаду будівлі). На відміну від тілястри, Л. не має бази й капітелі.

ЛОПАТКОВА МАШИНА—машина з робочими частинами у ви-

гляді лопаток (лопатей) на робочому колесі, яка перетворює енергію рідини, газу або пари на енергію обертового вала і навіпаки. До Л. м. належать турбіни (див. Газова турбіна, Парова турбіна), вітрогенератори, вентилятори, компресори, насоси, повітродувки тощо. За конструкцією Л. м. бувають одно-, дво- і багатоступеневі; за принципом дії—активні (див. Активна турбіна) і реактивні (див. Реактивна турбіна); за напрямом руху рідини (газу, пари)—осьові, радіально-осьові, радіальні та діагональні. Особливостями Л. м. є безперервність дії, рівноваженість, практично необмежена потужність, висока надійність, нескладність тех. обслуговування. Діють вони з постійним і змінним навантаженням. Основи теорії Л. м. розробив Л. Ейлер. Теорію граток крилових профілів, покладену в основу розрахунку лопаток Л. м., створили М. Е. Жуковский і С. О. Чаплін. Л. м. використовують у пром-сті, на транспорті тощо.

І. Т. Швець.

ЛОПАТОНОГІ МОЛЮСКИ (Scaphopoda)—клас моллюсків. Тіло (довж. 3—12 см) двобічно-симетричне, акрите раковинною, що має вигляд зигнутої конічної трубки. На голові містяться ротовий отвір, оточений нитковидними вусиками—органами дотику, за допомогою яких Л. м. також захоплюють їжу (форамініфер та ін. дрібних безхребетних). Очі і змб-рні відсутні. Нога пристосована для копання, у більшості видів на ній є пара бічних лопатей. Мантійна порожнина—на задньому кінці тіла. Роздільностате-лі. Личинка—велігер. Л. м.—дрібні тварини, ведуть риючий спосіб життя. 2 родини, що включають бл. 350 видів, пошир. в морях на різних глибинах; в СРСР (в пн. морях)—Dentalium entale, Siphonodentalium vitreum. Л. м. займають проміжне місце між червононогими моллюсками та двостулковими моллюсками. Іл. с. 226.

ЛОПЕ ДЕ ВЕГА КАРРІО Фелікс (1562—1635)—ісп. письменник. Див. Вега Карріо Л. Ф. де.

ЛОПАТАЛЯ ПРАВИЛО—історично неправильна назва правила знаходження границі $A = \lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x)}{q(x)}$,

коли $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \lim_{x \rightarrow a} q(x) = 0$

(або ∞). Якщо в околі точки $x = a$ існують $f'(x)$, $q'(x)$ і $B = \lim_{x \rightarrow a} \frac{f'(x)}{q'(x)}$, то, за Л. п., $A = B$.

Л. п. застосовують при знаходженні значень невизначених виразів виду $0/0$, ∞/∞ , 0^0 , 1^∞ , ∞^0 , $\infty - \infty$, $0 \times \infty$. Знайшов це правило Й. Бернуллі і ознайомив з ним франц. математика Г. Ф. Лопітала, який опублікував його 1696 (звідси назва).

ЛОПУХ (Arctium)—рід дворічних трав'янистих рослин родини складноцвітих. Листки великі серцевидно-яйцевидні. Квітки двостатеві трубчасті, пурпурові, в кошиках, зібраних у заг. суцвіття. Плід—сім'янка з чубком. Бл. 10 видів, пошир. в Європі, Азії та Пн. Америці. В СРСР—7 видів, з них в УРСР—4. Найпоши-

реніш Л. справжній (А. lara) та Л. павутинистий (А. tomentosum); ростуть як бур'яни поблизу жител, на городах, у садах, біля доріг тощо. Медоноси. Відвар з коренів використовують як сечогінний і потогінний засоби, а також при шкірних захворюваннях, ревматизмі тощо.

ЛОПУХОВ Олександр Михайлович (п. 12.IX 1925, м. Гордія, тепер Черніг. обл.)—укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з

О. М. Лопухов. Вихор Жовтня. 1975—77. Центральний музей В. І. Леніна в Москві.

1964), чл.-кор. АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1969. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1947—53 навчався в Київ. худож. ін-ті у С. Григор'єва, К. Єлєви та О. Шовхуненка. Автор картин на історико-революц. й військ. теми. Твори: «В Петроград. В. І. Ленін» (1953), «Арешт Тимчасового уряду» (1955—57), «Місячна соната» (1968—70), «Перемога» (1973—75), «У Берліні» (1974), «Вихор Жовтня» (1975—77), «Вольніця» (1978—79). Твори зберігаються в ДМУОМ. Викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1953), ректор (з 1973). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. Історичний жанр, т. 4, с. 400—401.

Лит.: Олександр Лопухов. Альбом. К., 1976.

ЛОПУХОВА Надія Йосипівна (п. 25.III 1928, с. Брусилів, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.)—укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1948—54 навчалася в Київ. худож. ін-ті в І. Плещинського та В. Касіяна. Твори: станкові серії—«Доля жінки в творах Т. Г. Шевченка» (1964), «1941 рік» (1965), «За мурашками „Лісової пісні“ Лесі Українки» (1967), триптихи «Сніжок» (1975), «Спорт» (1979); іл. та оформлення до дит. книжок «Ладолки-ладусі» (1959), «Сорока-білобока» (1960), «Ох» (1968); іл. до роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1974). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. Графіка, т. 3, с. 144—145.

ЛОРД (англ. lord, від англосакс. hlaford—охоронець, захисник хліба)—1) У середньовічній Англії—феод. землеволодільник і сеньйор своїх васалів. Поступово звання Л. стало титулом англ. вищого дворянства, який у 14 ст. дістава-

Додаток. Лікарські рослини.

1. Кульбаба лікарська. 2. Герань криваво-червона. 3. Горицвіт весняний.
4. Конвалія травнева. 5. Чебрець звичайний. 6. Бузина чорна.
7. Наперстянка пурпурова. 8. Оман високий. 9. Брусниця.

До ст. Лікарські рослини.

1. Лепеха звичайна. 2. Чорниця. 3. Суниця лісова. 4. Валеріана лікарська.
5. Астрагал шерстистоквітковий. 6. Цикорій дикий. 7. Цмин піщаний.
8. Фіалка триколірна. 9. Материнка звичайна.

ли перш королівства, що становили верхню палату брит. парламенту. З 19 ст. титул Л. надається також представникам великого капіталу. 2) Складовою частиною офіційного найменування деяких вищих та місцевих службових осіб Великої Британії (лорд-канцлер, лорд-мер та ін.). 3) У 15—17 ст. складова частина титулу Л.-протектора в Англії, який присвоювався деяким держ. діячам, напр. регентам при неповнолітньому королі.

ЛОРЕДКІПАНІДЗЕ Костянтин Олександрович [п. 25.XII 1904 (7.1.1905), с. Діди-Джикіші, тепер Самтрел. р-ну Груз. РСР] — груз. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкується з 1924. Перша зб. — «Вибрані вірші» (1926). Роман «Світанок Колхиди» (1931—52) — про утвердження нового життя в Груз. селі, створення перших колгоспів. Автор роману «Чарівний камінь» (ч. 1, 1935—36, ч. 2, 1965), циклів оповідань «Безсмертя» (1938), «Смерть трохі чекає» (1968), «Моя Гягя» (1969—72), сценаріїв до кінофільмів «Дружба» (1941), «Тінь на дорозі» (1957), «Обірвана пісня» (1960). Перекладач творів Т. Шевченка, І. Франка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тл.: Укр. перекл. — Зайви люди. Х., 1930; Перша мати. Х., 1930; Світанок Колхиди. К., 1967; Безсмертя. К., 1978; Р. о. с. перекл. — Дорогу освітлює індусія. Тбілісі, 1957; Когда человек один. М., 1971.

Р. Ш. Чичава.

ЛОРЕДКІПАНІДЗЕ Ніко (Микола Мерабівич; 17 (29).IX 1880, с. Чуніші, тепер Цхалтуб. р-ну Груз. РСР — 25.V 1944, Тбілісі) — груз. рад. письменник. Вчився в Харків. ун-ті, з якого був виключений за участь у студентських демонстраціях (1900—02). Друкуватися почав 1902. В оповіданнях «Продавця Грузія» (1910), «Грізний вождь», «Ліцарі» (обидва — 1912), циклі оповідань «Зруйновані гнізда» (1916), повісті «Лихоліття» (1914—19) викривав звичай буржуазії і феод. аристократії, життя дворянства, що вироджується. Істор.-революц. повість «Зі стежок на рейки» (1928) — про боротьбу груз. народу за свободу. У повістях «Нескорені» (1943), «Повернення колишнього полоненого» (1944) показав героїзм груз. народу в роки Великої Вітчизн. війни. Тл.: Укр. перекл. — Сільський мальовник. Х. — К., 1931; Р. о. с. перекл. — Избранное. М., 1956.

Р. Ш. Чичава.

ЛОРЕД (від грец. *Λορδος* — зігнутий) — викривлення (вигин) хребта людини в шийному і поперековому відділах опуклістю наперед (див. також *Кіфоз*). За деяких умов (напр., надмірне відкладання жиру в черевній стінці), а також при деяких захворюваннях (напр., параліч черевних м'язів тощо) Л. може набувати патологічного характеру — ставати надмірним (див. *Викривлення хребта*).

ЛОРЕН (Loren) Софія (справж. прізвище — Шіколонне; п. 20.IX 1934, Рим) — італ. кіноактриса. В кіно почала зніматися 1949. Значні ролі створила у фільмах реж. В. Де Сіки: «Золото Неаполя» (1954), «Чочара» (1961), «Альтон-

ські в'язні» (1963), «Вчора, сьогодні, завтра» (1964), «Шлюб по-італійськи» (1965), «Соняшники» (1970), спільна італ.-рад. постановка). Знімалася у Голлівуді («Чорна орхідея», «Любов під в'язами», обидва — 1958; «Ключ», 1959).

ЛОРЕНС (Lawrence; Lawtence) Дейвід Герберт (11.IX 1885, Іст-вуд — 2.III 1930, Ванс, Франція) — англ. письменник і літ. критик. У романах «Білий павич» (1911), «Сини й коханці» (1913), «Райдуга» (1915) та ін. виступив з протестом проти «механічної цивілізації» 20 ст., різкою критикою вікторіанства. Проте Л. перебільшував роль підсвідомого начала в людині, чим пояснюється натуралістичні мотиви його книг. Фрейдистська (див. *Фрейдизм*) концепція особи у Л. ослабила соціально-критичне спрямування романів «Флейта Аарона» (1922), «Пернатий змії» (1926) та ін. Н. Ю. Жлутенко.

ЛОРЕНС-МАРКІШ — колишня (до 1976) назва *Манути* — столиці Мозамбіку.

ЛОРЕНЦ (Лорентц; Lorentz) Гендрік Антон (18.VII 1853, Арнем — 4.II 1928, Гарлем) — нідерл. фізик, іноземний член АН СРСР (з 1925). В 1870—72 учився в Лейденському ун-ті, з 1878 — професор цього ун-ту, з 1923 — директор Ін-ту Тейлора в Гарлемі. Виходячи з електромагн. теорії Дж. К. Максвелла, створив електронну теорію, на основі якої пояснив і передбачив ряд електромагн. явищ, а також електр., магн. і оптичних властивостей речовини. Зокрема, Л. пояснив дисперсію світла; встановив зв'язок між показником заломлення світла і поляризованістю; вивів формулу для сили, яка діє на заряд з боку електромагн. поля (див. *Лоренца сила*); пояснив *Земана явище* і передбачив поляризацію компонент зємманівського розщеплення. Л. — основоположник електродинаміки рухомих середовищ. Незалежно від ірл. фізика Дж. Ф. Фіндджеральда (1851—1901) висловив припущення про скорочення поздовжніх розмірів тіл у напрямі їхнього руху; запровадив просторово-часові перетворення, які описують перехід від однієї інерціальної системи координат до іншої (див. *Лоренца перетворення*); знайшов залежність маси від швидкості. Праці Л. відіграли, зокрема, важливу роль у створенні *відносності теорії*. Нобелівська премія, 1902.

ЛОРЕНЦ (Lorentz) Конрад (п. 7.XI 1903, Відень) — австр. зоолог-етолог і зоопсихолог. Один з творців науки про поведінку тварин — *етології*. Разом з Н. Тінбергеном розробив вчення про *інстинктивну поведінку*. Л. досліджував проц. навчання (зокрема, *відбиття в пам'яті*) і його роль у формуванні поведінки дорослих тварин, походження, розвиток різних форм *спілкування тварин* у філогенезі тощо. Іноді закономірності поведінки тварин Л. неправомерно переносив на людину й людське суспільство. Нобелівська премія, 1973.

ЛОРЕНЦА ПЕРЕТВОРЕННЯ — співвідношення між координатами і моментами часу довільної події, яку розглядають у двох інер-

ціальних системах відліку (ICB), що рухаються одна відносно іншої. Одержав 1904 Г. А. Лоренц. У випадку відносного руху двох ICB зі швидкістю V вздовж осі x і однакового напрямку їхніх декартових осей координат L. п.

мають вигляд:
$$x' = \frac{x - Vt}{\sqrt{1 - (V/c)^2}},$$
$$y' = y, z' = z, t' = \frac{t - Vx/c^2}{\sqrt{1 - (V/c)^2}},$$
 де

x, y, z, t і x', y', z', t' — відповідно декартові координати і час події у цих ICB, c — швидкість світла. Л. п. узагальнюють перетворення Галілея (див. *Галілея принцип відносності*) і переходять у них при V < c. З Л. п. випливають важливі фіз. наслідки, які становлять зміст *відносності теорії*, зокрема висновок про відносність довжин і проміжків часу.

П. І. Фомін.

ЛОРЕНЦА СИЛА — сила \vec{F} , яка діє на заряджену частинку в електромагнітному полі. Формулу для визначення цієї сили вперше одержав Г. А. Лоренц, вона має вигляд:
$$\vec{F} = q\vec{E} + \frac{q}{c}[\vec{v}\vec{B}],$$

де q — заряд частинки; \vec{E} — *напруженість поля* електр.; \vec{B} — *магнітна індукція*; \vec{v} — швидкість частинки відносно системи координат, в якій обчислюють величини \vec{F} , \vec{E} і \vec{B} ; c — множник, що залежить від вибору системи одиниць. У Міжнар. системі одиниць (СІ) c = 1, в СГС системі — *електродинамічній сталій*. Перший доданок у правій частині формули — сила, що діє на частинку в електр. полі, другий — у магнітному. Часто під Л. с. розуміють лише силу, що діє на рухома частинку в магн. полі.

ЛОРЕР Микола Іванович (1795, Херсонщина — травень 1873, Полтава) — декабрист. Брав участь у походах рос. армії в Європу (1813—14). Навесні 1824 вступив до *Північного товариства декабристів*. З 1825 у чині майора служив у Вятському піх. полку, яким командував П. І. Пестель. Став активним членом *Південного товариства декабристів*. 23.XII 1825 (4.I 1826) заарештований у Тульчині. Засуджений до 12 років каторги, яку відбував на Нерчинських рудниках. З 1832 після скорочення строку каторги жив на поселенні в м. Кургані (тепер обласний центр РРФСР). З 1837 служив рядовим на Кавказі. Після виходу у відставку (1842) займався літ. діяльністю. Автор «Записок декабриста» (М., 1931).

ЛОРИ, лорієві (Lorisidae) — родина півмавп. Довж. тіла 11—40 см, очі порівняно великі, морда й вуха короткі, хвіст короткий або його немає, зубів 34—36, сосків 1 пара. Забарвлення волоссяного покриву сіре, буре, золотисте. Пошир. в Пд. і Пд.-Сх. Азії, на о. Шрі-Ланка, в Африці (на Пд. від Сахари). Л. — нічні тварини; живуть у лісах, живляться плодами, дрібними тваринами, ягодами птахів. Самка після 1—6-місячної вагітності народжує по 1—2 мал. Статевозрілими стають у 1,5

О. М. Лопухов.

Н. Лоренц.

Г. А. Лоренц.

Н. І. Лопухова. Аркуш з серії «Доля жінки у творч. Т. Г. Шевченка». Літографія. 1964.

роки. Родина включає 6 родів з 11 видами, з них найвідоміший тонкий Л. (*Loris tardigradus*), товстий Л. (*Nycticebus coucang*), потогавий Л. (*Perodicticus potto*). Л. легко приручаються.

ЛОРИ—спільна назва деяких птахів роду папугових ряду *papugo-podібних*. Довж. тіла до 30 см, забарвлення яскраве, строкате, дзьоб високий, стиснутий з боків, язик у більшості видів має на кінці «щиточку» з рогових виростів, що є пристосуванням до живлення рідкою їжею (нектаром квіток, м'якшцем плодів). Лори поширені у лісах Пд.-Сх. Індонезії, Полінезії, Філіппінських островів, Таїланду, Нової Гвінеї, Австралії. Деякі види — запилювачі рослин. Найбільш відомі: Л. пурпурово-шарпівий (*Lorius domicella*), Л. чорношарпівий (*L. lory*), прикрашений лорикет (*Trichoglossus ornatus*). Л. — красиві птахи, добре наслідують людську мову. Їх часто утримують у неволі.

М. А. Войновський.

ЛОРИС-МІЛКОВ Михайло Тарієлович [1825, Тбілісі — 12 (24). XII 1888, Ніцца] — рос. державний діяч, генерал від кавалерії (1875), граф (1878). Учасник Кавказької війни 1817—64, Кримської війни 1853—56, рос.-тур. війни 1877—78. У квітні 1879 Л.-М. призначено тимчасовим харків. генерал-губернатором. У 1880 він став міністром внутр. справ і шефом жандармів. Заграв у лібералами, Л.-М. в той же час вдавнявся до репресій проти революціонерів. У 1881 Л.-М. змушений був вийти у відставку.

ЛОРРЕН (Lorrain; справж. прізвище Желле, Gellée) Клод (1600, Шамань, поблизу Міркура, Лотарінгія — 23.XI 1682, Рим) — франц. живописець і гравер. З 1613 (?) навчався в А. Тассі в Римі. На Л. вплинула творчість А. Каррачі. Твори: «Відплиття св. Урсули» (1646), «Полудень» (1661), «Вечір» (1663), «Ранок» (1666), «Ніч» (1672) та ін. Твори зберігаються у зібраннях Франції, в Нац. музеї в Лондоні, ДЕ.

ЛОС-АНДЖЕЛЕС — місто на Пд. Зх. США, в штаті Каліфорнія. Розташований на узбережжі Тихого ок. Вузол з-щ і автошляхів, значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 2,7 млн. ж. (1976). Засн. 1781 іспанцями на тер. віцекоролівства Нова Іспанія. З 1821 — в складі Мексики. В ході американо-мексиканської війни 1846—48 в складі Пн. Каліфорнії анексований США. Л.-А. — гол. екон. центр Заходу США. Провідні галузі пром.-сті — авіаційна (виробн. літаків, ракет, космічних апаратів, радіоелектронного устаткування) та маш.-буд. (сулнобуд., авто-

складальна, електротех., приладобуд., виробн. пром. устаткування, у т. ч. для нафт. пром.-сті). Розвинута також нафтодобувна і нафтопереробна, металург. (поблизу Л.-А. — великий металург. комбінат), хім., гумова, швейна, меблева, харч. пром.-сть. У районі Л.-А. — найбільший в США центр кінопрому (Голлівуд). У шт. Пд. Каліфорнії, відділення Каліфорнійського ун-ту, Каліфорнійський технологічний ін-т та ін. вуз, н.-д. лабораторії. Великі бібліотеки. Обсерваторія. Музеї. Мор. курорт. Серед споруд: Беннінг-гаус (1911) і Додж-гаус (1916), обидва — арх. І. Джалі; Холліок-гаус (тепер Муніципальна худож. галерея, 1913, арх. Ф. Л. Райт), Музей мистецтва графства Лос-Анджелес (1965, арх. У. Перейра), комплекс Муз. центру (1967, арх. У. Беккет) та ін.

ЛОСЕНКО Антон Павлович [30. VII (10.VIII) 1737, Глухів, тепер Сум. обл. — 23.XI (4.XII) 1773, Петербург] — рос. живописець, академ. перерб. АМ (з 1770). Українець за походженням. З 1744 жив у Петербурзі; навчався в майстерні І. Аркунова (1753—58) та АМ (1758—60). В 1760—65 продовжував навчання в Парижі, 1766—69 — в Римі. Твори: «Чудесний улов риби» (1762), «Жертвоприношення Авраама» (1765), «Зевс і Фетіда» (1769), «Авель» (1769, Харків. художн. музей), «Володимир перед Рогнідою» (1770), «Прощання Гектора з Андромахою» (1773), портрети І. Шувалова, О. Сумарокова, обидва — 1760; актора Волкова, 1763). Зберігаються в ДРМ, ДТГ. З 1770 Л. — професор, 1772 — 73 — директор перерб. АМ. Іл. с. 228, а також до ст. Андромаха, т. 1, с. 190.

Лит.: Гаврилова Е. И. Антон Павлович Лосенко. Л., 1977.

ЛОСИНІВКА — селище міського типу Ніжинського р-ну Черніг. обл. УРСР, за 6 км від залізнич. ст. Лосинівка. 5,4 тис. ж. (1980). У Л. — цегельний та маслоробний з-ди, птахоінкубаторна станція, виробниче відділення райсільгосптехніки. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня; Будинки культури, 2 б-ки. На околицях Л. виявлено поселення часів Київської Русі. Вперше згадується 1627.

ЛОСОВИЙ — гірський хребет у Карпатах Українських, у межах Чернів. обл. УРСР. Розташований між р. Черемош та його притокою Путилою. Вис. 1429 м. Схили круті, розчленовані річковими долинами. На вершинах хребта — гірські луки.

ЛОСОСІВІ, лососі (Salmonidae) — родина риб ряду лососеподібних. Тіло довж. до 150 см, вкрите дрібною лускою, жива маса до 60 кг, бічна лінія повна, є жировий плавінь. Під час нересту тіло деяких Л. набуває яскравого «шлюбного» забарвлення. Поширені в морях, прісних водоймах Пн. півкулі, ряд видів акліматизовано в Пд. півкулі, але всі Л. нерестять у прісних водах. Родина об'єднує 9 родів, з них у водоймах СРСР поширено 7 родів з 36 видами, в т. ч. в УРСР — 2 роди з 4 видами і підвидами: 1) благородний лосось (Salmo) — чорноморський лосось (S. trutta

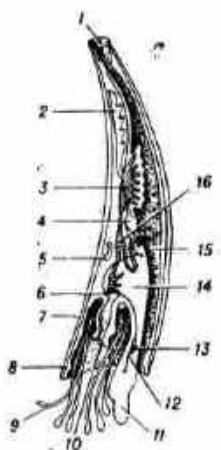
labrax), струмкова і райдужна форель; 2) таймень (Huscho) — лосось дунайський та ін. Л. — цінні пром. риби, об'єкти штучного виборозведення і акліматизації. Найбільше пром. значення мають тихоокеанські лососі (кета, горбуша, нерка, чавича та ін.). Крім смачного м'яса, Л. дають т. з. червону ікру.

ЛОССЬКИЙ (Лосський) Володимир Аполлонович [18 (30). VI 1874, Київ — 6.VII 1946, Москва] — рос. рад. співак (бас), режисер і педагог, засл. арт. Республіки (з 1925). В 1897—1900 навчався в муз. уч-щі Київ. відділення Рос. муз. т-ва (1902—06 — його викладач). У 1901—05 — соліст Київ. опери, 1906—32 (з перервами) — Великого театру (1934—36; 1943—46 — режисер). Працював також в Одес. (1918—20, 1937—40), Свердлов., Тбіліському, Ленінгр. театрах опери та балету. Партії: Писар («Майська ніч» Римського-Корсакова), Скула («Князь Ігор» Бородин), Варлаам («Борис Годунов» Мусоргського); вистави: «Брошеносць „Потьомкін“» О. Чішка, «Щорс» Б. Лятошинського (обидві — в Одесі) та ін. Викладав у Київ. і Одес. консерваторіях.

ЛОССЬКИЙ (Лосський) Микола Онуфрійович [24.XI (6.XII) 1870, Креславка, полб. Вітебська — 24.I 1965, Сен-Женев'єв-де-Буа, Франція] — рос. філософ-ідеаліст, представник інтуїтизму і персоналізму. Професор Петерб. ун-ту. З 1922 — в еміграції. Спираючись на релігію, прагнув створити універсальну теорію про світ як «єдине ціле», в основі якого лежить містично витлумачена особистість, що творить усе існуюче. Пізнання, за Л., здійснюється за допомогою інтелектуальної, чуттєвої або містичної інтуїції. Л. — автор праць з філософії, психології, логіки, етики. В ряді публікацій фальсифікував розвиток філософії в СРСР.

Лит.: Головаха. **ЛОСЬ** Федір Євдокимович [6 (19). VI 1908, с. Північчина, тепер Городнянського р-ну Черніг. обл. — 21.VII 1980, Київ] — укр. радянський історик, доктор істор. наук (з 1953), професор (з 1954), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Черніг. ін-т соціального виховання. З 1935 — в Ін-ті історії АН УРСР (1948—58 — заст. директора по наук. частині). Одночасно працював у вузах Києва. Автор праць з історії України періоду капіталізму. Редактор і спів-

К. Лоррен. Морська гавань під час заходу сонця. Лувр. Париж.

Доплатові молоски. Схематичний поздовжній розріз доплатового молоска роду Dentilium:

1 — отвір на верхній раковині; 2 — статева залоза; 3 — печінка; 4 — нирка; 5 — перикардій з серцем; 6 — церебральний ганглії; 7 — раковина; 8 — мантия; 9 — вусики; 10 — ротний отвір; 11 — нога; 12 — педальний ганглії; 13 — статостець; 14 — редулярний жішок; 15 — мантийна помпичина; 16 — шлунок.

Лососеві: 1 — чорноморський лосось; 2 — дунайський лосось.

Лос-Анджелес. Вид частини міста.

автор підручників з історії УРСР для серед. школи і вузів УРСР. **ЛОСЬ** (Alces) — рід ссавців родини оленячих ряду парнокопитних. 1 вид — Л. звичайний (A. alces) пошир. в Євразії, Пн. Америці. Довж. тіла до 3 м, вис. в холці до 2,3 м, маса самців до 570 кг; самки менші. Кінцівки довгі, тулуб короткий, голова велика, видовжена, верхня губа нависає над нижньою, на горлі є довгий шкірний виріст («сережка»), у самців великі (розмах до 1,5 м, маса до 20 кг), звичайно лопатоподібні роги. Забарвлення волоссяного покриву темно-буре. Мешканець лісів, живе переважно у вологих, заболочених місцях. Живиться влітку трав'янистими рослинами, взимку — корою дерев та кущів. Л. живуть поодинокі або групами по 3—5 особин. Гін у вересні — жовтні. Самка після 225—240-денної вагітності народжує 1—2 лосенят. Статевозрілі самці стають у 3-річному віці. Триналість життя бл. 20 років. Перебуває під охороною.

ЛОТ — біблійний персонаж, не-біж міфічного патріарха Авраама. За легендою, жив у палестинському місті Содомі, мешканці якого, як і сусідньої Гоморри (див. *Содом і Гоморра*), своєю розбещеністю прогнівали бога *Ягве*, за що він знищив їх вогнем і земле-трусом, подарувавши життя лише праведній родині Л. Однак їй було наказано залишити місто і не оглядатися на палаючий Содом. Проте жінка Л. зупинилась і оглянулася, за що нібито була перетворена богом на стовп солі. Звідси виник вираз — «остовпіла, як жінка Лотова».

ЛОТ (голл. lood) — прилад для вимірювання глибин моря, озера, річки з борту судна. Розрізняють ручний Л. (для вимірювання глиб. до 50 м), механічний Л. (до 200 м) та гідроакустичний (ехолот). Ручний Л. являє собою гірню, прив'язану до тросу, поділеного на метри або футу. Мех. Л. складається з глибиномірної трубки з відкритим нижнім кінцем, який занурюють у воду; за допомогою її вимірюють гідростатичний тиск. Принцип дії ехолота базується на вимірюванні часу проходження звукових сигналів від приладу до дна й назад.

ЛОТАРЕВ Володимир Олексійович [н. 2 (15).XI 1914, Александровськ-Грушевський, тепер м. Шахти Ростов. обл.] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1976), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1946. Закінчив (1939) Харків. авіац. ін-т, працював на з-дах конструктором і ведучим конструктором.

Осн. галузь діяльності — розробка і створення газотурбінних двигунів. Нагороджений 2 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Державна премія СРСР, 1948, 1976.

ЛОТАРІНГІЯ — історична область на Пн. Сх. Франції. Гол. міста — Нансі та Мец. На тер. сучас. Л. в ході розпаду *Франкської держави* виникло королівство Л. (назва походить від імені першого короля Лотаря II). З 925 Л. — гер-

цогство у складі Нім. королівства (959 поділено на 2 герцогства — Нижню Л. та Верх. Л.). Герцогство Нижня Л. згодом увійшло до складу Бельгії та Нідерландів. Герцогство Верх. Л. відповідало в основному істор. області Л. (з 12 ст. називалося також герцогством Л.). З 13 ст. воно в різний час підлягало *«Священній Римській імперії»*, Франції, польс. короні. За *Франкфуртським миром 1871* Сх. Л. було приєднано до Німеччини, за *Версальським мирним договором 1919* повернуто Франції. В роки 2-ї світової війни Л. 1940—45 була анексована фашист. Німеччиною, 1945 — повернута Франції.

ЛОТЕРЕЯ (італ. lotteria) — розиграш речей або грошових сум по білетах. Один з видів Л. — Л.-алегрі (інша назва — Л.-спринт), в якій розігрування проводиться безпосередньо після купівлі білета. В СРСР — одна з форм залучення вільних коштів населення на добровільних засадах для загальнонапр. потреб. Проводиться за рішенням Ради Міністрів СРСР або Ради Міністрів союзної республіки.

ЛОТИКОВЕ (до 1912 — Іванівський Рудник, до 1919 — селище Густав) — селище міського типу Слов'янoserbsького р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Слов'янoserbsьк. 4,4 тис. ж. (1980). У Л. — будинок побуту, середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 6-ка. Селище назване на честь більшовика В. П. Лотикова. Засн. на поч. 20 ст.

ЛОТІК — безпальпний *водовід* незамкнутого поперечного перерізу. Найпоширеніші Л. гідротехнічні. Їх споруджують для цілей гідроенергетики (див. *Деривація*), водопостачання, осушування (див. *Дренаж*) і зрошування земель, як лісопосадки (див. *Лісопротускні споруди*) або рибиходи (див. *Рибопротускні споруди*). Є також Л. гідравлічні, або лабораторні, застосовувані для досліджень або навч. цілей. Гідротех. Л. виготовляють з деревини, залізобетону, бетону, каменю, сталі, гідравлічні — з пластмас або скла. Їхній поперечний переріз — прямокутний, трапецієподібний, трикутний або криволінійної форми. Розміщують Л. на поверхні землі або на *естакадах*. Див. також *Акеддук*.

ЛОТОС (Nelumbo) — рід рослин родини лотосових (об'єднуваної іноді з род. лататтевих). Багаторічні водяні трави з розгалуженим кореневищем. Листки трьох типів: лусковидні — підводні; округлі плескаті — плаваючі та великі, щитовидні, дещо вигнуті, на прямих черешках, зверху вкриті восковим нальотом — надводні. Квітки одиночні, піднімаються на довгих квітконосах вище листків. Плід — конусовидний з численними горішками. 2 види: Л. горіхоносний, або індійський (N. piceferum), пошир. в Ірані, Індії, Китаї, країнах Індокитаю, Філіппінських о-вах, на Пд. Японії, на о. Шрі-Ланка, пн.-сх. частині Австралії, в СРСР — у дельті Волги, в Закавказзі і на Далекому Сході, та Л. жовтий (N. lutea) — в приатлантичній част. Пн. і Центр. Америки і на Гавайсь-

ких о-вах. Л. горіхоносний культивують заради їстівних коренів і насіння та на корм с.-г. тваринам і птиці. Його черешки і проростки містять отруйний алкалоїд нелумбін. Єгипетський Л. і блакитний Л. належать до роду *латаття*. Л. с. 228.

ЛОТОЦЬКИЙ Антін Львович (1881—28.V 1949, Львів) — укр. письменник. Автор творів для дітей і юнацтва, написаних на сюжети нар. казок та істор. легенд. Перша зб. оповідань — «Цвіти з поля» (1907). Твори Л. відзначаються цікавими сюжетами, знанням дитячої психології, проте деякі з них позначені дидактизмом, рисами націоналістичної романтики, релігійним моралізаторством. Тв.: Котигорошок. Львів, 1946.

ЛОТЦЕ (Lotze) Рудольф Герман (21.V 1817, Баутцен — 1.VII 1881, Берлін) — нім. природодослідник, філософ, психолог. Досліджуючи питання медицини, фізіології («Медицина психологія», 1852, та ін.), схилявся до *механістичного матеріалізму*, критикував *віталізм*. У філос. працях («Мікрокосм», 1836—64; «Система філософії», 1874—79, та ін.) розвивав ідею об'єктивного ідеалізму Г. В. Лейбніца, І. Канта. Л. дуалістично відокремлював діяльність людського тіла від проявів духовного життя, допускав безсмертя душі, створення світу богом. В теорії пізнання відстоював незалежність свідомості від буття, вважаючи, що свідомість не може вийти за межі суб'єкта. Л. ввів у філософію і психологію поняття «значимість» і «цінність». Критичні думки щодо вчення Л. висловив О. О. *Потебня*.

В. А. *Роменець*. **ЛОУЕЛЛ** (Lowell) Роберт (1.III 1917, Бостон — 1978) — амер. поет. Вірші Л. ліричні, наповнені гуманістичними ідеями. Збірка «Країна неправдоподібності» (1944), «Замок лорда Віері» (1946), «Вірші 1938—1949» (1950), «Млини Каваного» (1951), «Наслідкування» (1961), автобіографічна книга «Етюди про життя» (1959). Автор зб. віршів соціально-критичного спрямування «Полеглим за Союз» (1964). Виступав проти війни США у В'єтнамі. Т. Н. *Денисова*.

ЛОУРЕНС (Лоренс; Lawrence) Ернест Орландо (8.VIII 1901, Кантон, Пд. Дакота — 27.VIII 1958, Пало-Альто, Каліфорнія) — амер. фізик. Закінчив Йельський ун-т (1925). З 1928 працював у Каліфорнійському ун-ті (з 1930 — професор), з 1936 — директор Радіаційної лабораторії цього ун-ту. Праці в галузі прискорювальної техніки, ядерної фізики і її застосувань, зокрема в біології та медицині. В 1930 висунув ідею, а потім збудував (спільно з амер. вченим Н. Едлессеном) першу модель *циклотрона*. В 1933 одержав *дейтрони* і дослідив реакції, які відбуваються під їхньою дією. Брав участь у створенні атомної бомби. Нобелівська премія, 1939.

ЛОУРЕНСІЙ (Lawrencium; за ім'ям Е. О. *Лоуренса*), Lr — штучно одержаний радіоактивний хіміч. елемент, ат. н. 103; належить до *актиноїдів*. Стабільних ізотопів не має. Вперше Л. (ізотоп ²⁵⁶Lr) синтезовано 1965 в СРСР (Дубна)

Лорі: 1 — тонкий лорі; 2 — товстий лорі; 3 — пото звичайний.

Лорі. Прикрашений лорикет.

Лось звичайний (на передньому плані — самець).

ЛОУСОН

А. П. Лосенко. Володимир перед Рогнідою. 1770. Державний Російський музей в Ленінграді.

опромінюванням америцієм (^{244}Am) прискореними іонами кисню (^{40}O). Найбільш довгоживучий — ізоотоп ^{260}Lg з періодом напіврозпаду бл. 3 хв. одержали амер. вчені 1971 в Берклі.

ЛОУСОН (Лосон; Lawson) Генрі Арчібалд [17.VI 1867, Гренфеллські золоті копалини, колонія (тепер штат) Новий Південний Уельс — 2.IX 1922, Сідней] — австрал. письменник, один із зачинателів реалізму в австрал. літ-рі. Друкуватися почав 1887 (вірш «Пісня республіки»). Автор публіцистичних есе, статей, сатиричних віршів, ліричних пісень. Революц. вірші «Червоний прапор», «Гімн соціалістів», «Обличчя серед міських вулиць». «Піднімайся, люде робітничий!» стали нар. піснями, бойовими гімнами робітників. У новелах (їх бл. 300) створив позитивний образ австрал. трудівника. Збірник новел «Поки закипає казанок» (1896), «На дорогах», «За огорожами» (обидві — 1900), «Джо Вілсон та його товариші» (1901), «Діти чагарів» (1902).

Тв.: Укр. перекл. — Тут місце не для життя та інші новели. К., 1970; Рос. перекл. — Австралійське розказання. М., 1956; Избранные стихи. М., 1959; Рассказы. М., 1976.

Лит.: Петрикінська А. С. Класик австралійської новели Генрі Лоусон. «Радянське літературознавство», 1967, № 6; Петрикінська А. С. Генрі Лоусон і народження австралійського розказання. М., 1972. Р. П. Зоричак.

ЛОУСОН (Лосон; Lawson) Джон Гоуард (25.IX 1895, Нью-Йорк — 1976, там же) — амер. драматург, мистецтвознавець. П'єси «Гучномовець», «Інтернаціонал» (обидві — 1927), «Маршова пісня» (1937) — одні з перших амер. соціальних драм. У книгах «Теорія і практика створення п'єси» (1936), «Кінофільми в боротьбі ідей» (1953) та ін. показав роль Голлівуда в пропаганді реакц. ідей амер. буржуазії. Автор сценаріїв фільмів «Серце Іспанії» (1937), «Блокада» (1938), «Контратака» (1945). Активний борець за мир, дружбу з Рад. Союзом, зазнавав гоніння з боку амер. реакціонерів.

Тв.: Рос. перекл. — Фільм — творчий процес іди язык и структура фільма. М., 1965.

ЛОФОТЕНСЬКІ ОСТРОВИ. Т. Н. Денисова. архіпелаг у Норвезькому м., поблизу пн.-зх. берегів Скандинавського п-ова. Належать Норвегії. Складаються з 4 великих і значної кількості малих островів. Пл. 1,2 тис. км². Береги скелясті, розчленовані фіордами. Поверхня горста, заввишки до 1161 м. Гірсько-тундрова рослинність, зарості вересу. Рибальство (оселедці, тріска), вітчарство.

ЛОХ — рід рослин родини маслинкових. Те саме, що й **маслина**. **ЛОХВИЦЯ**. Суха Лохвиця — річка в УРСР, у межах Полтав. обл. притока Сули (бас. Дніпра). Довж. 63 км, площа бас. 491 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для водопостачання і зрошування. На Л. — 5 шлюзів-регуляторів; місто Лохвиця, поблизу якого знайдено могильник Черняхівської культури (2—5 ст. н. е.), городища часів Київської Русі та ін. археологічні пам'ятки.

ЛОХВИЦЯ — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Лохвиця (бас. Дніпра), за 12 км від залізнич. ст. Сула. Вузол автомоб. шляхів. Вперше згадується в істор. джерелах 1320. В 1654 Л. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1904 в Л. була створена підпільна організація РСДРП. Рад. владу встановлено 9 (22).I 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (12.IX 1941—13.IX 1943) в місті діяли підпільний райком партії, об'єднаний Лохвицько-Сенчанський підпільний парт. центр (створений в листопаді 1942), в районі — партизанський загін. У місті — швейна і харчосмакова ф-ки, цегельня, пром. комбінат і комбінат побутового обслуговування. Мед. і тех. (швейної промисловості) уч-ща, 5 заг.-осв., музична і спорт. школи, 2 лікарні. Будинки культури, кінотеатр, 6-ка, краєзнавчий музей. Пам'ятники В. І. Леніну, Г. Сковороді (скульптор І. Кавалерідзе), А. Ю. Тесленкові (скульптор І. Коломієць). В Л. народилися заслужений діяч науки УРСР А. Г. Васютинський, академік АН УРСР В. М. Гордон, рад. композитор З. О. Дунаєвський та І. О. Дунаєвський, вчений-біолог Я. К. Кайданов, укр. рад. скульптор Г. Л. Пивоваров.

ЛОХВИЦЬКИЙ Кіндрат Андрійович [9 (20).III 1774 (за ін. даними — 1775) — п. в кін. 30-х рр. 19 ст.] — укр. археолог. З 1823 жив у Києві, де провадив археол. дослідження. В 1824 Л. відкрив фундамент Десятинної церкви, 1832 розкопав руїни Золотих воріт, 1833 під час розкопок фортечного валу на тер. Києва виявив сліди церкви святої Ірини, збудованої за князювання Ярослава Мудрого. Л. зібрав цінну колекцію монет і медальєр.

ЛОХВИЦЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 62,4 тис. чол. (1980). У районі — 88 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 18 сільським Радам нар. депутатів. Центр — м. Лохвиця.

Поверхня району рівнина. Корисні копалини: газ, нафта, торф, глина, пісок. Річки — Сула з прит. Лохвиця. Ґрунти в осн. чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, липа, вільха, осика, клен) займають 11,5 тис. га. Найбільші підприємства району: Лохвицький цукровий і спиртовий комбінати, сухого знежиреного молока і масла, кормових дріжджів, комбікормовий і хлібний з-ди (усі — в м. Червонозаводському), торфопідприємство (с. Гирівці Ісківці). Комбінат побутового обслуговування (Лохвиця). Землеробство має зерново-буряківний, тваринництво — мол.-м'ясний напрямки. Площа с.-г. угідь 1979 становила 95,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 80,7 тис. га. Год. культури: озима пшениця, жито, кукурудза, гречка, соняшник, цукр. буряки, овочеві і картопля. Садівництво. У тваринництві розвинуті скотарство, свинарство, півчарство, птицеводство, бджільництво. В Лр. — 15 колгоспів, 3 радгоспи, міжрайонне об'єднання по виробн. яловичини, міжколг. птахоб'єднання, райлісгосптехніка за виробничим відділенням. Залізничні станції: Сула, Лохвиця, Юсківці, Сенча. Автомоб. шляхів — 450 км, у т. ч. з твердим покриттям — 278 км. У районі — 35 заг.-осв., 3 муз. і спортшколи, мед. і тех. (швейної пром-сті) уч-ща (Лохвиця), технікум харч. пром-сті (Червонозаводське); 57 лік. закладів, у т. ч. 10 лікарень, 20 будинків культури, 33 клуби, кінотеатр, 52 кіноустановки, 52 6-ки; музеї: краєзнавчий (Лохвиця), літ.-меморіальний А. Ю. Тесленка в с. Харківцях, де він народився. В цьому ж селі народився укр. рад. письменник О. Ф. Коломієць, у с. Яхніках — укр. рад. письменник В. М. Ярошенко, в с. Токарях — укр. фольклорист і етнограф В. П. Милорадович, у с. Луценках — укр. рад. поет і критик Я. Г. Саєнко, у с. Христинівці — укр. рад. поетеса Х. Д. Литвиненко. В Л. р. видається газ. «Зоря» (з 1919).

П. М. Стрипчик.

ЛОХВИЦЬКИЙ СПИРТОВОБІНАТ — підприємство спиртової пром-сті. Розташований в м. Червонозаводському Лохвицького р-ну Полтав. обл. Буд-во спиртового з-ду почато 1932. З-д введено в дію 1934, 1937 його перетворено на комбінат. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 комбінат зазнав великих руйнувань. Відбудова почалася 1944, закінчилася 1946. За післявоєнні роки на Л. с. збудовано ряд нових цехів. Продукція підприємства: спирт-ректифікат найвищої очистки, дріжджі хлібопекарські, зріджений двоокис вуглецю, ацидин (єдине в СРСР виробн.), глютамінова к-та, упарена барда. Більшість виробн. процесів механізовано.

Ю. П. Подулах.
ЛОХВИЦЬКИЙ ЦУКРОВИЙ КОМБІНАТ Розташований в м. Червонозаводському Лохвицького р-ну Полтав. обл. Буд-во цукр. з-ду почато 1928: першу продукцію одержано 1929 (проектна потужність з-ду 20 тис. ц переробки цукр. буряків за добу). В 1930 в результаті приєднання до цукр. з-ду радгоспу утворено Л. ц. к. В 1937 потужність з-ду досягла 36 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д зазнав великих руйнувань. За післявоєнні роки підприємство реконструйовано, механізовано і автоматизовано виробничі процеси. У 1979 потужність комбінату становила 93,3 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Про-

Лотос горіхоносний.

Лощман

дукція підприємства: цукор-пісок, сушений жом, свіжий жом, кормова патока. Л. ц. к. нагороджено орденом Леніна (1966).

В. В. Борщук.

ЛОХИНА, буюх, голубика (*Vaccinium uliginosum*) — рослина роду брусничних. Кущик від 30 до 100 см заввишки. Листки цілокраї, шкірясті, на зиму опадають. Квіткі білі або рожеві. Ягоди темновинні з сизуватим нальотом, їстівні. Поширена в Пн. півкулі. Ростає в тундрі в мокрих соснових і дубово-соснових лісах, в горах — в субальпійській і альпійській зонах; в УРСР зустрічається в пн. частині правобережного Полісся, в Карпатах. Ягоди містять цукри (5,18%), кислоти (понад 1%), вітаміни С, каротин; їх споживають у свіжому і сушеному вигляді, а також використовують для виготовлення варення, вина тощо. На Крайній Пн. ягоди Л.—протицотний засіб.

ЛОЦІЯ (від гол. *loodsen* — вести корабель) — 1) Розділ науки про судновождення, який стосується умов плавання водними шляхами та навігаційних особливостей цих шляхів, а також принципів використання карт і навігаційних посібників. 2) Докладний опис водних шляхів, берегів, умов і правил плавання, встановленого навігаційного устаткування, гідрометеорологічних умов тощо. Л. наз. і книгу з таким описом. Див. також *Аеролоція*.

ЛОЦМАН (голл. *loodsman*) — службова особа, добре знайома з умовами плавання в певному районі моря, річки, каналу або порту. Допомагає капітанові проводити судна в небезпечних або труднопрохідних місцях цього району.

ЛОЦМАН (*Naucrates ductor*) — риба роду ставридових. Довж. тіла до 60 см. Характерна ознака — смугасте забарвлення (3–7 поперечних темних смуг). Морська пелагічна риба. Живиться дрібною рибою і ракоподібними. Л. поширений у тропіч. і субтропич. водах, зрідка заходить в Чорне і Балт. моря; часто супроводить на далекі віддалі (звідки й назва) пароплави і великих риб, гол. чин. акула, які цю рибу не чіпають. Перест у відкритому морі. Пром. значення не має.

ЛОШКАРЬОВ Михайло Олександрович [н. 11(24).І 1913, Оренбург] — український рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КІРС з 1943. В 1936 закінчив Урал. індустріальний ін-т. З 1948 — зав. кафедрою Дніпроп. хім.-технологічного ін-ту (1951–72 — ректор). Осн. наук. праці стосуються електрохімії, зокрема кінетики електрохім. процесів. Розробив теорію впливу поверхнево-активних речовин на кінетику електродних процесів, досліджував катодні виділення металів. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. **ЛОШМІДТА ЧИСЛО**, N_L — кількість молекул у 1 м³ ідеального газу при нормальних умовах, дорівнює $2,687 \cdot 10^{25}$ м⁻³. Л. ч. визначається за формулою: $N_L = N_A/V_m$, де N_A — Авогадро число, V_m — об'єм 1 моля газу.

Названо за ім'ям австр. фізика Й. Лошмідта (1821–95).

ЛОШОНЦІ (*Łosoncz*) Пал (н. 18.IX 1919, с. Болго, обл. Шомодь) — держ. і політ. діяч УНР. Герой Соціалістичної Праці УНР (з 1954). Член Угор. соціалістичної партії (УСРП) з 1945. В 1960–67 — міністр с. г. УНР. З 1967 — голова Президії УНР. В 1954–56 — кандидат у члени ЦК Угор. партії трудящих (у листопаді 1956 реорганізована на УСРП). З 1957 — член ЦК УСРП. Л.—член Політбюро ЦК УСРП. З 1968 — член Президії Вітчизняного народного фронту (ВНФ). Нагороджений орденом Жовтневої Революції. Держ. премія ім. Кошута, 1956.

ЛОЯН — місто на Сх. Китаю, в провінції Хенань. Розташований на р. Локе (бас. Хуанхе). Вузол автошляхів, залізнична станція. 580 тис. ж. (1970). Засн. 1108 до н. е. (перша назва — Лої). В 770–516 до н. е. під назвою Ванчен був столицею дин. Чжоу, 25–220 н. е. — столицею дин. Пізня Хань, 265–316 — дин. Зх. Цайнь, 386–534 під назвою Л.—дин. Пн. Вей, у 10 ст. — дин. Пізня Тан. У наступні часи Л.—повітове місто. В Л.—з-ди: тракторний (збудований з допомогою СРСР), шарикопідшипниковий, гірничого устаткування, цем. Підприємства текст., деревообр., шклярної, харч. промисловості. ТЕС. У районі Л.—добування кам. вугілля, заліз. руди. **ЛТЕК** — див. *Лікарсько-трудова експертна комісія*.

ЛУАЛАБА — назва верхньої течії р. Конго (Заїру) від витоків до водоспадів Стенлі.

ЛУАНГПХАБАНГ, Луангпирабанг — місто в центр. частині Лаосу. Розташований на р. Меконг, при впадінні в неї р. Кхан. Річкова пристань, аеропорт, автомоб. шляхом сполучений з м. В'єт'яном та портом В'єнь у В'єтнамі. 44,2 тис. ж. (1973). Центр кустарних і лісових промислів, а також торгівлі рисом і лісоматеріалами. В Л.—Королівська б-ка з давніми рукописами. Архіт. пам'ятки 16–19 ст. Місто засн. у 14 ст. У 1333–1563 — столиця лаоської д-ви Лансанг, 1707–1893 — князівства Луангпирабанг, 1893–1946 — королівства Луангпирабанг, яке було під франц. протекторатом.

ЛУАНДА — столиця Анголи, гол. політ., екон. і культурний центр країни. Розташована на узбережжі Атлантичного ок. Вузол з-ць і автошляхів, мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 600 тис. ж. (1977). Підприємства нафтопереробної, металообр., хім., цем., деревообр., текст., швейної, взут. і харчосмакової пром-сті. Ун-т. Н.-д. і наук. т-ва. Нац. і муніципальна б-ки. Музеї: Анголи (природничоїстор.) і Дунду (історико-етногр.). Поблизу Л.—добування нафти. ГЕС. Засн. 1575.

ЛУАРА — ріка у Франції. Довж. 1012 км, площа бас. 115 тис. км². Бере початок у Севеннах, нижче виходить на Луарську низовину. Впадає в Біскайську зат. Атлантичного ок., утворюючи *естуарій*. Пересічна витрата води у пониззі 843 м³/с. Судноплавна до м. Роан (частково по обвідних каналах);

до м. Нанта доступна для мор. суден. Сполучена каналами з річками Сеною, Соною, Рейном.

ЛУБ, флоема — складна тканина вищих рослин, що виконує функції проведення органічних речовин, механічну, запасаючу, а почасти й виділення. Розрізняють м'який Л., до складу якого входять переважно елементи його провідної системи (*ситовидні трубки* і *клітини-супутники*), що забезпечують переміщення органічних сполук, а також запасаюча *паренхіма*, *луб'яні промені*, *камбіформ.* *молочники*, *смоляні канали* та ін., що виконують функцію *асиміляції*, транспорту і нагромадження специфічних речовин (крохмалю, олій, смол, *танінів*, *каучуку* тощо); твердий Л.—*луб'яні волокна* і *луб'яні склерейди*, що виконують мех. (опорну) функцію. У деревині рослин Л. утворює внутр. частину кори стебла і кореня, у трав'янистих — входить до складу провідних *судинно-волокнистих пучків*. За походженням розрізняють Л. первинний (утворюється в результаті діяльності *прокамбію*, характерний для хвощів, папоротеподібних, однодольних покритонасінних) та вторинний (утворюється внаслідок діяльності *камбію*, характерний для *голонасінних* та *дводольних покритонасінних*). Зрідка термін «луб» неправильно вживається на позначення лише волокнистих або провідних елементів кори стебла.

О. В. Вайон.
ЛУБА — народ, який живе в Заїр, переважно в провінції Катанга і суміжних районах провінції Сх. Касаї. Чисельність — 5 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — луба, належить до нігеро-кордофанської сім'ї мов. Релігія — християнство, але зберігаються й давні вірування (культ предків, *анімізм* та ін.). За середньовіччя Л. створили свою д-ву. Осн. заняття — землеробство. Розвинуте ужиткове мистецтво, особливо худож. різьблення на дереві. Значна кількість Л. працює на підприємствах Катанги.

ЛУБЕНЕЦЬ Григорій Кузьмич [30.X (12.XI) 1913, с. Новий Стародуб, тепер Петрівського р-ну Кіровоград. обл.] — держ. діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1958), кандидат тех. наук. Член КІРС з 1947. Н. в сел. сім'ї. Після закінчення 1940 Дніпроп. інженернобуд. ін-ту працював на інженерних та керівних посадах, зокрема 1956–57 — заст. міністра буд-ва підприємств металург. і хім. пром-сті УРСР. У 1963–67 — міністр буд-ва УРСР. З 1967 — міністр буд-ва підприємств важкої індустр.

Г. А. Лоусон.

Лохина. Гілка з квітками і гілка з плодами.

Луанда. Панорама частини міста.

ЛУБЕНЕЦЬ

рії УРСР. З 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Автор праць з організації виробництва і управління будівництвом.

ЛУБЕНЕЦЬ Тимофій Григорович (21.II 1855, м. Кролевець, тепер Сум. обл. — 14.IV 1936) — укр. педагог і діяч нар. освіти. В 1883—89 — викладач 1-ї київ. гімназії, з 1889 — інспектор нар. училищ при управлінні Київ. учбового округу, потім — директор нар. уч-щ Київ. губ. Послідовник К. Д. Ушинського. Виступав за проведення заг. обов'язкового поч. навчання, а також за навчання рідною мовою, за зв'язок школи з життям. Велику увагу приділяв проблемі нар. вчителів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції продовжував наук.-пед. діяльність. Тв.: Зернятко, кн. 1—2. СПб., 1910—12; Краткая русская грамматика. К., 1911; О наглядном преподавании. К., 1911; Педагогические беседы. СПб., 1913; Русский букварь. К., 1917; Як батьки повинні поводитися з дітьми. Х., 1931.

ЛУБЕНСЬКИЙ (Лубенченко) Стефан (рр. н. і см. невід.) — укр. художник початку 18 ст. Автор ікон для іконостасів в Успенському соборі Києво-Михайлівського монастиря.

ЛУБЕНСЬКИЙ ВЕРСТАТОБУДІВНИЙ ЗАВОД «КОМУНАР». Розташований у м. Лубнах Полтав. обл. Підприємство засноване 1915. Під час громадян. війни та іноз. інтервенції було зруйноване. Відбудова почалась 1923. З 1926 тут виробляли токарні верстати. Того ж року його назвали 1-м Державним маш.-буд. заводом «Комунар». З 1929 має сучасну назву. За роки п'ятирічок підприємство значно розширено, зросло його виробничі потужності. Осн. продукція підприємства: верстати високої точності — круглошліфувальні, спец. круглошліфувальні для шліфування колінчастих валів двигунів, спец. для випробовування шліфувальних кругів на розрив та інші верстати.

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на *Лівобережній Україні* в 2-й пол. 17—18 ст. Створено Л. п. 1658. Полковним центром було м. Лубни. До складу Л. п. спочатку входило 13 сотень, у 2-й пол. 18 ст. — 23. За ревізією 1764 кількість населення Л. п. становила 146 931 чол. На той же час в Л. п. налічувалося 21 містечко, 1609 сіл і хуторів. Козаки Л. п. брали участь у *Пушкарі і Барабаша повстанні 1657—58*, антифеод. повстаннях 1687, 1689 і 1690—91, у *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39, *Семілітській війні 1756—63*. В 1781, після ліквідації полкового устрою на Лівобережній Україні, територія Л. п. ввійшла до Київського і Чернігівського намісництв.

Лит.: Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Показчик населених пунктів. К., 1959.

ЛУБЕНСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зах. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис.

км². Нас. 49,9 тис. чол. (1980). У районі — 84 населені пункти, підпорядковані 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Лубни. Л. р. розташований на *Придніпровській низовині*. Корисні копалини: торф, кам. сіль, діабаз, гіпс, пісковики, вапняки, глини тощо. Річки — Сула з прит. Удай і Сніпори (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, берест, дуб, ясен) займають 13,7 тис. га. Осн.

пром. і культур. центр району — місто обласного підпорядкування Лубни. Найбільші підприємства у районі: цукр. (с. Оріхівка), залізобетонних виробів і конструкцій (с. Засуддя), насіннєвий та комбікормовий (с. Солонича) з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Лубни). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні пшениці, кукурудзи, цукр. буряків, картоплі, соняшнику, конопель, овочів. Тваринництво мол.-м'ясного напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 102,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 83,8 тис. га. Садінництво. Скотарство, свинарство, вівчарство. В Л. р. — 20 колгоспів, 2 радгоспи, дослідна станція Всесоюзного ін-ту лікар. рослин (с. Березоточа), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Лубни, Вили, Солоничка і Тарнавищина. Авто-моб. шляхів — 364 км, у т. ч. з твердим покриттям — 253 км. У районі — 58 заг.-осв. шкіл; 60 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; санаторій, 64 клубні заклади, 64 кіноустановки, 58 6-к. історико-краєзнавчий музей (с. Вовчик). Архит. пам'ятки: в с. Мгар — комплекс споруд *Мгарського монастиря* (Преображенський собор у стилі бароко, 1684—92, арх. Й. Бамтіст, разом з М. Томашівським; дзвіниця у стилі класицизму, 1837; келії, 18 ст.). У с. Губському Л. р. народився укр. рад. поет П. І. Артеменко, у с. Вовчику — укр. рад. актор П. Т. Сергієнко. У районі видається газета «Ленінська зоря» (з 1917).

Лит.: А. М. Соболев, *ЛУБНИ* — місто обласного підпорядкування Полтав. обл. УРСР, райцентр. Пристань на р. Сулі (прит. Дніпра). Залізнична станція, 55 тис. ж. (1980). Засн. 988 кн. Володимиром Свято-славичем як сторожова фортеця. З 2-ї пол. 16 ст. Л. належали укр. магнатам Вишневецьким. У кінці 16 ст. місту було надано *магдебурзьке право*. В 1637—

38 Л. — один із центрів козац.-сел. повстань. У 1658—1781 — центр *Лубенського полку*. Жителі Л. брали участь у антифеод. повстаннях 1637—38 і 1688, у боротьбі проти швед. інтервенції 1708—09. В 1903 студенти Київ. ун-ту заснували в Л. групу РСДРП. У 1905 в місті відбулися страйки й мітинги робітників, у повіті — сел. виступи. В кін. 1917 у Л. оформилась більшовицька орг-ція. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (13. IX 1941 — 18. IX 1943) у Л. діяв підпільний райком партії. У місті — понад 30 пром. підприємств, найбільші з них — *Лубенський верстатобудівний завод «Комунар»*, маш.-буд. з-д «Комсомолец», лічильних машин, рем.-мех., хім.-фарм., «Лісмаш», керамічний, буд. матеріалів з-д. Підприємства харч. (м'ясокомбінат, хлібний, вино-робний та мол. з-д, харчосмакова ф-ка) і легкої (швейна й ковдроповстання ф-ки) пром-сті. Комбінат побут. обслуговування. Технікуми — лісовий та с.-г. бухгалтерського обліку, мед. і 2 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв., музична, спорт. і художня школи; лікарня, поліклініка, санаторій. Будинки культури, кінотеатр, 4 6-к. краєзнавчий музей, галерея образотворчого мистецтва. В Л. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, В. І. Чапаєву, героям-піонерам Борі Гайдаю, Вані Сацькому, Толі Буценку (1939), скульптор Є. Горбань, арх. С. Кісессо). З Л. пов'язана діяльність декабристів С. І. *Муровио-за-Апостола* та М. П. *Бестужева-Рюміна*. Поблизу Л. (за 2 км від міста) — ансамбль *Мгарського монастиря* (17—19 ст.). В 1843, 1845 й 1846 Л. відвідав Т. Г. Шевченко. В Л. народився парт. і держ. діяч УРСР О. Г. *Шліхтен*.

Лит.: Білий П. Х. Лубни. Х., 1971. **ЛУБОДИ** — екологічна група жуки род. *карідових*. Доаж. тіла 1—12 мм. Надкрила у багатьох видів відкриті дрібними лусочками, що утворюють мармуровий візерунок. Жуки випризають під корою ослаблених дерев та кущів (іноді в стеблах трав'янистих рослин) характерні (маточні) ходи, куди відкладають яйця; личинки живляться перев. *лубом* (звідси й назва). Бл. 500 видів, пошир. в усіх частинах світу, крім Антарктики, з них в СРСР — понад 80 видів, у т. ч. на Україні — бл. 25. Чимало Л. є небезпечними шкідливими лісовими дерев, напр. Л.: великий сосновий (*Blastophagus pinniperda*), малий сосновий (*B. minor*), великий ялиновий (*Dendroctonus micans*), строкатий ясенювий (*Hylesinus fraxini*).

ЛУБОК, лубочні картини — вид *графіки*, картини з підписом (часто віршованим), розраховані на широку нар. верстан. Назва Л. походить від лубу — липової дошки, на якій гравірували зображення для друку гравюром, а також від кошиків з кори липового дерева, в яких носили картини на продаж. Увійшов у побут у Китаї — з 8 ст., Зх. Європі — з 15 ст., в Росії — з 17 ст., на Україні — з кін. 18 ст. Спочатку Л. виконувалися в техніці *літографії* та хромоліто-

Лубни. Пам'ятник героям-піонерам. Скульптор Б. Ю. Горбань, архітектор С. К. Кісессо, 1959.

Лубок на тему української пісні «За всієї нещастини». Літографія, 1862.

Лубоїди. Малий сосновий лубоїд: 1 — жуки; 2 — маточний хід з личинками; 3 — ушкоджений пагір сосни.

графії. Її прикрашали житло. За сюжетами Л. були різноманітні: ілюстрували нар. пісні, казки, легенди, літ. твори, прислів'я тощо (див. *Лубочна література*). Нерідко Л. (в Англії, Франції, Чехії, Росії, на Україні) мали гостро політ. характер. Народні майстри часто випускали сатиричні Л. (безцензурним друком), в яких критикували держ. лад та його представників. У переджовтєві роки в Росії були поширені Л. видавця І. Ситина, на Україні — одес. видавця Ю. Фесенка та Києво-Печерської і Почаївської лавр. В рад. час в традиції Л. працювали Д. Моєр, В. Дені, В. Маяковський. Л. виходили в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 (на Україні — Г. Бондаренка, А. Реліченка, В. Фатальчука, Л. Чернова), в ряді плакатів було використано стилістичні особливості Л., його часом застосовують при ілюструванні дит. книжок.

Лит.: Попов П. Матеріали до словника українських граверів. Додаток 1. К., 1927; Кузьмин Н. Русский лубок. М., 1970.

ЛУБОЧНА ЛІТЕРАТУРА — до революц. десяти років масові видання з ілюстраціями. З'явилися в кін. 18 ст. Спочатку це були віршовані або прозові написи до малюнків, надруковані з *лубка*. Пізніше текст набув самостійного значення, і лубочний аркуш перетворився на книжку. Такі видання містили спрощений виклад казок, істор. оповідань, анекдотів, життів «святих», перекладних лицарських романів та авантюрних повістей. Сюди належали також різні «сонники», «письмощники», «оракули» тощо. На Україні в лубочних виданнях в консервативно-міщанському дусі зображались життя й побут народу («Била жінка мужика, за чуприну взявши», «Побереженьки»). Друкувались «малоросійські песенники» («Молодий чумака», 1884; «Бандурист», 1887, та ін.). Передові діячі культури різко критичували Л. л. за низький худож. рівень і псевдонародність.

В. П. Колосова.
ЛУБУМБАШІ (до 1966 — Елізабетів) — місто на Пд. Заїру, адм. ц. провінції Шаба (Катанга). Розташоване на р. Лубумбаши (бас. р. Луапула). Вузол автошляхів, залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 402 тис. ж. (1974). Другий після Кіншаси пром. і культур. центр країни. Працює найбільший в Заїрі мідеплавильний з-д, підприємства хім., текст., харчосмакової пром-сті, численні майстерні. Відділення Заїрського ун-ту, пед. уч-ще, ін-т гірничої справи. Центри по вивченню пром. розвитку Центр. Африки і вивченню етнографії та афр. мов; філіал Нац. музею. Л. виникло на поч. 20 ст.

ЛУБЧЕНКО Андрій Федорович (27.X 1921, хутір Ломаківський, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл. — 26.XI 1977, Київ) — укр. рад. фізик-теоретик, доктор фізико-матем. наук (з 1964), професор (з 1967). Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення Львів. ун-ту (1951) працював в ін-тах фізики (з 1951), теор. фізики (з 1966) і ядерних досліджень (з 1971) АН УРСР. Осв. праці — з оптичних властивостей твердих тіл, ефекту Мессбауера, дифузії в кристалах. Нагороджений орденом Червоної Зірки та Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями. Ленінська премія, 1966.

І. І. Фішук.
ЛУБ'ЯНИЙ Володимир Якович (н. I.VII 1926, Краснодар) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1972). В 1953 закінчив Мінську консерваторію. В 1953—60 — соліст Білоруського (Мінська), 1960—63 — Азерб. (Баку) театрів опери та балету. З 1963 — у Львів. театрі опери та балету ім. І. Франка. Партії: Кончубей («Мазепа» Чайковського), Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Захар Беркут («Золотий обруч» Лятошинського), Філіпп («Дон Карлос» Верді).

ЛУБ'ЯНИЙ КУЛЬТУР ВЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — наук.-дослідна установа в системі Міністерства с. г. СРСР. Міститься в Глухові Сумського обл. Засн. 1944 в результаті злиття Всесоюзного н.-д. ін-ту нових луб'яних культур (створеного 1930 в Москві) і Всесоюзного н.-д. ін-ту конопель (створеного 1931 в Глухові). В ін-ті (1980) — 6 відділів, які об'єднують 11 лабораторій, аспірантура, дослідне г-во. Ін-ту підпорядкована Золотоніська дослідна станція по коноплях (Золотоноша Черкас. обл.). Ін-т координує н.-д. роботу по коноплях і кенафу дослідних і навч. закладів СРСР. Здійснюючи свої осн. завдання, ін-т вивів і запровадив у вироб. високопродуктивні сорти однодомних і дводомних конопель, у т. ч. Південні досягаючі однодомні 1, Південні досягаючі однодомні 14, Південні досягаючі однодомні 16; розробив систему насінництва та сортооновлення конопель і кенафу; систему удобрення; заходи боротьби з шкідливими і хворобами луб'яних культур; технологію механізованого збирання і первинної переробки врожаю; стандартизацію сировини. Сконструював днюч тепер коноплезбиральні машини. Видас тематичні збірники наук. праць.

В. І. Пилипчук.
ЛУБ'ЯНІ ВОЛОКНА — рослині волокна, що є елементами *кори рослини* і являють собою дуже вдовжені, загострені на кінцях, зви-

чайно товстостінні мертві клітини. У багатьох рослин Л. в. просякнуті *лігніном*, у деяких рослин складаються переважно з *целюлози*. За походженням розрізняють *первичні* Л. в., що утворюються з *перичиклу*; вони довгі, міцні, гнучкі, мало здерев'янілі (див. *Здерев'яніння у рослин*) та *вторинні* Л. в. — утворюються *камбієм*, короткі й дуже здерев'янілі. Довжина Л. в. у різних рослин неоднакова. Л. в. багатьох рослин (напр., *льону*, *конопель*, *рамі*, *кенафу*, *джуту* та ін.) широко використовуються як сировина для виготовлення тканин, копчиків, плетіння мотузків, канатів тощо.

ЛУБ'ЯНІ КУЛЬТУРИ — трав'янисті рослини, які культивують заради волокна, що міститься у луб'яному шарі кори стебел та листків. До Л. к. відносять *льон*, *коноплі*, *джут*, *кенаф*, *кендір*, *канатник*, *рамі*, *агау*, *прядильний банан* та ін. Волокно Л. к. — основна сировина для текстильної, конопляно-джуткової, канатно-віршовочної та ін. галузей пром-сті. Олія, що міститься в насінні Л. к., придатна в їжу і для тех. цілей. З костриці виготовляють будівельні плити, папір, термоізоляційні матеріали та ін. Див. також *Льонство*, *Коноплярство*.

ЛУВР — один з найбільших музеїв світу, пам'ятка франц. архітектури в Парижі, колишня резиденція франц. королів. Був закладений в кінці 12 — на поч. 13 ст. як замок, але майже не зберігся. На цьому місці 1546—74 арх. П. Леско спорудив палац у стилі франц. Відродження, оздоблений скульптурами Ж. Гудона. З 1564 арх. Ф. Делорм почав будувати палац Тюїльрі, який пізніше увійшов до ансамблю Л. (зруйнований 1871). В 17 ст. над розширенням Л. працювали архітектори Ж. Лемерсьє (з 1624) та Л. Лево (1653—70). Фасад Л. збудований 1667—74 в стилі франц. класицизму за проектом арх. К. Перро. В оздобленні інтер'єрів брав участь художник Ш. Лебрен. В 19 ст. арх. Л. Вісконті та Е. Лефюель добували «Новий Лувр». За декретом революц. Конвенту Л. 8.XI 1793 було оголошено нац. художнім музеєм і відкрито для відвідування. Експозиція Л. має 6 відділів: егип. старовини, сх. старовини, грец. та рим. старовини, скульптури, живопису і малюнка, ужиткового мистецтва. В Л. зберігаються унікальні твори таких великих художників, як Леонардо да Вінчі («Джоконда»), Мікеланджело, Тіціан, Джорджоне, П. П. Рубенс («Вірсія»), Рембрандт та ін.; всесвітньовідомі скульптури: «Ніка Самофракійська», «Венера Мілоська» та ін. Особливо широко представлено

В. Я. Луб'яний.

Лувр.
Зал Ж. А. Гудона.
Загальний вигляд.
Зал фламандського живопису.

франц. мистецтво (картини Л. Ленеа, Н. Пуссена, А. Ватто, Ж. Л. Давіда, Е. Делакруа, Г. Курбе та ін.). Л. адміністративно підпорядкований *Музею імпресіонізму* (відкритий 1947 в Галереї Же де Помп).

Літ.: Калігіна Н. Н. Музеї Парижа. Л.— М., 1969.

ЛУГ, Боберка — річка в УРСР, у межах Львів. обл., ліва притока Дністра. Довж. 57 км, площа бас. 616 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для пром. водопостачання і риборозведення. На Л.— м. Ходорів.

ЛУГА — річка в УРСР, у межах Волин. обл., права притока Бугу. Довж. 93 км, площа бас. 1348 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для тех. водопостачання, зокрема цукр. з-дів. На Л.— м. Володимир-Волинський.

ЛУГАНСЬК — колишня (до 1935 та 1938—70) назва м. *Ворошиловград*.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ — колишня (з 1958 до 1970) назва *Ворошиловградської області* УРСР.

ЛУГАНСЬКА ОБОРОНА 1919 — бойові дії рад. військ проти денікінців у районі Луганська (тепер Ворошиловград). У кін. квітня 1919 на Луганськ почали наступ значні сили денікінців. Оборону міста керував військ.-революц. к-т. У боях взяли участь частини 8-ї армії та сформовані з трудящих міста 1-й Луганський комуністичний і Луганський робітн. полки, а також загони шахтарів-добровольців з ін. районів Донбасу. 27.IV розгорнулася бойова дії поблизу висоти *Гостра Могила*. Після 3-денних запеклих боїв захисники Луганська 30.IV перейшли в контрнаступ, прорвали фронт противника і відкинули його на 30—40 км. У травні тут знову почалися запеклі бої, які тривали до 1.VI 1919, коли рад. війська під тиском переважаючих сил противника були змушені залишити Луганськ (визволений 24.XII 1919).

ЛУГАНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — одна з найстаріших орг-цій більшовицької партії на Україні. Перші марксист. гуртки виникли в Луганську 1900—02. Одним з їх засновників був В. А. *Шелунов*. В листопаді 1902 марксист. гуртки і групи об'єдналися в єдину с.-д. орг-цію, керівним центром якої став Луган. к-т РСДРП. В 1903 Луган. к-т увійшов до «Соціал-демократичного союзу гірників» (з кін. 1903 — Донецький союз РСДРП), який у квітні 1903 визнав «*Іскру*» своїм керівним органом. Проте союз не був послідовно іскрівською орг-цією. В 1903 Луган. к-т видавав нелегальну робітн. газ. «*Летучий листок*». В 1904 більшовики Луганська взяли участь у створенні Гірничого к-ту РСДРП, який об'єднав с.-д. орг-ції Луганська. До весни 1905 Луганська орг-ція була об'єднана з меншовиками, з весни стала більшовицькою. У зміцненні більшовицької орг-ції важливу роль відіграли більшовики К. Є. *Ворошилов*, Т. Л. *Бондарев*, П. І. *Пузанов*, Ф. Р. *Якубовський* та ін. В період революції 1905—07 більшовики Луганська очолили боротьбу трудящих проти самодер-

жавства. Вони створили підпільну друкарню, налагодили з допомогою Катеринослав. к-ту РСДРП(б) нелегальне видання листівок, організували в лютому і липні 1905 два заг. страйки робітників. Луган. к-т був одним з опорних пунктів більшовиків у боротьбі за скликання *Третього з'їзду РСДРП* (1905). К-т підтримував рішення з'їзду. В 1906—07 в Луганську виходила більшовицька газ. «*Донецький колокол*».

В 1908 Луган. орг-ція була розгромлена. Відновлена на поч. 1912, діяла з перервами. В кін. 1915 під керівництвом О. Я. *Пархоменка* і Ф. Р. *Якубовського*, з допомогою уповноваженого ЦК РСДРП Ю. Х. *Лутовинова* Луган. орг-ція розгорнула активну діяльність. Вона підтримувала тісні зв'язки з Петерб. к-том партії. В 1916 Луган. к-т організував один з найбільших у місті страйків (див. *Луганський страйк 1916*), який було жорстко придушено, Луган. к-т розгромлено. Під час Лютий. революції 1917 Луган. більшовицька орг-ція налічувала бл. 100 чол. Вийшовши з підпілля, вона розгорнула широку політ. роботу серед мас.

До складу Луган. к-ту РСДРП(б) 1917 входили М. К. *Афонін*, К. Є. *Ворошилов*, З. Ф. *Ляпін*, Ю. Х. *Лутовинов*, І. І. *Ніколасенко*, І. І. *Шмиров* та ін. 10 (23).IV 1917 Луган. к-т РСДРП(б) одностайно схвалив *Квітневі тези В. І. Леніна*. На кін. квітня 1917 Луган. більшовицька орг-ція налічувала вже бл. 1500 чол. З ініціативи к-ту 15—16 (28—29). V 1917 відбулася 1-а Луган. районна конференція Рад робітн., сел. і солдат. депутатів, делегати якої висловилися за передачу влади Радам. Активізуючи боротьбу трудящих за владу Рад, Луган. к-т РСДРП(б) почав видавати в червні 1917 газ. «*Донецький пролетарій*», створив на великих з-дах міста районні к-ти партії, солідаризуючись з пролетаріатом Петрограда, організував 12 (25).VI масову демонстрацію трудящих міста під лозунгом «Вся влада Радам!». Більшовики Луганська взяли активну участь у підготовці й проведенні в липні 1917 обл. конференції РСДРП(б). Донецько-Криворізького басейну, яка відіграла важливу роль у подальшому згуртуванні парт. сил у цьому пролет. районі країни. 11—13 (24—26).VIII 1917 відбулися заг. збори більшовицької орг-ції міста, які схвалили рішення VI з'їзду партії і закликали трудящих до збройної боротьби проти контрреволюції.

У дні *корніловщини* в Луганську було створено ренком на чолі з О. Я. *Пархоменком*, який парализував дії контрреволюц. сил. 19.IX (2.X) відбулися вибори до Луган. Ради робітн. депутатів, на яких перемогли більшовики. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції Луган. Рада взяла владу в місті в свої руки. Створений під керівництвом більшовиків Луган. ревком відразу приступив до проведення в життя декретів Рад. влади. В грудні 1917 — січні 1918 трудящі Луганщини, очолені більшовиками, вели боротьбу проти *каледонщини* та

військ *Центральної ради*. З квітня 1918 більшовики Луганська, працюючи в глибокому підпіллі, керували боротьбою трудящих мас проти австро-нім. окупантів. Луган. орг-ція РСДРП(б) брала активну участь у підготовці *Першого з'їзду КП (б) України*. Див. також *Ворошиловградська обласна партійна організація*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки історії Ворошиловградської обласної партійної організації. Ворошиловград, 1979; Історія городів і сіл Української ССР. Ворошиловградська область. К., 1976. М. Г. *Гончаренко*. **ЛУГАНСЬКЕ** (до 1922 — П'ятнадцата Рота) — селище міського типу Артемівського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Лугані (прит. Сіверського Дінця), за 8 км від залізнич. ст. Роти, 4,0 тис. ж. (1980). У Л.— 3 колгоспи, будинок побуту, 4 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка; 3 клуби, 4 б-ки. Засн. 1701.

ЛУГАНСЬКИЙ Микола Іванович [25.XI (8.XII) 1906, Харків, губ.— 29.VIII 1968, Київ] — укр. рад. фармаколог, токсиколог, професор (з 1958), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Харків. мед. ін-т. З 1939 — директор Укр. н.-д. санітарно-хімічного ін-ту в Харкові, з 1951 — директор одиоимен. ін-ту в Києві (тепер *Фармакологічний і токсикологічний Київський науково-дослідний інститут*). В роки війни і до 1951 — заст. мін. охорони здоров'я УРСР. Праці Л. присвячені вивченню механізму дії і лікувальних властивостей тилових сполук, питанням комплексного застосування засобів антидотної і патогенетичної терапії тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛУГАНСЬКИЙ Сергій Данилович (1.X 1918, м. Верній, тепер Алма-Ата — 16.I 1977, там же) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1936. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир винищувальних ескадрильй та полку на Пд., Воронеж., Степовому, 1-му та 2-му Укр. фронтах. Здійснив 390 бойових вильотів, особисто збив 37 ворожих літаків і 6 — у груповому бою. В 1949 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1964 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛУГАНСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — у межах Ворошиловгр. обл. УРСР. Створений 1968 для збереження існуючих природних комплексів та проведення н.-д. роботи по відтворенню рослинності типових ландшафтних зон і корисної фауни. Заг. пл. 1579,5 га. Складається з трьох філіалів. *Стрільцівський степ* (494 га, взято під охорону 1936) — трав'янисто-злаковий ковиловий степ; з тварин характерні бабак (найбільша на Україні колонія), степовий тхір, полів, степова гадюка; місця колишнього гіздування стрепета. Станічно-Луганський філіал (498

С. Д. Луганський.

га, під охороною з 1968) — єдина на Україні заповідна ділянка лісової заплави у степу; у дібрових та соснових насаджених водяться козуля, лось, свиня дика, лісова куня, багато птахів. Провальський степ (387,5 га, під охороною з 1975) — на Донецькій височині, район перозораних кам'янистих ковилкових степів з байрачними дібровами. Серед рослин Л. з багато ендеміків та рідкісних видів, частина яких занесена до Червоної книги.

В. Ф. Самарин.

ЛУГАНСЬКИЙ СТРАЙК 1916. Почався 5 (18).VII на з-ді Гартмана після відмови адміністрації задовольнити вимоги робітників. У ньому брало участь понад 15 тис. робітників з-дів Гартмана, Патронного та ін. підприємств. Керували страйком більшовики Луганська. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, встановлення 9-годинного робочого дня тощо. У перший день страйку нач. Патронного з-ду звільнив 200 військовообов'язаних робітників і передав їх у розпорядження військ. влади. На з-ді Гартмана 15 робітників було заарештовано, 78 відправлено в розпорядження військ. влади. До міста було стягнуто військ. частини й підліцію всього повіту. 12 (25).VII Патронний з-д, 13 (26).VII з-д Гартмана було закрито. Бл. 600 робітників відправлено на фронт, серед них і О. Я. Пархоменко. За допомогою локуту 23.VII (5.VIII) на Патронному і Паровозобудівному з-дах Луганська влади вдалося придушити страйк.

ЛУГАНЧИК — річка в УРСР, у межах Ворошиловгр. обл., права притока Сіверського Дінця. Довж. 83 км, площа бас. 659 км². Бере початок на схилах Донецького кряжа. Живлення дощове й снігове. Використовують для зрошування та водопостачання. На Л. споруджено 2 шлюзи-регулятори й кілька водосховищ.

ЛУГАНЬ, Луганка — ріка в УРСР, у межах Донец. і Ворошиловгр. областей, права притока Сіверського Дінця. Бере початок на Донецькому кряжі. Довж. 198 км, площа бас. 3670 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для тех. водопостачання та зрошування. На Л. — кілька водосховищ, шлюз-регулятор; міста Первомайськ, Кіровськ. Ворошиловград та ін.

ЛУГИ — добре розчинні у воді основи. Л. утворюють у водних розчинах високу концентрацію гідроксильних іонів OH⁻. До лугів належать гідроксиди лужних та лужноземельних металів і амонію. Гідроксиди LiOH, NaOH, KOH наз. ще ідкими лугами. Більшість Л. — тверді білі гігроскопічні речовини, під час розчинення їх у воді виділяється велика кількість тепла. Розчини Л. забарюють лакмус у синій колір, фенолфталеїн — у червоний, метилоранж — у жовтий. Л. широко застосовують у пром-сті для виробн. мила, обробки вовни, тканин, добування гідроксидів та солей відповідних металів тощо.

ЛУГІНИ — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр,

на р. Жереві (бас. Прип'яті), за 6 км від залізнич. ст. Лугини. 4,8 тис. ж. (1980). Вперше Л. згадуються в документі за 1606. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (9.VIII 1941 — 30.XII 1943) в Л. діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загони. У Л. — хлібозавод, лігоспазг, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, 6 бібліотек.

ЛУГІНСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 31,4 тис. чол. (1980). У районі — 49 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 16 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт Лугини.

Поверхня району — хвиляста рівнина. Поклади торфу, піску, глини, буд. каменю. Найбільша річка — Жерів (бас. Дніпра). Ґрунти в основному підзолисті підтані й суцільні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, липа, граб, осика, береза) займають бл. 50 тис. га. Найбільші підприємства Л. р. — Озерянський торфобрикетний, Липинківський спиртний і Кременський крохмальний з-ди, Жеревський гранітний кар'єр. Комбінат побутового обслуговування (Лугини) і 3 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні хмелю, льону, картоплі та виробн. м'яса і молока. Площа с.-г. угідь 1979 становила 33,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 19,9 тис. га. В Л. р. — 11 радгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Лугини, Кремене, Жерев. Автошляхів — 257 км, у т. ч. з твердим покриттям — 169 км. У районі — 34 заг.-осв. і музична школи; 33 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні, 6 будинків культури, 37 клубів, 42 кіноустановки, 34 б-ки. В Л. р. видається газ. «Промінь» (з 1931).

Л. А. Козирацький.
ЛУГОВСЬКИЙ Олександр Іванович (н. 15.IV 1932, с. Ольговка Коренівського р-ну Курської обл.) — новатор виробництва в чорній металургії, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1959. Працюючи сталеваром мартенівського цеху (з 1957) Комунарського металург. з-ду Ворошиловгр. обл., досяг значних успіхів у виконанні виробничих планів і взятих соціалістичних зобов'язань. Настав-

ник молоді. В 1969 закінчив Комунарський гірничо-металург. ін-т. Делегат XXI та XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Член Президії Верховної Ради УРСР 8-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями.

О. М. Семенченко.
ЛУГОВСЬКИЙ Володимир Олександрович [18.VI (1.VII) 1901, Москва — 5.VI 1957, Ялта, похований у Москві] — рос. рад. поет. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1924. Перші книги віршів — «Сполохи» (1926), «Мускул» (1929). Автор збірок «Європа» (1932), «Каспійське море» (1936), кн. поем «Життя» (1933). Поетична епопея «Пустеля і весна» (кн. 1—4, 1930—54) — про соціалістичні перетворення в Серед. Азії. Книга поем «Середина віку» (1958), зб. віршів «Синя весна» (1958) — роздуми про долю Вітчизни, революцію. В центрі творів Л. — образ В. І. Леніна, діяльність Комуністич. партії. Книга «Кримські вірші» (1954), цикл поезій «Україна» (1954) присвячені дружбі народів, історії та культурі Рад. України. Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1971; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Народи-брати. К., 1954; Пісня дружби. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954.

ЛУГОВЦОВ Максим Власович [30.IV (11.V) 1885, Юзівка, тепер Донецьк — 7.VI 1956, Київ] — укр. рад. вчений-металург, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1945). Закінчив (1916) Катеринославське Вище гірниче уч-ще (тепер Дніпроп. гірничий ін-т). Працював на металург. з-дах Донбасу, в трестах металург. пром-сті, в наук.-тех. радах країни. Керував відбудовою і реконструкцією з-дів, шахт і рудників України. В 1939—51 — директор і зав. доменним відділом ін-ту чорної металургії АН УРСР, згодом працював в Ін-ті гірничої справи ім. М. М. Федорова АН УРСР (тепер Всесоюзний н.-д. ін-т гірничої механіки ім. М. М. Федорова). Праці в галузі статистичної теорії доменного процесу, спікання й доменної плавки офлюсованого агломерату, використання магнетитних шлаків і кисневого дуття в доменному виробн. тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Літ.: Болякова Є. П., Франченко І. М. Максим Власович Луговцов. К., 1958.

ЛУГОСТІЙКІ МАТЕРІАЛИ — матеріали, що відзначаються підвищеною лугостійкістю. Розрізняють Л. м. металеві й неметалеві (неорганічні, органічні). Металевими Л. м. є сплави на основі заліза (високолеговані й ауглецеві сталі, сірі, кремністі та нікелеві чавуни), кольорові метали та їхні сплави. До неметалевих неорганічних Л. м. належать матеріали, що містять основні та амфотерні окисли, — азбест, ватняк, доломіти, магнезити, кварцове скло і багатокомпонентне скло силікатне, глиноземистий це-

В. О. Луговської.

М. В. Луговцов.

мент і портландцемент, бетони, емалі. Високою лугостійкістю характеризуються деякі бориди, карбиди, нітриди, силіциди, сульфиди, фториди, порошкові матеріали. Найпоширеніші органічні Л. м. — поліетилен, поліізобутилен, поліпропілен, поліметилметакрилат, полівінілхлорид, поліаміди, фторопласт, гума. Л. м. застосовують у хім. і легкій пром. і машинобудуванні, електротехніці тощо.

ЛУГОСТІЙКІСТЬ — властивість матеріалу протистояти руйнівній дії водних розчинів або розплавлених лугів та лужних металів. Залежить від хім. складу, структури і ступеня здрибнення матеріалу, концентрації і т-ри лугів, тривалості їхньої дії. Визначається відношенням (у процентах) маси подрібненого матеріалу, обробленого водними розчинами лугів, до його маси перед обробкою. Л. — осн. характеристика лугостійких матеріалів.

ЛУДДИТИ (англ. Luddites) — учасники стихійних виступів брит. робітників (переважно текстильної пром. сті, 1760—1830 у період промислового перевороту), під час яких вони ламали машини. Рух, спрямований проти капіталістичної експлуатації та застосування машин у виробн., дістав назву за ім'ям підмайстра Н. Лудда, який зламав свій в'язальний верстат. Деяка частина Л. виступала за проголошення Англії республікою. Англ. уряд придушував виступи за допомогою військ. 8.II 1812 ухвалено «Акт про збереження спокою», який передбачав страту за руйнування машин. Рух Л. свідчив про зародження класової свідомості пролетаріату. Аналогічні виступи мали місце у Франції (дістали назву «саботаж»), Бельгії, Німеччині, Польщі, Швеції, США.

Ю. М. Баранов, ЛУДЄМІС (Λουδέμης) Менелас (справж. ім'я та прізвище — Дімітріс Валасіадіс; 25.X 1915, Стамбул — 22.I 1977, Афіни) — грец. письменник. Комуніст. В роки 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. В 1948—52 перебував у тюрмах, концтаборах, на засланнях; 1959—75 — в Румунії як політемігрант. Перша зб. оповідань — «Кораблі не привчалили» (1938). У ній, а також у дилогії «Хмари густішають» (1948) і «Хлопчик лічить зорі» (1956—57) показав тяжке життя трудящих Греції, у зб. віршів «Я співаю про Кіпр» (1956) — страждання кіпріотів. Період окупації і боротьбу проти фашизму відобразив у зб. оповідань «Заплакани діти» (1953) та ін., зб. віршів «Крик на краю світу» (1954), романах «Вулиця безодні № 0» (1962), «Вино боягузів» (1965). У періодичних виданнях опублікував враження про подорож до СРСР, зокрема 1959 — до Києва.

Т.: Укр. перекл. — Заплакани діти. К., 1958; Білі хризантеми. К., 1961; Рос. перекл. — Туди снуються. — Мальчик считает звёзды. М., 1959; Дорога теряется в лесу. — Мальчик считает звёзды. кн. 2. М., 1960.

ЛУДІННЯ — нанесення на поверхню металевих (гол. чин. сталевих і мідних) виробів шару олова.

Товщина такого покриття становить 0,2—10 мкм. Лудінням створюють захисні покриття, полегшують паяння, знижують опір деформуванню під час обробки тиском тощо. Олово наносять найчастіше електrolітичним способом (див. Електроліз), рідше — ін. способами, напр. гарячим (втириванням виробів у розплавлене олово), механічним (нанесенням на нагріту поверхню виробів флюсу і олова з подальшим протиранням її) або контактним (зануренням виробів у киплячий насичений водний розчин солей, що містять олово). Лудінню піддають деталі радіо- і електротех. апаратури, кабелі, внутр. поверхню посудин, де готують їжу і зберігають харч. продукти, тощо.

ЛУДЛОВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (за назвою місцевості Лудлоу у Великобританії) — третій вік силурійського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади Л. я. (аргіліти, вапняки, доломітові мергелі, доломіти) поширені на Волинсько-Подільській платі та в Причорноморській западині. Потужність їх до 300 м. Див. також Силурійський період і силурійська система.

«ЛУДЛОУСЬКА БОЙНЯ» — кривава розправа зі страйкуючими шахтарями поблизу м. Лудлоу (Лаллоу, шт. Колорадо, США) у квітні 1914. У вересні 1913 почався страйк 9 тис. гірників. Об'єднана спілка гірників вступила в переговори з підприємцями, вимагаючи поліпшити становище шахтарів шт. Колорадо. Вимоги робітників зводилися до запровадження 8-годинного робочого дня, збільшення заробіт. плати, визнання профспілок. Підприємці відмовилися задовольнити вимоги робітників. У квітні 1914 за наказом президента США В. Вільсона надіслане на місце подій федеральне військо спалило табір страйкарів і розстріляло керівників страйку.

ЛУДРІ Іван Мартинович (1895—26.XI 1937) — рад. военачальник, флагман 1-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в Ліфляндській губ. (тепер Вільяндський р-н Ест. РСР). Закінчив Військ.-мор. академію (1927). Був секретарем Кронштадтського військ.-мор. к-ту, комісаром Кронштадтської бази (1918), командантом Кронштадта і комісаром Онезької військової флотилії (1919), комісаром Мор. сил Чорного м. (1920), членом РВР та нач. Мор. сил Каспійського м. (1921). З 1927 — команд. Береговою обороною Чорного м., нач. Управління ВМС РСЧА, з 1932 — заст. начальника Мор. сил РСЧА, 1937 — нач. Військ.-мор. академії. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

ЛУЖАНИ (стара назва — Лукани) — селище міського типу Кічманського р-ну Чернів. обл. УРСР. Розташовані на лівому березі Пруту. Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1980). В Л. — заводи: спиртовий і залізобетонних конструкцій. 2 середні та музична школи, лікарня; клуб, кінотеатр, бібліотека. Архит. пам'ятка — Вознесенська церква (15 ст.). Вперше згадуються 1453.

ЛУЖАНІН Максим [справж. прізвище, ім'я та по батькові — Каратай Олександр Амаросійович; н. 20.X (2.XI) 1909, с. Пруси, тепер Солігорського р-ну Мін. обл.] — білорус. рад. поет, засл. діяч мистецтв БРСР (з 1969). Член КПРС з 1969. Учасник Великої Вітчизняної війни. Друкуватися почав 1925. Автор зб. віршів «Кроки» (1928), «Голос весни за весну» (1931), «Широке поле війни» (1945), «Світло Батьківщини» (1952), «Роси на колосі» (1973), «Жага крила» (1974), «Левониха» (1977), «Голоси над віршем» (1980) та ін., прозових творів «Колос розповідає про себе» (1964), «Дванадцять вечірніх вогнищ» (1968), «Люди, птиці, простір» (1976), публіцистичних і літ.-критичних збірок «Очима часу», 1974; «З ранку до вечора», 1978), творів для дітей, кіносценаріїв. Перекладач творів П. Тичини, М. Рильського, В. Соєри, І. Неходи та ін. Т. Шевченкові, Лесі Українці присвятив статті. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Т.: Збор творів, т. 1—3. Мінск, 1968—70; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Білоруська радянська поезія, т. 1. К., 1971; Рос. перекл. — Дванадцять вечірних вогнищ. М., 1970; Шумели берези. М. — Л., 1971; Огни дороги. М., 1976. В. Я. Бурко.

ЛУЖИЦЯ, Лауціц — історико-географічна область між Ельбою (Лабою) та Одером (Одрою), тепер — на Пд. Сх. НДР. З 15 ст. поділялася на Нижню і Верх. Л. Тер. Л. в 1-му тис. н. е. населяли *полабські слов'яни*. В 10 ст. Л. завоювали нім. феодали. В 11—14 ст. Верх. та Нижня Л. у різний час належали маркграфам Мейсенським, Польщі, Чехії, Бранденбургу, з 1320 Верх. Л. а з 1373 і Нижня Л. — у складі чеських земель (разом з ними з 1526 — в імперії Габсбургів). Верх. і Нижня Л. з 1635 — володіння курфюрстів Саксонії, 1815 поділені між Пруссією і Саксонією. Слов. населення було частково понижено, частково зберегло свою мову, звичай і культуру (див. *Лужичани*).

ЛУЖИЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура племен середнього і пізнього періодів бронзового віку та раннього залізного віку. Назва походить від історико-географічної області *Лужиці*, де в 19 ст. було відкрито і досліджено пам'ятки Л. к. Залишки поселень, могильники, скарби Л. к. (датовані 14 або 13—4 або 3 ст. до н. е.) поширені від Одри до Зх. Бугу. Найвідомішою пам'яткою Л. к. є *Біскупітське городище* (на тер. ПНР). Носії Л. к. мали й неукріплені поселення. На тер. зх. областей України досліджено могильники Л. к. біля с. Млинища Іванівського р-ну Волин. обл. і поховання (можливо, могильник) поблизу с. Вербени Млинівського р-ну Ровен. обл. Основу г-ва носіїв Л. к. становили орне землеробство, скотарство, мисливство. Високого розвитку досягло у них і бронзолитевне виробництво. Між племенами Л. к. та їхніми сусідами існував жвавий обмін. Носії Л. к. жили патріархально-родовим ладом з виразними рисами майнового та соціального розшарування. Частин-

Лужичани. Лужицькі дівчата у святковому одязі.

на дослідників вважає Л. к. за протослов'янську.
Лит.: Луцька та висоцька культури. В кн.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.

ЛУЖИЦЬКІ МОВИ, серболужицькі мови — мови лужичан — верхньолужицька й нижньолужицька. Належать до сх. підгрупи слов'ян. групи індоєвроп. сім'ї мов. Верхньолужицька ближча до чеської, нижньолужицька — до польської мови. Найдавніші писемні пам'ятки — з 16 ст. В основу верхньолужицької літ. мови ліг будишинський (баутценський) діалект, нижньолужицької — хотебуйський (хотбуйський). Характерні риси сучас. Л. м.: пом'якшення приголосних у певних позиціях, архаїчні морфологічні форми (*двоїна*, аорист, імперфект, у нижньолужицькій — *суши*), численні лексичні запозичення з нім. мови. Алфавіт Л. м. — на лат. графічній основі.

Лит.: Трофимович К. К. Серболужицька мова. Львів, 1964; Исследования по серболужицким языкам. М., 1970.

ЛУЖИЧАНИ, лужицькі серби, серболужичани (самоназва — сербські люд, серб'я; застаріла нім. назва — венди, сучасна — сорби) — західнослов'янська народність в НДР, яка живе на тер. істор.-геогр. області *Лужиці* (звідси назва). Чисельність — бл. 100 тис. чол. (1978, оцінка). Говорять *лужицькими мовами*, а також нім. мовою. Віруючі Л. — лютерани, є також католики. У 8—10 ст. Л. входили до складу *полабських слов'ян*. Після завоювання нім. феодалами лужицьких земель (кін. 10 ст.) Л. були частково понімечені. Перебували на становищі пригнобленої нац. меншості аж до розгрому фашист. Німеччини (1945). Після проголошення НДР почався вільний розвиток нац. культури Л., яка має давні традиції. Зберігаються своєрідні худож. ремесла, зокрема ткацтво, гончарство, різьблення на дереві тощо. Фольклор Л. багатий на пісні, приказки, казки. Відомі нац. муз. інструменти (гусла, волинка та ін.). Створено нац. театр (1948), держ. ансамбль лужицької нар. культури (1952). Мовами Л. видаються газети, журнали, книги, викладають у навч. закладах. Про л-ру Л. див. *серболужицька література*.

ЛУЖНІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ — гірські породи з підвищеним вмістом *лужних металів*. Гол. породоутворюючими мінералами Л. г. п. є: *лужні польові шпати*, *лужні піроксени* й *амфіболи* та мінерали групи фельдшпатидів (шефелін, лейцит, солатит). Розрізняють кілька типів Л. г. п.: *нефелінові сієніти*, *лужні граніти*, *лужні габро*, *міаскіти*, *уртити*, *кімберліти* тощо. Утворюються Л. г. п. переважно шляхом кристалізації *магми*, рідше — внаслідок *метаморфізму*. В Рад. Союзі поширені в РРФСР (на Кольському п-ові, Уралі, в Сибіру), в Серед. Азії, на Закавказзі та Україні (в межах *Українського щита*). З Л. г. п. пов'язані родовища *апатиту* й *рідкісних металів*.

Л. Б. Щербаків.
ЛУЖНІ МЕТАЛИ — хімічні елементи головної підгрупи І групи

періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *літій, натрій, калій, рубідій, цезій, францій*. Утворені Л. м. гідроксиди — сильні луги (звідси назва). Л. м. — легкі, м'які метали, хімічно дуже активні, активність їх зростає від літію до францію. Більшість солей Л. м. (напр., карбонати, сульфати) розчинні у воді.

ЛУЖНОЗЕМЕЛЬНІ МЕТАЛИ — хімічні елементи головної підгрупи ІІ групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва: *кальцій, стронцій, барій і радій*. Назва Л. м. пов'язана з тим, що оксиди цих металів (за термінологією алхіміків — «землі») при взаємодії з водою утворюють сильні розчинні основи — *луги*. Л. м. — хімічно активні, активність їх зростає від кальцію до радію. Солі Л. м. мають велике практичне значення. **ЛУЗАНІВКА** — дитячий приморський кліматичний курорт *Одеського курортного району*. Лікувальні фактори — кліматотерапія, морські купання. Показання: хронічні захворювання носоглотки та *бронхіти, анемії*. 1956 на базі санаторію організовано республіканський санаторний піонерський табір «*Молода гвардія*».

ЛУЗІН Микола Миколайович [27. XI (9.XII) 1883, Томськ — 28. II 1950, Москва] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1908). Осн. праці присвячені теорії функцій дійсної змінної. Л. — один з основоположників дескриптивної теорії функцій та множин. Йому належать нові означення аналітичних множин, відкриття й вивчення проєктивних множин. Ряд праць Л. — з матем. аналізу, диференціальних рівнянь, диференціальної геометрії. Л. створив моск. матем. школу. Його учнями були П. С. Александров, А. М. Колмогоров, М. О. Лаврентьев, П. С. Новиков, О. Я. Хінчин та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛУІ БОНАПАРТ (Louis Bonaparte), Луї Наполеон Бонапарт — франц. імператор 1852—70. Див. *Наполеон III*.

ЛУІДОР (франц. louis d'or — золотий луї) — франц. золота монета (6—7 г золота), викарбувана вперше 1640 за Людовіка XIII (звідси і її назва). Карбування Л. припинено 1795.

ЛУІЗІАНА — істор. область на Пд. США, територія якої частково збігається з тер. сучас. шт. *Луїзіана*. В 16 ст. її відкрив іспанці. З кін. 17 ст. Франція почала колонізацію краю, але в результаті *Семилітньої війни 1756—63* змушена була віддати його сх. частину Великобританії. Корінне населення Л. — індіан. племена, в більшості винищені колонізаторами. Після утворення США (1776) сх. частина Л. ввійшла до складу нової д-ви, а зх. — була викуплена США у Франції 1803. Однотимний штат утворено 1812.

Л. О. Леценко.
ЛУІЗІАНА — штат на півдні США. Пл. 125,7 тис. км². Нас. 3,9 млн. чол. (1977). Адм. ц. — м. Батон-Руж. Тер. штату розташована на Примексиканській низовині, пд.-сх. частину якої займає дельта р. *Mississippi*. Переважають мі-

шані ліси. Розробка родовищ нафти і природного газу. Значна нафтопереробна і хім. (вироби. синтетичного каучуку, пластмас тощо) пром-сть. Виплавка алюмінію (на імпортованій сировині), суднобудування і судноремонт, автоскладальні з-ди, підприємства металобобр., воєнної, деревообр., паперової, харч. (цукр., маслоробна та ін.) галузей. Найбільший пром. центр і гол. порт — *Новий Орлеан*. Провідна галузь с. г. — землеробство. Вирощують рис, бавовник, цукр. тростину. Розводять велику рогату худобу та свиней. Рибальство. **ЛУІСВІЛЛ** — місто на Сх. США, в штаті Кентуккі. Значний річковий порт на р. Огайо, залізнична станція, вузол автошляхів. 335,6 тис. ж. (1975). Найрозвинутіші маш.-буд., хім., потюнова пром-сть. Ун-т. Л. засн. у 18 ст.

ЛУІ ФІЛІПП (Louis-Philippe; 6.X 1773, Париж — 26.VIII 1850, Клермонт, Великобританія) — франц. король 1830—48. Представник молодшої лінії династії *Бурбонів*. У період *Рестаорації* (1814, 1815—30) підтримував зв'язки з опозиційно настроєними колами великої буржуазії. Після *Литвевої революції 1830* був проголошений королем. Правив в інтересах фінанс. і пром. буржуазії. Скінчив *революцією 1848 у Франції*, втік до Великобританії.

ЛУК — 1) Ручна зброя для метання стріл. Застосовували Л. з часів *мезоліту* майже у всіх племенах і народах, за винятком австралійців, на війні й під час полювання. Простий Л. складається з дерев'яної палиці, зігнутої в дугу, кінці якої стягнено тативою. Складний Л. мав дерев'яну основу, з зовн. боку посилену сухожильями, а внутр. — роговими пластинами. Складний Л. переважав звичайний у міцності і дальності метання стріл (до 200 м). На тер. УРСР Л. використовували *скіфи*, слов'ян. племена, в 15—17 ст. — укр. козацтво. 2) Спорт. зброя. Див. *Стріляба з лука*.

ЛУКА — тип трав'янистої рослинності, утвореної в основному багаторічними *мезофітами*. Рослинність Л., на відміну від рослинності *степу*, розвивається протягом всього *вегетативного періоду*. Л. поширені по всій земній кулі від Тундри на Пн. до о-вів Антарктики на Пд., але найбільше їх у помірному поясі Пн. півкулі. Заг. площа Л. — бл. 200 млн. га. Л. бувають природними і штучними (сіяними), а за походженням — первинними (заплавні та гірські Л.) і вторинними, що виникли на місцях вирубаних лісів (переважна більшість материкових Л. Європи, Азії та Пн. Америки). М а т е р и к о в і Л. поділяють на низинні, що зволожуються підґрунтовими і дощовими водами, і суходільні, що зволожуються дощовими водами. Материкові Л. значно різноманітні за властивостями, грунт часто вкритий мохами, продуктивність невисока. Із злаків поширені біловус стиснутий, мітлиця звичайна, щучник дернистий, пахуча трава звичайна тощо; з різнотрав'я — перстач прямиостежний, комонник лучний, жовтець, ракові шийки та ін.; на низинних Л. багато осок.

М. М. Лузін.

Заплави Л. розташовані у заплавах річок. Вони зволожуються повеневими, підгрунтовими і дощовими водами. Їх ґрунти багаті, продуктивні вища, ніж материкових. Із злаків зустрічаються лисохвости лучний та лучний, тонконогі болотний та лучний, щучник дернистий тощо; осоки водяна, струнка, пухирчаста та ін. Серед гірських Л. (на Україні — це *полонини і яїли*) розрізняють субальпійські (див. *Субальпійська рослинність*) і альпійські Л. (див. *Альпійська рослинність*). На деяких субальпійських Л. розвивається т. з. високотрав'я (до 2,5 м заввишки). Для альпійських Л. характерні густі низькорослі травостої із злаків, різнотрав'я і осок. Л. використовуються як пасовища та (крім альпійських) сіножаті.

Див. також *Луківництво*.
Лит.: Афанасьев Д. Я. Природні луки УРСР. К., 1968; Пойменные луга СССР. М., 1973; Юрйчук П. Ф. Інтенсивне використання природних кормових угідь. Ужгород, 1977.

М. Д. Рижук.
ЛУКА, Луки — озеро у межах Волин. обл. УРСР. Площа бл. 7 км², глиб. до 10 м. Береги низовинні, заболочені. Живлення за рахунок ґрунтових і поверхневих вод. Протоками сполучене з озерами Перемут, Пулеметським і Сеїтяз. Рибальство.

ЛУКА ЛЕЙДЕНСЬКИЙ (Лукас ван Лейден; Lucas van Leyden; 1489 або 1494, Лейден — 1533, там же) — нідерл. живописець і гравер, представник нідерл. Відродження. В 1504—08 навчався в батька Г. Якобса, пізніше в К. Енгелбректа. Працював у Лейдені. Реалістичні тенденції в творчості Л. Л. яскраво виявилися в його гравюрах («Корівниця», 1510, та ін.). Л. Л. один з перших у зах.-європ. мист. звернувся до жанрових сцен («Гра в шахи», бл. 1508—10; «Проповідь у церкві», бл. 1521). Відомі його вітаті картини («Страшний суд», 1526—27; «Зцілення ієрихонського сліпця», 1531, ДЕ). Л. Л. писав також портрети («Автопортрет», бл. 1514, та ін.). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Гравюра*, т. 3, с. 448—449.

Лит.: Никудин Н. Н. Лука Лейденський. Л.—М., 1961.

ЛУКА-ВРУБЛЮВЦЬКА, Лука-Врублівська — село Кам'янець-

Подільського р-ну Хмельн. обл., біля якого 1945—50 досліджено залишки поселення раннього періоду (4-е тис. до н. е.) *трипільської культури*. Розкопано залишки 7 напівземлянкових жител. Одне з них, довжиною 45 м і шириною 3—5 м, з 11 вогнищами, було типовим житлом великої родової сім'ї. Знайдено сланцеві наконечники мотик, крем'яні знаряддя, різноманітні, часто оздоблені криволінійним орнаментом кераміку, понад 250 культових глиняних фігурок жінок, а також тварин. Нечисленні мідні вироби (рибальські гачки, шила та дрібні прикраси) — найдавніші з відомих на тер. СРСР. Осн. заняття жителів поселення — землеробство, скотарство, мисливство.

Лит.: Библиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. М.—Л., 1953.

ЛУКА-РАЙКОВЕЦЬКА — слов'янське поселення 7—9 ст. в урочищі Лука біля с. Райків Бердичівського р-ну Житомир. обл. Досліджувалося 1946—48. При розкопках виявлено залишки 8 напівземлянкових жител з печами-кам'янами. Знайдено переважно глиняний (ліпний і кружалний) посуд. Населення Л.-Р. жило первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. Осн. заняттям населення було землеробство. Пам'ятки, подібні до Л.-Р., характерні для пд.-зах. групи східнослов'янського племен Дніпровського правобережжя напередодні утворення давньорус. д-ви. На тер. Укр. Поділля вони належать літописним *древлянам*.

ЛУКАСЄВИЧ (Lukasiewicz) Ян (21.XII 1878, Львів — 13.II 1956, Дублін) — польсь. філософ і логік. Закінчив Львів. ун-т (1902). Член Польс. АН (з 1937), професор ун-тів у Львові (з 1902) і Варшаві (1915—39), Ірл. академії в Дубліні (з 1949). Провідний представник *львівсько-варшавської школи*, учень К. Твардовського. Справив значний вплив на розвиток сучас. формальної і матем. логіки. Один із засновників багатозначної логіки, *модальної логіки*. Досліджував історію логіки, зокрема логіку *Аристотеля*. Вважав логіку засобом побудови наук. філософії. У філос. погляді поєднував елементи *позитивізму* з *неореалізмом*, *теїзмом*.
М. М. Верніков.

ЛУКАСІНСЬКИЙ (Lukasinski) Валеріан (14.IV 1786, Варшава — 27.II 1868, Шліссельбург) — польсь. революціонер, діяч польсь. шляхетського нац. руху. Організатор таємних офіцерських т-в «Національне масонство» (1819—20) і «Патрістичне товариство» (1821—22). Виступав за відновлення незалежної Польщі та возз'єднання з нею земель, загартаних Австрією і Пруссією. Поділяв реакц. ідеї ліберально-шляхетської опозиції про повернення під владу Польщі укр., білорус. та лит. земель. У 1822 Л. був заарештований, 1824 засуджений на 7 років тюрми. За спробу підняти повстання в фортеці Замості строк ув'язнення Л. був подвоєний. Під час польського повстання 1830—31 Л. переведено у Шліссельбурзьку фортецю, де він утримувався до самої смерті.

Г. І. Мархаєв.

ЛУКАЧ (Lukacs) Дьордь (13.IV 1885, Будапешт — 4.VI 1971, там же) — угор. філософ, літературознавець, критик, член Угор. АН (з 1955). Навчався в Будапештському і Берлінському ун-тах. У 1918 вступив до Компартії Угорщини. В 1919 — нарком у справах культури Угорської Радянської Республіки. Після падіння Рад. влади в Угорщині — в еміграції в Австрії та Німеччині. В 1933—45 жив в СРСР. Після повернення 1945 на батьківщину — професор Будапештського ун-ту. Л. — автор праць з філософії, естетики, історії та теорії д-ри. У 20-х рр. допускав лівоесектантські помилки, які піддав критиці В. І. Ленін (див. *Повне зібр. тв.*, т. 41, с. 126). Під час перебування в СРСР виявив творчу спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса з питань естетики, д-ри і культури, виступав проти вульгарного соціологізму та запеклих течій буржуазної культури.

Активно виступав проти фашизму. Після війни взяв участь у становленні нової, соціалістичної угор. культури. Член Всесвітньої Ради Миру. Премія ім. Л. Кошута (1948, 1955).

К. А. Шахова.
ЛУКАШ з Нового Мясця (Lukasz z Nowego Miasta; р. н. невідомий — п. 1542) — укр. і польсь. учений-гуманіст. Н. поблизу Перемишля в м. Нове Мясце. З 1517 — бакалавр вільних мистецтв, з 1521 викладач філософії у Краківському ун-ті. У 1522 переїхав до Любліна, де працював міським писарем. Виступав проти *обскурантизму* церковників. Вважав, що людина є частиною природи і має право на задоволення своїх земних потреб. Пропонував античні пам'ятки філософії, етики (зокрема, твори *Аристотеля* «Про душу», «Етику», «Про виникнення і знищення» та «Економіку», *Цицерона* «Сон Сципіона» тощо). Поділяв етичні принципи античної філософії щодо необхідності гармонійного розвитку душі і тіла. Створив підручник епістолярного мистецтва «Скорочений посібник, як писати листи...».

В. Д. Литвиненко.
ЛУКАШЕВИЧ Василь Лукич [бл. 1783—4(16).X 1866, Бориспіль, тепер місто Київ, обл.] — декабрист. Походив з укр. козацької старшини. Після закінчення Пажеського корпусу з 1803 служив у колегії закорд. справ, з 1805 — у м-ві внутр. справ. У 1807 вийшов у відставку і оселився в Борисполі. Заснував Переяславське повітове уч-ще. Під час *Вітчизняної війни 1812* сформував у своєму повіті народне ополчення. В 1818 у Полтаві вступив до «Союзу благодетелів». Притягнувся до слідства в справі декабристів. Звільнений з ув'язнення, жив у Борисполі під наглядом поліції.

ЛУКАШЕВИЧ (Lukasiewicz) Йосип Деметрійович [1(13).XII 1863, поблизу Вільноса — 19.X 1928, Вільноса] — польсь. геолог, учасник революц. руху в Росії. Вчився у Петерб. ун-ті. За участь у підготовці замаху на царя Олександра III 1877 засуджений до страти, смертний вирок було замінено на безстрокове ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці. Під час

І. П. Лукашов.

Лука Лейденський. Зцілення ієрихонського сліпця. Частина триптиху. 1531. Державний Ермітаж у Ленінграді.

ув'язнення написав працю «Неорганічне життя землі», в якій зробив спробу охарактеризувати кругообіг речовин у земній корі. Звільнений з ув'язнення 1905. В 1911—19 Л. працював у Геологічному комітеті, з 1920 — професор Віленського (Вільнюського) ун-ту. Л. — автор оригінальної теорії метаморфізму гірських порід.

ЛУКАШЕВИЧ Платон Якимович (1806, с. Березань, тепер смт Барішів, р-ну Київ. обл.—1887, там же) — укр. фольклорист і етнограф. Закінчив Ніжинську гімназію (вищих наук і Одеський ліцей (1828). Видав зб. «Малоросійські та червонорусські народні думи і пісні» (СПБ, 1836), де опублікував записи нар. дум і пісень, які зробив на Полтавщині, а також деякі записи З. Доленги-Ходаковського та багато матеріалів, узятих із збірки В. Залеського. Тут уперше надруковано думи про Самійла Кішку, про козака Голоту та ін. Оцінював народно-поетичну творчість з консервативно-романтичних позицій. Автор досліджень з етнографії та мовознавства. Виявляв реакційно-поміщицьке ставлення до Т. Г. Шевченка і його творчості.

ЛУКАШЕВИЧ (Lukaszewicz) Юзеф (30.XI 1799, с. Кромшів, тепер Познанського воєводства, ПНР — 13.II 1873, с. Таргоніш, там же) — польсь. історик, бібліограф, дослідник історії нар. освіти. Був видавцем багатьох істор. документів і матеріалів 17—18 ст. Автор кількох істор. праць, найважливіша з яких — «Історія шкіл в Королівстві та Великому князівстві Литовському з найдавніших часів і до року 1794» (т. 1—4, 1848—51). В ній багато місця приділяється історії освіти на укр. землях. Цією книгою користувався І. Франко, коли працював над питанням історії освіти на Україні.

ЛУКАШЕВИЧ — укр. художник 17 ст. І в а н Л. (пр. н. і см. невід.) — працював у серед. 17 ст. Член Онуфріївського Львівського братства. Відомий як майстер декоративних шпалер на полотні, г. з. колтрин, які 1647 возив на продаж у м. Ясси. Лука Л. (пр. н. і см. невід.) — син Івана Л. Його роботи датуються 2-ю пол. 17 ст. Вчився у Львові в художника А. Крауза (1665), згодом працював у м. Бродів.

ЛУКАШОВ Іван Іванович (12 (25).X 1901, с. Опішня, тепер смт Зинківського району Полтавської обл.—26.V 1970, Харків) — укр. рад. епізоотолог, проф. (з 1940), доктор вет. наук (з 1940), засл. діяч науки УРСР (з 1948), чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1949. В 1926 закінчив Харків. вет. ін-т (тепер Харків. зооветінститут). З 1931 — зав. кафедрою епізоотології цього ж ін-ту. Дослідження з питань епізоотології, діагностики, профілактики та заходів боротьби з хроніч. інфекціями (туберкульоз, паратуберкульоз, атрофіч. риніт) і вірусними хворобами (інфекц. енцефаломієліт коней, віспа свиней, хвороба Ауескі, ящур та ін.). Автор ряду підручників з епізоотології та монографій. Нагороджений 2 орденами Трудового Черво-

ного Прапора, ін. орденами, медалями.

ЛУКАШОВА Іраїда Петрівна (н. 14.I 1938, Свердловськ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1973). В 1953 закінчила Одес. балетну школу. В 1954 — солістка балету Одес. театру опери та балету, 1955—75 — солістка балету, з 1975 — балетмейстер-репетитор Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Парти: Жізель («Жізель» Адана), Аврора, Маша («Спляча красуня»), «Лускунчик» Чайковського), Лілея («Лілея» Данькевича), Мавка («Лісова пісня» Скорупського), Шірін («Легенда про любов» Мелікова). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

ЛУКВА — річка в УРСР, у межах Івано-Фр. обл., права притока Дністра. Довж. 72 км, площа бас. 368 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для тех. і с.-г. водопостачання.

ЛУКІРСЬКИЙ Петро Іванович [1 (13).XII 1894, Оренбург — 16.XI 1954, Ленінград] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив Петерб. ун-т (1916). З 1918 працював у Держ. рентгенологічному і радіологічному ін-ті, а потім в організованому на його основі Фізико-тех. ін-ті АН СРСР, з 1943 — у Радієвому ін-ті АН СРСР. Осн. наук. праці — з фізики рентгеновського проміння, фізичної електроніки та ядерної фізики. Зокрема, перший виявив поляризацію рентгеновського проміння при *Комптона явищі*; дослідив нормальний *фотоелектр.*, що дало можливість з великою точністю перевірити формулу фотоелектру А. Ейнштейна і виміряти *Планка сталу*; створив суррогатний фотокатод; відкрив явище непружності розсіяння нейтронів. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛУКІЧ Василь (літ. псевд. Левицького Володимира Лукича; 2.IX 1856, с. Белзка, тепер с. Гончарівка Золочівського р-ну Львів. обл.—6.X 1938, м. Вінники, тепер у складі Львова) — укр. культурно-освітній діяч ліберально-бурж. напрямку, видавець. Закінчив Львів. ун-т (1879). Літ. діяльність почав 1876 у журн. «Друг». Був одним з видавців і редакторів збірників «Дністранка» (1876), «Антологія руська» (1881), «Ватра» (1881) та ін. У 1890—96 — редактор журн. «Зоря». Виступав з статтями на літ. тем, видавав твори І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, С. Руданського.

ЛУКІАН (Λουκιανός; бл. 120, м. Самосата, Сірія — після 180, Ефес) — давньогрец. письменник. Зберігав бл. 80 творів Л. В сатирич. гворах висміював ваді рабовласницького суспільства, реліг. містику, забобони і марновірство. Виступав з діалогами («Бенкет», «Розмови богів» та ін.), фантастичними творами («Подорож на Місяць»). Творчість Л. мала значний вплив на эк.-європ. л-ру. Ф. Енгельс назвав його Вольтером класичної давнини (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 445). Високу оцінку його антиреліг. діалогів дав К. Маркс (див. там же

т. 1, с. 388). Був одним з улюблених письменників Г. Сковороди. Вперше рос. мовою його твори переклав М. Ломоносов.

Тв.: Укр. перекл. — Юпітер у клопотах. Львів, 1902; [Твори]. В кн.: Антична література. К., 1968; Рос. перекл. — Избранные атеистические произведения. М., 1955; Избранное. М., 1962. А. О. Білецький.

ЛУКІВ (до 1946 — Мацеїв) — селище міського типу Турійського р-ну Волин. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Мацеїв. 3,7 тис. ж. (1980).

У Л. — комбінат будівельних матеріалів, сироробний цех Ковельського маслозаводу, дільниця Турійської ф-ки культурно-побутових товарів, птахохінокубаторна станція, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту. Середня школа, профтех. уч-ще, 2 лікарні. Будинок культури, 2 б-ки. Архіт. пам'ятки: костюль (16 ст.), Парасківська церква і дзвіниця (1723). Вперше згадується 1537.

ЛУКІВНИЦТВО — 1) Галузь сільського г-ва (частина *рослинництва*), що займається вирощуванням сіна, зеленого корму, сировини для приготування трав'яного борошна та ін. кормів на природних та сіяних сіножатях і пасовищах. Л. має велике значення в створенні кормової бази для *тваринництва*. Одним з найважливіших завдань Л. є поліпшення природних і створення високопродуктивних сіяних сіножатей і пасовищ, а також раціональне використання їх. В СРСР площа природних кормових угідь 1978 становила 321 млн. га, з них сіножатей — 35,7 млн. га, пасовищ — 285,4 млн. га, в т. ч. на Україні відповідно — 6,7 млн. га, 2,1 млн. га, 4,6 млн. га. В УРСР майже половина природних лук — суходільні, решта залиті та заболочені, з них бл. 20% вкриті чагарниками і кущами. Пасовища на 95% суходільні і розміщені переважно на схилах балок. Врожайність природних лук 1978 становила 17,5 ц сіна з га. Культурні пасовища в республіці 1979 займали площу 450 тис. га, в т. ч. 123 тис. га зрошуваних. Для підвищення продуктивності природних кормових угідь застосовують коріння й поверхнєве поліпшення лук і пасовищ, осушують заболочені, при цьому луки переорюють, удобрюють і засівають цінними кормовими травами. Всі осн. процеси в Л. механізовані.

2) Наука, що вивчає і розробляє основи, технології поліпшення природних та створення культурних сіножатей і пасовищ, прийоми раціонального використання їх. Природничо-науковою основою Л. є *лукознавство*. М. І. Толкач. **ЛУКІН** Микола Михайлович (8 (20).VII 1885, с. Кусково, тепер у складі Москви — 19.VII 1940, Москва) — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1929). Член Комуністичної партії з 1904. Викладач Моск. ун-ту. (1915—17; з 1918). Один із засновників «Т-ва істориків-марксистів» (1925). Директор Ін-ту історії Комуністичної академії (1932—36), директор Ін-ту історії АН СРСР (1936—38). У 1935—38 — відповідальний редактор журн.

П. І. Лукірський.

М. М. Лукін.

Лука-Врубловська. Фрагмент жіночої глиняної статуєтки.

ЛУКІНОВ

І. І. Лукинов.

Д. Я. Лукіанович.

«Історик-марксист». Гол. праці: «Максиміліан Робесп'єр» (1919), «Паризька комуна 1871 року» (1922), «Нариси з новітньої історії Німеччини 1890—1914» (1925). У 1923 Л. опублікував перший марксистський підручник нової історії для вищої школи («Новітня історія Західної Європи»). Тв.: Избранные труды, т. 1—3. М., 1960—63. Д. В. Таран.

ЛУКІНОВ Іван Іларіонович (н. 5.X 1927, с. Поповка, тепер Корочанського р-ну Белг. обл.) — укр. рад. економист, акад. АН УРСР (з 1976), дійсний член ВАСНІЛ (з 1973), віце-президент АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. Закінчив Харків. с.-г. ін-т (1951). У 1951—56 працював в Ін-ті економіки АН УРСР, 1956—67 — в апараті ЦК Компартії України, водночас 1965—67 — зав. відділом Ін-ту економіки АН УРСР.

У 1967—76 — директор Укр. н.-д. Ін-ту економіки і організації с. г., з 1976 — директор Ін-ту економіки АН УРСР. Член Президії АН УРСР — акад.-секретар відділення економіки, гол. редактор журн. «Економіка Радянської України». Член Шведської королівської академії сільського і лісового г-ва (з 1975). Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Праці з питань агр. відносин, відтворення, ціноутворення і рентабельності сусп. виробн., міждесп. кооперування і агропром. інтеграції, продуктивності праці тощо. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1979.

ЛУКІЯНОВИЧ Денис Якович (літ. псевд. — Л. Журбенко, Ів. Левіцький та ін.; 13.IX 1873, с. Горюлиця, тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл. — 28.I 1965, Львів) — укр. рад. письменник, літературознавець. Закінчив юридичний (1900) і філос. (1907) ф-ти Львів. ун-ту. Працював учителем, співробітничав у редакціях періодичних видань («Народ», «Буковина», «Громадський голос»). В збірках «Новели» (1895) і «Ескізи і оповідання» (1897), у повісті «Від кривд» (1904) показав тяжке життя селян і ремісників. Після визволення Зх. України працював викладачем Львів. ун-ту. Автор спогадів про письменників, літературознавчих праць (творчість Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, М. Драгоманова та ін.), нарисів про шість визволеного краю, статей, в яких викривав бурж. лад, клерикалів. Тв.: За Кадильку. К., 1956; Франко і Беркут. К., 1956; Вибрані твори. К., 1973.

Літ.: Міщенко Л., Денисюк І. Найстаріший український письменник. «Жовтень», 1958, № 9. Л. І. Міщенко. **ЛУККА** — місто в Італії, в обл. Тоскана, адм. ц. пров. Лукка. Вузол з-ць 89,9 тис. ж. (1971). Л. вперше згадується в 218 до н. е. У місті маш.-буд., текст., деревообр., паперова, керамічна, тютюнова пром-сть; виробн. оливкової олії, макаронів, вина. Над. бібліотека Палаццо Дукале (тосканський живопис). Архіт. пам'ятки: руїни рим. мурів, театру й амфітеатру, романський собор Сан-Мартіно (11—15 ст.), церква Сан-Фредіано

(1112—47) і Сан-Мікеле ін Форо (12—13 ст.), Палаццо Преторіо (1492—1588), Палаццо делла Синьорія (1578—1728).

ЛУКОВ Леонід Давидович [19.IV (2.V) 1909, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл. — 24.IV 1963, Ленінград] — укр. та рос. рад. кінорежисер, нар. арт. РРФСР (1957). Член КПРС з 1941. В кіно дебютував 1928 як автор сценарію фільму «Ванька і Месник». Поставив фільми: «Італійка» (1931), «Я люблю» (1936), «Велике життя» (1-а серія, 1940, 2-а серія, вихід на екрані 1958), «Донецькі шахтарі» (1951), «Олександр Пархоменко» (1942), всі — на Київ. кіностудії худож. фільмів; а також картини «Два бійці» (1943), «Рядовий Олександр Матросов» (1948), «Різн. долі» (1956), «Олеко Дундич» (1958), «Два життя» (1961). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1941, 1952.

ЛУКОВСЬКИЙ Леон Антонович [н. 10 (23).IV 1903, м. Воронеж] — укр. рад. отоларинголог, засл. діяч науки УРСР (з 1958), професор (з 1941). Член КПРС з 1950. У 1925 закінчив мед. ф-т Воронезького ун-ту. В 1931—37 — співробітник Дніпроп. ін-ту удосконалення лікарів; з 1940 — в Дніпроп. медичному ін-ті (з 1948 — зав. кафедрою отоларингології, одночасно в 1952—58 — заст. директора Ін-ту по науці). Праці Л. присвячені проблемам боротьби з ангіною, хронічним тонзилітом, вивченню атипового мастоїдиту, раннього синуситомбозу алергічного характеру тощо. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. О. І. Циганов.

ЛУКОЗНАВСТВО — розділ геоботаніки, що вивчає луки; наукова основа *луківництва*. Осн. завданнями Л. є вивчення флористичного складу лук, структури та динаміки лучних *біогеоценозів*, в т. ч. при дії на них людини, біол., екологічних та госп. особливостей рослин, що ростуть на луках. З'ясування питань Л. має значення для створення наук. основ раціонального використання лук та їх поліпшення. Дослідження в галузі Л. в СРСР провадяться бот. та с.-г. наук. закладами різних відомств.

ЛУКОМЛЬ — два давньоруські міста.

1) Л. (тепер с. Лукім'я Оржицького р-ну Полтавської обл.) — «городище» (укріплене місто) в *Переяславському князівстві* на правому березі Сули. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1178. В 16 ст. Л. загарбаний польсь. магнатами кн. Вишневецькими. В 2-й пол. 17—18 ст. Л. — сотенне містечко *Лубенського полку*.

2) Л. (тепер с. Лукомль Чашницького р-ну Вітебської обл.) — місто в *Полоцькому князівстві*. Вперше згадується в *Повісті времєних літ* під 1078.

ЛУКОМЛЬСЬКА ДРЕС імені 50-річчя СРСР — теплова електростанція. Розташована поблизу м. НовоЛукомля Вітебської обл. БРСР. Буд-во почато 1964. Перший енергоблок став до ладу 1969. На 1.I 1980 потужність ДРЕС становила 2,4 млн. кВт (8 енерго-

блоків по 300 тис. кВт кожний). Працює на мазуті та газі. Л. ДРЕС входить до енергосистеми Пн. Зх. Європ. частини СРСР.

О. С. Бурлака. **ЛУКОМСЬКИЙ** Володимир Степанович (24.II 1927, м. Болзентин, тепер ПНР — 28.VII 1973, Івано-Франківськ) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1973). В 1950 закінчив Львів. політех. ін-т (архіт. відділ). Споруди: турбаза «Гупульщина» в Яремчі Івано-Фр. обл. (1963, добудова 1970); аеропорт (1962), Будинок мод (1964), технікум рад. торгівлі (1965), пед. ін-т (1967), поштамт (1968), всі — в співавторстві, в Івано-Франківську. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

ЛУКОМСЬКИЙ Георгій Крескентійович (1884—1928) — укр. мистецтвознавець і архітектор-художник. Закінчив архіт. відділ Казанської худож. школи (1903) й Петерб. АМ (1915). Автор книг з питань рос. та укр. архітектури й мистецтва: «Батуринський палац, його історія, руйнування та реставрація» (1912), «Старовинна архітектура Галиції» (1915), «Старовинні садиби Харківської губернії» (1917) та ін. Брав участь (1919) в організації Київ. музею зх. та сх. мистецтва. В 20-х рр. 20 ст. виїхав за кордон. В останні роки свого життя жив у Венеції, Парижі, Берліні, алаштувався виставки й видавав книги з рос. та укр. мистецтва.

ЛУКОМСЬКИЙ Степан (Стефан) Васильович (1701, Умань — бл. 1779) — укр. дворянський історик. Походив з *козацької старшини*. Навчався в Київ. академії. Служив канцеляристом Генеральної військ. канцелярії (1731—35), сотником Прилуцької (1735—47), Яготинської (1751—57), Переволочанської (1757—63) сотень. Л. — автор «Зібрання історичного» (1770) — хроніки з історії України 14—16 ст. У 1738 переклад укр. мовою щоденника С. Околяського про придрушення польсь.-шляхет. військом сел.-козак. повстання 1638 під проводом Д. Т. Гути і Я. Острианина, 1770 — записки польсь. меуариста М. Титловського про польсь.-тур. війну 1620—21, доповнивши їх відомостями про події на Україні того періоду. Обидва переклади надруковано в додатку до літопису С. В. Величка.

ЛУКОНІН Михайло Кузьмич (29.X 1918, Астрахань — 4.VIII 1976, Москва) — рос. рад. поет. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1935. Перша зб. віршів — «Биття серця» (1947). Автор поем «Робочий день» (1948); Держ. премія СРСР, 1949, «Дорога до миру» (1950), «Поєми повернення» (1962), «Обвуглений кордон» (1968), поєсти у віршах «Освідчення в коханні» (1959), кн. статей «Товариш поєзія» (1963). За кн. віршів і поєм «Необхідність» (1969) удостоєний 1973 Держ. премії СРСР. Виступав з рецензіями, нарисами. Українці присвятили вірші «Харкову», розділи поєми «Дорога до миру» та ін. Перекладав вірші Т. Шевченка. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Гал.: Собрание сочинений. т. 1—3. М., 1978—79; Укр. перекл. — Рибачий день. В кн.: Російська радянська поезія. К., 1950; Необхідність. К., 1976. М. М. Радецька.

ЛУКРЕЦІЙ (Titus Lucretius Carus; бл. 96 до н. е., за ін. даними 99 до н. е. — 15X 55 до н. е.) — давньорим. філософ-матеріаліст, атеїст і поет. У філос. творі «Про природу речей» в поетичній формі дав систематичний виклад античного атомістичного матеріалізму. Виходячи з осн. ідей філос. вчення Епікура, Л. доводив, що всі речі складаються з вічних, незмінних, неподільних матеріальних частинок (атомів), які, вічно рухаючись у безмежній порожнечі, об'єднуються і розпадаються, утворюючи всю різноманітність матеріального світу. Причиною руху атомів вважав їх вагу. Л. відстоював думку про існування незліченної кількості минулих світів у безмежному, вічному Всесвіті. В теорії пізнання Л. виходив з принципів матеріалістичного сенсуалізму, вважавши основою пізнання відчуття, які відображають якості об'єктивних речей і є достовірним джерелом знань. Спираючись на них, розум осмислює сутність речей та явищ об'єктивного світу. Л. у своєму творі змальовував картини природного виникнення життя і мислячих істот шляхом самозародження живого з неживого. Л. висловив ряд думок на той час думок про сусп. розвиток, який він розглядав як природний процес. Виникнення реліг. віри Л. пояснював страхом людей перед смертю і перед трізними силами природи. Філософія Л. була далішим розвитком античної атомістики і відіграла значну роль у пропаганді матеріалістичного розуміння природи та античного атеїзму. Укр. мовою твори Л. перекладав М. Зеров.

Тел. Укр. перекл. — [Твори]. В кн.: Антична література. К., 1968; Рос. перекл. — О природе вещей. М., 1958.

ЛУКС Валдіс (Вольдемар Крістіанович, н. 8 (21).VI.1905, волость Смарде, тепер Тукумський р-н Латв. РСР) — латис. рад. поет, засл. діяч культури Латв. РСР (з 1955). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. Осн. тема творчості Л. — Велика Вітчизн. війна, спогади про неї. Автор віршів: «Суворість» (1941), «Падла сніг» (1943), «Солдатський кухоль» (1945), «Березень» (1962), «Журавлі» (1964), «Проба крові» (1970), «Весняна буря» (1977), «Присутність» (1978), поеми «Слава» (1958), творів для дітей. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тел. Укр. перекл. — Молодому слава. К., 1965; [Вірші]. «Україна», 1968, № 25; Рос. перекл. — Стихи. М., 1960; Майский пульс. М., 1961; Борозда М., 1969. Б. К. Звайгельс.

ЛУКСОР — місто в Єгипті в губернаторстві Кена, на правому березі Нілу. Бл. 30 тис. жителів. Залізнич. станція. Аеропорт. Л. — кліматичний курорт. Показання: захворювання нирок, катарі верхніх дихальних шляхів. Значний центр зарубіжного туризму. На зах.

околиці Л. (частина тер. старод. Фів) розташовано храм богів Амона-Ра, Мут і Хонсу (16—11 ст. до н. е.). До нього входять: подвір'я, оточене подвійною колонадою, гіпостильний зал з 32 колонами, святилище, вхідний пілон і велика центр. колонада (споруджено за Аменхотепом III в 2-й пол. 15 ст. до н. е., арх. Аменхотеп Молодший, декоративне оформлення — арх. братів Горі та Суті). 2-й пілон і подвір'я, оточене 77 колонами з статуями фараонів між ними (споруджено за Рамсесом II, 1317—1251 до н. е., арх. Бекенхонсу). Перед пілоном — 6 статуї-колонн Рамсеса II. Храм Л. з'єднувався брукованою алеєю сфинксів з Карнаком. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Єгипет Стародавній, т. 4, с. 96—97.

ЛУКУЛЛ Луцій Ліциній (Lucius Licinius Lucullus; бл. 117— бл. 56 до н. е.) — рим. полководець і політ. діяч. Походив із знатного плебейського роду. Консул 74 до н. е. Під час війни проти Помпейського царства 74—66 до н. е. командував рим. військом. В 71 до н. е. оволодів Малою Азією, 69 до н. е. розгромив біля Тігранокерта об'єднану вірмено-понтійську армію. Л. прагнув підкорити Вірменію, проте змуснений був відступити під тиском нар. війни. Збагатившись під час воєн. походів, Л. вражає сучасників розкішню своїх бенкетів (звідси вираз «Лукуллів бенкет»).

ЛУК'ЯН (Luchian) Стефан (1.II.1868, с. Стефенешті, повіт Ботошані — 28.VI.1916, Бухарест) — рум. живописець. У 1885—89 навчався в Школі красних мист. у Бухаресті в Т. Амана й Г. Татареску, 1889—90 — в монастирській АМ, 1891—92 — академії Жюльєна в Парижі. На творчості Л. позначився вплив імпресіонізму. Твори: «Піра» (1904), «Повернення з роботи» (1905), «На розподіл кукурудзи» (1905—06), «Алемоні» (1908) та ін. Автор портретів, пейзажів і натюрморту.

ЛУК'ЯНЕНКО Павло Пантелеймонович [27.V (9.VI) 1901, с. Івановська, тепер Червоноармійського р-ну Краснодар. кр. — 13.VI.1973, Краснодар] — рад. селекціонер-селекціонер, акад. АН СРСР (з 1964), акад. ВАСГНІЛ (з 1948), двічі Герой Соціалістичної Праці (1957, 1971). Член КПРС з 1964. Закінчив Кубанський с.-г. ін-т (1926). В 1930—56 — ст. наук. працівник і заст. директора по наук. частині (з 1941) Краснодарської селек. станції. З 1956 — зав. відділом селекції Краснодарського н.-д. ін-ту с.-г. Л. — автор і співавтор 15 районуваних сортів озимої пшениці, серед яких один із кращих сортів сильної пшениці — Безоста 1. Л. — делегат XXIII—XXIV з'їздів КПРС, депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1946 і 1979.

«ЛУК'ЯНІВСЬКИЙ КЛУБ» — підпільний с.-д. клуб, що діяв у Києві 1893—96 під виглядом книж.-майстерні. Ініціатором створення «Л. к.» був Ю. Д. Мельников.

Містився клуб у його квартирі на Лук'янівці (звідси й назва). В клубі не тільки навчали учнів слюсарної і токарної справи, але й готували з них пропагандистів для революц. роботи на пром. підприємствах міста. Крім робітників, клуб відвідували також студенти, представники інтелігенції. Тут відбувалися політ. дискусії, обговорювалися плани діяльності с.-д. гуртків, проводилися наради, вивчалися і розповсюджувалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Г. В. Плеханова та ін. «Л. к.» сприяв об'єднанню розрізнених с.-д. груп у Києві, створенню наприкінці 1895 «Робітничого комітету» — керівного органу, що спрямовував роботу марксистських орг-цій міста. Після арешту Ю. Д. Мельникова навесні 1896 «Л. к.» припинив свою діяльність.

ЛУК'ЯНОВА Олена Михайлівна (н. 13.I.1922, с. Блістова Менського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. лікар-педіатр, чл.-кор. АМН СРСР (з 1978). Член КПРС з 1953. В 1949 закінчила Київ. мед. ін-т. З 1949 працює в Київ. н.-д. ін-ті педіатрії, акушерства і гінекології (з 1979 — його директор). Праці Л. присвячені питанням патогенезу, профілактики і лікування рахіту і гастроентерології дитячого віку тощо. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛУЛЕО — місто на Пн. Швеції, адм. ц. лену Норботтен. Розташоване на березі Ботнічної зат. та островах у гирлі р. Луделль. Найбільший порт країни по експорту заліз. руди, залізнична станція, вузол автошляхів, 58,9 тис. ж. (1971). Розвинуті чорна металургія, машинобудування (судно- та вагонобудування, локомотиворем. майстерні). Вироби, пиломатеріалів і целюлози. Музеї, у т. ч. експозиція саамської етнографії. Л. засн. 1621.

ЛУЛЛІЙ (латинізоване Lullius, ісп. Lullio, каталан. Lull, Llull) Раймунд (бл. 1235, о. Мальйорка — 1315, Туніс) — ісп. філософ-містик, логік, богослов, поет. Навчався й викладав у Парижі. Вступив в орден францисканців. Був місіонером на Кіпрі, в Пн. Африці, де, за легендою, прийняв мученицьку смерть. Л. — один з родоначальників європ. арабістики, засновник і класик каталанської л.-р. У філософії був прихильником середньовічного реалізму. Боровся проти аверроїзму в питанні про двоїсту істину, доводячи можливість повного злиття філософії з теологією. Розробляючи методи моделювання логічних операцій, створив першу логічну машину. Осн. твір — «Велике мистецтво» (опубл. 1480).

ЛУМУМБА (Lumumba) Патріс Емері (2.VII.1925, Оналуга, пров. Касаї — 17.I.1961, Катанга, тепер Шабана) — діяч визвольного руху, нап. герой Республіки Конго (тепер Республіка Заїр). Н. в сел. сім'ї. Працював на різних посадах, одночасно займався літ. і журналістською діяльністю. В 1958 заснував і очолював партію Нац. рух Конго, що виступала за незалежність країни. З червня 1960 Л. — прем'єр-міністр Республіки Конго.

Лукрецій.

П. П. Лук'яненко.

П. Лумумба.

А. В. Луначарський.

Після військ. перевороту 14.IX 1960 усунений від влади і підступно вбитий прислужниками бельг. колонізаторів. У 1961 ім'я Л. присвоєно *Університету дружби народів* у Москві.

ЛУНА (Luna) Антоніо (29.X 1866, Маніла — 5.VI 1899, Кабанатуан) — діяч нац.-визвольного руху Філіппін. Під час американо-філіппінської війни 1899—1901 — головнокомандуючий, потім — пом. військ. міністра. Виступав проти політики компромісу з США, яку проводили великі землевласники та буржуазія, що об'єдналися навколо президента Агінальдо. Вбитий особистою охороною президента.

ЛУНА — хвиля (акустична або електромагнітна), відбита від перешкоди і зареєстрована приймачем або спостерігачем. Звукова Л. розрізняється на слух, коли інтервал між прямим і відбитим сигналами не менший за 50—60 мс. Л. застосовують у *гідролокації*, *радіолокації*, далекому радіозв'язку тощо. Для деяких тварин (напр., кажанів, дельфінів, китів) Л. є засобом орієнтування і пошуку здобичі.

«ЛУНА» — назва рад. програми дослідження Місяця, а також серії рад. *автоматичних міжпланетних станцій* (АМС), які запускають до Місяця з 1959 (табл.). АМС «Л.» забезпечили одержання нових наук. даних про Місяць («Л.-1» — «Л.-3»), випробування нових систем, відпрацювання м'якої посадки і доставки на поверхню Місяця автом. наук. станцій («Л.-4» — «Л.-9», «Л.-13», «Л.-15», «Л.-18») та пересувних наук. лабораторій («Луноход-1» і «Луноход-2» («Л.-17» і «Л.-21»), політ по орбіті *штучного супутника Місяця* («Л.-10» — «Л.-12», «Л.-14», «Л.-19», «Л.-22»), взяття проб *місячного ґрунту* і доставку його на Землю («Л.-16», «Л.-20», «Л.-23» і «Л.-24»). «Луна-1» — перша в світі АМС, запущена в бік Місяця. Пройшовши поблизу Місяця, «Л.-1» вийшла із сфери дії земного тяжіння і перетворилася на першу штучну планету Сонячної системи. «Луна-2» 14.IX 1959 досягла поверхні Місяця і доставила на нього вимпел із зображенням Держ. герба СРСР, здійснивши перший в світі політ на ін. небесне тіло. «Луна-3» 7.X 1959 вперше сфотографувала зворотний бік Місяця, поклавши цим початок вивчення ін. небесного тіла передаванням його зображення з борту космічного корабля на Землю. «Луна-9» 3.II 1966 першою здійснила м'яку посадку на Місяць і передала на Землю зображення місячної поверхні, що мало вирішальне значення для дальших польотів на Місяць, включаючи і слотування. «Луна-10» 3.IV 1966 стала першим штучним супутником Місяця. «Луна-16» — перший в історії космонавтики автом. апарат, який здійснив рейс «Земля — Місяць — Земля» і доставив на Землю (24.IX 1970) зразки місячного ґрунту. «Луна-17» 17.XI 1970 доставила на Місяць першу в світі автом. пересувну наук. лабораторію «Луноход-1» (див. *Місячний самохідний*

апарат). «Луна-20» 25.II 1972 доставила на Землю зразки місячного ґрунту, взяті в важкодоступному материковому районі, а «Луна-24» 22.VIII 1976 — зразки, взяті з глибини 2 м. Іл. див. до статтей *Автоматична місячна станція* і *Космонавтика*.

Лит.: Мост в космос. М., 1976.

Ю. М. Михайлов.

«ЛУНА» — укр. альманах, виданий 1881 у Києві Л. В. Личницьким. Проектувався спочатку як щомісячний журнал, потім — щорічний альманах. Але з цензурних причин намір не здійснено. Вийшла лише перша частина, що мала загально ліберально-поміркований напрям. У книзі вміщено вірш Т. Шевченка «Хустина», вірші й водевілі М. Старичького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», поезії Я. Щоголева, О. Кониського, В. Мови (Лиманського), оповідання «Приятелі» й нарис «Шевченкова могила» І. Нечуя-Левицького та ін. «Л.» поклала початок серії літ.-худож. альманахів на Наддніпрянській Україні («Нива», «Степ» та ін.) і відіграла певну роль в активізації літ. життя.

П. М. Федченко.

«ЛУНАР ОРБІТЕР» (англ. Lunar orbiter) — назва серії з п'яти одиотипних амер. *штучних супутників Місяця* (ШСМ), запущених в період з 10.VIII 1966 по 1.VIII 1967. Осн. мета запусків — фотографування місячної поверхні з орбіти ШСМ і передавання зображень по телевізійному каналу на Землю. Фотознімки, одержані за допомогою «Л.О.-1» — «Л.О.-3», використовувались, гол. чином, для пошуку місць посадки на Місяць автом. апаратів «Сервейер» та місячних кабін космічних кораблів «Аполлон». За допомогою «Л.О.-4» і «Л.О.-5» одержано додаткові знімки ділянок можливої посадки і найцікавіших з наук. точки зору ділянок видимого боку Місяця, а також полярних районів його зворотного боку, сфотографованих раніше рад. *автоматичними міжпланетними станціями* «Луна-3» і «Зонд-3». Крім того, «Л.О.» використовувались для вивчення радіаційної і мікрометеорної обстановки в навколomisячному просторі, гравітаційного поля Місяця за еволюціями орбіти ШСМ, а також випробування бортового обладнання і юстирування наземних станцій командно-вимірювального комплексу.

Ю. М. Михайлов.

ЛУНАТИЗМ (лат. lunaticus — безумець, від luna — Місяць) — те саме, що й *соннабулізм*. Назва походить від давніх неправильних уявлень про вплив Місяця (місячного світла) на людину.

ЛУНАЧАРСЬКИЙ Анастолій Васильович [11 (23).XI 1875, Полтава — 26.XII 1933, Ментона, Франція, похований у Москві біля Кремльської стіни] — рад. держ. діяч, письменник, літ. критик, мистецтвознавець, акад. АН СРСР (з 1930). Член Комуністич. партії (з 1895). Н. в сім'ї чиновника. Революц. роботу почав 1892 в Києві (зачився в гімназії 1886—95). В 1895—98 жив у Швейцарії (навчався в Цюрихському ун-ті), Франції, Італії; облизився з групою «Визво-

лення праці». В 1898 пів революц. роботу в Москві. У 1900—04 — на заслання. Після II з'їзду РСДРП (1903) приєднався до більшовиків. З 1904 — в еміграції. Включив до складу редакції більшовицьких газет «Вперед» і «Пролетарий». Брав участь у Штутгартському (1907) і Копенгагенському (1910) міжнар. соціалістичних конгресах. В 1909—12 входив до антипарти. групи «Вперед». Під час I-ї світової війни — інтернаціоналіст. У травні 1917 повернувся в Росію, приєднався до групи «Міжрайонців», у складі якої був на VI з'їзді РСДРП(б) прийнятий у більшовицьку партію. З жовтня 1917 до 1929 — нарком освіти РРФСР. З 1927 — одночасно на дипломатичній роботі. В 1933 призначений вояководом СРСР в Іспанії. Один з перших виступив з працями про *соціалістичний реалізм* («Ленін і літературознавство», 1932; «Про соціалістичний реалізм», 1933). Йому належать статті про М. Горького і В. Маяковського. В своїх лекціях і працях розгортав картину літ. життя різних епох, відтворив літ. портрети рос. письменників 19 ст., а також видатних майстрів зх.-європ. л-ри. Писав про Т. Г. Шевченка (1912), якого називав поетом глибоко революційним, про М. М. Коцюбинського (1928), про п'єси «Камінний господар» Лесі Українки, «97» М. Г. Куліша та ін. Л. — автор ряду драматичних творів, які йшли на сценах радянських театрів у 20—30-х рр. Л. відомий як художній критик. В 1909 надрукував ряд статей про образотворче мист. Італії («Філософські поеми в фарбах і мармурі»), 1910 — цикл «Античні портрети». Виступав з критикою різних декадентських течій. Серед його творів — «Про кіно», «Про образотворче мистецтво» та ін. Л. — автор статті про гастролі Укр. драматичного театру ім. І. Франка в Москві («Гості з України», 1926).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1963—67; Письма. М., 1963; О кино. М., 1965; Статьи о советской литературе. М., 1971; Укр. переклад: Оповідання про Леніна. К., 1960; Про літературу. К., 1975; Великий народний поет (Тарас Шевченко) К., 1961.

Лит.: Канков І. А. А. В. Луначарський — видатний діяч соціалістичного просвіщення. М., 1966; Луначарський — критик. К., 1975; Морозова Б. Ф. А. В. Луначарський — пропагандист ленінізму в естетичній і критичній. К., 1975; Кохно І. П. А. В. Луначарський і формування марксистської літературної критики. Мінск, 1979; Анастолій Васильович Луначарський. Указатель трудов, писем и литературы о жизни и деятельности. т. 1—2. М., 1975—79.

ЛУНДА — держава, що існувала у басейні р. Конго в 15—19 ст. Етнічну основу її становила народність балуа. Найбільшого розвитку д-ва Л. досягла в 2-й пол. 17 ст., коли почали складатися феод. відносини. Л. вела торгівлю з узбережжям та центр. областями Африки. У 18 ст. Л. занепадає, в 19 ст. розпалася внаслідок воєн з сусіднім народом чокаве.

ЛУНДІН Аксель Францович (1886, Стокгольм — 1943) — укр. і рос. рад. кінорежисер. З 1905 жив у Росії. З 1910 — актор Петерб. драм.

Дата запусків автоматичних міжпланетних станцій «Луна»

«Луна-1»	2.I	1959
«Луна-2»	12.IX	1959
«Луна-3»	4.X	1959
«Луна-4»	2.IV	1963
«Луна-5»	9.V	1965
«Луна-6»	8.VI	1965
«Луна-7»	4.X	1965
«Луна-8»	3.XII	1965
«Луна-9»	31.I	1966
«Луна-10»	31.III	1966
«Луна-11»	24.VIII	1966
«Луна-12»	22.X	1966
«Луна-13»	21.XII	1966
«Луна-14»	7.IV	1968
«Луна-15»	13.VII	1969
«Луна-16»	12.IX	1970
«Луна-17»	10.XI	1970
«Луна-18»	2.IX	1971
«Луна-19»	28.IX	1971
«Луна-20»	14.II	1972
«Луна-21»	8.I	1973
«Луна-22»	29.V	1974
«Луна-23»	28.X	1974
«Луна-24»	9.VIII	1976

До ст. Медалі СРСР.

29. «За перемогу над Японією». 30. «За взяття Будапешта». 31. «За взяття Кенігсберга». 32. «За взяття Відня». 33. «За взяття Берліна». 34. «За визволення Белграда». 35. «За визволення Варшави». 36. «За визволення Праги». 37. «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». 38. «Ветеран праці». 39. «Ветеран Збройних Сил СРСР». 40. «За зміцнення бойової співдружності». 41. «За відбудову підприємств чорної металургії півдня». 42. «За відбудову вугільних шахт Донбасу». 43. «За освоєння цілинних земель». 44. «За будівництво Байкало-Амурської магістралі». 45. «За перетворення

Нечорнозем'я РРФСР». 46. «За освоєння надр і розвиток нафтогазового комплексу Західного Сибіру». 47. Ювілейна медаль «XX років РСЧА». 48. Ювілейна медаль «30 років Радянської Армії і Флоту». 49. Ювілейна медаль «40 років Збройних Сил СРСР». 50. Ювілейна медаль «50 років Збройних Сил СРСР». 51. Ювілейна медаль «60 років Збройних Сил СРСР». 52. Ювілейна медаль «50 років радянської міліції». 53. «В пам'ять 800-річчя Москви». 54. «В пам'ять 250-річчя Ленінграда». 55. «Медаль материнства» 1-го ступеня. 56. «Медаль материнства» 2-го ступеня.

театру, згодом — групи М. Симельникова в Харкові. В кіно почав зніматися 1912 (акціонерне т-во «Художній екран»). Після 1917 брав участь у створенні рад. кінорежисерства на Україні, був режисером на кінодиректорстві «Червонозірка» (Київ, агіт. фільми «Всесобор», «На допомогу Червоному Харкову», «Револьюційний тримайте крок!», всі — 1919). З 1920 — в Укр. фотокінокомітеті (фільми «Квіти на камені», 1922, та ін.). На Одес. кінофабриці ВУФКУ поставив фільми «За чорне золото» (1924), «Лісовий звір» (1925), «Марійка» (1926), «ПКП» (1926, разом з Ю. Стаховим), на Київ. кіностудії — «Ванька і Месник» (1928), «Пригоди полтинника» (1929). З 1929 працював у театрах Іванова, Ярославля, Горького.

ЛУНДКВІСТ (Lundkvist) Артур Нілс (н. 3.III 1906, Оберюнга, пров. Сконе) — швед. письменник і громад. діяч, член Швед. академії (з 1968). У збірках віршів «Жар» (1928), «Оголене життя» (1929), «Чорне місто» (1930), «Біла людина» (1932) оспівував радість життя. Посилення реалістичних тенденцій, інтерес до соціальної тематики характеризують збірки віршів «Життя як грава» (1954), «Дерево, що говорить» (1960), романи «Вальс в Віндінге» (1956), «Життя і смерть вільного стрільця» (1970), «Воля неба» (1971), збірки новел «Темний ліс» (1967), віршів у прозі «Те, що бачиш у текучій воді» (1978) та ін. Значне місце в творчості Л. займають книги про подорожі за кордон, критика, есеїстика, публіцистика і переклади. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1958.

Тел.: Рос. перекл. — Вулканічний континент. М., 1961; Говорящее дерево. М., 1964; Жизнь и смерть воющего стрелка. М., 1972.

Лит.: Маденич А. А. Артур Лундквист — романист. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», 1967, т. 26, в. 2. О. Д. Сенюк.

ЛУНІН Микола Іванович [20.I.11.1853, м. Дерпт, тепер Тарту Ест. РСР — 18.VI 1937, Ленінград] — рос. рад. лікар-педіатр. Закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1879). У 1880 захистив докторську дисертацію «Про значення неорганічних солей в живленні тварин». З 1882 і до кінця життя працював лікарем у Петербурзі (Ленінград). Дослідив Л. покладає початок вивченню вітамінів.

ЛУНІН Микола Олександрович [н. 9 (22).V 1915, м. Рязань, тепер Рязан. обл. — 3.X 1968, Москва] — один з ініціаторів становлення руху на залізничному транспорті СРСР, Герой Соціалістичної Праці (1943). Член КПРС з 1941. Працюючи паровозним машиністом депо Новосібірськ Томської з-ці, вступив (1940) ініціатором прогресивних методів експлуатації паровозів, подовження строків їхньої служби, зниження собівартості ремонтів. З 1950 після закінчення ін-ту інженерів залізнич. транспорту працював на керівній роботі на залізнич. транспорті. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна. Державна премія СРСР. 1942.

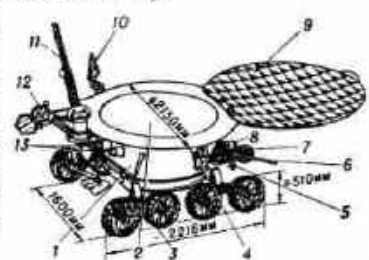
ЛУНІН Михайло Сергійович [18 (29).XII 1787, Петербург — 3 (15).XII 1845, Акатуй, тепер Борзинського району Читинської області] — декабрист. Учасник воєн проти наполеонівської Франції. В 1816 вступив до «Союзу порятунку». Один з організаторів «Союзу благоденства» і Північного товариства декабристів. Був прихильником тактики рішучих дій. У січні 1826 Л. заарештовано у Варшаві і засуджено до 20 років каторги, яку відбував на Нерчинських рудниках, Петровському Заводі. З 1836 — на поселенні в с. Урюку поблизу Іркутська. На поч. 1841 Л. було заарештовано за написання і розповсюдження публіцистичних творів («Громадський рух у Росії», «Погляд на російське тасмне товариство в Росії (з 1816 до 1826)», «Листи з Сибіру» та ін.), в яких він пропагував ідеї декабристів та осуджував самодержавство. Помер в ув'язненні. Лт.: Окуш С. Б. Декабрист М. С. Луний. Л., 1952.

ЛУНКОУТВОРЮВАЧ — пристрій до дискових лушпильників для лункування ґрунту. Найпоширеніший Л. дисковий причіпний (до тракторів Т-74, ДТ-75) гідрофікований ЛОД-10. Осн. вузли його (рама, ходові колеса, бруса секцій, каретки, тяги і механізм гідрокерування) запозичені від дискового гідрофікованого лушпильника ЛДГ-10. При поступальному русі Л. сферичні диски, які встановлено під кутом 30° до лінії тяги та ексцентрично закріплено на осі, утворюють замкнені ямки. Продуктивність Л. ЛОД-10 — бл. 7,5 га/г.

С. О. Карпенко.
ЛУНКУВАННЯ ҐРУНТУ, ямкування ґрунту — агротех. захід, виконання лунков на схилах крутизною до 5° для зменшення поверхневого стоку дощових і талих вод та запобігання водній ерозії ґрунту. Лунки (ямки — кожна завдовжки 1,1—1,3 м, завшир. 30—35 см і завглибшки 12—15 см) роблять з розрахунку 10 500—15 000 на гектар за допомогою спеціального лункоутворювача. Л. г. провадять одночасно з оранкою на зяб чи після неї. Кожна лунка може вмістити 20—25 л,

«Луноход-1» (схема):

1 — герметичний приладний відсік; 2 — радіатор-охолоджувач; 3 — блок коліс шасі; 4 — панорамні фототелекамери; 5 — прилад для визначення фізико-механічних властивостей ґрунту; 6 — штирова антена; 7 — джерело кола; 8 — вимірний шпальку; 9 — ізоляційне джерело теплової енергії; 10 — сонячна батарея; 11 — малонаправлена антена; 12 — гостронаправлена антена; 13 — кутковий відбивач лазерного проміння; 14 — ілюмінатори телевізійних камер.

що становить 250—300 м³ води на 1 га. Л. зябу підвищує врожайність зернових на 2,5—3 ц/га.

К. Л. Холм'як.

ЛУНМІНЬ — ушелина біля міста Лояна провінції Хенань у Китаї, а також печерні храми, що містяться там. Храми висічені в 495—898 у вапнякових скелях на берегах р. Іхе. Складаються з численних печер, головні з яких — Біньян (500—523), Гуян (495—575) і Финсянь (627—675). Монументальні скульптури, що оздоблюють їх (рельєфи і статуї) відзначаються декоративністю, витонченими пропорціями (15-метрова статуя Будди Вайрочана, 672—676).

«ЛУНОХОД» — назва серії рад. автоматичних місячних самохідних апаратів. Луноход-1 (мал.) — перша в історії космонавтики пересувна автом. лабораторія, доставлена 17.XI 1970 на поверхню Місяця автом. міжпланетною станцією (АМС) «Луна-17» (див. «Луна»). «Л.-1» забезпечив комплексне вивчення топографічних і морфологічних особливостей місячної поверхні, хім. складу і фіз.-мех. властивостей місячного ґрунту, дослідження радіаційної обстановки, фотографування ділянок зоряного неба, Сонця і Землі, проведення експериментів по лазерній локації Місяця. Керування «Л.-1» здійснювалось із Центру далекого космічного зв'язку. За 322 доби роботи «Л.-1» пройшов 10,54 км. Було детально досліджено 80 000 м² місячної поверхні, для чого за допомогою телевізійних систем одержано понад 200 панорам і понад 20 000 знімків поверхні. Більш як у 500 точках по трасі руху досліджувалися фіз.-мех. властивості поверхневого шару ґрунту, в 25 точках провадився аналіз його хім. складу. Луноход-2 доставила на поверхню Місяця 16.I 1973 АМС «Луна-21». Удосконалення конструкції і бортових систем, встановлення додаткових приладів дали змогу значно підвищити надійність «Л.-2» і виконати великий обсяг наук. досліджень. За 123 доби, пересуваючись в умовах складного рельєфу (район сх. окраїни Моря ясності), «Л.-2» подолав 37 км.

Лит.: Передвижная лаборатория на Луне «Луноход-1». М., 1978; Успехи Советского Союза в исследовании космического пространства. М., 1978. Ю. М. Михайлов.

ЛУНЬ (Circus) — рід хижих птахів родини яструбових. Довж. тіла 35—60 см, маса (видів, пошир. в СРСР) 260—780 г; самки значно більші за самців. Оперення на голові утворює подібність лицьового диска у сов. Забарвлення сіре або голубувато-сіре, самки — рудувато-бурі. Населяють відкриті простори. Гнізда будують на землі і в очереті. В кладці 3—6 яєць. Живляться мишовидними гризунами, комахами, земноводними, плазунами, птахами і їхніми яйцями. 9 видів, пошир. по всій земній кулі. В СРСР — 5, у т. ч. в УРСР — 4 види: Л. болотний (С. aeruginosus), Л. луговий (С. pygargus), Л. степовий (С. macrourus) і Л. польовий (С. cyaneus); усі гніздові перелітні птахи. Викопні рештки відомі з плейстоцену.

А. Н. Лундквист.

Луямінь. Статуя Будди Вайрочана з печерного храму. Вапняк. 672—676.

Луль болотний.

ЛУПА (франц. *loupe*, букв. — наріст) — система з однієї або кількох лінз з невеликою фокусною віддаллю ($f = 0,01 \div 0,1$ м); служить для розглядання дрібних об'єктів, які погано розрізняються оком. Кутове збільшення оптичне L становить від 2,5 до 25.

ЛУПАН Андрій Павлович (н. 2 (15). II 1912, с. Мігулени, тепер Резніського р-ну Молд. РСР) — молд. рад. письменник, перекладач і громад. діяч, акад. АН Молд. РСР (з 1961). Член КПРС з 1956. Друкується з 1932. Перша зб. — «Поезії» (1947), куди ввійшли поема «Забуте село» (1940) і вірші періоду Великої Вітчизн. війни. Автор п'єси «Світло» (1948), збірок віршів: «Вступ до балади» (1954), «Майстер-творець» (1958), «Брат землі» (1959), «Закон гостинності» (1966), «Громоуник» (1973). За цикл «Магістраль» із зб. «Ноша своя» (1970) Л. 1975 удостоєний Держ. премії СРСР. Зб. літ. публіцистики «Книги і роки» (1969), твори для дітей. Написав статті про Т. Шевченка (присвятив йому вірш), М. Бажана, О. Гончара, розвідку про укр.-молд. літ. зв'язки та ін. Перекладач поезій Т. Шевченка, укр. рад. поетів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Скриєрь, т. 1—3. Кишинів, 1973; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Молдавія, К., 1953; Рос. перекл. — Лицом к лицу. Кишинів, 1957; Про нас, М., 1959; Ноша своя, М., 1975; Черешні червоні цвітять, М., 1980.

А. П. Кулча-Жосу.

ЛУПІЙ Олександр (Олександр) Васильович (н. 28.III 1938, с. Нова Кам'янка, тепер Нестерівського р-ну Львів, обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1966. Закінчив Київ. ун-т (1961). Автор поетич. збірок «Вінки юності» (1957), «Перевал» (1969), «Голос» (1970), «Невпинність» (1977) та ін., романів «Милява» (1965), «Грань» (1968), «Сонце між соснами» (1979).

ЛУПІЙ Ярослав Васильович (н. 2. VI 1946, с. Нова Кам'янка, тепер Нестерівського р-ну Львів, обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1974. Брат О. В. Лупи. В 1971 закінчив Київ. ін-т театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1971 працює на Одес. кіностудії худож. фільмів. Поставив фільми «Любі мої» (1975), «Хліб дитинства мого» (1978), «Багряні береги» (1979). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1979.

ЛУППОЛ Іван Капітонович (1 (13). I 1896—26.V 1943) — рад. філософ, акад. АН СРСР (з 1939). Член Комуністич. партії з 1920. Н. в Ростові-на-Дону. Закінчив Моск. ун-т (1919), Ін-т червоної професури (ІЧП, 1932). Працював в Ін-ті Маркса і Енгельса (1924), був професором філософії Моск. ун-ту (1925—31) та ІЧП (1925—38), директором Ін-ту світової л-ри (1935—40). Автор праць з історії філософії, естетики і л-ри. Один з перших дослідників філософської спадщини В. І. Леніна.

«ЛУПТА» («Lupta» — «Боротьба») — газета, що її видавала група

рум. лівих соціал-демократів в Одесі 5.IX 1917—11.III 1918. Редакторами її були М. Г. Бужор і А. Ніколау. «Л.» виступала за розвиток революц. боротьби в Румунії, вимагала припинення імперіалістичної війни. Після перемоги Великого Жовтня рішуче підтримала Рад. владу, закликала рум. трудящих наслідувати приклад рос. пролетаріату, засуджувала антирад. авантюри міжнар. імперіалізму і рум. воєначини, виступала за створення рум. революц. підрозділів у Рад. Росії. Всього вийшло бл. 70 номерів газети. Видання «Л.» припинилося у зв'язку з окупацією Одеси австро-нім. військами.

ЛУПУ Василь (р. н. невід. — п. 1661, Стамбул) — господар Молдавії 1634—53. За правління Л. за допомогою Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*) в Яссах відкрито Слов'яно-греко-лат. академію (1640), першу в Молдавії друкарню (1641), де 1646 надруковано кодекс феод. права країни «Правила Василя Лупу». Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 займав пропольсь. позицію. Внаслідок молдавських походів Б. Хмельницького 1650 і 1652 Л. змушений був укласти з гетьманською адміністрацією угоду, скріплену шлюбом Т. Хмельницького і дочки Л. — Руксанди. Б. Хмельницький допоміг Л. на короткий час відвоювати престол, з якого його скинув *Георгій Стефан*.

О. С. Романець.
ЛУР'Є Нойах Гершельович (12 (24). XII 1885, містечко Блашине, тепер БРСР — 18.V 1960, Москва) — єврейський рад. письменник. У 1917—41 жив на Україні. Друкуватися почав 1911. Осн. тема творів Л. — героїка громадян. війни та соціалістичне будівництво, боротьба проти фашизму (роман «Еле Йорш», 1938; зб. оповідань «Мости горять», 1929; «Просте життя», 1935; «Біла відкрита могила», 1944; повісті «Рідні», 1948; «Лісова тиша», 1957).

Тв.: Укр. перекл. — Завал-ноги. Х. — К., 1932; Значиме життя. К. — Х., 1936; Еле Йорш. К., 1941; Рос. перекл. — Лісна тишина. М., 1961; Старше на одну ніч. М., 1963.

ЛУР'Є Ноте (Натан) Михайлович (н. 2 (15). I 1906, с. Розкішне, тепер Гуляйпільського р-ну Запоріж. обл.) — єврейський рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1929. Роман «Степ кличе» (ч. 1—3, 1932—48) — про колективне будівництво на Україні. Автор роману «Небо і земля» (1963) і роману «Перед грозою» (1973), який є продовженням книги «Степ кличе». Збірник оповідань і новел, нарисів («Пасажир», 1937; «Три оповідання», 1940), документальна повість «Дорога до щастя» (1950), книга повістей і оповідань «Історія одного кохання» (1976).

Тв.: Укр. перекл. — Степ кличе. К., 1976; В дорозі. К., 1978; Рос. перекл. — Степ зовт. М., 1970.

Г. І. Полянкер.

ЛУР'Є Олександр Григорович (22.I (3.II) 1868, Київ — 17.I 1954, там же) — укр. рад. дерматовенеролог, засл. діяч науки УРСР (з 1944). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1893). В 1919—49 — зав.

відділом Київ. клінічного ін-ту (з 1930 — Київ. ін-т удосконалення лікарів). Праці Л. присвячені питанням діагностики і лікування т. з. грибкових захворювань шкіри (дерматомікозів), вивченню сифілісу тощо. В 1920 Л. організував у Києві перший в СРСР мікологічний диспансер. Довгий час очолював Київ. наук. т-во дерматологів та венерологів.

ЛУР'Є Олександр Юдимович (30.IX (12.X) 1897, м. Климовичі, тепер Могилівської області БРСР — 24.V 1958, Київ) — укр. рад. акушер-гінеколог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1958). Член КПРС з 1932. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1921). З 1938 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. Праці Л. присвячені питанням боротьби з материнською смертністю, знеболювання *пологів*, запобігання раку жіночих статевих органів і лікування його, організації акушерської допомоги тощо. Ім'я Л. присвоєно акушерсько-гінекологіч. клініці Київ. мед. ін-ту. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

ЛУР'ІЯ Олександр Романович (3 (16). VII 1902, Казань — 14.VIII 1977, Москва) — рос. рад. психолог, дійсний член АПН РРФСР (з 1947) і АПН СРСР (з 1968). В 1921 закінчив Казанський ун-т, 1937 — 1-й Моск. мед. ін-т. Працював у ряді вузів і н.-д. установ, у т. ч. 1931—34 — в Харкові. Разом з Л. С. Виготським досліджував питання розвитку психіки в дітей і дорослих. З 1945 — професор, з 1965 — зав. кафедрою нейропсихології і патопсихології Моск. ун-ту. Засновник *нейропсихології* в СРСР. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани», медалями.

Г. С. Костюк.
ЛУР'ІЯ (Lugia) Сальвадор Едуард (н. 13.VIII 1912, Турін, Італія) — амер. мікробіолог, чл. Нап. АН США (з 1959), один з основоположників *генетики мікроорганізмів*. Мед. освіту здобув у Туріні (1935). Працював у лабораторії Ф. Жоліо-Кюрі у Парижі (1938—40). Після переїзду в США — професор бактеріології в ун-ті Індіани (Індіанополіс, 1943—50) та в Іллінойському ун-ті (Урбана, 1950—59), професор мікробіології Массачусетського технологічного ін-ту в Кембріджі (1959—64). Праці з питань молекулярної біології, вірусології. Описав будову *бактеріофагів*. Нобелівська премія, 1969 (разом з А. Херш і М. Делбрюком).

ЛУСАКА — столиця Замбії (з 1964), гол. політ., екон. і культур. центр країни. Вузол з-щ з автошля-

Лусака. Вид частини міста

А. П. Лупин.

ків, аеропорт міжнарод. значення. 520 тис. ж. (1977, з передмістями). Підприємства цем., швейної, харч. пром-сті, авторем. майстерні. Торг. центр с.-г. району. Ун-т Замбії, кілька коледжів. Нац. рада по наук. дослідженнях, 2-го по охороні диких тварин і природи Замбії тощо. Міська б-ка. Л. виникла на місці залізнич. станції збудованої 1910.

ЛУ СІНЬ (справж. ім'я і прізвище — Чжоу Шунь; 25.IX 1881, Шаосін — 19.X 1936, Шанхай) — кит. письменник, публіцист, громад. діяч, демократ. Основоположник сучас. кит. л-ри. В зб. оповідань «Кліч» (1923) показав бідність і безправ'я простих людей, у зб. «Блакитний» (1926) — долю інтелігенції в напівфеод. Китаї. Автор зб. віршів у прозі «Дикі гравці» (1927), зб. сатиричних казок «Старі легенди по-новому» (1936), ряду збірок публіцистичних статей, «Короткої історії китайської розповідної прози» (1923). Перекладав багато творів прогрес. письменників, особливо рос. і рад., цікавився укр. л-рою. Популяризував поезію Т. Шевченка.

Тел.: Укр. перекл. — Справжній історія А.-Кю. К., 1958; Вибрані твори К., 1961; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1954—56; Повести. — Рассказы. М., 1971. Літ.: Позднеева Л. Д. Лу Синь. М., 1957; Петров В. В. Лу Синь. М., 1960; Семанов В. И. Лу Синь и его предшественники. М., 1967; Глаголева И. К. Лу Синь. Библиографический указатель. М., 1977.

ЛУСКА — тверді шкіряні утвори (пластинки) у багатьох хребетних тварин — рибу, плазунів, птахів, деяких ссавців, що виконують захисну функцію. Форма і будова Л. у тварин різних систематичних груп неоднакові. У найдавніших хребетних — вимерлих безщелепних, у багатьох вимерлих і сучасних рибу, зокрема у акул, судинноголових та деяких ін., — т. з. плакоїдна Л., будовою подібна до зубів. У нижчих промелерх рибу — Л. ганойдна, здебільшого має форму ромбічної пластинки з кістковою основою і дентиновим верхнім шаром. У костистих рибу Л. кісткова (всіх з кістковою тканиною) і має форму круглястих пластинок, задній край яких може бути рівним (циклоїдна Л.) або зубчастим (ктеїноїдна Л.). У вищих земноводних тіло частково (переважно черевно) також було вкрите кістковою Л. Із сучас. земноводних Л. є лише у червуг і має вигляд маленьких кісткових пластиночок, закріплених у шкіру. Суходільним хребетним тваринам властива рогова Л. У плазунів вона вкриває все тіло, у птахів є тільки на ногах, а у ссавців (гризунів) — на хвості. У складеною формою рогової Л. є також пір'я птахів.

ЛУСКАТИЙ ЛИШАЙ — хронічне захворювання шкіри. Те саме, що й *псоріаз*.

ЛУСКАТИ (Squamata) — ряд плазунів підкласу ледідозаврів. Тіло вкрите лускою або її видозмінами (звідки й назва), квадратна кістка рухома, високоніх дуг або немає, або є лише одна пара їх (верхня). Л. поділяють на 4 підряди: хамелеони, *ящірки*, амфі-

бени, або двоходки (див. *Двоходкові*), змії. Відомі починаючи з верхньої юри, на Україні — з неогену.

ЛУСКОКРИЛІ — ряд комах. Те саме, що й *метелики*.

ЛУСМА (Louisiana) (ж. 29.II 1936, Гранд-Рапідс, шт. Мічиган) — астронавт США, полковник мор. піхоти. У 1959 закінчив Мічиганський ун-т. З 1959 служив у мор. авіації США. З 1966 — у групі астронавтів. Разом з А. Біном і О. Герріотом 28.VII—26.IX 1973 здійснив політ на наук. орбітальній станції «Скайлеб». Двічі виходив у відкритий космос.

ЛУСОН — найбільший з Філіппінських островів у Тихому ок. Пл. 105,6 тис. км². Поверхня переважно горста, заввишки до 2934 м (г. Пулог), є діючі вулкани. Родовища золота, хромітів, заліз. і мідних руд. Клімат тропічний. Опадів до 3000 мм на рік. Часто бувають тайфуни. В горах — вічнозелені тропічні ліси, на рівнинах — савани, с.-г. угіддя (посіви рису, кукурудзи, тютюну, плантації цукр. тростини, кокосової пальми тощо). На Л. — міста Кесон-Сіті, Маніла.

ЛУСОЧКИ — 1) Мікроскопічні хитинові пластинки на тілі деяких членистоногих (метеликів, різних перетинчастокрилих, комарів, окремих кліщів та ін.), що іноді утворюють суцільний покрив. Розвинутіся з щетинки в результаті їх розширення і салюлення. Завдяки своїм оптичним властивостям Л., як правило, зумовлюють забарвлення тварин. 2) Різноманітні більш-менш пластичні вирости у рослин; виконують гол. чин. захисну функцію. За походженням розрізняють Л. — вирости *епідермісу* (Л., що являють собою недорозвинені цілі листки або їхні частини (основу).

ЛУТИГА (Atriplex) — рід однорічних або багаторічних трав'янистих, кущових або напівкущових рослин родини лободових. Листки чергові, іноді супротивні, часто вкриті борошнистим нальотом. Квітки одностатеві, на однодомних, рідко дводомних рослинах, у клубочках, зібраних у колосовидні або волотисті суцвіття; жіночі квітки здебільшого без оцвітки, оточені двома зрослими приквітками; чоловічі — переважно п'ятичленні. 200 видів, пошир. в помірній зоні обох півкуль. В СРСР — понад 35 видів, з них в

УРСР — 13. Найпоширеніші Л. блискуча (A. nitens), Л. розлога (A. patula), Л. рожева (A. rosea) та ін. Більшість трав'янистих Л. — бур'яни. Деякі Л. вирощують як декоративні. Л. татарська (A. tatarica) та Л. біла (A. cana), що ростуть в напівпустелях, є добрим кормом для верблюдів та овець.

ЛУТОВИНОВ Юрій Хрисанфович (1887—1924) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1904. Робітник-металіст. З 1904 — учасник революц. руху в Луганську (тепер Ворошиловград), Олександрівську (тепер Запоріжжя), Петербурзі та ін. містах. У 1917 — член Луганського к-ту більшовиків, однієї з організаторів Луганської Червоної гвардії. В 1918—20 брав участь у боях проти нім. окупантів, денікінців. У 1920 — голова Луганського губвиконкому. В 1920—21 — на профспілковій роботі. На І з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У.

ЛУТОН — місто у Великобританії, у графстві Bedfordshire. Розташований на р. Лі. Залізнична станція 166 тис. ж. (1974). Значний центр машинобудування. Підприємства легкої промисловості.

ЛУТС Оskar [26.XII 1886 (7.I 1887), волость Каарепере, тепер Йигеваський р-н — 23.III 1953, Тарту] — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1945). Друкуватися почав 1907. Повісті із шкільного життя «Весна» (ч. 1—2, 1912—13), «Літо» (ч. 1—2, 1918—19), «Весілля Тоотса» (1921), «Будні» (1924), «Осінь» (1938). В повістях та оповіданнях «Життя Андраса» (1923), «Туман» (1928), «Перші кроки» (1932) та ін. зобразив бурж. дійсність, відтворив прагнення народу до кращого майбутнього. Автор 13-томної серії спогадів, фейлетонів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тел.: Укр. перекл. — Весна. К., 1958; Рос. перекл. — Лето. Таллин. 1970; Весна. Таллин. 1973; На задворках и другие повести Таллин. 1975.

ЛУТУГИНЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, на р. Вільховій (бас. Дону). Залізнична станція. Засн. 1896 у зв'язку з будівництвом з-ду прокатних валків. З 1914 с-ще і збудовану тут залізничну станцію назвали Шмідтівка. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. В 1925 с-ще і станцію перейменовано на Л. (на честь дослідника Донецького бас. Л. І. Лутугіна). З 1960 Л. — місто. В Л. — шахтоуправління імені В. І. Леніна, з-д прокатних валків, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.осв. і музична школи, лікарня. Палац культури, клуб, кінотеатр, 11 бібліотек.

ЛУТУГІНСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1965. Площа 1,06 тис. км². Нас. 97,0 тис. чол. (1980). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих міській, 7 селищним і 6 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Лутугине. Більша частина району розташована в межах Донецького кряжу. Корисні копалини: кам. вугілля,

Лу Синь.

Дж. Лусма.

Лутига рожева. Верхня частина квітучої рослини та плід.

ЛУТУГІН

вапняки, черепашник, глина, мергель, крейда тощо. Річки — *Лугань*, *Вільхова*, *Луганчик*, *Велика Кам'янка* (бас. Сіверського Дінця). Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Переважають підприємства вугільної, машинобуд. і металобор. та хім. пром-сті. Найбільші: шахтоуправління ім. В. І. Леніна, з-д прокатних валків (Лутугине), шахта «Ворошиловградська» № 1, центр. збагачувальна ф-ка, електроапаратний з-д (смт Ювілейне). Комбінат побутового обслуговування (Лутугине). Спеціалізація с. г. — виробн. молока, м'яса, яєць, зернових та овочевих культур. Площа с.-г. угідь 1979 становила 68,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 53,4 тис. га, сіножаті й пасовища — 14,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмін, кукурудза, соняшник. У Л. р. — 7 колгоспів, 5 радгоспів, у т. ч. 2 птахофабрики, райсільгосптехніка (м. Олександрівськ). Залізничні станції: Лутугине, Врубівка, Коноплянівка, Бразоль, Збірня. Автомоб. шлях — 312 км, у т. ч. з твердим покриттям — 290 км. У районі — 34 заг.-осв. і 3 муз. школи, 3 профес.-тех. уч-ща; 49 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень, 3 палати і 6 будинків культури, 41 клуб, 52 кіноустановки, 78 б-к. У Л. р. видається газ. «Трудова слава» (з 1965).

О. С. Журавель.
ЛУТУГІН Леонід Іванович (21.II (4.III) 1864, Петербург — 17 (30). VIII 1915, Кольчугіно, тепер Ленінськ-Кузнецкий Кемер. обл. РРФСР, похований у Петрограді) — рос. геолог, спеціаліст у галузі геології вуг. родовищ. У 1889 закінчив Петерб. гірничий ін-т, з 1897 — професор цього ін-ту. З 1892 працював у *Геологічному комітеті*, протягом 22 років досліджував *Донецький кам'яновугільний басейн*, склав перший геол. розріз його вугленосної товщі, разом з ін. дослідниками з'ясував осн. площу басейну. В 1914—15 працював у *Кузнецькому вугільному басейні*. Встановив залежність якості вугілля від ступеня метаморфізму. Іменем Лутугіна названо місто у Ворошиловградській області УРСР.

ЛУФАР (*Pomatomus*) — рід морських риб роду лугаревих, ряду *скумєноподібних*. Має лише 1 вид *P. saltatrix*. Тіло довж. до 1 м, стиснене з боків, жива маса до 15 кг. Нерест навесні, ікра пелагічна, плодючість до 1 млн. ікринок. Хижак, живиться рибами. Поширений у тропічних і помірних морях, в СРСР — у Чорному і Азовському. Здійснює значні сезонні міграції. Зграйна риба. М'ясо Л. смачне. Об'єкт промислу.

ЛУХ'Я — народ, який живе на Зх. Кенії. Чисельність — 2600 тис. чол. (1978, оцінка). Мова Л. — лулух'я, належить до нігеро-кордофанської сім'ї. Більшість Л. зберігає місц. традиційні вірування, частина — християни. Осн. заняття — землеробство.

ЛУЦЕНКО Дмитро Омелянович (н. 15.X 1921, с. Березова Рудка, тепер Пирятинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. поет, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1973. Учасник Великої Вітчизн. війни. В післявоєнні ро-

ки — на журналістській роботі. Перша зб. віршів — «Дарую людям пісню» (1962). Автор багатьох відомих пісень («Києве мій», «Фронтівники», «Сивина», «Не шуми, калинонько» та ін.), створених у співдружності з композиторами О. Білашем, В. Верменичем, П. Майбородою, І. Шамо та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

Тє.: Незакінчена соната. К., 1966; Добрість. К., 1971; Пахучий хліб. К., 1974; За Березовою Рудкою. К., 1976; Коли ти зі мною. К., 1978; Березовий дзвін. К., 1980; Рос. лекс. — Хліб і песня. М., 1978.

Г. Г. Бжолов.
ЛУЦЕНКО Олександр Устимович [н. 20.III (2.IV) 1911, Єлизаветград] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1951. З 1930 — в Одес. укр. муз.-драм. театрі ім. Жовтневої революції. Ролі: Залізник («Гайдамаки» за Шевченком), Гиря («97» М. Куліша), Свічка («Свіччине весілля» Кочерги), Ромодан («Крила» Корнійчука), Безбородько («Правда і кривда» Стельмаха), Самозванець («Борис Годунов» Пушкіна), Пунтіла («Пунтіла та його слуга Маті» Брехта). Створив образ В. І. Леніна в п'єсах О. Корнійчука, М. Погодіна, М. Шатрова, Б. Горбатово. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛУЦІПЕР, люципер, люцифер (лат. lucifer, букв. — світлоносний) — у християнській міфології одне з імен *диявола*, «грішного ангела», який нібито був вигнаний богом з раю і став правителем пекла.

ЛУЦІВ Юрій Олексійович (н. 12.V 1931, Львів) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1966. Після закінчення 1953 Львів. консерваторії працював диригентом Львів. і Запоріж. філармоній; 1960—63 — диригент, 1963—73 — гол. диригент Львів. театру опери та балету ім. І. Франка. Поставив опери «Багряні зірничі» Жданова, «Золотий обруч» Лятошинського та ін., балети «Попелюшка», «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва, «Лускунчик» Чайковського та ін. Викладає у Львів. консерваторії (з 1960). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

ЛУЦЬК — місто, центр Волинської області УРСР і районний центр. Розташований на берегах р. Стиру (прит. Прип'яті). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів, пристань, аеропорт. 146 тис. ж. (1980). Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1085. В 40-х рр. 14 ст. Л. загарбали лит. феодали. В 1432 дістав *магдебурзьке право*. За *Люблінською унією* 1569 Л. відійшов до шляхет. Польщі і став центром *Волинського воєводства*. В 1595 в місто вступили повстанські загони під проводом С. Наливайка. В 1617 тут виникло *Луцьке братство*. Приблизно тоді ж було засновано *Луцьку братську школу*. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. у складі Зх. Волині воз'єднано з Росією. В 1905 в місті виникла с.-д. група. 13 (26).

XI 1917 в місті встановлено Рад. владу. За *Ризьким мирним договором* 1921 Л. відійшов до Польщі. В 1923 в місті створено Волинський підпільний окружком КПЗУ. В 1934 відбувся *«Луцький процес 57-и»* над групою комуністів-підпільників. У 1939 Л. у складі Зх. України воз'єднано з УРСР (дш. також *Волинська обласна партійна організація*). До воз'єднання Л. був значним центром Волині по торгівлі хлібом і лісом. Пром-сть

Луцьк. Театральна площа.

міста була представлена лише цегельними, шкрявними, спирт. і миловарними з-дами, млинами та олійницями. За роки Рад. влади Л. перетворився на один з важливих пром. центрів Зх. України — в місті працює понад 30 пром. підприємств. Провідна галузь пром-сті — машинобудування і металобробка (*Луцький автомобільний завод*, приладобуд., електроапаратний з-д, експериментальне виробниче об'єднання «Укркомунмаш»). Розвинуті також легка (меланжева, швейна, взут. ф-ки, *Луцький завод синтетичних шкір*) і харч. (кондитерська ф-ка, м'ясний і хлібний комбінати, спирт-горілчаний, консервний, пивоварний, мол. з-ди тощо) галузі. Пром-сть буд. матеріалів представлена з-дами картонно-рубероїдним, залізобетонних виробів і буд. конструкцій, цегельним, виробничим об'єднанням «Волинсьзалізобетон»; хім. — заводом виробів із пластмас та фабрикою «Побутова хімія».

Осн. підприємства місц. пром-сті — з-д культурно-побутових виробів, пром. комбінат. У 1979/80 навч. р. у місті було 23 заг.-осв. школи (20 337 учнів), 2 муз. й художня школи, 5 серед. спец. навч. закладів (2783 учні), 7 профес.-тех. уч-щ (4822 учні), у *Луцькому педагогічному інституті* імені Лесі Українки та філіалі Львів. політех.

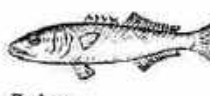
Л. І. Лутугін.

О. У. Луценко.

Луцьк. Покровська церква. 15 ст.

Луфар.

ін-ту ім. Ленінського комсомолу навчалось 7147 студентів. У Л. працюють Волин. філіали проектних ін-тів «Укрземпроект», «Укрколгоспроект», «Укрдріпроводгосп», «Сільгоспроект». У Л. (1979) 74 масові б-ки (фонд — 1,3 млн. одиниць зберігання), 27 клубних закладів, 6 кінотеатрів, Волинський український музично-драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, театр ляльок, філармонія, Волинський краєзнавчий музей. Виходять газети «Радянська Волинь», «Молодий левенець» і «Будівельник Волині». Позашкільні заклади: Палац піонерів, спортивні школи, Луцька дит. залізниця, станції юних техніків, натуралістів і екскурсійно-туристська. Обл. радіомовлення й телебачення. Архіт. пам'ятки: Верхній замок (13—14 ст.; добудова 15—16 ст.), залишки стін Нижнього замку (14—17 ст.), г. з. будинок Пузини (14 ст.); церкви — Покровська (15 ст.), Хрестовоздвиженська (1619—20), єзуїтський колегіум (17 ст.), єзуїтський костіол Петра і Павла (1606—25, арх. Дж. Бріано, перебудова 18 ст., арх. І. Умінський), синагога (1626—29). На околиці Л. — монастир тринітаріїв (1728—30) і Троїцький собор (1754, арх. П. Гіжиський). Серед житл. і адм. будівель, споруджених за рад. часу, — адм. будинок (1952—54, арх. Г. Бородин), пед. ін-т (1968, арх. О. Симакович), дитяча спортивна школа (1965—70, арх. Р. Метельницький, В. Маловица), муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (1970—76, арх. Х. Крилова), кіноконцертний зал «Промінь» (1970, арх. Метельницький і Маловица, ванно — художник В. Шингур). Пам'ятники: В. І. Леніну (1967, скульптори О. Олійник, арх. І. Ланько), рад. підпільниці П. І. Савельєвій (1972, скульптори В. Борисенко, В. Подольський, Й. Садовський), Лесі Українці (1977, скульптори А. Німенко, М. Обезюк, архітектори В. Жигулін, С. Кілеско). У Луцьку народився російський письменник Г. О. Мачет. У 1878—81 і 1890—91 в Луцьку жила Леся Українка. В 1928—29 жив і працював Я. О. Галан.

Лит.: Ілляшенко Я. Є., Михайлюк О. Г., Оксенюк Р. Н. Луцьк. Львів, 1974.

В. І. Жибров.
ЛУЦЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА — навч. заклад, заснований Луцьким братством бл. 1617. Діяльну участь в її створенні брали Л. Древинський і Д. Малинський. Статут школи засновувався на «Порядку шкільному» Львівської братської школи. Схвалені братством «Артикули прав» містили правила поведінки учнів. У Л. б. ш. навчалися сини міщан Луцька й православних шляхтичів Волині. В школі високого рівня досягло викладання граматики, риторики і поезики, хорового співу. Ставили театр, спектаклі, окремі учні писали вірші укр. літ. мовою того часу. Викладачами школи були ченці братської монастиря Є. Ілківський (керівник школи 1628), П. Босинський (бакалавр 1634), художник Й. Кондзелевич та інші.

Я. Д. Ісаквич.
ЛУЦЬКЕ БРАТСТВО, Хрестовоздвиженське (Чеснохрестське)

братство у Луцьку — громадська організація православних укр. шляхтичів Волині та міщан Луцька. Засн. 1617. До Л. б. входили також окремі представники старшини Війська Запорізького. Братство займалося громад.-культурницькою та благодійницькою діяльністю і відіграло значну роль у боротьбі православного укр. населення проти засилля католицизму й уніатів на Волині у 20—40-х рр. 17 ст. Братчики відкрили друкарню, шпиталь і школу. З серед. 17 ст. в умовах посилення нац. і реліг. гніту на західно-українських землях почався занепад Луцького братства, і в кін. 18 ст. воно припинило свою діяльність.

Лит.: Ісаквич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.

Я. Д. Ісаквич.
ЛУЦЬКИЙ АВТОМОБІЛЬНИЙ ЗАВОД. Розташований у Луцьку. Організований 1967 на базі авторемонтного підприємства, засн. 1955 і 1959 перетвореного на машинобуд. з-д. До 1959 тут провадили капітальний ремонт автомобілів ГАЗ-51, ГАЗ-93, виготовляли запасні частини до них, а також душові установки, транспортери силосної маси, вентилятори тощо. У 1966 Л. а. з. випустив перші 50 автомобілів марки ЗАЗ-969. Відтоді спеціалізується на виробн. вантажопасажирих малолітражних автомобілів високої прохідності марок ЛуАЗ-969, ЛуАЗ-969М. Крім того, з-д виробляє рефрижератори, запасні частини тощо. З 1975 автозавод входить до складу виробничого об'єднання «АвтоЗАЗ».

В. К. Меркулов.
ЛУЦЬКИЙ ЗАВОД СИНТЕТИЧНИХ ШКІР — підприємство легкої пром-сті. Розташований у м. Луцьку. Буд-во почато 1968. Перша черга стала до ладу 1973, друга — 1976. Л. з. с. ш. — перше в СРСР дослідно-пром. виробн. синтетичних шкір на голкопробивній волокнистій основі з просоченням, нанесенням льняного шару та обробкою розчиними поліефіруретанами у диметилформаміді. Продукція підприємства: синтетична шкіра для верху взуття, взуттєвий картон, формовані задники. Основною сировиною при виробн. синтетич. шкір є поліуретани, синтез яких освоєно на з-ді. Л. з. с. ш. оснащено найновішим високопродуктивним устаткуванням. Впроваджується (1980) автоматизована система управління технологічними процесами.

В. П. Гіля.
ЛУЦЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені Лесі Українки — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1940 як учительський ін-т. У 1951 перетворено на пед. ін-т. У 1952 присвоєно ім'я Лесі Українки. В 1979/80 в ін-ті було 7 ф-тів: фізико-матем., філол., істор., природничо-геогр., інозмов, фіз. виховання, педагогіки й поч. навчання, на яких налічувався 4561 студент, зокрема на денному відділенні — 2925; заочне й підготовче відділення. Працюють галузева н.-д. лабораторія фізики твердого тіла, б-ка (фонд — 340 тис. одиниць зберігання), закладено бот. сад. За 1952—79 в

ін-ті підготовлено понад 13,8 тис. спеціалістів.

О. Г. Михайлюк.
«ЛУЦЬКИЙ ПРОЦЕС 57-и» — суд. процес, що його влаштував у Луцьку 19.II—14.IV 1934 уряд бурж.-поміщицької Польщі над групою підпільників — членів КПЗУ, заарештованих у кін. 1930. Серед ув'язнених були керівні працівники КПЗУ С. І. Бойко, М. П. Олексюк, О. М. Платонова, І. Н. Тишук, Й. О. Курпанець та ін. В тюрмі вони зазнали тортур, внаслідок яких загинув секретар Волинського окружного КПЗУ С. І. Бойко. Каткування політ. в'язнів викликали хвилю протестів трудящих. У Варшаві, Лодзі, Львові та ін. пром. центрах Польщі і Зх. України під керівництвом комуністів відбулися демонстрації протесту. На захист луцьких в'язнів виступили франц. письменники А. Барбюс, Р. Роллан. Заарештовані комуністи перетворили процес на трибуну для викриття антинар. політики уряду. Більшість підсудних було засуджено до 4—8 років каторги. «Л. п.» сприяв зростанню авторитету КПЗУ серед трудящих.

ЛУЦЬКИЙ РАЙОН — у ад.-сх. частині Волині, обл. УРСР. Утворений 1939. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 52,5 тис. чол. (1980). У районі — 90 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 26 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Луцьк.

Л. р. розташований у межах Волинської височини. Корисні копалини: горф, глини, піски, вапняки тощо. Річки: Стир з прит. Черногузкою (бас. Дніпра). Ґрунти опідзолені й частково опідзолені чорноземні. Майже весь район лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, осика, граб) займають 4,9 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обласного підпорядкування Луцьк. Найбільші підприємства району — Гнідавський цукровий комбінат, Боратинський дріжджовий з-д, Торчинський з-д будівельних матеріалів. Районний комбінат побутового обслуговування (смт Торчин) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового і тваринництва мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 76,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 8,0 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, зернові, льон, картопля. Садівництво, ягідництво. В Л. р. — 21 колгосп, 5 радгоспів, Волин. держ.

Луцьк. Пам'ятник П. І. Савельєвій. Скульптори В. Н. Борисенко, В. М. Подольський та Й. А. Садовський. 1972.

ЛУЧИЦЬКА

К. Л. Лучицька.

В. В. Лучицький.

В. І. Лучицький.

І. В. Лучицький.

дослідна с.-г. станція (с. Рокити), міжколг. об'єднання по виробн. яєць, міжколг. тепло-опочевий комбінат, райсільгосптехніка з виробничим підділенням. Залізничні станції: Луцьк, Гутидава, Несвич, Волинський. Автомоб. шляхів — 313 км, у т. ч. з твердим покриттям — 306 км. У районі — 41 заг.-осв. і музична школи, профес.-тех. уч.-ще: 76 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 22 будинки культури, 46 клубів, кінотеатр, 90 кіноустановок, 65 б.-к. У Л. р. видається газ. «Слава праці» (з 1944).

П. А. Маховиков. **ЛУЧИЦЬКА** Катерина Лодиківна [18 (30).IX 1889, Київ — 25.I 1971, там же] — укр. рад. актриса. З 1908 виступала в приватних театрах Л. Лучицького, С. Глазуненка, Б. Оршанова, О. Суходольського, П. Саксаганського, І. Сагановського; у позовтнєвий час — у Національному драматичному театрі (Київ, 1917—18), Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (Київ, 1920—21), Київ. театрі ім. М. Заньковецької (1922—23), з 1927 — в театрах Києва, Одеси, Дніпропетровська, Стрия. Ролі: Настуся («Хмара» О. Суходольського), Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Оксана («Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького), Гандзя («Гандзя» Карпенка-Карого), Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Мавка («Лісова пісня» Лесі Українки), Оксана («Загибель ескадри» Корнійчука), Гільда («Свічине весілля» Кочерги), Басса, Настя («Басса Железна» «На дні» Горького).

Д. М. Деориченко. **ЛУЧИЦЬКИЙ** Борис Болеславич (7.II 1906, станція Усть-Медведицька, тепер м. Серафимович Волгогр. обл. — 6.III 1966, Чернігів) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1950. Н. в акторській родині. Виступати почав у трупі О. Суходольського. В 1921—22 грав у театрі при дивізії Г. І. Котовського в м. Тараші Київ. обл., 1923 — в укр. театрі при Губнарсові в Чернігові, 1933—60 — в Ніжинському укр. драм. театрі ім. М. Коцюбинського, з 1960 — в Черніг. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. В здійснених ним постановках грав ролі: Микола («Украдене щастя» Франка), Окорота та Вершиніна («Бронепоезд 14—69» Вс. Іванова), Кошкіна («Любов Ярова» Тренява), Коломійцева («Останній Горького» та ін.).

ЛУЧИЦЬКИЙ Володимир Іванович [20.IV (2.V) 1877, Київ — 20.X 1949, Київ] — укр. рад. геолог і петрограф, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1947). Син І. В. Лучицького. В 1899 закінчив Київ. ун-т. Очолював (1917—23) Укр. геол. комітет. Професор Київ. ун-ту (1913—23 і 1945—49), Моск. гірничої академії (1923—30) і Моск. геологорозвідального ін-ту (1930—41). У 1941—45 провадив геол. дослідження на Уралі. З 1947 — директор Ін-ту геол. наук АН УРСР. Осн. праці з петрографії та мінералогії Українського щита, стратиграфії докембрійських порід Східно-Євро-

пейської платформи, гідрогеології та корисних копалин України. Відкрив родовища графітів, каолінів тощо. Розробив гідрогеол. та геол. характеристики тер. УРСР. Склад. гідрогеол. та геол. карти України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛУЧИЦЬКИЙ Іван Васильович [2 (14).VI 1845, Кам'янець-Подільський — 22.VIII 1918, Київ] — рос. і укр. бурж. історик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1908). Син учителя. В 1866 закінчив Київ. ун-т, з 1877 — професор цього ун-ту, з 1908 — Вищих жіночих курсів у Петербурзі. Член партії кадетів. Досліджував історію реліг. воєн у Франції 16 ст., історію агр. відносин і общинного землеволодіння в Зх. Європі та на Україні. На противагу укр. бурж. історикам доводив наявність общини на Україні в період феодалізму. Осн. праці: «Феодална аристократія і калівністі у Франції» (1871), «Общине землеволодіння в Малоросії» (1882), «Становище землеробських класів у Франції напередодні революції і аграрна реформа 1789—1793 рр.» (1912).

ЛУЧКАЙ Михайло Михайлович (справж. прізвище — Поп; 19.XI 1789, с. Великі Лучки, тепер Мухачівського р-ну Закарп. обл. — 3.XII 1843, Ужгород) — укр. мовознавець і історик. Навчався в Віденській духовній семінарії. Працював архіваріусом і бібліотекарем при єпископській канцелярії в Ужгороді, священником у м. Лука (Італія). Автор «Граматики слов'яно-української» (1830), написаної лат. мовою. Це перша збірна граматика церковнослов'ян. та укр. мов. У ній Л. описав порядок з церковнослов'янською граматичною й фонетичною системою укр. мови (в її закарпатських говірках). До книги додано зразки живої нар. мови — фольклорні матеріали з Закарпаття. Написана Л. «Історія карпатських українців» залишилася в рукопису.

В. В. Німчук. **ЛУЧНИЙ МЕТЕЛИК** (Loxostegeticalis) — метелик род. *вознякових*. Шкідник багатьох диких і культурних рослин, особливо бур'янів, соняшнику, бобових. Поширений у Пн. ліскулі. В СРСР — в степових і лісостепових районах; на Україні — скрізь. Метелик (розмах крил 18—27 мм) сірувато-коричневий, гусениця (довж. 28—34 мм) сірувато-зелена, вздовж спини темна смуга з зеленуватожовтою облямівкою. Зимув. Л. м. на стадії гусениці, яка заляльковується в ґрунті. Метелик вилітає у квітні—травні, активний у сутінках і вночі. Самка відкладає яйця (120—650 шт.) переважно на бур'яни. За сезон розвивається 2—3 покоління. Осн. шкоди завдає гуси́нь, поїдаючи наземні частини рослин.

Заходи боротьби: знищення бур'янів, обприскування гусені інсектицидами; під час відкладання яєць випускають на поля трихограми.

ЛУЧНІ ҐРУНТИ — ґрунти, що утворюються у результаті дернового і глейового процесів ґрунтоутворення в умовах надмірного поверхневого зволоження та постійного зв'язку з ґрунтово-підґрунтовими водами, позарічковими

ми заплавами. Л. ґ. поширені в основному у лісостеповій і степовій зонах. В типі Л. ґ. виділяється два підтипи: власне лучні та вологолущні. Власне Л. ґ. степів і напівпустель мають добре розвинений гумусовий горизонт (20—40 см). Вологолущні ґрунти мають такі ж властивості, як і власне Л. ґ., але більш зволожені. На Україні Л. ґ. є найкращими для вирощування природних і сільних кормових трав та ін. с.-г. культур.

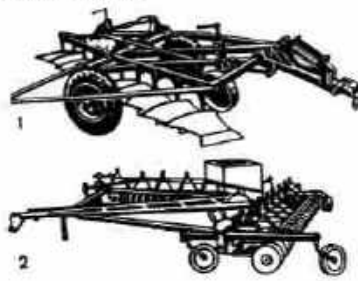
М. К. Шкима. **ЛУШПІНСЬКИЙ** Олександр (1878—1944) — укр. архітектор. У 1904 закінчив Львів. політех. ін-т, де вчився в І. Левинського. Працював у стилі укр. модерну з застосуванням стилізованих прийомів нар. дерев'яної архітектури. Споруди у Львові: будинок т-ва «Дністер» (тепер 7-а поліклініка; в співавт., 1905), бурса Укр. пед. т-ва (тепер гол. корпус Львів. лісотех. ін-ту; в співавт., 1908), бурса Нар. дому (тепер середня школа; 1907), санаторій (1909), будинок укр. муз. т-ва ім. М. Лисенка (1914—16). Л. виконав зарисовки пам'яток дерев'яної нар. архітектури, видав альбом малюнків «Дерев'яні церкви Галичини XVI—XVIII в.» (Львів, 1920). Ін. див. до ст. І. І. Левинський.

ЛУЩЕННЯ в деревообробці — одержання з коротких колод тонкої поперечної стружки — т. з. лушеного шпонку. Проводиться на лушильних верстатах. Щоб полегшити обробку колод, їх перед Л. проварюють у гарчій воді або одержують паром.

ЛУЩЕННЯ СТЕРНІ — обробка ґрунту лушильниками; піарування бур'янів і розпушування верхнього шару ґрунту з повним або частковим перевертанням його. Л.с. проводять вслід за косовицею хлібів, перед зяблевою оранкою та в системі обробітку під озими на чорних і зайнятих парах, а також на непарових попередниках.

ЛУЩИЛЬНИЙ ВЕРСТАТ — верстат, на якому короткі колоди піддають лущенню; різновид деревобробного верстата. На Л. в. (мал.) ніж, встановлений на супорті, зрізає по всій довжині колоди шар деревини (шпон) у вигляді тонкої безперервної стрічки завтовшки 0,1—10 мм. На Л. в. обробляють колоди довж. понад 2,7 і діаметром до 1,5 м. Швидкість різання деревини 1—6 м/с, кут різання не більший 27°. Щоб зменшити діаметр недолушеного залишку,

Лушальники.
1 — луг-лушальник лемішний ППЛ-10-25;
2 — дисковий гідрофікований лушальник ЛДГ-10.

Л. в. обладнують подвійними телескопічними *шпинделями*, прогину тонких колід заповнюють *люнетами*. Л. в. застосовують у виробн. фанери, сірників тощо.

ЛУЩИЛЬНИК — сільськогосп. знаряддя для *лушення стерні*. За типом робочих органів Л. поділяють на дискові та лемішні. Дискові Л. застосовують для *лушення стерні*, розробки пласта багаторічних трав, перелогів, а також для догляду за *парами* та подрібнення грудок після оранки. Пром-сть СРСР випускає дискові Л. принципні гідрофіковані ЛДГ-5, ЛДГ-10 (мал.), ЛДГ-15. За будовою всі вони подібні, робочими органами їх є сферичні або плоскі диски, складені в батареї і поставлені під кутом (35—15°) до напрямку руху Л. Лемішні Л. використовують для *лушення стерні* й пошарового обробітку ґрунту. Тепер заводи СРСР виробляють десятикорпусні тракторні плуги-лушальники ППЛ-10-25 (мал.). Вони мають робочі органи у вигляді корпусів, що складаються з леміша і поліди, закріплених на стійку. Корпуси кріпляться до шарнірної двосекційної рами, яка тримається на ходових і опірних колесах. Агрегатують Л. з тракторами класу 14 кН і 30 кН.

В. С. Галенченко.

ЛУ-ЮХАНСОН (Lo-Johansson) Івар (н. 23.II 1901, Есму) — швед. письменник, представник пролет. лри. Перші книги — викривальні репортажі про життя в робітн. кварталах Європ. столиць: «Життя бродяг у Франції» (1927), «Під владою вугілля» (1928), «Відвідання підземного царства мертвих» (1929) та ін. Кращі твори 30—40-х рр.: романи «На добраніч, земле» (1933), «Просто мати» (1939), «Трактор» (1943), два томи новел «Батраки» (1936—37). Помітне місце у творчості Л.-Ю. займає восьмитомна серія автобіографічних романів (1951—60). Автор романів «Жінка 2070 року» (1967), «Кар'єристи» (1969), «Зрілість» (1978) тощо.

Тал. Укр. перекл. — Солдат. «Всесвіт», 1962, № 10; Рос. перекл. — Мадонна скотного двора. М., 1961.

О. Д. Сенюк.

ЛХАСА — місто на Пд. Зх. Китаю, адм. і культ. центр *Тибетського автономного району*. Розташована на Тибетському нагір'ї в долині р. Джічу (прит. Брахмапутри), на вис. 3650 м над р. м. Автошляхами сполучена з ін. районами країни. 90 тис. ж. (1970). У давнину на місці Л., мабуть, існувало укріплене поселення (звідси перша назва міста — Раса, тобто огороджене місце). В 7—9 ст. Л. — столиця Тибетської імперії. З 16 ст. — місцеперебування *далай-лам*. З кін. 18 ст. — під владою Китаю. В Л. — невеликі підприємства харч., шкіряної, деревообр., авторем., металообр., фарм. галузей. ТЕС (на місц. вугіллі). Метеорологічна і дослідна с-т. станції, геофіз. обсерваторія. Л. — центр *ламатзму*. Численні храми і монастирі, на Пн. Зх. Л. — палац-фортеця Потала (16 ст.) — резиденція *далай-лами*.

ЛЧАСЕН — комплекс різночасних археол. пам'яток біля с. Лчашен у Севанському р-ні Вірм. РСР. До

комплексу входять циклопічна фортеця (існувала з поч. 3-го тис. до н. е. до 7 ст. до н. е. і в 9—13 ст.), поселення (культурні шари від 3-го тис. до н. е. до середньовіччя), могилиники, що склалися з численних *курганів*, *кромлехів*, ґрунтових поховань і кам'яних скринь. Протягом багатьох віків ці пам'ятки (крім циклопічної фортеці) були під водою оз. Севан. З 1956 на частині узбережжя озера, звідки вода відступила, проводяться археол. розкопки. В курганах виявлено чотири- й двоколісні дерев'яні пізні й бойові колісниця, знайдено бронзові й дерев'яні вироби, золоті прикраси тощо. Знахідки свідчать про високий рівень розвитку осілих землеробсько-скотарських племен Севанського басейну ще в доурартський час (див. *Урарту*).

ЛЮБАВСЬКИЙ Матвій Кузьмич [1 (13).VIII 1860, с. Великі Можари, тепер Саратаського р-ну Рязан. обл. — 22.XI 1936, Уфа] — рос. рад. історик, акад. АН СРСР (з 1929). У 1882 закінчив Моск. ун-т. У 1901—17 — професор, з 1911 — ректор цього ун-ту. В 1931—36 — співробітник Башкирського н.-д. ін-ту нац. культури в Уфі. Праці з історії Росії, Литви та України 14—16 ст., істор. географії тощо («Нарис історії Литовсько-Руської держави до Люблінської унії включно», 1910; «Утворення основної державної території великоруської народності» 1929, та ін.). Більшість з них написано з позицій *юридичної школи* в історіографії. Осн. праці Л. містять багатий фактичний матеріал.

ЛЮБАР — селище міського типу Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Прип'яті), за 24 км від залізнич. ст. Печанівка. 2,5 тис. ж. (1980). В серед. 14 ст. лит. кн. Любарт збудував тут замок. До 17 ст. поселення називалося Любартов. За *Люблінською унією* 1569 Л. відійшов до Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) Л. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. В 1825 в Л., де був розквартирований Охирський гусарський полк, очолюваний А. З. Муравйовим, зустрічалися члени *Південного товариства декабристів*. Рад. владу встановлено 9.I 1918. З 1924 Л. — с-ще міськ. типу. В роки Великої

Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (9.VII 1941—10.I 1944) в с-щі діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. У Л. — хлібний і комбікормовий з-д, дільниця Галівського маслозаводу, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. І заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 2 бібліотеки. Архіт. пам'ятки: домініканський костіоло і католицький монастир в традиціях *люби Ренесансу* (1634). Меморіальний комплекс на честь комсомольців, які загинули 1922 в боротьбі з бандитами, та воїнів-визволителів Л. під гітарівцями (1971).

ЛЮБАРСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Житомир. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 37,2 тис. чол. (1980). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 29 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Любар. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: граніт, вапняки, торф, каолін. Найбільше річка — Случ (бас. Прип'яті). ґрунти чорноземні, сірі й світло-сірі опідзолені. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, липа, ясен, берест) займають 4,9 тис. га. Найбільше підприємство — Любарський комбікормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Любар). З будинки побуту Спеціалізація сільського г-а — землеробство зерново-буяківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 60,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 52,7 тис. га. Гол. культури — озима пшениця та цукр. буряки. Скотарство, свинарство. В Л. р. — 17 колгоспів, міждкл. об'єднання по виробн. яловичини, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автомоб. шляхів — 220 км, у т. ч. з твердим покриттям — 167 км. У районі — 31 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, радгосп-технікум (с. Нова Чорторія); 36 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; санаторій. 17 будинків культури, 29 клубів, кінотеатр, 45 кіноустановок, 42 б-ки. В с. Великих Деревичах — давньорус. городище (11—13 ст.), в с. Новій Чорторії — парк (1-а пол. 19 ст.), палац (1-а пол. 19 ст.). В Л. р. видається газ. «Заповіт Ілліча» (з 1931).

В. Д. Северинчик.
ЛЮБАРТ (Lubart; православно ім'я — Дмитрій; р. н. невід. — п. 1384) — лит. князь, син Гедиміна. В 1340 бояри проголосили Л. галицько-волинським князем. Вів тривалу боротьбу проти Польщі та Угорщини. За допомогою великого князя лит. Кейстута оволодів Волинською, Холмською і Белзькою землями. Л. підтримував великий князь московський Семен Гордий, з племінницею якого 1350 Л. одружився.

ЛЮБАРТ Варвара Антонівна [справж. прізвище — Кошишко; 14 (26).IV 1898, Полтава — 4.XI 1967, Львів] — українська радянська актриса, нар. арт. УРСР (з 1947). В 1916—18 навчалася в драм. школі при кол. Олександринському театрі (тепер Ленінгр. театр ім. О. Пушкіна). В 1918—

В. А. Любарт.

Личий метелик: 1 — комах; 2 — гусениця; 3 — ушкоджений листок.

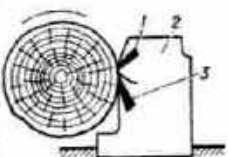
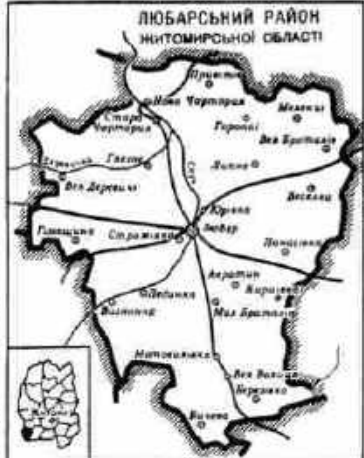

Схема дії лущального верстата: 1 — притискна лінійка; 2 — супорт; 3 — ніж.

ЛЮБАШІВКА

22 — актриса Народного театру, керуваного П. Сахсанакським. З 1922 була одною з фундаторів театру ім. М. Заньковецької (до 1923 у Києві, 1923—44 — в Дніпропетровську Запоріжжі та ін. містах, з 1944 театр у Львові), з яким зв'язала всю свою акторську діяльність. Ролі: Анна («Украдене щастя» Франка), Гільда («Свічине весілля» Кочерги), Ага Шука («Калиновий гай» Корнійчука), Ольга Птаха («На велику землю» Хижняка), Дездемона («Отелло» Шекспіра), Васса Железна (одноіменна п'єса Горького), хазайка Ніскавурі («Кам'яне гніздо» Вуоліойкі) та ін. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1950.

ЛЮБАШІВКА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 9,5 тис. ж. (1980). Засн. в кін. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 Л. — с-ще міськ. типу. У Л. — комбінормовий та масло-робний з-ди, елеватор, харч. комбінат, млин, олійниця, райсільгосптехніка, будинок побуту, 2 середні школи, лікарня, Будинок культури, 3 клуби, 3 бібліотеки.

ЛЮБАШІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1926. Площа 1,1 тис. км². Нас. 39,6 тис. чол. (1980). У районі — 62 населені пункти, підпорядковані 2 селищам, 9 сіл. Рад. нар. депутатів. Центр — смт Любашівка. Поверхня району — хвиляста рівнина. Річки — *Кодима* і *Тилигул*. Ґрунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, клен, граб, в'яз, біла акація, терен, верба, тополя) займають 3,9 тис. га. Найбільші підприємства Л. р. — Заплавський цукр., любашівські комбінормовий та масло-робний з-ди. З будинку побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, цукр. буряків і соняшнику. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 88 тис. га, у т. ч. орні землі — 74,6 тис. га. В Л. р. — 16 колгоспів, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Любашівка, Заплав. Автоб. шляхів — 230 км, у т. ч. з твердим покриттям — 136 км. У районі — 31 заг.-осв. і 3 муз. школи; 49 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 37 будинків культури і клубів, 35 кіноустановок, 39 б-к, музей історії с. Ясенового Другого. У Л. р. видається газ. «Хлібороб» (з 1931).

ЛЮБЕЗНОВ Іван Олександрович (п. 19.IV (2.V) 1909, Астрахань) — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1940. Після закінчення Держ. ін-ту театр. мистецтва (1931), працював у Театростудії *Малого театру*, 1935—48 — в Моск. театрі сатири, з 1948 — в Малому театрі. Ролі: Андрій Белугін («Одруження Белугіна» Островського і Соловйова), Кривошия («Московський характер» Софронова), Орлов («Таланти» Філіна), Борейко («Порт-Артур» Степанова і Попова), Верба, Дремлюга («Калиновий гай» Корнійчука). Знімався в кінофільмах: «Багата наречена», «О шостій вечора після війни», «Колеги».

«Зустріч на Ельбі» та ін. Нагороджений орденом Леніна, 2 ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Т.: Жизнь — лучшая школа. М., 1962.

ЛЮБЕК — місто на Пн. ФРН, в землі Шлезвіг-Гольштейн. Розташований у гирлі р. Траве, поблизу її впадіння в Любекську бухту Балтійського м. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт, поромне сполучення з м. Треллеборг (Швеція). 236 тис. ж. (1974). Місто засн. 1143. Гол. галузі пром-сті — чорна металургія і машинобудування (зокрема, судно-, авіа-, тракторобудування). Розвинута також хім.-фарм., деревообр., харчосмакова (рибоконсервна, борошномельна) пром-сть. Консерваторія. Музей мистецтва й історії культури. Архіт. пам'ятки: кафедральний собор (12—14 ст.), готичні — церква, ратуша, міські брами Бургтор і Хольстенор. пізнюготичний монастир св. Анни (тепер музей; в колекції — вітвар роботи Г. Менінга). В Л. народилися Г. Манн і Т. Манн.

ЛЮБЕРЦІ — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Залізнич. вузол, за 18 км на Пд. Сх. від Москви. 163 тис. ж. (1980). Гол. підприємства: заводи — с.-г. машин і торг. машинобуд., мостобудівного устаткування, бурових машин та інструментів, дослідний енергоустаткування, авторем., електромоз. інструментів, деревообр. комбінат. Виробничо-видавничий комбінат Всесоюзного ін-ту наук-тех. інформації АН СРСР. Індустріальний та с.-г. машинобудування технікуми. мед. уч-ще. Утворені 1925.

ЛЮБЕЦЬКА БИТВА 1016 — битва між військами гуровського кн. Святополка (див. *Святополк Окалицкий*) і новгородського кн. Ярослава Володимировича біля м. Любеча (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.). Після смерті великого князя київського Володимира Святославича (1015) почалася міжусобна боротьба за великокнязівський престол між його синами. Один з них — Святополк — наказав убити своїх братів Бориса і Гліба та древлянського кн. Святослава. Брат Святополка Ярослав Володимирович, дізнавшись про це, зібрав військо з новгородців (40 тис.) і виступив проти нього. В 1016 під Любечем військо Святополка було розгромлено (сам він втік у Польщу).

Ярослав став великим князем київським (див. *Ярослав Мудрий*).

ЛЮБЕЦЬКИЙ ЗАМОК. Споруджений за часів Київської Русі (11—12 ст.) в давньорус. місті Любечі на Чернігівщині. Стояв на пагорбі лівого берега Дніпра і захищав Київську землю з Пн. Замок оточували дубові стіни, зведені на глиняних валах. Стіни укріплювалися й два міські посади біля замку. Від замку проходив через підйомний міст. Гол. спорудою Л. з. був князівський палац (складний комплекс дерев'яних споруд), біля якого містилися дерев'яна церква. Між воротами, палацом, фортечною стіною й тинном, що огорожував госп. двір, стояла чотириповерхова вежа. Як свідчать археол. дослідження, окремі будови Л. з. мали покрівлю з свинцевих листів, в інтер'єрі палацу були прикрашені полив'яною керамікою. Не зберігся. Л. див. до ст. *Київська Русь* т. 5, с. 128—129.

ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД 1097 — з'їзд давньоруських князів у м. Любечі. Учасники Л. з. великий кн. київський *Святополк Ізяславич*, перяславський кн. *Володимир Мономах*, смоленський кн. *Давид Святославич*, чернігівський кн. *Оле Святославич*, володимиро-волинський кн. *Давид Ігоревич* (див. *Давид*), тербовальський кн. *Василько Ростиславич* (див. *Василько*) домовилися про припинення міжусобних воєн і проголосили принцип, за яким кожний князь мав володіти усадкованими землями і не зазіхати на володіння ін. князів. Але Л. з. не поклав край київським міжусобицям. Воєн знову почалися одразу ж після закінчення Л. з. Див. *Витечеський з'їзд 1100*.

ЛЮБЕЧ — селище міського типу Ріпкинського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташований на лівому березі Дніпра, за 28 км від залізнич. ст. Недавичі. 4,0 тис. ж. (1980). Вперше згадується в давньорус. літописах під 882. Був значним торг. центром і однією з фортець, яка захищала Київську Русь від нападів степових кочовків. Поблизу Л. сталася *Любечька битва 1016*. У Л. відбувся *Любечький з'їзд 1097*. В 1356 Л. підпав під владу Великого князівства Литовського. Після *Любінської унії 1569* Л. загарбала шляхта Польща. В 1654 Л. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (1.IX 1941—24.IX 1943) тут діяв підпільний райком партії, в районі — партизанський загін. З 1958 Л. — с-ще міськ. типу. У Л. — овочесушільний з-д, міжколгоспна буд. орг-ція, сиробробний цех Ріпкинського маслозаводу, риболовський колгосп, лісництво, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, б-ка. Родом з Л., як вважають, є *Антоній Печерський* — засновник Києво-Печерського монастиря. На місці давнього Л. 1948 і 1957 — 60 провадилися археол. дослідження. Виявлено залишки *Любечького замку* (іл. див. до ст. *Київська Русь*).

Любисток лікарський:
1 — верхня частина рослини; 2 — плід; 3 — квітка.

ЛЮБЕШІВ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Стоході (бас. Прип'яті), за 63 км від залізнич. ст. Любешів. 3,3 тис. ж. (1980). Перша писемна згадка належить до 1484. До Любешівської уни 1569 перебував під владою феод. Литви, потім — Польщі. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. у складі Зап. Волині возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. За Ризьким мирним договором 1921 відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. У вересні 1939 Л. возз'єднано в БРСР. З 4.XII 1939 Л. — у складі УРСР. У Л. — сільгоспний з-д. ф-ка госп. виробів, харч. та побутового обслуговування комбінати. 2 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. 2 будинки культури, 2 бібліотеки.

ЛЮБЕШІВСЬКИЙ РАЙОН — у ш.-сх. частині Волин. обл. УРСР. Площа 1,5 тис. км². Нас. 37,4 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт Любешів. Л. р. розташований у межах Поліської низовини. Корисні копалини: торф, крейда, глина, пісок. Річки: Прип'ять з прит. Стоход. У районі багато озер, найбільші — Біле та Люб'язь. Ґрунти дерново-підзолисті, торфяно-болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, вільха, береза, граб) займають 54 тис. га. Найбільше пром. підприємство — Любешівська ф-ка госп. виробів. Комбінат побутового обслуговування (Любешів) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство львівського і таарининитового м'ясного напрямів. У 1979 площа с.-г. угідь становила 48,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 19,9 тис. га, сіножаті й пасовища — 28,7 тис. га. Освоєно 17,7 тис. га. Осн. культури: льон, жито, овес, люпин, картопля. Скотарство, вівчарство, свинарство. В Л. р. — 20 колгоспів, один радгосп, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 333 км, у т. ч. з твердим покриттям — 139 км. У районі — 41 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 49 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 19 будинків культури, 22 клуби, кінотеатр, 35 кіноустановок, 37 б-к, музей партизанської слави (с. Лобна). В Л. р. видається газ. «Новое життя» (з 1945).

П. С. Мельничук.
ЛЮБИМЕНКО Володимир Миколайович [4 (16).І 1873, с. Вейделевка, тепер Валуцького р-ну Белг. обл. — 14.IX 1937, Ленінград] — рад. ботанік, чл.-кор. АН СРСР (з 1922), акад. АН УРСР (з 1929). Закінчив Петерб. лісовий ін-т (1898) та Петерб. ун-т (1902). Працював у Франції (1903—08); у Нікітському (1908—13) та (1914—37) в Петроградському (Ленінградському) бот. садах (з 1931 — Бот. ін-т АН СРСР); викладав у Ленінгр. ун-ті та ін. навч. закладах, створив фітофізіологічні лабораторії в Києві і Харкові. Праці Л. присвячені питанням фізіології рослин, зокрема утворенню хлорофілу в рослинах, дослідженню фотосинтезу тощо. Л. вперше відзначив наявність хім. зв'язку

між білками і хлорофілом у живій пластиді, висунув гіпотезу еволюції способів живлення рослин від хемосинтезу до фотосинтезу. Тр.: Избранные труды. т. 1—2. К., 1963.

ЛЮБИМІВСЬКІ ГОРОДИЩЕ ТА КУРГАНІ — городище 3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. та група різночасних курганів біля с. Любимівки Каховського р-ну Херсон. обл. Розкопки городища провадилися в 20-х рр. 20 ст., 1951—52 та 1978. Досліджено залишки валу і рову, кам'яних наземних жител, госп. будівель і ям; знайдено знаряддя праці, місц. і привізний (античний) посуд тощо. Осн. заняття населення городища — землеробство й скотарство, ремесла, торгівля (зв'язки з античними містами, переважно з Ольвією). В 1968—69 поблизу с. Любимівки розкопано 60 курганів, у яких виявлено бл. 200 поховань від раннього бронзового віку до раннього середньовіччя. Переважна більшість поховань належить скифам і датується кін. 5—3 ст. до н. е.

В. М. Зубар.
ЛЮБИМОВ Олександр Михайлович [4.III 1879, с. Пальцево, тепер Дмитрієвського р-ну Курської обл. — 19.XII 1955, Ленінград] — рос. та укр. рад. живописець. У 1895—98 навчався в Уч-щі тех. рисунка О. Штігліца в Петербурзі, 1902—09 — в петерб. АМ у І. Рєпіна та П. Чистякова. Твори: «Циганка» (1906), «Українська дівчина» (1912), «Автопортрет» (1914), «Смерть буржуйки» (1927), «Виступ В. І. Леніна з балкона будинку Кшесінської в Петрограді» (1936), «Салют перемогі» (1945). В 1912—19 жив у Харкові; викладав у Харків. худож. уч-щі.

Лит.: Еткінд М. Олександр Михайлович Любимов. Л., 1971.
ЛЮБИМОВА Віра Михайлівна (н. 7.V 1925, Ічня, тепер Черніг. обл.) — укр. рад. співачка (драм. сопрано), нар. арт. УРСР (з 1975). В 1951 закінчила Київ. консерваторію (клас Д. Євтушенка). З 1951 — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемівського), Настя, Дідоша («Тарас Бульба», «Енеїда» Лисенка), Варвара («Богдан Хмельницький» Данькевича), Кошова («Молода гвардія» Мейтуса), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Аїда («Аїда» Верді), Ортруда («Лоєнгрін» Вагнера). Концертна діяльність.

ЛЮБИМСЬКИЙ Олександр Павлович [н. 13 (26).III 1907, м. Мелітополь, тепер Запоріж. обл.] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). В 1932 за-

кінчив Харків. художній ін-т, де вчився в М. Бурячка й С. Прохорова. Твори: «Спуск до шахти» (1932), «Вечір у степу» (1937), панно «Збирання яблук» у павільйоні УРСР на ВДНГ СРСР (у співавторстві з М. Рибальченком, 1939), «Не можна забути» (1968), «Зорі назустріч», «В думках про майбутнє» (обидва — 1969), «Первісток» (1971), «В обідню перерву» (1977) — чотири останні у співавторстві з М. Рибальченком. У 1947—65 викладав у Харків. худож. інституті.

ЛЮБИНЕЦЬКИЙ Роман (1885, с. Чесники, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл. — 30.VI 1945, м. Комаров поблизу Праги) — укр. співак (тенор) і педагог. У 1914 закінчив Віденську муз. академію. В 1914—15 — соліст Дрезденської, 1917—18 — Краківської, 1918—29 — Загребської опер. У 1929—39 — професор консерваторії Польс. муз. т-ва, 1939 — 41 — Львів. консерваторії. Партії: Фауст («Фауст» Гуно), Рудольф, Кавадосі («Богема», «Тоска» Пуччіні), Хозе («Кармен» Бізе). В концертах виконував твори укр. композиторів та укр. нар. пісні.

ЛЮБИСТОК Григорій Михайлович (рр. н. і см. невід.) — укр. співак-бандурист 18 ст. У 1730—49 — музикант при дворі цариці Єлизавети Петрівни. В 1731 утік з Петербурга, але його було повернуто до царського двору. В 1749 Л. надано дворянство і чин полковника. Л. купив землю на Полтавщині близько Лубен, де й жив до самої смерті.

Лит.: А. М. Як почалося знаомство великороссов з песнями малороссицьких «Киевская старина», 1886, № 8. М. П. Полотай.

ЛЮБИСТОК (Levisticum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини зонтичних. Стебло прямостояче, дудчасте, угорі розгалужене, до 2 м заввишки. Листки перисто- або двоперисторозсічені, з великими зубчастими сегментами. Квітки дрібні, зібрані у складні зонтики. Плід — довгаста дво-сім'янка. 3 види, пошир. у Зх. Європі та Малій Азії. В СРСР — 1 вид: Л. лікарський (L. officinale). Вирощують в садах у пд.-зх. районах Європ. частини СРСР, зокрема на Україні. Корені та кореневища Л. (містять до 1% ефірної олії) використовують у нар. медицині (при нервових, жіночих та ін. захворюваннях) та як прянощі.

ЛЮБИЧ Іван Сергійович [справж. прізвище — Любушкин; 6 (18).XI 1899, Москва] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Творчу діяльність почав 1920 в Пересувному театрі Червоної Армії. Потім працював у Харківському Червонознавському українському драматичному театрі (1923—24), театрі «Червоный факел» (1926—27), в театрах Сімферополя, Воронежа, Тули, Іванова, Краснодар, Астрахані, з 1934 — в Харків. рос. драм. театрі (з 1939 — ім. О. Пушкіна). Ролі: Велика («Таланти і поклонники» О. Островського), Городничий («Ревізор» Гоголя), Горлов («Фронт» Корнійчука), Святослав («Сон князя Святослава» Франка), Генерал Рудня («Люди в шинелях» Рачаді),

В. М. Любимова.

О. М. Любимов. Портрет М. Р. Білецької. Пастель. 1916. Приналежність збірки. Київ.

О. П. Любимський. Студентка. 1979.

ЛЮБИЧ-ПАРАХОНЯК

Г. С. Любич.

Доменіко («Філумена Мартурано» Е. де Філіппо). Вистави: «Осганія жертва» О. Островського, «Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна «Пігмаліон» Шоу. Нагороджений орденом Грудового Червоного Прапора.

ЛЮБИЧ-ПАРАХОНЯК Олександр Іванович (справж. прізвище — Парахоняк; 14.III 1892, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 23.II 1977, м. Винники, поблизу Львова) — укр. оперна співачка (лірико-драм. сопрано). Навчалась у Львів., 1912—14 — Варшавській (в О. Мишурі) консерваторії. З 1917 виступала на сцен. Львів. опери, а також у театрах Кракова, Катовице, Познані, Торуня, Бидгоща. Партії Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Татьяна, Іоланта («Євгеній Онегін», «Іоланта» Чайковського), Галька та Аїда (однойменні опери Моцарта й Верді). Співала в хорах т-в «Боян» і «Бандурист», виступала в концертах на робітн. святах. У 1937 залишила сцену.

ЛЮБІНЬ ВЕЛИКИЙ — бальнеогрязьовий курорт Укр. РСР. Розташований за 22 км від Львова. Лікувальні фактори: джерела сірководневої сульфатно-кальцієвої води, що використовуються для ванн, інгаляцій, зрошень; торф'яна грязь. Показання: захворювання органів руху, серцево-судинної та нервової систем, шкіри, жіночі хвороби. Санаторії, поліклініка.

ЛЮБКА (*Platanthera*) — рід трав'янистих рослин родини *зодулицевих*. Листки проті, здебільшого овальні. Квітки зібрані у водотевидне суцвіття. 70 видів (за ін. джерелами, до 200), пошир. у помірних і троп. зонах Пн. півкулі. В СРСР — 8 видів, у т. ч. в УРСР — 2. Найпоширеніша Л. дволіста (*P. bifolia*) з білими запашними квітками, що мають сильний запах (увечері і вночі), росте переважно в лісах. Л. зеленіцвіта (*P. chlorantha*) із зеленуватими квітками без запаху. Молоді бульбовидні корені цих видів (т. з. салеї) використовуються в медицині для виготовлення відварів, що застосовуються при шлунково-кишкових захворюваннях.

ЛЮБЛІН — місто на Сх. Польщі, адм. ц. Люблінського воєводства. Розташований на р. Биствиці (бас. Вісли). Вузол з-ць. 281,9 тис. ж. (1976). Уперше згадується

в писемних джерелах 10 ст. Тут підписано польсь.-лит. *Люблінську унію 1569*. За 3-м поділом Польщі (1795) відійшов до Австрії. В 1807—15 — у складі *Варшавського герцогства*, з 1815 — Рос. імперії. В 1915—18 окупований австро-нім. військами. З 1918 — в складі Польщі.

В 1939 окупований фашист. Німеччиною. В його передмісті було створено концтабір *Майданек*. 24.VII 1944 визволений Рад. Армією. До визволення Варшави 17.I 1945 — тимчасова столиця Польсь. республіки. Гол. галузь пром-сті — маш.-буд. (з-ди важких автомобілів, с.-г. машин, терезів). Розвинуті також харчо-смакова (м'ясна, мол., цукр., пивоварна, тютюнова, кондитерська), шкіряно-взут., швейна, деревообр.-буд. матеріалів галузі. Ун-т, мед. ін-т та ін. вузи. 4 музеї, 2 театри. Серед архіт. пам'яток: замок (13—16 ст., перебудовано 1824—26), ратуша (буд-во почато в 14 ст., перебудовано 1781—87, арх. Д. Мерліні), костюли домініканців (15—17 ст.), св. Войцеха (1611—30), кармелітів (1610—19, бл. 1819 перебудовано на ратушу), палац Любомирського (тепер ун-т ім. М. Складовської-Кюрі; бл. 1693, арх. Тільман Гамерський, перебудовано 1823—29), театр (1884—86, арх. К. Козловський) та ін.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 — угода про об'єднання Польщі і Великої князівства Литовського в єдину державу — *Річ Посполиту*, підписана 28.VI в м. Любліні на спільному сеймі польсь. і лит. феодалів (I.VII її було затверджено окремо депутатами польсь. і лит. сеймів). Була укладена Великим князівством Литовським в умовах його поразки у війні з Росією (див. *Лівонська війна 1558—83*).

Правлячі кола Литви прагнули шляхом підписання Л. у. дістати допомогу Польщі в боротьбі з Росією. У свою чергу, правлячі кола Польщі, скориставшись з тяжкого воєнного становища Литви, прагнули приєднати її територію. За Л. у. Польща і Литва об'єднувалися в єдину д-ву на чолі з виборним королем та спільними сеймом і сенатом. Разом з тим Литва зберігала свої права, суд, адміністрацію, військ., скарб, офіц. «руську» мову. Л. у. оголосила Лівонію спільним володінням Польщі і Литви, підтвердила приєднання до польсь. корони укр. земель, що були до того в складі Великого князівства Литовського, — Волинського, Підляського, Київ. та Брацлавського воєводств (перед тим приєднання їх було оформлено універсалами польсь. короля *Сигізмунда II Августа*, який одночасно був великим князем литовським; шляхту цих воєводств було зрівняно в правах з польсь. шляхтою). Укладення Л. у. викликало посилення соціального та національного напруження на Україні, що привело до піднесення визвольної боротьби укр. народу.

Лит.: Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение великого княжества Литовского с королевством Польским. СПб., 1869; История Украинской РСР, т. 1. К., 1979.

О. І. Путро.

ЛЮБЛІНСЬКИЙ Юліан Казимирович (справж. прізвище — Мотолнович; 6 (17). XI 1798, с. Люблін, поблизу м. Новограда-Волинського — 26.VIII (7.IX) 1873, Петербург) — декабрист. Походив з дворянської сім'ї. Навчався у Варшавському ун-ті (1819—22). За участь у студент. орг-ції «Союз вільних поляків» Л. було вислано до Новограда-Волинського з наглядом поліції. В 1823 разом з братами А. І. та П. І. *Борисовими* заснував *Товариство об'єднання слов'ян*. Заарештований 1826. Перебував на каторзі і поселенні в Сибіру. Амністований 1856.

ЛЮБЛЯНА — місто на Пн. Зх. Югославії, столиця Соціалістичної Республіки Словенії. Розташована на р. Люблянці, поблизу її впадіння в р. Саву. Вузол з-ць. автошляхів. 190 тис. ж. (1973). Л. вперше згадується 1144. Найрозвинутіші маш.-буд. і металообр. пром-сть (великий гідротурбінний з-д, електротех. виробл. приладів та ін.). Підприємства хім., поліграф., деревообр., текст., харч. галузей. *Люблянський університет*, Вища пед. школа, Словенська філармонія (засн. 1702), Словенська академія наук і мистецтв, Ін-т ядерних досліджень та ін. н.-д. установи. Нац. і університетська б-ка. Нац. і Сучасна галереї. Нац., Словенський етногр. та ін. музеї. Архіт. пам'ятки: залишки античних укріплень, акведука, некрополя; фортеця Град (засн. у 9 ст., перебудована в стилі бароко в 16—17 ст., башта — серед. 19 ст.), палац єпископа (16—18 ст.), собор св. Миколая (поч. 18 ст., арх. А. Пошона), ратуша (поч. 18 ст., арх. Г. Мачек). Оперний театр (кін. 19 — поч. 20 ст.), стадіон та університетська б-ка (30-і рр. 20 ст., арх. Й. Плечник).

ЛЮБЛЯНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з найстаріших і найбільших університетів Югославії (Словенія). Засн. 1595—96 як єпископський коледж. 1809—10 реорганізовано. У 1919 одержав статус ун-ту. В 1978/79 навч. р. у складі Л. у. було 10 ф-тів: філос., юрид., екон., природнич. наук і технології; архітектури, цивільного будівництва і геодезії; електротех., механіко-тех., мед., біотех.; соціології, політ. наук і журналістики. В 6-ці Л. у. (засн. 1774) — 1200 тис. томів.

А. В. Савицький.

ЛЮБОВ — високе моральне почуття, яке полягає у стійкій, самовідданій і свідомій прихильності людини до когось чи чогось, зумовленої визнанням позитивних якостей об'єкта Л. або спільними переконаннями, життєвими цілями та інтересами людей. Протилежністю Л. є ненависть, тобто почуття стійкої та свідомої ворожості, відрази до когось або чогось. Предметом Л. можуть бути конкретні й узагальнені об'єкти (батьківщина, праця, конкретна людина тощо). Л. — явище соціально-історичне: розвиток її завжди залежить від суспільного буття і класового становища людей, від суспільних відносин і зумовленого ними реального ставлення людини до ін. людей, від досвіду людей, ідеології й культур. рівня. У вужчому розумінні слова Л., або кохання, — це стійка, са-

Любляна. Панорама частини міста

мовіданна і свідомо прихильність до особи іншої статі. Проте і в статевій лямбіві важливе не тільки і не стільки веління природи, а те, що веління природи перетворюється на духовне спілкування (еднанія) людей різних статей, на їхнє взаємне моральне і розумове збагачення.

Л. Я. Марісана. **ЛЮБОВИЧ** Петро (1826, с. Старий Збараж, тепер у складі м. Збаража Терноп. обл. — 1869, с. Гримайлів, тепер Гусятинського району Терноп. обл.) — укр. композитор. У 1853 закінчив Львів. духовну семінарію. З 1854 — диригент церковного хору в Перемишлі. Автор фп. попури «Улюблені українські солоспівні» — першого зразка укр. фп. музики в Галичині.

Р. Я. Пиличук. **ЛЮБОВСЬКИЙ** Петро Михайлович (рр. н. і см. невід.) — укр. філософ, психолог і педагог першої чверті 19 ст. Закінчив Харків. ун-т (1808). Викладав у гімназії в Харкові. Був членом Харків. наук. товариства, належав до вчених, що групувалися навколо Т. Остияського і з матеріалістичних позицій вели боротьбу проти *ідеалізму*. Розробляючи питання теорії пізнання і логіки, обґрунтовував принципи матеріалістичного сенсуалізму. Вважав *відчуття* джерелом пізнання. Водночас великого значення в процесі пізнання надавав *мисленню*; вказував на неможливість мислення без *мови*. Пропагував патрістичні ідеї любові до вітчизни, до її культури. Автор праць «Про вигоди, що їх має людина від мови» (1812), «Короткий посібник до досвідного душев'я» (1815), «Дослідження з логіки» (1818).

О. Г. Губко. **ЛЮБОМІРСЬКИЙ** Григорій Леонович (13.II 1865, Васильків, тепер Київ. обл. — 14.II 1937, Київ) — укр. рад. музикознавець, педагог, композитор. Навчався в Моск. та Петерб. консерваторіях. З 1891 — викладач муз.-теор. дисциплін, з 1904 — в Муз.-драм. школі М. В. Лисенка в Києві. З 1918 — професор Муз.-драм. ін-ту ім. М. В. Лисенка (з 1934 — Київ. консерваторії). Серед його праць — підручники з гармонії і теорії музики (зокрема, «Музичний слух, його виховання та удосконалення»), Л. — автор симфонії, «Східного танку» і «Елегії» для симф. оркестру, фп. п'єс тощо.

ЛЮБОМЛЬ — місто Волин. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1287. У 1340 Л. загарбала феод. Литва, після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Після 3-го поділу Польщі (1795) Л. у складі Зх. Волині возз'єднано з Росією. За *Ризьким мирним договором 1921* Л. відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. В 1924 у місті було створено нелегальний повітовий комітет КПЗУ, в 1930 — нелегальний райком КПЗУ. В 1939 Л. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (25.VI 1941—20.VII 1944) в Л. діяв підпільний райком партії. У місті — з-д: «Світязь» (виробляє вузли та деталі до магнітофонів) і хлібний, виробничий діль-

ниця Володимир-Волинського комбінату мол. продуктів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 2 середні, музична і спорт. школи. Будинки культури, кінотеатр, 2 б-ки, краєзнавчий музей. Архит. пам'ятки: Георгіївська церква (1264), костіол (1412), ляхів. замок (15—16 ст.), частина торг. рядів (18 ст.). В Л. народилися народна артистка СРСР Н. М. Ужвий та український поет Р. А. Братунь.

ЛЮБОМЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Волин. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 2,2 тис. км². Нас. 69,9 тис. чол. (1980). У районі — 100 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 24 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Любомль. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, крейда, глина. Річки: Буг (на зх. межі району), верхів'я *Прип'яті* та її прит. Вижевки. Озера: *Світязь*, *Пудемцьке* озеро, Луки, Пісочне, Кримне та ін. Ґрунти дерново-піщолісті, торфяно-болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, ялина) займають 89,9 тис. га. На тер. району — 4 держ. заказники (озера: Кримне, Пісочне, Пудемцьке і Світязь). Найбільші підприємства: любомльський з-д «Світязь» (виробляє вузли та деталі до магнітофонів), Шацький пром. комбінат і Головинський очочесушальний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Любомль) та 4 будинки побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових культур (жито, пшениця), картоплі, льону, овочів. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 84,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 42 тис. га. В Л. р. — 27 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автомаб. шляхів — 523 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — 69 заг.-осв., музична і спорт. школи, профес.-тех. уч-ще, лісовий технікум (смт Шацьк); 93 лік. заклади, в т. ч. 4 лікарні, 32 будинки

культури, 58 клубів, 4 кінотеатри, 93 кіноустановки, 75 б-к, 2 музеї (краєзнавчий у Любомлі та історичний у с. Хворостів). Архит. пам'ятки: в с. Згоранях — дерев'яна Дмитріївська церква (1674), в с. Радехові — Успенська церква (1701), в с. Штуні — Богословська церква (1777). В с. Запіллі Л. р. народився укр. поет і публіцист В. Мизинець. У районі видається газ. «Радянське життя» (з 1939).

М. Д. Милінчук. **ЛЮБОМЬСЬКА** Євгенія Михайлівна (н. 18.III 1929, с. Саморідня Корсунь-Шевченків. р-ну Черкаської обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчила Кам'янець-Подільський пед. ін-т (1960). Пед. діяльність почала 1950. З 1962 працює вчителькою укр. мови й л-ри у Жашківській серед. школі № 2 Черкас. обл. Нагороджена орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

О. К. Боброва. **ЛЮБОМУДРОВ** Андрій Павлович (10.III (22.III) 1895, Москва — 18.VI 1972, Львів) — укр. рад. анатом, доктор мед. наук (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1948. У 1919 закінчив Вієнсько-мед. академію в Ленінграді. В 1946—72 — зав. кафедрою нормальної анатомії Львів. мед. ін-ту. Праці Л. присвячені питанням функціональної анатомії судинної системи. Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

ЛЮБОТИН — місто районного підпорядкування Харківського р-ну Харківської області УРСР. Залізнична станція. Слободу Л. засновано в серед. 17 ст. На поч. 2-ї пол. 18 ст. в районі Л. діяли *гайдамаки*. Під час революції 1905—07 в Росії вибухнула *Люботинське збройне повстання 1905*. Рад. владу встановлено в кін. грудня 1917. З 1938 Л. — місто. У Л. — текст. ф-ка, цегельний, спиртовий, сухих кормових дріжджів та хлібний з-ди; 12 заг.-осв. шкіл, залізничне тех. уч-ще та тех. школа; 9 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні; 3 клуби, кінотеатр, 6 б-к. В Л. народилися парт. і держ. діяч УРСР О. К. Сербиченко, укр. рад. скульптор Ф. П. Балавенський. У Л. починала свій трудовий шлях укр. рад. письменниця Н. Л. Забіла.

ЛЮБОТИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище 7—4 ст. до н. е. поблизу м. Люботина Харків. обл. Виявлене 1905, досліджувалося 1961—64. При розкопках відкрито залишки дерев'яно-земляної фортечної стіни, а також житл. і госп. будівель. Було знайдено унікальний горн для цементування заліза, численні знаряддя виробн. та оброблених зерн пшениці, жита і проса, кістки тварин тощо. Населення Л. г. займалося землеробством, скотарством, різними ремеслами. Городище було одним з центрів бронзоліварного і залізобирного виробництва.

ЛЮБОТИНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1905 — повстання робітників-залізничників Люботина в грудні 1905 проти царського самодержавства. Почалося під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Було без-

Любка дволиста: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка в розрізі; 3 — поліній з ніжкою

Любочки осінні.

посередньо пов'язане із збройним виступом харків. робітників (див. *Харківське збройне повстання 1905*). Революц. боротьбою люботинських залізничників керував Харків. к-т РСДРП. 10 (23).XII 1905 заг. страйк робітників ст. Люботин, що почався в перших числах жовтня, переріс у повстання. Повстанці заарештували адміністрацію станції, взяли під контроль рух поїздів, утворили тимчасове управління дороги, сформуливали із залізничників бойову дружину та кілька загонів нар. міліції. За допомогою прибулих з Харкова дружинників люботинська бойова дружина вночі проти 13(26).XII розбродила місц. поліцію і жандармів, захопила сусідні станції Рижов і Нова Баварія. До повстанців приєдналися селяни навколишніх сіл. Повстання тривало до 17 (30).XII. Для придушення його царська влада направила значні військ. сили. В результаті збройної сутички було вбито і поранено 120 дружинників, понад 100 учасників повстання засуджено до ув'язнення і каторжних робіт.

Г. О. Рубцов

ЛЮБОЧКИ (*Leontodon*) — багаторічні трав'янисті рослини род. айстрових. Стебло просте, рідше розгалужене. Листки у прикореневій розетці, зубчасті або перисто-надрізані до роздільних. Квітки язичкові, жовті або оранжеві, в багатоквітковому кошику. Плід — сім'янка з чубком. Понад 50 видів переважно в помірних областях Пн. півкулі; більшість — гірські рослини. В СРСР 16 видів, з них в УРСР — 12; найбільш поширені Л. осінні (*L. autumnalis*) і Л. щетинисті (*L. hispidus*), молюді листки яких використовують в салатах. Окремі види Л. — медоноси.

А. П. Лебеда.

ЛЮБЧЕНКО Любов Андріївна [н. 22.VI 1922, с. Яроповичі Андрушівського р-ну Житомир. обл.] — новатор с.-г. виробництва, засл. працівник сільс. г-ва УРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1946. В 1941—44 працювала бригадиром токарного цеху Магнітогорського металург. комбінату, з 1944 по 1948 — студентка Житомир. с.-г. ін-ту, після закінчення його — агроном колгоспу «Більшовик» Андрушівського р-ну Житомир. обл., з жовтня 1950 — голова цього колгоспу. Л. — делегат XXII—XXIV з'їздів КПРС і XXIV та XXV з'їздів Компартії України, член ЦК КП України з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Б. Ф. Рудківський.

ЛЮБЧЕНКО Панас Петрович [2 (14).I 1897 — 29.VIII 1937] — державний і парт. діяч УРСР. Н. в м. Кагарлик (тепер с-ще м. т. Київської обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1913. В 1914 закінчив військово-фельдшерську школу в Києві. Після Лютн. бурж.-демократичної революції 1917 — член Київ. Ради робітн. депутатів. У 1918—20 належав до дрібнобурж. партії *боротьбистів*. Відповідно до рішення IV конференції КП(б)У (березень 1920) Л. в числі кращих еле-

ментів партії *боротьбистів* був прийнятий членом Комуністичної партії (парт. стаж збережено з 1918). У 1920—21 — секретар Київ. губкому КП(б)У, заст. нач. політвідділу 2-ї Кінної армії, голова Черніг. губвиконкому. В 1922—26 — заст. голови Донец. губвиконкому, голова правління Спілки с.-г. кооперації УРСР, голова Київ. окрвиконкому. В 1927—34 — секретар ЦК КП(б)У. Одночасно з 1933 — перший заст. голови Раднаркому УРСР, з 1934 — голова Раднаркому УРСР. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на IX з'їзді КП(б)У — кандидатом, на X—XIII з'їздах — членом ЦК КП(б)У. В 1929—34 — кандидат у члени Політбюро, з 1934 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом Президії ВУЦВК, членом ЦВК СРСР Нагороджений орденом Леніна.

ЛЮД ПОЛЬСЬКИЙ («*Lud polski*» — «Польський народ») — польс. емігрантська революційно-демократична організація, створена в Англії 1835 учасниками *польського повстання 1830—31*. Програма «Л. п.», складена її ідеологами С. Ворцелем і Т. Кретьовицьким у дусі утопічного соціалізму, передбачала ліквідацію феод. землеволодіння шляхом селянської революції, встановлення колективної власності на засоби виробн., ліквідацію нац. гніту і створення демократичної республіки Польщі. Один з трьох осередків «Л. п.» — громада «Умань» (названо в пам'ять *Коліївщини*) проголошував у своєму маніфесті прагнення польс. революц. демократії до союзу з укр. і рос. народами. В 1846 «Л. п.» саморозпустився, а члени його ввійшли до «Демократичного товариства». 1853—56 орг-цію було відновлено, встановлено тісні контакти з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим. З 1875 «Л. п.» остаточно припинив свою діяльність.

ЛЮДВИНСЬКА Тетяна Федорівна [5 (17).V 1887, містечко Тальне, тепер Черкас. обл. — 1.II 1976, Москва] — учасниця революційного руху в Росії. Член КПРС з 1903. Н. в сім'ї дрібного торговця. З 1903 веда партійну роботу в Одесі, 1905—07 — член Одеського к-ту РСДРП. В 1907—09 — член Петерб. к-ту партії. Зазнавала репресій. У 1911—17 — в еміграції, секретар Паризької секції більшовиків. У травні 1917 повернулася в Росію. Після Жовтн. революції 1917 — на керівній парт. роботі в Москві, Ярославлі. З 1936 — за станом здоров'я на пенсії. Автор спогадів про В. І. Леніна. Нагороджена 2 орденами Леніна, медалями.

ЛЮДВІГ ФЕЙЕРБАХ і **КІНЕЦЬ КЛАСИЧНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ** — філос. праця Ф. Енгельса (1886), в якій дано аналіз становлення і розвитку марксист. філософії, її теор. джерел, розкрито суть здійсненого Марксом революц. перевороту в філософії, показано докорінну відмінність *діалектичного матеріалізму*, як наук. теорії пізнання і перетворення світу та до кінця послідовного і парт. вчення, від усіх попередніх філос. систем. У 1-му

розділі Ф. Енгельс охарактеризував філософію Г. В. Ф. Гегеля як завершення *класичної німецької філософії*, одне з джерел марксисту, розкрив революц. роль діалектич. методу Гегеля, що вступає в суперечність з догматичним змістом його ідеалістичної системи, описав процес розпаду гегелівської школи. Ф. Енгельс показав, що Л. Фейербах завдав нищівного удару ідеалістичній філософії Гегеля, відновив матеріалізм як наук. філос. напрям. Проте, критикуючи ідеалізм Гегеля, Л. Фейербах відкинув також найцінніше його досягнення — *діалектику*. Філософія Л. Фейербаха є другим важливим теор. джерелом марксисту. Новий, вищий етап у розвитку філософії Ф. Енгельс пов'язував з іменем Маркса, який не тільки поєднав матеріалізм з діалектикою, а й докорінно переробив їх, долаючи обмеженість філософії Гегеля і Фейербаха. У 2-му розділі Ф. Енгельс дав наук. визначення *основного питання філософії*, його двох сторін, розкрив наук. неспроможність ідеалістичної філософії, протиставивши їй діалектичний матеріалізм як наук. світогляд, піддав критиці *агностицизм* І. Канта і Д. Юма, довів, що найрішучішим спростуванням будь-якої ненаук. філософії є *практика*, охарактеризував обмеженість франц. матеріалізму 18 ст. У 3-му розділі Ф. Енгельс піддав критиці ідеалістичне розуміння історії Фейербахом, абстрактний антропологічний характер його поглядів на мораль і релігію. У 4-му, останньому, розділі Ф. Енгельс виклав осн. положення філософії діалектичного матеріалізму як революц. вчення, що спрямоване на перетворення дійсності; довів, що відкриття К. Марксом матеріалістич. розуміння історії було величезним завоюванням людської думки. Ф. Енгельс писав, що К. Маркс уперше розкрив і науково пояснив рушійні сили сусп. розвитку, його матеріально-екон. основу, а також ідеологічну надбудову — *право, філософію, мораль і релігію*, показав істор. роль і значення *класової боротьби* в істор. процесі. В. І. Ленін високо оцінював працю «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», ставлячи її в один ряд з «*Маніфестом Комуністичної партії*» і «*Анти-Дюрингом*» (див. Повне збір. тв., т. 23, с. 40). Уперше надрукована в теор. журналі нім. соціал-демократії «*Die Neue Zeit*» (1886, № 4—5). У 1892 в Женеві група «Визволення праці» видала повний рос. переклад праці, зроблений Г. В. Плехановим. У 1899 у Львові вийшов укр. переклад (з російського тексту).

ЛЮДВІГСГАФЕН — місто на Зх. ФРН, в землі Рейнланд-Пфальц. Вузол з-дв і автошляхів, значний порт на лівому березі Рейну. 172,7 тис. ж. (1975). Разом з сусіднім м. Мангеймом утворює пром. агломерацію. Значний центр хім. пром-сті (найбільш в країні хім. і нафтохім. комбінати). Розвинуті також маш.-буд. (гол. чин. устаткування для хім. пром-сті), металург. (виробн. арматури), склоробн і харчосмакова галузі.

ЛЮДВІСАРСТВО — в минулому — виживання з міді давонів, гаряч, ліхтарів, ковонок, прикрас, посуду тощо. Виникло на Україні в 14 ст. Див. *Ліхтарництво*.

ЛЮДЕНДОРФ (Ludendorff) Еріх (9.IV 1865, Крушевня, поблизу Познані, тепер ПНР — 20.XII 1937, Тутлінг, Баварія, тепер ФРН) — нім. військ. діяч, генерал (1916), один з ідеологів нім. милитаризму. Під час 1-ї світової війни з листопада 1914 — нач. штабу Сх. фронту, з 1916 як заст. П. Гінденбурга фактично очолював збройні сили Німеччини. Після розгрому нім. військ — у відставці (1918). З 1919 — один з лідерів крайньої контрреволюц. сил Німеччини, виступав за встановлення військ. диктатури. В 1923 в Мюнхені разом з Гітлером здійснив спробу фашист. перевороту, що закінчилася провалом. Один з основоположників теорії т. з. *сталісної війни*.

«Люди» — різні категорії населення феодальної Русі. Спочатку — вільні общинники. За *Київської Русі* — общинники, які підлягали юрисдикції князя і сплачували йому *данину*, а також залежали від церкви населення. Пізніше — різні категорії вільного й особисто залежного населення у феод. суспільстві: люди «вільні», «гулящі», «дворові», «задушні», «кабальні», «посадські», «служилі», «тяглові», «чорні» тощо.

ЛЮДИНА — істота, яка стоїть на найвищому щаблі розвитку живих організмів на Землі. Виникла Л. наслідком тривалого і складного історико-еволюційного розвитку (див. *Антропогенез*). Як біол. істота вона належить до роду людина (Номо) родини *гомінід*, еволюція викопних представників якої йшла в напрямі розвитку ознак людини. Ця родина належить до підряду *мап*, який разом з півмапами об'єднується в ряд *приматів* класу *ссавців*, які, в свою чергу, належать до підтипу *хребетних* типу *хордових*. В будові і функціях організму Л. є чимало спільних рис з хребетними тваринами, особливо з ссавцями. Виникнення морфологічних особливостей тіла Л., якості вона відрізняється від тварин, пов'язане гол. чин. з трудовою діяльністю. Такими особливостями є відносно великі півкулі головного мозку з розвинутими корковими центрами, з діяльністю яких пов'язані *свідомість*, членороздільна мова, абстрактне мислення (елементи *другої сигнальної системи*); спокридна верхня кінцівка — *рука*, що відзначається великою свободою рухів пальців і в своїх дях тісно пов'язана з діяльністю вищих коркових центрів; прямоходіння і пов'язана з ним будова черепа, хребта, нижніх кінцівок і внутрішніх органів; рідний ряд зубів з декількома ознаками *редукції*; подовжений період дитинства тощо. Рід Номо в сучас. період представлений одним видом — Л. розумна (Н. sapiens), який являє собою закінчений палець становлення Л. Виконаними представниками роду Номо є найдавніші Л. (*архантропи*), які в наш час об'єднані у вид Н. erectus,

і давні Л. (*палеоантропи*), об'єднані у вид Н. neanderthalensis. Виділений англ. вченими Л. Лікі, Ф. Тобайсом і Дж. Нейпіром у 1964 на підставі знахідки в ущелині Олдовай вид Н. habilis — Л. уміла (як і кілька останніх знахідок решток африканських форм, морфологічно близьких до Н. habilis) нині більшість вчених вважає однією з прогресивних форм *австралопітеків*, що належать до виду Australopithecus habilis. Така думка ґрунтується на деталях рельєфу зліпків головного мозку цієї істоти (В. І. Кочеткова), відсутності ознак редукції в її зубній системі (О. О. Зубов) і наявності ознак, що свідчать про нестійкість її прямоходіння (В. П. Якимов, Є. І. Данилова). Крім того, дуже примітивні знаряддя, виготовлення яких приписують Номо habilis, не мають сталих форм, характерних для знарядь праці найдавніших Л. Як вважає більшість рад. антропологів, перехід від палеоантропів до неоантропів (людей сучас. типу, що виникли на початку пізнього палеоліту) відбувався протягом тривалого часу, загалом приблизно 40 тис. років тому, в одній великій зоні (див. *Моноцентризм*), звідки неоантропи розселилися по всіх континентах протягом пізнього палеоліту, змішуючись в ранню добу останнього з локальними групами *неандертальців* Сх. півкулі (див. також *Поліцентризм*).

Аналіз палеоантропологічних знахідок пізнього палеоліту доводить, що вже тоді намітилась диференціація виду Номо sapiens на раси (див. *Раси людини*). За кольором шкіри, формою волосся, ступенем виступання і шириною носа та рядом інших, несуттєвих у масштабі виду, ознак сучас. людство поділяють на три (європеїдну, негроїдну і монголоїдну) або на чотири (виділяючи окремо австралоїдну) великі раси. Всі вони належать до одного виду — Н. sapiens. Про це свідчать (спростовуючи антинаук. домисли расистів) близькість їхніх морфологіч. ознак і розумових здібностей. Проте Л. властивий значний *поліморфізм* за функціональними і морфологічними особливостями. Разом з тим у різних людей ці особливості можуть бути близькими, що дає змогу виділяти певні типи *конституції людини*.

Праця і цілеспрямовані зміни умов існування значною мірою звільнили людину від впливу природи з її всеохоплюючим *добром природним*, внаслідок цього біологічна еволюція, що ґрунтується на тілесному пристосуванні організму до умов навколишнього середовища, поступила місцем еволюції матеріальної і духовної культури суспільства. Але незначні епохальні морфологіч. зміни, що є наслідком мікроеволюційних процесів (див. *Мікроеволюція*), — коливання зросту, довжини і ширини черепа тощо (див. *Акселерація*) — фіксуються протягом всього часу існування Л. сучас. типу і відбуватимуться у майбутньому. Походження, еволюцію, морфологічні і фізіол. особливості Л. та її рас, а також поширення їх

на землі вивчає *антропологія*. Див. також *Анатомія*, *Генетика людини*, *Генетика медицини*. Марксистсько-ленінська філософія розглядає Л. як соціальну істоту, продукт і суб'єкт трудової діяльності і культури, як вищий ступінь у розвитку живих організмів. Вирішальну роль у процесі становлення Л. відіграли праця і виникнення виробничого колективу. Від усього досуп. матеріального світу Л. відрізняється призначенням лише її якісно специфічним способом буття — *практикою*, яка визначає і такі суто людські ознаки, як *свідомість*, *творчість*, які перетворюють Л. на сусп. істоту (див. *Виробництво матеріальне*, *Духовне виробництво*). Сутність людини розкривається в її діалект. взаємодії з *суспільством*. Формування Л. як особи можливе лише в суспільстві, тому суттєву характеристику Л. становить сукупність *суспільних відносин*. Кожна конкретна Л., будучи неповторним індивідом, водночас несе в собі родову сутність (див. *Рід*), формуються як особа в певних сусп.-екон. та культурно-істор. умовах. К. Маркс визначав, що Л. «тільки в суспільстві може розвинути свою справжню природу, і про силу її природи треба судити не по силі окремих індивідів, а по силі всього суспільства» (Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори*, т. 2, с. 138). Разом з тим Л. є найвищим продуктом розвитку *матерії*, що визначає нерозривну єдність її соціальних та біол. характеристик. При цьому вирішальна роль соціальних факторів не знімає дію фізіол. закономірностей, а включає їх у соціальну сутність людини у перетвореному вигляді. Виявлення біол. закономірностей у Л. опосередковано соціальними умовами.

Проблема взаємодії соціального і біол. в Л. є найважливішою в комплексі наук про Л., виконує функцію інтегруючої основи природничих, гуманітарних і соціологічних досліджень, зумовлює зростання методологічної та загальної теор. ролі діалектико-матеріалістичної філософії в синтезі наук про Л. Навколо проблеми Л. точиться гостра ідея боротьба. Бурж. соціологи перекручують справжню сусп. сутність Л., намагаючись виправдати соціальне гноблення людини людиною і увічнити капіталістичні експлуаторські порядки, пропонують ідеї *расизму*, *фрейдизму*, *екзистенціалізму*, *персоналізму* тощо. Всебічний розквіт фізичних і духовних сил Л. здійснюється лише за умов повного знищення соціального гніту і експлуатації людини людиною, тобто при *комунізмі*.

Лит.: Григор'ян Б. Т. *Філософія о сущности человека*. М., 1973; Кочеткова В. И. *Палеоневрология*. М., 1973; Дубинин Н. П., Шевченко Ю. Г. *Некоторые вопросы биосоциальной природы человека*. М., 1976; Алексеев Т. И. *Географическая среда и биология человека*. М., 1977; Алексеев В. П. *Палеоантропология земного шара и формирование человеческих рас*. Палеолит. М., 1978; Роганский Я. Я., Левин М. Г. *Антропология*. М., 1978; Данилова Е. И. *Эволюция руки*. К., 1979; Харрисон Дж. [та ін.]. *Биология человека*. Пер. с англ. М., 1979.

Л. А. Любченко.

П. П. Любченко.

Див. також: *літ. до ст. Антропоморфнез.* *Е. І. Данилова, В. Д. Дяченко* (антропологічний аспект).
М. Феоклістова (філософський аспект).

«ЛЮДИНА І СВІТ» — щомісячний науково-популярний атеїстичний журнал т-ва «Знання» УРСР. Виходить у Києві з жовтня 1960 (до 1965 — під назвою «Войовничий атеїст»).

Журнал друкує теор. статті з питань наук, атеїзму, історії релігії та методики наук, атеїстичної пропаганди, популяризує здобутки природничих наук, нові рад. свята, обряди тощо.

ЛЮДИНО-ОПЕРАТОР — людина, що бере участь у керуванні об'єктами і системами і є складовим елементом системи «людина — машина». Може виступати як приймач і ретранслятор інформації, аналізувати інформацію і приймати рішення, розробляти керуючі команди, контролювати справність елементів системи, програмувати роботу системи та її вузлів чи бути виконавцем тієї або ін. команди. Л.-о. може сприймати і передавати інформацію одночасно по різноманітних каналах (зір, слух, мова, дотик тощо), може раціонально використовувати надлишкову інформацію, здатна після певного навчання діяти в системах керування з різними функціональними й структурними схемами тощо. Розподіл функцій між Л.-о. і автоматами в керуванні системами визначається властивостями, якими людина поступається перед автоматами (малою пропускну здатністю, порівняно швидко втомлюваністю, здатністю відволікатися й забувати, великою залежністю від зовн. впливів тощо). Див. також *Ергономіка*.

ЛЮДИНО-ГОДИНА — одиниця обліку робочого часу. Відпрацьованою Л.-г. вважають годину фактичної праці трудящого в урочний або надурочний час.

ЛЮДИНО-ДЕНЬ — одиниця обліку робочого часу. Відпрацьованим Л.-д. вважають вихід робітника на роботу і його участь у виробн. незалежно від кількості відпрацьованих ним у цей день годин. До обліку належать Л.-д., відпрацьовані в звичайні й вихідні дні (понаднормової роботи), Л.-д. працівників, які перебувають у служб. відрядженнях чи працюють за нарядом заводоуправління поза тер. свого підприємства тощо.

ЛЮДИНО-МАШИННА СИСТЕМА — те саме, що й система «людина — машина».

ЛЮДИНОПОДІБНІ МАВПИ, антропоїди (Anthropomorpha, синонім Simiidae) — родина вузьконосих мавп ряду приматів. В родині Л. м. десять видів з чотирьох родів: *горила*, *шимпанзе*, пошир. у тропіч. смугі Африки, та *гібон* і *орангутан*, які живуть у пд.-сх. частині Азії та на о-вах Калімантан і Суматра. За ін. класифікацією шимпанзе, горила й орангутан об'єднують у родину власне Л. м., або понгид (Pongidae) — великих антропоїдів, а гібона відносять до родини гібонідових (Hilobatidae) — малих антропоїдів. Довж. тіла Л. м. від 45 см (гібон) до 2 м (горила), маса відповідно від 5

до 300 кг. Тіло здебільшого кремезне, масивне; передні кінцівки довші від задніх; перший палець протиставлений іншим; на всіх пальцях є нігті; хвіст, зазвичай мішки та сидіння моголі відсутні (невеликі є лише у горила). Голова округла. Лидовий відділ видатся вперед. Головний мозок добре розвинений, має складну будову, об'єм його у гібонів 100—150 см³, у великих мавп 350—600 см³. Волоссяний покрив густий з підшерстком чорного (у гібонів), коричневого або рудого кольору (у ін. видів). Л. м. мають багато анатоміч. і фізіол. ознак, спільних з людиною: наявність 32 постійних зубів, подібність у будові скелета та окремих зовн. і внутрішніх органів, в біохімічній структурі крові тощо.

Л. м. властивий високий рівень розвитку вищої нервової діяльності. Л. м. — мешканці тропічних лісів, тримаються невеликими групами (3—15 особин). Ведуть деревний або наземний спосіб життя. По землі пересуваються гол. чин. у напівпрямостанову стани, спіраються на передні кінцівки. Живляться рослинною їжею, а також дрібними тваринами, пташиними яйцями. Самка після бл. 9-місячної вагітності народжує 1 маля, яке тримається біля матері від 1 до 3 років. Статева зрілість настає у віці 8—12 років. Тривалість життя до 50—60 років. Предковими формами Л. м. вважають *оріопітеки*. Викопні рештки Л. м. відомі з третинних відкладів Пд. Африки, Пд. Азії, Китаю. Зх. Європи. Л. м. у зв'язку із зниженням чисельності взяті під охорону закону. 2 види гібонів, орангутан, шимпанзе карликовий, горила гірська занесені у Червону книгу Міжнародного союзу охорони природи. Із див. до окремих статей за їх назвами.

ЛЮДКЕВИЧ Станіслав Пилипович (24.I 1879, м. Ярослав, тепер ПНР — 10.IX 1979, Львів) — укр. рад. композитор, музикознавець, фольклорист, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1979). В 1898—1907 навчався на філос. ф-ті Львівського ун-ту. Теорію композиції вивчав самостійно, а також у М. Солтига (Львів), О. Цемліського і Г. Греденера (Відень). З 1901 працював учителем (Львів, Перемішль), редагував журн. «Артистичний вісник» (1905—1907). В 1906—07 склав разом з О. Роздольським зб. «Галицько-руські народні мелодії». В 1916 опублікував збірку «Мелодії українських народних пісень з Поділля й Холмщини». Л. брав активну участь в організації *Вищого музичного інституту* ім. М. Лисенка у Львові (в 1910—15 — його директор), з 1919 — викладач теор. дисциплін та інспектор філіалів. Працював з хорами «Боян», «Бандурист», «Сурма». Після возз'єднання укр. земель у єдиний Укр. Рад. державі (1939) Л. — професор і зав. кафедрою теорії та композиції *Львівської консерваторії* ім. М. В. Лисенка, одночасно (1939—51) — ст. наук. співробітник Львів. філіалу ін-ту фольклору АН

УРСР. Творчість Л. перейнята ідеями революц. боротьби, громадян. пафосом, позначена масштабністю образного мислення й виразним нац. колоритом. У його доробку чільне місце займають монументальні вокально-симф. твори на тексти Т. Шевченка — кантата-симфонія «Кавказ», присвячена рос. революціонерам (1902—1913), кантата «Заповіт» (1934, 2-а ред., 1953) — та І. Франка — кантата «Наймист» (1941). Серед ін. вокально-інструм. творів кантатного типу — «Вічний революціонер» (1898), «Останній бій» (1914), «Вільний Україно» (1912—14, нова ред., 1939), «Конкістадори» (1941). Симф. музика Л. має програмний характер: «Прикарпатська симфонія» (1952), «Галицька рапсодія» (1928), симф. поеми «Каменярі» (1926, 2-а ред., 1956), «Веснянки» (1935), «Дніпро» (1947), «Пісня юнаків» (1948), «Не забудь юних днів» (1956), «Наше море» (1957), «Мойсей» (1962), «Чакон» (1964). Л. — автор опери «Довбуш» (1955), 2 фп. та скрипкового концерту, численних хороших композицій на тексти Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича, М. Рильського та ін., обробок нар. пісень («Гагілка», «Ой Морозе, Морозенку», «Водяй ся когут злид», «Про Бондарівну»), солоспівів («Спи, дитинко моя»). Серед музикознавчих праць Л. — теор. дослідження, істор. розвідки, публіцистика. Нагороджений орденом Леніна, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1964.

Лит.: Дослідження і статті. К., 1976. Лит.: Загайкевич М. С. П. Людкевич. К., 1957; Кос-Анатольський А. С. П. Людкевич. К., 1951; Павлюшин С. Станіслав Людкевич. К., 1974; Творчість С. Людкевича. К., 1979. М. П. Загайкевич.

ЛЮДОВІК IX Святий (Louis IX; 25.IV 1214, Пуассі — 25.VIII 1270, Тулуза) — король Франції з 1226 — династії Капетинів. Провів ряд реформ для централізації держ. влади: судову (злунав значення сенйоріальних судів, створив судову палату), фінансову (запровадив єдину повноцінну монету) і військову (замінив феодал. ополчення найманим військом). Очолював 7-й та 8-й хрестові походи. Помер під час 8-го походу від чуми. В 1293 канонізований церквою.

ЛЮДОВІК XI (Louis XI; 3.VII 1423, Бурж — 30.VIII 1483, Пассі-ле-Тур) — король Франції з 1461 з династії Валуа. Проводив послідовну політику зміцнення королівської влади, централізації управління. У боротьбі проти феодал. аристократії, що протидіяла централізації, спирався на міста, дрібне і серед. дворянство. Л. XI в основному завершив тер. об'єднання країни. Сприяв розвитку ремесла і торгівлі. За Л. XI було створено передумови для розвитку абсолютизму у Франції.

ЛЮДОВІК XIV (Louis XIV; 3.IX 1638, Сен-Жермен-ан-Ле — 1.IX 1715, Версаль) — король Франції з 1643 з династії Бурбонів. До 1651 при ньому регентшею була його мати Анна Австрійська, фактичним правителем до 1661 — кардинал Мазаріні. В той період було

С. П. Людкевич.

Р. Люксембург.

Люквирія.

придано *Фронду*, укладено *Вестфальський мир 1648* та *Пірейський мир 1659*. За Л. XIV франц. абсолютизм досяг найвищого розвитку. В галузі економіки Ж. Б. Кольбер проводив політику *меркантилізму*. За Л. XIV Франція вела численні війни (участь у *Тридцятилітній війні 1618—48*, війні за *Іспанську спадщину 1701—14* та ін.). На службі у франц. армії в той час перебував загін укр. козаків, що брав участь у здобутті Дюнкера та бив проти ісп. війська.

ЛЮДОВІК XV (Louis XV; 15.II 1710, Версаль — 10.V 1774, там же) — король Франції з 1715 з династії *Бурбонів*. До 1723 регентом при Л. XV був герцог Філіпп Орлеанський, 1723—26 країною управляв герцог Бурбон, 1726—43 — кардинал Флері. Значну роль у держ. справах відігравали фаворити Л. XV маркиза Помпадур, графиня Дюбаррі. Внаслідок воєн з Великобританією Франція втратила більшу частину своїх колоній, в країні виникла фінанс. криза. Ставлення Л. XV до країни відображено у його відомому виразі: «Після нас — хоч потоп!».

ЛЮДОВІК XVI (Louis XVI; 23.VIII 1754, Версаль — 26.I 1793, Париж) — король Франції 1774—92 з династії *Бурбонів*. Гостра політ. криза в період правління Л. XVI привела до *Великої французької революції*. Внаслідок повстання 10.VIII 1792 Л. XVI було скинуто з престолу і ув'язнено з сім'єю в Тампль. За контрреволюц. діяльність його було засуджено судом *Конвенту* до страти і публічно розстріляно.

ЛЮДОВІК XVIII (Louis XVIII; 17.XI 1755, Версаль — 16.IX 1824, Париж) — король Франції 1814—15 і з 1815 з династії *Бурбонів*. Брат *Людвіка XVI*. Під час *Великої французької революції* втік з Франції (1791), очолив контрреволюц. еміграцію. Після падіння *Наполеона I* (1814) зайняв королівський престол. Під час «*Ста днів*» утік у Берлін 1815 до Бельгії, повернувся до Франції в липні 1815 з військами іноз. д-в. Проводив політику в інтересах старого дворянства і клерикалів.

ЛЮДОВІЦІ (від польськ. lud — народ) — члени польських, в основному сел. партій, що виникли в 90-х рр. 19 ст. Після встановлення в Польщі нар.-демократичного ладу (1944) орг-ції «Л.» очистилися від реакційних елементів і 1949 утворили «Об'єднану селянську партію», що входить до складу *Фронту єдності народу* Польщі. **ЛЮДСЬКИХ ВІДНОСИН ТЕОРІЯ** — сучасна бурж. доктрина, яка намагається обґрунтувати нібито гуманний характер капіталізму, зобразити відносини між експлуататорами і експлуатованими як суто «людські», засновані на християнських заповідях і не зумовлені приватною власністю на засоби виробництва. Звідси проповідь «класової гармонії», «народного капіталізму», можливості задоволення вимог трудящих без революц. боротьби шляхом вдосконалення «людських відносин». Виникла в 20-х рр. 20 ст. Провідні представники «Л. в. т.» — У.

Мур, Е. Мейс та ін. Під виглядом «гуманізації праці» ідеологи «Л. в. т.» розробляють практичні рекомендації, спрямовані на підвищення прибутків монополій.

ЛЮЕС (лат. lues — зараза) — те саме, що й *сифіліс*.

ЛЮІЗИТ [за ім'ям амер. хіміка У. Л. Льюїса (1878—1943)]. $\text{SiCl}_4 = \text{SiH}_4\text{Cl}_2$ — *отруйна речовина* шкірнопаризної дії. Суміш геометричних ізомерів хлорвінілдихлорарсину; тех. Л. — темно-коричнева рідина з різким подразнюючим запахом, який у малих кількостях нагадує запах *герані*. Смертельна концентрація при дії на організм через органи дихання — 0,25 мг/л (15 хл), при попаданні на шкіру — 25 мг/кг. Ефективним засобом лікування уражень, спричинених Л., є димеркаптопропанол та його похідні. Л. вперше одержали наприкінці 1-ї світової війни 1914—18, але в бойових операціях не застосовували.

ЛЮІШУНЬ, Порт-Артур — місто на Пн. Сх. Китаю, в пров. Ляонін. Розташоване на п-ові Ляодун. Порт на узбережжі Жовтого м., залізнична станція. Понад 300 тис. ж. (1970). Розвинуте рибальство. Судном. з-д Л. до кін. 19 ст. був невеликим містечком. За рос.-кит. конвенцією 1898 переданий в оренду Росії, Перетворений царським урядом на військ.-мор. фортецю (див. *Порт-Артур*). За *Порт-Смугським мирним договором 1905* Росія поступилася орендними правами на Л. Японії. В 1945 Рад. Армія визволила Л. За кит.-рад. угодою 1945 СРСР і Китай домовилися про спільне використання Л. як військ.-мор. бази протягом 30 років. В 1955 СРСР вивів з Л. свої військ. сили. У Л. — кладовища рос. воїнів, які загинули під час оборони Порт-Артура 1904—05, і рад. воїнів, що загинули у боротьбі з япон. загарбниками при визволенні Пн.-Сх. Китаю (1945).

ЛЮКАРНА (франс. lucarne — слухове вікно) — віконний проріз на горішці або в куполі. Л. часто мають декоративне призначення, оздоблюються лишткою, ліпленням тощо.

ЛЮКС (лат. lux — світло), лк, lx — одиниця освітленості в Міжнародній системі одиниць

(СІ), дорівнює освітленості поверхні площею 1 м² при світловому потоці випромінювання, що падає на неї, 1 лм (див. *Люмен*). **ЛЮКСЕМБУРГ** (нім. Luxemburg, польськ. Luksemburg) Роза (5.II 1871, м. Замосць, генер ПНР — 15.I 1919, Берлін) — дівчина нім., польськ. і міжнар. робітн. руху, одна із засновників *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви* і КП Німеччини (КПН). Н. в бурж. сім'ї. Революц. діяльність почала ще в гімназії. Брала участь у роботі нелег. гуртків Соціально-революц. партії «*Пролетаріат*». У 1889 емігрувала в Швейцарію, 1897 закінчила Цюрихський ун-т і 1898 переїхала до Німеччини. Очолювала ліве крило нім. с.-д. Виступала проти *ревизионізму*, зокрема проти *бернштейніанства*. Наприкінці 1905 — на поч. 1906 вела нелегальну революц. роботу у Варшаві. З 1906 знову працювала в Німеччині. Друкувалася в нім., польськ. і рос.-с.-д. пресі. Вела антимілітарист. пропаганду, за що під час 1-ї світової війни була тричі заарештована. Один з організаторів «*Спартак-союзу*», брала провідну участь в Установчому з'їзді КПН. Автор теор. праць з політ. економік, питання робітн. руху, в яких відстоювала необхідність класової боротьби і завоювання влади пролетаріатом. При цьому Л. припустилася ряду теор. і тактичних помилок (недооцінка ролі пролет. партії, союзу пролетаріату з селянством, заперечення права нації на самовизначення тощо), за що її критикував В. І. Ленін (див. *Повне зібр. тв.*, т. 30, с. 1—15). Після Великої Жовт. соціалістичної революції Л. позбулася більшості помилок своїх поглядів. Після придушення бурж. урядом повстання берлінських робітників в січні 1919 Л. і К. *Лібкнехт* були по-звірячому вбиті контрреволюціонерами. Злочинницьке обійство викликало хвилю протестів у всьому світі. Масові мітинги і демонстрації протесту відбулися в багатьох містах Країни Рад, зокрема в Катеринославі, Павлограді, Миколаєві та ін.

Те.: Рос. перекл. — Накоплення капітала, т. 1—2. М. — Л., 1934; Соціальна реформа или революция, М., 1959; О литературе, М., 1961. **Лит.**: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 9. Крок вперед, два кроки назад. Відповідь Н. Леніна Розі Люксембург; т. 25. Про право нації на самовизначення; Екзерон Р. Я., Ягборская І. С. Роза Люксембург, М., 1974; Калашніков Б. А. Вопросы исторического материализма в трудах Розы Люксембург, М., 1977.

ЛЮКСЕМБУРГ, Велике Герцогство Люксембург — держава в Зх. Європі.

В адм. відношенні поділяється на 3 округи, столицю виділено в окрему адм. одиницю.

Державний лад. Л. — конституційна монархія.

Діючу конституцію прийнято 1868. Глава д-ви — великий герцог. Законодавчу владу здійснює однапалатний парламент — Палата депутатів, що складається з 59 депутатів, яких обирає населення строком на 5 років. Членів уряду та його голову призначає великий герцог.

Герб Люксембургу.

ЛЮКСЕМБУРГ

Площа — 2,6 тис. км²

Населення — 360 тис. чол. (на поч. 1978)

Столиця — м. Люксембург

Люксембург. Будинок парламенту.

ЛЮКСЕМБУРГ

Церква Св.Вілібрордус в Ехтернаху. Інтер'єр. 1017—31.

Люксембург. Загальний вид міста.

Природа. Більшу частину тер. країни займає погорбована рівнина заввишки 300—400 м. На Пн.—відроги Арденн і Рейнських Сланцевих гір. Поклади заліз. руди, сланців, вапняків. Клімат помірний, м'який. Пересічна т-ра січня від 0 до +2°, липня — бл. 17°. Опадів 700—850 мм на рік. Річкова сітка густа, розгалужена, гол. річка — Мозель. Переважають бурі лісові й дерново-підзолисті ґрунти. Майже 30% площі Л. вкрито дубово-буковими лісами.

Населення. Бл. 76% населення — люксембуржці. Решта — переважно іммігранти (італійці, німці, французи та ін.). Офіц. мови — французька і німецька. Пересічна густота нас. — 138 чол. на 1 км² (1978). 68% нас. живе в містах. Найбільші міста: Люксембург, Еш. Історія. Тер. сучас. Л. на поч. н. е. входила до складу Рим. імперії, в 6—7 ст. н. е. — до Франкської держави. В 963 утворено феодаловілля (графство, з 1354 — герцогство) Л. з центром — фортецею Люксембург.

За середніх віків тер. Л. належала Іспанії, згодом Австрії і Франції. За рішенням Віденського конгресу 1814—15 на тер. Л. було утворено номінально незалежну дву — Велике герцогство Л., яким управляв король Нідерландів (до 1890). Сучас. кордони Л. визначені бельг.-нідерл. договором 1839. Лондонська конференція 1867 проголосила Л. «визно нейтральною» д-вою. В 1868 в Л. запроваджено конституцію. В 90-х рр. 19 ст. в країні активізувався робітн. клас, засн. Люксембурзьку соціалістичну робітн. партію. Під час I-ї світової війни 1914—18 Л. був окупований нім. військами. В післявоєнні роки в країні розгорнувся робітн. і демократичний рух. У 1921 засн. Компартію Л. В 1935 між Л. і СРСР встановлено дипломатичні відносини (1941—42 переривалися). В 1940 Л. був окупований фашист. Німеччиною. В країні на чолі з комуністами розгорнувся Рух Опору. В лютому 1945 Л. визволено від окупантів, сформовано новий уряд, до складу якого увійшли комуністи (до 1947). З 1945 Л. — член ООН. В 1948 на вимогу реакційних кіл з конституції Л. виключено статтю про нейтралітет. З 1949 Л. — член НАТО. За Паризькими угодами 1954 ввійшов до Західноєвропейського союзу (1955). З 60-х рр. посилилися ділові контакти Л. з СРСР (візанти міністрів закорд. справ —

в СРСР 1969, 1973, в Л. — 1972). У 1974 підписано договір про розвиток екон., пром., наукового й тех. співробітництва між СРСР і Бельгійсько-Люксембурзьким союзом. В лютому 1978 парламентська делегація Л. відвідала СРСР. У квітні 1978 було підписано меморандум про розширення рад.-люксембурзького співробітництва в галузі повітр. транспорту.

К. О. Дзедзила.
Політичні партії, профспілки. Християнсько-соціална народна партія (ХСНП), засн. в 70-х рр. 19 ст. Демократична (Ліберальна) партія (ДП), засн. 1947. Представники ХСНП і ДП у липні 1979 увійшли до складу коаліційного уряду. Люксембурзька соціалістична робітн. партія (ЛСРП) засн. в 90-х рр. 19 ст. Соціал-демократична партія Люксембургу, засн. 1971. **Комуністична партія Люксембургу**, засн. 1921.

Єдина незалежна профспілка Люксембургу, засн. 1978. Входить до МКВП. Люксембурзька християнська спілка робітників. Входить до ВКП. **Господарство.** Л. — індустр. країна, основою економіки якої є металург. пром-сть експортного напрямку, що контролюється бельг.-франц. капіталом. У зв'язку з заг. кризою капіталістичного г-на 70-х рр. економіка країни розвивається повільними темпами, зростає число безробітних, знижується життєвий рівень трудящих. У пром-сті створюється понад 70% валового нац. продукту і зайнято бл. 50% самодіяльного населення країни. Провідне значення мають видобування заліз. руди (0,6 млн. т, 1979) і чорна металургія (3,8 млн. т чавуну і бл. 3 млн. т сталі, 1979). За виробн. сталі на душу населення Л. посідає 1-е місце у світі. В металург. виробн. використовують імпортні вугілля та кокс (з ФРН), а також заліз. руду (гол. чин. з Франції). Певного розвитку набула маш.-буд., хім. (вироби. фосфорних добрив з доменного шлаку), цем., керамічна, харч. пром-сть. У 1979 вироблено 1,35 млрд. кВт·год електроенергії. Гол. пром. центри — Люксембург (передмістя), Діфферданж, Еш, Дюделанж. В с. г. зайнято 10% самодіяльного населення. Обробляється 135 тис. га землі. Переважають невеликі сел. г-на. Вирощують зернові культури (пшеницю, ячмінь, овес, жито), картоплю, овочеві. Розвинуті садівництво, виноградарство. Бл. 50% с.-г. угідь займають пасовища. Провідна галузь с. г. — тваринництво, в якому створюється 80% вартості всієї с.-г. продукції. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 217, свиней — 80. У лісах — заготівлі деревини. Територією Л. проходять міжнар. з-ці та автомоб. шляхи, довж. їх відповідно 275 км і 5 тис. км (у т. ч. бл. 4 тис. з твердим покриттям). Розвинутий авіац. транспорт. Бл. 90% виробленої продукції вивозять (сталевий прокат, фосфорні добрива, цемент, ліс); довозять машини й устаткування.

мінеральну сировину, нафтопродукти, тканини, продукти харчування тощо. Гол. торг. партнери — Бельгія, ФРН, Франція. Л. — значний фінанс. центр Зх. Європи. Завдяки пільговим умовам тут знаходяться контори численних іноз. банків та компаній. Грош. одиниця — люксембурзький франк (дорівнює бельг. франку). За курсом Держбанку СРСР 100 бельг. франків = 2,22 крб. (жовтень 1980).

В. І. Бєлімєнко.
Медицина, обслуговування. В 1977 було 3848 лікарняних ліжок (106 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 408 лікарів (11,3 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готують за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні запроваджено обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 15 років. Поряд з держ. є приватні школи. Навчання починається нім. мовою, з 2-го класу вивчається французька, що в серед. школі стає мовою викладання. Строк навчання у поч. обов'язковій школі 8—9, у серед. (навчання платне) — 6—7 років; 6 — у сучас. ліцей та 7 — у класичному. В 1976/77 навч. р. в обов'язковій школі було 34,5 тис. учнів; у серед. школах та ін. серед. навч. закладах — 22,8 тис. учнів (1975/76 навч. р.). В 1969 в країні засн. університетський центр по підготовці до вступу в зарубіжні ун-ти. В 1973 у м. Люксембурзі створено Ун-т праці (1978/79 навч. р. — понад 14,9 тис. студентів), який не дає повноцінної спец. освіти. В країні є ряд коледжів, що закінченої вищої освіти не дають, консерваторія. Наук. установи: Т-во натуралістів (засн. 1872), бактеріологічна лабораторія, мед. дослідницький коледж (засн. 1818), Ін-т Великого герцога з наук. секціями: історії, медицини, природничих наук, лінгвістики, л-ри й мист., соціальних наук та ін. У м. Люксембурзі є Нац. б-ка (засн. 1798) з понад 550 тис. томів, Нац. музей та картинна галерея.

В. З. Кленіков.
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в країні виходило 5 щоденних газет і 1 щотижнева заг. тиражем понад 100 тис. прим. Найбільші: «Люксембургер ворт» («Слово Люксембургу», з 1848) — орган ХСНП, нім. мовою; «Летсбургер журнал» («Люксембурзька газета», з 1880) — орган ДП, нім. і франц. мовами; «Гателат» («Щоденний листок», з 1912) — орган ЛСРП, нім. мовою. Орган Компартії Л. «Цайтунг фум летсбургер фоллек» («Газета народу Люксембургу», з 1946), нім. мовою. Радіомовлення й телебачення Л. — комерційні служби, належать «Компані люксембуржуаз де теледіффузіон».

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. Л. знайдено пам'ятки первісної культури (дольмени, кераміку), худож. виробн. кельтів, від римських часів — залишки терм, таборів і башт, барельєфи й мозаїки. За часів середньовіччя були споруджені романські капела замку Віанден і церква Св.Вілібрордус в Ехтернаху (поч. 11 ст.), готичні церкви, багато оздоблені скульп-

гурно (14—16 ст.). В 2-й пол. 16 ст. в ряді споруд з'явилися риси Ренесансу, в 17 ст. — бароко (замки: Вітраж, 1610; Вілья, 1631, та ін.), в 19 ст. — класицизму, пізніше — еkleктики. Серед споруд сучас. архітектури — Будинок радіо (1937—52), Нац. театр (1962—66, франц. арх. А. Бурбоне), об'єдн. — в Люксембурзі, та ін. У 8—10 ст. виникла мініатюра. У 2-й пол. 18 ст. широко розвивалося декор.-ужиткове мист. (виговлення фаянсу, меблів, виробів з металу). Мист. 19 ст. було під впливом франц. школи (портретист Ж. Б. Фрезе, пейзажист М. Кіра). На поч. 20 ст. тут поширився фовізм, та ін. експресіонізм (живописець Й. Куттер). Сучас. мист. розвивається під впливом А. Матісса, П. Пікассо (художники В. Кесселер, Ж. Пробст, М. Хофман та ін.). Абстрактні композиції створює скульптор Л. Веркольє.

ЛЮКСЕМБУРГ — столиця держави Люксембург. Гол. екон. і культур. центр країни. Розташований при злитті річок Альбет і Петрос. Вузол з-щів автошляхів міжвар. значення. Бл. 80 тис. ж. (1978). Підприємства металург. (зокр. сталеливарної), маш.-буд. (трансп. машинобудування), легкої та харчової (у т. ч. пивоварної з-ди) пром.-сті. Значний фінанс. центр — велика банків, правління ряду монополій. Ін-т Великого герцога, Т-во натуралістів та ін. наук. установи. Нац. та міська б-ки. Нац. музей. Муніципальний театр. Консерваторія. Серед архіт. пам'яток: руїни рим. сторожової вежі, скельна капела Сен-Кірен (6 ст. і 15 ст.), готична церква Сен-Мішель (1519, дзвіниця — 1634), Палац юстиції (1556—72, фасад — 19 ст.), собор Нотр-Дам (1613—21, арх. Ж. дю Блок), ратуша (1830) та ін. Л. вперше згадується в джерелах 963.

ЛЮКСЕМБУРГ (нім. Luxemburger, Lützelburger) — династія, що правила в «Священній Римській імперії» (1308—13, 1347—1400, 1410—37), Чехії (1310—1437), Угорщині (1387—1437). Л. використовували свою владу для розширення родинних володінь. Основою змищення їхньої екон. і політичної влади була Чехія. За правління Л. був жорстоко придушений *гуситський революційний рух* в Чехії. Основні представники династії Л. — Карл IV, Сигізмунд I.

ЛЮКСМЕТР (від лат. lux — світло і грец. μέτρον — вимірюю) — прилад для вимірювання освітленості, один з видів *фотометрів*. Розрізняють *зорові* і *фотоелектричні* Л. Для зорового Л. ґрунтується на вирівнюванні яскравості двох суміжних світлових полів, освітленість одного з яких вимірюють, а другого — відома і відтворюється за допомогою внутр. лампи розжарювання. В основі дії фотоелектричного Л. лежить вимірювання електр. струму, що виникає в колі селенового *фотоелемента* при освітленні його світлочутливою поверхні, за допомогою *гальванометра*, шкала якого проградуєвана в люксах.

ЛЮКС-СЕКУНДА, лк · с, lx · s — одиниця кількості освітлення в Міжнародній системі одиниць (СІ), дорівнює кількості освітлення, яке створюється за 1 с при освітленості 1 лк (див. *Люкс*).

ЛЮЛЛІ (Lulli, Lully) Жан Батіст (Джованні Баттіста Лулі; 28. XI 1632, Флоренція — 22. III 1687, Париж) — франц. композитор. Основположник франц. оперної школи. За походженням італієць. З 1646 — скрипаль і танцюрист при дворі Людовіка XIV, з 1653 — придворний композитор (балети, дивертисменти, музика до п'єс Мольєра «Примусовий шлюб», 1664; «Міданішляхтич», 1670, та ін.). З 1672 очолював Королівську академію музики й танцю. Твори: 15 опер (у т. ч. «Альцеста», 1674; «Тесей», 1675; «Арміда», 1686), бл. 30 балетів, 11 комедій-балетів, інструм. музика тощо.

ЛЮЛЬКА Архип Михайлович [н. 10 (23). III 1908, с. Саварка, тепер Богуславського р-ну Київ. обл.] — рад. конструктор авіадвигунів, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1947. Закінчив (1931) Київ. політех. ін-т, працював на підприємствах авіадвигунів у Харкові, Ленінграді, Москві (до 1939 одночасно викладав у Харків. авіадвигун. ін-ті). З 1946 — ген. конструктор авіаційних двигунів, пізніше — генеральний конструктор з авіадвигун. техніки, з 1958 — професор Моск. авіадвигун. ін-ту. Розробив (1939—41) конструкцію першого в світі двокоонтурного турбореактивного двигуна (ТРД). Під керівництвом Л. сконструйовано серію потужних ТРД для літаків з надзвуковою швидкістю, досліджено оптим. режими їхньої дії, а також нові енерг. речовини. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1951.

ЛЮМБАГО (лат. lumbago, від lumbus — попереk), простріл — гострий біль, що виникає раптово у попереk. Причини: ураження м'язів, хребців та ін. внаслідок травми, охолодження, інфекції тощо. Лікув. а н я: постільний режим, теплові процедури, беззаспокійні засоби, курортне (Одеса, Саки, Маєста, Сочі, Цхалтубо) тощо.

ЛЮМЕН (лат. lumen — світло), лм, lm — одиниця світлового потоку в Міжнародній системі одиниць (СІ). Л. — світловий потік, який випромінює точкове джерело в тілесному куті 1 ср при силі світла 1 кд (див. *Стерадіан*, *Кандела*).

ЛЮМЕН-СЕКУНДА, лм · с, lm · s — одиниця світлової енергії в Міжнародній системі одиниць (СІ), дорівнює енергії, яка випромінюється за 1 с при світловому потоці 1 лм (див. *Люмен*).

ЛЮМ'ЕР (Lumière) Луї Жан (5. X 1864, Безансон — 6. VI 1948, Бандоль) — франц. вчений, винахідник кінематографа, член франц. АН (з 1919). Закінчив пром. школу, працював на ф-ці фотоматеріалів свого батька. В 1895 разом з братом Огюстом Л. (20. X 1862, Безансон — 10. IV 1954, Ліон) роз-

робив конструкцію апарата (кінематографа) для знімання і проєкціювання «рухомих фотографій». Перше демонстрування кінопрограми, знятої на цьому апараті, відбулось у березні 1895 (платне — 28. XII) в Парижі. В 1898 Л. організував серійний випуск кіноапаратів, виробів кіноплівки і знімання фільмів, пізніше провадив дослід в галузі об'ємного і кольорового кіно. У Франції встановлено щорічну премію імені Луї Люм'єра за документальний фільм.

ЛЮМІНАЛ — лікарський препарат. Те саме, що й *фенобарбітал*. **ЛЮМІНЕСЦЕНТНА ЛАМПА** — лампа, що її дія ґрунтується на явищі люмінесценції; газорозрядне джерело світла. Являє собою заповнений інертним газом та здебільшого парами металу (напр., ртуті) скляний балон, стінки якого всередині вкрито шаром люмінофору. При проходженні електр. струму в лампі виникає електр. розряд, під впливом ультрафіолетового проміння якого атоми металу, а потім і люмінофору починають світитись. Люмінофори вибирають такі, щоб світло лампи було близьким до природного. Найпоширенішими джерелами світла цього типу є люмінесцентні *ртутні лампи*. Строк експлуатації та яскравість Л. л. значно більші, ніж *лампи розжарення* такого самого призначення. За допомогою Л. л. освітлюють вулиці, приміщення, ними користуються в копіювальних апаратах тощо. **ЛЮМІНЕСЦЕНТНА МІКРОСКОПІЯ** — метод спостереження мікрооб'єктів під мікроскопом з використанням люмінесцентного світіння, яке виникає при освітленні цих об'єктів синьо-фіолетовим або ультрафіолетовим промінням.

ЛЮМІНЕСЦЕНТНЕ КІНОЗІМАННЯ — спосіб кінознімання з використанням люмінофорів, здатних до люмінесценції при опромінюванні ультрафіолетовим промінням; різновид *комбінованого кінознімання*. В процесі Л. к. об'єкти, що їх знімають, вкривають люмінесцентними фарбами (ксантеновими, тіазоловими тощо) і освітлюють ртутно-кварцовими лампами з *світлофільтрами*, що пропускають лише ультрафіолетове проміння. В результаті на кіноплівці (її чутливість до ультрафіолетового випромінювання підвищують *сенсibilізацією*) виникає зображення лише забарвлених об'єктів, а пристрої, що їх підтримують, і фон залишаються невидимими. Надалі фон одержують, експонуючи кіноплівку повторно (див. також *Проекційний суміщений метод*). Крім ультрафіолетових, використовують видимі промені; регулюванням їхньої інтенсивності посилюють кольоровий контраст і яскравість забарвлених і незабарвлених об'єктів. Для Л. к. використовують *кінознімальні апарати* з спец. *об'єктивами* (з прозорого кварцу, кам'яної солі або флюориту) і світлофільтрами чорного або сріблястого кольору. До Л. к. відносять при зображенні «висячих» у просторі об'єктів, зоряного неба,

Ж. Б. Люлі.

А. М. Люлька.

Л. Ж. Люм'єр.

О. Люм'єр.

ЛЮМИНЕСЦЕНТНИЙ АНАЛІЗ

імітації об'єктів або речовин, що їх важко або неможливо використати в натурі (розплавленої лави, розжареного металу), при створенні світлових ефектів тощо. Спосіб Л. к. розроблено на Ленінгр. студії наук.-популярних фільмів. Перші фільми за цим способом — «Метеорити» (чорно-білий) і «Все-світ» (кольоровий) — знято 1948. Літ.: Кудряков Н. Н. Специальные киносемики. М., 1979.

В. В. Халатин

ЛЮМИНЕСЦЕНТНИЙ АНАЛІЗ — метод дослідження різних об'єктів, оснований на явищі люмінесценції. Залежно від властивостей досліджуваного об'єкта, при Л. а. використовують фотолюмінесценцію, катодолюмінесценцію або хемілюмінесценцію. Найпоширеніший Л. а. — з використанням люмінесценції, збудженої ультрафіолетовим промінням. При Л. а. спостерігають або власне світіння досліджуваної речовини, або світіння спец. люмінофора, яким вона оброблена. Розрізняють сортовий Л. а., який дає змогу виявити відмінності між предметами, що здаються однаковими, та хімічний Л. а., який дає можливість встановити в досліджуваній речовині наявність того чи ін. хім. елемента або групування (якісний аналіз), а також визначити їхню кількість (кількісний аналіз). Сортівий Л. а., при проведенні якого застосовується мікроскоп, наз. люмінесцентною мікроскопією. Чутливість кількісного Л. а. дуже висока і досягає для деяких органічних речовин $\sim 10^{-10}$ г/см³. Л. а. широко застосовують у хімії, біології, медицині, геології, археології, криміналістиці тощо.

Літ.: Люмінесцентний аналіз. М., 1961; Годжаев Н. М. Оптика. М., 1977.

М. В. Курик

ЛЮМИНЕСЦЕНЦІЯ (від лат. *lumen* — світло і ... *escent* — суфікс, який означає слабку дію) — випромінювання тілами світла, надлишкового над тепловим випромінюванням при тій самій температурі; відбувається протягом часу, значно більшого за період світлових коливань. Л. часто наз. холодною світлом, оскільки вона можлива при будь-якій т-рі випромінюючого тіла. Природні явища Л., зокрема світіння деяких комах, мінералів, гниючого дерева тощо, відомі з давніх часів, проте детальне вивчення Л. почалося лише в кін. 19 ст. Значний внесок у встановлення осн. законів Л. та в розробку її практичних застосувань зробила рад. школа фізиків, створена С. І. Вавіловим. На відміну від теплового випромінювання Л. не має рівноважного характеру і є випромінюванням порівняно невеликої кількості атомів, молекул чи іонів при їхньому переході із збудженого стану в менш збуджений або основний. Тривалість люмінесцентного світіння визначається тривалістю збудженого стану, який, крім властивостей люмінесцентної речовини (люмінофора), залежить і від зовн. умов. Л. може збуджуватися під дією світла (фотолюмінесценція), прискорених електронів (катодолюмінесценція), проникаючої радіації (радіолюмінесценція), внаслідок хім. реакцій (хемілюмінесценція), мех. деформацій (триболомінесценція) тощо. За тривалістю світіння після припинення збудження Л. умовно поділяють на флуоресценцію (короткотривале світіння) та фосфоресценцію (довготривале світіння). Залежно від характеру елементарних процесів, що приводять до люмінесцентного випромінювання, розрізняють резонансну, спонтанну, вимушену (метастабільну) та рекомбінаційну Л. Резонансна Л. (флуоресценція) спостерігається в парі атомів та в деяких простих молекулах і зумовлена спонтанним випромінюванням з того ж енерг. рівня, на який перейшов атом (молекула) при поглинанні енергії. Спонтанна Л., яка характерна для складних молекул у парі й розчинах та домішок у твердих тілах, відбувається внаслідок збудження атомів (молекул, іонів) на проміжні енерг. рівні з наступним випромінюванням, а частіше безвипромінювальними переходами на рівні люмінесцентного світіння. Вимушена Л. (метастабільна) Л., прикладом якої є фосфоресценція органічних речовин, зумовлена переходом атома після збудження на метастабільний рівень з наступним його переходом на рівень випромінювання за рахунок внутр. енергії або додаткового кванта світла. Рекомбінаційна Л. виникає внаслідок рекомбінації частинок, які розділилися при поглинанні збуджуючої енергії (напр., радикали й іони в газах, електрони і дірки в твердому тілі). Осн. характеристикою Л. є її енергетичний вихід — відношення випроміненої до поглинутої енергії. У разі фотолюмінесценції вводять поняття квантового виходу — відношення кількості фотонів люмінесцентного випромінювання до кількості поглинутих фотонів збуджуючого світла при фіксованій енергії останніх. Л. застосовують для вивчення будови і властивостей молекул, при кількісному і якісному хім. аналізі (люмінесцентний аналіз), кінозніманні (люмінесцентне кінознімання), дефектоскопії (люмінесцентна дефектоскопія), в електроннопроменевих трубках, штучних джерелах світла (люмінесцентні лампи), сцинтиляційних лічильниках тощо.

Літ.: Фок М. В. Введение в кинетику люминесценции кристаллофосфоров. М., 1964; Трибоковський В. П. Теория поглощения и испускания света в полупроводниках. Минск, 1975; Ландсберг Г. С. Оптика. М., 1976; Принсгейм П. Флуоресценция и фосфоресценция. Пер. с англ. М., 1951.

М. В. Курик

ЛЮМИНОФОРИ (від лат. *lumen* — світло і грец. *phoros* — носій) — речовини, здатні до люмінесценції. Залежно від типу збудження розрізняють фотолюмінофори, катодолюмінофори, рентгенолюмінофори і т. д. Органічні Л. наз. органічними люмінофорами, або люмогенами, неорганічні — фосфорами. Серед фосфорів виділяють Л. з кристалічною структурою — кристаллофосфори. Більшість органічнolюмінофорів є власними Л., світіння

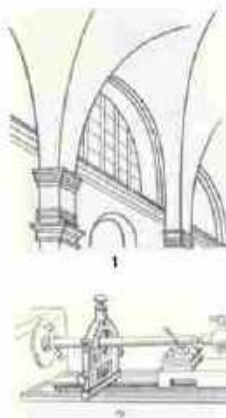
яких зумовлене властивостями їх осн. речовини. Фосфори — несласні Л., їхнє світіння визначається властивостями незначної кількості (до $10^{-3}\%$) домішок (активаторів) в осн. речовині. Прикладом органічних Л. є антрацен і стилбен, фосфорів — сульфід цинку, активований міддю ($ZnS \cdot Cu$). Л. широко застосовують в люмінесцентному аналізі та рентгеноскопії, як активні середовища в лазерах, при виготовленні електроннопроменевих трубок, люмінесцентних ламп, для аварійного освітлення тощо. Див. також Сцинтилятори.

М. В. Курик

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ (від нім. *Lumpen* — лахміття) — декласовані елементи в класово-антгоністичному суспільстві (жебраки, бродяги, дрібні спекулянти, злодії, повії тощо). Особливо численний у капіталістичному суспільстві, де він постійно утворюється внаслідок хронічного безробіття та зубожіння трудящих мас. Поряд з дрібнобурж. прошарками Л.-п. становить соціальну основу анархізму, штрейкбрехерів, погромних та фашист. банд тощо.

ЛЮНЕТ (франц. *lunette*) — 1) В архітектурі — арковий проріз у скляній або стінній, горизонтально обмежений низу. В наскрізних Л. (мал.) звичайно розміщують вікна, «глухі» Л. часто прикрашали розписом або скульптурою. 2) У машинобудуванні — пристрій, що додатково підтримує тонкі і довгі заготовки, оброблювані на верстатах. Люнет (мал.) запобігає прогинув заготовок від власної ваги і тиску різця, підвищуючи їхню вібростійкість. 3) У військовій справі — відкрите з тилу укріплення з одним або двома прямолінійними валами і ровом по фронту і з боків. Л. застосовували з серед. 17 до поч. 20 ст.

ЛЮПІН (*Lupinus*) — рід рослин родини бобових. Одно- і багаторічні, переважно трав'янисті рослини. Стебло пряmostояче 1—1,5 м заввишки; зустрічається багатолітні низкорослі види і форми. Листки чергові, черешкові, складні, багатопальчасті з прилистками. Квітки зібрані у вертикальні китиці на верхівках гол. стебла й гілок. Плід — шкірястий біб. Походить з Середземноморського узбережжя і Пн. Америки. Понад 200 видів, у культурі запроваджено понад 10 видів. В СРСР — тільки культурні форми. Найпошир. одnorічні види Л.: вузьколистий, або синій (*L. angustifolius*), жовтий (*L. luteus*), білий (*L. albus*), мінливий (*L. mutabilis*) та багаторічний Л. багатолістий (*L. polyphyllus*). Л. має важливе нар.-госп. значення. Серед зернових бобових культур він відзначається найбільшою азотфіксуючою здатністю (див. Азотфіксація). За вегетаційний період Л. на 1 га нагромаджує у своїй надземній і підземній масі до 200 кг азоту, багато фосфору, калію та ін. поживних речовин. Завдяки цій властивості Л. його використовують на зелене добриво (див. Сидерація). Л. багатий на білок. У зеленій масі вміст протеїну перевищує 20%, у зерні — 40%. Л. містить отруйні алкалоїди (лю-

Люметри: 1 — у скляній; 2 — верстатний.

Люпин: 1 — вузьколистий, або синій; 2 — жовтий; 3 — білий; 4 — багаторічний.

линів, люпанів, люпинідон), що є причиною виникнення у тварин небезпечної хвороби — люпидозу. Тепер виведено нові сорти (табл.) малоалкалоїдних і безалкалоїдних Л., які можна згодовувати тваринам у неомежених кількостях. Урожай зерна Л. 20—25 ц/га, зеленої маси 500 ц/га і більше. Деякі види Л. вирощують як декоративні рослини.

Ф. П. Юхимчук.

ЛЮРСА (Lurçat) Андре (27.VIII 1894, Брюйер, Вогези—12.VII 1970, Со, поблизу Парижа)— франц. архітектор, представник *раціоналізму*. Член Франц. компартії. Брат Ж. Люрса. Навчався в школі красивих мист. у Нансі та Парижі. Член Академії архітектури в Парижі (з 1939). Серед робіт—шкільний комплекс ім. К. Маркса у Вільжюві (1931—33), реконструкція району Сен-Дені (1946—62), житл. комплекс у Блан-Мені (1950—67), реконструкція м. Мобеза, деп. Нор (1945—63), санаторій Лей-Сен-Кристоф поблизу Нансі (1956), житл. масив у Сен-Максі (1958—67). В 1934—37 працював у СРСР. **ЛЮРСА** (Lurçat) Жан (1.VII 1892, Брюйер, Вогези— 6.I 1966, Сен-Поль-де-Ванс, Приморські Альпи)— франц. живописець, автор картин для килимів. Брат А. Люрса. Спеч. худож. освіти не мав. Л. відродив у Франції мистецтво килимарства. Кращі килими Л. виконував на фабриці в Обюссоні («Пісня миру», 1957—63, та ін.). Л. відомий також як майстер кераміки, ілюстратор і театр. художник. Килими, виконані Л., були представлені на виставці в Києві 1974.

ЛЮСТРАЦІЇ (польс. lustracja, одн., від лат. lustrum—п'ятиліття, податний чи фінансовий період)—описи держ. маєтностей, що періодично проводилися за ухвалою воляс, сейму 1562 через кожні 5 років у Литві, Польщі та на загарабах ними укр. і білорус. землях. На відміну від *інвентарів* Л. склалися не адміністрацією настанов, а чиновниками-люстраторами або люстраційними комісіями, які виконували водночас ревізорські функції. Л. містили відомості про якість земель, про госп. витрати й чистий прибуток маєтностей. Після втрати Польщею державності в кін. 18 ст. царський уряд зберіг проведення Л. на тер. колишніх володінь шляхет. Польщі, що ввійшли до складу Рос. д-ви, в т. ч. на Правобережній Україні до 1876 (в Київ. губ. до 1886).

А. З. Барабай.

ЛЮТЕЇНОВІ КЛІТИНИ (від лат. luteus—жовтий)—залозисті клітини *жовтого тіла*. Періодично виникають у яєчниках статевозрілих ссавців, в т. ч. людини, після кожної *овуляції*; розвиваються з клітин *граафового пухирчика*. Одношарні клітини, неправильноокруглої форми; в цитоплазмі містяться пігментно-жирова речовина з групи ліпохромів—лютеїн; виробляють гормон—*прогестерон*. Після проходження циклу розвитку лютеїн перетворюється на жир, а самі Л. к. зазнають *атрофії*. **ЛЮТЕР** (Luther) Мартін (10.XI 1483, Айслебен, Саксонія—18.II 1546, там же)— діяч *Реконструкції*

в Німеччині, основоположник *лютеранства*. В 1505 закінчив Ерфуртський ун-т, став ченцем августинського монастиря в Ерфурті; з 1512—доктор богослов'я Віттенберзького ун-ту. 31.X 1517 Л. виступив з 95 тезами проти торгівлі *індульгенціями* та проти ін. зловживань католицької церкви, започаткувавши цим осн. положення нового віровчення. Відкинувши католицьку догму про посередництво церкви й духовництва між богом і віруючим, Л. оголосив віру єдиним шляхом «спасіння душі», заперечував авторитет папських декретів, рішень соборів і творів *отців церкви* й вимагав відновлення авторитету «святого писання», виступав за обмеження прав духовництва та проти його панівного становища в суспільстві. Визнавав правильність багатьох положень Я. Гуса. В 1520 прилюдно спалив папську буллу про відлучення його від церкви. Ідеї, висунуті Л., підхопили опозиційні й революц. верстви населення в боротьбі проти феод. ладу. В 1520—21, побоюючись наростання участі нар. мас у русі Реконструкції, Л. почав відходити від радикальних поглядів, а під час *Селянської війни* 1524—26 повністю перейшов на позиції феод. князів, закликаючи їх до жорстоких розправ з повсталими селянами. Переклав *Біблію* нім. мовою, відіграв значну роль у розвитку нім. мови й літератури.

П. І. Косуха.

ЛЮТЕРАНСТВО—один з осн. напрямів *протестантизму*. Виникло в 16 ст. в ході *Реконструкції* в Німеччині. Віровчення Л. спирається на *Біблію*. Основи Л. виклали Лютер і його послідовник Меланхтон у «Книзі згод» (1580), до якої входять «Великий» і «Малий» катехізиси, «Аугсбурзьке сповідання» та ін. Осн. догматом Л. є положення про «спасіння душі» через особисту віру (без посередництва духовництва). Л. вимагало проведення секуляризації церковного майна. Обрядовість у Л. відповідала бурж. вимогам «дешевої» церкви: заперечується складна церк. ієрархія, чернецтво, шанування ікон, культ «святих» тощо. З християнських таїнств Л. визнає хрещення (шляхом обливання немовлят) і причащення. Л. проголошує положення про заг. священство (здійснювати богослужіння може кожен віруючий), рівність усіх перед богом. Організаційною основою лютеран. церкви є громада, або *конгрегація*, якою керує церковна рада і *пастор*. Вищі церк. ієрархи в Л.—*єпископи* і *архієпископи*. Лютерани об'єднуються в нац. *євангелічні церкви*, які входять до складу Всесвітньої лютеранської федерації (з 1947). Богослужіння ведеться нац. мовами. Л. поширене в ФРН, скандинавських країнах, США та ін. В СРСР євангелічно-лютеранські церкви існують в Естонії та Латвії. Лютеранські церкви входять до *Всесвітньої ради церков*.

Лит.: Чаньшев А. Н. Протестантизм. М., 1969.

П. І. Косуха.

ЛЮТЕЦІЙ [Lutetium; від лат. Lutetia—Лютеція (стародавня назва Парижа)], Lu—хім. елемент III групи періодичної системи

елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 71, ат. м. 174, 97; належить до *лантаногідів*. Відкрив 1907 франц. хімік Ж. Урбен. Л.—метал сріблясто-білого кольору, густина 9840 кг/м³, $t_{пл}$ 1660°С, $t_{кип}$ 3412°С. Хімічно активний. При високій т-рі взаємодіє з киснем, галогенами, сіркою та ін. неметаллами. Сплавується з багатьма металами. Чистий Л. застосовують для дослідних цілей, ізотоп ^{177}Lu —у радіотерапії злоякісних пухлин. **ЛЮТЕЦІЯ** (лат. Lutetia)—давнє поселення галльського племені паризів на місці сучас. Парижа. З серед. I ст. до н. е. стала значним торг. центром. З 3 ст. наз. Паризі (лат. Parisii, пізніше франц. Paris).

ЛЮТИКОВ Пилип Петрович [28. XII 1891 (9.I 1892), с. Арсентьєвка, тепер Ковишевського р-ну Курської обл.—15.I 1943]—один з керівників парт. підпілля в Красnodоні (Ворошиловгр. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1924. Н. в сел. сім'ї. З 1904 працював у Донбасі. Учасник громадян. війни на Україні. В 1920—41—на госп. роботі в Донбасі. Під час нім.-фашист. окупації—секретар Красnodонського підпільного райкому партії. Під керівництвом Л. красnodонські комуністи і комсомольці створили підпільну комсомольську орг-цію «Молода гвардія». Заарештований і закатований гестапо. Посмертно нагороджений орденом Леніна.

ЛЮТИЧІ, велети—союз зх.-слов'ян. племен (доленчан, ратарів, хижан та ін.) 8—12 ст. на пд. узбережжі Балтійського м., між Одром (Одером) і Лабом (Ельбом). В 9—на поч. 10 ст. Л. управляли князі ратарів, пізніше—збори знаті племен. Л. перебували на стадії феодалізації. В 12 ст. землі Л. були загарабані нім. феодалами і включені до Бранденбурзької марки. Л. зазнали асиміляції.

ЛЮТКОВИЧ (Домжів-Люткович-Телица) Павло (р. н. невід.—1634, с. Чорна, поблизу Ровно)—укр. друкар, письменник і перекладач. З 1611—ігумен мильського Петропавлівського монастиря, з 1628—ігумен новозоснов. монастиря в с. Чорній на Волині, який 1631 передав під опіку Києво-Печерської лаври. Видав книжки протягом 1618—22 у с. Угорцях на Львівщині (тепер с. Нагірне Самбірського р-ну), 1624—25—у Четвертні (тепер Маневського р-ну Волин. обл.), 1628—при Люцькому братському монастирі, 1629—у с. Чорній. Серед видань Л.—навч. посібники, панегіричні вірші, богословські книги.

Я. Д. Ісаченко.

ЛЮТНЕВА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 в Росії—друга рос. революція, буржуазно-демократична за характером, в результаті якої було повалено царське самодержавство і створено умови для завоювання робітн. класом політ. влади, для переходу до етапу боротьби за соціалістичну революцію. Перед Л. б.-д. р. стояли завдання, висунуті ще революцією 1905—07 в Росії: повалення самодержавства, вста-

М. Лютер.

Ж. Люрса. Гобелен «Блакитний татарник». Фрагмент. 1955. Обюссон.

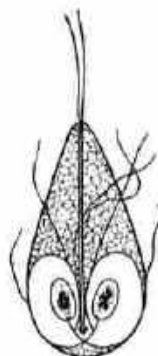
Сорти люпина на корм і зелене добриво, районівані 1981

Жовтий люпин
Академічний і
Гульцовер жовтий
Житомирський люпин
Луч
Ранньостиглий 301
Рокитський 58
Фанел
Швидкорослий 4
Білий люпин
Дніпро
Київський мутант
Київський скоростиглий
Славутич
Сонячний
Український
Люпин на зелене добриво
Місцевий білий

**ЛЮТНЕВА
БУРЖУАЗНО-
ДЕМОКРАТИЧНА
РЕВОЛЮЦІЯ 1917**

Лютія.

Лямбія.

Людерна синя. Нижня і верхня частини рослини.

новлення демократичної республіки, знищення поміщицького землеволодіння, ліквідація над. гноблення. Могутнім прискорювачем революції, вибуху була перша світова війна 1914—18, яка викрай загострила соціальні суперечності в Росії. Револуційна криза в країні виявилася не лише в зростанні страйків робітників (див., зокрема, Горлісько-Щербинівський страйк 1916, Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916), у виступах селян (див. Зарудянські селянські заворушення 1914, Нижньосіроїзське селянське заворушення 1915) і солдатів, посиленні над. визвольного руху (див. Середньоазіатське повстання 1916), а й у утворенні ліберально-бурж. (опозиційного) блоку в *Державній думі*, а також у розкладі царизму, «кризі верхів». За визначенням В. І. Леніна, в період Л. б.-д. р. «внаслідок надзвичайно оригінальної історичної ситуації злилися вкупі, і надзвичайно „дружньо“ злилися, цілком різні потоки, цілком різнорідні класові інтереси, цілком протилежні політичні й соціальні прагнення» (Повне збір. тв., т. 31, с. 16). Гегемоном і гол. рушійною силою Л. б.-д. р. виступив робітн. клас Росії і його авангард — 400-тисячий загін петрогр. пролетаріату, який повів за собою солдатів, матросів і селян. В. І. Ленін і очолювана ним партія більшовиків теоретично озброїли, політично й організаційно підготували робітн. клас Росії до здійснення його історичної місії.

Більшовицька партія, що вийшла з підпілля, налічувала 154 парт. орг-ції і групи, бл. 24 тис. членів. Російське бюро ЦК РСДРП підтримувало тісний зв'язок із Закард. колегією ЦК на чолі з В. І. Леніном.

Спираючись на Петерб. к-т партії, який, за визначенням В. І. Леніна, був взірцем революц. боротьби під час війни, Рос. бюро ЦК РСДРП відразу ж виступило з конкретним планом революц. дій, висуваючи вимоги організації Рад, створення Тимчасового революц. уряду. Незважаючи на всю складність і незвичайність обстановки в країні, більшовицька партія, керуючись ленінськими стратегічними і тактичними настановами, виробила конкретну і цілеспрямовану лінію. Напередодні Л. б.-д. р. у країні нагромадився страйковий рух. У січні — лютому 1917 його учасниками були 1330 тис. чол. На відзнаку річниці *Дев'ятого січня 1905* на заклик більшовиків у Москві, Нижньому Новгороді, Харкові, Катеринославі, Миківці та ін. містах відбулися демонстрації та політ. страйки. Найбільший страйк пройшов у Петрограді (бл. 145 тис. робітників). Л. б.-д. р. почалася 23.ІІ (8.ІІІ), коли революційний пролетаріат Петрограда відзначав Міжнар. жіночий день.

Страйки й революц. демонстрації переросли 25.ІІ (10.ІІІ) у заг. політ. страйк під лозунгами: «Геть царя!», «Геть війну!», «Хліба!». 27.ІІ (12.ІІІ) до робітників приєд-

налися солдати гарнізону. Заг. політ. страйк переріс у збройне повстання. Повсталі майже повністю оволоділи містом — захопили мости, вокзали, пошту, телеграф, арсенал, урядові установи, розгромили поліцейські дільниці, визволили з тюрем політичних в'язнів.

Револуція у Петрограді перемогла. 27.ІІ (12.ІІІ) більшовики випустили Манифест ЦК РСДРП «До всіх громадян Росії», який вимагав встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскації поміщицьких земель, негайного припинення імперіалістичної війни. Того самого дня відбулося перше засідання Петрогр. Ради робітн. і солдатських депутатів. Виконуючи волю повсталого народу, Рада провела ряд революц. заходів, виявивши себе як орган революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, як «робітничий уряд» (див. Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 31, с. 18). 2 (15). ІІІ *Микола II* зрікся престолу на користь молодшого брата Михайла, який наступного дня також змушений був відмовитися від трону. Того самого дня обрання 27.ІІ (12.ІІІ) Держ. думою Тимчасовий к-т (див. Тимчасовий комітет Державної думи 1917) при підтримці лідерів есерів і меншовиків сформував бурж. Тимчасовий уряд. Револуція з Петрограда швидко перекинулася в ін. міста, насамперед у пролет. райони. Першими її 28.ІІ (13.ІІІ) підтримали робітники Москви. Перемігши, вони створили Раду робітн. депутатів, перше засідання якої від-

булося 1 (14).ІІІ. На Україні Рада робітн. депутатів було обрано: у Харкові — 2 (15).ІІІ, Києві — 3 (16).ІІІ, Катеринославі — 4 (17). ІІІ, Одесі й Миколаєві — 6 (19).ІІІ. В цей же період Ради виникли в Донбасі. Створювалися також Ради солдатських депутатів, які згодом об'єдналися з Радами робітн. депутатів. Більшість у Радах належала представникам дрібнобурж. партій, гол. чин. меншовикам та есерам. Це пояснювалося недостатньою організаційністю і свідомістю пролетаріату, тим, що значна частина більшовиків у лютому — березні ще перебувала в тюрмах, на засланнях, в еміграції, а головне тим, що до політ. життя потяглися десятки мільйонів людей з дрібнобурж. ідеологією. За порівняно короткий істор. відрізок часу Ради було створено повсюдно (в цілому в березні їх налічувалося понад 600, у т. ч. на Україні — більше 100). Поряд з Радами на місцях існували й органи Тимчасового уряду. Було запроваджено посади губернських і повітових комісарів, у містах буржуазія почала створювати к-ти громадянських орг-цій (див. також *Земельні комітети*). Зміцненню їх активно допомагали меншовики та есери. Вони провадили угодовську політику щодо буржуазії, прагнули звести діяльність Рад до ролі спостережних органів. Однак, незважаючи на засилля представників дрібнобурж. партій, Ради виявляли себе як органи нар. влади. Деякі з них з часу виникнення перебували під впливом більшовиків (на Україні — Луганська, Краматорська, Щербинівська та ін.).

Л. б.-д. р. «зайшла далі від звичайної буржуазно-демократичної революції, але не дійшла ще до „чистої“ диктатури пролетаріату і селянства» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 31, с. 151). Цей перехідний період революції характеризувався наявністю *двогладдя* — своєрідного переплетення диктатури пролетаріату й селянства в формі *Рад робітничих і солдатських депутатів, Рад селянських депутатів* і диктатура буржуазії в особі Тимчасового уряду. На Україні 4 (17).ІІІ 1917 укр. бурж., дрібнобурж. націоналістичні партії та організації створили в Києві бурж.-націоналістичну *Централну раду*. Вона, по суті, становила єдиний контрреволюц. табір з бурж. Тимчасовим урядом, незважаючи на деякі незгоди в над. питанні.

Перемога Л. б.-д. р. відкрила нову сторінку в історії народів кол. Рос. імперії. В своєрідних умовах, що створилися, перед більшовицькою партією і революц. пролетаріатом постало завдання готуватися до переходу від першого, бурж.-демократичного етапу революції, до другого, соціалістичного етапу.

Див. *Каїтєв тезис В. І. Леніна, Велика Жовтнева соціалістична революція*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів [див. предметний покажчик До відомого тому до Повного зібрання творів В. І. Леніна]; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977;

Демонстрація в Петрограді в перші дні після повалення самодержавства.

Демонстрація в Москві в лютому дні 1917.

Манифестація в Києві біля міської думи. Березень 1917.

Історія СРСР, т. 6. М., 1968; Історія Української РСР, т. 4. К., 1979; Велика Октябрська соціалістична революція на Україні. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 1. К., 1957; Щербина Я. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках. К., 1963; Кошкін А. К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. К., 1965; Сидорук В. Л. Большевики Украины в период первой мировой войны и Лютневой революции (1914 — лютый 1917). Львів, 1966; Харитонов В. Л. Лютневая революция 1917 року на Україні. Х., 1966; Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 році. (Період двопалат). К., 1966; Минц И. И. История Великого Октября, т. 1. М., 1977; Бурджалов Э. Н. Вторая русская революция. Восстание в Петрограде. М., 1967; Бурджалов Э. Н. Вторая русская революция. Москва. Фронт. Периферия. М., 1971; Партия большевиков в Февральской революции 1917 года. М., 1971; Рутман Р. Е. Россия в период первой мировой войны и Февральской буржуазно-демократической революции. (Июль 1914 г. — февраль 1917 г.). Библиографический указатель советской литературы, изданный в 1953—1968 гг. Л., 1975.

Ю. М. Гамрецький.
«ЛЮТНЕВА» НАРАДА ЦК РСДРП ПАРТІЙНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ 1913 — див. *Краківська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913*.

ЛЮТНІВІ ПОДІЇ 1948 в Чехословаччині — перемога трудящих Чехословаччини, керівників КПЧ, над реакцією, що вчинила спробу повалити нар.-демократич. лад, відірвати Чехословаччину від союзу з СРСР і відірвати бурж. лад. Після перемоги лад.-демократичної революції в країні (травень 1945) влада перейшла до уряду *Народного фронту Чехословаччини*, який приступив до здійснення розробленої КПЧ програми широких соціально-екоп. перетворень. Буржуазія і керівництво реформістських партій при підтримці тодішнього президента країни *Е. Бенеша* (зак. імперіалістич. саботажу програму Нац. фронту, 20.ІІ 12 міністрів — членів Національно-соціалістичної, Народної і Демократичної партій (входили до блоку некоммуністичних партій) подали у відставку, сприявши урядову кризу. 21.ІІ голова уряду *К. Готвальд* закликав усіх громадян республіки виступити єдиним фронтом на захист нар. демократії. По всій країні створювалися к-ти зі, формувалися загони нар. міліції. 24.ІІ відбувся заг. страйк впротесту проти дій реакції. 25.ІІ під тиском нар. мас Бенеш змушений був прийняти відставку реакційних міністрів і сформувати новий склад уряду відродженого Нац. фронту на чолі з *К. Готвальдом*. Влада перейшла до рук робітн. класу, який здійснював її в союзі з робітн. і серед. селянством і трудовою інтелігенцією. Завершився етап переростання лад.-демократичної революції в революцію соціалістичну, почалася нова, соціалістична епоха в історії Чехословаччини. А. Ф. Кізнченко.

ЛЮТНЯ (від араб. аль-уд — дерево) — струнний шипковий муз. інструмент. Походить від стародавнього арабо-іранського ула, занесеного в середні віки маврами й сарацинами в Іспанію та Сіцилію.

Звідси з деякими змінами в конструкції поширився в Європі під назвою лютня. Має овальний опуклий корпус, коротку широку шийку (з грифом або без нього), з відігнутою назад головкою, плескають деку з резонаторним отвором. Найпоширенішою була Л. з 5—7 парними (аккомпанемент) і одинарною (для виконання мелодії) струнами. Застосовувалась як сольний, ансамблевий та супроводжувачий спів інструмент. Серед відомих лютнярів — укр. музикант *Т. Білоградський*. До муз. лютневидних інструментів належить *бандура*. В 2-й пол. 18 ст. Л. була витіснена *гітарою*.

ЛЮФА (Luffa) — рід однорічних рослин родини *гарбузових*. Стебла лаячких рослин завдовжки до 5 м і більше. Листки чергові, 5—7-лопатеві. Квітки одностатеві (рослини однодомні), великі, жовті або білі. Плоди багатонасінні, циліндричні до 100 см завдовжки і до 15 см завтовжки. Бл. 6 видів, що дико ростуть в тропіч. і субтропіч. країнах Азії, Африки і в Пд. Америці. В культурі пошир. 2 види: Л. циліндрична (*L. cylindrica*) і Л. гострогранна (*L. acutangula*). В СРСР вирощують у Серед. Азії і в пд. районах Європ. частини; в УРСР — у Кримській та Одеській обл. Молоді плоди їстівні.

ЛЮЦЕНКО Любов Миколаївна (1856, Київ — р. і місце см. невід.) — укр. і рос. співачка (сопрано). В 1874 закінчила Моск. консерваторію. Співала на оперних сценах Росії, України (1874—75, 1880—81 — в Київ. рос. опері, 1875—76 — в Одесі), Австрії. Партії: Галька («Галька» Моношка), Надія («Аскольдова могила» Верстовського), Наталія («Опричник» Чайковського), Аїда («Аїда» Верді). В 1906 викладала в Київ. муз.-драм. школі при відомстві внутр. справ. У концертах виконувала твори укр. композиторів і нар. пісні.

І. М. Лисенко.
ЛЮЦЕНКО Олександр Юхимович (31.VII (12.VIII) 1806 — 28.I (9.II) 1884, Петербург) — вітчизняний археолог. Будучи 1853—78 директором Керченського археол. музею, провадив розкопки скіфських та античних пам'яток (*Олександропольського кургану*, *Мелек-Чесменського кургану* та ін.) поблизу Керчі й на Таманському п-ові. Знахідки з цих пам'яток — в колекціїх *Ермітажу* і Керченського музею.

ЛЮЦЕРНА (Medicago) — рід рослин родини *бобових*. Багаторічні й однорічні трави, іноді півкущі або кущі. Листки тричасті, видозмінені. Квітки зібрані в китиці. Плід — одно- або небагатонасінний жовті боб. Насіння нирковидні, жовті. Коренева система стрижнева, проникає в ґрунт на глибину до 4—5 м і більше. На коренях живуть *базиларні бактерії*. Багато видів Л. — цінні *кормові трави*. Бл. 100 видів, пошир. в Європі, Азії та Африці; в СРСР — бл. 60 видів, з них в УРСР — 20. У культурі найпошир. 2 багаторічні види: Л. синя, або посівна, і Л. жовта, або серповидна. Л. с и н я (M. sativa) має сині квітки різних відтінків і боби, скручені в 2—3 спіралеподібні витки. Л. жовта (M.

falcata) має жовті квітки й серповидні, іноді майже прямі боби. Зимостійка, але повільно відростає після скошування і здіблого дає один укіс. Розрізняють групи сортів Л.: сині, синьогібридні, строкаті, жовтогібридні, жовті. На Україні найпошир. сорти Л. синьогібридної групи (див. табл.). Л. використовують на сіно, зелений корм, силос і січне борошно. Урожайність сіна в посушливих районах — 15—30 ц/га, в районах з 500—600 мм опадів на рік — 40—50 ц/га (за 2—3 укоси), на зрошуваних землях — до 100—150 ц/га. Урожай насіння — до 5 ц/га.

ЛЮ ШАОЦІ (1898, пров. Хуань—1969) — держ. і політ. діяч Китаю. Н. в сел. сім'ї. Здобув пед. освіту. В 1919 — учасник «Четвертого травня» руху. З 1921 — член КП Китаю (КПК). Один із керівників робіт. руху під час *Революції 1925—27 в Кітаї*. З 1927 — член ЦК. З 1931 — Політбюро ЦК КПК. В 1930 обраний членом Виконбюро Профінтерну, 1934 — головою Всекит. федерації профспілок. У 1936 — 43 — секретар Пя-Кит., Центр.-Кит. бюро ЦК КПК, політ. комісар Нової 4-ї армії. В 1943—56 — секретар ЦК КПК. В 1949—54 — заст. голови Центр. нар. урядової ради і заст. голови Нар.-революц. військ. ради, голова Центр. правління Т-ва кит.-рад. дружби. В 1949—53 — віцепредседателю ВФП. У 1954—59 — голова Постійного к-ту Всекит. зборів нар. представників. З 1956 — член Постійного к-ту Політбюро ЦК КПК, заст. голови ЦК КПК. З 1959 — голова КНР. В 1966, в період т. з. культурної революції, репресований як один з гол. противників політ. лінії Мао Цзедуня. В 1980 реабілітований. В. В. Седня.

ЛЯБУРБ (Labourbe) Жанна Марі (8.IV 1877, Лапаліс, деп. Альє, Франція — 1.III 1919, Одеса) — франц. інтернаціоналістка, учасниця громадянської війни в Росії. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в сім'ї селянина — учасника *Парижської комуни 1871*. В 1896 виїхала в Росію, до м. Томашова, де працювала вчителькою. Напередодні революції 1905—07 включилася в революц. боротьбу. Після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції — діяч інтернаціоналістського руху на захист Країни Рад, секретар франц. комуністичної групи при ЦК РКП(б) у Москві. 19.VIII 1918 була прийнята В. І. Леніном. У лютому 1919 — в Одесі на підпільній роботі серед військ інтервентів, член підпільного обкому партії, член президії «Іноземної колегії» при *Одеському обласному комітеті КП(б)У*, керівник франц. комуністичної групи. Розстріляна франц. окупантами разом з ін. членами «Іноземної колегії».

Лит.: Дуваєвський А. Жанна Лябурб — знайома і незнайома. М., 1976; Зак Л. М. Они представляли народ Франції. М., 1977; Мельниченко В. Жанна Лябурб. К., 1977.
В. Ю. Мельниченко.
ЛЯВОНІХА — білорус. нар. масовий танець; виконується в супроводі однійменної пісні. Муз. розмір 2/4. Л. — весела, запальна, з швидкою зміною фігур (найха-

Ж. М. Лябурб.

В. О. Лярга.

Люфа гострогранна. Частина пагона та плід.

Сорти люцерни, районів (1981) на Україні

Веселоподільська 11
Зайкевича (Грім Зайкевича)
Зайкевича одеська (Грім Зайкевича одеська)
Київська строкатогібридна
Краснодарська равня
Павлівська строката
Радуга
Херсонська 1
Херсонська 7
Херсонська 9
Чернігівська

рактерніша з них — кружляння пар).

ЛЯГІН Віктор Олександрович [підпільне прізвище — Корнев; 18(31). XII 1908, ст. Сельцо, тепер Брянського р-ну Брян. обл. — 17.VII 1943] — один з керівників парт. підпілля в Миколаєві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1939. В 1934 закінчив Ленінгр. індустр. ін-т. У липні 1941 направлений у розпорядження Миколаїв. обкому КП(б)У. У вересні 1942 об'єднав підпільні групи у «Миколаївський підпільний центр». Підпільники проводили значну роботу серед населення по розгортанню боротьби проти фашист. окупантів, здійснювали диверсійні акти. У лютому 1943 був заарештований гестапо і розстріляний. Портрет с. 261.

ЛЯДВЕНЕЦЬ (Lotus) — рід трав'янистих багаторічних і одnorічних рослин, напівкущів родини бобових. Листки непарноперисті. Квітки яскраво-жовті, одиночні або зібрані в головчасті зонтики. Плід — багатонасінний біб. Понад 100 видів, пошир. в Європі, Азії, Африці і Австралії. В СРСР — бл. 20 видів, у т. ч. в УРСР — 5. Л. — добрі кормові рослини. Найбільш пошир. і цінним є Л. рогатий (L. corniculatus) — багаторічна, дуже обліснена рослина. Стебла висхідні, недерев'яніючі. Дико росте на луках, трав'янистих схилах, лісових галявинах скрізь на Україні. В культурі використовують як компонент травосмішей та у чистих посівах. Медонос. Районовані сорти Л. рогатого (1981): Деднівський, Московський 25, Московський 287.

ЛЯДОВ Анатолій Костянтинівич [29.IV (11.V) 1855, Петербург — 15 (28).VIII 1914, садиба Полінівка, поблизу м. Боровичів, тепер Новгород. обл., похований у Петербурзі] — рос. композитор, диригент, педагог. В 1878 закінчив Петерб. консерваторію (клас М. Римського-Корсакова). З 1878 — викладач, з 1886 — професор Петерб. консерваторії, одночасно (з 1884) — викладач Придворної співацької капели. Серед учнів Л. — укр. композитор Я. Степовий. В 70-х рр. Л. зблизився з представниками «Могучої кучки». В 80—90-і рр. — диригентська діяльність. Серед творів Л.: кантати — «Мессієнська наречена» (1878), пам'яті М. Антокольського (спільно з О. Глазуновим, 1902); для симф. оркестру — «Сідська сцена біля корчми» (1887), «Баба-Яга» (1905), «Всім російським народним пісням» (1906), «Чарівне озеро» (1909), «Мара» (1910); для фортепіано — «Бирюльки» (1876), «Музична табакерка» (1893) та ін. Літ.: Михайлов М. Анатолій Константинович Лядов. Л., 1961.

ЛЯДОВ Костянтин Миколайович [28.IV (10.V) 1820, Петербург — 7 (19).XII 1871, там же] — рос. диригент, скрипаль, композитор. Батько А. К. Лядова. Навчався в Петерб. театр. уч-щі. Був скрипалем оркестру, з 1850 — диригентом, згодом — гол. капелмейстером рос. опери в Петербурзі. З 1862 — професор Петерб. консер-

ваторії. За диригуванням Л. була поставлена в Маріїнському театрі опера «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського (1863). Автор балету «Дві чарівниці» (1846), музики до водевілів, оркестрових п'єс тощо.

ЛЯДОВ (справж. прізвище — Мандельштам) Мартин Миколайович [12 (24).VIII 1872, Москва — 6.I 1947, там же] — професіональний революціонер, історик. Член Комуністичної партії з 1893. Н. в сім'ї купця. Революц. діяльність почав 1891. Один із засновників Московського «Робітничого союзу». Зазнав репресій. У 1904 входив до складу Бюро комітету більшовистів.

Учасник революц. подій 1905—07 в Петербурзі й Москві. В роки реакції примикав до односторон. В 1917 стояв на меншовицьких позиціях. У 1920 відновлений в РКП(б), перебував на парт. і радянській роботі. З 1932 — персональний пенсіонер. На XV з'їзді ВКП(б) обирався членом Центр. ревізійної комісії. Кандидат у члени ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з історії партії.

ЛЯДОВА — річка в УРСР, у межах Вінн. обл., ліва притока Дністра. Довж. 93 км, площа бас. 748 км². Бере початок на Подільській височині у межах Хмельн. обл. Живлення мішане, з переважанням снігового й дощового. Використовують для зрошування й риборозведення.

ЛЯДСЬКИЙ ВИСТУП СЕЛЯН 1906 — антиурядовий масовий виступ селян у с. Лядському (тепер с. Червоне Монастирського р-ну Терноп. обл.) під впливом революції 1905—07 в Росії. Причиною виступу було малоземелля і безземелля селян, а також жорстока експлуатація їх. 13 (26).II 1906 в с. Нижнєві (тепер Тлумачського р-ну Івано-Фр. обл.) відбулося сел. віче (збори), в якому взяло участь 12 тис. чол. з навколишніх сіл, у т. ч. й Лядського. Віче переросло в антиурядовий мітинг. Між учасниками віча і жандармами відбулася сутичка. Віночі проти 15 (28).II в Лядське прибув загін жандармів і солдатів. 30 активних учасників віча заарештували. Селяни вчинили опір, частину заарештованих вдалося звільнити. Внаслідок сутички з жандармами 5 селян було вбито і багато поранено. Наступного дня село оточили війська. 19 чол. було заарештовано і засуджено до різних строків тюремного ув'язнення. І. П. Герета.

ЛЯЛЕМАНЦІЯ (Lallemantia) — рід одно- або дворічних трав'янистих рослин родини губоцвітних. 5 видів, пошир. у Малій Азії, Індії, Пакистані. В СРСР 5 видів. В культурі Л. іберійська (L. iberica) — одnorічна олійна рослина. В Рад. Союзі в дикому стані росте в Закавказзі. Стебло чотиригранне, пряmostояче, розгалужене, 20—90 см заввишки. Листки супротивні, еліптичні, довгасті, нижні — черешкові, верхні — сидячі. Квітки дрібні, блакитні, рожеві, білі, зібрані в кильця, які створюють колосовидне суцвіття. Плід — горішок. Насіння містить 23—37% високоякісної олії, яку використовують для виготовлення

оліфи, лаків тощо. В СРСР Л. вирощують у Вірменії, Краснодар. краї, Ростов. обл., в Криму.

ЛЯЛЕЧКА — одна із стадій розвитку комах, яким властиве повне перетворення (див. *Метаморфоз*), і самців деяких комах (напр., червців, щитовок) з неповним перетворенням. Комаха на стадії Л. звичайно нерухома, не живиться, але в ній відбувається складна внутрішня перебудова, внаслідок якої личинка комах перетворюється на дорослу особину — імаго. Л. часто оточена коконом (метелики, деякі жуки). Заллялювання найчастіше відбувається в ґрунті, лісовій підстилці, під корою дерева та в ін. укриттях.

ЛЯЛИЧІ — пам'ятка укр. палацово-паркової архітектури 18 ст., колишній маєток графа П. Засядовського на Чернігівщині (тепер смт Суразького р-ну Брянської обл.). Палац споруджено 1791—1800 (арх. Дж. Кваренті) в стилі класицизму. Являє собою триповерхову споруду з шестиколонним коринфським портиком і однопверховими боковими флігелями. Композицію увінчує баня, що перекриває т. з. італійський зал. Інтер'єри палацу прикрашено розписами й ліпними оздобами. Крім палацу, в парку споруджено церкву, літній палац, оранжерею, «Храм влчачості» зі статуєю П. Румянцева.

ЛЯЛЬКОВИЙ ТЕАТР — дія.

ТЕАТР ЛЯДКОВ.

ЛЯЛЬКОВИЙ ФІЛЬМ — дія.

Мультиплікаційне кіно.

ЛЯМ (Lam) Ян (16.I 1838, Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 3.VIII 1886, Львів) — польс. письменник і журналіст. Навчався у Львові. Учасник польс. повстання 1863—64. З 1866 жив у Львові. В сатиричних повістях «Великий світ Цапівців» (1869), «Пан воєнний комісар» (1870), «Голови для позолочення» (1873), «Ідеалісти» (1876), «Дивні кар'єри» (1880), публіцистичних статтях «Львівські нариски» (1868—69) порушив актуальні соціальні проблеми того часу. В поемі «Завіхост» (1862) проголошував ідею дружби укр. і польс. народів. У творах Л. багато укр. слів і висловів, сцен із життя галичан.

Р. П. Головин.

ЛЯМБЛІОЗ — захворювання людини і багатьох тварин, спричинюване лямбліями. Збудник Л. — людина — *Lambliа intestinalis*. Джерелом інфекції є заражена людина, яка разом з випорожненнями виділяє у зовн. середовище лямблій. Зараження відбувається через рот, куди збудник потрапляє з забрудненими харчовими продуктами або водою, а також із забруднених рук. В СРСР Л. найчастіше зустрічається в Серед. Азії та Закавказзі. Л. уражує кишечник, іноді — жовчні шляхи. Клінічна картина Л. залежить від переважаючої локалізації ураження (дуоденіт, ентерит, ентероколіт, холецистит, холангіт). У випорожненнях хворих на Л. при дослідженні можна виявити цисти лямблій, а в жовчі — їх вегетативні форми.

Профілактика: додержання правил особистої гігієни, охоро-

А. К. Лядов.

Лядвенець рогатий. Верхня і нижня частини рослини.

Лялеманція іберійська.

на харчових продуктів та води від зараження лямбліями. Лікується в аніз: дієта, що містить достатню кількість тваринних білків, зріджених, та медикаментозно.

Л. К. Падченко. **ЛЯМБЛІЯ**, жиардія [Lambia (Giardia) intestinalis] — одноклітинний організм з класу джугитикоз. Паразитиє в кишечнику людини і деяких тварин, може продикувати також у жовчний міхур. У людини спричинює захворювання — лямбліоз. Л. була вперше описана 1859 Д. Ф. Лямблем. Тіло Л. грушовидне, двобічно симетричне, з 8 джугитиками, має 2 ядра. Поширена по всій земній кулі. Зараження відбувається при законтинуванні з їжею цист лямблій. Іл. с. 260.

ЛЯМБЛЬ Душан Федорович (17. XII 1824, Чехія—25. II 1895, Варшава) — анатом і терапевт. Родом чех. Закінчив мед. ф-т Празького ун-ту 1849. В 1856—60 — викладач того ж ун-ту, 1860—71 — професор кафедри нормальної анатомії Харків. ун-ту, з 1871 — професор кафедри терапії Варшав. ун-ту. Праці з питань анатомії, гістології, патології, клінічної медицини тощо. Відкрив (1859) збудника лямбліозу — лямблію. Л. було обрано почесним членом Харків. мед. т-ва (1871).

ЛЯНИЦЬКИЙ (Ляневич) Олександр (пр. н. і см. невід.) — укр. живописець 17 ст. Працював у Львові. Є припущення, що 1698 Л. створив іконостас для каплиці Трьох святих (фрагмент його зберігається у Львів. музеї укр. мист.), виконав настінні розписи в будинку М. Красовського на Бляхарській вул., портрети М. Красовського та А. Красовської (бл. 1714, Львів. істор. музей).

ЛАНЦКОРОНСЬКИЙ (Lanczkoronsky) — рід укр.-лит. феодалів, який мав значні земельні володіння на Україні. З Л. найвідоміші: **Предава** Л. (р. н. невід. — п. 1531) — староста хмільницький. Очоловав загони укр. козаків у їхніх походах проти татар 1516 під Аерман (тепер м. Білгород-Дністровський) і проти турків 1528 під Очаків. Станіслав Л. (р. н. невід. — п. 1657) — коронний гетьман. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 очоловав полк. військо, яке 1651 вело бої поблизу Красного (тепер село Тиврівського р-ну Вінн. обл.). У 1651 військо Л. зазнало поразки під Вінницею від козаків, очолюваних І. Богунем.

ЛАО (Лао; Lahaut) Жюльєн (6. IX 1884, Серен — 18. VIII 1950, там же) — діяч белг. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. За фахом — робітник-металіст. З 1905 — член ЦК, згодом — секретар профспілки металістів Лежа, що входила до Белг. соціалістичної партії (БСП). В 1921, після виключення реформістським керівництвом з профспілки та БСП, Л. створив революц. профспілку металістів. З 1923 — член КП Белгії (КПБ), з 1924 — член ЦК і Політбюро ЦК. У 1933—36 — депутат парламенту. Не раз зазнавав переслідувань. Після окупації країни нім.-фашист. військами (1940) — один з керівників

підпільної КПБ та організаторів Руху Опору. В 1941—45 — в концтаборах. З серпня 1945 — голова КПБ, депутат парламенту. Вбитий белг. фашистами.

ЛЯОДУНСЬКИЙ ПІВОСТРІВ — півострів на Пн. Сх. Китаю між Зх.-Корейською та Ляодунською затоками Жовтого м. Довж. 225 км, шир. до 130 км. Поверхня погорбована, вис. до 1132 м, г. Буяньшань. На схилах — дубняки, зарості ліщини. Посіви кукурудзи, тютюну, гаюляну тощо. Порти: Дальянь (Дальній), Люйшунь (Порт-Артур).

ЛЯОНІН — провінція на Пн. Сх. Китаю. На Пд. омивається Жовтим м. Площа 230 тис. км². Нас. 33 млн. чол. (1976). Адм. ц. — м. Шеньян. Рельєф погорбований (30% тер. займають рівнини), на Сх. — гористий. Гол. ріка — Ляохе. В горах масиви широколистяних і хвойних лісів. Л. — один з найбільших пром. районів країни. Провідні значення мають гірничодобувна пром-сть (добувають кам. вугілля, горючі сланці, залізну руду, руди кольорових металів), чорна і кольорова металургія та машинобудування (гірниче устаткування, верстати, електротех. виробн, судно-, локомотив-, вагону-, тракторобудування). Розвинута також хім., нафтопереробна, буд. матеріалів пром-сть. Підприємства текст. і харч. галузей. Гол. пром. центри — Шеньян, Аньшань, Бенсі, Фушунь. У с. г. переважає землеробство. Вирощують пшеницю, рис, кукурудзу, сою; з технічних — бавовник, кенаф, тютюн, арахіс. Шовківництво, рибальство. Осн. порти — Дальянь, Ікоу.

М. В. Фурманов. **ЛЯОХЕ** — ріка на Пн. Сх. Китаю. Бере початок у горах на стику Вел. Хінгану та Жеке. Впадає в Ляодунську зат. Жовтого м. Довж. 1430 км, площа бас. 231 тис. км². Живлення переважно дощове. Замерзає у грудні, скресає у квітні. Бувають катастрофічні повені. Пересічна витрата води у пониззі понад 630 м³/с. Для регулювання стоку на Л. споруджено водосховища. Судноплавна від м. Шуаньлоу. В гірлі — мор. порт Ікоу.

ЛЯО ЧЖУНКАЙ (23. IV 1877, Сан-Франциско — 20. VIII 1925, Гуанчжоу) — кит. революціонер-демократ. З 1903 — в революц. русі. З 1905 — член орг-ції *Тунхей*. Активний учасник *Синьхайської революції* (1911—13). У 1917—18 та 1923 входив до уряду Пд. Китаю, створеного *Сунь Ятсеном* у м. Гуанчжоу. Активно сприяв створенню 1924 єдиного революц. фронту на основі співробітництва *гоминдану* і Компартії Китаю. Після смерті Сунь Ятсена продовжував боротьбу за здійснення його революц. програми. Виступав за дружбу з Рад. Союзом. Вбитий правими *гоминданцями*.

ЛЯПІДІВСЬКИЙ Анатолій Васильович (п. 10 (23). III 1908, с. Біла Глина Білогірська, тепер с. Біла Глина Краснопд. кр.) — рад. льотчик, генерал-майор авіації (1946), один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член КПРС з 1934. В Рад. Армії з 1926. В 1934 брав участь у рятуванні *челюскінців*.

З 1935 працював у різних н.-д. інст. ВПС. У 1939 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. У 1939—42 — заст. нач. Гол. інспекції та директор авіац. з-ду. В 1942—43 — на командних посадах на Карельському фронті. Після війни — заст. міністра авіац. пром-сті СРСР, директор з-ду. З 1961 — в запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. **ЛЯПІС** (від лат. lapis — камінь), нітрат срібла, AgNO₃ — сіль азотної кислоти. Безбарвні прозорі кристалічні пластинки або білі циліндричні палички. В невеликих концентраціях розчинні Л. застосовуються в медицині (при ерозіях, виразках, гострих кон'юнктивітах, для профілактики блефаритів тощо).

ЛЯПУНОВ Борис Михайлович [25. VII (6. VIII) 1862, с. Болобоново, тепер Пильнінського р-ну Горьк. обл. — 22. II 1943, с-ще Борове, тепер смт Кокчетав. обл.] — рос. і укр. рад. мовознавець, славіст, акад. АН СРСР (з 1923). Брат О. М. Ляпунова. Закінчив Петерб. ун-т (1885). Працював у Харків. ун-ті (1892—99), професор Новоросійського ун-ту в Одесі (1903—23), з 1924 жив і працював у Ленінграді. Праці з історії праслов'ян. та рос. мов, діалектології, лексикографії, про взаємозв'язки рос. та укр. мов: «Форми відмінювання в старослов'янській мові» (1905), «Єдність російської мови в її наріччях» (1919), «Найдавніші взаємозв'язки мов російської та української...» (опубл. 1968).

Літ.: Ляпунов Борис Михайлович. В кн.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь, т. 3. Минск, 1978. **Н. А. Москаленко.**

ЛЯПУНОВ Олександр Михайлович [25. V (6. VI) 1857, Ярославль — 3. XI 1918, Одеса] — рос. математик і механік, акад. Петерб. АН (з 1901). Учень П. Л. Чебишова. Закінчив (1880) Петерб. ун-т. У 1885—1902 працював у Харків. ун-ті, з 1902 — в Петербурзі. Осн. праці Л. присвячені небесній механіці, матем. фізиці й теорії імовірностей. Він вивчав фігури рівноваги однорідної і слабо неоднорідної обертової рідини, частинки якої притягаються за *Ньютона законом тяжіння*; довів нестійкість грушовидних фігур рівноваги (всупереч твердженню А. Пуанкаре й Дж. Дарвіна); створив сучас. теорію стійкості руху мех. систем, визначених скінченим числом параметрів. У матем. фізиці Л. розв'язав питання про існування періодичних розв'язків систем нелінійних диференціальних рівнянь певного типу; дослідив поведінку інтегральних кривих рівнянь руху біля положення рівноваги тощо. В теорії імовірностей довів *центральну граничну теорему*.

ЛЯПУНОВ Сергій Михайлович (18 (30). XI 1859, Ярославль — 8. XI 1924, Париж) — рос. композитор, піаніст, диригент. Брат О. М. Ляпунова. В 1883 закінчив Моск. консерваторію. У 1910—23 — професор Петерб. (Петрогр.) кон-

Ж. Ляо.

А. В. Ляпидевський.

Б. М. Ляпунов.

О. М. Ляпунов.

ЛЯРОВ

М. Л. Ляров.

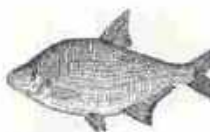
Б. М. Лятошинський.

Т. А. Ляшук. Плакат. 1966.

Лятимерія.

Ляш.

серваторії. Концертував як піаніст і диригент. У 1923 виїхав на гастролі за кордон, де раптово помер. Твори: 2 симфонії (1887, 1917), «Урочиста увертюра на російські теми» (1896), 2 концерти для фортепіано з оркестром (1890, 1912), «Рансодія на українські теми» (1907) для фортепіано з оркестром, фп. п'єси, романси та ін. **ЛЯРОВ** Матвій Львович [24.II (7.III) 1884, Москва — 18.III 1964, Одеса] — укр. і рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1946). Член КПРС з 1940. Закінчив приватні драм. курси в Одесі (1901—02) і дебютував у театрі Сибірська (Одеса). В 1904 працював у трупі П. Орленова, 1917—28 — в театрах Херсона, Ростова, Нижнього Новгороду; 1928—58 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова. Ролі: Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Сатін («На дні» Горького), Борис Годунов («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого). Знімався в укр. кінофільмах: «Тарас Шевченко», «Україна», «Мандрівні зорі», «Спартак», «Тарас Трясило», «Назар Стодолія». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

ЛЯРОВ Олександр Андрійович [справж. прізвище — Гіларов; 1839 — 1 (14).V 1914, Петербург] — рос. співак (бас). Навчався в Петерб. консерваторії. В сезонах 1869—70 і 1871—75 співав на сцені Київ. опери, 1878—87 — в Києві, Харкові, Одесі, Тбілісі та ін. У 1875—78 — у Великому (Москва), 1888 — Маріїнському (Петербург) театрах; 1894 залишив сцену. Партії: Іван Сусанін (одномісний опера Глінки), Мельник («Русалка» Даргомижського), Дон Базіліо («Севільський цирульник» Россіні).

ЛЯСКОРОНСЬКИЙ Василь Григорович [24.XII 1859 (3.I 1860), м. Золотоноша, тепер Черкас. обл. — 1.I 1928, Київ] — укр. історик та археолог. У 1885 закінчив Київ. ун-т. У 1903—07 — приват-доцент Моск., 1907—09 — Київ. ун-ту. У 1909—22 — професор Київського істор.-філологічного ін-ту. Розробляв питання істор. географії, нумізматики, істор. топографії та ін. допоміжних істор. дисциплін. Осн. праці: «Історія Переяславської землі з найдавніших часів до половини XIII ст.» (1897), «Іноземні карти і атласи XVI і XVII ст., що стосуються Південної Росії» (1898), «Київський Вишгород в удільно-вотчинний час» (1913), «Римські монети, які знайдені на території м. Києва» (1927).

ЛЯСКОРОНСЬКИЙ Сильвестр [р. н. невід. — 8 (19).V 1754, Київ] — укр. письменник-драматург. Закінчив Київ. академію, де з 1729 викладав пітику. Займав адміністративні посади в різних монастирях. В 1746—51 — архимандрит Києво-Братського монастиря. З літ. спадщини Л. — трагікомедія «Образ страстей міра сего» (1729) перек.-моралізаторського змісту.

ЛЯСОТА (Lassota) Еріх (бл. 1550, Сілезія — 1616) — австр. дипломат. Н. в шляхет. сім'ї. Навчався в Лейпцигському і Падуанському ун-тах. У 1594 за дорученням імператора Рудольфа II відвідав Запорізьку Січ. Залишив щоденник (видааний

нім. мовою в Галле 1854 і 1866, частина — рос. мовою в Петербурзі 1873), що містить відомості з історії Польщі, Молдавії та України, опис укр. міст (Києва, Львова, Луцька, Прилук та ін.), подає картину політ. життя і побуту Запоріж'я. Січ. Одним з перших відмітив класові суперечності між запоріж. старшиною і рядовим козацтвом.

ЛЯТИМЕРІЯ, латимерія (Latimeria) — рід риб ряду целакантоподібних підкласу кистеперих. Єдиний сучас. представник кистеперих, яких вважали вимерлими ще з кінця мезозою, — латимерія (L. chalumnae), вперше була спіймана 1938. Пошир. біля Коморських о-вів (між Мадагаскаром і Африкою). Тіло (довж. до 1,8 м, маса до 95 кг) вкрите круглою кошкоподібною лускою, плавець у вигляді м'ясистих, вкритих лускою лопатей, за допомогою яких риба плаває або пересувається по дну, скелет парних плавців нагадує скелет п'ятипалої кінцівки, хвостовий плавець трьохроздільний рівнолопатевий (дифіцеркальний), є залишок дегенерованої легени. Живе на глибинах 70—800 м в місцях з кам'янистим ґрунтом. Яйцезапліднюється (див. Яйцезапліднювальність). Хижак. Л. О. Сморжевський.

ЛЯТОШИНСЬКИЙ Борис Миколайович [22.XII 1894 (3.I 1895), Житомир — 15.IV 1968, Київ] — укр. рад. композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. УРСР (з 1968). В 1918 закінчив юридич. ф-т Київ. ун-ту, 1919 — Київ. консерваторії (клас Р. Глієра). З 1920 викладав у ній, з 1935 — професор (1935—38 і 1941—44 — професор Моск. консерваторії). Творчість Л. охоплює всі муз. жанри, його музика відзначається яскравим нац. колоритом. Твори: опери — «Золотий обруч» (за повістю І. Франка «Захар Беркут», 1930, 2-а ред. пост. 1970), «Щорс» (1938, 2-а ред. «Полководець», 1948); 5 симфоній, 3 симф. поеми («Возз'єднання», 1949; «Гражина», 1955; «На берегах Вісли», 1958), сюїта «Тарас Шевченко» (1952), «Слов'янський концерт» для фп. з орк. (1953), камерно-інструментальні ансамблі (2 фортепіанні тріо, 5 струнних квартетів, «Український квінтет», 1942, 2-а ред. 1945); кантата «Заповіт» (1939), хори (зокрема «Пісня Богунського полку», хори на тексти Шевченка — «Тече вода в синє море», «Із-за гаю сонце сходить», «За байраком байрак», «Над Дніпровим сагоном»), фп. п'єси, романси, музика до драм. вистав і кінофільмів («Тарас Шевченко», 1951). Виступав як диригент, виконуючи в основному власні твори. Разом з Л. Ревуцьким створив редакцію опери «Тарас Бульба» М. Лисенка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1952. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971 (посмертно).

Лит.: Самохвалов В. Я. Борис Лятошинський. К., 1974.

ЛЯХОВ Володимир Панасович (н. 20.VII 1941, м. Антрацит Ворошиловгр. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1979), полковник. Член КПРС

з 1963. Закінчив Харків. вище військ. авіац. училище льотчиків (1964) та Військ.-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1975). В загоні космонавтів з 1967. Разом з В. В. Рюміним здійснив тривалий (175-добовий) політ у космічному просторі (25.II—19.VIII 1979). «Союз-32» (див. «Союз»), на якому стартували космонавти, було зістиковано 26.II зі станцією «Салют-6» (див. «Салют»). Під час польоту з станцією стиковались безпілотний корабель «Союз-34» і три автоматичні транспортні кораблі «Прогрес». Виконано велику програму наук.-тех. і мед.-біол. досліджень та експериментів, підготовлених вченими СРСР, НРБ і Франції; уперше в практиці космічних польотів введена в дію і використовувалась система двостороннього телевізійного зв'язку. 13.VI кораблем «Союз-32» було відправлено на Землю матеріали з результатами досліджень. 15.VIII Л. і В. В. Рюмін здійснили вихід у відкритий космос з метою відведення антени космічного радіотелескопа (яка не повністю відокремилась від станції), забезпечивши тим самим дальшу експлуатацію станції; крім того, вони демонтували встановлену зовні наук. апаратуру і зразки різних конструкційних матеріалів, що тривалий час були у відкритому космосі. На Землю Л. та В. В. Рюмін повернулися на кораблі «Союз-34».

ЛЯШЕНКО Василь Іванович [30.I (12.II) 1902, с. Носівка, тепер райцентр Черніг. обл. — 18.III 1975, Київ] — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1956), професор (з 1957). Після закінчення Київ. ін-ту нар. освіти (1928) працював в Ін-ті фізики АН УРСР і водночас (1930—60) у вузах Києва, з 1960 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР. Осн. праці — з фізики напівпровідників. Перший експериментально відкрив (1938) явища збіднення та збагачення на посії струму приконттактного шару напівпровідника. На прикладі окисних напівпровідників довів існування поверхневих електронних станів та дослідив їх зв'язок з явищами фотопровідності, адсорбції і каталізу. Держ. премія УРСР, 1970. П. Г. Борзак.

ЛЯШКО Іван Іванович (н. 9.IX 1922, с. Макивці, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1973), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив (1952) Київ. пед. ін-т. З 1955 працює в Київ. ун-ті; з 1978 — голова правління т-ва «Знання» УРСР. Осн. наук. дослідження присвячені механіці суцільних середовищ, обчислювальній математиці та кібернетиці. Л. одержав ряд важливих результатів з теорії фільтрації. Вагоме значення мають праці Л. з чисельно-аналітичних методів розв'язування крайових задач матем. фізики, по створенню програм пакетів і автоматизованих систем управління окремими галузями. Досліджує лінійну фільтрацію з кольоровим шумом і задачу керування з білінійним критерієм якості. Депутат Верховної Ради УРСР

10-го скликання. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР (1975).
ЛЯШКО Олександр Павлович [17 (30).XII 1915, ст. Родакове, тепер у Слов'яносербському р-ні Ворошиловгр. обл.] — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї робітника-залізничника. Трудову діяльність почав 1930 учнем слюсаря на ст. Родакове. Після закінчення 1935 дорожньо-мех. технікуму працював механіком автобаз коксу. З-ду в м. Кадіївці (тепер м. Стаханов), зав. навчальною частиною школи авто-механіки у м. Артемівську. В 1937—41 навчався в Донец. індустріальному ін-ті (закінчив 1947). В 1941—45 — у Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945—52 працював на Новоукраїнському маш.-буд. з-ді інженером, заст. нач. цеху, заст. директора з-ду, секретарем парткому — партгором ЦК КПРС. У 1952—54 — перший секретар Краматорського міськкому Компартії України; 1954—57 — секретар, 1957—60 — другий секретар, 1960—63 — перший секретар Донец. обкому Компартії України. В 1963—66 — секретар, 1966—69 — другий секретар ЦК Компартії України. В 1969—72 — Голова Президії Верховної Ради УРСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. З червня 1972 — Голова Ради Міністрів УРСР. З 1961 — член ЦК КПРС, з 1960 — член ЦК Компартії України. З 1963 — член Президії, з 1966 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 5, 7—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора та медалями.

ЛЯШКОВСЬКИЙ Пилип Георгійович (р. н. невід., Львів — 1642, там же) — укр. лікар, один з перших укр. докторів медицини. Батько Л. був членом *Львівського братства* і активно сприяв розвитку освіти. Диплом доктора медицини Л. здобув 1642 у Падуанському ун-ті (Італія). Написав віршовану «Похвалу» тогочасному укр. діячеві Григорію Кирицькому і закликав його після закінчення вим. Падуанського ун-ту (1641) повернутися на Україну, на береги Дніпра і Чорного моря.
М. К. Бородай.
ЛЯЩ (Abramis brama) — риба родини *коропових*. Довж. тіла пром. Л. до 30 см, жива маса до 1,5 кг (ноді до 75 см і 8 кг). Тіло високе, дуже стиснуте з боків. Спина сірувато-зелена, боки сріблясті, плавці сірі, на кінці (крім грудних) чорні. Статевої зрілості досягає на 4—7-му році життя. Для нересту (квітень — червень) заходить у заплави річок під час весняної повені. Ікру (до 350 тис.) приклеює до рослинності. Дорослі особини після нересту і малюки скочуються в лимани або річки. Л. — придонна риба, живиться безхребетними дна, зрідка рослинністю, молодь — зоопланктоном. Л. поширений, зокрема, у річках басейнів морів Сх. Європи; напівпрісодні форми Л. зустрічаються в лиманах та опріснених ділянках цих морів. Цінна пром. риба.

Об'єкт риборозведення в природних водоймах і великих водосховищах.

ЛЯЩЕНКО Петро Іванович [10 (22).X 1876, Саратов — 24.VII 1955, Москва] — укр. і рос. рад. економіст, чл.-кор. АН СРСР (з 1943), акад. АН УРСР (з 1945), заст. діяч науки РРФСР (з 1943). Закінчив фізико-матем. ф-т (1899) і екон. відділення юрид. ф-ту (1900) Петерб. ун-ту. З 1903 — приват-доцент цього ун-ту. В 1913—17 — професор Том. ун-ту. Після Великого Жовтня — на наук. і пед. роботі в Ростові-на-Дону, Москві й Києві (старший наук. співробітник Ін-ту економіки АН УРСР). Праці з економіки с. г., агр. відносин та історії нар. г-ва СРСР. Осн. твір — «Історія народного господарства СРСР» (т. 1, 2. М., 1956). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1949. В Ін-ті економіки АН УРСР на базі особистої б-ки Л. створено наук. кабінет пам'яті П. І. Лященка.

ЛЯЩУК Тимофій Андрійович (н. 24.III 1930, с. Оболені, тепер Семенівського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1961. В 1957 закінчив Київ. худож. ін-т, вчився у В. Касіяна. Твори: серія «Слава ВЛКСМ» (два варіанти: 1957—58 та 1967), «Я люблю тебе, життя!» (1961—62), «Бережіть мир» (1965), «Радянська слава України, будь преславна з роду в рід» (1967), «Можна все на світі вибрати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину» (1968), «Бам — артерія будов комунізму» (1975), «Шляхом Жовтня — до комунізму» (1978) та ін. З 1964 викладає в Київ. худож. ін-ті (професор — з 1978).

ЛьВА — річка в Ровен. обл. УРСР та в БРСР. Діляч. *Моства*.
Львів — місто, обласний центр УРСР. Розташований у мальовничій місцевості на р. Полтві (прит. Бугу). 676 тис. ж. (1980). Поділяється на 5 міських районів. Л. виник у 13 ст. В 2-й пол. 40 — на поч. 50-х рр. 13 ст. галицько-волинський князь *Данило Галицький* збудував замок на Княжій горі (тепер г. Високий Замок), названий ім'ям його сина *Льва Даниловича*. Вперше Л. згадується в давньорус. літописах, за уточненими даними,

під 1256. У 1340 у Л. вдерлося військо польс. короля *Казимира III*. Проте повстале населення на чолі з боярином *Д. Дедьком* вигнало загарбників. У 1349 Л. захопили польс. феодалі. В 1356 Л. надано *магдебурзьке право*. В 1370—87 Л. — під владою феодал. Угорщини. Починаючи з 14 ст. у Л. існували *вірменські колонії*. У 80-х рр. 16 ст. виникло *Львівське братство*. Трудаці Л. брали активну участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. Після 1-го поділу Польщі (1772) Л. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В березні 1848 в місті відбулися великі демонстрації, в листопаді — *Львівське збройне повстання 1848*. В 70-х рр. 19 ст. у Л. почав розгортатися робітн. рух. У 1890 робітники Л. вперше на Україні святкували 1-е Травня (див. *Львівська майка 1890*). На початку 20 ст. з новою силою розгорнувся робітничий рух (див. *Львівський загальний страйк будівельників 1902*). В 1901—03 Л. був одним з пунктів, через який нелегально переправляли в Росію ленінську газ. «*Искра*». В 1902 у Л. вперше укр. мовою видано «*Маніфест Комуністичної партії*». Робітники Л. вітали *революцію 1905—07 в Росії*. Восени 1905 відбувся заг. політ. страйк. У січні 1918 під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції відбувся *Львівський політичний страйк 1918*, який був складовою частиною заг. політ. страйку пролетаріату Австро-Угорщини. Восени 1918 владу в Галичині захопила укр. буржуазія, яка проголосила маріонеткову «*Західноукраїнську народну республіку*». 21.XI 1918 Л. загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1935 був організований *Львівський комітет боротьби проти фашистського терору*. Трудаці Л. під керівництвом КПЗУ боролися проти окупантів та їхніх прислужників — укр. бурж. націоналістів (див. *Львівський страйк будівельників 1936*, *Львівський виступ робітників 1936*). У Л. відбувся *антифашистський конгрес діячів культури 1936*. В 1939 Л. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації Л. (30.VI 1941—27.VII 1944) загарбники зруйнували ряд важливих пром. і культур. закладів, разом з укр. бурж. націоналістами знищили в *Янівському концтаборі* понад 200 тис. мирних жителів різних національностей. Активний опір окупантам чинили, зокрема, антифашист. орг-ція «*Народна гвардія*» та ряд підпільних груп. Л. був визволений внаслідок *Львівсько-Сандомирської операції 1944*. Місто нагороджено орденом Леніна (1971). До возз'єднання зх. земель з УРСР пром-сть Л. була представлена гол. чин. дрібними кустарними і напівкустарними підприємствами. За роки Рад. влади Л. перетворився на значний індустр. центр країни, пром. комплекс якого становить маш.-буд., хім. і нафтохім., легка й харч. пром-сть та буд. індустрія. У місті виникли (1961) перші в країні виробничі об'єднан-

О. П. Ляшко.

В. П. Ляхов.

І. І. Ляшко.

П. І. Лященко.

Львів. Проспект В. І. Леніна.

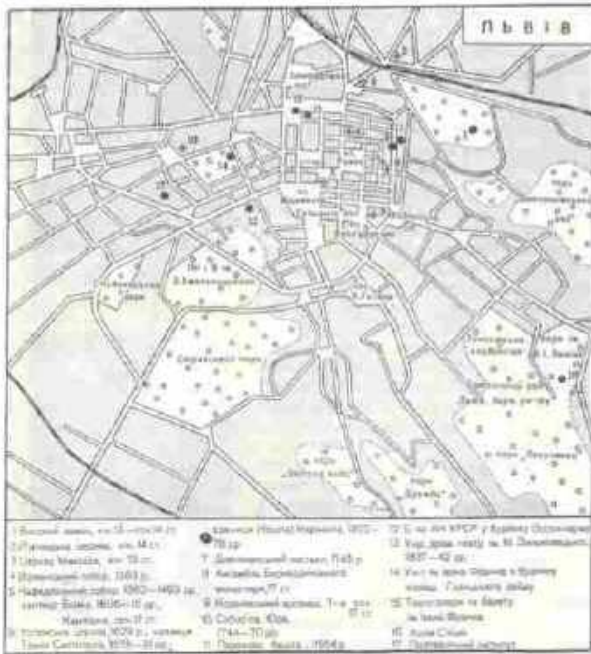

Діана з фонтана на площі Ринок. Скульптор Г. Вітнер. 1793.

ня — фірми. Провідна галузь промисловості — маш.-буд., у т. ч. виробн. автомобілів (Львівський автобусний завод імені 50-річчя СРСР), підйомно-трансп. устаткування (Львівське виробниче об'єднання «Автонавантажувач», Львівське виробниче об'єднання «Конавейер» імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, локомотиворем. з-д), радіоелектронної апаратури (Львівське виробниче об'єднання «Кінескоп», Львівське виробниче об'єднання «Електрон», Львівське виробничотех. об'єднання імені В. І. Леніна), приладів (з-д «Львівприлад», Львівське виробниче об'єднання «Мікроприлад» імені 60-річчя Радянської України, наук.-тех. об'єднання «Термоприлад», з-д «Біофізприлад»), верстатів та інструментів (Львівський завод фрезерних верстатів, Львівське виробниче об'єднання «Алмалінструмент», інструм. виробниче об'єднання), електротех. виробів (виробниче об'єднання «Іскра», ізоляторний з-д). Працюють також Львівське виробниче об'єднання «Львівхім-сіловоснаб», та Львів. виробниче об'єднання «Прикарпатпром-арматура». Розвинуті хім. і нафтохім. (нафтопереробний та лакофарбовий з-ди), мед. (Львівське науково-виробниче об'єднання «Рема», хім.-фарм. з-д) і легка (Львівське виробниче об'єднання «Прогрес», виробничі об'єднання: трикотажне «Промінь», швейні — «Весна», «Маяк» і «Юність»; бавовнопрядильна, ткацька і шкіряно-галантереяна ф-ки) галузі. Численні підприємства харч. пром-сті (Львівське виробниче об'єднання кондитерської промисловості «Світоч», виробничі об'єднання пивоварної пром-сті «Колос», м'ясний і жирний комбінати, 2 виноробні та ін. з-ди, тютюнова, макаронна та парфюмерна ф-ки). Виробн. буд.-матеріалів, меблів, картону, муз. інструментів. Скло-

робні й керамічний з-ди. Л. — великий трансп. вузол, у якому перетинаються лінії та потоки залізнич., автомоб. і повітр. транспорту. Л. — важливий культур. центр країни. В 1978/79 навч. р. у Л. було 105 заг.-осв. шкіл усіх видів (93,2 тис. учнів), 8 муз., хореограф. і худож. шкіл, 29 профес.-тех. уч-щ (17,9 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (31,5 тис. учнів), 10 вищих навч. закладів (62,5 тис. студентів); Львівський університет імені Івана Франка, Український поліграфічний інститут імені Івана Федорова, Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, Львівська консерваторія імені М. В. Лисенка, політех., лісотех., зоовет., фіз. культури, мед. і торгово-екоп. ін-ти (про названі вузи див. окремі ст.). В місті працюють Західний науковий центр АН УРСР, Укр. н.-д. ін-т поліграф. пром-сті, Метрологічний вимірювальний і керуючих систем всесоюзний науково-дослідний інститут, Всесоюзний конструкторсько-експериментальний ін-т автобусобудування, Геологорозвідувальний український науково-дослідний інститут, Етнологічний та мікробіологічний Львівський науково-дослідний інститут, Львівська астрономічна обсерваторія, наук.-виробничі комплекси: приладобудівний, маш.-буд., геолого-геофіз. й с.-г. та ін. наук. установи і проектні орг-ції. У Л. — 378 масових б-к (фонд — бл. 15 млн. одиниць зберігання), Бібліотека Львівська наукова імені В. Стефаника, наук. б-ка Львів. ун-ту, 40 клубних закладів, 29 кінотеатрів, 52 кіноустановки з платинним показом, 5 театрів, обласна філармонія і цирк. В місті функціонує 10 музеїв, зокрема Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Львівський історичний музей (філіал — Галерея Я. О. музеїв), Львівський музей українського мистецтва (відділи — худож.-меморіальні музеї О. Кульчицької та О. Новаківського), природничий музей АН УРСР, музей історії релігії і атеїзму з філіалом у м. Червонограді, Львівська картинна галерея з філіалами — музеєм-заповідником Олеський замок у с-щі Одеську Буського р-ну і Федорова І. музеєм та каплицею Боїмів у Л., Український музей етнографії та художнього промислу, літ.-меморіальний музей І. Я. Франка (див. Франка І. Я. музеї) та ін. 13 поза-шкільних установ: Палад і будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, лит. спорт. школи. У Л. є два вид-ва — «Каміляр» і видавничого об'єднання «Вища школа» при ун-ті. Виходять обл. газети «Вільна Україна», «Львівська правда», «Ленінська молодь», 22 заводські й вузівські багатотиражки. Обл. радіомовлення й телебачення, телецентр. Л-ра стародавнього Л. має спільні корені з культурою Київської Русі. Найдавніші пам'ятки писемності, пов'язані зі Л., належать до 15—17 ст. — «Львівське євангеліє» (1423), «Апостол» (вид. 1574 І. Федоро-

вим). Львівський літопис (опубл. 1839). У Л. проходила діяльність письменників і освітніх діячів 16—17 ст. Г. Дорофєєвича, С. Зизанія, І. Борейського, З. Копищенського та ін. Початок новій укр. л-рі на Зх. Україні поклала діяльність «Руської трійці» — М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Голодацького. З 1848 у Л. почали виходити укр. газети і журнали. Ще на поч. 19 ст. у Л. поширювались твори І. Котляревського, у 40—60-х рр. — твори ін. письменників з Наддніпрянської України: Г. Кайків, Осю-в'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, Марка Вовчка. Велику роль у громадсько-політичному і літ. житті Л. відігравала діяльність І. Франка, який жив тут з 1875, та ін. революц.-демократичних діячів — М. Павлика, О. Терлецького. У 1873 було засн. Літ.-тво ім. Т. Г. Шевченка (з 1893 — Наукове товариство імені Шевченка). В прогресивних укр. журналах «Друг» (1874—77), «Громадський друг» — «Дзвін» — «Молодь» (1878—79), «Світ» (1881—82), «Народ» (1890—95), «Життя і слово» (1894—97) пропагувались ідеї соціального і національного визволення. З 1886 у Л. діяло Наукове т-во ім. А. Міцкевича. Значну роль у розвитку літ. і сусп. думки відіграв «Літературно-науковий вістник», особливо в першій демократичній період, коли в редколегії провідне місце посідали І. Франко та В. Гнатюк. У Л. деякий час працював Ю. Федькович. Тут здобували освіту Л. Мартович, О. Маковеї, С. Ковалів, Т. Бордулак, А. Крушельницький, Б. Алтонич. В 19 — на поч. 20 ст. у Л. жили й працювали відомі польсь. письменники С. Гощинський, А. Асник, М. Конопницька, А. Фредро, Я. Каспрович, Л. Стаффа. Польсь. видання — газети «Праця» («Праця»), «Кур'єр львівський» (Львівський кур'єр), «Пшияцель люду» («Друг народу») та ін. — популяризували твори передових польсь. і укр. письменників. У Л. було здійснено ряд видань («Дрибна бібліотека», 1878—80; «Бібліотека найзнаменитіших повістей», 1881—91, та ін.), в яких вийшли твори видатних укр., рос. а також зарубіжних письменників в укр. перекладах. З 1927 почав виходити революц. журн. «Вікна». У 1929 виникла орг-ція пролет. письменників «Горно». Видавався також журн. «Нові шляхи». У своїх творах революц. і прогресивні письменники Л. виступали за возз'єднання Зх. України з Гад. Україною, викривали капіталістичний гніт, проводили немирне боротьбу проти бурж. націоналістів. У Л. жили й працювали Я. Галан, С. Тудор, О. Гаврилюк, П. Козланюк, Ю. Мельничук, В. Гвищук, А. Шмигельський, А. Володак, письменники старшого покоління — М. Яцків, Д. Лукіянович, П. Карманський, М. Рудницький, літературознавці В. Гнатюк, Ф. Колесса, В. Шурат, М. Возняк, К. Студинський та ін. У Л. працює обласна орг-ція Спільн. письменників України, видається респ. літ.-художній та гро-

малеско-політ. журн. «Жоанна». Найдавніші пам'ятки архітектури Л. збереглися в руїнах (Високий замок, кін. 13 — поч. 14 ст.), у перебудованому вигляді (костіоли Марії Сніжної та Іоанна Хрестителя, обидва 13—14 ст.; П'ятиницька церква, кін. 14 ст., з високимістичним іконостасом серед. 17 ст.) або у фрагментах, що їх включено в пізніші споруди (церква Миколая, кін. 13 ст.; Вірменський собор, 1363, арх. Дорінг, добудови 17 ст., арх. Келар; 20 ст. — арх. Ф. Менчинський). Після пожежі 1381 Л. відбудовувався за регулярним плануванням з прямокутною мережею вулиць, квадратною *Ринок площею*, з готичною ратушею в центрі (знищена пожежею 1527), будівлями в стилях — *готика* (кафедральний собор, 1360—1493, арх. П. Штехер, Й. Гром і А. Рабін; реставрація — 18 і 19 ст.; фрагменти стін т. з. старого арсеналу, Порохова й Шевська башти), *Відродження* (капліці — Боїмів, 1609—15; Кампанів, поч. 17 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273; Трьох святих, 1578—91, арх. П. Красовський; Успенська церква, 1629, арх. П. Рильський і В. Капінс; лавиниці (башта) Корнякта, 1572—82, арх. П. Барбон, реставрація в 17—18 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225); *барокко* (костіоли — кармеліток босих, 1644, арх. Д. Б. Джизелі; кармеліток босих, 1634, арх. Я. Покоревич; єзуїтів, 1610—30; Домініканський, 1745, арх. Ян де Вітте; ансамбль Бернардинського монастиря, 17 ст.; Королівський арсенал, 1-а пол. 17 ст.; собор св. Юра, 1744—70, арх. Б. Меретин, С. К. Фессінгер, різблення — 1768—70, скульптор Півзель), *класицизму* (ратуша на пл. Ринок, 1837—35, арх. Й. Маркль і Ф. Трешер, перебудована; Осолінеум, тепер б-ка АН УРСР, 1823—33, арх. П. Нобіле і Ю. Бем; укр. драм. театр ім. М. Заньковецької, 1837—42, арх. Л. Піхль, Й. Зальцман). З 2-ї пол. 19 ст. Л. забудовували еклектичними й стилізованими спорудами (політех. ін-т, 1872—77, арх. Ю. О. Захаревич; Галицький сейм, тепер ун-т ім. І. Франка, 1877—81, арх. Ю. Гохбергер; театр опери та балету ім. І. Франка, 1897—1900, арх. З. Горголенський; будинок кол. страхового т-ва «Дністер», 1905, арх. І. та Л. Левинські, О. Луштинський, Т. Обинський; поштамт, 1921—22, арх. Т. Бальдвін-Ра-

мунт). За рад. часу у Л. споруджено нові житлові райони (по вулицях Богдана Хмельницького, 1962—73, арх. М. Мікула, Я. Назаркевич; Терешкової, 1965—70, арх. Л. Нівіна; «Сріблястий», 1975—79, арх. З. Підлісний, Нівіна, С. Землянич; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980), житл. і громад. будівель (Палац культури ім. Ю. О. Гагаріна, 1961, арх. Нівіна; нові корпуси політех. ін-ту, 1964—72, арх. Р. Липка, О. Рудницький, В. Сидоренко, М. Мікула, П. Мар'єв, Г. Козюра, Р. Юхтовський та ін.), обчислювальний центр (1969, арх. М. Вендзилович), готель «Львів» (1969, арх. А. Консулов, П. Конт, Нівіна), музей Прикарпатського військ. округу (1974, арх. В. Гукович і А. Симбірава), комплекс обл. лікарні (1979, арх. Ю. Бербян, З. Підлісний та Л. Кутна), автовокзал (1980, арх. В. Мохновський, М. Сагайдакський, М. Столярів і В. Бойків). Пам'ятники: А. Міцкевичу (1905—06, скульптор А. Попель і М. Паращук), В. І. Леніну (1952, скульптор С. Меркуров, арх. В. Шарапенко, І. Француз), І. Франку (1964, скульптори В. Борисенко, Д. Кравчиш, Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка, арх. О. Шуляр), В. Стефанику (1971, скульптор В. Сколодра, арх. Вендзилович), Я. Галану (1972, скульптори О. Пилів, О. Охрімів та В. Усов, арх. В. Блюсюк), І. Федорову (1978, скульптори Борисенко, В. Подольський, арх. А. Консулов); архіт.-скульптурний комплекс кладовища рад. воїнів *Холм Слави* (1958, арх. О. Натальченко, Г. Швецько-Віницький та І. Персиков, скульптори М. Лисенко, В. Подольський, В. Форостецький). Монумент бойової слави військ Прикарпатського військ. округу (1970, скульптори Д. Кравчиш, Е. Мисько, Я. Мотика, арх. Вендзилович та ін.).

З пам'яток образотворчого мист. у Л. збереглися фрагменти настінного живопису 14—15 ст. у Вірменському соборі (художник Андрій); з 16 ст. є відомості про львів. цехи малярів, скульпторів, золотарів. У 17—18 ст. у Л. працювали живописці *Корунки*, М. *Петрахович*, О. *Ляницький*, *Лукашевич*, гравер Н. *Зубрицький*, скульптор *Півзель*; у кін. 18 — на поч. 19 ст. — живописець Л. *Долінський*. У 1822 в місті засновано першу на Україні літографічну майстерню. В 1898 було створено «Товариство розвою руської штуки» (художники К. *Устиянович*, Т. *Копистинський*, Я. *Пестрак*, М. *Івасюк*, О. *Новачківський*, О. *Курилас*), 1905 — «Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва», у виставках якого брали участь І. *Бурачок*, М. *Жук*, Ф. *Красицький*, І. *Макушенко* та ін. В кін. 19 — у 20 ст. у Л. працювали укр. митці І. *Туриш*, Г. *Кузнец*, М. *Паращук*, А. *Попель*, І. *Севера*, О. *Кульчицька*, А. *Манастирський*, Л. *Левіцький*. У Л. жили польс. художники А. *Гротгер*, Ю. *Коссака* та ін. Серед сучас. митців Л.: В. *Манастирський*, Е. *Мисько*, Ф. *Бриж*, С.

Караффа-Корбут, Д. *Кравчиш*, В. *Патик* та ін.

Муз. життя Л. почало розвиватися в 13—14 ст. В 16 ст. у Львів. братстві культивувався багатоголосий (партесний) спів, який поширювався по всій Україні та Росії. В 1700 у Львові вперше на Україні надруковано «Ірмологіон» з нотами. З кін. 18 ст. розвивалося концертне життя. В 19 ст. прилюдні симф. концерти і концерти квартетної музики влаштовував К. *Ліпінський*. На гастролі до Л. приїздили Ф. *Ліст*, Г. *Веніаський*, А. *Рубінштейн*, Й. *Брамс*, на поч. 20 ст. — Г. *Малер*, Р. *Штраус*, Р. *Леонавалло*, М. *Лисенко*, М. *Равель*, Б. *Барток* та ін. В 19 ст. почали діяти муз. т-во св. *Цешлілі* (1826—29, створене сином В. А. *Моцарта* Ф. К. В. *Моцартом*), *Галицьке музичне товариство* (з 1838), укр. муз.-хорові т-ва «*Торбан*» (1870), «*Боян*» (1890), польс. муз. т-ва (з 1870-х рр.) та ін. В муз. житті значну роль відігравала творчість укр. композиторів М. *Верховського*, І. *Лаврівського*, А. *Васильянина*, В. *Матюка*, Д. *Січинського*, О. *Нижанківського* та ін. У 1902 створено філармонію, 1903 — *Союз співацьких і музичних товариств* (з 1907 — *Музичне товариство імені М. Лисенка*) і *Вищий музичний інститут*. З 1900 у Л. працював Великий театр, в якому почали діяльність співаки С. *Крушельницька*, Я. *Коралевич-Вайдова*, О. *Міаура*, А. *Дідур* та ін. В 20—30-х рр. почали працювати композитори В. *Барвінський*, А. *Солтис*, М. *Колесса*, Н. *Нижанківський*, Ю. *Коплер*. У 1939—41 у Львів. консерваторії викладав укр. співак і педагог Р. *Любинецький*. У 1939 було створено держ. філармонію з симф. оркестром, хоровою капелю «*Трембіта*», Будинок нар. творчості, філіал Ін-ту фольклору УРСР. У 1947 відкрито театр муз. комедії (з 1954 — в Одесі). В місті — *Львівська консерваторія* ім. М. В. *Лисенка*, *Львівський театр опери та балету* ім. Ів. *Франка*, середня муз. школа-інтернат ім. С. *Крушельницької*, муз. уч-ще, музично-педагогічне уч-ще, 5 дит. муз. шкіл. Зі Л. пов'язана діяльність укр. рад. композитора нар. арт. СРСР С. *Людкевича*. Львів. обл. орг-цію Спілки композиторів України створено 1940.

В 17 ст. у Л. вперше на Україні виник *шкільний театр*. З 1776 тут працював постійний міський театр з ним. і польс. трупами, з яким пов'язана діяльність В. *Богуславського*, Я. Н. *Камінського*, Ю. *Ельснера*, К. *Ліпінського*, Т. *Павликовського*. В 1842—52 діяв укр. драм. гурток, а з 1864 — *Театр товариства* «*Руська бесіда*», що існував до 1924. З 1900 діяв новий польс. театр. В 1927—28 працював *Театр імені І. Котляревського*, 1925—39 — *Театр імені І. Тобілевича*. Тепер у Л. працюють драм. театри: *Львівський український драматичний театр імені М. Заньковецької*, *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії*, *Львівський театр юного глядача імені М. Горького*, *Львівський*

Пам'ятник І. Франку. Скульптори В. Н. Борисенко, Д. П. Кравчиш, Е. П. Мисько, В. П. Одрехівський, Я. І. Чайка, архітектор А. М. Шуляр. 1964.

Порохова башта. 1354—56.

Домініканський костіол. Архітектор Ян де Вітте. 1745.

Львів. Ріг площі Ринок та вулиця Староприізької.

Львівська Астрономічна Обсерваторія

театр ляльок. Іл. див. також на окремому аркуші, с. 448—449.
Лит.: Історія городов і сіл Української ССР. Львівська область. К., 1978; Нельговський Ю. П., Шуляр А. М. Львів. Історико-архитектурний нарис. К., 1969; Вуйчик В. С. Львівський державний історико-архитектурний заповідник. Львів, 1979; Швед М. І. Львів. Львів, 1978.

Г. Я. Бондровський (заг. відомості, економіка),
Л. З. Мазена (музика, театр),
С. К. Кісесо, Г. Н. Логвин (архитектура).

Львівська астрономічна обсерваторія, Астрономічна обсерваторія Львівського державного університету — н.-д. і учбово-науч. установа. Засн. 1769—71. З 1907 розміщена в центр. частині міста. До складу Л. а. о. входить також спостережна станція, розташована в с-щі Брюховичі поблизу Львова. Осн. інструменти: 48-см рефлектор, 20-см рефрактор, хромосферно-фотосферний телескоп, дві астрокамери, менісковий фотогеліограф та ін. Гол. напрями наук. роботи: дослідження нестационарних зір і туманностей; вивчення фіз. процесів на Сонці та служба Сонця; електрофотометричні спостереження штучних супутників Землі; теоретична астрофізика. З Л. а. о. пов'язана діяльність В. Є. Степанова, М. С. Ейгенсона та ін. О. О. Логвиненко. **Львівська братська друкарня**. Заснована Львівським братством 1585 (до Л. б. д. увійшло викуплене у ляхів друкарське устаткування І. Федорова). В 16—18 ст. Л. б. д. відіграла значну роль в боротьбі укр. народу проти націонал. гноблення й насадження уніатства, в розвитку освіти на зх.-укр. землях. Крім церк.-богослужбових книжок, вона друкувала і навч. л-ру. В 1591 вийшли «Адельфотес» і збірка віршів «Пресфоні-

ма». Значними тиражами (до 7 тис. прим.) випускалися букварі, друкувалися вірші П. Беринди, драм. твори А. Скольського, І. Волковича, твори М. Козачинського та ін. В Л. б. д. працювали видатні майстри-друкарі І. Кунотич, Д. Кульчицький, В. Ставицький та ін. Існувала до 1788. Лит.: Ісаєвич Я. Д. Роль братства в розвитку і поширенні книг на Україні та в Білорусії (конець XVI—XVIII вв.). В кн.: Книга і графіка. М., 1972.

Львівська братська школа — навч. заклад, перша братська школа на Україні. Засн. її бл. 1585 діячі Львівського братства Ю. Рогатинець, І. Рогатинець, І. Красовський та ін. Статут Л. б. ш. («Порядок шкільний») — видатна пам'ятка передової пед. думки. Він передбачав демократичні основи організації школи. До Л. б. ш. приймали дітей різних станів зі Львова та з ін. міст і сіл України. Молодші школярі навчалися грамоти, старші (спудей) вивчали старослов'ян., грец. і лат. мови, граматику, риторику і поетику, елементи філософії. Школа була й осередком розвитку хорового співу та укр. шкільного театру. В 1591 була надрукована грецько-старослов'ян. граматика «Адельфотес», складена учнями школи й учителем Арсенієм Еласонським. У різний час ректорами й учителями тут були С. Зизаній, Л. Зизаній, Ф. Касіанович, І. Борецький, П. Беринда, Г. Дорофєвич, І. Трофимович-Козловський, С. Косов, В. Ушакевич, Ф. Сидорович та ін. Гетьман П. Сагайдачний заповів значні кошти на потреби школи. Л. б. ш. справила великий вплив на розвиток освіти не тільки на Україні, а й у Білорусії, Молдавії та ін. Вона викопала багатьох відомих громад. і культур. діячів (Є. Плетенцький, К. Мезапета, І. Югасевич та ін.). Керівники Л. б. ш. намагалися перетворити її на вищий навч. заклад, однак у 2-й пол. 17 ст. школа занепадала, а у 80-х рр. 18 ст. перестала існувати.

Лит.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966. Я. Д. Ісаєвич. **Львівська залізниця**. Організована 1939 після возз'єднання Зх. України з УРСР. В 1953 об'єднана з Ковельською з-цею та Чернівецьким відділенням Кишинівської з-ці. Проходить територією Львів., Ровен., Волин., Терноп., Івано-Франк., Закарп., Чернів. та частково Житомир. обл. (УРСР), Брест. обл. (БРСР) та Молд. РСР. До складу Л. з. входить 5 відділень. Управління міститься у Львові. На території сучас. району дії Л. з. першою було збудовано 1861 двоколійну дільницю Перемишль — Львів; 1871 її продовжено до Підволочиська; 1866 відкрито лінію Львів — Ходорів — Івано-Франківськ — Коломия — Чернівці; 1887 — Здобувів — Ровно — Ковель; 1902 — лінію Олевськ — Сарни — Ковель. Залізничники Л. з. відіграли провідну роль у 30-тисячному страйку львівських пролетарів (1905). За роки Рад. влади на Л. з. проведено великі роботи по відновленню і тех. переозброєнню з-ці. Майже

весь обсяг вантажообороту виконується із застосуванням теплової й електровозної тяги. По Л. з. здійснюються транзитні зв'язки з ін. європ. соціалістичними країнами та з деякими капіталістичними країнами. Найбільшу вагу у транзитних перевезеннях посідають руда, вугілля, чорні метали, нафта та нафтопродукти, машини та зерно. В 1979 Л. з. перевезено бл. 99 млн. пасажирів. Л. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1972). **Львівська картинна галерея** — зібрання творів зах.-європейського, укр. та рос. мистецтва. Засн. 1907. До 1939 мала назву «Музей народовий». У складі Л. к. г. — відділи зарубіж. та вітчизн. мистецтва 13—20 ст. Серед її експонатів — твори італійських (Тіціан), голл. (М. Гоббсма, Я. Скорель), нім. (А. Р. Менгс, А. Кауфман), ісп. (Ф. Гойя), франц. (Ж. Л. Давід), белг. (К. Менсьє) митців 14—20 ст. Широко представлено мист. Польщі (Я. Матейко, Ю. Косак, Я. Станіславський), Чехословаччини (К. Шкрета, Я. Купецький), Угорщини (І. Ревес). Відділи російського доживописного (І. Айвазовський, М. Ге, В. Верещагин та ін.) і рад. мистецтва (Б. Йогансон, М. Касаткін, П. Кончаловський, М. Манізер та ін.) відкрито 1950. Л. к. г. має філіали: Каплиця Боїмів — пам'ятка архітектури поч. 17 ст.; Музей І. Федорова, музей-заповідник 13—18 ст. Олевський замок.

Лит.: Львівська картинна галерея. Альбом. К., 1977. О. М. Пеленська. **Львівська консерваторія** імені М. В. Лисенка, Львівська державна консерваторія імені М. В. Лисенка — вищий музичний навч. заклад системи М-ва культури УРСР. Організована 1939 на базі Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка й консерваторій Польс. муз. т-ва та імені К. Шимановського. Л. к. 1944 надано ім'я М. Лисенка. Діють композиторський, історико-теор., вокальний, фортепіанний, оркестровий і диригентський ф-ти, що об'єднують 16 кафедр; є денна, вечірня, заочна й підготовча форми навчання. При консерваторії — опера, вокальна та дит. муз. 10-річна студія; бібліотека (140 тис. одиниць зберігання). В 1980/81 навч. році — бл. 900 студентів. З Л. к. пов'язана творча діяльність композиторів В. Барвінського (директор 1939—40), нар. арт. СРСР С. Людкевича, нар. артистів УРСР М. Колесси (директор 1953—65), А. Кос-Анатольського, засл. діячів мист. УРСР — А. Солтиса, Р. Сімовича, Є. Козака, Д. Задора, альтиста З. Дашака (з 1965 — ректор), укр. педагога і співака Р. Любимського та ін.; співаків — нар. арт. СРСР П. Кармалюка, засл. діяча мист. УРСР С. Крушельницької, нар. арт. СРСР О. Гал, польс. музикантів Ю. Кофлера, Л. Мюнцера, З. Лісси, А. Хибинського та ін. Серед випускників Л. к.: диригенти — нар. арт. СРСР С. Турчак, нар. артисти УРСР А. Кушніренко, І. Ладанець, Д. Пелехатий; співаки — нар. артисти

Будинок Львівської братської друкарні і школи.

УРСР О. Вратель, Т. Дідиш, Марія, Ніна й Даниїла Байко; чимало інструменталістів-виконавців стало лауреатами й дипломантами міжнар., всесоюзних і респ. конкурсів.

Львівська матівка 1890 — перша матівка на Україні. В березні 1890 у Львові було створено Робітн. к-т для підготовки святкування 1-го Травня. І.В. біля міської ратуші зібралося понад 4 тис. робітників. В односторонньому прийнятті резолюції вони вимагали скорочення робочого дня, заборони дитячої праці, створення легальних робітн. спілок, свободи друку, запровадження заг. виборчого права. Матівка показала значне зростання класової свідомості львів. робітників.

Львівська обласна партійна організація — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*. Створена восени 1939, після воз'єднання Зх. України з УРСР. Комуністичні орг-ції на тер. сучас. Львів. області виникли й почали діяти в ході революц. боротьби трудящих за своє соціальне і нац. визволення під впливом Великого Жовтня. Вони ввійшли до складу створеної 1919 Компартії Сх. Галичини (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*), під керівництвом якої проходили революц. виступи нар. мас (зокрема *Дрогобицьке збройне повстання 1919, Галицький робітничий страйк 1921, Заболотівська першотравнева демонстрація 1924, Львівський виступ робітників 1936*). Після воз'єднання Зх.-укр. земель з УРСР у листопаді — грудні 1939 на Львівщині було створено парт. орг-ції, які розгорнули велику орг. роботу по будівництву нового, соціалістичного життя. 23.IV 1940 у Львові відкрилася І-а обл. парт. конференція. На той час Л. о. п. о. налічувала 3776 комуністів. Під керівництвом парт. орг-цій в області швидко відбудовувалося на соціалістичній основі нар. г-во. Парт. орг-ції очолили рух селян-бідняків за створення колгоспів. На 1.VI 1941 8,1% сел. г-в Львівщини об'єдналися у 296 колгоспів. Широко розгорнулося культ. будівництво. В червні 1941 обл. парт. орг-ція налічувала 8286 комуністів. Під час нападу гітлерівської Німеччини на СРСР Львівщина, як прикордонна область, одна з перших зазнала фашист. навали. Парт. орг-ція мобілізувала трудящих на подання активної допомоги Червоній Армії. Понад 80% комуністів Л. о. п. о. пішли добровільцями до Червоної Армії. Під час нім.-фашист. окупації комуністи Львівщини очолили боротьбу трудящих проти іноземних загарбників та їхньої агентури — укр. бурж. націоналістів. Восени 1941 в області виникли перші підпільні групи, які через рік об'єдналися в підпільну орг-цію «*Народна гвардія*».

Діяли й ін. підпільні групи і партизанські загони, організаторами яких були комуністи і комсомольці, зокрема підпільна орг-ція «*Визволення Вітчизни*». Підпільники області підтримували зв'яз-

ки з партизан. загonom Д. М. Медведєва, з'єднаннями С. А. Ковача і М. І. Наумова.

Після визволення Львівщини від окупантів (жовтень 1944) парт. орг-ція розгорнула роботу по мобілізації трудящих на швидку відбудову нар. г-ва, на здійснення глибоких соціалістичних перетворень. У боротьбі за розв'язання цих завдань парт. орг-ції швидко зростали. Зміцненню Л. о. п. о. сприяла велика допомога з боку ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.

Протягом 1944—1945 в область на парт., рад. і госп. роботу було направлено багато комуністів. На 1.I 1946 Л. о. п. о. налічувала 7389 чол. Під керівництвом обл. парт. орг-ції успішно здійснювався план індустріалізації Львівщини. За порівняно короткий час тут виникли нові галузі пром-сті: приладобудування, машинобудування, радіотех., електротех., хімічна. Значну роботу провела парт. орг-ція по введенню в дію і розвитку *Львівсько-Волинського паливного басейну*. Постійну увагу Л. о. п. о. приділяла соціалістичній перебудові с. г., зміцненню сільс. парт. орг-цій. Тільки протягом 1948 з Львова та райцентрів на роботу в село були направлені 663 комуністи, що дало змогу створити тут 87 нових первинних парт. орг-цій. У 1950 в області було завершено суцільну колективізацію с. г. Широко розгорнулася культ. революція. Значних успіхів було досягнуто, зокрема, у справі розвитку вищої і середньої освіти. Парт. орг-ції неослабну увагу приділяли питанням ідеологічної роботи, виховуючи трудящих у дусі дружби народів і пролет. інтернаціоналізму. Перші соціалістичні перетворення відбувалися в умовах гострої класової боротьби із залишками експлуататорських класів, розгорнених націоналістичних банд. Керуючись рішеннями ХХІІІ—ХХV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, Л. о. п. о. розгорнула наполегливу роботу по дальшому піднесенню нар. г-ва і культури, по підвищенню добробуту трудящих. Значно зросла її роль у розв'язанні госп.-політ. та ідейно-виховних завдань; понад 70% комуністів зайняті безпосередньо на виробництві. Л. о. п. о. не раз виступала ініціатором патріотичних починів. Так, напередодні ХХІІ з'їзду КПРС на Львівщині виникли перші рад. виробничі об'єднання — фірми. На багатьох підприємствах країни впроваджено схвалені ЦК КПРС 1975 досвід роботи парт. орг-цій Львів. області по розробці і впровадженню комп-

лексної системи управління якістю продукції. В 1979 ЦК КПРС схвалив розроблену і впроваджену на Львівщині потоково-цехову систему ведення молочного тваринництва. Важливу роль у виконанні нар.-госп. планів та ідейно-виховній роботі відіграють тісні зв'язки Л. о. п. о. з парт. орг-ціями Ульянівської області, Алтайського краю, Ростова-на-Дону, областей, міст і районів ін. республік та братніх соціалістичних країн. Парт. орг-ції області пропонують цілеспрямовану роботу по вдосконаленню форм і методів комуністичного виховання трудящих. Широко програму діяльності обл. парт. орг-ції в цьому напрямі накреслює ЦК КПРС у постанові «Про політичну роботу серед населення Львівської області» (1971). Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 86 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Після укрупнення і реорганізації районів (1957—59 і 1962) та об'єднання Львів. і Дрогобицької областей (1959) Л. о. п. о. об'єднує 6 міських і 24 районні парт. орг-ції, в яких налічується 111 тис. комуністів (на 1.I 1980). За час існування Л. о. п. о. відбулося 18 обласних парт. конференцій. У різний час обласну парт. орг-цію очолювали І. С. Грушецький, З. Т. Сердюк, М. К. Лазуренко, В. С. Куценко та ін. Активним помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, до складу якої входять 368 000 юнаків і дівчат (на 1.I 1980). Понад 10 тис. молодих львів'ян брали участь в освоєнні цілинних і перелогних земель, бл. 2 тис. посланців Львівщини будували в Донбасі шахти «Львівська-комсомольська», «Дрогобицька-комсомольська», тисячі вихованців комсомольської орг-ції області ударно працюють на БАМі та ін. новобудовах комунізму. Органом Л. о. п. о. є газ. «*Вільна Україна*» і «*Львівська правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Львівська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1980. В. Ф. Добрих.

Львівська область — у складі Української РСР. Утворена 4.XII 1939 в результаті воз'єднання Зх.-укр. земель в єдиній Українській Рад. державі. Розташована на Зх. республіки. В області — 20 районів, 487 сілрад, 39 міст, 36 с-щ міськ. типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Природа. Природні умови Л. о. відзначаються різноманітністю, зумовленою положенням її в межах двох геоструктурних регіонів — Руської платформи і Карпатської складчастої області, в смузі Головного європ. вододілу. Більша частина області має рівнинний рельєф. На Пн. в межі області заходить *Волинська височина*, відокремлена Буго-Стирською рівниною (*Малим Поліссям*) від *Подільської височини*, пн.-зх., найбільш підвищена частина якої на тер. Л. о. представлена *Розточчям*, львівським *Опіллям*, а також *Гологороми* з найвищою вершиною

Львівська область.
Красинд поблизу міста Сколе.

Львівська область.
Пам'ятник радянським воїнам — визволителям міста Турки від німецько-фашистських загарбників. Скульптор Б. Фліт. 1975.

вів та вагонів (Львів, Стрий). Важливу роль у нар.-госп. комплексі області відіграє хім. пром-сть, переважає виробн. сірки, сірчаної к-ти, міп, добрив (Новий Роздол, Новоюпорівське), калійних добрив (Стебницький калійний з-д), штучного волокна (Сокаль), лаків і фарб (Львів, Борислав), тех. пуглецю (Дашава). Значно розвинута мед. пром-сть, у т. ч. виробництво мед. техніки (Львівське науково-виробниче об'єднання «Рема»), та хім.-фармацевтична (Львів). Підприємства нафтопереробної пром-сті — нафтогазодобувне управління «Бориславнафтогаз», Дрогобицький нафтопереробний завод та Львів. нафтопереробний з-д. Підприємства деревообр. і меблевої пром-сті — у Львові, Дрогобичі, Добромилі, Старому Самборі, Стрії, Самборі, Сколе, Кам'яниці-Бузькій, целюлозно-паперової — у Жидачеві, Львові. Виробн. цементу (Миколаївський цементно-гірничий комбінат), збірних залізобетонних і бетонних конструкцій і деталей (Львів, Червоноград), облицювальної плитки, цегли, гіпсу, буд. каменю. Скляна і фарфоро-фаянсова пром-сть зосереджена у Львові, Пісочному, Нестереві, Бориславі.

Одна з найрозвинутіших галузей пром-сті — харчова. Вона представлена цукр. (Ходорів, Самбір, Красне, Золочів, Радехів), м'ясною (Львів, Золочів, Борислав, Стрий), молочною, кондитерською (Львівське виробниче об'єднання кондитерської промисловості «Світло»), олійно-жировою (Львів. виробниче об'єднання «Жовтень»), пивоварною (Львів. виробниче об'єднання «Колос»), лікеро-горілчанною, плодоовочеконсервною, тютювальною та ін. галузями. Легка пром-сть включає виробн. швейних (Львів, Червоноград, Дрогобич, Стрий, Самбір) і текст. виробів (Борислав, Львів), взуття (Львівське виробниче об'єднання «Прогрес») та шкіргалантереї. Розвинуті

художні народні промисли: вишивання (Львів, Яворів та ін.), гончарство (Гавареччина, Потеліч та ін.), різьблення на дереві (Яворів), килимарство (Глиняни та ін.).

Сільське господарство Л. о. за роки Рад. влади перетворилося на високопродуктивну галузь г-ва, що спеціалізується на виробн. продукції тваринництва та вирощуванні тех., зернових, овочевих культур і картоплі. На кін.

Бюлет мінеральної води в сесії міського типу Моршині.
Новоюпорівська середня школа.

1979 у Л. о. були 281 колгосп, 63 радгоспи, у т. ч. 10 птахфабрик і птахорадгоспів, та 33 об'єднання райсільгосптехніки, а також їхні виробничі відділення. С. г. області високо механізоване (табл.).

З 1551,9 тис. га, що знаходяться у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 1280,4 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 854,4 тис. га, сіножатей і пасовищ — 407,8 тис. га. Осушено 19,1 тис. га землі (1979). Осн. зернові культури: озима пшениця, жито, ярий ячмінь; технічні — цукр. буряки (на Пн. Сх. і Сх. області), льондовгунець (у Прикарпатті). На великих площах вирощують картоплю. Навколо Львова та ін. пром. центрів — овочівництво. Розвинуті садівництво і ягідництво. Площа плодово-ягідних насаджень 1979 становила 31,9 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 21,8 тис. га. Важливе місце у с.-г. виробн. належить тваринництву мол.-м'ясного напрямку (скотарство, вівчарство та свинарство). Розвиваються ставкове рибицтво і бджільництво. Розвиткові тваринництва сприяє велика кількість природних кормових угідь, польове кормовиробництво, продукція комбикормової пром-сті (1979 — 19 з-дів), відходи харч. пром-сті (жом, м'ясо). Осн. породи великої рогатої худоби — чорно-ряба, симентальська та бура карпатська, свиней — велика біла, ландрас та ін., овець — латвійська чорноголова, цигайська та гірськокарпатська. Транспорт. У Л. о. переважає залізничний та автомоб. транспорт. Довжина з-щ заг. користування 1979 становила 1308 км (електрифіковано 695 км). Осн. залізничні магістралі: Київ —

Здолбунів — Львів — Стрий — Чоп, Київ — Тернопіль — Львів, Львів — Мостиська, Львів — Ходорів — Івано-Франківськ. Електрифіковано лінії: Львів — Здолбунів, Львів — Чоп, Львів — Мостиська. Залізничні вузли: Львів, Красне, Стрий. Довж. автошляхів — 8,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,1 тис. км. Головні автомагістралі: Київ — Рівно — Львів — Стрий — Мукачеве, Львів — Тернопіль, Львів — Самбір — Ужгород, Львів — Івано-Франківськ. У Львові — аеропорт. Територією області проходить нафтопровід «Дружба», газопровід «Братерство».

Б у д і в н и ц т в о. Капіталовкладення у нар. г-во області 1971—79 становили (у порівнянних цінах) 6431 млн. крб., у т. ч. 1979 — 825 млн. крб. Тут діють 146 держ. і кооп. первинних підприємств буд. і монтажних орг-цій та 40 міжгосп. буд. організацій. За 1971—79 державні, кооперативні підприємства та орг-ції, колгоспи і населення збудували житлові будинки площею 7275 тис. м², у т. ч. 786 тис. м² 1979.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1979 в області діяло 10 528 підприємств роздрібно-торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібно-го товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1979 зріс проти 1970 в 1,7 раза. У Л. о. 1979 було 3385 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 1206 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1979 зріс проти 1970 більш як у 2 рази.

Охорона здоров'я. В 1979 в області було 29,4 тис. лікарняних ліжок (113,3 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 9483 лікарі (36,6 лікаря на 10 тис. ж.). У Л. о. — 264 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій. На тер. області — курорти Трускавець, Любін Великий, Моршин, Немирів.

Культура. В 1979/80 навч. р. в області було 1253 загальноосв. школи (423,8 тис. учнів), 42 серед. спец. навч. заклади (48,6 тис. учнів), 43 профес.-тех. уч-ща (24 тис. учнів). У 12 вищих навч. закладах налічувалося 74,5 тис. студентів. Вузи: Львівський університет імені Івана Франка, Львівський політехнічний інститут імені Ленінського комсомолу, Український поліграфічний інститут імені Івана Федорова, Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, зооветеринарний, лісотех., мед., с.-г. торговельно-екон. та ін-т фіз. культури, Львівська консерваторія імені М. В. Лисенка, всі — у Львові (див. окремі статті); Дрогобицький педагогічний інститут імені Івана

Пам'ятник Герою Радянського Союзу розвіднику М. І. Кузнецову у Львові. Скульптори В. Власов, В. Подольський, Б. Рукавишников. 1962.

Парк основних сільськогосподарських машин у колгоспах і радгоспах (тис. штук)

	1979
Трактори, фіз. одиниць	10,5
Зернозбиральні комбайни	2,6
Вантажні автомобілі	8,0

Збирання картоплі в радгоспі «Перемога» Пустомитівського району.

Загальний вигляд села Вузлого Радехівського району. Запроформа по розведенню норук у радгоспі «Дністронський» Старосамбірського району.

ЛЬВІВСЬКА
ОБЛАСТЬЗалишки фортеці в мі-
сті Белзі. 10 ст.

Франка, Львівський сільськогосподарський інститут у с. Дублянах Нестеровського р-ну. У Львові містяться Західний науковий центр АН УРСР і більшість наук. установ, що входять до нього; Львівська астрономічна обсерваторія, Укр. н.-д. ін-т поліграф. пром-сті, Всесоюзний н.-д. ін-т метрології, вимірювальних і керуючих систем, Всесоюзний конструкторсько-експериментальний ін-т автобусобудування, Геолого-розвідувальний український науково-дослідний інститут, Епідеміологія та мікробіологія львівського науково-дослідного інституту (усі — у Львові) та ін. н.-д. установи й проектні орг-ції, 6 наук.-виробничих комплексів (приладобудівний, машинобудівний, геолого-геофіз., с.-г. та ін.). В області діють обл. відділення творчих спілок письменників, художників,

композиторів, архітекторів (усі — з 1940), обл. орг-ція журналістів (з 1957).

У Л. о. — 1,7 тис. масових б-к (фонд — бл. 20 млн. одиниць зберігання), 8 наук. б-к, зокрема Бібліотека Львівська наукова імені В. Стефаника АН УРСР і Львів. ун-ту, 1640 клубних закладів, 1,5 тис. кіноустановок, 12 держ. музеїв, у т. ч. Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Львівський історичний музей (філіал — літ.-меморіальний музей Я. Галана), Львівський музей українського мистецтва (відділи — худож.-меморіальний музей О. Кульчицької та О. Новачківського), природничий музей АН УРСР, музей історії релігії і атеїзму з філіалом у м. Червонограді, Львівська картинна галерея з філіалами: музеєм-заповідником Олеський замок у селищі Олеську

Буського р-ну й Музеєм І. Федорова та каплицею Боїмів у Львові, Український музей етнографії та художнього промислу, Франка І. Я. музеї (у Львові та філіал у селі Івана Франка Дрогобицького р-ну), Стрийський краєзнавчий музей та ін., 150 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах, серед яких 20 присвоєно звання народних. У Л. о. 6 театрів: Львівський театр опери та балету імені Івана Франка, Львівський український драматичний театр імені М. Заньковецької, Львівський російський драматичний театр Радніської Армії, Львівський театр юного глядача імені М. Горького, Львівський театр ляльок та Львівський обласний український музично-драматичний театр імені Я. Галана в Дрогобичі, обл. філармонія, цирк, засл. хорово капела «Трембіта».

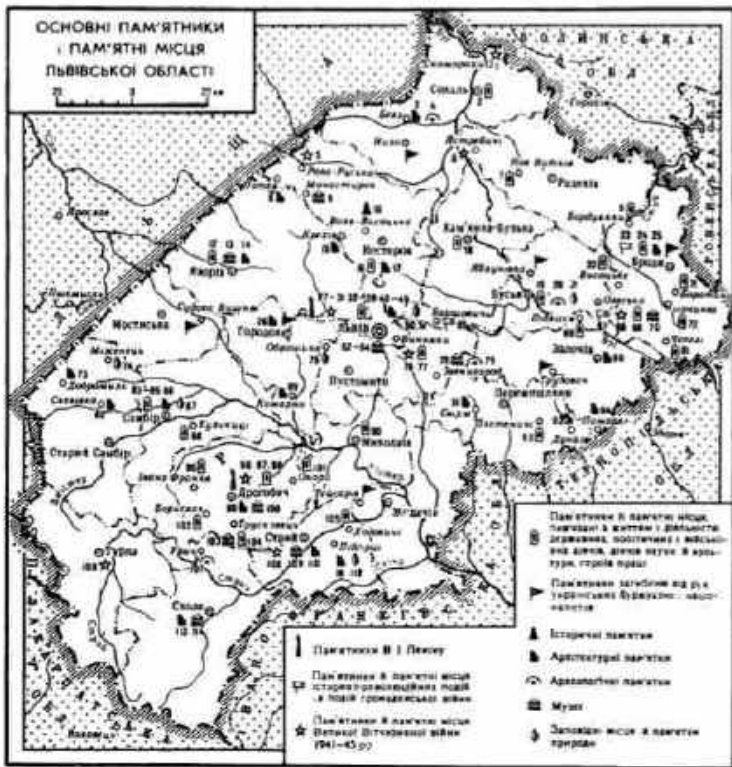
До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

- Меморіальний комплекс «Дона-тиська застава»: нар. музей і могили героїв-прикордонників, які загинули 1941.
- Пам'ятник В. Хмельницькому.
- Пам'ятки архітектури: залишки Белзької фортеці 10 ст., костюл і церква 17—18 ст., вежа 17 ст., ратуша 17 ст.
- Городище «Замочок» давньорус. міста Белза (9—13 ст.).
- Пам'ятник в'язням нім.-фашист. концтабору, які загинули тут 1941—43.
- Пам'ятник на честь перших комсомольців села, які загинули 1941 від рук фашистів і укр. бурж. націоналістів.
- Місце народження укр. оперного співака О. П. Мишири. Могила О. П. Мишири.
- Пам'ятка архітектури — дерев'яна церква і дзвіниця 16 ст.
- Літ.-меморіальний музей Леся Мартовича.
- Пам'ятник на місці загибелі 1914 рос. льотчика П. М. Нестерова.
- Місце народження письменника Т. Г. Бордуляка.
- Місце народження О. С. Маковея. Пам'ятник письменникові.
- Істор.-краєзнавчий музей «Яворівщина».
- Пам'ятки архітектури — церкви 17 і 18 ст.
- Пам'ятки архітектури: василіанський монастир 17—18 ст., церква 18 ст.
- Пам'ятник рос. льотчику П. М. Нестерову.
- Пам'ятки архітектури: замок 16—17 ст., міська брама 17 ст., торгові ряди 17 ст., василіанська церква і дзвіниця 17—18 ст.
- В 1948—61 тут жив і працював укр. рад. письменник Г. М. Тютюнник.
- Місце народження укр. рад. філолога й мистецтвознавця І. С. Свенцицького.
- Городище давньорус. міста Буська (10—13 ст.).
- Парк 19 ст.
- Місце народження укр. художника І. І. Труша. Худож.-меморіальний музей І. І. Труша.
- Будинок, у якому 1920 містився штаб 1-ї Кінної армії.
- Місце народження польс. письменника Ю. Корженівського.
- Залишки замку й укріплень 17 ст.
- Пам'ятки архітектури: костюл 15—18 ст., церква 16 ст., Іванівська церква 17 ст.
- Меморіальний комплекс Холм Слави.
- Монумент Слави Рад. Армії.
- Військовий меморіал на Личаківському військовому кладовищі.
- Пам'ятник рад. танкістам — виз-

- волителям Львова від нім.-фашист. загарбників.
- Львівська цитадель, де в роки Великої Вітчизн. війни було закатовано нім.-фашист. окупантами бл. 140 тис. військовополонених.
- Личаківське кладовище, де поховано письменників І. Франка, М. Шашкевича, М. Конопницьку, Я. Галана, П. Колчанюка, О. Гаврилюка, С. Тудора, М. Павлика, Ю. Мельничука, художників О. Кульчицьку, І. Труша, А. Гротгера, оперну співачку С. Кришальницьку та ін.
- Пам'ятник І. Франкові.
- Пам'ятник А. Міцкевичу.
- Пам'ятник В. Стефанику.
- Пам'ятник Я. Галану.
- Пам'ятник Герою Рад. Союзу М. І. Курмеву.
- Пам'ятник І. Федорову.
- Місце народження нар. арт. СРСР А. М. Бучи.
- Пам'ятка архітектури 19 ст. — будинок театру опери та балету імені І. Франка.
- Залишки оборонних споруд Високого Замку (13—18 ст.).
- Пам'ятки архітектури: кафедральний собор 14—15 ст., каплиця Кампаніані кінця 16 ст., каплиця Боїмів 16 ст.
- Миколаївська церква 13—18 ст.
- Вірм. собор 14—16 ст.
- Архіт. ансамбль площі Ринок 15—19 ст.
- Успенська церква (1630), башта Коринкта (1578), каплиця Троїх Святителів (1578).
- Бернардський костюл 17 ст.
- Собор св. Юра 18 ст.
- Порокова вежа 16 ст.
- Стрийський парк.
- Ботанічний сад Львівського ун-ту.
- Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна.
- Істор. музей (в будинку 16 ст.).

Вироби з дерева народних майстрів Яворівщини: вазочки, переніця, шкатулка, тарілка.

(Львів), засл. Прикарпат. ансамбль пісні і танцю УРСР «Верховина» (Дрогобич). У 12 814 колективів худож. самодіяльності Л. о. беруть участь понад 260 тис. аматорів. 104 колективи удостоєно звання народних. З — заслужених, серед них — засл. ансамбль танцю УРСР «Юність» Паладу культури трудових резервів ім. Ю. Гагаріна, засл. хорової капели УРСР Будинку культури працівників зв'язку, нар. чоловічої хорової капели «Прометей» Будинку нар. творчості, засл. вокально-хореографічний ансамбль УРСР «Галичина» Паладу культури виробничого об'єднання «Електрон», нар. симфонічний оркестр Львів. політех. ін-ту імені Ленінського комсомолу, всі — у Львові, нар. хор «Дударик» Будинку культури с. Кошково Стрийського р-ну, нар. капела бандуристок Золочівського районного будинку культури, нар.

хор «Дністер» с-ща Журавного Жидівського р-ну, нар. театр Паладу культури вугільників м. Червонограда та ін. На Львівщині здані розвинуті худож. вишивання, виготовлення виробів з дерева (худож. меблі, дерев'яний посуд, дит. іграшки), ткацтво, кераміка, різьблення на дереві, зокрема в Яворівському р-ні — виготовлення дерев'яної іграшки, плоске різьблення за рослинними мотивами, декоративний розпис на побутових і сувенірних виробках та вишивка, у Миколаївському р-ні — кераміка, інкрустація соломкою, у Сколівському — різьблення й вишивання, у Золочівському — кераміка, ткацтво й килимарство. Кращі майстри є членами Спілки художників СРСР, об'єднані в обл. секції нар. мистецтва. Різьбярі І. І. Весна, І. Ю. Красовський, С. І. Кішак, І. П. Одрехівський, А. М. Орісик, А. П. Сухорський, С. І.

Чайка, В. Д. Шпак, вишивальниці С. В. Кульчицька, засл. майстер нар. творчості УРСР М. В. Федорчук-Ткачова, складувни Б. О. Валько, Й. П. Гуляський, О. Г. Гера, П. К. Думич, засл. майстер нар. творчості УРСР М. А. Павловський, Я. Г. Мацієвський та ін. є постійними учасниками обл., респ. та всесоюзних виставок, ярмарків, конкурсів, зарубіжних виставок («Експо-76» у Монреалі та ін.). У Л. о. працюють ф-ка худож. виробів ім. Лесі Українки, уч-ще прикладного мистецтва ім. І. Труша (у Львові).

Позашкільні заклади: 44 палаци і будинки піонерів і школярів, 51 дит. спорт. школа, 7 станцій юних техніків, 6 станцій юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція.

Виходять три обл. газети — «Вільна Україна», «Львовская правда» та «Ленінська молодь», 20 районних, дві міські газети, журн. «Жоанте». Працюють вид-во «Камінь» та вид-во Львів. ун-ту видавничого об'єднання «Вища школа». Обл. радіомовлення веде передачі за трьома програмами, обл. телебачення — за двома. Телецентр — у Львові. Л. о. підтримує дружні зв'язки з Пшемисльським, Кросненським і Жешувським воєводствами ПНР. Л. о. багата на археологічні, історичні, архітектурні та етнографічні пам'ятки. 2254 з них взято під охорону державою. Численні пам'ятки пов'язані з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Львівської області», окремі статті про райо-

Дерев'яна церква св. Троиці в місті Дрогобичі. 17 ст.

34. Музей історії релігії і атеїзму (в будинку домініканського костелу, 1748).
35. Музей етнографії і худож. промислу.
36. Картина галерея.
37. Львівський музей українського мистецтва.
38. Природничий музей АН УРСР.
39. Музей нар. архітектури й побуту.
40. Музей І. Федорова.
41. Літературно-меморіальний музей І. Франка.
42. Літературно-меморіальний музей Я. Галана.
43. Художньо-меморіальний музей О. Кульчицької.
44. Художньо-меморіальний музей О. Новаківського.
45. Пам'ятник на братській могилі бійців 1-ї Кінної армії.
46. Місце народження укр. поета М. С. Шашкевича. Літ.-меморіальний музей М. С. Шашкевича. Пам'ятник поетові.
47. Пам'ятник бійцям 1-ї Кінної армії.
48. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення Олеська від нім.-фашист. загарбників 1944.
49. Пам'ятник М. С. Шашкевичу.
50. Музей-заповідник Олеський замок.
51. Місце, де 1944 загинув Герой Рад. Союзу М. І. Кузнецов. Музей М. І. Кузнецова.
52. Місце народження укр. рад. письменника С. Тудора. Літ.-меморіальний музей С. Тудора. Пам'ятник письменникові.
53. Пам'ятка архітектури — залишки замку 16 ст.
54. Парк поч. 19 ст.
55. Дендропарк і зоопарк «Оброшине».
56. Братські могили рад. воїнів, які загинули під час оборони міста від нім.-фашист. загарбників у червні 1941.
57. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
58. Істор.-краєзнавчий музей.
59. Городище давньорус. міста Звенигорода (10—13 ст.).
60. Замок 16 ст., Миколаївська церква і дзвіниця 16 ст., Воскресенська церква і дзвіниця 17 ст.
61. Місце народження укр. поета, вченого і педагога Я. Ф. Головацького.
62. Пам'ятки архітектури: спостережна вежа і костюл 14 ст.
63. Місце народження укр. рад. режисера і актора Лесі Курбаса.
64. Місце народження вченого 18 ст. П. Комосевича.
65. Місце народження вченого 16 ст. Г. Самборчика.
66. Пам'ятки архітектури: залишки міських укріплень 16—17 ст., міська ратуша 17 ст.

87. Парк 18 ст.
88. Місце народження гетьмана укр. реєстрового козацтва П. К. Сагайдачного.
89. Пам'ятки архітектури: Михайлівська церква 18 ст., природничий пам'ятник 17 ст., костюл 17 ст.
90. Місце народження укр. письменника М. Л. Устияновича і Ульяна Кравченко.
91. Пам'ятка архітектури — замок 15—18 ст.
92. Місце народження укр. церковного і культур. діяча Є. Плетенюцького.
93. Пам'ятка архітектури — костюл 15 ст.
94. Пам'ятки архітектури: замок 17 ст., дерев'яна церква і костюл 18 ст.
95. Місце народження І. Я. Франка. Філіал Львів. літ.-меморіального музею І. Франка. Пам'ятник письменникові.
96. Меморіал жертвам фашизму на місці масових розстрілів місцевих жителів і рад. військовополонених у роки Великої Вітчизняної війни.
97. Пам'ятник І. Франкові.
98. Місце народження укр. вченого 15 ст. Г. Дрогобича.
99. Пам'ятки архітектури: дерев'яні церкви св. Юра і Воздвиження, обидві — 17 ст., надбрамна башта 13—14 ст., костюл 15 ст.
100. Краєзнавчий музей.
101. Місце народження активного учасника революц. руху на Зх. Україні К. М. Пелехатого.
102. Пам'ятник І. Франкові.
103. Меморіальний комплекс на честь возз'єднання Зх. України з УРСР і визволення Трускавця від нім.-фашист. загарбників.
104. Пам'ятник А. Міцкевичу.
105. Місце народження укр. фольклориста й музикознавця Ф. М. Колесси. Меморіальний музей Ф. М. Колесси.
106. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення м. Турки від нім.-фашист. загарбників 1944.
107. Городище давньорус. міста Тустани (10—13 ст.).
108. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Стрия від нім.-фашист. загарбників 1944.
109. Краєзнавчий музей.
110. Пам'ятка архітектури — дерев'яна церква 17 ст.
111. Пам'ятка архітектури — замок 17 ст.
112. Парк 19 ст.
113. Пам'ятка архітектури — дерев'яна Пантелеймонівська церква 17 ст.
114. Істор.-краєзнавчий музей «Бойківщина».

Пам'ятник бійцям 1-ї Кінної армії поблизу селища міського типу Олеська. Скульптори В. Борисенко, К. Масівський, архітектор А. Консулов. 1975. Пам'ятник односельцям, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни та в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів, у селі Ясениці-Сільній Дрогобицького району. Скульптори Е. Мисько, Я. Мотика, архітектор О. Матвіїв. 1974. Музей історії військ Прикарпатського Червонопрапорного військ. округу. Львів.

Львівська операція 1920

ни, райцентри та інші населені пункти Л. о.).

Літ.: Природа Львівської області. Львів, 1972; Економіко-географічне дослідження в Юго-Западном економічному районі. Л., 1977; Історія городов і сіл Української ССР. Львівська область. К., 1978; Львівщина історично-географічна. Документи і матеріали. Львів, 1979; Соціально-економічний та культурний розвиток західних областей Української РСР за роки Радянської влади. К., 1979.

К. І. Геренчук (природа).
О. І. Шаблій.

Львівська операція 1920 — бойові дії рад. військ Пд.-Зх. фронту (команд. О. І. Євгоров) 25.VII—20.VIII проти військ бурж.-поміщицької Польщі під час радянсько-польської війни 1920. 26.VII 1-а Кінна армія (команд. С. М. Будьонний) зайняла м. Броди, форсувала р. Стир і вийшла на підступи до Львова, 12-а армія (команд. Г. К. Восканов) форсувала р. Стир, 14-а армія (команд. І. П. Уборевич) — р. Збруч. Наприкінці липня 1920 тер. Рад. України було повністю визволено від білопольс. інтервентів. 20.VIII 1-а Кінна армія на виконання наказу Головноком. від 13.VIII припинила бойові дії в районі Львова і вирушила в пн. напрям для допомоги військам Зх. фронту. Наступ на Львів було припинено.

Львівське братство, Успенське ставропігійське братство у Львові, Львівська ставропігія — громадська орг-ція православних укр. міщан Львова. Засн. у 80-х рр. 16 ст. Затверджений 1586 антиюдейським патріархом статут Л. б. встановлював за братством право зверхності над ін. братствами та контролю за духовництвом, у т. ч. за єпископами. Незабаром Л. б. домоглося права ставропігії (непідлеглості місц. православним єпископам). Боротьба Л. б. із засиллям духовництва в громад. і культур. житті була одним з виявів Реформації на Україні. Л. б. протягом тривалого часу очолювало боротьбу укр. населення Галичини проти насильницького запровадження Брестської унії 1596, виступало проти соціально-політ. гноблення та нац.-реліг. утисків з боку польсь.-шляхет. влади. Мало тісні політ. і культур. зв'язки з Росією, Молдовою, пд. слов'янами, Грецією, підтримувало незалежну вісню українського народу 1648—54. Братству належала Львівська братська друкарня, його коштом утримувалася Львівська братська школа. Л. б. збудувало визначну пам'ятку архітектури у Львові — Успенську церкву. В 1708 під тиском лівій. католицького єпископа Л. б. змушене було прийняти унію. Незважаючи на це, переважна більшість членів братства продовжувала виступати проти експансії католицизму, за збереження і зміцнення політ., екон., культур. і реліг. зв'язків зх.-укр. земель з Україною і Росією. В 1788 австр. уряд ліквідував братство. Іл. див. до ст. Архітектура.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Крыловский А. С. Львовское Ставропигиальное братство. К., 1904. Я. Д. Ісаєвич.

Львівське виробниче об'єднання «Автоавантажувач» — об'єднання в галузі автомобільної пром-сті. Створене 1979 на базі Львів. з-ду автоавантажувачів (гол. підприємство; засн. 1948). В 1949 на з-ді почато серійне виробн. продукції. З-д виробляє (1980): 3—10-тонні автоавантажувачі різних модифікацій, гідрокрани. Підприємство має повний комплекс заготовочних, обробних, складальних і допоміжних цехів. Більшість деталей і вузлів виготовляють на предметно-замкнених спеціалізованих дільницях, застосовуючи прогресивні методи мех. обробки, автом. й напівавтоматичного зварювання. Створюється (1980) автоматизована система управління виробництвом.

І. А. Генчурок.

Львівське виробниче об'єднання «Алмазінструмент» — підприємство верстатобудівної та інструментальної пром-сті. Створено 1979 у складі Львів. з-ду алмазного інструменту (гол. підприємство, утворене 1957 в результаті об'єднання з-дів «Промаш» та приводних пресів, засн. 1944; до 1965 назв. маш.-буд. з-дом), Бориславського з-ду штучних алмазів і спец. конструкторського технологічного бюро (СКТБалмаз). Продукція — штучні алмази й алмазний інструмент. Підприємство оснащено найновішим технологічним устаткуванням, приладами та виміральною технікою.

В. Я. Гурталь.

Львівське виробниче об'єднання «Електрон». Утворено 1970 на базі Львів. телевізійного з-ду (гол. підприємство). До складу об'єднання входять 5 виробничих одиниць, 10 самостійних заводів, розташованих на території Львівської та Закарпатської областей, 4 н.-д. установи. Головний завод розміщений у Львові. Об'єднання спеціалізоване на випуску кольорових і чорно-білих телевізорів. Львів. телевізійний з-д створено 1957. У 1958 було випущено перші телевізори «Львів», 1960 — «Верховина». За час існування на підприємстві розроблено і впроваджено у виробн. 15 моделей чорно-білих і 7 моделей кольорових телевізорів («Огонек», «Електрон», «Огонек-2», «Електрон-2» та ін.). В об'єднанні вперше в СРСР впроваджено автоматизовану систему управління виробн., комплексну систему управління якістю продукції. Львівське виробниче об'єднання «Електрон» нагороджено орденами

Дільниця настроювання кольорових телевізорів у цеху Львівського виробничого об'єднання «Електрон».

Трудового Червоного Прапора (1970) і Жовтневої Революції (1975).

С. О. Петросовий.

Львівське виробниче об'єднання «Кінескоп». Утворене 1976 у складі Львів. з-ду кінескопів (гол. підприємство), з-ду «Явір». З-д кінескопів утворений 1940 на базі майстерні для складання малопотужних вакуумних електроламп на довільних напівфабрикатах; до 1966 мав назву електроламповий з-д. У 1954 поряд з випуском електроламп на з-ді вперше в СРСР (почали масове виробн. металево-скляних електронно-променевих трубок (кінескопів) для телевізійних приймачів. У 1963 розроблено й освоєно виробн. суцільноскляних великогабаритних кінескопів для телевізорів типу «Львів», «Верховина», «Сигнал», «Огонек», «Електрон», «Горизонт», «Крым» та ін. В 1967 освоєно виробн. та масовий випуск великогабаритних кінескопів для телевізорів кольорового зображення, 1977 — випуск малогабаритного кольорового кінескопа, на його базі створено нове виробн. потягивних, переносних кольорових телевізорів «Електроніка». На об'єднанні вперше на Україні (1976) створено науково-виробничий комплекс по розробці, конструюванню та виготовленню продукції електровакуумного технологічного машинобудування та інструменту, на з-ді «Явір» — виготовлення автоматизованих установок для локального інфрачервоного обігрівання та ультрафіолетового опромінення молодняка с.-г. тварин. Л. в. о. «К.» — багатогалузевий комплекс спеціалізованих виробництв. Технологічні процеси механізують й автоматизують. З-д кінескопів нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

М. П. Конякін.

Львівське виробниче об'єднання «Конвейер», імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство важкого і транспортного машинобудування. Розташоване у Львові. Створено 1977 в складі Львів. конвейеробудівного з-ду (засн. 1944 на базі кустарних майстерень, з 1965 має сучас. назву) та проектно-конструкторського ін-ту конвейеробудування. Об'єднання спеціалізується на випуску типового устаткування для підвісних вантажно-несучих конвейерів, для підвісних штовхачих конвейерів з кльашівною і електромагн. безконтактною системою адресування вантажів, устаткування вертикального потокового (бібліотечного) конвейера, призначеного для міжповерхового вертикального переміщення вантажу з автом. розвантаження за адресами, типового устаткування монорейкових доріг тощо.

А. М. Голант.

Львівське виробниче об'єднання кондитерської промисловості «Світоч». Засн. 1962. Об'єднання виробляє кондитерські товари понад 300 найменувань (52 тис. т на рік), зокрема цукерки, карамель, шоколад, дріжжя, ірис, зефір, мармелад, вафлі тощо. На підприємстві встановлено 62 потоково-механізовані автом. лінії, 2000 одиниць технологічного

устаткування; розроблено 28 нових сортів кондвиробів.

В. О. Наумова.
Львівське виробниче об'єднання «Львівхімсілгоспмаш». Створено 1975. До складу об'єднання входять: Львівський з-д с.-г. машин (гол. підприємство, утворено 1945 на базі авторемонтних майстерень), Макошинський з-д с.-г. машин (Черніг. обл.), гол. спец. конструкторське бюро по машинах для хім. захисту рослин та гол. спец. конструкторсько-технологічне бюро по машинах для рідких мінеральних добрив (Львів). Продукція об'єднання: машини для хім. захисту рослин (оприскувачі тракторні причіпні та навісні), машини для внесення рідких мінеральних добрив, товари народного споживання.

М. Д. Марців.
Львівське виробниче об'єднання «Мікроприлад». імені 60-річчя Радянської України. Створено 1975. До складу об'єднання входять: Львів. з-д електровимірювальних приладів (гол. підприємство; засн. 1946 на базі електротех. майстерень), самбірський з-д «Омега», з-д «Вимірювач» (с. Острів Самбірського р-ну), перемишлянський з-д «Модуль», сокальський з-д «Квант», спец. конструкторське бюро мікроелектроніки і приладобудування, рем.-буд. управління. Об'єднання виробляє продукцію понад 150 найменувань, зокрема електровимірювальні прилади, прилади автоматики, обчислювальну техніку, системи дозування та ін. Цехи підприємства оснащені найновішими верстатами, приладами, пристроями, механізовано і автоматизовано осн. виробничі процеси.

І. Б. Іваненко.
Львівське виробниче об'єднання «ПРОГРЕС» (до 1976 — львівська взуттєва фірма «Прогрес»). Створено 1961. До складу Л. в. о. «П.» входять (1980): Львів. взуттєва фаб № 3 (гол. підприємство), Стрийська, Бориславська, Куликівська (Львів. обл.), Луцька (Волин. обл.), Тереховляська (Терноп. обл.) ф-ки. Осн. продукція: чоловіче, жіноче, дівоче, хлоп'яче, шкільне, дитяче та дошкільне взуття. З 1977 в об'єднанні організовано виробн. модельного взуття невеликими серіями. Щорічно асортимент вироблюваної продукції оновлюється на 87—89%. В об'єднанні діють 60 конвеєрних ліній (1980); здійснено технічне переоснащення підприємств, створено науково-дослідну лабораторію, впроваджено автоматизовану систему управління виробн., комплексну систему управління якістю продукції. Л. в. о. «П.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

Н. В. Гвоздева.
Львівське відділення інституту економіки АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1964. У складі відділення 6 відділів, лабораторія психофізіологічних проблем управління, обчислювальний центр, що займаються різними аспектами регіонального управління нар. г-вом. Є відділ екон. аналізу і резервів виробн. в Івано-Франківську. Осн.

напрями досліджень: розробка соціально-екон. проблем створення ефективних систем управління якістю продукції; планування і управління пром. підприємствами й об'єднаннями на базі екон.-матем. методів і ЕОМ; розробка міжгалузевих комплексних екон. проблем і ефективного використання трудових ресурсів зх. регіону УРСР.

О. К. Янушкевич.
Львівське збройне повстання 1848 — революц. виступ робітників, ремісників і дрібнобурж. інтелігенції Львова в листопаді 1848 проти австр. влади. Почалося в період наступу контрреволюції в Австрії. 1.XI австр. війська відкрили вогонь по демонстрантах. Це стало поштовхом до повстання. Весь центр міста перейшов у руки повстанців, до яких приєдналася частина нац. гвардії, студенти «Академічного легіону». Вранці 2.XI почався арт. обстріл міста, внаслідок якого було вбито 55 і поранено 75 чол., згоріли будинок ун-ту (при цьому загинула б-ка), театр, тех. академія, ратуша. В той час, як міська біднота чинила героїчний опір австр. військам, помірковані і праві елементи Центральної ради народової, керівництво нац. гвардії і т. з. комітету громад. безпеки домовилися з австр. командуванням про капітуляцію. 3.XI в місті було оголошено стан облоги. Кількасот учасників повстання віддано до військ. суду, нац. гвардію розпущено, заборонено збори, політ. т-ва тощо.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Франко І. Задумні дні у Львові 1848 р. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Стеблій Ф. І. Перші робітничі барикади на вулицях Львова. (До 120-річчя збройного львівського повстання). «Український історичний журнал», 1968, № 11.

Ф. І. Стеблій.
Львівське наукове товариство. Наукове товариство у Львові — польсь. наукове т-во, що діяло на Зх. Україні 1901—39. Засновано як «Т-во для підтримки польс. науки», 1920 реорганізовано в Л. н. т. Мало відділи: філологічний, істор.-філософський, матем.-природничий, секції історії мистецтва та культури, соціально-екон. історії. Головами Л. н. т. в різні роки були бурж. історики О. М. Бальцер, Ф. Бюяк. Видавало польс. мовою серії монографій і збірники статей. У більшості видань Л. н. т. тенденційно висвітлювалася історія зх.-укр. земель, ідеалізувалася загарбницька політика польс. шляхти щодо укр. земель.

Львівське науково-виробниче об'єднання «РЕМА» — підприємство мед. пром-сті, спеціалізоване на випуску радіоелектронної мед. апаратури. Розташоване у Львові. Створено 1977 в складі Всесоюзного н.-д. та конструкторського ін-ту «РЕМА» з досліднім з-дом (1965—70 — спец. конструкторсько-технологічне бюро електронної мед. апаратури) і львів. з-ду «РЕМА» (утворений 1966 в результаті реорганізації з-ду мед. обладнання). Гол. напрям досліджень — розробка і конструювання електронних мед. приладів і апаратів для діагностики й лікування хворих серцево-судинними,

неврологічними та ін. захворюваннями. Осн. продукція — електронні мед. прилади, апарати й комплекси для діагностики та лікування: електрокардіографи, енцефалографи, дефібрилятори, монітори, поліграфи та ін.

А. А. Смердов.
Львівське училище прикладного мистецтва імені Ів. Труша. Засн. 1876 як загальнопромислова школа рисунка й моделювання. В 1947 на базі уч-ща відкрито Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва. З 1949 уч-ще носить теперішню назву, з 1956 — імені Ів. Труша. В 1977 почало підготовку спеціалістів прикладного профілю. В уч-щі є 8 відділів: скульптури, худож. розпису, обробки металу, обробки дерева, кераміки, ткацтва, вишивки та мереживного виробн., худож. оформлення. Серед митців, які закінчили уч-ще — А. Манастирський, О. Кульчицька, Е. Мисько, Я. Чайка, В. Одрехівський, Я. Мотика, Е. Дзиндра, С. Караффа-Корбут та ін.

Т. С. Максимсько.
Львівський автобусний завод імені 50-річчя СРСР — підприємство автомоб. пром-сті. Розташований у Львові. Буд-во почато 1945 як автоскладальний з-ду. Першу продукцію одержано 1947. В 1949 з-д реорганізовано в Л. а. з. До 1957 випускав автомоб. крани, причепи, автокранів. В 1957 освоєно серійний випуск автобусів власної конструкції ЛАЗ-695 «Львів» для приміських перевезень. З 1958 Л. а. з. стає великим спеціалізованим підприємством країни по виробн. автобусів. У наступні роки його значно розширено, оснащено найновішим устаткуванням. Освоєно ряд нових конструкцій автобусів. З-д випускає (1980) приміські автобуси ЛАЗ-695Н і ЛАЗ-695Р, туристські ЛАЗ-697Н, ЛАЗ-699Р, міські ЛАЗ-4202. Крім автобусів, з-д випускає гідромех. автом. передачі власної конструкції, які постачає Лікинському автобусному з-ду (Моск. обл.), з-ду «Ікарус» (УНР). Тут виробляють також запасні частини до автобусів і товари нар. споживання. Л. а. з. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

О. Ф. Слейб.
Львівський виступ робітників 1936 — масовий політ. виступ пролетарів Львова проти реакц. уряду бурж.-поміщицької Польщі. Приводом до виступу був розгін поліцією 14.IV 1936 демонстрації безробітних, під час якого убили робітника В. Козака. За рішенням Львів. к-ту КПЗУ похорон В. Козака було перетворено на масову антифашист. демонстрацію. 16.IV бл. 100 тис. трудящих з червоними прапорами рушили через центр міста до кладовища. Поліція без попередження почала стріляти в демонстрантів. Кривава сутичка сталася також біля тюрем «Бригідки», де демонстранти намагалися звільнити політ. в'язнів. В цей день було вбито 31 робітника, багатьох поранено. Але осн. маса демонстрантів прорвалася через поліцейські кордони до кладовища і поховала В. Козака. До пізньої ночі в робітн. квар-

ЛВІВСЬКИЙ ЗАВОД ФРЕЗЕРНИХ ВЕРСТАТІВ

Один з будинків Львівського історичного музею — Чорна кам'яниця, 1588.

галах тривала боротьба. 17.IV у Львів було стягнуто військ. підкріплення, які почали розправу. 4 тис. робітників було заарештовано і багатьох відправлено до концтабору. Незважаючи на кривавий терор, польсь. урядові не вдалося зломити опір львів. робітників. 20.IV у Львові на заклик комуністів відбувся заг. страйк. 60 тис. трудящих міста вийшли на першотравневу демонстрацію.

ЛВІВСЬКИЙ ЗАВОД ФРЕЗЕРНИХ ВЕРСТАТІВ — підприємство верстатобудівної та інструментальної промисловості. Розташований у Львові. Засн. 1944 як рем.-мех. з-д. З 1961 має сучас. назву. Л. з. ф. в. — єдине підприємство в СРСР по виробн. гнучих валівних копіювальних фрезерних верстатів з пантографами. З-д випускає також вертикально-фрезерні верстати з числовим програмним управлінням (ЧПУ), у т. ч. багатоперіодні з автом. зміною інструменту типу «оброблювальний центр», копіювальні вертикально-фрезерні верстати, ін. спец. та спеціалізовані верстати різного призначення на базі осн. моделей, товари нар. споживання.

ЛВІВСЬКИЙ ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК БУДІВЕЛЬНИКІВ 1902 — один з найбільших революційних виступів зх.-укр. пролетаріату на поч. 20 ст. Страйк проходив 26.V—5.VI. Робітники висунули вимоги підвищення заробітної плати, запровадження 9-годинного робочого дня, відкриття лікарняних кас та ін. Для керівництва страйком був обраний страйковий к-т. 2.VI проти 5 тис. страйкарів, які зібралися на мітинг на Стрілецькій площі (тепер площа Данила Галицького) у Львові, австр. влада кинула поліцію і війська. Між робітниками і військами відбулася зброяна сутичка. В місті почалися барикадні бої, під час яких 5 робітників було вбито і 200 поранено. 4.VI, в день похорону жертв кривавої розправи, відбулася багатолюдна демонстрація, в якій взяло участь бл. 5 тис. чол. Підприємці змушені були поступитися: скоротити робочий день до 9,5 годин, підвищити заробітну плату. Страйк відіграв значну роль в мобілізації укр. і польсь. трудящих Галичини на боротьбу за соціальне і нац. визволення.

ЛВІВСЬКИЙ ЗООВЕТЕРИНАРНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад у системі М-ва с. г. СРСР. Готує зооінженерів і вет. лікарів. Міститься у Львові. Заснований 1939 на базі Академії ветеринарної медицини, створеної 1897 з Львівської вет. школи (1881). В ін-ті є зооінженерний і ветеринарний ф-ти, заочне відділення, аспірантура, 2 навч.-дослідних г-ва, 25 кафедр, 2 лабораторії, н.-л. сектор. Фонд б-ки — бл. 250 тис. книг (1980). Студентів (1980) 3844, у т. ч. 1871 на заочному відділенні. В 1974 при ін-ті створено ф-т по підвищенню кваліфікації зоовет. спеціалістів. Науковці ін-ту розробили заходи профілактики неплідності тварин, діагностики та лікування розла-

дів обміну речовин і отруєнь, підвищення продуктивності тварин та ін.

ЛВІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПРИКЛАДНОГО ТА ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА — вищий мистецький навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1946 у Львові. Має два ф-ти: прикладного і декоративного мист. та інтер'єру і обладнання. Готує фахівців для фарфоро-фаянсових, скляних, меблевих, ткацьких підприємств, проєктно-конструкторських бюро, будинків моделей, для майстерень художнього фонду із спеціальностей: художня кераміка, худож. скло, худож. оформлення текстильних виробів, худож. моделювання одягу, проєктування інтер'єрів житл. і громад. приміщень та меблів. Серед випускників ін-ту — нар. художники УРСР — В. Борисенко, Е. Мисько, Е. Лисик, засл. художники УРСР Л. Жоголь, С. Серветник, засл. діячі мист. УРСР — Д. Кравчиш, В. Подольський, Й. Садовський та ін. Один із корпусів ін-ту споруджено 1972 (арх. М. Вендзилович). Іл. див. до ст. Вендзилович М. Д., т. 2, с. 177.

ЛВІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ — вищий навч. заклад у системі Комітету по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів УРСР. Заснований 1946 на базі Львів. технікуму фіз. культури. В ін-ті три ф-ти — пед., спортивний і заочного навчання (19 кафедр, бібліотека. Ін-т готує викладачів фіз. виховання і викладачів-тренерів з різних видів спорту; надає наук.-методичну допомогу збірним командам УРСР та СРСР у підготовці спортсменів вищої кваліфікації, розробляє наук. проблеми фіз. виховання, спортивного тренування, організації та управління фізкультурним рухом. В 1980/81 в ін-ті навчалось 1856 студентів. 26 вихованців ін-ту були учасниками Олімпійських ігор, з них чемпіонами стали В. Чукарін, П. Ледньов (п'ятиборство; 1972, 1976), Б. Макуш (гімнастика; 1980).

ЛВІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ. Засн. 1893. Розміщений у трьох будинках 16 ст., що є історико-архітект. пам'ятками (зокрема, в будинку Корнякта, Чорній кам'яниця). Має 4 відділи: історії первісного суспільства, феодалізму, капіталізму, рад. суспільства. На 1980 фонди музею налічували бл. 270 тис. археол., архівних, ілюстраційних та ін. матеріалів, що висвітлюють історію зх. областей України від найдавніших часів до наших днів. Має філіал — Галана Я. О. музей. Літ.: Козловська С. І., Свєтешко І. О. Львівський історичний музей. Путівник. Львів, 1979.

ЛВІВСЬКИЙ КОМІТЕТ БОРЬБИ ПРОТИ ФАШИСТСЬКОГО ТЕРОРУ — напівлегальна організація, створена 1935 з ініціативи Комуністичної партії Західної України. До складу к-ту входили укр. письменники Я. О. Галан, К. М. Пелехатий та ін. прогресивні діячі культури. К-т боровся проти режиму фашист. те-

рору, встановленого урядом бурж.-поміщицької Польщі, домагався звільнення політ. в'язнів та демократизації країни. Відіграв велику роль у згуртуванні львів. робітників у лавах єдиного антифашист. нар. фронту, в забезпеченні їх авангардної ролі у боротьбі трудящих мас проти фашист. терору на зх.-укр. землях.

ЛВІВСЬКИЙ ЛІСОТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Засн. 1945. В ін-ті 7 факультетів: лісгосподарський, лісоінженерний, 2 технологічних, механічний, інженерно-економічний, заочний. Є вечірні і підготовче відділення, курси підвищення кваліфікації інженерно-тех. працівників, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 483 тис. одинокі зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила бл. 7 тис. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 16 тис. спеціалістів.

ЛВІВСЬКИЙ ЛІТОПІСЬ — один з докладних укр. літописів 1-ї пол. 17 ст., вміщений у рукописній книзі М. Г. Гунашевського. Назва літопису умовна, знайдений він у Львові на поч. 19 ст. Д. І. Зубрицьким. Автор літопису, місце і час написання невідомі. Літописні записи починаються 1498 і закінчуються 1649. До 1630 — це короткі нотатки, з 1630 — докладний опис подій, свідком і учасником яких був автор. Л. л. подієві цілі відомості про зовнішню політ. і екон. становище України, зв'язки України з Росією, загальноукраїнську політику феод. Польщі, грабницькі напади татар на Україну тощо. Багато уваги приділено сел.-козац. повстанням 1630 на чолі з Т. Федоровичем, 1637 і 1638 на чолі з Павломом і Я. Остринським. Визвольну війну укр. народу 1648—54 описано від битви під Жовтими Водами до укладення Зборівського договору 1649. З повагою автор ставиться до видатних діячів того часу — Б. Хмельницького, П. К. Сагайдачного, І. Борецького, П. С. Могили. Викриває верхівку православного духовництва України, яка зрадила укр. народ і прийняла Брестську унію 1596. Л. л. написаний тодішньою укр. книжною мовою.

ЛВІВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ — загальноосвітній навч. заклад, проміжного (між середньою та вищою школою) типу. Засн. 1805 на базі ліквідованого австр. урядом Львів. ун-ту. Мав відділи філософії, права, богослов'я, хірургії, на яких навчалось від 500 до 800 студентів, переважно дітей шляхти, духовенства й купецтва. Ліцей використовувався австр. урядом з метою онімечення зх.-укр. земель. Серед викладачів Л. л. були відомі діячі освіти і науки І. Лаврівський, М. Гриневський, Ю. Рорер, Ю. Маусс та ін. В 1817 ліцей реорганізовано в університет.

ЛВІВСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1894 як мед. ф-т Львів. ун-ту, реорганізований в ін-т 1939. В

ін-ті — 6 ф-тів: лікувальний, педіатричний, санітарно-гігієнічний, стоматологічний, фармацевтичний, удосконалення лікарів, на яких навчається (1980/81) 5095 студентів. З 1939 в ін-ті підготовлено понад 19 тис. лікарів і провізорів. В ін-ті — 74 кафедри (1980), які розміщені у 8 корпусах, музеї — анатомічний, хвороб людини, історії ін-ту; в б-ці — 500 тис. томів. Клінічна база ін-ту налічує 4900 ліжок (1980) у 12 лікарнях і

Теоретичний корпус
Львівського медичного інституту.

4 диспансерах. В ін-ті працювали В. Х. Василенко, А. П. Любомудров, О. Ф. Макарченко, Д. І. Панченко, Я. О. Парнас та ін. видатні вчені. В ін-ті розроблено операції на серці й магістральних судинах, одномоментну пластику при слоновості, впроваджено протезування клапанів серця, пластику стравоходу при природженій його атрезії тощо, синтезовано деякі лікарські препарати, провадять комплексні дослідження умов праці, побуту, сан. стану навколишнього середовища Львів. обл.

М. В. Даниленко.
Львівський музей українського мистецтва — збірання творів укр. образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1905. Організатором музею і довгі роки його керівником був І. Свєтлицький. До 1939 наз. «Національний музей». У збірання музею входять твори (переважно митців зх. областей України) від старод. періоду до теперішнього часу. Серед експонатів — унікальна збірка іконопису 15—18 ст. (твори І. Рутковича, Я. Кондзелевича, Л. Долінського та ін.), а також колекція середньовічних рукописів та стародруків. Мист. 19 — поч. 20 ст. представлено творчістю Т. Шевченка, К. Устияновича, Т. Копистинського, Ф. Красницького, І. Труша, О. Нолаківського, О. Куріласа та ін., укр. рад. мист. — творами Й. Бокшая, О. Кульчицької, А. Манастирського, М. Дергуса, В. Касіяна та ін.; декоративно-ужиткове мист. — творами, виконаними нар. майстрами (різьблення на дереві й художнє шитво 15—17 ст., килими 18—19 ст., писанки тощо). Музей має відділи: художньо-меморіальний музей О. Кульчицької та художньо-меморіальний музей О. Новаківського.

Г. Д. Якущенко.
Львівський обласний український музично-драматичний театр імені Я. Галана (м. Дрогобич). Засн. 1939, після визволення зх.-укр. земель. Труп було укомплекто-

вано з місцевих акторів-аматорів та випускників Київ. театр. ін-ту і Дніпроп. театр. уч-ща. З 1970 — імені Я. Галана. В репертуарі театру — твори укр., рос. та зх.-європ. класики, п'єси сучасних драматургів: «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Украдене щастя» І. Франка, «Лісова пісня» Л. Українки, «Любов на світанні» Я. Галана, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Брате мій» Я. Верещака, «Бідність не порок» О. Островського, «Гіркий хліб істини» І. Стаднюка, «Вій, вітереди!» Я. Райніса, «Віндзорські вітніниці» У. Шекспіра. В театрі працювали: нар. артисти УРСР Я. Гелас, В. Конопальський, С. Сміян; драматург В. Сичевський та ін. В трупі (1980): засл. артисти УРСР: Г. Морозюк, Л. Пилинська, В. Цимбал, М. Шуневич.

Л. М. Сенюра.
Львівський політехнічний інститут імені Ленінського комсомолу — вищий навчальний заклад М-на вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1844 на базі Реальної школи (до 1877 — Технічна академія, 1877—1921 — Вища політехнічна школа, 1921—39 — Львівська політехніка, з 1939 — політехнічний інститут). В ін-ті працювали Ю. О. Захаревич, К. Б. Карандієв, Г. Є. Пухов, С. І. Субботін, О. О. Харкевич та ін. вчені. У Л. п. і. 16 факультетів: електроенергетичний, електромеханічний, механіко-технологічний, механіко-машинобудівний, автоматичний, електрофізичний, будівельний, геодезичний, архітектурний, радіотехнічний, хіміко-технологічний, тепло-технічний, технології органічних речовин, інженерно-економічний, вечірній і загальнотехнічний; є аспірантура. Філіали у Тернополі, Луцьку, загальнотехнічний факультет у Дрогобичі. Відділення у Червонограді і Новолинську. Фонд б-ки налічує (1980) 1 млн. 880 тис. одиниць збірання. У Л. п. і. навчається (1980) бл. 28 тис. студентів. За роки Рад. влади в ін-ті підготовлено понад 68 тис. спеціалістів. Л. п. і. нагороджений (1967) орденом Леніна. Будинок Л. п. і. споруджено 1873—77 (архітектор Ю. О. Захаревич. Іл. див. до ст. Захаревич Ю. О., т. 4, с. 222).

М. О. Габрилюк.
Львівський політичний страйк 1918 — виступ робітників львівських залізничних майстерень під впливом Великої Жовт. соціалістич. революції. Був складовою частиною заг. політ. страйку пролетаріату Австро-Угорщини. 18.1 бл. 800 робітників на зборах висунули вимоги негайно поліпшити прод. постачання і підвищити заробітну плату. Управління з-щ ці вимоги відхилило. До страйку приєдналися кондуктори і машиністи. Рух на Львів з-ці опинився під загрозою. 24.1 на знак солідарності з залізничниками застрайкувала і тис. трамвайників, які також зажадали підвищення заробітної плати. Страйкарі вимагали припинення імперіалістичної війни. Поліція провела масові арешти серед страйкарів, але революц. піднесення не спадало. Л.

п. с. відіграв певну роль у зростанні революц. кризи в Галичині.
Львівський процес соціалістів 1878 — судовий політ. процес, який організувала австр. влада над групою галицьких соціалістів. Тривав 14—21.1 у Львові. Після 6-місячного ув'язнення до суду було притягнуто 8 відомих галицьких громад. діячів: І. Я. Франка, М. І. Павлика, Г. І. Павлик, О. С. Терлецького та ін. Їх звинувачували в зв'язках із закорд. соціалістичним центром, у належності до таємної соціалістичної орг-ції, яка прагнула революц. шляхом повалити австр. уряд. Підсудні використали судовий процес для пропаганди соціалістичних ідей. Їх було засуджено до різних строків ув'язнення.

М. М. Кравець.
Львівський російський драматичний театр радянської армії, театр Червонопрапорного Прикарпатського військового округу (ПриКВО). Засн. 1931 як Театр Київ. військ. округу (КВО). Залежно від перейменування округу мав різні назви — Всеукр. Театр Червоної Армії (ВТЧА), Театр Українського військового округу (УВО), Театр Київ. особливого військ. округу (КОВО). В 1941—44 — Театр Пн.-Зх., згодом — Сталінградського, Забайкальського фронтів, 1944—53 — Театр Одес. військ. округу (ОдВО), з 1954 — сучас. назва. В репертуарі перших років: «Інтервенція» Л. Славина, «Аристократи» М. Погодіна, «Далеке» О. Афіногенова, «Неспокійна старість» Л. Рахманова, «Планидар» М. Ірчана, «Десант» В. Суходольського, «Гамлет» У. Шекспіра, «Сірано де Бержерак» Е. Ростана. В роки Великої Вітчизн. війни провідною в театрі стала героїчна тема: «Пархоменко» Вс. Іванова, «Фронт» О. Корнійчука, «Початок битви» Л. Первомайського, «Російські люди» К. Симонова, «Навала» Л. Леонова, «Сталінградці» Ю. Чепуріна. В репертуарі 50—70-х рр. — «Останні» і «Васса Железнова» М. Горького, «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Барабанщиця» і «Марія» А. Салінського, «Замах на Прометея» Д. Услана, «Вільшовики» М. Шатрова, «Океан» О. Штейна, «Василь Тюркін» за Твардовським, «А зорі тут тихі...» Б. Василєва, «Спадщина» А. Софроньова, «Лейтенанти», «Майор як майор», «Небо — земля» А. Пінчука, «Безцінний дар» Е. Габриловича і С. Розена, «Свята святих» Й. Друце, «Генерал Ватутін» Л. Дмитерка, «Прага залишається моєю» Ю. Буряківського (Держ. премія СРСР, 1952), «Вдова», «Суд матері» І. Рачади. В різний час в театрі працювали: актори — Л. Бугаєва, О. Гай, Д. Голубинський, В. Дальський, Г. Полежаєв, І. Іскарова, Ю. Лавров, Г. Ніколаєва, Д. Фрайко, Б. Чин'кін; режисери — Ю. Лішанський, О. Максимов, В. Лизогуб, Б. Норд, В. Федоров; художники — В. Борисовець, М. Уманський та ін. В творчій трупі (1980): нар. арт. СРСР А. Аркадьєв, нар. артисти УРСР В. Щербак, З. Дегтярьова, Л. Калачевська, заслужений діяч мистецтв УРСР А. Ротенштейн (з 1967 — гол. ре-

Львівський музей українського мистецтва.
Архітектор В. Рауш.
1887.

Львівський Сільсько- господарський інститут

жисер), засл. артисти УРСР К. Байбакова, Р. Воробйова, І. Кравчик, Г. Кирик, Ж. Турай, М. Лук'яненко, І. Макогон, Ю. Сатаров, засл. артисти РРФСР Б. Молчанов, засл. арт. Комі АРСР Г. Щербак.

Літ.: Давидова І. Н. Театр боевой славы. К., 1975. *І. М. Давидова.*
Львівський сільськогосподарський інститут — вищий навчальний заклад у системі Міністерства с. г. СРСР. Міститься у с. Дублянах Нестерівського р-ну Львів. обл. Засн. 1946 на базі агрономічного і лісгосподарського ф-тів Львівського політехнічного ін-ту. Має (1980) факультети: агрономічний, економічний, землевпорядний, механізації с. г., архітектурний, підвищення кваліфікації керівних кадрів та фахівців с. г. Є підготовче відділення. При ін-ті — навчально дослідне г-но (заг. площа землі 3791 га). Студентів — 6413, у т. ч. 3390 на заочному відділенні. Фонд бібліотеки (1980) — понад 380 тис. книг. Ін-т має очну й заочну аспірантуру.

М. Т. Гончар.
Львівський страйк будівельників 1936 — один з найбільших масових виступів зх.-укр. пролетаріату. В страйку будівельників, який почався 8.V під керівництвом КПЗУ, брало участь 20 тис. чоловік. Страйкарі висунули вимоги не лише економічні (єдиний колективний договір, спец. одяг, виплата заробітної плати за святкові дні, ліквідація акордної системи оплати праці), а й політичні (демократичні свободи, звільнення ув'язнених робітників). Виступ будівельників підтримали інші робітники. Відбулися політ. демонстрації. Виступ закінчився на поч. червня перемогою робітників, які добилися задоволення своїх екон. вимог.

Львівський таємний університет — вищий навч. заклад, що діяв негально на громад. засадах у Львові 1921—25. Заснований у відповідь на заборону приймати студентів укр. походження у Львів. ун-т. Мав філос., юрид. і мед. ф-ти, на яких навчалася понад 1 тис. студентів. Першим ректором був В. Шурат. Серед професорів — відомі українці І. Крип'якевич, Ф. Колесса, М. Возняк, І. Євсичук та ін. При Л. т. у. 1921—22 було два курси таємної політехніки (політех. ін-ту). В соціально-політ. відношенні ун-т був різномірним; прогрес. викладачі та студенти виступали проти бурж. націоналістів. Комуністична партія Зх. України і Компартия Польщі боролися за легалізацію Л. т. у. і переведення його на держ. утримання.

Ф. І. Стеблій.
Львівський театр ляльок. Засн. 1946. В репертуарі — укр., рос. і зарубіжні п'єси: «Іванкова дудочка», «Маша і Колобок» В. Орлова, «Яношек і зла королева» А. Школьника, «Кіт у чоботях» Г. Владичиної, «Казка про Омеля» Б. Судашкіна, «Маленька фея» В. Рабадана та ін.
Львівський театр опери та балету імені Івана Франка, Львівський державний академічний театр опери та балету імені

Івана Франка — перший український стаціонарний оперний театр на західних землях України. Створений 1939 після возз'єднання укр. земель у єдиній Укр. Радянській державі. Міститься в будинку кол. Великого міського театру (1900, арх. З. Горголевський), на сцені якого виступали видатні співаки О. Мишуга, С. Крушельницька, Дж. Беллінчіні, А. Ді-дур, Ф. Шалатін, М. Менцинський, Я. Королевич-Вайдова, Я. Кенура та ін. Перша вистава театру відбулася 1940 (опера «Тихий Дон» Дзержинського). В репертуарі театру — класичні твори укр., рос., зх.-європ., а також рад. композиторів: опери — «Наталка Полтавка» Лисенка, «Євгеній Онєгін» Чайковського (обидві — 1940), «Хованщина» Мусоргського (1973), «Царева наречена» Римського-Корсакова (1978), «Далібор» Сметани (1950), «Ернані» Верді (1970), «Зачарований замок» Моношкі (1974), «Золотий обруч» Лятошинського (1970, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971); балети — «Лілея» Данькевича (1946), «Пан Твардовський» Ружицького (1958), «Спартак» Хачатуряна (1965), «Створення світу» Петрова (1972). На сцені театру вперше було поставлено укр. рад. опери — «Лісова пісня» (1958) та «У неділю рано...» (1966) Кирейка, «Заграва» Кос-Анатольського (1959), «Украдене щастя» (1960) та «Ріхард Зорге» (1976) Мейтуса, балети — «Хустка Довбуша» (1951), «Сойчине крило» (1956), «Орися» (1964) Кос-Анатольського, триптих «Досвітні вогні» Кирейка, Дичко, Скорика (1967). В театрі працювали: диригенти — нар. арт. СРСР С. Зак, нар. артисти УРСР М. Покровський, Я. Вошак, засл. діячі мист. УРСР Л. Брагинський, Ю. Луців; співаки — засл. артисти УРСР П. Гаранжа, П. Дума, В. Кобрицький, Л. Жилкіна; артисти балету — нар. арт. УРСР Н. Слободян, засл. арт. УРСР О. Сталінський та ін. В трупі театру (1980): співаки — нар. арт. СРСР П. Кармалюк, нар. артисти УРСР Т. Дидик, О. Врбелль, В. Луб'яний, засл. артисти УРСР Б. Базилікут, Л. Божко, Т. Братківська, Т. Дашак, В. Чайка; солісти балету — засл. артисти УРСР О. Поспелов, Є. Старикова; диригенти — засл. артисти УРСР С. Арбіт, І. Юзюк. Гол. диригент — нар. арт. УРСР І. Лацанич, гол. балетмейстер — нар. арт. УРСР Г. Ісупов. Іл. див. на окремому аркуші до ст. Львів, с. 448—449.

Літ.: Кордіані Б. На оновленій землі. К., 1960. Театри Львова, Львів. 1962.
Львівський театр юного глядача імені М. Горького. Засн. 1920 в Харкові як Театр казки, з 1922 — Перший держ. театр для дітей. Активну участь у створенні театру брали О. Білецький, режисери та художники В. Неллі, М. Синельников, В. Вільнер, М. Акимов, О. Хвостенко-Хвостов. З 1936 — ім. М. Горького. Під час Великої Вітчизняної війни театр працював у Новосиб. та Пн.-Каз. обл. З 1944 — у Львові. В репертуарі театру — твори рад., класичної та сучас. зарубіжної драматургії: «Мартин Боруля»

Карпенка-Карого, «Лимерівна» П. Мирного, «Любов на світанні» Галана, «Родина шіткарів» Ірчана, «Летючий корабель» Шияна, «Молода гвардія» за Фадєєвим, «Червоні дівчолята» Бляхін, «Гавроші Брестської фортеці» Махнач, «Убити пересмішника» за І. Лі та ін. В театрі працювали нар. артисти УРСР В. Скляренко, В. Харченко, О. Барсегян, С. Данченко, художник Б. Косаря та ін. В трупі (1980): заслужені артисти УРСР Л. Крамаренко, Х. Кедич, М. Слав'янський, Т. Орленко, О. Янчуков. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1969).

В. М. Заєрний.
Львівський торговельно-економічний інститут — вищий навчальний заклад. Підпорядкований Центроспіці. Засн. 1939. Ф-ти: екон., інженерно-екон., товарознавчий. Є заочне відділення. При ін-ті — аспірантура. У фонді 6-ки — понад 0,5 млн. одиниць зберігання (1979). В 1978/79 навч. р. в ін-ті навчалось 2700 студентів стаціонарно, 2980 — заочно. Щороку ін-т випускає бл. 600 фахівців для споживчої кооперації.

К. І. Пиражак.
Львівський український драматичний театр імені М. Заньковецької, Львівський державний орден Трудового Червоного Прапора академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької — один з провідних драматичних театрів УРСР.

Створений 1922 в Києві. Фундатори театру: Б. Романіцький (1922—48 — художній керівник), О. Корольчук, В. Яременко, В. Любарт. До 1931 театр обслуговував пром. центри України: Донецьк, Луганськ, Артемівськ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків, Полтаву та ін. В репертуарі цього періоду провідне місце посідали п'єси класичної спадщини (Шевченка, Карпенка-Карого, Франка, Старицького, Лесі Українки, Гоголя, Шекспіра, Шіллера), укр. і рос. сучас. драматургії (Кочерги, М. Куліша, Ірчана, Мамонтова, Микитенка, Катаєва, Кіпріона). З 1931 театр — у Запоріжжі. Під час Великої Вітчизн. війни перебував у Тобольську та Новокузнецьку, з 1944 — у Львові. Серед вистав 50—70-х рр. — «Тарас Бульба» за Гоголем, «Сон князя Святослава» та «Украдене щастя» Франка, «Лісова пісня», «Камінь господар» Лесі Українки, «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Невольник» Кривяницького, «Суета» Карпенка-Карого, «Макар Діброва», «Калиновий гай» і «Богдан Хмельницький» Корній-

чука, «Під золотим орлом» і «Любов на світанні» Галана, «На велику землю» Хижняка (Держ. премія СРСР, 1950), «Камо», «Фауст і смерть» Левади, «Прапороносці» за Гончаром, «Марія Заньковецька» Рябокляча, «Сестри Річницькі» за Вільде, «Голубі олені» Коломійця, «Кафедра» Врублевської, «Трибунал» Макайонка, «Тил» Зарудного (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), «Три сестри» Чехова, «Кремлівські куранти» Погодіна, «Вій, вітерець!» Райніса, «Гамлет» Шекспіра, «Нора» Ібсена, «Дами і гусари» Фредро та ін. В театрі працювали нар. арт. СРСР В. Гринич, нар. артисти УРСР В. Аркушенко, Ф. Гаєнко, Я. Гелас, В. Данченко, С. Данченко, Д. Дударев, В. Івченко, Д. Козачківський, С. Сміян, Б. Ступка, Б. Тягло, В. Харченко, заслужений діяч мист. УРСР І. Чабаненко, заслужені артисти УРСР І. Рубчак, Г. Босенко, І. Овдієнко, В. Розстальний та ін. В трупі (1980): нар. артисти СРСР Б. Романіцький, Н. Дошенко, О. Гай, нар. артисти УРСР В. Поліська, В. Максименко, Л. Кривицька, Ф. Стригун, А. Кравчук (з 1980 — гол. режисер), засл. діяч мист. УРСР М. Кипріяні (з 1963 — гол. художник), засл. артисти УРСР О. Гринько, Л. Кадирова, Л. Каванова, К. Хом'як, Б. Антків, А. Тимошенко, Б. Козак, Т. Литвиненко, Г. Шайда, В. Глухий та ін. В 1951 театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора; з 1970 — академічний. Дир.: Кордіані Б., Мельничук-Лучко Л. Львівський державний орден Трудового Червоного Прапора український драматичний театр імені М. Заньковецької. К.: 1965; Заньковецька К., 1972.

ЛВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені Івана Франка — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР, один із найстаріших і найбільших у країні. Засн. 1661 у складі філос., юрид., мед. і теол. ф-тів. Ун-т пройшов складні шляхи розвитку в умовах феод. Польщі (до 1772), Австро-Угор. монархії (до 1918) і бурж.-поміщицької Польщі (до 1939). У 1805—

математики Ю. Пузіна і С. Банах, мовознавець Ю. Курилович, філолог Р. Гайшинцев, зоолог В. Дибовський, фізик М. Смолюховський, хімік Б. Радзішевський, юрист П. Домбковський та ін. Почесні доктори ун-ту були М. Складовська-Кюрі і польсь. письменник Ю. Крашевський. Тут навчалися укр. письменники І. Франко, М. Павлик, Т. Бордуляк, О. Маковей, С. Тудор, білорус. поетеса А. Цюпка, А. Жабіцький — згодом член Ген. ради 1-го Інтернаціоналу, польсь. поет Б. Червєнський та ін. У 1940 ун-ту присвоєно ім'я Івана Франка. На викладацьку роботу до Л. у. прийшли акад. АН УРСР М. С. Возняк, літературознавець і фольклорист В. Г. Шурат, фольклорист і музикознавець Ф. М. Колесса, геологи О. С. Вялов і Є. К. Лазаренко, математик Б. В. Гнеденко, механік Г. М. Савін, геофізик В. О. Сельський, петрограф і мінералог В. С. Соболев та ін. У складі ун-ту (1980)—13 ф-тів: біол., геогр., геол., екон., істор., журналістики, іноз. мов, матем., прикладної математики й механіки, фізичний, філол., хімічний, юрид. Діють вечірнє й заочнє відділення, ф-т підвищення кваліфікації викладачів, підготовчий ф-т для іноз. студентів. Є аспірантура. Працює 4 наук. проблемні лабораторії, обчислювальний центр, 5 музеїв, астр. обсерваторія, бот. сад, наук. б-ка (фонд — 2,5 млн. одиниць зберігання), вид-во видання об'єднання «Вища школа», стаціонарні бази навч. практики на Волині, Дністрі і в Карпатах. У 1979/80 навч. р. в Л. у. налічувалось понад 12 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 6800. За роки Рад. влади підготовлено понад 47 тис. спеціалістів (1980). Серед випускників — академіки АН УРСР Р. В. Кучер, В. В. Панасюк, О. С. Парасюк, Я. С. Подстригач, В. Л. Рвачов, чл.-кореспонденти АН УРСР М. С. Бродін, І. І. Данилюк, І. Р. Юхновський, І. В. Скрипник, І. О. Дзевєрін. Ун-т нагороджено орденом Леніна (1961). Л. у. підтримує дружні зв'язки з Люблінським ун-том ім. М. Кюрі-Складовської (ПНР) і Великопольським ун-том ім. Кирила і Мефодія (НРБ).

Лит.: Finkel L., Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894; Лазаренко Є. К. 300 років Львівського університету. Львів, 1961.

М. Г. Максимович.

ЛВІВСЬКИЙ ФІЛІАЛ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА. Відкритий за постановою ЦК ВКП(б) 22.IV 1950. В 20 залах музею представлено понад 5,5 тис. експонатів: фотокопії ленінських рукописів, першовидання книг В. І. Леніна, оригінали більшовицьких газет «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Правда», документальні фотографії, твори образотворчого мистецтва, макети і діаграми, які висвітлюють життя і діяльність В. І. Леніна. Документи і матеріали розповідають про тісні зв'язки В. І. Леніна з комуністами і трудящими України, зокрема про вплив ленінських ідей на революц.-визвольну боротьбу трудя-

щих зх.-укр. земель. У музеї експонуються оригінали ленінських праць, газет, що розповсюджувались у Галичині, документи і матеріали про боротьбу трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення та возз'єднання з УРСР, газети, листівки та ін. видання КПЗУ, матеріали про соціалістичні перетворення після возз'єднання з УРСР тощо. Експозиція музею висвітлює багату гранну діяльність КПРС і Компартії України по здійсненню

ленінського плану побудови соціалізму і будівництва комунізму в СРСР, по зміцненню світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Г. В. Подольак.
ЛВІВСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР 1946 — з'їзд представників уніатської церкви, який склався в Брестській унії 1596. Відбувся 8—10.III 1946 у Львові з ініціативи групи уніатського духовництва зх. областей УРСР на чолі з священником Г. Костельником. Л. ц. с., в якому взяли участь 216 представників місц. духовництва та делегація моск. патріархії, одностайно ухвалив рішення про ліквідацію Брестської церк. унії, розрив з Ватиканом і об'єднання з руською православною церквою. Рішення Л. ц. с. відображало прагнення широких кіл віруючих зх.-укр. земель повертати з уніатською церквою, яка була служінням знаряддям у руках уряду буржуазно-поміщицької Польщі та католицької церкви на Україні й особливо скомпрометувала себе співробітництвом з нім.-фашист. окупантами та укр. бурж.-націоналістичними бандами під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.
ЛВІВСЬКО-ВАРШАВСЬКА ШКОЛА — група польських філософів і логіків, що особливо активно діяла в 20—30-х рр. 20 ст. у Львові, Варшаві і Кракові. Заснована К. Твардовським у Львові. За філос. спрямуванням близька до неопозитивізму. Філософ. джерелами Л.-в. ш. були погляди Ф. Брентано, в яких елементи схоластики поєднувалися з позитивізмом, а також раціоналізм Р. Декарта, праці Г. В. Лейбніца, Б. Больцано, Г. Фреге та ін. Значний вплив на Л.-в. ш. мали «Принципи математики» А. Н. Уайтхеда і Б. Рассела. Проблематика школи була досить широкою. В галузі логіки і семантики значні

17 ун-т був закритий; на його базі існував Львівський лицей. Викладачу проводилося дат., нім., польсь. мовами. Насаджувався догматизм, переслідувалася передова наук. думка. До навчання у вузі дітей трудящих фактично не допускали. В дорядковий період ун-т був місцем гострої політ. боротьби прогресивних учених і студентів проти реакц. ладу, проти колоніальної політики уряду на зх.-укр. землях. У різний час в ун-ті працювали відомі прогресивні члени: філософ-просвітитель П. Лодій, петрограф Ф. Циркель,

пницю в с. Диканьці Полтавської обл. (1794—79), павільйони для маєтку князя О. Безбородька в смт Стольному та будинку для нього в Ніжині (1791, обидва — Чернігів. обл.). Виконав іл. до творів Г. Р. Державіна (туш, до 1795, Ін-т рос. д-ри АН СРСР, Ленінград), до «Метаморфоз» Овідія (1799, туш, ДРМ). Перекладав твори Петrarки, Сафо та ін. Літ.: Нікуліна Н. И. Николай Львов Л., 1971.

«ЛЬОВСКАЯ ПРАВДА» — газета, орган Львів. обласного к-ту Компартії України і обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Львові 5 раз на тиждень рос. мовою. Перший номер газети вийшов 1.III 1946. З квітня 1963 по квітень 1965 друкувалась укр. і рос. мовами.

Львж — місто на Сх. Бельгії, адм. ц. провінції Львж. Розташований при злитті річок Маасу і Урту. Вузол з-щ і автошляхів, річковий порт, каналом сполучений з м. Антверпеном. 141,4 тис. ж. (1974). Найрозвинутіші металургія (чорна і кольорова), машинобудування і металлообробка. Підприємства вуг., хім., гумової, скло-робної (у т. ч. виробн. кристалю), швейної галузей. Збройові з-ди (у т. ч. виробн. мисливських рушниць). Ун-т (з 1817), Академія художеств, консерваторія. Музеї — красних мистецтв, археології та декоративних мистецтв. Архіт. пам'ятки 11—18 ст. Л. відомий з 720.

ЛЬЙОРЕНТЕ (Llorente) Хуан Антоніо (30.III 1756, Рінкон-дель-Сото, біля Каллорі — 5.II 1823, Мадрид) — ісп. історик інквізиції, священик. У 1785—1801 обіймав ряд посад у закладах інквізиції. Під час франц. окупації Іспанії (1808—14) співробітничав з франц. владою. Після ліквідації франц. окупаційними військами інквізиції (1808) очолював її архів. В 1814 емігрував до Франції. Автор праць «Критична історія іспанської інквізиції» (т. 1—4, 1817—18; рос. перекл. — т. 1—2. М., 1936), «Політичні портрети пап від св. Петра до Пія VII» (1822). За останню працю висланий з Франції.

Льодове побойще 1242. Мініатюра з Львового літописного зведення. 16 ст.

Льодове побойще 1242 — битва між рус. військами і лицарями нім. *Тевтонського ордену* 5.IV на льоду Чудського оз. поблизу о. Вороний Камінь. Під час Л. п. новгородське ополчення (бл. 15—17 тис. чол.), очолене кн. *Олександром Невським*, розгромило військо нім. лицарів, підтримане лицарями і кнхтами (солдатами) прибалт. єпископств, дат. хрестоносцями (всього 10—12 тис. чол.), які вдерлися в Новгородську землю. Перемога на Чудському оз. на деякий час поклатала край нім. агресії на Русь і забезпечила цілісність пн.-зх. рус. земель у найтяжчий період боротьби рус. народу проти монголо-тат. завойовників.

Літ.: Ледовое побоище. 1242 г. М.—Л., 1966.

Льодовий похід Балтійського флоту 1918 — операція по перебазуванню кораблів *Балтійського флоту* з Ревеля (Талліна) в Гельсінгфорс (Хельсінкі) в Кронштадт, проведена *Центробалтом* з 17—22.II по 2.V у зв'язку з наступом нім. військ у Прибалтиці. 19—22.II з Ревеля за ініціативою В. І. Леніна було виведено значну частину кораблів Балт. флоту в Гельсінгфорс. Громадян. війна, що почалась у Фінляндії, висадка нім. десанту в Ганзі (Ханко) поставили під загрозу рад. кораблі. Завдяки вжиттю рад. командуванням заходів в тяжкій льодовій обстановці в супроводі криголамів у Кронштадт було перебазовано 236 кораблів (у т. ч. 6 — лікорів, 3 — крейсери).

Льодовий режим — чергування й особливості процесів утворення, танення та пересування криги (льоду) в річках, ставках, озерах і морях.

Льодовики — багаторічні природні скупчення льоду на суходолі, що мають властивість під впливом сили тяжіння сповзати з верхніх рівнів на нижчі. Утворюються в районах з позитивним балансом твердих *опадів атмосферних*, тобто в горах вище нижньої снігової межі та в полярних країнах. Шар атмосфери, в якому на поверхні суходолу можливе нагромадження снігу й утворення Л., наз. *хіоносферою*. Сніг у Л. спочатку перетворюється на *фірн*, а потім на *лід*. За морфологічними ознаками Л. поділяють на материкові (льодовикові шапки, покриви та шти) — в Антарктиді, на о. Гренландія й на деяких ін. полярних островах), *шельфові льодовики* та гірські Л., серед яких розрізняють височинні, карові, сітчасті, долинні та ін. Л. мають області живлення (фірновий басейн) і область стоку (льодовиковий язик). Рух Л. залежить від ваги льоду, його пластичності та нахилу поверхні, по якій він сповзає. Поступальна швидкість руху Л. неоднакова. Деякі Л. в Альпах рухаються з швидкістю 40—100 м, у Гімалаях — 700—1300 м за рік. Найбільшу швидкість (до 40 м на добу) мають Л. Гренландії.

Вважають, що покриви Л. особливо були розвинуті в минулі геол. часи (див. *Зледеніння епохи*). Сучасні Л. вкривають понад 16 млн.

км² земної поверхні. З них 89,6% припадає на материкові покриви, 9,1% — на шельфові, 1,3% — на гірські Л. Заг. площа зледеніння в СРСР становить 71,7 тис. км². Найбільші льодовикові покриви в Антарктиді (13,2 млн. км²) і Гренландії (протягаються на сотні кілометрів при товщині льоду до 3—4 тис. м). Найбільші гірські Л.: Берінга (завдовжки 170 км) і Хаббард (145 км) на Алясці, Федченка (77 км) на Памірі, Сіачен

(75 км) в Каракорумі. З діяльністю льодовиків пов'язане утворення *трогів, баранячих лобів* та акумулятивних форм рельєфу (*морени, ландрі, друмлини, озні, камі*). Л. акумулюють велику кількість чистої прісної води. Значна роль належить гірським Л. у живленні рік деяких посушливих областей (зокрема, Серед. Азії). Досліджує Л. *гляціологія*. Див. також *Гляціалізм*.

Літ.: Калесних С. В. Очерки гляціології. М., 1963; Котляков В. М. Снежный вояков Земли и ледники. Л., 1968.

Льодовиковий період — відносно тривалий етап геологічної історії Землі, за якого наставало значне похолодання на великих територіях, що зумовлювало утворення потужних льодовиків. Деякі дослідники припускають, що в геол. історії Землі було кілька Л. п., особливо за антропогену (див. *Антропогенний період і антропогенна система*), інші вважають, що Л. п. взагалі не було. Прихильники існування Л. п. доводять наявність зледеніння у минулі геол. епохи у Пн. Америці, Євразії, Африці, Австралії. Найкраще виражено Л. п. плейстоцену (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*), коли, як вважають, рівнинні льодовики вкривали значні площі Пн. Америки та Євразії, зокрема на Україні льодовик сягав широти сучас. Дніпропетровська. Див. також *Зледеніння епохи*. *Гляціалізм*.

Льодовикові відклади — геологічні відклади, утворення яких пов'язане з діяльністю льодовиків. Л. в. поділяють на власні льодовикові (або гляціальні) і водно-льодовикові. Власне Л. в. утворюються внаслідок безпосереднього осідання на ложі льоду.

Льодовики Кайрайського (праворуч) і Крайського в горах Джунгарського Алатау.

Льодовики. Льодовикова тріщина.

Львж. У центрі міста.

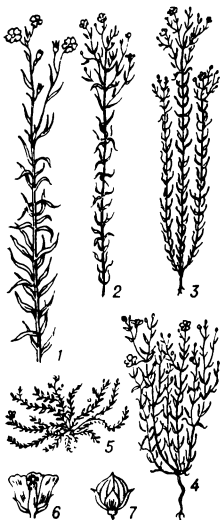
ЛЬОДОВИРОБНИЦТВО

Посівна площа льону-довгунця в окремих країнах світу (1978)

Країна	Площа, тис. га
СРСР	1197
Польща	83,9
Румунія	67,0
Франція	45,0
Чехословаччина	32,6
Угорщина	8,0
Болгарія	4,8

Валовий збір волокна льону-довгунця в окремих країнах світу (1978)

Країна	Валовий збір, тис. т
СРСР	384
Франція	54,0
Польща	51,0
Румунія	39,0
Чехословаччина	27,7
Угорщина	5,8
Болгарія	1,8

Льон: 1 — довгунець; 2, 3 — межеумок; 4 — кудряш; 5 — сланкий; 6 — квітка; 7 — плід.

довика уламкового матеріалу, що міститься у товщі льоду. Вони представлені валунними глинами, суглинками, супісками тощо (див. *Морена*) або зцементованими уламковими породами — тилітами. Водно-льодовикові відклади являють собою відсортовані, перевідкладені талими водами льодовика уламкові породи. Серед них розрізняють *флювіогляціальні відклади* (косоверстуваті піски, гравій, галечники) і озерно-льодовикові відклади (переважно стрічкові глини). Давні Л. в. відомі серед порід пізнього докембрію і палеозою (див. *Палеозойська ера і група*). Особливо характерні вони для антропогенної системи (див. *Антропогенний період і антропогенна система*), зокрема для тер. України. А. М. Муліка.

Льодовиробництво — заготівля природного льоду або виробництво льоду штучного у великих масштабах. Природний лід заготовляють взимку на річках або інших водоймах. Лід (завтовшки прибл. 30 см) нарізують пилками, витягують (автокранами або ін. тех. засобами) з води і складають у бунти, захищаючи від сонячної радіації й атм. опадів *теплоізоляційними матеріалами*. Вдаються і до заморожування льоду на спец. майданчиках, де при негативній т-рі воду розбризкують із шлангів або за допомогою бризкальних установок. Намерзлий лід розбивають *відбійними молотками* або криголамними машинами. Штучний водний лід виробляють на льодозаводах (стаціонарних або пересувних — на спеціальних судах, автомобілях, у вагонах), на яких є *льодогенератори*, холодильні установки і льодосховища. «Сухий лід» одержують на вуглекислотних заводах зріджуванням попередньо очищеного вуглекислого газу і подальшим *драселюванням* рідини до атм. тиску в спец. льодогенераторах. В СРСР щорічне виробн. природного льоду становить понад 20, штучного — понад 1 млн. т. Розвиток Л. пов'язаний з повною автоматизацією виробничого процесу на льодозаводах, обладнаних роторними льодогенераторами безперервної дії. Літ.: Бобков В. А. Производство и применение льда. М., 1977.

О. В. Парижський.
Льодогенератор — теплообмінний апарат для виробництва льоду штучного; засіб *холодильної техніки*. З'єднаний з *холодильною машиною*. Розрізняють Л. з безпосереднім охолодженням води, де лід намерозується на поверхні випарника з холодоагентом, і Л. розсієний (з формами для льоду або без них), в яких воду охолоджує холодинний теплоносій — розсієний (водні розчини солей). Найінтенсивнішими є розсієні апарати лускатого та сніжного типів, де лід безперервно намерозується шарами. Продуктивність таких Л. до 40 т льоду на добу. Іл. с. 280.

Льодоріз — конструкція (пристрій), якою захищають мости, греблі або ін. споруди від ударів криги під час льодоходу і запобігають утворенню крижаних зато-

рів. Осн. елементом Л. є похила або вертикальна верхова грань, звернена проти течії. Льодоріз буває частиною опору (*биків*) гідротех. споруд або окремою конструкцією (напр., перед мостами пальових типів). Іл. с. 280.

Льодостав — 1) Процес утворення нерухомий льодового покриву на поверхні водойми або водотоку. 2) Період, під час якого зберігається нерухомий льодовий покрив на водоймі (річці). Тривалість Л. залежить від температури повітря, вітрового режиму та ін. факторів.

Льодохід — рух льоду по ріках і озерах навесні й восени. Під час весняного Л. рухаються крижини, які утворилися від руйнування суцільного льодового покриву. Часто супроводжується *заторами*. Густоту Л. оцінюють у балах.

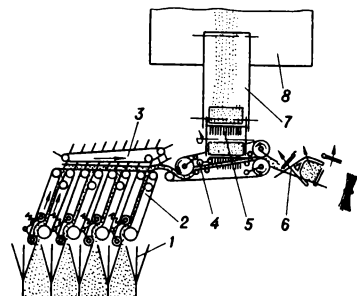
Льон (Linum) — рід однорічних або багаторічних трав'янистих рослин, іноді напівкущів родини льонових. Стебла здебільшого тонкі, густо вкриті сидячими листками. Квітки правильні, 5-членні, зібрані в несправжній зонтики. Плід — коробочка. Бл. 230 видів, пошир. у помірній і субтропіч. зонах. В СРСР — 45 видів; з них в УРСР — 29, з яких виробниче значення має лише один (Л. культурний (*L. usitatissimum*)). За висотою стебла, гіллястістю, кількістю коробочок на рослині розрізняють 5 груп Л.: Л.-довгунець, Л.-кудряш, Л.-межеумок, Л. сланкий та Л. велико-

наслідний. Найбільше господарське значення має Л.-довгунець — однорічна прядивна рослина. Стебло голе пряmostояче, заввишки 70—130 см, з дуже розвиненими луб'яними волокнами. Важливою ознакою Л.-довгунця є довжина і товщина його стебла. Чим вище стебло і чим довша його тех. частина (від кореневої шийки до першого розгалуження), тим більше містить воно довгого волокна. Тонше стебло дає волокно кращої якості. Сумарним показником якості волокна є його номерність (відношення довжини волокна до його маси). За сприятливих умов вирощування стебло містить до 20—30% волокна; за міцністю на розрив воно переважає бавовняне, вовняне, джутове та ін. З нього виробляють найрізноманітніші тканини, нитки та ін. матеріали. З насіння добувають цінну швидкозсихаючу олію, макуху використовують для годівлі с.-г. тварин. Л.-довгунець вирощують у багатьох країнах світу (табл.). Основні льонозбиральні райони СРСР — нечорноземна зона Російської Федерації, України і Білорусії, прибалтійські республіки. На Україні вирощують районі сорти радянської селекції (табл.). Врожайність у передових господарствах становить: волокна — 8—12 ц/га, насіння — 6—8 ц/га. На Україні, крім Л.-довгунця, вирощують як олійну рослину Л.-кудряш — з коротким (до 55 см), дуже розгалуженим біля основи стеблом і з великою кількістю коробочок, та Л.-межеумок, що за ознаками займає проміжне місце між Л.-довгунцем і Л.-кудряшем. Крім згаданих груп, виділяють ще Л. олійний —

однорічна рослина, здебільшого одностебла (в загущених посівах). Стебло гіллясте. Будова листків, суцвіть, квіток і коробочок така ж, як у Л.-довгунця. Насіння містить від 35 до 48—52% олії, до складу якої входять ненасичені жирні к-ти (олеїнова, лінолева, ліноленова та ізоліноленова), які зумовлюють високі тех. якості. З лляної олії виготовляють олифу, лаки тощо. Свіжу олію вживають у їжу. В 1980 світова посівна площа Л. становила бл. 6 млн. га (переважно в Індії, США, Канаді, СРСР, Аргентині). Світовий валовий збір насіння перевищив 2,75 млн. т. Див. також *Льонарство*.

Літ.: Обьедков М. Г. Лен-долгунец. М., 1979; Тихвинский С. Ф., Фролова А. Ф. Производство льна. Киров, 1979; Прогрессивная технология производства льна-долгунца. К., 1980.

І. М. Басів.
Льонарство — галузь сільського г-ва по вирощуванню льону. Розрізняють два осн. напрями розвитку Л.: прядивний — вирощування льону-довгунця для одержання високоякісного волокна, яке в сировинному балансі текст. пром-сті СРСР посідає 2-е місце (після бавовни), і олійний — вирощування льону-кудряшу та льону-межеумку для одержання насіння. У дореволюц. Росії виробляли 75% світової кількості льоноволокна. За роки Рад. влади Л. в Рад. Союзі стало розвинутою галуззю с. г. В СРСР посіви льону-довгунця 1978 займали 1197 тис. га, валовий збір 1976—78 в середньому за рік становив 458 тис. т. За площею посіву, валовим збором льону та виробн. лляних виробів СРСР посідає 1-е місце в світі. Осн. виробниками льоноволокна в країні є нечорноземні райони РРФСР, Білорусія, Україна, Естонія, Латвія та Литва; льону олійного — Казахстан, Зх. Сибір, Поволжя, степові райони України, Пн. Кавказ, Центральнорозномісній області. За виробн. льону УРСР посідає 3-є місце в Рад. Союзі (після РРФСР та БРСР). В республіці посівні площі льону-довгунця 1978 становили 235 тис. га, валовий збір льоноволокна 1976—78 в середньому за рік становив 148 тис. т. На Україні Л. розвинуте переважно на Поліссі, в передгірних

Льонозбиральні машини. Технологічна схема льонозбирального комбайна ЛКВ-4А: 1 — подільники; 2 — бральний апарат; 3 — поперечний транспортер; 4 — затискний транспортер; 5 — обчислювальний барабан; 6 — в'язальний апарат; 7 — транспортер вороху; 8 — причіпний візок.

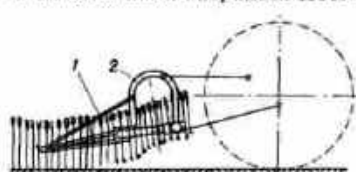
і гірських районах Карпат та в деяких лісостепових районах (льон-довгунець), степових районах (льон-кудряш). Наукові питання розвитку Л. в УРСР розробляють *Луб'янні культур всесоюзний науково-дослідний інститут*, Укр. н.-д. ін-т землеробства (Київ), Н.-д. ін-т землеробства і тваринництва зх. районів УРСР (Львів) та обласні с.-г. дослідні станції льнозв'язування в республіках. За межами СРСР найпоширеніша культура олійного льону. В світовому землеробстві серед олійних культур він посідає 3-є місце (після бавовнику і сої). Значні посіви льону-кудряша в Аргентині, Індії, США, Канаді, Уругваї; льону-довгунця — в ПНР, Чехословаччині, Франції, Бельгії, Голландії.

М. І. Толкач.

Льонозбиральні машини — машини для збирання льону-довгунця. До Л. м., які випускає пром-сть СРСР, належать: льонозбиральні комбайни, льонобралки і льонпідбирачі. Льонозбиральні комбайни призначені для вибирання льону-довгунця з одночасним обчисуванням насінних коробочок і зв'язуванням соломки (обчисані стебла) в снопи або ж розстиленням її у стрічку на зібраному полі. В СРСР, зокрема на Україні, використовують льонозбиральні комбайни ЛКВ-4А і ЛК-4А, причіпні до тракторів типу «Беларусь». Льонозбиральний комбайн ЛКВ-4А складається з таких осн. вузлів і механізмів (див. мал. технологічної схеми).

Процес роботи цього комбайна такий. Під час переміщення агрегату по полю подільники розділяють стебла льону на смуги і підводять їх до бральних апаратів, які виривають стебла з ґрунту і ведуть до поперечного транспортера. Транспортуючи ланцюги заклопують стебла і спрямовують їх до затискного транспортера; останній подає їх до обчисувальної камери, де обчисувальний барабан відриває від стебел коробочки і скидає їх на транспортер вороху, який виносить коробочки у причіпний візок. Обчисані стебла (льонсоломка) затискний транспортер подає до в'язального апарата для зв'язування їх у снопи і викидання на поле. Продуктивність — 0,9 га за годину. Льонозбиральний комбайн ЛК-4А (мал.) за будовою подібний до комбайна ЛКВ-4А і уніфікований з ним. Особливостями ЛК-4А є те, що він не має в'язального апарата і стебла льону після обчисування розстидає на зібраному полі у стрічку. Продуктивність — 1,2 га за годину. Льонобралки — фронтальні

ТЛН-1,5А, навісні на трактор Т-25А, призначені для вибирання льону-довгунця з одночасним розстиленням необмолочених стебел у стрічку. Осн. вузли цієї Л. м. показано на схемі (мал.). Технологічна схема вибирання льону у ТЛН-1,5А приблизно така сама, як і в льонозбиральних комбайнів. Продуктивність — 1,5 га за годину. Льонпідбирачі — перевертачі ОСН-1 та підбирачі з в'язальними апаратами ПТН-1

Технологічна схема роботи льонобралки ТЛН-1,5А:

1 — подільник; 2 — рама; 3 — основний бральний пас; 4 — натяжний шків; 5 — бральний шків; 6 — карданна передача; 7 — укладений у стрічку льон; 8 — пивідний пристрій; 9 — ведучий шків; 10 — натяжний ролик.

і ПТП-1, призначені для підбирання і зв'язування в снопи підсушеної трести або льонсоломки, розстеленої у стрічку, застосовують при збиранні врожаю льонобралками і комбайном ЛК-4А. Завершують технологіч. процес роботи Л. м. льономолотарка, гірка насінночисна та льоносушарка.

В. С. Гапоненко.

С. О. Карпенко.

Льонок (Linaria) — рід рослин родини ранникових. Багаторічні, рідше однорічні трави. Листки чергові сидячі, ланцетні або лінійні. Квітки з двогубим віночком, жовті або фіолетові, зібрані в китицевидні або колосовидні суцвіття. Плід — коробочка. Понад 150 видів, пошир. в Європі, Азії і Америці. В СРСР — понад 70 видів, в т. ч. в УРСР — 13. Найпошир. Л. звичайний (L. vulgaris) — багаторічник заввишки до 60 см з жовтими квітками; росте як бур'ян на полях, біля доріг, по схилах. Медонос. Використовують як лікарську рослину. Деякі види Л. — декоративні.

Льонолісник (Thesium) — рід багаторічних напівпаразитичних рослин родини санталових. Листки чергові, лінійні або лінійно-ланцетні, цілокраї. Квітки двостатеві, дрібні, з простою оцвітницею. Плід — горішок. Л. прикріплюються до коренів ін. рослин особливими виростами кореня — *гаусторіями*. Понад 250 (за ін. джерелами, 325)

видів, переважно в Серед. Азії та Пд. Африці. В СРСР — 21 вид, з них в УРСР — 6. Найпошир.: Л. гіллястий (Th. Ramosum) — росте на сухих луках, в степах, на крейдяних відслоненнях, і Л. льонолистий (Th. linifolium) — на сухих трав'янистих місцях, у світлих лісах, по чагарниках.

Льономолотарка — машина для обмолоту снопів льону в полі або на стаціонарі з одночасним очищенням насіння. В СРСР, у т. ч. на Україні, застосовують Л. складну МЛ-2,8П (осн. вузли та схему її роботи див. на мал.). Агрегатують Л. з тракторами класу 0,6—0,9 тс. Приводиться в дію від вала відбору потужності трактора, а на стаціонарі — від будь-якого двигуна потужністю 7 кВт. Продуктивність — 2,8 т снопів за годину.

В. С. Гапоненко.

Льонопереробні машини — машини для виділення волокна із трести. В СРСР, у тому числі на Україні, Л. м. застосовують при перинній переробці льону на льонозаводах і в деяких великих льоносіючих г-вах. До Л. м. належать: льоноконоплем'ялка, льонотіпалка і куделерігетувач. Льоноконоплем'ялка — універсальна Л. м. МЛКУ-6А для рубання і часткового виділення костриці (деревної частини) з трести. Працює в агрегаті з льонотіпалкою ТЛ-40 або самостійно (осн. вузли МЛКУ-6А показано на мал.). Робочі органи приводять у дію електродвигуни потужністю 2,2 і 4 кВт. Під час роботи МЛКУ-6А снопи трести розв'язують, кладуть на стіл і окремими порціями подають до вальців м'яльного апарата; вальці захоплюють тресту і зминають її. Перем'ята треста надходить на похилий транспортер, з якого робітники знімають її і зв'язують у джуги. Продуктивність цієї Л. м. — 0,5 т за годину, обслуговують її машиніст і 4 робітники. Льонотіпалка — машина ТЛ-40 для виділення костриці із перем'ятої на МЛКУ-6А трести і одержання чистого льонного волокна. Осн. вузли цієї Л. м. див. на мал. а та б. Технологічний процес Л. м.: м'яту льонотресту закладають під роликні автом. живильника, які подають її на паси затискного транспортера першої секції. Паси затискують кінці волокон трести і переміщують її уздовж опорного лафета. Вільні кінці волокон звисають і потрапляють з двох боків під бичи швид-

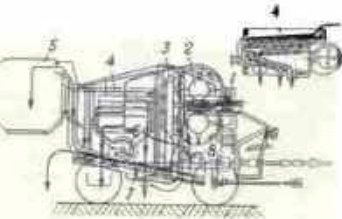
Льон звичайний.
Квітуча гілка.

Льонолісник гіллястий:
1 — загальний вигляд рослини; 2 — плід; 3 — квітка з прикрітками

Льономолотарка МЛ-2,8П (схема):

1 — затискний транспортер; 2 — обчисувальний апарат; 3 — кімтовий елеватор; 4 — віялка; 5 — бункер для полов; 6 — вентилятор віялки; 7 — грохот; 8 — терковий апарат.

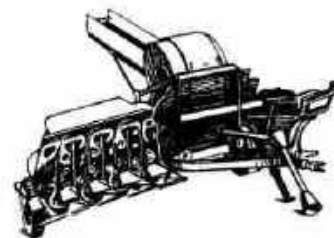

Сорти льону-довгунця, районовані на Україні (1981)

К-6
Оршанський 2
Поліський 4
Томський 10 (Т-10)

Сорти льону олійного, районовані на Україні (1981)

Воронезький 1308
Кіровоградський 2
Крупнонасінний 3

Загальний вигляд льонозбирального комбайна ЛК-4А.

Г. С. Льюїс.

кообертівних тіпальних барабанів. Бичі, проповзаючи уздовж волокон, очищують його від костриці. Необроблені кінці волокон, що були затиснуті пасами, піддаються такій самій обробці на другій тіпальній секції. Довгі чисті волокна, оброблені в обох секціях, виносяться затисненими пасами до вихідної частини транспортера. Тут волокно знімають, вирівнюють і зв'язують у пучки. Механізми цієї Л. м. приводять у дію електродвигуни потужністю 4,5—6,5 кВт. Її продуктивність до 100 кг за годину. Волокнисті відходи після роботи льонопереробної машини ТЛ-40 переробляють на чисте коротке волокно худелеприготуваннями.

С. О. Карпенко.

ЛЬОНОСУШАРКА — комплект устаткування для сушіння льоновою (обчислені коробочки з обривками стебел), що надходить під льонозбиральних комбайнів і льономотарок, підігрітим повітрям. До комплексу устаткування Л. входять: карусельна протічна сушарка, топковий агрегат ТАУ-0,75, молотарка-віялка МВ-2,5А і норія ТН-10. Комплект устаткування Л. встановлюють під навісом. Продуктивність Л. — 0,6—0,8 т за годину при зниженні вологості воруху з 45 до 12%. Л. можна використати також для сушіння лляної трости, насіння зернових і зернобобових культур, соняшнику, досушування сіна тощо.

В. С. Гапоненко.

ЛЬОТЧИК-КОСМОНАВТ СРСР — почесне звання, що його присвоєно Президією Верховної Ради СРСР льотчикам-космонавтам, які здійснили польоти в космос. Встановлене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14.IV 1961 на відзначення першого в світі космічного польоту людини — громадянина СРСР Ю. О. Гагаріна на космічному кораблі-спутнику. Відповідно до Положення про звання Л.-к. СРСР, затвердженого 11.V 1961, особам, яким присвоєно це звання, вручають грамоту Президії Верховної Ради СРСР і нагрудний знак встановленого зразка. Звання Льотчик-космонавт СРСР присвоєно 49 особам (1980). Див. *Космонавт*.

Льох — приміщення для зберігання харчових продуктів. Найчастіше споруджується на присадибній ділянці як окрема будівля. На Україні (за винятком р-нів з високим рівнем ґрунтових вод) Л. повністю заглиблений в землю. Вхід до нього нерідко прикривають карнизом з елементами різьблення.

Льюїс (Lewis) Гаррі Сінклер (7.II 1885, Сок-Сентр, Мінесота — 10.I 1951, Рим) — амер. письменник. Перший роман — «Наш містер Ренн» (1914). Серед кращих реалістичних творів 20-х рр. романи: «Головна вулиця» (1920), «Бейбіт» (1922), «Ероусміт» (1925, у співавторстві). Автор політично загострених творів: антифашист. роману-памфлета «У нас це неможливо» (1935), сатиричного роману «Гідсон Пленіш» (1943), антирасистського роману «Кінгсблад, нащадок королів» (1947). З 1949 жив в Італії. Останні ро-

ман «Богошукач» (1949), «Світ такий широкий» (вид. 1951) позначені сентиментальністю. Оповідання, п'єси, статті. Нобелівська премія, 1930.

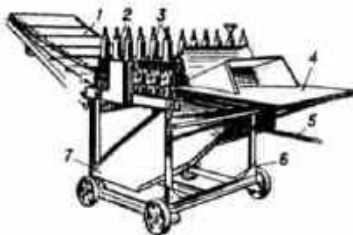
Тел.: Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1965.

Лит.: Гилевсон Б. А. Америка Сінклера Льюїса. М., 1972; Левинова И. М. Сінклер Льюїс. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

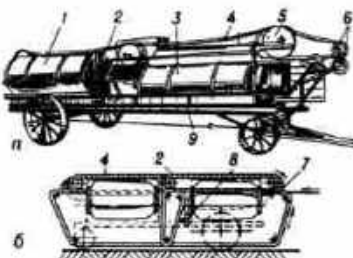
Т. Н. Денисова.

Льюїс (Lewis) Гілберт Ньютон (23.X 1875, Уеймут, поблизу Бостона — 23.III 1946, Берклі) — амер. фізик-хімік, член Нац. АН у Вашингтоні, почесний член АН СРСР (з 1942). У 1896 закінчив Гарвардський ун-т. Осн. праці присвячені хім. термодинаміці і теорії будови речовини. Запропонував нове формулювання третього термодинамічного начала, що дало можливість точно визначити абсолютну ентропію. Розробив методи розрахунку вільних енергій реакцій. Заклав основи електронної теорії хімічного зв'язку, дав пояснення гомеополарного та йонного зв'язків. Вперше одержав важку воду (1933, спільно з Р. Макдональдом) і виділив дейтерій.

Льянос (ісп. llanos — рівнини) — 1) Місцева назва рівнинних територій у Пн. Америці та Пд. Америці з трав'янистою рослинністю (Льяно-Естадо в США, Льянос-Оріноко та ін. у Пд. Америці). 2) Тип савани на рівнинах Оріноко з низкотравною рослинністю, окремими групами дерев і галерейними лісами вздовж річок. Л. використовують як пасовища для худоби. Іноді Л. наз. й інші трав'янисті формації Пд. Америки.

Льонопереробна машина. Льонокооплем'ялка МЛКУ-6А: 1 — транспортер; 2 — пружини; 3 — м'яльний апарат; 4 — стіл подачі; 5 — важіль викидання; 6 — рама; 7 — кострицевид.

Льонотіпальна машина ТЛ-40: а — загальний вигляд; б — схема; 1 і 3 — тіпальні секції; 2 і 4 — затиски транспортерів секцій; 5 — ведений шків секцій; 6 — натяжні ролик; 7 — ролик автожигильника; 8 — вентилятор; 9 — рама.

М

М — шістнадцята літера укр. алфавіту. Є в усіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній графічній основі. За формою накреслення — видозмінена кирилична буква, що походить з грецької. В сучас. укр. літ. мові літерою «м» позначають сонорний змінений носовий губний приголосний звук (мир, мати, сім).

МА — в міфології багатьох народів Малої Азії богиня землі й родючості. Деякими рисами подібна до Астарти й Кібели, культ її мав органістичний характер. У римській міфології Ма часто ототожнювали з Беллоною.

МААРИ (нім. Maag, одн.) — лійкоподібні або циліндричні заглиблення у земній корі, що мають вулканічне походження. Утворюються внаслідок вибухів вулканічних газів, які не супроводяться виділенням магми. Діаметр М. — до 3200 м, заглиблених — до 400 м. Часто бувають заповнені водою, утворюючи озера. Поширені в районах сучас. або давнього вулканізму, зокрема в Новій Зеландії, країнах Зх. Європи.

МААРРІ (аль-Мааррі) Абу-ль-Ала Ахмед Ібн-Абдулла Ібн-Судейман ат-Танухі (973, Мааррет-ан-Нуман, Сирія — 1057 чи 1058, там же) — араб. поет і мислитель. У трирічному віці втратив зір. Автор віршів ліричного (зб. «Іскри з кременю» і коментар до неї — «Світло від іскри») та філос. (зб. «Обов'язковість неонов'якового») характеру. прозових творів «Послання про прощення», «Послання про ангелів», «Послання про роздоріжжя», коментаря до чигану *Мутакаббі* під назвою «Чудо Ахмед», зб. афоризмів «Киньте на дорозі». Більшість творів М. притаманні гуманізм і раціоналізм, критичні погляди на суспільство і релігію, деякі проияті песимізмом.

Тел.: Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1971; Стихотворения. М., 1979.

Ю. М. Кошубей.

МААС, Мез — ріка в Зх. Європі, в межах Франції, Бельгії та Нідерландів. Довж. 925 км, площа бас. 36 тис. км². Бере початок на плато Лангр, упадає у лівий рукав дельти Рейну. Береги закріплені дамбами. Живлення дощове й снігове. Пересічна витрата води у позизі до 400 м³/с. Судноплавний, лише м. Седана русло шлюзоване. Канадами сполучений з поднимим шляхами Франції, Бельгії, Нідерландів, ФРН. На М. — міста Верден (Франція), Льеж (Бельгія), Маастріхт (Нідерланди).

МААСТРИХТСЬКИЙ ВІК і **ЯРУС** (від назви м. Маастріхта в Нідерландах) — передостанній пік крейдового періоду та відклад, що утворилися в той час. На Україні відклади М. я. (крейда, мергель, вапняки, піски, пісковик-

Нагрудний знак «Льотчик-космонавт СРСР».

ки тощо) поширені в Дніпровсько-Донецькій та Причорноморській западинах, Донбасі, Галицько-Волинській синеклізі, Карпатах, на Кримському п-ові та в ін. районах. Потужність їх до 800 м. З відкладами цього ярусу пов'язані родовища крейди.

Див. також *Крейдовий період і крейдона система*.

МААСТРИХТ — місто на Пд. Нідерландів, адм. ц. провінції Лімбург. Розташований на р. Маасі. Вузол внутр. водних шляхів, залізнична станція. 111,6 тис. ж. (1975). Підприємства маш.-буд., хім. (виробн. добрив, сировини для синтетичних волокон) і керамічної пром.-сті. Ун-т. Лімбурзький музей мистецтва і старожитностей. Архітектурні пам'ятки 10—18 ст.

МАБІЛЬОН (Мабілон; Mabilion) Жан (26.XII 1632, Сен-П'єр-мон — 27.XII 1707, Париж) — франц. історик, чернець-бенедиктинець, член Академії написів (з 1701). З 1664 працював у бібліотеці монастиря Сен-Жермен-де-Пре (Париж). Здійснив багатотомну публікацію джерел з історії ордену бенедиктинців. Засновник допоміжних істор. дисциплін — *дипломатики та палеографії*.

МАБЛІ (Mably) Габріель Бонно де (14.III 1709, Гренобль — 23.IV 1785, Париж) — франц. філософ, історик, теоретик утопічного комунізму. Брат Е. Б. де Кондільяка. Здобув освіту в духовному коледжі та семінарії. Сусп.-політ. погляди М. ґрунтувалися на теоріях «супільного договору» та *природного права*. Піддав критиці сусп. порядки, засновані на приватній власності. Сусп. ідеалом М. проголошував патріархальний, первісний комунізм, заснований на колективній праці, спільному володінні землею і майном. Але в умовах бурж. суспільства єдино можливим вважав здійснення зрівняльних заходів. Висунута М. програма обмежувалась дрібнобурж. вимогами регламентації багатства, регулювання торгівлі тощо. Прогресивними для свого часу були його погляди на народ як «носія верховної влади» та виправдання революції і громадян. воєн, якщо вони спрямовані проти деспотизму. Водночас М. звернув увагу на класовий поділ суспільства, на суперечність інтересів різних класів. Твори М. були одним із джерел ідеологічної підготовки *Великої французької революції*.

В. А. Курганський.

МАВЕРАННАХР (араб., букв. — те, що за річкою) — араб. назва областей на правому березі Аму-дар'ї, що виникла під час араб. завоювань 7—8 ст. Згодом так називали області між Амудар'єю і Сирдар'єю.

МАЗОЛЕЙ (грец. μαζολεῖον) — монументальна поховальна споруда. Назва — від *гробниці* карійського царя Мавсола (п. у серед. 4 ст. до н. е.) у Галікарнасі (Іл. див. т. 2, с. 464). М. поширились в Старод. Римі, за середньовіччя — на Сх. (М. Ісмаїла Самані в Бухарі, 892—907; *Гур-Емір* в Самарканді, 1404—05; *Тадж-Махал* в Індії, 1632—50). Серед ви-

датних архіт. споруд типу М. — *Мавзолей В. І. Леніна* в Москві; Мавзолей Г. М. Димитрова в Софії, 1949, арх. Г. Овчаров, Р. Рибаров та ін.

МАЗОЛЕЙ В. І. ЛЕНІНА — пам'ятник-усипальниця біля Кремлівської стіни на *Красній площі* в Москві, в траурному залі якого встановлено саркофаг із забальзованим тілом В. І. Леніна. М. є урядовою трибуною під час урочистих маніфестацій. В траурні

дні прощання з В. І. Леніном (помер 21.I 1924), виконуючи волю народу, 25.I 1924 Президія ЦВК РСРП ухвалила встановити труну з тілом В. І. Леніна в склепі, зробивши його доступним для відвідування. 26.I 1924 2-й з'їзд Рад РСРП це рішення затвердив. 22.I 1924 проф. О. І. Абрикосов забальзовував тіло. 24—27.I 1924 за проектом архітектора О. В. Шусева біля Кремлівської стіни серед братських могил борців за перемогу Великої Жовт. соціалістич. революції було споруджено тимчасовий Мавзолей з дерева, в якому 27.I 1924 о 16 год. було встановлено труну з тілом В. І. Леніна. Навесні 1924 було споруджено, також з дерева, 2-й варіант Мавзолею (арх. О. В. Шусев, саркофаг за проектом К. С. Мельникова). Тоді ж проведено нове забальзовування тіла В. І. Леніна за методом проф. В. П. Воробйова і проф. Б. І. Збарського. Кам'яний Мавзолей споруджено 1929—30 (арх. О. В. Шусев, співавтор арх. І. А. Француз, при участі арх. Г. К. Яковлева). При будівництві використано вітчизняні матеріали, зокрема червоний, чорний і сірий граніт, лабрадор з Житомирщини (у т. ч. 60-тонну плиту, на якій червоним карельським кварцитом інкрустовано: ЛЕНИН). У жовтні 1930 будівництво кам'яного М. було закінчено. В 1931 оформлено могили біля Кремлівської стіни і влаштовано трибуни (арх. І. А. Француз) з обох боків М. Мавзолей став композиційним центром архіт. ансамблю Красної площі. В 1945 побудовано центр. трибуну (О. В. Шусев). У 1973 зроблено новий саркофаг (скульптор М. В. Томський). 26.I 1924 біля Мавзолею встановлений Почесний караул (пост № 1). За час існування Мавзолей відвідали десятки мільйонів чоловік. П. С. Шоець.

МАВКА, майка, навка, нявка, нейка — персонаж міфології слов'ян. Спочатку М. наз. померлих родичів, предків, потім — т. з. заложних мерців, померлих не природною смертю, нехрещених дітей. М. нібито живуть у річках, лісах, на полях, можуть обернувшись на птахів, літати. Образ М.

створили в укр. д-рі Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Олесь. **МАВПИ** (Simia, синонім Anthroproidea) — підряд високоорганізованих ссавців ряду приматів. Поділяються на 2 групи: *широконосі мапи* і *вузьконосі мапи*. Поширені у тропічних лісах Африки, Азії, Центр. і Південної Америки. Довж. тіла від 15 см (карликова ігрунка) до 2 м (горила), маса відповідно від 400 г до 180 (іноді до 300) кг. Хвіст у деяких М. довший за тіло. У інших — чіпкий (ревун, коата), невеликий (геллада) або відсутній (магот, людиноподібні М.). Волосяний покрив густий і м'який, часто яскравий. Більшість вузьконосних М. мають т. з. сидничі мозолі — голі ділянки тіла, відкриті потовщеною шкірою, часто яскраво забарвлені. Добре розвинений мозковий відділ черепа, лицьовий переважно слабо видається вперед. Головний мозок відносно великий, півкулі переднього мозку прикривають зверху мозочок, мають численні борозни і звинини. Очі закладені спрямовані вперед і відділені від висюкових ям. У більшості широконосних М. носова перегородка широка, ніздрі широко поставлені і повернені назовні; вузьконосним М. властива більш вузька носова перегородка, а ніздрі у них повернені донизу. Зубів 32 (у вузьконосних мавп), 36 (у широконосних). Сосків 2 пари, на грудях. Більшість М. — денні стадні тварини, ведуть деревний спосіб життя (крім *папан*, *мандриля*, *горили* гірської). Живляться переважно рослинною їжею, а також дрібними тваринами, комахами, пташиними яйцями тощо. Розмножуються протягом цілого року, статевої зрілості досягають у віці 3—5 або 8—12 років. Народжують переважно одне маля. Тривалість життя від 20—25 років (у невеликих форм) до 40—60 років (папан, людиноподібні М.). У зв'язку із зменшенням чисельності багатьох видів М. (більшість людиноподібних М., гверецю зелена та ін.) занесено до міжнародної Червоної книги. Походять М. від викопних довгоп'ятів, рештки яких знайдено в ранньотретинних відкладах Зх. Європи і Пн. Америки. Літ. див. до ст. *Примати*.

Г. П. Зітевич.

МАВР Янка (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Федоров Іван Михайлович; 28.IV (10.V) 1883, м. Лібава, тепер Ліпая Латв. РСР — 3.VIII 1971, Мінськ) — білорус. рад. письменник, один із зачинателів білорус. рад. ліри для дітей, засл. діяч культури БРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. Друкуватися почав 1923. Перша наук.-фантастична повість — «Людина іде» (1927). Повісті і романи про життя і революц. боротьбу народів колоніальних і залежних країн — «В країні райської пташки» (1927), «Син води» (1928), «Амок» (1929). У 30-і рр. писав на теми життя Рад. країни — «Поліські робінзони» (1930), «ТВТ...» (1934). Автор «Повісті майбутніх днів» (1932), п'єси «Помилка» (1940), автобіографічної повісті «Шлях з темряви» (1948), фантастичної повісті «Фантомобіль професора Циліковського» (1954—55) та ін. Наго-

СИСТЕМА ПИСЬМА	РОЗВИТОК ФОРМ БУКВ
Синдська	~
Фінніська	~ ~
Дарвінська	~ ~ ~ ~
Візантійська	~ ~ ~ ~
Латинська	~ ~ ~ ~
Римська	~ ~ ~ ~
Готська	~ ~ ~ ~
Народна	~ ~ ~ ~
Готська	~ ~ ~ ~
Римська в українській	~ ~ ~ ~

Г. Маблі.

Мавка і Лукаш. Дереворит О. Сахновської. Ілюстрація до книжки Лесі Українки «Лісова пісня». Київ. 1973.

МАВРИ

Герб Маврікію.

МАВРІКІЙ

Площа — 2045 км²

Населення — бл. 950 тис. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Порт-Луї

роджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.
Тр.: Збор твору, т. 1—2. Мінск, 1960; Укр. перекл.—Тітка Ємілія. В кн.: Білоруські оповідання. К., 1957; Амох. К., 1958; Рос. перекл.—Избранные. М., 1958; Путь из тьмы.—Полесские Робинзоны. Л., 1968.

МАВРИ (лат. Mauri, від грец. μαυρός — темний) — 1) У давнину назва римлянами корінного населення Мавретанії (нині на тер. частин Алжру та Марокко). 2) За середніх віків мусульманське населення Піренейського п-ова та зах. частин Пн. Африки. 3) Араби — корінні жителі Мавританії.

МАВРІКІЙ, Держава Маврікій — держава, розташована на островах (найбільший — о. Маврікій) у зах. частині Індійського ок. Населяють М. вихідці з Індії та Пакистану (66%), креоли (30%), китайці (3%), європейці, африканці. Офіц. мова — англійська.

Державний лад. М. — конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — брит. король (королева), представлений генерал-губернатором. Законодавчу владу здійснюють Законодавчі збори (70 депутатів), що обираються населенням строком на 5 років, виконавчу — уряд (Рада міністрів) на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Острови вулканічного походження, оточені кораловими рифами, вис. до 826 м (г. Пітон на о. Маврікій). Клімат тропічний, морський. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (лютого) +26°, найхолоднішого (серпня) +16°. Опадів до 3000 мм на рік. Бувають *урагани*. Річки маловодні, гол. з них — Гранд-Рівер на о. Маврікій. Поширені родючі ґрунти на вулканічних породах. У горах збереглися тропічні ліси. **Історія**. До 16 ст. о. Маврікій залишався незаселеним. У 1511 на острові висадилися португальці. В 1598 його захопили голландці, 1715 — французи. З 1810 М. — володіння (з 1814 — колонія) Великобританії. Колонізатори ввезли в М. рабів зі Сх. Африки, згодом — кит. та інд. робітників.

Населення острова вело постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання 1695, 1724, 1732, 1794). Зростання нац.-визвольної боротьби в країні після 2-ї світової війни примусило Великобританію 12.III 1968 надати йому незалежність. М. залишився в складі Співдружності, очолюваної Великобританією. В 1968 М. астановив дипломатичні відносини з СРСР. На міжнар. арені М. проводить курс на неприєднання до блоків та розвиток відносин з усіма країнами. Разом з тим зовн. політика М. в основному визначається традиційними зв'язками з Великобританією, Францією, ПАР. З 1968 М. — член ООН. М. — член *Організації африканської єдності*, *Загальної афро-маврікійської організації*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

Ю. І. Патлакан.

Політичні партії, профспілки. Урядова коаліція: *Лейборист-*

ська партія, засн. 1936; *Маврікійська соціал-демократична партія*, засн. 1955; *Мусульманський комітет дії*, засн. 1958. *Бойовий рух маврікійців*, засн. 1970. Загальна федерація робітників. Входить до ВФП. Лейбористський конгрес Маврікію, засн. 1963. Входить до МКВП.

Господарство. М. — агр. країна з

монокультурним с. г., основу якого становить вирощування цукру, тростини й виробн. цукру на експорт. Коливання цін на цукор на світовому капіталістичному ринку призводить до нестабільного розвитку економіки М., зниження рівня життя, росту безробіття (на поч. 1978 — бл. 20 тис.). У 1978 зібрано 6200 тис. т цукру, тростини й одержано 665 тис. т цукру. Важливими експортними культурами є також чай (у 1978 — 4,9 тис. т) та тютюн, плантації яких в останні роки значно розширені. Для власного споживання вирощують рис, кукурудзу, маніок, арахіс, банани, овочі та ін. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. сировини (цукр, д-ми, чайними та текст. ф-ками), окремими підприємствами електронної, хім. і місц. пром-сті. Працюють з-д по виробн. добрив і дріжджова ф-ка. Переважна більшість підприємств створена за участю іноз. капіталу й працює на експорт. Розвивається туризм. Довж. автошляхів — 2 тис. км (1977). Найбільший порт — Порт-Луї. Міжнародний аеропорт. (Плезанс). З М. вивозять цукор чай, окремі пром. товари; довозять продукти харчування, машини та устаткування, пром. товари. Осн. торг. партнери — Великобританія, Франція, США, Індія. У 1974 підписано угоду між СРСР та М. про співробітництво в галузі рибальства. Грош. одиниця — маврікійська рупія. 1 маврікійська рупія = 0,15 дол. США.

Б. С. Соломенцев.
Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Навчання в держ. навч. закладах безплатне. Є й приватні заклади. Система освіти

склалася під впливом англійської: поч. школа — 6 років, середня — 7 (5 + 2). В 1977/78 навч. р. у поч. школі налічувалося 137 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 79,6 тис. У м. Порт-Луї — ун-т М. (засн. 1965; у 1977/78 навч. р. — 990 студентів), авіац. коледж (засн. 1972) та пед. ін-т (засн. 1973). Працюють Королівське т-во М. гуманітарних і природничих наук (засн. 1829), Академія мови й л-ри М., Ін-т М. (засн. 1880), істор. т-во (засн. 1938), н.-д. ін-т цукрової пром-сті (засн. 1953) — у Порт-Луї. Б-ки: університетська, Муниципальна, Інституту М., Брит. ради. Музей м. Порт-Луї (засн. 1885), Худож. галерея (засн. 1922), Гербарій М. (засн. 1960), усі — в Порт-Луї, істор. музей у м. Маебур.

В. З. Клепикова.
МАВРІТАНІЯ, Ісламська Республіка Мавританія — держава на Пн. Зх. Африки. На Зх. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 12 р-нів.

Державний лад. М. — республіка. З 1979 вся влада в країні перейшла до Військового комітету національного порятунку (ВКНП). Голова ВКНП є главою д-ви. Уряд очолює прем'єр-міністр. 1980 прийнято конституційну хартію.

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги низовинні. В рельєфі переважають рівнини та плато заввишки 200—500 м, зайняті піщаними та кам'янистими пустельними ландшафтами *Сахари*. Значні поклади заліза, руд, а також рідкісних металів, міді, фосфоритів, гіпсу, кам. солі, урану. Клімат тропічний, пустельний. Пересічна т-ра січня від +16 до +20°, липня — від +30 до +32°. Опадів до 100 мм, на Пн. Сх. до 50 мм на рік. Єдина ріка з постійним водотоком — *Сенегал* (на пд. кордоні країни). Переважають пустельні та напівпустельні рослинні угруповання на скелетних малопотужних ґрунтах.

Населення. 80% (1978) нас. країни становлять араби Зх. Сахари (маври). Решта мавританців — *бербери*, тукулери, сонінке, фульбе, волоф та ін. Живуть також іноземці, переважно французи. Офіц. мова — арабська. З 1979 мови народів фульбе, сонінке й волоф зрівняно в правах з араб. мовою. Пересічна густина нас. — 1,5 чол. на 1 км² (1978). Майже 80% нас. живе в пд. частині країни. Міське населення становить 23%. Найбільше місто — *Нуакшот*.

Історія. В 7—11 ст. пд. частина М. входила до середньовічних д-в

Узбережжя Атлантичного океану поблизу міста Нуакшот.

Зх. Африки (Гани та ін.), пн.— до держ. утворення берберів-сахарів. З серед. 11 ст. до 1146 тер. М. була у складі д-ви Альморавидів. У 13—14 ст. пд. частина М. перебувала під впливом д-ви Мали. В 14—15 ст. в М. вторглися араб. племена макіль. Поступово араби зайняли панівне становище в М. В 15 ст. почалося проникнення в М. європейців (португальців). За Версальським мирним договором 1783 узбережжя М. визнавалося

На одній з вулиць міста Нуакшот.

сферою інтересів Франції. З 1903 М.— її протекторат, з 1920 — колонія. Населення М. вело постійну боротьбу проти колонізаторів, яка особливо посилася після 2-ї світової війни. 28.XI 1960 М. була проголошена незалежною республікою. В 1964 М. встановила дипломат. відносини з СРСР. Непопулярна війна, яку М. з 1976 веде в Західній Сахарі, загострила політ. та екон. кризи в країні, що призвело до військ. перевороту 10.VII 1978. До влади прийшов Військ. комітет нац. відродження, який припинив чинність конституції (прийнята 1961), розпустив єдину в країні Партію мавританського народу (засн. 1961). 5.IV 1979 влада перейшла до Військ. комітету нац. порятунку. Уряд М. проводить політику розвитку економіки шляхом залучення іноземного капіталу. В конституційній хартії 1980 уряд М. заявив про намір поважати всі міжнародні зобов'язання країни. Принципами зовн. політики М. проголошено неприєднання до блоків, співробітництво з усіма країнами. 5.VIII 1979 М. підписала угоду з нац.-визвольною орг-цією Зх. Сахари—Фронтом ПОЛІСАРІО, відмовившись від будь-яких претензій на Зх. Сахару. З 1961 М.— член ООН. М.— член Організації африканської єдності, Ліги арабських держав. М. уклала з СРСР угоди про торг. (1966), культур. і наук. співробітництво (1967), про співробітництво в галузі мор. рибальства (1973), про повітр. сполучення (1974). Єдина в краї-

Кочовики в пустелі.

ні Співка трудящих Мавританії заснована 1961. Входить до МКВП.

І. Д. Шевченко.

Господарство. М.— країна з низьким рівнем розвитку продуктивних сил. Економіка її значною мірою залежить від іноз. (переважно франц.) капіталу і базується гол. чин. на добуванні корисних копалин. За роки незалежності в деяких галузях г-ва створено держ. сектор, у пром-сті та с. г. впроваджено держ. контроль. З 1978 уряд проводить заходи щодо переважного розвитку с. г. та мор. рибальства, заохочення іноз. капіталовкладень. Найбільше розвинута гірничодобувна пром-сть. Видобування заліз. руди (7,4 млн. т, 1978). Розробляють поклади рідкісноземельних металів, кам'яної солі, гіпсу. Обробна пром-сть представлена окремими підприємствами харчосмакової (рибо- і м'ясопереробної, консервної, цукрової ін.), хім., нафтопереробної, шкіряної, швейної галузей, виробн. килимів, вибухівки. Діє установа для опріснення мор. води. Розвиваються традиційні кустарні промисли. Більшість пром. підприємств — у Нуакшоті. С. г., в якому зайнято 90% самодіяльного населення (1979), розвинуте слабо. Збереглися залишки феод. відносин. Гол. галузь с. г.— кочове й напівкочове скотарство м'ясо-мол. напрямку. Розводять (поголів'я

Мідний рудник поблизу міста Акжужа.

млн., 1976): велику рогату худобу (переважно зебу) — бл. 1, верблюдів — бл. 0,5, овець і кіз — бл. 3,5, ослів і коней. Землеробство лише в бас. р. Сенегалу та в оазисах. Осн. прод. культури: просо, сорго, бобові, маїс, рис, арахіс, фініки та ін. Експортне значення має гуміарабик — клейка речовина, що її виділяють певні види акацій. Великої шкоди с. г. країни завдають посухи. У розвитку рибальства М. надає допомогу Рад. Союз. Довж. (тис. км, 1978): з-ць — 0,7 (використовуються лише для перевезення заліз. руди), автошляхів — 7,8, у т. ч. шосе — 1,1. Гол. мор. порти та міжнар. аеропорти — Нуакшот і Нуадібу. В нижній течії Сенегалу судноплавство. З М. вивозять залізну руду, гіпс, гуміарабик, рибу, рибні продукти, худобу та ін.; довозять пром. товари, нафтопродукти, машини, устаткування, прод. товари тощо. Осн. торг. партнери — Франція, Італія, Великобританія, Японія. Грош. одиниця — угія. 1 угія = 5 афр. франкам.

І. Д. Шевченко.

Медицинське обслуговування. В 1975 в країні було 567 лікарняних лі-

жок (4 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу (1977) подавали 99 лікарів (0,7 лікаря на 10 тис. ж.). В М.— держ. система мед. обслуговування. Лікарів готують за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. На 1977 83% нас. становили неписьменні. Поч. школа вважається обов'язковою, але відвідує її меншість дітей. Строк навчання у поч. школі — 6 років, у середній — 7 (4 + 3). Викладання франц. мовою; араб. мова — обов'язковий предмет. У 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 58 тис. учнів (бл. 19% дітей відповідного віку), в середніх — понад 7 тис. Є два вищі навч. заклади: Нац. ін-т ісламу в м. Бутіліміті (засн. 1961) і Вища нормальна (пед.) школа в Нуакшоті (засн. 1971). Вищу освіту здобувають переважно в ун-тах Франції, Сенегалу та ін. країн, зокрема в СРСР. У М. працюють управління по геології і пром-сті, н.-д. ін-т плодівництва, кілька дослідницьких с.-г. станцій, центр пед. документації. Нац. б-ка і Центр. публічна б-ка — в Нуакшоті. В містах Бутіліміті, Каседі, Шінгетті є б-ки з фондами араб. книг і рукописів. На поч. 70-х рр. у Нуакшоті створено Нац. музей.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення. В М. 1979 виходила одна щоденна газ. «Аш-Шааб» («Народ», з 1975) араб. і франц. мовами. Мавританське агентство преси засн. 1975, контролюється урядом. Нац. радіомовлення М. (урядова служба) веде передачі араб., франц. мовами та мовами народностей волоф, саракол, тукулер. Діють 2 радіостанції. Література М. існує араб. класичною мовою, на араб. діалекті хасанійа та берберською мовою. До приходу арабів існувала усна народність берберських племен, яка розвивається й тепер. Перші твори араб. класичною мовою (відомі з 11 ст.) були реліг. та істор. змісту. На діалекті хасанійа створювалися епічна та лірична поезія. В 16 ст. з'явилася світська поезія

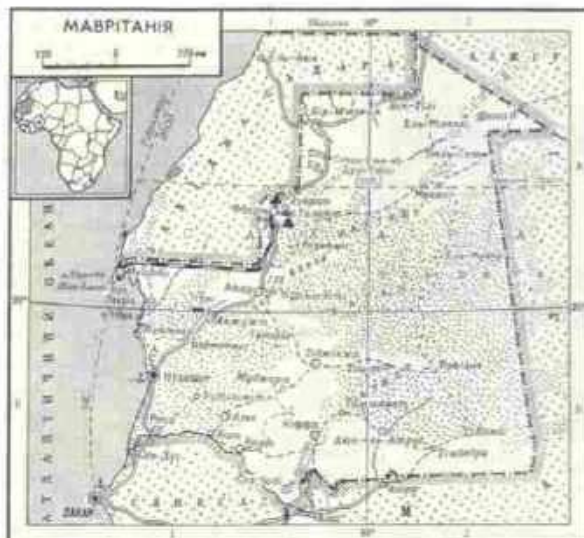
Герб Мавританії.

МАВРИТАНІЯ

Площа — 1030,7 тис. км²

Населення — 1,54 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Нуакшот

МАВРИТАНСЬКЕ МИСТЕЦТВО

Мавританське мистецтво. Ваза. Майоліка. 16—17 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

араб. класичною мовою. Визначні поети 17—18 ст.: У. Разга, Бу Фумайн, М. аль-Йадалі, 19 ст. — У. ат-Тельба, У. Мухамді, У. аш-шейх Сідіа; серед сучасних — Аль-Мухтар аль-Хамід, Хатрі ібн-Хатрі, Уалля Абну. В поезії хасанія в 19—20 ст. виступали У. Нажарту, У. Абба, шейх М. аль-Мамі, М. ульд-Ахмад Йура, М. ульд-Абну ульд-Хмеїда, сучасні — М. ульд-Сід Брахім, Хамман Фалль, У. Маккіс. У віршах Баккена (Абу Бакра ульд-Бу Баккара) класичну форму поєднано з діалектом. Ю. М. Кочубей.

Архітектура та мистецтво. З 11—12 ст. на тер. М. будували прямокутні в плані житл. будинки з плоскими дахами й внутр. підвір'ям, мечеті з квадратними у плані мінаретами. На 3х. будівлі оздоблюють візерунистим кам. муруванням, на Сх. фасади тинкують, ахід оздоблюють червоно-білим криволінійним орнаментом. У 20 ст. міста Нуакшот, Нуадібу (Порт-Етьєн) забудовуються спорудами європ. архітектури, деякі міста зберігають середньовічний вигляд. Пам'ятки мистецтва доби неоліту належать культурі давніх негроїдних народів та берберів (наскельні розписи, кам'яні гробниці — «шупі»). За середньовіччя на тер. М. розвивалася арабо-берберська культура. Поширені різні види декор.-ужиткового мистецтва (вироби з металу, глини, шкіри тощо). Нац. кіновиробництва немає. Виходять поодинокі фільми: «Сонце О» (1971, реж. Мед Кондо), «Національність — іммігрант» (1976, реж. С. Сохона).

Літ.: Новіша історія Африки. М., 1968; Кашин Ю. С. Мавританія. М., 1976.

МАВРИТАНСЬКЕ МИСТЕЦТВО, мавританський стиль — умовна назва середньовічного мистецтва, що розвинулося в 11—15 ст. в країнах Пн. Африки та пд. частини Іспанії. Склалося на худож. традиціях Араб. халіфату (див. *Арабська культура*), берберів та вестготів. Поширене було в Алжирі, Марокко, Тунісі, арабській Іспанії (т. з. іспано-мавританське, див. *Альгамбра*). Великого розвитку й різноманітності в М. м. досягла декоративна орнаментика, в основі якої був арабеск (вигладливо і примхливо переплетені араб. написи, рослини та геом. мотиви). Такий орнамент широко застосовувався для оздоблення архіт. споруд (культових і світських) і виробів декор.-ужиткового мист. (шовкових тканин, кераміки, центр. частина гірської системи Черського (хребти Черге, вис. до 2332 м, та Полярний).

МАВРОКОРДАТОС (Μαυροκορδάτος) Александро (11.II 1791, Константинополь — 18.VIII 1865, Егіна) — грец. держ. і політ. діяч. З сім'ї *фанариотів*. Деякий час жив у Росії. Належав до нац.-визвольного т-ва «*Філікі етерія*». Учасник грецької національно-визвольної революції 1821—29, в ході якої очолював консервативне крило. В 1822 на перших грец. над. зборах в Епідаврі обраний президентом країни (до квітня

1823). Проводив проангл. політику. Після обрання президентом І. Каподістрі (1827) був в опозиції. В 1844 і 1854—55 — прем'єр-міністр Греції.

МАГАДАН — місто, центр Магадан. обл. РРФСР. Порт (Нагаєво) у бухті Нагаєва Охотського м. Поч. пункт Колимської автомоб. магістралі, має повітр. зв'язок з гол. містами СРСР. 124 тис. ж. (1980). Будівництво М. розгорнулося на поч. 30-х рр. в ході освоєння природних ресурсів пн.-сх. частини СРСР. З 1939 — місто. З 1953 — обл. центр. У М. — рем.-мех. завод, ремонт автомобілів, тракторів. Вироби буд. матеріалів, швейна ф-ка, шкіряно-взут. комбінат. ТЕЦ. У місті — пед. ін-т, філіал Хабаров. політех. ін-ту, політех. технікум, мед. і муз. уч-ща. Пн.-Сх. комплексний н.-д. ін-т та ін-т біол. проблем Півночі Далекосхідного наук. центру АН СРСР, Всесоюзний н.-д. ін-т золота і рідкісних металів, Зональний н.-д. ін-т с. г. Північного Сходу та відділ Тихоокеанського н.-д. ін-ту рибного г-на та океанографії. Муз.-драм. театр, краєзнавчий музей. Поблизу М. — зона підпочинку, в т. ч. піонерський табір «Північний Артек».

МАГАДАНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 3.XII 1953. Розташована на крайньому Пн. Сх. СРСР. Омивається морями Пн. Льодовитого (Східно-Сибірське і Чукотське) та Тихого (Берінгове і Охотське) океанів. Площа 1199, 1 тис. км². Нас. 478 тис. ж. (на 1.I 1980). Осн. населення — росіяни, живуть також чукчі, коряки, евені. Міськ. нас. — 79%. Включає Чукотський автономний округ, ділиться на 16 районів; має 4 міста та 52 с-ща міськ. типу. Центр — м. Магадан. Нагороджена орденом Леніна (1967). Більшу частину області займають Чукотське і Колимське нагір'я (вис. до 1962 м) та Анадирське плоскогір'я. Низовини гол. чин. вздовж узбережжя. На Пн. 3х. — частина гірської системи Черського (хребти Черге, вис. до 2332 м, та Полярний). Корисні копалини: золото, олово, вольфрам, ртуть, залізна та марганцева руди, вугілля, торф,

буд. сировина та ін. Клімат різко континентальний, на узбережжі — морський. Зима — 7—8 місяців. Літо коротке, прохолодне, бувають тумани. Пересічна т-ра січня у внутр. районах — 38°, липня +14, +16°; на узбережжі Охотського м. — відповідно — 19 і —23°, +11, +12°. Пн. Льодовитого ок. — від —24 до —28° та +3, +6°. Опадів 300—350 мм, на узбережжі — 500—700 мм на рік. Найбільша ріка — Коліма (притоки Великий Анюй, Малий Анюй, Омон). Багато невеликих озер. Грунти глеєво-болотні, торфяно-глеєві, підзолистого типу, по долинах річок — алювіальні. Поширена *багаторічна мерзлота*. М. о. лежить у зоні тундри, лісотундри і тайги. В економіці області провідне значення мають гірничодобувна пром-сть та кольорова металургія. Осн. гірничопром. район — у верх. т. р. Коліми (підприємства по добуванню та збагаченню золота, олова, вольфраму, ртуті тощо). Енергія надходить від Аркагалінської ДРЕС, Білібінської АЕС, Магаданської ТЕЦ та ін., будується (1980) ГЕС на р. Колімі. Гол. галузь обробної пром-сті — рибна, яка базується на використанні ресурсів Охотського, Берінгового, Чукотського морів. Промисел мор. звіра (моржів, тюленів). Машинобудування та металлообробка представлені заводами по виробн. гірничого устаткування, паливної апаратури, запасних частин, а також по ремонту гірничої техніки та автомобілів. Розвивається буд. матеріалів і деревообр. пром-сть. Вироби. взуття, швейних виробів, товарів культурно-побутового призначення. С. г. переважно тваринницько-овочевого напрямку (на узбережжі Охотського м. та по долинах річок). 91% посівної площі зайнято кормовими культурами. Вирощують також зернові, картоплю і овочі (в парниках). Провідна галузь тваринництва — оленярство (гол. чин. у Чукотському авт. окрузі), розводять також велику рогату худобу (гол. напрям), свиней і птицю. Звіринство та полювання. Для перевезення вантажів використовують мор. (осн. порти — Нагаєво (м. Магадан), Анадир, Провіднія.

Мавританське мистецтво. Іспано-мавританська тканина. Шовк. 13—15 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Певек та ін.), автомоб. (автобуси Магадан — Армань — Балаганне — Талон, Магадан — Ола, Магадан — Сусуман — Кадикчан, Певек — Комсомольський) та річковий транспорт. Розвивається повітр. сполучення. У М. о.— пед. ін-т (Магадан), 6 серед. спец. навч. закладів, Пн.-Сх. комплексний н.-д. ін-т та ін-т біол. проблем Півночі Далекосхідного наук. центру АН СРСР, Всесоюзний н.-д. ін-т золота і рідкісних металів та ін. Муз.-драм. театр, телецентр, краєзнавчий музей (Магадан), Чукотський краєзнавчий музей (Анади-р). На Пн. від Магадану — бальнеогрязовий курорт «Тала» (Гарячі Ключі).

МАГАДИН Трихон (бл. 1801, с. Бубни, тепер Чорнухинського р-ну Полтав. обл.— після 1876) — укр. кобзар. У репертуарі М. були укр. нар. пісні та думи: «Втеча трьох братів із города Азова», «Бура на Чорному морі», «Івасю Козаченко, вдовиченко» та ін. П. Мартинюк, крім дум і пісень, записав 1876 від М. обряд посвяти кобзарського учня в майстри (т. з. одклішнина, або визівлюк).

М. П. Полотай.

МАГАДХА — історична область і держава в Старод. Індії. В 7 ст. до н. е. була однією з 16 «великих дів» Старод. Індії, значним екон. і культур. центром. У 6—5 ст. до н. е. посилилася внаслідок успішних воєн з сусідами. Стала ядром імперії Нандів (4 ст. до н. е.), Маур'їв (4—2 ст. до н. е.) та Гуптів (4—6 ст. н. е.). З 10 ст. назва «Магадха» не згадується.

МАГАЗИН (нім. Magazin, від араб. махазін — комори) — 1) М. торговельний, крамниця — підприємство роздрібно-торгівлі з торговельним залом та ін. спец. приміщеннями. Розрізняють М. продовольчі, непродовольчі й мішани; спеціалізовані (напр., М. сирів, М. взуття) і неспеціалізовані. Є також універсальні М. (тастрономи, універсали). В СРСР, т. ч. й в УРСР, склалися мережа М. з продажем товарів за кредитами, М. з попереднім замовленням і М. самообслуговування (див. *Універсали*). На Україні налічується (1980) близько 115 тис. М. 2) М. мір — комплект спеціально дібраних (певної точності) і розміщених у спільному корпусі мір електричних величин, що їх можна з'єднувати між собою. Найпоширеніші М. опорів (котують з ізоляваного манганінового дроту), М. ємностей (електр. конденсаторів) і М. індуктивностей (котують індуктивності). Вивалячи М. у вимірну схему і з'єднуючи міри в належній комбінації, регулюють електр. величини у цій схемі з високою точністю. 3) Коробка, диск, барабан або ін. ємність у машинах, механізмах чи пристроях, в якій розміщують однотипні поштучні вироби (фотопластинки, патрони тощо).

МАГАЗИНЕР Яків Самійлович (23.X. 1883, Звенигородка, тепер Черкас. обл.— 30.V. 1941, Київ) — укр. рад. скрипаль, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1938). Муз. освіту здобув у Лейпцигській (1908) та Петерб. (1911) консерваторіях. Працював у симф. оркест-

рах Петербурга, Риги, Баку, Москви. З 1922 — професор Київ. консерваторії.

МАГАЗИНУВАННЯ корисних копалин — тимчасове нагромадження корисної копалини (руди або вугілля), відокремленої від масиву, в спеціальній виробці (магазині). В міру просування очисно-вибою корисну копалину вивантажують з такої виробки через люки у вагонетки або на конвейер. Розрізняють М. повне (на всю висоту виробленого простору) і часткове. Воно дає змогу запобігати обвалові *покрівлі* або ґрунту виробки, поліпшує умови праці. До М. вдаються переважно при підземній розробці крутоспадних пластів корисних копалин.

МАГАЛА — поселення пізнього етапу *бронзового віку* (11—9 ст. до н. е.) і *раннього залізного віку* (8—7 ст. до н. е.) поблизу с. Магали Новоселицького р-ну Чернів. обл. Археол. дослідження провадились з 1935 по 60-і рр. Виявлено залишки наземних жител і напівземлянок, що належать до *коа культури*, і залишки часів *раннього залізного віку*, що належать до *культури т. з. фракійського гальштату* (див. *Гальштатська культура*).

МАГАР Володимир Герасимович (22.VI (5.VII) 1900, Кальніболота, тепер Новоархангельського р-ну Кіровоград. обл.— 11.VIII 1965, Запоріжжя) — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1926. Брав участь у громадян. війні. Закінчив Київ. муз.-драм. ін-т (1934). З 1936 працював худож. керівником Київ. театру профспілок (з 1937 — ім. М. Шорса, 1938 переведений до Житомира, з 1944 — муз.-драм. театр ім. М. Шорса в Запоріжжі). Постановив спектаклі, в яких зіграв ролі: Івана («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Гайда, Галушки, дяка Гаврила («Загибель ескадри», «В степах України», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Боженка («Шорс» Ю. Дольо-Михайлика). Серед ін. вистав — «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Порт Артур» Степанова і Попова. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями.

Лит.: Терлюк П. І., Яглиць Ю. М. Володимир Герасимович Магар. Народний артист СРСР. К., 1962.

В. М. Гайдабура.

МАГАРАДЖА (санскрит. — великий правитель), махараджа, махарао — титул князя в Індії. Після ліквідації в Індії князівства (1956) М. було позбавлено політичної влади.

«МАГАРАЧ» — див. *Виноробства і виноградарства всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач»*.

МАГАТЕ, Міжнародне агентство по атомній енергії — міжнародна організація, створена для розвитку співробітництва між державами в галузі мирного використання *атомної енергії*. Діє з 1957. Засновано на принципах суверенної рівності його членів відповідно до цілей і принципів Статуту ООН. Входить до системи організацій ООН. Згідно зі своїм Стату-

том і угодою з ООН діє у тісному зв'язку з Ген. Асамблеєю ООН. Щороку подає доповідь про свою діяльність їй, а коли це потрібно, — й Раді Безпеки. Здійснює контроль за додержанням положень *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї*, сприяє наук.-дослідній роботі, поширенню інформації, подає допомогу країнам, що розвиваються, в галузі мирного використання атомної енергії тощо. Об'єднує 109 д-в (1980), у т. ч. СРСР, УРСР і БРСР. Найвищий орган М. — Ген. конференція, що скликається щороку. Керівними органами є Рада керуючих та Секретаріат, очолюваний ген. директором. Штаб-квартира — у Відні.

Ю. В. Костенко.

МАГДА Іван Іванович (н. 30.V (12.VI) 1904, м. Барвінкове, тепер Харків. обл.) — укр. рад. вчений у галузі вет. хірургії, доктор вет. наук (з 1948), професор (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1949. У 1926 закінчив Харків. вет. ін-т і з 1927 працює в ньому (тепер Харків. зоовет. ін-т), з 1935 — зав. кафедрою хірургії. В 1941—44 перебував у Рад. Армії. Автор наук. праць з вет. хірургії, анестезіології та ряду підручників. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

І. Ф. Храбустовський.

МАГДАЛЕНА — ріка у Пд. Америці, в межах Колумбії. Довж. 1530 км, площа бас. 260 тис. км². Бере початок у пд. частині Центр. Кордильєри, впадає у Карибське м. У верхів'ї має гірський характер, порожиста. Нижче тече заболоченою заплавою, розгалужується на рукави. Живлення дощове. Найбільша притока — Каука (ліва). Судноплавна до м. Нейни (крім району порогів). Прокладено судноплавний канал від пониззя М. до м. Картахени. На М. — м. Барранкілья.

МАГДАЛИНІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, на р. Чаплинці, за 35 км від залізнич. ст. Губиниха, 5,6 тис. ж. (1980). Засн. в останній чверті 18 ст. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1958 М. — с-ще міськ. типу. У М. — 3-ди: маслобійний, хлібний, прод. товарів, комбікормовий, птахохікубаторна станція, м'ясокл. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. і музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

МАГДАЛИНІВСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 43,2 тис. чол. (1980). У районі — 61 населений пункт, підпорядкований селищній і 14 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт Магдалинівка. М. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Родовища природного газу. Річки — *Оріль* (на пн. межі району), Чаплинка, Кільчень. ґрунти чорноземні. В пн. частині району проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Лежить у степовій зоні.

Найбільші підприємства р-ну — магдалинівські прод. товарів, комбікормовий та маслобійний 3-ди. Комбінат побутового обслуговування (Магдалинівка), С. г. райо-

В. Г. Марар.

В. Г. Марар у ролях Карпа Карповича («Не називаючи прізвищ» В. Микла) та Македона Сима («На Дніпрі» О. Корнійчука).

Ф. Магеллан.

ну спеціалізується на вирощуванні зернових і овочевих культур та виробі. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1979 становила 133 тис. га, у т. ч. орні землі — 117,2 тис. га. Зростається 11,5 тис. га (Фрунзеньська зрошувальна система в пд. частині району). Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У М. р. — 18 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізнична ст. Бузівка. Автошляхів — 374 км, у т. ч. з твердим покриттям — 305 км.

У районі — 30 заг.-осв. і 2 муз. школи; 53 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень, 15 будинків культури, 46 клубів, 39 кіноустановок, 40 б-к, музей історії с. Дмухайдівки. В с. Гуваліці М. р. народилися укр. рад. актор Г. В. Маринич, у с. Котовці — укр. рад. співак М. Ф. Голенко, в с. Мусянському — рад. військ. діяч І. І. Гаркавий. У М. р. видається газ. «Шляхом Леніна» (з 1931).

МАГДЕБУРГ — місто на Заході НДР, адм. ц. округу Магдебург. Вузол з-ць і автошляхів, порт на р. Ельбі. 282,6 тис. ж. (1978). Уперше згадується 805. З 968 — центр архієпископства, що був одним з опорних пунктів християнізації та понімецьвання слов'ян (слов'ян. назва міста — Девин). У 13 ст. городяни М. домоглися самоврядування (див. *Магдебурзьке право*). М. входив до Ганзи. З 1680 — під владою бранденбурзько-прусських курфюрстів. З 1879 — в складі об'єднаної Німеччини. З 1949 — в НДР.

Основний центр важкого машинобудування країни (комбінат ім. Е. Тельмана, з-ди ім. К. Лібкнехта, ім. Г. Димитрова та ін.). Вироби. с.-г. машин, приладів, річкових суден, устаткування для хім., легкої й харч. пром-сті. Підприємства хім., харч. та ін. галузей. Вища школа важкого машинобудування, мед. академія. Архит. пам'ятки: ранньоготичний собор (1209—1520), романська церква (1064—1160). В 20 ст. споруджено: зал для зборів (1922), ансамбль будівель на пл. Централерплац (1954), готель «Інтернаціональ» (1963) та ін.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО — феод. міське право, за яким міста звільнялися від управління і суду феодала. Виникло в 13 ст. у м. Магдебурзі (тепер НДР), звідси й назва. М. п. встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Мало чітко виражений класовий характер, узаконювало нерівність у правах, зважаючи на статі, походження й віросповідання. Протягом 13—18 ст. М. п. поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі й Литві, а звідти на тер. Білорусії та України. Вперше на Україні М. п. дістало 1339 місто Санок Галицько-Волинського князівства. Львову М. п. надано 1356, Києву — 1494—97. У 15—17 ст. М. п. дістала більшість міст України. У

деяких містах, зокрема західно-українських, надання М. п. супроводилося посиленням нім. і польсь. колонізації, обмеженням прав нехристиянського населення. М. п. на Правобережній і Лівобережній Україні за своїм змістом і формою відрізнялося від М. п., яке застосовувалося в Зх. Європі. Так, на Україні в менших містах, які називалися ратушними, *козацька старшина* вдала справами козаків, а виборна міська влада (представники багаті верхівки міського населення) — справами міщан. Положеннями М. п. керувалися й полкові суди тощо. Норми М. п. використовувалися при всіх офіц. і приватних кодифікаціях права на Україні 18—19 ст. (напр., «Правила, за якими судиться малоросійський народ» 1743). Після возз'єднання України з Росією (1654) М. п. залишилося тільки в деяких т. з. привілейованих містах. Указом 1831 Микола I скасував М. п. по всій Україні, крім Києва, де воно збереглося до 1835. В містах Зх. України, які після 1-го поділу Польщі 1772 відійшли до Австрії, М. п. продовжувало ще деякий час діяти. У Львові застосування М. п. припинено 1786.

Лит.: Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. В кн.: Розвідки про міста і міщанство на Україні. Русь в XV—XVIII вв., ч. 2. Львів, 1904; Кульчицький В. С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті. Львів, 1958; Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968. В. С. Кульчицький. **МАГДІ** [араб. — той, кого ведуть (шляхом істини)] — в ісламі міся, «спаситель», «посланець божий», який нібито має встановити на землі «царство бже». Ім'ям М. наз. себе деякі керівники антифеодалного і національно-визвольних рухів (напр., *Магді Суданський*).

МАГДІ СУДАНСЬКИЙ Мухамед Ахмед (12.VIII 1844, о. Лебаб на Нілі — 22.VI 1885, поблизу Хартума) — вождь нац.-визвольного руху народів Сх. Судану в кін. 19 ст. Н. в сім'ї тесляра. Здобув реліг. освіту, примкнув до дервішського (див. *Дервіш*) ордену саманія. В 1881 проголосив себе *магді* і очолював визвольне повстання проти тур.-єгип. влади й англ. колонізаторів. У ході пов-

стання на тер. Судану було створено незалежну феодално-теократичну д-ву. Після смерті М. англ.-єгип. війська 1898 розбили армію *магдістів*. Судан було перетворено на англ. колонію.

МАГЕЛЛАН (Магальяйнш; ісп. Magallanes, португ. Magalhães) Фернанд (бл. 1480, обл. Траз-уж-Монтіш, Португалія — 27.IV 1521, о. Мактан на Філіппінах) — мореплавець, організатор і учасник першої навколосвітньої подорожі. В 1503—12 брав участь у португ. експедиціях в Індію, на островах Суматра, Ява, Молуккські та ін. У 1517 М. переїхав до Іспанії. Очолював експедицію на 5 кораблях, яка у вересні 1519 вирушила з порту Санлукар-де-Баррамеда (Іспанія) через Атлантичний ок. на Зх., маючи на меті досягти Молуккських о-вів зх. шляхом. На поч. 1520 М. досяг узбережжя Пд. Америки й, просуваючись на Пд., дослідив береги більше ніж на 2000 км, назвавши що невідому країну Патагонією. В серпні 1520 експедиція М. відкрила протоку (яку названо Магеллановою), архіпелаг Вогняна Земля, згодом вийшла в океан, який було названо Тихим. У березні 1521 М. досяг Маріанських, а потім і Філіппінських о-вів. У сутичці з місц. населенням на о. Мактан М. був убитий. З флотилії М. лише один корабель під командуванням Х. С. Елькано, перепливши Індійський ок. і обійшовши навколо Африки, у вересні 1522 завершив першу навколосвітню подорож, яка довела наявність єдиного Світового океану і була одним із доказів кулястості Землі.

МАГЕЛЛАНОВА ПРОТОКА — протока між материком Пд. Америка і архіпелагом *Вогняна Земля*. Сполучає Тихий та Атлантичний океани. Довж. бл. 550 км, найменша шир. 3,3 км, мінімальна глиб. на фарватері 31—33 м. Зх. береги стрімкі, скелясті, сх. — переважно низькі, пологі. Багато підводних скель, обміли. Відкрита 1520 експедицією Ф. Магеллана.

МАГЕЛЛАНОВІ ХМАРИ (Велика й Мала) — дві *галактики* неправильної форми, найбільшій з них називають *Галактику*. Спостерігаються на пд. небі неозброєним оком у вигляді туманних плям (у серед. широтах Пів. півкулі Землі не спостерігаються). Відкрита їх приписується одному з учасників кругосвітньої подорожі Ф. Магеллана (звідси назва). Велика М. Х. розташована в сузір'ї Золотої Риби, Мала — в сузір'ї Тукана. Віддали обох М. Х. від Сонця (табл.) визначені за спостереженнями численних змінних зір типу *цефеїд*, що містяться в них.

МАГЕРІВ — селище міського типу Нестеровського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Білій (бас. Бугу), за 12 км від залізнич. ст. Добросин. 1,8 тис. ж. (1980). Львів. держ. машинобудувальна станція. Середня школа, лікарня, Будинки культури, кінотеатр. 6-ка. Відома з кін. 14 ст.

«МАГІОН» — перший чехословацький штучний супутник Землі, виведений на навколосвітню

Деякі відомості про Магелланові Хмари

Відомості	Велика	Мала
Віддаль від Сонця, кс	55	55
Діаметр, кс	~6,9	~3,5
Видимий діаметр	~7"	~4"
Абсолютна фотографічна зоряна величина	-18,1	-16,2

орбіту 14.XI 1978 відповідно до програми «Інтеркосмос». За командою з Землі «М.» масою бл. 15 кг відокремився від геофіз. супутника «Інтеркосмос-18», запущеного з території СРСР 24.XI 1978. Мета спільного автономного польоту «М.» та «Інтеркосмоса-18» — проведення експерименту по вивченню просторової структури низькочастотних електромагн. полів у навколосезному космічному просторі. Суть експерименту полягала в дослідженні прийнятих від обох супутників, що віддалялися один від одного по відомій траєкторії, радіосигналів, характер яких змінювався під впливом магнітосфери й іоносфери Землі.

МАГІСТР (лат. *magister* — начальник, учитель) — 1) У Старод. Римі — назва ряду посад. 2) У Візантії — придворний титул. 3) У Зх. Європі за середніх віків — голова католицького духовно-лицарського ордену. 4) В середньовічній школі — викладач «семи вільних мистецтв», пізніше — ступінь випускників філос. ф-тів ун-тів. У дореволюц. Росії — перший учений ступінь. У вищих навчальних закладах США, Великобританії та ін. країн — академічний ступінь.

МАГІСТРАЛЬ (від лат. *magistralis* — керівний, головний) — 1) Головний напрям, основна лінія в шляхах сполучення. 2) Головний кабель в системі електричної, телеграфної, телефонної, газової мережі; головна труба в системі водопровідної та каналізаційної мережі. 3) Широка міська вулиця з інтенсивним рухом транспорту.

МАГІСТРАТ (лат. *magistratus* — власті, держ. установа) — 1) В Росії орган станового міського управління. За феодалізму в укр. містах, що дістали *магдебурзьке право*, відали адм., госп., фінанс., поліцейськими та суд. справами. На Зх. Україні, зокрема у Львові, М. існували з 14 ст. замість *ратуши*. У містах Правобережної України (Київ та ін.) М. виникли в 15—17 ст., на Лівобережній Україні (Стародуб, Чернігів та ін.) — у 1-й пол. 17 ст. На тер. Слобідської України М. встановлено 1724. В Росії створені 1720. У зв'язку зі створенням *міських дум* у 18 ст. за М. залишилися гол. чин. судові функції. Повсюдно в містах Росії, в т. ч. на Україні з 1860-х рр., у ході здійснення бурж. суд. реформи М. поступово ліквідовано. 2) В деяких бурж. країнах міське управління (*муніципалітет*). 3) У Великобританії і Франції суд. орган. 4) У США сукупність усіх державних урядовців, у т. ч. судових. 5) У Стародавньому Римі державна посада, представник влади.

МАГІСТРАТСЬКІ СЕЛЯНИ — категорія укр. селянства у 14—18 ст., яка перебувала у феод. залежності від *магістратів*. За користування зем. наділами М. с. до серед. 16 ст. сплачували *чинши*. Потім, крім чиншу, М. с. виконували натуральні повинності, з поч. 17 ст. для них запровадили *панщину*. М. с. було перетворено на *державних селян* на зх.-укр. землях після загарбання їх 1772 Австрією, на Правобережній Україні — після возз'єднання її 1793 з Росією.

МАГІЧНІ КВАДРАТИ — квадратні таблиці перших n^2 ($n = 3, 4, \dots$) натуральних чисел, що мають однакові суми чисел по всіх рядках, стовпцях та двох великих діагоналях (мал.). Ця сума дорівнює $n(n^2 + 1)/2$. Існують М. к., що задовольняють ряд додаткових умов, напр. М. к. з 64 числами (мал., в), який можна розбити на 4 менших, причому в кожному з них сума чисел будь-якого рядка, стовпця чи великої діагоналі однакова. Поняття М. к. набуло дальшого узагальнення. Зокрема, тепер під М. к. розуміють квадратні таблиці, заповнені не обов'язково першими натуральними і послідовними числами. З будь-якого такого магічного квадрату можна одержати нескінченне число ін. М. к. шляхом множення всіх його чисел на однаковий множник чи додавання до них одного й того ж доданка.

МАГІЧНІ ЯДРА — атомні ядра, які містять 2, 8, 20, 28, 50, 82, 126 протонів або нейтронів. Числа, що відповідають кількості протонів або нейтронів у М. я., також наз. магічними. Порівняно з ін. ядрами М. я. мають більшу енергію зв'язку, менший ефективний період захоплення нейтронів, більше поширені в природі тощо. Особливо це спостерігається для ядер з магічними числами і протонів, і нейтронів (^1_0O , $^{40}_{20}\text{Ca}$, $^{48}_{20}\text{Ca}$, $^{126}_{50}\text{Sn}$, $^{126}_{82}\text{Pb}$) — т. з. двічі магічних ядер.

Існування М. я. пояснює оболонкова модель ядра (див. *Ядерні моделі*), за якою магічні числа відповідають кількості *нуклонів* у заповнених ядерних оболонках.

МАГІЯ (грец. *μαγεία* — чаклунство) — дії, обряди і ритуали, за допомогою яких віруюча людина намагається змусити уявні надприродні сили (богів, духів тощо) певним чином втрутитися в її життя, вплинути на навколишню дійсність. М. виникла в первісному суспільстві. Розрізняють лікувальну (*знахарство*), шкодоносну, любовну та ін. види М. За середньовіччя великого поширення набули М. біла (звернення до чистих духів — ангелів, святих) і чорна (звернення до злих духів — чортів, дияволів тощо). М. є складовою частиною всіх існуючих релігій. Пережитки магічних обрядів зберігаються і в *християнстві* (таїнства *причащення*, *міропомазання*, *молитва* тощо). Див. також *Шаманство*, *Окультизм*.

МАГЛЕМОЗЕ — поселення часів *мезоліту* поблизу м. Муллеруп (Данія). Археол. розкопки, що проводилися на поч. 20 ст., виявлено кістки дикого бика, благородного оленя, лося, птахів, риб, домашнього собаки, знаряддя крем'яні (*мікроліти*, сокири) й кістяні (гарпуни, наконечники стріл та ін.). Від поселення М. дістала назву мезолітична культура (дається 7—5 м тис. до н. е.), пам'ятки якої поширені на тер. Великобританії, Данії, на Пн. ФРН і НДР, у Пд. і Серед. Швеції та Норвегії. Носії культури М. займалися мисливством, рибальством і збиральництвом.

МАГМА (грец. *μαγμα* — густа мазь) — природний силікатний високотемпературний розплав, який виникає в надрах Землі. Складається головним чином з оксидів кремнію, алюмінію, заліза, магнію, кальцію і легких компонентів (H_2O , CO , CO_2 , сполук сірки, фтору, хлору та ін.). За вмістом кремнезему магми поділяють на ультраосновні (SiO_2 менше ніж 45%), основні (45—55%) і кислі (65—75%). Крім того, виділяють середню (андезитову) М. (55—65% SiO_2). За походженням розрізняють мантийні і корові М. Мантийні М. утворюються у *верхній мантиї* (ультраосновні, основні, частково середні), корові в М. — у *земній корі* (кислі, іноді середні). Внаслідок остигання М. утворюються *магматичні гірські породи*, різноманітність яких зумовлена *диференціацією* магми та асиміляцією навколишніх порід. На земну поверхню М. виливається у вигляді *лави*. Залишкові магматичні розплави, як правило, збагачені рудними й нерудними корисними компонентами, наступна концентрація яких зумовлює утворення родовищ *корисних копалин*.

І. С. Усенко.
МАГМАТИЧНІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ, вивержені гірські породи — гірські породи, що утворилися в *земній корі* та на поверхні Землі внаслідок охолодження і кристалізації *магми*. За умовами утворення їх поділяють на глибинні, або *інтрузивні гірські породи*, і вилівні, або *ефузивні гірські породи*. Осн. складові частини М. г. п.: кисень, кремній, алюміній, залізо, кальцій, магній, натрій і калій, які входять до складу гол. породоутворюючих мінералів — кварцу, польових шпатів, піроксенів, амфіболів, слюд тощо. Залежно від вмісту кремнезему розрізняють кислі (SiO_2 більше 65%), середні (65—55%), основні (55—45%) і ультраосновні (менше 45%) М. г. п. За співвідношенням лужноземельних (Mg, Ca) і лужних (K, Na) елементів виділяють відповідно лужноземельні і лужні. У земній корі переважають кислі (граніти, гранодіорити, ліпарити) та основні (базальти, габро, долерити) вивержені породи. М. г. п. використовують як буд. матеріал; з ними пов'язані різні рудні й нерудні корисні копалини. Досліджує М. г. п. *петрографія*. І. Б. Шербаков.

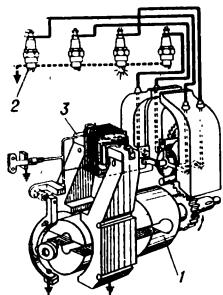
МАГНАТИ (лат. *magnates* — вожді, проводирі) — великі землевласники, аристократична верхівка феод. класу в ряді країн Європи, особливо у феодальних Угорщині, *Речі Посполитій*, Литві, Латвії, Естонії, Білорусії та на Україні. Переносом — представники великого пром. та фінанс. капіталу.

МАГНЕЗИТ (від лат. *Magnesium* — *магній*) — мінерал класу *карбонатів*. $\text{Mg} [\text{CO}_3]$. Сингонія тригональна. Густ. 2,96. Твердість 3,5—4,5. Колір білий з жовтуватим або сіруватим відтінком. Близько силікатний. М. одержують і штучно. Найбільші родовища М. в СРСР (на Уралі, в Саянах), в Австрії, Чехословаччині, Бразилії, Китаї. Використовують у металург. пром. (для виготовлення вогнетривкої цегли) і в буд-ві як вогне-

			1	15	14	4
2	7	6		12	6	7
9	5	1		8	10	11
4	3	8		13	3	2

1	6	60	63	9	55	54	12
59	64	2	5	52	14	15	49
62	57	7	4	16	50	51	13
8	3	61	58	53	11	10	56
41	19	22	48	28	29	33	40
46	24	17	43	39	34	30	27
20	42	47	21	38	35	31	26
23	45	44	18	25	32	36	37

Магічні квадрати при $n = 3$ (а); $n = 4$ (б); $n = 8$ (в).

Магнетрон:
1 — постійний магніт;
2 — свічка запалюван-
ня; 3 — трансформатор.

груклий матеріал (MgO), для одержання магнєзіального цементу, для виробн. електроізоляторів. **МАГНЕТИЗМ** (від грец. $\mu\alpha\gamma\eta\tau\iota\varsigma$ λίθος — магнєсіський камінь, *магніт*) — сукупність явищ, пов'язаних із взаємодією між тілами за допомогою *магнітного поля*. М. проявляється, зокрема, у взаємному притягуванні або відштовхуванні між магнітами, між електр. струмами та між струмами й магнітами. Вчення про М. є складовою частиною вчення про *електрику*. Сучас. уявлення про М. ґрунтуються на *квантовій механіці*, за якою мікрочастинки мають *магнітний момент*. Магн. властивості речовини визначаються, гол. чин., магн. моментами електронів її атомів. Проте спостерігаються явища (див., напр., *Ядерний магнітний резонанс*), в яких осн. роль відіграють ядерні магн. моменти. М. речовини проявляється в її намагнічуванні при вміщенні в магн. поле. *Намагніченість* речовин у слабких полях $I = \chi H$, де χ — *магнітна сприйнятливість*, H — *напруженість поля*. Залежно від природи носіїв М. і характеру їхньої взаємодії розрізняють М. слабко взаємодіючих частинок (*діамагнетизм*, *парамагнетизм*) та М. речовин з атомним магн. порядком (*феромагнетизм*, *антиферомагнетизм* і *феримагнетизм*). Діамагнетизм визначається орбітальним рухом електронів. Для діамагн. речовин (діамагнетиків) магн. сприйнятливість є від'ємною величиною і практично не залежить від т-ри. Властивості парамагн. і магнітовпорядкованих тіл визначаються спіновими магн. моментами атомів і колективізованих (спільних для всього тіла) електронів. Для парамагн. тіл (парамагнетиків) $\chi > 0$ і справджується *Кюрі закон*. Магн. атомний порядок речовини зумовлений *обмінною взаємодією*, яка є результатом квантового характеру руху електронів і дії кулонівських (електростатичних) сил між ними. *Ферити* і *феромагнетики* в магнітовпорядкованому стані мають спонтанну намагніченість і характеризуються доменною структурою (див. *Домен*). Магн. атомний порядок речовини може існувати лише до певної т-ри (*Кюрі точки* або *Неєля точки*), вище якої речовина перетворюється на парамагнетик. Магн. властивості речовин широко використовують в електро- і радіотехніці, електроніці, автоматичній, приладобудуванні, обчислювальній техніці тощо.

Лит.: Вонсовський С. В. Магнетизм. М., 1971; Маттис Д. Теорія магнетизма. Пер. с англ. М., 1967; Браун У. Ф. Мікромагнетизм. Пер. с англ. М., 1979. В. Г. Бар'ятар.

МАГНІТИКИ — термін, який застосовують до всіх речовин при розгляді їхніх магнітних властивостей. Залежно від величини і знака *магнітної сприйнятливості* χ М. ділять на діамагнетики ($\chi < 0$, див. *Діамагнетизм*), парамагнетики ($\chi > 0$, див. *Парамагнетизм*) та *феромагнетики* ($\chi \gg 1$). Розрізняють також антиферомагнетики (див. *Антиферомагнетизм*) та феримагнетики (див. *Феримагнетизм*).

МАГНЕТИТ (від грец. $\mu\alpha\gamma\eta\tau\iota\varsigma$ λίθος — магнєсіський камінь, *магніт*) — мінерал класу оксидів і гідроксидів. FeFe_2O_4 . *Сингонія* кубічна. Густ. 5,175. Твердість 6,0—6,5. Колір чорний. Близько напівметалевий. Має магніт. властивості. В СРСР великі родовища М. є в РРФСР (*Курська магнітна аномалія*, г. Магнітна на Уралі), на Україні (*Криворізький залізорудний басейн*, *Кременчуцький залізорудний район*); за кордоном — у Швеції, США та ін. країнах. М. — важлива залізна руда (вміст заліза 46—50% і більше).

МАГНЕТО [франц. *magnéto*, від грец. $\mu\alpha\gamma\eta\tau\iota\varsigma$ ($\mu\alpha\gamma\eta\tau\iota\varsigma$) — *магніт*] — магнітоелектричний генератор змінного струму, що запалює від електр. іскри горючу суміш у двигунах внутрішнього згорання; пристрій системи запалювання цих двигунів. Принцип дії М. (мал.) полягає у створенні постійним магнітом, що обертається, і *трансформатором* струму високої напруги, який находить до свічок запалювання, між електродами яких виникає електр. розряд. М. встановлюють на поршневих авіад. двигунах, мотоциклах деяких типів, підвісних двигунах човнів тощо.

МАГНЕТОН — одиниця вимірювання *магнітного моменту* в атомній і ядерній фізиці. Для вимірювання магн. моментів *електронів*, *атомів* і *молекул* застосовують т. з. *магнетон Бора*, який у *Міжнародній системі одиниць* (СІ) дорівнює $9,27 \cdot 10^{-24} \text{ А} \cdot \text{м}^2$ ($9,27 \cdot 10^{-21} \text{ ерг/Гс}$ у СГС *системі одиниць*) і обчислюється за формулою: $\mu_B = (eh)/(2mc)$, де e — заряд електрона, m — його маса, h — *Планка стала*, c — *швидкість світла* у вакуумі. Одиницею вимірювання магн. моментів нуклонів і атомних ядер є т. з. *ядерний магнетон* $\mu_{\text{яд}} = (eh)/(2Mc) = 5,05 \cdot 10^{-27} \text{ А} \cdot \text{м}^2$, тут M — *маса протона*.

МАГНЕТООПІР, магніторезистивний ефект — зміна *електричного опору* провідника (напівпровідника) під дією зовнішнього магнітного поля (H), одне з *гальваномагнітних явищ*. Осн. характеристикою М. є величина $M = \Delta\rho_H/\rho_0 = (\rho_H - \rho_0)/\rho_0$, де ρ_0 і ρ_H — питомі опори відповідно без дії і під дією H . Вимірюють М., як правило, при паралельному або перпендикулярному до напрямку струму в провіднику напрямках H . Залежно від знака M розрізняють позитивний М. ($M > 0$) і негативний М. ($M < 0$), останній реалізується переважно в напівпровідниках. М. використовується як ефективний метод дослідження механізму розсіяння носіїв струму кристалічною граткою та домішками. Він лежить в основі дії магніторезисторів, які широко застосовуються в науці і техніці.

П. І. Баранський.
МАГНЕТОХІМІЯ (від *магнетизм* і *хімія*) — наука, що вивчає зв'язок між електронною, молекулярною і кристалічною (конденсованою) будовою речовини та її магнітними властивостями (*магнітної сприйнятливості*, ефективним *магнітним моментом* $\mu_{\text{ф}}$ тощо). Магн. властивості прита-

манні усім речовинам, які відповідно до залежності їхньої магн. сприйнятливості від напруженості зовн. магн. поля і т-ри поділяють на діамагнетики, парамагнетики, антиферомагнетики і феромагнетики. Діамагнетизм визначається орбітальним рухом спарених електронів навколо атомних ядер. Температурно залежний парамагнетизм — наявність неспарених електронів (O_2 , $[\text{Ti}(\text{H}_2\text{O})_6] \text{Cl}_2$, вільні радикали тощо). У найпростішому випадку для ізолюваних парамагнітних центрів при відсутності орбітального вкладу $\mu_{\text{ф}}$ магн. момент $\mu_{\text{ф}} = [n(n+2)]^{1/2}$, де n — число неспарених електронів. М. широко використовується при дослідженні *координаційних сполук* перехідних елементів для встановлення електронної конфігурації центр. атома і геометрії внутр. координаційної сфери. Взаємодія парамагнітних центрів між собою у межах молекули або кристала приводить до внутрішньомолекулярного або кооперативного *антиферомагнетизму* чи *феромагнетизму*.

Лит.: Введение в магнетохимию. М., 1980; Уитли П. Определение молекулярной структуры. Пер. с англ. М., 1970. В. В. Зелеников.

МАГНЕТРОН [від грец. $\mu\alpha\gamma\eta\tau\iota\varsigma$ — *магніт* і (*електрон*)] — електровакуумний прилад, що генерує електромагнітні коливання надвисокої частоти в процесі взаємодії електронів з постійним магнітним і електр. полями. Осн. частинами найпростішого багаторезонаторного М. (мал.) є катод, що випромінює електрони, і масивний анод з електр. об'ємними *резонаторами*. Гальмуючись електр. полем надвисокої частоти, утвореним резонаторами, електрони віддають йому енергію, посилюючи тим самим надвисокочастотні електромагн. коливання. Робочий діапазон частот М. від 0,5 до 100 ГГц, ккл не перевищує звичайно 0,8. Потужність М. від кількох ват до десятків кіловат у безперервному режимі, від 10 ват до 5 мегават — у переривчастому. М. використовують у радіолокаційних станціях, печах побутового призначення тощо. Див. також *Електровакуумні прилади*, *Лампа електронна*.

МАГНІЦЬКИЙ Леонтій Пилипович [9(19).VI 1669—19 (30).X 1739, Москва] — рос. математик і педагог. За деякими джерелами, М. народився в Осташковській патріаршій слободі Тверської губ. (тепер Калінінська обл.), закінчив Слово-греко-латинську академію в Москві. З 1701 до самої смерті викладав математику в Моск. школі матем. і навігаційних наук. Праця М. «Арифметика» (1703) була справжньою енциклопедією матем. наук і до середини 18 ст. осн. посібником з математики в Росії. Крім того, М. (у спів-авторстві з деякими викладачами школи) 1703 видав таблицю логарифмів, синусів, тангенсів і секансів, а 1722 самостійно — «Таблиці горизонтальних північних і південних широт».

МАГНІЄВІ ДОБРИВА — мінеральні добрива, що разом з іншими, необхідними для рослин, поживними речовинами містять *магній*.

Хім. пром-сть випускає кілька видів добрив, до складу яких входять магній: сірчаноокислий магній, калімаг, калімагнезію тощо. Магній входить також до складу *фосфатиллаку, золи та гною, вапнистих добрив* — доломітизованого вапняку, доломіту. Особливо ефективний М. д. на ґрунтах Полісся при внесенні під с.-г. культури, які негативно реагують на хлор, — картоплю, гречку, люпин та ін.

1. Г. Рожественський.
МАГНІЄВІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом магнію в кількостях, при яких його економічно доцільно видувати за сучасного рівня розвитку техніки. У природі відомо багато мінералів, до складу яких входить магній. Найголовніші з них: брусит $Mg(OH)_2$ (вміст магнію до 42%), *магнезит* (до 29%), *доломіт* (до 18%), *кізерит* (до 18%), бішофіт $MgCl_2 \cdot X \cdot 6H_2O$ (до 12%), епсоміт (до 10%), *карналіт* (до 9%). Осн. М. р. є викопні магнезіально-калійні солі, поховані розсоли та сучас. соляні родовища, які утворюються у замкнутих затоках (Кара-Богаз-Гол) та в озерах безстічних западин (Ельтон, Баскунчак). Магній одержують і з мор. води. В СРСР великі поклади М. р. є в РРФСР (на Уралі), в Білорусії та на Україні, зокрема в Прикарпатті (див. *Калусько-Голинське родовище калійних солей*).

Н. І. Половко.
МАГНІЙ (Magnesium; від назви міста Магнесії у Стародавній Греції), Mg — хім. елемент II групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 12, ат. м. 24,305. Природний М. складається з трьох стабільних ізотопів: ^{24}Mg (78,60%), ^{25}Mg (10,11%) і ^{26}Mg (11,29%); відомо 5 радіоактивних ізотопів. М. вперше добув 1808 і дав йому назву англ. хімік Г. Деві. Вміст М. у земній корі 2,33% (див. *Магнієві руди*). М. — легкий сріблясто-білий метал, густ. 1739 кг/м³, $t_{пл}$ 651° С, $t_{кип}$ 1107° С. Хімічно активний, на повітрі окислюється і тьмяніє; при нагріванні горить яскравим полум'ям, енергійно взаємодіє з ін. елементами, витісняє водень з води. М. легко реагує з к-тами, стійкий до лугів. Одержують *електролізом* розплавленого карналіту або відновленням оксиду магнію. Застосовують для виробн. *магнію сплавів*, високоміцного *чавуну*, *магнійорганічних сполук*, для *магнійтермічного відновлення металів* (Ti, Zr, V, U, Be), розкислення і знесірчення, у *піротехніці* тощо. Широко використовуються також *магнію сполуки*.

М. в організмі — необхідна складова частина тканин рослинних і тваринних організмів; один з *біогенних елементів*. Іони М. відіграють важливу роль в обміні речовин, у підтриманні *турбору клітин* тощо. М. входить до складу *хлорофілу*, а також усіх клітинних *органодів* рослин. В організмі хребетних тварин і людини М. міститься гол. чин. у печінці, кістках та м'язах. Добова потреба людини у М. — 0,3—0,5 г. Нестача в їжі М. призводить до порушень збудливості нервової системи, скорочення м'язів. **О. Й. Емес-Мисенко** (М. — хім. елемент).

МАГНІЙОРГАНІЧНІ СПОЛУКИ — *елементорганічні сполуки*, що містять зв'язок вуглець — магній, заг. формули R_2Mg або $RMgX$. Найбільше вивчені і широко використовуються мішані М. с. типу $RMgX$ (де R — вуглеводневий радикал, X — галоген), т. з. реактиви Грін'єра. Вони дуже нестійкі і застосовуються у вигляді розчинів. М. с. чутливі до дії вологи, повітря, легко реагують з різними органічними сполуками, які містять рухливі атоми водню. Їх одержують з галогенорганічних сполук та сильно подрібненого магнію у середовищі ефіру. Розчинниками служать також третинні аміни, ефіри етиленгліколю, гексаметанол, тетрагідрофуран, що утворюють з М. с. розчинні комплекси. М. с. застосовують для синтезу різних класів органічних сполук (див. *Грін'єра реакція*), а також у виробн. запашних та лікар. речовин.

В. П. Кухар.
МАГНІТИ [грец. μαγνῆτις λίθος], одн., від Μαγνῆτις λίθος — магнезійський камінь (Магнесія — давньогрец. місто в Малій Азії)] — тіла або пристрої, які в навколишньому просторі створюють *магнітне поле*. Розрізняють: постійні М. — виробн. певної форми з магнітотвердих речовин, здебільшого різних сталей і сплавів (див. *Магнітні матеріали*), що мають *залишкову намагніченість*; *електромагніти* та *надпровідні М.* — *соленоїди* або електромагніти, в яких магн. поле виникає за рахунок циркуляції електр. струму в замкнутих обмотках, що перебувають у стані *надпровідності*. Широко застосовують в електротехніці, радіотехніці, техніці зв'язку, радіолокації тощо.

МАГНІТНА БУРЯ — раптове, різке, сильне порушення плавних коливань *магнітного поля Землі*, яке охоплює значну територію, іноді — всю земну кулю. Найчастіше М. б. виникають і з найбільшою силою проявляються у полярних областях. З наближенням до екватора активність М. б. зменшується. Походження М. б. пов'язують з підвищенням сонячної активності, зокрема з появою плям на Сонці. М. б. тісно пов'язані з *полярними сльовами*: майже завжди сильні полярні сльава і М. б. відбуваються одночасно. М. б. зумовлюють збурення земних електр. струмів, погіршують поширення коротких радіохвиль, порушують провідний зв'язок.

М. Ф. Скопиченко.
МАГНІТНА В'ЯЗКІСТЬ — 1) Відставання в часі зміни *намагніченості* феромагнетика від зміни напруженості зовнішнього магнітного поля. М. в., як *гістерезис* і *вихрові струми*, зумовлює втрати електромагн. енергії при намагнічуванні *феромагнетика* у змінному полі. 2) Величина v_m в *магнітній гідродинаміці*, яка характеризує властивості електропровідних рідин і газів при їхньому русі в магн. полі. В *СГС системі одиниць* $v_m = c^2/4\pi\sigma$, де c — швидкість світла у вакуумі, σ — *електропровідність* середовища.

МАГНІТНА ГІДРОДИНАМІКА — розділ фізики, який вивчає взаємодію електропровідної рідини або

плазми з *магнітним полем*. Теор. основою М. г. є система рівнянь *гідроаеромеханіки* разом з *Максвелла рівняннями*. До осн. питань М. г. належать: дослідження умов рівноваги магн. поля з провідним середовищем; вивчення течій у магн. полі; дослідження рухів, що виникають внаслідок нестійкості; знаходження умов стійкості рівноважних конфігурацій і течій. М. г. виникла з потреб *космічної фізики* (пояснення природи сонячних плям, *магнітних бур*, *магнітного поля Землі* тощо), проте осн. поштовх до її розвитку дала проблема керування *термоядерних реакцій* (див. *Стеларатор*, *Токамак*). Результати теор. і експериментальних досліджень з М. г. застосовують при створенні *плазмових ракетних двигунів*, *магнітогідродинамічних генераторів*, МГД-насосів, турбін, витратомірів тощо.

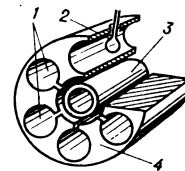
Лит.: Куликовський А. Г., Любимов Г. А. *Магнітна гідродинаміка*. М., 1962; Повх І. Л., Чекин Б. В. *Магнітогідродинаміческая сепарация*. К., 1978; Арцимович Л. А., Сагдеев Р. З. *Физика плазмы для физиков*. М., 1979; Саттон Дж., Шерман А. *Основы технической магнитной гидродинамики*. Пер. с англ. М., 1968.

Р. В. Половин.
МАГНІТНА ГОРА — гора на Пд. Уралі, в межах Челяб. обл. РРФСР. Вис. 614 м. Велике родовище магнітного залізняку, на базі якого в роки перших п'ятирічок споруджено *Магнітогорський металургійний комбінат* імені В. І. Леніна. Родовище значною мірою вичерпане, й гора дещо деформована. Поблизу М. г. — м. *Магнітогорськ*.

МАГНІТНА ДЕФЕКТОСКОПІЯ — метод *дефектоскопії*, що ґрунтується на реєстрації *магнітних полів* розсіяння на дефектах або на виявленні магн. властивостей досліджуваних виробів. Найчастіше вдаються до М. д., пов'язаної зі зміною (в місцях дефектів) параметрів магн. поля розсіяння при проходженні через виріб магн. потоку. Цю зміну виявляють за допомогою магн. порошку (чи магн. *суспензій*), частинки якого осідають на дефектах (магнітно-порошковий метод), або магн. порошку з *люмінофорами*, що його частинки в дефектних місцях світяться під впливом *ультрафіолетового проміння* (магнітно-люмінесцентний метод). Використовують також *ферозонди*, якими виявляють магн. поле і вимірюють його напруженість (ферозондовий метод), або магн. плівки, що неоднаково намагнічуються в дефектних і бездефектних місцях (магнітографічний метод). Для такої М. д. є магн. *дефектоскопи*. Рідше застосовують М. д. за допомогою спец. установок, що реєструють зміну *намагніченості* матеріалу при пружному деформуванні. М. д. використовують у різних галузях промисловості.

МАГНІТНА ІНДУКЦІЯ — силова характеристика *магнітного поля*. Див. *Індукція* у фізиці.

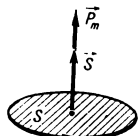
МАГНІТНА ПРОНИКНІСТЬ, μ — фізична величина, яка характеризує зв'язок між *магнітнотою індукцією* \vec{B} і *напруженістю поля*

Магнетрон:
1 — резонатор; 2 — петля зв'язку для відведення енергії; 3 — катод; 4 — анод.

МАГНІТНА СПРИЙНЯТЛИВІСТЬ

магнітного \vec{H} в речовині. Для ізо-
тропних (див. *Ізотропія*) речовин
М. п. — скалярна величина. В
Міжнародній системі одиниць
(СІ) $\mu = \vec{B}/\mu_0 \vec{H}$, де μ_0 — магніт-
на стала; в СГС системі одиниць
 $\mu = \vec{B}/\vec{H}$. З магнітною сприйнят-
ливістю χ М. п. зв'язана співвідно-
шеннями: $\mu = 1 + \chi$ (в СІ) і $\mu =$
 $= 1 + 4\pi\chi$ (в СГС системі оди-
ниць). М. п. вимірюється в безроз-
мірних одиницях і для фіз. вакуу-
му дорівнює 1. Для парамагнетиків
(див. *Парамагнетизм*) $\mu < 1$,
для діаманетиків (див. *Діамане-
тизм*) і феромагнетиків $\mu > 1$.
Величину μ_0 наз. а б с о л ю т-
ною М. п., одиницею вимірюван-
ня її є Гн/м.

Магнітний момент.

**МАГНІТНА СПРИЙНЯТЛИ-
ВІСТЬ**, χ — безрозмірна фізична
величина, яка характеризує здат-
ність речовини намагнічуватись у
магнітному полі. Для ізо-
тропних (див. *Ізотропія*) речовин χ — ска-
лярна величина, яка дорівнює
відношенню намагніченості \vec{I} до
напруженості поля \vec{H} : $\chi = \vec{I}/\vec{H}$.
Див. також *Магнітна проник-
ність*.

МАГНІТНА СТАЛА — скалярна
величина $\mu_0 = 4\pi \cdot 10^{-7}$ Гн/м, що
входить у рівняння законів елек-
ромагнетизму при записі їх у т. з.
раціоналізованої форми, відпові-
дно до якої визначено електричні й
магнітні одиниці Міжнародної си-
стеми одиниць (СІ).

МАГНІТНА СТАЛЬ — сталь з ма-
лою магнітною проникністю, ве-
ликою коерцитивною силою та ін.
магнітними властивостями; вид
магнітно-твердих матеріалів (див.
Магнітні матеріали). Набуває
магн. властивостей після *гарту-
вання* з утворенням *мартенситу*
(таку сталь наз. також *мартенсит-
ною*). До М. с. належать *вуглецеві
сталі* і сталі з кращими магн.
властивостями — *леговані* (воль-
фрамкові, хромисті і кобальтові,
див. *Легована сталь*). Викори-
стовують їх для виробн. постій-
них магнітів.

МАГНІТНЕ ЗБАГАЧУВАННЯ корис-
них копалин — спосіб збагачу-
вання корисних копалин, що ґрун-
тується на неоднаковому впливі
магнітного поля на мінеральні
частинки з різними магнітною
сприйнятливостю і коерцитивною
силою. Для М. з. застосовують
магн. сепаратори з повітр. («сухе»
М. з.) або водним («мокре» М. з.)
середовищем. В них під дією магн.
поля (напруженість відповідно 110
або 1500 кА/м і більше) з подріб-
неної руди одержують магніт. кон-
центрат (пряме М. з.) або вилу-
чають магніт. домішки (зворотне
М. з.). Магніт. способом збагачу-
ють залізнi руди (головним чином
магнетитові, сидеритові), руди мар-
ганцеві, титанові, вольфраміві то-
що. Щороку на гірничозбагачуваль-
них комбінатах УРСР способом М.
з. одержують понад 10 млн. т мар-
ганцевих і понад 100 млн. т ма-
нетитових концентратів.

В. І. Кармазин.

МАГНІТНЕ КОЛО — сукупність
тіл і середовищ, через які прохо-
дить магнітний потік. Поняття
про М. к., яке запроваджено за ана-

логією з поняттям про коло елек-
тричне, застосовують в електро-
техніці при розрахунках електр.
машин, реле, магн. підсилювачів,
трансформаторів тощо. Розрізня-
ють т. з. замкнуті М. к., в яких
магн. потік повністю проходить у
феромагн. середовищах, та М. к.
з діаманетичними (напр., повітря-
ними) проміжками. При цьому М.
к. наз. поляризованим, якщо
потік у ньому збуджується
постійними магнітами, і ней-
тральним, якщо потік збуджує-
ться електр. струмом у обмотках,
які охоплюють частину або все
М. к. Внаслідок формальної ана-
логії між електр. і магн. колами
до них застосовують спільний ма-
тем. апарат, вважаючи, що магн.
потік у М. к. відіграє роль, подіб-
ну до ролі сили струму в електр.
колі. Так, напр., аналогом Ома
закону для М. к. є формула $F_m =$
 $= \Phi R_m$, де F_m — *магніторухій-
на сила*, Φ — магн. потік, R_m —
магнітний опір. До М. к. засто-
совують також *Кірхгофа правила*.
Принциповою відмінністю між
електр. і магн. колами є те, що в
М. к. з незмінним магнітним
потокком не виділяється джоуле-
ва теплота (див. *Джоуля —
Ленца закон*).

МАГНІТНЕ ОХОЛОДЖЕННЯ —
метод одержання температур, ниж-
чих за 1К, шляхом адиабатного
розмагнічування парамагнітних реч-
овин (див. *Адиабатні процеси*,
Парамагнетизм). При М. о. охоло-
дження за допомогою рідкого
гелію парамагн. зразок намагнічу-
ють у сильному магн. полі, після
вимкнення якого внаслідок тепло-
вого руху атомів зразок розмагні-
чується, і його т-ра в умовах тепло-
ізоляції знижується (див. *Магні-
тотеплової явища*). Для одержан-
ня т-р $\sim 10^{-3}$ К застосовують
солі рідкісноземельних елементів
(напр., сульфат гадолінію), а та-
кож ін. парамагнітні речовини
(напр., хромокалієві та залізо-
калієві *галуни*), в кристалічній
ґратці яких містяться іони з недо-
будованими електронними обо-
лонками і, внаслідок цього, від-
мінним від нуля власним магн.
моментом (Fe^{2+} , Cr^{3+} , Gd^{3+}).
При використанні парамагнетизму
атомних ядер (напр., у зразках мі-
ді) одержують т-ри до 10^{-6} К. М. о.
широко застосовують у наук. до-
слідженнях при вивченні *надплин-
ності та надпровідності*.

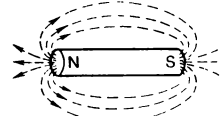
МАГНІТНЕ ПОЛЕ — одна з
форм прояву електромагнітного
поля; створюється рухомими
електричними зарядами, постійни-
ми магнітами, а також змінним
електричним полем. Осн. характе-
ристикою М. п. є магн. *індукція*,
для характеристики М. п. у се-
редовищі вводять додаткову вели-
чину — *напруженість поля*. Вели-
чина напруженості М. п., створе-
ного електр. струмом, визначається
за *Біо—Савара—Лапласа законом*.
Силові лінії магн. індукції замк-
нені, тобто М. п. є вихровим. М. п.
діє на провідники зі струмом, ру-
хомі електрично заряджені ча-
стинки і тіла, а також на частинки
і тіла, що мають *магнітний мо-
мент*. При внесенні в М. п. про-
відника зі струмом на кожен його
елемент $d\vec{l}$ діє т. з. сила Ампера

$d\vec{F} = I[d\vec{l}, \vec{B}]$, де I — сила струму,
 \vec{B} — вектор магн. індукції. Дія
М. п. проявляється також у ви-
кривленні траєкторії руху заряд-
жених частинок (див. *Лоренца
сила*), у притягуванні або від-
штовхуванні провідників зі стру-
мом (див. *Ампера закон*) та у роз-
щепленні енерг. рівнів атомів,
молекул і кристалів (*Зеемана яви-
ще*), наслідком якого є, зокрема,
магнітний резонанс. Вплив М. п.
на організми вивчає *магнітбіоло-
гія*. Див. також *Магнітне поле
Землі*.

В. Й. Сукаков.

МАГНІТНЕ ПОЛЕ ЗЕМЛІ, гео-
магнітне поле — силовне поле, ви-
никнення якого зумовлене джере-
лами, що знаходяться в земній кулі
та навколоземному просторі.
Відповідно до джерела розрізняють
гол., аномальне та зовн. М. п. З.
Головне М. п. З. зумовлене
механіко-електромагн. процесами
у зовн. шарі ядра Землі. У пер-
шому наближенні гол. М. п. З. має
форму *диполя*, вісь якого нахиле-
на до осі обертання приблизно на
11,5° (кут нахилення змінюється
з часом) і віддалена на 300 км від
геом. центра Землі. Проекції
цієї осі на поверхню Землі наз. гео-
магн. полюсами Землі. Ано-
мальне М. п. З. пов'язане гол.
чин. з намагніченістю гірських по-
рід *земної кори*. Зовн. і шнє М.
п. З. зумовлене електричними
струмами, що існують у навколо-
земному просторі. Воно має добре
виражений широтний розподіл
(більш інтенсивне у приполярних
областях і зменшується у бік ек-
ватора). Кожне з цих полів ха-
рактеризується постійною і змін-
ною величинами. Остання зумов-
лює варіації геомагн. поля. Най-
частіші і найінтенсивніші варіації
має зовн. М. п. З. (діапазон від
долей секунди до десятків років).
Варіації гол. М. п. З. мають на-
зву вікових геомагн. варіацій. На-
прям і величину напруженості
М. п. З. вимірюють *магнітоме-
рами*. У навколоземному косміч-
ному просторі М. п. З. утворює
магнітосферу, що поширюється на
віддалі 70 — 80 тис. км у напрямі
до Сонця і на мільйони кілометрів
у протилежному напрямі. Магні-
тосфера реагує на прояв *сонячної
активності* (виникають *магнітні
бурі*) та екранує поверхню Землі
й *біосферу* від потоку заряджених
часток *сонячного вітру* і частко-
во від *космічного проміння*. До-
слідження М. п. З. має велике зна-
чення. За напрямом магн. стрілки
компас з давніх часів люди орієн-
туються на місцевості та під час
мор. подорожей. Вивчення ано-
мального М. п. З. лягло в основу
магніторозвідки (див. *Магніто-
метричні методи розвідки і Магні-
тотелуричні методи розвідки*).
Вивчення зовн. М. п. З. необхід-
не для розвитку радіозв'язку та
космічних польотів. Досліджу-
ють вплив М. п. З. на життєдіяль-
ність людини, тваринних і рослин-
них організмів. Магн. бурі, зокре-
ма, можуть негативно впливати
на здоров'я людей з серцево-судин-
ними захворюваннями. Див. та-
кож *Магнетизм, Земний магне-
тизм*.

Літ.: Іванчук В. Г. Магнетизм у Все-

Магнітний полюс. Сило-
ві лінії магнітного
поля, створеного намаг-
ніченим стрижнем.

світлі. К., 1967; Яновський Б. М. Земной магнетизм. Л., 1978; Стейс Ф. Физика Земли. Пер. с англ. М., 1972.

І. М. Завойська.
МАГНІТНИЙ МОМЕНТ — векторна величина, яка характеризує магнітні властивості замкнутих електричних струмів, тіл і частинок речовини. М. м. замкнутого контура зі струмом i дорівнює $\vec{p}_m = i\vec{S}$, де \vec{S} — вектор, який чисельно дорівнює площі, охопленій контуром, і напрямлений по нормалі до площини контура так, що з його кінця протікає струм у напрямку стрілки (мал.). У Міжнародній системі одиниць (СІ) М. м. вимірюють у А·м². М. м. елементарних частинок визначається їх спіновим (див. *Спін*) моментом кількості руху. М. м. атомів є векторною сумою спінових і орбітальних М. м., зумовлених спіновим та орбітальним рухом електронів оболонок та нуклонів ядер. М. м. ядер на кілька порядків менші за спіновий і орбітальний М. м. електрона. В атомній та ядерній фізиці одиницею вимірювання М. м. є *магнетон*. М. м. макроскопічної системи дорівнює сумі М. м. її атомів (молекул). Характеристикою магн. стану макроскопічних тіл є *намагніченість*, яка дорівнює М. м. одиниці об'єму тіла. В. Г. Бар'ятар.
МАГНІТНИЙ ОПІР — характеристика *магнітного кола*; дорівнює відношенню магніторухликої сили F_m , яка діє в колі, до створеного в цьому колі *магнітного потоку* Φ : $R_m = F_m/\Phi$. М. о. ділянки кола довжини l з постійною площею поперечного перерізу S визначається за формулою: $R_m = l/\mu_0\mu_r S$, де μ — відносна *магнітна проникність* ділянки, μ_0 — *магнітна стала*. В Міжнародній системі одиниць (СІ) М. о. вимірюють в А/Вб (див. *Ампер, Вебер*).

МАГНІТНИЙ ПОЛЮС — ділянка поверхні намагніченого тіла, на якій нормальна складова вектора *намагніченості* відмінна від нуля. М. п., з якого виходять магн. *силові лінії*, наз. *північним* (N), або позитивним, а той, у який входять ці лінії, — *південним* (S), або негативним (мал.). Назви М. п. було запроваджено виходячи з напрямку встановлення стрілки магн. компаса в *магнітному полі Землі*: пн. полюс стрілки повертається в бік геогр. Півночі. Як і *електричні заряди*, різноіменні М. п. притягуються, а однойменні — відштовхуються.

МАГНІТНИЙ ПОТІК — потік вектора *магнітної індукції* \vec{B} крізь задану поверхню. Елементарний М. п. $\Delta\Phi$ крізь нескінченно малий елемент поверхні dS дорівнює: $\Delta\Phi = B_n \cdot dS = B \cdot dS \cdot \cos \alpha$, де $B_n = B \cdot \cos \alpha$ — проекція \vec{B} на напрям одиничного вектора \vec{n} нормалі до dS , α — кут між \vec{B} і \vec{n} (мал.). М. п. Φ крізь довільну поверхню S визначається інтегралом: $\Phi = \int_S B_n \cdot dS$. Для замкненої поверхні цей інтеграл дорівнює 0, що відображає факт відсутності в природі магн. зарядів. У випадку одностороннього магн. поля $\Phi = B \cdot S$. Одиницею М. п. у Міжнародній системі одиниць (СІ) є *вебер*, в СГС системі одиниць — *максвел*.

МАГНІТНИЙ РЕЗОНАНС — поглинання речовиною електромагнітного випромінювання певної частоти, зумовлене зміною орієнтації *магнітних моментів* електронів (електронний *парамагнітний резонанс*, ЕПР) або атомних ядер (ядерний *магнітний резонанс*, ЯМР). М. р. виникає, зокрема, при вмищенні речовини в постійне магн. поле і пояснюється *квантовими переходами* між т. з. магн. підрівнями, на які під дією поля розщеплюються енерг. рівні частинок, що мають магн. моменти. Якщо при цьому магн. моменти частинок зумовлені лише їх *спінами*, частота ω поглинутого електромагн. випромінювання визначається напруженістю магн. поля H і дорівнює γH , де γ — *гіромагнітне відношення*. Наявність у електронів, крім спіну, орбітального моменту приводить до залежності енергії магн. підрівнів, а отже і частоти ЕПР, від внутрішньокристалічного електр. поля. Залежність ω від внутрішньокристалічного поля проявляється і при ЯМР внаслідок існування у ядер із спіном $I \geq 1$ квадрупольного моменту (див. *Квадруполь*). При цьому можливий ЯМР і без дії зовн. магн. поля — т. з. *ядерний квадрупольний резонанс*. Див. також *Антиферромагнітний резонанс*, *Феромагнітний резонанс*.

Літ.: Альтшулер С. А., Козырев Б. М. Електронний парамагнітний резонанс в сполучених елементах проміжних груп. М., 1972; Гуревич А. Г. Магнітний резонанс в ферритах і антиферромагнетиках. М., 1973; Сликтер Ч. Основы теории магнитного резонанса. Пер. с англ. М., 1967.

МАГНІТНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали, що намагнічуються у відносно слабких *магнітних полях* і істотно змінюють їх. Розрізняють М. м.: феромагнітні (див. *Феромагнетика*); феримагнітні (див. *Ферити*); магнітно-м'які і магнітно-тверді. До магнітно-м'яких матеріалів належать *електротехнічна сталь*, залізо, залізнікелеві сплави, леговані молібденом, залізкокобальтові сплави з добавкою ванадію, залізнікелькобальтові сплави, нікельцинкові і марганецьцинкові ферити та матеріали спец. призначення — магн.-м'які *магнітодіелектрики*, *магнітострикційні матеріали*, *термомагнітні сплави* тощо. У таких М. м. досить високі початкова ($50 \div 10^5$) і макс. ($10^3 \div 10^6$) *магнітна проникність*, *магнітна індукція* насичення ($0,2 \div 2,4$ Т), т-ра Кюрі ($450 \div 1250$ К), незначна *коерцитивна сила* ($0,5 \div 10$ А/м), питомий *електричний опір* ($10^{-1} \div 10^{-8}$ Ом·м, за винятком феритів); великі магн. втрати ($1 \div 10^3$ Дж/м³). Магнітно-м'які М. м. застосовують у виробн. магнітопроводів, дроселів, електромагн. реле тощо. Магнітно-твердими є *магнітна сталь*, сплави на основі системи залізо — кобальт — молібден — вольфрам, залізо — нікель — алюміній — кобальт, залізо — ні-

кель — алюміній, сплав платина — кобальт, барієві, стронцієві і кобальтові ферити, сплави кобальту з рідкіснозем. елементами і магн.-тверді магнітодіелектрики. Вони відзначаються значними коерцитивною силою ($5 \cdot 10^3 \div 7 \cdot 10^5$ А/м), залишковою магн. індукцією ($0,2 \div 1,2$ Т) і магн. енергією ($10^3 \div 10^5$ Т·А/м). З магнітно-твердих матеріалів виготовляють гол. чин. постійні магніти.

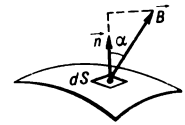
Літ.: Вонсовський С. В. Магнетизм. М., 1971; Хек К. Магнитные материалы и их техническое применение. Пер. с нем. М., 1973. В. А. Горбатюк.

МАГНІТНІ ПАСТКИ — конфігурації *магнітного поля*, які забезпечують тривале утримання заряджених частинок у певному об'ємі простору. В основі дії М. п. лежить виникнення *Лоренца сили* при русі зарядженої частинки в магн. полі. Розрізняють замкнуті та відкриті М. п. Найпростішу замкнуту М. п. утворюють силові лінії магн. поля в тороїдальному *соленоїді*. Існують замкнуті М. п., в яких магн. поле має значно складнішу конфігурацію. Відкриті М. п. створюються т. з. магн. пробками — областями згущення силових ліній, від яких відбиваються заряджені частинки. М. п. застосовують для одержання й утримання високотемпературної *плазми*, необхідної для здійснення *керованих термоядерних реакцій* (див. *Токамак*, *Стеларатор*). Природною гігантською М. п. є *магнітне поле Землі*, яке захоплює й утримує велику кількість космічних заряджених частинок, створюючи радіаційні пояси Землі.

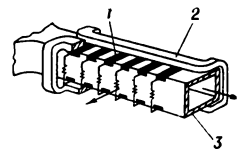
Літ.: Синельников К. Д., Руткевич Б. Н. Лекции по физике плазмы. Х., 1964; Арцимович Л. А. Элементарная физика плазмы. М., 1969. Л. Л. Пасічник.

МАГНІТНО-ІМПУЛЬСНА ОБРОБКА — обробка металевих заготовок тиском, зумовленим імпульсним діянням потужного *магнітного поля*; вид *імпульсної обробки*. В процесі М.-і. о. заготовку вміщують в індуктор, де створюють високочастотне магн. поле, під впливом якого в ній наводиться електр. струм. Мех. сила, що виникає внаслідок взаємодії магн. поля індуктора з наведеним в заготовці струмом, притягує заготовку до індуктора, і заготовка копіює його форму. М.-і. о. дає змогу формувати вироби з трубастих і листових заготовок, обтискувати заготовки, обробляти отвори в них тощо.

Р. О. Гурвич.
МАГНІТОБІОЛОГІЯ — розділ біофізики, що вивчає вплив зовнішніх штучних або природних *магнітних полів* на живі системи (клітину, організм, *популяцію* тощо). Крім того, М. досліджує магнітні поля, що їх генерують (створюють) живі структури (серце, мозок, нерви та ін.), і визначає магнітні властивості речовин біол. походження. Ще Арістотель (4 ст. до н. е.) та Пліній Старший (1 ст. н. е.) згадували про лікувальні властивості магніту. В 19 ст. франц. лікар Ж. М. Шарко і рос. — С. П. Боткін відзначали, що магнітне поле діє на нервову систему як заспокійливий засіб. Розвиток сучас. М. почався в 60-х рр. 20 ст. і пов'язаний з розвитком *косміч-*

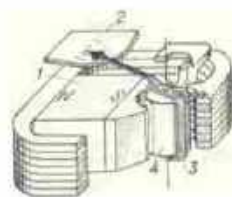

Магнітний потік.

Магнітогідродинамічний генератор: 1 — електрод; 2 — електроманіт; 3 — канал (стрілками показано напрямки руху робочого тіла і дії магнітного поля).

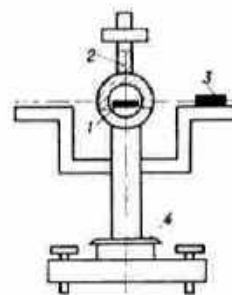
МАГНІТОГІДРОДИНАМІЧНИЙ ГЕНЕРАТОР

Магнітоелектричний прилад вимірювальний: 1 — постійний магніт; 2 — шкала; 3 — котушка; 4 — осердя.

Магнітола «Вєга-326».

Магнітомеханічний магнітометр: 1 — постійний магніт, що відхиляється; 2 — металева нитка підвісу; 3 — постійний магніт, що не відхиляється; 4 — круг з поділками.

Магніторадіола «Романтика-106».

ної біології. Найчастіше М. вивчає біол. дію посилення (порівняно з геомагнітним полем; див. *Земний магнетизм*) штучних магнітних полів. Посилене магнітне поле викликає різноманітні ефекти у живих організмів, а також в ізолюваних тканинах, клітинах та внутрішньоклітинних *органідах*. У ссавців особливо реагують на магнітне поле нервова, ендокринна та кровоносна системи. Магнітне поле пригнічує *безумовні рефлекси* та *умовні рефлекси*, змінює продукування окремих *гормонів* гіпофізом, спричинює зміни у статевих (особливо чоловічих), надиркових і щитовидних залозах. Під впливом магнітного поля розширюються кровоносні судини й виникають *кровоцилизи*, збільшується кількість *лейкоцитів* у крові, змінюються властивості *тромбоцитів*. У рослин сильне магнітне поле пригнічує ріст коренів, зменшує інтенсивність *фотосинтезу* тощо; у мікроорганізмів — змінює характер і швидкість росту, активність їхніх ферментативних систем тощо. Важливу роль відіграє геомагнітне поле і його зміни в *орієнтації тварин* у просторі й часі. Дані М. використовують у медицині, а також при гігієнічній оцінці магнітних полів, що застосовуються на пром. підприємствах.

Лит.: Холодов Ю. А. Магнетизм в биологии. М., 1970; Влияние магнитных полей на биологические объекты. М., 1971.

МАГНІТОГІДРОДИНАМІЧНИЙ ГЕНЕРАТОР, МГД-генератор — генератор, де теплова енергія безпосередньо перетворюється на електричну. Основними частинами М. г. є канал з *електродами* і *електромагніт*, який створює потужне магнітне поле. Під час дії генератора в електропровідному робочому тілі (*електроліті*, рідкому металі або плазмі), що рухається під впливом т-ри і тиску по каналу і перетинає магн. поле, виникає електр. струм, який через електроди надходить за призначенням. Розрізняють М. г. закритого циклу (з замкненими каналами), де робоче тіло використовують багаторазово, і відкритого циклу (з розімкненими каналами); імпульсної (миттєвої), короткочасної і тривалої дії. М. г. дає змогу значно підвищувати екон. ефективність теплових електростанцій (ккд — до 0,6), істотно зменшувати їхній шкідливий вплив на навколишнє середовище, заощаджувати паливні ресурси й охолодну воду. Перші експериментальні й лабораторні М. г. були побудовані (1959—60) в США. В СРСР 1965 стала до ладу перша в світі комплексна установка (М. г. в сукупності з осн. частинами ТЕС). Пізніше (1971) почала діяти дослідно-пром. установка з М. г. (розрахункова потужність 20—25 МВт). Споруджується (1980) перший пром. магнітогідродинамічний блок (потужністю 500 МВт) МГД-електростанції. Крім електростанцій, М. г. можна використовувати на космічних кораблях, літаках, підводних човнах тощо. Лт. с. 295.

Лит.: Янтовский Е. И., Толмач И. М. Магнитогидродинамический генера-

тор. М., 1972; Магнитогидродинамическое преобразование энергии. М., 1979.

Ю. Г. Блайдзевич.
МАГНІТОГІРСЬК — місто обласного підпорядкування Челяб. обл. РРФСР. Розташований на сх. схилі Пд. Уралу, на берегах р. Уралу. Залізнична станція. 410 тис. ж. (1980). Ділиться на 3 міські райони. Виник 1929—31 у зв'язку з будівництвом *Магнітогорського металургійного комбінату*. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1971), Леніна (1979). М. — один із значних центрів металург. пром-сті СРСР. З-ди: крановий, по ремонту гірничого та металург. устаткування, метизно-металург., калібрувальний та ін. ТЕЦ. Розвинута буд. матеріалів, легка (швейна та взут. ф-ки) і харч. (мол. з-д, м'ясокомбінат тощо) пром-сть. У М. — гірничо-металург. та вед. ін-ти, 8 серед. спец. навч. закладів. Театр — драм. та ляльков.; краєзнавчий музей. Споруди: будинок міському КПРС (1934), Палад металургів (1936), театр, концертний зал, стадіон на 40 тис. місць та ін. Пам'ятники: О. С. Пушкіну (1949), скульптор С. Меркуров), «Перший намет» (1967, скульптор Л. Голвицький).

МАГНІТОГІРСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ КОМБІНАТ імені В. І. Леніна. Розташований у м. Магнітогорську Челяб. обл. Буд-во комбінату як складової частини вугільно-металург. бази на сході країни почато 1929 біля підніжжя г. Магнітової. В 1931 став до ладу рудник, 31.I 1932 пущено першу доменну піч, 8.VII 1933 — мартенівську, 28.VII 1933 — блюмінг, у листопаді 1933 — безперервно-заготовчий стан, у серпні 1934 — великосортний прокатний стан 500. В 1970 комбінату присвоєно ім'я В. І. Леніна. До складу комбінату входять: гірничорудне виробн., коксохім. цех, агломераційні ф-ки, доменний і мартенівський цехи, обтісний, сортопрокатні та листові стани гарячої прокатки, цехи по виробн. холоднокатаного сталового листа, білої жерсті, оцинкованого листа, емальованого та оцинкованого посуду, вогнетривів, допоміжні цехи. Багато виробничих процесів механізовано і автоматизовано. М. к. нагороджено 2 орденами Леніна (1943, 1971) та орденом Трудового Червоного Прапора (1945).

МАГНІТОДІЕЛЕКТРИКИ (від *магніт* і *діелектрики*) — матеріали з високими *магнітною проникністю* і *електричним опором*, малими втратами на *вихрові струми*; вид *магнітних матеріалів*. Складаються з електрично ізолюваних одна від одної частинок *феромагнетиків*, з'єднаних в єдину масу діелектриком. Розрізняють М. магнітно-м'які і магнітно-тверді. Магнітно-м'які М. одержують з порошків феромагн. сплавів (напр., заліза з нікелем), карбонільного заліза, магнітно-м'яких *феритів*, додаючи *рідке скло*, *гуму* та ін. речовини. З таких М. виготовляють, наприклад, осердя котушок індуктивності, високочастотних трансформаторів. Магнітно-тверді М. одержують з порошків ні-

кельдіюмінєвих сталей, феритів барію або стронцію, заліза або залізокобальтових сплавів, змішуючи їх з різними діелектриками. Магнітно-тверді М. застосовують у виробництві невеличких магнітів, стрічок для магн. звукозапису тощо.

МАГНІТОЕЛЕКТРИЧНИЙ ПРИЛАД вимірювальний — прилад, яким вимірюють силу і напругу постійного електр. струму, використовуючи взаємодію *магнітних полів* постійного магніту та електр. струму, що протікає в котушці. Найпоширенішими є М. п. (мал.) з котушкою, що обертається між нерухомим магнітом і залізним осердям. Сила, що відхиляє котушку разом зі стрілкою, пропорційна силі струму. Є також М. п. з нерухомими магнітними осередками котушки та з рухомими магнітами. М. п. відзначаються високою точністю і чутливістю, у них рівномірна шкала, вони практично не реагують на зовнішні магн. поля і зміну т-ри. Разом з випрямлячами М. п. використовують у колах змінного струму, а в поєднанні з *вимірювальними перетворювачами* ними вимірюють неелектричні величини, наприклад, тиск.

Н. Є. Февральова.
МАГНІТОЛА — радіотехнічний апарат, в якому функціонально і конструктивно об'єднано *магнітофон* і *радіоприймач*; тип *звукотворного апарату* і *звукотисувального апарату*. Осн. спільними вузлами в М. є вихідний підсилювач низької частоти, блок електроживлення і гучномовці. В СРСР виготовляють (1980) М. (мал.) «Вєга», «Рига», зокрема в УРСР — «Весна» та ін.

МАГНІТОМЕТР (від *магніт* і грец. *μετρέω* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють *магнітну індукцію* і *напруженість* поля, а також *магнітні моменти* постійних магнітів. У магнітомет. М. (мал.) відбувається взаємодія двох постійних магнітів у вимірюваному магн. полі, внаслідок якої один з них відхиляється на певний кут. Такі М. застосовують для абсолютних (магн. теодоліти) і відносних (напр., крутильних, кварцові) вимірювань. Є також М.: електромагнітні, де досліджуване поле порівнюється з магн. полем електр. струму в котушці; індукційні, дія яких ґрунтується на явищі *електромагнітної індукції*, і ферозондові, в яких *магнітна проникність* осердя з обмоткою, що по ній протікає змінний струм, змінюється під дією вимірюваного поля. До найчутливіших належать М., де використано явище проходження надпровідного струму через тонкий шар *діелектрика*, який розділяє два *надпровідники*. Різновидами М. є прилади (градієнтометри), якими вимірюють різницю значень магн. індукції у двох точках магн. поля, а також прилади (магн. варіометри), що ними визначають зміну характеристик магн. поля у часі. За допомогою М. вимірюють *магнітне поле Землі* та ін. планет, вивчають значні магн. аномалії, розвідують корисні копалини, визначають властивості магн. матеріалів тощо.

Н. Є. Февральова

МАГНІТОМЕТРИЧНІ МЕТОДИ

РОЗВІДКИ, магніторозвідка — група геофізичних методів розвідки, що базуються на вивченні магнітного поля Землі. Полягають у виявленні й вивченні магнітних аномалій (див. *Геофізичні аномалії*), які виникають внаслідок неоднакового намагнічення різних гірських порід. Елементи магнітного поля на земній поверхні та під нею (в свердловинах, шахтах, під водою) вимірюють *магнітометрами*, у повітрі — *аеромагнітометрими* з літаків та вертольотів. Розрізняють наземну (в т. ч. мікромагнітну), аеромагнітну, авіадекагнітну, підземну, гідромагнітну зйомку; магнітні виміри в свердловинах (див. *Геофізичні методи дослідження свердловин*); лабораторні магнітні виміри (у т. ч. для палеомагнітних досліджень); виміри магнітних варіацій та метод штучного підмагнічування порід. Результати зйомки наносять на карти, аномальне значення магніт. поля Землі зображують у вигляді ізоліній або графіків. М. м. р. у комплексі з ін. методами застосовують для дослідження геол. будови земної кори, розшуку й розвідки корисних копалин. Див.: Лозаєв А. А., Захаров В. П. *Магніторозвідка*. Справочник геофізика. М., 1980. Б. І. Антонов.

МАГНІТОМЕХАНІЧНІ ЯВИЩА, гіромагнітні явища — явища, в яких проявляється взаємозв'язок між магнітним і механічним моментами частинок речовини (див. *Магнетизм*). До М. я. належить намагнічування феромагн. стрижня внаслідок його швидкого обертання навколо поздовжньої осі (Барнетта явище) та обернене йому явище — поворот вільно підвішеного феромагн. зразка при його намагнічуванні у зовн. магн. полі (Ейнштейна — де Гааза явище). М. я. дозволяють визначати *гіромагнітне відношення* атомів і на основі цього робити висновки про природу магнетизму різних речовин, проте в сучас. дослідженнях для цього частіше використовують явища *магнітного резонансу*.

МАГНІТООПТИЧНІ ЯВИЩА — явища, пов'язані з впливом зовнішнього магнітного поля на випромінювання, поглинання і поширення світла в середовищі. До М. я. належать: розщеплення спектральних ліній в магн. полі (*Зеемана явище*), виникнення *подвійного променезаломлення* в оптично ізотропній речовині, вміщеній у магн. поле (Коттона — Муттона явище), обертання площини поляризації світла при його поширенні вздовж напрямку магн. поля (*Фарадея явище*) тощо. М. я. використовують при дослідженні фізико-хім. структури речовини, взаємодії між атомами, молекулами й іонами в осн. і збудженому стані, електронної структури металів та напівпровідників, а також при вимірюванні магн. полів та в приладах квантової електроніки.

МАГНІТОПРОВІД — виготовлена з феромагнетиків частина електротех. машин або пристроїв, яка концентрує і розподіляє *магнітний потік*. Магнітопроводами є ротори та статори *електричних*

машин, осердя *трансформаторів*, електромагнітів, електромагнітних реле тощо. М. розрізняють за формою (напр., III- та II-подібні осердя трансформаторів) та матеріалом (напр., з електротехнічної або трансформаторної сталі).

МАГНІТОРАДІОЛА — радіотехнічний апарат, в якому функціонально і конструктивно об'єднано *магнітофон*, *радіоприймач* і електрпрограваач грамофонних пластинок; тип *звукотворного апарату* і *звукотранслюційного апарату*. Осн. спільними вузлами в М. є вихідний підсилювач низької частоти, блок електроживлення і гучномовці. В СРСР виготовляють (1980) М. (мал.) «Вега», «Мелодія», зокрема в УРСР — «Романтика», «Україна» та ін.

МАГНІТОРУШІНА СИЛА, намагнічуюча сила — величина, яка характеризує магнітну дію електр. струму і застосовується в електротехніці для розрахунку *магнітних кіл*. Дорівнює циркуляції вектора напруженості магн. поля \vec{H} по замкнутому контуру L , який охоплює електр. струми, що створюють це магн. поле: $F_m = \oint_L \vec{H} d\vec{l} =$

$$= \sum_{i=1}^n I_i, \text{ де } d\vec{l} \text{ — елемент контуру,}$$

n — кількість витків зі струмом I_i , охоплених контуром. У Міжнародній системі одиниць (СІ) М. с. вимірюють в *амперах*.

МАГНІТОСТРИКЦІЙНИЙ ПЕРЕТВОРЮВАЧ — електромех. або електроакустичний пристрій, що перетворює енергію *магнітного поля* на енергію мех. коливань або навпаки на основі явища *магнітострикції*. М. п. (мал.) являє собою виготовлене з *магнітострикційних матеріалів* осердя (*магнітопротів*), на яке накладено обмотку. В М. п., що служить випромінювачем, змінний електр. струм, проходячи обмоткою, створює змінне магнітне поле, під впливом якого осердя періодично змінює свої розміри або форму. В М. п., що є приймачем, на осердя діють зовнішні механіч. коливання (напр., звукові хвилі), внаслідок чого виникає магн. поле, а в обмотці — змінна *електрорушійна сила*. М. п. застосовують в гідроакустичних і ультразвукових установках, електро- і радіотех. пристроях, засобах акустоелектроніки, при вимірюванні вібрації машин, конструкцій і споруд (див. *Вібраційна техніка*) тощо.

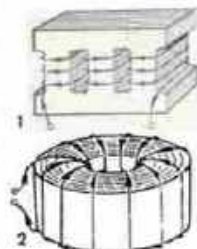
МАГНІТОСТРИКЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ — матеріали зі значною *магнітострикцією*; вид магнітних м'яких матеріалів (див. *Магнітні матеріали*). До М. м. належать ніхель, залізонікелеві, залізокобальтові і залізоалюмінієві сплави, леговані хромом, ванадієм та ін. елементами, а також деякі магнітно-м'які ферити. У залізонікелевих сплавах висока *магнітна проникність*. З них виготовляють осердя невеликих силових трансформаторів, магнітні підсилювачі, безконтактні реле тощо. Залізокобальтові сплави відзначаються поданням найвищих значень *магнітострикції*, намагніченості насичення і т-ри Кюрі (див. *Кюрі точка*). Їх застосовують у виробн. осердь *магнітострикційних перетворювачів* великої потужності і випромінювачів великої інтенсивності. У залізоалюмінієвих сплавах, крім великої магнітострикції, значні питомий електр. опір і мех. міцність, але низька пластичність і підвищена схильність до корозії. З них також виготовляють осердя магнітострикційних перетворювачів.

МАГНІТОСТРИКЦІЯ (від *магніт* і лат. *strictio* — стискання, натягування) — зміна форми і розмірів тіла при його намагнічуванні. Найпростішою мірою М. є величина $\Delta l/l$, де Δl — видовження (стиснення) зразка, l — його початкова довжина. М. значна для феро- і феромагнетиків ($\Delta l/l \approx 10^{-6} \div 10^{-3}$) і мала для речовин в ін. магнітному стані (див. також *Магнітострикційні матеріали*). Обернене відносно М. явище — зміна намагніченості феромагнетика при його деформації — наз. *магнітопружним ефектом*. М. лежить в основі дії *магнітострикційних перетворювачів*.

МАГНІТОСФЕРА Землі (від *магніт* і грец. *σφαῖρα* — куля, небесний простір) — область навколоземного простору, фізичні властивості якої визначаються *магнітним полем Землі* і його взаємодією з потоками заряджених часток космічного простору. Див. *Земля*, розділ *Планетарні властивості Землі*.

МАГНІТОТЕЛУРИЧНІ МЕТОДИ РОЗВІДКИ — група електромагнітних методів розвідки, що базуються на вивченні природних змінних електромагнітних полів (полів телуричних струмів), зумовлених різними явищами в іоносфері і магнітосфері Землі. Осн. М. м. р.: телуричних струмів, магнітотелуричне зондування і магнітотелуричне профілювання.

Методом *телуричних струмів* вивчають коливання *електричного поля* Землі у вузькому діапазоні періодів (від 10—20 до 60—80 с), визначаючи ефективну напруженість електр. поля, зміна якої відбиває зміну сумарної поздовжньої електропровідності геол. відкладів, що залягають на високоопірних породах кристалічного фундаменту. Магнітотелуричне зондування базується на вивченні змінного електромагн. поля неземного походження. За допомогою спец. апаратури реєструють електромагн. коливання з широким діапазоном періодів (від часток секунд до кількох десятків хвилин). Зіставляючи амплітуди електр. магн. коливань, визначають опір порід у досліджуваному районі. Магнітотелуричне профілювання являє собою спрощену різновидність методу магнітотелуричного зондування. За даними, одержаними за допомогою цих методів, визначають потужність геол. відкладів, що залягають на високоопірному горизонті, досліджують розподіл електропровідності; складають карти кристалічного фундаменту, що має велике значення для вивчення геол. будови земної кори, пошуків ко-

Магнітострикційний перетворювач:
1 — з осердям стрижневої форми; 2 — з осердям кільцевої форми (стрілками вказано напрям струму в обмотці).

Магнітофон «Маяк-205».

Магнолія великоквіткова:
1 — квітуча гілка; 2 — суцвіття; 3 — насіння.

МАГНІТОТЕПЛОВІ ЯВИЩА

рисних копалин, зокрема нафти і газу. Див. також *Геофізичні методи розвідки*.

М. Ф. Скотченко, МАГНІТОТЕПЛОВІ ЯВИЩА — явища нагрівання або охолодження тіл при намагнічуванні їх або розмагнічуванні. М. я. зумовлені зміною *внутрішньої енергії* тіла при зміні його магн. стану і найвиразніше проявляються в парамагнетиках (див. *Парамагнетизм, Феромагнетизм*). Охолодження парамагн. речовин при адиабатному розмагнічуванні їх (без теплообміну між речовиною і навколишнім середовищем) лежить в основі методу *магнітного охолодження*.

МАГНІТОФОН (від *магніт* і грец. *φωνή* — звук) — апарат для магнітного *звукозапису* та відтворення звуку; тип *звуківідтворювального апарату* і *звукотранслювального апарату*. Осн. частини М. є: стрічковпротяжний механізм; підсилювачі записуваних та відтворюваних сигналів; магн. головки, через які ці сигнали безпосередньо передаються з апарату на звуконосій (напр., магн. плівку) або навпаки, та акустична система. Розрізняють М.: професійні (напр., студійні), напівпрофесійні (напр., для запису диспетчерських переговорів), побутові і спеціальні (див. *Відеомагнітофон, Геомагнітофон, Диктофон*); стаціонарні і портативні (з універсальним електроживленням). За кількістю доріжок *звукотранслювання* їх поділяють на одно- та багатодоріжкові (до 8); за розміщенням звуконосія — на котушкові і касетні (див. *Касета*). М. бувають найчастіше з одним (монофонічні) або двома (стереофонічні) каналами записування — відтворення звуку. Їх поєднують з ін. апаратами (див. *Магнітола, Магнитоадаптер*). В СРСР (перший М. створено 1945) виготовляють (1980) магнітофони: «Комета», «Сагура», «Тембр», зокрема в УРСР — «Весна», «Маяк», «Юпітер» та ін. Іл. с. 297.

МАГНІЮ СПЛАВИ — сплави на основі *магнію*. М. с. — найлегші металеві *конструкційні матеріали*: їхня густина в 4 рази менша, ніж сталі, і в 1,3 рази менша, ніж алюмінію і його сплавів. У М. с. висока питома міцність, вони поглинають енергію удару і вібраційні коливання, їх легко обробляти різанням. Легують М. с.: марганцем; алюмінієм, цинком і марганцем; цирконієм і цинком; рідкісними і рідкісноземельними елементами; літєм. Розрізняють М. с.: ливарні і деформовні; високоміцні, жароміцні і корозійостійкі. Використовують в авіа-, авто-, судно- і ракетобудуванні, в текстильній, поліграфічній і електротех. пром-сті тощо.

В. П. Певніков, МАГНІЮ СПОЛУКИ — хім. сполуки, до складу яких входить *магній* у ступені окислення +2. Більшість М. с. безбарвні, неотруйні, гігроскопічні, легко розчинні в воді, розчинні їх гіркі на смак; погано розчинні оксид MgO , гідроксид $Mg(OH)_2$, фосфат $Mg_3(PO_4)_2$, карбонат $MgCO_3$, фторид MgF_2 . Оксид магнію MgO (палена магнезія) — біла тугоплавка речовина, застосовують у ви-

робн. гуми, вогнетривів, для очистки нафтопродуктів, у медицині. Хлорид $MgCl_2$ використовують для одержання магнезії, магнезіального цементу (суміш MgO , $MgCl_2 \cdot nH_2O$) — складовою частини *кислотоліту, фіброліту* тощо; сульфат $MgSO_4 \cdot 7H_2O$ (гірка сіль) — у текстильній і паперовій пром-сті, у медицині. Карбонати $MgCO_3$ (магнезит) та $MgCa(CO_3)_2$ (доломіт) є сировиною у виробн. вогнетривів, в'язучих матеріалів, добрив (див. *Магнієві добрива*). Перхлорат $Mg(ClO_4)_2$ (ангідрон) служить для осушування газів. *Магнійорганічні сполуки* використовують в органічних синтезах.

В. С. Телегус, МАГНОЛІЯ (*Magnolia*) — рід рослин родини *магнолієвих*. Вічнозелені та листопадні дерева й кущі заввишки відповідно до 15—30 і 2—3 м. Листки чергові, еліптичні, прості, переважно цілокраї. Квітки одиночні, верхівкові, білі, рожеві або пурпурові, запахні. Плід — шишкоподібна збірна листянка. Бл. 80 видів, пошир. у Пд.-Сх. Азії і приатлантичній частині Америки. В СРСР, на Курильських о-вах, росте 1 вид — М. обернено-яйцевидна (*M. obovata*) і 15 видів та ряд гібридних форм, з них в УРСР — 7, розводять лише в культурі як декоративні. Найпошир. М. великоквіткова (*M. grandiflora*) і М. обернено-яйцевидна. Розводять відповідно на Чорноморському узбережжі Криму й Кавказу і в Закарп. та ін. зх. областях УРСР. Листки М. містять алкалоїди, ефірну олію і глікозиди, що знижують кров'яний тиск. Рідкий спиртовий екстракт з листків М. застосовують на ранніх стадіях гіпертоніч. хвороби. Іл. с. 297.

МАГНОНИ, спінові хвилі — *квазічастинки*, пов'язані з коливаннями спінів або (що те саме) з коливаннями атомних *магнітних моментів*; підлягають *Бозе-Ейнштейнській статистиці*. Існування М. передбачив Ф. Блох (1930). М. взаємодіють між собою та з ін. квазічастинками, напр. *фононами* (теорію їх взаємодії розробив 1946 О. І. Ахієзер); в області низьких т-р визначають намагніченість та кінетичні властивості магнітоупорядкованих кристалів. Літ.: Ахієзер А. І., Бар'ятар В. Г., Пелетинський С. В. *Спіннові волини*. М., 1967; Тябликов С. В. *Методи квантової теорії магнетизма*. М., 1975; Каганов М. І. *Електрони. Фонони. Магнони*. М., 1979.

С. В. Пелетинський, МАГОМАЄВ Абдул Муслім Магометович [6 (18). ІІ 1885, Грозний — 28.VII 1937, Нальчик] — азерб. рад. композитор, диригент, музично-громад. діяч, засл. діяч мист. Аз. РСР (з 1935). Один з засновників азерб. муз. театру. В 1904 закінчив Горьківську вчительську семінарію. В 20—30-х рр. — зав. відділом мист. Наркомосу Азербайджану, керівник муз. редакції Бакінського радіомовлення, директор і гол. диригент Театру опери та балету. Твори: опери — «Шах Ісмаїл» (1919), «Нергіз» (1935), перша азерб. рад. опера на революц. сюжет; симф. п'єси (в т. ч. «На полях Азербайджану», «Тураджі» та ін.), пісні, музика до вистав і кінофільмів.

Лит.: Ісмаїлова Г. Муслім Магометов. Баку, 1975.

МАГОМАЄВ Муслім Магометович (н. 17.VIII 1942, Баку) — азерб. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1973). Онук А. М. Магомаєва. В 1968 закінчив Азерб. консерваторію (клас Ш. Мамаєва). З 1963 — соліст Театру опери та балету ім. М. Ф. Ахундова. Паргії: Фігаро («Севільський цирюльник» Россіні), Скарпія («Тоска» Пуччіні). Концертна діяльність. Автор пісень, музики до кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. **МАГОМЕТ** Йосип Якович [1 (13). I 1880, с. Корнин, тепер снт Попільнянського р-ну Житомир. обл. — 27.IX 1973, м. Сквира Київ. обл.] — укр. рад. селекціонер. Освіту здобув самонавчанням. З 1919 М. працював на Сквирському дослідному полі (з 1946 — зав. відділом селекції і насінництва). Вивів і поліпшив понад 100 сортів овочово-баштанних, плодоягідних та квіткових рослин. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1948.

МАГОМЕТ — одна з трансформцій імені *Мухаммеда*, засновника ісламу. Тому іслам часто називають *магометанством*.

МАГОНІЯ (*Mañonia*) — рід рослин родини *барбарисових*. Вічнозелені кущі або невеликі дерева. Листки щільні, перисті, колючі по краях. Квітки жовті, зібрані в китиці. Плід — ягода. Понад 70 видів, пошир. у Сх. і Центр. Азії та Центр. і Пн. Америці. В СРСР вирощують як декоративні 5 видів. З них найпошир. — М. пядуболиста (*M. aquifolium*) заввишки до 1 м, походить з Пн. Америки. Її темно-зелені листя набуває бронзово-червоного забарвлення. Росте в пд. областях СРСР, зокрема на Україні.

МАГУРА, Мегура — назва кількох гірських хребтів і вершин у *Карпатах Українських*. Найвищою серед них: хр. Магура (заввишки до 1362 м) у межириччя річок Опору і Мизунки (Львів. обл.), г. Магура (заввишки 1015 м) — у Буковинських Карпатах у межириччя Білого Черемошу й Серету (Чернів. обл.), г. Магура — у пн. частині хр. Гиньма (Івано-Фр. обл.) та ін.

М. М. Койнов, МАДАГАСКАР — острів в Індійському ок., поблизу сх. берегів Африки, від якої відокремлений Мозамбікською прот. Довж. бл. 1600 км, шир. понад 600 км. Пл. майже 590 тис. км² (четвертий за розміром серед островів світу). Поверхня горста, розчленована. Переважні вис. 800—1200 м, на Сх. — 1500 м, на Пн. — вулканічний масив Царатанана заввишки до 2876 м. Багато згаданих вулканів, часто бувають землетруси, є гарячі джерела. Родовища графіту, слюди, урану, кам. вугілля, золота, дорогоцінного каміння та ін. Клімат тропічний, вологий. Опадів до 3000 мм на рік. Ріка коротка, порожниста, багатоводна. В сх. і пн.-сх. районах — вологі тропічні ліси (сандалове та ебенове дерева, папороти, орхідеї тощо). На З. переважають колючі дерева і чагарники; в внутр. районах — са-

А. М. М. Магомаєв.

М. М. Магомаєв.

Й. Я. Магомет.

Magnolia пядуболиста. Квітуча гілка.

вани. Своєрідний тваринний світ, багато ендеміків (лемури, тенреки та ін.). На М. розташована д-ва Мадагаскар.

МАДАГАСКАР, Демократична Республіка Мадагаскар — держава на о. Мадагаскар в Індійському ок.

В адм. відношенні поділяється на 6 провінцій.

Державний лад М.— республіка. В 1975 на референдумі схвалено конституцію країни. Глава д-ви — президент, що обирається населенням строком на 7 років. Найвищий законодавчий орган — Верховна революційна рада (ВРР), головою якої є президент. З 1977 верховним держ. органом, що має повноваження законодавчої влади, є Національні народні збори (ННЗ; 137 депутатів), що обираються населенням строком на 5 років. Виконавчу владу здійснюють президент, ВРР і уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

В. Н. Денисов.

Природа. Див. *Мадагаскар* (острів).

Населення. Бл. 99% нас. становлять *малагасійці*. Живуть також європейці (переважно французи), араби та ін. Офіц. мови — малагасійська й французька. Пересічна густота нас. — бл. 15 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Міське населення становить 15%. Найбільші міста: Антананаріву, Таматаве, Мадзунга, Дієго-Суарес, Тулеар. Історія. Тер. М. заселялась у 10—6 ст. до н. е. індонезійцями, вихідцями з о-вів Полінезії і Меланезії, пізніше — банту та арабами. В 14—18 ст. на М. існував ряд держ. утворень, найбільшим з яких була д-ва Імеріна. В 19 ст. утворилося королівство Мадагаскар. У кін. 19 ст. М. захопила Франція. З 1885 М.— її протекторат, а з 1896 — колонія. Народ М. вів постійну нац.-визвольну боротьбу, яка особливо посилювалась після 2-ї світової війни (повстання 1947—48). В 1958 М. здобув автономію в складі Франції. *Співтовариства*. 26.VI 1960 М. було проголошено незалежною Малагасійською Республікою (з грудня 1975 — Демократична Республіка Мадагаскар). Франція жергала на М. ряд військ. баз (до 1973). Уряд М. проводив неоколоніалістський курс, орієнтований на зх. країни. Ця політика викликала невдоволення нар. мас. У результаті масових виступів, заг.

страйку 1972 влада перейшла до рук військ.-цивільного уряду. В 1972 М. встановив дипломатичні відносини з СРСР. У 1975 в М. внаслідок загальнонар. референдуму прийнято «Хартію малагасійської соціалістичної революції», яка проголосила курс на соціалістич. орієнтацію країни. У своїй зовн. політ. діяльності уряд М. виступає проти імперіалізму, колоніалізму, расизму, дотримується політики неприєднання, розвиває зв'язки з усіма країнами, в т. ч. з СРСР. В 1974 між СРСР і М. підписано угоду про екон. і тех. співробітництво. З 1960 М.— член ООН. М.— член *Організації африканської єдності*, асоційований член *Європейського економічного товариства*.

М. Д. Несук.

Політичні партії, профспілки. Авангард малагасійської революції, засн. 1976, з того ж року — урядова партія.

Партія конгресу незалежності Мадагаскару, засн. 1958. Виступає з позицій наук. соціалізму. Національний рух за незалежність Мадагаскару, засн. 1958. Прагнення до національної єдності, засн. 1973. Соціалістичний національний рух за незалежність Мадагаскару, засн. 1977. Всі партії об'єднуються у Національний фронт захисту революції. Федерація профспілок трудящих Мадагаскару, засн. 1956. Входить до ВФП. Конфедерація малагасійських трудящих, засн. 1957. Входить до МКВП. Революційна федерація профспілок трудящих Мадагаскару, засн. 1977.

М. Д. Несук.

Господарство. М.— агр. країна з слаборозвинутою економікою, в г-ві якої тривалий час панували іноз. (гол. чин. франц.) монополії. З 1972 уряд вживає заходів щодо змищення нац. економіки. Протягом 1975—77 націоналізовано банки й страхові компанії, виробн. і розподіл нафтопродуктів, гол. пром. підприємства, майно іноз. експортно-імпорتنних компаній, більшу частину зовн. гортівлі, створено ряд держ. і мішаних національних підприємств, встановлено державний контроль над енергетикою. Здійснюється аграрна реформа, у великих іноз. землевласників експропрійовано бл. 100 тис. га землі, створюються кооперативні об'єднання. Розроблено перспективну програму розвитку економіки на 1978—2000. Майже 87% працездатного населення зайнято в с. г. Ця галузь забезпечує бл. 90% вартості експорту країни. Переважає обшине землекористування, техніка обробітку землі здебільшого примітивна. Осн. плантаційні експортні культури (збір, тис. т, 1979): ваніль — 0,5 і гвоздика — 18 (за виробн. яких М. займає відповідно 1 і 2-е місця у світі), кава — 70, сизаль, перець, тютюн.

Основна продовольча культура — рис, вирощують також цукротростину, арахіс, маніок, батат, ямс, кукурудзу, бавовник. *Поголів'я* (млн., 1979): великої рогатої худоби — 10, овець і кіз — 1,7, свиней — 0,6. Рибальство (80,8 тис. т риби, 1977). Розвивається гірничодобувна пром-сть, видобувають хроміти, графіт, слюду, кварц, залізу, урано-торієві руди, рідкіснозем. метали тощо. З галузей обробної пром-сті найбільше значення має харчосмакова (цукр., рисоочисна, борошномельна, м'ясоконсервна, тютюнова). Діють нафтоперегінний з-д, комплекс по видобуванню та обробці хромітових руд, автозкладальні підприємства, цем. з-д, текст. ф-ки та ін. У 1978 вироблено 282,3 млн. кВт год електроенергії. Пром. центри — Антананаріву, Таматаве. Довж. з-ць (1979) — 880 км, автошляхів — 38 тис. км (у т. ч. 4,8 тис. км — асфальтованих). Осн. мор. порти — Таматаве, Дієго-Суарес, Мадзунга. В Антананаріву й Мадзунзі — міжнар. аеропорти. З М. вивозять каву, гвоздику, ваніль, сизаль, перець, тютюн, м'ясні консерви, продукцію гірничодобувної пром-сті; довозять машини й устаткування, будівельні матеріали, нафтопродукти, текстиль, продовольство. Головні торг. партнери: Франція, ФРН, США. Розвиваються екон. зв'язки з СРСР, який подає М. допомогу в будівництві борошномельного комбінату, елеватора, цем. з-ду та ін. об'єктів. Грош. одиниця — малагасійський франк. 1 малагас.

Герб Мадагаскару

МАДАГАСКАР

Площа — 596 тис. км²

Населення — 9

млн. чол.

(1979, оцінка)

Столиця — м. Антананаріву

Антананаріву. Панорама частини міста.

МАДАГАСКАРСЬКА УЛОГОВИНА

У малагасійському селі.

франк = 1 афр. франку (1 афр. франк = 0,02 франк. франка).
Н. А. Войтовичова.
Медицина. В 1975 в М. налічувалося 19 781 лікарів (22 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 767 лікарів (1 лікар на 10 тис. ж.); 41 зубний лікар і 141 фармацевт. Нац. медична школа при столичному ун-ті дає підготовку протягом перших двох років навчання; мед. освіту продовжують в ун-тах Франції. Функціонують школи по підготовці серед. мед. персоналу. В М. в основному держ. система мед. обслуговування.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 понад 50% нас. М. було неписьменним. У країні склалася система освіти, подібна до французької: поч. школа з строком навчання 6 років (з 6-річного віку), середня й ліцей — 7 (4 + 3) років. У 1975 прийнято рішення про перехід до обов'язкової 5-річної поч. школи. В 1976/77 навч. р. запроваджено нову систему освіти, навчання в поч. і серед. школах здійснюється малагасійською мовою. В 1976/77 навч. р. у поч. школах було 1,2 млн. учнів, у середній — бл. 140 тис. учнів. Ун-т у м. Антананаріву (засн. 1961; 1978/79 навч. р. — разом з філіалами в інших містах — 21 тис. студентів). Там же містяться обсерваторія (засн. 1889), Малагасійська академія (засн. 1902), Нац. ін-т географії і картографії (засн. 1945), Геол. служба, центр по вивченню тропічного лісу (засн. 1961), Ін-т агрономічних досліджень. Нац. б-ка, 6-ка університетська, муніципальна, усі — в Антананаріву; там же — Нац. істор. музей, Музей мистецтва й археології Мадагаскару.

В. З. Клепиков
Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в М. виходило понад 70 періодичних видань, у т. ч. 9 щоденних газет заг. тиражем бл. 60 тис. прим. Найважливіші щоденні газети: «Атрика» («Лицем до лиця», з 1976) — урядова, «Ваувау» («Новини», з 1894) — урядова, «Імунгу ваувау» («Новий Імунгу», з 1954), всі — малагасійською мовою; «Мадагаскар матен» («Мадагаскарський ранок», з 1962) — малагасійською і франц. мовами. Нац. інформаційне агентство Таратра (АНТА) засн. 1977. Радіомовлення і телебачення (діють з 1967) контролює урядова служба Малагасійське радіо-телебачення.

Література. Давня л-ра М. мала виключно фольклорну форму і поширювалася нар. співцями (мні-лаао). Сучас. література розвивається малагасійською мовою і французькою.

Л-ра малагасійською мовою. Широкої популярності в 1-й пол. 20 ст. набули етнографічний роман А. Радзонарівеа «Біна» (1932) та вірші Х. Раманантоаніні. Письменники 2-ї пол. 20 ст., спираючись на фольклорні традиції, поступово створюють нову л-ру. Найвідоміші з них: прозаїки А. Раціфехера (переклад книги «Як гартувалася сталь» М. Островського, «Повість про справжню людину» Б. Полевого та ін.), Л. Рафака, К. Раціфандріхана-

на, поети Ж. Нарівуні, Ж. Рамінуса. Л-ра французькою мовою відома з 20-х рр. 20 ст. Осн. жанр її — поезія. Активно в 20—30-х рр. виступив поет Ж. Ж. Рабевівеа — автор збірок «Чаша попелу» (1924), «Сільфі» (1927), «Майже мрії» (1934), «З нічної мови» (1935) та ін. Його соціально-критичні тенденції продовжив письменник, політ. і культур. діяч Ж. Рабеманандзара. Фольклорну традицію Ж. Ж. Ра-

бевівеа в поезії М. наслідував Ф. Ранаїво, відомий і як збирач усної нар. творчості. З сучас. романістів популярні А. Ріна, Родіш, з драматургів — Равеломорія і Дондавітра. В. К. Кукашамілі.
Архітектура та мистецтво. Нар. житло, як правило, прямокутне в плані, з шпильчастим двосхилим дахом, витягнутим вгору пропорціями. З кін. 19 — поч. 20 ст. у містобудуванні переважає європейська еkleктика. З 50-х рр. 20 ст. будівлі споруджують з використанням бетонних конструкцій, скла, жалюзі тощо. З давніх часів поширені різні худож. ремесла: різьблення на дереві (посуд, маски, поховальні стовпи — «алуалу»), плетіння, ткацтво тощо. З 30-х рр. розвивається сучасний живопис, переважно реалістичного напрямку (художники Равелунануші - Разафімбелу, Е. Рабешахала).

Музика тісно пов'язана з трудовими процесами, церемоніями й ритуалами. Муз. інструменти: зезе (2-струнний, типу гітари), валіха (виконавці — тільки чоловіки). Поширені пісенні фестивалі Хіра Гасі, вистави, що включають пісні й темпераментні танці — своєрідне

змагання між групами виконавців. У М. існує Асоціація кінематографістів, створена при Міністерстві інформації. До 1975 виходили короткометражні фільми: «Нещасний випадок» (1973, реж. Б. Рамампі), «Свобода вибору» (1974, реж. Ж. Ламбіні). Перший повнометражний худож. фільм — «Повернення» (1975, реж. Р. Соло). Літ.: Корнеев Л. А. Образование Мальгаской Республики. М., 1963. Корочанцев В., Цветков В. Мадагаскар. М., 1977; Рабеманандзара Р. В. Мадагаскар. История мальгаской нации. Пер. с франц. М., 1936; Буато П. Мадагаскар. Очерки по истории мальгаской нации. Пер. с франц. М., 1961; Бардина Ю. Я. Малагасійська Республіка. М., 1972; Зарецький В. А. Демократическая республика Мадагаскар. М., 1980; Кулик С. Мадагаскар не продається! «Всесвіт» 1980, № 2.

МАДАГАСКАРСЬКА УЛОГОВИНА — велике зниження дна в Індійському ок., на Пд. Сх. від о. Мадагаскар. Довж. бл. 1800 км, найбільша шир. бл. 900 км, глб. до 5815 м. На дні — піскуватий мул.

МАДАПОЛМ (від назви колишнього передмістя м. Нарсапур в Індії) — тонка бавовняна тканина полотняного переплетення миток. Жорсткий на дотик, гладенький, з глянсуватою поверхнею. Виготовляється з миткало, що його вибілюють і обробляють спец. речовинами (апретами). З М. шнють переважно білизну.

МАДАРАС (Madarász) Еміл (12.XI 1884, Надсентміклош — 18.II 1962, Будапешт) — угор. письменник. Комуніст. Учасник революції 1919 в Угорщині. Після її поразки емігрував до Австрії. В 1922—46 жив і працював в СРСР. Темі збірок поезій «Чепель» (1933), «Мінське шосе», «Матрос Чингайд» (обидві — 1938), «П'ятдесят років» (1954), «Двадцять чотири червоні троянди» (1959) та ін. — боротьба угор. народу проти кліки Хорі, інтернац. солідарність трудящих, соціалістичне будівництво в СРСР, сучасне життя угорців та їхнє істор. минуле. Перекладав твори рад. письменників. Українці присягнув вірші «На полях України», «Степовий колодезь».

Тв.: Укр. перекл. — Фортунаті знайшов своїх синів. Х., 1931; Рос. перекл. — Верность. М., 1960.

К. О. Шахова.

МАДАРИК Юхан (справж. прізвище — Лаурістін Йоганнес; 29.X 1899, Таллін — 28.VIII 1941, там же) — ест. рад. письменник, публіцист, держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Член ЦК КП Естонії 1938—40. З 1923 по 1938 ув'язнений в тюрмах бурж. Естонії. Після встановлення Рад. влади в Естонії (1940) — Голова Рад. Нар. Комісарів Естонії. Загинув під час оборони Талліна. Літ. діяльність почав 1922 (оповідання «Учень», «Мікк Сімм» та ін.). Романи «Повалювачі» (вид. 1929; написаний у тюрмі 1925—27), «Республіка» (1941; незакінч.) — про революц. боротьбу ест. робітн. класу. Нагороджений орденом Леніна (посм.). Тв.: Рос. перекл. — Республика, ч. 1—2. М., 1957.

МАДАЧ (Mádách) Імре (21.I 1823, Альшострегова — 5.X 1864, там же) — угор. письменник. Най-

відоміший твір М., перекладений багатьма мовами світу, — віршована драма-містерія «Трагедія людини» (1861), в трагічних настроях якої відображено поразку угор. революції 1848—49. М. критикував політичний і соціальний гніт в Угорщині 50-х рр. У сценічній переробці п'єси поставлена 1883 і майже 100 років не сходять зі сцени. Автор сатиричної драми «Цивілізатор» (1859), філос. драми на біблійну тему «Мойсей» (1861), багатьох ліричних віршів.
Тв.: Укр. перекл. — Трагедія людини. К., 1967; Рос. перекл. — Трагедія человека. М., 1964.

МАДЕЙРА — група островів у Атлантичному ок., поблизу пн.-зх. берегів Африки. Найбільший — о. Мадейра. Становить округ Португалії. Фуншал. Пл. 797 км². Нас. бл. 280 тис. чол. (1972). Являє собою вершини підводних вулканів. Поверхня гориста, завширшки до 1861 м (о. Мадейра). Поширені савани, на схилах — рослинні угруповання типу *маквіс*. Палантій цукр, тростини, садн, виноградники. Курорти. Гол. порт — Фуншал.

МАДЕЙРА — ріка в Пд. Америці, в межах Болівії та Бразилії, права притока Амазонки. Утворюється злиттям річок Бені та Маморе, що беруть початок в Андах. Довж. (від витоків р. Маморе) 3230 км, площа бас. 1158 тис. км². У верхів'ї — пороги, водоспади, нижче тече *Амазонського низовиною*, течія стає повільною, русло — звивистим. Живлення переважно дощове й снігове. Колювання річка сягають 12 м і більше. Судноплавна до м. Порту-Велью (1060 км).

МАДЖІ-МАДЖІ ПОВСТАННЯ 1905—07 — повстання народів у Німецькій Східній Африці (колишня колонія Німеччини, тер. сучасних Бурунді, Руанди і Танзанії). Назва пов'язана з повір'ям про чудодійну силу священної води («маджі»), що нібито рятує повстанців від кулі. Повстання охопило центр і пд. частини колонії. Було жорстоко придушене колонізаторами (вбито бл. 120 тис. африканців, деякі племена повністю винищено).

МАДЖІНІ (Mazzini) Джузеппе (22. VI 1805, Генуя — 10. III 1872, Піза) — італ. революціонер, бурж. демократ, ідеолог і керівник республікансько-демократичного крила нац.-визвольного руху в Італії. Публіцист. За фахом юрист. З 1847 брав участь у русі *карбонаріів*. У 1830—48 перебував в еміграції. В 1831 заснував у Марселі таємну орг-цію «Молода Італія», яка передбачала визволення Італії від австр. панування шляхом революції. Гол. революц. силою вважав прогресивні верстви буржуазії та інтелігенції, ігноруючи інтереси селянства, не мав чіткої програми соціальних реформ. Учасник революції 1848—49 в Італії. В березні — липні 1849 очолював уряд Рим. республіки. В 1853 заснував «Партію дії», яка брала участь у підготовці експедиції Дж. Гарібальді на Пд. Італії (1860). М. заперечував законність класової боротьби пролетаріату проти буржуазії, що стало

однією з причин його ворожого ставлення до Паризької комуни 1871 й *Інтернаціоналу 1-го*.
Тв.: Укр. перекл. — Деякі переповні революції в Італії. Львів, 1907.

МАДЗУНГА, Мажунга — місто на Пн. Зх. *Мадагаскару*, адм. ц. пров. Мадзунга. Мор. порт на узбережжі Мозамбіцької прот. Індійського ок., аеропорт міжнар. значення. 67,5 тис. ж. (1972). Підприємства цем., текст. і харч. промисловості.

МАДЛЕНСЬКА КУЛЬТУРА — найпізніша палеолітична культура, поширена на тер. Іспанії, Франції, Швейцарії, Бельгії, ФРН, НДР. Назва походить від печерної стоянки Ла-Мадлен у Франції. Виділена в 60-х рр. 19 ст. Носії М. к. займалися полюванням, збиральництвом, рибальством. Знаряддя праці виготовляли з кременю, кістки й рогу. Тепер під М. к. розуміють заключну пору пізнього палеоліту всієї Європи. За часів М. к. розвивалося образотворче мистецтво: скульптура (фігурки з кістки, каменю та янтарю), графіка (зображення на кістках і виробах з них) і живопис (розпис фарбами на стінах і стелях печер та на великих кістках мамонтів). Носії М. к. жили в умовах первіснообщинного ладу, на етапі ранньої матриархально-родової організації. Пам'ятки М. к. (даються часом понад 10 тис. років тому) поширені й на тер. України, найвідоміші з них — Молодове V (див. Молодове), *Крильська стоянка*, *Добранічська стоянка*, *Межирічська стоянка*, *Мізинська стоянка*.

Лит.: Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953; Борисковский П. И. Палеолит Украины. М. — Л., 1953; Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка. К., 1965. 1. Г. Шовкопляс.
МАДОННА (італ. *madonna*, від *ma donna* — моя пані) — в християнській міфології (переважно в католицизмі) те саме, що й *Марія*, богородиця. Образ М. широко використовувався в л-рі, мистецтві (зокрема в образотворчому — полотна С. Боттічеллі, Леонардо да Вінчі, Рафаеля, П. Перуджіно та ін.).

МАДРАС — місто на Пд. Індії, адм. ц. штату Тамілнад. Розташований на узбережжі Бенгальської зат. Індійського ок. Вузол з-ць і автошляхів, порт (має штучну гавань), аеропорт міжнар. значення. 2,5 млн. ж. (1971). М. засн. 1639 як факторія англ. *Ост-Індської компанії* на місці рибальського селища Мадраспатам. У 1746—48 М. володіли французи. В кін. 18 — на поч. 19 ст. М. — центр англ. володінь у Пд. Індії. Після

здобуття Індією незалежності (1947) — адм. центр шт. Мадрас (з 1969 — шт. Тамілнад). М. — один з найбільших центрів бавовняної і шкіряної пром-сті країни. Значного розвитку набули маш.-буд. (найбільший в Індії з-д по виробн. пасажирських вагонів, автомоб. з-ди та ін.), металообр., нафтопереробна, хім. (гол. чин. виробн. пластмас) та харчосмакова пром-сть. Ун-т (засн. 1857). Н.-д. установи — ін-ти математики, сировинних ресурсів та ін. Інд. геогр. т-во. Центр. публічна б-ка. Нац. художня галерея, Держ. музей. Астр. обсерваторія. М. — один з центрів культури *тамілія*.

МАДРЕПОРОВІ КОРАЛИ (*Madreporegia*) — ряд морських безхребетних тварин класу *коралових поліпів*. Прикріплені колоніальні (діаметр окремих особин від 1 мм до 3 см) або одиночні (діаметр до 25 см) форми. Понад 2500 видів, пошир. в усіх зонах Світового ок., найбільша кількість їх у тропіках. Живуть на різних глибинах, разом з ін. водними організмами часто утворюють *коралові рифи*. У водах СРСР зустрічаються лише не колоніальні види родів *Flabellum* (в Баренцовому м.) та *Caryophyllia* (в далекосхідних морях). Відмерлі М. к. використовують переважно як сировину для одержання будівельних матеріалів, а також як настільні прикраси.

МАДРИГАЛ (італ. *madrigale* — пісня рідною, материнською мовою, від лат. *mater* — мати) — в епоху раннього Відродження лірична пісня італ. мовою на відміну від тих, які складалися по-латині. Тексти для таких муз. мадригалів писали Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо. Муз. форму М. розробляли композитори П. Казелла і Ф. Ландіно. В л-рі 17—18 ст. визначився як короткий ліричний вірш на тему кохання, в якому, зокрема, виражає комплімент жінці. Широко побутував у салонній і альбомній поезії. В укр. л-рі з'явився в 17—18 ст. Авторами М. були переважно студенти *Київської академії*. Зразком М. є вірші *Климентія Зінов'євського* сина («О мати діво красная» та ін.). У новій укр. поезії траплявся рідко (М. Вороний, В. Самійленко).

Р. Т. Грон'як.
МАДРІД — столиця Іспанії, гол. місто провінції Мадрид та істор. обл. Нова Кастилія. Осн. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на р. Мансанарес (бас. Тахо). Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт міжнар. значення. Понад 3,5 млн. ж. (1979, з передмістями). Уперше згадується у хроніках 932. В 1118 здобув право вільного міста. В 14—15 ст. — резиденція кастильських королів і місце засідань *кортесів*. У 1520 нас. М. брало участь у повстанні *Комунерос*. З 1561 М. — офіційна столиця Іспанії. М. був центром революції 1808—14, 1820—23, 1834—43, 1854—56, 1868—74. У 1868 в М. створено іспанську групу *Інтернаціоналу 1-го*. Тут засновано іспанську компартію (1920). Під час нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 з листопада 1936 до березня 1939 тривала героїчна оборона М.

Дж. Мадзіні.

Мадонна з немовлям. Картина П. Перуджіно. Вашингтон. Національна галерея мистецтв.

Мадрепорові корали. Лопхелія (*Lophocelia*).

Мадрас. На одній з вулиць міста.

В 60 — 70-х рр. в М. проходили масові виступи проти франкістського режиму. Осн. галузь пром-сті — маш.-буд. (автомобіле-, авіа-, локомотиво-, моторобудування; виробн. оптичних приладів, електротех., радіо- і телефонного устаткування, с.-г. знарядь). Розвинуті хім. (у т. ч. виробн. пластмас), буд. матеріалів, поліграф., хім.-фарм., текст., шкіряно-взут., фарфоро-фаянсова галузі пром-сті. Старовинні художні ремесла (ви-

Панорама частини міста.

шивки, гобелени, мережива, каганьети, ювелірні вироби). У М. зосереджені правління монополістичних об'єднань, банки, страхові компанії, торг. фірми, біржа. Один з центрів міжнар. туризму. *Мадридський університет* та ін. ун-ти, Королівський колегіум Марії Крістини, консерваторія, Школа драм, мистецтва та ін. навч. заклади. Королівські академії (історії, красних мистецтв «Сан-Фернандо» та ін.), Рада по розвитку наук, досліджень, ін. наук, т-ва та н.-д. установи. Астр. обсерваторія, Бот. сад. Численні б-ки (у г. ч. Нац., Мадридського ун-ту). Музеї: *Прадо* (живопису і скульптури), Нац. археологічний, природничих наук, мор., нового мистецтва, ісп. народу. Серед архіт. пам'яток: єпископська капела (1520), ансамбль Пласа Майор (1619, арх. Х. де Мора), барокові церкви Сан-Хінес, Сан-Ісідро ель Реаль та ін. (серед. 17 ст.), госпіталь Оспісіо провінсіаль (1731, арх. П. де Рібера), класицистичні Королівський палац (1738—64, арх. Дж. Б. Сакетті та ін.), ратуша (17—18 ст.), Королівська академія красних мистецтв «Сан-Фернандо» (перебудована 1774, арх. Х. де Вільянуева), церква Сан-Антоніо де ла Флоріда (1792—98, розписи Ф. Гойї, 1798), еkleктичний палац ісп. кортесів (1843—50, арх. Н. Паскуаль). У 20 ст. споруджено: М-во авіації (1943—51, арх. Л. Г. Сото), університетське містечко (буд-во розпочато 1931, арх. М. Лопес Отеро; відбудовано в 1950-х рр., архітектор М. Фісак та ін.), хмарочоси («Білі башти», 1960-і рр.). Пам'ятники: Х. Колумбу (1885), Ф. Гойї (1905), 2 пам'ятники М. Сервантесу (1835,

1927). З М. пов'язані життя і діяльність визначних діячів ісп. культури: М. Сервантеса, Л. Вега Карпін, Д. Веласкеса, Кальдерона де ла Барки, Ф. Гойї, І. М. Альбеніса, Ф. Гарсія Лорки та ін. Іл. див. також т. 4, ст. Іспанія.

МАДРІДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — найбільший вищий навч. заклад Іспанії. Утворено 1836 в результаті об'єднання ун-ту в Алькала-де-Енаресі (засн. 1508 у провінції Мадрид) і Центр. ун-ту в Мадриді (засн. 1821). У 1977/78 навч. р. в ун-ті було 14 ф-тів: філософії та педагогіки, географії й історії, філол., матем., фіз., хім., геол., юрид., мед., фармацевтичний, ветеринарний, економіки та управління, політ. наук, інформатики; навчалось понад 96 тис. студентів. Б-ка налічує 600 тис. томів.

А. В. Савицький.
МАДУРАЙ, Мадура — місто на Пд. Індії, у штаті Тамілнад. Розташований на р. Вайгаї. Вузол з-дз. 548,3 тис. ж. (1971). Один з найбільших центрів текст. (шовкової та бавовняної) пром-сті країни. Кустарні промисли (вироби. тканин, виробів з латуні, різьблення на дереві). Значний торг. центр. Архит. пам'ятки 12—17 ст. М. вперше згадується у 2 ст.

МАДУРА — народ в Індонезії, який населяє о. Мадура і сх. райони о. Ява. Чисельність — 9 млн. чол. (1975, оцінка). Мова (близька до сунданської і яванської) належить до індонезійських мов. За релігією М. — мусульмани. Заняття — скотарство й землеробство, на узбережжі — рибальство. Частина М. працює в промисловості й торговельному флоті.

МАДХ'Я-ПРАДЕШ — штат у центр. частині Індії. Площа 443 тис. км². Нас. 41,7 млн. чол. (1971). Адм. ц. — м. Бхопал. Рельєф переважно гірський (пн. частина плоскогір'я Декан), на Пн. —

рівнинний (*Індо-Гангська рівнина*). Найбільша річка — Нарбада. Поширені листопадні ліси. Осно. ва економіки — с. г., переважно землеробство (рис, просо, пшениця; з технічних — бавовник та олійні культури). Розвинуте шовківництво. Худобу використовують гол. чин. як тяглову силу. На базі місц. ресурсів розвивається гірничодобувна пром-сть — розробляють родовища марганцевої і заліз. руд, бокситів, аугілля, вогнетривких глин, алмазів. Металург. комбінат у Бхілаї (збудований з допомогою СРСР), підприємства маш.-буд., металообр., буд. матеріалів і хім. пром-сті. Джутова і паперова ф-ки, цукр. з-ди та ін. Гол. пром. центри — Сатна, Гваліар, Бхопал.

МАДЯР (угор. magyarok) — самоназва угорців.

МАЄВСЬКИЙ Карл Якович (1824 — 97) — укр. архітектор. Навчався в гімназії в Житомирі. В 1847 закінчив Петерб. АМ, її академік з 1859. Проводив будівельні роботи в багатьох містах України, зокрема в Києві склав проект відбудови *Маріїнського палацу*, з 1870 брав участь у буд. роботах *Володимирського собору*, зробив обміри *Софійського собору*.

МАЄРСЬКИЙ Тадей Станіславович (29.VI 1888, Львів — 16.X 1963, там же) — укр. рад. композитор, піаніст, педагог. Закінчив консерваторію — Галицького муз. т-ва (Львів, 1911) та Лейпцигську (1913). Концертна діяльність. З 1920 викладав у консерваторії Польс. муз. т-ва, 1939 — 63 — у Львів. консерваторії ім. М. Лисенка. Автор симф., камерно-інструм., вокальних творів, музики до вистав.

Л. І. Савицька.
МАЄТОК — форма землеволодіння у феод. і капіталістичних суспільствах. У більш вузькому розумінні — велике або середнє феод. т-во, що обробляється працею кріпосних селян. Термін «маєток» виник як назва земельної ділянки, що надавалася дворянам за військ. службу, спочатку без права спадкування. З 16—17 ст. таке право було встановлено. За формами володіння і спадкування М. поділялись на *вотчини* і *майорати*.

«МАЖІНО ЛІНІЯ» — система франц. укріплень на кордоні з Німеччиною (1929—34, добудовувалася до 1940) довжиною бл. 380 км. Названа за ім'ям військ. міністра, ген. А. Мажіно. Призначалася для захисту Пн.-Сх. Франції від нім. вторгнення. Складалася з довгочасних залізобетонних споруд, протитанкових і протипіхотних загороджень, фортець. У 1940 нім.-фашист. війська зайшли в тил «М. л.», і її гарнізон капітулював. У післявоєнні роки частину М. л. відбудовано і перетворено на військ. склад.

МАЖОР (франц. majeur, італ. maggiore, букв. — більший) — 1) Лад, стійкі звуки якого (І, ІІІ, V) утворюють великий (мажорний) трезвук. Звучанням М. призначено світле емоційне забарвлення, що зумовлює його асоціативну спорідненість з настроєм радісного, урочистого характеру. Серед різновидів М. основним і загальноживаним є натуральний (іоній-

Мадрид. Церква Сан-Франсиско ель Гранде. Архітектор Ф. Сабатіні. 1776—85.

ський). 2). Переносно — бадьорний радісний настрій.

МАЖОРИТАРНА СИСТЕМА (від франц. *majorité* — більшість) — одна з діючих систем визначення підсумків голосування на виборах до представницьких органів бурж. держави, за якою всі депутатські місця по виборчому округу дістає партія, кандидати якої зібрали встановлену законом більшість голосів. Розрізняють М. с. відносною більшістю (США, Канада, Великобританія та ін.) і М. с. абсолютною більшістю, яка в поєднанні з єдиним парт. списком кандидатів широко використовується в країнах континентальної Європи та в окремих країнах, що розвиваються (Туніс, Заїр та ін.). У першому випадку обранням вважається той, хто йде першим за кількістю набраних голосів; у другому — той, хто отримав абсолютну більшість, тобто більше як половину голосів. Якщо ніхто з кандидатів такої більшістю не одержав, проводиться другий тур виборів, до якого допускаються лише 2 кандидати, що набрали найбільше голосів у першому турі. М. с. зовсім позбавляє представництва ті партії, які одержали меншу кількість голосів, і тому не відображає дійсного співвідношення класових сил, спотворює волю виборців. Див. також *Виборча система*, *Пропорційна система* у виборчому праві.

П. Ф. Мартиненко.

МАЖУГА Юрій Миколайович (н. 13.IV 1931, Київ) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1971). Член КПРС з 1963. Після закінчення 1953 Київського ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, де навчався у В. Неллі, працює в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Аким («Влада темряви» Л. Толстого), Васяка Пенел, Циганов («На дні», «Варвари» Горького), Серьогін («Іркутська історія» Арбузова), Ватутін («Генерал Ватутін» Дмитерка). Створив образ В. І. Леніна у виставах «Кремльські куранти» Погодіна, «Є така партія» Рачаді. З'явився в кіно («Народжена революцією», «Підпільний обком діє» та ін.). З 1963 викладає в Київ. ін-ті театр. мистецтва. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани».

МАЖУРАНИЧ (Mažuranič) Іван (18.VIII 1814, Новий Виндольський, Хорватське Примор'я — 4.VIII 1890, Загреб) — хорват. поет і громад. діяч. У 1848 обраний у хорват. сейм (парламент). У 1873—80 — бан (правитель) Хорватії. Один з ініціаторів заснування Південнослов'янської академії наук і мистецтв (1866) та ун-ту в Загребі (1874). Найважливіший твір М., перекладений багатьма європ. мовами, — ліро-епічна поема «Смерть Смайлагі Ченгіча» (1846), присвячена боротьбі чорногорців проти тур. завоювання. Відтворив (1844) втрачені 14-у і 15-у пісні поеми І. Гундуліча «Осман».

В. Г. Гримич.

МАЗАД (Mazade) Фернан (14.X 1863, поблизу м. Алдюз, деп. Гар на Пн. Франції — 17.VI 1939) — франц. поет і вчений. Працював

у галузі медицини. З 1889 оселився у Парижі. Автор поетичних збірок «Пристрасна мандрівка», «Пісок і кров» (обидві — 1921), «Мудрість», «Весна весени». Перекладач віршів Т. Шевченка (1920), М. Рильського. Окремі вірші М. укр. мовою переклав М. Терещенко.

МАЗАЙ Макар Микитович [31.III (13.IV) 1910, станція Ольгинська, тепер Приморсько-Ахтарського р-ну Краснодар. краю — 13.XI 1941, м. Жданов] — новатор у металургійній пром-сті УРСР. Член Комуністичної партії з 1938. З 1930 почав працювати на Ждановському металург. з-ді ім. Ілліча (з 1933 — сталеваром). У 1936 виступив організатором руху швидкісного сталеваріння, скоротивши в 1,5 рази тривалість плавки і збільшивши зйом сталі з 1 м³ полу мартен. печі майже в 2 рази. З 1937 навчався в Промакадемії в Москві. Делегат Надзвичайного 8-го з'їзду Рад (1936). М. — автор книги «Записки сталевара» (1940). Під час окупації м. Жданова був закатований гестапцями. В м. Жданові М. споруджено пам'ятник (1948). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

О. Г. Камдала.

МАЗАЛЄВСЬКИЙ Микола (р. н. невід. — п. 1793) — укр. поет. Проживав у с. Красилівці (тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.). Був дяком. Докладні біографічні дані не збереглися. М. вважають автором сатиричних віршів, зокрема «Великого сну» (1786).

Тв.: Давній український гумор і сатира. К., 1959.

Г. А. Нудьга.

МАЗАНЬЕЛЛО (Masaniello, скорочено від Томмазо Аньєлло; 1620, Неаполь — 16.VII 1647, там же) — італійський рибалка, керівник народного антифеодалного повстання в Неаполі 1647, спрямованого гол. чин. проти ісп. панування. М. було проголошено капітаном народу Неаполя (одна з найвищих посад міської комуни). Повстання поширилося на багато міст і сіл Пн. Італії. В ході переговорів з влади з повстанцями М. було вбито. В 1648 повстання придушено.

МАЗАРІНІ (італ. Mazarini, Mazgarino, франц. Mazarin) Джуліо (14.VII 1602, Пеміна — 9.III 1661, Венсенн) — франц. держ. діяч. Син сіцилійського дворянина. З 1640 — на франц. службі. З 1641 — кардинал. З 1643 — перший міністр франц. уряду, фактичний правитель країни за короля Людовика XIV. Проводив політику зменшення абсолютизму. Жорстко придушив ряд нар. виступів, змову феод. знаті 1643, з 1648 очолював боротьбу проти Фронди. У зовн. політиці прагнув до зміцнення політ. гегемонії Франції в Європі.

МАЗАРІ-ШАРІФ — місто на Пн. Афганістану, адм. ц. провінції Балх. Розташований у Балхському оазисі. Важливий торг.-трансп. пункт. 97 тис. ж. (1975). Підприємства металообр., текст., бавовночистої та олійницької галузей. З-д азотних добрив і ТЕС (збудовані з допомогою СРСР). Килимарство та ін. ремесла. Торгівля каракулем, вовною, шкірами, килимами, с.-г. продуктами

тощо. М.-Ш. — місце паломництва мусульман-шиїтів до гробниці, де, за легендою, похований халіф Алі. **МАЗАЧЧО** (Masaccio; власне Томмазо ді Джованні ді Симоне Каскаї (Гвіді); 21.XII 1401, Сан-Джованні-Вальдарно, Тоскана — осінь 1428, Рим) — італ. живописець, представник флорентійської школи доби Раннього Відродження. Працював у Флоренції, Пізі, Римі. М. відходив від традицій готики, втілюючи в реліг. сценах життєві, гуманістичні ідеали. Частіше працював разом з Мазоліно да Панікале. Твори: «Мадонна зі св. Анною» (бл. 1424, Галерея Уффіці, Флоренція), поліптих для церкви Санта-Марія дель Карміне в Пізі (1426, окремі частини в Нац. галереї в Лондоні та ін. музеях), розписи в капелі Бранкаччі в церкві Санта-Марія дель Карміне у Флоренції (між 1425—28), фреска «Трійця» в церкві Санта-Марія Новелла у Флоренції (1426—27). **МАЗДАКІТСЬКИЙ РУХ** — рух селян та міської бідноти у державі Сасанідів з поч. 90-х рр. 3 ст. до кін. 20-х рр. 6 ст. проти соціальної нерівності. Названий за ім'ям керівника руху — Маздака. М. р. був підтриманий шахом Кавадом I, який прагнув ослабити позиції великої аристократії і жреців. У 20-х рр. 6 ст. М. р. було придушено.

МАЗЕПА Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708), великий феодал. Н. в укр. шляхет. родині, служив при дворі польс. короля. Будучи гетьманом, проводив кріпосницьку політику, нещадно придушував виступи нар. мас проти соціального гноблення. В перші роки Північної війни 1700—21 уклав таємну угоду із шведським королем Карлом XII — польс. королем С. Лещинським, згідно з якою Лівобережна Україна і Київ, а також білорус. землі й Смоленщина мали відійти до Польщі. Зрадницькі наміри М. спробували викрити генеральний суддя В. Кочубей і полтав. полковник І. Іскра. Проте М. вдалося виправдатися перед Петром I. В. Кочубей та І. Іскру за наказом М. 1708 було страчено. В жовтні 1708 М., за яким пішла лише купка старшини та невелика кількість козаків (1500 чол.), відкрито перейшов на бік ворога. Після розгрому швед. військ у Полтавській битві 1709 М. разом з Карлом XII втік до тур. володінь (м. Бендери), де незабаром помер. Укр. бурж. націоналісти намагаються виправдати зрадництво М. і, всупереч істор. правді, зобразити його борцем за свободу України. Подібні намагання дістають гідну відсіч в укр. рад. історіографії.

Лит.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.

О. І. Путро.
МАЗЕР (англ. maser, скорочено від microwave amplification by stimulated emission of radiation — підсилення мікрохвиль шляхом стимульованого випромінювання) — загальна назва квантових генераторів і підсилювачів радіочастотного та надвисокочастотного

Ю. М. Мажуга.

М. М. Мазай.

Мазаччо. Фрагмент фрески «Чудо з статуєю» у капелі Бранкаччі в церкві Санта-Марія дель Карміне у Флоренції. Між 1425 і 1428.

МАЗЕРЕЛЬ

діапазонів. До М. належать, зокрема, молекулярні генератори та квантові парамагнітні підсилювачі й генератори.

МАЗЕРЕЛЬ (Maserel; Masereel) Франс (30.VII 1889, Бланкенберге, Зх. Фландрія — 4.I 1972, Авіньйон, Франція) — бельг. графік і живописець. Член Компартії Бельгії. В 1907—08 навчався в АМ у Генті. З 1909 жив у Франції, під час 1-ї світової війни — в Швейцарії, де створив цикл антивоєнних малюнків (співробітничав з Р. Ролланом у газ. «Листок»). У своїй творчості був близький до експресіонізму. Твори: цикли — «Хресний шлях людини» (1918), «Мій часослов» (1919), «Місто» (1925), «Від чорного до білого» (1939), «Танок смерті» (1941), «Юність» (1948); іл. до творів Ш. Де Костера, Р. Роллана та ін.; пейзажі, портрети, мозаїки тощо. В 1935 і 1937 відвідав СРСР. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Бельгія*, т. 1, с. 448—449. Літ.: Богемська К. Г. Франс Мазерель. М., 1975.

Дж. Мазина.

МАЗІНА (Masina) Джульєтта (н. 22.II 1921, поблизу Болоньї) — італ. кіноактриса. Навчалася в Рим. ун-ті, з 1942 виступала в драм. театрі. В кіно — з 1948. Осн. ролі зіграла у фільмах реж. Ф. Фелліні: «Вогні вар'єте» (1950), «Дорога» (1954), в рад. прокаті «Вони блукали по дорогах», «Шахрайство» (1955), «Ночі Кабрії» (1956), «Джульєтта і духи» (1965). Головна роль у телефільмі «Камілла» (1977, 4 серії). Створила образ «маленької людини», яка вірить у добро, незважаючи на жорстокість навколишньої дійсності.

А. Л. Мазлумов.

МАЗЛУМОВ Аведикт Лук'янович (30.XI (12.XII) 1896, Сімферополь — 30.IX 1972, Москва) — рад. біолог, селекціонер цукр. буряків, акад. ВАСГНІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1965). У 1923 закінчив Воронежський с.-г. ін-т. З 1922 працював на Рамонській дослідно-селекційній станції (Ворон. обл.), перетворив (1959) на Всерос. н.-д. ін-т цукр. буряків і цукру. М. особисто і в співтворстві вивів 52 сорти і гібриди цукр. буряків. М. нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1946, 1952. Ленінська премія, 1965.

О. Ю. Мазуренко.

МАЗОВІЯ — історична область Польщі в середній течії Вісли та нижній течії Нарви і Бугу. Назву дістала від найменування племені мазовців, які розселилися тут у 9—11 ст. На тер. М. у 10 ст. було самостійне князівство, з серед. 13 ст. — дрібні феод. уділи. З 1326 М. — під владою польськ. королів. Тепер тер. М. включає Варшавське, частково Лодзинське і Бялистоцьке воєводства. Староинне місто М. — Плоцьк.

«МАЗОВШЕ» (польс. Mazowsze — *Mazovia*) — польськ. держ. нар. ансамбль пісні і танцю ім. Тадеуша Сигетинського. Створений 1948 з нар. співаків і танцюристів Мазовії. В складі «Мазовше» — хорова, танцювальна й інструм. групи. В ансамблі збираються, обробляються нар. пісні і танці, створюються нові. В його репертуарі — також українські пісні й

Ф. Мазурек. Сцена. Гравюра, 1928.

танці. Ансамбль неодноразово виступав в СРСР (зокрема в Києві, Одесі, Львові, Чернівцях, Ялті, Сімферополі).

Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Ансамблі пісні і танцю*, т. 1, с. 448—449.

МАЗОН (Mazon) Андре (7.IX 1881, Париж — 13.VII 1967, там же) — франц. філолог-славист, член Академії написів і л-ри (з 1941), іноземний член АН СРСР (з 1928) та ін. академій. Учився в Сорбонні й Празькому ун-ті. Викладав франц. мову в Харків. ун-ті (1905—08). Професор слов'ян. філології Страсбурзького університету (1919—23), Колеж де Франс (з 1924). Був віце-головою Міжнародного комітету славистів (1958—67). Автор праць з слов'ян. мовознавства: «Граматика чеської мови» (1921), «Граматика російської мови» (1943). Досліджував давню класич. рос. л-ру. Написав працю «Слово о полку Ігоревім» (1940) та ін. Опублікував цінні матеріали про О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Гончарова, І. Тургенева, Ф. Достоєвського та ін. Написав розвідки про укр. л-ру, серед них: «Марко Вовчок в Італії» (1928), «Про Шевченка» (1962). Один з організаторів і редактор журналу «Revue des études slaves» («Огляд слов'янських студій»), що виходить у Парижі з 1921 року.

Тел.: Рос. перекл. — Вид в слов'янських языках. М., 1958.

В. Т. Коломійець.

МАЗОХІЗМ — вид статевого збочення.

МАЗУРЕНКО Олексій Юхимович [н. 7 (20). VI 1917, с. Ленінка, тепер Устинівського р-ну Кіровоград. обл.] — рад. військовий льотчик, генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни — льотчик, командир авіаланки, старший льотчик-інструктор штурмової авіації ВМФ, командир гвард. авіаполку ВПС Балт. флоту. Зробив бл. 300 бойових вильотів. Особисто потопив 8 ворожих кораблів і в складі групи — 22. В 1952 закінчив Військ.-мор. академію. З 1972 — у запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МАЗУРИ (польс. Mazury) — назва і самоназва населення пн.-сх. районів Польщі; в минулому М. — етнографічна група поляків. За релігією — переважно протестанти. Зберігають деякі діалектні особливості в мові й специфічні риси в нар. одязі, житлі й мистецтві.

МАЗУРКА (польс. mazur) — польськ. нар. парний танець. Виник у мазурів (звідси й назва) і став одним з найпопулярніших нац. танців; з 19 ст. поширився в Європі як бальний танець. Темп швидкий, муз. розмір $\frac{3}{4}$ або $\frac{2}{4}$.

МАЗУРКЕВИЧ Олександр Романович [н. 27.VIII (9.IX) 1913, с. Жабокрич, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. літературознавець, педагог, академік АПН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вінн. пед. ін-т (1941). В 1945—50 — заст.

директора Вінн. пед. ін-ту; 1950—58 — гол. ред. журн. «Радянська школа». З 1951 — в Н.-д. ін-ті педагогіки УРСР. Друкується з 1928. Автор праць з історії, теорії та методики укр. л-ри, історії педагогіки, літературознавства. Дослідник творчості, пед. поглядів і революц.-просв. діяльності М. Чернишевського, М. Добролюбова, М. Некрасова, Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки. Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями. Двічі лауреат премії ім. К. Д. Ушинського, медаль А. С. Макаренка. Тел.: Письменник і життя. К., 1958; Виховна сила художньої літератури. К., 1960; Зарубіжні фальсифікатори української літератури. К., 1961; Нариси з історії методики української літератури. К., 1961; Метод і творчість. К., 1973.

МАЗУРЮК Юрій Антонович (н. 18.VII 1931, Краснік, тепер Львівське воєводство ПНР) — укр. і рос. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1968. В 1955 закінчив Львів. політех. ін-т, 1960 — Моск. консерваторію. З 1963 — соліст Великого театру СРСР. Партії: Онегін, Елєцький, Роберт («Євгеній Онегін»), «Пікова дама», «Іоланта» Чайковського, Скаріпа («Тоска» Пуччіні), Родріго («Дон Карлос» Верді), Ескамільйо («Кармен» Бізе), Андрій Болконський («Війна і мир» Прокоф'єва). Концертна діяльність (зокрема, концерти з творів укр. композиторів). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

МАЗУРСЬКІ ОЗЕРА — система озер на Пн. Сх. Польщі. Об'єднують понад 2500 озер заг. площею 310 км². Найбільші з них: Снярядні (106,6 км²), Мамри (104,5 км²), Негоцін (27 км²). Глиб. до 40 м. Сполучені між собою протоками й каналами. Мають стік у ріки Віслу та Преголу. Судноплавство, рибальство. На берегах — курорти; район туризму.

МАЗУТ (порк.) — залишок після відгонки легких і середніх фракцій нафти (бензину, лігройну, гасу, дизельного палива). Темна рідина, густ. 890—1000 кг/м³, теплота згоряння 38—42 МДж/кг. Застосовують як рідке котельне паливо, для виробн. *мастила*, *бітумів* тощо. Крекінгом або гідруванням з М. одержують моторне паливо (бензин, дизельне паливо).

МАЗЬ — м'яка лікарська форма для зовн. застосування. М. складається з лікар. речовини і т. з. мазевої основи (вазеліну, ланоліну, нафталану тощо). Кількість порошковатих лікар. речовин у М. не перевищує 25% маси основи. М. мають не тільки місцеву, а й заг. дію на організм.

МАЗЕВСЬКИЙ Микола Володимирович (29.IV (11.V) 1823, с. Первіно, тепер Торжківського р-ну Калінін. обл. — 11(23).II 1892, Петербург, похований у Первіно) — рос. вчений-артилерист, засновник вітчизняної наукової школи *балістики*, генерал від артилерії (1889), чл.-кор. Петерб. АН (з 1878). З 1858 — професор Михайлівської арт. академії. Розробляв балістич. арт. снарядів. Відіграв важливу роль у запровадженні нарізних гармат у рос. артилерії.

МАІН — давнє плем'я і держава у Пд. Аравії (на Пн. сучас. Йемену). Вперше д-ва М. згадувалася в складі коаліції великих родоплемінних об'єднань. Пізніше виникла незалежна д-ва М. (Мінейське царство) з столицею в Іасілі, а потім у Карнаву (ймовірно, 5 ст. до н. е.). Основи економіки М. становили транзитна торгівля пахощами і землеробство (використовували працю рабів). У політ. управлінні М. велику роль відігравали храми та значні купецькі родини, які обмежували владу царя. Бл. серед. I ст. до н. е. д-ву М. захопила д-ва Саба (у Пд. Аравії).

МАІС — те саме, що й *хукурудза*.
МАЙАМІ — місто на Пд. Сх. США, у штаті Флоріда. Порт на узбережжі Атлантичного ок., у гирлі р. Майамі, залізнична станція, аеропорт міжнар. значення. 365,1 тис. ж. (1975). Розвинуті маш.-буд., радіоелектронна, швейна, харч., в т. ч. потіоновна пром-сть. Ун-т. Кліматичний курорт; центр туризму. Засн. 1836. У травні 1980 в негритиських кварталах М. відбулися заворушення, викликані расовою дискримінацією, які були жорстоко придушені поліцією, нац. гвардією та расистами.

МАІАНО (Maiano) — родина італ. архітекторів, скульпторів та різьбярів. Д. Жуліано да М. (1432, Майано, Тоскана — 17.X.1490, Неаполь) — архітектор. Спорудив Палаццо Спаннокі в Сієні (з 1473), собор у Фанеці (1474—86). Прикрашав їх різьбленням на дереві та інтарсією. Бенедетто да М. (1442, Майано, Тоскана — 24.IX.1497, Флоренція) — скульптор і архітектор. Навчався у брата Джуліано, з яким часто працював разом. Твори: кафедра в церкві Санта-Кроче у Флоренції (1472—76). Автор портретів П. Медічі, 1474. Нац. музей, Флоренція; Філіппо Строцці, бл. 1490. Лувр, Париж. Спорудив Палаццо Строцці у Флоренції (з 1489), портик церкви Санта-Марія делле Граціє в Арешо (бл. 1490).

МАЙБОРОДА Володимир Якович [23.IV (5.V) 1852, с. Дубровка, тепер с. Дубровиця Ковельського р-ну Волин. обл. — 4 (17).IX.1917, Петроград] — укр. і рос. співак (бас). У 1879 закінчив Петерб. консерваторію. В 1880—90, 1892—1906 — соліст Маріїнського (Петербург), 1890—92 — Великого (Москва) театрів. Партії: Голова («Ніч проти різдвя», Римського-Корсакова), Гонець («Тарас Бульба» Кюнера), Сусанін («Іван Сусанін» Глінки), Мефістофель («Фауст» Гуно). М. — відомий камерний співак, виконував укр. нар. пісні і твори укр. композиторів (зокрема, брав участь у ювілейному концерті М. Лисенка в Петербурзі, 1904).

І. М. Лисенко.

Майборода. Мавзолей, у якому поховано останки в'язнів концтабору.

МАЙБОРОДА Георгій Іларіонович [н. 18.XI (1.XII) 1913, хутір Пелехівщина, тепер село Глобінського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. композитор, музично-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1960). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1941 закінчив Київ. консерваторію (клас композиції Л. Ревуцького). У творчості М. переважає героїко-патріотична тематика, монументальні симф. і муз.-драм. форми. Твори: опери — «Милана» (1957), «Арсенал» (1960), «Тарас Шевченко» (1954), «Ярослав Мудрий» (1973); кантата «Дружба народів» (1948), вокально-симф. поема «Запорожці» (1954); 3 симфонії (1940, 1952, 1976), симф. поеми «Лілея» (1939, за Шевченком), «Каменярі» (1941, за Франком), «Гуцульська рапсодія» (1949, 2-а ред., 1952), «Король Лір» — симф. сюїта з музики до однойм. трагедії Шекспіра (1959), концертний триптих для голосу з оркестром (1969), концерт для скрипки з оркестром (1977); хори, романси (на тексти Пушкіна, Шевченка, Франка, Лесі Українки, Міцкевича, Блока, Сосюрі, Тичини та ін.); пісні, обробки нар. пісень, музика до кінофільмів. В 1952—58 викладав у Київ. консерваторії муз. теор. дисципліни. В 1967—68 був головою правління Спілки композиторів України. Депутат Верховної Ради УРСР 7—9-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1963.

Лит.: Гордійчук М. М. Георгій Іларіонович Майборода. К., 1963; Зінкевич О. С. Георгій Майборода. К., 1973.
МАЙБОРОДА Платон Іларіонович (н. 1.XII.1918, хутір Пелехівщина, тепер село Глобінського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1979). Брат Г. І. Майборода. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1939—41 навчався в Київ. консерваторії (клас Л. Ревуцького), яку закінчив 1947. Твори: для симф. оркестру — «Героїчна увертюра» (1947); вокально-симфонічні — ораторія «Дума про Дніпро» (1954), поема «Тополя» (1966, за Шевченком), кантата «Полтава» (1974); думи — «Кров людська — не водиця» (1960), «Партизанська дума» (1963); хори та масові пісні (понад 200); про знатних людей Рад. України — «Про Марію Лисенко», «Про Марка Озерного», «Про Олену Хоботу» та ін. Особливо популярні ліричні пісні — «Розлигалися тумани», «Пісня про Дніпро», «Любов моя», «Білі каштани», «Київський вальс», «Гімн братерству» (1954), «Колосний вальс», «Ми підем, де трави похили» (1955), «Якщо ти любиш» (1959), «Рідна мати моя» («Пісня про рушник»), «Пісня про вчительку», «Моя стежина»; обробки народних пісень, музика до кінофільмів (у т. ч. «Гроза над полями», 1958; «Літа молодії», 1959; «Дмитро Горичі», 1961; «Люди не все знають», 1964). драм. вистав (понад 20). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1962. Лит.: Гордійчук М. Платон Іларіонович Майборода. К., 1964; Кузик В. Платон Майборода. К., 1978.

МАЙДАН — селище міського типу Міжгірського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 45 км від залізнич. ст. Воловець. 1,6 тис. ж. (1980). З-д пластмас, лісництво. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, клуб, 6-ка. Пам'ятка дерев'яної архітектури — Миколаївська церква (18 ст.). Відомий з 16 ст. Іл. с. 306.

МАЙДАНА (Maidana) Антоніо (н. 25.X.1916, Енкариасьйон) — діяч комуністичного руху Парагваю. Н. в сім'ї вчителя. За фахом — педагог. З 1936 — член Парагвайської КП (ПКП). У 1940 — член комісії ЦК ПКП з політ. освіти. З 1943 — член ЦК ПКП, з 1949 — Політкомісії ЦК ПКП, з 1953 — секретар, 1957—67 — 2-й секретар ЦК ПКП. В 1944—46 і 1958—77 — в ув'язненні. У 1971 заочно обраний головою ПКП. З червня 1978 — 1-й секретар ЦК ПКП.

МАЙДАНЕК — нім.-фашист. концтабір поблизу Любліна (Польща) 1940—44. Мав 5 філій. В М. одночасно утримувалося до 45 тис. в'язнів з Польщі та ін. країн, окупованих нім.-фашист. військами. За даними *Нюрнберзького процесу*, в М. було закатовано бл. 1,5 млн. військовополонених (гол. чином рад. і польських) і цивільного населення країн Європи. В М. діяло антифашист. підпілля, керівниками якого були поляк Михайлович, рад. військовополонені Л. Михайловський (з Києва), В. Дегтярьов (з Ростова), О. Альошин (з Москви). Після війни на території М. встановлено пам'ятник і споруджено мавзолей.

МАЙДАНЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — велике поселення початку пізнього етапу трипільської культури, виявлене в околицях с. Майданецького Тальнівського р-ну Черкас. обл. Досліджується з 1972. Комплексне вивчення поселення (розкопки, аерофото- і геомагнітна зйомки) дало змогу встановити його розміри — бл. 300 га, кількість жителів — 1575 (розміщених переважно за коловою системою), в'їзди в поселення, майдани. Розкопано залишки громад. будинків, ремісничих майстерень гончарів, ткачів тощо. Делкі глинобитні будинки (площею бл. 500 м² і більше) мали не менше двох поверхів,

Ю. А. Мазурок.

Г. І. Майборода.

П. І. Майборода.

Б. да Маїано. Портрет П. Медічі. Мармур. 1474. Національний музей. Флоренція.

МАЙДАНЕЦЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВРУШЕННЯ 1905

горищені приміщення і складне планування. В кожному будинку мешкала велика патріархальна сім'я. Загальна чисельність жителів М. п. могла становити 15—20 тис. чол. Датується М. п. кінцем 3-го тис. до н. е.
Лит.: Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зінковський К. В. Про комплексне вивчення трипільських поселень. «Археологія», 1973, № 10.

М. М. Шмаглій

МАЙДАНЕЦЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВРУШЕННЯ 1905 — антипоміщицькі виступи селян с. Майданецького (тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.). В черні 1905 під впливом с.-д. агітації відбувся виступ селян на буржуазних плантаціях. Селянин поряд з економічними виступами й політ. вимоги. Вночі проти 28.XII 1905 (10.I 1906) селяни зупинили роботу цукроварні, а вранці розгромили її, винокурний з-д і поміщицьку економію. В село прибув загін драгунів. 60 селян — учасників заворушень — було віддано до суду, з них 48 засуджено до тюремного ув'язнення та ін. покарань.

МАЙЕР (Meyer) Ернст Герман (п. 8.XII 1905, Берлін) — нім. композитор, музикознавець (НДР). Член СЕПН з 1963. Член Академії мистецтв НДР. Навчався у Вищій муз. школі та ун-ті в Берліні. З 1929 свою діяльність пов'язав з роботою муз. рухом у Німеччині. В 1933 емігрував до Великобританії. З 1948 — в НДР, з того ж року — професор Ін-ту музикознавства при ун-ті ім. Гумбольдтів (Берлін). Твори: опера «Лицар уночі» (1973), ораторія «Мансфельдська» (1950), кантати — «Політ голуба» (1952), «Ворота Бухенвальду» (1959), «Ленін сказав» (1970); симфонічні, камерно-інструментальні, вокальні твори. Музикознавчі праці.

МАЙЕР (Mayer) Рудольф (13.X 1837, с. Нова Господа, тепер Західно-Чеської обл. — 12.VIII 1863, с. Лоучин, тепер тієї ж обл.) — чеськ. поет. Належав до літ. оточення Я. Неруди. Кращі твори М. пройняті патріотичним звучанням і пов'язані з нац.-визв. рухом (вірші «Опівдні», «Нещасний наш народ» та ін.). З ліричних циклів виділяються «Вечірні тіні», «Нічні сонети» та ін. Першу збірку «Вірші» видано після смерті М. — 1873. Цікавився укр. поезією і фольклором, що позначилося й на його творчості (вірші «Козацька», «Україна» та ін.). Окремі поезії М. перекладено укр. мовою.

Тек.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; [Вірші]. В кн.: Слов'янське небо. Львів, 1972. В. А. Моторний.

МАЙЕР (Mayer) Юліус Роберт (25.XI 1814, Гайльсбронн — 20.III 1878, там же) — нім. лікар і фізик. Закінчив Тюбінгенський ун-т (1838). В 1840—41 як корабельний лікар брав участь у плаванні на о. Яву. Під час подорожі помітив, що колір венозної крові матросів у тропіках світліший, ніж у пн. широтах. Звідси зробив висновок про зв'язок між споживанням організмом харч. продуктів і утворенням у ньому тепла. Встановивши зв'язок між кількістю окислених продуктів в організмі людини і виконаною роботою, вперше сфор-

мулював енергії збереження і перетворення закон, знайшов числове значення механічного еквівалента тепла. Відкриття М. довгий час не визнавалося.

МАЙЕРОВА (Majerová) Марія (1.II 1882, м. Увалі — 16.I 1967, Прага) — чеська письменниця, нар. письменниця Чехословаччини (1946). Член КПЧ з 1921. Перші романи «Дівочтво» (1907), «Площа Республіки» (1914) присвячені проблемам революційного руху, долі жінки в буржуазному суспільстві. Основний зміст романів «Найкращий світ» (1923), «Гребля» (1932), «Сирена» (1935), «Шахтарська балада» (1938) — процес революціонізації суспільної свідомості людей праці. Романи «Бруно» (1930), «Робінзонка» (1940) — для дітей та молоді. Автор зб. нарисів про подорож до СРСР — «Переможна хода» (1953), сюди увійшов і нарис «Колосина України». В 1925 у Празі познайомилася з П. Тичиновою і сприяла виданню в перекладі чес. мовою його зб. «Вітер з України» (Прага, 1927). Тек.: Укр. перекл. — Перемога. «Вітчизна», 1956, № 5; Рос. перекл. — Избранные произведения. М., 1952; Медальон. М., 1963; Площадь Республики. — Лучший из миров. М., 1970.

Лит.: Копистанська Н., Марія Майерова. В кн.: Сучасні письменники Чехословаччини. К., 1963; Шмелева И. А. Мария Майерова. Библиографический указатель. М., 1962. В. І. Шевчук.

МАЙЗЕЛЬ Веніамін Михайлович [6 (20). VI 1900, Мінськ — 28.II 1943] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Закінчив харківські ін-ти — технологічний (1921), нар. освіти (1922) та нар. г-ва (1923). В 1925—27 працював у Вищій Раді Нар. Г-ва УРСР, пізніше викладав у вузах Харкова (зокрема, з 1933 — зав. кафедрою ун-ту), працював в ін-тах АН УРСР. Осн. праці — з гідродинаміки, турбомашиннобудування і термопружності.

МАЙКА (Meloë) — рід жуків род. *наришникових*. Жуки (довж. до 60 мм) темні з бронзовим або синім блиском, надкрила вкорочені. Розвиток із складним перетворенням — гіперметаморфозом (див. *Метаморфоз*). З відкладених у ґрунт яєць виходять дрібні (довж. до 2 мм) личинки трикутної форми, які вповзають на квітки, заносяться бджолами у вулики, де вони розвиваються і зимують, живляться медом. Бл. 130 видів, пошир. майже в усіх частинах світу, з них в СРСР — 51 вид. у т. ч. в УРСР — понад 10, серед них найпоширеніші М. звичайна (M. proscarabaeus) і М. синя (M. violaceus). М. завдають шкоди бджільництву. Заходять б. р. збирання і знищення дорослих жуків у районі пасіки, для знищення личинок у вуликах застосовують нафталин, розчини Фроу або метасалицилату.

В. М. Брмаленко.
МАЙКЕЛЬСОН (Michelson) Альберт Абрахам (19.XII 1852, Стрельно, тепер Стшельно, ПНР — 9.V 1931, Пасадена, Каліфорнія) — амер. фізик, член Нац. АН США (1923—27 — президент), іноземний член АН СРСР (з 1926). Закін-

чив Військово-мор. академію США (1873). У 1892—1929 — професор Чикагського ун-ту. Осн. праці — з фіз. оптики. В 1878—82 і 1924—26 провів вимірювання швидкості світла, які довгий час залишалися неперевершеними за точністю. Застосовуючи винайдений ним *інтерферометр*, експериментально довів незалежність швидкості світла від швидкості руху Землі (див. *Майкельсона дослід*), порівняв довжину еталонного метра з довжиною світлової хвилі, дослідив надтонку структуру спектральних ліній. Визначав кутові діаметри зір. Винайшов спектральний прилад високої роздільної здатності — т. з. ешелон Майкельсона. Нобелівська премія, 1907.

МАЙКЕЛЬСОНА ДОСЛІД — дослід, метою якого було визначення впливу руху Землі на швидкість поширення світла. Провів уперше 1881 А. Майкельсон за допомогою створеного ним *інтерферометра*. В. М. д. інтерферометр розташовувався так, що одні з його плечей збігалося з напрямом руху Землі, а друге було перпендикулярним до нього. За гіпотезою про ефір (всепроникне середовище, в якому поширюється світло), що панувала у фізиці в 19 ст., поворот плечей інтерферометра на 90° мав викликати зміну інтерференційної картини. Неодноразово повторюваний самим Майкельсоном та ін. вченими, М. д. давав негативний результат (змінення інтерференційних смуг не спостерігалося), що свідчило про незалежність швидкості світла у будь-якій *інерціальній системі відліку* від швидкості її руху. М. д. став одним з осн. дослідних фактів, які лягли в основу *відносності теорії*.

МАЙКОВ Аполлон Миколайович [23.V (4.VI) 1821, Москва — 8 (20). III 1897, Петербург] — рос. поет. Друкуватися почав 1835. Перша зб. «Вірші» (1842). Демократичні настрої позначені поезією «Дві долі» (1845), «Машенька», «Палночка» (обидві — 1846), близькі до *натуральної школи*. Писав вірші про рос. природу («Весна», «Ластівки», «Пакне сіном над луками» та ін.). В 50—60-х рр. став прихильником теорії «чистого мистецтва». Автор віршів на істор. тематику — «Хто він?» (1868), «Біля труни Грозного» (1887), циклу «З слов'янського світу» та ін.; поем «Три смерті» (1857), «Смерть Люція» (1863), «Два світи» (1871). Перекладач «Слова о полку Ігоревім» (1870), «Кримських сонетів» А. Міцкевича, білорус., серб. та новогорських нар. пісень. Клопотався про поліпшення становища засланою Т. Шевченка, присвятив йому вірш. Поезії М. перекладали укр. мовою П. Грабовський, В. Щурат та ін. Багато віршів М. покладено на музику.

Тек.: Избранные произведения. Л., 1977; Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Грабовський П. Збірники творів. т. 1—2. К., 1959; [Вірші]. «Ювілей», 1939, № 3. І. Д. Бажань.
МАЙКОВ — місто, центр Адиг. а. о. Краснодарського краю. Розташований на правому березі р. Білої (прит. Кубані), на авто-

Ю. Р. Майер.

М. Майерова.

Майдан. Миколаївська церква. 18 ст.

Майорди стрункі:
1 — неповне суцвіття;
2 — повне суцвіття.

моб. магістралі Туапсе — Усть-Лабинськ. Залізнична станція. 130 тис. ж. (1980). Провідне місце в пром. комплексі міста посідає харч. пром-сть: м'ясний, мол. і харч. комбінати; з-ди — консервний, вино-горілчанний тощо. Підприємства лісової та деревообробної пром-сти, у т. ч. виробництва меблево-деревообробне об'єднання «Дружба». Маш.-буд. з-ди (вироби металорізальних верстатів, редукторів, лісосплавного устаткування тощо). Серед ін. підприємств — шпакатно-мотузкова, канатна, взут. та швейна ф-ки; з-ди: целюлозно-картонний, дубильних екстрактів. Майкопська ГЕС. У М. — пед. ін-т, Адаг. н.-д. ін-т економіки, мови, л-ри та історії, 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, філармонія, історико-краєзнавчий музей. М. засн. 1858.

МАЙКОПСЬКИЙ КУРГАН — великий (11 м заввишки) курган раннього бронзового віку на території м. Майкопа Краснодар. краю. Розкопаний 1897. Виявлено багате поховання вождя племені (під розшитим золотими блисками балдахіном) та його двох жінок. Біля похованого були поставлені дві золоті, 14 срібних та одна кам'яна посудини. На одній із срібних посудин зображено тварин і пейзаж, що нагадує обрис гір Кавказу. Це один з найдавніших картографічних малюнків. Серед знахідок — мідні шила, долота, сокири, кинджал тощо. Деякі прикраси (золота діадема, намисто, підвіски з бірюзи та ін.) свідчать про тісні зв'язки племен Пн. Кавказу з країнами Стародавнього Сходу. Всі предмети з М. к. зберігаються в Ермітажі. Див. також іл. т. 4, с. 241.

МАЙМОНІД (Maimonides; справжнє ім'я — Мошебен Маймон, 10.ІІІ 1135, Кордова, Іспанія — 13.ІІІ 1204, Фустат, побл. Каїра) — середньовічний євр. філософ, теолог і медик. У 1148 через реліг. переслідування переселився в Марокко, згодом у Палестину, Єгипет (1165). У своїх філософ. творах («Путівник для тих, хто вагається», 1190, та ін.) намагався раціоналізувати іудаїзм, поєднуючи його з філософією Аристотеля. Реліг. фанатики проголосили М. єретиком і за допомогою іновісців 1234 спалили його книги, а його ім'я піддали анафемі. Твори М. справили значний вплив на розвиток схоластики 13—15 ст.

МАЙН РІД (1818—83) — англ. письменник. Див. Рід Томас Майн. **МАЙНО** у праві 1) Матеріальні блага, сукупність матеріальних благ, які є, насамперед, об'єктом права власності і права оперативного управління, а також майнового найму договору, житлового найму договору тощо. Поняття «майно» ширше за поняття «речі». М. — це не лише речі або кілька речей, а й гроші та цінні папери. Відмінність у правовому режимі окремих видів М. зумовлює особливості їхнього правового регулювання. Так, правила, які визначають правовий режим держ. власності, не поширюються на особисту власність. 2) Сукупність майнових прав і обов'язків, що

належать певній особі (т. з. актив і пасив). У цьому розумінні, напр., визначається поняття «майно» при визначенні юрид. наслідків у разі реорганізації юридичної особи (ст. 37 ЦивК УРСР). У цьому ж розумінні в ряді випадків вживається поняття «спадкове майно». 3) Сукупність лише майнових прав, що належать певній особі (актив). У цьому розумінні поняття «майно» вживається гол. чин. у правових нормах, спрямованих на захист будь-якого майнового права даної особи, напр., у нормах про охорону М. у випадках безвісної відсутності.

МАЙНОВОГО НАЙМУ ДОГОВІР — угода, за якою одна сторона (наймодавець) зобов'язується надати другій (наймачеві) майно в тимчасове користування за плату. Передбачений гл. 5 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — гл. 25 ЦивК УРСР). Предметом М. н. д. є лише речі, що мають індивідуальні ознаки. Сторонами М. н. д. можуть бути як громадяни, так і соціалістичні орг-ції, якщо це не суперечить їхній правоздатності. Наймач з припиненням договору зобов'язаний повернути наймодавець ту саму річ. М. н. д. між громадянами на строк більше одного року укладається в письмовій формі; між держ., кооп. і громад. орг-ціями — у письмовій формі, за винятком випадків, передбачених окремими правилами. Якщо М. н. д. укладено без зазначення строку, він вважається укладеним на невизначений строк, але не більше як на 10 років (особливі строки передбачено для житлового найму договору). В разі незадання майна наймач має право витребувати його, а також вимагати відшкодування збитків, завданих затримкою виконання договору, або вправі відмовитись від договору. Наймодавець зобов'язаний провадити за свій рахунок капітальний ремонт зданого в найом майна, якщо інше не передбачено законом або договором, а наймач — своєчасно вносити плату за користування майном, користуватися ним відповідно до договору, провадити поточний ремонт тощо. При переході права власності на здане в найом майно від наймодавця до ін. особи М. н. д. зберігає чинність для нового власника.

МАЙНОР (Minor) Роберт (15.VII 1884, Сан-Антоніо, Техас — 26.XI 1952, Нью-Йорк) — амер. графік. Член Компартії США з 1920. Був редактором «Ліберейтор» («The Liberator») та «Дейлі уоркер» («Daily Worker»). У своїх творах виступав з критикою бурж. суспільства, паліїв війни.

МАЙНОТ (Minot) Джордж Річардс (2.XII 1885, Бостон — 25.II 1950, Бруклін) — амер. патофізіолог і гематолог. У 1912 закінчив мед. школу Гарвардського ун-ту. З 1928 — професор цього ун-ту. Осн. праці присвячені питанням патофізіології і клініці анемічних станів. Розробив метод т. з. печінкової терапії злоякісного некроїдів'я, що стимулювало вивчен-

ня механізму цього захворювання і привело до відкриття вітаміну В₁₂. Нобелівська премія, 1934 (разом з У. Мерфі та Дж. Х. Уіллом).

МАЙНЦ — місто в центр. частині ФРН, в землі Рейнланд-Пфальц. Розташований на р. Рейні поблизу впадіння в нього р. Майну. Вузол з-п'ї автошляхів, річковий порт. 183,5 тис. ж. (1975). Значний центр машинобудування (судно-, автомобіле-, вагонобуд., електротех. виробн.). Підприємства хім., текст., деревообр., скляної, цем., поліграф., харчосмакової (особливо виноробної) пром-сти. Центр торгівлі рейнськими винами. Ун-т (засн. 1477). Академія наук і л-ри, хім. ін-т т-ва Макса Планка. Архіт. пам'ятки: романський собор Санкт-Мартін-унд-Санкт-Штефан (засн. у кін. 10 ст.), готичні церкви Санкт-Штефанскірхе (14 ст.), Кармелітеркірхе (13—14 ст.), барокові церкви (18 ст.), замок курфюрстів (17—18 ст.). Музей Гутенберга.

МАЙОЛІКА (італ. maiolica, від лат. Majorica — Майорка, Мальйорка) — вид керамічних виробів з кольорової грубозернистої випаленої глини, вкритих непрозорою білою олов'яною глазур'ю (полювою). Іноді замість олов'яної поливи застосовують облівання білою глиною (ангобом) — такі вироби складають групу напівамайоліки, або нар. М. Для М. характерна масивність форм, яскравий блиск поливи, контрастне поєднання кольорів. У 12 ст. вироби іспан.-мавританської М. (посудини, декоративні вази й плити) експортувались через о. Мальйорку до Італії та ін. країн, де набули в 14—18 ст. нових худож. ознак в продукції фабрик Урбіно, Фаенци, майстерень Губбіо, Сієни, Падуї (Італія), Німа, Ліона, Невера (Франція), Делфти (Голландія), Гданська (Польща), Гжелі, Ярославля, Москви (Росія), Ніжина, Новгород-Сіверського (Україна), а також Швейцарії, Німеччини, Австрії. М. для облицювання стін застосовувалася в архітектурі Старод. Сходу (в Єгипті, Вавілоні, Ірані), Серед. Азії, Бл. Сходу; в Київ. Русі така М. була відома з 11 ст. В 17—19 ст. майолікою декорували вставки та плити створювали майстри Києва, Ніжина, Городні та Ізмі (Чернігівщина). Найважливішими центрами укр. нар. М. є Опішля (Полтавщина), Ічня, Ніжин (Чернігівщина), Васильків, Дибинці (Київщина), Гнильці, Головаківка (Черкащина), Бубнівка, Бар (Вінницина), Смирнич (Хмельничина), Косів, Коломия (Івано-Франківщина), Вільківка (Закарпаття). Серед сучас. митців укр. М. — М. Денисенко, В. Протор'єв, Д. Головка, З. Флінта, О. Безпалків, П. Ганжа та ін. Див. також Кераміка, Мавританське мистецтво. Іл. с. 304.

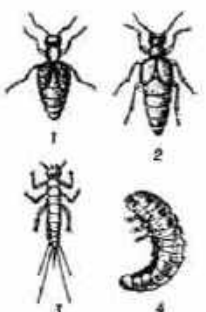
МАЙОЛЬ (Maillo) Арістід Жозеф Бонавентур (8.XII 1861, Баньюль-сюр-Мер, Сх. Піреней — 27.IX 1944, там же) — франц. скульптор. У 1882—86 навчався в Школі красних мист. у Парижі. На творчість М. вплинув П. Гоген. У ранній період виконував

А. А. Майкельсон.

Речі з Майкопського кургану: 1 — срібний прут балдахіна з золотом фігуркою бика; 2 — золота діадема; 3 — срібний кубок з карбованим зображенням.

Майжа зичайна: 1 — самець; 2 — самка; 3 — тригунілі; 4 — молада личинка.

ескізи до gobеленів. У 90-х рр. звернувся до скульптури в стилі модерн. Пізніше твори позначені пластичністю форми («Ніч», 1902—09; «Помона», 1907; «Бажання», 1905—08; «Іль-де-Франс», 1920—25; «Венера з намістом», 1930). Автор пам'ятників художнику П. Сезанну (1912—25), композитору К. Дебюссі (1933). М. відомий також як гравер і літограф. Твори зберігаються в музеях Парижа, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві.

Лит.: Петручук О. К. Ариєтін Майоль, М., 1977.

МАЙОНЕЗ (франц. mayonnaise) — холодний соус з олії, сирих яєчних жовтків та різних спецій. Є приправою до холодних страв з м'яса, птиці, риби або овочів.

МАЙОР (Major) Тамаш (п. 26.1 1910, Будапешт) — угор. актор, режисер і громадський діяч, нар. арт. УНР (з 1950). З 1942 — член Компартії Угорщини (з 1956 — УСРП). З 1945 — директор (з 1962 — гол. режисер) Нац. театру в Будапешті. М. пропагував *Станіславського систему* в угор. театрі. Поставив спектаклі «Трагедія людини» Мадача (грав роль Люцифера), «Бойове хрещення» Урбана, «Молода гвардія» за Фадеевим, «Любов Ярова» Тренкова, «Фауст» Гете (грав роль Мефістофеля). Знімається в кіно. З 1947 — професор Угор. вищої школи театр. і кіномистецтва.

МАЙОР (від лат. major — більший, старший) — військ. звання старшого офіцерського складу в збройних силах більшості держав. У Росії чин М. існував 1698—1731 і 1798—1884. В Рад. Збройних Силах військ. звання М. введено 22. IX 1935. Див. *Звання військов.*

МАЙОРАН (Majorana) — рід багаторічних трав або напівкущів родини *губоцвітних*. Листки дрібні, довгасто-овальні з численними залозками. Квітки білі або червонуваті, зібрані в колосовидні суцвіття. Плід — горішок. 6 видів, поширених у країнах Середземномор'я. Культивують у країнах Пд. і Центр. Європи, США і КНР. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид: М. садівний (M. hortensis). Використовують як приправу в кулінарії і консервному виробництві, для виготовлення лікерів і наливок. З листків і квіток добувають запашну ефірну олію. М. — добрий медонос, лікарська рослина. Урожай зеленої маси до 50 ц/га, насіння 30—50 кг/га. М. іноді включають до роду *матрицька*. Лд. с. 311.

МАЙОРАТ (від лат. major — старший) — 1) Порядок *спадкування* переважно нерухомого майна (найчастіше землі), за яким воно передається старшому в роді або сім'ї. Принципи М. були вже в законах стародавньої Індії, Афіні тощо. Види М.: с е н ь й о р а т — успадковує старший у роді; а л а с н е М. — успадковує старший з синів; п р и м о г е н і т у р а — успадковує син, що народився першим, а в разі його смерті — старший синук. За феодалізму М. існував у більшості країн Європи й застосовувався при спадкуванні *лені*. На тер. України, що перебувала під владою Польщі, М. застосовувався гол. чин. при спадкуванні

ні земель великих магнатів (землі укр. старшини передавались у спадщину без дотримання М.). 2) Маеток, що передається за правом майорату.

МАЙОРОМ (від лат. major domus — старший по дому) — найвища службова особа у Франкській державі в кін. 5 — серед. 8 ст. Спочатку призначався королем і очолював палацово-управління. З серед. 7 ст. М., що були найбільшими землевласниками, зосредили в своїх руках держ. владу. В 751 один з М., *Піпін Короткий*, захопив престол, поклавши початок *дин. Каролінгів*.

МАЙОРИ — приморський кліматичний курорт на Ризькому узмор'ї, за 24 км від Риги. Частина Юрмалі.

МАЙОРОВ Михайло Мусійович (10.1 1890 — 20.1 1938) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в с. Скородиному (тепер Гом. обл.) в сім'ї кравця. В 1906—17 навч. парт. роботу в Києві, Катеринославі, Царщині, Саратові, Москві. Зазнав репресій. У 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), один з керівників більшовицької фракції Київ. Ради робітн. депутатів. Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді й Москві, *Київського січневого збройного повстання 1918*. Під час австро-нім. окупації 1918 — один з керівників парт. підпілля в Києві й Катеринославі, голова *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*, голова (з липня 1918) і член (з жовтня 1918) Київ. підпільного обл. к-ту КП(б)У. В 1919—20 — в Червоній Армії. З липня 1920 — на рад. і парт. роботі: голова Київ. губраднаргоспу (до жовтня 1922), перший секретар Одес. губкому КП(б)У (1922—23), заст. голови ЦК КП(б)У — наркома РСІ УРСР (1927—30), нарком постачання УРСР (1930—32), перший секретар Одес. обкому КП(б)У (1932—33). На XV—XVI з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦК ВКП(б). На I і III з'їздах КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на V конференції — членом ЦК КП(б)У, на X—XI з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1932—33 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирався членом ВЦВК і ВУЦВК. Автор праць з історії партії.

В. С. Лебін.
МАЙОРЦІ, майорні (Zinnia) — рід одно- або багаторічних трав чи напівкущів родини *складкоцвітних*. Листки супротивні, цілісні. Суцвіття — кошики. Крайові квітки (жіночі) язичкові, різноманітного забарвлення, середні (двоствогеві) — трубчасті, жовті. Плід — сплюснуто-тригранна сім'янка. 16—20 видів, пошир. на Пд. Зх. Північної Америки. В СРСР, у т. ч. на Україні, культивують як декоративні різні сорти М. струнких (Z. elegans) з рожевими, червоними, оранжевими або фіолетовими квітками. Лд. с. 306.

МАЙРОНИС (справж. прізвище ім'я — Мачюліс Йонас; 21.X (2.XI) 1862, маеток Пасандравіс, тепер Расейського р-ну Лит. РСР — 28.VI 1932, Каунас) — лит. поет, представник лит. нап. відродження.

Вчився в Київ. ун-ті (1883—84). Друкуватися почав 1883. Перша зб. поезій — «Голоси весни» (1895). У віршах «Моя вітчизна», «Литва», «Стародавні пісні» та ін. оспівував красу лит. природи, любов до батьківщини. Поеми «Молода Литва» (1907), «Наші злигодні» (1920) та ін. пройняті ідеями національного руху. В драматичній віршованій трилогії «Смерть Кейстута» (1921), «Вітовт у хрестоносців» (1925), «Вітовт Великий — король» (1930) М. ідеалізував минуле Литви. Автор балад «Чичинскас» (1919), «Юрате і Кастітіс» (1920) та ін. М. утвердив силаботонічне віршування у лит. поезії. Вірші М. перекладав П. Тичина. Тв.: Рос. верс. кн. — Избранное. М., 1962. О. А. Шешельскіс.

МАЙСЕН — місто у НДР, Лип. Мейсен.

МАЙСТЕР — в СРСР адміністративно-технічний керівник і безпосередній організатор виробництва та праці на *виробничій дільниці*. М. дільниці підлягає начальникові цеху або начальникові зміни (там, де вони є), при наявності значної кількості виробничих дільниць — старшому майстрові, який координує роботу не менше як трьох майстрів, у буд-ві — виконробів. При *безцеховій структурі управління виробництвом* М. дільниці підпорядкований безпосередньо директору (заступнику по виробн.) підприємства. Відповідно до законодавства М. має широкі права: проводить розміщення робітників на дільниці; за згодою начальника цеху має право звільняти з роботи осіб, які систематично порушують виробничу або трудову дисципліну; бере участь у присвоєнні робітникам тарифних розрядів; рекомендує робітників за високі виробничі показники до преміювання, ін. видів заохочення тощо. Поряд з цим М. відповідає за виконання плану виробн. підприємчої дільниці і якості виготовленої продукції, за підвищення продуктивності праці та зниження витрат на одиницю продукції; стежить за суворим дотриманням прийнятої технології. Більшість М. є наставниками молоді (див. *Наставництво*).

МАЙСТЕР ЦЕХОВИЙ (нім. Meister) — у середні віки дрібний економічно самостійний виробник-ремісник, повноправний член цеху. Працював у власній майстерні, мав у підпорядкуванні підмайстрів і учнів. З розвитком ремісничого виробн. серед М. ч. почало розшарування — розрив між одних і збагачення інших.

«МАЙСТЕРНЯ НАРОДНОЇ ГРАФІКИ» — об'єднання мекс. графіків. Заснували 1937 в Мехіко Л. Мендес, П. О. Хігінс та Л. Ареналя при підтримці Д. Сікейросса. «М. н. г.» складалася як колектив майстрів нап.-демократичного реалістичного мист., який поставив перед собою завдання соціальної боротьби. Митці «М. н. г.» випускали антифашист. плакати, альбоми («Франкістська Іспанія», 1938; «Чорна книга нацистського терору в Європі», 1943—44, та ін.). Серед представників — А. Бельтран, А. Гарсія Бустос, А. Брачо та ін. В 60-х рр. об'єднання розпа-

Майолька. О. Ф. Селюченко, Вершники. 1973. Село Опішні Пелітаської обл. Н. і В. Протор'єви. Бюсто «Півень», 70-і рр. 20 ст. Місто Васильків Київської обл.

А. Майоль. Помона. Бронза. 1907. Національна галерея, Прага.

Г. І. Майсурадзе. Портрет Г. Чичинадзе. 1853. Державний музей мистецтв Грузинської РСР, Тбілісі.

лося. В 1933 удостоєно Міжнар. премії Миру.
Лит.: Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967.
МАЙСУР — місто на Пд. Індії, в штаті Карнатака. Вузол з-ць. 355,6 тис. ж. (1971). Один з центрів текст. пром-сті Шовкоткацька ф-ка, підприємства рісочисної, олійничої та хім. галузей. Університет.

МАЙСУРАДЗЕ Георгій (Григорій) Іванович [6 (18).VI 1817, с. Цінадалі, тепер Телавськ, р-ну Груз. РСР — 6 (18).VI 1885, Кутаїсі] — груз. живописець. Один із засновників груз. реалістичного живопису. Був кріпаком поета О. Чавчавадзе, який 1837 дав йому відпускну. В 1837—44 навчався в Петерб. АМ у К. Брюллова. З 1850 жив у Кутаїсі. Твори: портрети — А. Баграціоні (1839), І. Чичинадзе (1853), Н. Абуладзе (60-і рр. 19 ст.) та ін. В АМ навчався разом з Т. Шевченком.

МАЙСКИЙ Іван Михайлович [7 (19).I 1884, м. Кирилов, тепер Вологодської обл. — 3.IX 1975, Москва] — рад. дипломат, історик, акад. АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1921. В 1902 за участь у революц. русі виключений з Петерб. ун-ту і висланий до Омська. Учасник революції 1905—07. В 1908—17 — в еміграції (1912 закінчив Мюнхенський ун-т). З 1922 — на дипломатичній роботі, зокрема 1932—43 — посол СРСР у Великобританії, 1943—46 — заст. нар. комісара закорд. справ СРСР. З 1946 — на наук. роботі. Праці М. присвячені проблемам зовн. політики СРСР, профес. рухові на Заході, англ. робіт. рухові, історії Німеччини, Японії, Фінляндії, Китаю, Іспанії. Автор мемуарів.

Тв.: Воспоминания советского посла. Война. 1939—1943. М., 1965; Воспоминания советского дипломата. 1925—1945 гг. М., 1971.

МАЙСТЕР Григорій Йосипович [19.VII (I.VIII) 1903, м. Ромни, тепер Сум. обл. — 13.IX 1975, м. Печора, Коми АРСР] — укр. рад. літературознавець і критик. Закінчив Полтав. ін-т нар. освіти (1924). В 1931—34 викладав зарубіжну л-ру в Полтав. пед. ін-ті. Почав друкуватися 1925. Досліджував укр. та зарубіжні л-ри, новелістику, питання перекладу. Окремими виданнями вийшли праці: «Матеріали до характеристики творчості П. Г. Тичини» (1926), «Природа новели. Збірка перша» (1928), «Природа новели. Збірка друга» (1929), «„Мені однаково“ та його відтворення в англійському і німецькому перекладах» (1929).

Л. М. Коваленко.

МАЙЯ — індіан. народ у Мексикі (пів. Юкатан; 650 тис. чол., 1978) і в Белізі (15 тис. чол.). Мова М. належить до сім'ї мов майя-кіче. За релігією М. — формально католики, але фактично у них зберігаються пережитки дохристиянських вірувань. Осн. заняття сучас. М. — землеробство. М. — творці однієї з найдавніших цивілізацій Америки, що існувала на тер. сучас. пд.-сх. Мексики, Гондурасу і Гватемали. Поряд з ацтекськими та йоканами М. до колонізації досягли найвищого серед індіанців ступеня розвитку.

В 1-му тис. н. е. у М. з'явилися міста з кам'яними спорудами (відомо понад 100 міст). Найбільші з них: Тікаль, Копан, Чічен-Іца, Ушмаль, Паленке, Кірігуа. В 9 ст. більшість міст М. загинула, можливо, внаслідок вторгнення оцолених тольтеками індіан. племен. У 10 ст. на Юкатані виникла нова майя-тольтекська д-ва, яка згодом розпалася на незалежні міста-держави. Сусп. лад був рабовласницьким із значними

Золоті накладки для очей і рота.

пережитками родових відносин. Північне становили в суспільстві належало військ. знаті і жерцям, які експлуатували землеробів і рабів. У М. були розвинуті ремесло і торгівля. Вони створили свою писемність (див. Майя писмо). Володіли знаннями в галузі медицини, астрономії, математики тощо. Про високий рівень архітектури М. свідчать залишки міст. Ступінчасті піраміди з храмами на вершині і палаци прикрашалися колонами, стилізованими фігурами людей і тварин, кам'яними скульптурами, орнаментом. У М. було розвинуте образотворче мистецтво (фрески, живопис, худож. розпис на кераміці). У серед. 16 ст. на Юкатан вторглися ісп. конкістадори. Понад 100 років М. мужньо відстоювали свою незалежність. Колонізатори по-варварському знищували пам'ятки культури М. Жорстока експлуатація викликала ряд повстань проти ісп., а потім мекс. урядів (зокрема в період 1847—1904). Лт. с. 312.

Лит.: Народы Америки, т. 2. М., 1939; Кульмшен В. Тайна жрецов майя. М., 1968; Книжалов Р. В. Культура древних майя. Л., 1971.

МАЙЯ — в інд. філос. системах, зокрема у *Веданті*, — божественна творча сила, а також синонім ілюзорності всього, що сприймається.

МАЙЯ ПИСЬМО — давнє ієрогліфічне письмо індіанців майя. Існувало від початку н. е. до заборони його ісп. церквою в 16 ст. Збереглися численні написи М. п. на стелах, кераміці, фресках тощо. Майя мали й розвинуту л-ру (переважно релігійну). Величезну кількість рукописів майя 1563 спалили завойовники-іспанці, вціліло лише три — т. з. Дрезденський, Мадридський і Паризький. Спроби дешифрувати М. п. зарубіжні вчені почали ще з серед. 19 ст. Рад. учений Ю. В. Кнорозов довів, що М. п. складається з ідеографічних знаків (для слів і морфем), фонетичних знаків та детермінативів

(показників групи понять). У 50—70-х рр. він дешифрував М. п. і переклав рос. мовою пам'ятки писемності майя. Лт. с. 312.

Лит.: Кнорозов Ю. В. Письменность индейцев майя. М. — Л., 1963; Кнорозов Ю. В. Иероглифические рукописи майя. Л., 1975.

МАК (Papaver) — рід одно-, дво- та багаторічних трав'янистих рослин родини макових. Листки переважно перистороздільні. Квітки одиночні, великі, яскраво забарвлені або білі, на довгих квітконосах. Плід — коробочка. Понад 100 видів, поширених у Євразії та Африці. В СРСР — понад 30 видів, з них в УРСР — 10. В культурі найпоширеніший М. сніотворний (P. somniferum) — однорічна рослина з прямостоячими стеблами (до 120 см заввишки) і довгим стрижневим коренем. Вирощують М. у багатьох країнах світу як олійну, лікарську та декоративну рослину. Розрізняють сорти М. олійні й опійні. Насіння М. олійного містить (у % на суху речовину) олії 40—56, протеїну 20—24, вуглеводів бл. 19, клітковини 6—10. Макова олія широко використовується в харч. та кондитерській пром-сті. Коробочки олійного М. містять алкалоїд морфін, який застосовують у медицині як знеболювальний засіб. На Україні М. олійний вирощують у Дніпроп., Хмельн., Полтав., Харківській та Вінн. обл. Урожай насіння 6—8 ц/га, сухих коробочок — 3—7 ц/га. Поширені на Україні сорти М. олійного: Голубий ювілейний, Лубенський 7, Маяк, Новинка 198, Старт. Лт. с. 313. З М. опійного добувають опій. Його вирощують в СРСР в Кирг. РСР. Лит.: Федорченко К. Ф. Возделывание масличного мака в колхозах Украины. К., 1967; Олійні та ефіроолійні культури. К., 1970; Бугай С. М. Рослинництво. К., 1978.

МАКАЙОНОК Андрій Єгорович (н. 12.XI 1920, с. Борхів, тепер Рогачовського р-ну Гом. обл.) — білорус. рад. драматург, народний письменник БРСР (з 1977). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1946. Перша багатостактна драма «На світанку» (1951) — про боротьбу патріотів Франції за мир і нац. незалежність країни. Автор комедій «Вибачайте, коли ласка!» (1953), «Щоб люди не журилися» (1958), «Лявониха на орбіті» (1961), «Таблетку під язык» (1972), «Свята простота» (1976), «Погорільці», «Вірочка» (обидві — 1970). П'єсамфлет «Затюканий анонел» (1969) — про мораль і звичаї капіталістичного світу; трагікомедія «Трибунал» (1970) — про героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни. П'єси М. йдуть у театрах України. Перекладач творів О. Корнійчука, М. Зарудного, О. Колімоїця. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл. — Вибачайте, коли ласка! К., 1954; Рос. перекл. — Затюканный анонел. М., 1973. Лит.: Вишневская И. Комедия на орбите. М., 1979. В. Я. Буряк.

МАКАК, макака (Macaca, синонім Масаса) — рід низьких азуконосних мап. Довж. тіла 34—75 см, маса до 18 кг, довж. хвос-

М. М. Майоров.

І. М. Майський.

А. С. Макайонек.

«Майстерня народної графіки». А. Кінтерос Мати-індіанка. Гравюра на лінолеумі. 1957.

та у різних видів різна (у деяких його немає). Голова кругла, лицьова частина виступає вперед помірно. Є заціпні мішки. Кінцівки п'ятипалі, з нігтями. Волосся жовтого, бурого, коричневого та ін. кольорів. Стадні, деревні або наземні тварини. Живляться плодами, листям, насінням, дрібними тваринами. Самка після 5-7 міс. вагітності народжує 1 маля. Пошир. у Пд.-Сх. Азії, лише 1 вид М. — магот (M. sylvanus) пошир. у Пн. Африці та Пд. Європі. З М. найвідоміші: реус (M. mulattus), лапундер (M. nemestrinus), М. яванський (M. ignis) та ін. М. часто використовуються як лабораторні тварини в біол., медичних та космічних експериментах. М. левохвостий (M. silenus) та деякі ін. зникаючі види включені до Червоної книги. Іл. с. 312.

О. І. Макаревський.

МАКАО — територія на узбережжі Пд.-Китайського м.; див. Аоминь. **МАКАПАГАЛ** (Macapagal) Фелісімо (п. 5.XII 1914, Сан-Хуліано, пров. Нуева-Еска), — діяч комуністичного руху Філіппін. Н. в сел. сім'ї. З 1932 — учасник сел. руху. В 1938 вступив до КП Філіппін (КПФ). Під час япон. окупації країни (1941—45) очолював партизан. загін. У 1945 — один з ініціаторів створення блоку патріотичних партій і орг-цій — Демократичного альянсу. В 1948—51 брав участь у збройній боротьбі селян проти уряду. В 1951 — 35 — в ув'язненні. В 1959 створив Вільний союз селян у пров. Нуева-Еска. З 1967 — член ЦК КПФ. З 1970 — генеральний секретар ЦК КПФ.

А. С. Макаренко.

МАКАР (парт. псевд. Жвифа Олександра Михайловича; 1877, Одеса — 8.VII 1961, Москва) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1899. Н. в сім'ї вчителя. Учасник революц. подій 1905—07 в Одесі. В 1907—17 — в еміграції. Закінчив мед. ф-ти Одес. і Базельського унів. У квітні 1917 повернувся в Росію, з червня 1917 — член Одес. к-ту РСДРП(б). редактор газ. «Голос пролетаря» і «Солдатская мысль». У 1918 — член Одес. рев.кому, комісар охорони здоров'я, комісар преси Румчороду. З березня 1918 — на парт. держ. і дипломатичній роботі, зокрема, 1922—24 — голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. З 1949 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Макаріос III.

МАКАРА Арсен Мартинівич [18 (31).I 1916, с. Луб'янка, тепер Бородянського р-ну Київ. обл. — 17.IV 1975, Київ] — укр. рад. вчений у галузі металознавства і технології зварювання металів, чл.кор. АН УРСР (з 1967). Після закінчення (1940) Київ. політех. ін-ту працював в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (1954—70 — заст. директора). Осн. праці — з проблем зварювання металів плавленням, технології і металургії зварювання вуглецевих, низьколегованих і легуюваних конструкційних сталей тощо. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1970.

О. Г. Макаров.

МАКАРЕВСЬКИЙ Олександр Іванович [3 (16).IV 1904, с. Мушківці, тепер Духовщинського р-ну Смоленської обл. — 11.V 1979, Москва] — рад. вчений у галузі літакобудування, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1943. Закінчив (1929) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. З 1927 працював у Центр. аеро-гідродинамічному ін-ті (1950—60 — нач. ін-ту). З 1952 — одночасно професор Моск. фізико-тех. ін-ту. Праці в галузі міцності авіац. конструкцій. Положення, викладені в цих працях, стали основою для створення норм міцності вітчизн. літаків та ін. літальних апаратів, зокрема при великих швидкостях. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943. Ленінська премія, 1957.

МАКАРЕНКА А. С. МУЗЕЙ, Педагогічно-меморіальний музей А. С. Макаренка — держ. музей рад. педагога і письменника А. С. Макаренка. Відкрито 8.VII 1951 в м. Кременчуці Полтав. обл. у будинку, де Макаренко жив і працював 1905—11 та 1917—19. В шести кімнатах музею розміщено бл. 1200 експонатів (1980), які розповідають про життя і багатогранну діяльність Макаренка. Тут зібрано його твори, фотографії, особисту б-ку, речі, відтворено обстановку робочого кабінету й спальні. Музей проводить наук.-дослідну та довідково-бібліографічну роботу.

МАКАРЕНКО Антон Семенович [1 (13).III 1888, м. Білопіль, тепер Сум. області — 1.IV 1939, Москва] — рад. педагог і письменник. Після закінчення Кременчуцького міського училища і пед. курсів при ньому (1905) вчителював на Україні. В 1917 закінчив Полтав. уч.-ін-т. У 1920 організував побл. Полтави трудову колонію імені М. Горького для неповнолітніх правопорушників. З кінця 1927 керував колонією імені Ф. Е. Дзержинського, засн. в с-щі Новому Харкові (передмістя Харкова). В 1935—36 працював у Києві заст. нач. відділу трудових колоній НКВС УРСР, 1936—37 керував труд. колонією в Броварах. З 1937 жив у Москві, займаючись літ. і громадсько-педагогічною роботою. Центр. проблемною пед. діяльності М. є виховання в умовах рад. суспільства всебічно розвинених і відданих Комуністичній партії активних, свідомих борців за комунізм. Найважливішим у системі М. є положення про виховання в колективі і через колектив. М. створив наук. методику виховної роботи з дит. колективом, поєднання навчання з продуктивною працею, моральним, фіз. і естетичним вихованням. Багато зробив для розвитку рад. теорії сімейного виховання. У тісному зв'язку з питаннями рад. педагогіки М. розглядав проблеми етики. Свій досвід і пед. погляди М. втілював у творах «Марш 30-го року» (1932), «Педагогічна поема» (1933—35), «Книга для батьків» (1937), «Прапори на баштах» (1938), статтях «Про комуністичну етику», «Комуністичне виховання і пове-

дка» та ін. Значний вплив на літ. творчість М. мала творчість Максима Горького, його листи і особиста дружба з ним. Їхнє листування почалося в липні 1925, перша зустріч відбулася 1928, коли М. Горький відвідав колонію у Куржжі. В літ. творчості М. широко представлені укр. тематика, укр. фольклор, гумор. Твори М. перекладено багатьма мовами народів світу. Його пед. досвід впроваджується в рад. школі, здобув визнання в соціалістичних країнах. Пед. спадщину М. використовують прогресивні педагоги багатьох зарубіжних країн.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1971; Избранные педагогические сочинения, т. 1—2. М., 1978; Трудовое воспитание, Минск, 1977; Укр. перекл. — Твори, т. 1—7. К., 1953—55; Марш 30 року. — ФД-1. — З історії комунізму імені Ф. Е. Дзержинського. К., 1972; Педагогічна поема. К., 1977; Про комуністичне виховання. К., 1978; Книга для батьків. К., 1980. Літ.: А. С. Макаренко, кн. 1—9. Львів, 1949—74; Ніжинський М. П. Життя і педагогічна діяльність А. С. Макаренка. К., 1967; Нежинський Н. П. А. С. Макаренко і педагогіка школи. К., 1976; Гетьманець М. Ф. А. С. Макаренко і концепція нового членства в советской литературе 20—30-х годов. Х., 1978.

МАКАРЕНКО Микола Омелянович (4.II 1877, с. Москалівка, тепер Роменського р-ну Сум. обл. — 1936, Київ) — укр. рад. мистецтвознавець і археолог. Закінчив Центр. уч.-технічного малювання Штігліца в Петербурзі та петерб. Археол. ін-т (1902). В 1902—19 працював у Ермітажі, 1920—25 — директор Київ. музею аз. та сх. мистецтва; 1920—29 — співробітник історико-філологічного відділу Української Академії наук. Основні праці: «Художні скарби Ермітажу» (1916), «Музей мистецтв Української Академії наук» (1924), «Орнаментация української книжки XVI—XVIII ст.» (1926), «Борзєвські емалі й старі емалі України» (1928), «Біла чернігівська Спас» (1928), «Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів» (1930), «Маріупольський монумент» (1933).

МАКАРІВ — селище міського типу Київ. обл. УРСР, райцентр, за 25 км від залізнич. ст. Бородянка. 6,6 тис. ж. (1980). На поч. 17 ст. в М. було збудовано фортецю як опорний пункт польсь.-шляхет. влади для придушення антифеод. рухів. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено у лютому 1918. З 1956 М. — с-ще міськ. типу. У селищі — льнообр., мол. та хлібний з-ди, міжкол. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Мед. уч-ще, середня та музична школи, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. В М. народилися укр. і рос. письменник Д. С. Туптало, рад. поет С. М. Гордєєв, багато років жив радян. поет Б. Д. Лалітчук. **МАКАРІВСЬКИЙ РАЙОН** — у сх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 30,5 тис. чол. (1980). У районі — 68 населених пунктів, під-

порядкованих 2 селищним і 30 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт **Макарів**. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, цегельно-черепиці глини, піска, граніт, мергель. Річки — *Ірпін* (на пд.-сх. межі району) та *Здич* (обидві в бас. Дніпра). Ґрунти дерново-підзолисті в комплексі з глеюватими, світло-сірі та сірі опідзолені. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна,

вільха, дуб, липа, граб) займають 34,3 тис. га.

Найбільші підприємства району: меблева ф-ка (с. Комарівка), спиртовий (с. Червона Слобода), льонообр., мол., хлібний (Макарів) та склоробний (Кодра) з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Макарів). Землеробство спеціалізується на вирощуванні картоплі та льону-довгунця. Тваринництво мол.-м'ясного напрямку (скотарство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1979 становила 82,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 70 тис. га. В М. р.— 19 колгоспів, 4 радгоспів, дослідне г-во Укр. н.-д. ін-ту землеробства (с. Конопів), райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Автомоб. шляхів — 282 км, у т. ч. з твердим покриттям — 221 км. У районі — 33 заг.-осв. та музична школи, мед. уч-ще (Макарів); 50 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 31 будинок культури і клуб, кінотеатр, 47 кіноустановок, 52 б-ки. В с. Грузькому М. р. народився ватажок гайдамацького загону під час *Коліїчан* І. Бондаренко, в с. Бишіві — укр. рад. письменник М. Я. Олійник, у с. Ніжоловичках — укр. рад. поет О. М. Підсуха. В 1889—90 у с. Конопів приїздив рос. композитор П. І. Чайковський; збереглися залишки парку — пам'ятки садово-паркової архітектури 19 ст. у М. р. вилається газ. «Леніська зоря» (з 1932).

В. Т. Лисовенко. **МАКАРІЙ** (пр. н. і см. невід.) — один з відомих південнослов'ян. першодрукарів 15—16 ст., ієромонах. Друкарства вчився у Венеції. У 1493 заснував у м. Петіньє, столиці Зети (стара назва Чорногорії), друкарню, в якій було надруковано «Осмогласник» (1493—94, прихрипчик цього видання є в ЦНБ АН УРСР у Києві), «Псалтир» (1495) і «Молитовник» (1493—95). М. другим після Ш. Фіала друкував слов'ян. шрифтом — кирилицею. Переїхав до Валахії;

М. став її першодрукарем. Тут видав: «Службеник» (1508), «Октоїх», або «Осмогласник» (1510), і «Четвероевангеліє» (1512).

МАКАРІОС III (Махариос, мирське ім'я — Михайло Христулос Мускос; 13.VIII 1913, Панаїя — 3.VIII 1977, Нікозія) — держ. і церковний діяч Кіпру. Закінчив богословський ф-т Афінського (1943) та Бостонського (1948) ун-тів. З 1948 — єпископ, глава автокефальної православної церкви та єтнарх (лідер) грец. громади на Кіпрі. Активний учасник боротьби проти англ. панування, за незалежність Кіпру. В 1959—77 — президент Республіки Кіпр.

МАКАРОВ Олег Григорович (н. 6.I 1933, с. Удомля, тепер смт Удомельського р-ну Калінінської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1973, 1978). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1957) Моск. вищого тех. уч-ща ім. М. Е. Баумана працював у конструкторському бюро. В загоні космонавтів — з 1966. Разом з В. Г. Лазаревим здійснив (27—29.IX 1973) політ на космічному кораблі «Союз-12» як борт-інженер. Разом з В. О. Джанибековим здійснив (10—16.I 1978) політ у космічному просторі. «Союз-27», на якому стартували космонавти, 11.I зстикувався з пілотованим орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-26» (Ю. В. Романенко і Г. М. Гречко); екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. На землі М. повернувся з Джанибековим на кораблі «Союз-26». 27.XI — 10.XII 1980 разом з Л. Д. Кизимом (див. т. 12, Долаток) і Г. М. Стрекаловим здійснив політ на косміч. кораблі «Союз Т-3». Нагороджений 4 орденами Леніна.

МАКАРОВ Олександр Максимович [н. 12 (24).IX 1906, станція Цимлянська, тепер місто Ростов, обл.] — рад. машинобудівник, двічі Герой Соціалістич. Праці (1961, 1976). Член КПРС з 1928. Закінчив (1933) Ростовський мех. ін-т інженерів залізнич. транспорту. З 1951 працює на Південному маш.-буд. з-ді (Дніпропетровськ). Ініціатор впровадження на підприємстві нової техніки, прогресивної технології і передових методів праці. З 1978 — генеральний директор виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». На XXII — XXV з'їздах Комуністичної партії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

В. М. Чернов. **МАКАРОВ** Степан Осипович [27.XII 1848 (8.I 1849), Миколаїв — 31.III (13.IV) 1904, поблизу Порт-Артура] — рос. флотоводець, океанограф, поляричний дослідник, віце-адмірал (1896). Після закінчення 1865 мор. уч-ща в Ніколаєвську на Амурі плавав на кораблях Тихоокеанської ескадри. В 1871—76 служив на Балтійському, 1876—79 — на Чорноморському флотах. Під час рос.-тур. війни 1877—78 вперше у світі застосував катери для мінних атак бойових кораблів та торпеди. В 1881—82 досліджу-

вав гідрологічні особливості прот. *Босфор*. У 1886—89 на корветі «Витязь» здійснив кругосвітнє подорож, під час якого провів океанографічні дослідження у Тихому ок., 1894—96 — другу подорож навколо земної кулі. Розробив проект першого в світі потужного криголама «Ермак», на якому 1899 здійснив плавання до Шпіцбергену, 1901 — до Землі Франца-Йосифа. З 1899 — гол. командир Кронштадтського порту. В 1904, після поч. рос.-япон. війни, призначений команд. Тихоокеанським флотом. Загинув на броненосці «Петропавловськ», що підірвався на япон. міні. Наук. праці з військ.-мор. справи та океанографії. У Кронштадті та Миколаєві М. встановлено пам'ятники. Ім'ям М. названо острів у Карському м., хребет на Курильських о-вах, мис на Новій Землі, улоговину в центр. частині Пн. Льодовитого океану.

МАКАРОВА Тамара Федорівна [н. 31.VII (13.VIII) 1907, Петербург] — рос. рад. кіноактриса, нар. арт. СРСР (з 1950). Член КПРС з 1943. Закінчила Ленінгр. ін-т сценічних мист. (1930). З 1927 знімається в кіно. Більшість ролей зіграла у фільмах *С. Герасимова*. Серед них — *Женя Охрименко* («Семеро сміливих», 1935), *Наташа* («Комсомольськ», 1938), *Груня Шумиліна* («Учитель», 1939), *Ніна* («Маскарад», 1941), *Олена Котова* («Молода гвардія», 1948), *Ганна Андріївна* («Люди і звірі», 1962), архітектор Петрушкова («Любити людину», 1972), *Васильєва* («Дочки-матері», 1975). З 1944 викладає у ВДІКу (з 1968 — професор). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1941, 1947.

МАКАРОВСЬКИЙ Михайло Михайлович (1783—19.IX 1846, Гадяч, тепер Полтав. обл.) — укр. письменник. Закінчив Полтавську духовну семінарію. Працював домашнім учителем, з 1818 викладав у Гадяцькій повітій школі. Писати почав у 40-х рр. 19 ст. М. — автор поем і віршів на етногр.-побутові та істор. теми (поєми «Наталя, або Дні долі разом», «Гарасько, або Талан і в неволі») та ін. Поєми М. вже після смерті автора опублікував А. Метлинський в «Южно-русском сборнике» (1848). Окремо вийшли зб. віршів «Мова з України» (1864) і «Поєми Михайла Макаровського» (Львів, 1899).

Г. А. Нудьга. **МАКАРОНІЧНА ПОЕЗІЯ** — жаргандиві віршовані твори з великою кількістю чужомовних слів або переінакшених на іноземний лад — макаронізмів. Назва «макаронічна поезія» з'явилася в 15 ст. в Італії й означала поєми, в яких пародіювалася зіпсована латинь. Класичним зразком макаронічної поезії в укр. лірі є монолог троянського посла з четвертої частини «Енеїди» І. Котляревського: «Енеус ностер магнус панус // і славний троянорум князь...».

Г. Ф. Семенов. **МАКАРОННА ПРОМИСЛОВОСТІСТЬ** — галузь харчової промисловості, підприємства якої виготовляють макаронні вироби. Першу макаронну ф-ку в Росії засновано 1797 в Одесі. В 1913 в країні

О. М. Макаров.

С. О. Макаров.

Т. Ф. Макарова.

Майоран садовий.

МАКАРОННИ ВИРОБИ

Майя. Стела, знайдена в місті Копані.

Майя. Висьмо. Фрагмент Дрезденського рукопису.

Майя. Леховостий.

було 39 макарон. підприємств. В роки Рад. влада М. п. розвивається високими темпами. Реконструйовано всі діючі ф-ки, значно збільшено їхні виробничі потужності, збудовано ряд нових висококомунікованих підприємств. За випуском макаронних виробів СРСР посідає 2-е місце в світі (після Італії). В 1978 у країні виготовлено 1454 тис. т макаронних виробів. На Україні діє 13 макаронних ф-к, найпотужніші з них — Донецька, Дніпропетровська, Київська, Одеська. Крім того, працює 21 цех при хлібозаводах, харч. комбінатах тощо. За післявоєнні роки в республіці вперше було організовано випуск макаронних виробів у Закарп., Микол., Ровен., Черніг. областях. Обсяг виробл. макаронних виробів в УРСР 1978 становив 283,3 тис. т (1940 — 79,4 тис. т, 1965 — 222,4 тис. т, 1975 — 255,6 тис. т). У макаронній пром-сті СРСР застосовуються механізовані потокові лінії, впроваджується автоматизація виробничих процесів.

МАКАРОННИ ВИРОБИ (від італ. *maccheroni* — макарони) — харчові вироби з прісного пшеничного тіста вологістю 12—13%. Бувають вироби трубочасті (макарони, ріжки, пір'я), ниткоподібні (вермішель), стрічкоподібні (локшина) і фігурні (напр., вушка, зірочки); довгі (15—20 см), необмеженої довжини і короткі (1,5—15 см). Є М. в. у вигляді тонких стрізів (довжиною 0,1—0,3 см). Крім того, М. в. розрізняються залежно від якості борошна і виду додаткових компонентів (напр., яєць або яєчного порошку). Відзначаються добрими смаковими якостями, високою поживністю і калорійністю (1,5 кДж на 100 г виробів), їх можна зберігати протягом кількох місяців. При виготовленні М. в. спочатку замішують круте тісто, яке далі на спеціальних машинах ріжуть (локшина), штампують (фігурні вироби) або пресують (ін. вироби). Потім сирі М. в. піддають повітряній обробці в тунельних, камерних або ін. сушарках, після чого висушені вироби розфасовують і упаковують. З М. в. виготовляють різні страви. Див. також *Макаронна промисловість*.

Лит.: Назаров Н. И. Технологія макаронних изделий. М., 1978.

О. Т. Лісовенко.
МАКАРТУР (MacArthur) Дуглас (26.I 1880, Літл-Рок, шт. Арканзас — 5.IV 1964, Вашингтон) — амер. військ. діяч, генерал (1944). У 1903 закінчив Військ. академію США. Учасник 1-ї світової війни 1914—18. У 1930—35 — нач. штабу амер. армії. Під час 2-ї світової війни — командуючий збройними силами США на Далекому Сході (1941—42) і верховний командуючий союзними військами в пд.-зах. частині Тихого океану (1942—51). Одночасно з 1945 — команд. окупаційними військами в Японії. В 1950—51 керував операціями збройних сил інтервентів в агресивній війні проти КНДР. У 1951 в результаті невдач амер. військ у Корей М. знято з усіх командних посад.

МАКАРУШКА Остап (9.VIII 1857, м. Яворів, тепер Львів, обл. — 21.

XI 1931, Львів) — укр. педагог і філолог. Закінчив Львів. ун-т (1894). У 1894—1905 учительовав у Львів. та Коломийській гімназіях, з 1910 — директор Львів. жіночої учительської семінарії. Автор праць з мовознавства («Складня причасників у Галицько-Волинській літотисі», 1896; «Життя і значення О. Потебні», 1901; «Граматика Мелетія Смотрицького», 1908) та з педагогіки. Написав також кілька посібників з дат. та старогрец. мов для гімназій.

П. Д. Тимощенко.
МАКАРЧЕНКО Олександр Федорович [9 (22).X 1903, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донецької обл. — 5.VII 1979, Київ] — український радянський нейрофізіолог, академік АН УРСР (з 1961), заслужений діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1928. Закінчив Харківський мед. ін-т (1933). В 1937—39 — директор Харків. ін-ту вдосконалення лікарів, 1939—41 — Львів. мед. ін-ту; 1942—52 — заступник наркома охорони здоров'я Тадж. РСР, відповідальний працівник апарату ЦК Компартії України, заст. міністра охорони здоров'я УРСР та СРСР; 1950—53 — співробітник Київ. ін-ту вдосконалення лікарів; з 1953 працював в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР (1955—66 — директор). Праці М. присвячені вивченню змін нервової системи при інтоксикації марганцем, дослідженню біоелектрич. активності кори головного мозку при інфекційній та інтоксикаційній, вивченню взаємодій кори головного мозку і підкоркових утворів за нормальних і патологічних умов тощо. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1954.

МАКАСАР — колишня (до 1970) назва м. *Уджунгпанданг* в Індонезії.

МАКАСАРИ — народ, який живе на Пд. Зх. о. Сулавесі (Індонезія). Чисельність — 1,5 млн. чол. (1978, оцінка). Мова належить до індонезійських мов. За релігією — мусульмани. На о. Сулавесі М. переселилися на поч. 2-го тис. н. е. із зх. островів Індонезії або з материка. Осн. заняття — землеробство і рибальство.

МАКБЕТ (Macbeth; р. н. невід. — п. 15.VIII 1057, Дамфанс) — король Шотландії з 1040. Прийшов до влади після перемоги над королем Дунканом I. Він боровся проти феод. угруповань, які прагнули передати престол сину Дункана I — Малькольму. Вбитий у битві з останнім. Легенди про М. лягли в основу трагедії В. Шекспіра «Макбет».

МАКБРАЙД (McBride) Шон (н. 27.I 1904, Пітермаріцбург, Пд. Африка) — політ. і громад. діяч Ірландії. За фахом юрист. Учасник боротьби за незалежність Ірландії. В 20-х рр. — один з керівників Ірл. респ. армії. В 1947—58 — депутат ірл. парламенту. В 1948—51 — міністр закорд. справ Ірл. Республіки. З 1973 — верховний комісар ООН по Намібії. Брав участь у підготовці і роботі Всесвітнього конгресу (1973) і

Всесвітнього форуму (1977) миролюбних сил у Москві. Нобелівська премія миру, 1974. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1976.

МАКВІС, макія (франц. *maquis*, італ. *macchia*) — угруповання рослин переважно з вічнозелених жорстколистих і колючих чагарників та невисоких дерев (мирт, олеандр, ялівець, суничне дерево, дика фісташка та ін.). Зарості М. характерні для середземноморських країн (поширені до вис. 700 м над р. м.). Аналоги М. трапляються у Сх. Азії та Пн. Америці (чапараль). М. виникають на місці вол. лісів і часто утворюють важкопрохідні зарості.

МАКДІАРМІД (Мак-Діармід; Macdiarmid) Г'ю (справж. ім'я та прізвище — Крістофер Маррі Гріп; 11.VIII 1892, Ленгхольм, р-н Дамфріс — 9.IX 1978, Единбург, Шотландія) — шотл. поет і громад. діяч. Член Компартії Великобританії з 1934. Писав шотл. діалектом і англ. мовою. Автор зб. «Перший гімн Леніну та інші вірші» (1931), «Другий гімн Леніну та інші вірші» (1935), «Пісня Серафима» (1973), «Соціалістичні поеми» (1978). Цикл «Битва триває» (1957) — про героїзм ісп. народу під час нац.-революц. війни 1936—39. Найзначніший прозовий твір — автобіогр. кн. «Щасливий поет» (1943). Збирач і дослідник шотл. фольклору. Збірка літературознавчих праць «Метафізика і поезія» (1975). Популяризатор творчості Т. Шевченка, учасник шевченківських вечорів у Великобританії 1961 та 1964.

Тя.: Рос. переклад — О. Леніне. (Урніков). «Інтернаціоналістична література», 1939, № 1.

Лит.: Жуков Д. Постоянство. «Інтернаціоналістична література», 1963, № 5.

Р. П. Зоричук.

МАКДІВІТТ (Мак-Дівітт, McDivitt) Джеймс (н. 10.VI 1929, Чикаго) — астронавт США, бригадний генерал військ.-повітр. сил. У 1959 закінчив Мічиганський ун-т, 1960 — школу льотчиків-випробувачів на авіад. базі ВПС Едуард, 1961 — школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень. З 1962 — у групі астронавтів. 3—7.VI 1965 разом з Е. Уайтом здійснив політ на кораблі «Джеміні-4», 3—13.III 1969 разом з Д. Скоттом та Р. Шейкертом — на кораблі «Аполлон-9» (див. «Аполлон»).

МАКДОНАЛЬД (MacDonald) Джеймс Рамсей (12.X 1866, Лос-сунт, графство Морі, Шотландія — 9.XI 1937, на шляху до Пд. Америки) — державний і політичний діяч Великобританії, один із засновників і лідерів Лейбористської партії. В 1894 вступив до Незалежної робітничої партії. В 1900—12 — секретар Лейбористської партії (до 1906 — К-т робітн. представництва). В 1924 і 1929—31 — прем'єр-міністр 1-го і 2-го лейбористських урядів. Під час робітн. руху уряд М. 1924 визнав СРСР і уклав з ним торг. угоду, а 1929 відновив дипломатичні відносини, розірвані 1927, але загалом продовжував політику консерваторів. У 1931—35 М. очолював т. з. нац. коаліційний

уряд, керівна роль у якому належала консерваторам.

МАК-ДОУЕЛЛ (MacDowell) Едуард (18.XII 1861, Нью-Йорк — 23.I 1908, там же) — амер. композитор і піаніст. Оди із засновників амер. профес. композиторської школи. За походженням шотландець. Муз. освіту здобув у США, Франції та Німеччині. З 1888 жив у Бостоні. В 1896—1904 — професор Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк). Перший з амер. композиторів використовував індіанський фольклор («Індіанська сюїта», 1895). Твори: 3 симф. поеми, 2 концерти для фортепіано з оркестром, сонати для фортепіано («Героїчна», 1895; «Норвезька», 1900; «Кельтська», 1901), фп. сюїти, поеми, етюди, хорі, пісні.

МАК-ДУГАЛЛ (McDougall) Уільям (22.VI 1871, Ланкашир — 28.XI 1938, Дарем, США) — англо-амер. психолог. Засновник ідеалістичної, біологізаторської течії в сучасній бурж. психології, т. з. *формальної психології*. Спочатку займався медициною й біологією. Брав участь в антропологічних експедиціях, працював в експериментально-психологічних і фізіологічних лабораторіях. У 1920 переїхав у США. Професор ун-тів Гарвардського (1920—27) і Дьюка (1927—36).

МАКЕДОНИЈА — історична область в центр. частині Балканського п-ова. Першим історично відомим населенням М. були іллірійські та фракійські племена. В 5—2 ст. до н. е. тут існувала д-на *Македонія Стародавня*. В 6—7 ст. тер. М. заселили *слов'яни*. В 2-й чверті 9 ст. більша частина М. входила до Першого Болг. царства. В 9—10 ст. на тер. М. поширилося *християнство*. В 70-х рр. 10 ст. М. становила ядро 3х-Болг. царства, 1018 увійшла до складу *Візантії*, 1230 — Другого Болг. царства. В серед. 14 ст. М. захопила Сербія, в останній чверті 14 ст. — *Османська імперія*. Постійні завоювання та переміщення різних етнічних спільностей створили на тер. М. неоднорідний етнічний склад. Населення М. вело постійну боротьбу проти тур. завоювників (виступи *гайдухів* та ін.). В 1903 в М. відбулося велике нац.-визвольне повстання. В результаті *балканських воєн 1912—13* М. було поділено між Сербією (Вардарська М., тепер республіка *Македонія* в складі СФРЮ), Грецією (Егейська М.) і Болгарією (Пірінський край).

МАКЕДОНИЈА, Соціалістична Республіка Македонія — союзна республіка у складі СФРЮ. Пл. 25,7 тис. км². Нас. 1836 тис. чол. (1978, оцінка). Столиця — м. Скоп'є. Вищий орган держ. влади Македонії є Скупщина республіки, що складається з 3-х палат — віча об'єднаної праці, віча місц. об'єднань і громадсько-політ. віча. Компетенція Скупщини визначена конституційною федерацією та республіки. Виконавчу владу здійснює уряд — виконавче віче республіки. Більшу частину тер. займають середньогорські гори, розділені міжгірними улоговинами й річковими долинами. Район високої сейсмічності. Клімат помірно континентальний, на Пд. — середземноморський. Гол. річка — Вардар, найбільші озера — Охридське, Преспа. На схилах гір — мішані ліси і чагарники, вище 2000 м — гірські луки. Осн. населення — *македонці*. Живуть також албанці, турки, серби, хорвати, чорногорці, болгарини. Міське населення становить 50%. Великі міста: Скоп'є (Скопље), Бітола, Прилеп.

М. утворена на тер. Вардарської Македонії (див. *Македонія*, істор. обл.), яка 1918 у складі Сербії стала частиною Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). У квітні 1941 більшу частину Вардарської М. окупували війська монархо-фашист. режиму в Болгарії, ін. райони — фашист. Італія. 11.X 1941 під керівництвом Компартії Югославії на тер. М. почалася збройна визвольна боротьба, яка стала складовою частиною Народно-визвольної війни в Югославії (1941—45). Після вступу Рад. Армії на Балкани (в листопаді 1944) тер. М. було остаточно визволено Народно-визвольною армією Югославії з участю військ уряду Вітчизн. фронту Болгарії. У квітні 1945 створено перший нар. уряд М. З 1945 М. — народна, з 1963 — соціалістична республіка в складі СФРЮ. М. в умовах соціалістич. буд-ва перетворилася в агр. району на одну з важливих баз чорної і кольорової металургії країни з розвинутою хім. пром-стю. На базі місц. мінерально-сировинних ресурсів розвивається гірничодобувна пром-сть, представлена добуванням хромітів (перше місце в країні; переробка їх у Скоп'є і Тетово), свинцевих концентратів (випалка у Титов-Велесі), марганцевих, мідних і заліз. руд, сурми, урану, магнієзиту. Осн. центр чорної металургії і металообробки — Скоп'є. Енергетика базується на місц. гідроресурсах — система ГЕС «Маврово», ГЕС на р. Цриній Дрим. На відходах виробн. концентратів кольорових металів діють підприємства неорганічної хімії. Традиційні галузі — текст. і харч., зокрема тютюнова. Є підприємства маш.-буд. і металообр., буд. матеріалів, деревообр., шкіряно-ваут. галузей. Розвинуті кустарні промисли і ремесла. В с. г. переважає землеробство, осн. його осередки у міжгірних улоговинах. Товари культури: тютюн, бавовник, мак, сезам, виноград, ранні овочі й плоди; прод. — пшениця і кукурудза. В гірських районах — ліварство, частково розводять велику рогату худобу, птицю. Лісове г-во. Туризм.

У республіці запроваджено обов'язкове поч. навчання в рамках 8-річної осн. школи для дітей віком від 7 до 15 років. На базі цієї школи будуються загальноосв. серед. школи — гімназії (строк навчання 4 роки) і профес. школи (1—3 роки навчання). Найбільші вузи: ун-т (засн. 1949; при ньому — екон. н.-д. ін-т) і пед. академія у Скоп'є. Македонська академія наук і мистецтв, нац. ін-т історії, ін-ти фольклору, геології, ветеринарії — усі у Скоп'є, ін-т гідробіології у м. Охрид, ін-т бавовни у м. Струмиці, бл. 20 навк. т-в. У Скоп'є містяться нар.

б-ка, 6-ка ун-ту, 6-ка ім. просвітителів братів Д. і К. Миялинових, істор. архів. Музеї: археол. (засн. 1924), істор. (засн. 1926), худож. галерея (засн. 1948), етногр. (засн. 1949) — усі у Скоп'є; у м. Охрид — істор. і худож. музеї. В Скоп'є працюють вид-ва «Культура», «Просветно дело», «Македонська книга». Центр. друк. орган Соціалістич. Республіки Македонії — газ. «Нова Македонія». Радіомовлення македонською мовою — з 1944, телебачення — з 1964. Проблеми виникнення й періодизації македон. л-ри досі не дістали остаточного вирішення в працях учених різних країн. Вживають роль для розвитку македон. л-ри мала наук. діяльність К. Мисиркова (1874—1926), який створив зразок македон. літ. мови, близький до її сьогодишньої фонетичної і морфологічної структури. Засновником сучасної македон. поезії був перший у М. пролет. поет К. Рацин (1908—43). Революц.-патріотичними тенденціями позначена творчість К. Неделковського (1912—41), М. Богосвського (1919—42), В. Марковського (н. 1915). Осн. теми творчості письменників повсякчасу — події визв. боротьби народів Югославії під час 2-ї світової війни, будівництво соціалістичного суспільства, становлення нової людини. Серед поетів М.: С. Яневський, Б. Конеский, А. Шопов, Л. Каровський, Г. Тодоровський, Ц. Андреевський, Е. Манев, А. Поповський та ін. В 50—70-х рр. у літературі М. утверджуються жанри роману й повісті (С. Яневський, Д. Солев, С. Дракул, Й. Бошковський, Й. Леов, Г. Абаджієв, Ж. Чинго). В драматургії працюють В. Гльоский, К. Чашуле, Т. Арсовський; в дит. л-рі — В. Ніколевський, В. Подгорець, О. Ніколова. На Україні в перекладі укр. мовою видано зб. «Македонська новела» (1972), роман «Ясени» (1974) С. Яневського, кн. «Гайдуцька криниця» (1974) В. Подгорець, опубліковано добірку поезій у журн. «Всесвіт» (1975, № 8). На тер. М. збереглися руїни міст (Стобі, Скупі, Геракле), які існували ще до 4—6 ст. Середньовічна архітектура М. розвивалася під впливом *Візантії*: залишки циклопічних стін Скоп'є (535), замку царя Самуїла (поч. 11 ст.), фортеці в Струмиці (11 ст.), базиліка св. Софії в Охрид (бл. 1037—50). В 12—14 ст. в культовому буд-ві утверджується тип хрестово-купольного храму з однією церквою св. Михаїла і Гавриїла в Лесново, 1341) або п'ятьма (церква св. Пантелеймона в Нерзі, 1164) верхами. Від часів тур. панування залишилися купольні мечеті, мінарети, баштоподібні житла тощо. Від 18—19 ст. збереглися ансамблі монастирів (Іоанна Бігорського, 1743) та зразки нар. житла. За роки нар. влади в М. реконструюють і споруджують нові міста. За проектом япон. арх. К. Танге після землетрусу 1963 відбудовується місто Скоп'є. Серед споруд 60-х рр. — Будинок профспілок (арх. С. Брезовський), істор. архів (арх. Г. Константиновський), Македонський нар. театр (арх. М. Крстоношич), усі — в Скоп'є;

О. Ф. Макаренченко.

Ш. Макбрал.

Мак снотворний: 1 — верхня частина рослини; 2 — плід; 3 — насіння.

аеропорт у Петровці (арх. Д. та Т. Димитрови); комплекс на честь загиблих у боротьбі з фашизмом у Прилепі (арх. Б. Богданович). До найдавніших пам'яток образотворчого мист. на тер. М. належать фрески в храмі св. Софії в Охридї (серед. 11 ст.), та в церкві св. Пантелеймона в Нерезі (1164). З розвитком візант. мист. пов'язані фрески майстрів Михайла та Євтихія в церквах св. Климента в Охридї (після 1295) та св. Георгія в Старо-Нагоричино (1317—18). За тур. панування розвиток мист. на тер. М. майже припинився. З 2-ї пол. 18 ст. на творчість македонських живописців значний вплив справило рос. і зх.-європ. мист. (сім'я Фрчкоських, Дж. Зографський та Д. Андонов). В сучас. М. поширені живопис, скульптура, графіка, різні види декоративно-ужиткового мистецтва. Для народної музики М. характерні 2-голосий спів, інструм. музикування. Серед муз. інструментів: ударні — тапан, дарбука, даіре; духові — шупелка, зурла, кавал; струнні — гусле, кара, дужен (смичкові), тамбура-шаракіє (щипковий). Гол. танц. форма — хоро (танець-хоровод). Профес. муз. культура почала розвиватись у кін. 19 — на поч. 20 ст. Перший профес. композитор — А. Балев — учень М. Римського-Корсакова та М. Балакірева. В 30-х рр. було покладено початок муз. освіти (муз. школи С. Арсич та ім. Мокраняца в Скоп'є). Серед композиторів 30—40-х рр. — С. Гайдов, Ж. Фирфов. Композитори П. Богданов-Кочко, І. Джуваляковський, Т. Скаловський та ін. брали активну участь у створенні музичної культури соціалістичної М. Композитори 60—80-х рр. — Т. Прокоп'єв, К. Македонський, Т. Зографський, Т. Прошев розвивають інструм., балетні, оперні жанри. Виконавські колективи: хор радіо (з 1945), струнний квартет (з 1937). У Скоп'є — Македонська філармонія (1944), опера при Македонському нар. театрі (1947), Фольклорний ін-т (1950). У 1901 було створено агітаційно-патріотичну театр. трупку «Турбота і вітха», в 1913 у Скоп'є відкрито перший постійний сербський Нар. театр (директор Б. Нушич). У 20—30-і рр. виникли аматорські робітні і студентські театр. колективи. В 1945 нар. театр у Скоп'є було перейменовано на Македонський нар. театр. У складі театру — драм. і балетна трупи. Першою виставою театру був «Платон Кречет» О. Корнійчука. В репертуарі театру: п'єси югосл. (М. Крлежа, В. Ільоський), сучас. македонських авторів (К. Чашуле, Т. Арсовський), зарубіжна класика й сучас. зх.-європ. драматургія.

Літ. див. до ст. *Югославія*.

М. Д. Пістун
(природа і господарство),
М. В. Знаменська (історія),
В. З. Клепиков (освіта),
В. Г. Гримич (література).

МАКЕДОНИЈА Стародавня — рабовласницька д-ва 5—2 ст. до н. е. на Балканському п-ові. Поступове політ. об'єднання М. відбувалось у 5 ст. до н. е. Під час греко-перських воєн (500—449 до н. е.) М. на деякий час підпала під владу

Персії. За *Філіппа II* (правив 359—336 до н. е.) М. перетворилася на одну з найсильніших балканських д-в. Перемігши антимакедонську коаліцію грец. полісів у битві при Херонеї 338 до н. е., Філіпп II підкорив своєму впливові всю Грецію. Син Філіппа II *Александр Македонський* (правив 336—323 до н. е.) розгромив у результаті сх. походів перс. д-ву й утворив на завойованих землях величезну монархію (розпалася після його смерті). За *еллінізму* М. переживала період гострої кризи. Союзницька війна 220—217 до н. е. М. з *Етолійським союзом* за царя Філіппа V (правив 221—179 до н. е.) не відновила впливу М. над Грецією. Зміцнення позицій Риму в Іллірії привело до зіткнення його з М. В результаті трьох воєн (215—205, 200—197, 171—168 до н. е.) М. зазнала поразки. В 148 до н. е. після придушення антирим. повстання М. разом з Епіром та Пд. Іллірією було перетворено на рим. провінцію.

І. А. Лисовий.
МАКЕДОНСЬКА ДИНАСТІЯ — династія імператорів *Візантії* в 867—1056. Імператори М. д. захищали інтереси столичної знаті. За правління М. д. до Візантії було приєднано Пн. Сірію, частину Малої Азії, Верхню Месопотамію, Болгарію. Було встановлено тісні торг., дипломатичні, культур. зв'язки з *Київською Руссю*. Гол. представники: Василій I Македонянин (867—886) — засновник династії, *Константин VII* Багрянородний (913—959), *Никифор II* Фока (963—969), *Іоанн I Цімісхий* (969—976), *Василій II* Болгаробійця (976—1025).

МАКЕДОНСЬКА МОВА — мова македонців. Належить до пд. групи слов'янських мов. У М. м. є три групи діалектів: зх., сх. і північна. Сучасна літ. М. м. сформувалася на базі центр. говорів зх. групи. М. м. має ряд структурних рис, спільних з *болгарською мовою*: імена (крім займенників) не відмінюються за відмінками, є складна система форм минулого часу, вживаються *артиклі*. Специфічні риси М. м.: наголос на третьому від кінця складі, рефлексія давніх *tj*, *dj* як *k*, *g*, давнього *ъ* як *o* та ін. Алфавіт — на слов'яно-кириличній основі. Центром вивчення М. м. є Інститут македонської мови (в Скоп'є). Про літературу македонською мовою див. *Македонія*.

В. Т. Коломієць.
МАКЕДОНСЬКИЙ Стефан (25.III 1885, Сливен — 31.V 1952, Софія) — болг. співак (тенор), нар. арт. НРБ (з 1947). Член Болг. комуністичної партії з 1945. В 1902—10 жив у Росії; навчався в Моск. консерваторії (1904—10), з 1908 співав в Оперному театрі С. Зими́на. Виступав у оперних театрах Болгарії та ін. країн. У 1948—52 М. — директор Софійського держ. муз. театру (з 1952 — його імені). Партії: Радамес, Отелло («Аїда», «Отелло» Верді), Самсон («Самсон і Даліла» Сен-Санса), Герман («Пікова дама» Чайковського).

МАКЕДОНЦІ — 1) М., або македоняни — населення Стародавньої *Македонії*. 2) Жителі історичної області *Македонії*, різні за своєю

етнічною належністю. 3) Південнослов'янська нація. Переважна більшість населення Соціалістичної Республіки Македонії (СРМ) в Югославії. Заг. чисельність в Югославії — 1194 тис. чол. (1971, перепис), з них у СРМ — 1142 тис. чол. Говорять *македонською мовою*. Віруючі М. — переважно православні, є й мусульмани (див. *Македонія*, Соціалістична Республіка Македонія).

МАКЕТ (франц. *maquette*, від італ. *macchiétta* — начерк) — 1) Об'ємно-просторове зображення виробу, приладу та ін. звичайно в зменшених розмірах для музею, навчальних цілей тощо. 2) М. де кор а ці і — модель, що відтворює просторово-декораційне, а іноді й живописно-кольорове рішення тієї чи ін. картини майбутньої вистави. Створення М. є важливим етапом у процесі підготовки спектаклю, допомагає створити композицію сценічного простору, спланувати *мізансцени*. 3) В а р х і т е к т у р і — об'ємно-просторове зображення (з піску, дерева, пластмас, картону тощо) в зменшеному масштабі існуючої чи проєктованої споруди або цілого ансамблю. За допомогою М. проєктованої споруди перевіряють і уточнюють композиційну узгодженість її окремих частин і зв'язок з навколишнім середовищем. На тер. України зображення М. відомі з фресок 11—12 ст. У 18 ст. Я. *Погребняк* зробив М., за яким збудував Троїцький собор у м. Новомосковську (тепер Дніпроп. обл.). Велику наук. цінність мають створені в наш час М. неіснуючого нині Успенського собору Києво-Печерської лаври (11—18 ст.; Києво-Печерський держ. історико-культур. заповідник), первісного вигляду київського Софійського собору, забудови Києва 11—12 ст. (обидва — історико-архит. заповідник «Софійський музей») та кол. будинку Академії в Києві на Подолі (зберігається в Державному історичному музеї УРСР).

4) У поліграфії — зразок книги чи журналу, попередній створений у видавництві з *гранок* та відбитків ілюстрацій для точного розміщення текстового та ілюстративного матеріалу. Макетом наз. також зразок книги, за яким вирішують композиційну побудову майбутнього видання.

МАКЕТНЕ КІНОЗНІМАННЯ — спосіб *кінознімання*, за яким замість реальних використовують штучні об'єкти (макети); різновид *комбінованого кінознімання*. В процесі М. к. знімають тільки макети, якщо знімання реальних об'єктів неможливе або недоцільне (наприклад, діючих вулканів), або макети, перспективно суміщені з об'єктами реальних розмірів, — спосіб з домакетуванням. Спосіб з домакетуванням дає змогу зображувати частини особливо великих об'єктів і складних декорацій, на фоні яких не відбувається ігрова дія, змінювати зовн. вигляд реального об'єкта (сумішуючи, напр., реальний пейзаж з макетними будовами, див. *Перспективного суміщення метод*). М. к. проводять у *павільйонах кінознімальних* і на

натурних майяничках, використовуючи предизійні кінознімальні апарати. Для того щоб при перегляді на кіноекрані зробити непомітну різницю у швидкості дій, які відбуваються в реальних об'єктах і в макетах, вдаються до прискореного кінознімання. М. к. розширює художньо-зображувальні можливості фільмів, часто знімає собіартість їхнього виробництва.

Б. О. Калашников.
МАКЕЄВ Валентин Миколайович (н. 10.IV 1930, м. Калінінград Моск. обл.) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1956. Н. в сім'ї робітника. В 1953 закінчив Моск. інж.-екоп. ін-т ім. С. Орджонікідзе. Кандидат тех. наук. В 1957—64 працював у тому ж ін-ті (з 1962 — проректор). З 1964 — другий секретар, з 1969 — перший секретар Бауманського райкому КПРС м. Москви. З лютого 1976 — секретар, з липня 1976 — другий секретар Моск. міськкому КПРС. З жовтня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. Член ЦК КПРС з 1976. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го і 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

МАКЕЄВ Віктор Петрович (н. 25.X 1924, с-ще ім. Кірова, тепер у межах Москви) — рад. вчений у галузі механіки, акад. АН СРСР (з 1976). Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1951. Закінчив (1948) Моск. авіац. ін-т. В 1939—44 і 1948—50 працював на з-дах авіац. пром-сті. З 1952 — на підприємствах М-ва заг. машинобудування. На XXV з'їзді КПРС обраний членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1968.

МАКІ (франц. maquis) — франц. партизани, учасники *Руху Опору*, які в період 2-ї світової війни вели боротьбу проти нім.-фашист. окупантів та їхніх прислужників на тер. Франції. Назва — від заростей вічнозеленого чагарника (*maquis*), в якому часто переховувалися партизани.

МАКІАВЕЛЛІ (Мак'явеллі; Machiavelli) Нікколо (3.V 1469, Флоренція — 22.VI 1527, там же) — італ. політ. мислитель, письменник, історик, військ. теоретик. Автор творів «Міркування з приводу першої декади Тита Лівія» (1531), «Монарх» (1532), «Історія Флоренції» (1532). Намагався розкрити закони суспільного розвитку, базуючись на даних історії, на врахуванні людської психіки, реальної обстановки. Найважливішою рушійною силою історії вважав політ. боротьбу, яка в його викладі часто виступала як боротьба соціальна, класова. Крайньою формою д-ви вважав республіку, проте був апевним, що італ. дійсність вимагає встановлення монархії. Стверджував, що для знищення д-ви придатні будь-які засоби. Поділяв віру гуманістів у могутні творчі можливості людини.

Гол.: Укр. перекл. — Історія Флоренції. [Уривки]. В кн.: Хрестоматія з історії середніх віків. т. 2. К., 1952.

МАКІВЧУК Федір Юрійович [н. 27.VIII (9.IX) 1912, с. Кордишівка, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. письменник, сатирик і гуморист, заслужений працівник культури УРСР (з 1967). Член КПРС з 1939. Закінчив Київ. пед. ін-т (1945). Літ. діяльність почав 1931. З 1946 — гол. редактор журналу «Перець». Окремих виданнях вийшли книги сатири й гумору «Здоровенькі були» (1952), «І сміх, і грих» (1957), «Любов і параграф» (1966) та ін. За книгу «Репортаж з того світу» (1960) і фейлетони, опубліковані в газетах, удостоєний літ. премії ім. Я. Галаана (1967). Нагороджений трьома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Гол.: Галас у жабуринні. К., 1967; Штрихи до портретів. К., 1977; Р. о с. перекл. — Анфас в. в. профіль. М., 1975. Г. Г. Бжолов.

МАКІВКА — місто обласного підпорядкування Донец. обл. УРСР. Залізнична станція. 439 тис. ж. (1980). Слобода Макіївська вперше згадується 1777. До 90-х рр. 19 ст. складалася Макіївський гірничий район. Робітники М. брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. У листопаді 1915 сформувалася *Макіївська районна організація РСДРП*. 5 (18).III 1917 створено Макіївську Раді робітн. і солдатських депутатів, яка в листопаді 1917 взяла владу в свої руки. В 1920 слобода і с-ще Дмитріївськ були об'єднані в місто Дмитріївськ, 1931 перейменоване на М. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації, М. (22.X 1941 — 6.IX 1943) в місті діяв підпільний райком партії. М. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978). Сучасна М. — одне з найбільших індустріальних міст Донбасу. Провідними галузями пром-сті є металургійна (*Макіївський металургійний завод* імені С. М. Кірова, два коксохімічні заводи) та вугільна (виробниче об'єднання «Макіїввугілля» у складі 13 шахт і шахтоуправління та 4 вуглебагачувальних ф-к). Є також домобуд. комбінат, підприємства харч. (м'ясокомбінат, міський мол. і виноробний з-ди тощо) та легкої (взут. і бавовнопрядильна ф-ки) пром-сті. 12 будинків побуту.

Макіївський інженерно-будівельний інститут, металург., буд. і вечірній гірничий технікуми, пед. мед. та 12 профес.-тех. уч-щ, 116 заг.-осв., 6 муз. і 5 спорт. шкіл; н.-д. ін-т по безпеці робіт у гірничій пром-сті. 40 лік. закладів, у т. ч. 32 лікарні; 2 санаторії. Довед. обл. театр юного глядача, 46 палаців культури та клубів, 5 кінотеатрів, 79 д-к. Музеї — краєзнавчий та історії металург. з-ду. В М. народилися нар. артист СРСР Л. А. Руденко, нар. артист УРСР М. П. Протасенко, рад. хімік О. О. Рєтов, рад. держ. і парт. діяч Ю. П. Славський. У 1888 М. відвідав рос. вчений Д. І. Менделєєв.

Літ.: Запорожець М. Я. Макіївська. Донецьк, 1978.

МАКІВСКА РАЙОННА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП — нелегальна більшовицька орг-ція, створена в

листопаді 1915. До її к-ту в різний час входили А. Б. Батов (голова), С. І. Лапін, М. І. Острогорський, В. Й. Єрмошенко, Т. І. Кириленко та ін. Перед Люти. революцією к-т об'єднував до 20 місц. орг-цій і груп (понад 400 членів партії), поширював свій вплив на Горлівський і Щербиню-Юзівський р-ни, на Єнакієве, Бахмут, Маріуполь, Костянтинівку та ряд ін. селищ. За цей час к-т провів три районні конференції, видав кілька листівок, два номери нелегальної газ. «Правда труда». Він підтримував зв'язки з Рос. бюро ЦК РСДРП, більшовиками Петрограда і Катеринослава, керував масовою страйковою боротьбою шахтарів і металістів центр. частини Донбасу, зокрема *Горлівсько-Щербиньським страйком 1916*. В березні 1917 було створено нелегальну Макіївську районну орг-цію РСДРП.

МАКІВСЬКИЙ ІНЖЕНЕРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Організований 1972 на базі Макіївського філіалу *Донецького політехнічного інституту*. В ін-ті 7 ф-тів: архітектурний, промислового і цивільного буд-ва, металевих конструкцій, технологічний, сан.-технічний, вечірній і заочний. Є підготовче відділення. Фонд б-ки налічує (1980) 278 тис. одиниць зберігання. В ін-ті навчається (1980) бл. 4,5 тис. студентів. За роки існування ін-том підготовлено понад 5,5 тис. спеціалістів.

В. Я. Червонобаба.

МАКІВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІЙНИЙ ЗАВОД імені С. М. Кірова — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Макіївці Донец. обл. Засн. 1898. Робітники з-ду брали активну участь у страйках, *Горлівському збройному повстанні 1905*, антивоєнному виступі 1915, під час громадян. війни боролися проти внутр. контрреволюції та інтервенції. В роки довоєнних п'ятирічок підприємство реконструйовано, збудовано механізовану домну піч, агломерацийну ф-ку, мартенівський цех, перший рад. блюмінг з безперервно-заготовочним станом та ін. В 1934 з-ду присвоєно ім'я С. М. Кірова. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 підприємство було зруйновано. Відбулося почалося 1943. В 1950 на з-ді досягнуто довоєнного рівня виробн. За післявоєнні роки М. м. з. реконструйовано на новій тех. базі, споруджено нові металург. агрегати, механізовано і автоматизовано осн. виробничі процеси. З-д випускає ливарний і переробний чавун, сортовий прокат, рейковий скріплення, катанку, трубні заготовки, штрипсову сталь. М. м. з. нагороджено орденом Леніна (1966).

В. Ф. Пашинський.
МАКІНТОШ (Mackintosh) Чарлз Ренні (7.VI 1868, Глазго — 10.XII 1928, Лондон) — шотландський архітектор, представник стилю *модерн*. Мав вплив на розвиток *раціоналізму* у Великобританії, Німеччині, Австрії. Працював у Глазго й Лондоні. Серед споруд — Школа мистецтв у Глазго (1898—1909), Хілл-гаус Геленсборо (Дамбартон, 1910).

Н. Макіавеллі.

Ф. Ю. Маківчук.

МАККАВЕЙ ІУДА

МАККАВЕЙ ІУДА (р. н. невід. — п. 161 до н. е., Елеас) — вождь нар. повстання в Іудеї (почалося 167 до н. е.), спрямованого проти гніту сирійських правителів *Селевкідів*. Уряди били армія, очолена М. І., розбила війська селевкідських полководців, 164 до н. е. захопила *Брусалим*. Після загибелі М. І. боротьбу очолили його брати (Іудея 142 до н. е. здобула незалежність).

МАККАРТИЗМ — крайньо праві течія у політ. житті США періоду «холодної війни», антикомуністична кампанія, пов'язана з діяльністю сенатора-республіканця Дж. Р. Маккарті (1908—57). У 1953—55 він очолював комісію з питань діяльності урядових закладів сенату США та її підкомісію по розслідуванню «антиамер.» (підривної) діяльності. Законами про внутр. безпеку 1950 та про контроль над комуністами 1954 Компартія США було поставлено на напівзаконне становище. М. супроводився галасливою шовіністичною кампанією. Навколо Маккарті гуртувалися ультрарасистські та профашистські елементи, що вимагали проведення курсу на тотальну війну проти соціалістичних країн, ліквідації демократичних свобод, «чистки» держ. апарату, перевірки «лояльності» службовців, нагляду за інтелігенцією, переслідування прогрес. діячів. М. підтримували мілітаристські кола США.

О. В. Зайчук.
МАККЕНЗІ, Макензі — ріка у Пн. Америці, в межах Канади. Бере початок з Великого Невільничого оз., впадає у Пн. Льодовитий ок., утворюючи *дельту* площею бл. 12 тис. км². Довж. власне М. бл. 1600 км. Площа басейну (разом з системою річок Невільничого, Піс і Атабаскою) 1804 тис. км². Долина ріки широка, заболочена, вкрита ялиновими лісами, є озера. Живлення снігове й дощове. Багатоводна (пересічна річна витрата води 14 000 м³/с). Замерзає у вересні — жовтні, скресає у травні — червні. Важлива транспортна магістраль пн.-зх. районів країни; довж. судноплавних шляхів річкової системи М. 2200 км. У басейні М. — поклади золота, срібла, нафти та ін.

МАК-КІНЛІ — гірська вершина в Аляскинському хр. Кордильєр. Вис. 6193 м (найвища точка Пн. Америки). Складається з гранітів. До 1500 м вкрита хвойними лісами, вище — сніги й льодовики.
МАКЛЕННАН (McLennan) Гордон (н. 12.V 1924, Глазго) — діяч комуністичного руху Великобританії. Н. в робітн. сім'ї. Член Компартії Великобританії (КПВ) з 1943. Брав участь у молодіжному комуністич. і профспілково-русі. З 1949 — зав. оргвідділом, згодом — секретар орг-ції КПВ у Глазго. З 1957 — член Виконкому і Політкомітету Виконкому КПВ, керівник Шотл. окружної орг-ції КПВ, з 1965 — секретар Виконкому КПВ з орг. питань. З березня 1975 — ген. секретар КПВ. Автор праць з питань брит. і міжнар. комуністичного і робітн. руху.

МАК-ЛЕННАН (McLennan) Джон Фергюсон (14.X 1827, Інвернесс — 16.VI 1881, Гейс-Коммон, Кент) —

шотл. етнограф, історик пераїсного суспільства, один із засновників еволюційної школи в етнографії. Осн. праці присвячені ранній історії шлюбу та сім'ї. М.-Л. зібрав також численні факти *тотемізму* в багатьох народів світу.

МАКЛЕОД (MacLeod) Джон Джеймс Рікард (6.IX 1876, Клуїні, Перт, Шотландія — 16.III 1935, Абердін) — англ. фізіолог. Навчався в ун-тах Абердіна й Лейпцига. Досліджував функції дихального центру головного мозку, експериментально глюкозуїю, утворення молочної к-ти, вміст цукру в крові. Вивчав чинники цукровий діабет. М. разом з Ф. Г. Бантіном і Ч. Г. Бестом відкрив *інсулін*. Нобелівська премія, 1923 (разом з Ф. Г. Бантіном).

МАКЛОУЕН (MacLaurin) Колін (1698, Кілморан, Аргайл — 14.VI 1746, Едінбург) — шотландський математик, член Лондон. королівського т-ва (з 1719). Учень І. Ньютона. Праці з матем. аналізу (теорія рядів; числення скінчених різниць), теорії плоских кривих вищих порядків та механіки (рівновага важкої рідини, що обертається; притягання важкої точки одним рівним еліпсоїдом обертання).

МАКЛОУЕН РЯД — окремий випадок *Тейлора ряду*. Історично неправильно названий ім'ям К. Маклоуена, бо був відомий ще Б. Тейлору.

МАКЛЮРА (MacLura) — рід рослин родини шовковицевих. До роду належить 12 видів. В СРСР, зокрема на Україні, вирощують один вид — М. плодоносну, або М. оранжеву (M. pomifera, або M. aurantiaca) — дводомне дерево заввишки до 20 м. Походить з Пн. Америки. Крона густа, овальна; гілки колючі. Листки яйцевидні або довгасті, яскраво-зелені. Квітки дрібні, одностатеві, тичинкові — зібрані в серцежовті, маточкові — в головчасті суцвіття. Суцвіття велике, кулясте, м'ясисте жовто-оранжеве, нагадує апельсин, неїстівне. Росте в Пн. Америці, на Пд. США. Вирощують як декоративне дерево в пд.-р-нах і Закарпатті, на Кавказі та в Серед. Азії. М. має міцну деревину світло-оранжевого кольору; іде на токарні вироби.

МАК-МАГОН (MacMahon) Марі Едм Патріс Моріс (13.VI 1808, Сюлі, деп. Сона і Луара — 17.X 1893, Ла-Форе, деп. Луаре) — франц. держ. і військ. діяч, маршал Франції, герцог (звання маршала і титул одержав за перемогу 1859 біля Мадженти (див. *Австро-італіо-французька війна 1859*). Під час *Кримської війни 1853—56* командував дивізією, яка 1855 захопила *Малахін курган*. У 1864—70 — ген.-губернатор Алжіру. Під час *франко-пруської війни 1870—71* армія М. зазнала поразки під *Седаном*. Очолював контрреволюц. армію *версальців*, що діяла проти *Парижської комуни 1871*. В 1873—79 — президент Франц. Республіки. З 1879 після провалу монархічного перевороту, який він готував, — у відставці.

МАК-МАНУС (MacManus) Артур (1889 — 27.II 1927) — діяч робітн. руху Великобританії. Н.

в сім'ї робітника. За фахом — робітник-металіст. Під час 1-ї світ. війни займав інтернаціоналістські позиції. Один з ініціаторів руху *фабричних старост*. У 1917 — голова першої ради фаб. старост, з травня — голова Об'єднаного к-ту фаб. старост маш.-буд. підприємств, з вересня 1918 — Нац. адм. ради фаб. старост. Один із засновників Компартії Великобританії (1920), 1920—23 — її голова. Учасник III конгресу Комінтерну (1921), на якому обраний членом ВККІ. За заповітом похований у Москві, біля Кремльської стіни.

МАКМІЛЛАН (Macmillan) Гарольд (н. 10.II 1894, Лондон) — держ. діяч Великобританії. Закінчив Оксфордський ун-т. У 1924—64 (з перервами) — член палати громад від Консервативної партії. Обіймав міністерські посади 1940—45 (в коаліційному кабінеті У. Черчілля) та 1951—57. В 1957—63 — прем'єр-міністр і лідер Консервативної партії. В 1959 М. відвідав СРСР.

МАКМІЛЛАН (McMillan) Едвін Маттісон (н. 18.IX 1907, Редондо Біч, шт. Каліфорнія) — амер. фізик, член Нац. АН США (з 1947). Закінчив Каліфорнійський технологічний ін-т (1928). З 1935 працював у Каліфорнійському ун-ті в Берклі, з 1946 — професор (1958—71 — директор) Радіаційної лабораторії цього ун-ту. Наук. праці з ядерної фізики, прискорювальної техніки та фізики високих енергій. Спільно з амер. фізиком Ф. Абельсоном (н. 1913) синтезував перший *трансурановий елемент* — непуцій (1940). Незалежно від В. Й. Векслера відкрив явище *автофазування* (1945). Нобелівська премія, 1951.

МАКОВ Костянтин Іванович [25. XII 1910 (7.I 1911), Воронеж — 15.VIII 1948, Київ] — укр. рад. гідрогеолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948). Член КПРС з 1945. Закінчивши Київ. вищі геологорозвідувальні інженерні курси (1933), працював в Укр. геол. управлінні та Ін-ті геол. наук АН УРСР; з 1944 — зав. відділом, з 1945 — заст. директора цього ін-ту, одночасно зав. кафедрою Київ. ун-ту. Осн. праці з теорії формування підземних вод, районування підземних вод УРСР та Башкирської АРСР. Розробив метод структурно-гідрогеол. аналізу.

МАКОВЕЙ Осип Степанович (літ. псевд. — Євмен, Spectator, О. Степанович та ін.; 23.VIII 1867, м. Яворів, тепер Львів. обл. — 21.VII 1925, містечко Заліщики, тепер місто Терноп. обл.) — укр. письменник, критик, публіцист і громад. діяч. Закінчив Львів. ун-т (1893). Був редактором журн. «Зоря» (1894—95), газ. «Букovina» (1895—97), одним з редакторів «Літературно-наукового вістника» (1898—99). З 1899 викладав укр. мову та л-ру в учит. семінаріїх Чернівців, Львова, Заліщиків. У 1895 вийшла перша зб. М. «Поезії». В поетичних творах М. показував тяжке життя селян (цикл «Думки й образки»), викривав бурж. парламентаризм (поема «Резун», 1911), виступав проти реліг. фанатизму (поема «Молох», 1891). Осн. частина худож. спад-

Мак-Кібулі.

І. В. Макогон. Фрагмент пам'ятника Герою Радянського Союзу Н. І. Сосніній на ступіні Тернів Київської області. Бронза. 1968.

Маклюра плодоносна: 1 — суцвіття; 2 — тичинкове суцвіття; 3 — маточкове суцвіття.

щини М.— проза: повість із сільського життя «Залісся» (1897), гумористичні оповідання, сатиричні фейлетони, спрямовані проти буржуазно-націоналістичних джепатріотів («Казка про невольного Русина», 1896; «Три політики»; «Як Шенченко шукав роботи», обидві — 1912, та ін.). В істор. повісті «Ярошенко» (1905) відображено битву з тур. загарабниками 1621 під Хотиним. У зб. «Кроваве поле» (1921), «Прижмурином оком» (1923) осуджував імперіалістичну війну. Як критик і літературознавець М. обстоював реалізм і народність л-ри. Досліджував творчість Ю. Федьковича, І. Франка, О. Кобилянської, Т. Бордуляка, П. Грабовського, С. Коласова. В м. Заліщиках 1957 М. споруджено пам'ятник.

Тел.: Вибрані твори. К., 1961; Поезії. К., 1967; Вибрані твори. К., 1979; Рос. перекл. — Избранные рассказы и очерки. М., 1957. Дит.: Погребенник Ф. Осип Маковей. К., 1960; Засенко О. Е. Осип Маковей. К., 1968; Куц О. П. Осип Маковей. Біографічний показник. Львів, 1958. Ф. П. Погребенник.

МАКОВИЦЯ — гірський вулканічний масив у межах Закарп. обл. УРСР, частина Вигорлат-Гутинського хр. (Вулканичні Карпати). Розташована в межах річки Уж у Латориці. Вис. до 976 м (г. Маковина). Складається переважно з андезитів, базальтів, туфів. Вкриті дубово-буковими лісами.

МАКОВСЬКИЙ Володимир Єгорович [26.I (7.II) 1846, Москва — 21. II 1920, Петроград] — рос. живописець, академік (з 1873), дійсний член (з 1893) петерб. АМ. В 1861—66 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в С. Зарянкі. Член Т-ва передвіжників (з 1872). Твори: «Чеканія» (1875), «Засуджений» (1879), «Крах банку» (1881), «Побачення» (1883), «На бульварі» (1886—87), «Не пушу» (1892, Київ. музей рос. мист.), «В доріжках «Вечірка» (1875—97), «Допит революціонерки» (1904), «9 січня 1905 року на Васильєвському острові» (1905) та ін. виявилися демократичні погляди художника, його ставлення до політ. подій того часу. Більшість картин М. зберігається в ДТГ. Багато живописних полотен, акварелей, офортиів М. присвятив побутові та природі України, куди приїздив з 1880 («Ділячечка», «Ярмарок на Україні», обидва — 1882, Київ. музей рос. мист.; «Українка», 1882, Дніпроп. худож. музей; «Українець», 1918, Бердянський худож. музей, та ін.). В 1882—94 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, в 1894—1918 — петерб. АМ, з 1895 був ректором. Серед учнів М. — А. Архипов, В. Бахшєєв та ін. Іл. див. також на окрем. аркуші. с. 96—97 і на окрем. аркуші до ст. Гоголь М. В., т. 3, с. 448—449. Дит.: Дружнікова Г. А. Владимир Маковский. М., 1962.

МАКОВСЬКИЙ Володимир Матвійович [15 (27).VII 1870, Єйськ, тепер Краснодарського краю — 3.I 1941, Харків] — укр. рад. вчений у галузі турбобудування. Член Комуністичної партії з 1940. Закінчив (1894) Харків. техноло-

гічний ін-т. З 1896 працював у Гол. паровозних майстернях Харкова. За участь у революц. русі був висланий (1899) у м. Грозний. В 1904—30 викладав у Катеринославському (Дніпропетровському) гірничому ін-ті, з 1930 — в Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-ті, де організував кафедру турбобудування. Створив (1933) першу в СРСР газотурбінну лабораторію. За проектом М. на Харків. турбогенераторному з-ді було побудовано (1940) стаціонарну газову турбінну потужністю 736 кВт. **МАКОВСЬКИЙ** Костянтин Єгорович [20.VI (2.VII) 1839, Москва — 17 (30).IX 1915, Петроград] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1898). Брат В. Є. Маковського. В 1851—58 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в С. Зарянкі та петерб. АМ (1858—63). Один із засновників Т-ва передвіжників. Твори: «Балагани на Адміралтейській площі» (1869), «Діти тікають від грози» (1872), «Олексійович» (1882) та ін. М. приїздив на Україну, зокрема в Київ, де малював картини на теми з укр. життя («Урок прядіння», 1874) і портрети. Під впливом салонного мистецтва створював ефектні портрети і жанрово-історичні сцени. Твори М. зберігаються в ДРМ і ДТГ.

Лит.: Тарасов Л. М. Константин Егорович Маковский. М.—Л., 1948.

МАКОВСЬКИЙ (Makowski) Юзеф Тадеуш (29.I 1882, Освенцім, Краків, воєводство — I.XI 1932, Париж) — польсь. живописець. У 1903—08 навчався в Краків. АМ у Я. Станіславського, 1908 — в Парижі. Картини М. позначені впливом кубізму й примітивізму. Серед них — «Рибалка з полькою», «Ферма в Керанкерна» (обидві — 1917), «Діти й ліхтарники» (1928), «Швець» (1930), «Скупий» (1932).

МАКОГОН Дмитро Якович (літ. псевд.: Макогоненко, Іван Галайда, Хоростківський; 28.X 1881, с. Хоростків, тепер смт Гусятинського р-ну Тернопільської обл. — 7.X 1961, Івано-Франківськ) — укр. письменник, культурно-освітній діяч. Батько І. Вільде. Закінчив Заліщицьку учит. семінарію (1902) і працював учителем (до 1936). Літ. діяльність почав 1900. Окремі видання вийшли зб. віршів «Мужицькі ідилії» (1907), оповідань «Шкільні образки» (1911), «По наших селах» (1914), нарисів «Учительські гаразди» (1911) — про тяжку долю селян, вчителів.

Тел.: Вибрані оповідання. Львів, 1959. Л. І. Мищенко.

МАКОГОН Іван Васильович [н. 13 (26).X 1907, с. Грушоваха, тепер Барвінків. р-ну Харків. обл.] — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1926—31 навчався в Харків. худож. ін-ті в І. Севері. Твори: композиції пам'яті скульптора І. Левицького (1934), портрет І. Северіна (1936), «Прапор Перемоги» (1946), «Народний месник» (1948); портрети — О. Гончара (1971), Б. Андрєєва (1978); пам'ятники — генерал-полковникові

Ю. Шаленкові на Новодівочому кладовищі в Москві (1952), Ю. Яновському на Байковому кладовищі в Києві (1961), С. Косіору в Києві (1970). З 1954 викладає у Київ. художньому ін-ті (професор — з 1971). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани», медалями. **МАКОШИНЕ** — селище міського типу Менського р-ну Черніг. обл. УРСР, на р. Десні. Залізнична станція. 3,0 тис. ж. (1980). З-д с.-г. машин, радгосп, будинок побуту. Середня школа, лікарня, дит. санаторій, Будинок культури, 6-ка, краєзнавчий музей. Виникло на поч. 17 ст.

МАКРАМЕ (арабське — прикраса) — один із видів декоративно-ужиткового мистецтва; тематичні, орнаментально-декоративні композиції, вив'язані з різноманітних еластичних матеріалів: ниток, шпегатів, шнурків. М. особливо набуло поширення в республіках Прибалтики, в теперішній час — в РРФСР та УРСР. У стародав. слов'ян М. (називалося в'язь) застосовувалося для виготовлення ужиткових речей: сагайдаків, кінської збруї тощо. Іл. с. 318. Д. П. Захарченко.

МАКРИДІН Володимир Петрович [н. 22.IV (5.V) 1915, Рига] — укр. рад. палеонтолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1959), професор (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1980). Член КПРС з 1951. Закінчив Харків. держ. ун-т (1946). З 1961 — зав. кафедрою заг. геології і палеонтології при цьому ж ун-ті. Осн. праці з палеонтології безхребетних (палеонтолог), палеогеографії, палеобіогеографії та біостратиграфії, зокрема присвячені вивченню структури, мінерального і хім. елементного складу речовини раковин мезозойських та кайнозойських моллюсків і палеонтолог; розробці палеогеограф., палеоісторичних та палеобіогеохім. методик тощо.

МАКРО... (від грец. *makros* — великий, довгий) — частина складних слів, що відповідає поняттям «великий», «довгий» (напр., *макроеволюція*, *макрмолекула*).

МАКРОЕВОЛЮЦІЯ (від *makro...* та *evolucia*) — історичний розвиток живих форм на надвидовому рівні. Деякі вчені вважають, що механізми еволюції нижчих (до виду включно) і вищих систематичних груп різні. Вони припускають, що види в процесі еволюції залишаються видами і, піднімаючись в своїй організації вище, входять до складу інших родів, рядів, класів. Прибічники цих поглядів стверджують, що еволюція вищих систематичних одиниць має паралельний характер, і намагаються довести поліфілітичне (див. *Поліфілія*) походження будь-якої групи сучас. організмів. Більшість біологів вважає, що основу утворення видів і надвидових таксонів становлять однакові мікро-еволюційні процеси; тому протиставлення М. і мікро-еволюції не виправдане.

Б. Г. Новіков. **МАКРОЕКОНОМІКА** (від *makro...* та *ekonomika*) — галузь економічної науки, що вивчає взаємозв'язки між найважливішими структурними пропорціями,

А. Мак-Манус.

О. С. Маковей.

В. Е. Маковский. Українець. 1882.

К. Е. Маковский. Урок прядіння. 1874.

МАКРОЕРГІЧНІ СПОЛУКИ

узагальнюючими показниками *народного господарства*, які дають можливість виявити закономірності і тенденції екон. розвитку країни. Такими показниками є: пропорції розподілу *національного доходу*, *сукупного суспільного продукту*, *капітальних вкладень*, основних виробничих фондів, трудових ресурсів, узагальнені характеристики *науково-технічного прогресу*, а також сукупний попит тощо. В сучас. бурж. економіці термін «макроекономіка» застосовується для визначення різних сфер екон. досліджень або різних методів екон. теорії, що вивчає заг. рівень пів, сумарний прибуток окремих виробн. усіх фірм країни. Вивчення М. Рад. Союзу спрямоване на визначення перспективи і шляхів дальшого розвитку всього нар. г-ва як *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. В. Ф. Казанцева.

МАКРОЕРГІЧНІ СПОЛУКИ (від макро... і грец. έργον — дія), високоенергетичні сполуки — природні сполуки, що мають макроергічні (багаті на енергію) зв'язки. Містяться в усіх живих клітинах. Беруть участь у процесах накопичення і перетворення енергії. *Гідроліз* М. с. в живій клітині характеризується великою від'ємною величиною зміни вільної енергії. Умовно М. с. вважаються такі речовини, гідроліз яких супроводжується зміною стандартної вільної енергії більше ніж на 20,9 кДж/моль. До М. с. відносять ангідриди фосфориної к-ти (АТФ, АДФ; див. *Аденозинфосфорні кислоти*), ацилфосфати (зокрема, 1-фосфогліцерат), фосфоеноли (зокрема, фосфоенолпіруват), гуанідинфосфати (креатинфосфат, аргінінфосфат), тіолові ефіри (ацетил- і сукцинілкоферменти А; див. *Коферменти*) тощо. Найважливішою М. с. є АТФ, що виконує функцію універсального переносника енергії та фосфатних груп. АТФ та пов'язані з нею ін. М. с. відіграють важливу роль у перебігу ряду біохім. процесів (*біосинтез* білків, нуклеїнових к-т, ліпідів, жирних к-т, складних вуглеводів) та здійсненні фізіол. функцій (м'язове скорочення, генерація *біоелектричних потенціалів*, *біоломісценція* тощо). Такі М. с., як креатинфосфат (у хребетних) та аргінінфосфат (у безхребетних), відіграють роль акумуляторів енергії та фосфатних груп. Легко обмінюючись останніми з АТФ, вони сприяють підтриманню стабільного рівня АТФ в клітині за умов його змінного продукування та використання. Див. також *Біоенергетика*.

Лит.: Левицджер А. Митохондрия. Пер. с англ. М., 1966; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976; Крю Ж. Биохимия. Пер. с франц. М., 1979. В. І. Малюк.

МАКРОЗНІМАННЯ — спосіб фото- і кінознімання, за яким на світлоочутливому матеріалі одержують зображення об'єктів у масштабі більшому (від 1:5 до 20:1), ніж при звичайному зніманні. Для М. використовують фото- і кіноапарати з пристроями безпаралаксного (див. *Паралакс*) фіксу-

вання об'єктів. Їхні об'єктиви (у висувних оправках) — короткофокусні (*фокусна відстань* менша 20 мм) або звичайні (з насадковими лінзами, що зменшують фокусну відстань). Належний масштаб забезпечується подовжувальними кільцями або ін. пристроями, що їх встановлюють між об'єктивом і апаратом. М. проводять з невеликої віддалі (від 0,6 до 1,05 фокусної), збільшуючи (порівняно із звичайним зніманням) експозицію. Воно дає змогу показувати на знімку або екрані не лише видні, а й невидимі неозброєним оком деталі і структуру об'єктів. М. застосовують при створенні наук.-популярних і навчальних фільмів, під час наук. досліджень.

Б. О. Калашников.
МАКРОКЛІМАТ (від макро... і клімат) — клімат великих територій (географічних зон, материків та океанів, їхніх значних частин і всієї Землі). Розглядається в осн. рисах за даними метеорологічних станцій у типових для цього району ландшафтах. Закономірності М. відображено на світових кліматичних картах. Див. також *Мікроклімат*.

МАКРОЛІТИ (від макро... і грец. λίθος — камінь) — великі за розмірами (до 20 см), здебільшого прикріплювані до дерев'яних або кістяних держаків, кам'яні знаряддя (смердла, кирки-мотики, сокири), що їх застосовували стародавні люди. М. з'явилися за часів пізнього мезоліту, найбільшого поширення набули за неоліту на території значної частини Європи. В СРСР М. знайдено в археол. пам'ятках у Верхньому Поволжі, на тер. України та в ін. районах.

МАКРОМОЛЕКУЛА (від макро... і молекула) — молекула з великою молекулярною масою (від 10^4 до 10^6 вуглецевих одиниць); молекула полімера. Макромолекула побудована за принципом чергування однакових (гомополімер) або різних (сополімер) структурних одиниць — ланок, що утворюють довгі ланцюги (лінійні М.) чи ланцюги з відгалуженнями (розгалужені М.). М. синтетичних полімерів звичайно складаються з різного числа ланок, тобто при однаковому елементарному складі відрізняються довжиною і характеризуються усередненою мол. масою. Однаковий розмір мають лише М. деяких біополімерів — білків, нуклеїнових кислот. Розміри, склад і форма М. визначають фіз. властивості полімерів, напр. тр-ру розм'якшування, розчинність.

Ю. П. Гетьманчук.
МАКРОНУКЛЕУС (від макро... і лат. nucleus — ядро) — більше ядро у *інфузорії*. У більшості інфузорій М. має від кількох десятків до кількох тисяч хромосомних наборів (див. *Поліплоїдія*). Плоїдність М. підтримується *ендомітозом*. М. ділиться шляхом перенізування, іноді пупкується. Під час статевого розмноження — *кон'югації* М. руйнується і знову виникає з *мікронуклеуса*. М. відіграє важливу роль у регулюванні процесів обміну речовин та ін. вегетативних функцій інфузорій.

МАКРОРЕЛЬЄФ (від макро... і рельєф) — сукупність великих форм рельєфу, які визначають загальний характер будови поверхні континенту, країни, великих ділянок суходолу чи мор. дна. До М. належать гірські хребти, великі долини, плато, нагір'я, западини тощо. Див. також *Мікрорельєф*.

МАКРОСПОРА (від макро... і спора) — велика спора у різноспорових вищих рослин, те саме, що й *мега спора*.

МАКРОФАГИ (від макро... і грец. φάγος — поїрач) — група клітин у тваринному організмі, здатних до активного захоплення та перетравлювання (див. *Фагоцитоз*) бактерій та чужорідних або токсичних для організму частинок. М. утворюються ступенево. У ссавців, у т. ч. людини, родоначальниками М. є клітини-попередники в кістковому мозку, з яких утворюються *моноцити* (див. малюнок до ст. *Кровотворення*), що й перетворюються на М. До М. відносять моноцити крові, *істощити*, ендотеліальні клітини капілярів *кровотворних органів*, кубічні клітини *печінки*, М. *лімфатичних вузлів* і серозні порожнини. Беруть участь у утворенні *антитіл*. Відкриті І. І. Мечниковим (1892).

МАКСАКОВА Марія Петрівна [26.III (8.IV) 1902, Астрахань — 11.VIII 1974, Москва] — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1971). В 1923—33 — солістка Великого театру СРСР (1925—27 — Ленінгр. театр опери та балету). Партії: Кармен («Кармен» Бізе), Марина Мішек, Марфа («Борис Годунов», «Хованщина» Мусоргського), Ганна («Майська ніч» Римського-Корсакова). Концертна діяльність. Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР. 1946, 1949, 1951.

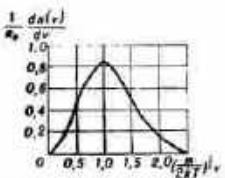
МАКСВЕЛ, Мкс, Мх — одиниця магнітного потоку в СГС системі одиниць. Дорівнює магн. потоку, рівномірне зменшення якого до нуля за 1 с зумовлює збудження в контурі, що його охоплює, електрорушійної сили в 1 одиниці СГС різниці потенціалів (10^{-8} В). 1 Мкс = 10^{-8} Вб (див. *Вебер*). Названа ім'ям Дж. К. Максвелла. **МАКСВЕЛЛ** (Maxwell) Джеймс Клерк (13.VI 1831, Едінбург — 5.XI 1879, Кембрідж) — англ. фізик. Навчався в Едінбурзькому (1847—50) та Кембріджському (1850—54) ун-тах. Член Лондон. королівського т-ва (з 1860). Професор Лондон. (з 1860) і Кембріджського (з 1871) ун-тів. З 1871 — директор заснованої ним Кавендішської лабораторії при Кембріджському ун-ті. М. — основоположник *електродинаміки класичної*, один із засновників *кінетичної теорії газів*. Працював також в галузі оптики, механіки, теорії пружності тощо. Встановив (1859) статистичний закон розподілу молекул газу за швидкостями (див. *Максвелла розподіл*). Розвинувши ідеї М. Фарадея й узагальнивши відомі факти макроскопічної електродинаміки (1855—73), створив теорію *електромагнітного поля*, в якій сформулював систему

Макраме. Д. П. Захарченко. Тематичне панно «Татар», 1978. Київ.

М. А. Максимченко. Рибн. 1966.

Максвелла розподіл.

рівнянь, що описують всі осн. закономірності електромагн. явищ (див. *Максвелла рівняння*). З рівнянь М. випливав висновок про існування *електромагнітних хвиль*, згодом експериментально відкритих Г. Р. Герцом. Висловив ідею про електромагн. природу світла (1865) і показав, що швидкість поширення електромагн. хвиль дорівнює швидкості світла. Теорія електромагнетизму М. є класичною основою сучас. фізики. **МАКСВЕЛЛА РІВНЯННЯ** — рівняння макроскопічної *електродинаміки класичної*, які виражають осн. закони електромагнітного поля. Сформулював у 60-х рр. 19 ст. Дж. К. Максвелл як узагальнення експериментальних даних про електромагн. явища. М. р. пов'язують вектори напруженості електр. і магн. полів (\vec{E} і \vec{H} , див. *Напруженість поля*) та електр. і магн. індукції (\vec{D} і \vec{B}) з густинами зарядів (ρ) і струмів (\vec{j}). У диференціальній формі в *Міжнародній системі одиниць* мають вигляд:

$$\begin{aligned} \operatorname{rot} \vec{E} &= -\frac{\partial \vec{B}}{\partial t}, \quad \operatorname{rot} \vec{H} = \vec{j} + \\ &+ \frac{\partial \vec{D}}{\partial t}, \quad \operatorname{div} \vec{D} = \rho, \quad \operatorname{div} \vec{B} = 0. \end{aligned} \quad (1)$$

Для розрахунку електромагн. процесів у матеріальному середовищі систему (1) доповнюють т. з. матеріальними рівняннями

$$\begin{aligned} \vec{D} &= \epsilon_0 \epsilon \vec{E}, \quad \vec{B} = \mu_0 \mu \vec{H} \\ \vec{j} &= \sigma \vec{E} + \vec{j}_{\text{стор.}} \end{aligned}$$

де ϵ — діелектрична проникність, μ — магнітна проникність, σ — електропровідність, ϵ_0 — електрична стала, μ_0 — магнітна стала, $\vec{j}_{\text{стор.}}$ — густина т. з. сторонніх струмів, які підтримуються будьякими силами, крім сил електр. поля. В інтегральній формі рівняння (1) записуються:

$$\begin{aligned} \oint_L (\vec{E} d\vec{l}) &= -\frac{\partial}{\partial t} \int_S \vec{B}_n ds, \quad \oint_L (\vec{H} d\vec{l}) = \\ &= \int_S \vec{j}_n ds + \frac{\partial}{\partial t} \int_S \vec{D}_n ds \\ \oint_K \vec{D}_n dk &= \int_V \rho dv, \quad \oint_K \vec{B}_n dk = 0, \end{aligned}$$

де L і S — довільний замкнений контур та натягнута на нього поверхня, V і K — довільний об'єм і поверхня, що його обмежує, \vec{B}_n і \vec{D}_n — проекції \vec{B} і \vec{D} на зовн. нормаль до елемента поверхні ds або dk . М. р. лежать в основі електротехніки, відіграють важливу роль при розробці актуальних проблем сучас. фізики. *Лит.*: Бутакін Г. О., Фоміч М. Є. Курс теоретичної фізики. Електродинаміка. Теорія відносності. К., 1965; Тамм И. Е. Основы теории электричества. М., 1976; Максвелл Дж. К. Избранные сочинения по теории электромагнитного поля. Пер. с англ. М., 1952. *В. Л. Стрижеский*. **МАКСВЕЛЛА РОЗПОДІЛ** — розподіл за швидкостями мікрочастинок системи, яка перебуває в стані *термодинамічної рівноваги*.

Встановив 1859 Дж. К. Максвелл. М. р. описується формулою:

$$dW(v) = (m/2\pi kT)^{3/2} e^{-\frac{mv^2}{2kT}} 4\pi v^2 dv,$$

де $dW(v)$ — ймовірність того, що абс. величина швидкості частинки лежить в інтервалі від v до $v + dv$; m — маса частинки; k — *Больцмана стала*; T — абс. т-ра. Серед. кількість частинок в одиниці об'єму з швидкостями в інтервалі від v до $v + dv$ дорівнює $dn(v) = n_0 dW(v)$, де n_0 — кількість усіх частинок в одиниці об'єму. З мал., на якому подано графік залежності $dn(v)/n_0 dv$ від $(m/2kT)^{1/2} v$, видно, що осн. кількість частинок має швидкості, близькі до $v_0 = (2kT/m)^{1/2}$, а кількість частинок з великими і малими швидкостями порівняно невелика.

П. М. Томчук. **МАКСИЛИ** (від лат. *maxilla* — щелепа) — друга пара щелеп у комах і більшості багатоніжок, друга і третя пари — у ракоподібних. М. — видозмінені кінцівки 5-го (у комах і багатоніжок) та 5-6-го (у ракоподібних) сегментів голови. Залежно від способу живлення М. мають різну будову і функції. Так, у ротовому апараті гризучого типу вони виконують функцію перетирання їжі, в ротовому апараті сисного типу — функцію сосання і утворюють *хоботок*. **МАКСИМ ГРЕК** (справж. ім'я і прізвище — Михайло Триволіс; бл. 1475, Арта, Греція — 1556, *Троїце-Сергієва лавра*) — публіцист, письменник, перекладач. Чернець. Навчався в Італії, де слухав проповіді Дж. Савонароли. В 1518 на запрошення *Василія III* приїхав до Москви для перекладання церковних книг.

За своїми поглядами був близький до *нестяжателів*. За критику побуту духівництва, виступи проти монастирського землеволодіння, системи *кормлень*, гноблення церков. феодалами селянства церков. собори 1525 і 1531 засудили М. Г. до ув'язнення. Залишив значну літ. спадщину.

МАКСИМАЛІСТИ (італ. *massimaliste*, від лат. *maximum* — найбільше) — течія в *Італійській соціалістичній партії* (ІСП). Представники М. виступали проти реформістів. У самостійну фракцію оформилися на 16-му з'їзді ІСП (1919). Загалом виступаючи за соціалізм, на підтримку Радянської Росії і Комінтерну, М. не мали конкретної революційної програми, що призвело до ідейних розбіжностей серед М. В 1921 від М. відколотися ліво-революц. група, які заснували *Італійську комуністичну партію* (ІКП). Пізніше частина М. утворила групу в складі 3-го Інтернаціоналу, яка 1924 вступила до *Італійської комуністичної партії*.

МАКСИМАЛІСТИ — дрібнобурж., близька до анархістів група, що 1904 виділилася з партії *есерів* і 1906 організаційно оформилася в «Союз соціалістів-революціонерів максималістів». М. були прихильниками негайного перевороту, що його мала здійснити змовницька орг-ція за допомогою

терору й експропріацій. В 1909 діяльність М. фактично припинилася. Відновлено орг-цію у жовтні 1917. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції М. визнали Рад. владу, брали участь у роботі її центр. і місц. органів. Однак були політично нестійкими. У квітні 1919 серед М. відбувся розкол: частина їх відкрито перейшла на антирад. позиції, інші визнали програму більшовиків і згодом (квітень 1920) прийняли рішення про входження до РКП(б).

МАКСИМЕЙКО Микола Олексійович (1870, с. Волошинівка, тепер Роменського р-ну Сум. обл. — 14.IV 1941) — укр. рад. учений у галузі історії права, чл.-кор. АН УРСР (з 1925), Н. в селянській сім'ї. В 1892 закінчив юридичний ф-т Київ. ун-ту. В 1897—1918 — доцент, згодом — проф. і зав. кафедрою історії рос. права Харків. ун-ту; 1926—34 очолював секцію історії укр. права Н.-д. ін-ту укр. культури; 1934—40 — член Комісії АН УРСР по вивченню історії зх.-рус. і укр. права. Праці М. присвячено історії права Литви, Росії, України, дослідженню зв'язків рос. і лит. права з правом Київ. Русі. Найвідоміші з них: «Сейми Литовсько-Руської держави до Люблінської унії 1569 р.» (1902); «Система Руської Правди в її поширеній редакції» (1926) та ін.

МАКСИМЕНКО Володимир Григорович [н. 15 (28).VI 1912, с. Рублівка, тепер с. Погреби Глобінського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив Моск. ін-т театр. мистецтв ім. А. Луначарського. В 1930—34 працював у театрі «Крибас». З 1934 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Макар Барильченко («Суєта» Карпенка-Карого), Лісовик («Лісова пісня» Л. Українки), Зброжек («Маклена Граса» М. Куліша), Кропивницький («Марія Заньковецька» Рябокляча), Дормидонт («Пізня любов» О. Островського), Панталоне («Слуга двом панам» Гольдони) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978.

МАКСИМЕНКО Микола Антонович [н. 31.XII 1924, с. Яроповичі, тепер Андрушівського р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1974). У 1941—42 навчався в худож. студії в Магнітогорську, а також у І. Грабаря. Учасник Великої Вітчизн. війни. Твори: «Дари осені» (1963), «Приборканий Тетерів» (1964), «Рибні» (1966), «Хліб», «Реліквія» (обидва — 1967), «Кам'янець-Подільська фортеця», «Натюрморт» (обидва — 1970). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

МАКСИМЕНКО Олександр Григорович [н. 5 (18).XI 1916, с. Вільхуватка, тепер Кобеляцького р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). Член КПРС з 1948. В 1947 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився в К. Єлєні та О. Шокуненка. Твори: «Господарі землі» (1947), «Земля. Рілля» (1952), «Колгоспне поле» (1956), «Вода

М. П. Максакова.

Дж. К. Максвелл.

В. Г. Максименко.

МАКСИМЕНКО

прийшла» (1957), «Думи хлібороба» (1963), «Хліборобка» (1965), «Зміна» (1968), «У вільну хвилину» (1970), «Батьківська журба» (1971), «Вечір. Шефи» (1975), «Полтавські колоспниці» (1976), «До нового життя» (1978).

МАКСИМЕНКО Федір Пилипович [н. 23.I (4.II) 1897, с. Біленьке, тепер Запорізького р-ну Запоріж. обл.] — укр. рад. бібліограф. У 1925 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1919—20 завідував краєзнавчим музеєм м. Бахмута (тепер Артемівськ), а з 1921 на бібліотечно-бібліографічній роботі в Донбасі, Києві та Львові. Автор і редактор праць з бібліографії, історії, краєзнавства та ін. галузей знань. Дослідник історії книги. Тв.: Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847—1929. К., 1930; Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету. Каталог. Львів, 1958; Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР. К., 1964; Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках (1574—1800). Зведений каталог Льва, 1975.

Лит.: Ровнер О. С., Шеліхова Н. І. Видатний бібліограф. «Український історичний журнал». 1967, № 2.

Ф. К. Сарана.

МАКСІМОВ Василь Максимович [17 (29).I 1844, с. Лопіно, поблизу Нової Ладogi — 18.XI (1.XII) 1911, Петербург] — рос. живописець. У 1855—62 навчався в іконописних майстернях у Петербурзі, 1863—66 — в петерб. АМ; академік (з 1878). З 1872 — член Т-ва передових мистецтв. У своїх картинах зображував життя пореформеного села. Твори: «Хвора дитина» (1864), «Бабусині казки» (1867), «Прихід чаклуна на селянське весілля» (1875), «Родинний розподіл» (1876), «Хворий чоловік» (1881), «Позичка хліба» (1882), «Усе в минулому» (1889), «Лісовий сторож» (1893, Одес. худож. музей). Твори М. зберігаються в ДТГ. В 1871 М. перебував у Києві, де зробив замальовки прочан Києво-Печерської лаври.

Лит.: Леонов А. И. Василий Максимов. М., 1951.

МАКСІМОВ Микола Олександрович [9 (21).III 1880, Москва — 9.V 1952, там же] — рос. рад. ботанік, один з основоположників екологічної фізіології рослин, академік АН СРСР (з 1946). Закінчив Петерб. ун-т (1902). З 1917 — професор ряду вузів та зав. створених ним фізіол. лабораторій. З 1939 працював в Ін-ті фізіології рослин ім. К. А. Тімірязєва АН СРСР (з 1943 також проф. Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва).

Праці М. — гол. чин. з питань *морозостійкості рослин та посухостійкості рослин*. Опрацював також питання *фотосинтезу, дишання, росту рослин тощо*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. В. І. Леніна, 1930.

МАКСІМОВ Олексій Матвійович [9 (21).I 1899, Казань — 24.V 1965, Львів] — російський рад. актор і режисер, народний арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1957. З 1917 — на профес. сцені. Учасник громадян. війни. Працював у Хабаровську, Херсоні, Житомирі, Новосибірську, Ростові, з 1940 — в Києві. театрі особливого військового округу (з 1944 — Львів. театр Рад. Армії). Ролі: Іван Грозний («Великий государ» Соловйова), Кошкин («Любов Ярова» Тренкова), Горлов, Богдан Хмельницький («Фронт», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Бен («Прага залишається моєю» Буряківського). Вистави: «Варвари» М. Горького, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1952.

МАКСІМОВ Юрій Сергійович (н. 28.XI 1930, Калінін) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). З 1951 працював у театрах Дніпропетровська, Севастополя, з 1973 — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя), Паратов («Бєд-приданниця» О. Островського), Нагульнов («Піднята шліпка» за Шолоховим), Довгоносик, Платон («В степах України», «Платон Кречет» Корнійчука). Гол. ролі у фільмах: «Далеке і близьке», «Киянка», «Таврія», всі — на Київ. кіностудії ім. О. Довженка.

МАКСІМОВА Катерина Сергіївна (н. 1.I 1939, Москва) — рос. рад. артистка балету, нар. арт. СРСР (з 1973). Після закінчення 1958 Московського хореографічного уч-ща — солістка балету Великого театру СРСР. Партії: Жізель («Жізель» Адама), Кітрі («Дон Кіхот» Мінкуса), Фрігія («Спартак» Хачатуряна), Шура («Гусарська балада» Хреннікова), Мавка («Лісова пісня» Жуковського), в балетах «Лускунчик», «Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського. Знімалась у телефільмах «Галатея» (1978), «Останнє танго» (1979) та ін. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. Премія Ленінського комсомолу, 1972.

МАКСІМОВИЧ Андрій Миколайович [1865, Полтав. губ. — 28.I (9.II) 1893, Ялта] — укр. актор. Навчався в Полтав. семінарії. Працював у трупах М. Л. Кропивницького (1882—89, з перервами), М. Старицького (1883—85), М. Саловського (1889—92). Ролі: Старшина, Писар, Василь Коваль («П. ревізії»), «Дві сім'ї», «Невольник» Кропивницького), Сірко, Сосон («За двома зайцями»), «Не так складлось, як жадалось» Старицького), Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Карпо («Лимерівна» П. Мирного), Прокіп, Шпак («Святання на Гончарівці»), «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка).

Є. С. Хлібівнич.

МАКСІМОВИЧ Георгій Ігорович (н. 26.IV 1922, с. Горостига, тепер Люблінського повєстоства, ПНР) — укр. рад. вчений у галузі фізико-хім. механіки матеріалів, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1951) Львів. політех. ін-ту почав працювати в Ін-ті машинознавства й автоматики (тепер Фізико-мех. ін-т) АН УРСР (з 1958 — заст. директора). Праці з питань високотемпературної міцності і мікроефективності дослідження конструкційних матеріалів і процесів взаємодії металів і сплавів з різними металевими розплавами; міцності, стабільності структури, фіз.-мех. властивостей деформованих металів і сплавів тощо. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1979.

МАКСІМОВИЧ (Максимович) Десанка (16.V 1898, с. Рабровиця, поблизу м. Валева) — серб. письменниця, дійсн. член Серб. АН мистецтв (з 1965). Перша зб. — Вірші (1924). Авторка поетичної зб. «Зелений витязь» (1930), «Поет і рідний край» (1946), «Батьківщина у травневому поході» (1949), «Вимагаю помилування» (1964), «Немає більше часу» (1974), «Нічия земля» (1979) тощо; романів «Розчинене вікно» (1954), «Бунтний клас» (1960); збірок оповідань М. належить понад десять перекладів з «Кобзаря» (Бєлград, 1969) Т. Шевченка, а також переважна більшість перекладів у збірці творів Лесі Українки «Ломиками» (Бєлград, 1971). За переклади рос. поезії нагороджена рад. орденом «Знак Пошани» (1967). Укр. мовою поезії М. перекладали Р. Лубківський, З. Гончарук.

Тв.: Укр. перекл. — Казка про Коротковичу. К., 1968; [Вірші]. «Всєвіт», 1978, № 5; Рос. перекл. — Стихотворения М., 1971; Избранное, М., 1977.

Лит.: Лубківський Р. Десанка Максимович, «Всєвіт», 1978, № 5.

МАКСІМОВИЧ Іван (1679, м. Пирятин, тепер Полтав. обл. — 3.III 1745) — укр. живописець. Про ранні настінні розписи М. в Золотоніському, Мгарському та Переяславському монастирях відома лише з архівних джерел. Після 1718 М. переїхав до Києва, де очолював *Лаврську іконописну майстерню*. Найвідоміші його розписи — в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (не збереглися).

МАКСІМОВИЧ Ігнатій [бл. 30-х рр. 18 ст. — 30.XI (11.XII) 1793, Чернігів] — укр. письменник, цер-

В. М. Максимов, Хворий чоловік. 1881. Державна Третьяковська галерея в Москві.

М. О. Максимов.

О. М. Максимов.

Ю. С. Максимов.

О. Г. Максименко. Вечір. Шефи. 1975

До ст. Манастирський А. І.
 1. Запорожжя. 1932.
 2. Ріка Прут. 1955. Обкла. — Львівський
 музей українського мистецтва.
 3. Вчора і сьогодні. 1940. Львівський
 історичний музей.

1
2

3

До ст. Мартинювич П. Д. 1. Портрет селянки О. Буштримихи. Олівець. 1875. 2. Портрет селянина Ф. Мигала. Олівець. 1880. Обидва — Державний музей укр. образотворчого мистецтва в Києві. 3. У волосного пристава. 1879. 4. Баби печуть хліб. 1877—80. Обидва — в Харківському художньому музеї.

ковий і освітній діяч. Вихованець Київської академії; 1757—64 — її професор. Пізніше був ігуменом і настоятелем різних монастирів. Його «Ода на перший день травня 1761 року» була в укр. лір. першим зразком силлабо-тонічного віршування.

МАКСИМОВИЧ Іоанн (грудень 1651, м. Ніжин — 10 (21).VII.1715, Тобольськ) — укр. письменник, педагог, церковний діяч. Вихованець (до 1669), згодом професор Києво-Могилянської колегії. У 80-і рр. жив і працював у Києво-Печерській лаврі, в 90-і рр. був намісником Успенського монастиря в Брянську. Як архієпископ чернігівський (з 1697) заснував *Чернігівський колегіум*. З 1712 — митрополит сибірський і тобольський. Автор духовно-повчальних («Алфавит соборный, рифмами сложенный», 1705, та ін.) творів, проповідей, шоденників.

В. П. Колосова.

МАКСИМОВИЧ Манасія [світське ім'я — Михайло; р. н. невід. — 2 (13).VII.1758, Київ] — укр. культурно-освітній і церковний діяч. Займався видавничою справою в Києво-Печерській лаврі, з 1755 — ректор і професор піітїки *Київської академії*. Автор проповідницько-богословських творів, перекладач.

В. П. Колосова.

МАКСИМОВИЧ Микола Григорій [н. 16 (29).IV.1914, с. Добратин, тепер Люблінського воєводства, ПНР] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1962), заст. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1947. Закінчив (1941) Львів. політех. ін-т, працював там же (з 1954 — директор). З 1963 — ректор Львів. ун-ту. Осн. праці — з теоретичної електротехніки, теорії і розробки методів розрахунку електр. кіл. Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

МАКСИМОВИЧ Микола Іванович [23.II (7.III) 1855, Київ — 1928, там же] — укр. вчений у галузі гідротехніки. Закінчив (1878) Петерб. ін-т інженерів шляхів. За проектом і під керівництвом М. збудовано (1896) Київ. річкову гавань. З 1900 — професор Київ. політех. ін-ту. Член Вищої тех. ради при Комітеті держ. споруд у Москві (з 1918), голова гідрологічної секції АН УРСР (з 1919). Осн. праці: «Дніпро та його басейн», «Про електрифікацію Київського району», «Регуляційні роботи на р. Дніпрі в Києві» тощо.

МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович [3 (15).IX.1804, хутір Тимківщина, тепер с. Богуславці, Золотоніського р-ну Черкас. обл. — 10 (22). XI. 1873, х. Михайлова гора, обл. с. Прохорівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.] — укр. вчений-природознавець, історик, фольклорист і письменник. Н. в сім'ї збіднілого дворянина. Після закінчення Моск. ун-ту (1823) з 1826 працював викладачем ботаніки і зав. бот. садом, з 1833 — професор цього університету. В 1834—35 — перший ректор новоствореного Київ. ун-ту, а потім — декан філос. ф-ту. В 1845 за ста-

ном здоров'я вийшов у відставку і останні роки життя провів на власному хуторі *Михайлова гора*, займаючись наук. роботою. За заслуги перед вітчизн. наукою М. був обраний почесним членом Моск., Петерб., Київ. і Новоросійського в Одесі. ун-тів та багатьох наук. т-в, а 1871 — чл.-кор. Петерб. АН. Природознавчі праці М. присвячені ботаніці, гол. чин. систематиці рослин, в якій він був твердим прибічником філогенетичного погляду. Написав одну з перших природничонаук. книг для народу («Книга Наума...», 1833). М. сформулював уявлення про обмін речовин, висловлював міркування щодо клітинної будови організмів і еволюції тваринного світу, що дає підстави вважати його одним з передників Ч. Дарвіна.

М. стояв у центрі громад. життя Росії та України, підтримував особисті та творчі зв'язки з К. Рилевим, О. Пушкіним, Т. Шевченком, М. Гоголем, В. Бєлінським, М. Щепкіним, А. Міхєвичем, Г. Квіткою-Основ'яненком, П. Гулаком-Артемовським, Є. Гребінкою та ін. Брав активну участь у рос. та укр. виданнях, виступаючи з літ.-критичними та наук. статтями. Випустив по три книги альманахів «Деница» (1830—34) і «Києвлянин» (1840—41, 1850) та дві книги альманаху «Українець» (1859, 1864). Його збірки «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849), «Дні і місяці українського селянина» (1856) поклали початок укр. фольклористиці. Нар. творчість М. вважав джерелом формування і розвитку літ. мови, народності лір. М. — автор однієї з перших у Росії «Історії давньої руської словесності» (1839), перекладу рос. і укр. мовами «Слова о полку Ігоревім» та численних праць про укр. і рос. лір. Київ. Русь він розглядав як спільний початковий період історії та культури рос., укр. й білорус. народів. М. виступав проти бурж.-націоналістичних фальсифікацій творчості М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, відстоював ідею дружби і співробітництва українського і російського народів та їхніх культур.

Як історик М. заперечував *норманську теорію*, висловив чимало прогрес. думок про формування укр. козацтва, нав.-визвольну і соціальну боротьбу укр. селянства. Багато зробив для розвитку археол. досліджень та мовознавства на Україні. У своїх працях М. при-

І. Максимович. Розпис в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Перша половина 18 ст.

пускався деяких помилкових поглядів, але загалом його багатогранна діяльність мала прогресивне значення і була високо оцінена О. Герценом, Т. Шевченком, І. Франком.

Тв.: Собрание сочинений. т. 1—3. К., 1876—80.

Літ.: Попов П. М. М. О. Максимович. К., 1954; Острияни Д. Х. Світлогляд М. О. Максимовича. К., 1960; Історія Київського університету. К., 1959; Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. в. 1. К., 1959.

МАКСИМОВИЧ Сергій Олімпійович [5 (17).VI.1876, Петербург — 27.XII.1941, Ленінград] — рад. винахідник у галузі кольорового кіно і фотографії. Закінчив (1901) Дармштальське вище тех. уч-ще (Німеччина). З 1919 працював у Вищому ін-ті фотографії і фототехніки (Ленінград), з 1930 — у Ленінгр. філіалі Н.-д. ін-ту геодезії, аерофотознімання і картографії. Розробив (1909) один із способів триколірного кіно. Вперше застосував (1920) у кольоровому кіно розщеплюючу призму, що усуває паралакс; встановив залежність оптичної густини проявленого шару від особливостей світлового потоку (явище М.). М. належать також винаходи у галузі гальванопластики й електротехніки.

МАКСИМОВ-КОШКІНСЬКИЙ Іоакім Степанович [2 (14).IX.1893, с. Кошки-Новотімбасово, тепер Тернопільського р-ну Тат. АРСР — 30.VII.1975, Москва] — чувас. рад. драматург, театр. діяч, нар. артист Чув. АРСР (з 1933). Член КПРС з 1957. Один з організаторів чувас. драм. театру. Літ. діяльність почав 1918 як перекладач п'єс рос. і зарубіжної класичної драматургії. Сценарії «Чорний стовп» (1928), «Апайка» (1930), п'єси «Садур та Ілем» (1933), «Дар Пугачова» (1940), «Костянтин Іванов» (1954) — на істор. та істор.-революційні теми. Автор лібретто опер «Зоряний шлях» і «Нарспи», балету «Сарпіге», спогадів про громадян. війну «Коли сходило сонце» (1961). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл. — Дар Пугачова. — Буря за бурей. — Хозяева радости. Чебоксары, 1971.

П. М. Чичканов.
МАКСИМУМ (від лат. *maximus* — найбільше) — найбільше або граничне значення величини. М. функції на множині А (М. функції локальної) — найбільше значення функції порівняно з її значеннями у всіх точках А (у всіх достатньо близьких точках). Див. *Екстремум*.

МАКСИМУМ — система примусового регулювання цін і заробітної плати, прийнята *Конвентом* 29.IX.1793 в період *якобінської диктатури* (див. *Велика французька революція*). Фактично ліквідований після *термідоріанського перевороту* (липень 1794), офіційно — 24.XII.1794.

МАКСИМІЛІАН I (Maximilian I; 22.III.1459, Вінер-Нойштадт — 12.I.1519, Вельс) — імператор «Священної Римської імперії» з 1493 з дин. *Габсбургів*. Шляхом шлюбу з Марією Бургундською

М. О. Максимович.

Пам'ятник на могилі М. О. Максимовича в селі Прохорівці Канівського району Черкаської області.

МАКТРА

(1477) придбав Нідерланди та Франш-Конте. Використовував шлюбні союзи для збереження за своїми спадкоємцями ісп., угор. та чех. престолів. За М. I від імперії відокремилася Швейцарія (1499). Було зав'язано дипломатичні відносини з Росією (М. I, зокрема, запропонував Івану III королівський титул). Спроба М. I посилити центр. владу шляхом проведення імперської реформи (1495) успіху не мала.

МАКТРА (Mactra) — рід двостулкових моллюсків род. мактрових. Раковина (довж. до 60 мм, вис. до 40 мм) овально-трикутна. Бл. 5 сучас. видів, пошир. у морях бореальної зони; в СРСР, у т. ч. в УРСР, — 2: М. коралова (M. corallina) та М. звичайна (M. stultorum). М. — об'єкт промислу (істині). Викопні види М. (понад 200) відомі з палеогенових і неогенових відкладів.

А. Л. Путь.
МАКУЛАТУРА (від лат. maculatus — забруднений) — побутові і пром. відходи, що складаються з використаних пакувальних паперових і картонних матеріалів, обрізків, утворених у процесі поліграфічного і картонажного виробництва, тощо. Повторно використовуються як сировина у виробництві гол. чин. *картону* (60—70%), а також *паперу*, покрительних матеріалів та ін.

МАКУТА — розмінна монета Заїру, дорівнює 1/100 *заїру*.

МАКУХА — побічний продукт олійної пром-сті, що одержується після видавлення олії з насіння олійних культур. М. — цінний білковий концентратований корм для с.-г. тварин. За амінокислотним складом і біол. цінністю білки М. стоять вище від білків зернових злаків і містять (у %): протеїну 30—45 (50), жиру 8—10, мінеральних речовин 6—7 та вітамінів групи В. М. має бути щільно спресована, однорідна, без домішок і гіркоти, з вологістю не більше ніж 8—12%. Перед згодовуванням М. подібноють, змочують і дають тваринам у суміші з ін. кормами. Найкращу кормову цінність мають М. льонова, соняшникова, соєва та ін. М. входять до складу *комбікормів*.

МАКУШЕНКО (Макуха-Макушенко) Іван Семенович (30.III 1867, с. Лисянка, тепер смт Лисянського р-ну Черкас. обл. — 7.VI 1955, Київ) — укр. рад. живописець і педагог. У 1892—97 навчався в петерб. АМ у І. Рєпіна. З 1904 працював на Україні. Твори: «Свято на Україні» (1900), «Перед святом» (1904), «Бабуся з дівчиною», «Селянка з хлопчиком» (1936), «Лірник» (1938), «Біля печі» та ін. Картини М. зберігаються в ДМУОМ і Львів. музеї укр. мистецтва. В 1905—19 М. викладав у Київ. художній школі, з 1934 — в Київ. худож. інституті.

МАКФЕРСОН (Macpherson) Джеймс (27.X 1736, Рутвен, графство Інвернесс — 17.II 1796, Белвуд, там же) — шотл. письменник. Збирав кельтський фольклор. Анонімно видав «Уривки стародавніх віршів, зібраних у гірській Шотландії і перекладених з гельської

мови» (1760), поеми «Фінгал» (1762) і «Темора» (1763). У 1765 об'єднав їх у двотомному виданні «Твори Оссіана, сина Фінгала, перекладені з гельської мови Джеймсом Макферсоном», тим самим приписавши власні твори легендарному бардові Оссіану. Укр. мовою уривки з поем М. переклав П. Карманський, А. А. Розанова.

МАЛ (р. н. невід. — п. 946) — князь *древлян*. Після збиства кн. Ігоря в ході *древлянського повстання* 945 древляни, побоюючись помсти, запропонували вдові Ігоря княгині Ользі вийти за М. заміж. З літописних даних можна зробити висновок, що М. було вбито або страчено 946 під час придушення Ольгою повстання древлян.

МАЛА Любов Трохимівна (п. 13.I 1919, с. Копані, тепер Оріхівського району Запорізької області) — український рад. терапевт, дійсний член АМН СРСР (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1940. В 1938 закінчила Харків. мед. ін-т, в якому працює з 1946 (з 1955 — зав. кафедрою госпітальної терапії та наук. керівник проблемної кардіологічної лабораторії). Праці М. присвячені вивченню механізмів розвитку, ранній діагностиці й удосконаленню методів лікування атеросклерозу, артеріальної гіпертонії, ішемічної хвороби серця. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1980.

Тя.: Микрорегуляція в кардіології. Х., 1977 (у співавторстві); Ишемическая болезнь сердца у молодых. К., 1978.

МАЛА АЗІЯ — півострів на Зх. Азії. Омивається Чорним, Мармурним, Егейським та Середземним морями, протоками Босфор і Дарданелли. Довж. з Зх. на Сх. понад 1000 км, шир. від 400 до 600 км. Береги розчленовані бухтами і затоками, особливо західні. Поверхня гориста, більша частина півострова зайнята *Малоазійським нагір'ям* заввишки до 3916 м (г. Ерджіс). Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Клімат середземноморський, континентальний, сухий, є солончаки, солоні озера, найбільше — Туз. Рослинність напівпустельна й степова, подекуди — ліси. На М. А. розташована азій. частина *Туреччини*.

МАЛА АНТАНТА — дав. *Антанта Мала*.

МАЛА ВЕДМЕДИЦЯ — сузір'я Пн. піякулі зоряного неба. Сім яскравих зір М. В. утворюють фігуру ковша. Найяскравіша зоря — *Полярна зоря*, 2-ї візуальної зоряної величини, розташована біля Пн. *полюсу світу*. Укр. народні назви М. В. — *Малий Віз*, *Пасіка*. На території СРСР видно протягом цілого року. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

МАЛА ВІСКА — місто Кіровоград. обл. УРСР, райцентр, на р. Малий Висі (бас. Пд. Бугу). Залізнична станція. Засн. у 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1957 М. В. — місто. У місті — цукр. комбінат, спиртний та сухого молока з-ди, міжколг. підприємства по відгодівлі вели-

кої рогатої худоби та виробн. м'яса і яєць птиці, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 8 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

МАЛА ДАНИЛІВКА — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична ст. Лозовеньки, 9,3 тис. ж. (1980). Радгосп, відділення Укр. в-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва, Харків. зоовет. ін-т з навчальним г-вом. Середня та музична школи, лікарня, клуб, 6-ка. Засн. 1714.

МАЛА ДІВЧИНА — селище міського типу Прилуцького р-ну Черніг. обл. УРСР, за 2 км від залізнич. ст. Галка, 3,6 тис. ж. (1980). Маслоробний, хлібний і цегельний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, відділення Прилуцької райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, Будинки культури, клуб, 2 б-ки. Відома з 1628.

МАЛА ЗЕМЛЯ — територія на пд. околиці м. Новоросійська, на зх. березі Цемескої бухти, де з 4.II по 16.IX 1943 під час Великої Вітчизн. війни рад. війська проводили десантну операцію з метою захвату та розширення плацдарму (див. *Новоросійсько-Таманська операція 1943*). Героїзм рад. військ на М. З. яскраво відображено в книзі Л. І. Брежнєва «Мала земля» (К., 1979).

МАЛА КАРАСІВКА, Кучук-Карасу — річка в УРСР, у межах Крим. обл., права притока Великої Карасівки (*Білок-Карасу*). Довж. 80 км, площа бас. 255 кв. Бере початок у Кримських горах. Живиться льодовими й ґрунтовими водами. Використовують для водопостачання і зрошування.

МАЛА МИША (Micromys) — рід гризунів род. *мишевих*. Включає 1 вид — *мала миша* (M. minutus), пошир. в Європі й Азії: в СРСР, у т. ч. в УРСР, — майже по всій території, але нечисленно. Довж. тіла 4,7—7 см, маса 6—6,5 г, хвіст чіпкий, довж. до 7 см, волосинний покрив буруватий з жовтим відтінком. Селиться в чагарниках, бур'янах, на полях, будує на стеблах рослин кулясті кубельця. Самка 3—4 рази на рік народжує по 5—8 малят. Живиться М. м. насінням бур'янів, культурних злаків тощо.

МАЛА ПОЛЬЩА — історична область Польщі в басейні верх. і серед. Вісли. В 9 — на поч. 10 ст. її територія входила до *Великоморавської держави*, з кін. 10 ст. — Польсь. д-ви. В 16—18 ст. — *Речі Посполитої* (М. П. включала в той період загарабні польсь. феодами укр. землі). 1795—1918 — Австрії. В 1918 тер. М. П. ввійшла до складу відновленої польсь. д-ви. На території М. П. — міста Краків, Люблін, Жешув та ін.

МАЛА ТЕРНІВКА — річка в УРСР, у межах Харків. і Дніпроп. областей, права притока Самари. Довж. 59 км, площа бас. 738 кв. Живлення дощове й снігове. Використовують для зрошування та с.-г. водопостачання.

МАЛА ЧУЧЕЛЬ — гора на Головному пасмі Кримських гір, на території *Кримського заповідно-*

Л. Т. Мала.

І. С. Макушенко. Бабуся з дівчиною, Львівський музей українського мистецтва.

Мала миша.

Мактра коралова.

мисливського господарства. Вис. 1288 м. На схилах — ліси.

МАЛАБАР — історична область на Пд. Зх. Індії між берегом Аравійського м. (Малабарський берег) і горами Зх. Гати. На тер. М. в 15—16 ст. існувало князівство Калікут, в 18 ст. — Граванкур і Кочін. М. — перший з районів Індії, що зазнав колоніальної експансії європ. д-в. У 1498 узбережжя М. досягла експедиція Васко да Гами, в 16 ст. виникли опорні пункти португальців. У 18 ст. М. загарбала англ. *Ост-Індська компанія*. В незалежній Індії тер. М. з 1936 перебуває в складі штатів Керала і Майсур.

МАЛАБАРСЬКИЙ БЕРЕГ — пд-зх. прибережна частина п-ова Індостан. Являє собою низовину смугу завширшки до 80 км, що простягається між Зх. Гатами та Аравійським м. Клімат субекваторіальний, опадів до 3000 мм на рік. Подекуди збереглися тропічні ліси (пальми, бамбуки, сандалове дерево, багато ліан, орхідеї; у гирлах річок — мангрові зарості). Посіви рису, плантації кокосової пальми, манго, бананів. Добування монациту. В прибережних лагунах — мор. порти (найбільші — Коччі).

МАЛАБО — столиця Екваторіальної Гвінеї. Розташоване на о. Біоко (хол. назва — Фернандо-По). Порт у зат. Біафра (частина Гвінейської зат.) Атлантичного ок. Аеропорт. 43 тис. ж. (1975). Невеликі підприємства по обробці деревини, виробн. пальмової олії тощо. Вивіз бобів какао, кави, бананів, лісоматеріалів. Б-ка. Засн. у 20-х рр. 19 ст. англіцями як поселення Порт-Кларенс. До 1973 мало назву Санта-Ісабель.

МАЛАВІ — озеро на Сх. Африки, в межах Республіки Малаві. Дин. Ньяса.

МАЛАВІ, Республіка Малаві — держава в Центр. Африці. В алм. відношенні поліляється на 3 провінції і столичний округ.

Державний лад. М. — республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1966. Глава д-ви і уряд — довільний президент, який одночасно є головою єдиної політ. партії — Конгресу М. Законодавчий орган — однопалатні Національні збори, 50 членів яких обираються населенням строком на 5 років, а 5 призначаються президентом на цей же строк. Президент призначає уряд — кабінет міністрів.

Природа. Більшу частину тер. М. займає плоскогір'я заввишки до 300 м (у масиві Мландже), яке на Сх. круто обривається до глибокої западини, на дні якої лежить оз. Ньяса. Поклади бокситів, кам. вугілля, заліз. руди, монацитових пісків, золота. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (листопада) — від +20 до +23°, найхолоднішого (липня) — від +14 до +16°. Річна кількість опадів 750—1500 мм. Найбільша ріка — Шіре (притока Замбезі). Поширені червоні й коричнево-червоні ґрунти. В рослинному покриві переважають тропічні ліси й савани. Створено Нац. парк М.

Населення М. в основному складається з близьких між собою бантумовних народів, які належать до групи нигер-конго. Серед них чисельно переважають малаві — 62% всього населення (1978, оцінка), що являють собою групу споріднених народів ньянджа, чева, тумбука, тогто та ін. Живуть також ломбе (або макуа), яо, йгоні, філа та ін. Пересічна густина нас. — 44,3 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Офіц. мови — чиньянджа (мова малаві)

та англійська. Міське населення становить 19,7% (1975). Найбільше місто: *Блантайр-Лімбе*, Зомба, *Лілонґве*.

С. і. брук. Історія. Тер. М. здавна заселена племенами мовної групи банту. В кін. 15 ст. тут існувало племінне об'єднання малаві. В 2-й пол. 19 ст. почалося проникнення на тер. М. європейців. З 1891 тер. М. — протекторат Великобританії (мав назву Ньясаленд). Населення М. вело постійну нац.-визвольну боротьбу (повстання 1915 та ін.), яка особливо посилася після 2-ї світової війни. В 1944 було створено першу політ. орг-цію корінного населення — Африканський нац. конгрес (АНК), який очолював боротьбу за надання незалежності народам цього району Африки. В 1953 колонізатори створили Федерацію Родезії і Ньясаленду. В 1959 колоніальна влада оголосила АНК поза законом, запровадила в країні надзвичайний стан (існував до кінця 1960). Боротьбу за незалежність очолювала створена 1959 партія Конгресу М. Л.П. 1963 Ньясаленд здобув внутрішнє самоврядування. В грудні 1963 було оголошено про розпуск Федерації Родезії і Ньясаленду. 6.VII 1964 Ньясаленд став незалежною д-вою під назвою Малаві. Залишився у Спів-

дружності, очолюваної Великобританією. В 1966 М. було проголошено республікою. Уряд М. провозить політику співробітництва з зх. країнами та ПАР. З 1964 М. — член ООН, М. — член *Організації африканської єдності*.

М. Д. Несук. **Політичні партії, профспілки.** Конгрес Малаві, засн. 1959. Єдина політ. партія. Конгрес профспілок Малаві, засн. 1964.

Господарство. М. — економічно відстала агр. країна, г-во якої значною мірою залежить від іноз. капіталу (гол. чин. Великобританія, ПАР, ФРН, США). В с.г. виробляється 43,7% валового внутр. продукту і зайнято 90% самодіяльного населення. На плантаціях, що належать іноз. алансникам, і частково в афр. г-вах вирощують на експорт (збір, тис. т. 1977): чай — 31,6, тютюн — 22,9, арахіс — 18,4, бавовник — 20,5, тунг, цукр. тростину. Осн. прод. культури — кукурудза, просо, рис, кава, сорго, бобові. Тваринництво розвинуте слабо в зв'язку з поширенням мухи цеце. Поголів'я (тис., 1977): великої рогатої худоби — 728, овець і кіз — 850. Рибальство (1977 виловлено 65,8 тис. т риби). Надра країни вичерпно мало, видобувають незначну кількість заліз. руд, бокситів, кіаніту. Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами по переробці с.-г. сировини (бавовноочисними, по обробці тютюну й чаю: виробн. цукру, олії, вина), а також підприємствами по виробн. мінеральних добрив, буд. матеріалів, лісопильної, швейної галузей. У 1977 вироблено 276 млн. кВт год електроенергії. Найрозвинутіший автогужовий транспорт. Довж. (км, 1977): автошляхів — 3020 (у т. ч. 1242 — асфальтованих), з-ць — 566. В Лілонґве — аеропорт. З М. вивозять чай, тютюн, арахіс, тунгову олію, повну; довозять металовироби, нафтопродукти, трансп. засоби, пром. і прод. товари. Осн. торг. партнери — Великобританія, ПАР, Зімбабве, США. Грош. одиниця — квача. 1 квача = 1,22 дол. США (березень 1979).

О. Д. Якушев. **Медицина.** Медичне обслуговування. В 1975 було 4900 лікарняних ліжок (10,5 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 104 лікарі (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 7 зубних лікарів і 4 фармацевти. Лікарів готують за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 бл. 75% нас. М. було неписьменним. Закону про обов'язкову освіту немає. Строк навчання в поч. школі 8 років (з 5 років), у середній — 6 (4 + 2). Викладання — англ. мовою. Є приватні школи. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 663,9 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 15,9 тис. Університет у м. Блантайр-Лімбе (засн. 1964; 1,1 тис. студентів). Є 4 коледжі, що закінченої вищої освіти не дають: с.-г. у Лілонґве, політех. ін-т і адміністративний коледж у Блантайр-Лімбе й Чанселлор-коледж у Зомбі. Наук.-істор. т-во в Блантайр-Лімбе, Геол. служба, ряд дослідних станцій

Герб Малаві.

МАЛАВІ

Площа — 125 тис. км²

Населення — 5,54 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Лілонґве

МАЛАВСЬКИЙ

з с. г., тваринництва й ветеринарії, лісівництва. Нац. бібліотечна служба в Лілонгве (засн. 1968), 6-ки ун-ту, ін-тів і коледжів, 6-ка та архів у Зомбі. Музей М. у Блайтайр-Лімбе (засн. 1964).

В. З. Клепиков.
Преса, радіомовлення. В 1979 у М. виходило 5 осн. періодичних видань заг. тиражем 68 тис. прим. Найзначніші газети: щоденна «Дейлі таймс» («Щоденний час», з 1895, англ. мовою) щотижнева «Малаві ньюс» («Новини Малаві»), з 1959, англ. та чиньянджа мовами) двотижнева — «Афрікен» («Африканець», з 1950, англ. та чиньянджа мовами). Осн. журнали: урядовий «Зіс із Малаві» («Ці Малаві», з 1964, англ. мовою) та католицький «Моні» (з 1964, англ. та чиньянджа мовами). Малавійська радіомовна корпорація засн. 1964, контролюється урядом. Передачі ведуться англ. і чиньянджа мовами.

Література М. розвивається переважно англ. мовою. Зародження її припадає на 30-і рр. 20 ст. (автобіографічні романи С. Й. Нтара). Після здобуття незалежності в л-ру вийшли молоді прозаїки. Л. Каїра в автобіографічних романах «Я намагатимусь» (1965) і «Тінь минулого» (1968) відтворив соціальні конфлікти, а також конфлікти між афр. традиціями і впливом Заходу. Боротьбу нового і старого в Африці він розкрив у романі «Джінгала» (1969). Найвідоміші сучасні письменники М.: О. Качінгве — автор першого у Сх. Африці соціально-політ. роману «Недлегка справа» (1969) та Д. Рубадірі — автор кількох поетичних збірок та роману «Без викупу».

В. К. Кухаловіч.
Мистецтво. Житла в поселеннях — круглі в плані або чотирикутні з очеретяною покрівлею — споруджують з застосуванням плетеного з лозин каркасу. З худож. ремесел поширені гончарство та різьблення на дереві. Для сучас. музики М. характерний стиль «кведа», в якому поєднуються місц. муз. традиції та популярна эк.-европ. музика. Поширені ансамблі «кведа» (флейта-пеніуїс, 5-струнна гітара, контрабас, барабан, тріскачки, банджо) — «Маканта спеціал бенд», ансамблі з Каронга та ін.

МАЛАВСЬКИЙ Володимир Євгенович [1853, Кам'янець-Подільський, тепер Хмельн. обл. — 16(28).ІІІ 1886] — учасник народницького руху на Україні в 70-х рр. 19 ст. З 1874 він народницьку пропаганду серед селян Подільської губ. В 1876 переїхав до Києва. Один з учасників *Чигиринської змови* 1877. Заарештований 1877, засуджений (1880) до 20 років каторги. За втечу з Красноярської тюрми (1881) строк каторги було збільшено ще на 15 років. Каторгу відбував на Карі. За участь у виступі в'язнів проти жорстокого тюремного режиму (1883) М. було переведено до Петропавлівської, а потім до Шліссельбурзької фортеці, де він і помер.

МАЛАГА — місто на Пд. Іспанії, в Андалусії. Адм. ц. провінції Малага. Вузол а-пів і автошляхів.

Значний порт на Середземному м. 374,5 тис. ж. (1970). Найрозвинутіша харчосмакова (вироби. десертних вин, оливкової олії, плодовоовочевих і рибних консервів, цукру) пром-сть. Підприємства судноремонтної, металообр., хім., нафтохім. (вироби. азотних добрив, сірчаної к-ти, вибухівки), текст., миловарної галузей. Відомий кліматичний курорт. Архітектурні пам'ятки 9—18 ст. Засн. фінікійцями близько 11 ст. до н. е. під назвою Малака.

МАЛАГАСІЙСЬКА МОВА — мова малагасійців. Належить до малайсько-полінезійських мов. Близька до деяких мов даяків. У М. м. виділяється кілька діалектів; в основі літ. мови — діалект мерна. Сучас. алфавіт базується на лат. графічній основі. Про л-ру М. м. див. *Мадягаскар*, розділ Література.

Літ.: Аракин В. Д. Малагасійський язык. М., 1963. Ю. Х. Сірк.

МАЛАГАСІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА — колишня (до 30.XII 1975) назва Демократичної Республіки Мадягаскар. Див. *Мадягаскар*.

МАЛАГАСІЙЦІ — народ, основне населення Мадягаскару. Чисельність — 8,2 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *малагасійською мовою*. За релігією частина М. — протестанти, частина — католики, зберігаються і пережитки давніх вірувань (особливо культу предків). Осн. заняття М. — землеробство, тваринництво. Про історію, економіку і культуру М. див. *Мадягаскар*.

МАЛАЙЗІЯ, Федерація Малайзії — держава в Пд.-Сх. Азії. Займає пд. частину п-ова Малакка й територію на Пн. о. Калімантан (штати Сабах і Саравак). Омивається водами Індійського ок. і Пд.-Китайського м. В адміністративному відношенні поділяється на 13 штатів.

Державний лад. М. — конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1957. За формою держ. устрою М. є федерацією. Глава д-ви — верховний правитель — на 5 років обирається Радою правителів по черзі

з числа правителів штатів-султанатів. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент у складі сенату (58 сенаторів, з яких 26 обираються законодавчими зборами штатів, а 32 призначаються главою д-ви; всі — на 6 років) і палати представників (154 депутати обираються населенням строком на 5 років). Уряд — кабінет міністрів, призначається верховним правителем, очолюється прем'єр-міністром.

В. І. Бєтєнов.
Природа. Рельєф узбережних районів країни рівнинний, внутріш-

Видобування олов'яної руди.

ніх — гірський. Найвища вершина — г. Кінабалу (заввишки 4101 м) на о. Калімантан. Поклади олов'яних, заліз., мідних, вольфрамових руд, бокситів, нафти, кам. вугілля. Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна річна тра від +25 до +28°. Опадів в узбережних районах 2000—2500 мм, у горах — до 5000 мм на рік. Річка на сітка густа. Ріки короткі, повноводні, найбільші з них — Паханг (п-ів Малакка), Раджанг, Барам (о. Калімантан). Поширені опідзолені латеритні ґрунти, на узбережних низовинах — алювіальні. Бл. 75% поверхні країни вкрито вічнозеленими вологими тропічними лісами.

В. М. Юрковський.
Населення. Бл. 47% нас. становлять *малайці*, понад 34% — китайці. Живуть також *даяки*, кадазани, меланау, баджау та вихідці з Індії, Бангладеш і Пакистану. Держ. мова — малайська. Пересічна густина нас. — бл. 40 чол. на 1 км² (1979, оцінка). Міське населення

Герб Малайзії.

МАЛАЙЗІЯ

Площа — 332,8 тис. км²

Населення — 13,3 млн. чол. (1979, оцінка)

Столиця — м. Куала-Лумпур

Малайзія. Красива на східній країні.

становить понад 27%. Найбільші міста: Куала-Лумпур, Пінанг, Іпох.

Історія. Тер. М. була заселена з раннього палеоліту. Перші ранньофеод. д-ви виникли на Пн. п-ова Малакка. В 15 — на поч. 16 ст. п-ів Малакка, архіпелаг Ріау й сх. частина о. Суматра об'єдналися під владою Малаккського султанату. В 15 ст. тер. сучас. Сх. М. (пн. частину о. Калімантан) підкорив султанат Бруней. В 1511 Малаккський султанат захопила Португалія (1641 перейшов до Голландії). В сх. частині М. існувало кілька султанатів, найзначнішим з яких був Джохор. З 1885 Джохор, з 1888 Бруней стали протекторатами Великобританії. Населення М. вело постійну боротьбу проти англ. колонізаторів (Кедахська війна 1791, Нанінгська війна 1831 — 32, повстання 1891—94, 1894—1900, 1915). З утворенням 1930 Компартії М. (КПМ) опір народів М. колонізаторам набув організованого характеру. Під час 2-ї світової війни М. 1941—45 була окупована япон. військами. Після поразки Японії КПМ разом з ін. прогресивними силами повела боротьбу проти англ. колонізаторів за нац. незалежність країни. 31.VIII 1957 стала незалежною зх. частини М. — Малайя (Малайська Федерація), залишившись у складі Співдружності, очолюваної Великобританією. В 1963 Малайя об'єдналася з Сінгапуром (до 1965), Сараваком і Сабахом у Федерацію М. В 1967 М. устала дипломатичні відносини з СРСР. У 1970 проголошено екон. програму розвитку М. Уряд заохочує «вільне підприємництво» і вкладення інв. капіталу в економіку країни. У зовн. політиці уряд М. проголошує принципи неупередженості, поважання суверенітету й невтручання у справи ін. держав. Згідно з угодою 1971 на тер. М. розміщено контингент військ Великобританії, Австралії, Нової Зеландії. В 1967 підписано торг. угоду між М. і

СРСР, 1972 — угоди про екон., тех., культур. та наук. співробітництво. З 1963 М. — член ООН. В 1966—73 М. — член АЗПАК, з 1967 — член АСЕАН, з 1971 — АНЗЮК.

Політичні партії, профспілки. Нац. фронт (утворений 1957) — правляча коаліція 10 партій. Найбільші з них: О'б'єднана малайська національна організація, засн. 1946. Представляє інтереси малайської

Будинок парламенту в Куала-Лумпурі. 50-і роки 20 ст.

феод.-бурж. верхівки. Китайська асоціація Малайзії, засн. 1946. Представляє інтереси місцевої кит. буржуазії. Індійський конгрес Малайзії, засн. 1946. Партія заможних прошарків індійців М. Гол. опозиційні партії: Партія демократичної дії, засн. 1966. Представляє інтереси китаїців М. Панмалайська ісламська партія, засн. 1951. Виражає інтереси малайської серед. і дрібної буржуазії, мусульманського духовництва. Комуністична партія Малайї, засн. 1930 (з 1948 діє нелегально). Перебуває під впливом маоїзму. Конгрес профспілок Малайзії, засн. 1949. Входить до МКВП.

Господарство. М. — переважно агр. країна з розвинутою гірничодобувною пром-стю. Основа економіки — виробн. на експорт с.-г. і мінеральної сировини. На М. припадає бл. 40% світового виробн. каучуку, пальмової олії, олова, за експортом яких вона займає 1-е місце в світі. В провідних галузях г-ва значні позиції посідає інв. капітал (гол. чин. Великобританії і США). У с.-г. зайнято бл. 60% економічно активного населення країни. Провідне значення мають великі капіталістичні плантації. Під експортними культурами зайнято 80% оброблюваних земель. Збір і виробн. (тис. т, 1979): каучуку — 1655, пальмової олії — 2088, кокосових горіхів — 1034 (1978), копри — 850, ананасів — 209, перцю — 38, какао — 29. Гол. прод. культура — рис (1460 тис. т, 1979), виробн. якого не задовольняє потреб країни. Тваринництво розвинуто слабо. В 1979 виловлено 708 тис. т риби, заготовлено 25,4 млн. м³ круглого лісу й вироблено 5,7 млн. м³ пилотеріалів. Гол. галузь пром-сті — гірничодобувна. В 1979 добуто і вироблено (тис. т): олова — 72, заліз. руди — 260, нафти — 14 000, мідного концентрату — 110 (1978), бокситів — 320. Підприємства по переробці с.-г. продукції, складанню автомобілів, с.-г. машин, виробн. електротех. і гумових виробн.

бів, хім. добрив, цементу, пилотеріалів, товарів широкого вжитку. Розвинуті кустарні ремесла (виготовлення гончарних і ювелірних виробів, мережива). Виробн. електроенергії — 11,9 млрд. кВт год (1978), переважно на ТЕС. Осн. пром. центри: Куала-Лумпур, Пінанг, Баттеруерт, Праї. Довж. (тис. км, 1976): з-ць — 1,82, автошляхів — 27. Тоннаж морського торговельного флоту — 443 тис. брутто реєстрових т. Найбільші морські порти: Пінанг, Пелабукан-Келанг, Кучінг. У Куала-Лумпурі, Пінангу і Кота-Кінабалу — міжнародні аеропорти. З М. вивозять каучук, олово, нафту, пальмову олію, круглий ліс, пилотеріали; довозять машини й устаткування, паливо, хім. товари, продовольство. Осн. торг. партнери — Японія, США, Сінгапур, Великобританія. Грошова одиниця — рингіт. За курсом Держбанку СРСР 100 рингітів = 30,39 крб. (жовтень 1980).

В. М. Юрковський. Медичне обслуговування. В 1970 в Зх. М. налічувалося 33 400 лікарняних ліжок (38 ліжок на 10 тис. ж.), працювало 2500 лікарів (2,4 лікар на 10 тис. ж.), понад 270 стоматологів, 162 фармацевти. В Сабаху налічувалося 2000 лікарняних ліжок (32 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 98 лікарів (0,2 лікар на 10 тис. ж.), 15 стоматологів. У Сараваку 1971 було 2100 лікарняних ліжок (21 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 90 лікарів (приблизно 1 лікар на 10 тис. ж.), 130 стоматологів. Підготовку лікарів здійснюють у медичній школі при Малайському національному університеті.

Освіта. В країні великий процент неписьменних. У Зх. М. запроваджується обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 15 років. Система освіти: 6-річна поч. школа (з 6 до 12 років), 3-річна молодша серед. школа і 2-річна старша серед. школа, що має академічне (з гуманітарним, природничонаук. і тех. ухилами) й професійне відділення. Профес. підготовку здобувають у ремісничих школах, серед. тех. коледжах і тех. коледжах підвищеного типу. В 1976/77 навч. р. у Зх. М. було 5234 загальноосв. школи (понад 2,4 млн. учнів), 171 профес.-тех. навч. заклад (78 тис. студентів); у Сх. М. — 2256 шкіл (414,6 тис. учнів). Вищу освіту дають 5 унів. (1977/78 навч. р. — 21 тис. студентів); у м. Куала-Лумпурі (засн. 1962), Національний (засн. 1970), технологічний у Куала-

Куала-Лумпур. Панорама міста.

На плантації гевей. Заготівля цінних порід деревини.

Лумпурі (засн. 1972), сільсько-господарський (засн. 1973), ун-т природничих наук на о. Пінанг. У Куала-Лумпурі — Нац. б-ка М. (засн. 1971), Нац. музей (засн. 1963), колекції з археології, етнографії, зоології).

В. П. Липчинська. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в М. виходило 50 газет заг. тиражем бл. 2 млн. прим. (23 кит., 12 англ., 7 малайською, 6 тамільською і 2 пенджабі мовами). Найвпливовіші щоденні газети: малайською мовою — «Утусан Малайсія» («Представник Малайзії», з 1965), «Утусан Малайя» («Представник Малайї», з 1939), «Беріта харіан» («Щоденні новини», з 1957); англ. мовою — «Нью стрейтс таймс» («Новий час Протоки», з 1845), «Малай мейл» («Малайська пошта», з 1896); кит. мовою — «Сінчжоу жібао» («Новий материк», з 1929), «Чжунго бао» («Китайська преса», з 1946); тамільською — «Таміл несан» (з 1924). Нац. інформаційне агентство Бернама створено 1967. Радіомовлення ведеться малайською, англійською, китайською, тамільською, індонезійською, тайською, арабською мовами та трьома філіппінськими діалектами. Телебачення — з 1963.

Література малайською мовою веде свій початок з 7 ст. Включала в себе істор. хроніки, правові, теологічні, агіографічні твори, а також белетристику, що мала дидактичне спрямування. В 19 ст. зародилася просвітительська л-ра, зачинателем якої був *Абдуллах бін Абдукадір Муріт*. Розвиток капіталістичних відносин в М. сприяв дальшій еволюції л-ри. В 1-й третині 20 ст. з романами виступили Саїд Шейх, А. Нававі, А. Ісмаїл, А. Рашід Талу, А. Самад Ахмад, А. Сідік, Ш. Салех та ін., з гумористичними оповіданнями — А. Рахім бін Салім (Каджей). Оновлювачем поетичної форми був М. Ясіні Мамор. Осн. тема л-ри після 2-ї світової війни — нац.-визвольний рух в М. (романи Абдуллаха Гані Ісхака та ін.). Реалістичні тенденції особливо проявилися в жанрі оповідання (Кріс Мас, Усман Аванг та ін.). Громадян. мотиви притаманні поезії С. Н. Масури, Усмана Аванга, Халіма Анвара. В жанрі роману важливі соціальні проблеми порушують Арена Вагі, А. Самад Саїд, Аліас Алі, Шахнон Ахмад, Ісмаїл Хусейн. Серед сучас. письменників М., які пишуть кит. мовою, — Сун Я, Цзянь Жень; тамільською мовою — С. Вадівель та ін. Деякі письменники пишуть англ. мовою.

Н. М. Смурова.

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. М. з 8—13 ст. збереглися руїни буддійських храмів Кедаха. В 17—18 ст. під впливом ісламу споруджували мечеті й надгробки (в штатах Перак, Кедах). У 2-й пол. 19 ст. розвиваються міста (Пінанг, Куала-Лумпур), споруджуються будівлі в мішаних архіт. стилях Європи, Китаю та мусульм. Індії. Нар. житло — дерев'яні та бамбукові каркасні хатини на палях або на земляній площадці. Найдавніші пам'ятки мистецтва М. — неолітична

кераміка, *менгіри* з Алор-Гаджаха (2-а пол. 1-го тис. до н. е., Малакка), барабани з бронзи тощо. Культурна М. зазнала впливу Індії (скульптурні буддійські зображення), Китаю (худож. виробы з металу й кераміки). В сучас. М. поширені жинопис, скульптура, з худож. ремесел — гончарство, ткацтво, плетіння.

Лит.: Руднев В. С. Малайзія (1963—1968). М., 1969; Латышева И. Малайзія. М., 1972; Гордеев В. В. Нацпо-

Статуї перед храмом у Пінангу.

нальний попрос в Малайзії. М., 1977; Хренов Ю. Ф. Экономическое развитие Малайзии. М., 1975; Брагинский В. И. Эволюция малайского классического стиха. М., 1975; Современная Азия. Справочник. М., 1977.

МАЛАЙСЬКА МОВА — мова малайців та деяких ін. народів. Належить до малайсько-полінезійських мов. У М. м. виділяють численні діалекти. Найдавніші написи М. м. належать до 7 ст. М. м. поширилась у той час на Малайському архіпелазі як мова торгівлі, а з 15 ст. у багатьох районах архіпелагу стала мовою культури й мусульм. релігії. Протягом 15—19 ст. створено велику л-ру М. м. (з араб. графікою). В 20 ст. сформувались дві літ. форми М. м., які офіційно вваж. *індонезійською мовою* і літературною М. м. Малайзії (ін. П назва — малайзійська). Алфавіт цих мов базується на латинській графічній основі.

Ю. Х. Стрж.

МАЛАЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ — 1) У 1948—57 офіційна назва володіння Великобританії на Пд. п-ва Малакка. 2) З 1957 — незалежна держава (з 1963 — в складі Федерації Малайзії).

МАЛАЙСЬКИЙ АРХІПЕЛАГ — найбільший архіпелаз земної кулі. Лежить на Зх. Тихого ок., між Азією та Австралією. Включає понад 10 тис. островів, що утворюють кілька острівних груп: Великі й Малі *Зондські острови*, *Філіппінські острови*, Молуккські о-ви та ін. Заг. площа бл. 2 млн. км². Рельєф переважно гористий, вис. до 4101 м (г. Кінабалу на о. Калімантан). Район активного вулканізму: бл. 330 вулканів, з яких понад 100 діючих; часто бувають землетруси. Родовища олова, заліза, марганцевих руд, нікелю, вольфраму, бокситів, нафти. Клімат переважно екваторіальний, жаркий; опадів 2000—5000 мм на рік. До вис. 1200 м поширені вологі тропічні вічнозелені ліси з пальмами (до 300 видів), панданусами, деревовидними папоротями, бамбуком та ін.; до 2000 м — ліси з дуба, каштана, клена, хвойних;

до 4000 м — вологі гірські ліси; вище — чагарники, гірські луки. На окремих вершинах — вічні сніги. На узбережжях та в дельтах рік — мангрові зарості, серед рослин багато *ендемів* (бл. 35% видів). Характерні людиноподібні мавпи (орангутан, гібон), слони, носорог, малайський ведмідь, шерстокрил, довгог'ят та ін. Багато природних і нац. парків. На островах М. а. розташовані д-ви *Індонезія*, *Малайзія* і *Філіппіни* та султанат *Бруней*.

М. М. Рубін. **МАЛАЙСЬКО-ПОЛІНЕЗІЙСЬКІ МОВИ**, австронезійські мови — сім'я мов. У М.-п. м. традиційно виділяють 4 групи (чи гілки) мов: *індонезійські мови*, *меланезійські мови*, *полінезійські мови* й *мікронезійські мови*, але така класифікація недостатньо відображає генетичні зв'язки цих мов. Характерні риси М.-п. м.: корінь багатоскладовий (найчастіше двоскладовий), *аглютинація*, в синтаксисі — аналітизм. У деяких сучас. класифікаціях мов М.-п. м. — найбільший з піддіалів австронезійської сім'ї, куди входить більшість австронезійських мов.

Ю. Х. Стрж. **МАЛАЙЦІ** — 1) Поширена раніше в літературі загальна назва для народів Пд.-Сх. Азії, які говорять мовами індонезійської групи австронезійської мовної сім'ї.

2) Група народів Пд.-Сх. Азії, споріднених за походженням, мовою (див. *Малайська мова*) і культурою. Розрізняють власне М. (7,3 млн. чол., 1978, оцінка), які живуть переважно в Малайзії і Сінгапурі, і різні малайомовні народи (8,5 млн. чол., 1978, оцінка), які живуть переважно в Індонезії. За релігією М. — мусульмани-суніти, поширені також залишки давніх анімістичних вірувань (див. *Анімізм*) і елементи *буддизму* та *індуїзму*. Осн. заняття М. — землеробство, рибальство, мисливство, лісові промисли, ремесла. Про історію, економіку, культуру М. див. *Малайзія* та *Індонезія*.

МАЛАККА — півострів на Пд. Сх. Азії, є частиною п-ова Індонезії. Омивається на Зх. Андаманським м. і Малаккською прот., на Сх. — Пд.-Китайським м. і Сямською зат. На Пн. перешийком Кра з'єднується з осн. частиною Індонезії. Довж. бл. 1300 км, площа бл. 190 тис. км². Рельєф переважно гірський, вис. до 2190 м (г. Тахан), на узбережжі — низовинні рівнини, болота. Родовища олова, вольфраму, бокситів, золота, кам. вугілля тощо. Поширені вологі екваторіальні ліси, на узбережжі — мангрові зарості. З тварин зустрічаються мавпи, слон, носорог, тигр, ведмідь, олені, а також змії, черепахи, крокодили; з птахів — фазани, папути, павичі тощо. На М. розташовані частини д-в *Тайланду* і *Малайзії*.

МАЛАКОВ Георгій Васильович (10.II 1928, Київ — 14.VI 1979, там же) — укр. рад. графік, засл. художник УРСР (з 1974). В 1933 закінчив Київ. художній ін-т, де вчився у В. Касіяна та І. Плевчинського. Працював у галузі станкової та книжкової графіки. Твори: «Чорноморці» (1960), «Київ 1941—45» (1961—65), триптих «Іхній шлях» (1965), «Київ у про-

зовий час» (1967—68), «В. І. Ленін за кордоном» (1969—70). М. виконав ряд ескібрівів.
Лит.: Бєлзюк Ю. В. *Георгій Малакоп*. К., 1974.

МАЛАКОЛОГІЯ (від грец. *malakos* — м'який і *logos* — вчення) — галузь зоології, що вивчає м'якошів.

МАЛАЛА (Μαλάλας) Іоанн (бл. 491—578) — візант. історик. Автор всесвітньої хроніки (18 книг, перекладена старослов'ян. і груз. мовами), яка починалася з легендарної історії єгиптян і була доведена до 563. Давньорус. літописці користувалися хронікою М. як одним із джерел з всесвітньої історії.

МАЛАНГ — місто в Індонезії, на о. Ява. Розташоване на р. Брантас. Залізнична станція. 422,4 тис. ж. (1971). Підприємства першочинної переробки с.-г. продукції, деревообр., текст., тютюнової пром-сті. Залізничні майстерні. Університет.

МАЛАХІВ КУРГАН — височина на Пд. Сх. Севастополя, один з важливих опорних пунктів під час Севастопольської оборони 1854—55 та Севастопольської оборони 1941—42. В період Кримської війни 1853—56 рос. солдати й матроси героїчно захищали М. к. протягом 11 місяців [27.VIII (8.IX) 1855 франц. війська після штурму захопили М. к.]. На М. к. було смертельно поранено адмірала В. О. Корнілова, П. С. Нахімова, вбито В. І. Істоміна. У роки Великої Вітчизни війни в районі М. к. відбулися запеклі бої з нім.-фашист. військами. Після закінчення війни на М. к. реставровано істор. пам'ятки часів Крим. війни 1853—56, відкрито філіал Севастопольського музею героїчної оборони і визволення міста, встановлено пам'ятник рад. льотчикам, які загинули в боях за Севастополь. У 1958 на могилі Невідомого матроса на М. к. закладено вічний вогонь.

МАЛАХІТ (від грец. *malachite* — малава) — мінерал класу карбонатів. Сп., [(ОН), СО₃]. Сингонія ромбоїдрична. Густь. 3,9—4,15. Тв. 3,5—4. Колір зелений різних відтінків. Блиск скляний. В СРСР родовища М. є в РРФСР (на Уралі) і в Казахстані; за кордоном — в Заїрі й Намібії. Використовують як виробне камінь для художньо-декорат. виробів, у ювелір. справі, для виготовлення фарб; разом з ін. мінералами родовищ — як міну руди.

В. А. Сурічов.
МАЛАХОВ Василь Павлович [25.II (8.III) 1779, с. Малахівка на Чернігівщині — 1856] — ві-

сизаний лікар, доктор медицини і хірургії (з 1810). Навчався в Чернігів. семінарії. В 1801 закінчив петерб. Медико-хірург. академію, при якій працював до 1806; з 1806 — у петерб. клінічній травматолога І. Ф. Буша. З 1813 — генерал-штаб-лікар Подільської армії, з 1829 — інспектор госпіталів. М. запропонував науково-практичну класифікацію хвороб (1820), в основу якої було покладено досягнення вітчизн. медицини; особливу увагу приділяв питанням профілактики. Учасник Бородинської битви (особистий лікар М. І. Кутузова).

М. О. Оборін.

МАЛАХОВ Георгій Михайлович [н. 16 (29).III 1907, м. Білопідлля, тепер Сум. обл.] — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1947. Після закінчення (1930) Дніпроп. гірничого ін-ту працював на рудниках Кривбасу, 1939—46 — в Н.-д. гірничорудному інституті, Бакальському рудоуправлінні (Урал), з 1946 — в Криворізькому гірничорудному ін-ті (1951—73 — ректор). З 1973 — зав. Криворізьким відділом Ін-ту геологічних наук АН УРСР. Осн. напрями наук. діяльності — створення і вдосконалення високоефективних способів видобування корисних копалин, зокрема на великих глибинах, методів розкриття і підготовки родовищ, розробка досконаліших способів буропідприємств. Нагороджений орденом Леніна, ін. оренами. Держ. премія СРСР, 1948. Держ. премія УРСР, 1970.

МАЛАХОВ Петро Васильович (1733, м. Чернігів — 1807, там же) — укр. лікар. Навчався у Чернігів. колегіумі й у Моск. медико-хірург. школі, яку закінчив 1773 підлікарем. У 1770—72 брав участь у боротьбі з епідемією чуми в Москві. В 1775—80 — військ. лікар, з 1784 — лікар Чернігів. намісництва, а з 1797 — інспектор Чернігівської лікарської управи. Склад перший медико-топографічний опис Чернігів. губернії (у співавторстві з Л. Ф. Шафонським), сприяв поліпшенню мед. служби на Чернігівщині. За наукові праці з хірургії дістав звання штаб-лікаря (1783).

МАЛАХОВИЧ Василь Лаврентій (р. н. і см. невід.) — білорус. та укр. друкар. З 1598 був друкарем у Вільні, 1608—11 — тех. керівником *Панівської друкарні*, де видав публіцистичні антикатолицькі твори (лат. і польс. мовами). В 1615 надрукував у Львові дві брошури латинською мовою.

Я. Д. Ісаєвич.

«МАЛАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ» («МСЭ») — одна з рад. універсальних енциклопедій. Випущена вид-вом «Советская энциклопедия» в Москві. 1-е вид. «МСЭ» в 10 тт. вийшло 1928—31; 2-е вид. в 11 тт. — 1933—41 і 1947. У 1958—60 випущено 3-є вид. «МСЭ» в 10 тт. (вміщено бл. 50 тис. статей з різних галузей знань). **МАЛАЯЛА** — мова народу *малайялі*. Належить до *дравідійських мов*, близька до *тамільської мови*. В М. немає категорії роду, не розрізняються й категорії особи та числа в дієслові. У сучас. роз-

мовній М. виділяються 12 тер. і ряд кастових (соціальних) діалектів. Писемність М. — з 10 ст. Алфавіт веде початок від брахмі. Література на М. бере початок в усній народній творчості давніх керальців. Перший значний твір на М. — «Рамачарітам» («Життєпис Рами», 13 ст.) за мотивами «Рамаяни». Популярними були чампу — прозо-поетичні форми літ. твору на М. У 15—17 ст. великий вплив на розвиток л-ри мав релігійно-реформаторський рух бхакті (ідеологи його проголошували рівність усіх людей перед богом, відкидали кастовий поділ). Вершина середньовічної л-ри на М. — творчість поета й філософа Туңджатту Ежутатчана (16 ст.), який створив специфічний жанр «вісні папуги», епос «Духовна Рамаяна», переказав на М. «Махабхарату». У 18 ст. Куньджан Намбіяр запровадив літ. жанр тулау — лібретто для нар. театралізованих вистав. У кін. 18 ст. зародилася сучасна малайяльська проза. Перший роман — «Індудекха» (1888) О. Чанду Менона. На поч. 20 ст. виступили поети Кумаран Ашан, Уллар Парамешвара Айяр і Валлатхол (Баллаттол) Нараяна Менон (його вірш «Мавзолей Леніна» перекладено укр. мовою). У розвиток сучас. прози значний вклад внесли М. Башір, Кешава Дев, П. Варкі, С. К. Поттеккат, Такажі Шівашанкара Пілла та ін. Найвідоміші письменники 70-х рр.: Г. Вівеканандан, П. Рафі, М. Кутті, Васудеван Наір.

Лит.: Малайял-руський словарь. С приложением краткого очерка грамматики языка малайял. М., 1971. Джордж К. М. Литература малайялам. Пер. с англ. М., 1972.

М. С. Андронов, В. П. Махаренко.
МАЛАЯЛІ — народ у Пд. Індії, осн. населення штату Керала. Чисельність — 25,3 млн. чол. (1978, оцінка). Мова М. — *малайялам*, належить до *дравідійських мов*. За релігією більшість М. — індуїсти, решта — християни і мусульмани; поширені також давні культури (місц. богинь, духів предків тощо). М. — народ давньої культури. Ще до н. е. у М. існувала д-ва Чера. Протягом віків територія розселення М. не раз розпадалася на феод. князівства. Роздробленість тер. М. закріпили португ., голландські, пізніше — англ. колонізатори (16—20 ст.). Лише 1956 М. воз'єдналися в єдиному штаті. Осн. заняття М. — землеробство, рибальство, садівництво, ремесла.

МАЛДИБАЄВ Абдилас [24.VI (7.VII) 1906, с. Кара-Булак, тепер Кемінського району Киргизької РСР — 31.V 1978, Фрунзе] — киргизький рад. композитор і співак (тенор), нар. арт. СРСР (з 1939). Член КПРС з 1939. З 1929 — у групі Кирг. студії (пізніше — муз.-драм. театр, з 1942 — Кирг. театр опери та балету). В 1940—41 і 1947—50 навчався в Моск. консерваторії. Один з творців (спільно з В. Власовим та В. Фере) перших кирг. муз. драм і опер — «Алжал оруда» («Не смерть, а життя», 1938), «Айчурек» («Місячна красуня», 1939), «Манас» (1946), «Токтогул» (1958).

Г. М. Малахов.

А. Малдибаев.

Г. В. Малакоп. Третуар у Брюсселі. Картина на панелі. З серії «Венілюке» Ліногравюра. 1960.

Малина:
1 — плодоносна гілка;
2 — квітка в розпусі;
3 — насіння.

співають. О. Веприк, М. Абдраєв та ін. (в них виконував гол. партії), а також музики Держ. гімну Кирг. РСР (1946). М. — основоположник кирг. рад. пісні (масові, дит. пісні, хори, кантати, ораторії, романси). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

МАЛЕ — столиця Мальдівської Республіки. Порт (безмитної торгівлі) на острові Мале в Індійському ок., аеропорт. 17,5 тис. ж. (1979). Рибоконсервний з-д, лісопильня. Вивів в'яленої і копченої риби, кокосових горіхів, копир. Держ. публічна бібліотека.

МАЛІ ПОЛІССЯ — фізико-географічна область на Пн. Зх. УРСР, між Волинською височиною (на Пн.) та Подільською височиною (на Пд.). Довж. понад 300 км, шир. до 70 км. Поверхня переважно рівнинна, вис. до 245 м, подекуди — *грици*, трапляються *дюни*. Родовища кам. вугілля, торфу, мергелю, піску, глини. Клімат вологий, опадів бл. 740 мм на рік. Ріки (Буг, Рата, Стир, Іква, Вілія, Горинь та ін.) рівнинні, з повільною течією, долини подекуди заболочені. Поширені ліси (сосна, дуб, береза, осика), луки. Вирощують льон, овочі, зернові, цукр. буряки тощо.

МАЛІВІЧ Казимир Северинович [11 (23).ІІ 1878, поблизу Києва — 15.V. 1935, Ленінград] — рос. рад. живописець. У 1895—96 навчався в Київ. рисувальній школі, 1904—05 — Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1905—10 — в студії Ф. Рерберга в Москві. Брав участь у виставках «Бубновий валет», «Ослячий хвіст», футуристичній «0,10» та ін. Намагався поєднати в своїй творчості принципи *кубізму* й *футуризму* («На сінокосі», 1909; «Станція без зупинки», 1911). Пізніше став одним з основоположників *абстрактного мистецтва*. В своїх творах (напр., «Чорний квадрат») зводив предметну форму до найпростіших геом. елементів (див. *Супрематизм*).

МАЛЕІН (від лат. *malleus* — сеп) — біопрепарат для алергії. діагностики *сипу* коней, ослів, муглів. Вперше запропонували 1891 незалежно один від одного рос. дослідники Х. І. Гельман і О. І. Кальнінг. Являє собою прозорий фільтрат сальної культури убитого мікроба *Bac. mallei*, який після перевірки на стерильність, нешкідливості і активності дозволяють до використання. Застосовують М. при очній, або офтальмопробі, а також підшкірно і внутрішньошкірно.

МАЛЕІНОВА КИСЛОТА (від лат. *malum* — яблуко) — одна із двох геометричних ізомерів (дис-ізомер, див. також *Ізомерія*) етилендикарбонової кислоти HOOC-CH=CH-COOH . Безбарвна кристалічна речовина, $t_{\text{пл}} 130^\circ \text{C}$; легко розчиняється у воді та ефірі. М. к. сильніша за *фумарову кислоту* (другий геометричний ізомер), але менш стійка; на світлі або при нагріванні вище 200°C легко перетворюється на *фумарову к-ту*. У природі не знайдена. Одержують М. к. при нагріванні яблучної к-ти. У пром-сті застосовують гол. чин. ангідриду М. к. (див. *Малеїновий ангідрид*).

МАЛЕІНОВИЙ АНГІДРИД — ангідрид *малеїнової кислоти*, безбарвні кристали, $t_{\text{пл}} 52,8^\circ \text{C}$, $t_{\text{кип}} 199,9^\circ \text{C}$; добре розчиняється у воді, діоксані, спирті, ацетоні, хлороформі, малорозчинний в ефірі, чотирихлористому вуглеці, насичених вуглеводнях. Наявність подвійного зв'язку зумовлює активність М. а., він легко приєднується до дієнів (див. *Дієновий синтез*). Одержують каталітичним окисленням бензолу або фурфуролу. Застосовують у виробн. пластичних мас, синтетичних *полілок*, фарм. препаратів тощо.

МАЛЕР (Mahler) Густав [7.VII 1860, Калішт, Чехія — 18.V. 1911, Відень] — австр. композитор і диригент. У 1875—78 навчався в Віденській консерваторії. У 1891—97 — перший диригент Гамбурзької опери; 1897—1907 — директор, диригент і режисер Віденської придворної опери. В 1908—09 — диригент «Метрополітен-опера» (Нью-Йорк), 1909—11 — керівник Нью-Йоркського філармонічного оркестру. Творчість М. зробила значний вплив на розвиток симф. музики 20 ст. Твори: 9 симфоній (1898—1909, 10-а незакінчена), симфонія-кантата «Пісня про вемло» (1908), три локальні цикли з оркестром «Пісні мандрівного підмайстра» (1884), «Чарівний ріг хлопчика» (1888), «Пісні про мерлих дітей» (1902) та ін.

МАЛЕРБ (Malherbe) Франсуа де (бл. 1555, Кан, Нормандія — 16.X. 1628, Париж) — франц. поет і критик. Основоположник поезії *класицизму*. В одах, гімнах, стансах прославляв боротьбу франц. абсолютної монархії за об'єднання країни. Реформатор поезії, М. виступав за чистоту літ. мови, її збагачення та унормування. В поезії вимагав чіткого розмежування жанрів, стрункої композиції, гармонії стилю і досконалості метрики. Більшість правил, сформульованих М., стали для поезії *класицизму* обов'язковими. Окремі вірші М. укр. мовою перекладали М. Терещенко та ін.

Гол. Укр. переклад. — [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971. Н. О. Модестова.

МАЛИЙ АДЖАЛІЦЬКИЙ ЛІМАН — солоний лиман на пн. узбережжі Чорного м., у межах Одес. обл. УРСР. Площа 8 км². Від моря відокремлений пересипом. Живиться за рахунок інфільтрації мор. води. У посушливі роки частково пересихає.

МАЛИЙ КАВКАЗ — система гірських хребтів на Закавказзі. З *Великим Кавказом* сполучається Ліхський хр., відокремлюється Кольдідською та Куринською низинами; на Пд. і Пд. Зх. прилягає до Вірменського нагір'я. До М. К. належать хребти Месхетський, Тріалетський, Сомхетський, Шахдагський, Муровдаг, Карабахський та ін. Вис. до 3724 м (г. Гямыш у хр. Муровдаг). Родовища заліз., мідних та ін. руд. На пн. схилах — ліси, на пд. — степова рослинність і чагарники, вище — луки. На базі мінеральних джерел — курорти Боржомі, Бакуріані. Див. також *Кавказ*.

МАЛИЙ КІНЬ — екваторіальне сузір'я; не містить зір, яскравіших

4,0 візуальної зоряної величини. Видно на всій території СРСР (найкраще в липні — серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*. **МАЛИЙ КУАЛЬНИК** — річка в УРСР, у межах Одес. обл., впадає в Хаджибейський лиман Чорного м. Довж. 89 км, площа бас. 1540 км². Живлення переважно дощове. На річці споруджено греблю, є водосховище.

МАЛИЙ ЛЕВ — сузір'я Пн. шк. кулі неба; найяскравіша зоря має блиск 3,8 візуальної зоряної величини. Видно на всій території СРСР (найкраще в січні — березні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

МАЛИЙ ПЕС — екваторіальне сузір'я; найяскравіші зорі — α (*Проціон*) і β — мають блиск 0,4 і 2,9 візуальної зоряної величини. Видно на всій території СРСР (найкраще в грудні — лютому). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

МАЛИЙ СЕРЕТ — річка в УРСР, у межах Чернівецької обл., права притока Серету (бас. Дунаю). Довж. 61 км, площа бас. 567 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для госп. водопостачання.

МАЛИЙ ТЕАТР, Державний академічний ордену Леніна і ордену Жовтневої Революції Малий театр СРСР — один з найстаріших драм. театрів країни. Під офіц. назвою Малий театр відкритий 14 (26).X

1824, але формування постійної групи в Москві почалося ще в 50-і рр. 18 ст. Творча історія М. т. пов'язана з розвитком передової громадської думки Росії, з утвердженням на його сцені реалізму, основоположником якого був М. Шенкін, і революц. романтизму, видатним виразником якого став П. Мочалов. На сцені М. т. знайшли втілення класичні твори рос. л-ри (Грибєдова, Гоголя, Пушкіна, Тургєнева, Сухово-Кобиліна), зарубіжних авторів (Шекспіра, Шіллера). З 1853 основним драматургом театру став О. Островський. Тут було поставлено 47 його п'єс.

У колективі театру розквітла майстерність видатних акторів — П. Садовського, С. Шумського, В. Живокіні; в 70-х рр. розкрився талант М. Ермолаєвої. В ці роки в М. т. встановилися зв'язки з укр. культурою, почали те М. Шенкін. В 1877, в бенефіс Г. Федотової, М. т. поставив «Назар Стодолю» Т. Шевченка (вал. «Вночі проти різдва»). В кін. 19 — на поч. 20 ст. кращі представники М. т. на чолі з М. Ермолаєвою, Г. Федотовою, О. Ленським, О. Южним активно виступали за громадську значущість репертуару, художню довершеність вистав. В останнє десятиліття 19 ст. до М. т. прийшла талановита акторська молодь, що пізніше — в переджовтневій й рад.

роки — складала основне творче ядро колективу: О. Яблочкіна, В. Рижова, В. Массалітінова, Є. Турчанінова, О. Остужев, М. Яковлас, С. Кузнецов, М. Климов, В. Пашенна та ін. З перших років Рад. влади М. т. поставив своє мистецтво на службу трудовому народові. В 1919 йому було присвоєно звання академічного. Розквіт мист. М. т. пов'язаний з втіленням на його сцені рад. драматургії — п'єс М. Горького, К. Треніова, Б. Лавренкова, Б. Ромашова, М. Погодіна, Л. Леонова, О. Корнійчука («Богдан Хмельницький», «В степах України», «Партизани в степах України», «Фронт», «Калиновий гай», «Крива», «Чому посміхалися зорі»), М. Зарудного («Веселка») та ін. У роки Великої Вітчизн. війни М. т. показав ряд патріотичних вистав бригади акторів і фронтовий філіал виступали в частинах діючої армії. В 30—50-і рр. в М. т. працювали режисери К. Ходов, К. Зубов, О. Дикий, в 50—70-х — Б. Бабочкін, Л. Варпаховський, Є. Симонов, Б. Равенський. У групі театру (1980): нар. артисти СРСР, Герої Соціалістичної Праці О. Гоголева, М. Жаров, І. Львівський, М. Царьов (1930—63 і з 1970 — директор); нар. артисти СРСР М. Анненков, Е. Бистрицька, І. Любезнов, Р. Ніфонтова, М. Рижов, Е. Самойлов, В. Хохряков. Театр нагороджено орденом Леніна (1937) і орденом Жовтневої Революції (1974). При М. т. працює театр. школа (з 1938 — училище ім. М. С. Шепкіна, 1943 дістало права вищого навчального закладу). М. т. має сцену-філіал. Колектив не раз виступав на Україні. Будинки М. т. споруджено 1820—24 (арх. О. Бове) як приватну споруду, перебудовано під театр 1838—40 (арх. К. Тон), 1947 реконструйовано. В 1929 перед гол. будинком встановлено пам'ятник О. М. Островському (скульптор М. Андреев, арх. І. Машин).

Дія.: Сто лет Малому театру. 1824—1924. М., 1924; Зограф Н. Г. Малый театр второй половины XIX века. М., 1960; Малый театр СССР. 1824—1974. М., 1978.

МАЛИЙ УТЛЮК — річка в УРСР, у межах Запоріж. обл., впадає в Утлюцький лиман Азовського м. Довж. 67 км, площа бас. 600 км². Живлення переважно дощове. Використовують для потреб сільс. господарства.

МАЛИКОВ Кубанічбек Імалалі-йович (3 (16). IX 1911, с. Уч-Емчек, тепер Кантського району Кирг. РСР — 9. XII 1978, м. Фрунзе) — кирг. рад. письменник, засл. діяч мист. Кирг. РСР (з 1947), нар. поет Кирг. РСР (з 1969). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1928. Перша зб. «Вірші Кубанічбека» (1933). У своїх творах М. писав про життя кирг. народу за Рад. влади, про його героїзм під час Великої Вітчизн. війни та трудові подвиги, дружбу народів. Автор поем «Вибір імені» (1954), «Кров за кров», «Ровесники із Ала-Тоо», зб. віршів «Огні в горах» (1957), «Думи про майбутнє» (1964), «Голос зі скелі» (1966) та ін., п'єс «Кулуйна» (1938), «На високій

землі» (1956), «Осмонкул» (1970) та ін. Співавтор лібретто ряду нац. опер. Брав участь у складанні зведеного варіанту кирг. нар. епосу «Манас». Поема «Дружба і любов» (1949), вірш «Розмова з Тарасом Шевченком» (1939) — про дружбу укр. і кирг. народів. Україні присвятив цикл віршів «По місту Києву» (1954). Автор статей про Т. Шевченка, перекладач його творів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл. — Ала-Тоо — моя отчизна. М., 1958; Киргизстан — край мой отчий. Фрунзе, 1971; Встреча на берегу Иссык-Куля. Фрунзе, 1978.

МАЛИКОВ Степан Федорович (в. 14 (26). XII 1909, м. Горлівка, тепер Донец. обл.) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1928. Н. в робітн. сім'ї. В 1938 закінчив Моск. ін-т нар. господарства ім. Г. В. Плеханова, працював на парт. і госп. роботі в Харкові та Києві. З вересня по грудень 1942 — уповноважений ЦК КП(б)У по організації парт. підпілля та партизан. руху в Житомир. обл. В січні 1943 — квітні 1944 — секретар Житомир. підпільного обкому партії, командир партизан. з'єднання. З травня 1944 — на керівній рад. і госп. роботі. На XVII і XVIII з'їздах Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

МАЛИН — місто Житомир. обл. УРСР, райцентр, на р. Ірші (притока Тетерева), за 4 км від залізнич. ст. Малин. Засн. в 11 ст. В 1320 загартаний лит., після Люблінської унії 1569 — польс. феодальною. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 — місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (22.VII 1941 — 12.XI 1943) тут діяла Малинська підпільна організація, яку очолював П. А. Тараскін, а після його загибелі — Н. І. Сосніна. В районі М. діяв партизанський загін. У місті — Малинська паперова фабрика імені 50-річчя Великої Жовт-

невої соціалістичної революції, дослідно-експериментальний, масло-сироробний, овочесушільний, 4 щаблевої з-ди, нерудних буд. матеріалів і хлібний комбінат, меблева та швейна ф-ки, райлісгосп-техніка, комбінат побутового обслуговування. Лісотехнікум, філіал Ірпінського індустр. технікуму, сільс. профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв., музична та спорт. школи; 2 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 5 б-к, музей революц., бойової і трудової слави. Старовинний парк (19 ст.; тепер ім. Ленінського комсомолу). Курган Безсмертя (1972, архітектори Д. Ляшівич, О. Яцюк, художник В. Кульганік).

МАЛИНА — підріа роду *Rubus* родини *розових*. Кущі або напівкущі, коренева система й коренвище багаторічні. З кореневих паростків розвиваються однорічні стебла 50—180 см заввишки, які на другий рік плодоносять і відми-рають. Листки непарноперисті. Суцвіття — китиця або щиток. Квітки двостатеві, білі. Плід — збірна кістянка. Понад 120 видів, поширених переважно в помірній і субтропіч. частинах Азії, Америки й Європи. В СРСР — 2 види й 1 підвид: в УРСР — 1 вид. Культурні сорти М. походять від М. звичайної (*R. idaeus*), М. американської (*R. strigosus*), М. чорної (*R. occidentalis*). М. культивують в європ. країнах і в США. На Україні вирощують скрізь. Плоди М. містять (в %) 4,6—10,7 цукрів, 1,13—1,96 органіч. к-т, 0,26 дубильних речовин, 0,77—1,9 азотистих речовин, вітаміни С, В, каротин. Плоди споживають свіжими й сушеними, переробляють на варення, мармелад, сироп, вино тощо. Сушені плоди застосовують як потогінний засіб. Урожайність М. за належного догляду — 80—100 ц/га. На Україні районовані (1981) сорти: Зміна, Мальборо, Награда, Новокітківська та ін.

МАЛИНІВКА, вільшанка (*Eritacus*) — рід птахів родини дроздових. 25 видів, пошир. в Європі, Зх. Сибіру, на Кавказі, в Малій Азії, Пн.-Зх. Африці; в СРСР — 2 види, в УРСР — 1: м а л и н і в к а (*E. rubecula*). Довж. тіла 122—155 мм, маса 16,4—19,5 г. Забарвлення спини зеленувато-буре, червця — білясте, грудей і вола — руде. Селиться переважно в глибоких захирачених вологих лісах з густим підліском. Гніздо на землі або у пеньках низько над землею. За сезон має 1—2 кладки по 4—7 яєць, інкубація 14 діб. Живиться комахами та ін. безхребетними, ягодами. Викопні рештки відомі з антропогенних відкладів Європи, зокрема в СРСР — з плейстоценових алювіальних відкладів Десни.

Д. О. Смогоржевський. **МАЛИНІВКА** — селище міського типу Чугуївського р-ну Харків. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. Коробочківне. 7,3 тис. ж. (1980). Радгосп, 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія. Будинки культури. 3 б-ки. Засн. 1652.

МАЛИНКА Олександр Никифорович (7.VIII 1865, містечко Мрин, тепер село Носівського р-ну Чер-

К. І. Маликов.

Курган Безсмертя в Малині. 1972.

Малинівка.

МАЛИННІ ЖУКИ

М. С. Малиновський,
академік
АН СРСР.

Р. Я. Малиновський.

Малинний жук:
1 — жук; 2 — личинка;
3 — ушкодження малини.

ніг. обл. — 22.V 1941, Київ) — укр. рад. фольклорист. Закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-т (1890). Учителював у різних містах України. За рад. часу жив у Києві, брав участь у роботі Етнографічної комісії АН УРСР. Зібрав численні фольклорні й етногр. матеріали, вивчав думи, репертуар кобзарів і лірників. Осн. праці: «Малоруське весілля» (1897), «Іван Купала в Чернігівській губернії», «Родина й хрестини» (обидві — 1898), «Збірник матеріалів з малоруського фольклору» (1902), «Кобзарі О. Власко та Д. Симоненко й лірник А. Іванюцький, їхній репертуар» (1929).

О. І. Дей.
МАЛИННІ ЖУКИ, малинники (Butyridae) — родина жуків. Пошир. в Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. в Україні, відомий рід *Butyrus* з 2 видами, з них малинний жук (*B. tomentosus*) — небезпечний шкідник малини й ожини. Жук видовжений (довж. 3,8—4,3 мм) сіривато-чорний, акритий сірими або жовтими волосками. Личинка (довж. 6—6,5 мм) світло-коричнева або жовтувата. Зимують жуки й личинки у ґрунті. Навесні жуки живляться листям, пуп'янками та нектарниками квіток. Личинки розвиваються у суцвітті, випливають у плодоложі ходи, об'їдають плоди. Цикл розвитку М. ж. дворічний, частково дворічний. Заходи боротьби. Перекопування носени ґрунту навколо кущів та оранка міжрядь.

МАЛИНОВСЬКИЙ Борис Миколайович (н. 24.VIII 1921, с. Луц, тепер смт Іванов. обл.) — укр. рад. вчений у галузі обчислювальної техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив (1950) Івановський енерг. ін-т. У 1953—57 працював в Ін-ті електротехніки АН УРСР, з 1957 — в Обчислювальному центрі (з 1962 — Ін-т кібернетики) АН УРСР. Праці присвячені розробці теорії й створенню засобів цифрової обчислювальної техніки. Керував створенням обчислювальної машини «Дніпро», розробив принципи побудови сімейства вітчизн. мікроЕОМ. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та медалями. Держ. премія УРСР, 1977; премія ім. С. О. Лебедєва АН УРСР, 1978.

МАЛИНОВСЬКИЙ Михайло Сергійович [22.IX (4.X) 1880, с. Неклюдово, тепер Ульянов. обл. РРФСР — 11.V 1976, Москва] — рад. акушер-гінеколог, акад. (з 1944) і віце-президент (1945—47) АМН СРСР, засл. діяч науки РРФСР (з 1934), Герой Соціалістичної Праці (1971). В 1907 закінчив мед. ф-т Казанського ун-ту, 1919—23 — професор Іркутського ун-ту, 1923—48 — зав. кафедрою акушерства й гінекології 1-го Моск. мед. ін-ту, 1947—59 — професор кафедри Центр. ін-ту вдосконалення лікарів. Праці М. присвячені проблемам післяпологової інфекції, знеболювання пологів, раку жіночої статевих сфери, оперативного акушерства тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами й медалями.

МАЛИНОВСЬКИЙ Михайло Сергійович (н. 11 (24).X 1902, с. Соловешке Шабалинського р-ну Кировської обл.) — укр. рад. хімік, доктор хім. наук (з 1943), засл. діяч науки УРСР (з 1968). У 1932 закінчив Горьков. хіміко-технолог. ін-т. У 1933—1949 працював у Горьков. ун-ті (з 1944 — професор), з 1949 — у Львів., з 1956 — у Дніпроп. ун-ті. Праці з питань реакційної здатності й фізіол. активності органіч. сполук у зв'язку з їхньою будовою. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

МАЛИНОВСЬКИЙ Олександр Іванович [10 (23).IV 1915, Київ — 19.VIII 1976, там же] — укр. рад. архітектор. Член КПРС з 1961. В 1940 закінчив архіт. ф-т Київ. інженерно-буд. ін-ту. Осв. роботи (я співає): ген. план і забудова *Хрещатика* (1949—56), станція метрополітену «Завод „Більшовик“» (1963), аеродром у Борисполі (1959—65, л. див. т. 3, с. 414), пам'ятник-монумент Жовтневої революції (1977), будинок Укрпрофадії (1978), наук.-освітній центр т-ва «Знання» (1980) та ін. (всі — в Києві).

МАЛИНОВСЬКИЙ Родіон Якович [11(23).XI 1898, Одеса — 31.III 1967, Москва] — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1945, 1958), Народний Герой Югославії (1964). Член КПРС з 1926. Н. й сім'я робітників. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. В Рад. Армії з 1919. В 1930 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1937—38 — учасник нац.-революц. війни ісп. народу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. стрілецьким корпусом, арміями (6-ю, 66-ю і 2-ю гвард.), військами Пд., Пд.-Зх. (з 20.X 1943 — 3-го Укр.), 2-го Укр. фронтів. З 1945 М. — команд. військами Забайкальського фронту. Після війни — команд. військами Забайкальсько-Амурського військ. округу (1945—47), головнокоманд. військами Далекого Сходу (1947—53), команд. військами Далекосхідного військ. округу (1953—56). З 1956 — 1-й заст. міністра оборони і головнокоманд. Сухопутними військами. З 1957 — міністр оборони СРСР. З 1952 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1956 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Автор книги «Солдати Росії» (1969). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Перемога», 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремльської стіни.

І. В. Архипов.
МАЛИНСЬКА ПАПЕРОВА ФАБРИКА імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Розташована в м. Малині Житомир. обл. Засн. 1871. В 1918 спалена підприємцями. В роки перших п'ятирічок ф-ку відбудовано й реконструйовано. На підприємстві було освоєно виробн. нової продукції — конденсаторного паперу. В період Великої Вітчизн. війни 1941—45 ф-ку було цілком зруйновано. Після відбудови 1944 одержано першу післявоєнну продукцію. Ф-ка виготовляє: конденсаторний папір різних марок, основу для

копювального паперу, теплочутливий папір, діазокальк тощо. На підприємстві (1980) встановлено 16 високопродуктивних паперових машин (1940 — 4 машини); розроблено й впроваджено технологічні процеси виробн. конденсаторного паперу з особливо низькими діелектричними втратами і високою електричною міцністю, підвищеною щільністю та ін. М. п. ф. нагороджено орденом Жовтневої Революції (1971).

Ю. М. Приходько.
МАЛИНСЬКА ПІДПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ, Малинська підпілля — антифашистська орг-ція, що діяла у м. Малині й Малинському р-ні Житомир. обл. з грудня 1941 по листопад 1943. В грудні 1941 було утворено підпільний Малинський райком партії (секретар — П. А. Тараскін), який за час своєї діяльності організував у селах Баранівка, Пірижків, Головки, Садки, Вирва підп. патріотичні групи. Підпільники організували саботаж заходів окупантів, диверсії на залізницях та пром. підприємствах, розповсюджували зведення Радінформбюро, рад. газети та партизан. видання. В червні 1942 було сформовано і виведено в ліс партизан. загін (командир М. П. Устимов). Після загибелі П. А. Тараскіна і членів підпільного райкому (січень 1943) підпільну орг-цію очолювала комсомолка Н. І. Сосніна. Підпільники, встановивши зв'язок з партизан. загонами, передавали їм розвідувальні дані, медикаменти, зброю, боеприпаси, проводили пропаганд. роботу серед словачських солдатів. У серпні 1943 Н. І. Сосніна загинула. Підпільна орг-ція продовжувала боротьбу до визволення м. Малина рад. військами. Діяльність М. п. о. відображено в повісті С. Смирнова «Сім'я» (1967).

Г. І. Делісенко.
МАЛИНСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Житомирської обл. УРСР. Утворений 1937. Площа 1,5 тис. км². Нас. 58,9 тис. чол. (1980). У районі — 106 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Малин. М. р. розташований у межах Поліської низовини. Корисні копалини: граніти, глини, піски, ільменіт. Річки — *Тетерів* (на пд.-сх. межі району), *Кам'янка*, *Ірша* з прит. *Троїстани* і *Візня* (усі — бас. Дніпра). ґрунти піщані, супіщані, дерново-підзолисті. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, ялина, дуб, граб, осика, береза, вільха, ясен) займають бл. 31 тис. га. Найбільші підприємства: *Малин-*

ська паперова фабрика імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, малинські дослідно-експериментальний та маслосиробний з-ди, комбінат нерухомих буд. матеріалів, меблева та швейна ф-ки. Комбінат побутового обслуговування (Малин) та будинок побуту. С. г. району спеціалізується на виробн. яловичини і молока, вирощуванні картоплі, льону, насіння овочевих культур. Площа с.-г. угідь 1979 становила 78,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,2 тис. га. У М. р. — 9 колгоспів, 2 радгоспів, Поліська дослідна станція (с. Федорівка), райлісгосптехніки з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції: Малин, Голівка, Чоповичі, Пензівичі. Автошляхів — 479 км, у т. ч. з твердим покриттям — 413 км. У районі — 48 заг.-осв., музична та спорт. школи, лісотехнікум, сільс. профес.-тех. уч.-ще; 57 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури, 35 клубів, кінотеатр, 51 кіноустановка, 56 б-к, музей революц., бойової і трудової слави. У снт Чоповичах народився укр. рад. художник С. А. Кириченко. У районі видається газ. «Прапор Жовтня» (з 1931).

МАЛИШЕВ Л. Б. Корейба. МАЛИЦЬКА Костянтина Іванівна (літ. псевд. — Віра Лебедева, Чайка Дністрова та ін., 30.V.1872, с. Кропивник, тепер Калуського р-ну Івано-Фр. обл. — 17.III.1947, Львів) — укр. письменниця і перекладачка. Працювала вчителькою в школах Галичини і Буковини. З 1944 — бібліограф бібліотеки АН УРСР у Львові. Авторка збірок віршів та оповідань з життя дітей: «Малі герої» (1899), «З трагедій дитячих душ» (1907), зб. нарисів на педагогічні теми «Мати» (1902), драм. сценок «Вінок на могилу Шевченка» (1903) та ін. Перекладала твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гаріна-Михайловського. Написала слова пісні «Чом, чом, земле моя...».

МАЛИЦЬКИЙ Федір Михайлович (н. 17.II (1.III) 1900, с. Долобичів на Холмщині, тепер ПНР) — укр. рад. письменник. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1929). Працював учителем. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Належав до літ. орг-ції «Плуг», «Західна Україна». Окремих виданнями вийшли збірки поезій «Холмщина» (1927), «Поезії» (1931), «Грози над смереками» (1966), «Цвіт домикамея» (1971), повість «Бистрий Буг» (1966), зб. віршів і оповідань «Заграви над Бугом» (1970) та ін. Істор.-біографічні поеми «Юрій Котермак» — про Г. Дрогобица і «Мудрець з Чорнуха» — про Г. Сковороду. На вірші М. написано багато пісень.

Тв.: Обжинки. К., 1979; Дороги життя. К., 1980. П. І. Орлик. МАЛИШ Габія Ничипорівна [24.1 (7.II) 1916, с. Дігтярі, тепер снт Срібнянського р-ну Черніг. обл. — 18.V.1964, там же] — укр. рад. килимарниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). З 1929 працювала на ф-ці худож. виробів ім. 8 Березня (Дігтярі). За участю М. створено тема-

тичні килими: портрет Т. Г. Шевченка (1937), «Навіки з російським народом» (1950), «Переяславська рада» (1954), «Радянська Україна» (1960).

МАЛИШ Софія Онисимівна [н. 10 (23.II) 1914, с. Дігтярі, тепер снт Срібнянського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. ткаля, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). З 1932 працює на ф-ці худож. виробів ім. 8 Березня (Дігтярі). Створює декоративні плахтові та перебіріні тканини.

МАЛИШЕВ Юрій Васильович (н. 27.VIII 1941, м. Ніколаєвськ Волгоградської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1980), полковник. Член КПРС з 1964. Закінчив Харків. вище військ. авіац. училище льотчиків (1963) та Військ.-повітряну академію ім. Ю. О. Гагаріна (1977). В загоні космонавтів — з 1967. Разом з В. В. Аксьоновим здійснив (5—9.VI 1980) політ на космічному кораблі «Союз Т-2» (див. «Союз») як командир корабля. Програмою польоту корабля «Союз Т-2» передбачалися дальші випробування і опрацювання бортових систем транспортного корабля серії «Союз Т» в пілотованому варіанті, проведення динамічних операцій разом з орбітальним комплексом «Салют-6» — «Союз-36» (осп. екіпаж — Л. І. Попов і В. В. Рюмін) з використанням нової системи керування космічного корабля «Союз Т-2». В спусковому апараті корабля «Союз Т-2» доставлено на Землю матеріали випробувань, результати досліджень і експериментів, виконаних на станції «Салют-6» і на кораблі «Союз Т-2».

МАЛИШКІН Олександр Георгійович [9 (21.III) 1892, с. Богородське, тепер Мокшанського р-ну Пенз. обл. — 3.VIII 1938, Москва] — рос. рад. письменник. Учасник громадян. війни, 1920 брав участь у визволенні Криму. Літ. діяльність почав 1913. У ранніх оповіданнях, об'єднаних у цикл «Повітова любов» (1916), змальовані побут і звичаї провінційної Росії. Повість «Падіння Лаїра» (1923) — про штурм Перекопу та ліквідацію врангелівської армії в Криму. Тема громадян. війни на Україні показана також в оповіданнях «Ніч над Кривим Рогом» (1923), «Поїзд на південь» (1925) та в повісті «Севастополь» (1931). Роман «Люди з глушини» (1937—38) — про процес формування характеру рад. людини.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1965; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1978.

МАЛИШКО Андрій Самійлович [2 (15.XI) 1912, с. Обухів, тепер місто Київ. обл. — 17.II 1970, Київ] — укр. рад. поет, громад. діяч. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1932). Друкуватися почав 1930. Перша зб. поезій «Батьківщина» (1936). У збірках «Лірика» (1938), «Народження синів» (1939), «Жайворонки» (1940), «Листи червоноармійця Олганаса Байди» (1940) та ін. оповідавав трудові будні рад. людей, подвиги героїв революції, створив образи видатних митців минулого (Т.

Шевченка, О. Пушкіна, М. Коцюбинського, М. Горького). Поеми («Ярина», 1938; «Кармалюк», 1940; «Дума про козака Данила», 1941) присвячені минулому укр. народу. Ідеєю рад. патріотизму проняті твори М. поєнних років: збірки «До бою вставайте» (1941), «Україно моя!» (1942), «Понад пожари» (1942), «Слово о полку» (1943), «Битва» (1943), «Ярославна» (1946); публіцистика. З фронтовою лірикою тематично пов'язані поеми, написані 1945—47: «Сини», «Любов», «Марія», «Жива легенда», «Прометей». Зб. «Лірика» і поема «Прометей» удостоєні Держ. премії СРСР 1947. В 1944—46 був редактором журн. «Діпнор». Відбудову нар. господарства, боротьбу за мир підображено в збірках поєнних років «Весняна книга» (1949), «За синім морем» (1950), Держ. премія СРСР, 1951), «Корейська поема» (1951). В поемі «Ще було на світанку» (1948) створив образ укр. колгоспниці-трудівниці. Тематично багата і філософська насичена лірика 50—60-х рр.: збірки «Що записано мною» (1956), «Серце моєї матері» (1959), «Полудень віку» (1960), «Листи на світанні» (1961), «Прозорість» (1964), «Далекі орбіти» (1962), Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1964), «Дорога під яворами» (1964), Держ. премія СРСР, 1969; «Рута» (1966), «Синій літопис» (1968), «Серпень душі моєї» (1970). Поеми «Франко в Криворівні» (1956) і «Тарас Шевченко» (1961) відтворюють постаті геніальних революційних демократів. Поезія М. споріднена з нар. поетичною творчістю, романтично піднесена, музикальна. Ліричні твори М., покладені на музику композиторами П. Майбородою, О. Білашем та ін. («Київський вальс», «Пісня про рушник», «Стежина» та ін.), стали нар. піснями. М. написав лібретто опер «Молода гвардія» (муз. Ю. Мейтуса), «Арсенал» (разом з О. Левадою, муз. Г. Майборода). Перекладав твори О. Пушкіна, О. Твардовського, О. Прокоф'єва, Я. Купали, А. Кулешова, В. Пшавели, Г. Гейне, Ф. Претерна, Я. Івашкевича та ін. постів. Виступав і як літ. критик («Думки про поезію», 1959, «Слово про поета», 1960, та ін.). Твори М. перекладено багатьма мовами народів СРСР та іноз. мовами. Депутат Верховної Ради УРСР 3—6-го скликань. Народжений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1962—63; Твори, т. 1—10. К., 1972—74; Поезії, К., 1978; Рос. перекл. — Избранное, М., 1948; Стихи и поэмы, М., 1962; Август души моей, М., 1974; Подвиг века, М., 1975.

Лит.: Історія української літератури, т. 8. К., 1971; Коваленко Л. М. Поет Андрій Малишко, К., 1957; Кобилянський Ю. С. Андрій Малишко. В кн.: Кобилянський Ю. С. Літературні портрети. К., 1958; Про Андрія Малишка, К., 1962; Малишківі дороги, К., 1973; Дем'янівська Л. С. Андрій Малишко, К., 1977; Неділько В. Вивчення творчості Андрія Малишка, К., 1977.

Л. М. Коваленко.

Ю. В. Малишев.

А. С. Малишко.

Пам'ятник А. С. Малишко на Байковому кладовищі в Києві.

МАЛІ

Герб Малі.

МАЛІ

Площа — 1204 тис. км²

Населення — 6,3 млн. чол. (1976, перепис)

Столиця — м. Бамако

Красиві па півночі Малі.

перебувала у васальній залежності від д-ви Гана. Період найвищої могутності М. припадає на 1-у пол. 14 ст. В М. панували феод. відносини; існувало також рабство. М. вела торгівлю з Пн. Африкою та Єгиптом. В 16 ст. М. перебувала в залежності від д-ви Сонгаї.

МАЛІ, Республіка Малі — держава в Зх. Африці.

В адм. відношенні поділяється на 6 областей.

Державний лад М. — республіка. Діюча конституція набрала чинності з 1979. Глава д-ви й уряду — президент, що обирається населенням строком на 5 років. Законодавчий орган — Національні збори (НЗ), які вперше обрано 1979. Всі депутати НЗ (82) є членами єдиної в країні партії — Демократична спілка малійського народу (ДСМН). Уряд призначається президентом.

Природа. Більшу частину тер. М. займає рівнина заввишки 200—300 м, оточена гірськими масивами й скелястими уступами. На Пн. — пустельні ландшафти Зх. і Центр. Сахари. Виявлено значні поклади бокситів, заліз., та марганцевої руд, золота, фосфоритів, солі, вапняку, мармуру тощо. Клімат тропічний, на крайньому Пд. — субекваторіальний. Середня місячна т-ра +28, +29°. Річна кількість опадів на більшій частині території нестійка (пересічно 50—150 мм), лише на Пд. — до 1500 мм на рік. Найбільші ріки — Нігер і Сенегал. На Пн. переважає пустельна рослинність на малопотужних кам'янистих і піщаних ґрунтах, на Пд. і Пд. Зх. — напівпустельна й пустельно-саванна на червоно-бурих і червоних латеритних ґрунтах.

А. Я. Сиротенко, Населення. М. населяють народи бамбара, фульбе, сенуфо, сонінке, малінке, догон, туареги та ін. 70% нас. живе в долинах річок Нігеру і Сенегалу. Пересічна густота нас. — понад 5 чол. на 1 км² (1976). Офіц. мова — французька. Міське населення становить 17%. Найбільші міста: Бамако, Сегу.

Історія. В серед. віки на тер. М.

існував ряд д-в, найзначнішими з яких були Гана, Малі, Сонгаї. З кін. 19 ст. тер. М. — колонія Франції (т. з. Франц. Судан, з 1895 — в складі Франц. Зх. Африки). Населення М. вело постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання туарегів 1915—18, совінне 1915—16 та ін.), яка особливо посилювалася після 2-ї світової війни. Нац.-визвольну боротьбу очолила партія Суданський союз (засн. 1946). 28.IX 1958 Франц. Судан під назвою Суданська Республіка здобув статус д-ви — члена франц. Співтовариства. В 1959 Суданська Республіка й Республіка Сенегал об'єдналися у Федерацію М., яка в червні 1960 здобула незалежність у складі франц. Співтовариства. Після розпаду Федерації (серпень 1960) Законодавча асамблея Суданської Республіки проголосила 22.IX 1960 країну незалежною д-вою під назвою Республіка Малі та ухвалила рішення про вихід з франц. Співтовариства. На чолі д-ви й уряду став М. Кейта. В 1960 встановлено дипломатичні відносини з СРСР. У 1961 уряд М. домігся виводу з тер. країни франц. військ. У 1960—68 в М. під керівництвом партії Суданський союз було здійснено ряд соціально-екоп. перетворень. У 1968 в М. відбувся військ. переворот. Всю повноту влади в країні взяв Військ. комітет нац. визволення. Партію Суданський союз було розпущено. В 1979 країна перейшла до цивільного правління. Уряд М. виступає за екон. розвиток країни шляхом залучення над. та іноз. капіталу. У зовн. політиці М. дотримується антиімперіалістичного курсу й принципів непридання, розвиває відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами. Між М. і СРСР підписано угоди про екон., торг. і культур. співробітництво (1961), а також в галузі охорони здоров'я та радіомовлення (1967), протокол про культур. співробітництво (1970). З 1960 М. — член ООН. М. — член Організації африканської єдності, асоційований член Європейського економічного товариства.

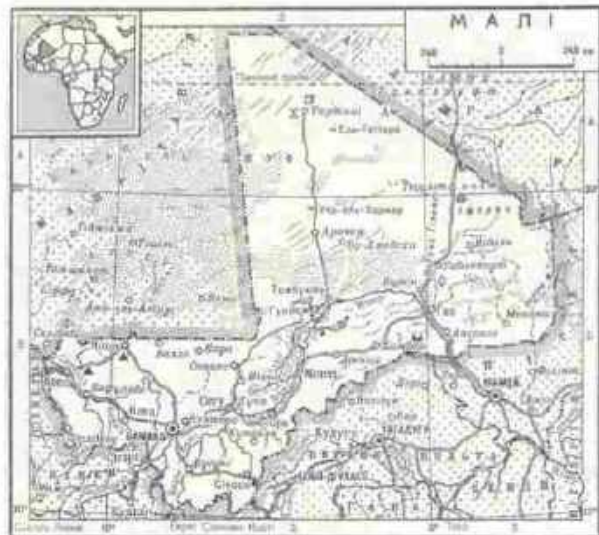
І. Д. Шевченко, Політичні партії, профспілки. Демократична спілка малійського народу, засн. 1979. Єдина партія в країні. Національна спілка трудящих Малі, засн. 1974. Господарство. М. — аграрна, економічно слабкорозвинута країна з багатокладним г-вом. Поряд з натуральними й напівнатуральними сел. г-вами існують дрібно-варне виробн., приватний (переважно франц.) капіталістичний і держ.-капіталістичний сектори. За роки незалежності у пром-сті, фінансах, торгівлі й на транспорті створено також держ. сектор, аведено держ. планування. У розвитку деяких галузей пром-сті (зокрема, гірничої) М. наалає допомогу Рад. Союз. У с. г. створюється бл. 50% вартості валового внутр. продукту і зайнято понад 80% самодіяльного населення країни. Переважає общинне землекористування, техніка обробітку землі здебільшого примітивна. Під посівами — бл. 1,8 млн. га зем-

лі. Основні продовольчі культури (збір, тис. т, 1979): просо, сорго, кукурудза, міль — понад 1034, рис — 251. З тех. культур вирощують (тис. т, 1979): арахіс — 125, бавовник — 132, чай, тютюн, цукр, тростину. Поголів'я (млн., 1979): великої рогатої худоби — 3, овці і кіз — 11,7. Середньорічний вилов риби — 110—120 тис. т. У пром-сті створюється бл. 10% вартості валового внутр. продукту. Розробляють поклади солі, ва-

Цементний завод у місті Діаму, збудований в допомогою Радянського Союзу. Обробіток поля.

няку, золота. Обробна пром-сть представлена гол. чин. підприємствами по переробці с.-г. продукції: з-ди по виробн. цукру, фруктових соків, рисосочнісі підприємства, холодобойні, олійнісі тощо. Діють також з-ди цем. (збудовані з допомогою СРСР), по складанню радіоприймачів, виробн. с.-г. устаткування, текст. комбінат, взуттєва ф-ка та ін. Розвинуті кустарні промисли. Щорічно виробляють 75—85 млн. кВт год електроенергії. Гол. пром. центр — Бамако. Транспорт розвинутий слабо. Довж. (тис. км,

1978): автошляхів — 13 (у т. ч. бл. 2 — асфальтованих), з-ць — 0,65. У Бамако — міжнар. аеропорт. З М. вивозять бавовник, арахіс, худобу, рибу, шкури; довозять машини та устаткування, нафтопродукти, хім. товари, продовольство. Осн. торг. партнери — Франція, ФРН, Гана, Берег Слонової Кості, Китай. Грош. одиниця — малійський франк. За курсом Держбанку СРСР 1000 малійських франків = 1,54 крб. (жовтень 1980).

А. Л. Сиротенко.
Медицина. Обслуговування. В 1975 в країні було 9617 лікарняних ліжок (17 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 144 лікарі (0,2 лікаря на 10 тис. ж.), 12 зубних лікарів та 18 фармацевтів. Підготовка серед. мед. персоналу здійснюється в трьох школах, лікарів — у Нац. мед. школі та за кордоном.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1977 бл. 90% нас. М. було неписьменими. В країні проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 15 років. Поряд з держ. є приватні школи. Викладання — франц. мовою; з 1976 у 1—6-х класах вивчають рідні (афр.) мови. Після закінчення 9-річної фундаментальної школи можна вступити до 3-річної серед. школи. В 1976/77 навчальному році у фундаментальній школі було 292 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 11,5 тис., у вищих навч. закладах — бл. 4,3 тис. студентів. Виши: Вища нормальна (пед.) школа (засн. 1962). Нац. адміністративна школа. Нац. інженерна школа. Нац. мед. школа (засн. 1968). Школа засобів зв'язку й телебачення в Бамако, політехнічний ін-т збудований з допомогою СРСР у Катібугу. Вищу освіту здобувають також у Франції, Сенегалі, СРСР. У М. діють ін-т наук, досліджень М., н.-д. ін-т прокази, метеослужба, дослідницький зоотех. центр — у Бамако; ряд н.-д. ін-тів з с. г., центр документації й істор. досліджень — у Томбукту. Нац. 6-ка і муніципальна в Бамако; центр по навченню араб. л-ри в Томбукту.

В. З. Клецьков.
Преса, радіомовлення. В 1979 в М. виходили газети — щотижневик «Ессор» («Піднесення», з 1948, франц. мовою), щомісячна «Кібару» («Новини», з 1972, мовою бамбара) та урядовий вісник «Журналь офісьєль де ла Республік дю Малі» («Офіційний вісник Республіки Малі», франц. мовою). Малійське держ. агентство друку і реклами АМАП засн. 1977. Держ. служба Радіо Малі засн. 1957. Радіомовлення ведеться франц., англ., бамбара, фульбе, тамашек та ін. мовами.

Література. В М. давня існує усна нар. творчість. Перші обробки нар. легенд в л-рі М. належать до 30-х рр. 20 ст. Л-ра М. розвивається переважно франц. мовою. Оригінальні твори (істор. романи І. М. Уана) з'явилися в 50-х рр. Соціальні теми в своїх творах порушують Сейду Бадіан (роман «У грозу», 1957; драма «Смерть Чаки», 1961), Філі-Дабо Сіссоко (роман «Червона савана», 1962), Ямбо Уологем (роман «Обов'язок насильця»,

1968). У серед. 60-х рр. в л-рі виступила група молодих поетів (Гауссу Діавара, Сіріман Сіссоко та ін.). Книги 60 — поч. 70-х рр. являють собою обробки фольклорних сюжетів. Одна з них «Якби погас вогонь» (1967) має виховне спрямування.

В. К. Кухалашвілі.
Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житло в сільс. місцевості — каркасні круглі хатини, без вікон, з конічним солом'яним дахом. У 11—16 ст. розвивалися міста (Ніоно, Гао, Томбукту, Дженне та ін.) з укріпленими стінами, споруджували громад. будівлі (палац у Томбукту, 14 ст., арх. Ес-Сакелі), мечеті (в Томбукту, Мопті, Дженне; ід. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, стор. 224—225). В колоніальний період з'являються споруди в дусі эк.-свроп. еклектики. З 1950-х рр. споруджують сучас. будівлі з застосуванням нових буд. матеріалів. Значну допомогу в буд-ві надають М. соціалістич. країни — СРСР, Болгарія та ін. (спорт. комплекс у Бамако, 1962—66, рад. арх. Л. Афанасьєв та ін.). Найдавніші пам'ятки мист. М. належать до доби неоліту — наскельні розписи в Бандігарі; малюнки в гротях в районі Бамако, що зображують полювання, танці тощо; меніри в Тондідару (поблизу Ніафунке); фігурки з каменю й глини. З худож. ремесел здавна поширені різьблення на дереві, виготовлення ритуальних масок, виробів з шкіри, вишивання з міді, кераміка. З серед. 20 ст. зароджується професійне мистецтво (живописець Б. Кейта).

Музика, театр, кіно. Серед нар. муз. інструментів: 21-струнна арфа-лютня — кюра, 7-струнний симбі, 4-струнна гітара — йгони, рід ксилофона — бала, барабан табале. Серед народу сенуфо поширений антифонний хорівий спів, оркестри ксилофонів — дьєгеле, ансамблі 1- та 3-струнних інструментів — боло-боло, оркестри дерев'яних сурм — гоофе. В 1961 створено нац. фольклорний ансамбль (1970 гастролював у СРСР), ансамбль танцю (1975 виступав в СРСР), проводяться нац. фестивалі культури й мистецтва. Серед композиторів — І. Соумаро, А. Соумаро. У народів М. здавна побутували театралізовані видовища (танці в масках, пісні, побутові сценки), пов'язані з землеробським культом, сільс. святами й обрядами. В серед. 20 ст. ці видовища майже втратили своє обрядове значення. Їх почали влаштовувати на театр. майданчиках актори-напівпрофесіонали. Існував нар. театр котеба (в народі бамбара — найдовше), який ставив сатиричні сценки з життя села. В 50-х рр. на тер. М. почав розвиватись аматорський театр сучас. форми. В репертуарі колективів — п'єси на актуальні теми з життя республіки. В 60-х рр. створено Нац. фольклорну трупу (1961, 1970, 1976 гастролювала в СРСР), 1970 — трупу Нац. театру. При Нац. ін-ті мистецтв функціонує відділення драми, яке готує кадри для театру. В М. існує Асоціація кінематографістів. Серед фільмів: «Повернен-

ня Тьємана» (1971, реж. Д. Куйят), «Аспірант» (1969), «П'ять днів одного життя» (1973), «Чорний прапор на Півдні континенту» (1975), «Балара» (1978; всі — реж. С. Сіссе, випускник ВДК).
Літ.: Радченко Г. Ф. Республіка Малі. М., 1969; Кондратьєв Г. С. Путь Малі к незалежності. М., 1970; Республіка Малі. Справочник. М., 1977.

МАЛІ АРХІТЕКТУРНІ ФОРМИ — об'єкти обладнання та благоустрою території, які задовольняють утилітарні та естетичні потреби людини. В залежності від функціонального призначення М. а. ф. поділяються на малі архіт. споруди (павільйони, кіоски), інженерно-госп. обладнання (трансформаторні підстанції, сміттєзбірники, вентиляційні шахти, телефонні будки, торг. автомати), обладнання для відпочинку (паркові лави, альтанки, перголи, дитячі, дитячі майданчики), декоративно-пластичні форми (фонтани, паркова скульптура, басейни), засоби візуальної інформації (світлові табло, світлофори, дошки пошани). Проектуючи М. а. ф., враховують особливості рельєфу, природно-кліматичні умови, наявність місцевих буд. матеріалів, рівень буд. бази, нац. особливості в характер забудови міста або його району. Іл. с. 334.

С. К. Класко.
МАЛІ НАРОДНІ УЧИЛИЩА — навч. заклади в Росії для неписьмейованих станів з дворічним строком навчання. Створювалися за Статутом 1786, переважно у повітових містах. У губернських містах були поч. ступенем *головних народних училищ*. У М. н. у. викладали: читання, письмо, елементарний курс граматики, арифметику, закон божий, чистописання, малювання та ін. В 1803 М. н. у. перетворено на *повітові училища*.

МАЛІ ПЛАНЕТИ, астероїди — планети Сонячної системи, що від решти планет відрізняються малими розмірами (діаметр до 1000 км). На відміну від ядер комет мають кам'янистий склад; речовина поверхні багатов. М. п. за складом аналогічна *метеоритам*. Першу М. п. (Цереру) відкрив (1781) італ. астроном Дж. Піацці. Після відкриття мал. планети одержує попереднє позначення, а після вивченого визначення її орбіти — номер і назву (табл.); напр., М. п. № 852 (*Владилена*);

Малі. У малійському селі. Мечеть у Мопті. 1924.

Махмуд Соме. Математик. Малі.

Малі. Загальний вид міста Бамако.

МАЛІ РІЧКИ

названо ім'ям В. І. Левіна, № 1772 — ім'ям Ю. О. Гагаріна. Число нумерованих М. п. перевищує 2000. Заг. число їх оцінюється в сотні тисяч, а їхня сумарна маса — у $4 \cdot 10^{22}$ т (у 100 разів менша за масу найменшої з великих планет). Вважають, що М. п. є залишками рою малих тіл періоду формування планет. Більшість М. п. (98%) рухаються по орбітах з великою піввіссю $2,2 \pm 3,2$ астрономічної одиниці з малими ексцентриситетами і нахилами до площини екліптики (мал.), утворюючи т. з. кільце М. п. між орбітами Марса та Юпітера. Зіткнення спричиняють дроблення М. п. Неправильна форма уламків є причиною періодичних коливань блиску багатьох М. п. Ці коливання вказують і на наявність осового обертання М. п. з періодами від 4—6 до 20—40 годин. М. п. відомі також за межами кільця (напр., дві численні компактні групи Троянців). Існують і такі М. п., орбіти яких мають великі нахили (до 68°) і ексцентриситети. Серед них є дрібні М. п., що наближаються до орбіти Землі (група Амура) або проникають всередину земної орбіти (група Аполлона). Можливі їхні зіткнення з Землею (що відбуваються з інтервалом у десятки млн. років), які приводять до утворення астероїдів. Астрофіз. методами (спектральним, поляриметричним та ін.) досліджено понад 500 М. п., визначено їхні розміри та альbedo. Розміри решти М. п. оцінюють за їхнім блиском.

Лит.: Путилін Н. И. Малые планеты. М., 1953; Симоненко А. Н. Метеорити — осколки астероїдів. М., 1979; Цесевич В. П. Что и как наблюдать на небе. М., 1979. А. М. Симоненко.

МАЛІ РІЧКИ — річкові річки з площею водозбору в межах до $1-2$ тис. км². Усі річки України, за винятком Дніпра, Десни, Прип'яті, Дністра, Дунаю, Сіверського Дінця та Пд. Бугу, належать до категорії малих річок.

Особливості користування М. р. передбачено гл. 22 Водного кодексу УРСР. Зокрема встановлено, що м-ва і відомства, підприємства та організації яких використовують води М. р., а також колосні й радощі, на землях яких протікають ці річки, забезпечують здійснення агролісомеліоративних і гідротех. робіт і заходів по боротьбі з водною і вітровою ерозією та по збереженню їхньої водності. Контроль за додержанням режиму експлуатації М. р. і охорони їх від забруднення покладено на місцеві Ради народних депутатів і органи М-ва меліорації і водного г-ва УРСР. Згідно з Положенням про водохоронні зони М. р. і водойм УРСР, затвердженим постановою Ради Міністрів УРСР від 6. IX 1977, у межах цих зон виділяється прибережна смуга, що являє собою тер. суворого обмеження госп. діяльності. Ю. С. Шемиченко.

МАЛІ ТІЛА Всесвіту — умовна пазва твердої складової космічної речовини. Заг. назва малих планет, супутників планет, комет, метеорних тіл і космічного пилу. З М. т. складаються, в основному, кільця планет і метеорні потоки.

Речовина, що перебуває в роздробленому стані, є однією з форм існування небесних тіл, етапом в їхній еволюції.

МАЛІН — франц. назва м. Мехелен у Бельгії.

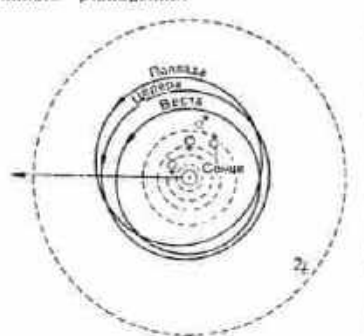
МАЛІНКА — народ у Зх. Африці. Див. Мандинго.

МАЛІШЕВСЬКИЙ (Maliszewski) Вітольд (20. VII 1873, Могілі-Подільський, тепер Вінн. обл. — 18. VII 1939, Залесе, поблизу Варшави) — польс. композитор і педагог. Закінчив Петерб. консерваторію (учень М. Римського-Корсакова та О. Глазунова). В 1908—21 — директор консерваторії (до 1913 — муз. уч-ще) та диригент симф. оркестру в Одесі. В 1921—39 — професор консерваторії, директор Вищої муз. школи ім. Ф. Шопена у Варшаві. Автор 5 симфоній, 2 балетів, фп. концерту, симф. вокально-симф., камерних, хорних творів, пісень, а також підручника «Вчення про модуляції» (1915).

Л. З. Малева.
МАЛЛАРМЕ (Mallarmé) Стефан (18. III 1842, Париж — 9. IX 1898, Вальвек) — франц. поет. У 60-х рр. перебував під впливом парнасців (див. «Парнас») та Ш. Бодлера (вірші «Морський вітер», «Блакит», «Вікна» тощо). В 70—80-х рр. — один з провідних поетів франц. символізму. В творах цих років звучали мотиви песнізму («Гробниця Едгара По», 1875; «Лебідь», «Проза для Декассента» обидва — 1885). Багатьом творам М. притаманна ускладненість худож. мови. Писав і реалістичні твори («Вірші з нагоди», 1880—98, вид. 1920). В останні роки життя критично ставився до символістської поезії (поема «Удачі ніколи не уникнути випадку», 1897), виявляв симпатії до робітн. класу (стаття «Конфлікт», 1895). Укр. мовою вірші М. перекладали В. Шурат, М. Драй-Хмара, М. Рильський, М. Терещенко. Тел. Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971. Т. Т. Духовний.

МАЛЛІКЕН (Mulliken) Роберт Сандерсон (п. 7. VI 1896, Нью-Беріпорт) — амер. фізико-хімік. У 1917 закінчив Массачусетський технологічний ін-т. Професор Чикагського ун-ту (з 1931). Досліджував хім. зв'язки й електронну структуру молекул методом мол.

Типові орбіти трьох малих планет. Штриховані лінії позначено орбіти Меркурія (Q), Венери (Q), Землі (Z), Марса (S) та Юпітера (J). Стрілка вказує напрям на точку весняного рівнодення.

орбітадей. Разом з своїми учнями розробив програми для розрахунку мол. структур за допомогою ЕОМ. Нобелівська премія з хімії, 1966.

МАЛМЕЙСТЕР Олександр Кристопович (п. 5 (18). X 1911, Петербурська волость, тепер Ризький р-н) — латв. рад. вчений у галузі механіки і держ. діяч, чл.-кор. АН СРСР (з 1970), академік (з 1958) і президент (з 1970) АН Латв. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1969), засл. діяч науки і техніки Латв. РСР (з 1965). Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив (1937) Латв. ун-т, викладав (1945—52) у цьому ж вузі. В 1953—61 — директор Ін-ту буд-ва й архітектури АН Латв. РСР, 1961—63 — ректор Ризького політех. ін-ту, 1963—70 — директор Ін-ту механіки полімерів АН Латв. РСР. Розробив теорію локальності деформацій, запропонував інженерні методи розрахунку деталей і конструктивних елементів з полімерних матеріалів, методи прогнозування властивостей цих матеріалів. Голова Верховної Ради Латв. РСР (1971—74). Член ЦК КП Латвії. Депутат Верховної Ради СРСР 9 — 10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАЛОАЗІАТСЬКЕ НАГІР'Я — нагір'я на п-ові Мала Азія, в межах Туреччини. Обмежене Понтийськими горами (на Пн.) та горами Тавр (на Пд.), внутр. частину займає Анатолійське плоскогір'я. Пересічна вис. 600—800 м. макс. — 3916 м (засл. вулкан Ераджіс). Родовища хромітів, кам. вугілля, нафти, заліз., марганцевих, молібденових, мідних і поліметалевих руд, сірки, кам. солі тощо. Найбільша річка — Кизил-Ірмак, є озера (Туз та ін.). В горах поширені ліси (ліанський кедр, сосна), у центр. частині — сухі степи і напівпустелі, по долинах річок — галереяні ліси. Про госп. використання див. Туреччина.

МАЛОВІСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-зх. частині Кіровоград. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 58,1 тис. чол. (1980). У районі — 60 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 16 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Мала Виска. М. р. розташований у межах Придніпровської височини. Корисні копалини: граніти, бурі вугілля. Найбільша річка — Мала Виска. Ґрунти в осн. чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 6,2 тис. га. Переважають підприємства по переробі с.-г. сировини; найбільші — маловіський цукр., спиртовий і сухого молока з-д. Комбінат побутового обслуговування (Мала Виска) і 6 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 103,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 97,3 тис. га, сади — 1,4 тис. га. Гол. культура: озима пшениця, цукробуряки, соняшник. Скотарство, птахівництво, візварство. У М. р. — 13 колгоспів, 5 радгоспів, міжколг. підприємства по відгодівлі великої рогатої худоби та вироб.

Малі архітектурні форми. Декоративні композиції на подвір'ї дитячого садка на житловому масиві Виноградар у Києві. Художник Л. Муравйова, 1974.

Декоративна стела в місті Чорнобилі Київської області. Художник І. Литовченко, 1978.

Найбільші серед малих планет (за даними на 1980 рік)

Номер планети	Назва	Діаметр, км
1	Церера	1003
2	Паллада	608
4	Веста	538
10	Гігія	450
31	Ефросина	370
704	Інтерамія	350
511	Давіда	323
65	Кібела	309
52	Европа	289
451	Пацієнція	276
15	Евномія	272
16	Псіхея	250
48	Доріс	250
92	Увідіна	250
3	Юнона	247

яєць і м'яса птиці, райсільгосп-техніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Виска, Капустине, Плетений Ташлик. Автомоб. шляхів — 417 км, у т. ч. з твердим покриттям — 288 км. У районі — 40 заг.-осв. та 3 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Онківське); 42 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень; туристська база «Лісова пісня» (с. Онківське). 18 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 52 кіноустановки, 81 6-ка. У М. р. видається газ. «Будинник комунізму» (з 1935).

В. В. Галія.

МАЛОГРІБОВИЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — давнє поселення поблизу с. Малих Грибівців Нестеровського р-ну Львів. обл. Розкопувалося 1933—34. Досліджено два культурні шари — поселення часів *мідиного віку*, яке належало носіям *ліхастого посуду культури* (відкрито понад 20 навіселинських жител, гон. ями, знайдено знаряддя праці з кременю, каменю та глиняний посуд), і невелике городище часів Давньої Русі. При розкопках його знайдено знаряддя праці та кружалний посуд 12—13 ст.

МАЛОЗЬБОВ Іван Іванович [26.IX(8.X) 1899, с. Луговець, тепер Мглинськ. р-ну Брянськ. обл.; 19.XI 1954, Київ] — укр. рад. архітектор. 1927 закінчив Київ. хуж. інст. Протягом 1929—41 керував створенням проєктів планування Маріуполя (тепер Жданов), Тбілісі, Кривого Рогу, Калініна, Брєвєна, Якутська та ін. міст, брав участь у складанні ген. плану Великого Запоріжжя (1932). В 1928—54 викладав у буд. вузах Харкова та Києва. М. — автор праць з питань архітектури.

МАЛОКАТЕРІНІВКА (до 1780 — Краснокутівка) — селище міського типу Запорізького р-ну Запоріж. обл. УРСР, на лівому березі Каховського водосховища, де в нього впадає р. Конка. Залізнична ст. Капирівка. 3,2 тис. ж. (1980). Відділок радгоспу «Кушугумський», виробництва колгоспу «Дніпро». Будинки побуту. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 6-ка. Засн. у 18 ст.

МАЛОМИКОЛАТКА — селище міського типу Аптрадівського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на р. Вільховій (бас. Сіверського Дінця), за 12 км від залізнич. ст. Штерівка. 2,7 тис. ж. (1980). Шахта «Штерівська», 2 відділки птахофабрики «Краснолуцький», цегельний кар'єр. Середня школа, 4 мед. пункти, клуб, 4 6-ки. Поблизу с-ща — Єлизаветинське водосховище. М. засн. на поч. 18 ст.

МАЛОРОСІЯ — офіційно прийнята назва *України* у дореволюційній Росії.

МАЛОРОСІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-тер. одиниця в Лівобережній Україні, створена за указом Павла I від 12 (23).XII 1796. До її складу ввійшли Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, 10 повітів Київ. і 3 повіти Катеринослав. намісництва. Адм. центром М. г. був Чернігів. Щоб схилити на свій бік укр. поміщиків, які вийшли з середовища кол. *козацької старшини*, царський уряд від-

новив у М. г. діяльність генерального суду, станових земських і підкоморських судів. У 1802 М. г. було ліквідовано і натомість утворено Чернігівську і Полтавську губернії.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ — центральний орган державного управління Російської д-ви у справах *Лівобережної України*. М. к. (т. з. першу М. к.) утворено за указом Петра I від 16 (27). V 1722 в резиденції укр. гетьманів — Глухові замість *Малоросійського приказу*, що містився в Москві, з метою обмеження влади *козацької старшини* й автономії України. У цивільних справах М. к. підлягала Сенатові, у військ. — головнокомандуючому рос. військами на Україні. На М. к. покладався нагляд за всією діяльністю гетьмана і *козацької старшини*, яких було позбавлено права видавати універсали, розпорядження тощо без санкції М. к. Вона була й апеляційною інстанцією в суд. справах. У 1727 у зв'язку з тимчас. відновленням *гетьманщини* М. к. було ліквідовано. У 1764 М. к. (т. з. друга М. к.) відновлено на попередніх засадах. Очолював її президент — П. О. Румянцев. Осн. завдання М. к. в цей період поділяло в остаточному зникненні будь-яких залишків самоврядування на Україні, збільшенні податків і зборів для царської казни тощо. Указом від 20 (31). VIII 1786 М. к. ліквідовано.

МАЛОРОСІЙСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ ПРАВЛІННЯ — урядовий орган, утворений 1796 Павлом I для управління *Малоросійською губернією*. До компетенції М. г. п. належали всі адм.-госп. і судові справи губернії. В 1802 М. г. п. ліквідовано.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ, Приказ Малія Росії — центр. орган держ. управління Рос. держави, що віддав справам *Лівобережної України*. Створений 31.XII 1662 (10.I 1663) з метою зміцнення позицій царизму на Україні. Підпорядковувався *Посольському приказу*. Гол. завданням М. п. була охорона феод.-кріпосницького устрою на Україні, здійснення заходів щодо волеутримання Правобережжя з Лівобережжю Україною та виключення його до складу Рос. д-ви. М. п. провадив розшуки й повернення селян і солдатів, що втекли з України в Росію та навпаки, санкціонував вибори нового *гетьмана* та *козацької старшини*, був апеляційною інстанцією щодо суд. справ *козацької верхівки* тощо. М. п. ліквідовано 1722 у зв'язку з створенням *Малоросійської колегії*.

МАЛОРОСІЯ — назва України в офіційних актах царської Росії та в рос. дворянській і бурж. історіографії. Походить від терміна «Мала Русь», який згадувався в деяких документальних матеріалах 14 ст. для позначення Галицько-Волинської землі (пізніше й Придніпров'я). Термін «Малоросія» набув офіц. значення після *возз'єднання України з Росією 1654* і виражає великодержавницьку політику царизму щодо України й укр. народу. В рад. історіографії не вживається.

«МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ СБОРНИК» — укр. літ. альманах, виданий 1859 в Саратові Д. Л. Мордовцем за участю М. І. Костомарова. В альманасі, крім творів обох письменників, уперше опубліковано чотири укр. нар. казки («Ох», «Коза-дереза», «Казка про Івасика і про відьму», «Казка про королеву Катерину»), понад 200 істор., сусп.-побутових, сімейних, інтимно-ліричних і обрядових пісень та перший переклад творів М. В. Гоголя укр. мовою («Вечір проти Івана Купала»). В передмові до поєми «Козаки й море» Д. Мордовець закликав вивчати укр. мову, її історію і граматичну будову, запроваджувати укр. мову в школі та пресі. В. П. Лева.

МАЛОРЯЗАНЦЕВ (до 1917 — Новоолексівка) — селище міського типу Попелянського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 7 км від залізнич. ст. Лисичанськ. 1,3 тис. ж. (1980). У с-щі — птахофабрика, радгосп. Восьмирічна школа, 3 фельдшер-акушер. пункти. Будинки культури, 6-ка. Засн. 1780. **МАЛОТІ** — грошова одиниця Лесото, поділяється на 100 лівент. Запроваджена 25.XII 1979. Функціонує поряд з рендом ПАР. 1 М. дорівнює 1 ренду. За курсом на травень 1980 0,7911 М. дорівнює 1 дол. США.

МАЛОЩЕТИНКОВІ ЧЕРВИ, олігохети (Oligochaeta) — клас *кільчастих черв'яків*. Тіло (дожк. від часток мм до 3 м) складається з сегментів (від 5 до 600). На кожному сегменті (крім ротового) та на передпотовій лопаті є щетинки. Бл. 3500 видів, пошир. повсюдно; в СРСР — бл. 300 видів, з них на Україні — понад 100, у т. ч. трубочник звичайний (Tubifex tubifex), дощочик звичайний (Lumbricus terrestris). Переважає більшість М. ч. живе у ґрунті, суходолу, решта — у ґрунті для прісноводних водойм і морів. Гермафродити, розмноження статеве й безстатеве. Яйця розвиваються у коконах. Розвиток без метаморфозу. Живляться рослинною їжею. М. ч. (напр., дощочні черви) відіграють велику роль у процесах ґрунтоутворення; водяні М. ч. — об'єкти живлення риб (трубочники використовують як корм для акваріумних риб). Дощочні черви можуть бути переносниками паразитичних червів — збудників гельмінтозних хвороб свиней, курей та ін. с.-г. тварин. В. П. Коваль.

МАЛОЯРОСЛАВЕЦЬ — місто районного підпорядкування Калуж.

О. К. Малейстер.

Малошетинкові черви: 1 — трубочник; 2 — навіплення молодого трубочника з кокона. 3 — трубочники в ґрунті.

МАЛЮГА

обл. РРФСР, райцентр. Розташований на правому березі річки Лужи (басейн Оки). Залізнична станція, вузол автомобільних шляхів. Засн. в кін. 14 ст. під назвою Ярославль. З 1485 — в складі Московського великого князівства, перейменованій на М. Під час Вітчизняної війни 1812 під М. 12 (24).X відбулася битва між рос. військами і франц. армією, в результаті якої війська Наполеона 14 (26).X почали відхід по спустошеній ними Смоленській дорозі. В період Великої Вітчизняної війни 1941—45 у жовтні 1941 в районі М. точилися запеклі бої в ході Московської битви 1941—42. Дослідний з-д н.-д. ін-ту по технології ремонту тракторів і сільськогосподарських машин; з-д: механічний, пегельний, мол., філіал Моск. з-ду «Червоної богатири»; ф-ки: меблева, швейна, сувенірних виробів. У М. — музей Вітчизняної війни 1812.

МАЛЮГА Іван Григорович (1853—1933) — рос. вчений у галузі технології будівельних матеріалів. Закінчив (1879) Інженерну академію в Петербурзі. З 1885 викладав у ній (1891—1916 — професор). Одним з перших у Росії почав вивчати новий на той час матеріал — бетон, сприяв його впровадженню у буд-во. Встановив залежність міцності й щільності цементних розчинів і бетонів від їхнього складу, вмісту води, ступеня ущільнення та ін. факторів, розробив метод визначення оптимального вмісту води в розчинах і бетонних сумішах. Працював над впровадженням нових матеріалів у буд-во фортифікаційних споруд. Один із засновників Міжпар. т-ва по випробовуванню матеріалів.

МАЛЮСА ЗАКОН — закон, що встановлює залежність між інтенсивністю I пропущеного світла та інтенсивністю I_0 лінійно-поляризованого світла (див. *Поляризація світла*), що падає на аналізатор. Відкрив 1810 франц. фізик Е. Л. Малюс (1775—1812). За М. з., $I = I_0 \cos^2 \phi$, де ϕ — кут між площинами поляризації падаючого і пропущеного світла. М. з. лежить в основі дії різноманітних поляризаційних приладів.

МАЛЮТА СКУРАТОВ — один з керівників опричинни. Див. *Скуратов-Белський* Г. Л.

МАЛЮТІН Сергій Васильович [22.IX (4.X) 1859, Москва — 6.XII 1937, там же] — рос. рад. живописець і графік. У 1883—86 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в І. Прянишнікова та В. Маковского. Член Союзу рос. художників (з 1903), Т-ва передвижників (з 1915), один з організаторів АХРР. Твори: «По етапу» (1890), портрети М. Неестерова (1913), К. Юона (1914), Д. Фурманова (1922), автопортрет (1922), «Обід артилі» (1934), «Партизан» (1936), іл. до книжок, театр. декорації. Картини М. зберігаються в ДТГ та ін. музеях. Літ.: Ілюшкін І. С. В. Малютин. М., 1953.

МАЛОШЦЬКИЙ Микола Кирилович [14 (26).I 1872, с. Білинці, тепер Могилівської обл. БРСР — 28.VIII 1929, Київ] —

білорус. і укр. рад. вчений-рослинознавець, акад. АН БРСР (з 1928). В 1898 закінчив Моск. с.-г. ін-т (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тимирязева). З 1900 працював на кафедрі ботаніки Київ. політех. ін-ту, з 1912 — на Київ. крайовій с.-г. дослідній станції, з 1920 — проф. Київ. с.-г. ін-ту (тепер Укр. с.-г. академія). Досліджував ґрунтове живлення с.-г. рослин, займався селекцією картоплі.

МАЛЯВІН Пилип Андрійович [10 (22).X 1869, с. Казанка, тепер Оренбурзької обл. — 23.XII 1940, Брюссель] — рос. живописець. У 1885—91 навчався в монастирській іконописній майстерні на Афон-Оросі (Греція) та Петерб. АМ (1892—99) у І. Рєпіна; академик (з 1906). З 1922 жив за кордоном. Твори: «Селянська дівчина з панчохою» (1895), «Сміх» (1899), «Вихор» (1906), «Баби» (1914), «Російські селянки» (1925), портрети; малюнки — «Автопортрет», «Селяни», «Селянські дівчата» (Бердянський художній музей ім. І. І. Бродського). Більшість творів М. зберігаються в ДТГ. У 1920 М. виконав серію зарисовок В. І. Леніна з натури.

Літ.: Жинова О. А. Філіпп Андрійович Малавін. М., 1967.

МАЛЯР Володимир Миколайович (н. 7.IV 1941, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1970). Після закінчення 1962 Харків. театр. ін-ту працює в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Довбня («Повія» за П. Мирним), Гнат («Безталанна» Карпенка-Карого), Брага («Сторінка з щоденника» Корнійчука), Могила («Тарас Бульба» за М. Гоголем), Матаков («Чудак» Горького), Степан («Комуніст» Габриловича), Літо («Поки гарба не перевернулася» Іоселіані), Річард («Річард III» Шекспіра) та ін.

МАЛЯРІЙНИЙ КОМАР, анофелес (Anopheles) — рід комах род. комарових ряду двокрилих. Переносник збудника малярії людини. Тіло видовжене, сіро-чорне, ноги довгі, тонкі. Спинний щиток округлий (у немаларійних комарів, зокрема комара звичайного, — трилопастевий); сідаючі, М. к. підіймає черевце під кутом 45°. Самці живляться соком рослин, самки — кровососі. Розвиток М. к. відбувається у воді. Бл. 300 видів, пошир. на всіх материках. В СРСР — 9 видів, на Україні — 4 види: М. к. звичайний (A. maculipennis), М. к. очеретяний (A. hyrcanus), М. к. джерельний (A. claviger), М. к. дупловий (A. plumbeus). Заходи боротьби з метою знищення нещ, личинок і лялечок застосовують меліоративні засоби, покривають поверхню водойм ґасом, нафтою, в пд. районах поширення М. к. застосовують біол. метод боротьби — випускають рибу гамбузію. Дорослих М. к. на зимівлі знищують за допомогою інсектицидів. Для безпосереднього захисту людини використовують відлякувальні речовини — репеленти та сітки Павловського.

Г. В. Бошко.

МАЛЯРІЯ (італ. mal'aria, від mal — поганий і aria — повітря; в давнину вважали, що малярію спричинює нездорове повітря) — група хвороб, спричиняюваних малярійними плазмодіями. У людини паразитують 4 види плазмодіїв — збудників різних форм М.: триденної (пристипи гарячки кожного третього дня), тропічної (пристипи щодня), чотириденної (пристипи кожного четвертого дня) і рідкісної форми М. з клінічними перебігом, подібним до триденної. Переносниками плазмодіїв є самки малярійних комарів. Разом з кров'ю хворої на М. людини до шлунка малярійного комара під час насмоктування потрапляють мікро- й макрогаметоцити (див. *Гаметоцити*) плазмодіїв. Гаметоцити в організмі людини дальшого розвитку не зазнають. У кишково-шлунковому тракту комара відбувається статевий цикл розвитку плазмодіїв, що закінчується формуванням спорозоїтів, які потрапляють у слинні залози комара. При ссанні комаром крові людини спорозоїти разом з слиною потрапляють в організм людини, де починається нестатевий цикл розвитку плазмодіїв — шизогонія, яка закінчується утворенням безстатевих форм шизонти, згодом гаметоцитів. Шизонти можуть розмножуватися у крові людини протягом тривалого часу, зумовлюючи своєю життєдіяльністю пристипи М. Інкубаційний період М. — у середньому 8—14 днів. Першими ознаками захворювання є пристипи гарячки, що настають через більш-менш однакові проміжки часу і тривають до 8—12 год. Малярію розпізнають за наявністю в крові хворої людини плазмодіїв. Профілактика хвороби: виявлення і знищення малярійних комарів, захист людей від їх нападу. Лікування медикаментозне (бігумаль, акрихин, циклохін, хлорид та ін.).

В. М. Гірін.
МАЛЯРНІ РОБОТИ (від нім. Maler — живописець) — покриття поверхонь конструкцій або деталей будинків і споруд захисними, декоративними чи іншими фарбувальними сумішами; різновид опоряджувальних робіт. Сприяють збільшенню строку експлуатації будинків і споруд, поліпшенню сан.-гіг. умов у приміщеннях, надають їм привабливого вигляду. Полягають в очищенні оброблених поверхонь; нанесенні на ці поверхні ґрунтувальних матеріалів (ґрунтовок), які сприяють зчепленню фарбувальних сумішей з поверхнею; вирівнюванню (за допомогою шпательок) і шліфуванню поверхонь та покриттяні їх (два-три рази) фарбувальними сумішами, основою яких є лакофарбові матеріали. Ці суміші готують на лакофарбових з-дах, у спец. майстернях або на пересувних станціях. Залежно від винос заможника деякі М. р. включають меншу кількість операцій. Іноді М. р. поєднують з альфрейними роботами. Для М. р. використовують шліфувально-затиральні машини, механізовані шпателі, фарбувальні агрегати, фарбувальні

В. М. Малайр.

С. В. Малаютін. Портрет Д. А. Фурманова. 1922. Державна Третьяковська галерея в Москві.

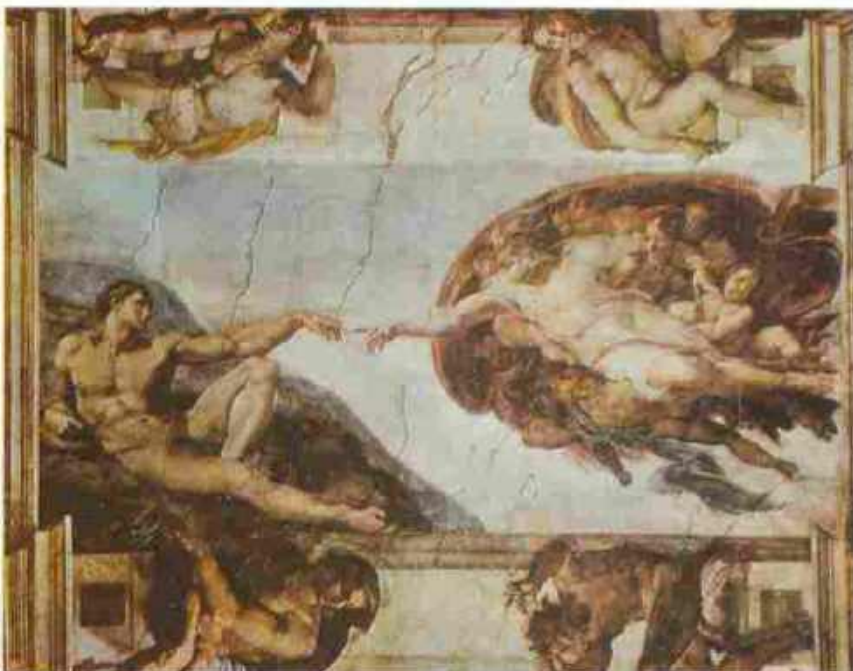
П. А. Малавіч. Портрет матері. 1898. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Дост. Леонардо да Вінчі.
1. Портрет дами з горностаєм. Близько 1483. Національний музей.
Краків.
2. Портрет Мони Лізи (так званої Джоконди). Близько 1503. Лувр.
Париж.
3. Тасма вечери. Розпис трапезної монастиря Санта-Марія делье
Грассіс. 1495–97. Мілан.

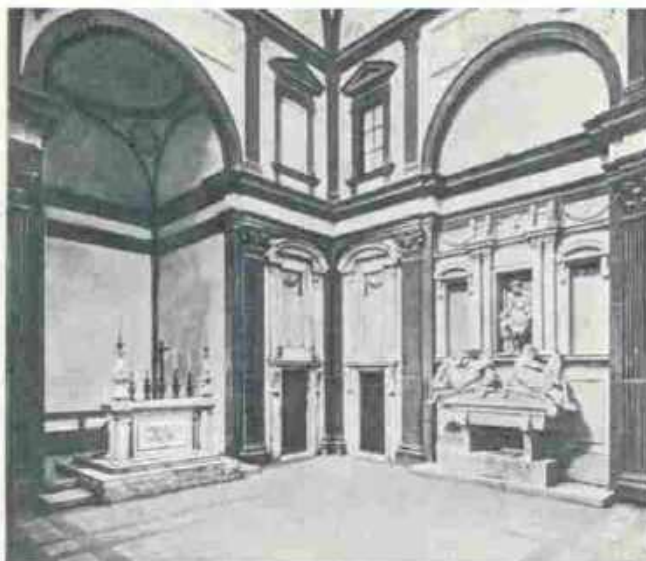
1
2
3
4

5
6

До ст. Мікеланджело.

1. Пієта (Оплакування Христа), Мармур, Близько 1498-99. Собор св. Петра, Рим. 2. Вмираючий раб, Мармур, Близько 1513. Лувр, Париж. 3. Перемога, Мармур, Близько 1532-34. Палаццо Веккйо, Флоренція. 4. Св. родина Діоні, Темпера, 1504, Уффіці, Флоренція. 5. Створення Адама, 6. Лізієська сивілла, 7. Брут, Мармур, Близько 1538. Національний музей, Флоренція. 8. Хлопчик скорпієся, Мармур, Близько 1524. Державний Ермітаж у Ленінграді. 9. Успальня року Медічі, Мармур 1520-34. Церква Сан-Лоренцо, Флоренція. 5 і 6 — фрагменти фресок Сікстинської капели в Римі, 1508-12.

7
8
9

ти, пістолети-фарборозпилювачі, пензлі тощо. В СРСР, зокрема в УРСР, дедалі ширше застосовують поточковий метод М. р. з надходженням на буд. майданчики конструкцій (деталей), заздалегідь підготовлених до остаточного фарбування.

Літ.: Добровольський Г. Н. Малирніе работы. К., 1976.

О. О. Литвинов.

МАЛЯРСТВО — вид образотворчого мистецтва, художнє зображення видимого світу фарбами на відповідній поверхні. Див. Живопис.

«МАЛЯРСТВО І СКУЛЬПТУРА» — щомісячний ілюстрований журнал з питань образотворчого мистецтва, орган Управління в справах мистецтв при РНК УРСР та Спілки рад. художників України (Київ; 1935—41). З 1939 виходив під назвою «Образотворче мистецтво». Друкував статті про творчість українських і російських радянських художників, митців братніх республік, класиків світового мистецтва.

«МАЛЯТКО» — щомісячний літ.-художній ілюстрований журнал ЦК ЛКСМ України для дітей дошкільного віку. Засн. 1960 у Києві. Матеріали журналу спрямовані на здійснення виховання дітей у дусі радянського патріотизму, інтернаціоналізму, поваги до праці, колективізму. «М.» друкує вірші, оповідання, казки й пісні, вміщує кращі зразки фольклору для дітей (у т. ч. фольклорні твори народів країн соціалістичної співдружності та ін. зарубіжних країн), твори дитячих письменників радянських республік.

О. Л. Рабокавич.

МАЛЬБРАНШ (Malebranche) Нікола (б. VII 1638, Париж — 13. X 1715, там же) — франц. філософ-ідеаліст, представник *окаліоналізму*. В своїй філос. системі намагався пов'язати *картезіанство* з вченням *Августина* Блаженного. Протиставляв духовну субстанцію тілесній, вважаючи, що вони існують незалежно одна від одної. Разом з тим твердив, що першопричиною тілесного і духовного є бог. За М., бог і творить, і містить у собі все існуюче. Пізнання — це споглядання людськими ідеями існуючого, а джерело цих ідей — бог. Суперечливу філософію М. було піддано критиці з позицій як ортодоксального християнства (твори М. було внесено до «Індексу заборонених книг»), так і ортодоксального картезіанства. З позицій *матеріалізму* і *сексуалізму* вчення М. критикували Дж. Локк, франц. просвітителі 18 ст.

МАЛЬДІВСЬКА РЕСПУБЛІКА, Мальдіви — держава в Пд. Азії, розташована на Мальдівських о-вах в Індійському ок.

В адм. відношенні поділяється на 19 островних груп (атолів).

Державний лад. М. Р. — республіка. Діє конституція 1972 (зі змінами 1975). Глава д-ви і уряду — президент, що обирається населенням строком на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент (Меджлис), 40 депутатів якого обирає населення строком на 5 років, а 8 призначає прези-

дент. Виконавчу владу здійснює кабінет міністрів (міністри призначаються президентом).

Природа. Див. *Мальдівські острови*.

Населення. М. Р. населяють мальдіви (вихідці з Шрі-Ланки та Індії), які споріднені з *сингалійцями*. Живуть також араби, малайці. Офіційна мова — мальдівська. Пересічна густота населення — 500 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Міське населення становить 13% і зосереджене в єдиному місті — *Мале*.

Історія. В 3—1 ст. до н. е. острови заселили вихідці з Цейлону та Індії. В 5—12 ст. тут з'явилися араби й перси. В 1153 на островах було створено іслам. султанат. У 1558—73 султанатом володіли португальці, в 2-й пол. 17 ст. він потрапив у залежність від голландців, 1796 — від Великобританії. З 1887 — протекторат Великобританії. 26. VII 1965 султанат здобув незалежність. У 1966 країна встановила дипломатичні відносини з СРСР. В 1968 її проголошено республікою. У внутр. політиці уряд М. Р. спирається на заможну частину землевласників і мусульманське духовництво. В основі зовн. політики М. Р. лежить принцип неприєднання. З 1965 М. Р. — член ООН. Політ. партій і профспілок немає.

Господарство. М. Р. — економічно відстала країна. Осн. галузь г-ва — рибальство, в якому зайнято 90% працездатного населення. Щорічно виловлюють 25—30 тис. т риби. Добувають також перли, черепашки, корали. С. г. розвинуто слабо і не задовольняє потреби країни в продовольстві. Земля належить д-ві. Вирощують кокосову пальму, з прод. культур — рис, сорго, папайю, батат, ямс, овочі тощо. З галузей тваринництва лише деякого розвитку набуло птахівництво. Пром-сть представлена рибо-

консервним з-дом і лісопильнею в м. Мале та судноверф'ю на о. Хулуде, а також кустарними майстернями по виготовленню човнів, риболовного знаряддя, тканин, прикрас з коралів, по переробці кокосових горіхів, виробі. рибного борошна, товарів домашнього вжитку та ін. Розвивається іноз. туризм. Осн. вид транспорту — морський (торг. флот 1979 налічував понад 60 суден), гол. мор. порт — Мале (порт безмитної торгівлі). На о. Хулуде — аеропорт. З М. Р. вивозять в'ялену і копчену рибу (бл. 90% валютних надходжень), кустарні худож. вироби, продукти кокосової пальми; довозять прод. і пром. товари, нафтопродукти. Гол. торг. партнери — Індія, Японія, Сінгапур, Шрі-Ланка. Грош. одиниця — мальдівська рупія. 1 мальдів. рупія = 1 рупії Шрі-Ланки.

О. І. Полоса.

Освіта. Більшість дорослого населення країни неписьменна. Строк навчання в поч. школі 5 років (приймаються діти з 6 років), у середній — 5 (3 + 2) або 6 (3 + 3) років. У поч. школах викладання проводиться мальдівською мовою, в середній — англійською. В 1977/78 навч. р. в країні було 10 поч. шкіл (2,8 тис. учнів), 5 серед. шкіл і нижча проф. школа. Середніх спец., пед. і вищих навч. закладів немає. Середню спец. і вищу освіту здобувають в Індії, Шрі-Ланці, а також в СРСР. У Мале — Держ. публічна бібліотека.

В. З. Калетіков.

Літ.: Печуров Л. В. Мальдівская Республика. М., 1973.

МАЛЬДІВСЬКІ ОСТРОВИ — група коралових островів в Індійському ок., на Пд. Зх. від о. Шрі-Ланка. На островах розташована *Мальдівська Республіка*. Пл. бл. 300 км². Об'єднують понад 2 тис. островів — *атолів*. Уздовж берегів — бар'єрні рифи. Клімат вологий, екваторіальний. Тропічна рослинність (кокосові пальми, банани тощо).

МАЛЬКО Микола Андрійович [22. IV (4.V) 1883, Браїлів, тепер Жмеринського р-ну Вінн. обл. — 23. VI 1961, Сідней, Австралія] — рос. диригент і педагог. Гри на фортепіано навчався в Одесі. В 1909 закінчив Петерб. консерваторію. Був диригентом Маріїнського театру (Петербург, 1909—18), директором Нар. консерваторії і гол. диригентом симф. оркестру у Вітебську (1918—21). В 1921—24 працював у Москві, Харкові, Києві; 1925—28 — професор Ленінгр. консерваторії (в М. навчались Б. Хайкін, Є. Мравінський, О. Мелік-Пашаєв та ін.) і головний диригент Ленінградської філармонії. З 1928 жив за кордоном. У 1959 виступав в СРСР. Автор кн. «Основи техніки диригування» (1950).

Тв. Воспоминания. Стаття. Письма. Л., 1972.

І. М. Лисенко.

МАЛЬМЕ — місто на Пд. Швеції, адм. ц. лену Мальмехус. Риболовний порт на березі прот. Ересунн. Вузол з-щ і автошляхів. Поромне сполучення з Копенгагеном. Аеропорт Бультофта. 264,9 тис. ж. (1970). Розвинута маш.-буд. (особливо судно- і вагонобудування),

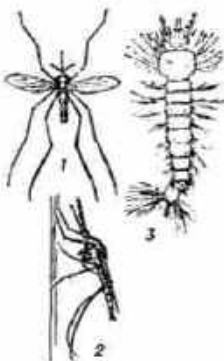
Герб Мальдівської Республіки.

МАЛЬДІВСЬКА РЕСПУБЛІКА

Площа — бл. 300 км²

Населення — 150 тис. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Мале

Малірийний комар звичайний: 1 — комах; 2 — личинка; 3 — личинка.

МАЛЬОВАНІЙ

Герб Мальти.

МАЛЬТА

Площа — 316 км²

Населення — 311,4 тис. чол. (1979)

Столиця — м. Валлетта

електротех., цем., хім. пром-сть. Підприємства текст., швейної, борошномельної галузей. Архіт. пам'ятки 14—20 ст. Вперше згадується у 12 ст.

МАЛЬОВАНІЙ Володимир Григорович [1848, Катеринославщина, тепер Дніпроп. обл. — 26.II (10.III) 1893, Томськ] — укр. громад. діяч демократичного напрямку, поет. У 70-х рр. увійшов до невеликої групи демократично настроєної молоді в Новоросійському університеті (Одеса). В 1879 був засланий до Сибіру в Балаганськ, звідки втік до Женеви і зблизився з М. Драгомановим. Після повернення на Україну М. знову було заарештовано 1883 й заслано до Томська, де він і помер. На засланні писав вірші, один з них — «Не потурай!» умістив І. Франко в журн. «Життя і слово» (1897).

Ф. П. Погребенник.
МАЛЬОВАНІЙ ФІЛЬМ — див. Мультиплікаційне кіно.

МАЛЬОВАНЦІ — релігійна секта, що виникла в 90-х рр. 19 ст. в Київ. губернії. Заснована баптистом К. Мальованим, звідки й назва. Віровчення М. являло собою суміш учень баптистів, хлістів і толстовства. Поширилась у Харків., Херсон. і південнорос. губ. та в Сибіру. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції розпалась.

МАЛЬОК — молода особина риби з більш-менш сформованими ознаками дорослої, лусковим покривом (у видів, для яких він характерний) і розвиненими плавцевими променями.

МАЛЬПІГІ (Malpighi) Марчелло (10.III 1628, Креваллоре, поблизу Болоньї — 30.XI 1694, Рим) — італ. біолог і лікар, один з основоположників мікроскопічної анатомії рослин і тварин. Навчався в Болонському ун-ті, доктор медицини (з 1653), професор (з 1656). Вивчав кровоносні судини, відкрив капілярний кровообіг (1661), досліджував зародковий розвиток курчати. Описав ростковий шар епідермісу шкіри, лімфатичні тільця селезінки, ниркові клубочки, видільні органи павукоподібних, багатоніжок і комах (всі ці твори названі його ім'ям), а також клітину будову рослин, їх повітряні трубки, судини тощо.

МАЛЬПІГІЄВІ СУДИНИ — органи виділення у більшості павукоподібних, багатоніжок та комах. Являють собою вирости кишечника, що сліпо закінчуються; мають вигляд трубочок, здатних скорочуватися завдяки наявності в їхніх стінках м'язового шару. Відкриваються у кишковий канал на межі між середньою та задньою кишкою. У павукоподібних та багатоніжок — 1 пара М. с., у прямокрилих комах — до 120 пар, у перетинчастокрилих — до 150 пар. М. с. у водних комах виконують осморегуляторну функцію. Названі за ім'ям М. Мальпігі. Див. також Видільна система.

МАЛЬПІГІЄВІ ТІЛЬЦЯ — 1) Клубочки артеріальних капілярів, оточені т. з. боуменовими капсулами мезонефросу або нирок. У М. т. відбувається фільтрація рідини з крові в сечові каналці. 2) Лімфатичні вузлики в ретикуляр-

ній тканині селезінки хребетних тварин і людини, де відбувається утворення лімфоцитів. Названі за ім'ям М. Мальпігі.

МАЛЬРӨ (Malgaux) Андре (3.XI 1901, Париж — 23.XI 1976, Крей, деп. Сена) — франц. письменник і політ. діяч. Антифашист. Під час нац.-революц. війни 1936—39 в Іспанії — командир ескадрильї респ. військ. З 1942 — учасник Руху Опору, командував партизан. з'єднаннями. У 1945—46 — міністр інформації, 1959—69 — культури. Романи «Завойовники» (1928), «Королівський шлях» (1930), «Людська доля» (1933) навіяні революц. подіями у Сх. Азії (1923—27 перебував у цьому регіоні як археолог), «Роки зневаги» (1935) — боротьбою нім. комуністів з фашизмом. Романи «Надія» (1937) — про перший рік нац.-революц. війни в Іспанії, «Горішки Альтенбурга» (1943) — про франц. Рух Опору. Герої М. — однаки-індивідуалісти, сильні натурні — не прагнуть до соціального оновлення. Автор спогадів «Антимемуари» (1967), «Дуби з тих, які зрубують...» (1971).

Тв.: Рос. перекл. — Голм презрени. М., 1935; Наполеон. М., 1939. Літ.: Золіна Л. Мемуари й антимемуари. «Всесвіт». 1973. № 4.

В. І. Пашенко.
МАЛЬСАГОВ Заурбек Куразович (3.VI 1894, м. Темір-Хан-Шура, тепер Буйнакськ Даг. АРСР — 14.V 1935, Владикавказ, тепер Орджонікідзе) — інгушський рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1925. Літ. діяльність почав 1920. Перший писав твори інгушською мовою. У п'єсах «Викрадення дівчини» (1923), «Помста» (1927) викривав патріархально-родовий уклад життя. Склавав інгуш. алфавіт на основі лат. графіки, створив підручник рідної мови. Організатор і редактор першої інгуш. газети «Сердало» («Світло», 1923).

МАЛЬТА — стоянка часів пізнього палеоліту, виявлена на р. Білій біля с. Мальти за 85 км на Зх. від Іркул'євська. Досліджувалась 1928—59. Відкрито залишки жителів типу чуму, напівземлянок і наземних жител. Знайдено кам'яні ножі, проколки, скребки, різці, кістяні наконечники дротиків, ножі, голки, прикраси тощо, скульптурні фігурки жінок, а також птахів і звірів. Осн. заняттям жителів М. було мисливство. Виявлено поховання дитини з багатим поховальним інвентарем.

МАЛЬТА, Республіка Мальта — держава в Європі, розташована на островах (найбільші з них — Мальта, Гозо і Коміно) в центр. частині Середземного м.

Державний лад. М. — республіка. Входить у Співдружність, очолювану Великобританією. Ліе конституція 1974. Глава д-ви — президент, який обирається парламентом строком на 5 років. Законодавчий орган — однопалатний парламент — Палата представників (65 депутатів, обраних населенням строком на 5 років). Виконавчу владу здійснює кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якого призначає президент.

Ю. І. Нипорко.

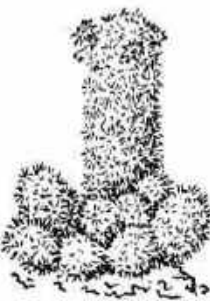
Природа. Поверхня островів латогімна, вис. до 240 м (на о. Мальта). Поширений карст. Клімат середземноморський. Пересічна т-ра серпня +25°, лютого +12°. Опадів бл. 530 мм на рік. Переважає сухолюбна чагарникова рослинність середземноморського типу. **Населення.** Бл. 98% нас. становлять корінні жителі — мальтійці. Живуть також англійці та італійці. Пересічна густота нас. — 985,4 чол. на 1 км² (1979). Офіц. мови —

мальтійська й англійська. Понад 87% нас. живе в містах. Найбільші міста: Валлетта, Сліма.

Історія. Поселення людей на М. відомі з 4-го тис. до н. е. У 6 ст. до н. е. М. — володіння карфагенян, у 3 ст. до н. е. — римлян. З 395 — під владою Візантії, 870—1091 — арабів. У 1091 її завоювали нормани, згодом приєднана до Сіцилійського королівства. З 1530 на М. утвердився орден іоаннітів (Мальтійський). З 1800 М. — колонія Великобританії. Під тиском англ. руху, що розгорнувся на М. після 1-ї світової війни 1914—18, брит. уряд змушений був надати М. внутр. самоврядування (1921), яке було ліквідоване 1930 (відновлялося 1947—59, з 1962). У 1964 М. здобула незалежність у межах Співдружності, очолюваної Великобританією. Країні було нав'язано угоду «про взаємну оборону», за якою Великобританія дістала право розміщувати на тер. М. свої збройні сили і фактично перетворила її на військ. базу НАТО. У 1967 М. встановила дипломатичні відносини з СРСР. Лейбористський уряд (з 1971) проводить політику, спрямовану на зміцнення екон. самостійності М., на міжнар. арені — політику неприєднання. 31.III 1979 завершилося виведення англ. військ з острова. М. підписала (1975) Заключний акт Наблизь до питань безпеки і співробітництва в Європі. В червні 1978 рад. екон. делегація побувала на М., в грудні мальтійська урядова делегація відвідала СРСР. З 1964 М. — член ООН. Л. О. Лешенко. **Політичні партії, профспілки.** Лейбористська партія М., засн. 1920. Правляча з 1971. Націоналістична партія, засн. 1924. **Комуністична партія Мальти**, засн. 1969. Загальна спілка робітників, засн. 1943. Конфедерація профспілок, засн. 1958. Входить до ВКП.

Господарство. Економіка М. розвинута слабо, довгий час вона була

Манілярія вдовжена.

пов'язана з обслуговуванням брит. військ. бази. З 2-ї пол. 60-х рр. відбуваються зміни в структурі г-ва країни — розширено й передано під робочий контроль сухі доки, націоналізовано найбільші банки та ряд інш. фірм, створено держ. пром. підприємства й держ. компанії авіац. та мор. перевезень тощо. Проте іноз. капітал (особливо британський) продовжує утримувати значні позиції в економіці М. Гол. галузі пром-сті — легка (бавовняні, вовняні й трикотажні тканини, швейні та трикотажні вироби) і харчосмакова (плодоовочні консерви, вина, потюнові вироби тощо). Судноремонтна верф, невеликі підприємства металобробної (гол. чин. ремонтні майстерні), хім. (у т. ч. виробн. синтетичного волокна), кераміч. (шкіряно-взут. пром-сті. Осн. пром. центр — м. Валлетта. В обробку — бл. 50% тер. країни. Переважають невеликі г-ва. Вирощують гол. чин. зернові культури — пшеницю, ячмінь, кукурудзу; з технічних — бавовник, тютюн. Розвинуте субтропічне садівництво, виноградарство. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Розводять кіз, овець, свиней, велику рогату худобу, ослів, мулів. У прибережних водах — рибальство (виплов сардин і мор. вугрів). Важлива стаття доходу — іноз. туризм. Гол. вид транспорту — автомобільний. Асфальтованих автошляхів — 1,2 тис. км (1976). 3-ць немає. Осн. мор. порт і міжнар. аеропорт — Валлетта. З М. вивозять швейні вироби й взуття, консерви, вина, потюнові вироби; довозять машини й устаткування, пром. товари і сировину, паливо, продовольство. Гол. торг. партнери — Великобританія та країни Європейського економічного товариства. М. підтримує торг. та наук.-технічні зв'язки з СРСР та ін. соціалістич. країнами. Грош. одиниця — мальтійський фунт. 1 мальт. фунт = 1,32 англ. ф. ст.

І. Т. Твердохлебов.

Освіта і культурно-освітні заклади. Система освіти складалася під впливом англійської. Діють 8-річні поч. школи, що складаються з 2-річної школи для малюків і 6-річної власне поч. школи; строк навчання у серед. школі 7 років (5 + 2). Поряд з держ. школами (безплатні) є й приватні. Вік обов'язкового навчання — від 6 до 16 років. У 1976/77 навч. р. у 8-річних поч. школах навчалися 30,9 тис. учнів, у серед. школах — 26 тис., у системі проф.-тех. освіти — 4,3 тис. Вищу освіту здобувають у Королівському ун-ті М. (засн. 1592, статус ун-ту з 1769, повна автономія з 1947; 1977/78 навч. р. — 1,1 тис. студентів), у Новому ун-ті (засн. 1961 як коледж гуманітарних, природничих наук і технологій, статус ун-ту з 1978; 1978/79 навч. р. — 1,5 тис. студентів), обидва — у Валлетті. Працює ряд наук. т-в. Нац. 6-ка у Валлетті (засн. 1955), 6-ка Ун-ту М. (засн. 1969), 6-ка Нового ун-ту, публічна 6-ка на о. Гоцо (засн. 1853). Нац. музей М. (засн. 1903), художня галерея. В. З. Клепикова. **Архітектура та образотворче мистецтво.** На о-вах Мальта і Гоцо

збереглися унікальні мегалітичні культурні будівлі епохи неоліту (Хал-Таршин, Мнайдра та ін.). В 16—18 ст. зводили фортифікаційні споруди, регулярно забудовували нову столицю М. — Валлетту, перебудовували м. Мдіну в дусі ренесансної та барокової архітектури (церкви Сан-Джованні, 1573—75, арх. Дж. Кассар, та Сан-Джакомо, бл. 1710, арх. Дж. Барбара, обидві — в Валлетті; собор у Мдіні, 1702, арх. Л. Гафа та ін.; 6-ка у Валлетті, 1786—96). Серед будівель 19 — 1-ї пол. 20 ст. — церква-ротонда в Мості (арх. Д. Гроньє де Вассе), оперний театр у Валлетті (1861—64), базиліка Та-Піну на о. Гоцо (1931) та ін. На тер. давніх святилищ знайдено розписну кераміку, статуєтки з каменю й теракоти. В 17 ст. на М. працювали італ. живописці (Караваджо) й місц. майстри (скульптор Мельхіор). **МАЛЬТІЙСЬКИЙ МЕХАНІЗМ**, мальтійський хрест — пристрій, що перетворює безперервний обертотний рух на переривчастий; тип перетворювального (відтворювального) механізму. У М. м. (мал.) палець ведучого диска, що обертається, входить на деякий час у радіальний проріз веденого диска (хреста), повертаючи його на певний кут (найчастіше 60 або 90°). Після виходу пальця з прорізу ведучий диск ковзає по зовн. поверхні веденого і тим самим гальмує його рух. М. м. бувають: із зовн. і внутр. зацепленням; різні за формою, кількістю пальців і прорізів. Назва — від мальтійського хреста (емблеми Мальтійського ордену), схожого на ведений диск. М. м. застосовують у металорізальних верстатах, кінопроекторних та ін. апаратах і машинах, де необхідні періодичні зупинки у русі.

МАЛЬТІЙСЬКИЙ ОРДЕН — одна з назв католицького духовно-лицарського ордену іоаннітів (за місцем перебування останніх з 1530 на р. Мальта).

МАЛЬТІЙЦІ — народ, основне населення держави Мальта. Чисельність — понад 420 тис. чол. (1978, оцінка). Говорять мальтійською мовою. За релігією М. — католики. М. — нащадки давніх поселенців, можливо фінікійського походження. На культуру і побут М. мали вплив греки, карфагеняни, римляни, готи, візантійці, араби, норманни, іспанці, англійці та ін. завоювання, під владою яких в різний час вони були. Осн. заняття М. — землеробство, городництво, скотарство, рибальство, мореплавання.

МАЛЬТОЗА (від англ. malt — солод), солодовий цукор, $C_{12}H_{22}O_{11}$ — вуглевод з групи дисахаридів. Складається з двох молекул глюкози. М. кристалізується з однією молекулою води у вигляді тонких голок; легко розчиняється у воді, солодка на смак. В організмі утворюється як проміжний продукт при розщепленні крохмалю або глікогену під впливом амілаз. М. має відносно властивості; піддається спиртовому бродінню, молочнокислому бродінню. При гідролізі к-тами та під впливом ферменту мальтази, який міститься в

травних соках тварин і людини, у пророслому зерні, у цвілевих грибах і дріжджах, М. розщеплюється до двох залишків глюкози. Найбагатші на М. пророслі зерна ячменю, жита та ін. зернових. М. застосовують у кондитерській промисловості.

МАЛЬТУЗІАНСТВО — реакційна «теорія» народонаселення, висулена в кін. 18 ст. Т. Р. Мальтусом, який твердив, що зростання населення нібито відбувається в геометричній прогресії, а збільшення засобів існування — в арифметичній, внаслідок чого виникає «абсолютне перенаселення». Цим «вічним законом» Мальтус намагався виправдати зuboжіння в капіталістичному суспільстві трудящих мас, які, на його думку, «нерозумно» розмножуються. Війни, епідемії, голод прихильники М. розглядали як «позитивні фактори», що регулюють зростання населення. М. використали ідеологіям. фашизму для обґрунтування «теорії життєвого простору» (див. Геополітика). К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що кожному істор. способі виробництва властиві свої закони народонаселення, які мають істор. характер, що за капіталізму існує лише відносне перенаселення, яке є наслідком капіталістичного способу виробництва (див. Твори, т. 23, с. 598—599). Різку критику М. дав В. І. Ленін, який указував, що для М. характерне «абстрагування» від суспільно-економ. формацій і соціально-політ. устрою (див. Повне зібр. тв., т. 1, с. 443). В епоху імперіалізму бурж. соціологи, економісти намагалися відродити М. у вигляді неомальтузіанства.

М. І. Михальченко. **МАЛЬТУС** (Malthus) Томас Роберт (17. II 1766, Рукері, поблизу Гілфорда — 23. XII 1834, поблизу Бата) — англ. економіст, священик. Закінчив Дізеус-коледж Кембріджського ун-ту (1788). В 1805—34 — професор кафедри сучас. історії і політ. економії в коледжі Ост-Індської компанії. М. — один з основоположників вульгарної політичної економії у Великобританії. У праці «Дослідження про закон народонаселення» (1798) намагався пояснити важке становище трудящих і безробіття «абсолютним надлишком людей» (див. Мальтузіанство). В праці «Принципи політичної економії» (1820) відкидав трудову теорію вартості, вважав, що джерелом прибутку капіталістів є не додаткова вартість (як це визначив К. Маркс), а продаж товарів вище від їхньої вартості. Сучас. бурж. економісти взяли на озброєння ряд положень М. (див., зокрема, Кейн-сіанство).

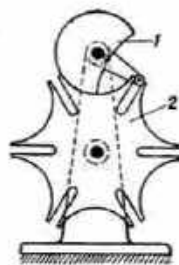
МАЛЬЦ (Maltz) Альберт (8. X 1908, Нью-Йорк — 1978) — амер. письменник. П'єси «Карусель» (1932), «Мир на землі» (1934; обидві — у співавтор.) — антиімлітарист. спрямування. П'єси «Чорна шахта», «Рядовий Хікс» (обидві — 1935), зб. оповідань «Таке життя» (1938), романи «Глибоке джерело» (1940), «Довгий день у короткому житті» (1957) — про життя й боротьбу амер. пролетаріату. Автор антифашист. романів «Хрест і

Пам'ятник-ансамбль на Маммазону кургані.

П. Т. Мальцев. Фрагмент картини «Крейсер „Варяг“». 1935.

Мальтійський механізм: 1 — ведучий диск; 2 — ведений диск.

стріла» (1944), «Розповідь про один січневий день» (1966), п'єси «Справа Моррісона» (1952), зб. статей «Письменник-громадянин» (1950), кіносценаріїв. У 1950 звинувачений у комуністичній пропаганді, був ув'язнений. У 1951—62 жив в еміграції (Мексика). В останні роки життя виявив нерозуміння деяких аспектів внутр. політики СРСР.

Тв.: Укр. перекл. — Справа Моррісона. К., 1953; Оповідання. К., 1956; Рос. перекл. — Избранное. М., 1951; Человек на дороге. М., 1962.

МАЛЬЦЕВ Анатолій Іванович [14 (27). XI 1909, тепер с-ще Мішенський Шатурського р-ну Моск. обл. — 7.VII 1967, Новосибірськ] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1958). Закінчив (1931) Моск. ун-т. Працював у Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР (1942—60), з 1960 — в Сибірському відділенні АН СРСР та в Новосибірському ун-ті. Осн. праці М. присвячені алгебрі та матем. логіці. Одержав фундаментальні результати з *теорії груп*, *теорії кілець* і лінійних алгебр, топологічної алгебри, теорії груп і алгебр Лі, *алгоритмів теорії*. М. — один із засновників заг. теорії *алгебраїчних систем*, його праці поклали початок систематичному застосуванню методів матем. логіки в алгебрі. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1964.

МАЛЬЦЕВ Олександр Феліксімович [26.III (7.IV) 1855, кол. Томський пов. Вологодської губ. — 26.XI 1926, Полтава] — рос. і укр. лікар, доктор наук (з 1902). В 1880 закінчив петерб. Медико-хірург. академію, після чого працював при Казан. ун-ті під керівництвом В. М. Бехтерева. З 1886 очолював Полтав. психіатричну лікарню. В 1890 організував у Полтав. губ. колонію для психічно хворих (з безплатним лікуванням). Праці М. присвячені організації психіатричної допомоги у Полтав. губ. й питанням історії медицини (лікарняна справа на Україні). М. — автор підручників з психіатрії та фармакології. Брав участь у роботі Полтав. вченої архівної комісії.

МАЛЬЦЕВ Петро Тарасович [н. 25.XI (8.XII) 1907, м. Маріуполь, тепер Жданов] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1974). В 1921—24 навчався в Запоріж. худож. профшколі, 1924—30 — в моск. ВХУТЕІНІ. Твори: картини — «Крейсер „Варяг“» (1955), «В. І. Ленін на комуністичному суботнику» (1965); діорами — «Штурм Сапун-гори» (1959) поблизу Севастополя, «Бій повітряного десанту під Вязьмою взимку 1942 року» (1971), «Форсування Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького 1943 року» (1974) у Переяслав-Хмельницькому істор. музеї, всі — в співавторстві. Лл. с. 339, а також до ст. *Діорама*, т. 3, с. 387.

МАЛЬЦЕВ Терентій Семенович [н. 29.X (10.XI) 1895, с. Мальцево, тепер Шадрінського р-ну Курганської обл.] — новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістичної Праці (1955, 1975), почесний акад. ВАСХНІЛ (з 1956). Член

КПРС з 1939. Н. в сім'ї селянина-бідняка. З 1929 М. беззмінний рільник колгоспу «Заветы Ленина» Шадрінського р-ну Кург. обл. РРФСР, з 1950 одночасно і керівник організованої при колгоспі Шадрінської дослідної станції. Перші праці М. з сортопробувань ярої пшениці й ін. культур, дослідження оптимальних строків сівби ярих зернових культур для районів Зауралля і Сибіру. М. першим запропонував систему безполіцевого обробітку ґрунту. М. — делегат XXI—XXV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

МАЛЬЧЕВСЬКИЙ (Malczewski) Антоній (3.VI 1793, Варшава або с. Княгинин, тепер Дубнінського р-ну Ровен. обл. — 2.V 1826, Варшава) — польс. поет. Представник «української школи» в польській літературі. Навчався в Кременецькій гімназії (1805—11). В 1821—24 жив у с. Ласкові (тепер Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.). Осн. твір — поема «Марія. Українська повість» (1825), в якій відображено боротьбу між магнатами і дрібною шляхтою, опосередовано природу Поділля і Волині. Твір перекладено багатьма мовами, вт. ч. укр. (уривки). На сюжет поеми М. *Завадський*, Ю. *Зарембський*, Л. Гроссман написали муз. твори.

МАЛЬЧЕВСЬКИЙ (Malczewski) Яцек (15.VII 1854, Радом — 8.X 1929, Краків) — польс. оквионець, представник символізму. В 1873—76 та 1877—78 навчався в Школі красних мистецтв у Кракові в В. Луцкевича і Я. Матей-

лоти орди. Здійснив ряд походів на рус. землі, зокрема у Рязанське (1373, 1378) і Нижегородське (1378) князівства. Спроба М. вторгнутись у межі Московського великого князівства закінчилася поразкою, в *Куликовській битві* 1380 його війська були повністю розгромлені. Того самого року зазнав поразки від війська *Тохтамиша*, втік до Кафи (тепер м. Феодосія), де був убитий.

МАМАЙ Микола Якович (н. 7.II 1926, станиця Анастасіївська, теп. р. Слов'янського р-ну Краснодар. кр.) — шахтар-новатор, Герой Соціалістичної Праці (1957). Член КПРС з 1955. Працюючи на шахті «Північна» (Донбас), виступив 1956 ініціатором змагання за подолання перевиконання змінних норм виробітку кожним вибійником на 1 т вугілля. В 1961 на запрошення колективу новобудови М. перейшов працювати на шахту «Сухоліська» № 1 (м. Красnodон); виступив ініціатором боротьби за комплексну механізацію у вугільній пром-сті й перевиконання планів за рахунок впровадження нової техніки. На XXI, XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Делегат XX, XXI та XXII з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. Ленінська премія, 1964. О. М. Семенович.

МАМАЙ-КОЗАК — пив. «Козак-Мамай». **МАМАКІЄВ** Магомет Аймакович [псевд. — Магомет Тур; 16 (29). XII 1910, с. Аххой-Мартан, тепер Чеч.-Інгущ. АРСР — 2.VIII 1973, Грозний] — чечен. рад. письменник. Член КПРС з 1927. Друкуватися почав 1926. Перша зб. віршів — «Ластівка» (1931). Збірники «Крипані гори» (1936), «Іскра» (1940), «Моя північка» (1958), «Я повернуся» (1963), «Земля Маріана» (1971), поема «Розмова з матір'ю» (1934) — про героїзм людей, які революційно пербудовують світ. Автор прозових творів: зб. «Перший гудок» (1956), істор. роман «Міюрд революції» (1962), «Зелінхан» (1968), публіцистичні нариси «Солдати революції» (1969), праці «Чеченський рід (тайп) в період його розкладу» (1962). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

МАМАЛОЛОГІЯ [від новолат. mamma — сосок (лат. mamma — груди, сосок, вим'я) і грец. λόγος — слово, вчення], теріологія — розділ зоології, що вивчає ссавців.

МАМЕДУКІЗАДЕ Джаліл (псевд. — Молла Нарседділ; 22. II 1866, Нахічевань-на-Араксі — 4.I 1932, Баку) — азерб. рад. письменник, публіцист. Літ. діяльність почав у 90-х рр. Співробітничав як фейлетоніст у легальній більшовицькій газеті «Кавказський робочий листок». Засновник сатиричного журн. «Молла Нарседділ», який виходив з перервами до 1931. Після Великого Жовтня брав участь у розробці і впровадженні нового азерб. алфавіту. Перший значний твір — повість «Продажа осла» (з циклу «Полі в селіш Данабаш») написан 1894 (опубл.

А. І. Мальцев.

П. Т. Мальцев.

Т. С. Мальцев.

А. Мальчевський.

Я. Мальчевський. На етапі 1883. Національний музей. Варшава.

ка, 1876—77 — в АМ у Парижі. В 1885—86 працював у Мюнхені, 1897—1900 та 1912—21 — професор Краків. академії красних мистецтв. Твори: «У неділю на шахті» (1882), «Смерть на етапі» (1891), «Меланхолія» (1890—94), «Зачароване коло» (1895—97), портрети та ін.

МАМАТІВ КУРГАН — височина в центр. частині Волгограда, на якій під час *Сталинградської битви* 1942—43 містився командний пункт 62-ї армії. М. к. був ареною запеклих боїв. На М. к. споруджено пам'ятник-ансамбль (1963—67, авторський колектив під керівництвом скульптора Є. В. Вучетича, арх. Я. Б. Белопольського). Лл. с. 339.

МАМАЙ (р. н. невід. — п. 1380) — термек (воєначальник), з 60-х рр. 14 ст. — фактичний правитель Зо-

1936). М. — майстер короткого сатирич. оповідання. В оповіданнях «Барачник» (1914), «Два чоловіки» (опубл. 1927) та ін. показав тяжке життя і безправність азерб. трудового селянства. Автор комедій «Мерці» (1909), «Збіговисько божественних» (опубл. 1936), п'єси «Кеманча» (опубл. 1935).

Текст: Укр. перекл. — Мерці. К., 1972. Рос. перекл. — Избранные произведения, т. 1—2. Баку, 1966; Четкий дала. М., 1966.

МАМЕДОВА Шенкет Гасан кизи (н. 18.IV 1897, Тбілісі) — азерб. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), педагог, музичний діяч, нар. арт. СРСР (з 1938). Член КПРС з 1942. В 1917—21 навчалася в Київ. консерваторії, 1927—29 — в Мілані й Парижі. В 1922—48 — солістка Азерб. театру опери та балету ім. М. Ф. Ахундова (Баку). Серед партій — Гюльшохра («Аршин мал алан» Гаджибекова), Нергіз («Нергіз» А. М. М. Магомаєва), Антоніда («Іван Сусанин» Глинки). Організувала перший азерб. театр. технікум (1923), респ. нотне вид-во (1924). З 1945 — викладач, з 1949 — професор Азерб. консерваторії (серед її вихованців — М. М. Магомаєв). Автор книги «Шляхи розвитку азербайджанського музичного театру» (1931). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАМЕДХАНЛІ Енвер Гафар огли (н. 29.II 1913, м. Геокчай) — азерб. рад. письменник, засл. діяч мистецтв Азерб. РСР. Учасник Великої Вітчизн. війни. Перша повість — «Коловорот» (1934). Оповідання «Караван зупинився», «На головному проспекті» (обидва — 1944), «Червоні бутони» (1945) та ін. — про події Великої Вітчизн. війни; історико-революц. драма «Ранок Сходу» (1947) — про становлення Рад. влади в Азербайджані. Автор п'єси «Вогні» (1950), комедій «Ширванська красуня» (1957), кіносценаріїв. Українці присвятили йому «Вогонь на Заході» (1942) та новелу «Крижана статуя» (1944). М. переклав оповідання І. Франка «Історія одної конфіскації». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Текст: Укр. перекл. — Червоні бутони. К., 1957. Рос. перекл. — Избранные. Баку, 1959. В. І. Ціпко.

МАМИЛЯРИЯ (Mammillaria) — рід рослин родини *кактусових*. Кудлаті або короткоциліндричні куктуси, здебільшого густо вкриті сочкоточковидними горбками з пучками голчастих чи щетинкоподібних колючок на верхівках. Між горбками часто містяться скупчення блискучих волосків. Квітні здебільшого дрібні, але є види, у яких вони чималі, розташовані на верхішці стебла. Плід ягодоподібний. Понад 350 видів (за ін. даними, 200—600), пошир. в Мексиці, США, Центр. Америці, Вест-Індії, Венесуелі й Колумбії. Культурують в оранжереях і приміщеннях. Іл. с. 338.

МАМІН-СИБІРЯК (справжнє прізвище — Мамін) Дмитро Наркисович [25.X (6.XI) 1852, Вісімо-Шайтанський з-д, тепер робітн. селище Вісім Пригородного р-ну Свердлов. обл. — 2 (15).XI 1912, Петер-

бург] — рос. письменник. Друкуватися почав 1875. У романах «Приваловські мільйони» (1883), «Гірське гніздо» (1884), «Три кінці» (1890), «Золото» (1892), «Хліб» (1895), у циклах повістей, оповідань та нарисів відтворив картину народного життя, переважно гірничозавод. району Уралу, викрив хижацьку суть рос. капіталізму. Ці твори пройняті повагою та любов'ю до людини-трударя, до її праці. Автор п'єс, істор. повістей, легенд, автобіографічних творів. Писав твори для дітей («Оленчине казки», 1894—96; «Сіра Шийка», 1893, та ін.). З інтересом і симпатією ставився М.-С. до України, її трудового люду. В багатьох творах показав трудящих українців, їхню спільну долю з робітниками Уралу (нарис «Війди», «Від Уралу до Москви», істор. повість «Охонині брови»). В деяких творах («Три кінці», «Золотуха») використав укр. пісні. Деякі твори М.-С. екранізовано. За повістю «Охонині брови» композитор Г. Белоглазов написав оперу «Охоня» (1956). Оповідання М.-С. укр. мовою перекладала М. Колдуняк. Текст: Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1958; Скакун, К., 1978; Укр. перекл. — Вибрані оповідання. К., 1928; Вибрані оповідання. Х., Олександр, 1937; Оленчине казки. К., 1948; Приваловські мільйони. К., 1952; Говорок, К., 1953; Хліб. К., 1956; Гірняке гніздо. К., 1957; Золотопромиселці. К., 1957; Сіра Шийка. К., 1965. Ю. І. Корзюк.

МАМЛЮКИ (араб. — білі раби, невольники) — воїни-раби з тюрків і кавказьких народів у Єгипті. За правління Айюбідів (1171—1250) з М. була сформована урядова гвардія. В 1250 верхівка М. скинула Айюбідів і захопила владу. Відома 2 дні. М.: Бахрі (1250—1390) і Бурджі (1390—1517). Правління М. було ліквідовано після завоювання Сирії, Єгипту і Палестини 1516—17 *Османською імперією*. Ослаблення Османської імперії в кін. 17 ст. дало змогу М. відновити владу (до поч. 19 ст.). За правління *Мухаммеда* Алі мамлюцькі бейли були позбавлені влади, а в 1811 майже винищені.

МАММЕРІ (Mammeri) Мулуд (н. 28.XII 1917, Таурірт-Місун, Кабілія) — алжир. письменник. Пише франц. мовою. В 1941—44 був учасником боротьби проти фашизму у Франції. Перший роман — «Забутий пагорб» (1952) — позначений впливом фольклору *кабілія*. Соціально-політ. проблеми порушено в романі «Коли спить справедливність» (1955). Роман «Опіум і дубинка» (1965) — про політ алжирської революції. Автор п'єс «Ріка» (1964) та «Фен» (1967).

Текст: Рос. перекл. — Когда спит справедливость. М., 1960.

В. К. Кухалашвілі.

Мамонт (відтворений вигляд).

МАМОЛАТ Олександр Самійлович [н. 30.VIII (12.IX) 1910, с. Кальніболота, тепер Новоархангельського р-ну Кіровоград. обл.] — укр. рад. фтизіатр, засл. діяч науки УРСР (з 1975), доктор мед. наук, професор (з 1971). Член КПРС з 1940. В 1936 закінчив Київ. мед. ін-т. У 1936—79 — директор Київ. н.-д. ін-ту туберкульозу і грудної хірургії ім. акад. Ф. Г. Яновського. З 1979 — зав. відділом у цьому ін-ті. Праці М. присвячені питанням лікування туберкульозу. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

МАМОНТ (Mammuthus primigenius) — вимерлий ссавець родини слонових. Існував у четвертинному періоді в Європі, Пн. Азії і Пн. Америці. Вимер бл. 10 тис. років тому. Зовн. вигляд М. відомий з малюнків і скульптур, зроблених людиною палеоліту, осн. об'єктом полювання якої він був, а також завдяки знахідкам трупів тварин у мерзлих ґрунтах. Тіло, голова і хобот М. зверху були вкриті чорною шерстю, нижня частина тулуба — жовтувато-бурою; підшерсток світло-жовтого кольору. Висота М. в холмі до 3,5 м; маса до 6 т. Зуби склалися з окремих дентинових пластинок, вкритих емаллю і з'єднаних між собою зубним цементом. Мали масивні *бивні* завдовжки до 4,5 м і масою до 120 кг. М. були поширені і на тер. України, про що свідчать знахідки їхніх решток, а також хатин первісної людини з кісток М. У 1841 за ініціативою проф. Харків. ун-ту І. Й. Калениченка на місці знахідки кісток М. в с. Кулішівці (тепер Недригайлівського р-ну Сумської обл.) був встановлений пам'ятник (іл. с. 342).

Н. Л. Корнієць.

МАМОНТОВ Яків Андрійович [літ. псевд. — Я. Ліринський, Я. Пан; 22.X (4.XI) 1888, хутір Стрілиця, тепер с. Шапошникове Сумського р-ну Сум. обл. — 31.I 1940, Харків] — укр. рад. драматург, театрознавець. Закінчив Моск. комерційний ін-т (1914). З 1920 викладав педагогіку в вузах Харкова, брав активну участь у театр. житті. Розпочавши літ. діяльність 1907, прийшов складну ідейно-творчу еволюцію від символізму до реалізму. Гострі питання соціальної боротьби, хоч і в абстрактній формі, порушив у драмі «Веселий Хам» (1921), трагедії «Ave Maria» (1924). У п'єсах «Коли народ визволяється» (1924), «До третіх піяків» (1925), «Республіка на колесах» (1928), «Княжна Вікторія» (1929), «Гетьманщина» (1930—39) відобразив події громадян. війни на Україні. Тематик. дійсності присвячено п'єси «Рожеве павутиння» (1928), «Його власність» (1930), «Спогади людини» (1936) та ін. М. написав лібретто шести опер, інсценував твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського. П'єсам М. властиві гостра проблематика, психологізм, сценічність. Автор праць з історії й теорії драми. Портрет с. 343.

Текст: Твори. К., 1962. Літ.: Кисельов Й. Яків Мамонтов. В кн.: Українські радянські письмен-

М. Я. Мамай.

Дж. Мамедкулієв.

Ш. Г. Мамедова.

Д. Н. Мамія-Сибірський.

МАМОНТОВА

ники, в. 4. К., 1960; Ершова М. С. Бібліографія творів Якова Мамонтова. «Радянське літературознавство», 1958, № 5. Ф. Д. Пустова.

МАМОНТОВА Віра Олексіївна [н. 11 (24). XII 1917, Київ] — укр. рад. біолог-ентомолог, доктор біол. наук (з 1976). Член КПРС з 1952. Закінчила Київ. держ. ун-т (1941). Праці М. пов'язані гол. чин. з вивченням фауни, екології, філогенезу, еволюції та систематики шкідливих комах — попелиць. Держ. премія УРСР, 1976.

МАМОНТОВА ПЕЧЕРА — одна з найбільших у світі карстових печер. Розташована в США, поблизу м. Луїсвілла (шт. Кентуккі) на території однойменного нап. парку. Являє собою п'ятиярусну мережу галерей та залів у вапняках. Досліджена частина має 225 проходів, 47 великих куполів, понад 20 глибоких шахт. Заг. довж. порожнини досягає 74 км. У печері є річка й озера, по яких можна плавати у човні; живуть сліпі павуки і цвіркуни, в річках та озерах — сліпі риби й раки. Відкрита М. п. 1809. Об'єкт туризму.

МАМОНТОВЕ ДЕРЕВО — велетенське хвойне дерево родини таксодієвих. Те саме, що й *секвойя-дендрон*.

МАМУСОВ Дабє Хабійович [27.VII (9.VIII) 1909, с. Середній Урху, тепер Ірафського р-ну Пн.-Осет. АРСР — 21.VIII 1966, Орд.-жонкідзе] — осет. рад. письменник. Член КПРС з 1939. Перша зб. віршів — «Перші кроки» (1931). Роман «Тяжка операція» (1939) — про духовне зростання рад. людини. Роман-епопея «Поєма про героїв» (ч. 1—2, 1948—58) відображає шлях осет. народу до будівництва соціалізму. Трудівникам села присвячені повісті «Господарі життя» (1947) і роман «Люди це люди» (1960). Автор драм «Вовждь Багатар» (пост. 1940), «Сини Бата» (пост. 1942) та ін. Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Рос. перекл. — Избранные рассказы. М., 1958; Гости. Орджоникидзе, 1964; Поэма о героях. кн. 1—3. М., 1960—75.

МАМУТОВ Валентин Карлович (н. 30.I 1928, Одеса) — укр. рад. учений-юрист, чл.-кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1948. Після закінчення Свердлов. юрид. ін-ту (1949) працював держ. арбітром тощо в ряді міністерств УРСР. З 1969 — зав. відділом і заст. директора ін-ту економіки пром-сті АН УРСР (Донецьк). Наук. праці присвячено правовим проблемам управління сусп. виробництвом і організації соціалізму, господарському праву. Серед них: «Підприємство і вищестоящий господарський орган» (1969), «Економічні санкції і дисципліна поставок» (у співавторстві, 1976).

МАНА — 1) Персонаж міфології сх. слов'ян. М. уявляли як стару потворну жінку. Як і *Мара*, вона ніби могла обернутися на тварин, рослини, неживі предмети, шкідливі людям. 2) Привид, страхова, ілюзія, спокуса, омана.

МАНАГІРОВ Іван Мефодійович [н. 31.V (12.VI) 1898, м. Єнакієве, тепер Донецької обл.] — рад.

військ. діяч, генерал-полковник (1945), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї шахтаря. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У 1931 закінчив Військ.-політ. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував корпусом, армією, зокрема в складі Степового (з 10.X 1943—2-го Укр.) фронту. Учасник рад.-япон. війни 1945. В 1947 закінчив Вищ. академ. курси. З 1947 — команд. армією, а потім команд. військами ППО. З 1953 — у запасі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МАНАГУА — столиця Нікарагуа, гол. політ. і культур. центр країни. Розташована на березі оз. Манагуа. Залізнична станція. Через місто проходить Панамериканське шосе. Аеропорт міжнар. значення (Лас-Мерседес). 400 тис. ж. (1978). Невеликі підприємства цем., шкіряно-взут., текст., харч. пром-сті. Поблизу М. — нафтопереробний з-д. Нікарагуанське відділення Центр.-амер. ун-ту. Нац. академія філософії, Академія географії й історії та ін. наук. заклади. Б-ка — Нац. архів (засн. 1882). Нац. музей Нікарагуа. М. засн. у 16 ст. Місто не раз зазнавало руйнувань від землетрусів.

МАНАЙЛО Федір Федорович [6 (19).X 1910, с. Іванівці, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл. — 15.I 1978, Ужгород] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1972). У 1934 закінчив Вищу худож.-промислову школу в Празі.

Ф. Ф. Манайло. Село в горах. 1958.

Твори: «Старий бідняк» (1932), «На Івана Купала» (1933), «Гуцулка» (1939), «Гуцульське весілля», «Тяжке життя» (обидва — 1942), «Ми ждемо» (1943), «Нижньо-Бистрянська ГЕС» (1959), «Долина вже квітне» (1961), «Прикордонні гори» (1964), «Шиянські гори» (1974); мозаїки — в ресторані готелю «Ужгород» (1966) і ресторани «Верховина» у Києві (1968). Картини М. зберігаються в ДМУОМ, Закарпатському худож. музеї та ін.

Лит.: Ф. Ф. Манайло. Альбом. К., 1970.

МАНАМА — столиця Бахрейн, гол. екон. центр країни. Мор. порт на пн. узбережжі о-ва Бахрейн. Бл. 230 тис. ж. (1980). Розвинуте кустарно-реміснич. виробн.; рибальство, добування перлів і перламутру.

МАНАНДЯН Яків Амазаспович [10 (22).XI 1873, Ахалцхе, тепер Груз. РСР — 4.II 1952, Єреван] — вірм. рад. історик, акад. АН СРСР (з 1939), акад. АН Вірм. РСР (з 1943), засл. діяч науки Вірм. РСР (з 1935). Закінчив філос. відділення Ієнського ун-ту (1897), ек-

стерном склав курс сх. ф-ту Петерб. ун-ту (1898). З 1926 — професор Єреванського ун-ту. Праці М. присвячені соціально-економ. устрою старод. і середньовічної Вірменії, а також філології, метрології та істор. географії. Найзначніша з них — «Критичний огляд історії вірменського народу» (т. 1—3, 1945—57). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

«МАНАС» — кирг. народний епос. Містить понад 300 тис. віршованих рядків. Деякі легенди й казки «М.» створено ще за дофеод. часів. В епосі відображено багатовікову боротьбу кирг. народу проти зовн. ворогів, показано побут, звичаї, культуру народу. Гол. герої — нар. богатир Манас, його син Семетей і онук Сейтек. «М.» — колективний витвір багатьох поколінь співців — манасчі. Перші записи епосу зробили в 50—60-х рр. 19 ст. Ч. *Валіханов* та В. *Радлов*. Найповніші варіанти записано за рад. часу.

Видання: Рос. перекл. — Манас. М., 1960.

Лит.: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961. І. Т. Крив.

МАНАСТІРСЬКИЙ Антон Іванович (2.XI 1878, с. Завалів, тепер Бережанського р-ну Тернопільської обл. — 15.V 1969, Львів) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1957). В 1895—99 навчався у Львів. худож.-промисловій школі, 1900—05 — в Київській академії красних мистецтв. Жив і працював у Львові. Створив ряд пейзажів («Зина в Карпатах», 1904; «Міст над Прутом», 1914; «В Карпатах», 1931; «Гірський потік», 1955), жанрові картини («Ярмарок у селі Ділятині», 1914; «Два приятелі», 1920; «Паламар», 1932; «Гуцули-кологосники», 1951), істор. полотна («Прощайте, товариші!», 1917; «Занороженець», 1932; «Вчора і сьогодні», 1940; «У таборі Кармелюка», 1950), картини на теми укр. народних пісень («Ой під гаєм, гаєм», 1917; «Ой ходила дівчина березком...», 1926) та поезій Т. Шевченка («У ворожки», 1910; «Катерина», 1913); іл. до дитячих книжок і шкільних підручників. М. створив низку портретів («Портрет матері», 1907; «Портрет гуцульського різьбара Ф. Шкрібляка», 1929, та ін.). Твори М. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва та ДМУОМ. Іл. лив. на окр. аркуші, с. 320—321.

Лит.: Островський Г. Антон Іванович Манастірський. К., 1958; Антон Манастірський. К., 1980.

МАНАСТІРСЬКИЙ Вітольд Антонович (н. 11.I 1915, Львів) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1975). Син А. Манастірського. В 1935—39 навчався у варшавській АМ. Твори: «Гурток гуцульських народних музик» (1951), «Верховинка» (1960), «Під Чорногоростом» (1963), «Під горою Соколів» (1965), «Квітуча Дзямброня» (1967), «Марічка» (1973), «Мати» (1974), «Доярочка» (1977), «Радісне дитинство» (1979). З 1947 М. викладає у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва, професор (з 1968).

Лит.: Вітольд Манастірський. Виставка творів. [Каталог]. Львів, 1967.

МАНАУС — місто на Пн. Бразилії, адм. п. штату Амазонас. Знач-

Пам'ятник на місці знахідки кісток мамонтів.

Мангуста. Сірий індійський мунго.

Манагарин унтію: 1 — квітка; 2 — гілка з плодами; 3 — плоди в розрізі.

ний річковий порт на р. Ріу-Негру при її впадінні в Амазонку, доступний для мор. суден. Аеропорт. 284,1 тис. ж. (1970). Невеликі підприємства харчосмакової та деревообробної пром-сті, по переробці каучуку, шкір, нафтопереробний з-д, джутова ф-ка. М. — гол. торг.-розподільний центр у бас. Амазонки. Ін-т по вивченню Амазонії, бот. сад. Театр. М. виник наприкінці 19 ст.

МАНГАЛІЦЬКА ПОРОДА СВИНЕЙ — порода свиней сального напрямку. Відома також під назвою «прикарпатська кучерява свиня». Виведена на Балканському п-ові у 18 ст. Маса руда, рідше чорна з жовтими піпалінами. Дорослі тварини вкриті густою кучерявою щетиною з підшерстям, невеликі, мають міцну конституцію, короткий тулуб, окіста м'ясисті. Жива маса киурів 200 кг, свиноматок 150 кг. Плодючість 5—8 поросят в опоросі. У новонароджених спостерігається подожжя смугастість, як у поросят дикої свині. Тварини витривалі, пристосовані до випасу, добре відгодовуються і обростають салом, але пізніоспілі й малоплодючі. Розводять М. п. с. в Угорщині, Югославії, Румунії, Чехословаччині, СРСР, зокрема на Україні — в Закарп. і Чернів. областях.

МАНГАН — те саме, що й марганець.

МАНГАНІТ — мінерал класу гідроксидів. МнООН. Сингонія монокліна. Густ. 4,33. Тв. 4. Колір чорний. Блиск напівметалевий. В СРСР родовища М. є в Грузії (Чатурський марганцевий басейн) і на Україні (Нікопольський марганцевий басейн, Токмацьке родовище марганцю). М. — важлива марганцева руда.

МАНГЕЙМ (Mannheim) Карл (27.III 1893, Будапешт — 9.I 1947, Лондон) — нім. бурж. соціолог. Представник т. з. соціології знання, що вважала собою бурж. реакцію на марксизм. М. розглядав будь-яке знання про суспільство як ідеологію, що є системою ілюзорних, публіцистичних уявлень, які не мають нічого спільного з об'єктивною істиною. З цих позицій М. намагався спростувати марксизм. М. вважав, нібито кризи мислення може подолати лише інтелігенція, що стоїть поза класами і єдино здатна до безстороннього пізнання суспільства. Виходячи з антинаук. положення, що капіталізм у майбутньому приведе до «загального добробуту», М. закликав революц. робітничий рух відмовитись від соціалістичної ідеології і пристосуватися до існуючих умов. Погляди М. справили вплив на бурж. соціологію, зокрема стали обґрунтуванням «деідеологізації теорії».

МАНГЕЙМ — місто у ФРН, в землі Баден-Вюртемберг. Бузол залізниць і автошляхів. Річковий порт на Рейні при впадінні в нього р. Неккар. 317,4 тис. ж. (1975). Разом з містом Людвігсгафеном утворене пром. агломерацію. Гол. галузь пром-сті — машинобудування та металообробка. Підприємства нафтопереробної, хім., целюлозної, паперової, текст. і харчосмакової пром-сті. Комерційна

і театральна-муз. вищі школи. Ін-т прикладної оптики. М. вперше згадується 766, місто — з 1607. **МАНГИШЛАК** — півострів на сх. узбережжі Каспійського м., у межах Каз. РСР. Оминається Мангішлякською (на Пн.) та Казахською (на Пд.) затоками. Поверхня погорблена, розчленована ярами. Вис. до 556 м (г. Бешпоки в хр. Каратау). Пд. частина являє собою плато Мангішляк з глибокими безстічними западинами — Карагі (132 м нижче від р. м.), Каунди (57 м нижче від р. м.) та ін. Значні родовища нафти й природного газу (див. Мангішляцький нафтогазоносний район), фосфорити тощо. Клімат сухий, континентальний. Рослинність пустельна. На М. перебував (1850—57) у заслання Т. Г. Шевченко. Див. також Мангішляцька область.

МАНГИШЛЯЦЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 20.III 1973. Розташована на Пд. Зх. республіки, на Зх. оминається Каспійським м. Площа 166,6 тис. км². Нас. 261 тис. чол. (на 1.I 1980). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, татари та ін. Міськ. населення — 88%. Ділиться на 3 райони, має 3 міста і 13 с-щ міськ. типу. Центр — м. Шевченко. Поверхня області переважно рівнинна. Пн. її частина зайнята Прикаспійською низиною, центр — плато Мангішляк. На Зх. — гори Пн. Актау і Каратау (вис. до 556 м, г. Бешпоки), на Сх. — плато Устюрт. Багато западин, що лежать нижче рівня моря, серед них найглибша в СРСР западина Карагі (—132 м). Корисні копалини: нафта, природний газ (Мангішляцький нафтогазоносний район), фосфорити, буд. матеріали (черепашник). Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня —3, —4°, липня +25, +27°. Опаді 150—160 мм на рік у пн. частині області та 100—110 мм — у південній. Характерні сильні вітри та бурі. Постійних річок немає. Навесні з гір стікають тимчасові потоки. Більшу частину області займає долино-солянкова пустеля, є солончаки й солончі. В нар.-госп. комплексі Казахстану М. о. виділяється нафто- та газодобувною пром-стю. Газо- та нафтопромисли — Прорва, Жетібай, Калам-кас, Новий Узень. Розвивається рибопереробна пром-сть. Енерге-

тика базується на місц. і довізних нафтопродуктах, а також на енергії атомної електростанції в м. Шевченко. Діє дослідно-пром. установка по опрісненню мор. води (Шевченко). В області формується Мангішляцький територіально-виробничий комплекс. Гол. пром. центри: Шевченко, Новий Узень, Форт Шевченка, смт Бралієв, Жетібай, Бейнеу. Провідна галузь с. г. — відгінно-пасовищне тваринництво (верблюди, каракульські вівці, коні). Землеробство на зрошуваних землях (біля джерел та артезіанських свердловин). Вирощують гол. чин. овоче-баштанні культури. Є з-ці: Макат — Бейнеу — Кунград, Бейнеу — Шевченко — Новий Узень. Пароплавне сполучення по Каспійському м. (від м. Шевченка на Астрахань, Баку, Махачкалу). Розвивається трубопровідний (нафто-провід Узень — Кульсари — Макат — Куйбишев, 1425 км з відгалуженням на Гур'єв та нафтопровід від промислів до Каспійського м., газопровід Узень — Бейнеу), автомоб. і повітр. транспорт. У М. о. — 4 профес.-тех. училища, 107 клубних закладів, меморіальний музей Т. Г. Шевченка (м. Форт Шевченка).

М. Ш. Ярмухамедов.

МАНГИШЛЯЦЬКИЙ НАФТО-ГАЗОНОСНИЙ РАЙОН — група родовищ нафти і газу в Зх. Казахстані, на півостровах Мангішляк і Бузачі, частково — на прилеглих ділянках акваторії Каспійського м. Пл. 167 тис. км². У геоструктурному відношенні пов'язаний з Пд.-Мангішляцьким прогином, Мангішлякською системою дислокацій і Бузачинською структурою. В геол. будові М. н. р. беруть участь палеозойські, мезозойські й кайнозойські осадочні відклади. Поклади нафти і газу — у відкладах тріасового, юрського й крейдового віку. Нафта родовищ п-ова Мангішляк належить до метанового типу, високопарафініста, смолиста, малосірчиста; нафта п-ова Бузачі — нафтового типу, високосмолиста, сірчиста. Пром. нафтогазоносність М. н. р. встановлена 1961 з відкриттям нафтогазових родовищ Жетібай та Узень. Добувають нафту з 1963. Відкрито 26 родовищ нафти і газу (1980).

Л. П. Дмитрієв.

МАНГИШЛЯЦЬКИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ВИРОБНИЧИЙ КОМПЛЕКС. Розташований у зх. частині Казахстану, на п-ові Мангішляк. Розвивається як великий район нафтодобувної, нафтопереробної і газової пром-сті, важливий район гірничодобувної, хім. пром-сті. Див. Територіально-виробничий комплекс.

МАНГО (Mangifera) — рід вічнозелених дерев родини сумахових. Бл. 40 видів, поширених у Пд. Азії. Найбільше госп. значення має М. індійське (M. indica) — дводомне дерево заввишки 10—40 м з цілісними шкірястими блискучими листками; плід — жовто-зелена кістянка, м'якуш якої оранжевий, западний, солодкий. Споживають у свіжому і консервованому вигляді. Культивують як плодову рослину в тропічних країнах.

Я. А. Мамонтов.

Я. А. Манандий.

А. І. Манастирський.

В. А. Манастирський.
Матн. 1974.

МАНГОЛЬД

МАНГОЛЬД — дворічна овочева і декоративна рослина родини лободових, один з видів *буряка*. **МАНГРОВІ ЛІСИ** (відангл. mangrove) — рослинність припливно-відпливної смуги низьких мулистих тропічних узбереж. М. л. представлені різними видами вічнозелених кущів і невисоких дерев. Для дерев М. л. характерна наявність *твематофорів* та ходульних коренів, що забезпечують краще укріплення рослин у мулистому ґрунті. Листки рослин М. л. мають воляні *продихи*, крізь які виділяються надлишки солей; у старих листках є резервуари з прісною водою. В тканинах молодих рослин і плодів мангрових дерев багато повітряних порожнин, завдяки чому вони можуть плавати. Насіння рослин М. л. довго не втрачає схожості; у багатьох рослин насіння проростає ще в плоді, а проросток падає на землю і швидко акоріюється. М. л. поширені гол. чин. на сх. узбережжі Африки, на Мадагаскарі, о-вах Сейшельських, Маскаренських і Малайського архіпелагу, на берегах Південної Азії і Австралії.

МАНГУП, Мангуп-Кале (Феодоро) — середньовічне, т. з. печерне, місто, що існувало в пн.-сх. частині гірського Криму на г. Мангуп у 6—15 ст. Населяли М. нащадки тавро-скіфів і сарматів (аланів). З кін. 13 ст. М. став політ. центром невеликого феод. князівства і наз. Феодоро. В 1475 після тривалої облоги М. захопили і зруйнували турки. Як невеликий населений пункт існував до 18 ст. Розкопками (провадилися з 1890) відкрито руїни мури з баштами, кам'яних житл. будівель, двоповерхового князівського палацу, церков, численні поховання з різноманітним поховальним інвентарем. Навколо фортеці розкопано залишки слободи. Див. також *Печерні міста*.

МАНГУСТИ — спільна назва ссавців кількох родів (*Herpestes*, *Atalapha*, *Bdeogale*, *Cynictis*) род. *тисероїдів*. Довж. тіла до 65 см, хвоста — до 45 см. Тіло видовжене, гнучке, приземкувате, з глибоким однотонним або смугастим волосяним покривом. М. пошир. переважно у тропіч. і субтропіч. смугах Африки і Пд. Азії. Більшість видів наземні тварини, живуть у норах. Живляться дрібними хребетними, зрідка комахами або рослинами. Деяких М., напр. сірого індійського мунго (*H. edwardsi*), *тисероїдів*, іноді тримають як домашніх тварин, що знищують отруйних змій, пацюків, мишей. Виконні рештки М. відомі починаючи з міоцену. Іл. с. 342.

МАНДАЛАЙ, Мандале — місто в центр. частині Бірми. Розташований на р. Іраваді. 417 тис. ж. (1973). Вузол з-щ і автошляхів, значний річковий порт. Найрозвинутіші бавовноочисна, бавовняна і лісопильна пром-сть. Залізничні й суднопр. майстерні, прядильні, шовкоткальні та олійницькі підприємства. Кустарні промисли (вироби шовкових тканин, гончарних виробів, різьблення на дереві й кам'яні). Ун-т, мед., тех. і с.-г. ін-ти. М. — реліг. центр краї-

ни. Місто засн. 1857; 1857—85 — столиця Бірми.

МАНДАРИН (португ. mandarim, від санскрит. мантрін — радник) — назва чиновників феод. Китаю, яку дали їм португальці, перейшла до рос., укр. і сх.-європ. мов. У сучас. наук. лір не вживається.

МАНДАРИН (франц. mandarine, з ісп. mandarin) — вічнозелені плодові рослини роду *Citrus* родини рутових. Здавна культивують у Китаї, Японії та країнах Пд. Азії; з середини 19 ст. — в країнах Середземномор'я, пізніше в США. В СРСР культивують у Грузії, Краснодар. краї та Азербайджані. В рад. субтропіках найпошир. М. у н і у (*C. unshiu*) — гіллясте дерево 2—3,5 м заввишки. Листки цілокраї, овально-видовжені. Квітки двостатеві, пазушні, рідше кінцеві, дрібні, білі, запахи. Плід — багатогнізда ягода. Сік плодів містить 2,8—10,5% цукру, 1,1% лимонної кислоти і до 55 мг % вітаміну С. Використовують М. свіжими, з них виготовляють варення, джем, соки. Урожайність плодів з одного дерева 20—40 кг і більше. Іл. с. 342.

МАНДАРИНКА (Aix) — рід птахів род. *качачки*. Довж. тіла бл. 40 см, маса 400—700 г. Забарвлення самців яскраве, строкате з домішкою блискучих зелених, червоних та рудих відтінків. Живуть поблизу лісових водойм. Гнізда в дуплах дерев. Кладку з 9—12 білих яєць насиджує самка 28—30 днів. Живиться М. тваринною і рослинною їжею. Рід включає 2 види: мандаринка, або М. бородаста (*A. galeuculata*), пошир. у Пд.-Сх. Азії, зокрема в СРСР — на Далекому Сході, та каролінська качка, або М. каролінська (*A. sponsa*), — в Пн. Америці. Мають деяке промислове значення; легко звикають до неволі, утримуються як декоративні птахи.

МАНДАТ (лат. mandatum — доручення) — 1) Повноваження, доручення. 2) У *виборчому праві* документ, що стверджує повноваження *депутата*. Депутатський М. в СРСР та ін. країнах соціалістич. співдружності є імперативним (обов'язковим), тобто депутат повинен виконувати *накази виборців*. 3) В міжнар. праві документ, що засвідчував особливий вид колоніальної залежності. Див. *Мандатна система*.

МАНДАТНА КОМІСІЯ — 1) Виборний орган, що перевіряє повноваження учасників зборів, делегатів конференцій і з'їздів, депутатів представницьких установ тощо. 2) В СРСР комісія, що створюється кожкою з палат Верховної Ради СРСР, Верховними Радами союзних і аут. республік, а також міс. Радами нар. депутатів для перевірки повноважень депутатів. Обирається на першій сесії Ради даного складання з числа депутатів.

МАНДАТНА СИСТЕМА — специфічна форма анексіоністської (див. *Анексія*) колоніальної політики імперіалістичних держав *Антанти*, яка фактично закріпила переділ колоній, відторгнутих гол. чин. від Німеччини, що був здійснений країнами — переможцями у 1-й світовій війні 1914—18. М. с.

встановлено *Лігою націй*, за статут якої було видано мандати Великобританії на управління Палестиною, Месопотамією, Танганьїкою і частинами Того та Камеруну; Франції — Сірією, Ліваном і частинами Того та Камеруну; Бельгії — тер. Руанда-Урунді; Японії — Маршалловими, Каролінськими і Маріанськими островами; Австралії — о. Науру, частинною о-ва Нова Гвінея та деякими о-вами Тихого океану; Новій Зеландії — о-вами Зх. Самоа; Південно-Афр. Союзові — Пд.-Зх. Африкою. Фактично і юридично М. с. зберегла незмінною суть колоніальних режимів, встановлених у цих країнах. Рад. д-ва не визнає М. с. і засудила її як одну з форм колоніальної залежності. Після 2-ї світової війни 1939—45 відповідно до *Статуту ООН* замість М. с. було встановлено систему опіки ООН (див. *Опіка міжнародна*).

МАНДЕІЗМ — релігія, що виникла на поч. н. е. в Месопотамії. М. є сумішню елементів християнства, іудаїзму, зороастризму і давньовавілонської релігії. Однією з головних рис М. є протиставлення «світлого царства» — «темному». Світла сила — Манда-Хайя (звідси назва) уособлювала, за М., знання життя. М. був поширений в 1-му ст. н. е., згодом ця релігійна течія занепадала. Частина послідовників М. перейшла до *маніхейства*. Невелика кількість прибічників М. живе в Ірані та Іраку.

МАНДЕЛЬБЕРГ Симон Львович (н. 29.VI (11.VII) 1916, Київ) — укр. рад. вчений у галузі зварювання, доктор тех. наук (з 1974). Член КПРС з 1943. Закінчив (1940) Київ. індустріальний (тепер політех.) ін-т. З 1946 — в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці — в галузі технології зварювання сталевих конструкцій. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1968.

МАНДЕЛЬШТАМ Леонід Ісакович (22.IV (4.V) 1879, Могильов — 27.XI 1944, Москва) — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1929). В 1897 вступив до Новоросійського ун-ту (Одеса), звідки був виключений 1899 за участь у студентських заворушеннях. В 1902 закінчив Страсбурзький ун-т. У 1918—22 — професор Одеського політех. ін-ту, з 1925 — Моск. ун-ту. З 1934 працював одночасно в Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. праці — з оптики, радіофізики, теорії нелінійних коливань. Незалежно від Л. Бріллюєна передбачив явище зміни довжини хвилі розсіяного монохроматичного світла, пов'язане з мол. процесами флукуційного характеру (1918). Спільно з Г. С. Ландсбергом відкрив *комбінаційне розсіяння світла* (1928). Спільно з М. Д. Паталексі розробив метод параметричного збудження електр. коливань та інтерференційний метод дослідження поширення радіохвиль. Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. В. І. Леніна, 1931. Держ. премія СРСР 1942. **МАНДЗОНІ** (Manzoni) Алессандро (7.III 1785, Мілан — 22.V 1873,

Мандаринка.

Мандолина.

Мандрил звичайний (самець).

Мандаринний голуб.

там же) — італ. письменник. Авторяча поема «Триумф свободи» (1801), ідилія «Ада» (1803) написані в дусі класицизму. На «Священних гімнах» (1815—23), поемі «Страждання» (1814—15) та ін. творів позначився вплив католицької релігії, хоча в них пролягли демократизм і патріотизм. З 10-х рр. 19 ст. поступово переходить на позиції романтизму. Оди «Бережень 1821 року», «П'ять травня» (обидві — 1821), істор. трагедії «Граф Карманийола» (1820) і «Адельгіз» (1822) пройняті патріотичними мотивами. В істор. романі «Заручені» (1825—27) змальовано життя Ломбардії 20—30-х рр. 17 ст., під час ісп. панування, зображено виступи пригнобленого народу. В цьому романтичному творі досить виразно виявилися реалістичні тенденції. Виступав також з філос. і теоретико-літ. праць.

Т.: Рос. перекл. — Обручєнє. М., 1953; Избранное. М., 1978.

Д. С. Наливайко.

МАНДИБУЛИ (лат. mandibula) — щелепа, від *mandio* — жути, гризу, жування — перша пара щелеп у ракоподібних, багатоніжок та комах. М. у форм з гризучим ротом апаратом мають різні потовщення та зубці для розгрізання та подрібнення їжі.

МАНДИНГО — 1) Самоназва (ін. форми — малінке, малінка, маненка, манденка, мандента, мандіно) групи народностей, які живуть в ряді країн Зх. Африки і говорять мовами малінке. 2) Група близькоспоріднених народів — класне малінке, або манденка, бамбара (бамана), діула. Вони становлять осн. населення зх. частини Мали, пн.-сх. частини Гвінеї, пд. і сх. районів Сенегалу та деяких районів Берега Словоної Кості, Верхньої Волти, Ліберії, Сьєрра-Леоне і Гвінеї-Бісау. Заг. чисельність — бл. 6 млн. чол. (1978, оцінка). Мови належать до ітеро-кордофанської (конго-кордофанської) сім'ї мов. За релігією більшість — мусульмани, в деяких районах зберігаються давні анімістичні вірування і культ предків. Осн. заняття — землеробство.

МАНДИЧЕВСЬКИЙ Євген (літ. псевд. — Фр. Улянович; 1873, с. Зарваниця, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл. — р. см. невід.) — укр. письменник. Вчився у Львів. і Берлінському ун-тах. Працював учителем у Перемишлі, Тернополі та ін., був редактором педагогічного журн. «Молодіж». Перший друкований твір — новела «Груша» (1899). Друкував свої твори в «Літературно-науковому вістнику», газ. «Буковина», в альманахах. Оповідання про тяжке життя галицького селянства та учнівської молоді ввійшли до збірок «З живого і мертвого» (1901), «Судба» (1906), «В ярмі» (1907) та ін.

Т.: Дні долі. Львів, 1904.

В. І. Хама.

МАНДИЧЕВСЬКИЙ (Mandyczewski) Євсей (17.VIII 1857, с. Молодія, тепер Глибочокського району Чернів. обл. — 13.VII 1929, Шульц, поблизу Відня) — укр. та австр. музикознавець, композитор, диригент, педагог. Доктор музики-

знавства (з 1897). Муз. освіту здобув у Чернівцях (під керівництвом С. Воробкевича та А. Гржималі), потім — у Віденському ун-ті. М. жив у Відні, був професором консерваторії, диригентом. Однак зв'язків з батьківщиною не поринав, не раз приїздив у Чернівці. Написав 11 укр. хорів, у т. ч. два — «Ой ліброво» і триголосий канон «І день іде, і ніч іде» — на слова Шевченка. Обробляв нар. пісні (зокрема укр., молд., рос.). Відомий дослідженнями й виданнями творів Гайдна, Брамса, Шуберта.

МАНДОЛІНА (італ. mandolino) — струнний щипковий музичний інструмент. М. з'явилася в Італії в 16 ст. З 18 ст. — один з найпоширеніших нар. інструментів. Найпопулярніша — неаполітанська М. Має опуклий овальний корпус, 4 пари струн, вузький гриф з різаними металевими ладами, плескату головку з кілками для натягування струн. Стрій квінтовий, як у скрипки. Грають на М. тонкою загостреною платівкою — плектром. Сольний і ансамблевий інструмент.

МАНДРАГОРА (Mandradora) — рід рослин родини *насолонових*. Багаторічні трави з товстим м'ясистим коренем. Листки великі, цілісні, прикореневі. Квітки одиночні, зеленувато-білі, голубі або фіолетові. Плід — велика жовта або оранжева ягода. 5 (6) видів, поширених у Середземномор'ї, Перед. і Серед. Азії, в Гімалаях. В СРСР — 1 вид (у Туркменії) — М. туркменська (M. turcomanica). В різних органах М. осіни в ої (M. autumnalis), вирощуваною інди в оранжереях, є алкалоїди — гіосциамін і скополамін, які використовують як безпечні засоби.

МАНДРИЛ (Mandrillus) — рід *мап* род. *мартішкових*. Деякі зоологи вважають М. видом роду *навіан*. Довж. тіла самців до 1 м (самки менші), вис. в плечах 0,6 м, хвіст кучий, морда видовжена. Волосистий покрив на спині темно-бурий з оливково-зеленим підтінком, на череві сріблясто-білий, щоки блакитно-сині або чорні, борода лимонно-жовта, ніс і прилеглі частини яскраво-червоні, сиднича частина синьо-фіолетова з червоними ділянками. 2 види: М. звичайний (M. sphinx) і дрил (M. leucorhaeus). Пошир. в Зх. Африці. Тримуються стадами, ведуть переважно наземний спосіб життя, жинаються рослинною і тваринною їжею. Самка після 6—7 місяців вагітності народжує 1 мал. Добре витримують неволю.

МАНДРІВНИЙ ГОЛУБ (Ectopistes migratorius) — винищений птах ряду *голубоподібних*. До 80-х рр. 18 ст. був дуже поширений на сході Пн. Америки (від Пд. Канади до штатів Віргінія і Міссісіпі). Довж. тіла становила 30—40 см. Оперення зверху сіре, черево біле, голова блакитна, горло і груди червоно-бурі. Гніздився великими колоніями; кладка з 1—2 яєць. Після виведення пташенят зграї М. г. кочували по лісах і полях, задовольняючи великої шкоди посівам. Інтенсивне винищення М. г. в кінці 19 ст. призвело до повного

зникнення їх. Остання самка загинула 1914 в зоопарку в м. Цінциннаті (США). А. П. Федоренко, **МАНДРІВНІ ДЯКИ**, мандрівні дяки — вихованці різних шкіл в Україні 16—17 ст., зокрема і *Київської академії*, які під час канікул розходились по містах і селах у пошуках засобів існування. Вони навчали грамоти, співали духовні й світські пісні, складали гумористичні і бурлескні вірші, ходили з *вертепом*. Мова віршів М. д. близька до народної, в деякі твори проникали елементи соціальної сатири. До наших часів дійшла автобіографія мандрівного дяка — Іллі Турчинівського, яка показує типову долю кол. студента і причини, що спонукали його до мандрів. В останній чверті 18 ст. в зв'язку з посиленням кріпацтва мандрівання дяків було заборонено. Яскраві типи М. д. відображені у фольклорі, в давній (інтермедії) до драм О. Довгалевського і новій лірах (у творах В. Наріжного, І. Котляревського, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка, С. Руданського, І. Карпенка-Карого та ін. письменників).

Літ.: Житецький П. «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII століття. К., 1919; Історія української літератури, т. 1. К., 1967. В. П. Колосова.

МАНДРІВНІ ТРУПИ — одна з форм нар. театру в європейських і східних країнах; мандрівні лицедії, які виступали в містах і селах з виставами переважно сатиричного характеру. Традиції М. т. сягають до *мімі* (Старод. Греція, Рим). У 9—13 ст. в Зх. Європі виступали мандрівні актори — ваганти, які одержали в 16—18 ст. різні назви: у Франції — жонглери і *менестрели*, в Німеччині — шпільмани, в Англії — менестрели, Іспанії — хуларі, в Польщі — франти, в Росії, на Україні, в Білорусії — *скоморохи*, Узбекистані — *кизильчі*, в Таджикистані — *масхарабози*. В 17 ст. на Україні зародився, а у 18—19 ст. поширився мандрівний дяльковий театр — *вертеп*. М. т. зазнавали гоніння з боку світської і духовної влади за гостросоціальну спрямованість репертуару.

МАНЕ (Manet) Едуар (23.I 1832, Париж — 30.IV 1883, там же) — француз. живописець. Жив у Парижі, де 1850—56 навчався в Школі красних мист. у Т. Кутюра. Вже в перших творах виступив проти офіц. академічного мист., протиставляючи йому зображення реальної дійсності, простих повсякденних явищ напольського життя, зокрема паризького («Шніок», 1877; «Бар „Фолі-Бержер“», 1881—82; портрети). Найвідоміші картини М.: «Сніданок на траві», «Олімпія» (обидві — 1863), «Флейтист» (1866). У багатьох творах М. був попередником *імпресіонізму*. Твори М. зберігаються в Луврі, Музеї імпресіонізму в Парижі, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві та ін. колекціях.

Літ.: Барская А. Едуар Мане. М., 1961.

МАНЕВИЦЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Волин. обл. УРСР.

Л. І. Мандельштам.

А. Мандавоні.

Євсей Мандичевський.

Е. Мане. Бар «Фолі-Бержер». Фрагмент. 1881—82. Інститут Курто. Лондон.

МАНЕВИЧ

Утворений 1940. Площа 2,2 тис. км². Нас. 62,0 тис. чол. (1980). У районі — 72 населені пункти, підпорядковані 2 селищам і 27 сілським Радам нар. депутатів. Центр — смт *Маневичі*. М. р. розташований у межах *Поліської низовини*. Корисні копалини: торф, глина, пісок. Річки: *Стур*, *Веселуха* (верхів'я), *Кормин*, *Стохид* (бас. Прип'яті). Озера: *Охнич*, *Тросне*, *Вино* та ін. Ґрунти дерново-підзолисті, болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, вільха, береза, ялина, дуб) займають 96 тис. га. Найбільші підприємства: *маневичька меблева ф-ка*, *маслоробний та торфобрикетний з-ди*; будинок побуту. Землеробство району зерново-льонарського, тваринництва — м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 69,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 29,2 тис. га, сіножаті й пасовища — 37,7 тис. га. Гол. культури: пшениця, жито, ячмін, льон-довунець, картопля. У М. р. — 18 колгоспів, 4 радгоспів, фореальне г-во з інкубаторним цехом, райлісгосптехніка. Залізничні станції — *Маневичі*, *Троянівська*. Автомоб. шляхів — 511 км, у т. ч. з твердим покриттям — 227 км. У районі — 57 заг.-осв. та 2 муз. школи, сім. профес.-тех. уч-ще; 73 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні; санаторій. 25 будинків культури, 45 клубів, кінотеатр, 67 кіноустановок, 59 б-к, краєзнавчий музей. На тер. М. р., поблизу с. Колок (тепер смт), відбулась *Колківська політична демонстрація 1935*. У с. *Боровичах* М. р. народилися укр. революціонер-демократ *Є. М. Москавський*, у с. *Лісовому* — польс. революціонер-демократ *З. Сераковський*. У М. р. видастся газ. «Зоря комунізму» (з 1945).

М. П. Остапчук.

МАНЕВИЧ Абрам Аншелович (25.XI 1881, м. Мстиславль, тепер БРСР — 30.VI 1942, Нью-Йорк) — укр. живописець. У 1901—05 навчався в Київ. худож. уч-щі. В 1920 виїхав за кордон. Писав міські пейзажі, зокрема київські, спираючись на здобутки *імпресіонізму*: «Весняна симфонія» (1912), «Осінь. Дніпро» (1913), «Міський пейзаж» (1914, ДМУОМ), «Дахи Києва». В 1925—27 виконав серію міських пейзажів «Прозаїчна Америка», в яких показав контрасти сучас. капіталістичного міста. В останні роки створив пейзажі «Зима. Канада» (1932), «Весна» (1942) та ін.

МАНЕВИЧ Лев Юхимович (псевд. — Етьєн; 20.VIII 1898, м. Чауси, тепер Могильовської обл. БРСР — 11.V 1945, Ебензе, Австрія) — рад. військ. розвідник, полковник, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністичної партії з 1918. В Червоній Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Закінчив Військ. академію РСЧА (1924), служив у Розвідувальному управлінні РСЧА. З серед. 20-х до поч. 30-х рр. періодично перебував за кордоном як розвідник. Заарештований італ. фашист. контррозвідкою, 1943 переданий гітлерівцям і утримувався в концтаборах. Визволений 6.V 1945 амер. військами, але незабаром помер від туберкульозу. Похований у Лінці (Австрія).

МАНЕВИЧІ — селище міського типу Волин. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 6,5 тис. ж. (1980). Виникли з кін. 19 ст. у зв'язку з будівництвом залізниці Ковель — Сарни. З 1920 — під владою бурж.-поміщицької Польщі. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 — с-ще міськ. типу. У селищі — меблева ф-ка, харч. комбінат, маслоробний і торфобрикетний з-ди, рибний цех Волин. рибокомбінату, лісгоспзаг, будинок побуту. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 4 бібліотеки, історико-краєзнавчий музей.

МАНЕВР військовий (франц. manœuvre, букв. — робота рук) — організоване переміщення військ (сил флоту) в ході бойових дій на новий напрям (рубіж, у новий район) з метою зайняття вигіднішого порівняно з противником положення та створення необхідного угруповання сил і засобів; перенесення вогню (підсилення авіації, ударів ракетних військ) для масованої дії по найважливіших об'єктах (цільях) противника. Вимоги для проведення М. — несподіваність, потайність і швидкість виконання (див. *Маневрена війна*).

МАНЕВРЕНА ВІЙНА — бойові дії, які ведуть з широким застосуванням *маневру* війська для досягнення вирішальної мети. На відміну від позиційної війни М. в. характеризується великим розмахом, швидкою зміною обстановки, розгортанням воєнних дій одночасно на широкому фронті і на велику глибину, відсутністю стабільної лінії фронту. Маневреність характер війни в основному проявляється в наступі, однак маневреністю можуть бути й оборонні дії. Застосування деяких форм маневру відоме з давніх часів. 1-а світова війна на початковому етапі була М. в., але з кінця 1914 стала позиційною. Всі осн. риси М. в. мала громадян. війна в Росії 1918—20. Це було зумовлено обширністю території, де велася бойові дії, відносною нечисленністю армій, відсутністю суцільної лінії фронту, наявністю в Рад. Армії *кінних армій* та кав. корпусів. 2-а світова війна з розвитком родів військ (насамперед танк. військ і авіації) була переважно М. в. Високою маневреністю відзначалася Велика Вітчизн. війна 1941—45. Тех. оснащеність сучас. збройних сил істотно підвищила можливості ведення

маневреної війни. *І. В. Архипов*. **МАНЕВРИ** військові — двостороннє навчання військ оперативного-тактичного й оперативно-стратегічного масштабу, які проводяться на місцевості, морі, в повітрі з метою опрацювання важливих питань підготовки та ведення операцій (бойових дій) в умовах, близьких до бойових. М. є вищою формою навчання військ (сил флоту, авіації), командирів і штабів з'єднань та об'єднань, перевірки їхньої бойової готовності, рівня польової, повітр. і мор. влучки військ.

МАНЕЖ (франц. manège) — 1) Споруда, призначена для тренування коней, верхової їзди, змагань. У плані М. — витягнутий прямокутник із закругленими кутами, зрізка — коло. Сучас. М. із спеціально підготовленим ґрунтом влаштовують, як правило, при *іподромах*. 2) М. цирковий — arena, круглий майданчик (діаметр 13 м) посередині цирку, де відбуваються вистави. 3) М. спортивний — споруда, призначена для занять змагань з різних видів легкої атлетики, гімнастики, спортивних ігор тощо. 4) Переносна загорожа для дітей, які починають ходити.

МАНЕКЕН (франц. mannequin, від голл. mannekin — людина) — 1) Фігура або тулуб людини з гіпсу, деревини, пап'є-маше або ін. матеріалів. На М. демонструють одяг (у магазинах, на виставках тощо) або примірюють його (в ательє). 2) Дерев'яна фігура людини з рухомими кінцівками, яку художники використовують при зарисовуванні людських поз, одягу.

МАНЕРА (франц. manière) — 1) Характер або спосіб виконання худож. твору як суто технічна особливість. Терміном «манера» визначаються іноді заг. властивості виконання твору, характерні для художника, письменника, актора, музиканта або для худож. школи. 2) Спосіб дії, який уніфікований звичку даної особи; звичка. 3) Манери — зовнішні форми поведінки в товаристві.

МАНЕС (Mánes) — родина чех. живописців. Антонін М. (3.XI 1784, Прага — 23.XII 1843, там же) — пейзажист, один із засновників нац. школи живопису. На поч. 1800-х рр. навчався в празькій АМ, де викладав з 1836. Твори: «Вид на Градчани» (1821) та ін. Йосеф М. (12.V 1820, Прага — 9.XII 1871, там же) — живописець і графік. Син Антоніна М. В 1835—45 навчався в празькій АМ, пізніше — в мюнхенській АМ. Зображував життя простого народу, його нац.-визвольну боротьбу. Твори: «Медовий місяць у Гані» (1849), «Вітчизна» (1856), «Словацька родина» (1859), «Лабський край» (1863); іл. до «Краледворського рукопису» (1857—59); розпис інфрблата годинника (Орля) на ратуші Старого міста Праги. Брав участь у Празькому повстанні 1848. Квідо М. (17.VII 1828, Прага — 5.VIII 1880, там же) — живописець і графік. Син Антоніна М. В 1838—51 навчався в празькій АМ, 1868—70 — в Дюссельдорфі в Б. Вольє. Твори: «Годинникар» (1861), «Пошта» (бл. 1863), «На обід» (1875) та ін.

І. І. Манжура.

В. Д. Манай.

М. Г. Манісеп.

М. Г. Манісеп, Катерина. Бронза. 1935. Державна Третьяковська галерея в Москві.

МАНЕФОН (грец. Μανεύων; 2-а пол. 4 ст. до н. е., м. Себенніт — поч. 3 ст. до н. е.) — давньогрек. історик, верховний жрець у м. Геліополі. Автор «Історії Єгипту» (3 ч., грец. мовою, збереглася в уривках у працях ін. істориків). М. належить поділ історії Єгипту на 30 династій та на періоди Давнього, Середнього і Нового царств (прийнято з уточненнями сучас. наукою).

МАНЖЕЛІЙ Вадим Григорович (н. 3.V. 1933, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1970), професор (з 1972). Член КПРС з 1976. Закінчив Харків. ун-т (1955). З 1960 працює в Фізико-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. наук. праці — з фізики низьких т-р, зокрема дослідження теплових властивостей кристалів і квантових кристалів, кінетичних явищ у криговених рідинах, консервації біол. об'єктів та їхньої поведінки при низьких температурах. Державна премія УРСР, 1977. Державна премія СРСР, 1978.

МАНЖУРА Іван Іванович [літ. псевд. — Іван Калічка; 20.X (1.XI) 1851, Харків — 3 (15). V. 1893, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. поет, фольклорист, етнограф демократичного напрямку. Н. в сім'ї дрібного чиновника. Мати — сестра дружини відомого мченого О. Потебні. На кошти сім'ї О. Потебні навчався в гімназії, звідки, як і пізніше з Харків. ветеринарного ін-ту, був виключений за «неблагонадійність». З поч. 70-х рр. жив на Катеринославщині, служив на різних дрібних посадах. Мандруючи по селах, вивчав побут і звичай, збирав фольклор. У 1876 пішов добровольцем на сербсько-тур. війну, був поранений. З 1887 М. — дійсний член історико-філологічного т-ва при Харків. ун-ті, а з 1891 — Моск. т-ва любителів природознавства, антропології та етнографії. Як поет виступив 1885. Перша зб. поезій — «Степові думи та співні» (1889). Тоді ж підготував другу зб. віршів «Над Дніпром», а також зб. літературно опрацьованих фольклорних матеріалів «Казки та приказки і таке інше. З народних уст зібрав і у вірші склав Іван Манжура», які за життя поета не були опублікова-

ні. М. відстоював думку про служіння л-ри народові. Його лірика сповнена соціальним змістом, в ній поет реалістично показав життя знедоленого бідноти, наймитів, бурлаків, сільських і міськ. пролетарів. Віра в народні сили звучить у поемах М. «Трьомсин-богатири» та «Іван Голик». М. — перекладач творів М. Некрасова, Я. Полонського, Г. Гейне. Залишив велику фольклористичну спадщину (зб. «Казки, прислів'я та ін., записані в Катеринославській та ін. губерніях», 1890, та ін.). Праці М. в галузі фольклору й етнографії високої цінності О. Потебні, М. Сумцова, І. Франко. Тв.: Поезії. Х., 1930; Твори. К., 1961; Твори. К., 1972; Твори. К., 1980; Р о с. п е р е к л. — Избранные стихи. М., 1957. Літ.: Березовський І. П. Іван Манжура. К., 1962; Заремба В. І. Іван Манжура. К., 1972; Берштейн М. Д. Іван Манжура. К., 1977.

МАНЗІЙ Володимир Данилович [23.III (4.IV) 1884, Київ — 22.IV 1954, там же] — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1940). Член КПРС з 1948. Муз. освіту здобув у Київ. муз. уч-щі (1903). М. — один з фундаторів укр. рад. оперного театру. В 1917—26 працював у театрах Одеси, Астрахані, Пензи, Харкова; 1928—53 (з перервою) — гол. режисер Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Вистави: «Тарас Бульба», «Нагала Полтавка» М. Лисенка, «Запорожці за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Наймичка» М. Вериківського, «Іван Сусанін» М. Глінки, «Кармен» Ж. Бізе та ін. Нагороджений двома орденами «Знак Пошани».

МАНИЛОВ Григорій Феофанович (16.I 1875, Ніжин, тепер Черніг. обл. — 29.V 1954, Миколаїв) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1950). Член КПРС з 1952. Загальну та муз. освіту здобув самотужки. Організатор і керівник (1925—54) Миколаїв. оркестру нар. інструментів на суднобудівному з-ді (тепер Засл. самодіяльний оркестр народних інструментів).

МАНІКАЛЬНО-ДЕПРЕСИВНИЙ ПСИХОЗ, циркулярний психоз, циклофренія (легка форма — диклотимія) — психічне захворювання, що виявляється в періодичних розладах (фазах) настрою: маніакального збудження (манія), або меланхоліч. пригнічення (депресія). Тривалість приступів — від кількох днів до багатьох місяців. Осн. причина хвороби не відома. Періодичне захворювання залежить від чергування його фаз, тривалості приступів та проміжків між ними. В інших випадках хворі на М.-д. п. схильні до маячних ідей самозвинувачення та самозневажання; тяжкі переживання часто призводять до намагань покінчити життя самогубством.

Л і к у в а н н я: заспокійливі, стимулюючі та антидепресивні засоби; в стані загострення — стаціонарне.

МАНІЗЕР Матвій Генріхович [5 (17).III 1891, Петербург — 20.XII 1966, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1958),

засл. діяч мист. БРСР (з 1933) та УРСР (з 1935), дійсний член і віце-президент АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1941. В 1908—09 навчався в Центр. уч-щі тех. малювання Штігліца у В. Савинського, 1909—11 — в Рисувальній школі Т-ва заохочування мистецтв, 1911—16 — петерб. АМ у В. Беклемишева та Г. Залемана. Брав участь у здійсненні плану монументальної пропаганди (рельєф «Робітник», 1920—21). Член АХРР (з 1926). Працював у галузі монументальної і станкової скульптури. Твори: пам'ятники — В. Володарському (1925) і «Жертвам 9 січня 1905 року» (1931) в Ленінграді, В. Чапаєву в Куйбишеві (1932), Т. Г. Шевченку в Харкові (1935), Києві (1938) та Каневі (1939), В. І. Леніну в Ульяновську (1940), Золі Космодем'янській в Тамбові (1947), І. Мічуріну в Мічурінську (1950); 20 фігур для станції Моск. метрополітену «Площа Революції» (1936—39), в співавторстві; портрети та ін. Викладав у Ленінгр. АМ (1921—29, 1935—41, 1945—47), Моск. ін-ті прикладного і декоративного мист. (1946—52), Моск. художньому ін-ті (з 1952). Нагороджений орденами Леніна і Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1950. Іл. див. також на окремому аркуші до статей *Київ, Київський музей-заповідник Т. Г. Шевченка*.

Літ.: Ермонская В. В. Матвей Генрихович Манизер. М., 1961.

МАНІЛА — столиця Філіппін, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на о. Лусон, при впадінні р. Пасіг у Манільську зат. Пд.-Китайського м. Вузол з-ць і автошляхів, значний мор. порт, аеропорт міжнар. значення. 1,5 млн. ж. (1975). Разом з передмістями і містами-супутниками утворює конурбацію — Велика М. з нас. 6 млн. чол. (1979). У давнину на місці М. були тагалогські поселення Майніла і Тондо. З 1574 М. — адм. центр ісп. колонії Філіппін. В 1898 М. окупували США. В роки 2-ї світової війни М. 1942—45 була окупована япон. загарбниками. М. — центр робітн. і профспілкового руху. Головні галузі промисловості — швейна, взуттєва, поліграфічна, харчосмакова (у т. ч. тютюнова, пивоварна й олійницька), деревообробна. Розвинуті текстильна, хімічна, електромаш.-буд., металообробна галузі. Сталеливарний та ін. з-ди. Численні ремісничі та авторем. майстерні. М. — фінанс. центр країни, тут зосереджені контори гол. експорт-

А. А. Маневич. Вулиця в провінції.

Й. Манес. Червень. Косовця. Медальйон з розпису циферблата годинника (Орлов). 1865—66. Музей міста. Прага.

Маніла. Приморський бульвар.

МАНІОК

Маніок істівний. Пагір, листок і молоді корені-ві бульби.

но-імпорнтних торг. і страхових компаній, біржі, банки. Манільський ун-т (засн. 1585), Католицький ун-т Санто-Томас (засн. 1611), Далекосхідний, Філіппінський жіночий ун-ти. Академія наук (засн. 1976). Нац. та ін. 6-ки. Нац. музеї, Філіппінська картинна галерея, музей Санто-Томас та ін. Пам'ятки ісп. колоніальної архітектури 16—18 ст.

МАНІОК (Manihot) — рід однодомних рослин родини молочаєвих. Дерева, куці і трави. Листки пальчаторозсічені, чергові. Квіткі різностатеві, зібрані в китиці. Плід — коробочка. Бл. 170 видів, поширених в тропіч. Америці. В культурі найпоширеніший М. істівний (M. esculenta) — куш заввишки до 3—5 м. В їжу використовують бульбовидні корені: вони містять крохмаль (до 40%), цукор, азотисті сполуки, жирні олії, а також отруйний глікозид, який при підсмажуванні, варінні та просушуванні коренів руйнується. З коренів одержують борошно і крохмаль, який іде на виготовлення спирту, ацетону та ін. речовин. Деякі М. — каучуконоси.

МАНІПУЛЯТОР — 1) Машина або пристрій, якими виконують допоміжні операції, пов'язані зі зміною положення заготовки або виробу. Найпоширенішими є М. прокатні, ковальські і зварювальні. 2) Пристрій або машина (промисловий робот), що виконують маніпуляції, еквівалентні діям руки людини. Основою таких М. є просторові механізми з багатьма ступенями вільності. Застосовують М. (мал.) при відносній недоступності об'єкта (напр., у підводних дослідженнях, див., зокрема, Гідростат) або в небезпечних для людини умовах (напр., при роботі з радіоактивними речовинами). 3) Основний механізм бурової каретки, яким у привибійному просторі переміщують автом. подавач з бурильним молотком. Див. також Мікроманіпулятор.

МАНІПУЛЯЦІЯ (франц. manipulation, від лат. manipulus — жменя, manus — рука) — 1) Руки або обох рук, пов'язані з виконанням певних процесів (напр., при керуванні телеграфним ключем або ін. пристроєм); складний прийом у ручній роботі, який потребує великої точності. 2) Переносно — шахрайська витівка, хитрування, підтасування фактів; те саме, що й махінація.

МАНІПУР — штат на Пн. Сх. Індії. Пл. 22,4 тис. км². Нас. 1,1 млн. чол. (1971). Адм. ц. — м. Імхал. Розташований в Ассамських горах. Центр. частину займає широка міжгірна долина р. Маніпур. Поширені вологі ліси. Економіка розвинута слабо. Вирощують рис, олійні культури, гірчицю, тютюн, бавовник тощо. Садівництво, шовківництво, бджільництво. Розводять кіз та коней (поні). Кустарні промисли, зокрема ткацтво.

МАНІПУРІ, мейтхей — народ в Індії, основне населення штату Маніпур. Чисельність — понад 950 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — маніпурі, тібетго-бірманської групи. За релігією бл. 60% М. — індуїсти, решта — християни, прихиль-

ники давніх анімістичних вірувань і мусульмани. За середньовіччя у М. існувало своє незалежне князівство — Маніпур. Осно. заняття — землеробство, тваринництво, шовківництво, ремесла. М. мають свою л-ру і багатий фольклор. Відоме їхнє танцювальне мистецтво.

МАНІСАЛЕС — місто на Зх. Колумбії, адм. ц. департаменту Кальдас. Розташований на Панамериканському шосе, залізнична станція. 288,1 тис. ж. (1971). Підприємства харч. (гол. чин. обробка кави), текст., шкряно-взут., хім.-фарм., буд. матеріалів пром-сті. Торг. центр. Ун-т. М. засн. у середині 19 ст.

МАНІТОБА — провінція в Канаді. Площа 650,1 тис. км². Нас. 988 тис. чол. (1971). Адм. ц. — м. Вінніпег. Пл. частина М. — один з районів розселення українців у Канаді. Поверхня переважно рівнинна, в центр. частині — Лаврентійська височина. На Пн. — тундрова рослинність, яка змінюється хвойними лісами та степовими ландшафтами. Основа економіки — переробка с.-г. продукції сусідніх степових провінцій. Найрозвинтіші м'ясоконсервна, маслоробна, сироробна, борошномельна та ін. галузі. Підприємства нафтопереробної, маш.-буд., швейної, деревообр. та ін. галузей пром-сті. Добування нікелю, нафти. Гол. пром. центр — Вінніпег. Осно. с.-г. культури — пшениця, овес, ячмінь. Вирощують також олійні культури — льон, рапс, соняшник. М'ясо-мол. тваринництво, птахівництво.

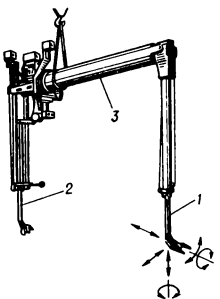
МАНІФЕСТ (від лат. manifesto — показую, відкриваю) — 1) Урочистий акт, звернення верховної держ. влади до населення. Іноді містить законодавчі норми або сповіщає про схвалення важливих законів. 2) Письмове звернення, декларація політичної партії, громадської організації та ін. з викладом програми, поглядів, постанов тощо.

«МАНІФЕСТ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ З УЛЬТИМАТИВНИМИ ВИМОГАМИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ РАДИ» — державний акт Раднаркому Радянської Росії, виданий у зв'язку з контрреволюц. політикою Центральної ради. Складений на підставі постанови Раднаркому від 3 (16). XII 1917 про одночасне звернення з ультиматумом до Центр. ради і з маніфестом до укр. народу. Написаний 3 (16). XII 1917 спец. комісією на чолі з В. І. Леніним і опублікований від імені Раднаркому 5 (18). XII 1917 в газ. «Правда». Маніфест був документом величезної політ. ваги. Відображаючи сутність ленінської нац. політики Рад. влади, він ще раз підтвердив право укр. та ін. народів на самовизначення. «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, — підкреслювалося в Маніфесті, — ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно» (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 137). Викриваючи контрреволюц. діяльність Центр. ради, Раднарком зажадав від неї припинення антирад. політики. Ле-

нінський маніфест відіграв важливу роль у посиленні боротьби трудящих України за Рад. владу.

В. П. Шевчук.

«МАНІФЕСТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ» — перший програмний документ наукового комунізму, в якому викладено основні положення марксизму. Написаний К. Марксом і Ф. Енгельсом у грудні 1847 — січні 1848 за дорученням 2-го конгресу Союзу комуністів як програма цієї орг-ції. За визначенням В. І. Леніна, в «М. К. п.» «з геніальною ясністю і яскравістю змальований новий світогляд, послідовний матеріалізм, який охоплює і сферу соціального життя, діалектика, як найбільш всебічне і глибоке вчення про розвиток, теорія класової боротьби і всесвітньо-історичної революційної ролі пролетаріату, творця нового, комуністичного суспільства» (Повне збір. тв., т. 26, с. 42). В «М. К. п.» К. Маркс і Ф. Енгельс викладали цілісну і струнку теорію матеріалістичного розуміння історії. Вони розвинули осн. матеріалістичні положення про залежність сусп. свідомості від сусп. буття, довели, що в кожну істор. епоху *спосіб виробництва* є матеріальним фундаментом, базисом, який визначає сусп. надбудову. Розвиток сусп. життя визначається розвитком *продуктивних сил*. В «М. К. п.» науково обгрунтовано, що вся історія антагоністичних суспільств була історією боротьби *класів суспільних відносин*, докорінного перевороту в способі виробництва і обміну. К. Маркс і Ф. Енгельс показали особливості розвитку *капіталізму*, розкрили фактори швидкого зростання продуктивних сил та умови виникнення великого машинного виробництва. Визначили прогресивність капіталістичної *суспільно-економічної формації* порівняно з попередніми, вони водночас показали, що капіталістичні виробничі відносини на певному етапі стають гальмом в подальшому розвитку виробництва, що в надр. бурж. суспільства виникають суперечності між продуктивними силами і капіталістичними *виробничими відносинами*, які породжують класові суперечності між буржуазією і пролетаріатом. В «М. К. п.» науково доведено неминуєть краху капіталізму, розкрито істор. роль пролетаріату як могильника капіталізму і будівника нового, комуністичного суспільства. К. Маркс і Ф. Енгельс обгрунтували необхідність створення пролет. комуністичної партії, розкрили її істор. роль як авангарду пролетаріату, визначили її завдання, висунули ідею *диктатури пролетаріату* (хоч ще не вживали цього терміна), об'єктивної неминуєть *соціалістичної революції*, намітили екон. заходи, які має здійснити пролетаріат після приходу до влади, піддали науковій критиці класово обмежені уявлення бурж. ідеологів про *власність, державу, шлюб, сім'ю, мораль, вітчимство* тощо. Значне місце в «М. К. п.» відводиться критиці бурж. і дрібнобурж. течій, що вступали під прапором соціалізму

Маніпулятор:
1 — виконавча рука;
2 — керуюча рука;
3 — груба, всередині якої є тяга, що попарно з'єднують ланки виконавчої і керуючої рук (стрілками показано напрями руху захвату).

(феод. соціалізм, дрібнобурж. соціалізм, «істинний соціалізм», бурж. соціалізм). У «Маніфесті» розкрито нереальність систем утопічного соціалізму і водночас показано їхнє раціональне зерно. К. Маркс і Ф. Енгельс виклали й основи стратегії і тактики комуністичної партії. В «М. К. п.» сформульовано осн. принципи міжнар. пролет. солідарності — принцип пролетарського інтернаціоналізму, виражений у заклик: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». «Ця невеличка книжечка», — писав про «Маніфест» В. І. Ленін, — «варті цілків томів: духом її до цього часу живе і рухається весь організований і революційний пролетаріат цивілізованого світу» (Повне збір. тв., т. 2, с. 10). «М. К. п.» вперше опубліковано в лютому 1848 в Лондоні нім. мовою, рос. мовою видано 1869 в Женеві в перекладі М. О. Бакуніна (видання мало ряд неточностей і помилок). У 1882 в Женеві вийшов рос. переклад Г. В. Плеханова з передмовою К. Маркса і Ф. Енгельса. На Україні серед перших популяризаторів і перекладачів «Маніфесту» були І. Я. Франко і Леся Українка. В перекладі укр. мовою «М. К. п.» вперше видано 1902 у Львові.

МАНІФЕСТ МИРУ 1957 — документ, прийнятий Народою комуністичних і робітн. партій, яка відбулася 16—19.XI в Москві (див. *Наради представників комуністичних і робітн. партій 1957 і 1960*). Маніфест закликав людей доброї волі всіх країн об'єднати зусилля, щоб запобігти світ. термоядерній війні, підкреслюючи, що війна не є неминучою, що мир можна захистити і зміцнити. Водночас Маніфест застеріг, що загроза нової війни не минула, в ній зацікавлені капіталістичні монополії, які розбагатіли на світ. війнах, на гонці озброєнь. Маніфест закликав усі миролюбні сили світу боротися за припинення гонки озброєнь і заборону виробування, використання і застосування ядерної зброї, за ліквідацію воєн. блоків та іноз. військ. баз в ін. країнах, припинення переозброєння нім. мілітаристів, проти підступів та воєн. провокацій імперіалістів на Бл. і Серед. Сході, підтримувати політику колективної безпеки, мирного співіснування д-в з різними сусп. системами, широкого екон. і культур. співробітництва народів.

Лит.: Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961.

«МАНІФЕСТ РОСІЙСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ» — декларація про виникнення і мету РСДРП, складена за рішенням Першого з'їзду РСДРП у березні 1898 (окремою листівкою виданий у квітні 1898). Через відсутність у зв'язку з арештами у Петербурзі теоретиків-марксистів до складання маніфесту було залучено «левого марксиста» П. Б. Струве (згодом він відмежовувався від маніфесту). Остаточна редакція належала С. І. Радченкові, соратнику В. І. Леніна. Маніфест сповістив про утворення в Росії революц. марксист. партії, про заг.

напрямок її діяльності. В. І. Ленін, який був на заслання в с. Шушенському в Сибіру, приєднався до нього. Маніфест підкреслював вирішальну роль рос. пролетаріату в майбутній революції, наголосив на тому, що РСДРП є частиною міжнар. соціал-демократичного руху. Маніфест відіграв велику роль як відкрита заява партії про свої цілі. Проте в ньому недостатньо чітко викладалися осн. ідеї марксизму — про завоювання пролетаріатом політ. влади, про керівну роль робітн. класу, про його союзників у боротьбі проти царизму і капіталізму. Маніфест широко розповсюджувався в місцевих с.-д. орг-ціях, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, був надрукований робітн. пресою Німеччини, Франції, Великобританії.

МАНІФЕСТ ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО - СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ 1918 — перший акт Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. Виданий 29.XI 1918. Маніфест проголосив повалення влади гетьмана і відновлення влади Рад. Всі закони, накази, договори, постанови і розпорядження гетьманщини та Центральної ради було скасовано. Всі підприємства проголошувалися власністю укр. трудящих, усі поміщицькі землі з живим і мертвим інвентарем відбиралися у поміщиків і безплатно передавалися селянам. Всі надані робітникам і селянам Рад. владою права, ліквідовані за часів австро-нім. окупації і гетьманщини, поновлювалися в повному обсязі, а вся заборгованість трудящих капіталістам і поміщикам скасовувалася. В Маніфесті йшлося також про термінові і рішучі заходи по налагодженню госп. життя — відновленню руху на з-ках, роботу пром. підприємств, викорінення спекуляції, встановлення регулярного товарообміну з Рад. Росією. Уряд закликав робітників і селян нешадно боротися проти внутр. контрреволюції та іноз. інтервентів. Маніфест відіграв велику роль у мобілізації сил на боротьбу за відновлення і зміцнення Рад. влади на Україні наприкінці 1918 — на поч. 1919.

МАНІФЕСТ ЦК РСДРП 27 ЛЮТОГО 1917 «ДО ВСІХ ГРОМАДЯН РОСІЇ» — документ більшовицької партії, який проголосив повалення самодержавства і осн. вимоги бурж.-демократичної революції (див. *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 в Росії*). Рішення про випуск Маніфесту ухвалив Вибірзький райком партії; остаточний текст відредагувало й затвердило Російське бюро ЦК РСДРП. Розповсюджений у Петрограді 27.II (12.III) у вигляді гектографованої листівки; 28.II (13.III) опублікований в додатку до № 1 «Известий Петроградского Совета рабочих депутатов». Він визначив гол. завдання моменту: створення Тимчасового революц. уряду, який повинен встановити демократичну республіку, запровадити восьмиденний робочий день, конфіскувати поміщицькі й монастирські землі, скликати Установчі збори, добитися негайного

припинення імперіалістичної війни. У Маніфесті нема прямої вказівки про Рад. робітн. депутатів як орган повстання, але петроградські більшовики одночасно з Маніфестом випустили листівку із закликом створювати Ради робітн. депутатів. В. І. Ленін позитивно оцінив Маніфест. «При цьому особливо важлива і особливо злободенна є та цілком слушна думка нашого ЦК», — писав В. І. Ленін, — «що для миру необхідні відносини з пролетаріями всіх воюючих країн» (Повне збір. тв., т. 31, стор. 33). Маніфест був важливим політ. документом. Він відображав вимоги мас, сприяв їхній організації, ростови впливу більшовицької партії.

МАНІФЕСТ ЦК РСДРП «ВІЙНА І РОСІЙСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ» — перший офіційний документ партії більшовиків, у якому висловлено її ставлення до 1-ї світової війни 1914—18. Написаний В. І. Леніном у вересні 1914; опублікований 19.X (1.XI) 1914 в газ. «Соціал-демократ». У Маніфесті В. І. Ленін сформулював і обґрунтував політику і тактику партії в період війни. В ньому розкрито імперіалістичний характер світової війни, заявлено, що поведінка с.-д. партій і більшості лідерів Інтернаціоналу 2-го, які виступили за підтримку війни, є прямою зрадою соціалізму й означає ідейно-політ. крах 2-го Інтернаціоналу. В. І. Ленін визначив осн. лозунги більшовицької партії: перетворення імперіалістичної війни на громадянську, що було розвитком ідей Базельського маніфесту 1912; поразка царського уряду в імперіалістичній війні (для соціалістів ін. країн цей лозунг був лозунгом поразки «свого» уряду в даній війні); цілковитий розрив з 2-м Інтернаціоналом, що зазнав краху, і створення нового, вільного від опортунізму 3-го Інтернаціоналу.

Для здійснення цих лозунгів партія висунула ряд конкретних заходів: безумовна відмова від голосування за воєнні кредити і обов'язковий вихід представників соціалістичних партій з бурж. урядів; повна відмова від угоди з буржуазією, від лозунга «громадянського миру»; створення в тих країнах, де легальна робота утруднена, нелегальних парт. орг-цій; підтримка братання солдатів на фронті; підтримка революц. масових виступів пролетаріату. Ленінський маніфест мав велике міжнар. значення. Він дав революціонерам усього світу конкретну програму дій в умовах війни, що розгорнулася.

МАНІХЕЙСТВО — релігійне вчення, що виникло в 3 ст. на Близькому Сході. Сформулювало на основі зороастризму, мадзізму, християнства і юстицизму. Назване за ім'ям його напівлегендарного засновника — Мані (бл. 216 — бл. 277). Виходячи із зороастрійського дуалізму, М. визнавало вічність боротьби двох начал — світлого, доброго, духу проти темряви, зла, матерії. Представники М. розглядали світ як втілення зла, а зміст світового роз-

Титульні сторінки українських видань праць К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії» — першого видання 1902 і видання 1979.

виту вбачали у «врятуванні» частинки світла, що містяться в душі людини, від влади матерії. Засобом досягнення цієї мети вважали крайній аскетизм. Ідеї боротьби проти царства темряви приваблювали експлуатовані маси, і М. швидко поширилося в ряді країн Азії й Європи. Але оскільки воно закликала до аскетизму, а не до активної боротьби, то з часом вийшлося в незначну містичну секту. Дуалістичні ідеї М. про боротьбу добра і зла були одним з джерел вивчення *навіліан*, *богомилів*, *катарів*, *альбігойців* та ін.

МАНІЯ (грец. *μανία* — безумство, нестача, захопленість), маніакальний синдром — психічний розлад, що характеризується психічним та руховим збудженням з немотивовано підвищеним настроєм, балакучістю та ідеями величності тощо. М. буває при *маніакально-депресивному психозі*, ряді ін. захворювань мозку (*прогресивному паралізі*, старечому психозі, *шизофренії*, інфекційних і інтоксикаційних захворюваннях тощо) та його травмах. У побуті збереглися такі визначення М., як М. величності, М. переслідування. Людину, яка має певний хворобливий потяг (*клетоманія*, *еротоманія*, *піроманія*), наз. *маніаком*.

МАНКІН Валентин Григорович (н. 19.VIII 1938, с. Білокорівці Олевського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. спортсмен-яхтсмен (Київ). Засл. майстер спорту (з 1968). Член КПРС з 1967. Олімпійський чемпіон у класі «Фінн» (1968), в класі «Темпест» (1972) і в класі «Зірковий» (1980), чемпіон світу в класі «Темпест» (1973). Баторазовий чемпіон СРСР (1959—78). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами.

МАНН (Mann) Генріх (27.III 1871, Любек — 12.III 1950, Санта-Моніка, Каліфорнія) — нім. письменник. Брат Т. Манна. З 1933 жив в еміграції (Франція, США). Друкуватися почав 1893. Найвідоміші твори: сатиричні романи «Земля обітована» (1900), «Учитель Гнус» (1905), трилогія «Імперія» («Вірнопідданий», 1914; «Бідняки», 1917; «Голова», 1925), істор. дилогія «Молоді літа короля Генріха IV» (1935), «Зрілі літа короля Генріха IV» (1938). У 30-х рр. М. — активний діяч антифашист. руху, зближується з Компартією Німеччини, поділяє ідеї соціалістич. гуманізму, що дістало вираження в художніх творах і публіцистичних книгах «Дух і дія» (1931), «Ненавість» (1933), «Настав день» (1936), «Мужність» (1939), «Огляд століття» (1946) та ін. Борець за дружбу і мир між народами, М. прихильно ставився до СРСР. У 1949 обраний першим президентом Нім. академії мистецтв (НДР). Помер напередодні повернення на батьківщину. В 1961 прах М. перенесено в НДР (Берлін).

Тол.: Укр. перекл. — Вірнопідданий. К., 1969; Молоді літа короля Генріха IV. К., 1980; Рос. перекл. — Сочинения, т. 1—8. М., 1957—58. Діт.: Серебряков Н. Н. Генріх Манн. М., 1964; Брандес Е. П., Дмитриева Г. П. Генріх Манн. Биобиблиографический указатель. М., 1957.

Н. М. Матузова.

МАНН (Mann) Том (15.IV 1856, Фосегілл, графство Уорікшир — 13.III 1941, Грассінгтон, графство Йоркшир) — діяч робіт. руху Великобританії, один із засновників Компартії Великобританії 1920. В 1866—70 працював у шахтах. У 1889 — один з організаторів страйку лондонських докерів. Діяч С.-д. федерації (засн. 1884). Брав участь у створенні Незалежної робіт. партії (1893). У 1901—10 жив в Австралії і Новій Зеландії, де брав активну участь у робіт. і профспілковому русі. З 1916 — член Брит. соціалістичної партії. В 1918—20 М. — один з організаторів боротьби робітників проти антирад. інтервенції.

МАНН (Mann) Томас (6.VI 1875, Любек — 12.VIII 1955, Цюрих) — нім. письменник. Брат Г. Манна. З 1933 жив в еміграції (Швейцарія, США, знову Швейцарія). Перша зб. новел — «Маленький пан Фрідеман» (1898). У романах «Будденброки» (1901), «Чарівна гора» (1924), істор. тетралогії на біблійні теми «Йосиф та його брати» (1933—43), романах «Лотта у Веймарі» (1939), «Доктор Фаустус» (1947), «Пригоди авантюриста Фелікса Круля» (ч. 1, 1954) та новелх викривав бурж. суспільство, відобразив кризу його культури, багато уваги приділяв проблемам мистецтва, відстоював ідеї гуманізму, демократії, прогресу. Був активним антифашистом, борцем за мир, закликав до дружби з СРСР. Після 1945 виступав проти відродження західнонім. імлітаризму. Нобелівська премія, 1929.

Тол.: Укр. перекл. — Будденброки. К., 1973; Тристан. Новели. К., 1975; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1959—61. Діт.: Адмони В. Г., Сидман Т. И. Томас Манн. Л., 1960; Федоров А. А. Творчество Томаса Манна. М., 1960; Русакова А. В. Томас Манн в поисках нового гуманизма. Л., 1969; Житомирская З. В. Томас Манн. Биобиблиографический указатель. М., 1956. Н. М. Матузова.

МАНН (Mann) Хорас (4.V 1796, Франклін, шт. Массачусетс — 2.VIII 1859, Йеллоу-Спрінгс, шт. Огайо) — амер. педагог й громад. діяч. У 30—40-х рр. очолював прогресивний громадсько-пед. рух за поліпшення шкільної справи, який виник у США під впливом вимог робіт. класу ввести безплатну й заг. освіту. В 1837—48 очолював створене за його ініціативою Бюро в справах освіти шт. Массачусетс, 1848—53 був членом конгресу США від цього штату. Сусп. і пед. поглядом М. притаманний гуманізм й демократизм. Відстоював право кожної особистості на свободу й освіту незалежно від раси, національності й майнового стану. Свої пед. ідеї пропагував через заснований ним перший пед. журнал у США «Common School Journal» (виходив у Бостоні 1838—52).

МАННА (грец. *μάνα*, з давньосвр.) — 1) Застиглий сік, що витікає при ушкодженні кори деяких рослин (ясена манного, тамариску, верболожі колючки та ін.). Має жовтий колір, містить цукри, спирт маніт. Застосовується як проносний засіб. 2) Назва деяких лишайників [Aspicilia (Lecanora)

esculenta та ін.], поширених в степах і напівпустелях Пд.-Сх. Європи, Пд.-Зх. Азії і Пн.-Сх. Африки. Їхня *слана* має вигляд невеликих горбиків, не прикріплених до субстрату грудочок, що легко переносяться вітром, іноді на великі відстані. При цьому виникає уявлення, ніби вони падають з неба. В деяких випадках М. використовується людиною в їжу. Це все дало привід до виникнення біблійної легенди «про небесну манну». М. наз. і зернівка *лепешняка*, що їх іноді також вживають в їжу.

МАННЕРГЕЙМ (Mannerheim) Карл Густав Еміль [4 (16).VI 1867, Вільяндс, поблизу м. Турку — 28.I 1951, Лозанна, Швейцарія] — держ. і військ. діяч Фінляндії, маршал (з 1933), барон. У 1889—1917 служив у рос. армії. З 1918 очолював білофін. армію, яка за допомогою кайзерівської Німеччини придушила Фінляндську революцію 1918. В грудні 1918 — липні 1919 — регент Фінляндії, з 1931 — голова Ради держ. оборони. В 1939—40 і 1941—44 — головнокомандуючий фін. армією у війнах проти СРСР. У серпні 1944 — березні 1946 — президент Фінляндії. Під тиском демократичних сил вийшов у відставку.

МАННЕРГЕЙМА ЛІНІЯ — система кол. фінських довгочасних військ. укріплень на Карельському перешийку за 32 км від Ленінграда. Споруджена 1927—39 за допомогою зх.-европ. імперіалістів як плацдарм для нападу на Рад. Союз. Названа за прізвищем К. Г. Маннергейма. «М. л.» мала заг. протяжність 135 км, глибину до 90 км. Всього на «М. л.» було зведено понад 2 тис. вогневих споруд. «М. л.» двічі проривали рад. війська — під час *радянсько-фінляндської війни 1939—40* та *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Пізніше всі її оборонні споруди були знищені.

МАНОЗА, $C_nH_{2n}O_n$ — моносахарид з групи *гексоз*, ізомер *глюкози*. Входить до складу природних складних *углеводів* — *мананів*. М. добре розчинна у воді, солодка на смак. При окисненні М. утворюється *маноніва*, а потім *моносахарна к-та*, при відновленні — *шестивалентний спирт маніт*. М. зброджується *дріжджами*. М. виявлено як у тваринних, так і в рослинних організмах (входить до складу сироватки крові, слизу кишечника, білків слини, рідини суглобів, бактеріальних полісахаридів, плодів багатьох рослин).

МАНОЙЛО Микола Федорович (н. 8.XII 1927, с. Манили, тепер Валківського р-ну Харків. обл.) — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1973. В 1960 закінчив Харків. консерваторію (клас П. Галузев). З 1958 — соліст Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Губанов («Комуніст» Клебанова), Князь («Чародійка» Чайковського), Демон, Ріголетто (однотомний опери А. Рубінштейна і Верді), Яго («Отелло» Верді), Лістар («В бурю» Хренникова), Кіазо («Дайсі» Паллашвілі). Депутат Верховної Ради УРСР 9—10

Г. Манн.

Томас Манн.

М. Ф. Манойло.

Ц. Л. Мансурова.

сидки. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

МАНОМЕТР (від грец. *manós* — великий, рідкий і *metrós* — вимірюю) — прилад, яким вимірюють тиск рідини, газу або пари. Основою виміральної системи М. є чутливий елемент — первинний перетворювач тиску. В мех. М. (мал.) таким елементом служать трубка, поршень, мембрана або ін. тіло, яке сприймає вимірюваний тиск, а в рідинних М. — стовпчик рідини (ртуті, масла та ін.), що зрівноважує цей тиск. Для електр. манометрів ґрунтуються на зміні електр. властивостей (напр., електр. опору) чутливого елемента залежно від вимірюваного тиску. Є також М. іонізаційні, теплові, радіометричні та ін. М. бувають з шкалою і без шкали (з уніфікованими пневматичними або електр. міжданими сигналами). Ними вимірюють атм. тиск (див. *Анероїд*, *Барометр*), тиск розріджених газів (див. *Вакуумметр*), абсолютний, надлишковий тиск, а також різницю (перепад) двох тисків, більших за атмосферний.

МАНОРИК Андрій Васильович (Л.Х. 1921, с. Вербівка Погребищенського р-ну Вінн. обл. — 25.VI 1974, Київ) — укр. рад. рослинно-животний фізіолог, доктор біол. наук (з 1970), професор (1971), чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Закінчив Уманський с.-г. ін-т (1948), до 1951 працював викладачем Бобринського с.-г. технікуму (Черкас. обл.). З 1951 — в Ін-ті фізіології рослин і агрохімії АН УРСР. З 1957 — заступник директора, а з 1973 — директор Ін-ту фізіології рослин АН УРСР. Дослідження і вивч. праці присвячені біологічно активним речовинам організмів зорбів та симбіотичній фіксації азоту бобовими рослинами. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

МАНСАР (Mansart) Франсуа (23.I 1598, Париж — 23.IX 1666, там же) — франц. архітектор. М. — один із вершин представників франц. класицизму 17 ст. Серед споруд — замок у Блуа (перебудова 1635—38), палац Мезон-Лаффіт (1642—50), церква Валь-де-Грас (1645—46), готель Карнавалле (перебудова 1660—61), обидві — в Парижі. Учень М. був його внучатий племінник Ж. Ардуен-Мансар.

МАНСАРДА (франц. *mansarda*) — приміщення, переважно житлове, розташоване на горіщі будинку й утворене скликами високого даху. Назва походить від імені франц. арх. Ф. Мансара й Ж. Ардуена-Мансара, які вперше застосували мансарди. Іл. с. 353.

МАНСІ — народ, корінне населення Ханті-Мансійського автономного округу Тюмен. обл. РРФСР. Чисельність — 7,6 тис. чол. (1979, перепис). Мова — мансійська, уторської групи (див. *Мансійська мова*). За релігією з поч. 17 ст. вважалися православними, але зберігали різні дохристиянські вірування (зокрема, *шаманство*). М. сформувалися у 1-му тис. н. е. в процесі злиття угрів, які прийшли з Пд., з давніми племенами Зауралля. М. споріднені з хантами. В писемних джерелах відомі

з 11 ст. під назвою «югри» (разом з хантами), а з 14 ст. — під назвою «вогуличі», «вогули». Осн. заняття — рибальство, мисливство, частково оленярство, а також землеробство, тваринництво й хутрове звіроводство; частина М. працює в промисловості.

МАНСІЙСЬКА МОВА, вогульська мова — мова народу мансі. Належить до уторської групи *фінно-угорських мов*. Говорить нею бл. 3,8 тис. чол. (1979, перепис). У М. м. виділяється кілька груп діалектів. Літ. М. м. сформувалася на основі сосянського діалекту. Характерні риси: розрізнення довгих і коротких голосних, наявність категорій числа (однини, множини й двоїни), відмінка й присвійності імен, категорії роду немає. Порядок слів у реченні стандартний. Писемність 1931—37 на базі лат. алфавіту, з 1937 — на основі російського.

Літ.: Ромбандеева Е. И. Мансийский (вогульский) язык. М., 1973; Ромбандеева Е. И. Синтаксис мансийского (вогульского) языка. М., 1979.

МАНСІДОР (Mancisidor) Хосе (20.IV 1895, Веракрус — 2.IX 1956, Монтеррей) — мекс. письменник і громад. діяч. Учасник революції 1910—17. В 30-і рр. очолював групу прогрес. діячів-ліри «Нові ефемери» («Листопад»). У 1935 став президентом Ліги революц. письменників і художників Мексики. У романах «Заколот» (1931), «Червоне місто» (1932) викривав реакц. генеральські заколоти, показував боротьбу мекс. пролетарів. У 1937 відвідав СРСР, опублікував кн. нарисів «120 днів». Поліям нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39 присвятив повість «Про одну іспанську матір» (1938). Романи «Роза вітрів» (1941), «Кордон біля моря» (1953) — про мекс. революцію й боротьбу народу проти інтервенції США 1914. Один із засновників мекс. «роману про революцію». Автор книг про К. Маркса, В. І. Леніна, М. Горького, А. Барбюса.

Тал.: Укр. перекл. — Тео. «Всесвіт», 1959, № 3; Рос. перекл. — Роза ветров. М., 1953; Граница у моря. Л., 1958; Еє звали Каталіна. М., 1963.

МАНСІУРОВА (справж. прізви. — Воллштейн) Цецілія Львівна [8 (20). III 1897, Москва — 22.I 1976, там же] — російська радянська актриса, нар. арт. СРСР (з 1971). Закінчила юридичний ф-т Київ. ун-ту. З 1919 — студентка, потім — актриса Моск. драм. студії Євг. Вахтангова (з 1926 — театр ім. Євг. Вахтангова). Ролі: Аркадіна («Чайка» Чехова), Шурка («Егор Буличов та інші» Горького), Ксенія («Розлом» Лавреньова), Турандот («Принцеса Турандот» Гоцці), Роксана («Сірано де Бержерак» Ростана). З 1925 викладала в уч-щі (з 1939 — ім. Б. В. Шукіна) при театрі ім. Євг. Вахтангова (професор з 1946). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

МАНТЕНЬЯ (Mantegna) Андреа (1431, Ізола-ді-Картуро, Венето — 13.IX 1506, Мантуя) — італ. живописець і гравер доби Раннього Відродження. Навчався [1441 (?) — 1448] в Падуві у Ф. Скварчоне. Творчість М. позначена риса-

ми античного мистецтва (розписи капели Оветарі в церкві Еремітані в Падуві, 1449—55; триптих для церкви Сан-Дзено Маджоре у Вероні, 1457—59; розписи «Камери дельї Спозі» в замку в Сан-Джорджо Мантуї, 1474; композиції для кабінету Ізабелли д'Есте («Парнас», 1497) та ін.). Картини і гравюри М. зберігаються в Луврі, Дрезденській картинній галереї та ін. зібраннях.

Літ.: Николаєва Н. Андреа Мантегья. М., 1980.

МАНТИКА (грец. *mantikḗ* (τέχνη) — мистецтво віщування) — псевдомистецтво вігадування сучасного і майбутнього (див. *Ворожіння*).

МАНТИСА [лат. *mantis* (s)a — додаток] — дробова частина десятичного логарифма числа. Так, $M_{lg} 30 = 1,4771...$ є число 0,4771... М. звичайно знаходять, використовуючи таблиці логарифмів або логарифмічну лінійку.

МАНТІЯ (від грец. *mantion* — покривало, киря) — широкий довгий одяг у вигляді плаща, який одягають поверх іншого одягу; парадний одяг монархів, римських пап, вищих службовців православної церкви. В деяких країнах М. одягають судді та адвокати, в урочистих випадках — члени наук. т-в та академії, особи, яким присвоєно вчений ступінь.

МАНТІЯ в біології — 1) Складка шкіри у деяких безхребетних тварин, що охоплює усе їхнє тіло або його частину. Властива молюскам, плечоногим, вусоногим ракам. М. в більшості випадків виділяє речовину, що утворює зовн. скелет тварин. Між М. і власне тілом знаходиться мантийний порожнина. М. у водних тварин звичайно вистелена митотильним епітелієм, рух віток якого створює течію води через мантийну порожнину. З цією течією надходять необхідні для життя тварин речовини і виносяться продукти обміну.

У деяких червононогих молюсків в стінках М. розгалужуються кровоносні судини, утворюючи т. з. легені. У головоногих молюсків М. мускулиста; вона сприяє викиданню струменя води з мантийної порожнини через спец. отвір назовні, чим забезпечується реактивний рух тварин. 2) М., або туніка — один або кілька зовн. шарів клітин твірної тканини (меристеми) конуса наростання рослини. З М. диференціюються епідерміс та первинна кора рослини.

МАНТІЯ ЗЕМЛІ — внутрішня оболонка Землі, одна з геосфер, що розташована між земною корою і ядром Землі. Від земної кори відмежована Магматична поверхня. Нижня межа М. З. проходить на глибині бл. 2900 км, де швидкість поширення поздовжніх сейсмічних хвиль зменшується від 13,6 до 8,1 км/с. Розрізняють верхню мантию і нижню мантию. Відомості про речовинний склад М. З. одержують, досліджуючи продукти виперень вулканів. Про структуру її роблять висновки на підставі швидкості поширення сейсмічних хвиль, яка залежить від густини речовини М. З. У складі верхньої мантиї переважають кремній і магній. Нижня мантия більш збагачена важкими елементами.

Ф. Мансар. Палац Мезон-Лаффіт поблизу Парижа. 1642—50.

А. Мантегья. Свята родина зі святою Єлизаветою й маленьким Іоанном. Між 1495 та 1500. Дрезденська картинна галерея.

Механічний (трубчастий) манометр: 1 — шкала; 2 — стрілка; 3 — чутливий елемент (трубка); 4 — важіль передавального механізму; 5 — передавальний механізм.

речовинний склад її близький до складу заліз. метеоритів. На думку деяких дослідників, М. З. перебуває у твердому стані і змінює свої фізико-механічні властивості залежно від зміни температури і тиску; інші вважають, що вона перебуває в стані дуже стиснутої рідини. Видими *лави* при вулканічних виверженнях свідчать, що речовина М. З. якщо не повністю, то частково знаходиться в рідинному стані. Про рідинний стан речовини окремих її ділянок свідчать також сейсмометричні дані. Температура і тиск М. З. змінюються з глибиною. Вважають, що під землею корою тиск бл. 1,3—1,4 млн. ат, причому під океанічною корою тиск значно менший, ніж під континентальною. Т-ра нижніх горизонтів М. З., на думку різних дослідників, від 1500 до 10000°, верх. горизонтів — у межах т-р плавлення базальтоїдних гірських порід (1000—1300°). Електропровідність М. З. збільшується з глибиною. Вивчення фіз. стану речовини і геол. процесів, що відбуваються в М. З., має велике наук. і практичне значення. З цими процесами пов'язані тектонічні рухи земної кори і утворення родовищ заліз. і мінералів, золота, платини, алмазів тощо. Див. також *Земля*. *Лит.*: Магнітний В. А. Внутреннее строение и физика Земли. М., 1965; Бугаевский Г. Н. Сейсмологические исследования неоднородностей мантии Земли. К., 1978; Субботин С. И. Вопросы гравиметрии, исследования земной кори и мантии. теория тектогенеза. К., 1979.

МАНТУ РЕАКЦІЯ, туберкульозна проба — одна з алергічних (див. *Алергія*) діагностичних проб, яка дає можливість встановити, що людина в минулому перенесла туберкульозну інфекцію або шойно почала хворіти на туберкульоз. Запропонована М. р. франц. вченим Ш. Манту (1908). Внутрішньошкірно вводять розчин туберкуліну в ділянці плеча або передпліччя. Позитивною реакція вважається тоді, коли на місці введення виникає інфільтрація шкіри (червона припухлість).

МАНУ ЗАКОНІ (санскр. Манавадхармашастра) — стародавній індійський збірник релігійних, моральних, політичних та правових настанов; найважливіший із збірників *дхармашастр*. Складання М. з. інд. традиція приписує міфічному родоначальникові людей Ману (звідси назва). Збірник складається з 2650 двовіршів (шлок), поділених на 12 розділів. Написані вони відповідно до системи поглядів і реліг. догматів *брахманізму* представниками однієї з брахманських шкіл (бл. 2 ст. до н. е. — 1 ст. н. е.). Класову спрямованість М. з. особливо яскраво виявляють кримінальні та цивільні норми. Так, за вчинення одного й того самого злочину представників нижчих каст карали тавруванням і стратою, а брахмани тільки сплачували штраф.

МАНУЛЬСЬКИЙ Дмитро Захарович [21.IX (3.X) 1883, с. Святень, тепер Манульське Теофіпольського р-ну Хмельн. обл. — 22.II 1959, Київ] — радянський парт. і держ. діяч, академік АН УРСР (з 1945). Член КПРС з 1903. Н. в

сім'ї волосного писаря. В 1903 навчався в Петерб. ун-ті, закінчив юрид. ф-т Сорбонни (Франція, 1911). Один з організаторів Кронштадтського повстання (1906) і *Севастопольського повстання 1906*, за що його заарештували і засуджено до заслання. Втік з Вологодської тюрми до Києва, де негалебно працював у військ. орг-ції більшовиків. У 1907 — член Київ. к-ту РСДРП. У 1907—12 — в еміграції у Франції, одзвіст, входив у групу «Вперед». У 1912—13 проводив парт. роботу в Петербурзі і Москві, потім знову в еміграції. В травні 1917 повернувся в Росію, входив до орг-ції «міжрайонців», на VI з'їзді РСДРП(б) прийнятий у партію більшовиків. У жовтні 1917 — член Петрогр. ВРК. З грудня 1917 — член колегії Наркомпроду РРФСР. З 1918 на Україні — член Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У, Всеукраїнського наркомзем УРСР. У грудні 1921 — перший секретар ЦК КП(б)У, редактор газ. «Коммунист». З 1921 — член ВККІ. З 1922 працював у Комінтерні: з 1924 — член Президії, 1928—43 — секретар Виконкому Комінтерну. В 1942—44 працював у ЦК ВКП(б) і в Гол. політ. управлінні Червоної Армії. В 1944—53 — заст. Голови Раднарком (з 1946 — Ради Міністрів) УРСР, 1944—52 — одночасно міністр закорд. справ УРСР. Очолював делегацію УРСР на багатьох міжнар. конференціях і асамблеях. З 1953 — персональний пенсіонер. На XI з'їзді РКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XII—XVIII з'їздах — членом ЦК партії. На V—VIII конференціях, IX, X, XVI і XVII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1920—23, 1949—52 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 2 і 3-го скликань. Автор праць з питань стратегії і тактики міжнар. роботи. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. В 1972 встановлено щорічну премію ім. М., яка присуджується АН УРСР за видатні наук. праці в галузі історії, філософії, л-ви, права. *Лит.*: Захаров Б. М. Дмитро Захарович Манульський. К., 1967; Суярко Л. О. Д. З. Манульський. К., 1979.

МАНУЙЛО — перший з відомих у літературних джерелах співиць періоду Київ. Русі. Згадується в літописі під 1137 як співачка «гроздиль», тобто визначний (про лавнобур. співця *Бояна* згадується пізніше в «Слові о полку Ігоревім»). М. прибув до Києва з Греції з двома товаришами. Був співаком у князя Мстислава, потім став єпископом смоленським.

МАНУЙЛОВИЧ Софія Андріанівна [1 (13).1892, Поноричи, тепер смт Короського р-ну Черніт. обл. — 12.VIII 1971, Одеса] — укр. рад. актриса, режисер, драматург. Дружина С. К. Бондарчука. В 1917 закінчила Музично-драматичну школу Миколи Лисенка. Одна з фундаторів «Молодого театру» (Київ), в якому працювала 1916—19. В 1919—22 — актриса Житомир. драм. театру, 1922—26 —

театру «Березіль» (1925—26 — режисер його Одес. майстерні). Організатор і худож. керівник Одес. ТЮГу (1928—30). В 1926—34 викладач Одес. муз.-драм. ін-ту. В 1934—36 працювала в Центр. ТЮГу та в Центр. театрі ляльок (Москва), 1936—39 — в Миколаїв. ТЮГу. Ролі: Джанна («У вусі» Лесі Українки), Бerta («Йола» Жулавського), Кандида («Кандида» Шоу), Едіта («Оре брехунові» Грільпарпера) та ін. Серед вистав — «Фріц Бауер» В. Селіхової і Н. Сад та ін. Автор агіт'ес: «Свято першої борони», «Радіо-сатана», «Змова», «Наймит», «Два снопи» (всі — 1930).

МАНУСКРИПТ (лат. manuscriptum, від manus — рука і scribo — пишу) — 1) Давні й сучасні рукописи на папірусі, пергаменті, пізніше — папері. 2) Рукописний твір, на відміну від друкованого.

МАНУФАКТУРА (від лат. manus — рука і factura — виготовлення) — капіталістичне підприємство, основане на ремісничій техніці і поділі праці; стадія розвитку *промисловості*, що історично передувала великій машинній індустрії. Виникнення М. було підготовлене розвитком ремесла, *товарного виробництва*, внутр. і зовн. торгівлі, майновим розшаруванням селян і ремісників; воно прискорювалося *первинним накопиченням капіталу*, великими географічними відкриттями, створенням ринку вільної *робочої сили*. Розвинулася з простої *кооперації*. М. формувалася двома шляхами — об'єднанням в одній майстерні робітників різних спеціальностей, коли готовий продукт одержували механізм з'єднанням самостійних часткових продуктів (гетерогенна М.), та об'єднанням в одній майстерні ремісників однієї спеціальності з наступним розчленуванням однорідних робіт на детальніші операції, закріплені за окремими робітниками (органічна М.). У своїй еволюції М. пройшла три форми — від розсіяної (підприємств постачав ремісникам сировину і знаряддя виробн., скуповував у них продукцію і збував її) до централізованої (наймані робітники об'єднувалися в майстерні), проміжною була мішана М. (послудувалися роботи на дому і в майстерні).

За характером *виробничих відносин* розрізняють кріпосну М. (праця кріпаків) і капіталістичну (основану на вільнонайманій праці). З серед. 16 ст. М. в Зх. Європі стала панівною формою капіталістичного виробн. Виникла спочатку в містах, які були центрами міжнар. торгівлі, в Італії, Голландії, Англії. В Росії і на Україні з серед. 17 ст. до 1861 поряд з капіталістичною існували три типи кріпосних М.: казенні, вотчинні (поміщицькі) і посесійні. На Україні до мануфактурних підприємств, з розвитком поділом праці, що мали водні двигуни, належали залізобудівні рудні, поташні буди, скляні гуті, селітроварні, папірні тощо. М. усіх видів були поширені у ткацькому, шевському,

Д. З. Мануїльський.

С. А. Мануїлович.

Дж. Ману.

кравецькому, шкіряному, ливарному, соляному, цукроварному та ін. виробництвах М. веда до звукування спеціальності (робітників виконувати одну операцію), але разом з тим сприяла зростанню *продуктивності праці* і поділу праці. Спрощуючи трудові операції, вдосконалюючи інструменти, готуючи кадри робітників різних спеціальностей, М. створила умови для переходу до машинної стадії розвитку *капіталізму* (див. *Промисловий переворот*).

Б. М. Орловський.
МАНУЦІ (лат. Manutius, італ. Manuzio) — родина італ. видавців 15–16 ст. 1) **Альда Старший** М. (бл. 1450, Бассіано, біля Рима — бл. 1515, Венеція) — видавець і друкар, вчений-гуманіст епохи *Відродження*. Заснував першу друкарню своєї фірми 1494. Видавав переважно грец. класиків. У 1500 заснував «Нову академію» (на зразок Платонівської), члени якої збирали, вивчали й готували до друку рукописи античних авторів. 2) **Поло М.** (1512–74) — син Альда, видавав переважно лат. авторів. Всього надруковано 200 видань. Був професором риторики у Венеційській академії. 3) **Альд Молодший** М. (1547–97) — син Поло, також був професором риторики в Болоньї, Німці та Римі. Завідував Ватиканською друкарнею. Видання М. — альдини, або альди (за ім'ям Альда Старшого), були дуже поширені в Європі і вважалися зразком друкарської майстерності. Друкувалися на високоякісному папері і пергаменті невеликого формату (1/4 аркуша). У 1501 в них уперше застосовано курсивний, або рукописний, шрифт. Фірмовий знак на книжках — дельфін, що обвиває явір. Значна кількість альдин зберігається у провідних б-ках СРСР, зокрема в бібліотеці СРСР ім'я В. І. Леніна у Москві — кількості, у Центральної наукової бібліотеки АН УРСР — 92.

МАНЦЕВ Василь Миколайович (1889–14.XI 1939) — діяч революц. руху в Росії, рад. держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1906. Н. в Москві. Навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту. Учасник революції 1905–07. Запав на репресії. Учасник Жовтн. збройного повстання 1917 в Москві. З 1918 — на відповідальній роботі в органах ЧК — ДПУ, зокрема на Україні 1921–23 — голова ВУЧК, нарком внутр. справ УРСР. З серпня 1923 — член колегії наркому РСІ і колегії ОДПУ. З 1924 — на відповідальній державній роботі. На XII з'їзді партії обраний членом ЦК РКП(б). Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора.

МАНЦУ (Manzu) Джакомо (н. 24.XII 1908, Бергамо, Ломбардія) — італ. скульптор, почесний член АМ СРСР (з 1967). На творчість Манцу мали вплив О. Роден і М. Россо. Твори: «Жінка в капелюшку» (1937), «Кардинал» (1938), «Роз'яття з генералом» (1942), «Ташівниця» (1954), «Інга» (1956), т. з. «Врата смерті» — двері в соборі св. Петра в Римі (1947–64).

М. — автор монумента на честь В. І. Леніна на о. Капрі (1969–70). Відомий як живописець, ілюстратор, театр. художник. Викладає в міланській АМ (з 1941) та літній Міжнарод. АМ у Зальцбурзі (з 1955). Міжнарод. Ленінська премія «За вміщення миру між народами». 1966.

Лит.: Джакомо Манцу. М., 1966
МАНЧЕНКИ — селище міського типу Харківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична ст. Майський. 1,6 тис. ж. (1980). Люботинська птахофабрика. 3 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, клуб, бібліотека. Засн. у 17 ст.

МАНЧЕСТЕР — місто в центр. частині Великобританії, на тер. метрополітенського графства Великий Манчестер. Розташований на р. Еруелл. Вузол з-ць і автошляхів, мор. порт (сполучений з морем судноплавним Манчестерським каналом, прокладеним 1894), аеропорт. 490 тис. ж. (1976). Уперше згадується в англ. літописях 10 ст. До кін. 18 ст. — невеликий торг.-ремісничий центр. У результаті *промислового перевороту* кін. 18 ст. М. у 19 ст. — найбільший світовий центр бавовняної промисловості.

У 1819 урядові війська розстріляли в М. робітн. мітинг (див. «Пітерлоо»). В 30–40-х рр. 19 ст. — центр *фінансування*. В 1842–44 і 1850–70 в М. жив Ф. Енгельс. М. — один із значних індустр., торг.-фінанс. і трансп. центрів країни. Гол. галузь пром-сті — машинобудування. Виробляють електроенерг. устаткування, локомотиви, частини та апаратуру для авіа-, автомобілебудування, двигуни, верстати, електронну апаратуру, текст. машини тощо. Значна хім. (вироби. пластмас, синтетичних волокон, текст. барвників, фарм. виробів), швейна і поліграф. пром-сть. Традиційною є текст. пром-сть, представлена виробн. штучних і обробкою натуральних тканин. У М. зосереджені численні контори пром. і страхових компаній, банки, фондова і торг. біржі. Ун-т. Центр. б-ка. Худож. галереї, музеї природознавства та історії. Архит. пам'ятки: готичний кафедральний собор (бл. 1422–1520); класицистичні — біржа (1806–09). Агенуем (1837–39); неоготична ратуша (1868–77). Художня галерея (1824–35; колекція англійського мистецтва 17–19 ст.).

Манчестер. У центрі міста.

МАНЧЕСТЕРСЬКА ШКОЛА — напрям у буржуазній екон. думці, що виник у кінці 30-х рр. 19 ст. в Манчестері (Великобританія). Засновниками її були англ. економісти й політ. діячі Р. Кобден і Дж. Брайт. М. ш. сформувалася в період розквіту бурж. відносин домогосподарського капіталізму. Відображала інтереси англ. буржуазії, яка вимагала повної свободи приватної підприємницької діяльності і обмеження фіскальної ролі д-ви. Запозичивши ідеї вчення *фізіократів* і класик. школи політ. економії про «свободу торгівлі», представники М. ш. розвинули концепції бурж. підприємництва всередині країни і в міжнарод. масштабі. За цими концепціями руйнувалою силою екон. розвитку, який нібито забезпечує гармонію інтересів членів суспільства, є повна екон. свобода товаровиробників і конкуренції між ними. М. ш. виступала проти *протекціонізму*, за відміну імпорту мит на хліб, запровадження у Великобританії в кін. 18 — на поч. 19 ст. в інтересах англ. землевласників. Теор. розробки М. ш. справили певний вплив на внутр. і зовн. екон. політику бурж. д-ви, спрямовану проти пережитків феодалізму. З ліквідацією цих пережитків значення М. ш. слабшало, в 2-й пол. 19 ст. вона розпалася. Ідеї М. ш. мали послідовників у ряді країн Зх. Європи і в Росії.

А. І. Кредісов.
МАНЮШИС Йосип Антонович [12 (25).XII 1910, с. Мальяковка, тепер Мстиславського р-ну Могильовської обл. БРСР] — рад. держ. і парт. діяч, доктор екон. наук (з 1970). Член КПРС з 1945. Н. в сел. сім'ї. В 1938 закінчив Ленінгр. автодор. ін-т ім. В. В. Куйбишева. В 1938–41 — на інженерних посадах у Києві, Бердичеві, Ленінграді. В 1941–44 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни 1941–1945. В 1944–47 — голова міськплану та заст. голови Вільнюського міськвиконкому. В 1947–50 — голова Каунаського міськвиконкому. В 1950–54 — міністр будівництва, 1954–55 — міністр міського і сільс. будівництва Лит. РСР. У 1955–67 — секретар ЦК Компартії Литви. У квітні 1967 — січні 1981 — голова Ради Міністрів Лит. РСР. З 1971 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6–10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Автор праць з економіки Литовської РСР.

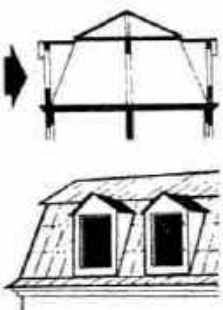
МАНЯВСЬКИЙ СКИТ — колишній православний монастир поблизу с. Маняви (тепер Богородчанського р-ну Івано-Франк. обл.), один з осередків боротьби проти унії на зх.-укр. землях у 17–18 ст. Засн. 1612. Під час польс.-тур. війни 1620–21 навколо монастиря збудовано кам'яні мурі з гронами лапів для захисту від нападів турків і крим. татар. Монастир діставав матеріальну допомогу від рос. царів, укр. гетьманів, мав значні зем. володіння. При М. с. була чимала б-ка, значні кошти витрачалися на будівництво церков та їхнє художнє оздоблення. Цінною пам'яткою укр. мистецтва є виконаний для М. с. укр. живописцем

Дж. Манцу. Смерть Авраама. Ескіз рельєфу для «Врат смерті» собору св. Петра в Римі. Бронза. 1947–64.

В'їзна вежа Манявського скиту.

Мансарда.

Й. Кондзелевичем (з групою майстрів) т. а. Богородчанський іконостаєс (тепер зберігається у Львів. музеї укр. мистецтва, іл. див. т. 5, с. 353). Після загарбання Галичини Австрією (1772) М. с. 1785 було закрито. В 1980 в М. с. засновано істор.-архітект. музей.

В. В. Грабовацький. **МАНЬЕН** (Magnin) Арман (п. 7.II 1920, Отвіль, кантон Фрібур) — діяч комуністичного і робітн. руху Швейцарії. Н. в робітн. сім'ї. З 1943 — член Компартії Швейцарії, з 1944 — *Швейцарської партії праці* (ШПП). В 1947—54 — голова профспілки робітників машинобуд. і годинникової пром-сті кантону Женева. З 1949 — член ЦК, з 1954 — Політбюро (до 1971 — Керівний к-т), з 1974 — Секретаріату ШПП. В 1954—70 — редактор, 1972—75 — політ. директор ЦО ШПП — газ. «*Вра універ*». У 1954 — 60 — член Всесвітньої Ради Миру. В 1970—78 — політ. секретар Женевської секції ШПП. З травня 1978 — ген. секретар ШПП.

МАНЬЕРИЗМ (італ. manierismo, від maniera — манера, стиль) — течія в європейському образотворчому мистецтві та архітектурі 16 ст., що відобразила кризу культури Відродження. Осп. естетичним критерієм М. було не наслідування природи, а суб'єктивна «внутр. ідея» худож. образу, що народжувалася в душі художника. Вдаючись до стилістичних нормативів творів Микеланджело, Рафаеля та ін. майстрів Високого Відродження, маньєристи перекручували закладену в них гуманістичну суть, культивуючи уявлення про сфмерність світу і хисткість людської долі, яка перебуває під владою ірраціональних сил. Маньєристичне мист. було поширене гол. чин. серед придворних кіл. Найбільше розповсюдження М. набув у мист. Італії. Для живопису і графіки М. (Понтормо, Россо Фіорентіно, Беккафумі, Парміджаніно, Бронзіно та ін.) характерні гострі колористичні й світлотіньові дисонанси, напруженість й ускладненість ритмів, видовженість пропорцій; з 40-х рр. 16 ст. все більше поширюються холодна, «академічна» абстрагованість й еклектизм образів (Дж. Вазарі, Ф. Цуккарі, Дж. П. Ломаччо, які виступали й як теоретики мист.). Принципи М. мали місце й в скульптурі (Б. Аманаті, Б. Челліні, Джамболонья, Б. Бандініеллі та ін.) та архітектурі (Б. Буонталенті, Дж. Вазарі, Джуліо Романо та ін.). Діяльність італ. майстрів за межами країни, а також поширення маньєристичної графіки сприяли перетворенню М. в заг.-європ. явище. На рубежі 16 і 17 ст. на зміну М. приходив стиль барокко. В літературознавстві поняття «маньєризму» як стилю не дістало чіткого визначення. Тут його звичайно застосовують до літ. творів 16—17 ст., які відзначаються вигонченою ускладненістю або химерною гротесковістю манери.

Лит.: Азійке А. А. Концепція маньєризму в мистецтвознавстві XX в. В кн.: Советское мистецтвознание 76, в. 2. М., 1977.

М. М. Соколов. **МАНЬКІВКА** — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр,

за 5 км від залізнич. ст. Поташ. 7,7 тис. ж. (1980). Вперше згадується в істор. джерелах кін. 16 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 М. — с-ще міськ. типу. У селищі — майоліковий, 2 цегельні з-ди, райсільгосптехніка, міжколт. буд. орг-ція, птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування, 3 заг.-осв., музична і спортивна школи, лікарня, поліклініка. Будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек.

МАНЬКІВСЬКИЙ Борис Микитович [11 (23).III 1883, м. Козелець, тепер Черніг. обл. — 24.XI 1962, Київ] — укр. рад. невропатолог, дійсний член АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1943). Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1910). З 1922—59 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. У 1926—60 — також наук. керівник організованого ним Київ. н.-д. психоневрологічного ін-ту і зав. кафедрою Київ. ін-ту удосконалення лікарів. У 1959—62 — зав. відділом вікових змін нервової системи Геронтологічного інституту АМН СРСР. Праці М. присвячені нервовим захворюванням, пов'язаним зі змінами реактивності цілісного організму, розсіяному склерозу, нейроінфекціям, вивченню пухлин головного мозку, проблемам судинної патології головного мозку тощо. Створив неврологічну школу на Україні. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Лит.: Маньківський М. Б., Пенюк Н. В. М. Маньківський. К., 1975. **МАНЬКІВСЬКИЙ** Микита Борисович [н. 11 (24).XII 1914, Київ] — укр. рад. невропатолог, засл. діяч науки УРСР (з 1978), доктор мед. наук (з 1960). Член КПРС з 1942. Син Б. М. Маньківського. В 1939 закінчив Київ. мед. ін-т. В 1948—51 — викладач Київ. мед. ін-ту, 1951—54 — директор Чернів. мед. ін-ту. В 1959—63 працював у Київ. мед. ін-ті (проректором, зав. кафедрою). З 1965 — заст. директора по наук. частині й одночасно — зав.

Маньєризм. А. Маньєско. Похорон ченця. Початок 18 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

відділом у Геронтологічному інституті АМН СРСР. Праці М. з проблем клінічної неврології (нейрогеронтології і геріатрії), зокрема з питань патогенезу, клініки і терапії судинних захворювань головного мозку у людей похилого віку тощо.

МАНЬКІВСЬКИЙ РАЙОН — у зх. частині Черкас. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 42,7 тис. чол. (1980). У районі — 31 населений пункт,

підпорядкований 2 селищним і 17 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — с-т Маньківка. М. р. розташований в межах Придніпровської височини. Корисні копалини: каолін, будове каміння. Гол. річка — Гірський Тікич. Ґрунта чорноземні та опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, граб, сосна, ліщина) займають 5,9 тис. га. Найбільші підприємства: маньківський цукр. і спиртовий, Маньківський майоліковий. Будький прод. товарів завод. Комбінат побутового обслуговування (Маньківка). Спеціалізація с. г. — землеробство зернової буряківничого і тваринництва м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 58 тис. га, у т. ч. орні землі — 54 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, кукурудза, цукр. буряки, картопля, соняшник. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, вітчарство та птахівництво. У М. р. — 15 колгоспів, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Поташ і Подібно. Автошляхів — 242 км, у т. ч. з твердим покриттям — 225 км. У районі — 26 заг.-осв., музична та художня школи, сільс. профес.-тех. уч.-ще (с-т Буки); 46 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 35 будинків культури і клубів, кінотеатр, 37 кіноустановок, 35 б-к. У М. р. видається газ. «Промінь комунізму» (з 1935).

С. Д. Титаренко. **МАНЬКО** Леонід Якович [17 (29).III 1863, Полтава — 16.IV 1922, Єлизаветград, тепер Кіровоград] — укр. актор і драматург. Вчився в Полтав. гімназії. Сценічну діяльність почав у аматорському гурті, працював у рос. трупі Г. Виходцева, у трупах М. Кропивницького (1882 — 98, з перервами), М. Старицького (1883—90), Г. Деркача (1892—94), П. Мирова-Бедюха (1895—98), О. Суслова (1901—

Б. М. Маньківський.

09). Д. Гайдамаки (1911—16) та ін. Ролі: Іван Непокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Дмитро («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького) та ін. Автор п'єс «Нещасне кохання», «Розбите щастя», «Що посієш, те й пожнеш», «Пройди-світ» та ін. Е. С. Хлібівич.

МАНЬЧЖУРІ (самоназва — маньчжурь, кит. — маньчжурь, жень, цзи жень) — народ, корінне населення Пн.-Сх. Китаю, живуть переважно в пд. Маньчжурії. Чисельність — 4 млн. чол. (1978, оцінка). Мова — маньчжурська (дип. Маньчжурська мова); переважна більшість М. говорить кит. мовою. Віруючі М. сповідають буддизм і даосизм, поширені також шаманство і культ предків. У 17 ст. консолідувалися в єдиний народ і заснували імперію на чолі з маньчжурською династією Цін. Завоювання цією імперією Китаю сприяло мовній і культурно- побутовій асиміляції М. китаїцями. Осн. заняття — землеробство, в південних районах розвинуті лісні промисли; частина М. працює в промисловості.

МАНЬЧЖУРІЯ — історичне найменування пн.-сх. частини Китаю, яке іноді вживають у рос. та укр. мовах. Походить від назви ранньофеод. д-ви маньчжурів, заснованої на цій території в 1-й пол. 17 ст. В 17 ст. маньчжури завоювали нєсь Китай, Корею, Монголію, в 18 ст. — Джунгарію, Тибет. Маньчжурська дин. Цін правила в Китаї 1644—1912. В 1931—32 М. була загарбана япон. імперіалістами, які створили тут маріонеткову д-ву Маньчжоу-го і використали її як базу для дальшої агресії проти Китаю і підготовки нападу на СРСР. В 1945, внаслідок розгрому япон. загарбників Рад. Армією, М. було визволено і повернено Китаю. У КНР ця територія називається Дунбей (тобто Північний Схід).

МАНЬЧЖУРОЗІВР (Mandschurologus) — велетенський вимерлий рослинотілий плазун з групи траходотів, або качконосих динозаврів. Існував у крейдний період. Рештки М. знайдено у верхньокрейдних відкладах долини р. Амуру та в Монголії. М. був бл. 9 м завдовжки, з них голова — бл. 1 м. М. мав розширений у вигляді лачинового дзьоба рострум (посова частина) — свідчення того, що М. здобував їжу у воді.

МАНЬЧЖУРО-КОРЕЙСЬКІ ГОРИ — гірська система у Сх. Азії, в межах Китаю, Кореї і СРСР. Простягаються більше ніж на 1000 км з Пд. Зх. на Пн. Сх., шир. до 500 км, вис. до 2750 м, вулкан Пектусан (Байтоушань). У центр. частині гірської системи — базальтне плоскогір'я Чанбайшань. Родовища кам. вугілля, заліз. руд, кольорових металів тощо. Клімат помірний, мусонного типу. На схилах — хвойні й широколистяні ліси, вище — кедровий сляк.

МАНЬЧЖУРСЬКА МОВА — мова маньчжурів. Належить до тунгусо-маньчжурських мов. М. м. розмовляє нечисленне (переважно південне) населення гол. чин. на Пн. Сх. Китаю. Характерні риси: сингармонізм, граматична будова в

основному аналітична. Лексика зазнала великого впливу кит. і монг. мов. Для М. м. використовували (з поч. 17 ст.) монг. алфавіт. М. м. створено л-ру. З серед. 17 до поч. 20 ст. М. м. була (поряд з китайською) офіц. мовою Китаю. Після Сінхайської революції її витіснила китайська.

Лит.: Пашков Б. К. Маньчжурський язык. М., 1963.

МАНЬЯНІ (Magnani) Анна (7.III 1908, м. Александрія, Єгипет — 26.IX 1973, Рим) — італ. кіноактриса. Навчалася в школі декламації в Римі. В кіно — з 1934. Творчість М. пов'язана з італ. неореалізмом. Крайні ролі в італ. фільмах: «Рим — відкрите місто» (1945), «Депутатка Анджеліна» (1947), «Мрії на дорогах» (1948), «Найкрасивіша» (1951), «Дикий вітер», «Черниця Летиція» (обидва — 1957), «Пекло серед міста» (1959), «Мама Рома» (1962). В серед. 50-х рр. знімалася в Голлівуді («Татуована троянда» та ін.). В 60-і рр. в драм. театрі зіграла гол. роль у виставі «Вояччя» Дж. Вергі (гастролі в СРСР, 1965). З 1970 знімалася у телевізійних фільмах.

МАО ДУНЬ (справж. прізвище — Шень Яньбін; липень 1896, селище Цінцжень, пров. Чжецзян) — кит. письменник і громад. діяч. У трилогії «Затемнення» (1927—28) показав непослідовність дрібної буржуазії в революції 1924—27. Роман «Веселка» (1930, незакінч.) — про дівчину-патриотку, що стала на шлях революц. боротьби. Соціальний аналіз кит. дійсності поч. 30-х рр. подано в романі «Перед світанком» (1933), розгорнутій збройної боротьби на селі — в «Сільській трилогії» (1932—34). В роки війни з Японією (1937—45) створив «Повість про перший етап» (1939), роман «Розпад» (1941) та ін. Після подорожі до СРСР (1946—47) опублікував дві книги про Рад. країну. В період т. з. культур. революції зазнав переслідувань. Популяризатор рос. і укр. л-р. зокрема творчості Т. Шевченка. **Тв.**: Укр. перекл. — Перед світанком. К., 1956; Веселка. К., 1959; Рос. перекл. — Сочинения. т. 1—3. М., 1956.

Лит.: Федоренко Н. Т. Мао Дунь. М., 1956; Сорокин В. Ф. Творческий путь Мао Дуня. М., 1962; Куни В. В. Мао Дунь. Библиографический указатель. М., 1958. **Г. К. Чирко.**

МАОІЗМ — ворожа марксизму-ленінізму дрібнобурж.-націоналістична течія в Комуністичній партії Китаю (КПК). Виникнення і формування М. пов'язані з діяльністю кол. голови ЦК КПК Мао Цзедуня. Як офіц. ідеологія КНР утвердилася на поч. 60-х рр. 20 ст. На IX (1969) і X (1973) з'їздах КПК М. був проголошений «теор. основою, що визначає ідеї КПК». XI з'їзд (1977) закріпив М. як ідейно-політ. платформу КПК. Для М. характерні крайній еклектизм, суб'єктивізм у теорії й волютаризм у політиці. Його наріжним каменем є антирадянщина. М., ідеологія якого вибрала в себе деякі традиційні погляди стародавньої кит. філософії, проповідує принципи «казарменого колективізму», великохазьського шовінізму, використовує псевдореволюц. гасла в

демагогічних цілях. Великий вплив на М. справили анархізм і троцькізм. М. — різновид сучас. ревизионізму. В галузі філософії М. стоїть на позиціях примітивно-механістичної діалектики і метафізики (абсолютизація суперечностей, насильства в політиці, суб'єктивних факторів у сусп. житті). В політ. економії М. намагається обґрунтувати волютаризм, милитаризацію економіки, консервацію низького життєвого рівня населення з метою створення військово-промислового комплексу в країні й здійснення політики гегемонізму на міжнародній арені. М. фактично заперечує закономірності соціалістичного і комуністичного будівництва, керівну роль робітн. класу, підмінює соціалістичну демократію диктатурою військ.-бюрократичної верхівки, насаджує культ особи і насильства. М. розглядає світовий революц. процес насамперед як експорт революц. насильства, штучне розпалювання збройних дій, заперечує існування світової системи соціалізму. Осн. суперечності сучасності М. вважає суперечності між великими д-вами, а також між слабо- і високорозвинутими країнами незалежно від їхнього соціального устрою. Виходячи з хибної тези про неминучість світової війни, М. виступає проти розрядки міжпар. напруженості, блокується з найреакційнішими силами імперіалізму.

Курс на розкол міжпар. робітн. і комуністичного руху свідчить про повний розрив М. з принципами пролет. інтернаціоналізму. Прагматичне коректування М., здійснюване керівництвом КНР після смерті Мао Цзедуня, не змінило його антимарксист., антисоціалістичної сутності. Міжнародна Рада комуністичних і робітничих партій 1969 охарактеризувала М. як небезпечну антимарксистську течію, пособника імперіалізму й антикомунізму. XXV з'їзд КПРС відзначив, що політика М. «не тільки є абсолютно чужою соціалістичним принципам та ідеалам, але по суті стала важливим резервом імперіалізму в його боротьбі проти соціалізму» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 11).

Ю. В. Чудодєв.

МАОРІ — корінне населення Нової Зеландії. Чисельність — бл. 280 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — маорійська, належить до малайсько-полінезійських мов. За релігією М. — християни різних віросповідань. До колонізації Нової Зеландії Великобританією (1-а пол. 19 ст.) численні племена М. жили первіснообщинним ладом, який перебував на стадії розпаду. Осн. заняття сучас. М. — землеробство, тваринництво; частина М. працює в пром-сті. Докладніше про історію, г-во й культуру М. див. **Нова Зеландія.**

МАО ЦЗЕДУН (26.XII 1893, с. Шаошань, пов. Сянтань, пров. Хунань — 9.IX 1976, Пекін) — кит. політ. і держ. діяч. Н. в сім'ї заможного селянина. В 1920 примкнув до комуністичних гуртків. Член КП Китаю (КПК) з часу її заснування (1921). У 1923—25 і з 1928 — член ЦК КПК. В 1931 на

А. Маньяні.

Мао Дунь.

МАПУТУ

Ж. П. Марат.

1-му Всеит. з'їзді Рад обраних головою ЦВК і Раднаркому Кит. Рад. Республіки. З 1933 — член Політбюро ЦК КПК, з 1935 — у складі Секретаріату ЦК КПК. У боротьбі за керівне становище в партії виступав проти діячів КПК, які відстоювали пролет.-інтернаціоналістські позиції. З 1943 — голова ЦК КПК. З утворенням КНР (1949) — одночасно голова Центр. нар. урядової ради і Нар.-революц. військ. ради. 1954—59 — голова КНР і Держ. к-ту оборони. В 2-й пол. 50-х рр. очолював М. Ц. націоналістичні елементи активізували діяльність у керівництві КПК. У внутр. політиці М. Ц. став на авантюристичні шляхи «казарменого комунізму», що підірвало плани основні соціалістич. будівництва в КНР і призвело до кризи нар. г-на. У зовн. політиці М. Ц. проголосив особливий курс КПК, який характеризувався великодерж. шовінізмом, антирадянщиною, лінією на розкол міжнар. комуністичного руху й світ. системи соціалізму. М. Ц. став на шлях ревізії марксизму-ленінізму з дрібнобурж., націоналістичних, «ліво»-сектантських позицій. У 1966 за ініціативою М. Ц. в КНР було розгорнуто т. з. культурну революцію, спрямовану на розгром парт. кадрів, яка стала новим етапом у боротьбі за зміцнення єдиновладдя М. Ц. На поч. 70-х рр. М. Ц. став ініціатором курсу на зближення КНР з міжнар. імперіалізмом, насамперед з імперіалістами США. Політ. практику й теор. діяльність М. Ц. (див. *Марізм*) різко засудили марксистсько-ленінські партії.

Ю. В. Чудовен.
МАПУТУ (до 1976 — Лоренсу-Маркіш) — столиця Мозамбіку. Залізнична станція, мор. порт на березі бухти Делогоа Індійського ок., аеропорт міжнар. значення. Бл. 400 тис. ж. (1976, з передмістями). Осн. пром. центр країни — металургія, хім., текст., пзут., деревообр. пром-сть; нафтопереробний з-д, підприємства по виробл. цементу тощо. Ун-т, Нац. і Муниципальна б-ки. Ін-т наук. досліджень Мозамбіку, Ін-т досліджень бавовнику, Ін-т охорони здоров'я, Служба геології та гірничої справи, Музей колекцій з етнографії і природничої історії. Мор. курорт.

МАРА — 1) Персонаж слов'ян. міфології. В укр. міфології зокрема, М. найчастіше уявляли злою потворною жінкою. Як і

відьма, вона нібито могла обертатися на тварин, рослини, неживі предмети й чинити зло людям. Чоловічому паралеллю М. був Марник, якого уявляли в образі чорта. 2) Приклад, примара.

МАРАБУ, волостий лелека (*Lepidopterus*) — рід птахів род. лелекових ряду *лелекоподібних*. Довж. тіла до 160 см, розмах крил до 3 м. Голова та шия акриті рідким пухом, дзьоб масивний довгий, чотиригранний. З шиї звисає волоподібний горловий мішок — резервуар для проковтуваної їжі (звідки й друга назва). Гніздяться на деревах або в очереті, у кладці 2—4 яєць. Живляться падлом, пошкодженнями, іноді дрібними хребетними та безхребетними. З види: М. африканський (*L. cuculiferus*), пошир. в Центр. Африці, М. індійський (*L. dubius*) та М. яванський (*L. javanicus*) — в Пд.-Сх. Азії. У викопному стані М. відомі з олігоцену; в СРСР знайдені у верхньопліоценових відкладах на тер. України (Олеса).

МАРАЗМ (грец. *marasmos* — виснаження, згасання) — майже повне припинення психічної діяльності людини, що супроводиться загальним виснаженням. М. зумовлюється *атрофією* кори головного мозку. Спостерігається в кінцевій стадії старечого недоумства, *прогресивного паралічу* та при деяких ін. захворюваннях центр. нервової системи.

МАРАКАЙБО — озеро (лагуна) в Пд. Америці, на Пн. Зх. Венесуели. Лежить на Пд. від Венесуельської зат., з якою сполучене вузькою протокою. Пл. 13,3 тис. км², глиб. до 250 м (у пд. частині). Береги низовинні, частково заболочені. Вода в озері солонувата у пн. частині й прісна у південній. В районі озера — родовища нафти. Судноплавство.

МАРАКАЙБО — міжгірна улоговина в Пд. Америці, в межах Венесуели й Колумбії. Розташована в Андах. Пл. 60 тис. км². Значні поклади нафти та газу. Клімат субекваторіальний, жаркий, перебіг річна т-ра +28,5° (найвища у Пд. Америці). Поширені листопадні ліси, чагарники й *савана* (на Пн.) та вічнозелені ліси і *болота* (на Пд.). У центр. частині западини — оз. *Маракайбо*.

МАРАКАЙБО — місто на Пн. Зх. Венесуели. Адм. ц. штату Сулія. Мор. порт на березі протоки, що сполучає оз. Маракайбо з Венесуельською зат. Карибського м. 650 тис. ж. (1971). Центр осн. нафтодобувного району Венесуели. Підприємства металобор., автоскладальної, електротех., хім., цем., паперової, текст., харч. пром-сті. Вивіз нафти. Ун-т (з 1891). М. засн. у 16 ст.

МАРАЛ — два підвиди *олень звичайного*: алтайський М. (*Cervus elaphus sibiricus*) і тьянь-шанський М. (*C. e. songaricus*). Довж. тіла самців 250—265 см, вис. в холмі 135—155 см, жива маса до 360 кг, самки дещо менші. Самці мають великі гідлясті з 5—7 паростками рога, які щороку навесні відпадають, і на їхньому місці за літо виростають нові. Забарвлення буре. М. населяє ліси гірських р-нів від

Тьянь-Шаню і Алтаю до Зх. Прибайкалля включно. Живиться лишайниками, листям, гілками, корою дерев та кущів, травною тощо. Гін у вересні — жовтні, супроводжується ревінням і білками самців. Після 8—8,5-місячної вагітності (у травні — червні) самка народжує 1—2 телят. Статевозрілість М. стають на 2—3-му році. Живуть бл. 20 років. Крім м'яса і шкіри, ціняться *пантиски*, що застосовуються в медицині. Акліматизований в Башкирському і Мордовському *заповідниках*; М. розводять також у спец. маралових г-вах на Пд. Сибіру. Викопні рештки М. відомі з пізньоантропогенних відкладів.

МАРАНТА (*Maranta*) — рід багаторічних трав родини марантових. Листки прикореневі, овальні або еліптичні. Квітки невеликі, асиметричні, тричленні, у верхніх колосовидних суцвіттах. Плід — однаковий коробочка. 25 видів, поширених у вологих лісах тропік. Америки і Вест-Індії. Деякі види М. культивують у тропіках як харчові рослини, напр. М. *arundinacea*, що з її товстих підземних коренів одержують крохмальне борошно. Рід видів М. вирощують як декоративні рослини (М. *bicolor*, М. *leucophaea*) заради гарно забарвлених листків.

МАРАТ (*Marat*) Жан Поль (24.V. 1743, Бурді, Швейцарія — 13.VII. 1793, Париж) — діяч *Великої французької революції*, один з вождів *якобінців*, учений і публіцист. Н. в сім'ї вчителя. В 1759 оселився у Франції. Погляди М. формувалися під впливом ідей Ш. *Монтеск'є* і Ж. Ж. *Руссо*. З 1765 М. жив у Великобританії, де займався фізикою, медициною. В 1774 у Лондоні видав перший політ. памфлет «Кайдани рабства», в якому виступав з критикою *абсолютизму*, доводив право народу на революцію, розвивав ідею революц. диктатури нар. мас. З 1776 жив у Парижі. На початку революції 1789 брав участь у розробці проектів конституції. У вересні 1789 почав видавати газ. «*Друг народу*» (1792 перейменовано на «Газету Французької республіки»), на сторінках якої викривав контрреволюц. плани монархістів, зрадиштво лібер. буржуазії. Переслідуваний владою, М. не раз переходив у підпілля. Після повалення монархії (серпень 1792) обраний до керівного органу Комуні Парижа, з вересня 1792 — депутат *Конвенту*. Активно боровся проти контрреволюц. політики *жірондистів*. Разом з М. *Робесп'єром* брав участь у підготовці нар. повстання 31.V—2.VI 1793, яке привело до встановлення *якобінської диктатури*. Вбитий роялістами 31. Корде.

Тел. Рос. перекл. — *Избранные произведения*, т. 1—3. М., 1956. Лит.: Манфред А. З. Марат, М., 1962. Т. Г. *Салгаников*.

МАРАТХИ — народ в Індії, основне населення штату *Махараштра*. Чисельність — 51 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *маратхі мовою*. Віруючі М. — індуси, є також мусульмани, джайни, парси. М. сформувались у народності

Мапуту.
Панорама частини міста.

в 17 ст. З 30—40-х рр. 18 ст. до поч. 19 ст. існували *Маратхські князівства*. Протягом століть М. вели запеклу боротьбу проти імперії *Великих Моголів*, португальських, а згодом англ. колонізаторів. Після завоювання Індіїю незалежності (1947) 1960 було створено нац. штат Махараштра. Осн. заняття М.—землеробство, тваринництво, частина працює в пром-сті. У М. склалися своєрідні мистецтво, література.

МАРАТХІ МОВА — мова народу *маратхи*. Належить до індійської (індоарійської) групи індоєвроп. сім'ї мов. Для фонетики М. м. характерне вживання церебральних звуків, наявність двох рядів *афрікат*. У морфології є флексивні, аглютинативні й аналітичні форми, збереглося три роди імен (чоловічий, жіночий і середній). Граматична будова має деякі риси, спільні з *дравідійськими мовами*. Для М. м. використовують писемно *деванагарі*.

Зародження літератури М. м. припадає на 11—12 ст. Великий вплив на її розвиток у 12—17 ст. мав реліг.-реформаторський рух бхакті, що проголошував рівність усіх людей перед богом і заперечував кастовий поділ. Л-ра того часу широко використовувала фольклор, розвивала гол. чин, нар. форми вірша. Визначними представниками бхакті в 13—17 ст. були Днянешвар. Намдев, Екнатх, Гукарма, Рамдас. З серед. 17 ст. л-ра багачувалася новими формами нар.-поетичної творчості, такими як повада (героїчна балада), лавні (любовна лірика). У 19 ст. розвивалися нарис, есе, істор. і соціально-побутовий роман. У цей період почалося й становлення драматургії. Утверджувалися нові поетичні жанри. Творчість прозаїків, поетів і драматургів кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст. Х. Н. Анте, Кешавсута (К. К. Дамле), Г. Б. Девала, К. П. Кхаділкара розвивалася під знаком боротьби проти феод. відсталості, колоніального панування. Провідними жанрами стають соціальний та істор. роман, муз. драма (сангіт) і соціально-побутова драма. В 20—40-х рр. 20 ст. під впливом нац.-визвольного руху основною стає антиколоніальна тема, що знайшла вираження в творчості поетів Аніла, Кусумаграджа, прозаїків і драматургів Г. Мадххолкара, В. Кхандекара, М. Вареркара, П. Я. Дешпандела та ін. З 50-х рр. утверджується реалізм. Різкої критики зазнають потворні явища бурж. дійсності. В л-ру проникають ідеї соціалізму (В. Карандікар, Ш. Муктібхад, Н. Сурве та ін.). В кін. 70-х рр. помітним явищем стала л-ра соціального протесту. Високотого рівня досягли драма (В. Тендulkар, П. Л. Дешпандел), жанр роману (В. Мадххолкар, Д. Далві, Ш. Пендсе, А. Саху). Широкою ідейно-тематич. і формально-стилістич. діапазону позначена поезія останнього двадцятиліття (Д. Чітре, М. Падгаонкар, В. Дахаке, В. Апте. Н. Сурве).

Літ.: Катенина Т. Е. Очерк грамматики языка маратхи. М., 1963; Лампуков В. Маратхская литература. М., 1970. Л. О. Бархударова (мова), В. К. Лампуков (література).

МАРАТХСЬКІ КНЯЗІВСТВА — князівства в Індії в 30—40-х рр. 18 — поч. 19 ст. Виникли в результаті посилення самостійності полководців маратхської д-ви (засн. 1674 Шиваджі в боротьбі проти д-ви *Великих Моголів*) та здійснення ними тер. загарбав. Існували князівства з центрами у Нагпурі, Індурі, Гваліорі, Бароді та ін. До 1761 М. к. утворювали конфедерацію (була розгромлена афганцями). В результаті англо-маратхських воєн (1775—82, 1803—05, 1817—18) М. к. перетворилися на васалів англ. Ост-Індської компанії (див. *Ост-Індські компанії*). **МАРАФОН** — давньогрец. поселення в *Аттіці* (40 км на Пн. Сх. від Афін), в районі якого 13. IX 490 до н. е. під час *греко-перських воєн* відбулася битва. Грец. війська (10 тис. афінян та 1 тис. платейців під командуванням 10 *стратегів*, у т. ч. *Мільтіада*) завдало поразки збройним силам персів (10 тис. кінноти та 10 тис. піхоти). Перси втратили 6,4 тис. чол., греки — 192 чол. вбитими. Звістку про перемогу греків над персами приніс до Афін грец. воїн, який без відпочинку пробіг віддалі від М. до Афін. Див. *Марафонський біг*.

МАРАФОНСЬКИЙ БІГ — змагання з бігу на дистанцію 42 км 195 м. Назва походить від назви поселення Марафон. За переказом, після Марафонської битви (490 до н. е.) грец. воїн-гонимець був відправлений до Афін, щоб повідомити про перемогу над персами. Всю дорогу він подолав без відпочинку, прибіг у місто і, вигукнувши: «Ми перемогли!», впав мертвий. На честь цього подвигу проводяться змагання з М. 6. В наш час такі змагання вперше відбулися на *Олімпійських іграх* 1896. Крайній результат (на 1980) — 2 год 9 хв 01 сек (Д. Клейтон, Австралія).

МАРБУРЗЬКА ШКОЛА — ідеалістичний напрям у нім. бурж. філософії, одна з філос. шкіл *неокантіанства*. Виникла в 70-х рр. 19 ст. в Німеччині, в Марбурзькому ун-ті. Її засновником був Г. Коген. До М. ш. належали також П. Наторт, Е. Кассіер та ін. Критикуючи вчення І. Канта справа, М. ш. заперечує об'єктивне існування «речей в собі», тлумачить їх як ідеальну межу, до якої безконечно наближується процес людського пізнання. Внаслідок цього фактично заперечується реальне існування матеріального світу. Зміст науки, відірваний від об'єктивного джерела, тлумачиться як «заданий» свідомістю відповідно до законів логіки. Ідеалістична фальсифікація представниками М. ш. процесу наук. пізнання мала на меті «донести» відповідність наук. даних ідеалістичній філософії і цим «науково» обгрунтувати вихідні принципи останньої. Ідеї М. ш. і в наш час використовують праві соціалісти.

І. В. Бичко.
МАРГАНЕЦЬ, манган (лат. Manganum). Mn — хім. елемент VII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 25, ат. м. 54,9380. Природний М. складається з одного стабільного ізотопу ⁵⁵Mn. Вперше металевий

М. одержав 1774 швед. учений Ю. Ган. М.—досить поширений в природі, його вміст у земній корі 9,5 · 10⁻² %. У рудах (див. *Марганцеві руди*) буває у вигляді оксидів, гідроксидів, карбонатів, силікатів тощо. З мінералів найпоширеніші *піролюзит* та *псиломелан*. З чотирьох поліморфних (див. *Поліморфізм*) модифікацій (α, β, γ, δ) найстійкішою у звичайних умовах є α-М.—сріблясто-білий метал, густ. 7470 кг/м³, t_{пл} 1244° С, t_{кип} 2077° С. На повітрі М. покривається тонкою плівкою оксидів, розчиняється у к-тах з утворенням солей Mn(II). При нагріванні реагує з галогенами, киснем, азотом, сіркою, вуглецем тощо, утворюючи відповідні *марганцю сполуки*. М. одержують відновленням його оксидів кремнієм, алюмінієм, *електролізом* розчинів сульфату та ін. способами. Застосовують у виробн. сталей, феромарганцю, сплавів кольорових металів, антикорозійних покриттів тощо.

М. в організмі — необхідна складова частина тканин рослинних і тваринних організмів; один з *біогенних елементів*. М.—активатор ряду ферментів і *гормонів*, відіграє важливу роль у процесах *дихання*, *фотосинтезу*, *біосинтезу* нуклеїнових кислот та ін., впливає на *кровотворення* тощо. В організмі людини найбільше М. у печінці, кістках, щитовидній залозі. Добова потреба людини в М. становить 3—8 мг. Нестача М. в їжі призводить до порушень росту і розвитку, *мінерального обміну* кісткової тканини; спричинює *анемію*.

А. Ф. Тищенко
(М.— хім. елемент).

МАРГАНЕЦЬ — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, на правому березі Каховського водосховища. Залізнична станція. 51 тис. ж. (1980). Розробки марганцевої руди в районі М. почалися з 1892. Перше с-ще гірників виникло в кін. 19 ст. Рад. владу в робітн. с-шах, розташованих навколо рудників, встановлено в листопаді 1917. В 1938 рр. робітн. с-щ було об'єднано і створено місто. М.—значний пром. центр *Нікопольського марганцевого басейну* (постачає руду пром. Придніпров'я Донбасу). Найбільші підприємства: *Марганецький гірничо-збагачувальний комбінат* імені 60-річчя Радянської України, рудоремонтний, 2 керамзитові з-ди, меблева, швейна, стрічковка та кондитерська ф-ки, хлібний і побутового обслуговування комбінати. Гірничий технікум, 14 заг.-осв., музична і 2 спорт. школи; 2 лікарні, профілакторії. Палац культури, 3 клуби, кінотеатр, істор.-краєзнавчий музей.

МАРГАНЕЦЬКИЙ ГІРНИЧО-ЗБАГАЧУВАЛЬНИЙ КОМБІНАТ імені 60-річчя Радянської України — підприємство чорної металургії. Розташований у м. Марганці Дніпроп. обл. Створений 1970 на базі підприємств тресту «Нікопольмарганець» (засн. 1934). Осн. продукція — марганцевий концентрат. Сировиною є окисні, карбонатні та окисно-карбонатні марганцеві руди Грушівсько-Ба-

Марабу африканський.

Марал (на передньому плані — самець)

МАРГАНЦЕВИЙ ШПАТ

санської і Комінтерно-Мар'ївської дільниць *Нікопольського марганцевого басейну*. В складі комбінації (1980) — 7 шахт (заг. потужність 4205 тис. т за рік), 2 кар'єри (2825 тис. т), 3 збагачувальні ф-ки (3500 тис. т, т. концентрату). Руду добувають пілземним і відкритим способами. К. С. Шербова.

МАРГАНЦЕВИЙ ШПАТ — мінерал класу *карбонатів*. Те саме, що й *родохрозит*.

МАРГАНЦЕВІ ДОБРИВА — мінеральні добрива, які, крім інших поживних речовин для рослин, містять і *марганець*; один з видів *мікродобрив*. На Україні як М. д. широко використовують відходи виробництва марганцю — марганцеві шлаки, а також марганізовані *суперфосфати* і марганізовані *нітрофоски*. М. д. прискорюють розвиток і ріст рослин, підвищують урожай і поліпшують якість с.-г. продукції.

МАРГАНЦЕВІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом марганцю в кількостях, при яких його економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку техніки. В природі відомо бл. 150 мінералів, які вміщують марганець. Осн. з них — *псиломелан* (вміст марганцю до 73%), *брауніт* Mn_2SiO_4 (до 69,5%), *піролюзит* (до 63,2%), *манганіт* (до 62%), *родохрозит* (до 61,7%), *родоніт* (до 48,7%). За походженням виділяють три типи родовищ М. р.: осадочні, метаморфічні та кори висвітлювання. Найбільше значення мають осадочні родовища, які поділяються на окисні (11–36% марганцю) та карбонатні (16–25%). Ці родовища утворилися у давніх мор. або озерних басейнах. Найбільші родовища М. р. зосереджені у Рад. Союзі, зокрема на Україні (*Нікопольський марганцевий басейн*), в Грузії (*Чіатурський марганцевий басейн*), в РРФСР (на Уралі, в Зх. Сибіру), Казахстані. За кордоном великі родовища М. р. відомі в Індії, ПАР, Бразилії, Гані, Болгарії, Марокко. Перспективними є залізомарганцеві конкреції дна Світового океану, особливо Тихого океану.

Лит.: Нікопольський марганцеворудний басейн. М., 1964; Шнюков Е. Ф., Орловський Г. Н. Марганець в осадочних породах України. В кн.: Проблеми рудооброблення. т. 3. Варна, 1974. Е. Ф. Шнюков.

МАРГАНЦЕВОРУДНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь гірничої промисловості, підприємства якої добувають *марганцеві руди*, збагачують та окислюють їх. Марганцеві руди — цінна сировина для металург., хімічної, керамічної, скляної промисловості; сполуки марганцю застосовують у фармацевтичній пром-сті. Гол. споживачем марганцевих руд є *чорна металургія*. В Росії М. п. виникла у 18 ст. на Уралі. В 1879 почалося добування багатих руд у Чіатурі (Грузія), 1886 — в Нікополі (Україна). В 1913 в Росії було видобуто 1245 тис. т марганцевої руди. Експорт становив 95% її заг. видобутку. За роки Рад. влади реконструйовано діючі і збудовано нові рудники та збагачувальні ф-ки; відкрито нові родовища на Пн. Уралі, в Зх. Сибіру та Казах-

стані. Марганцеві руди добувають переважно відкритим способом, використовуючи роторні комплекси, потужні екскаватори, драглаїни. Рад. Союз за розвіданими запасами і видобутком марганцевих руд посідає 1-е місце в світі. В 1978 в країні видобуто 9057 тис. т марганцевих руд. На Україні розробляється одне з найбільших в СРСР Нікопольське родовище марганцевих руд (див. *Нікопольський марганцевий басейн*). На Пд. Сх. від м. Нікополя розвідано Велико-томацьке родовище карбонатних марганцевих руд (Запоріж. обл.). Найбільші підприємства М. п. республіки: Шевченківський, Грушівський, Запорізький кар'єри, *Марганцевий гірничо-збагачувальний комбінат*, *Орджонікідзевський гірничо-збагачувальний комбінат*, Чкаловська, Богданівська та Грушівська № 2 збагачувальні ф-ки. Вдосконаленням технології підземного і відкритого добування руди та збагачування, а також розробкою проблем механізації виробничих процесів у М. п. на Україні займаються *Дніпропетровський гірничий інститут* імені Артема, н.-д. ін-т мех. обробки чорних металів (м. Кривий Ріг). О. Г. Шукін.

МАРГАНЦЮ СПОЛУКИ — хім. сполуки, до складу яких входить *марганець* у ступені окислення від 0 до +7. Відрізняються між собою забарвленням, кислотно-основними та окислювально-відновними властивостями. Найстійкішими є М. с. зі ступенями окислення +2, +4, +7. Білий $Mn(OH)_2$, дає рожеві солі ($MnCl_2 \cdot 4H_2O$, $Mn(NO_3)_2 \cdot 6H_2O$ тощо), які використовують для синтезу ін. М. с. і як каталізатори. Чорний двоокис MnO_2 застосовують як каталізатор окислення і розкладу, дегідролізатор гальванічних елементів, для забарвлення скла, для добування марганців (V) синього ($Na_2MnO_4 \cdot 7H_2O$) і манганатів (VI) зеленого ($BaMnO_4$) кольорів. Деякі з них — *фарби*, а манганат $Ca_2(MnO_4)_2 \cdot 5H_2O$ живлять для стерилізації води. При *гідролізі* та окисненні вони утворюють стійкіші фіалкові *перманганати* — $NaMnO_4$, $KMnO_4$ тощо — активні окислювачі, каталізатори, протигрибкові, дезінфекційні засоби та ін. Відповідна сильна к-та $HMnO_4$ існує лише в розчині, а її ангідрід — зелений Mn_2O_7 детонує від нагріву або контакту з гумою та ін. органічними речовинами. Виділено багато *координаційних сполук* марганцю зі ступенями окислення від 0 до 4. Деякі з них вживають як *мікродобрива*, антидетонатори пального, наприклад $(C_2H_5)_2Mn(CO)_2$. Усі М. с. токсичні. А. Ф. Тищенко.

МАРГАРИН (франц. *margarine*) — харчовий продукт, суміш олій різних видів, тваринних жирів, молока, смакових, ароматичних та ін. речовин. Є М. вершковий, молочний, кулінарний (немолочний) і порошкоподібний (зневоднений). За фізичними властивостями, хімічним складом, смаком і поживністю М. близький до *масла вершкового*. М. використовують у харчовій промисловості, кулінарії тощо.

МАРГАРИТА ДАТСЬКА (Margrete af Danmark; 1333–28.X 1412, Фленсбург) — королева Данії, Норвегії (з 1387) і Швеції (з 1389). Була ініціатором укладення *Кальмарської унії* (1397) трьох сканд.-в. Фактично до кінця життя урядувала ними.

МАРГАРИТКА — рід рослин родини складноцвітих. Те саме, що й *стокротки*.

МАРГІЛАН — місто обласного підпорядкування Ферг. обл. Узб. РСР. Розташований на Пд. Сх. Ферганської долини. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. 112 тис. ж. (1980). За роки Рад. влади М. перетворився на значний центр шовкообр. пром-сті країни (шовковий комбінат, виробництво об'єднання «Атлас», шовкоткацький і художньо-швейна ф-ки). Тракторорем., деревообр., завузоліварний з-ди. Підприємства харч. пром-сті. М. — давній центр ручного ткацтва — шовкові («Атлас»), набивні тканини. Відомий також ручним і машинним вишиванням, архіт. різьбленням на дереві та ганчу (алебастру). Н.-д. ін-т шовкової пром-сті. 6 серед. спец. навч. закладів. Меморіальний музей рад. держ. діяч. Ю. Ахунбабаєва. М. відомий з 8 ст.

МАРГІНАЛЬНА ЗОНА [від лат. *margo* (marginis) — край, межа] — територія, яка за сучас. станом науки і техніки майже непридатна для використання у с. г. Включення земель М. з. до сфери госп. діяльності людини можливе за умови раціонального й бережливого користування їхніми ресурсами без порушення природної рівноваги. М. з. — потенційні природні ресурси нашої планети. Їх частково використовують для розведення лісів, створення мисливських г-в, як пасовища для диких тварин, зони відпочинку, туризму тощо. М. з. поширені гол. чин. у тропіках Пд. Америки, Африки, Австралії (болота, пустелі тощо).

МАРГРЕТЕ II (Margrethe; н. 16. IV 1940, Копенгаген) — королева Данії з 1972 з династії Глюксбургів. Дочка короля Фредерика IX. **МАРГУЛЯН** Арнольд Евадівич [1 (13). IV 1879, Київ — 15.VII 1950, Свердловськ] — укр. і рос. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1933) і РРФСР (з 1944). Член КПРС з 1945. З 1888 в Одесі навчався гри на скрипці, диригування (1893–97 — в Й. Пшибика, В. Сукка, Г. Цумме). З 1902 — диригент оперних труп Росії (зокрема, 1912–22 — Театру муз. драми та Нар. дому в Петрограді) і України (1904–06 — Київ, Харків; 1909–11 — Київ, Одеса). В 1925–37 очолював Харків. театр опери та балету і вокальний клас Харків. муз.-драм. ін-ту. З 1937 — гол. диригент і худож. керівник Свердлов. театру опери та балету, з 1942 — професор Свердлов. консерваторії. Поставив опери «Чіо-Чіо-сан» Пуччіні, «Лоенгірін» Вагнера, «Князь Ігор» Бородини, «Борис Годунов» Мусоргського, «Купало» Вахняніна, «Розлом» Фенелі, «Золотий обруч» Лятошського та ін. — в Харкові; «Отедло» Верді, «Броненосець „Потьомкін“» Чипіка та ін. — в Свердловську, а

Марєва красива:
1 — частина квітучої рослини; 2 — коренник з коренями; 3 — квітка.

Марєва запанна:
1 — квітучий пагіт;
2 — квітка в розрізі; 3 — плід.

Марєва.
Вусач лучайний.

також ряд класичних і рад. балетів. Держ. премія СРСР, 1946.

МАРДАКЯН — селище міського типу в Азербайджанській РСР, входить до Азізбековського району Баку. Приморський кліматичний курорт (на березі Каспійського м.); застосовують також виноградоцуккування. Показання: захворювання серцево-судинної системи, верхніх дихальних шляхів, органів травлення, нервової системи. Санаторії, будинки відпочинку.

МАР-ДЕЛЬ-ПЛАТА — місто на Сх. Аргентині. Порт на узбережжі Атлантичного ок. З-цією і шосе сполучений з Буенос-Айресом. 299,7 тис. ж. (1970, з передмістями). Один з центрів харч. пром-сті та рибальства. Мор. курорт. Засн. 1856.

МАРДЖАНІШВІЛІ Костянтин Костянтинович [н. 13 (26).VIII.1903, Москва] — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1939. Син Коте Маджанишвілі. Закінчив (1924) Ленінгр. ун-т. У 1934—49 та з 1951 — в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці присвячені адитивній чисел теорії (представлення чисел сумами степенів) та прикладній математиці. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАРДЖАНІШВІЛІ Коте [Марджанов Костянтин Олександрович; 28.V (9.VI) 1872, Кварелі, тепер місто Грузинської РСР — 17.IV.1933, Москва, похований в Тбілісі] — груз. і рос. рад. режисер, театральний діяч, нар. арт. Груз. РСР (з 1931). Сценічну діяльність почав 1893 в Кутаїсі. З 1897 — актор і режисер різних рос. труп. В 1906—07 працював у Харків. антрепризі Литваєва, 1907—08 — в Київ. трупі І. Дуван-Торцова, 1908 — в Одес. антрепризі М. Барова (був гол. режисером). З 1909 М. — гол. режисер Театру Незлобіна в Москві; 1910—13 — в МХТ. У 1913 в організованому ним «Вільному театрі» (Москва) поставив «Сорочинський ярмарок» Мусоргського, «Прекрасну Єлену» Оффенбаха та ін.

В 1919 М. — гол. режисер Театру Української Радянської Республіки імені В. Леніна, в якому здійснив сповнену героїки і революц. пафосу виставу «Овеча криниця» («Фуенте овехуна») Лопе де Вега. Одночасно був головою комісії по націоналізації Київ. театрів, пізніше — комісаром театрів Києва (організував нову мережу держ. театрів, створив робітничий театр на Подолі, заснував драм. студію «Роза і крест»). В 1922—26 М. очолював Театр ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). В 1928 в Кутаїсі заснував Другий держ. театр Грузії (1930 перенесений в Тбілісі, в 1933 — його імені). Серед ін. вистав М. — «Гамлет» Шекспіра (Тбіліський театр ім. Ш. Руставелі, 1925), «Кваркваре Тутабери» Какабадзе та «Урісаль Ахоста» Гуцкова (обидві — Кутаїсі, 1929), «Комуна в степах» Куліша (1930), «Світліть нам, зорі» Микитенка (1931, обидві — в Другому державному театрі Грузії).

«Дон Карлос» Шіллера (Малий театр, Москва, 1933). М. виховав ціле покоління рад. акторів, серед них — О. Ахметелі, С. Закаріадзе, А. Васадзе, А. Хорава, В. Анджанішвілі, І. Антадзе, В. Годзіашвілі, А. Чхартішвілі, Ш. Гамбашидзе, У. Чхеїдзе та ін.

Та: Теоретичне наследие, т. 1—2. Тбілісі, 1958—66.
Лит.: Крыжицкий Г. К. К. Марджанов и русский театр. М., 1954; Шалуташвили Н. Н. Коте Марджанов (Марджанов) на Украине. В кн.: Шалуташвили Н. Н. Страницы великой дружбы. К., 1966; Спектакль, зведений в бой. Сборник статей и воспоминаний. К., 1970; Гугушвили Э. Н. Коте Марджанов. М., 1979.

МАРДУК — верховне божество давньовавільської міфології. Вшановували його як бога — покровителя м. Вавилону, пізніше — як головного бога вавилон. д-ви. Чимало рис культури М. запозичила християнська релігія.

МАРЕ (Marées) Ганс фон (24.XII.1837, Ельберфельд, Пн. Рейн-Вестфалія — 5.VI.1887, Рим) — німецький живописець. У 1854—55 навчався у К. Штеффеля в Берліні. В 1864—70 і з 1873 жив в Італії. В ранній період працював під впливом мистецтва італ. Відродження, пізніше — неокласицизму. Твори: фрески Зоологічної станції в Неаполі (1873—74), картина «Золотий вік» (2 варіанти, 1879—85). Творчість М. передувала живописові модерну («Суд Париса», 1880—81; «Гесперида», 1884—87).

МАРЕНА, марина, морена, моряна — персонаж слов'янської, зокрема укр., міфології, богиня весни й води. Жіноча паралель Купалові. Деякі дослідники ідентифікують М. з *Мокошю*. На Україні на початку весни та на купальське свято робили опудало М. з дерева чи соломи. Його прикрашали вінками, квітками та свічками і носили, співаючи *веснянок* чи *купальських пісень*. Потім опудало кидали в воду, спалювали або закопували в землю.

МАРЕНА, вусач (Barbus barbus) — риба родини *коропових*. Тіло (довж. до 85 см, жива маса до 4 кг. зрілка більше) валькувате, вкрите дрібною лускою. Рот півмісяцевий, в дві пари вусиків. Боки і спина оливково-сріблясто-сірі. Синій і хвостовий плави на кінці темно-сірі, інші — червонуваті. М. живиться дрібними безхребетними дна, ікрою та *малюками* ін. риб. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році життя. Нереститься на піщано-галечниковому ґрунті в травні — липні. Ікра неістівна. М. поширена в проточних водах деяких країн Європи; в СРСР, зокрема на Україні, в Дніпрі, Дністрі і Бузі водиться підвид — М. дніпровська (В. barbus borysthenicus); у водоймах Криму — М. кримська (В. tauricus). Пром. значення невелике.

МАРЕНА (Rubia) — рід рослин родини маренових. Багаторічні трав'яністі рослини, напівкущі або кущі заввишки 150 см. Листки цілісні з міжчерешковими прилистками. Квітки дрібні, двостатеві, зеленувато-жовті, зібрані в півзонтики. Плоди кістяноподібні. Бл. 60 видів, поширених гол.

чин. у Серед. і Пд. Америці, Середземномор'ї, помірній частині Азії. В СРСР — 21 вид, з них в УРСР — 3 види. М. *красна* (R. tinctorum) — лише в культурі або адичавілому стані на Пд. країні. Містить у коренях барвні речовини (до 3—4%). Лікарська рослина. Окремі сорти М., зокрема М. дербентської, дають найкращі барвники. Залежно від протравлювання і методів фарбування дає колір бордо, оранжевий, оранжево-червоний, коричневий, синій та ін.

МАРЕНІЧ Григорій Олексійович (1836, Полтав. губ. — 1918, Петроград) — укр. та рос. композитор і педагог. У 1866 закінчив Петерб. консерваторію. В 1872—1909 — викладач (з 1883 — професор) Петерб. консерваторії. Писав переважно для дітей: хорів («Триголосі хорові пісні для школи»), фп. («Пісні для школи дитячі й народні») та вокальні твори. Автор музичнознавчих праць: «Практичний курс елементарного співу» і «Про початкове навчання співу» (1884).

Л. М. Лисенко.
МАРЕНКА (Asperula) — рід одно- або багаторічних трав чи напівкущиків родини маренових. Листки вузькі, зібрані в кільця. Квітки дрібні, у волотистих або головчастих суцвіттах. Плід — горішок. Бл. 90 (за ін. джерелами, до 200) видів, поширених в Європі, Пн. Африці, Азії та Австралії. В СРСР — 78 видів, з них в УРСР — бл. 20. Найпоширеніша маренка *з пашна* (A. odorata) — багаторічник з білими квітками, заввишки до 80 см; росте в лісах; медонос. Досить поширена (в більшій частині УРСР) маренка *фарбувальна* (A. tinctoria), корені якої містять червоні барвні речовини, маренка *сланка* (A. humifusa) часто зустрічається як бур'ян. Деякі види вирощують як декоративні.

МАРЕНКОВ Олексій Васильович [13 (25). III. 1886, Орел — 1942, Київ] — укр. рад. графік. У 1905—12 навчався в Київ. худож. уч-щі в І. Селезньова, Г. Дядченка, Ф. Кричевського. Був членом АХЧУ. Працював у галузі книжкової графіки (обкладинка до праці В. І. Леніна «Як комуністичні більшовики ставляться до середнього селянства», обкладинки та іл. до творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Яновського, Ю. Бутяка та ін.), плаката («Комуністична партія України створила Робітничо-селянську Українську державу», «Орися ж ти, моя ниво...», «1 Мая», всі — 1921; «Всі на вибори до Верховної Ради УРСР!», 1938), монумент. розпису (в інтер'єрах ВУЦВК і готелю «Червоний» — у Харкові, 20-і рр.). Викладав у Харківському художньому інституті (з 1922, до поч. 30-х рр.). Д. О. Горбачов.

МАРЕННЯ — об'єктивно хибні, зумовлені хворобливим станом міркування, що виникають у хворого без адекватних зовнішніх причин, у неправильності яких його неможливо переконати. Спостерігається при більшості психозів (*шизофренії, маніакально-депресивному психозі, інфекційних, інтоксика-*

А. Е. Маргулян.

К. К. Марджанишвили.

К. Марджанишвили.

О. В. Маренков. Плат «Орися ж ты, моя ниво...». 1921.

МАРЕОГРАФ

ційних, зокрема алкогольних психозах тощо). За змістом М. поділяють в осн. на 3 групи: М. величі, М. переслідування і М. самоприниження. Лікування здійснюється переважно в умовах стаціонару.

МАРЕОГРАФ (від лат. mare — море і грец. γράφω — пишу) — автоматичний прилад для безперервного вимірювання й запису коливань рівня моря. У великих портах застосовують стаціонарний М. поплавкового типу (мал.), в якому вертикальні переміщення поплавка на воді за допомогою системи мех. передач перетворюються на рухи пера. На барабані, що обертається, закріплено діаграму стрічку, на якій перо викреслює криву ліній, яка у зменшеному масштабі відбиває коливання рівня. У відкритому морі під час експедиційних досліджень користуються гідростатичним М., принцип дії яких базується на вимірюванні гідростатичного тиску стовпа води.

В. С. Латунь.

МАРЄСЬВ Олексій Петрович [н. 7 (20). V 1916, м. Камішин, тепер Волгогр. обл.] — рад. льотчик-винишувач, майор, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки, пом. командира, штурман полку. Збив 4 ворожі літаки. В березні 1942 його літак був підбитий над розташуванням ворожих військ. М., тяжко поранений, 18 днів повзком пробрався до лінії фронту. Після ампутації голіком обох ніг М. в червні 1943 повернувся у військ. авіацію. Збив ще 7 ворожих літаків. З 1946 — у відставці. В 1956 закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Кандидат істор. наук. З 1956 — відповідальний секретар Рад. к-ту ветеранів війни. Подвигу М. присвячена книга Б. М. Польового «Повість про справжню людину» та однойменний кінофільм. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

МАРЄЦЬКА Віра Петрівна [18 (31). VII 1906, с. Барвиха, тепер у складі Москви — 17. VIII 1978, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1949), Герой Соціалістичної праці (1976). В 1924 закінчила школу-студію при Театрі ім. Євг. Вахтангова, згодом — Студію під керівництвом Ю. Завадського. В 1936—40 працювала в театрі драми ім. М. Горького в Ростові-на-Дону, з 1940 — в Театрі ім. Мосради. Ролі: Мама («Чайка» Чехова), Любов Ярова (однойменна п'єса Трен'єва), Ракітіна («Далі неозорі» Вірті), Мірандолина («Трактирниця» Гольдони). З 1925 знімалася в кіно (фільми «Член уряду», «Сільська вчителька», «Мати»). Нагороджена 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946, 1948, 1951.

Лит.: Шерель А. Вера Марєцька. В кн.: Матеріалы сцен — Герои Социалистического труда, т. 1. М., 1979.

МАРЕШАЛЬ (Maréchal) П'єр Сільвен (15. VIII 1870, Париж — 18. I 1903, Монруж) — франц. політ. діяч, філософ, літератор. Під впливом франц. просвітителів

виступав проти соціальної нерівності, деспотизму, відстоюючи ідеї бурж. демократії. В роки Великої французької революції очолював демократичний шотжизневік «Револьюсйон де Пари» («Паризької революції»). Якобінець, боровся проти жироидистів. У період Директорії примкнув до очолюваного Г. Бабефом т-ва «В ім'я рівності» (див. «Змова рівних»). М. — автор першого варіанта «Маніфесту рівних», у якому викладено принципи утопічної комуністичної організації суспільства на основі дрібнобурж. зрізальності (див. *Зрізальний комунізм*). Був прихильником матеріалістичної філософії і воєнним атеїстом.

МАРЖИНАЛІЗМ (від франц. marginal — граничний) — один з принципів методології вульгарної політичної економії, заснований на використанні в економічних дослідженнях граничних величин з суб'єктивно-психологічних позицій. Перші спроби аналізу екон. явищ за допомогою М. зробили в серед. 19 ст. А. О. Курно (Франція), Г. Г. Госсен, Й. Г. Тюнен (Німеччина). М. сформувався в 70—80-х рр. 19 ст. Відображав прагнення бурж. економістів «спростувати» осн. положення марксизму, розробити нові форми й методи апології капіталістичного ладу. Широкого застосування М. набув у працях представників австрійської школи і математичної школи, а також ін. напрямів вульгарної бурж. політ. економії (А. Маршалл, Д. Б. Кларк та ін.). Теоретики М. розглядають економіку як комплекс індивід. г-в і пояснюють екон. явища, виходячи з позицій індивіда. Вони тлумачать граничні величини («граничну користість», «граничну ефективність», «граничну продуктивність» та ін.) в дусі суб'єктивної цінності, яка протиставляється трудовій вартості. Щоб довести «вчистість» капіталізму, маржиналісти захищають антинауку тезу про незалежність екон. категорій від соціального ладу. Абстрактні схеми, побудовані на М., мають формалістичний і апологістичний характер. Осн. положення М. використовуються в сучасних буржуазних політико-економічних концепціях, зокрема у буржуазних теоріях соціалізму.

П. М. Леоненко.
МАРЗЕВ Олександр Микитович [25. III (6. IV) 1883, м. Нижній Новгород, тепер Горький — 1. II 1956, Київ] — укр. рад. гігієніст, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1935). У 1911 закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту. У 1922—35 очолював сан.-епідеміологічний відділ Наркомздоров'я УРСР; 1931—56 — директор Укр. н.-д. ін-ту комунальної гігієни. Очолював кафедри комунальної гігієни Харків. (1934—41) і Київ. (1944—56) мед. ін-тів. М. — один з перших організаторів сан. справи на Україні. Праці М. присвячені питанням комунальної гігієни, епідеміології та організації сан. справи. Його ім'ям названий Київський науково-дослідний інститут загальної і комунальної гігієни. Нагороджений 2 орденами Леніна.

Тел. К історія виникнення і раз-

виття санітарних станцій на Україні. В кн.: Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. К., 1954; Комунальная гигиена. М., 1968 [у співавторі].
МАРІ (до 1937 — Мерв) — місто, центр Марійської обл. Туркм. РСР, райцентр. Розташоване на р. Мургаб і Каракумському каналі імені В. І. Леніна. Залізнич. станція. 76 тис. ж. (1980). Виникло 1884. В 1905 в М. створено с.-д. орг-цію, 1917 — більшовицьку групу. Рад. владу встановлено взимку 1917—18. В 1939—63 та з 1970 — обл. центр. За 30 км на сх. від М. — руїни давнього Мерва. У М. — бавовноочисний та машинобудівний заводи, фабрика перинної обробки вовни, домобуд. комбінат. Підприємства газодобувної та харч. пром-сті (хлібокомбінат, хлібопродуктів і м'ясокомбінати, мол. і пивоварний з-ди). Шкіряний з-д, бавовняна прядильно-ткацька, фарбувально-кідимова та швейна ф-ки. Марійська ДРЕС. У М. — мед., пед. та муз. уч-ща; драм. театр, філармонія. Істор.-революц. музей.

МАРИБОР — місто на Пн. Югославії, в Соціалістичній Республіці Словенії. Розташований на р. Драві. Вузол з-дів і автошляхів. 96,9 тис. ж. (1971). Гол. галузі пром-сті — машинобуд. і металообробка (вироби. вантажних і с.-г. машин, автобусів, вагонів, металоконструкцій, електротех. устаткування). Підприємства хім., деревообр., керамічної, шкіряної, текст. (бавовняної, вовняної, шовкової) і харч. пром-сті. В районі М. — каскад ГЕС. Центр туризму.

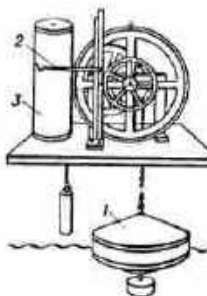
МАРІЙСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Туркм. РСР. Вперше утворена 21. XI 1939 (існувала до 10. I 1963), вдруге — 14. XI 1970. Розташована на Пд. республіки. Площа 86,8 тис. км². Нас. 647 тис. чол. (на 1. I 1980). Осн. населення — туркмени, живуть також росіяни, казахи, татари, українці, вірмени, узбеки та ін. Міськ. населення — 33%. Ділиться на 10 районів, має 4 міста і 16 с-щ міськ. типу. Центр — м. Марі. М. о. нагороджено орденом Леніна (1974). Більша частина тер. М. о. рівнинна. На Пн. — Каракуми, у центр. частині — рівнини в долині р. Мургабу та оазиси в зоні Каракумського каналу імені В. І. Ле-

О. П. Марєсєв.

В. П. Марєцька.

Марєограф:
1 — поплавок;
2 — перо самописця;
3 — барабан.

нія. На Пд.—височини Карабиль (вис. 984 м) та Балхиз (вис. до 1267 м). Осн. корисні копалини: буд. матеріали та природний газ (родовища: Шатлицьке, Байрам-Алієвське, Карабильське, Майське, Бланське та ін.). Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від 0,4 до +2°, липня +30,2°. Опадів 115—265 мм на рік. Гол. ріка — Мургаб, яку використовують для зрошування. Переважають пустельні природні ландшафти. В межах області — *Бадхизький заповідник*. М. о.—важливий район газової та енерг. пром-сті Туркм. РСР, на неї припадає 53% видобутку природного газу та понад 70% виробн. електроенергії республіки (1979). Електроенергія надходить від Марійської ДРЕС. Розвинуті легка (бавовноочисна, бавовняна, вовношвейна, шкіряна, килимова, швейна), харч. (м'ясо-мол., олійницька, пивоварна, виноробна) галузі пром-сті, які базуються на переробці місц. с.г. сировини. Є підприємства маш.-буд. та буд. матеріалів пром-сті. Гол. пром. центри: Мари, Байрам-Алі, Іолатань, Кушка. Промісні галузі с.г.—бавовництво та каракуліництво. Землеробство на зрошуваних землях, гол. чин. у Мургабському та ін. оазисах. Вирощують тонковолокнисті бавовник, зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза), кормові культури, а також опоче-баштанні. Розвинуті садівництво й виноградарство. У 1978 заготовлено 425,2 тис. шкур каракульських овець. Розводять також велику рогату худобу, свиней, верблюдів, коней та птицю; шовківництво, бджільництво. Тер. області проходять залізничні магістралі: Чарджоу — Мари — Ашхабад — Красноводськ, Мари — Кушка; автомоб. шляхи: Мари — Ашхабад, Мари — Кушка, Мари — Чарджоу. В Мари — аеропорт. Газопроводи: Середня Азія — Центр (три лінії) та Марійське — Шатлики — Ашхабад — Безмеїн. У М. о.— н.-д. ін-т селекції тонковолокнистого бавовнику; 4 серед. спец. навч. заклади; Марійський драм. театр, філармонія, краєзнавчий музей (Мари); всеосяжний кліматичний санаторій по лікуванню захворювань нирок (*Байрам-Алі*).

Н. Орав.

МАРИНА (італ. *marina*, від лат. *marinus* — морський) — твір пейзажного живопису із зображенням моря, прибережного пейзажу, морських баталій, трудових подвигів моряків. У самостійній жанр живопису М. виділилася в 17 ст. в Голландії (Я. Порселліс, В. ван де Велде та ін.). Представники: У. Тернер — в Англії; К. Ж. Верне — у Франції; І. Айвазовський — в Росії; Р. Судковський, Л. Муніч, В. Пузирков, М. Глушенко — на Україні.

МАРИНЕСКО Олександр Іванович [2 (15).І 1913, Одеса — 25.ХІ 1963, Ленінград] — рад. військ. моряк-підводник, капітан 3-го рангу. Член КПРС з 1944. У 1930—33 навчався в Одес. морехідному уч-щі. У ВМФ з 1934. З 1939 — командир підводного човна. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив на Балт. флоті. Підводні човни (Пл-96, С-13) під коман-

дуванням М. знищили нім.-фашист. крейсер, океанський лайнер з більш як 8 тис. гітлерівців на борту, два транспорті; виконували завдання по висадці розвідувально-диверсійних груп в тилу ворога тощо. З 1945 — у запасі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, медалями.

М. М. Білаш.

МАРИНИЧ Григорій Васильович [17 (29).ХІ 1876, с. Гупалівка, тепер Магдалинівського р-ну Дніпроп. обл. — 11.ІV 1961, Дніпропетровськ] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1943). Творчий шлях на профес. сцені почав 1906 в трупі П. К. Сакаганського та І. К. Карпенка-Карого. В 1910 працював у трупі Т. Колесниченка, 1911—14 — в Театрі Миколи Садовського в Києві, 1920 — в Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Шевченка в Полтаві, театрі, 1921—24 — в аматорському театрі в Курську, 1925—57 — в Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Терешко Сурма («Сто тисяч» Карпенка-Карого), боцман Бухта, діл Тарас («Загибель ескадри»), «В степах України» Корнійчука), Пікалов («Любов Ярова» Тренова).

МАРИНИЧ Олександр Мефодійович (4.ІХ 1920, с. Суботці, тепер Знам'янського р-ну Кіровоград. обл.) — укр. рад. географ, геоморфолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Навчався у Київ. ун-ті (1937—1941), закінчив Казан. ун-т (1942). З 1946 працював у Київ. ун-ті (1956—67 — декан геогр. ф-ту, 1958—71 — зав. кафедрою фіз. географії, 1968—71 — проректор). У 1971—79 — міністр освіти УРСР. З 1979 — керівник Сектору географії АН УРСР, професор кафедри фіз. географії Київ. ун-ту (з 1980). Наук. дослідження присвячені фіз. географії, геоморфології, вивченню природно-тер. комплексів України, раціональному природокористуванню, а також історії геогр. науки. Президент Геогр. т-ва УРСР (з 1964). На XXIV і XXV з'їздах обирався кандидатом у члени ЦК Компартії України. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

МАРИНІСТ (франц. *mariniste*, від лат. *marinus* — морський) — художник, який пише *марини*. **МАРИНУВАННЯ** (від франц. *mariner* — класти в солону воду) — спосіб консервування харчових продуктів, що ґрунтується на здатності оцтової к-ти, а також кухонної солі припиняти життєдіяльність багатьох мікроорганізмів. Маринуванню піддають відсортовані, миті, в разі потреби очищені і розрізані плоди, овочі, гриби або рибу, заливаючи їх маринадом — розчином, що являє собою зварену суміш води, оцту, цукру, солі (для плодів — без неї) та прянощів (або їхньої витяжки). Строк зберігання продуктів збільшують пастеризацією і (або) витриманням при низькій (0—4° С) т-рі. М. застосовують також для кулінарної обробки деяких продуктів (напр., оселедців).

МАРИНЧЕНКО Євгенія Олександрівна [н. 28.ІІ (12.ІІІ) 1916, Петроград] — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1970). В

1941 закінчила Київ. інженерно-буд. ін-т. Осн. роботи: комплекс будівель і садово-парковий ансамбль санаторію ім. 30-річчя Рад. України в Пуші-Водиці (1946—64), *Палац культури «Україна»* в Києві (в співавт., 1965—70); житлові квартали в Одесі та Херсоні (1951—54), житл. та громад. будинки в Києві (1955—72). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971.

МАРИЦЯ — ріка в Європі, на Балканському п-ові. Тече в межах Болгарії, в нижній течії є кордоном між Грецією і Туреччиною. Завдовжки 525 км, площа бас. бл. 54 тис. км². Бере початок у горах Рила, тече Фракийською низовиною, впадає в Егейське м., утворюючи дельту. Живлення переважно дощове, алітис міліє. Використовують для зрошування, є ГЕС. Судноплавна. На М. — міста Пловдив, Димитровград (Болгарія), Едірне (Туреччина).

МАРІ (тепер нагорб Тель-Харірі, Сирія) — давнє місто-держава на середній течії Євфрату. Виникло на поч. 3-го тис. до н. е. Через М. проходили торг. шляхи з Месопотамії в країни Середземном'я і Малу Азію. В 1758 до н. е. був зруйнований вавилонським царем Хаммурапі. В результаті археол. розкопок, що проводяться з 1933, відкрито залишки різних будівель, зокрема багато оздобленого палацу царя Зіміріліма (18 ст. до н. е.). Важливим відкриттям в М. є виявлення архіву глиняних табличок з клинописними написами (19—18 ст. до н. е.).

МАРІАНСЬКЕ ЛАЗНЕ — місто в Чехословаччині (Західно-Чеська обл.). 14,6 тис. ж. (1974). Бальнеологічний курорт. Лікувальні засоби: мінеральні вуглекислі джерела (бл. 40), вода яких застосовується для пиття, ван, інгаляцій, зрошувань тощо; мінералізований сірчано-залізистий торф — для торфогрязелікування. Показання: захворювання нирок, органів дихання (нетуберкульозного характеру), нервової системи, шкіри, порушення обміну речовин тощо. Санаторії, вологрязельня, пансіонати, готелі, н.-д. ін-т бальнеології. М.-Л. засн. 1808.

МАРІАНСЬКИЙ ЖОЛОБ — найглибоководніша западина на земній кулі, в ах. частині Тихого ок., поблизу Маріанських о-вів. Довж. бл. 1500 км, шир. 1—5 км. Макс. глибину (11022 м) встановлено 1958 рад. експедицією на судні «Вітязь».

МАРІАТЕГІ (Mariátegui) Хосе Карлос (14. VI 1894, Мокерга — 16. IV 1930, Ліма) — діяч робітн. руху Перу, соціолог, літ. критик. Н. в сім'ї службовця. Журналіст. Учасник робітн. руху з 1918. Висланий 1919 з Перу, жив в Італії, брав участь у роботі Італійської КП. В 1923 повернувся в Перу, розгорнув роботу по створенню профспілок. З 1926 видавав сусп.-політ. і літ. журн. «Амаутас», з 1928 — робітн. газ. «Лабора» («Праця»). В 1928 — один з організаторів Заг. конфедерації трудящих Перу. Засновник Перуанської КП (1928), її перший ген. секретар. Літ.: Хосе Карлос Маріатеґі — пламенний борець за торжество ідей

О. М. Маррессе.

Г. В. Маринич.

Х. К. Маріатеґі.

МАРІВО

марксизма-ленінізма в Латинської Америки. М., 1966.

МАРІВО (Marivaux) П'єр Карле де Шамблен де (Carlet de Chamblain de; 4.II 1688, Париж — 12.II 1763, там же) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1742). Представник раннього Просвітництва. Автор пародійної поеми «Перелицьований Телемак» (1736), любовно-психологічної комедії «Сюрприз кохання» (1723), «Гра кохання й випадку» (1730), «Брехливі визнання» (1738) та ін. (всього 36) мали значний вплив на розвиток франц. драматургії. Романи «Життя Маріанни» (1731—41) та «Меткий селянин» (1734—35) — перші зразки бурж. реалістичного роману у франц. лірі 18 ст. Віртуозно-вишуканий, метафоричний стиль М. одержав назву «маріводаж».

Тв.: Рос. перекл. — Комедии. М., 1961.

МАРІЕНБАД — колишня назва міста-курорта Маріанське Лазне у Чехословаччині.

МАРІЙСЬКИЙ ПАЛАЦ у Києві — пам'ятка архітектури. Споруджений 1750—55 (є й ін. дати буд-ва) за проектом арх. В. Растреллі в стилі барокко. В буд-ві брали участь арх. І. Мічурін і П. Нелов, пізніше — І. Григорович-Барський та ін. П-подібний у плані, М. п. є композицією з трьох корпусів: двоповерхового центрального й однопверхових флігелів. Фасади та інтер'єри підначаються багатством декору. Під час пожежі 1819 верхній поверх палацу згорів. У 1870 за проектом арх. К. Маєвського М. п. було відбудовано. В 1789—90 в одному з його флігелів відбувалися театр. вистави. В квітні — жовтні 1917 в М. п. працювали Київський комітет РСДРП(б), Київська Рада робітничих депутатів, ревком, що готував Київське жовтнєве збройне повстання 1917, в 1919 деякий час — Раднарком України. Пошкоджений під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. М. п. був відбудований 1945—49 (арх. П. Альошин). Реставровано 1980. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Kula*, т. 5, с. 112—113.

МАРІЙ Гай (Gaius Marius; бл. 157, Церрате, біля Арпінума — 86 до н. е., Рим) — римський полководець і політ. діяч. Відображав інтереси вершників. Нар. трибун 119 до н. е., претор 115 до н. е., консул 107, 104—101, 86 до н. е. Відзначився перемогами у війнах

проти *тевтонів* (102 до н. е.) та *кімарів* (101 до н. е.) в *Югуртинській війні*. Здійснив реформу армії (набір бідняків, професіоналізація війська). В останні роки життя вів боротьбу проти *оптиматів*, очоленіх Суллою.

МАРІЙСЬКА АВТОНОМНА РАДЯНЬСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА — у складі РРФСР. Розташована в основному на лівобережжі Волги. Утворена 4.XI 1920 як автономна область, пере-

Озеро Тейр.

творена на АРСР 5.XII 1936. Поділяється на 14 районів, має 4 міста та 17 с-щ міськ. типу.

Природа. Більша частина території республіки рівнинна, розчленована долинами рік, ярами, балками та злегка погорбована (Вятський Увал, до 275 м). На Зх. лежить Марійська низовина. Корисні копалини: вапняки, доломіти, гіпс, кварцові піски, торф. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня — 13°, липня +19°. Опадів 450—500 мм на рік. Найбільша ріка — Волга та її притоки Ветлуга, Рутка, Велика Кокшага і Мала Кокшага, Ілеть. Багато озер. Ґрунти переважно дерново-підзолисті, є болотні та сірі лісові. Під лісом (сосна, ялина, береза, дуб) — бл. 50% тер. республіки.

Населення. Корінне населення — *марійці* (299 тис. чол.; 1970, перепис). Живуть також росіяни, татари, чуваші, українці та ін. Пересічна густота нас. — понад 30 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 53% (1980). Найбільші міста: *Йошкар-Ола*, *Волзськ*.

Історія. Тер. Мар. АРСР заселено з часів пізнього *палеоліту*. В 5—10 ст. відбувалося формування давньомар. народності. В 10—12 ст. марійці перебували під екон. і культур. впливом *Булгарії*. З 30-х рр. 13 ст. вони потрапили під монголо-тат. іго. З 15 ст. привольні марійці входили до *Казанського ханства*, поетлузкі — до пн.-сх. рос. князівств. У 1551—52 марійці увійшли до складу Рос. д-ви. Це сприяло розвитку продуктивних сил у краї, посиленню впливу рос. культури. Марійці брали участь у сел. війнах під проводом І. І. *Болотникова*, С. Т. *Раїна*, О. І. *Пугачова*. З кінця 18 ст. почали виникати окремі підприємства, де застосовувалася вільнонаймана праця (1913 їх налічувалося 47). Перший марксистський гурток створено 1899 в Юріно. У 1905 в ряді міст виникли с.-д. гуртки. Мар. трудящі брали участь у революції 1905—07. Рад. владу в Царевкошайську (тепер м. Йошкар-

Ола) встановлено 23.XII 1917 (5.I 1918), до серед. 1918 вона перемогла повсюдно. В листопаді 1920 було створено авт. область мар. народу. З 1929 вона входила до складу Нижегородського (з 1932 — Горьківського) краю. 5.XII 1936 Мар. а. о. було перетворено на Мар. АРСР у складі РРФСР. За роки довоєнних п'ятирічок край з віддаленого району Росії при підтримці братніх народів СРСР перетворився на індустр.-агр. республіку. Мар. народ консолідувався в соціалістич. націю. За героїзм, виявлений на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45, понад 14 тис. воїнів — вихідців з Мар. АРСР нагороджено орденами і медалями, 44 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. За успіхи в розвитку нар. г-ва Мар. АРСР нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтнєвої Революції (1970), Дружби народів (1972).

Народне господарство. Провідна галузь пром-сті — машинобудування і металообробка — створена за роки Рад. влади. Підприємства цієї галузі розміщені в Йошкар-Олі та Волзську (з-ди: «Електроавтоматика», інструментальний, торговельного машинобудування, напівпровідникових приладів, «Контакт», лісового машинобудування та ін.). На місц. лісових ресурсах розвивається лісова пром-сть (переработка у зх. районах республіки) і переробка деревини: у Волзську та поблизу нього — целюлозно-паперовий, деревообр. комбінати та гідролізно-дріжджовий з-д. Мар. АРСР — значний виготовляючий штучної шкіри (Йошкар-Ола). Підприємства буд. індустрії (скляроп., стінових матеріалів, великопанельного домобудування, залізобетонних виробів, асфальтобетонні, керамзитобетонних виробів та ін.). Розвивається харч. (м'ясокомбінати, хлібокомбінати, молочні, маслосиробні, овочесушильні з-ди, кондитерська ф-ка та ін.) та легка пром-сть (вироби, трикотажу, швейних та шкрягал-терейних виробів). Діє вітамінний завод. Гол. пром. центри: Йошкар-Ола, Волзськ.

У с. г. провідне місце належить тваринництву мол.-м'ясного напрямку. Поголів'я (тис., 1980): великої рогатої худоби — 308,5, свиней — 299,8, овець і кіз — 184,5. У 1978 було понад 150 тваринницьких комплексів. Розвивається птахівництво та хутрове звірівництво. Вирощують зернові (жито, гречку, овес, пшеницю, зернобобові), технічні (льон-довгунець), картоплю та овочеві культури. Значні площі — під кормовими культурами. Гол. з-ди — Зелений Діал — Табачино. Суднобудівство по Волзі та Ветлузі. Гол. вузол автомобілів — Йошкар-Ола. Через Йошкар-Олу проходять авіалінії союзного значення.

І. Ф. Васильєв. **Культура.** До Великої Жовт. соціалістич. революції серед марійського населення було 16% письменних чоловіків і 2% жінок. На території нинішньої Мар. АРСР функціонували переважно поч. школи, кілька серед. шкіл, вищих і серед. спец. навч. закладів не було. В 1979/80 навч. р. у Мар. АРСР налічувалося 477 загально-

МАРІЙСЬКА АРСР

Площа — 23,2 тис. км²

Населення — 708 тис. чол. (на 1. I 1980)

Столиця — м. Йошкар-Ола

Марійська АРСР.

В одному з цехів заводу торговельного машинобудування в Йошкар-Олі.

Марійський целюлозно-паперовий комбінат у Волзську.

Заротіля деревини.

осв. шкіл (113,5 тис. учнів); 13 серед. спец. навч. закладів (12,4 тис. учнів); 33 профес.-тех. уч-ща (19,8 тис. учнів); 3 вищі навч. заклади — *Марійський університет*, Мар. політех. ін-т ім. О. М. Горького та Мар. пед. ін-т ім. Н. К. Крупської, усі — в Йошкар-Олі (16,8 тис. студентів). У республіці працюють Мар. н.-д. ін-т мови, л-ри, історії та економіки (в Йошкар-Олі), Мар. філіал Всесоюзного н.-д. інституту целюлозно-паперової промисловості (Волзьк), Мар. с.-г. дослідна станція. В Мар. АРСР — 395 масових бібліотек (фонд — 5,6 млн. одиниць зберігання), 303 клубні заклади, 573 кінотеатри і кіноустановки з платним показом, 4 театри, філармонія, 5 музеїв (Мар. респ. краєзнавчий в Йошкар-Олі, Горномарійський районний краєзнавчий музей у Козьмодем'янську та ін.). В Йошкар-Олі працює Марійське книжкове вид-во (з 1977 тираж книг і брошур — 863,1 тис. примірників). Виходить 5 журналів річним тиражем 1437 тис. прим., 41 газета річним тиражем 45 212 тис. прим. Респ. газети: «Марійська правда», «Марійська комуна» («Марійська комуна», мар. мовою), «Молодой коммунист», «Ямде лій» («Будь напором», мар. мовою); журнали: «Оничко» («Уперед», мар. мовою), «Пачениш» («Оса», мар. мовою), «Политическая агитация» (мар. і рос. мовами). Респ. радіомовлення веде передачі мар. та рос. мовами. Респ. телебачення. Телецентр — в Йошкар-Олі. Мар. народ висловлював свої почуття і думи в усній поетичній творчості — переказах, казках, піснях. Перші поетичні твори мар. мовою (оди, кантати) написані у 18 ст. учнями Казанської семінарії під керівництвом викладача українця В. Пуцка-Григоровича. В 1775 він склав першу мар. граматику. Художня д-ра мар. мовою виникла в період піднесення нац.-визвольного руху під час революції 1905—07. В ці роки почали діяти діяльність основоположники національної літератури С. Чавайн, Г. Місай, М. Мухін. Дещо пізніше з'явилися твори В. Саві, О. Тиниша, А. Конакова. Розквіт мар. л-ри почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції (письменники М. Шкетан, О. Шабдар, Я. Ялкайн, Олік Інай, Іппан Кирля). У 30-х рр. виступили Н. Лекайн, С. Ніколаєв, Д. Орай. Під час Великої Вітчизняної війни з'явилися твори М. Казакова, С. Вишневецького.

І. О. Михайлів. Виблювання полотна. З серії «Земля марійська». Літографія. 1969.

М. Майна, Г. Матюковського та ін. У повоєнні роки в л-рі активно працювали А. Мічурін-Азмейка, М. Арбан, В. Іванов, М. Рибаків та ін. Серед сучас. мар. письменників відомі: В. Косорогов, В. Колумб, А. Юзикайн, К. Васін, В. Сапаєв, М. Якимов, А. Волков, К. Коршунов та ін. В літературознавстві й критиці працюють А. Асаєв, К. Васін, М. Георгіян, В. Столяров, С. Еман та ін. Укр. народові присвятили свої твори В. Саві («Буковинські париси»), Олік Інай (вірш «Ой, Дніпро»), М. Казаков («Тарас Шевченко»), Г. Матюковський (поема «Над Дніпром»), К. Беляєв (повість «Вогненна буря»). Мар. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, О. Корнійчука, О. Гончара та ін., збірки української поезії та прози («Возз'єднання», «Квітуча Україна»; обидві — 1954). На сцені мар. театрів ставляться п'єси І. Карпенка-Карого, І. Франка, О. Корнійчука. Відділення Спідки письменників СРСР з 1934. Найпоширенішим нар. житлом марійців була зрубна (див. *Зруб*) хата з П-подібним у плані поділлям і критими воротами. В 2-й пол. 16 ст. зародилися міста — Царевокошайськ, Козьмодем'янськ. Збереглися зразки рос. кам. буд-ва: церква з шатровою дзвіницею в с. Ежово (1647), Вознесенська церква в Йошкар-Олі (1756). За рад. часу міста забудовують за ген. планами. Серед споруд: адм. будинок (тепер ун-т; 1936), Марійський драм. театр ім. М. Шкетана (1960), будинки обкому КІРС та респ. Ради Міністрів (1971, арх. С. Клейменов), Політ. освіти (1978, арх. В. Сумцев і Ф. Ташієв), усі — в Йошкар-Олі. В 1941 створено Мар. відділення Спідки архітекторів СРСР. В Юр'їнському р-ні знайдено примітивні зображення тварин з глини й каменю (серед. 2-го тис. до н. е.), з часів бронзи з'являються металеві прикраси. Злазна розвиваються різні види декор.-ужиткового мистецтва: різьблення на дереві, вишивання, ткацтво, виготовлення металевих прикрас тощо. За радянського часу розвиваються профес. мист. В серед. 20-х рр. рос. художники В. Тимофєєв та П. Радімов. місцеві — О. Григор'єв, К. Єгоров та Є. Аташкіна заклали основи сучас. образотворчого мистецтва. У Козьмодем'янську було створено Держ. вільні худож. майстерні (1920—23), в Йошкар-Олі — філіал АХРР (1926), т-во «Марій художник» (1940), Спідку художників (1968). Під час Великої Вітчизн. війни тут працювали живописці Б. Осипов та І. Пландін, у повоєнний час — художники І. Мамаєв, З. Лаврент'єв, С. Подмар'єв, О. Зарубін, Б. Пушков; скульптори Ф. Шабєрлін, В. Козьмін; графіки Л. Аказєєв, І. Михайлін та ін. До Великої Жовтн. соціалістич. революції муз. культура народу марі представляла тільки нар.-пісенною творчістю. Пісні одноголосі, засн. на пентатоніці, часто трапляється змінний метр. Танцям властиві чіткий ритм і постійний розмір. Муз. інструменти:

кусле (гуслі), шувир (волинка), тумир (барабан), шіалтиш (сопілка), ковиж (2-струнна скрипка), пушшик (свисток). Основоположник профес. музики І. Палаттай (Ключников) — автор пісень і хорів, хорових обробок. Серед композиторів: А. Іскандаров, Н. Сідушкін, Я. Ешпай, Л. Сахаров, К. Гейст, К. Смирнов, Е. Сапаєв, В. Купріянов; виконавців: диригенти — засл. діячі мист. РРФСР А. Іскандаров та Н. Сідушкін,

засл. діяч мист. Мар. АРСР Л. Тайгільдін; співачка нар. арт. Мар. АРСР В. Смирнова; інструменталіст нар. арт. Мар. АРСР П. Тойдемар; виконавця нар. танців засл. арт. РРФСР та нар. арт. Мар. АРСР Н. Дружиніна. В республіці працюють Муз. театр (з 1968), Хорове т-во (з 1938), філармонія (з 1939), Мар. ансамбль пісні і танцю (з 1939), муз. уч-ще (з 1968), мережа муз. шкіл. Мар. відділення Спідки композиторів РРФСР — з 1940.

Елементи театр. мистецтва народу марі існували в нар. обрядах і видовищах, які відбувалися під час свят. В 1910 було здійснено виставу «Суд» за п'єсою першого мар. драматурга М. Мікає. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції виникли численні самодіяльні драм. гуртки. В 1919 на основі цих гуртків створено Пересувний театр народу марі (Йошкар-Ола). В 1927 в Йошкар-Олі відкрито мар. студію муз.-драм. мистецтва, яка відіграла важливу роль у становленні профес. театру. В 1920 створено Мар. держ. театр (з 1948 — імені М. Шкетана), в репертуарі якого — п'єси мар. письменників (С. Ніколаєва, М. Арбана, С. Чавайна, М. Шкетана та ін.), рос. рад. авторів («Молода гвардія» за О. Фадєєвим), твори рос. (О. Островського, Л. Толстого, М. Гоголя), укр. («Безталанна» І. Карпенка-Карого) та зарубіжної (У. Шекспіра) класики. Значний внесок у розвиток театр. мист. Мар. АРСР зробили режисери М. Календер, Г. Іоселіані, засл. арт. УРСР М. Станіславський. Серед діячів театру — нар. артисти:

Йошкар-Ола. В центральній частині міста.

Церква в селі Ежово (тепер Медведський район) 1647.

Б. С. Пушков. Весілля. Центральна частина гонітих «Пісня». 1970.

МАРІЙСЬКА
МОВА

ти Мар. АРСР Т. Григор'єв, Г. Пушкин, О. Страусова, А. Тихонова, І. Ресітін, засл. діяч мист. Мар. АРСР І. Емельянов та ін. В Йошкар-Олі працюють також Респ. рос. драм. театр (засн. 1939) і Театр д ляко (засн. 1942).

К. К. Васін (література).

Лит.: Очерки истории Марийской АССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). Йошкар-Ола, 1965; Очерки истории Марийской АССР (1917—1960 гг.). Йошкар-Ола, 1960; Археология и этнография Марийского края, т. 1. Йошкар-Ола, 1976; Очерки истории Марийской организации КПСС. Йошкар-Ола, 1968; Экономика и культура Марийской АССР. Цифры, факты. Йошкар-Ола, 1973; 200 лет марийской письменности. Йошкар-Ола, 1977; Очерки истории марийской литературы, ч. 1—2. Йошкар-Ола, 1960—63; Аккорин В. А. Марийская народная драма. Йошкар-Ола, 1976; Товаров-Копкин Б. Ф., Червоная С. М. Художники Марийской АССР. Йошкар-Ола, 1978; Георгина М. Марийский драматический театр. Страницы истории. 1917—1978. Йошкар-Ола, 1979.

МАРІЙСЬКА МОВА, черемиська мова — мова *марийців*. Належить до *фінно-угорських мов*. Говорить нею понад 539 тис. чол. (1979, перепис). Характерні риси: *сингармонізм*, граматична будова аглютинативна, багатство форм минулого часу. У М. 4 наріччя: лугове, гірське, східне і північно-західне. Є два різновиди писемної М. — лугово-східна й гірсько-марійська, алфавіти їх — на базі російського. Про л-ру М. м. див. *Марійська АРСР*, розділ «Культура».

Лит.: Современный марийский язык, ч. 1—2. Йошкар-Ола, 1960—61; Гордеев Ф. И. Балтийские и иранские заимствования в марийском языке. В кн.: Происхождение марийского народа. Йошкар-Ола, 1967.

Ф. І. Гордеев.

МАРІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти РРФСР. Засн. 1972. У складі ун-ту 4 ф-ти: фіз.-матем., істор.-філологічний, біол.-хім., с. г.; є заочне відділення. У 1979/80 навч. р. налічувалося бл. 3500 студентів. При ун-ті — 2 н.-д. лабораторії, зоол. музей, 6 кн. (бл. 500 тис. одиниць зберігання), агробіостанція, навч.-обчислювальний центр, дослідне поле. За роки існування ун-т підготував бл. 2500 спеціалістів. Видає наук. збірники. Г. М. Айплатов.

МАРІЙЦІ (самопозва — *марі*; кол. назва — черемиси) — народ; живуть гол. чин. у Марійській АРСР, а також у Башк. АРСР, Удм. АРСР і Татар. АРСР, Киров., Горьковській, Пермській і Свердлов. областях. Поділяються на 3 територіальні групи: гірські, які живуть переважно на правому березі Волги, лугове — на лівому березі, східні — в Башкирії і Свердлов. обл. Заг. чисельність М. — 622 тис. чол. (1979, перепис). Мова — марійська (див. *Марійська мова*). Віруючі М. — християни. За Рад. влади здобули автономію і сформувалися в соціалістичну націю. М. працюють у соціалістичній промисловості і с. г. Розвинулися фольклор, декоративне, музично-пісенне мистецтво, література, театр, образотворче мистецтво. Про історію, господарство і культуру М. див. *Марійська АРСР*.

МАРІНЕЛЬО (Маринельйо-і-Відауррета; Marinello y Vidaurreta) Хуан (2.XI 1898, Сан-Дієго-дель-Вальє, пров. Вільяклара — 27.III 1977, Гавана) — політ. і громад. діяч Куби, публіцист, літературознавець. Закінчив Гаванський ун-т. Фахівець у галузі права, філософії. В 1921—32 — професор, 1962—63 — ректор Гаванського ун-ту. В 1937 перебував у респ. Іспанії. В 1938—39 — голова партії Революц. союз (засн. 1937), 1940—44 — голова Революц. комуністичного союзу, створеного внаслідок об'єднання КП Куби (КПК) і Революц. союзу. Після перетворення цього союзу на Нар.-соціалістичну партію Куби (1944) — її голова (до 1961). За часів диктатури Багісти (1952—58) — в підпіллі, редагував нелегальний марксист. журн. «Менсахес» («Послання»). Не раз зазнавав арештів, перебував в еміграції. З 1950 — член ВРМ, з 1966 — її Президія. Член ЦК КПК з 1965. З 1976 — член Держ. ради. Автор літ.-критичних і публіцистичних праць. Нагороджений орден. Жовтневої Революції.

«МАРИНЕР» (англ. «Mariner», букв. — моряк) — назва серії амер. автоматичних міжпланетних станцій (АМС) для дослідження планет Сонячної системи, а також програм розробки і запусків (табл.) цих станцій. За допомогою АМС «М.» одержано нові дані про навколопланетний простір, атмосферу й поверхню Венери («М.-2», «М.-5», «М.-10»). Марса («М.-4», «М.-6», «М.-7» і «М.-9») та Меркурія. Запуски «М.-1» (для дослідження Венери) та «М.-3» і «М.-8» (обидва для дослідження Марса) були невдалими. «М.-9» став першим штучним супутником Марса (13.XI 1971). За період з 13.XI 1971 до 27.X 1972 зроблено 7329 фотознімків поверхні планети та її супутників — Деймоса і Фобоса. «М.-10», пролітаючи біля Венери, відією її поля тяжіння здійснив маневр і перейшов на трасу до Меркурія, рухаючись по геліоцентричній орбіті. До 24.III 1975, коли роботу з «М.-10» було припинено, він тричі пролетів біля Меркурія (останній раз 16.III 1975 на віддалі ~ 320 км). За цей час було сфотографовано 57% усієї площі планети.

В. Г. Денисов.

МАРИНЕТТІ (Marinetti) Філіппо Томмазо (22.XII 1876, Александрія, Єгипет — 2.XII 1944, Белладжо) — італ. письменник, теоретик і організатор літ. течії *футуризм*. Автор манифестів футуристів (перший 1909), роману «М. фарка-футурист» (1910), зб. поезій віршів «Занг-тум-тум» (1914), статей, у яких захищав імпералістичну війну, виправдовував колоніальні загарбання. Вимагав знищення класичної л-ри, виступав проти реалізму в мистецтві, перекручував літ. мову. З 1919 — одноподумець Муссоліні, з 1922 — член фашист. партії.

Т. Г. Духовний.

МАРІНО (Marino) Джамбаттіста (18.X 1569, Неаполь — 25.III 1625, там же) — італ. поет. Відомий представник *барокко* в італ. л-рі. Поеми «Адоніс» (1623), «Побиття невинних віфілійських немовлят» (вид. 1632), кілька збірок

віршів — на міфологічні та пасторальні сюжети. Творам М. властива витончена поетична техніка, якій не завжди відповідає ідейний зміст. Писав і прозові твори («Священна балаканина» тощо). Мав багато послідовників, за його ім'ям названо один із напрямів італ. поезії 17 ст. — «марінізм».

Т. Г. Духовний.

МАРИНЬЯК (Marignac) Жан Шарль Галіссар де (24.IV 1817, Женева — 16.IV 1894, там же) — швейцарський хімік, чл.-кор. франц. Академії наук (з 1866). Закінчив 1839 Паризьку вищу гірничу школу; професор Женевського ун-ту (1841—78). Визначив атомні маси 29 елементів. Вивчав рідкісноземельні елементи. Розробив спосіб розділення *ніобію* і *танталу*, відкрив *ітербій* та *гадоліній*.

МАРИОНЕТКА (франц. marionette, спочатку — назва маленьких фігурок, які зображували діву Марію в середньовічних дількових містеріях) — театральна лялька, якою керує зверху за допомогою ниток або металевого прута актор-дільковод, схований від глядача. Переносно — людина, держ. діяч або уряд бурж. л-ви, які є слухняними знаряддям певних кіл чи іноземних країн.

МАРИОТТ (Mariotte) Едм (1620, Діжон — 12.V 1684, Париж) — франц. фізик, один із засновників і перших членів Паризької АН (з 1666). Був ігуменом монастиря поблизу Діжона. Наук. праці з механіки газів і рідин, оптики та теплоти. Незалежно від Р. Бойля відкрив 1676 закон обернено пропорційної залежності об'єму даної маси газу від тиску (див. *Бойля — Маріотта закон*) і перший застосував його для визначення висоти місця за показанням барометра. Експериментально підтвердив формулу швидкості витікання рідини, встановлену Е. Торрічеллі. Вивчав кольори, зокрема кольорові кільця навколо Сонця і Місяця. Перший описав сліпу пляму в очі.

МАРИТЕН (Maritain) Жак (18.XI 1882, Париж — 29.IV 1973, Тулуза) — франц. філософ, представник *неотомізму*. Філосо. освіту здобув у Сорбонні. Був учнем А. Бергсона. М. проголошував *томізм* «втільненням вищої філосо. істини», а *Фому Аквінського* — «пророком розуму». Критикував *іраціоналізм* А. Бергсона і водночас відкидав *раціоналізм* Р. Декарта, протиставляючи їм *томістський «критичний реалізм»*, за яким, крім створеного богом «природного світу», що пізнається людським розумом, існує вище, *раціонально непізнаване «надприродне буття»*. Він намагався підпорядкувати наук. знання «істині одкровення», примирити *теологію* і *філософію*. В своїй концепції «інтегрального гуманізму» заперечував необхідність *докорінних перетворень капіталізму* і обмежувався закликом до «моральної революції» в межах індивідуальної свідомості людей. Лит.: Кузнецов В. Н. Французская буржуазная философия XX века. М., 1970. В. А. Стоялов.

МАРИУПОЛЬ — колишня (до 1948) назва м. *Жданова*.

Марійська АРСР. В. М. Козьмич. Легендарний герой марійського народу Чотгар-патир. Дерево. 1967.

Марійська АРСР. О. Г. Орлов. Набір для бруслиць. Дерево, розпис, л-к. 1969.

МАРІУПОЛЬСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена в квітні 1917 шляхом об'єднання Ради робітн. і Ради солдат. депутатів. Поширювала вплив на м. Маріуполь (тепер м. Жданов) і Маріупольський повіт. До жовтня 1917 за своїм складом була есеро-меншовицькою, проте під тиском революц. робітників подавала допомогу трудовому селянству тощо. Заг. процес більшовизації Рад після розгрома *жорніловських* (див. *Більшовизація Рад 1917*) вплинув на М. Р. р. і с. д. Після її перевороту на поч. жовтня головою виконкому Ради став більшовик В. О. Варганов. 21.X (3.XI) 1917 Рада ухвалила резолюцію про перехід влади до Рад і надіслала на 2-й Всерос. з'їзд Рад делегатів-більшовиків. Маріупольська Рада протягом короткого часу (до австро-німецької окупації 1918) здійснила перші соціалістичні перетворення.

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — повстання робітників м. Маріуполя (тепер м. Жданов) під керівництвом більшовиків проти австро-нім. окупантів і *летиманців*. Почалося вночі проти 24.VII нападом повстанців на штаб і казарми розквартированого в місті австро-угорського полку і підрозділи *державної варти*. Повстанці захопили передмістя Пісанинку, Слобідку та порт. Для придушення повстання окупанти не командували надіслало частини Баварської д-зії та угор. бригади. Повстанці протягом 3 днів вели бої проти переважаючих сил ворога. М. а. п. було жорстоко придушено.

МАРІУПОЛЬСЬКЕ РОДОВИЩЕ ЗАЛІЗНОЇ РУДИ — поклади залізної руди у південно-західній частині Донецької обл. УРСР, поблизу м. Жданова. Складається з 6 ділянок: Дем'янської, Першотравневої, Північної, Дзержинської, Юр'ївської, Ялтинської. Заг. площа 300 км². Руди представлені залізними кварцитами, що залягають серед гнейсів, гранітоїдів, вапняків та ін. порід. Рудні поклади залягають на глиб. від 80—100 м (подекуди 5 м) до 500—600 м, протяжність їх від сотень метрів до кількох кілометрів, потужність — від 10 м до 145 м. Вміст заліза в рудах бл. 30%, магнетитового заліза — 20—25%. Руди родовища легкозбагачувані, можуть бути перероблені методом мокрої магн. сепарації на концентрат з вмістом заліза бл. 70%. Родовище відкрито 1962.

В. М. Цибильський.

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — пізньонеолітичний могильник кін. 3-го тис. до н. е. (деякі дослідники датують його 2-ю пол. 4-го тис. до н. е.) на березі Азовського моря поблизу м. Жданова (кол. Маріуполь). Розкопками, що проводилися 1930, виявлено понад 120 кістяків. Бл. половини поховань було посипано червоною вохрою. Біля кістяків знайдено кам'яні і кістяні знаряддя та намісто, прикраси з черепашок молюсків, підвіски з зубів тварин тощо. М. м. був родоплемінною домовиною, яка мала вигляд видовженої дерев'яної будівлі (мал.), спорудженої над групами окремих поховань. У післявоєнні роки в районі кол. Дніпрових порогів досліджено цілу групу аналогічних могильників.

Лит.: Сталар А. Д. Маріупольський могильник як історичний источник. «Советская археология». 1955, т. 23. **МАРІЯ**, богородиця, «божа матір», діва Марія, Мадонна — в християнській міфології «пресвята діва», яка «непорочно зачала» і народила Ісуса Христа. Культ М. у християнстві склався під впливом поганських культів богинь-матері, богинь землі й родючості: єгип. *Ісіді*, вавилонської *Іштар*, фінікійської Астарти, малоазійської Кібели та ін. Тема богородиці з немовлям широко використовувалася у л-рі й мистецтві.

МАРІЯ АНТУАНЕТТА (Marie Antoinette; 2.XI 1755, Відень — 16.X 1793, Париж) — франц. королева, дружина Людовика XVI (з 1770), дочка Марії Терези. З початку Великої французької революції — натхненниця контрреволюц. змов та іноземної інтервенції. Заарештована після повалення монархії 10.VIII 1792. Під час *якобінської диктатури* страчена за вироком Революц. трибуналу.

МАРІЯ МАГДАЛИНА — за біблійними легендами, одна з найвідданіших послідовниць Ісуса Христа. М. М. нібито народилася у м. Магдалі, замолоду вела розбещене життя, але під впливом проповіді Христа широко розкалася, спокутувала гріхи й навернулася до його віри. Цим вона нібито удостоїлася честі першою зустріти Христа після його воскресіння. Образ М. М. як розкаяної грішниці часто використовувався у світовій л-рі й мистецтві.

МАРІЯ СТУАРТ (Mary Stuart; 7 або 8.XII 1542, Лінлітгоу, Шотландія — 8.II 1587, замок Фотергейт, Англія) — шотл. королева 1542—67 (фактично з 1561). Спираючись на підтримку папи римського, католицьких л-в (Фран-

ції та Іспанії) та англ. католиків, виступила претенденткою на англ. престол (як правнучка англ. короля Генріха VII). В 1567 під тиском повстання шотл. кальвіністів М. С. втратила престол на користь сина (шотл. король Яків VI; з 1603 — англ. король Яків I) і 1568 втекла до Англії. За наказом англ. королеви Єлизавети I М. С. було ув'язнено. Після розкриття ряду католицьких змов проти Єлизавети I, до яких була причетна М. С., її було віддано до суду і страчено.

МАРІЯ ТЕРЕЗІЯ (Maria Theresia; 13.V 1717, Відень — 29.XI 1780, там же) — ерцгерцогиня австрійська з 1740, королева Угорщини і Чехії, імператриця «Священної Римської імперії» з 1765 з династії Габсбургів. Уряд М. Т. з метою зміцнення феод.-абсолютистської л-ви реорганізував армію, фінанс. систему, провінційне управління, суд та ін. Під тиском сел. руху обмежено панщину в чеських землях з днями на тиждень. За правління М. Т. Австрія захопила більшу частину Галичини (1772), Буковину (1774) і частину Баварії (1779). Політика М. Т. щодо зах.-укр. земель була спрямована на посилення феод.-кріпосницької експлуатації, колоніального гноблення та на насильницьке понімецькування укр. населення.

МАРІЯ ТЮДОР (Mary Tudor, Марія I; 18.II 1516, Грінвіч — 17.XI 1558, Лондон) — королева Англії 1553—58. За правління М. Т. в Англії (1554) було поновлено католицизм як панівну релігію. За жорстокість при розправах з протестантами (див. *Протестантизм*) М. Т. було названо Кривавою. В 1554 одружилася з ісп. принцом Філіппом (з 1556 — король Філіпп II), що привело до зближення Англії з Іспанією. З 1557 М. Т. в союзі з Іспанією вела війну проти Франції, в ході якої Англія втратила Кале. Політика М. Т., яка не відповідала нац. інтересам Англії, викликала невдоволення широких кіл населення.

МАР'ІНКА — місто Донец. обл. УРСР, райцентр, за 6 км від залізнич. ст. Красногоровка. Виникла в 40-х рр. 19 ст. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1938 М. — с-ще міськ. типу, з 1977 — місто. У М. — шинорем. і мол. з-ди, хлібокомбінат, харчова фаб-ка, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 5 заг.-осв. та музична школи, мед. амбулаторія. Палад культури, 2 бібліотеки.

МАР'ІНСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зах. частині Донец. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 97,0 тис. чол. (1980). У районі — 59 населених пунктів, підпорядкованих 3 міським, 2 селищним і 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Мар'інка. Поверхня району рівнинна, подекуди порізана ярами, балками і долинами річок. Корисні копалини: кам. вугілля, пісок, глина. Гол. річки — *Вовча*, *Сухі Яли*, *Кашлагач* (усі — бас. Дніпра). На Пн. Зх. — Курахівське водосховище. Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства — *Курахівська ДРЕС*, курахівські

Дати запусків
автоматичних
міжпланетних
станцій «Марінер»

«Марінер-1» 22.VII 1962
«Марінер-2» 27.VIII 1962
«Марінер-3» 5.XI 1964
«Марінер-4» 28.XI 1964
«Марінер-5» 14.VI 1967
«Марінер-6» 24.II 1969
«Марінер-7» 27.III 1969
«Марінер-8» 8.V 1971
«Марінер-9» 30.V 1971
«Марінер-10» 3.XI 1973

Маріупольський могильник. Загальний вигляд. Реконструкція.

МАРК АВРЕЛІЙ

комбінат виробничих підприємств, котельно-мех. з-д та Красногорівський з-д виготовлення. Комбінат побутового обслуговування (Мар'їнка), 2 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових культур, виробн. молока та м'яса. Площа с.г. угідь 1979 становила 111 тис. га, у т. ч. орні землі — 97,8 тис. га. Зрошується 14,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, ячмінь тощо. У М. р. —

рівняють 40,50 крб. 3) В ФРН. Золотий вміст М. — 0,242806 г чистого золота (1969). За курсом Держбанку СРСР на жовтень 1980 100 М. дорівнюють 35,79 крб. 4) В Фінляндії. Поділяється на 100 пенні. Запроваджена законом 1860. З 1963 введено нову М., яка дорівнює 100 старим. За курсом Держбанку СРСР на жовтень 1980 100 М. становлять 17,74 крб.

МАРКА ВИРОБНИЧА — позначка про виробниче походження продукції, що її випускає підприємство. М. в. ставлять на самому виробі або на його упаковці. В СРСР з 1936 законом передбачається обов'язкове маркування товарів усіма виробничими підприємствами. М. в. містить назву підприємства-виробника, місце його розташування, назву органу управління, в системі якого входить підприємство, сорт виробу і номер ГОСТу. М. в. введено для підвищення відповідальності підприємств за якість їхньої продукції.

МАРКАЗИТ — мінерал класу сульфідів та їхніх аналогів. FeS₂, Сингонія ромбічна. Густ. 4,88. Тв. 6,5—6,75. Колір жовтий з сіруватим або зеленуватим відтінком. Блиск металевий. В СРСР М. є в РРФСР (на Уралі, Кавказі, в Забайкаллі), на Україні (в Донбасі, Карпатах і на Закарпатті). Великі скупчення М. розробляють як сировину для виробн. сірчаної кислоти.

МАРКГРАФ (нім. Markgraf, букв. — граф марки) — у 8—9 ст. правитель прикордонної області (марки) Франкської держави. З розвитком феодалізму М. перетворилися на самостійних володарів областей, стали представниками вищого титулованого дворянства (князі в Німеччині, маркізи у Франції, Іспанії, Італії).

МАРКЕ (Marquet) Альбер (27.III 1875, Бордо — 14.VI 1947, Париж) — франц. живописець-пейзажист. В 1895—98 навчався в Школі красних мист. у Парижі. В 1905—07 примикав до фовістів (див. Фовізм), пізніше писав ліричні морські й міські краєвиди («Гамбурзький порт», 1909, ДЕ; «Міст Сен-Мішель у Парижі», 1912, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві; «Рабат», 1935; «Сад художника в Алжирі», 1945; «Набережна Конті в снігу», 1947).

Лит.: Марке М. Альбер Марке. Пер. с франц. М., 1969.

МАРКЕВИЧ Микола Андрійович [Маркович; 26.I (7.II) 1804, с. Дунаць, тепер Глухівського р-ну Сум. обл. — 9 (21).VI 1860, с. Турівка, тепер Яготинського р-ну Київ. обл.] — укр. дворянський історик, етнограф і письменник. Освіту здобув у пансіоні Головного пед. ін-ту в Петербурзі. Надрукував рос. мовою збірку поезій «Українські мелодії» (1831), в основу яких поклали укр. нар. перекази і повір'я. М. — автор «Історії Малоросії» (т. 1—5, 1842—43) з давніх часів до кін. 18 ст. Її 1-й і 2-й томи є компіляцією «Історії Русів» та праць з історії України М. М. і Д. М. Бантиш-Каменських. Довідкове значення зберігають 3—5-й томи, в яких зібрано документальні матеріали. З етногр. праць найвідоміша «Звичай, повір'я,

кухня та напої сучасних малоросіян» (1860). Наук. інтерес становить зібрана М. колекція документів з історії України 17—18 ст. (зберігається в Б-ші СРСР ім. В. І. Леніна в Москві). М. був знайомий з Т. Г. Шевченком (поет присвятив йому вірш). О. С. Пушкіним і В. А. Жуковським, з декабристами К. Ф. Рилевським і В. К. Кюхельбекером.

МАРКЕВИЧ Олександр Андрійович (9.IV 1894, с. Троїцьке, тепер Довгалівське Рокитнянського р-ну Київ. обл. — 5.II 1978, Київ) — укр. рад. кобзар. У 1915 під час 1-ї світової війни був тяжко поранений, втратив зір. Вивчився грати на бандурі. В репертуарі М. були укр. нар. пісні й думи, пісні на слова Т. Шевченка, С. Руданського, пісні рад. композиторів та ін. Брав участь у Першій респ. нараді кобзарів 1939. Виступав 1939—41 у складі етнографічного ансамблю кобзарів. *Ф. І. Лавров.*

МАРКЕВИЧ Олександр Прокопович [н. 6 (19).III 1905, с. Плоске, тепер Тарашанського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. зоолог, акад. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1951. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1930). В 1935—70 — зав. відділом, 1948—50 — директор, 1973—78 — зав. сектором Ін-ту зоології АН УРСР. У 1970—73 і з 1978 — зав. відділом Ін-ту гідробіології АН УРСР. Одночасно 1935—41 і 1944—61 — зав. кафедрою (з 1935 — професор), 1936—39 і 1944—47 — проректор Київ. ун-ту. Праці М. з питань зоології безхребетних, паразитології, філогенії тварин, історії та методології біології. М. визначив осн. засади гідропаразитології та паразитології (запровадив у науку ці терміни) тощо. М. — засновник укр. наук. школи паразитологів, президент Укр. наук. т-ва паразитологів (з 1945). Почесний член Академії зоології Індії (з 1969). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Лит.: Основи паразитології. К., 1953. Філогенія тваринного світу. К., 1964. **МАРКЕЛОВ** Григорій Іванович (26.I (7.II) 1880, Перм — 8.IV 1952, Одеса) — укр. рад. невропатолог, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1948). Закінчив мед. ф-т Новорос. ун-ту в Одесі (1906). З 1927 — зав. кафедрою Одес. мед. ін-ту. З 1930 — також керівник Одес. н.-л. психоневрологічного ін-ту. Праці М. присвячені вивченню вегетативної нервової системи в нормі й патології, розробці методів дослідження хворих з її ураженнями, вивченню судинної патології го-

Бутай маркіджанської породи.

М. А. Маркевич.

О. П. Маркевич.

Г. І. Маркелов.

А. Марке. Площа св. Трійці в Парижі. Державний Ермітаж у Ленінграді.

18 колгоспів, 5 радгоспів, міждош. об'єднання по переробці овочів і фруктів, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Красногорівка і Роя. Автомоб. шляхів — 608 км, у т. ч. з твердим покриттям — 580 км. У районі — 37 заг.-осв., 2 муз. і спортивні школи, 2 профес.-тех. уч.-ща, радгосп-техікум; 47 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; 2 санаторії-профілакторії. 37 клубних установ, 2 кінотеатри, 44 кіноустановки, 48 6-к. В с. Курахівці (тепер с. Зоряне) М. р. народився двічі Герой Соціалізму. Праці В. Т. Литвиненко. У М. р. видається газ. «Під прапором Леніна» (з 1933). П. Л. Сорокотяга.

МАРК АВРЕЛІЙ (Marcus Aurelius) — римський імператор 161—180. Див. Аврелій Марк.

МАРК АНТОНІЙ (Marcus Antonius) — римський політ. діяч і полководець. Див. Антоній Марк.

МАРКТВЕН (1835—1910) — амер. письменник. Див. Твен Марк. **МАРКА** (від нім. Marke — кордон, прикордонна область) — 1) За середніх віків у Зх. Європі сільська громада, в якій орна земля була власністю її членів, а ін. угіддя (пасовища, ліси, сіножаті) — спільною власністю. Найбільше значення М. мала в період раннього середньовіччя, коли члени громади були вільними.

2) У Франкській державі 8—9 ст. і середньовічній Німеччині прикордонний укріплений адм. округ на чолі з маркграфом.

МАРКА — грошова одиниця. 1) В Німеччині. Назва походить від однойменної старовинної міри ваги [від середньовісхньонім. Mark(e) — півфунт срібла]. Запроваджена 1871 як єдина валюта. Золотий вміст М. був встановлений в 0,358423 г. 2) В НДР. Поділяється на 100 пфеннігів. Золотий вміст М. — 0,399902 г чистого золота (1953). За курсом Держбанку СРСР на жовтень 1980 100 М. до-

ловного мозку, неврологічних порушень при малярії, впливу факторів навколишнього середовища (зокрема світла) на перебіг фізіологічних процесів тощо.

Тя: *Vegetationa pernoa sistema, v. 3-4 K., 1938-40; Заболевания вегетативной системы K., 1948*

Ю. М. Котницький-Рижин

МАРКЕС ГАРСІА (Габріель (н. 1928) — колумбійський письменник. Див. *Гарсія Маркес* Габріель).

МАРКЕТИНГ (англ. marketing, від market — ринок) — одна з форм управління підприємством за капіталізму, за якою передбачається ретельний облік процесів, що відбуваються на ринку, для врахування їх у госп. діяльності; організації збуту товарів на зовн. ринку. Виник на поч. 20 ст. у США. Осн. функція М. — виявлення попиту, цілютворення реклами, планування товарного асортименту, збуту і торг. операцій тощо для підвищення конкурентоспроможності товарів, вироблення стратегії конкурентної боротьби і конкретних способів захоплення ринків збуту. Переважна більшість великих корпорацій США і ряду країн додержується М. в прийнятті ділових рішень. Існують також міжнар. орг. М. Маркетинг є однією із спроб ліквідувати суперечність між простішими можливостями капіталістичного виробн. і попиту, що відносно звужується.

МАРКЕТРІ (франц. marquetrie) — вид *інкрустації*. Врізання шматочків дерева, металу, кістки, перламутру тощо зрівень з поверхню предмета або наклеювання їх на дерев'яну основу. М. застосовують при декоруванні меблів та ін. побутових речей, а також при виготовленні *пакно*. Див. також *Інтарсія*.

МАРКИ ПОШТОВІ — знаки оплати поштових відправлень, що їх випускають відомства зв'язу. Вперше поштові марки були запроваджені 1840 у Великобританії, 1843 — в Німеччині та Бразилії, 1847 — в США, 1849 — у Франції та в ін. країнах. В Росії М. п. були введені 1858. Першу рад. марку випущено 1918. М. п. — найпопулярніший об'єкт колекціонування (див. *Філателія*).

МАРКИДЖАНСЬКА ПОРОДА великої рогатої худоби — порода м'ясного напрямку продуктивності. Виведена в Центр. Італії схрещуванням місцевої худоби з тваринами *кіанської породи* наприкінці 19 ст. як порода робочо-м'ясного напрямку. У 20 ст. внаслідок селекції М. п. перетворено на спеціалізовану м'ясну породу. Масть сіра, шкіра темна або чорна, як у кіанської худоби. Жива маса бугаїв 1100—1250 кг, корів 600 кг. На Україні М. п. можна використовувати для пром. схрещування. К. Б. Савчин.

МАРКІВКА — річка в УРСР, у межах Вінн. обл., ліва притока Дністра. Завдовжки 62 км, площа бас. 899 км². Бере початок на Подільській височині, тече глибокою (бл. 120 м) долиною. Живлення переважно дощове й снігове. Використовують для с.-г. водопостачання, ріборозведення, зрошування. **МАРКІВКА** — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР,

райцентр. Розташована у верхів'ї р. Деркуди (прит. Сіверського Дінця), за 35 км від залізнич. ст. Кантемирівка. 7,1 тис. ж. (1980). Засн. 1703. За участь жителів у *Булавінському повстанні 1707—09* село було зруйновано, відродження його почалося через 25 років. Рад. владу встановлено у грудні 1917. З 1960 — с-ще міськ. типу. У селищі — сиробробний та кормопереробний з-ди, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 6-ка, музей історії району. **МАРКІВСЬКИЙ РАЙОН** — у пн.-сх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа

1,2 тис. км². Нас. 20,6 тис. чол. (1980). У районі — 34 населені пункти, підпорядковані селищній і 8 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Марківка*. Поверхня району — хвиляста рівнина, розчленована долинами річок, балками і ярами. Гол. корисні копалини — залізна руда і крейда. Найбільша річка — *Деркуд* (прит. Сіверського Дінця). Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. В районі — марківські сиробробний та кормопереробний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Марківка). Землеробство району

спеціалізується на вирощуванні зернових і олійних культур. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 100,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 72,3 тис. га. Зрошується 1,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соя, соняшник, цибуля. Скотарство, свинарство і вівчарство. У М. р. — 10 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 235 км, у т. ч. з твердим покриттям — 188 км. У районі — 30 заг.-осв. та музична школи; 24 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні, 4 будинки культури, 17 клубів, 23 кіноустановки, 16 б-к, музей історії району. У М. р. видається газ. «Радянське слово» (з 1931).

М. М. Пульній.
МАРКІЗ (франц. marquis) — 1) У Франкській державі 8—9 ст. те саме, що *маркграф*. 2) У Франції та Італії в період середньовіччя (з 10 ст.) великий феодал. 3) Спадковий дворянський титул (нижчий за герцога і вищий за графа) у ряді зх.-європ. держав (Франції, Італії, Іспанії).

МАРКІЗЕТ (франц. marquise) — тонка легка прозора бавовняна або шовкова тканина полотняного переплетення ниток. Виробляють М. з крученої пражі низьких товщин (високих номерів). Найчастіше буває білими (з малюнком), рідше — білим або гладкофарбованим. Бавовняний М. піддають *мерсеризації*, надаючи йому блиску, більшої міцності тощо. З М. шийють жіночі плаття, блузки, білизну.

МАРКІЗЬКІ ОСТРОВИ — група островів у центр. частині Тихого ок., в *Полінезії*, володіння Франції. Пл. 1274 км². Нас. 5,6 тис. чол. (1971). Найбільші острови — Нукухіва, Хіва-Оа. Більша частина островів вулканічного походження, гористі, заввишки до 1259 м. Поширені тропічні ліси, *савани*. Платтації кокосової пальми, цукр. тростини, бавовнику, хлібного дерева, бананів, кавового дерева. Рибальство та ін. морські про-

Марки поштові. Російська марка. 1858.

Марки поштові. Перша марка Радянської Росії. 1918.

Зразки радянських марок поштових різних періодів

мисли. Туризм. М. о. відкрила 1595 експедиція іспанського мореплавця А. Мендана де Нейра, 1804 їх досліджувала російська експедиція І. Крузенштерна і Ю. Лисянського.

МАРКІН Микола Григорович [9 (21).V 1893, с-ще Сиромас, тепер с. Маркіно Сосновоборського р-ну Пензенської обл. — 1.X 1918, біля с-ща П'яний Бор, тепер Красний Бор Мензелинського р-ну Татарської АРСР] — учасник громадян. війни. Член Комуністичної партії з 1916. Під час 1-ї світової війни військ. моряк, унтер-офіцер. Після Лютневої революції 1917 — член Петрогр. Ради. Делегат 1-го Всерос. з'їзду Рад, член ВЦВК, член Центроблату. Учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді. В листопаді 1917 — секретар, потім контролер Наркомату закорд. справ. За вказівкою В. І. Леніна організував видання 7 збірників секретних документів з архівів кол. м-ва закорд. справ. З серпня 1918 — комісар та пом. команд. Волзького військ. флотилію. Загинув у бою.

МАРКІРЮЮЧИЙ ГОРИЗОНТ, опорний горизонт — однорідна за літологічними і палеонтологічними складом, електропровідністю, кольором тощо товща гірських порід, яка за комплексом ознак відрізняється від вище та нижче розташованих верств і поширена на значній площі. М. г. дає змогу простежувати та зіставляти товщі порід у відслоненнях і свердловинах.

МАРКІШ Перець Давидович [25.XI (7.XII) 1895, містечко Полодне на Волині, тепер місто Хмельницької обл. — 12.VIII 1952] — євр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1940. Друкуватися почав 1917. Перша поема «Волинь» (1918) — про патріархальний містечковий побут. У вірках віршів «Пороги», «Неприкаяний», «Пустощі» (всі — 1919), «Просто так» (1921) оспівує Велику Жовт. соціалістичну революцію, героїв громадян. війни, таврує контрреволюцію, порогів нового життя. Поєми: «Брати» (1929) — про події громадян. війни на Україні; «Харків» (1927), «Зоря над Дніпром» (1933) — про соціалістичне будівництво в СРСР. У зб. «Чорноморські балади» (1942) та поєми «Війна» (1941—48) показав героїзм рад. народу у роки Великої Вітчизн. війни. Автор п'єс «Земля» (1930), «Сім'я Овadis» (1937), «Повстання в гетто» (1946), романів «З віку у вік» (1929—41), «Крок покоління» (вид. 1966), літ.-критич. статей. Нагороджений орденом Леніна.

Тел.: Укр. переклад — Товариство кушарі. Х., 1930; Рос. переклад. — Избранные произведения, т. 1—2. М., 1960; Стихотворения и поэмы. Л., 1969.

МАРКО ВОВЧОК [справж. прізвище, ім'я та по батькові — Вілнська Марія Олександрівна; 1833—1907] — укр. письменниця. Див. Вовчок Марко.

МАРКО КРАЛЕВИЧ, Марко Краль, Крали Марко — герой епосу південнослов'янських народів. Історична особа (загинув 1395). В піснях і переказах виступає як

борець проти тур. поневолювачів, захисник нар. інтересів. Найдавніші записи пісень про М. К. — від 16 ст. Пісенний фольклор про М. К. зібрано в зб. В. Караджича та в зб. братів Милединович. Укр. мовою пісні про М. К. перекладали М. Старицький, М. Рильський, Л. Первомайський, Я. Шпорта.

Н. С. Шмада.

МАРКО ПОЛО — італ. мандрівник. Див. Поло Марко.

МАРКОВ Андрій Андрійович [2 (14).VI 1856, Рязань — 20.VII 1922, Петроград] — рос. математик, акад. Петерб. АН (з 1896). Закінчив (1878) Петерб. ун-т. З 1880 працював у цьому ж ун-ті. Праці М. присвячені теорії імовірностей, матем. статистиці, теорії чисел та матем. аналізу. В теорії імовірностей він перший довів центральну граничну теорему в практично заг. умовах; розширив умови застосування великих чисел закону; відкрив і вивчив ряд осн. законів у заг. схемі залежних випробувань, зв'язаних у т. з. *Маркова ланцюг*, поклавши тим самим початок сучас. теорії випадкових марковських процесів. В матем. статистиці М. ввів принципи, еквівалентні поняттям незмішених і ефективних статистик. Праці М. в теорії чисел присвячені гол. чин. теорії невизначених квадратичних форм. Праці з аналізу стосуються теорії ланцюгових дробів; вивчення граничних значень інтегралів за деяких умов, накладених на підінтегральну функцію; питання поліпшення збіжності рядів, теорії найкращих наближень тощо.

Лит.: Бородин А. И., Бугай А. С. Биографический словарь деятелей в области математики. К., 1979.

МАРКОВ Георгій Мокійович [п. 6 (19).IV 1911, с. Новокусово, тепер Асинського р-ну Томської обл.] — рос. рад. письменник, громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1946. Друкуватися почав 1936. Історико-революц. роман «Строгови» (кн. 1—2, 1939—46; Держ. премія СРСР, 1952) — про боротьбу за Рад. владу в Сибіру. Фактичним продовженням «Строгових» є роман «Сіль землі» (кн. 1—2, 1954—60). В романі «Батько і син» (ч. 1—2, 1963—64) показав наступність поколінь рад. людей. Роман «Сибір» (кн. 1—2, 1969—73; Ленінська премія, 1978) присвячений революціонерам-ленінцям. Автор повістей, оповідань і нарисів, праць з питань л-ри («Життя. Література. Письменник», 1971), статей про Т. Шевченка. Багато творів М. екранізовано. На XXIV і XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. З 1971 1-й секретар правління Співки письменників СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1972—74; Укр. переклад — Строгови. К., 1953; Сіль землі, кн. 1—2. К., 1959—62; Батько і син. К., 1966; Сибір. К., 1976; Земля Івана Егоровича. К., 1979.

Н. Р. Малева.

МАРКОВ Костянтин Костянтинівич [7 (20).V 1905, Виборг — 18.IX 1980, Москва] — рад. геоморфолог, географ, акад. АН СРСР (з 1970),

Член КПРС з 1948. Закінчив Ленінгр. ун-т (1926), де працював до 1937. З 1940 — професор Моск. ун-ту. Досліджував північно-західні райони Європейської частини СРСР, Памір, Тянь-Шань, Сибір та ін. Тричі брав участь в експедиціях до Антарктиди (1955—60). Праці присвячені питанням палеогеографії, геоморфології, геології фіз. географії, застосуванню аналітичних методів у геогр. дослідженнях тощо. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1971 (за участь у створенні «Атласу Антарктики»).

МАРКОВ Мойсей Олександрович [п. 30.IV (13.V) 1908, Рассказово, тепер районцентр Тамбов. обл.] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1978). Закінчив 1930 Моск. ун-т. З 1934 працює в Фіз. ін-ті АН СРСР з 1951 — одночасно в Об'єднаному ін-ті ядерних досліджень. Осн. праці — з квантової механіки і фізики елементарних частинок. Запропонував теорію т. з. *пелюкалізованих* полів у вигляді некомутативності поля і координати (1940). Розробив складену модель елементарних частинок (1953), на основі якої перелачив існування *резонансних частинок* (1955). Провів фундаментальні дослідження з фізики *нейтрин*, зокрема показав на існування електронного і мюонного нейтрини (1957), обґрунтував доцільність проведення нейтринних експериментів на великих глибинах під землею (1958). Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАРКОВА ЛАНЦЮГ — послідовність випадкових величин ξ_n для яких умовний розподіл ξ_{n+1} за умови, що $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ набули довільних значень x_1, x_2, \dots, x_n , не залежить від x_1, x_2, \dots, x_{n-1} . Якщо ξ_n — стан деякої системи в момент n , то вказана властивість означає незалежність «майбутнього» (тобто величин $\xi_{n+1}, \xi_{n+2}, \dots$) від «минулого» (ξ_1, \dots, ξ_n), якщо відоме «сучасне» (ξ_n). Осн. статистична характеристика М. л. — умовний розподіл ξ_n при відомому значенні ξ_{n-1} . М. л. запроваджено (1906—12) у працях А. А. Маркова. Див. також *Марковський процес*.

І. М. Коваленко.

МАРКОВИЧ Олександр Михайлович [20 (31).VII 1790, с. Сваркове, тепер Глухівського р-ну Сум. обл. — 15 (27). XII 1865] — укр. дворянський історик і етнограф ліберального напрямку. Закінчив Харків. ун-т. Автор праць «Опис Малоросії» (незакінчений і неопублікований), «Історична статистична записка про дворянський стан і дворянські маєтності Чернігівської губернії» (1840; вид. 2 — 1894), «Історичні нарисы міста Глухова», «Історія Гамалієвського монастиря» тощо. В 1859 виїждзав у Москву в скороченій редакції велику частину 10-томних мемуарів свого діда Я. А. Марковича.

МАРКОВИЧ Опанас Васильович [27.I (8.II) 1822, с. Кулажинці, тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл. — 20.VIII (1.IX) 1867, Чернігів] — укр. фольклорист і етно-

М. Г. Маркін.

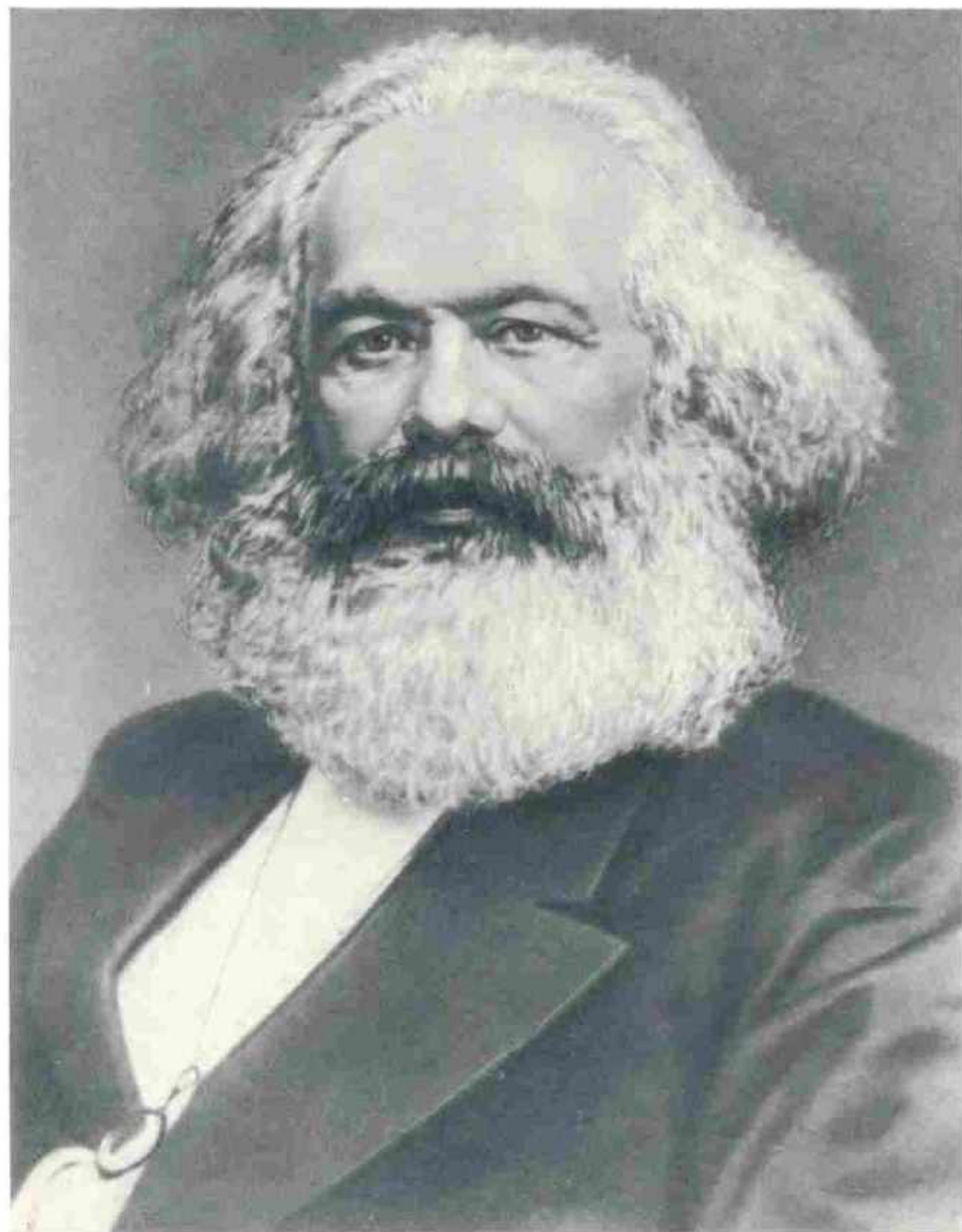
П. Д. Маркін.

А. А. Марков.

Г. М. Марков.

Карл Маркс.

граф. Закінчив Київ. ун-т (1846). За участь у *Кирило-Мефодіївському товаристві* 1847 М. вислали до м. Орла під нагляд поліції. Служив там молодшим помічником управителя губернської канцелярії. У 1851 з дружиною, М. Вілінською (згодом укр. письменниця Марко Вовчок) повернувся на Україну. Жили вони в Чернігові (до весни 1853), у Києві (1853—55), у Немирові. В 1860—61 перебував у Петербурзі. Брав участь у виданні журн. «*Основа*». Зустрічався з Т. Г. Шевченком, І. С. Тургеневим та ін. З 1861 жив у Чернігові, служив мировим посередником, займався фольклористичною та етнографічною діяльністю. Багато зібраних М. фольклорних матеріалів опубл. у виданнях А. Метлинського, М. Номиса, В. Антоновича й М. Драгоманова, в «*Записках Чернігівського статистического комитета*». в газ. «*Чернігівские губернские ведомости*». Брав участь в аматорському драматичному гуртку. В 1857 скомпонував музику до п'єси І. Котляревського «*Наталка Полтавка*».

Лит.: Чалый М. К. К биографии А. И. Марковича. «*Киевская старина*», 1894 № 5; М. З. [Марія Загіря]. Афанасий Васильевич Маркович. Чернов. 1896. О. Є. Засенко. **МАРКОВИЧ** (Маркович) Светозар (9.IX 1846, Засхар — 26.II 1875, Триест) — сербський революц. демократ, філософ-матеріаліст, публіцист і літ. критик. Освіту здобув у Сербії, Росії (в Петербурзькому ін-ті інженерів шляхів) та в Швейцарії. Брав участь у рос. роботі, русі, в діяльності *Російської секції 1-го Інтернаціоналу*. М. — родинальний революц. напрям у сербській сусп. думці. Вирішальний вплив на світогляд М. справили ідеї рос. революц. демократів, особливо М. Г. Чернишевського. Відстоював революц. шлях соціального й нац. визволення пд.-слов'ян. народів. Проте вважав, що знищити монархію і встановити демократичну республіку в Сербії можна шляхом сел. революції. Теор. основою революц. демократизму М. був матеріалізм («*Реальний напрям у науці і житті*», 1871—72). Проте при розв'язанні ряду філос. питань виходив з «природи» людини як біол. істоти, розглядаючи її у відриві від сусп. відносин і практичної діяльності. Літ.-критичні праці М.: «*Поетизація мислення*», «*Реалізм у поезії*» та ін. І. Я. Франко писав про М. як «знаменитого сербського філософа-мислителя і соціаліста».

Та. Рос. перекл. — *Избранные сочинения*. М., 1956. **МАРКОВИЧ** Яків Андрійович (7.II.1866, Прилуки, тепер місто Черніг. обл. — 9 (20). IX 1970) — укр. мемуарист. Походив з багатої старшинської родини. В 1913 закінчив Київ. академію. Обіймав посади наказного лубенського полковника (1921, 1923—25), ген. відскарбія (1940—62). Протягом 1917—67 пів щоденник. Уперше частину його видав О. М. Марковий під назвою «*Щоденні записки генерального відскарбія Якова Андрійовича Марковича*» (ч. 1—2, 1859). Повніше видання щоденника М. здійснив О. М. Лазарев-

ський під назвою «*Щоденник генерального відскарбія Якова Марковича*» (в. 1—3, 1893—97). В своїй праці М. подав докладні відомості про життя і побут козац. старшини, класовий антагонізм між нею і підлеглим селянством, про стан розвитку тодішніх с. г. ремесел, торгівлі тощо.

МАРКОВИЧ Яків Михайлович [16 (27). X 1776, Полтавщина — 1804] — укр. дворянський історик, брат О. М. Марковича. Навчався в Моск. університетському пансіоні. М. — автор праці «*Записки про Малоросію, її жителів та виробництва*» (ч. 1, 1798). В ній М. підкреслював автохтонність походження сх. слов'ян, спростовував як недостовірну літописну легенду про «покидання» варягів (див. *Норманська теорія*), відзначав високий на той час рівень культури сх. слов'ян, характеризував епоху Київ. Русі як спільний період в історії Росії в Україні. В питанні про сучасний йому суспільно-еков. устрій Лівобережної України виступав як ідеолог дворянства, виправдовував феод.-кріпосницьку політику рос. царизму.

МАРКОВНИКОВ Володимир Васильович [13 (25). XII 1837, Княгиніно, тепер смт Горьківської обл. — 29.I (11.II) 1904, Москва] — рос. хімік. Учень О. М. Бутлерова. Закінчив 1860 Казанський ун-т. Професор Казанського (з 1870), Новоросійського в Одесі (1871—73) і Моск. (з 1873) ун-тів. Осн. наук. праці присвячені розвитку теорії хім. будови, вивченню нафти й аліпсических вуглеводнів. Досліджував ізомерію і взаємний вплив атомів у молекулах органічних сполук. відкрив ряд закономірностей в реакціях приєднання до ненасичених органічних сполук (*Марковникова правило*). М. виявив новий клас вуглеводнів — *нафтени*, виділив з нафти ароматичні вуглеводні, вперше добув сполуки з семи- і восьмичленними циклами тощо.

МАРКОВНИКОВА ПРАВИЛО — правило, яке визначає порядок приєднання *галогеноводнів*, води та ін. сполук до молекул несиметричних олефінів. За М. п., атом водню приєднується до більш гідрогенізованого, а атом *галогену* або гідроксил до менш гідрогенізованого атома вуглецю, напр. $\text{CH}_3 - \text{CH} = \text{CH}_2 + \text{HBr} \rightarrow \text{CH}_3\text{CH}_2\text{BrCH}_3$. Встановив 1869 В. В. Марковников. Існують винятки з цього правила.

МАРКОВСЬКИЙ Леонід Миколайович (п. 21.XI 1939, с. Гродеково Приморського кр.) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1968. У 1961 закінчив Львів. політех. ін-т. З 1966 працює в Ін-ті органічної хімії АН УРСР. Осн. праці — в галузі органічних сполук сірки, фтору, фосфору. Відкрив хім. реакції утворення сполук з кратним зв'язком сірки — азот. Запропонував ефективні *антипирети* для синтетичного волокна, штучної шкіри, пінополіуретану та електроізоляції. **МАРКОВСЬКИЙ** Михайло Миколайович [8 (20). XI 1869, с. Каверівка, тепер Васильків. р-ну Київ. обл. — 30.VI 1947, Київ] — укр.

рад. літературознавець і критик. Закінчив Київський університет (1893). Працював учителем, за радянського часу — викладачем української мови та літератури у вищих навчальних закладах. Автор праць про давньоруську літературу («*Антоній Радивилівський, український проповідник XVII ст.*», 1894), про М. Гоголя, І. Тургенєва та ін. українських і російських письменників.

Та.: Як утворився роман «*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*» П. Мирного та Ів. Білика. К., 1923; Найдавніший список «*Енеїди*» І. П. Котляревського. К., 1927. Ф. П. **МАРКОВСЬКИЙ ПРОЦЕС** — випадковий процес $\xi(t)$, значення якого в моменті t_n де (t_n) — довільна зростаюча послідовність, утворюють *Маркова ланцюг*. Осн. статистична характеристика М. п. — марковська перехідна функція $F(t_0, x; t, y) = P(\xi(t) < y | \xi(t_0) = x)$, яка повністю визначається характеристиками поведінки М. п. в нескінченно малому проміжку $(t, t + dt)$. Найуживанішими є одновірні М. п. — ті, для яких $F(t_0, x; t + \tau, y)$ не залежить від t . М. п. — осн. ймовірнісна модель дослідження реальних систем. Основи теорії М. п. заклад. А. М. Колмогоров.

Лит.: Тихонов В. И., Миrows М. А. Марковские процессы. М., 1977; Коваленко И. Н., Сармаев О. В. Краткий курс теории случайных процессов. К., 1978; Гихман И. И., Скороход А. В., Ядренко М. И. Теория вероятностей и математическая статистика. К., 1979. І. М. Коваленко.

МАРКОМАНСЬКА ВІЙНА 166—186 — війна між Стародавнім Римом і германськими (гол. чин. маркоманами) та сарматськими племенами. Була спричинена вторгненням цих племен у Пн. Італію. В 180 рим. імператор Коммод уклав з ними мир на умовах відновлення довоєнного кордону.

МАРКОНІ (Marconi) Гульєльмо (25.IV 1874, Болонья — 20.VII 1937, Рим) — італ. радіотехнік і підприємець. В юнацькі роки провадив досліді з сигналізації за допомогою електромагн. хвиль, розробив відповідні прилади. В 1896 переїхав до Англії, де одержав (1897) патент на застосування цих хвиль для бездротового зв'язку, організував велике акціонерне т-во бездротової радіотелеграфії «*Марконі К°*». Принцип дії і схема радіоприймача М. були тотожні принципів дії і схем приладів О. С. Попова, який свій винахід (1895) запатентував 1901. В 1901 М. здійснив радіозв'язок через Атлантичний океан. Нобелівська премія. 1909 (разом з К. Ф. Брауном).

МАРКОС (Marcos) Фердинанд Едвард (п. 11.IX 1917, Сарраг, біля м. Лаоаг, о. Лусон) — держ. і політ. діяч Філіппін. Під час 2-ї світової війни 1939—45 — учасник боротьби проти япон. загарбників. З 1965 — президент Філіппін (з 1972 також прем'єр-міністр і головнокомандуючий збройними силами).

МАРКС Васса Петрівна (справж. прізви. — Бельська; 1816, Харків — 1887, Тбілісі) — рос. і укр. актриса. Творчу діяльність почала 1827

К. К. Марков.

М. О. Марков.

О. В. Маркович.

С. Маркович.

в антрепризі І. Штейна в Харкові, згодом працювала в трупах Ф. Кочевського (Таганрог), К. Зелінського (в Катеринославі, тепер Дніпропетровськ, і Ставрополі), І. Дрейса (Тбілісі), Полі: Роза («Нема зла без добра» М. Хмельницького), Олександра («Ігнашка дурний» за Скрибом), Тетяна, Наталка («Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка» Котляревського), Настя («Бой-жінка» Квітки-Основ'яненка) та ін.

М. Д. Діброва.

МАРКС, Евелінг (Marx, Aveling) Елеонора (16.I 1855, Лондон — 31.III 1898, там же) — дівка англ. і міжнар. робітн. руху. Молодша дочка К. Маркса. В 1884 одружилася з Е. Евелінгом. Була в числі засновників Соціалістич. ліги (1884) і Незалежної робітн. партії (1893). Брала участь в організації страйкової боротьби в Англії в 80—90-х рр., у створенні *тред-юніонів* некваліфікованих робітників, вела роботу серед жінок. Учасниця II і III конгресів *Інтернаціоналу 2-го*. Співробітничала в соціалістич. пресі. Похована в Лондоні на *Хайгетському кладовищі*.

МАРКС (Marx) Жені (уроджена фон Вестфален (von Westphalen); 12.II 1814, Зальцвельд, тепер НДР — 2.XII 1881, Лондон) — дружина К. Маркса. Н. в дворянській сім'ї. Порвала з аристократич. середовищем і 1843 одружилася з К. Марксом. До кінця життя поділяла з ним труднощі й переслідування, допомагала йому в роботі, виконуючи функції секретаря. Похована в Лондоні на *Хайгетському кладовищі*.

МАРКС, Лонге (Marx, Longuet) Жені (I.V 1844, Париж — 11.I 1883, Аржантей) — дівка міжнар. робітн. руху. Старша дочка К. Маркса. В 1869—70 брала активну участь у кампанії підтримки ірл. нац.-визвольного руху. Після поразки *Паризької комуні 1871* подавала допомогу комунарам-емігрантам. У 1872 одружилася з Ш. Лонге. Допомогала К. Марксу в підготовці франц. перекладу I-го тому *«Капіталу»*.

МАРКС (Marx) Карл (5.V 1818—14.III 1883) — геніальний мислитель і полум'яний революціонер, основоположник *наукового комунізму*, учитель і вождь міжнар. пролетаріату. Н. у м. Трірі (тепер ФРН) в сім'ї адвоката. Після закінчення Трірської гімназії (1835) навчався на юрид. ф-ті спочатку в Боннському (1835—36), а потім у Берлінському (1836—41) ун-тах. В період навчання ґрунтовно ознайомився з філос. творами Г. В. Ф. Гегеля і зблизився з молодогегельянами, які намагалися використати гегелівську ідеалістичну діалектику для критики феод. порядків у Пруссії. Першою наук. працею М. була докторська дисертація «Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура», яка містила ідею перетворення філософії на духовну зброю практичної перебудови світу. Загалом залишаючись у цей час на позиціях філос. ідеалізму, М. був уже переконаним революціонером і прагнув зро-

бити з гегелівської філософії революц. і атеїстичні висновки. Революц.-демократичні погляди молодого М. склалися в період порівняння в ряді країн 3х. Європи бурж.-демократичних революцій. Розгортання в 3х. Європі, зокрема в Німеччині, пролет. визвольного руху (повстання сілезьких ткачів 1844 та ін.) визначило напрям формування поглядів молодого М., зумовило зрештою перехід його від революц. демократизму до пролет. комунізму, від ідеалізму до матеріалізму.

Після закінчення ун-ту і захисту докторської дисертації в Йенському ун-ті (1841) М. збирався зайняти місце доцента в Боннському ун-ті, однак репресії феод. урядової верхівки проти прогресивних професорів змусили його відмовитися від свого наміру. У квітні 1842 М. почав співробітничати, а в жовтні 1842 став гол. редактором *«Рейнської газети»*, яка під його керівництвом набула революц.-демократичного напрямку і перетворилася на трибуну захисту інтересів широких трудящих мас. Це викликало посилення репресій щодо газети, і в квітні 1843 її видання було заборовено. В період роботи в газеті внаслідок глибокого вивчення матеріальних умов життя широких нар. мас і публічного захисту їхніх інтересів у М. намітився перехід від революц. демократизму до наук. комунізму. Це особливо виявилось у його праці «До критики гегелівської філософії права» (не завершена; 1843), в якій він відкрито проголосив, що істинна демократія, справжнє народовладдя можливі лише за умови знищення приватної власності. У 1843 М. остаточно усвідомив наук. безплідність філос. ідеалізму й утвердився на позиціях матеріалізму. Цьому сприяли й його політ. незгоди з молодогегельянами, що гостро виявилися уже наприкінці 1842, а також ближче ознайомлення з творами нім. філософа-матеріаліста Л. Фейєрбаха. В червні 1843 М. одружився з Жені фон Вестфален (див. Маркс Жені), яка стала його другом, помічником у праці й боротьбі. Оскільки в Німеччині не було умов для видання революц. органу, М. у жовтні 1843 виїхав до Франції і в Парижі разом з лівим гегельянцем А. Руге організував випуск журналу «Німецько-французький щорічник». Там М. встановив зв'язки з керівниками таємних робітн. товариств, зокрема з лідерами *«Союзу страждливих»*, безпосередньо ознайомився з життям і революц. боротьбою франц. пролетаріату, вивчав історію франц. бурж. революції 18 ст. Все це дало змогу М. по-новому оцінити ідеї *утопічного соціалізму* і комунізму (вчення Сен-Сімона, П. Фур'є, Р. Оуєна та ін.). На кінець 1843 — поч. 1844 він прийшов до твердого переконання, що ідеї соціалізму можна втілювати в життя лише шляхом пролет. революції, що саме пролетаріат є тим сусп. класом, який покликаний зняти всі форми соціального гніту й побудувати безкласове, комуністичне суспільство. Вперше ідею про всевітню істор. місію пролетаріату М. ви-

клав у статті «До критики гегелівської філософії права. Вступ», опублікованій у «Німецько-французькому щорічнику» (лютий 1844). Згодом М. починає теоретично розробляти революц. пролет. світогляд, філос., екон. і політ. основи теорії наук. комунізму. Перший начерк теор. основ нового світобачення він дав у своїй «Економічно-філософських рукописах 1844 року». В них М. уперше з позицій класових інтересів пролетаріату піддав рішучій критиці вчення бурж. економістів про сутність капіталістичного привласнення. Матеріалістично переробляючи раціональні моменти гегелівської теорії *відчуження*, М. висунув ідею про історично мінливий характер відчуження праці в процесі сусп. виробництва, показав, що ліквідація цього відчуження може настати лише зі знищенням приватної власності. Від «Економічно-філософських рукописів 1844 року» М. бере початок і провідна ідея марксистської філософії — про визначальну роль сусп. істор. матеріальної практики в становленні людини і в розвитку людства. Проте в цілому рукописи М. 1844 являли собою лише початок формування марксистської філософії, в них ще виразно помітний вплив філософії Л. Фейєрбаха, зокрема її термінології. Публіцистичну діяльність М. продовжував на сторінках нім. емігрантської газ. «Форвертс», до співробітництва в якій він залучив Ф. Енгельса, що перебував на той час у Парижі (серпень 1844). Це була друга зустріч М. з Ф. Енгельсом (перше короточасне знайомство відбулося в Кельні в листопаді 1842), яка виявила єдність їхніх поглядів і поклала початок великій творчій співдружності, спільній наук. діяльності і революц. боротьбі за визволення робітн. класу і всіх трудящих від капіталістичного гніту. Восени 1844 вони написали свою першу спільну працю «*Святе сімейство*» (1845), спрямовану проти філософії *молодого гегельянства*, і сформулювали ряд важливих положень *діалектичного матеріалізму* та матеріалістичного розуміння історії, приділивши велику увагу застосуванню матеріалістичної діалектики до з'ясування ролі нар. мас в історії та обґрунтуванню істор. неминучості пролетарської революції. Революц. діяльність М. у Парижі викликала занепокоєння правляч. кіл. 6.I 1845 франц. уряд під гаском пруської реакції видав розпорядження про вислання і Франції М. та деяких ін. співробітників газ. «Форвертс». У лютому 1845 М. переїхав до Бельгії (в Брюссель). У квітні 1845 туди переїхав і Ф. Енгельс. Там вони вели активну боротьбу за ідейне й орг. згуртування представників робітн. соціалістичного руху різних країн з метою підготовки створення революц. пролет. партії. Навесні 1845 М. написав «Тези про Фейєрбаха». А восени 1845 М. і Ф. Енгельс приступили до написання другої спільної праці — «*Німецька ідеологія*». Взявши під захист матеріалістичну основу вчення Л. Фейєрбаха, М. і Ф. Енгельс

Е. Маркс.

Ж. Маркс.

Ж. Маркс (Лонге).

дали всебічну критику його філософії, а також ідеалізму молодогогегельянців, концепцій нім. «істинного соціалізму» та деяких ін. нім. дрібнобурж. ідеологічних течій. У цих працях уперше було розкрито докорінну відмінність філософії марксизму від усіх попередніх і сучас. її філос. ученя, сформульовано основоположні принципи діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму. Висунення і дальша теор. розробка цих принципів знаменували справжній революц. переворот у філософії. У працях М. і Ф. Енгельса вона вперше перетворилася на струнку систему знань про заг. закони і принципи практичної революц. перебудови світу. «Філософія», — писав М. у „Тезах про Фейєрбаха“, — тільки порізноному пояснює світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 4). У «Німецькій ідеології» М. і Ф. Енгельс сформулювали положення про те, що сусп. свідомість людей визначається їхнім сусп. буттям, показавши вирішальну роль способу виробництва в усьому сусп. житті людей, розкрили об'єктивну діалектику розвитку *продуктивних сил і виробничих відносин, базу і надбудову*, заклали основи теорії класів і *класової боротьби*. Відкинувши і сформулювавши об'єктивні закони сусп. розвитку, М. і Ф. Енгельс дали заг. характеристику екон., політ. та ідеологічних передумов пролет. революції, а також визначили осн. риси майбутнього комуністичного суспільства. Однак видати «Німецьку ідеологію» їм не вдалося (повністю її було опубліковано лише в СРСР 1932).

Одночасно з розробкою основ теорії наук. комунізму М. і Ф. Енгельс проводили велику революц. практичну діяльність щодо організації міжпар. революц. партії пролетаріату. В 1846 вони створили в Брюсселі Комуністичний кореспондентський комітет, а на початку 1847 почали активну підготовку реорганізації таємного робітн. г-ва «Союз справедливих» у революц. комуністичну партію. Разом з тим М. і Ф. Енгельс розгорнули рішучу боротьбу проти *прудонізму* та ін. реакційних дрібнобурж. утопічних теорій, які в той час мали вплив на робітн. орг-ції. У 1-й пол. 1847 М. написав працю «Злидністість філософії», в якій віддав критиці теор. погляди *Прудона*, викриваючи їхній ідеалістичний характер, метафізичність та політ. реакційність, розкрив непримирений антагоністичний характер суперечностей капіталістичної економіки, показавши, що єдиним можливим способом розв'язання цих суперечностей є пролетарська революція. Вихід у світ цієї праці (липень 1847) був першим виступом М. у пресі з викладом основ свого матеріалістичного вчення про заг. закони сусп. розвитку та нових наук. ідей у галузі політ. економії. Влітку 1847 за участю М. і Ф. Енгельса відбулася реорганізація «Союзу справедливих» у *Союз комуністів* — першу пролет. партію, політ. девізом якої

став *всесвітньовідомий нині лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»*. М. заснував у Брюсселі громаду і окружний к-т Союзу комуністів, очолив їх, разом з Енгельсом створив Нім. робітн. товариство і вів у ньому пропаганду ідей наук. комунізму, почав співробітничати в «Німецько-Брюссельській газеті», яка під впливом М. і Ф. Енгельса стала органом комуністичної і демократичної пропаганди. 29.IX—8.XII 1847 М. разом з Ф. Енгельсом взяв активну участь у роботі 2-го конгресу Союзу комуністів у Лондоні, який доручив їм виробити програму Союзу у формі маніфесту. Протягом грудня 1847 — січня 1848 вони написали, а в лютому 1848 опублікували «*Маніфест Комуністичної партії*» — програмний документ марксизму, в якому вперше дано цільний, систематичний виклад його осн. складових частин: філософії, політ. економії і наук. соціалізму. В ньому закладено основи вчення про *диктатуру пролетаріату*, сформульовано положення про роль комуністичної партії як авангарду пролетаріату, обґрунтовано принципи пролет. інтернаціоналізму.

Вихід «Маніфесту Комуністичної партії» збігся з *революцією 1848* у Франції, під впливом якої посилювався революц. рух і в ін. країнах Європи. М. взяв активну участь у революц. русі в Бельгії. Вночі проти 4.III 1848 М. заарештовано і після 18-годинного ув'язнення вислано з країни. 5.III 1848 М. прибув до Парижа, куди його запросив тимчасовий уряд Франц. республіки. Тут він, на повновладженням лондонського і брюссельського комітетів Союзу комуністів, створив і очолив новий Центр. Комітет Союзу. У зв'язку з початком революції в Німеччині 11.IV 1848 М. разом з Ф. Енгельсом прибули до Кельна. Там вони організували підняття емісарів Центр. Комітету Союзу комуністів у центри робітн. руху Німеччини для створення нових громад Союзу і відкриття робітн. товариств, зв'язалися з членами Союзу в різних містах Німеччини і Франції, організували видання щоденної політ. газети — «*Нова Рейнська газета*». Протягом 1848—49 на сторінках газети М. і Ф. Енгельс опублікували ряд статей, у яких обстоювали необхідність революц. об'єднання Німеччини як найважливішого завдання бурж.-демократичної революції, закликали пролетаріат очолити загальнодемократичну боротьбу, викривали зрадницьку політику ліберальної буржуазії, критикували хитання дрібнобурж. демократії. Вони рішуче підтримували нац.-визвольний рух польського, чеського та ін. народів Європи, викривали реакційну зовн. політику рос. царизму. 11.V 1849 прусський уряд, скориставшись поразкою революції, вислав М. за межі Пруссії. М. змушений був знову переїхати до Парижа. Але, надяканий революц. рухом, франц. уряд вислав М. з країни. 24.VIII 1849 він вийшов у Лондон, де прожив до кінця життя. Там М. відновив діяльність Центр. Комітету Союзу

комуністів, взяв участь у роботі Просвітницького товариства нім. робітників і Комітету допомоги нім. емігрантам, організував видання журналу «*Нова Рейнська газета*. Політико-економічний огляд», 6 номерів якого вийшли 1850 в Гамбурзі. На його сторінках М. виступав з рядом присвячених підсумкам революції 1848—49 у Франції й Німеччині статей, які згодом Ф. Енгельс перевидав окремою книгою під назвою «*Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.*». У березні 1850 М. і Ф. Енгельс написали «*Звернення Центрального Комітету до Союзу комуністів*», у якому дали аналіз уроків революції 1848—49 в Німеччині і накреслили перспективи дальшої революц. боротьби, закликали до зміцнення Союзу і створення самостійної пролет. партії, розробили її тактику в майбутній революції. У 1851 прусська поліція заарештувала ряд керівних діячів Союзу і на підставі фальшивих документів організувала проти них 1852 в Кельні процес, який М. заставував у брошурі «*Викриття про кельнський процес комуністів*» (див. *Кельнський процес комуністів 1852*). У зв'язку з контрреволюц. переворотом Луї Бонапарта у Франції (2.XII 1851) М. написав працю «*Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта*». У творах, присвячених узагальненню досвіду бурж. революції 1848—49, — «*Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.*», «*Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта*» та ін. — особливо значним надбанням марксизму була дальша творча розробка теорії класової боротьби і соціальної революції. М. і Ф. Енгельс сформулювали важливі положення про істор. необхідність *стозу робітничого класу і селянства* в бурж.-демократичній і соціалістичній революції, про *гегемонію пролетаріату* в обох революціях, висунули ідею *безперервної революції*, переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Цю ідею розвинув пізніше В. І. Ленін у своїй теорії переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. У «*Класовій боротьбі у Франції з 1848 по 1850 р.*» М. уперше застосував термін «*диктатура пролетаріату*» для визначення політ. влади робітн. класу. В праці «*Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта*» М. сформулював важливу ідею про істор. необхідність зламу бурж. держ. машини для перемоги пролетарської революції. В умовах глибокої реакції, що охопила Європу після поразки революції 1848—49, М. зазнав жорстоких переслідувань. З семи дітей М. вижили тільки три дочки — Женні, Лаура і Елеонора (див. *Маркс Женні, Маркс Лаура, Маркс Елеонора*). Не раз його рятувала від злиднів допомога Ф. Енгельса. У цих надзвичайно тяжких умовах М. розпочав титанічну роботу по дослідженню екон. закономірностей капіталізму, створив свою першу фундаментальну екон. працю «*До критики політичної економії*» (1859) і приступив до написання свого гол. твору — «*Капіталу*». Наріж-

Будинок у місті Трірі, де народився К. Маркс.

Пам'ятник К. Марксу в Москві. Скульптор Л. Ю. Кербель, 1961.

ним каменем екон. вчення М. є теорія *додаткової вартості*. М. уперше науково розкрив суть капіталістичної експлуатації, обґрунтував історично минулий характер капіталістич. ладу, незаперечно довів неминучість соціалістич. революції. Осн. зміст екон. відкриттів М., і насамперед «Капіталу», становлять об'єктивні екон. закономірності виникнення, розвитку й істор. краху капіталізму — останньої антагоністичної суспільно-екон. формації. «Капітал» завдав нищівного удару бурж. ідеології, озброїв робітн. клас наук. знанням соціальних причин його поневолення та засобів визволення від експлуатації. Створення М. теорії додаткової вартості — відкриття закономірностей капіталізму — завершило перетворення соціалізму з утопії на науку. Величезне істор. значення має «Капітал» і в розвитку марксистської філософії — діалектичного та історичного матеріалізму. В процесі своїх досліджень М. уперше здійснив практичне застосування принципів діалектичного способу мислення і матеріалістичного розуміння історії до конкретного наук. аналізу екон. явищ сусп. життя. Відкривши в результаті цього об'єктивні закони капіталізму, М. тим самим практично довів наук. правильність діалектико-матеріалістичного підходу до вивчення дійсності. «Капітал» перетворив матеріалістичне розуміння історії з наук. гіпотези на наук. теорію. «Капітал» збагатив матеріалістичне розуміння історії багатьма новими положеннями, дальною, детальнішою розробкою ряду основоположних принципів і категорій історичного матеріалізму. «Капітал» — енциклопедія марксистської діалектичної логіки. В цій праці вперше дістали систематичну теор. розробку принципи діалектичної логіки як теорії пізнання. «Коли Marx, — писав В. І. Ленін, — не залишив „Логіки“ (з великої букви), то він залишив логіку „Капіталу“...» (Повне збір. тв., т. 29, с. 282). Створення «Капіталу» було справжнім наук. подвигом М., справою всього його життя. Наприкінці 30-х — на поч. 60-х рр. у Європі настав період поживання демократичних рухів. М. знову поринув у практичну діяльність щодо безпосереднього керівництва революц. виступами робітничого класу. 28.IX 1864 в Лондоні було засновано «Міжнародне товариство робітників» (див. *Інтернаціонал 1-й*). Його організатором і вождем, автором осн. документів був М. Під керівництвом М. 1-й Інтернаціонал об'єднав робітн. рух багатьох країн. На прохання *Російської секції 1-го Інтернаціоналу* М. був її представником (секретарем-кореспондентом) у Генеральній раді Товариства в Лондоні. Рос. секція підтримувала М. в боротьбі проти *анархізму* й *бакунізму*. З великим піднесенням зустрів М. звістку про проголошення *Паризької комуни 1871*. Щоб допомогти паризьким комунарам, М. через секції 1-го Інтернаціоналу звернувся з закликом розгорнути в усіх країнах кампанію на захист

Комуни. Через надійних людей, зокрема члена Рос. секції Е. Л. Тумановську (*Дмитрієву*), П. Л. Лаврова, М. передавав письмові й усні інструкції, поради комунарам. Теор. узагальнення досвіду Паризької комуни дав М. у своїй праці «*Громадянська війна у Франції*». У ній М. показав, що держ. формою диктатури пролетаріату може бути лише політ. організація типу Паризької комуни, що виникла після аламу бурж. держ. машини. Багато сил віддав М. боротьбі за створення і зміцнення робітн. с.-д. партій у країнах Європи. М. зустрічався і підтримував дружні стосунки з керівником соціалістич. руху в Данії Л. Піо, з лідерами Робітничої партії Франції Ж. Гедом і П. Лафаргом та ін. За ініціативою М. 1869 на конгресі в Ейзенаху було створено *Соціал-демократичну партію Німеччини* на чолі з А. Бебелем і В. Лібкнехтом. Утворення масових с.-д. партій вимагало від М. і Ф. Енгельса посилення боротьби за ідейну чистоту програмних принципів наук. комунізму, проти опортуністичних помилок ряду керівників цих партій. Важливе значення в боротьбі проти міжпар. опортунізму мала праця М. «*Критика Готської програми*». Критикуючи помилкові положення цієї програми, М. підкреслив класовий характер бурж. д-ви, показав, що програмні принципи наук. комунізму вимагають визнання істор. необхідності *перехідного періоду від капіталізму до соціалізму* і що держава цього періоду не може бути нічим іншим, як революц. диктатурою пролетаріату. В «Критиці Готської програми» М. розробив основи вчення про дві фази в розвитку комуністичної суспільно-екон. формації — соціалізм і комунізм, сформулював ряд важливих положень про шляхи переходу до комунізму. Керуючи революц. боротьбою міжпар. пролетаріату, М. велику увагу приділяв Росії, куди поступово переміщувався центр революц. руху. Він вивчав її історію, писав про неї спец. статті і розвідки, зокрема про воєнні дії рос. військ у *Кримській війні 1853—56*, про зовн. торгівлю Росії, про скасування кріпосного права 1861. У листопаді 1869 М. почав вивчати рос. мову. Він читав мовою оригіналу мемуари О. І. Герцена «Тюрма і заслання», праці М. Г. Чернишевського, твір М. Е. Салтикава-Штрінга «Пани ташкентці», книгу В. В. Берні-Флеровського «Становище робітничого класу в Росії» та ін. М. досліджував зем. відносини в Росії, маючи намір використати ці матеріали при написанні розділу про зем. ренту в 3-му томі «Капіталу». На основі вивчення історії Росії й її тогочасного становища М. уже в 70-х рр. зробив висновки про назрівання великої революції в Росії. «Революція почнеться на цей раз на Сході», — писав М. у листі до Ф. А. Зорге 27.IX 1877 (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 225). М. листувався з В. І. Засулич, Г. О. Лопатиним, М. Ф. Данієльсоном, П. Л. Лавровим, М. І. Утішим та ін. діячами революц. руху, сприяв

поширенню ідей наук. соціалізму в Росії. У листі до А. Бебеля 14.IX 1886 Ф. Енгельс писав про М.: «Я не знаю нікого, хто б так добре, як він, знав Росію, її внутрішню і зовнішню становини» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 421—422). М. цікавився й історією України. Він вивчав і конспектував істор. праці М. І. Костомарова «Бунт Стеньки Разіна» та «Гетьманство Витовського», читав політ. памфлети М. П. Драгоманова і написану ним доповідь «Українська література, переслідувана російським урядом», подану спрост. літ. конгресові 1878 у Парижі. М. високо оцінював роль *Запорізької Січі* в історії укр. народу, називавши її «козацькою республікою» (Архів Маркса і Енгельса, т. 8, с. 154), відзначав розмах сел. повстань на Україні напередодні і після реформи 1861. М. особисто був знайомий з доцентом Київ. ун-ту М. І. Зіббером, який популяризував його екон. вчення. Про книгу Зіббера «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо» М. відзначив як про цінну книгу (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 20). М. познайомився і листувався з укр. революціонером-демократом С. А. Подоліським, був особисто знайомий з революц. народником І. Ф. Фесенком, прочитав і позитивно оцінив рецензію на «Капітал» магістра Харківського ун-ту І. Г. Кауфмана. Напружена розумова праця, а також постійні матеріальні нестатки підірвали здоров'я М. На 65-му році життя він помер. Похований М. на Хайгетському кладовищі у Лондоні (1956 встановлено пам'ятник, скульптор Л. Бредшоу). На могилу М. було покладено вінок від студентів Петербурга, Москви й Одеси; П. Л. Лавров надіслав з Парижа звернення «Від російських соціалістів». Після смерті М. керувати міжпар. революц. рухом продовжував Ф. Енгельс. На його плечі лягли доопрацювання і видання 2-го і 3-го томів «Капіталу», написаних М. лише начорно, та ін. праць М. Відзначаючи роль Ф. Енгельса в завершенні 2-го і 3-го томів «Капіталу», В. І. Ленін писав, що «ці два томи „Капіталу“ — праця двох: Маркса і Енгельса» (Повне збір. тв., т. 2, с. 12). Уперше марксистські ідеї почала пропонувати в Росію, зокрема на Україну, ще в 40-х рр. 19 ст. Наприкінці 60-х рр. з'явилися перші переклади праць М. рос. мовою. В 1869 вийшов у світ рос. мовою «Маніфест Комуністичної партії». 1872 — 1-й том «Капіталу». Особливо широко марксизм розповсюджувався в Росії й на Україні у 80-х — на поч. 90-х рр., коли в найбільших пром. центрах виникли перші нелегальні марксистські гуртки й орг.-ції. У 1883 за кордоном Г. В. Плеханов створив *групу «Визволення праці»*, яка переклала рос. мовою і видала ряд творів М. У 1894 марксистський гурток студентів Київ. ун-ту перевидав «Маніфест Комуністичної партії» і брошуру М. «Товар, гроші і капітал». У 1898 в Києві легально вийшло праццю М. «Злидністність філософії». На Україні поширювались і рукописні примірники праць

М. Першим поширювачем і перекладачем творів М. у Сх. Галичині, яка входила тоді до складу Австро-Угорської імперії, був І. Я. Франко. У 1879 він переклад укр. мовою 24-й розділ «Капіталу» М., однак через поліцейські переслідування і брак коштів цей переклад не був опублікований за життя письменника і побачив світ лише 1926. У 1902 у Львові вийшов укр. мовою «Маніфест Комуністичної партії».

Новий етап у розвитку й поширенні ідей марксизму пов'язаний з ім'ям і діяльністю В. І. Леніна. Великий теоретик, геніальний продовжувач учення основоположників наук комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін за нових умов класової боротьби пролетаріату не лише сприйняв їхню теор. спадщину, а й творчо розвинув її, збагатив і підніс на нову височину. Завдяки титанічній діяльності В. І. Леніна і створеної ним більшовицької партії вчення М. стало здобутком революційного робітничого класу Росії.

Ідеї марксизму-ленінізму, оволодівши масами, стали тією матеріальною силою, що забезпечила здійснення соціалістичної революції в Росії. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — найвеличніший триумф марксизму-ленінізму, найскрасіше підтвердження життєвості й непереможної сили вчення Маркса — Енгельса — Леніна, яке, глибоко аналізуючи процеси сусп. життя, творчо розвивають КПРС, ін. марксистсько-ленінські партії. Побудова розвинутого соціалізму в СРСР, вихід соціалізму за межі однієї країни й утворення світової соціалістичної співдружності, крах колоніальної системи імперіалізму, могутнє зростання комуністичного і робітн. руху — новий триумф марксизму-ленінізму, нове підтвердження сили і правоти марксистсько-ленінської теорії. «Учення Маркса жесильне, тому що воно правильне», — писав В. І. Ленін (Повне вібр. тв., т. 23, с. 39). Істор. розвиток людського суспільства неухильно веде до комунізму, наук. обґрунтування якого вперше дав М. Сила і життєвість марксизму-ленінізму полягає в тому, що це вчення виражає об'єктивні закономірності історії, відповідає реальним потребам соціального прогресу.

Твори М. стали надбанням найширших кіл трудящих (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*). Наук. вивчення й публікацію його спадщини здійснює Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У 1960 в Москві створено Музей К. Маркса і Ф. Енгельса, в 1961 відкрито пам'ятник К. Марксу (скульптор Л. Ю. Кербель). Портрет дів. на окремою аркуші, с. 368—369.

Текст Рос. перекл. — Маркс К. і Енгельс Ф. *Сочинения*, т. 1—49. М., 1954—74; *Архив Маркса и Энгельса*, т. 1—15. М., 1932—73; *Укр. перекл.* — Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори*, т. 1—42. К., 1958—80; *Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими ополіченими діячами*. К., 1953.

Літ. Енгельс Ф. Карл Маркс. К., 1968; *Ленін В. І.* Маркс, Енгельс, марксизм. К., 1976; *Основоположники*

научного коммунизма. Тезисы до 150-летия дня рождения Карла Маркса. К., 1968; *Брежнев Л. І.* *Ленинський курсом*, т. 1—7. К., 1971—79; *Карл Маркс. Біографія*. М., 1975; *Степанова Е. А.* Карл Маркс. *Краткий биографический очерк*. М., 1978; *Меринг Ф.* Карл Маркс. *История его жизни*. Пер. с нем. М., 1957; *Лавина Н. И.* Молодой Маркс. М., 1976; *К. Маркс и Ф. Энгельс и революционная Россия*. М., 1967; *Котов В. Н.* К. Маркс, Ф. Энгельс и Россия. К., 1971; *Колотая Р. П.* Карл Маркс и революционная Россия. М., 1975; *Ойерман Т. И.* Формирование философии марксизма. М., 1974; *Федосеев П. Н.* Марксизм в XX веке. Маркс, Энгельс, Ленин и современность. М., 1977; *Мамут Л. С.* Карл Маркс как теоретик государства. М., 1979; *Шморун П. М.* Карл Маркс и Украина. К., 1980; *Литературное наследство К. Маркса и Ф. Энгельса. История публикации и изучения в СССР*. М., 1969; *Прижизненные издания и публикации произведений К. Маркса и Ф. Энгельса. Библиографический указатель*, ч. 1—2. М., 1974—77; *Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса*. М., 1979; *К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. Указатель литературы*. М., 1978; *Багмут Я. А.* *Шморун П. М.* *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик*. Х., 1965.

В. І. Шинкарук, П. М. Шморун.
МАРКС, Лафарі (Marx, Lafargue) Лаура (26.IX 1845, Брюссель — 25.XI 1911, Париж) — дівка франц. робітн. руху. Друга дочка К. Маркса. В 1868 одружилася з П. Лафаргом. З 1868 жила у Франції. Після падіння *Парижської комуни 1871* разом з чоловіком — в еміграції (до 1882). Була активним діячем Робітн. партії (ств. 1879), брала участь в організації страйків. Співробітничала в соціалістич. пресі. Переклала франц. мовою ряд праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Вітала *революцію 1905—07 в Росії*. Разом з чоловіком покинула життя самотужком.

МАРКСИЗМ-ЛЕНІНИЗМ — створена К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніном наука, що являє собою цілісну систему філософських, економічних соціально-політичних ідей та поглядів і виражає корінні інтереси робітничого класу, всіх трудящих світу. М.-л. досліджує найзагальніші закони матеріального світу й мислення, закономірності екон., соціального, політ. і духовного розвитку суспільства, переходу людства до соціалізму, становлення і розвитку комуністич. сусп.-екон. формації. Його складовими частинами є марксистсько-ленінська філософія, *політична економія і науковий комунізм*. Марксизм виник у 40-х рр. 19 ст., коли в найрозвинутіших країнах Європи загострилися антагонізми між буржуазією і пролетаріатом, виявилася необхідність і можливість теор. узагальнення практики революц. виступів робітн. класу, озброєння його передовим світоглядом і наук. програмою боротьби. К. Маркс і Ф. Енгельс критично переробили й розвинули найбільш суттєві, цінні й прогресивні, що нагромадили раніше людська думка. Гол. теор. джерелами марксизму є *класична німецька філософія*, англ. *класична буржуазна політична економія*, франц. *утопічний соціалізм*. Виникнення марксизму стало революц. переворотом у сусп. науках.

У нових істор. умовах, в епоху імперіалізму й пролет. революцій В. І. Ленін розвинув революц. вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку. Теоретично неспроможними й політично реакційними є спроби бурж. ідеології і ревізіоністів відокремити ленінізм від марксизму, обмежити його будь-яким регіонам світу чи минулою епохою, спростувати його істинність і універсальну значимість. «Немає і не може бути марксизму без того нового, що вніс у його розвиток Ленін. Ленінізм — це марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається» («Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна»). Постановою ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 4). КПРС, братні партії на основі узагальнення суспільної, революційної практики, досягнень сучас. науки колективними зусиллями постійно збагачують М.-л., ведуть принципову боротьбу проти бурж. ідеології, *реформізму, ревізіонізму і догматизму*. Значний вклад у теорію і практику М.-л. внесли з'їзди КПРС, ін. марксистсько-ленінських партій, наради комуністичних і робітн. партій, теор. і політ. документи КПРС і міжпар. комуністичного руху. Завдяки глибокій наук. обґрунтованості і достовірності, нерозривному зв'язкові з революц. практикою М.-л. діє, живе й пермагає, втілюється в життя.

М.-л. є світоглядом робітн. класу, його партії, дає теоретично узагальнене матеріалістично-діалектичне уявлення про світ у цілому, місце людини в ньому, способи його пізнання, науково обґрунтовує екон., соціально-політ., моральні, естетичні, філос. та ін. погляди, ідеали, заг. орієнтири освоєння нагромадженого людством соціального досвіду, магістральні шляхи революц. перетворення дійсності. Формування матеріалістичного, наук. світогляду у трудящих є серцевиною ідейно-політ., виховної роботи Комуністичної партії. Філософ. основою М.-л. є *діалектичний матеріалізм*, що являє собою цілісну систему *принципів, законів, категорій та понять*. «В цій філософії марксизму, вилитій з одного куска сталі, не можна виїняти жодної основної посылки, жодної істотної частини, не відходячи від об'єктивної істини, не падаючи в обійми буржуазно-реакційної брехні» (Ленін В. І. *Повне вібр. тв.*, т. 18, с. 320).

Марксистсько-ленінська філософія матеріалістично розв'язує *основне питання філософії*, тобто визнає первинним *матерію, буття, природу*, а вторинним — *свідомість, мислення*, вважає, що людська свідомість здатна правильно відображати об'єктивний світ (див. *Відображення теорії*). Домарксистський матеріалізм був метафізичним (див. *Метафізичний матеріалізм*). У марксистській філософії матеріалізм перебуває в органічній єдності з *діалектикою*. Об'єктивною основою такої єдності є нерозривний зв'язок матерії

Л. Маркс.

та її руху. Суттю, ядром діалектики є вчення про *суперечність* як джерело всякого руху. Матеріалістична діалектика є найзагальнішим, науково-філос. методом пізнання (див. *Пізнання теорія*) й перетворення дійсності. На основі її принципів формуються й застосовуються загальнонаук. і спеціальнаук. методи дослідження. Її ідеями пройнята вся наук. система М.-л. і заснована на ньому революційно-практична діяльність партії робітн. класу. «Застосування матеріалістичної діалектики до перероблення всієї політичної економі, з основи її,— до історії, до природознавства, до філософії, до політики і тактики робітничого класу,— ось що найбільше цікавить Маркса і Енгельса, ось у чому вони вносять найбільш істотне і найбільш нове, ось у чому їх геніальний крок вперед в історії революційної думки» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 24, с. 252). До виникнення марксизму всі сусп. теорії були ідеалістичними. Поширивши осн. принципи філос. матеріалізму на пізнання суспільства, основоположники М.-л. створили істор. матеріалізм — науку про найзагальніші закони функціонування й розвитку суспільства, філос. теорію й методологію соціального пізнання й дії. В структурі істор. матеріалізму центральне місце належить марксистському вченню про *суспільно-економічну формуцію*, матеріальне виробництво як основу сусп. розвитку, *базис і надбудову*, народ як творця історії, про *класову боротьбу* як рушійну силу розвитку антагоністичних суспільств, про *революцію соціальну* як засіб переходу від однієї формації до іншої, про сутність *людини* як сукупності *суспільних відносин*. Істор. матеріалізм являє собою єдність соціально-філос., загальносоціологічної й загальноістор. теорій. Марксистсько-ленінська політ. економія досліджує сусп. відносини, що складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання благ, необхідних для життя людей. Вона вивчає як заг. закони, притаманні екон. розвитку суспільства в цілому, так і закони, властиві окремим формаціям. Основоположники М.-л. обґрунтували екон. неминучість революц. зміни капіталізму комуністич. суспільством. Учення Маркса про *додаткову вартість* розкрило сутність капіталістич. експлуатації. «Учення про додаткову вартість є паріжний камінь економічної теорії Маркса» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 23, с. 44). Визначним вкладом в теорію марксизму є вчення В. І. Леніна про *імперіалізм*, дослідження особливостей діяння закону нерівномірності екон. і політ. розвитку капіталізму на його монополістичній стадії, висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в кількох або навіть в одній, окремо взятій, країні, створення основ політичної економії соціалізму, вчення про *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, висунення принципів положень про *розвинуте соціалістичне суспільство*. Наук. комунізм,

ґрунтуючись на діалектичному та істор. матеріалізмі й політ. економії, досліджує об'єктивні соціальні, політ. і ідеологічні закономірності революц. переходу людства від капіталізму до соціалізму, побудови комуністичного суспільства. Вчення про *всесвітньо-історичну місію робітн. класу* як *могильника капіталізму* і *творця комунізму* є гол. в М.-л. та його складовій частині — наук. комунізмі. М.-л. обґрунтовує необхідність і шляхи створення й розвитку самостійної політ. партії робітн. класу, здійснення *соціалістичної революції*, встановлення й зміцнення *диктатури пролетаріату*. Неоцінним вкладом у М.-л., у теорію і практику комуністичного будівництва є *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*, здійснення *національної програми КПРС*, створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* — першої в світі багатонац. соціалістичної д-ви. Досягненнями марксистсько-ленінської науки є розроблення *Комуністичною партією Радянського Союзу* і братніми комуністичними партіями положення про розвинуте соціалістичне суспільство, про шляхи побудови комунізму, висновок про те, що в процесі створення зрілого соціалістичного суспільства диктатура пролетаріату переростає в загальнонар. соціалістичну державу, а комуністична партія, залишаючись партією робітн. класу, стає авангардом, партією всього народу, вчення про *радянський народ* як нову істор. спільність людей, про *світову систему соціалізму* як новий тип екон., політ. і культур. відносин між народами й державами, головну революційну силу сучасності. Важливими документами творчого М.-л. є рішення XXIII, XXIV, XXV з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, нова *Конституція СРСР*, праці Л. І. Брежнєва, ін. керівників партії. КПРС, братні компартії розробили питання про неминучість поглиблення *загальної кризи капіталізму* в сучас. епоху, про розвиток революц. руху робітн. класу, класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, про розвиток національно-визвольного руху, про *мирне співіснування* д-в з різним суспільним ладом і боротьбу за *мир* як важливу умову боротьби за демократію, соціальне та нац. визволення й соціалізм, про захист соціалістич. Вітчизни тощо. Історія, сучас. сусп. життя переконливо підтверджують правоту ідей М.-л. Істинність М.-л. надає йому діючої сили, зумовлює величезну організуючу й перетворюючу роль у світовому розвитку. Марксизм-ленінізм є науковим фундаментом усієї практичної діяльності комуністичних і робітничих партій. Знання об'єктивних законів розвитку суспільства, наук. узагальнення уроків історії, революц. досвіду надають партії можливість виробляти і здійснювати правильну політику, програму, стратегію і тактику. М.-л.— наук. основа керівництва будівництвом

соціалізму і комунізму, формування й реалізації планів екон., соціального і духовного розвитку суспільства. КПРС науково визначила шляхи й умови комуністичного будівництва в СРСР. Вона висунула завдання створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення техніки, технології й організації виробництва, органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму, розробила *економічну стратегію КПРС*, найвищою метою якої є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу. Засобами досягнення цієї мети є динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення *науково-технічного прогресу*, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості праці в усіх ланках нар. г-ва. Партія визначила осн. напрями вдосконалення екон., соціальних, політ., ідеологічних, нац., організаційних та ін. відносин соціалістичного суспільства й переростання їх у комуністичні (див. *Соціальна програма КПРС*, *Аграрна політика КПРС*, *Національна політика КПРС*, *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*). Посилюється, розвивається ідеологічна, виховна функція М.-л. Зростає його роль у визначенні осн. шляхів і умов формування людини комуністичного суспільства, вихованні у трудящих комуністичної свідомості і моралі, здійсненні комплексного підходу до виховання, вдосконалення всієї ідейно-політ. і виховної роботи парт., держ. і громадських орг-цій (див. *Ідеологічна робота КПРС*, *Комуністичне виховання*). Керуючись ідеями М.-л., рад. народ веде успішну боротьбу за забезпечення сприятливих міжнар. умов комуністичного будівництва в СРСР, гарантування безпеки країни, зміцнення позицій світового соціалізму, підтримку боротьбу народів за нац. визволення й соціальний прогрес, сприяє зміцненню миру і розвитку міжнар. співробітництва. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірному, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму» [Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7]. М.-л. є науковою ідеологією міжнар. робітн. класу. На його основі відбувається розширення й зміцнення рядів марксистсько-ленінських партій, будуть створені й розвиваються взаємовідносини між комуністичними і робітн. партіями (див., зокрема, *Ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн*). На основі принципів М.-л. і пролет. *інтернаціоналізму* згуртовується *міжнародний комуністичний рух*. *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969* відзначила, що «весь досвід світового соціалізму,

робітничого і національно-визвольного руху підтвердив міжнародне значення марксистсько-ленінського вчення» (Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. К., 1969, с. 299). М.-л. — володар дум передового людства, він суттєво впливає на напрям, характер, шляхи, форми, способи й темпи сучас. світового розвитку.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. т. 1—42. К., 1958—80; Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 1—55. К., 1969—78; Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова Центрального Комітету КПРС від 4 квітня 1973 р. К., 1973; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Основоположник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970; Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 р. К., 1979; Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979; Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1—5. К., 1965—74; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969. В. І. Куценко.

МАРКУЗЕ (Marcuse) Герберт (19.VII 1898, Берлін — 30.VII 1979, Каліфорнія) — нім.-амер. бурж. філософ, соціолог, представник *франкфуртської школи*. Центр. місце у системі філос. і соціологічних ідей М. посідає суб'єктивно-ідеалістична «критична теорія», яка заперечує усп.-істор. закономірність розвитку суспільства. На думку М., істор. прогрес приводить до посилення гноблення людини. Тому свобода індивіда полягає у «великій відмові» від сучас. цивілізації (за М., це т. з. с.д.новимірне суспільство), яка через механізм потреб формує новий тип масової людини (т. з. одновимірна людина). Свідомість її легко стає об'єктом маніпуляції, внаслідок чого людина втрачає соціально-критичну позицію. Революція — це «анархічний бунт», рушійною силою якого виступає не робітн. клас, який, на думку М., «інтегрований» в існуючій системі і тому втрачає революційність, а «неінтегровані елементи» — народи «третього світу», інтелігенція і студентство капіталістичних країн, люмпен-пролетаріат. Таким чином, М. підмінює конкретний аналіз законів сучас. капіталізму аналізом абстрактно-суб'єктивних конструкцій, реальні суперечності капіталістичного суспільства — спекулятивними суперечностями між суттю людини та її існуванням, що призводить до заперечення якісної відмінності капіталістичної і соціалістичної систем, до *антикомунізму*.

Л. К. Куличенко.
МАРКУС-НЕККЕР, Центральнотихоокеанські гори — підводне підняття на дні Тихого ок., у його зх. частині, між о-вами Маркус і Неккер у групі Гавайських о-вів Довж. бл. 4500 км, шир. 500—1000 км, відносна вис. до 500 м. Поверхня погорбована, окремі надводні вершини утворюють острови.

МАРКУШ Олександр Іванович (2.XI 1891, м. Хуст, тепер Закарп. обл. — 27.X 1971, там же) — укр. рад. письменник, фольклорист і педагог. Літ. діяльність почав 1921. Перша зб. оповідань — «Виміряли землю» (1925). В оповіданнях (збірки «Ірену засватали», 1941; «Коровку гнали», 1943), у повісті «Юліана» (1942) змалював тяжку долю закарпатського селянина в умовах капіталізму. В творах, написаних після 1945, показав розквіт нового життя на Закарпатті. Перекладав твори угор. письменників.

Тв.: Світанок Тисі усміхнувся. Ужгород, 1966; Дорога в Широке. Ужгород, 1978; Рос. перекл. — Мараморшские рассказы. М., 1963.

О. В. Мишанич.

МАРКШЕЙДЕРІЯ (нім. Markscheiderei, від Mark — межа і scheiden — розділяти) — галузь *гірничої науки*, пов'язана з просторово-геометр. вимірюваннями (маркшейдерськими зніманнями) в надрах Землі або на відповідних ділянках її поверхні при розробленні й експлуатації родовищ корисних копалин і гірничо-буд. роботах. Виникла водночас з розвитком *гірничої справи*. До осн. завдань М. належать: вивчення форм залягання і властивостей корисних копалин; детальне знімання *гірничих виробок* або *підземних споруд* з подальшим зображенням їх на планах, картах чи розрізах; розв'язування гірничо-геометр. задач, що виникають при буд-ві й експлуатації гірничих або ін. підприємств з підземними спорудами та комунікаціями. Крім того, завданнями М. є: контроль за раціональним розробленням родовищ корисних копалин, облік і аналіз на шахті або руднику руху запасів, видобутку і втрат корисних копалин; вивчення процесів зсування гірських порід над виробленим простором; охорона надр від хвилястої і неправильної розробки. Маркшейдерські роботи виконують за допомогою *далекомірів, гірокомпасів, нівелірів, теодолітів, лазерних приладів* тощо. На гірничих підприємствах, а також у спеціалізованих проектних і буд. організаціях М. звичайно виділена в окрему службу. В СРСР проблеми М. досліджують у Всесоюзному н.-д. ін-ті гірничої геомеханіки і маркшейдерської справи (Ленінград, один з філіалів ін-ту — у Донецьку), у Дніпропетровському гірничому, Донецькому політех., Криворізькому гірничорудному ін-тах тощо.

Літ.: Федоров Б. Д., Коробченко Ю. В. Основы геодезии и маркшейдерского дела. М., 1978; Маркшейдерское дело. М., 1979; Ушаков И. Н. Горная геометрия. М., 1979.

В. О. Сазонов.

МАРЛІНСЬКИЙ О. (1797—1837) — декабрист, рос. письменник. Див. *Бестужев О. О.*

МАРЛО (Marlowe) Крістофер (6. II 1564, Кентербери — 1.VI 1593, Дентфорд) — англ. поет і драматург епохи Відродження. Від героїзації виняткової людини у драмі «Тамерлан Великий» (1590) М. переходить до розкриття трагічних суперечностей бунтівника-індивідуаліста в драмі «Трагічна історія доктора Фауста» (1589,

вид. 1604) і до сатири на хижацтво лихваря в драмі «Мальтійський єврей» (вид. 1633). В істор. хроніці «Едуард II» (вид. 1594) засуджував феод. монархію, в трагедії «Паризька різня» (незакінч.) — католицький фанатизм. За релігійне вільнодумство і республіканські настрої убитий агентами таємної поліції.

Тв.: Рос. перекл. — Сочинения. М., 1961.

Літ.: Парфёнов А. Т. Кристофер Марло. М., 1964. Б. Б. Бунин-Ремизов.

МАРЛЯ (від франц. marli — серпанок) — легка прозора *бавовняна тканина* полотняного *переплетення ниток*. Гігроскопічна, дрібста. Найчастіше буває вибіленою, рідше — сировою. М. використовують як переважувальний матеріал, у швейному виробн. тощо. **МАРМАРОШ-СИГЕТСЬКІ СУДОВІ ПРОЦЕСИ 1904—06 і 1913—14** — судові розправи австро-угор. уряду над селянами Закарпаття, які брали активну участь у нац.-визвольному русі, в боротьбі за возз'єднання з Україною і Росією. Однією з форм нац.-визвольної боротьби був масовий перехід селян з уніатства до православ'я. Одним з найбільших центрів «православного руху» стала Мармароська жупа на Закарпатті. Щоб придушити сел. рух, австро-угор. уряд вдався до репресій, звинувачуючи учасників руху в «державній зраді». В лютому 1904 в Мармарош-Сигеті було організовано суд. процес над 22 селянами, з яких 9 було засуджено до різних строків тюремного ув'язнення і сплати штрафу. Виступи селян відбулися і 1906 в ін. жупах. Проте репресії не спинили наростання «православного руху». На поч. 1912 до православ'я вже перейшло 30—35 тис. закарпатців. У відповідь на це австро-угор. уряд знову влаштував у Мармарош-Сигеті суд. процес над 96 селянами сіл Ізд. Великих Лучок та ін. Процес почався 29.XII 1913 й закінчився 3.III 1914. 32 підсудних було визнано винними в антиурядовій агітації й засуджено до різних строків тюремного ув'язнення і сплати штрафу.

МАРМАРОШСЬКИЙ МАСІВ — гірський масив у Сх. Карпатах. Складається з докембрійських та палеозойських кристалічних сланців і мезозойських та палеогенових осадових порід. Лежить гол. чин. в Румунії, де представлений горами Марамуреш, Родна, Хегимаш і Бистриками. В межах України його пн.-зх. відрогі — *Чивчинські гори* в Чернів. та Івано-Фр. областях і Рахівський масив у Закарп. обл. Найвищі вершини — г. П'єтрос (2305 м) та Піп Іван Мармарошський (1944 м). Розчленований ущелиноподібними долинами річок. Схили круті, скелясті, вкриті широколисто-хвойними лісами. На вершинах — криволісся і зрідка луки (*толонини*).

К. І. Геренчук.

МАРМУР (лат. marmor, від грец. *μαρμαρος*, букв. — блискучий) — карбонатна метаморфічна гірська порода, яка утворилася внаслідок перекристалізації *вапняку* або *доломіту*. Складається гол. чин. з *кальциту* (90—98%). Чистий М. білого кольору. Домішки (кварц

МАРМУР
ШТУЧНИЙ

Герб Марокко.

МАРОККО

Площа — 446,5 тис.
км²Населення — 18,9 млн.
чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Рабат

Марокко.
Краєвид в Атласах
горах.

польові шпати, біотит, піроксени, гранати, графіт, гематит, дімоніт тощо) забарвлюють М. у рожевий, червоний, жовтий, коричневий, зелений, чорний, сірий та строкаті кольори. Твердість 3. Текстура дрібно-, середньо- та грубозерниста. Найбільші родовища М. — в Італії та Греції; в СРСР — в Уралі, в Карелії, в Закавказзі, на Україні (Закарпаття, Донбас, Кримський п-ів). Застосовують в електротехніці та ін.

М. має високі декоративні якості, тому ще з античності його широко використовують у скульптурі та архіт. оздобленні споруд. Для скульптури вживають переважно білий М. (з жовтуватим або блакитним відтінком), щільний без прожилок і тріщин, з однорідною дрібнозернистою будовою, який добре полірується; іноді — чорний або кольоровий, а також мармуровий дрібняк. З М. виготовляють також худож. вироби. Найкращим М. для творів мист. є каррарський (Італія), пароський (Греція), коелінський і баландіський (Урал) та ін. Укр. М. різних кольорів (закарпатський і кримський) широко використовують для монументально-декоративних робіт.

Е. Я. Жовтиский (геолог).
МАРМУР ШТУЧНИЙ — облицювальний будівельний матеріал, що імітує природний мармур. Виготовляється у вигляді плит (дестей) і шпукатурки з гіпсових в'язучих речовин або вапна та мармурової пудри. Поверхню М. шліфують та полірують шліфувальними каменями або спец. прасками, нагрітими до т-ри 175—200° С. Ним облицовують стіни, колони, під'їзди тощо всередині приміщень.

МАРМУРОВЕ МОРЕ — середземне море між Європою і Азією. На Пн. Сх. прот. Босфор сполучене з Чорним м., на Пд. Зх. прот. Дарданелли — з Егейським м. Пл. 12 тис. км², завглибшки до 1389 м. Береги переважно гористі, розчленовані; у пн. частині багато підводних рифів. Найбільші острови — Мармара, Принцепі та ін. Визмук не замерзає. Солоність на поверхні до 26‰. Рибальство. Через М. м. проходять важливі

мор. шляхи. Гол. порти: Стамбул, Ізміт (Туреччина).

МАРНА — річка на Пн. Франції, права прит. Сени. На М. під час Першої світової війни 1914—18 5—12.IX 1914 відбулася битва між англо-франц. і нім. військами, що закінчилася поразкою останніх. Це був провал пім. плану швидкого розгрому ворога на Зх. фронті.

МАРНОВІРСТВО, забобони — облудна віра, зв'язана з уявленнями про існування надприродних сил. М. є віра в долю, сновидіння, чаклунство, порожня, прикмети, пророцтва, «святі місця». Виникло за первіснообщинного ладу як вияв безпорадності людини перед силами природи. В класовому суспільстві стало одним із знарядь пригноблення нар. мас пануючими класами. Марновірні уявлення входять до складу всіх реліг. систем. В соціалістичному суспільстві М., реліг. пережитки є пережитками минулого в свідомості й поведінці окремих людей. Подолання проявів М. — важливе завдання комуністичного виховання.

МАРО (Magot) Клеман (23.XI 1496, Каор, деп. Ло — 10.IX 1544, Турін) — франц. поет. Представник раннього Відродження у Франції. За зв'язки з протестантами і переклади псалмів для них зазнав переслідувань. Помер у вигнанні. В поемі «Пекло» (1526), сатиричних віршах («Жану Сер», «Брат Любен») висміював мораль представників феод. суспільства, католицької церкви. Значне місце в творчості М. займають поетичні послання, пісні, зв'язані з фольклором («Пан Робен»). Поряд з любовною лірикою писав вірші громадян. звучання. Перекладав твори рим. поетів (Овідія, Вергілія, Марціала). Укр. мовою вірші М. перекладав М. Терещенко.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн. Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971.

В. І. Пошечко.
МАРОДЕРСТВО (від франц. *maroudeur* — грабіжник) — викрадення грабіжником на полі бою (в т. ч. у районі, який зазнав бомбардування або обстрілу) речей у вбитих і поранених, як своїх, так і ворожої армії. Характерне для солдат імпералістич. армій, найманців, каральних загонів тощо. За рад. правом М. є одним з військових злочинів, що, відповідно до закону (в УРСР — ст. 260 КК УРСР), карається позбавленням волі на строк від 3 до 10 років або смертню карою.

МАРОККА́НЦІ — нація, основне населення Марокко. Чисельність — 14,5 млн. чол. (1978, оцінка). Більшість М. говорить марокканським діалектом арабської мови, частина — також діалектами берберської мови. Віруючі М. — мусульмани-суніти. Етнічна спільність М. склалася в результаті змішання корінних жителів берберів з арабами, які проїхали в Пн.-Зх. Африку (починаючи з 7 ст.). Консолідації М. в націю сприяв нац.-визвольний рух проти франц. і ісп. колонізаторів (1912—56). Про історію, г-во і культуру М. див. *Марокко*.
МАРО́ККО, Королівство Марокко — держава на Пн. Зх. Африки.

На Пн. омивається водами Середземного м., на Зх. — Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 28 провінцій і 2 міські префектури.

Державний лад. М. — конституційна монархія. Діє конституція 1972. Глава д-ви й верховний головнокомандуючий — король. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент — Палата представників (254 депутати, обрані строком на 4 роки), $\frac{1}{3}$ складу якої обирається населенням, а $\frac{1}{3}$ — колегами виборщиків. Уряд, призначуваний королем, очолює прем'єр-міністр.

Природа. Більшу частину тер. М. займають гори, підніжжя річкових і плато (месети). З Пд. Зх. на Пн. Сх. простягається гірська система Атлас з найвищою точкою країни — г. Тубкаль (вис. 4165 м). Вздовж узбережжя Атлантичного ок. — примор. низовинні рівнини, на Пд. і Пд. Сх. — піщані й кам'яністі ландшафти пустелі *Сахари*. Тер. країни відзначається сейсмічною активністю, бувають значні землетруси. Поклади фосфоритів, свинцевої, кобальтової, мідної, цинкової та залізної руд, кам. солі, вугілля, нафти й газу. Клімат переважно субтропічний, на Пн. — середземноморський (пересічна т-ра липня від +24 до +28°, січня — від +10 до +12°), в горах — перехідний до континентального. Пересічна річна кількість опадів на Пн. і в горах бл. 1000 мм, на Пд. до 200 мм. Гол. ріки — Мулуя, Себу, Умм-ер-Рбія. Більшість річок повноводні лише під час повені. В горах і на плато поширені гірсько-лісові бурі й сіро-коричневі ґрунти, в пустелі — скелетні, на примор. низовинах — алювіальні. Переважають сухі степи, напівпустелі й пустельна рослинність, на середземноморському узбережжі — зарості чагарників (*макіс*). Ліси зберігаються гол. чин. в горах і займають бл. 12% площі М.

Населення. Оса. нас. — *марокканці*. Живуть також французи, іспанці, марокканські євреї та ін. Пересічна густота нас. — понад 42 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Офіц. мова — арабська. Міське населення становить понад 35%. Найбільші міста: *Касабланка*, *Рабат*, *Марракеш*, *Танжер*.

Історія. В давні часи тер. сучас. М. населяли племена лівійців, або давніх берберів. У 2-му тис. до н. е. на узбережжі М. були зас. колонії фінікійців (пізніше перейшли під владу *Карфагену*). В 27 до н. е. Пн. М. завоював Рим, у 5 ст. — *вандали*. в 6 ст. — *Візан-*

Видобування кобальтової руди на руднику Бу-Аззер.

тія. В 702—711 тер. М. захопили араби (увійшла до складу араб. Халіфату). В країні поширилася араб. мова та іслам. З 788 до поч. 9 ст. у пн.-зах. частині М. існувала а-а Ідрісидів. У 10 ст. тер. М. було включено до халіфату Фатимідів. З серед. 11 ст. до 60-х рр. 13 ст. М. становило ядро д-ви Альморавідів, згодом — д-ви Альмохадів. У 14 ст. країна розпалася на окремі феодалні володіння. В 15 ст. почалося проникнення в М. європейців (португальців та іспанців), які поступово оволоділи всім узбережжям країни. Мароккансь-

Лиги арабських держав і Організації африканської єдності.

В. К. Гуря. Політичні партії, профспілки. Істільки («Незалежність»), засн. 1943. Найвпливовіша бурж. партія. Національний союз народних сил, засн. 1959. Соціалістичний союз народних сил, засн. 1974. Національне об'єднання незалежних, засн. 1978. Партія прогресу і соціалізму Марокко, засн. 1974. Марокканська спілка праці, засн. 1955. Загалом

бутом і 1-е місце за експортом фосфоритів. Видобувають також руди чорних та кольорових металів, кам. вугілля, нафту й природний газ. З галузей обробної пром-сті найрозвинутіші харчосмакова, особливо рибо-, фрукто- й овочеконсервна, виноробна (у 1978 вироблено 0,9 млн. галонів вина) та текстильна (бавовняна, вовняна, шовкова та ін.). Окремі підприємства металообробної, електротех., автоскладальної, хім., взут. пром-сті. Нафтопереробний з-д. Виробн. целюлози, паперу, буд. матеріалів тощо. Кустарні промисли. В 1978 було вироблено 3737 млн. кВт·х год електроенергії. У м. Джералді з допомогою СРСР збудовано найбільшу в країні ТЕС. Гол. пром. центри — Фес, Мекнес, Марракеш, Касабланка. Довж. (тис. км, 1978): з-ць — 1,8, автошляхів — 27,7 (у т. ч. з твердим покриттям — 25), 98% зовнішньоторг. перевезень припадає на мор. транспорт. Осн. порти — Касабланка, Мохамедія, Танжер, Сафі, Рабат. Аеропорти в Рабаті, Касабланці, Танжері. З М. вивозять фосфорити, руди кольорових металів, цитрусові, риби, овочі та фрукти консервн., килими, вино, корок; довозять машини й устаткування, прокат чорних металів, нафту, хім. товари, прод. товари та ін. Гол. торг. партнери — Франція, ФРН, Іспанія, Італія. Розвиваються торг.-екон. зв'язки з СРСР. Грошова одиниця — дірхам. За курсом Держбанку СРСР 100 дірхамів = 16,30 крб. (жовтень 1980).

О. К. Соловйов. Медичне обслуговування. В 1975 було 23 140 лікарняних ліжок (13 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 1606 лікарів (0,9 лікаря на 10 тис. ж.), 145 зубних лікарів і 535 фармацевтів. Лікарів готують на мед. ф-ті ун-ту в Рабаті і в школі медицини в Касабланці. В М. в основному приватна система мед. обслуговування. Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Згідно з законом

Видобуток основних видів мінеральної сировини (тис. т)

Сировина	1978
Фосфорити, млн. т	19,3
Залізна руда	57,0
Свинцева руда	167,0
Цинкова руда	10,0
Марганцева руда (хімічна)	114,0
Кобальтова руда	9
Пірити	190,0
Кам'яне вугілля	720,0
Нафта	24,5
Природний газ, тис. м³	84,7

Касабланка. Панорама частини міста.

кі племена почали боротьбу з колонізаторами, що завершилася в кін. 16 ст. вигнанням їх з більшості узбережних міст. З 40-х рр. 19 ст. почалося збройне вторгнення у М. Франції та Іспанії. В 1912 було встановлено франц. протекторат над М., незначна частина М. підпала під владу Іспанії. Тер. М. було поділено на франц., ісп. і міжнар. (Танжер) зони. Народ М. вів постійну боротьбу проти колонізаторів. У 1921 в іспан. зоні відбулося повстання рифських племен на чолі з Абд аль-Керимом, внаслідок якого було проголошено Рифську республіку (1926 була розгромлена об'єднаними силами Франції та Іспанії). Після 2-ї світової війни під тиском нац.-визвольного руху марокканського народу Франція та Іспанія 1956 визнали незалежність М. Того ж року було сформовано міжнар. режим Танжера (приєднано Танжер до М.). У 1958 М. встановило дипломатичні відносини з СРСР. У 1958 М. добилось визволення від ісп. панування пров. Тарфая 1969 — Інфі. В 70-х рр. в М. загострилися соціальні суперечності. У найбільших містах країни відбулися страйки, масові антиурядові демонстрації студентів, які було придушено збройними силами. Активізували діяльність опозиційні партії. В 1965 у Парижі було вбито лідера опозиції партії Нац. союз нар. сил Бен-Барку. В 1971 і 1972 в М. були спроби держ. перевороту, 1973 — збройні виступи опозиції. Розуміючи необхідність екон. і політ. реформ, король Хасан II 1973 оголосив про проведення заходів, спрямованих на «марокканізацію економіки». На міжнар. арені М. проводить політику нейтралітету, підтримує дружні відносини з СРСР та ін. соціалістич. країнами. В 1974 між СРСР і М. підписано угоду про торг. співробітництво, 1978 — угоду про екон. і тех. співробітництво в галузі фосфатів та мор. рибальства. З 1956 М. — член ООН. М. — член

на спілка марокканських студентів, засн. 1960. Демократична конфедерація праці, засн. 1978.

Господарство. М. — агр. країна з відносно розвинутою гірничодобувною пром-стю. Після проголошення незалежності уряд країни взяв курс на розвиток ряду сучас. галузей г-ва, зміцнення держ. сектору. З 1963 проводиться агр. реформа, створюються кооперативи. Проте іноз. капітал (гол. чин. Франції та США) продовжує посідати значні позиції в економіці М. У зв'язку з світовою капіталістичною кризою 70-х рр. у країні зросли ціни, інфляція та безробіття (частина працездатного населення змушена шукати роботу за кордоном). Зовн. заборгованість 1979 становила майже 50% вартості валового нац. продукту. В с. г. займає 65% самодіяльного населення і створюється бл. 30% валового нац. продукту. Обробляється 7,5 млн. га землі, важливе значення має іригація. Переважає землеробство. Осн. масу товарної с.-г. продукції дають великі капіталістичні ферми, поряд з якими існують численні малопродуктивні сел. г-ва. Вирощують гол. чин. зернові культури (збір, тис. т, 1978): пшеницю — 1876, ячмінь — 2326, кукурудзу — 390; з тех. культур — цукр. буряки — 2395, бавовник — 17, льон, топтун, сизаль; на великих плантаціях — цитрусові (на експорт) — 1089, маслини — 250, виноград. Тваринництво має екстенсивний, переважно відгінно-пасовищний характер. Розводять велику рогату худобу, овець і кіз. Рибальство (1978 — 286 тис. т риби). В лісах — заготівлі кори коркового дуба, деревини евкаліпта, листя карликової пальми. Вирощування трави альфи (сировина для целюлозно-паперової пром-сті). Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна. М. займає 2-е місце серед капіталістичних країн та країн, що розвиваються, за видо-

1963 в країні запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від 7 до 13 років. Однак на поч. 70-х рр. 78,6% нас. становили неписьменні. Поряд з держ. існують приватні школи. Строк навчання у поч. школі 5 років, у середній — 7 (4 + 3). Викладання у поч. школі — араб. мовою, в середній — фактично франц. мовою. В 1977/78 навч. р. у поч. школах налічувалося 1,8 млн. учнів, у серед. навч. закладах — 582,2 тис., у вищих навч. закладах — 77,4 тис. студентів. Вузи: Ун-т ім. Мухаммеда V у Рабаті (засн. 1957; 26 тис. студентів); мусульм. ун-т Карауїн у м. Фесі (найстаріший в Африці, засн. 859), там же — Ун-т ім. Мухаммеда бен Абдаллаха (засн. 1973); Ун-т ім. Хасана II (засн. 1975) в Касабланці, 12 ін-тів і коледжів, 2 школи красних мистецтв — у Касабланці й Тетуані, мед. школа в Касабланці. Наук. заклади: Шеріфський наук. ін-т, Нац. ін-т агрономічних досліджень, Центр наук. досліджень при Ун-ті ім. Мухаммеда V, усі — в Рабаті; ряд наук. т-в. Муніципальна б-ка в Касабланці, Центр б-ка з архівом у Рабаті, 6-ки ун-тів, 6-ки у містах Танжері, Фесі, Тетуані тощо. Музеї: античний і археол. в Рабаті, Музей зброї у Фесі; археол., мистецтва і фольклору в Тетуані, музеї в Касабланці й Танжері. В. З. Клепиков. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в М. виходило 8 щоденних газет заг. тиражем понад 200 тис. прим. та 52 ін. періодичні видання. Газети: араб. мовою — «Аль-Алям» («Пранор», з 1946), «Аль-Анба» («Вісті», виходить з 1963); франц. мовою — «Марок суар» («Вечірні Марокко», з 1971), «Матен дю Саара» («Ранок Саару», з 1971), «Опінйон» («Думка», з 1965), араб. і франц. мовами — «Аль-Баян» («Маніфест», з 1972) — орган Партії прогресу і соціалізму. Нац. інформ. агентство Магриб Араб Пресс засн. 1959. Радіомовлення і телебачення контролює урядова служба Марокканське радіомовлення і телебачення, засн. 1962. Радіомовлення ведеться араб., франц., ісп., англ. і берберською мовами. Телебачення (з 1962) — араб. і франц. мовами. Література М. існує араб., берберською та франц. мовами. Л-ра араб. класичною мовою розвивалася в заг. руслі араб. л-ри (див.

Арабська культура, розділ Література), особливо під впливом л-ри араб. Іспанії (Андалусії). Значне місце займає усна нар. творчість на місцевому араб. діалекті та берберською мовою. У 20 ст. серед арабомовних письменників найвідоміші: прозаїки А. Бенджеддун, А. Геллаб, М. ат-Танджаві, драматурги Х. Саїх, А. аль-Аладжі (на діалекті), поет М. аль-Халаві. З франкомовних письменників виділяються прозаї-

Виступ фольклорного ансамблю.

ки А. Сафріуї, Д. Шрайбі, поет і філософ М. Азіз Лахбабі. В кінці 70-х рр. з новаторськими пошуками в поезії виступили М. Хашредді, Т. Бенджеддун, М. Лаабі та ін.

Ю. М. Комбай. Архітектура. На тер. М. збереглися руїни рим. міст з залишками мозаїки і скульптури (Волюбіліс, Тамуд, Тінгіс). Середньовічні міста складаються з «касіби» (цитаделі) та «медіни» (власне міста); оточені стінами з приміотними в плані баштами. В той час споруджували мечеті (Карауїн у Фесі, 859, розширена 936 і 1135; Кутубія в Марракеші, 1153; Хасана в Рабаті, 1195), мінарети (мінарет мечеті Кутубія в Марракеші, 1184—99), фортеці (Амаргу, поблизу Феса, 11 ст.; Тасгімут, поблизу Марракеша, 12 ст.). Збереглися пам'ятки 16—17 ст. (ансамбль мавзоїв у Марракеші, 2-а пол. 16 ст.; Великі мечеті в Танжері й Тетуані) та 18—19 ст. (брама Баб-аль-Мансур в Мекнесі, 1732; палац Феса — Дар-Бата, Мекнеса — Дар-Джамаї та Марракеша — Дар-аль-Макзен). У період франц. протекторату окремі міста М. забудовуються европ. кварталами (франц. арх. А. Прост). З 1950-х рр. споруджують будівлі з використанням нових буд. матеріалів і конструкцій (будинок «Ліберте» у Касабланці, 1950, арх. Л. Моранді; госпіталь у Рабаті, поч. 1950-х рр., арх. Е. Деланпорт). Образотворче мистецтво. На тер. М. збереглися неолітичні насельні зображення тварин (1-е тис. до н. е.), круглі кам. могильники — «шупі», кераміка. В 11—15 ст. на тер. М. склалося в. з. *магітанське мистецтво*. З того часу в архітектурі широко застосовується декор. віртуозне різьблення на камені та стукі (алебастрова штукатурка), мозаїка, глазурована кераміка, вітражі: Велика мечеть у Таза, 12—13 ст.; медресе Аттатін у Фесі, 1323—25. За середньовіччя великого розвитку досягло ткацтво, килимарство, тиснення на шкірі, виготовлення кераміки, обробка бронзи, ювелірна справа. Усі ці види декор.-ужиткового мист. розвиваються в тепер.

Музика М. сформувалася під впливом взаємодії муз. культур берберів і арабів. Муз. інструменти берберів: касба (флейта), арханін, замбр (сопілка), тамбурина — бендір (великий плоский бубон), таріджа (видовжений глиняний бубон), ель-кальа джа та у-ер-рбаб (скрипки, їх замінила европ. скрипка). Араб. музика представлена мист. класичним (ала і сама) та народним (гриха), велике місце посідає реліг. музика — дикр. Муз. інструменти: кеманча, канун, рта (барабан). У М. працюють: 3 оркестри Радіо (симф., андалуської музики, фольклорний). Нац. фольклорний ансамбль, консерваторія (в Мекнесі, Танжері, Касабланці), Нац. консерваторія музики, танцю й драм. мист. — в Рабаті, Нац. школа музики і танцю в Тетуані.

Кіно. Перші кінозйомки на тер. М. було здійснено 1907 іноз. режисерами. В 1944 в Рабаті споруджено кіностудію «Суссі», проте кінематографія була під владою іноз. фірм. Нац. кіновиробництво виникло після проголошення незалежності. В 1966 в М. створено кіноасоціацію (перше в Африці). В 1970 відкрито кіностудію в Айн-Шоку (передмістя Касабланки). Серед фільмів: «Перемогти, щоб жити» (1968, реж. М. Тазі і А. Меснауї), «Сліди» (1970, реж. Хамід Беннаї), «Тисяча і одна рука» (1972), «Нафтової війни не було» (1975), «Криваве весілля» (1977, за п'єсою Гарсія Лорки, всі — реж. С. Бен Барка), «Ель-Шергі, або Люта мовчанка» (1975, реж. М. Сміхі).

Літ-я Горнунт М. Б., уткин Г. Н. Марокко. М., 1966; Луцкая Н. С. Очерки новейшей истории Марокко. М., 1973; Коммунистическая партия Марокко в борьбе за национальную независимость. Материалы и документы 1949—1958. Пер. с франц. М., 1959; Вирабов А. Г. Марокко. Основные проблемы экономического развития (1956—1972). М., 1975; Никифорова И. Д. Литература национального возрождения. М., 1968; Завановский Ю. Н. Марокканская литература на арабском языке. В кн.: Фольклор и литература народов Африки. М., 1970; Прокогонина С. В. Национальная литература Алжира, Марокко и Туниса. В кн.: Прокогонина С. В. Франкоязычная литература стран Магриба. М., 1973; Веймарс Б., Кантерев Т., Подольский А. Искусство арабских народов. М., 1960; Всеобщая история архитектуры, т. 8. М., 1969; Шотте А. Обзор марокканской музыки. Пер. с франц. М., 1967.

МАРОНІТИ — прибічники маронітської християнської церкви, засновником якої, за легендою, був Мар Марон (4—5 ст.). Живуть гол. чин. у Лівані та невеликими групами в Сирії, Єгипті, Пн. і Пд. Америці, на Кіпрі. В 13—16 ст. М. визнали верховенство папи римського, їхня догматика близька до католицької, проте вони зберегли старовинний сх. ритуал, деякі особливості культу і обрядів. З 1954 главу М. (резиденція — в Лівані) призначає Ватикан. В 70 — на поч. 80-х рр. маронітська буржуазія очолила боротьбу ліванської реакції проти нац.-патрістичних сил. Див. також ст. *Ліван* (розділ Історія).

МАРР Микола Якович [25.XII 1864 (6.I 1865), Кутаїсі — 20.XII

Марокко. Бронзова скульптура з Волюбіліса. Римський час.

Марокко. Рабат. Панорама частини міста.

1934, Ленінград] — рад. філолог і археолог, з 1912 — акад. Петерб. АН (згодом — АН СРСР). Закінчив Петерб. ун-т (1890), професор цього ун-ту (з 1900). Дослідив і опублікував багато пам'яток вірм. і груз. л-р. Вивчав *кавказькі (іберійсько-кавказькі) мови*. Працював також у галузі історії, археології (провадив, зокрема, розкопки Ам) та етнографії Кавказу. Побудував своєрідну лінгвістичну теорію, яку назвав *«Яфетичною теорією»*, а пізніше — «новим ученням про мову», засновану на твердженні про спільність походження всіх мов світу, структурні відмінності яких пояснював належністю до різних стадій мовного розвитку, що нібито послідовно змінюють одна одну. Ці положення залишилися без переконливого наук. обґрунтування. У лінгвістичних дослідженнях М. використовував і факти укр. мови, робив спроби аналізувати її походження й генетичні зв'язки з ін. слов'ян. і неслов'ян. мовами, але прийшов до хибних висновків (праця «Яфетичні зорі на українському ґрунті», 1930, та ін.). Волночас правильно вказував на необхідність розробки в рад. мовознавстві заг. проблем зв'язку мови й суспільства, мови й мислення. Ряд положень його теорії (зокрема, з питань мовної *типології*) дістав дальший розвиток у працях рад. мовознавців. М. здійснив велику роботу щодо вивчення мов народів СРСР і створення для багатьох з них писемності (див. *Молодописьменні мови*). Нагороджений орденом Леніна.

Тат. Укр. перекл. — *Вибрані твори*, т. 1—2. К., 1937—38.
Лит.: Абаев В. И. Н. Я. Марр (1864—1934). «Вопросы языкознания», 1960, № 1.
О. С. Мельничук.

МАРРАКЕШ — місто в центр. частині Марокко, адм. ц. пров. Марракеш. Вузол автомоб. шляхів, залізнична станція, 332,7 тис. ж. (1971). Найрозвинутіша харчосмакова пром-сть (фрукто- і опоче-консервна, м'ясохолодильна, борошномельна, маслоробна). З-д пластмас, підприємства буд. матеріалів, деревообр., текст., швейної галузей. Кустарне виробн. килимів і виробів з сап'яну, вироблення шкір. Ф-т мусульманського ун-ту Карауї. Музей марокканського мист. та ін. Пам'ятки архітектури 11—16 ст. М. засн. бл. 1070.

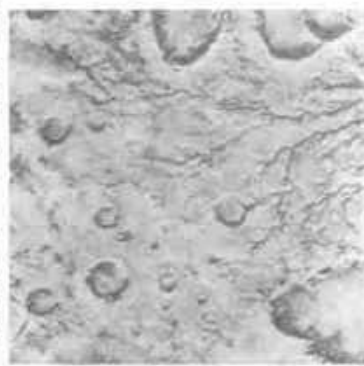
МАРРАМБІДЖІ — ріка на Пд. Сх. Австралії, права прит. Муррей. Довж. 2172 км, площа бас. 165 тис. км². Бере початок в Австралійських Альпах. Живлення переважно дощове. У сухий сезон воді пересихає. Є водосховище (Баррінджак) і ГЕС (у верхів'ї). В сезон дощів судноплавна. Використовують для зрошування.

МАРРІ — ріка в Австралії. Див. Муррей.

МАРРОКІ — крайній пд. мис Європи (36°00' пн. ш. і 5° 37' сх. д.). Розташований на о. Таріфа у Гібралтарській прот., сполученому дамбою з Піренейським п-овом.

МАРС (Mars) — у рим. міфології бог війни. Спочатку М. шанувували як божество весни, врожаю. За його ім'ям названо перший місяць рим. календаря — март.

Пізніше М. ототожнили з грец. богом *Аресом*. Його вважали батьком Ромула й Рема — легендарних засновників Рима, покровителем військової мош Рима, держави. **МАРС** — четверта за віддаллю від Сонця планета *Сонячної системи*, астр. знак ♄. Рухається навколо Сонця по еліптичній орбіті на серед. віддалі 228 млн. км. Нахил площини орбіти М. до площини екліптики дорівнює 1,8°. Серед. швидкість руху М. по орбіті 24,2

Фотографія ділянки поверхні Марса, одержана космічним апаратом «Маринер-7» 1969.

км/с; період обертання навколо Сонця — 687 діб. Протистояння М. (див. *Протистояння планети*) відбуваються раз на два роки; серед них виділяються великі протистояння, що повторюються кожні 15—17 років, коли М. наближається до Землі на віддалі 56 млн. км. М. обертається навколо своєї осі за 24 год 37 хв 22,7 с. Нахил площини екватора до площини орбіти М. становить 25,2°, тому на М., як і на Землі, змінюються пори року. Екваторіальний радіус М. дорівнює 3393,4 км, полярний — 3375,8 км. Маса М. — $6,423 \cdot 10^{24}$ г, серед. густина — 3,97 г/см³, прискорення сили тяжіння 372 см/с², друга космічна швидкість біля поверхні М. — 5,0 км/с. У М. є два природні супутники — *Фобос* і *Деймос*.

На М. спостерігають темні (п. з. моря) і світлі (материків та полярні шапки) плями. Поверхня М. має виразний рельєф. На фотографіях, одержаних з близької віддалі, добре видно велику кількість кратерів (вулканічного та ударного походження) різних розмірів (зокрема кратер Ніх Оуптріса висотою 28 км), гірських пасом та ущелин типу каньйонів (іл. с. 380). Поблизу кратерів ударного походження спостерігаються жолоби, всередині них «острови», обриси яких нагадують краплину сльози. Поверхневий шар М. дуже роздрібнений. Його осн. компонентами є SiO_2 , Fe_2O_3 , MgO , SO_2 , Al_2O_3 , CaO , TiO_2 . Полярні шапки складаються з льоду H_2O та CO_2 . Не виключена наявність підґрунтового водяного льоду. Найвища т-ра поверхні дорівнює 316 К в перигелії і 286 К в афелії, найнижча — бл. 150 К в районах полярних шапок. Осн. складова атмосфери М. — CO_2 (95%). В невеликих кількостях є азот (2—3%), аргон (1—

2%), пара води, кисень (0,1—0,4%) і озон. Серед. т-ра в нижніх шарах дорівнює 210 К. Атм. тиск, залежний від рельєфу, змінюється від $0,5 \cdot 10^{-3}$ до $8 \cdot 10^{-3}$ бар. В періоди спокійної атмосфери серед. швидкість вітру на висоті 1,6 м становить 2,4 м/с. Швидкість і напрям вітру, а також атм. тиск змінюються з переходом від дня до ночі, а в періоди пилових бур швидкість вітру досягає 100—140 м/с. В атмосфері М. часто спостерігаються білі (конденсована вода) та жовті (пилові) хмари. В роки, що межують з великими протистояннями, підмічаються періоди глобальних пилових бур. Вони починаються, як правило, в розгал діля в пд. півкулі М. В цей час пилові хмари, верхня межа яких досягає 40—50 км, настільки щільні, що повністю закривають від земного спостерігача деталі поверхні. На різних стадіях існування пилової хмари (тривалість якого досягає 3—5 місяців) серед. радіус часток змінюється від 10 до 1 мкм. Осн. складовою їх є SiO_2 (60 ± 10%). Ознак життя на М. не виявлено. Більшість названих даних одержано за допомогою рад. і амер. космічних апаратів типу «Марс», «Маринер», «Вікінг».

Лит.: Мороз В. И. Физика планеты Марс. М., 1978. О. В. Моряченко, **МАРС**, метеорна автоматизована радіолокаційна система — багатофункціональна автоматизована радіолокаційна система для досліджень *метеорів*. Єдина в СРСР. Створена 1968 в Харкові. Див. *Радіолокація метеорів*.

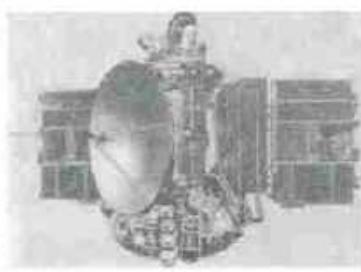
«МАРС» — назва серії рад. автоматичних міжпланетних станцій (АМС) для дослідження планети Марс, а також програм їх розробки і запусків (табл.). АМС «М.» забезпечили одержання нових наук. даних про космічний простір, атмосферу й поверхню Марса. «М.-1» (запущений 1.XI 1962) передав дані про інтенсивність космічного випромінювання, напруженість магн. полів Землі і міжпланетного середовища, потоки *сонячного вітру*, розподіл метеорної речовини тощо. Останній сеанс зв'язку зі станцією відбувся 21.III 1963, коли вона перебувала від Землі на віддалі 106 млн. км. Станція пройшла (19.VI 1963) на віддалі бл. 197 тис. км від Марса і вийшла на геліоцентричну орбіту. «М.-2» і «М.-3» здійснили спільний політ до Марса і були переведені на орбіти його штучних супутників відповідно 27.XI і 2.XII 1971. До переходу «М.-3» на орбіту супутника від нього відокремився спускний апарат, який здійснив м'яку посадку на поверхню плазе-

М. Я. Марр

Марс. Етрусська бронзова статуетка. 4 ст. до н. е. Британський музей. Лондон.

Міжпланетна станція «Марс-5».

«МАРС»

Марс. Кратер Nix Olympica, найвищий з відомих у Сонячній системі.

Дати запуску
автоматичних
міжпланетних
станцій «Марс»

«Марс-1»	1.XI 1962
«Марс-2»	19.V 1971
«Марс-3»	28.V 1971
«Марс-4»	21.VII 1973
«Марс-5»	25.VII 1973
«Марс-6»	5.VIII 1973
«Марс-7»	9.VIII 1973

Марсель.
Загальний вигляд
міста.

ти і передав відеосигнали. АМС «М.-4» — «М.-7» здійснили 1974 комплексне дослідження Марса. «М.-4» фотографував планету з протилітної траєкторії. «М.-5» (мал. с. 379), ставши штучним супутником Марса, передав відомості про планету та її навколишній простір; з орбіти супутника було одержано високоякісні фотографії поверхні Марса, в т. ч. кольорові. Спускний апарат «М.-6» здійснив посадку на планету, вперше передавши дані про параметри атмосфери, одержані під час зниження. АМС «М.-6» і «М.-7» досліджували космічний простір з геліоцентричної орбіти.

В. Г. Демисов. «МАРС», «Майстерня революційного слова» — літ. угруповання дрібнобурж. правополітичного напрямку. Існувало 1926—29 в Києві. Виникло з колишньої «Ланки». В процесі соціалістичного будівництва «всередині «М.» утворилися дві течії, одна з яких наближалась до завдань сучасності (Г. Косинка, Є. Плужник, Я. Савченко, Я. Качура), а інша (М. Івченко, В. Підмогильний) виявляла негативне ставлення до рад. дійсності. В період консолідації сил рад. л-ри «М.» самодіктувалися.

Г. Ф. Семенов. **МАРСЕЛЬ** (Marcel) Габріель Оноре (7.XII 1889, Париж — 9.X 1973, там же) — франц. філософ і письменник, засновник католицького екзистенціалізму. В центрі уваги М. — проблема буття, відображена через досвід та існування індивіда. В зв'язку з цим М. протиставляє «справжній» світ (світ «існування», в якому всі відносини людини з навколишнім середовищем сприймаються як особистісні) «несправжньому» світові «об'єктивності» (роз'єднаній фіз. світ, «таїнство» (інтуїтивне емоційно-етичне осягнення) — «проблеми» (абстрактному раціональному пізнанню). Філософія М. відзначається ірраціоналізмом, антинаук. спрямованістю, реакційністю суспільно-політ. поглядів (ідеалізація середньовічних відносин, заперечення будь-яких революц. дій мас).

В. В. Лях. **МАРСЕЛЬ** — місто на Пд. Франції. Адм. п. департаменту Буш-дю-Рон. Вузол з-ць і автошляхів. Найбільший порт країни на березі Ліонської затоки Середземного м. поблизу гирла р. Рони, з якою сполучений каналом. Поблизу М.,

у м. Мариньян, — аеропорт. 914,4 тис. ж. (1975). Засн. бл. 6 ст. до н. е. як грец. колонія Массалія. В 1 ст. до н. е. завоюваний римлянами. З 6 ст. — у складі Франкської держави, з 11 ст. — графства Прованс. У кін. 12 — на поч. 13 ст. дістав права *комуні*. З 1481 разом з Провансом — під владою франц. королів. З 18 ст. — порт міжвар. значення. В 1921 в М. проходив I з'їзд Франц. компартії. М. — місто-побратим Одеси. Знач-

ний пром. центр країни. Гол. галузі пром-сті — нафтопереробна (потужність заводів понад 20 млн. т нафти на рік), нафтохім. і хім. (вироб. синтетичного каучуку, пластмас, добрив тощо). Розвинута маш.-буд. (особливо суднобудування, судноремонт та авіабудування), буд. матеріалів, харчосмакова пром-сть. Портовий комплекс міста включає гавань старого порту, новий порт та численні містасупутники, розташовані гол. чин на березі лагуні Бер і зат. Фос. Поблизу М., у місті-супутнику Фос, — один з найбільших металург. комбінатів країни, у спорудженні якого бере участь СРСР, працює 1-а черга (1980). Академія наук і мистецтв. Ун-т. Консерваторія. Музеї, у т. ч. історії М., красивих місцевості, у фортеці (1526—1600) на о. Іф, поблизу М. — т. зв. замок графа Монтекрісто. Акваріум. Бот. сад, зоопарк. Один з центрів туризму. Серед архіт. пам'яток: руїни рим. укріплення, романо-готична церква Сен-Віктор (11—15 ст.), собор Ла-Мажор (розпочато буд-во в 12 ст.), барокова мерія (кін. 17 ст.), тріумфальна арка (1825), базиліка Нотр-Дам-де-ла-Гард (1864), житл. буд. на 1600 жителів (1947—52, арх. Ле Корбюзьє).

«МАРСЕЛЬСЬКА» («Marseillaise») — франц. революц. пісня, держ. гімн Франції. Слова і музика написані в 1792 в Страсбургу К. Ж. Руже де Лілем. Під назвою «Бойова пісня Рейнської Армії» поширилась у респ. армії. До Парижа пісню привіз марсельський батальйон як «Марш марсельців» (скорочено «М.»). «М.» звучала й під час революц. битв 1830, 1848, на барикадах Паризької комуні 1871. Заборонена в епоху

Реставрації і Другої імперії. «М.» була затверджена як держ. гімн під час Третьої республіки. В Росії і на Україні в 80—90-х рр. 19 ст. була поширена революц. пісня «Отречімся от старого мира» на текст П. Лаврова (опублікований 1875 в газ. «Вперед», № 12, від 1 липня), яка виконувалась на мелодію «М.» й дістала назву «Робітничка марсельска». В 1902 у переробі А. Копа виконувалась як «Пролетарська марсельска». Перший укр. переклад «М.» у 80-х рр. 19 ст. зробив Л. Смоленський, найпоширеніший переклад — М. Воронного. Відомі хорові обробки «М.» В. Верховинця, М. Леонтовича, Я. Степового.

Лит.: Біографія поетів. М., 1965. **МАРСИЛІЯ**, марсилія (Marsilia) — рід рослин родини марсилевих класу *напоротоподібних*. Невеликі багаторічні трави з повзучим кореневищем. Листки з довгим черешком і пластинкою, поділеною на 4 обернено-яйцевидні листочки. До 70 видів, поширених переважно в тропіч. і субтропіч. країнах обох півкуль, рідше в помірних зонах. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — один: М. чотирилиста (M. quadrifolia); росте в стоячій воді на мілководді, трапляється дуже рідко (по берегах р. Латориці в Закарпатті). Занесена до Червоної книги Української РСР.

МАРСО (Marseau) Марсель (п. 22.III 1923, Страсбург) — франц. актор-нім. Працював у театрі Ж. Л. Барро. В 1947—60 очолював власну групу «Співдружність мимів». Розвиваючи традиції міма (19 ст. Ж. Б. Г. Дюбуа, М. створив ліричний, проникнутий любов'ю до людей образ Біпа (центральною фігурою різноманітних за сюжетом сцен). Кращі роботи М. — пантоміми «Шинель» (за М. Гоголем), «Париж плаче, Париж сміється», мініатюри «Юність, зрілість, старість, смерть». «В майстерні масок» та ін. — проявляв глибокою життєвою правдою. В 1960 труп М. розпалася, і актор виступав гол. чином в ім. країнах (1961, 1964, 1966, 1972, 1973 в СРСР, зокрема 1961 — в Києві).

МАРСОВЕ ПОЛЕ. 1) Площа в Стародавньому Римі на лівому березі Тібуру. Названа на честь бога війни Марса. В центрі пл. був вітнар Марса. М. п. служило для військ, навчаль та гімнастичних вправ римської молоді. В часи республіки (починаючи з кін. 6 ст. до н. е.) на М. п. проводилися нар. збори. 2) Одна з центр. площ Ленінграда. Назва, що виникла за аналогією з М. п. в Стародавньому Римі, існує з 1818, коли площа стала

Марсове поле в Ленінграді.

місцем військ. парадів. На М. п. — пам'ятник О. В. Суворову (1799—1801, скульптор М. Козловський); поховано учасників революції: подій та громадян. війни, які загинули в Петрограді 1917—20, деяких парт. і військ. діячів. До архіт. ансамблю М. п. входять: Мармуровий палац (тепер Ленінградський центр. музей В. І. Леніна; 1768—85, арх. А. Рінальді); Павловські казарми (тепер будинок «Лененерго»; 1817—20, арх. В. Стасов); Інженерний замок (1797—1800, арх. В. Бренна й В. Баженов); *Літній сад* і Михайлівський сад. У 1917—19 в центрі М. п. встановлено пам'ятник «Борцям революції» (арх. Л. Руднев, урочисті написи за текстом А. В. Луначарського); 1920—23 посаджено партерний сад (арх. І. Фомін). 3) Площа в Парижі на лівому березі Сени. Наслідувала назву римської. В 2-й пол. 18 ст. — місце військових навчань. В роки Великої французької революції — місце народ. демонстрацій і свят, згодом — військ. парадів. З 1867 на тер. М. п. розташовувалися всесвітні та міжнар. виставки. На честь всесвітньої виставки 1889 на М. п. було споруджено *Ейфелеву башту*.

МАРТЕН (Martin) П'єр [18.VIII 1824, Бурж, деп. Шер — 25 (?).V 1915, Фуршамбо, деп. Ньєвр] — франц. металург. Після закінчення гірничої школи працював на металург. з-ді свого батька; 1854—83 — директор металург. з-ду. Запропонував (1864) спосіб одержання літної сталі у регенеративних подумених печах, названих за його ім'ям *мартенівськими печами*. Мартенівський процес широко використовують у металургії з 70-х рр. 19 ст.

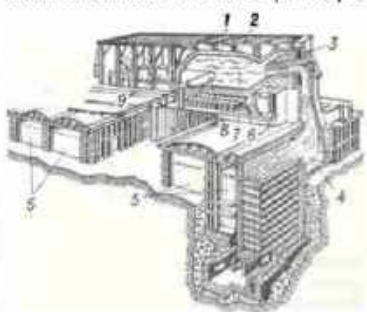
МАРТЕН ДЮ ГАР (Martin du Gard) Роже (23.III 1881, Нейї-сюр-Сен — 23.VIII 1958, Беллем) — франц. письменник. Друкуватися почав 1909. В романі «Жан Баруа» (1913) викривав релігію, утверджував ідеали демократії. В багатотомному романі «Сім'я Тібо» (1922—40; Нобелівська премія, 1937) відображено події сусп., політ. й духовного життя Франції 1-ї третини 20 ст. Автор роману «Стара Франція» (1933), «Автобіографічних і літературних спогадів» (1955). В роки 2-ї світової війни прихильно ставився до Руху Опору.

Тв.: Рос. перекл. — Старая Франция. М., 1936; Жан Баруа. М., 1958; Семья Тибо, т. 1—2. М., 1972.

Лит.: Овруцька І. Роже Мартен дю Гар. «Всесвіт». 1958, № 6; Наркисьер Ф. Роже Мартен дю Гар. М., 1963; Павская А. В. Роже Мартен дю Гар. Библиографический указатель. М., 1958.

МАРТЕНІВСЬКА ПІЧ — подумених піч, що в ній чавун і сталевий брухт переплавляють на *мартенівську сталь*. Перша М. п. стала до ладу 1865 у Франції, в Росії — 1870 на Соромовському з-ді. Наприкінці 19 ст. такі печі почали діяти на Україні. Розрізняють М. п. стаціонарні (найпоширеніші) і китні. Верхня частина стаціонарної М. п. (мал.) складається з робочого простору, викладеного основним або кислим вогнетривким матеріалом, і правої та лівої головок. В робочому просторі печі при т-рі до 1800° С і вище проводять

плавку. Головами в цей простір надходять рідке або нагріте до 1000—1200° С газоподібне паливо та повітря, а з нього відводять продукти горіння. Вихідні тверді матеріали (чавун, сталевий брухт, залізну руду, *флюси* тощо) завантажують у піч *завантажувальними машинами* через вікна у передній стіні. Через ці ж вікна звичайно по жолобу заливають, використовуючи мостові крани, рідкий чавун. В нижній частині М. п. є регенера-

Стаціонарна мартенівська піч: 1 — робочий простір; 2 — склепіння; 3 — головка; 4 — шлаковик; 5 — регенератор; 6 — під; 7 — отвір, через який випускають розплавлений шлак; 8 — отвір, через який випускають розплавлену сталь; 9 — завантажувальні вікна (стрілками показано напрям руху повітря і газоподібного палива).

тори (1—2 пари) для підігрівання повітря і газоподібного палива; шлаковики (1—2 пари), де осаджуються частинки шлаку і під з димових газів; канали, по яких відводять паливо і повітря, а також капляни, якими змінюють напрям їхнього руху. Робочий простір китної М. п. являє собою металеву жорстку коробку (викладену вогнетривкою цеглою), що нахилється під час випуску сталі і шлаку. Як газоподібне паливо в М. п. використовують здебільшого природний чи коксовий газ, суміш коксового і доменного газів, як рідке — мазут. Для інтенсифікації горіння палива та окислювальних процесів, що відбуваються в розплавленому металі, в М. п. вдувають кисень (див. *Дуття в техніці*). М. п. обладнують контрольно-виміральною апаратурою, якою не тільки контролюють дію печі, а й автоматично підтримують заданий тепловий режим в різні періоди плавки. Створено модернізовану сталеплавильну піч з двома робочими просторами (двованну піч), в якій теплом відхідних газів, що утворилися при продуванні розплавленого металу киснем, нагрівають вихідні тверді матеріали, розміщені в сусідньому робочому просторі. Її продуктивність в 2—4 рази вища, ніж звичайної М. п., а витрата палива в 10—15 раз менша. Місткість звичайної М. п. досягає 900 т, продуктивність перевищує 0,7 млн. т сталі на рік. М. п. — один з металургійних агрегатів, що їх застосовують у *дулекс-процесі*. Назва — від імені П. Мартена. Див. також *Мартенівське виробництво*.

В. І. Баттизманський, Є. І. Ісаєв.
МАРТЕНІВСЬКА СТАЛЬ — сталь, що її виплавляють з *мартенівського чавуну* і сталевих брухтів

в *мартенівських печах*. Містять 0,010—0,040% S, 0,010—0,040% P і 0,003—0,008% N. За способом виплавлення (див. *Мартенівське виробництво*) розрізняють М. с. кислу і основну; за хім. складом — *вуглецеву сталь*, низьколеговану і *леговану сталь*. З М. с. виготовляють шестерні, вали, пружини, ресори тощо.

МАРТЕНІВСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО — виробництво сталі в *мартенівських печах*; галузь чорної металургії. Набуло поширення з кінця 19 ст. спочатку у Франції і Росії, а пізніше в ін. країнах. Одним з перших підприємств, де застосовано мартенівську виплавку сталі, був Олександрівський з-д у Катеринославі (тепер н.д. ім. Петровського у Дніпропетровську). Вихідні матеріали (шихта), використовувані в М. в., складаються з металевих (чавуну рідкого і твердого, сталевих брухтів, розкислювачів і *легуючих елементів*) і неметалевих частин (залізної руди, мартенівського агломерату і *флюсів*). Доставлені у мультх тверді матеріали завантажують у піч *завантажувальними машинами*, нагрівають, після чого в піч заливають рідкий чавун. При плавленні матеріалів інтенсивно окислюються домішки (насамперед, фосфор, кремній, марганець) і утворюється *шлак*, а в період кипіння, що супроводжується окисленням вуглецю, метал набуває заданого хім. складу. Далі метал піддають *розкисленню* і в разі потреби — *легуванню*. З печей сталь випускають у ковші, її розливають у *вливальні* або на установках безперервного лиття (див. *Безперервне розливання сталі*). Залежно від складу вогнетривких матеріалів, якими викладено робочий простір печі, мартенівський процес буває основний (найпоширеніший) і кислий.

За складом металевих частин вихідних матеріалів у М. в. розрізняють процеси: скрап-рудний (найпоширеніший, переробляють 50—70% рідкого чавуну і 50—30% сталевих брухтів), скрап-процес (вихідними матеріалами є твердий чавун і сталевий брухт), рудний (переробляють в основному рідкий чавун) і карбюраторний (як осн. вихідний матеріал використовують сталевий брухт). Інтенсифікація М. в. пов'язана з використанням кисню, з застосуванням *дулекс-процесу*. В СРСР проблеми М. в. досліджують, зокрема, в Ін-ті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР, Центр. н.-д. ін-ті чорної металургії ім. І. П. Баранова (обидва в Москві), в Дніпропетровському металургійному інституті, Чорної металургії інституті (Дніпропетровськ) тощо. До підприємств з розвинутим М. в. належать *Ждановський металургійний завод* імені Ілліча, *Ждановський металургійний завод «Азов-сталь»* імені Серго Орджонікідзе, «Запоріжсталь», Кузнецький, Магнітогорський металург. комбінати та ін. Ефективнішим порівняно з М. в. є *киснево-контурний процес* виробн. сталі.

Лит.: Металлургия стали. Мартеновский процесс. М., 1961; Металлургия стали. М., 1973.

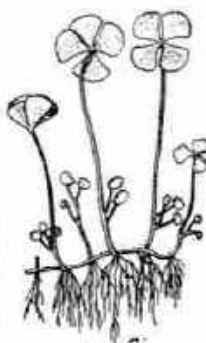
В. І. Баттизманський, Є. І. Ісаєв.

Р. Мартен дю Гар.

М. Марсо в образі Біла.

Марсїлія чотирилиста.

МАРТЕНІВСЬКИЙ
ЧАВУНМартенсит. Мікро-
структура (збільшено
в 200 раз).

МАРТЕНІВСЬКИЙ ЧАВУН — чавун, що його переробляють на мартенісову сталь у мартеніських печах; вид переробного чавуну. Містить, крім заліза і вуглецю, кремній ($\leq 0,5-1,3\%$), марганець ($\leq 0,5-2,0$), фосфор ($0,02-2,0$) і сірку ($0,01-0,06\%$). Розрізняють М. ч.: коковий, фосфористий і високоякісний; для кислого ($\leq 0,02-0,06\%$ Р, $0,015-0,025\%$ S) і основного (до $0,2-0,3\%$ Р) мартенісового процесу.

МАРТЕНС Федір Федорович (Фрідріх Фромгольд, 15 (27).VIII.1845, Ягнру, тепер Ест. РСР — 7 (20).VI.1909, Петербург) — юрист і дипломат, фахівець у галузі міжнар. права та історії дипломатії. В 1867 закінчив Петерб. ун-т. У 1873—1905 — професор цього ун-ту. Був представником Росії на міжнар. конференціях: Брюссельській 1874, Гаазьській 1893, 1894. Гаазьських конференціях миру 1899, 1907, арбітром постійної палати Третейського суду в Гаазі. У 1884 обраний президентом Інституту міжнародного права. М. — автор багатьох праць. Головні з них: двотомний систематичний курс «Сучасне міжнародне право цивільзованих народів», 15-томне «Зібрання трактатів і конвенцій, укладених Росією з іноземними державами».

МАРТЕНСИТ — 1) Структурна складова сталі, що являє собою пересичений твердий розчин вуглецю в альфа-залізі низькотемпературної модифікації. Утворюється з аустеніту під час гартування сталі. Загартовані сталі з структурою М. (мал.) відзначаються високими міцністю і твердістю. Їхню пластичність підвищують, додаючи до підступу металу. М. є основною структурною складовою багатьох легированих сталей, зокрема висококомірного чавуну, мартенситостаріючої сталі. 2) Структурна складова кристалічних твердих тіл (чистих металів, твердих розчинів на їхній основі, інтерметалічних сполук), що являє собою низькотемпературну поліморфну модифікацію. Виникає внаслідок специфічного фазового перетворення (див. Мартенситна перетворення, Поліморфізм). Має вигляд окремих кристалів з формою голок, пластинок і ліній. Назва — від імені нім. металознавця А. Мартенса (1850—1914).

МАРТЕНСИТНА ПЕРЕТВОРЕННЯ — перетворення в кристалічному твердому тілі при низькій температурі, внаслідок яких з його вихідної фази утворюється мартенситна фаза з новою кристалічною ґраткою. Зумовлюються упорядкованим переміщенням атомів (або молекул) від вихідної фази до зародка мартенситу. Спостерігаються в сталях (напр., висококомічних), в чистих металах, металевих сплавах (мідь — алюміній, мідь — кремій тощо) і мінералах. Найповніше виявлені в сталях, яким при гартуванні надають високої міцності і твердості. Лежать в основі пам'яті форми ефекту.

МАРТЕНСИТНОСТАРІЮЧА СТАЛЬ — сталь, що її висока міцність зумовлена перетворенням аустеніту на мартенсит і подаль-

шим його старінням; різновид висококомічної сталі. Належить до безвуглецевих сталей ($0,03\%$ С), основою її є залізо, леговане нікелем ($6-20\%$). Старіння М. с. (див. Старіння металів) відбувається в інтервалі t -р $350-650^\circ\text{C}$ при додатковому легуванні сталі титаном, молибденом, алюмінієм, вольфрамом та ін. елементами. Додаючи до М. с. хром ($10-14\%$) підвищують її корозійну стійкість. Оптимальні мех. властивості М. с. набуває після гартування (від t -р $820-920^\circ\text{C}$) і старіння (при t -р $480-520^\circ\text{C}$) протягом 2—4 год. У М. с. мала чутливість до концентраторів напружень (напр., мікротріщин), високої пружної властивості, її можна легко зварювати і штампувати, виробити з неї довговічні. М. с. застосовують у машино- і приладобудуванні, авіац. і криогенній техніці, хімічній промисловості тощо.

М. Д. Перкас.

МАРТІН (Lagus) — рід птахів родини мартинівих. Довжина тіла до 80 см, маса до 2,5 кг. Дзьоб відкритий роговим чохлом, наддзьобок загнутий донизу гачком. Передні пальці з'єднані повністю плавальними перетинками. Оперення спини сіме або сірувато-чорне, черевця — біле. Моногамія (див. Моногамія у тварин). У кладці 3 строкатих яєць; насиджують самець і самка протягом 23—33 діб. Всієїдні. 35 видів, пошир. по всьому світу на узбережжях та о-вах морів, по берегах рік і озер. В СРСР — 17 видів, у т. ч. в УРСР — 9, серед них — М. звичайний (*L. ridibundus*), М. чорноголовий (*L. melanocephalus*), морський голубок (*L. genei*), М. реліктового (*L. relictus*) та М. буроголового (*L. brunicephalus*) занесено до Червоної книги СРСР. Викопні рештки М. відомі з олігоцену.

Л. О. Смігиревський.

МАРТІН з Журавини (бл. 1422, Журавинця, тепер Пшемисльське воєводство ПНР — до I.VIII.1453, Краків) — польс. математик, астроном та лікар, один з творців краківської астрономічної школи. Навчався в ун-тах Кракова, Праги, Ліпська (Лейпцига), Падуї та Болоньї. Професор Краків. ун-ту з 1450. М. — автор праць з астрономії, астрології, математики, медицини, метеорології та мовознавства; видавав астрологічний журнал. М. займався теорією руху планет, теорією дробів, користувався тригонометричними відношеннями в сучас. вигляді. На створеній М. кафедрі Краків. ун-ту, що мала астрономо-матем. ухил, навчалися також вихідці з України.

Літ.: Матвійшин Я. О. Мартин з Журавини. К., 1969.

Я. О. Матвійшин.

МАРТИНЕНКО Іван Іванович (н. 21.X.1924, с. Хрестине, тепер Слов'янського району Донецької обл.) — укр. рад. вчений в галузі електроавтоматизації с. г., чл.кор. ВАСГНІЛ (з 1970). Член КПРС з 1948. В 1955 закінчив Моск. ін-т механізації і електрифікації с. г. В 1955—56 — викладач Мелітопольського ін-ту механізації с. г. В 1957—62 — наук. співробітник Укр. н.-д. ін-ту меха-

нізації і електрифікації с. г. З 1962 працює в Укр. с.-г. академії. Основний напрям наукових праць — електромоделювання процесів і об'єктів с.-г. виробництва, розробка автоматизованих систем керування технологіч. процесами в с. г. із застосуванням ЕОМ.

В. С. Галоченко.

МАРТИНІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб ювелірних виробів 6—7 ст. Знайдений 1909 в с. Мартинівці (тепер Канівського р-ну Черкас. обл.). Скарб містить 55 срібних,

Речі в Мартинівському скарбу.

почасти позолочених предметів: пальчасту фібулу (застібку), частини оздоблення поясів з тамгами, що схожі на князівські знаки часів Київ. Русі, жіночі прикраси, фігурки людей і коней тощо. Фігурки людей зображають вусатих безбородих чоловіків з довгим волоссям, в сорочках з довгими рукавами і довгих штаних. Деякі дослідники вбачають у цих фігурках зображення даниїх слов'ян. Речі в М. с. зберігаються в Історичному музеї УРСР.

МАРТИНОВ Леонід Миколайович [9 (22). V.1905, Омськ — 21.VI.1980, Москва] — рос. рад. поет. Друкуватися почав 1921. Нарисів кінця 20-х — поч. 30-х рр. увійшли до книги «Грубий кор» (1930). Істор. минулому Сибіру присвячені поеми-повісті «Патрик» (1935), «Тобольський літописець» (1937), «Домоткана Венера» (1939) та ін. Художньо-істор. нарисів у прозі «Фортеця на Омі» (1939) і «Повість про Тобольське воєводство» (1945). Романтична лірика — зб. «Лукмор'я», «Ерциньський ліс» (обидві — 1945). У роки Великої Вітчизн. війни писав агітаційно-патріотичні вірші та нарисів. Повістьна лірика насичена соціальними та філос. проблемами (зб. «Вірші», 1955; «Первородство», 1965; «Голос природи», 1966, та ін.). З 30-х рр. виступав як поет-перекладач (зб. «Поети різних країн», 1964). 36 віршів «Гіперболи» (1972) удостоєна 1974 Держ. премії СРСР. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1976—77. М. М. Радецька.

МАРТИНОВ Микола Васильович [н. 13 (26). IV.1910, Москва] — рад. держ. і партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1980). Член КПРС з 1932. Н. в робітн. сім'ї. В 1929—32 навчався в Моск. енергетич. ін-ті. В 1934—41 — працював на з-дах оборон. пром-сті. В 1941—57 — заст. наркома боєпри-

Мартин звичайний.

Мартинка зелена.

пасів, заст. міністра тракторного і с.-г. машинобудування СРСР. З 1957 працював в Узб. РСР. У 1962 — 64 — секретар ЦК Компартії Узбекистану. В 1964—65 — заст. голови Радиаргосплу СРСР — міністр СРСР. У 1965—76 — перший заст. голови, з 1976 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР (з 1978 — Держ. к-ту СРСР) по матеріально-тех. постачанню, одночасно з 1976 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1961—66 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Держ. премія СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАРТИНОВ Олександр Євстафійович (8 (20).VII 1816, Петербург — 16 (28).VIII 1860, Харків, похований в Петербурзі) — рос. актор, один із засновників сценічного реалізму в рос. театральному мистецтві. В 1827—35 навчався в Петерб. театр. уч-щі. З 1836 працював у Александринському театрі в Петербурзі. Ролі: Хлестаков, Подколюсін («Ревізор», «Одруження Гоголя»), Тихон, Коршунов («Гроза»), «Бідність не порок» О. Островського), Синичкін («Лев Гуляч Синичкін» Д. Т. Ленського), Мошкін («Холостяк Тургенева») та ін. В 1859 діячі рос. літератури планували на честь артиста прийом, на якому був присутній і Т. Г. Шевченко. Виступав на Україні — в Києві (1843). Харківі та Одесі (1860).

МАРТИНОВИЧ (Martinovich) Ігнац (22.VII 1755, Пешт — 20.V 1795, Буда) — угор. революціонер, філософ. Був професором у Будапешті, семінарі в Бродях, Львів, ун-ті. Під впливом Великої франц. революції створив 1794 таємні орг-ції «Т-во реформаторів» і «Т-во волі і рівності», які очолили рух дворянських революціонерів на створення збройним шляхом незалежної угор. парламентарної республіки. Після розгрому т-в у липні 1794 М. і 6 ін. їхніх керівників було віддано до суду і страчено.

МАРТИНОВИЧ Порфирій Денисович (24.II (7.III) 1856, с. Костянтинівка, тепер Сахновщинського р-ну Харків. обл. — 15.XII 1933, Красноград Харків. обл.) — укр. живописець і графік. В 1873—80 навчався в Петерб. АМ у П. Чистякова. Творчий шлях почав з малюнків до «Енеїди» І. Котляревського (1873—74), на яких зобразив античних героїв у вигляді сучас. йому полтавчан. Під час літніх канікул (1875—80) М. анкетував побут укр. села, створив галерею портретів селян з с. Вереміївки на Золотонощині (О. Буштримів, П. Тарасенко, обидва — 1875, Ф. Мигала, 1880; Г. Гончара, 1879), помічників, управителів, дяків (П. Ілляшенка, М. Тукалевського, обидва — 1877—80; «Дяк») з глибокими соціальними характеристиками зображення. Автор жанрових картин — «Казенка» (ескіз, 1879), «У волосного пристава» (1879), «Баби печуть хліб» (1877—80). Праці з фольклору та етнографії. Теори М. зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї та ін. За ініціативою М. в Краснограді було засн. Краєзнавчий му-

зей. Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321.

Лит.: Сластів О. Спогади про художника П. Мартиновича. Х., 1931; Таранушенко С. А. П. Д. Мартинович. К., 1958.

МАРТИНОВСЬКИЙ Володимир Сергійович (9 (22).V 1906, Москва — 2.VIII 1973, Одеса) — укр. рад. вчений у галузі технічної термодинаміки та холодоильної техніки, доктор тех. наук (з 1950), професор (з 1951), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Закінчив (1930) Одеський політех. ін-т. В 1933—47 викладав у вузах Одеси і Баку, 1948—73 (з перервами) — ректор Одеського технологічного ін-ту холодоильної пром-сті (1956—58 — керівник групи рад. вчених у Бомбейському технологічному ін-ті, 1960—64 — заст. директора департаменту освіти ЮНЕСКО). Осв. праці — з термодинамічного аналізу необоротних втрат, оптимізації газових циклів, методів одержання штучного холоду тощо. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

МАРТИНЮК Влас Захарович (н. 10 (22).II 1896, Брест) — укр. рад. гігієніст, професор (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1952. В 1924 закінчив Харків. мед. ін-т. У 1934—41 працював у Харків., а з 1943 — у Київ. ін-ті вдосконалення лікарів. З 1946 — у Львів. мед. ін-ті. Праці М. присвячені вивченню діяння на організм факторів зовн. середовища в умовах населених місць тощо. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

МАРТИРОЛОГ [від грец. *martos* (martiros) — мученик і *logos* — слово, розповідь] — 1) Збірник церковних оповідань про християнських «святих» і «мучеників за віру». 2) **П е р е н о с н о** — перелік осіб, що зазнали гонінь, чи утисків, або перелік померлих.

МАРТИТ — мінеральна речовина, продукт перетворення магнетиту на гематит (*желездоморфоза*). Зерна М. мають кристалічну форму магнетиту, а хім. склад і фіз. властивості — гематиту. Найбільші родовища в СРСР (див. *Криворізький залізрудний басейн*, *Кремінчуцький залізрудний район*, *Курська магнітна аномалія*) і США. М. — важлива залізна руда.

МАРТИЧ Юхим Маркович (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Фінкельштейн Мордух Шаевич; н. 15 (28).VI 1910, Київ) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив у Києві Укр. ін-т лінгвістичної освіти (1933). Друкується з 1930. Окремими виданнями вийшли книги повістей, оповідань, нарисів: «Школа життя» (1939), «Наталія Михайлівна Ужвій» (1940), «Повість про народно-го артиста» (1954), «Канівські вечори» (1973), «Старий театральний квиток» (1974), «Тепло рідного дому» (1976) та ін. Виступає як драматург, публіцист.

Тв.: Добридень, усмішко, К., 1978; **Рос. перекл.** — Под киевскими тополями. К., 1972.

М. П. Таранченко.
МАРТИШКА (*Cercopithecus*) — рід нижчих *вузьконосих* *мап*

підрод. *мартішкових*. Тіло тонке, струнке (довж. 32—87 см, маса 1—10 кг), хвіст довгий, дорівнює, а іноді й перевищує довж. тіла, морда коротка, є захисні мшкки, задні кіпчіки грохи довші від передніх, сидничі мозолі помірно розвинені. Волосся покрив м'який, різноманітний і яскраво забарвлений. Понад 25 видів, пошир. у тропіч. лісах Африки, з них найвідоміші М.: зелена (*C. sabaeus*), блакитнолиця (*C. cerhus*), червона (*C. erythronoti*), діана (*C. diana*) та ін. М. — денні тварини, живуть стадами (30—50, іноді до 200 особин), спритно лазять по деревах. Живляться ягодами, плодами, корінням і молодими пагонами рослин. Самка після бл. 7-місячної вагітності народжує 1 маля. Тривалість життя до 40 років. М. часто утримують у зоопарках.

Г. П. Зітвич.

МАРТИ (Марті-і-Перес; Marti y Pérez) Хосе Худіан (28.I 1853, Гавана — 19.V 1895, Дос-Ріос, провінція Ор'енте) — кубинський письменник, політ. діяч, керівник нац. визв. боротьби кубинського народу проти ісп. колонізаторів. Нац. герой Куби. В 1870 за революц. діяльність заарештований і висланий до Іспанії. З 1875 перебував у Мексиці, Гватемалі, Венесуелі. Повернувшись на Кубу 1879, але за участь у підготовці антиісп. повстання знову висланий з Куби. В 1880—95 — кореспондент латиноамер. газет у США. В 1892 заснував у Нью-Йорку газ. «Патріа» («Батьківщина») — центр. орган Кубинської революц. партії, одним з організаторів (1892) і керівником якої він був. Активно готував нац. визв. повстання на Кубі. Для безпосередньої участі в ньому прибув туди в квітні 1895. Загинув у бою з ісп. військами. Соціально-політ. переконання М. мають яскраво виражений революц.-демократичний характер. Основою суспільного розвитку він вважав діяльність народних мас. Перший літ. твір — проїнята патріотично-визв. духом істор. драма «Абдала» (1869). 36-ки віршів «Ісмаелідо» (1882), «Прості вірші» (1891), «Вільні вірші» (вид. 1913) поєднують інтимну лірику з революц.-визвольними мотивами. Автор роману «Згубна дружба» (1885), п'єс «Перелюбниця» (1874), «За любов платять любов'ю» (1875). В публіцистичних працях «Каторжна в'язниця на Кубі» (1871), «Іспанська Республіка і кубинська революція» (1873), «Північноамериканські сцени» (1881—91) виступав проти експансіонізму США, за незалежність Куби і єдність народів Лат. Америки. Художня творчість М. відіграє значну роль у розвитку кубинської, ін. латиноамер. л-р та іспаномовної культури взагалі.

Тв.: Укр. перекл. — Згубна дружба. К., 1965; Поезії. К., 1977; **Рос. перекл.** — Избранное. М., 1978; **Североамериканские сцены**. М., 1963.

Лит.: Тернов О. С. Хосе Марти. М., 1966; Шпикова В. И. Социально-политические взгляды Хосе Марти. М., 1969; Леуссенриг Э. Хосе Марти — антиимпериалист. Пер. с исп. М., 1962; Маринелью Х. Хосе Марти — испаноамериканский писатель. Пер. с исп. М., 1964; Тененбаум В. О. Хосе

М. В. Мартинков.

О. Е. Мартинков.

П. Д. Мартинович.

Х. Х. Марти.

Мартин, М., 1980; Шур Л. А. Хосе Мартин. Биобиблиографический указатель. М., 1955. В. С. Харитонов. **МАРТИН** (Martin) Арчер Джон Портер (н. 1.III 1910, Лондон) — англ. біохімік і фізико-хімік, член Лондонського королівського г-ва (з 1950). Закінчив Кембріджський ун-т (1932). М. розробив методи виділення вітаміну Е і нікотинової к-ти; сконструював (разом з Р. Л. М. Сінгом) амінокислотний аналізатор; створив метод хроматографії на папері (1944); займався виділенням і очищенням пеніциліну (1946—48), працював над виділенням біологічно важливих речовин і розвитком методу газорідинної хроматографії. Нобелівська премія (разом з Р. Л. М. Сінгом), 1952.

МАРТИНЕ (Martinet) Андре (н. 12.IV 1908, Сент-Альбан-де-Війяр) — франц. мовознавець. Учився в Сорбонні та в Берлін. ун-ті. Професор Колумбійського ун-ту (1947—55) і Сорбонні (з 1955). Розробив принципи діхронічної фонології і основи функціональної фонології. Праці — в галузі заг. мовознавства, романських, герм. та ін. мов: «Основи загальної лінгвістики» (1960, рос. перекл. 1963), «Принципи економії в фонетичних змінах» (1955, рос. перекл. 1960).

С. В. Семчицький.

МАРТИНЕС ВЕРДУГО (Martínez Verdugo) Ариольдо (н. 12.I 1925, Перікокс, шт. Сіналоа) — діяч комуністичного руху Мексики. Н. в сел. сім'ї. Працював шофером, торг. агентом, конторником. З 1945 брав участь у молодіжному та профспілковому русі. В 1946 вступив до Мексиканської компартії (МКП). У 1949—50 — ред. газ. «Нуева віда» («Нове життя»), керівник молодіжної комісії ЦК МКП. У 1951—54 — член комісії ЦК МКП з орг. питань, секретар парт. к-ту Мехіко по пропаганді в агітації. З 1954 — член ЦК, з 1959 — Секретаріату і Політ. комісії ЦК МКП. З 1963 — перший, з листопада 1973 — ген. секретар ЦК МКП. Не раз зазнавав арештів.

МАРТИНІ (Martini) Джованні Баттіста (Джамбаттіста; 24.IV 1706, Болонья — 4.X 1784, там же) — італ. теоретик та історик музики, педагог, композитор, співак. Член Філармонічної академії в Болоньї (у М. вчився, зокрема, М. Березовський). Автор теор. праць, а також муз. творів — ораторій, творів для органа, клавесина, вокальної музики тощо.

МАРТИНІ (Martini) Сімона (бл. 1284, Сієна — 1344, Авіньйон, Франція) — італ. живописець. Працював у Тоскані, Неаполі Ассізі Авіньйоні. Твори: фрески «Маєста» в Палаццо Публіко в Сієні (1315), в церкві Сан-Франческо в Ассізі (бл. 1326). «Благовіщення» (1333) та ін.

МАРТИНІКА — «заморський департамент» Франції на о. Мартініка у Карибському м., в групі Малих Антильських о-вів у *Вест-Індії*. Площа 1,1 тис. км². Нас. понад 325 тис. чол. (1978), гол. чин. мулати і негри. Адм. ц. — м. Фор-де-Франс. Офіц. мова — французька. Поверхня переважно гориста, заввишки до 1397 м (вулкан *Монтань-Пеле*). Клімат тропічний,

пасатний. На схилах гір — залишки тропічних лісів, на рівнині — савана і болота. Острів відкрив Х. Колумб 1502. В 1635 почалася його колонізація французами і з 1674 М. — під владою Франції. Протягом 17 і 18 ст. М. не раз захоплювала Англія. В 1946 М. дістала статус «заморського департаменту» Франції. На острові є відділення основних французьких політичних партій.

Мартінікська комуністична партія (МКП), засн. 1957. МКП, Мартінікська прогресивна партія

(засн. 1958), а також соціалістична партія входять у створення 1977 Нац. фронт боротьби за автономію. Прогресивні сили о-ва ведуть боротьбу за визнання за народом М. права на самовизначення і за надання М. справжньої автономії. Внаслідок тривалого колоніального режиму економіка М. розвивається однобічно, спеціалізуючись на вирощуванні на експорт плантаційних культур. Гол. культура — цукр. тростина; вирощують також банани, ананаси, каву, какао. Розвинуте тваринництво (велика рогата худоба, вічки, свині); рибальство. Гол. галузь пром-сті — харч. смакова: виробн. цукру (1979 — бл. 12 тис. т), спирту, рому, консервів, шоколаду. Довж. автошляхів — 1,5 тис. км, з них асфальтованих — 0,7 тис. км. Гол. мор. порт — Фор-де-Франс. Поблизу м. Ламантен — аеропорт. З М. вивозять цукор, фрукти і ром; довозять прод. товари, паливо, машини та устаткування. Осн. зовн.-торг. партнер — Франція. Грошова одиниця — французький франк.

МАРТИНІКСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (МКП). Як самостійна партія оформилася на I з'їзді 21.IX 1957 на базі Мартінік. федерації Французької КП (утворена 1936 з комуністичних груп, перша з яких виникла 1921). В роки 2-ї світ. війни комуністи мобілізували трудящих острова на опір фашист. урядові «*Vichy*». I з'їзд МКП засудив колоніальну політику «асиміляції», яку проводила франц. влада, і закликав народ боротися за визволення країни. II з'їзд МКП (1960) прийняв програму боротьби за автономію Мартініки, а III (1963) — програму екон., соціальних і культур.

перетворень, що мають бути здійснені після досягнення автономії. Програма МКП стала платформою для об'єднання в єдиний фронт різних соціальних сил країни. В 1977 МКП була однією з засновниць Нац. фронту боротьби за автономію.

VII з'їзд МКП (квітень 1980) визначив осн. завдання партії по створенню союзу лівих сил, згуртуванню нар. мас на боротьбу за задоволення їхніх вимог. У своїй діяльності МКП спирається на Заг. конфедерацію праці Мартініки, Спілку мартінік. комуністичної молоді, Спілку мартінік. жінок. МКП брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969. Ген. секретар — А. Ніколя (з 1963). Друк. орган: ЦО — щотижнева газ. «*Justice*» («Справедливість», з 1922), теор.-щоміс. журн. «*Aksyon*» («Дія»).

В. П. Карпиченко.

МАРТОВ Л. (справж. прізвищ. та ім'я — Цедербаум Юлій Осипович; 24.XI 1873, Стамбул — 4.IV 1923, Берлін) — рос. соціал. демократ, один з лідерів меншовизму. Н. в сім'ї купця. В 1893 брав участь у створенні петербургського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». 1900 входив до ініціативної групи по підготовці видання газ. «*Искра*», був одним з редакторів «*Искри*» та журн. «*Заря*». Зазнавав репресій. На II з'їзді РСДРП (1903) виступив проти ленінського організаційного плану побудови партії. У 1905 — член Петерб. Ради робітн. депутатів. Під час I-ї світової війни — центрист. Після Лютн. революції 1917 — меншовик-інтернаціоналіст. Делегат від меншовиків на 7-му Всерос. з'їзді Рад (1919), обраний членом ВЦПК. В 1920 емігрував, був одним з організаторів «*Інтернаціоналу 24-го*», редактором антикомуністичного органу меншовиків «*Соціалістический вестник*».

МАРТОВИЧ Лесь (Олекса Семенович; 12.II 1871, с. Торговиця, тепер Горденківського р-ну Івано-Фр. обл. — 11.I 1916, с. Погорько, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл., похований у сусідньому с. Мошатирику) — укр. письменник і громад. діяч. Закінчив Львів. ун-т (1909). Працював писарем, помічником адвоката в містах Галичини. В 1893 написав і видав у м. Коломиї листівку «На Першого мая 1893 р.», яка свідчить про його інтерес до робіт. руху, марксизму. З 1898 жив у Львові, редагував радикальну газ. «*Громадський голос*». Літ. діяльність почав 1888. Перше оповідання — «*Нечистальник*» (1889). Автор збірок сатиричних і гумористичних оповідань «*Хитрий Палько*» (1903), «*Стрибожий дарунок*» і інші оповідання» (1905), «*Нечистальник*» (1900), в яких відобразив життя і побут галицьких селян та інтелігенції. За ідейним змістом своїх творів Мартович — письменник-демократ. Його світогляд формувалася під значним впливом передової укр. та рос. л-ри, зокрема творів І. Франка, М. Гоголя, М. Салтиков-Шчедріна, А. Чехова. М. правдиво змалював зубожіння галицького селянства, з щирим спів-

Лесь Мартович.

Пам'ятник Лесю Мартовичу в селі Торговиці.

чуттям розповідав про тяжку долю хлібороба-трудівника («Мужичка смерть», «Думера» та ін.), ідо-ко висміював бурж. вибори в Австро-Угорщині («Хитрий Панько», «Смертельна справа», «Квіт на п'ятку»). В повісті «Забобон» (опубл. 1917) показано моральний розклад бурж. інтелігенції, її паразитизм, байдужість до інтересів народних мас.

У творі «Винайдений рукопис про руський край» (1897) в алегоричній формі стверджував ідею збройної боротьби проти визиску і поневолення. Письменник майстерно використовував нар. гумор і сатиру, нар. мову. Його твори високо цінили І. Франко, В. Стефаник, про них схвально відгукувалась і зарубіжна критика. На батьківщині письменника в с. Торговиці 1971 відкрито **Мартовича Леся музей**.

Тв.: Твори. К., 1963; Твори. К., 1976; Забобон. К., 1971; Рос. перекл.—Избранные произведения. М., 1951. Літ.: Лесин В. Леся Мартович. К., 1963; Погребенник Ф. Леся Мартович. К., 1971; Леся Мартович. Бібліографічний покажчик. Львів, 1968.

Ф. П. Погребенник.
МАРТОВИЧА ЛЕСЯ МУЗЕЙ — літ.-меморіальний музей у с. Торговиці Івано-Фр. обл. Засн. 1966 у будинку, де народився і провів дитячі роки Леся Мартович. До 100-річчя з дня народження письменника споруджено нове приміщення музею. Експозиція М. Л. м. розміщена в п'яти залах, висвітлює життя і творчість письменника, його громад. діяльність, вшанування його пам'яті в рад. час. Серед експонатів — документи, фотографії, листи, видання творів Леся Мартовича, подарунки музеєві. В хаті письменника відкрито меморіальну експозицію. Біля будинку музею встановлено погруддя Леся Мартовича.

Лит.: Кубик М. І., Лисчук В. Ф. Літературно-меморіальний музей Леся Мартовича у Торговиці. Путівник. Ужгород, 1977.

В. Ф. Лисчук.
МАРТОН Іштван Ференцович (н. 24.XI 1923, с. Софія, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). В 1949 закінчив Ужгородське муз. уч-ще; з 1948 — його концертмейстер і викладач. Керівник утор. фольклорного ансамблю Закарп. філармонії. Твори: муз. комедія «Конналії цвітуть для тебе» (1963), симф. поема «В Карпатах» (1956), вокально-симфонічні («Закарпатська сюїта», 1953; «Вінок безсмертя», 1963; «Картина народного гуляння», 1963), камерно-інструм., хорові, романси і пісні.

МАРТОНН (Martonne) Емманюель де (1.IV 1873, Шабрі — 25.VII 1955, Со) — французький географ, член Паризької АН (1942). Професор Сорбонни (з 1909). У 1938—52 — президент Міжнародного геогр. союзу (з 1952 — його почесний президент). Почесний член Геогр. т-на СРСР (з 1933). Проводив дослідження на тер. Франції, Румунії, а також у Пн. Африці, Америці. Праці присвячені питанням фіз. географії, геоморфології, краєзнавству тощо. Представник франц. школи «географії людини».

МАРТОС Іван Петрович [1754, м. Ічня, тепер Черніг. обл. — 5 (17). IV 1835, Петербург] — рос. скульптор, представник *класицизму*. За походженням українець. У 1764—73 навчався в петерб. АМ у Л. Роллана та Н. Ф. Жіллі. 1773—79 — пенсіонер АМ у Римі. Твори М. відзначаються високим громадян. пафосом, ідейною глибиною, прагненням до стриманої виразної пластичної форми: надгробки — К. Розумовського в Батурині (1803—05), П. Румянцева-Задунайського для Києво-Печерської лаври (в співавторстві з арх. Тома де Томоном, 1797—1805), Е. Куракіної (1792), Е. Гагаріної (1803, обидва — у Петербурзі), І. Висоцького (20-і рр. 19 ст., Видубицький монастир у Києві); пам'ятники — Мініну і Пожарському в Москві (1804—18), А. Е. Рішельє в Одесі (арх. А. Мельников, 1823—28), М. Ломоносову в Архангельську (1826—29; встановлений 1832), Потьомкіну-Таврійському в Херсоні (1829—35). Викладав у петерб. АМ (1779—1835, з 1794 — професор, з 1814 — ректор). Л. див. також на окремих аркушах до статей *Класицизм*, *Меморіальні споруди*. Літ.: Коваленська Н. Мартос. М., 1938; Аллатов М. В. Мартос. В кн.: Русское искусство 18 в. М., 1958.

МАРТОС Олександр Іванович [1790, Петербург — 13 (25).VIII 1842] — укр. дворянський історик. Син І. П. Мартоса. Працював військ. інженером у Києві, учасник рос.-тур. війни 1806—12, Вітчизняної війни 1812. В 1821—42 перебував на цивільній службі. М. — автор 3-томної «Історії України і козаків» (рукопис втрачено). З цієї праці, пройнятої тенденційністю та ідеалізацією укр. козац. старшин, опубліковано лише окремі уривки («Северний архів», 1822, № 13—14; 1823, № 6). Мемуари М., доведені до 1812, надруковано в «Русском архиві» (1893, № 7—8).

МАРУЗО (Marouzeau) Жюль (20.III 1878, Флера, деп. В'єнна) — франц. мовознавець. Директор Вищої практичної школи в Парижі (з 1920), професор Сорбонни (1925—51). Автор праць з класичного та франц. мовознавства: «Стилістика латинської мови» (1935), «Нарис стилістики французької мови» (1959). Уклав «Словник лінгвістичних термінів» (1933, рос. переклад 1960).

Л. і. Прокіпова.
МАРУКІ — родина япон. художників, почесних членів АМ СРСР (з 1967). Тосіко М. (н. 11.II 1912, м. Асахігава, о. Хоккайдо). В 1929—33 навчався в Токіо. Разом зі своїм чоловіком Ірі М. (н. 20.VI 1901) виконала серію антимілітаристських картин «Жахи Хіросіми» (почато 1947).

МАРУНА (Pyrethrum) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Листки чергові, перисторозсічені, рідше цілісні. Квітки дрібні, в суцвіттях (кошиках); крайові квітки — маточкові, язичкові, білі або жовті; серединні — двостатеві, трубчасті. Плід — сім'янка. Бл. 100 видів, поширені у помірній зоні Сх. півкuli. В СРСР — 56 дикорослих видів (ростуть здебільшого в пд.

р-нах), з них в УРСР — 9. Деякі М. — інсектицидні рослини, містять отруйні речовини — піретрини. В СРСР використовують як інсектицидні (див. *інсектициди*) М. рожеву (P. roseum) та М. червону, або персидську ромашку (P. coccineum), що дико ростуть у горах Кавказу (їх тепер культивують), а також М. цинерарієлисту, або долматську ромашку (P. cinerariifolium) родом з Балканського п-ова, яка вирощується в СРСР, зокрема в УРСР. Розмолоті суцвіття цих рослин використовують як отруту для комах та побутових паразитів. М. дівочу (P. patens) культивують як бордюрно-декоратив. рослину. Л. с. 388.

МАРУНКА — рід рослин родини пасльонових. Те саме, що *фізалис*.

МАРУСА БОГУСЛАВКА — героїня укр. нар. думи «Маруса Богуславка». За думою, перебуваючи в неволі, в тур. паші, відкрила темницю і випустила на волю сімсот козаків-невольників. Вірогідних істор. даних про М. Б. немає. Вважають, що це узагальнений образ жінки-патріотки, створений народом на основі багатьох фактів патріотичної поведінки укр. жінок-бранок. Думу про М. Б. високо оцінював Т. Шевченко. Її сюжет використали в однойменних творах І. Нефуд-Левіцький, М. Старицький та ін. За думою створено балет (музика О. Євсєнікова). У Богуславі М. Б. встановлено пам'ятник. Літ.: Томашівський С. Маруса Богуславка в українській літературі. «Літературно-науковий вісник». 1901. т. 14, № 4.

МАРУСА ЧУРАЙВНА — легендарна укр. нар. співачка й авторка пісень. Див. *Чурай* Марія Гордіївна.

МАРФІЄВИЧ Микола Іванович (20.III 1898, с. Іспас, тепер Вишньовського р-ну Чернів. обл. — 2.IX 1967, Чернівці) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1915. Перші збірки поезій «Між верхами» (1922) і «Квіти» (1923) присвятив визвольній боротьбі буковинців. У 1924 емігрував до Рад. України. Працював викладачем у кiїв. вузах. Належав до літ. орг-ції «Західна Україна». Окремими книгами вийшли поема «Микола Шугай» (1927), п'єса «Збудуємо Дніпрелестан» (1928), повість «Проти бояр» (1929), збірки поезій «Буковині» (1930), «Черешню, братку мій» (1968) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами. Тв.: Добридень, оновлений край. К., 1974.

В. Х. Косан.
МАРХА — ріка в Якут. АРСР, ліва притока Вілюку (басейн Лени). Завдовжки 1181 км, площа бас. 99 тис. км². Бере початок на Вілюйському плато. У верхів'ї має глибоку вузьку долину, нижче виходить на заболочену низовину. Живлення снігове й дощове. Зимку перемерзає у пониззі на 150 днів, у верхів'ї — на 208 днів. Судноплавна від впадіння р. Моркоки до гирла.

МАРХВИЦА (Marchwitza) Ганс (25.VI 1890, Шарлей, Верхня Сілезія — 17.I 1965, Потсдам) — нім. письменник (НДР). Член Нім. академії мист. (з 1950). Член Компар-

І. П. Мартос.

І. П. Мартос. Надгробок Е. І. Гагаріної. Мармур. 1803. Музей міської скульптури. Ленінград.

Т. Марукі. Фрагмент картини з серії «Жахи Хіросіми». Тух. Серію розпочато 1947.

МАРХЛЕВСЬКИЙ

гії Німеччини з 1920. Учасник революції 1918 в Німеччині, рурського повстання 1920, нац.-революційної війни ісп. народу 1936—39. У 1933—46 — в еміграції. Автор роману «Штурм Ессена» (1930), трилогії про життя шахтарів — «Кум'яки» (1934), «Повернення Кум'яків» (1952), «Кум'яки та їхні діти» (1959), роману «Чавун» (1955) — про соціалістичне будівництво в НДР та ін.

Тел.: Рос. перекл. — Штурм Ессена. М. — Л., 1931; Шахтери. М. — Л., 1933; Кум'яки. Л., 1938.

Н. М. Матузова

МАРХЛЕВСЬКИЙ Анатолій Церильович (н. 29.IX 1935, Вінниця) — укр. рад. хорівий диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). У 1961 закінчив Одес. консерваторію (1960—62 — її викладач). У 1962—70 — худож. керівник Вінницької обл. філармонії, одночасно керівник хору Він. муз. уч-ща. З 1970 — керівник хору і викладач Київ. ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука.

МАРХЛЕВСЬКИЙ (Marchlewski; псевд. — Карський, Куявський та ін.) Юліан (17.V 1866, Влоцлавек, тепер ПНР — 22.III 1925, Болесько, полб. Нерві, обл. Лігурия, Італія. Похований у Берліні, 1950 прах перевезено до Варшави) — діяч польс. і міжнар. робітн. і комуністичного руху. Н. в сім'ї чобітнілого шляхтича. З поч. 80-х рр. — член нелегальних гуртків, зв'язаних з Міжнар. соціально-революц. партією «Пролетаріат». У 1889 взяв участь у заснуванні нелегальної орг-ції — Союзу польс. робітників. У 1893 емігрував до Швейцарії. Один із засновників Соц.-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПІЛ) (з 1906 — член її Гол. правління). В 1896 закінчив Цюрихський ун-т (доктор екон. наук). З 1896 — в Німеччині, співробітничав у с.-д. пресі, брав участь у виданні «Искры». Повернувшись 1905 до Польщі, взяв участь у революції 1905—07. Делегат V з'їзду РСДРП (1907) від СДКПІЛ, обраний канд. у члени ЦК РСДРП. Учасник III, V—IX конгресів Інтернаціоналу 2-го. З 1908 працював у С.-д. партії Німеччини, один з керівників її лівого крила. Під час I-ї світ. війни — інтернаціоналіст. Один із засновників «Спартак союз». Не раз зазнавав ув'язнення, перебував в еміграції. В 1916 ув'язнений нім. владою. Звільнений 1918 на вимогу Рад. уряду, приїхав до Росії. З 1918 — член ВІСРК. В 1919 працював у КП Німеччини, член її ЦК. Брав участь у створенні Комінтерну, розробляв теор. основи його агр. програми. Член ВККІ з 1919. З вересня 1919 — член Викон. бюро КП Польщі в Росії. В 1920 — член Польс. бюро при ЦК РКП(б), голова Тимчасового революц. к-ту Польщі. В 1921—22 — на дипломатичній роботі. З 1922 — ректор Комуністичного університету над. меншостей Заходу, з 1923 — голова ЦК створеної за його ініціативою Міжнародної організації допомоги борцям революції. Автор праць з питань міжнар. революц. руху, історії Польщі, спогадів про В. І. Леніна.

Лит.: Тых Ф., Шумахер Х. Юліан Мархлевський. Пер. с польс. М., 1969.

МАРЦІЙН Тетяна Пилипівна (7 (19).II 1899, с. Жабокрич, тепер Крижопільського р-ну Він. обл. — 15.II 1974, с. Голубче Крижопільського р-ну Він. обл.) — новатор с.-г. виробн. двічі Герой Соціалістичної Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1952. З 1930 — в колгоспі «Третій вирішальний» Крижопільського р-ну Він. обл. (з 1935 — ланкова). Ланка, очолювана М., прославилася високими врожаєм цукр. буряків, кукурудзи та ін. с.-г. культур. Ю. С. Жигін.

МАРЦІНКЕВИЧ Гаврило (н. бл. 1741 — р. см. невід.) — укр. і рос. співак (тенор) 18 ст. Хлопчиком співав у Глухівській капелі К. Розумовського, який привіз його до Петербурга. Вокальну освіту здобув у Придворній співацькій капелі, удосконалював майстерність в Італії. Був камер-співачком при дворі імператриці Єлизавети Петрівни, співав на сцені Придворного театру. Серед партій — Цефал («Цефал і Проксис» Арайї).

МАРЦІАЛ Марк Валерій (Marcus Valerius Martialis; бл. 40, м. Більбіліс, тепер м. Більбао, Іспанія — бл. 104, там же) — рим. поет. З 64 жив у Римі, бл. 98 повернувся до рідного міста. Автор 15 книг епіграм. Висміював ваді представників різних прошарків рим. суспільства. Епіграми М. залишили значний слід у лірі серед. віків і епохи Відродження, перекладалися різними європ. мовами. Деякі епіграми перекладено укр. мовою.

Тел.: Укр. перекл. — (Епіграми). В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. перекл. — Епіграми. М., 1968. А. О. Білецький.

МАРЦІНКОВСЬКИЙ (Marcinkowski) Якас Антоній (літ. псевд. — Антоній Новосельський і Альберт Гриф; 29.I 1823, с. Мостище, тепер у складі смт Гостомеля Київ. обл. — 12.IX 1880, Київ) — польс. літ. критик, письменник, етнограф і фольклорист. У 1841—44 навчався в Київ. ун-ті. В 1846—49 — співробітник польс. журн. «Гвізда» («Зірка») у Києві. Автор побутової повісті «Дні сестри» (1855), сатиричних творів, наук. праць «Український народ» (т. 1—2, 1857), «Надніпріянське пограниччя. Нариси про українську суспільність XVIII ст.» (т. 1—2, 1863) тощо. Представник міфологічної школи у фольклористиці.

В. А. Юзвенко.

МАРЦІНКАВІЧЮС Йонас (13 (26).XII 1900, м. Радвілішкіс — 31.VII 1953, Вільнюс) — лит. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1925. В романах «Беньямінас Кордусас», «Він повинен умерти» (обидва — 1937), «Неман розлився» (1939) викривав помішків і буржуазію міста, показав істор. приреченість експлуататорських класів. У роки Великої Вітчизн. війни писав патріотичні нарис і оповідання (збірки «Помшуся», 1942; «Зірка», 1943), повість «Настоятель Моркунас» (1944). Автор п'єс «Каволонася», «Повернення» (обидві — 1947), повісті «Аудроне Нормантайте» (1950).

Тел.: Рос. перекл. — Беньямінас

Кордусас. Вільнюс, 1961; Неожданная встреча. Вільнюс, 1980.

О. А. Шешельюк.

МАРЦІНКАВІЧЮС Юстінас (н. 10.II 1930, с. Важакеміс, тепер Пренайського р-ну Лит. РСР) — лит. рад. письменник, нар. поет Лит. РСР. Член КПРС з 1957. Друкуватися почав 1953. Автор збірок віршів «Руки, які ділять хліб» (1963), «Неопалима купина» (1968), «Життя нижній доторк» (1978), поем «Двадцять весна» (1956), «Кров і попіл» (1960), «Донелайтис» (1964), книги «Шість поем» (1973). Драматична трилогія «Міндаугас» (1968), «Собор» (1971), «Мажвідас» (1977) — про становлення лит. державності, культури, повість «Сосна сміялась» (1961) — про сучасне молоде покоління. Пише для дітей. Виступає як перекладач. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — Сосна сміялась. К., 1963; Рос. перекл. — Деревянные мосты. М., 1970; Міндаугас — Собор. М., 1978; Книга поэм М., 1978.

Лит.: Лайкутис Й. Поетический мир Юстинаса Марцинкявичюса. М., 1980.

Ю. Лауринчик

МАРЦУН Марія Антонівна (25. III (6.IV) 1894, с. Будичів, тепер Дзержинського р-ну Житомир. обл. — 20.VII 1970, там же) — новатор с.-г. виробництва, ланкова (з 1934) колгоспу «Україна» (з 1980 колгосп ім. М. Марцун) Дзержинського р-ну Житомир. обл., двічі Герой Соціалістичної Праці (1953, 1958). Член КПРС з 1949. Ланка, очолювана М., прославилася щорічними високими (по 500—700 ц з гектара) врожаєм цукр. буряків та ін. с.-г. культур. М. — делегат XVII—XIX з'їздів Компартії України. Нагороджена 3 орденами Леніна, медалями.

Б. М. Попов.

МАРЧАНОВА (Marčanova) Марія (3.X 1892, містечко Мшено, поблизу м. Мельнік, тепер Середньохвостської обл. — 3.IX 1979, Прага) — чесь. поетеса-перекладачка. Почала друкуватися 1928. Переклала багато творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, О. Грибоєдова, С. Єсеніна, О. Блока, М. Тихонова, С. Маршала, В. Інбер та ін. З 50-х рр. важливе місце в перекладах М. займала укр. поезія (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, В. Сосюра, А. Малишко, М. Бажан, П. Воронько, В. Коротких та ін.). Вибрані переклади творів рос. та укр. поетів ввійшли до її книг «Радянські поети» (1946), «Голос пам'яті» (1971).

В. А. Маторний.

МАРЧЕВСЬКИЙ Марко [справж. ім'я та прізвище — Марко Маринов Марков; 1 (13).X 1898, с. Марча, тепер квартал м. Дряново Габровського округу — 10.IV 1962, Софія] — болг. письменник. Член БКП з 1934. В 1925—34 жив в СРСР, зокрема у Харкові. Закінчив аспірантуру Ін-ту Тараса Шевченка. Учасник Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові 1930. 36. оповідань «Бунт» (1930), роман «Вороги» (1934), повість «Село» (1937) — про антифашист. Вересневе повстання 1923. Після повернення в Болгарію співробітничав у прогресивній пресі. Автор книг нарисів про СРСР «Ві-

Ю. Мархлевський.

Т. П. Марцин.

М. А. Марцун.

В. О. Марченко.

сім років у Радянському Союзі» (1934), «Ранок над полями» (1935), для дітей і юнацтва — «Сині скелі», «Партійна таємниця» (обидві — 1948), «Герої Белізії» (1950), «Мігко Палаузов» (1951), «Острів Тамбуку» (1955—57) та ін. Склад «Російсько-болгарський словник» (1938), «Маленьку філософсько-наукову енциклопедію» (1939), «Маленьку літературну енциклопедію» (1940; 2-е вид. 1946). Виступав із статтями про укр. культуру і л-ру, зокрема про Т. Шевченка. Відомий і як перекладач. Та: Укр. перекл. — Чотарі, Х., 1932; Герої Белізії, К., 1956; Партійна таємниця, К., 1957; Острів Тамбуку, К., 1960; Рос. перекл. — Острова Тамбуку, София, 1958; Тисяч пристань, София, 1971.

МАРЧЕНКО Володимир Олександрович (н. 7.VII 1922, Харків) — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1969). Закінчив (1945) Харків. ун-т. До 1961 працював у цьому ж ун-ті. З 1961 — у Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР. Осн. праці з функціонального аналізу, матем. фізики та конструктивної теорії функцій. М. належать важливі результати в т. з. оберненій задачі спектрального аналізу. Всебічно обгрунтованим ним та його колегами обернені задачі дали змогу створити оригінальні методи для розрахунку радіохвиль, теплового випромінювання, вібрації металевих конструкцій. Створив асимптотичну теорію крайових задач з дрібнозернистою границею, досліджував проблеми теорії майже періодичних функцій і теорії апроксимації неперервних функцій. Ленінська премія, 1962.

МАРЧЕНКО Надія Іванівна (н. 9.VI 1928, с. Вороньки, тепер Бобринського р-ну Черніг. обл.) — новатор виробництва в машинобудуванні, стержня, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1963. Працюючи з 1952 на київському з-ді «Більшовик», досягла значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, ужити соціалістич. зобов'язань. Депутат XXIII і XXIV з'їзді КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9—10-го скликання. Нагороджена орденом Леніна, медалями.

МАРЧУК Гурій Іванович (н. 8.VI 1925, с. Петро-Херсонцев, тепер Граховського р-ну Оренбурзької обл.) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1947. У 1949 закінчив Ленінгр. ун-т. У 1953—62 працював у фіз.-енергетичному ін-ті (Об'єднанні), 1962—80 — в Сибірському відділенні АН СРСР (з 1975 — відеопрезидент АН СРСР, 1975—80 — голова відділення). З січня 1980 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР.

голова Держ. к-ту СРСР по науці і техніці. З 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Осн. праці М. присвячені обчислювальній та прикладній математиці. Створив алгоритми числового розв'язування рівнянь переносу нейтронів, виконав ряд теор. досліджень за методами короткотермінових прогнозів погоди, динаміки атмосфери та океану. Розробляє нові числові методи розв'язування задач, що стосуються створення автоматизованих систем управління. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Ленінська премія, 1961. Держ. премія СРСР, 1979. Премія ім. О. О. Фрідмана АН СРСР, 1975.

МАРШ військовий (франц. *marche* — перехід) — організоване приховане пересування військ у колонах, на транспортних засобах, бойових машинах або в пішому порядку з метою виходу в установленний час до призначеного району (рубежу) в повній бойовій готовності. В Рад. Армії осн. видами забезпечення М. є розвідка, охорона, захист від зброї масового ураження, маскування, інженерне, тех. і гілове забезпечення.

МАРШ (франц. *marche*, нім. *Marsch*, італ. *marcia*) у музиці — музичний твір в енергійному, чіткому ритмі, розміреному темпі. Муз. розмір 2/4, 4/4, 6/8. М. призначений для забезпечення синхронного руху великої кількості людей, є одним з гол. жанрів військової музики. Завдяки емоційному впливу сприяє створенню єдиного настрою. Типова форма М. — тричастинна реприза; середня частина (т. з. *тріо*) — плавна, наспівна. Різновиди М., які становлять основу репертуару переважно духових оркестрів: похідний, парадний (церемоніальний), зустрічний, концертний; існує в похоронний (жалобний). Ще в 17—18 ст. до репертуару музикантських цехів на Україні входили т. з. крокосмейстерські марші. Жанр М. широко представлений в сценічній (опера, балет, драм. мистава), симф., побутовій та концертній музиці. Характер М. мають численні нар. («За сніг встали козацьки», «Ой на горі га жінці жнуть»), масові («Гриби, гриби, можуть пісне» Верховинця) пісні, окремі епізоди симф. творів.

МАРШАК Самуїл Якович (22.X (3.XI) 1887, м. Воронеж — 4.VII 1964, Москва) — рос. рад. поет і перекладач. Друкуватися почав 1907. Один з творців і організаторів рад. дитячої л-ри. У 1923 вищили перші книжки для дітей. У роки Великої Вітчизн. війни писав сатиричні вірші політ. памфлети, байки, віршовані тексти до антифашист. плакатів та карикатур (Держ. премія СРСР, 1942). Автор сатиричного памфлета «Містер Твістер» (1933), романтичної поеми «Розповідь про невідомого героя» (1938), п'єс-казок «Казка про козла» (1941), «Дванадцять місяців» (1943; Державна премія СРСР, 1946), віршованих повістей, книги «Весела мятрівка від А до Я» (1953), зб. «Вірші для дітей» (1950; Держ. премія СРСР, 1951). Автобіографічна повість «На по-

чатку життя» (1960), зб. статей про л-ру і спогадів «Виховання словом» (1962); юнга «Вибрана лірика» (1962; Ленінська премія, 1963). Українці присвятили вірші «Війна з Дніпром», «Голуби». У «Казці про глупоту» використав вірші І. Франка. Перекладач сонетів У. Шекспіра (Держ. премія СРСР, 1949), віршів Р. Бернса, Дж. Байрона, Г. Гейне, Ш. Пететфі; поезій Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, П. Воронька. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Та: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1968—72; Укр. перекл. — Казки, Пісні, Загадки, К., 1966; Майстерня в кишені, К., 1966; Дітма, К., 1979.

МАРШАЛ (франц. *maréchal*, від давньонім. *mahtah* — кінь і *scale* — слуга) — 1) Спочатку королівський слуга у Франкській державі, який наглядав за кінями, стайничий; згодом придворний сановник, що віддав королівськими стайнями. З 13 ст. М. одне з вищих військ. звань у Франції. В 19—20 ст. це звання було запроваджене в арміях ряду країн. У Росії йому відповідало звання генерал-фельдмаршала. 2) В СРСР існують звання: *Маршал Радянського Союзу* (з 1935), *Маршал роду військ* і *Головний маршал роду військ* (з 1943). Див. також *Звання військові*. 3) У Польщі звання деяких цивільних службових осіб (М. Сейму).

МАРШАЛ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — військ. звання у Збройних Силах СРСР. Запроваджено 22.IX 1935. Присвоюється Президією Верховної Ради СРСР за видатні заслуги в справі керівництва військами. Особам, яким присвоєно звання М. Р. С., вручають грамоту Президії Верховної Ради СРСР і особливий знак розрізнення — Маршальську зірку.

МАРШАЛ РОДУ ВІЙСЬК — військове звання вищого офіцерського складу Збройних Сил СРСР. Звання маршала авіації, маршала артилерії та маршала бронетанкових військ запроваджено 16.I 1943, маршала військ зв'язку і маршала інженерних військ — 9.X 1943. Особам, яким присвоєно ці звання, вручають грамоту Президії Верховної Ради та особливий знак розрізнення — Маршальську зірку. Див. також *Звання військові*.

МАРШАЛЛ (Marshall) Алан (н. 2.V 1902, селище Нурат, штат Вікторія) — австрал. письменник. Популярність принесла кн. нарисів «Ще мій народ» (1944). Автор роману про мільйонних вуглевиків у період кризи 30-х рр. «Які чудові твої пішки» (1949), автобіогр. трилогії «Я навчився стрибати через калюжі» (1955), «Ось трава» (1962), «У серці моєму» (1963), творів про дітей і тварин (казка «Шепотіння на нітрі», 1969). Як новеліст розвиває традиції Г. Лоусона (збірки «Розкажи нам про індику, Джо», 1946; «Як ти там, Енді?», 1956). Збірник гумористичних оповідань «Спусти́ть штору» (1949), «Несподівані зустрічі» (1950). У кн. нарисів «Ми такі самі люди» (1948) виступив на захист аборигенів. Зібрав і опрацював їхні міфи — «Люди неза-

Н. І. Марченко.

Г. І. Марчук.

С. Я. Маршак.

Маршальська зірка для Маршалів Радянського Союзу. Адміралів Флоту Радянського Союзу, Головних маршалів і маршалів родів військ, генералів армії і адміралів флоту Збройних сил СРСР.

МАРШАЛЛ

пам'ятних часів» (1952). Збірки оповідань «Дикі червоні коні» (1976), «Люди мрії» (1978) та ін. Не раз відвідував СРСР.

Таб. Укр. перекл. — Я вмію ставити через калюжі. К., 1979; Рос. перекл. — Люди незапам'ятних часів. М., 1958; Я вмію притати через лужи. — Это трава. — В сердце моем. М., 1989. Р. П. Зоричак.

МАРШАЛЛ (Marshall) Альфред (26.VII 1842, Лондон — 13.VII 1924, Кембридж) — англ. економіст, засновник кембриджської школи. Закінчив Кембриджський ун-т. У 1877—81 — професор Бристольського ун-ту, 1885—1908 — професор Кембриджського ун-ту. Один з організаторів Королівського екон. т-ва (1890). М. еклектично поєднував старі вульгарні бурж. концепції витрат виробн., попиту і пропозиції з теоріями «граничної продуктивності» і «граничної корисності». Вартість визначав лише попиту і пропозицією. Вважав еволюцію єдиною формою сусп. розвитку. Теорії М. проникнуті ідеями про нібито можливий плановий, безкризовий розвиток капіталістичної економіки.

МАРШАЛЛ (Marshall) Джозеф (рр. н. і см. невід.) — англ. мандрівник 18 ст. У 1770 подорожував по Україні за маршрутом Стародуб — Чернівці — Київ — Очаків. Автор записок «Подорожі по Голландії, Фландрії, Німеччині, Данії, Швеції, Лапландії, Росії, Україні і Польщі» (т. 1—3, 1772). У цьому творі описав природні багатства України, підкреслив високий рівень культури землеробства укр. селян, багато уваги приділив можливостям збільшення імпорту до Англії з України конопель і льону.

МАРШАЛЛ (Marshall) Джордж Кетлетт (31.XII 1880, Юніонтаун, шт. Пенсільванія — 16.X 1959, Вашингтон) — держ. і військ. діяч США, генерал армії (1944). В 1939—45 — нач. ген. штабу. 1947—49 — держ. секретар США. 1950—51 — міністр оборони США. Ініціатор амер. плану «відродження і розвитку Європи» після 2-ї світової війни, що фактично був підготовкою імперіалістичних воєнних блоків у Європі (див. *Маршалла план*).

МАРШАЛЛА ПЛАН — так звана програма відбудови і розвитку господарства країн Зх. Європи після 2-ї світової війни 1939—45 шляхом надання їм екон. допомоги з боку США. Метою М. п. було підтримати позиції капіталізму в Зх. Європі, що похитнулися внаслідок війни, посилити залежність Європи від США, перешкодити прогресивним соціальним змінам у європ. країнах, створити об'єднаний фронт імперіалізму проти СРСР і світової системи соціалізму, що складалася, проти зростаючого визвольного руху в світі. Ідею М. п. висунув 1947 тодішній держ. секретар США Дж. К. Маршалл. У 1948 М. п. схвалив конгрес США. Умови М. п. прийняли уряди 16 д-в, у т. ч. Великобританії, Франції, Італії та ін. М. п. був розрахований на 4 роки, проте 1951 припинив свою дію. Був замінений законом «Про взаємне гарантування безпеки».

МАРШАЛЛЬ ФОН БІБЕРШТЕЙН Фелір Кіндратович (Фрідріх Август; 10.VIII 1768, Штутгарт — 28.VI 1826, м. Мерефа, тепер Харків, обл.) — вітчизн. ботанік та мандрівник. За походженням німець. У 1793 переїхав до Росії. До 1795 перебував на військ. службі; пізніше працював інспектором шовківництва Пд. Росії. В 1798 склав геогр. опис сх. берега Каспійського м.; 1808—19 за матеріалами експедиції видав у Харкові монографію про флору Криму та Кавказу. Зібраний М. фон Б. гербарій зберігається в Бот. ін-ті АН СРСР.

МАРШАНЦІЯ (Marchantia) — рід рослин класу печіночников мохів. Слань пластинчасто-листувата, прикріплюється до ґрунту ризоїдами. Всередині слані містяться повітряні камери, нитовані асиміляційною тканиною. Статеві органи на спец. підставках: антеридії — в гіздах на верхньому боці дисковидних головок чоловічих підставок, архегонії, а пізніше спорогонії (нестатеве покоління) — з нижнього боку головок жіночих підставок. Спорогон у вигляді кулястої коробочки на короткій ніжці. Вегетативне розмноження відбувається т. з. виноковими кошиками, що проростають у нову слань. Бл. 70 видів, більшість яких поширена в тропіках. В СРСР — 2 види, з них в УРСР — один — М. мілнєва (М. polymorpha) — росте по вологих місцях.

МАРШЕ (Marchais) Жорж (н. 7.VI 1920, Лагет, деп. Кальвадос) — діяч франц. і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї робітника. З 1935 працював токарем. У 1942 вивезений на примусові роботи до Німеччини. Після визволення Франції (1944) працював на авіаційних підприємствах, брав участь у роботі профспілки металістів. У 1947 вступив до Французької КП (ФКП). З 1952 — на профспілковій роботі. В 1954—61 — секретар, пізніше — 1-й секретар федерації ФКП Сен-Сюд (Парижський р-н). З 1956 — канд., з 1959 — член ЦК, канд. у члени Політбюро ФКП, з 1961 — член Політбюро, секретар ЦК ФКП. У 1970—72 — заст. ген. секретаря ФКП. З грудня 1972 — ген. секретар ФКП. В 1956—58 та з 1973 — депутат Нап. зборів Франції.

МАРШІ (нім. Marsch, одн.) — низовинні смуги на узбережжях морів, які затоплюються водою тільки під час високих припливів і нагонів води, на відміну від *ватів*. Завширшки до кількох десятків кілометрів. Складаються з мулу та піску. Іноді М. лежать нижче від рівня моря, від якого їх відокремлюють дюни. Від затоплення морем М. захищають дамбами. На осушених М. (польдерах) — луки, використовують М. і як с.-г. угіддя. Поширені на узбережжі Північного м. (Нідерланди, ФРН, Данія). В СРСР є на узбережжі Північного Льодовитого океану (див. *Лайда*).

МАРШРУТ (нім. Marschrout, від франц. marche — хід, рух і route — шлях) — 1) Задельгидь намічений або встановлений шлях руху людей чи транспортних засо-

бів; напрям, порядок руху. 2) Залізничний поїзд, що прямує до станції призначення без зміни складу й вантажу (див. *Маршрутизація перевезень*). 3) Смуга земної поверхні, що її фіксують на картах при *маршрутному зніманні*. 4) Послідовність операцій обробки деталей в одиничному і дрібносерійному виробництві.

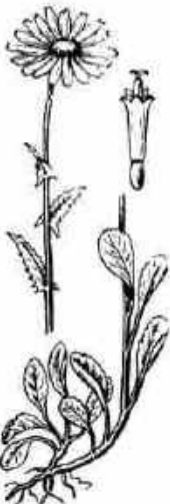
МАРШРУТИЗАЦІЯ ПЕРЕВЕЗЕНЬ — система організації управління вантажів маршрутами (шляхами поїздами) з призначенням в один або кілька пунктів розвантаження (станція, пристань, порт), розташованих в одному районі. Здійснюється за планами маршрутизації, складеними на з-цях. Маршрути поділяють на відправницькі, що їх організують з вагонів, навантажених одним відправником на одній станції (пристані, в порту), та ступінчасті — з вагонів, навантажених одним відправником на кількох станціях (пристанях, портах) або різними відправниками на одній або кількох станціях (пристанях, портах). За дальністю всі маршрути поділяють на місцеві (внутрішньозалізничні) — прямують у межах однієї з-ці та сіткові — проходять по двох або більше з-цях. До окремої категорії належать кільцеві маршрути, коли поїзд постійно курсує в певному складі між станціями відправлення і призначення. М. п. — екон. та ефективний засіб раціональної організації процесу перевезень, прискорення обороту вагона на залізничному транспорті, зниження трансп. витрат, засіб скорочення потреб у капіталовкладеннях на розвиток з-ці тощо. М. п. сприяє прискоренню оборотності оборотних засобів і доставляння вантажів до споживача.

С. М. Бухало.
МАРШРУТНЕ ЗНІМАННЯ — знімання за окремим маршрутом вузлових місцевостей при створенні топограф., геол. та ін. карт. При М. з. геогр. об'єкти (гідрографію, населені пункти, рельєф тощо) наносять на планшети за допомогою методів інструментального (мезального знімання, тахеометричного знімання, аерофото знімання) або очок знімання. М. з. застосовують у недостатньо вивчених і важкодоступних районах, а також при спец. дослідженнях (геол., ґрунтових, геоботаничних) та у військ. справі.

В. М. Сердюков.
МАР'ЯНЕНКО Іван Олександрович [справж. прізвище — Петлішенко; 28.V (9.VI) 1878, хутір Сочеванов, поблизу с. Мар'янівки, тепер Бобринецького р-ну Кіровоград. обл. — 4.XI 1962, Харків] — укр. рад. актор, режисер, педагог, театральний діяч, нар. арт. СРСР (з 1944). Учень і послідовник М. Кропивницького. Після закінчення 1895 Куп'янського повітового уч-ща працював у профес. трупі свого дядька М. Кропивницького, спочатку сценаріусом (пом. режисера), потім актором. В 1899—1906 (з перервою, з 1903 разом з О. Поліянським — у трупі О. Суслана, де виконував ролі Михайла, Василя («Не судилося», «Циганка Аза» Старицького), Андрія Кутя

Н. Я. Марченко.
Рацюк. 1973.

Маруша цвіреарієлиста. Верхня і нижня частини рослини та квіт-ка.

(«Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Денис («Бондарівна» Карпенка-Карого), брав участь у рос. виставах разом з *Адельгейм*; 1903—1904 — в трупі Ф. Волика, за участю М. Кропивницького та М. Заньковецької. В 1906 М. вступив до профес. *Театру Миколи Садоського*, в якому утвердився переважно в ролях героїчного плану — Панає, Гнат Голий, Тарас («Бурлака», «Сава Чалий», «Бондарівна» Карпенка-Карого), Братковський («Остання ніч» Старицького), Дон Жуан («Камінний пхолодар» *Лесі Українки*), з успіхом грав ролі у виставах з творами російських (Хлестаков — «Ревізор» Гоголя, Ломов — «Освідчення» Чехова, Жадю — «Тепленьке місце» Островського, Никандр — «Никандр Бездасний» за Писемським) і зарубіжних (Антось — «Помста гуцула» за Коженевським, Збішек — «Моральність пані Дульської» Запольської, Збігнев — «Мазепа» Словацького, Франкович — «Викопатель» Флакмана, Ернста, Фрапа — «Забавки» Шніцлера) драматургів. У 1914 М. працював актором у Другому Київ. міськ. рос. драм. театрі Б. фон Мевеса, де виконував ролі Ланця, Різоора («Чаклунка», «Вітчизна» Сарду), Сулеймана («Зрада» Сумбатова), Складуба («Лихо з розуму» Грибедова), Пепла («На дні» М. Горького), 1915 очолював «Товариство українських акторів» за участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського (Київ), 1917 був директором, режисером і актором Національного зразкового театру, 1918 — актором Держ. драм. театру (обидва — в Києві). Ролі: Антось («Оборона Буші» Старицького), пастор Мандерс, Бернік («Примари», «Підпори проклятих» Юсена), Геншель («Візник Геншель» Гауптмана) та ін. В 1919 М. призначено комісаром *Першого театру Української Радянської Республіки* імені Шевченка і членом театр. комісії (голова — К. Марджаншиль) по керівництву всіма театрами Києва. Одна з кращих ролей М. в цьому театрі — Гонта в «Гайдамаках» за Шевченком в інсценізації й постановці Л. Курбаса; серед ін. ролей — Мартіан Еміль («Адвокат Мартіан» *Лесі Українки*), Ериульф («Північні велетні» 16-ст.), З 1923 М. — в театрі «Березиль» (з 1935 — Харків. держ. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), в якому працював до 1958. Ролі: Хома Кичатий («Назар Стодоля» Шевченка), Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Стефан

Петрич («Любов на світанні» Галана), Стрижень, Рижов, Богдан Хмельницький, Горлов («Загубель ескадри», «Правда», «Богдан Хмельницький», «Фронт» Корнійчука), князь Ярослав («Ярослав Мудрий» Кочерги), Стефан («Навіки разом» Дмитерка), Дикой («Гроза» О. Островського), Вершинін (Бронепозд 14-69» В. Іванова), Макбет («Макбет» Шекспіра), Фелікс Гранде («Євгенія Гранде» за Бальзаком) та ін. Актор широкого творчого плану, М. з великою майстерністю грав різні за характером ролі — героїчні, характерні, комедійні. Постановки: «Блакитна троянда» *Лесі Українки*, «Серед бурі» Б. Грінченка, «Казка старого млина» С. Черкасенка, «Оборона Буші» М. Старицького, «Одруження» М. Гоголя, «Загубель „Надії“» Г. Гейдерманса (грав роль Гейрета) та ін. Знімався в кінофільмах «Злива» (1929), «Фата Моргана» (1931), «Колівищина» (1933), «Прометей» (1936) та ін. Викладав у *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка* (1917—18), театр. технікумі (1923—24) — в Києві; муз.-драм. ін-ті (1925—34), театр. уч-щі (1934—41), театр. ін-ті (1944—61) — в Харкові. Професор — з 1946. Серед учнів М. — нар. артисти СРСР І. Козловський, Б. Романіцький, В. Василько, Н. Ужвій та ін. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1947.

Тв.: Минуле українського театру. К., 1953; Прошлое украинского театра. М., 1954; Сцена, актори, ролі. К., 1964.

Лит.: Чаговець В. І. О. Мар'яненко, Народний артист СРСР. К., 1947; Гельфандбейн Г. І. О. Мар'яненко, Народний артист СРСР. Х., 1947; Тернюк П. І. Іван Мар'яненко. К., 1968; Тернюк П. І. Іван Мар'яненко. М., 1977. П. І. Тернюк.

МАР'ЯНІВКА — селище міського типу Горіхівського р-ну Волин. обл. УРСР, біля залізнич. ст. Горіхів. 2,9 тис. ж. (1980). У М. — горіхівський цукр. комбінат, плодоконсервний і сироробний з-ди, будинок побуту. Середня школа, мед. амбулаторія, Будинки культури, бібліотека.

МАР'ЯНІВКА — селище міського типу Баранівського р-ну Житомир. обл. УРСР, за 37 км від залізнич. ст. Разіне, 1,7 тис. ж. (1980). Складовий завод (випускає аптекарський посуд). Середня школа, лікарня, клуб, б-ка. М. засн. наприкінці 16 ст.

МАР'ЯНІВСЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура *бронзового*

втку. Пам'ятки М. к. поширені на тер. Лівобережного Поділля і пів. районів Лісостепової України, в басейнах річок Сейму, Десни, Сули, Ворскли, Сіверського Дінця й Осколу. Назву дістала від с. Мар'янівки Білопільського р-ну Сум. обл., де 1929 було розкопано поселення цієї культури. При розкопках поселень виявлено залишки наземних жител і неглибоких землянок, великих за розмірами. Знайдено горшки, оздоблені дрібноузорчастим орнаментом, крем'яні й кварцитові знаряддя (сокири, вкладки до серпів, наконечники списів і стріл), нечисленні бронзові вироби. Основу г-ва М. к. становили полювання, рибальство, у період найбільшого розвитку культури — землеробство і скотарство. М. к. поділяється на три періоди: ранній — власне мар'янівський; середній — малобудківський, або студенківський, і пізній — бондарихинський, який значально виділяють в окрему культуру (див. *Бондарихинська культура*). Дають М. к. 2-м тис. до н. е.

Лит.: Мар'янівсько-бондарихинська культура. В кн.: Археологія Української РСР. т. 1. К., 1971.

МАР'ЯТО — мис, крайня пд. точка Пн. Америки (7°12' пн. ш., 80°52' зх. д.). Лежить на п-ові Асуеро, омивається водами Тихого океану.

МАСА (лат. massa — шматок, брила, від грец. μάζα — тісто) — 1) Безформна тістоподібна речовина. 2) Густа або рідкувата суміш; напівфабрикат для виробництва деяких матеріалів (напр., паперова М., скляна М.). 3) Кількість, об'єм речовини якого-небудь предмета; сама речовина, з якої складається предмет. 4) Безліч, велика кількість чого-небудь, кого-небудь. 5) Див. *Маса* у фізиці.

МАСА у фізиці — одна з основних фізичних характеристик матерії, яка визначає її інерційні та гравітаційні властивості. Поняття М. запровадив І. Ньютон. У класичній механіці Ньютон М. є коеф. пропорційності між прикладеною до тіла силою F та набутим ним прискоренням a : $F = ma$. Вона виступає тут як міра інертності (див. *Інерція*) тіла і наз. інертною. З другого боку, М. входить у *Ньютона закон тяжіння*, за яким будь-які два тіла притягуються між собою з силою f , що прямо пропорційна добутку їхніх мас m_1 і m_2 і обернено пропорційна квадрату віддалі між ними r : $f = \gamma m_1 m_2 / r^2$, де γ — *гравітаційна стала*. В цьому законі М. виступає як характеристика гравітаційних (див. *Тяжіння*) властивостей тіла і наз. *гравітаційною*. Численними дослідженнями, починаючи з дослідів Л. Етвенна, з великою точністю встановлено рівність цих М. Факт рівності інертної та гравітаційної М. лежить в основі створеної А. Ейнштейном заг. відносності теорії. В класичній фізиці вважається, що М. є адитивною величиною, тобто М. системи тіл є сумою їхніх М., і зберігається при будь-яких змінах системи. Цьому, зокрема, відповідає відкритий М. В. Ломоносовим і А. Л. Лавуазьє закон збе-

І. О. Мар'яненко.

Мар'янівці мінливі: 1 — чоловіча слянь з підставкою; 2 — жіноча слянь з підставкою.

Мар'янівська культура. Речі з пам'яток: 1 — глиняний горщик; 2 — бронзова підставка; 3 — крем'яний наконечник стріли.

І. О. Мар'яненко в ролях Гната («Безталанна» Карпенка-Карого), Богдана Хмельницького («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Дикого («Гроза» О. Островського) та Фелікса Гранде («Євгенія Гранде» за Бальзаком).

МАСА 1000 НАСІНИН

Т. Г. Масенко.

реження М. (речовини), за яким М. продуктів хім. реакції дорівнює М. речовин, які вступили в реакцію. Однею з характеристик речовини в класичній фізиці є *густина* — М. одиниці об'єму речовини. В спец. теорії відносності показано, що М. тіла залежить від його швидкості v і змінюється за законом $m = m_0 \sqrt{1 - v^2/c^2}$, де m_0 — М. спокою тіла (при $v = 0$), c — швидкість світла у вакуумі. З цієї ж теорії випливає висновок, що М. тіла зв'язана з його енергією E співвідношенням $E = mc^2 = m_0 c^2 \sqrt{1 - v^2/c^2}$. Величина $m_0 c^2 = E_0$ визначає внутр. енергію тіла і наз. *енергією спокою*. М. є важливою характеристикою *елементарних частинок*; усі елементарні частинки одного сорту та їхні *античастинки* мають однакову М. спокою. В релятивістській механіці М. не є адитивною величиною. М. складаної частинки завжди менша за М. частинки, які її утворюють (див. *Дефект маси*). Встановлений теорією відносності зв'язок М. тіла з енергією, яка міститься в ньому, відкриває перспективу пояснення значень М. елементарних частинок за рахунок енергії зв'язаних з ними *полів фізичних*. У цьому напрямі досягнуто певних результатів щодо якісного пояснення існуючих у природі спектрів М. елементарних частинок, проте спроби побудови кількісної теорії М. нашоїхуються на значні труднощі. Одиницею М. у *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *кілограм*. М. атомів і молекул звичайно вимірюють в *атомних одиницях маси*, а М. елементарних частинок — в *однинах* М. електрона або в *електрон-вольтах* (частіше в мільйонах електрон-вольтів, MeV), вказуючи енергію спокою частинки. Див. також *Вал*.

Лит.: Яворський Б. М., Детлаф А. А. Курс фізики, т. 3, К., 1973; Джеммер М. Поняття маси в класической и современной физике. Пер. с англ. М., 1967. П. Г. Фоменко.

МАСА 1000 НАСІНИН. Маса 1000 насінин — маса 1000 кондиційних насінин (в грамах), взятих без вибору із насіння основної культури. М. 1000 н. — один з найважливіших господарських показників, що характеризують якість *насного матеріалу*. М. 1000 н. визначають норму висіву насіння. В насінницьких дослідженнях для порівняння двох зразків насіння М. 1000 н. перераховують на суху безводну речовину, визначаючи *абсолютну масу (вагу) насіння*. М. 1000 н. дуже різна у різних видів рослин (напр., у квасолі від 250 до 1200 г. у маку — 0,4 г.). Чим більша М. 1000 н. одного й того самого виду (сорт) рослин, тим вища якість посівного матеріалу — насіння багатіше на поживні речовини життєздатніше, стійкіше проти несприятливих умов вирощування. Для підвищення М. 1000 н. необхідно передусім забезпечити рослини поживними речовинами і вологою.

Л. С. Руденко.

МАСАГЕТИ (Μασαγῆται) — біра на назва групи племен Закаспію і Приуралля в горах данногрец. авторів. Щодо етнічної належності М. в науці немає усталеної думки.

МАСАЖ (франц. massage, від араб. масс — доторкати) — дозоване механічне подразнення поверхні тіла людини. М. рефлекторно впливає (через *рецептори* шкіри, м'язів і судобів) на тканини і органи. М. може бути загальним (всього тіла) або місцевим (окремою ділянкою тіла). Осн. прийоми М. — поглажування (ним починається і закінчується М.), розтирання, розминання, вібрація. Осн. види М.: лікувальний, спортивний, гігієнічний та косметичний. М. проводять спеціально навчені масажисти.

МАСАІ — народ, який живе в Кенії та Танзанії. Заг. чисельність М. — 420 тис. чол. (1978, оцінка). Мова М. — масаї, належить до піло-сахарської сім'ї. Серед традиційних вірувань М. поширені культ сил природи, культ предків. Основне заняття — скотарство.

МАСАЛЬСЬКИЙ Володимир Іванович [13 (25).VII.1896, Київ — 14.I.1979, там же] — укр. рад. мовознавець. Закінчив Київ. ун-т (1920). Працював у навч. закладах Бердянська, Таганчі, Білої Церкви та ін. З 1933 (з перервами) працював у Київ. ун-ті (з 1966 — професор), 1960—71 завідував кафедрою слов'ян. філології. Автор праць: «Мова і стиль поезій Т. Г. Шевченка» (ч. 1—2, 1939—40), «Методика викладання української мови в середній школі» (1962), «Мова і стиль творів М. Коцюбинського» (1965), «Викладання російської мови в середній школі» (1977) тощо.

МАСАНДРА — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. 4,3 тис. ж. (1980). У селищі — гол. з-д *кримського виробничо-агровного об'єднання виноробної промисловості* «Масандра», відділок радгоспу-заводу «Лівадія». Профес.-тех. уч.-ще, середня школа, кінотеатр, клуб, 6-ка. Перші згадки про М. належать до 1-ї пол. 18 ст., з 1941 — селище міського типу. М. — приморський кліматичний курорт. Лікувальні засоби: аерогеліотерапія, виноградолікування (вересень — жовтень), морські купання (з червня по жовтень).

«МАСАНДРА» — лив. *Кримське виробничо-агровне об'єднання виноробної промисловості* «Масандра».

МАСАРИК (Masaryk) Томаш Гарріг (7.III.1850, Голонін — 14.IX.1937, Лані, поблизу Праги) — чехослов. держ. і політ. діяч. У 1882—1914 — професор філософії Празького ун-ту. В 1900 — засновник і ідеолог ліберальної Чеської народної (реалістичної) партії (1905—18 — Чеська прогресивна партія), що виступала за автономію Чехії в складі Австро-Угорщини. Бул одним з організаторів контрреволюційного антирадянського чехословацького *корпусу закордон* 1918. В 1918—35 — президент Чехословацької республіки. Боровся проти революц. руху і пролет. ідеології. В зовн. політиці проводив антирад. курс, орієнтувався на зах. д-ви. З ім'ям М. пов'язана своєрідна форма чех. бурж. реформізму (т. з. масарікізм), гол. риса-

ми якого були націоналізм, демократична і гуманістична фразеологія, проголошення немарксистського, «еволюційного» соціалізму і виключення бурж. демократії.

А. Ф. Кісичко.

МАСЕЙО — місто на Сх. Бразилії, адм. ц. штату Алагоас. Мор. порт на узбережжі Атлантичного ок., залізнична станція, аеропорт. 249 тис. ж. (1970). Підприємства хім., металообр., лісопилної, текст. (зокрема бавовняної), харчосмакової промисловості.

МАСЕНКО Терентій (Терентій) Германович [28.X (10.XI).1903, с. Глозоси, тепер Новоукраїнського р-ну Кіровоград. обл. — 6.VIII.1970, Київ] — укр. рад. поет. Закінчив у Харкові Комуністичний ун-т ім. Артема (1930). Працював у редакціях журналів «Молодія», «Перемога». У роки Великої Вітчизняної війни — на радіостанції ім. Т. Г. Шевченка. Почав друкуватися з 1924. Перша зб. віршів — «Степова міль» (1927). В книгах віршів і поем «Ключ пісень» (1930), «Вічизна» (1933), «Нові поезії» (1936), «Устані воїни!» (1944), «Срібна дорога» (1946), «Київські каштани» (1954), «Багряні жоржини» (1969) опоезитував трудові й ратні будні рад. людей, дружбу народів СРСР. Автор роману у віршах «Степ» (кн. 1 — 1938; кн. 2 — 1968), нарисів, літ.-критичних статей, перекладів. Багато віршів М. поділено на музику.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1963; Вибрані. К., 1975; Рос. перекл. — Журавль над океаном. М., 1970; Сербська дорога. М., 1978.

Лит.: Нудьга Г. Терентій Масенко. К., 1965.

МАСЕО (Maseo) Антоніо [14.VI.1845, Сантьяго-де-Куба — 7.XII.1896] — один з керівників національно-визвольної боротьби кубинського народу проти ісп. поневолення. Учасник 10-літньої війни за незалежність (1868—78). Після поразки повстанської армії — в еміграції в країнах Лат. Америки. В квітні 1895 висадився з загонем патріотів на Кубі і очолив повстання в провінції Орієнте. З вересня 1895 — заст. головнокоманд. визвольного армією. З жовтня 1895 до січня 1896 армія, очолена М., пройшла з боями весь острів, що привело до поширення повстання на Зх. провінції Куби. Загинув у битві біля м. Сан-Педро.

В. В. Пашук.

МАСЕРУ — столиця держави Лесото. Залізничн. лінією сполучене з магістраллю Блумфонтейн — Дурбан у ПАР. Вузол автошляхів, аеропорт. 30 тис. ж. (1978). Невеликі пром. підприємства. Значн. частина населення зайнята сільським господарством Торг. центр. Засн. 1869.

МАСИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗАКОН — див. Маса у фізиці.

МАСІВ у програмуванні — сукупність однотипних за структурою та способом використання вхідних, проміжних чи вихідних даних, що належать до певного етапу обчислювальних чи управлінських робіт. М. можна подати як *матрицю*, *вектор* чи ін. іменовану упорядковану *n*-вимірну сукупність однотипних величин; в ін. випадках М. може складатися із сукупності документів складної

В. І. Масик. У сопілонуку заграю. Ліногравюра, 1960.

Маска юнака з давньогрецької трагедії.

структури, напр. кадрових анкет підприємства, бібліографічних карток тощо. Як правило, М. включає великий обсяг інформації, що розміщується на зовн. носіях пам'яті обчислювальної машини; обробляють його порціями, що переносяться в оперативну пам'ять. Такий М. часто наз. файлом.

Л. П. Бабенко.
МАСИК Володимир Ілліч [н. 25. V (7.VI) 1917, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. графік і живописець, засл. художник УРСР (з 1977). Член КПРС з 1952. В 1944—50 навчався в Київ. художньому інституті в М. Шароні та К. Трохименка. Твори: картини — «Нагорода переможцям» (1949—50), «Новий будинок у Косові» (1960), «Вечір у Карпатах» (1962), графічні серії — присвячені життю і діяльності В. І. Леніна (1958—73), буд-ву Рад. України (1959—60), за мотивами поезій Т. Г. Шевченка (1961—63), «Цього не можна забути» (1967—75). Автор ілюстрацій до книжок, екслібрисів. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Дім.: Володимир Масик. Альбом. К., 1983.

МАСКА (франц. masque, від італ. maschera) — 1) Спец. накладка з будь-яким зображенням (ліплена або мальована личина у формі зліпної маски або людського обличчя; М. театральна чи ритуальна). 2) Карнавальна пов'язка з шовку або картону з щільними для очей. 3) Фотографічний засіб обмеження світла при комбінованому фото- і кінозніманні («блюмаюча маска»). 4) М. хірургічна — прилад або частина апарату, що накладається на обличчя хворого під час наркозу. 5) М. киснева — прилад, що застосовується при висотних польотах, підземних роботах, гасінні пожеж тощо. 6) Гіпсовий зліпок з обличчя померлого. 7) М. поховальна — М., яка кладеться в поховання на обличчя померлого (бувають з дерева, глини, золота). Були поширені в давні часи в різних народів. 8) Сітка з дроту для захисту обличчя при фехтуванні. 9) Переносно — улавлення, машкара, вигляд людини, що не відповідає її справжній суті.

МАСКАНЬІ (Mascagni) П'єтро (7.XII 1863, Ліворно — 2.VIII 1945, Рим) — італ. композитор. Навчався в Міланській консерваторії. Автор 14 опер, оперет, інструм. музики. Світову славу здобув оперою «Сільська честь» (1890), яка поряд з оперою «Паяци» Р. Леонкавалло поклала початок оперному веризмові.

МАСКАРАД (франц. mascarade, італ. mascherata) — свято, бал, учасники якого одягаються в маски і спеціальні костюми (етногр., истор., казкові тощо). Елементи М. мали місце ще за доби античності в нар. обрядах та іграх, пов'язаних з землеробськими святами, згодом — у ярмаркових та ін. гуляннях. З 13—14 ст. в країнах Зх. Європи поширилися масові гуляння на вулицях і площах — карнавали. М. існували і в Росії, з 2-ї пол. 18 ст. мали характер публічних балів. В СРСР М. — одна з форм масових нар. свят.

МАСКАРЕНСЬКІ ОСТРОВИ — група вулканічних островів в Індійському ок., на Сх. від о. Мадагаскар. Складаються з трьох островів: Реюньйон (франц. володіння), Маврікій і Родрігес (входять до складу незалежної д-ви Маврікій). Пл. 4479 км². Поверхня гориста, заввишки до 3069 м, є діючі вулкани. Клімат тропічний, вологий. Вічнозелені ліси, савани. Платанції цукр. тростини, кокосов. пальми, чаю, кавового дерева. Гол. міста: Порт-Луї (о. Маврікій), Сен-Дені (о. Реюньйон).

МАСКАРОН (італ. mascherone, букв. — велика маска) — декоративна скульптурна прикраса у вигляді стилізованої фантастичної маски людини або тварини. М. оздоблюють будівлі, фонтани, виробі декоративно-ужиткового мистецтва тощо.

МАСКАТ — столиця Оману. Мор. порт на узбережжі Оманської зат. Аравійського м. Поблизу М., у м. Ес-Сібі, — аеропорт міжнар. значення. Вузол караванних шляхів. Бл. 85 тис. ж. (з передмістями, початок 1980). Розвинуті кустарні промисли. Рибальство. У місті зосереджені численні контори іноз. і нац. компаній, філіали банків.

МАСКУВАННЯ військове — вид забезпечення бойових дій та повсякденної діяльності військ; комплекс заходів, спрямованих на введення противника в оману щодо наявності та розташування військ (сил флоту), військ. об'єктів, їхнього стану, боєготовності і дій, а також планів командування. М. сприяє досягненню раптовості дій військ, збереженню їхньої боєготовності та підвищенню живучості об'єктів. За масштабами застосування і характером завдань М. поділяється на стратегічне, оперативне й тактичне.

МАСЛА МІНЕРАЛЬНІ, масла нафтові — продукти, що їх одержують з висококиплячих фракцій нафти і застосовують в основному для змащування тертя поверхні механізмів і машин. За способом виробн. М. м. поділяють на дистилятні, залишкові компаундовані, загущені (містять полімери). До складу більшості М. м. входять спец. добавки (присадки), які поліпшують властивості масел. Компоненти для виробн. М. м. одержують гол. чин. селективним очищенням дистилятів і залишків нафти. За призначенням М. м. поділяють на моторні (для поршневих двигунів, крім авіаційних), авіаційні, трансмісійні (для автомобілів, тракторів та різних редукторів), осьові та індустріальні (заг. та спец. призначення для змащування пар тертя металорізальних, ткацьких, деревообробних станків і пресів, циліндричних парових машин, вакуумних і холодильних установок, турбін, компресорів). Особливу групу становлять електроізоляційні (трансформаторні, конденсаторні і кабельні), приладові, технологічні (вироби. хім. волокон, пом'якшувачі гумових сумішей, пластифікатори) та білі (застосовують у медицині, парфюмерії) масла.

Дім.: Черножуков Н. И., Крейн С. Э.

Лосиков Б. В. Хімія мінеральних масел. М., 1959; Папок К. К., Рагозин Н. А. Словарь по топливам, маслам, смазкам, присадкам и специальным жидкостям. М., 1975; Товарные нефтепродукты, свойства и применение. Справочник. М., 1978. В. Т. Склад.

МАСЛЕННИКОВ Іван Іванович [3 (16).IX 1900, ст. Чаликля, тепер Озінського р-ну Саратовської обл. — 16.IV 1954, Москва] — рад. військ. діяч, генерал армії (1944), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1924. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — команд. арміями, Пн. групою військ Закавказ. фронту заст. команд. Волховським, Пд.-Зх., 3-м Укр., Ленінгр., команд. Пн.-Кавказ., 3-м Прибалт. фронтами. Учасник радянсько-японської війни 1945. заст. Головнокоманд. рад. військами на Далекому Сході. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАСЛЕННИКОВ Павло Андрійович (н. 12.VII 1921, с. Шубино, тепер Борського р-ну Горьк. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1943. Закінчив Харків. пед. ін-т (1952). Пед. діяльність почав 1938. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1958 працює директором серед. школи № 3 Харкова. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами і медалями.

О. К. Боброва.
МАСЛИНА, олива (*Olea*) — рід рослин родини маслинових. Вічнозелене дерево або кущ заввишки 5—12 м. Листки ланцетні або видовжено-яйцевидні, цілокраї, шкірясті, знизу сріблясті. Квітки двостатеві, зібрані в китиці. Плід — м'ясиста кістянка. Бл. 60 видів, пошир. в тропіч. і субтропіч. країнах Сх. півкулі. Походить з Бл. Сходу. Вирощують в багатьох країнах, зокрема в Іспанії, Італії, Греції та ін. В СРСР, у т. ч. й УРСР, лише 1 вид — М. європейська (*O. europaea*). М'якуш плоду містить 30—40% високоякісної харч. олії, цукру, провітамін А, вітамінів В, С. В СРСР вирощують на Пд. Криму. Плоди солять, консервують зеленими (пікулі) і спілими; з них одержують оливкову і прованську олію, яку споживають, використовують у консервній пром-сті і медицині, а також техніч. олію для різних цілей. Макуху згодують худобі. Створено бл. 500 сортів.

МАСЛИНКА, дох (*Elaeagnus*) — рід рослин родини маслинових. Дерева і кущі. Листки чергові, супротивні, відкриті лускоподібні волосками. Квітки двостатеві або одностатеві. Плоди — кістянокопінні. Понад 50 видів, пошир. у Середземномор'ї, Малій і Серед. Азії, Австралії та Пн. Америці. В СРСР — 5 дикорослих видів. В УРСР лише в культурі 6 видів, з них найбільше значення має М. вузьколиста (*E. angustifolia*) — колюче дерево до 7 м і більше заввишки з дрібними, дуже запахними квітками. Медонос. М. культивують у садах і парках як декоративні рослини. Використовують у захисних лісо-

Маска роботи Мікеланджело. Маска фанна. Мармур, 1488—92. Національний музей. Флоренція.

Маслина європейська: 1 — квітуча гілка; 2 — квітка; 3 — плід.

Маслинка вузьколиста. Квітуча гілка і плід.

насаджень як плодів, лікарських, ефіроолійних рослин. **МАСЛІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК** — могильник *черняхівської культури* (2—5 ст.) на околиці с. Маслового Шполянського р-ну Черкаської обл. Досліджували його 1926, 1928—29, а також у 60-х рр. Відкрито 91 поховання — трупопокладення й трупоспадення. У похованнях знайдено глиняний посуд, бронзові фібули (застібки), пряжки, підвіски, гачки, глиняні прясельця, залізні ножі, кістяні гребінці, янтарне і кам'яне намисто. Поблизу М. м. було одночасно з ним поселення. При розкопках його (1928) виявлено залишки великої наземної глинобитної споруди.

МАСЛО ВЕРШКОВЕ — харчовий продукт, що є концентратом молочного жиру, одержаного з вершків; продукт *маслоробства*. Відзначається високою калорійністю (близько 780 ккал/100 г), низькою т-рою плавлення (32—35° С), практично повністю (94—97%) засвоюється організмом. Містить 52—98% жиру, 1—20% (іноді більше) вологи, а також *білки, вітаміни, молочний цукор, ін. речовини*. Пром-сть СРСР виробляє М. в. вологодське, любительське, селянське, солоне, несолене, бутербродне, а наповнювачами (напр., з какао, ваніліном і цукром) і топлоне. М. в. використовують у харч. пром-сті, кулінарії тощо.

МАСЛОВ Василь Іванович [21.XII 1884 (2.I 1885), м. Ічня, тепер Черніг. обл. — 22.III 1959, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог. Брат С. І. Маслової. Закінчив Київ. ун-т (1909). Протягом багатьох років працював викладачем історії рос. л-ри в Київ. ун-ті та Київ. пед. ін-ті. Автор праць з історії укр. і рос. літератур і літ. взаємин, розвідок з фольклору, етнографії, археології: «Літературна діяльність К. Ф. Рилєєва» (1912), «Українська етнографія першої половини 19 ст.» (1934) «Рілляницьке знаряддя і техніка за пам'ятками Райковецького городища феодальної епохи» (1937), «Пушкін і декабристи» (1951) та ін.

МАСЛОВ Василь Павлович (справж. прізвище — Маслій; бл. 1841 — 12.XII 1880, Москва) — український письменник. Був знайомий з Т. Г. Шевченком (1859), збирав матеріали до його біографії. Наприкінці 60-х рр. викладав історію в Строгановському училищі (Москва). Надрукував першу біографію Т. Г. Шевченка рос. мовою в журн. «Граммотей» (1874), яка згодом перевидавалась кілька разів окремою книжкою. Збирав матеріали з історії України, займався літ. та археографічною діяльністю.

МАСЛОВ Петро Павлович [15 (27).VII 1867, с. Маслово, тепер Оренбурзької обл. — 4.VI 1946, Москва] — рос. економіст, соціал-демократ, акад. АН СРСР (з 1929). Навчався у Харків. ветеринарному ін-ті. В 1894 у Віленському ун-ті вивчав політ. економію. Повернувшись у Росію, 1896—97 редагував легальну марксистську газету «Самарський вестник». Перебував

чи в Петербурзі, співробітничав у журналах «Научное обозрение», «Жизнь», «Начало». В 1903 примкнув до меншовиків, висунув програму *муниципалізації землі*. Критику поглядів М. дав В. І. Ленін, зокрема в праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років» (Повне збір. тв., т. 16). Ревізував окремі положення марксизму, зокрема *партистський закон*. Виступав також проти вчення про *вартість робочої сили*, заробітну плату, заг. закон капіталістичного нагромадження, про джерела пром. резервної армії та ін. Після Великої Жовтв. соціалістич. революції відійшов від політ. діяльності, був на наук. і пед. роботі. Розробляв деякі проблеми політ. економії соціалізму.

МАСЛОВ Сергій Іванович [16(28).XI 1880, м. Ічня, тепер Черніг. обл. — 11.I 1957, Київ] — укр. рад. літературознавець і педагог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Брав активну участь у студентському революц. русі, за що його віддано в солдати в числі 183-х студентів Київ. ун-ту (1900). Після солдатської служби закінчив Київ. ун-т (1907). З 1914 — приват-доцент, з 1935 — професор ун-ту. Перша наук. праця — «Лірики Полтавської і Чернігівської губерній» (1902). Автор численних досліджень з історії давніх укр. та рос. літератури (творчість М. Смотрицького, К. Саковича, Л. Карповича, І. Галатюцького та ін.). М. належать огляди *поемичної, драматичної, віршованої л-ри 16—18 ст., праці з палеографії, бібліографії, історії книгодрукування, фольклору, історії мови*. *Літ.: С. І. Маслов (Нехоролов), «Радянське літературознавство», 1957, № 1.*

МАСЛОВИЧ Василь Григорович (1793, Харків — 1841, Петербург) — укр. письменник і журналіст. Закінчив Харків. ун-т (1816). Видавав сатиричний журн. «Харьковский Демокрит» (1816), у якому друкував і свої вірші українською мовою («Пісня сімейству», «Від'їзд студента на учительство в Олешки», «Жартівлива пісня» та ін.). З 1816 жив у Петербурзі, твори цього періоду не друкувались. Нарис «Нельський проспект» опубліковано 1928. Сатиричні твори М. пройняті співчуттям до народу, деякі з них спрямовані проти кріпосництва.

Тв.: Сказка про Харьку, основателя Харькова, его дочь Гапку и батрака Якова. Х., 1890.

Літ.: Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. в. 1. К., 1959.

МАСЛОВСЬКИЙ Опанас Федорович [1739, с. Церковне, тепер с. Підлісне Козельського р-ну Черніг. обл. — 26.IX (7.X) 1804, Київ] — укр. лікар. Навчався у Київ. академії й у Моск. медико-хірург. школі (закінчив 1772 підлікарем). У 1774 здобув звання лікаря. В 1784 — лікар Київ. намісництва, де на основі власної практики боротьби з чумою в Москві організував карантин. Ступінь доктора медицини М. присвоєно 1792. З 1797 — інспектор Орловської, з 1801 — Київ. лікарських управ. з 1802 — викла-

дач «мед. класу» Київ. академії. Автор ряду праць з акушерства, інфекційних захворювань, ботаники, токсикології. Почесний член Держ. мед. колегії. М. О. **Оборот МАСЛОРОБСТВО** — виготовлення *масла вершкового* збиранням або перетворенням *вершків*. Найпоширенішим є спосіб збирання за яким вершки середньої жирності (38%) піддають *пастеризації, сепарації* і власне збиранню, використовуючи для цього *масло-виготовники* перервної або безперервної дії. Продуктивнішим є спосіб безперервного збирання, який виключає трудомістку операцію сепарації вершків; пастеризовані й охолоджені вершки 6—12 годин витримують у спец. емкостях (танках), після чого вони надходять до *масловиготовників*. Продуктивність ліній безперервного збирання — від 1 до 4 т масла за годину. За способом перетворення обробляють попередньо пастеризовані й сепаровані вершки (жирністю 83—85%). На масло вони перетворюються у спец. апаратах, де їх перемішують і одночасно охолоджують. Питання М. досліджують, зокрема, в *М'ясної і молочної промисловості українському науково-дослідному інституті*. Див. також *Молочна промисловість*.

Літ.: Технологія молока и молочных продуктов. М., 1974.

МАСЛОСІРОРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виробляють тваринне масло, різні види сирів та ін. молочні продукти. Див. *Молочна промисловість*.

МАСЛЮК — назва кількох видів істотних грибів родини *Boletaceae*. Найпоширеніші: М. звичайний (*Boletus luteus*, синонім *Ichosopus luteus*), росте по всій Україні у хвойних (соснових) і мішаних лісах. Шаніпка діам. 3—8 (10—12) см, каштанова або жовтувато-коричнювата. Ніжка до 10 см завдовжки і до 3 см у діаметрі, з кільцем; М. зернистий (*B. granulatus*, син. *l. granulatus*) зустрічається в соснових лісах, дуже подібний до М. звичайного, але ніжка зерниста, без кільця; м'якуш жовтий. У модринових лісах росте М. модриновий (*B. elegans*, син. *l. elegans*). Шаніпка 4—10 (15) см у діам., жовто-або оранжево-коричнева. Ніжка до 10 см завдовжки з кільцем. Всі М. є мікоризоутворювачами (див. *Мікориза*).

МАСЛЯЄВ Вадим Юхимович [н. 1 (14).IV 1914, с. Паньчино, тепер Радичевського р-ну Ульянов. обл.] — рос. рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1945. В 1936 закінчив Моск. архіт. ін-т. Працював у Москві (1936). Алма-Аті (1937—41), з 1945 — у Волгограді. З 1957 — гол. архітектор Волгограда. Осн. роботи: лабораторний корпус Всесоюзного н.-д. ін-ту механізації с.г. в Москві (1935—37), житл. будинки в Каб.-Балк. АРСР (1935—36); у Волгограді — житл. будинки на вул. Левіна та Радянський (1946—49), Палац Праці (1948—54), пед. ін-т (1947—57), Музей-панорама Сталінградської

П. П. Маслов.

С. І. Маслов.

Маслюк зернистий.

битва (1965—77), проект планування центру міста. Автор наук. праць. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. **МАСЛЯК** Володимир Іванович (літ. псевд. — Залуквич; 14.IX 1858, с. Серники Середні, тепер с. Діброва Рогатинського р-ну Івано-Франк. обл. — 15.VII 1924) — укр. письменник і публіцист. Закінчив Краків. ун-т. Почав друкуватися 1879. В збірках «Поетів» (1886), «З чорного шляху» (1897) показав тяжку долю трудящих, змалював картини героїчного минулого України («Байда», «Походь Нахилайка» та ін.). Кращі поезії М. близькі до нар. пісень, деякі з них покладено на музику («О не забудь та ін.). Автор сатиричної поісти «Кісточки Гольдубейна» (1896), в якій викрив консервативне галицьке попівство. Упорядкував і видав у 1898 зб. «На великі роковини», присвячений І. Котляревському.

МАСЛЯК Степан Володимирович (19.XI 1895, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ — 8.VII 1960, Львів) — укр. рад. поет, перекладач. Син В. І. Масляка. Закінчив Львів. ун-т і Вищий пед. ін-т у Празі (1928). Виступав у Львіві, прогрес. пресі (журн. «Нова культура», газ. «Вперед»). За активну участь у революційному русі Зх. України М. не раз зазнавав арештів. У 1924 емігрував до Чехословаччини. В 1945 повернувся до Львова, працював у рад. пресі, пізніше — викладав у Львів. ун-ті. З першими виступив 1914. В поемі «Пролом» (1934) відтворив збройну боротьбу львів. пролетаріату за Рад. владу 1918. У поезіях, написаних після 1945, оспівував соціалістичні перетворення на Зх.-укр. землях. Перекладав з польс., чесь., словац. та ін. європ. мов, зокрема переклав роман Я. Гашека «Пригоди бравого вояки Швейка».

МАСЛЯНА КИСЛОТА — основна насичена карбонова кислота аліфатичного ряду. Безбарвна олійста рідина з різким неприємним запахом, добре розчинна у воді та органічних розчинниках. Відомо два ізомери М. к.: *n*-масляна к-та, $\text{CH}_3(\text{CH}_2)_3\text{COOH}$ (густ. 938 кг/м³ при 20°С, $t_{\text{пл}} 163^\circ\text{C}$) та ізомасляна к-та, $(\text{CH}_3)_2\text{CHCOOH}$ (густ. 949 кг/м³ при 20°С, $t_{\text{пл}} 155^\circ\text{C}$). Одержують *n*-М. к. окисленням *n*-бутілового спирту або зброджуванням підходів, що містять крохмаль (див. **Маслянокисле бродиння**), ізо-М. к. — окисленням ізобутілового спирту. Практичне значення мають ефіри М. к., що відзначаються фруктовим і квітковим запахом. Деякі з них використовують як *запахні речовини* у харч. і парфюмерній промисловості.

МАСЛЯНИКОВ Віктор Леонідович (1877, Кам'янець-Подільський — 20.IV 1944, Київ) — укр. рад. живописець. Навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашкі, 1905—10 — у Краківській академії прекрасних мистецтв у Я. Станіславського. М. писав ліричні пейзажі («Зимово», «Сірий вечір», обдана — 1911, ДМУОМ, та ін.). В 1906 брав участь в ілюструванні журн. «Шершень».

МАСЛЯНОКИСЛЕ БРОДИННЯ — зброджування вуглеводів, деяких органічних кислот і спиртів з утворенням переважно **масляної кислоти**, *оптимальної кислоти*, CO_2 та H_2 . М. б. спричинюється анаеробними (див. **Анаероби**) бактеріями роду *кlostридій*. Типовим представником бактерій, що викликають М. б., є *Clostridium butyricum*. М. б. може призводити до псування силосу, сиру тощо.

МАСНИЦЯ, масляна, масляниця — давньослов'янське свято на честь пробудження природи, переходу до весни і початку землеробських робіт. Християнською церквою М. була включена до реліг. свят («масний тиждень» у кін. лютого або на поч. березня). У росіян, українців і білорусів М. побутовувала як нар. свято. За рад. часу деякі традиційні розваги, що були складовими частинами М. (карнавали, рядженні, каталися на санях), збереглися в нар. святі «проводів зими».

МАСОВА КУЛЬТУРА — узагальнене поняття стану сучас. бурж. культури, що являє собою комплекс поширюваних за допомогою *засобів масової інформації і пропаганди* фальшивих духовних цінностей і псевдокультурних потреб. Виникнення «М. к.» пов'язане з заг. занепадом бурж. культури в епоху імперіалізму, з широким проникненням у неї духу комерції, наживи. В умовах державно-монополістичного капіталізму за допомогою механізму моди та реклами культура перетворюється на галузь економіки, інструмент маніпуляції свідомістю людини. Ідейно-естетична сутність «М. к.» полягає в поєднанні певних худож. образів і прийомів, що мають на меті позбавити мистецтво соціального змісту, з стереотипами бурж. пропаганди. Продукція «М. к.» характеризується примітивністю змісту, розважальністю, апеляцією до емоцій та низьких інстинктів, орієнтацією на невідбагачливі смаки, уніфікованістю тощо. За допомогою «М. к.» пануючий клас, виходячи з своїх вузькокласових інтересів, прагне прищепити масам і особі стандартні смаки і культур. запити, виробити в неї бурж. стереотипи мислення. В. В. Танчер.

МАСОВЕ ВИРОБНИЦТВО — тип організації виробництва при виготовленні великої кількості однорідної продукції протягом тривалого часу і постійному повторюванні виробничого процесу на всіх ділянках, лініях і робочих місцях. Характеризується високою концентрацією і спеціалізацією виробн., широким використанням принципів безперервності й поточності, а також механізацією і автоматизацією виробничих процесів та окремих операцій, що забезпечує його високу екон. ефективність. Неодмінною умовою М. в. є *стандартизація та уніфікація*.

«МАСОВЕ ДІЙСТВО» — театралізоване видовище за участю численної кількості виконавців і глядачів. «М. д.» проводиться звичайно просто неба — на площах, вулицях, в парках, на стадіонах. Яскраві зразки народних видовищ створено в Старод. Греції (свята, зма-

гання, гри — олімпійські, піфійські та ін.). Джерелами «М. д.» були *мистерії* середніх віків. «М. д.», сповнені революційного пафосу, набули поширення в епоху *Великої французької революції*. Традиції революц. театру на площі відродилися в дні Паризької комуни (1871). На Україні, в Росії, Білорусії «М. д.» пов'язувалося з нар. сільс. святами і нар. творчістю. Нові його форми з'явилися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1918—20 «М. д.» показували в Петрограді — «Дійство про 3-й Інтернаціонал», «Мистерія звільнення праці», «До світової комуни» (постановка К. Марджаншилі), «Взяття Зимового палацу», в Іркутську — «Боротьба праці і капіталу» (режисер М. Охлопков). Грандіозні «М. д.» відбувалися 1919—20 на Україні: «Повстання на панцернику „Потьомкін“» (Одеса), «Визволення праці» (Київ, автор сценарію Л. Ніхулін), «1905 рік» (Умань) та ін. У 1961 в Севастополі було показано «М. д.» «Пролог» про оборону міста 1854—55 і 1941—45. Тематичні масові видовища відбуваються на стадіонах і під час фестивалів.

Лит.: Режиссура масових зрелищ. М., 1963.

МАСОВЕ ЧИСЛО — число *нуклонів* (протонів і нейтронів) в атомному ядрі. Це ціле число, найближче до атомної маси *ізотопу* хім. елемента. Позначається буквою *A* і ставиться ліворуч зверху біля знака елемента (напр., ^{235}U означає ізотоп урану з *M. ч.* 235).

«МАСОВИЙ ТЕАТР» — мистецький громадсько-політ. журнал, орган сектора мистецтва Народного Комісаріату освіти та ЦК ЛКСМУ (1931—33). Виходив щомісяця в Харкові (до 1931 під назвою «Сільський театр»). Публікував методичні поради до вистав, висвітлював досвід профес. театрів. «М. т.» друкував інсценізації, скетчі, частівки для самодіяльного театру.

МАСОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ТЕОРІЯ, теорія черг, теорія скупченості — математична теорія, що розробляється для розрахунку й оптимізації ефективності реальних систем, у яких виникає масовий попит на виконання якоїсь операції і враховується випадковий характер попиту й обслуговування. Типова задача М. о. т.: є *n* станків, що їх обслуговують *r* операторів. Станок вимагає уваги оператора для настроювання після випадкового часу роботи з *функцією розподілу A(x)*; час настроювання — *випадкова величина* з *функцією розподілу B(x)*. Треба знайти серед. число станків, що простоюють. М. о. т. — складова частина *операцій дослідження*. Матем. апарат М. о. т. — теорія *випадкових процесів*, гол. чином *марковських процесів* і *напімарковських процесів*. У задачах, що їх розв'язують за допомогою М. о. т., випадковість виступає як органічна основа процесу. Матем. моделями М. о. т. є системи масового обслуговування, що складаються з приладів, які обслуговують вимогу. Розрізняють системи з *чеканням*

В. Ю. Масляк.

В. Л. Масляников. Зимово, 1911. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Обкладинка журналу «Масовий театр».

«МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА ТЕОРІЯ»

В. А. Масол.

П. О. Мясиха.

К. І. Масалатінов.

(вимога, що надійшла, у випадку зайнятості всіх аристократів чекані звільнення котрогось з них), системи з відомими (у таких випадках вимога одержує відмову) та мішані системи, що поєднують у собі особливості перших двох. Осн. характеристики систем — серед. час чекання та ймовірність втрати вимоги. Осн. практичний метод розв'язування задач М. о. т. — *Монте-Карло метод*. М. о. т. виникла на поч. 20 ст. на базі задач розрахунку телефонних комунікаторів завдяки працям дат. вченого А. К. Ерланга (1878—1929). Значний вклад у її розвиток зробили О. Я. Хінчин, Б. В. Гнеденко, Ю. В. Прохоров, О. О. Боровков (н. 1931) та ін. рад. математики. М. о. т. застосовують для розрахунку підприємств масового обслуговування, трансп. систем, складів, у задачах фізики, військ. справи, задачах, пов'язаних з обчислювальною технікою (напр., для розрахунку швидкодії та пам'яті ЕОМ) тощо.

Лит.: Хінчин А. Я. Работы по математической теории массового обслуживания. М., 1963; Гнеденко Б. В., Коваленко И. Н. Введение в теорию массового обслуживания. М., 1966; Климов Г. П. Стохастические системы обслуживания. М., 1966; Боровков А. А. Асимптотические методы в теории массового обслуживания. М., 1980; Клейнрок Л. Теория массового обслуживания. Пер. с англ. М., 1979. І. М. Коваленко.

«МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА ТЕОРІЯ» — бурж. суб'єктивно-ідеалістична соціологічна доктрина щодо структури й динаміки розвитку сучасного суспільства. В поняття «масове суспільство» бурж. соціологи включають поділ суспільства на *еліту* і «масу». Серед численних варіантів «М. с. т.» виділяють «аристократичний» і «ліберально-демократичний». Представники першого напрямку (Х. Ортега-і-Гассет, Г. Г. Лебон) вбачали гол. загрозу сучасній цивілізації в дедалі зростаючій революц. активності мас. Елітною силою, що протистоять «масі», вони вважали еліту, «вождів». Представники «ліберально-демократичного» напрямку (Е. Фромм, Ч. Р. Мілс та ін.) небезпеку вбачали у наступі монополістичного капіталу, в зростанні впливу й могутності правлячих кіл, посиленні безправ'я мас, соціальній «атомізації» та відчуженні особи, водночас вони заперечували існування соціальних сил, здатних протистояти цьому. В 60—70-х рр. 20 ст. ряд бурж. ідеологів (Г. Шельський, Е. Шіла, Т. Парсонс, Д. Белл та ін.) робить спроби інтерпретувати поняття «масове суспільство» в позитивному плані, намагаючись довести, що таке суспільство утворює необмежені можливості для розвитку людини й невелике класове відмінності. При всій різноманітності тлумачення «М. с. т.» бурж. ідеологами їх об'єднує суб'єктивно-ідеалістичний погляд на роль нар. мас в історії, страх перед їхньою творчою, революц. активністю, істор. песимізм і скептицизм, усвідомлення кризи сучас. капіталістичного суспільства, прагнення «вилікувати» капіталізм, не виходячи за

його межі, заперечення принципів якісної відмінності між капіталістичною і соціалістичною системами, ворожість до марксизму, ленінізму та реального соціалізму.

Л. К. Куличенко.
МАСОЛ Віталій Андрійович (н. 14.XI 1928, с. Олишівка, тепер с-ще м. т. Чернів. р-ну Чернів. обл.) — держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1956. Н. в сім'ї вчителя. Після закінчення 1951 Київ. політех. ін-ту працював на Новокраматорському машинобуд. з-ді ім. Леніна майстром, нач. цеху, заст. гол. інженера, директором, ген. директором об'єднання краматорських з-дів важкого машинобудування. Кандидат тех. наук. З 1972 — перший заст. голови Держплану УРСР. З січня 1979 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР, голова Держплану УРСР. З 1976 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання та Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1978.

МАСОНСТВО, франкмасонство (від франц. franc-maçon — вільний каменяр) — релігійно-етичний рух, виник в Англії серед бурж. і дворянських кіл на поч. 18 ст. Поширився в багатьох країнах Європи, зокрема в Росії в 30-х рр. 18 ст. Назву організаційну форму (т. я. ложі) традиції М. запозичило у середньовічних цехів (братств) каменярів, почасти — у лицарських і містичних орденів. З М. були пов'язані як реакційний, так і прогресивний сусп. рухи. Для М. характерні певні форми протесту проти соціальної несправедливості, релігійної нетерпимості і одночасно — аполітичність, проповідь покірності владі. Масони прагнули створити таємну всесвітню орг-цію з утопічною метою мирного об'єднання людства в реліг. братерський союз. На Україні перша ложа виникла 1784 в Києві. Наприкінці 18—19 ст. масонські ложі існували у Харкові, Одесі, Кременчуці, Житомирі, Луцьку, Полтаві та ін. містах. Окрім а них були зв'язані з *декабристами*. Масонські ложі заборонено на Україні 1819, в Росії — 1822. На поч. 20 ст. М. відродилося в Росії і на Україні, зокрема з участю укр. бурж. націоналістів. У капіталістич. країнах існує розгалужена система масонських лож. Особливо численні вони у США, Великобританії, Італії, Франції, Ізраїлі, де об'єднують переважно найреакційніші елементи (напр., в Італії — неофашистів, в Ізраїлі — сіоністів).

МАСОШ Петро Омелянович (н. 3 (16).IX 1904, с. Плюваки, тепер с-ще Первомайське Монастирщинського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. кіноактор. У 1923 закінчив Муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка в Києві. В 1923—28 — актор театру «Бережіль», тоді ж почав зніматися в кіно. У фільмах О. Довженка зіграв ролі Хоми («Земля», 1930), Івана («Іван», 1932). Ін. фільми: «Мірабо» (1930), «Останній порт», «Тринадцять» (обидва — 1935), «Соловей» (1936),

«Вершники» (1939). «Є такий хлопець» (1936).

МАСПЕРО (Maspero) Анрі (15.XII 1883, Париж — 17.III 1945, Бухенвальд) — франц. історик і філолог, спеціаліст з історії і мов Китаю та Індокитаю, член (з 1935), президент франц. Академії наук (з 1944). Син І. К. Ш. Масперо. З 1920 — професор *Колеж де Франс*. Автор багатьох наук. праць, серед яких книга «Стародавній Китай» (1927). Загинув у фашист. таборі смерті.

МАСПЕРО (Maspero) Гастон Каміль Шарль (23.VI 1846, Париж — 30.VI 1916, там же) — франц. історик, египтолог, член франц. Академії наук (з 1883). З 1873 — професор *Колеж де Франс*. Заслужений франц. Ін-ту східної археології в Каїрі (1881). В 1881—86 і 1899—1914 — директор «Служби старожитностей» в Єгип. музею. В 1887—1916 — професор Сорбонни в Парижі. Автор численних праць з історії Єгипту, в т. ч. «Давньої історії народів класичного Сходу» (т. 1—3. 1893—99; рос. переклад 1895).

МАССАЛІТІНОВ Костянтин Іраклійович [21.V (3.VI) 1905, Вороніж — 24.I 1979, там же] — рос. рад. композитор і хорівий диригент, нар. арт. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1943. В 1929 закінчив Воронежський муз. технікум. Один з організаторів (1942) і худож. керівник (до 1964) Воронежського рос. нар. хору. Зібрав понад 500 рос. нар. пісень. Твори: опери «Земля співає» (1961), ораторія «Земля моя» (1970), кантата, хорові сюїти, пісні тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

МАССАЛІТІНОВ Микола Йосипович (24.II 1880, Єлесь, тепер Липец. обл. — 22.III 1961, Софія) — рос. і болг. актор, режисер, педагог, нар. арт. НРБ (з 1948). В 1907 закінчив драм. школу *Малого театру*. В 1907—19 — актор МХТ. З 1925 грав і працював у Болгарії. В 1925—44 — режисер Нар. театру в Софії (одночас очолював драм. студію при театрі, з 1948 — Вищий ін-т театр. мист.). М. — один з перших на болг. сцені ставив п'єси рад. драматургів: «Квадратура кола» Катаєва, «Платон Кречет» Корнійчука та ін. Серед ін. вистав — «Калин Орел» Ікономова, «Безприданниця» О. Островського, «Вороги» Горького.

МАСАЛЬСЬКА Ніна Миколаївна [н. 5 (18).I 1901, Пенза] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1960). Закінчила драм. студію в Пензі. З 1919 працювала в театрах Пензи, Тамбова, Астрахані, Челябінська, Харкова, Далекого Сходу, з 1950 — в Київській рос. драм. театрі ім. А. П. Чехова. Ролі: Нігіна («Таланти й поклонники» О. Островського), Васса Железнова («Васса Железнова» М. Горького), Марія Олександрівна Ульянова («Сім'я» Попова), Любова Ярова (одноіменна п'єса Треняєва), хазяйка Ніскавуорі («Кам'яне гніздо» Вуоліокі) та ін. **МАСАЛЬСЬКИЙ** Павло Володимирович [22.VIII (4.IX) 1904, Москва — 15.XII 1979, там же] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з

1963). В 1922—24 навчався в театр. студії під керівництвом Ю. Завадського. З 1925 — актор МХАТу. Ролі: Барон, Захар Бардін («На дні», «Вороги» Горького), Вронський («Анна Кареніна» за Л. М. Толстим), князь Дмитрій Шуйський («Пар Федір Іванович» О. К. Толстого), Чарльз Серфес («Школа ліхослів'я» Шерідана) та ін. З 1927 знімався в кіно. Ролі у фільмах: «Цирк» (1936), «Іван Грозний» (1958) та ін. З 1947 викладав у Школі-студії ім. В. І. Немировича-Данченка (з 1961 — професор). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

МАССАЧУСЕТС — штат на Сх. США, на узбережжі Атлантичного ок. Площа 21,4 тис. км². Нас. 5,8 млн. чол. (1974). Адм. ц. — м. Бостон. Сх. частину штату займає хвиляста Приатлантична низовина, центр. — плоскогір'я, прорізане долиною р. Коннектикут, на Зх. — відгірні Аппалачів. Поширені (гол. чин. у горах) мішані ліси. Гол. галузь пром-сті — машинобудування (електротех., радіоелектронне, верстатно- і суднобудування, виробн. машин для текст. і взут. пром-сті). Розвинуті також текст. (особливо вовняна) та шкіряно-взут. галузі. Підприємства хім., гумової, паперової, поліграф., харч. пром-сті. Гол. пром. центр — Бостон. С. г. приміє типу (виробн. мол. продуктів, яєць, опочив. плодів тощо); на узбережжі — рибальство. У М. — Гарвардський університет (у Кембріджі) і Кларкський ун-т (у Вустері). Туризм.

МАССІНЬОН (Massignon) Луї (25.VII 1883, Ножан — 4.XI 1962, Париж) — франц. сходознавець. З 1919 — професор Сорбонни, президент Ін-ту іраністики, іноз. член АН СРСР (з 1924). Автор праць з проблем релігії, філософії, історії мусульманського світу.

МАССНЕ (Massenet) Жюль Еміль Фредерік (12.V 1842, Монто, поблизу м. Сент-Етьєн — 13.VIII 1912, Париж) — франц. композитор. Член Ін-ту Франції (з 1878). В 1863 закінчив Паризьку консерваторію (клас композиції А. Тома), 1878—96 — її професор. У 1910 — президент Академії красних мистецтв. М. — один з визначних представників франц. ліричної опери і романсу. Автор опер (попал 30), балетів, сюїт, ораторій, романсів (бл. 200) та ін. творів. Вершина творчості М. — опери «Майон» (1884) та «Вертер» (1886). Серед вокальних творів М. широко відомі «Елегія».

Лит.: Кремль Ю. А. Жюль Массне. М., 1969.

МАС-СПЕКТРОМЕТР — прилад для просторового або часового розділення пучків іонів за величиною відношення маси іона m до його заряду e з допомогою електричних і магнітних полів. Метод такого розділення вперше застосував Дж. Дж. Томсон (1913), перші М.-с. сконструювали амер. фізик А. Дж. Демпстер (1918) і Ф. У. Астон (1919). М.-с. складається з таких осн. блоків: іонного джерела, в якому відбувається іонізація атомів і формування пучка іонів; мас-аналізатора,

який збирає в пучки іони з певним значенням m/e незалежно від їхньої енергії та кута вильоту із джерела; приймача іонів, у якому іонний струм перетворюється на електр. сигнал, який потім підсилюється і реєструється. В т. з. мас-спектрографах іони після проходження аналізатора реєструються на фотопластинці. М.-с. широко застосовуються в фізиці, хімії, геології, біології тощо (див. Мас-спектрометрія). Г. Я. Пікус.

МАС-СПЕКТРОМЕТРІЯ, мас-спектроскопія — метод дослідження якісного й кількісного складу речовини шляхом визначення спектра мас її атомів і молекул. Суть методу полягає в тому, що попередньо іонізовані атоми й молекули речовини розділяються в електр. і магн. полях за величиною відношення їхньої маси до заряду і розділено реєструються (див. Мас-спектрометр). З одержаного таким чином спектра мас (мас-спектра) визначають величину маси та відносний вміст певного компонента в досліджуваній речовині. Метод дозволяє застосовувати його для аналізу дуже малих кількостей речовини (до 10^{-12} г); аналітичні можливості методу значно зростають у разі використання ЕОМ для обробки мас-спектрів. М.-с. широко застосовують у фізиці і хімії (визначення елементного складу речовини, а також складу і структури молекул, вивчення кінетики реакцій), геології (вимірювання варіацій поширеності ізоотопів у природі, визначення віку гірських порід і рудних утворень), біології та медицині (дослідження обміну речовин у живих організмах), космічних дослідженнях (аналіз метеоритів, місячного ґрунту атмосфери Землі та ін. планет), а також для одержання макрокількостей ізоотопів. При проведенні багатьох досліджень часто М.-с. застосовують у поєднанні з методом атомної мічениці.

Лит.: Кузема А. С., Шкурдода В. Ф. Мас-спектрометрія і їх застосування. К., 1965; Арцимович Л. А., Лукьянов С. Ю. Движение заряженных частиц в электрических и магнитных полях. М., 1978; Барнард Дж. Современная мас-спектрометрия. Пер. с англ. М., 1957. Г. Я. Пікус.

МАС-СПЕКТРОСКОПІЯ — те саме, що й мас-спектрометрія.

МАСТАБА (араб., букв. — кам'яна лапа) — сучасна назва стародавніх егип. гробниць періодів Раннього (бл. 3000 — бл. 2800 до н. е.) і Стародавнього (бл. 2800 — бл. 2250 до н. е.) царств. Складається з наземної прямокутної в плані споруди з стінами, нахиленими до центру, та підземної похоронної камери з кількома приміщеннями, які з'єднуються вертикальною шахтою. В інтер'єрі М. розташовували статуї (вміщені в ніші душ померлих), стіни оздоблювали рельєфами й розписом (гробниця царши Хер-Нейт у Саккарі).

МАСТЕРС (Masters) Едгар Лі (23.VIII 1869, Гарнетт, штат Канзас — 5.III 1950, Філадельфія, штат Пенсільванія) — амер. поет. Найвідоміший твір — «Антологія Спун-Рівер» (1915) — збірка віршів, написаних у формі монологів-сповідей померлих мешканців маленького містечка, з яких вима-

люється критична панорама амер. життя. Автор побутово-психологічних романів «Шлюбний шлях» (1923), «Міраж» (1929) та ін., белетризованих біографій «Лінокльн — людина» (1931), «Вейчел Ліндсей» (1935), «Уйтмен» (1937), «Марк Твен» (1938).

Тел.: Укр. переклад. — [Поезії]. В кн. Антологія американської поезії. Х., 1928; [Поезії]. З Антології Спун-Рівер. «Весіст», 1975, № 11. Т. Н. Денисова.

МАСТИКА (від грец. *μαστιχη* — смола) — 1) Ароматична смола мастикового і деяких інших дерев. 2) Замазка, суміш якої-небудь смоли й риб'ячого клею з наповнювачем, якою склеюють розбиті речі й замазують тріщини. 3) Пластична суміш органічної в'язкої речовини, тонкомеленого наповнювача та ін. добавок, за допомогою якої вирівнюють поверхні покриттів, приклеюють ізоляційні й опоряджувальні матеріали. 4) Суміш воску й фарби для натирання підлоги.

МАСТИКС (лат. *mastix*, від грец. *μαστιχη* — смола), мастикова смола — прозора жовтувата смола, що витікає з надрізів на стовбурах мастикового дерева. До складу М. входять ефірна олія (2—3%), смоляні к-ти (бл. 42%), гірка речовина мастична (5%) і вуглеводні речовини (бл. 50%). Завдяки наявності смоляних к-т М. має антисептичні властивості. М. використовується у лаковому виробництві й медицині (у вигляді настоек для полоскання рота, а також при виготовленні деяких пластирів і пілолів).

МАСТИЛА — речовини, що їх застосовують для змащування рухомих механізмів і деталей машин, як захисні матеріали від корозії (див. Корозія металів), для термізації різних систем, ущільнення різьбових з'єднань тощо. Займають проміжне місце між твердими мастильними матеріалами та маслами. До складу М. входять для осн. компоненти: *масла мінеральні* (нафтові) або синтетичні та загусник (*мила*, тверді *вуглеводні*, високодисперсійні *силіка-гелі*, бентоніти та ін.). Загусник створює в М. тривимірний структурний каркас, в комірках якого утримується масло. Тому М. поводяться при малих зусиллях як тверді тіла, а при перевищенні міцності структурного каркаса $[(0,5—20) \cdot 10^{-2} \text{ Па}]$ течуть як масла. У зв'язку з цим застосування М. спрощує конструкцію і зменшує вагу вузла тертя, запобігає забрудненню навколишнього середовища тощо. За типом загусника розрізняють М.: мильні (кальцієві, літєві, натрієві, алюмінієві та ін.), вуглеводні, силікагелєві та бентонітові. Мильні М. бувають звычайні як комплексні (структурний каркас утворений адсорбційним комплексом мила і солі одного і того ж катіона низькомолекулярної органічної к-ти). Т-ра експлуатації звичайних М. нижча т-ри комплексних, напр., звичайні кальцієві М. застосовують до т-ри 60—80° С, а комплексні — до 140—160° С. Вуглеводні М., загущені парафіном або церезином, застосовують до т-ри 50—60° С — переважно для консервації, тобто забезпечення справності машин.

Н. М. Масальська

П. В. Масальський

Ж. Е. Ф. Массне.

МАСИТ

двигунів тощо при тривалому зберіганні. Сидкагелені та бентоніти М. використовують до т-ри 200° С. В СРСР виробляють понад 100 сортів маститів.

Лит.: Сившын В. В. Подбор и применение пластичных смазок. М., 1974; Тренне, изнашивание и смазка, кн. 1. М., 1978. Ю. Л. Івчук.

МАСИТ (від грец. *μαστός* — сосок, груди), грудниця — гостре запалення молочної залози, що виникає у жінок після пологів (здебільшого перших), у період годування дитини або під час вагітності. М. спостерігається також у немовлят (найчастіше на другому тижні життя), зрідка — у чоловіків. Збудником М. прибл. у 80% випадків буває золотистий *стафілокок*. Виникненню М. сприяють тріщини сосків, внутрішньолікарняні інфекції, алергічні реакції, недотримання правил особистої гігієни, застій молока тощо. За клінічним перебігом розрізняють гострий (серозний, інфільтративний, абсцедуючий, флегмонозний, гангренозний) і хронічний (інфільтративний) М. Захворювання починається (у породіль через 2—4 тижні після пологів) острою, підвищенням т-ри тіла, появою болів і затвердіння в молочній залозі. Профілактика: догляд за сосками у період вагітності, підготовка їх до годування дитини, дотримання правил гігієни при годуванні, зціднування зайвого молока. Лікування комплексне. Консервативне тільки на ранніх стадіях — іммобілізація (молочну залозу піднімають тугою пов'язкою або косинкою), холод, антибіотики, запобігання застою молока тощо. В разі прогресування хвороби (виникнення нагноєння) — хірургічне.

М. у тварин виникають при ушибах, пораненнях вим'я, поганому догляді за ним та порушенні правил доїння, що супроводяться проникненням у молочну залозу мікроорганізмів. Розрізняють М. серозний, катаральний, фібринозний, гнійний, геморагічний і специфічний (ящурний, туберкульозний та ін.). Лікувалися — антимікробні засоби залежно від причин захворювання, тепло, йодфофорез та ін. Молоко від хворих на М. тварин споживати не рекомендується. В. Я. Голова (М. у людини).

МАСТОДОНТ [від грец. *μαστός* — сосок та *δόντος* (*δόντος*) — зуб] — група вимерлих рослинодних ссавців ряду *хоботних*. Населяли лісові та прибережні біотопи. М. були слоноподібними тваринами здебільшого з видовженим черепом. Досягали 3,5 м у холці. За будовою кутніх зубів М. поділяють на горбкозубих і гребнезубих. Найдавніші М. мали майже повний ряд кутніх зубів, різинні (по 2 в кожній щелепі) збільшені, спрямовані вперед, нижні — іноді плескати. У більш пізніх М. нижні різці поступово зникали, кількість функціонуючих кутніх зубів зменшувалася до 4, а їхня куйна поверхня ставала більшою. Найдавніші М. відомі з палеогену Африки. В Америці М. дожили до плейстоцену. На тер. СРСР рештки М. знайдено в кайнозойських відкладах пд. областей,

зокрема в міоценових та пліоценових відкладах України.

О. Л. Короткевич.
МАСТОЇДИТ (від грец. *μαστός* — соскоподібний) — гостре гнійне запалення тканин соскоподібного відростка *вискової кістки* черепа. М. бувають гострі та хронічні, первинні і вторинні, що виникають як ускладнення гострого *отиту* середнього вуха. Ознаками М. є біль у ділянці вуха, відчуття пульсації, зниження слуху, порушення заг. стану, підвищення т-ри. Спостерігаються гноетеча з вуха, наріз за вухом тощо. Іноді запалення поширюється на клітини вищого відростка, на піраміду вискової кістки та ін. Профілактика: своєчасне лікування гострого отиту. Лікування: антибіотики, при ускладненні — хірургічне.

О. І. Цуканов.
МАСТРОЯННІ (*Mastroianni*) Марчелло (н. 28.IX 1923, Фонтана-Лірі, поблизу Фрозіноне) — італ. кіноактор. Акторську діяльність почав 1947 як аматор, згодом був запрошений в театр трупі Л. Вісконті. З'явився у фільмах: «Серенада неділі» (1949), «Дівчата з площі Іспанії» (1951), «Повість про бідних закоханих» (1953), «Білі ночі» (1957, за Достоевським), «Солодке життя» (1959), «Всім з половиною» (1962), обидва — реж. Ф. Фелліні, «Ніч» (1960, реж. М. Антоніоні), «Розлучення по-італійськи» (1961), «Вчора, сьогодні, завтра» (1963), «Шлюб по-італійськи» (1964), «Товариші» (1963), «Соняшники» (1971, спільна італ.-рад. постановка). М. створив психологічні образи, які розкривають трагізм бурж. дійсності.

МАСТУРБАЦІЯ (лат. *masturbatio*, від *manus* — рука і *stirpo* — оскверню), онанізм, рукоблудство — штучне подразнення статевих органів з метою викликати статеве збудження та задоволення статевого почуття. Розрізняють М. механічну та психічну. М. займаються звичайно у віці 14—18 років. У чоловіків М. може призвести до статевого безсилля.

МАСЬ тварин — забарвлення, що визначається пігментацією шкіри та її волосяного покриву. *Забарвлення тварин* диких має пристосувальний характер і в межах одного виду, як правило, однакове, з незначними індивід. відхиленнями. У *свійських тварин* забарвлення втрачає пристосувальний характер. У тварин, які зазнали порівняно незначного впливу з боку людини, мінливість М. менша. Серед різних підвидів свійських тварин спостерігається паралелізм у поширенні М., напр. чорна, руда, рйба та ін. М. властиві усім видам свійських тварин. Але окремі породи тварин мають свою, тільки їм властиву М. (ворона, булана та ін. М. коней). Певна М. має

Мастодонт орнериский. Відтворений вигляд.

важливе госп. значення у смужковому і тонкорунному вівчарстві, кролівництві, звірівництві. У деяких тварин пігментація відсутня (див. *Альбінізм*).

МАСУДІ (аль-Масуді) Абу-ль-Хасан Алі ібн аль-Хусейн (кін. 9 ст., Багдад — 956 або 957, Фустат, Єгипет) — араб. історик і мандрівник. Відвідав Іран, Індію, Шрі-Ланку, Пн. Африку, Вірменію, Азербайджан, Сірію, узбережжя Каспійського моря. Автор ряду історико-геогр. праць, з яких збереглося 2. В книзі «Промиславний золота та копальні самоцвітів» окремий розділ присвятив слов'янам. У розділі «Опис гір Кавказу» дав відомості про давніх русів, зокрема про похід кияв. князя Ігоря на Кавказ (після 913).

МАСШТАБ (нім. Maßstab, від Maß — міра, розмір і Stab — палиця) — 1) Відношення лінійних розмірів об'єкта, зображеного на кресленні, плані, аерофотознімку або карті, до його розмірів у природі. Виражається числом (числовий М.) або графічним способом (лінійний М.). 2) Переносно — мірило, відносна величина чогосьбудь (див., напр., *Масштаб цін*).

МАСШТАБ ЦІН — запроваджена державою вага валютного металу (золота або срібла), прийнята в даній країні за грошову одиницю, що має певну назву і є мірою цін усіх товарів. У різні часи М. ц. були вагою одиниці міді, срібла, золота. В сучас. умовах М. ц. є певні вагові одиниці золота. В СРСР М. ц. є *карбованець* (поділяється на 100 коп.), що дорівнює (з 1.I 1961) 0,987412 г чистого золота.

МАСЮК Василь Каленикович (н. 26.II 1900, с. Дибинці, тепер Богуславського р-ну Київ. обл.) — укр. рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1967). Син К. Масюка. Навчався у Дибинській школі кераміки та у свого батька Каленика Вакуловича. Серед виробів: миски, глечики, матриці, невеликі горнятки.

МАСЮК Каленик Вакулович (1878, с. Дибинці, тепер Богуславського р-ну Київ. обл. — 3.VI 1933, там же) — укр. майстер художньої кераміки. Виготовляв миски, тинки, дбанки, калди, розписуючи їх технікою ріжкування (розпис ріжком). У розписх М. переважають рослинні мотиви в поєднанні з зображенням птахів та людських фігур. Твори М. зберігаються в музеях Києва, Львова, Полтави, Ленінграда.

МАТАДІ — місто на Зх. Заїру, адм. ц. області Нижній Заїр. Розташоване на р. Конго, поблизу її впадіння в Атлантичний ок. Гол. порт країни, доступний для мор. суден. З-цею сполучений з Кіншасою. Аеропорт. 150 тис. ж. (1976). Пром-сть представлена найбільшим у країні борошномельним з-дом, деревоскобними, олійницькими та хім. підприємствами.

МАТАНАС — місто на Пн. Куби, адм. ц. пров. Матанас. Розташований на Центр. шосе, залізнична станція, мор. порт. 85,4 тис. ж. (1970). Підприємства хім. (виробн. штучних добрив і штучного волокна), текст., шкарпано-вут., харчосмакової пром-сті. Виробн.

М. Мastroianni.

В. К. Масюк. Декоративна тарілка. Майоліка, 1961.

К. В. Масюк. Тарілка. Кераміка. Близько 1910. Державний Російський музей у Ленінграді.

А. М. Матвеев. Так званий автопортрет з дружиною, 1729. Державний Російський музей у Ленінграді.

буд. матеріалів. Рибальство. Туризм. М. засн. у 17 ст.

МАТВЕЕВ Андрій Матвійович (1701, Новгород — 1739) — рос. живописець. В 1716—27 удосконалював свою майстерність у Нідерландах (учився в Амстердамі, в 1725—27 — антверпенській Академії мистецтв). З 1727 очолював у Петербурзі «живописну команду» при «Канцелярії від будівель». Автор декоративних розписів у Петербурзі та Москві, становних композицій («Алегорія живопису», 1725) і портретів.

МАТВЕЕВ Артамон Сергійович (1625—15 (25).V.1682, Москва) — російський держ. і військ. діяч, дипломат, боярин (з 1674). Першочерговим завданням зовн. політики Рос. д-ви вважав возз'єднання України з Росією. У травні 1653 за дорученням царського уряду з цього приводу вів переговори з Б. Хмельницьким. Входя до складу посольства під керівництвом В. В. Бутурліна на Переяславський раді 1654. Був учасником поєн з Польщею, зокрема 1655 командував стрільцями, які разом з військом Б. Хмельницького діяли проти польс.-шляхет. сил під Кам'янець-Подільським і Львовом. У 1669 очолює Малоросійський приказ, з 1671 — одночасно й Посольський приказ. Під час переговорів Росії з Польщею добився закріплення за Росією Києва (1672).

МАТВЕЕВ Євген Семенович (н. 8.III.1922, с. Новоукраїнка, тепер Скадовського р-ну Херсон. обл.) — рос. рад. кіноактор і кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1948. В 1940—41 навчався в кіноакторській школі при Київ. кіностудії худож. фільмів. У 1946—51 працював у театрах Тюмені та Новосибірська, 1952—68 — в Моск. Малому театрі. Серед ролей: Фердинанд («Підступність і кохання» Шіллера), Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Яровий («Любов Ярова» Треняова) та ін. Ролі в кіно: Нагульнов («Піднята цілина», 1959—64), Нехлюдов («Воскресіння», 1960—62), Шаповалов («Я — Шаповалов Т. П.», 1976), Пугачов («Омельян Пугачов», 1979). Постановив фільми: «Циган» (1967), «Поштолий роман» (1970, обидва — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка), «Любов земна» (1976), «Доля» (1978). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1979.

МАТВЕЕВ Іван Іванович (1890, м. Олешки, тепер м. Цюрупинськ Херсон. обл. — 8.X.1918) — учасник громадянської війни в Росії. Член Комуністичної партії з 1917. З 1914 служив на військ. транспорт. Чорноморського флоту. Вів антивоєнну агітацію серед матросів, солдатів і робітників. У 1918 на чолі загону моряків брав участь в Одеському січневому збройному повстанні 1918, в квітні 1918 — в боях проти нім. інтервентів у Криму і білокозаків на Таманському п-ові. В серпні — вересні як командуючий керував Таманською армією походом 1918. Був убитий зрадником.

МАТВЕЕВ Олександр Павлович (20.IV. (2.V) 1816, кол. Орловська

губ. — 23.V. (4.VI) 1882, Київ) — вітчизняний акушер-гінеколог. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1841). З 1844 — професор Київ. ун-ту (1862—65 — декан мед. ф-ту; 1861—71 та 1875—78 — ректор). Праці М. присвячені вивченню післяпологових захворювань, питанню лікування хронічного вивороту матки тощо. Розробив (1853) метод профілактики бланорей новонароджених (закапування в очі 2%-ного розчину ляпису). М. — автор двох посібників з акушерства.

МАТВЕЕВ Олександр Терентійович (13 (25).VIII.1878, Саратов — 22.X.1960, Москва) — рос. рад. скульптор, засл. діяч мист. РРФСР (з 1931). Член КПРС з 1940. В 1899—1902 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у С. Волнухіна і П. Трубецького. В 1906—07 працював у Парижі. Член об'єднань «Мир искусства», «Голубая роза» та ін. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції брав участь у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди (пам'ятник К. Марксу в Петрограді, 1918, не зберігся), у конкурсі на проєкт пам'ятника Т. Г. Шевченкові для Харкова (1930). Твори: «Заспокоєння» (1902), «Дівчина з рушником» (1916), «Жовтень» (1927), «Портрет М. Баумана» (1930), «Портрет А. П. Чехова» (1945) та ін. В 1918—48 викладав у Ленінгр. АМ, в 1940—48 — Моск. художньому ін-ті. Серед його учнів — М. Анікушин, К. Белашова, Л. Кербель та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Лит.: Муріна Е. Б., Александр Терентьевич Матвеев, М., 1964, Александр Матвеев. Альбом, М., 1979.

МАТВЕЕВ-СИБІРЯК Василь Васильович (26.VI. (8.VII) 1885, м. Ярослав, тепер Кіровської обл. — 21.XII.1963, Харків) — рос. письменник. За участь у революц. русі був засланий у Туруханський край. У 1911—12 перебував в еміграції в Галичині, де познайомився з І. Франком, В. Гнатюком, В. Стефаником. Друкував статті про укр. письменників. Автор повістей для дітей («Митько» і «Втеча»). Тв.: Беглецы. Х., 1961.

Ф. П. Погребенник.

МАТВІЄНКО Ніна Митрофанівна (н. 10.X.1947, с. Неділище, тепер Ємільчинського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. співачка, засл. арт. УРСР (з 1979). В 1968 закінчила студію при Укр. нар. хорі ім. Г. Верьовки, 1975 — Київ. університет. З 1968 — солістка Укр. нар. хору ім. Г. Верьовки. В репертуарі — укр. нар. пісні («Коліска», «Глибокий колодязь» та ін.), пісні сучас. укр. композиторів («Пісня про матір», «Дикі гуси» І. Поклада та ін.).

МАТВІЙЧУК Микола Філімонович (н. 27.VII. (9.VIII) 1904, с. Ольгоніль, тепер Чечельницького р-ну Вінницької обл.) — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. кооперативний ін-т (1930) і Літературний ін-т ім. О. М. Горького в Москві (1937). Працював на пед. і наук. роботі. З 1967 — професор Львів. ун-ту. Автор праць: «Діяльність М. Горь-

кого в період першої російської революції 1905—1907 рр.» (1955), «Творчість М. Горького і фольклор» (1959), «Подум'яне слово Буревісника» (1963), «Горький про Шевченка» (1964). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Л. І. Міщенко.

МАТЕ Василь Васильович (23.II. (6.III) 1856, поблизу Верхоболота, тепер Вібраліс Лит. РСР — 9 (22).IV.1917, Петроград) — рос. гравер, академік петерб. АМ (з 1899). В 1870—75 навчався в Рисувальній школі Т-на заохочування мистецтв у Петербурзі. Вдосконалював майстерність у Парижі, Німеччині, Голландії, Англії. Майстер офорта і ксилографії, автор портретів і граверів з картин рос. та укр. художників. Твори: портрети О. Пушкіна, Т. Шевченка, В. Стасова та ін.; «Альбом картин і малюнків І. Рєпіна» (1897). Викладав у петерб. АМ (1894—1917). Серед учнів М.: А. Остроумова-Лебедєва, І. Павлова та ін. М. був одним із ініціаторів і художнім редактором видання «Малюнки Т. Шевченка» (1911—14). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. Гравера, т. 3, с. 448—449.

Лит.: Лазаревський І. Василь Васильович Мате. М. — Л., 1948.

МАТЕЄВ Євгеній Георгійович (н. 1.IV.1920, Тирговиште) — болг. економіст, держ. і громадський діяч, акад. Болгарської АН (1967). Член Болгарської комуністичної партії (БКП) з 1944. В 1951—52 — голова Держ. к-ту по плануванню, 1953—60 — голова ЦСУ Болгарії. З 1962 — член ЦК БКП, міністр (з 1963). Голова Екон. комісії ООН для Європи (1968). Праці з питань політ. економії соціалізму, нар.-госп. планування та історії екон. вчень. Премія ім. Г. Димитрова, 1962.

МАТЕЗОНСЬКИЙ Костянтин (1794, Наддніпрянська Україна — 1858, Закарпаття) — укр. муз. діяч, реформатор хорового співу на Закарпатті. В 1833 заснував в Ужгороді перший 4-голосний хор «Гармонія», який, крім церк. творів, виконував укр. та рос. нар. пісні. Хор існував понад сто років і відіграв важливу роль у поширенні хорового співу на Закарпатті.

Р. Я. Пиличук.

МАТЕЙКО (Matejko) Ян Алоїз (24.VI.1838, Краків — 1.XI.1893, там же) — польс. живописець. Навчався в Краків. школі красних мистецтв (1852—58), в мюнхен. (1858—59) і в ієн. (1850) АМ. З 1860 жив переважно в Кракові. З 1873 до кінця життя очолював Краківську школу красних мистецтв. М. — автор численних історичних картин, у багатьох з яких відтворено народні образи. В краш. полотнах М. глибина патріотичного задуму поєднується з яскравою виразністю психологічної характеристики, майстерною побудовою багатофігурної композиції, насиченістю і звучністю колориту. Твори: «Станьчик» (1862), «Проповідь Скертін» (1864), «Рейтан у Сеймі» (1866), «Вирок Матейков» (1867), «Стефан Баторій під Псковом» (1871—72), «Дзвін Сімуна» (1874), «Грюнвальдська битва» (1878), «Річ Посполита Ба-

Б. С. Матвеев.

О. Т. Матвеев. Портрет Т. Г. Шевченка. Гіпс. 1930.

В. В. Мате. Портрет Т. Г. Шевченка. Офорт. 1911.

Я. Матейко. Автопортрет. Фрагмент, 1892. Національний музей. Варшава.

бінська» (1881), всі — в Нац. музеї у Варшаві; «Коперник» (1873), «Косцюшко під Радлавінами» (1888, Нац. музей в Кракові), «Ян Собеський під Віднем» (1883, Ватикан, Рим). М. відомий і як автор психологічних портретів: «Портрет ректора Краківського університету Ю. Дітла» (1864), «Портрет дружини художника» (1865—70), «Автопортрет» (1892), обидва — в Нац. музеї у Варшаві; «Вид Бебека під Константинополем» (1872), «Портрет дітей художника» (1879), обидва — у Львів. картинній галереї, та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33, а також на окремих аркушах до статей *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369; *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Лит.: Островський Г. Ян Матейко. М., 1965. І. М. Блюмина.

МАТЕМАТИКА (грец. μαθηματικά, від μάθησις — знання, наука) — наука про кількісні співвідношення і просторові форми дійсного світу. Виникла в давні часи з практичних потреб людини. «Чиста математика має своїм об'єктом просторові форми і кількісні відношення дійсного світу, отже — дуже реальний матеріал. Той факт, що цей матеріал набуває надзвичайно абстрактної форми, може лише слабо затушувати його походження із зовнішнього світу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 37). Це визначення найбільш вдале, оскільки прахове її зміст і характер, які з часом змінювалися. До того, як стати абстрактною наукою, М. пройшла довгий шлях розвитку. Проте абстрактність М. не означає її відірвану від матеріальної дійсності. В нерозривному зв'язку з запитамі техніки і природознавства запас кількісних відношень і просторових форм, що їх вивчає М., безперервно розширюється і тим самим обумовлюється безперервний розвиток М. Поняття М. абстраговані від якісних особливостей явища і предмета. Це падає загальності матем. поняттям, дає змогу застосовувати М. до різних за природою явищ, до фіз., біол., тех. та ін. процесів. У М. широко використовуються процес абстрагування різних ступенів. Так, поняття групи (див. *Груп теорія*) виникло в результаті абстрагування від деяких властивостей чисел та ін. уже абстрактних понять. В М. специфічним є також метод одержання результатів. Матем. результати одержують виключно на базі логічних міркувань. Застосування М. різноманітні. В принципі всі види руху матерії можна вивчати математично. Однак роль і значення матем. методу в різних випадках різні. Так, матем. метод надзвичайно важливий у механіці, фізиці та небесній механіці, зокрема у вченні про рух планет. Користуючись матем. апаратом, можна не тільки передбачати небесні явища, а й робити висновки про наявність невидимих очом небесних тіл. Так були відкриті *Нептун* і *Плутон*. Застосування М. в біологічних та гуманітарних науках здійснюється гол. чин. через *кібернетику*. Для цих наук істотне значення має також *математична статистика*.

Зв'язок М. з технікою найчастіше є застосуванням матем. теорій до тех. проблем. Однак багато нових матем. теорій виникає на базі запитів техніки. Так, створення *найменших квадратів методу* пов'язане з геодезією, операторні методи розв'язування *диференціальних рівнянь* були розвинуті внаслідок потреб електротехніки, потреби розвитку засобів зв'язку стимулювали виникнення *інформаційної теорії* і т. д.; тех. проблеми сприяли створенню багатьох методів наближеного розв'язування диференціальних рівнянь з частинними похідними та *інтегральних рівнянь*. Високий рівень теоретичної М. сприяв швидкому розвитку *обчислювальної математики*. Розвиток обчислювальної техніки відкрив великі можливості для розв'язування складних тех. проблем.

Історію М. можна поділити на 4 періоди. У перший період (приблизно 6—5 ст. до н. е.) сформувались поняття цілого числа, раціонального дробу, віддалі, площі, об'єму, створено правила дій з числами, найпростіші правила визначення площ фігур та об'ємів тіл (див. *Вавилоно-асирійська культура*, *Егіпет Стародавній*). Так накопичився матеріал, що склався в *арифметику*. Вимірювання площ і об'ємів сприяло розвитку *геометрії*. На базі створених методів арифметичних обчислень зародилася *алгебра*, а в зв'язку з запитамі астрономії — *тригонометрія*. Однак у цей період М. не була ще дедуктивною наукою, вона складалася переважно з прикладів на розв'язування окремих задач, у кращому разі являла собою збірку правил для їх розв'язування. У другий період (до серед. 17 ст.) М. стає самостійною наукою з своєрідним, чітко вираженим методом і системою осн. понять. В *Індії* було створено десяткову *систему числення*, в *Китаї* — метод розв'язування *лінійних рівнянь з двома і трьома невідомими*; створена стародавніми греками система викладу елементарної геометрії стала зразком дедуктивної побудови матем. теорії на багато століть вперед. У цей період з арифметики поступово виділяється *чисел теорія*. Створюється систематичне вчення про *величини і вимірювання*, формується поняття *дійсного числа*. Алгебра стає буквеним численням. Розвиток геодезії й астрономії веде до виникнення як плоскої, так і сферичної тригонометрії (див. *Арабська культура*). Велике значення мали праці *Піфагора Самоського*, *Гіпократа Хіосського*, *Евдокса Книдського*, *Евкліда*, *Ахімеда*, *Диофанта*, *Герона Александрійського*, *Ариабхата*, *Дж. Кардано*, *С. Стевіна*, *Ф. Вієта* та ін. У Київській Русі матем. освіта була на рівні найкультурніших країн Європи того часу. У 18 ст. в Росії видатним явищем у галузі М. стала «Арифметика» Л. П. Магницького. Третій період (до поч. 20 ст.), в який було створено М. змінних величин, — істотно новий період у розвитку М. Про нього Ф. Енгельс писав: «Поворотним пунктом в математи-

ці була Декартова зміна величин. Завдяки цьому в математику ввійшли рух і тим самим діалектика...» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 20, с. 531). Створення М. змінних величин було справою багатьох учених, зокрема І. Ньютона і Г. Лейбніца. Природничі науки і техніка одержали новий метод вивчення руху і зміни стану — *математичний аналіз*. Створюються *диференціальне числення, інтегральне числення, теорія диференціальних рівнянь, функцій теорія, диференціальна геометрія, варіаційне числення* та ін. матем. науки, які значно розширили предмет і можливість М. Бурхливий розвиток М. в той період пов'язаний з іменами Дж. Непера, Р. Декарта, Б. Паскаля, П. Ферма, Дж. Валліса, А. Клеро, сім'ї Бернуллі, Ж. Д'Аламбера, Ж. Лагранжа, Н. Абеля, Ж. Фур'є, Е. Галуа, С. П'юссона, К. Якобі, Я. Бояї, Г. Рімана, К. Вейерштрасса, Ж. Адамара, А. Пуанкаре та інших. У 18 ст. одним з осн. центрів матем. досліджень в Росії став Петерб. АН, де працювали Л. Ейлер, Д. Бернуллі та ін. Пізніше значну роль у розвитку М. зіграли праці вітчизн. (в т. ч. українських) математиків М. І. Лобачевського, М. В. Остроградського, П. Л. Чебишова, Г. Ф. Вороного, О. М. Ляпунова, А. А. Маркова, В. А. Стеклова та ін. На Україні в 19 ст. відкрито ун-ти в Харкові (1805), Києві (1834) та Одесі (1865), в складі яких були фіз.-матем. відділення чи факультети. В них працювали К. О. Андреев, С. Н. Бернштейн, Б. Я. Букреев, М. Є. Ващенко-Захарченко, В. П. Ермоков, В. Г. Імшенецкий, О. М. Ляпунов, Т. Ф. Остполюський, А. Ф. Павловський, Д. М. Симон, М. О. Тихомандрицький та ін. Були створені наук. колективи — *Київське фізико-математичне товариство* та *Харківське математичне товариство*. Четвертий — сучас. період характеризується систематичним вивченням можливих типів кількісних відношень і просторових форм. Надзвичайно поширилося застосування матем. методів до задач, що їх висуває природознавство і техніка. Виник і розвивається ряд нових матем. дисциплін і напрямів, як напр. *можливі теорія, функціональний аналіз, математична логіка, імовірностей теорія, топологія, алгоритмічна теорія, ігор теорія, операцій дослідження, графів теорія, теорія оптимального управління, обчислювальна М., матем. статистика* та ін. В розвитку всіх цих напрямів велике значення мають праці *Бурбакі*, *Д. Гільберта*, *Г. Кантора*, *А. Лебега*, *Дж. Пеано*, рад. математиків О. Д. Александрова, М. М. Боголюбова, І. М. Виноградова, М. В. Келдіша, А. М. Колмогорова, М. О. Лаврентьєва, Л. С. Пономарьова, О. Ю. Шмідта, а також укр. рад. математиків В. М. Глушкова, Б. В. Гнеденка, Д. О. Граве, М. М. Крылова, Ю. О. Митропольського, О. В. Погорельова, Й. З. Штокаля та ін. У Києві Д. О. Граве створив відому вітчизн. алгебр. школу (О. Ю.

Шмидт, М. І. Чеботарьов, Б. М. Делоне, М. П. Кравчук та ін.), яка розвинула ідеї Г. Ф. Вороного. Вагоме значення мають праці харків. матем. школи. З 50-х рр. 20 ст. у Києві розвинулися дослідження з історії математики (Б. В. Гнеденко, Й. З. Штокало та ін.), видано повні збірники наук. праць М. В. Остроградського, Г. Ф. Вороного, М. М. Крилова. Рад. М. займає передове місце у світовій матем. науці. Праці рад. вчених відіграють провідну роль у багатьох напрямках М. Матем. дослідження в СРСР значною мірою зосереджені в матем. ін-тах АН СРСР. АН союзних республік і в університетах. На Україні робота в галузі математики ведеться в *Математики інституті* АН УРСР *Прикладної математики і механіки інституті* АН УРСР. *Кибернетики інституті* АН УРСР. *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР ун-тах республік. З 1949 видається «Український математический журнал».

Лит.: Математика. её содержание, методы и значение. т. 1—3. М., 1956; История отечественной математики. т. 1—4. К., 1966—70; Боголюбов Н. Н., Мергелян С. Н. Советская математическая школа. М., 1967; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979. Ю. О. Митропольський. **МАТЕМАТИЧНИЙ ІНСТИТУТ** АН УРСР — науково-дослідна установа. Засн. 1934 у Києві. До складу М. і. входять (1980) 12 наук. відділів. Осн. напрями наук. досліджень: теорія диференціальних рівнянь, теорія нелінійних коливань і матем. фізика, теорія імовірностей та матем. статистика, функціональний аналіз, теорія функцій, топологія, алгебра, прикладна математика і механіка. З М. і. пов'язана діяльність Д. О. Граве, М. О. Лаврентьева, Г. В. Пфейфера, О. Ю. Гилінського, Б. В. Гнеденка, М. М. Боголюбова та ін. З 1958 М. і. очолює Ю. О. Митропольський. На базі Львів. філіалу ін-ту створено *Прикладних проблем механіки і математики інститут* АН УРСР. М. і. видає «Український математический журнал». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1969).

МАТЕМАТИЧНА ЕКОНОМІКА — напрям у теоретичній економіці, який використовує *моделювання математичне* для аналізу економічних систем. На відміну від *економіметрії* М. е. вивчає структуру, динаміку розвитку і характер функціонування абстрактних матем. моделей екон. систем. Матем. символіку апарат лінійної алгебри та ін. матем. дисциплін для зображення закономірностей розвитку економіки застосовували класики марксизму-ленізму, вивчаючи умови простого і розширеного *вдтворення*. Модель К. Маркса була, по суті, першою серед екон. макромоделей (див. *Макроекономіка*). Від моделі К. Маркса беруть початок і лінійні моделі економіки. У вигляді лінійних закономірностей зображують *міжгалузеві зв'язки* в моделях *балансу міжгалузевого. Техпромфінплан* підприємства також можна зобразити як лінійну модель.

гобо модель, виражену системою лінійних рівнянь. Запровадження ідеї оптимізації (через функцію-критерій) перетворює балансові лінійні моделі на моделі матем. *програмування*. Практичні задачі розв'язувані в рамках *автоматизованих систем управління*, підкреслюють теор. характер моделей і методів М. е.; нові проблеми щодо конструювання моделей екон. систем, їх ідентифікації, оптимізації тощо вирішуються в рамках *кібернетики економічної*.

Лит.: Макаров В. Л., Рубинов А. М. Математическая теория экономической динамики и равновесия. М., 1973; Ляшенко И. Н. Макромодели экономического роста. К., 1979; Ланкастер К. Математическая экономика. Пер. с англ. М., 1972. В. В. Шкурба. **МАТЕМАТИЧНА ЛІНГВІСТИКА** — 1) Галузь мовознавства, що вивчає застосування математичних методів до дослідження мови. Найбільш перспективними з цих методів є метод лінгвістичного моделювання (він базується на *моделюванні математичному*), теоретико-множинні, статистичні методи, використання *графів теорії* для описування мовних явищ тощо. М. л. в цьому розумінні стала складовою частиною *лінгвістики прикладної*, бо матем. методи поряд з іншими (структурними, типологічними, опіровим та ін.) входять до методичного апарату сучасної прикладної лінгвістики. 2) Матем. дисципліна, що розробляє формальний апарат для описування будови природних мов і деяких *штучних мов*, особливо *мов програмування*. М. л. в цьому розумінні становить собою абстрактну теор. дисципліну. В ній використовуються методи *алгебри, алгоритмічної теорії та автоматів теорії*. Частиною М. л. є теорія *граматики формальних*, що виникла на ідеях праць амер. мовознавця Н. Хомського (н. 1928). Деякі формалізовані описи граматики Н. Хомського стали перспективними для описування *алгоритмічних мов*. Але для побудови породжувальних граматики природних мов вона виявилася неперспективною в зв'язку з широким розгалуженням правил і надмірною деталізацією їх. Виникнення М. л. у 2-й пол. 50-х років 20 ст. було зумовлене перш за все внутр. потребами лінгвістики, а також стимульоване розвитком автомат. перекладу (див. *Машинний переклад*), який вимагав уточнення деяких лінгвістичних понять.

Лит.: Ахманова О. С., Минаева Л. В. Ещё раз о так называемой «теоретической лингвистике». «Вопросы языкознания». 1979. № 5; Хомский Н. Синтаксические структуры. В кн.: Новое в лингвистике, в. 2. Пер. с англ. М., 1962. Ф. О. Нікітіна.

МАТЕМАТИЧНА ЛОГІКА — напрям у *логіці*, в якому засобами математики досліджується логічна обґрунтованість конструкцій та висновків дедуктивних теорій (див. *Дедукція*). У всякій дедуктивній теорії виникають проблеми логічного характеру, як, напр., доведення логічної несуперечливості теорії чи незалежності системи її аксіом. Для розв'язання цих проблем необхідно формалізувати поняття доведення; тому логічна теорія, створювана для цієї мети, оформлюється у вигляді деякого

числення, гобо системи формалізованих аксіом і формальних правил виводу. Основу М. л. становить числення *предикатів*. У широкому розумінні термін М. л. застосовують для позначення сукупності цілого ряду логіко-матем. теорій, таких, як *доведення теорії, алгоритмів теорії* та ін. Основи М. л. заклад Дж. Буль. Як самостійний наук. напрям М. л. виникла на поч. 20 ст. у зв'язку з інтенсивною розробкою *основ математики*, виникненням *множин теорії*, де були відкриті антиномії (див. *Парадокси в математиці*), уточненням поняття *алгоритму* та ін. М. л. широко і плідно застосовується в *математиці, кібернетиці, фізиці* та ін. галузях науки і техніки. У математиці М. л. головно застосовується для вивчення проблем доводжуваності та недо-воджуваності тих чи ін. положень матем. теорій; у кібернетиці — проблем синтезу обчислювальних та керуючих машин і аналізу процесів обчислень; у фізиці — логічних основ квантової механіки. Перші дослідження в галузі М. л. належать Дж. Булю. Великий внесок у розвиток М. л. зробили Г. Фреге, Д. Гільберт, Б. Рассел, амер. математик А. Тарський (н. 1902). В СРСР питання М. л. розробляли А. М. Колмогоров, А. І. Мальцев, П. С. Новиков, А. А. Марков (молодший 1903—79) та інші вчені.

Лит.: Новиков П. С. Элементы математической логики. М., 1973; Ершов Ю. Л., Палютин Е. А. Математическая логика. М., 1979; Шенфилл Дж. Р. Математическая логика. Пер. с англ. М., 1975. М. І. Кратко.

МАТЕМАТИЧНА СТАТИСТИКА — наука, яка за допомогою математичних методів вивчає закономірності масових явищ, їхні взаємозв'язки; систематизує та обробляє результати досліджень. В М. с. масовим наз. явище, яке описується сукупністю однорідних елементів, що мають деякі заг. властивості. Завдання М. с. полягає у тому, щоб за результатами обмеженого числа спостережень над масовими явищами скласти уявлення про ті ймовірнісні закономірності, яким ці явища підлягають, і передбачити протікання їх у майбутньому. Напр., обравши наздогд із всієї партії деталей, виготовленої з-дом, лише певну обмежену кількість деталей і перевіряючи їх якість за допомогою методів М. с., можна прогнозувати з невеликою похибкою кількість бракованих деталей у всій партії. Логічною основою М. с. є *імовірність* як числова характеристика вільного зв'язку: наслідки, викликані деякими причинами, дістають своє кількісне відображення у формі статистичних даних. Напр., результат підкидання монети (випадання герба чи цифри) зумовлений багатьма причинами — силою, з якою підкидали монету, формою монети, зовн. умовами, кутом падіння монети тощо. Теоретичною основою М. с., поряд з *імовірностей теорією*, є теорії тих галузей знань, які вивчають даний масовий процес або явище. Гол. завдання М. с.: 1) повне описування *варіації* ознаки у вигляді статистичних розподілень (варіа-

МАТЕМАТИЧНА
ФІЗИКА

Материнка зипчайна:
1 — верхня частина
квітучої рослини; 2 —
кореневище; 3 — квіт-
ка в розрізі; 4 — плід.

ційних рядів); 2) описування варіації ознаки за допомогою загальних для всієї сукупності (генеральної — у випадку всієї множини значень та вибіркової — у випадку вивчення лише частини генеральної сукупності) характеристик — середніх величин та мір розсіювання; 3) розглядання спільної варіації кількох ознак; встановлення форми залежності між середніми значеннями кількох ознак та щільності зв'язку між ними (див. *Кореляція*); 4) статистична перевірка гіпотез про вид невідомого розподілу ознаки та її параметрів (перевірку здійснюють за допомогою деяких стандартів, критеріїв); 5) одним з розділів М. с. є теорія помилок вимірювання, яка дає можливість оцінити та частково виключити неминучі при вимірюванні значень ознаки похибки, викликані великою кількістю неврахованих факторів. М. с. застосовують при розв'язанні завдань планування і організації пром. виробн., аналізі демографічних явищ, технологічних процесів, контролі якості продукції, надійності систем автоматичного управління та ін. Перші дослідження в галузі М. с. належать Я. Бернуллі і П. Лапласу. Значний внесок у розвиток М. с. зробили вітчизняні вчені П. Л. Чебишов, А. А. Марков, О. М. Ляпунов, С. Н. Берштейн, Ю. В. Лінник, А. М. Колмогоров та ін. Проблеми М. с. на Україні вивчають на кафедрах математичних та екон. ф-тів університетів, в Ін-ті математики АН УРСР та ін. наук. та навч. закладах.

Лит.: Івашев-Мусатов О. С. Теорія вероватностей і математическая статистика. М., 1979. О. Д. Шаронов. **МАТЕМАТИЧНА ФІЗИКА** — розділ математики, який вивчає інтегральні й диференціальні рівняння, що описують різноманітні фізичні явища. Виникнення М. ф. пов'язане з іменами І. Ньютона, Ж. Лагранжа, Л. Ейлера, Ж. Фур'є, К. Гаусса, М. В. Остроградського. Як самостійний наук. напрям М. ф. сформувалася в 2-й пол. 19 ст., коли в акустиці й теорії пружності, в теорії явищ переносу, в електростатистиці й електродинаміці виникла необхідність розробки методів розв'язування лінійних диференціальних рівнянь з частинними похідними другого порядку (див. *Рівняння математичної фізики*). В 20 ст. предметом вивчення в М. ф. стали й рівняння квантової механіки, квантової електродинаміки та квантової теорії поля. М. ф. досліджує не лише конкретні методи розв'язування рівнянь, а й заг. питання коректності постановки задач, питання існування розв'язків рівнянь при тих чи ін. початкових і граничних умовах. У М. ф. досліджуються також спрощені матем. моделі складних фіз. процесів. Створення потужної обчислювальної техніки стимулювало розробку в М. ф. багатьох прямих числових методів, реалізація яких можлива лише на ЕОМ з великою швидкістю і величезною пам'яттю. Постійний розвиток М. ф. зумовлений її тісним зв'язком з фундаментальними напряма-

ми теор. фізики, а також її впливом на суміжні області фізики й математики. Однією з актуальних проблем сучас. М. ф. є дослідження нелінійних диференціальних рівнянь з частинними похідними. Значний внесок у розвиток М. ф. зробили рад. вчені М. М. Боголюбов, Ю. О. Митропольський, О. А. Самарський, А. М. Тихонов. Лит.: Арсєний В. Я. Методы математической физики и специальные функции. М., 1974; Владимиров В. С. Уравнения математической физики. М., 1976; Тихонов А. Н., Самарский А. А. Уравнения математической физики. М., 1977; Годунов С. К. Уравнения математической физики. М., 1979. Г. Ф. Філіппов.

МАТЕМАТИЧНА ШКОЛА — політичний економії — напрям у буржуазній політичній економії, що виник у 2-й половині 19 ст. Представники М. ш. Л. М. Е. Вальрас, У. С. Джевонс, В. Парето, Г. Кассель, Ф. І. Еджуорт, І. Фішер, К. Вікселль вважали вирішальним і найдоступнішим методом для дослідження екон. процесів і явищ застосування математичних схем і моделей. Як вихідний методологічний принцип такий спосіб дослідження економіки неминуче призводить до підміни теор. узагальнень соціально-екон. розвитку матем. схемами і моделями. Якісні характеристики законів і закономірностей сусп. розвитку замінюються лише кількісними. Те, що М. ш. при кількісному аналізі провідну роль відводить використанню граничних величин з суб'єктивно-психологічних позицій, ріднить її з відверто апологістичними бурж. теоріями (*аустрійська школа, кембріджська школа та ін.*), які ґрунтуються на маржиналізмі. Моделі, створені представниками М. ш., часто затують реальні умови функціонування капіталістичного г-ва. Матем. аналіз умов ринкової рівноваги стимулював дослідження з «економічного зростання» капіталістичної економіки (Р. Ф. Харрод, Дж. Р. Хікс, Н. Калдор та ін.), створення міжгалузевих моделей нар. г-ва на основі методу «витрати — випуск» В. Леонтьєва та ін. А. І. Кредісов.

МАТЕМАТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕОМ — сукупність програм і програмних комплексів, описів і інструкцій по користуванню різними компонентами електронних обчислювальних машин. Призначене для використання при програмуванні й розв'язуванні задач на ЕОМ в різних режимах, раціональної організації роботи як самої ЕОМ, так і її можливого зовн. устаткування. Розрізняють М. з. загальне (яке поставляють разом з машиною) і спеціальне (розроблене користувачем машини). До заг. М. з. відносять програмне забезпечення, призначене для організації обчислювального процесу на конкретних типах ЕОМ та їхніх системах. Основу заг. М. з. становлять операційні системи та обслуговуючі комплекси програм, спеціального — програм намети. Заг. М. з. складається з керуючих та обробних програм. Керуючі програми забезпечують оптимальну роботу ЕОМ на всіх етапах розв'язування задачі. об-

робні реалізують процес обробки даних під час виконання програм і розв'язування задач. До обробних програм належать транслятори, програми керування базами даних (див. *Банк даних*), системи телекерування даними і автоматизованої відладки програм тощо. Прикладом обчисл. машин із вбудованим заг. М. з. є машини сімейства «МІР». Осн. частини М. з. ЕОМ описують мовою програмування — АЛГОЛ, ФОРТРАН, КОБОЛ та ін. В СРСР існує Держ. фонд алгоритмів і програм.

І. В. Сергєнко. **МАТЕМАТИЧНЕ СПОВІДАННЯ**, середнє значення — числова характеристика випадкової величини ξ . Визначається інтегралом

$$\int_{-\infty}^{\infty} x dF(x), \text{ де } F(x) — \text{функція розподілу } \xi \text{ і позначається } M\xi \text{ (або } E\xi). \text{ Якщо } \xi \text{ набуває значень } x_1, \dots, x_n \text{ з ймовірностями } p_1, \dots, p_n, \text{ де } p_1 + \dots + p_n = 1, \text{ то } M\xi = x_1 p_1 + \dots + x_n p_n. \text{ М. с. випадкової величини } \xi \text{ з густиною ймовірності } p(x) \text{ дорівнює}$$

$$\int_{-\infty}^{\infty} x p(x) dx. \text{ Відповідно до величин чисел закону середнє арифм. з } n \text{ незалежних спостережень випадкової величини } \xi \text{ при великому } n \text{ близьке до } M\xi. \text{ М. с. лінійної комбінації випадкових величин дорівнює лінійній комбінації М. с. цих величин. Якщо } a \leq \xi \leq b, \text{ то } a \leq M\xi \leq b.$$

Лит.: Інеденко Б. В. Курс теорії ймовірностей. М., 1969; Гіхман И. И., Скороход А. В., Ядренко М. И. Теорія ймовірностей і математическая статистика. К., 1979.

М. Коваленко. **МАТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ** — сукупність розділів математики, присвячених дослідженню функцій методами нескінченно малих. Виник (у систематич. формі) у працях І. Ньютона, Г. Лейбніца, Л. Ейлера та ін. математиків 17—18 ст. Обґрунтування М. а. за допомогою поняття границі належить О. Л. Коші. Природним продовженням класичного М. а. є функціональний аналіз. Курс М. а. містить розділи: вступ в аналіз, диференціальне числення, інтегральне числення і теорія рядів. Лит.: Фихтенгольд Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления. т. 1—3. М., 1970; Шкіль М. І. Математичний аналіз. ч. 1. К., 1978; Акилов Г. П., Дятлов В. Н. Основы математического анализа. Новосибирск, 1980.

МАТЕНАДАРАН, Інститут давніх рукописів «Матенадаран» імені Месропа Маштоца — одне з найбільших у світі сховищ давньорим. рукописів і в.-д. інститут (з 1959) в Єревані. Створено на базі націоналізованої 1920 колекції рукописів монастиря в Ечмиадзіні, 1939 переведено до Єревана. В М. зберігаються рукописи 5—18 ст., унікальна колекція вірм. першодруків і стародруків 16—18 ст., твори давніх і середньовічних вірм. авторів, переклади праць учених ін. народів, у т. ч. творів, що не збереглися на мові оригіналу. Є музей.

МАТЕРИКИ, континенти — великі ділянки земної кори, які підно-

сяться над рівнем *Світового океану* у вигляді суходолу. М. оточені смугою материкової облідини, яка обривається до океанів у вигляді *материкового схилу*. Потужність *земної кори* у межах М. становить 35–45 км. Формування М. у геол. минулому відбувалося шляхом обривання материкових платформ молодими складчастими поясами. Розміщення і обриси М. у процесі їх розвитку зазнали певних змін. Сучасних обрисів вони набули в кайнозой (див. *Кайнозойська ера і група*). На земній кулі налічують 6 материків: *Євразія, Африка, Північна Америка, Південна Америка, Австралія та Антарктида*. Див. також *Земля*.

МАТЕРИКОВА ОБЛІДИНА, шельф — прибережна слабохвилювана частина дна Світового ок., що оточує материки і генетично з ними пов'язана. Глибини в межах М. о., як правило, не перевищують 200 м (іноді досягають 500–1500 м). Шир. її від кількох до 1500 і більше кілометрів. Утворення М. о. пов'язують з опусканням узбережжя (або підняттям рівня Світового ок.) і зануренням суходолу під воду, а також з абразійною діяльністю моря (див. *Абразія*). На М. о. інтенсивно відкладаються продукти руйнування мор. берегів — галечник, пісок, мул. Характерна велика біол. продуктивність, зумовлена високою освітленістю й прогріванням води. В межах М. о. ведеться рибальство, промисел мор. тварин; є значні поклади корисних копалин (нафти, газу, золота, алмазів тощо). Про міжнародний статус див. ст. *Конти-нентальний шельф*.

МАТЕРИКОВА ПІВКУЛЯ — півкуля Землі, на поверхні якої зосереджена більша частина суходолу. Утворюється внаслідок умовного перетину Землі великим колом, яке проходить через центр земної кулі перпендикулярно до осі, один з полюсів якої міститься біля гирла Луари (Франція), а другий — у Тихому ок. біля Нової Зеландії. У М. п. суходіл займає 47% її площі, в океанічній півкулі — 9%. У М. п. лежать Європа, Азія, Африка, Пів. Америка і частина Пд. Америки.

МАТЕРИКОВИЙ СХІЛ — нахилена частина дна Світового ок. між материковою облідиною і ложе океану. Шир. М. с. від 20 до 100 км, глиб. від 200 до 3200 м. Кут нахилу поверхні становить 3–6°, іноді до 45°. Для рельєфу М. с. характерні підводні западини, ущелини, каньйони, тераси. Внаслідок крутизни схилів на М. с. відбуваються підводні жуни, характерна підвищена сейсмічність. Вкритий мулами. Зона високої продуктивності органічної речовини.

МАТЕРІНКА (*Origanum*) — рід багаторічних трав родини *губоцвітних*. Листки яйцевидно-овальні. Квітки дрібні, зібрані на кінцях гілочок у щитковидно-волотеві суцвіття. Понад 20 видів, пошир. в Європі, Зх. та Центр. Азії. В СРСР — 5 видів, з них у УРСР — 2. Найпоширеніша М. з в и ч а й - н а (*O. vulgare*) з лісово-рожевини квітками; росте в лісах, по степо-

вих і кам'янистих схилах; добрий медонос. Містить вітамін С, *дубильні речовини*, ефірну олію, яку використовують в парфюмерній пром-сті. Жиру олію з насіння М. застосовують у лакофарбовій пром-сті. Лікарська рослина.

МАТЕРИНСТВО у праві — правове становище жінки у зв'язку з народженням, утриманням і вихованням дітей. М. в СРСР користується всенар. пошаною і оточене повсякденною увагою. Воно охороняється і заохочується Рад. д-вом. В СРСР жінкам створюються умови, які дають їм змогу поєднувати працю з М., забезпечується правовий захист, матеріальна і моральна підтримка М. і дитинства (див. *Охорона материнства і дитинства*). Охорона інтересів матері і дитини передбачена Конституцією СРСР і конституціями союзних республік, зокрема ст. 33, 51 Конституції УРСР. Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я, про шлюб та сім'ю, про працю, кримінальним законодавством та ін. нормативними актами. Охорона здоров'я матері і дитини забезпечується: організацією широкої мережі жіночих консультацій, пологових будинків, ясел, садків та ін. закладів; наданням жінці відпустки у зв'язку з вагітністю і пологами з виплатою допомоги по соціальному страхуванню; виплатою у встановленому порядку допомоги з нагоди народження дитини і допомоги на час догляду за хворою дитиною; переведенням вагітних жінок на легшу роботу зі збереженням серед. заробітку; заборобою залучення вагітних жінок, матерів, що годують груддю, і жінок, що мають дітей у віці до одного року, до нічних (див. *Зміна роботи*), понаднормових робіт тощо; поліпшенням умов праці і побуту; держ. і громад. допомогою сім'ї та ін. заходами. Забезпечується поступове скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей. *Багатодітним матерям* надаються додаткові пільги; встановлено найвищий ступінь відзнаки М. (див. *Мати-героїня*); засновано орден «Мати-героїня» і «Материнська слава», «Медаль материнства». В СРСР здійснюється постійний контроль за суворим дотриманням вимог законодавства щодо М. Зокрема, 3.VII 1979 Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову «Про держання законодавства про забезпечення медичною допомогою вагітних жінок і новонароджених».

О. Г. Павлукова.

«МАТЕРИНСЬКА СЛАВА» — рад. орден. Встановлений Президією Верховної Ради СРСР 8.VII 1944. Має три ступені. Орденом «М. с.» 1-го ступеня нагороджують матерів, що народили й виховали 9 дітей; 2-го ступеня — 8 дітей, 3-го ступеня — 7 дітей. Нагородження провадиться, коли найменша дитина досягне одного року і якщо всі ін. діти цієї матері живі (враховуються також діти усиновлені). Щодо дітей, які загинули, померли або тих, що пропали без вісті, діють ті самі положення, що при нагородженні орденом «Мати-

героїня». «М. с.» нагороджують Президія Верховних Рад союзних і авт. республік від імені Президії Верховної Ради СРСР за поданням виконкому районної або міської Ради нар. депутатів. Цим орденом по УРСР нагороджено понад 258 тис. жінок (1979).

МАТЕРИНСЬКА ШКОЛА — 1) Перший ступінь в пед. системі Я. А. Коменського. Охоплювала питання виховання й навчання дітей в сім'ї до 6-річного віку. 2) Дошкільний заклад у Франції й деяких ін. країнах для дітей від 2 до 6 років. М. ш. нерідко організуються безпосередньо при початкових школах ряду країн як т. з. класи для дітей, до яких приймають дітей з 4 років.

МАТЕРИНСЬКІ ПОРОДИ — 1) Гірські породи, які під впливом геологічних процесів у надрах Землі та на її поверхні перетворюються на інші породи або на корисні копалини. Останні успадковують від М. п. хім. і мінералогічний склад та деякі структурні особливості. 2) Гірські породи, на верхніх шарах яких при взаємодії фіз., хім. і біол. процесів утворюються *грунти*. Хім. та біол. процеси зумовлюють значні перетворення М. п., але їхній мех. і мінералогічний склад визначають осн. якісні характеристики ґрунтів. Осн. материнськими породами ґрунтів є *осадовчі гірські породи*, на Україні, зокрема, — *леси*.

В. О. Мищенко.

МАТЕРІАЛИ ДОПОМІЖНІ — речові елементи виробництва, які сприяють процесу праці або в процесі виробництва приєднуються до *матеріалів основних*. Питома вага їх у структурі витрат на виробн. пром. продукції СРСР (1978) становить 4,3%, зокрема в пром-сті УРСР — 4,4%, у т. ч. в чорній металургії — 5,8%, легкій пром-сті — 3,0%, харч. пром-сті — 2,8%. Залежно від призначення М. д. об'єднують у групи: М. д., які в процесі виробн. приєднуються до осн. матеріалів для надання виробам закінченого вигляду (фарби, лаки тощо); М. д., що їх використовують для безпосередньої дії на осн. матеріали (формувальна земля); М. д., які використовують для обслуговування устаткування і приміщень (мастила, обтиральні матеріали); М. д., які призначені для ремонту устаткування і приміщень, для виготовлення нестандартного устаткування тощо.

В. О. Ломакін.

МАТЕРІАЛИ ОСНОВНІ — предмети праці, які утворюють речову

Орден «Материнська слава» 1-го ступеня.

Материкова півкуля і океанічна півкуля.

МАТЕРІАЛІЗМ

Обкладинки праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» — першого видання 1909 і українського видання 1959.

основу виготовлюваного продукту. М. о. беруть участь у виробі. протягом одного виробничого циклу і повністю переносять свою вартість на виготовлений продукт. До М. о. в пром-сті належать: сировина або сирові матеріали, які піддані дії живої праці (наприклад, руда при виготовленні чавуну); матеріали, які є первинною продукцією переробки сировини і входять безпосередньо до складу виготовлюваної продукції (продукат чорних металів, з якого роблять деталі); матеріали, які утворюються в результаті поєднання кількох видів сировини (волокно з бавовни і хім. волокно для виготовлення пряді) тощо. Поділ матеріалів на осн. і матеріали допоміжні зумовлений особливостями використання їх на підприємствах даної галузі — в одній галузі пром-сті матеріали певного виду відносять до основних (напр., папір на поліграфічному комбінаті), в інших — до допоміжних (напр., папір для виготовлення тари на підприємствах легкої пром-сті). М. о. в структурі витрат на вироб. пром. продукції в СРСР (1978) становлять 63%, УРСР — 62,8%, в т. ч. в чорній металургії — 53,2%, легкої пром-сті — 84%. Осн. напрям поліпшення використання М. о. визначено в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979).

МАТЕРІАЛІЗМ (від лат. *materialis* — речовинний) — науковий, протилежний ідеалістичній філософській напрям, який у розв'язанні основного питання філософії виходить з того, що *природа, буття і матерія* є первинними, а *свідомість, мислення і дух* — вторинними. Згідно з М., світ як природа є матеріальним, тобто існує сам по собі, ніким не створюваний і не знищуваний, закономірно змінюється, розвивається в силу своїх власних причин; він становить єдину і останню реальність, яка виключає будь-яку надприродну силу, а свідомість, мислення, дух є властивістю матерії й її ідеальним відображенням. Можна виділити три форми М.: *стихийний матеріалізм* як набутий в процесі істор. досвіду впевненість людей в об'єктивному існуванні зовн. світу, природничонауковий, або, за виразом В. І. Леніна, природничоїст. М. (див. Повне збір. тв., т. 18, с. 225) — філософськи неосмислене переконання переважної більшості природознавців в об'єктивній реальності й пізнаваності досліджуваних природних об'єктів — та філос. М. як свідомо створюваний науково обґрунтований світогляд. Філос. М. розвивається в тісному взаємозв'язку з наукою, спираючись на її дані й сприяючи її подальшій розв'язці. Протягом усієї історії філософії точяться непримиренна боротьба М. проти ідеалізму та *релігії*, що є в кінцевому підсумку виявом *класової боротьби* в суспільстві. Осн. істор. форми філос. М. є: найвч. М. Старод. Сходу (Лаоцзи, Ян Чжу, Ван Чун, школа ло-

каята), Старод. Греції та Риму (Геракліт, Анаксар, Емпедокл, Левкіпп, Демокріт, Епікур та ін.); *метафізичний матеріалізм* (механістичний) 17 — поч. 19 ст. (Г. Галілей, П. Гассенді, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж. О. Ламетрі, Д. Дідро, К. А. Гельвецій, П. А. Гольбах, М. В. Ломоносов, О. М. Радищев, Л. Фейєрбах); *діалектичний матеріалізм і історичний матеріалізм*, створений К. Марксом і Ф. Енгельсом і розвинутий у нових історичних умовах В. І. Леніним. Виділяють також ряд перехідних форм М.: *матеріалістичні тенденції* у вченнях Ібн-Сіні і Ібн-Рушда та в *номіналізмі* за середньовіччя; М. епохи *Відродження*, який безпосередньо передував М. 17—18 ст.; М., що виходив за рамки метафіз. М. (Дж. Толанд, А. К. Сен-Сімон). Окреме істор. місце посідає М. представників рос. та укр. *революційного демократизму* — О. І. Герцена, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, П. А. Грабовського, Лесі Українки та ін. Домарксистський М., особливо М. 17 — поч. 19 ст., відіграв значну роль у боротьбі з ідеалізмом, в ідейному обґрунтуванні *атеїзму*, в філософ. осмисленні даних *природознавства* та в розробці *підприємств теорії*. Проте всім його формам була притаманна метафіз. обмеженість, що виявилася у намаганні звести невичерпну різноманітність матерії до незмінних першооснов і відомих природознавств механічних законів (див. *Механіцизм*), у споглядальному характері, в неспроможності дати матеріалістичне тлумачення сусп.-істор. процесу, в абстрактному розумінні сутності *людини*. Негативну роль в історії філософії й природознавства відіграв т. з. *вульгарний матеріалізм*, який визначився як особлива філос. течія з середини 19 ст. і являв собою по суті позитивістську реакцію стихійного матеріалізму природознавців на ідеалістичну філософію. Вади попереднього М. подолали К. Маркс і Ф. Енгельс. Критично переосмисливши досвід т. ідейну спадщину попередньої філософії (зокрема, діалектику Г. В. Ф. Гегеля й матеріалізм Л. Фейєрбаха) з позицій потреб практики революц. пролетаріату, «знайшовши в історії розвитку праці ключ до розуміння всієї історії суспільства» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 302), вони поширили М. на розуміння сусп. явищ, поєднали М. і *діалектику*, створивши тим самим якісно новий тип М. — діалектичний і історичний матеріалізм, який став ядром комуністичного світогляду й духовною зброєю революц. перебудови суспільства на комуністичних засадах.

Лит.: Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 26. Карл Маркс; Войтко В. І. Діалектико-матеріалістична філософія. К., 1972; Ойзерман Т. І. Формування філософії марксизма. М., 1974; Діалектичний і історичний матеріалізм — філософська основа

комуністичного мировоззрення. К., 1977. О. І. Яценко.

«МАТЕРІАЛІЗМ І ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ». Критичні замітки про одну реакційну філософію — філос. праця В. І. Леніна. Написана 1908, опубл. в травні 1909 в період реакції після поразки революції 1905—07 в Росії. В цей час поширилася проповідь ворожих марксизму ідеалістичних філос. ідей. Особливо небезпечним був *емпіріокритицизм* (махізм), що видавався за «найновішу наук. філософію», з позицій якої проводилася ревізія філос. основ марксизму. Розгром махізму, захист і дальший творчий розвиток марксистської філософії були актуальними політ. і теор. завданнями марксистів. Гол. увагу В. І. Ленін зосередив на питаннях *пізнання теорії*, які висувались розвитком філософії і науки на початку 20 ст. Він піддав гострій критиці суб'єктивно-ідеалістичну концепцію теорії пізнання Е. Маха і Р. Авенаріуса та їхніх послідовників В. О. Базарова, О. О. Богданова (див. *Емпіріомонізм*) і П. С. Юркевича (див. *Емпіріосимволізм*), довів марність намагань махізму стати над *матеріалізмом* та *ідеалізмом*, показав, що махізм є різновидом суб'єктивно-ідеалістичної філософії. В. І. Ленін вважав, що необхідною умовою наук. підходу до розгляду гносеологічних проблем є послідовно матеріалістичне розв'язання *основного питання філософії*. В. І. Ленін дав класичне визначення *матерії* як філос. категорії, показав недопустимість змішування філос. поняття матерії з природничонауковим. Спираючись на нові дані *природознавства*, він збагатив матеріалістичну аргументацію в питанні про первинність матерії і вторинність *свідомості*, висловив думку, що вся матерія має властивість *відображення*, розвиток якої приводить до виникнення *відчуттів*. Розглядаючи відчуття і свідомість як суб'єктивний образ об'єктивного світу, В. І. Ленін викрив хибність *«ієрогліфі теорії»*, розвинув марксистську *відображення теорію*, яка становить основу марксистської теорії пізнання. Він глибоко розкрив діалектику *пізнання* як складного, суперечливого істор. процесу взаємовідношення суб'єктивного і об'єктивного, в ході якого досягається *істина*. В. І. Ленін всебічно розвинув марксистське вчення про об'єктивну, *абсолютну і відносну істину*, про вирішальну роль *практики* в процесі пізнання, про її діалектичний характер, про єдність теорії і практики. Розвиток *діалектичного матеріалізму*, критика махізму в «М. і е.» органічно пов'язані з аналізом філос. питань природознавства, гол. чин. фізики, що були поставлені революцією в природознавстві на рубежі 19 і 20 ст. Ця революція викрила неспроможність *метафізичного матеріалізму* пояснити нові відкриття у фізиці, які поглиблювали уявлення про будову матерії. Частина фізиків розцінювала заперечення метафізичного матеріалізму як заперечення наук. матеріалізму взагалі. В зв'язку з цим

виникла методологічна криза фізики, суть якої полягала в заміні матеріалізму ідеалізмом і агностицизмом (див. «Фізичний ідеалізм»). В. І. Ленін розкрив гносеологічні й соціальні причини кризи фізики, довів, що революція у фізиці, цілком спростовуючи ідеалізм, заперечує лише метафіз. матеріалізм і повністю підтверджує діалектичний матеріалізм. Філософські узагальнюючі досягнення природознавства, В. І. Ленін розвинув діалектико-матеріалістичне вчення про матерію і форми її існування, про невичерпність матерії, про співвідношення філософії і природознавства. В. І. Ленін підкреслював, що сама об'єктивна логіка розвитку фізики і природознавства взагалі неминуче веде до діалектичного матеріалізму, який є наук. методологією сучас. науки. В кн. «М. і е.» В. І. Ленін розкрив цілісність марксистської філософії, органічну єдність діалектичного та істор. матеріалізму, відстоює і розвинув далі істор. матеріалізм, положення про первинність сусп. буття і його взаємодію з сусп. свідомістю (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), про об'єктивний характер законів сусп. розвитку. В. І. Ленін всебічно обґрунтував принцип партійності філософії, показав, що боротьба осн. філос. напрямів — матеріалізму та ідеалізму — є відображенням боротьби певних класів суспільних і груп, що тільки марксистська партійність забезпечує справжню науковість, оскільки інтереси робітн. класу збігаються з об'єктивним ходом історії. Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» має велике значення для дальшого творчого розвитку марксистської філософії, для боротьби проти реакц. бурж. філософії, проти догматизму та релігіонізму.

Ю. Ф. Бухалов.

МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ — пояснення історичного розвитку суспільства на основі принципів історичного матеріалізму.

МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА ПРОБЛЕМ ІНСТИТУТ АН УРСР — науково-дослідна установа. Створений 1955 у Києві (до 1964 — Ін-т металокераміки та спец. сплавів АН УРСР). Гол. установа в СРСР з проблеми «Порошкова металургія». В складі ін-ту (1980) — 28 відділів і 4 лабораторії, особливе конструкторсько-технологічне бюро (філіал у Макіївці), дослідне виробн., інформаційно-обчислювальний центр, геліотех. лабораторія (смт Кацівелі Крим. обл.). Є аспірантура. Основні напрями роботи інституту: дослідження фізики та хімії твердого тіла; створення і технологія виробн. нових матеріалів з заданими властивостями, пошуки нових і вдосконалення існуючих методів порошкової металургії, розробка спеціалізованого устаткування. Видає журн. «Порошковая металлургия» і наук.-тех. збірники «Адгезия расплавов и пайка материалов» та «Защитные покрытия на металлах». Ін-т нагороджено (1967)

орденом Трудового Червоного Прапора.

О. М. Пилипкевич.

МАТЕРІАЛОЗНАВСТВО — наука, що вивчає у взаємозв'язку склад, будову і властивості металевих і неметалевих матеріалів, а також методи одержання їх та обробки. Складова частина М. — *металознавство*. М. ґрунтується в основному на дослідженнях у галузі фізики, хімії й фіз. хімії. Гол. практичне завдання М. полягає у відшуванні оптимального складу матеріалів з певним комплексом властивостей. Склад матеріалів вивчають методами *гравіметричного аналізу*, *гранулометричного* (див. *Гранулометрія*), *спектрального аналізу*, *поларографічного аналізу*, *радіоактиваційного аналізу*, хімічного та ін., їхню будову — за допомогою електронографічного (див. *Електронографія*), електронного мікроскопічного, металогічного (див. *Металогіфікація*) і рентгеноструктурного аналізу. Для визначення властивостей матеріалів застосовують мех. випробування (див. *Брінелля метод*, *Віккерса метод*, *Роквелла метод*), дилатометричні (див. *Дилатометрія*), магнітні, електричні тощо. Осн. методами одержання матеріалів є *плавка*, *вакуумно-дуговий переплав*, електроннопроменевий (див. *Електроннопроменева технологія*) і електрошлаковий переплав, плазмодуговий переплав, електролітичне осадження (див. *Електроліз*), осадження з парової або газової фази, полімеризація (полімерів), кристалізація з розплавів, хім. синтез, спікання, тверднення сумішей (бетон). Матеріали піддають зварюванню, обробці тиском (наприклад, *кування*, *штампуванню*, *прокатці*), обробці різанням тощо. Набуває розвитку кріогенне й космічне М. (див. *Кріогенна техніка*, *Космічна технологія*). Значний вклад у розвиток М. внесли рад., в т. ч. укр., вчені О. О. Байков, А. А. Бочвар, В. Н. Гріднєв, Д. А. Дудко, В. Н. Бреженко, Г. В. Курдюмов, Б. О. Мовчан, Б. Є. Патон, Г. В. Самсонов, В. М. Свечников, К. Ф. Стародубов, В. І. Трефілов, І. М. Францевич та ін. Проблеми М. досліджують в Інституті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР, *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Лиття проблем інституті* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, *Металогіфікації інституті* АН УРСР, *Надтвердих матеріалів інституті* АН УРСР. Літ.: Бочвар А. А. Металловедение. М., 1956; Конструкционные материалы, т. 1—3. М., 1963—65; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977. І. М. Федорченко.

МАТЕРІАЛОМІСКИСТЬ ПРОДУКЦІЇ — один з основних показників економічної ефективності суспільного виробництва. М. п. характеризує питомі витрати (що припадають на одиницю продукції) *матеріальних ресурсів* (осн. і допоміжних матеріалів, палива, енергії) на виготовлення продукції. М. п. обчислюють у вартісному й натуральному виразах. Зниження М. п. має велике нар.-госп. значення. Його здійснюють внаслідок

додержання *режиму економії*, широкого застосування прогресивних конструкторських рішень, удосконалення технологіч. процесів, розширення використання *вторинної сировини*, зменшення питомих витрат сировини і матеріалів. Це є одним з осн. завдань одинадцяти п'ятирічки (1981—85).

В. Г. Чепінога.

МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ — обов'язок осіб, що заподіяли шкоду держ. або громадському майну, якщо вона є наслідком їхньої вини, відшкодувати її у визначених законом межах. Передбачена, зокрема, трудовим та колг. правом.

М. в. робітників і службовців — обов'язок працівника відшкодувати пряму дійсну шкоду, заподіяну при виконанні ним трудових обов'язків підприємству, установі, орг-ції, де він працює. М. в. несуть у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше 1/3 місячної тарифної ставки (окладу). М. в. понад ці межі (але не більше повного розміру заподіяної шкоди) допускається лише в окремих випадках (напр., у разі укладення письм. договору про повну М. в. працівника; коли дії працівника, якими завдано шкоду, мають ознаки злочину). У межах серед. місячного заробітку М. в. несуть *службові особи*, якщо шкоду заподіяно зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних чи грошових цінностей, випуском недоброякісної продукції тощо. Службова особа за шкоду, заподіяну оплатою вимушеного прогулу, допущеного з її вини, несе М. в. в межах своїх 3-х місячних окладів.

М. в. колгоспників полягає в обов'язку членів колгоспу, які винні у недостачі, загинбі, псуванні або втраті колгоспного майна, а також в його самовільному використанні, компенсувати завдану колгоспові цими діями матеріальну шкоду. Розмір дійсної шкоди визначає правління колгоспу. Стягнення матеріальних збитків, якщо шкоду заподіяно недбалістю в роботі, провадиться в розмірі дійсної шкоди, але не більше 1/3 місячного осн. заробітку члена колгоспу. За навмисне заподіяння шкоди, а також у ін. випадках, передбачених законодавством, зокрема, якщо дії, якими заподіяно шкоду, мають ознаки злочину, винні несуть М. в. у підвищеному (або повному) розмірі.

Г. І. Давиденко.

МАТЕРІАЛЬНА ОСВІТА — теорія загальної освіти в бурж. педагогії. Виникла в 40—50-х рр. 19 ст. Представники М. о. вважали, що гол. завданням навчання є оволодіння знаннями фактів і недооцінювали або зовсім не визнавали необхідності розвитку особистості учня. М. о. протистойть теорія *формальної освіти*, відповідно до якої осн. завданням навчання є розвиток розумових здібностей учнів, а знання основ наук має другорядне значення. Рад. теорія освіти визнає єдність процесу засвоєння знань і загального розумового розвитку учнів.

МАТЕРІАЛЬНА ТОЧКА — поняття класичної *механіки*, яке засто-

совують для позначення тіла, розміри і форма якого неістотні в розв'язуванні задачі, внаслідок чого його масу можна вважати зосередженою в точці. Тіло можна розглядати як М. т., якщо воно рухається поступально або коли віддалі, які проходять точки тіла, набагато більші за його розміри.

МАТЕРІАЛЬНЕ — фундаментальна характеристика *буття*, яка вказує на його об'єктивно-реальне, тобто незалежне від свідомості існування. М. протилежне *ідеальному*, яке характеризує *свідомість*, вказуючи на її похідний характер і на те, що свідомість, відображаючи фіз., хім., біол. та ін. властивості дійсності, сама цих властивостей не має. Поняття «матеріальне» набуває в матеріалістичній філософії світоглядного значення саме тому, що фіксує фундаментальну ознаку світу. В цьому розумінні М. не є окремою властивістю серед безлічі інших, навпаки, воно набуває всезагальності, вказуючи на основу єдності світу, на єдине джерело походження й існування всієї різноманітності явищ дійсності. М. є те, що не спричиняє дією будь-яких інших, надматеріальних факторів і тому виступає абсолютно первинним, зберігаючись у всіх перетвореннях речей. У марксистській філософії, яка вперше відкрила матеріальну основу сусп. життя, поняття «матеріальне» стало послідовним виразом принципу матеріалістичного монізму.

МАТЕРІАЛЬНЕ СТИМУЛЮВАННЯ ПРАЦІ при соціалізмі — система планомерно організованих взаємопов'язаних екон. засобів і нормативів, що регулюють розподіл матеріальних благ і спрямовані на залучення людей до суспільно корисної праці та підвищення їхньої трудової активності. М. с. п. базується на *інтересах економічних*, яким належить першорядна роль серед усієї сукупності інтересів, що виступають спонукальними мотивами діяльності людей. Однак цю функцію інтереси виконують не безпосередньо, а через певну систему стимулів до праці, притаманну кожному сусп. ладові, що зумовлено відповідними *виробничими відносинами*. В антагоністичних суспільствах експлуаторські класи вдаються до двох осн. форм примусу виробників до праці — позаекономічного, прямого насильства (докапіталістичні формації) та екон. примусу (капіталістичний *спосіб виробництва*). За соціалізмом виникає новий тип екон., матеріальних інтересів. М. с. п. базується на принципах, які гармонійно поєднують інтереси суспільства в цілому з інтересами трудових колективів, окремих членів соціалістичного суспільства. Матеріальну основу екон. інтересів в СРСР становить *чиста продукція*. Розподіл чистої продукції як важливий засіб реалізації екон. інтересів виконує функції М. с. п. В системі М. с. п. центр. місце посідає розподіл по праці (див. *Розподіл по праці закон*), здійснюваний в держ. секторі економіки у формі *заробітної плати*, а в колг.-кооперативному — у формі гарантованої оплати праці (див.

Оплата праці в сільському господарстві). Одним з гол. важелів М. с. п. є *преміювання*, роль якого в сучас. умовах зростає. Його використовують для посилення матеріальної зацікавленості працівників у виконанні виробничих планів, зростанні *продуктивності праці*, зниженні *собівартості* продукції, підвищенні її якості, поліпшенні використання осн. виробничих фондів тощо. В системі М. с. п. важливе місце посідають *фонди стимулювання*. Система утворення фондів спрямована на те, щоб зацікавити колективи підприємств і об'єднань в одержанні високих кінцевих результатів праці. Посилення стимулюючої ролі цих фондів сприяє здійснюване відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 вдосконалення порядку формування цих фондів, зокрема перехід до утворення їх за стабільними нормативами, затверджуваними в диференційованих розмірах за роками п'ятиріччя. Певну стимулюючу роль відіграють і *суспільні фонди споживання*. На даліше вдосконалення системи М. с. п. наголошено в Основних напрямках екон. і соціального розвитку СРСР на 1981—85. Див. також *Моральне стимулювання праці*.

МАТЕРІАЛЬНИЙ ДОБРОБУТ ТРУДЯЩИХ — див. *Добробут, Життєвий рівень*.

МАТЕРІАЛЬНІ БАЛАНСИ — в соціалістичних країнах система показників, що характеризує співвідношення між ресурсами певної продукції та потребами *народного господарства* в ній; є основою плану *матеріально-технічного постачання* нар. г-ва. М. б. бувають планові й звітні. В СРСР планові М. б. розробляють у Держплані СРСР, Держпостачі СРСР, м-вах і відомствах, у тер. органах планування (держпланах і головпостачах союзних республік, облпланах), на підприємствах (в об'єднаннях). М. б. складають за обсягом *матеріальних ресурсів* — однопродуктові та багатопродуктові (комплексні, міжпродуктові); за поділом *сукупного суспільного продукту* — баланси *засобів виробництва* та баланси *предметів споживання*; за періодами планування — перспективні (довгострокові та п'ятирічні) і поточні (річні); за розрізами плану — галузеві й територіальні; за використанням одиницями виміру — в натуральних і вартісних показниках; за формами виконання — затверджені та розрахункові. М. б. використовують для наук.-екон. обґрунтування планів розвитку нар. г-ва, для забезпечення необхідних міжатрудових і внутрішньогалузевих пропорцій, а також для складання планів розподілу найважливіших засобів виробн. і предметів споживання, планів матеріально-тех. постачання. М. б. мають забезпечувати оптимальне співвідношення між виробн. і споживанням окремих видів продукції, виявлення «вузьких» місць у матеріальному забезпеченні окремих потреб нар. г-ва, застосування в нар. г-ві нових прогресивних видів матеріалів і виробів тощо.

М. б. окремих видів продукції конкретизують заг. пропорції соціалістичного *відтворення*, відображені в балансі сукупного сусп. продукту. Вони характеризують ресурси певної продукції і потреби в ній нар. г-ва, конкретні зв'язки окремих галузей нар. г-ва в процесі виробн. і розподілу цієї продукції. Так, наприклад, баланс с.-г. сировини, що йде на промислову переробку (зерно, бавовна, продукти тваринництва тощо), і баланси пром. продукції, значна частина якої надходить у с. г. (мінеральні добрива, с.-г. машини, паливе та ін.), розкривають екон. зв'язки між пром.-стю і с. г. Важливим етапом у розробці М. б. є визначення потреб м-в, відомств СРСР та союзних республік у матеріальних ресурсах (див. *Нормування витрат матеріальних ресурсів*). Постійне вдосконалення методів розробки М. б. спрямоване на організацію ритмічної роботи підприємств, науково обґрунтований розподіл капіталовкладень по галузях нар. г-ва, на правильне тер. розміщення *продуктивних сил*, встановлення раціональної галузевої й територіальної спеціалізації в поєднанні з оптимальними міжрайонними та міжресп. трансп.-екон. зв'язками. Зокрема, на даліше конкретне вдосконалення М. б. вказано в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи». В п'ятирічних планах М. б. розробляються в укрупненій *номенклатурі продукції*, а плани розподілу її — по осн. фондодержателях за роками п'ятиріччя; в річних планах М. б. розробляються по розгорнутій номенклатурі продукції, а плани розподілу її — по всіх фондодержателях. Держплан СРСР, Держпостач СРСР, м-ва і відомства СРСР і Ради Міністрів союзних республік несуть відповідальність за збалансованість планів з матеріальними ресурсами, затвердження балансів і планів розподілу по яких покладається на ці органи. З найважливіших видів продукції міжатрудового використання М. б. і плани розподілу затверджує Рада Міністрів СРСР. **О. М. Невелюв.**

МАТЕРІАЛЬНІ РЕСУРСИ — в загальному розумінні являють сукупність *засобів виробництва* та *предметів споживання*, які має в своєму розпорядженні *народне господарство* на даний період. М. р. є частиною екон. ресурсів суспільства (поряд з трудовими, фінанс.), зростання і нагромадження їх пов'язане з безперервним процесом *виробництва*. У практиці нар.-госп. планування М. р. — це сукупність елементів виробн. переважно у складі *предметів праці*, призначених для виробничого споживання та використання в *невиробничій сфері*. До них належать *сировина*, матеріали, паливо, електроенергія. До М. р. включаються також технологічне та енерг. устаткування виробничого призначення (механізми, машини, пристрої, прилади тощо), що має бути

змонтоване і встановлене. В соціалістичному г-ві дані групи М. р. виділяють для характеристики і планового регулювання міри виробничого споживання предметів праці на одиницю продукції або обсягу робіт.

М. р. за способом виробництва класифікують на промислові та сільськогосподарські. У промислових М. р. розрізняють продукцію добувних галузей пром-сті та продукцію переважно первинної обробки сировини. За якісними ознаками виділяють: М. р. мінерального походження (сировину) — руди чорних і кольорових металів, вугілля, нафта, природний газ, гірничохім. сировина, буд. матеріали тощо; продукти переробки мінеральної сировини — чавун, прокат чорних і кольорових металів, металеві вироби, нафтопродукти, мінеральне добриво тощо; лісові матеріали і продукти — деревина, целюлоза тощо; хім. синтетичні продукти — синтетичні смоли, пластмаси, штучні волокна, каучук синтетичний тощо; продукти переробки с.-г. сировини — цукор, шкіра, прядиво тощо. Сільськогосподарські М. р. (сировина) поділяються на продукти рослинництва та тваринництва — зерно, цукр, буряки, бавовна-сирець, льон, вовна натуральна тощо. За часом використання розрізняють М. р. звітного та планового періодів. Обсяг М. р., який беруть до уваги в планових розрахунках, складається з обсягу виробн. їх відповідно до планової програми (звичайно за рік), з їхніх запасів на початок даного періоду (з урахуванням залишків), імпортно-експортних поставок та ін. надходжень. По союзній республіці розрахунок обсягів проводять, враховуючи ввіз і вивіз з ін. республік. Систематичне збільшення обсягу та урізноманітнення номенклатури М. р. є невідмінною умовою розширеного відтворення. Витрати на сировину, осн. та допоміжні матеріали, паливо та електроенергію в пром-сті СРСР перевищують 75% собівартості продукції. Підвищення ефективності сусп. виробн. потребує постійного зниження *матеріаломісткості продукції* на всіх нар.-госп. рівнях одержання її. Визначення потреб в М. р. має ґрунтуватися на прогресивних нормах витрат і точно відображати затрати виробн. Вирішальним у цьому є вдосконалення конструкцій машин, механізмів, а також технологічних процесів. Одним з найважливіших завдань планування виробн. М. р. є оптимізація їхньої структури з урахуванням взаємозамінюваності й різної ефективності їхніх окремих видів. У збільшенні виробн. економічних видів сировини і матеріалів велике значення має дальша хімізація нар. г-ва, розвиток виробн. і ширше застосування нових штучних матеріалів і різних замінників дорогих і дефіцитних матеріалів. Не менш важливим є оптимальний розподіл М. р. між галузями нар. г-ва, видами виробн. та окремими підприємствами.

Широке коло завдань по забезпеченню суворой економії всіх видів

М. р. випливає з постанови Листопадового пленуму ЦК КПРС 1978 та постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12.VII 1979 «Про поліпшення планування та посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва й якості роботи». Удосконалюється вся система планування й стимулювання економії М. р., використання більш дешевих видів їх, вторинної сировини, відходів виробн. тощо. Цьому має сприяти, зокрема, перехід від валових оцінок продукції підприємств до показників нормативно *чистої продукції*. На кожному етапі розвитку нар. г-ва узгодження наявних М. р. з потребами в них досягають шляхом розробки *матеріальних балансів*. Обсяг і номенклатура М. р. визначають спеціалізацію нар. г-ва окремих республік і районів, масштаби та участь їх у міжресп. обміні та в забезпеченні загальносоюзних потреб (див. *Міжреспубліканські економічні зв'язки*).

В. С. Міщенко.

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА КОМУНІЗМУ — сукупність високопродуктивних матеріально-речових елементів *продуктивних сил*; неподільне панування великого машинного виробництва в усіх сферах нар. г-ва, що ґрунтується на загальнонародній *комуністичній власності* і забезпечує повний достаток матеріальних благ. М.-т. б. к. створюється на основі всебічного розвитку матеріально-тех. бази зрілого соціалізму і використання притаманної йому системи екон. законів. КПРС розглядає побудову М.-т. б. к. як велике завдання партії, рад. народу, як гол. матеріальну умову побудови комуністичного суспільства. Об'єктивні закономірності її формування враховуються з макс. повнотою в планах розвитку нар. г-ва вже на етапі розвинутого соціалізму. М.-т. б. к. матиме свої кількісні й якісні характеристики, соціальну й технологічну структурну комбінацію виробництва. Соціально-екон. визначеність її проявлятиметься в підпорядкуванні цієї бази меті комуністичного виробн., вимогам осн. екон. закону в умовах повного комунізму. Розвиток матеріальних компонентів продуктивних сил (засобів виробн., технологій і втілення в них науки) досягне рівня, що забезпечить найвищу сусп. *продуктивність праці*, створить той достаток матеріальних і духовних благ, який потрібний для повного задоволення зростаючих суспільно необхідних потреб усіх членів суспільства, для розподілу за потребами. За своїми масштабами, рівнем розвитку М.-т. б. к. визначатиме таку дієздатність трудящих, такі цілеспрямовані зміни в характері й змісті праці, за яких працівник виступатиме не стільки як його гол. агент, скільки як контролер, регулювальник процесу машинного виробн. Він буде звільнений від виконання важкої фіз. праці і чисто мех. операцій, головним буде творчий характер його праці. За цих умов створення реального багатства стане менш залежним від *робочого часу* і від чисельності зайнятих у галузях матеріального виробн. Його величини

на визначатиметься могутністю, ефективністю тих компонентів матеріально-тех. бази, які приводяться в рух протягом робочого часу і забезпечують високу продуктивність праці. Це буде широко розгалужена система високопродуктивних машин, засобів механізації і автоматизації, яка стане панівною в усіх сферах життєдіяльності людей. *Науково-технічний прогрес* внесе суттєві зміни в технологічну структуру знарядь праці, в галузеву і функціональну структуру всього парку устаткування, у виробн. досконалих і нових предметів праці, у розвиток досконалої *інфраструктури* матеріального виробн. М.-т. б. к. матиме адекватні *комуністичні виробничі відносини*. В комуністичній *кооперації* праці будуть виключені всі форми соціально-екон. перівності. Зростаючий обсяг *вільного часу* буде достатнім для всебічного розвитку кожної особи, виступатиме, за висловом К. Маркса, «мірою багатства» і якісною ознакою М.-т. б. к.

Проблеми створення М.-т. б. к. конкретно розроблені в Програмі КПРС, рішеннях XXII—XXV з'їздів, пленумів ЦК та ін. документах партії, які є результатом творчого, марксистсько-ленінського аналізу реальних процесів *розвинутого соціалістичного суспільства*. Характерним напрямом у формуванні М.-т. б. к. є високі й сталі темпи розвитку галузей важкої індустрії, що забезпечують неухильне зростання продуктивності сусп. праці, розв'язання складних соціальних завдань. Це прискорений розвиток перш за все електроенергетики, машинобудування, хім. пром-сті, радіоелектроніки, які вносять докорінні зміни у функціональні елементи виробничого процесу. Дальший розвиток могутньої електроенерг. бази суспільства, що втілює найновіші досягнення науки і техніки, поступове створення в країні матеріальних умов повної електрифікації є вирішальною ланкою у формуванні М.-т. б. к. Створення досконалого виробничого апарату на основі прискореного розвитку *машинобудування* — бази наук.-тех. прогресу і тех. переснащення всіх галузей нар. г-ва — має ключове значення для формування М.-т. б. к., зміцнення оборонної могутності країни. Забезпечення стійкого збалансованого розвитку важкої індустрії — магістральна лінія боротьби КПРС і Рад. д-ви за формування М.-т. б. к. Важливим напрямом у формуванні її є дальший розвиток наук.-тех. прогресу, повне використання його досягнень. Проведення *єдиної технічної політики*, концентрація сил на розв'язанні основних наук.-тех. проблем, розгортання наук. досліджень, розробка і здійснення комплексних цільових програм — все це відкриває принципово нові шляхи й можливості вдосконалення існуючої матеріально-тех. бази, створення техніки і технології майбутнього. В М.-т. б. к. акумулюються досягнення *науково-технічної революції*, буде цілком реалізовано принцип перетворення науки на безпосередню продуктивну силу.

На тривалу перспективу набуває великого значення інтенсивний розвиток усіх матеріальних елементів продуктивних сил. Курс КІРС на інтенсифікацію економіки і підвищення ефективності сусп. виробн. є реалізацією тієї сусп. потреби, яка передбачає макс. збільшення випуску продукції високої якості для неухильного зростання *добробуту* трудящих, всебічного розвитку особи, тобто підпорядкований осн., найвищій меті *економічної стратегії КІРС* — дедалі повнішому задоволенню постійно зростаючих матеріальних і культур. потреб народу. П'ятирічка 1981—85 стане періодом дальших якісних зрушень у матеріально-тех. базі на основі інтенсифікації сусп. виробн., підвищення його ефективності та прискорення наук.-тех. прогресу. Створення М.-т. б. к.—єдиний шлях соціалістичного суспільства до комунізму. Закономірності побудови М.-т. б. к. використовують комуністичні партії країн *соціалістичної співдружності*.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади; т. 42. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КІРС. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Закономерности создания материально-технической базы коммунизма. М., 1976; Материально-техническая база коммунизма, т. 1—2. М., 1977; Економічні проблеми створення матеріально-технічної бази комунізму. К., 1978; Лебедев В. Г. Материально-техническая база коммунизма. М., 1978.

І. С. Ступницький.

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА СОЦІАЛІЗМУ — сукупність матеріально-речових елементів *продуктивних сил* за соціалізму; велике машинне виробництво в усіх галузях нар. господарства, що планомірно організоване в масштабі всієї країни для найповнішого задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих.

М.-т. б. с. на першому етапі розвивається на базі машинного *виробництва*, створеного за капіталізму, яке після перемоги соціалістичної революції переходить у загальнонар. власність. Проте соціалізм — перша фаза комуністичного сусп. ладу — піддає цю базу соціально-екон. та виробничо-тех. реконструкції, що відповідає новій організації праці, прогресивній техніці й технології. Ще на початку побудови основ соціалізму В. І. Ленін вказував, що «ми повинні мати нову технічну базу для нового економічного будівництва» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 105), що будівництво нового сусп. ладу можливе «на сучасній технічній основі, яка ґрунтується на сучасній науці, техніці, на електриці» (там же, т. 41, с. 293). Формування матеріальної основи нового ладу в Рад. Союзі відбувалося в процесі подолання тех.-екон. відсталості країни, в умовах багатоукладності економіки, супроводилося класовою боротьбою. М.-т. б. с. була побудована на основі реального усупільнення виробн. і праці, проведення соціалістичної *індустріалізації*, створення великої пром.-сті, в першу чергу

важкої індустрії, як необхідної умови докорінної реконструкції всього нар. г-ва, забезпечення екон. незалежності і оборонної могутності країни, а також проведення соціалістичної перебудови с. г. (див. *Колективізація сільського господарства* в СРСР).

В основному М.-т. б. с. в Рад. країні було створено вже в довоєнний період. Це дало змогу забезпечити утвердження і панування соціалістичних виробн. відносин, реалізацію вищої мети виробництва — дедалі повнішого задоволення потреб суспільства, здійснення принципів права на працю і розподілу за працею, створити кваліфіковані кадри, а також здобути істор. перемогу рад. народу над фашизмом у Великій Вітчизн. війні, здійснити післявоєнну відбудову нар. г-ва. М.-т. б. с. на етапі *розвинутого соціалістичного суспільства* характеризується кількісними і якісними зрушеннями її структурних елементів, результативною використанням, що проявляється у високорозвинутих *засадах праці*, в досягненнях *науково-технічного прогресу*, в розвинутих соціальній, технологічній і багатогалузевій комбінації виробництва, у гігантському збільшенні його обсягів, підвищенні продуктивності сусп. праці. За масштабами усупільнення, рівнем розвитку і ефективністю використання наук.-виробничого потенціалу, за галузевою і регіональною структурою матеріально-тех. база розвинутого соціалізму дає можливість успішно розв'язувати складні й величезні соціально-екон. програмні завдання партії. Однак за розмірами, рівнем розвинутих сучасна М.-т. б. с. ще не повністю усуває в усіх галузях нар. г-ва важку, некваліфіковану й малокваліфіковану працю, ще не може забезпечити цілкового перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної, усунути істотні відмінності між розумовою і фіз. працею. Вона ще не може створити ту кількість і якість матеріальних благ, яка б забезпечила перехід до розподілу їх за потребами. КІРС у своїй практичній діяльності, спираючись на марксистсько-ленінську теорію і практику розвинутого соціалізму, постійно спрямовує зусилля рад. народу на дальший розвиток М.-т. б. с., що є одночасно планомірним і безпосереднім процесом побудови *матеріально-технічної бази комунізму*. Досвід створення М.-т. б. с. в Рад. Союзі широко використовують країни *соціалістичної співдружності*.

Літ. див. до ст. *Матеріально-технічна база комунізму*.

І. С. Ступницький.

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА СУСПІЛЬСТВА — сукупність матеріально-речових елементів *продуктивних сил* (насамперед *засобів виробництва*), що відповідають даному *способу виробництва*. Характеристика М.-т. б. с. включає екон. особливості використання і функціонування цих елементів за певних існуючих *виробничих відносин* і культур.-тех. рівня виробників. М.-т. б. с. визначає рівень розвитку продуктивних сил суспільства. Кожний істор.

спосіб виробн. має відповідну йому М.-т. б. с., яка забезпечує матеріальні умови досягнення мети виробн. і адекватна його соціально-екон. природі. На цій основі розвиваються всі складові елементи продуктивних сил даного суспільства. Серед речових елементів вирішальна роль належить знаряддям, *засобам праці*, які застосовує людина в процесі виробн., починаючи від примітивних знарядь первісних людей до сучас. автоматизованих машинних систем. За визначенням К. Маркса, «економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 177). Розвиток і вдосконалення знарядь праці розширює коло застосовуваних предметів праці, видів енергії, технології, організації виробн. тощо. Головна продуктивна сила — працівник виробн. не входить до складу М.-т. б. с., але культур.-тех. рівень людей, їхній виробничий досвід, а також досягнення науки є неодмінною умовою функціонування і розвитку М.-т. б. с. На певному етапі істор. етапі наука виступає як безпосередня продуктивна сила, дедалі більше впливає на розвиток виробн. і стає складовим елементом М.-т. б. с. Кожний наступний спосіб виробн. використовує М.-т. б. с. попереднього, забезпечує дальше зростання її, пристосовує для задоволення своїх потреб. «Здобуваючи нові продуктивні сили, люди змінюють свій спосіб виробництва, а з зміною способу виробництва, способу забезпечення свого життя, — вони змінюють всі свої суспільні відносини» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4, с. 130). Нові виробничі відносини, в свою чергу, активно впливають на розвиток продуктивних сил, гальмуючи чи прискорюючи їхнє зростання. В усіх антагоністичних сусп.-екон. формаціях виробничі відносини спочатку прискорюють розвиток продуктивних сил суспільства, згодом стають гальмом їхнього розвитку. Лише з переходом до комуністичного способу виробн. усуваються антагоністичні суперечності між виробничими відносинами і продуктивними силами.

Докапіталістичним способам виробн. притаманна М.-т. б. с., що ґрунтувалася на використанні ручних знарядь праці, рутинній техніці і легкодоступних предметів праці. Вона розвивалася повільно, стихійно. Матеріально-тех. база капіталізму характеризується наявністю великого машинного виробн., яке виникло в процесі пром. революції в кінці 18 — на поч. 19 ст. та капіталістичної *індустріалізації*. Але, оскільки речові елементи продуктивних сил базуються на приватній власності, їхній розвиток також проходить стихійно. Машинне виробн. не має всеохоплюючого характеру, і величезна кількість дрібних виробників використовує примітивну ручну техніку. На най-

вищий стадії капіталізму, за імперіалізму, хоч і зростають масштаби розвитку продуктивних сил, підвищується рівень капіталістичного усуспільнення їх, однак виробничі відносини перетворюються з фактора розвитку продуктивних сил на їхнє гальмо, ведуть до поглиблення осн. суперечності капіталізму — суперечності між зрослим сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичним привласненням. Функціональні елементи матеріально-тех. бази капіталізму виступають у формі *капіталу*, використовуються великою буржуазією в інтересах свого збагачення, одержання макс. прибутків, посилення експлуатації трудящих мас. В ході соціалістичної революції, яка ліквідує капіталістичну приватну власність на засоби виробн. і забезпечує перехід до комуністичного способу виробництва, відбувається формування *матеріально-технічної бази соціалізму*. Відповідно до двох фаз *комунізму* матеріально-технічна база його проходить два етапи. Соціалістичний етап розвитку матеріально-тех. бази комунізму має пройти кожна країна, що стає на шлях будівництва соціалізму. Побудова *розвинутого соціалістичного суспільства* в СРСР та успішне його будівництво в ін. країнах створюють сприятливі умови для переростання матеріально-тех. бази соціалізму в *матеріально-технічну базу комунізму*.

Лит.: Маркс К. Злиденність філософії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4; Маркс К. Капітал, т. 1—3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 36. Чергові завдання Радянської влади: т. 42. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 року; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1979; Политическая экономия. М., 1979.

М. С. Черненко.

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ПОСТАЧАННЯ (МТП) — в соціалістичних країнах процес планового розподілу засобів виробництва і організації своєчасного й комплексного забезпечення цими засобами всіх галузей народного господарства; галузь нар. господарства. МТП нар. г-ва як планово-організаційний процес можливе тільки за соціалізму. За сусп. власності на засоби виробн. планування як форма держ. управління економікою забезпечує в нар.-госп. масштабі регулювання виробн., розподілу, обміну і споживання (див. *Планування народного господарства*). МТП забезпечує матеріальні умови для розширеного соціалістичного відтворення. Це, зокрема, виявляється в нар.-госп. планах МТП, які для постачальників є планами збуту виробленої продукції, а для споживачів — планами постачання підприємствам засобів виробн. Від рівня організації МТП, своєчасності, повноти і комплексності забезпечення підприємств та орг-цій сировиною, матеріалами, устаткуванням потрібної якості залежать виконання планів виробн. і поставок продукції, продуктивність праці, прибутки, *оборотність оборотних*

засобів та ін. показники. Комуністична партія і Рад. уряд систематично здійснюють заходи, спрямовані на вдосконалення МТП. Відповідно до рішень Вересневого пленуму ЦК КПРС 1965 МТП було виділено в самостійну позавідомчу галузь нар. г-ва, підпорядковану союзно-респ. Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по матеріально-тех. постачанню (Держпостач СРСР). Всю свою роботу Держпостач СРСР проводить через центр. (спеціалізовані гол. управління, трести) й тер. (держпостачі при Радах Міністрів союзних республік, гол. управління м-в і відомств, відділи постачання підприємств, буд. трести тощо) органи постачання і збуту. Загальнодерж. система МТП має забезпечувати реалізацію планів МТП та міжгалузевих кооперованих поставок; розподіл між споживачами продукції, яку не розподіляє *Державний плановий комітет СРСР* і плани виробн. якої затверджують відповідні м-ва; контроль за своєчасним виконанням м-вами, відомствами та підприємствами-постачальниками планів поставок продукції; встановлення найраціональніших госп. зв'язків між постачальниками та споживачами продукції виробничо-тех. призначення; розробку та реалізацію заходів щодо боротьби з втратами сировини, матеріалів у виробн., буд-ві, при перевезенні і зберіганні; вдосконалення та зміцнення *господарського розрахунку* в діяльності постачально-збутових орг-цій та посилення їхньої матеріальної зацікавленості і відповідальності за безперервне постачання нар. г-ва товарно-матеріальними цінностями та прискорення їхнього обігу; впровадження в систему МТП наук. організації праці та управління, екон.-матем. методів і ЕОМ; розвиток оптової торгівлі засобами виробництва тощо. МТП реалізує, зокрема, надлишкову й невикористовувану продукцію і наднормативні лишки матеріалів на складах підприємств і орг-цій. У галузевих союзних і союзно-респ. м-вах і відомствах діють гол. управління МТП (головпостачі), в галузевих виробничих управліннях і пром. об'єднаннях — відділи МТП. Вони визначають потребу в матеріальних ресурсах, розподіляють виділені фонди між підвідомчими підприємствами та виробничими об'єднаннями і контролюють реалізацію та правильне використання їх у виробн. Організацією і плануванням МТП на підприємствах та у виробничих об'єднаннях займаються служби постачання. Гол. їхнє завдання — своєчасне й комплексне забезпечення внутрішньозаводських споживачів необхідними матеріально-тех. ресурсами для ритмічного виконання встановлених виробничих завдань. Загальнодерж. план МТП нар. г-ва — це система *матеріальних балансів* і планів розподілу продукції. За допомогою матеріальних балансів пов'язують ресурси та розподіл продукції за екон. призначенням. За планами розподілу здійснюють цільове виділення матеріальних ресурсів фондодержувачам — м-вам, відомствам, об'єднанням,

які відповідно до розроблених ними планів розподілу виділяють і доводять фонди підвідомчим підприємствам і виробничим об'єднанням. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979) Держпостач СРСР має здійснити переведення виробничих об'єднань (підприємств) на прямі тривалі (п'ятирічні) госп. зв'язки; розвивати як одну з форм забезпечення виробничих об'єднань (підприємств) і орг-цій матеріальними ресурсами гарантоване комплексне постачання на основі договорів, укладених ними з органами Держпостачу СРСР; завершити перехід на централізовану доставку продукції споживачам з постачально-збутових баз тер. органів Держпостачу СРСР за погодженими графіками транспортом заг. користування, а в разі потреби — транспортом Держпостачу СРСР.

Лит.: Куротченко В. С. Матеріально-технічне снабжение в новых условиях хозяйствования. М., 1975; Организация и планирование материально-технического снабжения и сбыта в народном хозяйстве. М., 1977; Экономика материально-технического снабжения. М., 1978; Дикман Л. Г., Жуковский Е. С., Спектор В. А. Организация и планирование материально-технического снабжения и комплектации строительства. М., 1979.

А. О. Гесь.

МАТЕРІЯ (лат. *materia* — речовина) — «філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображується нашими відчуттями, існуючи незалежно від них» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 120). Переконавшись, що першоосновою світу є М., а не *дух, свідомість*, становить вихідний принцип матеріалістичного розв'язання *основного питання філософії*. Матеріалізм вважає світ пізнаваним, оскільки свідомість, мислення — продукт саморозвитку М. і за своїм змістом є відображенням її. Зміст поняття «матерія» історично змінювався. В різні часи під нею розуміли або певні стихії (земля, вода, повітря, вогонь тощо), або безструктурну першоречовину, або неподільні частки (атоми), які, з'єднуючись між собою, нібито утворюють усю предметну багатоманітність світу. Ленінське діалектико-матеріалістичне розуміння М. долає ці обмежені уявлення. Воно не пов'язує зміст М. з елементами конкретної будови речей і Всесвіту, з їх структурною організацією, а вказує лише на всезаг. властивість їхньої матеріальності — здатність об'єктивного існування незалежно від людської свідомості. Ця властивість зберігається у будь-яких перетвореннях речей і отже свідчить про незнищенність і нестворюваність М., про її вічне і безконечне існування, з чого й випливає висновок про її первинність щодо свідомості. Формами об'єктивного буття і розвитку М. є *рух, простір і час*. Джерело руху М. міститься в ній самій як внутр. *суперечність* предметів і явищ. В процесі цього саморуху

«МАТИ-ГЕРОЇНЯ»

виникають різні за складністю форми існування М.—неорганічні, органічні аж до сусп.-істор. способу людського життя. Діалектичний і історичний матеріалізм, узагальнивши суспільно-практичний досвід та дані наукового пізнання, відкрив універсальний зв'язок усіх форм М. і руху і на цій основі сформулював принцип матеріальної єдності світу.

В. П. Іванов.

«МАТИ-ГЕРОЇНЯ» — в Радянському Союзі найвищий ступінь відзнаки матерів і орден. Встановлені Президією Верховної Ради СРСР 8.VII 1944 для матерів, які народили й виховали 10 і більше дітей. Згідно з Положенням від 18.VIII 1944 (зі змінами 1956 та 1973) присвоєно звання «М.-г.» з врученням ордена «Мати-героїня» і грамоти Президії Верховної Ради СРСР або від її імені Президії Верховної Ради відповідної союзної або авт. республіки за поданням виконком району або міської Ради народних депутатів, коли десята дитина досягне одного року і якщо всі старші діти цієї матері живі. Враховуються також усинені діти; діти, що загинули чи пропали безвісти при захисті СРСР або при виконанні ін. обов'язків військ. служби, при виконанні обов'язку громадянина СРСР по врятуванню людського життя, по охороні соціалістичної власності і правопорядку, а також ті, що померли внаслідок поранення, каліцтва тощо. Орденом «М.-г.» в УРСР нагороджено понад 15 тис. жінок (1979).

МАТИ-Й-МАЧУХА — рослина родини складноцвітих. Див. Підбіл.

МАТИЦІ (серб. маїца — бджолина матка) — громад. культурно-освітній т-ва в пд. і зх. слов'ян. країнах. Мали на меті розвивати нац. культуру й боротися з асиміляторською політикою бурж. урядів Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини та ін. М. були заг.культурні і спеціалізованими — літературними, шкільними, музичними тощо. Засновували б-ки, читальні, друкували наук.-популярні та худож. книги, журнали, ноты, допомагали в організації шкіл, підтримували письменників та ін. діячів культури, влаштовували народні читання, літ. та муз. вечори. Приділяли значну увагу вивченню історії, фольклору, етнографії, розвитку нац. літ. мови. За своїм складом були не однорідними: всередині їх точилася боротьба між прогресивними і консервативними силами. Найдавніша М. — сербська, засн. 1826 Й. Халдичем у Пешті (існує й досі). Згодом були засн. хорватська (Загреб, 1842—62), словенська (Любляна, 1864), далматинська (1862), лужицько-сербська [Будиши (Бауцен), 1847—1951]. Поширені були в Чехії і Словаччині (Прага — 1831—1945; Брно — 1852 (Моравська М. існує й досі)). З 1872 виникає ряд чес. шкільних М. Найвишній з них — словацька (1863—75, відроджена 1919) та Центр. шкільна (1880). У Польщі перша М. заснована 1882. Чес. і серб. М. сприяли популяризації рос. та укр. культур серед слов'ян. народів, під-

тримували зв'язки з наук. та культур.-осв. закладами Росії та України, друкували твори М. Гоголя, І. Тургенєва, Т. Шевченка та ін. За їх зразком засн. Галицько-руську матицю (Львів, 1848).

Б. Н. Мітюрков.

МАТИСС (Matisse) Анрі Еміль Бенуа (31.XII 1869, Ле-Като, Пікардія — 3.XI 1954, Сім'єз, поблизу Ніцци) — франц. живописець, графік і скульптор. Навчався в Парижі — в академії Жюльєна (з 1891), в Школі декоративних мистецтв (з 1893) та Школі красних мистецтв (1895—99). На творчість М. вплинули неімпресіонізм, П. Гоген. На початку 20 ст. М. — лідер фовізму. Твори: «Дама в зеленому» (1909), «Танок» і «Музика» (обидва — 1910), «Родинний портрет», «Золоті риби» (1911), серія «Одаліски» (20-і рр.). З 2-ї пол. 10-х рр. на творчість М. відчутний вплив кубізму («Урок музики», 1916—17). Серед монументальних робіт М. — фриз у Музеї Барнеса «Танок» (1931—32, Меріон, шт. Філадельфія, США) та ін. Автор іл. до книжок. Картини М. зберігаються в різних музеях світу, одне з найкращих зібрань — у музеях СРСР (Москва, Ленінград). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. Живопис, т. 4, с. 120—121.

Лит.: Аластов М. В. Матисс. М., 1969.

МАТКА — один з жіночих статевих органів ряду тварин і людини. М. є похідним яйцепроводів. Маткоподібні утвори властиві деяким черв'якам, молюскам, хрящовим рибакам. У земноводних, плазунів, птахів яйцепроводи перед впадінням у клоаку також утворюють розширення, подібне до М. У ссавців будова М. різноманітна. У одноплодних М. парна і кожна відкривається окремо в клоаку. У плацентних спостерігаються усі переходи від парної М. до непарної (мал.). Залежно від ступеня зрощення яйцепроводів розрізняють 4 осн. типи М.: подвійну (обидві М. відкриваються кожна окремо в заг. піхву — у більшості гризунів, деяких кажанів і хижаків), двороздільну (обидві М. частково зрослися і відкриваються одним отвором в заг. піхву; властива свиням, багатьом хижакам, деяким гризунам); дво-ро-го-у (обидві М. зрощені на чималому протязі — у китоподібних, копитних, комахоподібних, більшість кажанів і півмав); просту (утворилася внаслідок повного зрощення двох М.; властива багатьом кажанам, мавпам і людині). У живородящих тварин і людини в М. відбувається зародковий розвиток організму (якщо цей розвиток іде за рахунок поживних речовин організму матері, зв'язок з ним підтримується через плаценту). М. у людині — непарний порожнистий орган грушоподібної форми. Більшу частину М. становить її тіло. Крім того, у М. розрізняють перешийок і шийку, яка відкривається в піхву. Довжина порожнини М. у жінок, що не народжували, — 7—8 см, маса — 40—50 г, у тих, які народжували, — 8—9 см і 50—70 г. Стінки М. складаються з 3 шарів: внутр.—

слизова оболонка, серед.— м'язовий і зовн.— серозна оболонка (очеревина). В малому тазі М. фіксована в нормальному положенні зв'язками, тязьми, а також фасціями і м'язами тазового дна. Кро-востачання М. здійснюється гілками маткових і яєчникових артерій, іннервація — гілками нижнього брижового сплетення і тазовими нервами. Поза періодом вагітності М. виконує менструальну, ендокринну і секреторну функції, а під час вагітності — пловодісти-ща, під час пологів — плодозгону. Під час клімактеричного періоду (див. Клімакс) і менопаузи (див. Менструальний цикл) М. може бути стимулятором розвитку злоякісних і доброякісних пухлин. Багато захворювань ендокринної, нервової і серцево-судинної систем тісно пов'язані з порушенням топографії (розташування), статеві, зокрема дітородної, функції матки.

О. Т. Михайленко.
МАТЛАХОВ Юрій Павлович (1878, с. Почепи, тепер Дмитрівського р-ну Курської обл. — 17.III 1904) — соціал-демократ, робітник. Працював токарем у Катеринославі. Брав участь у роботі місцевої орг-ції РСДРП. У 1900 заарештований і висланий під нагляд поліції до м. Середина-Буда (тепер Сум. обл.). Там, працюючи слюсарем на електростанції, вів революц. агітацію серед робітників. У 1901 висланий до Полтави, звідки нелегально виїхав до Одеси, був учасником «Південної революційної групи соціал-демократів». У 1902 його знову заарештовано і заслано на 6 років до Якутії. Вб'итий під час збройної сутички політичних засланців з поліцією.
МАТОРІНИ (Моторіні) Іван Федорович (бл. 1660—1735) і Михайло Іванович (р. н. невід. — 1750) — рос. майстри лавної справи, батько і син. Перші відомості про Івана М. належать до 1687; з 1701 він виготовив 113 гармат, багато великих дзвонів для Москви, Петербурга, Києва (зокрема, великий дзвін для Києво-Печерської лаври, 1732—33; для Київ. Софійського собору на честь митрополита Рафаїла Заборовського, який дістав назву «Рафаїл»). Старої Руси та ін. міст. У 1735 М. відлили знаменитий «Цар-дзвін» для дзвіниці «Іван Великий» у Моск. Кремлі.

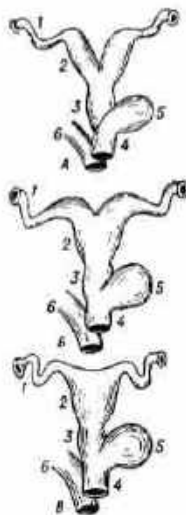
МАТОЧКА — частина квітки покритонасінних рослин. Міститься в центрі квітки. Складається з одного або кількох зрослих між собою плодоложків (макроспермів). У більшості М. розрізняють зав'язь, в якій міститься від одного до багатьох насінних зачатків, тонкий стовпчик та приймочку, якою закінчується стовпчик; в разі його редукції приймочка безпосередньо прилягає до зав'язі і наз. с. д. я. ч. о. У квітці може бути від однієї до кількох М., які утворюють гінецей. М. виникла в процесі еволюції рослини як орган, в якому відбувається запліднення і який в цілому бере участь у формуванні плоду. Є. Д. Кордож.
МАТОЧНЕ МОЛОЧКО — секрет слинних залоз робочих бджіл, яким вони годують переважно личинок бджоляних маток. Склад

Орден «Мати-героїни».

А. Матисс. Червова кімната. 1908. Державний Ермітаж у Ленінграді.

Типи матки у плацентарних ссавців: А — подвійна матка; Б — дво-ро-го-матка; В — проста матка; 1 — яйцепровід; 2 — матка; 3 — піхва; 4 — сесостатеий синус; 5 — сесовий міхур; 6 — пряма кишка.

М. м. залежить від того, яким пилком живляться бджоли. У висушеному М. м.— 58% білка, 5—18% жиру, бл. 26% цукру, багато мінеральних солей, вітамінів та ін. біологічно активних речовин. З М. м. виробляють препарат апілак, який використовують у медицині та парфюмерії. Див. також *Бджола медоносна*.

МАТРИКУЛ (від лат. *matricula* — список) — 1) Застаріла назва запискової книжки студента. 2) Офіційний список певних осіб (напр., студентів ун-ту). 3) В католицькій церкві список осіб церковної парафії або доходів її із записами актів громадянського стану.

МАТРИЛОКАЛЬНИЙ ШЛЮБ (від лат. *mater* (matrix) — мати і *locus* — місце) — поширений за *матріархату* звичай, за яким чоловік переходив жити до родової громади дружини на відміну від *патрілокального шлюбу*. В класовому суспільстві пережитки М. ш. мають місце у весільних обрядах окремих народів.

МАТРИЦЮВАННЯ — виготовлення гальваностереотипних і стереотипних *матриць*; один з процесів *гальваностереотипії* і *стереотипії*. Для М. найчастіше застосовують гідралічні преси, де під тиском (1—20, іноді до 120 МПа) на зволоженому картоні, пластмасі або ін. матеріалі створюється заглиблений відбиток з форм *високого друку*.

МАТРИЦЯ (нім. *Matrize*, від латинського *matrix* — матка) — 1) У металобробці — робоча частина *штампів*, застосовуваних при обробці металів тиском. На поверхні М. є заглиблення (або отвір), яке відповідає за формою або контуром виготовлюваному виробові. В це заглиблення (або отвір) входить друга частина інструмента — *пуансон*. М. буває суцільною або секційно-роздільною. 2) В поліграфії — металеві пластинки або бруски з заглибленим зображенням букви, знака чи цифри. Розрізняють М. (мал.) шрифтоливарні (з їх допомогою відливають *літери*, що їх використовують при ручному складанні), рядкові/дивні (див. *Лінотип*) і букво/дивні (див. *Монотип*). М. наз. також заглиблений відбиток (напр., на зволоженому картоні, пластмасі) з форм *високого друку*, одержаний *матрицюванням*. Таку М. застосовують при виготовленні стереотипів (див. *Стереотипія*) або гальваностереотипів (див. *Гальванопластика*, *Гальваностереотипія*).

МАТРИЦЯ в математиці — сукупність елементів a_{ij} у вигляді прямокутної таблиці, підпорядкована певним правилами рівності, додавання, віднімання та множення. Розмірність М. ($m \times n$) визначається числом рядків (m) і стовпців (n). *Визначник*, складений (зі збереженням порядку) з k^2 елементів М., що лежать на перетині деяких її k рядків і k стовпців, наз. *мінором* М. Найбільший порядок, який можуть мати ненульові мінори, наз. *рангом* матриці. М., всі елементи якої дорівнюють нулеві, наз. *нульовою*. Якщо $m = n$, М. наз. *квадратною n -го порядку*; для

неї вводиться поняття «*визначник матриці*» ($\det A$). Серед квадратних виділяють *діагональну* М. (для якої $a_{ij} = 0$ при $i \neq j$); серед діагональних виділяють *одичну* М. (для якої $a_{ii} = 1$). Скалярній величині відповідає М. розмірності (1×1) . Дві М. однакової розмірності вважають рівними, якщо рівні їхні відповідні елементи. Щоб знайти суму (різницю) двох чи більше М. однакової розмірності, потрібно

Позначення матриць

$$A = [a_{ij}] = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix};$$

$$A = \|a_{ij}\| = \left\| \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix} \right\|;$$

$$A = (a_{ij}) = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{pmatrix}.$$

додати (відняти) їхні відповідні елементи. При множенні М. на скаляр на нього множаться всі її елементи. Операція множення М. визначена прирівності числа стовпців 1-го множника і рядків 2-го множника. Добуток ($m \times p$)-матриці $A = [a_{ij}]$ на ($p \times n$)-матрицю $B = [b_{ij}]$ буде ($m \times n$)-матриця C з елементами

$$c_{ik} = \sum_{j=1}^p a_{ij} \cdot b_{jk} = a_{i1} \cdot b_{1k} + a_{i2} \times \\ \times b_{2k} + \dots + a_{ip} \cdot b_{pk},$$

де $i = 1, 2, \dots, m$; $k = 1, 2, \dots, n$. У заг. випадку $A \cdot B \neq B \cdot A$. Оберненою М. до невідродженої квадратної М. A ($\det A \neq 0$) наз. така М. A^{-1} , для якої $A \times A^{-1} = A^{-1} \cdot A = E$, де E — одинична М.

Поняття «матриця» запровадили У. Гамільтон і А. Келі в серед. 19 ст. Основи теорії М. створили нім. математики К. Т. В. Вейерштрасс і Ф. Г. Фробеніус (1849—1917) у 2-й пол. 19 ст. та на поч. 20 ст. Числення М. розвивається в напрямі побудови ефективних *алгоритмів* для числового розв'язування задач за допомогою ЦОМ у математиці (напр., при розв'язуванні систем *лінійних рівнянь*), кібернетиці, фізиці, техніці тощо. Літ.: Гантмахер Ф. Р. Теорія матриц. М., 1967; Костарчук В. М., Хацет Б. І. Курс вищої алгебри. К., 1969; Мальцев А. І. Основы линейной алгебры. М., 1975. О. В. Андреева.

МАТРИЦЯ ГУСТИНИ — сукупність величин (*матриця*), яка характеризує розподіл ймовірності для незалежних змінних квантовомеханічної системи. Служить для опису мішаних станів підсистеми, яка є частиною замкнутої системи. Мішані стани являють собою суміш чистих станів, описуваних хвильовими функціями $\psi_\alpha(x)$ (x — координати системи, α — *квантові числа* станів) із заданими значеннями ймовірнос-

ті, або статистичних ваг ω_α . М. г. визначається співвідношенням:

$$\rho(x, x') = \sum_{\alpha} \omega_{\alpha} \psi_{\alpha}(x) \psi_{\alpha}^{*}(x'),$$

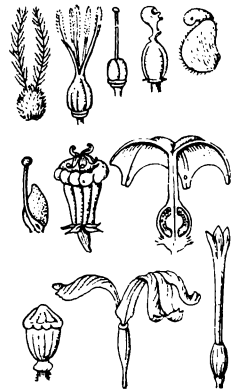
де знак * вказує на комплексне спряження. Серед. значення фіз. величини A виражається через М. г. за формулою $\bar{A} = S_p A \rho(x, x')$, де S_p — сума діагональних елементів матриці. Опис за допомогою М. г. є неповним у квантовомех. розумінні, оскільки він не ґрунтується на повному наборі даних про систему. Однак при розгляді статистичних закономірностей ця неповнота виявляється неістотною. Літ.: Боголюбов М. М. Лекції з квантової статистики. К., 1949; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 9. Статистическая физика, ч. 1—2. М., 1976—78.

О. Г. Ситенко.
МАТРИЦЯ РОЗСІЮВАННЯ, *S*-матриця — сукупність величин (*матриця*), яка описує переходи квантовомеханічної системи з одного стану в інший.

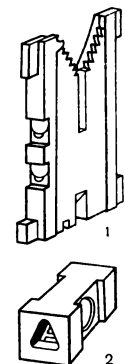
Запровадив 1943 нім. вчений В. Гейзенберг. М. р. зв'язує *хвильові функції* ψ_i і ψ_f поч. і кінцевого станів, у яких взаємодією, що викликала перехід системи, можна знехтувати: $\psi_f = S \psi_i$. Діагональні елементи М. р. описують пружне розсіяння, недіагональні — непружні процеси або реакції. Квадрат модуля елемента М. р. визначає ймовірність відповідного процесу. М. р. є *аналітичною функцією* енергії, *особливі точки* (полюси) якої відповідають дискретним рівням енергії зв'язаних станів системи. В релятивістській теорії, де крім розсіяння розглядають також процеси поглинання й народження частинок, М. р. зв'язує стани з різною кількістю частинок. М. р. знаходять розв'язанням осн. динамічного рівняння квантової механіки — *Шредингера рівняння*. В *квантовій теорії поля* М. р. конструюють на основі заг. фізичних вимог, а саме: відносності, симетрії та причинності. Літ.: Ситенко А. Г. Теорія розсіяння. К., 1975; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантовых полей. М., 1976.

О. Г. Ситенко.
МАТРИЧНИЙ АНАЛІЗ в економіці — метод наук. дослідження властивостей об'єктів на основі використання правил теорії *матриць* в математиці, за яким встановлюють значення елементів моделі, що відображають взаємозв'язки екон. об'єктів. Використовують у випадках, коли гол. об'єктом досліджень є балансові співвідношення затрат і результатів виробничо-госп. діяльності. Див. *Матричні моделі в економіці*.

МАТРИЧНІ МОДЕЛІ в економіці — екон.-математичні моделі, які в спрощеній формі відображають найбільш специфічні кількісні й якісні характеристики досліджуваних екон. процесів і явищ. Залежності в цих моделях подають у вигляді впорядкованих таблиць, що складаються з m рядків і n стовпців чисел. М. м. можуть бути подані також у вигляді систем рівнянь, які залежно від характеру зображуваних екон. процесів бувають лінійними і нелінійними. М. м. застосовують для аналізу (див. *Матричний аналіз* в економі-

Різні форми *маточки*.

Матриці друкарські: 1 — рядкові/дивна (лінотипна); 2 — букво/дивна (монотипна).

МАТРІАРХАТ

ції й планування виробн. та розподілу продукції на різних рівнях — від окремого підприємства, об'єднання до нар. г-ва в цілому. В М. м. *балансовий метод* набуває дальшого розвитку і матем. формалізації, внаслідок чого створюється можливість складати збалансовані, внутрішньо узгоджені плани, підлегнуть дослідження пропорцій, що склалися у виробн. Всі М. м., незалежно від їхньої специфіки, об'єднуються заг. принципами побудови, єдністю системи розрахунків та аналогічністю ряду екон. характеристик.

МАТРІАРХАТ [від лат. *mater* (matrix) — мати і грец. *ἀρχή* — влада] — одна з форм сусп. устрою, яка характеризувалася переважним становищем жінки в суспільстві, тобто чин. за раннього періоду *первіснообщинного ладу*. В деяких народів передувала *патріархату*, інколи зберігалася в період переходу від родового ладу до класового суспільства. Осередком матріархального суспільства була материнська сім'я — велика група близьких родичів по жіночій лінії. Ці сім'ї були госп. одиницями. З них складався материнський рід, на чолі якого стояла старша жінка старшої в роді сім'ї. В межах свого роду заборонялось одружуватися, тому рід був зв'язаний шлюбними відносинами з ін. родом (т. з. дуальна екзогамія). Згодом *дуальна організація* (зародок племені) переросла у *фратріальну* (поділ племені на дві половини, що складалася кожна з кількох родів — фратрій, між якими були заборонені шлюбні відносини). Спочатку чоловік і жінка жили кожний у своєму роді (дислокальне поселення), зберігалася *груповий шлюб*. З розвитком матріархального роду *дислокальний шлюб* замінювався *матрилокальним шлюбом*. У той час виник *парний шлюб*.

МАТРОС (голл. *matroos*) — перше (наймолодше) військ. звання у ВМФ (ВМС) більшості держав. Відповідає званню рядовий (солдат) в ін. видах збройних сил. У ВМФ та частинах мор. прикордонної охорони РСР введено 1946 замість звання *червонофлотець*. У ВМФ РСР після звання М. наступне звання (по атестації) — старший матрос. У цивільному флоті М. — член суднової команди.

МАТРОСОВ Олександр Матвійович (1924, Дніпропетровськ — 23.II 1943, поблизу с. Чернушки Локнянського р-ну Псковської обл.) — гвардієць рядовий, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член ВЛКСМ з 1942. В Рад. Армії з 1942. Воював на Калінін. фронті. Під час бою, жертвуючи життям, закрив амбразуру ворожого доту своїм тілом, щоб забезпечити успіх своєму наступаючому підрозділу. Ім'я М. 8.IX 1943 було присвоєно 254-му гвард. стрілецьк. полку, де він служив, із занесенням прізвища героя навічно в списки 1-ї роти. В Уфі, де навчався М., і Дніпропетровську йому встановлено пам'ятники.

МАТСАЛУСЬКИЙ ЗАПОВІДНИК — розташований в зх. частині Ест. РСР. До заповідника входять нижня течія р. Казарі, узбережжя Балтійського м. (зат.

Матсалу), о-ви Вяйнамері у Моонзундській прот. Пл. 39,7 тис. га. Утворений 1957 на базі орнітологічного заказника і мисливського г-ва для охорони місць гніздування та шляхів прольотів багатьох водоплавних птахів (гага звичайна, лебідь-шипун, сіра гуска, качки та ін.). Охороняється 80 видів птахів, зокрема пугач. О. К. Ющенко.

МАТТЕОТТИ (Matteotti) Джакомо (22.V 1885, Фратта-Полесіне, пров. Ровіго — 10.VI 1924, Рим) — італ. соціаліст, антифашист. За фахом юрист. У 1919—24 — депутат парламенту. З 1922 — секретар реформістської Унітарної соціалістичної партії. В травні 1924 виступив у парламенті з викриттям фашист. провокацій і злочинів у ході виборів, вимагаючи анулювати мандати фашист. депутатів. Убитий фашистами.

МАТТІНГЛІ (Mattingly) Томас (н. 17.III 1936, Чикаго, шт. Іллінойс) — астронавт США, капітан 3-го рангу військ.-мор. флоту. Закінчив вищу школу ім. Т. Едісона у Майамі (шт. Флоріда) та ун-т в Оберні (шт. Алабама) 1958. До зарахування 1966 в групу астронавтів, закінчив школу підготовки пілотів для аерокосмічних досліджень. 16—27.IV 1972 разом з Дж. Янгом і Ч. Дьюком здійснив політ до Місяця на кораблі «Аполлон-16». Виходив у відкритий космос.

МАТУВАННЯ (від нім. *matte* — робити матовим) — 1) Обробка металевих виробів, після якої поверхня їх стає матовою. До М. вдаються перед нанесенням на вироби *гальванічних покриттів*, використовуючи дрібнозернисті *шліфувальні кружки*, відкриті спец. пастами, жирами, воском тощо. 2) Обробка хім. волокон, що має усунути їхній блиск і зробити їх матовими. Полягає у додаванні в прядильний розчин або розплаву двоокису титану, у якого ін. показник заломлення світла. 3) Обробка поверхні скла для надання їй шорсткості. Засобами М. є плавикова к-та або ін. фтористі сполуки, абразивні матеріали, пісок тощо.

МАТУЛІВНА Ніна (справж. прізвищ., ім'я та по батькові — Матуль Антоніна Марія Іванівна; 23.VIII 1902, Львів — березень 1944, там же) — укр. письменниця, артистка, режисер. З 1920 — член КПЗУ, з 1923 — член ЦК КПЗУ. В 1919—20 перебувала в рядах Червоної Армії. З 1924 писала вірші, оповідання, інсценізації (за творами М. Кобилянського, Е. Золя та ін.). Друкувалася у журн. «Вікна», «Західна Україна», «Червоний шлях». Була одним з організаторів Робітничого театру у Львові. Належала до групи пролет. письменників «Горно». В 1932 переїхала на Радянську Україну, працювала в Харків. театрі «Бере-зіль».

Тв.: Без цензури. Х. — К., 1932.

МАТУЛІС Юзас Юозович (н. 19 (31). III 1899, Татконіс, тепер Купішкського р-ну Лит. РСР) — рад. фізико-хімік, чл.-кор. АН СРСР (з 1946), акад. (з 1941) і президент (з 1946) АН Лит. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1965). Член КПРС з 1950. Закінчив

(1929) Каунаський ун-т. З 1956 до 1976 — директор Ін-ту хімії і хім. технологій АН Лит. РСР. Осн. праці присвячені фотохімії й електрохімії, теорії електроосадження металів, розробці наук. основ технології покриття з заданими властивостями. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МАТУСОВСЬКИЙ Михайло Львович (н. 10 (23). VII 1915, Луганськ, тепер Ворошиловград) — рос. рад. поет. Член КПРС з 1945. В роки Великої Вітчизн. війни — кор. фронтових газет. Друкуватися почав 1934. Перша зб. віршів — «Луганчани» (1939, у співств. з К. Симоновим). Автор зб. «Фронт» (1942), «Коли шумить Ільменське озеро» (1944), «Слухаючи Москву» (1948), «Вулиця миру» (1951), «Підмосковні вечори» (1960), «Ще було недавно, це було давно» (1970) та ін. Багато віршів М. покладено на музику («Шкільний вальс», «Підмосковні вечори», пісні до кінофільмів). У віршах зб. «Луганчани», «Мій родовід», «Слухаючи Москву», «Вулиця миру» зображено Україну періоду громадян. війни, оспівано працю укр. шахтарів. Перекладач творів Т. Шевченка та укр. рад. поетів. Нагороджений орденом Вітчизняної війни I-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1977.

МАТУТЕ (Matute) Ана Марія (н. 26.VII 1926, Барселона) — ісп. письменниця і літ. критик. У романах «Родина Абель» (1947), «Мертві сини» (1958), повістях «Маленький театр» (1954), «На чолі землі» (1955), трилогії «Торговці» (романи «Перші спогади», 1960; «Солдати плачуть уночі», 1964; «Пастка», 1969) викриває бурж. суспільство. Автор повістей для дітей «Свято на Північному Заході» (1953), «Пауліна, світ і зірки» (1960) тощо. В ісп. журн. «Дестіно» («Доля») 1968 опублікувала три статті про Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл. — [Оповідання], «Всесвіт», 1971, № 12; Пастка, «Всесвіт», 1973, № 3—4; Рос. перекл. — Мертві синьови. М., 1964; Счастье. М., 1966; Солдаты плачут ночью. М., 1969.

Лит.: Ясний В. Знйчене дитинство. «Всесвіт», 1961, № 11.

Р. Ф. Естрела-Льоніс.

МАТУШЕВСЬКИЙ (Matuszewski) Вінцентій (7.VII 1870, Бжезін, тепер Лодзинського воєводства ПНР — 5.X 1918, Красноярськ) — діяч польс. революц. робітничого руху. З 1889 — член Союзу польс. робітників, з 1900 — член Соціал-демократії Королівства Польського Литви (СДКПЛ), 1901—03 — член її Гол. правління. Делегат V з'їзду РСДРП (1907), до складу якої входила СДКПЛ; відстоював позицію більшовиків. У 1912 заарештований цар. урядом, 1913 засланий до Сибіру. Звільнений після Лютневої революції 1917. З серпня 1917 — у Красноярськ, де був членом парт. к-ту, депутатом Рад робітн. і солдатських депутатів. Під час білогвардійського заколоту (січень 1918) входив до підпільного К-ту РСДРП(б). Розстріляний колчаківцями.

О. М. Матросов.

Т. Маттингл.

Ю. Ю. Матуліс.

Маузер зразка 1896.

МАТХУРА, Матра — місто на Пн. Індії, в штаті Уттар-Прадеш. Розташована на р. Джамні. Вузол залізничної мережі. 140,5 тис. ж. (1971). Розвинуті металообр. і текстильн. (у т. ч. виробн. колденкору) пром-сть, виробн. олії. Археол. музеї. М. — одне з давніх міст і центрів індизму. Буддійські пам'ятки 4—3 ст. до н. е., індуїстські храми.

МАТЮК Віктор Григорович (18. II 1852, с. Тудорковичі, тепер с. Федорівці Сокальського р-ну Львів. обл. — 8.IV 1912, с. Карів, тепер того ж р-ну Львів. обл.) — укр. композитор, теоретик музики. У 1879 закінчив Львів. духовну семінарію, був сільсь. священником. Основ теорії музики вивчав у П. Бажацького, консультувався в М. Вербицького, брав уроки в композиторів і диригентів І. Гуцевича та І. Лаврського. Автор похвальних творів (у т. ч. солоспівів «Веснівка», «З сльозою в очі відійду», «Родимий краю», пісень на слова Г. Гейне; кантати «Гамалія» — для хору, басового соло і фортепіано, 80-ї рр.), музики до мелодрам «Капрал Тимко», «Наші поселенці» (1897), до драми «Три князі на один престол» І. Франка та ін. Склавав хоріву зб. «Боян» (1884), «Руський співаник для шкіл народних» (1886), «Короткий начерк з гармонії і композиції» (1906).

МАТЮШЕНКО Панас (Опанас) Михайлович [2 (14).V 1879, с. Дергачі, тепер смт Харків. обл. — 20.X (2.XI) 1907, м. Севастополь] — один з керівників повстання на броненосці «Потьомкін». Н. в сім'ї дрібного кушаря-шевця. Працював робітником у Харків. паровозному депо, потім — в Одес. порту. З 1900 служив на Чорномор. флоті в чині унтер-офіцера. Зблизився з соціал-демократами, вів революц. пропаганду. Під час повстання з 14 (27).VI по 25.VI (8.VII) 1905 був головою судинової комісії для керівництва броненосцем. Після поразки повстання жив у Швейцарії, де зустрічався з В. І. Леніним, у Румунії, Америці. В 1907 недержавно повернувся до Росії. З 16.VI в Николаєві був заарештований. За вироком військ. мор. суду М. повішено. В с. Дергачах М. встановлено меморіальний обеліск.

МАТЯШ-ГҮНґАДІ (Mátyás-Hunyadi), Матвій Корвін (23.II 1443, Коложвар — 6.IV 1490, Відень) — угор. король 1458—90. Проводив політику централізації країни. Створив постійне військо, за допомогою якого успішно відбивав натиск Османської імперії. За правління М. Г. в результаті війни з Чехією до Угорщини відійшли Моравія і Сілезія (1478). У 1485 М. Г. здобув Відень.

МАТЬЕЗ (Mathiez) Альбер (10.I 1874, Ла-Брюйер, деп. Верхня Сона — 26.II 1932, Париж) — франц. історик демократичного напрямку. З 1911 — професор ряду унів.-тів, з 1926 — Сорбонни. Праці з історії Великої французької революції (присвячені гол. чином соціально-екоп. політиці якобінців, діяльності Робесп'єра). Видавав журнал «Революційні аналізи», з 1924 — «Аналізи історії французь-

кої революції». В 20-х рр. перебував під впливом марксизму.

Текст Рос. перекл. — Французька революція, т. 1—3. М. — Л., 1925—30; Термидоріанська реакція. М. — Л., 1931.

Лит.: Лукин Н. Альбер Матьез (1874—1932). «Историк-марксист», 1932, № 3.

Л. В. Таран.

МАУЗЕР — ручна стрілецька вогнепальна зброя. Конструкції зброї системи М. розробили 1896 нім. винахідники, власники збройового з-ду брати Маузер (звідси й назва). Гвинтівки й пістолети системи М. були на озброєнні армій ряду країн. У Росії найбільш відомий 7,63-мм автоматичний пістолет-маузер.

МАУЛАНА-ЗАДЕ (Мавляна-заде; рр. н. і см. невід.) — один з керівників повстання *сербедарів* у Самарканді 1365—66, спрямованого проти гноблення монг. і місцевих феодалів. Представляв інтереси поміркованого крила повстанців. У 1385 разом з *Абу Бекр Келелі* очолив оборону Самарканда проти кочовиків з *Моголистану*. Чварями, що почалися після перемоги над зайовниками між лівим крилом повстанців і поміркованим табором, скористалися еміри Хусейн і *Тімур*, які придушили повстання. М. було по-зрадницькому скоплено, дальша доля його невідома.

МАУЛЕНОВ Сирбай (н. 17.IX 1922, сел. Тургай, тепер Джангильдинського р-ну Тургайської обл.) — казах. рад. поет. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1937. Автор книг «Голос степів» (1949), «Огні гори Магнітної» (1952), «Лістя горить» (1964), «Дош квітня» (1967), «Червона береза» (1969), «Світло блискавок» (1973), «Вогонь і вода» (1975), «Я і ти» (1977), «Зелені зірки» (1978) та ін., в яких оспівує натхненну працю рад. людей, дружбу народів, боротьбу за мир. Перекладач творів Т. Шевченка, присвятив йому вірші «Україна» і «Шевченко на Яїку» (обидва — 1954). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

Текст Рос. перекл. — Избранное. Стихотворения. М., 1979.

Б. І. Ісмаков.

МАУНА-КЕА — заспаний вулкан на о. Гаваї в Тихому ок. Заввишки 4202 м (найвища вершина в Полінезії). Кратер зруйнований. Вершина майже весь час вкрита снігом. На схилах — тропічні ліси, савани. Платанції ананасів, цукрової тростини, бананів, кавового дерева.

МАУНА-ЛОА — діючий вулкан на о. Гаваї в Тихому ок. Вис. 4170 м. Його підводний цокіль лежить на глб. бл. 4500 м і має діаметр бл. 150 км. У кратері є озеро фонтануючої лави, яка під час вивержень переливається через край. На схилах — подекуди тропічні ліси й савани. Платанції тропічних культур. Національний парк. Вулканологічна станція. Останнє сильне виверження було 1950.

МАУРЕР (Maurer) Георг Людвіг фон (2.XI 1790, Ерпольгайм, поблизу м. Дюркгайма — 9.V 1872, Мюнхен) — нім. історик. З 1826 —

професор Мюнхенського ун-ту. В 1832—34 — один з регентів при грец. королі Оттоні Баварському, в лютому — листопаді 1847 — фактичний глава уряду Баварії. Був засновником *общинної теорії*, доводячи наявність *марки* у давніх германців. Основоположники марксизму, вказуючи на велике наук. значення теорії М., водночас критикували за недосконалість і помилковість його істор. методу.

МАУТГАУЗЕН (Mauthausen) — нім.-фашист. концтабір, за 4 км від м. Маутгаузена (Австрія), 1938—45. Мав 45 філіалів. За час існування М. у ньому було ув'язнено бл. 335 тис. чол., страчено й закатовано бл. 122 тис. чол. (у т. ч. понад 32 тис. рад. громадян; серед них — Д. М. Карбишев). У М. діяла створена комуністами підпільна антифашист. орг-ція, на чолі якої стояв інтернац. табірний к-т. Активними учасниками підпілля були рад. військовополонені, у т. ч. українці І. І. Дорошенко, О. Т. Вдовенко, Я. П. Непийвода, В. Р. Буцелік, М. Я. Шинкаренко, В. К. Ковтушенко. 5—7.V 1945 в М. відбулося повстання під керівництвом табірного к-ту, внаслідок якого табір було визволено від нім. фашистів. Після війни у М. створено меморіальний музей. Встановлено пам'ятники в'язням — жертвам фашизму — громадянам різних країн, зокрема закатованим рад. громадянам, і пам'ятник Д. М. Карбишеву. М. М. Лемещук.

МАФІЯ [італ. má(f)fia] — таємна централізована бандитсько-терористична організація. Виникла на о. Сіцилія в кін. 18 — на поч. 19 ст. в результаті об'єднання в єдину централізовану орг-цію злочинних елементів, яких використовували латифундисти для охорони своїх володінь і тероризування місц. населення. В кін. 19 ст. М. почала контролювати організовану злочинність США (було зумовлено еміграцією з Сіцилії за океан частини мафіозі). Застосовуючи методи шантажу і насильства, в 20 ст. М. стала могутньою орг-цією злочинного світу (див. *Гангстеризм, Організована злочинність*), вросла в екоп. і політ. структуру США, інколи використовується реакцією в політ. цілях. Після 2-ї світової війни сіцилійська М. фактично поширила свій вплив на всю тер. Італії. Амер. орг-ція М. «Коза ностра» («Наша справа») дедалі активніше включається в легальний бізнес — індустрію розваг, банківську справу, торгівлю. Спроби

В. Г. Матюк.

П. М. Матюшенко.

Маутгаузен. Пам'ятник рад. військовим громадянам, закатованим у концтаборі.

урядів Італії і США покінчили з М. не дали наслідків.

О. В. Зайчук.
МАФУСАІЛ — біблійний міфичний патріарх, який нібито прожив 969 років. Звідси вираз — Мафусаїлів вік, що означає тривале життя, довголіття.

МАХ (Mach) Ернст (18.II 1838, Турас, тепер Туржані, Чехословаччина — 19.II 1916, Гар, біля Мюнхена) — австр. фізик і філософ-ідеаліст, один із засновників *емпірокритицизму*. Закінчив Віденський ун-т, з 1861 — його приват-доцент. У 1867—95 — професор фізики і ректор нм. ун-ту в Празі, в 1895—1901 — професор філософії Віденського ун-ту. Продовжуючи суб'єктивно-ідеалістичну традицію Дж. Берклі, Д. Юма, М. вважав речі «комплексом відчуттів», причому відчуття розумів як «нейтральні елементи досвіду», які залежно від роду встановлюваних пізнаючим суб'єктом зв'язків між ними виступають то як фізичні, то як психічні. Завдяки такому

П. І. Махараджа.

підходу, за М., нібито знімається проблема *матерії і свідомості*. Поняття М. визначав як *символи* комплексу відчуттів. Завданням науки вважав описування порядку і послідовності відчуттів за принципом «економії мислення» (пізнання з найменшою витратою зусиль мислення). «Економію мислення» М. проголошував осн. характеристикою пізнання взагалі і вважав окремим випадком біологічно корисних процесів, здійснюваних людством з метою пристосування до умов життя. М. справив значний вплив на становлення і розвиток філософії *неологізму*. Суб'єктивно-ідеалістичну філософію М. піддано нищівній критиці в праці В. І. Леніна «*Матеріалізм і емпірокритицизм*». Як фізик відомий дослідженнями в галузі оптики і акустики (див., наприр., *Маха принцип*, *Маха число*).

МАХА (Mácha) Карел Пітек (16. XI 1810, Прага — 6. XI 1836, м. Літомерице) — чесь. поет. Представник революц. романтизму. Осн. твори — поема «Гравень» (1836), повісті «Кривоклад» (1834), «Цигани» (1835). Поезія М. просянута духом бунтарства, настроєм розладу особистості з суспільством, дисгармонії між величиною природою і обмеженістю людських можливостей в умовах соціальної несправедливості. Творчість його мала значний вплив на чесь. поезію 19 ст. Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія, К., 1964; [Вірші]. В кн.: Слов'янське небо, Львів, 1972; [Вірші]. В кн.: Співесць, К., 1972; Рос. перекл. — Избранное, М., 1960.

В. І. Шевчук.
МАХА БАНДУЛА (Бандула; бл. 1780 — 1.IV 1825, м. Дануб'ю) — бірм. полководець. На початку 20-х рр. 19 ст. очолював походи в князівство Ассам, в результаті яких його було приєднано до Бірми. Під час 1-ї англо-бірм. війни (див. *Англо-бірманські війни 19 століття*) здобув ряд перемог над англійцями. Загинув під час захисту м. Дануб'ю.

МАХА ПРИНЦИП — гіпотеза, за якою інертна маса будь-якого тіла зумовлена його гравітаційною взаємодією з рештою тіл Всесвіту.

Висунув 1883 Е. Мах. За М. п., зокрема, сили інерції, що виникають у прискорених системах відліку, зумовлені гравітаційною взаємодією. В основі М. п. лежить припущення, що не лише рівномірний прямолінійний, а й будь-який прискорений рух тіла є відносним, тобто може бути визначеним лише відносно ін. тіл Всесвіту. М. п. відіграв значну евристичну роль при побудові А. Ейнштейном заг. відносності теорії. Проте згодом виявилось, що осн. рівняння й фіз. зміст цієї теорії не задовольняють М. п., і Ейнштейн висловив критичні зауваження щодо нього. В сучас. теор. працях, зокрема з космології, робляться спроби використати М. п. у різних модифікованих формах, проте питання про правильність М. п. у тій чи ін. формі залишається поки що відкритим.

Лит.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Стресс и эволюция Вселенной, М., 1975.

П. І. Фомін.
МАХА ЧИСЛО, М-число — характеристика течії газу; дорівнює відношенню швидкості течії u до швидкості звуку a у тій самій точці потоку: $M = u/a$. М. ч. — один з осн. критеріїв подібності в аеродинаміці у випадках, коли не можна нехтувати стисливістю газу. Залежно від величини M розрізняють дозвукову ($M < 1$), звукову ($M = 1$), надзвукову ($M > 1$) та гіперзвукову ($M \geq 5$) течії. Названо ім'ям Е. Маха.

«МАХАБХАРАТА» (санскр. — «Оповідь про великих Бхарата») — давньінд. епос. Початки створення «М.» відносять до 2-ї пол. 2-го тис. до н. е. Осн. частина завершена в 4—5 ст. н. е. Складається з 18 книг. Містить багато творів епічного, міфологічного, релігійно-філософ., істор. змісту. Серед них — «Оповідь про Раму», «Повість про Шакурталу», філософ. поема «Бхагавадгіта» тощо. Мала значний вплив на творчість *Калідаси*, Бхаси, Ашвагоші та ін. давніх інд. поетів. В Європі стала відомою з кін. 18 ст. В СРСР 1950—76 рос. мовою «М.» перекладали В. І. Кальянов, Б. Л. Смирнов. «М.» вивчав і досліджував І. Франко, якому належать переклади укр. мовою її окремих частин — «Ману і потоп світу», «Сунд і Уласунд», «Сакуртала», «Смерть Гідімба», а також вільні переробки кількох легенд. Деякі уривки з «М.» переклав П. Г. Ріттер.

Видання: Рос. перекл. — Махабхарата. — Рамаяна, М., 1974; Три великих сказання древньої Індії, М., 1978.

Лит.: Ильин Г. Ф. Старинное индийское сказание о героях древности «Махабхарата», М., 1958.

Ю. В. Покальчук.
МАХАЇВЩИНА — дрібнобурж., анархістська, ворожа марксизмові течія, представники якої пропагували зневажливе ставлення до інтелігенції, особливо до революційної, розпалювали ворожнечу між інтелігенцією і робітн. класом, прагнули відвернути робітників від теорії марксизму і революц. боротьби. Виникла в Росії в кін. 19 ст. Назву дістала за ім'ям її ідеолога польс. соціал-демократа В. К. Махайського (1867—1926), який пізніше скотився до анархо-

синдикалізму. Окремі групи махайців діяли 1901—07 в Бялостоці, Катеринославі, Одесі, Варшаві, Петербурзі та ін. містах. М. не користувалася популярністю серед робітників. Комуністична партія вела рішучу боротьбу проти М., окремих її проявів у роки соціалістичного будівництва.

МАХАЙРОДУС, махайрол, шаблезубий тигр (*Machairodus*) — вимерлий рід хижих ссавців родини *котячих*. Довж. тіла досягала 3 м. Мали великі сплюснені кинджаловидної форми верхні ікла, якими проколювали і розрізали товсту шкіру та м'язи великих тварин (носорогів, мастодонтів та ін.). Жили М. в неогеновий період у Європі, Африці, Азії. Їх рештки знайдено, зокрема, в пізньоміоценових і пліоценових відкладах Одес. та ін. пд. областей України. Споріднені з М. форми жили у Пн. Америці.

МАХАЛАНОВІС Прасанта Чандра (29.VI 1893, Калькутта — 27.VI 1972, там же) — індійський статистик, економіст, іноземний член АН СРСР (з 1958). Навчався в Калькуттському (1912) та Кембріджському (1915) університетах. У 20-х рр. — професор фізики в одному з коледжів Бенгалі. В 1931 очолював створений ним Інд. статистичний ін-т. З 1947 займався наук. розробкою вузових проблем будівництва нац. економіки, брав активну участь у розробці п'ятирічних планів Індії. Виступав за проведення індустріалізації Індії на основі прискореного розвитку держ. сектора і централізації матеріальних ресурсів і коштів у руках д-ви поряд з розвитком дрібного підприємництва. Прихильник проведення агр. реформ і кооперування в с. г. Відіграв значну роль у розвитку екон. і наук. зв'язків Індії з СРСР.

МАХАМБЕТ УТЕМІСОВ (1804, місцевість Бекетай, тепер Урдинського р-ну Уральської обл. — 20.X 1846, місцевість Караой, тепер Махамбетського р-ну Гур'євської обл.) — казах. поет. Брав активну участь в сел. повстанні, очолюваному нар. героєм Ісатаєм Таймановим. Після його загибелі М. У. знову намагався підняти повстання. Убитий хаанськими найманцями. Зберіглось бл. 40 пісень і поем М. У., осн. тема яких — протест проти соціального і національного гніту, боротьба народу проти гнобителів.

Тв.: Рос. перекл. — Стихи. Алматы, 1957.

Б. І. Ісмаков.
МАХАРАДЗЕ Пилип Ісєйович [9 (21).III 1868, с. Шемокмеді, тепер Махарадзевського р-ну Груз. РСР — 10.XII 1941, Тбілісі] — учасник боротьби за владу Рад на Кавказі, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї священика. В революц. русі з 1891. В 1903 — член Кавказ. союзного к-ту РСДРП. Учасник революції 1905—07 на Кавказі. В 1911—13 вів революц. роботу в Донбасі. В 1917 — один з організаторів Тифліської Ради робітн. депутатів, член Кавказ. крайового к-ту РСДРП(б). У 1918 — на підпільній парт. роботі в Грузії. В 1921 — голова Ревкому Грузії, з 1922 — голова ЦВК Груз. РСР, 1929—30 —

голова РНК Грузії. З 1931 — голова ЦВК ЗРФСР та ЦВК Груз. РСР; з 1938 — голова Президії Верховної Ради Груз. РСР і заст. голови Президії Верховної Ради СРСР. На XV з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦКК. Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора ЗРФСР.

МАХАРАШТРА — штат на Зх. Індії. Пл. 308 тис. км². Нас. 55,2 млн. чол. (1975). Адм. ц. — м. *Бомбей*. Узбережну частину території займає вузька низовина (Конканський берег), далі простягаються невисокі хребти Зх. Гатів. Сх. частина М. розташована в межах плоскогір'я *Декан*. На схилах гір поширені вічнозелені тропічні ліси. За розвитком пром-сті М. займає одне з провідних місць в Індії, проте основою економіки є с.г. Вирощують гол. чин. зернові культури — жовтий, пшеницю, рис; з технічних — бавовник (за збором — 1-е місце в країні), арахіс, льон, цукр, тростину. Добувають марганцеву руду та вугілля. Провідна галузь пром-сті — бавовництво. Розвинуті також виробн. шовку (у т.ч. штучного), вовняних тканин. Підприємства маш.-буд., хім. (барвники, штучне волокно, фарм. засоби), нафтохім., харчосмакової (цукр, малярної, борошномельної) пром-сті. Гол. пром. центр — Бомбей. Поблизу Бомбею, у Тромбей, — перший в країні атомний реактор. У Таранурі працює перша в Індії АЕС.

МАХАЧКАЛА (до 1922 — Петровськ-Порт) — столиця Дагестанської АРСР. Розташована у передгір'ях Великого Кавказу. Порт на Зх. узбережжі Каспійського м. Залізнична станція, аеропорт. 261 тис. ж. (1980). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1844 як військ. укріплення Петровське, 1857 перейменоване на місто Петровськ-Порт. С.-д. орг-ції виникли 1904. Робітники міста брали участь у революції 1905—07. Рад. владу встановлено 1 (14).XII 1917. З 1923 — столиця Даг. АРСР. Місто перейменовано на честь революц. діяча Дагестану Махача Дахадая. В місті — підприємства маш.-буд., металообр. (виробн. генераторів, електрозварювального устаткування, обладнання для хім. і харч. галузей), хім., легкої та харч. (рибна, консервна, виноробна) пром-сті. Виробн. буд. матеріалів. Поблизу М. — видобування нафти. Нафтоприводи: М. — Грозний, Ізбербаш — М.; газопровід М. — Дербент.

У М. — *Дагестанський філіал АН СРСР*, *Дагестанський університет* імені В. І. Леніна, політех., с.-г., мед., пед. ін-ти, 9 серед. спец. навч. закладів. Театри: Кумицький муз.-драм., Рос. драм., ляльковий, філармонія. Музеї: краснзавчий та образотворчий мистецтв.

МАХАЯНА (санскр. — велика колісниця, широкий шлях спасіння) — один з двох (поряд з *хінаюною*) гол. напрямів *буддизму*, що оформився в самостійну течію протягом I—2 ст. н. е. В М. проголошується можливість «спасіння» поряд з чернцями й мирян, віруючі закликаються до *містонерства*. Для М. характерні культі багатьох *будд* і численних бодісатів — ві-

лень богів, поняття *нірвани* ототожнюється з раєм. Осн. філос. школи М. — *йогачара*, мадх'яніка. З М. пов'язаний розвиток тантристських вчень *йоги* (див. *Тантризм*). М. поширена в Китаї, Японії, Тибеті, Кореї, певною мірою в Монголії та ін. країнах Азії. Скрізь має нац. риси.

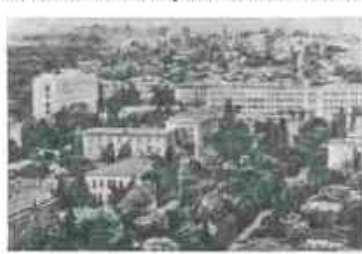
МАХДЖУБ Абд аль-Халік (Абдель Халек) Махджуб Осман (23. IX 1927, Омдурман — 28. VII 1971, Хартум) — діяч комуністичного руху Судану. В 1946 вступив до Каїрського ун-ту. Брав участь у комуністичному і нац.-визвольному русі Єгипту. Після повернення на батьківщину взяв участь у діяльності Суданської КП (СКП). З 1949 — ген. секретар ЦК СКП. В 1958 — ген. секретар легальної прогрес. партії Антиімперіалістичний фронт (ств. 1953). В 1968—69 — депутат Установчих зборів. Не раз зазнавав переслідувань і арештів. Звинувачений у причетності до спроби групи лівих офіцерів здійснити 1971 держ. переворот і за вироком військ. трибуналу страчений. Автор праць з питань комуністичного і нац.-визвольного руху в країнах Африки.

МАХЕНДРА БІР БІКРАМ ШАХ ДЕВА (11. VI 1920, Катманду — 31. I 1972, там же) — король Непалу 1955—72. Покинув з віковою ізоляцією Непалу від зовн. світу. В 1960 розпустив парламент і уряд. За його правління 1962 прийнято нову конституцію, яка закріпила т.зв. панчяйську систему (див. *Непал*). Країна за правління М. проводила політику неприєднання до військ. блоків. У 1958 М. відвідав СРСР з держ. візитом.

МАХІЗМ — у вузькому розумінні — філос. концепція австр. фізика і філософа Е. Маха. У широкому розумінні — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у філософії й методології науки поч. 20 ст., який розробляли в своїх працях Е. Мах, Р. Авенаріус та ін. Те саме, що й *емпіріокритицизм*.

МАХМУД II (Mahmut II; 20. VII 1784 — 1. VII 1839, Стамбул) — султан Османської імперії 1808—39. Провів ряд реформ, спрямованих на подолання феод. роздробленості, створення централізованого держ. і адм. апарату (ліквідував корпус яничарів, створив регулярну армію, знищив військ.-ленну систему та ін.). Проте ці реформи не усунули корінних причин занепаду імперії. Піднесення антитур. нац.-визвольного руху на Балканах і рос.-тур. війна 1828—29 привели до незалежності Греції, автономії Сербії, Молдови і Валахії. За М. II посилюлася залежність імперії від європ. держав.

Махачкала. Панорама частини міста.

МАХНЕНКО Володимир Іванович (н. 27. X 1931, Черкаси) — укр. рад. вчений у галузі зварювання металів і спеціальної металургії, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1977. Закінчив (1955) Одеський ін-т інженерів мор. флоту (1960—64 викладав у ньому), працював (до 1960) на судноремонтному з-ді в Архангельську. З 1964 — в ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. дослідження стосуються фіз. явищ у металах при зварюванні і в процесах спец. металургії, проблем виникнення зварювальних напружень і деформацій, їхнього впливу на несучу здатність елементів зварних конструкцій тощо.

МАХНО Нестор Іванович (1889—1934) — ватажок контрреволюційних анархістсько-куркульських банд на Україні 1918—21. Тричі укладав угоду про спільні дії з рад. командуванням і тричі зраджував. Після розгрому *махновщини* 1921 втік за кордон, де продовжував антирад. діяльність.

МАХНОВЩИНА — антирадянський анархо-куркульсько-селянський рух на Україні 1918—21, очолюваний Н. І. Махном, різновид дрібнобуржуазної контрреволюції. Виник навесні 1918 в Таврії та на Катеринославщині. Далі поширився на значній частині України. Соціальною базою М. було куркульство, заможне селянство, декласовані елементи. Іноді, коли Махно лавірував і заявляв про визнання Рад. влади, його підтримували відносно широкі верстви селянства. Центром М. було с. Гуляйполе (тепер місто, адм. центр Гуляйпільського р-ну Запорізь. обл.). На початку лютого 1919, коли рад. війська підійшли до району дій М., рад. командування в умовах гострої нестачі бойових сил визнало за можливе використати для боротьби проти денікінців загони махновців (6 тис. чол.). Їх було об'єднано в бригаду під командуванням Махна, що ввійшла до складу Задніпровської д-зії. В штабі і командному складі бригади переважали ватажки анархістів і лівих есерів, які перешкоджали перетворенню своїх загонів на регулярні частини Червоної Армії. Куркульсько-анархістська агітація супроводжувалась терором проти комуністів. Махно практично саботував накази рад. командування. В травні 1919, під час наступу денікінців, бригада Махна самовільно залишила фронт і почала відкрити боротьбу проти Рад. влади. 8. VI 1919 рад. влада оголосила ватажків М. поза законом. Махновські банди громили місц. Ради, нападали на частини Червоної Армії. Після загарбання України денікінцями Махно у вересні 1919 вів проти них бойові дії. На той час «армія» Махна налічувала 30—50 тис. чол. Після визволення рад. військами більшої частини України від денікінців чимало махновців перейшло на бік Червоної Армії. В січні 1920 рад. командування запропонувало Махнові направити його частини на Зх. фронт проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Махно відмовився виконати наказ і відновив боротьбу проти Рад. влади. В кін.

Махорка сорту Хмелька 125-с.

МАХОВИК

вересня, коли врангелівці захопили Пн. Таврію, Махно погодився взяти участь у збройній боротьбі проти *врангелізму*. Але після розгрому Врангеля він продовжував боротьбу проти Рад. влади. В грудні 1920 рад. війська розбили гол. сили М. Влітку 1921 М. було повністю розгромлено. Вирішальну роль у відході селян від М. і в її остаточній поразці відіграла лєнінська зем. і нац. політика Комуністичної партії.

Літ.: Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. Повне зібрання творів, т. 41; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2—3. К., 1968—70; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977.

МАХОВИК, махове колесо — ставе або чавунне колесо з масивним ободом. Встановлюється на ведучих валах поршневих двигунів, компресорів, насосів та ін. машин, щоб забезпечити рівномірність обертання вала. М. акумулює (нагромаджує) кінетичну енергію в період прискорення руху і віддає її при сповільненні. В поршневих двигунах М., крім того, дає змогу поршню долати крайні положення (*мертві точки*). В інерційних двигунах нагромаджена маховикова енергія використовується для привода машини (див. *Жиробус*).

МАХОРІН Костянтин Єпіфанович (н. 13.VIII 1928, Дніпропетровськ) — укр. рад. вчений у галузі газотехніки і переробки палива, чл.кор. АН УРСР (з 1972). Член КПРС з 1955. Закінчив (1950) Дніпроп. металург. ін-т, працював на металург. з-ді в Дніпропетровську. З 1950 — в Ін-ті газу АН УРСР (1961—77 — заст. директора). Осн. праці — з моделювання процесів переробки палива і газу, високотемпературної термохім. обробки дрібнозернистих матеріалів у газовому шарі, хім. переробки вуглеводневих газів і вуглецевих матеріалів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю.

МАХОРКА (*Nicotiana rustica*) — однорічна рослина роду *тютюн* родини пасльонових. Стебло пряме, округле або ребристе, розгалужене, заввишки 40—120 см. Листки овальні, округло-серцеподібні, зморшкуваті, по 10—20 на одній рослині; містять 2—5% і більше *нікотину*, багато органіч. к-т (димонної, яблучної та ін.). Квітки двостатеві, жовто-зелені або кремові, зібрані у волоть. Плід — коробочка. Походить М. з Пд. Америки. Вирощують її як тех. культуру в СРСР (у т. ч. на Україні), Польщі, Угорщині, Алжирі, Тунісі, Індії та ін. З М. виготовляють курильний і нюхальний тютюн, препарати для боротьби з шкідниками с.-г. культур і тварин, добувають нікотин. На Україні районівані (1981) сорти: Високоросла зелена 317, Малопащинкова 2, Малопащинкова 10, Хмельівка 125-с. Іл. с. 413.

МАХОТА Петро Семенович (н. 15.XII 1920, с. Привільне, тепер Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.) — новатор у металургійній промисловості, сталевар, Герой Соціалістичної Праці

(1958). Член КПРС з 1943. З 1946 працював на Дніпропетровському металург. з-ді ім. Г. І. Петровського підручником сталевара, сталеваром, з 1973 — пом. майстра мартепівського цеху. Одним з перших на з-ді застосував метод швидкісного сталеваріння. На ХХІ і ХХІІ з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5—6-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медалями. В. М. Чертов.

МАХРОВА ТКАНИНА, петельна тканина — дльна або бавовняна тканина, що її поверхня вкрита з одного чи двох боків ворсом з петель, утворених нитками *основи*. М'яка, добре вбирає вологу. З М. виготовляють рушники, купальні простирала, халати тощо.

МАХРОВІСТЬ КВІТКИ — значне збільшення кількості пелюсток у квітці. М. є наслідком перетворення *тичинок* (напр., у троянд) або *маточок* (напр., у конюшини) на пелюстки чи (рідше) — розщеплення кожної пелюстки (напр., у фуксії) або тичинки (напр., у деяких гвоздичних) на кілька, утворення додаткових пелюсток у проміжках між звичайними пелюстками й тичинками (напр., у тюльпанів). Розрізняють неповну та повну М. к.; в разі останньої всі маточки й тичинки перетворюються на пелюстки. У складноцвітних М. к. є наслідком перетворення трубчастих квіток на язичкові (напр., у айстр). Сорти і форми рослин з повними, або махровими, квітками у квітництві штучно створюють шляхом *гібридизації* або зміни умов вирощування. Повну чи часткову М. к. можуть спричинити також деякі хвороби і шкідники.

МАХТУМКУЛІ (псевд.— Фрагі; 1733, с. Хаджігован, тепер Кара-Калинського р-ну Красноводської обл. Турк. РСР — 1793, там же) — туркм. поет, родоначальник туркм. л-ри. До нас дійшло понад 10 тис. рядків поезій М. У віршах «От часи», «Шукає», «У багатьох життя» висловив протест знедолених мас проти феод.-байського гноблення та експлуатації. Писав патріотичні твори («Наставляння», «Нашестя», «Заклик»), вірші про кохання («Прийді на побачення», «Закоханій», «Володарка» та ін.), поезії про звичаї, взаємовідносини людей («Мечем і словом», «Не вічний ти» та ін.). Твори М. поширювалися у списках та усній передачі співців. Вперше опубліковані 1842. Укр. мовою вірші поета перекладали П. Тичина, В. Сосюра, М. Рильський, Л. Перемийський, В. Бичко. Образ М. змальовано у творах Я. Шпурти — «Слово про Махтумкулі», «Кеміне сміється».

Тя.: Рос. перекл. — Избранное. М., 1960; Избранные лирика. Ташкент, 1977. А. Улубердиев. **МАХФУЗ** Нагіб (н. 24.XII 1911, Каір) — єгип. письменник. Наприкін. 30-х рр. виступив з істор. романами, в 40-х рр. написав реалістичні романи з життя дрібної каір. буржуазії «Новий Каір» (1945), «Хан аль-Халілі» (1946), «Провулок Мідакх» (1947), «Початок і кінець» (1949). У 1956—57 видав трилогію «Бейн ал-Кас-

рейн», «Каср ан-Шаук» та «Ас Сукарія». Оповідання й повісті 60-х рр. та романи «Баліканія на Нілом» (1966), «Пансіон Мірамар» (1967) — про політ. події в Єгипті та араб. світі. Автор роману «Дзеркала» (1972), «Аль-Карнак» (1974), зб. новел «Оповіді нашого кварталу» (1975), п'єс.

Тя.: Рос. перекл. — Вор и собаки М., 1965; Осенние перемены. М., 1965; Зеркала. М., 1979.

Літ.: Коцарев Н. К. Нагіб Махфуз: В кн.: Писатели Египта. М., 1977; Ю. М. Кочубей.

МАЦАЛЬЦЯ — рухливі виступи тіла разом беззубетних тварин. Ті саме, що й *цугальця*.

МАЦЕЙ з Мехова (Матвій з Мехова; Maciej z Miechowa; справж. ім'я — Мацей Карпін; 1457, Мехув, тепер місто Краківської воєводства ПНР — 8.IX 1523, Краків) — польс. історик і географ. З 1485 — професор, 1501—19 — ректор Краківського ун-ту. Автор праць «Трактат про дві Сарматії» (1517) та «Польська хроніка» (1519). Праці М., особливо «Трактат», містять цінні відомості з історії, географії та етнографії Росії, України, Білорусії, Криму, Поволжя, Уралу. В 16 ст. «Трактат» був одним з головних джерел вивчення Росії в Західній Європі.

МАЦЕЮВСЬКИЙ (Maciejowski) Вацлав Олександр (1793 — 9.II 1883, Варшава) — польс. історик культури, права і літератури. В 1818—31 — професор Варшавського ун-ту. Гол. істор. праці «Історія слов'янського законодавства» (т. 1—4, 1832—35), «Польща і Русь до першої половини 17 ст.» (т. 1—4, 1842), «Первісна історія Польщі і Литви» (1846). У своїх творах на основі порівняльно-істор. методу проводив ідею єдності сло-в'ян. Досліджуючи звичаєве право українського і російського народів, М. довів подібність його розвитку.

МАЦЕРАЦІЯ (лат. maceratio — вимочування, розмочування) — процес роз'єднання клітин у рослинних і тваринних тканинах. Відбувається внаслідок руйнування міжклітинної речовини яка скріплює клітини. М. у рослин буває, напр., при досяганні й зберіганні соковитих плодів; тваринних організмів — при тривалому перебуванні тканин у воді М. використовують для виготовлення анатомічних і гістологічних препаратів (при цьому застосовують воду, розчини лугів, кислот тощо) а також при обробці волокнистих рослин (вимочування льону й коноплі тощо).

МАЦЕСТА — бальнеологічний курорт на Чорноморському узбережжі Кавказу, що входить до склад курортного р-ну *Сочі*.

МАЦІЄВИЧ Лев Макарович (1 (13).I 1877, Олександрівка, тепер смт Кіровоградської обл. — 24.IX (7.X) 1910, Петербург) — вітчизняний корабельний інженер і льотчик. Закінчив (1901) Харків технологічний ін-т, брав участь у буд-ві (в Севастополі) броненосця «Іоанн Златоуст». Після закінчення (1906) Миколаїв. мор. академії працював у Морському тех. комітеті (Петербург). Розробив кілька проектів підводних човнів

П. С. Махота.

Махтумкулі.

Л. В. Мацієвська.

І. К. Мадуревич.

протимінних загороджень. Закінчив (1910) курси пілотів. Працював над питаннями теорії і практики авіації. Створив (1909) проект гідролітака. Загинув під час польоту.

МАЦІЄВСЬКА Лідія Володимирівна [прізв. за чоловіком — Моренська; 8 (20).XII 1889, с. Каширська, тепер Тетіївського р-ну Київ. обл. — 24.XII 1955, Одеса] — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1947). Член КПРС з 1945. Виховувалася в родині М. Л. Кропивницького. В 1908—18 грала в укр. групі Одес. т-ва театральності, 1918—25 — в Одес. пересувному театрі ім. Т. Шевченка. М. — одна з фундаторів Одес. театру держдрами (з 1927 — Укр. драм. театр ім. Жовтневої революції), де працювала (за перервою) 1925—55. Ролі: Устя («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Старицького), Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Лимериха («Лимерівна» Мирного), Ковшик («Калишній гай» Корнійчука), Олена Петрич («Любов на світанні» Галана), Уліта («Ліс» О. Островського), Дулька («Любов Ярова» Тренява), Марселіна («Весілля Фігаро» Бомарше) та ін. В 1935—52 викладала в Одес. театр. училищі та Харків. театр. інституті.

МАЦКОВ Федір Пилипович [9 (21).II 1897, м. Острогозьк Воронежської губ., тепер Воронежської обл. РРФСР — 3.II 1977, Харків] — укр. рад. фізіолог рослин, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Закінчив Харків. с.-г. ін-т (1922). З 1934 — професор цього ж ін-ту, 1928—35 — співробітник Харків. ін-ту прикладної ботаніки (пізніше — Н.-д. ін-т рослинництва), 1949—57 — Ін-ту генетики і селекції АН УРСР, 1957—61 — Укр. н.-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики у Харкові. Праці М. присвячені питанням фізіології розвитку і мінерального живлення с.-г. рослин (зокрема, позакореневого живлення), вивченню явищ фотоперіодизму, гібридизації тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МАЦКЯВІЧЮС (Мацкевич) Антанас [2 (14).VI 1828, с. Моряк, тепер Кельмського р-ну Лит. РСР — 16 (28).XII 1863, Каунас] — революц. демократ, один з керівників селянського повстання 1863 в Литві (див. *Польське повстання 1863—64*). З дворян. Навчався у Київ. ун-ті. Закінчив Київ. духовну семінарію (1853). Виступав за об'єднання визв. боротьби лит., полс. і білорус. народів, за ліквідацію кріпацтва, передачу всієї землі селянам. У лютому 1863 очолював сел. повстанський загін, який згодом діяв в об'єднаній повстанській армії під командуванням *С. Сераковського*. Після загибелі Сераковського М. керував повстанськими загонами в уссій Ковенській губ. 5 (17).XII 1863 парський війська схопили М. Згодом був страчений.

МАЦОН Юлій Іванович [1817, Рига — 20.XII 1885 (1.1.1886), Київ] — вітчизняний патолог і терапевт. Закінчив мед. ф-т Дерптського (тепер Тартуський) ун-ту (1843). В 1854—75 — професор

мед. ф-ту Київ. ун-ту. Праці М. присвячені вивченню захворювань нирок та печінки, дослідженню змін мікроскопічної будови тканин при запаленні, питанням клінічної діагностики. В 1871—81 — голова *Товариства київських лікарів*. Брав участь в організації та будівництві першої в Києві міської Олександрівської лікарні (тепер ім. Жовтневої Революції) і був її першим директором (1875—85).

МАЦУЄВ Микола Іванович [4(16).II 1894, с. Блистова, тепер Менського р-ну Черніг. обл. — 25.VIII 1975, Москва] — рос. рад. бібліограф, літературознавець. У 1917 закінчив Петрогр. ун-т. З 1917 займався культурною і бібліотечною роботою на Україні, з 1923 — бібліографічною і літературознавчою в Москві. Друкуватися почав 1926. Автор багатотомних бібліографічних показників «Художня література російська і перекладна» та «Радянська художня література і критика», що охоплюють видання в СРСР рос. мовою доживати. (рос. і народні СРСР) та зарубіж. л-ри (1917—53), а також твори рад. письменників і критику (1917—65). В показниках відображено і укр. л-ру в рос. перекладах і критиці. М. — автор праць з книгознавства і бібліографознавства.

МАЦУКА Геннадій Харламович (н. 5.IX 1930, с. Приморське Донецької обл.) — укр. рад. біохімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1955. Закінчив Київ. вет. ін-т (1955). Працював вет. лікарем (1955—58), наук. співробітником (1962—65), зав. відділом (1966—73) Ін-ту біохімії АН УРСР. З 1973 — зав. відділом і директор Ін-ту молекулярної біології і генетики АН УРСР. Праці М. присвячені вивченню структури і функції транспортних *рибонуклеїнових кислот* (тРНК) і аміноацил-тРНК-синтезаза тварин; відкрив явище *адаптації* цих сполук в умовах синтезу білка і вивчив неактивні тРНК в тканинах тварин та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Премія ім. О. В. Палладіна АН УРСР, 1979.

МАЦУКАВА СПРАВА — антикомуністична провокація, організована япон. реакцією 1949—50 проти активістів профспілок держ. залізниць. Приводом стала аварія поїзда біля ст. Мацукава, що відбулася через несправність колії. Япон. влада безпідставно обвинуватила в аварії членів компартії та профспілок залізниць. 5 залізничників з 20, притягнених до суду, 1950 було засуджено до страти (під тиском громадськості Верх. суд 1959 скасував вирок). У 1963, після 14 років боротьби демократичних сил, обвинувачені були визнані невинними.

МАЦУРЄВИЧ Іполит Купріянович (січень 1882, с-ще Глузськ, тепер Могильовської обл. — 22.VII 1939) — укр. рад. хімік, акад. АН УРСР (з 1939). У 1907 закінчив Київ. університет, в якому і працював. Наукові праці присвячені дослідженням в галузі органічного синтезу, зокрема синтезу бета-оксикислот, спиртів за реакцією

Грін'єра, сірчистих похідних 1, 2, 4-триазолу тощо. Важливими є праці М., що стосуються семікарбонідів ненасичених кетонів. Вивчав також склад смол вітчизняних каучуконосів.

МАЦУЯМА — місто в Японії, адм. ц. префектури Ехіме. Розташована на Пн. Зх. о. Сікоку. Вузол автомоб. шляхів, залізнич. станція. 367,3 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (вироби, двигуни, с.-г. машини), нафтохімічна, текстильна (зокрема бавовняна) промисловість. Кустарні промисли (тканини, гончарні вироби, папір).

МАЧАВАРІАНІ Олексій Давидович [н. 10 (23). IX 1913, Горі] — груз. рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1958). В 1936 закінчив Тбіліську консерваторію (з 1939 — її викладач, з 1963 — професор). Твори: опери — «Мати а син» (1945), «Гамлет» (1974); балети — «Отелло» (1957), «Витязь у тигровій шкурі» (1974); муз. комедія «Клоп», 1979; симфонії (1947, 1973), ораторія «День мого батьківщини» (1952), концерт для скрипки з оркестром (1950), «П'ять монологів» для баритона і симф. оркестру на вірші Важа Пшавели (1968) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1951.

МАЧАДО (Machado) Густаво (н. 19.VII 1898, Каракас) — діяч венесуельського і міжнар. комуністичного руху. Н. в бурж. сім'ї. В 1919—36, 1937—42 внаслідок переслідувань за революц. діяльність — в еміграції. Закінчив юрид. ф-т Сорбонни. З 1923 — на Кубі, брав участь у комуністич. русі. В 1926—29 — в Мексикі, був ген. секретарем Антиімперіалістич. ліги Америки (ств. 1924). Учасник нац.-визвольної боротьби нікарагуанського народу під керівництвом А. Сандіно (1928—29). В 1931 в Парижі вступив до Компартії Венесуели (КПВ). З 1936 — член ЦК КПВ. У 1945 обраний деп. Установчих зборів Венесуели, 1947—48, 1958—63 та з 1968 — деп. парламенту. З 1946 — член Політбюро ЦК КПВ. Один із засновників (1948) ЦО КПВ — газ. «Трибуна популяр» («Народна трибуна»). П гол. редактор. У 1958—70 — нац. секретар ЦК КПВ. З січня 1971 — голова КПВ. Не раз зазнавав арештів і ув'язнення. Нагороджений орденом Дружби народів.

МАЧАДО-І-РУІС (Machado y Ruiz) Антоніо (26.V 1875, Севілья — 21.II 1939, Колліур, Франція) — ісп. поет, член Королівської академії (з 1927). У зб. «Поля Кастілії» (1912) звучать соціальні мотиви. Віршовані п'єси «Дон Хуан де Маньяра» (1927), «Хуліані-льйо Валькарсель» (1928) створив разом з братом Мануелем. В роки нац.-революц. війни 1936—39 закликав до боротьби проти фашизму. Нобелівська премія, 1936.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1961, № 5; «Всесвіт», 1975, № 9. Рос. перекл. — Избранная лирика. М., 1969; Избранное. М., 1975. Лит.: Григорьев В. П. Антонио Мачадо. М., 1971.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

О. Д. Мачаваріані.

А. Мачадо-і-Руїс.

Махровість квітки: 1 — повна квітка чайно-гібридного троянди; 2 — поступове перетворення типичної на пелюстку троянди.

МАЧЕТЕ

МАЧЕТЕ (ісп. machete) — довгий (50 см) ніж для зрубання цукрової тростини. За допомогою М. прорубували шляхи до заростів чагаринка. Кубинські повстанці використовували М. як холоду зброю проти ісп. колонізаторів у визвольних війнах останньої чверті 19 ст.

МАЧЕТ Григорій Олександрович [3 (15). IX 1852, Луцьк — 14 (27). VIII 1901, Ялта] — рос. письменник. У 1870—72 вчителював на Водині, зблизився з М. Старицьким. Брав участь в народницькому революц. русі. Був на засланнях (до 1885). Після заслання жив на Кавказі, в Одесі, 1896—1900 — у Житомирі, Києві. Зустрічався з М. Коцюбинським, Лесею Українкою. Друкувався з 1873. Писав дорожні нариси (зб. «По білому світу», опубл. 1889). У творах із сибір. життя («Ми перемогли», «Друга правда», обидва — 1884; «Блудний син», 1887, та ін.) показав ненависть народу до тиранів. Деякі твори М. написані на укр. матеріалі (роман «І один у полі воїн», 1886). Роман «На зорі» (1892—93), оповідання «Новий лікар» (1900) — про революційні-народників. Автор революц. пісень «Последнее прощанье» («Замучен тяжёлой неволей», укр. перекл. — «В неволі скатований люто», 1876).

Тв.: Избранное. М., 1958; Укр. перекл. — Захлятий Козак. Полтава, 1913; ... І один у полі воїн. К., 1929.

МАЧУ-ПІКЧУ — фортеця і святилище інків у Давньому Перу. Руїни фортеці біля підніжжя г. Мачу-Пікчу за 75 км на Пн. Зх. від м. Куско відкрито і досліджено 1911—15. За переказом, фортеця збудована за часів інка Пачакутека (1438—71), але, можливо, що вона виникла ще в доінківський час. Після загарбання Перу іспанцями була останнім оплотом інків (до 1572). Збереглися залишки палацу, храмів, «обсерваторії», жителі знаті, будинків общинників, висічені в скелях сходи і тераси.

МАЧУХІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИК — археологічні пам'ятки 6—5 ст. до н. е. біля с. Мачухів Полтавського р-ну Полтав. обл. Досліджувалися 1923—25, 1929 і 1946. На поселенні було розкопано зольники, де знайдено уламки ліпного посуду, знаряддя праці, кістки свійських тварин. Поховання, досліджені на могильнику, були в могильних ямах, часто з дерев'яним склепом, або на рівні ґрунту без ям. У похованнях знайдено глиняний посуд, зброю і кіські вуздечки скіфського типу. Поселення і могильник належали осілому землеробському населенню, яке жило в бас. Ворскли за скіфського часу.

МАШ, квасоля золотиста (Phaseolus aureus) — однорічна рослина роду квасоля родини бобових. Стебло прямостояче, шорстко-волосисте, 50—100 см заввишки. Листки чергові, трійчасті. Квітня в китицях, жовті. В культурі пошир. в Китаї, Індії та ін. країнах, в СРСР — переважно в Серед. Азії та на Далекому Сході. Вирощують як харчову й кормову рослину.

МАШАДУ Д'АССІС (Machado de Assis) Жоакін Марія (21.VI 1839, Ріо-де-Жанейро — 29.IX 1908, там же) — браз. письменник. Засновник Браз. академії ліри (1896), перший її президент. Твори першого періоду мають романтичне спрямування. Виступив як зачинатель критичного реалізму в браз. ліри. Визнання здобув романом «Посмертні записки Браз Кубаса» (1881). Таврував антигуманність бурж. суспільних відносин, проте твори часто сповнені гіркоти, зневіри в майбутнє людини й людства. Автор романів «Кінкас Борба» (1891), «Дон Касмурро» (1899), збірок коротких новел «Історії без дати» (1884), «Окремі сторінки» (1899), «Реліквії старого будинку» (1906), Статті М. д'А. спрямовані на захист самотності браз. ліри. Ю. В. Покалець.

МАШЕЛ (Machel; Машел Самора Мойзес; н. 29.IX 1933) — політ. діяч Мозамбіку. З 1962 — член Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО). З 1964 очолював бойові загони ФРЕЛІМО у боротьбі проти португ. колонізаторів. З 1966 — член ЦК ФРЕЛІМО і секретар департаменту оборони ЦК. З 1970 — голова ФРЕЛІМО. Після проголошення незалежності Мозамбіку (1975) — президент країни. М. — голова Нар. асамблеї, глава уряду, головнокоманд. збройними силами Мозамбіку. Нагороджений орденом Дружби народів. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1975—76.

МАШЕРОВ Петро Миронович (26.II 1918, с. Ширки, тепер Симеонського р-ну Вітеб. обл. — 4.X 1980, Мінськ) — рад. держ. і партійний діяч, Герой Рад. Союзу (1944), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї селянина. В 1939 закінчив Вітебський пед. ін-т ім. С. М. Кірова; працював учителем у Росонській серед. школі. З поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 один з керівників партизан. руху, зокрема з квітня 1942 — командир партизан. загону ім. Щорса, з березня 1943 — командир партизан. бригади ім. Рокоссовського, з листопада 1943 — перший секретар Вілейського підпільного обкому ЛКСМ Білорусії. В 1944—46 — перший секретар Молодечненського обкому комсомолу, 1946—54 — секретар, потім перший секретар ЦК ЛКСМ Білорусії. В 1954—55 — другий секретар Мінського обкому, 1955—59 — перший секретар Брестського обкому партії. В 1959—62 — секретар, 1962—65 — другий, з березня 1965 — перший секретар ЦК Компартії Білорусії. З 1961 — кандидат у члени ЦК КПРС, з 1964 — член ЦК КПРС. З квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради

Руїни фортеці Мачу-Пікчу.

СРСР 3—5-го і 7—10-го скликань, з 1966 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагород. 6 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

МАШИКУЛІ (франц. machicolis) — навісні бійниці, розташовані у верхніх частинах стін та веж середньовічних укріплень. М. використовували як елемент архіт. декору після втрати їх оборонного значення.

МАШИН І МЕХАНІЗМІВ ТЕОРІЯ — наука про загальні методи дослідження і проектування машин і механізмів. ґрунтується на законах механіки твердого і деформованого тіла, гідромеханіки, газодинаміки, електротехніки і електроніки. В М. і м. т. розрізняють нерозривно пов'язані між собою теорію машин і теорію механізмів. У теорії машин вивчають методи дослідження і проектування, що є спільними для машин різних галузей техніки. В теорії механізмів досліджують переважно властивості, спільні для всіх (або певних груп) механізмів незалежно від призначення машини, приладу або апарату. До М. і м. т. належать динаміка машин і механізмів, кінематика механізмів, кінестатика механізмів і синтез механізмів. Особлива увага приділяється синтезу систем керування машинами-автоматами (див. Автомат), пов'язаному зі створенням систем програмного керування (див. Програмне планування і керування). Розроблено адаптивні системи програмного керування і самоналагоджувані системи, в яких програма автоматично коректується залежно від зміни процесу. Набули розвитку методи оптимального синтезу механізмів, що дають змогу виготовляти найекономічніші і найпродуктивніші машини, а також методи проектування промисл. роботів. У галузі М. і м. т. відомі праці І. І. Артоболевського, М. Г. Бруевича, М. І. Левітського, О. П. Малішева, Л. В. Петроска, Дж. Бенафіта (США), нім. вченого Л. Бурмєстера. Проблеми М. і м. т. досліджують в Ін-ті машинознавства АН СРСР (Москва), Механіки інституті АН УРСР тощо. М. і м. т. разом з опорним матеріалом, деталями машин, теорією пружності і технологією металів становить основу машинознавства.

Лит.: Кожевников С. Н. Динаміка машин с упругими зв'язями. К., 1961; Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975; Левитский О. Н., Левитский Н. И. Курс теории механизмов и машин. М., 1978. С. М. Кожевников.

МАШИНА (франц. machine, від лат. machina — знаряддя, пристрій) — механізм або поєднання механізмів для перетворення енергії одного виду руху на інший, для перетворення матеріалів чи інформації; найбільш важливий речовий елемент продуктивних сил, матеріальна основа великого машинного виробництва. Запровадження М., використання і наслідки застосування її відображають ті виробничі відносини, в яких вона функціонує. М. водночас є знаряддям праці і продуктом праці. Виникнення і застосування М. історично пов'язані з періодом утвердження капіталістич. виробн. відносин.

П. М. Машерова.

Г. О. Мачет.

С. М. Машел.

Соціально-еко. наслідки застосування М. за капіталізму і соціалізму протилежні. За капіталізму М. стала засобом посилення експлуатації робітників, одержання капіталістами *додаткової вартості*, призвела до створення армії безробітних (див. *Безробіття*). За соціалізму застосування М. є матеріальною основою зміни змісту і характеру праці, зближення і розвитку її рівнів у всіх галузях нар. г-ва, підвищення *продуктивності праці* й досягнення на цій основі вищої *економічної ефективності соціалістичного виробництва*, перетворення праці на першу життєву потребу.

М. складається з виконавчого механізму (робоча М.), рушійного механізму, передавальної і контрольно-керуючої частин. Розрізняють М. енергетичні, робочі та інформаційні. Енергетичні М. призначені для перетворення всякого виду енергії на механічну (водняні, вітрові, парові, електр. двигуни, газотурбіни, двигуни внутр. згоряння, електрогенератори тощо). Робочі М. змінюють стан, властивості та просторове положення матеріалів. Ці М. поділяють на технологічні (метало- й деревообробні, текстильні, с.-г., буд., поліграфічні та ін.) і транспортні (залізничні, автодорожні, повітряні, підйомні та ін.). Для перетворення енергії, матеріалів та ін. без безпосередньої участі людини служать машини-автомати, *автоматичні лінії* та автоматизовані підприємства. Інформаційні М. застосовують для перетворення інформації, тобто її уніфікації і стандартизації, організації передавання й обробки, обґрунтування структури й складу тех. засобів обробки тощо (див. *Кібернетика*). Створення комплексів машин, широкий розвиток на цій основі автом., інформаційного і кібернетичного устаткування — один з елементів *науково-технічної революції*.

Б. М. Орловський.

МАШИННИЙ ПЕРЕКЛАД, автоматичний переклад — переклад текстів з однієї природної мови на іншу за допомогою *цифрових обчислювальних машин*; галузь наукових досліджень, пов'язаних зі створенням систем М. п. в зазначеному вище розумінні, де М. п. стикається з такими напрямками, як *програмування* для ЦОМ, *математична лінгвістика*, *лінгвістика прикладна*. Процес М. п. звичайно розпадається на аналіз, що зводиться до побудови для перекладуваного тексту його структурного відображення (на морфологічному, синтаксичному чи семантичному рівні), перетворення відображення перекладуваного тексту у відображення тексту, на який перекладають, і синтез за цим відображенням у мові, на яку текст перекладається. Людина-редактор у процесі М. п. взаємодіє з ЦОМ різними способами: шляхом наступного редагування (постредагування), інтерредагування (на запит ЦОМ редактор включається в процес М. п. для подолання істотних труднощів) та попереднього редагування (способи названо за спаданням

частоти вживання, перші два іноді комбінуються). Для системи М. п. потрібно 5 видів забезпечення: лінгвістичне (автом. грамматики та словники, що задають граматичну інформацію для аналізу і синтезу текстів), математико-алгоритмічне (*алгоритми* обробки текстів та системи формальних правил для записування даних і алгоритмів), програмне (програми, що реалізують алгоритми перекладу, та допоміжні), інформаційне (база даних з відповідної предметної галузі) та логічне (методи логічного висновку для зіставлення структурного відображення тексту з даними про предметну галузь). У системах М. п. багато спільного з діалоговими системами, створюваними в рамках *штучного інтелекту*. В ряді країн, зокрема в СРСР, створено і випробувано на ЦОМ експериментальні системи машинного перекладу.

Лит.: Кулагина О. С. Исследования по машинному переводу. М., 1979.

О. С. Кулагина.

МАШИННИЙ ЧАС — період роботи машини (верста, агрегату, апарата, транспортного засобу), протягом якого безпосередньо здійснюється вплив на фізико-хім. стан або інші властивості *предмета праці*, а також його просторове переміщення. Поняття «машинний час» застосовують при аналізі використання устаткування і впровадження технології, в *нормуванні праці*. М. ч. здебільшого вимірюють у хвилинах і враховують гол. чин. вибіркоким способом за допомогою спец. приладів і лічильників, а також *хронометражу* і фотографії. Включає тривалість робочих і холостих ходів машини, якщо без холостого ходу неможливо виконати дану операцію. В разі, коли холості ходи машини непередбачені технологією, час, що витрачають на виконання їх, відносять до *врат робочого часу*.

Розрізняють машинно-автом. час, протягом якого робітник керує машиною і контролює її роботу, що виконується автоматично, і машинно-ручний час, коли робітник не тільки керує й контролює роботу машини, але й витрачає мускульно-м'язеву енергію, щоб здійснити відповідний технологічний процес. На основі інтенсифікації виробничих процесів, застосування прогресивної технології, досягнень науки і техніки у виробн. М. ч. на виконання окремих процесів скорочується. Частка М. ч. в заг. балансі роботи устаткування може підвищуватися внаслідок скорочення допоміжних процесів. Ефективним є збіг допоміжних і обслуговуючих процесів з основними. Конструкція устаткування, технологія і організація його експлуатації мають забезпечити макс. частку М. ч. в заг. обсязі робочого часу устаткування, що сприяє зростанню *фондовіддачі*, *продуктивності праці*. О. Д. Заруба.

МАШИННО - ТРАКТОРНА СТАНЦІЯ (МТС) — держ. с.-г. підприємство по виробничо-тех. і орг. обслуговуванню *колгоспів* на договірних засадах. Функціонували 1928—58. В МТС були зосереджені осн. знаряддя с.-г. виробн. (трактори, комбайни та ін.

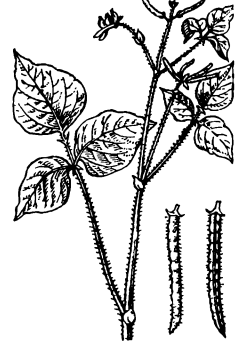
с.-г. машини). Відіграли важливу екон. і політ. роль у соціалістичній перебудові с. г. В умовах екон. слабкості дрібних колгоспів, нестачі с.-г. техніки, відсутності в них кваліфікованих кадрів для її експлуатації та обслуговування концентрація техніки в МТС забезпечила тех. переснащення с. г., рівні умови всім колгоспам для механізації виробн., ефективне використання техніки. Діяльність МТС сприяла зміцненню колг. лад. *союзу робітничого класу і селянства*, організації ведення с. г. на наук. основі, формуванню в колгоспах досвідчених кадрів по організації та управлінню виробн. Першу в СРСР МТС було створено на Україні 1928 на базі тракторної колони зернорадгоспу ім. Т. Г. Шевченка Березівського р-ну Одеської обл. Масова організація МТС почалася після постанови Ради Праці і Оборони «Про організацію машинно-тракторних станцій» (1929).

У 1957 в СРСР налічувалося 7903 МТС, де працювало 1044 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні); на Україні — 1367 МТС і 118 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 51,6 тис. комбайнів, 14,4 тис. автомобілів.

З орг.-госп. зміцненням колгоспів, зростанню необхідності розширити сферу застосування техніки форма виробничо-тех. обслуговування їх через МТС вичерпала себе і перестала відповідати потребі розвитку *продуктивних сил* с. г. Лютневий пленум ЦК КПРС 1958 визнав за необхідне змінити існуючий до того часу порядок виробничо-тех. обслуговування колгоспів через МТС, перейти до продажу техніки безпосередньо колгоспам. МТС були реорганізовані в ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалися функції матеріально-тех. постачання, організації ремонту і використання техніки в колгоспах і *радгоспах*. У 1961 на базі РТС створено союзно-респ. об'єднання «Сільгосптехніка», які 1978 реорганізовано в союзно-респ. держ. к-ти по виробничо-тех. обслуговуванню сільс. господарства.

П. В. Шенієнко.

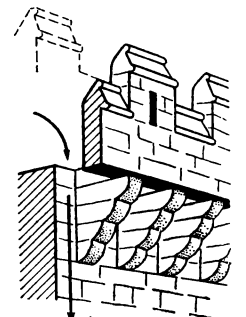
МАШИННО-ТРАКТОРНА СТАНЦІЯ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — перша в Рад. Союзі МТС. Почала свою діяльність 1928 в Березівському р-ні на Одещині на базі тракторної колони зернорадгоспу ім. Т. Г. Шевченка. Перший договір з 26 сел. г-вами хутора ім. Л. Б. Красіна на тракторний обробіток їхніх зем. наділів площею 450 га було укладено Радгоспоб'єднанням України (УРГО) 20.VII 1927. Того ж року до договору приєдналися селяни з ін. хуторів. Почин УРГО був схвалений XV з'їздом ВКП(б) (1927). Робота МТС була високо оцінена XVI конференцією ВКП(б) (квітень 1929). Рада Праці і Оборони СРСР в постанові від 5.VI 1929 визнала за необхідне негайно почати організацію в країні широкої мережі МТС. ЦК ВКП(б) у постанові «Про роботу Шевченківської машинно-тракторної станції» від 11.VIII 1930 вказував, що МТС цілком виправдала роль могутньої підйоми соціалістичного перетво-

Маш. Частина рослини та плоди.

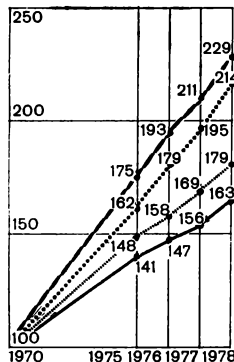
Мачете.

Машикулі.

МАШИНО- ТРАКТОРНИЙ ПАРК

РОЗВИТОК
МАШИНОБУДУВАННЯ
І МЕТАЛООБРОБКИ
В УРСР (у %)

Промислово-
виробничі
основні фонди
.....
Продуктивність
праці
————
Валова продукція
машинобудування
і металооброби
————
Валова продукція
всієї промисловості
————

рення і піднесення с. г. МТС імені Т. Г. Шевченка нагороджено орденем Трудового Червоного Прапора (1930), орденом Леніна (1948). В 1958 МТС імені Т. Г. Шевченка реорганізовано в ремонтно-тех. станцію, на базі якої 1961 створено об'єднання райсільгосптехніки. **МАШИНО-ТРАКТОРНИЙ ПАРК** у сільському господарстві — сукупність машин, призначених для виконання с.-г. робіт. М.-т. п. складається з таких осн. груп: енергетичні засоби (*трактори, самохідні шасі та ін.*); с.-г. машини причіпні, навісні, напівнавісні (*плуги, культиватори, сіялки, жниварки, ін. не самохідні машини*), що агрегуються з енергетичними засобами; самохідні збиральні машини (*зернозбиральні комбайни, коренезбиральні машини КС-6Б і РКС-6 тощо*); землерийні та меліоративні машини; транспортні засоби; вантажно-розвантажувальні машини; стаціонарні машини; машини і обладнання для механізації тваринницьких ферм. Структура М.-т. п. визначається комплексами машин, потрібних для вирощування с.-г. культур і розвитку тваринництва відповідно до спеціалізації г-в, їх ґрунтово-кліматичних умов, технологій виробництва. Проблему комплектування М.-т. п. розв'язують, застосовуючи сучас. економіко-матем. методи з використанням ЕОМ. Основною високоефектив. використан. М.-т. п. є дотримання правил експлуатації та своєчасне оновлення парку, висока організац. і технологічна дисципліна. *І. П. Масло.*

МАШИНО-ТРАКТОРНИ ТОВАРИСТВА в УРСР — добровільні об'єднання селян з метою спільного придбання та використання с.-г. машин і тракторів у своєму господарстві. Перші М.-т. т. створено 1925. Вони, як і ін. с.-г. об'єднання, мали сприяти масовому кооперуванню селян. У М.-т. т., що об'єднували різні соціальні верстви селян, точилася класова боротьба. Для оздоровлення і зміцнення машино-тракторних товариств 1928 проведено перереєстрацію їх, внаслідок якої на Україні було

ліквідовано 41% цих т-в (вилучені в них трактори та ін. машини передавали бідняцько-середняцьким М.-т. т.), з інших — вигнали куркулів. Бл. 10% М.-т. т. було переведено на статут колгоспів. З часу завершення в основному колективізації (кін. 1932) М.-т. т. припинили своє існування.

МАШИНОБУДІВНОЇ І ВЕРСТАТОІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЄКТНИЙ І КОНСТРУКТОРСЬКИЙ ІНСТИТУТ, Укрдіпромаш — установа М-ва верстатобудівної та інструмент. пром-сті СРСР. Організ. 1943 у Харкові. У складі ін-ту (1980) — 22 відділи, комплексні проєктні відділи у Дніпропетровську та Краснодарі. Ін-т розробляє проєктно-кошторисну документацію на буд-во нових, розширення і реконструкцію діючих підприємств галузі, розміщених в основному на Україні, Пн. Кавказі і в Закавказзі.

Б. Г. Кривошапка.

МАШИНОБУДУВАННЯ — комплексна галузь важкої промисловості, підприємства якої виробляють знаряддя праці для нар. господарства, а також техніку оборонного та невиноробочого призначення. М. відіграє важливу роль у створенні *матеріально-технічної бази комунізму*, воно є провідною ланкою соціалістичної *індустріалізації*, основою *комплексної механізації і автоматизації виробництва*. Розвиток М. є однією з неодмінних умов, що забезпечують тех. прогрес і підвищення екон. ефективності виробн. в масштабах країни. М. — складова частина ширшої виробничої групи — машинобудування і металооброби, що об'єднує 18 осн. галузей (енергетичне М., електротех. пром-сть, верстатобудування, інструментальна пром-сть, приладобудування, автомоб. пром-сть, тракторне і с.-г. М. та ін.), які, в свою чергу, поділяються на ряд підгалузей і виробництв. Крім того, виділяють ще ряд галузей по випуску металевих конструкцій та виробництв (металооброби), а також по ремонту машин і устаткування. М. і металообробка посідають 1-е місце серед галузей пром-сті СРСР за обсягом продукції (26,8%), вартістю осн. виробничих фондів (23,0%) та чисельністю робітників, зайнятих на підприємствах. Номенклатура продукції М. досягає десятків тисяч найменувань. Понад 60% продукції М. випускається у дрібносерійному та серійному виробн. Для М. характерний безперервний процес виробн., широка спеціалізація виробн. продукції.

М. як галузь пром-сті виникла у 18 ст., почала швидко розвиватися в 19 ст. у Великобританії й деяких країнах Зх. Європи, пізніше в США. В Росії перші маш.-буд. з-ди збудовано у 18 ст. В 1913 в країні було 750 маш.-буд. підприємств (без металооброб. і ремонтних). М. в дореволюц. Росії було слабо розвинутою галуззю, залежало від іноз. капіталу; випуск продукції був обмежений. За роки Рад. влади в СРСР створено потужне багатогалузеве М., в якому зайнято бл. третини всіх

промислових робітників країни. Політика соціалістич. індустріалізації країни, розмах капітального будівництва зумовили велику потребу в машинах і устаткуванні. М. розвивалося високими темпами, що набагато випереджало зростання всього пром. виробн. Ця закономірність характерна і для повоенного періоду. Обсяг валової продукції М. і металооброби 1978 перевищив рівень 1913 у 1882 рази, 1940 — у 63 рази. Розвиток М. забезпечив створення матеріально-тех. бази в усіх галузях виробн. та високу обороноздатність країни. За обсягом маш.-буд. та металообр. продукції СРСР посідає 1-е місце в Європі та 2-е в світі (1978). Найбільші центри розвинутого М. в СРСР — Москва, Ленінград, Урал, Україна, Поволжя, Зх. Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Закавказзя та ін. Рад. Союз виробляє майже всі види машин, приладів та устаткування. Особливо швидко зростає випуск високоефективних видів машин та устаткування для енергетики, металургії, хім., легкої та харч. пром-сті, рухомого залізнич. складу, виробн. верстатів з числовим програмним управлінням (ЧПУ), автомобілів, приладів та засобів автоматизації, тракторів, с.-г. машин тощо. Лише за 1971—78 в країні створено 23,6 тис. нових типів машин, устаткування та апаратів, 7,6 тис. нових видів приладів і засобів автоматизації. Збільшилися одиничні потужності машин та устаткування. Значно підвищилися швидкість та точність роботи устаткування, поліпилися його експлуатаційні якості, зменшилася вага одиниці устаткування. Найновіші досягнення вітчизн. науки і техніки, творча праця вчених, інженерів і робітників СРСР дали можливість створити вперше в історії людства атомні електростанції, космічні кораблі, міжпланетні автом. станції і здійснити польоти людини в космос. Величезну роль у цьому відіграло рад. М. *Науково-технічний прогрес* забезпечує застосування в конструкціях машин електроніки і телемеханіки, струмів високої частоти, нових прогресивних матеріалів та ін. (див. також *Машинознавство*). У М. дедалі більше вдосконалюється технологія, запроваджуються нові схеми виробн., особливо поточкові методи праці, застосовується обробка металу тиском, штампування, типізація й уніфікація деталей і технологічних процесів, створюються великі комплекси спеціалізованих виробництв та об'єднання різного типу. Внаслідок розвитку М. в СРСР здійснено широку механізацію виробн. і на її основі досягнуто значного зростання продуктивності праці в нар. г-ві всіх союзних республік (див. розділ Народне господарство в статтях про союзні республіки СРСР).

На Україні в 1913 налічувалося 235 машинобудівних підприємств. Заводи виробляли переважно нескладні машини й устаткування або складали їх з імпортованих деталей. Певного розвитку набуло лише транспортне машинобудування: паровозобудування в Лу-

Темпи зростання загального обсягу продукції по окремих галузях машинобудування СРСР за 1970—78 (1970 = 100)

	1970	1975	1978
Машинобудування	100	177	233
Енергетичне машинобудування	100	138	165
Металургійне машинобудування	100	133	150
Гірничо-шахтне та гірничорудне машинобудування	100	139	158
Підйомно-транспортне машинобудування	100	143	167
Залізничне машинобудування	100	134	158
Електротехнічна промисловість	100	152	184
Хімічне і полімерне машинобудування	100	156	192
Верстатобудівна та інструментальна промисловість	100	161	209
Приладобудування	100	234	359
Автомобільна промисловість	100	184	237
Тракторне й сільськогосподарське машинобудування	100	170	211
Будівельно-шляхове машинобудування	100	157	179

ганську і Харкові, вагонобудування і ремонт вагонів у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Львові, Стрії, суднобудування в Миколаєві; с.-г. машинобудування в Олександрівську (тепер Запоріжжя), Єлизаветграді (тепер Кіровоград), Харкові, Одесі, Бердянську, Києві, Миколаєві, Херсоні. Серед загального М. значне місце посідало виробн. машин і апаратів для харчової, зокрема цукрової, борошномельної, олійно-жирової і спиртової пром-сті (Київ, Суми, Бердичів). З перших років Рад. влади Комуністична партія приділяла велику увагу створенню в УРСР потужного М. В роки довоєнних п'ятирічок на Україні було збудовано велетні М.—Новокраматорський маш.-буд. з-д ім. В. І. Леніна, Харківський тракторний з-д ім. С. Орджонікідзе, Дніпропетровський з-д металург. устаткування, Краматорський з-д важкого верстатобудування, верстатобудівні з-ди в Харкові, Києві, Одесі. Одними з найбільших маш.-буд. з-дів України і всього Рад. Союзу стали реконструйовані на новий тех. основи Харківський і Ворошиловградський локомотивні з-ди, Сумський з-д хім. машинобудування ім. М. В. Фрунзе, харківський з-д «Серп і молот», кіровоградський з-д с.-г. машин «Червона зірка», київський з-д «Більшовик», Дніпропетровський з-д металоконструкції ім. І. В. Бабушкіна та ін. великі підприємства. В 1940 випуск продукції М. і металообробки республіки перевищив рівень 1913 в 29,2 раза і становив 20% загальносоюзного, с.-г. машин — 48,8%. Вже в 30-х рр. на основі н.-д. і конструкторських робіт почали виробляти металург. стани для прокатки слябів, виробн. прокату з інструментальних і легованих сталей, автомоб. та ін. листів, врубові машини, перші в світі вугільні комбайни, породонавантажувальні машини та ін. устаткування. Було створено фундамент турбобудування, нові галузі М.—тракторне, будівельне й шляхове, підйомно-транспортне та ін., підготовлено матеріальну й наук.-конструкторську базу для розвитку сучас. авіабудування. Спорудження на Україні ряду великих підприємств тракторного й с.-г. М. мало велике значення для соціалістичної перебудови села й створення тех. бази колг. і радгоспного виробництва. Під час тимчасової окупації України в роки Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники зруйнували сотні маш.-буд. з-дів республіки. В післявоєнний час при братерській допомозі всіх союзних республік було відбудовано на новий тех. основи зруйновані підприємства, збудовано великі з-ди, розвинуто нові галузі й виробництва. Стали до ладу такі потужні підприємства, як «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна в Харкові, з-д важких пресів у Дніпропетровську, трансформаторний з-д у Запоріжжі, «Точелектроприлад» у Києві, Полтавський і Сніжнянський з-ди хім. машинобудування, Харківський авіаційний з-д, «Львівськмаш», автобусний, автотрансформувачів та телевізійний з-ди у Львові, Кремен-

чуцький, Запорізький і Луцький автомобільні з-ди, ряд з-дів по виробн. електродвигунів, комбайнів у Дніпропетровську й Херсоні, поліграфічних машин в Одесі, сільськогосподарських машин у Коломиї, Тернополі та ін. містах, Сумський з-д електронних мікроскопів, нові з-ди приладобудування у Львові, Житомирі, Луцьку, Мукачевому, Умані, Черкасах, Ворошиловграді. В УРСР М. і металообробка є однією з осн. галузей соціалістичної економіки, провідною ланкою потужної важкої індустрії республіки. Розвиток М. на Україні характеризується тісними виробничими взаємозв'язками з М. усього Рад. Союзу на основі взаємозбагачення тех. досягненнями, набутим виробничим досвідом, а також раціонального планомірного розміщення маш.-буд. підприємств. Створено нові прогресивні галузі й виробництва великих електр. машин, легкових автомобілів, підшипників, електронно-обчислювальної техніки, штучних алмазів і алмазного інструменту, деталей з пластмас, телевізорів і кінескопів, машин для механізації у тваринництві та ін. Значно розширилася номенклатура виробів М., яка охоплює десятки тисяч видів продукції. Це унікальні прокатні стани, надпотужні парові й гідрравлічні турбіни, океанські й повітряні лайнери, електронні мікроскопи, високої точності вимірювальні прилади та багато ін. продукції. В 1978 на Україні діяло 1678 виробничих і науково-виробничих об'єднань, комбінатів і підприємств М. і металообробки. Обсяг продукції М. і металообробки республіки зріс 1978 проти 1940 в 50 раз. Осн. місце в галузевій структурі сучас. М. республіки належить важкому М. Неухильно підвищуються тех.-екон. показники роботи машинобудівників. За 1970—78 продуктивність праці в М. республіки зросла на 86%, пром.-виробничі осн. фонди галузі — в 2,2 раза. Планомірно знижується собівартість продукції, поліпшується якість продукції вироблюваної підприємствами галузі, підвищується ефективність виробництва (див. *Економічна ефективність соціалістичного виробництва*). Розвиток М. супроводжується концентрацією виробн., вдосконаленням спеціалізації й кооперування (див. *Спеціалізація виробництва, Кооперування виробництва*). Створено багато спеціалізованих виробництв і підприємств, поліпшилися кооперування між ними. Розміщення М. в УРСР характеризується, з одного боку, високою концентрацією в ряді великих міст, з другого — оптимальним розосередженням підприємств по всій тер. УРСР. Поряд з розвитком старих маш.-буд. центрів — Харкова, Києва, Миколаєва, Одеси, Ворошиловграда, Кіровограда та ін. виросли нові — Краматорськ, Дніпропетровськ, Жданов, Запоріжжя, Суми, Горлівка, Дружківка. Значними центрами М. стали Кременчук, Полтава, Сімферополь, Вінниця, Мелітополь, Біла Церква, Житомир, Лубни, Карлівка, Нова Каховка, Кам'янець-Подільський та ін. Ство-

рені у Львові, Дрогобичі, Івано-Франківську, Чернівцях, Луцьку, Ровно та ін. містах зх. областей України з-ди випускають продукцію автомобілебудування, підйомно-трансп. М., приладобудування, електротехнічного, с.-г. та ін. машинобудування.

Головним напрямком розвитку М. на п'ятирічку 1981—85 і на період до 1990 відповідно до вимог єдиної тех. політики є прискорене створення техніки, яка втілює найновіші відкриття й винаходи. дає великий екон. ефект.

Осн. завданнями дальшого розвитку М. в СРСР є створення повних систем машин для різних галузей нар. г-ва, робіт та видів діяльності, виробн. і впровадження автоматизованих систем машин, зниження ваги й металомісткості машин, розширення номенклатури виробів і поліпшення їхньої якості, поглиблення спеціалізації, поліпшення галузевої структури М., підвищення ефективності міжнар. спеціалізації М. в рамках РЕВ тощо. Проблемами розвитку М. на Україні займаються, зокрема, *Машинобудування науково-дослідний і проектно-технологічний інститут, Машинобудування проблем інститут* та ряд спеціалізованих ін-тів з окремих галузей машинобудування.

Високими темпами розвивається М. і в ін. соціалістичних країнах. Велике значення для розвитку М. соціалістичних країн, в першу чергу країн — членів РЕВ, має міжнародний соціалістичний поділ праці та здійснення Комплексної програми дальшого поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної

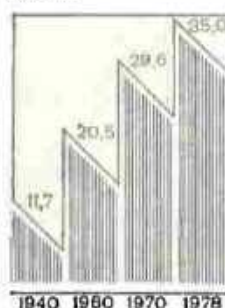
Виробництво деяких видів продукції машинобудування в СРСР

Види продукції	1913	1940	1965	1970	1978
Турбіни, млн. кВт	0,01	1,2	14,6	16,2	18,3
Генератори до турбін, млн. кВт	—	0,5	14,4	10,6	18,2
Електродвигуни змінного струму потужністю понад 100 кВт, млн. кВт	—	0,5	5,3	5,5	7,7
Електродвигуни змінного струму потужністю від 0,25 до 100 кВт, млн. кВт	0,3	1,3	21,6	27,8	37,6
Верстати металорізальні, тис. шт.	1,8	58,4	186	202	238
у т. ч. верстати з числовим програмним управлінням, тис. шт.	—	—	0,05	1,6	7,4
Ковальсько-пресові машини, тис. шт.	—	4,7	34,6	41,3	55,5
Автоматичні та напівавтоматичні лінії для машинобудування та металообробки, комплектів	—	1	228	579	838
Металургійне устаткування, тис. т	1,0	23,7	242,1	313,7	366,7
Комбайни вугільні очисні, шт.	—	22	998	1130	1209
Нафтоапаратура, тис. шт.	—	15,5	139	118	180
Екскаватори, тис. шт.	—	0,3	21,6	30,8	41,1
Бульдозери, тис. шт.	—	0,1	20,1	33,5	45,3
Тепловози магістральні, секцій	—	5	1485	1485	1392
Електровози магістральні, шт.	—	9	641	323	438
Автомобілі, тис. шт	0,1	145,4	616,3	916,1	2151
Трактори, тис. шт.	—	31,6	355	459	576
Плуги тракторні, тис. шт.	—	38,4	166	212	216
Сівалки тракторні, тис. шт.	—	21,4	262	163	199
Комбайни зернозбиральні, тис. шт.	—	12,8	85,8	99,2	113

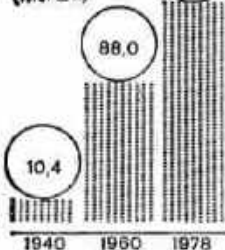
МАШИНО- БУДУВАННЯ ДЛЯ ЛЕГКОЇ І ХАРЧО- ВОЇ ПРОМИСЛО- ВОСТІ ТА ПОБУТО- ВИХ ПРИЛАДІВ

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЦТВА ДЕЯКИХ ВИДІВ ПРОДУКЦІЇ МАШИНОБУДУВАННЯ В УРСР

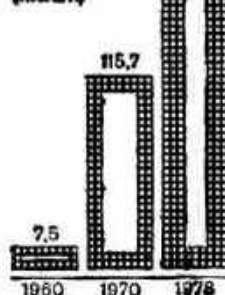
Металоплазміні верстати
(тис. шт.)

Транзистори
(тис. шт.)

Автомобілі
(тис. шт.)

економічної інтеграції. В рамках Ради Економічної Взаємодопомоги ліє Постійна комісія РЕВ з машинобудування. Серед галузей М. в Болгарії найбільше розвинуте виробн. деяких видів внутрішньозав. транспорту, в Угорщині — виробн. автобусів, радіо-промисловості, у Польщі — суднобудування, в Румунії — виробн. хім. та нафтового устаткування, в Чехословаччині — важке машинобудування, в НДР — приладобудування, суднобудування, виробн. машина та устаткування для важкої пром-сті, в Югославії — суднобудування.

Серед капіталістичних країн М. найбільше розвинуто в США, Великобританії, ФРН, Японії, Франції, Італії, Швейцарії. Значного розвитку набуло М. також у Швеції, Бельгії, Данії, Голландії. Див. також *Авіаційна промисловість, Автомобільна промисловість, Важке машинобудування, Верстатобудування, Електротехнічна промисловість, Енергетичне машинобудування, Інструментальна промисловість, Машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів, Приладобудування, Сільськогосподарське машинобудування, Суднобудування, Тракторобудування.*

Лит.: Брежнев Л. І. Питання управління економікою розвинутого соціалістичного суспільства. К., 1976; Розенфельд Я. С., Климченко К. І. Історія машинобудування СРСР. М., 1961; Економіка машинобудування промисловості СРСР. М., 1968; Козлов Ю. К. Развитие и размещение машиностроения СССР. М., 1974; Бялковская В. С., Разумов И. М. Машиностроение экономики и организация, в. 1. М., 1975; Паламарчук М. М., Корсунський Л. М. Географія промисловості Української РСР. К., 1967; Лыч Н. М., Розенплетер А. Э., Фвалко Г. А. Экономика машиностроительной промышленности. К., 1979; Народное хозяйство СССР в 1978 г. Статистический ежегодник. М., 1979; Народное хозяйство Украинской РСР в 1978 году. Статистический ежегодник. К., 1979. П. І. Багрий.

МАШИНОБУДУВАННЯ ДЛЯ ЛЕГКОЇ І ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ПОБУТОВИХ ПРИЛАДІВ — галузь машинобудування, підприємства якої виробляють технологічне устаткування для легкої, харч. пром-сті, комбикормових підприємств і зернохосвиц, для поліграф. пром-сті, підприємств торгівлі і громад. харчування, побутові машини та прилади. Всього в Рад. Союзі 1979 діяла 200 підприємств і виробничих об'єднань цієї галузі. Обсяг виробн. продукції в країні 1979 зріс проти 1965 більш як у 3,5 раза. Україна дає 23,5% загальносоюзного виробн. цієї продукції, в т. ч. устаткування для харч. пром-сті — бл. 50%, поліграфічного — 30%, устаткування для торгівлі і громад. харчування — 16,4%, для легкої пром-сті — 2,1%. Лише на Україні виготовляють лінії розливання та закупорювання молока, молочних продуктів і пиво-безалкогольних напоїв, лінії виробництва бляшаної тари для консервної пром-сті, машини для розвантажувачів і складання цукру, буряків у катати, бурякорізки, різні апарати для виробн. цукру,

автомати для загортання цукерок і укладання їх у коробки, пересувні зерносушарки, машини для безтарного перевезення борошна й цукру, різні хлібопекарські, а також поліграфічне устаткування та інші машини.

В 1979 в республіці налічувалось 56 підприємств і виробничих об'єднань, 15 ін-тів і конструктор. бюро цієї галузі. В 1979 на Україні діяла понад 20 підприємств і об'єднань продовольчого ма-

Складальний цех Одеського заводу поліграфічних машин. Дільниця збирання хлібопекарського устаткування на Смілянському машинобудівному заводі. Черкаська обл.

шинобудування, н.-д. ін-т, 2 спец. конструкторські бюро. Найбільші підприємства: Смілянський, Черкас. маш.-буд. з-д, Мелітопольський, Одеський та Сімферопольський з-д прод. машинобудування, Полтав. з-д м'ясного устаткування, об'єднання «Карлівкахарчомаш» (Полтав. обл.). УРСР випускає всі види машин для оснащення харч. пром-сті, зокрема цукр., хлібопекарської, кондитерської, м'ясної і молочної пром-сті, устаткування для борошномельної, комбикормової пром-сті та зернохосвиц.

Машинобудування побутових машин та приладів у республіці представлено 14 підприємствами. Найбільші з них: Донецький і Васильківський (Київ. обл.) з-д холодильників, Мелітопольський з-д побутових машин, харків. з-д «Електробритва», львівський з-д «Електрообуттялад». Основна продукція галузі: побутові холодильники, пральні машини, авто-трансформатори, електроутюги, електробритви, компресори для побутових холодильників, електрокаміни, електропечі та ін.

Торговельне машинобудування на Україні представлено 5 спеціалізованими підприємствами — двома з-дами торг. машинобудування, що входять до складу виробничого об'єднання «Київторгмаш», з-дом холодиль-

них машин і з-дом торг. машинобудування в Харкові та з-дом торг. машинобудування у Ворошиловгр. обл. Осн. продукція: технологічне устаткування для торгівлі і громад. харчування — холодильні агрегати продуктивністю до 3000 ккал/год, газові та електр. плити, автомати для продажу газованої води, соків, олії, а також для продажу дрібноштучних виробів, лінії комплексування і роздавання обідів та ін.

Поліграфічне машинобудування в УРСР включає 5 підприємств — Київський, Харків., Роменський (Сум. обл.) з-д поліграф. машин, створених в довоєнні п'ятирічки, та Одеський і Ходорівський (Львів. обл.) з-д поліграф. машин, збудованих післявоєнні роки. Ці підприємства випускають вертикальні й горизонтальні фоторепродукційні апарати з програмним керуванням, паперорізальні машини уніфікованих конструкцій, автомати і напівавтомати для відливання стереотипів до ротативних машин та ін. Машинобудування для легкої промисловості в республіці представлено 8 з-дами; на 5 з них виготовляють устаткування для текст. пром-сті, на 2 — для шкіряно-взуттєвої, на одному — для швейної пром-сті. Найбільші з них: Кам'янський маш.-буд. з-д ім. 50-річчя Радянської України (Черкас. обл.), виробниче об'єднання «Чернівцілгемаш» і Вінницький електротех. з-д. Підприємства галузі виробляють машини і механізми понад 60 найменувань. Осн. продукція: автомати для в'язання трикотажу і виробн. рукавичок, пітально-перемотувальні автомати, машини для пакування тканин, ткацькі лічильники, машини для виробн. в'язаного полотна, пром. швей-

Дільниця виробництва холодильних агрегатів на Харківському заводі холодильних машин. Автоматизована лінія гальванопокріття деталей на Донецькому заводі холодильників.

ні машини, фотоелектронні машини для вимірювання площі хромової шкіри, електроверетена тощо. Розробкою нової технології виробництва нових конструкцій машин для цієї галузі займаються на Україні проектно-конструкторські технологічні інститути в Черкасах, Полтаві, Сімферополі, Укр. н.-д. конструкторський інститут продовольчого машинобудування, Електропобутових машин та приладів всесоюзний науково-дослідний експериментально-конструкторський інститут та ін.

К. С. Димнич.
МАШИНОБУДУВАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЕКТНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва важкого і транспортного машинобудування РСР. Створений 1956 у Краматорську (1956—58 — філіал Центр. н.-д. ін-ту технології машинобудування). З 1977 — у складі всесоюзного виробничого об'єднання «Союзважмаштехнологія». В ін-ті (1980)—3 відділення і 20 відділів. Осн. напрями роботи ін-ту: розробка і впровадження нових, прогресивних технологічних процесів у заготівельному і механоскладальному виробн.; розробка формувальних матеріалів; створення зразків машин імпульсного формування; удосконалення технологічних процесів ковально-пресового і зварювального виробн., електрошлакового переплаву і лиття. Такими напрямками є також розробка і впровадження спеціалізованих цехів і дільниць з застосуванням високопродуктивних верстатів, пром. робіт та ін. тех. засобів; прогнозування розвитку підприємств металург. машинобудування, удосконалення систем керування ними. **О. І. Жабін.**

МАШИНОБУДУВАННЯ ПРОБЛЕМНИЙ ІНСТИТУТ АН УРСР. Створений 1972 в Харкові на базі філіалу *Технічної теплофізики інституту АН УРСР*. В складі ін-ту (1980)—16 відділів, 4 лабораторії, спец. конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробн., обчислювальний центр. Є аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: дослідження проблем термодинаміки і гідроаеромеханіки енерг. машин, надійності, динаміки і міцності машин, прикладної математики; підвищення надійності, довговічності й маневреності стаціонарних і транспортних енерг. установок. Вивчається можливість використання водню як пального, яке підвищує паливну економічність і забезпечує малотоксичну дію двигунів. Створюються засоби неруйнівного контролю і тех. діагностики машинобудівних виробів. Ін-т публікує міжвідомчий збірник «Проблеми машиностроєння».

А. М. Підгорний.
МАШИНОЗНАВСТВО — наука про створення і раціональну експлуатацію машин. Об'єднує комплекс наук. досліджень з найзагальніших питань *машинобудування* незалежно від галузевої належності і цільового призначення машин; одна з наук, що зумовлюють *науково-технічний прогрес*. До осн. розділів М. належать: *машин і механізмів теорія, матеріалознавство, динаміка і міцність машин,*

пов'язані з вивченням навантаження, міцності і несучої здатності їхніх елементів (див. *Деталі машин, Опір матеріалів*), *теорія тертя і зношування, на основі якої розв'язують питання взаємодії і зміни конфігурації елементів машин, підвищення її кд і строку експлуатації*. Осн. розділами М. є також надійність і довговічність машин, технологія машинобудування, теорія *автоматичного керування* машинами. Розвиток М. зумовлюється розвитком аеро-, біо- і гідромеханіки, газо- і термодинаміки, теплотехніки, космічної механіки, *технічної діагностики*, електротехніки, фіз. хімії тощо. Важливі праці з різних питань М. належать *І. І. Артоболовському, М. Г. Бруевичу, В. І. Дикущину, В. О. Добровольському, В. Л. Кирпичову, С. М. Кожевнікову, Г. А. Писаренку, Г. Ф. Проскурі, С. В. Серенсену, Е. О. Чудакову, Л. О. Шубенку-Шубіну* та ін. вченим. Проблеми М. досліджують в Ін-ті машинознавства АН РСР (Москва), *Машинобудування проблем інституті АН УРСР, Механіки інституті АН УРСР, Київському політехнічному інституті* та ін. установах.

Літ.: Кожевніков С. Н. Теорія механізмів і машин. М., 1973; Артоболовський І. І. Теорія механізмів і машин. М., 1975; Кожевніков Г. Н. Основання структурного синтезу механізмів. К., 1979; Усков М. К., Пархоменко А. А. Развитие теории и практики советского машиностроения. М., 1980. **А. С. Ткаченко.**
МАШІВКА — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Тагамлику (бас. Дніпра). Залізнична ст. Тагамлик. 4,2 тис. ж. (1980). Відома М. з 1859. Рад. владу встановлено в січні 1918. У селищі — мол., хлібний і комбикормовий з-ди, комбінат побутового обслуговування. Середня і муз. школи, лікарня, Будинок культури, 3 бібліотеки.

МАШІВСЬКЕ ЗАВРУШЕННЯ 1823 — виступ кріпаків на суконній мануфактурі в с. Машевому (тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.). В листопаді на мануфактурі було значно збільшено норми ви-

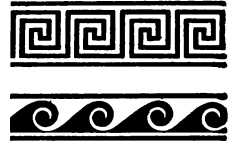
робітку сукна. Кріпаки звернулися через своїх уповноважених зі скаргою до черніг. губернатора, але він під вартою повернув уповноважених у село. В кінці грудня справу розглянув земський суд, який визнав скаргу кріпаків безпідставною. Кріпосні робітники відмовилися виконувати збільшені норми. Викликані війська придушили заворушення.

Літ.: Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). К., 1958.
МАШІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 0,9 тис. км². Нас. 27,0 тис. чол. (1980). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований селищній і 14 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Машівка*. Поверхня району рівнинна. Гол. корисні копалини — нафта і природний газ. Річки — *Тагамлик* та *Оріль* (бас. Дніпра). Ґрунти в осн. чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Під лісами і лісосмугами (дуб, ясен, берест, клен) — 2,1 тис. га. Найбільші підприємства — машівські мол., хлібний і комбикормовий з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Машівка) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 75,8 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,0 тис. га, сіножаті і пасовища — 7,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, вівчарство, птахівництво. У М. р. — 14 колгоспів, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Тагамлик і Селещина. Автомоб. шляхів — 232 км, у т. ч. з твердим покриттям — 155 км.

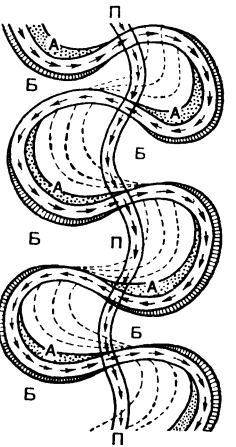
У районі — 25 заг.-осв., музична і спорт. школи; 29 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 14 будинків культури, 13 клубів, 34 кіноустановки, 26 б.-к. істор. музей (с. Дмитрівка). У с. Кошманівці М. р. народився рад. парт. і держ. діяч Н. Т. Кальченко, у с. Жирківці — укр. рад. фізик М. В. Пасичник, у с. Новому Тагамлику — укр. видавець Г. П. Шерстюк та секретар Полтав. підпільного обкому партії С. Ф. Кондратенко. У М. р. видається газ. «Колгоспні вісті» (з 1935).

М. В. Хоменко.
МАШКЕВИЧ (Maszkiewicz) Богуслав Казимєж (р. н. невід. — п. бл. 1649) — польсь. мемуарист. Офіцер у надвірних військах Я. Вишневецького і лит. гетьмана Я. Радзивілла. Автор щоденника (вперше виданий 1840 в Лейпцигу в «Збірці писемних пам'яток про давню Польщу», оригінал не зберігся), що містив відомості про визвольну війну укр. народу 1648—54, феод. анархію в Польщі, побут польських і українських феодалів, опис фортеці *Кодак* і *Дніпрових порогів*.
Тв.: Рос. перекл. — Дневник Богуслава Казимира Машкевича ... 1643—1649 г. В кн.: Мемуары. относящиеся к истории Южной Руси. в. 2. К., 1896.

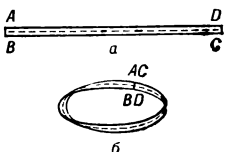
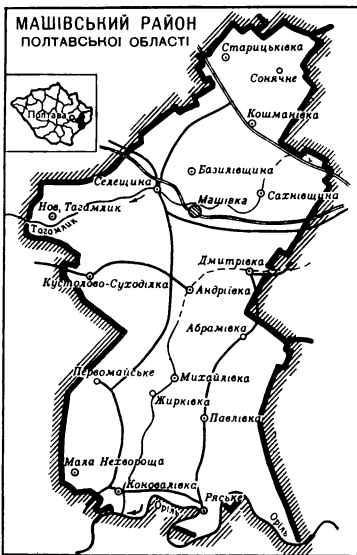
МАШКІН Михайло Васильович (25.XI 1926, с. Новоолександрівка, гепер Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. — 12.XI 1971, смт

Меандр.

Меандри: П — первинні звивини; А — відмітлина; Б — меандрові шпори.

Побудова мебіусового листка: а — вихідний прямокутник; б — мебіусів листок.

МАШОНА

Довге Іршавського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Муз. знання здобув самоосвітою. З 1954 керував самодіяльним ансамблем пісні й танцю «Боржава» при Довжанському лісозаводі (сміт Довге, Іршавський р-н Закарп. обл.). Записав і обробив ряд закарп. нар. пісень; автор пісень (зокрема, «Верховино, мати моя», «Вечір над Боржавою»).

МАШОНА — колишня назва народу шона, який живе переважно в Зімбабве, а також у суміжних районах Мозамбіку.

МАЩЕНКО Микола Павлович (п. 12.I 1929, с. Мілуватка, тепер Сватівського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1962. В 1953 закінчив Харків. театр. ін-т. З 1956 — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка. Постановив фільми: «Хочу вірити» (1965), «Всюди є небо» (1966), «Комісари» (1970), «Іду до тебе» (1971), «Як гартувалася сталь» (1973, за М. Островським), «Шлях на Софію» (1978), «Онід» (1980, за Е. Войнич, три останні — телевізійні). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1970.

МАЙСКУЛЬНЕ ПИСЬМО (від лат. majusculum — дещо більший) — давнє латинське й грецьке (в т. ч. візантійське) письмо, що складалося лише з маюскул, тобто великих літер. Грец. М. п. представлене класичним монументальним грец. алфавітом, прийнятим в Афінах у 4 ст. до н. е., а латинське — лапідарним (див. *Лапідарність*) капітальним і лапідарним квадратним (6—4 ст. до н. е.), рустичним капітальним (1—5 ст.) і унциальним письмом (4—7 ст.). Зразками візант. М. п. є уставне й унциальне письмо (5—9 ст.).

МАЯ, Майя — ріка в СРСР, у межах Хабаров. кр. і Якут. АРСР, права притока Алдану (басейн Лени). Задовжки понад 1000 км, площа бас. 171 тис. км². У верхів'ї має широку заболочену долину, яка у понизі звужується. Живлення переважно снігове й дощове. Пересічна витрата води 1180 м³/с. Замерзає у жовтні, скресає у травні. Судноплавна на 500 км від гирла.

МАЯК — навігаційна споруда відмітної архітектури й кольору, призначена для орієнтування судноводів. На спорудах такого типу є потужні засоби світлової сигналізації (оптичні апарати з електр. або ін. лампами, лазери), що забезпечують видимість вогню вночі на віддалі не менше як 15 мор. миль (прибл. 28 км). Поряд з ними використовують ін. засоби сигналізації: акустичні повітряні (напр., *наутофони*, сирени) або підводні (*осцилятори*, дзвони тощо) і радіотехнічні (див. *Радіомаяк*). Розрізняють М. берегові, морські (у відкритому морі на природній або штучній основі) і плавучі (судна з маяковою апаратурою, встановлені на якорі у точно визначеному місці). За призначенням їх поділяють на вказівні (або розпізнавальні), приймальні (на підході

до порту), застережні, поворотні й створні. Осн. відомості про М. (опис зовн. вигляду споруди, особливостей світіння вогню, дані про його видимість тощо) наведено в т. з. посібниках для плавання, а також на мор. навігаційних картах. В давнину одним з «семи чудес» світу вважався Александрійський, або Фаросський, маяк (283 до н. е., існував близько 1500 років) біля входу в єгипетський порт Александрію. В СРСР до найдавніших діючих належать М. «Толбухін» (назва з 1736) на Котлінській косі поблизу Кронштадта, окрема на території УРСР — Одеський, Тендрівський і Акерманський. У 1970 став до ладу перший автоматизований М. «Таллін» (мал.) з світловою, радіотехнічною, звуковою апаратурою і радіоізотопними джерелами живлення. Див. також *Гідроакустичний маяк*.

М. І. Бусько,
«МАЯК» — укр. щотижневий ілюстрований газетно-ліберально-бурж. напівжурнал. Виходив 1912—14 (78 номерів) у Києві. «М.» друкував худож. твори, міжпар. огляди, статті з сел. та нап. питань тощо. Окремі номери присвячено пам'яті Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки. В «М.» публікували свої перші твори П. Тичина, Я. Мамонтов, О. Слісаренко, М. Голованець.

«МАЯК» — республіканське видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Засп. в Одесі 1945 як Одес. обл. газетно-журнальне вид-во; з 1960 — Одес. книжкове вид-во. В 1964 перетворено на респ. вид-во «Маяк». Випускає масово-політ., худож., краєзнавчу, туристичну л-ру та л-ру з досвіду роботи в народному господарстві. Видавництво обслуговує, крім Одеської, Микола. і Вінн. області.

Г. Д. Зленко,
МАЯКОВСЬКИЙ Володимир Володимирович [7 (19).VII 1893, с. Багдаді, тепер смт Маяковський поблизу Куз'яїсі—14.IV 1930, Москва] — рос. рад. поет. У січні 1908 вступив до РСДРП(б). За революц. діяльність був тричі ув'язнений. У 1911 вступив до Моск. училища живопису, скульптури та архітектури. Друкуватися почав 1912 у зб. футуристів «Ляпас суспільному смакові». Перша зб. віршів — «Я» (1913). У ранніх поезіях, драматичній поемі «Володимир Маяковський» (пост. 1913, вид. 1914) показав трагедію людини у капіталістичному місті, співчував знедоленим. Формально належав до групи футуристів, М. виділявся соціальним пафосом, високим гуманізмом всієї творчості. У 1914—15 створив цикл сатиричних гімнів, в яких затаврував антинародну мораль бурж. суспільства, та поему «Хмарина в штанах», в якій провіщував революцію. У поемі «Війна і мир» (1915—16) засудив грабіжницьку суть першої світової війни. У поезіях дожовтневого періоду — «Набридло», поемах «Флейта-хребет», «Людина» викривав антигуманістичну суть капіталізму. М. радісно зустрів Велику Жовтневу соціалістич. революцію (вірші «Наш марш», «Ода революції», «Лівий марш» (всі — 1918),

п'єса «Містерія-буфф» (1918, 2-а редакція 1921). На деяких творах перших років після революції помітний вплив *футуризму*. М. ще не до кінця подолав нігілізм щодо мистецтва минулого («Радіти рано»), надмірний гіперболізм і абстрактність. У 1919—22 М., як поет і художник, працював в «Окнах РОСТА». Тут він створив велику кількість політично заострених плакатів, до яких писав віршовані тексти. Займався та-

«Клоп». Сцена з вистави Дніпропетровського російського драматичного театру імені М. Горького. 1980

кож книжковою і промисловою графікою, виконав численні портретні зарисовки, ескізи дубків і театр. декорацій. У 1919—20 створив поему «150 000 000» — революц. епос про перемогу народу-богатыря. У поемах «Люблю» (1922), «Про це» (1923) стверджував ідею високої моралі, чистих людських почуттів, у поемі «Робітникам Курська, що добули першу руду» (1923) ушляхив працю робітників. У віршах «Володимир Ілліч!» (1920), «Ми не віримо» (1923), «Комсомольська» (1924), «Розмова з товаришем Ленінін» (1929), поемі «Добре!» (1927) звертався до образу В. І. Леніна. У поемі «Володимир Ілліч Ленін» (1924) створив монументальний образ вождя. Поема — натхненний гімн партії та її вождів. У 1924—29 не раз виїжджав за кордон. Враження від цих поїздок передав у віршах «Париж», «Бруклінський міст», «Хмарочос у розрізі» та ін. нарисах «Моя відкриття Америки». Вірші «Розповідь ливарника Івана Козирева», «Розповідь про Кузнецькбуд», «Товаришеві Нетте, пароплаву і людині» та ін. — про рад. дійсність, нову людину. «Вірші про радянський паспорт» сповнені патріотичної гордості за Рад. Батьківщину; поема «Добре!» (1927) — героїчний літопис революції. У сатиричних віршах «Прозасідалися», «Про негід», «Стовп», у комедіях «Клоп» (1928) і «Баня» (1929) таврував бюрократизм, ніщанство, кар'єризм, підлабузництво тощо. М. виступав проти безідейності і аполітичності в поезії. З великою художньою силою «місце поета в робітничому строю» показав у незавершених поемі «На весь голос» (1930). М. був поетом зв'язаний з культурою Рад. України. Про велич і простоту укр. мови писав у вірші «Бог України» (1926). В 1912—14 тричі відвідав Україну, а починаючи з 1924 приїз-

В. В. Маяковський.

В. В. Маяковський у Києві. 1913.

В. В. Маяковський. Ескіз декорації до першої дії «Містерія-буфф». — «Потоп». 1919.

див сюди щороку. Виступав у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Донецьку, Вінниці, Запоріжжі, Житомирі, Бердичеві, в різних містах Криму. У віршах «Київ» (1924), «Нашому юнату» (1927), «Три тисячі і три сестри» (1928) та ін. оспівував індустріальну велич Рад. України, її культуру, дружбу рос. та укр. народів. Для Всеукраїнського фотокіноуправління написав вісім сценаріїв, за двома з яких («Трос», 1928; «Декабризові та Октябрізові», 1928) поставлено фільми. Твори М. укр. мовою перекладали П. Тичина, М. Бажан, Ю. Яновський, Л. Первомайський, Остап Вишня, М. Терещенко, С. Голованівський, Є. Дроб'язко, Л. Дмитерко. П'єси М. ставляться на укр. сцені. У 1937 в Москві відкрито бібліотеку-музей В. В. Маяковського, 1941 на батьківщині поета в с.мт Маяковський створено літ.-меморіальний музей М., 1958 в Москві йому споруджено пам'ятник. Ілюстрацію див. також на окремому аркуші до ст. *Аїтатія*, т. 1, с. 64—65.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—13. М., 1955—61; укр. перекл. — *Вибране*. К., 1936; *Вибране*. К., 1949; *Вибрані твори*, т. 1—3. К., 1953. *Лит.:* Абрамов А. Образ В. И. Ленина в творчестве В. Маяковского. М., 1970; Перцов В. О. Маяковский. Жизнь и творчество. М., 1976; Маяковский и современность. М., 1977; Лавут П. Маяковский едет по Союзу. Воспоминания. М., 1978; Тростинський А. Маяковский і українська радянська поезія. К., 1952; Сербин П. Изучение творчества Владимира Маяковского. К., 1975; Вортыан С., Нагорська В. Маяковский і Україна. Бібліографічний покажчик. Одеса, 1955; Зубов Ю. В. В. Маяковский. Указатель литературы. М., 1955.

МАЯТНИК — тверде тіло, яке під дією прикладених сил, зокрема сили тяжіння, здійснює коливання навколо нерухомої точки або осі. Математичний М. — *матеріальна точка* М., яка, будучи підвешеною на невагомій і нерозтяжній нитці до нерухомої точки, коливається у вертикальній площині під дією сили тяжіння (мал. 1). При малих кутах відхилення α матем. М. здійснює майже гармонічні коливання з періодом $T = 2\pi\sqrt{l/g}$, де l — довжина М., g — прискорення вільного падіння. Фізичний М. — тверде тіло довільної форми, яке коливається під дією сили тяжіння навколо нерухомої горизонтальної осі О, що не проходить через центр його ваги С (мал. 2). У випадку малих відхилень період коливання фіз. М. $T = 2\pi\sqrt{I_0/g}$, де $I_0 = \int r^2 dm$ — т. з. зведена довжина фіз. М., I — його момент інерції відносно осі обертання, m — маса, d — відстань від осі обертання до центра ваги. Властивості М. широко застосовують у різних приладах для визначення часу, прискорення вільного падіння, моменту інерції тіл тощо. Див. також *Фіз. маятники*.

МБАБАНЕ — столиця Свазіленду. Автомоб. шляхом сполучена зі столицею Мозамбіку — м. Мапуту. 22,4 тис. ж. (1976). Поблизу міста — добування азбесту (рудник Хевлок). Публічна бібліотека.

МВЕРУ, Моеро — озеро в Африці на кордоні Замбії та Заїру, лежить на вис. 917 м над р. м. Довж. понад 100 км, шир. бл. 40 км. Площа 5,1 тис. км², глибо. до 15 м. В озеро впадає р. Луангула, витікає р. Ловуа (бас. Конго). Рибальство (понад 70 видів риби). Судноплавство. Відкрив Д. Лівінгстон 1867. **МГАРСЬКИЙ МОНАСТІР**, Мгарський Лубенський Преображенський монастир — колишній православний монастир, один з осередків антиуніатської боротьби на Лівобережній Україні в 20—40-х рр. 17 ст. Засн. 1619 у с. Мгарі (тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.) за ініціативою укр. церк. діяча І. Копинського коштом Р. Вишневецької. В 1622 при М. м. було створено братство, яке відіграло значну роль у боротьбі проти покалічення місц. населення. Із споруд М. м., що збереглися, пам'ятками архітектури є Преображенський собор (1684—92; архітектори І. Батист і М. Томашевський) і дзвіниця (18 ст.). Іл. с. 425.

МГД-ГЕНЕРАТОР — див. *Магнітогидродинамічний генератор*. **МДІВАНІ** Георгій Давидович [н. 13 (26). IX 1905, с. Багдаді, тепер с.мт Маяковський] — груз. рад. драматург, кіносценарист, засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1961). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав як поет 1922. Пише груз. і рос. мовами. Перший драматичний твір — «Алькасар» (1936). Автор п'єс: «Батальйон іде на Захід» (1941), «Партизани Криму» (1942), «Нові часи» (1952), «День народження Терези» (1961), «Украдено консула» (1963), «Велика мама» (1970), «Лілео» (1977). За кіносценаріями М. поставлено фільми: «Рядовий Олександр Матросов» (1948), «Солдат Іван Бровкін» (1955), «Іван Бровкін на цілині» (1958), «Хевсурська балада» (1966), «Посланці вічності» (1971), «Бухта радості» (1977) та ін. П'єси М. ідуть у театрах України. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Дружби народів, медалями.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М., 1974; укр. перекл. — *Люди доброї волі*. К., 1951; *Нові часи*. К., 1953; *День народження Терези*. В кн.: Наш сучасник. К., 1963; *Велика мама*. К., 1971. *І. М. Давидова*. **МЕАНДР** [від грец. Μαῖανδρος — назва звивистої річки в Малій Азії (тепер — Великий Мендерес)] — поширений тип геометр. орнаменту у вигляді ламавої під прямим кутом безперервної лінії

або кривої з завитками. Найдавніший меандровий орнамент, виконаний ритунанням (заглибленням) на кістці, а також намальований вохрою, відомий з пізньопалеолітичної *Мізинської стоянки* на Україні. М. широко застосовувався в античному мист. та архітектурі. Іл. с. 421.

МЕАНДРИ — плавні звивини ріки. Виникають внаслідок бокової ерозії. Характерні для рівнинних річок з повільною течією. Спостерігаються у заплавах Дніпра, Десни, Волги та ін. рік. Іл. с. 421.

МЕБІУС (Möbius) Август Фердинанд (17.XI 1790, Шульсфорта — 26.IX 1868, Лейпціг) — нім. геометр. Професор Лейпцізького ун-ту (з 1816). М. запровадив у *проективну геометрію* систему координат і аналітичні методи досліджень; подав заг. поняття проєктивного перетворення, зокрема дослідив корелятивні перетворення; одержав нову класифікацію кривих і поверхонь. У 1858 встановив існування *односторонніх поверхонь* (див. *Мебіусів листок*).

МЕБІУСІВ ЛИСТОК — найпростіша з *односторонніх поверхонь*. Можна одержати із прямокутника ABCD, склеївши між собою сторони AB і CD так, щоб сумістилися протилежні вершини прямокутника (мал. с. 421). Розглянули таку поверхню незалежно один від одного нім. математики А. Ф. Мебіус та І. Б. Листінг (1808—82). Межею М. л. є одна замкнена крива, тому, коли його розрізати вздовж серед. лінії, він не розпадеться, а перетвориться на двічі закручене циліндричне кільце. М. л. є неорієнтованою поверхнею (див. *Орієнтація в математиці*).

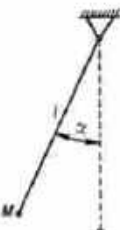
В. Є. Михайленко. **МЕБЛЕВА ПРОМИСЛОВІСТЬ** — галузь *деревообробної промисловості*, підприємства якої виробляють меблі для житлових та громадських будівель. Виготовлення меблів — одне з найдавніших виробництв. У дореволюц. Росії воно мало в основному кустарний і напівкустарний характер. З 2-ї пол. 19 ст. зароджується пром. вироб. меблів (лише бл. 10% заг. кількості виробленої продукції). В СРСР створено велике машинне вироб. меблів. В країні 1978 вироблено меблів на суму 4,9 млрд. крб., меблевих гарнітурів — 687 тис. комплектів (1970 відповідно — 2,8 млрд. крб., 275 тис. комплектів). На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції, крім кустарних майстерень, діяли невеликі спеціалізовані меблеві ф-ки в Києві, Одесі, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Харкові, Житомирі. За роки Рад. влади М. п. України докорінно реконструйовано, споруджено нові високомеханізовані підприємства, оснащені найновішою технікою. На поч. 1980 в республіці діяло бл. 200 спеціалізованих підприємств М. п., серед них найбільші — *Житомирський меблевий комбінат*, *Київська меблева фабрика* імені В. Н. Боженка, *Свалявський ліскокомбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тересвянський деревообробний комбінат, Івано-Фр. та Мукачівська меблеві ф-ки, Дніпропет-

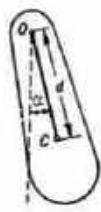
Г. Д. Малайні.

Автоматизований маяк «Таллін».

Мал. 1. Маятник математичний.

Мал. 2. Маятник фізичний.

Виробництво меблів в УРСР за видами

Види меблів	1965	1970	1978
Столи, тис. шт.	2514	2889	3853
Стільці та крісла, тис. шт.	9063	10 331	12 660
Буфети, півбуфети і серванти, тис. шт.	685	801	412
Шафи, тис. шт.	1130	1138	2070
Набори і гарнітури побутових меблів, тис. комплектів	95,5	367,7	735,9

ровський, Ворошиловгр., Львівський мебелі комбінати та ін. В 1978 в республіці вироблено меблів на суму 957,5 млн. крб. На підприємствах М. п. впроваджено конвейери, потокові автоматичні і механізовані лінії, поглиблюється стандартизація та уніфікація деталей і вузлів меблевих виробів. Вироби окремих меблевих виробів було замінено виробами меблів у наборах, що відповідають архітектурно-художнім вимогам

приймання їх, зберігання речей). На форми М. впливають над. традиції, естетичні смаки відповідної істор. епохи, рівень виробництва. До найдавніших зразків належать М. Старод. Єгипту: стільці зі спинкою, збагачені скульпт. формами, орнаментом, золотом, перламутровим оздобленням, які, крім утилітарних, виконували й ритуальні функції. Давньогрец. М. відзначалися чіткістю конструктивних вирішень, майстерним поєднанням деталей, виявленням природних особливостей деревини. Розвиток стилів М., як галузі *декоративно-ужиткового мистецтва*, органічно пов'язаний з *архітектурою*. В середньовіччя М. на зміну масивним формам з кованими накладками прийшли М. з архіт. деталями — колонками, карнизами. Для М. готичного стилю характерна рамково-філончатая конструкція й витягнуті вертикальні поділи. М. доби *Відродження* відзначаються легкістю, різноманітністю форм, декоративних елементів. У період *барокко* стилі М. умовно підрозділялися за часом правління франц. королів Людовиків. М. оформлялися відповідно до оздоблення стін і відзначалися густою пластичною поверхнею, колонками, балюстрадами, карнизами, колонами, були переобтяжені прикрасами у вигляді *картунів*, скульпт. різьбленням. Ці М. відомі ще під назвою М. в «стилі Буль» за ім'ям цілого покоління франц. придворних меблярів (засновник — А. Ш. Буль). Для стилю *рококо* (поч. 18 ст.) характерна граційність форм, майже повна відсутність прямих ліній; дерево приховувалося позолотою і пофарбовувалося. В серед. 18 ст. в Англії зародився стиль Т. Чипендейла. Майстер, відмовившись від оздоблення, виготовляв з червоного дерева легкі, витончені й комфортабельні М. В останній чверті 18 ст. в М. панував стиль *класицизму*, найхарактернішою ознакою якого були: чітко виражена конструкція виробу, акцентування в орнаментах антич. мотивів, виявлення фактури дерева (представники цього стилю Ж. А. Різенер, Ж. Жакоб та ін.). На поч. 19 ст. під впливом захоплення античністю сформувалася стиль *ампір*, який строго підпорядковував М. законам архітектури. В кін. 19 ст. М. стилю *модерн* стають менш громіздкими, застосовуються стінні шафи й піші. Для нар. М. Росії середніх віків характерними були прості й раціональні форми. Предмети обстановки нар. житла — нерухома лава, ослин, прямокутний стіл, табуретка, скриня, ліжко — зберегли свої риси до 20 ст. В рос. палацових та маєткових інтер'єрах М. відповідали прийнятим європ. стилям. Своєрідністю цих М. було виявлення природної декоративної фактури деревини (карейської берези, червоного дерева, горіха). Палацони М. проєктували в єдиному стилі з інтер'єром відомі рос. архітектори В. Растреллі, М. Казаков, А. Вороніхін, К. Россі, В. Стасов та ін. На Україні з давніх давен побутували нар. М. простих і раціональних форм. Нар. житла устатковувалися широкими лавами вздовж

стін, столами, скринями, мисниками. В багатьох районах для оздоблення М. застосовували *різьблення художні*, створюючи справжні твори декоративно-ужиткового мистецтва. Багата орнаментальна пластика характерна для гуцульських скринь, мисників. Особливо виразності досягали М., в різьблений орнамент яких втирали сажу, розведену на лляній олії. У М. Закарпаття вживалися великі розетки, яворіські майстри вміло поєднували різьблення з фарбуванням. У 18 ст. центрами яготування високохудож. М. були Косів, Вишнівець, Стрий, Яворів та ін. міста. На Україні своєрідні зразки М., у яких зберігаються нар. традиції, виготовляють і в сучас. *народних художніх промислах* (плетіння М. з лози, Чернігів). Сучас. М. відповідають новим функціональним і технологічним вимогам (див. *Меблева промисловість*). Проте індустриальні методи вироб. і уніфікація деталей не позбавляють різноманітності в декоративному вирішенні М. Одним з важливих принципів проєктування М. є групування предметів у гарнітури для приміщень спец. призначення (ідальня, спальня, дит. кімнат). Корпусні виробі виготовляються у вигляді секцій, складів та універсально-збірних блоків. Різні варіанти секцій дозволяють підбирати М. залежно від складу сім'ї та її запитів. Зразки старовинних М. зберігаються в Українському музеї етнографії та художнього промислу у Львові, а також у музеях нар. архітектури та побуту УРСР у Пирогові під Києвом, Переяслав-Хмельницькому, Ужгороді та ін. Іл. див. на окр. аркуші, с. 448—449.

Лит.: Соболев Н. Н. Стили в мебели. М., 1939; Ахтеров И. С., Каракис И. И., Свешников О. А. Мебель для квартир односемейного заселения. К., 1962; Кражанівська А. С. Дачні мебелі. К., 1969; Середок И. И. Культура нашей квартиры. К., 1967; Каракис И. И. Интер'єри шкіл і дитячих закладів. К., 1974; Кес Д. Стили мебели. Будапешт, 1979.

МЕГАКАРІОЦІТИ (від грец. μέγας — великий, κάρυον — горіх і κτός — вміст, тут — клітина) — різновидність клітин *кровотворних органів*. Клітини великі (до 40 мкм), мають одне або кілька ядер, цитоплазму з характерною зернистістю. З М. утворюються *тромбоцити*.

МЕГАЛІТИЧНІ СПОРУДИ, мегаліти (від грец. μέγας — великий і λίθος — камінь) — давні споруди, складені з одного або багатьох блоків необтесаного чи грубо оббитого каменю. До М. с. належать *дольмени, кромлехи, меніри, кам'яні скрині* тощо. М. с. виникли за енеоліту (серед. 3-го тис. до н. е.). В 3х. Європі найбільшого розвитку досягли за *бронзового віку*. В деяких несевер. країнах (Індія, Японія та ін.) споруджувалися і в *залізному віці*. На тер. СРСР відомі на Кавказі, в Сибіру і в УРСР (Волинь, Поділля і Крим). Споруджувалися переважно над похованнями, і тому їх пов'язують з поховальним культом.

МЕГАЛОПОЛІС (від грец. μέγας (μέγαλον) — величезний і πόλις —

Меблі. 1. Диван. Місто Переяслав-Хмельницький (тепер Київської області). 17 ст. 2. Скриня. Дніпропетровщина, 1906. 3. Стільці. Львів. 18 ст. 4. Стіл без гніздків. Місто Косів (тепер Івано-Франківської області). 19—20 ст.

М. С. Мегедішук. Скриня. Інкрустація бісером і металом. Кінець 19 ст. Місто Косів (тепер Івано-Франківської області).

Меблі. 1. Крісло. Стародавній Єгипет. 19 ст. до н. е. 2. Срібний стіл. Англія. 17 ст. 3. А. Ш. Буль. Шафа-кабінет. Франція. 2-а половина 17 ст. 4. Секретер. Іспанія. Початок 17 ст. 5. Крісло. Флоренція. Кінець 16 ст. 6. М. Тонет. Крісло-качалка віденської роботи. Близько 1870.

місто) — група *агломерацій населених пунктів*. М. характерні для капіталістичних країн, у яких на основі густ. концентрації г-ва стійко формуються високоурбанізовані (див. *Урбанізація*) зони як форми міськ. розселення. М. може об'єднувати сотні поселень і десятки мільйонів населення. Їм притаманні переважно дрібно-втягнутий характер забудови, поліцентрична структура, порушення екологічної рівноваги навколишнього середовища. Найбільші М. — на атлантичному узбережжі США (агломерації Бостона, Нью-Йорка, Філадельфії, Балтімора, Вашингтона; заг. протяжність понад 1000 км, нас. понад 42 млн. ж.), в Японії — у зонах Токіо — Нагойя, Осака — Кобе, у ФРН — рейнсько-рурський, у Великобританії — лондонсько-ліверпульський тощо. М. формуються також у деяких країнах, що розвиваються (зокрема, у Бразилії).

Л. М. Корецький.

МЕГА-, МАКРО- І МІКРОСВІТ (від грец. μέγας — величезний, μικρός — великий, довгий і μικρός — малий) — три рівні матеріальної дійсності, три вузлові ланки єдиного причинно-наслідкового зв'язку явищ *Всесвіту*. Мега-світ — галузь матеріальних утворень, розміри яких перевищують 10^{10} см (планетні системи, зоряні асоціації, *галактики*, *металгалактики* та ін.). Макросвіт — звичайний світ, в якому живе і діє людина (*планети*, земні тіла, *кристали*, великі *молекули*). Мікросвіт утворюють матеріальні об'єкти, розміри яких не перевищують розмірів *атомів*, *атомних ядер*, *елементарних частинок* та ін. Ця послідовність рівнів організації матерії являє собою, як указував Ф. Енгельс, ланцюг вузлових точок, які зумовлюють різні якісні форми існування загальної матерії (див. Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори*, т. 20, с. 561).

Виникнення і розвиток матеріалістичних уявлень про структуру, закони й діалектику взаємодії М., м.-і м. тісно пов'язані з генезисом і еволюцією *атомістики* і пройшли три етапи: натурфілософський (Левкіпп, Демокрит, Епікур, Лукрецій та ін.), механістичний (Г. Галілей, Р. Бойль, І. Ньютон, М. В. Ломоносов, Дж. Дальтон, А. Авогадро, А. М. Бутлеров, Д. І. Менделєєв та ін.) і сучас. фізичний (М. Планк, Н. Бор, А. Ейнштейн, Луї де Бройль, В. Гейзенберг та ін.). На перших двох етапах тотожність будови М., м.-і м. механістично зводилася до тотожності законів, що керують ними. Сучас. уявлення про єдність М., м.-і м., що сформувалися на ґрунті квантової фізики, спец. і заг. *відносності теорії*, розкрили якісну своєрідність кожного з цих матеріальних утворень, специфіку їхніх закономірностей і діалектику взаємозв'язків між ними. Ці уявлення, підтверджуючи і відображаючи діалектичний погляд на будову матерії, заперечують будь-які «останні», абсолютно прості, незмінні й несподівані частинки й елементи матерії. «Діалектичний матеріалізм», — писав

В. І. Ленін, — наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих віз пізнання природи прогресуючою наукою людини. Електрон є так само невичерпний, як і атом, природа безконечна» (Повне зібр. тв., т. 18, с. 256). Розвиток *фізики й астрономії* на сучас. етапі привели до нового розуміння взаємовідношення між елементарними частинками і Всесвітом. Так, акад. М. О. Марков, ґрунтуючись на заг. теорії відносності, розробив ряд принципово нових фізико-теор. концепцій («фрідмани», «максимони» та ін.), які дають змогу строго теоретично тлумачити Всесвіт як мікро-частинку, а мікро-частинку — як Всесвіт. *Природознавство* 20 ст., поглиблюючи діалектико-матеріалістичне розуміння матеріальної єдності світу, гармонійно синтезує протилежні властивості мега-, макро- і мікросвіту. Літ.: Марков М. А. О природе материи. М., 1976; Новиков И. Д. Эволюция вселенной. М., 1979; Эйнштейн и философские проблемы физики XX века. М., 1979; Гейзенберг В. Философские проблемы атомной физики. Пер. с англ. М., 1953.

В. С. Лук'янець.

МЕГАНОМ — скелястий мис на пд.-сх. узбережжі Кримського п-ова, поблизу м. Судак. Омивається водами Чорного м. Поверхня — плато заввишки понад 300 м над р. м., розчленоване ущелинами та ярами. Одне з найпопулярніших, безводних місць Криму (опадів менше 300 мм на рік). Степова і напівпустельна рослинність, зарості ксерофітних чагарників типу *фрігана*. О. В. Єма.

МЕГАНТРОП (від грец. μέγας — великий і άντροπος — людина) — великий людиноподібний виконний *примат*. Виділяють два види М. — давньоаніванський і африканський. Геологічно М. належить до середини *антропогенного періоду* і *антропогенної системи*. Одні вчені відносять М. до *питекантропів*, інші зближують його з *австралопитеками*.

МЕГАРСКА ШКОЛА — ідеалістична філософська школа в Стародавній Греції (4 ст. до н. е.), засновником якої був учень *Сократа* — *Евклід* з Мегари. Філософія Евкліда і його послідовників Евбуліда, Діодора Крона й Стіліона являла собою еклектичну суміш етики Сократа з елементами вчень *елейської школи* і *софістів*. Заперечуючи вірогідність чуттєвого пізнання, представники М. ш. твердили, що єдиним джерелом пізнання є поняття. Вони не визнавали руху, якісної різноманітності світу. Істинне існування філософи М. ш. приписували тільки «вищому благу», яке вони розглядали як єдину, самостійну, нерухому, тожну саму собі сутність.

МЕГАСПОРА (від грец. μέγας — великий і σπορί — макроспора) — велика спора у різноспорових вищих рослин. У вищих спорових рослин М. розвиваються в мегаспорангіях (іноді поза ними), які утворюються на видозміненних листках — мегаспорофілах; мають гаплоїдний (одинарний) набір *хромосом*. При проростанні М. утворюється жіночий *заросток*, на якому розвиваються жіночі статеві

ві органи — *археогонії*. У насінних рослин спостерігається поступова *редукція* заростка. У *покривчастих* М. проростає безпосередньо в *насінному зачатку*, утворюючи *зародковий мішок*.

МЕГАЦИКЛ (від грец. μέγας — величезний і κύκλος — круг, коло) у геології — найбільші етапи тектонічної історії Землі, за яких відбулися найважливіші перебудови її структури. Тривалість М. — сотні мільйонів років. М. визначають на підставі геологічних досліджень (див. *Геохронологія*) і планетарних узагальнень. На сучас. етапі у дослідників немає єдиної точки зору на кількість М. та їхню тривалість. Термін «мегацикл» запровадив нім. геолог Х. Штілле (1944).

МЕГЕДИНЬОК Марко Степанович (1842, с. Річка, тепер Косівського р-ну Івано-Франк. обл. — 1912, там же) — укр. нар. різьбяр. Виготовляв тарілки, скриньки, барильця, свічники, топірці, хрести, цимбали й оздоблював їх геом. орнаментом з різноколіорового бісеру нижніх і тонко згармонізованих відтінків. Твори М. експонувалися на виставках у Кракові (1887), Львові (1894, 1905), Коломиї (1912). Зберігаються в Укр. музеї етнографії та худож. промислу у Львові, Львів. музеї укр. мистецтва. **МЕГЕРА** (Μεγέρα) — у грец. міфології одна з *ериній*, втілення гніву й заздрості. Зображували її потворною жінкою з гадюками замість волосся, довгим язиком, з факелом і бичем у руках.

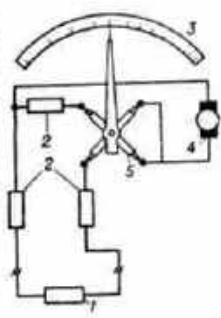
МЕГОМЕТР (від грец. μέγας — великий, ομ — і грец. μέτρον — вимірюю) — прилад, яким вимірюють великий (здебільшого до тисячі мегом) *електричний опір*. До осн. частин найпоширеніших М. (мал.) належать вимірювальний механізм (переважно двоколушковий *логометр*) і генератор постійного струму (на напругу 100—2500 В) з ручним приводом. Є також М. електронні і з цифровим відліком. За допомогою М. вимірюють опір електр. ізоляції проводів, кабелів, обмоток електр. машин тощо. Див. також *Омметр*.

МЕГРЕЛИ, мінгрели — грузини, які живуть у Мегрелії — історичній області Зх. Грузії. Говорять грузинською та мегрельською мовами (див. *Картвельські мови*).

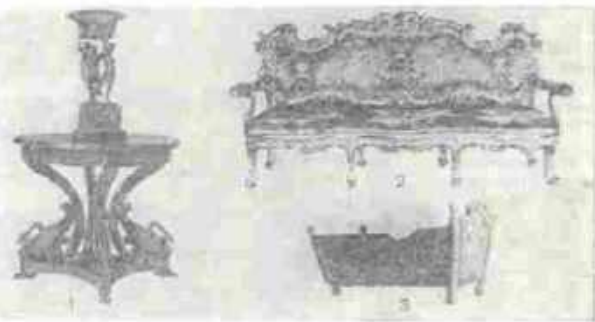
МЕГРЕЛІЯ — історична область у Зх. Грузії, населена *мегрелами*. З кін. 15 ст. входила до складу Імеретинського царства (див. *Імеретія*). Самостійне Мегрельське князівство виділилося бл. серед.

Преображенський собор Мтатського монастиря. 1684—92.

Мегометр: 1 — вимірюваний опір; 2 — додатковий опір; 3 — шкала; 4 — генератор; 5 — логометр.

Мебл. 1. Стіл карельської берези. Росія. 1800. 2. В. Растреллі. Диван. Росія. Середина 18 ст. 3. Коліска. Росія. 18 ст.

МЕГХАЛАЯ

16 ст. (до поч. 17 ст. в нього входила й Абхазія). В 1803 князівство перейшло в рос. підданство. В 1857 відбулося антифеод. сел. повстання. Князівство припинило існування 1867.

МЕГХАЛАЯ — штат на Пн. Сх. Індії. Площа 22 тис. км². Нас. 1,1 млн. чол. (1975, оцінка). Адм. ц.— м. Шіллонг. Більшу частину території займає низькогірний масив Шіллонг (вис. до 1961 м). По-

ширені тропічні ліси і чагарники. Більшість населення веде примітивне натуральне с. г. Осн. прод. культура — рис. Вирощують також кукурудзу, просо, картоплю, цитрусові. Шовківництво. В лісах — заготівля деревини. Незначна гірничодобувна пром-сть (добування вугілля).

МЕД БДЖОЛЯНИЙ — солодка сиропоподібна рідина, яку виробляють бджоли медоносні переважно з нектару і складають у комірці стільників бджоляних як кормовий запас. М. б. буває квітковий (нектарний), падевий (див. *Падевий мед*) та мішаний (квітково-падевий). Натуральний квітковий мед, зібраний з одного виду рослин, наз. монофлорним (липовий, акацієвий, гречаний і т. д.), а з квіток різних рослин — поліфлорним. М. б. — цінний харчовий продукт, має дієтичні й лікувальні властивості, використовується також у харч. пром-сті. Хім. склад меду різний і залежить (як і колір) від виду рослин, клімат. умов, товарної обробки. М. б. містить багато різних вуглеводів, органіч. кислот, білків, ферментів, мінеральних речовин, вітамінів і ароматич. речовин тощо (табл.). Зрілий мед не повинен містити більше 20% води. Мед гігроскопічний, тому його зберігають у сухому без сторонніх запахів приміщенні. Мед із стільників відкачують медозонкою. М. б. при зберіганні поступово кристалізується.

МЕДАВАР (Medawar) Пітер Брайан (н. 28.II 1915, Ріо-де-Жанейро) — англ. біолог, член Лондон. королівського т-ва (з 1949). Закінчив Магдален-коледж у Оксфорді (1939). Осн. праці М. присвячені вивченню росту й старіння організму, його реакціям на пересаджування тканин (*трансплантацію*). М. відкрив явище набутості імунотолерантності і відтворив його в експерименті. Нобелівська премія, 1960 (разом з Ф. Бернетом).

МЕДАЛІ СРСР — один з видів держ. нагород СРСР за особливі заслуги в комуністичному будівництві, захисті соціалістичної Вітчизни, а також за інші особливі заслуги перед Рад. державою і суспільством. Встановлюються відповідно до п. 9 ст. 121 Конституції СРСР Президією Верховної Ради СРСР. Нагороджує М. СРСР Президія Верховної Ради СРСР, а також за її дорученням і від її імені ін. держ. органи. Всього встановлено 56 медалей СРСР (1980). Медалі «Золота Зірка» та «Серп і Молот» вручаються одночасно з присвоєнням відповідно звання Героя Радянського Союзу і Героя Соціалістичної Праці. Для кожної М. СРСР Президія Верховної Ради СРСР затверджує положення, яке містить визначення заслуг, за які провадиться нагородження, опис і зразок даної М. СРСР, а також встановлює порядок нагородження, носіння нагород та ін. правила. Нагородження М. СРСР може бути проведено й посмертно. Клопотання про нагородження порушуються, як правило, в трудовому колективі, де працює особа, яку представляють до нагороди. Іноземців та осіб без

громадянства, які проживають за кордоном, представляє до нагородження М-во закордонних справ (МЗС) СРСР або ін. держ. органи і громадські організації СРСР за погодженням з МЗС СРСР. Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження М. СРСР публікуються для заг. відома. Вручення М. СРСР провадиться від імені і за дорученням Президії Верховної Ради СРСР в обстановці урочистості і широкої гласності. Кожному нагородженому одночасно з врученням М. СРСР видається посвідчення встановленого зразка про нагородження. Держ. органи, громадські орг-ції і службові особи зобов'язані виявляти особливу шану і повагу до осіб, нагороджених М. СРСР. Медалі СРСР померлих громадян, а також нагороджених посмертно, документи про їх нагородження залишаються або передаються їх сім'ям для зберігання. Якщо у померлого немає спадкоємців, його нагороди і документи про нагородження повертаються в Президію Верховної Ради СРСР. Дублікат документа про нагородження гілею або ін. М. СРСР в разі його втрати може бути виданий у виняткових випадках Президією Верховної Ради СРСР або органом, який за її уповноваженням провадить нагородження. Позбавлення М. СРСР здійснюється тільки Президією Верховної Ради СРСР у передбачених законом випадках. Забороняється встановлення і виготовлення значків і нагрудних знаків, зовнішньо схожих на М. СРСР. Носіння М. СРСР особою, яка не має на те права, а також їх присвоєння або вчинення ін. незаконних дій щодо них тягне встановлену законом відповідальність. Див. іл. на окремому аркуші, с. 240—241 (розміщення М. СРСР подано в порядку носіння стрічок) і таблицю.

Лит.: Загальне положення про орден, медалі і почесні звання СРСР. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 липня 1979 р. «Відомості Верховної Ради СРСР». 1979. № 28. ст. 479. В. В. Мрія.

МЕДАЛЬ (франц. médaille, з італ. medaglia, від лат. metallum — метал) — 1) Металевий знак здебільшого круглої чи овальної форми з певним зображенням, випущений на честь якоїсь події (напр., з приводу запуску в СРСР першого у світі штучного супутника Землі) чи видатної особи. З 17—18 ст. право карбування М. належить, як правило, тільки державі. 2) Вид держ. нагороди за заслуги (див., напр., *Медалі СРСР*). 3) Нагороди за досягнення в науці, культурі, економіці тощо (напр., золоті М. ім. М. В. Ломоносова; М. для лауреатів Державних премій УРСР; М. для авторів творів, відзначених літературними преміями, напр., ім. Я. Галана). Див. також *Медальєрне мистецтво*.

МЕДАЛЬЄРНЕ МИСТЕЦТВО — різновид дрібної пластики, мистецтво виготовлення форм для відливання і штемпель для карбування монет та медалей. Як матеріал використовують мідь, срібло, золото та ін. М. м. виникло в Лідії й Старод. Греції з появою мо-

Медалі СРСР (у порядку носіння стрічок)

Найменування медалі	Дата встановлення	Найменування медалі	Дата встановлення
«Золота Зірка»	1.VIII 1939	«Тридцять років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	25.IV 1975
Золота медаль «Серп і Молот»	22.V 1940	«За перемогу над Японією»	30.IX 1945
«За відвагу»	17.X 1938	«За взяття Будапешта»	9.VI 1945
Медаль Ушакова	3.III 1944	«За взяття Кенігсберга»	9.VI 1945
«За бойові заслуги»	17.X 1938	«За взяття Відня»	9.VI 1945
Медаль Нахімова	3.III 1944	«За взяття Берліна»	9.VI 1945
«За трудову доблесть»	27.XII 1938	«За визволення Белграда»	9.VI 1945
«За трудову відзнаку»	27.XII 1938	«За визволення Баршави»	9.VI 1945
«За доблесну працю (За воїнську доблесть). На ознаменування 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»	5.XI 1969	«За визволення Праги»	9.VI 1945
«Партизанові Вітчизняної війни» I ступеня	2.II 1943	«За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	6.VI 1945
«Партизанові Вітчизняної війни» II ступеня	2.II 1943	«Ветеран праці»	18.I 1974
«За відзнаку в охороні державного кордону СРСР»	13.VII 1950	«Ветеран Збройних Сил СРСР»	20.V 1976
«За відзнаку у військовій службі» I ступеня	28.X 1974	«За змцнення бойової спіддружності»	25.V 1979
«За відзнаку у військовій службі» II ступеня	28.X 1974	«За відбудову підприємств чорної металургії Півдня»	18.V 1948
«За відмінну службу по охороні громадського порядку»	1.XI 1950	«За відбудову вугільних шахт Донбасу»	10.IX 1947
«За відвагу на пожежі»	31.X 1957	«За освоєння цілинних земель»	20.X 1956
«За врятування потоплюючих»	16.II 1957	«За будівництво Байкало-Амурської магістралі»	8.X 1976
«За оборону Ленінграда»	22.XII 1942	«За перетворення Нечорнозем'я РРФСР»	30.IX 1977
«За оборону Москви»	1.V 1944	«За освоєння надр і розвиток нафтогазового комплексу Західного Сибіру»	28.VII 1978
«За оборону Одеси»	22.XII 1942	«XX років РСЧА»	24.I 1938
«За оборону Севастополя»	22.XII 1942	«30 років Радянської Армії і Флоту»	22.II 1948
«За оборону Сталінграда»	22.XII 1942	«40 років Збройних Сил СРСР»	18.XII 1957
«За оборону Києва»	21.VI 1961	«50 років Збройних Сил СРСР»	26.XII 1967
«За оборону Кавказу»	1.V 1944	«60 років Збройних Сил СРСР»	28.I 1978
«За оборону Радянського Заполяр'я»	5.XII 1944	«50 років радянської міліції»	20.XI 1967
«За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	9.V 1945	«В пам'ять 800-річчя Москви»	20.IX 1947
«Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.»	7.V 1965	«В пам'ять 250-річчя Ленінграда»	16.V 1957
		«Медаль материнства» I ступеня	8.VII 1944
		«Медаль материнства» II ступеня	8.VII 1944

пет. У Старод. Римі поряд з ними в грошовому обігу були й *медальйони*, що виготовлялися на честь знаменних подій. Медалі вперше з'явилися в Пн. Італії в кін. 14 ст. Значною рівня М. м. досягло за доби *Відродження* (Пізанелло, М. де Пасті, Дж. Бальду — Італія, Ж. Пілон — Франція, К. Массейс — Нідерланди, А. Дюрер — Німеччина). До 16 ст. медалі відливалися; в 16—17 ст. в Англії та Нідерландах при їх виготовленні застосовувалося також гравірування; в 17 ст. було освоєно карбування медалей з високим рельєфом, яке стало основною технікою М. м. Зародження укр. т. рос. М. м. пов'язане з появою монет у Київ. Русі (10 ст.), в Росії воно набуло розвитку в 2-й пол. 18—1-й пол. 19 ст. (С. Юді, Т. Іванов, К. Леберехт, Ф. Толстой, П. Уткін та ін.). З 2-ї пол. 19 ст. поряд з медаллями круглої, рідше овальної, форми з'являються прямокутні (плакетки). На Україні народні майстри М. м. виробляли жіночі напінні окраси — дукати; в кін. 19 — на поч. 20 ст. було виготовлено медалі до пам'ятних історико-культурних дат, важливих подій (медалі до 100-річчя з дня народження Т. Шевченка; до відкриття пам'ятника І. Котляревському та ін.). Серед представників укр. рад. М. м. — О. Олійник, Г. Пустовіт, І. Селера, Г. Кальченко, А. Німенко, І. Хотинко та ін. Випущено ювілейні медалі до 125-річчя і 150-річчя з дня народження Т. Шевченка, 100-річчя з дня народження І. Франка, 300 і 325-річчя воз'єднання України з Росією та багато інших.

Лит.: Перша республіканська виставка медальєрного мистецтва. Каталог. К., 1973.

МЕДАЛЬЙОН (італ. medaglione, від medaglia — медаль) — 1) Ювельна прикраса у вигляді овального футляра, в який вміщують здебільшого мініатюрний портрет. 2) Зображувальна або орнаментальна композиція в овальному обрамленні. Служить для прикрашення фасадів будинків, меблів тощо. Іл. див. до ст. *Золотарство*, т. 4, с. 295.

МЕДАН — місто в Індонезії на Пн. о. Суматра, адм. ц. провінції Пн. Суматра. Розташований за 25 км від узбережжя Малакської прот. (аванпорт М.—Белаван). Залізнична станція, вузол автошляхів. 635,6 тис. ж. (1971). Підприємства гумової, металургічної, деревообр., текст., харчосмакової пром-сті. Значний торг. і фінанс. центр. Ун-т Пн. Суматри.

МЕДВЕДІВ ГРИГОРІЙ СЕРГІЙОВИЧ [5 (18).ІІІ 1904, с. Малі Лізи, тепер Балтасинського р-ну Тат. АРСР — 20.XI 1938] — укр. рад. письменник. Друкуватися почав 1925. Зб. оповідань «Телеграфні стовпи співають» (1930) — про класову боротьбу в укр. селі; зб. нарисів «Штурм льону» (1932) — про перші роки колг. будівництва. М. створив першу укр. соціально-психологічну трилогію «Лозинське поле»: ч. 1 — «В нове русло» (1932), ч. 2 — «На схилі Кийкара» (1934), ч. 3 — «Великий день» (1936, вид. 1959) — про колективізацію, духовне зростання укр.

селянина. Перекладав укр. мовою твори М. Горького.

Тал. Рос. перекл. — Лозинське поле. М., 1979. **Ф. К. Ермаков.**

МЕДВЕДІВ Дмитро Миколайович [10 (22).VIII 1898, м. Бежиця, тепер у складі м. Брянська — 14.XII 1954, Москва] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, полковник. Герой Рад. Союзу (1944), рос. рад. письменник. Член КППС з 1920. Н. в сім'ї робітника. В роки громадян. війни працював в органах ВЧК, у 20—30-х рр. — в органах ОДПУ — НКВС. У 1941—45 — командир особливого розвіддального загону партизанів на Брянщині, потім командир партизан. загону «Переможи» (з 1943 — з'єднання), що діяв на тер. Ровен. і Львів. обл. В складі цього загону був М. І. Кузнецов. У своїх книгах, зокрема «Це було під Ровном» (1948), «Сильні духом» (1951), відобразив боротьбу укр. народу проти фашист. загарбників. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 428.

Лит.: Цесарський А. Життя Дмитрия Медведева. М., 1969.

МЕДВЕДІВ Олексій Васильович [16 (28).ІІІ 1884 — 23.VII 1940] — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в с. Сернозаводськ (тепер Калуз. обл.) в робітн. сім'ї. Проводив революц. роботу в Лутанську, Петербурзі, Ризі, Харкові (член Харків. к-ту РСДРП). В 1917 — член Петерб. комітету РСДРП(б) та Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.

В 1918—21 — на парт. і рад. роботі, в Червоній Армії. В 1923—24 — голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. У 1924 — секретар ЦК КП(б)У. В 1925—27 — секретар Дніпроп. окружного КП(б)У. В 1927—29 — другий секретар ЦК КП(б)У. В 1924—30 — член ЦК, 1930—34 — ЦКК ВКП(б); 1924—29 — член ЦК КП(б)У. В 1925—27 — кандидат, 1924—25 і 1927—29 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Член ВУЦВК і ЦВК СРСР кількох скликань.

МЕДВЕДІВ Сергій Сергійович [5 (17).V 1891, Москва — 13.VII 1970, там же] — рад. фізико-хімік, акад. АН СРСР (з 1958). Закінчив Гейдельберзький (1914) і Моск. (1918) ун-ти. З 1922 до кінця життя працював у Фізико-хім. ін-ті ім. Л. Я. Карпова. Осн. праці — дослідження механізмів реакцій окислення, а також радикальної та іонної полімеризації. Довівши, що полімеризація — ланцюговий процес, М. заклад основи теорії полімеризації. Праці М. дали змогу розробити пром. методи синтезу багатьох полімерів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Премія ім. С. В. Лебедева АН СРСР, 1971 (посмертно). Портрет с. 428.

МЕДВЕДЕВА Ніна Борисівна [15 (27).XII 1899, Саратов — 26.V 1969, Київ] — укр. рад. патофізіолог, член-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1941). В 1921 закінчила мед. ф-т Саратов. ун-ту. В 1925—31 — асистент 2-го Моск. ун-ту, а з 1931 працювала

в Ін-ті експеримент. біології та патології у Києві (з 1953 — Ін-т фізіології ім. акад. О. О. Богомольця АН УРСР). Праці М. присвячені питанням патофізіології та ендокринології, зокрема вивченню біодинаміки протейнів, біол. значення сірки тощо; виділила гормон — кортикаліні. Співатор посібника з патологічної фізіології. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МЕДВЕДІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГАЗУ — родовище природного горючого газу в *Дніпровсько-Донецькій западині*. Розташоване поблизу с. Медведівки Кегичівського району Харків. обл. УРСР. Пов'язане з похованою складкою гірських порід палеозойського віку, ускладненою соляним штоком (див. *Соляна тектоніка*). Пл. 29,5 км². Родовище багатопластове, поклада газу масивного типу, склепінні. Осн. запаси газу і конденсату (див. *Конденсат газовий*) — в верхньокам.-ауг. і нижньопермських відкладах. Глиб. залягання газоносної товщі 2900—3900 м. Газ переважно метановий (90—91,5% метану); містить також 6,2—7,5% важких вуглеводів, 1,3—1,4% азоту, 0,16—0,25% вуглекислого газу. Густ. газу 0,619 кг/м³. Родовище відкрито 1969, експлуатують — з 1978. Газ надходить до газопроводу Шебелинка — Москва.

Д. Б. Недзельський.
МЕДВЕДКІН Олександр Іванович [н. 24.II (8.III) 1900, м. Пенза] — рос. рад. кінорежисер і кінодраматург, нар. арт. СРСР (з 1979). Член КППС з 1920. З 1927 — на студії «Держвійськкіно». Поставив короткометражні сатиричні кінокомедії-казки: «Фрукти-опочі», «Про білого бичка» (обидві — 1931), «Тит» (1932); повнометражні худож. фільми: «Шастя» (1935), «Визволені земля» (1946) та ін. Під час Великої Вітчизн. війни керував фронтовими групами кінооператорів. З 1948 — на Центр. студії документальних фільмів. Автор сценаріїв та режисер фільмів: «Обережно — маю!» (1931), «Ніч над Китаєм», «Пекін — тригова людства» (всі — 70-і рр.). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1974. Портрет с. 428.

МЕДВЕДОВСЬКИЙ Самуїл Петрович [12 (24).I 1891, м. Золотоноша, тепер Черкас. обл. — 5.IV 1924, Ленінград, похований у Москві] — рад. військ. діяч, учасник громадян. війни на Україні. Член Комуністичної партії в 1917. Н. в сім'ї шенців. З 1912 — в армії. Учасник 1-ї світової війни. В 1917 як виборний командир гарнізону м. Бердичева керував ліквідацією вогнища контрреволюції в місті, член військ.-революц. к-ту Пд.-Зх. фронту. В 1918—20 — командир червоногвард. загону, заст. команд. 4-ю Укр. Рад. армією, заст. командира і командир 16-ї стрілецької д-зії, команд. групою військ, які вели бої проти австро-нім. окупантів, денікінців і військ бурж.-поміщицької Польщі. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

МЕДВЕДЬ Левко Іванович [н. 5 (18).VI 1905, с. Чорна Гребля, тепер Бершад. р-ну Вінн. обл.] —

Медальєрне мистецтво. В. М. Прадка. Ювілейна медаль до 930-річчя Київського Софійського собору. Бронза. 1968.

Медальєрне мистецтво. Г. Н. Кальченко. Ювілейна медаль до 100-річчя з дня народження Лесі Українки. Бронза. 1971.

Хімічний склад квіткового меду

Показники	Середня кількість, %
Інертний цукор (в основному глюкоза і фруктоза)	74,41
Вода	18,08
Тростинний цукор	1,30
Декстрини і нецукрові речовини	4,76
Азот у перерахунок на білок	0,45
Органічні кислоти	0,10
Мінеральні солі	0,19
Кислотність у перерахунок на мурашину кислоту	0,10

МЕДВЕЖЕ РОДОВИЩЕ ГАЗУ

Д. М. Медведєв.

С. С. Медведєв.

О. І. Медведєв.

український радянський гігієніст, академік АМН СРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1965). Член КПРС з 1929. Закінчив Вінн. фарм. (1927) і Київ. мед. (1939) ін-ти. В 1947—52 — міністр охорони здоров'я УРСР, одночасно в 1944—51 — зав. кафедрою гігієни праці Київ. мед. ін-ту. В 1952—64 — директор Київ. н.-д. ін-ту гігієни праці і профзахворювань, з 1964 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас (Київ). Один із засновників школи рад. гігієністів і токсикологів, нового напрямку гігієнічної науки — гігієни і токсикології пестицидів. Праці — з питань гігієни с.-г. праці і профзахворювань, гігієни і токсикології пестицидів, історії розвитку рад. охорони здоров'я тощо. М. — акад. Міжнар. академії по охороні навколишнього середовища (з 1973), почесний Президент Міжнар. асоціації сільс. медицини і сільс. охорони здоров'я (з 1969). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Ю. І. Кудяков.
МЕДВЕЖЕ РОДОВИЩЕ ГАЗУ — родовище природного горючого газу на Пн. Тюмен. обл. РРФСР, в Ямало-Ненец. авт. окрузі. Пром. поклади газу — у пісках і алевролітах сеноманського віку (див. *Сеноманський вік і ярус*) на глиб. від 1050 до 1200 м. Газ метановий (містить 98% метану). Родовище відкрито 1967, експлуатують з 1972.

Ф. К. Салманов.
МЕДЕЛЬН — місто на Пн. Зх. Колумбії, адм. ц. департаменту Антьокія. Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 1,2 млн. ж. (1976). Значний пром. центр країни — текст., металообробна, хім.-фармацевтична, буд. матеріалів, шкіряно-взут. пром-сть; металург. з-д. Поблизу М. — добування золота, срібла і платини. Ун-т, гірнич. академія. М. засн. 1675.

МЕДЕНІЦЯ, Меденічі — селище міського типу Дрогобицького р-ну Львів. обл. УРСР, за 21 км від залізнич. ст. Дрогобич. 3,8 тис. ж. (1980). Вперше згадується в документах 1395 під назвою Меденічі на землях, загарбаних польс. феодалами. В 1772—1918 М. перебувала під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 окупована бурж.-поміщ. Польщею. З 1927 тут діяв підпільний комітет КПЗУ, під керівництвом якого 1933, 1934, 1935 відбувалися страйки і демонстрації. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР.

З 1940 М. — с-ще міськ. типу. У селищі — комбікормовий і хлібний з-ди, хім. цех Дрогобицького з-ду побутової хімії, комбінат комунальних підприємств тощо. Сільс. профес.-тех. уч.-ц. 2 середні та музична школи; лікарня, поліклініка. Будинки культури, кінотеатр. 5 бібліотек.

МЕДЕО — зимовий спортивний комплекс з штучним льодовим покриттям, один з найбільших у світі. Розташований поблизу Алма-Ати, в горах Заїлійського Алатау (на вис. 1691 м над р. м.). Став до ладу 1951. Після реконструкції

1970—72 пл. доріжок та подя на М. становить 10,5 тис. м²; стадіон — на 12,5 тис. місць. Район М. — місце масового відпочинку.

МЕДЕЯ (Μήδεα) — у грец. міфології царівниці, дочка колхідського царя Еета, онука Геліоса. М. закохалась у Ясона, ватажка *аргонавтів*, і допомогла йому здобути *золоте руно*. Після десяти років подружнього життя Ясон задумав покинути М. і одружитися вдруге. М. вбила суперницю, її батька і двох своїх синів від Ясона. Образ М. відтворено в мистецтві й з-рі (Євріпід, Овідій, Сенека, П. Корнель, Ф. Грільпарцер та ін.).

МЕДЖИБІЖ, Межибіж — селище міського типу Лeticьвського р-ну Хмельницької обл. УРСР. Розташований при впадінні р. Бужка в Пд. Буг, за 20 км від залізнич. ст. Деражня. 2,1 тис. ж. (1980). Вперше згадується в *Іпатієвському літописі* під 1146. В 40-х рр. 14 ст. М. захопили литовські, 1434 — польс. феодалі. В 1593 М. дістав *магдебурзьке право*. В 1672 М. загарбала султанська Туреччина, 1699 відійшов до Польщі. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці листопада 1917. У М. — плодоконсервний і цегельний з-ди, цех Лeticьвського харч. комбінату, рибкомбінат, виробничі відділення Лeticьвської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування тощо. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинки культури, 3 6-кн. філіалі Хмельн. краєзнавчого музею. Архіт. пам'ятки: замок (14—16 ст.; іл. див. до ст. *Замок*, т. 4, с. 194) з мурами і вежами, палац, Святоїроцький костіол (обидва — 16 ст.).

МЕДЖИБОЖСЬКИЙ Мирон Якович [н. 12 (25).X 1912, с. Муровані Курилівці, тепер смт Виницької обл.] — укр. рад. вчений у галузі металургії сталі, доктор тех. наук (з 1961), професор (з 1963). Член КПРС з 1944. Закінчив (1938) Донецький індустріальний (тепер політех.) ін-т, працював на металург. з-дах Макіївки, Донецька і Златоуста, 1948—63 — у Сибірському металург. ін-ті (м. Новокузнецьк), 1963—66 — в Донецькому н.-д. ін-ті чорної металургії. З 1966 — в Ждановському металург. ін-ті. Осв. дослідження — з кінетики фізико-хім., тепло- і масообмінних процесів у сталеплавильних ваннах, інтенсифікації сталеплавильних процесів у великих агрегатах. Держ. премія УРСР, 1978.

МЕДЖІС (араб. — збори, рада) — 1) Однопалатний парламент Мальдівської Республіки. 2) В деяких східних країнах аживана назва органу законодавчої влади або однієї з його палат.

МЕДИКО-ГЕНЕТИЧНА КОНСУЛЬТАЦІЯ — форма медичної допомоги, один з основних заходів профілактики *спадкових хвороб*. До М.-г. к. звертаються за порадою лікарів батьки дітей, що мають якийсь дефект або хворих на спадкові хвороби; батьки, один з яких хворіє на спадкову хворобу; здорові батьки, що мають родичів з дефектом розвитку або

хворих на спадкові хвороби; подружжя, які перебувають у кровоспорідному шлюбі та ін. При М.-г. к. діагностують (див. *Діагностика*) спадкові хвороби, провадять диспансеризацію (див. *Диспансер*) хворих, виявляють клінічно здорових осіб із спадковою схильністю до захворювання і осіб, які є гетерозиготами (див. *Гетерозиготність*) з патологіч. *генами*, виявляють тип успадкування, *пенетрантність* і *експресивність* мутантних (див. *Мутація*) генів і ступінь ризику захворювання у нащадків. Цей ступінь великий, якщо ймовірність виникнення патології 1:1—1:10, відносно малий при ймовірності 1:10—1:20 і малий, якщо ймовірність 1:20 і менша. М.-г. к. провадять за допомогою методів *генетики людини* і *генетики медичної*. Використання пренатальної діагностики (додільження навколоплідної рідини, взятої у жінки в ранні строки *вагітності*, морфологічний аналіз *амніону* або *плаценти*) дає змогу виявити понад 70 спадкових хвороб; у разі їх наявності рекомендувати перервати вагітність. М.-г. к. допомагає лікарям діагностувати спадкові хвороби, використовуючи спец. генетичні методи дослідження, а також пропагує медико-генетичні знання і правила генетичної гігієни серед лікарів і населення. Протягом останніх 8 років на Україні М.-г. к. одержали понад 23 тис. чоловік (в лікарняних закладах, н.-д. ін-тах).

МЕДИКО-САНІТАРНА ЧАСТІНА — комплексна мед. установа в СРСР, що об'єднує всі мед. заклади, які обслуговують робітників та службовців даного підприємства. До складу М.-с. ч. можуть входити лікарня з поліклінікою або амбулаторією, медичні пункти, профілакторії, дитячі ясла тощо. М.-с. ч. забезпечують кваліфіковану мед.-сан. допомогу, провадять оздоровчі, профілактичні заходи, спрямовані на зміцнення здоров'я трудящих, на зниження захворюваності та травматизму на підприємстві. Своєю роботою М.-с. ч. провадять за принципом цехового дільничного обслуговування та за диспансерним методом. М.-с. ч. підпорядковані місцевим органам охорони здоров'я.

МЕДИНСЬКИЙ Євген Миколайович [27.II (11.III) 1883, Ялта, тепер Крим. обл. — 6.III 1957, Москва] — рос. рад. педагог і вчений, дійсний член АПН РРФСР (з 1944). Навчався в Харкові. У 1914 закінчив Петерб. ун-т. Пед. і наук. діяльність почав 1911. У 1917—26 — на викладацькій і керівній роботі в системі Наркомосу РРФСР. В 1944—48 — в н.-д. ін-ті теорії й історії педагогіки, директор Б.-кн. з нар. освіти ім. К. Д. Ушинського у Москві. М. розробляв гол. чин. проблеми історії педагогіки і школи, а також питання позашкільної освіти. Нагороджений орденом Леніна.

Тел.: Історія педагогіки в зв'язі з економічним розвитком общества, т. 1—3. М., 1925—29; Історія російської педагогіки до Великої Жовтневої соціалістичної революції. К.—Х., 1938; Братські школи України і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., 1958.

М. М. Гріщенко.

МЕДИТАЦІЯ, медитативна лірика (від лат. *meditatio* — роздум) — різновид ліричного твору, в якому виражаються переживання і філософські роздуми поета над проблемами життя і смерті, міркування про дружбу, кохання, природу тощо. Найбільшого поширення медитативна форма лірики набула в 19 ст. До М. звертаються й радянські поети, вкладаючи в неї новий зміст.

У рос. поезії М. писали О. Пушкін і М. Лермонтов, Ф. Тютчев і О. Блок, А. Ахматова і Л. Мартинюк; в укр. — М. Рильський («Медитація»), П. Тичина («Похорон друга»), А. Малишко («Медитація») та ін.

МЕДИЦИНА (лат. *medicina* — лікувальна наука) — галузь наукової та практичної діяльності, основним завданням якої є пізнання процесів, що відбуваються в організмі здорової і хворої людини, з метою збереження і зміцнення її здоров'я, а також розроблення заходів розпізнавання і лікування хвороб та запобігання їх виникненню. М., яка є частиною *природознавства*, в своєму розвитку тісно пов'язана з досягненнями заг. біології, генетики, анатомії, фізіології, а також фізики та хімії. Завдяки лікуванню виникли на найраніших стадіях існування людини. З розпадуванням суспільства на класи, за часів рабовласницького ладу, лікувальна справа виділилась у самостійну професію. На Сході набула розвитку т. з. жрецька, або храмова, М. Значних успіхів досягла М. античного світу (давньогрец. лікар *Гіппократ*, римський природознавець К. Гален, александрійські лікарі Герофіл і Ерасістрат). Давньокитайська М. використовувала понад 2000 лікарських засобів (женьшень, камфору та ін.), застосовувала метод *гоккотерапії*. Відносно високого рівня досягли в старод. Індії анатомія і хірургія. Нагромадження практичних мед. спостережень продовжувалося і в середні віки. Виникли спец. заклади для лікування хворих і поранених, монастирські лікарні для цивільного населення (7 ст.). Хрестові походи, що супроводжувалися *міграцією населення*, сприяли виникненню спустошливих епідемій і зумовили в Європі створення *карантинів*. Візантійська та арабська М. збагатили мед. науку новими описами симптомів хвороб і лікарських засобів. Значну роль у розвитку М. відіграв таджицький вчений *Ібн-Сіна* (Авіценна). У Давньоруській феод. державі поряд з монастирською М. продовжувала розвиватися народна М. В 11—12 ст. в Переяславі та Києві, в 13 ст. у Львові були створені лікарні. Лікарською справою на Україні здавна займалися лікарі-емпірики («ліковші»), аптекарі («зелішники»), костопрани, цирюльники. Значний крок у розвитку М. був зроблений в епоху Відродження (15—18 ст.). Швейц. лікар *Парацельс* виступив з пропагандою М., яка ґрунтувалася на досвіді та знаннях, запровадив у лікарську практику різні хім. речовини і мінеральні води. А. Везалій описав будову і функції

тіла людини. Англ. лікар У. Гарвей створив учення про *кровообіг*. У галузі практичної М. найважливішими подіями 16 ст. були створення італ. лікарем Дж. Фракастором учення про *контагіозні* (заразні) хвороби і розробка перших наук. основ хірургії франц. лікарем А. Паре. Зростання пром. виробн. привернуло увагу до вивчення профес. захворювань. На рубежі 17—18 ст. італ. лікар Б. Рамацині поклав початок вивченню пром. патології та гігієні праці. З розвитком медицини зароджуються в різних країнах мед. навч. заклади. У 18 ст. в Росії було створено Академію наук (1724) і Медичну колегію (1763) — адм. центри в галузі М., а також відкрито кілька мед. шкіл. В 1764 було відкрито мед. ф-т Моск. ун-ту, 1773 — Медичний колегіум у Львові, який у 1784 об'єднався з мед. ф-том Львів. ун-ту, 1787 — Єлизаветградську медико-хірургічну школу. 1798 — Медико-хірургіч. академію у Петербурзі, 1804 — в Москві. Одним з основних джерел, що комплектували слухачів мед. шкіл, була *Київська академія*, де наприкінці 18 ст. почали викладати медицину (в 1802 був відкритий мед. клас — першим його викладцем став О. Ф. Масловський). В 2-й пол. 18 ст. — 1-й пол. 19 ст. було закладено основи військ. й морської гігієни. Одним з основоположників *епідеміології* був укр. лікар Д. С. Самойлович (2-а пол. 18 ст.). Ним вчений Р. Кох став одним з основоположників *мікробіології*. Основи експериментальної *фармакології* й *токсикології* заклали франц. фізіолог і патолог К. Бернар. Праці нім. фізіолога Г. Гельмгольца, чеш. біолога Я. Пуркіне сприяли прогресу *офтальмології*.

Збільшується кількість мед. учбових закладів. Зокрема на Україні 1805 було відкрито мед. ф-т при Харків., 1841 — при Київ. ун-тах (склалися відомі київ., харків., а згодом й одеська мед. школи); виникли мед. наукові т-ва (при Моск. ун-ті 1805, у Києві — див. *Товариство київських лікарів*), видавалося кілька мед. журналів. Ще в 1-й пол. 19 ст. працями Є. Й. Мухіна, І. Є. Дядьковського, О. М. Філомафітського та ін. було закладено основи фізіол. напрямку у вітчизн. медицині. Праця І. М. Сеченова «Рефлекс головного мозку» (1863) мала вирішальний вплив на формування матеріалістич. погляду лікарів. Фізіол. підхід та ідеї невризму використали в клініч. медицині С. П. Боткін і О. О. Остроумов. Поряд з ними світову славу вітчизняній терапії принесли праці рос. та укр. вчених — терапевтів Г. А. Захар'їна і В. П. Образцова, хірургів М. І. Пирогова, В. О. Караваєва і Ю. К. Шимановського, анатома В. О. Бєца та ін. Погляди С. П. Боткіна справили глибокий вплив на І. П. Павлова, вчення якого про *вищу нервову діяльність* визначило шляхи розв'язання багатьох проблем як теоретич., так і клініч. М. В середині й особливо в 2-й пол. 19 ст. в самостійні науки виділились *педіатрія*, *невропатологія* і

психіатрія. Значний вклад у розвиток лікувальної М. зробили представники *земської медицини*. Праці І. Пастера сприяли розвитку медичної мікробіології, *антисептики* і *асептики*. З діяльністю І. І. Мечникова пов'язані перехід до вивчення ролі самого організму в розвитку інфекційного процесу і з'ясування причин виникнення *імунітету*. Працями нім. вченого М. Петтенкофера, рос. — О. П. Доброславіна та Ф. Ф. Ерісмана, укр. — В. А. Субботіна та ін. було розроблено наук. основи *гігієни*. Відкриття у 20 ст. В. К. Рентгеном т. з. *Х-променів* поклало початок *рентгенодіагностиці*. Дослідження в галузі ядерної фізики зумовили розвиток *радіобіології*, *радіаційної гігієни*, *променевої терапії*. Працями голл. фізіолога В. Ейнтховена і вітчизн. фізіолога О. Ф. Самойлова в клінічну практику було запроваджено *електрокардіографію*. Завдяки розвитку електроніки в 2-й пол. 20 ст. з'явилися принципово нові заходи реєстрації діяльності органів і систем за допомогою різних сприймальних, передавальних та записувальних приладів, створено *органи штучні*. Активно розвивається *кібернетика медична*. Створено автоматич. системи регулювання наркозу, дихання, артеріального тиску під час операцій тощо. З розвитком авіації у 20 ст. зародилась *авіаційна медицина*. Польоти людини в космос спричинили до виникнення *космічної медицини*. Інтенсивно розвивається *генетика медична*. В 2-й пол. 20 ст. в самостійний розділ теоретич. і клініч. М. виділилося вчення про *алергію* — *алергологія*. На початку 20 ст. нім. лікар П. Ерліх заклали основи *хіміотерапії*. У 1939—41 англ. вчені Х. Флорі і Е. Чейн поклали початок ері *антибіотиків*. У 1942 в лабораторії З. В. Ермоліної (СРСР) одержано вітчизн. пеніцилін. Успішно розвивалося виникле у 20 ст. вчення про *вітамін*, відкриті рос. ученим М. І. Луніним. Створене в кінці 19 ст. франц. ученим Ш. Браун-Секаром та ін. вчення про залози внутр. секретії виділилося у самостійну дисципліну — *ендокринологію*. На Україні на початку 20 ст. розвиткові ендокринології сприяли праці В. П. Комисаренка, Н. Б. Медведєвої, С. Г. Генеса та ін. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції забезпечила великі успіхи рад. М. В СРСР М. є держ. справою і має плановий характер. В нашій країні створена система організації мед. науки, яка тісно пов'язана з практикою *охорони здоров'я*. Відмітна риса М. в СРСР — її профілактичний напрям. В результаті послідовного здійснення соціально-профілактичного напрямку М. ще в передвоєнні роки в СРСР було ліквідовано багато епідемій, захворювань, створено мережу курортів і вперше розроблено основи соціалістич. *курортології*. Основоположники рад. *гігієни соціальної* рад. вчені М. О. Семашко, З. П. Соловйов, зокрема укр. — С. С. Каган, С. І. Радченко, Д. І. Ульянов та ін., спираючись на марксистське положення про провідну роль соці-

Д. І. Медведєв.

Медєв. Фрагмент нагрудного розпису з Геркуланума. Національний музей. Неаполь.

альних умов життя у виникненні захворювань та запобіганні їм, розробили теоретичні основи рад. охорони здоров'я й накреслили соціальні заходи по збереженню й відновленню здоров'я населення. Великий вплив на розвиток М. в СРСР мали праці рад. анатомів В. М. Тонкова, Д. А. Жданова, зокрема українських — Ф. А. Волинського, В. П. Воробйова, М. С. Спірова, патоморфологів — М. М. Аничкова, О. І. Абрикосова, І. В. Давидовського, в т. ч. укр. — М. Ф. Мельникова-Разведенкова, О. І. Смирнов-Замкової, Є. І. Чайки, М. К. Дала та ін.; фізіологів — І. П. Павлова, Л. А. Орбелі, П. К. Анохіна, в т. ч. укр. — О. О. Богомольца, М. М. Сиротиніна, Г. В. Фольборта, Д. С. Воронцова та ін. Досягнення клініки внутр. хвороб спиралась на фундаментальні дослідження основоположників рад. М. — М. П. Кончаловського, Д. Д. Плетнєва, Г. Ф. Ланга, зокрема укр. — М. Д. Стражеска, Ф. Г. Яновського, М. М. Губергіца, В. М. Іванова та багатьох ін. Значний вклад у вивчення серцево-судинних захворювань (див. *Кардіологія*), органів травлення (див. *Гастроентерологія*), нирок, системи крові внесли В. Х. Василенко, В. М. Виноградов, М. С. Вовсі, Й. А. Касирський, О. Л. Мясников, Є. М. Тарєєв, а також укр. — О. О. Богомолец, М. О. Ясінський, Д. Ф. Чеботарьов, А. К. Міхньов, Ф. Я. Примак, О. Й. Грицюк, І. І. Крижанівська, Л. Т. Мала та ін. Особлива увага в СРСР приділяється гігієні і харчуванню дитини, вивченню анатомо-фізіол. особливостей дитячого організму, його реактивності, особливостям клінічного перебігу й лікування хвороб раннього дитячого віку (О. А. Кисіль, Г. Н. Сперанський, О. Ф. Тур, укр. педіатри — В. О. Белоусов, О. М. Хохол, П. С. Мошч). Розроблялись і вдосконалювались способи наркозу й антибактеріальна терапія, створювались умови для розвитку хірургії серця та легень, трансплантації органів (В. М. Шамов, С. С. Юдін, Б. В. Петровський та ін.). Розвиток хірургії на Україні за рад. часу пов'язаний з діяльністю М. М. Волковича, О. П. Кримова, В. М. Шамова, М. С. Коломійченка, О. О. Федоровського, Г. Г. Караванова, О. О. Шалімова та ін., зокрема військово-польової хірургії, травматології та ортопедії — з діяльністю М. І. Ситенка, І. М. Ішенка, М. П. Новаценка, О. Г. Єлєцького, Ф. Р. Богданова та ін. Праці рад. вчених А. Л. Полєнова й М. Н. Бурденка (в т. ч. укр. — О. І. Арутюнова, А. П. Ромоданова та ін.) сприяли розвитку вітчизн. нейрохірургії, праці С. П. Федорова, укр. вченого А. А. Чайки — урології. Розвиток кардіохірургії в СРСР пов'язаний з іменами О. М. Бакулева, П. А. Купріянова, Б. В. Петровського, О. О. Вишневецького, Є. М. Мелашкіна, укр. вчених М. М. Амосова, М. С. Коломійченка, О. О. Шалімова та ін., хірургії черевної порожнини — І. І. Грекова, А. В. Мартинова, С. І. Спасокукоцького, Є. С. Юдіна та ін. На поч. 20 ст. формується

онкологія, основоположниками якої в СРСР були М. М. Петров, П. О. Герцен та ін., в т. ч. укр. вчені — О. А. Кротовський, М. В. Магат, О. Д. Тимофєєвський, Р. Є. Кавецький та ін. Розвиткові офтальмології сприяли праці М. Й. Авербаха, В. П. Одинцова, а також укр. рад. вчених С. С. Головкина, В. П. Філатова, А. Г. Васютинського, Н. О. Пучківської та ін. Наук. основою боротьби з інфекційними хворобами стали праці укр. рад. вченого Л. В. Громашевського. Значний внесок у розвиток епідеміології, мед. мікробіології зробили укр. рад. вчені О. М. Марзєєв, Д. П. Гриньов, А. М. Зюков, В. Г. Дроботько, Г. Х. Шахбазян та ін. Метод специфічної профілактики інфекційних захворювань за допомогою вакцин і сироваток, що спирається на досягнення мікробіології і вірусології, мав вирішальне значення в боротьбі з віслюком, дифтерією, поліомієлітом та деякими ін. інфекціями. Профілактичний напрям, держ. характер М., планування охорони здоров'я — це принципи, втілені на практиці в СРСР та ін. соціалістичних країнах; вони здобувають все зростаюче міжнар. визнання. 23-я Всесвітня асамблея охорони здоров'я (1970) з ініціативи делегації СРСР прийняла резолюції про проголошення відповідальності держави й суспільства за охорону здоров'я населення й проведення заходів громадської та індивідуальної профілактики, забезпечення всього населення кваліфікованою й безплатною профілактичною і лікувальною допомогою. Під впливом соціально-екоп. змін та успіхів М. відбулися суттєві зміни в стані здоров'я населення, зменшилися показники смертності. В економічно розвинутих країнах ліквідовано особливо небезпечні епідемії захворювання (чума, в усьому світі — віспа та ін.); скоротилась захворюваність на дитячі інфекції. Залишається актуальною проблема боротьби з грипом, вірусним гепатитом та ін. вірусними захворюваннями. Серцево-судинні захворювання в економічно розвинутих країнах стали осн. причиною як смертності, так і інвалідності, в т. ч. у найцінніших для суспільства вікових групах населення. Особливого значення набули проблеми, пов'язані з ішемічною хворобою серця, інфарктом міокарда, гіпертонічною хворобою й судинними ураженнями центральної нервової системи, на які припадає 80—85% випадків смерті від серцево-судинних захворювань. Гостра проблема М. — злоякісні новоутворення. Смертність від них у більшості економічно розвинутих країн збільшилася за 50 років у 2—3 рази. Щороку в світі умирає від раку бл. 2 млн. чоловік. Важливою проблемою М. є боротьба зі зростанням захворюваності на нервово-психічні хвороби. Вони охоплюють 6—8% всього населення.

Національним лихом у багатьох капіталістич. країнах стали алкоголізм і наркоманія. Гострого соціального й політ. значення набула проблема охорони та оздоровлення

навколишнього середовища. Боротьба за оздоровлення навколишнього середовища, охорона природи має міжнародне значення. Найвищим органом, що відповідає за стан і розвиток М. в країні, є МОЗ СРСР, зокрема на Україні — МОЗ УРСР. Заг. наук. керівництво й контроль, координацію досліджень найважливіших напрямів мед. науки здійснює Академія медичних наук СРСР (1944). Для розв'язання найважливіших питань М. в СРСР створено широку мережу н.-д. ін-тів мед. профілю. Лише в УРСР функціонують 45 таких ін-тів (див. ст. про окремі ін-ти за профілем). Осередками розвитку М. є також медичні інститути й ін-ти підвищення кваліфікації лікарів. Значну роль у популяризації досягнень мед. науки відіграють медичні журнали і медичні наукові товариства (див. також *Медична освіта*). Літ.: Кузьмич М. К. Історія медицини. М., 1978; Романенко А. Ю. Зароди здоров'я людини. К., 1978.

А. Ю. Романенко.
МЕДИЧНА ГЕОГРАФІЯ — галузь медицини, що вивчає вплив природних і соціальних умов на захворюваність населення в різних районах земної кулі. Поняття М. г. вперше запровадив у 17 ст. італ. вчений Б. Рамачіні. Нерівномірність поширення хвороб зумовлена природними (клімат, ландшафт, фауна, склад питної води тощо) та соціальними (побут, культура, характер трудової діяльності, транспортні засоби та ін.) факторами. Так, захворювання на малярію можливе в місцевостях з відносно теплим і вологим кліматом і наявністю водойм, придатних для виплоду малярійних комарів; ендемічний зоб спостерігається в районах з нестачею йоду у питній воді; серцево-судинні захворювання найбільш поширені в економічно розвинутих і цивілізованих країнах. М. г. дає змогу прогнозувати захворюваність і організувати профілактичні заходи. Літ.: Алфимов Н. Н. Очерки по медичній географії морей Союзу. М., 1973.

Ю. І. Кукля.
МЕДИЧНА ЕЛЕКТРОНІКА — науковий напрям у технічній електроніці, метою якого є розробка електронних приладів для експериментальних, профілактичних та клінічних досліджень і лікування людини. Мед. електронні прилади та пристрої застосовують для збирання, підсилення, реєстрації, індикації, відображення та аналізу мед. інформації; лікарського впливу на людину; керування деякими функціями людського організму; заміни функцій окремих органів і систем людини; електронного моделювання процесів діяльності деяких систем і органів людини та біоелектричного керування ними. Збирають медичну інформацію за допомогою датчиків. В М. є велику увагу приділяють створенню т. з. аналізаторів — пристроїв, що діють автономно або в комплексі з цифровими обчислювальними машинами. Поряд з простими приладами створюються складні інформаційно-вимірвальні та інформаційно-слідуючі системи з багатьма програмами обробки інфор-

мації, а також багатофункціональні аналізатори для клініко-діагностичних та біохім. лабораторій. Див. також *Біоніка, Кібернетика біологічна, Кібернетика медична*.

А. О. Попов.
МЕДИЧНА ОСВІТА — система фахової підготовки і удосконалення лікарів, провізорів, середнього мед. персоналу і науково-пед. медичних кадрів. В Росії першу мед. школу було відкрито 1654 у Москві. У 18 ст. було організовано ряд госпітальних шкіл (Москва, Петербург, Кронштадт). З 1764 почав працювати мед. ф-т Моск. ун-ту, з 1798 — петерб. і моск. Медико-хірург. академії. На Україні 1787—97 діяла *Єлизаветградська медико-хірургічна школа*; 1773—84 серед. мед. персонал готував *Медичний коле́гіум* у Львові. В *Київській академії* на поч. 19 ст. функціонували мед. класи. При Львів. ун-ті мед. ф-т існував 1784—1805 і 1894—1939. При Харків. (1805), Київ. (1841) ун-тах, Новоросійському ун-ті в Одесі (1900) були створені мед. ф-ти. В 1912—16 були відкриті Вищі жіночі мед. курси у Києві (з 1916—Жіночий мед. ін-т), Харкові, Одесі й Катеринославі. В серед. 19 ст. були створені середні мед. заклади (зокрема, в Києві — фельдшерська школа, 1842; військ.-фельдшерська школа, 1870; курси мед. сестер, 1877). На поч. 20-х рр. в СРСР на базі мед. ф-тів почали створювати *медичні інститути* (повністю мед. ф-ти, які були ще в складі ун-тів, реорганізовано 1930 в самостійні мед. ін-ти і передано до системи Наркоматів охорони здоров'я). У 1941 в УРСР налічувалося 14 мед. ін-тів. У 1945 строк навчання на лікувальних, педіатричних і сан.-гіг. ф-тах було збільшено до 6, а в стоматологічних (у Києві з 1953 став стомат. ф-том мед. ін-ту) і фарм. ін-тах (1949) до 5 років. У 1968 введено систему первинної спеціалізації (*інтернатура*) лікарів. У 1979/80 на Україні діяло 14 мед., 1 фарм. ін-т (Харків) і мед. ф-т Ужгородського ун-ту. Підготовка наук.-пед. кадрів здійснюється в системі *аспірантури* і клінічної *ординатури*; удосконалення і спеціалізація лікарів — в *інститутах вдосконалення лікарів* і в деяких мед. ін-тах на ф-тах удосконалення лікарів. Серед. мед. персонал готують у *медичних училищах*. Див. також *Медицина*.

В. М. Гирін.
МЕДИЧНА ПРОМИСЛІВІСТЬ — галузь пром-сті, підприємства якої виробляють лікарські засоби, вітаміни, перев'язні та шовні матеріали, мед. техніку та ін. продукцію мед. призначення. В СРСР М. п. включає *хіміко-фармацевтичну промисловість, медичної техніки промисловість* і пром-сть по виробн. мед. виробів із скла, фарфору і пластмас, виробів для пакування і фасування лікар. засобів, зуболікар. і зуботех. матеріалів.

М. Г. Єна.
МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — розділ психології, що вивчає роль психіки в умовах виникнення і протікання хвороб людини, а також відновлення її здоров'я. Засновником М. п. вважають нім. психо-

лога і філософа 19 ст. Р. Г. Лотце. До М. п. входять клінічна психологія, *патопсихологія*, клінічна психосоматологія, клінічна *нейропсихологія*, *геронтопсихологія*, психофармакологія та ін. М. п. велику увагу приділяє *анамнезові* — вивченню переживань пацієнта від раннього дитинства до моменту настання хвороби. Бере до уваги як зовнішні (природні і соціальні) умови виникнення хвороби, так і внутрішній стан хворого, його переживання, силу і тривалістність травмуючих психіку факторів. М. п. вважає, що кожна хвороба є хворобою особистості в цілому, а не окремого органа, тому лікареві треба знати не лише організм, а й психіку людини. М. п. допомагає лікарям точніше діагностувати хвороби, використовувати прийоми *психотерапії, психогігієни* і психопрофілактики.

Літ.: Баншиков В. М., Гуськов В. С., Мягков И. Ф. Медицинская психология. М., 1967; Лебединский М. С. Основы психотерапии. М., 1971; Блейхер В. М. Клиническая психопсихология. Ташкент, 1976.

В. І. Войтко.
МЕДИЧНА СЕСТРА — спеціаліст з середньою медичною освітою. В *лікарнях* М. с. доглядає хворих, виконує лік. процедури, призначені *лікарем*, контролює сан.-гіг. стан у відділенні. Старша М. с. виписує, веде облік і зберігає медикаменти, приймає і виписує хворих, стежить за харчуванням тощо. В *хірург. відділеннях* працюють операційні М. с. В *поліклініках* М. с. допомагає лікарю під час прийому, виконує мед. процедури. В *дитячих яслах* і садках М. с. забезпечує додержання правильного режиму дня і харчування дітей тощо. М. с. працюють також в *диспансерах*, в жіночих і дит. консультаціях (див. *Патронаж*). Готують М. с. у *медичних училищах*.

МЕДИЧНИЙ КОЛЕГІУМ у Львові — середня мед. школа, що готувала цірульників та акушерок. Заснований 1773. Курс навчання у М. к. тривав три роки; викладання проводилося польською і нім. мовами. Першими вихованцями М. к. стали львів. цірульники, їхні підмайстри та учні, які практикували, не маючи освіти, і були притягнуті до навчання примусово, під загрозою позбавлення права практики. Свідомство про екзамени у М. к., після затвердження губернатором, було підставою для одержання диплома. Протягом 10 років М. к. видав 60 дипломів цірульника: 1777—78 акушерства навчалось 40 чол. В 1784 М. к. об'єднався з медичним факультетом Львівського університету.

МЕДИЧНИЙ ПУНКТ — лікувально-профілактична установа в СРСР. М. п. функціонують у військ. частинах, піонерських таборах, студентських буд. загонах, на станціях метрополітену, вокзалах, в аеропортах тощо. М. п. наз. також етапи мед. евакуації діючих військ (батальйонний, полковий, дивізійний медичні пункти).

МЕДИЧНИХ ПРОБЛЕМ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ КИЇВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1969. У складі ін-ту (1980) — 3 відділи,

12 лабораторій і відділень. Осн. напрям діяльності ін-ту — розроблення способів і методів використання фіз. культури для зміцнення здоров'я, підвищення працездатності, запобігання захворюванням, відновного лікування. Проводяться також дослідження з найважливіших питань спор. медицини. Ін-т координує роботу з мед. проблем фіз. культури н.-д. ін-тів, кафедр вищих уч. закладів СРСР. В ін-ті є *аспірантура* і клінічна *ординатура*. З 1971 в ін-ті видається збірник праць «Медицинские проблемы физической культуры».

А. О. Шелюженко.

МЕДИЧНІ ЖУРНАЛИ на Україні — спеціалізовані періодичні наукові видання. Першим на Україні був заснований О. П. *Вальтером* журн. «Современная медицина» (Київ, 1860—80), який пропагував фізіол. напрям, виступав з питань медико-сан. стану в Росії тощо. З журналів загальномед. профілю видавались «Земский врач» (Чернівці, 1884—94), «Вестник медицины» (Харків, 1896—97), «Харьковский медицинский журнал» (1906—17). Галузеві журнали: «Журнал аптекарского товариства» (Львів, з 1871), «Вестник офтальмологии» (Київ, 1884—1902), «Вопросы нервно-психической медицины» (Київ, 1896—1905), «Акушерка» (Одеса, 1890—1917), «Русский журнал кожных и венерических болезней» (Харків, 1901—10), «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатии» (Харків, 1883—99) та ін. До 1917 в різний час на Україні всього видавалось понад 50 журналів. У перші роки Рад. влади засновано ряд М. ж., серед них «*Врачебное дело*» (Київ, 1918). З 1919 в Києві, 1920—24 у Харкові виходив журн. «Известия Народного комиссариата здравоохранения УССР», у якому висвітлювалися питання будівництва рад. охорони здоров'я. В Харкові (1927—34), а потім у Києві (до 1937) видавався журн. «Профилактическая медицина», у виданні якого брали участь Д. К. *Заболотний*, М. Ф. *Гамалія*, О. М. *Марзеев*. Серед багатьох ін. журналів виходили «Український медичний архів» (1927—32), «Вопросы онкологии» (1928—31) і «Экспериментальная медицина» (1934—41) — всі в Харкові, «Медичний журнал» (Київ, 1931—54). На Україні (1980) видаються 6 наук. М. ж.: «Врачебное дело», «Клиническая хирургия» (Київ, 1955), «Журнал ушных, носовых и горловых болезней» (Київ, 1955), «Фармацевтический журнал» (Київ, 1928), «Офтальмологический журнал» (Одеса, 1946) і «Педіатрія, акушерство і гінекологія» (Київ, 1952).

О. А. П'ятак.
МЕДИЧНІ ІНСТИТУТИ — вищі учбові заклади, які готують *лікарів і провізорів*. На Україні функціонують М. і. у Харкові (мед. і фарм. ін-ти), Києві, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Сімферополі, Вінниці, Львові, Чернівцях, Івано-Франківську, Запоріжжі, Ворошиловграді, Тернополі, Полтаві. В 1979/80 у цих ін-тах і на мед. ф-ті Ужгородського ун-ту навчалось бл. 55 тис. студентів. В усіх М. і. є *аспірантура* і клі-

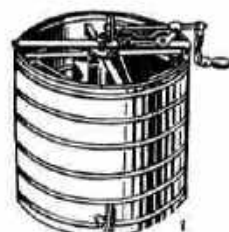
МЕДИЧНІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА

Медуза Горгона. Випи-
сок. Близько 590 до
н. е. Музей у Керкірі.

Медова трава
шорстиста.

Медоовки: 1 — хорді-
альфа з касетани; 2 —
радіальна з фільтром.

нічна ординатура. Див. також *Медична освіта* і статті про окремі М. н. в Україні. В. М. Гурч.

МЕДИЧНІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА — добровільні об'єднання лікарів та ін. фахівців, які працюють у галузі медицини і охорони здоров'я. Завданнями М. н. т. є пропаганда наук. мед. знань, впровадження досягнень мед. науки в практику охорони здоров'я, обмін досвідом і підвищення кваліфікації членів т-ва. Розвиток М. н. т. припадає на 17 ст. (об'єднання лікарів у складі Академії досліду, Флоренція). Першим самостійним М. н. т. була Хірургічна академія в Парижі (1731). В Росії лікарів спочатку об'єднували Вільне екон. т-во (засн. 1765, Петербург) і Моск. т-во дослідників природи (1805). В Росії 1804 створено фізико-мед. т-во, 1805 — Мед. товариство при Московському ун-ті. На Україні першим М. н. т. було *Товариство київських лікарів* (1840), потім — М. н. т. в Одесі (1849) та ін. містах. Згодом розпочали свою діяльність спеціалізовані т-ва: Аптекарське т-во (Львів, 1871), Т-во наук. медицини і гігієни (Харків, 1872), Одеське бактеріологічне т-во (1876), Акушерсько-гінекологічне (Київ, 1886), Фізико-медичне (Київ, 1896), т-ва сифілідологів (Харків, 1900; Київ і Одеса, 1902) та ін. М. н. т. видавали «Протоколи» тощо. Після 1917 на Україні було організовано Єдине наук. мед. т-во, при якому функціонували секції з різного фаху, що незабаром виділилися в самостійні т-ва. В УРСР 1980 налічувалося 36 спеціалізованих респ. М. н. т., які об'єднували 55 600 медиків. Їх також М. н. т. обласні й міські. М. н. т. мають свій статут, керівним органом є респ. з'їзд, який обирає правління т-ва. Рада М. н. т. міститься при Вченій раді МОЗ УРСР. Респ. М. н. т. входять до складу Всесоюзного мед. наук. товариства.

О. А. П'ятак.
МЕДИЧНІ УЧИЛИЩА — середні спец. учбові заклади в СРСР, які готують спеціалістів з середньою мед. і фармацевтичною освітою. Строки навчання в М. у. (від 2 до 3,5 років) залежать від обсягу загальноосвітньої підготовки учня і обраної ним спеціальності. У М. у. здобувають такі спеціальності: фельдшер, акушерка, сан. фельдшер, фельдшер-лаборант, медична сестра, зубний лікар, зубний технік, помічник провізора, технік по ремонту і монтажу рентгенівської і електромед. апаратури, технік-оптик. В УРСР (на 1.1.1980) функціонують 99 М. у., серед них 20 — республіканських, 17 — базових. Див. також *Медична освіта*.

МЕДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь медичної промисловості, підприємства якої виробляють медичні інструменти, устаткування, апарати, прилади та ін. медичну техніку. М. т. п. значною мірою створює тех. базу охорони здоров'я. Виготовлення і застосування мед. інструментів відомо ще з давніх часів. У Росії 1721 було засновано інструментальний з-д у Петербурзі — перше підприємство М. т. п., яке вироб-

ляло мед. інструменти, протези тощо. Пізніше в країні було створено ще ряд з-дів, які випускали нескладні виробн мед. техніки в малих кількостях; більша частина потреб лікувальних закладів Росії в мед. техніці задовольнялася за рахунок імпорту.

В СРСР М. т. п. набула швидкого розвитку. Створення мережі охорони здоров'я в країні зумовило широкий розмах будівництва підприємств по виробн. найновішої мед. техніки. Підприємства галузі випускають необхідні мед. інструменти, апарати та ін. мед. техніку (понад 4,5 тис. найменувань). Рад. Союз за обсягом виробн. мед. техніки і її якістю посідає одне з перших місць у світі.

На Україні нескладні мед. інструменти почали виробляти в 1-й пол. 19 ст. на Херсонському інструментальному з-ді. В 1853 у Харкові створено майстерню хірургічних інструментів; 1860 у Києві почали працювати дві майстерні по виробн. мед. інструментів, автоклавів, протезів тощо. Згодом такі майстерні виникли в Одесі. За роки Рад. влади М. т. п. України, як і всього Рад. Союзу, перетворилася на потужну високомеханізовану галузь. За довоєнні п'ятиріччя реконструйовано діючі підприємства М. т. п. і споруджено нові. Почали працювати з-ди хірургічних інструментів у Харкові, «Медінструмент» і «Ренток» у Києві та ін. В 1940 на Україні діяло 16 з-дів і 18 майстерень, які випускали виробн мед. техніки бл. 300 найменувань. За післявоєнні роки, виходячи з завдань по ліквідації наслідків війни та поліпшення медичного обслуговування населення, М. т. п. набула швидкого розвитку. Зокрема, протягом 1960—70 споруджено Ізюмський оптико-мех. з-д (Харків, обл.), Львів. з-д радіоелектронної мед. апаратури, Харків. з-д точного мед. приладобудування, Одес. завод медичного устаткування, Ждановський з-д технологічного устаткування. До виробн. мед. техніки було залучено ряд підприємств ін. галузей пром-сті. В 1976—77 проведено укрупнення підприємств М. т. п. на основі об'єднання їх за тер.-галузевим принципом, зважаючи на спеціалізацію і концентрацію виробн. Створено київське виробн. об'єднання «Медіапаратура», львівське науково-виробн. об'єднання «РЕМА», об'єднання «Медлабортехніка» (Одеса), 4 спец. конструкторські бюро. В 1980 на Україні діяло 3 об'єднання, 8 з-дів, 2 дослідні виробництва, 6 спец. конструкторських бюро. В 1980 виробн. продукції галузі в республіці збільшилося проти 1970 на 81,4%. Асортимент вироблюваної продукції становив понад 700 найменувань. Значний внесок у розробку нової мед. техніки зробили вчені України, які сконструювали томофлюорограф, апарат для шарових рентгенівських знімків, імпульсний рентгенівський апарат, флюорографи різного призначення, логотрон, апарат для ксерорентгенографії, імпульсний стимулятор, штучні серцево-сферично-сегментальні клапани тощо.

Нову мед. техніку на Україні, зокрема, розробляє Всесоюзний н.-д. і конструкторський ін-т радіоелектронної медичної апаратури у Львові, ряд конструкторських бюро та ін.

М. Г. Бяк.
МЕДІАЛЬНИЙ (від лат. mediale — середина) — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла організму ближче до середини (медіанної) площини. Див. також *Латеральний*.

МЕДІАНА (від лат. medianus — середній) — 1) В геометрії — відрізок, що сполучає вершину *трикутника* з серединою протилежної сторони. Всі три М. трикутника перетинаються в одній точці (його центрі ваги), що ділить кожну з них у відношенні 2:1, якщо рахувати від вершини. 2) В теорії ймовірностей — характеристика розподілу випадкової величини. Для випадкової величини з неперервною функцією розподілу $F(x)$ М. визначається як корінь рівняння $F(x) = 0,5$. 3) В статистиці — величина ознаки одиниці, що міститься посередині ранжированого (упорядкованого) варіаційного ряду. М. поділяє ряд на дві рівні частини, по обидва боки від неї містяться однакова кількість одиниць сукупності. Якщо ряд складається з конкретних значень ознаки, то М. є величиною, що дорівнює середньому значенню ознаки. Коли ряд складається з парного числа даних, то М. є середнє з двох чисел, розмінених посередині ряду. Якщо величини ознак у ряді задані у вигляді інтервалів, то спочатку знаходять медіанний інтервал, тобто інтервал, у межах якого міститься М. Визначають М. також графічним методом.

МЕДІАНТА (від лат. medianus (mediantis) — розміщений посередині) в м у з і ц і — третій (перша М.) та шостий (нижня М.) ступені ладу. Назва акордів, побудованих на цих ступенях.

МЕДІАТОРИ (лат. mediator — посередник), трансмітери — речовини, що передають збуджуючий або гальмівний вплив з нервових клітин на інші клітини — нерви, м'язові або залозисті. При передачі збудження з нервових волокон на волокна поперечносмугатих м'язів, гладеньких м'язів стінок шлунково-кишкового тракту, на клітини вегетативних нервових вузлів (гангліїв) та гальмівного впливу з нервових волокон на серцевий м'яз М. є ацетилхолін, а при передачі збудження на серцевий м'яз, гладенькі м'язи (крім м'язів стінок шлунково-кишкового тракту) та передачі гальмування на м'язи шлунково-кишкового тракту — норадреналін. При передачі збуджуючих і гальмівних впливів у центр. нервовій системі роль М., крім того, можуть виконувати дофамін, серотонін, деякі амінокислоти. М. синтезуються в нервових клітинах і містяться в закінченнях аксонів цих клітин. При збудженні нервового закінчення М. виділяється в міжклітинне середовище і діє на спец. структури, розташовані на поверхні клітин-цілей, — синаптичні рецептори (холінорецептори, адре-

норецептори). Ця дія викликає зміни в іонній проникності плазматичної мембрани (див. *Проникність біологічних мембран*) клітини-ціль, внаслідок чого в ній виникає збудження або гальмування.

Лит.: Бабський Е. Б. [та ін.]. Физиология человека. М., 1972; Ожс С. Основы нейрофизиологии. Пер. с англ. М., 1969. В. І. Слюк.

МЕДІЕВІСТИКА (від лат. *medius* — середній та *aevum* — вік, епоха) — розділ істор. науки, що вивчає історію середніх віків у Зх. Європі (в широкому значенні — також в ін. районах світу). Згідно з періодизацією, прийнятою марксистською історіографією, історія Європ. країн за серед. віків має хронологічні межі 5 — серед. 17 ст. і збігається з епохою зародження, розвитку і розкладу феодалізму.

МЕДІНА — місто на Зх. Саудівської Аравії. Розташована в оазисі. Вузол автошляхів. 100 тис. ж. (1975). Друге (поряд з *Меккою*) священне місто і місце паломництва мусульман. Осн. заняття населення — торгівля, обслуговування паломників, виготовлення предметів реліг. культу. Обробка фініків. У центрі М. — Велика мечеть (збудована 656 на місці будинку, де помер *Мухаммед*), у якій гробниця Мухаммеда та перших араб. халіфів.

МЕДІЧІ (*Medici*) — флорентійський рід, що відіграв важливу роль у політ. і екон. житті середньовічної Італії. М. заснували торг.-банкнську компанію, одну з найбільших у 15 ст. в Європі. В 1434—1737 (за перервами 1494—1512, 1527—30) правили Флоренцією. Гол. представники: Козімо Старший М. (1389—1464), правн. з 1434; Лоренцо Пишний М. (1449—92), правн. з 1469, поет. До роду М. належала франц. королева Катерина Медічі (1519—89).

МЕДОБОРИ — одна з назв пасма вапнякових горбів на Подільській височині (див. *Топотри*).

МЕДОВА ТРАВА (*Holcus*) — рід рослин родини злакових. Трав'янисті рослини заввишки до 80 см. Листки лінійно-ланцетні. Суцвіття волотисте. Колоски дво-, триквіткові. Верхні квітки колоска — одностатеві, тичинкові з остю, нижні — двостатеві. 8 видів, поширених в Європі, Азії і Африці. В СРСР — 3 види, з них у УРСР — 2: М. т. шерстиста (*H. lanatus*) і М. т. м'яка (*H. mollis*), обидва види — малоцінні кормові рослини.

МЕДОВАР Борис Ізраїльович [н. 16 (29). III 1916, Київ] — укр. рад. вчений у галузі металургії і технології металів, акад. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Після закінчення (1940) Київ. індустріального (тепер політех.) ін-ту працював на верстатобуд. з-ді в м. Дубнах Полтав. обл. З 1941 — в ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни. Розробив теоретичні основи зварювання аустенітних сталей і сплавів. Виконав дослідження з теорії і практики електрошлакового переплаву, лиття, зварювання, спец. електромет-

талургії. Депутат Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1963. Держ. премія УРСР, 1978.

Тв.: Сварка жаропрочных аустенитных сталей в сплавах. М., 1966; Электрошлаковый переплав. М., 1970 [у співавторстві].

МЕДОГОНКА — машина для відкачування *меду бджоляного* з *стілників бджоляних*. Сконструйована 1865 чеським бджолярем Ф. Грушкою. М. складається з бака, ротора з касетами, привода і крана. При обертанні касет з рамками мед під впливом відцентрових сил вибірається з *стілників* і по стінках бака стікає на дно М., звідки його випускають через кран. М. бувають *хордіальні* і *радіальні*. У *хордіальних* М. мед спочатку відкачується з одного боку *стілника*, повернутого до стінки бака, а потім після обертання рамки — з другого боку. В *радіальних* М. рамки розміщуються радіально, тобто ребром до стінки, і мед з них вибірається одночасно з двох боків.

МЕДОЗБІР — збір сім'єю *бджоли медоносною* меду за сезон. Див. *Взяток*.

МЕДОНОСНІ РОСЛИНИ, *медоноси* — група дикорослих і культивованих квіткових рослин, з яких бджоли збирають *нектар* і пилок, переробляючи їх потім на мед і *пергу*. Деякі М. р. (тополі, берези та ін.) є для бджіл джерелом смолистої речовини, з яких вони виробляють *прополіс*. М. р. є майже всі комахоzapильні рослини, проте виробниче значення (у *бджолярстві*) мають тільки ті види їх, які дають багато нектару й пилок. В СРСР практично цінні бл. 200 видів М. р. Серед культивованих в УРСР найважливіші: М. р. — плодіві дерева, ягідні кущі, овочеві культури, гречка, конюшина лучна, еспарцет, люцерна посівна, соняшник, гірчиця біла, різні види м'ят, лаванда, льгелі і багато декоративних квіткових рослин. З дикорослих трав'янистих рослин цінними медоносами є конюшина біла і гібридна, люцерна серповидна, лядвенець рогатий, синяк звичайний, живокіст лікарський та ін. З дерев і чагарників флори України цінними М. р. є липи, клени, дуби, крушина ламка, малина, ожини, чорниця, верес звичайний тощо. Чимало цінних М. р. серед рослин-інтродуцентів (див. *Інтродукція організмів*): робінія

Медресе Мірі-Араб. 1536. Бухара.

звичайна (біла акація), карагана дерев'яниста (жовта акація), гір-кокаштан звичайний, лох вузько-листий, обліпиха, айва звичайна та японська, шовковиця та ін. Спеціально як цінні медоноси для бджіл вирощують фацелію, синяк, мелісу, буркун лікарський та деякі інші.

Лит.: Подішук В. П., Білоус В. І. Медоносна деревина і кущі. К., 1972; Глухов М. М. Медоносні рослини. М., 1974. Г. К. Смик.

МЕДОСОСОВІ (*Meliphagidae*) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла з хвостом 10—45 см, забарвлення різноманітне, переважно темне. Живляться нектаром, пилом квіток, комахами. Бл. 50 родів з 167 видами, пошир. у тропічних і субтропіч. зонах Пд. Африки, Австралії, Пд.-Сх. Азії, на Новій Гвінеї та Новій Зеландії. Живуть переважно в лісах і чагарниках. Кладка (або дві за сезон) з 1—4 яєць білого кольору з червоними плямочками. М. мають значення як запилювачі рослин, особливо евкаліптів.

МЕДРЕСЕ (араб.) — середня і вища школа в мусульман у країнах Близького й Середнього Сходу. Поширилась у 9—13 ст. в країнах, де переважало населення, яке сповідувало іслам. Готували служителей культу, вчителів поч. мусульм. шкіл — *мектебі*, а також службовців держ. апарату. В період середньовіччя М. були значними центрами культури. В 60-ї рр. 20 ст. склалося два осн. типи М.: світські серед. або вища заг.-осв. школи (входять в систему нар. освіти) і М. — читання Корану, що готує служителів культу. Як архіт. споруда М. склалась в 10—11 ст. (Нізаміє в Харгірді, Іран, 11 ст.; ан-Нурия аль-Кубра в Дамаску, 12 ст.; Мустансірія в Багдаді, 13 ст.; Хасана в Каїрі, 14 ст.; Улугбека в Самарканді, 1420; Мірі-Араб у Бухарі, 1536, та ін.). М. являє собою 1—2-поверхову споруду з прямокутним подвір'ям, келіями, мечеттю та аудиторіями. М. оздоблюються різьбленням на стукі (алебастровий штукатурці), камені, дереві й теракоті та полив'яними плитками.

МЕДРЯ (*Medrea*) Корнел (8.III 1889, Меркура-Сібіулуй, повіт Сібіу — 25.V 1964, Бухарест) — рум. скульптор, нар. художник СРР, дійсний член Румунської академії. В 1909—12 навчався в ін-ті декоративного і ужиткового мист. в Будапешті. Твори: портрет Б. Делавранчі (1915), «Початок мандарів» (1918), «Батько Лукач» (1922), «Мікеланджело» (1952), «Материнство» (1954), «Рибалка» (1960), пам'ятник «1907 рік» (1957, м. Бузеу).

МЕДУЗА (*Медуза*) — у грец. міфології найжахливіша з *горгон*, з яких тільки вона одна була смертною. Як і ін. *горгони*, М. поглядом обернала на камінь усе живе. *Персей* став головою М. і віддав її *Афіні*. З крові (чи з тулуба) М. народився крилатий кінь *Пегас*.

МЕДУЗИ — особини статевого покоління кишковопорожнинних [гідроїдів (див. *Гідроїди*), крім *гідроподібних*, деяких *лептоїдів* та *сцифомедуз*]. М. звичайно від-

В. І. Медовар.

К. Медра. Скалка. Мармур. 1947.

Медузи: 1 — нарисник; 2 — коренерот.

пупковуються (див. *Пупкування*) від особин нестатевого покоління (*полінів*). Майже всі М. — вільно-плаваючі організми. Зовні М. нагадують дині або парасольку (від кількох мм до 2,3 м у діаметрі), по краю яких розташовані *щупальця, щелепи* і органи чуттів. М. напівпрозорі через сильний розвиток *мезоглеї*. У більшості М. в середині вгнутої нижньої сторони міститься стебельце з ротовим отвором. Від шлунка відходять радіальні канали *гастроваскулярної системи*. М. живляться дрібними безхребетними, іноді молоддю риб. Рухаються за принципом *реактивного двигуна*. М. — роздільностатеві; з яєць звичайно утворюються поліпи, у деяких кишковопорожнинних — покоління медуз.

МЕДУНКА (*Pulmonaria*) — рід рослин родини шорстколистих. Багаторічні кореневищні здебільшого опушені трави, до 50 см заввишки. Листки широкояйцевидні або довгасто-ланцетні. Квітки у верхішквих суцвіттах — завійках. Плід з 4 кулясто-яйцевидних горішків. 40 видів, пошир. в Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 6 видів, з них найпошир. М. темна (*P. obscura*), що росте в лісах, по чагарниках в усіх лісових і лісостепових районах, рідше в Степу; в Криму — лише в передгірських і гірських лісових районах. Всі види М. — добрі медоноси.

МЕДЯНА РОСА — солодкувата рідина, що виділяється гол. чин. листками деяких рослин (дуба, липи, верби тощо) при різких змінах температури і вологості повітря. Коли в квітках мало *нектару*, бджоли збирають М. р. і *падю*, виробляючи з них падевий мед (шкідливий для бджіл). Іноді М. р. неправильно називають паддю. М. р. називають також солодкувату рідину, що виділяється конідиальною стадією сумчастого гриба *ріжків*.

МЕДЯНИЦІ — підряд комах ряду рівнокрилих хоботних. Те саме, що й *листооблики*.

МЕЖДУРЕЧЕНСЬК — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР. Розташований при впадінні р. Уси в Том. Залізнична станція. 93 тис. ж. (1990). Добування вугілля. Забачувальна фабрика, ремонт гірничо-транспортного устаткування, виробн. буд. матеріалів. Гірничо-буд. технікум. Місто утворено 1955.

МЕЖЕЛАЙТІС Едуардс Беніамінович (н. 3.X 1919, с. Карейвішкяй, тепер Пакруойського р-ну Лит. РСР) — лит. рад. поет, нар. поет Лит. РСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав

1935. Епічна «Братерська поема» (1954) присвячена дружбі народів. Автор збірок «Чуже каміння» (1957), «Коло підніжжя зірок» (1959), «Сонце в янтарі» (1961). 36. віршів «Людина» (1961; Ленінська премія, 1962) — гімн людині-комуністу. Видан збірки «Автопортрет. Авіаєскізи» (1962), «Південна панорама», «Кардіограма» (обидві — 1963), «Ера» (1967), «Янтарний птах». Блокноти (1972), книги поетичної публіцистики «Хліб і слово» (1965), «Тут Литва» (1968), «Горизонти» (1970), «Башта лілій» (1973) та ін., твори для дітей. Перекладач творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, Т. Шевченка. Оpubлікував статтю про перебування укр. поета у Вільносі. З 1960 — член ЦК Компартії Литви. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тел.: Укр. перекл. — Братерська поема. К., 1958; Поезії. К., 1969; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1977—79.

МЕЖЕНІНОВ Сергій Олександрович [7 (19). I 1890 — 28.IX 1937] — рад. військ. діяч, командир (1935). Член Комуністичної партії з 1931. Н. в м. Каширі (тепер Моск. обл.) в дворянській сім'ї. Закінчив Академію Генштабу (1914). Учасник 1-ї світової війни, капітан. У Червоній Армії з 1918. Під час громадян. війни — нач. штабу 4-ї армії Сх. фронту (1918—19), потім командувач 3, 12 і 15-ю арміями. Брав участь у боях проти військ Колчака, Денікіна, петлюрівців і бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі, зокрема 1924—25 — нач. штабу Укр. військ. округу, 1933 — заст. нач. штабу РСЧА. З 1934 — член Військ. ради Наркомату оборони СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

МЕЖЕНКО Юрій Олексійович (справж. прізвище — Іванов-Меженко; 6 (18). VI 1892, Харків — 24.XI 1969, Київ) — укр. і рос. рад. бібліограф, літературознавець, колекціонер. Закінчив Моск. ун-т (1917). Працював директором Головної книжкової палати в Києві та головою Ради Всенародної 6-ки України при АН УРСР (1919—22), директором Укр. н.-д. ін-ту книгознавства (1922—31), директором Б-ки АН УРСР (1945—48) та ін. В 1934—45 працював у Ленінграді. Протягом 1911—69 зібрав колекцію «Шевченкіани» — найрізноманітніші матеріали, пов'язані з життям і творчістю Т. Шевченка (налічує понад 15 тис. одиниць зберігання), яку після смерті М. за його заповітом передано в дар Ін-тові л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Автор багатьох праць з книгознавства, бібліографії, літ.-театральної критики та з історії укр. театру.

Лит.: Шумило М. Дело всей жизни. «В мире книг», 1962, № 10.

МЕЖЕНЬ — тривале сезонне стояння низьких рівнів води у річці. Настає під час сухого або морозного періоду року, коли живлення річки відбувається переважно за рахунок ґрунтових вод. Госп. використання ріки під час М. пов'язане з труднощами, які можна подолати шляхом регулювання стоку (спорудження гідрозуліт тощо).

МЕЖИВУЗЛЯ, міжвузля — ділянка стебла між двома суміжними вузлами. М. бувають видозмінені й надзвичайно якорені або майже непомітні (напр., у прикореневих розетках). Довжина М. на одній рослині не однакова. Чим ближче до верхівки стебла, тим М. коротші.

МЕЖИГІРСЬКА ФАБРИКА ФАЯНСОВА — фабрика фаянсового художнього посуду. Засн. 1798 поблизу Києва на території Межигірського монастиря. На фабриці працювали *притиски селяни* сіл Нові Петрівці й Балки (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.). М. ф. ф. перебувала у віданні Київ. магістрату, а з 1822 — імператорського кабінету. Ф-ка виготовляла чайний і столовий посуд, вази, декоративні *лісанки* й тарілки, скульптурні вироби тощо. Значне місце в продукції М. ф. ф. займав посуд з рельєфною укр. орнаментикою у вигляді виноградної лози та поліпти, який був акритий жовтою, зеленою, бузково-блакитною або білою поливами. Починаючи з 40-х рр. 19 ст. на ф-ці виготовляли тарілки з сюжетними розписами та рельєфними зображеннями (тарілки з портретами Т. Шевченка, Дж. Гарібальді, обидві — 60-і рр., та ін.). Вироби М. ф. ф. користувалися великим попитом на внутр. й зовнішньому ринках. Межигірська мануфактура виконувала замовлення для петерб. та інших царських палаців, музею Севрського фарфорового заводу (Франція) та ін. На ф-ці працювали гравер Д. Степанов, живописці І. Маркелов, М. Філіппов. У 1826 при М. ф. ф. відкрилася худож. школа. В 1874, в зв'язку з неспроможністю конкурувати з виробами капіталістич. промисловості, фабрику було закрито. Зразки виробів М. ф. ф. зберігаються в багатьох музеях УРСР.

МЕЖИГІРСЬКИЙ ЛІТОПИС — пам'ятка укр. історіографії 17 ст. Зберігався в *Межигірському монастирі*. Виходячи з характеру, патрістичного настрою і мови, можна припускати, що автором його був хтось із запорожців, які дожили в цьому монастирі свого віку. Складається М. л. з 41 оповідання, де охоплено події з 1608 по 1700. Автор розповідає про важливі політ. події на Україні, особливо про сел.-козак. повстання, очолювані Я. Острянником і П. Павлюком, про нар.-визвольну війну 1648—54, фіксує кілька татаро-тур. нападів на укр. землі. В 7 оповіданнях описано стихійні лиха: пожежу в Київ. замку, чуму, землетрус, а також сонячне затемнення тощо.

Видання: Межигорская летопись. В кн.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси... К., 1888.

МЕЖИГІРСЬКИЙ МИСТЕЦЬКО-КЕРАМІЧНИЙ ТЕХНІКУМ — середній навч. заклад. Готував художників і технологів-керамістів. Засн. 1923 в с. Межигір'ї Київ. обл. на базі кол. *Межигірської фаянсової фабрики* (обладнання

Е. Б. Межелайтіс.

Вироби *Межигірської фаянсової фабрики*: ваза з рельєфним декором у вигляді виноградної лози; масличка; ваза з ручками у вигляді лебедів; тарілка з портретом Т. Г. Шевченка. Всі — 19 ст.

якої частково збереглося). В технікумі викладали художники Л. Крамаренко, О. Павленко, О. Мизін та ін. В 1929 технікум реорганізовано в художньо-керамічний ін-т, який 1931 було переведено до Києва і перейменовано на Укр. ін-т силікатів, а 1954 як факультет увійшов до Київського політехнічного інституту.

МЕЖИГІРСЬКИЙ МОНАСТІР, Межигірський Спасо-Преображенський монастир — колишній православний монастир. Засн. 988 біля Вишгорода (тепер місто Київ, обл.). В 1240 М. м. зруйнували монголо-татари. Відбудова його почалася в 20-х рр. 16 ст. В 1609 монастир дістав право старообріт (незалежність від місц. православної церк. влади). У 1-й пол. 17 ст. він був одним з осередків антиуніатської боротьби на Україні, зокрема 1616, коли ним керував І. Копицький. Після зруйнування в 60-х рр. 17 ст. польс.-шляхет. військом Трахтемирівського монастиря М. м. став шпиталем для старих запорожців. У 1775 до нього приєднано Самарський монастир. У 18 ст. він своїм багатством поступався тільки перед Києво-Печерською лаврою. В 1786 монастир було закрито. До архіт. ансамблю М. м. входили собор (дерев'яний, 1611, не зберігся), «Братський корпус» (1766, арх. І. Григорович-Барський, перебудова 1816—17, арх. І. Кедрін), дзвіниця (1772—74, арх. імовірно, І. Григорович-Барський). В 1798 в приміщеннях М. м. було засновано Межигірську фаянсову фабрику. В 1886 М. м. було знову відкрито (1894 перетворено на жіночий монастир). У 30-х рр. 20 ст. монастирські будівлі розібрано в зв'язку з забудовою Межигір'я. За переказами, в М. м. було поховано С. П. Палія і С. І. Самуся.

МЕЖИРІЦЬКА СТОЯНКА, Межиріцьке поселення — довготрасне пізньопалеолітичне поселення мисливців на мамонтів, відкрите 1966 в с. Межирічці Канівського р-ну Черкас. обл. Розкопано і досліджено залишки двох яранговидних наземних жителів, для побудови цоколю і каркаса яких було використано кістки більш як 130 мамонтів. Каркас житла з М. с. відтворено в Центральному науково-природничому музеї АН УРСР у Києві.

Лит.: Підопличко Н. Г. Межиріцьке житло із кісток мамонта. К., 1976.

МЕЖІВСЬКИЙ РАЙОН — у сх. частині Дніпроп. області УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 33,2 тис. чол. (1980). У районі — 52 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 8 сільським рад. депутатів. Центр — смт Межова.

Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: вугілля, титан, цирконій. Річки: Вовча (на пд. межі району) з притокою Солона та Бик (усі — бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства: межівський комбінат хлібопродуктів, сиробирині з-д та коноплезавод. Комбінат побутового обслуговування (Межова). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових і тех.

культур; тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 108,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 92,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 14,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, кукурудза, цукр. буряки. Свиноярство, скотарство, птицевинство. У М. р.—13 колгоспів, радгосп, мілжолг. підприємство по виробн. свинини, райсільгосптехніки. Залізничні станції: Межова,

Демурине, Слов'янка. Автомоб. шляхів — 362 км, у т. ч. з твердим покриттям — 255 км.

У районі — 22 заг.-осв., музична і спорт. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Новопавлівка); 46 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 40 будинків культури і клубів, 28 кіноустановок, 53 б-ки, 2 музеї. У с. Крутоярівці М. р. народився укр. рад. письменник С. З. Божко, в с. Новопавлівці — укр. рад. письменник В. О. Мисик. У М. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1929). М. І. Симоненко.

МЕЖЛАУК Валерій Іванович [7 (19).II 1893—29.VII 1938] — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Харкові в сім'ї вчителя. Закінчив історико-філол. (1914) і юрид. (1917) ф-ти Харків. ун-ту. В революц. русі з 1907. В 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б) і Харків. Ради робітн. і солдатських депута-

Межиріцька стоянка. Каркас житла з кісток мамонта. Реконструкція. Центрального науково-природничого музею АН УРСР. Київ.

тів. У 1918—20 — член Харків. губ. військ.-революц. к-ту, член Харків. губ. гол. штабу по боротьбі проти контрреволюції, нарком фінансів Донецько-Криворізької Радянської республіки, член обл. к-ту КП(б)У Донбасу й Донецького військ. штабу, член Реввійськ. рад Пд. і Сх. фронтів. У 1920—24 — на керівній роботі на залізнич. транспорті, 1926—31 — заст. голови ВРНГ СРСР. У 1931—34 — перший заст. голови Держплану СРСР. У 1934—37 — заст. голови Раднаркому СРСР і голова Держплану СРСР. З лютого 1937 — нарком важкої пром.-сті СРСР, з жовтня 1937 — заст. голови Раднаркому СРСР, голова Держплану СРСР. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом, на XVII з'їзді — членом ЦК ВКП(б). Був членом ВУЦВК, ЦВК і ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.

МЕЖЛАУК Іван Іванович [30.IX (12.X) 1891 — 26.IV 1938] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1918. Брат В. І. Межлаука. Н. у Харкові. Закінчив історико-філол. (1912) і юрид. (1916) ф-ти Харків. ун-ту, працював учителем. У революц. русі з 1911. В 1917 — член Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів, брав участь в організації Рад на Харківщині і солдатських к-тів на Зх. фронті. В 1918 — комісар юстиції і голова ревтрибуналу в Харкові. В 1918—20 — гол. нач. поставчань Червоної Армії, член РВР 7-ї й 4-ї армій, командант Чорноморського укріпайону. З 1921 — на відповідальній держ. і парт. роботі на Україні, в Туркменії, Тамбові, Москві. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний членом Комісії рад. контролю. Був членом ЦВК СРСР.

МЕЖОВ Володимир Ізмайлович [17 (29).V 1830, Саратов — 17 (29).V 1894, Петербург] — рос. бібліограф. У 1851—66 працював у Публічній б-ці в Петербурзі. Серед визначних праць: «Російська історична бібліографія» (т. 1—8, 1882—90; т. 1—3, 1892—93), «Література російської педагогіки, дидактики і методики» (т. 1—3, 1865—74), «Література російської географії, етнографії і статистики» (т. 1—9, 1861—83), «Pushkiniana» (1886). Йому належать капітальні краєзнавчі показники «Сибірська бібліографія» (т. 1—3, 1891—92), «Бібліографія Азії» (т. 1—2, 1891—94), «Туркестанський збірник» (1878—88) та ін. Рід його праць містить матеріали, присвячені Україні. В журн. «Основа» опублікував «Бібліографічний показник галицько-руської літератури» (1862, № 6) та ін.

Лит.: Герасенко М. В., Королевич Н. Ф. В. И. Межов и русско-украинские библиографические связи. «Советская библиография», 1977, № 6.

МЕЖОВА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція, 8,2 тис. ж. (1980). В 1884 збудовано залізничну станцію Межова, навколо якої в кін. 19 ст. почали виникати села. Рад. владу в цих населених пунктах встановлено на поч. січня 1918. В 1936 села Григорівку, Кам'янку, Новослов'янку об'єднано в смт

В. І. Межлаук.

Медушка темна: 1 — загальний вигляд рослини; 2 — квітка в розквіті; 3 — плід.

МЕЖОВІ
ЗНАКИ

Мезозавр роду *Mesosaurus*. Відтворений вигляд.

Межову. В селищі — комбінат хлібопродуктів, сироробний з-д та коноплезавод, райсільгосптехніка, міжкоол. підприємство по виробн. свинини, комбінат побутового обслуговування. 2 середні та музична школи, лікарня. Будинок культури, 7 б-к. істор.-краєзнавчий музей.

МЕЖОВІ ЗНАКИ — в СРСР спеціально виготовлені й закріплені на місцевості стовпи, що фіксують зовнішні межі *землекористування*. М. з. — дерев'яний або залізобетонний стовп (1,5 × 0,15—0,20 м) з перекладиною внизу і конусоподібним верхом, де на вирізі випалено зображення серпа і молота з літерами «СРСР». М. з. встановлюють землевпорядники (геодезисти) в процесі відведення земель, закопуючи його у яму глибиною 1 м на тверду нетлінну основу (камінь, цегла, вугілля тощо) і закріплюючи землею; навколо М. з. насипають земляний курган. М. з. — недоторканні і передаються за актом на зберігання керівникові організації-землекористувача.

С. І. Кожем'якін.
МЕЖОВІ КНИГИ — в Рос. державні документи, які юридично оформляли і описували межі земельних володінь. Перші М. к. — писцеві книги Помісного приказу (див. *Прикази*) — з'явилися в 16 ст. Значну кількість М. к. створено в результаті *генерального межування* (2-а пол. 18 — серед. 19 ст.), у т. ч. на Україні. Є важливим джерелом з історії розвитку феод. землеволодіння і з *історичної географії*.

МЕЗ — ріка у Франції, Бельгії та Нідерландах. Див. *Маас*.

МЕЗЕНХІМА (від грец. μέσος — середній і ἔνυχμα — наповнення) — зародкова *сполучна тканина* більшості багатоклітинних тварин та людини; виповнює проміжки між *зародковими листками*. На ранніх стадіях розвитку зародка до складу М. входять вільні клітини, на більш пізніх — зірчасті клітини, що з'єднуються своїми відростками, утворюючи *синцитій*, і блукаючі клітини. За походженням розрізняють *ентомезенхіму* (виникає з *ентодерми* й *мезодерми*) та *ектомезенхіму* (виникає з *ектодерми*; встановив укр. вчений М. Ф. Кащенко). На основі М. розвиваються різні види сполучної тканини, кровоносні й лімфатичні судини, гладенькі м'язи. Іноді М. наз. молодиференційовані клітини (*фібробласти*, *ретикулярні клітини*), що є в організмі тварин і людини в післязародковий період їхнього життя.

МЕЗЕНЦЕВ Ігор Володимирович [н. 27.VIII (9.IX) 1915, Житомир] — український радянський архітектор, заслужений арх. УРСР (з 1976). В 1946 закінчив архіт.-ф-т Київського худож. ін-ту. Осн. роботи: ген. план, гол. вхід, павільйони та фонтан на ВДНГ УРСР (1951—57), Київ. геофізична обсерваторія (1947—50), мікрорайон на житл. масиві Комсомольський у Києві (1964—68), житл. мікрорайон «Український» в Ташкенті (1967—69); меморіальний комплекс на честь рад. воїнів і партизанів, які загинули 1941—45 у Полтаві (1968—71).

Укр. музей історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 (поч. буд-ва 1973), всі — у співавт. Працює і в галузі живопису і графіки. Автор наук. статей з питань архітектури і *містобудування*. З 1967 викладає в Київ. худож. інституті. Нагороджений орденами Великої Вітчизн. війни 1-го та 2-го ступенів, Червоної Зірки, медалями.

МЕЗЕНЬ — ріка на Пн. Європ. частині СРСР, у межах Комі АРСР та Арх. обл. РРФСР. Завдовжки 966 км, площа бас. 78 тис. км². Бере початок на зх. схилах Тіманського кряжа, впадає у Біле м. Живлення переважно снігове й дощове. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні — травні. Пересічна витрата води 886 м³/с. Судноплавна у пониззі на 371 км. Сплав лісу, рибацтво. На ріці — м. Мезень.

МЕЗІЯ — в давнину країна між Нижнім Дунаєм і Балканами, населена племенами *фракіївців* (ме-*зи*, *тези* та ін.). В 29—27 до н. е. її захопив Старод. Рим; не пізніше 15 н. е. стала рим. провінцією. Була плацдармом Риму в поширенні його влади на *античні держави Північного Причорном'я*. В 57 до складу М. увійшло м. *Тіра*. В 86 М. поділено на Верхню М. і Нижню М. З того часу Тіра, а з поч. 3 ст. і *Ольвія* вважалися провінційними містами Нижньої М. В 2—3 ст. в залежності від Нижньої М. фактично перебував *Херсонес Таврійський*. Наприкінці 3 ст. Верхня М. увійшла в діоцез (адм. округ) М. разом з Македонією, Епіром, Ахайєю і о. Крит, а Нижня М. — в діоцез Фракія. В 4 ст. на території М. осіли *готи*, в 6—7 ст. оселилися *слов'яни*.

МЕЗО... (від грец. μέσος — середній, проміжний) — частина складних слів, яка вказує на середнє значення або проміжне положення (напр., *мезоліт*, *мезони*).

МЕЗОГЛЕЯ (від мезо... і грец. γλοιός — клейка речовина) — драглиста речовина у губок і кишководорожничих, що виділяється *ектодермою* і *ентодермою* та виповнює простір між ними.

В М. губок є амєбовидні й статеві клітини, клітини, що утворюють скелетні елементи, та ін., які надають їй вигляду пухкої *паренхіми*; М. медуз і реброплавів дуже насичена водою (97,5%).

МЕЗОДЕРМА (від мезо... і грец. δέρμα — шкіра), мезобласт — середній зародковий листок у багатоклітинних тварин (крім губок і кишководорожничих) і людини. Розташована між *ектодермою* й *ентодермою*. Мезодерма утворюється під час *гастрულიзації*. У *первинноротих* М. виникає з великих клітин, т. з. телобластів; у *вторинноротих* тварин і людини — гол. чин. внаслідок впинання стінки *бластули*. З М. розвиваються органи виділення, статеві органи, кровоносна система, м'язи, сполучна тканина, а у хребетних — скелет і брижа.

МЕЗОЗАВРИ (Mesosauria) — ряд вимерлих прісноводних *плазунів*. Існували з кінця кам'яновугільного до початку пермського періоду. Були невеликими тваринами (довж. тіла бл. 1 м) з витя-

гнутою головою і дуже довгим хвостом; мали п'ятипалі лаstopодібні добре розвинені задні і менші передні кінцівки. Паща М. була заповнена численними тонкими загнутими назад зубами. Живилися рибами та дрібними *моллюсками*. Рештки мезозаврів відомі з Пд. Америки та Пд. Африки.

М. Д. Поплавська.

МЕЗОЗОЙСЬКА ЕРА І ГРУПА, мезозой (від мезо... і грец. ζωή — життя) — четверта ера геологічної історії Землі та відклади, що утворилися в той час.

Настала після палеозойської ери (бл. 230 млн. років тому), тривала бл. 163 млн. років, до кайнозойської ери. Виділив її англ. геолог Дж. Філіпс 1841. Мезозойську еру поділяють на три періоди: *тріасовий*, *юрський* і *крейдовий*. На поч. мезозойської ери існувало два великі материки *Лавразія* і *Гондвана*, які омивалися водами морів Арктичного й Тихого океанів і *Tetis*. В тріасі (див. *Тріасовий період* і *тріасова система*) материки являли собою гірські суходолі, в западинах яких відбувалося нагромадження строкатоколірих піщано-глинистих відкладів. У цей період територія України, за винятком Криму й Карпат, являла собою суходіл. Мор. умови зберігалися лише у межах *геосинкліналей*. У кінці тріасу відбулося *горутоутворення*, з яким пов'язана *кіммерійська складчастість*, внаслідок чого на місці півостровів Кримського, Індокитаю, Мангшлаку, Таймиру й пн. частини Іранського нагір'я виникли гірські системи. За юрського періоду (див. *Юрський період* і *юрська система*) на материках переважали низхідні *тектонічні рухи*, у зв'язку з чим море вкривало середню частину Гондвани, майже всю Європу (на тер. України тільки *Український щит* і *Донецький кряж* підносилися над р. м.), Пн.-Сх. Сибір, Аляску, зх. частини Пн. Америки і Пд. Америки. В кінці юрського періоду по периферії Тихого ок. відбувалися горотворчі процеси *мезозойської складчастості*. Геосинклінальні області відзначалися активною вулканічною діяльністю. Утворилися більша частина *Кордільєр*, *Верхоянський хр.* тощо. У пізньокрейдову епоху (див. *Крейдовий період* і *крейдова система*) внаслідок опускань *земної кори*, що охоплювали великі площі, відбулася одна з найбільших у геол. історії Землі *трансгресія*: були затоплені морем *Східно-Європейська платформа*, Зх. Сибір, Пн.-Зх. Африка, утворився Атлантичний ок. У кінці крейдового періоду посилюлися тектонічні рухи, які зумовили *альпійську складчастість*, великі площі звільнилися від моря; розпалася Гондвана на окремі материки, утворився *Індійський океан*. Рослинність першої половини мезозойської ери характеризувалася широким розвитком голонасінних, зокрема насінневих папоротей, *саговників*, *бенетитів*, а також *хвощів*, *хвойних* (секвой, тис, араукарія, кипарис, сосна тощо). У крейдову епоху з'явилися перші покритонасінні (магнолія, фікус, лавр, верба, клен та ін.). У тварин-

ному світі панівного розвитку набули рептилії — брахіозаври, степозаври, титрозаври, плезиозаври, іхтіозаври тощо. В морях були поширені головоногі моллюски (амоніти, белемніти, ператити), двостулкові моллюски, червоногі моллюски, корали, кораленіжки, кокоріти. У тріасі з'явилися перші примітивні ссавці, в юрську епоху — пероптахи (археоптерикси). Сухий і жаркий клімат тріасу змінився вологим субтропічним під час юрського періоду і теплим до помірного — під час крейдового. Відклади мезозойської групи представлені мор. (гол. чин. вапняки, крейда, пісковики) й континентальними (строкатоколірні глини, піски й пісковики) осадовими утвореннями. З ними пов'язані поклади кам. вугілля, нафти і газу, заліз. і поліметалевих руд, золота, кам. солі, бокситів тощо. На тер. України з мезозойськими відкладами пов'язані родовища цем. та керамічної сировини, крейди, фосфоритів тощо.

Літ.: Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1—2. М.—Л., 1948; Ключников М. М., Овощенко О. М. Историческая геология. К., 1975; Монин А. С. История Земли. Л., 1977. Д. Б. Макаренко.

МЕЗОЗОЙСЬКА СКЛАДЧАСТІСТЬ, Тихоокеанська складчастість — деформації земної кори, що відбувалися з кінця юрського до поч. палеогенового періодів. Проявилася гол. чин. по периферії Тихого ок. Складчастість і гороутворення супроводилися інтрузивним (див. *Інтрузія*) та ефузивним (див. *Ефузія*) магматизмом. У результаті складчастості, що відбулася в кінці пізньоярської епохи (колімська, андська, невадійська фази), утворилися більша частина Кордильєр і Анд, Верхоянські гори, Альпійське нагір'я та ін. Ці фази складчастості синхронні з пізньокіммерійською фазою кimmeriйської складчастості в Зх. Євразії. В кінці пізньокрейдової епохи (ларамійська фаза складчастості) утворилися Складчасті гори, Сіхоте-Алінь, зх. частина Корейського нагір'я, гори п-ова Камчатка й о. Суматра та ін. Деякі дослідники вважають, що М. с. і кimmeriйська складчастість — це прояв загальнопланетарних тектонічних рухів єдиної епохи складчастості.

Літ.: Тектоника Евразии. М., 1966; Мезозойский тектогенез. Магадан, 1971; Тильман С. М. Сравнительная тектоника мезозойского севера Тихоокеанского кольца. Новосибирск, 1973.

Ю. М. Догалъ.
МЕЗОІНОЗІТ, 1, 2, 3, 4, 5, 6-циклогексангексанол, $C_6H_{12}O_6$ — один з дев'яти стереоізомерів глікозидів, який за біол. дією відносять до групи вітамінів В. За хім. структурою М. — шестиатомний спирт; є похідним циклогексану. Пошир. у тваринних і рослинних організмах. В тканинах тварин він входить до складу переважно фосфоліпідів, у рослин представлений гол. чин. у фосфорилованому стані у вигляді фітину. Мезоінозит необхідний для росту деяких макроорганізмів і тварин.

О. В. Стефанов.
МЕЗОКЕФАЛІЯ, мезоцефалія (від мезо... і грец. κεφαλή — голо-

ва) — середньоголовість, нормальна форма черепної коробки, головний показник якої становить 76,0—80,9.

МЕЗОКЛІМАТ (від мезо... і клімат), місцевий клімат — клімат невеликих територій, однорідний за природними умовами (окремого лісового масиву, узбережжя, міжгірної улоговини тощо). Осн. риси М. значною мірою визначаються особливостями характеру земної поверхні (грунти, рослинність, орографія та ін.), тому він може відрізнятися від заг. кліматичних умов даного геогр. району в цілому (див. *Макроклімат*).

МЕЗОЛІТ (від мезо... і грец. λίθος — камінь), епіпалеоліт — епоха кам'яної доби, що була перехідною між палеолітом і неолітом. До мезоліту (10—7 тис. років тому) належать, зокрема, азійська культура, тарденуазька культура, пізній період капсійської культури. В Європі виділяють три основні культурно-госп. зони М.: середземноморську, степову та лісову. На тер. СРСР пам'ятки М. поширені в європ. та азій. частинах країни. На тер. України найвідоміші поселення в Криму: Шан-Коба, Мурзак-Коба, Фатма-Коба. В степовому Причорномор'ї досліджено Гребенківську стоянку, ряд стоянок — в Наддніржі та на Пн. Україні. В мезолітичних пам'ятках знайдено кістки диких тварин, а також кістки собак і свині, яких почали приручати. За М. сімейно-родові общини жили в легких куренях і напівземлянках; займалися рибальством, збиральництвом і мисливством. Почали створюватися передумови для відтворюючих галузей г-ва — землеробства й скотарства. У той час поширилися лук і стріли та плоскі гарпуни з рогу благородного оленя. Серед крем'яних знарядь найпоширеніші були мікроліти. Застосовували також і макроліти. З'явилися перші навички у виготовленні глиняного посуду. Мистецтво часів мезоліту дуже схематичне. Для поховань був характерний обряд трупопокладення.

Літ.: Ефименко П. П. Первобытие общества. К., 1953; У истоков древних культур (Эпоха мезолита). М.—Л., 1966; Бадер Н. О. Мезолит. В кн.: Каменный век на территории СССР. М., 1970; Археология Украинской РСР, т. 1. К., 1971; Станко В. Н. Перриодизация памятников мезолита Северного Причерноморья. В кн.: Материалы по археологии Северного Причерноморья, в. 8. К., 1976; Зализняк Л. Л. Мезолитические культуры Украинского Полесья и их место в Европейской мезолите. В кн.: Первобытие археология — поиски и находки. К., 1980. С. М. Бибиков.

МЕЗОНОС (від мезо... і грец. νεφρός — нирка), первинна нирка, тулубова нирка, вольфово тіло — парний орган виділення у хребетних тварин і людини. У круглоротих, риб і земноводних функціонує протягом усього життя; у переважної більшості плазунів, птахів, ссавців, в т. ч. людини, — лише на ранній стадії зародкового розвитку, згодом його заміняє метанефрос. М. являє собою систему покручених сечових каналців. Одні

кінці каналців відкриваються у вужовині тіла (у хвостатих земноводних і круглоротих) або закінчуються сліпими потовщеннями — пралими і лівими компактними тільцями (у решти риб і земноводних), другі відкриваються в загальну протоку М. — вольфов канал, що впадає в клоаку. На кожному каналці є орган фільтрації сечі — мальпігієве тільце.

МЕЗОНИ (від грец. μέσος — середній, проміжний) — нестабільні сильно взаємодіючі елементарні частинки (адрони) з нульовим або цілочисловим значенням спіну. В 1935 Х. Юкава для пояснення природи ядерних сил висунув гіпотезу про існування елементарної частинки з масою, проміжною між масами електрона і протона. Пізніше цю частинку ототожнили з л-мезоном, що його відкрив (1947) у космічному промені С. Ф. Пауелл зі співробітниками. Крім л-мезона, до М. належать К- і η-мезони (їхні маси менші за масу протона), а також т. з. бозонні резонансні частинки (маси деяких з них перевищують масу протона). Існують нейтральні й електрично заряджені (позитивно або негативно) М. з нульовими (напр., л-мезони) і ненульовими (напр., К- і D-мезони) дивністю та шармом. Мюон, названий спочатку μ-мезоном, не є М. Він має спин 1/2, не бере участі в сильних взаємодіях і належить до лептонів.

Д. В. Волков.
МЕЗОНИН (від італ. mezzanino) — надбудова над середньою частиною, звичайно невеликого, житлового будинку. М. часто має балкон.

МЕЗОПАУЗА (від мезо... і грец. παύσις — зупинка) — перехідний шар атмосфери між мезосферою та термосферою на висоті бл. 80 км. Збігається з рівнем мінім. в мезосфері т-ри (—70, —90°), яка у термосфері зі збільшенням висоти зростає. На висоті М. спостерігаються сріблясті хмари.

МЕЗОПІТЕК (Mesopithecus) — рід вимерлих мапн родини мартішких. Відомо два види М.: Mesopithecus ucrainicus (рештки знайдено у верхньоміоценових відкладах Одес. обл.) та М. pentelicus (у нижньоміоценових відкладах Греції, Угорщини, Ірану і Молд. РСР; довж. тіла становила 60 см, хвоста — 30 см). За будовою черепа і мозку М. близький до татко-тіла, за значною масивністю кісток — до макаків. В. Д. Дяченко.

МЕЗОРЕЛЬЄФ (від мезо... і рельєф) — форми рельєфу, проміжні за розмірами між макро-рельєфом і мікрорельєфом (напр., річкова долина, ущелина, улоговина, відлоги гірських хребтів тощо).

МЕЗОСФЕРА (від мезо... і грец. σφαῖρα — куля) — шар атмосфери на висоті від 50 до 80 км, що лежить над стратосферою. Для М. характерне зниження т-ри від 0° на нижній до —90° на верхній межі.

МЕЗОТЕЛІЙ [від мезо... і (επi)-телій] — різновидність епітеліальної тканини хребетних тварин і людини. Розвивається з мезодерми; вкриває серозні оболонки (очеревину, плеуру та ін.). Складається М. з

Мезонін.

МЕЗОТЕРМАЛЬНІ РОДОВИЩА

Дж. Мейербер.

одного шару плоских клітин, цілком прилеглих одна до одної. У круглоротих, риб і земноводних клітин М. цілком або частково вкриті *пійками*. У ссавців, у т. ч. людини, зовні поверхня клітин М. вкрита мікрроворсинками. М. бере участь у всмоктуванні та виділенні рідини, що зволожує серозні оболонки. Легко руйнується при запаленні.

МЕЗОТЕРМАЛЬНІ РОДОВИЩА (від *мезо...* і грец. *βίρσις* — тепло) — родовища корисних копалин, які виникають у *земній корі* внаслідок відкладання мінеральної речовини за циркулюючих водних розчинів в умовах високого тиску і температури до 200—300°; один з типів *гідротермальних родовищ*. М. р. утворюються на глибинах бл. 1000 м. Вони залягають у вигляді жил, пластовидних тіл і неправильної форми покладів.

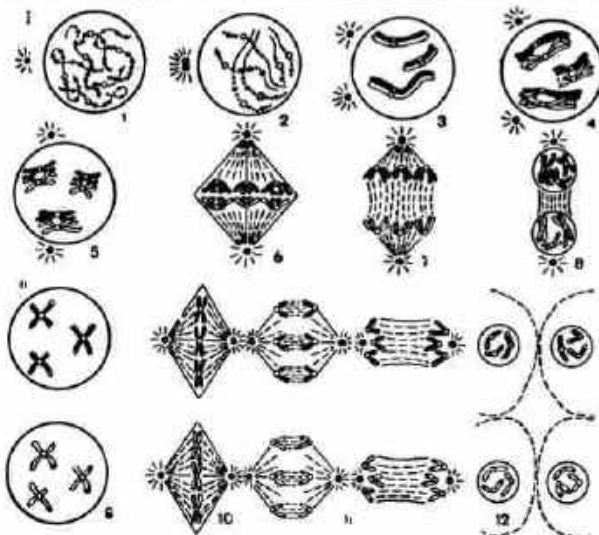
МЕЗОТРОФИ, мезотрофні рослини (від *мезо...* і грец. *τροφή* — живлення) — рослини, помірно вибагливі до вмісту в ґрунті або ін. субстраті поживних речовин, у т. ч. зольних. М. займають проміжне положення між *еутрофами* і *оліготрофами*. Прикладом М. є більшість видів роду *ялина*.

МЕЗОФІЛ (від *мезо...* і грец. *φύλλον* — листок) — основна тканина листка рослини, розташована під *епідермісом*. М. становить м'якоть листка. В клітинах М. звичайно є *хлоропласти*.

МЕЗОФІТИ (від *мезо...* і грец. *φύτον* — рослина) — рослини, що живуть в умовах середнього зволоження. Як проміжна група між *гідрофітами* і *ксерофітами* вони відзначаються різноманітністю форм і не мають різко виявлених специфічних ознак. До М. належать рослини лук, лісів, більшість с.-г. рослин та *бур'янів*. Своєрідну групу М. становлять *ефемери* та *ефемероїди*.

МЕЙ Лев Олександрович (13 (25). II 1822, Москва — 16 (28). V 1862, Петербург) — рос. поет і драматург. Друкуватися почав 1840. У деяких віршах 50-х рр. («Багатом», «Дим», «Забуті ямби») звучать соціальні мотиви. Автор би-

Схема мейозу: 1—перший (редукційний) поділ: 1—5 — профаза (1 — лептотена; 2 — зиготена; 3 — пахітена; 4 — диplotена; 5 — діакінез); 6 — метафаза I; 7 — анафаза I; 8 — телофаза I. II — другий (еквіваційний) поділ: 9 — интерфаза; 10 — метафаза II; 11 — анафаза II; 12 — телофаза II.

лин, сказань, пісень («Водя», «Олександр Невський», «Пісня про боярина Євпатія Коловрата» та ін.). На сюжети істор. драм М. композитор М. Римський-Корсаков написав опери «Царена наречена» (1849), «Псковитянка» (1859), «Боярина Віра Шелого» і «Сервілія». На вірші М. писали музику П. Чайковський («Каварейка», «Октави» та ін.), М. Римський-Корсаков («Коліскава пісня»), М. Мусоргський («По гриби») та ін. Перекладав античних, зах.-європ. слов'ян. поетів, зокрема твори Т. Шевченка, Я. Щоголева. М. належить віршований переклад «Слова о полку Ігоревім». У перекладах М. покладено на музику вірші Т. Шевченка: «Вечір» («Садок вишневий коло хати» — П. Чайковським; уривки з поеми «Гайдамаки» — Гопак («Ой гоп-гоп-ка»), «На Дніпрі» («Пісня Яреми» — М. Мусоргським. Окремі поезії М. укр. мовою переклав П. Грабовський.

Тв.: *Избранные произведения*. Л., 1972.

МЕЙДЗІ ІСИН (япон. — оновлення, реставрація Мейдзі) — в широкому розумінні політ. події та соціально-екоп. перетворення в Японії у 2-й пол. 19 ст. (в період Мейдзі, так в історії Японії називається правління імп. Муцухіто), в результаті яких було ліквідовано феод. систему і створено централізовану бурж.-поміщицьку державу. Під час М. і. (1868) було скинуто владу *сегунів* з феод. дому Токугава і відновлено владу імп. Муцухіто. До влади прийшов бурж.-дворянський уряд на чолі з Муцухіто, що став на шлях проведення бурж. соціально-екоп. перетворень (1868 розпущено цехові монополії, 1871 скасовано феод. станову систему, ліквідовано князівства і утворено префектури, 1872 проголошено вільну купівлю-продаж землі, 1873—79 замінено феод. податки єдиним грошовим податком тощо). Ці перетворення створили передумови для розвитку капіталізму в Японії. У вузькому значенні М. і. — незавершена бурж. революція в Японії 1867—68.

МЕЙЕ (Meillet) Антуан (11.XI 1866, Мулен — 21.IX 1936, Шато-мейан) — франц. мовознавець, член Академії написів і л-ри (з 1924), з 1906 — чл.-кор. Петерб. АН (пізніше — АН СРСР), іноземний член АН УРСР (з 1924). Професор Практичної школи найвищих знань (з 1891), Колеж де Франс (з 1906). Послідовник Ф. де Соссюра, очолював франц. соціологічну школу. Праці з індоєвроп. мовознавства, славистики, германістики, іраністики тощо: «Історичне й загальне мовознавство» (т. 1—2, 1921—36), «Спільнослов'янська мова» (1924, рос. перекл. 1951), «Порівняльний метод в історичному мовознавстві» (1925, рос. перекл. 1954). У своїх працях розглядав і питання розвитку укр. мови та її діалектів.

Лит.: Шерба Л. В. Памяти А. Meillet. «Вопросы языкознания», 1966, № 3.

С. В. Семчишский.

МЕЙЕР (Meier) Ганнес (18.XI 1849, Базель — 19.VII 1954, Крочиццо-ді-Савоє, Швейцарія) — швейцарський архітектор.

Навчався у Вищій тех. школі в Берліні (1909—12). Жив у Німеччині (10—20-і рр.), в СРСР (1930—36) та Мексикі (1939—49). Пропонував принципи *функціоналізму*. Серед робіт — проект Палацу Ліги націй в Женеві (в співавторстві з Х. Вітнером, 1926—27), профспілкova школа в Бернау поблизу Берліна (1928—30), с-ще Фрайдорф поблизу Базеля (1919—21) та ін.

Тв.: *Строить. — Как я работаю*. В кн.: *Мастера архитектуры об архитектуре*. М., 1972.

МЕЙЕР (Meier) Едуард (25.I 1855, Гамбург — 31.VIII 1930, Берлін) — нім. історик античності. З 1884 — професор Лейпцигського, з 1885 — Бреславльського (Вроцлав), з 1889 — Галльського і 1902—23 — Берлінського унів. Гол. праця «Історія давнини» (т. 1—5, 1884—1902), в якій викладено всесвітню історію з виникнення давньосхідної цивілізації до 355 до н. е. Вважав, що долю народу визначає форма л-ви. Заперечував теорію сусп. прогресу, протиставляючи їй антинауку, *історичного колонорату теорію*.

МЕЙЕР (Meyer) Конрад Фердинанд (11.X 1825, Цюрих — 28.XI 1898, Кільхберг) — швейцар. письменник. Писав нім. мовою. Перша книга — «Двадцять балад швейцарця» (1864). Вірші й проза М., в осн. на істор. тематику, пройняті ідеями гуманізму й антиклерикалізму. Автор поем «Останні дні Гуттена» (1871), роману «Юрг Енач» (1876), новел «Святій» (1880), «Страждання одного хлопчика» (1883), «Весілля чесьця» (1884) тощо. І. Франко високо цінував М. і переклав укр. мовою кілька його творів.

Тв.: *Укр. перекл.* — *Пласт у жіночому монастирі*. К., 1958; *Рос. перекл.* — *Новелли*. — *Стихотворення*. М., 1958.

Лит.: Франко І. Конрад Фердинанд Мейер і його твори. В кн.: Франко І. Твори. т. 18. К., 1935.

Н. М. Матулова.

МЕЙЕРБЕР (Meyerbeer) Джакомо (справж. ім'я та прізвище — Якоб Лібман Бер; 5.IX 1791, Тасдорф, поблизу Берліна — 2.V 1864, Париж, похований в Берліні) — франц. і нім. композитор, піаніст і диригент. Муз. освіту здобув під керівництвом М. Клементи, К. Ф. Цельтера (Берлін) і Г. Й. Фоглера (Дармштадт). В 1816—24 жив в Італії, 1827—42 — у Франції, з 1842 — в Берліні. М. — один з творців франц. героїко-романтичної, т. з. великої опери. Твори: 16 опер (у т. ч. «Хрестоносць у Єгипті», 1824; «Роберт-Диявол», 1831; «Гугеноти», 1836; «Пророк», 1849; «Африканка», 1865, пост. посмертно), балет «Перехід через річку» (1810), ораторії, кантати, хори, оркестрові твори, фп. п'єси, романси, пісні.

Лит.: Солятеринский И. И. Мейербер. М., 1962.

МЕЙЕРГОФ (Meyerohof) Отто (12.IV 1884, Ганновер — 6.X 1951, Філадельфія) — нім. біохімік, член Нац. АН США (з 1949), іноземний член Лондонського королівського т-ва. Освіту здобув у Фрайбурзі, Берліні, Страсбурзі і Гейдельберзі. З 1940 — професор Пенсільванського ун-ту в Фі-

ладельфії. Осн. праці М. присвячені біохімії м'язового скорочення, проміжним ферментативним стадіям гліколізу і глікогенолізу. М. встановив, що енергія, яка виникає при хіміч. перетвореннях пуглеводів в організмі, використовується в процесі м'язового скорочення. Нобелівська премія, 1922.

МЕЙЕРХОЛЬД Всеволод Емільович (28.I (9.II) 1874, Пенза — 2.II 1940, Москва) — рос. рад. актор, режисер, театральний діяч, нар. арт. Республіки (з 1923). Член Комуністичної партії з 1918. Навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту і в Муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного т-ва. З 1898 — в групі МХТ, де виконував ролі Грозного («Смерть Іоанна Грозного» О. К. Толстого), Треплева («Чайка» Чехова), Іоганнеса («Самотні» Гауптмана) та ін. В 1902—05 очолював («Товариство нової драми», з яким виступав у Херсоні (1902—04), Тбілісі (1904—05), Миколаєві (1905) й Полтаві (1906)). В 1906—07 — гол. режисер театру В. Комісаржевської (вистава «Гедда Габлер» Ібсена та ін.), 1908—17 — в Александринському театрі в Петербурзі. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції очолював театр. відділ Наркомосу і (з 1920 по 1938) Перший театр РРФСР (з 1923 — Театр ім. Вс. Мейерхольда). Серед вистав: «Ліс» О. Островського, «Весілля Кречинського» Сухова-Кобиліна, «Містерія-Буфф» і «Клоп» Маяковського, «Останній віршичний» Вс. Вишневського, «Мандат» Ермана, «Зорі» Верхарна, «Дама з камеліями» Дюма-сина. М. — активний шукач нових сценічних форм. Автор теор. праць.

Тв.: Статті. Писма. Речі. Беседи. ч. 1—2. М., 1968; Творческое наследие. М., 1978.

Лит.: Рудницький К. Л. Режисер Мейерхольд. М., 1969.

МЕЙМАН (Meumann) Ернст (29.VIII 1862, Ірдинг, поблизу м. Крефельда — 26.IV 1915, Гамбург) — нім. педагог і психолог, засновник експериментальної педагогіки. Був співробітником В. Вундта в Лейпцігу. З 1897 — професор філософії та педагогіки послідовно в Цюріху, Кенігсберзі, Мюнстері та ін. Один з перших авторів праць, присвячених психології дитини. М. намагався синтезувати різні психологічні концепції розвитку дитини, її здібностей, успішності навчання тощо й покласти їх в основу теорії та практики навчання. Автор ряду праць з естетики.

Тв.: Рос. перекл. — Очерк экспериментальной педагогики. М., 1922.

МЕЙО (Mayo) Елтон (26.XII 1880, Аделаїда, Австралія — 7.IX 1949, Полден-Лейсі, Суррей, Великобританія) — амер. соціолог, засновник амер. індустриальної соціології, автор «людських відносин теорії». Заперечуючи непримиренність класових інтересів робітників та підприємців в умовах капіталістичного виробництва, М. осн. причину конфліктів зводив до емоційно-психологічного фактора — відсутності взаєморозуміння між ними. Соціологія, згідно з М., повинна сприяти встановленню

«миру» в промисловості. Провідну роль в утвердженні «соціальної гармонії» відводив менеджерам — освіченим представникам управлінського апарату. Концепція М. є ідеологічною зброєю монополій і спрямована на відвернення трудящих від класової боротьби.

А. М. Феоктистова.

МЕЙОЗ (від грец. *meiosis* — зменшення) — складний поділ ядра, що забезпечує зменшення (редукцію) числа хромосом удвічі. Притаманний всім тваринним та рослинним організмам, яким властиве статеве розмноження. М. — один з ключових механізмів спадковості та спадкової мінливості. Складається з двох послідовних поділів: редукційного та еквацийного. У редукційному поділі розрізняють чотири фази — профазу, що включає 5 стадій (лептотена, зиготена, пахітена, диплотена і діакінез), метафазу, анафазу і телофазу. У профазі на стадії лептотени (тонких ниток) ядро містить диплоїдний (повний) набір слабо спіралізованих хромосом, що не розділилися на хроматиди. На стадії зиготени гомологічні (парні) хромосоми, кожна з яких вже складається з двох хроматид, розташовуються попарно, щільно прилягають одна до одної по всій довжині (кон'югують), утворюючи біваленти (схема, 1, 2). Кон'югація відбувається в гомологічних точках. Така попарна кон'югація гомологічних хромосом наз. синапсисом. Під час кон'югації відбувається обмін ділянками між несестринськими (належними різним хромосомам) хроматидами (кросинговер). Наприкінці стадії в ділянках контакту двох кон'югуючих гомологічних хромосом починається утворення т. з. синаптонемального комплексу. На стадії пахітени (товстих ниток) закінчується утворення комплексу, хромосоми вкорочуються і потовщуються (схема, 1, 3). Далі хромосоми, що кон'югували, починають розходитися, але в деяких точках помітні перехрести, або *хізми* — результат кросинговеру (стадії диплотени; схема, 1, 4). На стадії діакінезу хромосоми продовжують розходитися, вкорочуватися і потовщуватися. В метафазі біваленти розташовуються в екваторіальній площині *веретена поділу клітини*, що вже сформувалося. В анафазі гомологічні хромосоми (кожна з двох хроматид) розходяться до різних полюсів, внаслідок чого в телофазі формуються два ядра, кожне з гаплоїдним (половинним) числом подвоєних хромосом. Після телофазу та короткої *інтерфазу* (останньої може не бути) без реплікації дезоксирибонуклеїнової кислоти настає еквацийний поділ шляхом звичайного мітозу. Внаслідок цього поділу утворюються чотири гаплоїдні ядра (див. *Сперматогенез*, *Оогенез*). Залежно від місця М. в життєвому циклі організму розрізняють три типи М.: гаметний, або термінальний, М. (у людини, всіх багатоклітинних тварин та ряду нижчих рослин), що здійснюється в статевих органах і приводить до утворення *гамет* (див. *Гаметогенез*);

зиготний, або початковий, М. (у багатьох грибів та водоростей), що відбувається в зиготі після запліднення і приводить до утворення гаплоїдних зооспор; споривий, або проміжний, М. (у вищих рослин), що відбувається в статевих органах і приводить до утворення спор (див. *Спорогенез*). Диплоїдний набір хромосом відновлюється при заплідненні.

Є. Л. Кордюм.

МЕЙСЕН, Майсен — місто на Пд. Сх. НДР, в окрузі Дрезден, на р. Ельбі. 41,3 тис. ж. (1978). Найдавніший у Європі (з 1710) центр фарфорової (див. *Саксонський фарфор*) і керамічної пром-сті, що виник на базі покладів місц. каолінових глин. Розвинута й маш.-буд., металообр., хім. (вироби. глазури й фарби для кераміки) пром-сть. Підприємства джутової, шкіряно-взут., пивоварної пром-сті. Вища школа с.-г. виробничих кооперативів, ін. навч. заклади. Музеї — міський та при фарфоровому з-ді. Архит. пам'ятки 13—15 ст., зокрема соборі замок.

МЕЙСЕНСЬКИЙ ФАРФОР — див. *Саксонський фарфор*.

МЕЙСТЕРЗІНГЕРИ (нім. *Meistersinger* — майстер-співець) — нім. поети-співці. Виступали з 2-ї пол. 13 ст. до серед. 19 ст. Об'єднувалися в літ.-співаччі т-ва на зразок ремісничих цехів. Творчість їх була регламентована введенням правил (т. з. табулатури). Влаштували поетичні змагання. В 14—15 ст. в поезії М. допускалися лише реліг. теми. З 16 ст. тематика дещо розширилася. Найвідоміші М.: Г. Фольц, Г. Сакс, Г. Фогель. Композитор Р. Вагнер написав муз. комедію «Нюрнберзькі майстерзінгери» (1868).

МЕЙТУС Юлій Сергійович [н. 15 (28).I 1903, Єлизаветград, тепер Кіровоград] — укр. рад. композитор, нар. арт. УРСР (з 1973), засл. діяч мист. Туркм. РСР (з 1944). Член КПРС з 1954. В 1931 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т (клас композиції С. Богатирьова). Твори: 14 опер (у т. ч. «Молода гвардія», 1947, 2-а ред. 1950; «Зоря над Дніпою», 1955, 2-а ред. «Північні зорі», 1957; «Украдене щастя», 1960; «Махтумкулі», 1962; «Вітрова донька», 1963; «Брати Ульянови», 1967, 2-а ред. 1970; «Анна Кареніна», 1970; «Ярослав Мудрий», 1973; «Ріхард Зорге», 1976; «Мар'яна Пінєда», 1978), 5 сюїт для симф. оркестру, поеми, увертюри; вокально-симф. (зокрема кантата «Клятва», 1941), вокальні твори (понад 200 романсів, балад, обробок нар. пісень); інструм. та хорові твори, музика до драм. вистав і кінофільмів. На туркм. теми написав опери «Абадан» (1943), «Лейлі та Меджун» (1946, обидві — у співавторстві); «Туркменську симфонію» та ін. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

Лит.: Малишев Ю. В. Юлій Сергійович Мейтус. К., 1962; Бас Л. О. Юлій Мейтус. К., 1973.

МЕККА — місто на Зх. Саудівської Аравії, адм. п. пров. Хіджаз. Автомоб. шляхом сполучена з м. Ер-Ріядом, портом Джіддою на

В. Е. Мейерхольд.

Ю. С. Мейтус.

узбережжі Червоного м. та м. Медіно; аеропорт. 250 тис. ж. (1974). Вперше згадується у *Птолемей* (2 ст.) як Макораба. В М. народився засновник ісламу *Мухаммед*. З 7 ст. М. — священне місто мусульман і місце їхнього паломництва. Мечеть Харам, або Бейт-Уллах (в сучас. вигляді належить до 16—17 ст.; збудована навколо давнього святилища *Кааби*). Осн. заняття населення — торгівля і обслуговування прощан. Кустарне виробн. предметів реліг. культу. **МЕККІН** (Mekken) Уолтер (З. V 1915, Голубей, Зх. Ірландія — 22. IV 1968, Ірландія) — ірл. письменник. У 40-х рр. був актором. Тоді ж поставлено його перші п'єси. В центрі роману «Вітер обіцяє бурю» (1950) — тяжка доля ірл. рибалок. Герої збірок оповідань «Зелені гори» (1956), «Бог створив неділю» (1962) та ін. — прості люди, що прагнуть щастя, борються з безправ'ям і злиднями. Істор. трилогія «В пошуках землі обітваної» (1959), «Мовчазний народ» (1962), «Жорстокий вітер» (1964) — про нац.-визв. боротьбу ірл. народу. Тв. Рос. версія — Зелёные горы. М., 1958; Лодочные гонимы. М., 1958; Ветер сулит бурю. М., 1960; Бог создал воскресенье. М., 1964; Дом Манго. Л. — М., 1966.

М. О. І. Земляний.
МЕКЛЕНБУРГ — історична область на Пн. Сх. Німеччини. З 7 ст. був заселений *полабськими слов'янами* (гол. чин. племенами *бодричів*). У 12 ст. його захопив саксонський герцог *Генріх Лев*. Населення М. було понімечене. З 1167 М. — князівство, а з 1348 — герцогство. В 1621 М. поділено на герцогства М.-Шверін і М.-Гюстеров. 1701 — на М.-Шверін і М.-Стреліц (з 1815 — великі герцогства). З 1867 М. — в складі Пн.-Нім. союзу, з 1871 — Нім. імперії. З 1919—20 М. — дві землі Німеччини, 1934 перетворені на єдину територію. З 1945 М. — в Рад. зоні окупації Німеччини. З 1949 входить до НДР. У 1952 поділено на округи Нойбранденбург, Росток, Шверін.

МЕКНЕС — місто на Пн. Зх. Марокко, адм. ц. пров. Мекнес. Вул. автошляхів, залізнич. станція, аеропорт. 248 тис. ж. (1971). Цем.-з-д, деревообр., текст., олійницькі, борошномельні, консервні підприємства. Виробн. кераміки. Музей:

мусульманського мистецтва та нар. мистецтва. Архит. пам'ятки 13 ст. М. засн. в 11 ст.

МЕКОНГ — ріка на Пд. Сх. Азії, в межах Китаю, Лаосу, Кампучії та В'єтнаму (частково на кордоні Лаосу з Бірмою і Таїландом). Бере початок у Тибетському нагір'ї на вис. понад 5000 м, впадає у Пд.-Китайське м., утворюючи велику *дельту* (70 тис. км²). Довж. бл. 4350 км, площа бас. 795 тис. км² (найбільша ріка на п-ові *Індокитай*). Гол. притоки: Мун, Сан (праві), У, Тхен, Сан (ліві). Живлення переважно льодовикове й снігове (у верхів'ї) та за рахунок мусонних дощів (середня й нижня течія). Амплітуда коливань рівня досягає у пониззі 9 м, у серед. течії — 15 м. Пересічна витрата води у гирлі бл. 15 тис. м³/с, макс. — 33 тис. м³/с. Твердий стік дорівнює бл. 1,5 км³ на рік, у зв'язку з чим дельта ріки зростає на 80—100 м щорічно. В повінь судноплавна на 1600 км від гирла, під час межени — на окремих ділянках. Мор. судна підіймаються до м. Пномпеня (350 км). Використовують для зрошування (зокрема, рисових полів). На М. — міста Луангхабанг, В'єтъян (Лаос), Пномпень (Кампучія).

В. С. Гаврилюк.
МЕКСИКА, Мексіканські Сполучені Штати — держава в пд.-зх. частині Пн. Америки. На Зх. і Пд. омивається водами Тихого ок., на Сх. — Мексіканської зат. Атлантичного ок.

В адм. відношенні поділяється на 31 штат і столичний федеральний округ. Карті див. на окремому аркуші, с. 496—497.

Державний лад. М. — республіка. За формою держ. устрою — федерація. Діє конституція, прийнята 1917. Глава д-ви й уряду — президент, що обирається населенням строком на 6 років. Законодавча влада належить двопалатному парламенту — Нац. конгресу у складі сенату (64 члени), що обирається населенням строком на 6 років, і палати депутатів (400 членів), обираючої населенням на 3 роки. Виконавчу владу здійснює уряд, очолюваний президентом. Кожен штат має свою конституцію, однапалатний конгрес, виконавчі органи, очолювані губернатором (обирається населенням штату строком на 6 років).

Природа. Берегова лінія М. розчленована мало, найбільші п-ови — *Каліфорнія* та *Юкатан*. Більшу частину тер. країни займає *Мексіканське нагір'я* з переважними висотами 1000—2000 м, оточене гірськими хребтами (Зх. Сьерра-Мадре, Сх. Сьерра-Мадре та Поперечна — Вулканічна — Сьерра з діючими вулканами *Орісаба*, 5700 м — найвища вершина країни, та *Попocatepetl*). На Пд. — рівнини перешийка Теуантепек та п-ова Юкатан. Характерна висока сейсмічність, особливо в тихоокеанській зоні. Надра М. багаті на поклади нафти й газу (на узбережжі та шельфі Мексіканської зат.; за запасами — одне з провідних місць у капіталістичному світі), поліметал. руд; є також залізна та уранова руди, кам'яне вугілля, сірка, дорогоцінне каміння, золоті та ін. Клімат більшої ча-

стини М. тропічний, на Пн. субтропічний. Пересічна т-ра січня від +10° на Пн. Зх. до +25° на Пд.; липня — від +15° в горах до +30° на зх. узбережжі. На Пн. Мексіканського нагір'я клімат континентальний (бувають морози до -20°). Пересічна річна кількість опадів від 100—200 мм на Пн. до 2000—3000 мм на Пд. Найбільша ріка — Ріо-Браво-дель-Норте (Ріо-Гранде) на кордоні з США; найбільше озеро — Чапа-

Красивд на півдні Мексіканського нагір'я.

ла. На Пн. Зх. переважають сироземі та пустельні скелетні ґрунти, на решті території — сірокоричневі, червоно-коричневі та червоні, в горах поширені також гірсько-лісові бурі ґрунти. Рослинність більшої частини Мексіканського нагір'я напівпустельна (кактуси, агави, чагарники); в пд. частині нагір'я та на низовинках — високо травна *савана*. На Пд. Сх. країни значні площі займають вологі тропічні ліси. Найсирятливіший для проживання висотний пояс — 1000—2500 м.

Я. Г. Машиш.
Населення. Осн. населення — *мексіканці*. Численні корінні індіанські народи (*ацтеки, майя, хуастеки, цельталі, шоціль, тотонаки, міхе, отомі* та ін.) частково зберігають свої мови й культуру. В М. живуть також вихідці з Європи (іспанці, баски, німці, французи, італійці та ін.). Пересічна густота нас. — понад 33 чол. на 1 км² (1978, оцінка). Держ. мова — іспанська. Міське населення становить 60%. Найбільші міста: *Мехіко, Гвадалахара, Монтеррей, Пуебла, Леон, Сьєрра-Мадре-де-Сьєрра, Тельо-де-Вілья, Тельо-де-Вілья*.

Історія. В давні часи тер. М. населяли індіан. племена, в яких зберігалися общинно-родові відносини. Найвищою рівня цивілізації досягли племена *майя, тольтеків, ацтеків*. У процесі завоювання Америки ісп. експедиція 1517 досягла узбережжя М., перший завоювальницький похід в М. 1519—21 очолював *Е. Кортес*. До кін. 16 ст. було завершено її підкорення. Корінне населення потрапило в залежність від колонізаторів, а його цивілізацію було знищено. Протягом трьох століть країна перебувала в складі ісп. колоніальної імперії. Для соціально-еко. ладу М. тих часів було характерне подання феод.-кріпосницьких відносин із системою торгового рабства. Колоніальна політика Іспанії, дискримінація, еко. і політ. безправ'я більшості населення викликали повстання індіан. племен (1624, 1660, 1692, 1761, 1767). На поч. 19 ст. в країні розгорнувся визвольний рух, початок якому

Мекка. Священний комплекс Харам, або Бейт-Уллах. 16—17 ст. Загальний вид.

поклато повстання 1810 на чолі з М. Ідальго. В 1811 визвольну боротьбу очолив Х. М. Морелос. У ході війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26 М. 1821 здобула незалежність, 1824 прийнято конституцію, яка проголосила М. республікою. З 20-х рр. 19 ст. в М. почав проникати іноз. капітал, гол. чин. англ. і пн.-американський. У 1845 США анексували Техас, а в результаті *Американо-мексиканської війни 1846—48* приєднали понад половину території М. (див. також *Луїзіана*). Повстання 1854 поклато початок бурж. революції 1854—60. В 1857 було прийнято нову конституцію, яка закріпила осн. завоювання революції. Громадян. війна, що вибухнула в ході революції, завершилася перемогою лібералів (відстоювали капіталістичний шлях розвитку) на чолі з прогрес. урядом Б. Хуареса. Однак реакц. силами М. подали допомогу європ. д-ви (див. *Мексиканська експедиція 1861—67*). Всенар. боротьба проти окупантів завершилася 1867 перемогою республіканців. У 1884 в М. встановлено клерикально-поміщицьку диктатуру, що заохочувала проникнення іноз. капіталу, гол. чин. англ. і США. *Мексиканська революція 1910—17* покінчила з реакційним режимом, незважаючи на протидію США (інтервенція 1914, 1916—17). В січні 1917 було прийнято буржуазно-демократичну конституцію. Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в Мексикі загострилася класова боротьба. В 1919 було створено Мексиканську компартію (МКП). Бурж. уряди 1920—28, прагнучи зміцнити позиції нац. буржуазії, прискорили проведення агр. реформ, провели деякі антиімперіалістичні заходи. В 1924 М. першою з країн Америки встановила дипломатичні відносини з СРСР. У кін. 20-х — на поч. 30-х рр. у країні посилася реакція: 1929 заборонено МКП, 1930 розірвано дипломатичні відносини з СРСР. Реакційна політика правлячих кіл і різке погіршення становища трудящих у зв'язку з світовою кризою 1929—33 зумовили зростання революц. руху. Уряд Л. Карденаса-і-дель-Ріо (1934—40) здійснив ряд важливих соціально-екон. перетворень: відновив проведення агр. реформи, частково націоналізував залізницю (1937), підприємства англ. та амер. нафт. компаній (1938). У М. зміцнів держ.-капіталістич. сектор економіки. У 1935 відновилася легальна діяльність МКП. Під час 2-ї світової війни М. виступала на боці антигітлерівської коаліції (війну Німеччині, Італії, Японії оголосила 1942). В листопаді 1942 відновлено дипломатичні відносини з СРСР. У післявоєнний період проімперіалістичні уряди взяли курс на посилення антиробітн. законодавства, переслідування демократичних сил країни. Політика поступок імперіалістам, наступ на права трудящих спричинили розгортання страйкового руху і зростання антиімперіалістичних настроїв. Це примусило уряд М. відхилити 1936 пропозицію США про укладання воен. угоди В

1958 М. виступила проти встановлення контактів між Організацією амер. держав і НАТО. З поч. 60-х рр. уряди Л. Матеоса (1958—64) і Д. Ордаса (1964—70) проводили політику, спрямовану на зміцнення нац. економіки, дотримувалися принципу невтручання у внутр. справи ін. країн та розширення екон. зв'язків з соціалістич. країнами. На виборах 1976 президентом М. обрано Лопеса Портільйо. Уряд М. в галузі внутр. політики взяв курс на прискорення індустріалізації, розвитку с. г., обмеження доступу іноз. капіталу, в галузі економіки проводить курс держ.-капіталістич. регулювання. В 1979 МКП офіційно набула статусу легальної політичної партії. Зовнішньополіт. курс уряду М. спрямований на мирне співробітництво з усіма країнами на принципах незалежності, невтручання і права на самовизначення. М. підтримує ідею заг. роззброєння, стала ініціатором створення в Лат. Америці без'ядерної зони. В 1975 підписано угоду про співробітництво між М. і РЕВ. В ході переговорів у Москві 1978 на найвищому рівні прийнято ряд документів, у т. ч. консульську конвенцію та Програму науково-тех. співробітництва між М. і СРСР на 1978—79. З 1945 М. — член ООН. Є членом *Організації американських держав, Латиноамериканської асоціації вільної торгівлі, Латиноамериканської економічної системи.*

Б. М. Гончар.

Політичні партії, профспілки. Інституційно-революційна партія, засн. 1929. Буржуазна, націонал-реформістська партія, соціальну базу якої становлять урядові профспілки. Правляча з 1929. Партія Національна дія, засн. 1939. Виражає інтереси великої фінанс.-пром. і торг. буржуазії, тісно зв'язаної з іноз. капіталом. Справжня партія мексиканської революції, засн. 1957. Об'єднує гол. чин. ветеранів Мексиканської революції 1910—17. Соціалістична народна партія, засн. 1948. Об'єднує частину дрібної буржуазії, студентства, деякі верстви робітників і селян. *Мексиканська комуністична партія*, засн. 1919. Конфедерація трудящих М., засн. 1936. Входить до МКВП і ОРІТ. Загальна спілка робітників і селян М. імені Хасінто Лопеса, засн. 1949. Входить до ВФП. Мексиканська регіональна робітничка конфедерація, засн. 1918. Федерація профспілок державних службовців, засн. 1938.

Господарство. М. — індустр.-агр. країна, одна з найбільш економічно розвинутих у Лат. Америці. Домінуюче положення в г-ві посідають держ. капіталістич. сектор, в якому створюється до 20% валового нац. продукту, і нац. фінанс.-пром. олігархія. Держ. сектор контролює гол. галузі пром-сті (видобування нафти і газу, енергетику, нафтохімію, виплавку сталі), на нього припадає понад 40% всіх

капіталовкладень в економіку М. Проте в ряді ін. галузей г-ва значні позиції належать іноз. капіталу; 72% капіталовкладень припадає на США (1979). Уряд країни вживає заходів щодо обмеження діяльності іноз. компаній. У с. г. з 1915 проводиться агр. реформа, але значна частина селян ще лишається безземельною. У 1978 налічувалося 8,5 млн. постійно та сезонно безробітних, частина яких змушена шукати роботу в США. Зовн. борг країни оцінюється в 29 млрд. доларів (1979).

Промисловість. У пром-сті створюється бл. 30% валового внутр. продукту і зайнято бл. 30% самодіяльного населення. Гол. галузь пром-сті — нафтогазовидобування. Видобування й переробку нафти та газу й торгівлю нафтопродуктами здійснює держ. компанія «Пемекс». На нафту і газ припадає 90% паливно-енергетичного балансу країни. Гол. нафтохім. комплекси — у районі Веракруса, Тампіко, Мінатітлана, а також у Мехіко та Саламанці. В 1979 стали до ладу нафтохім. комплекси в містах Саліна-Крус і Кадерейта. Видобувають також вугілля, поліметалеві руди, сірку, срібло, золото, залізну руду, ртуть тощо. З галузей обробної пром-сті, крім нафтохімії, значного розвитку набули чорна (гол. центри — Монтеррей, Монклова, район Мехіко) та кольорова (Мехіко, Веракрус, Кананеа, Чіуауа, Торреон та ін.) металургія, машинобудування та металообробка, що представлені підприємствами по складанню автомобілів (Мехіко, Толука, Пуебла), виробн. дизелів, залізнич. вагонів, текст. устаткування (Сьюдад-Саагун), електротех. та радіоелектронних виробів (у т. ч. виробн. телевізорів), верстатів, суден. Розвинута також буд. матеріалів, хім., фарм., текст., швейна, шкіряно-взуттєва, харчосмакова пром-сть. Кустарні промисли (ткацтво, художні вироби тощо). Сільське господарство М. характеризується поєднанням великого поміщицького землеволодіння з малоземеллям і безземеллям селян. Створюються великі капіталістичні г-ва, характерна форма землеволодіння — с.-г. общини (ехідо). На с. г. припадає 10,5% валового внутр. продукту, в ньому зайнято понад 40% економічно активного населення. С.-г. виробн. не задовольняє потреб країни в продовольстві. В обробітку — бл. 20 млн. га землі, в т. ч. 4,3 млн. га зрошується. Гол. галузь — рослинництво (дві третини вартості с.-г. продукції). На експорт вирощують (збір, тис. т, 1979): каву — 230, бавовник — 340; для влас. споживання — цукротростину — 34 500 (1978), кукурудзу — 8900, пшеницю — 2000, сорго — 4000, рис — 570, квасолу — 640, картоплю — 800, сою — 730. За виробн. хенікену — грубого волокна одного з видів агави (1977 — 130 млн. т) М. посідає 1-е місце в світі. Поголів'я (млн., 1978): великої рогатої худоби — 30,4, свиней — 14,9, овець і кіз — 17. У 1978 було виловлено 800 тис. т риби і морепродуктів.

Транспорт. Довж. (тис. км,

Герб Мексики.

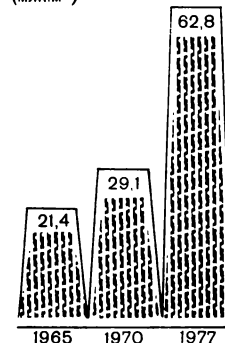
МЕКСИКА

Площа — 1958,2 тис. км²

Населення — 66,9 млн. чол. (1978, оцінка)

Столиця — м. Мехіко

ВИДОБУТОН НАФТИ (млн.м³)

1978): з-ць — 24,9 автошляхів — понад 200 (у т. ч. бл. 60 — з твердим покриттям). Тоннаж мор. флоту — 514,5 тис. брутто реєстрових т (1979). Гол. мор. порти: Веракрус, Тампіко, Саліна-Крус. У внутр. перевезеннях велику роль відіграє авіатранспорт; найбільші аеропорти: Мехіко, Монтеррей, Гвадалахара, Меріда. Довж. трубопроводів — понад 11 тис. км. Зовнішня торгівля. В експортних поставках М. найбільше значення мають нафта і нафто-Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1970	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	28,7	62,0
Мідь, тис. т *	61	87,0
Цинк, тис. т *	266	265,0
Свинцев, тис. т *	176	180,0
Сірка, млн. т	1,4	1,8**
Сталь, млн. т	3,8	7,6
Чавун, млн. т	2,3	4,4
Цемент, млн. т	7,1	13,9**
Автомобілі, тис. шт.	186,9	344,0**
Цукор, млн. т	2,3	3,0**

* За вмістом металу в руді.
** 1978

продукти, продукція с. г., гірничорудної пром-сті та кольорової металургії. Довозять гол. чин. товари виробничого призначення, прод. товари. Осн. торг. партнер — США (дві третини зовнішньоторг. обороту М.). Розвиваються торг. зв'язки з ін. країнами, у т. ч. з країнами Ради Економічної Взаємодопомоги. Важлива стаття доходів — іноз. туризм. Грош. одиниця — песо. За курсом Держбанку СРСР 100 песо = 2,87 крб. (грудень 1980).

Медицина. Медичне обслуговування. В 1975 було 67 363 лікарняні ліжка (10 ліжок на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 31 571 лікар, разом з санітарними лікарями (5,4 лікаря на 10 тис. ж.), 1879 зубних лікарів і 112 фармацевтів. У М. в основному держ. система мед. обслуговування. Лікарів готують на 4 мед. ф-тах при ун-тах. Відомі курорти Акапулько, Куернавака, Орисаба, Веракрус.

Освіта, науки та культурно-освітні заклади. В 1977 19% жителів країни були неписьменними. Строк навчання в початковій школі 6 років, у середній — 5 (3 + 2) і 6 (3 + 3). Загальною обов'язковою і безплатною вважається 6-річна початкова освіта для дітей віком 6—15 років, але вона практично не здійснюється. Поряд з держ. існує багато приватних шкіл. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 12,1 млн. учнів, у серед. навч. закладах — 3,2 млн., у вищих навч. закладах (189 вузів, у т. ч. 60 ун-тів) — 539,4 тис. студентів. Найбільші вузи країни — Нац. автономний ун-т М. (засн. 1551), Нац. політех. ін-т (засн. 1936), обидва — у Мехіко, ун-ти в Гвадалахарі, Морелії, Пуеблі. Наукові установи: Мекс. академія мов, Мексиканська академія історії (засн. 1940), Нац. академія наук (засн. 1884), Нац.

академія історії та географії (засн. 1925), Мекс. нац. академія медицини (засн. 1864), понад 30 ін. н.-д. установ і понад 60 наук. т-в і асоціацій. Найбільша 6-ка — Нац. в Мехіко (засн. 1833), великі 6-ки є в ін. містах і ун-тах. У Мехіко — музеї: сучас. мистецтва (засн. 1964), Нац. музей антропології (засн. 1825), Нац. музей історії (засн. 1825), Галерея живопису і скульптури Сан-Карлос (засн. 1785) та ін. В. З. Клепикова. Преса, радіомовлення, телебачення. В 1979 в М. виходило 227 щоденних газет. В Мехіко виходить 21 щоденна газета заг. тиражем 2,3 млн. прим. Найпоширеніші: «Діа» («День», з 1962), «Насьйональ» («Національна», з 1929), «Новедас» («Новини», з 1936), «Пренса» («Преса», з 1928), «Соль де Мехіко» («Сонце Мехіки», з 1965), «Універсал» («Універсальна», з 1916), «Ексельсіор» (з 1917). Органи Мексиканської компартії «Опосісьйон» («Опозиція», з 1970) та журн. «Сосьялісмо» («Соціалізм»). Інформ. агентства — Інформекс, акціонерне т-во, засн. 1960; АМЕКС, акціонерне т-во, засн. 1968; НОТІМЕКС, урядове, засн. 1968. Урядова служба «Радіо програмас де Мехіко». Телебачення — з 1950.

Література М. до 16 ст. розвивалася мовами корінних індіанців племен, після завоювання ісп. колонізаторами — ісп. мовою. В її історії розрізняють кілька періодів. У доколоніальний період найбільшого розвитку досягла л-ра майя (3—9 ст.) і ацтеків (14—16 ст.). У колоніальний період розвивалася в руслі європ. традицій. Проте великий вплив на неї мала література індіанців, що існувала в усних формах. Помітну роль у розвитку л-ри М. відіграв ісп. просвітитель-гуманіст Б. де Лас Касас. Перший власне мекс. твір — поема «Пішноти Мехіки» (1604) Б. де Вальбуєни. Провідним видом л-ри 17 ст. стала поезія барокового характеру (див. Барокко), в якій визначилися риси мекс. самотності (творчість поетеси й драматурга Хуани Інєс де ла Крус). У кін. 18 ст. як в усній нар. поезії, особливо сатиричній, так і в л-рі писемній (твори Р. Ландівара, Ф. Клавієро та ін.) посилюються антиколоніалістські тенденції. В період боротьби за незалежність розвивалися патріотична публіцистика і поезія революц. класицизму, представлена творчістю А. Кінтана Роо — автора нац. гімну «Шістнадцять вересня». Перший роман «Перікілья Сарньєнто» (1816) Х. Х. Фернадеса де Лісарді опубліковано під час антиісп. війни. В 30-х рр. виник романтизм. Його уособлювала поезія М. Акуньї, Г. Прієто та ін. Романтичними рисами позначені й істор. романи М. Пайно, Х. Т. де Куелара, в яких викидалася т. з. костюмристська (побутописова) тенденція, що започаткувала мекс. реалізм. Велика роль у розвитку самотності мекс. л-ри належить І. М. Альтамирано. В останній третині 19 ст. виник мекс. модернізм. Представниками його були: М. Х. Отон, М. Гутьєррес Нахера, Амадо Нерво та ін. В кін. 19 ст. в л-рі

М. з'явилися реалістичні тенденції, пов'язані з соціальною критикою, зразками якої є романи Х. Лопеса Портільо-і-Рохаса, Ф. Гамбоа, особливо роман Е. Фріаса «Томочік» (1892). У період бурж.-демократичної революції 1910—17 почався якісно новий етап у розвитку літератури. Роман «Гі, віднизу» (1916) М. Асуелі закріпив основи роману про революцію (твори М. Л. Гусмана, Г. Лопеса-і-Фуентеса, Х. Р. Ромєро, Х. Мансідора). Поезія Р. Лопеса Веларде, Е. Гонсалеса Мартінеса, К. Пельєсера характеризується глибоким ліризмом і прагненням показати духовний світ мексиканців. Естетичні проблеми нац. і світової л-ри в 20—30-х рр. розглядали у філос. працях і есе Х. Васконселос та А. Рейес. Після 2-ї світової війни з романами виступають А. Яньєс, Х. Руйффо, К. Фуентес, Росаріо Кастельянос та ін. Вони звертаються до загальнолюдських проблем, вивчають сучасну нац. дійсність, намагаються вирішити давні гуманістичні проблеми в нових умовах. Літ. критика розвивається в працях Х. Л. Мартінеса, А. Кастро Леала, Е. Карбальйо. Укр. мовою перекладено окремі твори М. Асуелі, Х. Мансідора. В. С. Харитонов.

Архітектура. В період до 16 ст. на тер. М. розвивалася культура індіанців. Склалися міста в центр. областях М. (Теотіуакан; Тахін — культура тотонаків; Чолула і Тольяні — культура тольтеків; Теночтітлан — культура ацтеків), на Пд. країни (Монте-Альбан — культура сапотеків і міштеків; Мітла — культура міштеків), на п-ові Юкатан (Бонампак, Паленке, Яшчилан, Майяпан, Ушмаль, Чичен-Іца — культура майя). В містах зводили грандіозні ступінчасті храми-піраміди («Піраміда Сонця» в Теотіуакані, 2 ст. до н. е. — 9 ст. н. е.; «Храм з нішами» в Тахіні, культура тотонаків, 8—12 ст.). У колоніальний період (16 — поч. 19 ст.) міста з прямокутною сіткою вулиць забудовували спорудами за ісп. зразками, що мали разом з тим риси місц. своєрідності. В серед. 16 ст. храми (монастирі) у Чолулі, Сакатлані та ін. зводили в готичному стилі, пізніше — з помітним відходом від готики (собор у Пуеблі, 1555—1649; собор у Мехіко, 1563—1667) і в традиції доби Відродження й стилі барокко (собор у Морелії, 1640—1705; Нац. палац у Мехіко, 1692—99).

У 18 ст. розвивалася архіт. школа Мехіко, для якої характерним було пишне оздоблення фасадів з декоративними елементами стилів різних епох та індіан. мотивів (церква: Ла Професа, 1714—20, і Саґраріо Метрополітано, 1749—68, обидві — в Мехіко; Санта-Моніка в Гвадалахарі, 1720—33). Архит. школа Пуеблі широко використовувала багатоколірну кераміку й ліплення на фасадах («Каса де Альфонсе» в Пуеблі, бл. 1760—90). В кін. 18—19 ст. в архітектурі М. помітні риси класицизму, на рубежі 19 і 20 ст. — еклектизму (Палац красних мистецтв у Мехіко, 1904—34, арх. А. Боарі) та модерну, в 20—30-х рр. 20 ст. —

Церква Саґраріо Метрополітано в Мехіко. Архітектор Л. Родріґес. 1749—68.

окласицизму. З серед. 20-х рр. у н. складалася одна з перших у черці архіт. шкіл — школа уніціоналізму (арх. Х. Вілья-ан Гарсія й Х. Легоррета, Х. Горман і Е. Яньес). Для сучас. архітектури М. характерні вико-ристання й розвиток нац. худож. адіцій з широким застосуванням архіт. ансамблів синтезу мист-ств. Серед споруд: житл. будинок у комплексі «Беніто Хуа-е» (1950—52, арх. М. Пані та

К. Ороско. Робітничий клас. Роз-с у Національній підготовчій школі Мехіко. 1922—27.

Ортега, ф-ка «СІВА» (1953—, арх. А. Пріето й Ф. Кандела), ка. Університетського містечка 951—53, арх. Х. О'Горман та ін.), адіон Аптека (1968, арх. П. Ра-рес Васкес), Палац спорту (1968, арх. Ф. Кандела), всі — в Мехіко, бразьтворче мистецтво стародав-ної М. розвивалося з 2-го тис. н. е. (статуетки з каменю й те-коти, фігурні посудини). В 1-му тис. до н. е. ольмекі на узбережжі ексікавськьох заток зводили кам-ели з рельєфами, вівтарі, сар-фаги, велетні голови, скла-ли комплекс реліг.-символічних об-зів (божества у вигляді людей тварин). В 1-му тис. н. е. в рабо-писницьких л-вах і центр. обла-ях (тоноакі, сапотекі та ін.) та і півдні (маїя) в рельєфах і роз-сах на будівлях, масках, стату-ках, стелах, розписних та фігур-их посудинах реліг. символика, пончена фантастика, узагальне-сть стилізованих форм сполуча-ся з яскравістю життєвих спо-режень і багатством декоратив-ного візерунка. В мист. тольте-к, ацтеків, майя в 10—16 ст. по-нали переважати воєнні сцени застрашувальні образи, масивні ієми і складний декор. За коло-альних часів (16 — поч. 19 ст.) латин різьбленим декором при-намалися фасади й інтер'єри ерков (особливо у т. з. ультрабо-жко 18 ст.), поширилася різьб-на дерев'яна поліхромна скульп-пра, реліг. і портретний живопис і. де Енаве, М. Кабрера), а піз-ше — академічна скульптура (М. дльса). В 19 ст. поряд з академіч-ною скульптурою й живописом звивалося мистецтво нар. май-рів — живописців, що зображу-ли сцени нар. побуту («костум-істи» Х. Арр'єта, Г. В. Гаона), портретистів (Х. М. Естрада, Бустос). У 2-й пол. 19 — на-ч. 20 ст. досягнення нац. реалі-чного мист. пов'язані з пейза-ми Х. М. Веласко та Х. Му-рі-йо, побутовими картинами С. зрана, прогресивною політ. гра-ікою Х. Г. Посади. Мексіканська олоція 1910—17 зумовила

розквіт монументального живопи-су, прийнятого ідеями нац. та соціального визволення; найви-значніші її майстри — Д. Рівера, Х. К. Ороско, Д. Скейрос, Х. Чавес Морано, Х. О'Горман. Ство-рена 1937 «Мистецтва народної графіки» (Л. Мендес, А. Бель-ран, П. О'Хітінс, А. Гарсія Бус-тос) виступила з антифашист. та антиімперіалістичною програмою. В сучас. мист. М. розвиваються монументальний живопис, графіка, скульптура; поширені модерністсь-кі течії (живописець Р. Тамайо).

Музика. Стародавні жителі М. мали своєрідну й багату муз. куль-туру. Пісні і танці були пов'язані з реліг. і культовими обрядами; співом і музикою супроводили-ся трудові процеси. Муз. інстру-менти: барабани, брязкальця, дзві-ночки, ксилофони тощо. На сучас. індіан. музиці позначився вплив ісп. та креольської муз. культур. Найпоширеніші мекс. пісенно-танц. форми — сон, харабе, упанго, ка-банера; пісенні — кансьйон, корі-до. Муз. інструменти: гітара та її різновиди — гітарон і хараніта; скрипка, арфа. Профес. музика розвивалася з поч. 16 ст. В 1866 відкрито консерваторію (з 1877 — Нац. консерваторія). Основнополож-ники нац. композиторської школи — С. Ревуеллєтас та К. Чавес (1-а пол. 20 ст.). Серед сучас. компози-торів — Л. Санді, Д. Аяла, Б. Галіндо, Р. Альфєр, виконавці — диригент Л. Еррера де ла Фуєнте, скрипаль Г. Шерінг, піаністи К. Барахас та М. Т. Кастрільйон, гі-тарист А. Бріб'єска, співачка Х. Арая, виконавці нар. пісень Е. Касановас. У Мехіко працюють Нац. опера і концертний зал (у Палаці красних мистецтв), Нац. симф. оркестр та Симф. оркестр ун-ту, Нац. консерваторія, Вища муз. школа при ун-ті; Академія мекс. танцю, труп Фольклорний балет Мексіки.

Театр. Зародження театру М. тісно пов'язане з індіан. реліг. обряда-ми. В 16 ст. виникли реліг. хри-стіянські вистави на зразок мо-раліте. Створювалися театри: «Бу-динок комедій» (1597), «Колісео» (1670), «Нуєво Колісео» (1735), всі — в Мехіко; театр. колективи в Гвадалахарі (1758), Веракрусі (1787) та ін. містах, де ставилися переважно п'єси ісп. письменни-ків і грали актори-іспанці. Лише з 1-ї пол. 19 ст. під час нац.-виз-вольного руху розгорнулася бо-ротьба за створення нац. театру. В 1823 підкріпився «Театро дель пале-ке де лос галльйос» — перший в М. театр для народу. Політ. Мекс. революції 1910—17 сприяли поглибленню інтересу до нац. куль-тури, фольклору, з'явилися п'єси

Брама в Лабна. Культура майя.

мекс. драматургів Ф. Гамбоа, Х. Х. Руєди, Х. Х. Гамбоа, М. Давалоса та ін. На поч. 20 ст. виник театр актриси й режисера В. Фабрегас, в якому ставилися твори В. М. Діаса Барроса, Х. Вільяурруті та ін. В 1923 засн. Спілку драматур-гів, яка сприяла розвитку нац. культури. В кін. 20 — на поч. 30-х рр. у М. створюються експе-риментальні трупи — «Уліссес», «Ор'єнтасьйон», «Театро де аора» та ін. Серед театрів Мехіко — «Хіменес Руєда», «Інсургентес», Театр для дітей і ляльковий театр «Гін'йоль», Нар. театр просто не-ба та ін. Ставляться п'єси нац. драматургів — М. Горостісі, Р. Усіглі, Е. Карбалльдо, С. Маганьї, Л. Басурто, а також світової класи-чної драматургії, в т. ч. М. Го-голя, А. Чехова та ін. Є Нац. муз.-ей театр.

Кіно. Перший худож. фільм ство-рено 1905. З 1910 відомий філь-ми: «Крик скорботи» (реж. Ф. Аро) — про боротьбу М. за незалеж-ність, короткометражні комедії та мелодрами, в 30-х рр. — комер-ційні муз. кінокартини. В 1931—32 група рад. режисерів на чолі з С. Ейзенштейном працювала в М. над фільмом «Хай живе Мексіка!» (не закінчений, відтво-рений 1979 групою кіномитців під керівництвом Г. Александрова). В 30—40-х рр. у картинах режисе-рів Е. Гомеса Мурієля, К. На-варро, Ч. Уруєти й особливо Е. Фернандеса — «Марія Канде-лярія» (1944), «Перлина» (1947), «Сільська дівчина» (1949, в рад. прокаті) — «Мексіканська дівчи-на») — було відображено соціальні конфлікти. В 50—70-х рр. вишшли фільми «Корені» (1955, реж. Б. Алазракі), «Мокрі спини» (1955, реж. А. Галіндо), трилогія про нац. героя П. Вілью (реж. І. Рол-рігес), «Педро Парамо» (1966, реж. К. Вело), «Партизанка Вілья» (1967, реж. М. Морайте), «Еміліо Сапата» (1970), «Каноа» (1976; реж. обох — Ф. Касальс), «Страйк у Канонеа» (реж. М. Ф. Вілья-ланте), «Нікчемні люди» (реж. Х. Естрада; обидва — 1978), «Дім на Півдні» (1975), «Злива» (1978; реж. обох — С. Ольхович). Серед кіноакторів: М. Фелікс, Д. дель Ріо, І. Лопес Гарсо, А. де Кордова. В 1946—64 в М. працював ісп. реж. Л. Бюньюель («Назарін» та ін.). З 1959 в Акапулько щороку прово-диться Міжнар. кінофестиваль. Лл. див. на окр. аркуші, с. 448—449.

Лит.: Очерки новой и новейшей истории Мексики. 1810—1960. М., 1960; Мексика. Политика. Экономика. Культура. М., 1968; Альперония М. С. Рожде-ние мексиканского государства. М., 1979; Бороздина А. И. Аграрная реформа в Мексике. М., 1978; Григорье-ва З. К. Иностранный капитал в эконо-мике Мексики. М., 1976; Кутей-щикова В. Н. Мексиканский роман. М., 1971; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Кириченко Е. И. Три века искусства Латинской Америки. М., 1972; Жа-дова Л. А. Монументальная живопись Мексики. М., 1965; Мигель М. Паю-рама мексиканского кино. В кн.: Мексика. М., 1968.

МЕКСИКАНСЬКА ЕКСПЕДИ-ЦІЯ 1861—67 — збройна інтервен-ція Великобританії, Іспанії та Франції в Мексику з метою пова-лення бурж.-демократичного уря-

Скульптурна голова з Паленке. Культура майя.

А. Гомес. Мати проти війни. Графіка на ліно-леумі. 1952.

Мексіка. «Каса де Аль-фенікс» в Пуєблі. Близько 1760—90.

МЕКСИКАНСЬКА
ЗАТОКА

ду президента Б. Хуареса і встановлення залежного від європ. д-в монархічного режиму. Приводом до інтервенції був прийнятий 17.VII 1861 мекс. конгресом закон про тимчасове припинення виплат по зовн. боргам. У відповідь на це в кін. 1861 — на поч. 1862 війська трьох д-в висадилися в Мексикі. Рішучий опір мексиканського народу та суперечності між інтервентами змусили Великобританію та Іспанію у квітні 1862 відкликати свої війська з Мексики. Але Франція продовжувала інтервенцію. Влітку 1863 франц. війська захопили м. Мехіко, а в квітні 1864 імператором Мексики було проголошено ставлення *Наполеона III* — Максиміліана I. Керіване патрістичним урядом Хуареса, на боротьбу піднялося все населення країни. В березні 1867 франц. інтервенти залишили Мексику.

А. А. Стріло.
МЕКСИКАНСЬКА ЗАТОКА — затока Атлантичного ок. біля пд-сх. берегів Пн. Америки, між півостровами Флоріда і Юкатан та о. Куба. З Атлантичним ок. сполучена Флоридською, з Карибським м. — Юкатанською протоками. Площа 1543 тис. км², глиб. до 5203 м. За розмірами та гідрологічним режимом М. з. належить до середземних морів. З М. з. витікає Флоридська течія, що дає початок *Гольфстріму*. Промисел риби (оселедці), креветок, устриць, губок, а також акул. Шельф пн.-зх. частини М. з. багатий на нафту. Гол. порти: Новий Орлеан (США), Веракрус (Мексика), Гавана (Куба).
МЕКСИКАНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (МКП). Засн. 24.XI 1919 більшістю членів Мекс. соціалістичної партії (ств. у вересні 1919). В 1919 вступила до Комінтерну. За її ініціативою 1921 створено Заг. конфедерацію трудящих, 1924 — Антиімперіалістичну лігу Америки, 1926 — Нац. сел. лігу. В 1929 під керівництвом комуністів засновано Єдину профспілкову конфедерацію Мексики (КСУМ). Того ж року МКП, КСУМ, Нац. сел. ліга та деякі ін. орг-ції утворили Робіт.-сел. блок. У червні 1929 МКП за-

боронено. До 1935 діяла в підпіллі. Після легалізації була організатором виступів трудящих, які змусили уряд здійснити ряд прогрес. реформ. У серед. 40-х рр. керівництво МКП піддало під вплив ревізіоністів, що призвело до внутріпарт. фракційної боротьби. XIII з'їзд (1960) відновив єдність партії, почав розробку її нової політ. лінії. З поч. 60-х рр. МКП діяла в напівлегальних умовах. XIV з'їзд (1963) прийняв програму і статут МКП. XVI з'їзд партії (1973) прийняв нову програму, що визначила майбутню революцію як демократичну і соціалістичну, та статут. Легальний XVIII з'їзд МКП (травень 1977) відзначив необхідність створення широкого фронту прогрес. сил у боротьбі за демократичні перетворення в країні. В 1978 МКП добилася офіц. визнання. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. Чисельність — понад 100 тис. чол. (1978). Ген. секретар ЦК — А. Мартінес Вердуго (з 1973; з 1963 — перший секретар ЦК). Друк. органи: ЦО — щотижн. газ. «Опосісійон» («Опозиція», з 1970), теоретичний — журн. «Соціалісмо» («Соціалізм»).

А. А. Стріло.
МЕКСИКАНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1910—17 — бурж.-демократична революція, спрямована проти клерикально-поміщицького режиму, фео. пережитків і гноблення іноз. монополій. Почалася в листопаді 1910 численними повстаннями проти деспотичної диктатури П. Діаса. В травні 1911 диктатуру було повалено. До влади прийшла нац. буржуазія (уряд Ф. І. Мадеро). Контрреволюц. закатот реакц. кл. країни при підтримці США призвів у лютому 1913 до відновлення диктаторського режиму. Проти реставрації диктатури виступили широкі нар. маси. В країні почалася громадян. війна між бурж.-поміщицьким блоком, очолюєм В. Каррансою, і революц. селянством, керіваним Ф. Вілі і Е. Сапата. В серпні 1914 до влади прийшов уряд бурж.-поміщицького блоку. В ході М. р. США 1914, 1916—17 вчинили збройну інтервенцію в Мексику, але зазнали поразки. Установчі збори (грудень 1916 — січень 1917) в умовах триваючої збройної боротьби прийняли бурж.-демократичну конституцію, що було завершальним етапом революції. Конституція закріпила владу нац. буржуазії, обмежила права іноз. монополій. М. р. розчистила шлях для розвитку капіталізму, сприяла зміцненню суверенітету країни. Літ.: Лаврон Н. М. Мексиканская революция 1910—1917 гг. М., 1972.

В. В. Пащук.
МЕКСИКАНСЬКЕ НАГІР'Я — нагір'я на півдні Пн. Америки, в межах Мексики і США. Площа бл. 1200 тис. км². Центр. частина М. н. — плоскогір'я (Пн. Меса і Центр. Меса) заввишки 800—1200 м, розчленовані невисокими короткими хребтами. М. н. оточують гори: на Зх.—Зх. Сьерра-Мадре (3150 м), на Сх.—Сх. Сьерра-Мадре (4054 м), на Пд.—Поперека, або Вулканіза, Сьерра з вулканами *Орісаба*, вис. 5700 м (найвища вершина М. н.), *Попо-*

катепетль, вис. 5452 м, та ін. Родовища срібла, свинцю, цинку, міді, ртуті, марганцю, заліза, золота тощо. Рослинність внутр. районів напівпустельна і степова, поширені кактуси (бл. 500 видів), агави та ін. На схилах до вис. 2000 м — листяні й мішані ліси (дуб, платан, магнолії та ін.), хвойні ліси; вище 4000 м — альпійські луки. Серед рослин багато ендеміків (понад 8 тис. видів). М. н. заселене відносно рідко, за винятком родючих долин і міжгірних улоговин.

МЕКСИКАНЦІ (самоназва — *мехіканос*) — нація, основне населення Мексики. Живуть також у США. Чисельність — 63 млн. чол. (1978, оцінка), у т. ч. в США — 7 млн. чол. Говорять *іспанською мовою*, в якій багато запозичень з різних мов індіанців Мексики. За релігією більшість М.—католики. Мекс. нація сформувалася в результаті змішання ісп. завойовників 16 ст. і пізніших ісп. переселенців з аборигенним індіанським населенням — *ацтек*ами, *майя*, савотексами, отомі та ін. і незначною мірою з неграми, яких ввозили з Африки як рабів. У самобутній культурі М. зберігаються ісп. та індіанські культурні традиції. Про історію, економіку і культуру М. див. *Мексика*.
МЕКТЕБ (араб. мактаб, букв.— місце, де пишуть) — 1) Поч. мусульм. школа в країнах Близького і Серед. Сходу. Виникла в 7—8 ст. 2) У народів тюрк. мовної групи, що проживають в СРСР, М. наз. середня загальноосвітня школа. Див. також *Медрес*.

МЕЛА ПОМПОНІЙ (Pomponius Mela; рр. н. і см. невід.) — рим. географ 1-ї пол. 1 ст. н. е. Родом з Іспанії. Автор твору «Про положення Землі» (43 н. е.), в якому узагальнив відомості з географії античного світу. М. П. додержувався теорії єдності Світового ок., що було важливим досягненням античної географії.

МЕЛАМІН, 1, 3, 5-триаміно-2, 4, 6-триамін — органічна сполука; безбарвні кристали, *t*_{пл} 354° С; практично нерозчинний у воді та більшості органічних розчинників. У пром-сті М. добувають з дициандіаміду або з сечовини. Іде для виготовлення *меламіноформальдегідних смол*, іонообмінних смол, *дубильних речовин*, текстурмеламіну, застосовуваного у виробн. барвників і гербіцидів.

МЕЛАМІНО-ФОРМАЛЬДЕГІДНІ СМОЛИ — продукти поліконденсації меламіну з формальдегідом. Аморфні речовини білого кольору, добре розчиняються у воді і не розчиняються в більшості органічних розчинників. При підвищеній т-рі або у присутності кислот каталізаторів М.-ф. с. тверднуть, утворюючи неплавкі і нерозчинні продукти, подібні до ін. *амінопластів* (до групи яких належать М.-ф. с.). Застосовують у виробн. пластмас, *лаків*, *емалей*, декоративних шаруватих пластмас тощо.

Ю. П. Гетьманчук.
МЕЛАНЕЗІЙСЬКІ МОВИ — мови *меланезійців*. Традиційно їх вважають за групу (чи гілку) *малайсько-палінезійських мов*. Досліджені недостатньо. Багато учених серед. 20 ст. не об'єднує М. м. за

генеалогічною ознакою. Усього налічується кількасот М. м., з них найпоширеніші — фіджійська, мота, моту. За типологією належать до *аналітичних мов*. У граматичній будові М. м. є риси, спільні з *мікронезійськими мовами*. Писемною з М. м. є фіджійська.

Ю. Х. Сірк.

МЕЛАНЕЗІЙЦІ — група споріднених народів, корінне населення Меланезії. Чисельність — бл. 1,1 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *меланезійськими мовами*. Формально М. — християни, але у них зберігаються значні пережитки давніх місц. вірувань. До поч. 19 ст. М. жили в умовах первісно-общинного ладу. Цікаві описи побуту М. дали В. М. Головнін і М. М. Миклухо-Маклай. У 19 ст. Меланезія була поділена між голл., англ. і франц. колонізаторами. Работоргівля, обезземелення, жорстока експлуатація призвели до значного зменшення чисельності М. Осн. заняття — землеробство, рибальство, частина працює в промисловості.

МЕЛАНЕЗІЯ — група островів Океанії, в пд.-зх. частині Тихого ок. До М. входять дві *Соломонові Острови*, *Фіджі*, *Папуа Нова Гвінея*, *Вануату* (див. т. 12, Додаток); володіння Франції — *Нова Каледонія*, Зх. Іріан (на Зх. о. *Нова Гвінея* — входить до Індонезії). Заг. пл. 956,3 тис. км², населення понад 4 млн. чол. Переважає гірський рельєф, заввишки до 5029 м (пік Карстенс-Топпен на о. Нова Гвінея). Багато вулканів, у т. ч. діючих, часті землетруси. Клімат екваторіальний (на Пн.) і тропічний (на Пд.). Поширені вологі тропічні ліси з цінними породами дерев (хлібце, динне, пальми, сандалове, каучуконоси); в дельтах рік та на узбережжях — мангрові зарості, болота; у внутр. районах — *савани*. Серед рослин багато *ендемиків*. З тварин живуть кенгуру, прохилда, а також казуари, лірохвіст та ін. Плантації цукр. тростини, кавового дерева, какао, кокосової пальми тощо.

МЕЛАНЖЕВА ТКАНІНА (від франц. *mélange* — суміш) — тканина з однотонкової або крученої *пряжі*, виготовленої з різнокольорових бавовняних, вовняних чи хімічних волокон. Відрізняється від гладкофарбованих або строкатих тканин своєрідним кольоровим ефектом, створюваним на фоні тканини білими або пофарбованими волокнами. Найпоширенішими М. т. є *діагональ*, *драп* (драп-меланж), *коверкот*, *сукно* (сукно-меланж), *трико* тощо.

МЕЛАНІЗМ — незвичайне потемніння забарвлення тварин внаслідок збільшення у їхніх зовнішніх покриттях кількості пігментів *меланінів*.

МЕЛАНІНИ [від грец. *μέλας* (μέλας) — чорний, темний] — коричневі і чорні *пігменти* хребетних та деяких безхребетних тварин, людини і рослин. М. — високомолекулярні водонерозчинні сполуки, хім. структура яких мало вивчена (загальна формула $C_{77}H_{98}O_{33}N_{14}S$). Зумовлюють забарвлення шкірних покриттів та їхніх похідних (волосся, пір'я, луски), сітківки ока, *кутикули* (у комах), шкірки дея-

ких плодів у рослин тощо. Попередником М. в організмі є амінокислота *тирозин*. У людини і хребетних тварин утворення меланінів пов'язане з діяльністю ендокринних залоз. При деяких гормональних розладах, іноді під час вагітності або під дією сонячного і ультрафіолетового проміння утворення М. в шкірі посилюється. Підвищення вмісту М. спостерігається в деяких *бородавках*, в окремих злоякісних пухлинах (*меланоми*). М. можуть утворюватися також при обробці деяких харч. продуктів рослинного походження (напр., картоплі). Див. також *Меланізм*. **МЕЛАНОМА**, меланобластома [від грец. *μέλας* (μέλας) — чорний, *βλαστός* — зародок і *δύκωμα* — пухлина] — злоякісна пухлина, що розвивається з клітин, які виробляють пігменти *меланіни*. Природа і виникнення М. остаточно не з'ясовані (травма, гормональна стимуляція тощо). Найчастіше розвивається на шкірі з пігментних або депігментованих родимок, рідше — на слизових оболонках (носоглотки, гортані, стравоходу, кишечника та ін.), сітківці та судинній оболонці *ока*, м'яких мозкових оболонках головного та спинного мозку. М. є однією з найзлоякісніших пухлин. Лікування: хірургічне, променева терапія, комбіноване.

МЕЛАНОЦИТОСТИМУЛЮЮЧИЙ ГОРМОН, МСГ, меланотропін, інтермедін — гормон задньої і проміжної часток *гіпофіза*. За хім. будовою — поліпептид (див. *Пептиди*). Розрізняють α-МСГ та різної структури у різних видів організмів β-МСГ. МСГ стимулює утворення *меланінів* у пігментних клітинах — меланоцитах. У нижчих хребетних МСГ спричинює збільшення розмірів і кількості меланоцитів шкіри. У ссавців МСГ впливає на забарвлення хутра, секреторну функцію *сальних залоз* тощо. Секреція МСГ регулюється *гіпоталамусом*. МСГ застосовують для підвищення гостроти зору, поліпшення *адаптації* до темряви, для лікування деяких *очних хвороб*.

МЕЛАНЕРИТ (від грец. *μέλαντερος* — чорніший) — мінерал класу *сульфатів*. $Fe[SO_4] \cdot 7H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 1,9. Тв. 2. Колір світло-зелений, рідше темно-сірий або сірувато-чорний. Блиск скляний. М. відомий у сірчанокислотних родовищах Іспанії, Швеції та ін. країн. У Рад. Союзі значні скопчення М. є в РРФСР (на Уралі й у Сибіру), на Україні знайдено в Донбасі, Прикарпатті і на Закарпатті. М. одержують і штучно. Використовують гол. чин. для виготовлення фарб та чорнила і в хім. пром-сті. **МЕЛАНХЛЕНИ** (грец. *Μελαγχλαῖνοι* — одягнені в чорне) — давні племена, які жили на Пн. від царських скіфів (див. *Скіфи*). Давньогрец. історик *Геродот* писав, що М. — «народ не скіфський», але близький до скіфів за способом життя. Вважають, що М. жили на середньому Дону.

Літ.: Рыбаков Б. А. *Геродотовы Скифия*. М., 1979.

МЕЛАНХОЛІК (грец. *μελαγχολικός*, від *μέλας* — чорний і *χολή* —

жовч) — 1) Один з чотирьох основних типів *темпераменту*, якому відповідає слабкий гальмівний тип *нервової системи*. Давньогрец. лікар *Гіпократ* вважав, що меланхолічний темперамент визнається перевагою в організмі людини чорної жовчі (звідси й назва). 2) Людина, у якої переважає пригнічений, сумний настрій.

МЕЛАНХОЛІЯ (грец. *μελαγχολία*, від *μέλας* — чорний і *χολή* — жовч; причиною М. давньогрец. лікарі вважали отруєння жовчю) — психічне порушення, що характеризується сумним, пригніченим настроєм тощо; одна з назв *депресії*.

МЕЛАРЕН — озеро на Пн. Європи, в межах Швеції. Пл. 1163 км². Глиб. до 64 м. Береги звивисті, розчленовані численними затоками та бухтами. Багато островів (бл. 1200). Системою проток і каналів сполучений з Балтійським м. Судноплавство, туризм. На сх. березі М. — м. Стокгольм.

МЕЛВІЛЛ (Melville) Герман (1.VIII 1819, Нью-Йорк — 28.IX 1891, там же) — амер. письменник. В автобіограф. повістях «Тайпі» (1846), «Ому» (1847) протиставляв первісне життя на лоні природи бурж. цивілізації. В романтичній сатирі «Марді» (1849) подав широкі філос. узагальнення, пов'язані з життям Європи 1848. У філос. романі «Мобі Дік, або Білий Кит» (1851) в алегоричній формі відобразив боротьбу Добра й Зла. Автор книг «П'єр» (1852), «Ізраель Поттер» (1855), «Шарлатан» (1857), повістей «Білі Бад» (вид. 1924) та ін., збірок оповідань, зб. «Вірші про війну» (1866, відгук на громадян. війну в США).

Тв.: Укр. перекл. — Білі Бад, формарсовий матрос. «Весесві», 1977, № 3; Рос. перекл. — Мобі Дік, или Белый Кит. М., 1967.

Літ.: Ковалев Ю. В. Герман Мелвилл и американский романтизм. Л., 1972.

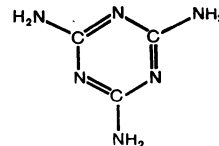
А. О. Колбанова.

МЕЛЕЖ Іван Павлович (8.II 1921, с. Глинище, тепер Хвойницького р-ну Гом. обл. — 9.VIII 1976, Мінськ) — білорус. рад. письменник, нар. письменник БРСР (з 1972). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1939. Зб. оповідань «Гарячий серпень» (1948), роман «Мінський напрямок» (кн. 1—3, 1949—52); фронтовий щоденник «Перша книга» (1977) — про героїзм рад. людей у битві з фашизмом. їх трудовий подвиг у повоєнний час. Автор романів «Люди на болоті» (1961) та «Подих грози» (1965), які увійшли до «Поліської хроніки» (Ленінська премія, 1972), «Завіт, грудень» (1976), п'єс, критичних та публіцистичних творів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор творів, т. 1—6. Мінськ, 1969—71; Укр. перекл. — Люди на болоті. К., 1963; Подих грози. К., 1969; Мінський напрямок. К., 1978; Рос. перекл. — Дом под солнцем. М., 1957; В горах дожди. М., 1966; Свидание за городом. М. — Л., 1966; Люди на болоте. — Дыхание грозы. М., 1973; Минское направление. М., 1976.

В. Я. Бурян.

МЕЛЕК-ЧЕСМЕНСЬКИЙ КУРГАН — одна з поховальних пам'яток рабовласницької знаті *Боспорської держави* кін. 4 — поч.

Меланін.

А.І.Меленський, Церква-ротонда. Флоріанський монастир у Києві. 1824.

З ст. до н. е. Розташований у пн. частині м. Керчі, на т. з. Глинищі. Досліджено 1858. Під курганом (заввишки 8 м, діаметр понад 60 м) відкрито кам'яний склеп, що складався з коридора-дромоса (завдовжки 9 м) і поховальної камери (завдовжки 3,7 м, заввишки бл. 4 м). Стіни склепу складені з п'яти рядів обтесаних плит, перекритих уступчастим склепінням. Поховання в гробниці було пограбоване в давнину; збереглися лише рештки скелета дитини, уламки посудини і невеликий бронзовий браслет з золотим оздобленням.

МЕЛЕНСЬКИЙ Андрій Іванович (1766, Москва — 1833, Київ) — укр. архітектор, представник класицизму. Навчався в Москві (1775); з 1786 — в Експедиції Кременіського будівництва та в Петербурзі (1787—92) у Дж. Кваренці. В 1799—1829 — гол. архітектор Києва і керівник «губернської креслярні». Брав участь у створенні генерального плану Києва (1808—09). Відновив ряд споруд на Подолі після пожежі 1811, збудував перший театр (імовірно, 1806), ряд особняків, корпус присутствених місць (1806—10), будинок дворянського зібрання (псі — на Печерську), церкву Різдва (1814) — всі не збереглися; контракти будинки (1800—01; 1817); пам'ятник на честь повернення Києву магдабурзького права (1802—08; ід. див. до ст. Київ, т. 5, с. 118), церкву-ротонду на Акальдовій могилі (1810), новий корпус Київ. академії (1824), Воскресенську церкву і будинок ігумена у Флоріанському монастирі (1824); перебудував церкву Миколи Доброго (1800—07), дзвіницю Флоріанського монастиря (1824) та ін.

МЕЛЕНТЬЕВ Лев Олександрович (н. 9 (22).XII 1908, Петербург) — рад. вчений у галузі енергетики, акад. АН СРСР (з 1966), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1947. Закінчив (1930) Ленінгр. політех. ін-т, працював у Ленінгр. інженерно-екоп. ін-ті, в Енергетичному ін-ті АН СРСР. У 1960—65 — голова Президії Східносибірського філіалу, 1960—73 — директор Сибірського енерг. ін-ту Сибірського відділення АН СРСР. З 1973 — зав. відділом Ін-ту високих т-р АН СРСР, з 1976 — голова Наук. ради АН СРСР з комплексних проблем енергетики. Осн. праці — з теоретичних основ і методів розвитку енергетики, системних досліджень в

енергетиці. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МЕЛІШКІН Михайло Тимофійович (б. VIII 1918, с. Давлеканово, тепер місто Башк. АРСР — 29.V 1980, Одеса) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1951. Закінчив Горьківський індустріальний ін-т (1941). У 1941—57 працював на підприємствах, 1957—64 — нач. тех. управління Львів. раднаргоспу. З 1964 — заст. директора Ін-ту економіки АН УРСР і керівник його Львів. відділення, з 1970 — керівник Одеськ. відділення цього ін-ту, з 1975 — заст. голови Пд. наук. центру АН УРСР. Праці з проблем підвищення ефективності сусп. виробн., економіко-екологічних питань освоєння морів і Світового океану.

МЕЛІШКО Володимир Іванович (н. 26.I 1925, с. Кринички, тепер райцентр Дніпроп. обл.) — укр. рад. вчений у галузі прокатного виробництва, доктор тех. наук (з 1973), професор (з 1976). Член КПРС з 1946. Закінчив (1947) Дніпроп. металург. ін-т, працював на Дніпровському металург. заводі (Дніпродзержинськ). З 1952 — в н.-д. Ін-ті чорної металургії. Осн. дослідження — з теорії прокатки великих зливків, теорії й практики гарячої і холодної прокатки тонких листів, розробки мастильних речовин для прокатки чорних металів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

МЕЛІХІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ ГАЗУ — родовище природного горючого газу поблизу с. Меліхіївки Новоодолязького р-ну Харків. обл. УРСР. Пов'язане з похованою складкою палеозойського віку. Пром. поклади газу — у пісковиках верхньокарбонного і нижньопермського віку. Заг. потужність 1085 м. Газ метановий (містить 92% метану). Теплотворна здатність його 8500 ккал/м³. Родовище відкрито 1966. М. М. Іванюта.

МЕЛІЗМИ (грец. μέλιζα — пісня, наспів, мелодія) — в музиці невеликі мелодійні прикраси. Див. *Орнаментика*.

МЕЛІК-ПАШАЄВ Олександр Шамільович (10 (23).X 1905, Тбілісі — 18.VI 1964, Москва) — рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1951). В 1930 закінчив Ленінгр. консерваторію. В 1923—31 — диригент Тбіліського оперного театру; з 1931 — диригент, 1953—62 — гол. диригент Великого театру СРСР. Здійснив оперні вистави: «Шота Руставелі» Аракішвілі (1931, Тбілісі), «Черевички» (1941) та «Пікова дама» (1944) Чайковського, «Руслан і Людмила» Глінки (1948), «Війна і мир» Прокоф'єва (1959), «Фальстаф» Верді (1962) та ін. Диригував симф. концертами. Нагороджений 3 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1943.

МЕЛІК'ЯН Романос Овакімович [19.IX (1.X) 1883, Кізляр, тепер Даг. АРСР — 30. III 1935, Єреван] — вірм. рад. композитор, музично-громадський діяч, хормейстер, педагог. У 1910—14 навчався в Петерб. консерваторії. В 1921 заснував у Єревані муз. студію (з 1923 —

консерваторія) і хорову капелу. Був першим худож. керівником Єреванського театру опери та балету (відкритий 1933). Майстер вокальної лірики, основоположник вірм. романсу. Твори: цикли романсів «Осінь рядки» (1907—13), «Смарагди» (1918); збірки «Пісні нового побуту», «Червоноармійські пісні», «Піонерські пісні».

МЕЛІЛЬЯ — місто на Пн. Марокко. Разом з прилеглою територією перебуває під управлінням Іспанії. Порт на узбережжі Середземного м., вузол автошляхів, залізнична станція, гідроаеропорт. 77 тис. ж. (1970). Рибальство, переробка риби, судноремонт, виробн. буд. матеріалів. М. — одне з старовинних торг. міст Середземном'я. В кін. 15 ст. М. загарбала Іспанія.

МЕЛІОРАТИВНА ГІДРОГЕОЛОГІЯ — прикладна галузь гідрогеології, що вивчає гідрогеологічні умови стосовно до водних меліорацій. Осн. завдання М. г. — дослідження гідрогеол. процесів та обґрунтування заходів щодо їх зміни з метою створення сприятливих меліоративно-гідрогеол. умов. М. г. вивчає питання доцільності поповнення нестатку або виділення надміру вологи в ґрунтах, промивання засолених земель, обводнювання пасовищ. До її завдань входить також складання прогнозів зміни умов формування і режиму підземних (ґрунтових) вод; передбачення заходів по регулюванню водно-сольового балансу ґрунтів і фіз.-хім. процесів у них. Гідро-меліоративні заходи здійснюються за допомогою впровадження науково обґрунтованих норм і режимів зрошування, обводнювання, осушування, планових сівозмін, прогресивних способів обробки ґрунту, а також експлуатації комплексу інженерно-меліоративних споруд. На Україні меліоративно-гідрогеол. дослідження проводять *Гідротехніки і меліорації український науково-дослідний інститут, Водного господарства український проектно-розвідальний і науково-дослідний інститут*, лабораторія М. г. Київ. ун-ту тощо.

Лит.: Костяков А. Н., Фаворин Н. Н., Аверьянов С. Ф. Влияние оросительных систем на режим грунтовых вод. М., 1956; Жернов І. Б. [та ін.]. Меліоративна гідрогеологія. К., 1972.

МЕЛІОРАТИВНЕ — селище міського типу Новоомосковського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,6 тис. ж. (1980). 3-дк. залізобетонних виробів та рем.-мех. будинок побуту. Середня школа, амбулаторія. Палац культури, 6-ка. Виникло 1969 у зв'язку з буд-вом Дніпро — Донбас каналу.

МЕЛІОРАТИВНИЙ КАДАСТР — систематизоване зведення відомостей про кількісний і якісний стан та використання меліоративно-земельного фонду певної території. Включає технічні, екоп. та нар.-госп. характеристики зрошуваних і осушених земель та меліоративних систем з визначенням їхньої вартості. М. к. складають для поліпшення управління водним г-вом і експлуатації меліоративних систем, оперативного й перспективного планування захо-

Золоте налуччя з Мелітопольського кургану.

дів щодо вдосконалення й розвитку водогосп. об'єктів. В СРСР М. к. складають для кожного регіону. Див. також **Меліорація**. **МЕЛІОРАЦІЯ** (лат. melioratio — поліпшення, від melior — кращий) — система організаційно-госп. і тех. заходів, спрямованих на докорінне поліпшення ґрунтових, кліматичних та гідрологічних умов земельних угідь. М. дає можливість створити необхідні умови для розвитку і росту с.-г. культур, одержання їх гарантованих високих врожаїв; є важливим фактором інтенсифікації с. г. Широка М. земель в СРСР зумовлена природно-кліматичними умовами. В СРСР бл. 60% орних земель розміщено в посушливій і напівпосушливій зонах, де надійне ведення землеробства потребує зрошення. Значні масиви земель у нечорноземній зоні, зокрема на Поліссі та в зах. областях Української РСР, терплять від надмірного зволоження. Виділяють три групи М.: а) М. надмірно або недостатньо зволоженої землі — найбільш поширена. Проводять для створення сприятливого водного режиму ґрунту, а також його повторного режиму. Розрізняють осушувальні М. (див. **Осушення земель**) і зрошувальні М. (див. **Зрошення**). б) М. земель з несприятливими фізичними і хімічними властивостями. Здійснюють гідротех. та хім. методами у поєднанні з агротех. заходами (див. **Агролісомеліорація**, **Хімічна меліорація ґрунту**). в) М. земель, що руйнуються під впливом води або вітру. Передбачає систему запобіжних заходів проти **ерозії ґрунту**. В основі цієї М. — тех., гідротех. та лісомеліоративні заходи. Травневий пленум ЦК КПРС 1966 прийняв розраховану на тривалий період програму широкої М. земель. Здійснення цієї програми забезпечило розвиток меліоративного будівництва на величезних територіях: Голодний і Каршинський степи, землі вздовж Каракумського каналу, нечорноземної зони Європ. частини РРФСР, Прибалтики, Зах. Сибіру та ін.; на Україні — це південні посушливі степи, де збудовано або будуються такі **зрошувальні системи**, як Каховська, Краснознам'янська, Північно-Кримського каналу, Північно-Рогачицька та ін. Великі роботи ведуться також по осушенню надмірно зволених земель (вони займають на Україні понад 4,5 млн. га). Споруджено Іртинську **осушувально-зволожувальну систему**, Трубизьку **осушувально-обводнювальну систему** та ін. **осушувальні системи**. Дальше здійснення програми широкої М. передбачено на п'ятирічці 1981—85. В основу М. як науки в Росії покладено праці (1892—1900) В. В. Докучаєва, пов'язані, зокрема, з випробуванням різних способів обводнення і лісорозведення в степах України. За роки Рад. влади в СРСР створена мережа проектних і н.-д. ін-тів з М. Зокрема на Україні теоретичні й практичні питання розвитку М. розробляють **Гідротехніки** і **мелі-**

раці український науково-дослідний інститут, **Зрошувального землеробства український науково-дослідний інститут**, **Захисту ґрунтів від ерозії український науково-дослідний інститут** та ін. н.-д. установи й вищі навч. заклади, а також Укр. держ. головний проєктно-розв'язувальний і н.-д. ін-т «Укрдпрводгосп». Видуються збірники праць.

Літ. див. до ст. **Зрошення**, **Осушення земель**, **Ерозія ґрунту**.

С. М. Алпатова.

МЕЛІОРАЦІЯ КЛІМАТУ — комплекс заходів, спрямованих на позитивні зміни місцевих кліматичних умов у потрібному для людини напрямі. Госп. діяльність людини має великий вплив на клімат. Вирубування лісів, спорудження міст, великих пром. комплексів, кар'єрів для відкритих розробок корисних копалин, зрошування і осушення земель, буд-во гідроелектростанцій з водосховищами тощо спричиняють зміни у співвідношенні складових радіаційного балансу та **теплогового балансу атмосфери**, стану прозорості атмосфери, що призводить до різноманітних змін клімату. Своєрідний **мікроклімат** формується у великих містах, де постійно виділяється в атмосферу велика кількість пилу, газів та тепла і створюються перешкоди для повітряних потоків. У зв'язку з цим у великих містах підвищується температура, посилюється частота й інтенсивність туманів, мають місце контрасти у розподілі сум атм. опадів між центром і окр. районами тощо. Щоб зменшити негативні наслідки впливу на клімат госп. діяльності людини, поліпшити його, зокрема забезпечити кращі умови для життя населення у тому чи ін. районі, для розвитку окремих галузей с. г. тощо, розробляють і впроваджують спеціальні заходи, спрямовані гол. чин. на зміни стану земної поверхні (зрошування, осушення, заліснення, створення водойм тощо), що в свою чергу спричиняє зміни кліматичних умов приземного шару повітря у заданому напрямі. М. к. включає також заходи по поліпшенню клімату великих міст шляхом корекції розподілу пром. підприємств, регулювання режиму їхньої роботи та спеціалізації, раціонального розміщення житл. масивів і **зелених зон**, концентрації висотних споруд у різних районах тощо. За сучас. рівня розвитку науки і техніки М. к. можна здійснювати лише на невеликих територіях. Поліпшувати клімат окремих регіонів можна й шляхом регулярного безпосереднього впливу на погодні процеси — розсіювання хмар і туманів, викликання **опадів штучних** за допомогою спец. реагентів, що їх вносять у хмари, а також прискорення танення льодового і снігового покриву, впливаючи на їх **албедо** тощо. Питання М. к. координує Держ. к-т СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. Див. також **Антропогенні зміни клімату**, **Охорона природи**.

М. І. Щербань.

МЕЛІСА (Melissa) — рід рослин родини **губоцвітних**. Багаторічні

трави. Листки черешкові, яйцевидні, зарубчастопилчасті, опушені залозистими волосками. Квітки дрібні, двогубі, здебільшого в кільчастих суцвіттях. Плід — горішок. 5 видів, пошир. у Пд. Європі, Малій, Передній і Серед. Азії, Пн. Африці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 2 види, з яких М. лікарська, або лимонна м'ята (M. officinalis), — в культурі (іноді ди-чавіє), ефіроолійна, лікарська, медоносна рослина. Крім України, її вирощують на Кавказі та в Серед. Азії. Листки містять ефірну олію (0,06—0,08%) з запахом лимона, вітаміни С, **дубильні речовини**, їх використовують у медицині, парфюмерії, консервному і лікеро-горілчаному виробництві. Насіння містить до 20% жирної олії.

МЕЛІТОПОЛЬ — місто обласного підпорядкування Запоріж. обл. УРСР, райцентр, на р. Молочий. Залізнична станція. 163 тис. ж. (1980). Засн. в кінці 18 ст. як слобода Новоолександрівка, яка 1842 стала містом та перейменована на М. Рад. владу встановлено 20. XII 1917 (2.1.1918). У 1901 в М. виникла с.-д. орг-ція, 1905 — комітет РСДРП. У період Великої Вітчизн. війни був визволений від нім.-фашист. загарбників у ході **Мелітопольської операції 1943**. За роки Рад. влади М. став одним із значних пром. і культур. центрів області. Провідне місце в економіці М. посідає маш.-буд. пром.-сть, представлена **Мелітопольським моторним заводом**, з-дами «Автогідроагрегат», «Автокольторит», що входять у запоріж. виробниче об'єднання «АвтоЗАЗ», виробничим об'єднанням «Мелітопольхолодмаш» (з-ди холодної машинобудування і компресорний), з-дами тракторних гідроагрегатів, прод. машинобудування виробничого об'єднання «Мелітопольпролдмаш», верстатобуд., «Побутмаш», протипожежного устаткування, «Гідромаш». Вироб. буд. матеріалів. Підприємства харч. (м'ясний і хлібний комбінати, мол., консервний, олієекстракційний, пивоварний, лікеро-горілчаний і виноробний з-ди) та легкої (швейна, трикотажна і меблева ф-ки) пром.-сті. В М. — **Мелітопольський інститут механізації сільського господарства** та **Мелітопольський педагогічний інститут**; автомоторний та гідромеліорації і механізації с. г. технікуми, культур.-освітн. мед. та 6 профес.-тех. уч.-щ, 29 заг.-осп., 2 муз., художня і спорт. школи; 15 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. Палац культури, 2 будинки культури, 10 клубів, 5 кінотеатрів, 94 б-ки, краєзнавчий музей. Меморіальний комплекс «Героїм Мелітополя» (1967); іл. див. до ст. **Запорізька область**, т. 4, с. 205). В М. народився рад. кінорежисер Г. Н. Чухрай.

Літ.: Михайлов Б. Д. Мелітополь. Дніпропетровськ, 1978.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1943 — наступальна операція під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, проведена 26.IX—5.XI 1943 рад. військами Пд. (з 20.X 1943 — 4-го Укр.) фронту (команд. — генерал армії Ф. І. Толбухін). Нім.-фашист. командування ство-

Л. О. Мелентєв.

О. Ш. Мелік-Пашаєв.

Меліса лікарська. Верхня і нижня частини рослини.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Г. С. Меліхов.

Е. Мелітвіліс.

рило в районі р. Молочної міцний оборонний рубіж, що мав прикривати підступи до Криму. Рад. війська (5-а ударна, 44-а і 2-а гвард. армії) гол. удару завдавали ворогові на правому крилі Пд. фронту, на лівому крилі удар завдавали 28-а і 51-а армії. З перших днів наступу бої набрали запеклого характеру. 13.X рад. війська прорвали нім.-фашист. оборону і підійшли до пд. околиці Мелітополя, а 23.X оволоділи ним. Продовжуючи наступ, рад. війська визволяли всю Пн. Таврію і захопили плацдарм на Перекопі і пд. березі Сиваша. М. о. створила сприятливі умови для визволення пд. частини Правобережної України і Криму.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА — вищий навчальний заклад у системі М-ва с. г. СРСР. Розташований у Мелітополі Запорізь. обл. Засн. 1932 на базі с.-г. технікуму й наз. «Заводом-вузом». У 1936 перейменовані в Ін-т інженерів-механіків с. г. З 1944 м. теперішню назву. В ін-ті (1980) функціонують ф-ти: механізації землеробства, електрифікації с. г., організації і технології ремонту машин та механізації тваринництва, заочного навчання, а також підготовче відділення. При ін-ті — учбово-дослідне г-во (4708 га землі, в т. ч. орної — 4247 га). Навчається 5094 студенти, у т. ч. 2592 заочно. Фонд бібліотеки — понад 300 тис. книжок. Ін-т має очну й заочну аспірантуру.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ КУРГАН — скіфський «царський» курган 4 ст. до н. е. в м. Мелітополі Запорізь. обл. Розкопаний 1954. Під курганом (завишки 6 м, діаметром 40 м) було виявлено дві гробниці. В одній з них були поховання жінок (знатної скіфки та вбитої рабині), в другій — знатного скіфа. Біля них знайдено бл. 4 тис. золотих прикрас, у т. ч. горит (налуччя), оздоблений зобра-

женнями міфологічних сцен з життя Ахілла, залишки поховальної коліснички, 11 амфор, бронзовий казан тощо. Речі з М. к. зберігаються в *Музеї історичних коштовностей УРСР* і Мелітопольському краєзнавчому музеї. Іл. с. 446.

Літ.: Покровская Е. Ф. Мелітопольський скіфський курган. «Вестник древней истории», 1955, № 2.

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ МОТОРНИЙ ЗАВОД — підприємство автомоб. пром.-сті. Розташований у м. Мелітополі Запорізь. обл. Засн. 1908 як чавуноливарний і машинобуд. з-д. Виготовляв малопотужні нафт. двигуни. Робітники з-ду брали активну участь у революц. русі в Мелітополі, боролися проти контрреволюц. банд та інтервентів під час громадян. війни. Після Великої Жовт. соціалістич. революції з-д було націоналізовано, він дістав назву «Другий радянський завод»; 1940 реорганізовано на дизелебудівний з-д, який освоїв виробн. нових дизелів вітчизн. конструкції. В 1959 підприємство перетворено на М. м. з. З-д випускає (1980) силові агрегати для автомобілів «Запорожець» і «Волинь». З 1977 М. м. а. входить до складу виробничого об'єднання «АвтоЗАЗ».

В. К. Помурко.
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1922 як трирічний пед. курс; з 1930 — ін-т соціального виховання, з 1933 — педагогічний. Протягом 1941—43 працював у Ленінграді Тадж. РСР. У 1979/80 навч. р. в ін-ті було два ф-ти — природничо-геогр. і хіміко-біол., на яких навчалось 1687 студентів, зокрема 607 на заочному відділенні. При ін-ті працюють агробіол. та біол. станції, 6-ка. З часу заснування в ін-ті підготовлено 10 030 спеціалістів (1980).

І. Н. Тоцький.
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Запорізь. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 1,8 тис. км². Нас. 56,9 тис. чол. (1980). У районі — 66 населених пунктів, підпорядкованих 13 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Мелітополь. М. р. розташований в межах Причорноморської низовини. Корисні копалини: вапняк, глина, пісок. Найбільша річка — Молочна. Ґрунти — пд. чорноземи та темно-каштанові солонцюваті у комплексі з солончакми. Лежить у степовій зоні. У М. р. — Старобердянський і Радивонівський держ. заказники. Осн. пром. і культур. центр — місто обл. підпорядкування Мелітополь. Районний комбінат побутового обслуговування (Мелітополь). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових (озима пшениця, ячмінь, овес, кукурудза, просо), соняшнику, овочевих і баштанних культур та виробн. молока і м'яса. Площа с.-г. угідь 1979 становила 153,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 133,3 тис. га, сади — 6,9 тис. га. У районі — 19 колгоспів, 7 радгоспів, Укр. н.-д. ін-т зрошувального садівництва (Мелітополь), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Мелітополь, Федорівка, Світлодолинська. Автоб. шляхів — 481 км, у т. ч. з твердим покриттям — 464 км. У районі — 39 заг.-осв. та 3 муз.

школи, сільсь. профес.-тех. уч-ще, 50 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень, 58 будинків культури і клубів, 53 кіноустановки, 37 б-к. У М. р. видається газ. «Серп і молот» (з 1923).

В. А. Рудько.
МЕЛІХОВ Георгій Степанович [н. 11 (24). V 1908, Харків] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1967), чл.-кор. АМ СРСР (з 1979). В 1927—33 навчався в Харкові у М. Федорова, 1935—41 в Київ. худож. ін-ті у П. Волокидіна та Ф. Кричевського.

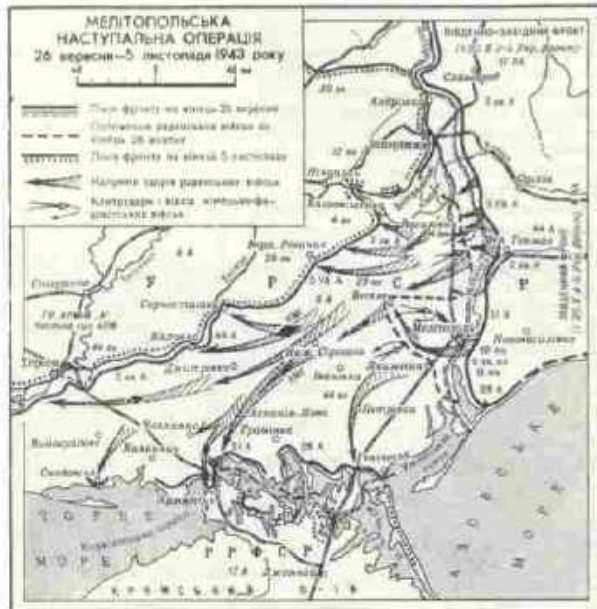

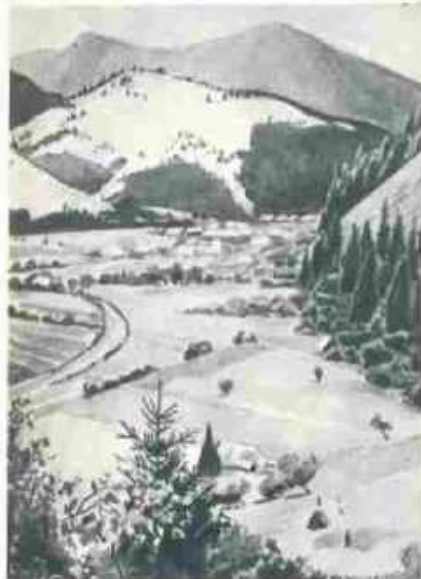
Г. С. Меліхов. На рідній Україні. 1965.

кого. В роки Великої Вітчизн. війни, перебуваючи в діючій армії, створив цикл фронтівних малюнків («Спрага», «Бувалий солдат», «Ось вона, Шпрее», «сі — 1943—45»). Твори: «Молодий Тарас Шевченко в майстерні К. П. Брюллова» (1947), «М. Горький на Україні» (1957), «Весна 1945 року» (1960), «Т. Г. Шевченко і Айра Олдрідж» (1963), «Повернення» (1964), «На рідній Україні» (1965), «Ранок» (1967), «Делегати 1-го з'їзду КП(б)У в Москві» (1969), «Гірська дорога» (1971), «Бузковий цвіт» (1974), «Портрет М. Стельмаха» (1977). Картини М. зберігаються в ДМУОМ та ін. музеях. У 1945—62 викладав у Київ. худож. ін-ті. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

Літ.: Георгій Меліхов, Альбом. К. 1979.

МЕЛІЧНА ПОЕЗІЯ (грец. *меліхос* — супроводжуваний співом) — давногрец. пісенна поезія 7—5 ст. до н. е. Мелічні твори — сольні й хоріві — виконувались під аккомпанемент муз. інструмента. Іноді спів супроводився танцями. В одиголосії (монодійній) пісенній ліриці знайшли відображення соціально-політ. відносин і особисті почуття (Алкей, Сапфо, Анакреонт). Хорова меліка оспівувала

- До ст. Кульчицька О. Л.
1. Годовач. Гравюра на дереві. 1940.
 2. Селянське повстання. Ліногравюра. 1930.
 3. І. Франко. Ліногравюра. 1920.
 4. Літо. Кольорова ліногравюра. 1924.
 5. Гуцульська забавка. Триптих. Ліногравюра. 1935.
 6. Пейзаж села Гребенів. Акварель.
 7. Газда. Ліногравюра. 1935.
 8. Краса України. Ліногравюра. 1949.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

До ст. Мирний Панас.

1. Панас Мирний та Іван Білик. Поч. 80-х рр. 19 ст. 2. Панас Мирний в редакції полтавського часопису «Рідний край». 1907. 3. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Ілюстрація художника І. М. Філонова. 1954. 4. «Дикі люди». Ілюстрація художника О. М. Довгалю. 1955. 5. «Лихо давнє й сьогочасне». Ілюстрація художника М. І. Іванова. 1955. 6. «Повія». Ілюстрація художника Ф. Т. Глушка. 1980. 7. «Лимерівна». Сцена з вистави групи М. Кропивницького. Кінець 80-х рр. У головних ролях — М. Заньковецька і Г. Затиркевич-Карпінська. 8. «Лимерівна». Сцена з вистави Харківського драм театру ім. Т. Г. Шевченка. 1952. 9. «Повія». Сцена з вистави Київського укр. драм театру ім. І. Франка. 1968. В гол. ролях — В. Плотникова і П. Куманченко. 10. «Повія». Кадр з кінофільму Київської кіностудії ім. О. П. Довженка. 1961. 11. «Лимерівна». Кадр з кінофільму Київської кіностудії ім. О. П. Довженка. 1955.

Др. ст. Латвійська РСР.

1. На узбережжі Ризької затоки. 2. В долині річки Амата. 3. Рига. Панорама міста. 4. Юрмала. Піляж. 5. Плявіньська ГЕС ім. В. І. Леніна. 6. Ризький морський рибний порт. 7. На конвеєрі Ризького заводу ВЕФ. 8. Складання нових автобусів на головному складальному конвеєрі заводу мікроавтобусів у Єлгаві. 9. Придільний цех Даугавпілського заводу хімічного волокна. 10. В одному з цехів Бауського молочного комбінату. 11. Меліоративні роботи проводять пересувна механізована колонія № 23 в Ризькому районі. 12. Тавриницький комплекс по відгодівлі свиней у колгоспі «Накотне» Добельського району.

1
2

До ст. Латвійська РСР.

1. Пам'ятник латиським червоним стрільцям у Ризі. 1971. Скульптор В. К. Алберг, арх. Д. Я. Дріба і Г. Р. Лусіс-Грінберг.
2. Рига. Панорама старої частини міста.
3. Лісая. Центр міста.
4. Кругла башта Турійського замку в Сігулі.
5. Домський концертний зал у Ризі.
6. «Мадонна Плеттенберга». Рельєф над північними воротами Ризького замку. 1525.

7. Житлові будинки «Три брати» на вулиці Маз Піас у Ризі. 15 і 17 ст.
8. Я. К. Тільберг. Портрет поета Яна Райніса. 1923.
9. В. Калірозе. Осінь в Угалі. 1958. 8, 9 — Дерз. худож. музей Латвійської РСР. Рига.
10. К. Залде. Портрет Гарібальді. 1918.
11. Л. Бекер. Таця. 1684. Музей історії міста Риги та мореплавства. Рига.
12. Сцена з опери «Ванюта» А. Я. Калініна. Латвійський театр опери та балету. 1973.
13. Кадр з фільму «Вій, вітереп!». Реж. Г. Піссіс. 1973.

3
4
5
6

7
8
9
10

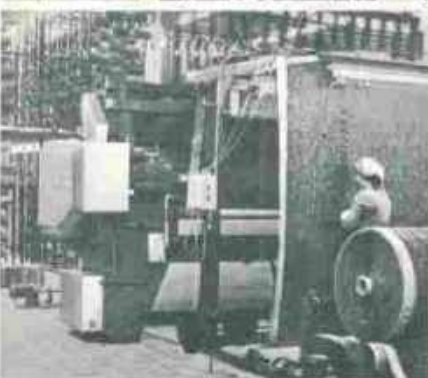
11
2
3

До ст. Литовська РСР.

1. Краєвид на сході республіки.
2. Панорама центральної частини Вільнюса.
3. Каунас. Загальний вид міста.
4. Будівництво траулера на Клайпедському суднобудівному заводі.
5. В машинному залі Литовської ДРЕС.
6. Рибний порт м. Клайпеда.
7. В складальному цеху Вільнюського верстатобудівного заводу «Комунарас».
8. Конвеєр збирання телевізора на Швауляйському телевізійному заводі.
9. Технічна лінія по виробництву шовкових килимів на Лентварській килимовій фабриці.
10. В прядильному цеху бавовняного об'єднання «Трінчяй».
11. На фермі колгоспу «Еришкес» Паневежського району.

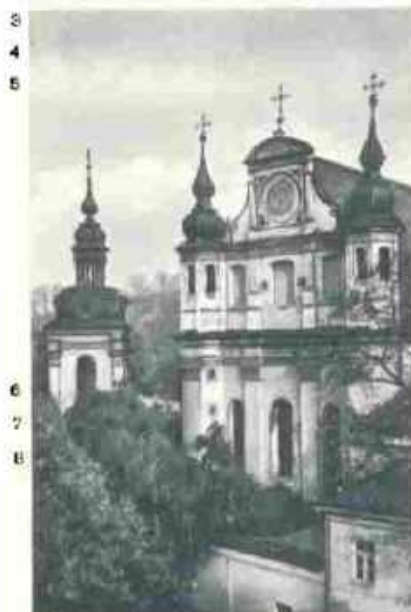

1
2

3
4
5

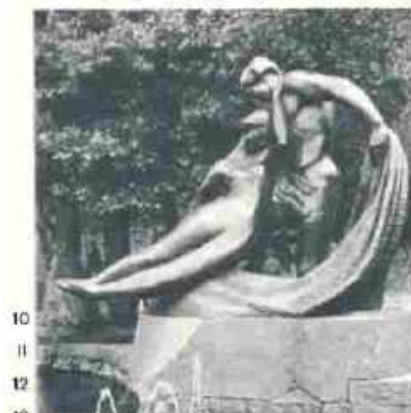
6
7
8

9
10
11

До ст. Литовська РСР.

1. Замок у Каунасі. 15-17 ст. 2. Замок у Тракаї. 2-а пол. 14 - поч. 15 ст. 3. Костьол Михайла у Вільнюсі. 16-17 ст. 4. Кафедральний собор у Вільнюсі. 1777-1801. Арх. Л. Стука-Гуцвічюс. 5. Палац виставок у Вільнюсі. 1967. Арх. В. Чеканаускас. 6. Театр опери та балету у Вільнюсі. 1973. Арх. Е. Буцютіс. 7. Портрет Миколаша Шимкувича. 16 ст. Каунаський художній музей ім. М. К. Чюрльоніса. 8. С. А. Красаускас. Ілюстрація до збірки поезій Е. Б. Межелайтиса «Людина». Гравюра на дереві. 1962. 9. В. Гачас. Колгоспниця. 1962. Художній музей Литовської РСР. Вільнюс. 10. Н. Тадалайтис. Скульптурна група «Юрате і Кастітіс» у Палаці. Бронза. 1939. 11. В. Й. Майорас. Скульптурна група (західна) композиція з меморіального ансамблю в Аблоні. Дерево. 1972. 12. Сцена з вистави «Геркус Мантис» Ю. Грушаса. Вільнюський академічний драматичний театр. 13. Кадр з фільму «Ніхто не хотів помирати». Реж. В. Жалакявічюс. 1965.

До ст. Лисенко М. Г.

1. Скульптурна група з меморіального ансамблю Холм Слани на кладовищі радянських воїнів у Львові. Бронза, граніт. 1958.

2. Горельєф «У катівнях фашизму». Фрагмент. Гіпс. 1955.

3. Т. Г. Шевченко. Гіпс. 1954. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

4. Портрет народного артиста СРСР І. О. Мар'яненка. Пісок. 1962–63.

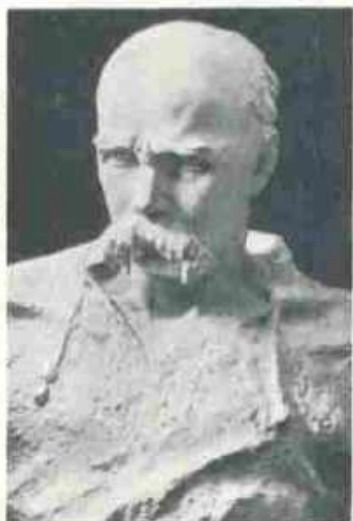
5. Вірність. Фрагмент. Гіпс. 1947.

6. М. О. Шорс. Бронза. 1950.

7. За владу Рід! Гіпс. 1956–57.

8. Олександр Духнович. Металосплав. 1949. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

9. О. С. Пушкін і А. М. Мішкін. Гіпс. 1951.

1
2
3

4
5
6

[illegible]

78

9
10

1. М. В. Лисенко 1863.
2. Участь у першій аматорській анстаті опери «Різдва на ніч» М. В. Лисенка. Київ 1878.
3. Сцена з опери «Угодини» М. В. Лисенка. Театр Миколи Садовського. Київ.
4. М. В. Лисенко з хором у Полтаві 1899.
5. Афіша концерту, влаштованого М. В. Лисенком, за участю вокабри О. М. Вересал. Петербург.
6. М. В. Лисенко серед викладачів та учнів Музично-драматичної школи. Київ.
7. Сценні з опери М. В. Лисенка. «Наталка Полтавка». Львівський театр опери та балету імені І. Я. Франка 1950.
8. «Тарас Бульба». 1955.
9. «Зима і Весна». 1956.
10. «Єніда». 1959.
- 8, 9, 10 — у Київському театрі опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

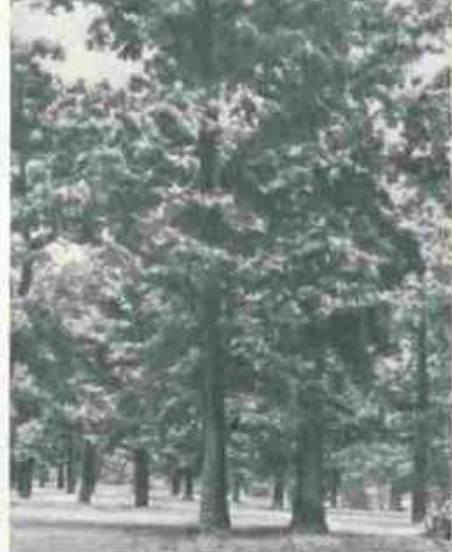

1
2
3

4
5
6

До ст. Ліс. 1. Сосново-дубовий ліс (Київ. обл.). 2. Березовий гай (Київ. обл.). 3. Ліс із кримськими соснами (Крим. обл.). 4. Ялищевий ліс (Закарп. обл.). 5. Культурна модрина (Закарп. обл.). 6. Ялищевий ліс (Львів. обл.). 7. Грабова діброва (Вінн. обл.). 8. Буковий ліс (Закарп. обл.). 9. Дубовий ліс (Вінн. обл.).

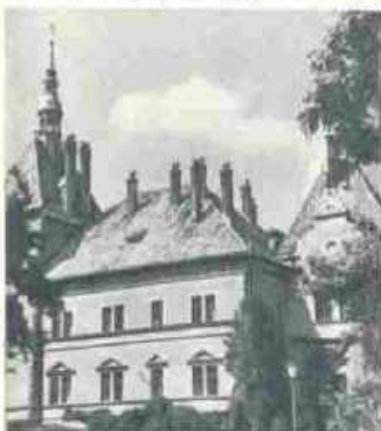
7
8
9

1
23
4
5

6

7

8
910
11
12

До ст. Курортн.

1. Санаторій «Україна». Місхор.
2. Санаторій «Кристал» і «Алмаз». Трускавець.
3. Курорт Друскінінкай. Литовська РСР.
4. Будинок відпочинку «Фрегат». Бердянськ.
5. Санаторій «Поляна». Закарпаття.
6. Санаторій «Шахтар». Ісхлтубо.
7. Санаторій «Карпати». Закарпаття.
8. Інтер'єр санаторію «Донбас». Па. берег Криму.
9. Санаторій «Пікет». Кисловодськ.
10. Смуга санаторних пляжів. Місхор.
11. Пансіонат «Жовтень». Конча-Заспа, Київська обл.
12. Міжколотський санаторій. Соснівка, Черкаська область.

1
2
3

4
5
6

7
8

до ст. Львів.

1. Площа Адама Міцкевича.
2. Церква Миколи. 13 — початок 19 ст.
3. Каплиця Боїмів. 1606—15.
4. Вид Львова. В центрі — площа Ринок.
5. Ансамбль Бернардинського монастиря. 17 ст.
6. Успенська церква. Арх. П. Римлянин і В. Кулинос. 1629. Інтер'єр.
7. Королівський арсенал. 1-а пол. 17 ст. На передньому плані — пам'ятник Івану Федорову. 1978.

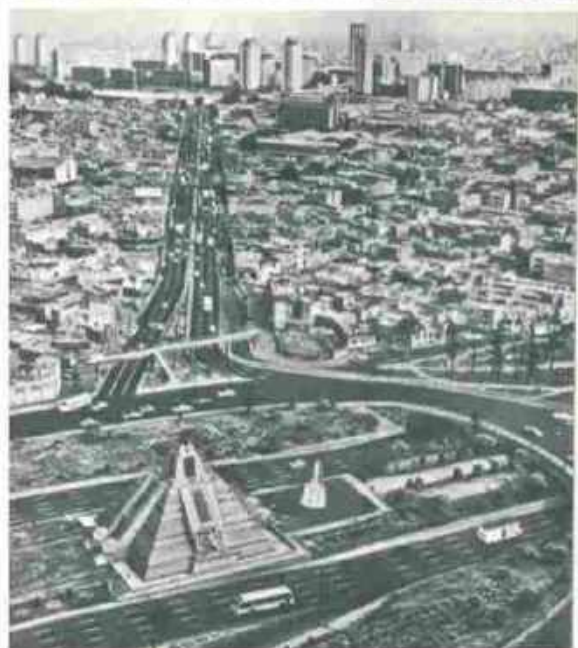
- Скульптори В. Н. Борисенко і В. М. Подольський. Арх. А. Д. Консулов.
8. Театр опери та балету імені І. Франка. Арх. З. Горголепський. 1897—1900.
9. Монумент Слави Радянської Армії. Скульптори Д. П. Кравчиш, Е. П. Мисько, Я. М. Мотика і О. П. Пирожков, арх. М. Д. Вендзилович і А. С. Огранович.
10. Комплекс Політехнічного інституту. 1964—72. Арх. Р. Н. Липка, В. П. Мар'єв, Р. П. Юхтовський та ін.
11. Житловий масив «Сріблястий». Арх. З. В. Підлісний, Л. А. Нивіна і С. М. Земляк. 1970-і рр.

10
11

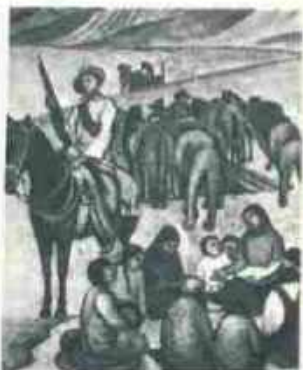

До ст. Литво худож. 1. Скіфське бронзове литво. Північна Європа. 2-е тис. до н. е. 2. Панікаділо (хорос). Київська Русь. Бронза. 11-12 ст. Київський історичний музей. 3. Келих Львівського цеху лимарів. Олово. 1810. Львівський музей етнографії та художнього промислу. 4. Статуя Сі Ваніму, богині дозголіття. Китай. Бронза. 15-16 ст. Київський музей західного та східного мистецтва. 5. Цеховий знак (щіпа) львівського столярно-бондарного цеху. Бронза. 1635. 6. Гармата з міста Глухова Сумської обл. Бронза. 1713. 7. М. Анг'є. Статуетка Амфітріта. Франція. Бронза. 17 ст. 8. Е. О. Лансере. Святослав. Бронза. 2-а пол. 19 ст. Державний Російський музей у Ленінграді. 9. Майстер Олексій Іванович. Дзвін Полуботка. 1720. 10. Грифон. Деталь набережної Неви. Ленінград. 19 ст. 11. Каламар. Україна. 17 ст. 12. Садова огорожа біля будинку № 57 по вулиці Володимирській. Київ. Чавун. 50-і рр. 19 ст. 13. Канделябр. Україна. 18 ст. Львівський музей етнографії та художнього промислу. 14. Вентиляційна решітка на станції «Київська - кільцева» Московського метрополітену імені В. І. Леніна. 1954. 15. І. П. Кавалерідає. Григорій Сковорода. Бронза. 1944. 16. М. Г. Гречина. Деталь огорожі Центрального стадіону в Києві. Чавун. 1937-41.

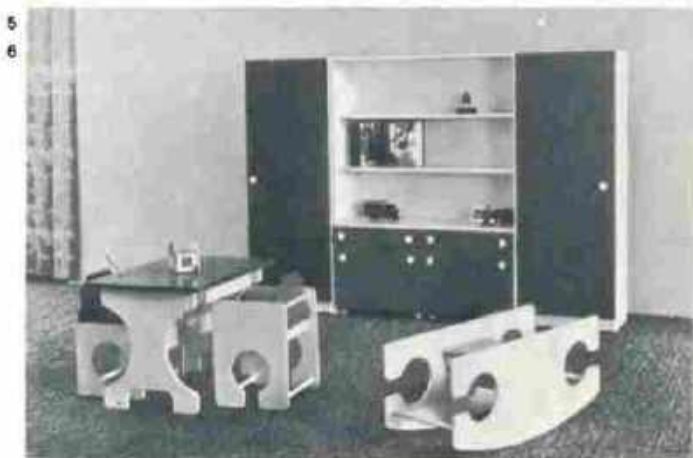

Дб ст. Мексика.

1. Красивид у центральній частині країни. 2. На плантації агави. 3. Сільський базар. На задньому плані — вулкан Попокатепетль. 4. Панорама Мехіко. 5. Металургійний комплекс у місті Монклова. 6. Нафтопереробний завод у місті Мінатіллан. 7. Церква Санта-Марія де Окоатлан поблизу Тласкала. Близько 1745–60. 8. Будинок Секретаріату гідралічних ресурсів у Мехіко. 1950–51. Арх. М. Пани і Е. дель Мораль. 9. Будинок Міністерства шляхів, зв'язку й громадських робіт у Мехіко. 1954. Арх. К. Ласо, А. Перес Паласіос і Р. Качо. 10. Х. М. Естрада. Портрет Е. Мартінес Негрете. 30–40-і рр. 11. Палац країн мистецтв, Мехіко. 12. А. Рівєра. Сільська школа. Фреска в Секретаріаті народної освіти в Мехіко. 1923–29. 13. Д. Сікейрос. Рельєф на будинку ректорату в Університетському містечку в Мехіко. 1952–54. 15. Мексиканський танець.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

До ст. Меблі.

Зразки українських меблів. 1. Ідальна «Каштан». Мукачівський лісокомбінат, 1978. 2. Стінка «Рута». Чернівецька меблева фабрика, 1979. 3. Стінка «Рута». Берегометський лісокомбінат Чернівецької обл., 1980. 4. Набір м'яких меблів «Самоцвіт». Дрогобицький меблевий комбінат, 1979. 5. Комплект античних меблів «Мегелік». Львівський фанерний комбінат, 1980. 1-5 — за проектами ін-ту «Україпромебел». 6. Фрагмент інтер'єру ресторану «Вітрик» з обладнанням та меблями. Київ, 1967. 7. Набір меблів з лози. Боролянська лозово-меблева фабрика, Сумська обл., 1980. 8. Набір меблів для кухні. Обладнання «Броварімебел», 1978.

1
2
3

4
5
6
7

До ст. Меморіальні споруди.

1. Монумент на честь оборони Ленінграда в 1941–43. Скульптор М. Анікушин. 2. Пам'ятник-ансамбль героям Сталинградської битви. Волгоград. Скульптор Є. Вучетич; арх. Я. Белопольський. 1967. 3. Меморіал на честь 28 героїв-підпільників у Дубосєєво Моск. обл. Скульптори М. Любимов, О. Постал і В. Федоров. 1975. 4. Меморіал пам'яті жертв фашизму в Саласпілс. Латв. РСР. Скульптори Л. Буковський, Я. Зарін і О. Скариніє. 1967. 5. Меморіал у Хатині. Білорус. РСР. Скульптор С. Селіханов. 1968–69. 6. Пам'ятник-ансамбль Саар'адіну Айні в Душанбе. Скульптор О. Ельдаров. 1978. 7. Пам'ятник на честь 30-річчя перемоги над фашистською Німеччиною в Марієулі. Груз. РСР. Скульптор М. Бердаєнішвілі. 1975. 8. Пам'ятник угорським громадянам – в'язням фашистського концтабору в Маутгаузені. Скульптор А. Макріє. 1956–65. 9. Пам'ятник Шльонським повстанцям у Катовіцах. ПНР. Скульптор Г. Земля. 10. Надгробок С. С. Волконського. Скульптор І. Мартос. 1782 АТГ. 11. Пантеон у Парижі. Арх. Ж. Ж. Суфлю. 1758–90. 12. Гробниця Роксолани, дружини Сулеймана II, в Стамбулі. 16 ст.

8
9

10
11
12

1
2
3
45
6
78
9
10

До ст. Меморіальні споруд.

1. Мелі-Чесменський курган у Пантифалі. 4—3 ст. до н. е. 2. Пам'ятник «Козацькі могили» під с. Берестечком Ровен. обл. Арх. В. Максимов. 1912—14. 3. Надгробок на Личаківському кладовищі у Львові. Скульптор А. Шмаєв. 1-а пол. 19 ст. 4. Пам'ятник героям Великого Жовтня в Києві. Арх. В. Онущенко. 1927. Арх. З. Чечик. 1948. 5. Пам'ятник учасникам Хотинського повстання 1919 в м. Хотині Чернів. обл. Скульптори В. Борисенко і В. Подольський. 1977. 6. Меморіал молодогвардійцям у Краснодоні. Арх. В. Смирнов. 1967. 7. Пам'ятник Солдатської слави в Полтаві. Скульптор Е. Кунцевич. 1969.

8. Монумент героїчному подвигу політв'язнів у роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 поблизу Ворошиловград. Скульптор І. Чумаєв. 1980. 9. Пам'ятник борцям проти фашизму в м. Корюківці Чернів. обл. Скульптор І. Калімієць. 1977. 10. Меморіал радянським громадянам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 у Харкові. Скульптори В. Албізов, М. Овсянкін і Я. Рик. 1977. 11. Пам'ятник В. Пороку в Есен-Льстари у Франції. Скульптор В. Зноба і Г. Кальченко. 1967. 12. Меморіал жертвам фашизму в м. Володимирі-Волинському. Скульптори Ф. Бриж і Е. Длиндр. 1966. 13. Меморіал жертвам фашизму в с. Кортедсаз Волин. обл. Скульптори О. і М. Олійники. 1980.

11
12
13

ла богів і героїв; найвищою розквіту досягла в одах Піндара.

Г. Ф. Семенов.

МЕЛЛЕР Вадим Георгійович [13 (26).IV 1884, Петербург — 4.V 1962, Київ] — укр. рад. театральний художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1942). Член КПРС з 1952. В 1908 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту, відвідував Київ. худож. школу (1903—05), закінчив мюнхенську АМ 1912, навчався у «Вільних майстернях» у Парижі (1912—14). Працював у галузі станкового та монументального живопису, книжкової графіки. З 1920 — в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (Київ), 1922—46 — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1935 — «Березиль»), на сцені якого оформив вистави «Джамі Хітінс» Л. Курбаса за Е. Сінклером (1923), «Диктатура» Микитенка (1930), «Тетнула» Ш. Дадіані (1932), «Богдан Хмельницький» (1939), «Фронт» (1942) Корнійчука та ін. В 1953—59 М. працював у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка («Вишневі сад» Чехова (1946), «Король Лір» Шекспіра (1959), «Фауст і смерть» Левади (1961)). Оформив також кінофільми «Венета», «Макдональд» (обидва — 1925), «Арсеваляці» (1926). Викладав у Київ. худож. ін-ті (1919—26), макетній майстерні театру «Березиль» (1922—26). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани».

Лит.: Кучеренко З. В. Вадим Меллер. К., 1975. З. В. Кучеренко.

МЕЛЛЕР (Маллер; Muller) Герман Джозеф (21.XII 1890, Нью-Йорк — 5.IV 1967, Індіанаполіс, шт. Індіана) — амер. генетик. Закінчив (1910) Колумбійський ун-т. У 1925—32 — професор ун-ту шт. Техас. В 1933—37 — співробітник Ін-ту генетики АН СРСР у Москві; 1937—40 — віз курсу генетики в Единбурзькому ун-ті (Шотландія). З 1945 — професор ун-ту штату Індіана. Один з учасників розробки *хромосомної теорії спадковості*. В дослідках по опроміненню дрозофіл рентгеновським промінням вперше довів можливість агучного спричинення мутацій, чим спростував ідеалістичну концепцію (Вейсмана, Де Фріза та ін.), за якою спадкові зміни організмів спричинюються якимись внутр. (нематеріальними) силами живого. Ці дослідження лягли в основу створення *радіаційної генетики*. Нобелівська премія, 1946.

МЕЛЛОНИ — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп США. Див. *Бостонська група* — Меллони.

МЕЛНГАЙЛІС Еміліс (3 (15). II 1874, Ігате, тепер Рязького р-ну — 20.XII 1954, Рига) — латв. рад. композитор і фольклорист, нар. арт. Латв. РСР (з 1945). В 1901 закінчив Петерб. консерваторію (клас композиції М. Римського-Корсакова). В 1911—13 — диригент Днів пісень у Ризі, один з організаторів (1926—38 — гол. диригент) латв. свят пісні і засновник Об'єднання латв. композиторів (1923). В 1944—54 — професор Латв. консерваторії. М. — майстер

хорової пісні, збирач латв. нар. мелодій (опублікував бл. 4500 пісень). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

МЕЛОДЕКЛАМАЦІЯ (від грец. *мелос* — пісня, наспів і *декламація*) — читання віршів, ритмічної прози з музичним (найчастіше — фортепіанним) супроводом. М. застосовувалась в операх і драматичних п'єсах. Як концертний жанр склалася в кінці 18 ст. (переважно використовувались тексти баладного характеру). В Росії та на Україні М. поширилась з 70-х рр. 19 ст. М. писали композитори А. Арєнський (на вірші в прозі І. Тургєнева), К. Стененко («Над колюскою», «Сосна» на вірші О. Олєся) та ін. До М. звертаються і рад. митці.

МЕЛОДИКА — 1) Вчення про мелодію. 2) Мелодичні особливості твору, творчості композитора, творів тієї чи ін. композиторської школи, галузі нар. муз. мистецтва. **МЕЛОДИКА ВІРША** — інтонаційна організація вірша, відтворення (в уяві чи вголос) емоційного темпоритму, закладеного в структурі твору. М. в. — один із стилізованих засобів віршованої мови, який посилює емоційно-смыслові відтінки поетичного образу. М. в. відіграє важливу роль у композиційній організації поетичного твору. Схематично розрізняють три типи інтонавання вірша: декламативний, наспівний, розмовний. До елементів мелодики укр. і рос. вірша належать система питань і окликів, *рима, асонанс, синтаксичні фігури* (повтори, *анафора*), *градация* тощо.

Лит.: Эйхенбаум Б. М. Мелодика русского лирического стиха. Пр., 1922; Жирмунский В. М. Мелодика стиха. В кн.: Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Л., 1977; Фролова К. П. Развитие образной świadомости в украинской лирике. Днепропетровск, 1970. К. П. Фролова.

МЕЛОДИКА МОВИ — одна із складників *інтонацій*. М. м. — це зміни висоти осн. тону голосу (зниження й підвищення) в процесі мовлення. Зображують їх графічно як криві, що становлять мелодичний контур мовлення. При цьому розрізняють діапазон (тобто мінім. і максим. значення осн. частоти в межах досліджуваного відрізка усного мовлення) й інтервал (різниця між частотою нижньої і верхньої точок мелодичної кривої). М. м. виконує синтаксичну та емоційну функції.

Н. І. Тоцька.
МЕЛОДІЯ (грец. *мелодія* — спів, пісня, наспів, мелодія) — один з основних елементів музики; одноступенно виражена муз. думка, що являє собою послідовність звуків різної висоти, упорядкованих згідно з певно визначеними тональними, метроритмічними і формальними принципами. В муз. творі М. може існувати самостійно (одноступенно М., *монодія*), разом з ін. компонентами фактури становити акордово-гармонічну основу твору (*гомофонія*), сполучатись з іншою або кількома ін. мелодичними лініями (*поліфонія*). В *одноступенності* М. охоплює все муз. ціле, в *багаторучності* становить один, хоч і найважливіший еле-

мент муз. тканини. Як у поліфонічній, так і в гомофонній музиці М. — основна музична думка, що виділяється серед інших компонентів і відіграє роль провідної теми. Лит.: Колєсса Ф. Наєрєстєванє і харєктеристичні призначєня українських народних мелодій. «Зєписки Наукового товариства імені Шевченка», 1918, т. 126—127; Асєфєв Б. В. Рєчьєва інтонація. М. — Л., 1965; Мєлєєв Л. А. О мелодии. М., 1952; Папуш М. І. К аналізу поняття мелодии. В кн.: Музыкальное искусство и наука, к. 2. М., 1973.

Л. З. Мєзєна.

МЕЛОДРАМА (від грец. *мелос* — пісня і *драма*) — 1) В 17—18 ст. у Франції й Італії — те ж саме, що й *опера*. 2) З сер. 18 ст. — муз. драм. твір, в якому діалоги й монологи діючих осіб супроводились музикою («Пігмаліон» Ж. Ж. Руссо, 1762; «Орфей» Є. Фоміна, текст Я. Б. Княжнина, 1792, та ін.). 3) Різновид європ. драми 19 ст., характерними рисами якої були відверта морально-дидактична тенденція, гостра інтрига, гіперболізоване зображення пристрастей, примітивний поділ героїв на «добрих» і «злих». Як жанр драматургії бере початок у *міщанській драмі*. Особливо популярною була в часи Великої франц. революції 1789—94. В цей час М. мала антифеод. і антиклерикальну спрямованість (Ж. Монвель «Монастирські жертви», 1791). Пізніше перетворилась на типово бурж. жанр, пропитий вихваллянням існуючого ладу. В 20—40-х рр. 19 ст., в період загострення класових суперечностей, М. знову виражала ідеї дрібнобурж. і демократичних кіл (Ф. Піа — «Розбійник і філософ», 1834; «Парижський ганчірник», 1847). Згодом виродилася в жанр міщансько-сентиментальних п'єс, що оберігали бурж. «доброчинність» (дезкі твори Е. Скриба, де Курсель). В Росії М. з'явилась у 20-х рр. 19 ст. і була прийнята монархічними тенденціями (п'єси Н. Кукольника, М. Полевого). В укр. лірі 2-ї пол. 19 ст. побутово-етногр. М. писали І. Гушалеви («Підгор'яни»), С. Воробкевич («Гнат Пріблуда»), О. Суходольський («Помста, або Загублена доля») та багато ін. Елементи М. наявні в деяких п'єсах М. Старицького («Циганка Аза») і М. Кропивницького («Дай серцю волю, заведе в неволю»).

За несмак і примітивізм, поверховість характерів і змісту, притаманні гіршим зразкам М., її гостро критикували з позицій реалізму М. Гоголь, В. Белізький, М. Щепкін у Росії, І. Франко, І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський — на Україні. В сучас. критич. мелодраматичних інколи наз. п'єси, в яких глибока соціально-етичні конфлікти підмінюються поверховим зіткненням банальних пристрастей.

Р. Т. Гром'як.

МЕЛОС (грец. *мелос* — пісня, мелодія) — узагальнене визначення мелодійної, пісенної основи в музиці.

МЕЛЯСА (франц. *mélasse*) — відходи цукробурякового виробництва; темна, сиропоподібна рідина зі специфічним запахом. Застосовують у годівлі с.-г. тварин. М.

В. Г. Меллер.

В. Г. Меллер. Ескіз костюмів Тура і графа Альманіа до вистави «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука (1939) та «Весілля Фігаро» П. О. Бомарше (1920).

МЕЛЬБУРН

містить (у %): 58—60 вуглеводів (переважно цукрів), 20—25 води, бл. 9 азотистих і 7—10 мінеральних речовин. В 1 кг М. 0,77 корм. од. і 45 г перетравного протеїну. М. використовують для здобування грубих кормів (солом'яна січка, *полана*), що підвищує їх поїдання і смакові якості. У великих кількостях М. спричинює у тварин розлад травлення. Як зв'язуючий інгредієнт М. використовують при виробн. *брикетів кормових*. М. входить до складу *комбікормів*.

МЕЛЬБУРН — місто на Пд. Австралії, адм. д. штату *Вікторія*. Розташований на березі зат. Порт-Філіпп, у гирлі р. Ярри. Найбільший мор. порт країни, вузол з-щ, автошляхів та повітр. сполучень (аеропорти Ессендон і Мураббін). 2,7 млн. ж. (1976). Значний пром., торг. финанс. і культур. центр Австралії. Гол. галузь пром-сті — маш.-буд. (суднобудування і судноремонт, автозаснадження, автомобіле- і верстатобудування, електротехн., с.-г. машинобудування). Підприємства важкої, хім., нафтопереробної, взут., текст., харч. пром-сті. В районі М. — добування бурого вугілля. Ун-т (засн. 1854), консерваторія. Б-ка штату Вікторія. Музей: Нац. галерея Вікторії (мистецтво Європи, Азії та Австралії), Нац. музей Вікторії (мистецтво аборигенів), сучас. австрал. мистецтва, природничої історії. Обсерваторія, ботанічний сад. У М. 1956 проходили XVI Олімпійські ігри. З 1837 М. регулярно забудовується. Серед споруд — собори Сент-Джеймс (1841, арх. Р. Рассел) і Сент-Пол (1880, арх. У. Баттерфлай), Королівський госпіталь (1942, арх. Стівенсон і Тернер), олімпійський комплекс (50-і рр. 20 ст., арх. Г. Зайдлер). Засн. у 30-х рр. 19 ст.; 1901—27 — столиця Австралії.

МЕЛЬГУНОВСЬКИЙ КУРГАН, Литий курган — курган 1-ї пол. 6 ст. до н. е. біля с. Кучерівки Знаменського р-ну Кіровоград. обл. Розкопав його 1763 за дорученням губернатора Новоросійської губ. О. П. Мельгунова (звідси й назва). В кургані було виявлено багате поховання одного з вождів скифських племен. Знайдено зброю (бронзові наконечники стріл, залізний меч у золотих піхвах, оздоблений зображеннями урартського та асирійського стилю) і різні прикра-

си (золоті діадеми, срібні оздобити тощо). Речі з М. к. (зберігаються в *Ермітажі*) свідчать про зв'язки тогочасного населення лісостепового Правобережжя Дніпра з країнами Передньої Азії.

Мельє (Meslier) Жан (15.VI 1664, Мазері — між 28.VI і 6.VII 1729, Естрепінні) — франц. філософ-матеріаліст, атеїст, утопічний комуніст. Сняшений. У своєму творі «Заповіт» (опубл. 1864) дав гостру критику сусп. відносин тодішньої Франції. Гол. сусп. злом вважав майнову нерівність. Ідеальне суспільство, за М., — це сукупність комун, де панує сусп. власність, усі члени займаються корисною працею, а керівництво належить найдосвідченішим. Шлях до цього вбачав в освіті народу, його об'єднанні й революції. М. рішуче засуджував релігію. У філософії стверджував вічність і нестворимість матерії, матеріальну єдність світу, критикував метафізику Р. Декарта, ідеалізм Н. Мальбранша та ін. Філософ. погляди М. вплинули на формування світогляду франц. матеріалістів 18 ст.

Мелькарт (фінкійське, букв. — цар міста) — у релігії й міфології фінкійців та ін. народів Близького Сходу бог Сонця й родючості. Його вважали покровителем *Тира*. М., як і *Молохот*, приносили людські жертви.

Мельман Юхим Петрович [н. 19.III (1.IV) 1913, Одеса] — укр. рад. анатом, доктор мед. наук (з 1953), засл. діяч науки УРСР (з 1974). У 1939 закінчив Харків. мед. ін-т. Зав. кафедрою анатомії людини (з 1949), професор (з 1955) Івано-Фр. мед. ін-ту. Праці по вивченню нервових і судинних зв'язків в організмі, коллатерального кровообігу, мікроциркуляції, анатомії *вегетативної нервової системи*, капілярно-нейронних відношень у внутр. органах тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Мельник Григорій Микитович (23.XI 1882, Кишинів — 23.V 1968, Бухарест) — оперний співак (бас). Українець за походженням. У 1912 закінчив Моск. філармонічне уч.-ще. Бул. солістом Одес. опери (1912—16). Театру муз. драми в Петрограді (1916—18). «Ла Скала» (Мілан, 1921—43). З 1943 жив у Румунії, де поряд з концертною, вів пед. діяльність. Партий: Сусанія («Іван Сусанія» Глики), Мельник («Русалка» Даргомижського), Борис Годунов (одноактна опера Мусоргського), Мефістофель («Фауст» Гуно).

Мельник Сергій Олексійович (21.III (2.IV) 1898, Одеса — 23.VII 1968, там же) — укр. рад. вчений-виноградар, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956), засл. діяч науки УРСР (з 1959). Член КПРС з 1947. В 1920 закінчив Одеський с.-г. ін-т, з 1938 — професор, а з 1959 до 1968 — директор цього ін-ту. В 1957—68 М. був постійним членом Міжнародного бюро по виноградарству і виноробству. Наук. праці з питань біології та агротехніки винограду. Депутат

Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами.

Мельник Юрій Петрович (н. 7.VIII 1931, Київ) — укр. рад. геолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1978. Закінчивши Київ. ун-т (1954), працював в ін-ті геол. наук АН УРСР. З 1970 — зав. відділом ін-ту геології і фізики мінералів АН УРСР. Осн. праці стосуються питань розробки гіпотез утворення залізисто-кременістих порід і заліз. руд фіз.-хім. моделей геол. процесів, термодинамічних параметрів мінералів і газів в умовах глибинного *петрогенезу*. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР (1974).

Мельник Яків Іванович (н. 10.XII 1890, с. Голта, тепер у складі м. Первомайська Миколаїв. обл.) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, полковник. Член КПРС з 1917. Н. в сім'ї робітника. В 1903—17 — слесар на з-дах Пд. України. В 1919—41 — на парт. роботі. В липні 1941 — вересні 1942 — працівник ЦК КП(б)У і Укр. штабу партизан. руху; в жовтні 1942 — січні 1943 — секретар Сум. підпільного обкому КП(б)У; в лютому 1943 — квітні 1944 — командир партизан. з'єднання. З 1944 по 1956 М. служив у військах МВС. З 1956 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна, орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, ін. орденами та медалями.

Мельников Аврам Іванович (30.VII (10.VIII) 1784, Оранієнбаум, тепер м. Ломоносов — 1 (13).I 1854, Петербург) — рос. архітектор. У 1807 закінчив в Петерб. АМ з 1812 — її академік, з 1818 — професор, з 1843 — ректор. Осн. роботи: Миколаївська церква (1820—38; тепер Музей Арктики в Ленінграді), собор з дзвіницею в Кишиневі (тепер філіал Худож. музею Молд. РСР; 1830—35), Пікнугла площа (тепер площа Комуні) в Одесі (1826—29).

Мельников Георгій Борисович (9 (22). I 1904, с. Чернава, тепер Ізмаїлівського р-ну Липец. обл. — 11.V 1973, Дніпро-

Ж. Мельє.

Ж. О. Мельников.

Мельбурн.
Панорама міста.

петровськ] — укр. рад. гідробіолог, доктор біол. наук (з 1941), професор (з 1941), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1952. Закінчив Дніпроп. ін-т нар. освіти (1929). В 1956—64 — ректор Дніпроп. ун-ту. Наук. праці М. присвячені вивченню гідробіол. режиму, формуванню зоопланктону та рибогосп. використанню водних під-сх. України, а також питанням космічної біології. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

МЕЛЬНИКОВ Жан Олександрович (н. 22.VII 1936, Дніпропетровськ) — рос. та укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1966. З 1954 (з перервою) працює в Дніпроп. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Михайло («Зірки» Горького), Шандо («Любов Ярова» Тренява), Олег («У пошуках радості» Розова), Сарафанов («Старший син» Вампілова), Худяков («Характери» за Шукшиным) та ін. Знімається в кіно (фільми: «Далеко від Батьківщини», «Педагогічна поема» та ін.).

МЕЛЬНИКОВ Леонід Георгійович [н. 18 (31).V 1906, с. Дегтярówka, тепер Брян. обл.] — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1928. Н. в роботі, сім'ї. З 1936, після закінчення Донецького індустріального ін-ту, — на керівній парт. роботі в Сталіно й Караганді. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1947—49 — секретар, другий секретар, 1949—53 — перший секретар ЦК КП України. В 1953—55 — посол СРСР у Румунській Нар. Республіці. З 1955 — на керівній держ. роботі, з 1966 — голова К-ту по нагляду за безпечним веденням робіт у пром-сті і гірничому нагляду при Раді Міністрів СРСР. На XIX з'їзді КПРС обирається членом ЦК. В 1952—53 — член Президії ЦК КПРС. На XVI і XVII з'їздах КП(б)У обирається членом ЦК. В 1949—53 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3, 5, 7—10-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

МЕЛЬНИКОВ Микола Васильович [15 (28).II 1909, м. Сарапул, тепер Удм. АРСР — 7.XII 1980, Москва] — рад. вчений у галузі гірн. справи, акад. АН СРСР (з 1962), Герой Сов. Праці (1979). Член КПРС з 1944. Закінчив (1933) Свердлов. гірничий ін-т, працював на підприємств гірничої пром-сті. Професор Академії вугільної пром-сті (1950—56), заст. директора і директор Ін-ту гірничої справи ім. О. О. Сковинського АН СРСР (1955—64), голова Держ. комітету по паливній пром-сті СРСР (1961—65). З 1967 працював в Ін-ті фізики Землі АН СРСР. З 1977 — директор Ін-ту комплексного освоєння надр АН СРСР. Осн. праці — з теорії розробки родовищ корисних копалин відкритим способом, методів інженерного розрахунку гірничих і вибухових робіт, техніко-еко. аналізу і прогнозування розвитку гірничої техніки. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1979.

МЕЛЬНИКОВ Микола Прокопович [н. 7 (20).XII 1908, с. Бики, тепер Добрушського р-ну Гом. обл.] — рад. вчений у галузі буд. механіки і теорії формоутворення металевих конструкцій, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1939. Закінчив (1934) Київ. інженерно-буд. ін-т. З 1933 працює у Центр. н.-д. і проектному ін-ті буд. металоконструкцій в Москві (з 1944 — директор). З 1967 водночас очолює всесоюзне об'єднання «Союз-металобудіндипроєкт». Осн. праці — з теорії формоутворення і компонування сталевих конструкцій ядерних реакторів і методів їх розрахунку, експериментально-теоретичного вивчення багатопарових надпотужних «феричних» посудин тиску, розроблення засобів програмного інформаційного і тех. забезпечення автоматизованого проектування металевих конструкцій. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949, 1950, 1951, 1969. Ленінська премія, 1975.

МЕЛЬНИКОВ Олександр Васильович [30.VI (12.VII) 1889, м. Мезень, тепер Архангельської обл. — 27.V 1958, Ленінград] — рад. хірург і онколог, дійсний член АМН СРСР (з 1948), генерал-майор медичної служби. Закінчив Військ.-мед. академію (1914). В 1923—41 — професор Харків. мед. ін-ту і зав. клінікою Укр. рентгенорадіологічного та онкологічного ін-ту. М. — організатор першого в СРСР онкологічного диспансеру (Харків, 1928). В 1940—55 — професор Військ.-морської мед. академії в Ленінграді, з 1956 — зав. кафедрою Військ.-мед. академії ім. С. М. Кірова. Праці М. присвячені питанням военно-польової хірургії та хірургічному лікуванню онкохвороб. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Ю. М. Квітницький-Рижов.
МЕЛЬНИКОВ Павло Іванович [псевд. — Андрій Печерський; 25.X (6.XI) 1818, Нижній Новгород, тепер Горький — 1 (13).II 1883, там же] — рос. письменник. Друкуватися почав 1839 в журн. «Отечественные записки». У «Подорожніх записках по шляху з Тамбовської губернії в Сибір» (1839—41), повістях «Красильникови» (1852), «Поєрков», «Дід Полікарп» (об'єдв. — 1857), «Іменинний пиріг» (1858) М. з ліберальних позицій

викривав кріпосництво. Романи «У лісах» (1871—74), «На горах» (1875—81) — про життя і побут купецтва, його хижачтво, самодурство; в цих творах М. розкриває також реліг. бузувірство поволзьких розкольників. Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1976.

МЕЛЬНИКОВ Павло Петрович [22.VII (3.VIII) 1804, Москва — 22.VII (3.VIII) 1880, ст. Любань, тепер Ленінгр. обл.] — рос. інженер і вчений у галузі залізничного транспорту, почесний член Петерб. АН (з 1858). Закінчив (1825) Ін-т корпусу інженерів шляхів, викладав у ньому (професор з 1833) і в Михайлівському арт. уч-щі. Гол. керуючий (з 1862) і міністр (1866—69) шляхів. Один з осн. авторів проекту і тех. керівників буд-ва першої в Росії магістральної з-ці Петербург — Москва. Розробив проект буд-ва єдиної мережі залізничних шляхів країни, склав перші в Росії тех. умови проектування їх, написав (1835) першу вітчизн. працю «Про залізницю».

МЕЛЬНИКОВ Ювеналій Дмитрович [23.IV (5.V) 1868, с. Красне, тепер Бахмацького р-ну Черніг. обл. — 24.IV (7.V) 1900, Астрахань] — один з організаторів перших марксистських гуртків у Росії і на Україні. Н. в сім'ї дворянина. На поч. 1888, працюючи слюсарем вагонних майстерень у Харкові, брав участь у революц. гуртках. У 1889 проводив пропагандистську роботу серед робітників Ростова-на-Дону і Таганрога. Був під впливом *народництва*. В жовтні 1889 заарештований. На поч. 90-х рр. перейшов на позиції марксизму. Наприкінці 1891 переїхав до Києва, де очолив роботу по об'єднанню розрізнених с.-д. гуртків міста. В 1893 заснував «Лук'янівський клуб», 1895—96 очолював «Робітничий комітет», був одним з керівників с.-д. групи «Робоче дело» в Києві. Під керівництвом М. київ. соціал-демократи налагодили зв'язки з *петербургським* «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» та ін. марксистськими орг-ціями Росії. В квітні 1896 заарештований і ув'язнений на 10 місяців. Після звільнення М. наслано в Ромни, 1899 — в Астрахань, де він також організував с.-д. гуртки. Помер від сухот.

МЕЛЬНИКОВ Яків Федорович [1 (13).I 1896, Москва — 12.VII 1960, там же] — рад. спортсмен, перший засл. майстер спорту СРСР (з 1934). Член КПРС з 1943. Чемпіон Росії, РРФСР, СРСР (1915—19, 1922, 1924, 1927—28, 1933—35); переможець Робітничої першості світу з швидкісного бігу на ковзанах. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора Червоної Зірки, медалями.

МЕЛЬНИКОВА Ірина Миколаївна (н. 24.X 1918, Мена, тепер місто Черніг. обл.) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1948. В 1940 закінчила істор. факультет Київ ун-ту. В 1941—42 викладала у вузах Каз. РСР. З 1947 — на наук. роботі в Ін-ті слов'янознавства АН СРСР (Москва), з 1957 — в Ін-ті історії

М. В. Мельников.

М. П. Мельников.

О. В. Мельников.

Ю. Д. Мельникова.

Речі з Мельгуновського кургану: 1 — золота платівка; 2 — срібна оздоба меблів; 3 — мідна бляшка у вигляді орла; 4 — золоте окуття верхньої частини піхов меча.

МЕЛЬНИКОВИЧ

АН УРСР (з 1965 — зав. відділом цього ін-ту). Праці з історії СРСР і зарубіжних соціалістичних країн. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, Дружби народів. Премія АН УРСР ім. Д. З. Манаульського, 1976.

МЕЛЬНИКОВИЧ Самусь (пр. н. і см. невід.) — укр. будівничий 19 ст. Серед споруд — церква в с. Маткові на Львівщині (з багатозаломними верхами й оригінальною формою зх. ганку), що є надатною пам'яткою бойківської *дерев'яної архітектури*. Збудована 1838 (разом з В. Іванковичем).

МЕЛЬНИКОВ-РАЗВЕДЕНКОВ Микола Федотович [12 (24). XII 1866, станція Усть-Медведицька, тепер м. Серафимович Волгогр. обл. — 20.XII 1937, Харків] — укр. рад. патологоанатом, акад. АН УРСР (з 1927). Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1889). В 1902—20 — професор Харків., 1920—22 — Кубанського ун-тів, 1922—25 — Кубанського мед. ін-ту; 1925—30 — керівник Укр. патологоанатомічного ін-ту; з 1930 — зав. відділом Укр. ін-ту експериментальної медицини у Харкові. Праці М.-Р. присвячені вивченню сибірки, ехінокоз, актиномікозу, вузликового періартерітиту, патоморфології при алергічних процесах, невропатології, історії патологічної анатомії. М.-Р. запропонував метод виготовлення і консервування анагомічних препаратів.

Лит.: Николай Федотович Мельников-Разведенков. Биобиблиография ученого УССР. Х., 1967.

МЕЛЬНИЦКА-ПОДІЛЬСЬКА (до 1940 — Мельниця-над-Дністром) — селище міського типу Борщівського р-ну Терноп. обл. УРСР, на Дністрі, за 3 км від залізнич. ст. Іване-Пусте, 3,8 тис. ж. (1980). У селищі — ф-ка госп.-побутових виробів, консервний та хлібний з-ди, комбінат комунальних підприємств, Укр. н.-д. станція популю і махорки. Середня та спорт. школи, лікарня. Будинки культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Відома з поч. 17 ст.

МЕЛЬНИЦЬКА УНІЯ 150 — унія між Польщею і Великим князівством Литовським, укладена в м. Мельнику (Підляшшя) при обранні великого князя литовського Олександра польск. королем. М. у. була зумовлена прагненням польск. та лит. феодалів об'єднати сили для боротьби проти Рос. д-ви та для збереження феодал. панування над укр., білорус. та рос. землями. М. у. передбачала спільне обрання польск. і лит. феодалами єдиного монарха, спільну внутр. і зовн. політику, єдину монету тощо. У виданому в Мельнику привілеї було розширено політичні права польск. *магнатів* (контроль королівської влади, право не підкоритися королю, якщо його дії порушували раніше видані привілеї). Лит. сейм не затвердив М. у. Мельницький привілей, який встановлював магнатську олігархію, викликав опір *шляхти*. і його було скасовано.

МЕЛЬНИЧУК Олександр Савич (12.VII 1921, с. Писарівка, тепер Ковдинського р-ну Одеської обл.) — укр. рад. мовознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з

1967. Закінчив Київ. ун-т (1947). Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1950 працює в ін-ті мовознавства АН УРСР, з 1961 завідує відділом заг. і слов'ян. мовознавства. Академік-секретар Відділення л-ри, мови і мистецтвознавства АН УРСР (1971—78). Автор праць із заг. та індоєвроп. мовознавства, славистики, укр., рос. та ін. слов'ян. мов, зокрема — «Розвиток структури слов'янського речення» (К., 1966). Відповідальний редактор і один з авторів праць «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» (1972) та ін.

В. М. Русанівський.
МЕЛЬНИЧУК Степан Онуфрійович [7 (19).XII 1898, с. П'ядики, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл. — 11.XI 1922, м. Чортків, тепер Терноп. обл.] — один з керівників збройної боротьби трудящих зх.-укр. земель проти польск. окупантів. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в сім'ї робітника. З 1916 служив в австр. армії, з кін. 1918 — в Українській галицькій армії, де проводив революц. роботу. В січні 1920 перейшов до Червоної Армії. Брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Восени 1922 разом з П. М. Шереметом й І. Г. Цепком очолив підпільну партизан. групу «Червона дивадиця», яка діяла на Тернопільщині. Розстріляний за вироком польск. військ.-польового суду.

МЕЛЬНИЧУК Юрій Степанович (7.V 1921, с. Мала Кам'янка, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл. — 12.VIII 1963, Львів) — укр. рад. письменник-публіцист і літературознавець. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. За часів панської Польщі брав участь у революц. русі. Друкуватися почав 1939. В 1946—48 навчався в Республіканській парт. школі при ЦК КП України, закінчив екстерном Львів. ун-т (1950). З 1951 — гол. редактор журн. «Жо́тень». Окремими виданнями вийшли книги публіцистики і памфлетів «Слуги Жо́тнього диявола» (1957), «Порідля їди» (1958), «Коли кров холоде в жилах», «Обличчя божого воїнства» (обидві — 1960), «Правді служити» (1962), «Плем'я уперів» (1963), спрямовані проти укр. бурж. націоналістів і католицького мракобісся; літ.-критичні праці «Ярослав

Галан» (1953), «Олександр Гаврялюк» (1955), «Слово про письменників» (1958). Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Республіканська премія ім. Я. Галана, 1964.

Тв.: Мовою серця. К., 1962; Під чужим порогом. К., 1974.

Лит.: Цюх І. Юрій Мельничук. В кн.: Письменники Радянської України. в. 9. К., 1979. Д. В. Павлюк.

МЕЛЬНИКАЙТЕ Маріте Юозіна (18.III 1923, м. Зарасай, тепер Лит. РСР — 13.VII 1943, м. Дукстас Ігналінського р-ну Лит. РСР) — лит. партизанка під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1940. З початком війни евакуювалася в Тюмень. У червні 1942 добровільно вступила в Рад. Армію. В травні 1943 з групою партизанів перекинута на літаку в Білорусію, потім перейшла на тер. Литви, де взяла активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. окупантів у партизан. загоні. Тяжко поранена М. сховилася карателі і стратили. У м. Зарасай відкрито музей М., встановлено їй пам'ятник.

МЕЛЬПОМЕНА (Μελπομένη) — 1) У грец. міфології одна з муз. Спочатку її вважали музою пісні взагалі, потім лише сумної, а далі — покровителькою трагедії. Зображували М. жінкою з трагедійною маскою в одній руці і мечем чи палицею в другій. 2) Переносно — мистецтво трагедії чи театр взагалі.

МЕЛЬХІОР — сплав міді з нікелем, залізом і марганцем. Назежить до міднонікелевих сплавів (див. *Міді сплави*). У М. підвищені мех. властивості, великі *корозійна стійкість* у прісній і мор. воді, тепло- і електропровідність, його легко обробляти тиском у гарячому і холодному стані. З М. виготовляють конденсаторні труби, мед. інструменти, деталі точної механіки, посуд, монети тощо. Назва — від прізвищ франц. винахідників Майо і Шор'є, що створили (1819) цей сплав.

МЕЛЬЯ (Mella) Хуліо Антоніо (справж. ім'я — Ніканор Мак-Паралла; 25.III 1903, Гаваї — 10.I 1929, Мексика) — діяч молодіжного і комуністичного руху Куби. Н. в сім'ї крапця. В 1922—25 навчався на юрид. ф-ті Гаванського ун-ту (виключений за революц. діяльність), очолював рух за університетську реформу, що привів до створення 1923 Федерації університетських студентів. У 1924 вступив до об'єднання комуністів Гаваї. В 1925 заслужив Антиімперіалістичну лігу Куби. Один із засновників КП Куби (КПК, 1925), член ЦК КПК і секретар по пропаганді з часу заснування партії. В 1926 внаслідок переслідувань емігрував до Мексики, вступив до Мекс. КП, був обраний членом її ЦК. В 1927 відійшов СРСР. Повернувшись до Мексики, заснував Асоціацію нових революц. кубинських емігрантів (1927), 1928 — Асоціацію пролет. студентів. Убитий кубинськими реакціонерами.

МЕМБРАНА (лат. membrana — оболонка, перетинка) — 1) У т е х-

М. Ф. Мельников-Разведенков.

Ю. С. Мельничук.

М. Ю. Мельникайте.

Х. А. Мелья.

С. Мельникович. Церква в селі Маткові (тепер Турківського району Львівської області). 1838.

віці — гнучка закріплена по замкненому контуру перетинка, що розділяє дві порожнини з різним тиском або відокремлює замкнену порожнину від заг. об'єму. Був металевий (напр., з елівару, фольги) і неметалева (з гуми, тканини тощо). М. (мал. с. 454) — складові частини апаратів (напр., мікрофонів), що перетворюють електр. або мех. коливання на звукові й навпаки. Її застосовують також у мембранних манометрах (як чутливий елемент), мембранних насосах (як ущільнювальний пристрій) тощо. 2) У теорії пружності — гнучка пластинка, жорсткість якої на один дорівнює нульві. Одна з несучих елементів мембранних пишчих систем.

МЕМБРАНИ БІОЛОГІЧНІ — системи спеціалізованих структур, які відокремлюють клітину від зовнішнього середовища (плазматична мембрана) або відокремлюють органіди (ядро, мітохондрії, хлоропласти, Гольджі комплекс, лізосоми, каналі ендоплазматичної сітки та ін.). Кожна М. б. виконує одну або більше функцій. Напр., плазматична мембрана забезпечує сталість внутрішньоклітинного середовища, здійснює перенесення речовин із зовн. середовища в клітину і в зворотному напрямі (див. *Проникність біологічних мембран*); я її діяльністю пов'язані різні процеси електр. активності клітини (див. *Біоелектричні потенціали*). В плазматичній мембрані знаходяться рецептори (див. *Рецептори*) структури, що взаємодіють з гормонами, з речовинами медіаторної природи (див. *Медіатори*) та ін. У внутр. мембрані мітохондрій відбувається окислювальне фосфорилування, мембрани комплексу Гольджі беруть участь у біосинтезі глікопротеїнів і в секреції білків, а мембрани хлоропластів — у фотосинтезі тощо. М. б. складаються в основному з ліпідів і білків. Структурною основою М. б. є бімолекулярний шар фосфоліпідів завтовшки бл. 4,5 нм. Фосфоліпіди складаються з гідрофільної головки, що повернута до зовн. або внутр. поверхні, та гідрофобних хвостів, що приховані в товщі М. б. Значна частина ліпідного шару перебуває у рідкому стані. Білки М. б. за їх розташуванням поділяють на зв'язані з поверхнею мембрани і на заглиблені в її товщу; останні вводи пронизують мембрану наскрізь (див. мал.). Деякі М. б. містять невелику кількість вуглеводів (які зв'язані з білками або ліпідами відповідно у *глікопротеїнів* і *гліколіпідах*). Білки М. б. виконують різні функції: забезпечують цілісність мембран, діють як ферменти, виконують роль насосів (див. *Мембранний транспорт*) тощо. При електроно-мікроскопічних дослідженнях було встановлено, що мембрани мітохондрій, хлоропластів, ендоплазматичної сітки дещо відрізняються будовою; вважають, що деякі їхні частини мають глобулярну структуру. І. С. Мазура.

МЕМБРАННА ТЕОРІЯ ЗБУДЖЕННЯ — теорія, за якою електричні потенціали (див. *Біоелектричні потенціали*) виникають при

збудженні клітини на напівпроникній мембрані (див. *Мембрани біологічні*) за рахунок переміщення через неї певних іонів (див. *Іонна теорія збудження*). На мембрані клітини постійно існує різниця електр. потенціалів — потенціал спокою (ПС), причому внутр. бік мембрани заряджений негативно по відношенню до зовнішнього. Проникність мембрани незбудженої клітини для іонів K^+ значно вища, ніж для іонів Na^+ і Cl^- . Зменшення ПС клітин під дією подразника (електр., хім. чи ін.) до порога збудження спричинює вибірково збільшення (активацію) проникності мембрани для іонів Na^+ чи Ca^{++} або тих та інших. Ці іони, проникаючи в клітину, перезаряджають її мембрану; при цьому виникає потенціал дії (ПД). Після цього проникність мембрани для іонів Na^+ (Ca^{++}) падає до вихідної (інактивація), а збільшена її проникність для іонів K^+ спричинює відновлення ПС. Методом фіксації потенціалу на мембрані встановлено, що зменшення ПС до порога збудження супроводиться не лише появою трансмембранних іонних струмів (Na^+ , Ca^{++} , K^+), що беруть участь у генерації ПД, але й зменшенням негативних зарядів (воротних струмів) всередині мембрани. Вважають, що ці струми забезпечують відкривання натрієвих (кальцієвих) каналів мембрани (активацію), а величина ПС контролює і регулює не тільки перенесення іонів через канали мембран під час збудження, скільки сам процес відкривання і закриття (інактивація) каналів. Природа цих процесів у мембрані, що по суті генерують збудження, ще не зовсім вивчена. Літ.: Ходоров Б. І. Общая физиология возбудимых мембран. М., 1975. М. Ф. Шуба.

МЕМБРАННИЙ ТРАНСПОРТ — шляхи і механізми руху речовин через мембрани біологічні. Функціонування клітин пов'язане з безперервним рухом різних речовин через мембрани. Напр., *проникність* і *передача збудження* в нервових і м'язових клітинах і їхні *синтети* пов'язані з транспортом іонів K^+ , Na^+ , Ca^{++} (див. *Мембранна теорія збудження*); процес скорочення м'язів контролюється рухом Ca^{++} через систему мембран саркоплазматичного ретикулуму; *окислювальне фосфорилування* відбувається в мембранах *мітохондрій*; трансформація енергії світла в хім. енергію в клітинах рослин залежить від біохім. реакцій, що включають транспорт іонів в складних системах мембран *хлоропластів*; з М. т. пов'язаний епітеліальний (див. *Epithelium*) транспорт, що лежить в основі таких фізіол. явищ, як надходження поживних речовин в клітину, утворення сечі, поту та ін. рідня в організмі тощо. Тип М. т. визначається структурою і хім. складом мембран, фізико-хім. властивостями речовин, що транспортуються, і її концентрацією по обидва боки мембрани. Осн. типи М. т. є неспецифічна *дифузія*, полегшена дифузія, активний транспорт. При неспецифічній дифузії проходження речовин

через мембрани регулюється випадковими тепловими рухами молекул і величина потоку залежить від концентрації речовини і від коефіцієнта *проникності біологічної мембрани* для неї. За цим типом транспортуються в клітину полярні (розчинні у воді) сполуки (якщо радіус їхніх молекул не перевищує 0,3 нм) через гідрофільні ділянки мембрани, т. з. *пори*; неполярні сполуки (не розчинні у воді) — через гідрофобні її ділянки. Крім «пори» мембрани відбувається також рух іонів за *градієнтом* концентрації. Під час збудження здійснюється перенесення іонів за градієнтом концентрації через особливі іонні «канали», провідність яких регулюється мембранним потенціалом (див. *Біоелектричні потенціали*). При полегшеній дифузії транспорт полярних сполук з радіусом більше ніж 0,4 нм (цукри, амінокислоти та ін.) здійснюється за градієнтом концентрації за допомогою специфічних переносників без витрати енергії. Тому цей М. т. наз. *ше пасивним транспортом*. Його можуть пригнічувати деякі сполуки, які блокують переносник. Активний транспорт речовин є найбільш поширеним і важливим видом М. т. в рослинних і тваринних клітинах. Осн. його ознакою є рух речовин проти градієнта її концентрації. Це здійснюється за рахунок роботи т. з. молекулярних насосів, що вбудовані в мембрани клітин, або субклітинних частинок з використанням енергії *метаболізму*. Напр., активне «викачування» Na^+ з клітини за допомогою «натрієвого насоса» мембрани створює градієнт концентрації цього іона, спрямований всередину клітини, який є рушійною силою активного транспорту іонів K^+ , цукрів, амінокислот та ін. речовин у клітину. Великі молекули (протейни, нуклеїнових к-т та ін.) проходять через мембрану переважно шляхом *піноцитозу* або за участю специфічних ферментативних процесів. Літ.: Никольский Н. Н., Трошин А. С. Транспорт сахаров через клеточные мембраны. Л., 1973; Ташмухамедов Б. А., Гателгас А. И. Активный транспорт ионов через биологические мембраны. Ташкент, 1973; Липко В. К. Натриевый насос биологических мембран. К., 1977. М. Ф. Шуба.

МЕМЕЛЬ — колишня назва м. *Клайпеди*.

МЕМЛІНГ (Memling) Ганс (бл. 1440, Зелігенштадт, Гессен — 11. VIII 1494, Брюгге) — нідерл. живописець. Навчався, можливо, у Рогіра ван дер Вейдена. З 1465 працював у Брюгге. Твори: «Богоматір з святыми» (1468), «Страсті Христові», «Страшний суд» (бл. 1473), триптих «Поклоніння волхвів» (1479), «Богоматір з донатором Мартіном ван Ньйенхове» (1487), «Рака св. Урсули» (1489), всі — в музеї Мемлінга в Брюгге.

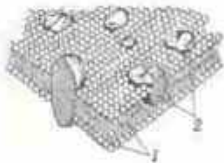
МЕМОРАНДУМ (лат. *memorandum* — те, про що слід пам'ятати) — 1) В міжнар. відносинах один з видів документів дипломатичного листування, в якому, як правило, викладається фактична, юрид. або документальна частина питання, з приводу якого він надсилається. 2) У торгівлі — нагадувальні

Медуса. Рисунок з грецького оригіналу 2 ст. до н. е. Мармур. Церковний Емітаж у Ленінграді.

Г. Мемлінг. Портрет Мартіна Ньйенхове. 1487. Госпіталь св. Іоанна. Брюгге.

Мембрани біологічні. Мозаїчна модель структури плазматичної мембрани (модель Сінгера): 1 — структурна основа; 2 — вкраплення білків.

МЕМОРІАЛЬНІ
МУЗЕЇ

Меморіальні споруди. Пам'ятник жертвам фашизму Равенсборку на кладовищі П'єр Лаше у Парижі.

Меморіальні споруди. Пам'ятник жертвам фашизму в Ролно. Скульптора Б. В. Ричков і П. О. Пироженко. 1968.

Металеві мембрани. 1 — гофрована гнучка форма; 2 — гофрована трапецієподібна форма.

листи з різних питань. 3) При страхуванні (особливо в морських перевезеннях) — перелік випадків, за які страхувач не бере на себе відшкодування збитків.

МЕМОРІАЛЬНІ МУЗЕЇ (від лат. *memorialis* — пам'ятний) — музеї, присвячені видатним істор. подіям, держ., політ., громадським і військ. діячам, діячам науки, ліри і мистецтва. М. м. створюються в квартирах, будинках і садибах, де жила й працювала людина, в пам'яті якої створено музей. Тут експонуються особисті речі, автографи, рукописи, книги, образотворчі матеріали, фотографії тощо. М. м. підрозділяють на музеї ансамблів (коли повністю збереглися істор. обстановка), музеї з наук.-реконструйованим комплексом і музеї, що базуються на окремих колекціях. У 1979 в УРСР працювало бл. 30 М. м. Це музеї діячів Комуністичної партії та Рад. держави: К. Е. Ворошилова (м. Лисичанськ Ворошиловгр. обл.), О. Д. Щорупи (м. Щорупинськ Херсон. обл.), А. О. Жданова (м. Жданов Донец. обл.), сім'ї Ульянових (м. Київ), М. О. Шорса (м. Шорс Черніт. обл.), Героя Соціалістичної Праці П. М. Ангеліної (снт Старобешеве Донец. обл.), акад. АН СРСР Д. К. Заболотного (с. Заболоття Крижопільського р-ну Він. обл.), хірурга і педагога М. І. Пирогова (м. Вінниця), акад. АН УРСР Д. І. Яворницького (м. Дніпропетровськ), революц.-народника і винахідника М. І. Кибальчича (м. Короп Черніт. обл.), історії декабристського руху (відділ Кам'янського літ.-мемор. музею О. С. Пушкіна і П. І. Чайковського; Черкас. обл.), рад. військ. діяча, Героя Рад. Союзу М. П. Кирпоноса (с. Вертіївка Ніжинського р-ну Черніт. обл.), рад. вченого в галузі ракетно-космічної техніки, акад. АН СРСР С. П. Корольова (м. Житомир), Героя Рад. Союзу М. І. Кузнецова (м. Ровно), укр. рад. архітектора В. Г. Заболотного (м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.), педагога А. С. Макаренка (Кременчук Полтав. обл.) і В. О. Сухомлинського (с. Павлівка Ізюмського р-ну Кіровоград. обл.), укр. композитора М. В. Лисенка (м. Київ), укр. актора П. К. Саксаганського (м. Київ), нар. художник УРСР О. Л. Кульчицької (м. Львів), укр. художників О. Х. Новаківського (м. Львів) і Г. П. Світлицького (м. Київ), рос. художника І. Ю. Рєпіна (м. Чугуїв Харків. обл.) та ін. Ряд М. м. на Україні присвячено письменникам (див. *Літературні музеї*). М. м. ведуть культурно-освітню та наук. роботу, видають путівники, каталоги фондів тощо. Див. ст. про окремі меморіальні музеї.

МЕМОРІАЛЬНІ ПАРКИ — парки, створені на честь визначних подій або пов'язані з життям і діяльністю видатних людей. Розрізняють М. п., закладені на честь істор. подій (ювілейні, нар. боротьби, перемоги, підкорення космосу тощо), визначних зверхів в ім'я народу (військових, революційних, трудових та ін.), й комбіновані (історико-революц.

військово-істор., меморіально-етнографічні та ін.). Є М. п. респ. та місц. значення. Серед М. п. України — парк Вічної Слави в Києві, Малахіїв курган і Салунгора в Севастополі. Холм Слави у Львові, Зелений пояс Слави в Одесі та ін.; старовинні парки, пов'язані з визначними діячами країни. — Кам'янський парк ім. Декабристів (поч. 19 ст., 17,5 га) у Черкас. обл., Гурзуфський (1808—12) в Криму, де 1820 перебував О. С. Пушкін, Верхівнянський (17 ст., 40 га) у Житомир. обл., де 1847—50 перебував О. Бальзак, Качанівський (18 ст., 542 га) у Черніт. обл. (див. *Качанівка*). Антопільський (кін. 18 ст., бл. 50 га) у Він. обл. та ін. Серед численних молодих М. п. — ім. 50-річчя Радянської влади у Черкасах, ім. 50-річчя Жовтня в Хмельнику Він. обл., ряд парків, закладених до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Поряд з парковими насадженнями у М. п. є архітектурні ансамблі, окремі пам'ятки природи. М. п. охороняються д-вом як пам'ятки садово-паркового мистецтва. Вони є осередками роботи по вихованню рад. патріотизму та пролет. інтернаціоналізму, мають велике природоохоронче значення. Див. також *Ленінпарк*, *Парк*.

МЕМОРІАЛЬНІ СПОРУДИ — твори образотворчого мистецтва та архітектури, що увічнюють значимі події в історії країни чи міста, для ушлявлення бойових, революц., трудових та наук. подвигів народу, пам'яті про окремих видатних осіб чи групи осіб. Найдавніші в М. с. — *кургани* (Царський курган поблизу Керчі, 4 століття до н. е.), *обеліски*, *піраміди*, *саркофаги* (див. *Битва Стародавній*), *мавзолей* (див. *Рим Стародавній*), розділи архітектури до статей про країни Серед. Азії та Близького Сходу), *пантеони* (Пантеон у Римі, бл. 125 н. е.; в Парижі, 1764—90, арх. Ж. Ж. Суфлю), *триумфальні арки*, *колонни* (див. *Рим Стародавній*, *Амфі*), меморіальні храми (*Василія Блаженного храм* у Москві, храм-пам'ятник «Козацькі могили» поблизу м. Берестечка, 1908—14, *Іллінська церква* в Суботіві Черкас. обл., 1653; *Аскольдова могила* в Києві, 1810, та ін.), пам'ятники, стели тощо. Своєрідними храмами-пантеонами були *Десятинна церква* (989—996), *Софійський собор* (1037) та *Успенський собор у Києво-Печерській лаврі* (1073—1078) в Києві. За рад. часу на тер. СРСР встановлено численні М. с. на честь визначних революц. подій, видатних діячів революц. руху, науки, ліри й мистецтва (див. також *Монументально-пропаганда*) у вигляді скульптурних пам'ятників («Борцям революції» на *Марсовому полі* в Ленінграді 1917—19; «Борцям за владу Рад» у Миколаєві, 1936; учасникам Хотинського повстання 1919 в м. Хотині Чернів. обл., 1977), *монументів* («Прометей» на честь перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції у м. Дніпропетровську, 1923; на честь встановлення Рад. влади на Україні у Харкові, 1974; Жовтневої

революції у Києві, 1977; комплекс монументів у пам'яті *Полтавської битви 1709* у Полтаві та ін.), *мавзолей (Мавзолей В. І. Леніна* в Москві; мавзолей 26 бакінських комісарів у Баку, 1968), меморіалів (*Ленінський меморіал* в Ульяновську, 1967—70); пам'ятників, в яких літаки, гармати, військ. катери тощо поєднуються з архітектурно вирішеними постаментами (пам'ятник героям-льотчикам на *Малаховому кургані*, 1944; пам'ятник екіпажу монітора «Железняков» у Києві, 1967) та пам'ятників з каменю чи бронзи в формі релієфів минулого (пам'ятник-курни В. І. Леніна в Роздільні, 1927; «Легендарна тачанка» поблизу м. Нової Каховки, 1967; пам'ятник бійцям Першої Кірової армії в снт Олександрів. обл., 1976) а також пам'ятників-ансамблів (пам'ятник-ансамбль «Садридінку Аліні в Душанбе, 1978). Особливе місце належить М. с., встановленим на увічнення слави й величчя подвигу рад. народу у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Подвиги солдатів і офіцерів, мужність партизанів і підпільників, пам'яті людей, замордованих у фашист. конц. таборі, увічнюють численні пам'ятники, монументи, обеліски, грандіозні архітектурно-скульптурні меморіальні комплекси. *Меморіальні музеї*, споруджені в багатьох містах і селах на тер. Рад. Союзу, а також у містах соціалістичних країн і країн Зх. Європи. Серед них — меморіальні ансамблі у Волгограді (1967, іл. див. до ст. *Малахіїв курган*), в Ленінграді (1960, Пискарьовське кладовище), в с. П'рчунісі Лат. РСР (1960), Саласпілі Лат. РСР (1961—67), Брестська фортеця-герой, *Хатиня* у Білорусії; в Берліні (Третьяков. парк, 1946—49), в кол. фашист. концтаборах *Майданек*, *Бухенвальд*, *Майданек* та ін. На тер. України налічується бл. 27 тис. М. с., що увічнюють подвиг народу у Великій Вітчизн. війні: *Невідомому солдату і матері* на пам'ятники в Києві, Одесі, Севастополі, пам'ятник Солдатської слави в Полтаві (1969), меморіальні комплекси пам'яті рад. бійців, закатованих 1941—43 в Дарницькому концтаборі (1968), та жертвам фашизму в *Бабьому Яру* (1976), обидва — в Києві; пам'ятник-музей визволителям м. Києва на місці командного пункту 1-го Укр. фронту в с. *Немцях Петрівця* Київ. обл. (1958), *Холм Слави* у Львові (1958) та Черкасах (1975), монумент «Україна — визволитель» у снт Міловому Ворошиловгр. обл. (1972), пам'ятник борцям проти фашизму в м. Коржівці Черніт. обл. (1977); 22 монументи Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу (1968—69), меморіал жертвам фашизму в Дрогобичі (1976); меморіальні комплекси в Харкові, в Півку, обидва — 1977; в с. *Кортелісат* Волин. обл. (1980), монумент на честь героїчного подвигу політ. працівників поблизу Ворошиловграда (1980), іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449; іл. та інформація про М. с., зокрема в УРСР, див. також до статей про області та обл. центри, ін. міста республіки.

Дит.: У пам'яті народній. К., 1975; Азіяні І. А., Іванова І. В. Памятники леной славы. М., 1976; Воронов Н. К. Советская монументальная скульптура. М., 1976.

А. О. Леонова.

МЕМОРИАЛЬНО-ОРДЕРНА ФОРМА РАХІВНИЦТВА — спосіб ведення поточного бухгалтерського обліку. За М.-о. ф. р. по кожному первинному документу (або групі їх) складають облікові бухгалтерські документи — меморіальні ордери для ведення синтетичного обліку та аналітичного обліку. Синтетичний облік проводять у журналі реєстрації і в год. книзі. В журналі реєстрації суми меморіальних ордерів поділяють у хронологічному порядку, зазначаючи їхні номери і дати складання. У год. книзі дані меморіальних ордерів записують щодо дебету й кредиту взаємно кореспондуючих рахунків, зазначаючи дату, порядковий номер ордеру та суму. За даними год. книги на початок місяця складають сальдовий баланс. Для аналітичного обліку використовують особливі книги, картки або аркуші. М.-о. ф. р. з 50-х рр. поступово замінюють журнально-ордерною формою рахування та таблицями-перфокартками формою рахування.

МЕМУАРИ (франц. *mémoires* — спогади) — твір, у якому автор розповідає про події минулого, учасником або свідком яких він був, про свої зустрічі з видатними сучасниками. Класичними зразками художньо-мемуарного жанру є «Поезія і правда. З мого життя» Й. В. Гете, «Минуле і думи» О. Герцена, «По шляху життя» П. Саксаганського, «Розповідь про неспокій» Ю. Смолича. Багато М. присвячено Великій Жовтні, соціалістичній революції 1917 і громадянській війні 1918—20, Великій Вітчизняній війні 1941—45 та ін. важливим подіям історії СРСР. У М. використовуються й документальні матеріали, але головне в них — безпосередність вражень, жива пам'ять про минуле. За формою (розповідь від особи автора, хронікальність, фактографічність) М. приймають до щоденника, автобіографії, але не отожднюють з ними. Якщо мемуарна форма підкреслює худож. мету, твір набуває рис *поети, роману* («Зачарована Десна» О. Довженка).

МЕМФІС — місто Стародавнього Єгипту. Руїни М. збереглися біля сучас. селищ Бедрейхія і Міт-Рахіна на Пд. Зх. від Каїра. М. засн. на поч. 3-го тис. до н. е., був великим реліг., політ., культур. і ремісничим центром Єгипту, столицею Стародавнього царства (27—22 ст. до н. е.). За часів еллізму, з виникненням Александрії (засн. 332—331 до н. е.), М. втратив своє колишнє значення. Крім некрополів царів і місц. знап., збереглися залишки храму бога Пта (3-е тис. до н. е.), сфінкс часів Нового царства і два колоси Рамсея II (кін. 14 — 1-а пол. 13 ст. до н. е.).

МЕМФІС — місто на Пд. США, в шт. Теннессі. Порт на р. Міссісіпі, при впадінні в неї р. Уолф. Вузол з-ць і автошляхів. 661,3 тис. ж. (1975). Найрозвинутіше

машинобудування (ліробн. бавов.-позбиральних машин, електроприладів, автоприцепів). Підприємства хім., деревообр., буд. матеріалів, харч. пром-сті. Значний центр торгівлі с.-г. продуктами. Університет.

МЕН — штат на Пн. Сх. США, на узбережжі зат. Мен Атлантичного ок. Пл. 86 тис. км². Нас. 1,1 млн. чол. (1974). Адм. ц. — м. Огаста. Більшу частину тер. займають підлоги Аппалачів, вкриті лісами, переважно хвойними. У г-ві велике значення мають лісогосподарств., на базі яких працюють деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть. Виробн. машин для текст. і взут. пром-сті, суднобудування. Підприємства шкіряно-взут., текст., швейної, харч. (особливо рибоконсервної) галузей. М'ясо-мол. тваринництво. Год. культура — картопля, за вироб. якої М. посідає одне з провідних місць у країні, вирощують також овочі, овес тощо. Рибальство.

МЕНА — річка в межах Черніг. обл. УРСР, права притока Десни (бас. Дніпра). Довж. 70 км, площа бас. 775 км². Долина широка, частково заболочена. Живлення переважно снігове й дощове. Використовують для потреб с. г. На річці — м. Мена. На берегах, поблизу с. Величківки, виявлено слов'ян. поселення 8—9 ст.

МЕНА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Мені (прит. Десни). Залізнична станція. Перша достовірна згадка про М. належить до 1408. В 1654 М. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. З 1966 М. — місто. У місті — плодоконсервний, маслоробний, топиново-ферментаційний, прод. товарів, комбикормовий, хлібний з-ди, цех Черніг. дослідно-експериментальної ф-ки лозових виробів, елеватор, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв., музична і спортивна школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 3 бібліотеки, краєзнавчий музей, зоопарк.

МЕНАМ, Менам-Чао-Прая — річка на Пд. Сх. Азії, на п-ові Індокитай, у межах Таїланду. Довж. 1200 км (від витоку гол. притоки — р. Пінг — бл. 1500 км), площа бас. 150 тис. км². Тече Менамською низовиною, впадає в Сіамську зат. Південно-Китайського м., утворюючи велику *дельту*. Живлення дощове. Пересічна витрата води в пониззі бл. 2700 м³/с. Використовують для зрошування. Судноплавна на протязі 400 км від гирла, під час повені — на 750 км. Сплава лісу, рибальство. В дельті М. — м. Бангкок.

МЕНАМСЬКА НИЗОВИНА — низовина в Пд.-Сх. Азії, на п-ові Індокитай, у межах Таїланду. Розташована в серед. і нижній частині бас. Менаму. Площа бл. 100 тис. км². Поверхня на Пн. погорблена, на Пд. переходить у п'яскуватий низовину, що лежить лише на кілька метрів вище рівня моря. Поширені листопадні тропічні ліси, чагарники, в дельтах річок — мангрові зарості. Важливий район рисосіяння країни. На М. н. живе більша частина на-

селення Таїланду, розташовані міста Бангкок, Тхонбурі та ін.

МЕНАНДР (Μένανδρος; бл. 342, Афіни — бл. 292, м. Пірей) — давньогрец. комедіограф, представник т. з. новоаттичної, або родинно-побутової, комедії. Написав бл. 100 комедій. Осн. тема їх — кохання, родинні конфлікти. Повністю дійшла до нас комедія «Відлюдник» (знайдено 1956), шість ін. (знайдено 1905) — в уривках, з них найбільші — «Полубонний суд» і «Відрізана коса». Комедії М. підбавили прогресивні тенденції того часу, реалістично зображували життя. Виділяють на розвиток пізнішої рим. комедії і зх.-європ. побутової драми.

Тек.: Укр. переклад — Відлюдник. Львів, 1962; [Уривки з комедій]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Рос. переклад — Комедии. М., 1964.

МЕНГЕР (Menger) Карл (23.II 1840, Ной-Санден, тепер Новий Сонч, ПНР — 27.II 1921, Відень) — австр. економіст, засновник австрійської школи, один з основоположників концепції «граничної корисності». Навчався в Празькому та Віденському ун-тах, у Краківському ун-ті здобув ступінь доктора. В 1879—1903 — професор Віденського ун-ту. В центрі досліджень М. — індивід, його потреби й засоби задоволення їх. На противагу марксовій теорії трудової вартості висунув концепцію суб'єктивної цінності, основою якої вважав корисність і рідкісність. Осн. праця М. — «Основи політичної економії» (1871, рос. переклад 1903).

МЕНГІР (від бретон. *men* — камінь і *hir* — довгий) — неотесаний довгастий камінь, поставлений вертикально. Один з видів *мегалітичних споруд*. М. бувають 4—5 і більше метрів заввишки. Інколи М. становлять довгі алеї (див. Карнак) чи кільцевидні огорожі (див. Кромлех). М. споруджувалися переважно за часів міді-бронзи і, можливо, були пов'язані з культом мертвих. Поширені в Пн.-Зх. Європі, в СРСР — в Сибіру, на Кавказі і в Криму.

МЕНГІСТУ ХАЙЛЕ МАРІАМ (н. 1941, Аддіс-Абеба) — політ. і військ. діяч Ефіопії. З 1959 — на військ. службі. Закінчив центр військ. підготовки в Ефіопії, пройшов курс перепідготовки офіцерів за кордоном. Вивчав економіку в Аддіс-Абебському ун-ті. В 1974 як голова координаційного к-ту збройних сил, поліції і тер. армії очолював революц. виступ ефіоп. армії проти феод.-монархічного ладу. З 1977 — голова Тимчасової військ.-адм. ради; одночасно — голова Ради міністрів та головнокомандуючий армією. З 1979 — голова Комісії по організації партії трудящих Соціалістичної Ефіопії. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

МЕНГЛЕТ Георгій Павлович [н. 4 (17).IX 1912, Воронеж] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1975. Після закінчення 1933 Центр. технікуму театр. мистецтва (тепер Держ. ін-т театр. мистецтва, Москва) і Театру-студії під керівництвом О. Дикого (1935), працював у Ленінгр.

Менандр.

Г. П. Менглет.

А. Р. Менгес. Портрет гравера Ф. Бартолоцці. Львівська картинна галерея.

МЕНГЛІ-ГІРЕЙ

Великому драм. театрі ім. М. Горького, рос. театрі в Душанбе. З 1945 — в Моск. театрі сатири. Ролі: Паратов («Безприданниця» О. Островського), Олег Баян, Победоносиков («Клов», «Баня» Маяковського), Коровай («Таблетку під язика» Макайонка). Штовер («Дім, де розбиваються серця» Шоу) та ін. Нагороджений ордевом «Знак Пошани», медалями.

МЕНГЛІ-ГІРЕЙ (Менглі-Герей; р. н. невід. — п. 1515) — кримський хан 1468—1515 з династії Гірей. За правління М.-Г. Кримське ханство стало васалом Туреччини (з 1475), вело війни з Великою ордою ногайських татар (розгромило її 1502). В 1482 орда крим. татар на чолі з М.-Г. напала на Україну, захопила і зруйнувала Київ.

МЕНГС (Mengs) Антон Рафаель (22.III 1728, Ауосіс, тепер Усті на Лабі, Чехословаччина — 29.VI 1779, Рим) — нім. живописець і теоретик мистецтва. Працював у Дрездені, Римі й Мадриді. Під впливом Й. Вільгельма почав працювати в традиції класицизму. Твори: фреска «Парнас» (1761, вілла Альбані, Рим), портрети. Іл. с. 455.

МЕНДЕЛЕ МОЙХЕР-СФОРІМ [справж. прізвище — Абрамович Шолом Яків; 21.XII 1835 (2.1 1836), містечко Кошиль, тепер Мінської обл. — 25.XI (8.XII) 1917, Одеса] — євр. письменник. З 1856 вчителював у Кам'янці-Подільському, з 1858 — у Бердичеві. В 1869 переїхав до Житомира, 1881 — до Одеси. Друкуватися почав 1857. Писав спочатку мовою іврит природничі, педагогічні та літ.-критичні праці, в яких пропагував ідеї просвітництва. Згодом перейшов на мову їдиш. На творчості М. М.-С. помітний вплив рос. революц.-демократичної л-ри 60-х рр. У повісті «Маленька людина» (1864), драмі «Такса...» (1869) викривав хижачьке обличчя і святенництво верхівки євр. громади. Повість «Фішка Кривий» (1869) проймає любов'ю і співчуттям до знелюднених. Повість «Шкапа» (1873), епопея «Перстень шастя» (1865, переробл. 1888—1911) — про соціальне і над.гноблення євр. трудящих. Автор сатиричної повісті «Маври Веняміна Третього» (1878), автобіографічної — «Шломе реб Хаїм» (1894—1917). Тв.: Укр. перекл. — Довгий сніг, К., 1928; Перстень шастя, К., 1928; Маври Веняміна Третього, Х., 1934; Вибрані, К., 1940.

МЕНДЕЛІВІЙ (Mendeleevium; на честь Д. І. Менделєєва), Md — штучно одержаний радіоактивний хім. елемент, ат. н. 101; належить до актиноїди. Стабільних ізотопів не має. Відомо 10 ізотопів з масовими числами від 248 до 252 і від 254 до 258. Найбільш довгоживучий ізотоп ²⁵⁸Md, період піврозпаду якого 55 діб. Вперше синтезований 1955 групою амер. учених на чолі з А. Гіорсо та Г. Т. Сіборгом.

МЕНДЕЛЄВ Дмитро Іванович (27.1 (8.11) 1834, Тобольськ — 20.1 (2.11) 1907, Петербург) — рос. вчений, чл.-кор. Петерб. АН (з 1876), член багатьох іпоз. академій і науков. товариств. Закінчив природни-

чо-матем. ф-т Головного пед. ін-ту в Петербурзі (1855). Працював викладачем гімназії в Сімферополі та Одесі. З 1857 — доцент Петерб. ун-ту. В 1859—61 — у наук. відрядженні в Німеччині. В цей час провів ряд досліджень, в результаті яких, зокрема, вказав на існування т. з. т-ри абс. кипіння, пізніше її назвали критичною температурою. З 1864 М. — професор Петерб. технологічного ін-ту, з 1865 — Петерб. ун-ту. Вершиною наук. творчості М. було його відкриття одного з фундаментальних законів природи, названого *періодичним законом Д. І. Менделєєва*. В 1869—71 видав у 2 частинах «Основні хімії» — перший посібник, у якому курс хімії викладено на основі періодичного закону. Приділяв багато уваги вивченню фіз. властивостей речовин, зокрема газів верхніх шарів атмосфери. Узагальнив (1874) рівняння стану ідеального газу (див. *Клапейрона — Менделєєва рівняння*). Розробив гідратну теорію розчинів, визначив фіз. константи рідин (питомий об'єм, теплову розширеність), винайшов новий тип бездимного пороку — т. з. піроколотид. Праці М. стосуються також теор. і практич. питань метеорології; з 1892 і до кінця життя очолював Головну палату мір і ваги. Йому належать дослідження з метеорології, астрономії, повітроплавання та ін. Багато уваги приділяв буд-ву нових з-дів в Росії, проблемам створення Північного мор. шляху, освоєння Арктики, оцінки природних багатств Росії, розробив одну з перших схем її екон. районування. М. був прихильником матеріалістичного підходу до пояснення явищ природи. Відкриття М. періодичний закон хім. елементів є однією з природничонаук. підвалин діалектичного матеріалізму. У 1880 М. було висунуто для обрання членом Петерб. академії. Проте реакційна більшість академіків забалотувала його кандидатуру. На знак поваги до М. Київ., а за ним і Моск., Харків., Одеський ун-ти, а також ряд ун-тів та академій Європи й Америки обрали його своїм почесним членом. Він займався питанням розвитку кам'яновуг. пром-сті в Донбасі. В 1903 під головуванням М. проведено перший випуск інженерів і агрономів Київ. політех. ін-ту. Величезне значення відкриттю М. періодичного закону хім. елементів надавали проф. Київ. ун-ту П. П. Алексєєв, проф. Харків. ун-ту М. М. Бекетов та ін. В СРСР засновано золоту медаль ім. Д. І. Менделєєва, яку присуджують за видатні праці з фізики та хімії спільним рішенням АН СРСР і Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Ім'я М. присвоєно Всесоюзному н.-д. інституту метеорології, Моск. хім.-технологічному ін-ту та ін. На честь М. названо мінерал менделєвіт, хім. елемент — менделєвій, кратер на Місяці, діючий вулкан на о. Кунашир (Курильські о-ви), підводний хребет у Пн. Льодовитому океані тощо.

Тв.: Социальная, т. 1—25, Л.—М., 1937—54.
Літ.: Голуб А. М., Д. І. Менделєєв і

Україна. «Наукові записки Київського державного університету», 1936, т. 13, в. 13; Писаржевський О. М., Дмитро Іванович Менделєєв, К., 1939; Голуб А. М., Проценко П. А., Д. І. Менделєєв і хімія в Київському університеті, в. 60—90-х роках XIX ст., «Вісник Київського університету. Серія фізико-математична», 1960, № 3, в. 1; Каме-ноградська О. П., Тарасова Т. К., Дмитрій Іванович Менделєєв, Бібліографічний указатель, Л., 1978.

МЕНДЕЛЄВА ВУЛКАН — діючий вулкан на о. Кунашир (Курильські острови), в Сахалінській обл. РРФСР. Вис. 890 м. Має кілька кратерів; є *фумароли* та гарячі джерела. На схилах — хвойні та широколистяні ліси, зарості курільського бамбуку, кедрового стланника. Названий на честь Д. І. Менделєєва.

МЕНДЕЛЄВА ХРЕБЕТ — підводне гірське пасмо у центр. частині Пн. Льодовитого ок. Протягається на 1500 км від о. Врангеля до центр. частини хр. Ломоносова. Відкритий 1949 рад. високошпритного повітр. експедицією. Названий на честь Д. І. Менделєєва.

МЕНДЕЛІЗМ — вчення про закономірності *спадковості*, що дало в основу сучасної *генетики*. Виник на поч. 20 ст. після повторного відкриття в 1900 *Менделя законів*. М. проголосив дискретність (взаємну відокремленість) і корпускулярну природу спадкових факторів, показав, що особливості передачі їх від покоління до покоління підлягають певним варіаційно-статистичним закономірностям (див. *Варіаційна статистика*). Пізніше М. був підтверджений даними про пронеси *поділу* та дозрівання статевих клітин і осн. положеннями *хромосомної теорії спадковості*. М. і генетика, яка розвивається на його основі, дали змогу подолати труднощі, що стояли перед *дарвінізмом* у поясненні механізмів *еволюції*, відмовитися від уявлення про злиття спадкових ознак при *схрещуванні* організмів, яке заперечувало можливість збереження в наступних поколіннях ознак, набутих окремими індивідуумами виду. М. покладено в основу сучас. методів *селекції* рослин, тварин і мікроорганізмів.

В. А. Триванов.

МЕНДЕЛЯ ЗАКОНИ, правила Менделя — відкриті Г. Менделем (1865) закономірності передавання спадкових ознак, в основі яких лежить дискретна, корпускулярна природа спадкових факторів. Перший М. з. — закон домінування, згідно з яким у першому гібридному (див. *Гібрид*) поколінні від *схрещування* двох гомозиготних (див. *Гомозиготність*) форм виявлялись лише одна з двох можливих ознак — домінуюча, а друга перебуває у пригніченому (рецесивному; див. *Рецесивність*) стані. Проте цей закон не є всеохопним (див. *Домінантність, Кодомінантність*). Другий М. з. — закон розщеплення ознак, за яким при самозапиленні або схрещуванні між собою гібридів першого покоління в другому поколінні з'являються в певних числових співвідношеннях організми, одні з яких мають рецесивну, другі — домінуючу ознаку. Третій М. з. —

Менделе Мойхер-Сфорим

Д. І. Менделєєв

Г. І. Мендель

Ф. Менделсзон Бартольд

закон незалежного комбінування ознак полягає в тому, що при схрещуванні організмів, які відрізняються за кількома парами ознак, у першому гібридному поколінні спостерігається домінування, в другому — розщеплення по кожній парі ознак незалежно. Цей закон справедливий лише для тих ознак, *яких* містяться у гетерозиготних (неваріантних) хромосомах. В основі третього М. з. лежить незалежний розподіл у мейозі хромосом, що несуть пари алельних (див. *Алелі*) генів, і їх випадкове комбінування в процесі утворення зигот.

В. А. Тиханов.

МЕНДЕЛЬ (Mendel) Грегор Йоганн (22.VII 1822, Гайтцендорф, Австро-Угорщина, тепер Гінциче, Чехословаччина — 6.I 1884, Брюня, тепер Брно, Чехословаччина) — чеський природознавець, основоположник вчення про *спадковість*, названого на його честь *менделізмом*. Після закінчення (1843) філософ. класів при ун-ті в Ольмюці посприяв у ченці Августинського монастиря у Брюні. У 1851—53 вивчав у Віденському ун-ті фізику, ботаніку, палеонтологію та аналітичну хімію. Протягом 7 років (1856—63) проводив дослідження по *гібридизації* 22 сортів гороху. Простеживши успадкування батьківських ознак у кількох поколінь гібридів, уперше обгрунтував і сформулював закономірності вільного розщеплення та комбінування спадкових факторів (див. *Менделеві закони*). Проте встановлені М. закономірності спадковості були визнані лише після перевідкриття їх (1900) голл. вченим Г. Де Фрізом, нім. — К. Корренсом і австр. — Е. Чермаком. М. займався також питаннями бджільництва, метеорології, садівництвом, схрещуванням сірих та білих мишей.

Тр.: Опыты над растительными гибридами. М., 1965; Избранные работы. М., 1968 (в співавт.).

МЕНДЕЛЬСОН-БАРТОЛЬДІ (Mendelssohn-Bartholdy) Яків Людвіг Фелікс (3.II 1809, Гамбург — 4.XI 1847, Лейпциг) — нім. композитор, диригент, органіст. Музику навчався в К. Целлера в Берліні, де з 9 років виступав як піаніст. Навчався в Берліні ун-ті. В 1829—32 виступав як піаніст, диригент і композитор у багатьох країнах Європи. В 1832—35 — «директор музики» в Дюссельдорфі, з 1835 керував концертами Гевандгауза в Лейпцигу, де за його ініціативою 1843 було відкрито першу в Німеччині консерваторію (він вів клас композиції). В своїй творчості поєднував романтичні тенденції з класичними традиціями 18 — поч. 19 ст. Музика М.-Б. охоплює майже всі жанри, демократична за змістом, ґрунтується на нім. нар. мелодії. М.-Б. — основоположник нових жанрів і форм, зокрема «Пісень без слів» (48 фп. мініатюр у 8 зошитах, 1832—45), програмної концертної увертюри «Сон літньої ночі» (1826, яку високо цінував, зокрема, Т. Шевченко). Автор опери «Весілля Камачо» (1827), 5 симфоній, ораторій «Павло» (1836) та «Ілія» (1847), скрипкового й 2 фп. концертів, музики до

вистав, пісень, вокальних і інструментальних ансамблів, хорів та ін. творів. Літ.: Ворбе Г. Х. Фелікс Менделсзон-Бартольд. Жизнь и деятельность в свете собственных высказываний и сообщений современников. Пер. с нем. М., 1966. В. Д. Тимофеев.

МЕНДЕС (Méndez) Леопольдо (30.VI 1902, Мехіко — 15.XI 1969, там же) — мекс. графік і живописець. У 1917—20 навчався в АМ у Мехіко. Керівник «Майстерні народної графіки» (з 1937). Твори

Л. Мендес. Народи світу об'єднуються проти війни. Ліногравюра. 20 ст.

М. насичені глибоким соціальним змістом, сповнені ідеями боротьби за мир, демократію і над. незалежність (розписи в Над. графічних майстернях у Мехіко, 1936—57, в співавт. з П. О'Хігінсом та ін.; графічна серія «В ім'я Христа», 1939; аркуш до альбому «Мексиканська революція», цикли гравюр до фільмів, іл. до книжок тощо). Міжнар. премія Миру, 1953. Іл. див. також до ст. *Графіка*. т. 3. с. 144—145.

МЕНДОСА — місто на Зх. Аргентині, адм. ц. пров. Мендоса. Розташована у передгір'ї Анд, на трансконтинентальній з-щі. 471 тис. ж. (з передмістями, 1970). Провідна галузь пром-сті — харчосмакова (переробка та консервування фруктів і овочів; гол. виноробний центр країни). Підприємства цем. і текст. галузей. Ун-т. М. засн. 1561, 1861 була зруйнована землетрусом, згодом відбудована.

МЕНЕДЖЕРИЗМ (від англ. manage — керувати) — бурж. теорія управління капіталістичним виробництвом, а також соціологічне вчення, що становить складову частину сучас. бурж. ідеології, яка намагається використати досягнення науково-тех. прогресу для ідеологічного захисту сучас. капіталізму. Представники М. намагаються довести, ніби з переходом управління до найманих професійних керівників — менеджерів власники капіталу втратили контроль над виробництвом, а капіталізм позбувся властивих йому раніше суперечностей. М. виник на поч. 20 ст. у США (засновник — Ф. Тейлор), інтенсивно розвивався в 50—70-х роках (Д. Бернхейм, Е. Мейо, П. Дракер та ін.). Має подвійне функціональне призначення: ідеологічно-апологічне, що пов'язане з проголошенням можливості розв'язання соціально-екоп. конфліктів методами «соціальної інженерії», використовуючи ліберально-реформістські «людських відносин теорії» і концепцію «класового партнерства», та організаційно-управлінське, що

спрямоване на раціоналізацію організації й управління капіталістичним виробництвом і спирається на результати соціологічних і соціопсихологічних емпіричних досліджень.

В. В. Тарнер.
МЕНЕЛАЙ (Μενέλαος) — у греч. міфології цар Спарти. Один з героїв *Троянської війни*, до якої спричинилося викрадення троянським царевичем *Парісом* *Елени*, дружини М. Образ М. відтворено в мистецтві й лір (Гомер, Евріпід та ін.). Див. також *«Іліада»*, *«Одіссея»*.

МЕНЕСТРЁЛЬ (франц. ménestrel, від лат. ministerialis — той, хто перебуває на службі) — 1) Професійний співець і музикант у феод. Франції і Англії. У 12—13 ст. перебували на службі у сеньйора. В 14—18 ст. М. називали й нар. музикантів. Часто розповсюджували політ. новини, брали участь у нар. рухах, за що зазнавали переслідувань. 2) П е р е н о с н о — поет, співець.

МЕНЖИНСЬКИЙ Вячеслав Рудольфович (19 (31).VIII 1874, Петербург — 10.V 1934, Москва) — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в сім'ї вчителя. Закінчив юрид. ф-т Петерб. ун-ту (1898). В революц. русі з 1895. В 1905 — член військ. орг-ції при Петерб. к-ті РСДРП. В 1906—17 — в еміграції, працював у закорд. орг-ціях РСДРП. Влітку 1917 повернувся в Росію: член Бюро військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б), член редколегії газет «Солдат» і «Правда». Після Великої Жовт. соціалістичної революції — наркомфін РРФСР. У 1918—19 — ген. консул РРФСР у Берліні. В 1919 — нарком РСІ УРСР. З кін. 1919 — член Президії ВЧК, з 1923 — заст. голови ОДПУ, з 1926 — голова ОДПУ. На XV і XVI з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Член ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований на Красній площі біля Кремльської стіни.

Літ.: Гладков Т., Смирнов М. Менжинський. М., 1969.

МЕНЗБІР Михайло Олександрович [23.X (4.XI) 1855, Тула — 10.X 1935, Москва] — рос. рад. зоолог, академік АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1878); з 1886 — професор цього ж ун-ту. В 1911—17 — професор моск. Вищих жіночих курсів. У 1917—19 — ректор Моск. ун-ту; з 1915 також президент Моск. т-ва дослідників природи. Праці М. з питань зоогеографії, порівняльної анатомії, орнітології, історії фауни. Запропонував схему зоогеографічного районування *палеарктики*, вивчав залежність *міліновіт* тварин від умов навкол. середовища; пропагував *еволюційне* вчення Ч. Дарвіна. Створив моск. школу орнітологів, зоогеографів та анатомів.

МЕНЗУЛА (лат. mensula — столик) — польовий столик, який використовують у топографії при безосередньому складанні плану або карти місцевості за допомогою графічного методу. Мензула складається з квадратної дошки — планшету, підставки і штативу. До верхньої площини планшету при-

В. Р. Менжинський.

М. О. Мензібір.

Менделай з тілом Парокла. Мармурова римська копія з елліністичного оригіналу близько 250—240 до н. е. Лоджія дей Ланці. Флоренція.

МЕНЗУЛЬНЕ
ЗНІМАННЯ

кріплюють аркуш креслярського паперу, на якому під час мензульного знімання за допомогою кітределя викреслюють план місцевості.

МЕНЗУЛЬНЕ ЗНІМАННЯ — один з методів топографічного знімання, в результаті якого одержують план чи карту місцевості. Здійснюють за допомогою мензули та кітределя. При М. з. визначають планове положення і відмітки характерних точок місцевості, які на планшет наносять графічно. За одержаними точками викреслюють контури місцевості (межі земельних угідь, ріки, озера, шляхи, населені пункти тощо), які позначають на карті умовними знаками. За допомогою М. з. відображають також рельєф місцевості лініями, що сполучають точки з однаковою висотою (див. *Ізолінії*). Для проведення М. з. створюють опорну *геодезичну сітку*. В Росії М. з. застосовують з серед. 19 ст., гол. чин. при складанні військ. карт. В. М. Сердюков.

МЕНІНГІТ [від грец. *μηνιγίτις* (μηνιγγίτις) — мозкова оболонка] — запалення мозкових оболонок головного і спинного мозку.

Запалення м'якої мозкової оболонки наз. *леptomeningitом*, твердої — *пахіmeningitом*. Збудники М.— патогенні мікроорганізми. Залежно від збудника розрізняють М. бактеріальні, вірусні, грибові та ін. В окрему групу виділяють *туберкульозні* та *сифілітичні* М. Найчастіше М. спричинюється *менингококком* і *пневмококком* (особливо на М., спричинюваних пневмококком, часто хворіють діти). За розвитком і перебігом М. поділяють на гострі, підгострі та хронічні; за характером *спинномозкової рідини* — на серозні, гнійні, геморагічні. За клінічною картиною окремі форми М. відрізняються одна від одної, але всі вони мають деякі спільні ознаки. Це — т. з. *оболонкові симптоми* (напруження деяких м'язів — *констрактури*, нахилена голова стає утрудненою, супроводиться болем; рефлекторне подразнення м'язів згинає ноги якляк (напруження), підвищення т-ри, блювання, головний біль, психічні розлади. Іноді виникають психомоторне збудження, марення. Лікування — лише в стаціонарі.

Лит.: Лечение и профилактика гнойных менингитов. К., 1979; Ващенко М. А., Максимец В. Г. Менингит и менингоэнцефалит менингококковой этиологии. К., 1980.

М. Я. Ващенко, що належить до групи *кокків*, збудник *менингококової інфекції*.

МЕНИНГОКОКОВА ІНФЕКЦІЯ — гостре інфекційне захворювання людини, збудником якого є *менингокок*. Від хворої людини або менингоконосося М. і. передається повітряно-крапельним шляхом. Ознаки М. і. дуже різні. Здебільшого зараження менингококом не викликає будь-яких хворобливих явищ; найчастіше розвивається запальний процес у носоглотці — *менингококовий назофарингіт*. Іноді менингокок потрапляє у кров'яне русло (*менингококемія*), головний (*менингіт*, *менингоенцефаліт*) і спинний мозок

(*менингоенцефаломієліт*). При М. і. можуть виникати ураження *надниркових залоз*, що спричинює функціональні розлади судинного тону (падає артеріальний тиск), з'являються різні за формою і розміром шкірні висипи. Іноді уражуються суглоби (*поліартрит*), серце (*міокардит*, *ендокардит*, *перикардит*), легені (*пневмонія*) тощо. Нерідко спостерігаються і тяжкі форми, коли менингіт або менингоенцефаліт послідується з менингококемією, ендокардитом, поліартритом тощо. Лікування — лише в стаціонарі.

М. Я. Ващенко.
МЕНИСК (від грец. *μνισκος* — півмісяць) — 1) Викривлена поверхня рідини між стінками тонкої трубки (капіляра) або між близько розміщеними одна від одної пластинками. Змочуюча рідина має угнутий М., незмочуюча — опуклий. Див. також *Капілярні явища*. 2) Опукло-угнута (або угнуто-опукла) лінійна, обмежена двома сферичними поверхнями.

МЕНИСК — внутрішній і зовнішній внутрішньосуглобові хрящі в колінному суглобі, кожний з яких має серповидну форму. М. зумовлюють можливість здійснювати різноманітні рухи, пом'якшують дію поштовхів. При перенавантаженні (найчастіше у спортсменів) виникає переростання суглоба, можливе ушкодження М.— його відрив.

МЕНИСКОВИЙ ТЕЛЕСКОП — оптичний прилад для астрономічних спостережень, основними частинами якого є *меніск* та угнуте сферичне дзеркало (мал.). Усі оптичні поверхні *телескопа* мають порівняно легку для виготовлення сферичну форму. Завдяки виправленню майже всіх аберацій (див. *Аберації оптичних систем*) М. т. дає зображення високої якості на великому полі зору. М. т. може служити й фотографічним телескопом. Один з найбільших у світі М. т., збудований в СРСР, встановлено на Абастуманській астрофіз. обсерваторії (Груз. РСР). Він має *меніск* діаметром 700 мм і дзеркало діаметром 1000 мм. Поле зору його досягає 5° при відносному отворі 1 : 3. Винайшов М. т. 1941 рад. учений Д. Д. Максудов (1896—1964).

М. М. Фашевський.
МЕННЕР Володимир Васильович [н. 11 (24).XI 1905, м. Шацьк, тепер Рязан. обл. РРФСР] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1966). Закінчивши Моск. ун-т (1927), працював у Моск. відділенні *Геологічного комітету*. В 1930—65 працював у Моск. геологорозвідвальному ін-ті. У 1961—74 — заст. директора Геол. ін-ту АН СРСР. З 1965 — зав. кафедрою геол. ф-ту Моск. ун-ту. Проводив геол. дослідження в Криму, на Кавказі, Полярному Уралі, в Башкирії, Сибіру, на п-ові Камчатка. Осв. праці — з палеонтології, проблем біостратиграфії. У 1968—72 М. був президентом Міжнар. стратиграфічної комісії, з 1976 — віцепрезидент Міжнародного союзу геол. наук, з 1978 — голова Нац. к-ту геологів СРСР. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

Ю. Я. Соловйов.

МЕНОН Кумар Падма Шиванкар (н. 18.X 1898, м. Коттаям, шт. Керала) — держ. і громад. діяч Індії. Закінчив Оксфордський ун-т (Великобританія). На держ. службі з 1921. В 1943—47 — представ. вк. 1947—48 — посол Індії в Китаї. В 1948—52 — секретар М-ва закорд. справ. У 1952—61 — посол Індії в СРСР і за сумісництвом у Польщі й Угорщині. З 1965 — президент Індійсько-радянського культурного товариства. З 1969 — член Президії Всєіндійської ради миру, з 1970 — член Президії *Всєсвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За змирення миру між народами, 1977—78.

МЕНОНІТИ — протестантська секта, що виникла в 30-х рр. 16 ст. в Нідерландах як результат виродження (після поразки *Селянської війни 1524—26* в *Мюнстерської комуні*) революційного анабaptизму (див. *Анабaptисти*) в непротиавленську секту, що проповідувала смиренність і покірність. Дістали свою назву за ім'ям засновника — священика Менно Сімонса. Догмати й обрядовість М. багато в чому запозичені в анабaptистів. Надають великого значення власній вірі, вважають, що вона має пріоритет навіть перед «святим письмом», проповідують *гліазм* і *мєтанізм*. У Росію й на Україну віровчення М. було занесено німцями-колоністами наприкінці 18 ст. Громади М. існують у США, Канаді, Нідерландах, ФРН та ін. Невелика кількість М. є в СРСР. З 1930 існує Всєсвітня конференція менонітів (центр — у Канаді).

МЕНСТРУАЛЬНИЙ ЦИКЛ — складний фізіологічний процес, що характеризується циклічними змінами в організмі жінки, особливо виявленими в яєчниках і матці, і завершується кров'яними виділеннями з статевих органів (*менструація*). М. ц. властивий також *людиноподібним мавпам*. Циклічні процеси, які відбуваються в організмі жінки, здійснюються за участю *центральної нервової системи* (кора *великих півкуль головного мозку*, *гіпоталамус*, *гіпофіз*). Перша менструація з'являється у дівчат у період статевого дозрівання, у віці 11—16 років (здебільшого 14—15 років). Менструація триває від 3 до 6 днів і відбувається регулярно через 21—31 день (у більшості жінок через 28 днів). Припиняються менструації у жінок при настанні *клімаксу*, а також в період *вагітності*, часто під час годування дитини груддю та при деяких захворюваннях, виснаженні організму. За морфологічним складом, фізіологічними і біологічними властивостями менструальна кров відрізняється від нормальної. Менструальні виділення містять також відторгнуті тканини слизової оболонки матки. Менструація — лише зовн. прояв заг. змін, що відбуваються як у статевій сфері жінки, так і в усьому організмі. Про порушення М. ц. див. *Аменорея*, *Дисменорея*.

МЕНСТРУАЦІЯ (від лат. *menstruus* — щомісячний) — щомісячна кровотеча з матки, зовнішній прояв *менструального циклу*.

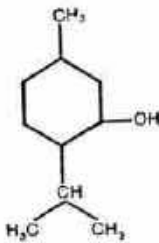
H. V. Меньєр.

К. П. Ш. Мєнон.

М. О. Менцинський.

Ментол.

МЕНСЬКИЙ РАЙОН — у центр. частині Червиг обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,4 тис. км². Нас. 57,9 тис. чол. (1980). У районі — 57 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 20 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Мена. Район розташований в межах зони мішаних лісів (Полісся Українського). Корисні копалини: торф, пісок, глина. Гол. ріка — Десна з прит. Меною. Ґрунти дерново-підзолисті, опідзолені та болотні. Ліси (сосна, береза, вільха, клен, липа, тополя) займають 11,4 тис. га. В межах району — Каморетський держ. заказник. Найбільші підприємства — менський плодоконсервний, прод. товари, маслоробний і потовоферментативний, макошпінний сільськогосподарський завод. Комбінат побутового обслуговування (Мена) та 8 будинків побуту. Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, жито, ячмінь), картоплі та льону. Тваринництво м'ясо-мол. напрямку (скотарство, птицеводство, свинарство). Площа с.-г. угідь 1979 становила 103,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 67,2 тис. га, луки і пасовища — 35,0 тис. га. У М. р. — 22 колгоспи, 3 радгоспи, птахофабрика, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Мена та Макошино. Автомоб. шляхів — 243 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — 38 заг.-осв., 2 муз. та спортивна школи; 40 лік. закладів, у т. ч. 8 лікарень; санаторій-профілакторій, 48 будинків культури і клубів, кінотеатр, 58 кіноустановок, 43 б.-к., краєзнавчий музей та зоопарк у Мени. У с. Фесківці М. р. народилися укр. рад. вчений в галузі механізації с.г. І. Х. Василько, у смт Березні — укр. рад. композитор Г. Г. Верьовка, в с. Куковичах — укр. актор В. О. Грицай, у с. Волосківцях — укр. кобзар і лірик Т. М. Пархоменко, в с. Синячіві — укр. рад. літературознавець С. В. Савченко. У М. р. видобується газ. «Колтосина правда» (з 1931). **МЕНТОЛ**. 3-метил-6-ізопропілциклопентанол — органічна сполука, безбарвні кристали з характерним запахом м'яти; мало розчинні у воді, добре — в органічних розчинниках; на шкірі викликають відчуття прохолоди. Відомо 12 стереоізомерів (див. *Ізомерія*). У природі найпоширеніший лівообертуючий ізомер з т_m 43° С, t_{пл} 216° С — основна складова частина ефірної олії м'яти, з якої добувають ментол. Синтезують М. підруванням тимолу. Застосовують у медицині — зовнішньо як антисептичний засіб при запаленні слизової оболонки носа і горла, як знеболювальний засіб при мігрені, свербітні шкіри, різні невралгії тощо. Всередину приймають при стенокардії, іноді при нудоті, шлунково-кишкових захворюваннях тощо. М. використовують також у парфюмерії та косметичній (домішки до косметичних виробів, зубного порошку, паст), у харч. пром.-сті (при виготовленні лікерів, цукерок) тощо.

МЕНТОР (грец. Μέντωρ) — 1) Наставник сина Одіссея —

Телемаха в поемі Гомера «Одіссея». 2) Керівник, наставник, вихователь. 3) Переносно — надочучива, нудна людина. Іноді слово «ментор» ажикується з іронічним відтінком.

МЕНТОРА МЕТОД — спосіб спрямованого виховання молодих гібридних рослин під впливом іншої рослини — ментора (вихователя) при їх шепеленні. Цей метод ґрунтується на активному впливі підщепи на прищепу і навпаки. М. м. розроблений І. В. Мічурником. За допомогою методу ментора він вивів сорти яблуні: Бельфлор-китайка, Кандаль-китайка, Ренет бергамотний; груші: Бергамот Новик; вишні: Краса півночі. Терен солодкий та ін. При цьому підвищувалась морозостійкість прищепленого молодого гібридного сіянця, поліпшувалась якість його плодів тощо. Одержані зміни при застосуванні М. м. закріплювалися лише при вегетативному розмноженні нових сортів плодівних дерев.

МЕНУЕТ (франц. menuet, від мену — малий, дрібний) — француз. танець. Походить від нар. танцю провінції Пуату. З 2-ї пол. 17 ст. став придворним танцем, потім поширився по всій Європі як бальний, в Росії — з 18 ст. Виконувався парами плавню, урочисто. Муз. розмір $\frac{3}{4}$. У 18 ст. М. набув рис граціозної деревовитості маніри. Муз. форму М. використовували композитори Ж. Б. Люллі, Ф. Куперен, Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель, В. А. Моцарт, П. Чайковський, В. Косенко, Б. Лятошинський та ін.

МЕНХЕНГЛАДБАХ — місто на Зх. ФРН, у землі Пв. Рейн-Вестфалія. Вузол зал. і автомоб. шляхів. 263 тис. ж. (1975). Гол. галузі пром.-сті — текст., швейна і трикотажна. Розвинуте також машинобудування. Інженерна школа текст. виробн. Архіт. пам'ятки 11—17 ст. М. виріс навколо монастиря, збудованого у 10 ст.

МЕНЦЕЛЬ (Menzel) Адольф фон (8.XII 1815, Бреслау, тепер Вроцлав, Польща — 9.II 1905, Берлін) — нім. живописець і графік. Навчався в свого батька, з 1830 — в берлінській АМ. Відвідав Париж. Верону. Твори: живописні — «Кімната з балконом» (1845), «Сал привади Альбрехта» (1846), «Концерт в Сан-Сусі» (1852), «Селянський театр у Тіролі» (1859), «Мандрівний цирк» (1886) та ін. На творчість М. вплинула революц. події 1848—49. Він створив картини з життя робітників («Залізничний цех», 1875; «Шліфувальник у кузні», 1881). М. — автор графічних серій. Твори зберігаються в Нац. галереї в Берліні, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві та ін.

МЕНЦІЙ (бл. 372—289 до н. е., царство Лу, на тер. сучас. провінції Шаньдун) — давньохит. філософ-ідеаліст, послідовник Конфуція. Вчення М. викладає його послідовник в книзі «Менцзи» (3 ст. до н. е.). У філософії стояв на позиціях ідеалізму. Основа пізнання вважав свідчення розуму. Гол. увагу приділяв розробці конфуціанської етики й політики. М. вважав, що сусп. порядок визна-

ється волею «неба», а тому поділ людей на «вищих» і «нижчих» не може бути змінений; виходив з того, що вищою метою суспільства є розвиток добродетельності людей, забезпечення їхньої щастя. Виступав проти осн. положень легістів (див. *Фація*). Суспільно-політ. погляди М. відзначалися певним демократизмом (поради правителям щодо поліпшення долі народу, гуманного правління, критика війни).

МЕНЦІНСЬКИЙ Модест Омелян-ович (29.IV 1875, с. Новосілки, тепер Великі Новосілки Мостиського р-ну Львів. обл. — 11.XII 1935, Стокгольм) — укр. оперний співак (драм. тенор). Співав навчався під керівництвом В. Висоцького у Львові та Ю. Штокгаузена у Франкфурті-на-Майні, де 1901 дебютував на оперній сцені. Виступав у Відні, Лондоні, Берліні, Байреїті, Копенгагені, Амстердамі. В 1905—10 — соліст опери в Стокгольмі, 1910—26 — в Кельні. В 1903 та 1908—09 співав у Львові, оперному театрі. Прославився виконанням партій в операх Вагнера (Лоенгрін, Зігфрід, Тангейзер — в однойменних творах). Серед ін. партій: Радамес, Отелло («Аїда», «Отелло» Верді), Каніо («Паяци» Леонавалло), Ірод («Саломея» Р. Штрауса). Був відомий як камерний співак — виконавець творів, зокрема укр. композиторів Лисенка, Січинського, Людкевича. Широко пропагував укр. муз. культуру за кордоном.

Лит.: Деркач І. Модест Менцинський — героїчний тенор. Львів, 1969; Колесса М. Спогади про Модеста Менцинського. «Музика», 1975, № 6.

МЕНЧИЦЬ Володимир Амвросі-йович (1837, містечко Вчорайше, тепер село Ружинського р-ну Житомир. обл. — 1916, Київ) — укр. фольклорист і етнограф, киніграф. Навчався в Київ. духовній академії. Відкрив киніграфію в Херсоні, Миколаєві та Єлизаветграді (тепер Кіровоград). Зібрав численні фольклорно-етногр. матеріали (опубл. частково в виданні М. Драгомановим зб. «Малоросійські народні перекази й оповідання», 1876), вивчав побут чумаків. Фольклористичну діяльність М. високо оцінив І. Франко.

Лит.: Стеценко Л. Ф. В. А. Менчиць. «Народна творчість та етнографія», 1966, № 2.

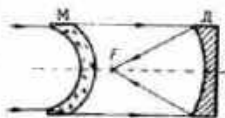
МЕНЧУЛ, Менчил, Мунчелик — назва багатьох (бл. 15) хребтів, вершин, окремих полонин у Карпатах Українських. Найвідомі-

А. Менцель. На будівництві, 1875. Берлін.

Менчула: 1 — планшета; 2 — підставка; 3 — штатив.

Хід променів у найпростішому менчуловому телескопі: М — менчул, Д — дзеркало; F — фокус системи.

шим є хр. Менчул Великий (1404 м) у Закарп. обл., на межиріччя Чорної Тиси та її правих приток, г. Менчил (1454 м) — в Івано-Фр. обл., у верхів'ї р. Свічі, полонина Менчул — у Закарп. обл. на хр. Полонина Красна, полонина Мунчелик в Івано-Фр. обл., у верхів'ї р. Пістиньки.

М. М. Койнов.

МЕНШИКОВ Олександр Данилович [б. (16).XI 1673, Москва — 12 (23).XI 1729, Березово, тепер Березово Тюменської обл.] — рос. державний і військ. діяч, князь (1707), генералісимус (1727). Син придворного коноха. З 1686 — денщик Петра I. Висувався в число найбільш чинних до царя осіб. Відзначився як воєначальник під час *Північної війни 1700—21* (зокрема в *Полтавській битві 1709* та під *Переволочиною*). У 1718—24 і 1726—27 — президент Військ. колегії. За царювання Катерини I і Петра II фактично був правителем Рос. д-ви. Використовуючи своє становище, став одним з найбагатших поміщиків Росії (мав 90 тис. кріпаків). На Україні дістав у володіння Батурин, ряд містечок і сіл. Внаслідок змови старої аристократії 1727 М. було усунуто від влади і заслано.

МЕНШОВИЗМ — найнебезпечніша опортуністична течія в рос. робітничому русі, різновид міжнар. опортунізму. Оформився на *Другому з'їзді РСДРП* (1903) внаслідок розколу РСДРП на більшовиків і меншовиків. М. об'єднав противників лєнінських принципів побудови партії нового типу, які лишилися в меншості при виборах керівних органів партії (звідси й назва). Ідеологами й лідерами М. були Л. Мартов, Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, Ф. І. Дан та ін. Меншовики виступали проти ідеологічних, тактичних і теор. основ марксистсько-лєнінської партії. В ідейно-політ. відношенні М. примикав до опортуністичних елементів *Інтернаціоналу 2-го* (див. *Бернштейнізм*). Погляди меншовиків поділяли дрібнобурж. націоналістичні партії, зокрема *Бунд*, *Українська соціал-демократична робітничая партія*, «*Спілка*», які діяли на Україні. З М. практично змикався троцькізм. Під час революції 1905—07 в Росії меншовики виступали проти гегемонії пролетариату в революції, проти союзу робітн. класу і селянства, за угоду з ліберальною буржуазією. Їхні опортуністичні дії негативно позначилися, зокрема, на ході повстання на броньовці «*Потьомкін*», *Одеському червоному збройному виступі 1905*. В роки реакції меншовики стали на шлях *ліквідаторства*, захищаючи ідею примирення з самодержавством, домагаючись ліквідації революц. пролет. партії. В. І. Ленін і більшовики (див. *Більшовизм*) ніколи не припиняли боротьбу з меншовиками «як з провідниками буржуазного впливу на пролетариат і опортуністами» (Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 41, с. 53). *Шоста (Працька) Всеросійська конференція РСДРП* (1912) прийняла рішення про виключення їх з партії. В роки 1-ї світової війни меншовики скотили-

ся на позиції *соціал-шовінізму*. Після повалення самодержавства вони остаточно перейшли в табір контрреволюції, взявши участь у бурж. тимчасовому уряді, а після Великої Жовтв. соціалістичної революції стали на шлях відкритої боротьби проти Рад. влади. Внаслідок непримиренної ідейної й політ. боротьби більшовицької партії проти М. він у 20-х рр. остаточно припинив своє існування як політ. течія в робітн. русі. Лідери М. продовжували антирадянську діяльність в еміграції.

В. С. Левін.

МЕНШОВИКИ-ПАРТІЙЦІ — нечисленна, організаційно не оформлена група меншовиків на чолі з Г. В. Плехановим, яка 1908 відокремилася від меншовиків-ліквідаторів. Залишаючись загальною на позиціях *меншовизму*, М.-п. боролися проти *ліквідаторства*, виступали за збереження легальної партії. Більшовики пішли на тимчасовий блок з М.-п. на основі спільної боротьби проти ліквідаторів. На Україні, зокрема, тактику блоку здійснювали більшовики Києва, Одеси. Катеринослава. Блок сприяв переходу на більшовицькі позиції ряду робітників, що раніше примикали до меншовиків. Деякі М.-п., як В. П. Затонський, Т. І. Чудновський, А. Ф. Радченко та ін., вступили пізніше в більшовицьку партію. Після VI (Працької) конференції РСДРП (1912), яка виключила ліквідаторів з партії, осн. частина М.-п. знову зімкнулася з меншовиками-ліквідаторами.

МЕНШУТКІН Микола Олександрович [12 (24).X 1842, Петербург — 23.1 (5.II) 1907, там же] — рос. хімік. Закінчив Петерб. ун-т (1862). Професор ун-ту (1869—1902) і Петерб. політех. ін-ту (1902—07). Осл. праці присвячені дослідженню швидкості хім. перетворень органічних сполук. Спостерігав реакцію аутокаталізу під час розпаду третинного амідкетату. Виявив вплив розчинника на швидкість хім. реакції (1887—90). За праці з *кінетики хімічної* удостоєний Ломоносовської премії (1904). М. — автор книг з аналітичної хімії, органічної хімії та історії хімії, один із засновників Рос. фіз.-хім. товариства.

МЕНЮК Георгій Миколайович (п. 20.V 1918, Київщина) — молд. рад. письменник. Член КПРС з 1953. Друкуватися почав 1934. 36 віршів «Внутрішній коємічний світ» (1939), поема «Пісня зорі» (1948) — про соціалістичні перетворення в молд. селі. Автор збірок віршів «Балади і сонети» (1955), «Час Лера» (1969), книг новел і оповідань «Диск» (1968), «Дельфін» (1969) та ін., книги критичних статей «Образ у мистецтві» (1940). Україні присвятив ряд віршів. Перекладав творів Т. Шевченка та ін. укр. письменників. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. *Тв.: Укр. перекл. — Дельфін. К., 1976. Рос. перекл. — Журавляные прощания. М., 1970. Повести и рассказы. М., 1979.*

А. П. Купча-Жось.

МЕНЬЕ (Meunier) Констентин Еміль (12.IV 1831, Еттербек, побли-

зу Брюсселя — 4.IV 1905, Іксель, Вел. Брюссель) — бельг. скульптор і живописець. Навчався у брата — Ж. Б. Меньє та АМ у Брюсселі в Ф. Ж. Налеза. В ранній період творчості писав картини, а як зроставав інтерес до нар. життя («В лікарні», 1857; «Епізод з Селанської війни», 1875, та ін.). Великий вплив на творче формування М. мали його подорожі до индустр. районів Бельгії. З цього часу головною темою творів М., переважно скульптурних, стає життя робітників-пролетарів («Молотобоець», 1885; «Пудлінгувальник», 1886; «Дівчина-шахтарка», кін. 80 — поч. 90-х рр.; «Голова вантажника», 1896; «Косар», 90-і рр. 19 ст.; «Вантажник», бл. 1905, та ін.). В останній період творчості працював над створенням рельєфів та статуй для пам'ятника Праці (споруджений в Брюсселі, 1930). Краті твори М. зберігаються в музеї Меньє в Брюсселі. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Бельгія*, т. 1, с. 448—449.

Лит.: Накитко О. Д. Констентин Меньє. М., 1974.

МЕНЬЄРА ХВОРОБА — захворювання, що характеризується приступами сильного запаморочення. Вперше описав її франц. лікар П. Меньєр (1861). *Етіологія* М. х. остаточно не з'ясована. В основі М. х. лежать порушення кровообігу в лабіринті *вуха* (спазм артерій, підвищена проникливість судин), зміни хім. складу лабіринтної рідини тощо. М. х. найчастіше спостерігається у жінок віком 30—50 років. Приступи М. х. супроводжуються шумом у вухах, раптовим зниженням слуху на одне чи обидва вуха, запамороченням, нудотою, блюванням, порушенням рівноваги тіла. При повторенні приступів зниження слуху прогресує і може настати *глухота*. Лікування: постійний режим, при спазмі судин — судинорозширювальні засоби, фізіотерапія, лікувальна гімнастика тощо, іноді — хірургічне.

МЕОТИ (грец. Μεοίται, лат. Maeotae) — давні племена, які в 1-му тис. до н. е. — 1-й пол. 1-го тис. н. е. жили на сх. узбережжі *Меотиди* (сучас. Азовського м.) від гирла Дону до Кубані. В 4—3 ст. до н. е. деякі меотські племена (синди, торети, дандарії, псеси) ввійшли до складу *Боспорської держави*.

МЕОТИЧНЕ МОРЕ (від *Меотиди*) — морський басейн, що існував у кінці міоценової епохи неогенового періоду на місці сучас. Чорного та Азовського морів. Займало також пд. частину України. Передкавказзя і Закавказзя. Розміри і солоність М. м. з часом змінювалися. У пліоценову епоху М. м. змінилося *Потамічним морем*.

МЕОТИЧНИЙ ВІК І ЯРУС (від *Меотиди*) — пізній вік міоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися у той час. На Україні відклади М. я. (валяки, мергелі, глини, піски тощо) поширені в *Причорноморській западині* та на Кримському п-ві. Потужність їх до 200 м. Див. також *Міоценова епоха і міоценовий відділ*.

К. Меньє. Вантажник. Бронза. Близько 1905. Музей Меньє, Брюссель.

МЕОТИДА, Местидла, Местійське озеро або Местійське болото (грец. Μαιώτις (λίμνη), лат. Maeotis (lacus або palus)) — назва Азовського м. у давніх греків і римлян (7 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.), пов'язана з найменуванням місцевих племен — *мелитів*.

МЕР (франц. maire, від лат. maior — старший) — у ряді буржуазних країн виборна службова особа, що очолює *муниципалітет*.

МЕРВ — одне з найдавніших міст Середньої Азії, що існувало на правому березі р. Мургабу біля сучасного м. Байрам-Алі (Туркм. РСР). Руїни М. досліджуються з 80-х рр. 19 ст., але особливо інтенсивно — з 1946. Найдавнішою частиною М. є городище Ерк-Кала (серед. 1-го тис. до н. е.). До періоду розвитку рабовласницького суспільства належить городище Гяур-Кала. Найбільшого розвитку М. досяг в 11—12 ст., коли він був столицею двох *селджукидів*. На тер. М. збереглися архіт. пам'ятки: ранньофеод. споруди із сирцевої цегли, мавзолей султана Санджара (серед. 12 ст.), мавзолей Мухаммеда Ханап'я (12 ст.).

МЕРВ — колишня (до 1937) назва м. Марі.

МЕРГЕЛЬ (нім. Mergel, від лат. marga — рухлик) — осадочна гірська порода, що складається з карбонатів кальцію або магнію (30—70%) і глинистих мінералів. Колір сірий, зеленуватий, жовтуватий або бурий. Утворюються М. у неглибоких теплих мор. басейнах. На Україні вони поширені в Дніпровсько-Донецькій і Причорноморській западинах, на Донбасі та в ін. районах. Використовують як буд. матеріал; чисті М. — у цем. промисловості.

МЕРГЕНТАЛЕР (Mergenthaler) Отмар (11.V 1854, Гахтель, Баден-Вюртемберг, Німеччина — 28.X 1899, Балтімор, США) — винахідник у галузі *поліграфії*. З 1872 працював у США. Сконструював (1884) складальну рядковідливку машину — *лінотип*, згодом (1885) удосконалив її конструкцію.

МЕРДОК (Murdoch) Айріс (15.VII 1919, Дублін) — англ. письменник. Викладала філософію в Оксфорд. ун-ті. Центр. теми творів М. — внутр. світ людини, боротьба добра і зла. Еволюція філос. поглядів М. — від екзистенціалізму до неоплатонізму. Психологічні романи 50 — поч. 60-х рр. («Під сіткою», 1954; «Давін», 1958; «Єдинорог», 1961; «Відрубана голова», 1963) наближаються до філос. алегорій. Крайні романи — «Червоне й зелене» (1965) — про трагічну долю учасників повстання 1916 в Дубліні; «Дика троянда» (1962) й «Чорний принц» (1973), у яких М. засуджує мораль бурж. суспільства. В романах «Щілом гідна поразка» (1970), «Священна й земна любов» (1974), «Дітя слова» (1975) послідовнішим стає її гуманізм.

Текст: Рос. перекл. — Под сетью. М., 1966; Алое и зелёное. М., 1968; Дикая роза. М., 1971; Чёрный принц. М., 1977. Н. Ю. Жукленко.

МЕРЕДИТ (Meredith) Джордж (12.II 1828, Портсмут — 18.V 1909, Боксхіл, поблизу Лондона) — англ. письменник. У романах

«Випробування Річарда Февереля» (1859), «Івен Гаррінгтон» (1860), «Сандра Беллоні» (1864), «Рода Флемінг» (1865) продовжував традиції англ. критичного реалізму, викривав мораль і звичаї бурж. суспільства. Автор романів «Кар'єра Б'ючемпа» (1874—75), «Егоїст» (1879) та ін. Проза М. відзначається іронією та психологізмом.

Текст: Рос. перекл. — Эгоист. М., 1970.

Лит.: Урнов М. В. Джордж Мердит. В кн.: Урнов М. В. На рубеже веков. М., 1970. Д. С. Яхонтова.

МЕРЕЖИВО — один з видів *декоративно-ужиткового мистецтва*; ажурні, сітчасті, декоративні вироби з шовкових, деляних, бавовняних, металевих та ін. ниток. М. виготовляється для оздоблення одягу, прикрашання житла (скатерті, покривала, завіси, серветки тощо). За технікою виконання М. поділяється на ручне й машинне. Ручне М. буває плетене на коклюшках, шите голкою, в'язане крючком або на спицях. М. відоме з давніх часів у різних країнах (Єгипет Стародавній, Греція Стародавня та ін.). В 3х. Європі особливо розквітну виробн. М. досягло в 15—18 ст. в Італії (Венеція), Іспанії, Франції, Нідерландах. Всесвітнє визнання здобули: шите венеціанське М. (гімор); брюссельське тонке М. (шите і плетене) із зображенням складних тематичних композицій; французьке М. плетене — валандьєн, шантиїї; шите — алансон. У 19 ст. широко відомим було угорське М. (халашське). Мистецтво виготовлення М. було відоме і в Київській Русі. Здавна славилось російське золотосрібне М., розшите перлами й дорогоцінними каменями. З кін. 18 ст. поширилося М. з шовку та льону (відомі промисли у Володі, Єлеську, Вятці, див. *Вологодське мереживо*, *Єлеське мереживо*). На Україні в 19 ст. М. виготовляли в кріпальських майстернях, на поч. 20 ст. — в поміщицьких школах-майстернях на Прилуччині (тепер Прилуцький р-н Черніг. обл.), а також на Закарпатті. З 19 ст. поширилось машинне М., яке за способом виготовлення поділяється на три групи: плетене (на плетених машинах з жаккардовим апаратом; див. *Жаккардова машина*), в'язане (на в'язальномереживних машинах) і ткане (утворюється за рахунок ажурних

переплетень). На Україні вироби з М. випускає Коломийська гардинна фабрика. Іл. див. також до статей *Вологодське мереживо*, т. 2, с. 375; *Єлеське мереживо*, т. 4, с. 91; *Декоративно-ужиткове мистецтво*, т. 3, с. 320—321.

Л. Е. Жасаль.
МЕРЕЖІ ЕОМ — сукупність багатомашинних обчислювальних комплексів, розподілених на декількій території і пов'язаних між собою каналами зв'язку (КЗ). Мають істотні переваги перед автономними обчислювальними центрами (ОЦ): рівномірніше завантаження виробничих потужностей; високу надійність; неперервне нарахування інформаційно-обчислювальних послуг і можливостей мережі; оптимальне розміщення обчислювальних засобів під час централізованого управління ними; координацію віддалених колективів при розробці великих проектів; можливість розв'язування у людино-машинному режимі великомасштабних завдань і т. д. М. ЕОМ складаються з сукупності обчислювальних систем (ОС), яких може бути кілька в одному місці; *термінали*; системи передавання даних (СПД), що складається з КЗ і устаткування, що забезпечує управління рухом *інформації* по КЗ і доставку її адресатам (ОС і терміналам). М. ЕОМ умовно класифікують за структурними, функціональними та інформаційними ознаками. Структурна класифікація розглядає склад *електронних обчислювальних машин*, тип СПД і територіальне розміщення елементів, що входять у мережу. Функціональна класифікація охоплює питання призначення М. ЕОМ, режими обслуговування користувачів, розподіл навантаження між вузлами мережі, способи звернення до даних. Інформаційна класифікація розглядає М. ЕОМ за способом зберігання інформації. Сумісна робота всіх компонентів мережі досягається завдяки відповідному програмному забезпеченню. В 60-х рр. 20 ст. з'явилися М. ЕОМ для наук. цілей і для управління великими виробничими об'єднаннями. В СРСР створюються М. ЕОМ, які в подальшому увійдуть до складу держ. системи обчислювальних центрів. Вони є тех. базою *загальнодержавної автоматизованої системи*. Див. також *Національний банк даних*.

Лит.: Сети ЭВМ. М., 1977.

Е. Ф. Кушнер, А. О. Стожний.

МЕРЕТІН (Мердерер) Бернард (кін. 17 ст. — 1759) — укр. архітектор. За походженням німець. Жив і працював у Львові. Серед споруд — собор св. Юра у Львові (1745—70), ратуша в м. Бучачі (1751); іл. див. на окремому аркуші до ст. *Барокко*, т. 1, с. 448—449), ряд культових споруд на Львівщині. Творчості М. властиві барокова соковитість форм, чіткість пропорцій і майстерна обробка деталей, широке застосування скульптур. оздоблення. Іл. с. 462.

МЕРЕФА — місто Харківського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Можі (прит. Сіверського Дінця). Залізнич. вузол. Засн. в 17 ст. В 1765, 1768, 1770, 1771 в М. і

Французьке мереживо. Кінець 19 ст.
Фламандське мереживо. Кінець 17 ст.

МЕРЕЦКОВ

К. О. Мерецков

П. Меріме

районі діяли *гайдамаки*. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1938 М.—місто. В місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, склоробний буд. матеріалів, залізобетонних конструкцій, асфальтобетонний завод; спиртовий та хлібний комбінати, цех меблевої ф-ки, взут. ф-ка комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч.-шк. заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка; кінотеатр, 2 б-ки. Укр. н.-д. ін-т оповіщення і багатинництва. Укр. науково-виробнич. об'єднання «Укрплемгрен».

МЕРЕЦКОВ Кирило Опанасович [26.V (7.VI) 1897, с. Назар'єво, тепер Зарайського р-ну Моск. обл.—30.XII 1969, Москва]— рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), Герой Рад. Союзу (1940). Член КПРС з 1917. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1921 закінчив Військ. академію РСЧА. В 1936—37 брав участь у над.-революц. війні ісп. народу. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни командував армією, військами Волховського і Карельського фронтів, Приморською групою військ. Після війни — команд. військами ряду військ. округів. У 1955—64 — пом. міністра оборони СРСР, з 1964 — генеральний інспектор М-ва оборони СРСР. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом «Перемога», ін. орденами, медалями. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тел.: На службі народу. М., 1971.

МЕРЕЯ — малюнок на шкірі, утворений на поверхні *дерми*, після видалення *епідермису*. Шкіра різних видів тварин має характерну для кожного з них М. Шугучна М. може бути нанесена на шкіру цисненням на прасувально-мерейних машинах або пресах.

МЕРЗЕБУРГ — місто в центр. частині БДР, в окрузі Галле. Річковий порт на р. Зале. Залізнична станція. 52,1 тис. ж. (1978). Розвинуті машинобудування, металург. (вироби. алюм. прокату), хім., буд. матеріалів, паперова пром-сть. В околицях М.—добування і переробка бурого вугілля. Вища тех. школа хімії. Архіт. пам'ятки 11—16 ст.

МЕРЗЛІКІН Микола Іванович (п. 1.IX 1936, Київ) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1978. В 1964 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Працював режисером Донец. респ. драм. театру (м. Жданов, 1964—65), студії кінорежисера Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка (1970—74), 1967—74 — режисером, з 1978 — гол. режисер *Київського театру юного глядача* ім. Ленінського комсомолу. Вистави: «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого, «Планета сподівань» О. Коломійця, «Чортів млин» І. Штока, «Варабанщина» А. Салінського, «Любов, джас та чорт» Ю. Грушаса та ін.

МЕРЗЛОТОВІДСТВО — наука про мералі гірські породи. Див. *Геокріологія*.

МЕРІДІАН ГЕОГРАФІЧНИЙ, меридіан земний (від лат. *meridianus* — полуденний) — уявна лінія на поверхні землі, всі точки якої мають однакову геогр. довготу. Утворюється при перетині поверхні земної кулі площиною, що проходить через будь-яку точку земної поверхні й вісь обертання Землі. Див. також *Координати географічні*.

МЕРІДІАН МАГНІТНИЙ — лінія, яка є проекцією силової лінії *магнітного поля* Землі на земну поверхню. Напрямок стрілки компаса в кожному пункті Землі збігається з М. м. Усі М. м., що являються собою складні криві, сходяться у Пн. та Пд. *магнітних полюсах* Землі. Площиною М. м. є вертикальна площина, що проходить через пункт, у якому перебуває спостерігач. Вона містить вектор напруженості *геомагн. поля* в цьому пункті. Кут між площиною М. м. і площиною *меридіана географічного* в даній точці земної поверхні наз. *магн. схиленням*.

МЕРІДІАН НЕБЕСНИЙ — велике коло *небесної сфери*, що проходить через *полюси світу* й *зеніт*. Перетинає матем. горизонт у точках *півночі* й *півдня*.

МЕРІДІАННИЙ КРУГ — астрономічний інструмент для визначення точних *координат небесних світил*. Складається з зорової труби, скріпленої з горизонтальною віссю, на яку насаджено круг з поділками. Один кінець труби закінчується об'єктивом, на другому встановлено реєструючий *мікрометр* з окуляром. Горизонтальна вісь М. к. встановлюється на масивних стовпах у напрямі схід—захід, в результаті чого оптична вісь *телескопа* обертається у площині *меридіана небесного*. Для відліку на стовпах встановлюються барабани з мікрометр-мікрометрами або автом. фотокамерами. Момент проходження світила через меридіан, який фіксується за допомогою хронографа, дає можливість обчислити *пряме сходження* світила. За зенітною віддаллю світила в меридіані, виміряною за допомогою круга, одержують другу координату — *схилення*. М. к. винайшов в 17 ст. О. К. Ремер. В останні роки створено М. к. з широким застосуванням автоматики, а також М. к. інших, оригінальних конструкцій. Точність визначення координат за допомогою М. к. становить 0, 2' — 0, 3'.

М. Я. Черпачев.
МЕРІНОСІ (від ісп. *merinos*) — породи *тонкорунних овець* з білою однорідною вовною, що складається з пухових дуже м'яких волнинок. Руно штапельної будови, вовна тонкою 60—80 якості. довж. 6—10 см. У тварин шкіра

Б. Меретин. Брама собору св. Юра у Львові 1745—70.

тонка, на шні і стегнах збирається в характерні для М. складки-брюжки. Походять від овець з країн Передньої Азії. Згодом М. поширились у країнах Європи (особливо в Іспанії), звідки були завезені в Америку і Австралію (в останній їх найбільше поголів'я, т. з. *австралійський мерінос*). В Росію завезені на поч. 19 ст., де їх розводили на Пд. Україні, Пн. Кавказі і частково в Сибіру. Рад. вівчарями виведено нові високопродуктивні породи М.: алтайську, *азербайджанського гірського меріноса*, *асканійську породу овець*, грозненську, кавказьку, *казахського архаромеріноса*, сальську, ставропольську, *радянського меріноса* та ін. Настриг вовни з баранів 8—12 кг, рекордний 31,7 кг (*асканійська порода*), з маток 4—6 кг. М. широко використовують для поліпшення вовлової продуктивності *грубововних овець*.

МЕРИСТЕМА (від грец. *meristos* — подільний) — твірна кістка — тканина рослин, з якої утворюються всі постійні тканини рослинного організму. М. складається з досить дрібних тонкостінних клітин, які щільно прилягають одна до одної, виповнені *протопластом* і мають порівняно велике ядро. Клітини М. відзначаються високою метаболічною (див. *Метаболізм*) активністю. Осн. функцією М. є утворення нових клітин шляхом поділу. При цьому одна з дочірніх клітин залишається меристематичною, а друга перетворюється на клітину якоїсь ін. постійної тканини рослин. За походженням розрізняють первинні М., що утворюються безпосередньо з тканин зародка (напр., *камбій*), і вторинні М., що утворюються з клітин постійних тканин (напр., *фелоген*). За характером розташування М. в рослинах їх поділяють на верхівкові, або апікальні (конус наростання), вставні, або інтеркалярні (М., розташовані між ділянками постійних тканин вздовж осі органа рослини, напр. при основі *межування* у багатьох злаків), і бічні, або латеральні (*камбій*, *фелоген*).

МЕРІ БЕРД ЗЕМЛЯ — частина Зх. Антарктиди між *Росса шельфовим льодовиком* та *Елсверта Землею*. Являє собою льодовикове плато заввишки до 1500 м. На Пн., поблизу узбережжя, — гірські хребти з окремими вершинами заввишки понад 4000 м. Глибина льоду 1000—2000 м, на окремих ділянках — понад 4000 м. У 1957—72 на М. Б. З. діяла наук. станція США. В 1972 зх. частину узбережжя досліджувала 17-а рад. антарктична експедиція. М. Б. З. відкрита 1929 амер. експедицією Р. Берда.

МЕРІДА — місто на Пд. Сх. Мексики, адм. ц. штату Юкатан. Розташована на п-ові Юкатан. Вузол заліз. і автомоб. шляхів, аеропорт міжвар. значення. 244,7 тис. ж. (1976). Центр одного з найбільших у світі районів по виробн. хенікени (грубого волокна). Металобробка. Канатні підприємства. Вироби. сигарет, олій борошна. Ун.-г. Археол. та істор. музей Юкатану. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. Туризм. Місто засн. 1542.

МЕРІЛЕНД — штат на Пн. Сх. США. Розташований гол. чин. на узбережжі Чесапської зат. Атлантичного ок. Площа 27,4 тис. км². Нас. 4,1 млн. чол. (1974). Адм. ц. — м. Аннаполіс. Сх. частину території займає узбережна низовина, центр. — плато Півдмонт, на Зх. — гори *Аппалачи*. Схили гір вкриті лісами. Провідні галузі пром-сті — чорна металургія (поблизу Балтімора працює один з найбільших металург. з-дів країни) і машинобудування (у т. ч. суднобудування, авіаційне, радіоелектронне). Розвинуті також хім., нафтопереробна, швейна, харч. (переважно овоче- і рибоконсервна) пром-сть, виробн. металообробки. Гол. пром. центр — м. Балтімор. У с. г. переважає тваринництво, м'ясо-мол. напрямку та овочівництво. Вирощують пшени. Рибацтво, вилов креветок, устриць.

МЕРІМЕ (Mérimée) Проспер (28. IX 1803, Париж — 23. IX 1870, Кани) — франц. письменник, член Франц. академії (з 1844). Перша книга М. — зб. п'єс «Театр Кларі Гасуль» (1825). Зб. «Гуґла» (1827) опублікував начебто як переклади іллірійських нар. пісень. Деякі з них переклав О. Пушкін. В драмі «Жакерія» (1828) відтворив події сел. повстання 14 ст. Кращі твори М. — істор. роман «Хроніка царювання Карла IX» (1829), реалістичні новели «Таманго», «Матео Фальконе» (обидві — 1829), «Кармен» (1845; на її сюжет Ж. Бізе написав одиоименну оперу) та позначені критичним ставленням до життя бурж. Франції «Етруска ваза» (1830), «Подвійна помилка» (1833), «Арсена Гію» (1844). Новела «Локі» (1869) свідчить про інтерес М. до литов. фольклору. Автор багатьох досліджень в історії, археології та історії мистецтв. Пропагував рос. л-ру у Франції, писав статті про О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенева, перекладав їхні твори. Виявляв значний інтерес до історії та культури укр. народу (напис «Козаки України та їхні останні отамани», 1854; дослідження «Богдан Хмельницький», 1863, тощо). Твори М. укр. мовою перекладали І. Рильський, М. Рудницький, М. Терещенко та ін. «Жакерію» ставив театр «Березіла».

Тел.: Укр. перекл. — Твори, т. 1. К., 1940; Жакерія, Х. — Одеса, 1936; Жінка-диавол, або Сююкса святого Антонія, К., 1957; Карета святих дарів, К., 1958; Випадок, К., 1959; Рай і пекло, К., 1959; Таманго. — Матео Фальконе. — Етруска ваза. — Новела Льюїс, 1966; Рос. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1963; Новелли, М., 1978. Лит.: Рацкова О., Лозинський І., Україна в творчій спадщині П. Меріме, «Всесвіт», 1961, № 8; Яковський Ю. З. Проспер Меріме, К., 1976; Павська А. В., Данченко В. Т. Проспер Меріме. Бібліографія русских переводов и критической литературы на русском языке, 1928—1967. М., 1968. А. А. Роданова.

МЕРІНГ (Mehring) Франц (27. II 1846, м. Шлаве, тепер м. Славно, ПНР — 29. I 1919, Берлін) — діяч нім. робітн. руху, філософ, історик, публіцист, лів. критик. Здобув освіту в Лейпцігському та Берлін. ун-тах (1866—70), доктор філософії (з 1882). В 1891 вступив

до С.-д. партії Німеччини. Один з теоретиків лівого крила нім. с.-д. В 1902—07 — гол. редактор «Лейпцігер фольксцайтунг» («Лейпцігська народна газета»). Підготував до видання значну частину наук. спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса. Вітав революцію 1905—07 в Росії. Під час 1-ї світ. війни — інтернаціоналіст. Брав участь у заснуванні «Спартаківського союзу». В 1916 — в ув'язненні. В 1917 обраний членом Палати депутатів (парламенту) Пруссії. Виступав на захист Рад. Росії, пропагував ідеї Великої Жовт. соціалістич. революції. Один із засновників КП Німеччини (1918).

Тел.: Укр. перекл. — Карл Маркс. Історія його життя, К.—Х., 1931; Філософсько-соціологічні нарис. Х. — К., 1933; Етюди на літературно-естетичні теми, Х. — К., 1930; Рос. перекл. — Очерки по истории войны и военного искусства, М., 1956; Карл Маркс, М., 1957; Литературно-критические статьи, М. — Л., 1964. Лит.: Служкий А. Г. Франц Меринг, М., 1979.

МЕРІНГ Фрідріх Фрідріхович [10. III 1822, м. Дона у Саксонії — 19 (31). X 1887, Київ] — вітчизняний терапевт і гігієніст, професор (з 1857). Закінчив Лейпцігський ун-т (1845). Переїхавши до Росії, М. працював лікарем у Полтаві, та Черніг. губ.; з 1853 викладав у Київ. ун-ті. В 1856 М. перебував у пд. армії, де вивчав тифозну епідемію, пізніше брав участь в боротьбі з епідемією тифу в Києві. М. — автор ряду наук. праць, серед яких «Курс лекцій з гігієни» та «Курс клінічних лекцій».

МЕРКАНТИЛІЗМ (англ. mercantilism, від італ. mercante — торговець, купець) — 1) Економічна політика держави в період *періодичного нагромадження капіталу*, яка виражала інтереси торгової буржуазії і сприяла розвитку торгівлі та промисловості шляхом прискореного нагромадження капіталу, стимулювання зовн. торгівлі, колоніальних пограбувань тощо. 2) Перша школа буржуазної *політичної економі*, що теоретично обґрунтувала *протекціонізм*. Меркантилісти ототожнювали багатства нації з грошима і вважали джерелом його сфери обігу, насамперед зовнішню торгівлю. Тому меркантилістська політика була спрямована на нагромадження золота й срібла в країні шляхом обмеження вивозу їх і збільшення вивозу товарів. М. у своєму розвитку пройшов два етапи — ранній і пізній. Ранньому М., або, за виразом К. Маркса, монетарній системі (остання третина 15 — серед. 16 ст.), відповідала теорія грош. балансу, за якою гол. завданням екон. політики д-ви є всіляке збільшення грош. багатства; пізньому М., або мануфактурній системі (2-а пол. 17 — 1-а пол. 18 ст.), — теорія активного торг. балансу, тобто максимальне переважання вивозу товарів над ввезенням. Представники — У. Стаффорд, Т. Мен, Ч. Давенант (Великобританія), Г. Скаруффі, А. Серра, Де Сантіс (Італія), А. Монкретьєн (Франція), А. Л. Ордин-Нащокин, І. Т. Посошков (Росія). Умови виникнення, етапи розвитку і осн. положен-

ня М. всебічно розкрив К. Маркс (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 25, ч. 1). З розвитком капіталізму М. вичерпав себе. Виникла *класична буржуазно-політична економія*, яка перенесла дослідження в сферу виробництва і теоретично обґрунтувала свободу госп. діяльності (див. *Фрідріх-дерстло*, *Фізіократи*).

МЕРКАПТАНИ (від лат. mercium сартапс — той, що зв'язує ртуть), тіоспирти, тіоли — клас органічних сполук, сірчистих аналогів *спиртів* загальною формулою R — SH, де R — вуглеводневий радикал (напр., —CH₃, —C₂H₅). Леткі речовини з характерним неприємним запахом; т-ра кипіння перших 6 членів *гомологічного ряду* значно нижча, ніж у відповідних спиртів у зв'язку з відсутністю асоціації між молекулами. М. мають слабкі кислотні властивості (але сильніші, ніж у спиртів) й легко утворюють малорозчинні солі — меркаптиди. У природі М. є в сирій нафті і продуктах *гнилого* білків. Застосовують у тонкому органічному синтезі, для надання запаху природному газу, щоб виявити його втрати при використанні тощо. В. О. Костюченко.

МЕРКЕЛ (Merckel) Гарліб [21. X (1. XI) 1769, Ледурга, тепер Лімбазького р-ну Латв. РСР — 27. IV (9. V) 1850, миза (масток) Катлаки поблизу Риги] — латис. просвітитель, письменник. За національністю німець. Автор книги «Латіші» (видало 1797 у Лейпцігу нім. мовою), ряду ін. творів. М. викривав кріпосників і церковників, осуджував засилля в Прибалтійш нім. поміщиків, відстоював право латішів на самостійний розвиток.

МЕРКУЛОВ Іван Йосипович [н. 19. VI (1. VII) 1897, с. Кошубеєво Слатомського повіту, тепер Рязанської обл.] — укр. рад. офтальмолог, чл.-кор. АМН СРСР (з 1946), засл. діяч науки УРСР (з 1954). В 1921 закінчив Харків. мед. ін-т. З 1925 працював у мед. закладах Харкова; в 1946—65 — директор Харків. н.-д. ін-ту офтальмології ім. Л. Л. Грімана, з 1965 — зав. відділом цього ін-ту. Праці М. присвячені проблемам нейроофтальмології, злоякісним пухлинам очей, новим методам діагностики і лікування очних хвороб.

М. К. Бородій.
МЕРКУР'ЄВ Василь Васильович [24. III (6. IV) 1904, м. Острів, тепер Псковської обл. — 12. V 1978, Ленінград] — російський радянський актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1948. В 1926 закінчив Ін-т сценічного мист. в Ленінграді. Учень Л. Вів'єна. В 1928—37 працював у Ленінгр. театрі акторської майстерності, з 1937 — в Ленінградському театрі драми ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Грознов («Правда добре, а правда краще» О. Островського), Часник («В степах України» Корнійчука). З 1926 знімався в кінофільмах «Повість про справжню людину», «Донецькі шахтарі», «Летять журавлі» та ін. З 1932 викладав у Ленінгр. ін-ті театру, музики і кінематографії (професор —

Франц Мерлінг.

В. В. Меркур'єв.

МЕРКУРІЙ

з 1950). Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1947, 1949, 1952. **МЕРКУРІЙ** (Mercurius) — у римській міфології бог торгівлі, покровитель купців і мандрівників. Його отожднювали з грец. богом Гермесом.

МЕРКУРІЙ — найближча до Сонця й найменша з великих планет Сонячної системи, астр. знак ☿. Велика піввісь орбіти дорівнює 0,387 астрономічної одиниці (57,9 млн. км), ексцентриситет 0,206, нахил площини орбіти до площини екватору 7°. М. обертається навколо Сонця за 87,97 доби, а навколо своєї осі — за 58,7 доби. Серед. швидкість руху М. по орбіті 47,9 км/с. Нахил площини екватора до площини орбіти менший за 1°, тому на М. практично немає пір року. Екваторіальний радіус М. 2439 км, маса становить $3,3 \cdot 10^{22}$ кг (5,51% від маси Землі). Серед. густина 5,44 г/см³, прискорення сили тяжіння на екваторі 368 см/с², друга космічна швидкість 4,3 км/с. Природних супутників немає. М. спостерігають на небі недалеко від Сонця увечері відразу після заходу і вранці перед сходом Сонця. При спостереженнях в елонгації (днів. Елонгації небесних світил) М. має блиск від — 0,3 до +0,6 зоряної величини. Атмосфера М. дуже розріджена (тиск біля поверхні бл. $2 \cdot 10^{-10}$ атм), складається з гелію і водню, що їх безперервно постачає сонячний вітер (водню приблизно в 50 раз менше, ніж гелію). Ін. газів не виявлено. Поверхня М. складається з дрібнодисперсного матеріалу в дуже розрідженому стані. Бона пілком покрита ударними кратерами (мал.) і дуже схожа на материк Місяця. Ділянок, аналогічних місяцевим морям, на М. практично нема. Лише в районі термінатора виявлено гігантський басейн діаметром 1300 км — Море Спекти. Макс. перепади висот на М. не перевищують 7 км. На М. спостерігаються й т. з. ескарпи — обриви висотою 1—3 км й довжиною в сотні км, що свідчать про стиск поверхні планети. Багато кратерів, навіть невеликих, мають центр, гірки; виявлено стародавні лавові потоки. Т-ра поверхні в точці під Сонцем на мінім. віддалі від Сонця досягає +430° С, нічні температури досягають — 180° С, однак на глибині кількох дм т-ра не залежить від часу доби і становить +70—90° С. Вважають, що у М. є масивне залізне ядро, що займає бл. 50% об'єму планети. Вік поверхні за непрямыми оцінками бл. $4 \cdot 10^9$ років, як і у Місяця. Дослідження М. проводили за допомогою космічного апарату «Марінер-10» (див. «Марінер»), а також використовуючи радіоастр. методи та радіокасію.

Лит.: Космична Луна і планети. М., 1975; Крупенко Н. Н. Радиофизическое исследование Луны и планет. М., 1976; Ксифомали Л. В. Планеты, открытые залово. М., 1978; Аллен К. У. Астрофизические величины. Пер. с англ. М., 1977.

М. М. Євсюков.

«МЕРКУРІЙ» — назва амер. одомісних космічних кораблів

(КК) для польотів по навколосонячній орбіті, а також програми їх розробки і запусків. КК «М.» мали форму зрізаного конуса з діаметрами 1,8 м та 0,66 м і висотою 2,9 м; маса — бл. 1,4 т. Посадка КК передбачалася лише на воду — в океан. Астронавт перебував у кабіні КК (капсулі) в скафандрі; корабель мав ручне й автомат. управління. На КК «М.» здійснено перші суборбітальні (по балістичній траєкторії) польоти А. Шепарда (5.V 1961) і В. Гріссом (21.VII 1961) тривалістю відповідно 15 і 16 хв. Перший орбітальний політ амер. астронавта Дж. Гленна (тривалістю 4 год. 56 хв.) здійснено на «М.-Френдшип-7» 20.II 1962 більш як через 10 міс. після польоту Ю. О. Гагаріна. На КК «М.» здійснювали орбітальні польоти М. Карпентер («М.-Аврора-7», 24.V 1962), У. Шіппо («М.-Сігма-7», 3.X 1962) і Г. Купер («М.-Фрейт-7», 15—17.V 1963).

В. Г. Денисов.

МЕРКУРОВ Сергій Дмитрович [26.X (7.XI) 1881, Александрополь, тепер Ленінград Вірм. РСР—8.VI 1952, Москва] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1943), дійсний член АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1945. В 1901—02 навчався в Київ. політехнічному ін-ті, 1902—05 — в мюнхенській АМ. З ранніх творів М. найвідоміші — пам'ятники Л. Толстому (1911—13, споруджений 1928) і Ф. Достоевському (1911—13, споруджений 1918) — в Москві. Після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції М. брав участь у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди. Учасник конкурсу на проект пам'ятника Т. Г. Шевченкові для Харкова (в співавторстві з Ф. Кричевським, 1933). М. — автор пам'ятників: К. Марксу (1921) в Симбірську, К. Тимирязеву (1922—23) в Москві. Багато творів присвятив образам В. І. Леніна (скульптурна група «Смерть вождя», 1927—47, встановлена 1958 в Горках Ленінських; статуї для пам'ятників В. І. Леніну в Києві, Львові, Бресті, Калініні та ін.; статуя В. І. Леніна для залу засідань Верховної Ради СРСР, 1939, та ін.). М. також автор пам'ятників С. Г. Шаумяну (1931) в Бресті, Ф. Е. Дзержинському (1937) у Волгограді; 1948 — в Дзержинську; рельєф «Розстріл 26 бакінських комісарів» (1924—46, встановлений 1958 в Баку); портретів К. Е. Цюльковського (1932), О. М. Толстого (1945), М. І. Калініна (1947); пам'ятників-бюстів ряду держ. і політ. діячів Рад. країни, які встановлені на Красній площі біля Кремлівської стіни. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951. Іл. див. також до ст. Вірменська РСР, т. 2, с. 311.

Тел.: Зашиски скульптора. М., 1953. Лит.: Сергій Дмитрович Меркуров. Альбом. М., 1958.

МЕРЛО, Мерля, Мерла — річка в Харків. і Полтав. областях УРСР, ліва притока Ворскли (бас. Дніпра). Довж. 116 км, площа бас. 2030 км². Бере початок на Середньоросійській височині. Живлення дощове й снігове. Використо-

вують для водопостачання, зрошування. На М. — м. Богодухів. **МЕРЛО-ПОНТІ** (Merleau-Ponty) Моріс (14.III 1908, Рошфор-сюр-Мер — 4.V 1961, Париж) — франц. філософ-ідеаліст, представник феноменології та екзистенціалізму. Буття людини, згідно з М.-П., реалізується в діалозі суб'єкта зі світом. Гол. завданням мислення є виявлення первинної реальності — т. з. «феноменологічного поля» як цілісного первісного і «нейтрального» сприйняття, що виступає як дооб'єктивний та до-суб'єктивний досвід, у якому суб'єкт і об'єкт злиті воедино. Претендуючи на подолання протиставлення буття і свідомості, М.-П. намагався стати над матеріалізмом та ідеалізмом, що привело його до суб'єктивного ідеалізму. Суб'єктивізм і соліпсизм у поглядах М.-П. на історію ведуть до заперечення можливості розроблення наук. теорії сусп. розвитку.

Л. К. Кульченко.

МЕРЛУШКА — шкурка ягняти віком до двох тижнів грубоволою (крім смужкової) породи овець. Волоссяний покрив М. має вигляд різних за розмірами вальківчатих, бобоподібних або кільчастих завитків, що переходять у гладкий волос. Якість М. нижча, ніж каракулю. З мерлушки виготовляють головні убори, комбри тощо.

МЕРЛЬ (Merle) Робер Жан Жорж [28.VIII 1908, Тебесса, Алжир] — франц. письменник. Член Франц. компартії з 1974. В романах «Уїкенд на Південному березі» (1949), «Смерть — моє ремесло» (1953), «Острів» (1962) порушив питання відповідальності людини перед суспільством. Романи-повістки «Тварина, обдарована розумом» (1967), «Мальвіль» (1972) застерігають людство від загрози ядерної війни. В центрі романів «За склом» (1970), «Чоловік під охороною» (1974), «Мадрапор» (1976) — актуальні сусп. політ. і моральні проблеми сучасності. Істор. диалогія «Доля Франції» (1977), «В наші юні роки» (1979) — про реліг. боротьбу в 16 ст. у Франції.

Тел.: Укр. переклад — Тварина, обдарована розумом. К., 1971; Острів. К., 1976; Уїкенд на Південному березі. К., 1977; Смерть — моє ремесло. К., 1979; Мальвіль. К., 1980; Реліг. переклад — Разумное животное. М., 1969; За стеклом. М., 1972; Мальвіль. М., 1977.

В. І. Пащенко.

МЕРОВІНГИ (лат. Merovingi) — перша королівська династія у Франкській державі (кін. 5 ст. — 751). Названа за ім'ям напівлегендарного засновника роду — Меровея. За правління М. зароджувалися феод. відносини. Осн. представники: Хлодвіг I (481—511), Хільперік I (561—584), Хлотар II (584—629) та Дагоберт I (629—639). З серед. 7 ст. втратили реальну владу, яка перейшла до майордомів. Останнього короля М. Хільдеріка III 751 позбавив владі Піппін Короткий.

МЕРОВІНСЬКЕ МИСТЕЦТВО — умовна назва мистецтва кількох областей Франції, об'єднаних у 5—8 ст. династією Меровінгів. У М. м. антична традиція поєднувалася з рисами ранньофеод. мис-

Меркурій. Статуя роботи Джованні да Болонья. Бронза. Близько 1554. Музей Каподимонте. Неаполь.

Меркурій. Вгорі — половина західної півкулі Меркурія; внизу — ділянка поверхні Меркурія. Фотографії одержано з космічного апарату «Марінер-10»

тества. Архіт. споруди цього часу — переважно *батистерії* (в Пуатьє. 4—7 ст.), *крипти* (напр., Сен-Лоран у Греноблі, кін. 8 ст.) й церкви у вигляді базилік (церква Сен-Дені, 7—8 ст.). Декоративно-ужиткове мист. представлене рельєфами з каменю та обпаленої глини, якими прикрашали саркофаги й црк. мури. Високого рівня досвід в обробці металів (золота справа меча з гробниці Хільдеріка, 5 ст.). Збереглося кілька рукописів («Луксейдський лекціонарій», бл. 700; «Геллонський сакраментарій», «Гомілії Григорія Великого», обидва — 8 ст.), оздоблені орнаментальними зображеннями. У 8 ст. на зміну М. м. прийшло мист. «Каролінгського відродження».

МЕРОМОРФНІ ФУНКЦІЇ (від грец. *μερμος* — частина, частка і *μορφή* — вигляд, форма) — *аналітичні функції*, які можна подати у вигляді частки двох цілих функцій, тобто частки сум двох всюдобижних числових рядів. *Особливі точки* М. ф. можуть бути тільки полюсами. М. ф. є *гамма-функції*, *еліптичні функції*, *раціональні функції*, *тригонометричні функції* тощо.

МЕРОСТОМОВІ, меростомати (*Merostomata*) — клас тварин типу *членистоногих*. Довж. тіла сучас. валив до 90 см, вимерлих — до 2 м. Тіло вкрите хітиновим панциром і поділене на 2 відділи: головогруд і черевце, що закінчується довгим хвостовим відростком. Головогруд з 6 парами кінцівок, які виконують функції пересування, захоплення їжі, подібнення їжі. Черевце поцленоване або суцільне з 6 парами плавальних ніжок, з них 5 останніх мають зябра. По боках головогрудного панцира містяться пара складних очей, на спинній стороні — пара простих очей. М. пошир. в морях теплого поясу. Клас включає 2 ряди: *мечохвости* — дуже давня винираюча група тварин та *ракоскорпіони*, або *мелетескі щити*, — повністю вимерлі в кінці палеозою тварини.

МЕРСЕРИЗАЦІЯ — 1) Обробка целюлози концентрованими розчинами ідкого натру при т-рі 15—35° С; одна з стадій виготовлення *нісколи* та ін. похідних целюлози. Для М. застосовують установки періодичної (ванни-преси) або безперервної дії, в яких целюлозу просочують ідким натром, а потім (в разі потреби) віджимають. 2) Обробка бавовняних тканин або ін. целюлозних волокнистих матеріалів концентрованими розчинами ідкого натру звичайно при т-рі 15—18° С. Збільшує міцність матеріалу, надає йому блиску. До того ж такий матеріал легше фарбується, краще вбирає вологу. М. провадять на спеціальних (мерсеризаційних) машинах, де матеріал просочують ідким натром, після чого віджимають і промивають. Назва — від імені англ. винахідника Дж. Мерсера (1791—1866). **МЕРСІН**, Ічель — місто на Пд. Туреччині, адм. ц. ілу (області) Ічель. Порт на березі Мерсінської зат. Середземного м., залізнична станція. 152 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування (складання автажних автомобілів, комбай-

нів), хім. (виробн. мінеральних добрив), нафтопереробна, силікатно-керамічна, текст., харч. (у т. ч. борошномельна) промисловість.

МЕРСІСАЙД, Мерсейсайд — *комурбація* у Великобританії. Складається з міст, розташованих на обох берегах естуарія р. Мерсі. 1,6 млн. ж. (1976). Гол. центр і мор. порт — м. *Ліверпуль*. Провідні галузі пром-сті — кольорова металургія, судно-, автомобілебудування, електротех., хім., харч. (у т. ч. цукр., борошномельна).

МЕРСЬЕ (Mercier) Луї Себастьян (6.VI 1740, Париж — 25.IV 1814, там же) — франц. письменник. Перший значний худож. твір М. — повість «Історія Ізберена, арабського поета» (напис. 1766). На філол. романі «Дикун» (1767), романі-утопії «2440-й рік» (1770) позначив вплив ідей Ж. Ж. Руссо. В п'єсах «Дезертир» (1770), «Незаможний» (1772), «Суддя» (1774), «Візок оцтовика» (1775) порушував актуальні соціальні проблеми. В істор. п'єсах відбито важливі політ. події. В багатотомній зб. нарисів «Картини Парижа» (1781—88) відобразив побут і звичай парижан. Автор кн. «Про Ж. Ж. Руссо, одного з головних письменників, які підготували революцію» (1791), трактату «Про театр...» (1773). Велику французьку революцію зустрів захоплено, але якобізмом не симпатизував.

МЕРТВА ГОЛОВА (*Acherontia atropos*) — метелик род. *бражникових*. Довж. тіла до 6 см, розмах крил до 13 см. Передні крила чорні з темно-жовтим малюнком, задні — жовті з двома чорними поперечними смугами. На спині жовтий малюнок, схожий на череп (звідси й назва). Гусениця (довж. до 15 см) живиться листям, гол. чин, пасльонових, у т. ч. картоплі. М. г. пошир. у країнах Середземномор'я; в СРСР — у середній смузі, на Україні, Пн. Кавказі й у Закавказзі. Як рідкісний вид включений до *Червоної книги* Української РСР. Іл. с. 466.

«МЕРТВА ПЕТЛЯ» в авіації — те саме, що й *Нестерова петля*. **МЕРТВА ТОЧКА** — крайнє положення поршня в *поршневій машині*, при якому швидкість його руху дорівнює нулю, а напрям руху змінюється на протилежний. Розрізняють верхню М. т., коли поршень перебуває на найбільшій віддалі від вади (напр., *каліна-частого вала*), і нижню М. т. — при найменшій віддалі. Термін «мертва точка» вживають і за означення відповідних положень ін. тіл. **МЕРТВЕ МОРЕ**, Бахр-Лут — безстічне солоне озеро в межах Йорданії та Ізраїлю. Лежить у глибокій тектонічній западині Гхор на 395 м нижче від р. м. (найглибша депресія на суходолі Землі). Довж. 76 км, шир. до 17 км, площа 1050 км², глиб. до 356 м. В озеро впадає р. Йордан. Через відсутність стоку, велике випаровування і незначні опаді (100 мм на рік) має велику солоність — 270‰, макс. — 310‰ (майже в 9—10 раз більше за середню солоність води у Світовому океані). З солей переважають MgCl, NaCl, KCl, MgBr.

Органічного життя в М. м. немає (за винятком бактерій). Поблизу озера — поклади нафти, асфальту. **МЕРТВІ МОВИ** — мови, які перестали бути засобом усного спілкування і зберігаються в пам'ятках давнього письменства (напр., *санскрит*, давньогрецька, старослов'ян. та ін. мови). Іноді мова, вийшовши з широкого вжитку, використовується вузьким колом людей (напр., *латинська мова* існує як офіц. мова католицької церкви, використовується і в багатьох галузях науки — в біології, медицині тощо). Визначення деяких мов як мертвих є відносним, бо вони проловжують існувати в сучас. мовах, що розвинулися на їхній основі (так, на основі лат. мови, точніше «народної латини», розвинулися сучас. *романські мови*). Дійсно мертвими є мови, що вийшли з ужитку і перестали далі розвиватися (напр., прусська, континентальні кельтські). Багато М. м. стало набутокм науки з відкриттям і дешифруванням їх писемних пам'яток (див. *Дешифрування писемності*). Б. М. Задорожний.

МЕРТВОВІД, Мертвовід — річка в Кіровоград. та Микол. областях УРСР, ліва притока *Південного Бугу*. Довж. 144 км, площа бас. 1820 км². Живлення переважно снігове та ґрунтове. Використовують для потреб с. г. При впадінні М. у Південний Буг — м. Вознесенськ. **МЕРТВОГО МОРЯ РУКОПИСИ** — спільна назва фрагментів стародавніх рукописів, написаних давньоєвр., арамейською та ін. мовами, що знайдені на пн.-зх. узбережжі Мертвого моря 1947—65 (в печерах Ваді-Кумран, Іудейської пустелі, фортеці Масала). Ймовірно належали поселенню Іудейської секти *сета*. Більша частина М. м. р., за археологічними даними, датується 2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. М. м. р. містять доканоічні списки окремих книг *Старого завету*, твори ідеологів секти, листування і записки керівника повстання проти Риму *Бар-Кохби* та ін. Документи свідчать про наявність у членів секти спільної власності, обов'язкової спільної праці і спільних граєз. У М. м. р. викладено ідеологію нар. мас Іудеї, де панували *месіанізм* та есхатологічні настрої (див. *Есхатологія*), розповідається про «вчителів праведності», що має спорід-

С. П. Меркуров.

С. П. Меркуров. Пам'ятник К. А. Тімірязеву в Москві. Граніт. 1923.

Меропітське мистецтво. 1. Мініатюра з «Геллонського сакраментарія». 8 ст. Національна бібліотека. Париж. 2. Саркофаг з Мусаса. Камінь. 5—6 ст. 3. Батистерій в міст. Пуатьє. 7 ст.

МЕРТВОЇДОВИ

Мертва голова.

нені риси з образом Ісуса Христа. Ідеї секти вплинули на формування першого *християнства*. Переважно більшість М. м. р. не опубліковано, вони належать Ватикану та Єрусалимській університетській б-ці. Видання текстів здійснює спеціальний створений міжнар. комітет. Вивчає М. м. р. нова галузь історико-філол. науки — кумранознавство.

Лит.: Ковалев С. И., Кублаков М. М. Находки в Иудейской пустыне. М., 1964; Тексты Кумрана. в. 1. Пер. с древнеевр. и арамейск. М., 1971. В. К. Танчер.

МЕРТВОЇДОВИ (Silphidae) — родина жуки. Довж. тіла 4—40 мм. Ларви 5-членикові, вусики булавовидні, надкрила часто вкорочені. Личинки темні, плескаті, видовжені, зони схожі на *стоні*. Понад 500 видів, пошир. в усіх частинах світу, крім Антарктики; в СРСР — бл. 80, в т. ч. в УРСР — понад 30. М. живляться падлом, напр. мертвоті ребристий (Silpha carinata) і *могилячки* — труподі; деякі хижі, напр. чотирикранковий мертвоїд (Xylodrepa quadripunctata), знищують шкідливу гусінь деяких метеликів, у т. ч. *золотогузи*; окремі рослиноїдні, напр. матовий мертвоїд (Asclerea undata), ушкоджують буряки, капусту та деякі ін. с.-г. культури. І. К. Загайкевич.

МЕРТВОНАРОДЖУВАНІСТЬ — народження мертвого плода задовжки не менше як 35 см і масою не менше як 1 кг після 28 тижнів вагітності. Розрізняють антенатальну (до настання родової діяльності) та інтранатальну (під час пологів; див. Асфіксія) М. Зумовлюється М. інфекційними хворобами вагітної, токсикозами вагітності, патологією пологів, аномаліями плода тощо. Профілактика М. полягає в охороні здоров'я жінки (особливо вагітної), своєчасному виявленні й лікуванні патології вагітності і пологів.

МЕРТКЕ (Mertke) Едуард (17. VI 1833, Рига — 25. IX 1895, Кельн) — нім. піаніст, композитор і муз. педагог. Виступав з концертами в Росії й Німеччині. З 1869 — професор консерваторії в Кельні. Автор опер «Ліза, або Мова серця» (1872), «Резі фон Гемзенштайг» і «Кирило з Солуні» (пост. помертв. в Росії), кантат, пісень, фп. творів. З голосу Марка Вовчка записав мелодії 210 укр. нар. пісень. Із запланованих до видання 8 випусків «Двісті українських пісень. Співи і слова зібрав Марко Вовчок. У ноті завів Едуард Мертке» опубліковано перший (25 пісень, Лейпциг, 1864).

Р. Я. Пилипчук.
МЕРТОН (Merton) Роберт Кін (н. 5. VII 1910, Філадельфія, штат Пенсільванія) — амер. соціолог. Президент Амер. соціологічної асоціації (з 1954). М. — представник *структурно-функціонального аналізу*. Ввів поняття «дисфункція» для вираження різних варіантів «відхилення» поведінки людей від встановлених норм, витлумачував ці відхилення лише як морально-психологічні явища, які не залежать від соціально-еко. відносин. Розробив теорію «аномії», що

покликана пояснити морально-психологічний стан індивідуальної та сусп. свідомості в період руйнування системи цінностей, зумовленого кризою бурж. суспільства. Запропонував ідею «теорії середнього рівня», які, на його думку, є проміжними між емпіричними дослідженнями й заг. теорією соціології і повинні допомогти їхньому взаємозв'язку. З ліберально-демократичних позицій критикує бюрократичні й милитаристські тенденції правлячих кіл США. А. К. Бичко.

МЕРФІ (Murphy) Річард (н. 6. VII 1927, Голуей, Зх. Ірландія) — ірл. поет. У 19. 5—71 працював викладачем брит. унів. Автор збірок «Археологія кохання» (1955), «Останнє рибальське судно Голуея» (1961), «Плавання до острова» (1963). В поемі «Огірська битва» (1968) події сучасності органічно пов'язані з історією нац. визвольної боротьби ірл. народу. Тв.: Укр. перекл. — Огірська битва. [Фрагменти з поеми]. «Всесвіт», 1980, № 2. О. І. Земляний.

МЕРФІ (Murphy) Уільям Паррі (н. 6. II 1892, Стоутон, Вісконсін) — американський терапевт-гематолог, доктор медицини (з 1920). В 1914 закінчив вищу школу в Орегоні. З 1923 — викладач Гарвардської медичної школи Кембріджського університету (Массачусетс). Осн. праці М. присвячені проблемам цукрового *диабету* і деяким захворюванням крові. Нобелівська премія, 1934 (разом з Дж. Майнотом і Дж. Уіллом) за розробку методики лікування *амені* внутрішнім язвом введенням печінкового екстракту.

МЕРЧІСОН — мис на п-ові Бутія, країна пн. точка материка Пн. Америки (71° 50' пн. ш. та 94° 45' зх. д.).

МЕРЯ — плем'я, предки якого в кін. 1-го тис. до н. е. — 1-му тис. н. е. жили в районі Волго-Окського межиріччя. Вперше М. згадуються в 6 ст. готським істориком *Йорданом*. За «Повістю временних літ», жили в районі озер Неро і Клешина. Мова належала до фінно-угорської сім'ї мов. З просуванням з кін. 1-го тис. у Поволжя слов'ян М. поступово злилися з ними.

МЕСА (франц. messe, від лат. missa) — 1) Головна церковна відправа в католицькій церкві, *літургія*. 2) Хоровий багатоголосий, циклічний твір, написаний на текст католицької літургії. До 14 ст. складалась циклічна будова М. з розділів: Кіріє, Глорія, Кредо, Санктус та Бенедиктус, Агнус деї. Найдавніші М. були одностайні реліг. наспіви (т. з. григоріанський хорал). Згодом, з розвитком багатоголосся, з'явилися композиторські поліфонічні обробки М., а пізніше — твори, повністю написані одним композитором на традиційний текст. В епоху Відродження М. була наймонументальнішим жанром муз. мист. Серед авторів М. — Дж. Данстейбл (Англія), Жоскен Дебре, О. Лассо (Нідерланди), Палестріна, Дж. Габріелі (Італія), Т. Л. де Вікторія (Іспанія). Класичні зразки М. створили Й. С. Бах, В. А. Моцарт, Л. Бетховен, Ф. Шуберт, Ф. Ліст, А. Брукнер. Жалоба М. наз. *реквієм*.

МЕСЕТА — нагір'я на Піренейському п-ові, в межах Іспанії та Португалії. Гірськими хребтами Центр. Кордільєри (завишки до 2592 м, г. Альмансор) поділяється на Новокастільське та Старокастільське плоскогір'я. Родовища свинцю, міді, ртуті, кобальту, заліза, руд, золота, олова, вольфраму. М. перетинають ріки Дуеро, Тахо та ін. Поширені чагарникові зарості типу *макіс*, сухі степи, у горах — широколистяні та хвойні ліси. Серед рослин багато *ендемів* (бл. 1500).

МЕСІАНІЗМ — 1) Релігійне вчення про майбутнє спасіння людства або тієї чи іншої національної чи релігійної групи, яке нібито здійснить посланець бога — месія. М. сформувався в *йудизмі*. Характерний і для *християнства* та *ісламу*. 2) Історико-соціологічна концепція, яка приписує тому чи іншому народові провідну роль в істор. процесі (М. національний). Ідеї М. становлять теор. основу буржуазного *націоналізму*, зокрема *стонізму*.

«МЭСМ», мала електронна обчислювальна машина — перша в СРСР і в континентальній Європі електронна *цифрова обчислювальна машина* (мал.). Розроблено і створено 1950 під керівництвом С. О. Лебедева в Ін-ті електротехніки АН УРСР. «МЭСМ» була алгоритмічно досить розвинута. Реалізовані в ній деякі структурні рішення не втратили значення й на сьогодні. Розв'язання ряду задач за «МЭСМ» відіграло важливу роль для багатьох галузей науки й тех-

Цифрова обчислювальна машина «МЭСМ».

ніки. Створення та експлуатація «МЭСМ» стали вирішальним стимулом для розвитку програмування й розробки широкого кола питань *обчислювальної математики*. Досвід, нагромаджений у процесі розробки «МЭСМ», було використано при створенні наступних *обчислювальних машин*, зокрема «БЭСМ» та інших.

К. Л. Ющенко.
МЕСОНЬЕ (Meissonier) Ернест (21. II 1815, Ліон — 31. I 1891, Париж) — франц. живописець. Навчався в Парижі. Автор картин на істор. і батальні теми («Наполеон III при Сольферіно», 1863, Лувр, Париж; «Фрідланд, 1807», 1875, Метрополітен-музей, Нью-Йорк). Писав також жанрові твори («Читання листа», «Мушкетер», ДЕ; «Кавалер у костюмі 18 ст.»). Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві). Створив картину «Барикада» (1848, Лувр), присвя-

чену подіям Липневої революції 1848. Відомий і як ілюстратор книжок.

МЕСОПОТАМІЯ (грец. Μεσopotamia, від μέσος — проміжок і ποταμός — річка), Межиріччя, Двуріччя — природна область у Зх. Азії, в бас. річок Тігру і Евфрату. Включає *Месопотамську рівнину* і плато Джезіре. Один з найдавніших центрів людської цивілізації. В кін. 3-го тис. до н. е. тут існували старод. д-ви *Аккад*, *Ур* та ін. На поч. 2-го тис. до н. е. в пд. частині М. сформувалася д-ва *Вавилонія*. В 9—7 ст. до н. е. М. входила до складу *Ассирії*, в 7—6 ст. до н. е. — до Нововавілонського царства; в 6—4 ст. до н. е. — до д-ви *Ахеменідів*, у 4 ст. до н. е. — до імперії *Александр Македонського*, в 4—2 ст. до н. е. — до д-ви *Селевкідів*, у 3 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. — *Парфянського царства*, в 3—7 ст. — д-ви *Сасанідів*, з 7 ст. — араб. *Халіфату*. Давнє населення М. досягло високого рівня культури: створило *клинопис*, збудувало величні архіт. споруди, нагромадило значні знання з астрономії, медицини тощо. В 11 ст. М. завоювали *сельджуки*, в 13 ст. — *монголи*. На поч. 16 ст. вона підпала під владу *Севелідів*. У 17 ст. — 1918 — в складі *Османської імперії*. Після 1-ї світової війни 1914—18 більша частина М. входить до Іраку, решта — до Сирії і Туреччини.

О. В. Слущка.
МЕСОПОТАМСЬКА РІВНИНА, Месопотамська низовина — низовинна рівнина у Зх. Азії, в межах Іраку, Ірану та Кувейту. Простягається вздовж нижньої течії річок Тігру, Евфрату й Каруну. Поверхня плеската, заввишки від 100 до 200 м. Родовища нафти. Клімат тропічний, пустельний. Т-ра влітку іноді піднімається до +50°. Опаді 100—200 мм. Поширені пустелі, вздовж річок — галерейні ліси. Скотарство, землеробство, плантації фінікової пальми. На М. р. — міста Багдад, Басра (Ірак), Абадан (Іран). М. р. — один з давніх центрів цивілізації (див. *Месопотамія*).

МЕСРОП МАШТОЦ (361, с. Хачік, провінція Тарон — 17.ІІ 440, Ечміадзін, похований в Ошакані, тепер Аштаракський р-н Вірм. РСР) — вірм. вчений, просвітник, творець вірм. писемності. У 405—406 М. М. склав вірм. алфавіт, використовуючи зразок грецького. Був засновником «школи перекладачів», організатором шкіл Сх. і Зх. Вірменії.

МЕССБАУЕР (Mössbauer) Рудольф Людвіг (н. 31.І 1929, Мюнхен) — нім. фізик (ФРН). Після закінчення Мюнхен. вищого тех. уч-ща (1955) працював в Ін-ті ім. М. Планка в Гейдельберзі, 1957—59 і з 1964 — в Мюнхен. вищому тех. уч-щі (1960—64 — у Каліфорнійському технологічному ін-ті, США). Праці з ядерної фізики та фізики твердого тіла. В 1958 відкрив явище резонансного поглинання γ -квантів атомними ядрами твердого тіла (див. *Мессбауєра явище*). Нобелівська премія. 1961.

МЕССБАУЕРА ЯВИЩЕ — резонансне випромінювання і поглинання γ -квантів *атомними ядрами* в

кристалах. Відкрив 1958 Р. Л. Мессбауєр. Вільне атомне ядро при випромінюванні γ -кванта саме одержує протилежно спрямований імпульс (імпульс віддачі). Внаслідок цього енергія γ -кванта стає меншою за енергію *квантового переходу* на величину $\Delta E = p^2/2M$, де p — імпульс кванта, M — маса ядра. Оскільки така ж енергія передається ядру при поглинанні γ -кванта, лінії поглинання і випромінювання будуть зміщеними одна відносно одної на величину $2\Delta E$. Величина ΔE значно перевищує ширину лінії випромінювання, тому ймовірність резонансного поглинання надзвичайно мала. М. я. виникає тоді, коли імпульс віддачі передається всьому кристалу, внаслідок чого енергія на віддачу не витрачається. При М. я. енерг. спектр випромінювання (поглинання) γ -квантів містить дуже вузьку лінію, енергія якої дорівнює енергії переходу в ядрі. В разі взаємодії *магнітного моменту* ядра з магн. полем ця лінія розщеплюється на кілька компонентів; таке розщеплення відбувається і тоді, коли в околі ядра існує неоднорідне електр. поле (див. також *Магнітний резонанс*). Ймовірність М. я. швидко зменшується з ростом енергії переходу в ядрі, тому воно спостерігається для ядер з малими (≤ 150 кеВ) енергіями збудження (напр., ^{57}Fe , ^{109}Cd , ^{109}Ag , ^{199}Au , ^{205}Tl). М. я. використовують при вивченні внутр. електр. і магн. полів у кристалах, коливань атомів в кристалічній ґратці, при проведенні хім. аналізу, при вимірюванні швидкостей і вібрацій тощо.

За допомогою М. я. визначено гравітаційне *червоне зміщення* частоти фотонів, передбачене *відносності теорією*.

Літ.: Шпінгель В. С. Резонанс гамма-лучей в кристаллах. М., 1969; Эффект Мессбауэра. Пер. с англ. М., 1969.

О. Я. Дзюблик.
МЕССІНА — місто в Італії, адм. ц. провінції Мессіна. Мор. порт на Пн. Сх. о. Сіцилія, на узбережжі Мессінської прот. Залізнична станція. 263 тис. ж. (1975). Суднобудування і судноремонт, підприємства хім., текст., плодоконсервної пром-сті. Ун-т (засн. 1548). Архит. пам'ятки 12—16 ст. М. засн. грец. колоністами бл. 730 до н. е. під назвою Занкла. Місто не раз зазнавало землетрусів.

«МЕТА» — літературно-політ. щомісячний журнал, орган «*народовців*». Виходив 1863—65 у Львові за редакцією К. Климковича. В основному обстоював консервативно-бурж. позиції. На його напрям впливав П. Куліш. У «М.» друкувались і твори Т. Шевченка, Є. Гребінки, Марка Вовчка, Ю. Федьковича та ін. З 1865 журнал вміщував лише політ. матеріали, літ.-худож. частина ввійшла до альманаху «*Нива*».

МЕТА-, ОРТО-, ПАРА- (скорочено м-, о-, п-; від грец. μετά — після, ὀρθός — прямий і παρά — біля) в хімії — префікси в назвах хімічних сполук. Вживаються для позначення розташування замісників у дизамічених похідних бензолу, а також хіноїдних структур: у мета-сполук замісники стоять через один атом вуглецю

(1,3-положення), орто- — при сусідніх атомах (1,2-положення) і у пара-(1,4-положення) — через два атоми вуглецю (див., напр., *Крезоли*, *Ксилоли*). Інше значення мають префікси орто- і мета- в назвах к-т та їхніх похідних (солей, ефірів): у випадку макс. кількості OH-груп при центр. атомі вживають префікс орто-, при меншій — мета-, напр., OP (OH)₂ — ортофосфорна к-та, NaBO₂ — метаборт натрію, HC (OC₂H₅)₂ — ортомуршиний ефір. Префікс пара- іноді використовують для позначення полімерів: параформ (CH₂O)_n — полімер формальдегіду та ін. Префікси орто- і пара- вживають також у назвах двох модифікацій волюно.

М. Ю. Корнилов.
МЕТАБАЗИТИ (від грец. μετά — між, після, через та βάσις — основа) — гірські породи, що утворилися внаслідок *метаморфізму* основних магматичних порід. До М. відносять метаморфізовані *габбро*, *діабаз*, *діорити*, іноді — *сланці* й *амфіболіти*. Див. також *Метаморфічні гірські породи*.

МЕТАБОЛІЗМ (від грец. μεταβολή — зміна, перетворення) — сукупність хімічних процесів, що відбуваються в організмі і становлять основу його життєдіяльності. Часто термін «метаболізм» вживають, коли йдеться про *обмін речовин* та енергії. В більш вузькому і точному розумінні цим терміном позначають *прямий обмін* — перебіг процесів перетворення речовин всередині клітини. Розрізняють два взаємопов'язані напрями М.: *анаболізм* — утворення складних органічних сполук та *катаболізм* — розщеплення складних речовин до простих компонентів, що супроводиться виділенням енергії.

Див. також *Асиміляція* в біології і *Дисиміляція* в біології.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976.

О. С. Мікоша.
МЕТАБОЛІТИ — речовини, що утворюються в організмі внаслідок проміжного обміну (див. *Метаболізм*). Беруть участь у наступних процесах *асиміляції* і *дисиміляції*. У фізіології і медицині М. наз. звичайно продукти внутрішньоклітинного обміну, які підлягають остаточному розпаду та виділенню з організму. Див. також *Обмін речовин*.

МЕТАГАЛАКТИКА (від грец. μετά — після, за і *галактика*) — космічна система, частиною якої є сукупність галактик, що можуть бути виявлені за допомогою *телескопів* та інших сучасних засобів дослідження. Розподіл галактик у просторі нерівномірний. Серед віддалі між сусідніми галактиками — порядку мільйонів *парсеків*. У просторі між галактиками є розсіяні гази, пил, окремі *зорі*. Серед. густина речовини в М. порядку 10^{-31} — 10^{-30} г/см³. Див. також *Всесвіт*, *Космогонія*, *Космологія*, *Червоне зміщення*.

МЕТАГЕНЕЗ (від грец. μετά — після і γένεσις — походження, народження) — одна з форм *чергування поколінь* у тварин. При М. покоління, що розмножується статевим шляхом (див. *Статеве розмноження*), змінюється одним або кількома поколіннями, що роз-

МЕТАГЕНЕЗ

Хімічні елементи, які належать до металів

Хімічний елемент	Атомний номер
Активний	89
Алюміній	13
Америцій	95
Барій	56
Берилій	4
Берклій	97
Ванадій	23
Вісмут	83
Вольфрам	74
Гадоліній	64
Галій	31
Гафній	72
Германій	32
Гольмій	67
Диспроцій	66
Ейнштейній	99
(Екавольфрам)	106
(Екарений)	107
Ербій	68
Європій	63
Залізо	26
Золото	79
Ірідій	77
Ітербій	70
Ітрій	39
Кадмій	48
Калій	19
Каліфорній	98
Кальцій	20
Кобальт	27
Курчатовій	104
Кюрій	96
Лантан	57
Літій	3
Лоуренсій	103
Лютецій	71
Магній	12
Марганець	25
Менделєвій	101
Мідь	29
Молібден	42
Натрій	11
Неодим	60
Нептуній	93
Нікель	28
Нільсборій	105
Ніобій	41
Нобелій	102
Олово	50
Осмій	76
Паладій	46
Платина	78
Плутоній	94
Полоній	84
Празеодим	59
Прометій	61
Протактиній	91

множуються нестатевим шляхом (див. *Нестатеве розмноження*). М. властивий деяким кишковородинним, червам та сальпам. **МЕТАГЕНЕЗ** у геології — природний процес поступових значних змін осадочних гірських порід. Настає після *катагенезу* і передують *метаморфізму*. Відбувається в умовах значного зростання тиску і температури внаслідок глибокого занурення порід, зумовленого *тектонічними рухами*, за участю мінералізованих розчинів. Полягає у перекристалізації *аутигенних мінералів* і глинистої речовини, розчиненні й кристалізації осн. породоутворюючих мінералів. Внаслідок М. утворюються глинисті сланці, пісковики, кристалічні вапняки й доломіти тощо.

МЕТАКАРТОГРАФІЯ — вживаний у сучасній картографічній літературі термін для визначення загальної теорії картографії. Включає дослідження карти на базі логіко-методологічних принципів *вдображення теорії*. М. дає теор. обґрунтування предмета, методу й мови картографічного пізнання. Предметом наукового пізнання, що відображається в картах, вважається конкретний порядок взаємного розміщення матеріальних тіл і явищ об'єктивної дійсності та його зміни в часі. Осн. наук. метод картографічного пізнання — *картографічне моделювання*, що включає специфічні картографічні форми логічних прийомів мислення: порівняння, аналізу й синтезу, абстрагування та узагальнення зображуваних тіл і явищ. Об'єктом мовою картографії є специфічна знакова система. М. теоретично пов'язує картографію, з одного боку, з філософією, з іншого — з спеціальними науками. Близькі терміни — *картологія*, теоретична картографія, нормативна картографія.

Лит.: Асланкашия А. Ф. Метакартографія. Основные проблемы. Тбилиси, 1974. О. Ф. Асланкашвілі.

МЕТАКРИЛОВА КИСЛОТА, α -метилакрилова кислота, $\text{CH}_2 = \text{C}(\text{CH}_3) - \text{COOH}$ — безбарвна рідина з різким запахом, густ. (при $t_{\text{р-р}} 20^\circ \text{C}$) $1015,3^\circ \text{C}$, $t_{\text{пл}} 16^\circ \text{C}$, $t_{\text{кип}} 160,5^\circ \text{C}$; розчинна у воді, спирті, ефірі. М. к. та її похідні застосовують для одержання технічно важливих полімерних продуктів. Особливе значення серед похідних М. к. має *метилметакрилат*. М. к. використовують також у виробн. деяких видів каучуків, безосколкового скла, клеїв, іонобітумних смол.

«МЕТАЛЕВІ ДНІ» — щомісячний літ.-художній і громад.-політ. журнал. Виходив в Одесі 1930—33. Виник на основі неперіодичного видання «Блиски» (1928—29). Відіграв значну роль у згуртуванні місцевих літ. та мистецьких сил. Тут уперше виступили письменники С. Олійник, Леся Гомін та ін., друкувалися В. Сосюра, О. Слісаренко, М. Йогансен, Я. Галан та ін. У 1933 журн. «М. д.» об'єднався в журн. «Шквал» і дістав назву «Літературний Жовтень».

МЕТАЛЕВІ КОНСТРУКЦІЇ, металоконструкції — машинобудівні або будівельні конструкції, елементи яких виготовлені з металевих

матеріалів. Найпоширеніші — *сталеві конструкції*, використовують також конструкції з *легких сплавів*, зокрема *алюмінію сплавів*. Елементи М. к. виготовляють переважно з профільованих або листових матеріалів (див. *Листові конструкції*), з'єднують між собою зварюванням (див. *Зварні конструкції*), клепанням (див. *Клепані конструкції*) або болтами (у т. ч. високоміцними болтами фрикційного типу). Розрізняють М. к.: несучі й огорожувальні; плоскі й просторові; т. з. суцільностінні й *ґратчасті конструкції*. Вони міцні, довговічні, відносно легкі, відзначаються різноманітністю конструктивних форм і архітектурною виразністю. Розраховують М. к., як правило, за *граничним станом*. Виготовляють, добирають і з'єднують їх індустріальними методами.

МЕТАЛЕВІ КОРИСНІ КОПАЛИНИ — природні мінеральні утворення, з яких за сучасного стану розвитку техніки доцільно вилучати *метали* або їхні сполуки. Скупчення тих чи ін. металів або їхніх сполук у *земній корі* утворюють родовища відповідних руд. Україна багата на такі М. к. к.: залізні руди (*Криворізький залізрудний басейн*, *Керченський залізрудний басейн*, *Кременчуцький залізрудний район*, *Білозерський залізрудний район* та ін.), марганцеві руди (*Нікопольський марганцевий басейн*), *алюмінієві руди* (на Закарпатті, в Приазов'ї, на *Українському щиті*), руди титану, цирконію, ртуті, свинцю, цинку та ін. Див. також *Корисні копалини*.

Я. М. Бальсевич.

МЕТАЛИ (грец. *μεταλλεύω*, одн., від *μεταλλεύω* — видобуваю з землі, викопую) — прості речовини, які характеризуються високими *електропровідністю* й *теплопровідністю*, від'ємним температурним показником електропровідності, здатністю добре відбивати й поглинати світло (характерний блиск і непрозорість), підвищеною здатністю до пластичної деформації (ковкість). У твердому стані М. мають кристалічну структуру (див. *Кристали*). Часто в фіз., тех. і екон. л-рі до М. відносять і металеві *сплави*, які подібні до М. багатьма своїми властивостями. Характерні властивості М. зумовлені особливостями їхньої електронної будови. *Атоми* М. відносно легко віддають свої зовн. (валентні) електрони. Слабким зв'язком валентних електронів з атомним ядром пояснюється багато спільних хім. властивостей М.: утворення позитивно заряджених іонів (катіонів), виявлення позитивного *окислення ступеня*, утворення основних оксидів і гідроксидів, заміщення водню в кислотах з утворенням солей. При фазовому переході одноатомного газу М. у конденсований стан (див. *Конденсована система*) електронні оболонки атомів перекриваються, і валентні електрони колективізуються, тобто починають належати всій сукупності атомних залишків. Колективізовані електрони, яких наз. *електронами провідності*, можуть відносно вільно переміщуватися по всьому М. Вони зумовлюють багато

електр., теплових, оптичних, магн. та ін. фіз. властивостей М. (див. зокрема, *Електричний струм*, *Гіромагнітні явища*, *Скін-ефект*, *Надпровідність*, *Магнетизм*). Із 107 хім. елементів *періодичної системи елементів* Д. І. Менделєєва 85 — М. (табл.) і лише 22 — неметали. Слід зазначити деяку умовність поділу всіх хім. елементів на М. і неметали, оскільки власності багатьох з них мають перехідний характер, а також залежать від зовн. умов (температури й тиску). Напр., германій має характерний блиск, проте за електр. властивостями він є *напівпровідником*; цинк, сурма, вісмут при кімнатній $t_{\text{р-р}}$ крихкі й стають пластичними лише при нагріванні. Деякі М. існують як у металевій, так і неметалевій кристалічній модифікації (див. *Поліморфізм*), напр., сіре олово (α -Sn) на відміну від білого (β -Sn) має властивості неметалів.

Усі М. утворені з них сплави поділяють на *чорні*, до яких належать залізо та сплави на його основі, і *кольорові* — решта М. і сплавів. Залежно від фіз. і хім. властивостей, а також характеру залегання в земній корі розрізняють: *легкі* М. (напр., літій, алюміній, титан), *важкі* М. (мідь, цинк, свинець та ін.), *тугоплавкі метали*, *благородні метали*, *рідкісноземельні* М. (див. *Рідкісноземельні елементи*), *розсіяні* М. (напр., галій, індій, германій), *радіоактивні* М. (радій, уран та ін.). Наведена класифікація умовна, оскільки багато М. можна віднести до різних груп (напр., тугоплавкий М. реній — типовий розсіяний елемент. Легкий М. титан вважається й тугоплавким). Теор. опис властивостей М. ґрунтується на використанні зак. нів *квантової механіки* (див. *Зонна теорія*, *Фізика твердого тіла*). Електронну й атомно-кристалічну будову М., а також зв'язок між складом, будовою й властивостями М. і сплавів вивчають *металофізика* та *металознавство*. Про хім. і фіз. властивості окремих М. та про застосування їх див. статті про відповідні хім. елементи (напр., *алюміній*, *залізо* та ін.). Див. також *Металургія*, *Металеві конструкції*, *Металообробна промисловість*.

Лит.: Лифшиц И. М., Абель М. Я., Каганов М. И. Электронная теория металлов. М., 1971; Брандт Н. Б., Чудинов С. М. Электронная структура металлов. М., 1973; Калачев Б. А. Основы физики металлов. М., 1974; Гуляев А. П. Металловедение. М., 1977; Физика металлов. Т. 1. Пер. с англ. М. 1972. Е. Й. Харков.

МЕТАЛИВ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ. УкрНДІМет — установа М-ва чорної металургії СРСР Створений 1928 у Харкові. В ін-ті (1980) — 10 відділів, 12 лабораторій, дослідних з-д. Е. аспірантура. Осн. напрями роботи ін-ту: розширення асортименту й підвищення якості прокату; розробка й освоєння пром. технологій виробн. сортового прокату гнучих профілів, прокатних валків та ін.; створення спеціалізованих прокатних і профілювальних станів; удосконалення технології виробн. і підвищення якості металу, застосовуваного для заліз-

няч. транспорту; впровадження у виробн. безперервного розливання сталі; розробка досконаліших методів дослідження і контролю якості продукції. Ін-т публікує збірники: «Сортопркатное производство», «Гнутые профили проката» і «Производство железнодорожных рельсов и колёс». Роботи ін-ту удостоєні Державної премії СРСР (1976, 1979). Інститут нагороджений (1978) орденом Трудового Червоного Прапора.

І. С. Тришевський.

МЕТАЛІДИ — клас неорганічних хімічних сполук, в яких вхолять *інтерметалеві сполуки* та сполуки металів з неметалевими елементами (воднем, азотом, вуглецем, силіцієм, бором та ін.), якщо вони мають переважно металічний характер *хімічного зв'язку*. Багато М. проявляють унікальні фіз.-хім. властивості і широко використовуються як надтверді, жаростійкі, корозійностійкі, магн. матеріали, напів- та напівпровідники. Див. також *Бориди, Гідриди, Карбиди, Нітриди, Силіциди*.

Лит.: Корнилов И. И. Металлы и взаимодействие между ними. М., 1964; Строение, свойства и применение металлов. М., 1974. В. Л. Павлов.

МЕТАЛІЗАЦІЯ — створення на поверхні виробів одного або кількох шарів металу. Товщина такого покриття становить звичайно від сотих часток мікрметра до 40—50 мкм, рідше — до сотень мікрметрів і навіть кількох міліметрів. Найпоширенішою є М. гальванічна, що полягає в електролітичному осадженні (див. *Електроліз*) металу. Таким способом наносять майже всі метали (переважно цинк, кадмій, нікель, хром, олово, залізо, срібло, золото) і деякі сплави (напр., *бронзу*) на поверхню будь-яких електропровідних матеріалів (див. також *Гальванотехніка, Гальванічні покриття*). Поширена М. дифузійна (див. *Дифузійні покриття*) і вакуумна (див. *Вакуумні покриття*). Крім того, є М.: хімічна — відновлення металів з розчинів їхніх солей; газотермічна — розпиленням розплавлених металів газовим струменем; іонно-плазмова — розпиленням металів у низькотемпературній плазмі тліючого або дугового розряду; газофазна (хіміко-термічна), яка полягає в осадженні металів на нагріту поверхню в процесі розкладу їхніх легких сполук, а також детонаційна, що ґрунтується на використанні енергії детонаційної хвилі. Металізацією створюють *захисні покриття*, покриття герметизуючі, електропровідні, декоративні, оптичні та ін. До М. вдаються в електро- і радіотехніці, оптиці, ракетній техніці, автомобіле-, судно- і літакобудуванні тощо.

МЕТАЛІСТІВ КИЄВА СТРАЙК 1917 — загальний виступ робітників металообробних заводів Києва у вересні 1917. Почався 18.IX (1.X) на знак протесту проти затягування Т-вом заводчиків і фабрикантів підписання колективного договору, який передбачав підвищення мінімальної заробітної плати, скасування штрафів, заходи по охороні праці тощо. Страйк робітників 16 металообробних підприємств, очолений страйковим к-том, до якого

ввійшли представники виконкому Київ. Рада робітн. депутатів і більшовицького керівництва Центр. бюро профспілок, Центр. рада фабзавкомів, правління спілки «Металіст», підтримали робітників ін. заводів і фабрик Києва. Загалом страйкувало до 50 тис. чол. Страйк, що тривав 9 днів, закінчився перемогою робітників.

МЕТАЛІЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК — вид *хімічного зв'язку*, який утворюється гол. чин. в металах. М. з. — якісне поняття, що характеризує будову речовин, в яких частина електронів може відірватися від атомів і пересуватися за їхні межі. Тому електронну будову металів уявляють такою, що характеризуються наявністю в речовині позитивно заряджених атомних остовів (катионів атомів металу), між якими пересуваються усупільнені електрони («електронний газ»). М. з. застосовується й для опису властивостей молекул органічних речовин з подвійними спряженими зв'язками. Кількісний опис М. з. дає *квантова хімія*.

Л. І. Савранський.
МЕТАЛОГЕНІЯ (від *метали* і грец. *γεννάω* — породжую) — галузь *геології*, яка вивчає геологічні й геохім. закономірності утворення *металевих корисних копалин* та їхнє поширення у *земній корі*. Завдання М. — виявлення закономірностей розподілу рудоносних площ і рудних родовищ у просторі і в часі; вивчення зв'язку зрудинення з комплексом геол. умов, які впливають на процеси мінералізації; систематизація і вивчення типових особливостей рудоносних площ; прогнозування нових рудоносних площ. Осн. методи металогенічних досліджень: регіональний металогенічний аналіз, яким користуються при вивченні обширних регіонів; металогенічний аналіз рудоутворюючих факторів (користуються при детальних дослідженнях рудоносних районів) та ін. М. тісно пов'язана з *тектонікою, петрографією, літологією*, вченням про корисні копалини.

Термін «металогенія» в наук. л-ру ввів франц. геолог Л. де Лоне (1892). В СРСР великий внесок у розвиток М. зробили В. О. Обручев, С. С. Смирнов, Ю. О. Білібін, І. Г. Магак'ян та ін. На Україні металогенічні дослідження значного розвитку набули з 60-х рр., їх проводить *Геохімія і фізики мінералів інститут* АН УРСР. Лит.: Билябин Ю. А. Металлогенические провинции в металлогенических эпохи. М., 1955; Магак'ян И. Г. Основы металлогении материков. Ереван, 1959; Смирнов В. И. Очерки металлогении. М., 1963; Металлогения Украины и Молдавия. К., 1974.

Я. М. Бельвцев.
МЕТАЛОГРАФІЯ (від *метали* і грец. *γράφω* — пишу) — метод дослідження будови (структури) металів і сплавів. За металографічним методом зразки металів або металевих сплавів (*шліфи*) шліфують, полірують і травлять водними розчинами к-т (напр., азотної). виявляючи рельєф структурних складових. Макроструктуру досліджують неозброєним оком або при незначному збільшенні, користуючись лупою. Мікроструктуру вивчають за допомогою оптич-

них і *електронних мікроскопів*. До М. вдаються в металознавстві, металофізиці, встановлюючи зв'язок між будовою і властивостями металів (сплавів).

МЕТАЛОЗНАВСТВО — наука, що вивчає у взаємозв'язку склад, будову і властивості металів (сплавів), а також закономірності їхньої зміни внаслідок теплового, хімічного, механічного або ін. діяння; складова частина *металознавства*. Метою М. є відшукування оптимального складу, методів одержання і обробки металів (сплавів) з певним комплексом властивостей. Теоретичне М., пов'язане з *металофізикою*, розглядає теорію металевих станів і фіз. властивостей металів (сплавів), їхню *кристалізацію*, фазові рівноваги і *дифузії* в них. Фазові перетворення в твердому стані (див. *Мартенситні перетворення*), фіз. теорію процесів пластичного деформування, зміцнення, руйнування і *рекристалізації*. Прикладне М. досліджує основи технологічних процесів обробки (*зварювання, литья, обробки металів тиском, термічної обробки тощо*) і класи металів (сплавів). У М. застосовують *електронографію, нейтроннографію, калориметрію, металографію, радіоактивний аналіз, спектральний аналіз, рентгеноструктурний аналіз*, використовують *мікроскопію*. Розвиток М. почався у 2-й пол. 19 ст. В Росії перші дослідження в галузі М. провели П. П. Аносов і Д. К. Чернов. Значний вклад у розвиток М. внесли радянські, зокрема укр., вчені: О. О. Байков, А. А. Бочвар, К. П. Бунін, В. Н. Грінєв, М. Т. Гудіцов, М. М. Давиденков, В. І. Данилов, С. Т. Кишків, Г. В. Курдюмов, В. Д. Садовський, В. М. Свечников. Проблеми металознавства досліджують у Центральному н.-д. ін-ті чорної металургії (Москва), Всесоюзному ін-ті авіаційних матеріалів (Москва), Всесоюзному ін-ті легких сплавів (Москва), *Дніпропетровському металургійному інституті*, *Київському політехнічному інституті*, *Лиття проблем інституті* АН УРСР, *Металофізики інституті* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР та ін. установах.

Лит.: Гуляев А. П. Металловедение. М., 1977. К. Ф. Стародубов.
МЕТАЛООБРОБНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь пром.-сті, підприємства якої виготовляють металеві вироби і конструкції, ремонтують машини, різне устаткування для всіх галузей нар. г-ва і потреб населення. За класифікацією Держплану СРСР М. п. належить до комплексної галузі — *машинобудування і металообробка*. Продукцію, що випускають підприємства М. п., поділяють на металеві вироби виробничого призначення (металеві конструкції для будинків і споруд, мостів, ангарів, гідротех. споруд, опор ліній електропередач і контактних мереж та ін.) і невиробничого призначення (металевий госп. посуд, кухонний інвентар, спорід. вироби тощо). На спеціалізованих підприємствах М. п. провадять ремонт різних видів машин і устаткування. В 1978 обсяг про-

Хімічні елементи, які належать до металів (продовження)

Хімічний елемент	Атомний номер
Радій	88
Ревій	75
Ролій	45
Ртуть	80
Рубідій	37
Рутеній	44
Самарій	62
Свинець	82
Скандій	21
Срібло	47
Стронцій	38
Сурма	51
Талій	81
Тавтал	73
Тербій	65
Технецій	43
Титан	22
Торій	90
Тулій	69
Уран	92
Фермій	100
Францій	87
Хром	24
Цезій	55
Церій	58
Цинк	30
Цирконій	40

дукції машинобудування і металообробки зріс проти 1940 в 63 рази. На Україні виробляється значна частина продукції М. п. Рад. Союзу. Обсяг вироб. продукції машинобудування і металообробки УРСР 1978 зріс проти 1940 в 50 раз. У структурі М. п. республіки найбільша частка належить підприємствам по виготовленню металоконструкцій та по ремонту машин і устаткування. Найбільші підприємства галузі: *Дніпропетровський завод металокопирів*, Ждановський, Житомирський, Донецький з-ди металокопирів, з-д столових приборів у Києві та ін. Проблема розвитку М. п. на Україні займаються ін-т Укр. проекстальконструкція, Укр. н.-д. ін-т пром.-ст. культурно-побутових виробів у Києві.

Літ. див. до ст. Машинобудування.
МЕТАЛООПТИКА — розділ оптики, який вивчає взаємодію електромагнітних хвиль з металами. Характерними оптичними властивостями металів є велика відбивна здатність (для деяких металів до 99%) у широкому частотному інтервалі та великий коеф. поглинання (хвиля, яка пройшла в метал, згасає в шарі до 10^{-6} м). Поряд з цим при певних значеннях довжини хвилі електромагн. випромінювання λ_0 спостерігаються т. з. смуги прозорості — різке зменшення відбивальності і коеф. поглинання (напр., у срібла $\lambda_0 = 3,16 \times 10^{-7}$ м, у натрію $\lambda_0 = 2,1 \cdot 10^{-7}$ м, у калію $\lambda_0 = 3,15 \cdot 10^{-7}$ м). При відносно низьких частотах випромінювання (інфрачервона і частково видима область спектра) оптичні властивості металів визначаються електронами провідності. Під дією зовн. електромагн. поля ці електрони випромінюють вторинні хвилі, які, накладаючись, створюють сильну відбиту хвилю. Оскільки вільний електрон провідності не може поглинути фотон, незначне поглинання у цьому частотному інтервалі зумовлене зіткненнями електронів з фононами, одного з одним та з границею зразка. При збільшенні частоти випромінювання (ультрафіолетова область) істотну роль починає відігравати внутр. фотофект, а вплив вільних електронів значно зменшується. У разі ще більших частот (рентгеновська область) оптичні властивості металів визначаються електронами більш глибоких атомних оболонок, і вони практично не відрізняються від діелектриків. Металооптичні дослідження дозволяють визначити одну з найважливіших характеристик металів — концентрацію електронів провідності. М. є основою при проектуванні різноманітних приладів, у яких застосовують металиві дзеркала; металооптичними методами виявляють на поверхні металів тонкі окисні плівки, вимірюють їхню товщину тощо.
Літ.: Соколов А. В. Оптические свойства металлов. М., 1961; Борн М., Вольф Э. Основы оптики. Пер. с англ. М., 1973. Р. М. Гурж.

МЕТАЛООРГАНІЧНІ СПОЛУКИ — елементарні сполуки, що містять один або більше зв'язків метал — вуглець. Усі елементи, за винятком інертних газів, здатні утворювати хімічні зв'язки з вуг-

лецевими групами. До М. с. належать також карбоніли металів, комплекси металів з ненасиченими вуглеводнями та ін. органічними лігандами. Природа зв'язку метал — вуглець у М. с. змінюється в широких межах від чисто іонного до ковалентного (залежно від електроотрицателісності металу і будови органічного радикала), що визначає і зміну фіз. та хім. властивостей сполук. М. с., як правило, — рідини або тверді речовини, деякі з них відзначаються високою леткістю. Вони краще розчиняються у полярних розчинниках, утворюючи з ними комплекси. Більшість М. с. чутливі до води, діоксиду вуглецю і кисню, деякі займаються на повітрі. Найчастіше М. с. одержують внаслідок реакцій металів з вуглеводнями або їхніми галогенопохідними, реакцій обміну металу в металоорганічних сполуках М. с. використовують в органічному синтезі (*магнійорганічні сполуки*), застосовують як *катализатори* реакцій полімеризації (одержання поліетилену, поліпропілену), як присадки до моторного палива (тетраетилсвінець), *пестициди*, ліки тощо. Див. також *Алюмінійорганічні сполуки*, *Оловоорганічні сполуки*, *Цинкорганічні сполуки* тощо.

Літ.: Пособ П. Химия металлоорганических соединений Пер. с англ. М., 1970. В. П. Кухар.
МЕТАЛОПРОТЕЇДИ — клас складних білків, які містять іони важких металів (Cu, Mo, Mn, Fe, Zn, Mg та ін.), зв'язані з білковою частиною комплексним зв'язком. Зв'язок між білком та металом неміцний, і зруйнування його розведеними неорганічними кислотами або хелаторами (комплексуючими сполуками) спричиняється до порушення будови і функціональних властивостей М. М. дуже поширені в організмі людини й тварин. До М. відносять багато ферментів (сукцинатдегідрогеназа, ксантиноксидаза, алкогольдегідрогеназа, тирозиназа та ін.). М. виконують в організмі ряд важливих біол. функцій: депо і транспорт заліза (феритин, трансферин) та міді (церулоплазмін), транспорт кисню у безхребетних (гемоціанін, еритрин).

Літ.: Северин С. Е., Филипов П. Па, Кочетов Г. А. Металлопротеины. «Успехи современной биологии», 1970, т. 69, в. 2; Гауровиц Ф. Химия и функции белков. Пер. с англ. М., 1965. О. В. Стефанов.

МЕТАЛОРИЗАЛЬНИЙ ВЕРСТАТ — машина для обробки металів різанням. На М. в. обробляють також пластмаси, скло, керамічні та ін. матеріали. В СРСР за технологічною ознакою і видом металоризального інструменту розрізняють дев'ять груп верстатів. У ці групи об'єднано: *токальні верстати* (див. також *Карусельний верстат*, *Револьверний верстат*), *свердлильні верстати* і *розточувальні верстати*; *шліфувальні верстати* і *доводочні верстати* (див. також *Заточувальний верстат*, *Полірувальний верстат*); верстати комбіновані. В окремі групи виділені також: *зубообробні верстати* і *різбобобробні верстати*; *фрезерні верстати* (див. також *Копіювальний верстат*); *стригальні вер-*

стати, *довбальні верстати* і *протяжні верстати*; верстати різні й різні (напр., балансувальні, муфто- і грубообробні). М. в. бувають: універсальні (для різних операцій на výroбах широкого номенклатури), широкого призначення (для обмеженої кількості операцій на výroбах широкого номенклатури), спеціалізовані (на них обробляють однотипні вироби різних розмірів), спеціальні (для обробки виробів одного типорозміру) і агрегатні (див. *Агрегатний верстат*). За точністю обробки М. в. поділяють на верстати особливо точні (майстер-верстати), точності високої, особливо високої (*прецизійні верстати*), підвищеної і нормальної (більшість універсальних верстатів). Є верстати з ручним керуванням, напівавтоматичні й автоматичні (в т. ч. з керуванням програмним). В разі потреби їх об'єднують в *автоматичні лінії*. Перспективними є верстати з *адаптивними системами* керування, електроіскрові та ін. верстати для фіз.-мех. методів обробки. М. в. — осн. вид устаткування в машинобудуванні. Вдосконалювання М. в. визначає наук.-тех. прогрес, розвиток технології й організації машинобуд. виробництва. Див. також *Верстатобудування*.

Літ.: Чернов Н. Н. Металлорежущие станки. М., 1978; Пестунов В. М., Кариков Е. А. Повышение точности в производительности металлорежущих станков К., 1979; Тарзманов Г. А. Проектирование металлорежущих станков. М., 1980.

МЕТАЛОРИЗАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ — інструмент для обробки металів різанням. Ним обробляють і неметалеві матеріали — керамічні, пластмасові, скло та ін. В М. і. розрізняють частини: різальну (один або кілька зубів, що зрізують матеріал у вигляді стружки), калібруючу (в разі потреби) і кріпильну (у вигляді прийма, хвостовика тощо), за допомогою якої інструмент закріплюють на металоризальному верстаті або утримують у руках. Різальну частину виготовляють з інструментальних (у т. ч. легированих, швидкокристалічних) сталей, *твердих сплавів*, мінерало-керамічних (див. *Кермети*) і *надтвердих матеріалів*. Розрізняють М. і.: заг. призначення — *різці* нормальні й фасонні, *протяжки*, *фрези*, *пилки*, *напилки*, *абразивний інструмент*; для обробки отворів — *свердла*, *розточувальні різці* й *пластини*, *зенкери*, *розвертки* та ін.; *різбонарізний інструмент* і *зуборізний інструмент*. М. і. поділяють також на верстатний та ручний (у т. ч. *механізований інструмент*). Створення нових конструкцій М. і. пов'язане з удосконалюванням їхніх геом. параметрів і конструктивних елементів; використанням матеріалів з підвищеними різальними властивостями тощо. Див. також *Інструментальна промисловість*.

Літ.: Житалко Н. И., Киселев В. В. Проектирование в производительности режущих инструментов. Минск 1969; Родин П. Р. Металлорежущие инструменты. К., 1979.

МЕТАЛОТЕРМІЯ (від *метали* і грец. θερμη — тепло), металотермічний процес — одержання металів і сплавів відновленням їхніх

сполук (оксидів, хлоридів, фторидів та ін.) активнішими металами (відновниками) з виділенням тепла. За застосуванням відновником розрізняють *алюмінотермію*, кальціє-магнієтермію тощо. М. буває електропичною (з підведенням частини тепла електр. нагріванням оброблюваних матеріалів), позапичною (без додаткового підведення тепла) і вакуумною (в умовах вакууму через підвищену легкість деяких матеріалів). Методами М. одержують високоякісні безуглецеві легуючі сплави (напр., *лігатури* з рідкісними металами, *феросплави*), чисті і легковипарні метали тощо.

МЕТАЛОФІЗИКА — розділ фізики, який вивчає природу, структуру, будову і фізичні властивості металів і сплавів, а також процеси, що відбуваються при їх обробці та інших зовнішніх впливах. Оскільки фіз. уявлення і фіз. методи досліджень широко впроваджуються в *металознавство* і *металургію*, М. відіграє важливу роль при одержанні сплавів з наперед заданими властивостями. Осн. напрямками досліджень в сучас. М. є вивчення електронної структури та характеристик (електр., магн., спектральних і т. д.) металів і сплавів, їхніх властивостей, пов'язаних з розташуванням і рухом атомів (*пружність, пластичність*, теплові, дифузійні та ін. властивості), а також особливостей і кінетики *фазових переходів*. Важливе місце в М. займає вивчення порушень ідеальності кристала, пов'язаних з дефектами (див. *Дефекти в кристалах*) і з не цілком упорядкованим розміщенням атомів у вузлах кристалічної ґратки сплаву. В експеримент. М. широко застосовують *електронографію, нейтроннографію, рентгеноструктурний аналіз* та електронно-мікроскопічні, резонансні, електричні, магн. і ін. методи досліджень. Теор. М. ґрунтується на використанні методів квантової теорії твердого тіла (зокрема, *зонної теорії*), *статистичної фізики* і *кінетики фізичної*. М. як наука виникла на поч. 20 ст. На Україні дослідження в галузі М. проводяться в ін-тах АН УРСР — металофізики, проблем металознавства, фізико-технічному низьких т-р, фізико-технічних (в Донецьку і Харкові), в ун-тах — Київському, Харків, та ін. наук. установах і учбових закладах. Відділення фізики АН УРСР видає науково-теор. журнал *«Металофізика»*.
Лит.: Абрикосов А. А. Введение в теорию нормальных металлов. М., 1972; Уманский Я. С., Скаков Ю. А. Физика металлов. М., 1978; Киттель Ч. Введение в физику твердого тела. Пер. с англ. М., 1978; Кристиан Дж. Теория превращений в металлах и сплавах, ч. 1. Пер. с англ. М., 1978.

М. О. Криволаз.

МЕТАЛОФІЗИКИ ІНСТИТУТ АН УРСР Створений у Києві 1955 на базі Лабораторії металофізики АН УРСР, організованої 1945. У складі ін-ту (1980) 16 відділів, одна структурна лабораторія, а також дослідне конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробництвом. Основні напрями досліджень: фізика міцності й пластичності; фазові пере-

творення та їхній вплив на структуру й властивості металів і сплавів; електронна структура та електронні властивості металів і сплавів; фізика поверхонь металів; криогенна металофізика; розробка нових фіз. методів дослідження металів. У Лабораторії металофізики працювали акад. АН СРСР Г. В. Курдюмов і акад. АН УРСР В. І. Данилов. З ін-том пов'язана діяльність акад. АН УРСР В. Н. Гріднева, В. М. Свєтнікова, А. А. Смирнова, В. І. Трефілова.

В. В. Маслов.
МЕТАЛУРГІЙНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — див. *Чорна металургія, Кольорова металургія*.

МЕТАЛУРГІЙНО ПРОМИСЛОВОСТІ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЕКТНИЙ ІНСТИТУТ, Діпросталь — установа М-ва чорної металургії СРСР. Створений 1928 у Харкові (до 1930 — філіал Держ. ін-ту по проектуванню нових і реконструкції діючих металург. з-дів на Україні, 1930—65 — Державний ін-т металург. і марганцевої пром-сті). У складі ін-ту (1980) 44 відділи (11 з них на з-дах). Осн. напрями роботи ін-ту: розробка перспективних комплексних планів і техніко-екоп. проблем розвитку виробн. феросплавів; комплексні проектні роботи, пов'язані з буд-вом (реконструкцією) нових і розширенням діючих металург., феросплавних та ін. з-дів, підприємств по переробці вторинних чорних металів, з-дів по ремонту металург. устаткування. Ін-т — гол. установа в СРСР по проектуванню з-дів і цехів феросплавного виробн., з проблем механізації трудомістких робіт у феросплавному виробн., по проектуванню машин для розливання чавуну і феросплавів. Нагороджений (1977) орденом Трудового Червоного Прапора.

Г. Є. Горяїнов.

МЕТАЛУРГІЯ (від грец. *metallourgeion* — рудник, копальня) — наука про одержання металів з руд (або речовин, що містять метали) і надання металевим сплавам необхідних властивостей; відповідні техніка і галузь пром-сті. Видобування металів з руд відоме з давніх часів. За археологічними даними, мідь одержували ще 7—6 тис. років до н. е. У 2 тис. до н. е. почали застосовувати її сплав з оловом — *бронзу*. Приблизно з середини 2-го тис. до н. е. виплавляють залізо (див. *Сиродутний процес*), а з середини 14 ст. — чавун (див. *Доменне виробництво*). Пізніше (у 18 ст.) одержують сталь, застосовуючи *тигельну плавку* і пудлінгування (перемішування чавуну з залізними шлаками), а згодом *бесмертєвський процес*, *мартенівський* (див. *Мартенівське виробництво*) і *томасівський процес*. М. ґрунтується на досягненнях фіз. хімії, фізики, металург. теплової, електротехніки, електроніки, кібернетики, економіки, на теорії металург. процесів, автоматизації виробництва і керування ним, на дослідженнях у галузі освоєння космосу (див. *Космічна технологія*). М. вивчає проблеми підготовки руд, яка полягає у їхньому *дробленні*, розділенні (див. *Грохот, Класифікатор*), збагачуванні (див. *Збагачування корис-*

них копалин), *випалі* або *сушінні*, *окускуванні*, *агломерації* та *брикетуванні*. Досліджує гідрометалургійні (див. *Гідрометалургія*), пірометалургійні, у т. ч. металотермічні (див. *Пірометалургія, Металотермія*), та електролітичні (див. *Електроліз*) процеси одержання металів (сплавів) з наступним їх *рафінуванням*. Крім того, М. вивчає проблеми виготовлення металевих порошоків і виробів з них (див. *Порошкова металургія*), *термічної обробки*, *обробки металів тиском*, *лиття*, *зварювання*, *паяння*, нанесення на поверхню металів *захисних покриттів*, *вельцювання*. Важливою галуззю М. є *металознавство*. Розвиток М. пов'язаний з *безпосереднім одержанням заліза, киснево-конверторним процесом*, з застосуванням *безперервного лиття металів і сплавів*, вакуумної обробки металів і сплавів (див. *Вакуумна металургія*), з одержанням металів і сплавів в електр. печах, електрошлакових, електроннопроменевих і плазмових установках (див. *Електрометалургія, Електроннопроменева технологія, Плазмова металургія*), з впровадженням *дуплекс-процесу* і *триплекс-процесу*. Важливі праці з різних питань М. належать російським і українським вченим: П. П. Аносову, М. П. Арбузову, О. О. Байкову, І. П. Бардіну, О. Ф. Белову, А. П. Виноградову, А. М. Вольському, В. Ю. Грум-Гржимайлу, М. М. Доброхотову, В. П. Іжевському, М. М. Карнаухову, М. К. Курако, М. В. Луговцову, Б. І. Медовару, С. І. Некрасову, М. О. Павлову, Б. Є. Патону, М. П. Чижевському, Ю. А. Шульте та ін. Проблеми М. досліджують в Інституті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (Москва), Центральному н.-д. ін-ті чорної металургії ім. І. П. Бардіна (Москва), Челябінському н.-д. ін-ті металургії, *Металургійно промисловості науково-дослідному і проектному інституті* (Харків), *Чорної металургії інституті* (Дніпропетровськ), *Дніпропетровському металургійному інституті*, *Ждановському металургійному інституті* та ін. установах. М. пов'язана з *гірничою промисловістю*, *коксхімічною промисловістю*, *машинобудуванням*, виробн. *вогнепривних матеріалів*. Див. також *Кольорова металургія, Чорна металургія*.

Лит.: Основы металлургии, т. 1—7. М., 1961—75; Борнацкий И. И. Теория металлургических процессов. К., Донецк, 1978; Воскобойников В. Г., Кудрин В. А., Якушев А. М. Общая металлургия. М., 1979; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980.

М. І. Гасик.

МЕТАЛЬНІ МАШИНИ — різні бойові механізми, що ними метали каміння, ядра, важкі стріли, колоди та інші предмети для ураження живої сили ворога, руйнування фортець, оборонних мурів і інших укріплень, а також для підпалу будинків. Вперше М. м. застосовано у 8 ст. до н. е. військом *Ассирії*. Поширилися у війську стародавніх Фінікії, Персії, Греції та Риму, а пізніше Візантії та ін. д-в Зх. Європи та Сходу. В Київ. Русі М. м. наз. пороками, самострілами, пращами. Приводили їх у рух дією

туту скручених пучків сухожилків, волосся тварин. М. м. поділялися на настільної і навісної дії. До перших належали різного типу балісти і бриколи, до других — *катапульты* та *фрондиболи* (дія яких ґрунтувалася на силі тяжіння або протизвазі). М. м. кидали снаряди вагою 0,4—500 кг на віддалі відповідно 1100—1175 м. З появою *вогнепальної зброї* М. м. втратили своє значення, поступившись місцем *артилерії*.

МЕТАМАТЕМАТИКА (від грец. *meta* — після і *matematika*) — те саме, що й *доведена теорія*. **МЕТАМЕРІЯ** (від грец. *meta* — після і *meros* — частина), сегментація — розчленування тіла багатьох двобічно-симетричних тварин на подібні частини — метамери (сегменти, членики), розташовані одна за одною по поздовжній осі тіла. Поняття М. — розчленування всього організму (у більшості стовбжових червів, кільчастих червів і членистоногих). Неповна М. — це правильне повторення вздовж головної осі тіла лише окремих органів або систем органів (у деяких підчастих червів, немертиан та стовбжових червів). У більшості хребетних тварин і людини М. чітко виявлена лише на ранніх стадіях *зародкового розвитку*, а після народження вона виявляється гол. чин. у будові хребта, чергуванні ребер, міжреберних м'язів тощо. Розрізняють також М. гомонію — метамери тіла подібні за будовою, виконують однакові функції та гетеронію — зберігається лише спільний план будови, а зовн. подібність метамерів різних частин тіла втрачається внаслідок виконання ними різних функцій.

МЕТАМОВА — мова, що використовується для описування іншої мови, яка при цьому наз. мовою-об'єктом, або предметною мовою. М. — не формалізована мова, а спеціально організований фрагмент природної мови. Вона повинна бути не бідиша за свою предметну мову, може відрізнятися від неї лише частково. Так, М. для описування будь-якої природної мови, напр., рос., укр., німецької чи ін., включає як складову частину лінгвістичну термінологію, вживану в природній мові. М. — одне з осн. понять сучас. теор. мовознавства й логіки. Використовується при до-

слідженні природних і штучних мов, які базуються на *математичній логіці*. Засобами М. формулюється метатеорія, що вивчає структуру, методи й властивості якоїсь ін. теорії (т. з. предметної теорії, яка формулюється предметною мовою).

Літ.: Каррі Х. Б. Основания математической логики. М., 1969.

Ф. О. Нікітіна.

МЕТАМОРФІЗМ (від грец. *metamorphosis* — перетворення) — сукупність глибинних природних процесів, що спричиняють зміни хім. і мінерального складу та структури гірських порід у надрах Землі. Зумовлений змінами тиску і температури та впливом глибинних летких компонентів при наростанні тектонічної активності (див. *Тектонічні рухи*).

Полягає у розпаданні первинних мінералів, молекулярному перегрупуванні й утворенні нових, стійкіших *мінеральних видів*. М., пов'язаний з підвищенням температури, наз. прогресивним. Він супроводжується обезводненням та декарбонатизацією (видаленням карбонатів). Перетворення, зумовлені зниженням температури, наз. регресивним метаморфізмом. М., зумовлений зростанням тиску, наз. *динамометаморфізмом*. М., що супроводжується змінами лише кількості летких компонентів (H_2O , CO_2), наз. *ізохімічним*, якщо змінюється вміст осн. компонентів (K_2O , Na_2O , CaO , MgO тощо) — *алохімічним*. Метаморфічні перетворення великих об'ємів порід відносять до *регіонального* М.; локальні — до *контактного метаморфізму*. Метаморфічні зміни, що спричиняють утворення мігматитів або гранітації, наз. *ультраметаморфізмом*. З М. пов'язане утворення *метаморфічних гірських порід та метаморфогенних родовищ*.

МЕТАМОРФІЧНІ ГІРСЬКІ ПОРОДИ — гірські породи, що утворилися в надрах Землі внаслідок метаморфізму осадочних і магматичних порід. Мінеральний склад М. г. п. залежить від складу первинних порід, термодинамічних умов, за яких вони утворилися, та складу мінеральних розчинів, що насичують породи. Для М. г. п. характерна яснозерниста будова, здебільшого сланцювата *текстура*. З кожним типом метаморфізму пов'язані певні М. г. п.: напр., з регіональним — *сланці глинисті*, *покривельні сланці*, *філіти*, *гнейси*, *амфіболіти*, *кварцити*, *мармури*; з *ультраметаморфізмом* — *ін'єкційні гнейси* та *магнетити*. На Україні М. г. п. поширені в межах *Українського щита*, *Кримських гір*, *Карпат* *Українських*.

Р. І. Сіроштан.

МЕТАМОРФОГЕННІ РОДОВИЩА (від *metamorphism* — грец. *μεταμορφή* — породжувати) — родовища корисних копалин, утворення яких пов'язане з метаморфізмом гірських порід або раніше сформованих родовищ.

За походженням М. р. поділяють на метаморфічні й метаморфізовані. Метаморфічні родовища виникають внаслідок метаморфізму гірських порід (вапняки перетворюються на мармури, піс-

ковики — на кварцити тощо). Утворення метаморфізованих родовищ пов'язане з регіональним і *контактним метаморфізмом* корисних копалин. Найвідоміші метаморфізовані родовища в докембрійських (див. *Докембрій*) формаціях *Кримського залізничного басейну*, *Курської магнітної аномалії* тощо.

МЕТАМОРФІЗ (грец. *metamorphosis* — перетворення) — 1) У росл. і твар. — видозмінення вегетативних органів (стебла, листка або кореня) внаслідок їхнього пристосування до виконання тих чи ін. функцій у певних умовах існування. М. відбувається в *онтогенезі* й полягає в зміні перебігу індивідуального розвитку органа, який виробився у процесі *еволюції*. Ці видозмінення можуть перетворити один орган на інший (здебільшого метаморфізуються не дорослі органи, а їхні зачатки) зі зміною форми і функції, зробиши його зовні невпізнаним, і лише вивчення онтогенезу видозмінених органів дає можливість з'ясувати їх походження. Напр., внаслідок М. листка утворилися колоски у барбарису і кактусів, висюки у гороху і чини, ловильний апарат у *комахоїдних рослин* тощо (мал. 1). Термін «метаморфоз» запровадив у науку К. Лінней (1755). Вчення про М. було сформульоване Й. В. Гетте (1790). Велике значення у вивченні М. мали праці італ. ботаніка А. Чезальпіно (16 ст.), нім. — І. Кюгера (17 ст.), рос. — К. Ф. Вольфа та ін. 2) У тварин М., або метаболія, — глибоке перетворення організму, що пов'язане з різкою зміною умов існування і способу життя під час його індивідуального розвитку (онтогенезу). Розрізняють первинний М. (мал. 2, А), що відбувається зі зміною статевого і нестатевого покоління (у губок, кишковопорожнинних, багатоклітинних червів), і вторинний (мал. 2, Б і В) — без зміни поколінь (у ін. червів, членистоногих, молюсків, голкошкірих, у міног, деяких риб і земноводних). При розвитку з М. (т. з. личинковий розвиток) з яйця звичайно виходить *личинка*, яка істотно відрізняється від дорослої тварини. В процесі дальшого розвитку у неї зникають одні органи (личинкові) і з'являються інші (властиві дорослій формі), тобто вона перетворюється на *імаго*. Найяскравішим прикладом М. безхребетних тварин може бути М. у комах, хребетних — у земноводних. У більшості первиннобезкрилих комах розвиток відбувається без істотних змін (про-

Мал. 1. Метаморфоз вегетативних органів рослин. Метаморфозовані листки: 1 — висюки у гороху; 2 — колоски у барбарису; 3 — ловильний апарат у *неленте*. Метаморфозовані черешки: 4 — філодії у австралійської *акації*. Метаморфозовані прилистки: 5 — колоски у білої *акації*. Метаморфозовані стебла: 6 — колоски у *глоду*; 7 — висюки у *переступня*; 8 — кореневити у *копалі*; 9 — калодії у *рускоусу*; 10 — бульби у картоплі. Метаморфозовані корені: 11 — бульби у батату; 12 — коренепід *турнепсу*.

Металіні машини. Баліста.

ометаболія). У деяких комах (напр., таргани, веснянки, бабки, коники) з яйця виходить личинка (т. з. *німфа*), яка схожа на дорослу форму, але відрізняється від неї меншими розмірами, пропорціями окремих органів, зачатковим станом крил тощо. Ця різниця поступово зникає в процесі *линянь*, що супроводять ріст комах і крил (геміметаболія). У ін. комах (жуки, метелики, двокрили та ін.) з яйця виходить звичайно червоподібна личинка (у метеликів — *гусениця*), не схожа на дорослу форму. Вона перетворюється на нерухому або малорухому *лялечку*, яка внаслідок глибоких змін, що відбуваються в організмі, перетворюється на дорослу комаху (голометаболія; мал. 2, Б). У безхребетних земноводних з яйця виходить личинка — *пуголюнок*, який живе у воді. В міру М. личинкові органи зникають і з'являються органи дорослої тварини: пуголюнок перетворюється на жабу і починає жити на суші (мал. 2, В). М. у гварин пов'язаний з впливом *гормонів*. На М. комах впливають гормони — екдизон (гормон линіння, який наз. і гормоном росту чи диференціювання, що виділяється прототакальніми залозами), ювенільний гормон (сприяє формуванню личинкових структур і затримує утворення імаго). У земноводних М. регулюється гормонами *щитовидної залози*. У рослин виділено понад 20 речовин, що впливають, подібно до екдизону, на їх метаморфоз.

Літ.: Серебряков И. Г. Морфология вегетативных органов «мыши» растений. М., 1952; Наумов С. П. Зоология хребетных. К., 1961; Савчук М. П. Зоология безхребетных. К., 1965; Перлукина Н. В. Проблемы морфологии и биологии шветка. Л., 1970; Бей-Биенко Г. Я. Общая анатомология. М., 1971; Сравнительная физиология животных. т. 3. Пер. с англ. М., 1978.

МЕТАМОРФОЗА, метаморфоз (грец. *μεταμορφωσις* — перетворення) — перетворення однієї форми на іншу, видозміна чогось (змінистості, характеру тощо).

МЕТАН, болотний, або рудниковий газ, CH_4 — найпростіший насичений вуглеводень. Безбарвний газ без запаху; густ. за повітрям 0,554; $t_{\text{кип.}}$ — 164,5° С; $t_{\text{пл.}}$ — 182,5° С; теплота згоряння 50,08 МДж/кг. Осн. компонент природного, рудникового або болотного газу; у значних кількостях утворюється при *коксуванні* кам. вуг-

ілля, *гідрогенізації* вугілля та нафти. Стійкий до дії хім. реагентів. Суміш М. з повітрям у межах 5—15% за об'ємом — вибухова, більшість ~16% — горить при доступі повітря. Значна концентрація М. у повітрі може бути причиною ядухи. При неповному спалюванні або каталітичному окисленні М. утворює *метиловий спирт*, *формальдегід*: в електр. дузі при 1000° дає *ацетилен*, а при наявності азоту — *ціанідоводню* к-ту. При дії хлору — *хлорохідні*, напр. *хлороформ* CHCl_3 , *чотиріххлористий вуглець* CCl_4 . М. використовують у пром-сті і побуті як паливо, сировину у хім. пром-сті (одержання вуглеводнів, спиртів, *нітрометану* та ін.).

МЕТАНЕФРИДИ (від грец. *μετά* — після, *неφρίδι*) — парні метамерно розташовані (див. *Метамерія*) органи виділення у безхребетних гварин, гол. чин. у більшості кільчастих черв'яків. Кожен М. складається з ліній з війками і каналцями. Ліній відкривається у *вторинний порожнину тіла*, каналець — на його поверхню. М. в процесі *еволюції* виникли з *протонейфридів*. Див. також *Видільна система*.

МЕТАНЕФРОС (від грец. *μετά* — після, *неφρός* — нирка), вторинна, або газова, нирка — парний орган виділення у переважної більшості плазунів, у пахві і осявців, у т. ч. людини. Виникає під час *зародкового розвитку* після *мезонефросу*. Див. *Нирки*.

МЕТАНОЛ — те саме, що й *метиловий спирт*.

МЕТАНТЕНК, метантанк (від *метан* і *англ. tank* — бак, резервуар) — залізобетонна споруда (резервуар) для переробки (т. з. метанового зброджування) в анаеробних (без доступу повітря) умовах органічної частини осаду, що утворюється при *очищенні стічних вод*; один з видів *очищення споруд*. В метантанках (їхня місткість — до кількох тисяч кубічних метрів) з первинних *відстійників* надходить сирий (свіжий) осад, а з вторинних *відстійників* — надлишковий активний мул: бактеріально-мінералізатори та ін. мікроорганізми (після *аеротенків*) або надлишкова біоплівка (після *біофільтрів*). В М. зброджувану масу перемішують і підігрівають (переважно гострою парою) до 30—35° С (мезофільне зброджування) або 50—55° С (термофільне зброджування). В результаті розпаду органічних речовин утворюються в основному метан (до 70%, його використовують для одержання пари) і вуглекислий газ.

МЕТАПЛАЗІЯ (від грец. *μεταπλασσω* — перетворюю) — стійкі зміни морфологічних властивостей клітин або тканин, що супроводяться перетворенням їх на клітини або тканини іншого типу. В тваринних організмах відома М. епітеліальної тканини (див. *Епітелій*) та *сполучної тканини*. Причини М. є зміна умов середовища і стану тканин (тривале запалення тканин, інфекційні процеси тощо).

МЕТАСЕКВОІЯ (*Metasequoia*) — рід рослин родини *таксодієвих*. М. — рідкісний реліктовий рід, описаний за викопними екземплярами

і донедавна вважався вимерлим. У 1941—44 в гірських лісах Центр. і Зх. Китаю (провінції Сичуань і Хубей) виявлено дерева М., а в 1948 встановлено приналежність цих швидкорослих дерев до викопного роду М. і описано їх під назвою М. *розсічено-шишкова* (*M. glyptostroboides*). На батьківщині вона досягає 50 м заввишки (2 м у діаметрі). М. має гарну крону з видовженими і вкороченими пагонами, на яких дворядно розташовані гребінчасті м'які листки. М. культивують в УРСР майже в усіх бот. садах як декоративну рослину.

МЕТАСОМАТИЗМ (від грец. *μετά* — після і *σῶμα* (σματος) — тіло) — природний процес, який полягає в заміні одних мінералів гірської породи земної кори іншими зі значною зміною її хім. складу при сталому об'ємі. Зумовлений взаємодією порід з мінеральним розчином. За характером перенесення мінеральної речовини М. поділяють на дифузійний (речовина переноситься шляхом *дифузії*) та інфільтраційний (речовина переноситься розчином, що просочується в породи). З М. пов'язане утворення метасоматичних гірських порід (грейзени, скарни, карбонатити тощо) і *метасоматичних родовищ*.

МЕТАСОМАТИЧНІ РОДОВИЩА — родовища корисних копалин, утворення яких пов'язане з *метасоматизмом*. Утворюються у надрах Землі в результаті дії на гірські породи циркулюючих гарячих мінеральних розчинів, які виносять натрій, кальцій, магній та алюміній і приносять мідь, цинк, свинець, олово тощо. Для М. р. характерна складна форма рудних тіл. М. р. поділяють на високотемпературні (родовища руд чорних, кольорових і рідкісних металів), середньотемпературні (гідротермальні родовища мідних, свинцевих і цинкових руд) і низькотемпературні (інфільтраційні родовища урану і міді).

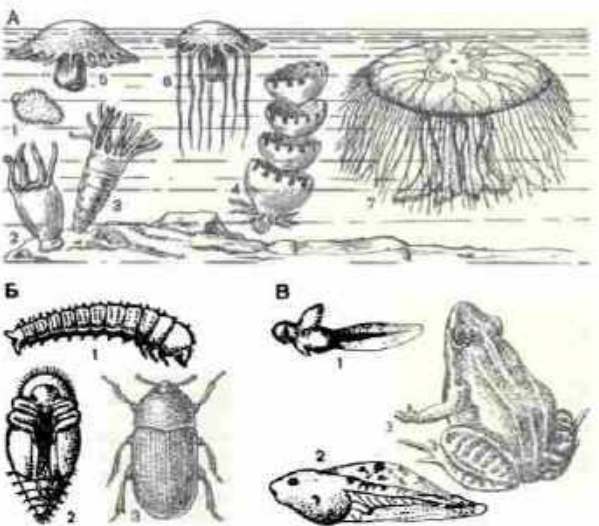
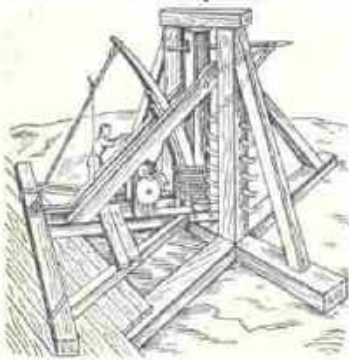
МЕТАСТАБІЛЬНИЙ СТАН (від грец. *μετά* — поміж і лат. *stabilis* — стійкий) — відносно стій-

Метасеквоїя розсічено-шишкова: 1 — гілка; 2 — жіноча шишка; 3 — насіння; 4 — пагіг з чоловічими шишкочками.

Мал. 2. Метаморфоз тварин (А — первинний, Б і В — вторинний). А — розвиток сифидної медузи аурелії: 1 — личинка планула; 2 — поліп, т. з. сифостома (нестатеве покоління); 3, 4 — різні стадії стробіляції (утворення молодих медуз — ефір); 5, 6 — ефіри; 7 — доросла медуза (статеве покоління). Б — розвиток малинового жука: 1 — личинка; 2 — лялечка; 3 — жук. В — розвиток жаби гостроморлої: 1 — пуголюнок на ранній стадії розвитку із зовнішніми зморщинами; 2 — пуголюнок на пізній стадії розвитку; 3 — жаба.

Металеві машини. Брикюль.

кий стан системи, з якого вона може перейти в стійкіший стан під дією зовнішніх збурень або самочинно (внаслідок внутрішніх *флуктуацій*). 1) М. с. термодинамічної системи — рівноважний стан, який має обмежену стійкість. При скінченних відхиленнях від М. с. система переходить до іншого, стійкішого стану. В М. с. перебуває, напр., перегріта рідина — тобто така, що її т-ра вища за т-ру кипіння при даному тиску, або переохолоджена пара — пара, т-ра якої нижча за т-ру конденсації при даному тиску. 2) М. с. квантової системи — збуджений стан *атомного ядра*, *атома*, *молекули* і т. д., *квантові переходи* з якого у стан з меншою енергією, які супроводяться випромінюванням *фотонів*, заборонені *доброту правилами* (точними або наближеними). Такі переходи є малоймовірними. Міра метастабільного стану — його час життя $\tau = 1/A$, де A — повна ймовірність переходу з даного стану в усі стани з меншою енергією. Існуванням М. с. складних молекул пояснюються, зокрема, процеси люмінесценції.

МЕТАСТАЗ (від грец. *μετάστασις* — переміщення) — вторинний патологічний утвір; виникає в результаті розвитку в будь-якому органі хворобливого процесу внаслідок занесення до нього плинном *крові* або *лімфи* хвороботворного агента — патогенного мікроорганізму, клітини злоякісної пухлини. У першому випадку виникає запалення, характер якого залежить від особливостей інфекційного збудника (т. з. метастатичне інфекц. вогнище), в другому — пухлинні М. Сам процес переміщення хворобливого процесу з розвитком нового (вторинного) вогнища наз. метастазуванням. За розташуванням відносно первинного вогнища М. можуть бути місцевими, регіонарними (М. у найближчому лімфатичному вузлі) і віддаленими. Наявність М. є свідченням переходу пухлинного процесу з фази місцевого росту в фазу генералізації.

МЕТАСТАЗІО (Metastasio; справж. прізвище — Трапацці) П'єтро (3.I 1698, Рим — 12.IV 1782, Відень) — італ. поет і драматург. З 1730 — придворний поет у Відні. В 1718 видав зб. «Поезії». Автор бл. 30 п'єс-лібретто, краші з яких: «Покинута Дідона» (1724), «Адріан в Сирії» (1731), «Олімпіада» (1732), «Демофонт» (1733), «Тітове милосердя» (1734), «Антигон» (1743), «Чар-пастух» (1751). М. належать також праці з поезики. Музику на твори М. писали Х. В. Глюк, В. А. Моцарт, Д. Скарлатті, Й. Мислівечек, М. Березовський.

Літ.: Стендаль Ф. Життєописання Гайдна, Моцарта і Метастазіо. В кн.: Стендаль Ф. Собрание сочинений, т. 8. М., 1959. Т. Т. **ДУХОВНИЙ МЕТАТЕЗА** (грец. *μετάθεσις* — перестановка) — перестановка звуків, рідше складів у слові. Зумовлена намаганням уникнути звукополучень, які важко вимовити або які не властиві для системи даної мови. Особливо характерна для розмовної мови, просторіччя, діалектів, трапляється при засвоєнні запозичених слів (напр., «та-

рілка» з нім. Teller). Такі форми можуть закріплюватись у літ. мові (напр., «ведмідь» з давньорус. «медвѣдь»). М. — один з видів *комбінаторних змін звуків*.

МЕТАТЕОРИЯ (від грец. *μετά* — після і *теорія*) — теорія, об'єктом дослідження якої є деяка інша формальна (чи формалізована) теорія. Досліджувана теорія, напр. логіка, математика тощо, наз. предметною, чи об'єктною, а М., що вивчає її, — відповідно металогікою, метаматематикою тощо (винятком є «метафізика»). М. встановлює межі застосовності предметної теорії, досліджує її несуперечливість і повноту, вивчає способи запровадження її понять і методи доведення її тверджень, а також можливі інтерпретації. Поняття «метатеорія» виявляється продуктивним при застосуванні до дедуктивних (див. *Дедукція*) наук: математики, логіки та математизованих фрагментів природознавства й ін. наук (напр., лінгвістики). М. І. Кратко.

МЕТАФАЗА (від грец. *μετά* — після і *φάσις* — прояс) — друга фаза мітотичного (див. *Мітоз*) і мейотичного (див. *Мейоз*) поділів ядра. Відбувається після *профази*. В М. хромосоми вкорочуються і розміщуються в екваторіальній ділянці *веретена поділу клітини*, утворюючи екваторіальну пластинку.

МЕТАФІЗИКА (грец. «*Μετά τὰ φυσικά*» — «Після фізики») — 1) Термін, що виник у зв'язку з класифікацією філос. спадщини *Аристотеля* і позначав розділ його вчення, де йдеться про перші сутності, вищі незмінні начала всього сущого, які, на його думку, недоступні досвідному знанню й осягаються лише умоглядним способом. В історії філософії термін вживався для позначення філос. учень про надчуттєві, не доступні досвіду начала буття; в сучас. бурж. філософії (*позитивізм*, *прагматизм*) М. наз. будь-які спроби розв'язати філос. способами власне світоглядні питання (про заг. закономірності світу, прогрес, сусп. ідеал, сенс життя тощо), які не піддаються осягненню за допомогою методів окремих наук та експерименту. 2) Протилежний *діалектичній* спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їхнім внутр. зв'язком і розвитком, не визнає внутр. суперечностей як джерела саморуху, не може осягнути безперервності і стрибкоподібності розвитку в їхній органічній єдності. В значенні «антидіалектика» термін «метафізика» запровадив у філософію в 19 ст. Г. В. Ф. Гегель. «Для метафізики», — писав Ф. Енгельс, — речі та їх мислені відображення, поняття, є окремі, незмінні, застигли, раз назавжди дані предмети, що мають бути досліджені один після другого і один незалежно від другого» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 21). Марксизм усвідомив М. як історично визначений спосіб мислення, зумовлений обмеженістю класової практики бурж. суспільства та рівнем розвитку наук. Виникаючи з властивої науці тенденції дати цілісне, конкретне, завершене осягнення предмета, М.

підмінює дійсно цілісне осягнення його апіорними умоглядними конструкціями, переносить уявлення, що відображають закономірності окремої сфери освоєної людиною дійсності на весь світ в цілому і прагне дати завершену, закриту й незмінну світоглядну систему. М. нездатна осягнути живий рух людського пізнання, суперечливу єдність *абсолютної і відносної істини*, якісні переходи від емпіричного до теоретичного (див. *Емпіричне і теоретичне*); для неї характерні абсолютизація обмеженого рівня практики та пізнання, «прямолінійність і односторонність, дерев'яність і закостенілість» (Лєнін В. І. Повне збір. тв., т. 29, с. 304), що становлять гістоологічне коріння *ідеалізму*. Окремим виявом М. в сучас. ідеологічній боротьбі є *догматизм*. Марксизм не тільки визначив істор. місце М., а й подолав її, розробивши наук. теорію матеріалістичної діалектики як способу мислення, що відповідає революційно-перетворювальній практиці та прогресивному розвитку наук. пізнання.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Лєнін В. І. Повне зібрання творів: т. 18. Матеріалізм і емпіриокритицизм; т. 29. Філософські зошити. О. І. Яценко.

МЕТАФІЗИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ — одна з істор. форм до марксистського *матеріалізму*. Набув поширення у 17—18 ст. Представники М. м. Ф. Бекон, Т. Гоббс, Б. Спіноза, франц. матеріалісти 18 ст. та ін. виступали як ідеологи молоді буржуазії в боротьбі проти феодалізму. Спирячаючись на досягнення природознавства, зокрема механіки І. Ньютон, М. м. зробив значний крок у розвитку матеріалістичної філософії. Йому належать великі заслуги в боротьбі проти релігії. Проте М. м. був обмежений. Це знайшло вияв насамперед у притаманному М. м. метафізичному способі мислення (див. *Метафізика*). Принципи формальнологічного мислення представники М. м. вважали єдиним і достатнім методом пізнання. М. м. намагався звести якісну різноманітність форм руху матерії до мех. руху (див. *Механіцизм*). У розумінні сусп. явищ представники М. м. залишалися на позиціях *ідеалізму*. В 19 ст. з появою *діалектичного матеріалізму* втратив прогресивне значення.

МЕТАФОРА (грец. *μεταφορά* — перенесення) — один із найважливіших видів *тропів* у поетичній мові; образний вислів, у якому ознаки одного предмета або дії переносяться на інший за подібністю. Напр.: «Горить моє серце» (Леся Українка), «Усмішка в народі розцвітає» (П. Тичина), «За вікном зорі пишуть свої орбіти» (Б. Олійник). Метафоричні вислови трапляються і в розмовній мові (сонце встає, шлях прослався), але М. характерна для мови художньої, особливо поетичної, де вона виконує естетичну функцію. Як і інші тропи, М. дає можливість поетові відтінити найрізноманітніші властивості, ознаки зображуваного, висловити емоційне ставлення до нього. У М. синтезуються

якості різних предметів, вона розвиває, збагачує уяву читача. М. може бути простою, якщо вона складається з одного слова або виразу. І розгорнутою, коли образ створюється кількома М. Різновиди М. є *усособлення* (персоніфікація) і *аллегорія*.

МЕТЕКИ (грец. *μετεκος* — переселенець) — у *мислах* Стародавньої Греції чужоземці, а також відпущені на волю раби. Були особисто вільні, проте не мали політ. прав. Як і повноправні громадяни. М. виконували військ. повинність. Серед М. були й багаті роботодавці, торговці, власники ремісничих майстерень.

МЕТЕЛИКИ, лускокрилі (Lepidoptera) — ряд комах. М. мають дві пари крил (розмах 3,25—270 мм), вкритих лусочками різної форми, пігментації і структури яких утворює велику різноманітність малюнків і забарвлення. Опорний апаратом крила є поздовжні і поперечні жилки. Тіло М. вкрито лусочками або волосками. Голова округлої форми, на ній містяться щупики і вусики (*антени*).

Ротовий апарат звичайно сисного типу — спіральні закручені хоботи, який під час смоктання випрямлюється. Мають *фасеткові очі*, деякі — також т. з. прості очка. Органи нюху (сенсори) містяться звичайно на поверхні вусиків. У деяких нічних М. відомі органи слуху, що здатні сприймати звуки високих частот. Органи смаку розташовані на ротових органах та ногах. Більшість М., крім *булавоносих*, веде присмерковий або нічний спосіб життя. Дорослі М. (*имаго*) живляться гол. чин. *нектаром* квіток, соками і цукристими виділеннями рослин, деякі тропічні види — пилком, кров'ю і лімфою тварин, інші (напр., *коконопряди*, *мішечники*) зовсім не живляться і живуть за рахунок запасних речовин, нагромаджених в личинковій стадії. М. розділяються: багатьом властиві статевий *диморфізм* і сезонний *поліморфізм*. Розмноження статеве, іноді без запліднення (див. *Партеногенез*).

Постембриональний розвиток з повним перетворенням. Яйця відкладають на рослини, якими живиться личинка (гусениця). У деяких видів М. гусінь живиться продуктами тваринного походження (напр., *бджоляна вогнівка* — воском, *одежка і шубна моля* — вовною). Понад 150 тис. видів М., поширених на всіх материках, крім Антарктиди; у фауні СРСР — бл. 15 тис. видів. За будовою крил і способом їх зчеплення між собою М. поділяють на 2 підряди: нижчі, або *рівнокрилі*, М. (*Homoneura*, або *Jugata*) і вищі, або *різнокрилі* (*Heteroneura*, або *Frenata*).

Нижчі М. об'єднують деякі родини: зубаті моли (*Micropterigidae*), первинні моли (*Eriocraniidae*), тонкопрядові (*Hepialidae*) і мезархидові (*Megazarchidae*). Вищі М. об'єднують понад 70 родин, з яких найвідоміші *бджолики*, *совки*, *білоноги* та ін. Серед М. багато шкідників с.-г. культур (в СРСР, у т. ч. на Україні, бл. 1000 видів), напр. *озима соя*, *лучний метелик*, *стебловий метелик*, *плодожерка*, *американ-*

ський білий метелик, *шовкопряди похідні*, а також корисних видів (шовковичний і дубовий шовкопряд, з коконів яких одержують шовк). М., що живляться нектаром, — запилювачі рослин. Багато М. чутливі до змін в зовн. середовищі, і тому наявність або відсутність їх у даній місцевості вказує на зрушення екологіч. рівноваги (напр., при забрудненні ґрунту повітря і т. п.). Викопні рештки М. відомі з юрського періоду. Дл. див. до окремих статей про М. та до ст. *Комахи*, т. 5.

Лит.: Життя тварин, т. 3. М., 1969; Горюнов Г. Н. *Насекомые СССР*, М., 1970; Фауна України, т. 15. К., 1974; *Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений*, т. 2. К., 1974; Савковський П. П. *Атлас вредителей плодовых и ягодных культур*, К., 1976; Лампер К. *Атлас бабочек и гусениц Европы и отчасти русско-азиатских владений*. Перев. нем. СПб., 1913. Ю. П. *Некрутенко*.

МЕТЕЛИЦЯ — укр. танець-пісня; також укр., рос., білорус. танець. Муз. розмір 2/4. Образ зимової хуртовини відтворюється динамікою танку, швидкою зміною фігур, різноманітними кружаннями.

МЕТЕЛІВКОВІ (*Psychodidae*) — родина *двокрилих* комах. Тіло (довж. 1—4 мм) волосисте; ноги довгі, тонкі; вусики нитковидні, задовжки з тіло. Крила широкі, більш-менш загострені до верхньої, вкриті волосками. В роді бл. 450 видів, пошир. на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР кілька десятків видів, з них в УРСР — бл. 10. Личинки М. живляться перев. рослинними рештками, розвиваються у вологих місцях, іноді — у воді; личинки деяких видів, що живуть у стічних трубах, іноді призводять до закупорки фільтрів. Дорослі комахи живляться соками рослин, лише *москити* — перев. кровососи, серед них *флеботомус папатачі* (*Phlebotomus papatasi*) є переносником небезпечних хвороб людини — *лейшманіозу* та *гарячки папатачі*.

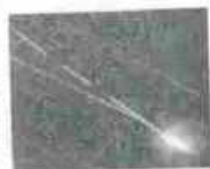
Г. В. *Бошко*
МЕТЕОР (від грец. *μετεωρος* — той, що перебуває зверху, в повітрі), падаюча зірка — явище, зумовлене вторгненням в атмосферу планети метеороного тіла — однієї з форм *малих тіл Сонячної системи* (мал.). Переважна більшість М. викликана дрібними тілами з масами порядку часток грама. Дуже яскраві М. (спричинені тілами з масами порядку 10 г і більше) наз. *болідами*. Відносно Землі метеорні тіла рухаються зі швидкостями 11 ÷ 72 км/с. Внаслідок опору повітря метеорне тіло

гальмується, його поверхня нагрівається до кількох тисяч градусів; речовина поверхні плавиться, випаровується і частково зривається зустрічним повітряним потоком. Зіткнення метеорної речовини з молекулами в атомами атмосфери супроводиться передачею метеорному тілу кінетичної енергії, яка витрачається на світлове випромінювання, іонізацію і тепловий рух. В атмосфері Землі більшість М. з'являється і зникає на висотах від 110 до 70 км. Щодоби в земну атмосферу проникає бл. мільярда метеорних тіл, маса яких перевищує 0,01 т. Зі збільшенням розмірів число їх швидко зменшується. Заг. приріст маси Землі за рахунок метеорної речовини дорівнює приблизно 200 т за добу. М. можуть належати певним метеорним потокам, а також бути спорадичними, тобто такими, час, напрям руху і координати появи яких передбачити неможливо. Для спостереження М. застосовують спец. фотографічні, радіолокаційні й телевізійні установи (див., напр., *Метеорний патруль*). Вивчення М. дає можливість з'ясувати природу метеорних тіл; досліджувати процеси руйнування тіл, що рухаються з космічними швидкостями в розрідженому газовому середовищі; визначати орбіти і вивчати еволюцію й динаміку малих тіл *Сонячної системи*; одержувати важливі відомості про динаміку верх. атмосфери Землі. Див. також *Метеорний радіозв'язок*.

Лит.: Левин Б. Ю. Фізична теорія метеоронов і метеороное шевство в Сонячній системі. М., 1956; Кашев Б. Л., Лебедінцев В. Л., Лагутин М. Ф. Метеороные явления в атмосфере Земли. М., 1967; Цесевич В. П. Что и как наблюдать на небе. М., 1979. В. Г. *Кручиненко*.

«МЕТЕОР» — назва серії рад. метеорологічних *штучних супутників Землі* (ШСЗ). Перший «М.» було запущено 26.II 1969. ШСЗ «М.» являє собою циліндричний контейнер висотою бл. 3,5 м і діаметром бл. 1 м, до якого прикріплено панелі сонячних батарей площею 15 м². Контейнер складається з двох відсіків: енергоапаратного і приладового. В енергоапаратному відсіку розміщено осн. службові системи (точної орієнтації ШСЗ на Землю, терморегулювання, радіотелеметричні, радіоконтролю орбіти та ін.), а в приладовому — вимірювальну метеорологічну апаратуру, до якої входить телевізійний комплекс, що забезпечує одержання зображень хмар і поверхні Землі під час польоту супутника над денною і нічною півкулями, а також прилади для одержання даних про тепловий баланс планети тощо. Деякі ШСЗ «М.» призначені для одержання інформації по дослідженню природних ресурсів Землі. На них встановлено апаратуру, яка передає зображення поверхні в кількох ділянках видимого та інфрачервоного діапазонів електромагн. випромінювань. В 1975 введено в дію метеорологічні ШСЗ 2-го покоління «Метеор-2», які мають апаратуру з поліпшеними характеристиками. В. Д. *Перов*.

«МЕТЕОР-2» — автоматична космічна обсерваторія, споряджена

Фотографія яскравого метеора зі спалом.

«Метеор-2»: 1 — панель сонячних батарей; 2 — екран системи терморегулювання; 3 — датчики системи орієнтації сонячних батарей; 4 — корпус гермовідсіку; 5 — приймачіо-передатчальні антени; 6 — вісілі з науковою апаратурою.

Кам'яний метеорит, що авшав 11.VI 1937 поблизу села Верхосулки (тепер Білопільського району Сумської області). Вага 1,8 кг.

Головні метеоритні потоки, що спостерігаються з Землі

Потік	Час видимості
Квадрантиди	27.XII—7.I (3—4.I)*
Ліриди	15—26.IV (21.IV)
η-Аквариди	21.IV—12.V (4.V)
Аріетиди	29.V—19.VI (7.VI)
Південні δ-Аквариди	21.VII—15.VIII (29.VII)
Персеїди	25.VII—20.VIII (12.VIII)
Драконіди	8—12.X (9—10.X)
Оріоніди	14—26.X (21.X)
Леоніди	10—20.XI (16.XI)
Гемініди	1—17.XII (13—14.XII)

* В дужках вказано дати максимумів потоків.

складним електротехнічним, електро- і оптико-механічним і радіоелектронним устаткуванням, герметично ізолювана від зовнішнього середовища (мал.). *Метеорологічний супутник* Землі другого покоління. На борту «М.-2» встановлено три види телевізійної апаратури, яка працює: 1) у видимій ділянці спектра (0,5—0,7 мкм) для одержання глобальних зображень хмарності та підстилюючої поверхні з захватом на місцевості 2200 км і роздільністю 1 км у надирі; 2) у режимі безпосередньої передачі з захватом на місцевості 2100 км при роздільності 2 км; 3) в інфрачервоній (ІЧ) ділянці спектра (8—12 мкм) для одержання глобальних зображень хмарності і підстилюючої поверхні на освітленому і тіньовому боці Землі з захватом на місцевості 2600 км і роздільністю 8 км. Крім того, є комплект радіометричної апаратури, призначеної для безперерпних спостережень за потоком проникаючого випромінювання в навколосезонному космічному просторі. Супутники «М.-2» запускаються на орбіти, близькі до колових, висота яких бл. 900 км. Кут між площинами орбіти і екватора Землі становить 81,2°. Автом. передача зображень (режим безпосередньої передачі), одержуваних у видимій та ІЧ ділянках спектра, проводиться на частоті 137,3 МГц. Ці зображення можуть прийматися наземними пунктами, обладнаними найпростішою апаратурою і розташованими в будь-якій точці Землі. У 1980 їх приймали понад 80 пунктів, розташованих на території СРСР, на всіх п.-д. суднах Гідрометслужби, а також пункти прийому соціалістич. країн і країн — членів Всесвітньої метеорологіч. орг-ції. Система з двох супутників «М.-2», кут між площинами орбіт яких бл. 100°, дає змогу протягом доби двічі збирати інформацію з 70—80% поверхні Землі. При цьому кожний з районів планети спостерігається з інтервалом бл. 6 годин.

Лит.: Румянцев П. А. Метеорологіческая космическая система «Метеор». Обнинск, 1979. П. О. Румянцев.

МЕТЕОРИЗМ (грец. *метеоріо-* — піднімання), обдмання — здуття живота внаслідок надмірного скупчення газів у кишечнику. В шлунково-кишковому тракті здорової людини завжди міститься невелика кількість газів, які необхідні для підтримання нормального тонуусу цих органів. У здорової людини М. виникає після прийняття їжі, багатої на вуглеводи (чорний хліб, картопля, овочі тощо). М. може спостерігатися також при подовженому кише-нику, стискуванні, спазмах або атонії кишечника, при хронічному *гастриті*, *панкреатиті*, *ентериті*, при порушенні всисання газів кишковою стінкою тощо. Осн. ознаки М.: здуття живота, відрижка, іноді — переймоподібний біль у черевній порожнині, затримка або, навпаки, посилене відходження газів з кишечника тощо. Лікування: дієтотерапія, *адсорбуючі засоби* (карбоген та ін.), лікування осн. захворювання.

МЕТЕОРИТИ — кам'яні, залізо-кам'яні або залісні тіла, що випа-

дають на поверхню Землі з міжпланетного простору; є залишками метеорних тіл (див. *Метеор*). Розмір М. — від часток міліметра до кількох метрів у діаметрі (мал.). Відомо 35 М. з масами від 1 до 67 т. Падіння величезних М. утворили велетенські кратери на поверхні Землі (напр., Арізонський у США діаметром 1200 м і глибиною 180 м). Усього знайдено бл. 2000 М. Більшість з них — кам'яні. В метеоритній колекції АН СРСР є 450 М.; у колекції АН УРСР — 57, з них 22 знайдено на Україні, хоч усього на Україні зафіксовано 36 М. Найстаріша знахідка на Україні — М. Жигайлівка (1767), останнє падіння великого М. було в 1974 — М. Горлівка. Іноді велика кількість М. утворює «метеоритний дощ» (напр., залізний дощ — *Сіхоте-Алінський метеорит*, зібрано 23 т; кам'яний дощ — М. Княгиня, УРСР, зібрано 525 кг). До складу М. входять майже всі відомі хім. елементи. У М. виявлено невідомі або рідкісні на Землі мінерали й вуглеводневі сполуки; іноді трапляються зерна алмазів. Вважають, що М. можуть являти собою залишки протопланетної газопилової хмари або бути уламками *малих планет* чи залишками старих *комет*. Час самостійного існування М. становить для кам'яних 5—20 млн. років, а для залізних — бл. 700 млн. років.

М. падають і на всі ін. тіла *Сонячної системи*. Від ударів М. особливо руйнуються поверхні тих *планет* або *супутників планет*, які не мають атмосфери або вона дуже розріджена. М. можуть руйнувати й космічні кораблі. Лит.: Сушицький П. Й. Метеорити й метеоритні дощі. К., 1957; Соботоніч Э. В. Космическое шествие в земной коре. М., 1976; Симоненко А. Н. Метеориты — осколки астероидов. М., 1979; Цесевич В. П. Что и как наблюдать на небе. М., 1979; Вуд Дж. Метеориты и происхождение солнечной системы. Пер. с англ. М., 1971.

МЕТЕОРИТИКА — галузь знання, що вивчає *метеорити* й метеоритні кратери на поверхні Землі та інших космічних тіл. М. зародилась у кінці 18 ст., коли нім. учений Е. Хладні (1756—1827) довів космічне походження метеорита Палласове Залізо і висунув гіпотезу походження метеоритів, розглядаючи їх як уламки більших тіл. Термін «М.» запропонував 1889 російський вчений Ю. І. Симашко.

МЕТЕОРИТНИЙ ПИЛ — дрібні частки, що утворюються в результаті розколу *метеоритів* при їхньому польоті через земну атмосферу та удари об ґрунт. Виявлення на місці падіння *Сіхоте-Алінського метеорита* та деяких ін. Окрім М. п., існує й метеоритний пил — дуже дрібні тверді частки, що виникають в результаті абляції метеоритних тіл при проходженні через атмосферу.

МЕТЕОРИТНИЙ ДОЩ — метеоритний потік з короткочасною дуже високою чисельністю *метеорів* (до 1000 і більше за 1 хв). За останні 200 років спостерігались М. д., зумовлені *Андромедидами* (1872 та 1885), *Драконідами* (1933 та 1946), *Леонідами* (1799, 1833, 1866

та 1966) і *Ліридами* (1833, 1922 та 1958).

МЕТЕОРИТНИЙ ПАТРУЛЬ — установка для фотографування *метеорів*. Складається з кількох світло-сильних короткофокусних фотоапаратів, спрямованих у різні точки небесної сфери. В установку введено *обтюратор*, що швидко обертається; він створює перериви на зображенні метеора, які дають змогу визначити кутову швидкість польоту метеора. Два М. п., встановлені в достатньо віддалених точках (віддалі 30—40 км), дають змогу визначити висоти, напрям польоту, швидкість і гальмування метеора, а також густину і т-ру повітря в метеоритній зоні *атмосфери* Землі (на висотах 80—120 км).

МЕТЕОРИТНИЙ ПОТІК — явище, що виникає в атмосфері планети при її зустрічі з метеорним роєм — компактною групою метеорних тіл, які рухаються по близьких орбітах і пов'язані спільністю походження. Траєкторії всіх *метеорів* потоку майже паралельні і, внаслідок перспективи, спостерігаються здалеку, що всі вони вилітають з однієї точки небесної сфери — *радіанта*. М. п. звичайно присвоюють назву сузір'я, в якому міститься радіант. Вважають, що більшість метеорних роїв утворюються в результаті розпаду *комет*. Речовина вздовж рою розподілена, як правило, нерівномірно. Коли планета перетинає ту частину рою, де концентрація часток висока, то спостерігається *метеорний дощ*. Земля перетинає метеорний рій щорічно в одному й тому ж місці орбіти, тобто в певний час. Тому щорічно ми спостерігаємо *Персеїди* в серпні, *Леоніди* в листопаді, *Квадрантиди* на початку січня тощо (табл.). Метеорний рій може існувати, поступово руйнуючись, сотні тисяч років. Осн. фактори, що руйнують метеорні рої, є збурюючі сили планет (див. *Збурення руху небесних тіл*) та випромінювання Сонця.

МЕТЕОРИТНИЙ РАДІОЗВ'ЯЗОК — вид *радіозв'язку*, що використовує відбивання метрових радіохвиль від іонізованих слідів метеорних тіл (див. *Метеор*). У М. р. між двома пунктами беруть участь тільки такі сліди, для яких кут падіння електромагн. хвилі дорівнює кутові відбивання її. Хвилі відбиваються на висоті 105—80 км, що обмежує віддалі М. р. до 2000 км. Поява метеорів має випадковий характер; кількість метеорів, які беруть участь у М. р. між пунктами, залежить від довжини хвилі, характеристик апаратури зв'язку, часу доби, віддалі між пунктами та їхнього геогр. положення. М. р. переривистий (мал.), смуга пропускання каналу М. р. — кілька МГц. Ця особливість М. р. призводить до необхідності використання в апаратурі

Відбивання радіосигналів від метеорних слідів на трасі завдовжки 900 км.

зв'язку нагромаджувачів-прискорювачів у передавальному і нагромаджувачів-співпильнювачів у приймальних каналах. М. р. дозволяє дуже точно звіряти шкали рознесених еталонів часу (див. *Служба часу*); потенціальна похибка такого звіряння шкали точного часу — порядку кількох наносекунд. Першу лінію М. р. в службі часу введено в СРСР 1971 на трасі Москва — Харків.

Лит.: Бондарь Б. Г., Кашев Б. Л. Метеорная связь. К., 1968.

МЕТЕОРОГРАФ (від грец. *μετέωρον* — атмосферні явища і *γράφω* — пишу) — прилад для одночасного автоматичного запису температури, тиску, вологості повітря, а іноді й швидкості вітру у високі шарах атмосфери. М. об'єднує термограф, барограф та гігрограф, а іноді й анемограф. Записи реєструються на паперовій стрічці, закріпленій на барабані, який обертається за допомогою годинникового механізму. Для підняття М. використовують кулі-зонди, літаки, аеростати тощо.

МЕТЕОРОЛОГІЧНА КОСМІЧНА СИСТЕМА — рад. метеорологічні супутники Землі, призначені для одержання глобальної інформації про стан земної атмосфери, хмарності й поверхні Землі. З 1967 в СРСР почала функціонувати рад. експериментальна метеорологічна система «Метеор» у складі метеорологічних супутників «Космос-144» і «Космос-156». З 1969 використовували штучні супутники Землі серії «Метеор». З 1975 застосовують удосконалені метеорологічні супутники другого покоління «Метеор-2». До складу системи «Метеор» входять 2—3 метеорологічні супутники, центри приймання, обробки і поширення метеорологічної інформації, а також служби контролю стану бортових систем супутників і керування ними.

МЕТЕОРОЛОГІЧНА СТАНЦІЯ — установа, яка провадить регулярні спостереження за станом атмосфери. На М. с. за допомогою спец. приладів у визначені строки (через 1—3—6 год) за єдиною методикою і встановленою програмою здійснюють вимірювання значень метеорологічних елементів, визначають осн. характеристики атм. явищ. На буюх у відкритому морі та в ненаселених районах встановлюють автоном. М. с. Одержані на М. с. дані кодується і надсилаються до метеорологічних центрів. Частина М. с., крім стандартних, провадить і агрометеорологічні спостереження, визначає інтенсивність сонячної радіації тощо. Дані спостережень використовують для складання *прогнозі погоди*, вивчення клімату та його змін, безпосереднього забезпечення різних організацій даними про погоду. У Рад. Союзі осн. мережа М. с. підпорядкована Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. Перші М. с. створено у 18 ст. Перші метеорологічні спостереження в Росії провадилися 1726 у Петербурзі. На тер. України М. с. (спочатку аматорські) працювали у Києві з 1812, Одесі — 1821, Полтаві — 1824. У

1980 на Україні налічувалося бл. 200 метеорологічних станцій.

МЕТЕОРОЛОГІЧНІ РАКЕТИ — ракети, призначені для спостережень у верхніх шарах атмосфери, зокрема в *стратосфері* й *мезосфері*. Запускають М. р. з наземних спец. станцій ракетного зондування та з кораблів у різних районах земної кулі. За допомогою спец. приладів (манометрів, спектрографів та ін.), вмонтованих у гол. частину М. р., вимірюють атм. тиск, щільність і т-ру повітря, його склад тощо. Головна частина ракети потім відокремлюється й спускається на парашути. Показання приладів передаються за допомогою радіосигналів, приймання та реєстрування їх здійснюють наземні телеметричні станції. Дані обробляють за допомогою електронно-обчислювальних машин. М. Б. Барабаш.

МЕТЕОРОЛОГІЧНІ СУПУТНИКИ — штучні супутники Землі (ШСЗ), призначені для спостереження за станом атмосфери з метою одержання метеорологічних даних. В СРСР експерименти по одержанню метеорологічної інформації за допомогою ШСЗ було розпочато 1966 («Космос-122»). Метеорологічні супутники двічі на добу передають на Землю інформацію, яка по каналах зв'язку надходить до Гідрометцентру СРСР і Держ. н.-д. центру вивчення природних ресурсів для використання службою погоди, для н.-д. цілей, а також для міжнар. обміну. Див. також «Метеор», «Метеор-2», *Метеорологічна космічна система*.

МЕТЕОРОЛОГІЯ (від грец. *μετέωρον* — атмосферні явища та *λόγος* — наука, вчення) — наука про *атмосферу* та процеси, які в ній відбуваються. Відповідно до кола завдань, що їх досліджує М., вона поділяється на окремі розділи. Одним з осн. розділів сучас. М. є фізика атмосфери, яка вивчає фіз. закономірності атм. процесів і явищ (властивості атм. газів, розподіл температури і тиску, утворення *опадів атмосферних*, *циркуляцію атмосферних* тощо), досліджує нижні шари атмосфери, а також процеси, що відбуваються у вільній атмосфері (див. *Аерологія*), сонячну радіацію (див. *Активнометрія*), електричні явища в атмосфері та *оптичні явища* в атмосфері. Іншими розділами М. є динамічна метеорологія (розробляє, зокрема, методи чисельних *прогнозі погоди*), *синаптична метеорологія*, *хімія атмосфери*, *біометеорологія*, *агрометеорологія*. Перші дослідження в галузі М. належать до античних часів. Розвиток її прискорився у 1-й пол. 17 ст., після того як італ. фізики Г. Галілей та Е. Торрічеллі винайшли термометр і барометр. Як самостійна наука М. склалася протягом 17—18 ст. Із праць того часу особливе значення мали метеорологічні дослідження М. В. Ломоносова. На поч. 19 ст. нім. природознавець А. Гумбольдт склав перші кліматичні карти Землі. У 1848 в Петербурзі було засн. Головну фіз. (тепер геофіз.) обсерваторію, 1855 — Київ. метеорологічну обсерваторію (тепер Гідрометеорологічний український науково-дослідний інститут), у 80-х рр. — Одес. метеорологічну обсерваторію. До середини 19 ст. було створено мережу метеорологіч. станцій на всіх континентах, крім Антарктиди. Значний вклад у розвиток М. на Україні наприкінці 19 — на поч. 20 ст. зробили О. В. Коссовський, П. І. Броунов, Й. Й. Косогов, М. П. Апенаріус та ін. В серед. 19 ст. почала розвиватись синаптична М. (праці М. О. Рикачова, П. І. Броунова, Б. І. Срезневського та ін. вчених). Було створено *службу погоди*. Велике значення у вивченні атм. процесів мали праці О. І. Воськова. З кін. 19 ст. для метеорологічних спостережень на значних висотах почали широко застосовувати кулі-пілоти та кулі-зонди з самописними приладами, після винайдення 1930 *радіозонда* розпочато створення мережі радіозондування. В серед. 20 ст. засн. світову актинометричну мережу, розробляються методи спостережень за вмістом озону в атмосфері, атм. електрикою, хім. складом повітря тощо. Дальший прогрес М. пов'язаний з Міжнар. програмою досліджень глобальних атм. процесів (з 70-х рр.). Рад. школу динамічної М., засн. О. О. Фрідманом, представляють праці М. Є. Кочина, А. С. Моніна та ін. Завдяки дослідженням рад. вчених А. А. Камінського, Б. П. Алісова, М. І. Будико та ін. вивчено атм. процеси, що визначають кліматичні умови нашої країни та окремих її частин, тепловий баланс земної кулі. Рад. агрометеорологи (Г. Т. Селянінов, Ф. Ф. Давитая та ін.) обґрунтували оптимальне розміщення с.-г. культур. У Рад. Союзі одержано значні результати в галузі активного впливу на атмосферні процеси, зокрема на хмари з метою регулювання опадів, розроблено методи захисту рослин від заморозків тощо. Завдяки дослідженням, що проводилися під керівництвом Є. К. Федорова, створено першу систему, яка дає можливість послабити градобій на значній території. М. на сучас. етапі широко застосовує найновіші досягнення фізики та техніки — радіолокаційні методи, *метеорологічні супутники*, електронно-обчислювальні машини тощо. Керівництво наук. і практичними роботами в галузі М. в Рад. Союзі здійснює Держ. к-т СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. На Україні метеорологічні дослідження, крім Укр. н.-д. гідрометеорологічного ін-ту, проводять в *Одеському гідрометеорологічному інституті*, на кафедрах Київ., Харків., Одес. та Чернів. ун-тів, а також в бюро погоди, гідрометеорологіч. бюро, на агро- і авіаметеорологіч. станціях.

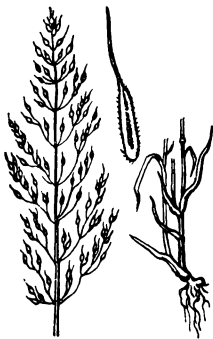
Лит.: Тиверської П. Н. Курс метеорології. Фізика атмосфери. Л., 1962; Хромов С. П. Метеорологія і кліматологія для географічних факультетів. Л., 1964; Гідрометеорологічна служба України за 50 лет Советской власти. Л., 1970; Хромов С. П., Мамонтова Л. И. Метеорологический словарь. Л., 1974.

К. Т. Логвинов.

МЕТЕРЛІНК (Maeterlinck) Моріс (29.VIII 1862, Гент — 5.V 1949,

М. Метерлінк.

Метлюг звичайний. Верхня і нижня частини рослини та плід.

Ніцца, Франція) — белг. письменник. Один з провідних представників драматургії *символізму*. В п'єсах «Неминуча», «Сліпці» (обидві — 1890), «Пелас і Мелізанда» (1892) та ін. мотиви неминучості долі втілює в умовних ускладнених символічних образах. У драмах «Сестра Беатріса» (1900), «Монна Ванна» (1902) з'явилися реалістичні тенденції, стверджувалося активне ставлення до життя, в «Чуді святого Антонія» (1903) висміювалась бурж. мораль. Пошук істини, потяг до щастя звеличено в романтичній п'єсі-казці «Синій птах» (1908, цього ж року поставлена К. Станіславським у МХТі). Автор праць з філос. і природничих проблем. Укр. мовою твори М. перекладали П. Грабовський, Леся Українка, М. Вороний, Г. Тимченко, М. Рильський та ін. Нобелівська премія, 1911.

Тв.: Укр. перекл. — Сліпці. К., 1907; Монна Ванна. К., 1907; Снята пташка. К., 1918; Рос. перекл. — П'єси. М., 1958.

Літ.: Шкунаєва І. Д. Бельгійська драма од Метерлінка до наших днів. М., 1973. А. Г. Баканов.

МЕТИЛАМІН, CH_3NH_2 — найпростіший аліфатичний амін; газ з різким аміачним запахом, густ. (при $t_{\text{р-р}}$ — $10,8^\circ\text{C}$) 699 кг/м^3 , $t_{\text{кип}}$ — $6,3^\circ\text{C}$, розчинний у воді, спирті та ін. органічних розчинниках. Утворює вибухонебезпечні суміші з повітрям, отруйний. Одержують нагріванням формаліну з хлоридом амонію. Застосовують у виробн. фарм. препаратів, барвників, поверхневих активних речовин тощо.

МЕТИЛМЕТАКРИЛАТ, метиловий ефір метакрилової кислоти, $\text{CH}_2 = \text{C}(\text{CH}_3)\text{COOCH}_3$ — безбарвна рідина, густ. 943 кг/м^3 , $t_{\text{кип}}$ 101°C ; малорозчинна у воді. Гідролізується з утворенням метакрилової кислоти. Одержують з ацетону і цвіаністоводневої к-ти. Застосов. гол. чин. у виробн. скла органічного. М. подразнює слизову оболонку; гранично допустима концентрація у повітрі $0,05 \text{ г/м}^3$.

МЕТИЛОВИЙ СПИРТ, метанол, карбінол, CH_3OH — найпростіший насичений одноатомний спирт. Уперше М. с. виділили 1834 франц. хіміки Ж. Дюма та Е. Пеліго з продуктів сухої перегонки деревини. Звідси стара назва М. с. — деревний спирт. М. с. — безбарвна легкоулива рідина з запахом, що нагадує запах етилового спирту; густина $792,4 \text{ кг/м}^3$ (при температурі 20°C), $t_{\text{кип}}$ $64,5^\circ\text{C}$. Змішується у всіх співвідношеннях з водою та більшістю органічних розчинників, обмежено розчиняється в насичених вуглеводнях. Для М. с. характерні всі реакції спиртів: він утворює алкоголяти, прості та складні ефіри, при окисленні дає формальдегід. М. є — отрута, 5—10 мл призводить до гяжкого отруєння людини, 30 мл і більше — смертельна доза (перед цим настає сліпота). У пром-сті М. с. одержують з водню й оксиду вуглецю. Сировиною служать природний або коксовий газ, вугіддя тощо. Застосовують М. с. гол. чин. у виробн. формальдегіду, розчинників, антифризів, складних ефірів, добавляють до моторних палив для підвищення октанового числа.

С. М. Баранов.

МЕТІС (франц. *métis*, від лат. *mexicius* — змішаний) у тваринництві — те саме, що й *помісь*.

МЕТИСИ — нащадки від плубів представників різних людських рас. В антропологічному відношенні займають проміжне положення між расами, які змішувались. Найчастіше М. наз. нащадків від плубів європейців з індіанцями.

МЕТІОНІН, α -аміно- γ -метиліомасляна кислота, $\text{C}_5\text{H}_{11}\text{O}_2\text{S}$ — сірковмісна монокарбонова амінокислота. У чистому вигляді — тонкі білі кристали, розчинні у воді й спирті. М. входить до складу білків тваринного і рослинного походження. Попередником М. в його біосинтезі є гомоцистеїн, що утворюється внаслідок перетворення аспарагінової кислоти. Для людини та ряду тварин (свині, птахи) є незамінною амінокислотою. Жуйні тварини та коні забезпечують свою потребу в М. за рахунок мікрофлори шлунково-кишкового тракту, яка синтезує його в необхідній кількості з вуглеводів, аміаку, елементарної сірки та її різноманітних сполук.

Метіонін в організмі людини і тварин бере участь у процесі біосинтезу ряду тканинних білків, є джерелом метильних груп у процесах метилювання багатьох органіч. біологічно активних сполук (при синтезі креатину, гліцину, серину, адреналіну, холіну та ін.), а також у процесі розщеплення нікотинової кислоти та при детоксикації деяких отруйних речовин. М. є джерелом сірки при біосинтезі амінокислоти цистеїну. Добра потреба людини в М. — 2,5—3 г. Для збагачення кормів та їжі застосовують синтетичний М. Потреба тварин в М. збільшується в міру зменшення забезпеченості раціону цистеїном. Відсутність М. в їжі гальмує синтез білків, ріст, призводить до тяжких порушень обміну речовин.

Літ.: Фердман Д. Л. Біохімія. К., 1961; Майстер А. Біохімія амінокислот. Пер. з англ. М., 1961; Хенніг А. Минеральные вещества, витамины, биостимуляторы в кормлении сельскохозяйственных животных. Пер. с нем. М., 1976.

Д. О. Мельничук.

МЕТИНСЬКИЙ Амвросій Лук'янович [літ. псевд. — Амвросій Могила; 1814, с. Сари, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл. — 17 (29). VI 1870, Ялта] — укр. поет, фольклорист, перекладач, видавець. Закінчив Харків. ун-т (1835). Працював (з 1843) професором рос. словесності Харків. (1843—49, 1854—58) і Київ. (1849—54) ун-тів. Після 1858 жив у Женеві, Сімферополі, Ялті. В кінші 30-х рр. виступив з віршами, друкувався в альманахах «Молодик», «Сині». Окремим виданням вийшла зб. віршів М. «Думки і пісні та ще дещо» (1839). М. належав до течії консервативного романтизму в укр. поезії. Осн. мотиви його творчості — втеча від реальної дійсності в давнину, ідеалізація минулого. Кращі вірші М. позначені впливом нар. творчості. Перекладав твори чес., словац., польс., серб., нім. поетів. Випустив за своєю редакцією «Южний руский сборник» (кн. 1—5, 1848), куди, крім творів самого М. та ін.

укр. романтиків, увійшла драма Г. Квітки-Основ'яненка «Шира любов». Видав «Байки й прибаютки Левка Боровиковського» (1852) та фольклорну зб. «Народные южно-русские песни» (1854). Творчість М. сприяла збагаченню поетичної мови та розвиткові нових жанрів (балада, сонет) в укр. поезії. Тв.: [Вірші]. В кн.: Українські поеторомантики 20—40-х років XIX ст. К., 1968; Амвросій Могила Ієремія Галка. Поезії. К., 1972.

П. І. Орлик.

МЕТЛИНСЬКИЙ Семен Лук'янович (літ. псевд. — Семен Родина; рр. н. і см. невідомі) — укр. поет і етнограф 50—60-х рр. 19 ст. Брат А. Метлинського. Н. в с. Сарах, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл. Був членом Рос. геогр. т-ва. Випустив зб. поезій «Мова з України» (ч. 1—2, 1858—64). Поезії М. пройняті реліг. і монархічними тенденціями. Вивчав укр. нар. звичаї та пісні. Записаним ним фольклорні матеріали опубліковані в зб. А. Метлинського. Б. Г. Вербицька.

МЕТИЛЮГ (Apera) — рід однорічних трав'янистих рослин родини злакових. Стебло — соломинка 95—100 см заввишки. Суцвіття — розлога волоть з дрібних одноквіткових колосків. Плід — дрібна зернівка. Відомо 5 видів, що дико ростуть у помірній смузі Європи й Азії. В СРСР — 5 видів, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпошир. М. звичайний (A. spica-venti) — бур'ян у посівах с.-г. культур. Засмічує озимі зернові, а також картоплю, конюшину. Заходи боротьби. Застосування: правильних сівозміш. старанний обробіток ґрунту. Урожай з посівів, замічених М., збирають окремо і добре очищають насіння.

МЕТОД (грец. *μέθοδος* — шлях дослідження чи пізнання) — спосіб організації практичного і теор. освоєння дійсності, зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта. З розвитком науки відбувається розвиток і диференціація М., що призводить до виникнення вчення про М. — методології. В наук. М. поєднуються в історично визначеній формі об'єктивні й суб'єктивні моменти людської діяльності. Об'єктивний бік М. становлять пізнані закономірності реального світу, відтворені в найбільш повному і систематизованому вигляді у наук. теоріях. Практичне оволодіння предметом історично передувє теорії. З часом безліч разів повторювані практичні дії закріплюються в евідомості як М., засіб досягнення певних результатів. Тому з суб'єктивного боку М. постає як сукупність правил, прийомів пізнання і перетворення дійсності. Спроби абсолютизації суб'єктивних або об'єктивних моментів М. ведуть до інтерпретації М. у дусі суб'єктивного ідеалізму (М. як сума довільно встановлених людським розумом правил), об'єктивного ідеалізму (зведення закономірностей об'єктивного світу до закономірностей пізнання) чи метафізичного матеріалізму (визначення людської діяльності як слідування законам об'єктивної дійсності і відповідно до цього М. як способу абсолютно точного, пасивного копіювання у пізнанні при-

родних процесів, явищ тощо). Тільки поєднання в М. пізнаних, теоретично узагальнених об'єктивних закономірностей з людською цілеспрямованістю робить останній могутній засобом пізнання й перетворення дійсності. Всезаг. М. пізнання — матеріалістична *діалектика*, розкриваючи найзаг. закономірності природи, суспільства і мислення, становить єдину правильну філос. основу наук. пізнання. Матеріалістична діалектика як всезаг. М. пізнання реалізується через тісний взаємозв'язок зі спец. методами. Спец. методи в конкретному наук. пошуку виступають як особливі форми осягнення конкретно-наук. закономірностей певної предметної області; філос. М. розкривають глибинну сутність тієї самої предметної області у всезаг. формі законів та категорій *розвитку*. Визначаючи роль і місце конкретних наук. методів у процесі побудови і розвитку теорій, матеріалістична діалектика усуває їхню односторонність і претензії на абсолютність, встановлюючи межі застосування їх.

М. В. Оздобовська.
МЕТОД ПРОЄКТІВ — організація навчання, за якою учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань — проєктів. М. п. виник у 2-й пол. 19 ст. в школах США. Поширився на поч. 20 ст. Базується на теор. концепції *прагматичної педагогіки*. В 60—70-х рр. у США розгорнулася критика М. п., застосування якого призвело до зниження рівня теор. знань учнів заг.-осв. шкіл з основ наук. Проте засоби, аналогічні М. п., продовжують застосовувати в амер. школах. Спроба некритичного переіменування цього методу 1929—31 у практику рад. школи засуджена в постанові ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» (1931).

О. І. Пеніштович.

МЕТОД ХУДОЖНІЙ — історично зумовлена цілісна система основних принципів узагальнення і відтворення дійсності в мистецтві, спосіб художньої діяльності як пізнання, оцінки і перетворення життєвого матеріалу на твір мистецтва. Осв. питанням М. х. є міра співвідношення між естетичним ідеалом і худож. правдою мистецтва, яка визначається залежно від *світосвітогляд* митця і відноситься в стилі та індивідуальній творчій манері. В послідовній зміні одних М. х. іншими (М. х. стародав. і середньовічного мистецтва, мистецтва епохи *Відродження*, *барокко*, *класицизму*, *сентименталізму*, *романтизму*, *критичного реалізму*, *соціалістичного реалізму*) найбільш свій вияв як розвиток самого об'єкта мистецтва — людини, так і худож. освоєння нею дійсності. В сучас. епоху гол. ліній у розвитку мистецтва визначає М. х. соціалістичного реалізму. В капіталістичному світі точяться боротьба між реалістичним мистецтвом і течіями М. х. яких є *формалізм* і *натуралізм*.

В. І. Мазепа.

МЕТОДИ НАВЧАННЯ в школі — упорядковані способи взаємозв'язаної діяльності учителя й учнів, спрямовані на розв'язання навч.

виховних завдань. Правильний добір методів відповідно до цілей і змісту *навчання* та вікових особливостей учнів сприяє розв'язку їхніх пізнавальних здібностей, озброєнню їх уміннями і навичками використовувати набуті знання на практиці, готує учнів до самостійного набуття знань, формує їхній світогляд, вчить працювати в колективі. М. н. — багатоякісне пед. явище (гносеологічна, логіко-амістива, психологічна, матеріально-джерельна і педагогічна сторона). Цим зумовлені різноманітні класифікації М. н. В школах СРСР в умовах *класно-урочної системи навчання* і *кабінетної системи навчання* застосовуються такі осн. науково обґрунтовані і перевірені на практиці М. н.: інформаційно-повідомні, пояснювально-ілюстративні, проблемні методи (проблемний виклад учителя, частковопошуковий, дослідницький), логічні методи навч.-пізнавальної діяльності учнів. Широко застосовуються *технічні засоби навчання*, *програмуване навчання* як один із засобів підвищення ефективності навч. процесу. Див. також *Дидактика*, *Проблемне навчання*.

Лит.: Дидактика середньої школи. М., 1975; Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. К., 1973; Функції і структура методів навчання. К., 1979.

А. М. Алексюк.

МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ — способи впливу суб'єкта управління на керований об'єкт. М. у. визначаються панівними *виробничими відносинами*. Соціалістичні М. у. — це сукупність засобів, прийомів для впливу на колективи працівників, зайнятих у різних ланках нар. г-ва, що їх використовує Комуністична партія і Рад. д-ва для підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва* і соціального розвитку трудящих. У практиці керівництва соціалістичним г-вом склалися такі осн. групи М. у.: адм., екон., виховні, тобто методи соціально-психологічного впливу, та організаційні. Всі вони використовуються у взаємодії та взаємозалежності. Разом в тій кожній групі цих методів має свої специфічні особливості, форми прояву й межі застосування.

Адміністративні М. у. основані на застосуванні певних адм. актів — вадання наказів, розпоряджень, аквізів директивного органу чи керівного працівника, контроль за їх виконанням. Адм. методи ґрунтуються на використанні екон. закономірностей, врахуванні реальних можливостей, забезпеченні цілеспрямованого, планового, збалансованого, ефективного функціонування керованої системи.

Центр. місце в системі М. у. належить економічним методам. Це зумовлене тим, що вони впливають на виробничі відносини, які визначають дію *економічних законів* капіталізму. Суть екон. методів, що ґрунтуються на *господарському розрахунку* та відповідальності за результати господарювання, полягає у широкому застосуванні екон. фінанс., кредитних й інших стимулів. Розв'язують

методи прямого впливу на учасників процесу госп. діяльності і методи опосередкованого впливу, які діють в єдності. Методи прямого впливу здійснюються на основі встановлення директивних показників для планування і контролю за діяльністю госп. осередків. Методи опосередкованого впливу ґрунтуються на екон. стимулюванні виробничо-госп. діяльності, встановленні системи екон. нормативів довготривалої дії, ефективному використанні системи стимулювання (див. *Матеріальне стимулювання праці при соціалізмі. Фонди стимулювання*), відновлення, кредитування та ін. Посилення екон. М. у. об'єктивно сприяє зміцненню централізованого керівництва, Соціально-психологічні М. у. використовують для морального впливу на трудящих, формування марксистсько-ленінського світогляду, розвитку політ. і соціальної активності людей, виховання почуття господаря країни, комуністичного ставлення до праці та ін. (див. *Моральне стимулювання праці*).

Велике значення для управління нар. г-вом мають організаційні методи — встановлення найбільш раціональної структури органів управління, добір і розстановка кадрів тощо. Основою наук. управління пром. виробн. є оптимізація його структури, організації, економіки й техніки, що має забезпечити найбільш раціональний розподіл функцій управлінських підрозділів, оперативність роботи, збалансованість усіх ланок управління, чітку виробничу дисципліну (див. *Управління народним господарством*). Питання дальшого поліпшення управлінської і планової діяльності в нар. г-ві розроблені в документах XXIII—XXV з'їздів КПРС, постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування та посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979).

Лит. див. до ст. Управління народним господарством. В. Д. Старченко.

МЕТОДИСТИ (англ. methodists), уесліти — прихильники одного з напрямів *протестантизму*. Цей напрям виник в Англії як відгалуження *англіканської церкви*. Засновники — брати Уеслі, які 1729 утворили в Оксфордському ун-ті т. з. святий клуб.

Віровчення М. ґрунтується на *Біблії*, яку методично (систематично, «відсі до нас») вивчають віруючі, та на 25 «символів віри», запозичених у англікан. М. пропалюють догмат спасіння власною вірою, визнають тільки два *таїнства* — хрещення і причастиння. Найвищим органом М. є щорічна конференція. В 1881 створено Всесвітню методистську раду, що складається раз на десять років. М. — учасники *єкуменічного руху*. М. є в США, Великобританії, ПАР, Канаді та ін., на тер. СРСР — у Литві й Естонії та на Закарпатті.

Б. А. Гречин

МЕТОДИЧНА ПІЧ — піч безперервної дії, в якій металеві заготовки, що рухаються, нагріваються поступово (методично), за заданим

А. Л. Метальський.

Д. Х. Методієв.

режимом. В М. п. (мал.) є зони: методична, де заготовки попередньо підігрівають; зварювальна (з різною кількістю послідовних зон опалення), в якій заготовки нагрівають, і томильна, де в заготовках вирівнюють т-ру. Заготовки в печі переміщуються назустріч потоку продуктів згоряння палива. М. п. розрізняють за способом переміщення заготовок (штовхальні, з рухомих подом) та за конструктивними особливостями (з нижнім обігрівом, з похилим подом тощо). Експлуатують їх на газоподібному або рідкому паливі. Довжина робочого простору великих печей досягає 50, ширина 13 м, їхня продуктивність 420 т/год. В М. п. заготовки нагрівають перед *куванням, прокаткою або штампуванням*.

МЕТОДІЄВ Димитр Христов (п. (11.IX 1922, селище Гара-Белово, тепер у складі м. Белово) — болг. письменник, перекладач, громад. діяч. Член Болг. компартії з 1944. З 1976 — член ЦК БКП. Учасник Руху Опору. Закінчив Літ. ін-т ім. М. Горького в Москві (1954). Поезія М. відзначається громадським пафосом, пристрастю партійності, пройнята любов'ю до Рад. Союзу. Автор роману у віршах «Димитровське плем'я» (1951), поетичних збірок «На штурм» (1945), «Країна мрій» (1956), «Пісня про Росію» (1967), «І все знов повторюватиметься» (1975), «У час осінньої ясоти» (1977), «Монолог в дорозі» (1979) тощо. Перекладач творів рос. (В. Маяковського, О. Гвардовського) та укр. (Т. Шевченка, І. Франка) письменників. За переклад «Кобзаря» Т. Шевченка відзначений літ. премією УРСР ім. М. Рильського (1974).

Тол. Укр. перекл. — Червоный мак. К., 1969; Велике переселення. К., 1975; Рос. перекл. — Младше поколение. М., 1954; Солнечное приятие. М., 1967. О. Д. Кетков

МЕТОДОЛОГІЯ (від *метод* і грец. λόγος — вчення) — 1) Сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці. 2) Вчення про методи пізнання та перетворення дійсності. Історично М. виникла у зв'язку з необхідністю філософ. осмислення світу під кутом зору критичного дослідження методів пізнання. Необхідність систематизації та пояснення нагромадженого наукою емпіричного матеріалу зробила проблему пошуку універсального, філософськи обґрунтованого методу одержання істинного знання центром філософ. досліджень 16—17 ст. Значний внесок у розробку наук. М. внесли Ф. Бекон, якому належить, зокрема, обґрунтування методу *індукції*, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. В. Лейбніс, які розвивали дедуктивний метод (див. *Дедукція*). І. Кантом була висунута ідея «трансцендентальної методології», завдання якої полягає у відкритті формальних умов «чистого розуму», завдяки чому, на його думку, тільки і можлива наука. Значний внесок у дослідження проблем М. зробив Г. В. Ф. Гегель, який, шоправда, на ідеалістичній основі розкрив значущість *діалектики* як філософ. методу дослідження істини та як наук. М. Марксистсько-ленінське вчення

про М. виходить з того, що методологічною і світоглядною основою науки є *діалектичний матеріалізм* та *історичний матеріалізм*. Матеріалістично розв'язуючи питання про природу науки та її методів і принципів, діалектичний матеріалізм вбачає основу методів пізнання в законах об'єктивної дійсності, яка дана людині у формах сусп.-істор. практики. Проблеми М. науки падають особливої актуальності у зв'язку з сучас. станом її розвитку в умовах науково-технічної революції, характерною рисою якого є ускладнення зв'язку між дослідною основою пізнання й теор. узагальненнями. Аналіз методологічної основи науки виявляє її багаторівневу структуру, в якій доцільно виділити філософ. та спеціальнонаук. рівні, які відповідно представлені філософ. та спеціальнонаук. засобами осмислення дійсності. Методологічна структура спеціальнонаук. рівня включає як спец. часткові методи, розроблені для розв'язання досить вузьких наук. проблем, так і загальніші методи, які щодо вузьких областей знання відіграють методологічну функцію. Заг. методом розвитку сучас. *природознавства* є матеріалістична діалектика, методологічна функція якої реалізується через систему категорій, принципів і законів як необхідних факторів систематизації пізнання та відтворення об'єктивної реальності у сфері наук. мислення. Допомогаючи виявити конкретну структуру М. наук, який поділ однак не означає розірваності та абсолютної самостійності кожного з цих рівнів. Тільки спираючись на матеріалістичну діалектику, конкретно-наукові методи виконують методологічну функцію.

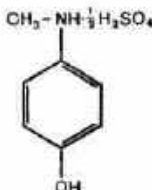
Д. В. Оздобовська.

МЕТОЛ — органічна сполука, сульфат п-металамінофенолу; безбарвні голчасті кристали, $t_{\text{пл}}$ 250°С (з розкладанням); розчинний у воді, не розчиняється у звичайних органічних розчинниках; у 100 г води розчиняється 5 г М. (25°С). У водному розчині поступово окислюється. Застосовують у *фототехніці* як проявник.

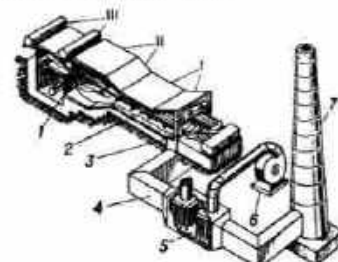
МЕТОНІМІЯ (грец. *μετωνομία*, букв. — перейменування) — вид *тропів*. В основі М. лежить заміна одного слова чи поняття іншим, що має зв'язок з першим. Найпоширеніші типи метонім. зіставлення: 1) Заміна ім'ям автора його творів — «І Колара читаєте з усієї сили, і Шафарика, і Ганьку» (Т. Шевченко). 2) Заміна найменування людей назвою місцевості, країни, де вони перебувають, — «Гнівом Африка клекоче» (П. Воронько). 3) Заміна цілого характерною його частиною — «Голово моя козацька! Бувала ти в землях гурецьких» (Нар. дума). 4) Назва матеріалу в значенні тих речей, які з нього виробляють: — «Тонко давонить біла крива» (А. Малишко) тощо.

МЕТОП, *метова* (від грец. *μέτρον* — чоло, *φάσα*) — прямокутна кам'яна плита, часто прикрашена рельєфними зображеннями, що входить у фриз *доричного ордера*.

МЕТР (франц. *mètre*, від грец. *μέτρον* — міра) — 1) Одиниця довжини в *метричній системі мір* і *Міжнародній системі одиниць* (СІ). Позначається м або m. 2) Міра довжини, яка відтворює одиницю довжини — М. Поняття про М. вперше запроваджено у Франції 1791 при створенні метричної системи мір, коли М. був визначений як 10^{-7} частина чверті довжини паризького меридіана. Таке визначення відповідало прагненню мати «природну» одиницю довжини, тобто пов'язану з незмінним об'єктом природи. Розмір М. було знайдено на основі геодезичних і астр. вимірювань, проведених франц. вченими Ж. *Деламбром* і П. *Мешеном* (1744—1804). Перший еталон М. було виготовлено 1799 у вигляді платинової лінійки (завширшки бл. 25 мм і завтовшки бл. 4 мм), віддалі між кінцями якої дорівнювала прийнятій одиниці довжини. Цей еталон було передано на зберігання до Нац. архіву Франції, через що він дістав назву «архівного метра». В 1872 Міжнар. метрична комісія, враховуючи, що запроваджену «природну» одиницю неможливо знову точно відтворити, вирішила перейти до одиниці, відтворюваної архівним М. із сплаву платини (90%) й ірідію (10%) було виготовлено 34 міри з X-подібним поперечним перерізом (мал.). На обох кінцях нейтральної площини А кожної такої міри було нанесено по 3 паралельні штрихи так, щоб віддалі між середніми штрихами при 0°С дорівнювала довжині архівного М. У міри № 6 ця довжина виявилася найближчою до довжини архівного метра. 1-а Гев. конференція з мір і ваги 1889 постановила вважати її міжнар. прототипом метра; його залишено для зберігання в Міжнар. бюро мір і ваги у Сепрі (побл. Парижа). У Франції залишилось ще 4 міри, а решту було розподілено жеребкуванням між країнами, що їх замовили. Росії дістались міри № 11 і № 28, останню декретом Раднаркому від 14.IX 1918 було затверджено державним (національним) первинним еталонном довжини. До серед. 20 ст. міжнар. прототип і над. еталон забезпечували необхідну точність вимірювань, проте надалі в зв'язку з бурхливим розвитком науки і техніки стали необхідними більш досконалі первинні еталони. 11-а Гев. конференція з мір і ваги 1960 прийняла нове визначення М., яке

Метол.

МЕТРИЧНИЙ ПРОСТІР

«Метрополітен-опера». Новий будинок. Архітектор У. К. Харрісон. 1966.

голошеними, а короткі — ненаголошеними складами.

Літ.: Денисов Я. Основания метрики у древних греков и римлян. М., 1888; Томашевский Б. В. Стихотворение. Л., 1959; Волинский П. К. Основы теории литературы. К., 1967.

В. М. Лесин.

МЕТРИЧНИЙ ПРОСТІР — множина об'єктів, на якій запроваджено метрику. Під метрикою розуміють правило, за яким вводиться віддаль $\rho(x, y)$ між елементами простору x, y , що задовольняє умови: 1) $\rho(x, y) \geq 0$, причому $\rho(x, y) = 0$ тоді і тільки тоді, коли $x = y$; 2) $\rho(x, y) = \rho(y, x)$; 3) $\rho(x, y) \leq \rho(x, z) + \rho(z, y)$ (нерівність трикутника). Ці умови переносять найістотніші властивості віддалі між точками в тривимірному просторі на множини елементів заг. природи (напр., множини функцій) і дають можливість використовувати геом. методи в абстрактній ситуації. М. п. є окремим випадком топологічного простору. Важливими класами М. п. є банахові та гільбертові простори. В М. п. природно визначаються границя послідовності, границя функції в точці, неперервність, компактність та ін. поняття матем. аналізу. В ньому одержано ряд заг. теорем, що дають змогу з єдиного погляду трактувати і одержувати різні результати в різних конкретних розділах математики. Поняття М. п. з'явився 1906 М. Р. Фреше. А. Я. Дороговицев.

МЕТРОЛОГІЯ ВІМІРЮВАЛЬНИХ І КЕРУЮЧИХ СИСТЕМ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ. Засн. 1977 у Львові на базі філіалу Всесоюзного н.-д. ін-ту фіз.-тех. і радіотех. вимірювань. З 1979 є структурною одиницею наук.-виробничого об'єднання «Система». Осн. напрями діяльності: метрологічне забезпечення інформаційно-вимірювальних і керуючих систем, в т. ч. автомат. систем управління технологічними процесами; розроблення наук.-методичних основ автоматизації процесів управління якістю продукції; проектування і впровадження комплексних автоматизованих підсистем управління якістю продукції на підприємствах (об'єднаннях) галузей машинобудування тощо. А. Л. Семенюк.

МЕТРОЛОГІЯ ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ (ХНДІМ). Засн. 1922 як Укр. гол. палата мір і ваг на базі Харків. перевірочної палатки, створеної 1901 з ініціативи Д. І. Менделєєва. В 1930—33 був філіалом Всесоюзного н.-д. ін-ту метрології і стандартизації. З 1933 — Укр. н.-д. ін-т метрології і стандартизації, з 1938 — Харків. держ. ін-т мір і вимірювальних приладів. Сучас. назву ін-т дістав 1967. У складі ХНДІМ — н.-д. лабораторії, спец. конструкторське бюро, експериментальний завод «Еталон» та центр стандартизації і метрології. Осн. напрями діяльності: збирання і створення держ. і робочих еталонів одиниць фіз. величин і передавання їхніх значень у нар. г.-во; розроблення нових методів і засобів точних вимірювань фіз. величин, зокрема в галузі теплофізики, фізики плазми, ра-

діофізики, квантової електроніки; визначення фундаментальних фіз. констант; нагляд за виводами вимірювань держ. стандартів тощо. У 1972 ін-т нагороджений орденом «Знак Пошани».

В. О. Скорик.

МЕТРОЛОГІЯ (від грец. μέτρον — міра і λόγος — вчення) — наука про вимірювання, способи досягнення їх однозначності й необхідної точності. Осн. коло питань, які розглядає М.: теорія вимірювань; побудова одиниць фізичних величин і систем одиниць; вивчення метрологічних характеристик, перевірка й атестація засобів вимірювання; методи й методики вимірювань; створення еталонів і зразкових засобів вимірювання; оцінювання похибок вимірювання тощо. В кожній країні організовано метрологічну службу — мережу держ. органів, завданням яких є забезпечення єдності вимірювань і однаковості засобів вимірювання. В СРСР метрологічну службу очолює Держ. комітет СРСР по стандартах. Для наук. забезпечення метрологічної служби в економічно розвинутих країнах створено спец. метрологічні н.-д. ін-ти. Серед них — Всесоюзний н.-д. ін-т метрології ім. Д. І. Менделєєва (Ленінград), Нац. бюро стандартів (США), Нац. фіз. лабораторія (Великобританія) та ін. На Україні питання М. вивчають у Метрології харківському науково-дослідному інституті, Метрології вимірювальних і керуючих систем всесоюзному науково-дослідному інституті, Українському республіканському центрі стандартизації і метрології. Існує ряд Міжнародних метрологічних організацій, які розробляють єдині для всіх держав учасниць рекомендації і постанови з питань метрології.

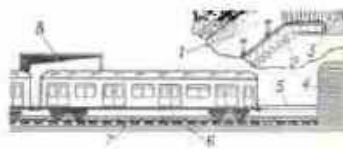
Літ.: Бурдун Г. Д., Марков Б. Н. Основы метрологии. М., 1975; Проценко В. И., Якирин Р. В. Метрология в промышленности. К., 1979. Р. В. Якірін.

МЕТРОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА — допоміжна історична дисципліна, що досліджує системи мір (довжини, площі, об'єму, ваги тощо), грошового рахунку, які застосовувалися в історичному розвитку різних народів. Пов'язана з нумізматику. Необхідна при вивченні історії економіки і права, матеріальної культури тощо. М. і. вивчає речові (монети, гирі тощо) і писемні джерела (законодавчі акти, митні книги), що містять відомості про одиниці вимірювання. В Росії наук. розробка питань М. і. почалася в 19 ст. (праці П. Г. Буткова, Ф. І. Петрушевського, Д. І. Прозоровського, Д. І. Менделєєва та ін.). Значного розвитку М. і. набула в працях рад. істориків Б. О. Рибакіна, Л. В. Черепніна, В. Л. Яніна, О. Ф. Сидоренко та ін.

Літ.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. М., 1975; Сидоренко О. Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975. Г. В. Стрельський.

МЕТРОПОЛІТЕН (франц. métropolitain, букв. — столичний, від грец. μέτρον — головне місто), метро — міська позавулична електрична залізниця; підприємство

міського транспорту. Відзначається великою провізійною спроможністю (до 60 тис. пасажирів за годину в одному напрямі), високою тех. швидкістю (в СРСР 45—48 км/год) і регулярністю руху поїздів (інтервал руху в середньому 1—2 хв). Лінії М. звичайно прокладають у тунелях (на глб. до 15 м від рівня землі — при неглибокому закладенні, 30—50 м — при глибокому), рідше — на поверхні землі й на естакадах. До найскладніших споруд М. належать станції: підземні і наземні; проміжні, пересадочні, зонні й кінцеві; з острівною або боковими пасажирськими платформами, а також з платформами обох видів. Осн. частинами підземної станції М. (мал.) є: наземний вестибюль з касами, автоматами для розміну грошей і турнікетами для пропускання пасажирів до поїздів; похилий ескалаторний тунель з трьома-чотирма ескалаторами (іноді застосовують підйомники ліфтового типу місткістю до 130 чел.); підземний вестибюль з розподільним залом і пасажирськими платформами. В місцях веретину ліній М. споруджують підземні станції з пересадочними вузлами (з переходами, сходами тощо). Наземні станції М. являють собою здебільшого криті платформи з звичайними сходами і вестибюлями. В СРСР віддаль між станціями становить, як правило, 1—2 км (на швидкісному М. передбачається 3—6 км). Осн. тех. засоби М.: залізнична колія (в СРСР заширшки 1520 мм), рухомий склад (поїзди з 3—8 вагонів, місткість вагона до 270 пасажирів), кабельна і контактна мережа, пристрої сигналізації, диспетчерської централізації і автоблокування (див. також Автоматизація), автомат. регулювання швидкості. Крім того, до складу М. входять депо, таговознижувальні підстанції, вентиляційні, дренажні й освітлювальні пристрої тощо. В СРСР М. проектується і будується відповідно до генеральних планів розвитку міст. Будівництво виконують індустріальними методами при комплексній механізації осн. робіт з використанням тунельних щитів прохідницьких і блокувальних. Конструкції тунельних споруд виготовляють із збірних залізобетонних і металевих елементів (тубів), монолітного бетону й залізобетону. М. (табл.) споруджують гол. чин. у містах з населенням понад 1 млн. чол., що дає змогу розв'язувати транспортну проблему, сприяє підвищенню культури транспортного обслуговування населення, створює умови для розвитку і впорядкування наземних

Підземна станція метрополітену: 1 — ескалаторний тунель; 2 — ескалатор; 3 — наземний вестибюль; 4 — перехідний тунель; 5 — платформа; 6 — рейкова колія; 7 — контактна рейка; 8 — підземний вестибюль.

Мефістофель. Статуя роботи М. М. Антокольського. Мармур, 1883. Державний Російський музей у Ленінграді.

архітектурно-планувальних аясамблів. Першу в світі лінію М. збудовано в Лондоні (1863; 3,6 км). В СРСР діють перший у країні Московський метрополітен, Київський метрополітен, М. у Ленінграді, Баку, Ташкенті, Тбілісі й Харкові. Будуються (1980) М. у містах Горькому, Єревані, Мінську, Новосибірську; СРСР бере участь у проектуванні й буд-ві М. у Будапешті, Варшаві, Калькутті, Празі, Софії та ін. містах. *Лит.: Овечников Е. В., Фительсон М. С. Городской транспорт. М., 1976.*

МЕТРОПОЛІТЕН-МУЗЕЙ (Metropolitan Museum of Art) у Нью-Йорку — один з найбільших музеїв у США. Засн. 1870, відкритий 1872 (міститься в Центр. парку, філіал — у парку Форт-Трайон). У музеї представлені пам'ятки образотворчого й декоративно-ужиткового мист. Старод. Єгипту, Греції та Риму, країн Зх. Європи (Італії, Франції, Іспанії, Англії та ін.), Близького й Далекого Сходу. В 1924 відкрито відділ американського мистецтва. В музеї є також відділи муз. інструментів, зброї, костюмів, бібліотека.

«МЕТРОПОЛІТЕН-ОПЕРА» (Metropolitan Opera) — провідний оперний театр у США. Відкритий в Нью-Йорку 1883 на кошти акціонерного т-ва «Метрополітен-опера хаус компани» (арх. Дж. К. Кейлі). Субсидується багатьма фірмами, т-вами, приватними особами. «М.-о.» — єдиний в США постійний оперний театр. Хор, оркестр і допоміжні колективи стабільні. Солісти й диригенти запрошують на сезони або на певні вистави. З 1910 опери виконуються новою оригінальною. Диригентами «М.-о.» були: Л. Дамрош, А. Тосканині, Г. Малер, Б. Вальтер, Е. Лайнслорф, Д. Мітронупос, Ф. Штідрі, Р. Бінг, Е. Бісс, Д. Левайн та ін. На її сцені співали видатні оперні співаки, зокрема італ. — Е. Карузо, Б. Діжлі, А. Галлі-Курчі, Тітта Руффо, Т. Гоббі, М. Дель Монако, Р. Скотто, Дж. Мі Стефанно, Р. Тебальді; польс. — М. Зембріх-Коханська, М. та Е. Рещке; австр. — Л. Слезак, німкеня Е. Шварцковф, американка М. Андерсон, шведка Б. Нільсон, гречанка М. Каллас, болгарин Н. Гяуров і Б. Христов. У 1907 в «М.-о.» співав Ф. Шаляпін. Серед рад. співаків, які виступали в театрі, — П. Лісциан, М. Біешу, О. Образцова, укр. артисти Б. Руденко й А. Солов'яненко. З 1966 «М.-о.» — в новому будинку.

МЕТРОПОЛІС (грец. *metropolis*, від *metros* — мати і *polis* — місто) — 1) у Стародавній Греції назва міста-держави (*полісу*), головного щодо заснованих ним в ін. землях поселень (див. *Колонія антична*). 2) Капіталістична держава, що володіє колоніями. З крахом колоніальної системи імперіалізму термін «метрополіс» практично виходить з ужитку. 3) В деяких державах (напр., у Канаді) — центр місто провінції або області.

МЕТТЕРНІХ (Metternich-Winneburg; Metternich-Winneburg) Клеменс Венцель Лотар (15.V 1773, Кобленц — 11.VI 1859, Відень) — австр. держ. діяч і дипломат,

князь. У 1809—21 — міністр закорд. справ і фактично голова уряду, 1821—48 — канцлер. 14.III 1812 уклав союзний договір з Наполеоном I. Під час Віденського конгресу 1814—15 підписав таємний договір з представниками Великобританії й Франції проти Росії й Пруссії. Один з організаторів і керівників Священного союзу. Внутр. і зовн. політика М. була спрямована на зміцнення феод.-абсолютистського ладу і панування австр. меншості в багатовір. Австр. імперії. М. — ініціатор політики поліцейських репресій (т. з. система М.), спрямованої проти революц. і нац.-визвольного руху в Австрії та в країнах Німеччини. Проводив політику соціального і нац. гноблення й щодо зх.-українських земель, які входили до складу Австрії. Влада М. була повалена революцією 1848—49 в Австрії.

МЕТЦЕЛЬ Людвіг де (1764—1848) — майстер паркової архітектури, інженер. За походженням бельгійець. Керував роботами по створенню парку «Софіїка» в Умані (1796—1805) — однієї з найвищих пам'яток садово-паркової архітектури на Україні. *Лл. див. до ст. «Софіїка».*

МЕТЬЮ (Matthew) Роберт Хогг (н. 12.XII 1906, Единбург) — брит. архітектор. Навчався в архіт. школі Единбурзького коледжу мистецтв. У 1961—65 — президент Міжнародної спілки архітекторів. У своїх роботах утверджував принципи раціоналізму (Королівський концертний зал, 1949—51, в співавт. з Л. Мартіном; житл. комплекс Олтон у Роутемтоні, 1951—59, в співавт.; Ін-т Співдружності націй, 1962, в співавт. з С. Джонсоном-Маршаллом; всі — в Единбурзі; аероказал Тернгаус в Единбурзі, 1955).

МЕФІСТОФЕЛЬ — один із духів зла, демон, часто — гірший ангел, сатана. У фольклорі й худож. лірі багатьох народів широко використано мотив укладення угоди між духом зла й людиною, вигнання гіршого ангела з раю, бунт демона проти бога та ін. Образ М. відтворено в літературі (Й. В. Гете, К. Марло, Т. Манн та ін.), музиці (Ш. Гуно, Г. Берліоз, Ф. Ліст, Р. Вагнер, А. Бойто та ін.), образотворчому мистецтві (Е. Делакруа, П. Антокольський).

Лит.: Легенда о докторе Фаусте. М., 1978.

МЕФОДІЙ (бл. 815, м. Солунь, тепер Фесалоніки, Греція — 6.IV 885) — один з просвітителів слов'ян, проповідників православної християнської релігії. Див. *Кирило і Мефодій*.

Р. Метью, Л. Мартін. Королівський концертний зал у Лондоні. 1949—51.

МЕХАНІЗАЦІЯ ТА ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ. Підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Розташований у с. Глеваєві Васильківського р-ну Київ. обл. Засн. 1930 в Харкові, з 1944 до 1978 перебував у Києві. В ін-ті 3 відділки: Південний (с-ще Якимівка Запоріж. обл.), Східний (Харків), Західний (Львів) і дослідне конструкторсько-технологічне бюро з експериментальним виробництвом. В ін-ті є 12 відділів та наук.-тех. бібліотека. Ін-т його відділки мають дослідні г-ва. Осн. завдання ін-ту — вдосконалення існуючих і розробка нових механізмів технологіч. процесів с.-г. виробництва, розробка методів високоефективного використання машинно-тракторного парку, а також електрифікації й автоматизації с.-г. виробн. В ін-ті є аспірантура і спец. рада по захисту дисертацій. Ін-т видає республіканський міжвідомчий наук.-технічний збірник «Механізація й електрифікація сільського господарства».

І. П. Масло.
МЕХАНІЗАЦІЯ ТА ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ ТВАРИНИЦТВА ПІВДЕННОЇ ЗОНИ СРСР ЦЕНТРАЛЬНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ І ПРОЄКТНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ. Підпорядкований ВАСГНІЛ. Розташований на о. Хортиця (Запоріжжя). Засн. 1967 на базі Запоріж. філіалу Всесоюзного ін-ту електрифікації с. г., попередником якого була дослідна станція по електрифікації с. г. В зоні діяльності ін-ту — Українська й Молдавська РСР, області, краї та авт. республіки Пн. Кавказу, Волгогр. й Астр. області. Ін-т має 17 н.-д. лабораторій, дослідне проектно-конструкторське бюро з експериментальним виробн. та 2 експериментальні г-ва — «Хортиця» й «Світанок». Гол. завдання ін-ту: розробка нових високоефективних технологій, створення експериментальних ферм і засобів комплексної механізації, електрифікації, автоматизації виробничих процесів у тваринництві.

Ю. Ф. Новиков.
МЕХАНІЗАЦІЯ — заміна ручної праці машинною, особливо у складних і трудомістких процесах. Розрізняють часткову М. (коли окремі ручні операції виконують машини або механізми), комплексну М. (яка охоплює весь комплекс робіт по виконанню закінченого процесу або створенню певного виробу, робітник керує комплексом машин) і якісно вищий ступінь М. — автоматизацію (коли машинами керують механізми, робітник лише налагоджує й контролює виробничий процес, дію машини (див. *Автоматизація виробництва*). Гол. напрямком тех. прогресу, основою підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції, скорочення часу виконання робіт є комплексна механізація й автоматизація виробництва. В «заміні ручної праці машинною», писав В. І. Ленін, — полягає вся прогресивна робота людської техніки (Полн. збір. тв., т. I, с. 93—94). Із заміною ручної праці машинною

Метрополітен світу
(за станом на 1979)

Місто, рік введення в експлуатацію	Протяжність ліній (км) і число станцій
Лондон, 1863	387,9 248
Нью-Йорк, 1868	371,1 438
другий 1908	22,4 13
Чикаго, 1892	144,8 142
Галзго, 1896	10,5 15
Бостон, 1897	30,0 50
Париж, 1900	185,8 355
другий 1938	92,2 57
Берлін, 1902	15,8 23
Зх. Берлін, 1902	96,0 105
Філадельфія, 1907	39,2 54
другий 1969	23,3 13
Гамбург, 1912	89,5 80
Буенос-Айрес, 1913	34,0 57
Мадрид, 1919	67,0 100
Барселона, 1924	48,2 72
Афіни, 1925	25,7 20
Токіо, 1927	127,6 118
другий 1960	47,6 53
Осака, 1933	75,6 75
Москва, 1935	172,6 107
Стокгольм, 1950	103,6 94
Торонто, 1954	52,7 58
Квінленд, 1955	30,5 18
Ленінград, 1955	54,4 37
Рим, 1955	11,0 11
Нагоя, 1957	51,7 56
Лісабон, 1959	12,0 20
Київ*, 1960	26,2 21
Мілан, 1964	40,3 50
Монреаль, 1966	38,1 45
Осло, 1966	35,5 43
Тбілісі, 1966	12,6 11
Баку, 1967	18,7 11
Роттердам, 1968	17,1 12
Мехіко, 1969	42,2 49
Будапешт, 1970	14,8 17
Мюнхен, 1971	16,0 20
Пекін, 1971	23,6 17
Саппоро, 1971	24,2 27
Йокогама, 1972	11,5 11
Нюрнберг, 1972	9,3 14
Сан-Франціско, 1972	11,4 34

МЕХАНІЗАЦІЯ І АВТОМАТИЗАЦІЯ ОБЛІКУ

Метрополітени світу
(за станом на 1979)

Продовження

Місто, рік введення в експлуатацію	Протяжність ліній (км)	і число станцій
Прага, 1974	11,3	16
Сан-Пауло, 1974	19,3	26
Сеул, 1974	9,5	9
Сантьяго, 1975	20,5	28
Харків, 1975	17,3	13
Брюссель, 1976	11,7	18
Вашінгтон, 1976	49,5	34
Відень, 1976	11,2	14
Амстердам, 1977	14,5	15
Кобе, 1977	5,8	4
Марсель, 1977	9,0	12
Ташкент, 1977	11,3	9
Ліон, 1978	11,8	17
Атланта, 1979	10,8	7
Бухарест, 1979	17,0	13
Ріо-де-Жанейро, 1979	5,1	5

Дані Міжнародного союзу громадського транспорту.

*Відомості про київський метрополітен наведено на 1980.

пов'язані не тільки тех. та економічні, а й важливі соціальні проблеми.

В умовах капіталізму, особливо за імперіалізму, де панує приватна власність на засоби виробн., М. запроваджується лише там, де вона забезпечує одержання найбільших прибутків. Поряд із сприянням розвитку *продуктивних сил* М. веде до ще більшого загострення класових суперечностей, збільшує армію безробітних, посилює експлуатацію робітників внаслідок небаченої *інтенсивності праці*, що спричиняє зростання травматизму, каліцтва і профес. захворювань. За соціалізму, що базується на *соціалістичній власності* на засоби виробн., М. розвивається планомірно і швидкими темпами. Вона є не лише могутнім засобом підвищення продуктивності праці, а й докорінно полегшує її умови, сприяє зростанню матеріального і культур. рівня всіх трудящих, *подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею*, удосконаленню і зростанню соціаліст. виробн. В СРСР, у т. ч. в УРСР, в результаті *індустриалізації*, розвитку машинобудування і широкого застосування машин ще в передвоєнні роки було досягнуто великих успіхів у М. виробн. в усіх галузях нар. г-ва. Прискореними темпами М. розвивається і на сучас. етапі. На пром. підприємствах України на 1.VII 1977 діяло 26 878 механізованих поточкових і автоматичних ліній, 14 948 комплексно-механізованих дільниць, цехів і виробн., підприємств. Тільки за 1976—78 створено 2379 одиниць нових типів машин, устаткування, приладів, засобів автоматизації і обчислювальної техніки. Модернізовано виробничого устаткування 71 757 одиниць. У вуг. пром-сті республіки, напр., повністю механізовано виймання вугілля в очисних вибоях (1971), доставку вугілля в очисних вибоях (1955), відкатуку вугілля (1957), навантажування в залізничні вагони (1964), навалювання вугілля в очисних вибоях — 98,3% (1978). Ця галузь вступила в етап комплексної М. і автоматизації. В ін. галузях пром-сті більшість продукції виробляють із застосуванням автоматизованих або механізованих процесів. У колгоспах і радгоспах осн. посівні роботи (оранка, сіяння зернових і цукр. буряків, збирання зернових) повністю механізовано, наближається до завершення М. садіння й копання картоплі, доїння корів та ряду ін. процесів с.-г. виробн. Розвиток М. разом з ін. заходами дав можливість підвищити продуктивність праці 1978 порівняно з 1970 у пром-сті УРСР на 41%, в с. г. — на 42%, в буд-ві — на 39% і на цій основі одержати більшу частину приросту продукції. Особливістю розвитку М. в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* є повсюдний перехід від часткової М. та автоматизації до комплексної М. і автоматизації закінчених виробництв внаслідок створення комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів, підприємств. Велику роль в економії живої праці й

підвищенні заг. рівня М. відіграє т. з. мала М., яка полягає в заміні ручної праці механізмами на окремих операціях, особливо допоміжних, у впровадженні пристроїв, приладів, спец. тари, що підвищують ефективність діючого устаткування. Важливим є підвищення рівня *стандартизації*, нормалізації, уніфікації, типізації технологічних процесів, спеціалізації, впровадження передових методів організації виробн., особливо поточкових, впровадження *наукової організації праці*, підвищення кваліфікації кадрів. Удосконалення планування, зокрема запровадження стабільних нормативів заробітної плати на 1 крб. продукції, затвердження в планах лімітів чисельності робітників і службовців, а також завдань щодо скорочення ручної праці великою мірою сприяє економії праці шляхом її всебічної М. Рівень М. в об'єднанні або галузі в цілому визначають рядом показників, зокрема питомою вагою продукції, виробленої механізованою працею в усій випущеній продукції. Екон. ефективність М. визначають, обчислюючи річний екон. ефект (сума економії всіх виробничих ресурсів — живої праці, матеріалів, капітальних вкладень), зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції та ін. В рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС, пленумів ЦК партії, в постановках Рад. уряду, в планах екон. та соціального розвитку СРСР, зокрема на одинадцять п'ятирічку (1981—85), накреслено конкретну програму дальшого розвитку і вдосконалення соціалістичного виробн. шляхом всебічного запровадження М. і автоматизації в усіх галузях нар. г-ва на базі *науково-технічного прогресу*. Виконання цієї програми — важлива умова створення *матеріально-технічної бази комунізму*. Див. також *Машинобудування. Приладобудування*.
Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Капітал, т. 1 [розд. 13]. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 42. VII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.; Брежнев Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1975; Экономика промышленности СССР, М., 1977; Зайцев А. Т. Механизация производственных процессов в сельском хозяйстве. М., 1979.

Г. П. Жеребкін.

МЕХАНІЗАЦІЯ І АВТОМАТИЗАЦІЯ ОБЛІКУ — застосування засобів обчислювальної і периферійної техніки (реєстратори виробництва, дисплеї, телетайпи тощо) в бухгалтерських, статистичних і оперативно-технічних облікових операціях. Є складовою частиною системи машинної обробки екон. інформації і *автоматизованої системи управління (АСУ)*. Початок механізації облікових робіт пов'язаний з розвитком у кін. 19 ст. перфораційних обчислювальних машин (ПОМ). Широке застосування ПОМ для механізації обліку в СРСР набуло в 30-х рр., коли було покладено початок вітчизн. обчислювальному приладобудуванню. Зі створенням ЕОМ і периферійної

техніки розвивається і автоматизація обліку, при цьому змінюються і форми рахівництва. *Таблично-перфокарткову форму рахівництва* застосовують при використанні ПОМ, автоматизовану — при використанні ЕОМ і периферійної техніки. Завдяки цьому складаються досконаліші реєстри *аналітичного обліку* і *синтетичного обліку*, спрощується обробка вихідної інформації тощо. Операції обліку виконують централізовано на машинолінійних станціях або в *обчислювальних центрах*. Фактично (облікову) інформацію фіксують у первинному документі (наряд, вимога тощо), а потім переносять на машинний носій (перфокарту, перфострічку, магн. стрічку), або ці операції одночасно виконують за допомогою реєстраторів виробн. та ін. засобів периферійної техніки. Іноді цю інформацію фіксують у перфокартах-документах (дуаль-карти з графічними позначками). На них автоматично фіксують (перфоруєть) постійну інформацію, вручну — змінну (у вигляді графічних позначок), яку потім також автоматично перфоруєть. Машинні носії після цього обробляють на ПОМ або ЕОМ. Результати виконаних на машинах облікових операцій фіксують на паперових аркушах — табуляграмах (машинограмах), кількість примірників яких збільшується за допомогою копіювальної і розмножувальної техніки. Оперативну (фактичну) інформацію, оброблену на ЕОМ, також видають на дисплеї або ін. периферійній техніці. Збирають і обробляють інформацію за типовими або індивідуальними проектами (тех. і робочими або техноробочими). Вони звичайно містять детальний опис технології збирання й обробки інформації та призначення і принципи побудови кодів та їхніх номенклатур, форм носіїв інформації (первинних документів, схем перфокарту, перфокарт-документів, перфострічок, структур інформації, розміщених на магнітних носіях тощо), *алгоритмів* обробки інформації, форм вихідних документів, призначення та використання їх, питання ефективності машинної обробки інформації тощо. У цих процесах важливе значення має застосування умовно-постійної інформації, тобто інформації, яка протягом тривалого періоду не змінюється (коефіцієнт стабільності її має бути не менший як 0,6—0,8). Її заздалегідь фіксують на машинних носіях, що становлять постійні масиви, а потім багато разів використовують під час обробки облікової інформації, в первинних документах цю інформацію звичайно не фіксують. На більшості підприємств Рад. Союзу, в т. ч. Укр. РСР, механізацію і автоматизацію обліку здійснюють як самостійний вид роботи або в системі машинної обробки екон. інформації і автоматизованої системи управління (АСУ).
Лит.: Ісаков В. І., Рожнов В. С. Механизация учёта и вычислительных работ. М., 1968; Волков С. И. Учётная информация и система её обработки на ЭВМ. М., 1973; Подольский В. И. Автоматизация обработки учёной информации на промышленных

предприємств. М., 1978; Твердохлеб Н. Г. Организация машинной обработки экономической информации. К., 1979.

МЕХАНІЗАЦІЯ КРИЛА — сукупність механічних рухомих або нерухомих пристроїв на крилі літального апарата, якими змінюють підйомну силу, подовжні чи поперечні аеродинамічні моменти сил і лобовий опір крила. Пристроями, що створюють додаткову підйомну силу (вони збільшують ефективну кривину профілю крила, площу його поверхні), є (мал.): передкрилки (рухомі і нерухомі), поворотні носки, одно-, дво- або багатошліпінні закрилки (поворотні, висувні), щитки (зсувні, прості та ін.). З цієї метою використовують і пристрої, що поліпшують обтікання крила повітрям: вони здувають (струменем стиснутого газу) або відсмоктують пограничний шар з верхньої його поверхні. Підйомну силу збільшують також реактивними закрилками, для яких ґрунтується на використанні енергії струменя стиснутого повітря над їхньою верхньою поверхнею. Осн. пристроями, якими змінюють аеродинамічні сили та моменти сил, є: елерони (відхилювані вгору і вниз частини площі крила), елерони-інтерцептори (висувні або поворотні пластинки, що відхиляються поперемінно на правій або лівій частині крила) і глісадні інтерцептори (вони відхиляються одночасно на обох частинах крила). Лобовий опір крила збільшують в разі потреби (напр., під час посадки літального апарата) повітряними (аеродинамічними) гальмами: рухомими гратками або щитками під крилом, інтерцепторами на верхній частині крила. М. к. полетшує зліт літального апарата з земної або водної поверхні, керування ним у польоті, зменшує посадочну швидкість.

О. В. Флоринський.
«МЕХАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА» — щомісячний науково-виробничий журнал, орган Державного комітету УРСР по виробничо-технічному забезпеченню сільського господарства. Виходить у Києві з січня 1950. В журналі висвітлюються актуальні питання експлуатації машинно-тракторного парку в колгоспах і радгоспах, комплексної механізації і електрифікації виробничих процесів у с. г., пропагуються найновіші досягнення вітчизн. науки й техніки, досвід передовиків, кращі раціоналізаторські пропозиції механізаторів та спеціалістів. Друкуються статті, присвячені питанням економіки та організації с. г. виробн. Я. Ф. Янченко.

МЕХАНІЗМ (від грец. μηχανή — знаряддя, пристрій) — 1) Пристрій (сукупність рухомо з'єднаних між собою ланок), що передає або перетворює (відтворює) рух. Є складовою частиною більшості машин, багатьох приладів і апаратів. До М., що передають рух, належать, напр., карданні механізми (див. також *Передача* в машинах), до перетворювальних (відтворювальних) М. — кривошипні механізми, кулачкові механізми, кулісні механізми, мальтійські механізми, шарнірні механізми. Крім

того, розрізняють плоскі механізми і просторові механізми; М. з одним (переважно) або двома ступенями вільності (напр., диференціали). При дослідженні й проектуванні М. керуються положеннями машин і механізмів теорії. Див. також Виконавчий механізм, Кінематика механізмів, Кінестатика механізмів. 2) Сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ, напр. М. хімічної реакції, М. випромінювання.

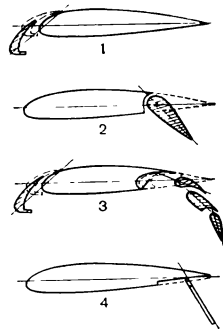
МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ — внутрішню врегульована система держ. органів, через які пануючий клас здійснює владу держави, забезпечує своє політ., екон. та ідеологічне панування. Орг. структура та зміст діяльності М. д. визначаються класовою суттю держави. Система М. д. та функції держ. органів закріплюються в законодавстві (в Рад. Союзі — в Конституції СРСР та конституціях союзних і авт. республік). Для експлуаторських д-в характерна тенденція до зростання і ускладнення М. д., до все більшого його протиставлення народові, підвищення ролі й значення апарату примусу. В сучас. бурж. д-вах армія, поліція і розвідка разом з чиновницько-бюрократичним апаратом становлять гол. знаряддя держ. влади, внутр. та зовн. політики монополіст. буржуазії. Соціалістична революція здійснює злам бурж. М. д. і створює новий, соціалістичний державний апарат, який ґрунтується на соціалістичній основі, виражає інтереси трудящих на чолі з робітн. класом. Механізм Радянської держави, всі її органи діють на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Гол. рисою механізму Рад. д-ви є широка участь трудящих в управлінні всіма її справами. Основу соціалістичного М. д. створюють представницькі органи, зокрема, в СРСР — Ради народних депутатів. В умовах соціалізму розвиток М. д. має тенденцію до постійного вдосконалення, всезростаючої демократизації, зміцнення його правової основи.

Є. В. Назаренко.
МЕХАНІЗОВАНИЙ ІНСТРУМЕНТ — інструмент (ручні машини) з вмонтованим двигуном. Механізованими є пилки, ножиці, гайкові верстати, рубанки, напилки, шабери та ін. інструменти (див. також Будівельний інструмент, Дереворізальний інструмент, Металорізальний інструмент). Розрізняють М. і. з приводом електричним, пневматичним, гідравлічним, з двигуном внутр. згоряння і з порохомовим зарядом. В М. і. деяких видів рух робочому органу передається від привода через гнучкий вал. Вага М. і. здебільшого 1,5—10 кг.

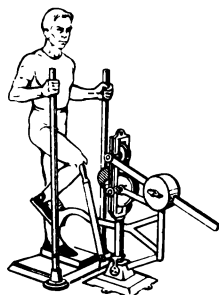
МЕХАНІКА [грец. μηχανική (τέχνη) — мистецтво побудови машин] — наука про найпростішу форму руху матерії — механічний рух. М., вивчаючи механічні рухи матеріальних тіл, враховує найзагальніші властивості речовини (протяжність, масу тощо) і не враховує її молекулярної будови. Рух матерії з врахуванням корпускулярних властивостей вивчають ме-

годами квантової механіки; якщо досліджують рухи з швидкостями, сумірними з швидкістю світла, — користуються законами релятивістської механіки (див. Відносності теорія). Початковий зміст М. — учення про рух матеріальних точок і абсолютно твердих тіл з швидкостями, набагато меншими за швидкість світла, — значно розширився, і на основі механіки класичної утворився цілий ряд наук. напрямів і окремих наук. Усі наук. проблеми, які охоплює М., ділять на три розділи: загальна М., М. рідини і газу та М. деформівного твердого тіла. В кожному з цих розділів відповідно до характеру розв'язуваних задач розрізняють: статіку — учення про рівновагу тіл під дією сил, кінематику — вчення про геом. властивості руху тіл та динаміку — вчення про рух тіл під дією сили. До заг. М. відносять: аналітичну механіку, динаміку твердого тіла, в т. ч. небесну механіку, балістику, теорію гіроскопів, теорію стійкості руху, а також теорію коливань, біомеханіку, заг. теор. питання М., експериментальну техніку тощо. Основу розділу М. рідини і газу становлять: гідроаеромеханіка, до якої входять теорія ідеальної й реальної рідини, теорія хвиль, турбулентності, пограничного шару, фільтрація тощо; газова динаміка, яка розглядає надзвуковий рух і ударні хвилі, рух плазми, горіння, теорію вибухів; а також тех. теорії — аеродинаміка літальних апаратів, теорія гідротех. споруд і машин, динаміка морів і океанів, теорія корабля, вентиляція та ін. До розділу М. деформівного твердого тіла відносять: теорію деформування тіл, в першу чергу теорію пружності й пластичності, реологію, тех. теорію розрахунку пластин, оболонок, стрижнів та ін. елементів конструкцій; теорію міцності, втомленості й руйнування твердих тіл; механіку ґрунтів і сипких тіл; будівельну механіку і опір матеріалів. Основоположником М. є Г. Галілей, який запровадив поняття прискорення та сформулював закон інерції. Осн. закони динаміки встановив І. Ньютон. Аналітичний апарат М. розроблений в працях Ж. Лагранжа, Ж. Д'Аламбера, Л. Ейлера, Й. Бернуллі, У. Гамільтона, М. В. Остроградського, К. Якобі. Значний внесок у розвиток М. зробили вітчизн. вчені-механіки М. Є. Жуковський, О. М. Ляпунов, С. О. Чаплигін, І. В. Мещерський, О. М. Крилов, Г. К. Суслів та ін. Розвиток М. в Українській РСР пов'язаний з працями академіків АН УРСР О. М. Динника, Д. О. Граве, Г. М. Савіна, А. Д. Коваленка, М. О. Кільчевського. Питання М. вивчають ін-ти АН УРСР, зокрема Гідромеханіки інститут, Машинобудування проблем інститут, Механіки інститут, Міцності проблем інститут, Прикладних проблем механіки і математики інститут, Прикладної математики і механіки інститут, Фізико-механічний інститут, кафедри ряду вузів республіки.

Лит.: Кільчевський М. О. Курс теоретичної механіки, т. 1—2. К., 1955—

Механізація крила: 1 — крило з рухомим передкрилком; 2 — крило з поворотним закрилком; 3 — крило з рухомим передкрилком і висувним закрилком; 4 — крило з зсувним щитком.

МЕХАНІКА
ГРУНТІВ

Механотерапія. Апарат Цандера для активнопасивних рухів.

57: Тимошенко С. П. Курс теории упругости. К., 1972; Ишлинский А. Ю. Механика как основа познания природы и база творений техники. В кн.: Теоретическая механика во втузах. М., 1973; Лойцянский Л. Г. Механика жидкости и газа. М., 1978; Савин Г. Н. Механика деформируемых тел. К., 1979. О. О. Горшково.

МЕХАНІКА ГРУНТІВ — наукова дисципліна про напружено-деформівний стан, умови міцності й стійкості ґрунтів, а також зміну їхнього стану і властивостей під впливом зовнішнього навантаження і діяння, спричинюваного зміною умов залягання гірських порід; розділ *механіки суцільного середовища*; наукова основа фундаментобудування. Ґрунтується на осн. залежностях теорій *пружності, пластичності, повзучості, гідрогеології, інженерної геології, ґрунтознавства*. Осн. проблеми, що їх розв'язує М. г., полягають у вивченні фіз. властивостей ґрунтів і виявленні існуючих між ними закономірностей; у дослідженні ґрунтів на різних стадіях деформування (див. також *Осідання ґрунту*); у визначенні умов міцності і стійкості ґрунтових основ *споруд* і природних укосів, а також тиску ґрунтів на огороження. В теоретичній М. г. використовують ідеалізовані *розрахункові схеми* (з обов'язковим лабораторним або польовим визначенням необхідних вихідних параметрів). У прикладній М. г. застосовують методи фіз. або відцентрового моделювання. Результати, одержувані методами М. г., використовують при проектуванні основ і фундаментів будинків, пром. і гідротех. споруд, укосів і конструкцій, що їх огорожують, у дорожньому й аеродромному буд-ві, при прокладанні підземних комунікацій тощо. Значну роль у розвитку М. г. відіграли праці амер. вченого К. Терцагі (1883—1963), російських і українських вчених М. М. Герсєванова, М. М. Давиденкова, І. М. Литвинова, Б. М. Жемочкина, В. І. Курдюмова, В. В. Соколовського, М. О. Цитовича та ін. В СРСР дослідження в галузі М. г. проводять у в.-д. Ін-ті основ і підземних споруд ім. М. М. Герсєванова (Москва), Всесоюзному н.-д. ін-ті гідротехніки ім. Б. Є. Веденєєва (Ленінград), *Будівельних конструкцій науково-дослідному інституті* (Київ), багатьох вузах. *Літ.*: Герсєванов Н. М., Польшин Д. Е. Теоретические основы механики грунтов и их практические применения. М., 1948; Гольдштейн М. Н. Механические свойства грунтов. М., 1979; Цитович Н. А. Механика грунтов. М., 1979. В. Б. Швець.

МЕХАНІКА КЛАСИЧНА — наука про рух *матеріальних точок* і абсолютно твердих тіл, тобто тіл, віддало між будь-якими двома точками яких завжди залишається незмінною. М. к. ґрунтується на *Ньютона законах механіки*. Див. також *Механіка*.

МЕХАНІКА РОЗВИТКУ — розділ біології, що вивчає механізми індивідуального розвитку (*онтогенезу*) організмів. Засн. в кінці 19 ст. нім. вченим В. Ру, який виділив її у самостійну наук. дисципліну. М. р., використовуючи каузально-аналітичний метод, розкриває причини *зародкового роз-*

витку. Дослідженнями в галузі М. р. одержано дані про значення взаємодії частин зародка, що розвивається, у формоутворенні. Дослідження в цьому напрямі на Україні провадив І. І. Шмальгаузен. В серед. 20 ст. виник новий напрям у дослідженні онтогенезу — *біологія розвитку*.

Б. Г. Новиков.
МЕХАНІКА СУЦІЛЬНИХ СЕРЕДОВИЩ — розділ *механіки*, який вивчає рух і рівновагу газів, рідин та деформівних твердих тіл. Охоплює гідроаеродинаміку, теорію пружності й пластичності, а також цілий ряд ін. теорій. В М. с. с. речовина розглядається як неперервне середовище, тобто нехтується її дискретна (атомна, молекулярна) структура. В основі М. с. с. лежать рівняння руху або рівноваги середовища, *нерозривності рівняння*, рівняння закону збереження енергії, а також співвідношення зв'язку між напруженнями, деформаціями, швидкостями і прискореннями деформацій і т. п., температурою та ін. фізико-хім. параметрами стану середовища. При розв'язуванні конкретної задачі перелічена система рівнянь доповнюється початковими і граничними умовами, вигляд яких залежить від особливостей середовища. М. с. с. набула багато застосувань у науці і техніці (див., зокрема, *Механіка ґрунтів*).

МЕХАНІКІНІ ІНСТИТУТ АН УРСР. Створений 1919 в Києві (до 1929 — Ін-т тех. механіки АН УРСР, 1929—59 — Інститут буд. механіки АН УРСР). В складі ін-ту (1980) 16 відділів, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро з дослідним виробн. склопластиків, дослідне виробн. маш.-буд. профілю. Є аспірантура. Осн. напрямки роботи: дослідження проблем статки, динаміки та стійкості суцільних середовищ, буд. механіки, термомеханіки, міцності, пластичності та руйнування матеріалів, заг. механіки і теорії машин. Публікує журн. «Прикладная механика». В ін-ті працювали Ф. П. Белянкін, М. М. Боголюбов, О. М. Динник, М. М. Крилов та ін. вчені. Ін-т нагороджено (1969) Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

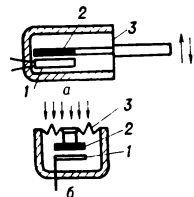
І. І. Іщенко.
«МЕХАНІСТИ» — термін, який вживали у філос. літературі 20—30-х рр. для характеристики поглядів ряду рад. філософів та природознавців, у творч. яких мав місце відхід від *діалектичного матеріалізму до механіцизму й позитивізму*. Початок механістичному ухилові в рад. філософії поклав О. О. Богданов. Осн. предстванки: Л. І. Аксельрод, В. М. Сараб'янов, А. К. Тімірязев, І. І. Скворцов-Степанов та ін. «М.» зводили вищі форми руху *матерії* до механічної, якісні відмінності — до кількісних, діалектичні суперечності тлумачили в дусі механістичної концепції «рівноваги» тощо. Погляди «М.» було піддано різкій критиці під час філос. дискусії 1924—29. В Постанові ЦК ВКП(б) про журнал «Под знаменем марксизма» (1931) механістичний ухил осуджено і кваліфіковано як спробу своєрідної ревізії марксизму.

МЕХАНІСТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ, механічний матеріалізм — одна з істор. форм домарксистського матеріалізму, для якої характерне метафіз. пояснення явищ об'єктивної дійсності, зведення якісно різномірних формоутворень матерії до законів механіки. Див. *Метафізичний матеріалізм, Механіцизм*.

МЕХАНІЦИЗМ — абсолютизація законів *механіки*, зведення вищих форм *руху* матерії до нижчих. Прибічники М. розглядають рух не як якісну зміну, не як «саморух» *матерії*, а як звичайне переміщення тіл у просторі, як результат діяння зовн. сил. Вони заперечують суперечність як внутр. джерело руху предметів, розвиток від нижчого до вищого, від простого до складного, стрибкоподібність *розвитку* та ін. М. був панівним напрямом у науково-матеріалістичній думці 17—19 ст. й відіграв відносно прогресивну роль у боротьбі проти релігійно-ідеалістичних концепцій. Проте з розвитком науки М. виявив свою односторонність і став гальмувати її дальший поступ. Механістична позиція у філософії є проявом метафіз. способу мислення (див. *Метафізика*). Механістичні тенденції іноді мають місце і в сучас. науці (зокрема, зведення мислення людини до процесів в електронних обчислювальних машинах).

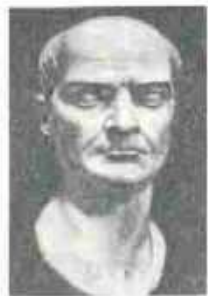
МЕХАНІЧНИЙ ЕКВІВАЛЕНТ ТЕПЛА — кількість роботи в механічних одиницях (*кілограм-сила-метрах або джоулях*), еквівалентна одиниці тепла (в *калоріях*); дорівнює 0,4269 ктс/кал або 4,18 Дж/кал. Експеримент. визначення М. е. т. відіграло вирішальну роль у встановленні *енергії збереження і перетворення закону*. В *Міжнародній системі одиниць* (СІ), де прийнято єдину одиницю вимірювання роботи і тепла — джоуль, необхідність користуватися поняттям М. е. т. відпала.
МЕХАНІЧНИЙ РУХ — зміна взаємного розташування тіл (або їх частин) у просторі з часом. М. р. є однією з найпростіших форм *руху*. Вищі форми руху нерозривно зв'язані з М. р., проте він аж ніяк не вичерпує їхньої природи. Так, не можна, напр., звести лише до М. р. теплові, електромагн., хім., біол. та ін. процеси. Мірою М. р. є *кінетична енергія* (скаляр) та *імпульс* (вектор). М. р., як і всі рухи в природі, підпорядкований *енергії збереження і перетворення закону*.

МЕХАНІЧНИЙ СКЛАД ГРУНТУ — відносний вміст у ґрунті (у вагових процентах) елементарних часточок різного розміру (механічних елементів). Близькі за розмірами часточки ґрунту об'єднують у групи або фракції: камінці (середній діаметр більше як 10 мм), хрящ і гравій (10—3 мм), крупний, середній і дрібний пісок (3—0,05 мм), крупний пил (0,05—0,01 мм), середній і дрібний пил (0,01—0,001 мм); мул (менше як 0,001 мм). З М. с. г. пов'язано багато фізичних, фізико-механічних, фізико-хімічних, водних та інших властивостей ґрунту. Напр., наявність мулових часточок підвищує гігроскопічність і загальну *вологосм-*

Механотрону: а — для вимірювання переміщення і зусиль; б — для вимірювання тиску; 1 — нерухомий катод; 2 — рухомий анод; 3 — мембрана (стрілками показано напрям дії зовнішньої сили).

МЕХМЕД II

Мехмед II. Лувр. Париж.

І. І. Мечников.

Б. В. Мешко.

Мечеть Джума-Джами в Євпаторії. 1552.

ка Нуестра Сеньйора де Гуадалупе (1695—1709), Гіринча школа (1797—1813). Серед споруд 20 ст.: Палац красних мист. (1904—34, арх. А. Боарі), М-во охорони здоров'я (1926—29, арх. К. Обрегон Сантасілья), Нац. консерваторія (1945, арх. М. Пані), Університетське містечко (1949—54, арх. Папі, Е. дель Мораль і К. Ласо), Палац спорту (1968, арх. Ф. Кандела). Пам'ятник революції (1933—38). **МЕХМЕД II** аль-Фатіх (Завойовник) [30.III 1432, Едірне — 3.IV (або 3.V) 1481, Ункар-Каїрі] — султан Османської імперії 1444 і 1451—81. Проводив завоювальну політику в Малій Азії і на Балканах. За його правління було завоювано Константинополь (1453), що поклало край існуванню Візантії, Сербію (1459), Морено (1460), Трапезундську імперію (1461), Боснію (1463), Албанію (1479). Кримське ханство 1475 та Валахія 1476 визнали свою залежність від Османської імперії. Після встановлення тур. панування в районі Чорного м. почалися спустошливі напади тур.-тат. феодалів на Україну.

МЕХМЕД IV (1642—92) — султан Османської імперії 1648—87. Домогався згоди Б. Хмельницького на визнання Україною зверхності Османської імперії. Проте Б. Хмельницький ухилився від конкретних зобов'язань і добився допомоги укр. сел.-козак. війську з боку тур. пасала — Кримського ханства. В 1669 уряд М. IV уклав угоду з П. Дорошенком про перехід Правобережної України під владу Османської імперії. Внаслідок війни 1672—76, яку М. IV вів проти Польщі, за Буначицьким мирним договором 1672 і Журавненським мирним договором 1676 до Османської імперії відійшло Поділля, а під владу П. Дорошенка — Брацлавщина і Пд. Київщина. Підтримуючи 1677—81 Ю. Хмельницького, уряд М. IV вів війну проти Рос. д-ви за Лівобережну Україну (див. Чигиринські походи 1677 і 1678), яка закінчилася укладанням Бахчисарайського мирного договору 1681. М. IV 1687 усягнули від влади яничари.

МЕХОВСЬКИЙ Матвій — див. Машей з Мехова.

МЕЦ — місто на Пн. Сх. Франції, адм. ц. департаменту Мозель. Один з осн. пром. центрів Лотарингії. Порт на р. Мозель. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 111,9 тис. ж. (1975). Розвинуті машинобудування, хім., швейна, взут., і харч. пром-сть. Поблизу М. добування та виплавка заліз. руди.

МЕЦАРЕНЦ (справж. прізвище — Мешаури) Місак (січень 1886, с. Білків Харківської обл., Туреччина — 5.VII 1908, Константинополь) — вірм. поет. Друкуватися почав 1903. Автор зб. віршів «Райдуга», «Нові пісні» (обидві — 1907), де оспівував кохання, природу. Деякі твори пройняті скорботними роздумами про долю вірм. народу, який знемагав під султанським ігом.

МЕЦЕНАТ Гай Цільний (Gaius Cilnius Maecenas; п. між 74 і 64 — п. 8 до н. е.) — сподвижник імп. Августа. Не обіймаючи держ. посад, виконував важливі політ.,

дипломатичні та приватні доручення імператора. Протегував поетам (Вергілію, Горатію та ін.), що зробило його ім'я прозваним. **МЕЦЦО-СОПРАНО** (італ. mezzo-soprano, від mezzo — середній) — жіночий голос, середній між сопрано і контральто. Розрізняють високе М.-с., близьке до сопрано, і низьке, що наближається до контральто. Особливо повно звучить у серед. регістрі. Діапазон: ля, сі бемоль малої — ля, сі бемоль другої октави. В хорі виконує партію альт.

МЕЦЦО-ТИНТО (від італ. mezzo — середній і tinto — пофарбований), «чорна маєра» — один з видів заглибленої гравюри на металі. Виконується на мідній полірованій платівці, яка за допомогою спец. інструментів покривається багатьма заглибленнями, завдяки чому її поверхня стає густозернистою і настільки темною, що дає у відбитку рівне чорне оксамитове тло. В місцях, які відполюють світлим частинам малюнку, платівку вишкрябують і вигладжують, створюючи поступові переходи від тіні до світла. Техніку М.-т. винайдено в серед. 17 ст.; у 18 — на поч. 19 ст. вона поширилася в Англії і Франції, а також у Росії та на Україні (А. Козачківський). Серед радянських митців ряд творів у техніці М.-т. виконали І. Соколов, В. Касіян.

МЕЧ — вид холодної зброї, яку застосовували в давнину і в період середньовіччя в піхоті та кінноті. Являв собою прями́й клинок з державом, що відділявся від клинка перехрестям і закінчувався на вершні. Поява бронзових М. належить до серед. 2-го тис. до н. е., залізних — до поч. 1-го тис. до н. е. В 10 ст. на Русі був поширений М. завдовжки до 105 см з одностороннім клинком і загостреним кінцем. У 16 ст. у зв'язку з застосуванням вогнепальної зброї М. в піхоті вийшов з ужитку, а в кінноті був замінений шаблею або палашиом. Іл. див. до ст. Київська Русь.

МЕЧЕТЬ (від араб. масджід — місце поклоніння) — культова споруда, храм у мусульман. Бувають різноманітні типи, найпоширеніші — з двороний тип (відкритий прямокутний двір, обнесений стінами й галереями) і тип купольної споруди. Поряд з М. звичайно будують мінарет. Серед М. багато пам'яток архітектури: М. у Кордові (8—10 ст.), в Ісфагані (11 ст.), Бібі-ханум у Самарканді (1399—1404), Калян у Бухарі (1514), Джума-Джами в Євпаторії (1552, арх. Х. Сіан).

МЕЧІВ Кязим Бекієвич (жовтень 1859, аул Шкі, тепер у Каб.-Балк. АРСР — 25.III 1945, поблизу м. Талди-Курган Каз. РСР) — балкарський рад. поет. Значитель балкарської літератури. Літ. діяльність почав 1890. Писав про безправне життя трудового балк. народу, його прагнення до свободи (поеми «Поранений тур», 1907, «Бузжигіт», 1910). М. оспівував перемогу Великої Жовт. соціалістич. революції, нове соціалістичне життя (зб. «Мені сезим», 1939). М. високо цінив поезію Т. Шевченка, особисто був знайомий з Марком Вовчком. На батьківщині

поета (в с. Бабугент) встановлено йому пам'ятник.

МЕЧНИКОВ Ілля Ілліч [3 (15). V 1845, с. Іванівка, тепер Куп'янського р-ну Харківської обл. — 2 (15). VII 1916, Париж] — рос. і укр. біолог, один з основоположників ембріології, порівняльної патології, імунології і мікробіології. Почесний член Петерб. АН (з 1902). Закінчив Харків. ун-т (1864). У 1864—67 спеціалізувався в Німеччині та Італії, де вивчав ембріологію безхребетних тварин. В 1867 М. захистив магістерську, 1868 — докторську дисертації. З 1867 М. — доцент, 1870—82 — професор зоології і порівняльної анатомії Новоросійського ун-ту в Одесі. У 1886 М. (разом з М. Ф. Гамалією) заснував в Одесі першу в Росії бактеріологічну станцію (тепер Вірусологія і епідеміологія одеський науково-дослідний інститут). М. створив першу рос. школу мікробіологів, імунологів і патологів. У 1887, на запрошення Л. Пастера, М. переїхав до Парижа, де організував лабораторію при Пастерівському ін-ті, якою завідував до самої смерті. М. установив спільні закономірності в розвитку хребетних і безхребетних тварин, запропонував теорію походження багатоклітинних організмів (див. Фагоцити теорія). Відкрив явище фагоцитозу (1882), за що йому було присуджено Нобелівську премію (1908). М. приділяв велику увагу розробці проблем імунітету, запалення, довголіття, вивченню інфекційних хвороб (холери, черевного тифу, сифілісу, туберкульозу). За світоглядом М. був переконаним матеріалістом і послідовним дарвіністом.

Тал.: Лекції з порівняльної патології запалення... Х. — К., 1932; Академическое собрание сочинений, т. 1—16. М., 1955—64.

МЕЧНИКОВ Лев Ілліч [18 (30). V 1838, Петербург — 18 (30). VI 1888, Невшател, Швейцарія] — вітчизняний географ і соціолог. Брат І. І. Мечникова. Навчався в Харків. ун-ті, з якого 1856 був виключений за участь у революц. студентському русі, згодом — у Петерб. ун-ті і Петерб. Академії мистецтв. У 1860 вступив добровольцем у загін Дж. Гарібальді, брав участь у нац.-визвольній боротьбі італ. народу. Був у дружніх стосунках з О. І. Герценом, співробітничав у «Колоколе». В 1874—76 читав лекції з рос. мови в Токійському ун-ті. З 1876 допомагав Е. Реклю в створенні праці «Всесвітня географія. Земля і люди». З 1883 — професор Невшателської академії (Швейцарія). В 1889 було видано осн. працю М. «Цивілізація та великі історичні ріки». М. — представник географічної школи в соціології, зокрема намагався довести вирішальну роль у розвитку істор. цивілізації рік, морів та океанів.

МЕЧОНОСЦІ, орден мечоносців — нім. католицький духовно-лицарський орден. Офіційна назва — «Брати воїнства Христового». Засн. 1202 при підтримці папи римського Інокентія III для загарбання Сх. Прибалтики. Члени ордену М. носили білий плащ з зображенням червоного меча і хреста (звідси

вазя). На поч. 13 ст. здійснили *хрестові походи* проти прибалтійських народів. М. вторглися на територію Полоцького князівства й почали загрозувати Новгороду й Пскову. В 1234 побл. Дєрпта (сучас. Тарту) війська новгородського князя Ярослава Всеволодовича, а 1236 біля Сауде (сучас. Шаудялі) литовці розгромили М. Залишки ордену 1237 злилися з *Тевтонським орденом*. Відгалуженням Тевтонського ордену в Прибалтиці став *Лівонський орден*.

МЕХОХВОСТИ (Xiphosura) — ряд членистоногих тварин класу *меростомових*. Тіло (довж. до 90 см) сплюснене у спинно-черевному напрямі, вкриті панциром. У ряді — 3 сучас. роди з 5 видами, поширені гол. чин. біля Атлантичних узбереж Центр. й Пн. Америки, Пд.-Сх. Азії. Живуть у прибережній зоні на піщаному дні, часто закопуються у ґрунт. Живляться моллюсками й рослинами. Розділяються на два роди: *Метаморфозом*. Личинка нагадує трилобітів. Викопні рештки М. відомі з кембрію.

МЕЧ-РИБА (Xiphias gladius) — єдиний сучасний представник роду меч-риб ряду *окупеоподібних*. Тіло голе, довж. до 4 м, жива маса бл. 500 кг, черевних плавців немає. Верхня щелепа витягнута в довгий мечовидний відросток (звідси й назва риби), що ним М.-р. уражає здобич, якою живиться, в т. ч. *кальмарів*, тунців і акул. Нерест влітку, ікра пелагічна (плаваюча). М.-р. веде переважно поодинокий спосіб життя. Поширена в усіх океанах, найбільше в тропічних. В СРСР зрідка запливає в Японське, Чорне, Балтійське й Баренцове моря. Об'єкт промислу. Іл. с. 487.

МІШКО Броніслав Вікторович (п. 21.VIII 1928, с. Тетерево, тепер Круглянського р-ну Могильовської обл. БРСР) — укр. рад. режисер, народний артист УРСР (з 1980). Член КПРС з 1957. Закінчив театр. студію при Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької (1948) та Київ. ін-т театр. мистецтва (1958). Працював у Дніпроп. рос. драм. театрі ім. М. Горького (1958—61), Одес. рос. драм. театрі ім. А. Іванова (1964—66), Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1968—71), Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Шевченка (1971—74), 1961—63 — режисер, з 1974 — гол. режисер Одес. укр. драм. театру ім. Жовтневої революції. Вистави: «Для домашнього вогнища» Франка, «Безталанна» Карпенка-Карого, «97» М. Куліша, «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Калиновий гай» Корнійчука, «Тил» Зарудного та ін. Викладав у навч. закладах Дніпропетровська, Києва, Харкова, з 1974 — в оперній студії Одеської консерваторії ім. А. Нежданової.

МІШКО І (Mieszko), Мечислав І (р. н. невід. — п. 25.V 992) — перший історично вірогідний польск. князь (бл. 960—992) з династії *Пістів*. За правління М. І почалося складання польск. д-ви. М. І воював проти *лотиців* (967) за Помор'я, проти Чехії (990) за Сілезію й *Малу Польщу*. Прагнув до ослаблення «Священної Римської імперії», підтримуючи в ній

опозиційні сили. В 966 запровадив християнство (за латинським зразком).

МІШТЕРГАЗІ (Mesterházi) Лайош (3.III 1916, Кішпешт — 4.VI 1979, Будапешт) — угор. письменник. Член Угор. соціалістичної партії з 1943. Перші збірки оповідань — «Без чудес» (1951), «Вірність» (1952). У трилогії «Свідчення» (1955—56) показав повалення фашист. режиму в Угорщині й становлення нар.-демократичної влади. Роман «За кілька кроків кордон» (1958) — про події 1919 і революц. солідарність трудящих. Автор п'єси «Люди з Будапешта» (1958) тощо. В романі «Загадка Прометей» (1973) порушив актуальні філос. проблеми сучасності, проголошував принципи гуманізму й демократії.

Тол.: Укр. перекл. — За кілька кроків кордон. Ужгород, 1960. *Рос. перекл.* — На озере Ферте. М., 1961; Пора невинності. М., 1980; Избранное. М., 1977. *Одиннадцатая заповедь*. М., 1978. *К. О. Шахова*.

МІШТРОВИЧ (Meštrović) Іван (15.VIII 1883, Врпале — 16.I 1962, Саут-Бенд, США) — хорватський скульптор. У 1901—04 навчався в віденській АМ. З 1947 жив у США. М. — автор скульптури для невід'язного храму в пам'ять битви на Косовому полі (на Пд. Сербії) 1389 (1907—12), пам'ятника Невідомому солдату на горі Авала поблизу Белграда (1934—38); станкових творів «Моя мати» (1909), «Псіхея» (1927) та ін. У Спліті є галерея М., в Загребі — будинок-музей скульптора. У 1980 твори М. експонувалися в Києві.

Лит.: Тувицян І. К. Іван Мештрович. М., 1967.

МІШХЕД — місто на Пн. Сх. Ірану, адм. ц. остану Хорасан. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 670,2 тис. ж. (1976). Підприємства металообр., буд. матеріалів, текст., шкіряно-взут., харч. пром-сті. Кустарні промисли (калімарство, обробка коштовного каміння). Ун.-т. Б-ка (стародавні книжки й рукописи). Священне місто шиїтів (див. *Шіїзм*). Серед архіт. пам'яток — Гаухар-шад (1451), мечеть-мавзолей Імама Рези (1602) — місце паломництва мусульман-шиїтів та ін. Поблизу М. — гробниця поета *Фірдоусі*. М. уперше згадується у 10 ст.

МІШЕРСЬКА Ганна Юхимівна (справж. прізви. — Пашенко; 1.VI 1876, Київ — 1.IV 1951, Одеса) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1946). Член Комуністичної партії з 1941. Сценічну діяльність почала 1895 в Черкасах. У 1919—21 грала у фронтових театрах, потім — у театрах Києва, Харкова, Полтави, Дніпропетровська. В 1927—31 — у Одес. укр. драм. театрі ім. Жовтневої революції. Ролі: Шкандибиха («Лимерівна» П. Мирного), Ганна («Безталанна» Карпенка-Карого), Орна («97» М. Куліша), Васса Железнова (однотипна п'єса Горького), фру Альвінг («Примари» Ібсена). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

МІШЕРСЬКИЙ Іван Всеволодович [29.VII (10.VIII) 1859, Архангельськ — 7.I 1935, Ленінград] — рос. рад. вчений у галузі механіки. Закінчив (1882) Петерб. ун.-т, викладав (з 1890) у ньому. З 1902 —

професор Петерб. (потім Ленінгр.) політех. ін-ту. Осн. праці в галузі теоретичної й прикладної механіки, зокрема механіки тіла змінної маси. Дослідження М. стали наук. основою для розв'язання багатьох проблем реактивної техніки, небесної механіки, ракетодинаміки та ін. Автор «Збірника задач з теоретичної механіки» (1911), який неодноразово перевидався в СРСР і за кордоном.

МІШЕРЯКОВ Микола Леонідович [25.II (9.III) 1865, м. Зарайськ, тепер Моск. обл. — 3.IV 1942, Казань] — учасник революц. руху в Росії, діяч рад. преси, чл.-кор. АН СРСР (з 1939). Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї агронома. Навчався в Петерб. технологіч. ін-ті, брав участь у гуртках «Народної волі». В 1893 емігрував до Бельгії, закінчив технологічний Ф-т Льежського ун-ту. З 1894 став марксистом, 1901 — член *Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії*. В 1902 — агент «Искры» в Москві, член Моск. к-ту РСДРП. В 1906 — член Моск. окружного к-ту РСДРП, Моск. обл. бюро партії. Не раз зазнавав арештів, двічі був на засланнях. В 1917 — член Красноярського к-ту РСДРП(б), потім — голова Моск. губ. Ради робітн. депутатів, член губкому партії. В 1918—24 — член редколегії «Правды», наркомземсправ УРСР (1919), потім — голова редколегії, зав. Держвидавком. У 1924—27 — заст. гол. редактора БСЗ. В 1927—38 — гол. редактор 1-го і 2-го видання *Малой Советской Энциклопедии*. На III з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК.

МІШОРСЬКА НИЗОВИНА, Мешора — низовина річнина в межах Моск., Рязан. і Влад. областей РРФСР. Розташована між річками Москвою, Окою, Колгою, Судогодою та Клязьмою. Переважні висоти до 100 м, місцями горби заввишки понад 150 м. Родовища торфу. Багато озер (Шатурські та ін.), боліт. Поширені мішані ліси, соснові бори, по долинах річок — луки. Відзначається мальовничими краєвидами.

«МЕТАЛЛОФІЗИКА» — науково-теоретичний журнал, орган Відділення фізики Академії наук УРСР. Засн. 1979. Публікує оглядові й оригінальні статті, які містять результати теор. та експериментальних досліджень у галузі фізики металів, за такою рубрикою: теорія твердого тіла, електронна структура металів і сплавів, фізика міцності й пластичності, фазові перетворення, фізика поверхні, фізика металевих плівко-аморфні й рідкі метали. Має розділ інформації, хроніки та бібліографії. Виходить 6 раз на рік у Києві.

В. Н. Грідняв.
МЕХОВИЧ Франц Іванович (1786, Волинь — 1852) — укр. архітектор. Навчався у Кременецькому повітовому училищі, Волинській гімназії та у політех. школі в Парижі. В 1834—39 — професор Київського ун-ту. Укріпив *Золоті ворота*, будував Олександрівський костюл (тепер будинок планетарію), обидва — в Києві, палац і гімназію в Немирові, всі — 30-і рр. 19 ст. Автор наукових праць.

Г. Ю. Мешерська.

І. Мештрович. Жінка з дитиною. Бронза, 1917. Галерея Мештровича в Спліті.

Мехохіст *Limulus polyphemus* (1 — вигляд зверху; 2 — вигляд з черевного боку)

МЕШКОВ Юрій Якович (п. 3.V 1932, Запоріжжя) — укр. рад. вчений у галузі фізичного металознавства, доктор тех. наук (з 1973). Член КПРС з 1952. Після закінчення (1955) Київ. політех. ін-ту працював на Південному машинобуд. заводі (Дніпропетровськ). З 1957 — в Ін-ті металознавства АН УРСР. Осн. дослідження — в галузі фазових і структурних перетворень у сталях при швидкому нагріванні; фіз. природи зміцнення сталей при швидкісному нагріванні і холодному пластичному деформуванні; фізики руйнування сталей у складному напруженому стані. Держ. премія УРСР, 1974.

МЕЩАНІНОВ Іван Іванович [24.XI (6.XII) 1883, Уфа — 16.I 1967, Ленінград] — рос. рад. мовознавець і археолог, акад. АН СРСР (з 1932), Герой Соціалістичної Праці (1945). Закінчив Петерб. ун-т (1907) і Археол. ін-т (1910). Директор Ін-ту антропології, археології й етнографії АН СРСР (1933—37), Ін-ту мови й мислення (1935—50), акад.-секретар Відділення л-ри й мови АН СРСР (1934—50). Проводив археол. розкопки в Пн. Причорномор'ї і Закавказзі (20-і — поч. 30-х рр.). Досліджував *урартську мову* та ін. мертві мови Кавказу й Малої Азії («Халдознавство», 1927; «Мова ванського клинопису», 1935). Загальнолінгвістичні погляди М. виявляють значний вплив М. Я. Марра. Розробляв теорію стадіального розвитку мов, теорію поняттєвих категорій і синтаксичну типологію мов, заг. теорію речення. Значний внесок зробив М. у вивчення безписемних мов народів СРСР. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943, 1946.

Тел.: Грамматический строй урартского языка, ч. 1—2. М.—Л., 1958—62; Структура предложения. М.—Л., 1963; Эргативная конструкция в языках различных типов. Л., 1967; Проблемы развития языка. Л., 1975.

О. С. Мельничук.

МЖА — річка у Харків. обл. УРСР. Див. *Маж*.
МИГАЛЬ Тарас Степанович (п. 19.VII 1920, с. Русів, тепер Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.) — укр. рад. письменник, публіцист. З 1946 — на журналістській роботі. Літ. діяльність почав 1940. Окремі книги вийшли зб-ки оповідань і нарисів «На бистрині» (1960), «Зустріч літа» (1963), «Білий гуцул» (1964), зб-ки памфлетів і фейлетонів «Живим і мертвим» (1967), «З-під ганебного стовпа» (1974).

Автор циклу романів під загальною назвою «Вогонь і чад» («Шинюк „Оседлець на ланцюзі“», 1966; «Фабрика літаків „Дерев'яна підшопа“», 1970; «Пробуджене місто», 1976; «Останній пароль», 1979). Респ. премія ім. Ярослава Галаана, 1975.

МИГАЛЬНА ПЕРЕТІНКА — третя *попка* у акул, земноводних, плазунів, птахів і деяких ссавців. Розташована у внутр. куті ока; утворена складкою *кон'юнктивної* виконує захисну функцію. У людини й мавп М. п. рудиментарна (залишилася у вигляді півмісяцевої складки).

МИГАННЯ — захисний рефлексний акт (див. *Рефлекс*) у людини і тварин, що виникає у відповідь на подразнення чутливих гілочок трихастого нерва в рогітці або в кон'юнктиві ока, в шкірі повік, вуха, а також — на світлове подразнення. Здійснюється внаслідок скорочення колого м'яза ока. Під час М. слізна рідина омиває очне яблуко, забезпечуючи тим видалення чужорідних тіл.

МИГАЛИКИ — вузлоподібні згущення лімфоїдної (сполучної) тканини в слизовій оболонці *глотки* людини і ряду хребетних тварин. Розрізняють М. піднебінні (іноді наз. гландами), носоглотковий, язиковий та трубні (біля отворів *евстахієвих труб*). М. беруть участь у захисті організму від хвороботворних мікроорганізмів і в утворенні імунітету. Див. також *Ангина*, *Тонзиліт*.

МИГАЛЬ (Amygdalus) — рід рослин родини *розових*. Невеликі дерева або кущі. Листки ланцетні або ланцетно-ланцетні. Квітки одиночні, майже сидячі, білі, рожеві. Плід — кістянка. Бл. 40 видів, пошир. у Передній, Середній та Пд.-Сх. Азії, на Пд. Зх. Північній Америці й Пн. Зх. Центр. Америці, на Пд. Європи. В СРСР — бл. 20 видів, з них в УРСР — 2. Найбільше госп. значення має М. з вича й н и й (A. communis) — дерево від 4 до 8 м і більше заввишки. Плоди 4—5 см завдовжки, гладенькі, дріжджасто-якісткі, стиснуті, овальні. Культивують у багатьох країнах. В СРСР М. вирощують у Молдавії, Криму, Закавказзі, Середній Азії. Розрізняють сорти твердошкаралупі і м'якошкаралупі з солодким або гірким ядром. У культурі переважно сорти М. з солодким ядром. У сухому ядрі міститься в середньому (у %) : невисихаючої олії 35—65; азотистих речовин 20—21; вуглеводів 12—13; 15 мг% вітаміну В та глікозид амігдалін. Плоди М. споживають свіжими, використовують у кулінарії, кондитерському виробн., медицині; з них добувають мигдалеву олію. Макуху використовують у косметичн. Деревина йде на столарні й токарні вироби.

МИГОТЛИВА АРИТМІЯ — одна з форм порушення серцевого ритму. Див. *Аритмія серця*.

МИГОТЛИВІЙ ЕПІТЕЛІЙ — епітеліальна тканина (див. *Епітелій*) у тварин і людини, клітини якої мають *війки*.

МИГУЛІН Олексій Олексійович [п. 8 (20). IX 1893, с. Дворічний Кут, тепер с-ще Дергачівського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. зоолог, один з організаторів справи захисту рослин на Україні. Закінчив Моск. ун-т (1917). У 1925—29 — зав. Харків. станцією захисту рослин, з 1940 — професор Укр. с.-г. академії, а 1943—75 — Харків. с.-г. ін-ту. М. належить перший монографічний опис ссавців фауни України (1938). Праці з питань мисливського г-ва, боротьби з шкідниками рослин, фауністики, зоогеографії тощо.

МИГУЛЬКО Віктор Васильович (п. 11.XII 1924, с. Губник, тепер с-ще Тростянецького р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. художник театру й кіно, засл. художник УРСР (з 1978).

Член КПРС з 1949. Навчався в Одес. худож. уч-щі (1940—47), в ДІКу (Москва, 1947—53). З 1953 — на Київ. кіностудії худож. фільмів. Художник-постановник кінокартин: «Над Черемошем» (1954), «Іван Франко» (1956), «Олеся Довбуш» (1959), «Поштовий роман» (1970), «Народжена революцією» (1977), «Дош у чужому місті» (1980, два останні — телетелівійні) та ін. Оформив театр. вистави «У пущі» (Лесі Українки (1957), «Піднята цілина» за М. Шолоховим (1967) у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки.

МИДЛОВСЬКИЙ Ісидор (4.II 1854, с. Саджавка, тепер Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл. — 18.VII 1916, Львів) — укр. актор, театр. діяч і письменник. У юнацькі роки виступав у *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1869—72), працював режисером в аматорському театрі в Тернополі (1890—1910). М. — автор побутових драм та мелодрам: «Капрал Тимко» (1875), «Інвалід» (1881), «Нещасна любов» (1885), «Наші переселенці» (1897) — всі з муз. В. Матюка; ставилися в театрах Галичини. Писав пісні («Рідний край» та ін). П. К. Медведик.

МИЗИНЕЦЬ Влас (справж. прізвище, ім'я та по батькові — Матчук Василь Володимирович; 8.V 1907, с. Запілля, тепер Любомльського р-ну Волин. обл. — 11.VIII 1943, Любомль) — укр. рад. поет. Член КПЗУ з 1926. За активну участь у революц. підпіллі був тричі ув'язнений (1929, 1930, 1935). Перші вірші надрукував 1928 в журн. «Вікна». Виступав з віршами в журн. «Західна Україна», «Металеї дня», «Червоний шлях». На Рад. Україні опублікував зб. оповідань «Виконати» (1932). У своїх творах показав революц. боротьбу мас, зростання свідомості трудящих. Належав до об'єднання революц. письменників Зх. України «Горно», був членом Спілки письменників України. Гаряче вітав возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. З вересня 1939 працював завучем школи в рідному селі. В роки Великої Вітчизн. війни брав участь у підпільній боротьбі проти нім.-фашист. окупантів. Закатований фашистами.

Тел.: Червона корсетка. К., 1973.

М. П. Тараненко.
МИЗНИКОВ Віктор Олександрович [п. 16(29).IX 1911, с. Нове Сеславіно, тепер Первомайського р-ну Тамбовської обл.] — укр. рад. диригент, нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1941. В 1939 закінчив Моск. консерваторію. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1949—72 — худож. керівник Ансамблю пісні і танцю КВО. З 1973 — співробітник Муз. т-ва УРСР. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

МИЗУНКА, Мизунка — річка в Івано-Франк. обл. УРСР, ліва притока Свічі (бас. Дністра). Довж. 51 км, площа бас. 344 км². Живлення дощове й снігове. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання.

МИКЕШИН Михайло Йосипович [9 (21).II 1835, с. Платонове Смол. губ. — 19 (31).I 1896, Петербург] — рос. рисувальник. У 1852—58 навчався в петерб. АМ у Б. Віллеваль-

І. І. Мещанников.

В. О. Мизников.

М. Д. Микштей.

В. В. Микштей. Ягнятко. 1969.

де. За проектами М. групою скульпторів (О. Опекушин, М. Чижов та ін.) здійснено пам'ятники: «Тисячоліття Росії» в Новгороді (відкритий 1862), Катерині II в Петербурзі (відкритий 1873), Богдану Хмельницькому в Києві (1879—88), адміралом В. Корнілову (1895) і П. Нахімову (1898), обидва — в Севастополі. М. — автор іл. до творів Т. Шевченка («Літописаний „Кобзар“», вид. 1896), повістей М. Гоголя (1869—

М. П. Микешин. Ескіз деталі проекту пам'ятника Богданові Хмельницькому в Києві. Тут, перо, олівець. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

72), поезій О. Пушкіна та М. Некрасова. В 1876—78 М. видавав журн. «Пчела», в якому друкував свої статті, спогади, малюнки. Був у дружніх взаєминах з Т. Шевченком і залишив про нього спогади. Іл. див. також до ст. *Київ*, т. 5. *Літ.*: Савинов А. Н. Микешин. М., 1971.

МИКИТА Володимир Васильович (п. 1.ІІ 1931, с. Ракошин, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1975). В 1947—50 навчався в Ужгородському уч-щі прикладного мист. в А. *Ерделі*, Й. *Божишя*, Ф. *Манайла*. Твори: «Колгоспний візвар» (1960), «Старий гуцул» (1966), «Моя мама» (1967), «Дідо-садівник» (1968), «Ягнятко» (1969), «Збір картоплі» (1970), «Обід у полі» (1971), «Ранок на фермі» (1974), «Добрий ранок» (1976) та ін.

МИКИТЕЙ Марія Дмитрівна (п. 26.ІІІ 1931, м. Заставна, тепер Чернів. обл.) — новатор с.-г. виробн. Герой Соціалістичної Праці (1950). Член КПРС з 1955. З 1948 — ланкова, а з 1965 — голова колгоспу ім. С. М. Кірова Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Делегат ХХІІ з'їзду КПРС і ХХІ з'їзду Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, іншими орденами, медалями.

Н. Ф. Меньшикова.
МИКИТЕНКО Іван Кіндратович [25.VІІІ (6.IX) 1897, с. Рівне, тепер Новоукраїнськ. р-ну Кіровоград. обл. — 4.X 1937, Київ] — укр. рад. письменник. Член Комуністич. партії з 1925. Н. в сел. сім'ї. Навчався в Херсон. військово-фельдшерському уч-щі. З поч. 1915 перебував на фронті. Брав участь у діяльності революц. полкових комітетів. З 1922 навчався в Одес. мед. ін-ті і водночас брав активну участь у літ.-мистецькому житті міста, очолював філію «Гарту», завідував літ. частиною Одес. укр. драм. театру. Друкуватися почав 1922. В 1926 переїхав до Харкова (тут 1927 закінчив медичний ін-т) і став одним з керівних діячів ВУСПУ, ВОАППУ, з 1934 — секретар правління СП України. Учасник міжнар. антифашист. конгресів на захист культури 1935 (в Парижі) та 1937 (в Мадриді), член Міжнар. бюро боротьби проти фашизму. Був членом ЦВК України (з 1931). Багатограма й різноманірна худож. і публіцист. творчість М. відзначається тісним зв'язком з життям рад. народу, політ. гостротою й актуальністю. Перша зб. оповідань «На сонячних гонях» (1926) змальовує героїку громадян. війни і становлення нового життя на селі. Повість «Брати» (1927) присвячено темі змички між містом і селом. Повість «Вуркагани» (1928) і роман «Ранок» (1933, незакінч.) відтворюють процес перетворення безпритульників у трудових комун. Найяскравіше талант письменника проявився в драматургії. Гостроту класової боротьби на селі М. показав у відомій п'єсі «Диктатура» (1929). Проблему формування нової, рад. інтелігенції порушено в лірико-романтичній п'єсі «Кадри» («Світліть нам, зорі», 1930). Про героїчні будні періоду індустріалізації країни, події громадянської війни розповідається в п'єсах «Справа честі» (1931), «Бастилля божої матері» (1933). Досягненням драматурга стала лірична комедія «Дівчата нашої країни» (пост. 1932) — про виховну силу роботи колективу. Сатирична комедія «Соло на флейті» (1933—36) спрямована, з одного боку, проти кар'єризму, міщанства і пристосовництва, а з другого — проти славобудства, втрати політ. пильності. Остання п'єса М. «Як сходило сонце» відтворює боротьбу робітників заводу «Арсенал» та сел. бідноти за Рад. владу на Україні. Кращі п'єси М. відіграли важливу роль у становленні соціалістичного реалізму в укр. рад. літ. М. належать книги публіцистики «Голуби миру» (1929), «Тринадцята весна» (1930). В с. Рівному відкрито літ.-меморіальний музей письменника.

Тв.: Збірка творів, т. 1—6. К., 1964—65; Театральні мрії. — Публіцистика. — Листи. К., 1968; Рос. перекл.: Утро. — Повісті. — Рассказы. М., 1967; Светлые звезды М., 1971. *Літ.*: Родько М. Д. Проза Івана Микитенка. К., 1960; Сонячні гоні. Спогади про І. Микитенка. К., 1967; Заць І. Я. Іван Микитенко. К., 1970; Охмат Л. О. Світять театральні зорі. К., 1970. *М. Д. Родько.*

МИКИТІВСЬКЕ РОДОВИЩЕ РТУГІ — скупчення ртутних руд у районі м. Горлівки Донец. обл. УРСР. Пов'язане з склепінням Горлівської антиклиналі. Пром. ртутні руди — у товщах пісковиків середнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Виділено Чагарницьку, Софіївську, Чернокурганську і Бермутську рудні зони. Багаторисне зрудення має вертикальний розріз до 2000 м. За структурно-морфологічними особливостями розрізняють два типи рудних тіл — пластовий і жильний. Осн. рудний

мінерал — кіновар, другорядні — антимоніт, арсенопірит, пірит, халькопірит, вісмутит, галеніт і сфалерит, рідше — реальгар. М. р. р. відоме з 1879. Експлуатується з 1886. Руду переробляють на *Микитівському ртутному комбінаті*.

К. О. Суходольський.
МИКИТІВСЬКИЙ РТУТНИЙ КОМБІНАТ — підприємство кольорової металургії. Розташований у м. Горлівці Донец. обл. Збудований 1886 на базі Микитівського родовища ртуті, відомого з 1879. В 1908—12 підприємство законсервовано. Під час громадян. війни його шахти було затоплено, металург. з-д зруйновано. Відбудова підприємства почалася 1921, випуск ртуті—1922. В 1934 збудовано збагачувальну ф-ку, 1936 — цех ретортних оборотних печей на металург. з-ді. В 1941 введено в дію першу трубчасту оборотну піч. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 виробл. приміщення зруйнували нім.-фашист. загарбники. У післявоєнні роки комбінат докорінно реконструйовано, створено нове металург. виробн., стовбур шахти з поверхневим комплексом, підвісну канатну дорогу тощо. В складі комбінату (1980) — рудник, металург. виробн., допоміжні цехи, 3 кар'єри по видобуванню ртутних руд. На М. р. к. вперше в світі розроблено і впроваджено нову технологію одержання ртуті високої чистоти з повною механізацією всіх процесів та випалювання ртутної руди у печах кіннячого шару.

МИКИТКА Тарас Остапович (п. 20.ІІІ 1939, м. Стрий, Львів. обл.) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1978. У 1963 закінчив Львів. консерваторію (клас М. *Колесси*). Працював у Львів. театрі опери та балету (1963—67), стажувався в Київ. театрі опери та балету (1967—70). З 1971 — у Донец. театрі опери та балету (з 1975 — гол. диригент). Вистави: «Царевна наречена» Римського-Корсакова, «Фауст» Гуно, «Андре Шеньє» Джордано, «Крізь полум'я» Губаренка, «Ярослав Мудрий» Мейтуса.

Т. І. Бірченко.
МИКИША Михайло Венедиктович [25.V (6.VІ) 1885, Миргород, тепер Полтав. обл. — 20.XІ 1971, Київ] — укр. рад. співак (драматичний тенор) і педагог, нар. арт. УРСР (з 1971). Муз. освіту здобув у *Музично-драматичній школі Миколи Лисенка* (клас співу О. *Машуги*, 1904—10).

Співав у Київській міській опері (1910—22; 1919 — керівник і директор новоствореної укр. «Музичної драми»), Великому театрі СРСР (1922—31), Харків. (1931—42), Київ. (1942—44) театрах опери та балету. З 1937 викладав у Харків., з 1944 — Київ. консерваторіях (з 1946 — професор). М. мав сильний, виразний, широкий діапазон голосу, здобув славу виконання гостродраматичних ролей. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Петро, Левко («Наталка Полтавка», «Утоплена» Лисенка), Грицько Кутерма («Сказання про невидимий град Кітеж» Римського-Корсакова), Герман («Пікова дама» Чайковського), Ірод

І. К. Микитенко.

М. В. Микіша.

Мигдаль запчаїний:
1 — гілка з листками і плодами; 2 — квіткі;
3 — плід у розрізі.

(«Саломея» Р. Штрауса), Йонтек («Галька» Монюшка), Радамес («Аїда» Верді) та ін.
Тв.: Практичні основи вокального мистецтва. К., 1971.
Дит.: Шелюбський М. М. В. Микиша. К., 1947; Обухова Н. А. Воспоминания. Статьи. Материалы. М., 1970.
М. І. Головащенко.

МИКИША Тарас Михайлович (2.II 1913, с. Приймівка, тепер Приймівщина Оржицького р-ну Полт. обл. — 14.III 1958, Буенос-Айрес) — укр. піаніст і композитор. Син М. В. Микиши. В 1933 закінчив Віденську муз. академію. Концертував у країнах Європи. З 1947 жив у Буенос-Айресі, де він виконавську й педагогічну діяльність. Автор 6 сонат, «Української рапсодії» (1942), «Української фантазії» (1955). «Ліричної поеми», концертів — скрипкового, для 2-х фортепіано. І. М. Лисенко.

МИКЛАШЕВСЬКИЙ Йосип Михайлович [4 (16).IV 1882, Петербург — 2.IX 1959, Харків] — укр. рад. музикознавець, піаніст і педагог. У 1905 закінчив Петерб. ун-т, 1911 — Київ. муз. уч-ще (юда фортепіано В. Пушкінського). В 1913 екстерном склав іспит у Петерб. консерваторії, 1913—18 — директор Петрогр. муз. ін-ту. В 1919—47 — педагог у мистецьких закладах Харкова; з 1951 викладав у Харків. консерваторії. Виступав як піаніст. Автор романсів на тексти О. Пушкіна.

Тв.: Українська музика і Лисенко. «В мире искусства». 1908. № 4; Очерк деятельности Киевского отделения Императорского Русского музыкального общества (1863—1913). К., 1913; Чайковский у Харкові. «Радянська музика», 1940. № 3; Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII — першої половини XIX ст. К., 1967.

МИКЛАШЕВСЬКИЙ — рос. бурж. економісти, брати. 1) Іван Миколайович М. [1858, Чернігівська губ. — 3 (16).XII 1901, Харків]. Закінчив Новоросійський ун-т в Одесі (1882), викладав у Петровський с.-г. академії, Моск. ун-ті. З 1896 — професор політ. економії і статистики Харків. ун-ту. Автор праць з історії агр. відносин, осн. з них — «Нариси селянського господарства Малоросії» (1887), «До історії господарського побуту Московської держави», ч. I — «Заселення і сільське господарство південної окраїни Росії XVII століття» (1894) та ін. В них М. намагався пояснити держ. політику екон. причинами, критикував кріпосне право з ліберальних позицій. 2) Олександр Миколайович М. [8 (20).XII 1864—1911]. Приват-доцент Моск. ун-ту, з 1896 — професор політ. економії Юрьєвського (тепер Тартуський) ун-ту. Спеціаліст у галузі грош. обігу, історії політ. економії; був прихильником *монометалізму*. Брав участь у проведенні грош. реформи 1897. Поділяв теор. положення вульгарної бурж. політ. екон. Переклав рос. мовою праці Ф. Кене, А. Тюрло, Д. Рікардо. **МИКЛУХО-МАКЛАЙ** (Миклуха-Маклай) Микола Миколайович [5 (17).VII 1846, с. Рождественське, тепер Боровицького р-ну Новгород. обл. — 2 (14).IV 1888, Петербург] — рос. вчений, мандрівник і громадський діяч. У 1863 вступив до

М. М. Миклухо-Маклай.

Петербур. ун-ту, з якого 1864 його було виключено за участь у студентському русі. Освіту продовжував у Гейдельберзькому, Лейпцигському та Ієнському ун-тах (останній закінчив 1868). Спеціалізувався спочатку в галузі порівняльної анатомії тварин, а наступні роки — антропології та етнографії. М.-М. вважав людські раси спорідненими за своїм походженням, відкидав існування т. з. нижчих рас. Щоб довести це, вчений 1870—86 здійснив 10 мандрівок до Нової Гвінеї, Філіппін, Малаккі, Австралії, Меланезії, Мікронезії. Бл. 3 років жив серед *папуасів* Нової Гвінеї (див. *Миклухо-Маклай берег*). М.-М. довів, що досліджені ним народи в розумовому і моральному відношенні стоять не нижче європейців, а їхня відсталість зумовлена істор. причинами, насамперед гітмом колонізаторів. Викриваючи расизм, М.-М. активно виступав на захист колоніальних народів, зокрема папуасів Нової Гвінеї. Праці М.-М. 70—80-х рр. присвячені переважно питанням життя народів та природним умовам Океанії. Шоденники його подорожжів вперше видані 1923 за ред. Д. М. Анучина. Колекції, зібрані М.-М., зберігаються у Музеї антропології та етнографії в Ленінграді. М.-М. не раз бував на Україні — приїздив на Київщину, досліджував мор. фауну біля Одеси та на Пд. березі Криму. Ім'я М.-М. 1947 присвоєно Ін-ту етнографії АН СРСР.

Тв.: Собрание сочинений. т. 1—5. М.—Л., 1950—54.

МИКЛУХО-МАКЛАЙ БЕРЕГ — частина пн.-сх. узбережжя о. Нова Гвінея. Простягається на схід від зат. Астралія. Довж. 300 км. Вкритий тропічними лісами. Плантації каучуконосів. Названий на честь М. М. Миклухо-Маклая, який проводив тут дослідження 1871—72, 1876—77 і 1883.

МИКОЛА I [Микола Павлович Романов; 25.VI (6.VII) 1796, Царське Село, тепер м. Пушкін — 18.II (2.III) 1855, Петербург] — рос. імператор з 1825. Третій син Павла I. Вступив на престол, жорстоко придушив повстання *декабристів*. Царювання М. I припало на період загострення кризи феод.-кріпосницької системи; було часом найвищого розвитку абсолютної монархії в Росії. Здійснено реформу управління державними селянами (1838—40), видано закон про зобов'язаних селян (1842), запроваджено *інвентарні правила* 1847—48 тощо. За М. I було видано «Звід законів Російської імперії». М. I жорстоко розправлявся з громад.-політ. рухом, масовими нар. виступами. Зазнавали репресій передові люди Росії — О. С. Пушкін, М. Ю. Лермонтов, В. Г. Бєлінський, М. П. Огарьов, П. Я. Чаадаєв, Т. Г. Шевченко та ін. Було розгромлено революц. орг.цію *петрашевців*, *Кирило-Мефодіївське товариство*. Придушувалися нац.-визвольні рухи, зокрема на Кавказі, в Польщі (див. *Польське повстання 1830—31*). В зовн. політиці М. I прагнув до зміцнення політ. і екон. становища Росії в бас. Чорного м. і на Балканах (див.

Російсько-іранські війни 18—19 століть, *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). М. I боровся проти революції в Європі, зокрема жорстоко придушив революцію 1848—49 в Угорщині. Поразка Росії в Кримській війні 1853—56 призвела до краху його внутр. і зовн. політики.

МИКОЛА II [Микола Олександрович Романов; 6 (18).V 1868, Царське Село, тепер м. Пушкін — 17.VII 1918, Катеринбург, тепер м. Свердловськ] — останній рос. імператор (21.X (2.XI) 1894 — 2 (15).III 1917). Старший син Олександра III. У внутр. політиці уряд М. II шукав шляхи зближення з буржуазією (див. *Державна дума в Росії*, *Столицьська аграрна реформа*). В боротьбі проти революц. руху в країні, що дедалі нарастала (див. *Дев'яте січня 1905*, *Революція 1905—07 в Росії*), М. II спирався головним чином на армію, суди, поліцію. Разом з тим уряд М. II вдавався до *зубатовщини*, розпалювання націоналізму й шовінізму (див. *Союз руського народу*, «Союз Михайла Архангела»). Уряд М. II не визнавав існування укр. народу і його культури. Щоб зменшити вплив Росії на міжнар. арені, ослаблений після поразки в *російсько-японській війні 1904—05*, царизм зблизився з країнами Антанти, а склади якої вступив у першу світову війну 1914—18. Після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції* 1917 М. II зрізав престолу. 8 (21).III 1917 був заарештований і згодом з сім'єю відправлений у Тобольськ, після Великої Жовтн. соціалістич. революції — до Катеринбурга. З наближенням до міста контрреволюц. військ чехосл. корпусу і білогвардійських загонів (див. *Чехословацького корпусу закат* 1918) за постановою президії Уральської обласної Ради М. II і членів його сім'ї було розстріляно.

МИКОЛА КУЗАНСЬКИЙ (Nicolaus Cusanus), Микола Кребс (Krebs; 1.VIII 1401, Куза на Мозелі — 11.VIII 1464, Тоді, Умбрія) — нім. філософ, теолог, учений, церковно-політ. діяч. Навчався в Гейдельберзькому та Падуанському ун-тах (1416—23). З 1448 — кардинал. Від спекулятивної філософії середньовіччя (див. *Схоластика*) М. К. перейшов до натуралістичного пояснення природи і людини. Діалектичні тенденції М. К. виявилися у вченні про «збіг протилежностей», про єдиний і безконечний Всесвіт, про розвиток і рух тощо. Всупереч схоластам, М. К. вважав джерелом пізнання істини досвід, обстоював застосування експериментальних методів у природознавстві. Визначний вчений свого часу, М. К. займався математикою, астрономією, створив першу геогр. карту Центр. і Сх. Європи, запропонував реформу календаря тощо. Попередник М. Коперника, М. К. твердив, що Земля не є центром Всесвіту, й подібна до ін. планет. Водночас поглядам М. К. властиві елементи *містицизму*. В цілому філософія М. К. справила значний вплив на розвиток прогресивної думки епохи *Від-*

родження. Осн. твори: «Вчене незнання», 1440; «Про походження», 1447, та ін.

МИКОЛАЄНКО Юлія (справж. прізвище — Здеркіна; 19.III 1876, м. Тернопіль, тепер Терноп. обл. — 22.IV 1899, там же) — укр. актриса. В 1893—99 виступала в Театрі товариства «Руська бесіда» у Львові. Ролі: Мотря («Сто тисяч» Карпенка-Карого), Мотря («Шельменко-денщик» Кайки-Осноровича), Проня («За двома зайцями» Старицького), Маруся («Кам'яна душа» Франка), Анночка («Торгівля перлами» Пеглиньського), Лізетта («Над прірвою» Міллера).

П. К. Медведик.
МИКОЛАЇВ — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташований на березі Бузького лиману, при злитті рік Пд. Бугу та Інгулу, за 50 км від Чорного м. 449 тис. ж. (1980). Поділяється на 4 міські райони.

Заснований під час російсько-тур. війни 1787—91, коли було 1788 збудовано верф, що поклало початок розвитку міста, яке 1789 дістало назву Миколаїв. До 1862 М. — виключно військ. порт. У 70-х рр. 19 ст. в М. виникли перші народницькі гуртки. В 1881—82 тут діяла народницька військ. орг-ція, 1897 в М. було створено «Союз миколаївських робітників», 1898 виникли перші марксистські гуртки. Революц. рухом у М. керували в той час Г. І. Петровський, В. П. Ногін, П. П. Сафонов та інші. В 1901 с.-д. гуртки міста об'єдналися в комітет РСДРП (див. Миколаївська організація РСДРП(б)). 20.XI (3.XII) 1905 в М. виникла Рада робітн. депутатів. Під час революції 1905—07 в Росії робітники міста — учасники Миколаївського лютого-березневого страйку 1905. 13 (26). XII 1905 на підтримку Грудневого збройного повстання 1905 у Москві був оголошений заг. політ. страйк. У місті відбулися Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916. Рад. владу встановлено 22.I (4.II) 1918. В березні відбулося Миколаївське збройне повстання 1918 проти анстро-німецьких окупантів. Під час Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації М. (16.VIII 1941 — 28.III 1944) в місті діяв підпільний «Миколаївський центр». Під час визволення міста значну роль відіграла Миколаївська десантна операція 1944. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1970). М. — один із значних пром. центрів Пд. України з високорозвинутим суднобудуванням, що визначає спеціалізацію пром-сті міста і має загальносоюзне значення. Всього у М. працює 250 підприємств пром-сті, буд-ва, транспорту та зв'язку. Суднобудування представлено Чорноморським суднобудівним заводом, миколаївським суднобудівним заводом «Океан», Миколаївським суднобудівним заводом імені 61 комунара. Серед ін. підприємств машинобудування — миколаївський завод «Дормашина» імені 50-річчя Великого Жовтня; маш.-буд. завод підйомно-транспортного устаткування; завод: дослідний технологічної оснастки,

«Гідрореммаш», дослідний з-д масливних систем та ін. Значного розвитку набула легка (Миколаївське виробниче трикотажне об'єднання імені XXV з'їзду КПРС, виробничі швейне об'єднання, взуттєва і швейно-галантерейна ф-ки, шклярний з-д) та харч. (Миколаївський парфюмерно-косметичний комбінат «Червоні вітрила», м'ясо- і харч. комбінати, соко-винний, лікеро-горілчаний, пивоварний і мол. з-ди, кондитерська та макаронна ф-ки, хлібозаводи) пром-сть. Вироби. буд. матеріалів (виробничі об'єднання буд. матеріалів і «Миколаївзалізобетон», Миколаївський завод силікатних стінових виробів тощо). У 1980 споруджено 1-у чергу первістка кольорової металургії на Пд. Україні — Миколаївського глиноземного заводу. М. — значний трансп. вузол (Миколаївський морський порт торговельний, річковий порт, вузол залізничних та автомобільних шляхів, аеропорт).

М. — важливий культурний центр республіки. В місті — 72 заг.-осп., художня, 89 муз. шкіл (64 тис. учнів); 9 серед. спец. навч. закладів (7 тис. учнів), 15 профес.-тех. уч-щ (9 тис. учнів); у двох вищих навч. закладах — Миколаївському кораблебудівному інституту імені адмірала С. О. Макарова та Миколаївському педагогічному інституту імені В. Г. Бєлінського, а також філіалі Одес. інженерно-буд. ін-ту і на ф-ті Київ. ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука налічувалося понад 13 тис. студентів. У М. працюють Миколаївська астрономічна обсерваторія (філіал Гол. астр. обсерваторії АН СРСР), проектно-конструкторське бюро електродинаміки АН УРСР та ін. наук. установи й проектні орг-ції. У місті функціонують 70 масових б-к (фонд — бл. 4 млн. одиниць зберігання), 29 клубних закладів, 47 кіноустановок, три театри — Миколаївський український театр драми і музичної комедії, Миколаївський російський драматичний театр імені В. П. Чкалова й Миколаївський театр ляльок, обласна і народна філармонія, музеї — Миколаївський краєзнавчий музей з трьома відділами, два з них — у Миколаєві (підпільно-партизан. руху на Миколаївщині та Миколаївський музей суднобудування і флоту), й Миколаївський художній музей імені В. В. Верещагіна. Позашкільні заклади: міський Палад піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 5 дитячих спорт. шкіл, дитяча флотилія тощо. Є зоопарк. Виходять дві обл. газети — «Південна правда» укр. і рос. мовами («Южная правда») та «Ленінське плем'я», 5 багатотираж. газет. Обл. радіомовлення і телебачення. Телецентр. В 1790 було складено регулярний план міста (арх. І. Старов, І. Князев і Ф. де Воллан) з прямокутною сіткою вулиць та центр. площею на перехресті 2-х гол. магістралей. Архит. пам'ятки: в стилі класицизму — будівлі штабу Гол. командира Чорномор. флоту (1793, арх. П. Неслов), обсерваторія Чорноморського флоту (1827, арх.

Вуши; тепер Миколаївська астрономічна обсерваторія), Будинок офіцерів флоту (1824, арх. Рулев); Миколаївська церква (1817), яхт-клуб (1904, арх. Роде). Серед споруд рад. часу — будинок обкому (1954, арх. С. Костенко та М. Бабаля), готель «Україна» (1958, арх. В. Скуратовський), пед. ін-т (1966, арх. І. та В. Скуратовські), комплекс будівель — Будинок зв'язку, Будинок Спілок, Будинок проектних орг-цій (1970, арх.

С. Якимович та В. Добровольська), Будинок художника (1971, арх. Є. Киндяков), Будинок політ. освіти (1974, арх. М. Никифоров). Пам'ятники: обеліск на честь воїнів Червоної Армії, які загинули під час форсування Сиваша (1920), борця за владу Рад (1936, скульптори М. Лисенко, Л. Муравін, відновлено 1967), меморіал на честь 68 моряків-десантників (1946, скульптор О. Ізмалков; реконструкція 1974, скульптор Ю. Помеєр, арх. О. Душкін, В. і О. Попов), В. І. Ленін (1954, арх. Ш. Мітокадзе), Г. І. Петровському, І. А. Чигрину, Ф. Е. Дзержинському, В. В. Куйбишеву, М. В. Фрунзе, жертвам фашизму (1969, скульптор О. Зіхоський), Пам'ятний знак Ленінському комсомолу (1978, скульптор Ю. Макушин, арх. В. Попов). У М. народилися укр. композитор М. М. Аркас, вчений К. І. Константинов, астроном Ф. О. Бредіхін, адмірал С. О. Макаров. У М. навчався у гімназії болг. письменник А. Константинов. З М. пов'язана революц. діяльність М. М. Шершніка. Літ.: Вибірний П. М. Николаев. Одеса, 1979.

МИКОЛАЇВ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, за 3 км від залізничної станції Миколаїв-Дністрівський. Засн. 1570. В 1578 М. дістав маждебурзьке право. Після 1-го поділу Польщі (1772) М. в складі Галичини загарбала Австрія (з

Миколаїв. Радянська вулиця.

Миколаїв (обласний центр). Пам'ятник радянським воїнам-визволителям і воїнам-землякам. Скульптор О. О. Зіхоський. 1972.

МИКОЛАЇВКА

1867 — Австро-Угорщина), 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В 1939 М. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У М. — **Миколаївський цементно-гірничий комбінат**, заводоуправління буд. матеріалів, спиртний з-д, швейний і ткацький цехи Бориславського швейно-галантерейного виробничого об'єднання, хлібний та побутового обслуговування комбінати. 4 заг.-осв. і музична школи, тех. уч.-ще, 2 лікарні, поліклініка, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 бібліотеки. В М. народилися укр. письменники У. Краченко і М. Л. Устиянович, укр. історик Л. М. М. Момиласький.

МИКОЛАЇВКА — селище міського типу Паричанського р-ну Дніпроп. обл. УРСР, на лівому березі Дніпра, за 12 км від Дніпродзержинська. 1,8 тис. ж. (1980). Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, 2 б-ки. Виникла у 2-й пол. 18 ст.

МИКОЛАЇВКА (до 1901 — Велике Сіромашине, до 1957 — Козельське) — селище міського типу Ширококівського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Розташована на р. Інгульці (прит. Дніпра), за 8 км від залізнич. ст. Інгулець. 2,4 тис. ж. (1980). У селищі — ширококівський сироробний з-д та райспівгосптехніка. Середня школа, філіал Ширококівської муз. школи, мед. амбулаторія, Будинок культури, клуб, 3 б-ки. М. виникла у 2-й пол. 19 ст.

МИКОЛАЇВКА — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Слов'янській міськраді, за 12 км від залізнич. ст. Машчормет. 16,5 тис. ж. (1980). **Слов'янська ДРЕС** імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, будинок побуту, 3 заг.-осв. і музична школи, філіал Слов'янського енергобуд. технікуму, профес.-тех. уч.-ще; лікарня, поліклініка. Палад культури, кінотеатр, 2 б-ки. М. виникла у 1-й пол. 18 ст.

МИКОЛАЇВКА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Чичиклії (бас. Пд. Бугу), за 63 км від залізнич. ст. Березівка. 3,7 тис. ж. (1980). Засн. наприкінці 18 ст. Рад. владу встановлено в кінці січня 1918. З 1965 М. — с-ще міськ. типу. У селищі — комбикормовий і сироробний з-ди, харч. комбінат, птахохудобницька станція, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

МИКОЛАЇВСКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ. Засн. 1821 як морська астр. обсерваторія для забезпечення флоту вивчення хронометрами й інструментами,

для проведення гідрографічних робіт, астр. досліджень. З 1912 — відділення Пулковської обсерваторії (див. **Астрономічна обсерваторія головної АН СРСР**). На М. а. о. встановлено пасажний інструмент, вертикальний і меридіанний круги, астрограф, апаратура для визначення астр. часу і зберігання атомної (рівномірної) шкали часу. Напрями наук. роботи: складання диференціальних і абс. зоряних каталогів, визначення точних положень тіл Сонячної системи, служба часу. З М. а. о. пов'язана діяльність К. Х. Кнорре, І. Б. Корсаці, Б. П. Остащенко-Кудряцева та ін. Будинок М. а. о. (1827, арх. Вунш) є архіт. пам'яткою.

В. В. Конін.

МИКОЛАЇВСКА ДЕСАНТНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — десантна операція, проведена під час Великої Вітчизн. війни з метою сприяння рад. військам у визволенні Миколаєва. 55 мор. піхотинців, 2 зв'язківці, 10 саперів під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського вночі проти 26.III переправилися через Пд. Буг у Миколаївський порт, де зайняли кругову оборону. За дві доби запеклих боїв рад. десантники відбили 18 атак ворога, знищили майже 700 фашистів. Відтиснувши на себе значні сили противника, десантники допомогли частинам 3-го Укр. фронту і Чорномор. флоту оволодіти Миколаєвом. Усім 67 учасникам десанту (з них 55 чол. померли) і провіднику, місц. рибалці А. І. Андрєєву присвоєно звання Героя Рад. Союзу. В Миколаєві встановлено пам'ятник учасникам М. д. о. (іл. див. до ст. **Миколаївська область**).

МИКОЛАЇВСКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій **Комуністичної партії України**, створена 1937. Перші марксистські гуртки і групи виникли на тер. сучас. Миколаївської обл. в 80—90-х рр. 19 ст. У 1897 був заснований «Союз миколаївських робітників», в 1901 марксистські гуртки об'єдналися в Миколаївський к-т РСДРП. В серпні 1903 в Микол. к-ті переміг лєнінсько-іскрівський напрям [див. **Миколаївська організація РСДРП(б)**]. 22.1 (4.II) 1918 в Миколаєві встановлено Рад. владу. В період громадян. війни більшовики Миколаївщини очолили повстанський рух трудящих проти іноземних окупантів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Зокрема, вони керували **Миколаївським збройним повстанням 1918**, микол. залізничниками — учасниками **Всеукраїнського страйку залізничників 1918**, ор-

ганізували **Баштанську республіку 1919**, **Висунську республіку 1919** (партизанські райони в тилу денікінських військ). У січні 1920 Миколаївщину остаточно визволила Червона Армія. Після закінчення громадян. війни трудящі Микол. губ. під керівництвом парт. орг-ції розгорнули роботу по відбудові нар. г-ва. 12—15. V 1920 відбулася 1-а губ. конференція КП(б)У. В зв'язку з адм.-тер. реформами 1923—30 структура парт. орг-ції Миколаївщини зазнала відповідних змін. У 1923 замість повітових парт. орг-цій було створено Миколаївську, Первомайську і Херсонську окружні парт. орг-ції. В 1930 Миколаїв був підпорядкований безпосередньо респ. органам, з 1932 входив до складу Одес. обл., а у вересні 1937, з утворенням Микол. області, оформилась М. о. п. о. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У надавали постійну допомогу парт. орг-ції Миколаївщини, особливо під час індустріалізації і колективізації с. г. За короткий строк на Миколаївщині, як і по всій країні, було здійснено великі соціалістичні перетворення. В 1940 пром. продукція зросла в 4 рази проти 1913, с. г. було оснащено передовою технікою, 92% орної землі обробляли тракторами. Зростали яри обл. парт. орг-ції. В 1941 вона налічувала 18,6 тис. чол. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. Микол. області діяли підпільні орг-ції і групи, зокрема «**Миколаївський центр**», очолюваний В. О. Лягіном. Особливо активними були підпільні орг-ції в Баштанському, Жовтневому, Вознесенському, Братському, Казанківському, Доманівському р-нах. У с. Кримка Первомайського р-ну діяла підпільна комсомол. орг-ція «**Партизанська іскра**». Після визволення Миколаївщини від фашист. загарбників одразу ж відновили діяльність обл. парт. і рад. органи, місцеві парт. орг-ції. В березні 1944 кілька районів Микол. обл. підійшли до новоствореної Херсон. обл. У травні 1944 на обл. ліку в обл. парт. орг-ції перебували 1194, а в січні 1945 — вже 3311 комуністів. Під керівництвом М. о. п. о. трудящі області спрямували всі сили на якнайшвидшу відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. В 1950 продукція пром-сті області перевищила рівень 1940 на 60%. До 1950 було відновлено посівні площі і потужність машинно-тракторного парку. За післявоєнні роки збудовано десятки нових підприємств. Дальшого розвитку набули провідні галузі пром-сті області — машинобудівна та металобробна. Особливих успіхів досягнуто в розвитку суднобудування. Парт. орг-ції багато уваги приділяють розвитку с. г., піднесенню економіки колгоспів і радгоспів. Перетворюючи в життя рішення XXIII—XXVI з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністич. будівництва на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення політ. і трудової активності трудящих, на виховання їх у

Миколаївська область. Музей суднобудування і флоту в Миколаєві.

Миколаївська область. Будинок технікуму залізничного транспорту в Миколаєві.

Миколаївська область. Загальний вигляд Ольшанського цементного заводу. На Первомайському молочноконсервному комбінаті.

дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. Успішному виконанню народногосп. планів активно сприяє традиційне соціалізація трудящих області з трудящими ін. областей УРСР і братніх республік. Обл. парт. орг-ція виховала багато передовиків і новаторів виробництва. В післявоєнні роки 135 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В різний час обл. парт. орг-цію очолювали А. П. Кириленко, А. С. Маденків, Т. Т. Попльовкін, Я. П. Погребняк, В. О. Васильєв та ін. На 1.1 1981 М. о. п. о., що складається з 3-х міських і 22 районних парт. орг-цій, налічувала 73 446 комуністів. Відбулася 21 обл. парт. конференція М. о. п. о. Бойовим помічником парт. орг-ції є обл. комсомольська орг-ція, яка налічує 153 042 комсомольця (на 1.1 1981). Молодь Миколаївщини брала участь в освоєнні цілинних земель, працює на ударних комсомольських будовах. Первомайська районна комсомольська орг-ція нагороджена орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. Друк. органом М. о. п. о. є газ. «Південна правда». Про розвиток економіки і культури області див. також *Миколаївська область*. Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Миколаївської області партійної організації. Одеса, 1969.

Л. Г. Шарав.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 22.IX 1937. Розташована на Пд. республіки, в басейні нижньої течії Південного Бугу. Поділяється на 19 районів, 216 сілрад, має 7 міст і 20 с-щ міськ. типу. М. о. нагороджено орденом Леніна (1958). Карти див. на окр. арк., с. 496—497. Природа. М. о. на Пд. омивається Чорним м. Узбережжя порізане лиманами (*Дніпровський лиман, Бузький лиман, Березанський, Тилульський лиман*). Поверхня рівнина, поступово знижується з Пн. на Пд. Більша, пд. частина області лежить в межах *Причорноморської низовини*, мало розчленована. Тут на широких вододілах трапляються лише неглибокі замкнуті зниження (пегли), які навесні заповнюються талими водами. Менша, пн. частина області зайнята відрогам *Придніпровської височини*, дуже розчленована ярами, балками й долинами річок. Корисні копалини: граніти, вапняки, мергель, каолін, трепел, гіпс, графіт, глини, кварцові піски, торф. Є мінеральні джерела, лік. грязі. Клімат помірно континентальний. Літо жарке з сильними вітрами й частими суховіями, інколи бувають пиллові й чорні бурі.

Зима м'яка, малосніжна. Пересічна т-ра січня —4, —5°, липня — бл. +23°. Опаді від 300—350 мм на Пд. до 450 мм на Пн. Максимум опадів припадає на теплий період року; часті зливи. Вегетаційний період бл. 210 днів. Гол. ріки: *Південний Буг*, що перетинає область з Пн. Зх. на Пд. Сх. і приймає притоки: *Ігул, Кодиму, Чичиклію, Сипошу, Мертвовод, Гнилий Бланець*. На крайньому Сх. області протікає *Ігулець* (прит.

Народне господарство. У дореволюц. час основою економіки Миколаївщини, що входила до складу Херсон. губ., було с. г. зернового напрямку. Пром-сть, яка почала розвиватися з 2-ї пол. 19 ст., була представлена невеликими маш.-буд., борошномельними, спиртовими й виноробними з-дами. За роки соціалістич. буд-ва в області створено нові галузі пром-сті, вдосконалено її структуру та тер. розміщення, на соціалістич. засадах перебуд.

МИКОЛАЇВСЬКА
ОБЛАСТЬ

Площа — 24,6 тис. км²

Населення — 1248 тис. чол. (1980)

Центр — м. Миколаїв

Миколаїв.
Площа В. І. Леніна.

Дніпра), на Пд. — *Березань*. Ріки використовуються гол. чин. для зрошування і водопостачання. М. о. розташована в степовій зоні. В ґрунтовому покриві пн. частини області переважають звичайні чорноземи, які на Пд. поступово змінюються пд. чорноземами й темно-каштановими, слабо- і середньосолонцюватими ґрунтами. В заплавах річок — алювіально-лучні ґрунти.

Природна (типчакково-ковилова) рослинність збереглася лише на схилах балок. У пн. частині є байрачні ліси — насадження з дуба, клена, тополі, акації, береста та ін. По балках — зарості чагарників (терен, дереза, шипшина тощо). Покрита лісом площа становить 1,2% тер. області. В межах М. о. водяться: козуля, свиня дика, заць, ховрах, хом'як, полівки; їжак, кріт, тхір, ласка; у плавнях — нутрія, снітовидний собака, ондатра, видра; з птахів — дикі качки і гуси, перепел, дрофа, фазан, кулик, жайворонок; з плазунів — ящірки, полоз, степова гадюка та ін. В річках водяться сазан, лящ, судак, щука, окунь, у Чорному м. — бички, хамса, кефаль, чехоня, скумбрія, осетрові (мають пром. значення). В області — філіал *Чорноморського заповідника* — Воложин ліс та держ. заказники *Рацінська Дача* і *Ягорлицька затока*. Населення. Понад 77% населення — українці. Живуть також росіяни та ін. Пересічна густина нас. — 50,7 чол. на 1 км² (1980). Міське населення — 61% (1980). Найбільші міста: *Миколаїв, Первомайськ, Вознесенськ, Очаків*.

дохано с. г., яке перетворилося на інтенсивну високотоварну галузь виробн. з великою питомою вагою зернового г-ва, виноградарства й садівництва.

Промисловість. Провідне місце у промисловому виробництві області посідає маш.-буд. (46% валової продукції, 1979), харч. (31%), легка та буд. матеріалів пром-сть. Енергетичне г-во області представлене Миколаївською ТЕЦ, Олександрівською, Костянтинівською і Первомайською ГЕС. Будується (1980) Пд.-Українська атомна електростанція. Серед галузей маш.-буд. пром-сті загальносоюзне значення має суднобудування (виробн. танкерів, контейнеровозів, рефрижераторів, траулерів, суховантажних суден, річкових катерів). Воно представлене *Чорноморським суднобудівним з-водом, Миколаївським суднобудівним заводом імені 61 комунара та миколаївським суднобудівним заводом «Океан»*. Серед підприємств ін. галузей маш.-буд. і металообр. пром-сті — *миколаївський завод «Дормашини» імені 50-річчя Великого Жовтня, миколаївські з-ди: дослідний технологіч. оснастки, «Гідрореммаш», маш.-буд. з-л підйомно-транспортного устаткування (устаткування й машини для чорної металургії та гірничорудної пром-сті), дослідний завод мастильних систем, первомайський з-д «Фрегат» (палубне устаткування та дощувальні машини), кам'яноомітківський з-л с. г. машин. Осн. галузі харч. пром-сті — м'ясна (миколаївські м'ясний та птахокмбінати, Вознесенський та Первомайський*

Пам'ятник борцям за владу Рад у Миколаєві. Скульптори М. Г. Лисенко, Л. Д. Муравін та ін. 1936, 1967.

Спуск на воду рудовоза на миколаївському суднобудівному заводі «Океан». Рибалки риболовецького коопсузу імені О. Ю. Шмідта.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ
КУЛЬТУР (1979 г.)

Озима пшениця
Соняшник
Няколко
та овочиво-баштанні
Однорічні трави
Інші культури

Парк основних
сільськогосподарських
машин у колгоспах
і радгоспах області
(тис. штук)

	1979
Трактори (фіз. одиниць)	15,6
Зернозбиральні комбайни	4,0
Вантажні автомобілі	8,2

Життя в радгоспі «Баштанський».
Збирання цукрових буряків у колгоспі імені Б. Хмельницького району.
Головна насосна станція Інгульської зрошувально-обводнювальної системи.

м'ясокомбінати), молочна (Первомайський молочноконсервний комбінат, Веселинівський з-д сухого молока), борошномельна, консервна (Вознесенськ, Снігурівка), цукрова (Первомайське). Працюють також миколаївський парфюмерно-косметичний комбінат «Червоні вітрила», Очаківський рибоконсервний комбінат, Ольшанський гідролізо-дріжджовий з-д. У підрайонах розвинуте виноградарство; розлив мінеральних вод (Снігурівка). Легка пром-сть представлена Миколаївським виробничим трикотажним об'єднанням імені ХХV з'їзду КПРС, Миколаївським виробничим швейним об'єднанням, швейно-галантерейною і взут. фабриками, Вознесенським і Миколаївським шкіряними з-дами, коноплезаводами.

Значного розвитку набуло виробн. буд. матеріалів: Ольшанський цем. з-д, Первомайський та Олександрівський каменедробильні з-ди, Миколаївський і Олександрівський з-ди силікатних стінових виробів, миколаївські виробничі об'єднання «Миколаївазіабетон» та буд. матеріалів. У 1980 споруджено 1-у чергу Миколаївського глиноземного заводу.

Сільське господарство. Осн. напрям спеціалізації с. г. області — вирощування зернових і олійних культур у поєднанні з тваринництвом м'ясо-мол. напрямку. На кін. 1979 у М. о. було 206 колгоспів, у т. ч. 7 риболовецьких, 120 радгоспів, 26 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. С. г. області висококомеханізоване (див. таблицю), всі колгоспи й радгоспи електрифіковані.

В області високий рівень с.-г. освоєння земель: з 2226,4 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г.-а, 2043,6 тис. га — під с.-г. угіддями, з них орних земель — 1751,1 тис. га. Зрошуваних земель 143,6 тис. га (гол. чин. Інгулець. зрошувально-обводнювальною системою). Гол. зернові культури — озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза; тех. — соняшник, цукр. буряки, коріандр. Овочівництво гол. чин. на поливних землях. Площа плодово-ягідних насаджень (яблуні, груші, вишні, черешні, абрикоси, сливи та ін.) 1979 становила 27,8 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 21,4 тис. га. На Пд. — виноградні насадження (11,7 тис. га). У тваринництві гол. роль належить скотарству, свинарству, вівчарству, птахівництву. В багатьох г.-ах розвиваються кролівництво, ставкове рибництво, бджільництво, шовківництво. Ри-

бальство на Чорному м., лиманах, Пд. Бузі та Інгулі.
Кормовою базою для розвитку тваринництва є відходи харчової промисловості (жом, м'яса), продукція комбикормової пром-сті (15 заводів, 1980). Осн. породи: великої рогатої худоби — червона степова, свиней — українська степова біла, велика біла, овець — асканійська тонкорунна. В області діють міжгосп. об'єднання і підприємства по виробн. м'яса та штахфабрики.

У центрі села Кам'янки Очаківського району.

Транспорт. Експлуатаційна довжина залізниць загального користування в межах області 1979 становила 763 км. Територією області проходять залізничні лінії: Миколаїв — Знаменка (далі на Київ і Москву), Одеса — Вознесенськ — Бахмач — Москва, Миколаїв — Одеса, Миколаїв — Херсон та ін. Залізничні вузли: Миколаїв, Вознесенськ, Первомайськ, Снігурівка. Довж. автошляхів — 6,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,1 тис. км (1979). Автомобілі: Миколаїв — Одеса — Кишинів, Миколаїв — Херсон — Сімферополь, Миколаїв — Кривий Ріг, Миколаїв — Кіровоград, Ленінград — Київ — Одеса. Важливу роль в економіці області відіграє мор. транспорт (порти: Миколаївський морський порт торговельний, Миколаївський річковий, в Очакові — морський). Річкове судноплавство по Пд. Бугу (від Миколаєва до смт Олександрівки), Інгулу й Інгульцю (у пониззях). Аеропорт у Миколаєві. Територією області проходять газопровід Шебелінка — Одеса, аміакпровід Тольятті — Одеса.

Будівництво. В області ведеться інтенсивне пром. і житлове будівництво. Капітальні вкладення в нар. г.-во області за 1971—79 становили (у порівнянних цінах) 4056 млн. крб., у т. ч. 1979 — 659 млн. крб. В області діють 103 держ. і кооп. первинних підприємств буд. і монтажних та 40 міжгосп. буд.

орг-цій. За 1971—79 держ. і кооп. підприємства і орг-ції, колгоспи і населення збудували житл. будинки заг. площею 4017 тис. м², у т. ч. 412 тис. м² 1979.

Торгівля й побутове обслуговування. На кін. 1979 в області налічувалося 5376 підприємств роздрібної торгівлі і громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торговлі, включаючи й громад. харчування, 1979 зріс проти 1970 у 1,7 раза. Підприємств побутового обслуговування було 1634, в т. ч. 688 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1979 зріс проти 1970 в 2,1 раза.

Охорона здоров'я. В 1979 в області було 15,4 тис. лікарняних ліжок (123,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 3613 лікарів (29 лікарів на 10 тис. ж.). У М. о. 121 жіноча консультація, дит. поліклініка та амбулаторія. В Березнегуватському й Снігурівському р-нах — хлоридно-сульфатно-натрієві мінер. джерела. В Очакові — лік. грязі і джерела мінеральної води. На узбережжі Чорного м. в Очакові, Рибаківці, Коблені, санаторії та бази відпочинку.
Культура. В 1979/80 навч. р. у М. о. було 694 загальноосв. школи (203,9 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (16,5 тис. учнів), 32 профес.-тех. уч-ща (16,5 тис. учнів), два вищі навч. заклади — Миколаївський корабельний інститут імені адмірала С. О. Макарова та Миколаївський педагогічний інститут імені В. Г. Бєлінського, а також філіал Одес. інженерно-будівельного ін-ту і ф-ти Київ. ін-ту культури в Миколаєві й Одес. технологічного ін-ту холодительної пром-сті в Первомайську (загалом — 13,3 тис. студентів). В області працюють Миколаївська астрономічна обсерваторія (відділення Гол. астр. обсерваторії

Монумент радянському воїну на Півгорі Слави поблизу міста Нової Одеси. Скульптори Г. Макушин, І. Макушина, архітектор А. Кавун. 1973.

логічний інститут імені В. Г. Бєлінського, а також філіал Одес. інженерно-будівельного ін-ту і ф-ти Київ. ін-ту культури в Миколаєві й Одес. технологічного ін-ту холодительної пром-сті в Первомайську (загалом — 13,3 тис. студентів). В області працюють Миколаївська астрономічна обсерваторія (відділення Гол. астр. обсерваторії

This is a detailed topographic map of the Murmansk Oblast region in Russia. The map shows the coastline of the Barents Sea (БЕЛЫЙ МОРЕ) to the north and west. Major cities and towns are labeled, including Murmansk (МУРМАНСК), Severodvinsk (СЕВЕРОДВИНСК), and many smaller settlements. The map features a network of rivers, roads, and railways. A scale bar at the bottom right indicates a scale of 1:1,000,000. An inset map in the bottom left corner shows the location of the region within the Russian Federation (РОССИЯ).

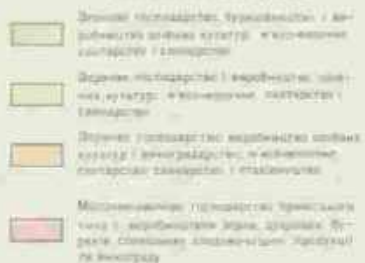

RELATIONSHIP BETWEEN THE TWO

© 2012 Pearson Education, Inc. or its affiliate(s). All rights reserved.

министерство образования

10020185 7/2/25/2000

АН СРСР); проектно-конструкторське бюро електрогідравліки АН УРСР. Миколаїв. обл. с.-г. дослідна станція та ін. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1974), художників (з 1970), обл. організація журналістів (з 1957), три театри — Миколаївський український театр драми і музичної комедії, Миколаївський російський драматичний театр ім. В. П. Чкалова й Миколаївський театр ляльок, обласна і народна філармонія.

В М. о. 681 масова б-ка з фондом 9,7 млн. одиниць зберігання, 759 клубних закладів, 841 кіноустановка, два держ музеї — Миколаївський краєзнавчий музей з трьома відділами (музей підпільно-партизанської руху на Миколаївщині в Миколає-

ві, Миколаївський музей суднобудування і флоту та історичний — в Очакові) й Миколаївський художній музей імені В. В. Верещагіна, 90 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах, кімнати бойової і трудової слави тощо. При культур.-осв. закладах — 5684 колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 104 тис. аматорів. 47 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них засл. оркестр нар. інструментів заводу ім. 61 комунара, засл. хорово капела Чорноморського суднобудівного заводу, Прибузький нар. хор, ансамблі танцю «Судостроитель», «Калинонька», «Нина» та ін. У Миколаєві є зоопарк. Позашкільні заклади: 45 палаців і будинків піонерів,

станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 15 дитячих спортивних шкіл, дитяча флотилія тощо. Виходять дві обл. газети — «Південна правда» («Южная правда», укр. і рос. мовами) та «Ленінське плем'я». Обл. радіомовлення і телебачення.

М. о. багата на істор., археол., етногр. та архіт. пам'ятки, 1393 з них взято д-вою під охорону. В області чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки і культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Миколаївської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Меморіал 68 морякам-десантникам у Миколаєві. Скульптор О. М. Ізмалков. 1946.

До карти ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Пам'ятник червоноармійцям, які загинули 1919 у боротьбі за владу Рад.
2. Братська могила партизанів, які загинули в роки громадян. війни.
3. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час визволення Первомайська від нім.-фашист. загарбників.
4. Пам'ятка архітектури — Покровська церква 18 ст.
5. Меморіальний музей підпільної комсомольської орг-ції «Партизанська іскра». Пам'ятник на могилі іскрівців.
6. Пам'ятник рад. військовополітесам, закатованим фашистами в концтаборі.
7. Місце народження вітчизн. винахідника в галузі електрозварювання М. М. Бернарда.
8. Парк 19 ст.
9. Пам'ятник підпільникам, закатованим нім.-фашист. загарбниками 1943.
10. Місце народження укр. акторів М. К. Садовського, П. К. Саксаганського й М. К. Садовської.
11. Пам'ятний знак на місці загибелі керівника підпільної комсомольської орг-ції «Партизанська іскра» Героя Рад. Союзу П. К. Гречаного.
12. Пам'ятка архітектури — Катерининська церква 18 ст.
13. Пам'ятник активному учаснику громадян. війни Т. М. Гуляничкому.
14. Пам'ятник Г. І. Котовському.
15. Пам'ятник 22 червоним партизанам, які загинули в боротьбі за владу Рад.
16. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Вознесенського від нім.-фашист. загарбників.
17. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Казанки від нім.-фашист. загарбників.
18. Братська могила рад. воїнів, які загинули під час визволення Вознесенська від нім.-фашист. загарбників.
19. Пам'ятник М. О. Островерхову.
20. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
21. Пам'ятник І. В. Мічурину.
22. Пам'ятник активному борцю за владу Рад Ю. А. Синякову.
23. Пам'ятка архітектури — ротонда 19 ст.
24. Пам'ятний знак — «Легендарна катюша».
25. Монумент на честь завершення рад. військами Березнегуватсько-Снігуринської операції 1944.
26. Пам'ятник Слави з монументом рад. воїну.
27. Краєзнавчий музей.
28. Монумент на честь Бахтанської республіки 1919.
29. Пам'ятник Слави на честь рад. воїнів, які загинули за Бахтанку в роки громадян. і Великої Вітчизн. воєн.
30. Меморіальний комплекс партизанів і підпільників, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
31. Пам'ятник рад. військовому діячеві Е. П. Ковтосу.
32. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули під час форсування Південного Бугу 1944.
33. Поселення епохи бронзи (2—1-стис. до н. е.).
34. Пам'ятник М. Горькому, встановлений на згадку про перебування тут письменника 1891.
35. Пам'ятник на честь Висунської республіки 1919.
36. Пам'ятник борцям за владу Рад.
37. Обеліск на честь воїнів Червоної Армії, які загинули під час форсування Сиваша 1926.
38. Меморіал на честь 68 моряків-десантників — учасників Миколаївської десантної операції 1944.
39. Пам'ятник піонерам-розвідникам Шурі Коберу й Віті Хоменку.
40. Пам'ятник рад. воїнам — визволителям Миколаєва від нім.-фашист. загарбників.
41. Меморіальне кладовище рад. воїнів, підпільників і мирних жителів, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
42. Пам'ятник Ф. Е. Дзержинському.
43. Пам'ятник Г. І. Петровському.
44. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
45. Пам'ятник рос. флотоводцеві С. О. Макарову.
46. Музей рос. композитора М. А. Римського-Корсакова. Пам'ятник М. А. Римському-Корсакову.
47. Погруддя вітчизн. лікаря-епідеміолога Д. С. Самойловича.
48. Пам'ятник поету-революціонеру О. М. Гмиреву.
49. Пам'ятник профес. революціонеру І. А. Чигрину.
50. Пам'ятник одному з керівників микола. підпілля Герою Рад. Союзу В. О. Лягину.
51. Місце народження укр. композитора М. М. Аркаса.
52. Місце народження рос. астронома Ф. О. Бредігіна.
53. Могила героя рос.-тур. війни 1828—29 О. І. Казарського.
54. Алея рос. флотоводців — погруддя адміралів П. С. Нахимова, В. О. Корнілова, Ф. Ф. Беллінсгаузена, Г. І. Бутакова, Ф. Ф. Ушакова, М. П. Лазарєва.
55. Пам'ятки архітектури: будинки колишніх чоловічої гімназії (1850), флотських казарм (1850), обсерваторії (1827), офіцерського зібрання (1820); Миколаївська церква (1817).
56. Миколаївський краєзнавчий музей.
57. Миколаївський художній музей імені В. В. Верещагіна.
58. Музей підпільно-партизанського руху на Миколаївщині в роки Великої Вітчизн. війни.
59. Миколаївський музей суднобудування і флоту.
60. Могила організатора с.-г. комуни

Ф. М. Бармашової, яка загинула від рук куркулів 1922.

61. Меморіальний комплекс воїнам-землякам, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
62. Пам'ятник борцям за владу Рад.
63. Пам'ятник О. В. Суворову.
64. Пам'ятник одному з керівників Севастопольського збройного повстання 1905 П. П. Шмідту.
65. Пам'ятник активному учасникові революц. подій 1905 М. І. Чижикову.
66. Місце народження рос. художника Р. Г. Судковського. Могила Р. Г. Судковського.
67. Місце народження парт. і рад. діяча Е. Б. Бош.
68. Істор. музей.
69. Діорама «Штурм фортеці Очаків російськими військами в 1788 році».
70. Античне місто-державна Ольвія.
71. Пам'ятник активним учасникам збройного повстання 1905 на крейсері «Очаков» — лейтенанту П. П. Шмідту, матросам М. Г. Антопенку, О. І. Гладкову і С. П. Частинку.
72. Давньогрецьке поселення 7 ст. до н. е. — 3 ст. н. е.
73. Пам'ятник О. В. Суворову, встановлений на місці розгрому великого десанту турецьких військ 1787.
74. Пам'ятник морякам монітора «Ударний» на честь боїв рад. військ на Кінбурнській косі в серпні 1941.

МИКОЛАЇВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б)

Дит.: Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. К., 1971; Народне господарство Української РСР у 1979 році. Статистичний щорічник. К., 1980; Вибірний П. Миколаївщина. Путівник. Одеса, 1970.

В. О. Васильєв,
П. М. Вибірний.

МИКОЛАЇВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — одна з більшовицьких орг-цій, яка утворилася з марксистських гуртків, що виникли в 80-90-х рр. 19 ст. В 1897 за прикладом петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» в Миколаєві було засновано «Союз миколаївських робітників», 1901 — Микол. к-т РСДРП. Він встановив зв'язки з с.-д. орг-ціями Петербурга, Москви, Києва, Харкова та Одеси. Комітет очолював боротьбу микол. робітників під час першотравневого страйку 1902 та загального страйку на Півдні Росії 1903. Вирішальну роль у визначенні напрямку роботи М. о. РСДРП відіграла ленинська газета «Искра»; в серпні 1903 переміг ленинсько-іскрівський напрям у Микол. к-ті. Після Другого з'їзду РСДРП більшовики Миколаєва на чолі з В. П. Ногіним, В. О. Радус-Зеньковичем, І. А. Чириним та ін. рішуче підтримали В. І. Леніна в боротьбі проти розкольніцьких дій меншовиків, за скликання Третього з'їзду РСДРП. Велику роботу по підготовці з'їзду проводило Південне бюро ЦК РСДРП 1904, створене Микол., Одес. і Катеринослав. к-тами. Більшовики Миколаєва очолювали боротьбу пролетаріату в революції 1905—07, зокрема під їхнім керівництвом проходив Миколаївський жовтнево-березневий страйк 1905. Делегатом на Третій з'їзд РСДРП Микол. к-т обрав В. В. Воробейського. Рішення III з'їзду одностайно схвалили більшовики на міській парт. конференції в травні 1905. Незважаючи на переслідування та масові арешти, дезорганізаторські дії меншовиків, більшовики Миколаєва очолювали боротьбу пролетаріату влітку 1905 та його участь у Жовтневому Всеросійському політичному страйку 1905. Для забезпечення спільних дій робітн. класу з ініціативи більшовиків у жовтні 1905 було створено Микол. об'єднання к-т. 20.XI (3.XII) 1905 виникла Микол. Рада робітн. депутатів, але меншовицька більшість у ній заважала більшовикам перетворити Раду на орган збройного повстання. Для підтримки Грудневого збройного повстання 1905 в Москві к-т РСДРП і Рада робітн. депутатів оголосили заг. політ. страйк, що почався 13 (26).XII 1905. В роки століпінської реакції (1907—10)

більшовики Миколаївщини вели напружену боротьбу проти ліквідаторів, одновісців і троцькістів за збереження і зміцнення парт. орг-ції. К-т РСДРП, обраний на конференції в липні 1908, видавав листівки, нелегальну газ. «Борьба», зміцнював зв'язки з масами. У 1911 — на поч. 1912 революц. роботу в Миколаєві проводив М. М. Шершнік. Більшовики очолювали боротьбу робітників міста під час жовтнево-травневих політичних страйків 1912 на Україні. Хвиля страйків наростала в 1913 — на поч. 1914. В роки першої світової війни під керівництвом більшовиків було проведено ряд антивоєнних виступів. У січні — лютому 1916 відбувся страйк робітників суднобуд. з-ду «Наваль» (див. Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916). Після Лютий. революції 1917 більшовики Миколаєва вийшли з підпілля. 31.III (13.IV) 1917 було створено Тимчасовий об'єднаний к-т РСДРП, до якого від більшовиків увійшли Й. С. Скляр, М. К. Щеглов, П. О. Бурий, І. А. Чирин, І. В. Петров, Я. В. Бондаренко та ін. 24.IV (7.V) 1917 в місті було створено Миколаївську Раду робітничих і військових депутатів. На основі рішення Сьомої (Жовтневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) більшовики розгорнули агіт. роботу серед робітників, солдатів, матросів, створювали заводські парт. к-ти, профспілки і фабзавкоми. Формували Червону гвардію. 15(28).VIII 1917 відбулася міська парт. конференція, яка схвалила рішення Шостого з'їзду РСДРП(б), прийняла ухвалу й організації порвати з меншовиками, обрала тимчасовий міський к-т на чолі з Й. С. Скляром. 9 (22). IX 1917 відбулася 2-а загальноміська конференція більшовиків, яка прийняла резолюцію з вимогою передачі всієї влади Радам, встановлення робітн. контролю над виробництвом, укладення миру. 11 (24).X 1917 вийшов перший номер більшовицької газ. «Пролетарское знамя». Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді виконавче бюро Микол. Ради під час тимчасової революц. мас 26.X (8.XI) 1917 прийняло більшовицьку резолюцію про підтримку повстання в Петрограді та визнання найвищою владою в місті Ради робітн. і військ. депутатів. Меншовики і есери, які становили більшість у Раді, саботували це рішення і проведення в життя декретів Другого Всеросійського з'їзду Рад. 22.I (4.II) 1918 в місті було встановлено Рад. владу. Діяльність парт. орг-ції по здійсненню соціалістичних перетворень перервалася іноземною воєнною інтервенцією та громадян. війною. Див. також Миколаївська обласна партійна організація.

Р. С. Павлович.
МИКОЛАЇВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І ВІЙСЬКОВИХ ДЕПУТАТІВ — створена 24.IV (7.V) 1917 шляхом об'єднання Ради робітничих депутатів [існувала з 6 (19).III 1917] і Ради військ. депутатів [існувала з 7 (20).III 1917]. За своїм складом тривалий час була есеро-меншовицькою. Заг.

процес більшовизації Рад 1917 позначився й на Микол. Раді. 3 (15).X в її виконкомі було вже 33 більшовики. 16 (29).X Микол. Рада ухвалила більшовицьку резолюцію про необхідність переходу влади до Рад і обрала делегатів на 2-й Всерос. з'їзд Рад. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, коли в Миколаєві тимчасово існувало міжвладдя, революц. елементи в Раді намагалися встановити повновладдя Рад, засуджували бурж.-націоналістичну Центральну раду. Переобрана в січні 1918 Рада 14 (27).I проголосила встановлення влади Рад. Внаслідок активних дій червоногвардійців, підтриманих революц. військ. частинами, 22.I (4.II) 1918 в Миколаєві перемогла Рад. влада.

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ТРИКОТАЖНЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені XXV з'їзду КПРС. Розташоване в Миколаєві. Організоване 1967 на базі трикотажного комбінату (утворений 1959 в результаті об'єднання шкарпеткової та трикотажно-оздоблювально-швейної ф-к збудованих 1947). До складу (1980) входять: гол. підприємство (в'язальний та фарбувально-оздоблювальний цехи), філіал № 1 (швейні цехи), філіал № 2 (панчішне виробн.). Осн. продукція: панчішно-шкарпеткові вироби (28 видів), білизняний і верхній трикотаж (51 вид), товарне полотно (5 вид). Підприємства об'єднання обладнано сучас. устаткуванням, у т. ч. круглошкарпетковими автоматами, кетельними трикотажними в'язальними та швейними машинами тощо. Впроваджено (1979) комплексну систему управління якістю продукції.

В. Г. Овчаренко.

МИКОЛАЇВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — повстання робітників Миколаєва під керівництвом більшовиків проти австро-нім. окупантів у березні 1918. Після окупації 17.III Миколаєва в місті почалися реквізиції продовольства, арешти і репресії. Закриття фабрик і заводів викликало зростання безробіття. Рішення про збройне повстання було прийнято 21.III на заг. зборах представників робітників і кол. солдатів-фронтовиків. Повстанням керував більшовицький штаб на чолі з І. А. Чириним. Повстанці захопили на військ. складах зброю, зокрема 7 кулеметів, броньовик. На допомогу повстанцям прибув загін Червоної гвардії з Феодосії під командуванням І. Ф. Федька. Три дні в різних районах міста точилися бої, особливо запеклими воєни були в районі Слобідки. Однак переважаючі сили окупантів жорстоко придушили повстання. У вуличних боях загинуло понад 2 тис. робітників. М. з. п. затримало наступ нім. інтервентів на Пд. України і сприяло посиленню визвольної боротьби укр. народу проти іноз. загарбників.

С. Я. Єлусицький.
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ГЛИНОЗЕМНИЙ ЗАВОД — підприємство алюмінієвої пром-сті. Розташований на сх. березі Бузького лиману, на Пд. від Миколаєва. Буд-во почато 1974. Перша черга стала до ладу 1980. Продукція підприємства — глинозем найвищих марок. Технологічна схема передбачає пе-

Миколаївська область.
Пам'ятник піонерам-розвідникам Шурі Коробу і Віті Хоменку в Миколаєві. Скульптори О. Б. Князник, Т. Г. Судьїна. 1959.

Миколаївська область.
Залишки античної Ольвії поблизу села Парутино Очаківського району.

перобку сировина (бокситів) лужним гідроксидом способом (метод Байера). М.г.з. оснащено устаткуванням великої одиничної потужності з автом. і дистанційним керуванням.

А. І. Мєсєрєв.
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ЗАВОД «ДОРМАШІНА» імені 50-річчя Великого Жовтня — підприємство будівельного, шляхового та комунального машинобудування. Міститься в Миколаєві. Засн. 1881 (виробляв с.-г. інвентар). Робітники підприємства брали активну участь у революц. боротьбі. Під час громадян. війни з-д було зруйновано. Став до ладу 1922 під назвою «Плуг і молот». До 1933 випускав переважно машини та ін. вироби для с. г. У 1933 його перейменовано на з-д «Дормашіна», що почав виготовляти грейдери, скрепери, бульдозери, канавкопачі, крани й снігоочисники тощо. З 1936 з-д спеціалізовано на випуску машин для буд-ва асфальтобетонних покриттів автошляхів, аеродромів, міськ. вулиць і площ (асфальтоукладальники, щелепнеукладальники тощо).

П. А. Рудой.
МИКОЛАЇВСЬКИЙ КОРАБЕЛБУДІВНИЙ ІНСТИТУТ імені адмірала С. О. Макарова — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти ЦРСР. Організ. 1920 як політехнікум (з 1929 — машинобудівний ін-т, з 1930 — корабелбудівний). У 1949 ін-ту присвоєно ім'я адмірала С. О. Макарова. Ф-ти: корабелбудівний, машинобудівний і електроустаткування судів. Є вечірнє відділення (два ф-ти), аспірантура. Філіал у м. Керчі. Фонд 6-ки (1980) налічує 500 тис. одиниць зберігання. В ін-ті навчається 8 тис. студентів. За роки існування ін-том підготовлено 20 тис. спеціалістів. М. к. і. нагороджено (1970) орденом Трудового Червоного Прапора.

В. Г. Матюков.
МИКОЛАЇВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ. Створений 1950 на базі двох музеїв: природничо-краєзнавчого та істор.-археологічного (засн. 1913). Має 6 відділів: природи, історії дереволу, періоду, історії рад. суспільства, підпільно-партизан. руху на Миколаївщині в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, історії суднобудування і флоту (див. *Миколаївський музей суднобудування і флоту*) та Очаківський воєнно-істор. музей імені О. В. Суворова. На 1980 фонди музею налічували бл. 68 тис. експонатів. У відділі дереволу, минулого — предметів з археол. розкопок на тер. Миколаїв. обл., зокрема з Одеської, та Криму, зброя запорожців, матеріали з історії міста і революц. руху на Миколаївщині. Експонати відділу історії рад. часу висвітлюють соціалістичне і комуністичне будівництво в місті та області.

Г. І. Маринич.
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ЛЮТНЕВОБЕРЕЗНЕВИЙ СТРАЙК 1905 — масовий виступ робітників Миколаєва на початку революції 1905—07 на знак протесту проти розстрілу мирної демонстрації в Петербурзі (див. *Дев'яте січня 1905*). Ініціаторами страйку були робітники мех. майстерні суднобудівного з-ду «Наваль», які 12 (25).II

оголосили страйк, до якого 14 (27).II приєднались ін. цехи з-ду, а також робітники Чорноморського механічного, Уманського ливарного і арматурного з-дів та залізничники. Зібравшись на мітинг, вони висунули вимоги запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення зарплатної плати, надання свободи слова, друку, зборів і страйків, скликання Установчих зборів та ін. Місц. влада викликала війська. Між страйкарями і козаками 16.II (1.III) сталася збройна сутичка. 20.II (5.III) відбулася політ. демонстрація, очолена більшовиками. Страйк тривав 22 дні. Адміністрація з-дів була змушена піти на деякі поступки.

М. Н. Лещенко.
МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ПОРТ торговельний. Підпорядкований Чорноморському морському пароплавству. Розташований на лівому березі Бузького лиману, за 80 км від Чорного м. Засн. 1789 як військ. порт; з 1862 комерційний порт для експорту зерна та ін. с.-г. продуктів, залізної та марганцевої руд. У 1873 до порту проведено з'єдн. Робітники порту брали активну участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Миколаєві. За роки п'ятиріччя М. м. п. перетворено на висококомунізоване підприємство, оснащене сучас. перевантажувальною технікою. Тут діє найпотужніший у країні спеціалізований рудоперевантажувальний комплекс. Рівень комплексної механізації вантажних робіт 1980 становив 96%. В М. м. п. перевантажують пром. устаткування, металопрокат, заліз. руду, шихту, цукор-сирець, зерно та ін. вантажі.

Б. А. Нестеровський.
МИКОЛАЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ СУДНОБУДУВАННЯ І ФЛОТУ. Існує з 1978 як відділ Миколаївського краєзнавчого музею. Розміщений у будинку кол. штабу Гол. командира Чорноморського флоту, спорудженому 1792—94 у стилі раннього класицизму. В 14 залах відділу представлено історію Миколаєва як центру суднобудування на Чорному морі.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ПАРФЮМЕРНО-КОСМЕТИЧНИЙ КОМБІНАТ «ЧЕРВОНІ ВІТРИЛА». Розміщений у Миколаєві. Утворений 1944 як парфюмерно-склоробний з-д в результаті об'єднання парфюмерно-косметичної фабрики

«Айстра» (засн. 1927) і склоробного з-ду (засн. 1921). В 1946 з-д перейменовано на парфюмерно-скланий комбінат, який 1965 одержав назву «Червоні вітрила», з 1979 має сучас. назву. До його складу входять 4 осн. виробничі цехи — заготівельний, парфюмерний, косметичний і миловарний (найпотужніший на Україні по виробн. туалетного мила) та 7 допоміжних цехів. Осн. продукція комбінату: духи, одеколон, крем, мило, пудра, помада. Цехи комбінату оснащені автоматами та напівавтоматами.

Г. С. Рувальна.
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ імені В. Г. Бєлінського — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1913 як учительський ін-т; з 1920 діяв як ін-т нар. освіти; з 1930 — ін-т соціального виховання; з 1933 — пед. ін-т. У 1948 присвоєно ім'я В. Г. Бєлінського. В 1979/80 навч. р. було 5 ф-тів: істор., філол., фізико-матем., педагогіки й методики поч. освіти, фізичного виховання, на яких (1980) навчалось 3700 студентів, зокрема на денному відділенні — 2500. Є заочний відділ. Щороку ін-т готує також вчителів рос. мови та л-ри для Узб. РСР. При ін-ті працюють обсерваторія, 6-ка. З часу заснування в ін-ті підготовлено бл. 15 тис. спеціалістів (1980). Ін-т нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради Укр. РСР (1964).

В. К. Майборода.
МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН — у пд. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 85,6 тис. чол. (1980). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані 2 міським, селищній і 20 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. Миколаїв. Північна частина району розташована в межах *Опілья*, південна — у межах *Передкарпатської височини*. Родовища сірки, вапняку, пісків. Річки: *Дністер*, його прит. Колодниця та ін. Ґрунти дерново-підзолисті, опідзолені, лучно-болотні. Ліси (сосна, бук, дуб, ялина, граб) займають 18,7 тис. га. Гол. галузі пром-сті — хімічна та буд. матеріалів (*роздольське виробниче об'єднання «Сірка»*, Миколаївський цементно-гірничий комбінат, Роздольське заводоуправління буд. матеріалів). Підприємства харч. і легкої пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Миколаїв) та 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — тваринництво м'ясо-мол. і землеробство буряківничо-зернового напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 38,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 21,7 тис. га, сіножаті й пасовища — 16,5 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, овес, льон-довгунець, картопля. У М. р. — 9 колгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка.

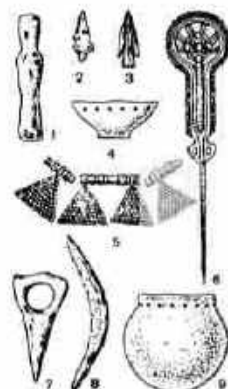
Залізничні станції: Миколаїв-Дністровський, Пісочне. Автомоб. шляхів — 294 км, у т. ч. з твердим покриттям — 244 км. У районі — 45 заг.осв., 2 муз. і 2 спорт. школи, 2 профес.-тех. і технічне уч-ща, політехнікум (м. Новий Розділ); 38 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Роздоль». 53 клубні установи, 2 кінотеатри, 50 кіноустановок, 58 б-к.

Миколаївська область. Пам'ятник російському флотоводу С. О. Макарову в Миколаєві. Скульптори О. Л. Сопелькін, А. А. Коптев, архітектор Ю. Руденко. 1978.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН

Микоградсько-підгірцівська культура. Речі з пам'яток: 1, 2, 7, 8 — залізні мотижка, наконечник стріли, сокира і серп; 3 і 5 — бронзові наконечник стріли і прикраса; 4 і 9 — глиняний посуд; 6 — шпилька (верхня частина бронзова, нижня — залізна)

У с. Бродках М. р. народився укр. рад. скульптор Я. І. Чайка. У районі видається газ. «Ленінська зоря» (з 1944).

Е. О. Андрійчикова.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН — на Пд. Микол. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 37,5 тис. чол. (1980). У районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. Миколаїв. М. р. на Пд. Сх. омивається Бузьким лиманом. Розташований у межах Причорноморської низовини. Корисні копалини: вапняки, глини, піски. Гол. річка — *Південний Буг* (на пн.-сх. межі району). Ґрунти чорноземні та каштанові. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Миколаїв. У районі — підприємства по виробн. буд. матеріалів та харч. пром-сті; найбільші — з-ди: цем., Микол. гідролізодріжджовий (обидва у смт Олександрівському), Варварівський буд. матеріалів та комбінат буд. матеріалів (обидва у м. Миколаєві). 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового і тваринництва м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 93 тис. га, у т. ч. орні землі — 79 тис. га, сади і виноградники — 2,3 тис. га. Зрошуваних земель — 11,7 тис. га (Пд.-Бузька зрошувальна система). Осн. культури: озима пшениця, ячмін.

кукурудза, соняшник, горох, овочеві, баштанні. У М. р. — 12 радгоспів, риболовецький колгосп, птахохлібника, райсільгосптехніка. Залізнич. ст. Миколаїв. Автомоб. шляхів — 316 км, у т. ч. з твердим покриттям — 265 км. У районі — 36 заг.-осв. музична та кінноспор. школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 43 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень, туристська база «Південний Буг». 46 будинків культури і клубів, 34 кіноустановки, 32 б-ки. У М. р. видається газета «Маяк» (з 1933).

П. І. Редько.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1945. Площа 1,1 тис. км². Нас. 24,2 тис. чол. (1980). У районі — 58 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 11 сілсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Миколаївка*. М. р. розташований у межах Причорноморської низовини. Корисні копалини: глина, пісок, ракушняк. Річки:

Чичиклія (бас. Пд. Бугу), *Тилігул* з прит. Журавка. Ґрунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільше підприємство р-ну — Миколаївський сироробний завод. Діють комбінат побутового обслуговування (Миколаївка) та 2 будинки побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових і тех. культур; тваринництво м'ясо-мол. напрямку. Площа с.-г. угідь 1979 становила 93,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 76,4 тис. га,

сінжаті й пасовища — 16,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У М. р. — 13 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 214 км, у т. ч. з твердим покриттям — 158 км. У районі — 29 заг.-осв. і музична школи, зоовет. технікум (с. Ісаєве); 38 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні, 44 будинки культури і клуби, кінотеатр, 42 кіноустановки, 35 б-к. У М. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1946).

П. І. Дарченко

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені В. П. Чкалова. Засн. 1922 як пересувний театр «*Шахтерка Донбасса*», 1935 став стационарним театром у м. Миколаєві. З 1940 — ім. В. П. Чкалова. В 1941—44 група перебувала на Уралі (м. Алапаєвськ). В репертуарі театру — рос. класичні й сучас. твори («Ревізор» М. Гоголя, «Варвари» М. Горького, «Молода гвардія» за Фадеевим, «Характери» за Шукшиним, «Живи і пам'ятай» за

Распутіним), п'єси укр. драматургів («Загибель ескадри» Корнійчука, «Кремлівські куранти» М. Погодіна), письменників братніх республік (А. Делендіка, В. Мхитаряна) і зарубіжних авторів (Ф. Шіллера, І. Буковчана, Ю. О'Ніла). В театрі працювали: нар.

артисти УРСР В. Високов і Б. Сабуров, нар. арт. РРФСР С. Лук'янов, засл. артист УРСР Д. Славін та ін. В творчій трупі (1981) нар. артисти УРСР Н. Троянова, А. Квасенко-Ржецька, засл. артисти УРСР Р. Гінет, В. Кузьмін, А. Кучинський, Є. Пузен, О. Сиромятников. Гол. режисер — Г. Пименов (з 1978).

МИКОЛАЇВСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИЙ ЗАВОД імені 61 комунара. Розташований у Миколаєві. Засн. 1788 як верфь адміралтейство; 1911 її перейменовано на з-д «Руссуд». Будувал вітрильні й металеві кораблі. В 1900 зі сталевих з-ду спущено, зокресів, броненосець «Потьомкін». Робітники підприємства брали активну участь у революц. русі. Перший страйк відбувся 1871. Страйкові виступи повторювалися 1900, 1902, 1911, 1914, 1916. Робітники з-ду боролися за встановлення Рад. влади на Україні, проти іноз. інтервентів. У 1930 з-ду було присвоєно ім'я 61 комунара на честь робітників, розстріляних денікінцями 1919 на площі біля з-ду. У післявоєнні роки підприємство значно розширено. З-д випускає (1980) рефрижераторні судна, самохідні баржі. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1963).

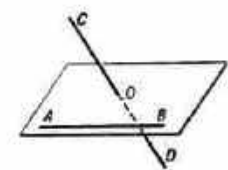
Г. М. Балабаш.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИЙ ЗАВОД «ОКЕАН». Буд-во почато 1946. Першу чергу осн. виробничих потужностей введено 1951. Протягом 1951—56 було споруджено серію несамохідних барж і мор. суден. В 1957—70 підприємство випускало мор. трансп. рефрижераторні судна (водотоннажністю 5,5 тис. т), пром.-виробничі рефрижератори (6,4 тис. т), сушувальні судна-лісовози. З 1970 з-д перейшов на буд-во якісно нових сушувальних і комбінованих суден. Протягом 1972—78 збудов. кілька рудовозів типу «Зоря Космодем'янська» (водотоннажністю 62,5 тис. т), гол. супертраулер «Горизонт» (8850 т), гол. нафторудовоз «Борис Бутoma», гол. нафторудовоз «Академік Сеченов» (по 130 тис. т кожний).

О. О. Малиничук.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ТЕАТР ЛЯЛЬОК. Засн. 1970. В репертуарі театру: «Оповідь про слово сильне, зірку червону, барабани гучні» П. Антокольського, «Хлопчик-Кибальчик і його тверде слово» А. Гайдара, «Руслан і Людмила» О. Пушкіна та ін. Гол. режисер театру — засл. арт. УРСР А. Оселедик (з 1970).

МИКОЛАЇВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР ДРАМИ МУЗИЧНОЇ КОМЕДІЇ. Заснований 1959 на базі Театру юного глядача і Укр. обл. драм. пересувного театру ім. Т. Г. Шевченка. В репертуарі театру — укр. класичні й сучас. твори («Беркути» за Франком, «За двома зайцями» Старіцького, «Сватання на Гончарівці» Квітки-Охнов'янка, «Сторінка щоденника» О. Корнійчука, «Партизанська іскра» Б. Аропа й М. Саян-ка — Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1980), п'єси драматургів братніх республік («Р. вол» ц. йний стюл» М. Шатрова, «Жіночий бунт» Е. Птичкіна і К. Васильєва), твори рос. класици

Мимобіжні прями.

(«Серце не камінь» О. Островського) і зарубіжних авторів («Доктор філософії» Нушича, «З коханням не жартують» Кальдерона). В театрі працювали: засл. діячі мистецтва УРСР Д. Лазуренко, А. Літко, засл. артисти УРСР В. Оселедчик, В. Карпенко та ін. В творчій трупі (1981) — нар. артисти УРСР Р. Гаврилко, Д. Борщов, засл. артисти УРСР В. Бурдик, В. Гостішев, З. Дормідонтова, Л. Іванова, Н. Толмачова, Г. Чермошув, О. Щербак. Гол. режисер — В. Безлепо (з 1979). В. І. Кирилов.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ імені В. В. Верещагіна. Зібрання творів образотворчого декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1914 до 10-річчя з дня загибелі В. В. Верещагіна. Має відділи рос., укр. доживитного та рад., а також зах.-європ. мистецтва. Серед експонатів — твори В. Тропіліна, І. Айвазовського, В. Сурикова, В. Верещагіна, К. Трутовського, М. Сар'яна, К. Богасяковського, Ю. Пименова, Т. Яблонської та ін. Т. К. Волошин.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ЦЕМЕНТО-ПРИРІНЧИЙ КОМБІНАТ — підприємство пром-сті будівельних матеріалів. Розташований у м. Миколаєві Львів. обл. Буд-во цементного з-ду почато 1941; продовжене 1945. Першу технологічну лінію введено в дію 1950. У 1963 цем. з-д перетворено на комбінат у зв'язку з відкриттям Рава-Руського кар'єру опоки і присвоєнням його до з-ду. До складу М. ц.-г. к. входять цехи: гірничий (кар'єри вапняків, глини, опоки в м. Раві-Руській), сировинний, випалювальний, розмелювальний, транспортно-пакувальний. Продукція комбінату: *портландцемент* — для дорожніх покриттів, рядовий, швидко-твердіючий і пудолоановий. На М. ц.-г. к. діють 7 комплексно-механізованих потокових ліній, весь технологічний процес виробн. цементу контролюють контрольно-вимірвальні прилади. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1966).

А. О. Постолюкський.
«МИКОЛАЇВСЬКИЙ ЦЕНТР» — підпільна антифашист. орг-ція, що діяла в Миколаєві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створений у кін. вересня 1942 шляхом об'єднання підпільних груп. 30.IX сформувалася керівний к-т «М. ц.». Він працював у тісному контакті з розвідальною групою В. О. Лягіна, який був ініціатором створення «М. ц.», але з метою конспірації в к-т не входив. Підпільники здійснили ряд диверсійних актів, організовували саботаж на пром. підприємствах, друкували й розповсюджували листівки. В листопаді 1942 — січні 1943 гітлерівці заарештували керівників «М. ц.» Ф. О. Воробйова, П. Я. Зашука і В. І. Соколова, в лютому 1943 — В. О. Лягіна; було заарештовано і страчено ще багатьох підпільників. У липні 1943 до «М. ц.» входили бл. 50 чол., які продовжували боротьбу проти окупантів. Після розгрому керівного ядра «М. ц.» член к-ту П. А. Комков з групою підпільників у травні 1943 переїхав до Херсона, звідки координував дії підпілля на Миколаївщині.

Після загибелі П. А. Комкова восени 1943 керівне ядро підпілля знову перемістилося до Миколаєва і діяло до визволення міста від окупантів.

МИКОЛАЇВСЬКІ СТРАЙКИ РОБІТНИКІВ СУДНОБУДІВНОГО ЗАВОДУ «НАВАЛ» 1912, 1916. Поштовхом до страйку 1912 був арешт 23.V (5.VI) 19 робітників суднобудівного з-ду. Наступного дня понад 3 тис. робітників припинили роботу. Вони вимагали звільнення заарештованих і поставили перед адміністрацією з двох рядокон. вимог. 29.V (11.VI) завод було закрито і усіх робітників звільнено. Страйк проходив під керівництвом більшовицької орг-ції і тривав 42 дні. Адміністрація змушена була піти на деякі поступки. В. І. Ленін писав: «З підвизних страйків металістів визначним є страйк 3886 чоловік на миколаївських суднобудівних заводах» (Повне збір. тв., т. 23, с. 376).

8 (21).I 1916 робітники заводу, не припиняючи роботи, висунули перед адміністрацією екон. вимоги. Не дівшиши відповідей, 11 (24).I робітники застрайкували. Кількість страйкарів досягла 12 тис. чол. Було обрано страйковий к-т, до складу якого ввійшли робітники-більшовики І. А. Чигрин, А. Ф. Радченко, О. К. Скороходов та ін. Адміністрація з-ду до 1 (14).II звільнила бл. 400 військовозобов'язаних робітників, з яких понад 100 було заарештовано. Решту відправлено на фронт. Проте страйк не припинявся і поступово переростає у політичний. Лише 24.II (8.III) місц. влади вдалося придушити виступ. Бл. 6 тис. військовозобов'язаних робітників було відправлено в армію.

МИКОЛАЙЧИКИ (*Eryngium*) — рід рослин родини зонтичних. Багаторічні, рідше дво- або однорічні трави. Листки цілісні або перисторозсічені, нерідко шкірясті, колючозубчасті. Квітки дрібні, двостатеві, в головках, зібраних у складне зонтикоподібне суцвіття; головки оточені колючими покривними листками. Бл. 230 (за ін. джерелами, 250) видів, пошир. у тепліх і помірних широтах земної кулі. В СРСР — 15 видів, з них в УРСР — 3: М. польові (*E. saiprestre*) ростуть у степах, біля шляхів, як бур'ян на полях, восени

утворюють т. з. *перекотиполе*. М. плоскі (*E. planum*) — в степах, на пісках, біля шляхів; М. приморські (*E. maritimum*) — на приморських пісках (в літоральній смузі Чорного та Азовського морів). Багато видів М. — декоративні.

МИКОЛАЙЧУК Іван Васильович (н. 15.VI 1941, с. Чортотія, тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. кіноактор, сценарист та кінорежисер, засл. арт. УРСР (з 1968). У 1957 закінчив студію при Чернів. драм. театрі ім. О. Кобилянської, працював у цьому театрі. В 1965 закінчив Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. З 1965 — актор Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка. Ролі: Тарас Шевченко («Сон», 1964), Іван Палійчук («Тіні забутих предків», 1964), Давид Мотузка («Бур'ян», 1966), Петро («Білий птах з чорною ознакою», 1971, співавт. сценарію). Знімався у фільмах «Анничка», «Трижовий місяць вересня» та ін. Поставив фільм «Вавилон-XX» (1979, за романом «Лебедина зграя» В. Земляка). Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1967.

МИКОЛИ ПРИТІСЬКА ЦЕРКВА — пам'ятка архітектури. Розташована на Подолі в Києві. Споруджена 1631. М. П. ц. — хрещата в плані споруда в формах укр. барокко, з однією банею. В 1868 до неї прибудовано дзвіницю. Іл. див. до ст. *Київ*, т. 5, с. 119.

МИКОЛИ ЦЕРКВА з села Кривки на Львівщині. Тепер — у Музеї нар. архітектури і побуту у Львові. Пам'ятка дерев'яної нар. архітектури. Споруджена 1763. Має вигляд тридільного храму з квадратними зрубами й чотириколонним ганком. Церква увінчана трьома верхами (середній з чотирма закладами, бічні — з трьома). Верх над бабинцем двох'ярусний, дзвіниця і хори з галереєю-обходом. Різьблений бароковий іконостас. Г. Н. Логвин.

МИКУЛА СЕЛЯНИНОВИЧ — селянин-богатыр, герой *бичин*. В образі М. С. — вільнолюбного, могутнього й розумного хлібороб-трудівника художньо втілено безмежні творчі сили народу, велич вільної хліборобської праці. Укр. мовою бичину про М. С. переклав П. Грабовський.

МИКУЛИНЦІ — селище міського типу Теребовлянського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Сереті (бас. Дністра), за 4 км від залізнич. ст. Микунці-Струсів. 3.1 тис. ж. (1980). З-ди: пивоварний, хлібний, консервний, залізобетонних виробів, цегельний та лісозавод, виробниче об'єднання по меблях і деревособробі, виробниче відділення Теребовлянської райсільгосптехніки, лісництво, комбінат комунальних підприємств. 5 заг.-осв. і музична школа, 2 лікарні. Будинки культури, 5 клубів, кінотеатр, 3 6-к. Архит. пам'ятки: руїни замку (16 ст.), палац (18—19 ст.), культові споруди 18—19 ст. М. відомі з 1096.
МИЛА — солі вищих жирних кислот (гол. чин. пальмітинової, стеаринової і олеїнової). Одержують диянням ідоного луку на рослині і тваринні жири або на натуральні

Богатыр-жмелероб
Микола Селянинович.
Композиція І. Білібіна.
1914—34.

Миколайчики плоскі.
Верхня і нижня частини
рослини та квітка.

Мильняшка лікарська.
Верхня і нижня частини
квітової рослини.

Миль.

МИЛАШКІНА

і синтетичні жири к-ти. До М. відносять також солі нафтових і смоляних к-т. М. — типові *поверхнево-активні речовини*, широко застосовуються як *миючі засоби*. Відповідно до призначення розрізняють М. господарські, туалетні і технічні. Здебільшого застосовують розчинні у воді натрієві, рідше — калієві й амонійні солі жирних к-т з числом атомів вуглецю в молекулі к-ти від 12 до 20. Солі з меншим числом атомів вуглецю менш здатні не мають, а з більшим — важкорозчинні у воді. Нерозчинні у воді солі жирних к-т лужноземельних та важких металів наз. *металічними милами* і використовуються для тех. цілей, напр. при виготовленні концентрованих *мастил*, *пластифікаторів*, *сикативів* тощо. М. в УРСР виробляють Київ. миловарний завод, Харків. миловарний комбінат, Вінницький жировий комбінат, Одеський і Слов'янський масложирові комбінати та ін. підприємства.

Т. А. Милашкіна.

Б. П. Котельников.
МИЛАШКІНА Тамара Андріївна (н. 13.IX 1934, Астрахань) — рос. рад. співачка (лірико-драм. сопрано), нар. арт. СРСР (з 1973). В 1959 закінчила Моск. консерваторію (клас О. Катульської). З 1958 — солістка Великого театру СРСР. Партії: Марія, Ліза, Татьяна («Мазепа»), «Пікова дама», «Євгеній Онегін» Чайковського, Тоска («Тоска» Пуччіні), Леонора («Трубадур» Верді), Наташа Ростова («Війна і мир» Прокоф'єва). Нагороджена орденом Леніна.

В. П. Милорадович.

МИЛЕВ Гео (справж. ім'я та прізвище — Георгій Милев Касабов; 15 (27).I 1895, с. Раднево, поблизу м. Стара Загора — 15.V 1925, Софія) — болг. поет. Рання творчість позначена впливом символізму й експресіонізму (збірки «Жорстокий перстеня», 1920, «Кони шалють», 1922). Під впливом Версенева поетовання 1923 відбувся перелом у світогляді М. В своєму журн. «Пламя» («Полум'я», 1924—25) пропагував марксист. ідеї, традиції революц. мистецтва. В героїко-романтичній поемі «Версень» (1925) відтворив боротьбу болг. народу проти царизму й фашизму. Перекладав твори О. Блока, В. Маяковського, І. Франка та ін. За революц. діяльність страчений. Тв.: Укр. перекл. — Версень. Х. — К., 1934; Твори. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл. — Сентябрь. В кн.: Болгарська поезія, т. 1. М., 1970; Избранное. М., 1976.

М. І. Милуков.

Дит.: Марков Г. Гео Милев. Софія, 1964.
О. В. Шильова.
МИЛЕТІЧ Любомир Георгієв (1.1 1863, Штип, тепер Югославія — 1.VI 1937, Софія) — болг. філолог, акад. Болг. АН (з 1898), з 1926 — її президент. З 1901 — чл.-кор. Петерб. АН (пізніше — АН СРСР). Автор праць з болг. мови, історії, фольклору й етнографії: «Членна форма в болгарській та російській мовах» (1901), «Східноболгарські говори» (1905), «Родопські говори болгарської мови» (1912).

А. А. Мильков.

І. А. Столяков.
МИЛЕЦЬКИЙ Аврам Мойсейович (н. 10.III 1918, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1941 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т, де вчився у

Й. Каракіса та В. Заболотного. Осн. роботи: пам'ятник на місці зустрічі рад. і амер. армій в Торгау на Ельбі (1945, тепер НДР), комплексна забудова автомагістралі Київ — Харків — Ростов (1952), парк Вічної Слави з пам'ятником на могилі Невідомого солдата (1957, іл. див. до ст. Київ, т. 5, с. 122), пам'ятник на місці командного пункту 1-го Укр. фронту в с. Нових Петрівцях Київ. обл. (1958), автовокзал (1959—60), Київський палац *тотерів* і *школярів* (1964), обидва — в Києві; всі — у співавт.; проекти — істор.-археол. і архіт. комплекси «Давній Київ» (1967) і «Червона площа» (в Києві, 1972). Держ. премія СРСР, 1967.

МИЛЕШКО Яків Андріанович (16.1 1898, с. Попівка, тепер с. Смирнове Куйбишевського р-ну Запоріж. обл. — 23.VI 1978, Одеса) — укр. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1919. В 1934 закінчив Ленінгр. театр. ін-т. У 1933—41 і 1945—47 працював режисером Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова, з 1948—62 (з 1954 гол. режисер) — в Одес. театрі опери та балету. Вистави: «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, «Борис Годунов» і «Хованщина» М. Мусоргського, «Пікова дама» П. Чайковського, «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова та ін.

МИЛОГРАДСЬКО-ПІДГІРЦЬКА КУЛЬТУРА — археологічна культура часів раннього залізного віку, поширена на півночі УРСР і півдні БРСР. Назва походить від пам'яток, досліджених біля с. Підгірців Обухівського р-ну Київ. обл. та с. Милограда Речницького р-ну Гом. обл. Виділена 1950. Підгірцівські неукріплені поселення розташовані на підвищеннях заплавах. Поховання — безкурганні з обрядом трупопокладення на спині, з нечисленним поховальним інвентарем (посудом та ажурними бронзовими прикрасами). Милоградські поселення являли собою городища, розташовані на мисах. Поховання — безкурганні з обрядом трупопосаження. При розкопках поселень М.-п. к. відкрито залишки напівземлякових і наземних жител. У пам'ятках М.-п. к. знайдено ліпні опуклобокі горщики переважно з округлим дном, круглодонні миски, залізни тесла, сокири, серпи, шила, ножі, голки, прикраси, прасельця, ливарні форми та тиглі, глиняні фігурки тварин. М.-п. к. датується 7 ст. до н. е. — 1—2 ст. н. е. (в межах БРСР) і 5—3 ст. до н. е. (на тер. УРСР). Носіями М.-п. к. вчені вважають праслов'янські або балтські племена. Іл. с. 500.

Дит.: Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967.

МИЛОНЕГ Петро (пр. н. і см. невід.) — давньорос. будівничий кін. 12 — поч. 13 ст. Був архітектором при дворі кн. князя Рюрика Ростиславича. В 1199—1200 спорудив кам. підпірну стіну біля Видубицького монастиря в Києві. Як вважають дослідники, М. збудував собор Апостолів у Білгороді під Києвом (1197) і церкву Ва-

силья на Новому дворі (1197) в Києві (не збереглися). Творчість М. мала вплив на розвиток давньорос. архітектури.
Дит.: Асєєв Ю. С. Петро Милонег — видатний зодчий давньої Русі. «Вісник Академії архітектури УРСР», 1930, № 3.

МИЛОРАДОВИЧ Василь Петрович [1 (13).I 1846, с. Токарі, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл. — 1911, с. Литвяки, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.] — укр. фольклорист і етнограф. Закінчив Харків. ун-т (1869). Працював мировим суддею в Лубенському повіті (1875—90). Оpubлікував праці з історії і нар. культури Лубенщини: «Снітинська старовина» (1897—1900), «Народна медицина в Лубенському повіті Полтавської губернії» (1900), «Середня Лубенщина» (1903), «Степова Лубенщина» (1904), «Життя-буття лубенського селянина» (1904). Один з перших на Україні почав збирати і видавати і наймитський фольклор: «Робітничі пісні Лубенського повіту Полтавської губернії...» (1895). Наук. цінність становлять також зібрані М. фольклорні матеріали: «Народні обряди й пісні Лубенського повіту...» (1897) та «Казки й оповідання, записані в Лубенщині» (1913).

Дит.: Горленко В. Ф. В. П. Милорадович. «Народна творчість та етнографія», 1966, № 2. **І. П. Березовський.**

МИЛОРАДОВИЧ — великі укр. поміщики на Лівобережній Україні. Михайло Ілліч М. [р. н. невід. — п. 14 (25). IX 1726] — гадяцький полковник (1715—26). Петро Степанович М. [бл. 1723—7 (18).I 1799] — останній чернігівський полковник (1762—81).

Андрій Іванович М. [бл. 1726—2 (13). VI 1796] — рос. держ. діяч. Брав участь у Семилітній війні 1756—63, рос.-тур. війні 1768—74. З 1782 — черніг. губернатор. За дорученням П. О. Румянцева керував складанням опису Лівобережної України. Михайло Андрійович М. [1 (12).X 1771 — 15 (27).XII 1825] — рос. військ. діяч, генерал, граф (з 1813). Сподвижник О. В. Суворова і М. І. Кутузова. Брав участь у швейцарському поході (1799), війнах проти Франції 1805, Туреччини 1806—12. У 1809—12 — київ. військ. губернатор. У *Бородінській битві* 1812 командував правим крилом 1-ї армії. Учасник закорд. походів рос. армії (1813—14). З 1818 — петерб. військ. губернатор. Під час повстання декабристів у Петербурзі 14 (26).XII 1825 був смертельно поранений П. Г. Каховським.

Григорій Олександрович М. [24.IX (6.X) 1839 — 13 (26).VIII 1905] — автор праць з історії та археології України.

МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ (Милош Обренович) Милош Теодорович (7.III 1780, Середня Добриня — 14.IX 1860, Толчидер, поблизу Бєлград) — сербський князь 1815—39 і з 1858, засновник династії Обреновичів. Виходець із замкових селян. Учасник сербського повстання проти турецького панування 1804—13. У 1815 очолював нове повстання, внаслідок якого доміся призначення спадковим правите-

дем Сербії. Після здобуття Сербією внутр. автономії (див. Акерманська конвенція 1826, Адріанопольський мирний договір 1829) став правителем Сербії. Проводив абсолютистську політику, що призвело до гострої політ. боротьби. В 1839 зрізав престолу, 1840 залишив Сербію. Знову посів сербський престол 1858 після скинення Карагеоргевиці.

МИЛЯ (від лат. *milium passuum* — тисяча подвійних кроків) — одиниця довжини в неметричних системах мір. 1) Міжнар. мор. М. — серед. довжина 1 *милюти* дуги земного меридіана, дорівнює 1852 м. 2) Брит. мор. М. — 1853, 184 м. 3) Геогр. М. — довжина 1/15 градуса дуги екватора, дорівнює 7420,4 м. 4) Брит. сухопутна М. (застосовується в США) — 5280 футів \approx 1609,344 м. 5) Стара рос. М. — 7 верст = 7467,6 м. 6) Стара римська М. — 1481 м.

МИЛЯН Микола Іванович (н. 6.III 1929, с. Добрян, тепер Городоцького р-ну Львів. обл.) — новатор виробництва, слюсар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1970. Працюючи з 1953 на Львів. автобусному з-ді слюсарем, бригадиром слюсарів пресового цеху, він ряд цінних раціоналізаторських пропозицій, внаслідок чого значно зросла продуктивність праці на дільниці. Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

МИЛЬНИЙ КОРИНЬ — народна назва коренів і кореневищ рослин, що містять в значній кількості органіч. речовини — *сапоніни*, розчин яких піняться. М. к. є у рослин різних родин, в СРСР — переважно у рослин родини гвоздикових (напр., *мильнянка* лікарська, лешина волотиста та ін.). М. к. використовується для одержання мед. та тех. сапонінів, у виробництві рідких *інсектицидів* та як підхаркувальний засіб.

МИЛЬНИКОВ Андрій Андрійович (н. 22.II 1919, Покровськ, тепер Енгельс Сарат. обл.) — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1976), дійсний член АМ СРСР (з 1966). В 1938—46 навчався в Ін-ті живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в І. Грабаря та В. Орешникова, де з 1947 викладає (професор — з 1967). Твори: картини — «Клятва балтійців» (1946), «На мирних полях» (1949), «Пробудження» (1957), «Сестри» (1967), «Літо» (1969), «Ранок» (1972), «Прощання» (1975), «Гроза» (1976); монументальні — «Ленін» (1961), жорстка завіса Кремльського Паладу з'їздів). Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани». Державна премія СРСР, 1951, 1977.

Лит.: Каганович А. Л. Андрій Андрійович Мильников. Л., 1980.

МИЛЬНИКОВ Григорій Михайлович (25.V 1919, с. Сторівка, тепер Касторенського р-ну Курської обл. — 26. IX 1979, Москва) — рад. льотчик-штурмовик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (льотий, квітень 1945). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45

брав участь у бойових діях на Зх., Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Був льотчиком, командиром ланки, ескадрильї, заст. командира штурмового авіаполку. Здійснив 223 бойові вильоти. З 1945 — в запасі. Після закінчення 1954 Ін-ту нар. г-ва ім. Г. В. Плеханова працював у Москві за спеціальністю. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МИЛЬНЯНКА (*Saponaria*) — рід рослин родини гвоздикових. Багаторічні трави до 90 см заввишки. Листки видовжені, сидячі. Квітки двостатеві, білі або блідо-рожеві, зібрані у щиткоподібні волотеві суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, поширених в Європі, Зх. Сибіру, Середній Азії. В СРСР — 10 видів, з них в УРСР — 2. Найпоширеніша М. лікарська (*S. officinalis*); росте на луках, по узліссях, берегах річок, як бур'ян у садах та на городах. Корені її містять до 35% *сапонінів*, використовуються як емолюгатор для миття вовняних і шовкових тканин, у харч. пром-сті, інди в медицині як підхаркувальний засіб. Махрові форми вирощують як декоративні. Див. також *Мильний корінь*. Лл. с. 501.

МИМОБІЖНІ ПРЯМІ — дві прямі (AB і CD) тривимірного простору, що не лежать в одній площині (мал.). Через М. п. можна провести одну пару паралельних площин, віддалю між якими наз. віддалю між М. п. (дорівнює найкоротшій віддалі між точками цих прямих). Лл. с. 500.

МИНАЄВ Іван Павлович [9 (21).X 1840, Тамбов — 1 (13).VI 1890, Петербург] — рос. історик, засновник рос. індологічної школи. З 1869 — доцент, з 1873 — професор Петерб. ун-ту. З 1871 — член Рос. геогр. т-ва. В 1874—75 відвідав Індію (також 1880, 1885—86), Цейлон і Непал, 1885—86 — Бірму. Автор праць з буддизму, філології та лінгвістики, істор. географії, фольклору, середньовічної і нової історії Індії.

МИНАЄВ Кузьма Панасович [2 (14).XI 1895, с. Нова Слобідка, тепер Малоярославського р-ну Калуз. обл. — 26.I 1950, Київ] — укр. рад. співак (баритон), нар. арт. УРСР (з 1946). Член Комуністичної партії з 1946. В 1925 закінчив Моск. консерваторію; 1925—27 вдосконалював майстерність в оперній студії Великого театру СРСР. У 1927—29 — соліст Харків., 1929—31 — Другої пересувної укр. опер., 1931—33 — Азерб., 1933—37 — Одес., 1937—50 — Київ. театр опери та балету. Партії: Остап, Микола («Тарас Бульба»), «Наталка Полтавка» Лисенка), Султан («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Онегін («Євгеній Онегін» Чайковського), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Проценко («Молода гвардія» Мейтуса), Шорс («Шорс» Лятошинського). Концертна діяльність.

МИНАЙЛЕНКО Іван Захарович (1902, Харків — 21.XI 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні, один з організаторів комсомолу України. Н. в робітн. сім'ї. В 1917 проводив роботу по створенню Соціалістичної спілки робітн.

молоді в Харкові. Брав участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. Під час громадян. війни — на підпільній роботі в Харкові. Закатований денікінцями.

МИНКО Василь Петрович [н. 1 (14).I 1902, с. Минківка, тепер Валківського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1942. Учасник Великої Вітчизн. війни. Вчився в Харків. ін-ті нар. освіти. Належав до літ. орг-ції «Плуг». Друкуватися почав 1924. Автор п'єс «Купала» (1924), «Ой у полі жито» (1926), «Не називаючи прізвищ» (1953), «Мовчати заборонено» (1955), «Чорний змії» (1958), «Комедія з двома інфарктами» (1967), «Сповідь Юліана» (1974) та ін.; зб-к оповідань і нарисів; повістей «Над річкою Хоролом» (1949), «Ясні зорі» (1951), «Моя Минківка» (ч. 1—2, 1962—70); роману «Ярина Черкас» (1936). Осн. теми — життя колгоспного села, дружба народів, морально-етичні проблеми. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

Тв.: Вибрані твори. К., 1962; Комедії. К., 1968; П'єси. К., 1977; Р. о. с. перекл. — Драма і комедія. М., 1963; Моя Минківка. М., 1973.

МИНЬ, миньок річковий (*Lota lota*) — риба родини *тріскових*. Тіло видовжене (допж. до 60 см, жива маса до 5 кг, іноді 120 см і 24 кг), вкрите дрібною лускою. Перший спинний плавець короткий, другий спинний і анальний плавці займають бл. половину довж. тіла. На підборідді є один вусик. За барвлення тіла темно-буре з світлими плямами. Поширений у прісних водах Пн. півкулі, в УРСР — у басейні Дніпра, Дністра і водоймах Закарп. обл. Статеві зрілості досягає на 3—4-му році життя; нерестить і нагулюється взимку, ікра донна. Живе переважно в чистій холодній воді. Хижак. Цінна пром. риба. Лл. с. 501.

МИР — 1) У Росії 13 — поч. 20 ст. сільська община. 2) На Україні те саме, що *копа, громада*; часом вживається в значенні — народ.

МИР міжнародний — відносини між народами і державами, що ґрунтуються на проведенні *зовнішньої політики* ненасильницькими засобами, дотриманні взятих на себе й закріплених значайно в *договорах міжнародних зобов'язань*; відсутність або припинення організованої збройної боротьби (тобто *війни*) між д-вами. М. як тип відносин між народами є істор. категорією. Марксизм-ленінізм розглядає проблеми М. конкретно-історично, з урахуванням реальних умов і класових інтересів пролетаріату і нар. мас. Він науково з'ясував природу воєн, що є породженням класово антагоністич. формацій, і показав народам шлях до загального, постійного М. — революц. повалення капіталістич. ладу, об'єднання робітн. класу всіх країн, побудова безкласового суспільства. Виникнення світової системи соціалізму і зміна співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму створили реальні передумови для захисту заг. М. і відвернення нової світової

Г. М. Мильников.

К. П. Минаев.

В. П. Минчо.

А. А. Мильников. Сестри. 1967. Державний Російський музей у Ленінграді.

війни. М. буває несправедливий, тобто такий, що обмежує суверенні права народів і має на меті забезпечити панування одних д-в над іншими, і справедливий, який гарантує суверенні права народів, їхню незалежність, рівність і спрямований на взаємовигідне і рівноправне співробітництво сторін. Марксизм-ленінізм відстоює справедливий, рівноправний М., який забезпечує прогресивний розвиток кожного з народів. Перемога Великої Жовт. соціалістич. революції 1917 і перший законодавчий акт Рад. д-ви — *Декрет про мир* заклали основи для усунення воєн з життя людства, зробили корінний поворот у міжнар. відносинах. Імперіалістичний політиці грабницьких воєн соціалізм протиставив ленінські принципи мирного співіснування д-в з різним сусп. ладом і принцип пролет. інтернаціоналізму. Після розв'язання імперіалізмом двох світових воєн і особливо внаслідок появи й нагромадження ракетно-ядерних засобів масового знищення захист М. став осн. питанням сучасності, перетворився на глобальну проблему, яка стосується інтересів усіх класів, соціальних груп, політ. партій, націй, держав і кожної людини зокрема. Величезна роль у справі розгортання всесвітнього Руху прихильників миру, збереження й гарантування заг. М. і міжнародної безпеки належить СРСР, ін. державам — учасникам Варшавського Договору 1955, міжнар. робітн. класу, марксистсько-ленінським партіям, міжнар. комуністичному й робітн. руху. Реальні шляхи до розрядки міжнар. напруженості і стримування гонки озброєнь, до роззброєння і ліквідації загрози ядерної війни, конкретні завдання боротьби за перехід від небезпеки воєн до М. і мирного співіснування обгрунтовано й розвинуто в Програмі КПРС, у рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС (див. *Програма миру*). «СРСР неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів і широке міжнародне співробітництво», — зазначено в Конституції СРСР. Міцний М., як відзначив Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС, — одна з гол. цілей Комуністичної партії і Рад. д-ви. Проблеми захисту і збереження М. знайшли широке відображення в документах, прийнятих Народами представників комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, берлінською Конференцією комуністичних і робітн. партій Європи 1976, в матеріалах Паризької зустрічі комуністичних і робітн. партій Європи 1980. М. створює найсприятливіші умови для будівництва соціалізму і комунізму; боротьба за М. невіддільна від антиімперіалістич. руху й зливається з боротьбою за свободу народів, за соціальний прогрес і демократію, проти неоколоніалізму і милітаризму, бурж. ідеології. Остаточне знищення воєн, утвердження М. на землі — істор. місія комунізму. А. В. Кудрицький.

МИРГОРОД — місто обласного підпорядкування Полтав. обл.

УРСР, райцентр, на р. Хоролі (бас. Дніпра). Залізнична станція. Засн. в серед. 16 ст. Визволені 1648 повстанськими загонами від польсь.-шляхет. загартників, М. став полковим містом Миргородського полку. В 1654 М. у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. В 1690 відбулося Миргородського полку заворушення 1690. Рад. владу в М. проголошено 10 (23). І 1918. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації М. (14.IX 1941 — 18.IX 1943) в місті діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. Провідне місце у пром-сті М. посідає виробн. буд. матеріалів (арматурний, буд. деталей, буд. матеріалів з-ди, буд. комбінат) та харч. пром-сть (маслоробний, плодоконсервний і хлібний з-ди, штахта хлібопродуктів комбінат). На базі місц. джерел працює з-д мінеральних вод. Серед ін. підприємств — комбикормовий, конопляний і гренажний з-ди, пром. комбінат. Комбінат побутового обслуговування. Керамічний технікум, 2 профес.-тех. уч-ща, 9 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинки і Палад культури, 3 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки, музеї — краєзнавчий та літературно-меморіальний Д. Гурамішвілі, який тривалий час жив у Миргороді. Пам'ятники М. В. Гоголю, Д. Гурамішвілі. М. — бальнеологіч. і грязьовий курорт. Осн. лікувальні засоби — мінеральні джерела з хлоридно-натрієвими водами, які використовують для пиття та ванн, а також високоякісний торф. Показання: захворювання шлунка, кишечника, печінки і жовчних шляхів, порушення обміну речовин. М. здавна славився художніми промислами: виробами з кераміки, вишивками, поєсами, плахтами, ліжниками, які позначені місцевими етногр. рисами й виконані за нар. традиціями. В 1896 в М. відкрито художньо-пром. школу ім. М. В. Гоголя, 1912 — перше українське трудове товариство художньо-керамічних виробів. Тепер працює Миргородський керамічний технікум імені М. В. Гоголя й ф-ка художніх виробів. У М. народились укр. і рос. живописець В. Л. Боровиковський, рад. історик Б. Д. Греков, педіатр О. З. Лазарев, укр. письменники Панас Мирний і Я. Я. Рудченко. У М. в різний час працювали О. Г. Сластін, Ф. П. Балавенський, Ф. С. Красицький, В. Г. Кричевський. В с. Василівці, поблизу М., проїшло дитинство М. В. Гоголя. В М. часто бував укр. філософ і поет

Г. С. Сковорода. Не раз приїздив Т. Г. Шевченко. Літ.: Червечка Т. Б. Город-курорт Миргород. Х., 1977.

МИРГОРОДСЬКА ПОРОДА СВИНЕЙ — вітчизн. порода свиней м'ясо-сального типу. Виведена в 1940 у Миргородському і суміжних з ним р-нах Полтав. обл. складним відтворювальним схрещуванням місцевих коротковухих чорно-рябих свиней з беркширською породою свиней, середньою білою, великою чорною породою свиней, темворською та великою білою породою свиней. Масть чорно-ряба. Жива маса кнурів 300—320 кг, маток 200—240 кг. Плодючість 10—12 (22) порослят в опоросі. Тварини М. п. с. мають міцну конституцію, глибокий і широкий тудуб, спинна і попереки прямі й широкі, окіста довгі, широкі та м'ясисті. Щетина блискавча, довга і густа. Свині високопродуктивні, скороспілі, витривалі, добре пристосовані до місцевих кормових і кліматич. умов, швидко відгодуються. Молодняк у 6—7-місячному віці досягає 100 кг. В останні роки М. п. с. вдосконалюють у м'ясному напрямку продуктивності. Розводять М. п. с. майже в усіх областях УРСР, в центр. областях РРФСР і Казахстані.

МИРГОРОДСЬКИЙ КЕРАМІЧНИЙ ТЕХНІКУМ імені М. В. Гоголя — середній навч. заклад М-ва легкої промисловості СРСР. Засн. 1896 як художньо-промислова школа ім. М. В. Гоголя. В 1921 школу було реорганізовано в художньо-керамічний технікум, 1929 — в індустріально-керамічний ін-т, 1933 — в керамічний технікум ім. М. В. Гоголя. М. к. т. має відділи: технології кераміки, теплотехніки (з цих спеціальностей 1954 відкрито заочні відділи), худож. кераміки. В М. к. т. працювали відомі укр. митці Ф. Балавенський, О. Сластін, Ф. Красицький, В. Кричевський та ін.

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений улітку 1648 під час визвольної війни українського народу 1648—54. Полковим центром було м. Миргород. У 1658 7 сотень М. п. відійшли до новоствореного Лубенського полку. На 2-у пол. 18 ст. у складі М. п. було 12 сотень. У 1764 2 сотні М. п., а 1775 ще 2 сотні відійшли до створеної Новоросійської губернії. За ревізією 1764 кількість населення М. п. становила 70 403 чол. Козаки М. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, Пулякаря і Барабаша повстанні 1657—58, Миргородського полку заворушення 1690, у боротьбі проти швед.

Свинчатка миргородської породи.

Миргород. Одні з перших приміщень водолавної.

окупантів 1708—09, рос.-тур. війнах 1735—74. В 1781 після ліквідації полкового устрою на Лівобережній Україні територія М. п. ввійшла до складу *Київського намісництва*.

Літ. див. до ст. *Лубенський полк*.

О. І. Пурто.

МІРГОРОДСЬКИЙ РАЙОН — у пн. частині Полтавської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². Нас. 55,6 тис. чол. (1980). У районі — 112 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Миргород*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: нафта, природний газ, торф, глини, є значні запаси мінеральних вод. Річки — *Хорол*, *Псел* (бас. Дніпра). Ґрунти чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, ялина, липа, береза, клен) та полезахисні смуги займають 13,8 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування *Миргород*. Районний комбінат побутового обслуговування (*Миргород*), 12 будинків побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 118,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 101,0 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, кормові, кукурудза, горох, картопля, овочеві та ін. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У М. р. — 20 колгоспів, племсвинозавод, кінний з-д, райлісгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Ромодан, залізнич. ст. *Миргород*. Авто-моб. шляхів — 565 км, у т. ч. з твердим покриттям — 292 км. У районі — 53 заг.-осв. школи, вет.-зоотех. технікум (с. *Хомутець*); 59 лікувальних закладів, у т. ч. 7 лікарень. 58 клубних установ, 57 кіноустановок, 48 бібліотек. У с. *Великих Сорочинцях*, що є батьківщиною М. В. Гоголя, — літ.-меморіальний та історико-краєзнавчий музеї; щороку в цьому селі проводиться традиційний Сорочинський ярмарок. Ін. музеї: краєзнавчий у с. *Великій Обухівці*, історико-краєзнавчий — в с. *Ярмаках*, істор. — в с. *Петрівцях*. У с. *Великих Сорочинцях* М. р. народилися укр. рад. письменник О. В. *Донченко*, укр. кобзар М. С. *Кравченко*, укр. рад. мікробіолог І. О. *Ручко*, в с. *Дібрівці* — укр. рад. архітектор Г. В. *Головко*, в с. *Остапівці* — укр. рад. художник І. М. *Северин*, у с. *Великій Обухівці* — рос. і укр. письменник В. В. *Катніст*, у с. *Кибинцях* — укр. письменники *Проскурівна* та М. *Семенко*; у цьому селі на поч. 19 ст. було створено один з перших на Україні драм. муз. театр. У с. *Зубівці* 1743 жив груз. поет Д. *Гурамишвілі*. У с. *Хомутці* — парк (19 ст.); зберігся будинок декабристів Мурайових-Апостолів, де в жовтні 1825 відбулися збори членів Пд.-т.ва. У М. р. видається газ. «*Прапор перемоги*» (з 1919).

В. Д. Радько.

МІРГОРОДСЬКОГО ПОЛКУ ЗАВОРУШЕННЯ 1690 — антифеод. заворушення селян і козаків *Миргородського полку*. В кін. 80-х рр. 17 ст. на *Лівобережній Україні* посилюється закріпачення

селянства і рядового козацтва козак. верхівкою. Щоб визволитися з кріпацтва, чимало селян намагалися записатися в козак. *компуги* (списки) городових (див. *Городові козаки*) та *охотницьких полків*. Протидіючи цьому, старшинська рада 1688 заборонила приймати селян до козак. полків, а на поч. 1690 за наказом гетьмана почалася ревізія (перегляд) компугів і масове виключення селян з охотницьких полків. У зв'язку з цим у травні 1690 вибухнуло сел. заворушення в *Миргородському полку*, що злилося із заворушенням козаків, які були невдоволені своїм тяжким становищем, утисками з боку старшини. В кін. 1690 заворушення було жорстко придушено. Чимало його учасників страшили, частину козаків позбавили козак. привілеїв і повернули в *посполиті селяни*.

МІРІВСЬКЕ — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Тернівській райраді м. *Кривого Рогу*, біля залізнич. ст. *Грекувата*. 7,0 тис. ж. (1980). У М. — виробництво криворізького виробничого об'єднання «*Криворіжзалізобетон*», виробнича база *Криворізького* домобуд. комбінату тощо. Будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, поліклініка, кіно-театр, 6-ка. Засн. 1958.

МІРКВИЧКА (Мърквичка) Іван (23.IV 1856, Відін, Чехія — 16.V 1938, Прага) — болг. живописець і графік, член Болг. АН (з 1918). За походженням чех. У 1873—76 навчався в празькій, 1876—77 — мюнхен. АМ. У 1881—1921 жив у Болгарії. Автор картин з нар. життя: «*Базар у Пловдиві*» (1883, варіант 1888), «*Задумиця*» («*Поминки*», варіант бл. 1889), «*Ручениця*» (1894), «*Біженці з Фракії*» («*Кирджалійський час*», 1897), портрети.

Літ.: Льюєва Е. П. Іван Мърквичка. М., 1955.

МІРНА ДОЛІНА — селище міського типу Попаснянського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 5 км від залізничної ст. *Лоскутівка*. 1,0 тис. ж. (1980). Відділок радгоспу «*Мирна долина*». Восьмирічна школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, 6-ка. Засн. 1773. **МІРНЕ** — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. ст. *Тормозний*. 0,6 тис. ж. (1980). Краснодонський птахо-радгосп. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, 6-ка. Виникло 1929.

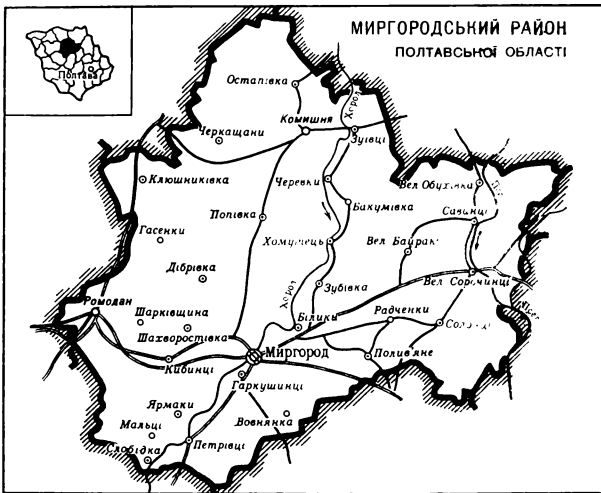
МІРНЕ (до 1958 — *Каранський Кам'яний Кар'єр*) — селище міського типу Тельманівського р-ну Донец. обл. УРСР. Залізнич. ст. *Янисоль*. 2,3 тис. ж. (1980). *Каранський кам. кар'єр*, 2 асфальтові з-ди, будинок побуту. Заг.-осв. школа, лікарня. Будинок культури, 2 6-ки. Селище засн. 1951 у зв'язку з розробкою гранітних кар'єрів.

МІРНЕ — селище міського типу Каланчацького р-ну Херсон. обл. УРСР. Залізнична ст. *Каланчак*. 2,2 тис. ж. (1980). У селищі — консервний з-д, комбінат хлібопродуктів, елеватор, будинок побуту. Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб, бібліотека. Утворене 1950.

МІРНЕ ВИКОРИСТАННЯ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ — принцип міжнар. співробітництва у справі дослідження і використання космічного простору. В 1958 Рад. уряд виступив з пропозицією про заборону використання космосу в воєнних цілях і про міжнар. співробітництво в галузі його вивчення. За ініціативою СРСР 1959 створено Комітет ООН по використанню космічного простору в мирних цілях (має два підкомітети: наук.-тех. і правовий). СРСР був ініціатором розробки і схвалення Декларації (1963) і Договору про принципи діяльності д-в по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та ін. небесні тіла (1967), в якому закріплено принцип М. в. к. п. Учасниками цього договору є широке коло д-в, у т. ч. СРСР, БРСР і УРСР. У серпні 1968 у Відні (Австрія) відбулась перша конференція ООН з питань дослідження і використання космічного простору. СРСР уклав ряд угод з країнами соціалістич. співдружності, а також з США і Францією про співробітництво в дослідженні й використанні космосу в мирних цілях. Див. *Космічне право*.

Ю. В. Костенко.

МІРНЕ СПІВІСНУВАННЯ — принцип міждержавних відносин країн з різним суспільним ладом — соціалістичних і капіталістичних. М. с., порял з принципом пролет. *інтернаціоналізму*, є одним з осн. принципів *зовнішньої політики* СРСР та ін. соціалістичних країн. В основі М. с. лежать: взаємна відмова від війни як засобу розв'язання спірних питань і вирішення їх шляхом переговорів, рівноправність, взаєморозуміння і довіра між д-вами, врахування взаємних інтересів, неутручання у внутр. справи одна одної, поважання *суверенітету* й тер. цілісності, розвиток екон. і культур. співробітництва на основі повної рівності і взаємної вигоди. Принцип М. с. д-в з різним сусп. ладом, розроблений В. І. Леніним, є складовою частиною лєнінської теорії про соціалістичну революцію, побудову соціалістичного суспільства. На противагу законам капіталізму соціалізм висунув як один

з наріжних каменів своєї зовн. політики принцип миру між д-вами, що було зафіксовано в першому законодавчому акті Рад. влади — *Декреті про мир*. Питання про М. с. вирішувалося в запеклій боротьбі проти намагань імперіалістів ліквідувати соціалістичний лад, придушити Рад. д-ву. Переміг у цій боротьбі соціалізм. Після утворення *світової системи соціалізму* і зміни співвідношення сил на користь сил миру, соціального прогресу і демократії принцип М. с. почав все більше перетворюватися на практику і норми міжнар. відносин д-в двох протилежних систем, він став єдиною розумною альтернативою загрози ядерної війни. М. с. по своїй суті є основою напруженого змагання між соціалізмом і капіталізмом, специфічною формою класової боротьби д-в двох систем, яка охоплює економіку, політику й ідеологію. М. с. у галузі економічній — це взаємовигідні відносини соціалістичних і капіталістичних країн і змагання між ними, в ході якого соціалізм доводить свої переваги перед капіталізмом (див. *Економічне змагання двох світових систем*); у галузі політичній — це пошуки розумних компромісів у розв'язанні спірних питань, боротьба за інтереси трудящих усіх країн, за торжество ідеалів демократії і соціального прогресу, мобілізація нар. мас на підтримку миролюбної зовн. політики соціалізму, допомога народам країн, що розвиваються і які стали на шлях боротьби за незалежність; у галузі ідеологічній — безкомпромісна боротьба в питаннях світогляду, викриття антикомунізму, ревізіонізму й опортунізму, пропагування марксистсько-ленінського вчення і правди про соціалізм (див. *Боротьба двох суспільних систем*). Політика М. с. відповідає інтересам трудящих усіх країн. В умовах М. с. створюються сприятливі можливості для будівництва соціалізму і комунізму, для боротьби робітн. класу капіталістичних країн проти монополій, боротьби народів колоніальних і залежних країн за своє визволення. Організуючою силою всесвітнього Руху прихильників миру і боротьби за М. с. виступають СРСР і вся соціалістична співдружність, міжнар. робітн. клас і його авангард — марксистсько-ленінські партії. Ленінські положення про М. с. далі обґрунтовано й розвинено в документах XX—XXVI з'їздів КПРС, Програми партії, Конституції СРСР і в документах, прийнятих нарадами представників комуністичних

і робітн. партій 1957, 1960, 1969, нарадами європ. комуністичних і робітн. партій у Карлових Варах (1967), Берліні (1976), Парижі (1980). *Мирного співіснування принцип* втілено в *Статуті ООН*, *Заключному акті 1975*, прийнятому *Нарадою з питань безпеки і співробітництва в Європі*, в документах, укладених між СРСР і провідними капіталістичними країнами в результаті переговорів на найвищому рівні, в *деклараціях ООН*. Реальний шлях до розрядки міжнар. напруженості, стримання гонки озброєнь, до роззброєння, ліквідації *конфронтацій* і загрози ядерної війни, до налагодження співробітництва і добросусідства на принципах М. с., ліквідації «холодної війни» вказала розроблена на XXIV з'їзді і розвинута XXV і XXVI з'їздами КПРС *Програма миру*. Див. також *Зовнішні економічні зв'язки СРСР, Радянсько-американські документи (1972—79), Радянсько-французькі документи (1966—79), Радянсько-англійські документи (1975 і 1977), Радянського Союзу — ФРН документи (1970—80).*

МІРНИЙ Панас (справж. прізвище — Панас Якович Рудченко; 1 (13).V.1849, м. Миргород — 28.I.1920, Полтава) — укр. письменник революційно-демократичного напрямку. Н. в сім'ї дрібного урядовця. Закінчив Гадяцьке повітове училище (1862). З 14 років служив у канцеляріях у Гадячі (1863—64), Прилуках (1865—67), Миргороді (1867—71). З 1871 проживав у Полтаві, працюючи у губернському казначействі й казенній палаті. В 1914 одержав чин дійсного статського радника. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції працював у Полтав. губ. фінвідділі. Світогляд і літ.-естетичні погляди М. сформувались під впливом поезії Т. Г. Шевченка, творчості рос. революц. демократів та революц. народництва 70-х рр. Ранніми літ. спробами М. були вірші, драми, а також оповідання, більша частина яких залишилась незакінченою («Голодні години», «Рід», «Карло Карлович» та ін.). В першому надрукованому оповіданні «Лихий попутан» (1872) М. правдиво показав сумну долю сироти-покритки; у другому — «П'яниця» (1874) — створив образ «маленької людини», дрібного чиновника, зім'ятого життям. В останні роки 70-х рр. він писав соціально-психологічну повість М. «Лихі люди» (1877, Женева; інша назва — «Товариші»), в якій створено образи нових людей — революц. демократів. Повість розвічувала облуду бурж.-націоналістичну теорію т. з. нац. єдності. Широке визнання і славу приніс М. його великий соціальний роман з нар. життя «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаша сила»), що був написаний у співавт. з братом І. Я. Рудченком (І. Білюком) протягом 1872—75 і вперше надрукований М. Драгомановим у Женеві (1880). В романі змальовано майже столітню історію укр. села, відображено різні форми протесту і боротьби сел. мас проти соціального гніту, викривається кріпосницько, жорстока николаївська солдат-

чина, грабіжницька реформа 1861, антинародна суть земства, царського суду. Ідея боротьби за соціальною неправдою найповніше втілена в образі Чіпки Варениченка, в думках і вчинках якого показано силу і слабкість селян. протесту, не освітленого політичною свідомістю. У романі відбилися особ. якості таланту М. — глибока народність, викривальний характер зображення дійсності, сміливе розкриття соціальних суперечностей і антагонізмів, велика сила тиснучої. Ідейно й тематично з цим романом пов'язані повісті 80-х рр. «Голодна воля» (незакінчена), «За водою» (разом із І. Рудченком) та ін. Зіставленню кріпосницької і капіталістичної епох, різкій критиці їх присвячено повість «Лихо давні й сьогоднішні» (1897). Ця тема порушується в незакінчених повістях «Халамидник», «Мішани», в романі-хроніці «Родина Бородаї». Вершини реалізму досягнув М. у соціально-психологічному романі «Повія» (перші дві частини з'явилися 1883—84; всі чотири опубл. 1928). Трагічна доля сільської дівчини-наймички розкривається на широкому соціальному тлі. В романі показано типові процеси пореформеної капіталістичної дійсності — розшарування селянства, зростання нового, бурж. класу — куркулів, стихійний протест пограбованого села, фальшиве народололюбство української бурж. інтелігенції. В 1953 роман інсценізовано, 1961 — екранізовано. В літ. доробку М. є також видатні зразки малої епічної форми: цикл оповідань-образків «Як ведеться, так і живеться» (кін. 70-х — серед. 80-х рр.), зворушливе оповідання «Морозенко» (1885; опубл. вперше 1898) про безраднісне дитинство й трагічну смерть сільс. хлопчика; нарис «Серед степів», де подано світлі пейзажі Полтавщини і тяжкі картини переселення селян на Амур; новела «Лови» — ідка сатира на поліцейського служка. В період революції 1905—07 закликав служити трудящому народу («До сучасної музи», 1905), розкривав революц. значення поезії Шевченка («Пригода з „Кобзарем“», 1906), створив революц.-романтичну поему в прозі «Сон», в якій з позицій утопічного селян. соціалізму славив майбутнє безкласове суспільство, засноване на принципах рівності і свободи. Твердою впевненістю в неминучість краху деспотичного ладу перейнятий вірш М. «До братів-засланців» (1908). В оповіданні «Дурниця» (1909) об'єктом сатири послужили Держ. дума, наполохані урядовими репресіями панки-ліберали, очманілі шукачі «красоли». Працював М. і в жанрі драматургії. Йому належать комедії «Перемудрин» (1885), «Зуба» (1896), драми «У черниці» (1884), «Спокуса» (1901) та ін. Найбільшу популярність здобула драма «Лимерівна» (1883, опубл. 1892), в основу сюжету якої покладено давню нар. баладу. В драмі на матеріалі з життя села пореформеної доби показано непримиренність інтересів багатіїв-самодурів і бідноти. Роль гол. героїні Наталі належала до улюблених ролей М.

Панас Мирний.

Могила Панаса Мирного в Полтаві.

Мирного Панаса музей.

Заньковецької. Вона ж розробила і сценічну редакцію «Лимерівни». В 1955 п'єсу екранізовано. М. перекладав укр. мовою твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Островського, У. Шекспіра, Г. Лонгфелло. Йому належить оригінальний переспів «Слово о полку Ігоревім» («Дума про військо Ігореве», 1883, опубл. вперше 1886), де використано характерну для дум стилістичну і ритмічну систему. Високу оцінку творчості М. дали в свій час І. Франко, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Марко Черемшина, Е. Ожешко.

В 1939 в будинку письменника в Полтаві створено *Мирного Панаса музей*; 1951 там же споруджено йому пам'ятник. У травні 1949 в Рад. Союзі було відзначено 100-річчя з дня народження М. Його ім'я присвоєно школам, бібліотекам, іншим культур.-осв. закладам і установам. Іл. між с. 448—449.

Тел.: Твори, т. 1—5. К., 1960; Збірання творів, т. 1—7. К., 1968—71; Р. о. с. перекл. — Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1951.

Лит.: Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Кирилюк Є. П. Панас Мирний. К., 1939; Білецький О. І. Панас Мирний. В кн.: Білецький О. Збірання праць, т. 2. К., 1963; Сиваченко М. Е. Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». К., 1957; Зубов С. Д. Ранні драматичні спроби Панаса Мирного. К., 1958; Пиливаров М. П. Проза Панаса Мирного 70-х років. К., 1959; Сиваченко М. Е. Корифей української прози. К., 1967; Черкаський В. М. Панас Мирний. Біографія. К., 1973. М. Е. Сиваченко.

МИРНІ ДОГОВІРИ — міжнар. угоди, укладені в письмовій формі воюючими державами про припинення стану війни і відновлення післявоєнних відносин між ними тощо. Підлягають обов'язковій *ратифікації*. Як правило, М. д. містять політ., військ. та екон. постанови, а також вирішують питання про *військовополонених*, про долю довоєнних міжнар. договорів тощо. У зв'язку з відповідальністю д-ви-агресора за війну й акти агресії (див. *Міжнародноправова відповідальність держави*) М. д. також регулюють питання про відшкодування д-во-правопорушником матеріальних збитків, заподіяних війною (*репарації*), та повернення неправомірно вилучених у д-ви, орг-цій чи громадян матеріальних цінностей (*реституція*). Від М. д. укладених між усіма д-ми—учасниками війни, відрізняються сепаратні, укладені лише між деякими з воюючих д-в або їхніми союзниками. Укладенню М. д. може передувати встановлення між воюючими сторонами загального перемир'я, за яким припиняються воєнні дії, або підписання предліментарного (попереднього) М. д., в якому регламентуються не лише воєнні, а й політ. аспекти майбутнього М. д. На відміну від укладених імперіалістич. д-вами М. д., які є знаряддям загарбницької зовн. політики, М. д., укладені країнами соціалістич. співдружності або за їхньою участю, відносять до основних принципів сучасного міжнар. права, спрямовані на встановлення міцного миру, забезпечують сприятливі умови мирного і незалежного розвитку пере-

можених країн (напр., *Паризькі мирні договори 1947*).

К. С. Забірюло.
МИРНОГО ПАНАСА МУЗЕЙ у Полтаві — літературно-меморіальний музей. Засн. 1939 з нагоди 90-річчя від дня народження письменника. Музей розміщено в будинку, де жив Панас Мирний в 1903—20. В різний час тут бували Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, М. Старицький, М. Лисенко, І. Карпенко-Карий, М. Заньковецька та ін. Експонати музею висвітлюють творчу і громадську діяльність письменника. Серед них — рукописи і перші видання творів Панаса Мирного. Листи, книги, фото з автографами розповідають про його дружбу з передовими діячами укр. і рос. культури. В розділі «Панас Мирний і сучасність» показано значення письменника в історії укр. л-ри, шанування його пам'яті в наші дні. Лит.: Садиба-музей Панаса Мирного у Полтаві. Путівник. Х., 1980.

Б. М. Радченко.
МИРНОГО СПІВІСНУВАННЯ ПРИНЦИП — основоположний принцип сучасного міжнародного права, що передбачає відмову від війни як засобу розв'язання міжнар. спорів і співробітництво між державами з різним соціальним ладом.

Визначає гол. риси кожного з основних принципів міжнар. права. Розроблений В. І. Леніним. Покладений в основу зовн. політики Рад. д-ви з часу її виникнення. Він закріплений у *Конституції СРСР*. Внаслідок наполегливої боротьби Рад. д-ви за утвердження в міжнар. відносинах М. с. п. він був покладений в основу *Статуту ООН*, який закликає всі д-ви виявляти терпимість і жити в мирі. На М. с. п. ґрунтуються численні *договори міжнародні* і угоди. Див. також *Мирне співіснування*.

А. М. Шостак.
МИРОВА УГОДА — в цивільному процесі угода сторін про врегулювання (без рішення суду) цивільного спору шляхом взаємних поступок. Передбачена *Основами цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 103, 179, 309, 365 ЦПК УРСР). Може бути укладена на будь-якій стадії *судочинства*. Обов'язковою умовою чинності М. у. є затвердження її судом, який зобов'язаний перевірити, чи відповідає М. у. вимогам закону і чи не порушує вона чийсь права або інтереси. Про затвердження М. у. суд постановляє ухвалу, якою одночасно закриває провадження у цивільній справі. В ухвалі зазначаються умови М. у. сторін, які затверджує суд. В разі невиконання однією з сторін узятих на себе за М. у. зобов'язань заінтересована особа може звернутися до суду з тим, щоб виконання умов М. у. було здійснено примусом.

В. В. Лесенко.
МИРОВОЙ ПОСЕРЕДНИК — посада в царській Росії, встановлена в зв'язку з проведенням *селянської реформи 1861* для перевірки, затвердження і запровадження *уставних грамот* і розв'язання питань, що виникали з позем. відносин між поміщиками і селянами.

М. п. підали також органами сел. сільс. і волосного громад. управління, мали широку судово-поліцейську владу. Фактично захищали інтереси поміщиків. Призначалися Сенатом на подання губернської адміністрації з місц. дворян. У віданні М. п. була дільниця (в кожному повіті їх було кілька). В більшості губерній Росії, в т. ч. на Пд. України та Лівобережжі, інститут М. п. 1874 було замінено повітовими в сел. справах присутствіями. На Правобережній Україні М. п. існували до 1917.

МИРОВОЙ СУД — в ряді капіталістичних країн суд, що розглядає дрібні кримінальні і з невеликою сумою позову цивільні справи. На М. с. покладається обов'язок примирити сторони (звідси й назва). Вперше М. с. виник в Англії у 14 ст. (існує й досі). У дореволюц. Росії, в т. ч. на тер. України, запроваджений відповідно до *судової реформи 1864*. Обирався строком на 3 роки повітовими земськими зборами або міськими думами з осіб, що мали майновий та освітній цензи, з наступним затвердженням Сенатом. У зх. губерніях, у т. ч. у Волинській, Київській та Подільській, мирових судів призначав міністр юстиції. У 1889 М. с. ліквідовано (крім М. с. у столицях та окремих містах, зокрема в Одесі та Харкові). 1912 відновлено в ряді губерній. М. с. ліквідовано в РРФСР *Декретом про суд 1917*, на Україні — постановою Народного Секретаріату «Про введення Народного суду» 1918.

МИРОНЕНКО Валентин Карпович (н. 12.VI 1925, м. Кривий Ріг, тепер Дніпроп. обл.) — новатор виробництва в чорній металургії, машиніст-екскаваторник, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1956. Працює з 1961 на дільниці № 2 Південного гірничо-збагачувального комбінату (м. Кривий Ріг). За роки дев'ятої п'ятирічки (1970—75) бригада, очолювана М., встановила 4 світові рекорди по відвантаженню гірничої маси. На XXIV і XXV з'їздах Компартії України був обраний членом ЦК. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями. Державна премія СРСР, 1979.

В. М. Чернов.
МИРОНЕНКО Василь Федорович [27.XII 1910 (9.I 1911), с. Орхівка, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл. — 10.IV 1964, Харків] — укр. рад. графік, нар. художник УРСР (з 1963). Член КПРС з 1957. В 1936 закінчив Харків. худож. ін-т, де 1936—64 викладав. Твори: серії офорти «Українські пейзажі» (1936—41), «Україна» (1941—43), «Харків», «Київ», «Дніпро» (1944—50), «По народній Болгарії» (1956—57), «По Італії» (1960). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Граюра*, т. 3, с. 448—449.

МИРОНІ (пр. н. і см. невід.) — перший, як відомо з письмових джерел, будівничий *Київської Русі*, «старшина древодель», керівник артілі майстрів-будівничих міських укріплень. Працював у Вишгороді під Києвом. У 1020—26 збудував на замовлення князя *Ярослава*

В. К. Мироненко.

В. Ф. Мироненко.

В. Ф. Мироненко. Ранок. Офорт, акватинта. 1947.

Мудрого п'ятидільну, з п'ятьма верхами церкву у Вишгороді. Церква мала багате внутр. оздоблення, в її архітектурі, як вважають дослідники, істотну роль відіграли традиції слов'ян. архітектура дохристиянських часів.

МИРОНИЧ Марія Оверкіна [н. 5 (18).VI 1902, с. Іванківці, тепер Срібнянського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. майстриня худож. ткацтва та вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1962). У 1919 закінчила Дитярівську ткацьку школу. В 1919—26 працювала в Дитярівській ткацькій майстерні, 1927—60 — нач. цеху худож. вишивки на ф-ці художніх виробів ім. 8 Березня. Автор вишивок, а також малюнків, за якими вишивають рушники, жіночі блузки, чоловічі та жіночі сорочки, скатерті. Вироби М. експонувалися на респ., всесоюзних та міжнар. виставках.

МИРОНІВКА — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Росаві (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. Засн. в 1-й пол. 17 ст. Після 2-го поділу Польщі (1793) М. у складі Правобережної України воз'єднано з Росією. Радянську владу встановлено в кін. січня 1918. В роки Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашистської окупації М. (6.VIII 1941—31.I 1944) тут діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. З 1968 М. — місто. У місті — цукр. та хлібопродуктів комбінати; з-ди: авторем., сухого знежиреного молока, асфальтобетонний, цегельний, міжгосп. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, райсільгосптехніка, колгосп ім. О. Г. Бузицького. У М. — Селекції і насінництва пшениці *миронівський науково-дослідний інститут* (директор В. М. Ремесло) 4 заг.-осв., музична і спорт. школи, 7 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Палац та Будинок культури, кінотеатр, 2 клуби, 3 бібліотеки.

МИРОНІВСЬКА ДРЕС — перша теплова електростанція високого тиску в Донбасі. Розташована в смт Миронівському поблизу м. Дебальцевого Донец. обл. Буд-во почато 1949. Перший енергоблок введено в дію 1953, останній — 1957. На станції встановлено 5 турбогенераторів потужністю по 100 тис. кВт кожний. Річне виробн. електроенергії — 3,8 млрд. кВт · год. Осн. паливо — донецьке вугілля, а також вугільні відходи. Всі виробничі процеси на станції механізовані і автоматизовані. Лінійні електропередачі ДРЕС зв'язана з Об'єднаною енерг. системою Півдня.

МИРОНІВСЬКИЙ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дебальцівській міськраді. Розташований на р. Луганці (бас. Сіверського Дінця), за 7 км від залізнич. ст. Роти. 9 тис. ж. (1940). *Миронівська ДРЕС*, залізобетонних конструкцій та буд. матеріалів з-ди, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще, лікарня. Палац культури, 3 б-ки. Виник 1950 у зв'язку з буд-вом ДРЕС.

МИРОНІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис.

км². Нас. 51,7 тис. чол. (1980). У районі — 46 населених пунктів, підпорядкованих міській і 21 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Миронівка*. М. р. розташований в межах *Підніпровської височини*. Поклади торфу, глини, піску. Джерела радонових вод. Гол. річка — *Росава*, на північній межі району — Дніпро (*Канівське водосховище*). Ґрунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, сосна, клен, береза) займають 7,2 тис. га. Найбільші підпри-

ємства: *миронівський цукр. та хлібопродуктів комбінат*, сухого знежиреного молока, авторемонт. з-ди. Комбінат побутового обслуговування (*Миронівка*) та 3 будинки побуту.

Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буяківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1979 становила 67,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 6,0 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, зернобобові, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. Садівництво. У М. р. — 14 колгоспів, 3 радгоспів, *Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут*, райсільгосптехніка. Залізнич. вузол *Миронівка*. Майже всі автомоб. шляхи (280 км) з твердим покриттям. У районі — 26 заг.-осв., музична і спорт. школи, радгосп-технікум (с. Маслівка); 34 лік. заклади, у т. ч. 10 лікарень, 17 будинків культури, 21 клуб, кінотеатр, 35 кіноустановок, 42 б-ки, в с. Маслівці — музей історії села.

В села Потік і Росаву 1845 приїздив Т. Г. Шевченко. У с. Владиславці М. р. народився укр. рад. вчений у галузі агробіології Ф. Г. Кириченко, в с. Пілх — укр. рад. поет О. М. Новицький, в с. Македонах — укр. рад. актриса Н. К. Титаренко, в с. Малому Букрині — укр. рад. письменник П. В. Гуриненко. У М. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1930).

МИРОНОВ Пилип Кузьмич [14 (26).X 1872, станиця Усть-Медведицька, тепер м. Серафимович Волгогр. обл. — 2.IV 1921] — рад. військ. діяч, учасник громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1920. Н. в козацькій сім'ї. Учасник рос.-япон. і 1-ї світової воєн, військ. старшина. Після Лютневої революції 1917 — виборний командир козацького полку. В Червоній Армії з 1918. В 1918—19, командуючи полком, бригадою,

д-зією, групою військ 9-ї армії, брав участь у боях проти військ Краснова і Денікіна. У вересні — грудні 1920 — команд. 2-ю Київською армією, яка вела бої проти врангелівців. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

МИРОНЮК Елеонора Іванівна (н. 17.X 1936, Київ) — укр. рад. бандуристка, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1970 закінчила Київ. консерваторію. З 1958 — в складі тріо бандуристок «Дніпрянка» Київської філармонії (разом з Ю. Гамовою та В. Пархоменко). В репертуарі — укр. нар. пісні, твори укр. рад. композиторів та композиторів братніх республік СРСР.

МИРОПІЛЬ — селище міського типу Дзержинського р-ну Житомир. обл. УРСР, на р. Случі (бас. Прип'яті). Залізнична станція, 6,1 тис. ж. (1980). Паперова ф-ка, силкатний, асфальтовий та хлібний з-ди, лісництво, ГЕС. 3 заг.-осв. школи, лікарня, фельдшерсько-акушерський пункт. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 4 б-ки. Виник у 1-й пол. 16 ст.

МИРОПОМАННЯ — одне з християнських таїнств, яке пібіто освячує людину. Полягає у змащуванні окремих частин тіла людини особливою запашною речовиною (миро).

МИРТ, мирта (*Myrtus*) — під родина миртових. Вічнозелені дерева і кущі. Листки видовжено-овальні, супротивні, запахні. Квітки двостатеві, правильні, одиночні, білі або рожеві. Плоди — ягоди, у деяких видів їстівні. Бл. 100 видів, поширених у субтропічній зоні Пд. Європи, Зх. Азії, Пд. Америки і Австралії. В СРСР (в Криму і на Кавказі) культивується як декоративний М. звичайний (*M. communis*) — кущ або дерево до 5 м заввишки з білими запахними квітками і синьо-чорними ягодами. Листки М. містять ефірну олію (до 0,5%), яку використовують у парфюмерній промисловості.

МИС — ділянка суходолу, що вдається в море, озеро або річку. Складається з корінних порід або з наносів. На півночі СРСР для деяких М. вживається назва «ніс» (напр. Канін Ніс, Святий Ніс).

МИС МАРТЬЯН — заповідник у Крим. обл. УРСР. Розташований поблизу Ялти. Входить до *Нікитського ботанічного саду* як його відділ. Пл. 240 га. Засн. 1973 для збереження й вивчення прибереж.-акваторіального комплексу центр. частини *Південного берега Криму* з субтропічним кліматом, коричневими ґрунтами, редіктовими

Е. І. Миронюк.

Мирт звичайний. Гілка з плодами і квітками.

Мис Март'ян.

ялівцево-сунічиновим лісом і фауною середземномор. типу. Береги дуже стрімкі, вис. 50—75 м. Вдоль узбережжя — нагромадження каміння (внаслідок численних зсувів), багато водоростей, сприятливі умови для нересту динних риб. У заповіднику визначено наземні й мор. екосистеми з метою наук. обґрунтування охорони й раціонального використання природних ресурсів Криму.

Е. Ф. Молчанов.

МЙСИК Василь Олександрович (н. 11 (24). VII 1907, с. Новопавлівка, тепер Межівського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. технікум сходовознавства (1933). Друкуватися почав 1922. Був членом літ. орг-ції «Плуг», Пролітфронт, ВУСПП. В поетичних збірках «Трави» (1927), «Блакитний міст» (1929), «Чотири вітри» (1930), «Будівники» (1933) оспівував пафос соціалістичних перетворень на селі. Осн. тема зб. «Турксіб» — розквіт нового життя народів Серед. Азії. В ліриці післявоєнних років (зб-ки «Борозни», 1962; «Верховіття», 1963; «Чорнотроп», 1966; «Біла криниця», 1967; «Берег», 1972), у поемах «Гетьманівна», «Біла брама» та ін. поетизує природу, працю хлібороба, викриває імперіалізм, утверджує людяність і мир. Багато працює в галузі поетичного перекладу (твори Мільтона, Байрона, Шеллі, Уйтмена, Скаррона, Гете, Лонгфелло, Шекспіра, Сааді, Нізамі та ін.). Окремими виданнями вийшли його переклади з Р. Бернса («Пісні та поеми», 1932), Рудакі («Вибране», 1962), Омара Хайяма («Рубай», 1965), Дж. Кітса («Вибрані поезії», 1968), Гіфзіа («Лірика», 1971), Фірдоусі («З Шах-Наме», 1975) та ін. Літ. премія ім. М. Рильського, 1977. Тел.: Вибране. К., 1958; Лан. К., 1970; Планета. К., 1977; Брянський ліс. Х., 1978.

Літ.: Корсунська Б. Василь Мисик. В кн.: Письменники Радянської України, в. 9. К., 1979.

В. Д. Тимченко.

МИСЛЕННЯ — вища форма відображення дійсності в психіці, у людини — ідеальна діяльність, результатом якої є об'єктивна істина. Практика життєдіяльності як людини, так і вищих тварин включає попереднє розв'язання реальних задач у сфері психіки з оперуванням даними пам'яті, пошуком у разі потреби додаткової інформації, тобто інтеріоризацію дії. Як і психічна діяльність вищих тварин, так і людське М. базується на чуттєвому сприйнятті (див. *Сприймання*) і постійно перебудовує його структуру. М. людини притаманна властивість хоч би незначного передбачення невідомого, внаслідок чого в ході розв'язання тих чи ін. завдань виникає момент раптового зрозуміння, здогадки — *інсайт*. Важливою біод. передумовою здатності до подібних класифікацій є функціональна асиметрія лівої і правої півкулі головного мозку. Проте лише з появою сусп. організації, культури у людини створюються необмежені за своїми можливостями засоби класифікації дійсності, абстрактні еталони ототожнень, закріп-

лювані в мовних одиницях. Людина не лише зводить розв'язання ряду практичних задач до розв'язання задач інтелектуальних, а й замість одних інтелектуальних задач розв'язує інші, загальніші, оперуючи в М. абстракціями вищого порядку, які не мають прямого відповідника в чуттєвому сприйнятті (напр., при розв'язуванні математичних задач). Якісною відмінністю зрілого людського М. є попереднє висунення всіх можливих гіпотез і пошук таких аргументів на користь єдиної відповіді, які виключали б можливість усіх інших, або оцінка ймовірності кожної з гіпотез (див. *Доведення*). М., залишаючись включеним у практичну діяльність людини, неможливе без оцінки своїх власних результатів, їхньої істинності та достовірності, без здатності подивитися «збоку», безсторонньо і об'єктивно на наслідки власної діяльності. Отже, будучи результатом діяльності гол. мозку, маючи передумови в біол. еволюції, М. разом з тим має соціальний характер: здійснюване індивідом, воно є результатом історії суспільства. Нерозривно пов'язане з волюнтаризмом, цілепокладанням, практичними відчуженнями в індивідуальному плані, з усіма формами сусп. практики — в плані суспільному, М. набуває певної соціальної автономії як сфера оперування знаннями і досягнення об'єктивної істини. Нерозривно пов'язане з чуттєвим сприйняттям на найвищих шаблях абстракції, М. і тільки воно може дати справжній образ дійсності там, де безсилі відчуття і уявлення. Формальний механізм М. не залежить від зрілості сусп. відношень; однак, на кожному шаблі розвитку суспільства складається ідеал пояснення світу з притаманною йому категоріальною структурою та ідеал доказовості, що мають джерела в сусп. практиці. На кожному етапі сусп. розвитку М. історично обмежене характером абстракції, уявлень про стандарти пояснення і доказу та ін. теор. засобами. Однак, сусп. практика, формуючи конкретні обмежені засоби М., долає разом з тим і саму їхню обмеженість, прокладаючи шлях до абсолютної істини через нескінченний ряд відносних (див. *Абсолютна і відносна істини*). «Мислення, Явучи від конкретного до абстрактного, не відходить... від істини, а підходить до неї» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 142).

В ході науково-технічної революції кібернетич. машини передають все ширші функції в розв'язуванні інтелект. задач; не існує видів інтелектуальної діяльності, принципово недосяжних для машинного моделювання, але це не означає, що машина «мислить»: машина імітує різні сторони М. як психічної діяльності в цілому (див. *Штучний інтелект*).

М. є предметом багатьох наук. дисциплін — логіки, психології, фізіології вищої нервової діяльності та ін. Філософія вивчає М. (свідомість) у його відношенні до буття як до об'єктивної дійсності, так і до суспільно-практичного буття людини. Марксистсько-ле-

нінська філософія вперше в історії філософії розкрила соціальну природу М., довела його об'єктивну істинність.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Выготский Л. С. Мышление и речь. Избранные психологические исследования. М., 1956; Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. М., 1958; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972; Кошкін П. В. Діалектика как логика и теория познания. М., 1973; Кошкін П. В. Діалектика, логика, наука. М., 1973; Доброхотова Т. А., Брагина Н. Н. Функциональная асимметрия и психопатология очаговых поражений мозга. М., 1977; Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Пер. с франц. М., 1969. М. В. Попович.

МИСЛИВСТВО — галузь виробничої діяльності людини; добування диких звірів, птахів, рідше ін. хребетних (напр., крокодилів). Відоме з часів раннього палеоліту, в тому числі і на тер. України. Писемні пам'ятки, в яких вперше згадується про М. на півдні СРСР, датуються 7 ст. до н. е. В давнину М. мало переважно споживчу мету. Пізніше набуло характеру промислу. Зокрема, за часів Київської Русі продукти полювання в значній кількості вивозилися за кордон. Хижацька експлуатація природних багатств в епоху феодалізму і капіталізму призвела до збіднення пром. фауни багатьох країн, у т. ч. дореволуційної Росії, і поступового занепаду промислу. В СРСР планомерне здійснення заходів по реконструкції природних ресурсів розпочато після Великої Жовт. соціаліст. революції. В 1920 декретом про М., підписаним В. І. Леніним, і далішими актами встановлено науково обґрунтовані принципи використання мисливських ресурсів, визначено строки і способи полювання, організовано мережу держ. заповідників і заказників. В СРСР М. має важливе економічне значення — щороку добувається шкурак хутрових звірів на суму понад 20 млн. крб., до 30 млн. штук пернатої дичини, понад 50 тис. т м'яса та багато ін. продуктів (пір'я, пух, волос, роги, панци, шкіра тощо). За експортом шкурак соболя, білки, колонка і деяких ін. видів звірів СРСР займає перше місце в світі. На Україні водиться до 30 видів мисливсько-пром. звірів і бл. 90 видів птахів. Об'єктом масового спортивного полювання в УРСР є заєць-русак, щорічне добування якого становить бл. 500 тис. штук. Добувається також до 50 тис. шкурак лисиць, 20—30 тис. шт. ондатри, 2 тис. шт. тхора. З пернатої дичини на Україні полюють на качок, бекаса, дупеля, деркача, лису та ін. Правильно організоване М. сприяє раціональному використанню і відтворенню запасів корисних тварин, розселенню і акліматизації їх, винищенню шкідливих гризунів та хижаків. З розвитком суспільства та спеціалізації людської діяльності М. знало істотних перетворень. Умовою М. поділяють на промислове, спортивно-любительське і наукове. Промислове М. здійсню-

В. О. Мисик.

МИСЛИВСЬКІ СОБАКИ

ється коопзвіропромгоспами та держпромгоспами, які мають штатних мисливців і забезпечують добування хутра, м'яса та ін. продукції полювання. На Україні пром. М. немає. Спортивно-любительське М. здійснюється товариствами мисливців. Крім активного відпочинку, воно також сприяє викопанню планів по заготівлі хутра, м'яса та ін. продукції. На звірів і птахів полюють з мисливськими руживами, самоловами, а довгими птахами, мисливськими собаками. На укове М. і дослідну роботу проводять Всесоюзний н.-д. ін-т мисливського г-ва і звіринництва з відділеннями, розміщеними в різних зонах Рад. Союзу, зоологічні ін-ти академії наук та їхні філіали, а також кафедри зоології вищих навч. закладів, заповідники, зоопарки. Пром. М. розвинуте, крім СРСР, в США, Канаді, Норвегії та ін. У пн. частині Азії та Пн. Америці відомі р-ни, де М. є для населення осн. засобом існування. Спортивне М. поширене майже в усіх країнах світу. Про добування морських ссавців див. *Звіробійний промисел*. Літ.: Сокур І. Т. Савці фауни України і їх господарське значення. К., 1960; Довідник мисливця та рибалки. К., 1972; Гаврин В. Ф. Охотоведение. М., 1975; Природа України та її охорона. К., 1975; Охота. К., 1976.

МИСЛИВСЬКІ СОБАКИ — група спеціалізованих для мисливства порід собак сівських. Відомо бл. 100 порід М. с., в СРСР розводять 25. За використанням, мисливськими властивостями і особливостями екстер'єру М. с. поділяють на 6 груп: лайки, хорти, гончаки, норні, лугаві та спанієлі. Участь М. с. при полюванні підвищує продуктивність праці мисливців. В СРСР з допомогою М. с. добувають понад 60% цінного хутра (білки, кунці, соболя), а деякі види мисливства без собаки неможливі. У лайок (російсько-європейська, карело-фінська, західно- і східносібірські) добре розвинені нюх, зір, слух і орієнтувальна реакція. Розшукавши звіра, вони гавканням привертають увагу мисливця. Використовують при добуванні хутрових звірів, великих хижаків, копитних звірів і дичини. Хорти (російський псовий, російський степовий, тази, хорт англійський та ін.) швидко бігають, здоганяють звіра і душать його. Використовують при полюванні на антилоп, вовка, лисицю, зайця та ін. Гончаки (російські, російські

рябі, естонські, карпатські та ін.) — собаки лісостепової смуги. Вони розшукують слід звіра, переслідують його гавканням доти, поки мисливець не вийде назустріч гону. Об'єкт полювання — вовк, лисиця, заць. Норні собаки (такса, фокстер'єр) беруть на лисицю, борсука, єнотовидного собаку тощо. Вони душать звіра в норах або витягують під постріл мисливця. Ляга в і (пойнтери, англійський, або крапчастий сетер, ірландський, або червоний сетер, шотландський сетер, німецькі коротко- і жорсткошерсті та ін.) розшукують за запахом пернату дичину і замирають перед птахом у характерній позі («стойка»), вказуючи мисливцеві, де він притаївся, піднімають дичину «на крило» під постріл та приносять вбиту дичину. Спанієлі — група переважно дрібних, довгошерстих собак, яких використовують при полюванні на пернату дичину. Вони розшукують, полохають, а також приносять пораниених і вбитих птахів.

Літ.: Букатевиц Ю. В., Жарич К. І. Мисливські собаки. К., 1977.

«МЫСЛЬ» — більшовицький легальний щомісячний філософський та суспільно-еко. журнал, створений за ініціативою В. І. Леніна. Видавався в Москві з грудня 1910 по квітень 1911. Вийшло 5 номерів. Фактичним редактором «М.» був В. І. Ленін, який керував журналом з-за кордону. В «М.» було опубліковано 6 його статей. Активну участь у роботі журналу брали В. В. Воронський, М. С. Ольмінський, І. І. Скворцов-Степанов та ін. У «М.» співробітничали також Г. В. Плеханов, мешковники-партії. Останній, 5-й номер «М.» було конфісковано, журнал закрито. Продовженням «М.» став журн. «Просвещение».

МЫСЛБЕК (Mysl'bek) Йосеф Вацлав (20.VI 1848, Прага — 2.VI 1922, там же) — чех. скульптор. Навчався в майстерні В. Леви та пражській АМ. Серед робіт М. проект пам'ятника Я. Жижці для м. Табора, 70-і рр. 19 ст.; скульптурна група на мосту Палацького в Празі, 1881—97; пам'ятник св. Вацлаву в Празі, відкритий 1913; портрети Ф. Палацького, Б. Сметани, Я. Коллара, В. Ланни та ін.

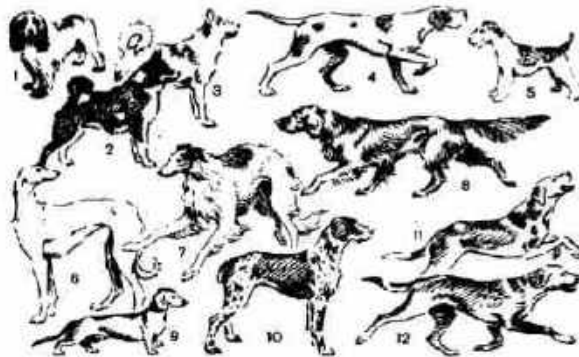
МЫСНИК — спеціально обладнане місце в укр. сільській хаті для зберігання посуду і речей хатнього вжитку. М. являє собою кілька полиць, у більшості випадків оздоблених різьбленням художнім, ікрустацією, розписом декоративним. Своєрідне оздоблення мають М. в хатах гуцулів на Закарпатті.

МИСТЕЦТВО — естетичне освоєння світу в процесі художньої творчості — особливого виду людської діяльності, що відображає дійсність у конкретно-чуттєвих образах відповідно до певних естетичних ідеалів; одна з форм суспільної свідомості. Закономірності М. вивчають естетика і мистецтвознавство. Термін «мистецтво» застосовується і до певних галузей худож. діяльності (образотворче М.; сценічне М.) або до якоїсь галузі практич. діяльності

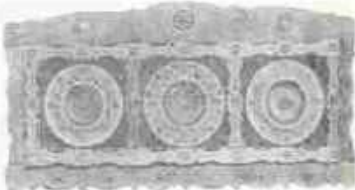
з властивою їй системою найвищої якості прийомів і методів (М. виховання; воєнне М. та ін.). М. зародилося в первісному суспільстві доби пізнього палеоліту (малюнки в печерах, різьблення на кістках та камені, ритуальні танці тощо), проте тільки в класовому суспільстві М. відособлюється в окрему форму духовного життя суспільства (див. *Духовне виробництво*). Джерелом становлення худож. творчості є праця — виробництво і спілкування, вся сусп. практика, в процесі якої людина доцільно формувалася навколишній світ і водночас розвивав в собі здатність творчості «за законами краси» (Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 527). За'язок з усією цілісною життєдіяльністю людини становить визначальну рису М., відрізняючи його як від теоретично-пізнавальної, так і від практично-виробничої діяльності. На базі М. розвивається худож. свідомість суспільства, яка включає в себе не тільки власне мистецьку творчість і її витвори, а й усю сукупність естетично-худож. потреб, смаків, поглядів, норм, ідеалів тощо, які забезпечують активну ціннісну орієнтацію людей у реальних життєвих обставинах. М. виховує в людях не лише потребу худож. насолоди, а й здатність творчого ставлення до всіх природних і сусп. явищ. Завдяки особливостям свого впливу на людину (чуттєва безпосередність, емоційна насиченість, ідеяна спрямованість, спонукальна сила) М. стало фактором виховання і однією з найважливіших складових частин духовної культури суспільства. М. задовольняє незліченні людські запити і виконує численні сусп. функції — комунікативну (спілкування), пізнавальну, виховну, естетичну та ін. Діапазон худож. діяльності широкий і не має різкого окреслення; одними своїми проявами вона межує з матеріальним виробництвом, ремеслом і технікою (ужиткове М., *дизайн*), іншими — сягає у високі сфери духовних інтересів і філософсько-світоглядних проблем (сутність людини і смислі буття, кінцеві ідеали краси, моральності та ін.). Предметом відображення в М. стають усі важливі для людини явища життя. Засобом відображення є худож. образ, особливості якого полягає в неповторній здатності відтворювати загальне й істотне через конкретне (див. також *Типове*). Разом з тим худож. образ виражає ідейну оцінку відображаного, моральне, естетичне чи інше схвалення його або заперечення. Тому вирішальну роль у худож. творчості відіграє світогляд митця, розуміння ним дійсності,

Мисливські собаки:

- 1 — спанієль;
- 2 — російсько-європейська (російська) лайка;
- 3 — західносібірська лайка;
- 4 — пойнтер;
- 5 — жорсткошерстий фокстер'єр;
- 6 — російський степовий хорт;
- 7 — російський псовий хорт;
- 8 — ірландський (червоний) сетер;
- 9 — такса;
- 10 — німецька жорсткошерста лава;
- 11 — російський рябий гончак;
- 12 — російський гончак.

Мисник роботи І. М. Лазаря. Лезо, різьблення. Ужгород. 1979.

його ідеали. Гармонійне поєднання високого ідейного змісту з досконалою худож. формою є необхідною ознакою справді великого, реалістичного М. (див. *Зміст і форма*). Його сила — в найглибших зв'язках з життям, в ідейності й народності. «Мистецтво належить народові», — вказував В. І. Ленін. — Воно повинно входити своїм найглибшим корінням у саму товщу широких трудящих мас. Воно повинно бути зрозуміле цим масам, і вони повинні любити його. Воно повинно об'єднувати почуття, думку і волю цих мас, піднімати їх» (Ленін В. І. Про літературу. К., 1970, с. 530). Реалістичне М. (див. *Реалізм у літературі й мистецтві*) виникло і ґрунтується на народній творчості. Проте народність мистецтва не вичерпується засвоєнням і розвитком його нац. форм. Народність М. — це насамперед служіння інтересам народу, утвердження його дум і сподівань, служіння вищим інтересам сусп. прогресу, потребам істор. розвитку людства. Тому справді народним є ті твори М., в основі яких лежать естетичні ідеали, що виражають найпрогресивніші тенденції епохи. В них нац. форма органічно поєднана з глибокою інтернац. змістом. У класовому суспільстві М. завжди має клас. характер, відображає худож. смаки, погляди й ідеали різних соціальних сил — реакційних чи прогресивних. Високі гуманістичні ідеали демократичного і особливо пролет. М. ознаменували величезний крок вперед у худож. розвитку людства, поставили М. на службу боротьби трудящих за своє соціальне й нац. визволення, за духовне перетворення людини. Найвищою формою класовості М. є його партійність — до кінця усвідомлене розуміння художником своєї класової належності й сусп. призначення своєї творчості. Т. з. «позапартійне» М., «мистецтво для мистецтва» в умовах боротьби класів і соціальних систем є, як підкреслював В. І. Ленін, бурж. вигадкою, що має на меті приховати дійсну залежність цього М. від ідеології пануючих класів. Він вказував, що в умовах класової боротьби лише пролет. партійність М. і література буде здатна гарантувати справжню свободу творчості, її незалежність від «грошового мішка» (див. Повне зібр. творів, т. 12, с. 97). Істор. розвиток М. як форми свідомості й елемента духовної культури суспільства підпорядкований загальним законам історією, що визначають залежність сусп. свідомості від сусп. буття (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*). Проте цю залежність не можна розглядати спрощено, як безпосередню й пряму визначеність худож. рівня М. рівнем матеріального (екоп., наук.-тех. та ін.) розвитку суспільства. М. властива відносна самостійність, яка полягає в тому, що воно не механічно йде за економікою, а взаємодіє з політ., моральною і ін. формами ідеології. Крім того, справді цінні, високохудожні твори М. не вирішують разом з ліквідацією тих соціальних умов, за яких їх було створено. Історія світового М.

свідчить, що художній прогрес людства пов'язаний передусім із творчістю трудящих мас і діями сусп. класів та сил, які в ту чи іншу епоху були носіями соціального прогресу і виражали його ідеали. М. в цілому являє собою складну систему видів і жанрів, що історично еволюціонують і за змістом та формальними ознаками утворюють певні напрями, стилі, школи та манери худож. творчості, зумовлені особливостями образного відтворення дійсності в специфічному матеріалі: камені, фарбах, звуках, словах тощо. Напрями, стилі, манери зароджуються під впливом історично визначальних соціальних культур, потреб і традицій, естетично-худож. поглядів, концепцій та ідеалів. Худож. обробка речей і знарядь праці, побудова житла поклали початок виникненню архітектури і декоративно-ужиткового мистецтва. Зображення пластичних форм предметів і явищ у кольорі, з різних матеріалів ще в стародавні часи виникли живопис, скульптура, графіка. Трудовий ритм колективної праці з характерними рухами, звуками, голосовим супроводом знайшов свою худож. реалізацію в танцях, музиці, співі, а також у театралізованій дії і масках (див. *Театр*). Одним із найстаріших є й М. слова — спочатку в усній формі переказів, міфології, фольклору та епосу; з появою писемності воно започаткувало худож. л-ру — один із найбагатших за духовним змістом і жанровим розмаїттям вид М. З винайденням нових тех. засобів відображення дійсності у різний час починали свою історію М. фотографії, кіно (див. *Кіномистецтво*), телебачення. Традиційні види М. поділяються на просторові, часові й просторово-часові (за способом відтіння худож. образу); на зорові, слухові й зоро-слухові (за формою чуттєвого сприймання). Розрізняють і синтетичні види М., що поєднують властивості кількох видів М. (театр, кіно). М. країн стародавнього світу (див. розділи Мистецтво в ст. Греція Стародавня, Єгипет Стародавній, Рим Стародавній, Вавилоно-асірійська культура, Арабська культура та ін.), а також М. Київської Русі, гуманістичний живопис і л-ра Відродження, класицизм 17—18 ст. і романтизм кін. 18 — поч. 19 ст., критичний реалізм 19 ст. та прогресивні напрями сучас. демократичного М. капіталістичних країн багатіли людство немимрущими худож. цінностями, в яких зосереджений колосальний обсяг знань і життєвий досвід цілих епох, поколінь і сусп. культур. Складовою частиною світової культури є М. народів СРСР. Велика Жовт. соціалістич. революція відкрила нову епоху в його історії, докорінно змінила амплі і роль М. у сусп. житті, поставила його на службу загальнонарод. інтересам. Революц. боротьба пролетаріату породила якісно новий метод худож. творчості — соціалістичний реалізм, що став одночасно спадкоємцем і продовжувачем реалістичного напрямку в світовій худож. культурі. ґрунтуючись на принци-

пах народності й партійності, він поєднує сміливе новаторство в худож. зображенні життя з використанням і розвитком усіх прогресивних традицій світового М., веде непримиренну боротьбу з антигуманним, занепадницьким сучас. бурж. М. та його напрямками — натуралізмом, декадентством, усіма різновидами формалізму і низькопробного комерційного М., створеного в рамках т. з. «масової культури» капіталістич. суспільства. В СРСР склалися соціалістичне за змістом, різноманітне за своїми нац. формами й інтернаціоналістське за характером рад. М. (див. розділи Мистецтво в ст. Союз Радянських Соціалістичних Республік, Українська Радянська Соціалістична Республіка, в ст. про ін. союзи та автономні рад. соціалістичні республіки). В умовах революційного соціалістичного суспільства найважливішим завданням культурної політики є проблема синтезу мистецтва, тобто гармонійного поєднання різних видів і жанрів М., впровадження естетичних начал у всіх сферах діяльності. В документах XXV і XXVI з'їздів КПРС, постановках ЦК партії про літ.-худож. критику (1972), про заходи по подальшому розвитку кінематографії (1972), про нар. худож. промисли (1974), про роботу з творчою молоддю (1976), про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи (1979), в Законі Верховної Ради СРСР про охорону і використання пам'яток історії та культури (1976) підкреслено важливе значення М. і його вагомий внесок у духовний розвиток рад. людини, в її моральне вдосконалення й естетичне виховання. XXVI з'їзд КПРС відзначив заслуги рад. М. в тому, що духовне життя рад. суспільства стає дедалі різноманітнішим і багатшим. На Україні проблеми М. розробляються в ін-тах АН УРСР: Мистецтвознавства, Фольклору та етнографії інституті, Філософії інституті, Літературних інституті, на відповідних кафедрах вузів, насамперед художніх. У республіці видається ряд спец. журналів: «Музика», «Народна творчість та етнографія», «Образотворче мистецтво», «Соціалістична культура», «Строїтельство и архитектура», «Новини кіноекрану», «Український театр», працюють творчі орг-ції й спілки (художників, архітекторів, композиторів та ін.). Див. також розділи Мистецтво в статтях про зарубіжні країни.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф. Про мистецтво. К., 1978; Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Об ідеологічній роботі КПРС. Сборник документов. М., 1977; Плеханов Г. В. Эстетика и социология искусства, ч. 1—2. М., 1978; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—68; Сучасна науково-технічна революція та мистецтво. К., 1975; Егоров А. Г. Проблемы эстетики. М., 1977.

В. І. Шинкарук, В. П. Іванов.

«МИСТЕЦТВО» — літературно-мистецький тижневик укр. секції Всеукраїнському. Виходив 1919—20 у Києві. Об'єднував передові мистецькі й літ. сили після перемоги Великої Жовт. соціалістич. революції на Україні. В журн. дру-

Й. В. Мисльбек. Портрет Б. Сметана. Бронза. 1893—94.

кували твори В. Еллан (Блакитний), Д. Загул, Г. Коцюба, І. Кулик, П. Тичина, М. Терещенко, В. Чумак та ін. На сторінках «М.» порушувалися питання про шляхи розвитку і становлення пролет. л-ри і театру на Україні, про нові мистецькі стилі. Журнал вміщував твори художників Г. Нарбута, О. Мурашка, А. Петрицького. Всього вийшло 8 номерів.

«МИСТЕЦТВО» — республіканське видавничтво системи Держкомвидаву УРСР. Засн. 1934 під такою назвою. З 1956—63 мало назву — Держ. вид-во образотворчого мистецтва і муз. л-ри УРСР, з 1963 відновлено попередню назву. Випускає л-ру з естетики, образотворчого мистецтва, театру, кіно, для художньої самодіяльності, туристів; фотовидання, листівки.

«МИСТЕЦТВО» — двомісячний ілюстрований журнал, орган М-ва культури УРСР, Спілки композиторів і Спілки художників УРСР. Видавався в Києві 1954 — 70. Висвітлював питання марксистсько-ленінської естетики, вміщував рецензії на твори і виставки образотворчого мист., музичні твори, театр, вистави, кінофільми. Друкував статті про видатних митців, кращі творчі колективи, публікував мемуари. З 1970 замість «М.» виходять журнали «Образотворче мистецтво», «Музика», «Український театр».

«МИСТЕЦТВО ДЛЯ МИСТЕЦТВА», «чисте мистецтво» — назва ряду естетичних концепцій, що утверджують самоцільність художньої творчості, незалежність мистецтва від політики й суспільного життя. Філосо. основою теорії «М. для м.» було вчення І. Канта про незаінтересовану естетичну насолоду, про чисту форму мист., а також Ф. В. Й. Шеллінга — про «абсолютно вільну творчість». Ідеї «М. для м.» найповніше виявилися в поезії і творчих маніфестах франц. поетів Т. Готьє, П. Верлена та ін. Їхня творчість, відбиваючи розчарування в ідеалах буржуазії, була проп'янта невірою в будь-які сусп. ідеали. Представники «М. для м.» пропагували аполітичність. Прихильниками «М. для м.» були й тепер залишаються представники різних формалістичних течій і напрямів (див. *Декадентство*, *Формалізм*, *Модернізм* та ін.). В прихованій, а нерідко й у відвертій формі теорія «М. для м.» зникається з реакцією в її боротьбі проти прогресу і пролетарської революції. З гострою критикою теорії «М. для м.» в 19 ст. виступили рос. революційні демократи. На Україні представники «М. для м.» групувалися навколо вид-ва «Молода муза» й журн. «Українська хата» (1909—14). Тенденціями «М. для м.» був пройнятий ряд віршів В. Пачовського, М. Вороного та ін. Реакційну суть «М. для м.» викрив В. І. Ленін у праці «Партійна організація і партійна література» (1905); ідеї «М. для м.» піддали критиці Г. Плеханов, В. Воробський, М. Горький та ін. Проти теорії і практики «М. для м.» активно виступали І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, П. Грабовський. Глибоку критику «М. для м.» дано в працях рад. вчених.

«МИСТЕЦТВО КІНО» — республіканський міжвідомчий науковий збірник, який видає *Київський інститут театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого. Виходить почав з 1979 в Києві (як щорічник). Висвітлює питання теорії кіно, роль кіно в системі сучас. культури, проблеми творчої майстерності в галузі кіномистецтва.

«МИСТЕЦТВО, ФОЛЬКЛОР, ЕТНОГРАФІЯ» — наукові записки *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту АН УРСР*. Виходили в Києві, всього вийшло 4 томи: 1—2-й мали назву «Мистецтво, фольклор, етнографія» (1947), 3-й — «Народна творчість та етнографія» (1954), 4-й — «Українська етнографія» (1958).

С. М. Музиченко.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОР ТА ЕТНОГРАФІЯ ІНСТИТУТ імені М. Т. Рильського АН УРСР. Засн. 1936 під назвою Ін-т укр. фольклору АН УРСР на базі Етнографічної комісії і Кабінету антропології та етнології. Перебуваючи в роки Великої Вітчизн. війни в Уфі й Москві, ін-т певний час існував як відділ Ін-ту сусп. наук АН УРСР, з 1942 — як Ін-т нар. творчості та мистецтва. В 1944, після повернення до Києва, його перетворено на Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (з 1964 — ім. М. Т. Рильського). Ін-т (1981) має відділи: музикознавства, театрознавства, кінознавства, образотворчого мист., теорії мист., теор. проблем худож. розвитку мас, фольклористики, слов'ян. фольклористики, етнографії, радянських свят і обрядів. Ін-т проводить дослідження в галузі матеріальної і духовної культури укр. народу, її зв'язків з культурами братніх народів СРСР і народів світу. З 1957 видає журн. «Народна творчість та етнографія» (під ін. назвами: «Етнографічний вісник», «Український фольклор», «Народна творчість» — виходив з 1925).

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО — суспільні науки, що вивчають об'єктивні закономірності розвитку мистецтва. М. поєднує в собі історію і теорію мист., а також художню критику. Теорія мистецтва, тісно пов'язана з естетикою, вивчає закономірності розвитку мист., його відношення до дійсності та суспільне значення, зв'язки між змістом і формою в мистецтві. Історія мист., даючи опис, аналіз і тлумачення худож. творів, шляхом синтезу розкриває поступальний розвиток мист., боротьбу реалістичних напрямів проти консервативних і антиреалістичних. Худож. критика здійснює теор. та істор. аналіз сучас. худож. творів, пропагує їх, даючи їм суспільну й худож. оцінку. М. спирається на допоміжні дисципліни (*музеєзнавство і архівознавство, реставрацію пам'яток* тощо). У вузькому розумінні термін «мистецтвознавство» найчастіше вживається по відношенню до науки про пластичні або просторові види мист. — живопису, скульптури, графіки, декоративно-ужиткового мистецтва, архітектури. Інші види мист. вивчаються літера-

турознавством, музикознавством, театрознавством і кінознавством. В античну епоху в естетичних системах (Арістотель, Платон) і в істор. науці (Геродот, Пліній Старший) були сформульовані важливі положення теорії та історії мист., у них відбилася боротьба матеріалістичного та ідеалістичного розуміння мист. В серед. віки теорія мист. була частиною теології. Велике значення у формуванні М. як науки мали спец. трактати художників і архітекторів епохи Відродження (Л. Б. Альберті, Леонардо да Вінчі, Дж. Вазарі, А. Палладіо, А. Дюрера та ін.). Як самостійна наука М. склалося в 18 ст. (Й. Й. Вінкельман, Д. Дідро, Г. Лессінг та ін.). Протягом 19 ст. нагромаджувалися і систематизувалися факти з історії мист. в працях вчених і художників (А. Гільдебранд, К. Верман, В. Боде — в Німеччині, Я. Буркхардт — у Швейцарії, Віолле-ле-Дюк, Г. Масперо, Е. Делакруа, Шанфлері, Стендаль — у Франції, М. Дворжак — у Австрії та ін.). В Росії під впливом В. Бєлінського, М. Чернишевського, М. Добролюбова в М. розроблялися проблеми *народності й реалізму* мист. (В. Стасов, І. Крамської та ін.). Наукову базу М. дав марксистсько-ленінський, який встановив взаємозв'язок між усіма формами ідеологічної діяльності, зокрема мистецтва, їхню залежність від закономірностей матеріального розвитку суспільства (Г. Плеханов, В. Воробський, А. Луначарський та ін.). Радянське М., базуючись на марксистсько-ленінській теорії, розглядаючи мист. як наслідок істор. творчості нар. мас, створило й продовжує розробляти матеріалістичну теорію мист., активно виступає проти бурж. М. та його спроб вихолостити суспільне значення мист., викриває реакційну суть *декадентства* (див. також *Модернізм*), сприяє естетичному вихованню народу. Найбільшим досягненням рад. М. є розробка принципів творчого методу *соціалістичного реалізму*. Рад. М. аналізує й узагальнює процеси розвитку, взаємобачення й зближення худож. культур соціалістичних націй, стверджує революц.-гуманістичні ідеали мист. соціалістичного реалізму, широко пропагує досягнення багатьох рад. мистецтва. Значний внесок у М. зробили М. Аллатов, Ш. Аміранашвілі, В. Лазарев, І. Грабар, А. Лебедев, Д. Сараб'янов, О. Сидоров та ін. На основі марксистсько-ленінської теорії розвивається мистецтвознавство і в ін. країнах соціалістичної співдружності (зокрема в Болгарії — Н. Мавродінов, А. Обретенов; у НДР — Л. Юсті, Й. Ян; у Польщі — Я. Бялостоцький, Я. Захватович; у Чехословаччині — А. Матейчек, Я. Пешіна).

Сучасне М. в капіталістичних країнах значною мірою виходить з ідеалістичних теорій. В той же час, під впливом марксизму дедалі зростає роль прогресивних тенденцій (С. Фінкельстайн, Л. Вентурі, О. Бенеш, Е. Пафонський, Х. Р. Хічкок, архітектори Ф. Л. Райт, В. Гропіус, Ле Корбюзьє та ін.). На Україні до питань М. вперше

звернулися Ф. Прокопович та Г. Сковорода, які виступили проти схоластики шкільної поезії і драми. Значним поштовхом у розвитку М. на основі реалізму були висловлювання про мистецтво, а також художню діяльність Т. Шевченка. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. укр. М. набуло розвитку в працях І. Франка, а статтях М. Мурашка, В. Горленка та ін. Дальший розвиток археології і музейної справи на Україні сприяв зміцненню наук-істор. основи М. З'явилися праці О. Новицького, Г. Паладьського, К. Широцького, І. Труша, І. Свенцицького. В розвідках і статтях 20—30-х рр. висвітлювалися питання розвитку давньої укр. архітектури і образотворчого мист., гостро дискутувалися проблеми худож. свадення, новаторства, сутності реалізму (Ф. Шміт, С. Таранушенко, Ф. Ерст, П. Попов та ін.). За Рад. влади М. на Україні одержало широку музейну базу, з'явилися спец. наук. установи і навч. орг-ції, укр. періодика і вид-ва, що займаються питаннями мист. (див. *Мистецтвознавчі журнали в УРСР*). Укр. рад. М. розвивалося в боротьбі проти бурж. націоналістичних та вульгаризаторських тенденцій, міцніло з утвердженням принципів соціалістичного реалізму. У післявоєнний час мистецтвознавці Рад. України створили капітальні праці з історії та теорії мист. (Ю. Асєв, П. Білецький, Я. Заласко, Г. Логвин та ін.), багатотомну *«Історію українського мистецтва»* (т. 1—6, 1966—68; Держ. премія УРСР, 1971); монографічні розвідки про окремі митці тощо. Питаннями М. на Україні займаються *Мистецтвознавство, фольклор та етнологія інституту імені М. Т. Рильського АН УРСР*, кафедра теорії і історії мистецтва Київ. худож. ін-ту, яка готує кадри мистецтвознавців; Респ. комісія з мистецтвознавства і худож. критики при Співці художників України, найбільші худож. музеї республіки. Діт.: Маркс К. і Енгельс Ф. Про мистецтво, т. 1—2. К., 1978; В. І. Ленин. О литературе и искусстве. М., 1976; XXV з'їзд КПРС і методологічні проблеми мистецтвознавства. К., 1979; Історія європейського мистецтвознавства. От античності до кінця XVIII віка. М., 1963; Современное искусство: значение за рубежом. М., 1964; Історія європейського мистецтвознавства. Перша половина XIX віка. М., 1963; Історія європейського мистецтвознавства. Друга половина XIX віка. М., 1966; Історія європейського мистецтвознавства. Друга половина XIX віка — початок XX віка. кн. 1—2. М., 1969; Українське мистецтвознавство, в. 1—6. К., 1967—74; Теоретичні проблеми радянського мистецтвознавства. К., 1977; Кауфман Р. С. Русская и советская художественная критика (с середины XIX века до 1941 года). М., 1978. В. А. Афанасьев.

МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ЖУРНАЛИ в УРСР. Рад. М. ж. почали виходити з перших років після Великого Жовтня. На їхніх сторінках висвітлюються питання марксистсько-ленінської естетики, історії, теорії і організаційної практики образотворчого мист., театру, музики, кіно; публікуються творчі портрети діячів культури, бібліографічні огляди тощо. В спец. і

загальних журналах висвітлюються події поточного худож. життя, проблеми розвитку рад. мист. й л-ри; ведеться боротьба проти чужих для передового мист. тенденцій та естетичних теорій. В 20—30-і рр. М. ж. відіграли важливу роль у становленні нового укр. рад. мистецтва і мистецтвознавства. Серед журналів загальн. характеру — *«Творчество»* (Харків, 1919), *«Пути творчества»* (Харків, 1919—20), *«Искусство»* (Київ, 1922), *«Зритель»* (Одеса, 1922), *«Просвещение и искусство»* (1922), *«Шляхи мистецтва»* (1921—23), обидва — в Харкові, *«Искусство трудящихся»* (Дніпропетровськ, 1925—26), *«Театр, литература, музыка, балет, графика, живопись, кино»* (Харків, 1922—25), *«Силуэты»* (Одеса, 1922—25), *«Календар искусства»* (Харків, 1923), *«Театр, музыка, кино»* (Київ, 1925—27), *«Наука и искусство»* (Одеса, 1927), *«Зритель»* (Миколаїв, 1927), *«Новое мистецтво»* (Харків, 1925—28), *«Радянське мистецтво»* (Київ, 1928—32), *«Мистецтво масам»* (Запоріжжя, 1929), *ЖУМ* (Журнал мистецтв; Дніпропетровськ, 1929—30), *«Мистецька трибуна»* (Харків, 1930—31), *«Хроніка археології та мистецтва»* (Київ, 1930—31), *«Червоноармійська естрада»* (Харків, 1932), *«За більшовицькі кадри мистецтва»* (Дніпропетровськ, 1933—35), *«Свет на арену»* (Київ, 1933—36). Перший укр. рад. літ.-худож. журнал *«Мистецтво»* (Київ, 1919—20) об'єднував навколо себе на радянській платформі письменників та художників, які своїм мистецтвом служили широким масам трудящих. Про боротьбу різних тенденцій в молодому укр. рад. мистецтві свідчили журнали, які виходили в той період, — *«Музет»* (Київ, 1919) і *«Нова генерація»* (Харків, 1919—20). На Зах. Україні у Львові видавалися М. ж.: *«Театральне мистецтво»* (1922—24), *«Аматорський театр»* (1925—26), *«Українське мистецтво»* (1926, 1930), *«Жива сцена»* (1930, додаток до журн. *«Вікна»*), *«Мистецтво»* (1932—36), *«Українська музика»* (1937—39), *«Мистецтво і культура»* (1939), які, окрім журн. *«Жива сцена»*, містили матеріали й націоналістичного характеру. В 20—30-і рр. в УРСР видавався ряд спец. журналів: *«Театральна жизнь»* (1918), *«Театральний вестник»* (1919), обидва — в Харкові, *«Театр»* (Київ, 1919), *«Театр»* (Одеса, 1922), *«Художественная жизнь»* (Харків, 1922—23), *«Барикади театру»* (Київ, 1923—24), *«Сільський театр»* (1926—30), *«Радянський театр»* (1929—31), *«Масовий театр»* (1931—33), всі — у Харкові, *«Театр»* (Київ, 1936—41); з питань народного мистецтва — *«Етнографічний вісник»* (1925—32), *«Український фольклор»* (1937—39), в 1939—41 — *«Народна творчість»*, усі — в Києві; м у з и ч а — *«Музика»*, місячник, що його видавало *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича* (Київ, 1923—25; Харків, 1927), *«Радянська музика»* (Харків, 1933—34, 1936—41), *«Музика — масам»* (Київ, 1926—31), щорічник — *«Наукові записки»*

Всеукр. т-ва революц. музикантів (*ВУТОРМ*; Харків, 1931); з питань архітектури — *«Зодчество»* (Харків, 1928; укр. та рос. мовами), *«Соціалістичний Київ»* (1935—36), *«Архітектура Радянської України»* (Київ, 1938—41); образотворчого мистецтва — *«Малярство і скульптура»* (1935—39), в 1939—41 наз. *«Образотворче мистецтво»* (Київ). Кіномистецтво висвітлювали журнали *«Кіно»* (з 1925 виходив у Харкові, 1926—32 — в Києві, 1932—33 — знову в Харкові); 1935—38 виходив журн. *«Радянське кіно»*. М. ж. республіки належить визначне місце в розвитку соціалістичної культури укр. народу, в зміцненні його інтернаціональних культур. зв'язків з усіма народами СРСР. У 50—80-х рр. питання образотворчого мист., театру, музики й кіно висвітлюються в журн. *«Мистецтво»* (1954—69), з 1970 — в журн. *«Образотворче мистецтво»*, *«Музика»* й *«Український театр»*, які виходять замість журн. *«Мистецтво»*. Видаються журн. *«Строительство и архитектура»* (Київ, з 1957; 1953—55 виходив під назвою *«Архітектура і будівництво»*), *«Народна творчість та етнологія»* (Київ, з 1957), *«Новини кіноекрану»* (Київ, з 1961), альманах *«Образотворче мистецтво»* (Харків — Київ, 1934, 1936; Київ, 1969). Одним із видів періодичних видань, що вміщують мистецтвознавчі матеріали, є щорічники — *«Мистецтво, фольклор, етнологія»* (1947), *«Театральна культура»* (1966—70 і з 1980), *«Українське мистецтвознавство»* (1967—74), *«Українське музикознавство»* (з 1967), *«Мистецтво кіно»* (з 1979), всі — у Києві. Літ.: Багряч М. І., Мазус Д. Х. Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1956; Періодичні видання УРСР. 1951—1960. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1964; Літопис періодичних видань УРСР. 1972—1977. Х., 1973—78. М. Г. Лабінський.

«МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА» — ілюстрований двотижневик, орган Всеукр. комітету Робітнису (Робітничий мистецтва). Виходив у Харкові 1930—31. Висвітлював питання розвитку рад. мистецтва і, зокрема, підготовки мист. кадрів. Друкував рецензії на худож. виставки та кінофільми. В окремих статтях, в оцінці й популяризації таких творчих орг-цій, як АХЧУ, АРМУ, припускався помилок. В «М. т.» співробітничали відомі письменники, артисти, художники: В. Василько, П. Вернишора, О. Довженко, М. Крушельницький, Л. Курбас, А. Петрицький та ін.

Е. П. Мисько.

Е. П. Мисько. Портрет художника Л. І. Левицького. Тис. 1966.

(1966), письменників П. Козлянюка (1964), Р. Іванчука (1970), В. Стефаніка (1971), Р. Лубківського (1977), Героя Соціалістичної Праці доярки О. Солотви (1973) та ін. М.— автор пам'ятників — І. Франкові (1964), монумента Слави Радянської Армії (1969—70), обидва — у Львові (в співавторстві), меморіальних дошок Лесі Українки (1971), С. Крушельницької (1977), пам'ятних медалей тощо. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1972.

Лит.: Еммануїл Мисько. Альбом. К., 1978.

МИТ, залозиця — гостра інфекційна хвороба переважно молодих коней, збудником якої є митний стрептокок. На М. хворіють також мули і осли. Зараження відбувається через інфіковані хворими тваринами корми, воду, предмети догляду і спорядження. Інкубація: період 4—8 днів. Ознаки захворювання: пригнічений стан, втрата апетиту, гарячка, нагноєння підщелепних лімфатич. вузлів, гноєтеча з ніздрів; при ускладненні форми — гноєння в привушних, плечових та ін. лімфатич. вузлах. При доброякісному перебігу хвороби тварини одужують через 15—25 днів. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють, застосовують зогрівальні компреси, антибіотики, митний антивірус; гноєння розрізають і лікують як відкриту рану. Проводять ретельну дезінфекцію. Див. також *Хвороби сільськогосподарських тварин*.

МИТИЩІ — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР, район. Залізнична станція, за 19 км на Пн. Сх. від Москви. 143 тис. ж. (1980). 3-ди: маш.-буд. (засн. 1897), худож. литва, приладобуд. та електромеханічний. Розвинута пром.-сть буд. матеріалів. У М. — московські лісотех. та кооперативний ін-ти, маш.-буд. технікум і мед. уч-ще. М. відомі з 15 ст., місто — з 1925.

МИТНА ПОЛІТИКА — складова частина зовнішньоторговельної політики держави, що регламентує і регулює ввіз і вивіз товарів за допомогою системи митних тарифів. М. п. відображає інтереси пануючих класів. У своєму розвитку М. п. капіталістич. країн пройшла етапи меркантилізму, протекціонізму та фритредерства. За імперіалізму М. п. стає знаряддям зовнішньоторг. експансії монополій, набуває форми надпротекціонізму, що виявляється не тільки у високому рівні оподаткування імпорту, але й у надзвичайній диференціації оподаткування (по країнах і товарах) і способах стягування мит. *Загальна криза капіталізму* призвела до ще жорсткіших митних бар'єрів. Після 2-ї світової війни М. п. капіталістичних країн стає гнучкішою, поряд з заходами митного надпротекціонізму (*Європейське економічне товариство*) здійснюється «лібералізація» торгівлі (див., зокрема, *Генеральна угода про тарифи і торгівлю* — ГАТТ). Взаємне зниження імпортерських тарифів найбільш імперіалістичні д-ви (США, ФРН, Японія) використовують для проникнення на ринки своїх конкурентів. Щодо соціалі-

стичних країн М. п. капіталістичних держав є відверто дискримінаційною.

М. п. країн, що розвиваються, має яскраво виражений протекціоністський характер, вона спрямована на розвиток нац. економіки і забезпечення екон. незалежності. М. п. соціалістичних д-в базується на принципах рівноправності і взаємної вигоди сторін, їй чужі дискримінація й диктат. У взаємовідносинах соціалістич. країн вона забезпечує розвиток співробітництва, вирівнювання рівнів екон. розвитку (див. *Соціалістична економічна інтеграція*). Щодо країн, що розвиваються, М. п. соціалістичних д-в спрямована на підтримку їхньої економіки та подолання наслідків колоніалізму. СРСР та деякі ін. соціалістичні д-ви звільнили країни, що визволилися, від сплати митних зборів або встановили їм значні пільги.

А. Г. Селіваненко.
МИТНИЙ І ЕКОНОМІЧНИЙ СОЮЗ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АФРИКИ, ЮДЕАК (франц. UDEAC; Union douanière et économique de l'Afrique Centrale) — регіональне екон. об'єднання. Засн. 1964. Діє з 1966. До його складу входять Центральноафриканська Республіка (ЦАР), Чад, Габон, Народна Республіка Конго і Камерун. Союз передбачає створення спільного ринку з встановленням єдиного митного тарифу, узгодженням внутр. податкових систем та інвестиційного законодавства, ліквідацію всіх перешкод у взаємній торгівлі, справедливе розміщення на тер. країн-учасниць новоутворених пром. та ін. нар.-госп. об'єктів, координацію програм розвитку. Найвищий орган — Рада глав країн-учасниць; виконавчий орган — Керівний к-т, що складається з міністрів економіки та фінансів країн-учасниць, постійний адміністративний орган — Генеральний секретаріат. Місцез перебування — м. Бангі (ЦАР).

МИТНИЙ КОДЕКС СРСР — єдиний законодавчий акт, правові норми якого регулюють організацію і діяльність митних установ СРСР по здійсненню контролю за додержанням монополії зовнішньої торгівлі при перевезенні товарів (вантажів) через державний кордон СРСР. Затверджений Указом Президії Верховної Ради СРСР 5.V 1964 і введений у дію з 1.VII 1964 (зміни й доповнення внесені Указами Президії Верховної Ради СРСР від 30.XI 1976 і 22.II 1978). Складається з 120 статей, розміщених у 10 главах і об'єднаних у 3 розділи: «Організація митного управління», «Митні операції», «Відповідальність за порушення митних правил і за контрабанду». В М. к. СРСР визначаються й правила огляду речей осіб, що переїжджають кордон, контролю за міжнар. поштовими відправленнями тощо. Кодекс передбачає адм. відповідальність за порушення митних правил і контрабанду (кримінальну відповідальність за яку в УРСР передбачено ст. 70 КК УРСР). У додатку до М. к. дано опис прапорів митних установ СРСР і суден, які перебувають у їхньому розпорядженні.

В. С. Анджеєвський.

МИТНИЙ СОЮЗ — об'єднання держав для проведення спільної митної політики. М. с. передбачає скасування митних кордонів і сплати мита між учасниками, утворення єдиної митної території і встановлення заг. митного тарифу щодо третіх країн. М. с. між капіталістичними країнами створюють для підвищення конкурентоспроможності товарів країн-учасниць і встановлення дискримінаційного режиму щодо третіх країн. За імперіалізму М. с. сприяють політиці колективного агресивного протекціонізму. Одним з прикладів М. с. є *Бенілюкс*. Створення М. с. передбачає *Європейське економічне товариство* (ЄЕТ). Однак між учасниками ЄЕТ безперервно застосовуються торг.-екон. суперечності, зберігаються значні відмінності в митних правилах, не встановлено єдиного мита в торгівлі з третіми країнами. Країни, що розвиваються, створюють М. с. для захисту своїх внутр. ринків від експансії імперіалістичних монополій і забезпечення екон. незалежності (див. *Економічне товариство країн Західної Африки*, *Митний і економічний союз Центральної Африки*, *Центральноамериканський спільний ринок*). Соціалістичні країни М. с. не мають. Вони ведуть торгівлю на принципах рівноправності, взаємної вигоди, поважання суверенітету всіх країн (див. *Монополія зовнішньої торгівлі*).

А. Г. Селіваненко.
МИТНИЦЯ — держ. установа, що контролює перевезення вантажів, особистих речей тощо через кордон, перевіряє митні документи, стягує мито та ін. збори. У Радянському Союзі М. підпорядковані Гол. митному управлінню М-ва зовн. торгівлі СРСР. Завдання і функції М. визначені *Митним кодексом СРСР*.

МИТНІ ТАРИФИ — систематизоване введення митних ставок на товари, які провозять через кордон країни. М. т. включають найменування і класифікацію товарів, що їх оподатковують, з зазначенням розміру оподаткування; перелік товарів, звільнених від мита; перелік товарів, заборонених для ввезення, вивезення й транзиту. В СРСР та ін. соціалістичних країнах М. т. спрямовані на заохочення розвитку власного виробн. і є одним із засобів монополії зовнішньої торгівлі. Для вантажів, що їх ввозять в СРСР із ряду країн, що розвиваються, встановлено пільги або їх повністю звільнено від митних зборів.

МИТО — 1) Плата, що її стягують певні держ. органи (в СРСР — судові установи, держ. арбітраж, нотаріальні контори) з громадян, організацій, установ, підприємств за надання їм послуг або вчинення певних дій. 2) Грошовий податок на товари, майно, цінності, які перевозять через держ. кордон.

МИТРА (від грец. мітра — головна пов'язка) — 1) Оздоблений прикрасами головний убір, який вище православне й католицьке духовництво одягає під час богослужіння, а середне одержує як нагороду. 2) В давнину — назва різних головних уборів.

Ю. О. Митропольський.

Л. М. Митяєва. Ваза «Буковина». Гутне скло, Київ, 1975.

МИТРАК Олександр Андрійович (псевд.— Материн; 16.X 1837, с. Плоске, тепер Свалявського р-ну Закарп. обл.— 17.III 1913, с. Росвигове, тепер у складі Мукачевого) — укр. письменник, фольклорист і етнограф. Після закінчення Ужгородської богословської семінарії (1862) був священником у селах Закарпаття. Друкуватися почав 1864. Писав вірші, нарисів про життя, побут і звичаї верховинців («Дорожні враження на Верховині», «Народні весілля у гірських русинів» та ін.), збирав нар. пісн., частина яких надрукована у зб. Я. Головацького «Народні пісні Галицької та Угорської Русі». Склавав російсько-мадярський (вид. 1881) та мадярсько-російський (вид. 1922) словники.

Тел.: [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 1. К., 1938.

МИТРОПОЛИТ (грец. *митрополіт*, від *митрополіс* — столиця, *митрополіс*) — 1) Другий після *патріарха* сан у православній церкві. 2) Вище звання православних і католицьких єпископів.

МИТРОПОЛЬСЬКИЙ Юрій Олександрович (н. 21.XII 1916 (3.I 1917), с. Шишаки, тепер смт Шишацького р-ну Полтавської обл.) — укр. рад. математик і механік, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. Закінчив (1942) Казахський (в Алма-Аті) ун-т. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1946—50 працював в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР, з 1950 — в Ін-ті математики АН УРСР (з 1958 — директор). Член Президії АН УРСР — академік-секретар Відділення математики, механіки та кібернетики з 1961 (до 1963 — Голова Відділу фізико-математичних наук). Осн. праці — з теорії нелінійних диференціальних рівнянь та нелінійної механіки. Розроблені М. методи дали змогу розв'язати багато проблем, напр. дослідити явище проходження через резонанс, нестационарні процеси в гіроскопічних системах. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1965; премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1969. Тел.: Проблеми асимптотичної теорії нестационарних коливань. М., 1964; Метод усереднення в нелінійній механіці. К., 1971.

Лит.: Киевские математики-педагоги. К., 1979.

МИТУСА (Дмитро) — давньоруський співець у владки перемішлянського, що згадується в Волинському літопису під 1241. Князь Данило Романович запрошував М. до себе в північ, але той з гордості відмовився служити князеві. Образ М. відтворив М. Костомаров у поезії «Співець Митуса».

МИТЮКОВ Каленик Андрійович [22.VII (3.VIII) 1823, Київ — 29.II (12.III) 1885, там же] — укр. бурж. учений, юрист. Н. в сім'ї кушці. Закінчив 1845 юрид. ф-т Київ. ун-ту. В 1846—81 викладав у Київ. ун-ті курс римського права, засл. ординарний професор, з 1865 — ректор. Один із засновників *Київського юридичного товариства* і тривалий час його голова. Осн. праця М. — «Курс римського права» (1884).

МИТЯЄВА (Пахарева) Лідія Мефодіївна (н. 14.IV 1923, Мстиславль, тепер Могильовської обл.) — укр. рад. художниця скла, засл. художник УРСР (з 1974). В 1941 закінчила Київ. середню худож. школу ім. Т. Г. Шевченка, де навчалася у Ф. Хворостецького, К. Єлєви. З 1950 працює на Київ. з-ді худож. скла. Твори: вази — «40 років Радянської влади» (1957), «Рідне місто» (1967), «Ранок» (1970), «Світанок», «Київ» (1977); набори з гутного скла та кришталю — «Весна» (1973), «Весільний» (1975), «Золота осінь» (1975), «Квітка» (1977); декоративні блюда. Роботи зберігаються в Київ. ДМУНДМ.

МИХАЙ ХОРОБРИЙ (Mithai Viteazul; 1558 — 9.VIII 1601) — господар *Валахії* з 1592. Прагнув створити централізовану державу, вів боротьбу проти тур. панування у *Валахії*, *Молдавії* і *Трансильванії*. В цій боротьбі спирався на підтримку Рос. д-ви й укр. козацтва. В 1595 очолене М. Х. військо завдало поразки туркам біля м. Тирговиште. Цьому сприяв розгром татар (союзників турків) укр. козаків на чолі з С. Наливайком під час походів до *Молдавії* (влітку 1594 і навесні 1595). У 1600 М. Х. об'єднав під своєю владою *Валахію*, *Молдавію* і *Трансильванію*. Вбитий феодалами, невдоволеними його централізаторською політикою.

МИХАЙЛИЧЕНКО Гнат Васильович [літ. псевд.— Ігнатій Михайлович, Гнатко, Г. М.; 27.IX (9.X) 1892, с. Студенок, тепер у складі с. Миропілля Краснопільського р-ну Сум. обл.— 4.XII 1919, Київ] — укр. письменник, громад. і політ. діяч. За участь у харків. орг-ції лівих есерів був засуджений царським військ. судом до каторги і вічного поселення в Сибіру. Після Лютневої революції 1917 повернувся на Україну і став одним з керівників партії *боротьбистів*, зокрема її лівого крила. У травні 1919 був призначений наркомом освіти УРСР. В період *денікінщини* перебував на підпільній роботі в Києві. Розстріляний денікінцями. Літ. творчість М. — «Блакитний роман» (1918—19); цикл мініатюр «Місто» (1919), психологічні новели «Погрози невідомого», «Тюрма» — позначена впливами символізму та ін. декадентських течій. В. П. Лета.

МИХАЙЛИЧЕНКО Іван Харламович (н. 2.IX 1920, ст. Алмазна, тепер Стахановської міськради Ворошиловгр. обл.) — рад. військ. льотчик-штурмовик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1951. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, старший льотчик, командир ескадрильї гвард. штурмового авіаполку. Брав участь у боях на 1-му і 2-му Укр. фронтах. Здійснив 179 бойових вильотів. З 1962 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МИХАЙЛИЧЕНКО Ірина Гаврилівна (б. XII 1921, Баку — 19.II 1977, Одеса) — українська радянська артистка балету, нар. арт.

УРСР (з 1964). В 1939 закінчила Бакинське хореографічне уч-ще. Була солісткою балету Казах. (Алма-Ата, 1939—41), Азерб. (Баку, 1941—50), Одес. (1950—64) театрів опери та балету. Партії: Одетта-Оділла, Аврора, Маша («Лебедине озеро», «Спляча красуня»), «Лускунчик» Чайковського, Жізель («Жізель» Адама), Лідія («Лідія» Данькевича).

МИХАЙЛІВ Юхим Спиридонович [15 (27.X) 1885, м. Олешки, тепер м. Цюрупинськ Херсонської обл.— 15.VII 1935, Котлас] — укр. рад. живописець, графік і мистецтвознавець. В 1902—06 навчався у Строгановському художньо-пром. уч-щі в Москві, 1906—10 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. Серова і С. Корovina. З 1917 жив і працював у Києві. Був членом АХЧУ. Твори: «Ой чого ти поцюрніло, зеленее поле...» (1918), «Старе й нове», «Г. Сковорода» (1919), «Червоний кінь» (1921), «Портрет В. І. Леніна» (1924), триптих «Україна», «Сум Ярославни» (1925), триптих «Місячна соната» (1927—34). Деякі твори позначені впливом символізму. Автор книг («Михайло Жук», 1930; «Григорій Дяченко», 1931) та статей з питань образотворчого мист. в журналах «Мистецтво», «Життя й революція», «Бібліотечні вісті». Г. В. П'ядик.

МИХАЙЛІВКА — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на р. Білій (бас. Сіверського Дінця), за 9 км від залізнич. ст. Комунарськ. 3,9 тис. ж. (1980). Кам. кар'єр, птахокомплекс. 3 заг.-осв. школи, 3 фельдшерсько-акушерські пункти, Будинок культури, клуб, 3 б-ки. Виникла у 17 ст.

МИХАЙЛІВКА — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді, за 6 км від залізнич. ст. Картушине. 4,3 тис. ж. (1980). 2 дільничі шахтоуправління, філіал Сімферопольського з-ду телевізорів, 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, 2 б-ки. Виникла 1910.

МИХАЙЛІВКА — селище міського типу Запоріж. обл. УРСР, райцентр, за 8 км від залізнич. ст. Пришиб. 15,2 тис. ж. (1980). М. виникла на поч. 19 ст. внаслідок злиття кількох хуторських поселень. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1965 М. — с-ще міськ. типу. В селищі — маслобійний з-д, цех Веселівського з-ду прод. товарів, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 6 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 4 лік. заклади, у т. ч. лікарня. Будинок культури, 5 клубів, 7 б-к, красназвичий музей.

МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА — пам'ятка архітектури в ансамблі *Видубицького монастиря* в Києві. Збудована 1088 за кн. Всеволода Ярославича. В 15 ст. сх. стіну споруди зруйнував зсув, що стався внаслідок повені. В серед. 17 ст. церкву реставрував своїм коштом митрополит П. Могила. Після пожежі 1760 її відбудував 1770—75 арх. М. Юрасов. У 1945 під керівництвом археолога М. Каргера проводилися дослідження, в результаті яких відновлено дав-

І. Х. Михайличенко.

Ю. С. Михайлів. Сум Ярославни. Пастель. 1925.

Михайлова гора. Шевченків дуб.

МИХАЙЛІВСЬКА ЦІЛИНА

Г. Л. Михайлов.

К. М. Михайлов.

М. Д. Михайлов.

М. Л. Михайлов.

ний план церкви. Це була тримірна восьмистовпна, витягнута по осі споруда з вузькими боковими нефами. Фасади М. ц. реставровано в 70-х рр. 20 ст. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, т. 5, с. 128—129.

МИХАЙЛІВСЬКА ЦІЛИНА — філіал Українського степового заповідника.

МИХАЙЛІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — багатопоселення поселення мідного віку і раннього бронзового віку, залишки якого виявлено поблизу с. Михайлівки Нововоронцовського р-ну Херсон. обл. Досліджувалося 1952—55, 1960—63. При розкопках нижнього культурного шару (2-а чверть — серед. 3-го тис. до н. е.) відкрито залишки невеликого поселення з землянковими житлами. Мешканці поселення займалися землеробством і скотарством. При розкопках середнього і верхнього шарів, які належать до різних етапів *ямної культури*, відкрито залишки великого поселення цієї культури. Воно було оточене високими мурами і ровами. Основою г-ва його жителів були скотарство і землеробство. Виявлені металеві предмети свідчать про зв'язки тодішнього населення пд.-укр. степів з пн.-кавказ. племенами.

Лит.: Лагодовська О. Ф., Шарошнікова О. Г., Макаренчик М. Л. *Михайлівське поселення*. К., 1962.

МИХАЙЛІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1861 — виступ селян с. Михайлівки (тепер Саратського р-ну Одес. обл.) під час проведення *селянської реформи 1861*. Ознайомившись із грабіжницьким змістом «Положення» про реформу, селяни Михайлівки у квітні 1861 відмовилися виконувати парцеляцію на користь місц. поміщиків. Лише з допомогою військ. сили владі вдалося придушити це заворушення.

МИХАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН — у лх. частині Запоріж. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 37,9 тис. чол. (1980). У районі — 50 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищам і 8 сільсь. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Михайлівка*. Поверхня рівнинна. В межах району — Переверзівське родовище заліз. руди Білозерського залізничного району. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші підприємства району: пришибський комбінат хлібопродуктів і рем.-мех. та Михайлівський маслоробний з-д. Комбінат побутового обслуговування (Михайлівка) та 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямків. Площа с.-г. угідь 1979 становила 93,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 87,7 тис. га. Зрошується 7,0 тис. га (Пн.-Рогачицький зрошувальний канал). Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, соняшник, ріпидна. У М. р. — 14 колгоспів, дослідне г-во Укр. н.-д. ін-ту зрошувального садівництва, 2 міжколг. підприємства (по виробн. свинини та продуктів птахівництва), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Бурнацьк, Пришиб, Плодородне. Автоб. шляхів — 347 км, у т. ч. з твердим покрит-

тям — 298 км. У районі — 16 загосп. та 2 муз. школи, сільс. профес. тех. училище, 21, лік. заклад, у т. ч. 5 лікарень, 52 клубні установи, кінотеатр, 51 кіноустановка, 29 б-к, краєзнавчий музей (Михайлівка). У М. р. видається газ. «Ленінська зірка» (з 1930).

МИХАЙЛІВСЬКИЙ СОБОР у Переяславі — пам'ятка архітектури часів *Київської Русі*. Споруджений 1089. Являв собою п'ятинефний храм з притворами. Тип і особливості будівлі свідчать про візант. традиції, а саме — константинопольську школу. Інтер'єри собору були багато прикрашені розписом і мозаїкою. Собор не зберігся, уціліли лише фрагменти мозаїчних і різноколірних підлог з полив'яних плиток.

МИХАЙЛО ВСЕВОЛОДОВИЧ (1179 — 20.IX 1246) — давньоруський князь. Син кн. Всеволода Святославича. Брав участь у битві на *Калці*. З 1223 князував у Чернігові. В 1235 здобув Галич, 1238 — Київ і став великим князем київським; у Галичі залишив свого сина Ростислава. М. В. втік під час монг.-тат. навали до Угорщини, потім — до Польщі. В 1246 поїхав до *Ватії*, сподіваючись одержати від нього Черніг. князівство, але за відмову виконати поганський обряд татари вбили М. В. Рус. православна церква канонізувала його.

МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ Романов (12 (22). VII 1596, Москва — 13 (23). VII 1645, там же) — рос. цар з 1613, родоначальник династії *Романових*. Обраний царем на *Земському соборі* після визволення Москви *народним ополченням 1611—12* від польс.-лит. загарбників. Уряд М. Ф. 1619—33 фактично очолював його батько патріарх *Філарет*. За М. Ф. зміцніла кріпосницька система, розширилося феод. землеволодіння, зросло оподаткування тяглою населення, що викликало загострення класової боротьби. За М. Ф. укладено *Столбовський мир 1617* зі Швецією і *Деулінське перемир'я 1618* з Польщею. Війна з Польщею 1632—34 за повернення Смоленська і Чернігово-Сіверської землі закінчилася невдачею (див. *Поляновський мир 1634*).

МИХАЙЛОВ Герман Леонідович (н. 7.XI 1929, Харків) — переловник виробництва в машинобудуванні, токарь, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1964. Працюючи 1949—78 на Харків. з-ді транс. машинобудування

ім. В. О. Маджарова токарем мех. цеху, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів, узятих соціалістичних зобов'язань. Ініціатор патріотич. почину «П'ятирічку — за 3,5 року» та руху за зниження трудових затрат на кожному робочому місці. В 1978 — 80 — слухач Академії сусп. наук при ЦК КПРС. З 1980 — секретар Харків. обл. профради. На XXIV і XXV з'їздах КПРС був обраний членом її ЦК. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медаллю.

МИХАЙЛОВ Максим Костянтинович [17 (29).XII 1882, Кролевець, тепер Сум. обл. — 3.IV 1961, Київ] — укр. рад. піаніст, педагог, музично-громадський діяч, засл. діяч мист. УРСР (з 1945). Член КПРС з 1949. В 1907 закінчив Київ. муз. уч-ще (клас фортепіано В. Пухальського; викладав у ньому). 1913 (екстерном) — Петерб. консерваторію. Був одним з організаторів Київ. консерваторії (1913), а якій викладав з часу її заснування (з 1917 — професор), та Київ. філармонії. В 1920 перебував у Червоній Армії (був піаністом). Очолював колегію Київ. опери (1920—21). В 1939—40 брав участь в організації муз. життя та профес. муз. освіти в ж. обл. України. М. — один з організаторів і муз. керівників Київ. муз. спец. школи-десятирічки, виховав багатьох українських піаністів. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

МИХАЙЛОВ Максим Дормидонтович [13 (25).VIII 1893, с. Кольцова, тепер Вурнарського р-ну Чув. АРСР — 30.III 1971, Москва] — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1940). Співав навчався в Казані (в проф. Ф. Олсуховича) та Москві (в артиста Великого театру В. Осипова). В 1930—31 — соліст Всесоюзного радіокомітету (Москва), 1932—56 — Великого театру СРСР. Партії: Іван Сусанін (одномісний опера Глінки), Кочак («Князь Ігор» Бородин), Чуб («Черевички» Чайковського), Фрол Дамасков («Піднята цілина» Держинського). Один з кращих виконавців рос. нар. пісень. Знімався в кінофільмах («Черевички», 1944; «Іван Грозний», 1944; «Борис Годунов», 1956). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1942.

МИХАЙЛОВ Михайло Ларіонович [4 (16).I 1829, Оренбург — 3 (15).VIII 1865, Кадаз, тепер Чинської обл.] — рос. поет, перекладач, революц. діяч. У 1860 увійшов до складу редакції журн. «Современник». У 1861 за поширення прокламації «До молодого покоління», написаної разом з М. Шелгуновим, був заарештований на каторгу, де й помер. Соратник М. Чернишевського і М. Добролюбова. Друкуватися почав 1845. У повістях «Адам Адамич» (1851), «Мережівниця» (1852), романі «Перелітні птахи» (1854) засуджував кріпосницьку диктатуру. Лірика М., особливо 60-х рр., пройнята революц. ідеями. Автор літ.-критичних та публіцистичних статей. Виступав на захист укр. культури

і мови, визвольних прагнень укр. народу. Особисто був знайомий з Т. Шевченком, перекладав його твори, написав рецензію на «Кобзар» 1860. Вірш М. «Сміло, дружи!» що став революц. пісню, 1905 перекладений укр. мовою. Та: Укр. перекл. — [Поезії]. В кн.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 1. К., 1959.

МИХАЙЛОВ Олександр Дмитрович [17 (29).I 1855, м. Путивль, тепер Сум. обл. — 18 (30).III 1884] — рос. революціонер, народник. Закінчив гімназію в м. Новгороді-Сіверському. В 1875 вступив до Петерб. технологічного ін-ту, звідки був виключений за участь у студентському русі. М. — один з організаторів «Землі і волі» 70-х рр. Навесні 1877 брав участь у «ходінні в народ» у Саратов. губ., наступного року повернувся до Петербурга. Був прихильником створення централізованої загальнорос. орг-ції, основаної на єдності, дисципліні, суворій конспірації. Учасник Липецького і Воронежського з'їздів землевольців 1879. Після розколу «Землі і волі» — член Виконавчого к-ту «Народної волі». Організовував друкарні, видав фінансами партії, готував терористичні акти. Заарештований 28.XI (10.XII) 1880, за «процесом 20-ти» (1882) засуджений до страти, яку замінено довічною каторгою. Помер у Петропавлівській фортеці.

МИХАЙЛОВ Олександр Олександрович [н. 14 (26).IV 1888, м. Моршанськ, тепер Тамбовської обл.] — рос. рад. астроном і графік, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1956. Закінчив (1911) Моск. ун-т, у 1918—48 — професор цього ун-ту. З 1947 — в Астрономічній обсерваторії головний АН СРСР (до 1964 — директор). У 1939—62 — голова Астр. ради АН СРСР; у 1934—60 — президент Всесоюзного астрономо-геодезичного т-ва; у 1946—48 — віце-президент Міжнародного астрономічного союзу. Осн. праці М. присвячені теорії затемнень, теорії фігури Землі, астр. сталім і складанню зоряних карт і атласів. М. — один з ініціаторів і учасник заг. графіметричної зйомки СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, медалями.

МИХАЙЛОВ Павло Васильович (н. 7.VII 1908, Петергоф, тепер Петродворець Ленінгр. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1951. Закінчив 1929 Ленінгр. драм. студію ім. М. М. Ходотова. Працював у Ленінгр. Великому драм. театрі ім. М. Горького (1930—33). В 1933—35, 1939—41 і з 1945 — в Одеському рос. драм. театрі ім. А. Іванова. Ролі: Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Астров («Дядя Ваня» Чехова), Муромський («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Швандя («Любов Ярова» Тренкова), Карбишев («Колі мертві оживають» Рачаді), Лір («Король Лір» Шекспіра) та ін. Створив образ В. І. Леніна в п'єсах М. Погодіна і п'єсі Строгова «Фінал». Знімався в кіно. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

МИХАЙЛОВ Тимофій Михайлович [22.I (3.II) 1859, Гаврилово, тепер Сичевського району Смол. обл. — 3 (15).IV 1881, Петербург] — рос. революціонер, народник. З селян. З серед. 70-х рр. 19 ст. — робітник на петерб. заводах. Відвідував один з робітн. гуртків «Землі і волі», з 1880 — член робітн. орг-ції і «бойової робітн. дружини» «Народної волі». На поч. 1881 брав участь у підготовці замаху на Олександра II. Заарештований 3 (15).III 1881. Разом з ін. учасниками вбивства царя (див. *Первомайський*) М. засуджено до смертної кари й страчено.

МИХАЙЛОВ Федір Михайлович (30.V 1898, с. Перелуч, тепер Опочечького р-ну Псков. обл. — 5.VIII 1942) — учасник підпільного антифашист. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Н. в сел. сім'ї. Учасник громадян. війни. В 1926 закінчив 1-й Ленінгр. мед. ін-т. На поч. Великої Вітчизн. війни — військ. лікар, був контужений і потрапив в оточення. З грудня 1941 — гол. лікар лікарні в м. Славути (тепер Хмельн. обл.). Об'єднавши підпільні антифашист. групи (бл. 200 чол.) кількох сіл Славуцького й Шепетівського р-нів, М. у грудні 1941 очолив міжрайонну *Славуцьку підпільну комуністичну організацію*. 22.VII 1942 М. заарештовано і згодом страчено гітлерівцями.

МИХАЙЛОВ Христо (8.IV 1893, Видин — 8.II 1944, Софія) — діяч болг. комуністичного і робітн. руху. Н. в сім'ї вчителів. За фахом юрист. У 1918 вступив до Болг. робітн. с.-д. партії (тісних соціалістів, *тісняків*). Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання* 1923. В 1925—37 перебував в ув'язненні. З 1937 — член ЦК, 1938—39 — секретар ЦК Болг. компартії (БКП). З 1941 очолив Військ. комісію ЦК БКП (з 1943 — Гол. штаб Нар.-визвольної повстанської армії), яка керувала боротьбою болг. народу проти гітлерівців і монархо-фашист. диктатури. Потрапив до рук поліції і загинув. На честь М. місто Фердинанд перейменовано на Михайлоград.

МИХАЙЛОВА ГОРА — хутір поблизу с. Прохорівки Золотоніського пов. Полтав. губ. (тепер у складі с. Прохорівки Канівського р-ну Черкас. обл.). Тут була садиба М. О. Максимовича, де він з 1845 близько 30 років жив і проводив наук. та літ. діяльність. На М. г. він і похований. Зберігся будинок Максимовича, в якому в червні 1859 жив Т. Г. Шевченко. Тут поет написав поему «Марія», намалював портрети М. О. Максимовича та його дружини М. В. Максимович. У старовинному парку під велетенським дубом, що його в народі наз. Шевченковим, встановлено меморіальну дошку. Відвідував ученого на М. г. і М. В. Гоголь. У повісті «Вій» він використав матеріали з життя старої Прохорівки, описав Успенську церкву, збудовану запорожцями 1774. Незрівнянну красу Дніпра біля М. г. Гоголь відобразив у поетичних рядках: «Чудовий Дніпро у тиху погоду...». В різний час сю-

ди приїздили учений-грунтознавець В. В. Докучаєв, композитор М. В. Лисенко зі своїм хором. Нині в будинку Максимовича — літературно-меморіальний музей його імені, а на території садиби розміщено будинок відпочинку. Іл. с. 515.

МИХАЙЛОВГРАД — місто на Пн. Зх. Болгарії, адм. ц. Михайлоградського округу. Розташоване на р. Огості. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 40 тис. ж. (1975). Розвинуті маш.-буд. (електротех., приладобуд.), буд. матеріали, кераміка, текст., харч. пром-сть. Музей. М. засн. 1576, названий на честь Х. Михайлова.

МИХАЙЛОВКА — місто обласного підпорядкування Волгогр. обл. РРФСР, районцентр. Розташована на правому березі р. Медведиці (прит. Дону). Залізнична ст. Себряково. 59 тис. ж. (1980). У М. — а-д-и: Себряковський цем., пускових двигунів, комбінат азбоб. виробів. Підприємства харч. пром-сті. Технологічний технікум і пед. уч-ще. Місто з 1948.

МИХАЙЛОВ-СИДОРОВ Михайло Гнатович [21.X (2.XI) 1890, Коростишев, тепер Житомир. обл. — 22.XI 1956, Харків] — укр. рад. педагог-вокаліст, засл. діяч мист. УРСР (з 1953). Муз. освіту здобув у *Музично-драматичній школі* Миколи Лисенка. Пед. діяльність почав 1921. З 1925 — викладач Харків. муз.-драм. ін-ту, з 1940 — професор Харків. консерваторії. Та: Питання вокальної педагогіки. К., 1963 (у співавторстві).

МИХАЙЛОВ-СТОЯН Костянтин Іванович (на укр. сцені — Стоян; 1850, с. Великий Булик, тепер с. Благоеве Іванівського р-ну Одес. обл. — 25.IV 1914, Софія) — укр. і болг. співак (тенор), педагог, муз. діяч. У 1882 закінчив Петерб. консерваторію. Співав на оперних сценах Росії та України — в муз.-драм. трупі М. Кропивницького (1882—84), Київ. (1891—92), Одес. операх. З 1907 жив у Болгарії. Партії: Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського, перший виконавець на укр. сцені), Петро («Наталка Полтавка» Котляревського), Герман («Пікова дама» Чайковського), Манріко («Трубадур» Верді). І. М. Лисенко.

МИХАЙЛОВСЬКА Наталія Олександрівна (бл. 1843, Київ — р. см. невід.) — укр. співачка (контральто). В 1867 закінчила Петерб. консерваторію. В 1867—71, 1879—80 — солістка Київ. рос. опери. Співала також у театрах Одеси, Тбілісі, Казані, Петербурга. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Ваня, Ратмир («Іван Сусанін»), «Руслан і Людмила» Глінки), Амнеріс («Аїда» Верді). В концертах виконувала романси Лисенка, укр. нар. пісні. І. М. Лисенко.

МИХАЙЛОВСЬКЕ — Пушкінський держ. заповідник у Псков. обл. Засн. 1922. До складу заповідника входять: Михайловське — родовий маєток Ганнібалів-Пушкінів, Тригорське — маєток друзів О. С. Пушкіна Осипових-Вульф, Святогорський монастир з Успенським собором (засн. 1569), родовим кладовищем Ганнібалів-Пушкінів і могилою поета, Петровське —

О. Д. Михайлов.

О. О. Михайлов.

П. В. Михайлов.

Т. М. Михайлов.

масток двоюрідного діда О. Пушкіна П. Я. Ганнібала і с. Савкіно з давнім городищем Савкіна Горка (16 ст.). У будинках-музеях М. і Тригорського, в будиночку няні й Успенському соборі-музеї зберігаються й використовуються в експозиції особисті речі Пушкіна, його рідних і друзів, речі його епохи, істор.-документ. й худож. матеріали М. (в т. ч. фотокопії рукописів, малюнків поета, прижиттєві видання). Парки М., Тригорського й Петровського — унікальні пам'ятки садово-паркового мистецтва кінця 18 ст. Під час Великої Вітчизни війни гітлерівці аруйнували заповідник. Тепер його повністю відбудовано.

МИХАЙЛОВСЬКИЙ Володимир Миколайович [2 (15).VIII 1914, Костянтинівград, тепер м. Красноград Харків. обл. — 13.XII 1978, Львів] — укр. рад. учений в галузі автоматики, телемеханіки і вимірювальної техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1961). Член КПРС з 1945. Закінчив (1939) Моск. енерг. ін-т. Учасник Великої Вітчизняної війни. В 1946—51 працював в Ін-ті автоматики і телемеханіки АН СРСР, з 1952 — зав. відділом Ін-ту машинознавства і автоматики АН УРСР. Осн. напрями наук. роботи — розробка теорії і створення вимірювальних приладів і систем відбору, обробки і передачі інформації, зокрема для геофіз. методів пошуку корисних копалин. Запропонував інформаційні критерії оцінки і методи розрахунку ефективності систем передачі вимірюваної інформації.

МИХАЙЛОВСЬКИЙ Микола Костянтинівич [15 (27).XI 1842, Мещовськ, тепер Калуз. обл. — 28.I (10.II) 1904, Петербург] — рос. публіцист, соціолог, один з теоретиків *народництва*, літературний критик. Літературну діяльність почав у 60-х рр. Виступав проти теорії «мистецтва для мистецтва», натуралізму, стверджував громад. і демократичний характер л-ри. Статті: «З літературних і журнальних приміток» (1874), «Жорстокий талант» (1882), «Г. І. Успенський як письменник і людина» (1888), «Щедрин» (1889) та ін. Допускав суб'єктивні соціологічні оцінки. Світгляд М. еволюціонував від «народницького соціалізму» до дрібнобурж. радикалізму і лібералізму. Прихильник суб'єктивного методу в соціології, М. разом з П. Л. Лавровим висунув реакційну народницьку теорію «героїв» і «юриків», за якою сусп. прогрес є наслідком діяльності «критично мислячих осіб». За філософськими поглядами — прихильник *позитивізму*. Критику політ. і філос. поглядів М. дав у своїх творах В. І. Ленін (див. Пошук збір. тв., т. 24, с. 317—320).

МИХАЙЛОВСЬКИЙ-ДАНИЛІВСЬКИЙ Олександр Іванович [26.VIII (6.IX) 1790 або 1789, Петербург — 9 (21).IX 1848, там же] — рос. воєнний історик, генерал-лейтенант (1835), член Петерб. АН (з 1841). Н. в укр. дворянській сім'ї. Навчався в Геттингенському ун-ті (1807—11). Учасник Вітчизн. війни 1812 (ад'ютант М. І. Кутузова), закордонних походів рос. армії 1813—15, рос.-

тур. війни 1828—29. Осн. праці: «Опис Вітчизняної війни в 1812 році» (ч. 1—4, 1839), «Записки про похід 1813 року» (1834), «Опис походу у Францію в 1814 році» (1836). Твори М.-Д. написані з позицій дворянської історіографії, проте містять багатий фактичний матеріал.

МИХАЙЛЮК Андрій Семенович [29.IX (12.X) 1912, с. Германівка, тепер с. Красне Друге Обухівського р-ну Київ. обл. — 23.X 1937] — укр. рад. поет. Друкуватися почав 1928. Працював у редакціях газет Чернігова, Києва, Харкова. Належав до літ. орг-ції «*Нова генерація*». Автор поетичних збірок «Вірші» (1932), «Кінець ідилії» (1933), «Сонячний день» (1936), осн. тематика яких — соціалістична перебудова села. Переклад укр. мовою поему «Кому на Русі жати добре» М. Некрасова.

МИХАЙЛЮК Іван Андрійович (н. 9.IX 1906, с. Тростянець, тепер Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.) — укр. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1928 друкував вірші й оповідання в журн. «Вікна» й «*Нові шляхи*» та альманасі «Поцейбіч». Видав у Коломийському «Плуг» (1932) і «Дзеркало» (1934). Після возз'єднання зх. областей України з Рад. Україною працював учителем і бібліотекарем у рідному селі. Виддав збірку віршів та оповідань «Наш Іван» (1963), «День зелено квітний» (1968) переважно на теми колосного села, твори для дітей. Тв.: Коломий. Львів. 1959.

МИХАЛІВІЧ Володимир Сергієвич (н. 10.III 1930, Чернігів) — укр. рад. учений у галузі кібернетики, акад. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1963. Закінчив (1952) Київ. ун-т. В 1953—58 працював у цьому ж ун-ті. З 1958 — в Ін-ті кібернетики АН УРСР (до 1962 — Обчислювальний центр АН УРСР). З 1962 — заст. директора цього ін-ту. Осн. наук. праці присвячені теорії оптимальних розв'язків, розробці матем. апарату екон. кібернетики і його практичному використанню. Створив і розвинув методи *последового аналізу* варіантів для чисельного розв'язування оптимізаційних задач. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР, 1973. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1971.

МИХАЛКІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб золотих речей, знайдений 1878 і 1897 в с. Михалків (тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.). До скарбу входили золоті чапа та предмети особистого вбрання (2 діадени, 4 масивні браслети, гривна, 12 фібул-застібок, 5 круглих блях-прикрас, розетка у вигляді чотирипелюсткової квітки та понад 2500 бусин і пронізок) заг. вагою понад 6 кг. Скарб належить до визначних пам'яток фракійського гальштату (див. *Гальштатська культура*) і датується 8—7 ст. до н. е.

МИХАЛКОВ Сергій Володимирович [н. 27.II (12.III) 1913, Москва] — рос. рад. письменник і громад. діяч, акад. АПН СРСР (з 1971), засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1967), Герой Соціалістичної

Праці (1973). Член КПРС з 1950. Друкується з 1928. Великою популярністю користуються вірші («Дядя Стьопа», «Зміна» та ін.) і п'єси для дітей («Том Кенті», 1938; «Червоний галстук», 1946; «Я хочу додому», 1949; «Сомbrero», 1957; «Дорогий хлопчик», 1971 та ін.). Автор байок і п'єс для дорослих: «Дікупи» (1956), «Пам'ятник собі» (1959), «Ляпас» (1974), «Піна» (1975), «Пасаж у Пасажі» (1978), кіносценарію «Фронтіві подруги» (1942), книги пед. статей і заміток. Перекладач. З 1962 — гол. редактор сатиричного кіножурналу «Фитиль». Депутат Верховної Ради СРСР 8—10-го скликань. Держ. премія СРСР, 1941, 1942, 1950, 1973. Ленінська премія, 1970. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1970—71; Чувство локтя. Выступления. Статьи. Рецензии. М., 1971; Фронтальная Муза. М., 1976; Литература. Время. Жизнь. Публицистика. М., 1978; Театр для взрослых. М., 1979; Укр. перекл. — Байки. К., 1947; Особливе завдання. К., 1948; Ілля Голоніт. К., 1950; Режисори мимоволі. К., 1954; Перша трійка, або рік 2001-й. К., 1970; Дорогий хлопчик. К., 1973; Піна. К., 1977; Дітам. К., 1978.

Ю. І. Король.

МИХАЛЬЧУК Костянтин Петрович [21.XII 1840 (2.I 1841), с. Зозулячів, тепер Козятинського р-ну Вінн. обл. — 7 (20).IV 1914, Київ] — укр. мовознавець і етнограф. Учився в Київ. ун-ті. Був співробітником Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва в Києві. Осн. праці: «Наріччя, піднаріччя й говори Південної Росії в зв'язку з наріччями Галичини» (1877), «До південноукраїнської діалектології» (1893), «Філологічне непорозуміння» (1896), «До правописси деяких форм „м'якої деклінації“ в українській мові» (1908). У 1871 М. склав першу діалектологічну карту укр. мови, описав укр. діалекти, обгрунтував поділ їх на три групи. Вперше розробив програму для збирання українських діалектичних матеріалів.

Літ.: Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. К., 1915; Ошніко І. Я. К. П. Михальчук як діалектолог. «Довідник та повідомлення Львівського університету», 1961, к. 9, ч. 1.

А. П. Могила.

МИХАЦЬ Григорій Іванович (1897, с. Раневичі, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл. — 1933, м. Гурзуф Крим. обл.) — учасник революційного руху на Зх. Україні. Член Комуністичної партії з 1926. Н. в сім'ї сільс. вчителів. Навчався у Львів. ун-ті. В 1918 разом з В. Ф. Коцюком заснував першу на Дрогобищині нелегальну комуністичну орг-цію. Брав участь у створенні Рад робітн. депутатів у Дрогобичі і Стебнику. Один з керівників *Дрогобицького збройного повстання 1919*. В 1922 — член Дрогобицького окружного КПСГ, секретар Союзу пролетаріату міст і сіл Східної Галичини, 1923 — секретар ЦК КПЗУ. З 1924 — в СРСР працював у Наркомосі УРСР. Автор праць з історії революц. руху на Зх. Україні.

МИХЄВ Михайло Олександрович [25.V (6.VI) 1902, с. Хоботине, тепер Мічуринського р-ну Тамбовської обл. — 6.VII 1970, Москва] —

В. С. Михаленчук.

С. В. Михалков.

Мийшій сизий. Загальний вигляд рослини та плід.

Мийш хатня.

рад. вчений у галузі теплотехніки, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив (1927) Ленінгр. політех. ін-т, працював у н.-д. ін-тах Ленінграда. З 1933 — в Енергетичному ін-ті ім. Г. М. Кржижановського АН СРСР, 1935—54 — одночасно професор Моск. енерг. ін-ту. Осн. праці — з проблем теплопередачі і теплового моделювання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1951.

МИХЛИК Василь Ілліч (н. 29.XII 1922, хутір Солдатський, що існував на тер. тепер. Казанківського р-ну Микола. обл.) — рад. військ. льотчик, полковник, дівчі Герой Рад. Союзу (льотий, червень 1945). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, штурман, командир ескадрильї штурмового авіаполку. Брав участь у боях на Брян., Зх., Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Особисто здійснив 188 бойових вильотів. У 1951 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1966 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

МИХНІВІЧ Йосип Григорович (1809, с. Локачі, тепер смт, район Ленінградської області) — укр. філософ-ідеаліст. Н. в сім'ї священика. Здобув освіту в Київ. духовній академії, де 1836 став професором. З 1839 — професор філософії Рішельєвського ліцею в Одесі, з 1859 — помічник попечителя Київ., з 1867 — Варшавського учбових округів. М. пропагував об'єктивно-ідеалістичні принципи православної релігії, проголошуючи її основою всякої «істинної» філософії. Реакційні погляди М. відображено в його підручнику логіки.

МИХНІНКО Григорій Кирилович (н. 25.VII (7.VIII) 1910, с. Насташка, тепер Рокитнянського р-ну Київ. обл.) — укр. радянський педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968), засл. учитель УРСР (1958). Член КПРС з 1946. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. пед. ін-т 1947. Пед. діяльність розпочав 1930. Протягом 1948—75 працював директором Боровицької серед. школи Чигиринського р-ну Черкас. обл. З 1975 — на пенсії. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоної Зірки. Удостоєний медалі А. С. Макаренка.

МИЧИК Федір Олексійович (1818). IX 1911, с. Вишніполі, тепер Галицького р-ну Черкас. обл. — лирник 1941, Тернопіль) — укр. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Учився в Комуністич. ун-ті журналістики в Харкові (1935—38). Друкуватися почав 1938. Працював у редакціях газет Харкова, Тернополя. Загинув на фронті.

Тв.: Мойі землі. К., 1962; Поезії, К., 1974.

МИЧЕНКО О. Я.

МИЧКА — багаторічна трав'яниста рослина родини злакових. Те саме, що й *білоус*.
МИША (Mus) — рід гризунів род. *мишачих*. М. — невеликі тварини (довжина тіла до 12 см, довжина хвоста майже дорівнює довж. тіла). Бл. 25 сучасних видів, поширених всесвітньо. В СРСР, у т. ч. в УРСР —

1 вид — М. хатня (M. musculus). Довж. тіла 7—11 см, хвоста — 4—10 см. Волосиний покрив спини від підданого, сірого і буруватого до коричневого кольору, черевця — світліший. Первісний ареал — пд. і середні райони Євразії. М. хатня разом з людиною поширилась по всьому світу. Селиться в будинках, садах, на городах, полях тощо, де живе у нірках глибиною 30—40 см. Живиться рослинною і тваринною їжею, зокрема продуктами харчування людини, насінням с.-г. культур тощо. Статева зрілість настає у 2-місячному віці. Самка після 18—24-денної вагітності 4—7 раз на рік народжує 5—8 мишенят. Тривалість життя 1,5—3 роки. М. — шкідники с. г., поширюють ряд небезпечних хвороб людини і свійських тварин (чуму, туляремію тощо). Заходи боротьби — див. *Дератизація*. Википні рештки М. відомі з плейстоцену.

МИШАЧІ (Muridae) — родина ссавців ряду *гризунів*. Довж. тіла 5—50 см, довж. хвоста дорівнює довж. тіла, рідше перевищує її або становить половину. Морда видовжена, вушні раковини добре помітні. На передніх кінцівках по 4, зрідка по 3 пальці, на задніх — по 5. Волосиний покрив різноманітного забарвлення, у більшості видів жорсткуватий. Живуть у найрізноманітніших екологічних умовах, деякі (миша хатня, пашонок) — *синантропні організми*. Активні переважно вночі, живляться рослинною їжею, деякі — всеїдні. Розмножуються М. дуже швидко (одна самка сірого пашока за рік спроможна привести до 40 нащадків). Понад 400 видів (92 роди), пошир. в Азії, Африці, Євразії, деякі види завезені людиною в Америку. В СРСР — 11 видів, що належать до 6 родів підродини справжніх мишей (Murinae), з них в УРСР — 7 видів, що належать до 4 родів: *пашонок*, *миша*, *мала миша*, *лісова* і *польова миша*. Википні рештки М. відомі починаючи з плейстоцену. М. — шкідники сільськогосподарського, комунального господарства, небезпечні як поширювачі *трансмисійних хвороб*. Заходи боротьби — див. *Дератизація*.

МИШЕЦЬКИЙ Семен Іванович (пр. н. і см. невід.) — автор історичного твору про *Запорізьку Січ*, рос. офіцер, князь. Перебуваючи 1736—40 на службі в рос. армії на Україні й ознайомившись з історією і побутом запорізького козацтва, М. 1740 написав «історію про козаків запорізьких...», в якій, незважаючи на дворянську тенденційність, подав цінні відомості про внутр. устрій і побут Запорізької Січі, про становище різних верств населення, класові суперечності між старшиною і рядовим козацтвом, норми звичаєвого права тощо.

Тв.: Історія о козаках запорожских... Одеса, 1852.

МИШІВКА (Sicista) — рід гризунів род. тушканчикових. Зовні М. схожі на мишей. Довж. тіла 5—8 см, хвоста 7—11,5 см. Волосиний покрив буруватого кольору, вздовж спини часто є темна смуга. 9 видів, пошир. в лісовій і лісостеповій зонах Євразії, у горах — до альпій-

ської зони включно. В СРСР — 6 видів, з яких в УРСР — 2: М. степова (S. subtilis) і М. лісова (S. betulina). Живляться рослинною їжею і комахами. Зимують у сплячці. Самки раз на рік народжують по 4—5 млят. М. — нечисленні тварини. Википні рештки відомі починаючи з міоцену.

МИШІЙ (Setaria) — рід трав'янистих рослин родини *злакових*. Стебло — пряма соломинка до 80 см заввишки. Суцвіття — колосовидна волоть. Плід — зернівка. Понад 140 видів, пошир. в тропічних, субтропіч. і помірних зонах земної кулі. В СРСР — 9 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них культурний — М. італійський (S. italica). Серед дикорослих найпошир. М. сизий (S. glauca) і М. зелений (S. viridis) — шкідливі одорічні бур'яни; засмічують посіви всіх культур. Одна рослина М. утворює до 5 тис. насіння, які зберігають схожість у ґрунті 14—15 років. Заходи боротьби. Старанно очищують насіння; знищують М. лушенням стерні з наступною зяблевою оранкою та ін.

МИШКІН Іполит Микитович (22.I (3.II) 1848, Псков — 26.I (7.II) 1885, Шліссельбург) — рос. революціонер, народник. Син унтер-офіцера і кріпачки. Служив військ. топографом у Петербурзі, урядовим stenografom у Москві. В 1873 придбав у Москві друкарню, в якій нелегально друкував народницькі видання. Після розгрому друкарні 1874 емігрував за кордон, у кін. року нелегально повернувся до Росії. В 1875 спробував звільнити М. Г. Чернишевського з Віллойського заслання, але був заарештований. Один з головних обвинувачених на «процесі 193-х». Засуджений до 10 років каторги, на поч. 1882 строк покарання збільшено ще на 15 років. За протест проти тюремного режиму М. за вироком військ. суду розстріляно. Революц. діяльність М. високо оцінив В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 6, с. 100).

Лит.: Язвинський В. И. Непобежденный пленник. М., 1972.

МИШУГА Олександр Пилипович (псевд. — Філіпп Мишуга; 7 (20). VI 1853, с. Новий Витків, тепер Радехівського р-ну Львів. обл. — 9.III 1922, Фрайбург, Німеччина; похований у с. Новому Виткові) — укр. співак (лірико-драматичний тенор) і вокальний педагог. Співав навчався у Львів. консерваторії (клас В. Висоцького, 1878—81), вдосконалював майстерність у М. Джованні (Мілан, 1881—83). В 1883 дебютував у партії Ліонеля («Марта» Флотово) в м. Форлі (Італія). Співав у театрах Мілана, Львова, Варшави, Кракова, Відня, Лондона, Стокгольма, Петербурга, Кієва та ін. Мав виразно красивий за тембром, виразний і гучний голос, володів високою муз. й сценічною культурою. Вокальному мистецтву М. було власне органічне поєднання рис італ. *белкато* і укр. нар. пісенності. З успіхом виконував як ліричні, так і драм. партії. Серед них — Андрій («Запорожець за Дунаєм» Гулака Артемовського), Йонтек («Галька» Монюшка), Ленський,

М. О. Михася.

В. І. Мишкін.

І. М. Мишкін.

О. П. Мишуга.

Герман («Євгеній Онегін», «Пікова дама» Чайковського), Отелло, Герцог, Річард, Радамес («Отелло», «Ріголетто», «Бал-маскарад», «Аїда» Верді), Фауст (однойменно опера Гуно). Багато виступав у концертах, присвячених ювілеям Т. Шевченка, І. Франка та ін. діячів укр. культури, що відбувались у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Кракові, Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові та ін. містах. Пропагував укр. нар. пісні і твори укр. композиторів. М. — глибокий знавець вокального мист., визначний педагог (серед його учнів — М. Михула, М. Донець-Тесейр). Викладав у Музично-драматичній школі Миколи Лисенка (1904—11), Вищому муз. ін-ті в Варшаві (1911—18), з 1918 — в Стокгольмі.

Лит.: Деркач І. С. Видатний співак Олександр Мишуга. Львів, 1964; Олександр Мишуга. Спогади. Матеріали. Листи. К., 1971.

М. І. Головащенко.
МИШУЛІН Олександр Васильович [18 (31).VIII.1901, Мелекес, тепер Дмитровград Ульянов. обл. — 19.IX.1948, Москва] — рад. історик античності. Член Комуністичної партії з 1927. З 1934 — професор Моск. ун-ту. В 1943—45 — заст. директора Ін-ту історії матеріальної культури, 1946—48 — ректор Академії сусп. наук при ЦК КРПС. Автор праць з історії соціальних рухів Рим. імперії (повстання Спартак) та боротьби за незалежність античної Іспанії. Редактор першого рад. підручника з історії старод. світу для школи. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Тв.: Спартакоске повстання. Революція рабів в Риме в I веке до н. е. М., 1936.

МИШ'ЯК, арсен (Arsenicum; від грец. *αρσεν* — сильний). As — хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 33, ат. м. 74,9216. Природний M. складається з одного стабільного ізотопу ^{75}As . Природні сполуки M. відомі з давніх часів. Одержання металевого M. приписують нім. вченому Альберту Великому (бл. 1250). Вміст M. у земній корі $1,8 \cdot 10^{-4}\%$. У природі перебуває переважно у вигляді сульфідів і сульфоарсенідів (див. *Миш'якові руди*). M. проявляє поліморфізм. У звичайних умовах найбільш стійкий металевий, або сірий M., α -M. — сіро-стальна крихка кристалічна маса з металевим блиском; густ. 5720 кг/м³, при 615° C сублімується (див. *Сублімація*).

т_{пл} 817° C (у запаяній трубці під тиском). При нагріванні на повітрі швидко згоряє до миш'яквистого (арсенітного) ангідриду As₂O₃. Взаємодіє з сіркою та галогенами. Суміш концентрованих азотної і соляної кислот окислюють M. у миш'якову (арсенатну) к-ту H₃AsO₄. Сплавляється з деякими металами, утворюючи *арсеніди* (CuAs, ZnAs₂ тощо). Одержують M. відновленням As₂O₃, а також при термічному розкладі *арсенопіриту*. Металевий M. застосовують як добавку до деяких сплавів (напр., для виробн. дроту), особливо чистий M. — у напівпровідниковій техніці. Досить широкого застосування набули *миш'яку сполуки*.

Д. П. Белочкий.
МИШ'ЯКОВИЙ КОЛЧЕДАН — мінерал класу персульфідів. Те саме, що й *арсенопірит*.

МИШ'ЯКОВІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом миш'яку в кількостях, при яких доцільно виділяти його за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. Відомо понад 120 мінералів, до складу яких входить миш'як. Пром. значення мають льоїнгіт FeAs₂ (вміст миш'яку до 73%), *ауріпігмент* (до 72%), *реалгар* (до 70%), *арсенопірит* (до 46%). За пром. класифікацією родовища M. р. поділяють на миш'якові, золото-миш'якові, поліметалево-миш'якові, мідно-миш'якові, миш'яково-кобальтові й миш'яково-оловяні. В СРСР родовища M. р. відомі на Уралі, в Забайкаллі, Серед. Азії, Закавказзі, за кордоном — у Швеції, Мексиці, США та ін. країнах.

С. М. Рабокін.
МИШ'ЯКОРГАНІЧНІ СПОЛУКИ — *елементорганічні сполуки*, що містять зв'язок миш'як — вуглець. До M. с. відносять також органічні похідні к-т миш'яку (ефіри, амідні тощо). Більшість M. с. — отруйні, з неприємним запахом речовини. Одержують їх з солей миш'яквистого к-ти (*алкілуванням* або дією солей діазонію), а також при взаємодії *металоорганічних сполук з галогенідами* миш'яку. M. с. застосовують у медицині (напр., салварсан); леткі M. с. використовували як бойові отруйні речовини (*адамсит, лозит*).

В. П. Кухар.
МИШ'ЯКУ СПОЛУКИ — хім. сполуки, до складу яких входить миш'як. Найстійкіші M. с. зі ступенями окислення миш'яку — 3,0, +3 і +5. M. утворює сполуки з киснем, сіркою, воднем, металами та ін. елементами. Миш'яковистий (арсенітний) ангідрид As₂O₃,

(білий миш'як) при нагріванні сублімується (див. *Сублімація*), утворюючи складну масу. Малорозчинний у воді, з лугами дає солі — *арсеніти*. Застосовують для знебарвлення скла, консервування шкіри та хутра тощо. Миш'яковий (арсенатний) ангідрид As₂O₅ — біла склоподібна речовина, повільно розчиняється у воді з утворенням миш'якової (арсенатної) к-ти H₃AsO₄, солі якої — *арсенати*.

Сульфід As₂S₃, As₂S₅, As₂S₂ — нерозчинні у воді і розведених к-тах, з лугами і сульфідами лужних металів та амонію утворюють розчинні тіоарсеніти й тіоарсенати. *Халькогеніди* миш'яку As₂S₃, As₂Se₃, As₂Te₃ належать до *напівпровідників*. З воднем в момент виділення M. с. утворюють миш'яковистий водень (арсин) AsH₃, — безбарвний газ, без запаху, з домішками має запах часнику; при нагріванні вище 500° C розкладається на миш'як та водень. При сплавленні з багатьма металами миш'як утворює *арсеніди*. Усі M. с. отруйні. Багато з них мають важливе значення в медицині. Див. також *Миш'якорганічні сполуки*.

Д. П. Белочкий.
МИЩЕНКО Федір Герасимович [6 (18).II.1848, м. Прилуки, тепер Черніг. обл. — 28.X (10.XI) 1906, Київ] — укр. і рос. історик античності, чл.-кор. Петерб. АН (з 1895). В 1870 закінчив Київ. ун-т. У 1872—84 — викладач цього ун-ту. Брав участь у діяльності київ. «Громади». За публіцистичні статті з критикою царизму був звільнений з ун-ту. З 1889 — професор Казанського ун-ту. Досліджував історію Старод. Греції та Пн. Причорномор'я античної доби. Переклав рос. мовою (вперше) твори Страбона, Геродота, Паллія, Фукидіда та ін. давньогрец. авторів.

МИЮЧІ ЗАСОБИ — суміші *поверхнево-активних речовин* (ПАР), водні розчини яких застосовують для відмивання забруднень з поверхні різних матеріалів, шкіри та волосся людини і тварин. До M. з. належать *мила* та різні синтетичні препарати (побутові і технічні). До складу синтетичних M. з., крім ПАР, можуть входити також різні добавки: триполіфосфат, карбонат або гідрокарбонат натрію, силікат натрію, *ензими, запарні речовини* тощо. Побутові синтетичні M. з., які випускають у вигляді порошків, паст та рідин, застосовують для прання в домашніх умовах і пральнях. Тех. M. з. використовують для миття устаткування харч. пром-сті, танкерів, літаків, вагонів автотранспорту тощо. Синтетичні M. з. («Лотос», «Ера», «Ока», «Планета» та ін.) в УРСР виробляють Вінницький та Первомайський хімічні заводи, виробниче об'єднання Укрпобутхім та ін.

В. П. Котельников.
МІАС — ріка в Челяб. та Кург. областях РРФСР, права притока Ісеті (бас. Обі). Довж. 658 км, площа бас. 21,8 тис. км². Бере початок на сх. схилах хр. Уралтау, в межах Башк. АРСР. Живлення переважно снігове. Пересічна витрата води у пониззі 15,4 м³/с. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні. Стік зарегульований водосховищами. Використовують для пром.

О. П. Мишуга в ролях Йонтека («Галька» С. Монюшка), Фауста («Фауст» Ш. Гуно), Манріко і Герцога («Трубадур» і «Ріголетто» Дж. Верді).

водопостачання. На М.— міста Челябінськ, Міас.

МІАС — місто обласного підпорядкування Челяб. обл. РРФСР. Розташований на р. Міасі. Залізнична станція. 152 тис. ж. (1980). У М.— з-ди: Уральський автомоб., «Міаселектроапарат», напильковий, підприємства гірничодобувної пром-сті. Вечірній ф-т Челяб. политех. ін-ту, і серед. спец. навч. закладів. Краєзнавчий та мінералогічний музеї. Поблизу М.— *Ільменський заповідник* імені В. І. Леніна. М. виник 1773.

МІАСТЕНІА (від грец. *μῦς* — м'яз і *ασθένεια* — слабкість, безсилля), астенічний бульбарний параліз, хвороба Ерба—Гольдфлама — хвороба, що характеризується слабкістю і підвищеною стомлюваністю поперечносмугастих м'язів. Спричиняється М. розладами обміну речовин, ураженнями *виплохової залози*. В механізмі розвитку М. мають значення *автоімунні процеси*. Найчастіше уражаються м'язи повик (виникає *птоз*), жувальні м'язи (порушується ковтання), м'язи кінцівок (змінюється хода) тощо.

Лікув а н н я: антихолінестеразні препарати, вітаміни, загальнозміцнювальна терапія.

МІГДАЛ Аркадій Бейнусович [н. 26.II (11.III) 1911, Ліда, тепер район Гродненської обл.] — рос. рад. фізик-теоретик, акад. АН СРСР (з 1966). Закінчив Ленінгр. ун-т (1936). В 1943—45 працював в Ін-ті фіз. проблем АН СРСР, 1945—71 — в Ін-ті атомної енергії, з 1971 — в Ін-ті теор. фізики АН СРСР. Праці з атомної та ядерної фізики, квантової теорії поля. Розвинув теорію дипольного і квадрупольного випромінювання ядер та теорію іонізації атомів при ядерних реакціях, кількісну теорію ядра, основу на застосуванні методів квантової теорії поля. Побудував квантово-електродинамічну теорію гальмівного випромінювання і утворення пар електрон-позитронів, а також теорію фазових переходів у ядерній речовині з утворенням т. з. глюонного конденсату. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

МІГЕНІ (Migjeni; справж. ім'я та прізвище — Мілош Дердь Нікола; 13.X 1911, м. Шкодра — 26.VIII 1938, Торре-Пелліче, Турин, Італія) — алб. письменник. Був учителем. Виступав з критикою капіталізму, закликав до боротьби проти експлуататорів (зб. «Вільні вірші», 1936). Творчість М. сповнена віри в перемогу трудящих («Заборошений плід», 1933), симпатії до Рад. Союзу («Незастівані пісні»).

Тв.: Рос. переклад — Избранное. М., 1934.

Лит.: Энштейн Г. И. Творчество Мидьени. Л., 1973.

МІГМА (грец. *μύγμα* — суміш) — силікатний розплав, що утворився в *земній корі* внаслідок розплавлення гірських порід у зоні *ультраметаморфізму*. Часто М. містить нерозплавлені мінерали.

МІГМАТИТИ [від грец. *μύγμα* (μύματος) — суміш] — гірські породи, що складаються з метаморфічних порід та гранітного матеріалу, відособленого у вигляді жил, лінз тощо або розсіяного.

Утворюються внаслідок проникнення *магми* в уже існуючі породи та в результаті *метасоматизму*. Поширені на давніх кристалічних цитах, зокрема на *Українському щиті*.

МІГРАЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ (лат. *migratio* — перехід, переселення) — переміщення хім. елементів у *земній корі* та на її поверхні (концентрація або розсіювання їх), зумовлене геохім. процесами. Відбувається М. е. у вигляді розчинів, розплавів, газів, а також у грубодисперсній формі (уламки гірських порід і мінералів). Фактори міграції поділяють на внутрішні (пов'язані з властивостями атомів і молекул хім. елементів) і зовнішні (пов'язані з термодинамічними умовами та складом середовища). Залежно від геохім. умов хім. елементи можуть змінювати свою міграційну здатність. До елементів з дуже високою міграційною здатністю відносять хлор, бром, йод, азот, бор, радій і натрій, з високою — калій, кальцій, германій, уран і залізо. Внаслідок концентрації хім. елементів утворюються промислові родовища *корисних копалин*.

Б. Ф. Міщенко.
МІГРАЦІЯ ЕНЕРГІЇ в біологічних процесах — безвипромінювальне перенесення енергії електронного збудження від молекули-донора на молекулу-акцептор. Особливо важлива роль М. е. при *фотосинтезі*. Кванти сонячного світла, які поглинаються пігментними (див. *Пігменти*) молекулами, переводять їх у збуджений стан. Завдяки електромагнітній взаємодії створюються умови для М. е. між пігментними молекулами доти, доки енергію не захоплять молекули *хлорофілу а* у фотосинтетичних центрах, де відбувається перетворення енергії збудження на хім. енергію. М. е. при фотосинтезі пояснюють теорія індуктивного резонансу і теорія *екситонів*.

В. Л. Зима.
МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ — переміщення людей, пов'язані зі зміною постійного місця проживання або повернення до нього. М. н. — складний сусп. процес, що впливає на різні сторони соціально-екоп. життя. Розрізняють М. н. зовнішню (міжконтинентальну і внутрішньоконтинентальну), пов'язану з переїздом за межі країн, та внутрішню — переміщення в межах однієї країни між адм. або екоп. районами, населеними пунктами тощо. М. н. буває постійна або безповоротна (переміщення на постійне або довгострокове місце проживання), тимчасова (переміщення на відносно короткий строк), сезонна (щорічні переміщення, пов'язані з роботою, кочова міграція), маятникова (щоденні поїздки на роботу за межі місця проживання). Всі переміщення відносно кожної території складаються з потоків вибуття (*еміграції*) і прибуття (*імміграції*). Різниця між цими двома потоками дає обсяг чистої міграції, а сума їх — обсяг валової міграції. Гол. причинами М. н. є екоп. і соціальні фактори. Вона виникає також з політичних (політ. переслідування, расова, реліг. та нац. дискримінація в капіталістич-

ному світі) та воєнних (переміщення населення для його захисту від воєнних дій) причин, стихійного лиха тощо.

На відміну від капіталізму, де М. н. породжується екоп. нестійкістю, *безробіттям* і має стихійний характер, за соціалізмом, в умовах планомірного розвитку всього нар. г-ва, М. н. регулює д-ва, яка забезпечує її раціональність — тер. перерозподіл населення і *робочої сили* відповідно до потреб суспільства, сприяє освоєнню нових районів і поліпшенню соціально-екоп. і культур. умов життя.

В. Ф. Каланцева.
МІГРАЦІЯ ТВАРИН — переміщення тварин, пов'язані зі зміною умов існування або з циклом їхнього розвитку. Бувають регулярні й нерегулярні (вимушені) М. т. Регулярними є добові та сезонні М. т. Добові М. т. пов'язані зі зміною протягом доби освітленості, температури, вологості тощо. Так, на світанку граки в зимовий період летять на місця годівлі, а ввечері — на місця ночівлі. Сезонні М. т. пов'язані з живленням, розмноженням, літанням, сплячкою, зимівлею тварин тощо. Сезонні міграції окремих *популяцій* виду відбуваються в певному напрямі і в певний час. Мігруючи тварини добре орієнтуються (див. *Біоорієнтація, Орієнтація тварин*) у просторі; ім властива *біонавігація*. Сезонними М. т. є, наприклад, *перельоти птахів* і качанів, нерестові міграції риб тощо. Нерегулярні М. т. відбуваються під впливом незвичайної причини (сильної посухи, пожежі, поводі, масового розмноження тварин даного виду, зміни екологічних умов внаслідок діяльності людини тощо). Розрізняють також М. т. активні (пересування тварин за допомогою органів руху) і пасивні (напр., перенесення течією). М. т. можуть бути горизонтальними і вертикальними (в горах, у ґрунті, в товщі води, в рослинному покриві). Для вивчення М. т. використовують *мічення тварин* тощо.

Л. О. Смогоржевський.
МІГРЕНЬ (франц. *migraine*, від грец. *μῆκραινά* — біль, що охоплює половину голови) — захворювання людини, що проявляється в періодичних приступах головного болю, який локалізується звичайно в половині голови. Здебільшого починається в юнацькому віці, частіше буває у жінок. У виникненні М. відіграють роль порушення нервової регуляції судинного тонуусу, нерідко пов'язані зі спадковим схильністю до судинних захворювань. Приступ М. виникає після хвилювання або перевтоми внаслідок рефлекторного порушення кровообігу в певній ділянці мозку, що призводить до розвитку спазму судин з наступними застійними явищами і підвищенням внутрішньочерепного тиску. Виникає сильний головний біль, що часто супроводжується нудотою, блюванням. Звук, світло посилюють біль. При тяжких формах виникають тимчасові порушення зору, рухів, чуттів тощо. Профілактика: правильна організація режиму праці і відпочинку, регулярне приймання їжі тощо. Ліку-

А. Б. Мігдал.

І. Д. Мігура. Іоанн Златоуст. Гравюра на міді. 1705.

вання: анальгетики, судинорозширювальні препарати, голкотерапія. А. Я. Мінц, **МИГУРА** Іван Детесович (в чернецтві Іларіон; рр. н. і см. невід.) — укр. гравер поч. 18 ст. Архидиякон Києво-Печерської лаври (1709—12), ігумен Миколаївського Крупицького монастиря в Батурині. Виконував панегіричні композиції з віршованими текстами і портретами істор. осіб, зокрема Івана Скоропадського (1703), Захарія Коринтовича (1705), Варлаама Ясинського (1707) та ін.

МІД (Mead) Джордж Герберт (27.II 1863, Саут-Хадді, Массачусетс — 26.IV 1931, Чикаго) — амер. філософ-ідеаліст, соціолог, психолог, засновник біхевіористського (див. *Біхевіоризм*) прагматизму. Визначив дію або акт, що виражає соціалізацію людини, тобто пристосування її до світу об'єктів, осн. категорією свого вчення, М. зводив сусп. життя і природу особистості до суми пристосовних реакцій на оточення, істор. процес — до суб'єктивістського, довідного набору фактів, світ — до мисленої структури, істину — до успішного розв'язання проблеми в межах окремої ситуації.

В. А. Ромеєнко

МІДАС (грец. Μίδας; рр. н. і см. невід.) — цар Фригії 738—696 до н. е. В грец. міфології з М. пов'язаний ряд легенд. За однією з них бог Діоніс наділив М. здатністю перетворювати на золото все, до чого він доторкався. В зв'язку з тим, що на золото перетворювалася і їжа, М. змушений був позбутися цього дару, скупавшись у р. Пактолї. За ін. міфом, самовпевнений невіглах М. у муз. змаганні Аполлона з Паном визнав переможець останнього (звідси «Мідасів суд» — суд неука). Щоб покарати за це М., Аполлон наділив його осяяними вухами (звідси «вуха Мідаса»).

МІДЕНДОРФ Олександр Федорович [6 (18).VIII 1815, Петербург — 16 (28).I 1894, Хелленурме, тепер Валгаласко р-ну Ест. РСР] — рос. природознавець і мандрівник, акад. Петерб. АН (з 1850). У 1837 закінчив Дерптський (тепер Тартуський) ун-т. У 1839—41 — ад'юнкт, потім екстраординарний професор Київ. ун-ту. В 1842—45 вивчав природу Сибіру та Далекого Сходу. Звіт М. містив докладні відомості про історію та природні умови цих районів, зокрема про поширення багаторічної мерзлоти. На честь М. названо затоку на п-ові Таймир та мис на о. Нова Земля.

МІДІ СПЛАВИ — сплави на основі міді. Перші металеві сплави, створені людиною (див. *Бронзовий вік*). До М. с. належать бронзи, латуні і міднонікелеві сплави (напр., *мельхор*), що їх осн. легуючим елементом є нікель. Розрізняють М. с.: ливарні, яким властиві значна *рідкотекучість* і невелика усадка; деформовні, що їх обробляють тиском у гарячому або холодному стані, та порошкові (див. *Порошкові матеріали*). М. с. використовують переважно як антифрикційні, електротех., жароміцні, конструкційні, корозійностійкі і пружинні матеріали. Застосо-

вують їх у машино-, авіа-, приладно- і суднобудуванні, в електротех. пром-сті, при виготовленні пароводяної арматури, художніх виробів, посуду тощо.

Лит.: Смирязін А. П., Смирязькіна Н. А., Белова А. В. Промышленные цветные металлы и сплавы. М., 1974.

МІДІ СПОЛУКИ — хім. сполуки, до складу яких входить мідь у ступені окиснення +1 або +2. Відомі також нестійкі М. с. зі ступенем окиснення +3. Оксиди Cu_2O червоного (*куприт*) та CuO чорного (тенорит) кольору зустрічаються у природі. Гідроксид $\text{Cu}(\text{OH})_2$ виділяється у вигляді голубого осаду при дії надлишку лугу на розчинні солей міді (II), при нагріванні він легко переходить в чорний оксид CuO . Обидві сполуки $\text{Cu}(\text{OH})_2$ і CuO розчиняються в к-тах з утворенням солей міді (II) та концентрованих розчинах лугів з утворенням нестійких купритів синього кольору, напр. Na_2CuO_2 . Сполуки міді (II) утворюються також при взаємодії міді з кислотами-окислювачами. Напр., т. з. мідний купорос $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ одержують, діючи на мідь концентрованою сірчаною к-тою при нагріванні. В присутності відновників сполуки міді (II) порівняно легко переходять у сполуки міді (I). Ці сполуки, напр. *галогеніди* CuCl , CuBr , CuI білого кольору, погано розчинні у воді, стійкі лише у відсутності окислювачів: при дії останніх легко переходять у сполуки міді (II). Гідратовані солі міді (II) мають синій колір. Для міді дуже характерні реакції комплексоутворення. При цьому мідь (I) утворює *координаційні сполуки* переважно з координаційним числом 2, наприклад $\text{K}[\text{CuBr}_2]$, $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_2]\text{Cl}$, а мідь (II) — з координаційними числами 4, напр. $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_4]\text{SO}_4$, $(\text{NH}_4)_2[\text{Cu}(\text{CN})_4]$, $\text{Cs}_2[\text{CuCl}_4]$; 6, напр. $[\text{Cu}(\text{NH}_3)_6](\text{SCN})_2$, та ін. Всі М. с. отруйні. Застосовуються при виготовленні каталізаторів, препаратів для боротьби з різними шкідливими рослинами, грибами тощо.

В. В. Скопенко

МІДІЯ (*Mytilus*) — рід *двостулкових молосків*. Раковина (довж. до 20 см) клиновидно-овальна, чорного кольору. Живе у прибережній зоні, прикріплюючись до підводних предметів за допомогою ниток бісуса — клейкої речовини, що її виділяє бісусна залоза. Живиться *детритом*, одноклітинними організмами. М. розділюється на дві форми: *велігер*, нагадує *трохофору*, 6 видів, пошир. переважно в Пн. півкулі; а в СРСР, зокрема в Чорному м., — М. чорноморська (*M. galloprovincialis*), у пн. морях — М. їстівна (*M. edulis*) — пром. вид (живають в іжу). З М. виготовляють також кормове борошно. У деяких країнах мідієвий мул, який нагромаджується в місцях скупчення М., використовують як добриво. У викопному стані М. відомі починаючи з тріасу.

МІДІЯ — історична область у пн.-зах. частині Іранського нагір'я. З 70-х рр. 7 ст. до н. е. до серед. 6 ст. до н. е. тут існувало царство М. з столицею в Екбатані. Найбільшого розквіту воно досягло за царя Кіаксара (625 або 624 — 584 до н. е.).

За короткий час мідяни завладіли Маною (тер. сучас. Азербайджану), в союзі з *Вавилонією* розгромили *Ассірію*, завоювали *Урарту* та ін. землі. Межі М. на 3х. сягали р. Галіс (сучас. Кизил-Іркан), на Сх. — Серед. Азії і, вірогідно, Афганістану. В 550—549 до н. е. М. завоювала д-ва *Ахеменідів*. Після розгрому останньої *Александром Македонським* у кін. 4 ст. до н. е. на тер. Мани було відновлено самостійне мідійське царство (Атропатена), яке бл. 150 до н. е. підпало під владу *Парфянського царства*.

МІДЛЕНД — одна з найбільших фінансово-монополістичних груп Великобританії. Утворилася в 60—70-х рр. 20 ст. На сучас. етапі являє собою численну коаліцію фінанс. і пром. компаній. Осн. сфера діяльності — кредитно-банківські ін-ти. Група сформувалася навколо одного з найбільших комерційних банків — «Мідленд банк», засн. 1836. В кін. 70-х рр. 20 ст. банк мав 3250 відділень; група контролює «Клайдсдейл банк» у Шотландії, «Нортрей банк» у Пн. Ірландії та бл. 40 фінансових компаній у Великобританії.

С. В. Пятенко

МІДНЕННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару міді. Виконується електролітичним способом (див. *Електроліз*). Мідненням підвищують *електропровідність* сталі в біметалевих (див. *Біметали*) провідниках, захищають частину сталевих виробів, яку не потрібно піддавати *цементуванню* (наугартуванню), поліщують пластичне деформування під час холодного *волочіння* сталевих дротів. Крім того, ним створюють проміжний шар, який полегшує зчеплення і підвищує захисну здатність нікелевих, хромових та ін. покриттів, що їх наносять на вироби з сталі, цинку, цинкових і алюмінієвих сплавів (див. також *Гальваностелія*). М. застосовують при виготовленні барельєфів, хвилеводів, труб, копій з металевих і неметалевих оригіналів тощо.

«МІДНИЙ БУНТ» — назва *Московського повстання 1662* у працях рос. дворянських і бурж. істориків.

МІДНИЙ ВІК, енеоліт — період виникнення і розвитку металургії міді, що безпосередньо передувала *бронзовому віку*. Перші нечисленні металеві вироби, здебільшого примітивні прикраси, що були виготовлені за допомогою холодного кування з природної міді чи свинцю, з'явилися на Передньому та Близькому Сході ще за часів *неоліту* в 7—6-му тис. до н. е. (*Чатал-Хююк*, Чайоню-Тепезі в Анатолії; Алі-Кош на Іранському плато; пам'ятки хассуської культури в *Месопотамії*). Початок М. в. в цьому регіоні та в Європі (5-е тис. до н. е.) пов'язаний з розвитком гірничорудної справи, відливанням металу та виробництвом з чистої міді знярзай праці, які аживалися поряд із виробами з каменю, кістки і рогу. Гірничо-металург. процес здійснювали професійні майстри: гірники, металурги, коваль-ливарники. Розквіт М. в. в Європі припадає на 4-е тис. до н. е., коли з численних копаень

Мідія їстівна: 1 — бісусні нитки; 2 — нога; 3 — вивідний сифон; 4 — вирости заднього краю мантиї.

Балканського п-ова (Аї-Бунар у Фракії, Рудна Глава в Сербії тощо) надходили тисячі тонн руди, а виплавлений з неї метал у вигляді зливків або готових виробів (важкі сокири, мотики, тесла, різноманітні прикраси) шляхом міжплеменного обміну потрапляв у райони, що не мали власної сировини. За М. в основі економіки стали орне землеробство і скотарство, розвивалися ремесла і домобудівництво. Нових рис набуло мистецтво та ідеологічні уявлення. Вдосконалювалася сусп. організація; виділилася племенна верхівка. Окремі племена, пов'язані з виробництвом і розповсюдженням міді, нагромадили значні багатства, про що свідчать, зокрема, могильник *гумельницької культури* у м. Варні (НРБ), в якому виявлено понад 2 тис. золотих речей. Тривав процес утворення великих споріднених міжплеменних об'єднань (етнокультурні області переважно на тер. сучас. Румунії та Болгарії).

На тер. СРСР початок М. в пов'язаний з Пд. Середньої Азії та Закавказзя, де в 2-й пол. 5-го тис. до н. е. під впливом Старод. Сходу виникли культура Анау (Туркменія) і численні землеробські поселення Азербайджану (Кюль-тепе I, Шому-тепе), Грузії (Шулавері, Арухдо) та Вірменії (Техут). Дещо пізніше (на межі 5 і 4-го тис. до н. е.) М. в. почався на Пд. Зх. СРСР і тривав майже до кін. 3-го тис. до н. е. Внаслідок просування частини населення з західніших районів у Пруто-Дністровські межиріччя тут виникла *трипільська культура*, яка згодом поширилася майже на всю тер. Молдавії та Правобережної України. У пониззі Дунаю поряд з трипільцями жили носії *гумельницької культури*, а на Зх. від них — племена культури *лендєль* і згодом племена *ліхачівського походу культури* та *куястича амфор культури*. Носії трипільської культури підтримували тісні зв'язки зі спорідненим населенням Балкан і Подунав'я, постачаючи одержаний від них метал своїм східним сусідам — племенам *середньодніпровської культури*, *целтичної дніпро-донецької культури* та ін.

У 4-му тис. до н. е., після приручення коня, почався процес освоєння скотарськими племенами широкої смуги євразійських степів. У Пн. Причорномор'ї, на Пд. і Сх. від трипільців, мешкали різні групи населення М. в., про що свідчать археол. пам'ятки, зокрема *Чаплицький могильник*, пам'ятки типу нижнього шару *Михайлівського поселення* та ін. У Криму й прилеглих районах степу розвивалася *кемі-обинська культура*. В серед. 3-го тис. до н. е. всю євразійську степову смугу займали племена *ямної культури* та *афанасьєвської культури*. В той час на тер. Пн. Причорномор'я відчувалася вплив кавказ. культури ранньої пори бронзового віку.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Історія Української РСР, т. 1. К., 1977; Черних Е. Н. Історія древнішої металургії Восточної Європи. М., 1966; Монгайт А. Л. Археологія Західної Європи. Камений век. М., 1973.

В. Г. Збеневич.

МІДНИЙ КОЛЧЕДАН — мінерал класу сульфідів. Те саме, що й *халькоприт*.

МІДНІ ДОБРІВА — речовини, що містять мідь; один із видів *мікродобрив*. Недостача міді в ґрунті призводить до затримання розвитку й росту с.-г. культур, спричиняє *хлорози рослин* у злаків та ін. хв'яроби.

Потреба с.-г. рослин в М. д. найчастіше проявляється на осушених торфово-болотних, а також піщаних дерново-підзолистих ґрунтах. М. д. вносять у вигляді піритних добрив (відходи суперфосфатних заводів) або у вигляді мідного купоросу ($\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$), що підвищує врожай зерна пшениці, ячменю, вівса на 2—3 ц/га, поліпшує якість овочевих культур, льоноволокна та волокна конопель.

М. Н. Шевченко.
МІДНІ МОНОПОЛІЇ — група найбільших об'єднань провідних капіталістичних країн, які контролюють 2/3 видобутку і виробн. міді в капіталістичному світі. В руках М. м. перебувають розвідка, добування руди, її переробка, випалення і рафінування металу, виробн. сплавів, напівфабрикатів і деяких видів готової продукції (кабель, дріт, листовий мідь, бронза), а також добування і виробн. різних видів кольорових, рідкісних і дорогоцінних металів та ін. корисних копалин. Провідне місце серед М. м. займають 6 найбільших об'єднань.

Найбільші мідні монополії капіталістичних країн

Монополії	Рік створен- ня	Обо- рот	Ак- тивні
		млн. дол.,	1978
С Ш А			
«Кеннекотт коопер корпорейшен»	1915	1886	435
«Фелікс Додж»	1885	1007	408
«Анаконда» *	1895	1448	482
«АСАРКО»	1899	1023	421
«Юніон міньєр С. А.» (Бель- гія) **	1906	1518	...
«ІНКО» (Кана- да) ***	1916	2083	1476

* 1974.

** 1977, у бельг. франках.

*** Одержує мідь як супутний продукт при виробн. нікелю.

Ще на поч. 20 ст. М. м. захопили багаті родовища в США, Лат. Америці і Африці, підкоривши своїм інтересам економіку мідьодобувних країн (Чілі, Перу та інші). Серед М. м. найбільшими за своїми активами є амер. корпорації, які входять в сферу впливу фінанс. груп *Моргана*, *Гарріманів*, *Гуттенхаймів*.

Перемога нац.-визвольного руху підірвала позиції М. м. у колишніх колоніальних і залежних країнах. Було націоналізовано шахти і рудники «Англо-Американ корпорейшен оф Саут Африка» і «Родезіан селекшн траст» (1970) в Замбії, «Серро корпорейшен» (1973) в Перу. На базі націоналізованих

підприємств було створено держ. і напівдерж. корпорації, на які припадає значна частина світового виробн. міді.

С. І. Западінська.
МІДНІ РУДИ — мінеральні утворення з вмістом міді в кількостях, при яких її доцільно видлучати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. У природі відомо бл. 170 мінералів, до складу яких входять мідь. Пром. значення мають 17 мінералів, з яких основні: самородна мідь, *куприт* (вміст міді до 84,8%), *халькозин* Cu_2S (до 79,9%), *ковелін* (до 66,5%), *азурит* (до 53,3%), *борніт* (до 65%), *халькопирит* (до 34,7%), *малахіт* (до 71,9% CuO). Як домішки М. р. вміщують кобальт, нікель, молибден, золото, срібло, цинк, свинець, германій, вміст тощо. Осн. пром. типами М. р. є: мідні колчедани, порфірові вкраплені руди, мідисті пісковики, жильні й контактові руди. В СРСР великі родовища М. р. є на Уралі, в Сибіру, Алтай, в Казахстані; за кордоном — в США, Замбії, Заїрі, Чілі, Канаді. На Україні рудопроєкти міді виявлено на Донбасі, в Карпатах, у межах *Українського щита*.

О. І. Заріцький.
МІДУЕЙ — кораловий атол у центр. частині Тихого ок., розташований в пн.-зх. групі Гавайських о-вів. Виник на базальтовій основі зруйнованого вулкана. В лагуні атолу — кілька невеликих островів. Найбільші з них Сенд (Піщаний) та Істерн (Східний) мають заг. пл. 5,2 км². Нас. понад 2 тис. ж. На М. — станція транстихоокеанського кабелю, одна з проміжних баз на повітр. шляху з США до країн Азії. Військ.-мор. база США.

МІДЯНКА, мідяниця (*Coronella austriaca*) — змія род. *пузевиці*. Тіло (довж. до 75, іноді до 100 см) зверху сірувате, бурувате або коричнорозово-червонувате з 2—4 рядками темно-бурих плям; черево сіре, бурувате або майже червоне, найчастіше з темними плямами. М. — яйцеживородяща (див. *Яйцеживородіння*). Пошир. майже по всій Європі, Зх. і Малій Азії; в УРСР — по всій території. Живе в сухих, добре освітлених місцях, порослих рідколіссям або кущами. Живиться переважно ящірками, а також дрібними хребетними та комахами. Не отруйна. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії*.

МІДЬ (Cuprum), Cu — хім. елемент I групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 29, ат. м. 63,546. Природна М. складається з двох стабільних ізотопів ⁶³Cu (69,1%) і ⁶⁵Cu (30,9%). М. відома з давніх-давен (див. *Мідний вік*). Заг. вміст М. в земній корі 4,7 · 10⁻³%. У природі зустрічається гол. чин. у вигляді сульфідних руд (див. *Мідні руди*), інколи — у вільному стані. М. — метал червоного кольору; густ 8960 кг/м³, *t*_{пл} 1084,5° С, *t*_{кип} 2541° С; надзвичайно пластичний, дуже добре проводить тепло й електр. струм. З металами утворює багато сплавів, серед яких найважливіші *бронзи* і *латуні*. Хім. активність М. не висока. При нагріванні вона реагує з киснем, сіркою, галогенами та ін. Розчиняється в к-тах-окисниках, утворюючи солі міді

Мідний вік. Мідні речі з пам'яток на території СРСР: 1—3 — сокири; 4 і 7 — шила; 5 — риболовецький гачок; 6 — антропоморфна фігурка; 8 — долото; 9 — браслет.

(II) (див. *Міди сполуки*). Одержують М. (чистотою 95—97%) виплавою із сульфідних руд. Щоб добути дуже чисту М., її піддають електрохім. *адінажу*. Електролітом при цьому є розчин сульфату CuSO_4 . М. використовуються в електротех. промисловості (виробн. електр. дроту та ін.), металургії (див. *Міди сплави*), порівняно невелика кількість М. йде на виготовлення *пігментів, каталізаторів*, мікродобрих (див. *Мідні добрива*), препаратів для боротьби з шкідниками і хворобами рослин тощо.

М. в організмі — необхідний для рослинних і тваринних організмів *мікроелемент*; один з *біогенних елементів*. В рослинах входить до складу ферментів *оксидаз* та білка *пластоціаніну*; в ряду безхребетних тварин — до складу гемоціанінів — переносників кисню. В організмі людини міститься гол. чин. у печінці, кістках, в рідинах тіла (крові, спинномозковій рідині). М. бере участь у ферментативних реакціях як активатор або як складник мідьмісних ферментів. Має значення для процесів *кровотворення*, синтезу *гемоглобіну* та *цитохромів*. Нестача М. в тваринних організмах призводить до *анемії*. У великих дозах М. спричинює *отруєння*.

В. В. Скопенко
(М.—хім. елемент).

МІЄЛІНОВА ОБОЛОНКА, м'якушева оболонка — оболонка м'якушевого *нервового волокна*. Складається з білково-ліпідного комплексу — *мієліну* (звідси й назва). Зовні М. о. вкрита мембраною *шваннівської клітини*, зсередини межує з мембраною *аксона*. Утворюючи М. о., шваннівські клітини багато разів обгортають аксон. В межах центральної нервової системи М. о. є суцільним утвором, в ділянках т. з. перехватів Ран'є М. о. переривається. М. о. запобігає розсіюванню *імпульсів нервових* і їхньому переходу на ін. нервові волокна та забезпечує швидке проведення їх.

МІЄЛІТ (від грец. *μυελός*, тут — спинний мозок) — запалення спинного мозку. Розрізняють первинні М., що спричиняються різними нейротропними *вірусами*, і вторинні, які є ускладненням інфекційно-алергічних хвороб (грип, кір, тиф), травм тощо. Найчастіше одночасно уражаються також мозкові оболонки, головний мозок та периферичні нервові стовбури. Хвороба починається гостро — з підвищення т-ри, болю. При загибелі нервових клітин виникають в'ялі *паралічі*, сегментне (на певній ділянці) порушення чутливості, спастичні *парези*; нерідко — тазові розлади (нетримання або затримка сечі та калу). Часто з'являються пролежні, набряки.

Лікування: антибіотики, вітаміни тощо.

МІЄЛОЇДНА ТКАНІНА (від грец. *μυελός* — кістковий мозок та *εἶδος* — вигляд) — кровотворна тканина хребетних тварин і людини, з якої утворюється червоний *кістковий мозок*.

МІЄЛОМНА ХВОРОБА, мієлома, мієломатоз (від грец. *μυελός* — кістковий мозок і *βουρσα*

(*βουρσατός*) — пухлина] — захворювання системи *крові*, близьке до *лейкозів*. В основі М. х. лежить надмірне утворення генетично змінених (що мутували) плазматич. клітин *кісткового мозку*, порушення білкового, мінерального обміну, а також зміни в кістковій, кровотворній і сечовидільній системах. З'являються болі в кістках грудної клітки, хребті, кульшовому суглобі, потім кістки деформуються і виникають довільні переломи. В крові — гіпохромна *анемія*, *лейкопенія*, *тромбоцитопенія*; як наслідок порушення білкового обміну — ураження нирок, що може призвести до *уремії*. Лікування — стаціонарне.

МІЕЛОЦИТИ (від грец. *μυελός* — кістковий мозок і *κύτος* — клітина) — одна з форм клітин кровотворної тканини червоного *кісткового мозку* у хребетних тварин і людини. Утворюються з клітин-попередників *мієлопоєзу* (іл. див. до ст. *Кровотворення*). З мієлоцитів утворюються *гранулоцити*.

МІЕРЛАУК (Міерлаукс) Алексіс [справж. прізвище — Фрідфельд; 3 (15).IV 1866, Ішкіле — 19.IV 1943, Рига] — латис. актор і режисер; один із засновників латис. профес. театру. Сценічну діяльність почав у 90-х рр. 19 ст. в групі А. Алуна. В 1890—1908 — актор, а з 1904 — й режисер Ризького латис. театру. В 1909—15 (з перервами) — актор і режисер Нового театру в Ризі, 1915 працював у Петроградському Новому латис. театрі, 1919 — в робітничому театрі Рад. Латвії, потім — у створеному на його базі Національному театрі (1920—38). Вистави: «Йосиф та його брати», «Гравя, танцював», «Вогонь і ніч» (виконував роль Кангара) Райніса, «Вороги» Горького та ін. Серед ролей: Белугін («Одруження Белугіна» О. Островського й М. Соловйова), Міллер («Підступність і кохання» Шіллера) та ін.

МІЖАМЕРИКАНСЬКА РЕГІОНАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТРУДЯЩИХ, ОРІТ (ісп. ORIT; Organización regional interamericana de trabajadores) — реформістське профспілкове об'єднання країн Зх. півкулі. Створене 1951 в Мексикі за ініціативою *Американської федерації праці* — *Конгресу виробничих профспілок США* (АФП — КВП). Об'єднує ряд латиноамерикан. профцентрів. Провідну роль в ОРІТ відіграє АФП — КВП. ОРІТ — регіональне відділення *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*. Пропагує ідеологію *реформізму*. З метою збереження свого впливу в масах ОРІТ в 70-х рр. підтримала ряд антиімперіалістич. лозунгів, зокрема засудила фашист. переворот 1973 у Чилі та репресії піночетівської хунти. Штаб-квартира — в Мексико.

А. А. Стрілко.
МІЖАМЕРИКАНСЬКИЙ БАНК РОЗВИТКУ (МБР) — регіональний кредитний інститут *Організації американських держав*. Засн. 1960 для фінансування різних програм розвитку в країнах Лат. Америки. Учасниками МБР є США, Канада, 24 лат.-амер. д-ви, 16 кра-

їн за межами амер. континенту, в т. ч. Великобританія, Іспанія, Італія, ФРН, Франція, Югославія, Японія. Керівні органи: Рада керуючих у складі представників усіх країн — членів МБР на чолі з президентом і Рада з 11 директорів (7 від країн Латинської Америки, по одному від США і Канади та 2 від країн за межами амер. континенту). Панівне становище в директораті посідають США, які мають право *вето*. Місцеперебування МБР — Вашингтон.

МІЖАМЕРИКАНСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ — конференції держав амер. континенту, що скликаються періодично з 1889. До 1948 наз. Міжнар. конференції амер. д-в, або Панамер. конференції. Ідею проведення М. к. висунули на поч. 19 ст. латиноамер. д-ви. У 80-х рр. 19 ст. США використали цю ідею для утвердження панування амер. капіталу в *Латинській Америці*, маскуючи свої наміри реакційною доктриною *панамериканізму*. М. к. бувають чергові, надзвичайні і спеціальні. На 1-й М. к. (1889—90, Вашингтон) створено Міжнар. союз амер. республік для обміну екон. інформацією, при ньому — Комерційне бюро. На 2-й М. к. (1901—02, Мексико) Комерційне бюро перейменовано на Міжнар. бюро амер. республік, створено керівну раду на чолі з держ. секретарем США. На 3-й М. к. (1906, Ріо-де-Жанейро) ухвалено т. з. *Драго доктрину*. На 4-й М. к. (1910, Буенос-Айрес) Міжнар. бюро амер. республік перейменовано на *Панамериканський союз*, відхилено пропозицію США визнати *Монро доктрину* основою зовн. політики д-в континенту. На 5-й М. к. (1923, Сантьяго) схвалено договір про відвернення конфліктів між амер. д-вами шляхом арбітражу чи переговорів. 6-а М. к. (1928, Гавана) всупереч натискові США прийняла конвенцію про нейтралітет на випадок громадян. війни в одній з амер. д-в. Панамер. союз визнано постійним органом М. к. На пропозицію Аргентини 7-а М. к. (1933, Монтевідео) прийняла конвенцію про заборону втручання амер. д-в у внутр. справи одна одної. 8-а М. к. (1938, Ліма) прийняла декларацію про солідарність країн американського континенту проти агресії. Під час 2-ї світової війни функції М. к. виконували Консультативні наради міністрів закорд. справ амер. д-в. Відбулися спеціальні М. к.: з питань війни і миру (1945, Мексико) і для підтримки миру і безпеки на континенті (1947, Ріо-де-Жанейро). 9-а М. к. (1948, Богота) затвердила статут *Організації американських держав* (ОАД), завершивши тим самим створення регіонального воєнно-політ. угруповання країн Америки. Найвищим органом ОАД проголошувався М. к. (1948—70). На 10-й М. к. (1954, Каракас) США, готуючи вторгнення в Гватемалу для повалення прогресивного уряду, домоглися прийняття «антикомуністичної резолюції» для виправдання своїх дій. З серед. 50-х рр. різко загострилися суперечності між США і лат.-амер. країнами. Визвольний рух 1956—58 привів до повалення реак-

ційних проімперіалістичних режимів у Перу, Колумбії, Венесуелі. Перемога кубинської революції привела до глибокої кризи міжамериканської системи, основою якої були М. к. Відбулося кілька надзвичайних М. к. 1-а (1964, Вашингтон) затвердила порядок вступу до ОАД д-в Вест-Індії, що виводилися від колоніальної залежності; 2-а (1965, Ріо-де-Жанейро) розглянула питання про необхідність перегляду статуту ОАД і виробила принципи необхідних реформ; 3-я (1967, Буенос-Айрес) внесла зміни до статуту ОАД. Найвищим органом ОАД замість М. к. стала Генеральна асамблея. Раду ОАД перейменовано на Постійну раду, а Панамер. союз — на Генеральний секретаріат. Внесені поправки набули чинності з 1970. Рішення спеціальної М. к. (1975, Сан-Хосе) стосувалися процедури голосування в ОАД.

В. В. Пащук.

МІЖБІБЛІОТЕЧНИЙ АБОНЕМЕНТ (МБА) — система взаємного використання фондів бібліотек, створена з метою всебічного і своєчасного задоволення запитів читачів. На основі постанови Ради Міністрів СРСР «Про загальнодержавну систему науково-технічної інформації» (1966) розроблено «Положення про єдину загальнодержавну систему міжбібліотечного абонементу в СРСР» (1969). Система МБА побудована за територіально-галузевим принципом. Існують регіональні й всесоюзні, галузеві й універсальні центри МБА. На Держ. 6-ку СРСР ім. В. І. Леніна покладено функції загальнодерж. центру МБА. Читачі можуть одержати необхідні видання за допомогою 6-к за місцем проживання чи роботи. Рад. 6-ки висилають по МБА вітчизн. і зарубіж. видання (за винятком рукописів, газетних підшивок, дисертацій) в оригіналах, копіях або мікрофільмах. Видання, яких немає в 6-ках СРСР, можна замовити за рубежом. Роботу по міжнар. абонементу ведуть бл. 50 рад. 6-к з 6-ками понад 50 зарубіжн. країн. На Україні функції координаційного Респ. центру МБА покладено на Респ. 6-ку УРСР ім. КІПС (Київ). 6-ки республіки організовують також роботу по міжнар. абонементу.

І. М. Солдатенко.

МІЖГАЛАКТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — матеріальне середовище, що заповнює основний простір *Метагалактики*. Характеризується дуже низькою та майже рівномірною густиною речовини ($\sim 10^{-30}$ г/см³). Винятковою властивістю М. с. є рівномірне теплове випромінювання (еквівалентна густина $\sim 10^{-8}$ г/см³) і нерівноважний стан речовини. Випромінювання М. с. — рівноважне і являє собою *реліктове випромінювання* *Метагалактики*, яке приблизно 1,5 $\cdot 10^{10}$ років тому через велику т-ру та велику густину енергії випромінювання могло вплинути на її еволюцію (див. *Космологія*). Зменшення густини випромінювання М. с. пов'язане з розширенням *Метагалактики* (див. *Червоне зміщення*). Цим же зумовлюється мала густина речовини М. с. Пилова компонента М. с. не виявлена, а газова

спостерігається поблизу взаємодіючих *галактик* внаслідок активних процесів, які спричинюють збільшення густини і т-ри речовини М. с. Через те, що в спектрах випромінювання *кварзів* немає ліній поглинання, газ М. с. вважається повністю іонізованим, і тому т-ра газу $\sim 10^5$ К.

Лит.: Климшиш І. А. *Астрономія* вчора й сьогодні. К., 1976.

М. С. Комаров.

МІЖГАЛОГЕННІ СПОЛУКИ, міжгалоїдні сполуки — сполуки *галогенів* один з одним. Відомо 11 стійких М. с.: фториди (ClF, ClF₂, BrF, BrF₂, BrF₃, IF₃, IF₇), хлориди (BrCl, ICl, ICl₃) і броміди (IBr). У звичайних умовах ClF, ClF₂, IF₃ і BrCl перебувають у газоподібному стані, ICl, ICl₃, IBr — у твердому, інші — в рідкому. За хім. властивостями М. с. займають проміжне положення між елементами, що утворюють їх. Дуже реакційноздатні, добре розчиняються у неводних розчинниках, розкладаються водою. Одержують М. с. безпосередньою взаємодією галогенів. Застосовують М. с., і передусім фториди, для синтезу галогенорганічних, зокрема фторорганічних, сполук, переробки ядерних матеріалів, ClF₂ — як енергійний окисник ракетного палива, ICl та ICl₃ — в хім. аналізі й технології.

Лит.: Фіалков Я. А. *Межгалоидные соединения*. К., 1958; Николаев Н. С. [и др.]. *Химия галоидных соединений* фтора. М., 1968. Ю. Я. Фіалков.

МІЖГАЛУЗЕВИХ ВИРОБНИЦТВ ПРОМИСЛОВОСТЬ — галузь *машинобудування*, що об'єднує виробництво конструктивно однотипних і технологічно однорідних деталей, вузлів і заготовок, які використовують головним чином на маш.-буд. підприємствах. Формування галузей і підгалузей машинобудування тривалий час здійснювалося на основі предметної спеціалізації маш.-буд. з-дів, які були підприємствами із замкнутим технологічним циклом. Розвиток подетальної (агрегатної) і технологічної спеціалізації спричинив виникнення спеціалізованих підприємств по виробн. заготовок, деталей і вузлів для підприємств різних маш.-буд. галузей, зумовив формування М. в. п. Як самостійна галузь М. в. п. почала формуватися в СРСР 1960—70. Осн. частина спеціалізованих підприємств цієї галузі підпорядкована М-ву верстатобуд. і інструментальної пром-сті СРСР, на яке покладено координування всієї галузі країни. М. в. п. виробляє (1978) продукцію понад 60 видів, осн. з них є заготовки, деталі заг. застосування, вузли гідралічного, пневматичного і мех. приводів, продукції й виконувани роботи допоміжних і обслуговуючих виробн. тощо.

В УРСР питома вага продукції М. в. п. становить (1978) бл. 30% валової продукції машинобудування республіки. Продукцію міжгалузевого застосування виробляють на численних підприємствах різних міністерств і відомств (в УРСР більше як на 4700 підприємствах; 1977). Спеціалізація і концентрація виробн. продукції міжгалузевого застосування —

один з осн. факторів тех. прогресу в машинобудуванні, підвищення його ефективності. Великі спеціалізовані підприємства М. в. п. в УРСР: Куп'янський ливарний з-д, централізовані ливарні з-ди в Одесі та Сумах, Київ. редукторний дослідно-показовий з-д, Харків., Львів., Запорізький і Вінницький інструментальні з-ди, Кременчуцький колісний з-д. Виробничі підприємства по випуску продукції міжгалузевого застосування входять до складу ряду великих маш.-буд. підприємств республіки — Харків. тракторного з-ду, Новокраматорського маш.-буд. з-ду, Ворошиловгр. з-ду ім. Жовтневої революції та ін.

В. М. Паламарчук.

МІЖГАЛУЗЕВІ ЗВ'ЯЗКИ — екон. взаємовідносини між галузями матеріального *виробництва* з приводу виробництва і розподілу продукції, що проявляються в потоках матеріальних цінностей та послуг з одних галузей в інші. М. з. відображають усі стадії процесу *відтворення* — *виробн.*, *розподіл*, *обмін* і *споживання* продукції як кожної окремої галузі, так і сусп. продукту в цілому. Високі темпи зростання соціалістичної економіки і тех. прогресу, поглиблення сусп. поділу праці дедалі більше посилюють і розвивають ці зв'язки. Встановлення й постійне додержання в умовах планового соціалістичного господарства досконалих М. з. забезпечують високі темпи економічного розвитку, досягнення в інтересах суспільства найвищих результатів при найменших затратах. Характер М. з. зумовлюється розподілом продукції галузей нар. г-ва на потреби виробничого споживання (*засоби виробництва*) і потреби невикористаного споживання (*предмети споживання*). Серед багатьох М. з. матеріального виробн. виділяються зв'язки поточного виробн. по предметах праці та виробничих послугах; по розширенню виробн. і заміненню вибулих осн. фондів; по проміжній продукції, що йде на дальшу переробку в поточному виробн.; по продукції, що йде на кінцеве споживання суспільства, — особисте й сусп., нагромадження, заміщення вибулих осн. фондів і експорт. В СРСР понад половини вироблюваної продукції йде на потреби поточного виробн. По галузях нар. г-ва питома вага продукції, що йде на дальшу переробку, залежить від місця галузі в процесі розширеного відтворення. Від частки продукції галузі, що йде на поточне споживання, і від ефективності використання її в нар. г-ві залежить ступінь впливу розвитку М. з. на абс. обсяг і темпи зростання виробн. продукції. Між галузями нар. г-ва встановлюються як прямі безпосередні зв'язки, так і складна система ланцюгових М. з., опосередкованих через виробн. продукції ряду галузей. Облік прямих і посередніх зв'язків дає змогу підвищити точність у плануванні розвитку галузей та в оцінці ефективності сусп. виробництва. Див. також *Міжреспубліканські економічні зв'язки*.

Л. М. Шабліста.

МІЖГІРСЬКИЙ РАЙОН — у пн.-сх. частині Закарп. обл. УРСР.

Утворений 1945. Площа 1,2 тис. км². Нас. 50,1 тис. чол. (1980). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищам і 17 сілськ. Радам нар. депутатів. Центр — смт Міжгір'я.

М. р. розташований у межах *Карпат Українських*. Корисні копалини: торф, андезит, пісковики. Джерела мінеральних вод. Річки — *Ріка* і *Теребля*. На тер. району — оз. *Синевир*, що є держ. заказником. Ґрунти в осн. бурі лісові та гірсько-підзолисті. Ліси (бук, граб, осика, береза, смерека) займають 77,0 тис. га.

Найбільші промислові підприємства району — міжгірські лісокомбінат, Майданський завод пластмас. Комбінат побутового обслуговування (Міжгір'я). У сільському господарстві району переважають скотарство м'ясо-молочного напрямку і вівчарство, картоплярство й вирощування кормових культур. Площа с.-г. угідь 1979 становила 26,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 5,9 тис. га. У М. р. — 11 колгоспів, райсільгосптехніка. Автомоб. шляхів — 224 км (усі з твердим покриттям). У районі — 54 заг.-осв. і 2 муз. школи, мед. та профес.-тех. уч-ща; 41 лік. заклад, у т. ч. 6 лікарень; санаторій «Верховина» (Міжгір'я) та 2 турбази. 15 будинків культури, 34 клуби, 49 кіноустановок, 53 б-ки, музей лісу і лісоплаву в урочищі «Чорна ріка». У с. Лісковці М. р. народився коломийкар І. Гурдан. Серед архіт. пам'яток — дерев'яні церкви в селах Буковці, Ізках, Негровці, Репинному (всі 17 ст.). У М. р. видається газ. «Радянська Верховина» (з 1946).

М. П. Русняк.

МІЖГІР'Я — селище міського типу Закарпатської області УРСР, райцентр, на р. Ріка (притока Тиси), за 40 км від залізнич. ст. Воловець. 8,6 тис. ж. (1980). Виникло бл. 13 ст. Перша писемна згадка про село (під назвою Волове) належить до 1415, коли воно було під владою угор. феодалів. У 1945 Волове в складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1947 — селище міського типу. В 1953 село перейменовано на Міжгір'я. В селищі — лісокомбінат, молочний і цегельний заводи, міжколгоспна будівельна організація, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-осв. та музична школи, мед. і профес.-тех. училища; лікарня, санаторій «Верховина», 2 турбази. Будинки культури, кінотеатр. 2 бібліотеки.

МІЖГОСПОДАРСЬКЕ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ — див. *Землеустрій*.

МІЖГОСПОДАРСЬКЕ КООПЕРУВАННЯ — одна з форм кооперації, що характеризується об'єднанням в певних межах матеріальних, трудових та фінанс. ресурсів окремих підприємств при збереженні госп. самостійності їх, утворенням міжгосп. підприємств, об'єднань, організацій тощо. М. к. — новий етап здійснення *кооперативного плану В. І. Леніна* в умовах розвинутого соціалізму, результат розвитку спеціалізації і *концентрації виробництва*, зумовлених науково-технічним прогресом.

М. к. підвищує рівень *усуспільнення виробництва*, сприяє зближенню *колгоспно-кооперативної власності* і *державної (загальнонародної) власності*. Відбувається процес кооперування колгоспів і радгоспів з підприємствами переробної пром.-сті, торг., транспортними підприємствами, підприємствами по тех. обслуговуванню с. г. (див. *Міжгосподарські підприємства і об'єднання*). Поступово виникають і розвиваються агропром. підприємства і об'єднання, в яких виробн. с.-г. продукції органічно поєднуються з пром. її переробкою при раціональній спеціалізації і кооперуванні с.-г. і пром. підприємств (див. *Агропромислова інтеграція*). Це створює умови для швидкого впровадження наук.-тех. прогресу, раціонального використання усіх ресурсів, підвищення якості і зниження собівартості продукції, прискорення темпів розвитку виробн. М. к. сприяє дальшому розвитку і вдосконаленню сусп.-екон. відносин на селі, поглибленню сусп. поділу праці, посиленню планомірності ведення сусп. господарства.

М. Д. Миронов.

МІЖГОСПОДАРСЬКІ ПІДПРИЄМСТВА І ОБ'ЄДНАННЯ — виробничі та обслуговуючі формування нового типу в умовах розвинутого *міжгосподарського кооперування*; форма організації і управління с.-г. виробництвом. М. п. і о. створюють *колгоспи, радгоспи*, ін. держ., кооп. і громад. підприємства та орг-ції для збільшення виробн. продукції, дальшого підвищення *продуктивності праці*, ефективності виробн., кращого використання виробничих ресурсів і можливостей на основі розвитку спеціалізації і *концентрації виробництва*. Створюються шляхом добровільного об'єднання г-вами-учасниками частини своїх фінанс., матеріальних і трудових ресурсів. Міжгосп. підприємства, як правило, спеціалізуються на одному виді виробничої або обслуговуючої діяльності, зокрема на виробн. м'яса великої рогатої худоби, свиней, продукції птахівництва, вівчарства, овочів, плодів, винограду, кормів, насінництва, веденні племінної справи, зберіганні й переробці с.-г. продукції, проведенні буд. і меліоративних робіт, виробн. буд. матеріалів, здійсненні ін. виробничої госп. діяльності. При цьому кооперація поширюється лише на той вид діяльності господарств-учасників, яка розвивається

на міжгосп. основі. Господарства-учасники мають одну або різну відомчу підпорядкованість. Виробничі об'єднання формуються за галузевим принципом (на базі спеціалізованих на певному виді продукції г-в у межах району, області або республіки). При цьому всі підприємства і об'єднання зберігають госп. самостійність і права *юридичної особи*, мають одну відомчу підпорядкованість.

Щодо них виробничі об'єднання виконують функції вищестоящего органу з відповідними правами з питань планування, управління, матеріально-тех. забезпечення тощо. Міжгосп. підприємства створюються за постановою зборів уповноважених представників заінтересованих г-в і підприємств, виробничі об'єднання — за рішенням обласних комітетів, союзних або респ.-м-в і відомств, Ради Міністрів республіки (залежно від складу і відомчого підпорядкування підприємств і організацій, що включаються в об'єднання). М. п. і о. мають статут, самостійний баланс, печатку і є юрид. особою.

Діяльність М. п. і о. регулюється відповідно Загальним положенням про міжгосп. підприємство (орґцію) в с. г., затвердженим 1977 постановою Ради Міністрів СРСР, Положенням про міжгосп. підприємства і орг-ції за видами діяльності, затвердженим 1977 Радою Міністрів УРСР, Положенням про виробничі об'єднання в с. г., затвердженим 1978 Радою Міністрів СРСР. Інколи міжгосп. об'єднаннями називають міжгосп. підприємства разом з г-вами-учасниками. Однак такі формування не мають самостійного балансу і вони не є юридичною особою. Взаємовідносини між цими учасниками кооперованого виробн. регулюються Положенням про міжгосп. підприємство. На початок 1979 в УРСР діяло понад 3400 міжгосп. підприємств і орг-цій, у т. ч. 935 міжгосп. с.-г. підприємств. Див. також *Агропромислова інтеграція*.

П. В. Шенієнко.

МІЖЗОРНЕ ПОГЛИНАННЯ — ослаблення та зміна спектрального складу випромінювання зір у *міжзоряному середовищі*. Спричинюється власне поглинанням, розсіянням та дифракцією світла на частках пилу з діаметрами 10^{-4} — 10^{-3} см, сконцентрованих у хмарах, діаметри яких 5—40 пк. Висновок про існування М. п. вперше зробив В. Я. Струве 1847. Величину М. п. вперше обґрунтовано оцінив амер. астроном Р. Трюмплер 1930. Поглинаючі хмари сконцентровані у відносно тонкому (до 300 пк) шарі поблизу площини екватора *галактики*. Серед. густина *космічного пилу* в цьому шарі $\sim 10^{-26}$ г/см³. Поза шаром простір практично прозорий. Вважають, що джерело часток — деякі зорі на пізніх стадіях їхньої еволюції. Хмари викинутих ними часток осідають в напрямі площини екватора галактики під дією тяжіння. Крім неперервного, існує спектральне поглинання, яке зумовлене вільними атомами та молекулами і проявляється в спектрах далеких зір лініями міжзоряного походження, що нале-

жать кальцію та ін. елементам. *Літ.: Астрономія. К., 1976; Гринберг М. Межзвездная пыль. Пер. с англ. М., 1970; Бок Б., Бок П. Млечный путь. Пер. с англ. М., 1978.*

В. І. Ворошилов.

МІЖЗОРЯНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — матеріальне середовище, що заповнює простір між зорями, які належать одній галактиці. Поблизу меж галактик воно переходить у міжгалактичне середовище, поблизу зр — у міжпланетне середовище. М. с. складається з міжзоряних пилю та газу, космічного проміння, міжзоряного магн. поля та квантів електромагн. випромінювання. Міжзоряні пилю та газ є в галактиках всіх типів, крім еліптичних. Вони скупчені в екваторіальних площинах галактик та поблизу них. Пилю спричинює міжзоряне поглинання і почервоніння світла зір. Він становить бл. 0,15% маси Галактики. Газ у нашій Галактиці містить 90% водню, бл. 10% гелію, а також невелику кількість CO, CN і складніших молекул, аж до органічних. Водень міститься у шарі змінної товщини від кількох сотень (в центральних областях) до кількох тисяч парсек (за межами видимої структури). Магн. поле М. с. у 10^5 раз слабкіше земного, але його заг. енергія порівнянна з енергією косміч. променів. Воно орієнтує несиметричні пилові частки, зумовлюючи поляризацію світла зір. Електромагн. випромінювання спостерігається від радіо- до гамма-діапазону. Випромінювання в радіодіапазоні пов'язане з міжзоряним газом, оптичне і ультрафіолетове — з зорями, рентгеновське і гамма-випромінювання — з галактичними і частково позагалактичними джерелами. Між зорями і М. с. в Галактиці безперервно відбувається обмін речовиною. Зорі викидають речовину на всіх стадіях еволюції, особливо при катастрофах (див., напр., *Наднової зорі, Нові зорі*). А в щільних газопилових комплексах утворюються молоді зорі. В процесі цього обміну водень поступово вичерпується і М. с. збагачується важкими елементами.

Літ.: Каплан С. А. Межзвездная среда и происхождение звезд. М., 1977; Каплан С. А., Пикельнер С. Б. Физика межзвездной среды. М., 1979.

В. І. Ворошилов.

МІЖКЛІТИННА РЕЧОВИНА — 1) У рослин — аморфна пластична колоїдна речовина, що ніби склеює оболонки сусідніх клітин. Складається переважно з пектинових речовин, а у здрев'янілих тканинах — з лігніну. Під час мацерації М. р. розчинюється. 2) У тварин і людини — складова частина різних видів сполучної тканини, що складається з колагенових волокон, еластичних волокон, ретикулярних та ін. волокон, а також з аморфної т. з. основної, речовини, яка містить велику кількість мукополісахаридів і тканинної рідини. М. р. виконує в організмі опорну, або механічну, метаболічну (див. *Метаболізм*) та ін. функції.

МІЖКЛІТИННА РІДИНА — рідина, що заповнює міжклітинні простори в тканинах, органах тварин і людини; те саме, що й тканинна рідина.

МІЖКЛІТИННИКИ — порожнини між клітинами в тканинах рослин, заповнені повітрям, смолами, ефірними оліями, слизом тощо. М. характерні для всіх тканин рослин, крім покривної і механічної. За способом утворення М. поділяють на схізогенні (виникають внаслідок роз'єднання клітин), рексигенні (утворюються в результаті розриву і відмирання клітин) і лізіггенні (виникають внаслідок розчинення оболонок групи клітин). М. можуть з'єднуватися один з одним в міжклітинні ходи і канали (напр., попітроносні канали водяних рослин, смоляні ходи хвойних, секреторні канали складноцвітних і зонтичних). Коли М. багато, тканина набуває білого кольору (напр., білі пелюстки у квіток), а якщо вони ще й великі — стає нещільною (напр., *аеренхіма*).

МІЖКОЛГОСПНА ВЛАСНІСТЬ — різновид колгоспно-кооперативної власності, яка виникає в процесі розвитку колгоспного виробництва. Матеріальною основою М. в. є кошти і засоби виробництва ряду колективних г-в, її суб'єктами виступають різні об'єднання колгоспів нерідко в масштабі району, області, республіки. М. в. формується в допоміжних та в осн. галузях с. г., особливо широко вона охоплює буд-во, виробн. буд. матеріалів, переробку с.-г. продукції та ін. Характерною рисою М. в. є те, що її об'єкти створюються на пайових засадах, окремі г-ва можуть бути пайовиками кількох міжколг. об'єднань. Соціально-екоп. призначення М. в. полягає у зміцненні колг. власності шляхом дальшого усупільнення засобів виробн. і праці, в розвитку продуктивних сил, що сприяє підвищенню ефективності с.-г. виробн., у створенні умов для перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної, в дальшому зближенні колг. власності з загальнонародною, культур.-побутових умов життя села і міста, в усуненні сезонності праці.

В. К. Логвиненко.

МІЖКОЛГОСПНІ ФОНДИ — кошти і матеріальні засоби кількох колгоспів, об'єднані на пайових засадах для організації міжколгоспних виробничих, буд. та ін. підприємств; є суспільною міжколгоспною власністю. Відповідно до затверженого (1977) постановою Ради Міністрів СРСР Заг. положення про міжгосп. підприємство в сільс. г-ві М. ф. створюють за рахунок пайових внесків окремих колгоспів, відрахувань від прибутку, одержаного внаслідок виробничо-госп. діяльності міжколг. підприємства, і амортизаційних відрахувань. Для пайових внесків на буд-во і тех. вдосконалення виробничої бази, на буд-во культур.-побутових об'єктів колгоспи використовують також кредити Держбанку СРСР і Будбанку СРСР. З формуванням міжгосподарських підприємств і об'єднань виникли такі М. ф.: статутний фонд, фонд розвитку, фонд матеріального заохочення і житл. буд-ва, соціально-культур. заходів. Залежно від характеру об'єднання його основу становлять фонди виробничі або фонди невиробничі, або ті й

ін. у відповідній структурі. Створення М. ф. має велике значення для дальшого поглиблення спеціалізації і підвищення рівня усупільнення колг. виробництва, концентрації с. г., зростання його екон. ефективності.

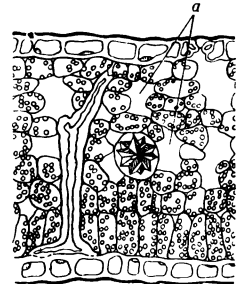
Ю. В. Ніколенко.

МІЖЛЮДОВИКОВІ ЕПОХИ — проміжки часу між епохами зледеніння в геол. історії Землі. Характеризувалися відносно теплим кліматом і зникненням льодовикового покриву. За альпійською схемою зледеніння у плейстоцені (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*) виділяють п'ять льодовикових епох: дунайську, гонцську, міндельську, рісску (див. *Дніпровське зледеніння*) і вюрмську епоху. Відповідно до них виділяють чотири М. е.: дунайсько-гонцську, гонц.-міндельську, міндель-рісску і рісс-вюрмську. Див. також *Льодовиковий період, Зледеніння епохи*.

МІЖМІСЬКИЙ КАБЕЛЬ ЗВ'ЯЗКУ — кабель, по якому підтримується зв'язок між містами або ін. великими населеними пунктами на території однієї або різних країн. Міжміськими є коаксимальні кабелі, симетричні кабелі й економічніші — комбіновані. По одному міжміському коаксимальному кабелю, що складається найчастіше з 4 коаксимальних пар (їх може бути також 2 або 8), можна одночасно передавати 3600 телеф. розмов. Ним користуються й для одночасної трансляції телевізійних програм (по будь-яких 2 коаксимальних парах) і 1800 телеф. розмов. Міжміські симетричні кабелі складаються з 2, 8 або 14 (іноді більше) пар жил. В кожній такій парі жил двох кабелів (передавального і приймального) зосереджують звичайно 60—120 незалежних каналів зв'язку. М. к. з. прокладають під землею, під водою або підвішують; на більшості ділянок він використовується, що дає змогу використовувати багатоканальний зв'язок, на деяких — низькочастотний. В Росії перший М. к. з. прокладено (між Петербургом і Кронштадтом) 1914. На Україні зв'язок по кабелю такого типу почався 1930 через затоку Сиваш.

П. М. Лахно.

МІЖМОЛЕКУЛЯРНА ВЗАЄМОДІЯ — взаємодія між електрично нейтральними молекулами або атомами; зумовлює існування рідин і мол. кристалів, визначає відмінності між реальними і ідеальним газами і проявляється в різноманітних фіз. явищах. Існування М. в. вперше врахував 1873 Я. Д. Ван дер Ваальс при поясненні властивостей реальних газів. М. в. залежить від віддалі між молекулами r і проявляється при $r < 10^{-9}$ м. Вона має електромагн. і квантову природу і складається з сил притягування та відштовхування. Серед сил притягування розрізняють: орієнтаційні, які діють між двома полярними молекулами, тобто такими, що мають дипольні моменти (див. *Диполь електричний*); індукційні, що виникають між полярною і неполярною молекулами за рахунок того, що в останньої під дією електр. поля першої наводиться дипольний момент; дисперсійні, які виникають між двома

Частина поперечного розрізу листка чаю з міжклітинниками (а).

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ВИКЛАДАЧІВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

неполярними молекулами і зумовлені *флуктуаціями* електронної густини однієї з молекул, що призводить до появи у неї миттєвого дипольного моменту, який в свою чергу індукуює дипольний момент в ін. молекулі. Сили притягання $f_{пр}$ обернено пропорційні r^7 . С и л и $f_{л д ш т о в у а н н я}$ діють між молекулами на дуже малих відстанях і виникають при стиканні електронних оболонок атомів, що входять до складу молекул. Вони більш короткодіючі, ніж сили притягання, і спадають при збільшенні віддалі за законом $f_{л д} \sim r^{-n}$, де $n \geq 13$. М. в., як правило, описується *потенціальною енергією* взаємодії $U(r)$ — т. з. потенціалом взаємодії. Сила взаємодії при цьому визначається як $f = -\frac{dU(r)}{dr}$.

Розрахувати який потенціал при величезній кількості пар взаємодіючих молекул практично неможливо. Не вдається й експериментально виміряти силу взаємодії на міжмол. відстанях. Тому звичайно вираз для $U(r)$ підбирають емпірично так, щоб проведені з його допомогою розрахунки різних характеристик речовини узгоджувались з експериментом.

Лит.: Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975; Эткинс П. Кванты. Пер. с англ. М., 1977.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ВИКЛАДАЧІВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ (МАВРМЛ)

Сприяє вивченню рос. мови й л-ри за межами СРСР, удосконалюванню методів викладання їх, підвищенню кваліфікації викладачів. Створено асоціацію 1967. З 1975 має статус «С» (консультативні взаємовідносини) ЮНЕСКО. На 1 січня 1981 мала 143 колективні члени (переважно нац. об'єднання викладачів рос. мови та л-ри), які представляють інтереси 80 тис. русистів у 56 країнах. Асоціація координує наук. дослідження й упорядковує навч. роботу, організовує обмін досвідом, проводить міжнар. зустрічі, конгреси (1969 — у Москві, 1973 — у Варні, 1976 — у Варшаві, 1979 — у Берліні), тематичні конференції, симпозиуми тощо, наради редакторів нац. журналів з русистики. Має друкований орган — журнал «Русский язык за рубежом». Найвищі органи — Генеральна асамблея (скликається раз на 3 роки), Виконавча рада та її бюро.

Асоціація щороку присуджує медаль імені О. С. Пушкіна за успіхи в поширенні російської мови й літератури в світі.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ЕКОНОМІСТІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (МАЕСГ)

— міжнар. товариство для вивчення екон. проблем с. г. Засн. 1929. До 1964 наз. Міжнар. конференцією економістів-аграрників. Оsn. завдання — сприяти розвитку науки про економіку с. г., раціональній організації с.-г. виробн., поліпшенню екон. й соціального становища зайнятих у с. г. Нalічувала (на кін. 1978) 2500 членів з 85 країн, в т. ч. з соціалістичних країн — ПНР, СРВ, СРР, СФРЮ, УНР, ЧССР. З 1955 в роботі т-ва беруть участь економісти-аграрни-

ки СРСР. Керівні органи асоціації — Конференція, що збирається один раз на 3 роки, Генеральна асамблея, Рада, до складу якої входять уповноважені представники від нац. або регіональної групи, в якій об'єднуються члени МАЕСГ, і Виконавчий к-т. Президент Ради, віце-президент і секретар-скарбник разом з головами груп утворюють Виконавчий комітет. Штаб-квартира МАЕСГ міститься у Вашингтоні.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК (МАЕН)

— об'єднання національних асоціацій економістів. Засновано 1949 в Парижі за ініціативою ЮНЕСКО. В складі об'єднання (1979) — 42 нац. асоціації, в т. ч. соціалістичних країн: НРБ, ПНР, СРР, СРСР (з 1956), УНР, ЧССР, СФРЮ.

Основна мета МАЕН — сприяти поширенню економіч. знань і посиленню особистих контактів між ученими-економістами шляхом проведення дискусій, наук. конференцій, видання довідників тощо. Керівні органи — Рада, сесії якої скликаються один раз на три роки, і Виконавчий к-т. Штаб-квартира МАЕН — у Парижі.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ПО ВІВЧЕННЮ І ПОШИРЕННЮ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР

Засн. 1976 з метою всебічного комплексного вивчення слов'ян. культур і поширення відомостей про них у світі. Сприяє зміцненню співробітництва вчених і наук. установ слов'янських і неслов'янських країн у відповідності з програмою проекту ЮНЕСКО «Вивчення слов'янських культур». Складається з представників нац. чи регіональних комітетів і установ по вивченню слов'ян. культур країн — членів ЮНЕСКО. Органами Асоціації є Асамблея (найвищий орган), що збирається не рідше одного разу на чотири роки, Рада Асоціації та Бюро. Асоціація має дві штаб-квартири — у місті перебування президента і в Парижі — по місцю штаб-квартири ЮНЕСКО. На першій установчій Асамблеї Асоціації Президентом її було обрано рад. славіста чл.-кор. АН СРСР Д. Ф. Маркова. Інтереси укр. славістів в Асоціації представляє Комітет по реалізації проекту ЮНЕСКО «Вивчення слов'янських культур» при АН УРСР, очолюваний чл.-кор. АН УРСР Г. Д. Вервесом.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК (МАПН) — неурядова наук. орг-ція, створена 1949. Входить до складу Міжнародної ради соціальних наук ЮНЕСКО. Оsn. завданням МАПН є сприяння розвитку політ. наук, яке здійснюється шляхом встановлення контактів між відповідними асоціаціями, інститутами та університетами, дослідниками і викладачами різних країн, подання допомоги у створенні й діяльності національних асоціацій політичних наук, організації наук. конференцій і колокіумів, стимулювання наук. досліджень у міжнар. масштабі. Утворення асоціації відбило об'єктивний факт

інтенсивного розвитку політ. наук (див. *Політологія*), зумовлений розширенням участі нар. мас у політ. житті під впливом перемоги над фашизмом у 2-й світовій війні та краху колоніальної системи імперіалізму.

До складу МАПН входять (1979) 37 колективних членів — нац. і регіональних асоціацій політ. наук, 110 асоційованих членів — наук.-дослідних і учбових центрів, 6-к, 1000 індивідуальних членів більш як з 60 країн світу. З соціалістич. країн колективними членами МАПН є нац. асоціації політ. наук Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини, Чехословаччини, Югославії. Для розгляду актуальних проблем політ. наук сучас. світу раз на 3 роки скликаються всесвітні конгреси МАПН. Черговий (11-й) відбувся в серпні 1979 в Москві. Це — перший конгрес, що проводився в соціалістичній країні. Він був найбільш представницький (брали участь понад 1500 делегатів з 60 країн світу).

Конгрес розглянув такі проблеми: політика миру, політика розвитку і зміна систем, нагромадження політ. знань з 1949. Керівними органами Асоціації є: Рада МАПН, яка складається з представників, призначуваних її колективними членами; президент МАПН і Виконком, які обираються Радою раз на три роки. У серпні 1979 віце-президентом МАПН згоду обрано президента Радянської асоціації політ. наук Г. Х. Шахназарова. МАПН видає свій журнал та бюлетень. Секретаріат МАПН міститься в Оттаві (Канада).

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ РОЗВИТКУ (МАР)

— міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1960 як філіал *Міжнародного банку реконструкції і розвитку* (МБРР). Надає кредити і позики країнам, що розвиваються, на більш пільгових умовах, ніж МБРР. На 30.VI 1979 членами МАР була 121 д-ва. СРСР не входить до МАР. Найвищий орган — Рада керівників, є Директорат — постійно діючий виконавчий орган. Функції президента МАР виконує президент МБРР. Місцеперебування МАР — Вашингтон.

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ СУДНОВЛАСНИКІВ (МАС)

— міжнародна координуюча організація соціалістичних країн. Створена 27.VI 1970 на основі угоди між представниками пароплавств НРБ, НДР, ПНР, СРСР, УНР, ЧССР і СФРЮ. До складу МАС (1972) увійшло паропластво Республіки Куба та національна асоціація судновласників Індії (1974).

Оsn. завдання: розширяти співробітництво судноплавних підприємств, сприяти їхнім діловим контактам з міжнар. орг-ціями, забезпечувати інтереси учасників МАС в міжнар. мор. судноплаванні з тех., експлуатаційних і юрид. проблем. Найвищий орган — Заг. збори у складі уповноважених представників усіх країн — членів асоціації. Постійний керівний орган — Рада асоціації. Секретаріат асоціації очолює генеральний секретар — представник СРСР. Пре-

Емблема Міжнародної
Демократичної Феде-
рації Жінок.

зидент МАС — представник ПНР. Місцеперебування МАС — м. Гдина (ПНР).

С. І. Соколенко.
**МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ
ЮРИСТІВ - ДЕМОКРАТИВ
(МАЮД)** — прогресивна неурядо-
ва організація юристів світу. За-
снована на Міжнар. конференції
юристів-демократів у Парижі,
скликаний у жовтні 1946 за ініціа-
тивною франц. юристів — учасни-
ків *Руху Опору*. Асоціація,
відповідно до статуту (діє в
редакції 1956), бореться за дотри-
мання міжнар. законності, проти
свавілля й насильства у міжнар.
відносинах, за захист і розвиток
демократичних прав і свобод, за
мир і міжнар. безпеку тощо. До
складу МАЮД на правах її нац.
секцій входять організації юристів
понад 80 країн (1979), у т. ч. СРСР.
В МАЮД є й індивідуальне член-
ство. Найвищим органом МАЮД
є конгрес, що скликається її ви-
конавчим органом (Бюро) не рідше
як раз на 3 роки. МАЮД має
консультативний статус при
Економічній і соціальній раді
ООН і ЮНЕСКО. Видає журнал
«Огляд сучасного права» англійсь-
кою і французькою мовами.
Штаб-квартира МАЮД — у Брюк-
селі (Бельгія).

**МІЖНАРОДНА АСТРОНАВ-
ТИЧНА ФЕДЕРАЦІЯ (МАФ)** —
міжнар. наукова орг-ція, створена
1950 в Парижі. МАФ сприяє роз-
виткові *космонавтики* в мирних
цільях, заохоченню, стимулюванню,
розвиткові інтересу громадськості
до неї, співробітництву з відповід-
ними міжнар. орг-ціями в усіх
галузях, що мають відношення до
космонавтики. Заг. керівництво
МАФ здійснює Ген. асамблея, яка
збирається щороку під час конгресу
МАФ. Поточною діяльністю
керує бюро. МАФ створила кіль-
ка комітетів і комісій (з біоастро-
навтики, документації, питань осві-
ти та ін.), які організовують сим-
позіуми. В 1960 створено Міжнар.
астронавтичну академію та Між-
нар. ін-т космічного права. Впер-
ше рад. вчені взяли участь у 6-му
конгресі МАФ 1955, АН СРСР —
член МАФ з 1956. В 1959—62 пре-
зидентом МАФ був Л. І. Сєдов.
МАФ видає журнал «Відомості
астронавтики» (англ. мовою).

В. Г. Денисов.
МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА —
система багатосторонніх заходів,
що гарантує державам усіх контин-
ентів міжнародний мир на основі
поважання *суверенітету*, непо-
рушності кордонів і територіальної
цілісності, відмови від застосуван-
ня сили або погрози силою, мир-
ного розв'язання міжнар. спорів,
невтручання у внутр. справи.
Марксистсько-ленінське розумін-
ня М. б. випливає з концепції де-
мократичного, справедливого миру,
що виключає війну з життя люд-
ства. Ця концепція невіддільна
від визнання права кожного наро-
ду самостійно вирішувати питання
свого соціально-екон. устрою. Осн.
положення по створенню М. б.
Рад. д-ва виклала в своєму першо-
му законодавчому акті — ленін-
ському *Декреті про мир*, у прин-
ципах своєї зовн. політики — про-
летарського *інтернаціоналізму*,
мирного співіснування держав з

протилежним суспільним ладом.
Після 2-ї світової війни 1939—45
внаслідок докорінних змін у спів-
відношенні сил на світовій арені
на користь соціалізму, зміцнення
міжнар. позицій СРСР і всієї
соціалістичної співдружності, її
впливу на світові справи склалися
реальні передумови для усунення
загрози світової війни, стримання
гонки озброєнь, зокрема ядерних,
яку розв'язав імперіалізм, створи-
лися умови для переходу від *кон-
фронтації* до розрядки міжнар.
напруженості. На гарантування
М. б. спрямовані зусилля *дипло-
матії* СРСР та ін. соціалістичних
країн, їхні численні пропозиції в
галузі зовнішньополіт. відносин.
Справа М. б. служать *договори*
міжнародні, укладені між двома
або більше д-вами чи ін. суб'єкта-
ми *міжнародного права*, що покли-
кані врегулювати існуючі пробле-
ми і питання шляхом встановлення
взаємних прав і обов'язків, сприяти
створенню М. б. Саме такий під-
хід СРСР визначив зміст ряду
*радянсько-американських доку-
ментів* (1972—79), *радянсько-
французьких документів* (1966—
79), *Радянського Союзу — ФРН*
документів (1970—80), *радянсько-
англійських документів* (1975 і
1977) та ін. угод, укладених з
провідними капіталістичними кра-
їнами. Важливим компонентом сис-
теми М. б., розвитку співробіт-
ництва в політ., екон. та ін. галу-
зях міжнар. життя є створення
системи *колективної безпеки*, що
гарантувала б мир народам окре-
мих континентів. СРСР, ін. соці-
алістичні країни не раз вносили
пропозиції про створення *європей-
ської безпеки*. Це відображено в
документах Політичного консуль-
тативного комітету держав — учас-
ників *Організації Варшавського До-
говору*, зокрема в Деклараціях
1966, 1978 (див. *Декларація дер-
жав — учасниць Варшавського до-
говору* 1978), 1980. Усуненню за-
грози воєнних конфліктів на конти-
ненті і налагодженню взаємовигід-
них відносин д-в служить *Заклю-
чний акт* Нарادی з питань безпеки і
співробітництва в Європі 1975.
СРСР виступив ініціатором сис-
теми міждерж. заходів з метою ст-
ворення *азіатської безпеки*. На га-
рантування М. б. спрямовані *Дек-
ларація про оголошення Африки*
без'ядерною зоною, *Московський*
договір 1963, *Договір про нероз-
повсюдження ядерної зброї* 1968,
Договір про космос 1967, ряд *Дек-
ларацій ООН* та ін. міжнар. доку-
менти, прийняті на пропозицію
Рад. Союзу й ін. соціалістичних
країн. Активну участь у справі
досягнення М. б. разом з СРСР бе-
ре Укр. РСР (див. *Договори між-
народні Української РСР*). На ос-
нові марксистсько-ленінського
аналізу сучас. міжнар. відносин
XXIV з'їзд КПРС висунув *Програ-
му миру*, спрямовану на гаранту-
вання людству М. б. З метою даль-
шого зміцнення М. б. комплекс
зовнішньополіт. завдань СРСР,
що є органічним продовженням
і розвитком Програми миру,
розробили XXV і XXVI з'їзди
КПРС. Благородна мета політики
Рад. Союзу, спрямована на ст-
ворення системи М. б., знайшла ши-

роке розуміння і підтримку все-
світнього *Руху прихильників миру*,
очоленого міжнар. робітн. класом і
його авангардом — марксистсько-
ленінськими робітн. і комуністич-
ними партіями, всіх миролюбних,
прогресивних сил на земній кулі.

А. В. Кудричкий.
**МІЖНАРОДНА ДЕМОКРАТИЧ-
НА ФЕДЕРАЦІЯ ЖІНОК**
(МДФЖ) — масова міжнар. демок-
ратична організація. Об'єднує жі-
нок незалежно від раси, національ-
ності, релігійних і політ. перекон-
ань для спільної боротьби в ім'я
забезпечення миру, демократії і не-
залежності народів, для захисту і
завоювання прав громадянок, ма-
терів, трудящих, охорони дітей.
Створена 1945 на Міжнар. жіночому
конгресі в Парижі. МДФЖ
1979 об'єднувала 129 нац. орг-цій
114 країн світу, в т. ч. і Радянсь-
кого Союзу, який представлений у
МДФЖ *Комітетом радянських жінок*.

Найвищий керівний орган МДФЖ
— Конгрес (див. табл.). В період
між конгресами керівництво
МДФЖ здійснюють Рада і Бюро;
робочий орган — Секретаріат. Фе-
дерація разом з ін. міжнар. орга-
нізаціями провела, зокрема, Все-
світній конгрес матерів (1955),
Всесвітню конференцію трудящих
жінок (1956), зустрічі жінок Євро-
пи за мир і роззброєння (1960,
1962), Всесвітній конгрес з проблем
дітей (1966), консультативну зустріч
жіночих орг-цій Європи з европ.
безпеки і співробітництва (1970),
ряд регіональних семінарів в Азії,
Африці і Лат. Америці, присвя-
чених становищу жінок і ролі їх у
суспільстві, ліквідації неписьмен-
ності, охороні здоров'я матері і ди-
тини. В 1975 МДФЖ була одним
з організаторів проведення в Бер-
ліні Всесвітнього конгресу, при-
свяченого Міжнар. року жінки.
В 1977 брала участь у Всесвіт.
форумі миролюбних сил у Москві.
МДФЖ веде активну боротьбу за
мир і роззброєння. У зв'язку з
30-річчям Всесвітньої Рада Миру на-
городила МДФЖ «Золотою медаллю
миру» ім. Ф. Жоліо-Кюрі. Пре-
зидент МДФЖ — Ф. Браун (з
1975), генеральний секретар — М.
Віре-Туомінен (з 1978). Друкован-
ний орган МДФЖ — щоквартальний
журн. «Жінки світу» (видається
з 1950 англ., ісп., нім., рос.,
франц. мовами). Секретаріат
МДФЖ — у Берліні.

М. Д. Семенчук.

**МІЖНАРОДНА КОНФЕДЕРА-
ЦІЯ ВІЛЬНИХ ПРОФСПІЛОК**
(МКВП) — міжнародне профспіл-
кове об'єднання правореформіст-
ського характеру. Створена 1949
внаслідок розколу *Всесвітньої фе-
дерації профспілок* правими ліде-
рами профспілок США і Велико-
британії. Об'єднує 127 профспілко-
вих орг-цій 89 капіталістичних
країн та країн, що розвиваються,
заг. чисельністю бл. 70 млн. чол. (кі-
нець 1979). Вдається до притаман-
ної *реформізмів* соціальної дема-
гогії. Осн. документи МКВП ма-
ють суперечливий характер. У них
поряд з антикомуністичними по-
ложеннями викладено завдання
профспілок у боротьбі за свої пра-
ва, за соціальний і культур. про-
грес. Останнім часом, всупереч

**Конгреси Міжнарод-
ної Демократичної Феде-
рації Жінок**

- 1-й — 1945, Париж
- 2-й — 1948, Будапешт
- 3-й — 1953, Копенгаген
- 4-й — 1958, Відень
- 5-й — 1963, Москва
- 6-й — 1969, Хельсінкі
- 7-й — 1975, Берлін

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ ПО РОЗЗБРОЄННЮ

реакційному керівництву МКВП, учасники її конгресів піддають критиці вади капіталістичного суспільства, наступ монополій на права трудящих. МКВП має 3 регіональні орг-ції: Азіатську (АРО), Африканську (АФРО) й Міжамериканську (ОРИТ). Найвищий орган — конгрес представників нац. профцентрів, що скликається раз на 3 роки, в період між конгресами — Секретаріат (місцеперебування — Брюссель). МКВП користується консультативним статусом в *Економічній і соціальній раді ООН*, в *ЮНЕСКО*, *Міжнародній організації праці* та в ін. орг-ціях. Друк. органи: щоміс. журн. «Фрі лейбор уорлд» («Вільний робітничий світ») англ., франц., нім. та ісп. мовами та ін.

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ ПО РОЗЗБРОЄННЮ 1932—35, Женевська конференція. Скликана 2.ІІ 1932 в Женеві за участю 63 д-в (54 члени *Ліги націй*, а також СРСР, США та ін.) з метою скорочення та обмеження озброєнь. Делегація СРСР внесла пропозицію прийняти за основу роботи конференції принцип заг. і повного роззброєння, який, однак, був відхилений капіталістичними д-вами. Протягом роботи конференції рад. делегація внесла нові конкретні пропозиції: прийняття декларації, в якій було б дано визначення агресії і агресора, проект пропорційного скорочення озброєнь і збройних сил, перетворення М. к. по р. на постійний орган охорони заг. миру і гарантування безпеки всіх д-в світу. Проте і ці пропозиції не дістали підтримки. В ході М. к. по р. виявилися різкі суперечності між імпералістичними д-вами, що прагнули домогтися зміцнення власної військ. могутності і виступали проти будь-яких пропозицій, спрямованих на заг. обмеження озброєнь, одночасно вимагаючи скорочення озброєнь своїх партнерів. Зайшовши в тупик, 1935 конференція фактично припинила свою роботу. А. Г. Слюсаренко.

МІЖНАРОДНА МУЗИЧНА РАДА (ММР) — міжнар. організація, створена при *ЮНЕСКО* 1949 в Парижі. Об'єднує профес. й аматорські муз. орг-ції, представників усіх муз. професій — композиторів, виконавців, музикознавців і т. д. У 1975 поряд з нац. комітетами країн (56), в ній представлені міжнар. муз. орг-ції (16) та індивідуальні члени — видатні діячі муз. мистецтва. Завдання ММР — встановлення й розвиток зв'язків між нац. й міжнар. муз. орг-ціями і координація їх діяльності; проведення конгресів, фестивалів, симпозіумів, конкурсів та ін. Раз на 2 роки проводиться Генеральна асамблея ММР, форуми музики Азії і Африки, щорічно — «трибуни» композиторів і виконавців. 7-й конгрес ММР відбувся в Москві (1971). ММР видає журн. «Світ музики» англ., франц., нім. мовами.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОПОМОГИ БОРЦЯМ РЕВОЛЮЦІЇ (МОДР), Міжнародна Червона допомога — масова орг-ція трудящих різних країн, що подавала допомогу революціонерам —

політ'в'язням, політемігрантам та ін. жертвам білого терору і фашизму. Утворена за ініціативою товариств старих більшовиків і кол. політкаторжан IV конгресом *Комуністичного Інтернаціоналу*. Діяла 1922—47. Провела велику роботу по організації спільних виступів широких верств населення проти білого терору, імпералістичної реакції, фашизму та війни, по вихованню мас у дусі пролет. інтернаціоналізму, по здійсненню тактики єдиного робітн. і нар. фронту. Мала к-ти і секції більш як у 70 країнах, налічувала 14 млн. чол. (рад. секція об'єднувала бл. 10 млн. чол.). Працюючи під ідейним керівництвом Комінтерну, МОДР у 20—30-х рр. здійснювала ряд міжнар. кампаній протесту проти терору на Балканах, у Польщі, Італії, Китаї, прибалтійських країнах, на Кубі, в Японії, Угорщині, проти нім. фашизму, за визволення Т. Муні, Т. Антхайнена, Л. Престеса, А. Гамши, Г. Димитрова, Е. Тельмана та ін., брала участь у міжнар. русі солідарності з ісп. народом під час нац.-революц. війни 1936—39 тощо. В роки 2-ї світ. війни діяльність МОДР у міжнар. масштабі припинилася. В СРСР секція МОДР існувала до 1947, здійснюючи шефство над госпітальми, дит. закладами, сім'ями загиблих. У Франції та в ряді країн Лат. Америки нац. орг-ції Червоної допомоги діють і тепер. Керівним органом МОДР був Виконавчий комітет (до 1923 — Центральне бюро, 1923 — 24 — Центр. комітет), який обирався на всевітніх конференціях та конгресах. Перебував у Москві. з 1937 — в Парижі. Виконком МОДР очолювали Ю. Мархлевський (1923—25), П. М. Лепешинський (1925—27), О. Д. Стасова (1927—38). Друковані органи — журн. «МОДР», «Інтернаціональний маяк» та ін., виходили рос., нім., англ., франц. та ін. мовами.

Лит.: Цеткин К. Десятилетие МОПР. М., 1932; Стасова Е. Д. 10 лет МОПР. М., 1933. Б. М. Забарко.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЖУРНАЛІСТІВ (МОЖ). Об'єднує нац. спілки й групи прогресивних журналістів. Засн. 1946. Налічує 150 тис. журналістів більш як 120 країн (1980). В діяльності МОЖ бере активну участь *Спілка журналістів СРСР*. Метою МОЖ є боротьба за мир і дружбу між народами шляхом вільного, правдивого і чесного інформування громадськості, боротьби проти пропаганди війни, фашизму, нац. і расової дискримінації, захист свободи друку, охорона прав журналістів. Найвищим органом МОЖ є Конгрес, що скликається раз на 4 роки. В період між конгресами роботою МОЖ керує Виконавчий к-т. Поточну роботу здійснює Генеральний секретаріат. МОЖ видає з 1953 щомісячний журнал «Демократический журналист» російською, англійською, угорською, іспанською та французькою мовами. Штаб-квартира МОЖ — у Празі.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ — об'єднання відповідних органів і

установ ряду країн для розкриття злочинів. Див. «Інтерпол». **МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПО ВИНОГРАДАРСТВУ І ВИНОРІБСТВУ (МОВВ)** — міжнар. організація, створена 1924 на основі угоди, підписаної урядами Франції, Іспанії, Угорщини, Греції, Італії, Португалії і Люксембургу.

Почала функціонувати з 1928. На 1.І 1980 до складу членів МОВВ ввійшло 30 країн, в тому числі соціалістичні країни — НРБ, СРР, СФРЮ, СРСР, УНР, ЧССР. Основні завдання МОВВ — сприяти розвитку виноградарства, винорства і виноторгівлі. Організація встановлює єдині для всіх країн методи аналізу вин і винограду, проводить заходи щодо запобігання фальсифікації й недобросовісній конкуренції в галузі винорства тощо. Найвищий орган — Асамблея, сесії якої скликаються один раз на рік. Керівні органи — Рада і Тех. комітет. Рада складається з представників країн-членів, збирається на чергові сесії 3 рази на рік. Рада щороку обирає президента, 4 віце-президентів і директора. Місцеперебування органів МОВВ — Париж. Г. М. Биков.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПО СТАНДАРТИЗАЦІЇ (МОС) — міжнар. неурядова орг-ція, що здійснює розробку міжнар. стандартів і співробітництво в галузі стандартизації. Утворена 1946 в Лондоні. Членами МОС (на 1.І 1980) є 71 країна. Крім того, 16 країн є членами-кореспондентами МОС і беруть участь у засіданнях орг-ції як спостерігачі. Від СРСР членом МОС є Держ. к-т стандартів Ради Міністрів СРСР. Мета орг-ції — сприяти розвитку стандартизації в світовому масштабі для полегшення міжнар. товарообміну і для взаємодопомоги та співробітництва в галузі інтелектуальної, наук.-тех. і екон. діяльності. Найвищий орган МОС — Генеральна асамблея, скликається один раз на три роки. В період між сесіями Генеральної асамблеї роботою орг-ції керує Рада. В рамках МОС функціонує 160 тех. комітетів (1.І 1980). Штаб-квартира МОС — у Женеві.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ (МОП) — одна з перших спеціалізованих установ *Організації Об'єднаних Націй* (з 1946). Заснована 1919 за рішенням *Паризької мирної конференції 1919—20*; МОП була зв'язана з *Лігою націй*. До МОП входять 140 д-в (1979). СРСР — член МОП протягом 1934—40 та з 1954 (того ж року до складу МОП також увійшли УРСР і БРСР). Згідно з статутом МОП, її метою є досягнення заг. тривалого миру на основі соціальної справедливості, поліпшення умов праці в усіх країнах шляхом регламентації робочого часу, встановлення гарантій заробітної плати і пенсій по старості та інвалідності тощо. МОП проводить діяльність у 3-х напрямках: розробка конвенцій і рекомендацій про працю; надання тех. допомоги країнам, що розвиваються; навчання і освіта з питань, що входять до кола її діяльності. На 1.VII 1979 прийнято 153 конвенції і 161 рекомендація

МОП. На відміну від ін. міждержавних міжнародних орг-цій представництво в МОП має свої особливості: поряд з урядовими делегатами в її роботі беруть участь також представники трудящих і підприємців. Делегати країн соціалістичної співдружності активно виступають за те, щоб розроблявані МОП конвенції і рекомендації, як і вся її діяльність, сприяли поліпшенню становища трудящих у капіталістичних країнах, щоб орг-ція робила належний внесок у справу зміцнення миру. Капіталістичні країни намагаються перетворити МОП на центр поширення реформістської ідеології. Вони не ратифікують багатьох конвенцій МОП, чинять перешкоди її діяльності, про що свідчить, зокрема, вихід з МОП 1977 США. Осн. органи: Ген. конференція, Адм. рада і Міжнар. бюро праці. Місцеперебування МОП — Женева. О. М. Овсюк.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ РАДІОМОВЛЕННЯ І ТЕЛЕБачення, OIRT (франц. OIRT; Organisation internationale de radiodiffusion et télévision). Засн. 1946 в Брюсселі (до 1959 — Міжнар. орг-ція радіомовлення). У 1960 в рамках М. о. р. і т. створено систему *Інтербачення*. Постійними членами М. о. р. і т. (на поч. 1980) є Алжир, Білорус. РСР, Болгарія, Ест. РСР, Ірак. КНДР, Куба, Латв. РСР, Литов. РСР, Мали, Молд. РСР, МНР, НДР, Польща, Румунія, СРВ, СРСР, Угорщина, УРСР, Фінляндія і Чехословаччина. М. о. р. і т., використовуючи систему Інтербачення, щоденно обмінюється інформацією про найважливіші міжнар. події, новини науки техніки, культури і спорту. Обсяг такого обміну становить (1980) бл. 2 000 годин на рік, з них понад чверть — програми рад. телебачення. М. о. р. і т. видає журнал «Радио и телевидение» та «Информацио ОИРТ» (рос. мовою). Вищий орган М. о. р. і т. — Генеральна асамблея (скликається щорічно), що обирає (строком на два роки) Адм. раду. Ген. секретаріат М. о. р. і т. міститься (з 1950) у Празі.

Л. А. Корольов.

МІЖНАРОДНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЦИВІЛЬНОЇ АВІАЦІЇ, ICAO (англ. ICAO; International Civil Aviation Organization) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1944. Функціонує з 1947. Членами ICAO на 1.V 1980 були 146 д-в. СРСР є членом ICAO з 1970. Орг-ція вивчає проблеми міжнар. повітряних сполучень, розробляє рекомендації та стандарти щодо правил польоту, експлуатації літаків тощо. Важливою метою ICAO є сприяння безпеці польотів на міжнар. авіалініях. Найвищий орган — Асамблея, що складається з делегатів усіх країн, які входять до орг-ції; збирається один раз на 3 роки. Місцеперебування ICAO — Монреаль (Канада).

МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ — особлива юридична властивість суб'єктів міжнародного права (див. також *Суб'єкт права*), їхня здатність вступати у міжнар. правовідносини, зокрема укладати *договори міжнародні*. Учасниками міжнар. відносин, що ма-

ють М. п., є: д-ви, нації, які борються за незалежність, за своє держ. становлення; певні міждержавні орг-ції; деякі специфічні політико-територіальні одиниці. Природа і зміст їхньої М. п. неоднакові. Характер М. п., підстави надання її та обсяг пов'язані з суттєвими відмінностями юрид. природи суб'єктів міжнар. права. М. п. держав, а також націй, які борються за незалежність, в силу властивого їм *суверенітету* має об'єктивний, безумовний характер. не залежить від волі ін. суб'єктів міжнар. права. Д-ва володіє М. п. в повному обсязі з моменту утворення, внаслідок самого факту існування, незалежно від її визнання. Сучасна практика міжнар. відносин завдяки насамперед боротьбі СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності відкидає реакційну бурж. концепцію т. з. «індивідуалізованої правосуб'єктності», за якою д-ва набуває М. п. лише внаслідок визнання її ін. д-вами. У *федерації* питання про М. п. її складових частин вирішується залежно від встановленого держ. устроєм співвідношення між ними та союзною д-вою. На відміну від більшості існуючих федерацій (США, ФРН, Індія), де складові частини (штати, провінції тощо), як не наділені повноваженнями в галузі міжнар. відносин, не мають М. п. в СРСР суверенними д-вами є і Союз РСР в цілому, і кожна союзна республіка зокрема, що встановлено їхніми конституціями. Отже, всі рад. союзні республіки, як повноправні суб'єкти міжнар. права, мають М. п. (див. *Радянська федерація*,

Основні реперні (сталі) точки Міжнародної практичної температурної шкали

Стан рівноваги	Значення міжнар. практичної т-ри *	
	$T_{\text{вс}}$, К	$t_{\text{вс}}$, °С
Потрійна точка рівноважного водню	13,81	—259,34
Рівновага між рідинною і газоподібною фазами рівноважного водню при тиску 33330,6 Па	17,042	—256,108
Точка кипіння рівноважного водню	20,28	—252,87
Точка кипіння неону	27,102	—246,048
Потрійна точка кисню	54,361	—218,789
Точка кипіння кисню	90,188	—182,962
Потрійна точка води	273,16	0,01
Точка кипіння води	373,15	100
Точка гверднення цинку	692,73	419,58
Точка тверднення срібла	1235,08	961,93
Точка тверднення золота	1337,58	1064,43

* За винятком потрійних точок і однієї точки рівноважного водню (17,042 К) присвоєні значення т-ри дійсні для станів рівноваги при тиску 101 325 Па.

а також розділ «Міжнародноправова суб'єктність УРСР» в окремому томі «Українська Радянська Соціалістична Республіка»). Наділення М. п. нації, що бореться за незалежність, — один з проявів процесу деколонізації, прогресивного розвитку міжнар. права під впливом перемоги Великого Жовтня і розгрому фашист. Німеччини у 2-й світ. війні при вирішальній ролі СРСР. Всупереч протидії імперіалістич. д-в, створювані в ході нац. визвольної боротьби органи можуть укладати міжнародні угоди (напр., Єв'янські угоди 1962, підписана органами визволення Алжирю з Францією), обмінюватися представництвами з д-вами, брати участь у роботі міжнар. орг-цій (*Організація визволення Палестини* має статус спостерігача в ООН). Користуючись особливим міжнародноправовим статусом М. п. має *Vatikан*. М. п. міжнар. орг-цій, специфічних політ. тер. одиниць має похідний характер. Надання її зумовлене волевиявленням д-в. М. п. мають лише ті міжнар. організації, в статутах яких визначено обсяг цієї правосуб'єктності. Прикладом М. п. політ.-тер. одиниць є вільні міста. Вільною територією був *Триєст* (1947—54), встановлення режиму, подібного до статуту вільного міста, передбачено для *Єрусалима* (резолюція Ген. Асамблеї ООН 1947, що не була здійснена через окупацію міста Ізраїлем). Певну М. п. має *Західний Берлін*, сучас. статус якого визначено *чотирьохсторонньою угодою по Західному Берліну* 1971. Не можуть мати М. п. фізичні та юрид. особи. Безпідставними є бурж. концепції визнання М. п. за окремими особами та монополіями (в т. ч. транснаціональними), спрямовані на виправдання втручання у внутр. справи д-в, зокрема під приводом «захисту» прав людини.

В. М. Корешків, Н. М. Ульянова.

МІЖНАРОДНА ПРАКТИЧНА ТЕМПЕРАТУРНА ШКАЛА (МІПТШ-68) — температурна шкала, встановлена 1968 Міжнар. комітетом з мір і ваг (див. *Міжнародні метрологічні організації*) на основі 11 первинних відтворюваних температурних точок, кожній з яких присвоєно певне значення т-ри (табл.). У МІПТШ-68 розрізняють міжнар. практичну т-ру Кельвіна ($T_{\text{вс}}$) та міжнар. практичну т-ру Цельсія ($t_{\text{вс}}$), співвідношення між якими $t_{\text{вс}} = T_{\text{вс}} - 273,15$ К. Проміжні точки МІПТШ-68 відтворюються за *інтерполяційними формулами*, які встановлюють зв'язок між т-рою і термометричними властивостями приладів, еталонованих за цими точками. В Положенні про МІПТШ-68 описано еталонні прилади, методи й оперативні заходи для забезпечення вимірювань за цією шкалою. Т-ра, визначена за МІПТШ-68, у межах сучас. точності вимірювань збігається з т-рою за *термодинамічною температурною шкалою*, яка прийнята в фізиці за основу.

МІЖНАРОДНА РАДА АРХІВІВ (МРА). Створена 1948 з ініціативи ЮНЕСКО для встановлення і зміцнення зв'язків між архівістами всіх країн, а також держ. і

МІЖНАРОДНА РАДА НАУКОВИХ СОЮЗІВ

приватними орг-ціями, діяльність яких має відношення до організації і управління архівами. МРА сприяє забезпеченню збереження архівних матеріалів, розвиткові архівів, підготовці кадрів для них, співробітництву архівів з ін. установами. У МРА представлено 105 країн (1979). Конгреси МРА проводяться раз на 4 роки (відбулося 9). У 7-му міжнар. конгресі архівів (1972, Москва) брало участь 1465 архівістів з 56 країн світу. В період між конгресами скликаються міжнар. конференції Круглого стола архівів. Починаючи з 1953 проведено 19 таких конференцій. У 16-й Міжнар. конференції (1975, Київ) взяли участь представники 35 країн та 8 міжнар. орг-цій. Найвищим керівним органом МРА є Генеральна асамблея. В період між її засіданнями керівництво МРА здійснює виконком. МРА видає журн. «Архівум» франц. мовою.

О. Г. Митюков.
МІЖНАРОДНА РАДА НАУКОВИХ СОЮЗІВ (МРНС) — міжнар. неурядова орг-ція, що об'єднує нац. наукові установи, міжнар. наук. союзи та к-ти в галузі точних і природничих наук. У 1899 створено Міжнар. асоціацію академії (МАН), до якої входили Рос. АН, Нац. АН США, Ін-т Франції, Італ. АН деї Лінчеї. В 1918 на базі МАН створено Міжнар. дослід-

ницьку раду, яка 1931 дістала сучас. назву. МРНС — консультативний орган при ЮНЕСКО. Статут 1971 визначив цілі МРНС: заохочування міжнар. зв'язків учених, координація діяльності міжнар. наук. союзів, сприяння дослідженням за програмами. До МРНС входять дві осн. категорії членів: наук. союзи (астрономічний, теор. та прикладної хімії, біолог. наук, історії та філософії науки, матем., фізіол. наук, наук. радіосоюз та ін.) і нац. члени — академії наук, н.-д. ради й центри. Кожна країна представлена в МРНС одним нац. членом. АН СРСР — член МРНС з 1955. Керівний орган МРНС — Генеральна асамблея, виконавчі — Генеральний к-т і Виконавче бюро.

А. В. Санцевич.
МІЖНАРОДНА РАДА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ І СПОРТУ, СІЕПС (франц. CIEPS; Conseil international pour l'éducation physique et sportive) — міжнар. державно-громадська орг-ція, що працює в тісному контакті з ЮНЕСКО. Засн. 1958 в Парижі з метою організації співробітництва і взаємодопомоги між нац. та міжнар. орг-ціями й закладами, зацікавленими у розвитку спорту і фіз. виховання. Керівні органи СІЕПС — Генеральна асамблея, Виконавчий комітет. На 1.І 1980 СІЕПС об'єднувала понад 200 членських орг-цій. З 1961 членом СІЕПС стала наук. рада Спорткомітету СРСР.

Ю. М. Теннер.
МІЖНАРОДНА РОБІТНИЧА ДОПОМОГА — міжнародна орг-ція пролет. солідарності. Утворена 1921 на Берлін. конференції к-тів допомоги Рад. Росії для мобілізації світового пролетаріату і координації його дій під час міжнар. руху солідарності з Країною Рад, який розгорнувся після звернення В. І. Леніна (2.VIII 1921) у зв'язку з посухою та голодом на Поволжі. М. р. д. надала трудящим Рад. Росії значну прод., мед., виробничо-тех., екон. допомогу. Зокрема, вона утримувала 100 дит. будинків, у т. ч. 18 на Україні. М. р. д. проводила велику роботу по розповсюдженню правди про Рад. країну, боролася проти її екон. та дипломатичної блокади, за визнання Країни Рад капіталістич. д-вами. Згодом, діючи під ідейним керівництвом Комінтерну. М. р. д. перетворилася на постійно діючу міжнар. орг-цію, яка в центр своєї діяльності поставила допомогу робітн. класу капіталістичних країн у його класовій боротьбі. М. р. д. під керівництвом комуністів боролася за єдність дій пролетаріату, за єдиний робітн. і нар. фронт. Серед засновників і активних діячів М. р. д. були К. Цеткін, А. Ейнштейн, А. Барбюс, Р. Роллан, А. Франс, М. Андерсен-Нексе, К. Кольвіц, З. Неєдлий, Б. Шоу, Т. Драйзер та ін. визначні представники науки і культури. Керівний орган М. р. д. — Центральний (Виконавчий) к-т — до 1933 перебував у Берліні, після 1933 — в Парижі, який обирався на міжнар. конгрессах орг-ції. М. р. д. та її нац. к-ти видавали понад 50 газет, журналів і бюлетенів, мали міжнар. робітн.

видавництва, кіностудію тощо. В 1935 М. р. д. припинила свою діяльність.

Лит.: Забарко Б. М. Классовая борьба и международная рабочая помощь. К., 1974; Мичев Д. Межрабпом — организация пролетарской солидарности. 1921—1935. Пер. с болг. М., 1971.

Б. М. Забарко.
МІЖНАРОДНА СЕЛЯНСЬКА РАДА — див. *Селянський Інтернаціонал*.

МІЖНАРОДНА СИСТЕМА ОДИНИЦЬ, CI (франц. SI; Système international d'unités) — система одиниць фізичних величин, прийнята XI Генеральною конференцією з мір і ваги (1960). М. с. о. була створена для заміни великої кількості систем одиниць, а також окремих позасистемних одиниць, що виникли на основі *метричної системи мір*. Перевага М. с. о. в її універсальності (охоплює всі галузі науки й техніки) та когерентності (її похідні одиниці утворені за допомогою рівнянь, які не містять коефіцієнтів пропорційності). Система складається з 7 основних (*метр, кілограм, секунда, ампер, кельвін, кандела, моль*), 2 додаткових (*радіан, стерадіан*) та цілого ряду похідних одиниць. Похідні одиниці утворюють з осн. та додаткових, дотримуючись умов когерентності. Їх, як правило, наз. через назви осн., додаткових або ін. похідних; лише 17 похідних одиниць мають спец. назви, з яких 15 — за іменами вчених. Назви і позначення осн., додаткових, а також похідних одиниць, що мають спец. назви, подано в табл. Від одиниць М. с. о. можна утворювати десяткові кратні й частинні одиниці множенням вихідної на 10ⁿ або 10⁻ⁿ, де n = 1, 2, 3, 6, 9, 12, 15, 18. Назви таких одиниць утворюються приєднанням до назви вихідної одиниці відповідного десяткового компонента (див. т. 1, с. 542 «Компоненти для утворення десяткових кратних та частинних одиниць»). У ряді випадків, крім одиниць М. с. о., доводиться застосовувати позасистемні одиниці, напр.: *парсек, градус, рік*. У країнах — членах РЕВ використання таких одиниць поряд з одиницями М. с. о. дозволено стандартом СТ РЕВ 1052—78 «Метрологія. Єдиниці фізических величин».

Р. В. Якірін.
МІЖНАРОДНА СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ (МСП) — революційна орг-ція ґрунтуючись Закарпаття. Створена 21.III 1920 на Установчому з'їзді (конгресі) в Ужгороді шляхом об'єднання на марксистсько-ленінській основі комуністів і лівих соціалістів. З'їзд схвалив тимчасовий статут і програму партії, витримані в осн. в дусі марксистсько-ленінського пролет. интернаціоналізму. До складу виконкому було обрано Е. Сайлдера Б. Ілеша, Й. Гаті, Ф. Астальша. Й. Балаша, М. Шімона, а пізніше — І. Мондока. МСП проголосила ідейну єдність з Комуністичним Інтернаціоналом, РКП(б), встановила тісні зв'язки з Компартією Сх. Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*). Авторитет МСП швидко зростає. У червні 1920 в її рядах налічувалося понад 15 тис. чол.

Основні, додаткові та деякі похідні одиниці Міжнародної системи одиниць

Фізична величина	Назва одиниці	Позначення одиниці *	
		українське*	міжнародне
О с н о в н і о д и н и ц і			
Довжина	метр	м	m
Маса	кілограм	кг	kg
Час	секунда	с	s
Сила електр. струму	ампер	А	A
Термодинамічна температура	кельвін	К	K
Сила світла	кандела	кд	cd
Кількість речовини	моль	моль	mol
Д о д а т к о в і о д и н и ц і			
Плоский кут	радіан	рал	rad
Тілесний кут	стерадіан	ср	sr
П о х і д н і о д и н и ц і			
Частота	герц	Гц	Hz
Сила	ньютон	Н	N
Тиск, мех. напруження	паскаль	Па	Pa
Енергія, робота	джоуль	Дж	J
Потужність	ват	Вт	W
Кількість електрики	кулон	Кл	C
Електр. напруга ерс	вольт	В	V
Електроємність	фарада	Ф	F
Електр. опір	ом	Ом	Ω
Електропровідність	сименс	См	S
Магн. потік	вебер	Вб	Wb
Магн. індукція	тесла	Тл (Т)	T
Індуктивність	генрі	Гн (Г)	H
Світловий потік	люмен	лм	lm
Освітленість	люкс	лк	lx
Активність нукліда	беккерель **	Бк	Bq
Поглинута доза випромінювання	грей ***	Гр (Гй)	Gy

* В дужках наведено позначення, які вживалися до 1979.
** Беккерель — активність нукліда, яка дорівнює одному радіоактивному розпаду за секунду.
*** Грей — доза опромінювання, при якій 1 кг опроміненої речовини дістає енергію іонізуючого випромінювання 1 Дж.

Партія мала 2 друк. органи: газ. «Правда» (укр. мовою) і «Мункаш уйгаг» («Робітнича газета»; угор. мовою). З ініціативи МСП були створені успішно діяли профспілкові орг-ції та комсомол. Протягом 1920—поч. 1921 під керівництвом МСП пройшли револ. виступи трудящих Закарпаття (див. *Закарпатський політичний страйк 1920*). Хоч у діяльності МСП і мали місце певні недоліки (нечітка постановка нац. питання, примиренське ставлення деяких керівників до буржуазії), вона внесла певний вклад у боротьбу за згуртування комуністичних сил в усій Чехословаччині. Зі створенням Компартії Чехословаччини (травень 1921) МСП ввійшла до її складу як крайова орг-ція (див. *Комуністична партія Закарпатської України*). І. М. Гранчак.

МІЖНАРОДНА СПІЛКА АРХІТЕКТОРІВ (МСА) — міжнар. неурядова орг-ція, що об'єднує на демократичній основі архітекторів усього світу. Засн. 1948. Діяльність МСА сприяє розвитку сучас. ідей в галузі *архитектури і містобудування*. Вищий орган МСА — Генеральна асамблея, що скликається кожні 2 роки. МСА має постійні робочі комісії й робочі групи, свою Раду і Секретаріат, консультативний статус при ЮНЕСКО та при Екон. і соціальній раді ООН, підтримує зв'язки з Всесвітньою орг-цією охорони здоров'я. В МСА входять (1979) нац. і регіональні архіт. орг-ції з 76 країн. Постійне перебування МСА — Париж.

МІЖНАРОДНА СПІЛКА КІНОТЕХНІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, ЮНІАТЕК (франц. UNIAPEC; Union internationale des associations techniques cinématographiques). Засн. 1957 на Міжнар. конгресі з кінотехніки у Варшаві для розвитку міжнар. співробітництва в галузі кінотехніки, заохочення досліджень в ній, обміну інформацією, спеціалістами та ін. Регулярно організовує Міжнародні конгреси з кінотехніки (один раз на два роки). Керівництво спілкою здійснює Вибірче бюро. Постійний секретаріат ЮНІАТЕК міститься в Парижі. В роботі спілки беруть участь (з 1957) рад. кіноорганізації — Спілка кінематографістів СРСР та Всесоюзний н.-д. кінофотоінститут (НДКФІ).

МІЖНАРОДНА СПОРТИВНА ФЕДЕРАЦІЯ — громадська позаурядова орг-ція. Створюється з метою широкого міжнар. розвитку певного виду спорту та регламентування взаємовідношень між нац. федераціями (див. *Міжнародні спортивні об'єднання*, а також ст. про окремі види спорту).

МІЖНАРОДНА ТОРГОВЕЛЬНА ПАЛАТА (МТП) — міжнар. неурядова орг-ція, яка об'єднує (І.І. 1980) ділову кола та окремі фірми 96 країн. Засн. 1919. Осн. завдання МТП — сприяти поліпшенню умов торгівлі між країнами та розв'язанню міжнар. екон. проблем. Представники торг.-пром. палати СРСР, торг. палат НРБ, НДР, ПНР, СРР, УНР та ЧССР присутні на конгресах МТП як спостерігачі, а також беруть участь у роботі спец. К-ту МТП з торг. пала-

тами соціалістичних країн по розвитку торг.-екон. співробітництва Схід — Захід. Керівні органи — Конгрес, сесії якого скликаються один раз на 3 роки, Рада, Виконавчий к-т, Генеральний секретаріат. Місцеперебування органів МТП — Париж (відділення — в Нью-Йорку, Женеві, Бангкоку). **МІЖНАРОДНА УГОДА ПО ЦУКРУ** — організація країн — експортерів та імпортерів цукру. Перші міжнар. угоди по цукру були підписані 1931 і 1937. У 1953 на Лондонській конференції було підписано нову угоду, яка переглядалася і доповнювалася кожні 5 років. Останню угоду розроблено 1977 на Женевській конференції. Учасниками цієї угоди на 10.VI 1980 є 44 країни-експортери (в т. ч. соціалістичні країни — УНР і СФРЮ) і 15 країн-імпортерів (у т. ч. соціалістичні країни — НРБ, НДР, СРСР). Осн. завдання орг-ції — регулювання міжнар. ринку цукру і стабілізація цін на нього. Керівні органи — Міжнар. рада по цукру, Виконавчий к-т і Секретаріат. Голоси в Раді поділено порівну: 1000 голосів для країн-експортерів і 1000 голосів для країн-імпортерів. У складі Виконавчого к-ту — по 10 представників від обох груп країн. Місцеперебування Ради — Лондон.

Г. М. Биков.
МІЖНАРОДНА ФЕДЕРАЦІЯ БОРЦІВ ОПОРУ, ФІР (франц. FIR; Fédération internationale des résistants) — міжнар. об'єднання нац. організацій колишніх борців *Руху Опору*, партизанів, колишніх в'язнів фашист. концтаборів, інтернованих, родичів загинув, усіх учасників боротьби проти фашизму. Засн. 1951 у Відні (Австрія). Членами ФІР (1978) були 60 орг-цій з 21 країни. СРСР представлений *Радянським комітетом ветеранів війни*. Метою орг-ції є боротьба за мир і демократію, проти загрози ядерної війни та відродження фашизму в усіх його формах (зокрема, *неофашизму*), захист прав та інтересів борців Руху Опору. ФІР співробітнічає з Європ. конфедерацією колишніх військовополонених, Всесвітньою федерацією ветеранів війни (ФМАК) та ін. антимілітаристськими об'єднаннями. Найвищий орган ФІР — конгрес, що збирається раз на 3 роки (черговий, 8-й, відбувся у травні 1978 в Мінську). Виконавчий орган — Секретаріат. Видає журн. «Об'єднаний Опір» (франц. і нім. мовами). Штаб-квартира — у Відні.

А. В. Кудрицький.
МІЖНАРОДНА ФІНАНСОВА КОРПОРАЦІЯ (МФК) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1956 як філіал *Міжнародного банку реконструкції і розвитку* (МБРР). На 30.VI 1979 членами МФК були 109 д-в. СРСР не входить до МФК. Осн. завдання МФК — надавати позики приватним підприємцям, гол. чин. у країнах, що розвиваються, в конвертованій і неконвертованій валюті, не вимагаючи гарантій урядів країн, на території яких перебуває кредиторський об'єкт. Практично МФК використовується її найбільшими акціонерами — США і Великобританією — для екон. тис-

ку на країни, політика яких не відповідає їхнім інтересам. Керують МФК керівні органи МБРР. Місцеперебування МФК — Вашингтон.

МІЖНАРОДНЕ АВТОРСЬКЕ ПРАВО — сукупність правових норм, що регулюють авторські права *іноземців* і право авторства на твори, видані за кордоном; частина *міжнародного приватного права*. М. а. п. в основному базується на *національному режиму принципі*. За заг. правилом, якщо твір автора-іноземця видано на території даної д-ви і раніше він не був опублікований в ін. країні, то за автором визнаються авторські права, передбачені законодавством цієї д-ви. Відповідно до ст. 97 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 474 ЦивК УРСР) *авторське право* на твір, уперше випущений у світ на тер. СРСР або не випущений у світ, але який перебуває на тер. СРСР у будь-якій об'єктивній формі, визнається за автором і його спадкоємцями та ін. правонаступниками автора незалежно від їхнього громадянства. За громадянами СРСР і їхніми спадкоємцями також визнається авторське право на твори, які випущені або перебувають на тер. іноземної д-ви. За ін. особами авторське право на такий уперше випущений у світ твір на тер. іноземної д-ви визнається лише на підставі і в межах відповідних *договорів міжнародних*, укладених СРСР. За М. а. п. особа, яка визнається автором в одній країні, не одержує автоматично цього права в ін. країні. Для такого визнання міжнар. практика знає три способи. Одним із них є визнання рядом д-в авторських прав на умовах взаємності, тобто якщо ін. д-ва надає відповідний захист авторських прав громадянам цих д-в. Цей спосіб визнається США, Францією, Іспанією, Польщею та ін. Основою другого способу є двосторонні угоди щодо взаємного надання принципу нац. режиму в питанні охорони автор. прав. СРСР уклав такі угоди з УНР (1967, 1977), НРБ (1971, 1975), НДР (1973), ПНР (1974), ЧССР (1975). Важливе значення мають багатосторонні конвенції з питань охорони автор. прав. Першою такою угодою була Бернська конвенція по охороні літ. і художніх творів (див. *Конвенції міжнародні по охороні авторських прав*). Укладено основну багатосторонню угоду — *Всесвітню (Женевську) конвенцію 1952* по охороні авторських прав, учасником якої є СРСР.

В. І. Кисіль.
МІЖНАРОДНЕ АГЕНТСТВО ПО АТОМНІЙ ЕНЕРГІЇ — міжнародна орг-ція для розвитку співробітництва різних країн у галузі мирного використання атомної енергії. Див. МАГАТЕ.

МІЖНАРОДНЕ МОРСЬКЕ ПРАВО — сукупність правових норм, що регулюють відносини між державами в галузі використання, освоєння і дослідження морів та океанів. Див. *Морське право*.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО — система правових принципів і норм, які створюються шляхом погодження між державами і регулюють між-

народні відносини. На відміну від внутрідерж. права об'єктом М. п. є відносини, що за своїм змістом виходять за межі компетенції окремої д-ви. Суб'єктами М. п. є д-ви, нації, які борються за свою незалежність, певні міжнар. організації, які внаслідок угод між д-вами можуть набувати міжнародної правосуб'єктності в обсязі, визначеному їхніми статутами. Немає законодавчих органів, які б створювали і забезпечували виконання норм М. п., як це притаманне праву внутрі д-в. Осн. суб'єктами М. п. є д-ви. Створювані ними шляхом узгодження норми М. п. виражають погоджені волі д-в. Цим і визначається особливий характер М. п. Джерела М. п.: *договір міжнародний* (основне) і *міжнародний звичай*. Сучас. розвиток міждерж. відносин викликає розширення арсеналу нормативних засобів їхнього регулювання. Зростає роль міждерж. домовленостей (особливе значення має реалізація домовленостей, закріплених *Заключним актом* Народи з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975), а також рекомендацій міжнар. орг-цій, зокрема ООН. В М. п. розрізняють норми універсальні і локальні. До перших належать норми, визнані всіма або переважно більшістю д-в (обов'язковою умовою при цьому є визнання їх д-вами різних соціальних систем). Найважливіші загальновизнані норми М. п., що є обов'язковими для всіх д-в (*jus cogens*), становлять систему осн. принципів сучас. М. п. До них належать: *мирного співіснування принцип*, незастосування сили або погрози силою, поважання держ. суверенітету, *суверенної рівності принцип*, мирне вирішення міжнародних спорів, *територіальної недоторканності принцип*, *невтручання принцип*, самовизначення народів і націй, поважання *прав людини* і співробітництво між д-вами, додержання міжнар. договорів. Ці принципи визначено *Статутом ООН*, *Декларацією про принципи міжнар. права* (див. *Декларації ООН*), *Заключним актом загальноєвроп. наради у Хельсінкі*. СРСР — перша д-ва, яка законодавчо закріпила в Конституції (ст. 29) принципи М. п. як принципи відносин з ін. д-вами. УРСР у зовнішньополіт. діяльності керується цілями, завданнями та принципами зовн. політики, визначеними Конституцією СРСР (ст. 28 Конституції УРСР). Локальні норми М. п. створюються двома або групою д-в і обов'язкові лише для учасників відповідних угод. Вони не повинні суперечити осн. принципам М. п. Відмінною особливістю сучас. М. п. є локальні принципи і норми взаємовідносин між країнами соціалістичної співдружності, що являють собою вищий тип міжнар. відносин, вплив яких на сучас. М. п. неухильно зростає. Правову основу взаємовідносин д-в соціалістич. співдружності становить принцип соціалістичного *інтернаціоналізму*, що закріплено в багатьох угодах між соціалістич. д-вами, а також у більшості їхніх конституцій (зокрема, в Конституції СРСР — ст. 30). Виконання норм М. п. забез-

печують самі д-ви індивідуально або колективно, а також за допомогою міжнар. орг-цій. Порушення норм М. п. тягне міжнародно-правову відповідальність держави. Сучас. М. п. встановлює умови, порядок застосування та допустимі види й форми санкцій (див. *Бойкот, Ембарго, Репресалії, Реторсія*), забороняє вдаватися до війн, застосовувати силу або погрозу силою як засіб примусу до виконання норм М. п. (за ст. 51 Статуту ООН це не стосується права д-в на індивідуальну та колективну самооборону). Примусові заходи, здійснювані за допомогою ООН, можуть бути пов'язані і не пов'язані з використанням збройних сил (ст. 41—47 Статуту ООН). Останні можуть застосовуватися лише за рішенням *Ради Безпеки ООН* у випадках порушення миру або загрози мирові. Внаслідок послідовної боротьби СРСР, усіх країн соціалістич. співдружності, зростання ролі молодих незалежних країн Азії та Африки, ролі нар. мас у міжнар. житті, розвитку світового революц. процесу М. п. зазнало суттєвих перетворень. Було ліквідовано ряд його реакційних інститутів (право на війну як засіб розв'язання міжнар. спорів, колоніальне гноблення народів тощо), дедалі більше утверджуються прогресивні принципи і норми, спрямовані на забезпечення мирного співіснування д-в, розвиток їхнього співробітництва, на прогрес людства. Велике значення для розвитку М. п. мають *Програма миру*, розроблена XXIV—XXVI з'їздами КІПСР, численні зовнішньополіт. ініціативи СРСР. Відчутний вплив на М. п. має наук.-тех. прогрес, який зумовив появу нових галузей М. п. (*Космічне право*), посилив актуальність міжнар.-правового регулювання глобальних міжнар. проблем (забрана ядерної зброї, збереження навколишнього середовища, дослідження та використання *Світового океану* тощо). Розвиток М. п. спростовує бурж. концепції щодо неможливості існування заг. М. п. у відносинах між д-вами різних соціальних систем, обмеження держ. суверенітету як необхідної умови вирішення глобальних міжнар. проблем. У сучас. умовах роль М. п., його завдання полягають у тому, щоб властивими йому засобами сприяти розв'язанню проблем роззброєння, зміцненню миру, розрядці напруженості, розвитку співробітництва і взаєморозуміння між д-вами, свободі і незалежності народів, прогресу людства.

Лит.: Брежнев Л. І. Про зовнішню політику КІПСР і Радянської держави. К., 1973; Тункин Г. Й. Теория международного права. М., 1970; Міжнародне право. К., 1971; Международное право. М., 1979.

В. М. Коречий, Н. М. Ульянова.

МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО — в СРСР сукупність цивільноправових норм, що регулюють як майнові (напр., зовнішньоторг.), так і немайнові (напр., авторські) відносини між рад. та іноземними організаціями й громадянами. Поряд з питаннями *цивільного права* у вузькому розумінні, напр., про правоздатність *іноземців* та *юридичних осіб*, про їхнє право

власності на майно, право *спадкування*, зовнішньоторг. угоди, про авторські права (див. *Міжнародне авторське право*) тощо, М. п. регулює і питання шлюбно-сімейного права, деякі питання *трудового права*, де однією з сторін є іноземці, охоплює процесуальні права іноземців і осіб без громадянства. Джерелом М. п. є внутр. закони д-ви (напр., *Кодекс торговельного мореплавання СРСР*), *договори міжнародні, міжнародні звичай, суд. прецеденти*. Рад. закони та укладені СРСР міжнар. договори, що містять норми М. п., виходять з непорушності суверенітету СРСР, а отже і його судового імунітету, неухильного дотримання державної монополії *зовнішньої торгівлі* та ряду ін. вимог, без виконання яких неможливе взаємне нормальне спілкування іноземних і рад. громадян і орг-цій відповідно до принципу мирного співіснування д-в. За своєю структурою норми М. п. поділяються на норми, які містять пряме правило, що встановлює права і обов'язки іноземців, а також норми, в яких дано відсилання до права певної д-ви, т. з. колізійні норми (див. *Колізія у праві*), передбачені міждерж. угодами. Для угод між соціалістич. д-вами характерне встановлення норм, які визначають їхні спільні інтереси, дійсну рівність, творче співробітництво і взаємну допомогу (напр., угоди, укладені на основі Комплексної програми соціалістичної екон. інтеграції, ухвалені XXV сесією РЕВ, двосторонні угоди про взаємну юрид. допомогу, консульські конвенції). Угоди СРСР з капіталістич. країнами в галузі М. п. базуються гол. чин. на нормах міжнар. договорів (див., зокрема, *Всесвітня (Женевська) конвенція 1952*). У відносинах СРСР з країнами, що розвиваються, велике місце займають норми М. п., які регулюють питання допомоги цим країнам у підготовці нац. кадрів, буд-ва пром., культур.-оздоровчих об'єктів.

Лит.: Лунц Л. А. Курс международного частного права, т. 1—3. М., 1973—76; Богуславский М. М. Международное частное право. М., 1974.

О. А. Пришкін.

МІЖНАРОДНЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ БЮРО (МСБ) — постійний виконавчо-інформаційний орган *Інтернаціоналу 2-го*. Створене за рішенням його Паризького конгресу (1900). Перебувало в Брюсселі. До МСБ входили представники кожної соціалістичної партії (від ЦК РСДРП, зокрема, з 1905 — В. І. Ленін, з 1913 — М. М. Литвинов). Хоч більшовики прагнули перетворити МСБ на справжній центр міжнар. робітн. руху, воно через протидію централістської більшості виконувало лише тех. функції — збирало інформацію, розсилало документи тощо. З поч. 1-ї світ. війни 1914—18 МСБ припинило своє існування.

МІЖНАРОДНЕ ТОВАРИСТВО РОБІТНИКІВ — див. *Інтернаціонал 1-й*.

МІЖНАРОДНИЙ АСТРОНОМІЧНИЙ СОЮЗ (МАС) — наукове товариство, засн. 1919 в Брюсселі. МАС сприяє розвитку

астрономії шляхом співробітництва астрономів різних країн. Колективними членами МАС є наук. орг-ції, що представляють 49 (1980) країн, у т. ч. СРСР (з 1935), індивідуальними — окремі вчені, що працюють у різних галузях астрономії. Заг. керівництво МАС здійснюють Ген. асамблеї, які скликаються кожні 3 роки для обговорення стану та планів досліджень (10-а асамблея відбулася 1958 у Москві, 17-а — 1979 в Монреалі). Робочими органами МАС є Виконавчий комітет на чолі з президентом і комісії з окремих проблем астрономії (1980—40 комісій). Вони координують роботи за прийнятими програмами, організовують симпозиуми та колоквиуми, подають звіти Ген. асамблеям.

Є. П. Федоров.

МІЖНАРОДНИЙ БАНК ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (МБЕС) — міждерж. банк соціалістичних країн. Засн. у Москві відповідно до Угоди про багатосторонні розрахунки в *перевідних карбованцях* і організацію МБЕС від 22.X 1963. Почав функціонувати з 1.I 1964. Членами банку є НРБ, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР, Республіка Куба (з 1974), СРВ (з 1977). У 1977 підписано угоду про співробітництво між МБЕС і Народним банком СФРЮ. Мета МБЕС — сприяти екон. співробітництву й розвиткові нар. г-ва країн-членів, розширенню їхньої торгівлі та екон. зв'язків з ін. країнами. МБЕС здійснює багатосторонні розрахунки, кредитує зовн.-торг. та ін. операції, залучає і зберігає вільні кошти в *перевідних карбованцях*, золоті, вільно конвертовані та ін. валюти країн — членів банку, а також ін. країн і проводить операції з цими коштами у межах залучених сум, фінансує і кредитує експлуатаційну діяльність спільних пром. підприємств та ін. об'єктів тощо. Може здійснювати розрахунки в *перевідних карбованцях* також з країнами, що не є членами банку. Найвищий орган МБЕС — Рада (кожна країна — член банку має один голос незалежно від розміру внеску в капітал).

А. С. Філіпенко.

МІЖНАРОДНИЙ БАНК РЕКОНСТРУКЦІЇ І РОЗВИТКУ (МБРР) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1944 відповідно до рішення Бреттон-Вудської (США) валютно-фінанс. конференції 44 країн. Почав функціонувати 1946. Має форму *акціонерного товариства*. Членами МБРР можуть бути лише члени *Міжнародного валютного фонду* (МВФ). На 30.VI 1979 членами МБРР були 134 країни. СРСР не входить до МБРР. Акції між країнами — членами МБРР розподіляються залежно від *квоти* у МВФ. Офіційна мета банку — сприяти розвиткові продуктивних сил країн-учасниць, у першу чергу економічно слабозрозвинутим країнам, експорту в них приватного капіталу шляхом гарантування таких капіталовкладень або участі в них. Фактично МБРР є засобом сприяння експорту капіталів імперіалістичних монополій. Надання кредитів МБРР економічно слабозвинутим країнам визначається політ. умовами. Кредити надають

під високі проценти. Здебільшого кошти спрямовуються на буд-во об'єктів виробничої *інфраструктури*, що створює додаткові матеріальні передумови для експорту підприємницького капіталу. МБРР перебуває під контролем фінанс. капіталу США. Найвищий орган — Рада керуючих, у складі якої кожна країна-учасниця має 250 голосів і один голос на акцію (100 тис. дол.). Виконавчий орган — Директорат. Місцеперебування МБРР — Вашингтон (відділення — в Парижі й Токио).

С. В. Мочерний.

МІЖНАРОДНИЙ ВАЛЮТНИЙ ФОНД (МВФ) — міжурядова спеціалізована установа ООН. Засн. 1944. Функціонує з 1946. На 30.IV 1979 до МВФ входили 139 д-в. СРСР не входить до МВФ. Офіц. мета МВФ — координація валютно-фінанс. політики країн-членів і надання середньострокових валютних позик для врегулювання платіжних балансів і підтримки *валютних курсів*. Капітал МВФ складається з внесків країн-членів згідно з наданими їм *квотами*, за якими визначаються і можливості д-в у використанні ресурсів фонду. США, що мають найбільшу квоту, використовують МВФ для посилення свого контролю над ін. капіталістичними країнами. Місцеперебування МВФ — Вашингтон (відділення — в Парижі й Женеві).

О. М. Маринич.

МІЖНАРОДНИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЖІНОЧИЙ РУХ — масовий рух жінок світу, спрямований на боротьбу за мир і демократію, свободу і незалежність народів, за рівноправність жінок і поліпшення становища дітей. У М. д. ж. р. беруть участь жінки всього світу незалежно від їхніх політичних поглядів, реліг. та нац. належності. Бурж. жіночий рух почався в 2-й пол. 19 ст. (див. *Фемінізм, Суфразажизм*). М. д. ж. р. виник на поч. 20 ст. Він нерозривно пов'язаний з боротьбою робітн. класу за соціалізм. 2-а Між-

нар. конференція соціалісток у Копенгагені 1910 на пропозицію К. Цеткін прийняла рішення про проведення щороку Міжнар. жіночого дня (див. *Міжнародний жіночий день 8 Березня*). Велика Жовтн. соціалістич. революція, успіхи СРСР та ін. соціалістичних країн у забезпеченні рівноправності жінок сприяли дальшому розвитку М. д. ж. р. В сучас. умовах М. д. ж. р. є складовою частиною *світового революційного процесу*. В ньому беруть участь жіночі орг-ції соціалістичних, капіталістичних країн і країн, що розвиваються. В авангарді М. д. ж. р. — *Міжнародна демократична федерація жінок* (МДФЖ), яка співробітничала з міжнар., регіональними і нац. жіночими орг-ціями, а також з профспілковими і молодіжними орг-ціями. Серед них: Жіноче бюро *Організації солідарності країн Азії та Африки, Всесвітня федерація профспілок, Всесвітня федерація демократичної молоді, Всесвітня Рада Миру* та ін. Активну участь у М. д. ж. р. бере *Комітет радянських жінок*.

Однією з найважливіших подій у М. д. ж. р. було проведення 1975 Міжнар. року жінки (МРЖ), що був оголошений ООН (XXVII сесія Генеральної Асамблеї, 1972) з ініціативи міжнар. демократичних орг-цій, насамперед МДФЖ. Гол. подіями МРЖ стали Всесвітня конференція ООН (19.VI — 2.VII 1975, Мехіко) і Всесвітній конгрес, присвячений МРЖ (20—24.X 1975, Берлін). XXX сесія Генеральної Асамблеї оголосила період з 1975 до 1985 Десятиріччя жінки ООН під гаслом: «Рівноправність — Розвиток — Мир». За її рішенням 14—30.VII 1980 в Копенгагені відбулася Всесвітня конференція в межах Десятиріччя жінки ООН, яка ухвалила Програму дій на 2-у половину Десятиріччя. Важливою подією Десятиріччя стало прийняття XXXIV сесією Генеральної Асамблеї ООН Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (18.XII 1979).

Для М. д. ж. р. характерні глибока відповідальність за долю підрастаючого покоління, прагнення об'єднати зусилля в ім'я забезпечення прав та інтересів дітей. З ініціативи міжнар. орг-цій, в т. ч. МДФЖ, з 1949 щороку відзначається *Міжнародний день захисту дітей*, 1959 прийнято Декларацію прав дитини (див. *Декларація ООН*), 1979 проведено Міжнар. рік дитини. Жінки всього світу все активніше беруть участь у боротьбі за мир і безпеку народів (див. *Рух прихильників миру*). Зокрема, проведено міжнар. семінар (1978, Відень) і міжнар. зустріч (1979, Копенгаген), присвячені боротьбі жінок за мир, роззброєння і розрядку, форуми представників жіночих організацій європейських країн, які виступили за об'єднання зусиль у боротьбі проти агресивних планів НАТО (1979, Берлін), за мир і безпеку в Європі (1980, Варшава). Важливе місце в М. д. ж. р. посідають акції солідарності з боротьбою народів проти *неоколоніалізму*, расизму, фашист. режимів і *апартейду*.

Г. М. Фролова.

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ — день мобілізації світової громадськості на захист дітей від загрози війни, проти експлуатації дитячої праці, за охорону здоров'я дітей, за здійснення їх виховання і навчання на демократичній основі. Встановлений 1949 *Міжнародною демократичною федерацією жінок*. У 1959 ООН було прийнято Декларацію прав дитини (див. *Декларації ООН*). Відзначається щороку 1.VI (вперше проведений 1950). В Рад. Союзі та ін. соціалістичних країнах проходить як день огляду досягнень у справі виховання і освіти дітей. У рамках Міжнар. року дитини 7—11.IX 1979 у Москві відбулася всесвітня конференція з проблем дитинства «За мирне і щасливе майбутнє для всіх дітей».

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ СОЛІДАРНОСТІ ЖУРНАЛІСТІВ — день солідарності прогресивних журналістів світу з журналістами, які зазнають репресій з боку реакції за активну участь у боротьбі за мир і дружбу між народами. Встановлений 1958 *Міжнародною організацією журналістів*. Відзначається щороку 8.IX — в день страсти ім. фашистами нац.героя Чехословаччини журналіста *Ю. Фучіка*.

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ СОЛІДАРНОСТІ МОЛОДІ проти колоніалізму, за мирне співіснування — день солідарності демократичної молоді світу з молоддю, яка бореться проти колоніалізму, за *мирне співіснування* держав. Встановлений 1957 4-м конгресом *Всесвітньої федерації демократичної молоді* (Київ). Відзначається 24.IV — в день прийняття рішень *Бандунзької конференції* 1955.

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ СТУДЕНТІВ — день міжнар. солідарності студентів у боротьбі за мир і демократизацію освіти. Встановлений 1941 в Лондоні на міжнар. зустрічі студентів країн, що вели боротьбу проти фашизму. Відзначається щороку 17.XI — в день страсти ім. фашистами керівників Союзу студентів Чехословаччини — учасників *Руху Опору*.

МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ТЕАТРУ — день міжнародної солідарності працівників театального мистецтва. Встановлений за ініціативою фін. делегації Міжнар. ін-том театру (громадська орг-ція театр. діячів світу при *ЮНЕСКО*) на своєму IX конгресі, який відбувся 1961 у Відні. М. д. т. відзначається щорічно 27 березня під девізом: «Театр — засіб взаєморозуміння й зміцнення миру між народами». Театри СРСР щороку беруть участь у проведенні М. д. т., показуючи кращі вистави, присвячені знаменним подіям. Зокрема, XIX М. д. т. (1980) в СРСР був відзначений виставами до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, 35-річчя Перемоги рад. народу над німецько-фашист. загарбниками, спектаклями за п'єсами, що відображають успіхи в комуністичному будівництві, боротьбу народів за мир і дружбу.

М. І. Царов.

МІЖНАРОДНИЙ ЖІНОЧИЙ ДЕНЬ 8 БЕРЕЗНЯ — день міжнар. солідарності жінок у боротьбі

за екон., соціальну і політ. рівноправність. Рішення про щорічне святкування М. ж. д. прийняла 2-а Міжнар. конференція соціалісток 1910 у Копенгагені на пропозицію К. Цеткін. Уперше М. ж. д. проводили 1911 в Німеччині, Австрії, Швейцарії і Данії, в Росії — 1913 в Петербурзі. В СРСР та ін. соціалістичних країнах проводиться під знаком мобілізації жінок, які визволилися від соціального гніту і здобули однакові з чоловіками права на активну діяльність в усіх галузях госп., сусп.-політ. і культур. життя. В неосоціалістичних країнах М. ж. д. відзначається як день боротьби за права жінок і соціальний прогрес. В усіх країнах жінки проводять день 8 березня як день солідарності в боротьбі за мир. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.V 1965 8 березня в Рад. Союзі оголошено неробочим днем. М. Д. Семенчук.

МІЖНАРОДНИЙ ЗВИЧАЙ — правило поведінки держав, що склалося внаслідок однорідних, аналогічних міжнар. дій д-в, гол. чином внаслідок тривалого і багаторазового застосування його у відносинах між країнами, і визнається ними як норма *міжнародного права*. Є одним з його джерел. М. з. не може суперечити імперативним (категоричним) нормам міжнар. права. Залежно від того, яка кількість д-в визнає М. з., він буває універсальним, регіональним і локальним. М. з. обов'язковий лише для тих д-в, що його визнають.

МІЖНАРОДНИЙ ІНВЕСТИЦІЙНИЙ БАНК (МІБ) — міжнар. банк соціалістичних країн. Засн. 1970 у Москві відповідно до Угоди про створення МІБ. Членами банку є НРБ, МНР, ПНР, УНР, СРР (з 1971), ЧССР, НДР, СРСР, Республіка Куба (з 1974), СРВ (з 1977). В 1974 МІБ підписав угоду про осн. принципи співробітництва з Югославією. Гол. мета МІБ — поглиблення соціалістичного співробітництва, зближення та поступове вирівнювання рівнів екон. розвитку країн — членів банку внаслідок концентрації ресурсів та ефективнішого використання їх для капітального буд-ва. Осн. завдання — надання середньострокових (до 5 років) і довгострокових (до 15 років) кредитів, гол. чин. для проведення спільних екон. заходів пов'язаних з *міжнародним соціалістичним поділом праці* та кооперуванням виробн. Найвищий орган банку — Рада, в якій кожна країна — член банку незалежно від розміру внеску в капітал має один голос.

МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ СВІТОВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ — міжнар. об'єднання спеціалістів, які здійснюють комплексний розробки екон. проблем, дальшого поглиблення та вдосконалення співробітництва країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. Рішення про створення ін-ту було прийнято на 24-й сесії РЕВ (1970) Міститься в Москві.

МІЖНАРОДНИЙ КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ — територіальний поділ праці між окре-

мими капіталістичними країнами, які спеціалізуються на виробництві певних видів продукції і потім обмінюються нею. Характер М. к. п. п. зумовлюється капіталістичними *виробничими відносинами* і екон. законами капіталізму. Рушієм М. к. п. п. є гонитва за одержанням найбільших прибутків. Міжнар. спеціалізація і *кооперування виробництва* як і міжнар. обмін, що поглиблюється на їхній основі, розвивається стихійно і супроводжується жорстокою *конкуренцією* між капіталістичними країнами, експлуатацією одних країн іншими. М. к. п. п. значно розвинувся в умовах великої машинної індустрії, яка поглиблює диференціацію *виробництва*, розвиток спеціалізації і кооперування, що виходять за нац. межі. Велика машина індустрії значно збільшила попит промислово розвинутих капіталістичних країн на сировину та на прод. товари, які вироблялися переважно колоніальними й залежними країнами. Однобічна й вузька спеціалізація цих країн на виробн. окремих видів товарів зумовила екон. відсталість і залежність їх від промислово розвинутих країн. Потворний характер М. к. п. п. призвів до виникнення системи імперіалістичної експлуатації і пограбування промислово розвинутими капіталістичними д-вами економічно слабо-розвинутих країн Азії, Африки і Лат. Америки, які перетворилися на агр.-сировинні придатки імперіалістичних д-в. З поглибленням *загальної кризи капіталізму* відбувається криза М. к. п. п. Від капіталістичної системи відпав ряд країн, які почали розвиватися на основі *міжнародного соціалістичного поділу праці*. М. к. п. п. був підірваний і крахом колоніальної системи імперіалізму.

В умовах *науково-технічної революції* М. к. п. п. набуває широкого розвитку між промислово розвинутими капіталістичними країнами. Він стимулюється *вивозом капіталу*, збільшенням кількості *міжнародних монополій*, *міжнародних державно-монополістичних об'єднань* і зростанням їхньої ролі у світовій економіці, поглибленням наук.-тех. співробітництва капіталістичних країн, особливо тих, які входять у замкнуті держ.-монополістичні угруповання, розвитком міжнар. *кооперації праці* капіталістичних фірм. Пов'язуючи між собою різні країни, він у кінцевому підсумку веде до інтернаціоналізації госп. життя, зумовлює формування світового капіталістичного г-ва. Однак М. к. п. п. не тільки не ослаблює суперечності капіталізму, а навпаки, гостра конкурентна боротьба капіталістичних країн робить ще вразливішою їхню економіку, призводить до *економічних криз*.

Літ.: Новиков Р. А., Шишков Ю. В. Международная кооперация капиталистических фирм. М., 1972; Завьялов П. С. Научно-техническая революция и международная специализация производства при капитализме. М., 1974; Рымаков В. В. Структурные изменения в мировом капиталистическом хозяйстве. М., 1978; Кумянин Г. М. Капиталистический цикл. Взаимосвязь национальных и интернациональных процессов. М., 1980.

В. П. Степаненко.

МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ ЗА ЄВРОПЕЙСЬКУ БЕЗПЕКУ І СПІВРОБІТНИЦТВО — міжнар. громадська орг-ція, мета якої — боротьба за безпеку і співробітництво в Європі. Засн. 1972 за рішенням 1-ї Брюссельської асамблеї. Діяльність к-ту відіграла значну роль у підготовці й проведенні *Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі* 1975. Після підписання *Заключного акта* наради к-т розробив Програму дій європ. громадськості на підтримку результатів загальноєвроп. наради та по втіленню їх у життя. К-т провів значну роботу по скликанню Белград. (1977—78) та Мадрид. (1980—81) зустрічей представників країн — учасниць *Наради з безпеки і співробітництва в Європі*. За ініціативою к-ту 1979 у Белгії було скликано Форум європ. громадськості за роззброєння і безпеку. Членами к-ту є нац. к-ти і групи, які збираються на сесії не менше двох разів на рік. Виконавчий орган к-ту — Секретаріат. К-т видає інформаційний бюлетень. Штаб-квартира — в Брюсселі.

МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ ІСТОРИЧНИХ НАУК (МКІН) — міжнародна організація, що здійснює наукові зв'язки між істориками різних країн, готує і проводить міжнародні конгреси істориків. МКІН утворений рішенням 5-го міжнар. конгресу істориків (квітень 1923, Брюссель). На установчому засіданні, що відбулося 14.V 1926 в Женеві, було прийнято статут МКІН. До складу орг-ції входять нац. к-ти, що представляють істор. наук. установи різних країн, а також міжнар. орг-ції істор. профілю, які приймають до МКІН. Членами орг-ції є історики 41 країни (1975), а число асоційованих орг-цій — 16. Рад. істориків у МКІН представляє *Національний комітет істориків Радянського Союзу*. Найважливіші питання МКІН вирішує Генеральна Асамблея, виконавчим органом є Бюро. Президенти МКІН, зокрема, були рад. історики О. А. Губер (1970—71) і Є. М. Жуков (1972—75). МКІН видає інформаційний бюлетень. А. В. Сачевич.

МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ (МКС) — міжнар. наук. орг-ція, що проводить раз на 5 років міжнар. з'їзди в галузі *слов'янознавства*, координує діяльність нац. к-тів, міжнар. славистичних комісій. МКС об'єднує нац. к-ти 25 країн (1978), у т. ч. СРСР (Рад. к-т), УРСР і БРСР; нац. к-ти входять переважно до академій наук. МКС засн. 1955 на з'їзді славистів у Белграді. Згодом МКС концентрував свою роботу там, де проходили з'їзди славистів, — у Москві (1958), Софії (1963), Празі (1968), Варшаві (1973), Загребі (1978). К-т проводить і щорічні наради славистів. А. В. Сачевич.

МІЖНАРОДНИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ РУХ — бойовий авангард робітн. класу, трудящих усіх країн, найпрогресивніша і найвпливовіша політ. сила сучасності в боротьбі за революц. перебудову суспільства, за мир, демократію і нац. незалежність, за торжество

соціалізму і комунізму. Першою міжнар. комуністичною орг-цією був створений 1847 К. Марксом і Ф. Енгельсом *Союз комуністів*, який став зародком комуністичної партії, першою формою міжнар. єдності пролетаріату. В програмі Союзу — «*Маніфесті Комуністичної партії*» вперше в історії чітко визначено мету робітн. класу — повалення панування буржуазії, завоювання політ. влади і побудова комуністичного суспільства. Бойовий заклик «*Маніфесту*» «*Пролетарі всіх країн, єдняйтеся!*» став девізом пролетаріату всього світу. Дальшим кроком М. к. р. була діяльність *Інтернаціоналу 1-го* (1864—76), який об'єднав передових представників пролетаріату майже 20 країн, сприяв поширенню революц. теорії, зробив перші кроки на шляху поєднання наук. соціалізму з робітн. рухом у міжнар. масштабі. Духовним дитинцем 1-го Інтернаціоналу була *Паризька комуна 1871*. 1-й Інтернаціонал, за висловом В. І. Леніна, «заклав фундамент міжнародної організації робітників для підготовки їх революційного натиску на капітал... фундамент пролетарської, міжнародної боротьби за соціалізм» (Повне зібр. тв., т. 38, с. 292—293). Активізації робітн. руху сприяло створення *Інтернаціоналу 2-го* (1889—1914) — міжнар. об'єднання соціалістич. партій і орг-цій. У перший період своєї діяльності, коли його роботу спрямовував Ф. Енгельс, 2-й Інтернаціонал відіграв значну роль у розширенні міжнар. зв'язків робітн. класу, в ідейному розгорті противників наук. соціалізму. Проте після смерті Ф. Енгельса (1895) в більшості партій 2-го Інтернаціоналу керівництво захопили правоопортуністичні елементи.

В нових істор. умовах, на рубежі 19—20 ст., коли капіталізм переріс у найвищу і останню стадію — імперіалізм, боротьбу проти всіх різновидів опортунізму, за чистоту і дальший розвиток марксизму, за торжество революц. напруму в міжнар. робітн. русі очолив В. І. Ленін. В цей період центр світ. революц. руху перемістився в Росію. Узагальнивши досвід боротьби рос. робітн. класу, досвід міжнар. пролет. руху, В. І. Ленін всебічно розвинув революц. вчення, збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку. Неоціненною ідейно-теор. зброєю революціонерів усіх країн стало ленінське вчення про партію, про *соціалістичну революцію* і *диктатуру пролетаріату*, про класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, про нерозривний зв'язок соціального і нац. визволення, про шляхи будівництва нового суспільства. Створення В. І. Леніним 1903 партії нового типу — більшовицької партії — стало поворотним пунктом у рос. і міжнар. робітн. русі. Більшовики повели рішучу боротьбу проти будь-яких проявів *опортунізму* і *ревізіонізму*. З поч. 1-ї світ. війни, коли опортуністичне керівництво 2-го Інтернаціоналу остаточно зрадило інтереси пролетаріату, В. І. Ленін.

більшовицька партія підняла прапор боротьби за згуртування всіх революц., інтернаціоналістських сил, за відновлення марксистської ідейно-теор. основи міжнар. робітн. руху, за розрив з *соціал-шовінізмом* і *центризмом*. Важливу роль у цьому відіграли *Циммервальдська конференція* (1915) і *Кінтальська конференція* (1916) соціалістів-інтернаціоналістів, на яких В. І. Ленін і більшовики виступили проти війни, викрили зраду лідерів 2-го Інтернаціоналу, відстоювали марксистські позиції в робітн. русі. Здійснена 1917 під керівництвом партії Леніна *Велика Жовтнева соціалістична революція* відкрила нову епоху в історії людства — епоху переходу від капіталізму до соціалізму в світ. масштабі. На істор. арену вийшла якісно нова революц. сила — правлячий і державно організований робітн. клас, що розпочав будівництво соціалістич. суспільства. Перемога Великого Жовтня, утворення і зміцнення першої в світі соціалістичної д-ви поклали початок новому етапові в розвитку міжнар. комуністичного і всього революц. руху, прискорили виникнення в багатьох країнах марксистсько-ленінських партій — авангарду пролетаріату. Якщо 1917 в світі існувала лише одна комуністична партія — РСДРП (більшовиків), то 1918 кількість їх зросла до 10, 1921 — до 34, 1928 їх налічувалося 46, а 1935 була вже 61 комуністична і робітн. партія. В 1919 з ініціативи В. І. Леніна було засновано 3-й, *Комуністичний Інтернаціонал*. Основоположене значення для успішної його роботи, дальшої творчої розробки стратегії і тактики М. к. р. мали діяльність і праці В. І. Леніна, зокрема «*Пролетарська революція і ренегат Каутський*», «*Дитяча хвороба „лівізми“ в комунізмі*», його доповіді та промови на конгресах Комінтерну. «Вироблені Леніним ідейно-теоретичні, політичні й організаційні принципи і сьогодні лежать в основі діяльності революційних партій робітничого класу, допомагають боротися і перемогати» (постанова ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна». К., 1979, с. 6).

За час своєї діяльності (1919—43) Комінтерн відіграв величезну роль у згуртуванні бойових сил міжнар. робітн. класу та становленні і зміцненні молодих комуністич. партій на принципах *марксизму-ленінізму*, у розгортанні М. к. р. Він озброїв комуністів тактикою єдиного робітн. і *народного фронту*, які стали важливими засобами боротьби проти фашизму і війни, за соціальне і нац. визволення. Під керівництвом Комінтерну діяв ряд міжнар. прогресивних орг-цій: *Комуністичний Інтернаціонал Молоді*, *Червоний Інтернаціонал Профспілок* (Профінтерн), *Селянський Інтернаціонал*, *Спортивний Інтернаціонал* та ін. У 1941 нім. фашизм і його союзники — ударна сила світового імперіалізму — силою зброї намагалися розгромити М. к. р. і його оплот — Союз РСР (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*). Очолюваний КПРС рад. народ виступив

МІЖНАРОДНИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ РУХ

як гол. сила *антигітлерівської коаліції*, що забезпечила перемогу над фашизмом і внесла вирішальний вклад у справу визволення народів від фашист. ярма. В роки *другої світової війни 1939—45* комуністичні партії були організаторами і керівниками антифашист. боротьби, керівною силою *Руху Опору*. Визначний вклад комуністів у боротьбу проти фашизму, їхнє самовіддане служіння справі трудящих сприяли швидкому зростанню чисельності й авторитету компартій. За час війни чисельність лав М. к. р. зросла майже в 5 раз і досягла (1945) 20 млн. комуністів. Післявоєнний період характеризувався далішим зростанням організованості й класової свідомості міжнар. робітн. класу, посиленням впливу комуністичних партій у робітн. русі, в політ. житті. Під керівництвом компартій у ряді країн Європи, Азії. Лат. Америки перемогли соціалістичні революції. Утворилася *світова система соціалізму*, яка стала вирішальним фактором розвитку людства. На новий ступінь піднявся робітн. рух у капіталістич. країнах. У деяких з них (Франція, Італія, Фінляндія та ін.) комуністи, підтримувані широкими нар. масами, ввійшли до складу урядів. Під впливом М. к. р. розгорнувся *національно-визвольний рух*, внаслідок якого зазнала краху колоніальна система імперіалізму. На руїнах кол. колоніальних імперій виникли десятки нових самостійних держав. Розвиваючись під прапором марксизму-ленінізму, М. к. р. перетворився на справді всесвітню, найвпливовішу політ. силу, найважливіший фактор сусп. прогресу, *світового революційного процесу*. Комуністичні і робітн. партії діють у 94 країнах, об'єднуючи понад 75 млн. чол. (1980), в т. ч. 4,5 млн. — у країнах неосоціалістичної частини світу. Невід'ємною складовою частиною М. к. р. є *Комуністична партія Радянського Союзу*.

Гол. завдання М. к. р. — створення і зміцнення світової системи соціалізму. В соціалістич. країнах діє найчисленніший загін комуністів. Будучи правлячими партіями, комуністичні партії країн *соціалістичної співдружності* спрямовують творчу діяльність трудящих на побудову соціалізму і комунізму, розв'язують складні завдання розвитку економіки, зміцнення нових соціальних відносин, комуністичного виховання народу, забезпечення захисту завоювань революції і миру на планеті. Втілюючи наук. соціалізм у практику життя, комуністи країн соціалістичної співдружності домоглися перетворення реального соціалізму на міжнар. силу, яка справляє вирішальний вплив на долю всього людства. Створений під їхнім керівництвом соціалістич. лад практично довів, що він є здатний забезпечити планомірний, безкризовий розвиток економіки в інтересах народу, гарантувати соціальні і політичні права трудящих, створити умови для справжньої демократії, реальної участі широких народних мас в управлінні суспільством, для всебічного розвитку особи, рівноправності націй і дружби

між ними. На ділі доведено, що тільки соціалізм здатний розв'язувати корінні проблеми, які стоять перед людством» (Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 272).

Великий загін М. к. р. становлять комуністичні і робітн. партії, які діють у країнах неосоціалістичної частини світу. Більшість з них є досвідченими, бойовими марксистсько-ленінськими орг-ціями, що пройшли сувору школу класової боротьби. Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, зростання впливу компартій у капіталістич. світі — одне з знаменних явищ нашого часу. Діючи у важких, нерідко нелегальних умовах, комуністи цих країн вносять великий вклад в активізацію робітн. руху і його згуртування на класовій основі, очолюють боротьбу трудящих проти всевлдад монополій, за мир, демократію і соціалізм. У країнах Лат. Америки комуністи виступають за ліквідацію залежності своїх країн від імперіалізму США, проти засилля місцевих олігархів, за знищення поміщицького землеволодіння і всіх феод. пережитків, за глибокі демократичні й соціальні перетворення. В країнах Азії і Африки комуністичні партії ведуть активну боротьбу проти залишків колоніальної системи і всіх форм *неоколоніалізму*, за створення єдиного антиімперіалістич., антифеод. фронту, за поглиблення соціального змісту нац.-визвольного руху. В країнах соціалістич. орієнтації комуністи виступають за тісне співробітництво з революц.-демократичними силами в розв'язанні таких важливих завдань, як ліквідація екон. відсталості і визволення від іноз. екон. залежності, здійснення радикальних перетворень в інтересах нар. мас, захист революц. завоювань, розвиток дружніх взаємовідносин з двома соціалістич. співдружностями.

Під керівництвом компартій діє ряд нац. і міжнар. профспілкових, молодіжних, кооп., жіночих та ін. громад. орг-цій. Комуністи — найпослідовніші борці за права трудящих, за розв'язання корінних питань розвитку людства — проблем захисту науколюбного середовища, ліквідації голоду тощо. Вони — прапорносці боротьби найширших трудящих мас за відвернення нової світ. війни, за поглиблення розрядки і *розброєння*, забезпечення міцного миру і міжнар. безпеки. М. к. р. виступає як вирішальний елемент згуртування осн. сил сучас. світового революційного процесу — світ. системи соціалізму, робітн. класу капіталістич. країн, нац.-визвольного, антиімперіалістич. руху народів. Компартії здійснюють свою політику, стратегію і тактику на наук. основі, на міцному фундаменті марксизму-ленінізму. Керуючись марксистсько-ленінською теорією і враховуючи конкретні умови своєї країни, кожна партія самостійно розробляє свою політику, визначає напрями і засоби розв'язання конкретних завдань, обирає залежно від обставин шлях переходу до соціалізму, а також форми і методи будівництва соціалізму. Кожна

компартія відповідальна за свою діяльність перед своїм робітн. класом і народом і водночас перед М. к. р. Нац. та інтернац. відповідальність кожної комуністичної і робітн. партії нероздільні. Основною взаємовідносин між братніми партіями є принцип пролет. *інтернаціоналізму*, який передбачає: інтернац. солідарність, взаємну підтримку і товариське співробітництво, вироблення єдиних поглядів і погоджених позицій у боротьбі за спільні цілі, поважання самостійності і рівноправності, невтручання у внутр. справи одна одної. Форми інтернац. зв'язків і співробітництва між партіями в різних істор. умовах були різними. Так, до 1943 всі компартії входили до Комінтерну на правах секцій. У післявоєнні роки для обміну досвідом і координації дій було створено *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій* (1947—56), яке відіграло певну роль у політ. орієнтації комуністич. руху в умовах розв'язаної імперіалістич. «холодної війни». В сучас. умовах утвердилися такі форми міжнар. зв'язків і співробітництва компартій, як двосторонні і багатосторонні зустрічі і консультації, обмін досвідом роботи, регіон. міжнар. наради. Зокрема, відбулися міжнар. *Наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960, Народа комуністичних і робітничих партій 1969*, на яких було прийнято важливі програмні документи М. к. р., вироблено стратегію ліній комуністів на сучас. етапі. Відбувся ряд регіон. нарад і конференцій компартій країн Зх. Європи, Лат. Америки й Карибського басейну, Араб. Сходу, в т. ч. *Конференція європейських комуністичних і робітничих партій 1967, Конференція комуністичних і робітничих партій Європи 1976, Паризька зустріч комуністичних і робітничих партій Європи 1980*. Особливого значення за останні роки набули зустрічі й наради керівників братніх партій соціалістич. країн. Важливу роль у розширенні співробітництва компартій відіграють міжнар. теор. конференції та семінари, журнал «*Проблеми мира и социализма*», контакти і зв'язки між органами інформації і н.-д. центрами братніх партій (див. *Ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн*).

Важливий напрям діяльності М. к. р. — узгодження теор. роботи партій, розвиток на цій основі марксистсько-ленінської теорії, захист її принципів і основоположних ідей. Марксистсько-ленінські партії творчо розробили такі проблеми, як зближення в нашу епоху демократичних і соціалістичних завдань революц. боротьби, правильне поєднання мирних і немирних форм революції, можливість некапіталістичного шляху розвитку для колишніх колоніальних країн, об'єднання всіх миролюбних сил у боротьбі проти загрози ядерної війни.

КПРС, керуючись принципами пролет. інтернаціоналізму, активно розвиває зв'язки з усіма загонами М. к. р., здійснює інтенсивний об-

мін парт. делегаціями, бере активну участь на двосторонній і багатосторонній основі в обговоренні нагальних проблем, що сприяє зміцненню інтернац. єдності М. к. р. Визначний вклад у творчий розвиток стратегії і тактики М. к. р. вніс *Двадцять шостий з'їзд КПРС* (див. т. 12, Додаток). У його роботі взяли участь 123 делегації комуністич., робітн., революц.-демократич. партій і орг-цій з 109 країн, що є свідченням інтернац. характеру М. к. р., непохитного міжнародного авторитету партії Леніна. М. к. р. розвивається і мужніє в боротьбі проти всіх різновидів *антикомунізму*. Гол. напрямом стратегії імперіалізму в сучас. умовах є намагання розкласти комуністич. і весь революц. рух ізсередити, підірвати авторитет комуністів. Прямим союзником імперіалізму став *маоїзм*. Найважливішу передумову зміцнення сили і боєздатності комуністич. партій, примноження їхнього вкладу в розв'язання актуальних проблем, що стоять перед людством, комуністи вбачають у неупримиренній боротьбі проти бурж. ідеології, правого і «лівого» ревізйонізму, *догматизму* і *сектантства* в робітн. русі, *націоналізму* і гегемонізму, проти всіх видів опортуністич., розкольніцької політики, за всемірне зміцнення єдності своїх лав, за створення всесвітнього антиімперіалістич. фронту. КПРС разом з ін. братніми партіями неуповільнено бореться за зміцнення єдності міжнародного *комуністичного руху* на принциповій основі марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. *Маніфест Комуністичної партії*. Твори, т. 4; Ленін В. І. Про міжнародний робітничий і комуністичний рух. К., 1970; Брежнев Л. І. *Ленінським курсом*, т. 1—7. К., 1971—79; Брежнев Л. І. КПСС в боротьбі за єдинство всіх революційних і миролюбивих сил. М., 1979; Брежнев Л. І. *Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики*. К., 1981; Суслов М. А. *Марксизм-ленінізм — інтернаціональне учение рабочего класса*. М., 1973; Пономарев Б. Н. *Избранное*. М., 1977; В. И. Ленин и международное коммунистическое движение. М., 1970; Международное коммунистическое движение. М., 1974; История международного рабочего и коммунистического движения. М., 1975; Международное коммунистическое, рабочее и национально-освободительное движение, ч. 1—2. М., 1976; Международное рабочее движение, т. 1—3. М., 1976—78; Влияние Великого Октября на развитие мирового коммунистического движения. М., 1977; Проблемы международной политики КПСС и мирового коммунистического движения. М., 1977; Коммунисты мира — о своих партиях. Прага, 1976; Кривогуз И. М. *Очерки истории современного международного коммунистического и рабочего движения*. М., 1977. П. Ф. Гринюк.

МІЖНАРОДНИЙ КООПЕРАТИВНИЙ АЛЬЯНС (МКА) — міжнар. об'єднання кооперативних орг-цій. Засн. 1895 в Лондоні. До МКА входять (кін. 1979) кооп. орг-ції 64 країн, що налічують понад 346 млн. членів. Рад. кооперація (Центроспілка) входить до МКА з 1921. За статутом, мета МКА — розвиток і зміцнення

міжнар. кооперативного руху, екон. зв'язків між кооперативами у всьому світі. Керівні органи: Конгрес (скликається один раз на 3—4 роки), Центр. к-т (скликається щороку), Виконком (складається з президента, 2 віце-президентів, 13 членів). Поточною роботою керують директор і Секретаріат. Місцеребування МКА — Лондон.

МІЖНАРОДНИЙ КРЕДИТ — форма руху позичкового капіталу (за капіталізму) або одна з форм планомірного екон. співробітництва (за соціалізму), пов'язана з наданням валютних і товарних ресурсів на умовах поворотності, строковості і сплати процентів. М. к. відображає зовнішньоекон. політику країни-кредитора, зумовлюється її класовою природою і характером соціально-екон. ладу. З розвитком капіталізму М. к. став одним з осн. засобів імперіалістичної експансії і політики *неоколоніалізму*. Його використовують монополії капіталістичних країн для здобуття джерел сировини, розширення ринків збуту, сфер застосування капіталу (див. *Вивіз капіталу*), для пограбування країн-позичальниць, втягування їх у воєнно-агресивні блоки.

Кредитні відносини між соціалістич. країнами будуються на основі принципів міждерж. відносин нового типу — соціалістич. інтернаціоналізму, повної рівності, поважання суверенітету і нац. інтересів, взаємної вигоди і взаємодопомоги. Міжнар. соціалістич. кредит підпорядковано завданням прискореного розвитку економіки кожної з країн і *світової системи соціалізму* в цілому. Розрізняють три осн. види кредиту: *товарний* й *і* (довгостроковий; надається для сплати комплексних поставок пром. підприємств, устаткування для буд-ва великих об'єктів і тех. спорудження і ін. робіт) та *валютний* (надається у вільно конвертованій валюті або золоті для закупівель необхідних товарів на *світовому капіталістичному ринку* і для подолання тимчасових утруднень у вирівнюванні *балансів платіжних* і полегшення розрахунків з капіталістич. країнами). Міжнар. соціалістич. кредит включає кредити за *клірингами*, кредити *Міжнародного інвестиційного банку* (МІБ) на буд-во підприємств і споруд і кредити *Міжнародного банку економічного співробітництва* (МБЕС) для кредитування *зовнішньої торгівлі*. Кредити МБЕС і МІБ надають у *перевідних карбованцях* та у вільно конвертованій валюті. В розвитку міжнар. соціалістич. кредиту виділяють два етапи. Перший з них пов'язаний з відбудовою нар. г-ва і проведенням соціалістич. перетворень у країнах нар. демократії після 2-ї світової війни. *Економічне співробітництво соціалістичних країн* у цей період розгоралося переважно на основі двосторонніх угод країн нар. демократії з Радянським Союзом.

Другий етап розвитку міжнар. соціалістич. кредиту, що почався в

60-х рр., характеризується розширенням кредитних відносин, поглибленням міжнар. соціалістич. поділу праці, переходом від двостороннього до багатостороннього співробітництва на основі координації нар.-госп. планів. Зовн. торгівля як гол. форма екон. співробітництва регулюється не тільки короткостроковим, а й довгостроковим кредитом (на п'ять і більше років). Рад. Союз надає кредити соціалістич. країнам у грош. і товарній формах.

Кредитні відносини СРСР з розвинутими капіталістичними д-вами пов'язані переважно з зовн. торгівлею. В 70-х рр. поширився М. к. на компенсаційній основі, тобто країна-кредитор у рахунок довгострокового кредиту постачає устаткування, ліцензії, машини, матеріали для буд-ва пром. об'єктів. Погашення кредиту (компенсація), включаючи проценти, здійснюється після введення в дію збудованих об'єктів не валютою, а поставками сировини і продукції цих або ін. підприємств. Країнам, що розвиваються, Азії, Африки і Лат. Америки Рад. Союз надає кредити на пільгових умовах для швидкого подолання тяжких наслідків багатовікової колоніальної експлуатації. Розвиток міжнар. соціалістич. кредиту відіграє дедалі більшу роль у розгортанні й поглибленні екон. співробітництва соціалістичних країн та *соціалістичної економічної інтеграції*.

МІЖНАРОДНИЙ НАФТОВИЙ КАРТЕЛЬ — об'єднання 7 найбільших у капіталістичному світі нафтових компаній. До них належать: «Екссон», «Мобіл ойл», «Тексако», «Галф ойл», «Стандард ойл оф Каліфорнія» — США; «Роял датч-Шелл» — англо-голландська і «Брітіш петролеум» — Великобританія. М. н. к. виник 1928 і захопив значну частку світових розвідок, добування і переробки нафти, а також збуту нафтопродуктів. М. н. к. здійснює великий вплив на економіку й політику імперіалістичних д-в, відіграв певну роль у підготовці й розв'язанні 2-ї світової війни 1939—45, придушення нац.-визвольного руху, особливо в Ірані на поч. 50-х рр., виникненні *близькосхідної кризи*. Діяльність М. н. к. сприяла виникненню *кризи енергетичної*, оскільки була спрямована на скорочення розвідок й добування палива в розвинутих країнах і обмеження поставок нафти з країн, що розвиваються.

А. Г. Селіваненко.
МІЖНАРОДНИЙ ОЛІМПІЙСЬКИЙ КОМІТЕТ (МОК) — найвищий керівний орган олімпійського руху; позаурядова міжнар. спорт. організація. Створений 1894 за ініціативою П. де Кубертена з метою регулярного проведення *Олімпійських ігор*, підвищення їхнього соціального значення й престижу, сприяння розвитку аматорського спорту і зміцнення дружби між спортсменами всіх країн. МОК — постійно діюча орг-ція, що обирає своїх членів з числа найактивніших організаторів спорт. руху в різних країнах; визнає нац. Олімпійські к-ти. На 1.І 1980 до складу МОК входило 88 членів з 70 країн. Виконавчий к-т МОК складається

з президента (обирається на 8 років), трьох віце-президентів і п'ятьох членів. Статутний документ МОК — Хартія Олімпійських ігор. Сесія МОК відбувається щороку, в олімпійські роки — двічі: під час літніх і зимових ігор. Під час Олімпійських ігор МОК передає міжнародним спортивним федераціям право керівництва проведенням змагань. Ю. М. Tenner. **МІЖНАРОДНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ** — вищий ступінь розвитку суспільного територіального поділу праці, який є одним з найважливіших проявів процесу *усуєлювання праці*. М. п. п. виявляється в спеціалізації окремих країн на виробн. певних видів пром., с.-г. та ін. продукції, зумовлює госп. зближення народів. М. п. п. виникає тоді, коли *продуктивні сили* переважають рамки однієї країни і утворюється *світове господарство*. Конкретним проявом такого поділу є *світовий ринок*. М. п. п. зароджується і розвивається за капіталізму. Новою найвищою форми М. п. п. набуває лише після утворення *світової системи соціалізму*. Формування М. п. п. відбувається внаслідок *усуєлювання виробництва*, яке перетворює нац. рамки і перетворюється на інтернаціональний процес, коли всі міжнар. відносини і навіть «всі внутрішні організації народів... є виразом певного виду поділу праці» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 27, с. 390). Визначальною умовою М. п. п. є зростання продуктивних сил суспільства, причому вирішальну роль в його поглибленні відіграють розвиток і диференціація *знарядь виробництва*. Перехід до *комплексної механізації і автоматизації виробництва* спричинює відокремлення цілих галузей виробн., що позитивно впливає на поглиблення спеціалізації та *кооперування виробництва*. Потреба в міжнар. спеціалізації особливо посилюється за умов *науково-технічної революції*, оскільки в рамках окремих країн неможливо випускати в масових масштабах всю постійно зростаючу номенклатуру сучасної промислової продукції. В свою чергу, М. п. п. сприяє розвитку продуктивних сил, зростанню *продуктивності праці*, ефективнішому використанню знарядь праці та впровадженню високоефективного спеціалізованого устаткування, підвищенню ефективності виробн., що вимагає науково обгрунтованої спеціалізації та кооперування між країнами. Поглиблення М. п. п. нерозривно пов'язане з *науково-технічним прогресом*. Зростання й поглиблення М. п. п. впливає на розвиток *виробничих відносин*, які визначають його форму й характер. Існує *міжнародний капіталістичний поділ праці*, який ґрунтується на пацубанні приватної власності на засоби виробн., характеризується підпорядкуванням економічно слабозрозумитим країнам імперіалістичним д-вам. Йому притаманні антагоністичні суперечності. Новий тип *міжнародного соціалістичного поділу праці* і світового г-ва з властивим йому ринком базується на сусп. власності на засоби виробн.,

характеризується згуртованістю і об'єднанням країн *соціалістичної співдружності*, всебічним поєднанням нац. інтересів з інтернаціональними і завданнями всієї співдружності; виступає могутнім прискорювачем інтернаціоналізації госп. життя. М. П. Панченко. **МІЖНАРОДНИЙ РОБІТНИЧИЙ РУХ** — боротьба міжнар. робітн. класу за повалення капіталістичного ладу і створення комуністичного суспільства, за екон., політ. і культурні інтереси робітників, гол. сила сучасності в боротьбі за мир, демократію, нац. незалежність і соціалізм. М. р. р. включає діяльність політ. партій робітн. класу, *професійних спілок* та ін. робітн. орг-цій. Найпоширеніше інтереси робітн. класу виражають марксистсько-ленінські партії, які ведуть боротьбу за єдність рядів і дій М. р. р. на основі *марксизму-ленінізму*. Див. *Міжнародний комуністичний рух*. **МІЖНАРОДНИЙ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ** — новий тип міждерж. *поділу праці*, який виник зі створенням світової соціалістичної системи господарства і розвинувся в процесі екон. і науково-технічного співробітництва соціалістичних країн. М. с. п. п. — об'єктивне екон. явище, яке веде до дедалі міцніючого взаємозв'язку нац. процесів *відтворення* в країнах *соціалістичної співдружності*, а також до створення найбільш раціональної і ефективної системи тер. розподілу виробн. в рамках світового соціалістичного господарства. Принципи М. с. п. п. відображено в Статуті *Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)*, прийнятому 1959, та в «Основних принципах міжнародного соціалістичного поділу праці», що розроблені 15-ю сесією РЕВ (1962). М. с. п. п. спрямований на забезпечення умов оптимального екон. зростання нар.-госп. комплексу кожної соціалістич. країни, зближення їхніх екон. рівнів, на раціональний розвиток нац. екон. структур з метою їхнього ефективного внеску в систему світового соціалістичного господарства. При М. с. п. п. кожна країна розвиває ті галузі виробн., для яких вона має найсприятливіші умови. Створюється комплекс галузей нар. г-ва, що перебувають в постійному взаємозв'язку і доповнюють одна одну. Ядром такого комплексу в цих країнах є галузі важкої пром-сті (машинобудування, металургія, енергетика, хім. пром-сть). Враховуючи переваги М. с. п. п. і використовуючи їх для розвитку нац. г-в, у соціалістичній співдружності забезпечується найбільш повний і раціональний розвиток *продуктивних сил* кожної країни зокрема і всієї системи в цілому. У країнах соціалістичної співдружності М. с. п. п. спрямований на краще використання міжнар. спеціалізації і кооперації виробн. Цьому насамперед сприяє здійснення *Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції*, де М. с. п. п. піднявся на якісно вищий ступінь створення довгострокових цільових програм співробітництва, узгодженого плану

багатосторонніх інтеграційних заходів, удосконалення координації нар.-госп. планів. Див. також *Соціалістична економічна інтеграція*. Літ.: Основные принципы международного социалистического разделения труда. М., 1964; Будкин В. С. Міжнародний поділ праці та будівництво матеріально-технічної бази соціалістичних країн. К., 1969; Сергеев В. П. Международное социалистическое разделение труда: показатели и тенденции развития. М., 1979; див. також літ. до ст. *Соціалістична економічна інтеграція*. Л. О. Канищенко. **МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ ЕЛЕКТРОЗВ'ЯЗКУ (МСЕ)** — міжурядова спеціалізована установа ООН (з 1947). Засн. 1865 в Парижі 22 д-вами (в т. ч. Росією) як Міжнар. телеграфний союз; 1932 його реорганізовано в МСЕ. На кін. 1979 членами МСЕ були 154 д-ви, в т. ч. СРСР, УРСР і БРСР. За статуту, мета МСЕ — підтримувати і розширювати міжнар. співробітництво для поліпшення й раціонального використання всіх видів *електрозв'язку*, включаючи телеграф, телефон і радіо, вдосконалення цих служб і розширення використання їх населенням, узгодження діяльності держав-членів у цій галузі. Значне місце в діяльності МСЕ займає подання тех. допомоги країнам, що розвиваються, в т. ч. сприяння розвитку регіональних мереж електрозв'язку в Африці, Азії і Лат. Америці. Постійними органами МСЕ є Міжнар. телеграфний і телефонний консультативний к-т, Міжнар. консультативний к-т по радіо, Міжнар. к-т по реєстрації частот і Ген. секретаріат. Найвищий орган МСЕ — Повноважна конференція, яка збирається один раз на п'ять років. Місцеперебування МСЕ — Женева. **МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ ОХОРОНИ ПРИРОДИ (МСОП)** — міжнар. орг-ція в галузі охорони природи. Створений 1948 за ініціативою ЮНЕСКО. Перші настановчі збори відбулися у м. Фонтенбло (Франція) 5 жовтня 1948. Об'єднує (1980) понад 300 природоохоронних установ з 87 країн світу. Юрид. членами МСОП від СРСР з 1956 є Гол. управління охорони природи, заповідників і мисливського г-ва, М-во с. г. СРСР та Всерос. т-во охорони природи. Осн. напрями діяльності МСОП представлені різними комісіями: екологічне обгрунтування охорони навколишнього середовища, охорона рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин (у т. ч. створення міжнар. *Червоної книги*), розроблення політ., правових та адм. питань охорони природи, поширення знань з екології та охорони природи тощо. Найактуальніші проблеми, що мають міжнар. значення, обговорюються на Ген. асамблеях (з'їздах) МСОП, які відбуваються у різних країнах (чергова 1978 — в Ашхабаді). Діяльність МСОП (до якого входить і Міжнар. молодіжна федерація по вивченню й охороні природи) координується з ін. міжнар. орг-ціями (ЮНЕСКО та ін.). Постійний адм. центр МСОП міститься у м. Морж (Швейцарія). М. А. Воїнствєнський.

МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ СТУДЕНТІВ (МСС) — об'єднання демократичних студентських організацій. Засн. 1946 на I-му Всесвітньому конгресі студентів у Празі. Об'єднує понад 100 нац. студент. союзів (1980). Рад. студентство представлено Студентською радою СРСР. Мета МСС — захист прав та інтересів студентів, зміцнення дружби та співробітництва між народами, їхньої боротьби проти імперіалізму, за мир, демократію і прогрес; демократизація освіти. Щорічно з 10 по 17.XI МСС проводить Міжнар. студентський тиждень боротьби за мир, нац. незалежність і соціальне визволення, що завершується *Міжнародним днем студентів*. МСС відіграв активну роль у проведенні *Всесвітніх фестивалів молоді та студентів* та ін. форумів демократич. молоді світу. Керівні органи МСС — Конгрес (скликається раз на 3 роки), Виконавчий к-т, Секретаріат. Місцеперебування керівних органів — Прага. Друкований орган МСС — журн. «Всесвітні студентські вісті» (англ., франц., ісп. та араб. мовами).

І. Г. Косиков.

МІЖНАРОДНИЙ СОЮЗ ТЕОРЕТИЧНОЇ ТА ПРИКЛАДНОЇ ХІМІЇ — орг-ція, що здійснює зв'язок між наук. хім. центрами різних країн і координує дослідження в галузі хімії, публікацію наук. праць, хім. термінологію; публікує, зокрема, міжнар. таблиці атомних мас елементів. Створена 1920. Членами союзу є наук. установи 42 країн (1980), у т. ч. АН СРСР (з 1930). У ряді країн-учасниць створені нац. комітети хіміків. Союз видає журнал «Теоретична та прикладна хімія» (статті друкують англ., франц. і нім. мовами). М. с. т. та п. х. входить до *Міжнародної ради наукових союзів*.

МІЖНАРОДНИЙ СУД ООН — один з головних органів *Організації Об'єднаних Націй*. Засн. 1945. Осн. завданням М. с. є розв'язування міжнар. спорів і винесення консультатив. висновків з юрид. питань на запити Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки та (з дозволу Ген. Асамблеї) ін. органів і спеціалізованих установ ООН. Порядком діяльності і склад М. с. визначено Статутом ООН, Статутом М. с. та його регламентом. Усі д-ви — члени ООН є учасниками Статуту М. с. Ним може стати й будь-яка д-ва — не член ООН. До складу М. с. входить 15 членів, яких обирають (розділний) Ген. Асамблея та Рада Безпеки ООН абсолютною більшістю голосів строком на 9 років. Відповідно до Статуту М. с. кожний обраний суддя повинен відповідати всім поставленим вимогам, зокрема мати визнаний авторитет у галузі міжнар. права. Весь склад суддів у цілому повинен забезпечувати представництво найголовніших форм цивілізації та основних правових систем світу (ст. 2, 9). Кожні 3 роки склад М. с. оновлюється на 1/3. Від СРСР до М. с. обиралися С. Б. Крилов, С. О. Голунський, Ф. І. Кожевніков, В. М. Корецький, П. Д. Морозов. М. с. засідає постійно і розв'язує передані йому спори на основі *міжнародного права*. Сторонами

в справах, що їх розглядає М. с., можуть бути лише д-ви. Місцеперебування М. с. — Гаага (Нідерланди).

Лит.: Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1962—1970 рр. К., 1977; Кольяр К.-А. Международные организации и учреждения. Пер. с франц. М., 1972.

В. М. Корецький.

МІЖНАРОДНИЙ ФОРУМ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ в Києві — конгрес, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка; відбувся 29—30.V 1964. Форум був організований Респ. урядовим шевченківським ювілейним комітетом (голова — укр. поет, академік АН УРСР М. Бажан) при активному сприянні Всесвітньої Ради Миру і ЮНЕСКО. В ньому взяли участь діячі культури, науки й мистецтва братніх республік СРСР, 43 зарубіжних країн, представники від робітників, колгоспників та інтелігенції УРСР. На форум прибула делегація ЮНЕСКО. Доповідь «Шевченко й сучасний світ» вголосив чл.-кор. АН УРСР Л. Новиченко. З промовама виступили ін. члени С. К. Чаттерджи, рос. письменник Б. Полевой, канад. поет У. Макдональд, япон. учений Т. Курода, польс. письменник Я. Івашкевич, франц. письменник Е. Гільвік, угор. письменник А. Гідаш та ін. Учасники форуму відвідали шевченківські місця: Канів, Шевченкове, Моринці й Будище.

МІЖНАРОДНИЙ ЦЕНТР НАУКОВОЇ І ТЕХНІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (МЦНТІ). Засн. на підставі угоди, укладеної 27.II 1969 між урядами країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*. До його складу входять НРБ, МНР, НДР, ПНР, СРР, СРСР, УНР, ЧССР, Республіка Куба (з 1973) і СРВ (1979). Мета МЦНТІ — створення умов для всебічного прискорення наук.-тех. прогресу і підвищення ефективності н.-д. діяльності в соціалістичних країнах у галузі природничо-тех. наук. Осн. завдання: розробка системи наук.-тех. інформації для країн-учасниць; здійснення інформаційного обслуговування понад 120 наук. інформаційних орг-цій країн; проведення н.-д. робіт у галузі теорії і практики наук.-тех. інформації; подання нац. орг-ціям методичної і орг. допомоги, сприяння в підготовці і підвищенні кваліфікації робітників у галузі інформації, в організації обміну досвідом роботи. МЦНТІ надано право відкривати в країнах-членах свої філіали. Найвищий орган — Комітет уповноважених представників країн — членів МЦНТІ. Делегація кожної країни має один вирішальний голос. Оперативне керівництво МЦНТІ здійснює Дирекція. Місцеперебування — Москва.

С. І. Соколенко.

МІЖНАРОДНИЙ ЮНАЦЬКИЙ ДЕНЬ (МЮД) — міжнар. свято прогресивної молоді. Відзначалося щороку 1915—45. МЮД був встановлений рішенням Міжнар. соціалістичної конференції молоді в Берні (1915) з метою мобілізації молоді на боротьбу проти імперіалістичної війни. Вперше МЮД був проведений 3.X 1915 в Швейцарії, Голландії, США, Італії, Румунії та ін. країнах під лозунгом «Геть вій-

ну!». В Росії вперше святкувався 1917. З 1919 підготовка і відзначення МЮД проводились під керівництвом Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. З 1932 відзначався 1. IX. В 1945 Всесвітній конгрес демократичної молоді в Лондоні ухвалив відзначати щороку 10. XI *Всесвітній день молоді*.

Т. Л. Пономаренко.
МІЖНАРОДНІ ВОЄННІ ТРИБУНАЛИ — міжнар. кримінальні суди, створені за спец. угодами між державами-переможцями для покарання головних воєнних злочинців 2-ї світової війни 1939—45. Було два такі трибунали. М. в. т. для суду й покарання гол. воєнних злочинців Європ. країн осі створено на підставі угоди між урядами СРСР, США, Великобританії і Франції від 8.VIII 1945. Статут, доданий до цієї угоди, визначав, що кожен з урядів, який брав участь у створенні трибуналу, призначає до його складу одного члена, заступника члена трибуналу і гол. обвинувача. Розслідування злочинів гол. воєнних злочинців покладалося на к-т гол. обвинувачів. У Статуті було сформульовано поняття «воєнні злочини», «злочини проти миру» та «злочини проти людяності». Трибунал мав розглядати справи воєнних злочинців, злочини яких не були пов'язані з певним геогр. місцем, а також вирішувати питання про визнання злочинними деяких орг-цій гітлерівського режиму. Відповідальності підлягали особи як за безпосередню участь у винненні злочинів, так і за членство в злочинних орг-ціях. Трибунал засідав у м. Нюрнбергу (Німеччина) з 20.XI 1945 до 1.X 1946 (див. *Нюрнберзький процес*). М. в. т. для Далекого Сходу створено 19.I 1946 за угодою між урядами СРСР, США, Великобританії, Китаю, Франції, Австралії, Канади, Нової Зеландії, Нідерландів, Індії та Філіппін. Його Статут принципово не відрізнявся від Статуту М. в. т., що засідав у Нюрнберзі. М. в. т. для Далекого Сходу з 3.V 1946 до 12.XI 1948 розглянув у Токіо (Японія) справи гол. япон. воєнних злочинців (див. *Токійський процес*). Окремі принципи *міжнародного права*, встановлені Статутами цих М. в. т., підтверджено резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 11.XII 1946 та 21.XI 1947. Ген. Асамблея ООН 26.XI 1968 ухвалила *Конвенцію про незастосовність строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства*.

Я. П. Нагойний.
МІЖНАРОДНІ ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНІ ОБ'ЄДНАННЯ — об'єднання *міжнародних монополій*, створені на базі міждерж. угод. Об'єктивною основою виникнення і розвитку М. д.-м. о. є процес інтернаціоналізації продуктивних сил, переростання ними рамок нац. кордонів капіталістичних д-в і нац. держ.-монополістичного регулювання. Діяльність М. д.-м. о. зумовлена намаганням урядів капіталістичних д-в, міжнар. монополій і орг-цій виробити та узгодити свою політику за допомогою міжнар. договорів або міждерж. орг-цій. Створено

Емблема
Міжнародного
Союзу Студентів.

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Нагрудна медаль лауреата Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами».

міжнар. орг-ції для врегулювання проблем зовн. торгівлі (див. *Генеральна угода про тарифи і торгівлю*), міжнар. валютних відносин (*Міжнародний валютний фонд*), міжнар. кредитних відносин (зокрема, *Міжнародний банк реконструкції і розвитку*). М. д.-м. о. розвиваються на галузевому (напр., *Європейське об'єднання вугілля і сталі*) та регіональному (*Європейське економічне товариство*) рівнях. Відбувається процес імперіалістичної інтеграції економічної, в т. ч. ряду країн Зх. Європи. Така інтеграція дає змогу певною мірою злиднівати наднац. регулювання в масштабі регіональних капіталістичних угруповань, одночасно посилюючи експлуатацію трудящих мас. М. д.-м. о. намагаються розробляти спільну стратегію імперіалістичних д-в щодо соціалістичних країн і країн, що розвиваються. Проте розвиток М. д.-м. о. в умовах загальної кризи капіталізму характеризується далішим посиленням антагоністичних міжімперіалістичних суперечностей. Гостра конкурентна боротьба між капіталістичними країнами, міжнар. монополіями зумовлена діянням нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закону.

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ соціалістичних країн — організації, що функціонують у різних галузях економічної діяльності країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)*. Об'єктивною основою розвитку цих орг-цій є посилення інтернаціоналізації продуктивних сил, зростаюче усунювання виробн. і обміну, науки і техніки, поглиблення екон. інтеграції соціалістичних країн (див. *Соціалістична економічна інтеграція*). Міжнар. екон. орг-ції створюються на багатосторонній та двосторонній основі, свою діяльність вони будують на заг. принципах взаємовідносин між соціалістичними країнами. За характером і правовим становищем міжнар. екон. орг-ції поділяються на міждерж. орг-ції і міжнар. госп. об'єднання. Госп. функцією міждерж. екон. орг-цій є координація дій країн-учасниць з екон. і наук.-тех. співробітництва в різних галузях нар. г-ва і з виробн. окремих видів продукції. Їх створюють на основі договорів, які укладають заінтересовані країни. Осн. функції міжнар. госп. об'єднань полягають у координації дій організацій-учасниць по співробітництву і кооперуванню та у здійсненні спільної госп. діяльності в галузі н.-д. і проектно-конструкторських робіт, виробн., послуг і лог. торгівлі. Учасниками міжнар. госп. об'єднань є госп. орг-ції країн — об'єднання, окремі підприємства, трести, ін-ти, комбінати та ін., тобто орг-ції, які є суб'єктами цивільного права і які зобов'язані повну правову та орг. самостійність. У системі екон. і наук.-тех. співробітництва діють (1979) понад 30 міжнар. екон. орг-цій. Серед них: *Міжнародний банк економічного співробітництва, Міжнародний інвестиційний банк,*

виробничо-галузеві орг-ції «*Інтерметал*», «*Інтерхім*» тощо, міжнар. госп. об'єднання «*Інтератомінструмент*», «*Інтератоменерго*», «*Інтертекстільмаш*», «*Інтерхімволокно*», двосторонні орг-ції «*Асофот*», «*Інтерпорт*» тощо. Нові важливі завдання щодо всебічного розвитку екон. співробітництва висунула перед міжнар. екон. орг-ціями *Комплексна програма* дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ.

МІЖНАРОДНІ КОНГРЕСИ ІСТОРИКІВ. Скликаються раз за 3 роки для зміцнення наук. зв'язків між істориками різних країн, узагальнення доробку в галузі історії (див. табл.). З 1926 підготував і провів конгреси дійсноє *Міжнародний комітет історичних наук*. У роботі конгресів брали участь рос. і рад. (1928, 1933 і з 1955) історики, зокрема вчені України.

МІЖНАРОДНІ КОНФЕРЕНЦІЇ ЗА ЗАГАЛЬНЕ І ПОВНЕ РОЗЗБРОЄННЯ І ЗА ЗАБОРОНУ АТОМНОЇ ТА ВОДНЕВОЇ ЗБРОЇ — щорічні збори громадськості різних країн світу, які скликаються за ініціативою Япон. нац. ради боротьби проти атомної та водневої зброї. В роботі конференцій беруть участь також посланці *Всесвітньої Ради Миру*. Проходять (з 1955) у роковини атомного бомбардування амер. авіацією м. Хіросіми. Організатором конференцій виступає Об'єднаний к-т організаційної єдності Руху прихильників миру. Під час пленарних засідань (Токіо) і візаній (Нагасакі, Осака, Хіросіма) обговорюються питання активізації дій міжнар. демократичної громадськості за припинення гонки озброєнь, запобігання загрози ядерної війни, за мирне майбутнє планети. Конференція 1979 прийняла Декларацію «За допомогу жертвам атомної бомби, за ліквідацію ядерної зброї, за життя людства». Конференції сприяють посиленню боротьби світової громадськості за розрядку міжнар. напруженості, за *мирне співіснування* д-в незалежно від їхнього сусп. ладу.

МІЖНАРОДНІ ЛЕНІНСЬКІ ПРЕМІЇ «ЗА ЗМІЦНЕННЯ МИРУ МІЖ НАРОДАМИ» — почесні нагороди за видатні заслуги в боротьбі за мир між народами. Встановлені Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20.XII.1949 як Міжнар. Сталінські премії «За зміцнення миру між народами». Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6.IX.1956 перейменовані на М. Л. п. Їх присуджують видатним борцям за мир на знак визнання їхніх особистих заслуг, а також активної діяльності орг-цій або рухів, що їх вони представляють, у боротьбі за мир між народами, незалежно від їхніх політ. поглядів, парт. належності, реліг. переконань та раси. Премії (до 5 щорічно, як правило, за минулий рік) присуджує К-т по Міжнар. Ленінських преміях, утворений з представників демократичних сил різних країн світу. Особам, удостоє-

ним М. Л. п., вручаються диплом лауреата Міжнар. Ленінської премії, золота нагрудна медаль з зображенням В. І. Леніна і грошова премія у розмірі 25 тис. крб. Серед нагороджених — державні діячі Л. І. Брежнев (СРСР), Я. Кадар (Угорщина), У. Кекконен (Фінляндія), радянські письменники І. Еренбург, О. Корнійчук, М. Тихонов.

МІЖНАРОДНІ МЕТРОЛОГІЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — організації, створені на основі міжнар. угод для забезпечення міжнар. єдності *вимірювань*. Відповідно до Метричної конвенції (див. *Метрична система мір*) не менш як 1 раз за 6 років скликаються Ген. конференції з мір і ваг (ГКМВ), які є найвищим органом по встановленню *єдиних фізичних величин*. Перша ГКМВ відбулася 1889, 15-а — 1975. Роботу по підготовці рішень ГКМВ проводить Міжнародний комітет з мір і ваг (МКМВ), який складається з представників 18 країн, у т. ч. СРСР. Сесії МКМВ відбуваються не менш як 1 раз за 2 роки. При МКМВ працює 7 Консультативних комітетів (з електрики, з фото- і радіометрії, з термометрії, по визначенню метра, по визначенню секунди, з еталонів для вимірювання іонізуючих випромінювань, з одиниць), МКМВ керує й роботою Міжнародного бюро з мір і ваг — міжнар. наук. метрологічної орг-ції, створеної 1875 (Севр, Франція). В 1956 за ініціативою СРСР створено Міжнародну організацію законодавчої метрології, яка має статус міжурядової орг-ції і розробляє заходи по усунюванню труднощів у міжнар. торгівлі й наук.-тех. співробітництві, викликаних неузгодженістю нормативних документів різних країн. Крім передічених М. о., питання метрології визначають Міжнар. електротех. комісія (заснована 1906), Міжнар. орг-ція по стандартизації (заснована 1947) та ін. При постійній комісії РЕВ по стандартизації 1971 засновано секцію метрології, яка займається створенням еталонів РЕВ, звіркою національних еталонів та дослідженням ряду метрологічних проблем.

МІЖНАРОДНІ МОНОПОЛІЇ — найбільші монополії імперіалістичних держав, інтереса за капіталом і сферою своєї діяльності. Утворення М. м. пов'язано з інтерн. переплетенням інтересів капіталу різних країн в умовах імперіалізму на базі *вивозу капіталу* і є формою економічного поділу світу. Виникли в 60—80-х рр. 19 ст. Найпоширенішою формою М. м. є *картелі міжнародні*. До М. м. належать також міжнар. *синдикати, концерни, консорціуми, трести*. В останні роки М. м. значно змінили свої форми. Часто вони виступають як різного роду «товариства» виробників певних товарів, «дослідницькі міжнар. ін-ти» тощо. До М. м. належать т. з. мультинаціональні монополії типу харчової монополії «Юнілевер» і нафт. «Ройял датч-Шелл» (обидві — англо-голландські), нікелевої «ІНКО» (канадо-американсько-англо-

Міжнародні конгреси істориків:

- 1-й — 23—28.VII.1900, Париж
- 2-й — 1—9.IV.1903, Рим
- 3-й — 6—8.VIII.1908, Берлін
- 4-й — 3—9.IV.1913, Лондон
- 5-й — 9—14.IV.1923, Брюссель
- 6-й — 14—18.VIII.1928, Осло
- 7-й — 21—28.VIII.1933, Варшав
- 8-й — 28.VIII—4.IX.1938, Цюрих
- 9-й — 28.VIII—3.IX.1950, Париж
- 10-й — 4—11.IX.1955, Рим
- 11-й — 21—28.VIII.1960, Стокгольм
- 12-й — 29.VIII—5.IX.1965, Відень
- 13-й — 16—23.VIII.1970, Москва
- 14-й — 22—29.VIII.1975, Сан-Франциско
- 15-й — 10—18.VIII.1980, Бухарест

німецький капітал). Специфічною формою М. м. є *транснаціональні монополії*. Одним з видів М. м. є міжнар. монополістичні об'єднання, створені за патентними угодами, що, як правило, супроводжуються договорами про розподіл ринків. Значного поширення набули міжурядові товарні угоди, створення монополій з переважною участю держ. капіталу та ін. Посилюється процес стягування бурж. д-ви в боротьбу за макс. прибутки, що проявляється у використанні М. м. апарату нац. та іноз. д-в, у різних формах міжнародних державно-монополістичних об'єднань. Все це загострює конкурентну боротьбу за економічний переділ світу, міжімперіалістичні суперечності тощо. Міжнар. монополістичні об'єднання створюються за угодами окремих д-в (напр., *Європейське об'єднання вугілля і сталі, Євроатом*). М. м. тісно пов'язані з бурж. д-вами в боротьбі імперіалізму проти світової соціалістичної співдружності, революційного робітн. і нац.-визвольного рухів, які обмежують панування міжнар. монополій.

МІЖНАРОДНІ ОБ'ЄДНАННЯ ГАЛУЗЕВИХ ПРОФЕСІЛОК (МОП) — орг-ції, що об'єднують галузеві професії різних країн у межах міжнар. професійкових об'єднань. У *Всесвітній федерації професіолок* діють Міжнар. об'єднання професіолок (МОП), які почали створюватися як авт. орг-ції 1949 з метою захисту як спільних інтересів трудящих, так і їхніх інтересів, пов'язаних із специфікою тієї чи ін. галузі виробництва. Кожне МОП має власні програму і статут, що відповідають осн. меті й заг. орієнтації ВФП. МОП об'єднують професіолок соціалістичних, капіталістичних країн та країн, що розвиваються (в т. ч. й ті, що не входять до ВФП). Загалом у ВФП функціонує 11 МОП (транспортників, металістів, гірників, працівників торгівлі, будівельників, хіміків і нафтовиків, робітників с. г., працівників громад. обслуговування, працівників легкої пром-сті, харчовиків і працівників готелів, працівників освіти), а також Міжнар. постійний к-т професіолок поліграф. пром-сті. Найвищий орган кожного МОП — міжнар. виробнича конференція (скликається, як правило, раз на 4 роки), що обирає Адм. к-т і Ревізійну комісію. Поточну діяльність здійснює Секретаріат, обраний Адм. к-том. У межах *Міжнародної конфедерації вільних професіолок* галузеві професіолок об'єднуються 16 Міжнар. виробничих секретаріатами (виникли в кін. 19 ст.), діяльність яких координує Бюро зв'язку. В межах Всесвітньої конфедерації праці діють 12 Міжнар. виробничих федерацій. Їхня діяльність практично обмежена Зх. Європою. Існують і автономні МОП. До деяких з них входять професіолок РСР та ін. соціалістичних країн.

М. П. Аманьєв.

МІЖНАРОДНІ ПАКТИ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ — багатосторонні міжнародні угоди, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН. 16.XII 1966 на підставі Загальної

декларації прав людини. До них належать Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Присвячені комплексній міжнар.-правовій регламентації прав людини.

РСР та ін. соціалістичні країни відіграли вирішальну роль у розробці положень пактів. Внаслідок їхньої послідовної боротьби до них включено ряд важливих положень про соціально-екоп. права. ООН покладає на д-ви, які ратифікували ці пакти, юрид. обов'язки по додержанню проголошених прав. В обох пактах закріплено право народів на самовизначення і право вільно розпоряджатися своїми природними ресурсами. В Пакті про екоп., соціальні та культур. права проголошено такі важливі права трудящих, як право на працю і безпечні умови праці, на відпочинок і оплачувану відпустку, на створення профспілок і проведення страйків, на соціальне забезпечення, на достатній рівень життя, на освіту, в т. ч. обов'язкову і безплатну початкову освіту, на участь у культур. житті й користування результатами наук, прогресу тощо. В Пакті про громадянські та політ. права закріплено право кожної людини на життя, свободу і особисту недоторканність, на свободу думки, совісті і релігії, на мирні збори і свободу асоціацій, положення про рівність усіх перед законом і судами і право на рівний захист з боку закону, право брати участь у держ. справах, положення про необхідність заборони пропаганди війни і виступів на користь нац., расової або релігійної ворожнечі та ін. М. п. про п. л. РСР ратифікував 16.X 1973, УРСР — 19.X 1973.

О. В. Зайчук.

МІЖНАРОДНІ ПРЕМІЇ МИРУ — почесні нагороди діячам науки, культури та мистецтва за кращі твори літератури й мистецтва, наукові праці та кінофільми, які сприяють зміцненню миру між народами; присуджуються й за значний внесок у справу захисту миру прогресивним громад. організаціям, містам і органам преси. М. п. м. встановлено на 1-му Всесвітньому конгресі прихильників миру в квітні 1949. *Всесвітня Рада Миру*, яка їх присуджує, 1951 встановила три форми премій: Почесні М. п. м., М. п. м. (з 1957 не присуджувалися) і Золоті медалі Миру (з 1953 — Золоті медалі Миру ім. Ф. Жоліо-Кюрі). Серед нагороджених цією медаллю — Генеральний секретар ЦК КПРС, голова Президії Верховної Ради РСР Л. І. Брежнев, М. п. м. нагороджені Д. Шостакович, П. Неруда, Хімет Назим Раї, П. Пікассо та ін.

МІЖНАРОДНІ РІКИ — судноплавні ріки, що перетинають територію двох і більше держав. Такими ріками є, напр., Дунай, Рейн, Конго, Нігер, Амазонка, Парана. М. р. слід відрізняти від рік, по яких проходить *кордон державний*, т. з. прикордонних рік. Більшість М. р. має сполучення з морем і відкрита для суд-

ноплавства всіх або лише певних країн. Інші використовуються спільно бережними д-вами для будівництва гідропоруд, рибальства, іригації, меліорації тощо. Як правило, правовий режим М. р. регламентується угодами між бережними д-вами, в яких іноді беруть участь і неприбережні д-ви. Осн. рисами таких угод є те, що кожна д-ва здійснює свій суверенітет над тією частиною ріки, що входить до складу її території. Використання М. р. прибережною країною не повинно перешкоджати ін. д-ві користуватися тією частиною М. р., яка протікає в її межах. Для розв'язання питань, що виникають з приводу користування М. р., д-ви утворюють спец. комісії, які вирішують питання судноплавства, рибальства, ін. видів госп. використання та боротьби проти забруднення вод даної М. р. РСР бере участь у *Дунайській комісії* та в комісіях, утворених на основі угод з Норвегією, Фінляндією, Туреччиною, Іраном та ін. Нині приділяється велика увага питанням режиму судноплавства на М. р. Так, можливість кодифікації норм міжнар. права щодо міжнар. водних шляхів, у т. ч. рік, обговорювалася на сесії Ген. Асамблеї ООН 1959 і 1970.

О. О. Зінченко.

МІЖНАРОДНІ РОЗРАХУНКИ — грошові розрахунки між підприємствами, установами, банками та окремими особами різних країн. М. р. пов'язані з операціями по зовнішній торгівлі, експорту й імпорту товарів, транспортуванню їх, а також з кредитними і не-торг. операціями, що стосуються утримання дипломатичних та ін. представництв, відряджень, туризму тощо. Переважна більшість М. р. здійснюється шляхом *безготівкових розрахунків*. М. р. бувають двосторонні й багатосторонні. Осн. засобами М. р. є чеки, інкасові доручення, *акредитиви*, банківські *векселі*, телеграфні й поштові платіжні доручення. М. р. між капіталістич. країнами здійснюються через *валютні* гол. капіталістич. д-в. М. р. пов'язані з обміном одних валют на інші і з купівлею іноз. валют. Тому важливу роль в М. р. відіграють *валютні курси*. В М. р. капіталістич. країн відображаються глибокі процеси, які виникають в економіці й політиці, стихійність *світового капіталістичного ринку* і держ.-монополістичне регулювання, загострення конкурентної боротьби і валютних суперечностей між країнами.

М. р. соціалістичних країн проводяться планові додержанням принципів держ. валютної монополії. Соціалістичні країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* здійснюють М. р. в колективній соціалістичній валюті (*перевідних карбованців*) через *Міжнародний банк економічного співробітництва* (МБЕС) і *Міжнародний інвестиційний банк* (МІБ). Осн. формою М. р. у відносинах між орг-ціями соціалістичних країн є інкасова форма розрахунків (див. *Інкасо*) з негайною оплатою. М. р. РСР з країнами, що розвиваються, Азії, Африки і Лат. Америки здійснюються

Міжнародні премії миру. Золота медаль миру імені Ф. Жоліо-Кюрі.

залежно від їхнього екон. і валютного становища на основі *клірингу* або в конвертованій валюті. Платежі за *клірингом* проводяться переважно в нац. валюті або у валюті третьої країни. В міжнар. розрахунках СРСР з капіталістичними країнами розрізняють розрахунки між зовнішньоторг. орг-ціями СРСР і капіталістичними фірмами щодо експортних й імпорتنих операцій, які здійснюються у формі інкасо і акредитива через Зовнішторгбанк СРСР та іноз. банки, і міждерж. розрахунки СРСР з капіталістичними країнами, що їх проводять за двосторонніми *кліринговими* рахунками, враховуючи особливості, передбачені в міжурядових платіжних угодах. В міру розширення зовнішньоекономічних зв'язків форми й методи М. р. урізноманітнюються. *І. М. Галь.*

МІЖНАРОДНІ СПОРИ — зіткнення інтересів учасників міжнародних відносин з конкретних політ. або правових проблем, напр. щодо тлумачення *договорів міжнародних* тощо. Виявом М. с. є пред'явлення взаємних претензій. Сторонами в М. с. можуть бути *держави*, міжнар. орг-ції, нації, що піднялися на боротьбу проти насильства колонізаторів. Сучасне *міжнародне право* забороняє вдаватися до війни як засобу вирішення М. с. Д-ви повинні розв'язувати свої спори мирними засобами (переговори, *посередництво*, «добрі послуги», *Міжнародний суд ООН*, *Арбітраж міжнародний*), щоб не піддавати загрози міжнар. мир та безпеку. *Статут ООН* (розділ VI) розрізняє спори, які не створюють загрози підтриманню міжнар. миру, і спори, продовження яких може створити чи вже створило таку загрозу. В першому випадку *Рада Безпеки ООН* може давати рекомендації з метою мирного вирішення спору тільки за проханням сторін, у другому — *Рада Безпеки* уповноважується рекомендувати процедуру чи методи врегулювання за власною ініціативою. СРСР виступає за мирне вирішення міжнар. проблем, вважаючи, що немає таких М. с., які не можна врегулювати мирними засобами. *В. С. Семенов.*

МІЖНАРОДНІ СПОРТИВНІ ОБ'ЄДНАННЯ — всесвітні і регіональні міждерж. позаурядові орг-ції, створені за домовленістю між нац. спорт. орг-ціями з метою розвитку интернац. спорт. зв'язків на основі принципів міжнар. права. На 1.І 1980 налічувалось понад 200 М. с. о., до складу яких входило бл. 150 міжнародних федерацій (в більшість з них входять спорт. орг-ції СРСР), асоціацій, союзів з окремих видів спорту. Розрізняють М. с. о. у н і в е р с а л ь н і, діяльність яких не обмежується однією галуззю фіз. культури і спорту (напр., *Міжнародна рада фізичного виховання і спорту*); с п е ц і а л ь н і — з окремих видів спорту (міжнародні спорт. федерації з боксу, футболу тощо), за професійною (Міжнар. спорт. союз залізничників), релігійною (Міжнар. католицька федерація фіз. виховання і спорту) або ін. належністю. Осн. завданнями М. с. о. є по-

ширення своєї діяльності в різних країнах, сприяння створенню там відповідних нац. орг-цій; визнання їх; встановлення зв'язків з ними, контроль за виконанням статутів цими орг-ціями; вивчення і поширення міжнар. досвіду в своїй галузі; створення матеріально-фінансової бази тощо. Спец. М. с. о. розробляють правила і положення з даного виду спорту, контролюють їх виконання; планують і організовують міжнар. змагання різного масштабу; реєструють рекорди та ін. Деякі М. с. о. організовують міжнар. професійну діяльність в галузі спорту (міжнар. федерації спорт. преси, медицини, психології спорту та ін.). Діяльність М. с. о. визначається їхніми статутами, що передбачають виборність керівних органів і їхню звітність перед конгресами (асамблеями, з'їздами). *Ю. М. Теннер.*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ — відповідальність, що виникає внаслідок міжнар. правопорушення, тобто протиправної поведінки держави, яка порушує норми *міжнародного права* і спричиняє шкоду ін. суб'єктам міжнародного права. Така поведінка може виявлятися у діях (напр., акт *агресії*) або протиправному утриманні від дій (напр., незабезпечення охорони дипломатичного представництва) будь-яких органів д-ви, що згідно з міжнар. правом розглядаються як дії д-ви. У деяких випадках М. в. д. може виникнути у зв'язку з протиправними діями окремих осіб, а також органів іноземних д-в або міжнар. орг-цій (напр., коли вони використовують тер. даної д-ви для пропаганди війни, підривної діяльності або як базу для агресії). У таких випадках підставою М. в. д. є бездіяльність органів д-ви щодо попередження або щодо припинення подібних дій.

Відповідно до характеру міжнародного правопорушення та заподіяної ним шкоди розрізняють два види М. в. д. — нематеріальну (політичну) та матеріальну. Найтипівішими формами нематеріальної М. в. д. звичайно є *реторсії* та сатисфакції (вибачення), а матеріальної — *реституції* та *репарації*. Особливими формами М. в. д. за міжнар. злочини (акти агресії, *геноциду*, *апартеїду* тощо) можуть бути різні обмеження *суверенітету* держави, зокрема після воєнної окупації її, демілітаризація та заборона мати збройні сили або певні види їх; обмеження *юрисдикції* в справах про кримінальну відповідальність *воєнних злочинців*, позбавлення частини території тощо. З метою встановлення факту міжнар. правопорушення і визначення обсягу, видів і форм М. в. д. заінтересовані суб'єкти міжнар. права зобов'язані вдаватися до переговорів та ін. мирних засобів розв'язання спорів. *Літ.: Василенко В. А. Ответственность государства за международные правонарушения. К., 1976; Мазов В. А. Ответственность в международном праве. М., 1979.*

В. А. Василенко.
МІЖПАРЛАМЕНТСЬКИЙ СОЮЗ — міжнародна неурядова орг-ція. Складається з нац. пар-

ламентських груп, що поділяють її цілі та беруть участь в її роботі. Існує з 1889. Членами М. с. є бл. 90 парламентських груп (1980). Парламентська група СРСР є членом М. с. з 1955. Згідно з Статутом М. с. його метою є заохочення особистих контактів між членами всіх парламентів та об'єднання їхніх зусиль для спільної діяльності у справі зміцнення і розвитку представницьких інститутів, а також в інтересах заохочення справи міжнар. миру і співробітництва. Рішення М. с. не мають обов'язкової сили, але справляють певний вплив на світову громадськість як вираз думки представників парламентів значної кількості країн світу. М. с. має *консультативний статус «А»* при ООН. Найвищий орган М. с. — щорічна конференція. В період між конференціями керівництво союзом здійснює Міжпарламентська рада, куди входять по 2 представники від усіх нац. парламентських груп. Орг. і адм. роботу здійснюють Виконавчий комітет і Міжпарламентське бюро (секретаріат; міститься в Женеві). М. с. щокварталу видає «Міжпарламентський бюлетень» англ. і франц. мовами, а також офіційні звіти конференцій. В СРСР видається «Бюлетень парламентської групи СССР Межпарламентского союза».

М. К. Михайловський.

МІЖПЛАНЕТНА АВТОМАТИЧНА СТАНЦІЯ — див. *Автоматична міжпланетна станція*.

МІЖПЛАНЕТНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — матеріальне середовище, що заповнює простір всередині планетних систем Сонця та інших зір. Властивості і склад М. с. визначаються в першу чергу типом *зорі*. М. с. *Сонячної системи* характеризується малою густиною речовини (в околі Землі ~ 10^{-23} г/см³). Містить газу та пилову компоненти речовини, галактичні та сонячні промені, метеорні тіла (див. *Метеор*), вільні електрони та кванти електромагн. випромінювання. На віддалі 30—100 астрономічних одиниць від Сонця (ця величина залежить від *сонячної активності*) М. с. поступово переходить у *міжзоряне середовище*. Газова компонента М. с. складається з потоків іонізованого газу *сонячної корони* (його стан можна описати т-рою ~ $2 \cdot 10^5$ K), газу *атмосфер планет*, газу, що виділявся з *комет*, і, можливо, протосонячного газу (див. *Протозоря*). Крім того, до орбіти *Юпітера* виявлено міжзоряний газ, густина якого різко падає в напрямі до Сонця. Міжпланетний газ добре вивчено між Сонцем і орбітою Землі. За орбітою Землі його фіз. властивості визначаються процесами, що відбуваються в атмосферах великих планет, зокрема *Юпітера*. Пилова компонента М. с. є продуктом еволюції *комет*, *супутників планет*, метеорних тіл, *малих планет* і протосонячної речовини. Пилова компонента М. с. виявляє себе *зодіакальним світлом*. Поляризація випромінювання цього світла свідчить про наявність в М. с. вільних електронів. М. с. заповнене сонячним та галактичним *космічним промінням* з енергіями ~ 10^8 eV.

$\div 10^{10}$ та $10^9 \div 10^{10}$ еВ відповідно. В деяких інтервалах енергій інтенсивність космічних променів нестабільна. Сонячні космічні промені народжуються при сонячних спалахах. Крім спалахових, від Сонця йде постійний потік космічних променів з енергіями $\sim 10^9$ еВ (див. *Сонячний вітер*). Наявність в М. с. квантів електромагн. випромінювання зумовлена в основному випромінюванням Сонця; тому густина електромагн. випромінювання М. с. зменшується пропорційно квадратів віддалі від Сонця. Спостерігається збільшення густини випромінювання в околі планет та їхніх супутників, що зумовлюється відбитим ними світлом. Густина променевої енергії в околі Землі еквівалентна густині $5 \cdot 10^{-25}$ г/см³.
Лит.: Исследование космического пространства, т. 4. М., 1974; Физика космоса. Маленская энциклопедия. М., 1976; Солнечная система. Пер. с англ. М., 1978. М. С. Комаров.

«МІЖРАЙОНЦІ» — члени «Міжрайонної орг-ції об'єднаних соціал-демократів», яка виникла в Петербурзі в листопаді 1913. Складалася з меншовиків-троцькістів і невеликої групи кол. більшовиків, настроєних по-примиренському щодо опортуністів. Ставили своїм завданням створення «єдиного РСДРП» шляхом примирення і об'єднання різних політ. течій і фракц. угруповань. Під час 1-ї світ. війни «М.» стояли на центристських позиціях. Після Лютн. революції 1917 «М.» заявили про розрив з оборонцями і цілковиту згоду з усіма положеннями більшовиків. Тому на виборах до районних дум Петрограда в травні — червні 1917 більшовики виступили в блоці з «М.». На VI з'їзді РСДРП(б) «М.» (бл. 4 тис. чол.) було прийнято в ряди більшовицької партії. Проте лідер «М.» Л. Троцький і його нечисленні прихильники фактично продовжували боротьбу з більшовизмом.

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ — сукупність господарських взаємодій союзних республік у *єдиному народногосподарському комплексі СРСР* у процесі соціалістичного відтворення. Проявляються у прямих виробничих зв'язках підприємств на основі їх спеціалізації та кооперування, у обміні пром. і с.-г. продукцією, матеріальними ресурсами, послугами тощо. Об'єктивною основою формування М. е. з. є усупільнення виробн. та інтернаціоналізації екон. життя, особливо розвиток *територіального поділу праці* і комплексування сусп. праці. У М. е. з. виявляється братерське співробітництво і взаємодопомога соціалістичних націй в комуністичному буд-ві, вони мають важливе значення для дальшого зміцнення екон. єдності *радянського народу* як нової істор. спільності людей, дальшого зростання екон. потенціалу СРСР у цілому і кожної республіки зокрема. Розвиваються М. е. з. планово. Масштаб і спрямованість М. е. з. визначаються завданнями комуністичного буд-ва, рівнем розвитку продуктивних сил країни, особливостями структури г-ва, природного й екон. потенціалу і виробничої спеціалі-

зації кожної республіки. М. е. з. відіграли велику роль у вирівнюванні рівнів економічного і культур. розвитку союзних республік, відбудові нар. г-ва, зокрема УРСР, після громадян. війни 1918—20 та Великої Вітчизн. війни 1941—45. В економіці розвинутого соціалізму М. е. з. характеризуються якісно новими рисами. Дедалі більшого значення набувають прямі сталі виробничі зв'язки. Сформувалися чи формуються міжресп. і загальносоюзні виробничо-тер. системи: електроенерг., транспортна, газо-постачання, маш.-буд. та ін. Створено міжресп. виробничо-тер. комплекси, що охоплюють суміжні території двох або кількох союзних республік (напр., вуг.-металург. Донбас на Україні та в РРФСР, зрошувальні й бавовницькі комплекси республік Серед. Азії тощо). Дальше зміцнення й вдосконалення М. е. з. — важливий резерв економії сусп. праці й піднесення екон. ефективності виробн. Осн. шляхи вдосконалення їх — раціоналізація структури респ. нар.-госп. комплексів, поліпшення розміщення продуктивних сил, спеціалізація і комплексний розвиток екон. районів, формування міжресп. виробничих комплексів, чітка взаємодія усіх видів транспорту, впровадження досягнень наук.-тех. прогресу. На М. е. з. дедалі більший вплив має розширення міжнар. екон. зв'язків СРСР, особливо розвиток соціалістичної екон. інтеграції країн — членів *Ради Економічної Взаємодопомоги*.

М. М. Паламарчук.

МІЖРЯДНИЙ ОБРОБІТОК ҐРУНТУ — обробіток ґрунту між рядами (в міжряддях) просапних культур; агротехніч. захід догляду за посівами під час їх вегетації. Спрямований на знищення бур'янів і ґрунтової корки, розпушування верхніх шарів ґрунту для зменшення витрати з нього вологи, посилення газообміну між ґрунтом і атмосферою, прискорення біологічних процесів і збільшення в ґрунті доступних для рослин поживних речовин. До М. о. г. належить також *підгоортання рослин* та *букетування* посівів. При необхідності під час М. о. г. проводять *підживлення рослин*. Для М. о. г. використовують *культиватори*. Див. також *Культивація*.

С. М. Бугай.

МІЖУРАДОВА МОРСЬКА КОНСУЛЬТАТИВНА ОРГАНІЗАЦІЯ, ІМКО (англ. IMCO; Inter-Governmental Maritime Consultative Organization) — спеціалізована установа ООН. Засн. 1958. Членами ІМКО на кін. 1979 були 112 країн, у т. ч. СРСР. Орг-ція розробляє проекти конвенцій та угод з питань судноплавання, скликає міжнар. конференції, консультує різні міжнар. орг-ції з питань судноплавання, сприяє ліквідації дискримінаційної практики в торг. судноплаванні, контролює виконання міжнар. мор. конвенцій тощо. Найвищий орган — Асамблея, яка складається з представників усіх членів орг-ції (скликається один раз на два роки). Між сесіями Асамблеї ІМКО керує Рада. Асамблея обирає також 16 членів Комітету по безпеці на морі, завданням яко-

го є вироблення рекомендацій членам орг-ції про прийняття правил безпеки мореплавання. Місцеперебування ІМКО — Лондон.

С. І. Соколенко.

МІЖУРАДОВІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — організаційно-правова форма співробітництва держав у певній галузі; один з інститутів сучасного *міжнародного права*. Кожна М. м. о. має розроблений і прийнятий д-вами статут, що визначає її компетенцію, структуру, порядок роботи її органів, прийняття рішень, міжнародну правосуб'єктність тощо. Створення й діяльність М. м. о. зумовлюються об'єктивними факторами сусп. розвитку, що викликають необхідність координації співробітництва д-в у політ., екон., соціальній та ін. сферах міжнар. спілкування. Особливо зросла роль М. м. о. у 20 ст. внаслідок значної інтенсифікації й ускладнення багатосторонніх зв'язків між д-вами з різними соціально-екон. системами в умовах наук.-тех. прогресу. Нині діє понад 300 М. м. о. Загальною ознакою є класифікація їх за колом учасників — універсальні (ООН, ЮНЕСКО, МОП та ін.) й регіональні (*Організація Варшавського Договору*, «Загальний ринок», *Ліга арабських держав* тощо) та за об'єктами їхньої діяльності — орг-ції заг. характеру (напр., ООН) і спец. компетенції (*спеціалізовані установи ООН, МАГАТЕ* тощо). СРСР та ін. країни соціалістичної співдружності беруть активну участь у діяльності багатьох М. м. о., послідовно домагаючись перетворення їх на справжній інструмент міжнар. співробітництва на засадах повної рівності, поваги суверенітету, взаємної вигоди і неутручання у внутрішні справи.

Ю. К. Качуренко.

МІЖЦЕНТРОМІР — прилад, яким вимірюють міжцентрову (міжосьову) віддаль у зубчатих коліс, визначаючи відхилення її від номінальної віддалі; різновид *зубовимірювальних приладів*. Осн. частинами М. є вимірювальна каретка (або рейка) і вимірювальне колесо, яке зчеплюється з колесом контролюваним. Найчастіше використовується при контролі циліндричних зубчастих коліс. М. наз. також прилад, яким вимірюють віддаль між центрами отворів або осями валів (напр., штангенциркуль-міжцентромір).

МІЖШКІЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ВИРОБНИЧІ КОМБІНАТИ — трудового навчання і професійної орієнтації учнів — одна з форм навчання трудових процесів учнів 9—10 (11-х) класів середніх загальноосвітніх шкіл. Створені 1974 відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР «Про організацію міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійної орієнтації учнів». Осн. завдання комбінатів — ознайомлювати учнів з трудовими процесами та змістом праці робітників на підприємстві; здійснювати проф-орієнтацію учнів з метою підготовки їх до свідомого вибору професії; навчати учнів початкових навичок праці за обраною професією. Вони є також центрами роботи

МІЗАНСЦЕНА

з профорієнтації серед учнів та їх батьків у школах р-ну (міста). У їхньому розпорядженні — майстерні, кабінети, лабораторії, обладнані сучасною технікою. Комбінації тісно пов'язані з виробництвом. Перебувають у віданні органів нар. освіти.

Лит.: Напачально-виховна робота в міжшкільному навчально-виробничому комбінаті. К., 1979.

МІЗАНСЦЕНА (франц. mise en scène — розміщення на сцені) — розташування дійових осіб на сцені відповідно до розвитку дії вистави. М. — один з засобів розкриття задуму режисера, ідейно-художнього розв'язання вистави. М. в театрі відповідає мізанскадру в кіно, тобто розміщенню дійових осіб в просторі кадру.

МІЗАНТРОПІЯ (грец. *μισανθρωπία*, від *μισος* — ненавиджу і *ανθρωπος* — людина) — відчуження від людей, людиноненавистство. М. є крайнім виразом індивідуалізму, егоїзму, песимізму.

МІЗДРИННЯ — видалення з шкури миздри; одна з підготовчих операцій шкурного виробництва та виробн. натур. хутра. Для М. використовують значайно миздрильні машини, на яких миздру зрізають гвинтовими ножами з шкури, притиснутої до сталевих валів.

МІЗДРЯ — нижній шар шкури (підшкірна клітковина з залишками м'яса і сала), що його відокремлюють від дерми в процесі миздриння. Становить 20—30% від заг. маси шкури. Для тривалого зберігання М. висушують, заморожують або обробляють спец. речовинами (напр., сухим вапном). М. є сировиною у виробн. столярного клею, тех. желатину, жиру тощо.

МІЗИДИ — ряд тварин класу ракоподібних. Те саме, що й мизидоподібні.

МІЗИДОПОДІБНІ, мизиди, розщепленоногі (Mysidacea) — ряд безхребетних тварин класу ракоподібних. Довж. тіла 0,3—2,5 см, деяких до 18 см. Передні сегменти грудей зливаються з головою і утворили добре розвинені головогрудні панциром. Грудні кінцівки двоглясті (звідки й інша назва М. — розщепленоногі). Очі сидять на стебельцях, у окремих видів — редуковані. Роздільностатеві; розвиток без метаморфозу. Живляться рослинною або тваринною їжею, а також детритом. Понад 600 видів, пошир. перев. у відкритих морях, рідше — в солоному або прісному водах. В СРСР бл. 100 видів, у т. ч. на Україні — 23. М. є кормом для багатьох пром. риб. З метою збагачення кормової бази риб на Україні у ряді водосховищ акліматизовано прісноводні види *Paratya lacustris*, *Limnopsis benedeni* та інші. О. П. Маркевич.

МІЗИНЕНКО Віктор Микитович (23.VIII 1903, Харків — 21.IX 1976, там же) — український радянський актор, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1940. Учасник Великої Вітчизн. війни. Професійну діяльність почав 1929 в Театрі робітничої молоді (ТРОМ), потім працював у театрі Ленінського комсомолу (Харків). З 1941 (з перервою) — в Харків. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка.

Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Іван Нелокритий («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), генерал Пероцький («Патетична соната» М. Куліша), Аус («Перекоп» Кавалерідзе), Чугунов («Вовки і овці» О. Островського), Колобок («Трибунал» Макашонка), Блазень («Дванадцять ніч» Шекспіра) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

МІЗИНСЬКА СТОЯНКА — пізньопалеолітична стоянка на правому березі Десни в с. Мезині (Мізині) Короського р-ну Черніг. обл. Досліджена на всій території 1908—61 (з перервами). Виявлено залишки жител (типу чумів народів Півночі) з вогнищами. Зібрано понад 100 тис. різних виробів, у т. ч. крем'яні різці, скребки, вістря, проколки і кістяні наконечники дрітків, молотковидні інструменти, проколки, голки тощо. Мешканці стоянки полювали на мамонтів, носорогів, диких коней, віцебиків, зубрів, ведмедів, псів та ін. На М. с. виявлено унікальні твори первісного мист-ва (скульптура, графіка, живопис), в т. ч. найдавніший меандровий орнамент, та прикраси з кістки і морських черепашок пд. походження. М. с. належить до мадленської культури (пори) і датується часом бл. 15 тис. років тому. Матеріали з М. с. зберігаються в Археол. музеї АН УРСР та Історичному музеї УРСР у Києві.

Лит.: Шовкоплас І. Г. Мезинская стоянка. К., 1965. І. Г. Шовкоплас.

МІЗКО Микола Дмитрович (13 (25).V 1818, м. Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 27.V (8.VI) 1881, м. Воронеж) — укр. критик, журналіст, фольклорист. Був особисто знайомий з М. Гоголем, Т. Шевченком, В. Бєлінським. З 1845 редагував «Екатеринославские губернские ведомости». Співробітничав в «Отечественных записках» та ін. виданнях. Обстоював самотність укр. л-ри, театру (статті, рецензії й «Спогади про Соленика», вміщені в «Основи»). М. належить ряд статей з фольклористики. Переказав російською окремі твори Т. Шевченка («Неофіти»), уривок з «Бретика», лірика періоду заслання.

МІЗОЦЬКИЙ КРЯЖ — природний район на Пд. Сх. Волинської височини, в межах Ровен. обл. УРСР. Розташований між річками Стир, Горинь і Збентенька. Вис. до 342 м. Поверхня розчленована, пд. схили круті, вкриті дубовими лісами, північні пологіші, зайняті переважно с.-г. угіддями.

МІЗОЧ — селище міського типу Здолбунського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,9 тис. ж. (1980). У селищі — цукр., мол. і хлібний з-ди, філіал Львів. дослідно-експериментального з-ду електроосвітлювальної арматури, цех Здолбунського з-ду прод. товарів, комбінат по виробн. кормів, виробниче відділення Здолбунської райлісгосптехніки, лісництво, комбінат комунальних підприємств, 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 будинки культури, клуб, кінотеатр. 3 6-ки. М. відомий з 1322.

МІЗЮН Григорій Михайлович [25.III (7.IV) 1903, с. Криушів, тепер Кременчуцького р-ну Полтав. обл. — 15.XII 1963, м. Чернівці] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1928. Учасник Великої Вітчизн. війни. Учився в Ін-ті червоної професури в Харкові (1933—37). Перші вірші надрукував 1920. Був членом літ. орг-ції «Молодія», ВУСПП. Окремими виданнями вийшли п'єси «Сила на силу» (1927), «Сімейні баланси» (1930), «Провінція», «Реконструкція» (обидві — 1931), «Заручини», «Зигзаги», «Криголам» (всі — 1934), «Любов і дружба» (1937), «Товариші» (1938) та ін. Видав літ.-критичний нарис про Ю. Федьковича «Співень народних сподівань» (1939).

Тв.: П'єси. К., 1965; Криголам. К., 1967.

МІКЕЛАНДЖЕЛО Буонаротті (Michelangelo Buonarroti; інакше — Мікеланджіоло ді Лодовіко ді Ліонардо ді Буонаротті Сімоні; 6.III 1475, Капрезе, тепер Капрезе-Мікеланджело, Тоскана — 18.II 1564, Рим, похований у Флоренції в церкві Санта-Кроче) — італ. скульптор, живописець, архітектор і поет, представник Високого і Пізнього Відродження. В 1488—89 навчався живопису в Д. Гірландіо, 1489—90 — у скульптора Бертольдо ді Джованні у Флоренції. Працював у Флоренції, Болонії, Римі. Найповніше талант М. розкрився в скульптурі: рельєфи «Мадонна біля сходів» та «Битва кентаврів» (обидва — бл. 1490—92, Музей Буонаротті, Флоренція), «Вакх» (бл. 1496—97, Нац. музей Барджелло у Флоренції), «Піста» («Оплакання Христа», бл. 1498—99, собор св. Петра, Рим), «Давид» (1501—04, Галерея Академії, Флоренція), статуї вмираючого й powstałego рабів (бл. 1513, Лувр, Париж), «Мойсей» (бл. 1515, церква Сан-Петро ін Вінколи, Рим), чотири статуї рабів (бл. 1530—34, не закінчені, Галерея Академії, Флоренція), гробниці Лоренцо і Джуліано Медічі (1520—34, капела Медічі церкви Сан-Лоренцо, Флоренція), «Хлопчик скорився» (бл. 1524, ДЕ, Ленінград), «Брут» (бл. 1538, Нац. музей, Флоренція) та ін. Живописні твори: «Св. сімейство» (1504—05, Уффіці, Флоренція), «Битва при Кашіні» (картон для розпису в Палаццо Веккіо у Флоренції, 1504—06, не зберігся), фрески плафона на теми Старого завіту (1508—12) і фреска «Страшний суд» (1536—41) в Сікстинській капелі, фрески в Капелі Паоліна (1542—50) — у Ватікані в Римі. Серед архітектурних робіт: капела Медічі і бібліотека Лауренціана у Флоренції, брав участь у спорудженні собору св. Петра і переплануванні Капітолійського ансамблю — в Римі. Творчість М. — сміливого новатора, переконаного республіканця і патріота — сповнена високого гуманізму, народності й реалізму і є однією з найяскравіших сторінок в історії світового мистецтва.

Поетичний творчість М. притаманна любов до людини, віра в її красу і велич. Він оспівував кохання, порушував теми гір-

В. М. Мізаненко.

Мікеланджело. Портрет роботи Себастьяно дель Піомбо. 1530. Житомирський краєзнавчий музей.

Мізинська стоянка. Браслети з білини мамонта.

Мизидоподібні. Mysis sp.

кого розчарування і самотності художника-гуманіста в світі, де панує насильство. Найулюбленіші форми вірша М.—мадригал і сонет. За життя поезії М. не друкувалися. Першу зб. «Вірші» опубл. 1623. Укр. мовою сонети М. перекладали М. Бажан, І. Драч, Д. Павличко. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337, а також до статей Вахт, т. 2, с. 109; *Відродження*, на окремому аркуші, т. 2, с. 272—273, *Італія*, на окремому аркуші, т. 4, с. 448—449. *Лит.*: Губер А. Микеланджело. М., 1953; Микеланджело. Склав М. Бажан, К., 1975; Бадаш У. Микеланджело — скульптор. Пер. з італ. М., 1979; Кристианофелли Р. Дневник Микеланджело Пеньотто. Пер. з італ. М., 1980. *Л. М. Сак* (образотворче мистецтво).

МІКЕНАС Юозас Йокубо [30.I (12.II) 1901, хутір Скардуніс, тепер Даугавпільського р-ну Латв. РСР — 23.X. 1964, Вільнюс] — лит. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1961), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1952. В 1922—26 навчався в Каунаській худож. школі, в 1927—31 — у Вишній школі декоративного та прикладного мист., а також в студії. Твори: барельєф «Матін» (1935), статуя «Литва» (1939), група «Перемога» в Калінінграді (частина меморіального ансамблю, 1946), пам'ятник М. Мельнікайте в м. Зарасай (1947—55), «Мир» (1960), «Перші ластівки» (1964). Викладав у Каунасі в Худож. школі (1931—40) й Ін-ті прикладного та декорат. мист. (1946—51), у Вільнюсі — в Худож. ін-ті Лит. РСР (1940—41 і з 1951) та АМ (1941—46), професор (з 1946). Серед учнів М. — Г. Йокубоніс. Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1947. Іл. див. також до ст. *Калінінград*, т. 4. *Лит.*: Богданас К. Юозас Микенас. М., 1961.

МІКЕНІ — давнє місто в Арголіді (Пд. Греція), центр *егейської культури*. В 3-му тис. до н. е. — поселення, з 17 ст. до н. е. — столиця однієї з ранньокласових д-в ахейців. Розквіт М. досягли 1400—1200 до н. е. Бл. 1200 до н. е. М. загинули від пожежі. В наступні століття місто було відбудовано, але помітної ролі воно не відігравало. В 470 до н. е. М. було зруйновано під час війни м. Аргоса з Спартою. Розкопками (проводяться з 1876) відкрито залишки палацу, усипальні-гробниць, циклопічних стін, будинків ремісників тощо. Іл. див. також т. 3, с. 511.

МІКЛОШІЧ (Miklosich, Miklošič) Франц (Франьо) (20.XI 1813, Радомершак — 7.III 1891, Відень) — австр. і словенський мовознавець, акад. Віденської АН (з 1851) та ін. академії, чл.-кор. Петерб. АН (з 1856). Професор Віденського ун-ту (1850—86). Засновник порівняльно-істор. вивчення граматики слов'ян. мов. Праці з граматики, лексики, топоніміки й ономастики слов'ян. мов, з слов'ян. л-р та етнографії: «Порівняльна граMATика слов'янських мов» (т. 1—4, 1852—75), де охарактеризував і фонетичні та морфологічні особливості укр. мови. Уклав «Етимологічний словник слов'янських мов» (1886). У праці «Тюркські

елементи в південно-східно-і східноєвропейських мовах» (1884—90) досліджував східні елементи і в українській мові. *Лит.*: Кобилянський Б. В. Лексика української мови в Етимологічному словнику слов'янських мов Ф. Міклошича. «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», 1973, в. 8, кн. 1. А. Столянов.

МІКОБАКТЕРІЇ (Mycobacteriaceae) — родина бактерій порядку Actinomycetales. Молоді М. мають паличковидну форму, здатні галузитися; старі М. звичайно сферичної форми, поодинокі. М. — грампозитивні (див. *Грама метод*), нерухомі, кислотостійкі, не утворюють спор. Розмножуються поділом або брунькуванням. М. поширені у ґрунті, воді, на харч. продуктах тощо. Беруть участь у розкладанні рослинних решток, деякі здатні засвоювати вуглеводи, що входять до складу нафти, природного газу тощо. Серед М. є облигатні паразити людини і тварин (напр., збудники туберкульозу та мікобактеріозів), сапрофіти та проміжні форми.

МІКОЗИ (від грец. *μύκης* — гриб) — група захворювань людини і тварин, спричинених паразитичними мікроскопічними грибами. У людей здебільшого трапляються ураження шкіри — *дерматомікози*, бластомікози, кокцидіодомікози та ін., при яких ушкоджуються глибокі шари шкіри, а іноді внутр. органи (напр., *кандидомікоз*, *актиномікоз*). У дітей М. найчастіше уражають шкіру, волосся, нігті (*трихофітія*, *мікроспорія*, *парша*), у дорослих — підшкірні та нігті пальців ступні (*епідермофітія*). На деякі М. хворіють тільки люди, які заражаються один від одного або через предмети побуту і одягу, іноді — від тварин. В дитячих колективах можливі *епідемії*. Розвиток М. у людини залежить від патогенності гриба, стану захисних сил організму і ураженого органа, впливу факторів зовн. середовища. Профілактика і лікування — див. статті про окремі захворювання.

На М. хворіють свійські тварини, птахи, хутрові та хижі звірі, гризуни, бджоли і риба. До найпоширеніших М. тварин належать: дерматомікози, актиномікоз, *аспергіллез*, епізоотичний *лімфангіт*, трихофітія та ін. Найсприятливіший до М. молодняк. Джерело зараження — хворі тварини, заражені грибами корми, підстилка, гній, речі догляду та ін. Поширення М. сприяють недостатня годівля, скучене утримання тварин у вологих і забруднених приміщеннях. М. характеризуються хронічним перебігом і різноманітністю клінічних ознак. **З а х о д и б о р о т ь** 6 и: хворих тварин ізолюють і лікують відповідно до виду хвороби. Поліпшують годівлю тварин і сан.-гіг. умови утримання.

МІКОЛАЙТИС-ПУТІНАС Вінцас Юозович [20.V (1.VI) 1893, с. Пілотішкяй, тепер Пренайського р-ну — 7.VI 1967, с. Качяргіне, тепер Каунаського р-ну] — лит. рад. письменник, акад. АН Лит. РСР (з 1941), нар. письменник Лит. РСР (з 1963). Друкуватися почав 1911. Перша зб. віршів — «Червоні квіти. Князь Жвайніс»

опубл. 1917 в Петрограді. У романі «В тіні вітарів» (1933) показав яскраві картини життя бурж. Литви, викривав клерикалів, міщанство. У роки Рад. влади видав зб. віршів «Вітаю тебе, земле» (1950), «Поезія» (1956), «Вікно» (1963). Роман «Повстанці» (ч. 1—2, 1957—67) — про повстання лит. селян 1863, їх зв'язок з укр. селянами. Писав п'єси. Виступав як літературознавець. Перекладач творів Т. Шевченка, П. Тичини. Портрет с. 348. *Тв.*: Укр. перекл. — Сім'я радянських народів. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Рос. перекл. — Дар життя. Вильнюс, 1966; Повстанці. Вильнюс, 1970; В тени алтарей. Вильнюс, 1979.

МІКОЛОГІЯ (від грец. *μύκης* — гриб і *λόγος* — вчення) — ботанична наука, що вивчає гриби.

МІКОПЛАЗМИ (Mycoplasmatales) — дуже дрібні мікроорганізми, що не мають клітинної оболонки. Грамнегативні (див. *Грама метод*), здебільшого нерухомі, неспороутворюючі; проходять крізь бактеріальні фільтри. Деякі представники М. хвороботворні для людини і багатьох тварин. У людини спричинюють гострі, хронічні і латентні (приховані) захворювання дихальних шляхів, очей та ін. органів, у великої рогагої худоби — плевропневмонію, у птахів — респіраторний мікоплазмоз. Відомі сапрофітні (див. *Сапрофіти*) форми М., які живуть у прісній воді, ґною і т. п. і беруть участь у *кругообігу речовин* у природі.

МІКОРИЗА (від грец. *μύκης* — гриб і *ρίζα* — корінь) — симбіоз грибів з вищими рослинами. Розрізняють ендотрофію та ектотрофію М. При ендотрофії М. *грибниця* поширюється гол. чин. у тканинах кореня (у коровій паренхімі), проникаючи і в клітини. Така М. характерна гол. чин. для рослин род. зозулицевих та більшості ін. трав'янистих рослин. При ектотрофії М. *гіфи* гриба облітають кінчики коренів у вигляді т. з. мікоризних чохла і проникають лише між клітинами *епідермісу*, утворюючи т. з. сітку Гартінга. При цьому кореневі волоски відмирають. Така М. властива багатьом деревам (дуб, береза, граб, модрина, сосна, ялина), чагарникам (ліщина, верба), деяким чагарничкам (дріада) і окремим трав'янистим рослинам (гірчак живородний). Відома також ектоендотрофія М., яка зустрічається у багатьох деревних порід, окремих чагарників (арктоус арктичний) і деяких трав'янистих рослин (грушанка круглолиста). М. у трав'янистих рослин утворюється здебільшого *незавіршеними грибами*, а також *зигміцетами* і *сумчастими грибами*; у більшості деревних порід — *базидіоміцетами*. Завдяки М. гриб одержує від рослин поживні речовини, в осн. *вуглеводи*, рослина може засвоювати немінералізовані органічні сполуки азоту, а також речовини типу *вітамінів* і активатори росту, що їх синтезує гриб. Див. також *Мікотрофія*.

МІКОТОКСИКОЗИ (від грец. *μύκης* — гриб і *τοξικόν* — отрута) — група неінфекційних захворювань (отруєнь) тварин, які ви-

Ю. Я. Мікенас.

Ю. Я. Мікенас. Перші ластівки. Алюміній. 1964.

Мікена. Золота маска з царського поховання.

В. Ю. Миколайчук.

никають внаслідок поїдання корму, зараженого отруйними грибами або продуктами їхньої життєдіяльності (токсинами). До М. сприйнятливі всі види с.-г. тварин. Хворіє на М. і людина. Серед М. відомі ерготизм (від згодовування кормів з домішкою ріжків), стахіботриотоксикоз, фузаріотоксикоз, отруєння зерновими злаками, що перезимували на полі, токсикози від цвілих кормів тощо. Для М. характерна раптовість виникнення, масовість, незаразність. Тяжкість захворювання залежить від кількості з'їденого зараженого грибами корму. Заходи боротьби: негайне вилучення зараженого корму і швидке виведення з організму отрути. Хворим тваринам призначають слизові речовини, активоване вугіддя тощо.

МІКОТРОФИ, мікотрофні рослини (від грец. *μύκης* — гриб і *τροφή* — їжа, живлення) — рослини, які нормально ростуть і розвиваються при утворенні *мікориз*. М. є більшість рослин (крім деяких одnorічних, осок, хлосів, плавунів та *водяних рослин*). Розрізняють *облігатні* М., які не можуть нормально розвиватися без *мікориз* (напр., сосна, дуб, береза, бук, *зоулітис*), і *факультативні* М., що краще розвиваються з *мікоризою*, але в сприятливих умовах живлення можуть обходитися і без неї (деякі дерева і чагарники).

МІКОЯН Анастас Іванович [13 (25). XI 1895, с. Санаїн, тепер Туманянського р-ну Вірм. РСР — 21.X 1978, Москва] — радянський державний і політ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1943). Член КПРС з 1915. Н. в сім'ї тесляра. Закінчив духовну семінарію в Тифлісі, навчався на 1-му курсі Євміадзінської духовної академії. Вступив в РСДРП, пізніше парт. роботу в Тифлісі, Євміадзіні. Після Лют. революції 1917 — організатор Ради солдат. депутатів в Євміадзіні. В жовтні 1917 — делегат 1-го з'їзду кавказ. більшовицьких орг-цій, потім — член президії Бакінського К-ту більшовиків. Під час окупації Баку англ. інтервентами (1918—19) — на підпільній роботі. Не раз зазнавав арештів. У 1920 — на керівній роботі в Баку. 1920—22 — зав. агітпропом, потім секретар Нижегородського губкомпартії. В 1922—24 — секретар Пд.-Сх. бюро ЦК РКП(б) (Ростов-на-Дону), потім до 1926 — секретар Пн.-Кавказ. крайового К-ту партії. В 1926—30 — нарком зовн. і внутр. торгівлі РСР. З 1930 — нарком постачання РСР. У 1934 — на поч. 1938 — нарком харч. пром-сті РСР. У 1937—46 — заст. Голови Раднаркому РСР, 1941—46 — член бюро Раднаркому РСР, одночасно 1938—46 — нарком зовнішньої торгівлі. Під час Великої Вітчизн. війни в 1941 — голова К-ту продовольчо-речового постачання Червоної Армії, 1942—45 — член ДКО РСР. У 1946—55 — заст. Голови, 1955—64 — перший заст. Голови Ради Міністрів РСР. Одночасно 1946—49 — міністр зовн. торгівлі РСР, 1953—55 — міністр торгівлі РСР. У 1964—65 — Голова Президії Верховної Ради РСР.

У 1965—74 — член Президії Верховної Ради СРСР. З 1974 — на пенсії. На XI з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на XII—XXIV з'їздах партії — членом ЦК КПРС. У 1926—35 — кандидат у члени Політбюро, 1935—52 — член Політбюро ЦК ВКП(б), 1952—66 — член Президії ЦК КПРС. З 1919 обирався до складу ВЦВК, з 1922 — ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, орденом Червоного Прапора, медалями.

МІКОЯН Артем Іванович [23.VII (5.VIII) 1905, с-ще Санаїн, тепер Туманянського р-ну Вірм. РСР — 9.XII 1970, Москва] — рад. авіакоструктор, генерал-полковник інженерно-тех. служби (1967), акад. АН СРСР (з 1968), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1957). Член КПРС з 1925. Брат А. І. Микоїна. В 1936 закінчив Військ.-повітр. академію. У 1940 М. разом з М. Й. Гуревичем створили винищувач МіГ-1 (після вдосконалення наз. МіГ-3), який широко застосовувався під час Великої Вітчизн. війни. Після війни під його керівництвом створено ряд реактивних літаків-винищувачів, зокрема 1954 — перший рад. надзвуковий літак МіГ-19, а 1958 — винищувач з трикутним крилом МіГ-21. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1948, 1949, 1952, 1953. Ленінська премія, 1962.

МІКРО... (від грец. *μικρός* — малий) — 1) Частина складних слів, яка означає: малий, найдрібніший, пов'язаний з вивченням або вимірюванням дуже малих предметів, явищ, величин (напр., *мікрорайон*, *мікроскоп*, *мікроелектроніка*). 2) Компонент для утворення назв частинних *одиниць фізичних величин*, які дорівнюють мільйонній частці від вихідних; позначається: мк.

МІКРОБИ (від *мікро...* і грец. *βίος* — життя) — загальна назва *мікроорганізмів*, крім мікроскопічних водоростей і найпростіших. Іноді М. наз. усі мікроскопічні організми.

МІКРОБІОЛОГІЯ, ВАКЦИН І СИРОВАТОК ХАРКІВСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ імені І. І. Мечникова — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. 1908 як Бактеріологічний ін-т на базі пастерівського пункту та бактеріологічної станції, сучас. назва з 1965. У складі ін-ту — 6 відділів. Ін-т розробляє проблеми: реактивність та алергія, епідеміологія, мікробіологія та паразитарні хвороби, вірусологія, вірусні та інфекційні хвороби. В ін-ті працювали В. С. Деркач, В. І. Невригайлов, М. М. Соловйов, М. М. Цеховіцер та ін. видатні вчені. В ін-ті одержано препарати — ектериди, хлорофіліт, евканан, лецитовітелін та ін., опрацьовано систему заходів щодо запобігання *дифтерії, коклюшу, грипу, кишкового, стафілококковим та ін. захворюванням*. Ін-т є респ. центром по боротьбі з *менингококовою інфекцією*, в 6 об-

ластях України провадить організаційно-методичну та консультативну роботу по зниженню захворюваності на *інфекційні хвороби та їх ліквідації*. Г. П. Черкас.

МІКРОБІОЛОГІЯ І ВІРУСОЛОГІЯ ІНСТИТУТ імені Д. К. Заболотного АН УРСР — науково-дослідна установа в Києві. Засн. 1928 як Ін-т мікробіології та епідеміології Народного Комісаріату освіти УРСР. Тепер. назву має з 1963. До складу ін-ту (1980) входять 13 відділів, 3 неструктурні лабораторії. В ін-ті провадяться дослідження з питань систематики, екології, фізіології, біохімії та селекції мікроорганізмів і вірусів. Ін-т координує дослідження на Україні з проблеми фізіології і біохімії мікроорганізмів. З інтом пов'язана діяльність ряду відомих вчених — Д. К. Заболотного, Б. Л. Ісаченка, М. Г. Холодного, С. М. Гершензона, М. М. Підопличка, Л. І. Рубченка та ін. З 1934 ін-т видає «Мікробіологічний журнал». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В. В. Смирнов.

«МІКРОБІОЛОГІЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ» — науковий періодичний орган *Мікробіології і вірусології інституту* імені Д. К. Заболотного АН УРСР. Видається з 1934. «М. ж.» друкує матеріали з питань заг., ґрунтової та мед. мікробіології, генетики і біохімії мікроорганізмів, фізіології грибів, пром. мікроорганізмів і фітопатогенних бактерій та ін. В «М. ж.» висвітлюються також питання вірусології. Видається в Києві раз на 2 місяці. В. В. Смирнов.

МІКРОБІОЛОГІЧНА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь промисловості, в якій виробничі процеси ґрунтуються на *мікробіологічному синтезі* цінних продуктів з різних видів нехарчової сировини та відходів пром. переробки цукр. буряків, кукурудзи, олійних і круп'яних культур та ін. М. п. — нова, перспективна галузь, яка виникла в ході сучас. наук.-тех. революції; ґрунтується на найновіших досягненнях мікробіології, хімії, фізики, біохімії, кіберетики та ін. наук. На підприємствах М. п. створюються дедалі досконаліші інженерно-біол. системи, в яких величезну синтезуючу енергію мікроорганізмів використовують для направленного синтезу продуктів, необхідних с. г. і пром-сті. Більшість продукції М. п. використовують у с. г. Для потреб тваринництва виробляють кормові дріжджі, білково-вітамін. концентрати (БВК), *амінокислоти, вітаміни, ферментні препарати* (див. *Ферменти*), кормові *антибіотики* та ін. біологічно активні речовини, з яких в основному виготовляють повноцінні комбікорми. У землеробстві застосовують бактеріальні добрива та мікробіол. засоби захисту рослин. Мікробіол. препарати ефективно використовують для охорони природи і навколишнього середовища, в т. ч. для розкладу залишків *отруйних мікробів* у ґрунті та водоймах, очищення пром. і побутових стоків вод. Ферментні препарати прискорюють ряд технологічних процесів обробки с.-г. сировини, підвищують вихід про-

дукції та поліпшують її якість у харч., зокрема м'ясній, молочній, та легкій пром-сті. Їх застосовують у хім. пром-сті (мийні засоби найвищої якості, повноцінні замінники вовни, пластмас, синтетичного каучуку), медичній, нафтохімічній, металург. та ін. галузях пром-сті. В 1966 підприємства мікробіол. синтезу, що були підпорядковані різним м-вам і відомствам, було виділено в самостійну нову галузь, для керівництва якою було створено Гол. управління мікробіол. пром-сті при Раді Міністрів СРСР. У Рад. Союзі збудовано великі підприємства М. п. — Лісоводський (Приморський край) і Хакаський (Красноярський край) гідролізо-дріжджові заводи, Кіровський біохімічний завод, Кстовський дослідно-пром. завод білково-вітамінних концентратів, Вільнюський дослід.-пром. з-д ферментних препаратів, Ліванський біохім. з-д (Латв. РСР) та Чаренцаванський дослід.-пром. з-д по виробн. лізину (Вірн. РСР) та ін. Прискорення темпами розвивається М. п. на Україні. В республіці діють 9 підприємств М. п., які виробляють бл. 30% загальносоюзного випуску кормових антибіотиків, бл. 20% преміксів, 35% ферментних препаратів. Найбільші з них: Ладижинський з-д ферментних препаратів (Вінн. обл.), Немішівський з-д біохім. препаратів (Київська обл.).

Розробкою наук. проблем розвитку М. п. в СРСР займається ряд н.-д. ін-тів, зокрема всесоюзні н.-д. ін-ти біосинтезу білкових речовин — у Москві, гідролізо-лізину і сульфитно-спиртової пром-сті — в Ленінграді, біотехніч. — в Москві та ін.; на Україні — Ін-т мікробіології і вірусології АН УРСР, н.-д. ін-ти — спиртової і лікеро-горілчаного пром-сті, м'ясної і молочної пром-сті — в Києві, харч. пром-сті — в Харкові та ін. М. п. швидко розвивається в ін. соціалістичних країнах: НДР, НРБ, УНР, ПНР, ЧССР, СРР, СФРЮ. Значного розвитку набула М. п. у найбільших капіталістичних країнах: США, ФРН, Франції, Італії, Японії, Великобританії.

Лит.: Грачев І. М. Технологія ферментних препаратів. М., 1975; Калущин К. А., Голгер Л. И. Микробные ферментные препараты. М., 1979.

В. К. Кондратюк.

МІКРОБІОЛОГІЧНИЙ СИНТЕЗ — синтез речовин — структурних елементів або продуктів метаболізму ряду мікроорганізмів (бактерій, дріжджів, міцелярних грибів, актиноміцетів), що здійснюється з їх використанням. Застосовується для одержання білкових речовин, амінокислот, ферментів, коферментів, вітамінів, антибіотиків, полісахаридів, ліпідів, нуклеотидів, токсинів, стероїдних гормонів та ряду ін. речовин. Характерними особливостями мікроорганізмів, застосовуваних у процесах М. с., є винятково висока здатність до розмноження; велика різноманітність ферментних систем; здатність використовувати для свого живлення речовини, що знаходяться у середовищі в досить низькій концентрації; здатність в процесі життєдіяльності утворювати різні інтра- і екстрацелю-

лярні (внутрішньо- і позаклітинні) продукти метаболізму та здатність до синтезу деяких продуктів обміну речовин в кількості, що перевищує потребу мікроорганізмів (т. з. надсинтез); велика схильність до мінливості та успадковування набутих ознак тощо. В роботі в галузі М. с. велика увага приділяється селекції активних рас мікроорганізмів з певними властивостями, зокрема мутантів (див. Мутація), одержаних за допомогою діяння ряду фіз. і хім. факторів. З метою забезпечення максимального виходу продукту в лабораторіях попередньо створюються умови вирощування селекціонованих мікроорганізмів. Процес оптимізації М. с. проводять з широким використанням методів математичного планування експерименту та електронно-обчислювальної техніки. Сучас. технологічний процес М. с. включає: підготовку поживного середовища та необхідної культури мікроорганізму-продуцента; розмноження селекціонованої культури з метою накопичення поживного матеріалу; культивування продуцента в певних умовах; фільтрацію та відокремлення мікробної біомаси; виділення та очищення продукту. Найперспективнішим способом виробничого культивування мікроорганізмів, в ході якого по суті і здійснюється М. с., є спосіб безперервного глибинного культивування (з безперервним поданням поживного середовища та виведенням продуктів М. с.), що використовується, нап., при одержанні біомаси мікроорганізмів. Ряд метаболітів (антибіотики, вітаміни, амінокислоти) одержують при глибинному періодичному вирощуванні (з виведенням продукту в кінці процесу). Деякі продуценти (нап., міцелярні гриби, що синтезують ферменти) вирощують поверхневим способом (на поверхні поживного середовища). У зв'язку з всезростаючим дефіцитом білкових продуктів харчування великого значення набуває М. с. мікробної біомаси як джерела білка. Для пром. вирощування продуцентів білка використовують переважно дешеву вугледодну сировину: гідролізати відходів деревообробної пром-сті та с. г., різні види барди, сульфитні луги тощо. Широкого розвитку набув промисловий метод М. с. дріжджів кормових, що містять до 60% білкових речовин, до складу яких у свою чергу, входять ряд незамінних амінокислот, вітамінів групи В та мікроелементів. В останні роки організовано великотоннажне виробництво білково-вітамінних продуктів на основі використання деяких вугледодів нафти (переважно н-алканів); розвивається пром-сть по одержанню цих речовин з метанолу та етанолу. Показано можливість добування білка з природного газу. Метод М. с. знаходить широке застосування для виробництва ряду амінокислот (лізину, триптофану, глутамінової кислоти та ін.), які широко використовуються у тваринництві, харч. пром-сті та медицині. Продуцентами амінокислот є гол. чин. мутантні форми бактерій родів *Micrococcus* та *Brevibacterium*. За до-

помогою М. с. одержують велику кількість ферментів (амілази, протеази, целюлази, пектинази, глюкооксидази, каталази та ін.), що їх продуцентами є певні міцелярні гриби та актиноміцети і бактерії. Методом М. с. виробляють також деякі вітаміни. Вітаміни В₁₂ синтезують лише за допомогою мікроорганізмів (переважно пропанонокислих бактерій та комплексу метанутворюючих бактерій). Шляхом М. с. одержують також коферментні форми цього вітаміну. Багато які мікроорганізми-понадсинтетичні застосовують для добування вітаміну В₁₂ а культуру *Blakeslea trispora* — для добування β-каротину. *Каротиноїди* активно утворюються деякими видами каротинсинтезуючих дріжджів і бактерій. За допомогою дріжджових культур синтезують ергостерин — провітамін D. Перше місце за різноманітністю вироблених шляхом М. с. препаратів посідають антибіотики, що широко використовуються у медицині і с. г. Продуцентами їх в осн. є актиноміцети, деякі гриби і бактерії (гол. чин. їхні мутантні форми). Антибіотики, як правило, нагромаджуються у культуральній рідині. Одержані в процесі М. с. антибіотики, що їх використовують у медицині, підлягають особливо ретельному очищенню. До сфери М. с. віднесено і виробництво багатьох бактеріальних препаратів, що використовуються для підвищення врожайності рослин (нап., азотобактери, *ризотрофін*), як засоби боротьби з комахами-шкідниками с.-г. культур та лісових насаджень (нап., інсекти, дендробацили), а також у тваринництві для полілізації мікрофлори шлунково-кишкового тракту (нап., ацидофіли). Безперервно зростає використання мікроорганізмів у процесах М. с. найважливіших речовин для потреб нар. г-ва та медицини є однією з найхарактерніших рис тех. прогресу нашої епохи.

Лит.: Ієрусалимський Н. Д. Основы физиологии микробов. М., 1963; Безбородов А. М. Биосинтез биологически активных веществ микроорганизмами. Л., 1969; Квасников Е. И., Исакова Д. М. Физиология термотолерантных микроорганизмов. М., 1978; Уэбб Ф. Биохимическая технология и микробиологический синтез. Пер. с англ. М., 1969; Роуз Э. Химическая микробиология. Пер. с англ. М., 1971.

Е. І. Квасников.

МІКРОБІОЛІГІЯ (від мікро... грец. βίος — життя і λόγος — вчення) — наука, що вивчає мікроорганізми — бактерії, мікоплазми, актиноміцети, мікроскопічні гриби, а також водорості (їхню будову, фізіологію, біохімію, систематику, спадковість і мінливість, поширення і роль в кругообігу речовин на Землі тощо) з метою керування їх життєдіяльністю в інтересах людини. З глибокої давнини людина, не знаючи про існування мікробів, широко використовувала процеси, пов'язані з їх життєдіяльністю у своїй госп. діяльності (у хлібопеченні, виноробстві, пивоварстві, консервуванні кормів тощо). Зародження М. пов'язане з ім'ям голл. природознавця А. Левенгука, який вперше за допо-

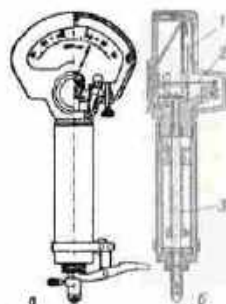

Ав. І. Мікоян.

Ар. І. Мікоян.

МІКРОДЕНСИТО- МЕТР

Мікроденситометр:
а — загальний вигляд;
б — розріз; 1 — стрілка;
2 — пружинна стрічка;
3 — вимірний стріжень.

могою сконструйованого ним мікроскопа спостерігав та описав бактерії *дріжджі*. Основоположником М. як науки вважають французького Л. Пастера, який встановив роль мікробів у бродінні та виникненні хвороб людини і тварин, а також розробив методи запобіжних *щеплень* тощо. Значний внесок у розвиток М. зробили нім. дослідник Р. Кох, вітчизн. вчені Л. С. Ценковський, І. І. Мечников, М. Ф. Гамалія, Г. Н. Габричевський, С. М. Виноградський, М. О. Красильников, Б. Л. Ісаєнко, Л. О. Тарасевич та інші, у т. ч. укр. вчені — Я. Ю. Бардах, В. К. Високович, Д. К. Заболотний, В. Г. Дроботко та ряд інших. Осн. завданням сучас. М. є розробка методів боротьби з шкідливими мікробами і впровадження у виробництво корисних мікробів. Розвиток М. і потреби життя спричинилися до виділення ряду її розділів у самостійні наук. дисципліни: загальна, технічна, медична М. тощо. Загальна М. встановлює фундаментальні закономірності біології мікроорганізмів. Технічна, або промислова, М. розробляє наук. основи використання мікроорганізмів у різних виробничих процесах (у молочній, хлібопекарській, виноробній, пивоварній пром-сті, виробництві органічних к-т, одержанні шляхом мікробіологічного синтезу кормових білків, амінокислот, ферментів, вітамінів та ряду ін. речовин, важливих для нар. г-ва). Сільськогосподарська М. з'ясовує роль ґрунтової мікрофлори у підвищенні родючості ґрунтів, утворенні ґрунтової структури тощо, а також роль мікробів у багатьох процесах с.-г. виробництва. Медична і ветеринарна М. вивчають збудників інфекційних хвороб людини і тварин та розробляють заходи боротьби з ними. Геологічна М. з'ясовує значення мікроорганізмів у утворенні і руйнуванні покладів копалин. Водна М. вивчає мікрофлору прісної і солоноводних водоемів і роль її у процесах, що відбуваються в них; розробляє методи очищення стічних вод тощо. М. тісно пов'язана з рядом суміжних біол. та мед. наук, напр. з вірусологією, генетикою, епідеміологією тощо. Сучас. М. широко використовує досконалі нові методи дослідження (електронну мікроскопію, ультрацентрифугування, мічених атомів метод, електронно-обчислювальну техніку та ін.), що забезпечують детальне вивчення структури клітин і процесів, що в них відбуваються. На мікробіол. об'єктах вивчаються такі заг. питання біології, як мінливість, спадковість, проникність біологічних мембран, обмінні процеси в клітині тощо. Н.-д. робота в галузі М. в СРСР проводиться в спец. ін.-д. мікробіол. ін-тах, на кафедрах мікробіології в ун-тах та ін. вищих учбових закладах, а також в мікробіол. лабораторіях. В УРСР центром досліджень в галузі М. є Мікробіологічний і вірусологічний інститут імені Д. К. Заболотного АН УРСР. Провід-

ною наук. установою в СРСР в галузі заг. М. є Ін-т мікробіології АН СРСР. В УРСР видається «Мікробіологічний журнал». Літ.: Заболотний Д. К. Избранные труды, т. 1—2. К., 1936—57; Мечников И. И. Академическое собрание сочинений, т. 1—16. М., 1950—64; Омельянский В. Л. Избранные труды, т. 1—2. М., 1953; Мишустин Е. Н., Емцев В. Т. Микробиология. М., 1978; Шлетель Г. Общая микробиология. Пер. с нем. М., 1972; Стейнгер Р., Эдельберг Э., Инграм Д. Мир микробов, т. 1—3. Пер. с англ. М., 1979. С. С. Даченко.

МІКРОДЕНСИТОМЕТР (від *мікро...*, лат. *densitas* — густина і грец. *μετρον* — вимірюю) — те саме, що й *мікроденситометр*.

МІКРОДОБРИВА — речовина, що містять *мікроелементи* (бор, марганець, мідь, цинк, молибден, кобальт, літій, йод та ін.), необхідні рослинам в дуже малих кількостях. Вміст мікроелементів у рослинах становить від 0,02 до 0,0001%, але вони відіграють важливу роль у житті рослини (у процесі їхнього фотосинтезу, дихання, фіксації молекулярного азоту мікроорганізмами тощо). Під впливом внесення в ґрунт дози М., якої бракувало, значно підвищується врожай та поліпшується його якість: збільшується вміст цукрів у буряках, білків — у зерні пшениці, крохмалю й протеїну — в кукурудзі, крохмалю і *декстрину* — в картоплі, вітаміну С — в різних рослинах. В результаті підвищуються поживність продовольчих культур, а також поживна цінність кормових культур. Встановлено, напр., що при згодовуванні тваринам кормів, вирощених на ґрунтах, бідних на кобальт, ці тварини хворіють тяжкою формою *анемії*. Брак у харчових продуктах йоду є причиною досить небезпечної хвороби людини — *зобу*. В СРСР, у т. ч. на Україні, широко застосовують такі М.: *борні добрива*, *кобальтові добрива*, *марганцеві добрива*, *мідні добрива*, *молибденові добрива*, *цинкові добрива*.

[П. А. Власок.]

МІКРОЕВОЛЮЦІЯ (від *мікро...* та *еволюція*) — еволюційний процес, що відбувається всередині виду, в межах окремих або суміжних *популяцій*. М. здійснюється на основі *мутацій* та їх комбінацій і *добору природного*, що діє на рівні популяцій. При цьому популяції розглядаються як елементарні одиниці еволюції; мутації і їх комбінації — як елементарний еволюційний матеріал; різні форми *ізоляції* та природного добору — як елементарні еволюційні фактори. М. завершується *видоутворенням*. Див. також *Макроеволюція*.

Б. Г. Новиков.

МІКРОЕКОНОМІКА (від *мікро...* та *економіка*) — галузь економічної науки, що вивчає екон. пропорції в межах окремої ланки виробництва чи окремої фірми, підприємства, господарства. До таких пропорцій, зокрема, належать співвідношення між виробництвом закінченої продукції і використанням сировини, матеріалів, устаткування, між собівартістю продукції і заробітною платою працівників тощо. Бурж.

економісти в поняття «мікроекономіка» включають певною мірою і розподіл прибутків. Див. також *Макроекономіка*.

МІКРОЕЛЕКТРОНІКА — галузь *електроніки*, основним завданням якої є створення високонадійних, економічних мікромініаторних електронних схем і пристроїв. Виникла на поч. 60-х рр. 20 ст. Фундаментом М. є *фізика твердого тіла*. Проблему мікромініатюризації електронної апаратури М. розв'язує не простим зменшенням геом. розмірів дискретних елементів (*резисторів*, *конденсаторів*, *котушок індуктивності* і т. д.), а за рахунок часткового або повного їх виключення і створення конструктивно, технологічно і електрично зв'язаних електронних структур (див. *Інтегральна схема*, *Велика інтегральна схема*). Відповідно до використовуваних конструктивно-технологічних і фіз. принципів у М. виділяють такі осн. напрями: *інтегральна М.*, *вакуумна М.*, *оптоелектроніка* та *функціональна М.* Найбільш розвинута *інтегральна М.* (напівпровідникова, плівкова й гібридна), яка забезпечує масове пром. виробництво стандартних інтегральних схем. В а к у м н а М. займається питаннями виготовлення т. з. вакуумних інтегральних схем, що в них як активні елементи застосовуються мікромініаторні вакуумні прилади. Найбільш перспективним напрямом М. є *функціональна М.*, яка, відкидаючи поняття про класичні електр. і магн. кола, для виконання необхідних функцій у приладах застосовує різноманітні фіз. процеси: *п'єзоелектрику*, *електро- і магнітострикцію*, *взаємодію електр., акустичних і спінових хвиль*, *надпровідність* тощо. Проблемами М. на Україні займаються ін-ти напівпровідників і кібернетики АН УРСР та багато ін. науководслід. установ та кафедр вузів. Літ.: Ефимов И. Е., Горбунов Ю. И., Козырь И. Я. Микроэлектроника. М., 1978. М. Г. Находкин.

МІКРОЕЛЕМЕНТИ — хімічні елементи, що містяться в рослинних і тваринних організмах у малих кількостях (в тисячній і менших частках процента). Більшість М. — метали, деякі — неметали. В тканинах організмів знайдено бл. 70 М. (V, Cr, Mn, Fe, Co, Cu, Zn, Mo, I, F, Br, Se та ін.). Багато які М. є абсолютно необхідними для нормальної життєдіяльності організмів. М. входять до складу різноманітних біологічно активних сполук організму (напр., I — до гормону *тироксину*; Fe — до *гемоглобіну* та деяких ін. *пигментів*) і відіграють певну роль у регулюванні процесів *обміну речовин*. Нестача або підвищений вміст того чи ін. М. у воді та харч. продуктах призводить до виникнення захворювань (напр., *карієсу* зубів при дефіциті F, епідемічної подгари при підвищеному вмісті Mo). Результати опрацювання проблеми біол. ролі М., яку першим почав розробляти В. І. Вернадський (1891), набули застосування в рослинництві (див. *Мікродобрива*), тваринництві та медицині.

Літ.: Войнар А. И. Биологическая роль микроэлементов в организме животных и человека. М., 1960; Ковальский В. В. Геохимическая экология. М., 1974. Г. О. Бабенко.

МІКРО-ЕОМ — електронна цифрова обчислювальна машина, виконана на великих інтегральних схемах (ВІС). Центр. частиною М.-ЕОМ є мікропроцесор. М.-ЕОМ з'явилися у 2-й пол. 70 рр. 20 ст. і склали новий клас електронних обчислювальних машин. Порівняно з міні-ЕОМ перші М.-ЕОМ мали простішу структуру й архітектуру (типова довжина машинного слова 4 або 8 біт, осн. операція — додавання, решта операцій реалізуються програмами). Порівняно з ін. ЕОМ вартість, розміри й енергоспоживання М.-ЕОМ нижчі, а надійність більша. М.-ЕОМ є першими представниками засобів обчислювальної техніки IV покоління, реалізованих на ВІС. У перспективі М.-ЕОМ (без зовн. пристроїв) може бути виконана на одному плоскому кристалі площею у кілька десятків мм². В СРСР випускають кілька сімейств М.-ЕОМ (напр., «Електроніка С5»). Сучас. М.-ЕОМ близькі за своїми можливостями до перших міні-ЕОМ. Призначаються для автоматизації найпростіших і найпоширеніших на практиці процесів вимірювання і ке-

рування, для використання у складі обчислювальних комплексів і як керуючі засоби периферійного устаткування універсальних ЕОМ. Див. також Мікроелектроніка.

Літ.: Прангшвили И. В. Микропроцессоры и микро-ЭВМ. М., 1979; Справочник по цифровой вычислительной технике (Процессоры и память). К., 1979.

Б. М. Малиновський.

МІКРОЗНІМАННЯ — спосіб фото- і кінознімання, за яким на світлочутливому матеріалі за допомогою мікроскопа, в тому числі електронного мікроскопа, одержують зображення об'єкта, збільшені у 20—10 000 раз. Для М. використовують мікроскопи (електронні — при збільшенні понад 3500), що їх окуляри регулюють відповідним чином, або мікрофото- чи мікрокіноустановки — мікроскопи разом з фото- або кінокамерами. Мікрокіноустановки, обладнані механізмами часу, дають змогу знімати сповільнені процеси, наприклад ріст кристалів (див. Сповільнене кінознімання), або процеси прискорені, напр. різання металу (див. Швидкісне кінознімання). Джерелами світла при М. звичайно служать ртутні лампи і лампи розжарення, іноді — імпульсні лампи. До М. вдаються при створенні наук.-популярних

і учбових фільмів, під час наукових досліджень.

Б. О. Калашиников.
МІКРОКАТОР [від *мікро...* та (*інди*)*катор*], пружинна вимірювальна головка — прилад для вимірювань лінійних розмірів деталей машин та ін. виробів відносним (порівнянням з *мірою*) способом. Перетворювальним елементом М. (мал.) є скручена пружинна стрічка, що перетворює лінійні переміщення вимірювального стрижня на кутові переміщення стрілки. Границі вимірювань М. $\pm (1,6 - 600)$ мкм, границі допустимої похибки відповідно $\pm (0,02 - 5)$ мкм. Під час вимірювань М. закріплюють на спец. стояку.

МІКРОКЛІМАТ (від *мікро...* і *кліма*) — клімат невеликих ділянок земної поверхні (схилу горба, узлісся, лісових смуг, берега озера, території міста тощо), який відрізняється від клімату навколишніх територій або від загальних кліматичних характеристик даної місцевості в цілому. Особливості М. визначаються гол. чин. характером *підстилаючої поверхні* й тому найбільше проявляються у приземному шарі повітря. Особливості М. необхідно враховувати при розміщенні с.-г. культур, у будівництві тощо.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Кульчицька О. Л., с. 448—449	Лисенко М. В., с. 448—449	Маркс К., с. 368—369
Курилас О. П., с. 32—33	Лисенко М. Г., с. 448—449	Мартинюк П. Д., с. 320—321
Курорти, с. 448—449	Литво художнє, с. 448—449	Матейко Я. А., с. 32—33
Латвійська РСР (2 сторінки), с. 448—449	Литовська РСР (2 сторінки), с. 448—449	Меблі, с. 448—449
Левицький Д. Г., с. 80—81	Лікарські рослини (2 сторінки), с. 224—225	Медалі СРСР (2 сторінки), с. 240—241
Левітан І. І., с. 80—81	Ліс, с. 448—449	Мексика, с. 448—449
Левченко П. О., с. 96—97	Львів, с. 448—449	Меморіальні споруди (2 сторінки), с. 448—449
Ленін В. І. (3 сторінки), с. 104—105	Маковський В. С., с. 96—97	Мирний Панас, с. 448—449
Ленінград, с. 104—105	Манастирський А. І., с. 320—321	Мікеланджело, с. 336—337
Леонардо да Вінчі, с. 336—337		

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Латвійська РСР, оглядова, с. 144—145	Ліси УРСР, с. 192—193	Мексика, економічна, с. 496—497
Латвійська РСР, економічна, с. 144—145	Львівська область, оглядова, с. 192—193	Миколаївська область, оглядова, с. 496—497
Литовська РСР, оглядова, с. 144—145	Львівська область, економічна, с. 192—193	Миколаївська область, економічна, с. 496—497
Литовська РСР, економічна, с. 144—145	Мексика, оглядова, с. 496—497	

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, ТОМ 6

(на українському мові)

В томі вміщено 20 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (255 сюжетів, з них 74 — кольорові), 15 сторінок вклейок високого друку (33 сюжети, з них 18 — кольорові), 3 вклейки кольорових карт (11 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті 1617 ілюстрацій і 106 карт. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУТК, ілюстрації, виконані способом високого і офсетного друку, — на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 18.

Том здано до набору 09.06.80, підписано до друку 27.10.80. БФ 06190. Формат 84 × 108¹/₂. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Гарнітура кудряшовська енциклопедична. Друк високий. Фіз. друк. аркушів 34,5+2,75 арк. вклейок. Умовних друк. арк. 62,58. Умовних фарбовідбитків 83,16. Облік.-вид. арк. 129,86. Тираж 50 000 примірників. Замовлення № 1344. Ціна одного тому 7 крб. 50 коп.

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650, м. Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Воробського, 24.

34. АДМИНИСТРАТИВНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ		34. КОЛИЧЕСТВО ЖИТЕЛЕЙ	
34.01	Дворы города	НННБ	сумма 1 000 000
34.02	"	ЗННБ	по 300 000 по 1 000 000
34.03	Многоэтажные многоквартирные	ЧЕРНУБ	по 100 000 по 300 000
34.04	Многоэтажные многоквартирные	Бирюков	по 30 000 по 300 000
34.05	Многоэтажные многоквартирные	Спец	по 10 000 по 30 000
34.06	Дворы города	Бирюков	по 30 000
34.07	"	Бирюков	сумма 30 000
34.08	Сред.	Сред.	по 10 000
34.09	Типовые и средние дворовые	Бирюков	сумма 20 000
34.10	Типовые и средние дворовые	Сред.	по 10 000
34.11	Типовые и средние дворовые	Бирюков	сумма 20 000
34.12	Типовые и средние дворовые	Сред.	по 10 000

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ

КОПАЦІННІ

1	Вугілля кам'яне
2	Вугілля бурілля
3	Горючі сланці
4	Торф
5	Нафта
6	Горючий газ
7	Золотий руд.
8	Золотопісочковий руд.
9	Мідний руд.
10	Дюрюмний руд.
11	Висхідний руд.
12	Титановий руд.
13	Нікелевий руд.
14	Вольфрамівий руд.

15	Мінеральні руд.
16	Апатитовий руд.
17	Мангановий руд.
18	Свинцевий руд.
19	Цинковий руд.
20	Срібний руд.
21	Поліметалевий руд.
22	Висхідний руд.
23	Олов'яний руд.
24	Стурбований руд.
25	Ртутний руд.
26	Закор.
27	Полімет.
28	Урановий руд.

29	Бородинський руд.
30	Асбест
31	Граніт
32	Опала
33	Фосфорити в доломіт
34	Базальт
35	Мінеральні руд.
36	Оліва
37	Пирит
38	Оліва
39	Масляні слан.
40	Хромова слан.
41	Глиняний слан.
42	Висхідні (показують слан.)

43	Малецький
44	Асбест
45	Гас
46	Кварц
47	Мармур
48	Пісок
49	Глина
50	Граніт
51	Глина білошарова
52	Глина, шовков.
53	Асбест
54	Пісок
55	Висхідні (показують слан.)

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ

ПРОМИСЛОВОСТІ

1	Чорна металургія
2	Кольорова металургія
3	Хімія
4	Нафтохімія
5	Нафтопрераба
6	Машинобудування і металоброб.
7	Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
8	Електрохімія і електротех.
9	Виробництво та ремонт машин
10	Автомобілі
11	Транспорт

12	Сільськогосподарське машинобудування
13	Суднобудування
14	Пилок і деревообробка
15	Цукрово-перероб.
16	Виробництво будівельних матеріалів
17	Цеглобит
18	Скло
19	Фарфоро-фаянсов.
20	Легка промисловість
21	Текстильна
22	Текстильна

23	Бавовняна
24	Вовняна
25	Шовкова
26	Пов.
27	Виробництво мінеральних добрив
28	Шляхи
29	Шляхи, вулиці, мостов.
30	Харчова промисловість
31	Мікс
32	Нафтопрераба, нафтохімія

33	Цукрова
34	Кольорова
35	Цукрова
36	Рибна
37	Текстильна
38	Суднобудування
39	Важке машинобудування
40	Цукрова промисловість
41	Цукрова промисловість
42	Цукрова промисловість
43	Цукрова промисловість

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

ТВАРИНИНИЦТВО

1	Пшениця
2	Жито
3	Кukuruz
4	Рис
5	Просо
6	Вівся
7	Овес
8	Вівсяний
9	Лин.
10	Хлоп.

11	Корми
12	Джу
13	Овочеводство
14	Овочеводство
15	Овочеводство
16	Овочеводство
17	Овочеводство
18	Овочеводство
19	Овочеводство
20	Овочеводство

21	Овочеводство
22	Овочеводство
23	Овочеводство
24	Овочеводство
25	Овочеводство
26	Овочеводство
27	Овочеводство
28	Овочеводство
29	Овочеводство
30	Овочеводство

31	Овочеводство
32	Овочеводство
33	Овочеводство
34	Овочеводство
35	Овочеводство
36	Овочеводство
37	Овочеводство
38	Овочеводство
39	Овочеводство
40	Овочеводство

ІНШІ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

1	Текст нечитабельний
2	Текст нечитабельний
3	Текст нечитабельний
4	Текст нечитабельний

1	Нафтопровод
2	Газопровод
3	Паропровод
4	Між річковий судноплавний шлях

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

1	Напад військ
2	Щільна оборона
3	Загальнооборонна
4	Тісна оборона
5	Напад військ
6	Особливі заходи оборони
7	Річкові судноплавні шляхи
8	Зона спільного управління
9	Висхідний
10	Підсилення і фортифікаційна війська
11	Висхідний
12	Ді фронту

13	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
14	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
15	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
16	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
17	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
18	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
19	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
20	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
21	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
22	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ
23	У ВІЙСЬКОВОМУ ФРОНТІ

24	Річкові судноплавні шляхи
25	Річкові судноплавні шляхи
26	Річкові судноплавні шляхи
27	Річкові судноплавні шляхи
28	Річкові судноплавні шляхи
29	Річкові судноплавні шляхи
30	Річкові судноплавні шляхи
31	Річкові судноплавні шляхи
32	Річкові судноплавні шляхи
33	Річкові судноплавні шляхи

34	Річкові судноплавні шляхи
35	Річкові судноплавні шляхи
36	Річкові судноплавні шляхи
37	Річкові судноплавні шляхи
38	Річкові судноплавні шляхи
39	Річкові судноплавні шляхи
40	Річкові судноплавні шляхи
41	Річкові судноплавні шляхи
42	Річкові судноплавні шляхи
43	Річкові судноплавні шляхи

